प्रकाशक
प्रो. वेम्पटि कुटुम्ब शास्त्री
कुलपति
राष्ट्रिय सस्कृत सस्थान
मानित विश्वविद्यालय
(मानवससाधन विकास मत्रालय, भारत सरकार के अधीन)
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,
जनक पुरी, नई दिल्ली-११००५८

योजनासमन्यायक
प्रो. आर. देवनाथन्
प्राचार्य, दिल्ली परिसर
डॉ. प्रकाशपाण्डेय
सहायकनिदेशक (शोध एव प्रकाशन)

मूल्यम् : १४९० ०० रुप्यकाणि (५ भागो का सेट)

प्रथम पुनः मुद्रित संस्करणम् : १९८७
द्वितीय पुनः मुद्रित सस्करणम् : २००२
तृतीय पुनः मुद्रित संस्करणम् : २००६

मुद्रक.

नाग पब्लिशर्स
११ए/यू.ए जवाहर नगर,
दिल्ली-११०००७ (भारत)

शब्दकल्पद्रुमः।

पञ्चमकाण्डम्।

श, तालव्यशकारः। स तु शवर्गीयप्रथमवर्णं। व्यञ्जनत्रिंशद्वर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति तन्त्रव्याकरणे॥ (तथा च शिक्षायाम्। १७।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")
अस्य स्वरूपं यथा,—
"शकारं परमेशानि! शृणु वर्णं शुचिस्मिते!।
रक्तवर्णप्रभाकारं स्वयं परमकुण्डली॥
चतुर्व्वर्गप्रदं देवि! शकारं ब्रह्मविग्रहम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं प्रिये!॥
रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ * ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) तल्लेखनप्रकारो यथा,
"कुञ्चिता वामतो दक्षगता च गोक्षतिस्त्वधः।
पुनरूर्द्ध्वगता तालु वह्निचन्द्रदिवाकराः।
मात्रा भवानी विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥
तद्वाचकानि यथा,—
"शः सव्यश्च कामरूपी कामरूपो महामतिः।
सौख्यनामा कुमारोऽस्थि श्रीकण्ठो वृषकेतनः॥
वृषघ्नः शयनः शान्ता सुभगा विस्फुलिङ्गिनी।
मृत्युर्देवी महालक्ष्मीर्महेन्द्रः कुलकौलिनी॥
बाहुर्हंसो वियद्वक्त्रं हृदनङ्गाङ्कुशः खलः।
वामोरुः पुण्डरीकात्मा कान्तिः कल्याण-
वाचकः॥"
इति योगिनीतन्त्रे ३भागे ७पटले वर्णाभिधानम्॥
(काव्यादावस्य प्रथमप्रयोगे सुखं फलम्। यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"शः सुखं सस्तु खेदम्॥"
धात्वनुबन्धविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमः।
"————वी-वृतादिः श् तुदादिकः॥"
एतेन तुदी शश् व्यथे तुदति इति स्यात्॥)
शं, क्ली, शुभम्। इति त्रिकाण्डशेषशब्दरत्नावल्यौ॥ (यथा, देवीभागवते। ३। १८। ७।
"न च हर्म्ये वने शं मे दीर्घिकाया न पर्व्वते॥")

शं, [म्] व्य, कल्याणम्। (यथा, राजेन्द्रकर्णपुरे। ५१।
"यः कीर्त्तौ भवतो वतो नृपशौर्य्यं शतनुः शन्तनुः॥")
शुभम्। शास्त्रम्। इति शब्दरत्नावली॥
शः, पु, शिवः। शस्त्रम्। इति शब्दरत्नावली॥
शयु, त्रि, (शं शुभमस्यास्तीति। शं + "कंशंभ्यां वभयुस्तितुतयसः।" ५। २। १३८। इति युस्।) शुभान्वितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भट्टिः। ४। १८।
"कुर्व्वाणा पश्यतः शयून् स्रग्विणी सुहसानना॥")
पुं, बृहस्पतिपुत्त्रोऽग्निविशेषः। यथा, महाभारते। ३। २१८। २।
"आहुतिष्वेव यस्याग्ने हविषाज्यं विधीयते।
सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्त्रः शयुर्नाम महाव्रतः॥")
शव, पु, मुसलाग्रस्थलौहमण्डलक। वज्रम्। इति धरणिः॥
शवः, त्रि, (शमस्यास्तीति। शं + "कंशंभ्यामिति।" ५। २। १३८। इति वः।) शुभान्वितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
शवर, क्ली, (शं वृणोतीति। वृ + अच्।) जलम्। इत्यमरः॥
शंस, उ हिंसास्तुत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) तालव्यादिः। उ, शंसित्वा शस्त्वा। यः शंसति सतामिति हलायुधः॥ अनेकार्थत्वात् कथनेऽप्ययम्। यथा रघौ। शशंस वाचा पुनरुक्तयेवेति। न मे ह्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितमित्यादि च। इति दुर्गादासः॥
शंसा, स्त्री, (शंस + अ। स्त्रियां टाप्।) वाक्यम्। वाञ्छा। इति मेदिनी॥ प्रशंसा। इति शब्दरत्नावली॥
शंसित, त्रि, (शंस + क्तः।) निश्चितः। इति हलायुधः॥ हिंसितः। स्तुतः। इति शंसधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥ (यथा, महाभारते। १। ११९। २५।

"ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः शंसितव्रताः॥")
शंस्ता, [ऋ] पु, (शंस + "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ।" उणा० २। ९४। इति तृन्। यद्वा, छन्दसि "ग्रसितस्कभितस्तभितेति।" ७। २। ३४। इति निपातनात् साधु।) स्तोता। होता। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (प्रशास्ता। यथा, ऋग्वेदे। १। १६२। ५।
"होताध्वर्य्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः॥"
"शंस्ता प्रशास्ता।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
शंस्थः, त्रि, (शं शुभे तिष्ठतीति। शम् + स्था + "स्थः कच।" ३।२।७७। इति क।) शुभान्वितः। शंपूर्व्वस्थाधातोर्डंप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥
शंस्था, त्रि, (शं + स्था + "स्थः कच।" ३।२।७७। इति क्विप्।) शुभान्वितः। शम्पूर्व्वस्थाधातोः क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥
शंस्यः, त्रि, (शंस + ण्यत्। "ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः।" ६।१।२१४। इत्याद्युदात्तः।) हिंस्यः। स्तुत्यः। शंसधातोः घ्यण्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥
शक, इ ङ त्रासशङ्कयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-त्रासे अक०-शङ्कायां सक०-सेट्।) त्रासो भयम्। शङ्का संशयारोपः। इ, शङ्क्यते व्याघ्राज्जनेन। ङ, शङ्कते पुरुषत्वं स्थाणौ। स्थाणुर्व्वा पुरुषो वा इति संशयमारोपयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
शक, न इर् ऌ शक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा०-पर०-अक०-सक०-च-वेट्।) न, शक्नोत्यशकामप्याजौ विजेतुं यः इति हलायुधः। इर्, अशकत् अशकीत् अशाक्षीत्। ऌदित्त्वेनाशकदित्यं ऌ इत्यन्ये। ऌ, शकिष्यति शक्ष्यति। पृथक्पाठादाद्यो न स्वादिः। द्वावेवानिमावित्यन्ये। षष्ठस्वरानुबन्धः केषाञ्चिदनुरोधात्। द्वावेव सकर्म्मकौ। तथा च।

शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुमिति रघुः । रजःपरिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुमिति तत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रः । शक्या मखेनापि मुदोऽमराणामिति नैषधम् । इति दुर्गादासः ॥

शक,य ञ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-उभ०-सक०-सेट् ।) शक्तिर्दिवादिपक्षे क्षमा स्वादिपक्षे सामर्थ्यम् । य ञ, शक्यति शक्यते दुःखं दीनः । इति दुर्गादासः ।

शक, पुं, (शक + अच् ।) जातिभेदः । नृपभेदः । इति मेदिनी ॥ स च नृपः शकादित्य इति शालिवाहन इति च नाम्ना ख्यातः । तस्य मरणदिनावधि वत्सरगणनाङ्कः शकाब्देति नाम्ना पञ्जिकायां लिख्यते । स च म्लेच्छजातिविशेषः । सत्ययुगे सगरराजेनास्य मस्तकार्द्धं मुण्डयित्वा वेदबाह्यत्वमकारि । यथा,—

"ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा ।
पह्लवांश्चापि निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितो नृपः ॥
ते हन्यमाना वीरेण सगरेण महौजसा ।
वशिष्ठं शरणं जग्मुः सूर्य्यवंशपुरोहितम् ॥
वशिष्ठः शरणापन्नान् समये स्थाप्य तानृषिः ।
सगरं वारयामास तेभ्यो दत्त्वाभयं तदा ॥
सगरस्तां प्रतिज्ञान्तु निशम्य सुमहाबलः ।
धर्म्मं जघान तेषाञ्च वेशानन्यांश्चकार ह ॥
अर्द्धं शिरः शकानान्तु मुण्डयामास भूपतिः ।
जवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानामपि द्विज ॥
पारदाम्मुक्तकेशांश्च पह्लवान् श्मश्रुधारिणः ।
निःस्वाध्यायवषट्कारान् सर्व्वानेव चकार ह ॥"

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे सगरोपाख्यानम् १५ अः ॥ देशभेदः । इति विश्वः ॥ (यथा, मात्स्ये । १२०।४५ ।

"तुषारान् वर्व्वरांश्चैव कारान् पह्लवान् पारदान् शकान् ।
एतान् जनपदान् सर्व्वान् प्लावयित्वोदधिं गता ॥")

शकट, पुं, क्ली (शक्नोति भारं वोढुमिति । शक + "शकादिभ्योऽटन् ।" उणा० ४।८१। इति अटन् ।) यानविशेषः । गाडी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अनः २ । इत्यमरः ॥ अक्षः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुवध्यासुरविशेषः । द्विसहस्रपलपरिमाणम् । तत्पर्य्यायः । भारः २ आचितः ३ शाकटीनः ४ शलाटः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ उक्तञ्च ।

"शकटः शाकिनी गावो यानमस्कान्दनं वनम् ।
अनूपः पर्व्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥"

इति भरतः ॥

तिनिसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (व्यूहविशेषः । यथा, मनुः । ७ । १८७ ।

"दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ॥"

शकटाकृतित्वात् रोहिणीनक्षत्रम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । २४ । ३० ।

"रोहिणीशकटमध्यसंस्थिते
चन्द्रमस्यशरणीकृता जनाः ।
क्वापि यान्ति शिशुयाचिताशनाः
सूर्य्यतप्तपिठराम्बुपायिनः ॥")

शकटहा, [न्] पुं, (शकटं हन्तीति । हन् + क्विप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (एतद्विवरणं भागवते १० स्कन्धे ७ अध्याये तथा हरिवंशे ६१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥) शकटनाशके, त्रि ॥

शकटाह्वा, स्त्री, (शकटमिति आह्वा यस्याः ।) रोहिणीनक्षत्रम् । तस्याः पञ्चतारामयशकटाकृतित्वात् ॥

शकल, क्ली, (शक्नोतीति । शक + "शकिशम्योर्नित् ।" उणा० १ । ११११ । इति कलः ।) त्वक् । खण्डम् । (यथा, रघुः । २ । ४६ ।

"अथान्धकारं गिरिगह्वराणां
दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्व्वन् ॥")

रागवस्तु । वल्कलम् । इति मेदिनी ॥ शल्कम् । आँश इति भाषा । इति शकलिन्शब्ददर्शनात् ॥

शकल, पुं, क्ली, (शक + कलः ।) एकदेशः । (यथा, मनुः । ६ । ८८ ।

"प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥")

खण्डम् । यथा,—

"भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके ॥"

इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । १ । १३ ।

"ताभ्यां स शकलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्म्ममे ॥")

शकली, [न्] पुं, (शकलमस्यास्तीति । इनि ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥

शकान्तक, पुं, (शकस्य म्लेच्छजातिविशेषस्य अन्तकः ।) विक्रमादित्यराजः । इति केचित् ॥

शकार, पुं, राज्ञः अनूढायाः स्त्रिया भ्राता । यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥

"मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्तः ।
सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥"

शकारि, पुं, (शकस्य म्लेच्छजातिविशेषस्यारिः शत्रुः ।) विक्रमादित्यराजः । स तु उज्जयिनीदेशाधिपतिः । यथा,—

"साहसाङ्कः शकारिः स्याद्विक्रमादित्य इत्यपि ॥"

इति जटाधरः ॥

शकुन, क्ली, (शक्नोति शुभाशुभं विज्ञातुमनेनेति । शक + "शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ।" उणा० ३।४९। इति उनः ।) शुभशंसिनिमित्तम् । इति मेदिनी ॥ सगुन इति हिन्दीभाषा । फललक्षणम् । इत्यजयपालः ॥ * ॥ अथ शुभशकुनानि ।

"कीर्त्तनात् श्रवणतो विलोकनात्
स्पर्शनात् समधिकं समोत्तरम् ।
मङ्गलाय दधिचन्दनादिकं
स्यात् प्रवासभवनप्रवेशयोः ॥
दध्याज्यदूर्व्वाक्षतपूर्णकुम्भाः
सिद्धान्नसिद्धार्थकचन्दनानि ।
आदर्शशङ्खामिषमीनमृत्स्ना-
गोरोचनागोमयगोमधूनि ॥
गीर्व्वाणवीणाफलभद्रपीठ-
पुष्पाञ्जनालङ्करणायुधानि ।
ताम्बूलयानासनवर्द्धमान-
च्छत्रातपत्रव्यजनाम्बराणि ॥
अम्भोजभृङ्गारसमृद्धवह्नि
गजाजवाहाः कुशचामराणि ।
रत्नानि चामीकररूप्यताम्र-
वैडूर्य्यकाश्चौषधयः सुराश्च ॥
वनस्पतेर्नूतनशाकमेवं
माङ्गल्यपञ्चाशदिदं प्रदिष्टम् ।
शुभेषु कार्य्येष्वशुभेषु चैव
कार्य्ये गतानां शुभदा सदैव ॥
एतानि दृष्ट्वा शुभदर्शनानि
कुर्व्वन्ति दृष्टं पथि दक्षिणेन ।
सक्तद्विलोकादशुभावहानि
त्यक्तानि वामेन शुभा भवन्ति ॥
गान्धारषड्जर्षभस्तथान्ये
स्वरेषु गम्भीरमनोरमा ये ।
वादित्रवेदध्वनिगीतनृत्य-
मित्यादिशस्तं किल यत्र रौद्रम् ॥
आदाय रिक्तं कलसं जलार्थी
यदि व्रजेत् कोऽपि सहाध्वगेन ।
पूर्णं समादाय निवर्त्ततेऽसौ
यथा कृतार्थः पथिकस्तथैव ॥ * ॥
अङ्गारभस्मेन्धनरज्जुपङ्क-
पिण्याककार्पासतुषास्थिविष्ठाः ।
कृष्णायसावस्करकृष्णधान्य-
पाषाणकेशा भुजगौषधानि ॥
तैलं गुडं चर्म्म वसा विभिन्नं
रिक्तञ्च भाण्डं लवणं तृणञ्च ।
तक्रार्गला शृङ्खलवृष्टिवाताः
कार्य्यं क्वचित् त्रिंशदिमे न शस्ताः ॥ * ॥
स्वपादयानस्खलनं नृपाणां
भङ्गः क्वचिद्यानपलायनञ्च ।
हराभिघाताध्वगशस्त्रपाता
प्रस्थानविघ्नं कथयन्तु यातुः ॥
मार्ज्जारयुद्धारवदर्शनानि
कलिः कुटुम्बस्य परस्परञ्च ।
चित्तस्य कालुष्यकरञ्च सर्व्वं
गन्तुः प्रयाणप्रतिषेधनाय ॥
दृष्टे शवे रोदनशब्दहीने
महार्थसिद्धिः कथितोद्यमेषु ॥
गृहप्रवेशेषु शवः शवत्वं
कुल सदीर्घामथवा ददाति ॥
गण्डूषमावर्जयतां नराणा-
मन्तर्गलं चेत् प्रविशत्यकस्मात् ।
भवेत् तदाभीप्सितसौख्यलाभो
यः कौतुकी तेन निरूप्यमेतत् ॥
उज्झितं झटिति दन्तधावनं
सम्मुखं पतति यत्र वासरे ।
भोजनं भवति तत्र वाञ्छितं
व्यासभाषितमिदं हि नान्यथा ॥"

इति वसन्तराजशाकुने विचारिताः शुभावहाः॥
अथ नराङ्कितविचारः।
"अथाभिधास्ये द्विपदेषु तावत्
प्रधानभावात् शकुनं नराणाम्।
नैमित्तिकं यत् प्रतिभाव्य सर्व्वं
फलं शुभाशोभनयोर्ब्रवीति॥
नरोऽभिरूपः सितवस्त्रमाल्यो
वाचं प्रशस्तां मधुराञ्च जल्पन्।
एवंविधा योषिदपि प्रयाणे
प्रवेशकाले च करोति सिद्धिम्॥*॥
वमद्विकेशो हतमानगर्व्वः
छिन्नाङ्गनग्नाभ्यक्ततैलदिग्धाः।
रजस्वला गर्भवती रुदन्ती
मलान्वितोन्मत्तजराधवाश्च॥
दीनो द्विषन्कृष्णविमुक्तकेशाः
क्रमेलकस्था खरसैरिभस्थाः।
सन्न्यासिशाक्रन्दनपुंसकाद्या
दुःखावहाः सर्व्वसमीहितेषु॥*॥
पृथ्वीपतिर्ब्राह्मणहर्षयुक्तो
वेश्या कुमारी सुहृदः सुकेशाः।
नार्य्यो नराश्चाश्ववृषाधिरूढाः
शुभाय दृष्टाः शकुनोद्यमेषु॥*॥
कृष्णाम्बरा कृष्णविलेपनाढ्या
कृष्णां स्रजं मूर्द्ध्नि विधारयन्ती।
दृष्टा सकोपा यदि कृष्णवर्णा
नारी नरैस्तद्विपदो भवन्ति॥*॥
श्वेताम्बरा श्वेतविलेपनाढ्या
मालां सितां मूर्द्ध्नि विधारयन्ती।
दृष्टा प्रहृष्टा यदि गौरवर्णा
नारी नरैः स्यात्तदभीष्टसिद्धिः॥
धृतातपत्रः सुविशुक्लवासाः
पुष्पान्वितश्चन्दनचित्रिताङ्गः।
निश्शावयुक्तः कृतभोजनो वा
विप्रः पठन् यच्छति सर्व्वसिद्धिम्॥
अभ्युपगच्छति यस्य हि याने
स्त्रीपुरुषोऽप्यथवा फलहस्तः।
सर्व्वसमाहितसिद्धिरवश्यं
तस्य नरस्य भवत्यचिरेण॥"
इति वसन्तराजशाकुने नराङ्कितचित्तसत्त्वम्॥*॥
"गच्छेति पृष्टे पुरतस्तथैव
वागीदृशी कैर्नचिदुच्यमाना।
सर्व्वाशिषस्यातिशयेन ताश्च
श्चित्तस्य तुष्टिर्विजयाय पुंसाम्॥
सिद्धैः विरावा जहि छिन्दि भिन्दि
चेत्यादयः शत्रुवधोद्यतानाम्।
क्व यासि मा गच्छत चैवमाद्याः
प्रयोजनारम्भनिवारणार्थाः॥
स्थैर्य्ये स्थिरार्थादुगमनं तदर्था-
द्वाक्यान्निवृत्तिर्विनिवर्त्तितार्थात्।
लाभं जयं भङ्गममङ्गलं वा
बुध्येत तत्तत्प्रतिपादनार्थात्॥
उग्रं भवेद्रोदनमग्रभागे
भयं भवेद्दक्षिविभागभूते।
नैर्ऋत्यकोणे रणमार्गरोधो
वायव्यकोणे रुदितं समृद्धैः॥
मृत्युः सुताना रुदितेन पृष्ठे
लाभो भवेत्तत्र निवर्त्तनेन।
मृत्युस्तदाग्रे रुदितेन गन्तुः
सिद्धिं विधत्ते रुदितं रिपूणाम्॥"
इति वसन्तराजशाकुने नराङ्किते उपश्रुतिप्रकरणम्॥*॥ बकचक्रवाकटङ्कटिट्टिभकारण्डवभासभारद्वाजमयूरकपिञ्जललावकगृध्रोलूककपोतगोवत्सकुक्कुटकलविङ्कभारतीचाषखञ्जनकाकपिङ्गलारूपाणिशकुनानि घोटकवृषभमहिषखरगोमहिष्यजाजमेषैडकोष्ट्रछुच्छुन्दरीमूषिकमार्जारवानरमृगवराहकृकवालासनकुलवृश्चिकपिपीलिकापक्षी कुक्कुरादिरूपशकुनानि च वसन्तराजशाकुने द्रष्टव्यानि। हस्तिशशकसृगालषट्पदशरभसर्परूपाणि शकुनानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥

शकुनः, पुं, (शक + उनन्।) पक्षिमात्रम्। (यथा, महाभारते। १। ७२। १०॥
"तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले।
दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्य्यवारयन्॥")
पक्षिविशेषः। गृध्र इति ख्यातः। इति मेदिनी॥ कश्यपपत्नीताम्रायाः श्येनगृध्रादयः पुत्राः। इति श्रीभागवतम्॥ गृध्रस्याशुभफलं यथा,—
"वामेऽपसव्ये पुरतश्च पृष्ठे
युद्धं विभेदं मरणं स्त्रियश्च।
गृध्रः स्थितः सन् कुरुते क्रमेण
शब्दोऽपसव्योऽस्य विपत्तिहेतुः॥"
इति वसन्तराजशाकुनम्॥
विप्रभेदः। इत्युणादिकोषः। तद्विवरणं भागवते उक्तम्। गीतविशेषः। तत्तु उत्सवादिषु मङ्गलार्थगेयम्। इत्यजयपालः॥ शुभशंसी। इति शब्दरत्नावली॥

शकुनज्ञा, स्त्री, (शकुनं जानातीति। ज्ञा + क। स्त्रियामाप्।) ज्येष्ठी। इति त्रिकाण्डशेषः। शकुनज्ञातरि, त्रि॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ३१। ५३।
"प्राहिणोत्काङ्क्षितद्वापि स्वसख्या शकुनज्ञया।
स्वतन्त्रोऽभिनवारूढो युवतीनां मनोभवः॥")

शकुनिः, पुं, (शक्नोति उन्नेतुमात्मानमिति। शक + "शकेरुनोन्तोन्त्युनयः।" उणा० ३।४९ इति उनिः।) पक्षी। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ५। ११।
"क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः।
अनिर्द्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्जयेत्॥")
चिल्लपक्षी। इति हेमचन्द्रः॥ सौबलः। स तु कौरवमातुलः। (अयं हि दुर्य्योधनमन्त्री। द्यूते पाण्डवान् जित्वा वनं प्रेरयामास। असौ हि कौरवयुद्धे सहदेवेन निहतः। एतद्विवरणं महाभारते शल्यपर्व्वणि द्रष्टव्यम्॥) ववाद्येकादशकरणान्तर्गताष्टमकरणम्। इति मेदिनी॥ तत्करणजातफलम्।
"परजनधनहर्त्ता वञ्चकः क्रूरचेष्टः
करधृतकरवालो व्याहतस्वामिपक्षः।
अतिशयपरदारासक्तचित्तः सरोषो
भवति शकुनिजन्मा मानवः शीघ्रकर्म्मा॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥*॥
दुःसहपुत्रः। यथा,—
"दुःसहस्याभवत् भार्य्या निर्म्माष्टिर्नामनामतः।
जाता कलेस्तु पापाया ऋतौ चण्डालदर्शनात्॥
तयोरपत्यान्यभवन् जगद्व्यापीनि षोडश।
अष्टौ कुमाराः कन्याश्च तथाष्टावतिभीषणाः॥
दन्ताकृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्त्तस्तथा परः।
अङ्गध्रुक् शकुनिश्चैव गण्डप्रान्तरतिस्तथा॥"
तस्य पञ्च पुत्रा यथा,—
"श्येनकाककपोतांश्च गृध्रोलूकौ च वै सुतान्।
अवाप शकुनिः पञ्च जगृहुस्तान् सुरासुराः॥
श्येनं जग्राह वै मृत्युः काकं कालो गृहीतवान्।
उलूकं निर्ऋतिश्चापि जग्राहातिभयावहम्॥
गृध्रं व्याधिस्तदीशोऽथ कपोतञ्च स्वयं यमः।
एतेषामेव चैवोक्ता सुता पापोपपादने॥
तस्मात् श्येनादयो यस्य निलीयन्ते शिरस्यथ।
तेनात्मरक्षणायालं शान्तिः कार्य्या द्विजोत्तम॥
गेहे प्रसूतिरेतेषां तद्वन्नीडनिवेशनम्।
न शस्तं वर्जयेद्गेहं कपोताक्रान्तमस्तकम्॥
श्येनः कपोतो गृध्रो वा कौशिको वा गृहे द्विजः।
प्रविष्टः कथयत्यन्तं वसतां तत्र वेश्मनि॥
ईदृक् परित्यजेद्गेहं शान्तिं कुर्य्याद्द्विजोत्तम।
स्वप्नेऽपि हि कपोतस्य दर्शनं न प्रशस्यते॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशोत्पत्तिनामाध्यायः॥*॥ विकुक्षिपुत्रः। तथा,—
"वैवस्वतमनोरासीदिक्ष्वाकुः पृथिवीपतिः।
तस्य पुत्रशतं चासीद्विकुक्षिर्ज्येष्ठ उच्यते॥
सोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्मृताः।
शकुनिप्रमुखाः पुत्रा रक्षिता रोमहर्षिता॥"
इति वह्निपुराणे सगरोपाख्याननामाध्यायः॥

शकुनिप्रपा, स्त्री, (शकुनीनां पक्षिणां पानार्थं या प्रपा।) पक्षिणां पानीयशाला। तत्पर्य्यायः। श्रीग्रहः २। इति हारावली॥

शकुनी, स्त्री, श्यामापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ चटकी। इति केचित्॥ (पक्षीरूपधारिणी पूतना। यथा, महाभारते। ५। १३०। ४५।
"अनेन हि हता बाल्ये पूतना शकुनी तथा।"
तथा च हरिवंशे। ६२। १—२।
"कस्यचित्त्वथ कालस्य शकुनीवेशधारिणी।
धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता॥
पूतना नाम शकुनी घोरा प्राणिभयङ्करी।
आजगामार्द्धरात्रे तु पक्षी क्रोधात् विधुन्वती॥")

शकुनीश्वरः, पु, (शकुनीनां पक्षिणामीश्वरः ।) गरुड । इति धनञ्जय ॥

शकुन्त, पु, (शक्नोति उत्पतितुमिति । शक+ "शकेरुनोन्तोन्त्युनय ।" उणा० ३।४९ । इति उन्त ।) पक्षी । इत्यमर ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७२ । ११ ।
"नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिन ।
पर्य्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्तामेनकात्मजाम् ॥")
कीटभेद । भासपक्षी । इति मेदिनी ॥

शकुन्तला, स्त्री (शकुन्तै पक्षिभिर्लायते पाल्यते इति । ला+घञर्थे क । स्त्रियामाप् ।) मेनकाप्सर सु विश्वामित्रेण जनिता कन्या । सा कण्वमुनिना प्रतिपालिता । दुष्मन्तराजेन विवाहिता । अस्या पुत्रो भरत राजचक्रवर्त्ती । अस्या नामकारण यथा,—
"निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तै परिरक्षिता ।
शकुन्तलेति नामास्या कृतञ्चापि ततो मया ॥"
इति महाभारते ।१।७२।१५॥
अस्या विवरण कालिदासकृताभिज्ञानशकुन्तल नाटके द्रष्टव्यम् । पाद्मे स्वर्गखण्डे प्रथमादिपञ्चाध्यायेषु महाभारते आदिपर्व्वणि ६९ अध्यायमारभ्य च ज्ञातव्यम् ॥

शकुन्तलात्मज, पु, (शकुन्तलाया आत्मजः पुत्त्रः ।) भरतराज । यथा,—
"दौष्मन्तिर्भरत सर्व्वदम शकुन्तलात्मज ॥"
इति हेमचन्द्र ॥

शकुन्ति, पु, (शक्नोति उत्पतितुमिति । शक+ उन्ति ।) पक्षिमात्रम् । इत्यमर ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ४२ । ३ ।
"अवक्रन्द दक्षिणतो गृहाणा
सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते ॥")
भासपक्षी । इत्युणादिकोष ॥

शकुल, पु, (शक्नोति गन्तु वेगेनेति । शक+ "मद्गुरादयश्च ।" उणा० १ । ४२ । इति उरच् । रस्य ल ।) मत्स्यविशेष । इत्यमर ॥ शउल इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।१२। १३७ । ३ ।
"नातिगाधे जलाधारे सुहृद शकुलास्त्रय ।
प्रभूतमत्स्ये कौन्तेय । बभूवु सहचारिण ॥")
अस्य गुणा । मधुरत्वम् । रुचत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्ताभजित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

शकुलगण्ड पु, (शकुलस्य गण्ड इव गण्डो यस्य ।) शालमत्स्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शकुलाचक पु, श्वेतदूर्व्वा । इत्यमर ॥

शकुलाची, स्त्री, गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट ।

शकुलादनी, स्त्री (शकुलाना अदन यस्य । ङीप् ।) चक्राङ्गी । इत्यमर ॥ कट्की इति भाषा । कञ्चटशाक । इति मेदिनी । कांचडा दाम इति भाषा ॥ मांसी । किम्बुलिका । जलपिप्पली । कट्फल । इति विश्व । गजोषणा । इति राजनिर्घण्ट ॥

शकुलार्भक, पु, (शकुलस्य अर्भक इव ।) गडकमत्स्य । इत्यमर ॥ (गडुइमाछ इति भाषा ॥)

शकुली, स्त्री, (शकुल+ङीष् ।) मत्स्यविशेष । सृगाल् इति भाषा । महाशकुल इति केचित् । अस्या आकारो गुणाश्च ।
"शकुली रोहिताकारा भूमौ प्रायश्चरत्यसौ ।
गुर्व्वी पाके च मधुरा मेदिका दोषकोपना ॥"
इति राजवल्लभ ॥
पुस्तकान्तरे शकली इति च पाठ ॥ (नदीविशेष । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । २३ ।
"सुमेरुजा शुक्तिमती शकुली त्रिदिवा क्रमु ।
स्कन्धपादप्रसूता वै तामान्या वेगवाहिनी ॥")

शकृत्, क्ली, (शक्नोति सर्त्तुमिति । शक्+"शकेर्ऋतिन् ।" उणा० ४ । ५८ । इति ऋतिन् ।) विष्ठा । इत्यमर ॥ यथा,(भागवते । ३।३०।१९।
"स दृष्ट्वा वस्त्रहृदय शकृन्मूत्र विमुञ्चति ॥")

शकृत्करि, पु, स्त्री, (शकृत् करोतीति । शकृत्+कृ+"स्तम्बशकृतोरिन् ।" ३।२।२४। इति इन् ।) वत्स । इत्यमर । दन्त्यादिरिति विद्याविनोद ॥

शकृत्कार, त्रि, मलत्यागकारक । शकृत् करोतीत्यर्थे शकृच्छब्दात् कृधातो अण् (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

शकृद्द्वार, क्ली, (शकृतो द्वारम् ।) मलद्वारम् । तत्पर्य्याय । अपानम् २ पायु ३ गुदम् ४ च्युति ५ अधोमर्म्म ६ त्रिवलीक: ७ वली ८ । इति हेमचन्द्र ॥

शक्कर, पु, वृष । इति हेमचन्द्र ॥

शक्करि, पु, वृष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शक्करी, स्त्री, छन्दोभेद । नदीभेद । मेखला । इति मेदिनी ॥ सा च समवृत्तषड्विंशति च्छन्दोऽन्तर्गतचतुर्द्दशच्छन्द । यथा,—
"उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्व्विका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्करी सातिपूर्व्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा मता ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृति प्रकृतिराकृति ।
विकृति सङ्कृतिश्चापि तथा चैवातिसत्कृति ॥
इत्याख्या समवृत्ताना छन्दसा क्रमश कृता ॥"
तत्र चतुर्द्दशाक्षरपादसप्तच्छन्दासि सन्ति । तेषा नामानि गणाश्च यथा ।
मो गो गो नौ म शरनवभिरसम्बाधा । १ ।
ज्ञेय वसन्ततिलक तभजा जगौ ग । २ ।
ननरसलयुगै स्वरैरपराजिता । ३ ।
ननभनलगितिप्रहरणकलिका । ४ ।
मस्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ।५।
द्वि सप्त छिदि लोलाम्सौ म्भौ गौ चरणे चेत् ।६।
स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखीयम् ।७।
इति छन्दोमञ्जरी ॥
एतेषामुदाहरणानि बाहुल्यभिया नोक्तानि ॥

शक्त, त्रि, (शक+क्त ।) शक्तिविशिष्ट । समर्थ । तत्पर्य्याय । दक्ष २ क्षम ३ प्रभु ४ प्रभविष्णु ५ ।
इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, मनु । ९ । २०७ ।
"भ्रातॄणा यस्तु नेहेत धन शक्त स्वकर्म्मणा ।
न निर्भाज्य स्वकादशात् किञ्चिद्दत्त्वोपजीवनम् ॥")
प्रियवद । इति शक्तशब्दटीकाया स्वामी ॥

शक्तव, पु, भृष्टि, भ्रष्टयवादिचूर्णम् । छातु इति भाषा । यथा,—
"धाना भ्रष्टयवे भृष्टि स्त्रिया पुभृष्टि शक्तव
केचित्तु शक्तुरस्त्रीति वन्धुरा भूमनि स्त्रियाम् ॥"
इति जटाधर ॥
अस्य विवरण शक्तुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शक्ति, स्त्री, (शक+क्तिन् ।) कार्य्यजननसामर्थ्यम् । यथा,—
"या देवी सर्व्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता ।"
इति देवीमाहात्म्यस्य टीकाया नागोजीभट्ट ॥
शक्यते जेतुमनया । सा प्रभावोत्साहमन्त्रजभेदात् त्रिविधा । तत्र प्रभुत्वे साधकत्वात् कोषदण्डौ प्रभुशक्ति १ । विक्रमेण स्वरूपया विस्फूरणमुत्साहशक्ति २ । सन्ध्यादीना सामादीनाञ्च यथावस्थान मन्त्रशक्ति ३ ॥ सामर्थ्यमात्रम् । तत्पर्य्याय । द्रविणम् २ तर ३ सह: ४ बलम् ५ शौर्य्यम् ६ स्थाम ७ शुष्मम् ८ पराक्रम ९ प्राण १० । इत्यमर ॥ शुष्म ११ सहम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ऊर्ज्ज १३ । इति जटाधर ॥ कासू । सा तु शर्व्वलानामास्त्रम् । इति नानार्थे अमरभरतौ ॥ गौरी । इति मेदिनी ॥ लक्ष्मी । इति शब्दमाला ॥ * ॥
त्रिशक्तयो यथा,—
"एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।
एषा श्वेता परा सृष्टि सात्त्विकी ब्रह्मसंस्थिता ॥
एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्त्तिता ।
एषैव कृष्णा तमसो रौद्री देवी प्रकीर्त्तिता ॥
परमात्मा यथा देवी एक एव त्रिधा स्थित ।
प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधाभवत् ॥"
इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यनामाध्याय ॥*॥
अपि च ।
"बिन्दु शिवात्मकस्तत्र बीज शक्त्यात्मक स्मृतम् ।
तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जातास्त्रिशक्तय ॥"
इति क्रियासार ॥
अन्यच्च ।
"इच्छा क्रिया तथा ज्ञान गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी
त्रिधा शक्ति स्थिता यत्र तत्पर ज्योतिरीमिति ॥"
इति गोरक्षसंहिता ॥ * ॥
अष्ट शक्तयो यथा,—
"इन्द्राणी वैष्णवी शान्ता ब्रह्माणी ब्रह्मवादिनी ।
कौमारी नारसिंही च वाराही विकटाकृति ॥
माहेश्वरी महामाया भैरवी भीमरूपिणी ।
अष्टौ च शक्तय सर्व्वा रक्षा प्रययुर्मुदा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे वायुयुद्धनाम ११९ अध्याय ॥ * ॥

नव शक्तयो यथा,—
"तत्र पद्मे चाष्टदले मध्ये च भक्तिपूर्व्वकम्।
वैष्णवीञ्चैव ब्रह्माणीं रौद्रीं माहेश्वरीं तथा ॥
नारसिंहीञ्च वाराहीमिन्द्राणीं कार्त्तिकीं तथा।
सर्व्वशक्तिस्वरूपाञ्च प्रधानां सर्व्वमङ्गलाम् ॥
नवशक्तीश्च सम्पूज्य घटे देवांश्च पूजयेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६१ अध्याय ॥*॥
पञ्चाशद्विष्णुशक्तयो यथा,—
"कीर्त्ति कान्तिस्तुष्टिपुष्टी धृति शान्ति क्रिया दया।
मेधा सहर्षा श्रद्धा स्याल्लज्जा लक्ष्मी सरस्वती ॥
प्रीती रती रमा प्रोक्ता क्रमेण स्वरशक्तय ।
जया दुर्गा प्रभा सत्या चण्डा वाणी विलासिनी॥
विरजा विजया विश्वा विनदा सुनदा स्मृति ।
ऋद्धि समृद्धि शुद्धिश्च भक्तिर्मुक्तिर्मति क्षमा ॥
रमोमा क्लेदिनी क्लिन्ना वसुदा वसुधा परा।
परा परायणा सूक्ष्मा सन्ध्या प्रज्ञा प्रभा निशा ॥
अमोघा विद्युता चेति शक्तय. सर्व्वकामदा ।
एता प्रियतमाङ्केषु निषण्णा सुस्मिताननाः ॥
विद्युद्दामसमानाढ्या. पद्मजाभयवाहव. ॥"*॥
पञ्चाशद्रुद्रशक्तयो यथा,—
"गुणोदरी स्याद्विरजा शाल्मली तदनन्तरम्।
लोलाक्षी वर्त्तुलाक्षी च दीर्घघोणा समीरिता॥
सदीर्घमुखी गोमुख्यौ दीर्घजिह्वा तथैव च।
कुण्डोदर्य्यूर्द्ध्वकेश्यौ च तथा विकृतमुख्यपि ॥
ज्वालामुखी ततो ज्ञेया पश्चादुल्कामुखी तत ।
सुश्रीमुखी चैव विद्यामुख्येता स्वरशक्तय ॥
महाकालीसरस्वत्यौ सर्व्वसिद्धिसमन्विते।
गौरी त्रैलोक्यविद्या स्यान्मन्त्रसिद्धिस्तत परम्॥
आत्मशक्तिर्भूतमाता तथा लम्बोदरी स्मृता।
द्राविणी नागरी भूय. खेचरी चापि मञ्जरी ॥
रूपिणी चिचिणी पश्चात् काकोदर्य्यपि पूतना।
स्याद्भद्रकालीयोगिन्यौ शङ्खिनी गर्ज्जिनी तथा॥
कालरात्रिश्च कुब्जिन्या कपर्द्दिन्यपि वज्रया।
जया च सुमुखेश्वर्य्यौ रेवती माधवी तत ॥
वारुणी वायवी प्रोक्ता पश्चाद्रक्षोविदारिणी।
ततश्च सहजा लक्ष्मीर्व्यापिनी माययान्विता ॥
एता रुद्राङ्कपीठस्था सिन्दूरारुणविग्रहा ॥
रक्तोत्पलकपालाभ्यामलङ्कृतकराम्बुजा ॥"
इति प्रपञ्चसार ॥*॥
कुलशक्तयो यथा,—
"शक्तय परमेशानि। विदग्धा सर्व्वयोषित ।
नटी कापालिकी वेश्या मालिनी कुङ्कुमालिनी॥
चाण्डाली च कुलाली च रजकी नापिताङ्गना।
गोपिनी योगिनी शुद्धा ब्राह्मणी राजकन्यका ॥
कोचाङ्गना च देवेशि। तथैव शङ्खकारिणी।
एता षड्विंशति कन्या देवानामपि दुर्ल्लभा ॥
दैवज्ञा व्याधवामा च तथा मांसापहारिणी।
बौद्धा च जवनी देवि तथा रसपसारिणी॥
वेश्या चतुर्व्विधा प्रोक्ता द्विविधा कुङ्कुमालिनी॥
धीवरी द्विविधा प्रोक्ता तथैव गणिकाङ्गना॥
कुम्भकारी द्विधा प्रोक्ता तथैव गोपिनी स्मृता।
वातवैद्याङ्गना देवि जवनी द्विविधा स्मृता ॥
बौद्धकन्या त्रिधा देवि तथा कोचाङ्गना प्रिया।
पूर्व्वोक्ताभिः सहैकत्र चतु षष्टिश्च शक्तयः ॥"
इति रेवतीतन्त्रे ३ पटल ॥*॥
अपि च।
"पश्चाचारेण देवेशि। कुलशक्तिं प्रपूजयेत्।
नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना॥
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्या प्रकीर्त्तिता॥
विशेषवैदग्धयुता सर्व्वा एव कुलाङ्गना ।
रूपयौवनसम्पन्ना शीलसौभाग्यशालिनी।
पूजनीया प्रयत्नेन तत सिद्धिर्भवेद् ध्रुवम् ॥"
इति गुप्तसाधनतन्त्रे १ पटल ॥*॥
तस्या प्रशंसा यथा।
"शक्तिं विना महेशानि। सदाहं शवरूपक ।
शक्तियुक्तो यदा देवि। शिवोऽहं सर्व्वकामद ॥
शक्तियुक्तो जपेन्मन्त्र न मन्त्र केवल जपेत्।
सावित्रीसहितो ब्रह्मा सिद्धोऽभून्नगनन्दिनि॥
द्वारवत्यां कृष्णदेव सिद्धोऽभूत् सत्यया सह।
तथा कोचवधूसङ्गात्मम सिद्धिर्वरानने ॥
ईश्वरोऽहं महादेवि। केवलं शक्तियोगत ।
शक्तियोगेन देवेशि। यदि सिद्धिर्न जायते ॥
तदैव परमेशानि मम वाक्य हृथा भवेत्।
यद्वत् जलगण्डूष शक्तिवक्त्रे सुरेश्वरि। ॥
सिन्धुरूप महेशानि। तज्जल नात्र संशय ।
स्त्रीयेष्टदेवीभावेन भोजयेत्ताञ्च यत्नत ॥
शक्तिश्च कथ्यते देवि शृणुष्व सुरसुन्दरि।
त्रयोदशाब्दादूर्द्ध्वं या पञ्चविंशतिवार्षिकी ॥
अप्रसूता विशेषेण पञ्चमेऽपि भवेत् प्रिये।
सुन्दरी तु विशेषेण प्रसूता वाप्रसूतिका ॥
अवश्य पञ्चम कुर्य्यात् शक्तिमात्रे महेश्वरि॥"
इति शक्तिकागमसर्व्वस्वम् ॥*॥
तस्या उत्पत्तिमाहात्म्यादि यथा,—
नारायण उवाच ।
"सह बुद्धा बुद्धिमन्तो न वक्तुमुचित सुरा।
सर्व्वे शक्त्यालया विश्वे शक्तिमन्तो हि जीविन॥
ब्रह्मादितृणपर्य्यन्त सर्व्वं प्राकृतिक जगत्।
सत्य नित्य विना माञ्च मया शक्ति प्रकाशिता॥
आविर्भूता च सा मत्त सृष्टौ देवी मदीच्छया।
तिरोहिता च सा शेषे सृष्टिसंहरणे मयि ॥
सृष्टिकर्त्री च प्रकृति सर्व्वेषा जननी परा।
मम तुल्या च मन्माया तेन नारायणी स्मृता ॥
सुचिरञ्च तपस्तप्त शम्भुना ध्यायता च माम्।
तेन तस्मै मया दत्ता तपसा फलरूपिणी ॥
व्रतञ्च लोकशिक्षार्थमस्या न स्वार्थमेव च।
स्वयं व्रताना तपसा फलदात्री जगत्त्रये ॥
मायया मोहिताः सर्व्वे किमस्या वास्तव व्रतम्।
साध्यमस्या व्रतफलं कल्पे कल्पे पुन पुन ॥
सुरेश्वरा यदंशाश्च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
कला कलांशरूपास्ते जीविनश्च सुरादय ॥
मृदा विना कुलालश्च घट कर्त्तु यथाक्षम ।
विना स्वर्ण स्वर्णकार कुण्डल कर्त्तुमक्षम ॥
विना शक्त्या तथाहञ्च स्वसृष्टिं कर्त्तुमक्षम।
शक्तिप्रधाना सृष्टिश्च सर्व्वदर्शनसम्मता ॥
अहमात्मा च निर्लिप्तोऽदृश्य: साक्षी च देहिनाम्।
देहा प्राकृतिका सर्व्वे नश्वरा पाञ्चभौतिका ॥
अह नित्यशरीरी च भानुविग्रहविग्रह ।
सर्व्वाधारा च प्रकृति सर्व्वात्माहं जगत्सु च ॥
अहमात्मा मनो ब्रह्मा ज्ञानरूपो महेश्वर ।
पञ्च प्राणा स्वय विष्णुर्बुद्धिः प्रकृतिरीश्वरी ॥
शक्त्यो निद्रादयस्तेता सर्व्वाश्च प्रकृते कला ।
सा च शैलेन्द्रकन्येयमिति वेदनिरूपितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ७ अध्याय ॥*॥
अपि च।
"सा शक्ति सृष्टिकाले च पञ्चधा चेश्वरेच्छया
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवी या कृष्णस्य परमात्मन ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
ऐश्वर्य्याधिष्ठातृदेवी सर्व्वमङ्गलकारिणी।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मी परिकीर्त्तिता ॥
विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्ल्लभा।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्त्तिता ॥
बुद्ध्यधिष्ठातृदेवी या सर्व्वशक्तिस्वरूपिणी।
सर्व्वज्ञानात्मिका सर्व्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी॥
रागाधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा।
कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वय देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
तत सृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा।
योषित प्रकृतेरंशा पुमास पुरुषस्य च ॥"
इति च ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ४० अध्याय ॥*॥
ब्रह्माण्यंशशक्त्युत्पत्तिर्यथा।
"ततो ब्रह्मादयो देवा भय जग्मु सवासवा ।
यदि स्यान्निर्ज्जितो देव क्षय सर्व्वदिवौकसाम्॥
एतस्मिन्नन्तरे शक्र। ब्रह्मा चिन्तयते क्रिया ।
स्त्रीरूपधारिणी भूत्वा सहायत्व मतिन्करे ॥
क्षिप्र कुरु स्वकार्य्यं त्व एव विश्वेश्वर दृशे।
ततो व्यातितवान् प्रभु स्वशक्ति किरणो-ज्ज्वलाम् ॥
ब्रह्मरूपधरा किन्तु ललनाकारविग्रहाम्।
हसस्यन्दनमारूढा स्वकीयायुधधारिणी ॥
तर्ज्जयन्ती महौजेन दानवाना भयङ्करी।
तस्या घोराणि कर्म्माणि दृष्ट्वा स विस्मय शिव
का पुन सृष्टु सुरेन्द्र सदातिप्रतिपच्चजित्।
तस्या शक्ति द्वितीयाञ्च सृजामि अपरा-जिताम् ॥"
इति देवीपुराणे रुरुवधे ब्रह्माण्युत्पत्ति ॥*॥
नन्दातीर्थे शक्तिमन्त्रविचारनिषेधो यथा।
"योऽसावनादिमध्यान्तशिवशक्तिमय पर ।
तस्यैव परमानन्दा सर्व्वकिल्बिषनाशिनी।
तत्प्रभावेण प्राप्नोति तपोयज्ञादिक फलम्।
मन्त्राणा दैवशक्तीना न विचारो वरानने ॥"
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेश प्रथमा-ध्याय ॥*॥

प्रकृति' । यथा,—
"प्रधान प्रकृति' शक्तिर्नित्या चाविकृतिस्तथा ।
एतानि तस्या नामानि पुरुष या समाश्रिता ॥"
तस्या गुणानाह ।
"सत्त्व रजस्तमस्त्रोणि विज्ञेयाः प्रकृतेर्गुणा' ।"
इति भावप्रकाश ॥ * ॥
शक्तिविषयकपुष्पाणि यथा,—
"अथ पुष्प प्रवक्ष्यामि कर्मयोगी महेश्वरि ।
शृणुष्व परया भक्त्या यथोक्त ब्रह्मणा पुरा ॥
कमले करवीरे द्वे कुसुम्भे तुलसीद्वयम् ।
जात्यशोके केतकी द्वे कुमारीचम्पकोत्पलम् ॥
कुन्दमन्दारपुन्नागपाटलानागचम्पकम् ।
आरग्वध कर्णिकार पावन्ती नवमल्लिका ॥
सौगन्धिकं सकोरण्ड पलाशाशोकसञ्ज्ञकाः ।
सिन्धुवारो ह्यपामार्गवापुन्नीकश्च कामजम् ॥
व्याघ्रचेल दमनक मरुवक तत परम् ।
लवङ्ग जलकर्पूर तगरश्च जया तथा ॥
शिवपुष्प द्रोणपुष्प कामराज सुकेतकम् ।
अन्यानि वनपुष्पाणि जलजस्थलजानि च ।
गिरिजानि देशजानि नानापुष्पाण्यत परम् ॥"
इति प्रपञ्चसार ॥
शक्तिग्रह, पु, (शक्ति गृह्णातीति । शक्ति+ग्रह +"शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेति ।" ३।२।९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अच् ।) शिव । कार्त्तिकेय. । शक्ति गृह्णाति य इत्यर्थे शक्तिशब्दपूर्वकग्रह-धातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्न इति केचित् ॥ (शक्तेर्ग्रहो ग्रहणम् ।) शब्दशक्तिज्ञानम् । यथा । "अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा शक्तिरिति तार्किका । तज्ज्ञानन्तु व्याकरणादिभ्य । अतएव ।
'शक्तिग्रह व्याकरणोपमान-
कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति
सान्निध्यत सिद्धपदस्य वृद्धा. ॥'
इति प्राञ्च ।" इति दुर्गादास ॥
शक्तिग्राहक, पु, व्याकरणोपमानादि' । शक्तिग्रहीता च । शक्ति ग्राहयति गृह्णाति च इत्यर्थे ग्रन्ताग्रन्तग्रहधातोर्णक (ण्वुल्) प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
शक्तिधर, पु, (धरतीति । धृ+अच् । शक्तेर्धर' ।) कार्त्तिकेय । इत्यमर ॥ (यथा, हरिवंशे । ७२।८
"बलेन वपुषा चैव बाल्येन चरितेन च ।
स्यात्ते शक्तिधरस्तुल्यो न तु कश्चन मानुष ॥")
शक्तिधारके, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५८ । ४१ ।
"स्कन्द कुमाररूप शक्तिधरो बर्हिकेतुश्च ॥")
शक्तिपर्ण, पु, सप्तपर्णवृक्ष । इति जटाधर ॥
शक्तिपाणि, पु, (शक्तिरस्त्रविशेष पाणौ यस्य ।) कार्त्तिकेय. । इति हलायुध ॥
शक्तिभृत्, पु, (शक्ति बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् । तुक् च ।) कार्त्तिकेय । इति हेमचन्द्र ॥ शक्त्यस्त्रधारके, त्रि ॥

शक्तिहेतिक',त्रि, (शक्तिर्हेतिः प्रहरणास्त्र यस्य ।) शक्त्यस्त्रधारियोद्धा । तत्पर्य्यायः । शाक्तीक'२ । इत्यमर. । लक्ष्यायुधधर.३ । इति शब्दरत्नावली ॥
शक्तु',पु क्ली,(शक+बाहुलकात् तुन् ।)भर्जित-यवादिचूर्णम् । छातु इति भाषा । यथा,—
"धाना भृष्टयवे भुक्ति स्त्रिया पु भुक्ति शक्तव ।
केचित्तुशक्तुरस्त्रीति वन्धुरा भूमनि स्त्रियाम् ।"
इति जटाधर ।
अस्य गुणा ।
"यवाना शक्तवो रूक्षा लेखना वह्निवर्द्धना' ।
वातला कफरोगघ्ना वातवर्च्चोऽनुलोमना ॥
धानासंज्ञास्तु तेऽतीव दुर्जरा लेखना. स्मृता ।
गुर्वी पिण्डोकृतात्यर्थ लघ्वी सैव विपर्य्ययात् ।
शक्तूनामाशु जीर्य्यंत मृदुत्वादवलेहिका ॥"
इति राजवल्लभ ।
अथ शक्तव' ।
"धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि शक्तव' ।"
तत्र यवशक्तव ।
"यवजा शक्तव शीता दीपना लघव सरा ।
कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्त्तिता ॥
ते पीता बलदा वृष्या वृ हणा भेदनास्तथा ।
तर्पणा मधुरा रुच्या' परिणामे बलावहा ॥
कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्व्रणनेत्रामयापहा ।
प्रशस्ता घर्मदग्ध ह्या व्यायामार्त्तशरीरिणाम् ॥
अथ चणकयवशक्तव. ।
"निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्य्यांशैश्च यवैः कृताः ।
शक्तव शर्करासर्पि युक्ता ग्रीष्मेऽतिपूजिता ॥"
अथ शालिशक्तव ।
"शक्तव शालिसम्भृता वह्निदा लघवो हिमा ।
मधुरा ग्राहिणो रुच्या पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥
न भुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून् ।
न जलान्तरितान् न हि शक्तूनद्यान्न केवलान् ॥
पृथक्पान पुनर्दान सामिष पयसा निशि ।
दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्तुषु वर्ज्जयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ।
जन्मतिथौ तद्भक्षणफलम् । ज्योतिषे ।
"शक्तून् खादति यस्तु तस्य रिपवो नाश
प्रयान्ति भुव
भुङ्क्ते यस्तु निरामिष स हि भवेत् जन्मान्तरे
पण्डित. ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
मेषसंक्रान्त्या तद्दानविधिर्यथा । स्मृति ।
"मेषादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ।"
महार्णवे ।
"यो ददाति हि मेषादौ शक्तूनम्बुघटान्वितान्
पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्य' सर्व्वपापै प्रमुच्यते ।
विप्रेभ्य पादुके छत्र पितृभ्यो विषुवे शुभम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
चातुर्मास्यव्रते प्रात'स्नानस्य घृतशक्तवो दक्षिणा यथा । नारदीयम् ।
"नित्यस्नाने हविर्दद्यामि स्नेहे घृतशक्तव ॥"
नित्यस्नाने प्रात.स्नाने । इति मलमासतत्त्वम् ॥

शक्तुक' पुं, विषभेद । तस्य लक्षणस्वरूपे यथा,
"यद्ग्रन्थि शक्तुकैनैव पूर्णमध्य स शक्तुक ॥"
इति भावप्रकाश. ।
शक्तुफला, स्त्री शमीवृक्ष । इत्यमर' ॥
शक्तुफली स्त्री,शमीवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥
शक्त्यर्द्ध',पु,(शक्तेरर्द्ध. ।) श्रमद्वारा कुक्षिललाट-ग्रीवास्रुत्पन्नो घर्म दीर्घनिश्वासश्च । यथा,—
"कुक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्म प्रवर्त्तते ।
शक्त्यर्द्ध त विजानीयादायतोच्छ्वासमेव च ॥"
इति राजवल्लभ ।
शक्ति पु, वशिष्ठमुनेर्ज्येष्ठपुत्त्र । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७७ ।६ ।
"अपश्यद्दर्जित सत्य मुनि प्रतिमुखागतम् ।
शक्ति नाम महाभाग वशिष्ठकुलवर्द्धनम् ।
ज्येष्ठ' पुत्र पुत्त्रशतात् वशिष्ठस्य महात्मन ॥"
अय हि इक्ष्वाकुवंशीय कल्माषपादनृपति अशपत् । स च नृपतो राक्षसो भूत्वा एनमभक्षयत् । एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते १।१७७ अध्याये द्रष्टव्य ॥)
शक्र, त्रि, प्रियवद । इत्यमरटोकायां भरत ॥
शक्लु, त्रि, प्रियवद । इत्यमर ॥
शक्म, [न्]पु, (शक+"अशिशकिभ्यां छन्दसि ।" उणा० ४ । १४६ । इति मनिन् ।) शक्ति । शकधातोरौणादिकमनिन्प्रत्ययेननिष्पन्नम् इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (इन्द्र । इत्युज्ज्वल । ४ । १४६ ॥ क्ली, शक्यतेऽनेनाभिमत प्राप्तु शक्नोतीष्ट साधयितु वा शक्यते कर्त्तुमिति वा । शक+मनिन् । कर्म्म । इति निघण्टु । २ । १॥ यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३४ । ३ ।
"दुहन्ति शक्मना पय ॥"
"शक्मना कर्म्मणा ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥)
शक्य, त्रि, (शक+"शकिसहोश्च ।" ३।१।९९। इति यत्) समर्थनीय । (यथा, रघु ।२।४९ ।
"शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतु
गा' कोटिश स्पर्शयता घटोघ्नीः ॥")
शक्याश्रय । (यदा भावे यत् स्यात् तदा क्लीवलिङ्ग स्यात् । यथा, गीतायाम् ।१८।११ ।
"नहि शक्य देहभृता त्यक्तु कर्म्माण्यशेषत. ॥
तथाच रामायणे । २ । १२ । ५ ।
"तानि सर्वाणि सयन्तु शक्यराम जितेन्द्रियै ॥"
पु, वाच्योऽर्थं । यथा,—
"शक्योऽर्थोऽभिधया ज्ञेय लक्ष्यो लक्षणया
मत' ।
व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ज्ञेयस्तिस्र शब्दस्य वृत्तय ॥
इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥
अन्यञ्च ।
"शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुण ।"
इति भाषापरिच्छेद ॥
अपि च । ईश्वरसङ्केत शक्तिस्तया अर्थबोधक पद वाचकम् । यथा गोत्वादिविशिष्टबोधक गवादिपद तद्बोध्योऽर्थो गवादिर्वाच्य स एव मुख्यार्थ इत्युच्यते ।" इति शक्तिवादः ॥

शक्यतावच्छेदक, त्रि, (शक्यताया अवच्छेदकम् ।) शक्यांशे भासमानधर्म्मः । यथा ।
"एवञ्च तादृशधर्म्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वं दुर्व्वारमेव ।" इति शक्तिवादः ॥
शक्रः, पुं, (शक्नोति दैत्यान् नाशयितुम् । शक + "स्फायितञ्चीति ।" उणा० २ । १३ । इति रक् ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ३ । ३९ ।
"धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां
जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥")
कुटजवृक्षः । अर्ज्जुनवृक्षः । इति मेदिनी ॥
ज्येष्ठानक्षत्रम् । यथा,—
"शक्रो निरृतिस्तोयं विश्वविरिञ्चौ हरिर्वसुर्व्वरुणः ।
अजपादोऽहिर्व्रध्नः पूषा चेतीश्वरा भानाम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
चतुर्द्दशेन्द्रा यथा,—
'विश्वभुक् च विपश्चिच्च सुचित्तिः शिविरेव च ।
विभुर्मनोजवश्चैव तथौजस्वी बलिस्तथा ॥
अद्भुतश्च तथा शान्तिस्तथा देवचरो वृषः ।
ऋतधामा दिवःस्वामी शुचिः शक्राश्चतुर्दश ॥"*
ब्राह्मदिनमासाब्देषु इन्द्राणां नाशसंख्या यथा ।
'ब्राह्मे दिने वै नश्यन्ति चतुर्द्दश पुरन्दराः ।
शतानि मासि चत्वारि विंशत्या सहितानि च ।
अब्दे पञ्चसहस्राणि चत्वारिंशच्छतानि च ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय ॥*॥
इन्द्रत्वप्राप्तिकारणं यथा,—
इन्द्र उवाच ।
"रमाकान्तभवत्प्रीत्यै कृतं क्रतुशतं पुरा ।
तेन पुण्येन सम्प्राप्तं मया पौरन्दरं पदम् ॥
इदानीं नूतनः कोऽपि जातो दिवि पुरन्दरः ।
न तेन धर्म्मो विहितो न तेन क्रतवः कृताः ।
मम सिंहासनं दिव्यं कथमाक्रान्तमच्युत ॥
इत्येवं वदतस्तस्य श्रुत्वा वाक्यं रमापतिः ।
उन्मीलितस्मिताचोऽसावुवाच मधुरं वचः ॥
श्रीभगवानुवाच ।
देवादयो मनुष्यान्ता मम सेवापरायणाः ।
मद्याजनरता लोका मद्भक्तिस्तुतिपाठकाः ॥
मन्मूर्त्तिषु कृतध्याना मत्कथाश्रवणा इह ।
मत्पादोदकनैवेद्यभोजिनोऽन्वहमेव ये ॥
मन्नामकीर्त्तनपरा मम स्मृतिपरायणाः ।
मन्मन्त्रजापका नित्यमनन्याश्रयसम्पदः ॥
किं विधित्वं किमिन्द्रत्वं देवत्वमपरं किमु ।
तेषामलभ्यं यत्किञ्चित् दुर्लभं नास्ति संसृतौ ॥
किं दानैरल्पफलदैः किं तपोभिः किमध्वरैः ।
सेव्यमानैः चितितले स मम प्रीतिमान् सदा ॥
इन्द्र उवाच ।
भगवन् कर्म्मणा केन स त्वत्प्रीतिपरो भवेत् ।
तद्वदस्व महाबाहो प्रपन्नभयभञ्जन ॥
श्रीभगवानुवाच ।
अनेकधा मद्भजनं मम प्रीतिकरं परम् ।
यद्भक्त्या तत् पदं लेभे तत् शृणुष्व पुरन्दर ॥
जपत्यष्टादशाध्यायगीतानां श्लोकपञ्चकम् ।
तया भक्त्या तु सम्प्राप्तं तव साम्राज्यमुत्तमम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ८६ अध्यायः ॥
(समर्थे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ६ ।
"विश्वानि शक्रो नर्य्याणि विद्वानपो रिरेच सखिभिर्निकामैः ॥"
"विद्वान् जानन् शक्रः समर्थ इन्द्रः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शक्रक्रीडाचलः, पुं, (शक्रस्य क्रीडाचलः क्रीडापर्व्वतः ।) सुमेरुपर्व्वतः । इति हलायुधः ॥
शक्रगोपः, पुं, इन्द्रगोपकीटः । इति जटाधरः ॥
(यथा, हरिवंशे । ६६ । ५ ।
"नववर्षावसिक्तानि शक्रगोपाकुलानि च ।
नष्टदावाग्निमार्गाणि वनानि प्रचकाशिरे ॥")
शक्रजः, पुं, (शक्राज्जायते इति । जन + डः ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इन्द्रजाते, त्रि ॥
शक्रजातः, पुं, (शक्राज्जातः ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रजाते, त्रि ॥
शक्रजित्, पुं, (शक्रं जितवानिति । जि + क्विप् ।) रावणपुत्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । १४ । ८३ ।
"अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्
किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ॥")
इन्द्रजेतरि, त्रि ॥
शक्रद्रुमः, (शक्रस्य पुं द्रुमः ।) देवदारुवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
शक्रधनुः, [स्] क्ली, (शक्रस्य धनुः ।) इन्द्रधनुः । इत्यमरः ॥ गङ्की इति रामधनुक इति च भाषा ।
"इन्द्रायुधं शक्रधनुः कौशिकायुधमित्यपि ।
ऐरावतं रोहितं स्यादवक्रं यदि तद्धनुः ॥
इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, महाभारते । ५ । २६ । ११ ।
"यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते
न चैकवर्णं न च विद्म किन्नु तत् ॥")
शक्रध्वजः, पुं (शक्रस्य ध्वजः ।) इन्द्रध्वजः ।
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २६९ ।
"ते श्रेष्ठिनः क्व सम्प्रति शक्रध्वज । यैः कृतस्त्वोच्छ्रायः ।
ईषां वा मेढिं वाधुनातनास्त्वां विधित्सन्ति ॥")
तद्विवरणं यथा,—
नृपवाहन उवाच ।
"भगवन् श्रोतुमिच्छामि तस्योत्थापनं यथा ।
क्रियते दिनऋक्षे च द्रव्यमन्त्रविधिं वद ॥
अगस्त्य उवाच ।
ब्रह्मणा कथितं शक्र बृहस्पतिसमीपतः ।
यथा तथा प्रवक्ष्यामि विधिं केतोः समुच्छ्रये ॥
बृहस्पतिरुवाच ।
शुभाहे ऋक्षे करणे मुहूर्त्ते शुभमङ्गले ।
दैवज्ञः सूत्रधारश्च वनं गच्छेत् सहायवान् ॥
देवीप्रतिष्ठाविधिना यात्राया या प्रचोदिता ।
गत्वा वृक्षं शुभं पुष्पं धवार्ज्जुनप्रियङ्करम् ॥
उदुम्बराजकर्णञ्च पञ्चैते शोभना हरेः ।
ध्वजार्थं वर्जयेद्वत्स देवउद्यानजान् द्रुमान् ॥
कन्या मध्ये तु या यष्टी करमानेन कल्पयेत् ।
एकादशकरा वत्स नव पञ्च करापरा ॥
अरालता क्रिमिचिता तथा पक्षिनिकेतनाम् ।
वल्मीकपिहवनजां शुष्ककोटरान्तराम् ॥
कुब्जाञ्च घटसिक्ताञ्च तथा स्त्रीनामगर्हिताम् ।
विद्युद्वज्रहताञ्चैव दग्धाञ्च परिवर्जयेत् ॥
अलाभे चन्दनं श्राम्रं शालशाकमयं तथा ।
कर्त्तव्यं शक्रचिह्नार्थे न चान्यं वृक्षजं क्वचित् ॥
शुभभूमिभवं ग्राह्यं शुभतोयं शुभावहम् ।
ततः सम्पूजयेद्वृक्षं प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ॥
नमो वृक्षपते वृक्ष त्वामर्च्चयति पार्थिवः ।
ध्वजार्थं तत्त्वतो नाथ अन्यथा उपगम्यताम् ॥
रात्रौ देयो बलिस्तत्र युगवृक्षे तथैव च ।
वासवाना महावृक्षं ज्ञात्वा चान्यत्र गम्यताम् ॥
ध्वजार्थे देवराजस्य न चान्तिस्तव अत्र च ।
पूजयित्वा ततो वृक्षं बलिं भूताय दापयेत् ॥
प्रभाते छेदयेद्वृक्षं शुभस्वप्नादिदर्शने ।
शुक्लाम्बरधरश्चैव समुद्रतरणं नदीम् ॥
वृक्षान् नम्रान् शुभान् चीरानारोहेत् देवतालयम् ।
देवो द्विजस्तथा साधुर्लिङ्गब्रह्म हरेरपि ॥
प्रतिमा पूजिता स्वप्ने चिप्रं सिद्धिफलप्रदा ।
मत्स्यमांसदध्यन्नाभं रुधिरं स्नतरादनम् ॥
अगम्यागमनं दृष्ट्वा आशु सिद्धिफलप्रदम् ।
द्रुमारोहं धनं धान्यं शत्रुनाशं यथा शुभम् ॥
फलं पुष्पं सितं दूर्व्वा स्वप्ने लब्ध्वा जयावहा ।
शङ्खगावस्तथा राज्यलाभा राज्यप्रदायका ॥
गौः सवत्सा नवसुता दृष्टा पुत्त्रफलप्रदा ।
पङ्कस्योद्धरणं कूपं व्याधिमोचकरं चिरात् ॥
एवं स्वप्नान् शुभान् दृष्ट्वा तथा छिन्देत पादपम् ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा मधुवच्चाक्तपर्श्वना ॥
पूर्व्वोत्तरे च पतनं शस्तोऽशब्दोऽव्रणः शुभः ।
अलग्नपादपे चान्ये अन्यथा तु परित्यजेत् ॥
अष्टाङ्गुलं त्यजेत् मूले अग्रे तन्तु जले चिपेत् ।
तथा तमानयेद्वत्स शकटेन वृषैरपि ॥
युवानैर्व्वलसम्पन्नैर्नयेत् तत्पुरतः परम् ।
नीयमाना यदा यष्टी समा वा चतुरस्रका ॥
हत्वा वा भङ्गमाधत्ते राज्ञः पुत्त्रं पुरोहितम् ।
आरभङ्गे बलं भिन्द्यादाद्यन्तनाशं चय तथा ॥
अर्थस्य अचभङ्गे न शान्तिस्तत्र तु कारयेत् ।
इन्द्रर्च्चमन्त्रेण जातवेदसमापि वा ॥
तथा नीत्वा शुभे लग्ने पुरस्तादुपवेशयेत् ।
द्वारशोभा पथरथ्या गृहे हट्टे च कारयेत् ॥
यदा पटहनादाश्च वेश्याशङ्खद्विजातयः ।
सद्गुलैर्वेदशब्दश्च ता नेया यत्र उच्छ्रयेत् ॥
तत्रस्थाञ्चित्रकर्म्मावनिर्म्मितैस्तान्तु वेष्टयेत् ।
वस्त्रैरञ्जरोमोत्थैः शुभैः शुक्लैर्यथाक्रमम् ॥
नन्दोपनन्दसञ्ज्ञाश्च कुमार्य्यः प्रथमाशगाः ।
देवी जयविजयाख्या, षोडशाशश्वर्व्वाश्च ताः ॥

अधिके शत्रुजयिनो तथार्यमा देवतैर्दंष्ट्रा ।
ध्वजपरिमाणार्थं सपरिधिः प्रथमं पिटम् ॥
षोड़शाशविहीनानि कुर्य्याच्छेषाणि बुद्धिमान् ।
रसना विचित्रवर्णां प्रथमा दद्यात् स्वयम्भूः ॥
सुरक्तां चतुरस्राञ्च विश्वकर्म्मा द्वितीयतः ।
अष्टास्रान्तु स्वयं शक्रो नीलरक्तां प्रदापयेत् ॥
कृष्णां यमेन वृत्तञ्च वरुणेन सहस्रिकम् ।
मञ्जिष्ठाजलदाकारं वासुदेवो मसूरकम् ॥
नीलवर्णञ्च तं दद्यात् स्कन्दो बहुविचित्रितम् ।
वृत्तन्तु दहनो दद्यात् सुवर्णाभं तथाष्टमम् ॥
वैदूर्य्यसदृशमिन्द्रो ग्रैवेयं दापयेद् बुधः ।
चक्राङ्काकृतिन्तु सूर्य्यो विश्वेदेवाः पद्मनिभम् ॥
ऋषयो नियमं दद्युर्नीलं नीलोत्पलाभासम् ।
गुरुणा शुक्रेण ततो विशालं मूर्द्धनो न्यस्तम् ॥
रुद्रैर्विचित्राणि बहुमातृभिः स्वानि रूपाणि ।
यद्येनैव दत्तन्तु केतोस्तत्तस्य भूषणम् ॥
तदेव तं विजानीयाद्यन्त्रादिभिस्तमुच्छ्रयेत् ।
प्रथमं प्रविशमाना भूमिं यष्टिर्हन्ति राष्ट्रम् ॥
बालाना तालशब्देन देशाघातं समाचष्टे ।
नृपवधकारा विशीर्णा शुभावहा सर्व्वसान्द्राच ॥
शम्भुसूर्य्ययमशक्रसोमधनदवारुणैः ।
वह्निशक्रर्षिमन्त्राश्च हातव्या दधि चाक्षता ॥
शक्रस्कन्दगुरुरुद्रअप्सरादि प्रपाठयेत् ।
हुत्वा तु विधिवद्वह्निज्वाला लक्षेत बुद्धिमान् ॥
सुतेजा सुमनो दीप्तः शुक्लो रुचिरप्रभः ।
रक्ताशोकसमाकारो रत्नैरोसनः शुभः ॥
शङ्खदुन्दुभिमेधाना नादः प्रशस्तास्तु पावके ।
ततः सकदलीच्छुदण्डा पताकानि समुच्छ्रये ॥
अन्याश्च विविधाः शोभाः शक्रकेतुसमुच्छ्रये ।
प्रोष्ठपदे तु अष्टम्यां शुक्लायां शोभने ऋक्षे ॥
आश्विने वाथ शुक्लायां श्रवणेनाथ उच्छ्रयेत् ।
पौरजनलग्नवृन्दैः पटभेरीनिनादितम् ॥
वितानध्वजशोभाढ्यं पताकाभिः समुज्ज्वलम् ।
विप्रैराशक्रमन्त्रैश्च सिद्धरचाकृतेन च ॥
दृढमातृकरन्ध्रस्थं शुभतोरणमाकुलम् ।
अविलम्बितमुत्थानमभग्नपिठकं समम् ॥
न द्रुतं वा समुत्थाप्य केतुं वासवजं विभो ।
उच्छ्रितं रक्षयेत्राश्च काकोलूककपोततः ॥
न समुत्थापनं दद्यादन्येषामपि पक्षिणाम् ।
यन्त्रादृषेन तं कुर्य्यात् मुख्यं केतोर्यथाविधि ॥
तथा सुसस्थितं पूज्य मुख्यन्त्रसुयन्त्रितम् ।
रात्रौ जागरणं कुर्य्यादिन्द्रमन्त्रानुकीर्त्तनम् ॥
पुरोहितः सदैवत्र शुभशान्तिरतः सदा ।
छत्रपाती नृपं हन्यात् पताका महिषीवधम् ॥
पिटके युवराजस्य सचिवमनुकम्पते ।
राष्ट्रं तोरणपातेन ध्वजे भ्रमच्चयो भवेत् ॥
पतिते शक्रदण्डे तु नृपमन्यं समादिशेत् ।
कृमिजालकं उत्थाने शलभात्तस्कराद्भयम् ।
सुसमे सुस्थिते शान्तिर्नृपस्य नगरस्य च ॥
याचोच्छ्रितन्तु तिष्ठन्ति तावत् पौरा सदा हृष्टाः ।
केतोर्निरता यजने भुञ्जीयाद्द्विप्रकन्याश्च ॥
पाते तु तथैव कुर्य्यादुत्थाने यादृशी पूजा ।
रात्रौ शुभकृत् पातनं नो दृष्टं काककपोतैः ॥
याति नृपः सहराष्ट्रः यथैव कारयेत् केतुम् ।
नगरे वा पुरे खेटे यथैव कुर्वते पौराः ॥
पुरे नगरस्य द्वारे वृषसिंहखगोत्थितम् ।
केतुं समस्तघोराणां नाशनं जयदं महत् ॥
एवं पूर्वं हरिः केतुं प्राप्तवान् वृषवाहनात् ।
तथा ब्रह्मसुतेनैव ब्रह्मणः शक्रमागतः ॥
तेन सोमस्य तद्वृत्तं ततो दक्षे समागतम् ।
तदाप्रभृति कुर्वन्ति नृपा अद्यापि उच्छ्रयम् ॥
एवं यः कारयेद्राजा केतुं विजयकारकम् ।
तस्य पृथ्वी वनोपेता सद्वीपा वशगा भवेत् ॥”
इत्याद्ये देवीपुराणे इन्द्रध्वजलक्षणम् २१ अध्यायः ॥

शक्रनन्दन, पुं, (शक्रस्य नन्दनः ।) अर्ज्जुनः इति जटाधरः । (इन्द्रपुत्त्रमात्रमपि । शक्रं नन्दयतीति । नन्दि + ल्यु ।) इन्द्रानन्दकारके, त्रि ॥

शक्रपर्य्यायः, पुं, (शक्रस्य पर्य्यायो नाम यस्य ।) कुटजवृक्षः । इति रत्नमाला । इन्द्रवाचकश्च ॥

शक्रपादपः, पुं, (शक्रस्य पादपः ।) देवदारुवृक्षः । इत्यमरः ॥ कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शक्रपुष्पिका, स्त्री, (शक्रपुष्पी + स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) अग्निशिखावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

शक्रपुष्पी, स्त्री, अग्निशिखावृक्षः । इत्यमरः ॥

शक्रबीजं, क्ली, इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शक्रभवनं, क्ली, (शक्रस्य भवनम् ।) स्वर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शक्रभित्, [द्] पुं, (शक्रं भिनत्तीति । भिद् + क्विप् ।) इन्द्रजित् । स च रावणपुत्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

शक्रभूभवा, स्त्री इन्द्रवारुणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शक्रमाता, स्त्री, (शक्रस्य मातेव ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः । इन्द्रजननी च ॥

शक्रमातृका, स्त्री, (शक्रस्य मातृकेव ।) शक्रध्वजाङ्गयष्टिविशेषः । यथा, कालिकापुराणम् ।
“कुमार्य्यः पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ।
शालमय्यस्तु ताः सर्वास्त्वपरा शक्रमातृका ॥
केतोः पादप्रमाणेन कार्य्या शक्रकुमारिका ।
मातृकार्द्धप्रमाणा तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा ॥
एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृका केतुमेव च ।
एकादश्यां सिते पक्षे यष्टीनामधिवासनम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शक्रमूर्द्धा, [न्] स्त्री, (शक्रस्येव मूर्द्धा यस्य ।) वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शक्रवल्ली, स्त्री, (शक्रप्रिया वल्ली ।) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शक्रवाहनः, पुं, (शक्रं वाहयतीति । वह + णिच् + ल्यु ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शक्रशरासनं, क्ली, (शक्रस्य शरासनम् ।) इन्द्रधनुः । इति हलायुधः ॥

शक्रशाखी, [न्] पुं, (शक्रनामकः शाखी ।) कुटजवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

शक्रशाला, स्त्री, प्रतिश्रयः । इति भूरिप्रयोगः ॥ पुस्तकान्तरे सत्रशाला इति पाठः ॥ (शक्रस्य शाला ।) इन्द्रगृहञ्च ॥

शक्रशिरः, [स्] क्ली, (शक्रस्य शिर इव ।) वल्मीकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रमस्तकञ्च ॥

शक्रसारथिः, पुं, (शक्रस्य सारथिः ।) मातलिः । इति हलायुधः ॥

शक्रसुतः, पुं, (शक्रस्य सुतः ।) वालिवानरः । इति हलायुधः ॥ इन्द्रपुत्त्रमात्रञ्च ॥

शक्रसुधा, स्त्री, (शक्रस्य सुधेव ।) पालङ्की । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुन्दुरुखोटी इति भाषा ॥

शक्रसृष्टा, स्त्री (शक्रेण सृष्टा ।) हरीतकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शक्राख्यः, पुं, (शक्रस्य आख्या यस्य ।) पेचकः । इति त्रिकाण्डशेषः । इन्द्रनामके, त्रि, ॥

शक्राणी, स्त्री, (शक्रस्य पत्नी । ङीष् । आनुक् ।) शची । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ११ । २२ ।
“बृहस्पतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहिताम् ॥”)

शक्राशनं, क्ली, (शक्रेण अश्यते इति । अश + ल्युट् ।) भङ्गा । भाङ् इति भाषा । अस्य गुणाः ।
“शक्राशनन्तु तीक्ष्णोष्णं मोहकृत् कुष्ठनाशनम् ।
बलमेधाग्निकृत् श्लेष्मदोषहारि रसायनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् विजयाशब्दे द्रष्टव्यम् । इन्द्रभोजनञ्च ॥

शक्राशनः, पुं, (शक्र इति नाम अश्नुते व्याप्नोतीति । अश + ल्यु ।) कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शक्राह्वः, पुं, (शक्रस्य आह्वा यस्य ।) इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः । इन्द्रनामके, त्रि ॥

शक्रिः, पुं, (शक + बाहुलकात् क्रिन् ।) मेघः । वज्रम् । हस्ती । पर्व्वतः । इति सिद्धान्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शक्रोत्थानं, क्ली, (शक्रस्य शक्रध्वजस्य उत्थानम् ।) शक्रध्वजोत्सवः । अस्य विधिर्लिख्यते ।
और्व्व उवाच ।
“अथातः शृणु राजेन्द्र शक्रोत्थानध्वजोत्सवम् ।
यत्कृत्वा नृपतिर्याति नो कदाचित् पराभवम् ॥
रवौ हरिस्थे द्वादश्यां श्रवणे सितपक्षके ।
आराधयेन्नृपः सम्यक् सर्व्वविघ्नोपशान्तये ॥
राजोपरिचरो नाम वसूनामापरस्तु यः ।
नृपस्तेनायमतुलो यत्नः प्रावर्त्तितः पुरा ॥
प्रावृट्काले च नभसि द्वादश्यामसितेतरे ।
पुरोहितो बहुविधैर्वाद्यैस्तूर्य्यैः समन्वितः ॥
प्रथमं शक्रकेत्वर्थे वृक्षमामन्त्र्य वर्द्धयेत् ।
सांवत्सरो वार्द्धकिश्च कृतकौतुकमङ्गलः ॥
उद्याने देवतागारे श्मशाने मार्गमध्यतः ।
ये जातास्तरवस्तांस्तु वर्जयेद्वासवध्वजे ॥
बहुवल्लीयुतं शुष्कं बहुकण्टकसंयुतम् ।

कुब्जं वृचादनीयुक्तं लताच्छन्न तरुं त्यजेत् ॥
पचिवाससमाकीर्णं कोटरैर्बहुभिर्युतम् ।
पवनानलविध्वस्तं तरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥
नारीसञ्ज्ञाश्च ये वृचा अतिह्रस्वा अतिकृशाः ।
तान् सदा वर्जयेद्धीरः सर्व्वदा शक्रपूजने ॥
अर्ज्जुनोऽप्यश्वकर्णश्च प्रियको धव एव च ।
औडुम्बरश्च पञ्चैते केत्वर्थे सत्तमाः स्मृताः ॥
अन्ये च देवदार्व्वाद्याः शालाद्यास्तरवस्तथा ।
प्रशस्तास्तु परिग्राह्या नाप्रशस्ताः कदाचन ॥
तत्र वृच ततो रात्रौ स्पृष्ट्वा मन्त्रमिमं पठेत् ॥
यानि वृचे तु भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः ।
उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासवध्वजः ॥
पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम ।
ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ततोऽपरेऽह्नि तं छित्त्वा मूलमष्टाङ्गुलं पुनः ।
जले क्षिपेत्तदग्रस्य छित्त्वैव चतुरङ्गुलम् ॥
ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं निर्म्माय तत्र वै ।
शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदीं प्रवेशयेत् ॥
द्वाविंशद्धस्तमानस्तु अधमः केतुरुच्यते ।
द्वात्रिंशत्तु ततो ज्यायान् द्वाचत्वारिंशदेव च ॥
ततोऽधिकः समाख्यातो द्वापञ्चाशन्नृपोत्तम ।
कुमार्य्यः पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ! ॥
शालमय्यस्तु ताः सर्व्वास्त्वपरा शक्रमातृका ।
केतोः पादप्रमाणेन कार्य्याः शक्रकुमारिकाः ॥
मातृकार्द्धप्रमाणात्तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा ।
एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृकां केतुमेव च ॥
एकादश्यां सिते पचे यष्टिं तामधिवासयेत् ।
अधिवास्य ततो यष्टिं गन्धद्वारादिमन्त्रकैः ॥
द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वासवं विस्तृतात्मकम् ।
अच्युतं पूजयित्वा तु शक्रं पश्चात् प्रपूजयेत् ॥
शक्रस्य प्रतिमां कुर्य्यात् काञ्चनीं दारवीं तथा ।
अन्यतैजससम्भूतां वा सर्व्वाभावे तु मृण्मयीम् ॥
तां मण्डलस्य मध्ये तु पूजयित्वा विशेषतः ।
ततः शुभे मुहूर्त्ते तु केतुमुत्थापयेन्नृप ॥
वज्रहस्त सुरारिघ्न बहुनेत्र पुरन्दर ।
क्षेमाय सर्व्वलोकानां पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥

एह्येहि सर्व्वामरसिद्धसङ्घै-
रभिष्टुतो वज्रधरामरेश ।।
समुत्थितस्त्वं श्रवणाद्यपादे
गृहाण पूजां भगवन् नमस्ते ॥

पयभुत्तरतन्त्रोक्तैर्दर्शनप्लवनादिभिः ।
इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्यवेदनैः ॥
अपूपैः पायसैः पानैर्गुडैर्धानाभिरेव च ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च विविधैः पूजयेत् श्रीविवृद्धये ॥
घटेषु दशदिक्पालान् ग्रहांश्च परिपूजयेत् ।
साध्यादीन् सकलान्देवान् मातॄः सर्वास्त्वनु-
क्रमात् ॥
ततः शुभे मुहूर्त्ते तु सामिषर्द्धिकसंयुतः ।
केतोरुत्थानभूमिन्तु यष्टिवेधाय पश्चिमे ।
विप्रैः पुरोहितैः सार्द्धं यन्त्रश्लिष्टं समातृकम् ।
रज्जुभिः पञ्चभिर्दद्यात् यन्त्रश्लिष्टं समातृकम् ।
कुमारीभिश्च संयुक्तं दिक्पालानाञ्च पेटकैः ।”

पेटकैः स्थाने पट्टकैरिति च पाठः ।
“वृहद्भिरतिकान्तैश्च नानाद्रव्यसुपूरितैः ।
यथावर्णैर्यथादेशयोजितैर्वस्त्रवेष्टितैः ॥
युक्तं तं किङ्किणीजालैर्वृहद्घण्टौघचामरैः ।
भूषितं बहुरत्नैश्च माल्यैर्बहुविधैस्तथा ॥
बहुपुष्पैः सुगन्धैश्च भूषितं रत्नमालया ।
चित्रमाल्याम्बरधरैश्चतुर्भिरपि तोरणैः ॥
उत्थापयेन्महाकेतुं राजामात्यैः शनैः शनैः ।
तमुत्थाप्य महाकेतुं पूजितं मण्डलान्तरे ॥
प्रतिमां तां नयेन्मूलं केतोः शक्रं विचिन्तयन् ।
यजेत्तं पूर्ववत्तत्र शचीं मातलिमेव च ॥
जयन्तं तनयं तस्य वज्रमैरावतं तथा ।
ग्रहांश्चाप्यथ दिक्पालान् सर्वांश्च गणदेवताः ।
अपूपाद्यैः पूजयेत्तु वलिभिः पायसादिभिः ।
पूजितानाञ्च देवानां शश्वद्धोमं समाचरेत् ॥
होमान्ते तु वलिं दद्यात् वासवाय महात्मने ॥
तिलं घृतं चाचतञ्च पुष्पं दूर्व्वां तथैव च ।
एतैस्तु जुहुयाद्देवान् स्वैः स्वैर्मन्त्रैर्नरोत्तमः ॥
ततो होमावसाने तु भोजयेदपि ब्राह्मणान् ।
एवं सम्पूजयेन्नित्यं सप्तरात्रं दिने दिने ॥
ब्राह्मणैः सहितो राजा वेदवेदाङ्गपारगैः ।
सर्वत्र शक्रपूजासु यज्ञेषु परिकीर्त्तितः ॥
त्रातारमिति मन्त्रोऽयं वासवस्य प्रियः सदा ।
एवं कृत्वा दिवाभागे शक्रोत्थापनमादितः ॥
श्रवणर्च्चयुतायान्तु द्वादश्यां पार्थिवः स्वयम् ।
अन्त्यपादे भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत् ॥
सुप्तेषु सर्वलोकेषु यथा राजा न पश्यति ।
षण्मासान्मृत्युमाप्नोति राजा दृष्ट्वा विसर्जनम् ॥
शक्रस्य नृपशार्दूल तस्मान्नेचेत तं नृप ।
विसर्ज्जनस्य मन्त्रोऽयं पुराविद्भिरुदीरितः ॥
सार्द्धं सुरासुरगणैः पुरन्दर शतक्रतो ।
उपहारं गृहीत्वेमं महेन्द्रध्वज गम्यताम् ॥
सूतके तु समुत्पन्ने वारे भौमस्य वा शनेः ।
भूमिकम्पादिकोत्पाते वासवं न विसर्जयेत् ॥
उत्पाते सप्तरात्रन्तु तथोपप्लवदर्शने ।
व्यतीत्य शनिभौमौ च ह्यन्यर्च्चेऽपि विसर्जयेत् ॥
सूतके त्वथ सम्प्राप्ते व्यतीते सूतके पुनः ।
तस्मिंस्तस्मिन् दिने चैव सूतकान्ते विसर्जयेत् ॥
तथा रचेन्नृप केतुं पतन्ति शकुना यथा ।
न केतौ नृपशार्दूल यावन्नापि विसर्जनम् ॥
शनैः शनैः पातयेत्तु यथोत्थापनमादितः ।
कृतं तथान्यथा भग्ने केतौ मृत्युमवाप्नुयात् ॥
विसृष्टं शक्रकेतुं तं सालङ्कारं तथा निशि ।
क्षिपेदनेन मन्त्रेण त्वगाधे सलिले नृप ॥
तिष्ठ केतो महाभाग यावत् संवत्सरं जले ।
भवाय सर्वलोकानामन्तरायविनाशक ! ॥
उत्थापयेत्तूर्य्यरवैः सर्वलोकस्य वै पुरः ।
रहो विसर्जयेत् केतुं विशेषोऽयं प्रपूजने ॥
एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः ।
स चिरं पृथिवीं भुक्त्वा वासवं लोकमाप्नुयात् ॥
न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं नेतयो नाप्यधर्मकृत् ।
स्वाप्नुन्ति मृत्युर्नाकाले जनानां तत्र जायते ॥
तत्तुल्यः कोऽपि नान्योऽस्ति प्रियः शक्रस्य
पार्थिव ।
तस्य पूजा सर्वपूजा केशवाद्याश्च तत्रगाः ॥
सकलकलुषहारि व्याधिदुर्भिक्षनाशि
सकलभवनिवेश सर्वसौभाग्यकारि ।
सुरपतिगृहगामी हार्षन शक्रकेतोः
प्रतिशरदमनेकैः पूजयेत् श्रीविवृद्ध्यै ॥”

इति श्रीकालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥

शक्रोत्सवः, पुं, (शक्रस्योत्सवः ।) इन्द्रस्य उत्सवः । तत्पर्य्यायः । ध्वजोत्थानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । २७ ।
“वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन च ।
सपूजितो मघवता वसुश्चेदीश्वरो नृपः ॥”)
अस्य विवरणं शक्रोत्थानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शक्लः, पुं, (शक + “मूङ्शक्यविभ्यः क्लः ।” उणा० ४ । १०८ । इति क्लः ।) प्रियवदः । इति शक्लशब्दटीकायां भरतः ॥

शकरः, पुं, वृषः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

शक्वरी, स्त्री, (शक्नोति कर्म्माणि कर्त्तुमिति । शक + “स्नामदिपदीति ।” उणा० ४ । ११२ । इति वनिप् । “वनो र च ।” ४ । १ । ७ । इति ङीप्रौ ।) अङ्गुली । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ नदीविशेषः । मेखला । छन्दोभेदः । इति मेदिनी ॥ स तु चतुर्द्दशाक्षरपादवृत्तम् । तद्भेदा यथा । असम्बाधा १ वसन्ततिलकम् २ सिंहोद्धता ३ अपराजिता ४ प्रहरणकलिका ५ वासन्ती ६ लोला ७ नान्दीमुखी ८ । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (ऋक् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ११ ।
“ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्
गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ॥”* ॥
शक्नोति क्षीरादिप्रदानेन तद्वन्तं प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पापमपनेतुमिति । शक + वनिप् । ङीप्रौ च । गौः । इति निघण्टुः । २ । ११ ॥)

शक्वा, [न्] पुं, (शक्नोतीति । शक् + “स्नामदिपदीति ।” उणा० ४ । ११२ । इति वनिप् ।) हस्ती । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

शङ्कः, पुं, शकटादिवाहकवृषभः । यथा,—
“स्कन्धवाहस्तु शङ्कश्च शृङ्गी गौरवधूर्त्तिलः ।”
इति हारावली ॥

शङ्करः, पुं, (शं कल्याणं करोतीति । शम् + कृ + “शमिधातोः सञ्ज्ञायाम् ।” ३ । २ । १४ । इति अच् ।) शिवः । इत्यमरः ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
“सदा ध्यानाच्च भक्तानां पवनं यन्निरामयम् ।
भूतनाथत्वमप्यस्मात्तेनाहं शङ्करः स्मृतः ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥
अस्य भस्मास्थिधारणकारणं यथा,—
“विहृत्य तान् ब्रह्मविष्णुमयान् वृषमवाहनः ।
आदाय सगणान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उग्रतारा ततो देवी गणांश्च प्राह शङ्करः ।

उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गणा द्रुतम् ।
उग्रतारे महादेवि त्वञ्चाप्युत्सारय द्रुतम् ॥
ततो गणा कामरूपाद्देवो चाप्यपराजिता ।
लोकानुत्सारयामासु पीठ कर्त्तु रहस्यकम् ॥
उत्सार्य्यमाणे लोके तु चतुर्वर्णैर्हि जातिभि ।
सन्ध्याचल गतो विप्रो वशिष्ठ कुपितो मुनि ॥
सोऽप्युग्रतारया देव्या उत्सारयितुमीशया ।
गणै सह इत प्राह शाप कुर्वन् सुदारुणम् ॥
यस्मादह इतो वामे त्वयोत्सारयितु मुनि ।
तस्मात्त्व वाम्यभावेन पूज्या भव समन्विका ॥
भक्ष्यान्ति म्लेच्छवद्यस्मात्तगणास्त मन्दबुद्धय ।
भवन्तु म्लेच्छास्तस्माद्वै भवत्या कामरूपके ॥
महादेवोऽपि यस्मात्मा नि सारयितुमुद्यत ।
तपोधन मुनि दान्त म्लेच्छवद्वेदपारगम् ।
तस्मात् म्लेच्छप्रियो भूयात् शङ्करस्थास्थिभस्म-धृक् ॥"
इति कालिकापुराणे ८३ अध्याय ॥*॥
शङ्करगीता देवीपुराणे ७ अध्याये द्रष्टव्या ॥
शिवावतारविशेष । यथा,—
"तद्भवान् लोकरक्षार्थमुत्साद्य निखिलान् खलान् ।
वर्त्म स्थापयतु श्रौतं जगद्येन सुख व्रजेत् ॥
इत्युक्तोपरतान् देवानुवाच गिरिजाप्रिय ।
मनोरथ पूरयिष्ये मानुष्यमवलम्ब्य व ॥
दुष्टाचारविनाशाय धर्म्मसंस्थापनाय च ।
भाष्य कुर्वन् ब्रह्मसूत्रतात्पर्य्यार्थविनिर्णयम् ॥
मोहयन् प्रकृतिद्वैतध्वान्तमध्याह्नभानुभि ।
चतुर्भि सहित शिष्यैश्चतुरैर्हरिवद्भुजै ॥
यतीन्द्र शङ्करो नाम्ना भविष्यामि महीतले ।
महत्तथा भवन्तोऽपि मानुषी तनुमाश्रिता ॥
त मामनुसरिष्यन्ति सर्व त्रिदिववासिन ।
तदा मनोरथ पूर्णो भवता स्यान्न संशय. ॥"
इति माधवीयसंक्षेपशङ्करजये १ सर्ग ॥*॥
(अय हि द्वात्रिंशद्वर्षवयसि भौतिकशरीर परित्यज्य परब्रह्मणि लीन आसीत्। यथा,तत्रैव
"एव प्रकारै किल कल्मषघ्नै
शिवावतारस्य शुभैश्चरित्रै ।
द्वात्रिंशदस्योज्ज्वलकीर्त्तिराशे:
समा व्यतीयु किल शङ्करस्य ॥")
मङ्गलकारके, त्रि । यथा,—
"क्षेमङ्करोऽरिष्टताति. स्याच्छिवङ्करशङ्करौ ॥"
इति त्रिकाण्डशेष ॥
(यथा च महाभारते । ३ । २२८ । ६ ।
"हिरण्यगर्भ गद्र ते लोकाना शङ्करो भव ॥")
शङ्करप्रिय ,पु,(शङ्करस्य प्रिय ।) तित्तिरिपक्षी ।
इति केचित् ॥ शिववल्लभे, त्रि । (यथा, कथासरित्सागरे । ९५ । ८८ ।
"एतदुमर्णभ्य श्रुत्वा सा शरण्या शङ्कर-प्रिया ।
शान्तानन्दास्त्वयोऽप्येते जीवन्त्विति समादिशत् ॥")

शङ्कराचार्य्य ,पु, (शङ्कर आचार्य्यश्च ।) स्वनामख्याताचार्य्य । स तु अद्वैतवादी वेदान्तभाष्यकर्त्ता च । यथा,—
"श्रीशङ्कराचार्य्यनरावतार
विश्वेश्वर विश्वगुरु प्रणम्य ।
वेदान्तशास्त्रश्रवणालसाना
बोधाय कुर्वे कमपि प्रयत्नम् ॥"
इति मधुसूदनसरस्वतीकृतसिद्धान्तबिन्दुप्रथम श्लोक ॥
शङ्करावास, पु. (शङ्करस्य आवास इव शुक्लत्वात् ।) कर्पूरभेद । इति राजनिर्घण्ट ॥
(शङ्करस्य महादेवस्य आवास । कैलासश्च ॥
शङ्करी, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शमी । इति राजनिर्घण्ट ॥ शङ्करभार्य्या । यथा ।
"शङ्करी शम्भुपत्नी च शिवा शतनिनादिनी ।
शुभा शुभप्रदा नित्या शतसूर्य्यसमप्रभा ॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥
शङ्का,स्त्री, (शङ्क + अ । स्त्रियां टाप् ।)त्रास । (यथा, हितोपदेशे ।
"शङ्काभि. सर्वमाक्रान्तमन्न पानञ्च भूतले ।
प्रवृत्ति कुत्र कर्त्तव्या जीवितव्य कथ नु वा ॥")
वितर्क । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । ६ ।
"यत्र सगीतसन्नादैर्नदद्गुहममर्षया ।
अभिगर्ज्जन्ति हरय श्लाघिन: परशङ्कया ॥")
शङ्कित., त्रि, (शङ्का जाता अस्य । शङ्का + इतच् ।) भीत । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा,
"अशङ्क्यमपि शङ्केत नित्य शङ्केत शङ्कितान् ॥")
वितर्कित । इति शङ्काशब्दार्थदर्शनात् ॥ चोरकनामगन्धद्रव्ये, पु । इति राजनिर्घण्ट ॥
शङ्कितवर्णक ,पु,(शङ्कित अत्र कोऽप्यस्तिनास्तीत्यादिक वा वर्णयति तर्कयतीति । वर्णि + ण्वुल् ।) चौर. । इति त्रिकाण्डशेष ॥
शङ्कु पु, (शङ्कतेऽस्मादिति । शङ्क + "खरशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।" उणा० १ । ३७ । इति कुप्रत्ययेन निपातित ।) स्थाणु । मुडा गाछ इति भाषा । मत्स्यविशेष: । शाँकोच इति भाषा । शस्त्रास्त्रम् । शेल इति भाषा । इत्यमरभरती ॥ सख्याविशेष । स तु लीलावतीमते दशलक्षकोटि । कील. । गोँज इति भाषा । (यथा, मनु: । ८ । २७१ ।
"नि क्षेप्योऽयोमय. शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुल")
ईश । कलुष । इति मेदिनी ॥ पत्रशिराजालम् । मेढ्र । इति हेमचन्द्र: ॥ राक्षस । इति शब्दमाला ॥ नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधर. ॥ दीपसूर्य्ययोश्छायापरिमाणार्थं काष्ठादिनिर्म्मित: क्रमेण सूक्ष्माग्रद्वादशाङ्गुलपरिमित कीलक । यथा ।
"षडङ्गुला तु सूचयपा काष्ठी शङ्कुसमूलिका
शङ्कुसंज्ञा भवेत्तैव तच्छायां परिकल्पयेत् ॥
मध्याह्नकोणैरादित्यशुकैश्छायाङ्गुलैर्हरेत् ।
षट्पूरितदिवादण्ड लब्ध दण्डादिक भवेत् ॥
पूर्व्वाह्णच्छायया तीत पराह्णच्छाययैष्यकम् ।
शून्यैकरामबाणेभदिशो रुद्रा । ० । १ । ३ । ५ । ८ । १० । ११ । क्रमोत्क्रमे ॥
आषाढादिषु मासेषु च्छाया माध्याह्निकी मता
अयनाशलमामान्ते व्युत्क्रमेणादितो बुधै ।
सञ्योक्तान्यदिने भागहारे ह्रासोत्तरे तथा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तस्य नामान्तर नर । यथा,—
अथ करणसूत्रम् ।
"शङ्कु प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरघ्न-
श्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्चभक्ता ।"
उदाहरणम् ।
"शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता
दीपोच्छ्रिति सार्द्धकरत्रया चेत् ।
शङ्कोस्तथार्काङ्गुलसम्मितस्य
यस्य प्रभा स्यात् कियती वदाशु ॥"
न्यास । शङ्कु १२ भु ३ दीप ७ लब्धानि च्छायाङ्गुलानि १२ । इति लीलावत्या छायाव्यवहार द्वादशाङ्गुलपरिमाणम् । यथा । विष्णुधर्म्मोत्तरीयप्रथमकाण्डम् ।
"द्वादशाङ्गुलिक शङ्कुस्तद्धयन्तु शय स्मृत ।
तच्चतुष्कं धनु प्रोक्त क्रोशो धनु सहस्रक ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(जनमेजयस्य पुत्र । यथा, महाभारते । १ । ९५ । ८६ ।
"भवती वपुष्टमाया द्वौ पुत्रौ जज्ञाते शतानीक शङ्कुश्च ॥" * ॥ उग्रसेनस्य पुत्रविशेष । यथा, भागवते । ९ । २४ । २४ ।
"कस सुनामा न्यग्रोध कङ्क शङ्कु सुहुस्तथा राष्ट्रपालोऽथ धृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनय: ॥")
शङ्कुकर्ण पु, (शङ्कू इव कर्णौ यस्य ।) गर्द्दभ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (दानवविशेष । यथा, हरिवंशे । ३ । ८१ ।
"शङ्कुकर्णो विवादश्च गवेष्टी दुन्दुभिस्तथा॥"
नागविशेष । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १५ ।
"शङ्कुकर्ण पिठरक कुठारमुखसेचकौ ॥"
शङ्कुसदृशकर्णविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ७ । ९ । १५ ।
"शाम्यसज चतजकेशरशङ्कुकर्णान्निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात् ॥")
शङ्कुचि . पु, शङ्कुमत्स्य । इति शब्दरत्नावली ।
शङ्कुतरु, पु, (शङ्कुरिव तरु ।) शालवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥
शङ्कुर त्रि, (शङ्कतेऽस्मादिति । शङ्क + बाहुलकात् उरच् ।) त्रासदायी । इति हेमचन्द्र ॥
शङ्कुला, स्त्री, (शङ्कुपूर्वात् लाते 'आतोऽनुपसर्गे क' । ३ । २ । ३ । इति के शङ्कुला ।" इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वल । १ । ३७ ॥ "शङ्कुपूर्वात् लातेवंर्थे कविधानमिति वा कप्रत्यय ।" इति काशिका । ६ । २ । २ ।) उत्पलपत्रिका । इति

संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पूगकर्त्तनी । इति केचित् ॥ जाँती इति भाषा ।

शङ्खवृक्षः, पुं, (शङ्खरिव वृक्षः ।) शालवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

शङ्खोचः, पुं, शङ्खमत्स्यः । इति जटाधरः ॥

शङ्खोचि, पुं, मत्स्यविशेषः । शाँकोच इति भाषा । यथा,—

"अथ शङ्खः शङ्खचिः स्यात् शङ्खोचिः शङ्खचौत्यपि ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्खः, पुं, क्ली, (शाम्यति अशुभमस्मादिति । शम + "शमे खः ।" उणा० १ । १०४ । इति खः ।) समुद्रोद्भवजन्तुविशेषः । शाँख इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कम्बुः २ । इत्यमरः ॥ कम्बोजः ३ अब्जः ४ जलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अर्णोभवः ६ पावनध्वनिः ७ अन्तःकुटिलः ८ महानादः ९ श्वेतः १० पूतः ११ मुखरः १२ दीर्घनादः १३ बहुनादः १४ हरिप्रियः १५ । अस्य गुणाः । कटुरसत्वम् । शीतत्वम् । पुष्टिवीर्य्यबलप्रदत्वम् । गुल्मशूलकफश्वासविषदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"कम्बुशङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः ।
जीवा एवंविधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्त्तिताः ॥
कोषस्था मधुरा स्निग्धा पित्तवातहरा हिमाः ।
बृंहणा बहुवर्च्चस्का वृष्याश्च बलवर्द्धनाः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

"शङ्खोदधिमलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ ॥"

इति राजवल्लभः ॥*॥

अस्योत्पत्त्यादिर्यथा ।

"अथ शम्भुर्हरेः शूलं जग्राह दानवं प्रति ।
शीघ्रमध्याह्नमार्त्तण्डशतकल्पमुत्तमम् ॥
शूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि ।
चकार भस्मसात्तञ्च सरथञ्चावलीलया ॥
स शिवस्तेन शूलेन दानवस्यास्थिजालकम् ।
प्रेम्णा च प्रेरयामास लवणोदे च सादरम् ॥
अस्थिभिः शङ्खचूड़स्य शङ्खजातिर्बभूव ह ।
नानाप्रकाररूपा च शश्वत्पूता सुरार्च्चने ॥
प्रशस्तं शङ्खतोयञ्च देवानां प्रीतिदं परम् ।
तीर्थतोयस्वरूपञ्च पवित्रं शम्भुना विना ॥
शङ्खशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीश्च सुस्थिरा ।
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु यः स्नातः शङ्खवारिणा ॥
शङ्खे हरेरधिष्ठानं यतः शङ्खस्ततो हरिः ।
तत्रैव सततं लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्गलम् ॥
स्त्रीणाञ्च शङ्खध्वनिभिः शूद्राणाञ्च विशेषतः ।
भीता रुष्टा याति लक्ष्मीः स्थलमन्यत् स्थलान्ततः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥*॥

अथ शङ्खमाहात्म्यम् ।

ब्रह्मोवाच ।

"शृणु शङ्खस्य माहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम् ॥
कपिलाक्षीरमादाय शङ्खे कृत्वा जनार्द्दनम् ।
यज्ञायुतसहस्रस्य स्नापयित्वा लभेत् फलम् ॥
पयस्विन्याः शुभं क्षीरं शङ्खे कृत्वा तु नारद ।
यः स्नापयति देवेशं स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
क्षिप्त्वा गङ्गोदकं शङ्खे यः स्नापयति माधवम् ।
नमो नारायणेत्युक्त्वा मुच्यते योनिसङ्कटात् ॥
शङ्खलग्नन्तु यत्तोयं भ्रमितं केशवोपरि ।
निक्षिपेन्मूर्द्ध्नि सततं गङ्गास्नानेन तस्य किम् ॥
कृत्वा पादोदकं शङ्खे वैष्णवाय प्रयच्छति ।
तिलमिश्रं तुलस्या च चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
नदीतडागजं वारि वापीकूपह्रदोद्भवम् ।
गाङ्गेयं तद्भवेत् सर्व्वं कृतं शङ्खे हरिप्रिय ॥
गृहीत्वा विष्णुपादाम्बु शङ्खे कृत्वा च वैष्णवः ।
यो वहेत् शिरसा नित्यं स मुने तापसोत्तमः ॥
त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वासुदेवाज्ञया मुने ।
शङ्खे तान्यधितिष्ठन्ति तस्मात् शङ्खं सदार्च्चयेत् ॥
त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
नमितः सर्व्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥
पुरतो वासुदेवस्य सपुष्पफलचन्दनैः ।
शङ्खः समर्च्चितो येन तस्य लक्ष्मीर्न दुर्लभा ॥
दर्शनेनापि शङ्खस्य किमु तस्यार्च्चनेन च ।
विलयं यान्ति पापानि हिमः सूर्य्योदये यथा ॥
गर्भा देवारिनारीणां विनश्यन्ति सहस्रधा ।
तव नादेन पाताले पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥
तीर्थोदकं हरेर्मूर्द्ध्नि भ्रामयेत् शङ्खसंस्थितम् ।
ददाति मुक्तिं देवेशः क्षीरसागरजाप्रियः ॥
यमदूताश्च कुष्माण्डपिशाचोरगराक्षसाः ।
दृष्ट्वा शङ्खोदकं मूर्द्ध्नि भीता यान्ति दिशो दश ॥
नित्ये नैमित्तिके काम्ये स्नानार्च्चनविलेपने ।
शङ्खं समर्च्चयति यः श्वेतद्वीपे वसेद्धि सः ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२९ अध्यायः ॥*॥

अथ दक्षिणावर्त्तशङ्खमाहात्म्यम् ।

"दक्षिणावर्त्तशङ्खेन गत्वा प्राक्स्रोतसं नदीम् ।
कृत्वाभिषेकं विधिवत् ततः पापैः प्रमुच्यते ॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खेन तिलमिश्रोदकेन तु ।
उदके नाभिमात्रे तु यः कुर्य्यादभिषेचनम् ॥
प्राक्स्रोतस्या तु वै नद्या नरस्तत्राम्भसाप्लुतः ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खेन पात्रशोधं धरे स्थितम् ।
उदकं यः प्रतीच्छेत शिरसा हृष्टमानसः ॥
तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
न शङ्खेन पिबेत्तोयं न हन्यान्मत्स्यशूकरौ ॥"

इति वाराहे प्रबोधनीमाहात्म्याध्यायः ॥*॥

दक्षिणावर्त्तशङ्खतोयेन विष्णुपूजाफलं यथा । स्कान्दे ।

"दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य तोयेन योऽर्च्चयेद्धरिम् ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

स च शङ्खः रत्नविशेषः । तल्लक्षणादि यथा,—

"क्षीरोदकूलेऽपि सुराष्ट्रदेशे
तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः ।
शरच्छवर्णाः शशिशुभ्रभासः
सूक्ष्माननाः गुरवो महान्तः ॥
ते वामदक्षिणावर्त्तभेदेन द्विविधा मताः ।
दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु कुर्य्यादायुर्यशो धनम् ॥
तेनैव शिरसा यस्तु श्रद्दधानः प्रतीच्छति ।
वारि हित्वा स पापानि पुण्यमाप्नोति मानवः ॥
वृत्तत्वं स्निग्धताच्छत्वं शङ्खस्येति गुणत्रयम् ।
आवर्त्तभङ्गदोषो हि हेमयोगाद्विनश्यति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन स पुनस्तु चतुर्व्विधः ॥"*॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

श्रीकृष्णार्ज्जुनादिशङ्खनामानि यथा,—

"पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदरः ॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

अयन्तु रणवाद्यविशेषः । यथा,—

"भक्ततूर्य्यं गन्धतूर्य्यं रणतूर्य्यं महास्वनः ।
संग्रामपटहः शङ्खस्तथा चाभयडिण्डिमः ॥
महाढक्को नृपाभीरुभीरुः कोलाहलोऽपि च ।
युद्धवाद्यस्य पर्य्यायश्चान्ये भेदाः शल्लादयः ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

ललाटास्थि । (यथा, सुश्रुते । १ । ५ ।

'तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षाकुक्षिवङ्क्षणेषु तिर्य्यक्छेद उक्तः ॥") कुवेरस्य निधिविशेषः । (यथा, महाभारते । २ । १० । ३६ ।

"निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ॥"

यथा च मार्कण्डेये । ६८ । ४२—४५ ।

"रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्खसंज्ञो हि यो निधिः ।
तेनापि नीयते विप्र तद्गुणित्वं निधिश्वरः ।
एकस्यैव भवत्येष नरः नान्यमुपैति च ।
यस्य शङ्खो निधिस्तस्य स्वरूपं क्रौष्टुके शृणु ॥
एक एवात्मना मृष्टमन्नं भुङ्क्ते तथाम्बरम् ।
कदन्नभुक् परिजनो न च शोभनवस्त्रधृक् ॥
न ददाति सुहृद्भार्य्याभ्रातृपुत्त्रस्नुषादिषु ।
स्वपोषणपरः शङ्खी नरो भवति सर्व्वदा ॥")

नखीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । १७ ।

"मनःशिला चूर्णपणशङ्खमाक्षिकैः
ससिन्धुकासीसरसाञ्जने क्रिया ॥")

कर्णसमीपास्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ८६ ।

"कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे ॥")

अष्टनागनायकान्तर्गतनागविशेषः । (यथा, मनसापूजापद्धतौ ।

"अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मस्तु तक्षकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥")

हस्तिदन्तमध्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशनिखर्व्वसंख्या । लक्षकोटिरिति यावत् । यथा,

"एकं दशशतञ्चैव सहस्रमयुतं तथा ।
लक्षञ्च नियुतं चैव कोटिरर्व्वुदमेव च ॥
वृन्दः खर्व्वो निखर्व्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः ।

अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथाक्रमम् ॥”
इति भरतधृतब्रह्माण्डपुराणवचनम् ॥*॥
धर्म्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः । यथा—
“मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
शङ्खक, क्ली, वलयः । इति मेदिनी ॥
शङ्खक, पु क्ली, (शङ्ख + स्वार्थे कन् ।) कम्बुः । शिरोरोगः,पु । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
शङ्खकमाह ।
“पित्तरक्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्व्वन्ति दारुणम् ॥
स शिरो विसवद्वेगान्निरुध्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ।
त्र्यहाज्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्येयस्य कारयेत् ॥”
पित्तरक्तानिला अत्र कफोऽपि योज्यः । क्षतानुतापः कफपित्तरक्तै रिति सुश्रुतवचनात् । विमूर्च्छिताः प्रवृद्धाः । त्रिरात्रात् त्रिरात्रमध्ये मारयति । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा शिरोरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥ (ललाटास्थि । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ८० ।
“द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।
उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥”)
शङ्खकारः, पु, (शङ्ख करोतीति । शङ्ख + कृ + अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । शाँखारि इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसाज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । शाङ्खिकः २ काम्बविकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाम्बविकः ४ । इति जटाधरः ॥
शङ्खचरी,स्त्री, (शङ्ख, ललाटास्थि चरतीति । चर + ट । स्त्रियां ङीप् ।) ललाटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शङ्खचर्च्ची, स्त्री, ललाटिका । इति शब्दरत्नावली ॥
शङ्खचूर्ण, क्ली, (शङ्खस्य चूर्णम् ।) शङ्खजातचूर्णम् । शाँखेर चूण इति भाषा । अस्य गुणाः ।
“शङ्खचूर्णं कटु क्षारमुष्णं क्रिमिहरं परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
शङ्खज, पु, (शङ्खाज्जायते इति । जन + डः ॥) कपोतडिम्बवद्बृहन्मुक्ता । इति केचित् ॥ शङ्खजातवस्तुनि, त्रि ॥
शङ्खद्रावक, पु, शङ्खं द्रावयतीति । द्रु + णिच् + ण्वुल् ।) औषधविशेषः । यथा,—
“अर्कस्नुहौ तथा चिञ्चा तिलारग्वधचित्रकम् ।
अपामार्गभस्मसमं वस्त्रपूतं जलं हरेत् ॥
मृदग्निना पचेत्तत्तु यावल्लवणतां गतम् ।
लवणेन समौ भागौ द्वौ क्षारौ टङ्कणं तथा ॥
समुद्रफेनगोदन्ताकाशीशं सोरकं तथा ।
द्विगुणं पञ्चलवणं मातुलुङ्गरसेन च ॥
काचकुप्यान्तु सप्ताहं वासयेदम्लयोगतः ।
शङ्खचूर्णपलं दत्त्वा वारुणीयन्त्रमुद्धरेत् ॥
सर्व्वधातून् हरेच्छीघ्रं वराटीशङ्खकादिकान् ।
उदरादिसर्व्वरोगाणां सद्यो हि नाशकः परः ॥”
इति शङ्खद्रावकः ॥*॥
अपि च ।
“योगिनीभैरवाभ्याञ्च बलिमादौ प्रदापयेत् ।
पश्चाद्यन्त्रञ्च कर्त्तव्यमेवाह परमेश्वरी ॥
रसः शङ्खद्रवो नाम शम्भुदेवेन भाषितः ।
गुह्याद्गुह्यतमं गुह्यमिदानीं कथ्यते मया ॥
शङ्खचूर्णं यवक्षारं सर्ज्जिकाक्षारटङ्कणम् ।
समस्तं पञ्चलवणं स्फटिकारी नृशादरं ॥
काचकुप्यां ततः क्षिप्त्वा वारुणीयन्त्रमुद्धरेत् ।
यामार्द्धं द्रावयत्येष शङ्खशुक्तिवराटकान् ॥
अर्शांसि नाशयेत् षट् च मूत्रकृच्छ्राश्मरीं तथा
उदराष्टविधं हन्ति गुल्मप्लीहोदराणि च ॥
अजीर्णं नाशयेच्छीघ्रं ग्रहणीञ्च विसूचिकाम् ।
भुक्तशेषे च भोक्तव्यो माषमात्रो रसोत्तमः ॥
क्षणमात्राद्भवेद्भस्म पुनर्भोजनमिच्छति ।
प्रत्यहं भोजनान्ते च संसेव्योऽयं रसोत्तमः ॥
न रुजाया भयं क्वापि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ।
न देयं यस्य कस्यापि सदा गोप्यञ्च कारयेत् ।
रसः शङ्खद्रवो नाम वैद्यानामुपकारकः ॥”
शङ्खद्रावको रसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥
शङ्खद्रावी,[न्] पु, शङ्खं द्रावयतीति । द्रु + णिच् + णिनिः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शङ्खधरा, स्त्री, (धरतीति । धृ + अच । टाप् । शङ्खस्य धरा ।) हिलमोचिका । इति रत्नमाला ॥
शङ्खध्म, पु, (शङ्खं धमतीति । ध्मा + क ।) शङ्खवादकः । तत्पर्य्यायः । शाङ्खिकः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा,वाजसनेयसंहितायाम् ।३०।१९।
“क्रोशाय तूणवध्ममवरस्पराय शङ्खध्मम् ॥”
शङ्खध्मा, पु, (शङ्खं धमतीति । ध्मा + क्विप् ।) शङ्खवादकः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
शङ्खनख, पु, क्षुद्रशङ्खः । जोङ्गड़ा इति भाषा । इत्यमरभरतौ ॥(यथा,महाभारते ।१३।५०।२०)
“नग्नैः शङ्खनखैर्गात्रे क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम् ॥”
नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षुद्रनखी । यथा,—
“मर्हास्त्रसी शङ्खनखः शङ्खाख्यो गन्धसारणः ।
इति रत्नमाला ॥
शङ्खनखा, स्त्री, शङ्खनखी । यथा,—
“द्विधा शङ्खनखाख्यान्या शुक्त्याख्या वदरीच्छदः ॥”
इति रत्नमाला ॥
शङ्खपुष्पी, स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) क्षुपविशेषः । शङ्खाहुली इति डानकुनी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । सुपुष्पी २ शङ्खाह्वा ३ कम्बुमालिनी ४ पीतपुष्पी ५ कम्बुपुष्पी ६ मेध्या ७ मत्तविलासिनी ८ किरिटी ९ शङ्खकुसुमा १० भूलग्ना ११ शङ्खमालिनी १२ । अस्या गुणाः । हिमत्वम्, तिक्तत्वम् । मेधास्वरकारित्वम् । ग्रहभूतादिदोषनाशित्वम् । वशीकरणसिद्धिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेध्या क्रिमिविषापहा ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अन्यच्च ।
“शङ्खपुष्पी तु शङ्खाह्वा मङ्गल्या कुसुमापि च ।
शङ्खपुष्पी सरा मेध्या वृष्या मानसरोगनुत् ॥
रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा ।
दोषापस्मारभूतास्रक्कुष्ठक्रिमिविषप्रणुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शङ्खप्रस्थ, पु, चन्द्रस्य चिह्नम् । यथा,—
“लिङ्गं लक्ष्म च चिह्नञ्च शङ्खप्रस्थो विधोरथ ॥”
इति शब्दमाला ॥
शङ्खभृत्, पु, (शङ्खं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १२० ।
“शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥”)
शङ्खमुख, पु, शङ्खवत् मुखं यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ११ ।
“नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकः परः ॥)
शङ्खमूल, क्ली, (शङ्खवत् शुक्लं क्रमसूक्ष्मं वा मूलं यस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
शङ्खाख्य ,पु, (शङ्ख इति आख्या यस्य ।) क्षुद्रनखी । इति रत्नमाला ॥
शङ्खाह्वा,स्त्री, (शङ्ख इति आह्वा नाम यस्याः ।) शङ्खपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शङ्खिका, स्त्री, शङ्खवत् पुष्पमस्त्यस्याः । शङ्ख + ठन् ।) तृणविशेषः । चोरवहुली इति भाषा । यथा । शङ्खिन्यां शङ्खिका चोरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शङ्खिनी,स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पमस्त्यस्याः । शङ्ख + इनि ।) चोरपुष्पी । इत्यमरः । श्वेतपुन्नागः । इति विश्वः ॥ श्वेतवृन्दा । इति मेदिनी ॥ श्वेतचुक्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धशक्तिभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा ॥
शशकं पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
वृषभं शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी ।
शङ्खिनी क्षारगन्धा स्यात् मदगन्धा च हस्तिनी ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

शङ्खयुक्ता। यथा,—

"शङ्खिनी चापिनी बाणभुशुण्डीपरिघायुधा॥"

इति देवीमाहात्म्यम्॥

उपदेवताविशेषः। शङ्खिनीवासशब्दार्थदर्शनात्॥

शङ्खिनीफल, पुं, (शङ्खिन्याः फलमिव फलं यस्य।) शिरीषवृक्ष। इति राजनिर्घण्टः॥

शङ्खिनीवास, पु, (शङ्खिन्या वास आश्रयस्थानम्।) शाखोटवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥

शङ्खी, [न्] पु, (शङ्खोऽस्यास्तीति। शङ्ख+इनि।) विष्णु। समुद्र। इति मेदिनी॥ शाङ्खिक। शङ्खविशिष्टे, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि। ८। १२॥

"शङ्खिनं चक्रिणं विष्णुं खड्गिनं गदिनं

विभुम्॥"

शङ्खनिधिविशिष्टे च त्रि। यथा, मार्कण्डेये।६८।४५।

"स्वपोषणपर शङ्खी नरो भवति सर्वदा॥")

शच, इ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, शञ्चते। इति दुर्गादास॥

शच, ङ वाचि। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, शचते। इति दुर्गादास॥

शचि, स्त्री, (शच वाचि+" ... ातुभ्य इन्।" उणा० ४।११७। ... ।) इन्द्रपत्नी। इत्यमरटीकायां भरत॥

शची, स्त्री, (शचि+कृदिकारादिति ङीष्।) इन्द्रपत्नी। तत्पर्य्याय। पुलोमजा २ इन्द्राणी ३। इत्यमर॥ शचि ४ सची ५ सचि ६। इति भरत॥ पूतक्रतायी ७ पौलोमी ८। इति जटाधर॥ माहेन्द्री ९ जयवाहिनी १० ऐन्द्री ११ शतावरी १२। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघु। ३। १३।

"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा

... जयन्तेन शचीपुरन्दरौ।

नृप सा च सुतेन मागधी

... स्तत्सदृशेन तत्समौ॥")

। स्त्रीकरणान्तरम्। तत्तु विष्टिकरण-

...चित्॥ इति मेदिनी॥ (कर्म्म। इति

...ण्टु।२।१॥ यथा, ऋग्वेदे।८।३२।१५।

"न किरस्य शचीनां नियन्ता सूनृतानाम्॥"

प्रज्ञा। इति निघण्टु। ३। ९॥ वाक्। इति च निघण्टु। १। ११॥)

शचीपति, पुं (शच्याः पति।) इन्द्रः। इत्यमर। (यथा, मार्कण्डेये। १५। ७०।

"यदि जानासि धर्म्मं त्वं त्वं वा शक्र शचीपते, मम यावत् प्रमाणन्तु शुभ तद्वक्तुमर्हसि॥"

कर्म्मपालके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।७।६७।५।

"...शक्र शचीपती शचीभिः॥"

"...शचीपती शचीति कर्म्मनाम कर्म्मणां पालकौ।" इति तद्भाष्ये सायण॥)

शट, सादे। शीर्णौ। गतौ। रुजि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-गतौ सक०-सेट्।) सादोऽवसाद। शीर्णिर्भेद। शटति लोक अवसीदति। विशृणाति। गच्छति रुजति वा इत्यर्थ। इति दुर्गादास॥

शट, क ङ श्लाघे। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा०-आत्म० सक०-सेट्।) क ङ, शाटयते। इति दुर्गादास॥

शट, त्रि, अम्ल। शटधातोरच् प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

शटा, स्त्री, (शट+अच्। टाप्।) सटा। जटा। इत्यमरटीका॥

शटि, स्त्री, (शट+इन्।) शटी। इति शब्दरत्नावली॥

शटी, स्त्री, (शटि+वा ङीष्।) स्वनामख्यातौषधि। वन आदा इति भाषा। कचूर इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्याय। गन्धमूली २ षड्ग्रन्थिका ३ कर्वूर ४ पलाश ५। इत्यमर॥ सटी ६ पटी ७ गन्धशटी ८ कर्वूर ९ कर्च्चूर १०। इति भरतादय॥ सुगन्धा ११ सटि १२ शटि १३ गन्धमूला १४ गन्धोलि १५ गन्धमूलक १६। इति शब्दरत्नावली॥ गन्धसटा १७ वधू १८ गन्धमूलम् १९। इति जटाधर॥ जीमूतमूलम् २० कच्छोरम् २१ हिमजा २२। इति रत्नमाला॥ हैमी २३ षड्ग्रन्थि २४ सुव्रता २५ गन्धाली २६ पलाशा २७ हिमा २८। इति ग्रन्थान्तरम्॥ षड्ग्रन्था २९ आम्लनिशा ३० सुगन्धमूला ३१ गन्धाली ३२ शटीका ३३ पलाशिका ३४ सुभद्रा ३५ तृणी ३६ दूर्वा ३७ गन्धा ३८ पृथुपलाशिका ३९ सौम्या ४० हिमोद्भवा ४१ गन्धवधू ४२। अस्या गुणा। तिक्तत्वम्। अम्लरसत्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। रुचिकारित्वम्। ज्वरकफास्रकण्डुव्रणदोषरक्तामयध्वंसकारित्वम्। हृद्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ अपि च। अथ गन्धपलाशी सुगन्धद्रव्य काश्मीरे प्रसिद्धम्।

"शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्ध-

मूलिका।

गन्धारिका गन्धवधूर्वधू पृथुपलाशिका॥

भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघु।

तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकानुष्णास्यमलनाशिनी।

शोथकासव्रणश्वासशूलाध्मानग्रहापहा॥"

इति भावप्रकाश॥

शट्क, क्ली, घृतजलमिश्रितशालिचूर्णम्। मयदार शटा इति भाषा। यथा,—

"शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शट्कं वदेत्॥"

इति भावप्रकाश॥

शठ, वधक्ले शकैतवे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) क्लेशो दुःखानुभव। कैतव मिथ्यावचनम्। शठति खल साधु वञ्चयतीत्यर्थ। इति दुर्गादास॥

शठ, क आलस्ये। गत्यसंस्कृतसंस्कृते। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) क, शाठयति वृद्ध क्रियासु मन्दः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादास।

शठ, क ङ श्लाघे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-आत्म०-अक०-सेट्।) क ङ, शाठयते। इति दुर्गादास॥

शठ, त् क दुर्व्वाचि। इति कविकल्पद्रुम॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट्।) शठयति नीच कुत्सित वदतीत्यर्थ। रमानाथस्तु सम्यगभाषणे इति मत्वा शठयति सम्यग्वदतीत्यर्थं इत्याह। सम्यगभाषणे इति जौमरा। सम्यगभावे इत्येके। इति दुर्गादास॥

शठ, क्ली, (शठ+अच्।) तगरम्। कुङ्कुमम्। लौहम्। इति राजनिर्घण्ट॥

शठ, पु, मध्यस्थपुरुष। धूर्त्त। (यथा, मनु। ४। ३०।

"पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान्

शठान्।

हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत्॥")

धुस्तूर। इति मेदिनी॥ शठस्य लक्षणम्। यथा,—

"प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम्।

व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः॥"

इति विष्णुपुराणे।३।१८।२१। श्लोकटीका॥

चतुर्विधपत्यन्तर्गतपतिविशेष। तस्य लक्षणम्। कामिनीविषयकपटपटु। यथा,—

"मौली दाम विधाय भालफलके व्यालिख्य

पत्रावली

केयूर भुजयोर्निधाय कुचयोर्विन्यस्य मुक्ता-

स्रजम्।

विश्वास समुपार्ज्जयन् मृगदृशः काञ्चीनिवेश-

च्छला-

न्नीवीग्रन्थिमपाकरोति मृदुना हस्तेन वाम-

भ्रुव॥"

इति रसमञ्जरी॥

(वृष्णिवंशीयविशेष। यथा, हरिवंशे। भविष्यपर्व्वणि। २। ३।

"बलभद्र शिने पुत्र हार्द्दिक्य शठसारणौ॥")

शठता, स्त्री, (शठ+तल्।) शठस्य भाव। तत्पर्य्याय। माया २ शाठ्यम् ३ कुसृति ४ निकृतिः ५। इति हेमचन्द्र॥ अन्यच्च।

"अक्रिया कपटो व्याज उपधिर्दम्भ एव च।

कूट कल्क छल छद्म मिषकैरवकैतवम्॥

अथ शाठ्यञ्च शठता कुसृतिर्निकृतिश्च सा।

हिमाफले चतुष्कं स्यात् शाठ्यपर्य्याय ईरित॥

पूर्व कपटपर्य्याय फले वञ्चनमात्रके।

उभयोरेकपर्य्याय इति केचित् प्रचक्षते॥"

इति शब्दरत्नावली॥

शठाम्बा, स्त्री, अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्ट॥

शड, इ ङ, संघाते। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) तालव्यादि। इ,

शण्ड्यते । ङ, शण्डते । काण्डो वीर वजती-त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक० सेट् ।) म, शणयति । इति दुर्गादासः ॥

शण, क्ली, (शण+अच् ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । भङ्गा २ मातुलानी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ११ ।
"शणं तैलं घृतञ्चैव जतु दारूणि चैव हि ।
तस्मिन् वेश्मनि सर्व्वाणि निःक्षिपेथाः समन्ततः ॥")

शणः, पु, (शण+पचाद्यच् ।) स्वनामख्यातक्षुपः । तत्पर्य्यायः । माल्यपुष्पः २ वमनः ३ कटुतिक्तकः ४ निशावनः ५ दीर्घशाखः ६ त्वक्सारः ७ दीर्घपल्लवः ८ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । मलगर्भास्रपातनत्वम् । वातकारित्वम् । पित्तकफतीव्राङ्गमर्द्दनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शणघण्टिका, स्त्री, (शणस्य घण्टेव तत्तुल्यशब्दकारिफलवत्त्वात् । इवार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शणपर्णी, स्त्री, (शणस्य पर्णमिव पर्णमस्याः । ङीष् ।) अश्मन्तपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

शणपुष्पिका, स्त्री, (शणपुष्पी+स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) घण्टारवा । इत्यमरभरतौ ॥ झनझनिया इति वनशोण इति च भाषा ॥

शणपुष्पी, स्त्री, (शणस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः ।) क्षुपविशेषः । शणहुली इति शणइ इति वनशणइ इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । बृहत्पुष्पी २ शणिका ३ शणघण्टिका ४ पीतपुष्पी ५ स्थूलफला ६ लोमशा ७ माल्यपुष्पिका ८ । अस्या गुणाः । क्षुद्रतिक्तत्वम् । वमिकारित्वम् । रसनियामकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शणसूत्र, क्ली, (शणस्य सूत्रम् ।) पवित्रकम् । इत्यमरः ॥ "द्वे शणसूत्रजाले । शणस्य सूत्रं शणसूत्रम् । शणति ददाति सूत्रं शणः । शण अन्न दाने अन् । शण तालव्यशादिर्मूर्द्धन्यणान्त इति बहवः । सनो दन्त्यसादिर्दन्त्यनान्त इति केचित् । तन्मते षन ट नु दाने इत्यस्य रूपम् । सणो दन्त्यसादिमूर्द्धन्यणान्त इत्यपरे । सणकिणमणिकाकणकोणकाणा इति मूर्द्धन्यणान्ते विद्याभरणम् ॥
'कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत् ।
शनसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥' इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । आनाय इत्यादि चतुष्कं जाले इत्येके । आनाय इत्यादि श्लोकार्द्धं क्वचिद्दृश्यते तत् स्वाम्याद्युपेक्षितमपि अन्यैरादृतमिति विवृतम् ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥

शणालुक, पु, (शणालुरेव । स्वार्थे कन् ।) आरेवतवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ शोणालु इति भाषा ॥

शणिका, स्त्री, (शण+स्त्रियां टाप् । कन् । अत इत्वम् ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शणीर, क्ली, शोनमध्यस्थपुलिनम् । दर्द्दरीतटम् । इति मेदिनी ॥

शण्ड क्ली, पद्मादिसमूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

शण्डः, पु, नपुंसकम् । गोपतिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

शण्डता, स्त्री, (शण्डस्य भावः । तल् ।) षण्डत्वम् । शण्डशब्दात् भावे तप्रत्ययस्यानन्तरं आप् प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शण्डिलः, पु, (शडि रुजायाम्+"सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डीति ।" उणा० १।५५ । इति इलच् ।) मुनिविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शण्ढः, पु, (शाम्यति ग्राम्यधर्म्मात् । शम+"शमेर्ढः" उणा० १।१२१ । इति ढ ।) अन्तर्म्महलिकः । अभ्यन्तरस्त्रीरक्षकोऽयम् । खोजा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वर्षवरः २ । तल्लक्षणम् यथा,—
"ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीवाश्च स्त्रीस्वभाविनः ।
जात्या न दुष्टाः कार्य्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥"
इति ॥

नपुंसकम् । हिजडे इति भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ गोपतिः । शांड इति भाषा । इति मेदिनी ॥ वन्ध्यपुरुषः । इति जटाधरः ॥ उन्मत्तः । इति धनञ्जयः ॥

शत, क्ली, (दश दशतः परिमाणमस्येति । "पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति ।" ५ । १ ।५९ । इति तः दशानां शभावश्च निपात्यते ।) दशगुणितदशसङ्ख्या । एकशो इति हिन्दीभाषा । (यथा, शान्तिशतके ।
"निःस्वो वष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपः ॥")
तत्पर्य्यायः । दशतिः २ । इति पुराणम् ॥ तद्वाचकानि । धार्त्तराष्ट्राः १ शतभिषातारा २ पुरुषायुषः ३ रावणाङ्गुलिः ४ पद्मदलम् ५ इन्द्रयज्ञाः ६ अब्धियोजनम् ७ । इति कविकल्पलता ॥ (बहु । इति निघण्टुः । ३ । १ ॥ यथा, ऋग्वेदे । ८।१।५ । "वज्रिवो न शताय शतामघ ।" "शताय बहुनामैतत् अपरिमिताय ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

शतक, त्रि, (शतं परिमाणमस्य । शत+"सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।" ५।१।२२ ॥ इति कन् ।) शतसङ्ख्याविशिष्टः । यथा । शान्तिशतकामरुशतकादि । शतशब्दात् कप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । (यथा, मार्कण्डेये । ४६ ।३० ।
"सन्ध्यासन्ध्यांशकश्चैव शतकौ समुदाहृतौ ॥")
स्वार्थे के शतकञ्च ॥

शतकीर्त्तिः, पु, भाव्यर्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

शतकुन्दः, पु, (शतं कुन्दा यस्य ।) करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतकुम्भः, पुं, पर्वतविशेषः । इति शातकुम्भशब्दटीकायां भरतः ॥ (स्त्री, नदीतीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । १० ।
"सुगन्धा शतकुम्भाश्च पञ्चयज्ञाश्च भारत ।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥")

शतकोटिः, पु, (शतं कोटयोऽस्याः शिखा यस्य ।) वज्रम् । इत्यमरः ॥ वृन्दसङ्ख्या लीलावतीमते अब्जसङ्ख्या ॥

शतक्रतुः, पु, (शतं क्रतवो यस्य ।) इन्द्रः । इति धनञ्जयकोषः ॥ (यथा, महाभारते ।३।४२।१२।
"आह माममरश्रेष्ठ पिता तव शतक्रतुः ॥"
बहुकर्म्मा । बहुप्रज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । ।१।
"ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥"
"हे शतक्रतो बहुकर्म्मन् बहुप्रज्ञ वा ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शतखण्ड, क्ली, सुवर्णम् । यथा,—
"सौमेरुकं महाधातु शतखण्डं मदुल्लकम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
शतभागश्च ॥

शतग्रन्थिः, स्त्री, (शतं ग्रन्थयो यस्याः ।) दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतघ्नी, स्त्री, (शतं हन्तीति । हन+टक् । ङीप् ।) शस्त्रभेदः । अस्य लक्षणम् । यथा,—
"अयःकण्टकसञ्छन्ना शतघ्नी महती शिला ।"
इति विजयरक्षितः ॥
"दुर्गञ्च परिखो[illegible]ट्टालकसयुतम् ।
शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च समावृतम् ॥
गोपुरं सकवाटञ्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् ।
सपताकं गजारूढो येन राजा विशेत् पुरम् ॥"
इति मात्स्ये राजधर्म्मे दुर्गसम्पत्तिर्नाम १९१ अध्यायः ॥*॥ (यथा, रघुः । १२ । ९५ ।
"अथ शक्रुं चितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे ।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥"
"अथ रक्षो रावणः अयसः शङ्कुभिः कीलैश्चितां कीर्णां शतघ्नीं लौहकण्टककीलितयष्टिविशेषाम् । शतघ्नी तु चतुस्ताला लौ[illegible]कण्टकसञ्चिता । यष्टि[illegible]॥ इति
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) [illegible]करञ्जकः । इति मेदिनी ॥ गलगो[illegible]
अस्य निदानलक्षणचिकित्सा रो[illegible]
द्रष्टव्याः ॥

शतच्छदः, पु, (शतं छदा यस्य ।) काष्ठकुट्टपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काठोकरा इति भाषा । शतदलपद्मञ्च ॥

शततम, त्रि, शतस्य पूरणः । शतशब्दात्तमट्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शततारा, स्त्री, (शतं तारा यस्याम् ।) शतभिषानक्षत्रम् । इति केचित् ॥

शतदन्तिका, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतद्रुः, स्त्री, (शतधा द्रवतीति । शत [illegible]
उणा० १ । ३६ । इति कुः ।) [illegible]
शतलज् इति हिन्दी भाषा । सा हिमालया-

दुनयना विपाशायां मिलिता । (अस्या नाम-
निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १ । १७८ । ६ ।
"शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता ।")
तत्पर्य्यायः । शितद्रुः २ । इत्यमरः ॥ शुतुद्रिः ३
शतद्रुः ४ । पुत्रशोकसन्तप्तो वशिष्ठः कण्ठे
शिलां बद्ध्वा नद्यामस्यां प्रविशन्ती सैषा
नद्य शतधा द्रुता इति शतद्रुः । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते ।१।१७८
अध्याये द्रष्टव्यः ॥) अस्या जलगुणाः ।
"शतद्रोर्विपाशायाश्च सिन्धुनद्याः
सुशीतं लघु स्वादु सर्व्वामयघ्नम् ।
जलं निर्म्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषश्च ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
शतधा, स्त्री, दूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शतधा, व, (शत + धाच् ।) शतप्रकारम् । यथा,
"आलोकवचनं श्रुत्वा य मर्त्यो न निवर्त्तते ।
शतधा भिद्यते नूनं शिरोऽस्य फलं यथा ॥"
इति महाभारतम् ॥
शतधामा, [न्] पु, (शतं धामानि यस्य ।)
विष्णुः । इति जटाधरः ॥
शतधारं, क्ली, (शतं धाराः कोट्यो यस्य ।)
वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शतधारायुक्ते,
त्रि । यथा,—
"वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि
सहस्रधारम् ।
वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा कामधुक्षः ॥"
इति यजुःप्रातिपद्धतिः ॥
शतधृतिः, पुं, इन्द्रः । (यथा, महिम्नःस्तोत्रे ।
"रथः क्षौणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो ।")
ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।७।४।१।
"एवं वृतः शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ॥")
स्वर्गः । इति विश्वः ॥
शतपत्रं, क्ली, (शतं पत्राणि यस्य ।) पद्मम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते ।३।६८।२० ।
"हंसामलितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।")
शतपत्रः, पुं, (शतं पत्राणि पक्षा यस्य ।) मयूरः ।
सारसः । दार्व्वाघाटपक्षी । इति मेदिनी ॥
राजकीरः । कुरी इति भाषा । इति हेम-
चन्द्रराजनिर्घण्टौ ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
१०८ । ८ ।
"मयूरैः शतपत्रैश्च जीवञ्जीवककोकिलैः ॥")
शतपत्रकः, पु, (शतपत्र + स्वार्थे कन् ।) दार्व्वाघाट-
पक्षी । इत्यमरः ॥ काठठोकरा इति भाषा ॥
शतपत्रनिवासः, पु, (शतपत्रं निवासो यस्य ।)
ब्रह्मा । इति कविकल्पलता ॥ पद्मस्थे, त्रि ॥
शतपत्री, स्त्री, (शतं पत्राणि यस्याः । ङीप् ।)
पुष्पविशेषः । सेउती इति भाषा । पाटल-
वर्णासौ गोलाव इति वदन्ति । तत्पर्य्यायः ।
सुमनाः २ सुशीता ३ शिववल्लभा ४ सौम्य-
गन्धा ५ शतदला ६ सुदला ७ शतपत्रिका ८ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । कषा-
यत्वम् । कुष्ठमुखस्फोटपित्तदाहनाशित्वम् ।
रुच्यत्वम् । सुरभित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपत्रिका, स्त्री, (शतपत्री + कन् । टाप् । अत
इत्वम् ।) शतपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपथिकः, त्रि, (शतपथमधीते तद्वेद इति वा ।)
"शतषष्टेः षिकन् पथो बहुलम् ।" ४ । २ । ६० ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शत-शब्दोत्तरपथिन्-
शब्दात् षिकन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।) नानामताव-
लम्बी । नानापथगामी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शतपदचक्रं, क्ली, (शतं पदानि कोष्ठा यस्य तच्च
तच्चक्रञ्चेति ।) नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं चक्रम् ।
यथा,—
"चक्रं शतपदं वक्ष्ये सद्यःप्रत्ययकारकम् ।
नामादिवर्णतो ज्ञेया जन्मराशिग्रहास्तथा ।
तिर्य्यगूर्द्धगता रेखा एकादश लिखेद्बुधः ।
जायते कोष्ठकानाञ्च शतैकं १००नात्र संशयः ॥
अ-व क-ह-डा रेखाग्र्या म-ट प र-ता इतीति
चाग्नेय्याम् ।
न-य भ-ज-खा नैरृत्यां ग-स द-च-ला वाय-
व्याम् ॥
पञ्च पञ्च क्रमेणैव विंशवर्णान् प्रयोजयेत् ।
पञ्चस्वरसमायोगे एकैकं पञ्चधा स्फुटम् ।
अवर्णाद्यास्त्रयो ज्ञेयाः सन्ध्यक्षरयुतास्तथा ।
सजातीयैक्यमास्थाय पञ्चस्वरविनिर्णयः ॥
ऋद्लृतोरप्यकारेण शेषं सस्य परिग्रहः ।
क्रमात् क्रु-पु-सु-दुस्थाने त्रीणि त्रीण्यक्षराणि
च ॥
कु-घ-ङ-छा भवेत् स्तम्भे रौद्रे त्वीशानगोचरे ।
पु-ष-ण ठा भवेत् स्तम्भे हस्ते चाग्नेयसंज्ञके ॥
सु-ध-फ-ढा भवेत् स्तम्भे पूर्व्वाषाढ़े च नैरृते ।
दु-थ-झ ञा भवेत स्तम्भे वायव्ये भाद्र उत्तरे ॥
एवं स्तम्भचतुष्कञ्च ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ।
धिष्ण्यानि कृत्तिकादीनि प्रत्येकं चतुरक्षरैः ।
साभिजिन्त्यंशकास्तत्र प्रत्येकं द्वादशाधिकम् ॥
यद्वर्णांशककोष्ठस्थः क्रूरः सौम्योऽपि वा ग्रहः ।
तत्रस्थो वेधयेत् सम्यक् पुंसो नामादिमाक्षरम् ॥
सौम्यैर्विद्धं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरैः ।
मिश्रैर्मिश्रफलं तत्र निर्व्वेधेन शुभाशुभम् ॥
यद्वाच्य सर्व्वतोभद्रे ग्रहोपग्रहवेधतः ।
शुभाशुभफलं सर्व्वं तदिहापि विचिन्तयेत ॥
पञ्चस्वरा अ-इ-उ-ए-ओकारास्तैर्योगे धिष्ण्यानि
नक्षत्राणि । अत्र चतुर्भिर्व्वर्णैरेकनक्षत्रं यथा,—
अ इ उ ए ३ । ओ व वि वु ४ । वे वो क कि
५ । कु घ ङ छ ६ । के को ह हि ७ । हु हे
हो ड ८ । डि डु डे डो ९ । म मि मु मे १० ।
मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ । पु ष ण
ठ १३ । पे पो र रि १४ । रु रे रो त १५ ।
ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ । नो य यि
यु १८ । ये यो भ भि १९ । भु ध फ ढ २० ।
भे भो ज जि २१ । जु जे जो ख । ० । खि खु
खे खो २२ । ग गि गु गे २३ । गो स सि सु
२४ । से सो द दि २५ । दु थ झ ञ २६ ।
दे दो च चि २७ । चु चे चो ल १ । लि लु ले
लो २ । ऋरयुक्तं अकारयुक्तेन ज्ञेयं । ह्रस्वेन
दीर्घो ज्ञेयः । नास्त्यङकारेण ङ्ञणकारो
ज्ञेयः । इति शतपदचक्रम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
शतपदी, स्त्री (शतं पादा यस्याः । ङीप् ।)
बहुपदयुक्तकीटविशेषः । काणविछा इति
काणकोटारी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः ।
कर्णजलौका २ । इत्यमरः ॥ कर्णकीटी ३
भीरुः ४ शतपादिका ५ कर्णजलुका ६ इति
शब्दरत्नावली ॥ शतपात् ७ शतपादी ८ । इति
जटाधरः ॥ शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपद्मं, क्ली, श्वेतकमलम् । यथा,—
"शतपद्मं महापद्मं पुण्डरीकं सिताम्बुजम् ॥"
इति रत्नमाला ॥
शतपर्व्वा [न्] पुं, (शतं पर्व्वाणि यस्य ।) वंशः ।
इत्यमरः ॥ इक्षुभेदः । —
"शतपर्व्वा भवेत् त्रिःस्विन्नोप्रकारगुणान्वितः ।
विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
शतपर्व्वा, स्त्री, (शतं पर्व्वाणि यस्याः ।) दूर्व्वा ।
वचा । भार्गवपत्नी । (यथा, महाभारते ।
५ । ११७ । १४ ।
"इन्द्रस्येव शची रामा शुक्रस्य शतपर्व्वया ।")
कोजागरपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥
कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपर्व्विका, स्त्री, (शतपर्व्वा + कन् । टापि अत
इत्वम् ।) दूर्व्वा । वचा । इति मेदिनी ॥ यवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शतपर्व्वेशः, पुं, (शतपर्व्वाया ईशः ।) शुक्रग्रहः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतपात् } स्त्री, (शतं पादा यस्याः । पादस्य
शतपाद् } पात् ।) कर्णजलौका । इति जटा-
धरः ॥
शतपादिका, स्त्री, (शतपाद + स्वार्थे कन् + टाप् ।
अत इत्वम् ।) काकोली । इति जटाधरः ॥ कर्ण-
जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥
शतपुष्पः, पुं भारावः । स तु किरातार्ज्जुनीयग्रन्थ-
कर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतपुष्पा, स्त्री, (शतं पुष्पाणि यस्याः ।) शाक-
विशेषः । इति भरतः ॥ शलुफा इति ख्याता ।
(यथा, वृहत्संहितायाम् । ५९ । १५ ।
"गन्धमांसिशतपुष्पया वदेत् ॥")
तत्पर्य्यायः । सितच्छत्रा २ अतिच्छत्रा ३ मधुरा
४ मिसि ५ अवाक्पुष्पी ६ कारवी ७ । इत्य-
मरः ॥ शताह्वा ८ शतपुष्पिका ९ मधुरिका
१० शताह्रा ११ छत्रा १२ मिशिः १३ मिशी
१४ । इति शब्दरत्नावली ॥ माधवी १५ घोषा
१६ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । मधु-
रत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ * ॥ क्षुपविशेषः । मौरी इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । शताह्वा २ मिसिः ३
घोषा ४ पोतिका ५ अतिच्छत्रा ६ अवाक्-

पुष्पी ७ माधवो ८ कारवी ९ शिवा १० मधातपत्रिका ११ छत्रा १२ वज्रपुष्पा १३ सुपुष्पिका १४ शतप्रसूना १५ बहला १६ पुष्पाह्वा १७ शतपत्रिका १८ वनपुष्पा १९ भूरिपुष्पा २० सुगन्धा २१ सूक्ष्मपत्रिका २२ मधुरिका २३ अतिच्छत्रा २४। अस्या गुणा.। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। स्निग्धत्वम्। श्लेष्मातिसारज्वरनेत्रव्रणनाशित्वम्। वस्तिकर्म्मणि प्रशस्तत्वञ्च ॥ * ॥ तद्दलगुणा.। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। गुल्मशूलवातनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वम्। पित्तहारित्वम्। रुचिदायकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ अपि च।

"शताह्वानिलदाहामशूलघ्नी छर्द्दिनाशिनी।"

इति द्रव्यगुण ॥

अन्यच्च।

"शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातहृत्।
रुच्या वस्तिहिता नेत्र्या वह्निविट्कृमिशुक्रहृत्।
सग्राही शीतला तिक्ता दाहनुत् वातला लघु ॥"

इति भावप्रकाश.।

अनाम्नधूरिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शतपुष्पिका, स्त्री, (शतपुष्पा + स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) शतपुष्पा। इति शब्दरत्नावली ॥

शतप्रसूना, स्त्री, (शत प्रसूनानि पुष्पाणि यस्या ।) शतपुष्पा। इति राजनिर्घण्ट ॥

शतप्राश पु, (शत प्राशा इव पत्त्राणि यस्य।) करवीरवृक्ष। इत्यमर: ॥

शतभिषक्, [ज्] स्त्री, (शत भिषज इव तारा यत्र।) शतभिषानक्षत्रम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ९। ३४।

"शतभिषजि शौण्डिकाना-
मजैकपे द्यूतजीविना पीडा ॥

शतभिषजि जात, त्रि। अत्र "सन्धिवेला-श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्" "श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्" इत्यत्र "शतभिषजि" ... इति जातार्थप्रत्ययस्य लुक ॥)

शतभिषा, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्विंशनक्षत्रम्। तत्पर्य्याय। शतभिषक् २। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या आकृतिर्मण्डलाकारशततारामयी। यथा,—

"मण्डलाभशततारकाकुले
मैथभाजि नभस प्रवेतसि।
वामशैलधरणीमिता कला
शारदइन्दुसखि तायुरेयु ॥" ६२। ५५।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्नमाननिरूपणम् ॥ अस्या अधिष्ठातृदेवता वरुण । यथा,—

"अश्विजमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितर ।
योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्रा ॥
शक्रो निर्ऋतिस्तोय विश्वविरिञ्चो हरिर्वसुर्वरुण ।
अजपादोऽहिर्बुध्नः पूषा चेतीश्वरा भानाम् ॥"

सा तु अधोमुखी। यथा,—

"अश्लेषाक्षियमपित्र्यविशाखयुक्तं
पूर्वात्रय शतभिषा च नवाप्युडूनि।
एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्य
विद्यार्थभूमिखननेषु च तूमितानि ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्र जातफलम्।

"शीतभीतिरतिसाहसी सदा
निष्ठुरो हि चतुरो नरो भवेत्।
वैरिणामनिशमेव दारुणो
वारुणोडु यदि यस्य सम्भवे ॥"

इति कोष्ठीप्रदीप ॥ * ॥

अत्र जातस्य मिश्रगुणा.। यथा।

"शतभ्रुगादित्यविशाखमैत्र-
शक्रोद्भवा मिश्रगुणा. प्रदिष्टा।
शिव.अहस्ताश्विभवा जघन्या
श्रेयोद्भवा सत्पुरुषा भवन्ति ॥" * ॥

रविवारादौ शतभिषादियोगे व्यर्गोत्पत्तिफल यथा,—

"शिवशतभिषावासौ याम्यपर्वाश्रिपूर्वा
शनिरविकुजवारे भूतगोष्ठीनवम्याम्।
इह हि मरणयोगे यो हि रोगीमयुत्,
मनुपतिसमदेह सोऽपि मृत्यु प्रयाति ॥
उत्तरे विंशतिर्ज्ञेया द्वौ मासौ श्रवणे तथा।
धनिष्ठायामर्द्धमास वारुणेन दशाहकम् ॥"

इति ज्योति सारसंग्रहकौशिकवचनम् ॥

शतभीरु स्त्री, मल्लिका। इत्यमर.॥ शत बहवो वियोगिनो भीरवोऽस्या इति शतभीरु। शीतभीरुरिति च पाठ.। तदा शैशिकत्वेन शीताद्भीताति शीतभीरु। इति भरत: ॥

शतमख, पु, (शत मखा यज्ञा यस्य।) इन्द्र.। इति हलायुध ॥ (यथा, कुमारे। २। ६४।

"सद्यश्चरमं सुहृद्यातचूताङ्कुरास्त्र:
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलि. पुष्पधन्वा ॥")

शतमन्यु, पु, (शत मन्यव क्रतवो यस्य।) इन्द्र.। इत्यमर ॥ (यथा, भागवते। १। ८। ६।

"याजयित्वाश्वमेधैस्त त्रिभिरुत्तमकल्पकै ।
तद्यश पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ॥"

शतयज्ञकारिणि, त्रि। यथा, बृहत्संहितायाम्। ४३। ५४।

"सम्मता सर्वहर जयातु
सहस्रशीर्षा शतमन्युरीश ।"

बहुक्रोधे च त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। १०३। ७।

"वीर. शतमन्युरिन्द्र ।"

"शतमन्यु बहुयज्ञ बहुक्रोधो वा।" इति तद्भाष्ये सायण ॥)

शतमान, पु, क्ली, रूप्यपलम्। आढक.। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मनु। ८। १३७।

"धरणानि दश ज्ञेया शतमानस्तु राजत।
चतु सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणत ॥"

शतलोकपूज्ये, त्रि। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १९। ९३।

"इन्द्रस्य रूप शतमानमायु-
श्चन्द्रेण ज्योतिरमृत दधाना: ॥"

"शतानामनेकेषा प्राणिना मानं पूजा यस्मिन् तत् जगत्पूज्यमित्यर्थ.।" इति तद्भाष्ये महीधर ॥)

शतमार्ज, पुं, (शत शस्त्राणि मार्जयति शस्त्रशोधित' मृज शुद्धौ + णिच् + अण्।) अस्त्रकारक। इति केचित ॥ (क्वचित शस्त्रमार्ज इति पाठ' ॥)

शतमूला, स्त्री, (शत मूलानि यस्या'।) दूर्वा। वचा। इति राजनिर्घण्ट: ॥

शतमूलिका, स्त्री, (शत मूलानि यस्या'। तत स्वार्थे कन्।) दन्ती। इति राजनिर्घण्ट ॥

शतमूली, स्त्री, (शत मूलानि यस्या.। "पाककर्णेति।" ४।१।६४। ङीष।) स्वनामख्यातौषधविशेष। तत्पर्य्याय। बहुसुता २ अभीरु ३ इन्दीवरी ४ वरी ५ ऋष्यप्रोक्ता ६ भीरुपत्री ७ नारायणी ८ शतावरी ९ अहेरु, १०। इत्यमर' ॥ रङ्गिणी ११ शटी १२ द्वीपिशत्रु १३। इति जटाधर, ॥ ऋष्यगन्धा १४। इति शब्दरत्नावली ॥ शतपदी १५ पीवरी १६ भीवरी १७ दुष्पा १८ दिव्या १९ दोपिका २० दरकण्टिका २१ सूक्ष्मपत्रा २२ सुपत्रा २३ बहुमूला २४ शताह्वया २५ स्वादुरसा २६ शताह्वा २७ लघुपर्णिका २८ आत्मगुप्ता २९ जटा ३० मूला ३१ शतवीर्य्या ३२ महौषधी ३३ मधुरा ३४ शतमूला ३५ केशिका ३६ शतपत्रिका ३७ विश्वस्या ३८ वैष्णवी ३९ पाण्डी ४० वासुदेवप्रियङ्करी ४१ दुर्मरा ४२ तैलवल्ली ४३। अस्या गुणा:। हृद्यत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। मेहकफवातपित्तनाशित्वम्। तिक्तत्वम्। श्रेष्ठत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट, ॥ अपि च।

"शतावरी बहुसुता भीरुरिन्दीवरी वरी।
नारायणी शतपदी शतवीर्य्या च पीवरी ॥
महाशतावरी त्वन्या शतमूल्यूर्द्ध्वकण्टिका।
सहस्रवीर्य्या हेतुश्च ऋष्यप्रोक्ता महोदरी ॥
शतावरी गुरु शीता तिक्ता स्वाद्वी रसायनी।
मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्र्या गुल्मातिसारजित् ।
शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोथजित् ॥"

इति भावप्रकाश ॥ * ॥

अन्यच्च।

"शतावरी वातपित्तमेहकुष्ठहरा सरा।"

इति राजवल्लभ ॥

शतयष्टिक', पुं, (शतं यष्टयो गुच्छा यस्य।) शतलतिकाहार.। तत्पर्य्याय। देवच्छन्द, २। इत्यमर. ॥

शतरु(द्रि)द्रीय, त्रि, (शत रुद्रा देवता अस्य। शतरुद्रात् "शतरुद्राद्घश्च।" ४।२।२८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घ पक्षे छश्च।) हविरादिकम्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारत। ७। ७९। १२।

"ऋग्मन्तौ वेदविद्वांसौ तद्ब्रह्म शतरुद्रियम् ॥"
यजुर्व्वेदोक्तग्रन्थविशेषे, क्ली। यथा, महा-भारते। ७। २००। १४६।
"पठन् वै शतरुद्रीयं शृण्वंश्च सततोत्थितः ॥")
शतरूपा, स्त्री, (शत रूपाणि यस्याः।) ब्रह्मणः कन्या पत्नी च। यथा,—
"एवन्तत्त्वात्मकं कृत्वा जगद्वेधास्त्वजीजनत्।
सावित्रीं लोकसिद्ध्यर्थं हृदि कृत्वा समास्थितः ॥
ततः सञ्जपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्।
स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते।
सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ॥
दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामवाणार्द्दितो विभुः
उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ॥
ततः कालेन महता ततः पुत्त्रोऽभवन्मनुः।
स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् ॥"
इति मात्स्ये ३ अध्यायः ॥
(विष्णुपुराणमते इयं स्वायम्भुवमनोः पत्नी। यथा, तत्रैव। १। ७। १४—१६।
"ततो ब्रह्मात्मसम्भूतं पूर्व्वं स्वायम्भुवं प्रभुः।
आत्मानमेव कृतवान् प्रजापाल्ये मनुं द्विज ॥
शतरूपां तु तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम्।
स्वायम्भुवो मनुर्द्देवः पत्नीत्वे जगृहे विभुः ॥
तस्माच्च पुरुषात् देवी शतरूपा व्यजायत।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकूतिसञ्ज्ञितम् ॥")
शतलुम्प, } पुं भारविः। इति त्रिकाण्ड-
शतलुम्पक, } शेषभूरिप्रयोगौ ॥
शतवीर्य्या, स्त्री, (शतं वीर्य्याणि यस्याः।) श्वेत-दूर्व्वा। इत्यमरः ॥ शतावरी। कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः ॥
शतवेधी, [न्] पुं, (शतं विध्यतीति। विध+णिनिः।) अम्लवेतसः। इत्यमरः ॥
शतसहस्र, क्ली, (शतगुणितं सहस्रम्। मध्यपद-लोपिकर्म्मधारयः।) शतगुणितसहस्रम्। लक्ष-मिति यावत्। यथा हारीतः। प्राणिवामो गवादिना प्रतिग्रहे अर्द्धं सन्निमहस्रञ्जपेत् पञ्च मध्यमे दशोत्तमे द्वादशसार्द्धं यो व्रत शतसहस्रमसत्प्रतिग्रहेष्विति। इति शुद्धि-तत्त्वम् ॥ (यथा च हरिवंशे। १२१। २३।
"अष्टौ शतसहस्राणि देशजार्य्योत्तमा हयाः ॥")
शतह्रदा, स्त्री, (शतं ह्रदा अर्च्चींषि यस्याः। यद्वा, शतं ह्रादाः शब्दा यस्याः। निपातनात् ह्रस्वः।) विद्युत्। इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे। १४६। ४८।
"समुद्रमेघः स रराज राजन्
शतह्रदास्त्रीप्रभयाभिरामः ॥")
वज्रम्। इति मेदिनी ॥ दक्षकन्याविशेषः। यथा,
"ददौ च बाहुपुत्त्राय द्वे तडिच्च शतह्रदा।
तयोः पुत्त्राश्च विद्वांसस्तस्मो विद्युत् शुभा ॥'
इति वह्निपुराणे सर्गानुकीर्त्तने सतीदेहत्यागो नामाध्यायः ॥

शताक्षी, स्त्री, रात्रिः। शतपुष्पा। इति शब्द-रत्नावली ॥ पार्व्वती। यथा,—
"भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि।
मुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा ॥
ततः शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन्।
कीर्त्तयिष्यन्ति मनुजाः शताक्षीमिति मां ततः ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये देव्या-श्चरितस्तुतिनामाध्यायः ॥
शताङ्ग, पुं, (शतम् अङ्गानि अवयवा यस्य।) रथः। इत्यमरः ॥ तिनिशवृक्षः। इति राज-निर्घण्टः ॥ (दानवविशेषः। यथा, हरिवंशे। २३२। ६।
"करालो ज्वालजिह्वश्च शताङ्गः शतलोचनः ॥"
शतावयवविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। १। १८९। २२।
"शताङ्गानि च तूर्य्याणि वादकाः समवाद-यन् ॥")
शतानक, क्ली, श्मशानम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतानन्द, पुं, (शतं बहुलः आनन्दो यस्य।) मुनिभेदः। स तु जनकराजपुरोहितः। देवकी-नन्दनः। इति मेदिनी ॥ ब्रह्मा। गौतममुनिः। इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुरथः। इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ७८।
"स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ॥"
शतानीक, पुं, (शतम् अनीकानि यस्य।) वृद्धः। मुनिभेदः। स तु व्यासशिष्यः। राजभेदः। स च चतुर्थयुगे चन्द्रवंशीयद्वितीयराजः। तस्य पिता जनमेजयः पुत्त्रः सहस्रानीकः। इति मेदिनी ॥ सुदासराजपुत्त्रः। इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥ (नकुलपुत्त्रः। यथा, महाभारते। १। २३४। १०।
"पुनस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः।
श्रुतकर्म्मार्ज्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ॥
सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः।
सर्व्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥")
शतार, क्ली, (शतम् आराणि अस्य।) वज्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतारु - [स्] क्ली, } कुष्ठभेदः। इति शब्दरत्ना-
शतारुषी स्त्री, } वली ॥ तस्य रूपमाह
"रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम्।"
इति भावप्रकाशः ॥
शतावरी, स्त्री, (शतम् आवृणोतीति। आ+वृ+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) शतमूली। इत्य-मरः ॥ इन्द्रभार्य्या। इति शब्दरत्नावली ॥ शटी। इति मेदिनी ॥
शतावर्त्त, पुं, विष्णुः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते। १३। १४९। ५०।
"अनुकूलः शतावर्त्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥"
"धर्म्मत्राणाय शतमावर्त्तमाना प्रादुर्भावा अस्येति शतावर्त्तः। नाडीशतेन प्राणरूपेण

वर्त्तते इति वा शतावर्त्तः।" इति तत्र शाङ्कर-भाष्यम् ॥ महादेवः। यथा, महाभारते। १२। २८४। ६।
"शतोदर शतावर्त्त शतजिह्व नमोऽस्तु ते ॥")
शतावर्त्ती, [न्] पुं, विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शताह्वा, स्त्री, (शतम् आह्वा यस्याः।) शतपुष्पा। इति जटाधरः ॥ शतावरी ॥ इति राज-निर्घण्टः ॥
शतिक, त्री, (शत+"शताच्च ठन् यतावशते।" ५। १। २१। इति ठन्।) शतेन क्रीतः। शतस्य विकारः। शतसम्बन्धी। इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥
शतेर, पुं, (शद शातने+"शदेस्त च।" उणा० १। ६१। इति एरक् तकारान्तादेशश्च।) शत्रुः। हिंसा। इत्युणादिकोषः ॥
शत्य, त्रि, (शत+"शताच्च ठन्यतावशते।" ५। १। २१। इति यत्।) शतस्य विकारः। शतेन क्रीतः। धनपतिसंयोगः। शतमस्मै वृद्धिः आयः लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते इत्यर्थे शत्यः शतिकः। शत्यं शतिकम्। दक्षिणाविस्पन्दनं शतस्य निमित्तमित्यर्थः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शत्रि, पुं (शद्+"राशदिभ्यां त्रिप्।" उणा० ४। ६७। इति त्रिप्।) हस्ती। इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (राजर्षिविशेषः। यथा, ऋग्वेदे। ५। ४। ८।
"शत्रिमग्न उपरम केतुमर्य्यः ॥"
"शत्रिं एतन्नामकं राजर्षिम्।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शत्रु, पुं, (शद्लृ शातने+"रुशादिभ्यां क्रुन्।" उणा० ४। १०३। इति क्रुन्।) स्वदेशादनन्तरोऽव्यवहितेऽविजयाभिनिवेशिराजः। यथा,—
"विजयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥"
इति,
शातकः। निपातकारीत्यर्थः। तत्पर्य्यायः। रिपुः २ वैरिः ३ सपत्नः ४ अरिः ५ द्विषः ६ द्वेषणः ७ दुर्हृद् ८ द्विट् ९ विपक्षः १० अहितः ११ अमित्रः १२ दस्युः १३ शात्रवः १४ अभिघाती १५ परः १६ अरातिः १७ प्रत्यर्थी १८ परिपन्थी १९। इति चामरः ॥ ह्यः २० प्रतिपक्षः २१। इति जटाधरः ॥ द्विषन् २२ घातकः २३ द्वेषी २४ विद्विषः २५ हिंसकः २६ विद्विट् २७ अप्रियः २८ अभिघातिः २९ अहितः ३० दौर्हृदः ३१। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य जयोपायो यथा,—
मत्स्य उवाच।
"सर्व्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतम्।
सुदत्तेनेह भवति दानेनोभयलोकजित् ॥
न सोऽस्ति राजन् दानेन वशगो यो न जायते।
दानेन वशगा देवा भवन्तीह सदा नृनाम् ॥
दानमेवोपजीवन्ति प्रजाः सर्व्वा नृपोत्तम।
प्रियो हि दानवान् लोके सर्व्वस्यैवोपजायते ॥
दानवानचिरेणैव तथा राजा परान् जयेत्।

दानवानेव शक्नोति सहतान् भेदितुं परान् ॥
यद्यप्यलुब्धा गम्भीरा पुरुषा सागरोपमाः ।
न गृह्णन्ति तथाप्येते जायन्ते पक्षपातिनः ॥
अन्यत्रापि कृतं दानं करोत्यन्यं तथा वशे ।
उपायेभ्यः प्रशंसन्ति दानं श्रेष्ठतमं जनाः ॥
दानं श्रेयस्करं श्रेष्ठं दानं श्रेष्ठकरं परम् ।
दानवानेव लोकेषु पुत्त्रत्वे ध्रियते सदा ॥
　　न केवलं दानपरा जयन्ति
　　भूर्लोकमेकं पुरुषाः सुवीराः ।
　　जयन्ति ते राजसुरेन्द्रलोकं
　　सुदुर्जयं यद्विबुधाधिवासम् ॥"
　　　　इति मात्स्ये २२४ अध्याय ॥*॥
　　　　मत्स्य उवाच ।
"न शक्या ये वशे कर्त्तुमुपायत्रितयेन तु ।
दण्डेन तान् वशान् कुर्य्यात् दण्डो हि वश-
　　　　　　　　　　　　　कृन्नृणाम् ॥
सम्यक् प्रणयनं तस्य तथा कार्य्यं महीक्षिता ।
धर्म्मशास्त्रानुसारेण सुसहायेन धीमता ॥
तस्य सम्यक्प्रणयनं तथा कार्य्यं महीक्षिता ।
वानप्रस्थाश्च धर्म्मज्ञान् निर्म्ममान् निष्परि-
　　　　　　　　　　　　　ग्रहान् ।
स्वदेशे परदेशे च धर्म्मशास्त्रविशारदान् ।
समीक्ष्य प्रणयेद्दण्डं सर्व्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥
आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वाथ गुरुर्म्महान् ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्म्मे न
　　　　　　　　　　　　　तिष्ठति ॥
अदण्ड्यान् दण्डयेद्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्ड-
　　　　　　　　　　　　　यन् ।
इह राज्यपरिभ्रष्टो नरकं प्रतिपद्यते ॥
तस्माद्राजा विनीतेन धर्म्मशास्त्रानुसारतः ।
दण्डप्रणयनं कार्य्यं लोकानुग्रहकाम्यया ॥
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥
बालवृद्धातुरयतिद्विजस्त्रीविधवा मतः ॥
सर्व्वे बलिष्ठा भवेरन् यदि दण्डं न पातयेत् ॥
देवदैत्योरगगणाः सिद्धभूतपतत्रिणः ।
उपक्रमेयुर्म्मर्य्यादां यदि दण्डं न पातयेत् ॥
एष ब्रह्माभिशापेषु सर्व्वप्रहरणेषु च ।
सर्व्वविक्रमकोपेषु व्यवसाये च तिष्ठति ॥
पूज्यन्ते दण्डिनो देवा न पूज्यन्ते त्वदण्डिनः ।
न ब्रह्माणं विधातारं न पूषार्य्यमणावपि ॥
य एते मानवाः केचित् प्रशान्ताः सर्व्वकर्म्मसु ।
रुद्रमग्निञ्च शक्रञ्च सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा ।
विष्णुं देवगणांश्चान्यान् दण्डिनः पूजयन्ति च ।
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्बुधाः ॥
राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्व्वते ।
यमदण्डभयादेके परस्परभयादपि ॥
एवं हि सांसिद्धिके लोके सर्व्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ।
अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डं न पातयेत् ॥
तस्मात् दण्डो दमयति अदण्ड्यान् दण्डयत्यपि ।
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्मात् दण्डं विदुर्बुधाः ॥

　　दण्डस्य भीतैस्त्रिदशैः समेतै-
　　र्भागो हृतः शूलधरस्य यज्ञे ।
　　भवस्य पुत्त्रं ध्वजिनीपतिञ्च
　　वरं शिशूनाञ्च भयात्तु दुस्सम् ॥"
　　　　इति मात्स्ये १९९ अध्याय ॥
सामभेदौ तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यौ ॥
शत्रुघ्नः, पु, (शत्रून् हन्तीति । हन् + मूलविभु-
जादित्वात् कः । यद्वा, अमनुष्यकर्त्तृकेऽपि
चेत्यपिशब्दात् कृतघ्न शत्रुघ्नादयः सिद्धा इति
दुर्गसिंहः ।) श्रीरामस्य भ्राता । तत्पर्य्यायः ।
शत्रुमर्द्दनः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु
सुमित्रया हुतोच्छिष्टभोजनादसावि । यथा —
　　"निष्ठां गते दत्त्रिमसभ्यतोषे
　　विहित्रिमे कर्म्मणि राजपत्न्याः ।
　　प्राशुर्हुतोच्छिष्टमुदारवंश्या-
　　स्तिस्रः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्त्रान् ॥
　　कौशल्ययासावि सुखेन रामः
　　प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ।
　　प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्ट-
　　मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥"
　　　　इति भट्टिकाव्ये १ सर्गः ॥
(अयं हि मधुपुरनिवासिनो लवणाख्यराक्ष-
सस्य निहन्ता । एतद्विवरणं रामायणे उत्तर-
काण्डे ७३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥*॥ शत्रु-
हन्तरि, त्रि । यथा, रामायणे । २ । १ । १ ।
"गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥")
शत्रुघ्नजननी, स्त्री, (शत्रुघ्नस्य जननी ।) सुमित्रा
इति शब्दरत्नावली ॥
शत्रुजित्, पु, (शत्रून् जयतीति जि + "सत्सूद्वि-
षेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् । ततस्तुक् ।)
राजविशेषः । तस्य पुत्त्रः ऋतध्वजः । स एव
कुवलयाश्वः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
शत्रुञ्जयः, पु, विमलाद्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥
(नागविशेषः । यथा, रामायणे ।२।३२।१०।
"नागः शत्रुञ्जयो नाम मातुलोऽयं ददौ ममा
त ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ॥"
शत्रुं जयतीति । जि + "संज्ञायां भृतृवृ-
जीति ।" ३ ।२। ४६ । इति खच् । ततो मुम् ।)
शत्रुजेतरि, त्रि ॥
शत्रुन्तप, त्रि, (शत्रुं तपति तापयति वा । तप +
संज्ञायां भृतृवृजीति ।" ३ । २ । ४६ । इति
खच् । ततो मुम् ।) वैरितापकः । इति
मुग्धबोधव्याकरणम् ॥) यथा महाभारते । ४ ।
५२ । ११ ।
　　"शत्रुन्तप कोपममृष्यमानं
　　समहयत् कूर्म्मनखेन पार्थम् ॥"]
शत्रुमर्द्दनः पु,] शत्रुं मृद्नातीति । मृद् + ल्युः ॥
शत्रुघ्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शत्रुहन्तरि,
त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । ४२ ।१२५ ।
'अध्यास्ते यमदंष्ट्राख्यः स्वामी न शत्रुमर्द्दनः ॥'
शर्व्वरी स्त्री रात्रिः । इतित्रिकाण्डशेषः ॥

शद, लृ ज श्री शाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-अक०-सक०- च-अनिट् ।) लृ,
अशदत् । ज,शादः शदः । श्री,शत्स्यति । शात
पतनं पातनञ्च । शीयते पत्रं वृक्षात् वायुः ।
शदोऽपि ममित्यविषये आत्मनेपदम् । केचि-
दिमं तुदादौ पठित्वा तत्सामर्थ्यात् आत्मने-
पदानित्यत्वे शीयते शीयन्तीत्युदाहरन्ति
इति दुर्गादासः ॥
शद, श्री गतौ । आङ्पूर्व्वोऽयमिति कविकल्प-
द्रुमः ॥ भ्वा०-पर० सक०-अनिट् ।) ताल-
व्यादिः । आशीयते । श्री, आशात्सीत् ।
इति दुर्गादासः ॥
शदः, पु, फलमूलादि । शदधातोरच्प्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शद्रि, पु, (शीयते इति । शद + अदिशदिभूशु-
भिभ्यः क्रिन् । उणा० ४ ।६५। इति क्रिन् ।)
मेघः । जिष्णुः । इति मेदिनी ॥ हस्ती । इत्यु-
णादिकोषः ॥
शद्रिः,स्त्री, (शद गतौ + "अदिशदीति क्रिन् ।)
विद्युत् । इति हेमचन्द्रः ॥ खण्डः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
शद्रु, त्रि (शद शाते + "दाधटसिशदसदो रु" ।
३ । २ । १५९ । इति रु ।) पतनकर्त्ता ।
गन्ता । इति शदधातो रुप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्
इति व्याकरणम् ॥
शनकावलि, स्त्री, गजपिप्पली । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
शनपर्णी, स्त्री, (शनस्येव पर्णान्यस्याः । ङीष् ।
पृषोदरादित्वात् णत्वं न ।) कटुकी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
शनि, पु,रव्यादिनवग्रहान्तर्गतसप्तमग्रहः । तत्प-
र्य्यायः । सौरिः २ शनैश्चरः ३ । इत्यमरः ॥
नीलवासाः ४ मन्दः ५ छायात्मजः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पातङ्गिः ७ ग्रहनायकः ८
छायासुतः ९ भास्करिः १० नीलाम्बरः ११
इति शब्द[illegible]ावली ॥ आरः १२ क्रोडः १३
वक्रः १४ [illegible] [illegible]क्रमाशुः १६ पङ्गुः १७ ।
इति ज[illegible] । कालः १८ सूर्य्यपुत्त्रः १९ ।
असित[illegible] [illegible]त ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अस्य वर्ण
कृष्णः । पायसमदिङ्गनपुंसकान्त्यजजातितमो-
गुणकषायरसमकरकुम्भराशिनीलकान्तमणि-
सौराष्ट्रदेशानामधिपतिरयम् । कश्यपसुनि-
सन्तानः । शूद्रवर्णः । सूर्य्यसुखः । चतुरङ्गलपरि-
माणः ।कृष्णवर्णवस्त्रः । गृध्रवाहनः । सूर्य्यपुत्त्रः
चतुर्भुजः । भल्लवाणवरशूलधनुर्धारी । अस्या-
धिदेवता यमः । प्रत्यधिदेवता प्रजापतिः ।
इति ग्रहयागतत्त्वबृहज्जातकादयः ॥ अपि च ।
　　"शनिर्विहङ्गोऽनिलवन्यवन्मत्रा
　　शूद्राङ्गना धातुसमः स्थिरश्च ।
　　क्रूरः प्रतीचीं तुवरोऽतिवृद्धो-
　　ऽकरश्चितोऽट् दीघसुनीललोहम् ॥"
　　　　इति नीलकण्ठीयजातकम् ॥ * ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मरीचेः कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसुः ।
तस्य भार्य्याभवत् सञ्ज्ञा पुत्त्री त्वष्टुः प्रजापतेः॥
नातितेजोमयं रूपं सोढुं मार्त्तण्डं विवस्वतः ।
मायामयीं ततश्छायां सवर्णां निर्म्ममे स्वतः ॥
सञ्ज्ञोवाच ततश्छायां सवर्णे शृणु मे वचः ।
अहं यास्यामि सदनं पितुस्त्वं पुनरत्र मे ।
भवने वस कल्याणि निर्व्विशङ्कं ममाज्ञया ॥
इति च्छायां गृहे स्थाप्य सञ्ज्ञागात् पितुरालयम् ।
मन्यमानोऽथ तां सञ्ज्ञां सवर्णायां तथा रविः ॥
सावर्णिं जनयामास मनुश्रेष्ठं महीपतेः ।
शनैश्चरं द्वितीयञ्च सुतं भद्रां तृतीयिकाम् ॥"
इति ब्राह्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
तस्य क्रूरदृष्टेः कारणं यथा,—
"एतस्मिन्नन्तरे तत्र द्रष्टुं शङ्करनन्दनम् ।
आजगाम महायोगी सूर्य्यपुत्त्रः शनैश्चरः ॥
अत्यन्तानम्रवदन ईषन्मीलितलोचनः ।
द्वारि शूलहस्तञ्च विशालाचमुवाच ह ॥
शनैश्चर उवाच ।
शिवाज्ञया शिशुं द्रष्टुं यामि शङ्करकिङ्कर ।
विष्णुप्रमुखदेवानां मुनीनामनुरोधतः ॥
विशालाच उवाच ।
आज्ञावहो न देवानां नाहं शङ्करकिङ्करः ।
द्वारं दातुमशक्तोऽहं विना मन्मातुराज्ञया ॥
ददौ वर्त्मं ग्रहेशाय चक्षुकोणाज्ञया ततः ।
शनिरभ्यन्तरं गत्वा ननामानम्रकन्धरः ॥
रत्नसिंहासनस्थाञ्च पार्व्वतीं सस्मितां मुदा ।
नतं सूर्य्यसुतं दृष्ट्वा दुर्गा सम्भाष्य यत्नतः ।
शुभाशिषं ददौ तस्मै पृष्टा तत्कुशलं शुभा ॥
पार्व्वत्युवाच ।
कथमानम्रवक्त्रस्त्वं श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम् ।
कथं न पश्यसि मां साधो बालकञ्च ग्रहेश्वर ॥
शनिरुवाच ।
सर्व्वे स्वकर्म्मणा साध्वि भुञ्जते वाञ्छितं फलम्
शुभाशुभं वा यत् कर्म्म कोटिकल्पैर्न लुप्यते ॥
इतिहासं चातिगोप्यं शृणु शङ्करवल्लभे ।
अकथ्यं जननीसाक्षाल्लज्जाजनककारणम् ॥
आबालात् कृष्णभक्तोऽहं कृष्णध्यानैकमानसः
तपस्यासु रतः शश्वद्विषये विरतः सदा ॥
पिता ददौ विवाहेन कन्यां चित्ररथस्य च ।
अतितेजस्विनी शश्वत्तपस्यानुरता सती ॥
एकदा सा ऋतुस्नाता सुवेशं स्वं विधाय च ।
रत्नालङ्कारसंयुक्ता मुनिमानसमोहिनी ॥
हरिपादं ध्यायमानं सा मां पश्यन्त्युवाच ह ।
मत्समीपं समागत्य सस्मितानन्नलोचना ।
शशाप मामपश्यन्तमृतुनष्टा स्वकोपतः ।
बाह्यज्ञानविहीनञ्च ध्यानैकतानमानसम् ॥
न दृष्टाहं त्वया येन न कृतं ऋतुरक्षणम् ।
त्वया दृष्टन्तु यद्यत्तु मूढ सर्व्वं विनश्यति ॥
अहञ्च विरते ध्याने तामतोषं पुरा सतीम् ।
शापं मोक्तुं न शक्ता सा पश्चात्तापं चकार ह ॥
तेन मातर्न पश्यामि किञ्चिद्वस्तु स्वचक्षुषा ।
ततः प्रभृति नम्रास्यः प्राणिहिंसाभयादहम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ११ अध्यायः ॥*॥
अस्य भोगकालो यथा,—
"रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्त्रो बुधोऽष्टादश वासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तस्य जपमन्त्रो यथा,—
"प्रणवं वाग्भवं मायां श्रीमुद्धृत्य शनैश्चरम् ।
चतुर्थ्यन्तं मनुं प्रोक्तं रविसूनोर्नवाक्षरम् ॥"
ॐ ऐं ह्रीं श्रीं शनैश्चराय । इति रुद्रयामलम्
ऊर्द्ध्वपाणिस्तन्मन्त्रं जपेत् । यथा,—
"सूर्य्यारराहुमन्दानामूर्द्ध्वपाणौ जपेद्बुधः ।
सोमर्कल्लोरधःपाणौरन्येषां शुद्धपाणिकः ॥"
इति च रुद्रयामलम् ॥
तस्य होममन्त्रो यथा । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये
शन्नो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः । यथा
शनैश्चरायेति पुनः शन्नो देवीति होमयेत् ।
इत्युद्वाहतत्त्वधृतमत्स्यपुराणम् ॥*॥ वारविशेषे
तत्र वारवेला यथा,—
"कृतमुनियमशरमङ्गल-
रामर्त्तुभास्करादियामार्द्धे ।
प्रभवति हि वारवेला
न शुभाशुभकार्य्यकरणाय ॥"* ॥
तत्र कालवेला यथा,—
"कालस्य वेला रवितः शराक्षि-
कालानलागाम्बुधयो गजेन्दू ।
दिने निशायामृतुवेदनेत्र-
नगेषु रामा विधुदन्तिनौ च ॥"
तत्र कुलिकवेला यथा,—
"पञ्चाष्टैक दिनेशात् क्रमशः इह दिने मन्त्रि-
चन्द्रेश्वरोक्तः
पूर्व्वे वारार्द्धयामः कुलिक इह परो मध्यमस्ततिकालः ।"
तद्दिने पूर्व्वदिग्गमननिषेधो यथा,—
"शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे
चोत्तरां
मन्देन्द्वोश्च दिने न शक्रककुभं याम्यां गुरौ न
व्रजेत् ॥"॥
तत्र प्रथमरजोयोगे दोषो यथा,—
"आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता ।
वेश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
बृहस्पतौ पतिः श्रीमान् शुक्रे चापत्यमेव च ।
शनौ बन्ध्या विजानीयात् प्रथमे स्त्री रजस्वला
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अथ नवानां ग्रहाणां दानानि ।
"सूर्य्ये धेनुश्च ताम्रञ्च गोधूमं रक्तचन्दनम् ।
चन्द्रे चन्दनशङ्खौ च वस्त्रञ्च तिलतण्डुलान् ॥
कुजे वृषः प्रदातव्यो रक्तवस्त्रं गुडौदनम् ।
बुधे कर्पूरसूत्रञ्च हरिद्रश्च हिरण्यकम् ॥
पीतवस्त्रद्वयं जीवे हरिद्राकनकानि च ।
अश्वः शुक्रे सितो देयः शुक्लधान्यानि यानि च
शनौ च सतिला देया कृष्णा गौर्लौहमुत्तमम् ।
राहौ च महिषोच्छागौ माषाश्च तिलसर्षपाः ॥
अजामिषौ च दातव्यौ केतौ चान्नञ्च मिश्रितम्
स्वर्णगोविप्रपूजाभिः सर्व्वषां शान्तिरुत्तमा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
ग्रहाणां बलयो यथा,—
"गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम् ।
दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च ॥
दद्यात् ग्रहक्रमादेव द्विजेभ्यो भोजनं बुधः ।
शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्व्वकम् ॥
ग्रहाणां दक्षिणा यथा,—
"धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसं छागं एता वै दक्षिणाः क्रमात्
इति संस्कारतत्त्वम् ॥
शनिचक्र, क्ली, (शनेश्चक्रम् ।) नृणां शुभाशुभज्ञानार्थशनिभोग्यनक्षत्रादिसप्तविंशतिनक्षत्रयुक्तनराकारचक्रम् । यथा,—
"शनिचक्रं नराकारं लिखित्वा सौरिभादितः
नाम ऋक्षं भवेद्यत्र फलं तत्र शुभाशुभम् ॥
एकं मुखे दक्षहस्ते चत्वारि षट् पदद्वये ।
हृदि पञ्च करे वामे चत्वारि मस्तके त्रयम् ॥
द्वयं नेत्रद्वये गुह्ये द्वयं तत्र न्यसेद्बुधः ।
मुखे हानिर्जयो दक्षे भ्रमः पादे श्रियो हृदि ।
वामे भीर्मस्तके राज्यं नेत्रे सौख्यं मृतिर्गुदे ॥
तूर्य्याष्टद्वादशे ऋक्षे यदा विघ्नकरः शनिः ।
तदा सौख्यं वपुः स्वस्थं हृच्छीर्षे नेत्रदक्षयोः ॥
तृतीयैकादशे षष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः ।
तदा विघ्नं शरीरस्थो गुह्ये वक्त्रेऽङ्घ्रिवामयोः ॥
यस्य पीडाकरः शौरिस्तस्य चक्रं फलन्त्विदम्
लिखित्वा कृष्णद्रव्येण तैलमध्ये विनिक्षिपेत् ॥
निक्षिप्य भूमिमध्यस्थं कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत् ।
तुष्टिं याति न सन्देहः पीडां त्यक्त्वा शनैश्चरः ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
शनिप्रसूः, स्त्री, (शनेः प्रसूर्जननी ।) छाया ।
सूर्य्यपत्नी । इति भूरिप्रयोगः ॥
शनिप्रिय, क्ली, (शनेः प्रियम् ।) नीलमणिः ।
इति केचित् ॥
शनिवार, पुं, (शनिभोग्यः शनेर्वा वारः ।) शनिभोग्यसावनदिनम् । तत्तु उदयादोदयकालः ।
यथा,—
"सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥"
दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वाररूपसावनगणनोक्तम् ।
"उदयादोदयाद्भानोर्भौमसावनवासराः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शतभिषानक्षत्रयुक्तमधुकृष्णत्रयोदश्यां शनिवारयोगे महावारुणी स्यात् । यथा । स्कन्दपुराणे
"वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ।

शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥

तत्र जातफलं यथा,—

"कृश सुवेश कुलकीर्त्तिहीनो
ज्वगयुतो मध्यधनोऽङ्गहीन ।
तमोगुण क्लेशकरो नराणा
मन्दस्य वारप्रभवोऽतिमन्द ॥"

इति कोष्ठीप्रदीप ॥ * ॥

तत्र यात्रानिषेधो यथा,—

"सत्यजेद्दिवसे यात्रा सूर्य्यारार्कीन्द्रवक्रिणाम् ।

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वारवेलादिशनिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शनै, [स्] व्य, मन्दम् । इत्यमर ।. यथा,—

"शनैर्व्विद्या शनैः पन्था शनै पर्वतमारुहेत् ।
शनै. कामश्च धर्मश्च पञ्चैतानि शनै शनै ॥"

इति गारुडे १०९ अध्याय ॥

शनैश्वर । इति मेदिनी ॥

शनैश्चर, पु, (शनैर्मन्द मन्द चरतीति । चर-गतौ+पचाद्यच् ।) शनि । इत्यमर । अस्य स्तोत्र यथा,—

"नीलाञ्जनचयप्रख्य रविसूनु महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूत वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
व्यासेनोक्तमिद स्तोत्र य पठेत् प्रयतो नर. ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशय ॥"

इति व्यासभाषितस्तोत्रम् ॥

शप्,व्य,स्वीकार । शप् करोति। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शप, य ञ औ } क्रोशे । इति कविकल्पद्रुम ।
शप, औ ञ } (दिवा०-भ्वा० च उभ०-सक० अनिट् ।) द्वौ तालव्यादी । य ञ, शप्यति शप्यते । औ, शप्ता । औ, अशाप्सीत् । ञ, शपति शपते । क्रोश उक्तिविशेष । निर्भर्त्सनमिति चतुर्भुज । सहस्रशोऽसौ शपथानपश्यत् क्रोशो ध्वादिपक्षे गालिदानम् । शपते । जित्वेऽपि शपथाशोर्गत्यनुकारीति नियमात् शपथे आत्मनेपद अन्यत्र परस्मैपदम् । कृष्णाय शपते गोपी । प्रजेति त्वा शशाप सा । इति रघौ । सत्य शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि । इति वाचा शरीरस्पर्शनाभावादिति पाणिनीया । केचित्तु शपथे नित्यमात्मनेपद अन्यत्र विभाषया इत्याहु । तेन प्रतिवाचमदत्त केशव शपमानाय न चेदिभूभृते । इति माघ । इति दुर्गादास ॥

शप, पु, शपथ । इति हेमचन्द्र ॥ निर्भर्त्सनम् गालिदानम् । इति शपधात्वर्थदर्शनात् ॥

शपथ पु, (शप क्रोशे+"शीङ्शपिरुगमीति । उणा० ३ । ११३ । इति अथ ।) अनृत वदन् घोर नरक यास्यामि इत्येव रूप मिथ्यानिरसनम् । सत्यावधारणम् । इति साङ्क्ष । वाचा शरीरस्पर्शनम् । इति गोयीचन्द्र ॥ शपथो दिव्यम् । इति रमानाथ । इति भरत ॥ तत्-पर्य्याय । शपनम् २ । इत्यमर ॥ शप ३ । इति हेमचन्द्र ॥ सत्यम् ४ समय ५ शाप ६ प्रत्यय ७ अभिषङ्ग ८ । इति जटाधर ॥ * ॥ चतुष्पाद्व्यवहारस्य क्रियापादाङ्गम् । यथा अथ शपथ ।

"युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथैरेनमर्हयेत् ।
अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बु सुकृतादिभि ॥"

अर्थस्य विवादास्पदस्य बल बह्वल्पभाव । कालस्य च बल पुण्यापुण्यत्वम् । तदपेक्ष यथा स्यादित्यर्थ । दूर्वाकरत्वस्य पुष्पादिस्पर्शस्य चाग्रे दर्शनीयत्वात् । अत्र मयैतत् कृत न वा इति प्रतिज्ञामुच्चार्य्याग्नौ जले वा हस्त प्रक्षिपेत् । एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृत नश्येदिति वा ब्रूयात् । न त्वग्निपरीक्षा जलपरीक्षा वा कुर्य्यात् इत्यभिप्रायवर्णन युक्तम् । तस्या महाभियोगविषयकत्वेन शपथसमभिव्याहारानर्हत्वात् । सुकृतादिभिरित्यादिना दूर्वासत्याभ्युपग्रह । तथा च विष्णु । स्वल्पे वार्थजातेषु मूल्य कनक प्रकल्पयेत् । तत्र कृष्णलोने शूद्र दूर्वाकर शापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरम् । त्रिकृष्णलोने जलकरम् । चतु कृष्णलोने स्वर्णकरम् । पञ्चकृष्णलोने सीतोद्धृतमृत्तीकरम् सुवर्णार्द्धोने कोषो देय । शूद्रस्य यथासमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणेऽर्थे राजन्यस्य त्रिगुणेऽर्थे वैश्यस्य चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति । कृष्णल काञ्चनरत्तिका तन्मूल्यादूने कृष्णलोने एवमन्यत्र । मनु ।

"सत्येन शापयेद्विप्र क्षत्त्रिय वाहनायुधै ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्य शूद्र सर्वैस्तु पातकै ।
पुत्त्रदारस्य वाप्येव शिरासि स्पर्शयेत पृथक् ॥

ब्राह्मणेन मयैतत् कृत न कृत वेति प्रतिज्ञामुच्चार्य्य सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्त्रियेण वाहनायुध स्प्रष्टव्यम् । तथैव वैश्येन गोबीजकाञ्चनानामन्यतम स्प्रष्टव्यम् । शूद्रेण तु पूर्वोक्त सर्वमेव स्प्रष्टव्यम् । तेषा हृयाकृतस्पर्शाना पातकहेतुत्वात् पातकशब्देन निर्द्देश । इत्थ युधोऽप्येवम् । दैवक्रियाविषयमाह नारद ।

"अरण्ये निर्ज्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥"

बृहस्पति ।

"देवब्राह्मणपादाश्च पुत्त्रदारशिरासि च ।
एते तु शपथा प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।
साहसेष्वभिशापे च दिव्यानि तु विशोधनम् ॥"

अत्र शपथदिव्ययो पृथक्त्वप्रतीते शपथे न दिव्यधर्म्मा । किन्तु वैधे कर्म्मणि तत्र शौचार्थ स्नानाचमनादिकार्य्यम् । दिव्यानि तु दिव्यतत्त्वे कथितानि नात्र लिखितानि । अत्राभियुक्तेन शपथ कर्त्तव्य इत्युत्सर्ग उभयेच्छया अभियोक्तापि । इत्याह नारद ।

"अभियोक्ता शिरोवर्त्ती सर्वत्रैव प्रकीर्त्तित ।
इच्छयान्यतर कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिर ॥"

इतर शपथकर्त्तभिन्न । तथा कात्यायन ।

"आचतुर्द्दशकादह्नो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसन जायते घोर स ज्ञेय शपथे शुचि ॥"

व्यसनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । तथा च कोषाधिकारे यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णु ।

"रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरण राजातङ्कमथापि वा ।
तमशुद्ध विजानीयात्तथा शुद्ध विपर्य्ययात् ॥"

कात्यायन ।

"तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृण दद्यात् दमञ्च स ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुग्गलरोगश्च तथोन्माद प्रजायते ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम् ॥"

तस्यैकस्येति न तु देशव्यापकमरणादि । मनु

"न वृथा शपथ कुर्य्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुध ।
वृथा हि शपथ कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥
कामिनीषु विवाहेषु गवा भक्ष्ये तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥"

कामिनीष्विति रहसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा शपथ । एव विवाहसिद्ध्यर्थं गोग्रासार्थं आवश्यकहोमेन्धनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ । यम ।

"वृथा तु शपथ कृत्वा कीटस्य वधसयुतम् ।
अनृतेन च युज्येत वधेन च तथा नर ।
तस्मान्न शपथ कुर्य्यान्नरो मिथ्यावधेप्सितम् ॥"

कीटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणम् । तद्वधपापेन वृथाशपथकर्त्ता युज्यत इत्यर्थ । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

शपन, क्ली, (शप क्रोशे+ल्युट् ।) शपथ । इत्यमर ॥ गालि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शप्त पु(शप+क्त ।) तृणविशेष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उलु इति भाषा ॥ अभिशापग्रस्त, त्रि ॥ (यथा, भागवते । १ । १८ । ४१ ।

"निशम्य शप्तमतदर्ह नरेन्द्र
स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनन्दत् ॥")

शफ, क्ली, गवादीना खुर । (यथा, याज्ञवल्क्ये. १ । २०४ ।

"हेमशृङ्गी शफैरौप्यै सुशीला वस्त्रसयुता ।
सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौ सदक्षिणा ॥")

वृक्षमूलम् । इति मेदिनी ॥

शफर, पु, स्त्री, मत्स्यविशेष । इत्यमर पुटी इति भाषा ॥ (यथा,—

"कैवर्त्तकर्कशकरात् शफरश्च्युतोऽपि
जाले पुनर्निपतित सकरो विपाक ॥"

यथा च ।

"अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोहित ।
गण्डूषजलमात्रेण शफरो फर्फरायते ॥"

इत्युद्भट ॥)

शफराधिप, पु, (शफराणा मत्स्याना अधिप ।) इल्लीशमत्स्य । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तत्पर्य्याय इल्लिश २ वारिकपूर ३ गाङ्गेय ४ जलताल ५ । इति त्रिकाण्डशेष. ।

शब्द, क शब्दकृतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, शब्दयति । सोपसर्गस्त्वाविष्कृतौ मतः । प्रशब्दयति गभीरमत्यर्थं शिष्य स्फुटीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शब्दः,पु,(शब्द+भावे घञ् । यद्वा, शप आक्रोशे + "शशपिभ्यां ददनौ ।" उणा० ४।९७ । इति दन् । पकारस्य बकार ।) श्रोत्रग्राह्यगुणपदार्थविशेष । तत्पर्य्यायः । निनादः २ निनदः ३ ध्वनिः ४ ध्वानः ५ रवः ६ स्वनः ७ स्वानः ८ निर्घोषः ९ निर्ह्रादः १० नादः ११ निस्वानः १२ निस्वनः १३ आरवः १४ आरावः १५ संरावः १६ विरावः १७ । इत्यमरः ॥ सरवः १८ रावः १९ इति शब्दचन्द्रिका ॥ घोषः २० । इति जटाधरः ॥ स च ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । यथा,

"कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ।
सर्व्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥
वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता ।
कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥
उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।
सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥
तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

शब्दं निरूपयति ।
'शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ।'
सर्व्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥"
इति ॥

नभोवृत्तिराकाशसमवेत । दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह श्रोत्रोत्पन्न इति कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मता इति । ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्न शब्द श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता इति । आद्यशब्दस्य बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्य शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्तद्व्यापक एव क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यते इति । कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते इति आद्यशब्दात् दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते । तत श्चान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्ते इति भाव । अस्मिन् कल्पे गौरवादुक्तं कस्यचिन्मते इति । ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिः कथमत आह । उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता इति । शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः । ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम् । इत्यत उत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपा चेत्यत आह सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते । तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् इति ॥ तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषय । ननु तद्व्यक्त्यभेदो विषय. उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्थञ्च द्वयोरपि बुद्ध्योर्न भ्रमत्वमिति । ननु सजातीयत्वं सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाया भासते इति कुत्र दृष्टमित्यत आह तदेवेति । यदौषधं मया कृतं तदेवान्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादितिभाव इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥

दशविधशब्दा यथा,—
"षड्जर्षभगान्धारमध्यमः पञ्चमस्तथा ।
अत परन्तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा ।
इष्टश्चानिष्टशब्दश्च संहत. प्रविभागवान् ॥
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥

शब्दविशेषाणां नामविशेषा यथा,—
"शब्दो गुणानुरागोत्थ प्रणादः शीत्कृतं नृणाम् ।
पर्द्दनं गुदजे शब्दे कर्द्दनं कुक्षिसम्भवे ॥
क्ष्वेडा तु सिंहनादोऽथ क्रन्दनं सुभटध्वनि ।
कोलाहल कलकलस्तुमुलो व्याकुलो रव ॥
समरो वस्त्रपर्णादेर्भूषणानान्तु शिञ्जितम् ।
हेषा ह्रेषा तुरङ्गाणां गजानां गर्ज्जबृंहिते ॥
विस्फारो धनुषः स्फारस्तो गोर्जलदस्य च ।
स्तनितं गर्ज्जितं गर्ज्जि स्वनितं रसितादि च ॥
कूजितं स्याद्विहङ्गानां तिरश्चां रुतवाशिते ।
हक्कम्ब रेभणं रेवा बुक्कनं भषणं शुन ॥
पीडितानान्तु कणितं मणितं रतकूजितम् ।
प्रक्वाण प्रक्वणस्तन्त्र्या मड्डलस्य तु गुन्दल ॥
चोजनन्तु कीचकानां भेर्य्या नादस्तु टट्टर ।
तारोऽत्युच्चैर्ध्वनिर्मन्द्रो गम्भीरो मधुर कल ॥
काकली तु कल सूक्ष्म एकतालो लयानुग ।
काकुर्ध्वनिविकार स्यात् प्रतिश्रुत्तु प्रतिध्वनि ॥"
इति हेमचन्द्र ॥

अथैकार्थानुलोमविलोमसमशब्दा । नयन १ नर्त्तन २ कानक ३ कण्टक ४ महिम ५ कालक ६ कालिका ७ सरस ८ सहास ९ मध्यम १० सदम्य ११ नवेन १२ तावता १३ तारता १४ विभवि १५ करक १६ कम्बुक १७ काञ्चिका १८ नन्दन १९ दन्तद २० दम्भद २१ योग्ययो २२ लगुल २३ नुतननु २४ हावकहा २५ पतदातप २६ वरमेरव २७ कलपुलक २८ वरकैरव २९ वरपीरव ३० तरुणीरुत ३१ रदसोदर ३२ नदमेदन ३३ दम्पतीपदम् ३४ लङ्काकङ्काल ३५ माधववलववधमा ३६ नन्दनन्दन ३७ तद्धित ३८ समास ३९ कारिका ४० पादपा ४१ जलज ४२ नाना ४३ मम ४४ ॥*॥ अथान्यार्थकानुलोमविलोमशब्दाः । वन्दे १ दिवेर २ लेख ३ रवौ ४ भानो ५ हसा ६ जीवा ७ यामा ८ विभु ९ वद १० रम ११ यम १२ काम्य १३ राधा १४ राधया १५ सुत्रामा १६ नन्दक १७ मालिका १८ कालिनी १९ राजते २० मारती २१ हासिका २२ गगन २३ करका २४ भार्गव २५ काटकम् २६ दौनरचा २७ महोरगा २८ वातापिना २९ पिनाकिना ३० सदालिका ३१ यमराज ३२ हरिदैवे ३३ सव्यायामा ३४ भोधिकर्त्तनं ३५ नन्दनयन ३६ नलकूबर ३७ सहसानुत ३८ रसविभवेन ३९ साहमहमिक ४० नवतमसमद ४१ मार ४२ वत ४३ युवा ४४ सदा ४५ वशि ४६ मया ४७ सता ४८ नुत ४९ लव ५० विभा ५१ ॥*॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमपुंलिङ्गशब्दा । आहार १ हार २ विहार ३ सार ४ समर ५ सम्भोग ६ रोग ७ असुर ८ संहार ९ अमर १० वार ११ वारण १२ गण १३ टङ्कार १४ भार १५ आकार १६ लोल १७ उल्लोल १८ विलास १९ वायस २० हर २१ अहङ्कार २२ होर २३ अङ्कुर २४ नीहार २५ उरग २६ राग २७ भाल २८ तरल २९ गोविन्द ३० कन्द ३१ उदर ३२ तरुण ३३ तरणि ३४ दास ३५ मोह ३६ सन्दोह ३७ मास ३८ खुर ३९ खर ४० तर ४१ मल ४२ सङ्कर ४३ आरम्भ ४४ दास ४५ कर ४६ करि ४७ किरि ४८ कीर ४९ कोल ५० कल्लोल ५१ छीर ५२ सल ५३ मकरन्द ५४ करीर ५५ वामदेव ५६ असि ५७ वीर ५८ नर ५९ नरक ६० करङ्क ६१ दण्ड ६२ चर[illegible] ६३ रङ्ग ६४ दर ६५ सरज ६६ कलङ्क ६७ कम्बल ६८ आकार ६९ पङ्क ७० खल ७१ दद्रुल ७२ कुरङ्ग ७३ देह ७४ सन्देह ७५ सङ्ग ७६ पर ७७ कुरर ७८ तरङ्ग ७९ चारु ८० सञ्चार ८१ भङ्ग ८२ अरि ८३ हरि ८४ परिणाह ८५ कण्ठ ८६ कुण्ठ ८७ अहि ८८ दाह ८९ परिसर ९० रवि ९१ हाहा ९२ मञ्जु ९३ मञ्जीर ९४ वाह ९५ अचल ९६ कुल ९७ कुमार ९८ कुम्भ ९९ कुम्भीर १०० सार १०१ विरल १०२ कवल १०३ जार १०४ कन्दर १०५ उदार १०६ पार १०७ जम्बीर १०८ केशरि १०९ वराह ११० मुरारि १११ काल ११२ काकोल ११३ कुन्तल ११४ चमूरु ११५ विराम ११६ बाल ११७ आलोल ११८ बाहु ११९ रण १२० सङ्कर १२१ चोल १२२ भार १२३ ससार १२४ केरल १२५ समीरण १२६ टङ्क १२७ ताल १२८ आसार १२९ चामर १३० कुलीर १३१ तुरङ्ग १३२ सूर १३३ कङ्काल १३४ कन्दल १३५ कराल १३६ विकास १३७ पूर १३८ हेरम्ब १३९ कम्बु १४० विधु १४१ सिन्धु १४२ बुध १४३ अनुबन्ध १४४ कुन्द १४५ इन्द्र १४६ मन्दर १४७ समीर १४८ समूह १४९ गन्ध १५० भीम १५१ अङ्क १५२ सङ्कर १५३ किरीट १५४ तमाल १५५ गुञ्ज १५६ हिन्ताल १५७ तोमर १५८ महीरुह १५९ बिम्ब १६० पुञ्ज १६१ डिण्डीर १६२ पिण्ड १६३ वर १६४ सवर १६५ कोण १६६ काण १६७ सरम्भ १६८ सोम १६९ परिरम्भ १७० विकार १७१ वाण १७२ वसन्त १७३ आसव १७४ वेसन्त १७५ वास १७६ वासव १७७ वासर १७८ कासार १७९ सार १८० सरस १८१ किरण १८२ अरुण १८३ वारण १८४ ॥*॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमस्त्रीलिङ्गशब्दा । हेला १ खेला २ कला ३ माला ४ रसाला ५ काहला ६ अचला ७ कीला ८ लीला ९ वला १० वाला ११ लोला १२ दोला १३ अलसा १४

मणी १५ धरणी १६ धारणी १७ गोणी १८ रोहिणी१९ रमणी २० मणी २१ वीणा २२ वाणी २३ वसा २४ वेणी २५ रीढा २६ गङ्गा २७ तरङ्गिणी २८ कन्दली २९ लहरी ३० नारी ३१ रामा ३२ भेरी ३३ वसुन्धरा ३४ काली ३५ कराली ३६ चामुण्डा ३७ चण्डा ३८ रण्डा ३९ तुला ४० मही ४१ ॥*॥ अथ संस्कृतप्राकृतक्लीवलिङ्गसमशब्दाः । जल १ फल २ पल ३ मूल ४ वारि ५ कीलाल ६ कूल ७ वल ८ पलल ९ दुकूल १० लिङ्ग ११ गम्भीर १२ कूल १३ सलिल १४ कमल १५ चीर१६ तुच्छ १७ राजीव१८ नीर १९ हल२० रजत २१ कुटीर२२ दारु २३ लाल २४ पटीर २५ कारण २६ रोहण २७ चेल २८ कुहर २९ अम्बर ३० मन्दिर ३१ कुड्मल ३२ मण्डल ३३ तामरस ३४ कुण्डल ३५ अङ्गद ३६ पुर ३७ अरविन्द ३८ लोह ३९ अङ्ग ४० तडाग ४१ करण४२ कुल ४३ तोरण ४४ मरण ४५ तुङ्ग ४६ अलम् ४७ आगार ४८ भासुर ४९ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमक्रियापदानि । भण १ देहि २ गच्छ ३ संहर ४ कुरु ५ चोरय ६ मारय७ अवगच्छ८ अवलोकय ९ अवचिन्तय १० खाद११ ॥*॥ अथ निरोष्ठ्यपुंलिङ्गशब्दाः, । नीहार १ हार २ हरिण ३ अङ्क ४ हर ५ अट्टहास ६ कैलास ७ कास ८ रद ९ नारद १० सिंह ११ शङ्ख १२ शेष १३ अहि १४ हंस १५ घनसार १६ हलि १७ इन्द्र १८ नाग १९ हिण्डीर २० निर्झर २१ शरदन२२ चन्द्रकान्त २३ शृङ्गार २४ सागर २५ तगाड २६ जलाशय २७ अग २८ हर्य्यंच २९ तक्षक ३० नख ३१ चत ३२ दीक्षित ३३ अच ३४ नाराच ३५ काच ३६ कच ३७ कीचक ३८ चञ्चरीक ३९ चाणक्य ४० चारण ४१ गण४२ चण ४३ काण ४४ शोण ४५ संहार ४६ सारस ४७ रस ४८ अरि ४९ रसाल ५० साल ५१ कङ्काल ५२ काल ५३ कलि ५४ शैल५५ खल५६ अनल५७ अर्क ५८ किञ्जल्क ५९ कल्क ६० कर ६१ शङ्कर ६२ कीर ६३ हीर ६४ लङ्केश ६५ केश ६६ गर ६७ केशव ६८ देश ६९ लेश ७० आनन्द ७१ नन्दन ७२ धनञ्जय७३ खञ्जरीट७४ कीट ७५ अग्नि७६ कण्टक ७७ कटाह ७८ कटाच ७९ यच्च८ दच८१ अङ्ग८२ यज्ञ८३ जनक८४ अञ्जलि८५ यन्त्र ८६ यत्न ८७ रत्नाकर ८८ अन्धक ८९ धराधर ९० धीर ९१ शीर ९२ नासीर ९३ नारायण ९४ कृष्ण ९५ हृषीकेश ९६ ॥ * ॥ अथ निरोष्ठ्यस्त्रीलिङ्गशब्दाः । गङ्गा १ गीता२ सती ३ सीता ४ सिद्धि ५ सन्ध्या ६ गदा ७ गया ८ आशी ९ काशी १० निशा ११ नासा १२ कान्ति १३ शान्ति १४ दया १५ रसा १६ आर्द्रा १७ निद्रा १८ हरिद्रा १९ हक् २० द्राक्षा २१ लाक्षा २२ हति २३ क्षति २४ छाया २५ जाया २६ कथा २७ कान्ता २८ धात्री २९ रात्रि ३० रति ३१ गति ३२ कन्धरा ३३ धारणा ३४ धारा ३५ तारा ३६ कारा ३७ जरा ३८ धरा ३९ आजि ४० राजि ४१ रजनी ४२ आर्त्ति ४३ कीर्त्ति ४४ कन्या ४५ तटी ४६ नटी ४७ नारी ४८ सारी ४९ दरी ५० दासी ५१ घटिका५२ खटिका ५३ जटा ५४ कक्षा ५५ रक्षा ५६ शिखा५७ संख्या ५८ कालिन्दी५९ कलिका६० कला ६१ काली ६२ कराली ६३ दुर्गा ६४॥* अथ निरोष्ठ्यक्लीवलिङ्गशब्दाः । चरण १ करण २ चक्र ३ चक्षु ४ नक्षत्र ५ तक्र ६ रजत ७ शत ८ शरीर ९ क्षीर १० नीर ११ अक्षि १२ तीर १३ घन १४ कनक १५ निधान १६ ध्यान १७ सन्धान १८ दान १९ नलिन २० नगर २१ गात्र २२ छत्र२३ नेत्र२४ अस्थि २५ दात्र २६ आलिङ्गन २७ स्थान२८ शिर २९ चरित्र ३० जल ३१ स्थल ३२ स्थाल ३३ कलत्र ३४ चित्र ३५ कीलाल ३६ जाल ३७ अलक३८ नाल ३९ दैन्य ४० लिङ्ग ४१ अङ्ग ४२ लावण्य ४३ हिरण्य ४४ सैन्य ४५ अन्न ४६ अजिन ४७ यान ४८ असृक् ४९ काञ्चन ५० आनन ५१ कानन ५२ हाटक५३ नाटक ५४ नाट्य ५५ तैल ५६ चेल ५७ रसातल ५८ अदन ५९ सदन६० ज्ञान६१ निदान ६२ दधि ६३ चन्दन ६४ अक्षर ६५ लक्षण६६ लक्ष ६७ शस्त्र ६८ शास्त्र ६९ दल ७० हल ७१ ॥ * ॥ अथ निरोष्ठ्यक्रियापदानि । आशास्ते १ अस्ति २ चकास्ति ३ निन्दति ४ सृजति ५ आशसति ६ क्रीडति ७ ध्यायति८ अर्चति ९ याचते १० ददाति ११ वहति १२ आराधति १३ वस्यति १४ शेते १५ गच्छति १६ यच्छति१७ इच्छति१८ नयति१९ आयाति २० हन्ति २१ ईक्षते २२ अश्नाति २३ स्नाति २४ दधाति २५ याति २६ जयति २७ हसति २८ करोति २९ । इति कविकल्पलतायाः १ स्तवके २ कुसुमम् ॥

शब्दकारः, त्रि, (शब्दं करोतीति । कृ+अण् । "न शब्दश्लोककलहगाथेति ।" ३ । २ । २४ । इति टप्रतिषेधः ।) शब्दं करोति यः । यथा,

"सतामरुष्कारः पक्षी वैरकारं नराशनम् ।
हन्तु कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम् ॥"
इति भट्टौ ५ सर्गः ॥

शब्दग्रहः, पु, (शब्दं गृह्णात्यनेनेति । ग्रह+ "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) कर्णः । इत्यमरः ॥ शब्दस्य ज्ञानञ्च ॥

शब्दनः, त्रि, (शब्दं कर्त्तुं शीलमस्य । शब्द+ "चलनशब्दार्थादकर्म्मकाद्युच् ।" ३।२।१४९। इति तच्छीले युच् ।) शब्दकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । रवणः २ । इत्यमरः ॥ (शब्द+भावे ल्युट् ।) शब्दमात्रे, क्ली ॥

शब्दभेदी, [न्] पु, (शब्दमनुसृत्य भेत्तुं शीलमस्य । भिद्+णिनि ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पायुः । इति केचित् ॥ वाणविशेषः । इति रामायणम् ॥

शब्दवेधी, [न्] पु, (शब्दमनुसृत्य वेद्धुं शीलमस्य । विध+णिनिः ।) अर्ज्जुनः । इति धनञ्जयः ॥ दशरथराजः । यथा,—

"लब्धशब्देन कौशल्ये कुमारेण धनुष्मता ।
कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥"
इति वाल्मीकीये रामायणे ६३ अध्यायः ॥

शब्दवेधी इत्येव लब्धकीर्त्तिर्नेति यावत् । इति तट्टीका ॥

शब्दाधिष्ठानं, क्ली, (शब्दस्य अधिष्ठानं आश्रयस्थानम् ।) कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

शम, उ भ य इर् शमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०- सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, शमित्वा शान्त्वा ॥ भ य शाम्यति । इर, अशमत् अशमीत् । पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । शमः शान्तीभावः । शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरिति रघुः । शम इति पदस्य आन्तस्यापि सम्भवे शान्तीकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः ।

"वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥"
इति कुमारसम्भवम् ॥

'वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।'

इत्यादावनेकार्थत्वात् श्रुत्वेत्यर्थः ॥ वा शमयम इत्यत्र वाशब्दस्य व्यावस्थावाचित्वादस्य ञौ नित्यं ह्रस्वः, शमयति । इति दुर्गादासः ॥

शम, ङ क ञ आलोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-उभ०-इतिकेचित्-सक० सेट् ।) आलोचः प्रणिधानम् । वा शम यम इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अस्य स्वार्थे ञौ ह्रस्वाभावः । ङ क, शामयते कार्य्यं सुधीः । ञ शामयति शामयते ।

"निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम ॥"

अयमात्मनेपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

शमः, पु, (शम्यत इति । शम+हलश्चेति घञ् नोदात्तोपदेशेति वृद्ध्यभावः ।) शान्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३८१ ।

"विरागशैलमथितात् तस्य चित्तमहोदधेः ।
प्रकोपकालकूटस्य पश्चात् शमसुधोदयात् ॥")

मोक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाणिः । इति शमशब्दटीकायां रामाश्रमः ॥ उपचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्तरिन्द्रियनिग्रहः । इति वेदान्तसारः ॥ अन्तःकरणसंयमः । इति भगवद्गीतादशमाध्यायस्य ४ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (यथा, गीतायाम् ।१०।४।

"बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥")

विक्षेपककर्म्मोपरमः । इति च तस्यैव ६ अध्यायस्य ३ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (बाह्येन्द्रियनिग्रहः । यथा भागवते । ३ । ३२ ।३३ ।

"सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिः श्रीः कीर्त्तिर्धृतिः क्षमा ।
शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद्याति संक्षयम् ॥"

पूर्व्वकर्म्मनिवृत्ति । यथा, गीतायाम् । ६ । ३ ।
"योगारूढस्य तस्यैव शम कारणमुच्यते ॥"
"शम. उपरम. सर्वकर्म्मभ्यो निवृत्तिः ।" इति शङ्करभाष्यम् ॥ शान्तरसस्य स्थायिभावः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २३८ ।
"शान्त' शम' स्थायिभाव उत्तम प्रकृति-
र्म्मतः ॥"
निवृत्ति' । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ५६ ।
"अभवन्निर्म्मल व्योम देवौकत्यैः सह क्रमात् ।
साक भूपालशोकेन दुर्भिक्षस्य शम ययौ ॥")
शमक' त्रि, (शामयतीति । शम + णिच् + ण्वुल् । "नोदात्तोपदेशेति ।" ७ । ३ । ३४ । इति न दीर्घ' ।) शान्तिकारक. । अन्तशमधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
शमथ' पु, (शम + "ह्वशमिदमिभ्यथ ।" इति अथ' । इत्युज्ज्वलदत्त । ३ । ११४ ।) शान्तिः । इत्यमर. ॥ मन्त्री । इति मेदिनी ॥
शमन, क्ली,(शम + ल्युट् ।) यज्ञार्थपशुहननम् । इत्यमर' ॥ शान्ति । इति मेदिनी ॥ (यथा, पाणिनौ । ५ । १ । ३८ । "वातस्य शमन कोपन वा ।" इति काशिका ॥) चर्व्वणम् । इति धरणिः ॥ हिसा । इति हेमचन्द्र' ॥ (प्रतिसंहारः । यथा, मार्कण्डेये । ७८ । १३ ।
"निमेषकोष्ठादिमय' कालरूप' क्षयात्मक' ।
प्रसीद स्वेच्छया रूप स्वतेज शमन कुरु ॥"
निवारक' । यथा, तत्रैव देवीमाहात्म्ये ।
"दुर्वृत्तवृत्तशमन तव देवि । शीलम् ॥")
शमन, पु, (शमयति पापिना कर्म्म आलोचयतीति । कर्त्तरि ल्यु ।) यम' । इत्यमर' ॥ मृगभेद । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कलाय । इति राजनिर्घण्ट' ॥
शमनस्वसा, [ऋ] स्त्री, (शमनस्य यमस्य स्वसा ।) यमुना । इत्यमर ॥
शमनी,स्त्री,(शमयति नृणा व्यापारान् । शम + ल्यु. । स्त्रिया ङीप् ।) रात्रि । इति शमनीषदशब्ददर्शनात् ॥ (शाम्यते अनेन इत्यर्थे करणे ल्युटि शान्तिकारके, त्रि । यथा, भागवते । ३ । २४ । ३९ ।
"मात्रे चाध्यात्मिकीं विद्या शमनीं सर्वकर्म्म-
णाम् ॥")
शमनीषदः, पु, (शमन्या सीदन्तीति । सद + अच् ।) निशाचरः । राक्षस । इति त्रिकाण्डशेष' ॥
शमल, क्ली, (शम + "शाकशम्योर्नित् ।"उणा० १ । १११ । इति कल' ।) विष्ठा । इत्यमर' ॥ पापम् । इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । ३ ।
"ऊचे ययात्मशमल गुणसङ्गपङ्कम् ॥")
शमान्तकः, पु, (शमस्य शान्तेरन्तक. ।) कामदेव । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शमि', स्त्री, शिम्बा । इति हेमचन्द्र' ॥
शमित , त्रि, (शम + क्तः ।) शान्त. । इत्यमरः ॥
शमिर',पु, शमीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
शमिरोह , पु, शिव. । इति त्रिकाण्डशेष' ॥
शमी स्त्री, वृक्षविशेष. । शाँइ इति भाषा । (यथा, शाकुन्तले । ३ ।
"अवेहि तनया ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥")
तत्पर्य्याय' । शक्तुफला २ शिवा ३ । इत्यमर ॥ शक्तुफली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शान्ता ५ तुङ्गा ६ कचरिपुफला ७ केशमथनी ८ईशानी ९ लक्ष्मी' १० तपनतनया ११ इष्टा१२ शुभकरी१३ हविर्गन्धा१४ । मेध्या१५ दुरितदमनी १६ शक्तुफलिका १७ समुद्रा १८ मङ्गल्या १९ सुरभि २० पापशमनी २१ भद्रा २२ शङ्करी २३ केशहन्त्री २४ शिवाफला २५ सुपत्रा २६ सुखदा २७ । अस्य गुणा' । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । रक्तपित्तातिसारनाशित्वञ्च । तत्फलगुणा । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । केशनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।
"शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवाफला ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मी. शमीर. स्वल्पिका
स्मृता ॥
शमी तिक्ता कटु' शीता कषाया रेचनी लघुः ।
कम्पकासश्रमश्वासकुष्ठार्श क्रमिजित् स्मृता"
इति भावप्रकाश ॥१॥
शिम्बा । छिमडा इति भाषा । इत्यमर' ॥ वागुजि. । इति मेदिनी ॥ (कर्म्म । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २ । २ ।
"ईजे यज्ञेभि' शशमे शमीभिः ।"
"शमीभि कर्म्मभि' कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥"
इति तद्भाष्ये सायण ॥)
शमी, [न्] त्रि,शान्त । शमो विद्यतेऽस्य इत्यर्थे इनप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
शमीक , पु, मुनिविशेष । यथा,—
"जन्नाशयमचक्षाण. प्रविवेश तमाश्रमम् ।
ददर्श मुनिमासीन शान्त मीलितलोचनम् ॥"
इति श्रीभागवते । १ । १८ ॥
अस्यार्थ । अचक्षाण अपश्यन् । त प्रसिद्धमाश्रम तस्मिन् मुनि शमीकम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
शमीगर्भ , पु,(शम्या गर्भ ।) ब्राह्मण' । अग्नि । इति हेमचन्द्र ॥
शमीधान्यं,क्ली,(शमी यज्ञादिकर्म्म तदर्थं धान्यम्) माषादि' । इत्यमर ॥ तत्पर्य्यायगुणा ।
"शमीजा' शिम्बिजा शिम्बातराः सूप्याश्च
वैदला ।
वैदला मधुरा रूक्षा कषाया कटुपाकिन ॥
वातला कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमा ।
ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाधानकारका' ॥"
मुद्गमसूरयोराधानकारित्वमन्यद्वैलापेक्षया । न तु सर्वथा । एतयोरपि किञ्चिदाधानकारित्वदर्शनात् । इति भावप्रकाश. ॥*॥
अपि च ।
"शूकधान्य' शमीधान्य समातीत प्रशस्यते ।
परतो वातकृद्रूक्ष प्रायेणातिनवं गुरु ॥
यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चातिनवा हिता' ।
पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकरा मता. ॥"
इति राजवल्लभः ॥
शमीपत्रा, स्त्री, (शम्या पत्राणीव पत्राणि यस्या ।) लज्जालुवृक्ष' । इति जटाधरः ॥
शमीरः, पु, (ह्रस्वा शमी ।"कुटीशमीशुण्डाभ्यो र. ।" ५ । ३ । ८८ । इति रः ।) अल्पा शमी । इत्यमरः ॥
शम्पा, स्त्री, विद्युत् । इत्यमर' ॥
शम्पाक., पु, आरग्वध । इत्यमरः ॥ विपाक' । यावकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (हस्तिनापुरवासी कश्चिद्ब्राह्मणः । यथा, महाभारते । १२ । १७६ । २३ ।
"इत्येतद्धास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।
सम्पाकेन पुरा मह्य तस्मात्त्याग परो मत. ॥"
शम्पात', पु, आरग्वध । इति शब्दरत्नावली ॥
शम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर० सक०-सेट् ।) शम्बति । इति दुर्गादास ॥
शम्ब', पु,(शम् + "शमेर्वन् ।" उणा० ४ । ९४ । इति वन् । यद्वा,शमस्त्यस्येति । श + "कशम्भ्या वभयुस्तितुतयस" ५ । ६ । १३८ । इति व. ।) वज्रम् । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४२ । ७ ।
"उग्रो यः शम्ब पुरुहूत तेन ।"
"शम्ब इति वज्रनाम ।"इति तद्भाष्ये सायणः ॥ मुषलाग्रस्थलोहमण्डलकम् । इति मेदिनी ॥ लौहकाञ्ची । इति हेमचन्द्र ॥ अनुलोमकर्षणम् । इति शम्बाकृतशब्दटीकाया भरत ॥ दरिद्र' । इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति'॥ भाग्यवति, त्रि । इति रामाश्रम' ॥
शम्बर, क्ली, सलिलम् । व्रतम् । वित्तम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥ चित्रम् । बौद्धव्रतविशेषः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (मेघ. । यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । २ । "अदर्दृ मन्युना शम्बराणि ॥"
"शम्बराणि मेघनामैतत् मेघान् व्यदर्दः वर्षणार्थं विदारितवान् ॥"इति तद्भाष्ये सायण ॥)
शम्बर , पु, मृगविशेष । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । ६ ।
"अरन्धयो तिथिग्वाय शम्बरम् ।"
"शम्बर एतन्नामानमसुरम् ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥ यथा च महाभारते । १ । ६५।२२ ।
"शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः ॥")
मत्स्यविशेष' । शैवविशेष' । जिनभेदः । इति विश्व ॥ युद्धम् । श्रेष्ठः । इति धरणि' ॥ चित्रकवृक्षः । लोध्र । अर्ज्जुनवृक्ष' । इति राजनिर्घण्ट' ॥ शम्बरासुरस्य वधोपाख्यानं श्रीभागवते १० स्कन्धे ५५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
शम्बरकन्द ,पु, (शम्बरनामकः कन्द । वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्ट ॥

शम्बरचन्दनं, क्ली, (शम्बरनामकं चन्दनम् ।) चन्दनविशेषः । तत्पर्य्यायः । कैरातम् २ बहलगन्धम् ३ बन्धम् । ४ गन्धकाष्ठम् ५ कैरातकम् ६ शैलगन्धम् । ७ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । श्लेष्मानिलश्रमपित्तविस्फोटपामादिकुष्ठदाहतापविमोहनाशित्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्बरसूदन, पु,(शम्बरं सूदयतीति । सूद+ल्युः कामदेवः । इति हलायुधः ॥

शम्बरारिः, पु, (शम्बरस्यारिः ।) कामदेवः । इत्यमरः ॥

शम्बरी,स्त्री, आखुपर्णी । इति मेदिनी ॥ माया इति शब्दरत्नावली ॥

शम्बल, पु क्ली, कूलम् । पाथेयम् । मत्सरः । इति मेदिनी ॥

शम्बाकृत, त्रि,(शम्ब+"कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ ।"५।४।५८ इति डाच्) द्विवारकृष्टक्षेत्रम् । तत्पर्य्यायः । द्विगुणाकृतम् २ द्वितीयाकृतम् ३ द्विहल्यम् ४ द्विसीत्यम् ५ । इत्यमरः ॥

शम्बु, पु, शम्बूकः । यथा,—

"शम्बूकः शम्बुको ज्ञेयः पूर्व्वं कान्तस्तु सर्व्वदा ।
ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रन्थविस्तरे ॥"

इति हड्डचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शम्बुक,पु, (शम्बु+स्वार्थे कन् ।) शम्बूकः यथा,

"शम्बूकः शम्बुको ज्ञेयः पूर्व्वं कान्तस्तु सर्व्वदा ।
ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रन्थविस्तरे ॥"

इति हड्डचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शम्बुक, पु, शम्बूकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शम्बूक, पु स्त्री,(शम+"उलूकादयश्चेति"उणा० ४ । ४१ । इति उकः बुगागमश्च निपात्यते ।) जलजन्तुविशेषः । शामुक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जलशुक्तिः २। इत्यमरः ॥ शम्बुका ३ शम्बुकः ४ शम्बुकः ५ शाम्बुकः ६ शम्बुः ७ शाम्बुकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ जलडिम्बः ९ दुश्वरः १० पद्ममण्डूकः ११ । इति हारावली ॥ पु, गजकुम्भान्तभागः । घोङ्गः । शूद्रतापसः । (यथा, उत्तरचरिते । २ ।

"हत्वाभये त्वयि यमादपि दण्डधारे
सञ्जीवितः शिशुरयं मम चेयमृद्धिः ।
शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते
सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥")

इति मेदिनी ॥ दैत्यविशेषः । शङ्खः । इति हेमचन्द्रः । क्षुद्रशङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्बूका, स्त्री, (शम्बुक+टाप् ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्भल, पु, ग्रामविशेषः । अधुना सम्बल-मोरदाबाद इति नाम्ना ख्यातः । तत्र षष्टितीर्थानि सन्ति कल्की चाविर्भूय सहस्र समाः स्थास्यति यथा,—

"शम्भले वसतस्तस्य सहस्रं परिवत्सराः ।
व्यतीता भ्रातृपुत्त्रस्वजातिसम्बन्धिभिः सह ॥
शम्भले शुशुभे श्रेणीसभापणकचत्वरैः ।
पताकाध्वजचित्राद्यैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥
यत्रास्ते षष्टितीर्थानां सम्भवः शम्भलेऽभवत् ।
मृत्यौ मोक्षः क्षितौ कल्केरकल्कस्य पयाश्रयः ॥
वनोपवनसन्ताननानाकुसुमसङ्कुलैः ।
शोभितं शम्भलग्रामं मन्ये मोक्षोपमं भुवि ॥
महीमाश्वास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः ।
शम्भलग्रामविप्रर्षिमाविशेष परात्मकः ॥
सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम् ।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः ॥
जातो ददृशतुः पुत्त्रं पितरौ हृष्टमानसौ ।
धात्री माता महाषष्ठी नाडीच्छेत्री तदाम्बिका ॥
गङ्गोदकक्लेदमोचा सावित्री मार्ज्जनोद्यता ।
तस्य विष्णोरनन्तस्य मातृकादात पयः सुधाम् ॥
सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्प्रभुम् ।
पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादात् गवां शतम् ॥
तं बालकं नराकारं विष्णुं मत्वा मुनीश्वराः ।
कल्किं कल्कविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः ।
नामाकुर्व्वंस्ततस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् ॥"

इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥

शम्भली, स्त्री, (शं सुखं कल्याणयुक्तं नायकादिकं लाति गृह्णातीति । ला+कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कुट्टनी । इत्यमरः ॥

शम्भु, पु, (शं मङ्गलं भवत्यस्मादिति । शम्+"मितद्रादिभ्य उपसंख्यानम् ।" ३ । २ । १८० इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या डु ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । ७ । ५७ ।

"एतद्भगवतः शम्भोः कर्म्म दक्षाध्वरद्रुहः ।
श्रुतं भागवतात् शिष्यादुद्धवाम्मे बृहस्पतेः ॥"

एकादशरुद्राणामन्यतमः । यथा,विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२३—१२४ ।

"हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्द्दी रैवतस्तथा ॥
मृगव्याधश्च सर्व्वश्च कपाली च महामुने ।
एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥")

ब्रह्मा । (यथा, महाभारते । १ । ६४ । ४५ ।

"तामुवाच महाराज भूमिं भूमिपतिः प्रभुः ।
प्रभवः सर्व्वभूतानामीशः शम्भुः प्रजापतिः ॥")

बुद्धः । इति मेदिनी ॥ विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा महाभारते । १३ । १४३ । ७ ।

"त्रिचक्षुः शम्भुरेवास्तु विभुर्दामोदरोऽपि च ॥"

सिद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतार्कः । इति चन्द्रिका ॥ (अग्निः । यथा, महाभारते । ३ । २२० । ५ ।

"शम्भुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥"

सुखस्य भावयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।१। ४६ । १३ ।

"मनुष्वच्छम्भू आगतम् ॥"

"हे शम्भू सुखस्य भावयितारौ ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शम्भुतनयः, पु, (शम्भोस्तनयः ।) कार्त्तिकेयः । इति शब्दरत्नावली ॥ गणेशश्च ॥

शम्भुनन्दन, पु, (शम्भोर्नन्दनः । गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥

शम्भुप्रिया, स्त्री, (शम्भोः प्रिया ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा च ॥

शम्भुवल्लभ, क्ली, (शम्भोर्वल्लभम् ।)श्वेतकमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये, त्रि ॥

शम्या,स्त्री, (शम्यतेऽनयेति । शम+यत् । टाप् ।) युगकीलकः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।३। ३३ । १३ ।

"उद्व ऊर्म्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ॥")

दक्षिणहस्तगृहीततालविशेषः । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ (दण्डयष्टिः । इति मेधातिथिः ॥ यथा मनुः । ८ । २३७ ।

"शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥")

शम्याक्षेप, पु, (शम्यायाः क्षेपो यत्र ।) बलिमत्क्षिप्तयष्टिप्राप्तयावद्भूप्रदेशः । यथा,—

"भ्रामयित्वा बहुगुणं यष्टिं क्षिप्ता समाहुयात् ।
भुवः प्रदेशं यावन्तं शम्याक्षेपः स उच्यते ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे विविंशचरितं नामाध्यायः ॥ (यज्ञविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ९० । ५ ।

"पुण्यञ्चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
सहदेवोऽयजत् यत्र शम्याक्षेपेण भारत ! ॥"

"बलवता क्षिप्ता शम्या लगुडविशेषो यावद्दूरं पतेत् तावान् यज्ञमण्डपो यस्मिन् यज्ञे न शम्याक्षेपस्तेन ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

शय, पु,(शेते अस्मिन्निति प्रायो वस्तुनः कराधीनत्वात् । शी+पुंसीति घ ।) हस्तः । इत्यमरः ॥ शय्या । सर्पः । इति मेदिनी ॥ निद्रा । पणः । इति विश्वः ॥

शयण्ड, त्रि, (शेते इति । शी+अण्डन् । इत्युज्ज्वलः । १ । १२८ ।) निद्राशीलः । इत्युणादिकोषः ॥ (पु, विषयः । देशः । इत्युणादिटीका । १ । १२८ ॥)

शयत, पु, निद्रालुः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शयथ, पु, (शेते इति । शीङ्+"शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथ ।" उणा० ३ । ११३ । इति अथ ।) अजगरः । मृत्युः । निद्रालुः । इति हेमचन्द्रः ॥ वराहः । मत्स्यः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (मरणम् । यथा ऋग्वेदे । ६ । १७ । ९ ।

"विश्वायु शयथे जघान ॥"

"शयथे शयननिमित्ते चरणायेत्यर्थः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शयन, क्ली, (शी+ल्युट् ।) निद्रा । शय्या । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।१।१४५।१४।

"आसनानि च दिव्यानि यानानि शयनानि च विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत वै पिता ॥")

मैथुनम् । इति मेदिनी ॥ अथ सर्व्वदेवशयनकालः ।

पुलस्त्य उवाच ।
"यदाषाढी समायाति व्रजते चोत्तरायणम् ।
तदा स्वपिति देवेशो भोगिभोगे श्रियः पतिः ॥
प्रतिसुप्ते विभौ तस्मिन् देवगन्धर्व्वगुह्यकाः ।
देवाना मातरश्चापि प्रसुप्ताश्चाप्यनुक्रमात् ॥
नारद उवाच ।
कथयस्व सुरादीना शयने विधिमुत्तमम् ।
सर्व्वश्चानुक्रमेणैव पुरस्कृत्य जनार्द्दनम् ॥
पुलस्त्य उवाच ।
मिथुनाभिगते सूर्य्ये शुक्लपचे तपोधन ।
एकादश्या जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ॥
शेषाहिभोगपर्य्यङ्क कृत्वा सपूज्य केशवम् ।
कृत्वोपवीतकञ्चैव सम्यक संपूज्य च द्विजान् ॥
अनुज्ञा ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्या प्रयतः शुचिः ।
लब्ध्वा पीताम्बरधर स्वस्तिनिद्रा समानयेत् ॥
त्रयोदश्या तत कामः स्वपते शयने शुभे ।
कदम्बाना सुगन्धाना कुसुमै परिकल्पिते ॥
चतुर्द्दश्या ततो यक्षा स्वपन्ति सुखशीतले ।
सुवर्णपङ्कजकृते सुखास्तीर्णोपधानके ॥
पौर्णमास्यामुमानाथ स्वपते चर्म्मसस्तरे ।
वैयाघ्रे च जटाभार समुद्ग्रथ्यान्यचर्म्मणा ॥
ततो दिवाकरो राशि सम्प्रयाति च कर्कटम् ।
ततोऽमराणा रजनी भवते दक्षिणायनम ॥
ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेऽनघ ।
तल्पे स्वपिति देवाना दर्शयन मार्गमुत्तमम् ॥
विश्वकर्म्मा द्वितीय---। तृतीयाया गिरेः सुता।
विनायकश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यामपि धर्म्मराट् ॥
षष्ठ्या स्कन्दश्च स्वपिति सप्तम्या भगवान् रविः ।
कात्यायनी तथाष्टम्या नवम्या कमलालया ॥
दशम्या भुजगेन्द्राश्च स्वपन्ति वायुभोजना ।
एकादश्यान्तु कृष्णाया साध्या ब्रह्मन् स्वपन्ति हि ॥
एष क्रमस्ते गदितो निशाया शयने मुने ।
स्वपत्सु तेषु देवेषु प्रावृटकाल समाययौ ॥
कङ्का सम वलाकाभिरारोहन्ति नगोत्तमान् ।
वायसाश्चापि कुर्वन्ति नीड़ानि मुनिपुङ्गव ।
वायस्यश्च स्वपन्त्येता ऋतौ गर्भभरालसा ।
यस्या तिथ्या प्रस्वपिति विश्वकर्म्मा प्रजापतिः ।
द्वितीया सा शुभा पुण्या सुपुण्या शयनोदिता॥
तस्या तिथावर्च्य हरि श्रीवत्साङ्क चतुर्भुजम् ।
पर्य्यङ्कस्थ समं लक्ष्म्या गन्धपुष्पादिभिर्मुने ॥
ततो देवाय शय्याया फलानि प्रक्षिपेत् क्रमात् ।
सुरभीणि निवेद्येत्थ विज्ञाप्यो मधुसूदन ॥
यथा हि लक्ष्म्या न वियुज्यसे त्व
त्रिविक्रमानन्त जगन्निवास ।
तथास्त्वशून्य शयन सदैव
त्वस्माकमेवेह तव प्रसादात् ॥
तदा त्वशून्य तव देव तल्प
स्वय हि लक्ष्म्या शयने सुरेश ।
सत्येन तेनामितवीर्य्य विष्णो
गार्हस्थ्यनाशो मम चास्तु देव ॥
इत्युच्चार्य्य प्रणम्येशं प्रसाद्य च पुनः पुनः ।

नक्तं भुञ्जीत देवर्षे तैलक्षारविवर्जितम् ॥
द्वितीयेऽह्नि द्विजाग्र्याय फल दद्याद्विचक्षणः ।
लक्ष्मीधर प्रीयता मे इत्युच्चार्य्य निवेदयेत् ॥
अनेन तु विधानेन चातुर्मास्यव्रत चरेत् ।
यावद्वृश्चिकराशिस्थः प्रतिभाति दिवाकरः ।
ततो विबुध्यन्ति सुराः क्रमश क्रमशो मुने ॥
नभस्ये मासि च तथा या स्यात् कृष्णाष्टमी शुभा ।
युक्ता मृगशिरेणैव सा तु कामाष्टमी स्मृता ॥
तस्या सर्वेषु लिङ्गेषु तिथौ स्वपिति शङ्करः ।
वसते सन्निधाने तु तत्र पूजाक्षया स्मृता ॥"
इति वामने १६ अध्यायः ॥*॥
अथ हरिशयनादिव्यवस्था । भविष्यनारदीययो ।
"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु-
र्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥"
मैत्रमनुराधा । वैष्णव श्रवणा । पौष्ण रेवती। भविष्ये ।
"निशि स्वापो दिवोत्थान सन्ध्याया परिवर्त्तनम्
अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥"
इत्यस्य नक्षत्रयोगप्राप्तौ फलातिशय । एतद्विधान वामनपुराणे।
"एकादश्या जगत्स्वामिशयन परिकल्पयेत् ।
शेषाहिभोगपर्य्यङ्क कृत्वा सपूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञा ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्या प्रयत शुचि ।
लब्ध्वा पीताम्बरधर देव निद्रा समानयेत् ॥"
अनुज्ञा लब्ध्वा इत्यन्वय । एकादशीसमये दिवाशयनीयकल्पन रात्रौ द्वादशीक्षणे निद्रेति । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"स्वास्तीर्णशयन कृत्वा प्रीणयेच्छेषशायिनम् ।
आषाढशुक्लद्वादश्या विष्णुलोके महीयते ॥"
स्वास्तीर्णशयन शोभनास्तरणयुक्त खट्टादि । वराहपुराणे श्रीभगवानुवाच ।
"अन्यत्तु सम्प्रवक्ष्यामि कर्म्म ससारमोचनम् ।
कदम्बकुटजश्चैव धवकोऽर्ज्जुनकस्तथा ॥
एभिरभ्यर्च्चन कुर्य्याद्विधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
तत सस्थापन कृत्वा मम मन्त्रविधि स्मृत ।
नमो नारायणायोक्ता इम मन्त्रमुदीरयेत् ॥
पश्यन्तु मेघानपि मेघश्याम
ह्युपागत सिच्यमान महीमिमाम् ।
निद्रा भगवान् गृह्णातु लोकनाथ
वर्षास्विम पश्यतु मेघवृन्दम् ॥
ज्ञात्वैव पश्येव च लोकनाथ मासा-
श्चत्वारि वैकुण्ठस्य च पश्य नाथ ।
आषाढशुक्लद्वादश्या सर्वशान्तिकर शिवम् ॥
य एतेन विधानेन भूमि । मे कर्म्मकारयेत् ।
स पुमान् न प्रणश्येत्तु ससारेषु युगे युगे ॥"
शयने कुटजविधानात् विष्णुधर्म्मोत्तरीयनिषेधोऽन्यत्र । धवक कपित्थ । सस्थापन समापनम् । भूमि इति पृथिव्या सम्बोधनम् ।

"एवमुक्तेन मन्त्रेण कृष्ण सुष्वापयेत्ततः ।
सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥"
इति मन्त्रेण पूजयेत् ॥*॥
"प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्या सितेऽहनि ।
कटदान भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते ॥"
कटदान पार्श्वपरिवर्त्तः । कामरूपीयनिबन्धे ।
"एवं संपूज्य विधिवद् भाद्रस्य द्वादशीदिने ।
मन्त्रेणानेन देवेश पार्श्वेन परिवर्त्तयेत् ॥
वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुख स्वपिहि माधव ॥
त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सर्वं चराचरम् ॥"
ब्रह्मपुराणे ।
"एकादश्यान्तु शुक्लाया कार्त्तिके मासि केशवम्
प्रसुप्त बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥"
रात्रौ प्रसुप्तमित्यन्वय । बोधनन्तु दिवैव ॥
"कृत्वा वै मम कर्म्माणि द्वादश्या मत्परो नर ।
ममैव बोधनार्थाय इम मन्त्रमुदीरयेत् ॥
महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो
भवानृषिर्वन्दितवन्दनीय ।
प्राप्ता तवेय किल कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥
मेघा गता निर्म्मलपूर्णचन्द्र
शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ।
अह ददानीति च पुण्यहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥
एव कर्म्माणि कुर्व्वीरन् द्वादश्या ये यशस्विनि ।
मम भक्ता नरश्रेष्ठास्ते यान्ति परमा गतिम् ॥"
अत्र मन्त्रद्वयपाठान्तरम् ।
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रा जगत्पते ।
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थित भुवनत्रयम् ॥"
इति सम्प्रदायागतस्तृतीय श्लोक इति वाचस्पतिमिश्रा ॥ शयनोत्थानमन्त्रास्तु कल्पतरुप्रभृतिग्रन्थसवादाल्लिखिता । तदेव द्वादश्या एकादश्या वा रेवत्यन्तपादयोगवशाद्दिवोत्थान नक्षत्रयोगाभावे तु द्वादश्यामेव कारयेदिति गुरुचरणा । जीमूतवाहनस्तु भविष्ये ।
"आ भा-का-सितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।
आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तबोधनम् ॥"
आ भा-का सितपक्षेषु आषाढ-भाद्र कार्त्तिक शुक्लपक्षेषु । एषाञ्च द्वादश्या प्राप्तौ मुख्य कल्प । भविष्यपुराणम् ।
"निशि स्वापो दिवोत्थान सन्ध्याया परिवर्त्तनम्।
अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"विष्णुर्दिवा न स्वपिति न रात्रौ प्रतिबुध्यते ।
द्वादश्यामृक्षसयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
अप्राप्ते द्वादशीऋक्षे उत्थानशयने हरे ।
पादयोगेन कर्त्तव्येनाहोरात्र विचिन्तयेत् ॥"
वचनान्तरम् ।
"रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।
तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवती--

दिनान्ते त्रिधा विभक्तदिनतृतीयभागे दिवोत्थानमित्यनुरोधात्। अतएव।

"रात्रौ विशोधो विनिहन्ति पौरान्
स्वापो दिवा राष्ट्रकुलं नृभर्त्तुः।
सन्ध्याद्वये स्वल्पफला धरित्री
भवेन्नराणामपि रोगदुःखम्॥"

इति श्रुतिः॥ वराहपुराणे।
"द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे।
आ भा-का सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम्॥"
तदेव शयनादौ कालचतुष्टयम्। द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रयोगः। तदभावेऽपि निशाद्यनादरेण तिथ्यन्तरे पादयोगः। तस्याप्यभावेऽपि सन्ध्यायां नक्षत्रमात्रयोगः तस्याप्यभावे द्वादश्यां सन्ध्यायामिति। विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"किं तस्यैवाध्ययनेन दशम्यशेन यो दिवा।
पौष्णशेषेण किं तेन प्रतिपद्याथ यो निशि॥"
इति दशमीप्रतिपदोर्निषेधात् एकादश्यादिपौर्णमास्यन्तानां तिथीनामभ्यनुज्ञानम्॥०॥
पद्मपुराणे सर्व्वदेवशयनादिकमुक्तं यथा,—
"प्रतिपद्धनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः।
श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता॥
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च॥
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता।
मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा॥
एकादशी ऋषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः।"
चक्रपाणिन इति प्रामाद्यवहार इत्यस्मात्।
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्द्दशी।
मम चैव मुनिश्रेष्ठ पौर्णमासी तिथिः स्मृता॥
यस्य यस्य तु देवस्य यत्र यत्र तिथिश्च या।
तस्य देवस्य तस्मिंश्च शयनावर्त्तनादिकम्॥'
अत्र हरिशयनाद्यापाठादिविधानात् तत्साहचर्य्यादन्येषामपि तथा। ज्योतिषेऽपि।

"व्रजति यदा मिथुनं विहाय
कर्कं राजविवर्ज्जिता तिथिः सूर्य्ये।
भवति तदा नियतं हरिपाद
सुरशयनादिविधिर्हिनोति मासि॥"

राज्ञा चन्द्रेण विवर्ज्जिता अमावास्याम्। दर्शक्षणपक्षे मिथुने सङ्क्रान्ते इति शेषः। हरिनाथोपाध्यायाम्। यम।
"क्षीराब्धौ शेषपर्य्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्धरिः।
निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यां तयोस्तं पूजयेत् सदा॥
ब्रह्महत्यासमं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति।
हिंसात्मकैश्च किं तस्य यज्ञैः कार्य्यं महात्मनः।
प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः॥"
आषाढशुक्ले कादशीमारभ्य पौर्णमासीपर्य्यन्तं विष्णोर्निद्राग्रहणरूपशयनसमयः। अतएव एकादश्यां शयनमभिधाय तदादिदिनपञ्चके कर्म्मकथनं ब्रह्मपुराणे। वराहपुराणेऽपि तु। एकादशीकालीनमन्त्रे निद्राग्रहणाभिधानम्। यमस्मृतौ पौर्णमास्यां शयनाभिधानम्। आषाढीयदृम्यानुपात्तस्तत्रैव प्रवृत्ते। एवञ्च

ब्रह्मपुराणे यद्यप्येकादश्यां प्रबोधसमयः। तेन वराहपुराणे द्वादश्यां प्रबोधाभिधानम्। यमस्मृतौ कार्त्तिक्यां प्रबोधाभिधानम् सवसमञ्जसमिति। एवमेव श्रीदत्तोपाध्यायाः। कल्पतरुस्तु एकादश्यामेव शयनं प्रबोधश्च। यमस्मृतावापाढी कार्त्तिकस्येयमिति व्युत्पत्त्या न तदत्यन्तानुपपत्तिः। अपवादविषयके कश्चिदुत्सर्गप्रवृत्तिरित्याह। श्रीभगवद्वाक्यम्।
"मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने।
फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं समर्पयेत्॥"
फलाहारपदमनशनपरम्। तेन सर्व्वथा अनशनपरत्वम्। इत्येकाशौतत्त्वम्॥ * ॥
मर्त्त्यानां शयनविधिनिषेधौ यथा,—
सूत उवाच।
"उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च।
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत्॥
शुचिं देशं विविक्तन्तु गोमयेन तु लेपयेत्।
प्रागुदक्प्रवणे चैव सस्वपेत सदा बुधः॥
प्राक्शिराश्च स्वपेन्नित्यं तथा वै दक्षिणाशिराः।
स्वपेदुदक्शिरा नैव तथा प्रत्यक्शिरा न च।
न चान्तर्द्धानहीने तु न तिर्य्यक् च कदाचन॥
शून्यालये श्मशाने तु एकवृक्षे चतुष्पथे।
महादेवगृहे चापि मातृवेश्मनि न स्वपेत्॥
न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा।
गर्त्तेषु च विना दीपं न स्वपेच्च कथञ्चन॥
धान्यगोष्ठे च विप्राणां गुरूणाञ्च तथोपरि।
नाशुचौ पर्णकीर्णे तु नाशुचिर्नाभिशुष्कया॥
दिने सन्ध्ये न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः।
आकाशे पर्व्वते शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा॥
न तु हरिद्भ्रमाकीर्णे नार्द्रपादस्तथाविनः।
पाषाणे शयने नैव वसुदारकृते न च॥
न दर्भे विगुणे चैव वह्निस्पृष्टे स्थले तथा।
न स्वपेत् सन्ध्ययोर्नित्यं न विवस्त्रो न कटे॥
एवं स्वपन् नरो नित्यं सुखस्य च दत्वभाक्।
व्यत्यये च भवेद् रोगी मृतो नरकमृच्छति॥'
इति वह्निपुराणे आह्निककल्पनामाध्यायः॥०॥
अपि च। सन्ति सूर्य्ये शय्या च न पातनीया सन्ध्यादयात् पूर्वमुत्थातनीया। तथा च स्मृतिः।
'आम्करादष्टशय्यानि नित्याग्निसन्निभानि च।
सूर्य्यावलोकदीपानि लक्ष्मया वेश्मानि भाजनम्॥
आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः।
आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन॥"
न कदाचन इत्यनुमतिं विना धन्यदातित्यानुपपत्तेः। व्यासः।
"शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्तके।
प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशन्तु सदा बुधः॥
माङ्गल्यं पूर्णकुम्भञ्च शिरःस्थाने निधापयेत्।
वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः॥"
गर्गः।
"स्वगृहे प्राक्शिराः शेते आयुष्ये दक्षिणाशिराः।

प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः॥"
मार्कण्डेयपुराणे।
"प्राक्शिराः शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे।
पश्चिमे प्रबला चिन्ता हानिं मृत्युं तथोत्तरे॥"
तथा।
"नमस्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि।"
मार्कण्डेय।
"शून्यागारे श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे।
महादेवगृहे चापि शर्करालोष्टपांशुषु॥
धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि।
न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम्॥
नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः।
नाकाशे सर्व्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा॥"
न स्वपेदित्यर्थः। इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥०॥
अन्यच्च।
"भुक्त्वा च विधिवन्मन्त्रैर्द्विजो भुक्तावशिष्टकम्।
ससुहृद्दाराद्यवजनः स्वपेत् शुष्कपदो निशि॥
नोत्तराभिमुखः स्वप्यात् पश्चिमाभिमुखो न च।
न चाकाशे न नग्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित्॥
न शीर्णायान्तु खट्वायां शून्यागारे न चैव हि।
नापि वंशे च पालाशे शयने वा कदाचन॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १८ अध्यायः॥०॥
अपि च।
"क्षतपादादिशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही।
गच्छेत् शय्यां मसम्लाञ्च अथवा दारुनिर्म्मिताम्।
शाल्मलस्य कदम्बस्य नीपमन्दारकस्य च।
किंशुकस्य वटस्याथ तथा कुशमयस्य च॥
आरोहणाद् भवेत् पापं तस्मात्तेषु न च स्वपेत्।
प्ररोहशय्या मृते वा अपर्णे परमेश्वरि!॥
न शुष्के नाणविद्धे च न दर्भे न च भूतले।
तूलिकायां तथा वस्त्रे शय्याभावे स्वपेद्बुधः।
स्वपेन्न पट्टवस्त्रे च कम्बले कार्पासेषु च॥"
इति मत्स्यसूक्ते ४४ पटलः॥०॥
अपि च।
"सूर्य्येणाभ्युदितो यस्तु त्यक्तः सूर्य्येण यः स्वपन्।
अन्यत्रातुरभावाच्च प्रायश्चित्तीयते नरः॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः॥
यस्मिन् सुप्ते सूर्य्य उदेति स सूर्य्येणाभ्युदितः।
यस्मिन् सुप्ते अस्तं याति स सूर्य्येण त्यक्तः।
सूर्य्योदयास्तसमययोः स्वपन् प्रायश्चित्तीयते पातकी भवेदित्यर्थः। इति तस्य टीका च॥
किञ्च।
उत्तानस्याष्टौ समुत्तानस्तास्तु हि १६ पार्श्वे च दक्षिणे।
ततस्तद्द्विगुणान् ३२ वामे पश्चात् स्वप्यात् यथासुखम्॥
वामदिशायामनलो नाभेरूर्द्ध्वोऽस्ति जन्तूनाम्।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तप्रपाकार्थम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

शयनीय, क्ली, (शेतेऽस्मिन्निति । शी + अधिकरणे अनीयर् ।) शय्या । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ११ । ५ ।
"रतिपरिचयनश्यन्नैद्रतन्द्रः कथञ्चित्
गमयति शयनीये शर्वरीं किं करोतु ॥")
शयनयोग्य, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७२ । ११ ।
'शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्य्यङ्को हेमभूषितः ।
न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥")

शयनीयकं, क्ली, (शयनीयमेव । स्वार्थे कन् ।) शय्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३३ । १७७ ।
"गत्वा कलिङ्गसेनायाः सुप्ताया शयनीयके ।
सुप्तं मदनवेगं तं स्वरूपे स्थितमैक्षत ॥")

शयनैकादशी, स्त्री, (शयनाय शयनस्य वा एकादशी ।) श्रीहरेः शयनसम्बन्धितिथिः । सा आषाढ़शुक्लैकादशी । तद्विवरणं शयनशब्दे हरिशयनशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥

शयानकः, पुं, (शी + शानच् । ततः कन् । यद्वा, "आनकः शोऽभिये ।" इति आनक् ।) सर्पः । इत्युणादिकोषः ॥ कृकलासः । इति हेमचन्द्रः ॥

शयालुः, त्रि, (शयनशीलः । शी + "शीङो ग्रहणं कर्त्तव्यम् । ३ । २ । १५८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आलुच् ।) निद्रालुः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । २ । ८० ।
"उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः ।
हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥")

शयालुः, पुं, (शी + आलुच् । अजगरः ।) कुक्कुरः । इति हारावली ॥

शयितः, त्रि, (शी + क्त ।) निद्रालुः । इत्यमरः ॥ (कृतशयनः । यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । १८७ ।
"तयोः स्नपितयोः स्नामि भुङ्क्ते भोजितयोस्तयोः ।
शये शयितयोस्तेन ज्ञानमीदृग्विधं मम ॥")
वसन्तकुसुमे, पुं । यथा, —
'वसन्तकुसुमः शेलुः शयितो द्विजकुत्सितः ॥"
इति शब्दमाला ॥
शयने, क्ली ॥

शयितवान्, त्रि, निद्रालुः । शीङ्धातोः क्तवतुप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शयुः, पुं, (शेते इति । शी + उ ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा ऋग्वेदे । १ । ११२ । १६ ॥
"याभिर्नरा शयवे याभिरत्रये ॥"
"हे नरा नेतारावश्विनौ पुरा पूर्व्वस्मिन् काले शयवे एतत्संज्ञकाय ऋषये ।' इति तद्भाष्यम् ॥ शयाने, त्रि । यथा ऋग्वेदे । ४ । १८ । १२ ।
"कस्ते मातरं विधवामचक्रत्
शयुं कस्त्वामजिघांसच्चरन्तम् ॥"
"कस्त्वत्तोऽन्यः शयुं शयानं चरन्तं जाग्रतं वा त्वां अजिघांसत् ।" इति तद्भाष्यम् ॥)

शयुनः, पुं, अजगरः । इत्युणादिकोषः ॥

शय्या, स्त्री, (शी शयने + "संज्ञायां समजेति ।" ३ । ३ । ९९ । इति क्यप् ।) गुम्फनम् । इति मेदिनी ॥ शीयते यत्र सा । तत्पर्य्यायः । शयनीयम् २ शयनम् ३ । इत्यमरः ॥ तल्पम् ४ । इति जटाधरः ॥ शयनीकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणाः ।
"सुखशय्यासनं सेव्यं निद्रापुष्टिधृतिप्रदम् ।
श्रमानिलहरं शस्तं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
भूशय्यानिलपित्तघ्नी बृंहणी शुक्रवर्द्धिनी ।
खट्वा तु वातला प्रोक्ता पट्टी रूक्षोऽतिवातलः ॥"
इति राजवल्लभः ॥ *॥

अपि च ।
"त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा ।
भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला ॥"
अन्यत् पुनराह ।
"भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी ।
सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् ।
श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

तच्छयनविधानं यथा, —
"कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेत् शय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं नृप ॥
नाविशाला न वै भग्ना नासमा मलिना न च ।
न च जन्तुमती शय्यामधिशय्येदनास्तृताम् ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥ *॥

तद्दानफलं यथा । याज्ञवल्क्यः ।
"गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ।
यानं वृक्षं प्रियां शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥"
प्रियं यद्यस्य हर्म्यादि । प्रतिग्रहसमर्थेन शय्या न प्रत्याख्येया । यथा याज्ञवल्क्यः ।
'कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।
मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥"
मृतोद्देश्यकदत्तशय्याग्रहणे दोषो यथा । ब्रह्मपुराणम् ।
"शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च ।
नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा ॥" *॥
सा च श्रोत्रानाङ्गिरोदेवताका । यथा, —
"छत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च ।
उपानहौ तथा यानं तथा यत् प्राणवर्ज्जितम् ।
श्रोत्रानाङ्गिरसमन्त्रेण प्रतिगृह्णीत मानवः ॥"
इति प्रतिग्रहविधितत्त्वम् ॥ * ॥

पुष्याभिषेके शय्यापट्टको यथा —
सर्व्वरत्नालङ्कारं पट्टं न्यस्य विचित्रकम् ।
हस्तविस्तारं उच्छ्राये दशाङ्गुल्य सुशोभनम् ॥
नानाख्य सार्द्धहस्तन्तु पट्टं हस्तासनान्वितम् ।
शय्यायां द्विगुणा दैर्घ्याद्धनुर्मानं सपीठकम् ॥"
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदयपादे पुष्याभिषेकनामाध्यायः ॥

शर, क्ली (शॄ + अप् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥

शरः, पुं, (शृणात्यनेनेति । शॄ हिंसे + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) वाणः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६१ ।
"तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात् प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥")
दध्यग्रभागः । इति मेदिनी ॥ दुग्धशरस्य नामान्तरम् । सन्तानिका । दधिशरस्य नामान्तरम् । दधिसारः । दधिस्नेहः । कट्टरञ्च । इति रत्नमालादयः ॥ तृणविशेषः । काडा इति हिन्दी भाषा । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । १५ ।
"आचार्य्यः कलशाज्जातो द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
गौतमस्यान्ववाये च शरस्तम्बाच्च गौतमः ॥")
तत्पर्य्यायः । इषुः २ काण्डः ३ वाणः ४ मुञ्जः ५ तेजनः ६ गुन्द्रकः ७ । इति रत्नमाला ॥ उत्कटः ८ शायकः ९ क्षुरः १० इक्षुरः ११ क्षुरिकापत्रः १२ विशिखः १३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सतिक्तत्वम् । कोष्णत्वम् । कफवान्तिमदापहत्वम् । बलवीर्य्यकारित्वम् । नित्यं निषेवितश्चेत् शिशिरवातकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
'भद्रमुञ्जः शरो वाणस्तेजनश्चक्षुवेष्टनः ।
मुञ्जो मुञ्जातको वाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः ॥
मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ।
दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित् ।
दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
उशीरः । महापिण्डीतरुः । इति च राजनिर्घण्टः ॥ हिंसा । इति शॄधात्वर्थदर्शनात् ॥ (ज्योतिषोक्तपञ्चसंख्या । यथा साहित्यदर्पणे । ४ । २६७ ।
"वेदखाग्निशरा शुद्धे रिपुवर्गाग्निसायकाः ॥")

शरजं, क्ली, (शरात् जायते यत् तत् । जन् + ड ।) हैयङ्गवीनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नवनीतम् । इति केचित् ॥

शरजन्मा, [न्] पुं (शरे शरवणे जन्म यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ३ । २३ ।
'उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥")

शरटः, पुं, (शॄ + शकादित्वात् अटन् ।) कुसुम्भशाकः । इति रत्नमाला ॥ कृकलासः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, —
"भट्टस्य कथ्या शरटः प्रविष्टः ॥"
इति हास्यार्णवे ॥)

शरणं, क्ली, (शृणाति दुःखमनेनेति । शॄ + ल्युट् ।) गृहम् (यथा, महाभारते । १ । १०६ । ४ ।
"ततोऽम्बिकायाः प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविवेश ह ॥")
रक्षिता । इत्यमरः ॥ (यथा, वैराग्यशतके । ९७ ।

"त्यज मसारमसारभज शरणं पार्व्वतीरमणम्।
विश्वसिद्धि श्रुतिशिखर विश्वमिदं तव निदेश-
कम्॥")
रक्षणम्। वधः। इति मेदिनी॥ घातकः।
इति शब्दरत्नावली॥
शरणा, स्त्री, प्रसारणी। इति शब्दरत्नावली॥
शरणागत, त्रि, (शरणमागत प्राप्तः।) शरणापन्नः। तत्पर्य्यायः। शरणापकः २ अभिपन्नः ३ शरणार्थी ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तद्रक्षणारक्षणयोः गुणदोषौ यथा,—
"शस्त्रहीनञ्च भीतञ्च दीनञ्च शरणागतम्।
यो न रक्षत्यधर्म्मिष्ठः कुम्भीपाके वसेद्युगम्॥
राजसूयशतानाञ्च रक्षिता लभते फलम्।
परमैश्वर्य्ययुक्तश्च धर्म्मेण स भवेदिह॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५५ अध्यायः॥*॥
अपि च।
"शरणागतरक्षा च प्राणैरपि धनैरपि।
कुरुते मानवो ज्ञानी तस्य पुण्यं निशामय॥
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्महत्यामुखैरपि।
आयुषोऽन्ते व्रजेन्मोक्षं योगिनामपि दुर्लभम्॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे गङ्गामाहात्म्यं नाम ८ अध्यायः॥ अन्यच्च।
"लोभाद्द्वेषाद्भयाद्वापि यस्त्यजेत् शरणागतम्।
ब्रह्महत्यासमं तस्य पापमाहुर्मनीषिणः॥
शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि।
शरणागतहन्तुस्तु न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित्॥"
इति वह्निपुराणे दानादिप्रशंसानिरूपणनामाध्यायः॥
शरणार्थी, [न्] त्रि, (शरणं अर्थयते इति। अर्थ+णिनि।) शरणागतः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १।१६०।१०।
"आगतस्य गृहं त्यागस्तथैव शरणार्थिनः।
याचमानस्य च वधो नृशंसो गर्हितो बुधैः॥")
शरणार्पक, त्रि, (शरणार्थमर्पयति आत्मानमिति। अर्प+ण्वुल्।) शरणापन्नः। इति त्रिकाण्डशेषः।
शरणि, स्त्री, पन्थाः। इत्यमरः॥ सरन्त्यनयेति सरणिः नाम्नोति अनि इदन्तात् पक्षे ङीप सरणी च।
'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोरिति टन्त्यादौ रभसः।'
शृस् गि हिंसने इत्यस्मात् पूर्व्ववदनौ शरणिस्तालव्यादिश्च। शुभ शुम्भ प्रदीप्तौ च शरणिः पथि चावनाविति तालव्यादावजयः। इति तट्टीकायां भरतः॥ पृथ्वी। इत्यजयः॥ (हिंसा यथा, ऋग्वेदे। १।३१।१६।
"इमामग्ने शरणिं मीमृषो न।"
"हे अग्ने नोऽस्माकमस्माभिरिमामिदानीं सम्पादितां शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृष चमस्व *** शरणिं शॄ हिंसायामित्यस्मादर्त्तिआदिक अनि प्रत्ययः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
शरणी, स्त्री, (शरणि+वा ङीष्।) पन्थाः। प्रसारणी। इति शब्दरत्नावली॥ जयन्ती। इति शब्दचन्द्रिका॥

शरण्डः, पु, पक्षी। कामुकः। इति शब्दरत्नावली॥ धूर्त्तः। शरटः। भूषणभेदः। इति मेदिनी॥ चतुष्पात्। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
शरण्य, त्रि, (शृणाति भयमिति। शॄ हिंसायाम्+"शरण्योय।" उणा० ३।१०१। इति अन्यः। यद्वा, शरणमिव। शरण+"शाखादिभ्यो यः।" ५।३।१०३। इति यः।) रक्षाकर्त्ता यथा,—
"ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम्।
भृत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम्॥"
इति श्रीभागवतम्॥
शरण्या, स्त्री, (शरण्य+टाप्।) दुर्गा। यथा
"विपाग्निभयघोरेषु शरण्ये स्मरणादयत।
शरण्या तेन सा देवी पुराणे परिपठ्यते॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः॥
शरण्युः, पु, वारिदः। वातः। इति विश्वः॥ भरण्युः। इति शब्दमाला॥
शरत्, [द्] स्त्री, (शॄ हिंसायाम्+("शॄदृभसोऽदिः॥" उणा० १।१२८। इति अदिः।) वत्सरः। (यथा, रघुः। १०।१।
"पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः।
किञ्चिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ॥")
ऋतुविशेषः। स चाश्विनकार्त्तिकमासद्वयात्मकः। इत्यमरः॥ तत्पर्य्यायः। शारदा २ कालप्रभातं ३। इति शब्दरत्नावली॥ कालप्रभातम् ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वर्षावसानं ५ मेघान्तः ६ प्रावृडत्ययः ७। (यथा, रघुः।४।२४।
"सरितः कुर्व्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्द्दमान्।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत्॥")
तत्र जलगुणाः।
"वर्षासु नाभसं वारि सेवतौद्भिदमेव वा।
सर्व्वं शरदि हेमन्ते तडागं सारसन्तु वा॥*"॥
तत्र ग्राह्यवायुर्यथा,—
"वसन्ते दक्षिणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिमः।
उत्तरः शारदे काले पूर्व्वो हेमन्तशैशिरे॥"
इति राजनिर्घण्टः॥*॥
अपि च।
"शारदञ्चानभिष्यन्दि लघु तत्परिकीर्त्तितम्।
हैमन्तिकं जलं स्निग्धं बल्यं वृष्यं हितं गुरु॥"
इति राजवल्लभः॥*॥
वैद्यकमते भाद्राश्विनमासात्मकः। केचित्तु।
"ऋतुषट्कं समाख्यातं रवे राशिषु सङ्क्रमात्॥
ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्तः प्रावृट् मिथुनकर्कटौ।
सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुलावृश्चिकयोः शरत्।
धनुर्ग्राहौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनकौ॥"
अन्ये तु।
"शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षा शरद्धिमः।
माघादिमासयुग्मैः स्युर्ऋतवः षट् क्रमादमी॥"

तस्या गुणाः।
"शरदुष्णा पित्तकर्त्री नृणां मध्यबलावहा।"
इति भावप्रकाशः॥*॥
तत्र जातफलम्।
"नरः शरत्सु प्रकलङ्कलज्जो
भवेत् सुकर्म्मा मनुजस्तरस्वी।
शुचिः सुशीलो गुणवान् सुमानी
धनान्वितो राजकुलप्रपन्नः॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥*॥
तत्र वर्णनीयानि यथा। चन्द्रपटुता। रविपटुता। जलशुक्लता। अगस्त्यः। हंसः। वृषः सर्पः। सप्तच्छदः। पद्मम्। श्वेतमेघः। धान्यम्। शिखिपक्षमदपातः। इति कविकल्पलता॥
शरत्कामी, [न्] पु, (शरदि शरत्काले कामयते कुक्कुरीमिति। कम+णिङ्+णिनि।) कुक्कुरः। इति शब्दरत्नावली॥
शरत्पद्म, क्ली, (शरदः पद्मम्।) सिताम्भोजम्। इति राजनिर्घण्टः॥
शरत्पर्व्व [न्] क्ली, (शरदः पर्व्व।) कोजागरपूर्णिमा। यथा,—
"कोजागरं शरत्पर्व्व शारदी द्यूतपूर्णिमा।"
इति जटाधरः॥
शरत्पुष्प, क्ली (शरदः पुष्पम्।) आहुल्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शरद्भवकुसुमञ्च॥
शरद्, स्त्री, (शॄ+अदिः।) शरत्। इत्यमरः॥
शरदन्त, पु, (शरदः तदाख्य-ऋतोरन्तो यस्मात्) हेमन्तः। राजनिर्घण्टः॥ इति।
शरदा, स्त्री, वत्सरः। शरदृतुः। इति शब्दरत्नावली॥
शरदिज, त्रि, (शरदि जायते यत्। जन+डः। "प्रावृट्शरत्कालदिवां जे।" ६।३।१५। इति सप्तम्या अलुक्।) शरत्कालजातम्। यथा,
"नद्यः प्रावृषिजास्तु पीनसकफश्वासार्त्तिकासप्रदा
पथ्या वातकफापहा शरदिजा हैमन्तजा बुद्धिदाः।
सन्तापं शमयन्ति सविदधते शैशिर्य्यवासन्तजास्तृष्णादाहचर्म्मसिध्मार्त्तिशमदा ग्रैष्म्यो यथास्व गुणाः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
शरदुदाशय, क्ली, शरत्कालीनसरोवरम्। यथा,—
"शरदुदाशये साधुजातसत्-
सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा।
सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका
वरद निघ्नतो नेह किं वधः॥"
इति श्रीभागवते।१०।३१।२॥
शरदुदाशये शरत्कालीनसरसि। इति श्रीधरस्वामी॥
शरधि, पु, (शरा धीयन्तेऽस्मिन्निति। शर+धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३।३।९३। इति किः।) तूणः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ६३।

"धृत्वाङ्गे कवच निबध्य शरधि कृत्वा पुरो माधव
कामः कैरवबान्धवोदयधिया धुन्वन् धनुर्धावती ॥")

शरपुङ्खा, स्त्री पु, (शरस्य पुङ्खेव आकृतिर्यस्याः।) नीलीवृक्षाकृतिवृक्षविशेष। शरफोंका इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्याय। काण्डपुङ्खा२ बाणपुङ्खा३ इषुपुङ्खिका ४ शायकपुङ्खा ५ इषुपुङ्खा ६। तस्या गुणा। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कृमिवातरुजापहत्वम्। श्वेताया गुणाढ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च।

"शरपुङ्खो यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापह।
तिक्त कषाय. कासास्रज्वरश्वासहरो लघुः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

बाणस्य पक्षे, पु ॥ (क्ली, यन्त्रविशेषः। यथा, सुश्रुते। १। ७। "तेषा गण्डूपदशरपुङ्खसर्पफणवडिशमुखे द्वे द्वे एसण्व्यूहनचालनाहरणार्थमुदिश्येते ॥")

शर(ल)भ, पु, (शृणाति हिनस्तीति। शृ हिंसायाम्+"कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्।"उणा॰ ३। १२२। इति अभच्।) मृगेन्द्रविशेष। इत्यमर. ॥ तत्पर्य्यायः। महामृग २ महास्कन्धी ३ महामना ४ अष्टपाद ५ महासिंह. ६ मनस्वी ७ पर्व्वताश्रय ८। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य लक्षण यथा,—

"अष्टपादूर्द्ध्वनयन ऊर्द्ध्वपादचतुष्टय।
त सिंह हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम्॥"

इति महाभारतम्।१२।११७।१२ ॥

करभः। (यथा, ऋतुसहारे। १। २३।

"भ्रमति गवययूथ सर्व्वतस्तोयमिच्छन्
शरभकुलमजिह्म प्रोद्धरत्यम्बु कूपात् ॥")

वानरविशेष। इति मेदिनी ॥ उष्ट्रः। इति जटाधर ॥ (विष्णु। यथा, महाभारते। १३। १४९। ५२।

"अतुल शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरि ॥"

दनुपुत्त्रविशेष। यथा, तत्रैव।१। ६५। २६।

"शरभ शलभश्चैव सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा।
एते ख्याता दनोर्व्वंशे दानवा परिकीर्त्तिता॥"

नागविशेष। यथा, तत्रैव। १। ५७। ११।

"विहङ्ग. शरभो मेद. प्रमोद सहतापन ॥")

शरभू, पु, (शरे शरवणे भूरुत्पत्तिर्यस्य।) कार्त्तिकेय। इति हेमचन्द्र ॥

शरमय, त्रि, (शरस्य विकारोऽवयवो वा। शर+"नित्य वृद्धशरादिभ्य।"४। ३। १४४। इति मयट्।) शरनिर्म्मितम्। यथा,—

"शरमयबर्हिषा कुशमयबर्हिर्व्वाधवत्।" इति स्मृति ॥

शरमल्ल, पु (शरे शरवणे मल्ल इव।) पक्षिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ गोशालिक इति भाषा (शरे बाणनिक्षेपादौ मल्लः।) बाणक्षेप्तर[illegible]

शरयुः,) स्त्री, नदीविशेष। इति द्विरूप-
शरयूः,) कोष. ॥ दन्त्यसादिरय शब्दः। इति बहुसम्मतः ॥

शरल, त्रि, विनीत। स्वच्छहृदय.। वृक्षविशेषे पु। इति सारस्वताभिधानम्॥ दन्त्यसादिरप्ययमिति बहुसम्मतः ॥

शरलक, क्ली, जलम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

शरवणोद्भवः पु, (शरवणे उद्भवो यस्य।) कार्त्तिकेयः। इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते। ३। २३१। ८।

"खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ॥")

शरवाणिः, पु, शरमुखम्। पदातिः। शरजीवी। इति हेमचन्द्र ॥

शरव्य, क्ली, (शरवे हिंसायै बाणशिक्षायै वा साधु। शरु+"उगवादिभ्यो यत् ॥" ५।१।२। इति यत्। यद्वा, शरान् व्ययति। व्ये+डः।) लक्ष्यम्। इत्यमर. ॥ (यथा, माघे,। ७। २४।

"विदधाति जनतामन शरव्य-
व्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥")

शराघात, पु, (शरस्याघातः।) बाणाघातः। तत्पर्य्याय। प्रचलाक २। इति जटाधरः ॥

शराटि., स्त्री, (शर जल अटति प्राप्नोतीति। अट्+इन्।) शरालिपक्षी। इति शब्दरत्नावली ॥

शराडि, स्त्री, शरालिपक्षी। इति शब्दरत्नावली ॥

शराति, स्त्री, (शर जलमततीति। अत+इन्।) शरालिपक्षी। इत्यमरटीकाया रामाश्रम ॥

शराभ्यास, पु, (शराणामभ्यास।) बाणशिक्षा। तत्पर्य्यायः। उपासनम् २। इत्यमरः ॥ विकर्षणम् ३ खुरली ४ शस्त्राभ्यास ५। इति शब्दरत्नावली ॥

शरारि, पु, (शरं जल ऋच्छतीति। ऋगतौ+"अच इ।"इति इ।) शरालिपक्षी। तत्पर्य्याय। आटि. २ आडि ३। इत्यमर ॥ आडी 8 शराडी ५ आडिका ६ शराली ७ शरालि. ८ शराटि. ९ शरालिका १०। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुसहरे। ४। ९।

"प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि
शरारिकादम्बविघट्टितानि।
प्रसन्नतोयानि सशैवलानि
सरासि चेतासि हरन्ति यूनाम् ॥")

अस्य गुणा। पवनापहत्वम्। स्निग्धत्वम्। सृष्टमलत्वम्। वृष्यत्वम्। वातरक्तहरत्वम्। हिमत्वञ्च। इति राजवल्लभ ॥ अपि च।

"हससारसकाचाक्षवकक्रौञ्चशरारिका।
नन्दीमुखीसकादम्बा बलाकाद्या प्लवा स्मृता ॥
प्लवाः पित्तहरा स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकरा. सरा ॥"

इति भावप्रकाश ॥

शरारु:, त्रि, (शृणातीति। शृ+"शृवन्द्योरारु।" ३।२।१७३। इति आरुः।) हिंस्रः इत्यमरः ॥

शरारोप, पु, (शरस्यारोपो यस्मिन्।) धनुः। इति जटाधरः ॥

शरालिः, स्त्री, शरारिपक्षी। इति शब्दरत्नावली ॥

शरालिका, स्त्री, शरारिपक्षी। इति शब्दरत्नावली ॥

शराली, स्त्री, शरारिपक्षी। इति शब्दरत्नावली ॥

शरावः, पु क्ली, (शर जल अवति रक्षतीति। अव रक्षणे+अण्।) मृत्पात्रविशेष। शरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वर्द्धमानक २। इत्यमर. ॥ मार्त्तिकः ३ सरावः ४ शालाजिरम् ५ पार्थिवम् ६ मृत्कांस्यम् ७। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। १२६।

"उदितेऽपि तुहिनगहने गगनप्रान्ते न दीप्यते तपन।
कठिनघृतपूरपूर्णे शरावशिरसि प्रदीप इव॥")

कुडवद्वयपरिमाणम्। तत्तु चतुःषष्टितोलकात्मकम्। सेर इति भाषा। तत्पर्य्याय। मानिका २। इति शब्दमाला वैद्यकपरिभाषा च ॥

शरावती, स्त्री, (शरास्तृणविशेषा सन्त्यस्यामिति। शर+मतुप्। "शरादीनाञ्च।"६। ३। १२०। इति दीर्घ।) नदीविशेष। इत्यमर. ॥ (यथा, महाभारते। ६। ९। २०।

"शरावतीं पयोष्णीञ्च वेण्वा भीमरथीमपि ॥"

लवस्य राजधानी। यथा, रघु। १५। ९७।

"स निवेश्य कुशावत्या रिपुनागाङ्कुश कुशम्।
शरावत्या सता सूक्तै जनिताश्रुलव लवम् ॥")

शरावार्द्ध, क्ली, (शरावस्य अर्द्धम्।) कुडवपरिमाणम्। तत्तु द्वात्रिंशत्तोलकात्मकम्। आधसेर इति भाषा। इति वैद्यकपरिभाषा ॥

शराश्रय, पु, (शराणामाश्रय।) तूण। इति हेमचन्द्र ॥

शरासन,क्ली, (शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेनेति। अस+करणे ल्युट्।) धनु। इत्यमर ॥ (यथा, रघुः ३। ५२।

"स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुख
करिष्यमाण सशरं शरासनम् ॥"

पु, धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतम। यथा, महाभारते। १। ११७। ४।

"चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्र शरासन ॥")

शरास्य, क्ली, (शरा अस्यन्तेऽनेनेति। अस्+ण्यत्।) धनु। यथा,—

"चिच्छेद तस्य तान् बाणान् शरास्यञ्च महामुने।
युयुधातेऽतिसरब्धौ परस्परवधैषिणौ ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे जैमिनिखण्ड पुराण परिपूर्णम् ॥

शरिमा, [न्] पु, (शृणाति यौवनमिति शॄ+ "हृभृधृसृस्तृशॄभ्य इमनिच्।" उणा० ४।१४७। इति इमनिच्।) प्रसव.। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

शरी, स्त्री एरकातृणम्। इति भावप्रकाश ॥

शरीरं, क्ली, (शॄ+"कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्।" उणा० ४।३०। इति ईरन्।) शीर्य्यते रोगादिना यत्। तत्पर्य्याय:। कलेवरम् २ गात्रम् ३ वपु ४ संहननम् ५ वर्ष्म ६ विग्रह ७ काय ८ देह. ९ मूर्त्ति १० तनु ११ तनू १२। इत्यमर ॥ चेत्रम् १३ पुरम् १४ घन १५ अङ्गम् १६ पिण्डम् १७। इति राजनिर्घण्ट ॥ भूतात्मा १८ स्वर्गलोकेश १९ स्कन्ध २० पञ्जर २१ कुलम् २२ बलम् २३ आत्मा २४। इति जटाधर ॥ स्कन्धम् २५। इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रियायतनम् २६ भू २७ मूर्त्तिमत् २८ करणम् २९ वेरम् ३० सञ्चर ३१ बन्ध ३२ पुद्गलम् ३३। इति हेमचन्द्र ॥*॥ शरीरधर्म्मा यथा,—

"शरीरे भस्मसाद्भूते प्रतिबिम्ब स चात्मन।
जीवस्तत्रान्तरोचस्थ उवाच विनय विभुम् ॥
जीव उवाच।
सदुक्तिर्व्वा कदुक्तिर्व्वा कोप सन्तोष एव च।
लोभो मोहश्च कामश्च चुत्पिपासादिकञ्च यत्
स्थौल्य कार्श्यञ्च नाशश्च दृश्यादृश्य समुद्भवम्।
सर्व्व शरीरधर्म्मश्च न जीवस्य न चात्मन ॥
सत्त्व रजस्तम इति शरीर त्रिगुणात्मकम्।
तच्च नानाप्रकारञ्च प्रबोध कथयामि ते ॥
किञ्चित् सत्त्वातिरिक्तञ्च किञ्चिदेव रजोऽधिकम्।
तमोऽतिरिक्तं किञ्चिच्च न समं कुत्रचिन्मुने ॥
सत्त्वादृया च मुक्तीच्छा कर्मेच्छा च रजोगुणात्।
तमोगुणाज्जीवहिंसा कोपोऽहङ्कार एव च ॥
कोपात् कदुक्तिर्नियत कदुक्त्या शत्रुता भवेत्।
तया चाप्रियता सद्य शत्रु क कस्य भूतले ॥
को वा प्रियोऽप्रियो वा क कि मित्र को रिपुर्भुवि।
इन्द्रियाणि च जीवानि सर्वत्र शत्रुमित्रयो ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अ ॥*॥ अथ स्त्रीपुंसयो सर्व्वाङ्गानि पादाग्रादिशिर-पर्य्यन्तानि। प्रपदम् १ अङ्घ्रि, २ गुल्फ ३ पार्ष्णि ४ जङ्घा ५ जानु ६ ऊरु ७ वङ्क्षण ८ कटि: ९ त्रिकम् १० नितम्ब ११ स्फिक् १२ वस्ति १३ उपस्थ १४ ककुन्दरम् १५ जघनम् १६ जठरम् १७ नाभि १८ वलि १९ स्तन २० चूचकम् २१ क्रोडम् २२ रोम २३ कच २४ अस २५ वक्ष २६ टी २७ पार्श्व २८ प्रगण्ड २९ कुपर ३० हस्त ३१ प्रकोष्ठ ३२ मणिबन्ध ३३ अङ्गुलि ३४ अङ्गुष्ठ. ३५ करभ ३६ नख ३७ पर्व्व ३८ चपेटक: ३९ कण्ठ ४० शिरोधि ४१ श्मश्रु ४२ मुखम् ४३ ओष्ठ ४४ चिबुकम् ४५ हनु. ४६ सृक्कम् ४७ तालु ४८ रद ४९ जिह्वा ५० नासा ५१ भ्रू ५२ गण्ड ५३ लोचनम् ५४ अपाङ्ग: ५५ तारा ५६ कर्ण ५७ भाल ५८ मस्तकम् ५९ केश ६०। इति कविकल्पलता ॥ * ॥

परमेश्वरशरीरतो देवानामुत्पत्तिर्यथा,—

"सर्व्वे देवा सपितरो ब्रह्माद्याश्चाण्डमध्यगा।
विष्णो सकाशादुत्पन्ना इतीय वैदिकी श्रुति ॥
अग्निस्तथाश्विनौ गौरी गजवक्त्रो भुजङ्गम.।
कार्त्तिकेयस्तथादित्यो मातरो दुर्गया सह ॥
दिशो धनपतिर्विष्णुर्धर्म्मो रुद्र शशी तथा।
पितरश्चेति सभूता प्राधान्येन जगत्पते ॥
हिरण्यगर्भस्य तनौ सर्व्व एव समुद्भवा।
पृथक् पृथक् ततो गर्व्व वहमाना समन्तत ॥
अह योग्यस्त्वह यान्य इति तेषा स्वनो महान्।
श्रूयते देवसमितौ क्षुब्धसागरसन्निभ ॥
तेषा विवदमानाना वह्निरुत्थाय पार्थिव।
उवाच मा यजस्वेति ध्यायध्व मामिति ब्रुवन् ॥
प्राजापत्यमिद नून शरीर मद्बिना कृतम्।
विनाशमुपपद्येत यतो नाह महानहम् ॥
एवमुक्ता शरीरन्तु त्यक्त्वा वह्निर्व्विनिर्ययौ।
निर्गतेऽपि ततस्तस्मिंस्तच्छरीर न शीर्य्यते ॥
ततोऽश्विनौ मूर्त्तिमन्तौ प्राणापानशरीरगौ।
आवा प्रधानावित्येवमूचतुर्यान्यवक्तरौ ॥
एवमुक्त्वा शरीर तौ विहाय क्वचिदास्थितौ।
तयोरपि चय कृत्वा चौण तत्पुरमास्थित ॥
ततश्चैवाब्रवीद्गौरी प्राधान्यमपि सस्थितम्।
साप्येवमुक्त्वा चैत्रात्तु निश्चक्राम बहि शुभा ॥
तया विनापि तत् चैत्र वागून व्यवतिष्ठते।
ततो गणपतिर्व्वाक्यमाकाशाख्योऽब्रवीत्तदा ॥
न मया रहित किञ्चिच्छरीरस्थोऽपि दूरत।
कालान्तरेत्येवमुक्त्वा सोऽपि निष्क्रम्य देहत ॥
पृथग्भूतस्तथा प्येतच्छरीर नाप्यनीनशत्।
विना साव्यञ्च तत्त्वेन तथापि न विशीर्य्यते ॥
शुषिरैस्तु विहीनन्तु दृष्ट्वा चैत्र व्यवस्थितम्।
शरीरधातव सर्व्वे ते ब्रूयुर्व्वाक्यमेव हि ॥
अस्माभिर्व्यतिरिक्तस्य न शरीरस्य धारणम्।
भवतीत्येवमुक्त्वा ते जहु सर्व्वे शरीरिण ॥
तैर्व्यपेतमपि चैत्र पुरुषेण प्रपाल्यते।
तदृष्ट्वा त्वब्रवीत् स्कन्द सोऽहङ्कार प्रकीर्त्तित ॥
मया विना शरीरस्य सभूतिरपि नेष्यते।
एवमुक्त्वा शरीरात्तु सोव्यपेत पृथक् स्थित ॥
तेनाचतेन तत् चैत्र विना मुक्तवदास्थितम्।
तदृष्ट्वा कुपितो भानु स आदित्य प्रकीर्त्तित. ॥
मया विना कथ चैत्रमिम चणमपीष्यते।
एवमुक्त्वाथ यात स तच्छरीर न शीर्य्यते ॥
तत कामादिरुत्थाय गणो मातृकसज्ञित।
न मया व्यतिरिक्तस्य शरीरस्य व्यवस्थिति ॥
एवमुक्त्वा स यातस्तु शरीरं तन्न शीर्य्यते।
ततो मायाब्रवीत् कोपात् सा च दुर्गा प्रकीर्त्तिता ॥
न मयास्य विना भूतिरित्युक्त्वान्तर्दधे पुन।
ततो दिश समुत्तस्थुरूचुश्चैव वचो महत् ॥
नास्माभी रहित काय भवतीति न संशय।
चतस्र आगता काष्ठा अपयाता चणात्तदा ॥
ततो धनपतिर्व्वायुर्मध्ये तत्यक्तसम्भव।
शरीरस्येति सोऽप्येवमुक्त्वा मूर्द्धानगोऽभवत् ॥
ततो विष्णोर्मनो ब्रूयात् नाय देहो मया विना।
चणमप्युत्सहे स्थातुमित्युक्त्वान्तर्दधे पुन ॥
ततो धर्म्मोऽब्रवीत् सर्व्वमिद पालितवाहनम्।
इदानीं मय्युपगते कथमेतद्भविष्यति ॥
एवमुक्त्वा गते धर्म्मे तच्छरीर न शीर्य्यते।
ततोऽब्रवीन्महादेवश्चाव्यक्तो भूतनायक ॥
महत्तत्त्वो मया हीन शरीर नो भवेद्यथा।
एवमुक्त्वा गत शम्भुस्तच्छरीर न शीर्य्यते ॥
तदृष्ट्वा पितरश्चोचुस्तन्मात्रा यावदस्माभि।
प्राणान्तरैभिरेतश्च शरीर शीर्य्यते ध्रुवम् ॥
एवमुक्त्वा तु त देह त्यक्त्वान्तर्द्धानमागता.।
अग्नि प्राण अपानश्च आकाशश्चैव धातव ॥
चैत्र तदृत्त्वहङ्कारो भानु कामादयो मया।
काष्ठा वायुर्विष्णुधर्म्मौ शम्भुश्चैवेन्द्रियार्थका ॥
एतैर्मुक्तन्तु तत् चैत्र मुक्तावदिव सुसस्थितम्।
सोमेन पाल्यमानन्तु पुरुषेणेन्दुरूपिणा ॥
एव व्यवस्थिते सोमे षोडशात्मन्यथाचरे।
प्राग्वत्तत्र गुणोपेत चैत्रमुत्थाय यद्भवेत् ॥
प्रागवस्थ शरीरन्तु दृष्ट्वा सर्व्वप्रपालितम्।
ता चैवदेवता सर्व्वा वैलच्य भावमाश्रिता ॥
तमेव तुष्टुवु सर्व्वास्त देव परमेश्वरम्।"

इति वाराहे महातपोपाख्याननामाध्याय ॥*॥ शरीरान्न यथा,—

"शरीरमापि सोमश्च विविध चान्नमुच्यते।
प्राणो ह्यग्निस्तथादित्यस्त्रिभोक्ता एक एव तु ॥"
इति गारुडे २१५ अध्याय ॥*॥

मानसकायिकक्लेशसाध्यव्रत यथा,—

धरण्युवाच।
"कथमाराध्यसे देव भक्तिमद्भिर्नरैर्विभो।
स्त्रीभिर्व्वा सर्वमेतन्मे शस त्व भूतभावन ॥
वाराह उवाच।
भावसाध्यस्त्वह देवि न वित्तैर्न जपैरहम।
साध्यस्तथापि भूताना कायक्लेश वदामि ते ॥
कर्म्मणा मनसा वाचा मच्चित्तो यो नरो भवेत्।
तस्य व्रतानि वक्ष्येऽह विविधानि निबोध मे ॥
अहिंसा सत्यमस्तेय ब्रह्मचर्य्यमकल्कता।
एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि तु धराधरे ॥
एकभक्त तथा नक्तमुपवासादिकञ्च यत्।
तत् सर्व्व कायिक पुसा व्रत भवति नान्यथा ॥"

इति वाराहे सत्यतपोपाख्याननामाध्याय ॥

शरीरज, पु, (शरीरात् जायते इति। जन + ड।) रोग। कामदेव। (यथा महाभारते। १।१००।५६।

"नाकामयत त दातु वर दाशाय शान्तनु: ।
शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥")
पुत्र । इति धरणि: । (यथा, महाभारते ।
१३ । २४ । ४ ।
"इति पृष्टो मया राजन् पराशरशरीरज' ।
अब्रवीन्निपुणो धर्म्मे नि.सशयमनुत्तमम् ॥")
देहजाते, त्रि । यथा,—
"शरीरजै: कर्म्मदोषैर्य्याति स्थावरता नर: ।
वाचिकै: पक्षिमृगता मानसैरन्त्यजातिताम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शरीरसस्कार', पु', (शरीरस्य सस्कार. ।) देह-
सस्कारकर्म्म । शरीरस्य शोभनं मार्जनञ्च ॥

शरीरावरण क्ली, (शरीरस्य आवरणम् ।) चर्म्म ।
इति राजनिर्घण्ट. ॥ कायवेष्टनञ्च ॥ (वर्म्म ।
यथा, महाभारते । ७ । १८५ । ४२ ।
'विचित्रैर्विविधाकारै: शरीरावरणैरपि ।
विचित्रैश्च रथैर्भग्नै र्हतैश्च गजवाजिभि: ॥")

शरीरी [न्] पु, (शरीरमस्यास्तीति । शरीर+
इनि' ।) शरीरविशिष्ट । तत्पर्य्याय: ।
"भवोद्भवी च प्राणी तु शरीरिजन्यु जन्तव: ।
प्राणभृच्चेतनो जन्मी चित्तन्तु हृदय मन. ॥"
इति जटाधर. ॥

शरीरिलक्षण यथा,—
"गर्भाशयगत शुक्रमार्त्तव जीवसञ्ज्ञक. ।
प्रकृति' सविकारा च तत् सर्वं गर्भसञ्ज्ञकम् ॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यद्यङ्गोपाङ्गसयुत ।
भवेत्तदा स मुनिभि शरीरीति निगद्यते ॥"
अङ्गोपाङ्गसयुत व्यक्ताङ्गोपाङ्ग ।
"तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रत' ।
मस्तकादभिधीयन्ते शिष्या शृणुत यत्नत' ॥
आद्यमङ्ग शिर: प्रोक्त तदुपाङ्गानि कुन्तला ।
तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गञ्च ललाटभ्रूयुग तथा ॥
नेत्रद्वय तयोरन्तर्वर्त्तते द्वे कणीनिके ।
दृष्टिद्वय कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनि ॥
पक्ष्माण्यपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छस्कुलीद्वयम् ।
पाणिद्वय कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता ॥
ओष्ठाधरौ च सृक्कण्यौ मुख तालु हनुद्वयम् ।
दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिबुक गल ॥
द्वितीयमङ्ग ग्रीवा तु यया मूर्द्धा विधार्य्यते ।
तृतीय बाहुयुगल तदुपाङ्गान्यथो ब्रुवे ॥
तस्योपरि मतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्त्वध ।
कफोणियुग्म तदध प्रकोष्ठयुगल तथा ॥
मणिबन्धौ तले हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दश ।
नखाश्च दश ते ख्याप्या दश च्छेद्या प्रकीर्त्तिता: ॥
चतुर्थमङ्ग वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ।
स्तनौ पुसस्तथा नार्य्या विशेष उभयोरयम् ॥
यौवनागमने नार्य्या. पीवरौ भवत स्तनौ ।
गर्भवत्या' प्रसूतायास्तावेतौ क्षीरपूरितौ ॥
हृदय पुण्डरीकेण सदृश स्यादधोमुखम् ।
जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति ॥
आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् ।
अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिन प्रस्वपन्ति हि ॥"

चेतनास्थानमुत्तममिति अयमभिप्राय ।
"चेतनानामधिष्ठान मनो देहश्च सेन्द्रिय' ।
केशलोमनखाग्रान्तर्मल द्रव्यगुणैर्विना ॥"
इत्युक्तवता चरकेण सकल शरीर चेतनास्थान-
मुक्त तदपेक्षया हृदय विशेषतश्चेतनावस्थान-
मिति ।
"कक्षयोर्वक्षसो सन्धी जत्रुणी समुदाहृते ।
कक्षे उभे समाख्याते तयो स्यातां च वक्षणौ ॥
उदर पञ्चम भाग षष्ठ पार्श्वद्वय मतम् ।
सपृष्ठवश पृष्ठन्तु समस्त सप्तम स्मृतम् ॥*॥
उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि ज्ञातव्यानि यत्नत' ।
शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादध ॥
रक्तवाहिशिराणा स मूल ख्यातो महर्षिभि ।
हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेणज ॥
अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृत. स्थिति ।
तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितज मतम् ॥
अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति ।
जलवाहिशिरामूल तृष्णाच्छादनकृन्मतम् ॥"
क्लोम तिलक एतत्तु वातरक्तजम् । अत्राह च
वृद्धवाग्भट ।
"रक्तादनिलसयुक्तात् कालीयकसमुद्भव ।"
इति ।
"मेद शोणितयो सारादवृक्कयोर्युगल भवेत् ।
तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदस ॥
उक्ता सार्द्धास्त्रयो व्यामा पुसामन्त्राणि
सूरिभि ।
अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्द्दिशेत् ।
उण्डुकञ्च कटी चापि त्रिक वस्तिश्च वक्षणौ ।
कण्डराणा प्ररोह. स्यान्मेढ्राणा वीर्य्यमूत्रयो. ॥
स एव गर्भस्याधान कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रिया ।
शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ।
वृषणौ भवत सारात् कफासृङ्मासमेदसाम् ॥
वीर्य्यवाहिशिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ ।
गुदस्य मान सर्वस्य सर्वं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥
तत्र स्युर्वलयस्तिस्र शङ्खावर्त्तनिभास्तु ता ।
प्रवाहिणी भवेत पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता ॥
उत्सर्जिनी तु तदध सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता ।
तस्या अध शम्वरणी स्यादेकाङ्गुलसम्मिता ॥
अर्द्धाङ्गुलप्रमाणन्तु बुधैर्गुदमुख स्मृतम् ।
मलोत्सर्गस्य मार्गोऽय पायुर्देहे विनिर्म्मित ॥
पुस प्रोथौ स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च
योषित' ।
तयो' कुकुन्दरे स्याता सक्थिनी त्वङ्गमष्टमम्
तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम् ।
जङ्घे द्वे घुटिके पार्ष्णी तले च प्रपदे तथा ।
पादावङ्गुलयस्तत्र दश तासा नखा दश ॥"
इति भावप्रकाश ॥
(त्रिवज्ञो जीवात्मा । यथा, मनु । १ । ५३ ।
"तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मान शरी-
रिण ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥")

शरु', पु', (शॄ हिसायाम्+"शॄस्वृस्निहित्रप्य-
सीति ।" उणा० १ । ११ । इति उ: ।) क्रोध ।
वज्रम् । इति मेदिनी ॥ बाण । इति हेम-
चन्द्र' ॥ आयुधम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्ति ॥ (हिसा । यथा, ऋग्वेदे । ६ ।
२७ । ६ ।
"वृचीवन्त शरवे पत्यमाना ।"
"शरवे हिसायै ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥
गन्धर्वविशेष । यथा, महाभारते । १ ।
१२३ । ५५ ।
"विश्वावसुर्भुमन्युश्च सुचन्द्रश्च शरुस्तथा ॥"
हिसके, त्रि । यथा, तत्रैव । ७ । ७१ । १ ।
"दिवा नक्त शरुमस्मद्युयोतम् ॥"
"शरु हिसकम् ।" इति तद्भाष्ये सायण: ॥)

शरेष्ट, पु', आम्र' । इति जटाधर: ॥

शर्करक, पु, (शर्कर+"वुञ्छण्कठेति ।" ४ ।
२ । ८० । इत्यनेन क ।) मधुरजम्बीर । इति
राजनिर्घण्ट ॥

शर्करजा स्त्री, (शर्कराज्जायते इति । जन+ड ।
स्त्रिया टाप् ।) सिताखण्ड । इति राज-
निर्घण्ट ॥

शर्करा, स्त्री, खण्डविकृति । चिनी इति भाषा ।
तत्पर्य्याय । सिता २ । इत्यमर ॥ शुक्लोपला ३
शुक्ला ४ सितोपला ५ । इति रत्नमाला ॥
मीनाण्डी ६ श्वेता ७ मत्स्यण्डिका ८ अच्छि-
च्छन्ना ९ सुसिकता १० गुडोद्भवा ११ । अस्या
गुणा । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाह-
श्रमरक्तदोषभ्रान्तिकृमिकोपनाशित्वञ्च । इति
साधारणशर्करागुणा ॥ १ ॥

अथ शर्कराविशेषगुणा ।
स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षये-
ऽरोचके
चक्षुष्या बलवर्द्धनी सुमधुरा रुच्या च वृष्ये-
क्षुजा ।
वृष्या वृष्टिबलप्रदा श्रमहरा शराक्षिक्षुजा
शीतला
स्निग्धा कान्तिकरी रसालजनिता रक्तेक्षुजा
पित्तजित् ॥"
इति पञ्चेक्षुशर्करागुणा ॥ २ ॥
"यावनाली हिमोत्पन्ना हिमाली हिमशर्करा ।
क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडजा जलबिन्दुजा ॥
हिमजा शर्करा शीत्या सोक्ता तिक्ताति-
पिच्छिला ।
वातघ्नी सारिका रुच्या दाहपित्तास्रदायिनी ॥"
इति यावनालशर्करागुणा ॥*॥
"शीतजान्या कर्करजा माधवी मधुशर्करा ।
माक्षिका शर्करा प्रोक्ता सिताखण्डश्च खण्डक
सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्द्दिनाशन ।
कुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषनुत् ॥
यवासशर्करा त्वन्या सुधामोदकमोदक ।
तवराज. खण्डसार खण्डजा खण्डमोदक ॥"
इति राजनिर्घण्ट । ३ ॥

अपि च ।
"मत्स्यण्डिका खण्डसिता गुणश्रेष्ठा यथोत्तरम् ।
विमला शीतला स्निग्धा गुर्व्व्यः स्वादुतराः सराः ॥
वृष्यास्तृषाक्षतक्षीणरक्तपित्तानिलापहाः ।
मत्स्यण्डी ग्राहिणी बल्या कषाया वातजिद्गुरुः ॥
खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् ।
सितोपला सरा गुर्व्वी वातघ्नी न कफप्रदा ॥"
इति पथ्यापथ्यविवेकः ॥०॥
अन्यच्च ।
"शर्करा ज्वरपित्तास्रङ्मूर्च्छाच्छर्द्दिविषापहा ।
तृष्णाघ्नस्तवराजस्तु ज्वरदाहास्रपित्तनुत् ॥
त्वसिकाफाणितगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिताः ।
निर्म्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्य्या यथोत्तरम् ।
यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥"
इति राजवल्लभः ॥०॥
किञ्च ।
"खण्डन्तु सिकताकारं सुश्वेतं शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहजित् ।
मूर्च्छाच्छर्द्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी ॥*॥
भवेन्मधुसिता शीता रक्तपित्तहरी लघुः ।
सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥०॥
मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः ।
छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत्तुवरा हिमा ॥
यथा यथैषां नैर्म्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।
स्नेहलाघवशैत्यानि रसत्वञ्च तथा तथा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥०॥
उपला । कर्परांशः । (यथा, महाभारते । ३ । ५५ । २ ।
"ततो वायुर्महान् शीघ्रो नीचैः शर्करवर्षणः ॥")
शर्करान्वितदेशः । रोगभेदः । शकलम् । इति मेदिनी ॥ शर्करारोगस्य निदानचिकित्सादि-मश्मरीशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (कूर्म्मचक्रस्य पुच्छदेश-स्थितदेशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ३५ ।
"तारक्षुरा ह्यङ्गतका शर्करा शाल्म-वेश्मकाः ॥")
शर्कराचलः, पुं, (शर्करामयोऽचलः ।) दानार्थ-कृत्रिमशर्करामयाचलविशेषः । अस्य विवरणं पर्व्वतशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शर्कराधेनुः, स्त्री, (शर्कराभिर्निर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थशर्करानिर्म्मितधेनुः । तद्विधिर्यथा,—
श्रीहोतोवाच ।
"तद्वत्स शर्कराधेनुं शृणु राजन् यथार्थतः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
धेनुं शर्करया राजन् कृत्वा भारचतुष्टयम् ।
उत्तमा कथ्यते सद्भिश्चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
तदर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता कनिष्ठा भारकेण तु ।
तद्वत् वत्सं प्रकुर्व्वीत चतुर्थांशेन तत्त्वतः ॥
अथ कुर्य्यादष्टशतैरूर्द्धं नृपतिसत्तम ।
स्वशक्त्या कारयेद्धेनुं यथात्मानं न पीडयेत् ॥
सर्व्वबीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः ।
सौवर्णमुखशृङ्गाणि मौक्तिकान्नयने तथा ॥
गुडेन तु मुखं कार्य्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा ।
कम्बलं पट्टसूत्रेण कण्ठाभरणभूषितम् ॥
इक्षुपादां रौप्यखुरां नवनीतमयस्तनीम् ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां सितचामरभूषिताम् ॥
पञ्चरत्नसमायुक्तां वस्त्रेणाच्छादितां तथा ।
गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ।
वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्निर्विशेषतः ॥
अदुष्टाय प्रदातव्या न तु मत्सरिणे नृप ।
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते शशिक्षये ॥
एषु पुण्येषु कालेषु यदृच्छया वा सदार्पयेत् ।
सत्पात्रन्तु द्विजं दृष्ट्वा आगतं श्रोत्रियं गृहे ॥
तादृशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे विशेषतः च ।
पूर्व्वाभिमुखमास्थाय अथवा स उदङ्मुखः ॥
गां पूर्व्वाभिमुखीं कृत्वा वत्समुत्तरतो न्यसेत् ।
दानकाले तु ये मन्त्रास्तान् पठित्वा समर्पयेत् ॥
सम्पूज्य विधिवद्विप्रं मुद्रिकाकर्णभूषणैः ।
स्वशक्त्या दक्षिणां दत्त्वा वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
हस्ते तु दक्षिणां दत्त्वा गन्धपुष्पसचन्दनाम् ।
धेनुं समर्पयेत्तस्य मुखञ्च न विलोकयेत् ॥
एकाहं शर्कराहारो ब्राह्मणस्त्रिदिनं वसेत् ।
सर्व्वपापहरा धेनुः सर्व्वकामप्रदायिनी ।
सर्व्वकामसमृद्धस्तु जायते नात्र संशयः ॥
दीयमानां प्रशंसन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठते वापि मानवः ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥"
इति वाराहे शर्कराधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
शर्कराप्रभा, स्त्री, (शर्करेव प्रभा यस्याः ।) जिनानां नरकविशेषः । यथा,—
"रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमःप्रभाः ।
महातमःप्रभा चेत्यधोऽधो नरकभूमयः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
शर्करार्बुदं, पुं, क्ली (शर्करावदर्बुदम् ।) क्षुद्ररोग-विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"प्राप्य मांसशिरास्नायुमेदः श्लेष्मा तथानिलः ।
ग्रन्थिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥
स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः ।
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयत्यतः ॥
दुर्गन्धक्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः ।
स्रवन्ति सहसा रक्तं तं विन्द्याच्छर्करार्बुदम् ॥"
शर्करा वालुकातुल्या । तच्चिकित्सा यथा,—
"मेदोऽर्बुदविधानेन साधयेच्छर्करार्बुदम् ॥"
इति भावप्रकाशः ।
शर्करावान्, [त्] त्रि, (शर्करा विद्यतेऽस्मिन् ।
"देशे लुबिलचौ च ।" ५।२।१०५। इति मतुप् ।)
कर्परांशबहुलदेशः । तत्पर्य्यायः । शर्करः २
शर्करिलः ३ शार्करः ४ । इत्यमरः ॥
शर्करासप्तमी, स्त्री, (शर्कराया दानविधायिका सप्तमी ।) वैशाखीशुक्ला सप्तमी । तद्व्रतविधिर्यथा,—
ईश्वर उवाच ।
"शर्करासप्तमीं वक्ष्ये तद्वत् कल्मषनाशिनीम् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं ययानन्तं प्रजायते ॥
माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां शुक्लपक्षतः ।
प्रातः स्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानु-लेपनैः ।
स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् ॥
तस्मै नमः सवित्रे तु गन्धपुष्पं निवेदयेत् ।
स्थापयेदुदकुम्भञ्च शर्करापात्रसंयुतम् ॥
शुक्लवस्त्रैरलङ्कृत्य शुक्लमाल्यानुलेपनैः ।
सुवर्णाश्वसमायुक्तं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
विश्ववेदमयो यस्मात् वेदवादीति पठ्यते ।
त्वमेवामृतसर्व्वस्वमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा स्वपेत्तत्पार्श्वतः क्षितौ ।
सौरसूक्तं स्मरंस्तस्मिन् पुराणश्रवणेन च ॥
अहोरात्रे गते पश्चात् अष्टम्यां कृतनैत्यिकः ।
तत् सर्व्वं वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
भोजयेच्छक्तितो विप्रान् शर्कराघृतपायसैः ।
भुञ्जीतातैललवणं स्वयमप्यथ वाग्यतः ॥
अनेन विधिना सर्व्वं मासि मासि समाचरेत् ।
संवत्सरान्ते शयनं शर्कराकलसान्वितम् ॥
सर्व्वोपस्करसंयुक्तं तथैकां गां पयस्विनीम् ।
गृहञ्च शक्तितो दद्यात् समस्तोपस्करान्वितम् ॥
सहस्रेणाथ निष्काणां कृत्वा दद्यात् शतेन वा ।
दशभिर्व्वाथ निष्काणां तदर्द्धेनाथ शक्तितः ॥
सुवर्णाश्वः प्रदातव्यः पूर्व्ववन्मन्त्रवाचनम् ।
वित्तशाठ्यं न कुर्व्वीत कुर्व्वन् दोषं समश्नुते ॥
अमृतं पिबतो वक्त्रात् सूर्य्यस्यामृतबिन्दवः ।
निपेतुर्ये तदुत्थास्ते शालिमुद्गेक्षवः स्मृताः ॥
शर्करापरमस्तस्मादिक्षुसारोऽमृतात्मकः ।
इष्टा रवेरतः पुण्या शर्करा हव्यकव्ययोः ॥
शर्करा सप्तमी चैषा वाजपेयफलप्रदा ।
सर्व्वदुःखोपशमनीं पुत्त्रसन्ततिवर्द्धनीम् ॥
यः कुर्य्यात् परया भक्त्या स परं ब्रह्म गच्छति
कल्पमेकं वसेत् स्वर्गे ततो याति महत् पदम् ॥
इदमनघं शृणोति यः स्मरेद्वा
परिपठतीह दिवाकरस्य लोके ।
मतिमपि च ददाति सोऽपि
देवैरमरवधूजनमालया च पूज्यः ॥"
इति मात्स्ये ७२ अध्यायः ॥
शार्करिकः, त्रि, (शर्करा विद्यते अस्मिन् ।
"वुञ्छण्कठजिलेति ।" ४।२।८० । इति कुमुदा-दित्वात् ठक् ।) शर्करावान् । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥
शर्करिलः, त्रि, (शर्करा विद्यते अस्मिन् । "देशे लुबिलचौ च ।" ५ । २ । १०५ । इति इलच् ।
शर्करावान् । इत्यमरः ॥
शक्वरी, स्त्री, छन्दोविशेषः । नदी । मेखला । इति हस्तलिखितमेदिनी ॥ लेखनी । इति धरणि-मुद्राङ्कितमेदिनीहेमचन्द्रयोः रेफशून्यद्विककार-मध्यपाठः । अस्या विवरणं शक्करीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शर्करोदक, क्ली, (शर्करायुक्तमुदकम् ।) शर्करायुक्तजलम् । चिनिरपाना इति शरवत् इति च भाषा । यथा,—

"जलेन शीतलेनैव घोलिता शुभ्रशर्करा ।
एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता ॥
शर्करोदकनाम्नैतत् प्रसिद्ध विदुषा सुखे ।
शर्करोदकमाख्यात शुक्रल शिशिरं सरम् ॥
बल्य रुच्य लघु स्वादु वातपित्तास्रनाशनम् ।
मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहज्वरशान्तिकर परम् ॥"
इति भावप्रकाश ॥

शर्द्ध, पु, (शृधु शब्दकुत्सायाञ्च+घञ् ।) अपानोत्सर्ग । शृधधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (तेजः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १ । १२ ।

"प्र शर्द्ध आर्त्त प्रथमं विपन्या ॥"

"शर्द्धस्तेज. ।" इति तद्भाष्ये सायण: ॥ समूह । यथा, तत्रैव । १ । ६४ । १ ।

"वृष्णे शर्द्धाय सुमखाय वेधसे ।"

"शर्द्धाय समूहाय ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥ प्रसहनशीले, त्रि । यथा, तत्रैव ।१।३७।४।

"प्रव: शर्द्धाय घृष्वये त्वेष द्युम्नाय शुष्मिणे ॥"

'शर्द्धाय प्रसहनशीलाय ।' इति तद्भाष्ये सायण ॥

शर्द्धजह', पु, (शर्द्ध जहातीति । हा+"एजे. खश् ।" ३ । २ । २८ । इत्यत्र । वातशुनीतिलशर्द्धेष्विति ।" खश् । "अरुर्द्विषदजन्तस्यति ।" ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) माष' यथा । शर्द्ध आर्द्रत्व जहाति इति शर्द्धजहो माष । इति मुग्धबोधव्याकरणटीकाया दुर्गादास. ॥

शर्द्धन, क्ली, (शर्द्ध+ल्युट् अधोवायु । इति मनुटीकाया कल्लूक-भट्ट ॥ वातकर्म्म इति भाषा ॥

शर्व्व, हिंसे । गतौ । इति कविकल्पद्रुम. ॥ शर्वति । इति दुर्गादास: ॥

शर्म्म,[न्] क्ली, (शॄ+"सर्व्व धातुभ्यो मनिन् ॥" उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) सुखम् । इत्यमर: ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २५ । ४ ।

"तस्मा अग्निर्भारत शर्म्म य सत् ।"

"शर्म्म सुखम् ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥ यथाच कथासरित्सागरे । ७८ । ४९ ।

"स्वामिभक्तस्तदेतस्य शर्म्मोपायमिम शृणु ॥") तद्वति, त्रि ॥ गृहम् । इति निघण्टु' ।३।४॥ (यथाच ऋग्वेदे । ३ । १३ । ४ ।

"स न: शर्म्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शन्तमा ।"

"शर्म्माणि शर्म्मशब्दो गृहवाची छाया शर्म्मेति तन्नामसु पाठात् ।" इति तद्भाष्य सायण. ॥)

शर्म्मा,[न्] पु, (शृणात्यशुभमिति । शॄ+"सर्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) ब्राह्मणस्योपाधिविशेष. । यथा,—

"शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले च पितॄणा दत्तमक्षयम् ॥"

शर्म्मन्नित्यनेन गोत्रसम्बन्धनामानि पितॄना परिकल्पयन्नित्येकवाक्यतया शर्म्मान्त नाम प्रतीयते । तथा च विष्णुपुराणम् ।

"ततश्च नाम कुर्व्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्व्वं नराख्य हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् ॥"

देवात् पूर्व्वं नराख्य नरनाम तच्च विशिष्ट शर्म्मयुतम् । एतच्च विप्रपरम् ।

"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्म त्राता तु भूभुज: ।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दास: शूद्रस्य कारयेत् ॥"
इति यमवचनात् ॥

अत्र चकारेण देवशर्म्मणो: समुच्चय: । अतापि शर्म्माद्यन्ततामाह शातातप: ॥

"शर्म्मान्त ब्राह्मणस्य स्याद्वर्म्मान्त क्षत्रियस्यच
धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्त चान्त्यजन्मन. ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

(तथा च विष्णुपुराणे । २ । १० । ८—९ ।

"ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्व्वं नराख्य हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् ॥
शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्त वर्म्मेति क्षत्त्रसंश्रयम् ।
गुप्तदासात्मक नाम प्रशस्त वैश्यशूद्रयो. ॥"

"दशमेऽहनि अतीते इति शेष' तच्चाशौचान्तोपलक्षणम् । अतैव कालान्तरमप्याह । यथा,—

"नामधेय दशम्याञ्च केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।
द्वादश्यामथवा रात्रा मासे पूर्णे तथापरे ॥"
इति ॥

देवपूर्वं कुलदेवतानामपूर्वक कुलदेवतासम्बन्ध नाम कुर्य्यात् इति शङ्खोक्ते । नराख्य पुरुषवाचकम् । तत्र प्रान्त शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् । यथा, सोमशर्म्मा इन्द्रवर्म्मा चन्द्रवर्म्मा चन्द्रगुप्त शिवदास इत्यादि ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥

"तत्रादौ नाम निर्णय ।

"शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्त वर्म्मेति क्षत्त्रसंश्रयम् ।
गुप्तदासात्मक नाम प्रशस्त वैश्यशूद्रयो' ॥"

इत्यत्रेति पदस्वरसेन यद्यपि शर्म्मपदात्मकमेव नामावगम्यते तथापि तावन्मात्र न नाम किन्तु तद्दन्नामेति निर्णीयते द्व्यक्षर चतुरक्षर इत्यादिगृह्यदर्शनात् । एवञ्च हरिशर्म्मा नारायण शर्म्मेत्यादि सिध्यति शर्म्मपदमात्रात्मकत्वात् तन्नाम्नश्चतुरक्षरता न स्यादेव । तथाच नारायणादिपदशर्म्मपदाभ्या निर्णीतमेव नाम द्व्यक्षरादिकन्तु शर्म्मपूर्वप्रतिकमात्रमेव अतएव दानादौ नामोच्चारणे चैत्रशर्म्मणे इत्येव श्रूयते । गोभिल' ।

"शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले स्यादेव कुर्व्वन्न मुह्यति ॥"

इदमप्युत्तरप्रतीकमात्रपरमुक्तगृह्येन सहैकसूत्रत्वात् । एतेन शर्म्म सुखनीयमिति कर्क दर्शनात् शर्म्मपदमर्थपर तेन शुभङ्करेत्यादेव नामेत्यपास्त गोभिलविरोधात् । कर्कन्तु पूर्वप्रतीकमात्रपरम् । तेन शुभङ्करशर्म्मा भीमशर्म्मेत्यादि सिध्यति एवञ्च हव्यकव्ये चैतादृशमेव नाम तेषा प्रयोज्यम् । अपवादकाभावादिति । अत्रैव मनु ।

"मङ्गल्य ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्त्रियस्य बलान्वितम्
वैश्यस्य धनसंयुक्त शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥
शर्म्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।
स्त्रीणा सुखोद्यमक्रूर विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।
मङ्गल्य दीर्घवर्णान्तमाशीर्व्वादाभिधानवत् ॥"

शर्म्मवर्म्मप्रभृतीनि उत्तरपदानि कार्य्याणीति मनुटीकापि । स्त्रीनाम तु यशोदादेवीत्यादि स्त्रीणा दान्तमित्यपि पूर्व्वप्रतीकमात्रपरम् । वैश्यस्य गुप्तान्तमिति तु पराशर । एवञ्च दानादौ चैत्रशर्म्मणे ब्राह्मनायेत्यादि स्वरूप वाक्यम् ॥" इतिद्वैतनिर्णय ॥*॥)

शर्म्मर', पु, वस्त्रभेद: । इतिधरणि. ॥

शर्म्मरा, स्त्री, दारुहरिद्रा । इति धरणि. ॥

शर्य्या, स्त्री, रात्रि । यथा,—

"त्रियामाशर्व्वरी शर्य्या क्षयणी क्षणदा क्षपा ।"
इति भरतधृतवाचस्पति. ॥

(इषु' । यथा, ऋग्वेदे ।१ । १४ ।४ ।

"शर्य्यामसना मनुद्युन् ।" "शर्य्या इषव शरमय्य । इति यास्क' ॥" इति तद्भाष्ये सायण' ॥ अङ्गुलि । यथा, तत्रैव ।९ ।११० ।५ ।

"शर्य्याभिर्नभरमाणोगभस्त्यो' ।"

"शर्य्याभिरङ्गुलीभि ।" इतितद्भाष्ये सायण. ॥

शर्य्याति' पु, वैवस्वतमनुपुत्त्र. । तस्य पुत्त्र आनर्त्त यथा,—

"आनर्त्तो नामशर्य्याति' सुकन्यानामे दारिका ।
आनर्त्तस्याभवत् पुत्त्रो रोचमाण प्रतापवान् ।
आनर्त्तो नाम देशोऽभून्नगरी च कुशस्थली ॥"
इति मार्क्ण्डेय १२ अध्याय ॥

(अस्य विशेषविवरण भागवते ८ । १३ ॥ एव ९ । १ । अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥)

शर्व, हिंसे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०- पर० सक०-सेट् ।) शर्वति । इति दुर्गादास' ॥

शर्व' पु, (शृणाति सर्वा' प्रजा: संहरति प्रलये संहारयति वा भक्ताना पापानि । शॄ "कॄ+गॄ शॄ दॄ भ्यो व ।" उणा० १।१५५। इति व ।) शिव । इति हेमचन्द्र. ॥ (यथा, रघुवंशे । ११ । ९३ ।

"कतिचिदवनिपाल' शर्वरी' शर्वकल्प: ॥")

दन्त्यसादिरप्ययम् । विष्णु । यथा,—

"शर्व सर्व. शिव स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्यय ।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

शर्वर, क्ली, तम । कन्दर्प. । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति: ॥

शर्वरी, स्त्री, (शृणाति चेष्टामिति । शॄ+"कॄगॄशॄवृचतिभ्य ष्वरच् ।" उणा० २ । १२२ । इति ष्वरच् । षित्वाद्ङीष् ।) रात्रि: । इत्यमर ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५२ । ३ ।

"अतिस्कन्दन्ति शर्वरी ॥")

योषित् । इति मेदिनी ॥ हरिद्रा । इति विश्व: ॥ सन्ध्या । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

शर्वला, स्त्री, तोमरास्त्रम् । इत्यमरटीकाया रायमुकुट' ॥ दन्त्यसादिरप्ययम् ॥

शर्वाणी, स्त्री, (शर्वस्य भार्य्या । "इन्द्रवरुणभवेति ।" ४।१।४९ । इति ङीष् ।) पार्वती ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १ । ५८ ।
"निपत्य पादयोस्ताभ्यां जयया सह बोधिता ।
शापान्तं प्रति शर्वाणी शर्वेयवनमब्रवीत् ॥")
दन्त्यसादिरप्ययं शब्दः ॥

शर्शरीक, पु, (शॄ + "शॄपॄभ्यां ऐकन् चाभ्यासस्य ।" उणा० ४ । १८ । इति ईकन् द्वित्वमभ्यासस्य रुक् च ।) हिंस्रः । खलः । इत्युणादिकोषः ॥ अश्वः । मङ्गलाभरणम् । अग्निः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शल, वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट् ।) शलति । इति दुर्गादासः ॥

शल, ङ श्लाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, शालयते पण्डितं धीरः । इति दुर्गादासः ॥

शल, ङ चलने । स्तृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० अक०-सक० च सेट् ।) ङ, शलते । चलनं कम्पः । स्तृतिरिह संवरणम् । इति दुर्गादासः ॥

शल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ज, शालः शलः । इति दुर्गादासः ॥

शल, क्ली, (शल + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।" ३ । १ । १४० । इति णः ।) शल्लकीलोम । सजारुकाँटा इति भाषा । तत्पर्यायः । शलली २ शललम् ३ । इत्यमरः ॥

शल, पु, शल्लकम् । भृङ्गी । वेतभेदः । ब्रह्मा । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ कुन्तास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वासुकिवंशीयसर्पविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः ।"
शन्तनुराजपुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २२ । १८ ।
"शन्तनोरासीत् गङ्गायां भीष्म आत्मवान् ।"
शल्यराजः । यथा, भागवते । १ । १५ । १६ ।
"नमृधे शलशल्यसैन्धववाह्लिकाद्यैः ॥"
कंसामात्यः । यथा, तत्रैव । १० । ३६ । २१ ।
"ततो मुष्टिकचाणूरशलतोशलकादिकान् ॥")

शलक, पु, मर्कटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ माकड़सा इति भाषा ॥

शलङ्ग, पु, लोकपालः । लवणविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

शलभः, पु, (शल + "कॄशॄशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् ।" उणा० ३ । १२२ । इति अभच् ।) कीटविशेषः । फड़िङ् इति पङ्गपाल इति च भाषा । तत्पर्यायः । पतङ्गः २ । इत्यमरः ॥ पताङ्गः ३ पतङ्गः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ईतिविशेषः । यथा,—
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(असुरविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८८ ।
"शरभः शलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥")

शललं, क्ली, (शल चलनसंवरणयोः + वृषादित्वात् कलः ।) शलम् इत्यमरः ॥

शलली, स्त्री, (शलल + गौरादित्वात् ङीष् ।) शलम् इत्यमरः ॥ शल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

शलाका, स्त्री, (शल + "बलाकादयश्च ।" उणा० ४ । १४ । इति साकः । स्त्रियां टाप् ।) शल्यम् । मदनवृक्षः । सारिका । शल्लकी । अस्थ्यादिकाष्ठी । (यथा, गुरुगीतायाम् ।
"अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥")
शरः । इति मेदिनी ॥ आलेख्यकूर्चिका । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्थि । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शलाकापरि, व्य, शलाकाक्रीडाया पराजयः । यथा । "अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।" २ । १ । १० । द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षैर्विपरीतं वृत्तम् । अक्षपरि । एवं शलाकापरि । एकपरि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ अपि च । "नन्वेकस्याक्षस्य शलाकाया वा यत् तद्व्यत्ययपातनमित्यर्थे अक्षपरि शलाकापरि इत्यव्ययीभावेऽप्यस्मिन्नर्थे व्ययगर्भत्वेऽपि पर्यन्तस्य पूर्वेत्वाभावात् ।" इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

शलाकापुरुषाः, पु, जैनानां त्रिषष्टिदैवपुरुषाः । तत्र द्वादश चक्रवर्त्तिनः । चतुर्विंशतिर्जिनाः । नव वासुदेवाः । नव बलदेवाः । नव प्रतिवासुदेवाश्च । यथा,—
"य सर्वमण्डलस्येशो राजसूयस्य योऽयजत् ।
चक्रवर्त्ती सार्वभौमस्ते तु द्वादश भारते ॥
आर्षभिर्भरतस्तत्र सगरस्तु सुमित्रभूः ।
मघवा वैजयिरथाश्वसेननृपनन्दनः ॥
सनत्कुमारोऽथ शान्तिकुन्थुररो जिना अपि ।
सुभूमस्तु कार्त्तवीर्यः पद्मः पद्मोत्तरात्मजः ॥
हरिषेणो हरिसुतो जयो विजयनन्दनः ।
ब्रह्मसूनुर्ब्रह्मदत्तः सर्वे चेक्ष्वाकुवंशजाः ॥
प्राजापत्यस्त्रिपृष्ठोऽथ द्विपृष्ठो ब्रह्मसम्भवः ।
स्वयम्भू रुद्रतनयः सोमभूः पुरुषोत्तमः ॥
शैवः पुरुषसिंहोऽथ महासीरः समुद्भवः ।
स्यात् पुरुषपुण्डरीको दत्तोऽग्निसिंहनन्दनः ॥
नारायणो दाशरथिः कृष्णस्तु वसुदेवभूः ।
वासुदेवा अमी कृष्णा नव शुक्ला बलास्त्वमी ॥
अचलो विजयो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शनः ।
आनन्दो नन्दनः पद्मो रामो विष्णुद्विषस्त्वमी ॥
अश्वग्रीवस्तारकश्च मेरको मधुरेव च ।
निशुम्भबलिप्रह्लादलङ्केशमगधेश्वराः ।
जिनः सह त्रिषष्टिः स्युः शलाकापुरुषा अमी ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

शलाट, पु, शकटपरिमाणम् । यथा,—
"तुलापलशतं तासां विंशत्या भार आचितः ।
शकटः शाकटीनश्च शलाटस्ते दशाचितः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

शलाटु, त्रि, अपक्वफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४० ।
"मदनशलाटुचूर्णान्येव वा बकुलस्यकोषपुष्पाणि सन्धुमयणयुक्तानीति ॥")

शलाटु, पु, मूलविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शलाभोलि, पु, उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

शलालु, क्ली, सुगन्धिद्रव्यविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शलालुकः, त्रि, शलालुना क्रीतं वस्तु । यथा । "शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ५४ । इति पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शली, स्त्री, (शल शल्यकीलोम अस्त्यस्या इति । शल + अच् । ङीप् ।) स्वल्पशल्यकः । तत्पर्यायः । शलली २ शाविच्छः ३ । अस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शल्क, क्ली, (शल चलने स्तृतौ + "इण्भीका-पाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ।" उणा० ३ । ४३ । इति कन् ।) खण्डम् । वल्कलम् । इत्यमरः ॥ मत्स्यत्वक् । आँइस इति भाषा । यथा,—
"शल्कं स्यात् वल्कले खण्डे शल्कस्तु मत्स्यवल्कले ॥"
इति भरतधृतकोषः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ३६ । २३ ।
"अभक्ष्या ब्राह्मणैर्मत्स्याः शल्कैर्ये वै विवर्जिताः ॥")

शल्कलं, क्ली, मत्स्यवल्कलम् । इत्युज्ज्वलः । मत्स्यानां कलच्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शल्कली, [न्] पु, (शल्कलमस्यास्तीति । शल्कल + इनि ।) मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

शल्की, [न्] पु, (शल्कमस्यास्तीति । शल्क + इनि ।) मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

शल्पदा, शल्पपर्णिका, } स्त्री, मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शल्भ, ङ कत्थने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ शल्भते । कत्थनं प्रशंसा । इति दुर्गादासः ॥

शल्मलि, पु, शाल्मलीवृक्षः । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २३ । १३ । "शाल्मलिर्वृद्ध्या ।" "शाल्मलिवृक्षविशेषो वृद्ध्या लाभवत् शल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्द्धते इति श्रुतेः ।" इति तद्भाष्यम् ॥)

शल्मली, स्त्री, शाल्मलिवृक्षः । यथा,—
"शल्मलिः स्यात् शाल्मलिश्च शाल्मली शल्मली तथा ।"
इति भरतद्विरूपकोषः ॥

शल्य, क्ली, (शलति चलतीति । शल + "सानसिवर्णसिपर्णसीति ।" उणा० ४ । १०७ । इति

य ।) क्ष्वेडः । इषुः । यथा, रघुः । ९ । ७५ ।
"शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥"
तोमरम् । इति मेदिनी ॥ वंशकन्त्रिका । इति
विश्वः ॥ दुःसहम् । दुर्वाक्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पापम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अस्थि । यथा । अथ शल्योद्धारविधिः ।
"सुनिश्चिता मन्दिरभूमिमादौ
निखाय तोयावधि यत्नतस्ताम् ।
कुर्य्याद्विशल्यामथवा नृमान
ज्ञात्वाथवा प्रश्नवशाद्विधिज्ञः ॥
दूर्व्वाप्रवालाक्षतपुष्पपाणिः
शुचिः शुचिं दैवविदं समेत्य ।
पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण
शल्यस्य तत्त्वं भवने तदीशः ॥
ततः प्रश्नादिमो वर्णः सम्याप्यो यत्नतोऽथवा ।
क्रमात् पुष्पापगादेव फलानां ब्राह्मणादितः ॥
प्रणवो धरणी धारिणी करी च तदनन्तरम् ।
न भूत्यै नमः इत्येष मन्त्रो वह्निप्रियान्तकः ॥"
वह्निप्रिया स्वाहा ।
"मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्र्य विभाजयेत् ।
नवधा मदनचेत्र तया पश्चाद्विलेखयेत् ॥
व-क च-त-ए-हा श-प-षा नव चेत् प्रश्ना-
चराणि जायन्ते ।
प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णास्ते शल्यमाख्यान्ति ॥
प्रश्ने वकारः पुरतो नरास्थि
ब्रवीति शल्यं मरकप्रदायि ।
जीर्णेऽग्निदण्डोरगहेतुमृत्यु-
प्रदः ककारः खरशल्यसंज्ञो ॥
याम्यां चकारः ज्वलनाथि वेश्म
प्रभोर्विनाशं प्रकरोति शल्यम् ।
रक्षोदिशि श्वास्थिरटस्थितानां
महद्भयं वक्ति सुनिश्चितं तः ॥
ए. पाश्चिदिश्यस्थि शिशोर्ब्रवीति
मृत्युं प्रवासाद्गृहमेव शल्यम् ।
हो वायुकोणे नररूपमस्थि
दारिद्र्यमित्रक्षयकृद्विधत्ते ॥"
"धनपदिशि शकारः प्राह विप्रास्थि वित्त-
क्षयकृदथ पकारो वक्ति ऋक्षास्थि शम्भोः ।
तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च हानिं
वितरति गृहनाथस्यापि गुरुस्य दैवे ॥
यो मध्यभागे भसितं कपालं
कालायसं चाह कुलक्षयाय ।
यत्नादपास्यान्यधनं प्रमाणं
सर्वत्र तस्य कथयामि शल्ये ॥
इन्द्रारघो जलेशाने शल्यं शार्ङ्गकरे कटौ ।
वह्न्यन्तककुवेरेषु पुरुषे मध्यवातयोः ॥"
देवीपुराणम् ।
"पुरुषाध स्थितं शल्यं न गृहे दोषदं भवेत् ।
प्रासादे दोषदं शल्यं भवेद्यावज्जलान्तकम् ॥
गृहारम्भोऽतिकण्डूतिः स्वाम्यङ्गे यदि जायते ।
शल्यं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
सप्त शल्यानि यथा,—
"नृपो न हरिसेवको व्ययधनो न कृष्णार्पकः
कविर्न मुरजित् कविः श्रुतगुरुर्न सद्वैष्णवः ।
गुणी न भगवत्परो रसिकधीर्न कृष्णाश्रयः
स न व्रजजनानुगो जगति सप्त शल्यानि च ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥
शल्यः, पु, (शल गतौ+य ।) मदनवृक्षः ।
श्वावित् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते।८।२।२२।
"वृका वराहा महिषर्क्षशल्या
गोपुच्छशालावृकमर्कटाश्च ॥")
नृपभेदः । स तु युधिष्ठिरमातुलः । (अयं हि
दुर्य्योधनेन कापट्यात् वशीकृतः कुरुपाण्डव-
युद्धे दुर्य्योधनपक्षं समाश्रयत् । यथा, महा-
भारते । १ । २ । २१६ ।
"मद्रराजञ्च राजानमायान्तं पाण्डवान् प्रति
उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः ॥
वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम ।
शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान्॥"
कर्णार्ज्जुनयोर्द्वैरथयुद्धे शल्यस्य कर्णतेजो भङ्ग-
करणे प्रतिज्ञा । यथा, तत्रैव । ५ । ८।३७-४५।
युधिष्ठिर उवाच ।
"सुकृतं ते कृतं राजन् ! प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
दुर्य्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥
एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ।
राजन्नकर्त्तव्यमपि कर्त्तुमर्हसि मातुल ॥
मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते ।
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ॥
कर्णार्ज्जुनाभ्यां सम्प्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।
कर्णस्य भवता कार्य्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥
तत्र पाल्योऽर्ज्जुनो राजन् यदि मत्प्रियमिच्छसि ।
तेजोवधश्च ते कार्य्यः सौतेरस्मज्जयावहः ।
अकर्त्तव्यमपि ह्येतत् कर्त्तुमर्हसि मातुल ॥
शल्य उवाच ।
शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः ।
तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ॥
अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम् ।
वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥
तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।
ध्रुवं सङ्कथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥
यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ।
भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥"
युधिष्ठिरस्तु एनं हतवान् । एतद्वृत्तान्तस्तु
महाभारते शल्यपर्व्वणि १७अध्याये द्रष्टव्यः ॥)
सीमा । शलाका । इति हेमचन्द्रः ॥ बिल्व-
वृक्षः । मत्स्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥
शल्यनिःसरणौषधं यथा,—
"रुद्रलाङ्गलिकामूलं हिङ्गुलस्य तथैव च ।
तेन व्रणमुखं लिप्तं शल्यो निःसरति व्रणात् ।
चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्करः ॥"
इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥
शल्यः, पु, क्ली, अस्त्रविशेषः । शेल इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । शङ्कुः २ । इत्यमरः ॥ दीर्घायुधः
३ शलः ४ कुन्तः ५ विषाङ्कुरः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
शल्यकः, पु, (शल्य इव । शल्य+इवार्थे कन् ।)
मदनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ शल्लकी-
जन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ।
५ । १८ ।
"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्राश्चैकतोदतः ॥")
शल्यकण्ठः, पु, (शल्यं तद्वल्लोम कण्ठेऽपि यस्य)
शल्लकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शल्यलोम, [न्] क्ली, (शल्यवत् लोम ।) शललो
इति राजनिर्घण्टः ॥
शल्यारिः, पु, (शल्यस्य अरिस्तन्नाशकत्वात् ।)
युधिष्ठिरराजः । इति हेमचन्द्रः ॥
शल्ल,गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) शल्लकी । इति दुर्गादासः ॥
सौत्रधातुरयम् ॥
शल्लं, क्ली, त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
शल्लः, पु, भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥
शल्लकं, क्ली, (शल्लमेव । स्वार्थे कन् ।)त्वक् । इति
शब्दरत्नावली ॥
शल्लकः, पु, शोणवृक्षः । इति जटाधरः ॥
(शल्लकीजन्तुः । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ ।
१७७ ।
"भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधा गोधाकच्छपशल्लकाः ।
शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥"
शल्लकी, स्त्री, पशुविशेषः । शजारु इति वङ्ग-
भाषा । साहिल इति हिन्दीभाषा ॥ तत्-
पर्य्यायः । श्वावित् २ शलका ३ शल्यः ४ ।
इति जटाधरः ॥ क्रकचपादः ५ छेदारः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शल्यकः ७ शल्यमृगः ८
वज्रशल्यः ९ विलेशयः १० । अस्या मांस-
गुणाः ।
"शल्यमांसं गुरु स्निग्धं शीतलं कफपित्तजित् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
भावप्रकाशोक्तगुणा विलेशयशब्दे द्रष्टव्याः ॥
वृक्षविशेषः । (यथा, रामायणे । २ । ५५ ।८।
"क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं प्रेक्ष्य च काननम् ।
शल्लकीवदरीमिश्रं रामं वन्यैश्च यामुनैः ।
स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतस्य बहुशो मया ॥")
तत्पर्य्यायः । गजभक्ष्या २ सुवहा ३ सुरभिः ४
रसा ५ महेरणा ६ कुन्दुरुकी ७ ह्लादिनी ८ ।
इत्यमरः ॥ गजभक्षा ९ सुरभी १० महेरुणा ११
महारुणा १२ ह्रादिनी १३ सिल्लकी १४
सल्लकी १५ । इति भरतः ॥ सुरभीरसा १६
शिल्लकी १७ । इति टीकान्तरम् । सिल्हकी १८
सिल्हभूमिका १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्व-
मूत्री २० कुन्ती २१ । इति जटाधरः ॥
शल्लकीद्रवः, पु, सिल्हकः । इति जटाधरः ॥
शल्व, पु, शाल्वदेशः । इत्युणादिकोषः ॥

शव, विकारे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) शवति चित्तं कामः। इति दुर्गादासः ॥

शव, क्ली, (शवति गच्छतीति। शव + अच्।) जलम्। इति मेदिनी ॥

शव, पुं, क्ली (शवति दर्शनेन चित्तं विकरोतीति। शव विकारे + अच्।) मृतशरीरम्। तत्पर्य्यायः। कुणपः २। इत्यमरः ॥ चितिवहन ३। इति शब्दरत्नावली ॥ मृतकम् ४। इति वराहपुराणम् ॥०॥ तद्दाहविधिर्यथा,—

"नष्टसंज्ञं समुद्दिश्य ज्ञात्वा मृत्युवशं गतम्।
सद्यायनस्पति गत्वा गन्धाय विविधानपि ॥
घृततैलसमायुक्तं कृत्वा वै देहशोधनम्।
तेजो व्यपकरं चास्य तत् सर्व्वं परिकल्प्य च ॥
दक्षिणाया शिरः कृत्वा सलिले तं निधाय च।
तीर्थाद्यावाहनं कृत्वा स्नापनं तस्य कारयेत् ॥
गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गा च यमुना च सरिद्वरा ॥
कौशिकी च पयोष्णी च सर्व्वपापप्रणाशिनी।
गण्डकी भद्रनामा च सरयूर्नन्दा तथा ॥
वनानि नव वाराहं तीर्थं पिण्डारकं तथा।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ॥
सर्व्वाणि मनसा ध्यात्वा स्नानमेवन्तु कारयेत्।
प्राणात्ययन्तु तं ज्ञात्वा चितां कृत्वा विधानतः ॥
तस्या उपरि तं स्थाप्य दक्षिणाग्रशिरस्तथा।
देवानग्निमुखान् ध्यात्वा गृह्य हस्ते हुताशनम् ॥
प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदीरयेत्।
कृत्वा सुदुष्करं कर्म्म जानता वाप्यजानता ॥
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम्।
धर्म्माधर्म्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ॥
दह एतस्य गात्राणि दिव्यलोकाय गच्छतु।
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
ज्वलमानं तदा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत्।
चातुर्वर्ण्येषु संस्कारमेवं भवति पुत्रक।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य विनिवर्त्तयेत् ॥
मृतनाम ततोद्दिश्य दद्यात् पिण्डं महीतले।
तदाप्रभृति चाशौचं दैवकर्म्म न कारयेत् ॥"
इति वाराहे शावोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

अन्यत् दाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥०॥ तस्य स्पर्शे दोषो यथा,—

वाराह उवाच।

"स्पृष्ट्वा तु मृतकं भद्रे नरं पञ्चत्वमागतम्।
मम शास्त्रं वहिः कृत्वा यः श्मशानं प्रपद्यते ॥
पितरस्तस्य सुश्रोणि आत्मानश्च पितामहाः।
श्मशाने जम्बुका भूत्वा भक्षयन्ति शवांस्तथा ॥
ततो हरेर्व्वचः श्रुत्वा कर्म्मकामा वसुन्धरा।
उवाच मधुरं वाक्यं सर्व्वलोकहिताय वै ॥

धरण्युवाच।

तव नाथ प्रपन्नानां कः पापं विद्यते प्रभो।
प्रायश्चित्तञ्च मे ब्रूहि येन मुच्यति किल्बिषात् ॥

वाराह उवाच।

शृणु सुन्दरि। तत्त्वेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
कथयिष्यामि ते ह्येतं शोभनं पापनाशनम् ॥
एकाहारं दिनान् सप्त त्रिदिनं चाप्युपोषितः।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं मुच्यति किल्बिषात् ॥
शवे स्पृष्टेऽपराधस्य एष ते कथितो विधिः।
सर्व्वथा वर्जनीयो वै सर्व्वभागवतैस्तु ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत्।
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्य अपराधो न विद्यते ॥
अपि च।

वराह उवाच।

"स्पृष्ट्वा तु मृतकं देवि। योऽमत्पूर्वेषु तिष्ठति।
शतं वर्षसहस्राणि गर्भेषु परिवर्त्तते ॥
दश वर्षसहस्राणि चाण्डालश्चैव जायते।
सप्त वर्षसहस्राणि मण्डूकश्च शतं समाः ॥
मक्षिका त्रीणि वर्षाणि टिट्टिभश्चादश समाः।
दश वै सप्त चान्यानि काकनामा भवेत् समाः ॥
हस्ती वर्षशतञ्चैव गवां द्वाविंशकौ भवेत्।
मार्ज्जारो नव वर्षाणि वानरो दश पञ्च च ॥
एष स चाप्सदोषेण मम कर्म्मपरायणः।
प्राप्नोति सुमहद् रौ देवि। एष न संशयः ॥
ततो हरेर्व्वचः श्रुत्वा दुःखेन परिपृच्छति।
सर्व्वसंसारमोक्षाय प्रत्युवाच वसुन्धरा ॥
किमिदं भाषसे देव मानुषाणां दुरासदम्।
वाक्यं भीषणकञ्चैव मम कर्म्मप्रतापकम् ॥
आचाराच्च परिभ्रष्टस्तव कर्म्मपरायणः।
तरन्ति येन दुर्गाणि प्रायश्चित्तं तथा वद ॥
श्रुत्वा पृथ्व्यास्ततो वाक्यं लोकनाथो जनार्द्दनः।
धर्म्मसंरक्षणार्थाय प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥

वराह उवाच।

स्पृष्ट्वा तु मृतकं भूमे मम कर्म्मपरायणः।
एकाहारस्तस्तिष्ठेत् दिनानि दश पञ्च च ॥
ततः एवं विधिं कृत्वा पञ्चगव्यन्तु प्राशयेत्।
शुद्धभावो विशुद्धात्मा कर्म्मणा च न लिप्यते ॥
एतत्ते कथितं देवि स्पृष्ट्वा मृतकमेव च।
दोषश्चैव विबुध्यार्थ यत्त्वया पूर्व्वपृच्छितम् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत्।
अपराधविनिर्म्मुक्तो मम लोकं स गच्छति ॥"

इति वाराहे मृतदर्शनस्पर्शनप्रायश्चित्तनामाध्यायः ॥०॥ शवानुगमनाशौचं यथा। कूर्म्मपुराणम्।

"प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥
एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये च स्यात् द्व्यहेन तु।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥"

एतच्च घृतप्राशनं शुद्धिहेतुत्वान्नियमपरम्। न तु प्रायश्चित्तवद्भोजनाभावपरम्। तत्र तपस्वात्तथा। अनु सहार्थे। यत्तु याज्ञवल्क्यवचनम्।

"ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न तु शूद्रः कथञ्चन।
अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः ॥"

तत्प्रमादादनुगमने कथञ्चनेत्यभिधानात्।

अम्भसि न गृहतोदके ॥०॥ गृहस्य ब्राह्मणशववहने दोषो यथा,—

"मृतमाह्मणदेहाय देयास् शूद्रा वहन्ति चेत्।
षष्टिमासावधिरस तेषाञ्च नरके स्थितिः ॥
ततस्तेषाञ्च माहात्म्य करोति हरिकिङ्करी।
ददाति मुक्तिं तेभ्योऽपि क्रमेण च कृपामयी ॥
जन्म पुण्यवतां गेहे कारयित्वा च भारते।
स्थानं ददाति वैकुण्ठे निश्चितं जन्मभिस्त्रिभिः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८८ अध्यायः ॥ शवदूषितगृहजलाशयादीनां शुद्धिर्यथा,—

ब्रह्मपुराणम्।

"शिवामभक्ष्यं मांसञ्च तच्छरीरैर्युतञ्च यत्।
वापीकूपतडागेषु जलं सर्व्वञ्च दूष्यति ॥"

तच्छरीरैर्मृतशरीरैः। उत्तरवचने कुणपग्रहणात्। यथा,—

"सकुणपं सकर्द्दमं तेभ्यस्तोयमपास्य तत्।
प्रलिम्पेत् पञ्चगव्येन समन्तं सपर्य्यन्तकृत् ॥
अपास्य कुणपं तेभ्यो यस्तोयेभ्य एव वा।
शतं पञ्चशतं वापि त्रिंशत् तोयकुम्भान् समुद्धरेत् ॥"

वापी ससोपाना। निःसोपानः कूपः। तडागः पद्माकरः। शतादिसंख्यान्यत्वादपेक्षया अल्पस्वल्प सर्व्वोद्धारणाभिधानात्। एवं मरणसमये गृहान्निःसार्य्यते अन्यथा गृहस्य दुष्टता स्यात् ॥ यथा, छन्दोगपरिशिष्टम्।

"स्वगृहपतितापान्त्यमृतासौ द्विजमन्दिरे।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥
दशरात्राच्छुनि प्रेते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः।
द्वाभ्यान्तु पतिते गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयात्।
अत्यन्त्ये वर्जयेद्‌गेहमित्येव मनुरब्रवीत् ॥"

द्वाभ्यां मासाभ्यां मासशब्दपाठात्। अन्त्यो म्लेच्छः। अत्यन्त्यः श्वपाकः। इति वाचस्पतिमिश्राः ॥ यमः।

"द्विजस्य मरणे वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात्।
दिनैकेन वहिर्भूमिरग्निप्रोक्षणलेपनैः ॥" ० ॥

यथोक्तकालानन्तरकर्त्तव्यमाह संवर्त्तः।

"गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तस्थशवदूषिते ॥
प्रोत्सृज्य मृण्मयं पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च।
गृहादपास्य तत् सर्व्वं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
गोमयेनोपलिप्याथ छागेनाघ्रापयेद्बुधः ॥
ब्राह्मणैर्म्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः।
सर्व्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः शुध्यत्यसंशयः ॥"

अत्र मन्त्रानादेशे गायत्री। देवलः।

"पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति।
दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥
दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने।
पर्ज्जन्यवर्षणञ्चापि शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानुषः।
चाण्डालैरुषितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः ॥
विण्मूत्रोपहतं यच्च कुणपो यत्र दृश्यते।

एव कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्याति कथ्यते ॥
क्रमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी।
एम्हया कर्षणैः क्षिप्ता वान्तैर्वा दुष्टता व्रजेत् ॥
नखदन्ततनूजत्वक्तुषपांशुरजोमलैः ।
भस्मपङ्कतृणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥"
वापन खदन्तरेण पूरणम्। क्षुषितं वास । एषा घनीभूतश्लेष्मादि। चतुर्णादी पञ्चाना मध्ये यथासम्भव ग्रहणम्। अङ्गिरा ।
"शौच सहस्ररोमाणां वाय्वग्न्यर्केन्दुरश्मिभिः ।
रेतस्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं नैव दुष्यति ॥"
सहस्ररोमाणां कम्बलानाम्। इति शुद्धितत्त्वम्।

शवकाम्य, पुं, (शव काम्यो यस्य।) कुक्कुर.। इति शब्दरत्नावली ॥

शवयान, क्ली, (शवस्य यानम्।) शववहनार्थखट्टा। मडार खाट इति भाषा। तत्पर्य्याय.। काष्ठमञ्च २। इति हारावली॥ खोट ३ खाटी ४ खाटिका ५ शवरथ. ६। इति शब्दरत्नावली ॥

शवर, पु, (शव+बाहुलकादर। यद्वा, शवं राति गृह्णातीति। रा+क।) म्लेच्छजातिविशेष'। इत्यमर.॥ मयूरपुच्छपरिधानो म्लेच्छ किरात'। पत्रपरिधान' शवर। इति तट्टीकायां भरत'॥ पानीयम्। शिव। इति मेदिनी॥ शास्त्रविशेष। हस्त'। इत्युणादिकोष'॥

शवरथ, पु, (शवस्य रथ।) शवयानम्। इति शब्दरत्नावली ॥

शवरलोध्र, पु, श्वेतलोध्र'। इति रत्नमाला ॥

शवरालय', पु, (शवरस्यालय'।) शवरगृहम्। तत्पर्य्याय। पक्कण २। इत्यमर'॥ पक्कण ३। इति शब्दरत्नावली॥ शवरावास. ४। इति हेमचन्द्र ॥

शवरावास., पु, (शवरस्यावासः।) शवरालय। इति हेमचन्द्र ॥

श(ब)वल:, पु, (शप आक्रोशे+"शपेर्वश्च।" उणा० १।१०७। इति कल वश्चान्तादेश।) कर्वुरवर्ण। तद्वति, त्रि। इत्यमर॥ (यथा, भागवते। ३।२३।२४।
"अङ्गञ्च मलपङ्केन सञ्छन्नं शवलस्तनम् ॥")

शवला, स्त्री, (शवल+स्त्रियां टाप्। शवलवर्णा गौ'। इत्यमरभरतौ ॥

शवली, स्त्री, (शवलयोगादन्यतो ङीष्।) शवलवर्णा गौ। इत्यमरभरतौ ॥

शवसान:, पु, पथिक। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ वैदिकपदोऽयम्। शवधातोरौणादिकसानच्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शश, प्लवने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) शशी शशिशशी शशन्निति किरातयमकात्। शशति भेक. प्लवेन गच्छतीत्यर्थः। ढ फल भज इत्यत्र वर्जनमस्यैव। दन्त्यान्तोऽयमपीत्येके। इति दुर्गादास ॥

शश', पुं, (शशति प्लवेन गच्छतीति। शश+अच्।) मृगविशेषः। इत्यमर.॥ शशारु इति खरगोश इति च भाषा॥(यथा, मनौ।२।२७०।
"शशकूर्म्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु॥"
अस्य मासगुणा'। स्वादुत्वम्। कषायत्वम्। मलवद्धकारित्वम्। शीतत्वम्। लघुत्वम्। शोथातीसारपित्तरक्तनाशत्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभ'। अपि च।
"शशमांसं त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासनुत्॥"
इति राजनिर्घण्ट'॥
अन्यच्च।
"शश शूली लोमकर्णो विलेशय' प्रकीर्त्तितः।
शश शीतो लघुर्ग्राही रूक्ष' स्वादु सदा हितः ॥
वह्निकृत् कफपित्तघ्नो वातसाधारण' स्मृत।
ज्वरातीसारशोषास्रश्वासामयहरश्च स. ॥"
इति भावप्रकाश'॥
श्राद्धेऽस्य मांसस्य दानफलं यथा,—
"हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन च वत्सरम्।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनिच्छागपार्षतैः ॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्।
मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तेनेह पितामहा ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम्॥
विष्णौ एतन्मासस्य देयत्व यथा,—
"मार्गं मांस तथा च्छागं शाशं समनुयुज्यते।
एतानि हि प्रियाणि स्युः प्रयोज्यानि वसुन्धरे॥"
इत्येकादशीतत्त्वम्॥
चन्द्रलाञ्छन। इति धरणि ॥ वोल। लोध्र। मनुष्यविशेष। इति मेदिनी॥ स तु चतुर्विधपुरुषान्तर्गतपुरुषविशेष। तस्य लक्षणं यथा,—
"मृदुवचनसुशील कोमलाङ्ग सुकेश।
सकलगुणनिधानः सत्यवादी शशोऽयम् ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

शशक, पुं, (शश+स्वार्थे कन्। शश'। यथा,
"शशक शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चम'।
भक्ष्या पञ्चनखेष्वेते न भक्ष्यास्त्वन्यजातय' ॥"
इति स्मृति ॥

शशधर पु, (शशस्य धर'।) चन्द्र। (यथा, साहित्यदर्पणे। १०।
"इद वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्क शशधर. ॥")
कर्पूर। इत्यमर ॥

शशप्लुतक, क्ली, नखाघात.। इति शब्दमाला ॥

शशबिन्दु पु, विष्णु। राजविशेष। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १।१।२२५।
"रामं दाशरथिञ्चैव शशबिन्दु भगीरथम् ॥")
स तु चित्ररथपुत्त'। इति पुराणम् ॥

शशभृत्, पु, (शश बिभर्त्तीति। भृ+क्विप्।) चन्द्र। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ७३।२५९।
"गृहीतो राजशशभृत् वैद्यासाध्येन यक्ष्मणा॥")

शशभृद्भृत्, पु, (शशभृतं चन्द्र बिभर्त्तीति। भृ+क्विप्। शिव.। यथा,—
"आत्मानं योगनिद्रां च चिन्तयित्वा मनस्विनी।
दक्षिणे स्वशरीरस्य भागार्द्धं शशभृद्भृतः ॥"
इति कालिकापुराणे ४४ अध्याय ॥

शशलोम, [न्] क्ली, (शशस्य लोम।) शशकस्य रोम। तत्पर्य्याय। शशोर्णम् २। इत्यमर.॥ (पु, तन्नामकराजः। यथा, महाभारते। १५।२०।१४।
"शशलोमा स राजासीत् राजन् परमधार्म्मिक ॥")

शशशिम्बिका, स्त्री, जीवन्ती। इति राजनिर्घण्ट'॥

शशस्थली, स्त्री, अन्तर्वेदी। इति त्रिकाण्डशेष॥ सा च गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः। अधुना दोयाव इति नाम्ना ख्यात ॥

शशाङ्क, पु, (शशोऽङ्कश्चिह्नं अङ्क क्रोडे वा यस्य।) चन्द्र'। इति हलायुधः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १८।३९५॥
"स जनैर्ददृशे तत्र शिखरे ज्वलितौषधौ।
शशाङ्क इव पूर्व्वाद्रेरुदयस्थो विदूषक ॥")
कर्पूर'। इति राजनिर्घण्ट.॥

शशाण्डुलि, स्त्री कर्कटीभेद। तत्पर्य्याय। बहुफला २ तण्डुली ३ चैत्रसम्भवा ४ क्षुद्राम्ला ५ लोमशफला ६ धूम्रा ७ वृत्तफला ८। अस्या गुणा।
"शशाण्डुलिस्तिक्तकटुश्च कोमला
कट्वम्लयुक्ता मधुरा कफापहा।
पाके तु साम्ला मधुरा विदाहकृत्
कफे तु शुष्का रुचिकृच्च दीपनी ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

शशाद, पु, (शशमत्तीति। अद+अच्।) श्येनपक्षी। इति राजनिर्घण्ट॥ (इक्ष्वाकुपुत्त्र। यथा, महाभारते। ३।२२१।१।
"इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन् शशादः पृथिवीमिमाम्।
प्राप्त परमधर्म्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत्॥"
अस्य विकुक्षिरिति नाम आसीत्। अयं हि पित्रनुज्ञात श्राद्धार्थं मांसमानेतु वनं गत मृगान् व्यापादयामास। ततोऽतिश्रान्त क्षुत्परीत एकं शशमभक्षत् अतोऽस्य शशाद इति नाम अजायत। एतद्विवरण भागवते। ९।६ अध्याये तथा विष्णुपुराणे ४।२ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥)

शशादन, पु, (शशमत्तीति। अद+ल्यु।) श्येनपक्षी। इत्यमर.॥

शशिकला, स्त्री, पञ्चदशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः। यथा,—
"गुरुनिधनमनु लघुरिह शशिकला।
मलयजतिलकसमुदितशशिकला
व्रजयुवतिलसदलिकगगनगता।
सरसिजनयनहृदयसलिलनिधि
व्यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥

(शशिनः कला । चन्द्रकला । यथा,—
"कमलिनी मलिनी दिवसात्यये
शशिकला विकला चण्डात्यये ।
इति विधिविदधे प्रमदासुखम्
भवति विघ्नतम. क्रमशो जन. ॥"
इत्युद्भटः ॥)

शशिकान्त, क्ली, (शशी कान्तो यस्य ।) कुमुदम् । इति राजनिर्घण्ट. ॥

शशिकान्त, पु, (शशी कान्तो यस्य ।) चन्द्रकान्तमणि । इति राजनिर्घण्ट ॥ यथा, (बृहत्संहितायाम् । ८० । ४ ।
"वैदूर्य्यविपुलकविमलकराजमणिस्फटिकशशिकान्ता. ॥")

शशिध्वज, पु, (शशी ध्वजे यस्य ।) भल्लाटपुरराज । यथा,—
"तत शशिध्वजो राजा युद्धादाहूय पुत्रकान् ।
सुशान्ताया मति बुद्धा रमा प्रादात् स कल्कये॥
विशाखयूपभूपाय रुचिराश्वस्य सयुगम् ।
शशाङ्कश नृपेणापि भल्लाट पुरमाययु ॥"
इति कल्किपुराणे २५ अध्याय ॥

शशिप्रभ, क्ली, (शशिन प्रभेव प्रभा यस्य ।) कुमुदम् । इति शब्दमाला ॥ मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः॥ चन्द्रप्रभायुक्ते,त्रि ॥ (चन्द्रप्रभासदृशे च, त्रि । यथा महाभारते । १ ।८६ ।४।
"तस्या वास समुद्धूत मारुतेन शशिप्रभम् ॥")

शशिप्रभा, स्त्री, (शशिन प्रभा ।) ज्योत्स्ना । इति जटाधर. ॥

शशिभूषण , पु, (शशी भूषण यस्य) शिव । इति शशिशेखरशब्ददर्शनात् ॥

शशिलेखा, स्त्री, चन्द्रकला । गुडूची । वृत्तभेद. । इति मेदिनी ॥ तद्वृत्तस्य लक्षणादि यथा,—
"स्नौ मो यौ चेत भविता सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा।
विच्छेदे ते मुरारे पाण्डुप्रकाशा क्षमाङ्गी
म्लानच्छाय दुकूल न भ्राजते बिभ्रती सा ।
राधाभोदस्य मध्ये लीला यथा चन्द्रलेखा
किन्त्वात्तां त्वा स्मरन्ती धत्ते भृ वजीवयोगम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥

शशिवाटिका, स्त्री, पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्ट ॥

शशिशेखर , पु, (शशी शेखरे यस्य ।) शिव । इति हलायुध ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १ । २२ ।
"तस्या स्तुतिवचो हृष्टस्तामङ्कमधिरोप्य स ।
किन्ते प्रिय करोमीति बभाषे शशिशेखर ॥")
बुद्धभेद । तत्पर्य्याय । हेरम्ब २ हेरुक ३ चक्रसम्बर ४ देव ५ वज्रकपाली ६ निशुम्भी ७ वज्रटीक ८ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शशी, [न्] पु, (शशोऽस्यास्तीति । शश+इनि) चन्द्र । यथा,—
"हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र शशी चन्द्रो हिमद्युति॥"
भरतधृतशब्दार्णव ॥
(यथा च हितोपदेशे ।
"शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धन: परिभूयते ॥")
अर्हद्भक्तविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

शशोर्णं, क्ली, (शशस्य ऊर्णा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शशस्य लोम । इत्यमर ॥

शश्वत्, व्य, (शश+बाहुलकादत् ।) पुन पुन इत्यमर. ॥ (यथा, गीतायाम् । ६ । ३१ ।
"क्षिप्र भवति धर्म्मात्मा शश्वच्छान्ति नियच्छति ॥")

शष, वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) शषति । इति दुर्गादास ॥

शष्कुल , पु, छित्ति । इति शब्दचन्द्रिका ॥ डरकरमचा इति भाषा ॥

शष्कुली, स्त्री, (शष्कुल+गौरादित्वात् ङीष्) तिलतण्डुलमाषमिश्रितयवागूः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्णरन्ध्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यभेद । सौरी । इति हिन्दी भाषा । अस्या गुणा ।
"शष्कुली ग्राहिणी द्दृद्या मधुरा तुवरा स्मृता ।"
इति भावप्रकाश ॥
(पिष्टकविशेष । यथा, महाभारते । १२ । २२८ । ६२ ।
"पायस कृसर मासमपूपानथ शष्कुली ॥")

शष्प, क्ली, (शष हिंसायाम्+"खर्ष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पा ।" उणा० ३ । २८ । इति पत्न निपात्यते ।) बालतृणम् । इत्यमर ॥
(यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।
"गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्प
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥")

शस,उ वधे । इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-पर०-सक० सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, शसित्वा शस्त्वा । इति दुर्गादास ॥

शस, इ ङ आशिषि । आङ्पूर्व्वकोऽयम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक० सेट् ।) इ, आशस्यते । ङ, आशसते । आशीरिष्टाशसनम् । इच्छायामित्यन्य । इति दुर्गादास ॥

शसन, क्ली, (शस+ल्युट् ।) यज्ञार्थपशुहननम् । इति शसनशब्दटीकाया रामाश्रम ॥ (शस्यते हन्यतेऽत्र इत्यधिकरणे ल्युटि हत्यास्थानम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८९ । १४ ।
"मित्रक्रुवो यच्छसने न गाव ।"
"शसने विशसनस्थाने ।"इति तद्भाष्ये सायण)

शस्कुली, स्त्री, पिष्टकविशेष । पुलो पिठा इति भाषा । (यथा, महाभारते । ७ । ६२ । ७ ।
"मोदकान् पूरिकापूपान् खानाधमकशस्कुली ॥")
अस्या गुणा ।
"पर्पटालघवो रुच्या शस्कुल्य कफपित्तला ॥"
काञ्जिकयुक्ततिलशस्कुली त्याज्या यथा,—
"मांसैरिक्षुविकाराद्य काञ्जिकं स्तलशस्कुलीम्
मूलक माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत् ॥"
इति राजवल्लभ ॥*॥
तथा तद्भक्षणप्रायश्चित्त यथा । तथा पायसपूपशस्कुलीकृशरसयावशिग्रु लोहितव्रश्चनिर्य्यासामेध्यप्रभवाणा भक्षणे कामतस्त्र्यहोपवास । अकामतस्तदर्द्धम् । क्षत्रियादीना पादपादहानिः । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥

शस्त, इ र लु स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक० सेट् ।) इ, शस्यते । नमध्यपाठेऽपि नस्य उपधात्वाभावात् लोपाभावे इदनुबन्धो वैदेषूच्चारणभेदार्थं । लु, शस्ति । र, वैदिक । इति दुर्गादास ॥

शस्त, क्ली, (शस+क्त ।) कल्याणम् । इत्यमर ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १० । ४२ ।
"लङ्घयित्वा पुरोधास्तु बहुशस्त नराधिपम् ॥"
शरीरम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शस्त, त्रि, कल्याणयुक्त । स्तुत । इत्यमर ॥ प्रशस्त । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ । २८ । ५ ।
"क्रियायोगेन शस्तेननातिहिंस्रेण नित्यश ॥"
निहत । यथा, महाभारते । ३ । ४० । ३ ।
"शक्राभिषेके सुमहद्वलुर्ज्जलदनिस्वनम् ।
प्रगृह्य दानवा शस्तास्त्वया कृष्णे न च प्रभो ॥")

शस्तक, क्ली, अङ्गुलित्राणम् । यथा,—
"अङ्गुलित्र शस्तकञ्च तथा चाङ्गुष्ठरक्षकम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

शस्तकेशक , त्रि, (शस्ता केशा यस्य कन् । प्रशस्तकेशयुक्त । इति शब्दरत्नावली ॥

शस्त्र , क्ली, (शस्यते हिंस्यते अनेन । "अमिचिमिदिशसिभ्य क्त्र ।" उणा० ४ । १६३ । इति क्त्र । यद्वा, "दाम्नीशसयुयुजेति ।" ३।२।१८२ इति ष्ट्रन् ।) लोहम् । अस्त्रम् । इत्यमर ॥ शस्त्रास्त्रे बहुधा मुक्तैरित्यादिदर्शनात् शस्त्रास्त्रयो कश्चिद्भेदमाह । येन करस्थेन हन्यते तत् शस्त्र खड्गादि । येन क्षिप्तेन हन्यते तदस्त्र काण्डादि । इति तट्टीकाया भरत ॥ तत्पर्य्याय ।
"अस्त्रे शस्त्र प्रहरणमुद्वातो हेतिरायुध ।"
इति शब्दरत्नावली ।
"एकैकमस्त्र शस्त्रञ्च देवैर्मुक्त सहस्रधा ।
चिच्छेद लीलयैवैशो जगता मधुसूदन ॥"
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ३० अध्याय ॥
अस्त्र मन्त्राभिमन्त्रितम् । शस्त्र तदितरत् । इति तट्टीका ॥*॥ राज्ञा शस्त्राचार्य्यो यथा,—
"यन्त्रयुक्ते पाणियुक्ते अयुक्ते युक्तधारिते ।
शस्त्राचार्य्यो नियुद्धेन कुशलश्च विशिष्यते ॥"
तदगारनियुक्तस्य लक्षण यथा,—
"स्थापनाजातितत्त्वज्ञ सतत प्रतिजाग्रता ।
राज्ञ स्यादायुधागारे दक्ष कर्मसु चोद्यत ॥"
इति मात्स्ये १८९ अध्याय ॥
शस्त्रचिकित्सा यथा । "अथातोऽग्रोपहरणीयमध्याय व्याख्यास्याम । त्रिविध कर्म्म । पूर्व्वकर्म्म प्रधानकर्म्म पश्चात्कर्म्मेति । तद्व्याधि प्रत्यपदेक्ष्याम. । अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्म-

प्राधान्यात् शस्त्रकर्म्मैव तावत् पूर्व्वमुपदेक्ष्याम-स्तत्सम्भाराश्च । तच्च शस्त्रकर्माष्टविधम् । तद्यथा । छेद्य भेद्य लेख्य वेध्यमेष्यमाहार्य्य विस्राव्य सीव्यमिति ॥*॥ अतोऽन्यतम कर्म्म चिकिर्षता वैद्येन पूर्व्वमेवोपकल्पयितव्यानि । तद्यथा । यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निशलाकाशृङ्गजलौकालावुजाम्बवौष्ठपिचुप्लोतसूत्रपत्रपट्टमधुघृतवसापयस्तैलतर्पणकाषायालेपनकल्कव्यजनशीतोष्णोदककटाहादीनि परिकर्म्मिणश्च स्निग्धा स्थिरा बलवन्त । तत प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु दध्यक्षतान्नपानरत्नैरग्निं विप्रान् भिषजश्चार्च्चयित्वा कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचन लघु भुक्तवन्त प्राङ्मुखमातुरमुपवेश्य यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्म्मशिरास्नायुसन्ध्यस्थिधमनी परिहरन्ननुलोम शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात् सकृदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च । महत्स्वपि च पाकेषु द्व्यङ्गुल त्र्यङ्गुल वा शस्त्रपदमुक्तम् । तत्रायतो विशाल सम सुविभक्त इति व्रणगुणा । भवन्ति चात्र ।

"आयतश्च विशालश्च सुविभक्तो निराश्रय । प्राप्तकालकृतश्चापि व्रण कर्म्मणि शस्यते ॥
शौर्य्यमाशु क्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू । असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्म्मणि शस्यते ॥"

एकेन वा व्रणेनाशुध्यमाणेनान्तराबुद्ध्यावेक्ष्य अपरान् व्रणान् कुर्य्यात् । भवन्ति चात्र ।

"यतो यतो गति विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च । तत्र तत्र व्रणं कुर्य्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥"

तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षाकुक्षिवङ्क्षणेषु तिर्य्यक्छेद उक्त ॥

"चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् । अर्द्धचन्द्राकृतींश्चापि गुदे मेढ्रे च बुद्धिमान् ॥"

अन्यथा तु शिरास्नायुच्छेदनादतिमात्र वेदना चिराद्व्रणसंरोहो मांसकन्दी प्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदराऽर्शोऽश्मरीभगन्दरमुखरोगेष्वभुक्तवत कर्म्म कुर्व्वीत । तत शस्त्रमवचार्य्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्य समन्तात् परिपीड्याङ्गुल्या व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषायेण प्लोतेनोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पि प्रगाढामौषधयुक्ता वर्त्ति प्रणिदध्यात् । तत कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धा नातिरूक्षा नातिघना कवलिका दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयाद्वेदनारक्षोघ्नैर्धूपैर्धूपयेद्रक्षाभिश्च मन्त्रै रक्षा कुर्व्वीत । ततो गुग्गुल्वगुरुसर्ज्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्लवणनिम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपैर्धूपयेत् । आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समालभेत । उदकुम्भाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षयन् रक्षाकर्म्म कुर्य्यात्तद्वक्ष्याम ॥*॥

"कृत्याना प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च । रक्षाकर्म्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
नागा पिशाचा गन्धर्व्वा पितरो यक्षराक्षसा । अभिद्रवन्ति ये ये त्वा ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा ॥
पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचरा । दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वा ते नमस्कृता ।
पान्तु त्वां मुनयो ब्राह्म्या दिव्या राजर्षयस्तथा । पर्व्वताश्चैव नद्यश्च सर्व्वा सर्व्वेऽपि सागरा ॥
अग्नी रक्षतु ते जिह्वा प्राणान् वायुस्तथैव च । सोमो व्यानमपान ते पर्ज्जन्य परिरक्षतु ॥
उदान विद्युत पान्तु समान स्तनयित्नव । बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मन्ये मति तथा ॥
कामांस्ते पान्तु गन्धर्व्वा सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु । प्रज्ञा ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥
चक्षु सूर्य्यो दिश श्रोत्रे चन्द्रमा पातु ते मन । नक्षत्राणि सदा रूपं छाया पान्तु निशास्तव ॥
रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमाण्योषधयस्तथा । आकाश खानि ते पातु देह तव वसुन्धरा ॥
वैश्वानर शिर पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् । पौरुष पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मान ध्रुवो भ्रुवौ ॥
एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवता । एतास्त्वां सतत पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्व्वताम् ।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्य्यौ च स्वस्ति नारदपर्व्वतौ ॥ स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवा सहेन्द्रगा ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्व्वर्द्धता तव । ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथ ॥"
इति स्वाहा ॥

"तैर्व्वेदात्मकैर्मन्त्रै कृत्या व्याधिविनाशनै । मयैव कृतरक्षस्त्व दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥"*॥

तत कृतरक्षमातुरमागार प्रवेश्याचारिकमादिशेत् । ततस्तृतीयेऽहनि विमुच्यैव बध्नीयाद्व्रणपट्टं न । न चैन त्वरमाणोऽपरेद्युर्मोक्षयेत् । द्वितीयदिवसे परिमोक्षणाद्विग्रथितो व्रणश्चिरादुपसंरोहति तीव्ररुजश्च भवति । अत ऊर्द्ध दोषकालबलादीनवेक्ष्य कषायालेपनबन्धाहाराचारान् विदध्यात् । न चैन त्वरमाण सान्तर्द्दोष रोपयेत् स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरमुत्सङ्ग कृत्वा भूयोऽपि विकरोति । भवन्ति चात्र ।

"तस्मादन्तर्बहिश्चैव सुशुद्ध रोपयेद्व्रणम् । रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्ज्जयेत् ॥
हर्षं क्रोध भयञ्चापि यावदास्थैर्य्यसम्भवात् । मासान् षट् सप्त वा नृणा विधिरेष प्रशस्यते ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् । त्र्यहात् द्व्यहाच्छरद्ग्रीष्मवर्षास्वपि च बुद्धिमान् ॥
अतिपातेषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिम भिषक् । प्रदीप्तागारवच्छीघ्र तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ॥
या वेदना शस्त्रनिपातजाता
तीव्रा शरीर प्रदुनोति जन्तो ।
घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता
कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥"

इति सुश्रुते ५ अध्याय ॥

शस्त्र,पु, (शसत्यनेनेति । शस वधे + "असिचिसिदिशसिभ्य क्त्र ।" उणा० ४।१६३। इति क्त्र । यद्वा, दाम्नीशसयुयुजेति ।" ३।२।१८२। इति ष्ट्रन् ।) खड्ग । यथा,—
"रिष्टि खड्गस्तरवारि शस्त्रो भद्रात्मजश्च स ॥"
इति त्रिकाण्डशेष ॥

शस्त्रक, क्ली, (शस्त्रमेव । स्वार्थे कन् ।) लौहम् । इत्यमर ॥

शस्त्रकोशतरु, पु (शस्त्रस्य खड्गस्य कोश इव तरु ।) मङ्गापिण्डीतरु । इति राजनिर्घण्ट ॥

शस्त्रजीवी, [न्] (शस्त्रेण जीवतीति । जीव + णिनि ।) शस्त्राजीव । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १७ । २४ ।
"रविजन जिते विजिते
गणमुख्या शस्त्रजीविन क्षत्रम् ॥")

शस्त्रधारणजीवक, त्रि, (शस्त्रधारणेन जीवतीति । जीव + ण्वुल् ।) शस्त्राजीव । इति शब्दरत्नावली ॥

शस्त्रपाणि, त्रि, (शस्त्र पाणौ यस्य ।) शस्त्रहस्त । यथा,--
"उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेय शस्त्रपाणिश्च घातक ।
केशाकेशिग्रहीतश्च युगपत् पारदारिक ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

अपि च ।
"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापह । क्षेत्रदारापहारी च षड् ते आततायिन ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेक ॥

शस्त्रभृत्, त्रि शस्त्रधारी । शस्त्र बिभर्त्तीति । भृधातो क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा, रघु । २ । ४० ।
"शस्त्रेण रक्ष्य यदशक्यरक्ष
न तद्यश शस्त्रभृता क्षिणोति ॥")

शस्त्रमार्ज, पु,(शस्त्राणि मार्ष्टीति । मृज + अण् ।) शस्त्रमार्जनकर्त्ता । सिकलगर इति भाषा । तत्पर्य्याय । असिधावक २ इत्यमर ॥ शस्त्रमार्ज्ज ३ असिधाव ४ इति शब्दरत्नावली ॥ शानाजीव ५ भ्रमासक्त ६ । इति हेमचन्द्र ॥

शस्त्रहत, त्रि, (शस्त्रेण हत ।) शस्त्राघातेन मृत । तस्याशौचादि यथा । व्याघ्र ।
"क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौच भवेद्विधा । आसप्ताहात् त्रिरात्र स्यात् दशरात्रमत परम् ॥
शस्त्राघाते त्र्यहादूर्द्ध यदि कश्चित प्रमीयते । अशौच प्राकृत तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यश ॥"

अत्र शस्त्रघातपद क्षतेतरशस्त्रघातपर पारिभाषिकशस्त्रघातपरमपि । यथा, देवीपुराणे ।
"पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु दंष्ट्रिशृङ्गिनखैर्हता । पतनानशनप्रायैर्वज्राग्निविषबन्धनै ।
मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहता स्मृता ॥"

अन्यथा क्षत विना पतनादिभिर्विलम्बमृताना द्विनग्रहणे अनध्यवसाय स्यात् । न च शास्त्रीयव्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव युक्तत्वमिति वाच्यं यत्र पारिभाषिकापारिभाषिकौ-

शस्त्रघातग्रहणवदत्रापि तथायुक्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः ॥*॥
"क्रोधात् प्राय विष वह्निं शस्त्रमुद्बन्धन जलम्।
गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
प ततानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चय ॥
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्य्यं श्राद्धादिक क्वचित्
एतानि पतितानाञ्च य करोति विमोहित ।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥"*॥
तदिदन्न मरीचि ।
"विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्द्दश्या क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

शस्त्रहतचतुर्द्दशी, स्त्री, (शस्त्रहताना चतुर्द्दशी । युद्धादिहताना श्राद्धादिकर्म्मणि प्रशस्ततयास्यास्तथात्वम् ।) गौणाश्विनकृष्णाचतुर्द्दशी । गौणकार्त्तिककृष्णाचतुर्द्दशी च । यथा, लिङ्गपुरानम् ।
"दीपमाला तथा कृष्णाचतुर्द्दश्या शिवाग्रत ।
चतुष्पथे च नद्याञ्च चत्वरेषु गृहेषु च ।
एकविंशकुलोपेतो वसेच्छिवपुरे नर ॥"
अत्र शस्त्रहतानामुल्कादान अन्येषान्तु दर्शे । इति सवत्सरकौमुदी ॥*॥ अन्यच्च । अथ शस्त्रहतचतुर्द्दशी तत्र विष्णु । युद्धहताना श्राद्धकर्म्मणि चतुर्द्दशी प्रशस्ता । युद्धहतानामेवेति न नियमार्थमिदम् । ब्रह्मपुराणे ।
"प्रायोऽनशनशस्त्राग्निविषाद्युद्बन्धिनान्तथा ।
चतुर्द्दश्यान्तु कर्त्तव्य तृप्त्यर्थमिति निश्चय ॥"
प्राया महापथगमनम् । वायुपुराणे ।
"युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषान्तु दापयेत् ।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेषा दद्याच्चतुर्द्दशीम् ॥"
युवान एव पित्रादयो मृता इत्यथ । मरीचि ।
"विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्द्दश्या क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता॥
ब्राह्मणकृतघातोऽस्यास्तीति ब्राह्मणघाती ये च वैब्राह्मणैर्हता इति ब्रह्मपुराणवचनात् । न तु कृतब्राह्मणघातः तस्य पतितत्वात् अन्येषामशस्त्रादिहतानाम् । एतच्च शस्त्रहतश्राद्ध विष्ण्वादिभिः सामान्यप्रकरणलिखनात् सकलकृष्णपक्षसाधारण्य पित्रादीनामेव पार्व्वणविधिप्रकरणात् पार्व्वणविधिना कार्य्यम् ।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रय कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा मृताहनि ॥"
इति शङ्खवचनाच्च ॥*॥
नन अन्येषान्तु विगर्हिता इति श्रवणात् । कथ त्रैपुरुषिकपार्व्वणविधि । न यस्य पुरुषास्त्रय एव शस्त्रहतास्तस्य त्रैपुरुषिकविधिरुपपद्यते । एव यस्य द्वौ शस्त्रहतावेको वा तेनापि द्विपुरुषिकैकपुरुषिक पार्व्वण कर्त्तव्यम् । यथा, मनु ।
"पिता यस्य तु हत्त स्यात् जीवेच्चापि पितामह ।
पितुः सनामसङ्कीर्त्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥"
तथा हारीत: ।
"पितामहेऽपि जीवे वै पितर्य्येव समापयेत् ॥"
नन्वेकोद्दिष्टमेव श्रूयते । यथा शङ्ख ।
"सपिण्डीकरणादूर्द्धमृते कृष्णचतुर्द्दशीम् ।
प्रतिसवत्सरादन्यदेकोद्दिष्ट न कारयेत् ॥"
यम
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध यत् पितृभ्य. प्रदीयते ।
एकोद्दिष्टविधानेन तत् कार्य्य शस्त्रघातिने ॥"
भविष्यपुराणे ।
"समत्वमागतस्यापि पितु शस्त्रहतस्य च ।
चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्ट न पार्व्वणम् ॥
चतुर्द्दश्यान्तु यच्छ्राद्ध सपिण्डीकरणे कृते ।
एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्य्यं शस्त्रघातिने ॥"*॥
उच्यते । एषा वचनानाममूलकत्वात् समूलत्वेऽपि पार्व्वणाशक्तविषयाण्येतानि विष्ण्वादिवचनेषु पार्व्वणावगते । भ्रात्रादीनान्तु शस्त्रहतानामेकोद्दिष्टविधिना कार्य्यम् ।
"अपुत्त्रा ये मृता: केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।
तेषामपि च देय स्यादेकोद्दिष्ट न पार्व्वणम् ॥
इत्यापस्तम्बवचनेन पार्व्वणनिषेधात् । तच्च न सकलकृष्णपक्षसाधारणं विष्ण्वादिवचनेषु श्राद्धशब्दस्य पार्व्वणपरत्वोक्तेः । किन्त्वाश्विनमासीयकृष्णपक्षविषयम् । ब्रह्मपुराणे प्रायोऽनशनेत्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारण श्राद्धमभिधाय आश्विने । तर्पणीयाश्चतुर्द्दश्या लुप्तपिण्डोदकक्रिया । इति यत् पुनरभिधान तच्छस्त्रहतभ्रात्रादिविषय अतएव तत्रैवामावास्यायां पितर पूज्या नान्दीमुखा अपीति वृद्धप्रपितामहादीनामपि श्राद्ध दर्शितम् । इयञ्च चतुर्द्दश्यामशस्त्रहतश्राद्धनिन्दा आश्विनमासीयपक्षश्राद्धादिकल्पव्यतिरिक्तसामान्यकृष्णपक्षविहितश्राद्धकाम्यश्राद्धविषया प्रकरणभेदेन श्राद्धकर्म्मभेदात् सामान्यविशेषन्यायात् इतरथा चतुर्द्दश्या सक्रान्तिश्राद्धेऽशस्त्रहतनिन्दा स्यात् । अतएव कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्जयित्वा चतुर्द्दशीमिति मनुवचनेऽपि चतुर्द्दशीवर्ज्जन पक्षश्राद्धादिव्यतिरिक्तश्राद्धविषयम् ॥ * ॥ ननु शस्त्रादिहताना श्राद्धनिषेध श्रूयते । तथा छागलेय ।
"शस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपै ।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषा न कारयेत् ॥"
सत्य बुद्धिपूर्व्वहतानामेव । प्रमादमृतानान्तु श्राद्धादिकमाहाङ्गिरा ।
"अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभि ।
अशौच तस्य कर्त्तव्य कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥"
अबुद्धिपूर्व्वमपि शृङ्ग्यादिभि क्रीडां कुर्वता मृताना न कर्त्तव्यम् । यथा, ब्रह्मपुराणम् ।
"शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जले. ।
आदरात् परिहर्त्तव्य. कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु य ॥"
परिहर्त्तव्य श्राद्धादौ शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्व्वमृतानामपि कर्त्तव्यम् । यथाह वृद्धगार्ग्य ।
"वृद्ध: शौचस्मृतेर्लुप्त. प्रत्याख्यातभिषक्क्रिय: ।
आत्मान घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभि ॥
तस्य त्रिरात्रमशौच द्वितीये त्वस्थिसञ्चय ।
तृतीये तूदक कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते ॥"
एव क्रीडाव्यतिरेकेणाबुद्धिपूर्व्व मृता शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्व्वकमृता अपि श्राद्धार्हा कथ लुप्तपिण्डोदकत्वमिति चेत् गौणमिति ब्रूम । बुद्धिपूर्व्व पिण्डोदकक्रियालोपादिति । इति श्राद्धविवेक ॥

शस्त्रहस्त, पु, शस्त्र हस्ते यस्य स । इति शस्त्रपाणिशब्ददर्शनात् ॥

शस्त्राजीव, त्रि, (शस्त्रेण आजीवतीति । आ+जीव+अच् ।) असिजीवी । तत्पर्य्याय । काण्डपृष्ठ २ आयुधीय ३ आयुधिक ४ । इत्यमर ॥ काण्डस्पृष्ट. ५ । इति तट्टीका ॥ काण्डपृष्ट ६ शस्त्रधारणजीवक ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

शस्त्राभ्यास, पु, (शस्त्राणा अभ्यास ।) अस्त्रशिक्षा । तत्पर्य्याय । खुरली २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शस्त्रायसं, क्ली, (शस्त्रार्थं यदायसम् ।) लोहम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

शस्त्री, स्त्री, (शस्+ष्ट्रन् । स्त्रियां ङीप् ।) छुरिका । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ।४।४४।
"शस्त्रीश्यामैरशुभिराशुद्रुतमम्भश्छायामृच्छति नीली सलिलस्य ॥")

शस्त्री, [न्] त्रि, शस्त्रविशिष्ट । अस्त्रधारी । शस्त्रशब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ७ । ३७ ।
"आप्तशस्त्र्यनुगत प्रविशेच्च
सङ्कटेषु गहनेषु न तिष्ठेत् ॥")

शस्त्रं, क्ली, बालतृणम् । इत्यमरटीकाया भरत ॥ प्रतिभाहानि । इति जटाधर ॥

शस्य, क्ली, (शस+"तकिशसिचतियतीति ।" ३।१।९७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) वृक्षादिनिष्पन्नम् । तत्पर्य्याय । फलम् २ । इत्यमर ॥ वृक्षाणां लतादीनाञ्च फल निष्पन्नत्वमाम्रत आम्रादिक शस्य सस्यपदवाच्य इत्यन्वय । फलति निष्पद्यते फल फलनिष्पत्तौ पचादित्वादच् । सस्ति स्वपिति सस्य सस लुर स्वप्ने कृत्योरिति य सस्य द्विदन्त्यम् । शास्यकविकथानुबन्ध इव नीरसस्समनोहरो देश इति नलदमन्तीश्लेषात् ।
"असन सौसक सस्य शस्त साला च साध्वसम् ॥"
इत्यूष्मविवेकाच्च ॥ तालव्यादिदन्त्यान्तश्च तथा हि शनुस हिसास्तुत्योरित्यस्मात् कृत्य कृलेति क्वापि यत् शस्य तत् क्रियावाच्येऽपि फलेऽपि दृश्यते । तालव्या अपि दन्त्याश्च शस्यशूकरपाशव इत्यूष्मभेद । इति तट्टीकायां भरत ॥*॥ क्षेत्रस्थधान्यादि । यथा,—
"अस्य क्षेत्रगत प्राहु सतुष धान्यमुच्यते ।

श्राम वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतम् ॥"
इति स्मृतिः ॥
ग्राम्यशस्यानि यथा,—
"व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाश्चाणवस्तिलाः ।
प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः ॥"
उदाराः दीर्घशालयः ।
"माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ।
आढक्यश्चणकाश्चैव शाणाः सप्तदश स्मृताः ॥
इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयो मुने ॥"
ग्राम्यारण्यशस्यानि यथा,—
"ओषध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश ।
व्रीहयश्च यवा माषा गोधूमाश्चाणवस्तिलाः ॥
प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमास्तु कुलत्थकाः ।
श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ॥
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तथा मर्कटका मुने ।
ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्द्दश ॥"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्यायः ॥*॥
नवशस्यसम्भोगनक्षत्राणि यथा,—
"अनुराधा मृगशिरो रेवती चोत्तरात्रयम् ।
हस्ता चित्रा मघा पुष्या श्रवणा च पुनर्व्वसुः ॥
रोहिणी नवशस्यादिनवद्रव्याशनादिषु ।
प्रशस्तं नवपीठादिसम्भोगं शङ्खविद्वदेत् ॥"*॥
नवशस्यश्राद्धादिकालो यथा,—
"शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥"
इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवशस्येष्टेः ।
"श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः ।
प्रागयज्ञं युज्यतेऽवश्यं न त्वत्राग्रयणात्ययः ॥"
इति कालान्तरदर्शनात् श्राद्धेऽपि तथा ।
आग्रयणं नवशस्येष्टिः ।
"वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः ।
अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥
धनुषि यत् कृतं श्राद्धं मृगनेत्रासु रात्रिषु ।
पितरस्तत्र गृह्णन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षिणः ॥"
अपरे कृष्णपक्षे ।
"पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्‌बुधः ।
भवेत् जन्मान्तरे रोगी पितॄणां नोपतिष्ठते ॥
यद्यपि व्रीहिपाके च यवपाके च पार्थिव ।
न तावाद्यो महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरवचने श्राद्धं प्रति व्रीहियव-पाकयोर्निमित्तत्वं प्रतीयते । तथापि नवोदके नवान्ने च इति शातातपवचने पूर्व्वोक्तबहुपु वचनेषु च नवान्नस्य श्रुतेर्नवान्नत्वेनैवोभयसाधारणं निमित्तं लाघवात् । अभिलापवाक्ये नवान्नागमनिमित्तमिति नियोज्यम् । न तु यवान्नागमादि । वृश्चिके शुक्लपक्षे च इति तु धनुरादि-पर्य्युदस्तेतरगौणकालमध्ये वृश्चिकस्य प्राशस्त्यमात्रार्थं न तु श्राद्धान्तरार्थमिति । इति मलमासतत्त्वम् ॥ अन्यत् नवान्नशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शस्यध्वंसी, [न्] पुं, (शस्यानि ध्वंसयतीति । ध्वंस + णिनिः ।) तुन्नवृक्षः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ शस्यनाशके, त्रि ॥

शस्यमञ्जरी स्त्री,(शस्यस्य मञ्जरी ।) अभिनव-निर्गतधान्यादिशीर्षकम् । शीष इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कणिशम् २ । इत्यमरः ॥ कणिशः ३ कणिषः ४ । इति तट्टीका ॥
शस्यशूकं, क्ली, (शस्यस्य शूकम् ।) शस्यस्य तीक्ष्णाग्रम् । शुङा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । किंशारुः २ । इत्यमरः ॥
शस्यसम्बरः, पुं सालवृक्षः । इत्यमरः ॥
शस्यात्, त्रि, शस्यभक्षकः । शस्य अत्ति इत्यर्थे अदधातोः कर्त्तरि क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
शस्यारुः, पुं, क्षुद्रशमीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
शांशपः,पुं, शिंशपाया विकारश्चमसः । शिंशपा-शब्दादण्प्रत्यये इकारस्य आङादेशेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शांशपायनः, पुं, मुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १८ ।
"काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः शांश-पायनः ॥")
शाकं, क्ली,पुं, (शक्यते भोक्तुमिति । शक + घञ् ।) पत्रपुष्पादि । साग इति हिन्दीभाषा । तत्-पर्य्यायः । हरितकम् २ शिग्रुः ३ । इत्यमरः ॥ सिग्रुः ४ । इति तट्टीका ॥ हारितकम् ५ इति शब्दरत्नावली ॥ अथ शाकवर्गः । तत्र शाक-निरूपणम् ।
"पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
शाकं षड्‌विधमुद्दिष्टं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥"
अथ शाकानां गुणाः ।
"प्रायः शाकानि सर्व्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च
रूक्षाणि बहुवर्च्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च ॥
शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं
वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् ।
प्रज्ञाक्षयञ्च कुरुते पलितञ्च नूनं
हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
शाकेषु सर्व्वं निवसन्ति रोगाः
सहेतवो देहविनाशनाय ।
तस्माद्‌बुधः शाकविवर्ज्जनञ्च
कुर्य्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अपि च ।
"सर्व्वशाकमचाक्षुष्यमलङ्घ्यमसैथुनम् ।
ऋते पटोलवास्तूककाकमाचीपुनर्नवाः ॥"
इति राजवल्लभः ॥
शाकः, पुं, वृक्षविशेषः । सेगोन् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शाकवृक्षः २ शाकाख्यः ३ खर-पत्रः ४ अर्ज्जुनोपमः ५ । इति रत्नमाला ॥ क्रकचपत्रः ६ शरपत्रः ७ अतिपत्रः ८ अहि-रुहः ९ श्रेष्ठकाष्ठः १० स्थिरसारः ११ गृह-द्रुमः १२ । अस्य गुणाः । सारकत्वम् । पित्त-दाहश्रमापहत्वञ्च । अस्य वल्कलगुणाः । कफ-नाशित्वम् । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषाय-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ शक्तिः । इति मेदिनी ॥ शिरीषवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ नृपभेदः । इति विश्वः ॥ द्वीपविशेषः । तस्य विवरणं यथा,—
सूत उवाच ।
"शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम् ।
कथ्यमानं निबोधध्वं शाकद्वीपं द्विजोत्तमाः ॥
जम्बुद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः ।
विस्ताराद्द्विगुणश्चापि परिणाहः समन्ततः ॥
तेनावृतः समुद्रोऽयं द्वीपेन लवणोदधिः ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः ॥
कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुतेष्विह ।
तत्रापि पर्व्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः ॥
शाकद्वीपादिद्वीपेषु सप्त सप्त नगास्त्रिषु ।
ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टा वर्षपर्व्वताः ॥
रत्नाकराद्रिनामानः शोभावन्तो महाचिताः ।
समाचिताः प्रतिदिशं द्वीपविस्तारमानतः ॥
उभयत्रावगाढाश्च लवणक्षीरसागरौ ।
शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिव्यान् महाचलान् ॥
देवर्षिगन्धर्व्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते ।
प्रागायतः स सौवर्ण उदयो नाम पर्व्वतः ॥
तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्ति च यान्ति च ।
तस्यापरेण सुमहान् जलधारो महागिरिः ॥
सैव चन्द्रः समाख्यातः सर्व्वौषधिसमन्वितः ।
तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ॥
नारदो नाम सैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः ।
तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्व्वं नारदपर्व्वतौ ॥
तस्यापरेण सुमहान् श्यामो नाम महागिरिः ।
यत्र श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्व्वमिमाः किल ॥
स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामः पर्व्वतसत्तमः ।
शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः ॥
रत्नज्वालान्तरमयः शाल्मलश्चान्तरालकृत् ।
तस्यापरेण रजतो महानस्तो गिरिः स्मृतः ॥
सैव सोमक इत्युक्तो देवैर्यत्रामृतं पुरा ।
सम्भृतञ्च हृतञ्चैव मातुरर्थे गरुत्मता ॥
तस्यापरे चाम्बिकेयः सुमनाश्चैव स स्मृतः ।
हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निसूदितः ॥
आम्बिकेयात् परो रम्यः सर्व्वौषधिसमन्वितः ।
विभ्राजस्तु समाख्यातः स्फाटिकः स महा-
गिरिः ॥
यस्माद्विभ्राजते नित्यं विभ्राजस्तेन स स्मृतः ।
सैवेह केशवेत्युक्तो यतो वायुः प्रवायति ॥
तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि पर्व्वतानां द्विजोत्तमाः ।
शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्व्वशः ॥
द्विनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा ।
उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम् ॥
नाम्ना शान्तभयन्नाम वर्षं तत् प्रथमं स्मृतम् ।
द्वितीये जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम् ॥
तदेव शैशिरं नाम वर्षं सपरिकीर्त्तितम् ।
रैवतस्य तु कौमारं तथैव च सुखोदयम् ।
श्यामपर्व्वतवर्षन्तु मणीचकमिति स्मृतम् ।
आनन्दकमिति प्रोक्तं तदेव मुनिभिः शुभम् ।

सोमकस्य शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्तरम् ॥
तदेव शिवमित्युक्तं वर्षं सोमकसञ्ज्ञितम् ।
आम्बिकेयस्य मेदाकि चेमकञ्चैव तत् स्मृतम् ॥
सेतुपर्वतकस्यापि महाद्रुममिति स्मृतम् ।
तदेव ध्रुवमित्युक्तं वर्षं विभ्राजसञ्ज्ञितम् ॥
द्वीपस्य परिणाहञ्च ह्रस्वदीर्घत्वमेव च ।
जम्बुद्वीपेन सङ्ख्यातस्तस्य मध्ये वनस्पतिः ॥
शाको नाम महावृक्षस्तस्य प्रजा महानुगाः ।
एतेषु देवगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥
विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः ॥
तेषु नद्यस्तु वै सप्त प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
द्विनाम्नश्चैव ताः सर्व्वा गङ्गा सप्तविधा स्मृता ॥
प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा ।
अनुतप्ता च नाम्नैषा नदी सम्परिकीर्त्तिता ॥
सुकुमारी तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती ।
नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता ॥
शिवलोका चतुर्थी स्यात् त्रिविधा च पुनः स्मृता ।
इक्षुश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कुहूः ॥
धेनुका च स्मृता चैव षष्ठी सम्परिकीर्त्तिता ।
सुकृता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्त्तिता ॥
एताः सप्त महाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः ।
पावयन्ति जनं सर्व्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ॥
अभिगच्छन्ति ताश्चान्या नदीर्नद्यः सरांसि च ।
बहूदकपरिस्रावा यतो वर्षति वासवः ॥
आसान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
न शक्यं परिसङ्ख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ॥
ताः पिबन्ति महाहृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
ये ते शान्तभया प्रोक्ताः प्रमोदाश्च ते शिवाः ॥
आनन्दाश्च सुखाश्चैव क्षमकाश्च ध्रुवैः सह ।
वर्णाश्रमाचारयुक्ता देशास्ते सप्त विश्रुताः ॥
अरोगा बलिनश्चैव सर्व्वे मरणवर्ज्जिताः ।
अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तथैवोत्सर्पिणी पुनः ॥
न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित् ।
त्रेतायुगसमः कालस्तथा तत्र प्रवर्त्तते ॥
शाकद्वीपादिषु ज्ञेयं पञ्चस्वेतेषु सर्व्वशः ।
देशस्य तु विचारेण कालः स्वाभाविकः स्मृतः ॥
न तेषु सङ्करः कश्चिद्वर्णाश्रमकृतः क्वचित् ।
धर्म्मस्याव्यभिचारेण एकान्तसुखिताः प्रजाः ॥
न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्यासूया भयं तथा ।
विपर्य्ययो न तेष्वस्ति तद्वै स्वाभाविकं स्मृतम् ॥
कालो न चैव तेष्वस्ति न दण्डो न च दाण्डिकः ।
स्वधर्म्मेण च धर्म्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम् ॥"

इति मात्स्ये १०२ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च । एवं परस्तात् क्षीरोदात् परितः उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनयामः समानेन दधिमण्डोदेन परीतः । यस्मिन् हि शाको नाम महीरुहः स्वक्षेत्रव्यपदेशकः । यस्य हि महासुरभिगन्धस्तद्द्वीपमनुवासयति । तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः । सोऽपि विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्त्रनामानि तेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजववेपमानधूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वाधारसञ्ज्ञान् निधाप्याधिपतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश । एतेषां वर्षमर्य्यादा गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव । ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेशरः सहस्रस्रोता देवपालो महानस इति । अनघा आयुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रश्रुतिर्निजधृतिरिति । तद्वर्षपुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्तं वाय्वात्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना यजन्ते । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २० अध्यायः ॥ * ॥ युधिष्ठिरविक्रमादित्यशालिवाहनादिशकनृपतीनामतीताब्दः । तस्य प्रमाणं दिनपञ्जिकायां द्रष्टव्यम् ॥ (शक्तिः । कर्म्म । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । ४ ।

'शचीवतस्ते पुरुशाक शाका
गवामिव स्रुतयः सञ्चरणीः ॥"

"हे पुरुशाक बहुकर्म्मन्निन्द्र शचीवतः प्रज्ञावतस्ते त्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्म्माणि वा ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥ समर्थे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३० । १० ।

"सन्ता इन्द्रो असृजदस्य शाकै-
र्यदी सोमासः सुषुता अमन्दन् ॥"

"शाकैः शक्तैर्मरुद्भिः सह ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शाकचुक्रिका, स्त्री, चिञ्चा । इति राजनिर्घण्टः ।

शाकट, त्रि, (शकट + अण् ।) शकटस्येदम् । शकटवोढा । इति मेदिनी ॥

शाकट पुं, श्लेष्मान्तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शकटं वहतीति । शकट + "शकटादण् ।" ४ । ४ । ८० । इत्यण् ।) युगादिवोढा । तत्पर्य्यायः । युग्यः २ प्रासङ्ग्यः ३ । इत्यमरः ॥

शाकटाख्य, पुं, (शाकट इति आख्या यस्य ।) धववृक्षः । इति रत्नमाला ॥

शाकटायन, पुं, (शकटस्यापत्यं पुमान् । शकट + "नडादिभ्यः फक् ।" ४।१।९९। इति फक् ।) अष्टशाब्दिकान्तर्गतशाब्दिकविशेषः । यथा,—

"इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना पिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥"

इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अयन्तु नाममात्रं धातुनिष्पन्नमाह । यथा, कातन्त्रे कृत्सु उणादयो भूतेऽपि इत्यत्र त्रिलोचनः ।

"नाम च धातुजमाह निरुक्ते
व्याकरणे शकटस्य च तोकः ।
यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं
प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥")

शाकटिक, त्रि, शकटगामी । शकटेन गच्छतीत्यर्थे ठक्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १०।४।

"रोहिण्यां कोशलमद्र-
काशिपाञ्चालशाकटिकाः ॥")

शाकटीन, पुं, विंशतितुलापरिमाणम् । तत्पर्य्यायः । भारः २ आचितः ३ शाकटः ४ शलाटः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

शाकतरु, पुं, (शाकाख्यस्तरुः ।) शाकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ सागौन इति हिन्दी भाषा ॥

शाकपत्र, पुं, शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकवालेय, पुं, ब्रह्मयष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥

शाकम्भरी, स्त्री, (शाकेन बिभर्त्ति । भृ + खश् ङीष् ।) दुर्गा । यथा,—

'ततोऽहमखिलं लोकमात्मदेहसमुद्भवैः ।
भरिष्यामि सुराः शाकैरावृष्टेः प्राणधारकैः ॥
शाकम्भरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि ।
तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे नारायणीस्तुतिः ॥

अपि च ।

"भूयः सुरास्तिष्ययुगे निराशना-
न्निरीक्ष्य मारीचगृहे समाश्रिता ।
लोकान् भरिष्यामि तनूजशाकै-
स्तदा भविष्यामि शाकम्भरीति ॥"

इति वामने ५३ अध्यायः ॥

नगरविशेषः । शाम्भरीति ख्यातः । इति केचित् ॥

शाकम्भरीय, क्ली, आजमेराख्यदेशान्तर्गतशाम्भरनगरीयजलाशयविशेषोद्भवलवणम् । शाम्भरि इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायगुणा यथा,—

"शाकम्भरीयं कथितं गडाख्यं रोमकं तथा ।
गडाख्यं लघु वातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तलम् ।
तीक्ष्णं व्यवायि सूक्ष्मञ्चाभिष्यन्दि कटुपाकि च ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

शाकयोग्यः, पुं, (शाकस्य योग्यः ।) धान्यकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकराज, पुं, (शाकानां राजा निर्दोषत्वात् । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५।४।९१। इति टच् ।) वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकल, } पुं, शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा ।
शाकलक, } "शाकलाद्वा ।" ४ । ३ । १२८ । इति अण् । परम्परासम्बन्धोऽङ्कः । इति सिद्धान्तकौमुदी (द्वीपविशेषः । यथा, महाभारते । २।२६।६ ।

"शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये नृपाः ।
अर्ज्जुनस्य च सैन्यैस्तैर्विग्रहस्तुमुलोऽभवत् ॥")

शाकलिक, त्रि, शकलसम्बन्धी । ("शकलकर्द्दमाभ्यामुपसङ्ख्यानम् ।" ४ । २ । २ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शाकलिकं कार्द्दमिकम् । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः ।) शाकलम् । कार्द्दमम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शाकविल्वः, पुं, (शाके विल्व इव ।) वार्त्ताकुः इति जटाधरः ॥

शाकविल्वक, पुं, (शाकविल्व + स्वार्थे कन् ।) वार्त्ताकुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शाकवीर, पु, (शाकेषु वीरः ।) वास्तूकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जीवशाक । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकवृक्ष, पु, (शाकाख्यो वृक्षः ।) तरुविशेषः । इति रत्नमाला ॥ सेगोन इति भाषा । अस्य पर्य्यायगुणौ शाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

शाकशाकट, क्ली, (शाकानां भवनं क्षेत्रम् । शाक+"भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ ।" इति शाकट ।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शाकशाकिन, क्ली, (शाकानां भवनं क्षेत्रम् । शाक+शाकिन ।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शाकश्रेष्ठ, पु, (शाकेषु श्रेष्ठः ।) वास्तूकशाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शाकश्रेष्ठा, स्त्री, (शाकेषु श्रेष्ठा ।) जीवन्ती । डोडीक्षुप । वार्त्ताकु । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाका, स्त्री, हरीतकी । इति केचित् ॥

शाकाख्य, क्ली, (शाक इति आख्या यस्य ।) पत्रपुष्पादि । इत्यमरः ॥
"व्यञ्जनयोग्यं पत्रपुष्पादि शाकपदवाच्यम् । आदिना फलमूलादिग्रहः । यदुक्तम् ।
"मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् ।
त्वक् पुष्पं कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम् ॥"
तत्र मूलं मूलकादेः । पत्रं पटोलादेः । करीरं वंशाङ्कुरादि । अग्रं वेत्रादेः । फलं कुष्माण्डादेः काण्डं उत्पलादिनाडी । अधिरूढं तालास्थिमज्जा । अधिरूढोऽङ्कुर इति केचित् । त्वक् मातुलुङ्गादेः । पुष्पं कोविदारादेः । कवकं छत्रिका । शक्यते भोक्तुमनेनेति शाकम् । अशक्तिसामर्थ्यं तनूकरोति शां तनूकरणे बाहुलकात् शाकमित्यन्ये ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥

शाकाख्य, पु, (शाक इति आख्या यस्य ।) शाकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ अस्य पर्य्यायगुणौ शाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

शाकाङ्ग, क्ली, (शाकस्य अङ्गमिव ।) मरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकाम्ल, क्ली, (शाके अम्लो यस्य ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकाम्लभेदन, क्ली, (शाकाम्लं भेदनञ्च ।) चुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकालाबु, स्त्री, राजालाबु । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकाष्टका, स्त्री, (शाका अष्टौ प्रदेया यत्र ।) शाकोपकरणकश्राद्धार्हाष्टमी । सा च गौणफाल्गुनकृष्णाष्टमी । तद्विवरणं मासाष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शाकिनी, स्त्री, शाकोऽस्त्यस्येति । शाक+इनि । शाकयुक्ता भूमिः । यथा,—
"शकटं शाकिनी गावो जालमस्पन्दनं वनम् ।
अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥"
शकटो धान्यादिवहनद्वारेणोपजीव्यः ।
"पत्रं पुष्पं फलं वान्दं नालं ससेदजं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥"
इति वैद्योक्तशाकयोगात् शाकिनीरुट्ट्वाटिका शाकाद्याहरणेन । गावो दुग्धादिना । जालं मत्स्याद्याहरणेन । अस्पन्दनं स्वस्थानादत्यागः कर्षणादिलाभेन । व्ययाधिक्यनिवृत्त्या च । वनं फलपुष्पाद्याहरणेन । अनूपं बहूदकदेशः सशृगालशालूकाद्याहरणेन । पर्वतो गैरिकमृदाद्याहरणेन । राजा भैक्षादिना । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ ॥ दुर्गाया अनुचरीविशेषः । यथा,—
"डाकिनी योगिनी चैव खेचरी शाकिनी तथा
दिक्षु पूज्या इमा देव्यः सुसिद्धा फलदायिका ॥"
इति कात्यायनीकल्पः ॥
"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
ततः परशिवो देवि षट्शिवाः परिकीर्त्तिताः ॥
मूलाधारे तु ब्रह्माणं डाकिनीसहितं न्यसेत् ।
सर्व्वत्र लशवरीमुक्ता वादिसान्तं सबिन्दुकम् ॥
स्वाधिष्ठानाख्यचक्रे तु सविष्णु राकिणी तथा ।
वादिलान्तं प्रविन्यस्य नाभौ तु मणिपूरके ॥
डादिफान्तार्णसहितं रुद्रञ्च लाकिनी तथा ।
अनाहते कादिटान्तं ईश्वरं काकिनी तथा ॥
विशुद्धाख्ये महाचक्रे षोडशस्वरसयुतम् ।
सदाशिवं शाकिनीन्तु विन्यसेत् पूर्ववत्ततः ॥
आज्ञाचक्रे तु देवेशि ह-क्ष-वर्णसमन्वितम् ।
परं शिवं ब्रह्मरूपं हाकिनीसहितं न्यसेत् ॥"
इति तारान्यासभेदः । इति तन्त्रसारः ॥

शाकुण, त्रि, परोत्तापी । इति शब्दमाला ॥

शाकुन, पु, (शकुनमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । शकुन+अण् ।) पशुपक्ष्यादिरूपशकुनद्वारा मनुष्यशुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः । तस्येमौ श्लोकौ ।
"शुभाशुभज्ञानविनिर्णयाय
हेतुर्नृणां यः शकुनः स उक्तः ।
गतिं स्वरालोकनभावचेष्टा
सकीर्त्तयामो द्विपदादिकानाम् ॥
लोकोऽमुना शाकुनसञ्ज्ञकेन
ज्ञानेन विज्ञातसमस्तकार्य्यः ।
नापायकूपे पतति प्रसर्पन्
शास्त्रं हि दिव्या दृगतीन्द्रियेषु ॥"
इति वसन्तराजशाकुने १ सर्गः ॥
(शकुनस्यायमिति । शकुन+"तस्येदम् ।" ४।३।१२० । इति अण् । पक्षिसम्बन्धी । यथा, मनुः । ३।२६८ ।
"द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥")

शाकुनिक, पु, (शाकुनान् हन्तीति । शकुन+"पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४।४।३५ । इति ठक् ।) पक्षिहन्ता । पाखिमारा इति चिडिमार इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । जीवान्तक २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ८।२६० ।
"व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान्
...॥")

शाकुनेय, पु, (शकुनेरपत्यम् । शकुनि+"शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४।१।१२३ । इति ढक् ।) क्षुद्रउलूकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शकुनीपुत्त्रो वृकासुरः । यथा भागवते । १० । ८८ । २८ ।
"शाकुनेय भवान् व्यक्तं श्रान्तः किं दूरमागतः ।
क्षणं विश्राम्यतां पुंस आत्मायं सर्व्वकामधुक् ॥"
शकुनसम्बन्धिनि, त्रि ॥

शाकुन्तलेय, पु, (शकुन्तलाया अपत्यमिति । शकुन्तला+"स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४।१।१२० । इति ढक् ।) भरतराजः । इति जटाधरः ॥ शकुन्तलासम्बन्धिनि, त्रि ॥

शाकुलिक, त्रि, शकुलान् हन्ति यः । शकुलशब्दात् "पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४।४।३५ । इति ठक्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शाक्कर, पु, (शक्कर एव । स्वार्थे अण् ।) अनड्वान् । इति हेमचन्द्रः ॥

शाक्त, त्रि, शक्तिर्देवता अस्य । (शक्ति+"साऽस्य देवता ।" ४।२।२४ । इत्यण् ।) शक्त्युपासकः । अस्य प्रशंसा यथा,—
'स्वर्गे मर्त्ये च पाताले नास्ति शाक्तात् परः प्रियः ।
सौराणां गाणपत्यानां वैष्णवानां तथैव च ॥
तदन्ते चैव शाक्ताः स्युः क्रमशः क्रमशः प्रिये ।
शृणु देवि वरारोहे नास्ति शाक्तात् परो जनः ॥
शाक्तोऽपि शङ्करः साक्षात् परं ब्रह्मस्वरूपभाक् ।
आराधिता येन काली तारा त्रिभुवनेश्वरी ॥
षोडशी चैव मातङ्गी छिन्ना च बगलामुखी ।
आराधिता महेशानि स शिवो नात्र संशयः ॥
अतिगोप्यं महेशानि शाक्तानां परमं पदम् ।
यो जानाति महेशानि स शिवो नात्र संशयः ॥
ब्रह्माद्यर्च्चितपादाब्जं यो भजेत् सततं मुदा ।
स यात्यचिरकालेन मुक्तिमन्दिरमेव हि ॥
पार्व्वतीचरणद्वन्द्वभजनाकिङ्करो भवेत् ।
स्वर्गभोगश्च मोक्षश्च शाक्तानां न भवेत् किमु ॥
शाक्तानाञ्चैव निन्दायै कुर्व्वन्ति हि नराधमाः ।
तेषां लोहितपानं वै कुर्व्वन्ति भैरवीगणाः ॥
भैरवाश्चैव भैरव्यः सदा हिंसन्ति पामरान् ।
शाक्तान् हिंसन्ति गर्जन्ति निन्दन्ति बहुजल्पकाः ॥
छिनत्ति तेषां देवेशि शिरांसि हरवल्लभा ।
शाक्तेभ्य उत्तमो नास्ति स्वर्गे मर्त्ये रसातले ॥
शाक्तस्तु शङ्करो ज्ञेयस्त्रिनेत्रश्चन्द्रशेखरः ।
स्वयं गङ्गाधरो भूत्वा विहरेत् क्षितिमण्डले ॥"
देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
"मदंशाश्चैव ये भूतास्ते शैवा नात्र संशयः ।
त्वदंशाश्चैव शाक्ताश्च सत्यं वै गिरिनन्दिनि ।
बहुवर्षसहस्रान्ते शैवाः शक्तिपरायणाः ।
शाक्ता वै शङ्करा देवि यस्य कस्य कुलोद्भवाः ॥
चाण्डाला ब्राह्मणाः शूद्राः क्षत्रिया वैश्यसम्भवाः ।

एते शाक्ता जगद्धात्रि न मनुष्याः कदाचन ॥
पश्यन्ति मानुषान् लोके केवलं कर्म्मचक्षुषा ।
ब्राह्मणे क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरेव च जातिभिः ॥
वाममार्गप्रभावेण कर्त्तव्यं जपपूजनम् ।
ये शाक्ता ब्राह्मणा देवि क्षत्रिया ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
वैश्याश्च ब्राह्मणा देवि सर्व्वे शूद्राश्च ब्राह्मणाः ।
ब्राह्मणाः शङ्कराश्चैव विनैवाचन्द्रशेखराः ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रे २।३।४।७ पटलाः ॥*॥
'शाक्ता एव द्विजाः सर्व्वे न शैवा न च वैष्णवाः ।
उपासन्ते यतो देवीं गायत्त्रीं परमाक्षरीम् ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे ३ पटलः ॥
शक्त्युपासनानन्तरमन्योपासननिषेधो यथा,—
"अस्याश्चाराधनं कृत्वा नान्यस्याराधनं चरेत् ।
अन्यस्य स्मरणादेव योगिनीशापमाप्नुयात् ॥"
इति गन्धर्व्वतन्त्रे २ पटलः ॥*॥
तस्य आभ्यन्तरस्नानं यथा,—
"शाक्तमाभ्यन्तरस्नानमुक्तं श्रीपञ्चमीमते ।
स्नानप्रकारो द्विविधो बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥
आन्तरं स्नानमत्यन्तं रहस्यमपि सादरात् ।
कथयामि भयध्वस्त्यै चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
सच्चित्तत्रयमनुस्मृत्य चरणत्रयमध्यतः ।
मवस्कं सच्चिदानन्दप्रभावं भावगोचरम् ॥
विमुक्तिसाधनं पुंसां स्मरणादेव योगिनाम् ।
तेन प्लावितमात्मानं भावयेत् भयशान्तये ॥"
इति विश्वसारतन्त्रे २ पटलः ॥*॥
तस्य कुशविशेषो यथा,—
"तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया ।
एष एव कुशः शाक्ते न दर्भो वनसम्भवः ॥"
इति श्यामारहस्यम् ॥
(शक्तिमान् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । ५ ।
"वाचं शाक्तस्येव वदति शिक्षमाणः ॥"
"शिक्षमाणः शिक्ष्यमाणः शिष्यः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य वाचं यथा अनुवदति तद्वत् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शाक्तीकः, पुं, (शक्तिः प्रहरणमस्य । शक्ति + 'शक्तियष्ट्योरीकक् ।' ४।४।५९ । इति ईकक् । शक्तिधारकः । तत्पर्य्यायः । शाक्तिहेतिकः २ । इत्यमरः ॥
शाक्त्यः, त्रि, शक्त्युपासकः । इति शक्तिशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
शाक्यः, पुं, (शकोऽभिधानमस्येति । शक + "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४।१।१०५ । इति यञ् ।) बुद्धः । इति हलायुधः ॥
शाक्यमुनिः, पुं, शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेषः । इत्यमरः ॥ अस्य सप्त पर्य्याया गोतमशब्दे द्रष्टव्याः । पर्य्यायान्तरं यथा । सर्व्वजित् २ श्वेतकेतुः ३ धर्म्मकेतुः ४ महामुनिः ५ पञ्चज्ञानः ६ सर्व्वदर्शी ७ महाबोधिः ८ महाबलः ९ षड्‌दन्तः १० त्रिमूर्त्तिः ११ सिद्धार्थः १२ शक्रः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाक्यवंशत्वात् शाक्यः शाक्यश्चासौ मुनिश्चेति शाक्यमुनिः । तथा हि शाको वृक्षविशेषः तत्र भवा विद्यमाना शाक्याः । पितुः शापेन केचिदिक्ष्वाकुवंश्या गौतमवंशजकपिलमुनेराश्रमे शाकवृक्षे कृतवासाश्च शाक्या उच्यन्ते । तदुक्तम् ।
"शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मात् प्रचक्रिरे ।
तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते भुवि शाक्या इति श्रुताः ।"
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
शाक्यसिंहः, पुं, (शाक्यः सिंह इव ।) शाक्यमुनिः । इत्यमरः ॥
शाक्री, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
"इन्द्राणी इन्द्रजननी शाक्री शक्रपराक्रमा ।
वज्राङ्कुशकरा देवी वज्रा तेनोपगीयते ॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ॥
शक्रपत्नी च ॥
शाख, ऋ व्याप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशशाखत् । इति दुर्गादासः ।
शाखः, पुं, कृत्तिकापुत्त्रः । यथा,—
"अवाप चानिलात् पुत्त्रमग्नितुल्यगुणं पुनः ।
अनिपुत्त्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ॥
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः ।
अपत्यं कृत्तिकानाञ्च कार्त्तिकेयस्ततः स्मृतः ॥"
इति मात्स्ये ५ अध्यायः ॥
चितिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शाखा, स्त्री, (शाखति गगनं व्याप्नोतीति । शाख + अच् । टाप् ।) वृक्षाङ्गविशेषः । डाल इति भाषा । (यथा, दुर्गापूजापद्धतौ ।
"शाखाच्छेदोद्भवं दुःखं न च कार्य्यं त्वया प्रभो ! ॥")
तत्पर्य्यायः । लता २ । इत्यमरः ॥ लङ्का ३ । इति जटाधरः । शिखा ४ । इति भरतधृतमेदिनी ॥ पक्षान्तरम् । बाहुः । वेदभागः । इति मेदिनी ॥ (यथा मनौ । ३ । १४५ ।
"यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥")
ग्रन्थभेदः । इति धरणिः ॥ अन्तिकः । इति विश्वः ॥ (प्रकारः । यथा, गीतायाम् । २ । ४१ ।
"बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥")
शाखाकण्टः, पुं, (शाखायां कण्टो यस्य ।) स्नुहीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाखानगरं, क्ली (शाखेव नगरम् ।) मूलनगरादन्यत् पुरम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ८७ । ८ ।
"शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमम् ॥")
मूलनगरेऽसम्मितस्य जनौघस्य स्थानाय मूलनगरस्य समीपेऽन्यद्वा यदन्यत् पुरं नगरान्तरं क्रियते तत् शाखानगरं मूलनगरस्य तरुस्थानीयस्य शाखेव । अभिष्यन्दि रमणमप्यत्र । स्यादभिष्यन्दि रमणं शाखानगरमित्यपि । इति त्रिकाण्डशेषः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अपि च । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"आरभ्य मूलनगरात्परं नगरं हि यत् ।
तदभिष्यन्दि रमणं शाखानगरमित्यपि ॥"
शाखापित्तं, पुं, पाणिपादाश्रमूलदाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाखापुरं, क्ली, (पुरस्य शाखा अभिधानात् पूर्व्वनिपातः । शाखेव पुरमिति वा ।) शाखानगरम् । तत्पर्य्यायः । उपपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
शाखाम्ला, स्त्री, (शाखायामम्लो यस्याः ।) वृक्षाम्ला । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाखामृगः, पुं, (शाखाया मृगः ।) वानरः । इत्यमरः ॥ (यथा,—
"मुक्ताफलाय करिणः हरिणं पलाय सिंहा निघ्नन्ति भुजविक्रमसूचनाय ।
का नीतिरीतिरियती रघुवंशवीर ! शाखामृगे जरति यत्तव बाणमोक्षः ॥"
इत्युद्भटः ॥
शाखारण्डः, पुं, स्वशाखां परित्यज्य शाखान्तराध्ययनकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । अन्यशाखकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
शाखारथ्या, स्त्री, षोडशहस्तप्रस्थपथः । यथा,—
"धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः ।
त्रिकरांश्चोपरथ्यास्तु द्विकराश्चुपरक्षकाः ॥"
इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणनामाध्यायः ॥
शाखालः, पुं, (शाखां लाति आश्रयतीति । ला + कः ।) वानीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाखाशिफा, स्त्री, (शाखाया शिफा ।) वटादीनां शाखासम्बन्धिशिफा । नाम्बा इति ख्याता । तरोर्म्मूलादारभ्य भ्रमः यावत् गता लतागुडूच्यादिः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अवरोहः २ । इत्यमरः ॥
शाखी, [न्] पुं, (शाखास्त्यस्येति । शाखा + इनिः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,—
"सीताया हृदि यच्छिरीषकुसुमप्राये पफालीश्चकैः पौलस्त्यस्य नितान्तकुण्ठकुलिशे वक्षःस्थले वक्षसि ।
आपुङ्खं निममज्ज मन्मथशरस्तत्रैव जानीमहे कः शाखी सखि ! यस्य पुष्पमभवत् पुष्पायुधस्यायुधम् ॥"
इत्युद्भटः ॥)
वेदः । तुरुष्कादिजनः । इति मेदिनी ॥ राजभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
शाखोटः, पुं, वृक्षविशेषः । श्याओडा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पिशाचद्रुः २ पीतफलः ३ कर्कशच्छदः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूतवृक्षः ५ सकटः ६ अक्षधरः ७ । तिभूरिप्रियोगः ॥ गवाची ८ घूकावासः ९ रूक्षपत्रः १० पीतः ११ कौशिकोज १२ चीरनाशनः १३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तकारित्वम् । वातहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"शाखोटः पीतफलको भूतावासः खरच्छदः ।

शाखोटो रक्तपित्तार्शोवातश्लेष्मातिसारजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

शाख्य, त्रि, शाखासम्बन्धी। शाखाशब्दात् ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाङ्कर, क्ली, (शङ्कर+अण् ।) छन्दोभेदः। इति मेदिनी ॥ अस्य रूपान्तरं शाक्करं शार्करञ्च ॥ (शङ्करी देवतास्य इत्यर्थे अणि आर्द्रानक्षत्रम्। यथा, बृहत्संहितायाम्। ७१। ७।
"मृगे तु मूषकाद्भयं व्यसुत्वमेव शाङ्करे ॥")

शाङ्कर, पुं, (शङ्करस्यायं वाहनत्वात्। शङ्कर+अण्।) बलीवर्द्दः। इति मेदिनी ॥ (शङ्करसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। ४६। २०१।
"तत्रैषां तद्गुहाद्वारप्राप्तानां शाङ्करा
गणाः ॥")

शाङ्करि, पुं, शङ्करस्यापत्यं पुमान्। शङ्कर+इञ्।) कार्त्तिकेयः। गणेशः। इति मेदिनी ॥

शाङ्कुची, स्त्री, शङ्कुचनमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली ॥

शाङ्ख, त्रि, शङ्खसम्बन्धि। शङ्खशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाङ्खिक, पुं, (शङ्खकरणं शिल्पमस्य इति। शङ्ख+ठक्।) जातिविशेषः। शाँखारि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काम्बविकः २। इत्यमरः॥ शङ्खकारः ३ काम्बवकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ शङ्खवादकः। तत्पर्य्यायः। शङ्खध्माः २। इति जटाधरः ॥

शाङ्कुष्ठा, स्त्री, गुञ्जा। इति रत्नमाला ॥

शाट, पुं, वस्त्रभेदः। इत्यमरभरतौ ॥ यथा,—
"दूरतः शोभते मूर्खो लम्बशाटपटावृतः।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥"
इति चाणक्यशतकम् ॥

शाटक, पुं क्ली, (शाट+स्वार्थे कन्।) पटः। (यथा, कथासरित्सागरे। ५२। ३८।
"स राजवन्दिनामा तद्दत्त्वा शाटकमग्रहीत्॥")
नाटकभेदः। इत्यमरभरतौ ॥

शाटिका, स्त्री, शाटी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

शाटी, पुं स्त्री, वस्त्रभेदः। शाडी इति भाषा। इत्यमरः ॥ अस्या निर्माल्यत्वं निर्माल्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शाट्यायन,क्ली,प्रकृतकर्म्मवैगुण्यप्रशमनार्थहोमः। यथा। यत्तु प्रकृतकर्म्मवैगुण्यप्रशमनाय शाट्यायनहोमाभिधानं भवदेवभट्टसम्मतं तन्न प्रामाणिकं तस्मादपि महाप्रामाणिकैर्भट्टनारायणचरणैर्गोभिलभाष्ये तदप्रमाणीकृतत्वात्। छन्दोगपरिशिष्टेऽपि प्रायश्चित्तार्थं प्रकारत्रयमात्रमुक्तम्। यथा,—
"यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत्।
चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुतिः।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः
स्मृतः ॥"
त्रिविकल्प इत्यनेन कल्पान्तरनिषेधात् गोभिलीयकर्म्मणि शाट्यायनहोमो न युक्तः। किन्तु व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिभिश्चतसृभिः प्रायश्चित्तहोमो युक्तः। विशारदप्रभृतयोऽप्येवम्। शाट्यायनहोमस्य समूलत्वेऽपि शाखान्तरीयत्वम्। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शाट्यायन, पुं, मुनिविशेषः। इति पुराणम् ॥

शाठ्य, क्ली, (शठस्य भावः। शठ+ष्यञ्।) शठता। (यथा। "शठे शाठ्यं समाचरेत् ॥") तत्पर्य्यायः। कपटः २ व्याजः ३ दम्भः ४ उपधिः ५ छद्म ६ कैतवम् ७ कुसृतिः ८ निकृतिः ९। इत्यमरः ॥ नव अयथार्थव्यवहारे। शठ वधे क्लेशकैतवे तालव्यादिः अल् तस्य कर्म्म शाठ्यं ष्यञः। कपटादिषट्कं छद्मनि कुसृत्यादित्रयं चित्तकौटिल्ये इत्येके। कपटादिषट्कं वञ्चनमात्रफलम्। कुसृत्यादित्रिकन्तु हिंसाफलमिति भेदः। इति सर्व्वानन्दो मधुश्च। नवैवैकार्था इति बहवः। इति भरतः ॥ अपि च।
"अस्त्रियां कपटो व्याज उपधिर्दम्भ एव च।
कूटं कल्कं छलं छद्म मिषकैरवकैतवम् ॥
अथ शाठ्यञ्च शठता कुसृतिर्निकृतिश्च सा।
हिंसाफले चतुष्कं स्यात् शाठ्यपर्य्याय ईरितः॥
पूर्व्वः कपटपर्य्यायः फले वञ्चनमात्रके।
उभयोरेकपर्य्याय इति केचित् प्रचक्षते ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

शाड, ऋ ङ श्लाघे। इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अशशाडत्। ङ, शाडते गुणिनं गुणी। अन्तःस्थवतीययुक्तादिरयमिति कस्यचिद्भ्रमः। इति दुर्गादासः ॥

शाड्वल, पुं, शाद्वल। इति केचित् ॥

शाण, क्ली, (शणेन निर्म्मितमिति। शण+अण्।) शणनिर्म्मितवस्त्रम्। यथा। क्षौमं शाणं वा ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्त्रियस्य आविकं वैश्यस्य। क्षुमा अतसी तस्या इदं क्षौमं तसरादि। शाणं शणतन्तुभवं तदुभयं ब्राह्मणस्य। इति संस्कारतत्त्वम् ॥

शाण, पुं, (शण्यते श्रायते गुणादिरनेनेति। शण+घञ्।) कषपट्टिका। कष्टिपातर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निकषः २ कषः ३। इत्यमरः ॥ शानः ४ निकसः ५ कसः ६। इति भरतः ॥ आकषः ७। इति शब्दरत्नावली ॥ माषचतुष्टयम्। चारि माषा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। निष्कः २ टङ्कः ३। इति वैद्यकपरिभाषा। यथा,—
"माषैश्चतुर्भिः शाणः स्यात् धरणः स निगद्यते।
टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
लौहादीनां निकषः। शानपातरः इति भाषा। इति मेदिनी ॥ करपत्रम्। करात् इति भाषा। इति विश्वः ॥

शाणाजीवः, पुं, (शाणेन आजीवतीति। आ+जीव+अच्।) अस्त्रमार्जकः। यथा,—
"शाणाजीवः शस्त्रमार्जो भ्रमासक्तोऽसिधा-
वकः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

शाणिः, पुं, पट्टवस्त्रः। यथा,—
"पट्टे राजशणः शाणिश्चिमि ककुखटपत्रकः ॥"
इति शब्दमाला ॥

शाणितः, त्रि, तीक्ष्णीकृतः। निशितः। कृतशाणः शाणशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाणी, स्त्री, (शणस्य विकारः। शण+अण्। टिड्ढेति ङीप्।) शणसूत्रमयी पट्टिका। यथा,—
"शाणीप्रायाणि वस्त्राणि शमीप्राया महीरुहाः।
शूद्रप्रायास्तथा वर्णा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे १ अध्यायः ॥
शाणी शणसूत्रमयी पट्टिका तत्तुल्यानि वस्त्राणि। इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते। ३। १९४। १९।
"वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोर-
दूषकः ॥")
प्रावरणान्तरम्। ताम्बु इति भाषा। इति मेदिनी ॥ छिद्रवस्त्रम्। यथा। शाणी गोणी छिद्रवस्त्रे। इति हेमचन्द्रः ॥ हस्तकटाक्षादिसूचना। इशारा इति पारस्यभाषा। इति शब्दरत्नावली ॥

शाणीर, क्ली, शोणनदमध्यस्थतटः। दर्द्दरीनदीतटः। इति विश्वः ॥

शाण्डिल्यः, पुं, विल्ववृक्षः। इत्यमरः ॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे। ९।
"हेरम्बं प्रणमामि यस्य पुरतः शाण्डिल्यमूले
श्रिया
बिभ्रत्याम्बुरुहे समं मधुरिपुस्ते शङ्खचक्रे
वहन् ॥")
वह्निभेदः। (शण्डिलस्य मुनेर्गोत्रापत्यमिति। शण्डिल+"गर्गादिभ्यो यञ्।" ४।१।१०५। इति यञ्।) मुनिविशेषः। इति मेदिनी ॥ स तु गोत्रकारः भक्तिसूत्रकारश्च। तत्सूत्रभाष्याद्यश्लोको यथा,—
"प्रपद्य परमं देवं श्रीस्वप्नेश्वरसूरिणा।
शाण्डिल्यशतसूत्रीयं भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥"

शात, क्ली, (शो+क्त "शाच्छोरन्यतरस्याम्।" ७। ४। ४१। इति पक्षे इत्वाभावः।) सुखम्। तद्वति, त्रि। इत्यमरः ॥ (विनाशः। यथा, सुश्रुते। ४। १।
"पाणिप्राशं पाणिदाहं नखशातं करोति च॥")

शातः त्रि, (शो+क्तः दुर्ब्बलः।) निशितः। इति मेदिनी ॥ धुस्तूरः इत्यमरः ॥

शातकुम्भ, क्ली, (शतकुम्भे पर्व्वते भवम्। शतकुम्भ+अण्।) काञ्चनम्। (यथा, माघे। ९। ९।

"द्रुतशातकुम्भनिभमंशुमतो
वपुरर्द्धमग्नवपुषः पयसि ॥")
धुस्तूरः । इत्यमरः ॥
शातकुम्भः पु, करवीरवृक्षः । इति मेदिनी ॥
शातकौम्भ, क्ली, स्वर्णम् । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
(सुवर्णनिर्म्मिते, त्रि । यथा, रामायणे । २ ।
३ । ११ ।
"शनैश्च शातकौम्भानां कुम्भानाममितवर्च्चसाम् ॥")
शातन, क्ली, कार्श्यम् । विनाशनम् । यथा,—
"वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् ।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥"
इति सारमञ्जरी ॥
(छेदके, त्रि । यथा, रघुः । ३ । ४२ ।
"स पूर्व्वतः पर्व्वतपक्षशातनं
ददर्श देवं नरदेवसम्भवः ॥")
शातपत्रकः, पु, (शातपत्रं पद्ममिव । कन् ।)
चन्द्रप्रकाशः । यथा,—
"चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रकाशो द्योत
आतपः ।
अकल्का चन्द्रिकायाञ्च प्रकाशे शातपत्रकः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
शातभीरु, पु, मदनमाली । मल्लिकाभेदः ।
यथा,—
"शातभीरुर्मद्रवल्ली भूमिमल्लोऽष्टपादिका ॥"
इति रत्नमाला ॥
शातमान, त्रि, (शतमान+"शतमानविंशति-
कैति ।" ५ । १ । २७ । इति अण् ।) शत-
मानेन क्रीतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शातला, स्त्री, (शातं छेदं लातीति ला+क ।)
सातला । चर्म्मकषा इति ख्याता । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
शात्रव, क्ली, (शत्रोर्भावः समूहो वा । शत्रु+
अण् ।) शत्रुभावः । शत्रुसंहतिः । इति
मेदिनी ॥ (शत्रुसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रघुः ।
४ । ४२ ।
"ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवञ्च पपुर्यशः ॥")
शात्रव, पु, (शत्रुरेव । स्वार्थे अण् ।) शत्रुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १४ । ४४ ।
"तत्र नाभवदसौ महाहवे
शात्रवादिव पराङ्मुखोऽर्थिनः ॥")
शाद, पु, (शो तनूकरणे+"शाशपिभ्यां ददनौ ।"
उणा० ४ । ८७ । इति द ।) कर्द्दमः । शष्पम् ।
इत्यमरः ॥
शादहरित, त्रि, (शादैः शष्पैः हरितः ।)
शाद्वलः । इत्यमरः ॥
शाद्वल, त्रि, शाद+'नडशादात् ड्वलच् ।"४ ।
२ । ८८ । इति ड्वलच् ।) नवतृणबहुलदेशः ।
इत्यमरः ॥ शादो नवतृणं विद्यतेऽत्र शाद्वलः ।
शष्पवाचिन एव शादशब्दाद्वलः स्यात् न तु
पङ्कवाचिनोऽनभिधानात् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३० । १४ ।
"शाद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथास्तरणयुक्तेषु किं स्यात् सुखतरं ततः ॥")
शान, ज तेजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) शानस्तीक्ष्णीकरणम् ।
ज, शीशासति शीशासते खङ्गं कर्म्मकारः ।
इति दुर्गादासः ॥
शान, पु, शाणः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
शा(षा)नपाद, पु, पारिपात्रपर्व्वतः । (अस्य
विवरणं हरिवंशे १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
चन्दनघर्षणपाषाणः । इति महाभारते हरि-
वंशः ॥ चन्दनपिढि इति भाषा ॥
शानी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शान्त, त्रि, (शम+क्त । "वा दान्तशान्तेति ।"
७ । २ । २७ । इति निपातितः ।) उपशमं
प्रापितः । प्राप्तोपशमः । इति भरतः ॥ तत्-
पर्य्यायः । शमितः २ । इत्यमरः ॥ श्रान्तः ३
जितेन्द्रियः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ शमान्वितः ५ ।
इति मेदिनी ॥
शान्त, पु, अभियुक्तः । रसभेदः । इति मेदिनी ॥
शान्तरसस्य लक्षणादि यथा,—
"शान्तः समः स्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ॥
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनि सारता तु या ।
परमार्थस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।
निर्व्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥"
यथा,—
"रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थ्या नवस्था-
ध्वगैः
सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य
मे
निःशङ्कः करटः कदा करपुटी भिक्षां विलुण्ठि-
ष्यति ॥"
पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।
"निरहङ्काररूपत्वात् दयावीरादिरेष नो ।"
दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा
मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्र-
वर्त्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते ।
शान्तस्तु सर्व्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वात्
तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्त-
रसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु ।
"न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता
न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः
सर्व्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥"
इत्येवं रूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्म-
स्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् । तत्र
सञ्चार्य्यादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते
युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव
यतः रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्य्यादेः स्थितिश्च
न विरुद्धा । यश्चास्मिन् सुखभावोऽप्युक्तस्तस्य
वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः । उक्तं हि ।
"यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥
सर्व्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।
अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा ॥"
आदिशब्दात् धर्म्मवीरदानवीरदेवताविषय-
रतिप्रभृतयः । तत्र देवताविषया रतिर्यथा,—
"कदा वाराणस्यामिह सुरधुनी रोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन
प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान्"
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
शान्त, [म्] व्य वारणम् । इति मेदिनी ॥
शान्तनव, पु,(शान्तनोरपत्यं पुमान् । शान्तनु+
अण् ।) शान्तनुराजपुत्त्रः । भीष्मः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३६ ।
८० ।
"तथा भीष्मः शान्तनवो गङ्गायाममितद्युतिः ।
वसुवीर्य्यात् समभवत् महावीर्य्यो महायशाः ॥")
शान्तनु, पु, द्वापरयुगस्य चन्द्रवंशीयैकोविंश-
राजः । स तु गङ्गायां भीष्मं जनयामास । तस्य
पिता प्रदीपः । यथा,—
"जयसेनस्ततनयो राधिकोऽतोऽयुतायुभूत् ।
ततश्चाक्रोधनस्तस्मात् देवातिथिरमुष्य च ।
ऋक्षस्तस्य दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः ।
देवापिः शान्तनुस्तस्य वाह्लीक इति चात्मजाः ॥
यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः ।
शान्तिमाप्नोति चैवाग्र्यां कर्म्मणा तेन
शान्तनुः ॥
वाह्लीकात् सोमदत्तोऽभूत् भूरिर्भूरिश्रवास्ततः ।
शलश्च शान्तनोरासीत् गङ्गायां भीष्म आत्म-
वान् ॥"
इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥
तत्पर्य्यायः । महाभीषः २ । इति जटाधरः ॥
प्रातीपः ३ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतीपः ४
प्रतिपः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (शन्तनु-
रिति पाठस्तु बहुभिरादृतः ॥) कर्कटी । इति
रत्नमाला ॥
शान्ता, स्त्री, दशरथराजकन्या । दशरथेन कन्याच
लोमपादाय राज्ञे प्रदत्ता । सा च ऋष्यशृङ्ग-
भार्य्या । इति रामायणम् ॥ (यथा, उत्तर-
चरिते १ अङ्के ।
"कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजी-
जनत् ।
अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥")
शमीभेदः । तत्पर्य्यायः । शुभा २ भद्रा ३ अप-
राजिता ४ जया ५ विजया ६ । अस्या गुणाः
शमीवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शान्ति, स्त्री, (शम+क्तिन् ।) कामक्रोधादि-
प्रशमः । चित्तोपशमः । इति भरतः ॥ विषयेभ्यः

इन्द्रियोपरमः। इति चण्डिटीकायां नागोजी-भट्टः॥ तत्पर्य्यायः। शमथः २ शमः ३। इत्यमरः॥ प्रशमः ४ उपशमः ५ प्रशान्तिः ६। इति शब्दरत्नावली॥ तृष्णाक्षयः ७। इति हेमचन्द्रः॥ तल्लक्षणं यथा,—
"यत्किञ्चिद्वस्तु सम्प्राप्य स्वल्पं वा यदि वा बहु।
या तुष्टिर्जायते चित्ते शान्तिः सा गद्यते बुधैः॥"
इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे १५ अध्यायः॥ भद्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ गोपीविशेषः। यथा,
राधिकोवाच।
"शान्त्या गोप्या युतस्त्वञ्च दृष्टोऽद्य रासमण्डले।
वसन्तपुष्पशय्यायां माल्यवान् चन्दनोक्षितः॥
रत्नप्रदीपैर्युक्तश्च रत्ननिर्म्माणमन्दिरे।
रत्नभूषितभूषाढ्यो रत्नभूषितया सह॥
तया दत्तञ्च ताम्बूलं भुक्तवांश्च पुरा विभो।
सद्यो मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं तया॥
शान्तिर्देहं परित्यज्य भयाद्दीना त्वयि प्रभो।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्ररुदता पुरा।
विश्वे विषयिणे किञ्चित् सत्त्वरूपाय विष्णवे॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपायै महालक्ष्म्यै पुरा विभो।
त्वन्मन्त्रोपासकेभ्यश्च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन।
तपस्विभ्यश्च धर्म्माय धर्म्मिष्ठेभ्यश्च किञ्चन॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः॥८॥
दुर्गा यथा,—
"उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा सता।
सर्व्वज्ञा सर्व्ववेत्तृत्वाच्छान्तित्वाच्छान्तिरुच्यते॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः॥*॥
धर्म्मद्वारा ग्रहदौःस्थ्यदुःस्वप्नादिसूचितैहिका-निष्टहेतुदुरितनिवृत्तिः। यथा,—
"यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनिवारकम्।
तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्॥"
बालग्रहभूतग्रहनराधिपप्रबलतरशत्रुदुष्ट-रोगाभिभवाद्भुतदुःस्वप्नग्रहदौःस्थ्यादिनिमित्तक-शान्तिकर्म्मापि मलमासे कर्त्तव्यम्। शुद्धकाल-प्रतीक्षायामसहत्वेनानन्यगतिकत्वात्। अत-एवात्मानं सततं गोपायीत इति श्रुतौ सतत-मित्युक्तम्। इति मलमासतत्त्वम्॥*॥ उप-सर्गशान्तिगाथा यथा,—
"एषामिन्द्रो महावीर्य्यस्त्रैलोक्यस्येश्वरोऽभवत्।
शतं क्रतूनामाहृत्य सुशान्तिर्नाम नामतः॥
तस्योपसर्गनाशाय नामाक्षरविभूषिता।
अद्यापि मानवैर्गाथा गीयतेऽत्र महीतले॥
सुशान्तिर्देवराट् शान्तः सुशान्तिं न प्रयच्छति।
सहितः शिवसत्याद्यैस्तथैव वशवर्त्तिभिः॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे उत्तमसन्वन्तरसमासा-ध्यायः॥*॥
अथाद्भुतशान्तिः। तत्राद्भुतनिरूपणम्। अद्-भुतसागरे आथर्व्वणाद्भुतवचनम्। प्रकृति-विरुद्धमद्भुतमापदः प्राक्प्रबोधाय देवाः सृज-न्तीति। तेनापज्ञानाय भूम्यादीनां पूर्व्व-स्वभावमप्यपो देवकर्त्तृकोऽद्भुत इति। एवञ्च

बुधोदयपर्व्वणि ग्रहादीनां गणितागणितत्वेन प्रकृतानामपि यदुत्पातत्वं तद्व्याकृतम्। तत्कार-णञ्च गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः।
"अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः।
नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते॥
ततोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः।
ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान्॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च॥"
तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः। नोत्पातं दर्शयेदिति। तत्र वेलानक्षत्रमण्डलनिरूपणम्। यथा, दीपिकायाम्।
"प्राग्द्वित्रिचतुर्भागैर्द्यूनिशोरद्भुतेषु सर्व्वेषु।
अनिलाग्निशक्रवरुणा मण्डलपतयः शुभा-शुभैश्च॥"
वेलामण्डलः।
"अर्य्यमृगादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्येषु वायु-र्भवेत्
देवेज्याजविशाखयाम्ययुगले पित्राह्वये
चानलः।
विश्वादित्रयधातृमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः
सर्पोपान्त्यशतान्त्यमूलयुगलेष्वानेष्वपामीश्वरः॥
पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदोषदः।
सुरपतिवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरतिशोभनः॥
रुवरुणमरुन्मिश्रः शक्रस्तथाग्निसमायुतः।
फलविरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाग्नियुतोऽम्बुपः॥
यन्मण्डलेऽद्भुतं जातं शान्तिस्तद्देवतान्वया।
तथा शान्तिद्वयं कार्य्यं मण्डलद्वयजाद्भुते॥०"॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"ग्रहर्क्षवैकृतं दिव्यमान्तरीक्षं निबोध मे।
उल्कापातो दिशां दाहः परिवेशस्तथैव च॥
गन्धर्व्वनगरञ्चैव वृष्टिश्च विकृता तथा।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्द्दि-शेत्॥
चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम्।
जलाशयानां वैकृत्यं भौमं तदपि कीर्त्तितम्॥
भौमं चाल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते।
नाभसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदम्।
दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारी तथैव च॥०॥
शीतोष्णताविपर्य्यासः ऋतूनां रिपुजं भयम्।
पुष्पे फले च विकृते राज्ञो मृत्युं तथा दिशेत्॥
अकालप्रभवा नार्य्यः कालातीताः प्रजास्तथा।
विकृताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा॥
हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा त्रयः।
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः।
विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्द्दिशेत्॥
प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः।
अर्कोदयेऽर्काभिमुखः श्वारावो नृभयं दिशेत्॥
उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे।
ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च॥
गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च।
चिल्लश्च धर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डुर एव च॥

गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते।
षण्मासात्तथा वर्षान्मृत्युः स्याद्गृहमेधिनः।
पत्न्याः पुत्त्रस्य वा मृत्युर्द्रव्यञ्चापि विनश्यति॥
ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा।
गृह्णीयाद्यदि रोचेत शान्तिञ्चेमां प्रयोजयेत्॥
इमां वक्ष्यमाणाम्॥*॥
"मांसास्थीनि समादाय श्मशानाद्गृध्रवायसाः
श्वा शृगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत्॥
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही भवेत्।
चौरैर्हन्यते लोकः परचक्रसमागमः॥
संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकस्तथा।
अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः॥
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम्॥"
मत्स्यपुराणे।
"अतिवृष्टिरनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभयं मतम्।
अनृतौ तु दिनादूर्द्ध्वं वृष्टिर्ज्ञेया भयाय च॥
निरभ्रे वाथ रात्रौ वा श्वेतं यस्योत्तरेण तु।
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च॥
दिग्दाहपरिवेशौ च गन्धर्व्वनगरं तथा।
परचक्रभयं विद्याद्देशोपद्रवमेव च॥"
भासो वनकुक्कुटः॥*॥ कंसनिधनसूचने हरि-वंशः॥
"वक्रमङ्गारकश्चक्रे चित्रायां घोरदर्शनः।
चलत्यपर्व्वणि मही गिरिणां शिखराणि च॥"
बाणोत्पाते स एव।
"दक्षिणां दिशमास्थाय धूमकेतुः स्थितोऽभवत्
वक्रमङ्गारकश्चक्रे कृत्तिकासु भयङ्करः॥"*॥
कृत्यचिन्तामणौ।
"त्यक्ताशौचविवेकतत्त्ववसुधा लोकाः क्षुधा-
पीडिता
विप्रा वेदहतास्तथा प्रचलिता वह्नाग्निनो
दुःखिताः।
क्षोणी मन्दफला नृपाश्च विकला संग्रामघोरा
मही
प्रेतावातदुरन्तपीडितनरा देवेज्यराह्वोर्युतौ॥
रक्तो शस्त्रोद्भवोगो मासास्थिवशादिभिर्नरकः।
धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्षिते भयं
विद्यात्।
अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमुपयाति तन्नगरम्॥
उपलं विना जलधरैर्विकृता वा यदा प्राणिनां
दृष्टाः।
छिद्रं वाप्यतिवृष्टिं शस्यानामीतिसञ्जननम्॥"
बुधकौशिकसंवादे।
"वल्मा प्रपाते च फलं शरटस्य प्ररोहणे।
शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैश्वर्य्यमेव च॥
कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम्।
नासिकायाञ्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम्।
कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत्।
धनलाभो वाहुमूले करयोर्धनवृद्धिदः॥
स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम्।
पृष्ठे नित्यं महीलाभः पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनम्॥
कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः।

जङ्घे चार्थचयो नित्य गुदे रोगभयं भवेत् ॥
ऊर्व्वोस्तु वाहनाशस्तिर्जानुजङ्घेऽर्थसञ्चयः ।
वामदक्षिणयोः पादे भ्रमणं नियत भवेत् ॥
वक्षरा प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ।
व्यत्यासाच्च फलश्चैव तद्वदेव प्रजायते ॥
वक्षरा' प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनम् ।
निधनार्थाय भवति व्याधिपीडा विपर्य्यये ॥
पतनानन्तर चैवारोहण यदि जायते ।
पतने फलमुत्कृष्ट रोहणेऽन्यत् फल भवेत् ॥
आरोहणस्योर्द्ध्ववक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम् ॥
भवेदिष्टफल तस्य तत्काले जायते ध्रुवम् ॥*॥
स्पृष्टमात्रे तयो सद्य. सचैल जलमाविशेत् ।
पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्य्यादर्कावलोकनम् ॥
वक्षीरूप सुवर्णस्य रक्तवस्त्रे ण वेष्टयेत् ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रे पूर्णकुम्भके ॥
पञ्चगव्य पञ्चरत्न पञ्चामृत सपल्लवम् ।'
पञ्चवृक्षकषायञ्च निक्षिप्यावाहयेत्तत ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा ग्रहान् ।
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्भि खदिरै. शुभै ।
तिलैर्व्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम् ॥"
वक्षी गृहगोधिका। मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्र्यम्बकमन्त्र इति विद्याकर ॥*॥ गर्गसंहिताबार्हस्पत्ययो ।
"ये तेषु शान्ति कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवम् ।
ये तु न प्रतिकुर्वन्ति क्रियया श्रद्धयान्विता ।
दाम्भिक्याद्वा विमोहाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात् ॥"*॥
अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारोऽन्यथा दोष इत्याह मत्स्यपुराणम् ।
"भिन्नमण्डलवेलाया ये भवन्त्यद्भुता क्वचित् ।
तत्र शान्तिद्वय कार्य्य निमित्त सति नान्यथा ।
निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत् ॥"
एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयम् ।
अन्यथा वेलामण्डलसन्देहे शान्तिर्न स्यात् ॥*॥
अतएवोक्त योगियाज्ञवल्क्येन ।
"यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मान मन्यते द्विज ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या समुदाहृत ॥
गायत्र्या प्रयत शुद्ध सर्वपापै प्रमुच्यते ।
शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रीमक्षतै शुचि ॥
हन्तुकामश्च नृपतेर्घृतेन जुहुयात् शुचि ।
सावित्र्या शान्तिहोमाश्च कुर्य्यात् पर्वसु नित्यश ॥
प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च स्वाहान्तो होमकर्म्मणि ।
प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके ॥
मार्कण्डेयपुराणम् ।
"दिग्देशजनसामान्य नृपसामान्यमात्मनि ।
नक्षत्रग्रहसामान्य नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
परस्पराभिरक्षा च ग्रहदोषेषु जायते ॥"
तथा ।
"तस्माच्छान्तिपर प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ।
लोकवादांश्च शान्तीश्च ग्रहपीडासु कारयेत् ॥
भूदोहानुपवासांश्च शस्तं चैत्यादिवन्दनम् ।
कुर्य्यात् होम तथा दान स्नान क्रोधविवर्ज्जनम् ॥
अद्रोह सर्वभूतेषु मैत्री कुर्वन्ति पण्डिता' ।
वर्ज्जयेदुपतीं वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
ग्रहपूजाञ्च कुर्व्वीत सर्वपीडासु मानवः ।
एव शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम ।
प्रयताना मनुष्याणा ग्रहर्क्षोत्थान्यनेकश' ॥"*॥
लोकवादाश्च तत्रैवोक्ता यथा,—
"आकाशाद्देवतानाञ्च देव्यादीनाञ्च सौहृदात् ।
पृथिव्या प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृता ॥"
ते च सर्वभूतडाकिन्याद्यभिभवशान्त्यर्थं लौकिकौषधमन्त्रादय । विषहरीमङ्गलचण्डिकागीतादय । चैत्यवृक्षादौ क्षेत्रपालकुलदेवतापूजा च ॥*॥ तथा चापस्तम्ब । स्त्रीभ्योऽवरवर्णेभ्यो धर्म्मशेषान् प्रतीयादित्येक इति। धर्मशेषान् श्रुतिस्मृतिसदाचारेष्वप्रसिद्धान् इति नारायणोपाध्याया ॥ भूदोहश्च पात्र विना भूमौ गोस्तन निष्पीड्य दुग्धोत्सर्ग । चैत्यः पूज्यत्वेन ख्यातो ग्रामप्रधानवृक्ष । तथा च बाणोत्पाते हरिवंश ।
"अनेकशाखश्चैत्यश्च निपपात महीतले ।
अर्च्चित सर्वकन्याभिर्दानवाना महात्मनाम् ॥"
उपतीं अकल्याणीम् । अतिवादश्च पूज्यमतिक्रम्य भाषणम् ॥*॥ मत्स्यपुराणम् ।
"काकस्यैकरवश्चाव प्रभाते दु खदायक ।
काको मैथुनकासक्त श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
उलूको वसते यत्र निपतेत् वा तथा गृहे ।
ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥"*॥
वराहसंहितायाम् ।

"क्रीडानुरक्तो रतिमासलुब्धो
भीतो रुजार्त्त पतितो विहङ्ग ।
नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतु-
र्दोष समुत्पादयत आहुरार्य्या ॥

गृहे पक्षिविकारेषु कुर्य्याच्छामरतर्पणाम ।
देवा कपोता इति वा जप्तव्य सप्तभिर्द्विजै ॥

गावश्च देया विविधा द्विजाना
सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीया ।
एव कृते पापमुपैति शान्ति
मृगैर्द्विजैर्वापि निवेदित तत् ॥"

द्विजै' पक्षिभि । अपिना अन्यै रपि ॥*॥
भुजबलभीमे ।
"एका वृषस्त्रयो गाव सप्ताश्वा नव दन्तिन ।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिता स्वामिघातिका ॥"
सिंहप्रसूतिका गाव ॥*॥ मत्स्यपुराणे ।
"अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्त विस्फुरण भवेत् ।
अप्रशस्त तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
लाञ्छन पिटकश्चैव ज्ञेय विस्फुरितं तथा ।
विपर्य्ययेण विहित सर्व स्त्रीणा फल तथा ॥"
"अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजाना कार्य्य सुवर्णेन च तर्पण स्यात् ।" शक्त्या दु स्वप्नानिष्टदर्शनादौ घृत हिरण्यञ्च दद्यादिति ॥*॥ मात्स्ये ।
"नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन ।
कवे सर्व्वार्थसिद्ध्यर्थं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥
एव शुक्रोदये कुर्व्वन् यात्रादिषु च भारत ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
नमस्तेऽङ्गिरसा नाथ वाक्पतेऽथ बृहस्पते ।
क्रूरग्रहै' पीडितानाममृताय नमो नम ॥
सङ्क्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्वभ्युदयेषु च ।
कुर्वन् बृहस्पते. पूजा सर्वान् कामान् समश्नुते ॥*॥"
वैष्णवामृते व्यास' ।
"ग्रहयज्ञै शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा द्विज ।
महाशान्तिकर श्रीमान् तुलस्या पूजितो हरि'
उत्पातान् दारुणान् पुसा दुर्निमित्तान्यनेकश ।
तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरो हरि ॥"
अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्र' ।
"नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति ॥*॥"
छन्दोगपरिशिष्टम् । अथातो रजस्वलाभिगमने गोऽश्वभार्य्यासु गमने यमजजनने विजातीयजनने वा काककङ्कगृध्रवकश्येनभासचिल्लकपोताना गृहप्रवेशे मानुषस्योपरिविश्रामणे एवमेव क्रियमाणे गृहद्वारारोहणे अन्येषु चाद्भुतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति अद्भुताय अग्नये स्वाहा सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्य्याय मृत्यवे विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहेति स्थालीपाकाद्धुतान्यदिति ॥*॥ कपोत विशेषयति शौनकः ।
"रक्तपाद कपोताख्यो अरण्यौका. शुकच्छवि स चेच्छालां विशेच्छालासमीपञ्च व्रजेद्यदि। अन्येषु गृहमध्ये वा वल्मीकस्योद्गमादिषु ॥"
कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ताज्याहुतो अद्भुतदोषप्रशमनार्थां समाज्याहुती' अद्भुतायाग्नये स्वाहा इत्यादिमन्त्रै ततः स्थालीपाकति कर्त्तव्यतया पायसचरुभिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात् । छन्दोगपरिशिष्टम् । पश्चात् घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवर दत्त्वा शान्तिर्भवतीति। गोवर गोश्रेष्ठम् । दक्षिणा ता गा कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति। तथा चोक्तम् ।
'गौर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि निगद्यते ।
न ततोऽन्यद्वर यस्मात् तस्माद्गोर्वरमुच्यते ॥"
छन्दोगपरिशिष्टम् । यस्त्वेषामन्यतममापन्न प्रायश्चित्त न कुर्य्यात्तस्य गृहपतेर्मरण सर्वस्वनाशो वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्त कर्त्तव्य कर्मापवर्गे वामदेव्यगान शान्ति' शान्तिरिति । अपवर्ग समाप्तौ । वामदेव्यगान शान्ति' कार्य्या। आवृत्तिः प्रकरणसमाप्त्यर्था । बार्हस्पत्य ।
"शमयन्त्याशुपापानि कम्पादिकृत निमित्तमाश्चैव ।
अतिवर्षणोपवासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि ॥*॥"

वराह ।
"ये च न दोष जनयन्त्यु त्पातान् तान्तृतुस्वभाव-
कृतान् ।
ऋषिपुत्त्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः ॥"
तथा च मत्स्यपुराणम् ।
"वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिस्वनाः ।
परिवेशरजोधूमरक्ताकास्तमयोदया' ॥
द्रुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमा ।
गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥*॥
तारोल्कापातकलुष कपिलार्केन्दुमण्डलम् ।
अनग्निज्वलन स्फोट धूमरेणुनिराकुलम् ॥
रक्तपद्मारुणा सन्ध्या नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ।
सरिताञ्चाम्बुसशोष दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥*॥
शक्रायुधपरीवेशौ विद्युच्छुष्कविरोहणम् ।
कम्पोद्वर्त्तनवैकृत्य' रसनं दरणं क्षितेः ॥
नद्युदपानसरसां वृद्ध्यूर्द्ध्वा भवनप्लवाः ।
पतनञ्चाद्रिगेहाना वर्षासु न भयावहम् ॥"
हरिवंशे वर्षावर्णनायाम् ।
"क्वचित् कन्दरहासाढ्यं शिलीन्ध्राभरण
क्वचित् ।"
इति दर्शनात् वर्षासु शिलीन्ध्रोद्गमो न भयावहः॥
"दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम् ।
ग्रहनक्षततारापा दर्शनञ्च दिवाम्बरे ॥
गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु ।
शस्यवृद्धौ रसोत्पत्तिरपापा' शरदि स्मृताः ॥*॥
शीतानिलतुषारत्व नर्द्दन मृगपक्षिणाम् ।
रक्षोयक्षादिसत्त्वाना दर्शन वागमानुषी ॥
दिशो धूमान्धकाराश्च शलभा वनपर्वता ।
उच्चैः सूर्य्योदयास्तत्व हेमन्ते शोभना मताः ॥*॥
हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।
दृष्टाञ्जनाभमाकाश तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥
चित्रा गर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिणाम् ।
पत्राङ्कुरलतानाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥*॥
ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टा. स्वर्त्तौ शुभावहा' ।
ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः ॥*
उन्मत्तानाञ्च या गाथा शिशूनां चेष्टितञ्च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रम' ॥
पूर्वं चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानुषान् ।
नादेशिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥"
वृहस्पति ।
"ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम्
श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि यत्नतः ॥"
विनेया दण्डनीया । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
भौमदिव्यान्तरीक्षोत्पातशान्तिर्मात्स्ये २०२
अध्यायावधि २१२ अध्यायपर्य्यन्त द्रष्टव्या ।
तथा देवीपुराणे महाभ्युदयपादे सर्वदेवीकी-
सर्व्वोत्पातशान्तिसमासाध्याये चण्डीशब्दे च
द्रष्टव्या । तन्त्रोक्ता शान्ति षट्कर्म्मशब्दे
द्रष्टव्या ॥*॥ अथ शान्तिकपौष्टिककर्म्मदिनम् ।
तत्र वारा रविसोमबुधवृहस्पतिशुक्राणां तत्र
नक्षत्राणि उत्तराषाढा उत्तरफल्गुणी उत्तर-
भाद्रपत् रोहिणी चित्रा अनुराधा मृगशिरः
रेवती पुष्या अश्विनी हस्ता । तत्र चन्द्रः
शोभनः । लग्न शोभनम् । इति ज्योतिषतत्त्वम्
शान्ति', पु, वृत्ताहंद्विशेष' । जिनचक्रवर्त्तिविशेष
इति हेमचन्द्रः ॥ दशमन्वन्तरीयेन्द्र' । यथा,—
"धर्म्मपुत्त्रस्य पुत्त्रास्तु दशमस्य मनो शृणु ।
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूमिश्रेयश्च वीर्य्यवान् ॥
शतानीको निरमित्रो वृषसेनो जयद्रथ' ।
भूरिद्युम्नः सुवर्च्चाश्च शान्तिरिन्द्र प्रतापवान् ॥
आपो मूर्त्तिर्हविष्माश्च सुकृतिश्चाव्ययस्तथा ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव सौरभा ऋषयस्तथा ॥
प्राणाख्याः शतसंख्याश्च देवताना गणास्तथा ।
बालिशत्रुस्तु हरिश्च गदया घातयिष्यति ॥"
इति गारुडे ८७ अध्याय ॥
शान्तिकाम', त्रि, (शान्ति कामयते इति ।
कम+णिङ+अच् ।) शान्त्यभिलाषी । यथा,
"श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञ समा-
चरेत ।
वृष्ट्यायु'पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि ॥"
इति संस्कारतत्त्वम् ॥
शान्तिगृह, क्ली, (शान्तेर्गृहम् ।) शान्त्यालय ।
यज्ञान्ते शान्तिकुम्भजलेन स्नानस्य गृहम् ।
तत्पर्य्याय' । आथर्व्वणम् २ । इति हेमचन्द्र' ॥
(यथा, वृहत्संहितायाम् । ४४ । ५ ।
"कण्ठेषु निबध्नीयात् पुष्ट्यर्थं शान्तिगृहगानाम्"
शान्त्व, क्ली, सान्त्वम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।
शान्त्वति', स्त्री ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पुस्तकान्तरे श्वान्नतिरिति च पाठ'
शाप', पुं,(शपनमिति । शप+घञ् ।)आक्रोश ।
(यथा रघु' । ५ । ५६ ।
"समोचित' सत्त्ववता त्वयाहं
शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ॥")
दिव्यम् । इति मेदिनी ॥ आक्रोशस्य पर्य्याय ।
अकरणि' २ । इत्यमर' ॥ अजीवनि ३
अजननि' ४ अवग्रहः ५ निग्रह' ६ । इति
भरत' ॥ अभिसम्पात: ७ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥
शपथस्य पर्य्याय । शपनम् २ शपथ' ३ । इत्य-
मर' ॥ मिथ्यानिरसनम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (उपद्रव । यथा, रामायणे ।१।२६।३५
"उवास रजनीं तत्र ताडकाया वने सुखम् ।
मुक्तशाप वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ।
रमणीय विबभ्राज यथा चैत्ररथ वनम् ॥"
"मुक्तशाप अपगतोपद्रवम् ।" इति तट्टीका ॥
जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । २८ । ४ ।
"प्रतीप शाप नद्यो वहन्ति ।"
"नद्यो गङ्गाद्या' सरित' प्रतीप प्रतिकूल शापं
उदक वहन्ति ।" इति तद्भाष्ये सायण' ॥)
शापटिक., पु, मयूर' । इति केचित् ॥
शापास्त्रः, पु, (शाप एव अस्त्र यस्य ।) मुनि ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥
शाफरिकः, पु, (शफरान् हन्तीति । शफर+
"पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४।४।३५ । इति
ठक् ।) मत्स्यधारकः । इति केचित् ॥
शाब्द , त्रि, (शब्दस्यायमिति । शब्द+अण् ।)
शब्दसम्बन्धी । यथा । एक' शाब्दोऽपरश्चार्थ' ।
इति दायभाग. ॥ (शब्दमयः । यथा, भाग-
वते । २ । २ । २ ।
"शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था
यन्नामभिर्ध्यायति धीर पार्थैं ॥")
सरस्वत्या स्त्री, शाब्दी । इति केचित् ॥
शाब्दबोध , पु, (शाब्द शब्दसम्बन्धी बोध' ।)
शब्दार्थज्ञानम् । न्यायमते पदार्थज्ञानजन्य-
ज्ञानम् । तस्य करण पदज्ञानम् । तस्य कारणं
पदशक्तिज्ञानम् । कदाचित् लक्षणाज्ञानम् ।
एव आकाङ्क्षायोग्यतासत्तितात्पर्य्यज्ञानञ्च ।
यथा,—
"पदज्ञानन्तु करण द्वार तत्र पदार्थधी ।
शाब्दबोध फल तत्र शक्तिधी सहकारिणी ॥"
इति भाषापरिच्छेद ॥ * ॥
शाब्दबोधप्रकार दर्शयति पदज्ञानन्त्विति ।
न तु ज्ञायमान पद करण पदाभावेऽपि मौनि-
श्लोकादौ शाब्दबोधात् । पदार्थधीरिति पद-
जन्यपदार्थस्मरण व्यापार । अन्यथा पदज्ञान
वत. प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपिशाब्दबो-
धापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्व बोध्य अन्यथा
घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन आकाश-
स्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्ते ।
वृत्ति शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्ध. । अत्रैव शक्ति-
ज्ञानस्य उपयोग' । पूर्वं शक्तिग्रहाभावे
पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्ते. ।
पदज्ञानस्य हि सम्बन्धिज्ञानविधेयार्थस्मार
कत्वम् । * । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य
सम्बन्ध । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इती-
श्वरेच्छारूपा आधुनिके नास्ति शक्तिरस्त्येव
एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादितीश्वरे-
च्छाया' सत्त्वात् आधुनिके तु सङ्केते न शक्ति-
रिति सम्प्रदाय. । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः
किन्त्विच्छैव तेनाधुनिकसङ्केतेऽपिशक्तिरस्तीति
वदन्ति ।*। शक्तिग्रहश्च व्याकरणादितः ।
तथा हि ।
"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति
सान्निध्यत' सिद्धपदस्य वृद्धा' ॥"
धातुप्रकृतिप्रत्ययादीना शक्तिग्रहो व्याकरणाद्
भवति क्वचित्तु सति बाधके त्यज्यतेऽपि । यथा,
वैयाकरणैराख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिरुच्यते ।
चैत्र' पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वय-
स्तत्र गौरवान्न जन्यते किन्तु कृतौ शक्तिग्रहो
लाघवात् । कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते ।
न च कर्त्तुरनभिधानाच्चैत्रादिपदानन्तर तृतीया
स्यादिति वाच्यं कर्त्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र
तन्त्रत्वात् । संख्याभिधानयोग्यस्य कर्म्मत्वाद्यन-
वरुद्ध. । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यकर्म्मत्वादीत्यस्य
विशेषणत्वतात्पर्य्याविषयत्वमर्थः तेन चैत्र इव

गच्छतीत्यादौ न चैत्रे सङ्ख्यान्वयः। यत्र कर्म्मादौ न विशेषणत्वतात्पर्य्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति। यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः तेन चैत्र इव गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्व्वारण स्तोक पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय च द्वितीयदलम्। तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्वारणम्। एवं व्यापारेऽपि न शक्तिर्गौरवात्। रथो गच्छति इत्यादौ तु स्वव्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा। जानाति इत्यादौ तु आश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा। उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम् ॥ * ॥ एवं कोषादपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित्त्यज्यते यथा नीलादिशब्दाना नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः कोषे व्युत्पादिता तथापि लाघवात् नीलादौ शक्तिः नीलादिविशिष्टे लक्षणेति ॥ * ॥ एवमाप्तवाक्यादपि। यथा, कोकिलः पिकपदवाच्यः इत्यादिशब्दात् पिकादिशक्तिग्रहः ॥*॥ एवं व्यवहारादपि। यथा, प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तं तत् श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घटः आनीतस्तदवधार्य्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्य्यम्। घटमानय इति शब्दप्रयोज्य अवधारयति ततश्च घटमपसारय गामानय इत्यादौ आवापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्य्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति ॥*॥ एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः। यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशिष्टे आर्य्याणां प्रयोगः कङ्गौ च म्लेच्छानाम्। तत्र हि यथान्या ओषधयो म्लायन्ते तथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति ॥

“वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥”

इति वाक्यशेषात् दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः। नानाशक्तिकल्पने गौरवात्। हरिपदादौ तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पनम् ॥*॥ एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः। विवरणन्तु तत्समानार्थपदान्तरेण तदर्थकथनम्। यथा घटोऽस्ति इत्यस्य कलसोऽस्तीत्यनेन विवरणाद्घटपदस्य कलसे शक्तिग्रहः। एवं पचति इत्यस्य पाकं करोति इत्यनेन विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते ॥ * ॥ एवं प्रसिद्धपदसान्निध्यादपि शक्तिग्रहः यथा। इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति इत्यादौ पिकपदस्य शक्तिग्रहः इति। तत्र जाताविव शक्तिर्न तु व्यक्तौ व्यभीचारादानन्त्याच्च ॥ * ॥ शक्तं पदन्तु क्वचिद्यौगिकं क्वचिद्रूढं क्वचिद्योगरूढं क्वचिद्यौगिकरूढम्। यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकं यथा पाचकादिपदम्। यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढं यथा गोमण्डपादि पदम्। यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढं यथा पङ्कजादिपदम्। तथा हि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्त्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति। यत्र अवयवार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढं यथोद्भिदादिपदम्। तत्र हि कर्द्दभेदनकर्त्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते। इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

शाब्दिकः, पुं, (शब्दं करोतीति। शब्द + “शब्ददर्दुरं करोति।” ४। ४। ३४। इति ठक्।) शब्दशास्त्रवेत्ता। वैयाकरणः। आदिशाब्दिका यथा,—

“इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥”
इति कविकल्पद्रुमः ॥

नव्यशाब्दिका यथा। क्रमदीश्वरः। सर्व्ववर्म्मा। पद्मनाभमिश्रः। वोपदेवः। सत्सर्व्वानन्दः। भरतमल्लिकप्रभृतयः ॥ शब्दसम्बन्धिनि, त्रि ॥

शाम, [न्] क्ली, साम। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

शामन, क्ली,(शमनमेव। स्वार्थे अण्।)मारणम्। शान्तिः। इति केचित् ॥

शामनः, पुं, (शमन एव। प्रज्ञाद्यण्।) शमनः। इति पुराणम् ॥

शामनी, स्त्री, (शमनस्य यमस्येयमिति। शमन + अण्। ङीप्।) दक्षिणा दिक्। इति राजनिर्घण्टः ॥

शामित्र, क्ली, यज्ञम्। पशुबन्धनम्। यज्ञपात्रम्। इति केचित् ॥ (शमितुरिदम्। शमितृ + अण्।) पशुहिंसनम्। यथा, भागवते। १। १६। ८।

“इहोपहूतो भगवान् मृत्युः शामित्रकर्म्मणि।
न कश्चिन्म्रियते तावद् यावदास्ते इहान्तकः ॥”)

शामील क्ली, (शम्याः विकारः। “शम्याष्ट्लञ्।” ४। ३। १४२। इति ट्लञ्।) भस्म। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शामीली, स्त्री, स्रुक्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शाम्बरी, स्त्री, शम्बरदैत्यनिर्मितमाया। इन्द्रजालादिमाया। इत्यमरभरतौ ॥

शाम्बविकः, पुं, शाङ्खिकः। इति जटाधरः।

शाम्बुकः, पुं, शम्बूकः। इति शब्दरत्नावली ॥ शामुक इति भाषा ॥

शाम्बूकः, पुं, शम्बुकः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शाम्भव, क्ली, (शम्भोरुपवेशाय इदम्। अण्।) देवदारु। इति राजनिर्घण्टः ॥

शाम्भवः, पुं, कर्पूरः। शिवमल्ली। गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ विषभेदः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ शम्भुपुत्त्रः। शम्भुपूजकः। शम्भुसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १२। १६७।

‘तत्र च प्रविशन्त्यग्रे बहवः शाम्भवा गणाः ॥”)

शाम्भवी, स्त्री, नीलदूर्वा। इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा। यथा,—

“शाम्भवी देवमाता च चिन्ता रत्नप्रिया
सदा ॥”
इति तन्त्रसारे दुर्गाशतस्तोत्रम् ॥

शायकः, पुं, (शाययति शत्रून्। शी + णिच + ण्वुल्। यद्वा, शेते तूणीरे इति। शी + ण्वुल्।) बाणः। इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधचरिते। ४। १०१।

“प्रियसखीनिवहेन सहाथ सा
व्यरचयद्गिरमर्द्धसमस्यया।
हृदयमर्म्मणि मन्मथशायकैः
क्षततमा बहु भाषितुमक्षमा ॥”)

खड्गः। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

शार, श् क दौर्ब्बल्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (अदन्त चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) अशशारत्। इति दुर्गादासः ॥

शार, त्रि, (शॄ + घञ्।) कर्बुरवर्णः। इत्यमरः ॥

शारः, पुं, (शीर्य्यतेऽनेन शृणाति वा। शॄ + “शॄ वायुवर्णनिवृत्तेषु।” ३। ३। २१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घञ्।) वायुः। इत्यमरः ॥ अक्षोपकरणम्। इति मेदिनी ॥ हिंसनम्। कर्बुरवर्णः। कुशे, स्त्री। इति केचित् ॥

शारङ्गः, पुं, (शीर्य्यते आतपे। शॄ + “तरत्यादिभ्यश्च।” उणा० १। ११८। इति अङ्गच्।) चातकः। (यथा,—

“अष्टौ मासान् जलधर तवापेक्षया शुष्ककण्ठः
शारङ्गोऽहं निरवधिवतत्यानिनायाति कृच्छ्रात्।
आस्तां तावत् सलिलकणिकालाभसम्भावनापि
वर्षारम्भप्रथमसमये दारुणो वज्रपातः ॥”
इत्युद्भटः ॥)

हरिणः। (यथा, शाकुन्तले। १।

“एष राजेव दुष्मन्तः शारङ्गेणातिरंहसा ॥”)

हस्ती। भृङ्गः। मयूरः। कर्बुरवर्णविशिष्टे, त्रि। इत्यमरटीकायां मुकुटादयः ॥

शारङ्गी, स्त्री, (शारङ्ग + ङीष्।) वाद्ययन्त्रविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥

शारद, क्ली,(शरदि भवम्। शरद् + “सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्”। ४। ३। १६। इति अण्।) श्वेतकमलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते। २। ६१। ३४।

“शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया।
शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥”)

शस्यम्। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥

शारदः पुं, (शरद् + अण्।) काशः। वकुलः। हरिन्मुद्गः। इति राजनिर्घण्टः ॥ वत्सरः। इति मेदिनी ॥ पीतमुद्गः। इति हेमचन्द्रः ॥ रोगः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शारद, त्रि, (शरदि भवः। शरद् + अण्।) शरज्जातः। (यथा, मनौ। ६। ११।

“वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ॥”)

नूतनः। अप्रतिभः। इति मेदिनी ॥ शालीनः। इति विश्वः ॥

शारदा स्त्री, सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महिम्नस्तोत्रे।

“लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्व्वकालम् ॥”)

दुर्गा (यथा, भागवते। १०। २। १२ ॥

"माया नारायणीशानी शारदेत्यम्बिकेति च ॥")

अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

"शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः ।
शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वीणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्राह्मी । सारिवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शारदिकं, क्ली, (शरद्+"श्राद्धे शरदः ।" ४।३।१२। इति ठञ् ।) श्राद्धम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शारदिकः, पुं, (शरद्+"विभाषा रोगातपयोः ।" ४।३।१३। इति ठञ् ।) रोगः । आतपः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शारदी, स्त्री, (शारद+ङीप् ।) तोयपिप्पली । सप्तपर्णः । इति मेदिनी ॥ कोजागरपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥ शरत्कालीने, त्रि । यथा, स्कान्दभविष्ययोः ।

"शारदीचण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥
सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ।
माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम् ॥
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनाः प्रिये ।
राजसी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ॥
सुरामांसाद्युपहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या ।
विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातानाञ्च सम्मता ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(संवत्सरसम्बन्धिनी । यथा, ऋग्वेदे ।१।१३१।४।

"यदिन्द्रशारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ॥")

शारदीयमहापूजा, स्त्री, (शारदीया महापूजा ।) शरत्कालीनदुर्गामहापूजा । यथा,—

"शारदीया महापूजा चतुःकर्म्ममयी शुभा ।
तां तिथित्रयमासाद्य कुर्य्यात् भक्त्या विधानतः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

"हते घोरे महावीरे सुरासुरभयङ्करे ।
देवीमुपासका देवा प्रभूता राक्षसास्तथा ॥
समेताः सर्वदेवास्ते देवीं भक्त्या तुतोषिरे ।
बलिञ्च दद्युर्भूतानां महिषाजामिषेण च ॥
एवं तस्मिन् दिने वत्स प्रेतभूतसमाकुलम् ।
कृतवान् सर्वदेवश्च पूजाञ्च शाश्वतीं महान् ॥
जलदान्ते ऽश्विने मासि महिषासुरनिर्द्दिनीम् ।
देवीं सम्पूजयित्वा तु अष्टमीष्वर्द्धरात्रिषु ॥
ये घातयन्ति सदा भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः
बलिञ्च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ॥
तेषान्तु तुष्यते देवी यावत् कल्पन्तु शाङ्करम् ।
क्रीडते विविधैर्भोगैर्देवलोके सुदुर्लभे ॥
यावद्भूर्वायुराकाशं जलं वह्निशशिग्रहाः ।
तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥
प्रावृट्काले विशेषेण आश्विने ह्यष्टमीषु च ।
महाशब्दो नवम्याञ्च लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥

इन्द्र उवाच ।

आश्विने घातिते घोरे नवमी प्रतिवत्सरम् ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं तात उपवासव्रतादिकम् ॥
महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ।
कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः ॥
कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
अयाची त्वथ वैकाशी नक्ताशी वाथ वायुदः ॥
प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वः त्रिकालं शिवपूजकः ।
जपहोमसमायुक्तः कन्यका भोजयेत् सदा ॥
अष्टम्यां नवगेहानि दारुजानि शुभानि च ।
एकं वा वित्तभावेन कारयेत् सुरसत्तम ॥
तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती च वा
मृदार्च्चा लवणोपेता खड्गे शूलेऽथ पूजयेत् ॥
सर्वोपहारसम्पन्नो वस्त्ररत्नफलादिभिः ।
कारयेद्रथदोलादीन् पूजाञ्च बलिदैवकीम् ॥
पुष्पादिद्रोणबिल्वाम्रजातीपुन्नागचम्पकैः ।
विचित्रां कारयेत् पूजां अष्टम्यामुपवासयेत् ॥
दुर्गायतो जपेन्मन्त्रमेकचित्तः सुभावितः ।
तदर्द्धयामिनीशेषे विजयार्थे नृपोत्तमैः ॥
पञ्चाब्दं लक्षणोपेतं गन्धधूपस्रगर्च्चितम् ।
विधिवत् कालि कालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥
तस्योत्थं रुधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु ।
नैरृताय प्रदातव्या महाकौशिकमन्त्रितम् ॥
तस्याग्रतो नृपः स्नायाच्छत्रुं कृत्वा तु पिष्टजम्
खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्कान्दविशाखयोः ॥
ततो देवीं स्नापयेत् प्राज्ञः क्षीरसर्पिर्जलादिभिः ।
कुङ्कुमागरुकर्पूरचन्दनैश्चारुधूपकैः ॥
हैमानि पुष्परत्नानि वासांसि स्वाहतानि च ।
निवेद्य सुप्रभूतन्तु देयं देव्याः सुभावितैः ॥
अश्वमेधमवाप्नोति भक्तिमान् सुरसत्तम ।
महानवम्यां पूजेयं सर्वकामप्रदायिका ॥
सर्वेषु सर्ववर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्त्तिता ।
कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्त्रायुर्धनसम्पदः ॥"

इति देवीपुराणे २८।३० अध्यायात् सङ्कलित न तु क्रमकम् ॥

शारिः, पुं, (शॄ हिंसायाम्+इञ् ।) अक्षोपकरणम् । पाशकादेर्बलम् । गुटिका । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः । शारः २ खेलनी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

शारिः, स्त्री, (शॄ+"अ शकुनौ ।" उणा० ४। १२७ । इति इञ् ।) शकुनिकाभेदः । युद्धार्थगजपर्य्याणम् । व्यवहारान्तरम् । इति मेदिनी ॥ कपटः । इति धरणिः ॥

शारिका, स्त्री, (शारिरेव । स्वार्थे कन् ।) पक्षिविशेषः । मयना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पीतपादा २ गोराटी ३ गोकिराटिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ सारिका ५ शारी ६ चित्रलोचना ७ शारिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ मदनशारिका ९ शलाका १० । इति जटाधरः ॥ वीणादिवादनम् । तत्पर्य्यायः । कोणः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

शारिफलं, क्ली, पुं, (शारीणां खेलनीनां फलम् ।) शारिपट्टः । शारिखेलनाधारः । छक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अष्टापदम् २ । इत्यमरः ॥ फलकः ३ । इतिशब्दरत्नावली ॥ आकर्षः ४ शारिफलकः ५ बिन्दुतन्त्रः ६ अक्षपीठी ७ । इति जटाधरः ॥

शारिफलकः, पुं, क्ली, (शारीणां फलकः ।) शारिफलम् । इति जटाधरः ॥

शारिवा, स्त्री, श्यामलता । तत्पर्य्यायः । गोपी २ श्यामा ३ अनन्ता ४ उत्पलशारिवा ५ । इत्यमरः ॥ पञ्च श्यामलतायाम् । नागजिह्वायामिति केचित् । गोप्यादित्रयं श्यामलताया अनन्तादिद्वयं अनन्तमूले इति केचित् । गुपू रक्षणे शोणादित्वादीप् गोपा च ।

'गोपीश्यामा गोपपत्नी गोपा गोपालिकापि च ।'

इति वाचस्पतिः ।

"एका वा शारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम् ।"

इति वैद्यकम् । इति भरतः ॥

अस्या गुणः । वायुपित्तरक्तदृष्णाच्छर्द्दिज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

शारिशृङ्खला, स्त्री, (शारीणां शृङ्खला यत्र ।) पाशकविशेषः । यथा,—

"चुच्चुरी तिन्तिडी द्यूतं पञ्चमी शारिशृङ्खला ।
नयपीठी चाष्टकाष्ठो नयः स्यात्जयपुत्त्रकः ।
एते पाशकभेदाः स्युर्नयकोलाहलोऽपि च ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

शारी, स्त्री, (शॄ+इञ् । वा ङीष् ।) कुशा । इति केचित् ॥ (शकुनिकाभेदः । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६२३ ।

"सा विरहदहनदूना मृत्वा मृत्वापि जीवति वराकी ।
शारीव कितव भवतानुकूलिता पातिताचैव ॥")

शारीरं, क्ली, वृषः । (शरीरे भवः । शरीर+अण् ।) शरीरजाते, त्रि । इति मेदिनी ॥*॥

शारीरदण्डो यथा,—

"धिग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् वाग्दण्डं तदनन्तरम्
तृतीयं धनदण्डञ्च वधदण्डमतः परमिति ॥"

वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानाम् । इति मिताक्षरायां व्यवहारकाण्डम् ॥*॥

शारीरदुःखं यथा,—

"आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः ॥
शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः ।
गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥
तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः ।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥
कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।

शोकासूयापमानेर्ष्यामात्सर्य्यादिभयस्तथा ॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृत ॥
दु ख सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ।
सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुबहुमलावृते ॥
उल्वसवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवातिसहति ।
अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनै ॥
अतितापिभिरत्यर्थं वर्द्धमानातिवेदन । ,
प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गाना प्रभुरात्मन ॥
शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडित ।
निरुच्छ्वास सचैतन्य स्मरन् जन्मशतान्यथ ॥
आस्ते गर्भेऽतिदु खेन निजकर्मनिबन्धन ।
जायमान पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलानन ॥
प्रजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धन ।
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलै सूतिमारुतै ॥
क्लेशैर्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुर ।
मूर्च्छामवाप्य महती सस्पृष्टो बाह्यवायुना ॥
विज्ञान भ्रशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ।
कण्टकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारित ॥
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्या कृमिको यथा ।
कण्डूयनेऽपि वाशक्त परिवर्त्तेऽप्यनीश्वर ॥
स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ।
अशुचि स्रस्तरे सुप्त कीटदशादिभिस्तथा ॥
भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषा समर्थो विनिवारणे ।
जन्मदु खान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च ॥
बालभावे यदाप्नोति आधिभौतादिकानि च ।
अज्ञानतमसाच्छन्नो मूढान्त करणो नर ॥
न जानाति कुत कोऽह क्व वा गन्ता किमात्मक ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्याय ॥*॥
अथात शरीरसख्याव्याकरण शारीर व्याख्यास्याम । शुक्रशोणित गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसमूर्च्छित गर्भ इत्युच्यते । तच्च चेतनावस्थित वायुर्विभजति । तेज एन पचति । आप क्लेदयन्ति । पृथिवी सहन्ति । आकाश विवर्द्धयति । एव विवर्द्धित स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति सज्ञा लभते । तच्च षडङ्ग शाखाचतस्रो मध्य पञ्चम षष्ठ शिर इति ॥*॥ अत पर प्रत्यङ्गानि कथ्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकवस्तिग्रीवा इत्येता एकैका । कर्णनेत्रनासाभ्रूशङ्खासगण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्वस्फिक्जानुबाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे । विंशतिरङ्गुलय । स्रोतासि च वक्ष्यमाणानि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्त ॥*॥ तस्य पुन सख्यानम् । त्वच कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयमाशया अन्त्राणि वृक्कौ स्रोतासि कण्डरा जालानि कूर्चा रज्जव सेवन्य सघाता सीमन्ता अस्थीनि सन्धय. स्नायव पेश्यो मर्माणि सिरा धमन्यो योगवहानि स्रोतासि च ॥*॥ त्वच सप्त । कला सप्त । आशयाः सप्त । धातव. सप्त । सप्त शिराशतानि । पञ्च पेशीशतानि । नव स्नायुशतानि । त्रीण्यस्थिशतानि । द्वे दशोत्तरे सन्धिशते । सप्तोत्तर मर्मशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । त्रयो दोषास्त्रयो मला । नव स्रोतासि इति समास ॥*॥ विस्तारोऽत उर्द्ध्वम् । त्वचोऽभिहिता कला धातवो मला दोषो यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदय वृक्कौ च ॥*॥ आशयास्तु वाताशय पित्ताशय श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशय पक्काशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति ॥*॥ सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुसा स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि । श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतासि नराणा बहिर्मुखान्येतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च ॥*॥ षोडश कण्डरा तासाञ्चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्तग्रीवापृष्ठेषु । तत्र हस्तपादगताना कण्डराणा नखाः प्ररोहा ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीना अधोभागगताना मेढ्र श्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीना अधोभागगताना बिम्ब मूर्द्धोरुवक्षोऽक्षपिण्डादीनाञ्च मासशिरास्नाय्वस्थिजालानि प्रत्येक चत्वारि चत्वारि । तानि मणिबन्धगुल्फसश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परसश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति । यैर्गवाक्षितमिद शरीरम् ॥*॥ षट् कूर्चास्ते हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवामेढ्रयोरेकैक । महत्यो मासरज्जवश्चतस्र पृष्ठवशमुभयत पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ॥*॥ सप्त सेवन्य । शिरसि विभक्ता पञ्च जिह्वाशेफसोरेकैका ता परिहर्त्तव्या शस्त्रेण ॥*॥ चतुर्दशास्थ्ना सघाता । तेषा त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैक ॥*॥ चतुर्दशैव सीमन्ता । ते चास्थिसघातवद्गणनीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसघाता । ये ह्युक्ता सघातास्तु खल्वष्टादशैकेषाम् ॥*॥ त्रीणि स षष्ठान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । तेषा सविंशमस्थिशत शाखासु । सप्तदशोत्तर शत श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु । ग्रीवा प्रत्यूर्द्ध्वं त्रिषष्टि । एवमस्था त्रीणि शतानि पूर्य्यन्ते । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्या त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तल कूर्चगुल्फसश्रितानि दश । पार्ष्णावेकम् । जङ्घाया द्वे । जानुन्येकम् । एकमूराविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । श्रोण्या पञ्च तेषा गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसश्रितमेकम् । पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवम् । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसज्ञे । ग्रीवाया नवकम् । कण्ठनाड्या चत्वारि । द्वे हन्वो । दन्ता द्वात्रिंशत् । नासाया त्रीणि । एक तालुनि । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकम् । षट् शिरसि । एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा । कपालरुचकतरुणवलयनलकसज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिर सु कपालानि । दशनास्तु रुचकानि ॥ घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोर सु वलयानि । शेषाणि नलकसज्ञानि ॥*॥ भवन्ति चात्र ।

“अभ्यन्तरगतै सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिना ध्रुवम् ।
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मासेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनाम् ॥
मासान्यत्र निबद्धानि शिराभि स्नायुभिस्तथ
अस्थीन्यालम्बन कृत्वा न शीर्य्यन्ते पतन्ति वा ॥

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्त स्थिराश्च ।

“शाखासु हन्वो कट्याञ्च चेष्टावन्तस्तु सन्धय ।
शेषास्तु सन्धय सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः ॥

संख्यातस्तु दशोत्तरे द्वे शते । तेषा शाखास्वष्टषष्टिरेकोनषष्टि । कोष्ठे । ग्रीवा प्रत्यूर्द्ध्व त्र्यशीति । एकैकस्या पादाङ्गुल्या त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्द्दश । जानुगुल्फवङ्क्षणेष्वेकैक । एव सप्तदशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवशे । तावन्त एव पार्श्वयो । उरस्यष्टौ । तावन्त एव ग्रीवायाम् । त्रय कण्ठे । नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्त्वष्टादश । दन्तपरिमाणादन्तमूलेषु । एक. काकलके नासायाञ्च । द्वौ वर्त्म मण्डलजौ नेत्राश्रयौ । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकः । द्वौ हनुसन्धी । द्वावुपरिष्टाद्भ्रुवो शङ्खयोश्च । पञ्च शिर कपालेषु । एको मूर्द्ध्नि ॥*॥ त एते सन्धयोऽष्टविधा । कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ता । तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोरा सन्धयः । कक्षावङ्क्षणदशनेषूदूखला । असपीठगुदभगनितम्बेषु सामुद्गा । ग्रीवापृष्ठवशयो प्रतराः । शिर कटीकपालेषु तुन्नसेवनी । हन्वोरुभयतस्तु वायसतुण्डा । कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डला । श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ता ।
तेषा नामभिरेवाकृतय. प्रायेण व्याख्याताः ।

“अस्थान्तु सन्धयो ह्येते केवला. परिकीर्त्तिता ।
पेशीस्नायुशिरानान्तु सन्धिसख्या न विद्यते ॥”

नवस्नायुशतानि । तासां शाखासु षट् शतानि । द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवा प्रत्यूर्द्ध्व सप्तति । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्या षट् निचितास्तास्त्रि शत् । तावत्य एव तलकूर्चगुल्फेषु । तावत्य एव जङ्घायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । षष्टिः कट्याम् । अशीति पृष्ठे । पार्श्वयो षष्टि । उरसि त्रिंशत् । षट्त्रिंशत् ग्रीवायाम । मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत् । एव नवस्नायुशतानि व्याख्यातानि ॥*॥ भवन्ति चात्र

“स्नायुश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ।

प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्वश्च शुषिरास्तथा ॥
प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्धिषु चाप्यथ ।
वृत्तास्तु कण्डराः सर्व्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥
आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु ।
पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ॥
नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता ।
भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता ॥
एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ।
स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः ॥
न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः ।
व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम् ॥
यः स्नायूः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरा-
स्तथा ।
स गूढं शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहि-
नाम् ॥" ७ ॥

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति। तासां चत्वारि शतानि शाखासु। कोष्ठे षट्षष्टिः। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं चतुस्त्रिंशत्। एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश। दश प्रपदे। पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टास्तावत्य एव। दश गुल्फतलयोः। गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः। पञ्च जानुनि। विंशतिरूरौ। दश वङ्क्षणे। शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि-बाहू च व्याख्यातौ। तिस्रः पायौ। एका मेढ्रे। सेवन्यां चापरा। द्वे वृषणयोः। स्फिचोः पञ्च पञ्च। द्वे वस्तिशिरसि। पञ्चोदरे। नाभ्यामेका। पृष्ठोर्द्ध्वसन्निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः। षट् पार्श्वयोः। दश वक्षसि। अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त। द्वे हृदयामाशययोः। षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु। ग्रीवायाञ्चतस्रः। अष्टौ हन्वोः। एकैका काकलकगलयोः। द्वे तालुनि। एका जिह्वायाम्। ओष्ठयोर्द्वे। घोणायां द्वे। द्वे नेत्रयोः। गण्डयोश्चतस्रः। कर्णयोर्द्वे। चतस्रो ललाटे। एका शिरसि। इत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ॥ ८ ॥

'शिरास्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम्।
पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥"

स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका। दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन्। पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः। अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे। गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः। शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव। पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति। तासां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिसिरास्नायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति ॥ ९ ॥ भवति चात्र।

"पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षण-
मुष्कजाः ।
स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥"
मर्म्मशिरा धमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः ।
अस्यामाधारातिथीनि ऋतुगर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता ॥
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥
यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः ।
तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥
आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः।
स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति ॥
त्वक्पर्य्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः ।
शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित् ॥
तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्रा शल्यस्य वाञ्छता ।
शोधयित्वा मृतं सम्यक् द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः ॥
प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद्भवेत् ।
समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ॥"

तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत्। सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरवालवेणुवल्कलकूर्च्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्व्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा। श्लोकौ चात्र भवतः ।

"न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः।
दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च ॥
शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः ।
दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः ॥"

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः प्रत्येकमर्म्मनिर्द्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः। सप्तोत्तरं मर्म्मशतम्। तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि। तद्यथा। मांसमर्म्माणि सिरामर्म्माणि स्नायुमर्म्माणि। अस्थिमर्म्माणि। सन्धिमर्म्माणि चेति। न खलु मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्माणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते। तत्रैकादश मांसमर्म्माणि। एकचत्वारिंशत् सिरामर्म्माणि। सप्तविंशतिः स्नायुमर्म्माणि। अष्टावस्थिमर्म्माणि। विंशतिः सन्धिमर्म्माणि। तदेतत् सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् ॥ ८ ॥ तेषामेकादशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ। उदरोरसोर्द्वादश। चतुर्द्दश पृष्ठे। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्तत्रिंशत्। तत्र सक्थिमर्म्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्युर्व्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति। एतेनेतरसक्थि व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ उदरोरसोस्तु। गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापान्यपस्तम्भौ चेति। पृष्ठमर्म्माणि तु कटीकतरुणकुकुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिबृहत्यंसफलकान्यंसौ चेति। बाहुमर्म्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोमणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्पराण्युर्व्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरश्चेति। एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः। जत्रूर्द्ध्वं मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृकाः। द्वे कृकाटिके। द्वे विधुरे। द्वौ फणौ। द्वावपाङ्गौ। द्वावावर्त्तौ। द्वावुत्क्षेपौ। द्वौ शङ्खौ। एका स्थपनी। पञ्च सीमन्ताः। चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति। तत्र तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्म्माणि। नीलधमनी-मातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूलापलापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धिबृहतीलोहिताक्ष्युर्व्व्यः सिरामर्म्माणि। आणिविटपकक्षधरकूर्च्चकूर्च्चशिरोवस्तिक्षिप्रांसविधुरोत्क्षेपाः स्नायुमर्म्माणि। कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्त्वस्थिमर्म्माणि। जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्म्माणि। तान्येतानि पञ्च विकल्पानि मर्म्माणि भवन्ति। तद्यथा। सद्यःप्राणहराणि। कालान्तरप्राणहराणि। विशल्यघ्नानि। वैकल्यकराणि। रुजाकराणीति। तत्र सद्यःप्राणहराण्येकोनविंशतिः। कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत्। त्रीणि विशल्यघ्नानि। चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि। अष्टौ रुजाकराणीति ॥ ९ ॥ भवन्ति चात्र।

"शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोगुदम्।
हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्योहतानि तु ॥
वक्षोमर्म्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः ।
कटीकतरुणे सन्धी पार्श्वजौ बृहती च या ॥
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ।
उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्द्दिशेत् ॥
लोहिताक्षाणि जानूर्व्वीकूर्च्चविटपकूर्पराः ।
कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके ॥
अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा ।
वैकल्यकरणान्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥
गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्च्चशिरांसि च
रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ।
क्षिप्राणि विद्धमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च॥"

मर्म्माणि नाम मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति तस्मान्मर्म्मस्वभिहतास्तांस्तान् भावानापद्यन्ते। तत्र सद्यःप्राणहराण्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्षपयन्ति। कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति। विशल्यप्राणहराणि वायव्यानि शल्यमुखनिरुद्धो यावदन्तर्व्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्म्मस्थानाश्रितो वायुर्निष्क्रामति तस्मात् सशल्यो जीवत्युद्धृतशल्यो म्रियते। वैकल्यकराणि सौम्यानि सोमो हि स्थिरत्वाच्छैत्याच्च प्राणावलम्बनं करोति। रुजाकराणि वायुगुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रुजाकरौ। पाञ्चभौतिकीञ्च रुजामाहुरेके। केचिदाहुर्म्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विवृद्धानाञ्च समवायात् सद्यःप्राणहराणि। एकहीनानामल्पानां वा कालान्तरप्राणहराणि। द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि। त्रिहीनानां वैकल्यकराणि। एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति। यतश्चैवमतोऽस्थिमर्म्मस्वप्यभिहतेषु शोणितागमनं भवति ॥ ० ॥

शारीरं
शारीरं

"चतुर्व्विधा यास्तु शिरा शरीरे
प्रायेण ता मर्म्मसु सन्निविष्टाः।
स्नायूस्थिमांसानि तथैव सन्धीन्
सन्तर्प्य देह प्रतिपालयन्ति ॥
तत क्षते मर्म्मणि ता' प्रवृद्ध'
समन्ततो वायुरभिस्तृणोति।
विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा
रुज. सुतीव्रा' प्रतनोति काये ॥
रुजाभिभूतन्तु पुन' शरीर
प्रलीयते नश्यति चास्य सञ्ज्ञा।
अतो हि शल्य विनिहन्तुमिच्छन्
मर्म्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत् ॥"

एतेन शेष व्याख्यातम्। तत्र सद्य'प्राणहर-मन्ते विद्ध कालान्तरेण मारयति। कालान्तर-प्राणहरमन्ते विद्ध वैकल्यमापादयति। विशल्य-प्राणहरमन्ते विद्ध कालान्तरेण क्लेशयति रुजाश्च करोति। रुजाकरमतीव्रवेदन भवति। तत्र सद्यःप्राणहराणि सप्तरात्राभ्यन्तरान्मार-यन्ति। कालान्तरप्राणहराणि पक्षान्मासाद्वा। तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति। विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदाचि-दत्यभिहतानि मारयन्ति ॥ ० ॥ अत ऊर्द्ध्व प्रत्येकशो मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्याम'। तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्म्मध्ये क्षिप्र नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम्। मध्यमाङ्गुलीमनु-पूर्व्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदय नाम तत्रापि रुजाभिर्मरणम्। क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयत कूर्च्चो नाम यत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवत'। गुल्फ-सन्धेरध उभयत कूर्च्चशिरो नाम तत्र रुजा-शोफौ। पदजङ्घयो सन्धाने गुल्फो नाम तत्र रुजस्तब्धपादता खञ्जता वा। पार्ष्णि प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये मरणम्। जङ्घोर्व्वो सन्धाने जानु नाम तत्र खञ्जता जानुन ऊर्द्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणिर्नाम तत्र शोफाभिवृद्धि स्तब्धसक्थिता च। ऊरु-मध्ये उर्व्वी नाम तत्र शोणितक्षयात् सक्थि-शोष। उर्व्व्या ऊर्द्ध्वमधोवङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्ष नाम तत्र लोहितक्षयेण पक्षा-घात। वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटप नाम तत्र षाण्ढ्यमल्पशुक्रता वा भवति। एवमेतान्येका-दशसक्थिमर्म्माणि व्याख्यातानि। एतेनेतर-सक्थिबाहू च व्याख्यातौ। विशेषतस्तु यानि सक्थ्नि गुल्फजानुविटपानि तानि बाहौ मणि-बन्धकूर्परकक्षधराणि। यथा वङ्क्षणवृषणयो-रन्तरे विटपमेव वक्ष कक्षयोर्म्मध्ये कक्षधर तस्मिन् विद्धेत एवोपद्रवा। विशेषतस्तु मणि-बन्धे कुण्ठता। कूर्पराख्ये कुणिः। कक्षधरे कक्षावात'। एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्द्ध्व-मुदरोरसोर्मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्याम'। तत्र वातवर्च्चोनिरसन स्थूलान्त्रप्रतिबद्ध गुद नाम मर्म्म तत्र सद्योमरणम्। अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरत कट्या मूत्राशयो वस्तिर्नाम तत्रापि सद्योमरण-मश्मरीव्रणादृते। तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीव-त्येकतो भिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति। स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति। पक्वामाशययोर्म्मध्ये सिराप्रभवा नाभिर्नाम तत्रापि सद्य एव मर-णम्। स्तनयोर्म्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वार सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठान हृदय नाम तत्र सद्य एव मरणम्। स्तनयोरधस्तात् द्व्यङ्गुलमुभयत-स्तनमूले नाम मर्म्मणी तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्या म्रियते। स्तनचूचुकयोरूर्द्ध्व द्व्यङ्गुलमुभयत' स्तनरोहितौ नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च म्रियते अंशकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम तत्र रक्तेन पूयभाव गतेन मरणम्। उभयोर्व्वोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च मर-णम्। एवमेतान्युदरोरसोर्द्वादश मर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्द्ध्व पृष्ठमर्म्माण्यनु-व्याख्यास्याम। तत्र पृष्ठवंशमुभयत प्रतिश्रोणी काण्डमस्थीनि कटीकतरुणे नाम मर्म्मणी तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्व्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते। पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्रस्पर्शा ज्ञानमध काये चेष्टोपघातश्च। श्रोणीकाण्डयो-रुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम तत्राध कायशोषो दौर्व्वल्याच्च मरणम्। अध पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्व-मध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते। स्तनमूला-दुभयत पृष्ठवंशस्य बृहती नाम तत्र शोणि-तातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते। पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम तत्र बाह्वो स्वाप शोषो वा। बाहुमूर्द्ध ग्रीवामध्ये-ऽसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम तत्र स्तब्ध-बाहुता। एवमेतानि चतुर्द्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्द्ध्व जत्रुगतानि व्याख्यास्याम। तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले द्वे च मन्ये व्यत्यासेन तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च। ग्रीवाया-मुभयतश्चतस्र सिरामातृकास्तत्र सद्योमरणम् शिरोग्रीवयो सन्धाने कृकाटिके नाम तत्र चलमूर्द्धता। कर्णपृष्ठतोऽध संश्रिते विधुरे नाम तत्र बाधिर्य्यम्। घ्राणमार्गमुभयत स्रोतोमार्गं प्रतिबद्धे अभ्यन्तरत फणे नाम तत्र गन्धा-ज्ञानम्। भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्वाह्यतोऽपाङ्गौ नाम तत्रान्ध्य दृष्ट्युपघातो वा। भ्रुवोरुपरि-निम्नयोरावर्त्तौ नाम तत्रान्ध्य दृष्ट्युपघातश्च। भ्रुवो पुच्छान्तयोरुपरिकर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम तत्र सद्योमरणम्। शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम तत्र सशल्यो जीवति पाकात् पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्य'। भ्रुवोर्म्मध्ये स्थपनी नाम तत्रोत्क्षेपवत्। पञ्च सन्धय. शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम तत्रोन्मादभयचित्त-नाशैर्मरणम्। घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां सिराणां मध्ये सिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि तानि चत्वारि मर्म्माणि तत्रापि सद्योमरणम्। मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्त अधिपतिस्तत्रापि सद्योमरणम्। एवमेतानि सप्तत्रिंशदूर्द्ध्वजत्रुगतानि मर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ भवन्ति चात्र।

"ऊर्व्व्य' शिरांसि विटपे च सकक्षपार्श्वे
एकैकमङ्गुलमिता स्तनपूर्व्वमूलम्।
विद्ध्यङ्गुलद्वयमित मणिबन्धगुल्फ
त्रीण्येव जानु सपर सह कूर्पराभ्याम् ॥
हृद्वस्तिकूर्च्चगुदनाभि वदन्ति मूर्द्धि
चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे।
तानि स्वपाणितलकुञ्चितसम्मितानि
शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम् ॥
एतत् प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञा
शस्त्रेण कर्म्मकरण परिहृत्य मर्म्म।
पार्श्वाभिघातितमपीह निहन्ति मर्म्म
तस्माद्धि मर्म्मसदन परिवर्ज्जनीयम् ॥
छिन्नेषु पाणिचरणेषु शिरा नराणा
सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति।
प्राप्यामितव्यसनमुग्रमतो मनुष्या
सञ्छिन्नशाखतरुवन्निधन न यान्ति ॥
क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्त
गच्छत्यतीव पवनश्च रुज करोति।
एव विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा
वृक्षा इवायुधविघातनिकृत्तमूला ॥
तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपाद
छेत्तव्यमाशु मणिबन्धनगुल्फदेशे।
मर्म्माणि शल्यविषयार्द्धमुदाहरन्ति
यस्माच्च मर्म्मसु हता न भवन्ति सद्य ॥
जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्
ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसशय हि।
सम्भिन्नजर्ज्जरितकोष्ठशिर कपाला
जीवन्ति शस्त्रविहतैश्च शरीरदेशै'।
छिन्नैश्च शक्थिभुजपादकरैरशेषै-
र्येषा न मर्म्मपतिता त्रिविधा' प्रहारा' ॥

सोममारुततेजांसि रज सत्त्वतमांसि च।
मर्म्मसु प्रायश पुसा भूतात्मा चावतिष्ठते ॥
मर्म्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः।
इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्य्यय ॥
रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशुहरे हते।
हते कालान्तरघ्ने तु ध्रुवो धातुक्षयो नृणाम् ॥
ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति।
हते वैकल्यजनने केवल वैद्यनैपुणात् ॥
शरीरं क्रियया युक्त विकलत्वमवाप्नुयात्।
विशल्यघ्नेषु विज्ञेय पूर्व्वोक्त यच्च कारणम् ॥
रुजाकराणि मर्म्माणि क्षतानि विविधा रुज।
कुर्व्वन्त्यन्ते च वैकल्य कुवैद्यवशगो यदि ॥
छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्दारणादपि।
उपघात विजानीयान्मर्म्मणान्तुल्यलक्षणम् ॥

मर्म्माभिघातश्च न कश्चिदस्ति
योऽल्पात्ययो वापि निरत्ययो वा।
प्रायेण मर्म्मस्वभिताडितास्तु
वैकल्यमृच्छन्त्यथवा म्रियन्ते ॥
मर्म्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा
मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम्।
प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति
नरस्य यत्नैरपि साध्यमानाः ॥*॥"

सप्तमोऽध्यायः।

अथात' सिरावर्णनविभक्तिनाम शारीर व्याख्यास्याम । सप्त सिराशतानि भवन्ति।याभिरिद शरीरमाराम इव जलहारिणीभि' केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यते अनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्व्विशेषै । द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासा नाभिर्म्मूल ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च ॥*॥ भवतश्चात्र।

"यावत्यस्तु सिरा. काये सम्भवन्ति शरीरिणाम्
नाभ्या सर्व्वा निबद्धास्ता प्रतन्वन्ति समन्तत' ॥
नाभिस्था. प्राणिना प्राणा' प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता।
सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकै ॥"

तासा मूलसिराश्चत्वारिंशत्। तासां वातवाहिन्यो दश। पित्तवाहिन्यो दश। कफवाहिन्यो दश। दश रक्तवाहिन्य । तासान्तु वातवाहिनीना वातस्थानगताना पञ्चसप्ततिशत भवति। तावत्य एव पित्तवाहिन्य । पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च। कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च। यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्तसिराशतानि तत्र वातवाहिन्य सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशति.। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ। विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासा गुदमेढ्राश्रिता । श्रोण्यामष्टौ। द्वे द्वे पार्श्वयो । षट् पृष्ठे। तावत्य एव चोदरे। दश वक्षसि। एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वम्। तासा चतुर्दश ग्रीवायाम्। कर्णयोश्चतस्र । नव जिह्वायाम्। षट् नासिकायाम्। अष्टौ नेत्रयो । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशत वातवहाना सिराणा व्याख्यातम्। एष एव विभाग शेषाणामपि। विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश। कर्णयोर्द्वे। एव रक्तवहा कफवहाश्च। एवमेतानि सप्तशिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि॥*॥

भवन्ति चात्र।

"क्रियाणामप्रतीघातममोह बुद्धिकर्म्मणाम्।
करोत्यन्यान् गुणाश्चापि स्वा सिरा पवनश्चरन्॥
यदा तु कुपितो वायु' स्वा सिरा' प्रतिपद्यते।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवा' ॥
भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम्।
संसर्पत् स्वा सिरा पित्त कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि ॥
यदा प्रकुपित पित्त सेवते स्ववहा' सिरा ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवा' ॥
स्नेहमङ्गेषु सन्धीना स्थैर्य्यं बलमुदीर्णताम्।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलास: स्वा: शिराश्चरन् ॥
यदा तु कुपित' श्लेष्मा स्वा: सिरा: प्रतिपद्यते।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवा ॥
धातूना पूरण वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम्।
स्वा: सिरा सञ्चरद्रक्तं कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि
यदा तु कुपित रक्त सेवते स्ववहा' सिरा:।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवा ॥
न हि वात सिरा' काश्चिन्न पित्त केवल तथा।
श्लेष्माण वा वहन्त्येता अत: सर्व्ववहा: स्मृता: ॥
प्रदुष्टाना हि दोषाणामुच्छ्रिताना प्रधावताम्।
ध्रुवमुन्मार्गगमनमत: सर्व्ववहा' स्मृता: ॥
तत्रारुणा वातवहा. पूर्य्यन्ते वायुना सिरा:।
पित्तात् उष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्य' स्थिरा: कफात्।
असृग्वहास्तु रोहिण्य सिरा नात्युष्णशीतला.॥
अत ऊर्द्ध्व प्रवक्ष्यामि न विध्येद्या सिरा भिषक्।
वैकल्य मरणञ्चापि व्यधात्तासा ध्रुव भवेत् ॥
सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखासु बुद्धिमान्।
षट्त्रिंशच्च शत कोष्ठे चतु:षष्टिञ्च मूर्द्धनि ॥
शाखासु षोडश सिरा' कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु।
पञ्चाशज्जत्रुनश्चोर्द्धमवेध्या: परिकीर्त्तिता: ॥"

तत्र सिराशतमेकैकस्मिन् सक्थ्नि भवति तासा जालधरा त्वेका तिस्रश्चाभ्यन्तरा:। तत्रोर्वीसञ्ज्ञे द्वे लोहिताक्षसञ्ज्ञा चैकैतास्त्ववेध्या.। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातावेवमशस्त्रकृत्या. षोडश शाखासु। द्वात्रिंशत् श्रोण्या तासामष्टावशस्त्रकृत्या'। द्वे द्वे विटपयो. कटीकतरुणयोश्च। अष्टावष्टावेकैकस्मिन् पार्श्वे तासामेकैकामूर्द्ध्वगा परिहरेत्। पार्श्वसन्धिगते च द्वे। चतस्रो विंशतिश्च पृष्ठवंशमुभयतस्तासामूर्द्ध्वगामिन्यौ द्वे द्वे परिहरेद्बृहती सिरे। तावत्य एवोदरे तासा मेढ्रोपरि रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे परिहरेत्। चत्वारिंशद्वक्षसि तासा चतुर्दशाशस्त्रकृत्या। हृदये द्वे द्वे। द्वे स्तनमूले। स्तनरोहितापलापस्तम्भेषूभयतोऽष्टौ। एव द्वात्रिंशदशस्त्रकृत्या पृष्ठोदरोरस्सु भवन्ति। चतु:षष्टिशिराशत जत्रुण ऊर्द्ध्व भवति तत्र षट्पञ्चाशच्छिरोधराया तासामष्टौ चतस्रश्च मर्म्मसञ्ज्ञा परिहरेत्। द्वे कृकाटिकयो । द्वे विधुरयो । एव ग्रीवाया शोडशाव्यध्या । हन्वोरुभयतोऽष्टावष्टौ तासान्तु सन्धिधमन्यौ द्वे द्वे परिहरेत्। षट्त्रिंशज्जिह्वाया तासामध' षोडशाशस्त्रकृत्या रसवहे द्वे वाग्वहे च द्वे । द्विर्द्वादश नासाया तासामौपनासिक्यश्चतस्र' परिहरेत्। तासामेव च तालुन्येका मृदावुद्देशे। षट्त्रिंशदुभयोर्न्नेत्रयोस्तासामेकैकामपाङ्गयो: परिहरेत्। कर्णयोर्दश तासा शब्दवाहिनीनामेकैका परिहरेत्। नासानेत्रगतास्तु ललाटे षष्टिस्तासा केशान्तानुगताश्चतस्र'। आवर्त्तयोरेकैका स्थपन्याश्चैका परिहर्त्तव्या। शङ्खयोर्दश तासा शङ्खसन्धिगतामेकैका परिहरेत्। द्वादश मूर्द्ध्नि तासामुत्क्षेपयोर्द्वे परिहरेत् सीमन्तेष्वेकैकामधिपतावेकेति। एवमशस्त्रकृत्या: पञ्चाशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वमिति। भवति चात्र।

"व्याप्नुवन्त्यभितो देह नाभित: प्रसृता' सिरा'।
प्रताना. पद्मिनीकन्दाद्बिसादीनां यथा जलम्॥"

अष्टमोऽध्याय:।

अथात' सिराव्यधविधिशारीर व्याख्यास्याम:। बालस्थविररूक्षक्षतक्षीणभीरुपरिश्रान्तस्त्रीमद्याध्वकर्षितमत्तवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितजागरितक्लीवकृशगर्भिणीनां कासश्वासशोषप्रवृद्धज्वराक्षेपकपक्षाघातोपवासपिपासामूर्च्छा-प्रपीडितानाञ्च सिरां न विध्येत्। याश्चाव्यध्या व्यध्याश्चादृष्टा दुष्टाश्चायन्त्रिता यन्त्रिताश्चानुत्थिता इति। शोणितावसेकसाध्याश्च विकारा. प्रागभिहितास्तेषु चापक्वेष्वन्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यास यथान्यायञ्च सिरा विध्येत्। प्रतिषिद्धानामपि च विषोपसर्गे आत्ययिकेषु सिराव्यधनमप्रतिषिद्धम्। तत्र स्निग्धस्विन्नमातुरं यथादोषप्रत्यनीकद्रवप्रायमन्न भुक्तवन्त यवागू पीतवन्त वा यथाकालमुपस्थाप्यासीनं स्थित वा प्राणानवाधमानो वस्त्रपट्टचर्म्मान्तर्वल्कललतानामन्यतमेन यन्त्रयित्वा नातिगाढं नातिशिथिल शरीरप्रदेशमासाद्य यथोक्त शस्त्र गृहीत्वा सिरा विध्येत् ॥ * ॥

"नैवातिशीते नात्युष्णे न प्रवाते न चाभ्रिते।
सिराणा व्यधन कार्य्यमरोगे वा कदाचन ॥"

तत्र व्यध्यसिर पुरुष प्रत्यादित्यमुखमरत्निमात्रोच्छ्रिते उपवेश्यासने सक्थ्नोराकुञ्चितयोर्निवेश्य कूर्परसन्धिद्वयस्योपरि हस्तावन्तर्गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टीमन्ययो' स्थापयित्वा यन्त्रणशाटक ग्रीवामुष्ट्योरुपरि परिक्षिप्यान्येन पुरुषेण पश्चात् स्थितेन वामहस्तेनोत्तानेन शाटकान्तद्वय ग्राहयित्वा ततो वैद्यो ब्रूयाद्दक्षिणहस्तेन सिरोत्थापनार्थं नात्यायतशिथिल यन्त्रमावेष्टयत्यसृक्स्रावणार्थं यन्त्र पृष्ठमध्ये च पीडयेदिति कर्म्म पुरुषञ्च वायुपूर्णमुख स्थापयेदेष उत्तमाङ्गगतानामन्तर्मुखवर्ज्याना सिराणां व्यधेन यन्त्रणविधि.। तत्र पादव्यध्यसिरस्य पाद समे स्थाने सुस्थिर स्थापयित्वान्य' पादमीषत्सङ्कुचितमुच्चै' कृत्वा व्यध्यपाद जानुसन्धेरध शाटकेनावेष्ट्य हस्ताभ्या प्रपीड्य गुल्फ व्यध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गल प्लोतादीनामन्यतमेन बद्धा पादसिरां विध्येत्। अथोपरिष्टाद्धस्तौ गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी सम्यगासने स्थापयित्वा सुखोपविष्टस्य पूर्ववद्यन्त्र बद्धा हस्तसिरा विध्येत्। गृध्रसीविश्वाच्यो' सङ्कुचितजानुकूर्पर स्यात्। श्रोणीपृष्ठस्कन्धेषून्नामितपृष्ठस्यावाक्शिरस्कस्य उपविष्टस्य विस्फूर्जितपृष्ठस्य विध्येत्। उदरोरसो. प्रसारितोरस्कस्योन्नमितशिरस्कस्य

विस्फूर्जितदेहस्य बाहुभ्यामवलम्ब्यमानदेहस्य पार्श्वयो । अवनामितमेढ्रस्य मेढ्रे । उन्नामितविदष्टजिह्वाग्रस्याधोजिह्वायाम् । अतिव्यात्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च । एव यन्त्रोपायानन्यांश्च सिरोत्थापनहेतून् बुद्धाविक्ष्य शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् । मांसलेष्ववकाशेषु यवमात्र शस्त्र निदध्यादतोऽन्येष्वर्द्धयवमात्र व्रीहिमात्र वा व्रीहिमुखेन । अस्थनामुपरि कुठारिकया विध्येदर्द्धयवमात्रम् भवन्ति चात्र ।

"अव्यभ्रे वर्षासु विध्येत ग्रीष्मकाले तु शीतले ।
हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्त्रयः स्मृता ॥
सम्यक् शस्त्रनिपातेन धारया या स्रवेदसृक् ।
मुहूर्त्त रुद्धा तिष्ठेच्च सुविद्धान्ता विनिर्द्दिशेत् ॥
यथा कुसुम्भपुष्पेभ्य पूर्व स्रवति पीतिका ।
तथा सिरासु विद्धासु दुष्टमग्रे प्रवर्त्तते ॥
मूर्च्छितस्यातिभीतस्य श्रान्तस्य तृषितस्य च ।
न वहन्ति सिरा विद्धास्तथानुत्थितयन्त्रिता ॥
क्षीणस्य बहुदोषस्य मूर्च्छया विद्रुतस्य च ।
भूयोऽपराह्णे विस्राव्या सापरेद्युस्त्र्यहेऽपि वा ॥
रक्त सशेषदोषन्तु कुर्य्यादपि विचक्षण ।
न चातिप्रसुत कुर्य्याच्छेष सशमनैर्जयेत् ॥
बलिनो बहुदोषस्य वय स्थस्य शरीरिण ।
पर प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थ शोणितमोक्षणे ॥"

तत्र पाददाहपादहर्षाववाहुकचिप्पविसर्पवातशोणितवातकण्टकविचर्च्चिकापाददारीप्रभृतिषु क्षिप्रमर्म्मण उपरिष्टात् द्व्यङ्गुले व्रीहिमुखेन सिरा विध्येत् । श्लीपदे तच्चिकित्सिते यथा वक्ष्यते । क्रोष्टुकशिर खञ्जपङ्गुलवातवेदनासु जङ्घाया गुल्फस्योपरि चतुरङ्गुले । अपच्यामिन्द्रवस्तेरधस्ताद्द्व्यङ्गुले । जानुसन्धेरुपर्य्यधो वा चतुरङ्गुले गृध्रस्याम् । ऊरुमूलसंश्रितान्तु गलगण्डे । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु वामबाहौ कूर्परसन्धेरभ्यन्तरतो बाहुमध्ये प्लीह्नि कनिष्ठिकानामिकयोर्मध्ये वा एव दक्षिणबाहौ यकृद्दाल्ये कफोदरे चैतामेव च कासश्वासयोरप्यादिशन्ति । गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम् । श्रोणिप्रति समन्तात् द्व्यङ्गुले प्रवाहिकाया शूलिन्या परिकर्त्तिकोपदंशशूकदोषशुक्रव्यापत्सु मेढ्रमध्ये । वृषणयो पार्श्वे मूत्रवृद्धाम् । नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्या वामपार्श्व दकोदरे वामपार्श्वे कक्षास्तनयोरन्तरेऽन्तर्विद्रधौ पार्श्वशूले च । बाहुशोषावबाहुकयोरप्येके वदन्त्यंसयोरन्तरे । त्रिकसन्धिमध्यगता तृतीयके अध स्कन्धसन्धिगतामन्यतरपार्श्व संस्थिताञ्चतुर्थके । हनुसन्धिमध्यगतामपस्मारे । शङ्खकेशान्तसन्धिगतामुरोऽपाङ्गललाटेषु चोन्मादेऽपस्मारे च । जिह्वारोगेष्वधोजिह्वायां दन्तव्याधिषु च तालुनि तालव्येषु । कर्णयोरुपरि समन्तात् कर्णशूले तद्रोगेषु च । गन्धाग्रहणे नासारोगेषु च नासाग्रे तिमिराक्षिपाकप्रभृतिष्वपाङ्गेषूपनासिके । लालाट्या सपाङ्गाश्चैता एव शिरोरोगाधिमन्थप्रभृतिषु रोगेष्विति ॥ * ॥ अत ऊर्द्ध दुष्टव्यधन मनुव्याख्यास्याम: । तत्र दुर्व्विद्धातिविद्धा कुञ्चिता पिच्चिता कुट्टिता प्रसुता अत्युदीर्णा अन्तेऽभिहता परिशुष्का कूणिता वेपिता अनुत्थितविद्धा शस्त्रहता तिर्य्यग्विद्धा अपविद्धा अव्याध्या विद्रुता धेनुका पुन पुनर्विद्धा शिरास्नायुस्थिसन्धिमर्म्मसु चेति विंशतिर्दुष्टव्यधा । तत्र या सूक्ष्मशस्त्रविद्धा न व्यक्तमसृक् स्रवति रुजा शोफवती च सा दुर्विद्धा । प्रमाणातिरिक्तविद्धायामन्त प्रविशति शोणित शोणितातिप्रवृत्तिर्वा सातिविद्धा । कुञ्चितायामप्येवम् । कुण्ठशस्त्रप्रमथिता पृथुलीभावमापन्ना पिच्चिता । अनासादिता पुन पुनरन्तयोश्च बहुश: शस्त्राभिहता कुट्टिता । शीतभयमूर्च्छाभिरप्रवृत्तशोणिता अप्रसुता । तीक्ष्णा महासुखशस्त्रविद्धा अत्युदीर्णा । अल्परक्तस्राविण्यन्ते विद्धा अन्तेऽभिहता । क्षीणशोणितस्यानिलपूर्णा परिशुष्का । चतुर्भागावसादिता किञ्चित्प्रवृत्तशोणिता कूणिता । दु स्थानबन्धनाद्वेपमानाया शोणितसम्मोहो भवति सा वेपिता । अनुत्थितविद्धायामप्येवम् । छिन्नातिप्रवृत्तशोणिता क्रियासङ्गकरी शस्त्रहता । तिर्य्यक् प्रणिहितशस्त्रा किञ्चिच्छेषा तिर्य्यग्विद्धा । बहुश: क्षता हीनशस्त्रप्रणिधानेनापविद्धा । अप्रशस्तत्वात् अव्याध्या अनवस्थितविद्धा विद्रुता । प्रदेशस्य बहुशोऽवघट्टनादारोध्यव्यधा मुहुर्मुहुः शोणितस्रवा धेनुका । सूक्ष्मशस्त्रव्यधनाद्बहुशो विच्छिन्ना पुन पुनर्विद्धा । स्नायुस्थिशिरासन्धिमर्म्मसु विद्धा वा रुजा शोष वैकल्य मरण वापादयति ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।

"सिरासु शिक्षितो नास्ति चला ह्येता स्वभावत ।
मत्स्यवत् परि वर्त्तन्ते तस्माद्यत्नेन ताडयेत् ॥
अजानता गृहीते तु शस्त्रे कायनिपातिते ।
भवन्ति व्यापदश्चैता बहवश्चाप्युपद्रवा ॥
स्नेहादिभि क्रियायोगैर्न तथा लेपनैरपि ।
यान्त्याशु व्याधय शान्ति यथा सम्यक् सिराव्यधात् ॥
सिराव्यधश्चिकित्सार्द्ध शल्यतन्त्रे प्रकीर्त्तित ।
यथा प्रणिहित सम्यक् वस्ति कायचिकित्सिते ॥"

तत्र स्निग्धस्विन्नवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितसिराविद्धैः परिहर्त्तव्यानि । क्रोधायासमैथुनदिवास्वप्नवाग्व्यायामयानोत्थानासनचङ्क्रमणशीतवातातपविरुद्धासात्म्याजीर्णान्याबललाभात् मासमेके मन्यन्ते ॥*॥ एतेषा विस्तरमुपरिष्टाद्वक्ष्याम । भवतश्चात्र ।

"सिराविषाणतुम्बैस्तु जलौकाभि पदैस्तथा ।
अवगाढ यथापूर्व निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥
अवगाढे जलौका स्यात् प्रच्छन्न पिण्डितेऽहितम्
सिराङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गालाबुत्वचि स्थिते ॥"

नवमोऽध्याय ।

अथातो धमनीव्याकरण शारीर व्याख्यास्याम: । चतुर्व्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिता । तत्र केचिदाहु: सिराधमनीस्रोतसामविभाग सिराविकारा एव धमन्य स्रोतांसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्या एव हि धमन्य स्रोतांसि च सिराभ्यः कस्माद्व्यञ्जनान्यत्वात् लक्षणनियमात् कर्म्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्म्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामप्यविभाग इव कर्म्मसु भवति । तासान्तु नाभिप्रभवाणा धमनीनामूर्द्धगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गा । ऊर्द्धगा. शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन्विशेषानभिवहन्त्य शरीर धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते । द्वाभ्या भाषते च द्वाभ्या घोष करोति द्वाभ्या स्वपिति द्वाभ्या प्रतिबुध्यते । द्वे चाश्रुवाहिन्यौ । द्वे स्तन्य स्त्रिया वहतस्तेन संश्रिते ते एव शुक्र नरस्य स्तनाभ्यामभिवहत । तास्त्वेतास्त्रिंशत् । सविभागा व्याख्याता । एताभिरूर्द्ध नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोर:स्कन्धग्रीवाबाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ॥*॥ भवति चात्र ।

"ऊर्द्ध गतास्तु कुर्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वश ।
अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म्म तासा यथायथम् ॥"

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरस विपक्वमौष्ण्याद्विरेचयन्त्योऽभिवहन्त्य शरीर तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विरेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहत ता दश द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते तोयवहे द्वे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसंज्ञम् । द्वे वर्च्चोनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे । अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गानां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति । तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता । एताभिरधोनाभे पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदवस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ॥*॥ भवति चात्र ।

"अधोगमास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वश
तिर्य्यग्गा सम्प्रवक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम् ॥"

तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तर विभज्यन्ते तास्त्वसङ्ख्यायास्ताभिरिदं शरीर गवाक्षित विबद्धमाततञ्च । तासा मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यै स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च

तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तशरीरमभिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि। तैरेव स्पर्शंसुखमसुखं वा गृह्णाति। तास्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः। भवतश्चात्र।

"यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु बिसेषु च।
धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते॥
पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्वः
पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति।
पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा
पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले॥"॥

अत ऊर्द्ध्वं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः। तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तववहानि येष्वधिकारः एकेषां बहूनि। एतेषां विशेषा बहवः। तत्र प्राणवहे द्वे तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः। तत्र विद्धस्य क्रोशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति। अन्नवहे द्वे तयोर्मूलमामाशयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्याध्मानं शूलान्नद्वेषौ छर्द्दिः पिपासान्ध्यं मरणं वा। उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालुक्लोम च। तत्र विद्धस्य पिपासा सद्योमरणञ्च। रसवहे द्वे तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तल्लिङ्गानि च। रक्तवहे द्वे तयोर्मूलं यकृत्प्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिगमनं रक्तनेत्रता चेति। मांसवहे द्वे तयोर्मूलं स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्वयथुर्मांसशोषः सिराग्रन्थयो मरणम्। मेदोवहे द्वे तयोर्मूलं कटीवृक्कौ च तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च। मूत्रवहे द्वे तयोर्मूलं वस्तिर्मेढ्रञ्च तत्र विद्धस्यानद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः स्तब्धमेढ्रता च। पुरीषवहे द्वे तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदञ्च तत्र विद्धस्यानाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्त्रता च। शुक्रवहे द्वे तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्धस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च। आर्त्तववहे द्वे तयोर्मूलं गर्भाशयः आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धाया वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च। सेवनीच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः। वस्तिगुदविद्धलक्षणं प्रागुक्तमिति। स्रोतोविद्धन्तु प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतशल्यन्तु क्षतविधानेनोपचरेत्।

"मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत्।
स्रोतस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्ज्जितम्॥"

दशमोऽध्यायः।

अथातो गर्भिणीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः। गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रभृति नित्यं प्रहृष्टा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्पृशेद्दुर्गन्धदुर्दर्शनानि परिहरेदुद्वेजनीयाश्च कथाः शुष्कं पर्य्युषितं कुथितं क्लिन्नं चान्नं नोपभुञ्जीत। बहिर्निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान् क्रोधभयसङ्करांश्च भारानुच्चैर्भाष्यादिकं परिहरेद्यानि च गर्भं व्यापादयन्ति। न चाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत। न चायासयेच्छरीरं पूर्व्वोक्तानि च परिहरेत्। शयनासनं मृद्वास्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं विदध्यात्। हृद्यं द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत् सामान्यमेतदा प्रसवात्॥*॥ विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपसेवेत। विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौदनं पयसा भोजयेच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा चेत्येके। चतुर्थे पयोनवनीतसंसृष्टमाहारयेज्जाङ्गलमांससहितं हृद्यमन्नं भोजयेत्। पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टम्। षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषो मात्रां पाययेद्यवागूं वा। सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्ण्यादिसिद्धमेवमाप्यायते गर्भः। अष्टमे वदरोदकेन बलातिबलाशतपुष्पपललपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत्। पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थमनुलोमनार्थञ्च वायोः। ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनुलोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति। अत ऊर्द्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्रमेदाप्रसवकालादेवमुपक्रान्ता स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते। नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ। तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकनिर्म्मितं सर्व्वागारं यथासंख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारमुदग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतञ्चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्॥*॥

"जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने।
सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी॥"

तत्रोपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्ताद्वेदना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिर्मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च। प्रजनयिष्यमाणा कृतमङ्गलस्वस्तिवाचना कुमारपरिवृता पुन्नामफलहस्ता स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिषिक्तामथैनां सघृतां यवागूमाकण्ठात् पाययेत्। ततः कृतोपधाने मृदुविस्तीर्णे शयने स्थितामाभुग्नसक्थीमुत्तानामशङ्कनीयाश्चतस्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः कर्त्तितनखाः परिचरेयुरिति॥*॥ अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनुसुखमभ्यज्यात् ब्रूयाच्चैनामेका सुभगे प्रवाहस्वेति न चाप्राप्तावी प्रवाहस्व विशिखान्तरमपत्यमार्गम्। ततो विमुक्ते गर्भनाडीप्रबन्धे सशूलेषु श्रोणिवङ्क्षणवस्तिशिरःसु प्रवाहेथाः शनैः शनैः। ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं ततो गर्भे योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमाविशल्यभावात्॥*॥ अकालप्रवाहणात् वधिरं मूकं व्यस्तहनुं मूर्द्धाभिघातिनं कासश्वासशोषोपद्रुतं कुब्जं विकटं वा जनयति। तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत् गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्म्मोकेण पिण्डीतकेन वा। बध्नीयाद्धिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादयोर्धारयेत् सुवर्च्चलां विशल्यां वा॥*॥ अथ जातस्योल्वं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य घृताक्तं मूर्द्ध्नि पिचुं दद्यात् ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गुलमायम्य सूत्रेण बद्ध्वा छेदयेत् तत्सूत्रैकदेशञ्च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग्बध्नीयात्॥*॥ अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ताब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यानामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथाविभवं च।

"धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम्।
चतूरात्रात्त्रिरात्राद्वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते॥"

तस्मात् प्रथमेऽह्नि मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्रपूतं त्रिकालं पाययेद्द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च। ततः प्राङ्निवारितस्तन्यं मधुसर्पिः स्वपाणितलसम्मितं द्विकालं पाययेत्॥*॥ अथ सूतिकां बलातैलाभ्यक्तां वातहरौषधनिःक्वाथेनोपचरेत् सशेषदोषान्तु तदहः पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरचव्यचूर्णं गुडोदकेनोष्णेन पाययेत्। एवं द्विरात्रं त्रिरात्रं वा कुर्य्यादादुष्टशोणितात्। विशुद्धे ततो विदारिगन्धादिसिद्धां स्नेहयवागूं क्षीरयवागूं वा पाययेत् त्रिरात्रम्। ततो यवकोलकुलत्थसिद्धेन जाङ्गलरसेन शाल्योदनं भोजयेद्बलमग्निबलञ्चावेक्ष्य। अनेन विधिना अध्यर्द्धमासमुपसंस्कृता विमुक्ताहाराचारा विगतसूतिकाभिधाना स्यात्। पुनरार्त्तवदर्शनादित्येके। धन्वभूमिजाता सूतिका घृततैलयोरन्यतरस्य मात्रां पाययेत्। पिप्पल्यादिकषायानुपाना स्नेहनित्या च स्यात्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा बलवती। अबला यवागूं पाययेत्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा अत ऊर्द्ध्वं स्निग्धेनान्नसंसर्गेणोपचरेत्। प्रायशश्चैनां प्रभूतेनोष्णोदकेन परिषिञ्चेत्। क्रोधायासमैथुनादीन् परिहरेत्॥*॥ भवतश्चात्र।

"मिथ्याचारात् सूतिकाया यो व्याधिरुपजायते।
स कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेदत्यपतर्पणात्॥
तस्मात्तां देशकालौ च व्याधिसात्म्येन कर्म्मणा।
परीक्ष्योपचरेदेवं नैयमत्ययमाप्नुयात्॥*॥"

अथापरापतन्त्यानाहाध्मानौ कुरुते तस्मात् कण्ठमस्याः केशवेष्टितयाङ्गुल्या प्रमृजेत्। कटुकालाबुकृतवेधनसर्षपसर्पनिर्म्मोकैर्वा कटुतैलविमिश्रैर्योनिमुखं धूपयेत्। लाङ्गलीमूलकल्केन वास्याः पाणिपादतलमालिम्पेत्। मूर्द्ध्नि वास्या

' कुसब ।) कलादिक कर्म्म । इत्यमर' ॥ ...नर इति पारसीकभाषा । कारीगरी इति हिन्दीभाषा ॥ वात्स्यायनोक्तनृत्यगीतवाद्यादि-...तुषष्टि' वाह्यक्रिया तथा आलिङ्गनचुम्ब-...दिचतुःषष्टि' अभ्यन्तरक्रियाः कला' । ...ादिना स्वर्णकारादिकारुकर्म्मग्रह । एतत् ...र्व शिल्प कथ्यते । इति तट्टीकायां भरत. ॥ यथा कथासरित्सागरे । २५ । १७५ ।

'ते तन्निरूप्य जगदुर्नैतन्नो देव शक्यते ।
...परः कर्त्तुमेतद्धि दिव्य शिल्प न मानुषम् ॥")

...व । इति मेदिनी ॥

...ल्पकार ,पु, (शिल्प करोतीति । कृ+अण् ।) शिल्पी । शिल्पविद्याव्यवसायी । कारिकर इति भाषा । शिल्प करोति इत्यर्थे पण्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

...ल्पकारी, [न्] त्रि, (शिल्प कर्त्तु शीलमस्य । णिनि ।) शिल्पकर्म्मकर्त्ता । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

"विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधान चकार स ।
ततो बभूवु पुत्त्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥
मालाकारः कर्म्मकार' शङ्खकार' कुविन्दक' ।
कुम्भकार कसकार' षडेते शिल्पिना वरा. ॥
सूत्रधारश्चित्रकर' स्वर्णकारस्तथैव च ।
पतितास्ते ब्रह्मशापादजात्या वर्णसङ्करा ॥
स्वर्णकार' स्वर्णचौर्य्यात् ब्राह्मणाना द्विजोत्तम ।
बभूव सद्य पतितो ब्रह्मशापेन कर्म्मणा ॥
सूत्रधारो द्विजातीना शापेन पतितो भुवि ।
शीघ्रञ्च यज्ञकाष्ठञ्च न ददौ तेन हेतुना ॥
व्यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।
पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपत ॥
कश्चिद्वणिग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिण ।
स्वर्णचौर्य्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापत' ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्याय' ॥

शिल्पशाला, स्त्री, क्ली, (शिल्पाना शाला ।) स्वर्णकारादीनां कर्म्मगृहम् । कारखाना इति पारसीकभाषा । तत्पर्य्याय । आवेशनम् २ । इत्यमर ॥ शिल्पशाला ३ शिल्पशालम् ४ शिल्पिशालम् ५ । इति तट्टीका ॥

शिल्पशास्त्र , क्ली, (शिल्पस्य शास्त्रम् ।) शिल्प-कर्म्मग्रन्थ'। तच्छास्त्राणि बहूनि सन्ति तन्मध्ये वास्तुशास्त्रैक लिख्यते । यथा,—

"स्त्रीपुत्त्रादिकभोगसौख्यजनक धर्म्मार्थकाम-प्रदं
जन्तूनां लयन सुखास्पदमिद शीताम्बुघर्म्मा पहम् ।
वापीदेवगृहादिपुण्यमखिल गेहात् समुत्पद्यते
गेह पूर्व्वमुशन्ति तेन विबुधा श्रीविश्वकर्म्मा-दय ॥

सिद्धेः गृहारम्भमुशन्ति हृद्या
यथोदिते मासि वलक्षपक्षे ।
शशाङ्कवीर्य्ये सुदिने निमित्ते
शुभ रवौ सौम्यगते प्रवेशम् ॥

चैत्रे शोककरं गृहादि रचित स्याद्माधवेऽर्थ-प्रद
ज्यैष्ठे मृत्युकर शुचौ पशुहर तद्वृद्धिद श्रावणे ।
शून्य भाद्रपदेऽश्विने कलिकर भृत्यक्षय कार्त्तिके
धान्य मार्गसहस्ययोर्दहनभीर्माघे श्रिय' फाल्गुने ॥
आदित्ये हरिकर्कनक्रघटगे पूर्व्वापरास्य गृह
कर्त्तव्यं तुलमेषवृश्चिकवृषे याम्योत्तरास्य तथा ।
द्वार भिन्नतथा करोति कुमतौ रोगाथनाश-स्तदा
कन्यामीनधनुर्गते मिथुनगे चास्मिन्न कार्य्य गृहम् ॥
कन्यादित्रिषु पूर्व्वतो यमदिशि त्याज्यञ्च चापा-दितो
द्वार पश्चिमतस्त्रिके जलचरात् सौम्ये रवौ युग्मत' ।
यस्माद्यत्सम्मुख दिशासु भवन द्वारादिक हानिकृत्
सिंह वापि वृषञ्च वृश्चिकघट वाते हित सर्व्वत ॥
प्राची मेषतुलारवावुदयति स्याद्वैष्णवे वह्निभे
चित्रास्वातिभमध्यगा निगदिता प्राची बुधै' पञ्चधा ।
प्रासादो भवन करोति नगर दिङ्मूढमर्थक्षय
हर्म्ये देवगृहे पुरे च नितरामायुर्धन दिङ्मुखे ॥
तारे मार्कटिके ध्रुवस्य समता नीते बले वैनते
दीपाग्रेण तदैक्यतश्च कथिता सूत्रेण सौम्या दिशा ।
शङ्कोर्नेत्रगुणेन ३६ मण्डलवरे छाया तयो-र्मत्स्ययो-
र्जाता पत्रयुतिस्तु शङ्कुतलतो याम्योत्तरैस्तत्-तुटे' ॥
राशीनामलिमीनसिंहभवन पूर्व्वामुख शोभन
कन्याकर्कटनक्रराशिगृहिणा याम्यानन मन्दिरम् ।
राशीर्धन्वितुलायुगस्य सदन शस्त प्रतीचीमुख
पुसा कुम्भवृषाजराशिभजता सौम्यानन स्याद्गृहम् ॥"*॥

अथ भूपरिग्रह ।

"श्वेता ब्राह्मणभूमिका च घृतवद्गन्धा शुभ-स्वादिनी
रक्ता शोणितगन्धिनी नृपतिभू स्वादे कषाया च सा ।
स्वादेऽम्ला तिलतैलगन्धिरुदिता पीता च वैश्या मही
कृष्णा मत्स्यसगन्धिनी च कटुका शूद्रेति भूलक्षणम् ॥

स्वादे भवेद्या मधुरा सिताभा
चतुर्षु वर्णेषु मही प्रशस्ता ।
सर्वेऽन्विता वल्मभुजङ्गयोर्या
सौहार्द्दवत्याखुविडालयोर्वा ॥ * ॥

परीक्षितायां भुवि विप्रराज
समर्च्चयेत् यष्टिकया समेतम् ।
क्षेत्राधिप चाष्टदिशाधिनाथान्
सुपुष्पधूपैर्बलिभि' सुखाय ॥

खात भूमिपरीक्षणे करमित तत् पूरयेत्तन्-मृदा
हीने हीनफल समे समफल लाभो रजोवर्द्धिते ।
तत् कृत्वा जलपूर्णमाशतपद गत्वा परीक्ष्य पुन
पादोनेऽर्द्ध विहीनकेऽथ निभृते मध्याधमेष्टाम्बुनि
भूमि प्राक् प्रवणाच्च शङ्करककुप्सौम्याश्रित सौख्यद
वह्नौ वह्निभय यमे च मरण चौराद्भय रक्षसि
वायव्ये प्रवणाच्च धान्यहरण स्याच्छोकद वारुण
विप्रादेरनुवर्णतश्च सुखद सृष्टिक्रमात् सौम्यत.
अग्नौ राक्षसवायुशङ्करदिशि स्थाप्या' क्रमात् कीलका
अश्वत्थात् खदिरात् शिरीषककुभात् वृक्षात् क्रमेण द्विजा' ।
वर्णाना कुशसुञ्जकाशशफज सूत्र क्रमात् सूत्रणे
निम्ना भू स्फुटितोषरा विलवती शल्यैर्युता नाशभा ॥"

ककुभादित्यत्र वकुलादिति च पाठ' ॥*॥

"शस्त्रत्रय वापि गृहाधिपेन
देवस्य वृक्षस्य फलस्य वापि ।
वाच्य हि कोष्ठाक्षरसयुतेन
सत्य विलोक्य भवनेषु सृष्टा ॥
वा का चा टा ता ए ह सा पापवर्णाः
प्राच्यादिस्थे कोष्ठके शल्यमुक्तम् ।
केशाङ्गारा काष्ठलोहास्थिकाद्य
तस्मात् कार्य्य शोधन भूमिकाया ॥
शल्य गवां भूपभय हयाना
रुज शुनोऽस्थ्नो कलहप्रणाशौ ।
खरोष्ट्रयोर्हानिमपत्यनाश
स्त्रीणामजस्याग्निभय तनोति ॥*॥
कन्यादौ रवितस्त्रये फणिमुख पूर्व्वादिसृष्टिक्रम
स्यात वास्तुवपुर्दिशासु त्रयगत लाङ्गूलपृष्ठ शिर
द्वार तस्य सुखे गृहादि भयद कुक्षिद्वये सौख्यद
दु ख प्राक्खनने शिरोऽङ्घ्रिवपुष' कुक्षौ सुख दक्षिणे ॥
प्राच्या नागमुख बुधैर्निगदित भाद्राश्विने कार्त्तिके ।
मार्गात् फाल्गुनशक्रत क्रमतया याम्ये जले चोत्तरे ।
चैत्रे चाष्टविभाजिते दिनकराद्धाराल्लिखेत् कोष्ठगान्
शल्यद्वारकयोश्च तत्र फणिन शारीरक नो खनेत् ॥*॥
शीर्षे मातृपितृक्षय प्रथमत' खाते रुजा पुच्छके
पृष्ठे हानिभये च कुक्षिखनने स्यात् पुत्त्रधान्या-दिकम् ।

पूर्वास्येऽनिलखातनं यमसुखे खात शिवे कारयेत्
शीर्षे पश्चिमगे च वह्निखननं सौम्ये खनेन्नैर्ऋते
दक्षिणकोणे पूर्वविभागे पूजनपूर्वं शिला समर्प्या ।
स्थाप्या शेषशिला दक्षिणतः स्तम्भाः समर्प्या विधानेन ॥"*॥

ब्रह्मशम्भुर्यथा ।
"सूत्र भित्तिशिलान्यास स्तम्भस्यारोपण तथा ।
पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये कुर्यादित्याह काश्यपः ॥"
नारद ।
"नभस्यादिषु मासेषु त्रिषु त्रिषु यथाक्रमम् ।
पूर्वादिदिक्शिरोवामपार्श्वशायां प्रदक्षिणम् ॥"

वास्तुशास्त्रेऽप्युक्तम् ।
"वास्तो. शिरसि पुच्छे च वामकुक्षौ च पृष्ठतः।
आयुष्काम खनेन्नैव दक्षकुक्षौ खनि शुभा ॥

भित्तेर्मूल स्थापनीय जलान्ते
पाषाणे वा हैमरत्नै. सगर्भम् ।
शीर्षं गुर्वो लेपहीनाधिका वा
सन्धिश्रेणि पादहीनार्थहान्यै: ॥

भवनपुरसुराणां सूत्रणे पूर्वमुक्तः
कथित इह पृथिव्याः शोधनेऽपि द्वितीयः ।
तदनु सुखनिवेशे स्तम्भसरोपणे स्या-
द्भवनवसनकाले पञ्चधा वास्तुयज्ञः ॥*॥
वृक्षा दुग्धसकण्टाश्च फलिनस्त्याज्या गृहाद् दूरतः
शस्ते चम्पकपाटले च कदली जाती तथा केतकी ।
यामादूर्ध्वमशेषवृक्षसुरजा च्छाया न शस्ता गृहे
पार्श्वं कस्य हरेर्वौशपुरतो जैनानुचण्डाः. क्वचित् ॥

स दुग्धवृक्षा द्रविणस्य नाशं
कुर्वन्ति ते कण्टकिनीऽरिभीतिम् ।
प्रजाविनाश फलिन. समीपे
गृहस्य वर्ज्याः कलधौतपुष्पाः ॥

दुष्टो भूतसमाश्रितोऽपि विटपी नोच्छिद्यते शङ्कितः
तद्विल्वोऽश्च शमीमशोकवकुलौ पुन्नागसच्चम्पकौ ।
द्राक्षापुष्पकमण्डपश्च तिलकान् क्षण्या वपेद्दाडिमीं
सौम्यादे शुभदौ कपोतनवटावौदुम्बराश्वत्थकौ ॥

उत्सङ्गनामाभिसुख प्रवेशः
स्यात् पृष्ठभङ्गो भवनस्य पृष्ठात् ।
विनाशहेतुः कथितोऽपसव्यः
सव्या प्रशस्तो भवनेऽखिलेऽसौ ॥

प्रावेश. प्रतिकायको वरुणदिग्वक्त्रो भवेत् सृष्टितो
व.मावर्त्तं उदाहृतो यमसुखेऽसौ हीनबाहुर्बुधैः ।
उत्सङ्गो नरवाहनाभिवदनः सृष्ट्या यथा निर्मितः
प्राग्वक्त्रोऽपि च पूर्णबाहुरुदितो गेहे चतुर्द्वा पुरे ॥*॥
हस्तः पर्वाष्टयुक्तो मुनिवररचितः पर्वं चैकं त्रिमात्रं
मात्रा षण्णां यवानामुदरमिलिता निस्तुषाणामुत्तमानाम् ।
पुष्पैश्चत्वारि पूर्वं तदनु च विभजेदङ्गुलैः पर्वपुष्पैर्-
निर्ग्रन्थो रक्तकाष्ठो मधुमय उदितः खादिरो वंशधात्री. ॥
ज्येष्ठोऽष्टाभिर्यवोदरैस्तु मुनिभिर्मध्यस्तु षट् कन्यसो
माप्य चोत्तमकेन ग्रामनगरक्रोशादिक योजनम् ।
प्रासादप्रतिमे नृपस्य भवनं मध्येन हर्म्यादिक
यान षड्यवसम्भवेन शयनं छत्रासनास्त्रादिकम् ॥*॥

रुद्रो वायुर्विश्वकर्मा हुताशो
ब्रह्मा कालस्तोयपः सोमविष्णुः ।
पुष्पे देवा मूलतोऽस्मिश्च मध्यात्
पश्चाष्टान्त्य ह्यग्निवेदैर्विभज्यम् ॥

ईशो मारुतविश्ववह्निविधय सूर्यश्च रुद्रो यमो
वैरूपो वसवोऽष्ट दन्तिवरुणौ षड्वक्त्र इच्छा क्रिया ।
ज्ञान वित्तपतिर्निशाकरजयौ श्रीवासुदेवो हली
कामो विष्णुरितिक्रमेण मरुतो हस्ते त्रयोविंशतिः ॥*॥

उच्चाटन रोगभयञ्च दुःख
वक्रे भयं पीडनक प्रजायाः ।
मृत्युर्विनाशोऽपि धनक्षयः स्यान्-
मोह. क्रमाद्दैवतपीडनेन ॥*॥
हस्तो यत्नात् पुष्पयोरन्तराले
लष्टा धार्य्यो मन्दिरादौ निवेशे ।
हस्ताद्भूमौ यात्यकस्मात्तदासौ
कार्य्ये विघ्न दुःखमाविष्करोति ॥

तालो द्वादशमात्रिकापरिमितस्तालद्वय स्यात् करः
पादोनद्विकरोऽपि किष्कुरुदितश्चापश्चतुर्भिः करैः ।
क्रोशो दण्डसहस्रयुग्ममुदितो द्वाभ्याश्च गव्यूतिका
ताभ्या योजनमेव भूमिरखिला कोटीशत योजनैः ॥

सूत्राष्टक दृष्टिनृहस्तमौञ्ज
कार्पासज स्यादवलम्बसञ्ज्ञम् ।
काष्ठञ्च सृष्टाख्यमतोऽपि लेख्य-
मित्यष्ट सूत्राणि वदन्ति सन्तः ॥

इति वास्तुशास्त्रे राजवल्लभमण्डने मिश्रका लक्षणवर्णन नाम १ अध्यायः ॥ * ॥
"सशमेऽन्धकरुद्रयोस्तु पतितः स्वेदो महेशात् क्षितौ
तस्माद्भूतमभूच्च भीतिजननं द्यावापृथिव्यां महत् ।
तद्देवै रभसा विगृह्य निहितं भूमावधोवक्त्रकं
देवानां रसनाच्च वास्तुपुरुषस्तेनैव पुज्यो बुधैः ॥
प्रासादे भवने तडागखनने कूपे च वापीवने
जीर्णोद्धारपुरे च यागभवने प्रारम्भनिर्वर्त्तने ।
वास्तोः पूजनक सुखाय कथित पूजां विना हानये
पादौ रक्षसि क शिवेऽङ्घ्रिकरयोः सन्धौ च कोणद्वये ॥

चैनाकृतिर्वास्तुरिहार्चनीय-
स्त्वेकांशतोभागसहस्रयुक्तः ।
साधारणोऽष्टाष्टपदोऽपि तेषु
चैकाधिकाशीतिपदस्तथैव ॥*॥

ग्रामे भूपतिमन्दिरे च नगरे पूज्यश्चतुःषष्टिकै-
रेकाशीतिपदैःसमस्तभवने जीर्णे नवाब्धशके ।
प्रासादेऽथ शताशकैस्तु सकले पूज्यस्तथा मण्डपे
कूपे षण्णवचन्द्रभागसहिते १९६ वापीतडागे वने ॥
ईशो मूर्ध्नि समाश्रितः श्रवणयोः पर्जन्यनामा दितिरापस्तस्य गले तदंशयुगले प्रोक्तो जयश्चादितिः ।
उक्तावर्य्यमभूधरौ स्तनयुगे स्यादापवत्सो हृदि
पञ्चेन्द्रादिसुराश्च दक्षिणभुजे वामे च नागादय ॥
सावित्रः सविता च दक्षिणकरे वामे द्वय रुद्रतो
मृत्युर्मैत्रगणस्तथोरुविषये स्यान्नाभिपृष्ठे विधि
मेढ्रे शत्रुजयौ च जानुयुगले तौ वह्निरोगौ स्मृतौ
पूष्णो नन्दिगणाश्च सप्त विबुधाः कल्पश पदो पैत्रक. ॥*॥

ईशस्तु पर्ज्जन्यजयेन्द्रसूर्य्याः
सत्यो भृशाकाशक एव पूर्व्वे ।
वह्निश्च पूषा वितथाभिधानो
गृहक्षत प्रेतपति. क्रमेण ॥
गन्धर्वभृङ्गौ मृगपितृसञ्ज्ञौ
द्वारस्थसुग्रीवकपुष्पदन्ताः ।
जलाधिनाथोऽप्यसुरश्च शेष
स पापयक्ष्मापि च रोगनागौ ॥
मुख्यश्च भल्लाटकुवेरशैला-
स्तथैव बाह्ये दितितोऽदितिश्च ।
द्वात्रिंशदेव क्रमतोऽर्चनीया-
स्त्रयोदशैव त्रिदशाश्च मध्ये ॥
प्रागर्य्यमा दक्षिणतो विवस्वान्
मैत्रोऽपरे सौम्यदिशाविभागे ।
पृथ्वीधरोऽसावथ मध्यतोऽपि
ब्रह्मार्चनीयः सकलेषु मध्ये ॥
आपापवत्सौ शिवकोणमध्ये
सावित्रकोऽग्नौ सविता तथैव ।
कोणे महेन्द्रेन्द्रजयौ तृतीये
रुद्रोऽनिलेऽन्योऽपि च रुद्रदासः ॥

ईशानवाह्ये चरकी द्वितीये
विदारिका पूतनिका तृतीये।
पापाभिधा मारुतकोणके तु
पूज्या सुरा उक्तविधानतस्तु ॥*॥
ब्रह्मा वेदपदस्तु तेन समका देवार्थ्यमाद्यास्त्वमी
कोणेऽष्टौ द्विपदास्तथाष्टसरुत कोणेऽर्द्धभागाद्
बहिः।
शेषा एकपदा सुरास्तु कथिता वेदर्त्तुके-६४
ऽथो नव
ब्रह्मा षट्पदिनोऽर्य्यमादिविबुधा ईशादयश्चै-
कपः ॥
ब्रह्मा कलाशो वसुतोऽर्य्यमाद्या
कोणेऽष्ट वाह्येऽपि च सार्द्धभागा।
विधाव्ककोणे द्विपदास्तथाष्टौ
शेषा सुरा एकपदा शताशे ॥*॥
ब्रह्माजिनाश २४ उदित शिवतोऽर्य्यमाद्या
कोणेषु सार्द्धपदतोऽपि तथैव चाष्टौ।
शेषा द्विभागसमका रविभागकोऽय
पूज्यो रथाश्वगजवाहनकेऽस्त्वयन्वे ॥
यन्त्रे त्रयोदशपदैरपि पूजनीय-
स्तत् पञ्चविंशतिरजो दशतोऽर्य्यमाद्याः।
कोणेऽव्ययोऽमरगणा वह्निके कलाशा
भद्रेऽधिकं रविविभागपदे द्विभागा ॥*॥
द्वात्रिंशत् कमलासनोऽर्य्यमसुखाः स्युः सूर्य्य-
भागा क्रमात्
कोणेऽन्येऽष्टसुरा द्विभागसहिता वाह्येषु
सार्द्धांशका।
अष्टौ रामपदा पुनर्द्विपदका षड्भागिनोऽष्टौ
सुरा
चित्रे पञ्चवचन्द्रभागसहिते १९६ स्याद्देवताना
क्रम ॥*॥
वेदाशो विधिरर्य्यमप्रभृतयश्च शा नवस्त्वष्टके
कोणेऽन्येऽष्टपदार्द्धगा परसुरा षड्भागहीने
पदे।
वास्तोर्नन्दयुगाश ४९ एवमथुनाष्टाशेषतु-
षष्टिके
सन्धे सूत्रमितान् सुधी परिहरेन्निर्त्तोस्तुला
स्तम्भकात् ॥*॥
रेखाद्वय कोणगत विधेय-
मथान्तरेणैव तु कर्णसूत्रात्।
यदष्टसूत्रैः कथित तु पद्म
तत्पीडनात् स्वामिधनप्रणाश ॥
प्रोक्ता चतुर्विंशतिलाङ्गुल यत्
पादार्द्धग हानिकर प्रजाया।
षड्भिस्तु सूत्रै मरणाय वश्च
कोणे त्रिशूलश्च रिपोर्भयाय ॥
परीक्ष्य भूमीमवसेचयित्ता
सुपञ्चगव्येन ततो विलेख्या।
रेखा सुवर्णेन मणिप्रवालैः
पिष्टाक्षतैर्वापि पुनस्तदूर्द्ध ॥
द्वात्रिंशदमाः पृथुले च दैर्घ्यं
कोणेषु वर्ज्या जिनसख्यर४भागाः।

एतत्पदानां कथित सहस्र
चैतच्च सर्वोत्तममेव वास्तो ॥*॥
मध्ये ब्रह्मा पूजनीय शतांशै-
श्चत्वारिंशद्भि पदैर्वाह्यवीथी।
प्रोक्ता देवा अर्थमाद्या अशीत्या
मध्ये कोणेऽष्टौ शत चाष्टपद्या ॥
कोणेऽव्ययो नन्दपदे सुराश्च
शेषाश्च वाह्ये वसुभागिनश्च।
वीथी च वाह्ये रविभागयुक्त
शतं पदाना कथित मुनिन्द्रै ॥
दुर्गप्रतिष्ठाविषये निवेशे
तथा महार्णास च कोटिहोमे।
मेरौ च राष्ट्रेष्वपि ज्येष्ठलिङ्गे
वास्तु सहस्रेण पदैः प्रपूज्य ॥*॥
त्रिमेखल शङ्करदिग्विभागे
कुण्ड प्रकुर्य्यात् करतो युगास्रम्।
होम सुराणां शतमष्टयुक्त
प्रत्येकमष्टाधिकविंशति वा ॥
मध्वाज्यदुग्धैर्दधिशर्कराभ्यां
कृष्णैस्तिलैर्व्रीहियवैर्नवान्नैः।
पलाशदूर्वाङ्कुरदुग्धवृक्षै-
र्होम तदन्ते सुरपूजनञ्च ॥
ईशे घृतान्नमपरे सघृतौदनञ्च
दद्याज्जयाय हरिताम्बरमेव कूर्मम्।
रत्नानि पिष्टकमय कुलिश सुरेन्द्रे
धूम्र वितानमुदितञ्च दिवाकरस्य ॥
गोधूमयुक्त घृतमेव सत्ये
मत्स्यान् भृशे शष्कुलिमन्तरीक्षे।
वह्नौ स्रुच पूष्णि तथैव लाजा
दद्याद्वधर्म्ये चणकौदनञ्च ॥
मध्वन्नञ्च गृहक्षताय यमतो माषौदन दापयेत्
गन्धर्वे शतपत्रमोदनयुत भृङ्गेऽजजिह्वा तथा।
प्रोक्ता नीलनवा मृगाय पितृतो देयाश्च सम्मो-
दका
पेष्ट कृष्णबलि तथैव विधिवद्दद्याच्च दौवारिके॥
सुग्रीवाय च पूपका गणवरे श्वेतप्रसून पय
पद्म वारुणके सुराप्यसुरके तैल तिला शेषके।
पापाख्येऽपि च पक्कमासमुदित रोगाय सर्वौ
षधी
गोचोर फणिने च मुख्यविबुधे श्रीखण्डभक्षे
तथा ॥
भल्लाटाय सुवर्णक धनपतौ मण्डाज्यदुग्ध तथा
शक्तून् पर्वतकेऽदितेस्तु लपिका दद्याद्दितौ
पूरिकाम्।
सच्चीर दधिक क्रमेण विहित त्वापापवत्से तथा-
प्यर्य्यम्णेऽरुणचन्दनञ्च पयसा युक्ता तथा
शर्करा ॥
सावित्रेऽपि च लड्डुकाश्च सवितु पूपा गुडा
सद्घृता
देय वाश्च विवस्वते घृतयुत दुग्ध तथा मोदका
इन्द्राख्ये कुसुमस्रगिन्द्रजयके देय तथा चम्पकं
मैत्रे दुग्धघृतञ्च गुग्गुलुयुतो गन्धस्तथा रुद्रके ॥

ततृसिद्धमन्नन्त्वपि रुद्रदासे
सद्रत्नमालां पृथिवीधराय।
पयस्तला गाममृत घटञ्च
दद्याद्विधौ स्वर्णमतोऽखिलेभ्यः ॥
सुराश्चिमास विहित चरक्यै
तथैव पीतौदनकी विदार्य्यै।
रक्तौदनैः पूतनिकार्च्चनीया
मत्स्यासवेनापि तथैव पापा ॥
मास पक्क पिलिपिच्छाय तज्जम्भाये विहितं
सद्यः।
स्कन्दाय तस्मादिरायुक्त चार्य्यमणे दिशि
पूर्व्वादौ ॥
य पूजयेद्वास्तुमनन्यमुक्ता
न तस्य दुःख भवतीह किञ्चित्।
जीवत्यसौ वर्षशत सुखेन
स्वर्गे नरस्तिष्ठति कल्पमेकम् ॥"
इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
राजवल्लभे वास्तुलक्षणम् २ अध्यायः॥*॥
"आयर्क्षव्ययतारकांशकविधु राशि गृहाद्य
तथा
धान्यं सौख्ययशोऽभिवृद्धिरधिका यस्मादत
कथ्यते।
आयास्तु ध्वजधूमसिंहशुनका गौरासभेभा
क्रमात्
ध्वाङ्क्षस्त्वष्टम आयभेषु विषमाः श्रेष्ठा सुराणां
गृहे ॥
मान देवगृहादिभूपसदने शास्त्रोक्तहस्तेन तत्
शेषे कर्म्मकरस्य नायकरतः शास्त्रेण देय गृहे
स्यो दण्डकराङ्गुलादिमपि ते हस्ताङ्गुलैश्शत
चैत्रस्याप्यनुमानतोऽपि नगरे दण्डेन मान पुरे
आय कल्प्यो हस्तमेयैः करैश्च
चैत्रे मात्रानिर्मिते मातृकाभिः।
मध्ये पर्य्यङ्कासने मन्दिरे च
देवागारे मण्डपे भित्तिवाह्ये
ध्वजे देवगृहे द्विजस्य भवने स्याद्वेदिकाया ध्वजे
विस्तारोच्छ्रयवस्त्रभूषणमठागारेषु शस्तो ध्वज
धूमो वह्न्युपजीविनामपि गृहे कुण्डे च होमो-
द्भवे
सिंहद्वारनृपालयेऽस्त्रनिचये सिंहश्च सिंहा-
सने ॥
चण्डाले शुनको विशान्तु वृषभो हर्म्ये द्वयानां
द्विती
वानिज्ये धनभोजनस्य भवनेऽथो वाह्यगेहे
खर।
वादित्रे स्वरजीविनामपि गृहे शौद्रे गजो
योजितो
याने स्त्रीगृहवाहने च शयने शस्तो गृहे हस्ति
नाम् ॥
ध्वाङ्क्षः शिल्पितपस्विना हितकरस्तेषा मुख
नामवत्
ध्वाङ्क्षः काकमुखो विडालवदनो धूमो ध्वजो
मानुषः।

र्म्मे पश्चिपदा हरेरिव गलो हस्तौ नरस्येव तु ग्राथ्या: स्थण्डिगता: क्रमेण पतयो ह्याष्टौ च तं सम्मुखा' ॥*॥

देया: सिंहगजध्वजादिवृषभे सिंहध्वजौ कुञ्जरे सिंहो वै ध्वज इष्यते न वृषभोऽन्यत्रापि देयो बुधैः।

सिंहो हस्तिवृषालये स्तुतिवारस्वायस्य वक्त्र गृह तस्मिन्नेव च वामदक्षिणदिशाद्वारे स आय शुभः॥

व्यासे दैर्घ्यगुणेऽष्टभिर्विभजिते शेषो ध्वजाद्याथको- ऽष्टघ्ने तद्गुणिते च विष्टम्भजिते स्यादृचमश्वादिकम्।

नचवे वसुभिर्व्ययोऽपि भजिते हीनस्तु लक्ष्मीप्रद- स्त्वायश्च पिशाचको ध्वजस्तते सवर्द्धितो राक्षस'॥

तन्मूले व्ययहर्म्मग्रनामसहिते भक्ते त्रिभिस्त्व ग्रक: व्यादिन्द्रोपमभूपतिक्रमवशाद्देवे सुरेन्द्रो हित। वैद्यामेव यमस्तु पुण्यभवने नागी तथा भैरवे राजाशो गजवाजियाननगरे राजालये मन्दिरे॥*॥

यावद्गृहर्क्षं गणयेत् स्वधिष्ण्या-
त्ताराविभक्ते नवभिश्च शेषा।
बुधैस्तृतीया मकले विवर्ज्या
या पञ्चमी सप्तमिका न शस्ता॥

धिष्ण्यानीह च सप्तम क्रमतया वक्त्रे तु पूर्वादित' स्पष्ट्या तानि भवन्ति यत्र गृहभ तत्रैव चन्द्रो भवेत्। हानि पृष्ठगत' करोति पुरतस्त्वायु:क्षय चन्द्रमा पार्श्वे दक्षिणवामके शुभकरोऽग्रे देवभूपालये॥ प्रीति: स्यात् समसप्तमो च दशमी चैकादशी शोभना दारिद्र्य युगला करोति मरण षष्ठी कलि: पञ्चमी। मेषोऽश्विनित्रये हरिस्तु पितृभाचापस्त्रये मूलत. शेषै. स्युर्नव राशय परमत नन्दाशकैस्ते पृथक्॥

भौमो वृश्चिकमेषयोर्हि चतुले शुक्रस्य राशिद्वय कन्या युग्मबुधस्य कर्कसदन चन्द्रस्य सिंहो रवे। जीवो मीनधनु'पतिर्मृगघटी मन्दस्य गेह स्मृत मित्राण्यर्ककुजेन्दुदेवगुरवोऽन्ये चारयस्ते मिथ' देवर्क्षं श्रुतिपुष्यमैऽश्विभस्त्रग मैत्रानिल पौष्णभ हस्तादित्यमथोऽनुरन्तकविधी पूर्वोत्तरा रुद्रभम्। रक्षोमूलविशाखिकाग्निपितृभ चित्रा धनिष्ठाद्वयं

ज्येष्ठाश्लेषमघोत्र दैत्यमनुजे सूत्यस्तु दैवे कलि: वैर चोत्तरफल्गुनीयुगलयो. स्वातीभरण्योर्द्वयो- रोहिण्युत्तरषाढयो श्रुतिपुनर्वस्वोर्विरोध तथा। चित्राहस्तभयोश्च पुष्यफणिनोर्ज्येष्ठाविशाखाख्ययो: प्रासादे भवनासने च शयने नक्षत्रवैरं त्यजेत्॥ विप्रा' कर्कझषालिनो निगदिता' सिंहाजचापा नृपा विट्कन्या मकरो वृषोऽथ वृषला युग्मञ्च कुम्भस्तुला। वर्णेनोत्तमकामिनी च भवन वर्ज्यं बुधैर्यत्नत' श्रेष्ठा द्वादश नन्दरागगुणतो विप्र क्रमाद्राशय॥ अश्वोऽश्विनीशतभयोर्यमपुषि हस्ती छागोऽग्निपुष्य उरगोऽपि विधाहसौम्ये। मूलार्द्रयो' शुनक श्रोतुरहावदित्ये पूर्वा मघासु मत उन्दुरुरेव योनि॥ गौर्भद्रोत्तरफल्गुनीत उदिता स्वाती करे माहिषी व्याघ्रास्त्वाष्ट्रविशाखयोश्च हरिणो ज्येष्ठानुराधाभयो'। पूषाढश्रवणे कपिर्निगदितो वैश्वाभिजिन्नाकुल पूभाया वसुभे मृगेन्द्र उदितो वैर त्यजेल्लोकत.

आयर्क्षतारा व्ययमंशकञ्च
ह्येकत्र कृत्वा विभजेत् क्रमेण।
तिथ्या च वारेण तथैव लग्नै
शेषैस्तु भान्येव भवेयुरङ्कै'॥
दैर्घ्यं पृथुत्वेन च ताडनीय
तयोर्यदैक्य पुनरुच्छ्रयेण।
शेषेऽधिनाथो वसुभाजितेऽस्मिन्
सम प्रशस्तो विषमस्तु नैव॥*॥

वर्गाष्टकस्य पतयो गरुडो विडाल सिंहस्तथैव शुनकोरगमूषकेणा। मेढाककारच-ट-त-प य-श च वर्गा य पञ्चम स रिपुरेव बुधैर्विवर्ज्य॥ अश्विन्यादिकभत्रय फणिनिभ चक्र त्रिनाड्यु- द्भव ह्येकस्था वरकन्ययोश्च यदि भ तन्मृत्युद चांशत नाडीसैवकमित्रगेहपुरतस्त्वेका शुभा सव्यधा आयादित्रिकपञ्चसप्तनवभिस्त्वङ्कैर्गृहं सौख्यदम्

गुणगण लघुदोषसमन्वित
भवनदेवगृहादिकमिष्यते।
जललवेन शिखी बहुतापवा-
न्न शममेति गुणैरधिको यत॥"

इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राजवल्लभे आयादिलक्षण ३ अध्याय'॥

"वापीकूपतडागदेवभवनान्यारामयागादिकं तीर्थानामवगाहनञ्च विधिवत् कन्याप्रदानादिकम्। सर्वं पुण्यमिदं नृप: स लभते य' कारयेत् पर्वते दुर्गं सर्वजनाय शर्म्मजननं विश्राममेक परम्॥ सिंहो वैरिपराभवं प्रकुरुते तिष्ठन् गिरौ गह्वरे दुर्गस्थो नृपति' प्रभूतकटक शत्रु जयेत् सङ्गरे। कैलासे नगर शिवेन रचितं गौर्य्यादिसरक्षणे दुर्गं पश्चिमसागरे च हरिणाप्येषां किमन्योच्यते॥

भूदुर्गं जलदुर्गमद्रिविषये दुर्गं भवेद्गह्वरे तेषामुत्तममद्रिमूर्द्धि रचित तद्वैरिणां दुर्गमम् अम्बाद्यैर्ष्टतैतोयतैलंलवणै' काष्ठैस्तृणाद्यैस्तथा यन्त्रोपस्करबाणशस्त्रसुभटै: सपूरयेद्भूमिप:॥ माहेन्द्र चतुरस्रमायतपुर तत् सर्वतोभद्रक वृत्त सिंहविलोकन सुवृतनायत्त तथा वारुणम् नन्दाख्यञ्च विमुक्तकोणमथ नन्द्यावर्त्तिसंस्थाकृति प्रोक्त' तदयववज्रयन्तमपि तद्दिव्य' गिरेर्मस्तके पुष्प चाष्टदलोपमञ्च पुरुषाकार पुर पौरुष स्त्री ह कुक्षिषु भूधरस्य कथित दण्डाभिध दैर्घ्यकम्। शात प्राक् सरिता परत्र कमल य.म्ये नदी धार्म्मिक द्वाभ्या चैव महाजयञ्च धनदाशायां नदी सौम्यकम्॥ दुर्गैकेन युत श्रियाख्यनगर द्वाभ्या रिपुघ्न पुर लष्टास' कथयन्ति स्वस्तिकमिति प्रोक्ता गुणा विंशति'। भूपाना सुखदा यशोऽर्थफलदा कीर्त्तिप्रतापोद्भवा लोकानाञ्च निवासतो विरचिता' प्राक्शम्भुनैते गुणा॥"

इति पुराणा विंशतिगुणा॥*॥

"वक्त्रैर्भीतिकर त्रिकोणनगर षट्कोणक क्लेशद वक्त्रे वज्रभयञ्च शाकटपुरे रोगस्त्रिशूले कलि' प्रोक्त तस्करभीतये द्विशकट कर्णाधिकेऽर्थक्षयो दोषा सप्त भयावहा प्रकटिता ये विश्वकर्मोदिता॥"

इति पुराणा सप्तदोषा॥*॥

"वक्ष्येऽथो विविध पुर सुनिमत मध्योत्तम कन्यस तेषा हस्तसहस्रमन्तिमपुर मध्य तत: सार्द्धकम्। ज्येष्ठ युग्मसहस्रमेषु चरम भागाष्टकेनाचित मध्य द्वादशभागत' शशिकल ज्येष्ठ विदध्यात् सुधो॥ मार्गा सप्तदशैव चादिमपुरे हीनं चतुर्भि पुर प्रोक्त कन्यसमेव मार्गनवभिर्दैर्घ्यं तथा विस्तरे ग्रामस्यैव पुरार्द्धतो हि तदनु ग्रामार्द्धतो खेटक खेटार्द्धेन तु कूटमेव विबुधै. प्रोक्त तत. खर्वटम्॥ हस्तानाञ्च युगाष्टषोडशसहस्रं भूपतीना पुरं तन्मध्ये दशधा वदन्ति मुनयो ह्यष्टा सहस्रेण तत्।

आयामे वसुपादसार्द्धवसुतो भागः प्रशस्तो-
ऽधिक-
स्त्वेकैकस्य चतुर्विधं निगदितं कार्य्यं सम
कर्णयोः ॥
षट्त्रिंशत् षट् क्रमतो विहस्ता
द्वैवे पुरे चत्वरके क्रमेण ।
यद्दृच्छया मानमुशन्ति केचित्
प्राकारकोष्ठस्य च भित्तिकायाः ॥३॥
पूर्वापरास्या पुरसम्मुखाश्च
देवाः शुभा नोत्तरदक्षिणाश्च ।
भक्त्या पुरस्यापि पराङ्मुखास्ते
कुर्व्वन्ति धान्यकजनार्द्दनेशाः ॥
ब्रह्मा विष्णुशिवेन्द्रभास्करगुहाः पूर्वापरास्याः
शुभाः
प्रोक्तौ सर्वदिशामुखौ शिवजिनौ विष्णुर्विधाता
तथा ।
चामुण्डा ग्रहमातरो धनपतिर्हेमातुरो भैरवो
देवा दक्षिणदिङ्मुखाः कपिवरो नैऋर्त्यवक्त्रो
भवेत् ॥
मार्गा सप्तदशाद्यपञ्चशिखिनो युग्मं पुरात्
खर्वटे
मार्गाः षोडश सूर्य्यविंशतिकरा कार्य्यास्त्रिधा
विस्तरे ।
प्राकारोदयविंशहस्तमभितो द्वाभ्यां विहीनो-
ऽधिको
व्यासार्द्धेन तदूर्द्ध्वतश्च कपिशीर्षाण्यष्टमात्रा-
न्तरम् ॥
प्राकारेऽपि च कोष्ठका दशकराः सूर्य्येन्द्र-
हस्तास्तथा
प्रोक्तास्तेन समेव कोणसहिता विद्याधरी
मध्यमा ।
तस्या वाथ सुवृत्तके च विविधं युद्धासनं कार-
येत्
प्राकारोदयतो विधाय परिखाविस्तार उक्तो
बुधैः ॥
विद्याधरीकोष्ठकयोश्च मध्ये
बाहुप्रमाणं शररामहस्तम् ।
पञ्चाधिकं पञ्चकरेण हीन-
मिति विधा वास्तुमतो हितञ्च ॥५॥
दुर्गोदयं नन्दकरप्रमाणं
तिथ्या मम सप्तदशैव केचित् ।
एकोनविंशं पुरुषं त्रयाणां
दिक्कालसूर्य्याष्टकरा वदन्ति ॥
ताम्बूलं फलदन्तगन्धकुसुमं मुक्तादिकं यद्भवेत्
राजद्वारसुराग्रतो हि सुधिया कार्य्यं पुरे
सर्व्वतः ।
प्राग्विप्राश्च नृपा हि दक्षिणदिशि स्युः सौम्यतः
शूद्रका
कर्त्तव्या पुरमध्यतोऽपि वणिजो वैश्या विचित्रैः
गृहैः ॥
दंशे रङ्गकरा कुविन्दरजका वक्त्रौ च तज्जी-
विन

प्रोक्ता अन्त्यजचर्मकारवरटा स्युः शौण्डिका
राक्षसे ।
पश्चास्योनिऋर्तौ च मारुतयुते कोणे न्यसेल्-
लुब्धकान्
वापीकूपतडागकुण्डमखिलं तोयं तथा वारुणे
सिंहद्वारचतुष्टयञ्च खटकीद्वाराणि चाष्टौ तथा
कर्त्तव्यानि दृढार्गलानि रुचिरैः कापाटकैः
सुदृढैः ।
कीर्त्तिस्तम्भनृपालयामरगृहैर्हट्टैः सुधानिर्मितैः
हर्म्याश्वोपवनैर्जलाश्रययुतैः कार्य्यं पुरं शोभ-
नम् ॥"
इति नगरप्रमाणम् ॥ * ॥
"यन्त्राः पुराणामथ रक्षणाय
सग्रामवज्रास्त्रसमीरणाख्याः ।
विनिर्म्मितास्ते जयदा नृपाणां
भवन्ति पूज्याः सुरया च मांसैः ॥
हस्ता अष्ट च भैरवो नरकरस्तान्द्री दशाद्यो
भवे-
द्रुद्रो भौमगजोऽपि भास्करकरैर्युग्मन्तु विश्वे
शिखी ।
प्रोक्तोऽसौ यमदण्ड एव मुनिभिस्तिथ्या महा-
भैरवो
ह्यष्टौ शङ्करनिर्म्मिताश्च समरे देवासुरे भैरवी ॥
यन्त्रे चाष्टकरेऽष्टहस्तफणिनीसूर्य्याङ्गुला विस्तरे
स्तम्भा मर्कटिका च पञ्जरमतः षट्त्रिंशहस्ता
क्रमात् ।
यष्ट्या पृष्ठविभागतोऽपि रदनैस्तुल्योऽष्टमात्रा-
ङ्गुलैः
प्रोक्ता कुण्डलवल्लरी च वहितो मध्यादशीत्य-
ङ्गुलैः ॥
यष्ट्या दृढा मर्कटिका विदध्या-
ल्लोहस्य कीलेन च चर्मणापि ।
यन्त्रं प्रकुर्य्याद्दृढकाष्ठकञ्च
तन्मानया ज्योतिकया समेतम् ॥
करांगुले पञ्जरकस्य दैर्घ्ये
केषां मते हस्तमिते च यन्त्रे ।
याटौ कुलौ वह्निजलानिलाख्या-
स्ते लक्षणज्ञैः परिकल्पनीयाः ॥"
इति यन्त्राष्टकप्रमाणानि ॥ * ॥
"नीराश्रयं पुण्यवता विधेयं
मध्ये पुरस्यापि तथैव बाह्ये ।
वाप्यस्ततोऽपि तथैव कूपाः
चत्वारि कुण्डानि च षट् तडागाः ॥७॥
कूपाः श्रीमुखवैजयौ च तदनु प्रान्तस्तथा
दुन्दुभि-
स्तस्मादेव मनोहरश्च परतः प्रोक्तस्तु चूडा-
मणिः ।
दिग्भद्रो जयनन्दशङ्करमतो वेदादिहस्तैर्मिता
विश्रान्ते क्रमवृद्धि तैश्च कथिता वेदाद्यः
कूपिका ॥८॥
वापी च नन्दैकमुखा त्रिकूटा
षट्कूटिका युग्ममुखा च भद्रा ।

जया त्रिवक्त्रा नवकूटयुक्ता-
स्त्वर्कैस्तु कूटैर्विजया मता सा ॥९॥
सरोऽर्द्धचन्द्रञ्च महासरश्च
वृत्तं चतुष्कोणकमेव भद्रम् ।
भद्रं सुभद्रं परिघैकयुग्मं
वकस्थलैकद्वयमेव यस्मिन् ॥
ज्येष्ठं मितं दण्डसहस्रकैस्तु
मध्यं तदर्द्धेन ततः कनिष्ठम् ।
ज्येष्ठं करैः पञ्चशतानि दैर्घ्ये-
स्तदर्द्धमध्यं तु ततः कनिष्ठम् ॥१०॥
भद्राख्यकुण्डं चतुरस्रकञ्च
सुभद्रकं भद्रयुतं द्वितीयम् ।
नन्दाख्यकं स्यात् प्रतिभद्रयुक्तं
मध्ये सुभद्रं परिघं चतुर्थम् ॥
कराष्टतो हस्तशतं प्रमाणं
द्वारैश्चतुर्भिः सहितानि कुर्य्यात् ।
मध्ये गवाक्षं दिशि विभागे
कोणे चतुष्कास्वपि पट्टशाला ॥११॥
गङ्गाद्या रवयो हरैश्च दशकं रुद्रा दशैकाकिका
दुर्गा भैरवमातृका गणपतिर्वल्लेश्विक चण्डिका
दुर्वासा मुनिनारदस्तु सकला द्वारावती
लौलिका
लोकाः पञ्च पितामहादिविबुधा स्युर्मध्यभित्तौ
सदा ॥
तस्योर्द्ध्वतः श्रीधरमाढकञ्च
सदर्शनात् पूर्व्वफलञ्च कार्य्यम् ।
स्नानाच्च गङ्गाप्लवनस्य पुण्यं
कृतं भवेद्वैदिविधिर्द्विधिज्ञैः ॥
विधारितं जीवनमेव येन
तत्तोपदेशेन समं पृथिव्याम् ।
स षष्टिसंख्यं च सहस्रवर्षं
स्वर्लोकसौख्यान्यखिलानि भुङ्क्ते ॥
ग्रामे वाथ पुरे नरेन्द्रभवने तत्षोडशांशं भवेत्
मध्यात् पश्चिमदिक्समाश्रितमिदं दुर्गं भवेद्भूव-
मात् ।
द्वारं दक्षिणवामतश्च पुरतः कार्य्यास्त्रय
चत्वरा
सर्वं वास्तुगृहादिवासरचना भूपेच्छया कार-
येत् ॥"
इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राज
वल्लभे प्राकारयन्त्रवापीकूपतडागलक्षणम् ४
अध्याय ॥४॥
"अथो नृपाणां भवनानि वच्मि
त्रैकालपत्रावनिपालकस्य ।
शतञ्च हस्ताष्टसमन्वितञ्च
व्यासे गृहं चोत्तममेव तस्य ॥
वै द्वापरे भूमिभुजो बभूवु-
स्तेषां गृहं हस्तशतं विहीनम् ।
तस्मा शभूमीश्वरको नृनाथ-
स्त्वष्टाधिकाशीतिकरं गृहं स्यात् ॥
ग्रामैकलक्षद्वयमस्ति यस्य
प्रोक्तो महामण्डलिको नरेशः ।

अशीतिहस्तं द्विकरेण हीन
कुर्य्याद्गृहं शोभनमेव तस्य ॥
पञ्चायुतेशो नृपमण्डलीको
भवेद्गृहं तस्य कराष्टषष्टिः ।
सामन्तमुख्यो ह्ययुताधिपोऽसौ
तद्वेश्मष्टेषु करप्रमाणम् ॥
तद्वेश्म पञ्चाशदपि द्विहीन
सामन्तसञ्ज्ञोऽयुतनाथ एव ।
तथा तृतीयोऽपि ततो द्विहीनं
त्रिंशत्कराष्टाधिकमेव गेहम् ॥
प्रोक्तः प्रवीणैश्चतुराशिकोऽसौ
ग्रामा हि यस्यैव सहस्रमेकम् ।
अष्टाधिकं विंशतिहस्तहर्म्यं
सिद्धैः समस्तानि यथोदितानि ॥
ग्रामाधिपा ये तु शताधिपाश्च
ते स्वल्पराष्ट्रा अपि सैनिकाश्च ।
तेषां गृहा अष्टदशाधिकैश्च
करैः समाना मुनिभिर्मताश्च ॥
भूपालकार्द्धेन च मन्त्रिगेहं
यथाधिकारेण भवन्ति हीनम् ।
व्यासाद्दशांशाधिकमेव दैर्घं
कुर्य्यादथो पञ्चमभागमिष्टम् ॥
गृहं चतुर्हस्तमितं करादि-
वृद्ध्या द्विरामान्तमिति प्रमाणम् ।
ततः परं भूपतिमन्दिराणि,
यावच्छतं चाष्टकरादियुक्तम् ॥
स्याद्भूमिरेका वसुहस्तगेहे
दशाभिवृद्ध्या द्वितया पुनश्च ।
प्रासाद एवामरभूपयोश्च
हर्म्याणि लोके मुनिनोदितानि
शालाया नवधा च पञ्चकरतो मानञ्च विश्वान्तकं
भित्तेरेव चतुर्दशाङ्गुलमितिर्यावत् सपाद करम् ।
आगारस्य तु षोडशांशरहितोऽप्यर्द्धेन हीनोऽथवा
भित्तेर्मानमिदं त्रिधा विरचितं कल्पं यथायोगत. ॥
दैर्घ्ये चन्द्रकलाङ्गुलोत्तमशिला मध्याङ्गुलीनान्तिमा
व्यासे दिङ्नवभूरुदुच्छ्रितिरपि त्र्यंशेन विस्तारत ।
हस्तादेस्त्रिकरोदयं नवविधं पीठं गृहे सर्वतो
विप्रादे रसभूतवेदगुणका स्युः पीठकं मेखला ॥
षष्ट्या वाथ शतार्द्धसप्ततियुतैर्व्यासस्य हस्ताङ्गुलै-
र्द्वारस्योदयको भवेच्च भवने मध्यं कनिष्ठोत्तमै.
दैर्घ्यार्द्धेन तु विस्तरः शशिकलाभागोऽधिकं सप्तते-
र्दैर्घ्यं त्र्यंशविहीनमर्द्धरहितं मध्यं कनिष्ठं क्रमात् ॥
ज्येष्ठा प्रतोली तिथिहस्तसङ्ख्या
प्रोक्तोदये विश्वकरा च मध्या ।
कनिष्ठिका रुद्रकरा क्रमेण
व्यासेऽष्ट सप्तैव च रागसङ्ख्या ॥
वेश्मव्यासकलांशकैर्युगगुणैर्हस्तैस्त्रिसार्द्धैर्युते-
र्हर्म्यस्य त्रिविधोदय. क्षितितलाद्यावच्च पट्टोर्द्धकम् ।
एकैकोऽपि पुनस्त्रिधा निगदितः सर्वे त एकादश
ज्ञेया षण्णवती नखाः शशिकला अष्टादशाद्यास्त्रिधा ॥
त्रिस्थाने युगपर्वताष्ट४स्तिथियुता धिष्ण्यैक-विशान्विता
मध्योऽयं त्रिकरैस्तदंशसहितैः प्रोक्तः कनिष्ठस्त्रिधा ॥७॥
वृक्ष दुग्धविशुष्ककण्टकयुत नीडैस्तु चैत्यद्रुम
घोर मारुतपातितञ्च भवने चिञ्चाविभीतं त्यजेत् ॥
शाक शालमधूकसर्ज्जखदिरा रक्तासना शोभना
एकोऽसौ सरलोऽर्ज्जुनश्च पनस श्रीपर्णिनी शिंशपा ।
हारिद्र पिचुमर्दचन्दनतरु पद्माख्यकास्तिन्दुकी
नैतेऽन्ये न युता भवन्ति फलदा शाकादय शोभना ॥८॥
गेहोदयन्तु नवधा विभजेत् षडंशं
स्तम्भोर्द्धभागसमक भरणं शिरश्च ।
कुम्भी ह्युदम्बरसमैकविभागतुल्या
पट्टश्च तच्चिकयुतोऽशसमान एव ॥
शालालीन्द उदाहृतो हि विबुधैर्बाणेषु युग्मांशक
सप्तांशेषु गुणैश्च नन्दपदतो वेदांशतुल्यस्तथा ।
कापाटं गृहदक्षिणे निगदितं वामे भवेदर्गला
सृष्ट्या निष्क्रमणं कृतं मुनिवरैर्द्वारेषु सर्वेषु यत् ॥
शालाजिनांशेमनुरेव मध्ये
नया हयान्ते हयमस्य पार्श्वे ।
द्वारोत्तमाङ्गेन समानकर्णा.
शस्ता न शस्ता भवनाभिवक्त्रा. ॥९॥
दीपालयो दक्षिणदिग्विभागे
सदा विधेयोऽर्गलया समान. ।
वामे च मध्ये न शुभाय गेहे
सुरालये वामदिशोष्टसिद्धा ॥
द्वाराग्रे खटकीमुखे च तदधो द्वा षोडशांशाधिकं
सर्व्वं वा शुभमिच्छता च सततं कार्य्यन्तु पट्टादधः ।
तन्न्यून न शुभन्तुलातलगत कुक्षौ तथा पृष्ठगं
काष्ठं पञ्चक एव नोतरहितं यन्मूलपूर्वोत्तरम् ॥
द्वारोर्द्ध यद्द्वारमस्य प्रमाणं
सकोणं वा शोभनं नाधिकं तत् ।
क्षुद्रद्वाराण्येव यानि पृथूनि
तेषां शीर्षाण्येकसूत्राणि कुर्य्यात् ॥
सर्वं द्वारं नीचमानं रुजायै
यदा क्षुद्र तत् करोत्यर्थनाशम् ।
गेहाद्यं यत् पूर्व्व वास्तुस्वरूपं
तेषां भङ्गान्नैव सौख्यं कदाचित् ॥
द्वारव्यासदशांशतोऽधिकमिदं कार्य्यं गृहं दक्षिणे
तुल्यं हस्तिगृहञ्च वाजिभवनं तेनाधिकं वामत ।
अष्टांशेऽथ नवांशके च वितथे तोये जयेन्द्रे हितं
द्वारं सौम्यगृहक्षते च कुसुमे भल्लाटके शस्यते ॥
प्राग्द्वाराष्टकमध्यतोऽपि न शुभं सूर्य्येश-पर्जन्यतो
याम्यायाञ्च यमाग्निपौष्णमपरे शोषासुरं पापकम् ।
सौम्यायामथ रोगनागगिरिजं त्याज्यं तथान्यच्छुभं
कैश्चिद्वारुणसौम्यकं न हि हितं प्रोक्तञ्च वातायने ॥
द्वारं विद्धमशोभनञ्च तरुणाकोणभ्रमस्तम्भकैः
कूपेनापि च मार्गदेवभवनैर्विद्धं तथा कीलकैः ।
उच्छ्रायाद्द्विगुणां विहाय पृथिवीं वेधो न भित्त्यन्तरे
प्राकारान्तरराजमार्गपरतो वेधो न कोणद्वये ॥
दैर्घ्ये सार्द्धशताङ्गुलञ्च दशभिर्हीनम् १४०।१३०। १२०।११० चतुर्द्धा विधि
प्रोक्तं वाथ शतं त्वशीतिसहितं १८० युग्मं २०० नवत्या शतम् १९० ।
तद्वत् षोडशभि शतञ्च ११६ नवभिर्युक्तं तथाशीतिकम् ८९
द्वारं मत्स्यमतानुसारि दशकं योग्यं विधेयं बुधै ॥१०॥
स्वयमपि च कपाटोद्घाटनं वा पिधानं
भयदमधिकहीनं शाखयोर्वा विचाले ।
पुरुषयुवतिनाशस्तम्भशाखाविहीनं
भयदमखिलकाष्ठाद्यं यदाधःस्थितं स्यात् ॥
देवालयं वा भवनं मठञ्च
भानो करैर्वायुभिरत्र भिन्नम् ।
तन्मूलभूमौ परिवर्जनीया
छाया गता यस्य गृहस्य कल्पे ॥
नैको लघुर्वामदिशाविभागे
मध्ये द्विषट् दारुणवर्णगेहे ।
स्तम्भासनं हीनमपि क्षयाय
यदाधिकं रोगकरं तदा स्यात् ॥
स्तम्भोऽष्टास्रसुवृत्तभद्रसहितो रूपेण चालङ्कृतो
युक्त पल्लवकस्तथाभरणकं यत् पल्लवेनावृतम् ।
कुम्भो भद्रयुता कुमारसहितं शीर्षं तथा किन्नरा
पत्रञ्चेति गृहे न शोभनमिदं प्रासादके शस्यते ॥
स्तम्भो द्वयोर्मध्यगतो न शस्तो
शुभकरौ पट्टयुगाश्रितो द्वौ ।
गृहे प्रशस्ताश्चतुरस्रकास्ते
स्तम्भा न कन्दं विना प्रशस्ता ॥
हानिस्तुलामध्यगता खनस्य
स्तम्भेभदन्तालयभित्तिमूलम् ।

सलानचत्वार्य्यपि हानये स्यु
स्तम्भासन स्तम्भशिरश्च शोर्षम् ॥
उत्सेधार्द्धविनिर्गत शरयुगाशेनाधिक शस्यते
छाद्य पट्टसमानक सुखकर नाशाय निम्नोन्नतम्
तत् काकस्य च पच्चवच्च कुमुदाभ सूर्य्यकालायक
प्रालम्बच्च करालकच्च विबुधै प्रोक्तच्च तत् षड्विधम् ॥
भूम्यारोहणमूर्द्धतस्तदुपरि प्राटच्चिण शस्यते
द्वार तूर्द्धभवच्च भूमिरपरा ह्रस्वार्कभागै क्रमात् ।
प्रासादे च मठे नरेन्द्रभवने शैलः शुभो नो गृहे
तस्मिन् भित्तिषु वाद्यकास्तु शुभदा प्राग्भूमिकुम्भर्या तथा ॥ * ॥
पृष्ठे चणानन्तरमेव वाह्यात्
गृहप्रवेशो न शुभङ्करोऽसौ।
गृहस्य पृष्ठे यदि राजमार्ग-
स्तदादिभूसेर्न हि पृष्ठमोच्यम् ॥
जीर्ण गृह भित्तिमग्न विशीर्ण
तत् पातव्य स्वर्णनागस्य दन्तै ।
गोशृङ्गैर्व्वा शिल्पिना निश्चयेन
पूजा कृत्वा वास्तुदोषो न तस्य ॥
हर्म्मशस्यापि समन्ततो गृहपतिर्वृद्धि यदापोहते
सर्व्वाशासु विवर्द्धितश्च फलद दुष्ट तदेकत्र च ।
प्राक्शिवैरपि वैरसुत्तरदिशाभागे मनस्तापकृत्
पश्चादर्थविनाशदच्चिणदिशि शत्रोर्भय वर्द्धते ॥
वामाङ्गे धनवस्त्रदेवभवन धातु श्रियो वाजिनो
नार्य्यस्तौषधिभोजनस्य भवन स्याद्वाटिका वामत ।
वह्नेर्गोजलदन्तिशस्त्रसदन स्त्रीणा तथा दच्चिणे
स्यान माहिषमाजमौर्णिकमिद याम्याग्निमध्ये शुभम् ॥
सुग्रीवे वरुणेऽसुरे गणवरे स्याद्वोटकाना गृह
द्वा स्थे युद्धगृहच्च नृत्यरमण गान्धर्व्ववेदाश्रितम्
राज्ञो मातृगृह गजेन्द्रजयके रुद्रे महिष्या गृह
सत्ये धर्म्मगृह रवौ व्ययगृह प्रोक्त जये श्रीगृहम् ॥
ईशप्राच्योरन्तरे गर्भभाना-
मुद्वाणा वा स्थानमेवात्र कार्य्यम् ।
धान्यागार स्यात्तथा प्राग्णकोणे
भृङ्गेऽप्येव शम्भुकोणे शिवार्च्चा ॥
प्राक् पश्चिमे मारुतवह्निकोणे
प्रोक्ता प्रवीणैरपि नृत्यशाला ।
वर्च्चोगृह रात्रिचरस्य कोणे
स्यात् पश्चिमे भोजनशालिका च ॥ * ॥
प्राक् शोभा नृपमन्दिरे च पुरत स्थानं तथा पुस्तक
वामाङ्गे नृपतेस्तथायुधधरा छत्रातपत्राणि च ।
छत्र चामरतापसा स्वगुरवस्ताम्बूलभृद्दच्चिणे
गेहाधीशयदृच्छया च शयन सर्व्वासु भूमीषु च ॥
विवस्वदाख्ये शयन प्रशस्त
वादित्रगेह सवितुर्विधेयम् ।
पूषाश्रित भोजनमन्दिरच्च
महानस वह्निदिशाविभागे ॥
माहेन्द्राख्ये गोपुरं हित्रिभूमि
भानो सख्या तस्य मध्ये विधेया ।
उक्तानुक्तं मन्दिरादौ निवेशे
त्वष्टा कार्य्य चाज्ञया भूपतीनाम् ॥
दिक्शालान्त श्लोकशालादिगेह
ज्येष्ठा मध्या कन्यसा दच्चिणाङ्गात् ।
शाला कार्य्या लोकगेहे युगान्तात्
त्रिद्व्येका स्युर्भूमयस्तेषु नूनम् ॥"
इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राजवल्लभे राजगृहनिवेशादिलच्चण ५ अ ॥८॥
"अथैकशाल द्विगुणात्त्रिशाल
प्रस्तारतो लच्चणमेव तेषाम् ।
यथोदित वास्तुमते तथैव
ब्रवीमि राज्ञामथ मानवानाम् ॥
चत्वारो गुरवस्तु पूर्व्वगुरुतोऽधो ह्रस्वतोऽन्ये समा
भूय पश्चिमपूरितश्च गुरुभिर्यावल्लघुत्व भवेत् ।
उद्दिष्टे द्विगुणाङ्ककैर्लघुभवै सख्यैकमिश्रीकृते
नष्टे स्तो विषमे समे गुरुलघु रूपे तदर्द्धार्द्धत
स्थाने लघो सद्ममुखादलिन्द
प्रदच्चिण त क्रमतो विदध्यात् ।
प्रस्तारत षोडशक गृहाणा
प्रोक्त तथाख्या कथयामि तेषाम् ॥*॥
ध्रुवच्च धान्य जयनन्दसज्ञे
खराख्यकान्तच्च मनोरमाख्यम् ।
सुवक्त्रमस्मात् किल दुर्मुखाख्य
क्रूर विपच्च धनद चयच्च ॥
आक्रन्दक वैपुल्यवैजयच्च
फलानि नाम्ना सदृशानि तेषाम ।
इति ध्रुवादिषोडशगृहाणि ॥*॥
धान्यादितोऽष्टौ विजयान्तक हि
त्वलिन्दयुग्म सुखतो विदध्यात् ॥
रम्य श्रीधरमोदिते च परतस्तद्वर्द्धमान गृह
कारालच्च सुनाभमेव तदनु भाङ्ग समृद्ध तथा
इति रम्याष्टकम् ॥*॥
सर्व्वाणि ध्रुववद्भवन्ति नियत षड्दारुके सुन्दर
प्रोक्त तद्दरदच्च भद्रकुमुदेऽथो वैसुखाख्यशिवम्
तत्सर्व्वलाभच्च विशालसद्म
तथा विलच्च त्वशुभ ध्वजच्च ।
उद्योतमेव त्वथ भीषणच्च ॥
सौम्याजिते स्त कुलनन्दनच्च ॥"
इति सुन्दरादिषोडशगृहाणि ॥ * ॥
"पूर्व्वालिन्दसमस्तकेषु युगल पट्टस्य शालान्तरे
हसर्व्व सुलच्चणच्च परत सौम्य हय मातुकम्
तस्मादुत्तमरीचिरे च सतत चेम तथा चेपकम्
चोद्वृत्त हपसुस्थितच्च व्ययमानन्द सुनन्द क्रमात् ॥"
इति हसादिषोडशगृहाणि ॥ * ॥
"मध्येऽपवर्ग ध्रुवरूपकाणा-
मलङ्कृताख्य प्रथमच्च तत्र ।
तथाप्यलङ्कारमिति क्रमेण
स्यात तदन्य रमणच्च पूर्व्वम् ॥
तत्रेश्वर तदनु पुण्यमत सुगर्भ
प्रोक्त गृह कलसदुर्गतमेव रिक्तम् ।
स्यादीप्सित तदनु भद्रकवच्छिते च
दीन गृह विभवकामदमेव सख्या ॥"
इत्यलङ्कृतादिषोडशगृहाणि ॥ * ॥
"षड्दारु सर्व्वेष्वपवर्गकेषु
प्रभावसज्ञ त्वथ भावितच्च ।
रुक्म तथान्यत्तिलकच्च तत्र
सत् क्रीडन सौख्यमतो यशोदम् ॥
कुमुदमपि च काल भासुर भूषणच्च
वसुधरमथ गेह धान्यनाश तदन्यत् ।
कुपितमपि च वित्त हर्षिद प्रोक्तमेत-
त्तदनु कुलसमृद्ध षोडश प्रोक्तमाद्यै ॥"
इति प्रभवादिषोडशगृहाणि ॥*॥
"सर्व्वे सुखालिन्दसमन्विताश्च
दारुद्विपट्क ह्यपवर्गमध्ये ।
ततश्च चूडामणिक प्रभद्र
चेम तथा शेषसमुच्छ्रितच्च ॥
विशालसज्ञ त्वथ भूतिदच्च
हृष्ट विरोध कथित क्रमेण ।
तत्कालपाश हि निरामयन्तु
सुशालरौद्रे मुनिसम्मताश्च ॥
वेद्य गृह चैव मनोरमच्च
सुभद्रसज्ञ कथिता च सख्या ।
इत्येकशालानि गृहाणि विद्या-
च्छतच्च चत्वार्य्यधिक ध्रुवादि ॥
अपवरक यत् कथितं तद्वामे धीमता गृहे कार्य्यम् ।
यत् षड्दारुकमुदित ज्ञेया सा पट्टजा श्रेणी॥"
इति चुडामण्यादिषोडशगृहाणि । इति चतुरुत्तर शतमेकशालगृहाणि ॥*॥
"अथ द्विशालालयलच्चणानि
पदैस्त्रिभि कोष्ठकरन्ध्रसख्या ।
तन्मध्यकोष्ठ परिहृत्य युग्म
शालास्वतस्रो हि भवन्ति दिक्षु ॥
याम्याग्निगा च करिणी धनदाभिवक्त्रा
पूर्व्वानना च महिषी पितृवारुणस्था ।
गावी यमाभिवदनापि च रोगसौम्ये
च्छागी महेन्द्रशिवयोर्वरुणाभिवक्त्रा ॥
हस्तिन्या महिषी द्विशालभवन सिद्धार्थक तच्छुभ
गावी माहिषसज्ञक मृतिकर तद्यामसूर्य्य भवेत् ।
दण्ड छागगवान्वित धनहर हस्तिन्यजाभ्या तथा

काच गोकर्णिगीयुत न हि शुभ चुल्ली च पूर्व्वापरम् ॥

सामान्यतः सन्ततशान्तिदञ्च
स्याद्वर्द्धमान त्वथ कुक्कुटाख्यम् ।
इत्यादितो नाम चतुष्टयञ्च
हर्म्म्य द्विशालं प्रथम तथैव ॥
यत् स्वस्तिकं तद्रसदारुमध्ये-
ऽलिन्दस्तथाग्रे कथित द्विशालम् ।
हंसाख्यक स्यादथ वर्द्धमानं
कोर्त्तिविनाश भवन चतुर्थम् ॥
अलिन्दयुग्म पुरतो विदध्यात्
षड्दारु मध्येऽपि च शान्तसञ्ज्ञम् ।
तस्माद्गृहे हर्षणवैपुले च
तथा चतुर्थं कथित करालम् ॥
तस्मिन् गृहे दक्षिणतो ह्यलिन्दे
वित्तञ्च चित्त धनकालदण्डे ।
वामे पुनर्बन्धुदपुत्त्रदं स्यात्
सर्व्वन्तु तस्मिन्नपि कालचक्रम् ॥
लघुश्च पश्चात् पुरतोऽपि युग्मं
स्याद्दक्षिणैको रसदारुमध्ये ।
तत्त्रैपुर सुन्दरमेव नीलं
स्यात् कौटिलञ्चैव यथा क्रमेण ॥
प्रदक्षिणैकः पुरतोऽपि युग्म
षट्क गृहान्त. किल शाश्वदाख्यम् ।
ततो द्वितीय खलु शास्त्रद स्या-
च्छील तथा कोटरमेव सञ्ज्ञम् ॥
सौम्य गृहं मण्डपसंयुतञ्च
तत्तुल्यरूप विबुधैर्विधेयम् ।
सुभद्रमस्मादपि वर्द्धमान
क्रूरञ्च सर्व्वेष्वशुभ चतुर्थम् ॥
मुखे त्रय दक्षिणपश्चिमैक
षड्दारुक श्रीधरनामधेयम् ।
प्रोक्ते गृहे कामदपुष्टिदे च
चतुर्थक कीर्त्तिविनाशमेव ॥
वामे तथा दक्षिणपश्चिमैको
युग्म मुखे मण्डपमग्रतश्च ।
श्रीभूषणं श्रीवसन ततश्च
श्रीशोभकीर्त्तिंचयमेव तद्वत् ॥
एकोऽपरे दक्षिणवामतश्च
यन्मध्यग श्रीधरयुग्मपूर्व्वम् ।
सर्व्वार्थद स्यान्मुखतस्त्रयञ्चेत्
लक्ष्मीनिवास कुपितञ्च नाम्ना ॥
युग्म मुखे मण्डपमेव चाग्रे
युग्मं तथा दक्षिणतोऽन्तभित्ति ।
षष्ठे तु उद्योतकबाहुतेज
सुतेज एव कलहावहं स्यात् ॥
उद्योतके पश्चिमभागतो द्वौ
कुर्य्यात् द्विशालञ्च वह्निर्निवासम् ।
तत् पुष्टिद कोपसमानमन्त्य-
मनुक्तषट्क क्रमतो विधेयम् ॥
लघुत्रिक पूर्व्वदिशाविभागे
एको भवेद्दक्षिणवामपश्चात् ।

महान्तमेतन्महितञ्च दद्य
कुलक्षय मण्डपसयुत स्यात् ॥
भ्रमद्वय दिक्त्रितये विभागे
मुखे त्रिक मण्डपमग्रतश्च ।
प्रतापवर्द्धन्यमिदञ्च दिव्य
सुखाधिकं सौख्यहर चतुर्थम् ॥
तस्यैव रूपं रसदारुयुग्मं
पुनस्त्वलिन्दोऽजगजन्ततश्च ।
स्यात् सिंहनाद त्वथ हस्तियानं
ज्ञेय तथा कण्टकमेतदन्त्यम् ॥
शान्तादिगेहानि च षोडशैव
द्विशालकानीह यथाक्रमेण ।
नामानि चत्वार्य्यपि रूपमेकं
इत्यादिभेदैः क्रमतो विधेयम ॥"
इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राजवल्लभे एकद्विशालगृहलक्षण ६ अध्याय ॥*॥
"द्विशालगेहानि तु षोडशैव
वास्तूदधे सारतर पुनश्च ।
वक्ष्याम्यलिन्दोऽपि पणो लघुश्च ।
द्वौ तिन्दुकाख्यौ कथितावलिन्दौ ॥
सूर्य्य द्विशाल लघुरस्य वामे
मुखे त्रिक दक्षिणतस्तथैक. ।
मुखे तथा वासवमेव गेह
वामेऽपसव्ये लघुरेक एव ॥
प्रासादसंज्ञ मुखतस्त्रयश्चेत्
प्रदक्षिण तिन्दुकवेष्टित स्यात् ।
अलिन्दयुक्त विमल द्विशाल
तद्दीर्घ्यवन्त सह मण्डपेन ॥
अथ द्विशालेषु समस्तकेषु
मध्ये विदध्याद्रसदारु चैकम् ।
तदा भवेद्भासुरमग्रयुग्म-
मेको लघुर्दक्षिणदिग्विभागे ॥
एको लघुर्दक्षिणपूर्व्वग स्यात्
तदिन्दुभाङ्क मुखमण्डपेन ।
द्वौ पूर्व्वतो दक्षिणतस्तथैको
युग्म भवेन्मण्डपग सुतेज ॥
मुखे गुणा दक्षिणतस्तथैको
द्वौ मण्डपेऽस्मिन् हयजाभिधानम् ।
महान्तगेहं मुखजे त्रिके तु
युग्मान्वित मण्डपमेतदेव ॥
मुखे तथा मण्डपके च युग्म
वामेऽपसव्ये युगल लघोश्च ।
लोकत्रयाडम्बरमस्य नाम
षडक्षर शम्भुगणेशयोश्च ॥
युग्म मुखे मण्डपग द्वय स्या-
त्तथा द्वय दक्षिणवामतश्च ।
एको हि पश्चाद्वरदाभिधान
श्रीविश्वकर्म्मोक्तमताद्द्विशालम् ॥
मालीनसञ्ज्ञ मुखगैश्चतुर्भि-
र्युग्मं भवेद्दक्षिणवामभागे ।
युग्मं तथा पश्चिमदिग्विभागे
तस्याग्रतो मण्डप एक एव ॥

प्राग्वामा लघवो विलासभवने वामे लघुर्दक्षिणे
तद्वन्मण्डलसयुतञ्च कमल स्याद्दद्विदं सौख्यदम् ।
वेदास्तूदरके मुखे च सततं वामेक्षणे दक्षिणे
तस्याग्ने मुखमण्डपस्य फलदानेवं गृहान् षोडश ॥"
इति सूर्य्यादिषोडशगृहाणि ॥*॥
"अथ त्रिशाल त्रिदशेक्षणैक
स्यात्तैदशावासमरूपसंज्ञम् ।
तथा चतुर्थं कुसुदाभिधान
इत्यादिभेदैः क्रमतो विधेयम् ॥
छत्र ह्यलिन्दञ्च तथैव पुत्त्रं
हरञ्च कामन्त्वथ हंसभद्रम् ।
षट्कञ्च मध्ये स्वधन कुवेर
पक्षं तथा कामदमेतदेव ॥
अलिन्दयुग्म त्वथ भद्रयुक्त
मध्ये कपाट जलजाभिधानम् ।
स्यान्मेघवं चैव गज क्रमञ्च
षड्दारु मध्ये सकले यथात ॥
स्याद्वैजय मण्डपकं स्वभद्रं
जय निनादं त्वथ कीर्त्तिंजञ्च ।
भद्रोनहंसाधिकसाकलाङ्क
निर्लोभक वासदकौशले च ॥
त्रेयक क्रमादीश्वरवारदाख्यं
भीमञ्च कौशल्यमतः क्रमेण ।
तद्वेद वृद्धस्तजन तृतीय
स्यात् कौशल नीलमिद चतुर्थम् ॥
मुखगुणलघुवामे दक्षिणे चैक एत-
द्वरदशरदमुक्त दण्डका काकपक्षम् ।
इदमिह हि निनादं मण्डपेनाधिक स्या-
त्तदनु च गजनाद वाहुल कीर्त्तिंजाङ्कम् ॥
स्वस्त्यादिरूपमुखमण्डपमेव सिंह
ज्ञेये गृहे वृषगजे अपि कौशसंज्ञम् ।
वामेऽधिकञ्च लघुना कथित सुभद्र
स्यान्माणिभद्रमपि रत्नजकाञ्चनाख्ये ॥
युगमुखमपरैको भैरव दक्षिणे च
भरत नरजमेतत् स्याच्चतुर्थं कुवेरम् ।
पुनरपि लघु वामे हस्तियानं वियान
हयजकपजगेह तच्चतुर्थं क्रमेण ॥
वर्णाना शुभदञ्च सागरगृह पक्षैव हंसामुखे
प्रोक्तं चौरदरत्नदाङ्कयमिद कोलाहलञ्चापरम् ।
षड्दारुद्वयभद्रसप्तलघवस्तिर्य्यक् युत शालया
गान्धर्व्वं क्षितिभूषणञ्च कथित सर्व्वेशक दर्पकम् ॥
धान्यं वृद्धिकरं त्रिशालमुदित शाला विना याम्यगो
प्राक्शाला रहितं शुभं निगदितं सुक्षेत्रमर्थप्रदम् ।
चुल्लीसञ्ज्ञमिद करोति मरणं हीन तथा याम्यया
पश्चान्न महिषीक्षते च भवन तत्पुत्त्रबन्धुक्षयम् ॥"
इति त्रिदशादिषोडशगृहाणि ॥*॥

"वैशालानि च षोडश प्रथमतः सोमश्च षड्दारकं
तच्चैकेन पुरोऽपि शङ्करमिदं मध्ये क्रमात् पूर्व्ववत्।
रुद्रे द्वौ मुखतोऽपि दक्षिणलघुस्त्वेकाधिक सागरं
चत्वारो नृपशोभितश्च पुरत प्राग्दक्षिणैको लघुः॥
पश्चार्धे सकलं भ्रमश्च लघुना सर्वस्य तत् सौख्यद
रागाख्य भ्रमसंयुतश्च भवन तत् सर्वशाल भवेत्।
प्राग्वाणाङ्गुलनन्दनं क्रमतया त्वेकद्वयेकान्वितं
तस्मिन्दक्षिणसयुते च लघुके कल्याणसञ्ज्ञ तथा
सर्व्वाशासु लघुत्रय शरमुख तत् पद्मयुग्म क्रमात्
तत्सौभाग्यविवर्द्धनञ्च भवन राज्ञा सदा निर्मितम्।
आनन्द सुखराजिदक्षिणलघुर्वामे च पृष्ठे द्वय
रागाख्यं जनशोभन गुणगणैकेनान्वित स्थित
स्याच्छ्रीवर्द्धनमग्रतो रसयुत युग्माग्निनेत्रै क्रमात्
सप्ताग्रे विगुण त्रिकश्च लघवो लोकत्रिक सुन्दरम्।
गेह श्रीतिलक च भद्रसहित क्रमेन हीन मुखे
तद्युक्त लघुना च भद्रसहित विष्णुप्रिय भूपते॥"

इति सोमादिषोडशगृहाणि॥*॥

"षड्दारुक श्रीविदश त्रिशाल
तत् श्रीनिवास सुखक्रमयुक्तम्।
श्रीवत्सत' श्रीधरमेव वृत्ता
श्रीभूषण वेदमुखश्च गेहम्॥
वाणै' श्रीजयमग्रतोऽपि ऋतुभि श्रीतैलिक मन्दिर
रागाग्र रसदारुयुग्मसहित तत् श्रीविलास भवेत्।
श्रीतेजोजयमग्रतश्च मुनिभि शडदारु युग्मान्वित
सोमादित्रिदशादिभूपतिगृहा' पञ्चाधिका विंशति.॥"

इति त्रिदशादिनवगृहाणि॥*॥

"भवननवकमुक्त यच्चतु शालमध्यात्
नयनलघुसुख स्याद्दक्षिणैकेन चन्द्रम्।
भवति सदनमध्ये सर्वतो दारुषट्क
द्वितयमपि च तेषामन्तिम युग्मयुक्तम्॥
मलयमथ च गेह वामक्रमाधिक स्यात्
भवति च गुणक्रम शोभण पूर्व्वतोऽपि।
त्रिभिरपि च सुकर्णा पृष्ठयाम्ये तथैक-
स्तदधिकमपि वामे वेश्म नागेन्द्रसञ्ज्ञम्॥
चक्र चतुष्टयमुख सकलेषु शस्त
याम्योत्तरे हि लघुनापि जयावह स्यात्।
भद्राह्वयश्च मकराह्वयमेव तस्मिन्
पृष्ठाग्रक्रममपि कामदमग्रभद्रम्॥"

इति विजयादिनवचतुःशालगृहाणि॥*॥

"शशादयो मुनिमतेऽष्टविधा च शाला-
स्तासां षडेव कथिता भवनप्रसङ्गे।
शालालिमध्यरचितोऽपि लघु सुखाय
यद्वा तदग्ररचिता: पृथगेव शाला॥"

इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राजवल्लभे द्विशालत्रिशालचतु शालगृहलक्षणवर्णनं सप्तमोऽध्याय॥*॥

"शयनमथ नृपाणा त्वङ्गुलाना शतैकं
नवतिरपि सुतानां मन्त्रिण: षड्विहीनम्।
बलपतिगुणहस्त व्यङ्गुलोन गुरोश्च
तदनु युगलहीन ब्राह्मणादे प्रशस्तम्॥
व्यासोऽर्द्धभागे नतदैर्घ्यतश्च
कलासमावोऽधिक एव शस्त'।
त्र्यंशेन पादेन समुच्छ्रय स्यात्
द्विव्यङ्गुलानामधिको न कार्य्यः॥
श्रीपर्णी धनदामनोऽपि गदहाविन्तप्रदा तिन्दुकी
हृद्वि शिंशपयाथ शाकशयने शर्म्मापि शालेऽक्षते।
आयु पद्मकजे च चन्दनमये शत्रुक्षय' स्यात् सुख
श्रेष्ठं चैकमल शिरीषजनितं पर्य्यङ्कयानासनम्॥"

इति शयनम्॥*॥

"सिंहासन चोत्तममङ्गुलानां
पञ्चा दशोनञ्च पर तथैव।
दशांशवत्सशमतो विहीन
व्यासे च दैर्घ्यार्द्धसमुच्छ्रय स्यात्॥
मुनिभिरथ शिवैर्व्वा भद्रभागत्रय स्या-
दुदय इति विभागैर्भाजिते पीठमष्टौ।
कनकमपि रसाश्च सप्तधा ग्रासपट्टी
शिवनवमुनिरत्नै र्दन्तिवाहौ निवेद्यौ॥
छाद्य स्याद्रसभागमेव तिथितो भागेन कक्षासन
युक्त स्तम्भयुगेन तोरणयुत रत्नै शुभे राजितम्।
कर्त्तव्य नृपवल्लभ मतिमता ज्येष्ठश्च सिंहासन
ज्ञातव्यश्च यशोऽभिवर्द्धनमिभै सिंहैर्नृकक्षासनम्॥
नरैस्तु वेदी पुनरेव छाद्य
सुखासन तोरणरुयुत स्यात्।
पीठञ्च कुम्भ' कलशं विटङ्क-
मुत्तङ्कसञ्ज्ञ सह छाद्यकेन॥
पीठे गोहरिवेदिके च सुयशश्छाद्येन सिंहासन
हस्ती माढकवेदिकासनयुत,तद्दीपचित्र भवेत्
छत्र ज्येष्ठमशीतिवेदसहित द्वासप्ततिर्मध्यम
षष्ट्या कन्यसमङ्गुलैर्नरपतेर्दैव शतार्द्ध शुभम्॥"

इति सिंहासनच्छत्रलक्षणानि॥*॥

"वातायनो लुम्बिकया विहीनो
कुबेरदीर्णस्त्रिपताक एव।
द्विलुम्बिकयोभयस्त्रकश्च
य. स्वस्तिकोऽसौ युगलुम्बियुक्तः॥
स्याद्वाणै: प्रियवक्त्र एव सुमुख. षड्भिः पुनश्चेति च

छाद्यैकेन युत' सुवक्त्र उदितो द्वाभ्यां प्रियघ्नो भवेत्।
एकोन: परिपद्मनाम उदितस्तद्दीपचित्रो युगैश्चित्र: शरपङ्क्तिभिस्तु विविधाकारैर्युत. पञ्च च॥
सिंहो दैर्घ्यविवर्द्धितो हि पृथुले हंसो गवाक्षो भवेत्
कुम्भोऽसौ मतिदोऽपि भद्रसहितो यो यस्तु नुद्दरश्च॥
द्वारेणैव युगांसकेन गरुड पद्मद्वये जालक
प्रोक्ता पञ्चदशैव रूपमदला वेद्यादिकक्षासने॥"

इति पञ्चदश गवाक्षा'॥*॥

"सभा च नन्दा परतोऽथ भद्रा
जया च पूर्णा क्रमतोऽपि दिव्या।
पद्मी सुरत्नोद्भविकोत्पलाख्यौ
बुधैर्विधेयावनिपालगेहे॥
त्रेत्र चतुष्टयपदैरपि षोडशांश
मध्ये तुरीयपदमेकपदो लघुश्च।
नन्देति भद्रसहिता च पदेन भद्रा
तद्वेदतश्च जयदा लघुना च पूर्णा॥
दिव्या सभा केवलनन्दभागा
भद्रैश्चतुर्भि सहिता च पद्मी।
रत्नोद्भवा स्याद्युगतोऽपि तुल्यै-
स्तथोत्पलाख्या प्रतिभद्रतश्च॥
स्तम्भैस्तोरणराजितैश्च मदला निर्यूहवैतानकै-
र्लूच्छाद्यैर्गजसिंहराजविविधैर्नृत्यान्वितै शोभितम्।
रत्नस्फाटिकरङ्गभूमिनृपते' क्रीडास्पद मण्डप
कुर्य्याद्दक्षिणभद्रके च रुचिरा यन्मध्यतो वेदिकाम्॥"

इति सभाष्टकम्॥*॥

'वेदी कोणचतुष्टयेन सकले पाणिग्रहे स्वस्तिका
कल्याण रविकोणकैश्च नृपते सा भद्रिका सर्व्वदा।
कोणै. श्रीधरिका च विंशतिमितैस्त्रिंशोऽमराणा गृहे
कोणैरष्टभिरन्विता च शुभदा चण्डार्चने पद्मिनी॥
विप्रे सप्तकराश्च भूपभवने षट्पञ्च वैश्ये तथा
कुर्य्याद्धस्तचतुष्टयाश्च वृषले त्रिहेरकतो हीनके
तस्योर्द्ध्वे च नरेश्वरासनमतो मण्ड चतुस्तम्भक
हैमा मौक्तिकपट्टकूलमणिभि सौम्यानन राजितम्॥"

इति वेदिकाचतुष्टयम्॥*॥

"दीपस्तम्भ त्रिकरमुदये षड्भिरून क्रमेण
हस्तान्त त विहितमपि तै पीठकुम्भान्वितञ्च
दीपस्योर्द्ध्वं कनककलस शोभित कङ्कणाद्यै'
कुर्य्याद्दातोरथ तदमतो नागवक्त्रे विवर्ण्णे॥"

इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राजवल्लभे शयनसिंहासनच्छत्रगवाक्षसभाष्टकवेदिकाचतुष्टयदीपस्तम्भलक्षण ८ अध्याय

"गृहा वास्तुशास्त्रोदधी राजयोग्या
अनन्ता हि सन्त्यत्र तेभ्य' कियन्त: ।
मयोक्ताश्च योग्या नृपाणा समृद्दैर
सुशोभान्वितास्ते च कल्याणदाय ॥
त्रिशाल गृह दिक्त्रये क्रस्वयुग्मं
मुखे वीथिकाश्रे च षड् दारुमध्यम् ।
गुणालिन्दचातुर्द्दिशं चैकवक्तं
गवाक्षश्च कोणे च भद्रे विधेयम् ॥
मुखे भद्रके श्रीधर माण्डयुक्तं
तथा भूमिका पञ्चमस्तैकभूम्याम् ।
विनाच्छादन मण्डप वेदवक्त्रै
रिपुघ्न गृह राज्यवर्द्धन्यमेतत् ॥
मध्ये निम्नन्वङ्गणाय तथोच्चै:
शस्तं देव पुत्त्रनाशाय गेहम् ।
स्तम्भश्रेणी मध्यमानेन कार्य्या
न्यूनाधिक्ये नैव पूज्या न च श्री. ॥
हीनस्तम्भे शालयोर्बाह्यपट्टे
नो वेध: स्यादन्यतो वेध एव ।
भूमेर्भ्रंयं रुद्रसङ्ख्याप्रमाणं
तुल्या नेष्टा वर्द्धमाना' शुभा' स्यु' ॥
सार्द्धत्रयेन विभजेत् करतत्त्वसङ्ख्य-
मध्ये नवांशमुदितञ्च करार्द्धभित्ति' ।
तुम्भाश्च षोडशगृहेऽपि च भद्रकेषु
तैर्मिताश्च सकलास्तु चतुर्मुख स्यात् ॥
भद्रे च भूमिद्वयमूर्द्धमाण्ड
सार्द्धत्रिभूमं कथितञ्च गेहम् ।
प्रतापवर्द्धन्यमिद नृपाणा
लक्ष्मीविलासञ्च वदामि तस्मात् ॥
स्तम्भा दश दश भद्रश्चैक
षोड़शमध्ये तत्समरूपम् ।
मदनशरावनिमाण्डसमेत
लक्ष्मी: कर्म्मकरोति च नित्यम् ॥
भागा' पञ्चगुणाश्च पञ्च भवन षड्विंशता स्तम्भकै:
कुर्य्यो चार्द्धपदे च नन्दपदकैर्भद्र चतुर्द्वारकै: ।
भद्रे वैगुणभद्रकाणि सकलेऽष्टाशीतिका स्तम्भका
माण्ड भूत्रितये च सार्द्ध शरभू' स्याच्छ्रीनिवास गृहम् ॥
मध्ये स्तम्भशतञ्च भागसमके भित्तिश्चतुर्द्वारक
सप्तांशाद्रिशराशरामसहित भद्र चतुस्त्रि शता।
षट्त्रिंशत् द्विशती च ते तु सकल: स्तम्भा' च्चितौ पूर्व्वतो
नाम्ना तत् कमलोद्भवञ्च कथित भूम्यर्द्ध सप्तान्वितम् ॥
हर्म्यस्योदयक विभज्य नवधा कुम्भी भवेद्भागत'
पादोन भरश्च शिरश्च कथित पट्ट: सपादो भवेत् ।
स्तम्भ: पञ्चपदीनभाग उदित: कोणाष्टहस्तस्तथा
भागार्द्धेन जयन्तिका निगदिता सा तम्भकस्योपरि ॥
मण्डस्योदय दिग्विभागैर्विभाज्य
द्विभागेन कचासनं वेदिका स्यात् ।

शिल्पशा

त्रिभागेन तत्कण्ठतो निम्नमेव
गृहस्योदयार्द्धेन पीठ नृपाणाम् ॥
उत्तानपट्टो नृपमन्दिरेऽसौ
हस्ते च हस्ते द्वियवोन्नत: स्यात् ।
पाषाणत' सौख्यकरो नृपाणां
धनक्षय सोऽपि करोति गेहे ॥
सुधेष्टके शर्करया वियुक्ते
सकर्करैस्ते' सुदृढा गृहे भू' ।
शस्ता न शस्त भवनेषु चित्र'
कपोतगृध्रा: कपिकाकरौद्रम् ॥
शुद्धोऽलिन्दविशेषतश्च सकला भूम्योच्चरण्डान्विता
छाद्येनाप्यथ मत्तवारणयुत माण्डं तथार्द्धोदयम् ।
मौडो भद्रचतुष्किकाभिरुदितो मण्डेन युक्तस्तथा
मल्लैस्तुल्यसपादकैस्तु मुकुलो वा शीर्षकै: शेखर: ॥
राज्ञो गृह छन्दचतुय स्यात्
तथैव घण्टाकलसेन युक्तम् ।
तुङ्गारसन्नस्त्वथ सिहकर्णः
प्रासादके तेऽपि षडेव शस्ता' ॥
षड्जातिगे हृ तृणपर्णपट्टै-
र्वंशै: काण्डैर्वापि मृदा शिलाभि' ।
छत्र प्रकारै: कथितञ्च षड्भि-
र्लोकप्रसिद्ध्या च परीक्षणीयम् ॥"
इति राजगृहादि ॥*॥
"वामे भागे दक्षिणे वा नृपाणा
त्रेधा कार्य्या वाटिका क्रीडनार्थम् ।
एकद्वित्रिर्द्दण्डसङ्ख्या शत स्यान्-
मध्ये धारामण्डप तोययन्त्रे' ॥
क्षेत्र' सप्तविभागभाजितमतो भद्रञ्च भागत्रय
तन्मध्ये जलवापिकाजिनपदैरेकांशतो वेदिका
स्तम्भैर्द्वादशभिश्च मध्यरचित' कोणेषु कूपान्वित'
कर्त्तव्यो जलयन्त्र एष विधिवत् भोगाय भूमीभुजाम् ॥
तस्यां चम्पककुन्दजातिसुमनोवक्षा: सुनिर्व्वालुका
जातीहेमसमानकेतकिरपि श्वेता तथा पाटला ।
नारङ्ग: करुणा वसन्तलतिका चारुत्नपुष्पादिकं
जम्बीरो बदरी च पूगमधुका जम्बूश्च चूतद्रुमा' ॥
मालूर कदली च चन्दनवटावश्वत्थपथ्याशिवा-
चिञ्चाशोककदम्बनिम्बतरव' खर्ज्जूरिका दाडिमी ।
कर्पूरागुरुकिंशुका हयरिपु: पुन्नागको निम्बुकी
प्रोक्ता नागलता च बीजनिभृता स्यात् तिन्दुकी लाङ्गली ॥
द्राक्षैला शतपत्रिका च वकुला धत्तूरकाकोलकौ
शालस्तालतमालकौ मुनिवरौ मन्दारपारिद्रुमौ ।

शिल्पशा

अन्ये भोज्यविचित्रखाद्यसुफलास्ते रोपणीया बुधै:
यद्याप्नोति न भूतले शुभतरूंस्तच्चम्पकान् वापयेत् ॥
आस्थानं प्रतिषेचनाय च घटीयन्त्रस्तुषारोद्भवे
दोला स्त्रीजनखेलनाय रुचिरे वर्षावसन्तोत्सवे ।
बालाप्रौढवधूसुमध्यवनितागानैर्मनोहारिभि-
र्ग्रीष्मे शारदकेऽथ शीतलजलक्रीडा शुभे मण्डपे ॥
इति वाटिका ॥*॥
"तुरङ्गमाणा गृहवामभागे
शाला चतु षष्टिकरा विधेया ।
शतार्द्धतो मध्यमिका च दैर्घ्ये
कनीयसी तैर्दशभिर्विहीना ॥
व्यासे च ज्येष्ठा तिथिहस्तमाना
त्रयोदशैकादशकै' क्रमेण ।
तद्बाह्यभित्तिश्च करप्रमाणा
पञ्चार्द्ध पञ्चाब्धिकरोदया स्यात् ॥
तेजोहानिमपीहया विदधते पूर्व्वापरास्या नृणा
ते याम्योत्तरतो सुखादि सतत कीर्त्तियंशो धान्यकम् ।
कर्त्तव्यो धिषण प्रतीह कलसस्थानं द्विहस्तोदय
तस्यास्तोरणमुच्छ्रितञ्च मुनिभिर्हस्तै: सुशोभान्वितम् ॥
षष्ट्या साधुहयाङ्गुलैर्निगदितो वेदाङ्गुलेनाधिका
श्रीवत्सस्त्वहिलाव एव च मनोहारी द्विसप्ताङ्गुल: ।
रागाद्यङ्गुलकैस्तु वाजिविजयोऽशीत्या तथा भैरव:
शान्ताख्यस्तु युगाष्टमात्र उदये मानं हरे' सप्तधा ॥"
इत्यश्वशाला ॥ * ॥
"सिहद्वारं पूर्व्वमानेन कार्य्यं
त्रिद्वेरका वा मालिका स्तम्भशीर्षे ॥
स्याता मध्ये ताडकौ रक्षणार्थं
तुल्यौ भागेनाधिकौ वापि सार्द्धौ ॥
भागे दक्षिणवामके च करिणा शाला हरेर्द्वारत:
कर्त्तव्या सुदृढोन्नता च कलसैर्घण्टादिभि र्भूषिता ।
संकीर्णो रसनो नगैर्निगदितो मन्दा मृगाश्चाष्टत'
सर्वेषूत्तमभद्रजातिरुदितो नन्दै: करैरुच्छ्रित ॥
इति गजशाला ॥*॥
"अष्टोत्तरहस्तशत पृथुत्वे
नृपालय चोत्तममेव तस्मात् ।
अष्टाभिरष्टाभिरतो विहीन
पञ्चैव भागाधिकतोऽपि दैर्घ्ये ॥
अशीतितो रागकरैश्च हीना
पञ्चालया भूपसुतप्रियाश्च ।

त्रिभागदैर्घ्येऽधिकतो विधेया
गृहा' क्रमेणैव यथोदिताश्च ॥
प्रोक्तं चतु'षष्टिकर पृथुत्वे
क्रमेण षड्भिश्च करैर्विहीनम् ।
षड्भागतो दैर्घ्यमतोऽधिकं स्या-
द्बलाधिपस्यैव च पञ्चवृद्धे ॥
षष्ट्या हस्तैर्मन्त्रिगेह पृथत्वे
हीनं हीनं पञ्चकं वेदवेदैः ।
कुर्य्याद्धस्तै रष्टमांशोऽधिकोऽसौ
व्यासाद्दग्रे वर्द्धितो दैर्घ्य एव ॥

सामन्तादिकभूपतेश्च भवनं विध्यब्धिहस्तैः सम हस्तैर्वेदविहीनकैः क्रमतया भागाधिकं दैर्घ्यतः ।
दैवज्ञस्य सभासदस्य गुरुतः पौरोधसं भेषजं विंशत्यष्टकरं द्विहस्तरहितं दैर्घ्ये द्विधा तद्भवेत् ॥
वेश्याकञ्चुकिशिल्पिनामपि गृहे वेदाधिका विंशति-
र्मानं हस्तचतुष्टयैर्विरहितं दैर्घ्येऽधिका व्यासतः ।
हर्म्यं त्र्यूतकरान्तिकस्य रचितो हस्तैः सम विस्तरे
हीनं त्वर्द्धकरेण पञ्चकमिदं तुर्य्यांशदैर्घ्याधिकम् ॥

द्वात्रिंशता मानमिदं द्विजादे-
र्हीनं चतुर्भिः क्रमतो विधेयम् ।
दिगष्टरागाब्धिविभागतश्च
क्रमेण तद्वर्णचतुष्टयेऽपि ॥
कर्णाधिकं विस्तरतोऽधिकञ्च
शीघ्रं विनाशं समुपैति गेहम् ।
द्वारं नतं मूर्द्ध्नि यदायतञ्च
तत् सन्ततेर्हानिकरं प्रदिष्टम् ॥
व्यासे सप्ततिहस्तवियुक्ते
शालामानमिदं मनुभुक्ते ।
पञ्चत्रिंशत् पुनरपि तस्मिन्
मानमुशन्ति लघोरिव हृद्या ॥
एकं द्वारं प्राङ्मुखं शोभनं स्यात्
चातुर्वर्ण्ये धातृभूपेशजैने ।
युग्मं प्राच्यां पश्चिमे स्यात्त्रिकेषु
मूलं द्वारं दक्षिणे वर्ज्जनीयम् ॥"

इति वास्तुशास्त्रे राजवल्लभमण्डने वाजगृहा-
दिलक्षणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ * ॥

शिल्पिका, स्त्री, तृणविशेषः । लहानसिपी इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । शिल्पिनी २ शीता ३ चेत्रजा ४ मृदुच्छदा ५ । अस्या गुणाः । मूत्ररोधाश्मरीशूलज्वरपित्तापहारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिल्पिनी, स्त्री कोलदलौषधिः । इति मेदिनी ॥

शिल्पिशाला, स्त्री, क्ली, (शिल्पिनां शाला ।) शिल्पशाला । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

शिल्पी, [न्] त्रि, (शिल्पं क्रियाकौशलमस्यास्तीति इनि ।) शिल्पकर्त्ता । (यथा, मनौ । ७ । ७५ ।
"ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥") तत्पर्य्यायः । कारुः २ । इत्यमरः ॥ अस्य विवरणं शिल्पकारशब्दे द्रष्टव्यम् । शिल्पसम्बन्धी च ॥

शिव, क्ली, (शी + "सर्व्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे ।" उणा० १ । १५३ । वन् प्रत्ययेन साधु ।) मङ्गलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १६० ।
"उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम् ॥")
सुखम् । जलम् । इत्युणादिकोषः ॥ सैन्धवम् । समुद्रलवणम् । श्वेतटङ्कणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मङ्गलवति, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३६ ।
"तत्र रम्ये शिवे देशे कौरवस्य निवेशनम् ॥")

शिव, पुं, (शी + "सर्वनिघृष्वेति ।" उणा० १।१५३ इति वन्प्रत्ययेन साधुः ।) ब्रह्मणः सञ्ज्ञाविशेषः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । शिवं कल्याणं विद्यतेऽस्य शिवः । श्यति अशुभमिति वा । शेरतेऽवतिष्ठन्ते अणिमादयोऽष्टौ गुणा अस्मिन् इति वा शिवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । शम्भुः २ ईशः ३ पशुपतिः ४ शूली ५ महेश्वरः ६ ईश्वरः ७ सर्व्वः ८ ईशानः ९ शङ्करः १० चन्द्रशेखरः ११ भूतेशः १२ खण्डपरशुः १३ गिरीशः १४ गिरिशः १५ मृडः १६ मृत्युञ्जयः १७ कृत्तिवासाः १८ पिनाकी १९ प्रमथाधिपः २० उग्रः २१ कपर्द्दी २२ श्रीकण्ठः २३ शितिकण्ठः २४ कपालभृत् २५ वामदेवः २६ महादेवः २७ विरूपाक्षः २८ त्रिलोचनः २९ कृशानुरेताः ३० सर्व्वज्ञः ३१ धूर्ज्जटिः ३२ नीललोहितः ३३ हरः ३४ स्मरहरः ३५ भर्गः ३६ त्र्यम्बकः ३७ त्रिपुरान्तकः ३८ गङ्गाधरः ३९ अन्धकरिपुः ४० क्रतुध्वंसी ४१ वृषध्वजः ४२ व्योमकेशः ४३ भवः ४४ भीमः ४५ स्थाणुः ४६ रुद्रः ४७ उमापतिः ४८ । इत्यमरः ॥ वृषपर्व्वा ४९ रेरिहाणः ५० भगाली ५१ पांशुचन्दनः ५२ दिगम्बरः ५३ अट्टहासः ५४ कालञ्जरः ५५ पुरहित् ५६ वृषाकपिः ५७ महाकालः ५८ वराकः ५९ नन्दिवर्द्धनः ६० हीरः ६१ वीरः ६२ खरुः ६३ भूरिः ६४ कटप्रूः ६५ भैरवः ६६ ध्रुवः ६७ शिविपिष्टः ६८ गुडाकेशः ६९ देवदेवः ७० महानटः ७१ । इति जटाधरः ॥ तीव्रः ७२ खण्डपर्शुः ७३ पञ्चाननः ७४ कण्ठेकालः ७५ भरुः ७६ भीरुः ७७ भीषणः ७८ कङ्कालमाली ७९ जटाधरः ८० व्योमदेवः ८१ सिद्धदेवः ८२ धरणीश्वरः ८३ विश्वेशः ८४ जयन्तः ८५ हररूपः ८६ सन्ध्यानाटी ८७ सुप्रसादः ८८ चन्द्रापीडः ८९ शूलधरः ९० वृषाङ्कः ९१ वृषभध्वजः ९२ भूतनाथः ९३ शिपिविष्टः ९४ वरेश्वरः ९५ विश्वेश्वरः ९६ विश्वनाथः ९७ काशीनाथः ९८ कुलेश्वरः ९९ अस्थिमाली १०० विशालाक्षः १०१ हिण्डी १०२ प्रियतमः १०३ विषमाक्षः १०४ भद्रः १०५ ऊर्द्ध्वरेताः १०६ यमान्तकः १०७ नन्दीश्वरः १०८ अष्टमूर्त्तिः १०९ अर्घीशः ११० खेचरः १११ भृङ्गीशः ११२ अर्द्धनारीशः ११३ रसनायकः ११४ । इति शब्दरत्नावली ॥ उः ११५ पिनाकपाणिः ११६ फणधरधरः ११७ कैलासनिकेतनः ११८ हिमाद्रितनयापतिः ११९ । इति कविकल्पलता ॥ तस्य सहस्रनामानि श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वणि १७ अध्याये द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ अस्य कपालिनामककारणं यथा,—

ईश्वर उवाच ।
"आसीत्तत्र वरारोहे ब्रह्मणस्तु शिरोऽपरम् ।
पञ्चमं शृणु सुश्रोणि जातं काञ्चनसुप्रभम् ॥
ज्वलत् परमं शीर्षं जातं तस्य महात्मनः ।
स एवमब्रवीद्देवि ! जन्म जानामि ते ह्यहम् ॥
अतः क्रोधपरीतेन संरक्तनयनेन च ।
वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण छिन्नं तस्य शिरो मया ॥
ब्रह्मोवाच ।
यस्मादनपराधेन शिरश्छिन्नं त्वया मम ।
तस्माच्छापसमायुक्तः कपाली त्वं भविष्यसि ॥"
इति मात्स्ये १८५ अध्यायः ॥ * ॥

अथ शिवमन्त्राः । तत्र एकाक्षरमन्त्रो यथा,—
"सान्तमौकारसंयुक्तं बिन्दुभूषितमस्तकम् ।
प्रासादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो मणिः ॥" हौं ॥ * ॥

अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिमातृकान्यासप्राणायामञ्च विधाय श्रीकण्ठादिन्यासं मातृकास्थानेषु कुर्य्यात् । ततः सामान्यपूजापद्धत्युक्तपीठन्यासं कृत्वा पीठशक्तीर्न्यसेत् । ततः ऋष्यादिन्यासः । ततः कराङ्गन्यासौ । ततः ईशानाद्याः पञ्चमूर्त्तीर्न्यसेत् । शूद्रस्तु एतत्पर्य्यन्तं न्यासं कृत्वा ध्यायेत् । अन्यत्रानधिकारात् । तत ऊर्द्ध्वप्राग्दक्षिणोत्तरपश्चिमेषु मुखेषु ईशानस्य पञ्चकलाः पञ्च ब्रह्म ऋचः पदादिकाः प्रणवाद्या नमोऽन्ता न्यसेत् । ततः पूर्व्वपश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तत्पुरुषस्य चतस्रः कला विन्यसेत् । ततो हृदये ग्रीवायां अंशद्वये नाभौ कुक्षौ पृष्ठे वक्षसि अघोरस्याष्टौ कला न्यसेत् । ततो गुह्ये अण्डकोषे ऊरुद्वये जानुद्वये जङ्घाद्वये कुक्षिद्वये कट्यां पार्श्वयोः वामदेवस्य त्रयोदशकलाः विन्यसेत् । ततः पार्श्वयोः स्तनयोर्नासिकायां मूर्द्ध्नि बाहुयुग्मे सद्योजातस्याष्टौ कला न्यसेत् । ततः पञ्चाङ्गुलीषु ईशानाद्याः पञ्च ऋचो न्यसेत् । एवं मूर्द्धास्यहृदयगुह्यपादेष्वेता ऋचो न्यसेत् । ततोऽङ्गन्यासान्तरं कुर्य्यात् । एवं विन्यस्य ध्यायेत् ।
"मुक्तापीतपयोदमौक्तिकजवावर्णैर्मुखैः पञ्चभि-
स्त्र्यक्षैरञ्चितमीशमिन्दुमुकुटं पूर्णेन्दुकोटिप्रभम् ।
शूलं टङ्कृपाणवज्रदहनान्नागेन्द्रघण्टाङ्कुशान्
पाशं भीतिहरं दधानममिताकल्पोज्ज्वलाङ्गं भजे ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं पञ्चलक्षजपः ॥१॥*॥ अस्याष्टाक्षरमन्त्रो यथा,—

"षडक्षरः शक्तिरुद्रः कथितोऽष्टाक्षरो मनुः ॥"

ह्रौं ॐ नमः शिवाय ह्रौं। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्वन्तं न्यासं विधाय ऋष्यादिन्यासकराङ्गन्यासान् प्राणायामञ्च कृत्वा ध्यायेत्।

"अम्बुजाभं त्रिनेत्रं शशिशकलधरं स्मेरवक्त्रं वहन्तं
हस्तैः शूलं कपालं वरदमभयदं चारुहासं
भजामि।
वामोरुस्तम्भगाया करतलविलसच्चारुरक्तोत्-
पलाया
हस्तेनाश्लिष्टदेहं मणिमयविलसद्भूषणायाः
प्रियायाः ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाह्य पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजां कृत्वा धूपदानादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं चतुर्द्दशलक्षजपः ॥ २ ॥ * ॥ तस्याष्टाक्षरमन्त्रान्तरं यथा,—

"तारो माया वियद्बिन्दुमनुस्वारविभूषितम्।
पञ्चाक्षरसमायुक्तो वसुवर्णो मनुर्म्मतः ॥"

ॐ ह्रीं ह्रौं नमः शिवाय। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय पूर्ववदृष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत्।

"वन्दे सिन्दूरवर्णं मणिमुकुटलसच्चारुचन्द्रावतंसं
भालोद्यन्नेत्रमीशं स्मितसुखकमलं दिव्यभूषाङ्ग-
रागम्।
वामोरुन्यस्तपाणेररुणकुवलयं सदधत्याः
प्रियायाः
वक्षोत्तुङ्गस्तनाग्रे निहितकरतटं वेदटङ्केऽष्ट-
हस्तम् ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाय आवरणपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजपः ॥३॥ * ॥ अथास्य मृत्युञ्जयाख्यमन्त्रः।

"तारः स्थिरा सकर्णेन्दुर्भृगुः सर्गसमन्वितः।
त्र्यक्षरात्मा निगदितो मन्त्रो मृत्युञ्जयात्मकः ॥"

ॐ जुं सः। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत्।

"चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितमुखं पद्मद्वयान्तः-
स्थितं
मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशु-
प्रभम्।
कोटीरेन्दुगलत्सुधाप्लुततनुं हारादिभूषोज्ज्वलं
कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं
भावये ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठमन्वन्तां पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षत्रयजपः ॥४॥ * ॥ अथास्यापरद्वादशाक्षरमृत्युञ्जयमन्त्रः।

"मृत्युञ्जय समुच्चार्य्य पालय द्वितयं वदेत्।
मृत्युञ्जय समुच्चार्य्य पुनरेव विलोमतः ॥
द्वादशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्यात् मृत्युञ्जयाभिधो-
ऽपरः।"

ॐ जुं सः पालय पालय ॐ जुं सः। अस्य ध्यानपूजादिकं सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥ * ॥ अस्य द्वाविंशत्यक्षरमन्त्रः।

"प्रणवो हृदयं पश्चात् ततो भगवते पदम्।
ङेऽन्तञ्च दक्षिणामूर्त्तिं मह्यं मेधामुदीरयेत्।
प्रयच्छ ठद्वयान्तोऽयं द्वाविंशत्यक्षरो मनुः ॥"

ॐ नमो भगवते दक्षिणामूर्त्तये मह्यं मेधां प्रयच्छ स्वाहा। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्वन्तं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत्।

"वटवृक्षं महोच्छ्रायं पद्मरागफलोज्ज्वलम्।
गारुत्मतमयैः पत्रैर्विचित्रैरुपशोभितम् ॥
नवरत्नमहाकल्पैर्लम्बमानैरलङ्कृतम्।
विचिन्त्य वटमूलस्थं चिन्तयेल्लोकनायकम् ॥
स्फटिकरजतवर्णं मौक्तिकीमक्षमाला-
ममृतकलसविद्याज्ञानमुद्राः कराग्रे।
दधतमुरगकक्षं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं
विधृतविविधभूषं दक्षिणामूर्त्तिमीडे ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य अर्घ्यस्थापनादिशैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ ६ ॥ * ॥ अथास्य मन्त्रान्तरम्।

"अग्निसम्वर्त्तकादित्यरानिलौ षष्ठबिन्दुमत्।
चिन्तामणिरिति ख्यातं बीजं सर्व्वसमृद्धिदम् ॥"
र क्ष म र य-श्रौं ॥ प्रपञ्चसारे।
"अनलक्ष-मरेफ-प्राणसत्यान्तवाम-
श्रुतिहिमरुचिखण्डैर्म्मण्डितो मन्त्रराजः।"

अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्वन्तं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत्।

"नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्तम्।
अर्द्धाम्बिकेशमनिशं प्रविभक्तभूषं
बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रणमामि रूपम् ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सपूज्यार्घ्यं संस्थाप्य शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः। अयं अर्द्धनारीश्वरः ॥ ७ ॥ * ॥

"पार्श्वो वह्निसमारूढस्तारवानाद्यमीरितम्।
धान्तो वह्निसमारूढस्तुर्य्यस्वरसमन्वितः ॥
बिन्दुमांस्तु द्वितीयः स्यात् टान्तः सर्गी तृती-
यकः।
नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषद्वयहरः परः ॥"

प्रमाणान्तरम्।

"लोहितोऽग्न्यासनः सत्यो बिन्दुमान् प्रथमः
पुनः।
द्वितीया वह्निबीजस्था दीर्घा शान्तीन्दुभूषिता ॥
तृतीया लाङ्गली सर्गी मन्त्रो बीजत्रयात्मकः।
नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषद्वयहरः परः ॥"

प्रों न्रीं ठः इति मन्त्रः। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं कृत्वा ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च विधाय ध्यानं कुर्य्यात्।

"बालार्कायुततेजसं धृतजटाजूटेन्दुखण्डोज्ज्वलं
नागेन्द्रैः कृतशेखरं जपवटीं शूलं कपालं
करैः
खट्वाङ्गं विधृतं त्रिनेत्रविलसत्पञ्चाननं सुन्दरं
व्याघ्रत्वक्परिधानमब्जनिलयं श्रीनीलकण्ठं
भजे ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनादिशैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं त्रिलक्षजपः। अयं नीलकण्ठः ॥८॥*॥ अस्याष्टाक्षरमन्त्रो यथा—

"तारो हृन्नीलकण्ठाय मन्त्रश्चाष्टाक्षरः परम्।"

ॐ नमो नीलकण्ठाय। अस्य पूजादिकं सर्व्वं पूर्व्ववत् ॥ ९ ॥ * ॥ अस्य पञ्चाक्षरमन्त्रः षडक्षरमन्त्रश्च यथा,—

"हृदयं वपरं साक्षिन् लान्तोऽनन्तान्वितो
मरुत्।
पञ्चाक्षरो मनुः प्रोक्तस्ताराद्योऽयं षडक्षरः ॥"

नमः शिवाय। ॐ नमः शिवाय। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्वन्तं न्यासं विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। ततो मूर्त्तिन्यासः। ततः कराङ्गन्यासौ। ततो गोलकन्यासः। ततो व्यापकन्यासं प्राणायामञ्च कृत्वा ध्यायेत्।

"ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रा-
वतंसं
रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं
प्रसन्नम्।
पद्मासीनं समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं
वसानं
विश्वाद्यं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं
त्रिनेत्रम् ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्।

अस्य पुरश्चरणं षट्त्रिंशल्लक्षजपः ॥ १० ॥ * ॥ अथास्य त्र्यक्षरमन्त्रः ।
"सर्गीशो वह्निशिखरो मांसस्थो दान्त ईरितः
फडन्तश्चण्डमन्त्रोऽयं त्रिवर्णात्मा समीरितः ॥"
ऊर्द्धं फट् इति मन्त्रः । अस्य पूजा । प्रातः-कृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय ऋष्यादि-न्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

"चण्डेश्वरं रक्ततनुं त्रिनेत्रं
रक्तांशुकाढ्यं हृदि भावयामि ।
टङ्कं त्रिशूलं स्फटिकाक्षमालां
कमण्डलुं बिभ्रतमिन्दुचूडम् ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनादि शैवोक्तपीठपूजान्तं विधाय ठमिति बीजेन मूर्त्तिं सङ्कल्प्य पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं त्रिलक्षजपः । अयं चण्डेश्वरः ॥ ११ ॥ इति तन्त्रसारे शिवमन्त्राः ॥*॥*॥ विष्णुशिवयोरभेदो यथा,—

वराह उवाच ।

"शिवो मे दक्षिणं स्थानं तिष्ठते विगतज्वरः ।
लोकानां प्रवरः श्रेष्ठः सर्व्वलोकवरो हरः ॥
तं ये विन्दन्ति ते देवि ! नूनं मामेव विन्दति ।
ये मां विन्दति देवेशि ! ते विन्दन्ति शिवं परम् ॥
अहं यत्र शिवस्तत्र शिवो यत्र वसुन्धरे ।
अहं तत्रापि तिष्ठामि आवयोर्नान्तरं क्वचित् ॥
शिवं यो वन्दते भूमे ! स हि मामेव वन्दते ।
लभते पुष्कलां सिद्धिमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।"

इति वाराहे शालग्रामक्षेत्रमाहात्म्यवर्णननामाध्यायः ॥*॥ देवीविष्णुशिवानामभेदो यथा,—

"अयं नारायणो गौरो जगन्माता सनातनः ।
विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ॥
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः ।
एकोऽयं देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥
अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवलो निष्परिग्रहः
मामेव केशवं देवमाहुर्देवीमथाम्बिकाम् ॥"

इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥*॥

शिवनिन्दानिषेधो यथा,

'परात् परतरं यान्ति नारायणपरा जनाः ।
न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥
ध्यानं होमस्तपस्तप्तं ज्ञानं यज्ञादिको विधिः
तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये निन्दन्ति पिनाकिनम् ।
यो मां समाश्रयेन्नित्यमेकान्तं भावमाश्रितः ।
विनिन्द्य देवमीशानं स याति नरकायुतम् ॥
तस्मात् सा परिहर्त्तव्या निन्दा पशुपतौ द्विज ।
कर्म्मणा मनसा वाचा तद्भक्तेष्वपि यत्नतः ॥"

इति कौर्म्मे २५ अध्यायः ॥*॥

तस्य प्रलयकारकत्वं यथा,—

"गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालकः ।
कालाग्निर्भस्मसात् कर्त्तुं करोति निखिलं मतिम् ॥
आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।
दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् ॥
तमाविश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः ।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः ॥
प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वासौ बहुधा पुनः ।
निर्द्दहत्यखिलं लोकं सप्तमूर्त्तिस्वरूपधृक् ॥
स दग्ध्वा सकलं सत्त्वमस्त्रं ब्रह्मशिरो महत् ।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः ॥
दग्धेष्वशेषदेहेषु देवी गिरिवरात्मजा ।
एषा सा साक्षिणः शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः
शिवः कपालैर्देवानां कृतस्रग्वरभूषणः ।
आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् व्योममण्डलम् ॥
सहस्रनयनो देवः सहस्राकृतिरीश्वरः ।
सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्च्चिर्महाभुजः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः ।
त्रिशूलकृत्तिवसनो योगमैश्वरमास्थितः ॥
पीत्वा तत् परमानन्दं प्रभूतममृतं स्वकम् ।
करोति ताण्डवं देवमालोक्य परमेश्वरः ॥
पीत्वा नृत्यामृतं देवी भर्त्तुः परममङ्गला ।
योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः ॥
स भुक्त्वा ताण्डवरसं स्वेच्छयैव पिनाकधृक् ।
याति स्वभावं भगवान् दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥
संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
गुणैरनेकैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
सवारितत्त्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः ।
तेजः स्वगुणसंयुक्तं वायौ संयाति सङ्क्षयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति सङ्क्षयम् ।
भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ॥
इन्द्रियाणि च सर्व्वाणि तैजसे यान्ति सङ्क्षयम् ।
वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ॥
वैकारिकास्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ॥
महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माणममितौजसम् ।
अव्यक्तं जगतो योनिः संहरेदेकमव्ययम् ॥
एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ।
वियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ॥
प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः ।
महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः ।
गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ।
प्रधानं जगतो योनिरात्मतत्त्वमचेतनम् ॥
कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ।
गीयते मुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः ॥
एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी ध्रुवा ।
प्रधानाद्यं विशेषान्तं दहेद्रुद्र इति श्रुतिः ॥
योगिनामथ सर्व्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् ।
आत्यन्तिकञ्चैव लयं विदधातीह शङ्करः ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे ४३ अध्यायः ॥*॥

ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदो यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

"न ब्रह्मा भवतो भिन्नो न शम्भुर्न भवस्तथा ।
न चाहं युवयोर्भिन्नो ह्यभिन्नत्वम् सनातनम् ॥
प्रधानस्याप्रधानस्य भागाभागस्य रूपिणः ।
ज्योतिर्म्मयस्य भागो मेऽनेकोऽनेकोऽक्षमयकः ॥
कस्त्वं कोऽहञ्च को ब्रह्मा ममैव परमात्मनः ।
अंशत्रयमिदं भिन्नं सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥
चिन्तयन् स्वात्मनात्मानं सम्भवं कुरु चात्मनि ।
एकत्वं ब्रह्मवैकुण्ठशम्भूना इहत कुरु ॥
शिरोग्रीवादिभेदेन यथैवैकस्य धर्म्मिणः ।
अङ्गानि मे तथैकस्य भागत्रयमिदं हर ॥
यज्ज्योतिरपरं स्वपरप्रकाशं
कूटस्थमव्यक्तमनन्तरूपम् ।
नित्यञ्च दीर्घादिविशेषणाद्यै-
र्हीनं परं तच्च वयं न भिन्नाः ॥"

इति कालिकापुराणे ११ अध्यायः ॥

अपि च ।

"ततो ब्रह्मा च शारीरं त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
प्रधानेच्छावशाच्छम्भो त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥
तदूर्द्धभागः समजायत चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
पद्मकेशरगौराङ्गकायो ब्रह्मा महेश्वरः ॥
तन्मध्यभागो नीलाङ्ग एकवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
शङ्खचक्रगदापद्मपाणिः कायः स वैष्णवः ॥
अभवत्तदधोभागः पञ्चवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
स्फटिकाभ्रसमः कायः शाक्तः स चन्द्रशेखरः ॥
ईशस्ततो ब्रह्मकाये सृष्टिशक्तिं न्ययोजयत् ।
स्वयमेवाभवत् स्रष्टा ब्रह्मरूपेण लोकसृत् ॥
स्थितिशक्तिं निजां मायां प्रकृत्याख्यां न्ययोजयत् ।
महेशो वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं निजां तथा ॥
स्थितिकर्त्ता भवेद्विष्णुरहमेव महेश्वरः ।
सर्व्वशक्तिनियोगेन सदा तद्रूपता मम ॥
अन्तशक्तिं तथा काये शाम्भवे सन्ययोजयत् ।
अन्तकर्त्ता भवेच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ॥
ततस्त्रिषु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
ज्ञानरूपः परं ज्योतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ॥
सृष्टिस्थित्यन्तकरणादेक एव महेश्वरः ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति सञ्ज्ञामपि पृथक् पृथक् ॥
अतस्त्वञ्च विधाता च तथाहमपि न पृथक् ।
एवं शरीररूपञ्च ज्ञानमस्माकमन्तरम् ॥"

इति तत्रैव १७ अध्यायः ॥ * ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

"ततो ब्रह्माण्डसंस्थानं दर्शयामास शम्भवे ।
वहधे तोयराशिस्थं ब्रह्माण्डञ्च यथा पुरा ॥
तन्मध्ये पद्मगर्भाभं ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशार्थं सृष्ट्यर्थञ्च पृथग्गतम् ॥
शरीरिणं स ददृशे ब्रह्माण्डान्तर्गतं मुहुः ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः कमलासनम् ॥
तत्रैव च त्रिधाभूतं वपुर्ब्राह्मं ददर्श सः ।
ऊर्द्धमध्यान्तभागैस्तु ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥
अधोर्द्धभागौ वपुषो ब्रह्मत्वसगमत्तथा ।
मध्यस्तदा विष्णुभूतो ददर्शान्तस्य शम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरन्तु त्रिधाभूतं मुहुर्म्मुहुः ।
हरो ददर्श स्वे गर्भे तथा सर्व्वमिदं जगत् ॥
कदाचित् वैष्णवं कायं ब्राह्मे काये लयं व्रजेत् ।
ब्राह्मं तथा वैष्णवे च शाम्भवं वैष्णवे तथा ॥

शाम्भवं वैष्णवे कार्ये ब्राह्मेश्च चाप्यथ शाम्भवम्।
गच्छन्तं लीनतां शम्भुरेकताश्च मुहुर्म्मुहुः॥
ददर्श वामदेवोऽपि भिन्नञ्चाप्यपृथग्गतम्।
परमात्मनि गच्छन्तं लीनतां तद्वपुश्च यत्॥"

इति कालिकापुराणे १३ अध्यायः॥*॥

अस्य शरभरूपधारणकारणं यथा,—

"इति तेषां निगदतां श्रुत्वा वाक्यं जनार्द्दनः।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माणञ्च विशेषतः॥
यत्कृते देवताः सर्व्वाः प्रजाश्च सकला इमाः।
प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं शौर्य्यैते सकलं जगत्॥
वाराहं सकलं कार्यं त्यक्तुमिच्छामि शङ्कर।
त्वं त्याजयस्व ततः कायं यन्नात्मा शङ्कराधुना॥
त्वमाप्यायस्व तेजोभिर्व्व्रह्मन् स्वरहरं मुहुः।
आप्यायन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोत्रिणम्॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्व्वान् विसृज्य त्रिदशांस्तदा।
वाराहं तेजसा हन्तुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत्॥
शनैः शनैर्यदा तेज आहरत्येव माधवः।
तदा देहन्तु वाराहं सत्त्वहीनं व्यजायत॥
तेजोहीनं यदा देहं ज्ञातं सर्व्वैः रथामरैः।
आससाद महादेवो यत्नवाराहमद्भुतम्॥
ब्रह्माद्यास्त्रिदशाः सर्व्वे महादेवमुपापतिम्।
अनुजग्मुस्तदा तेज आधातुं स्मरनाशने॥
ततः सर्व्वैर्देवगणैः स्वं स्वं तेजो वृषध्वजे।
आदधे तेन बलवान् सोऽतीव समजायत॥
ततः शरभरूपी स तत्क्षणाद्गिरिशोऽभवत्।
जटाधोभागतश्चाष्टपादयुक्तः सुभैरवः।
द्विलक्षयोजनोच्छ्रायः सार्द्धलक्षकविस्तृतः॥"

इति कालिकापुराणे २९ अध्यायः॥

अस्य विवाहो यथा,—

ईश्वर उवाच।

"हिताय सर्व्वजगतां सम्भोगायात्मनस्तथा।
दारान् ग्रहीतुमिच्छामि तथा सन्तानहेतवे॥
साहाय्यं तत्र कुर्व्वन्तु भवन्तो मम साम्प्रतम्।
मदर्थं तनयां कालीं याचन्तान्तु हिमाचलम्॥

मार्कण्डेय उवाच।

हरं सम्बोध्य मुनयो ह्यगच्छन् गिरिराड्गृहम्।
तेन सम्पूजितास्ते तु प्रोचुस्तं मुनयो गिरिम्॥
यश्चन्द्रशेखरो देवो देवदेवश्च यो मतः।
शापानुग्रहणे शक्तो य एको जगतां पतिः॥
यः संहरति सर्व्वाणि जगन्ति प्रलयोद्भवे।
यो विभूतिप्रदो भक्ते नानारूपी मनोहरः॥
स ते दुहितरं कालीं भार्य्यामादातुमिच्छति।
यदि पश्यति लद्योग्यं वरं ल दुहितुः समम्।
तदा प्रयच्छ तनयां कालीं शशिभृते गिरे॥

मार्कण्डेय उवाच।

इत्युक्तस्तैर्गिरिपतिर्वरं यदुदयस्थितम्।
दुहितुश्च प्रियं ज्ञात्वा प्राप्य मुदमगात्तदा॥
दास्यामि सम्भवे पुत्रीं युष्माभिः प्रार्थितं स्वहम्।
पूर्व्वमेव तपस्तस्या तयेशः पतिरीहितः॥
धातुर्नियोजनमिदं कोऽन्यथा कर्त्तुमर्हति।
कोऽन्यः प्रार्थयितुं शक्तः सुतां मम विना हरात्॥
हरेणानुगृहीता या तामन्यः कः समुद्वहेत्।
हरं गृहीत्वा मनसा नान्यं सापीह वाञ्छति॥
इत्युक्त्वा मेनया सार्द्धं सुतां दातुञ्च शम्भवे।
अङ्गीकृत्य विसृष्टास्ते मुनयोऽगुर्महेश्वरम्॥
ते गत्वा मुनयः सर्व्वे मरीचिप्रमुखा द्विजाः।
शैलराजो यदाचष्ट तदूचुर्मदनारये॥
हिमवांस्तनयां दातुं तुभ्यमुत्सहते हर।
यदिदानीं त्वया कर्त्तुं युज्यते क्रियतान्तु तत्॥
अस्मांश्चाप्यनुजानीहि हर गन्तुं निजाश्रमम्।
सिद्धं ज्ञात्वा हरः साध्यं मुदितस्तान् विसृष्टवान्॥
अथायोग्यं समाभाष्य क्रमादेकैकशो मुनीन्।
कालीविवाहदिवसे यूयमायात मां प्रति।
इति चापि हरेणोक्ताः प्रतिश्रुत्यर्षयो ययुः॥
अथान्योन्यप्रियतया ज्ञात्वा ज्ञात्वा गतागतम्।
समयं कारयामास विवाहाय हरो गिरिम्॥
माधवे मासि पञ्चम्यां सितपक्षे गुरोर्द्दिने।
चन्द्रे चोत्तरफल्गुन्यां भरण्यादौ स्थिते रवौ॥
आगता मुनयस्तत्र मरीचिप्रमुखा मुदा।
हरेण चिन्तिताः सर्व्वे तथा ब्रह्मादयः सुराः॥
तथा च सर्व्वे दिक्पाला मुनयो ये तपोधनाः।
शच्या सह तदा शक्रो ब्रह्माण्याद्यास्तु मातरः॥
नारदश्च गतस्तत्र देवर्षिर्व्वहुशः स्तुतः।
एतैः परिकरैः सार्द्धं गणैराप्यायितः स्वकैः।
कन्याविवाहविधिना गिरिपुत्रीं हरोऽग्रहीत्॥
विवाहे गिरिशा शम्भोः सर्पा येऽष्टौ तनौ स्थिताः।
ते जाम्बूनदसन्नद्धा अलङ्कारास्तदाभवन्॥
द्विभुजोऽभूत्महादेवो जटाः कोमलमागताः।
शिरःस्थितश्चन्द्रखण्डः शोचिषा ज्वलितोऽभवत्।
ललाटनेत्रमभवत्तदा रत्नं महार्घ्यकम्।
विचित्रवसनं व्याघ्रकृत्तिरासीत्तदा द्विजाः॥
विभूतिर्लेपोऽभूत्तस्य सुगन्धिर्मलयोद्भवः।
चारुरूपो हरस्तत्र बभूवाद्भुतदर्शनः॥
ततो देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धा विद्याधरोरगाः।
विस्मयं परमं प्रापुर्हरं दृष्ट्वा तथाविधम्।
हिमवान् मुदितश्चाभूत् सहपुत्रैश्च मेनया।
ज्ञातयश्चास्य मुमुदुर्हरं दृष्ट्वा तथाविधम्॥
इदं ब्रह्मा तत्र जगौ हरं दृष्ट्वा मनोहरम्॥
सर्व्वं शिवकरं यस्माद्धरमाद्यस्याभवत् सुराः।
तस्मात् शिवोऽयं लोकेषु नामादन्योऽधिकः शिवः॥
महेश्वरसमायुक्तामीदृश्यं य आरेट्टा।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितञ्च भविष्यति॥
एवं काली महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः।
पूर्व्वं दाक्षायणी भूत्वा पश्चात् गिरिसुताभवत्।
स्वयं समर्थापि सती काली सम्मोहितुं हरम्।
तथाप्युग्रं तपस्तेपे हिताय जगतां शिवा।
एवं सम्मोहयामास कालिका चन्द्रशेखरम्॥
इत्येतत् कथितं सर्व्वं त्यक्तदेहा सती यथा।
हिमवत्तनया भूत्वा पुनः प्राप महेश्वरम्॥"

इति कालिकापुराणे ४३ अध्यायः॥*॥

अस्य गणा यथा,—

पुलस्त्य उवाच।

"हरोऽपि शम्बरे याते समाहूयाथ नन्दिनम्।
प्राहामन्त्रय शैलादौ ये स्थितास्तव शासने॥
ततो महेशवचनान्नन्दी सर्व्वगणाधिपः।
उपस्पृश्य जलं धीमान् सस्मार गणनायकान्॥
नन्दिना संस्मृताः सर्व्वे गणनाथाः सहस्रशः।
समुत्पत्य त्वरायुक्ताः प्रणतास्त्रिदशेश्वरम्॥
आगतांश्च गणान्नन्दी कृताञ्जलिपुटोऽव्ययः।
सर्व्वान्निवेदयामास शङ्कराय महात्मने॥

नन्द्युवाच।

यानेतान् पश्यसि शम्भो त्रिनेत्रान् जटिलान् शुचीन्।
एते रुद्रा इति ख्याताः कोट्य एकादशैव च॥
वानरास्यान् पश्यसि यान् शार्दूलसमविक्रमान्।
एते वै द्वारपालास्ते मन्नामानो यशोधनाः॥
षण्मुखान् पश्यसि यांश्च शक्तिपाणीन् शिखिध्वजान्।
षट् च षष्टिस्तथा कोट्यः स्कान्दनाम्नः कुमारकान्॥
एतावत्यस्तथा कोट्यः शाखा नाम षडाननाः।
विशाखास्तावदेवोक्ता नैगमेयाश्च शङ्कर॥
सप्तकोटिशताः शम्भो अमी वै प्रथमोत्तमाः।
एकैकं प्रति देवेश तावत्यो ह्यपि मातरः॥
भस्मारुणितदेहाश्च त्रिनेत्राः शूलपाणयः।
एते शैवा इति प्रोक्तास्तव भक्ता गणेश्वराः॥
तथा पाशुपताश्चान्ये भस्मप्रहरणा विभो।
एते गणास्त्वसंख्याताः साहाय्यार्थं समागताः॥
पिनाकधारिणो रौद्रा गणाः कालमुखाः परे।
तव भक्ताः समायाता जटामण्डलिनोऽद्भुताः॥
खट्वाङ्गयोधिनो वीरा रक्तचर्म्मसमावृताः।
इमे प्राप्ता गणा योद्धुं महाव्रतिन उत्तमाः॥
दिग्वाससो मौनिनश्च घण्टाप्रहरणास्तथा।
निरामया नाम गणाः समायाता जगद्गुरो॥
सार्द्धद्विनेत्राः पद्माक्षाः श्रीवत्साङ्कितवक्षसः।
समायाताः खगारूढा वृषभध्वजिनोऽव्ययाः॥
महापाशुपता नाम चक्रशूलधरास्तथा।
भैरवो विष्णुना सार्द्धमभेदेनार्च्चितो हि ये॥
इमे मृगेन्द्रवदनाः शूलबाणधनुर्धराः।
गणास्त्वद्रोमसम्भूता वीरभद्रपुरोगमाः॥
एते चान्ये च बहवः शतशोऽथ सहस्रशः।
साहाय्यार्थं तवायाता यथाप्रीत्यादिशस्व तान्॥
ततोऽभ्येत्य गणाः सर्व्वे प्रणेमुर्वृषकेतनम्॥"

इति वामनपुराणे ६४ अध्यायः॥

अस्य लिङ्गपूजादि शिवलिङ्गशब्दे द्रष्टव्यम्॥

अस्मात् कोचविहारदेशीयराजवर्गोत्पत्तिर्यथा,

श्रीदेव्युवाच।

"देवेश परमेशान सर्व्वज्ञ सर्व्वपूजित।
क्व गच्छसि मुहुर्नाथ कृपया वद शङ्कर॥

ईश्वर उवाच।
कोचाख्याने च देशे च योनिगर्त्तसमीपतः।
साध्वी सती वाम्बिका हि रेवती जनविश्रुता॥
म्लेच्छदेशोद्भवा या तु योगिनी सुन्दरी मता।
तत्कुचौ कठिनौ द्वन्द्वौ योनिस्तस्याश्च पीनता॥
भिक्षाचारप्रसङ्गेन गच्छामि च दिवानिशम्।
तत्सन्निधौ महेशानि तया मे रमणं महत्॥
देव्युवाच।
कुत्रासीत् किं तपस्तप्तं कथं प्राप्तं महीतलम्।
त्वया सार्द्धं रतिर्यत् स्यात् नाल्पस्य तपसः फलम्॥
तवापि च कृपा तस्या लभ्यते महती मया।
इदानीं किमभूत् सा हि कृपया परया वद॥
ईश्वर उवाच।
नगेन्द्रतनये बाले शृणु मत्प्राणवल्लभे।
शावरीचरितं किञ्चित् कथयामि शुचिस्मिते॥
रसक्रीडाप्रकाराद्यैरेकान्तकाननेन मुदा।
वेदाङ्गसम्भवा साध्वी योगिनी सा सुरी मता।
नाभूत्तस्याः सुखसिम्भं मत्क्रियाया नगात्मजे
मामासुसुत्कट तस्य हये मे चैत्रकामदे॥
एकान्तगहने देवि पर्व्वते तीर्थसङ्कुले।
तत्रैको ब्राह्मणो जातो भिक्षार्थं तामुवाच ह॥
न दत्तमुत्तरं तस्मै भिक्षा तिष्ठतु दूरतः।
ततः शशाप विप्रस्तां म्लेच्छता याहि दुर्म्मदे।
इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो म्लेच्छत्वमाप योगिनी।
अतोऽर्थिनं समर्थश्चेत् याचितं न ददाति च॥
स दुर्गतिमवाप्नोत्यसमर्थो विनयञ्चरेत्।
तस्यास्तु तपसा देवि क्रीतोऽहमभवं सदा॥*॥
अतस्तया रतिर्जाता मम कामिनि सर्व्वदा।
तस्याः पुत्त्रो विनुसिंहो महीरससमुद्भवः॥
एकेन जितवान् कामान् सीमारान् गौडपश्चमान्।
विनिर्ज्जित्य नृपान् सर्व्वान् एकः श्रीमान् महामतिः॥
तस्यापि बहवः पुत्त्राः पृथिवीपरिपालकाः।
कुचाचाः धार्म्मिकाः सर्व्वे राजानो युद्धदुर्म्मदाः॥
ततोऽपि स विनुसिंहो योगमाश्रित्य विह्वले।
त्रिशत्यव्यक्तरूपेण पट्टे आकल्पमम्बिके॥
कामाख्या सा माधवी देवि महेशे लीनतां गता।
यथा जाया नन्दिमाता तथैव योगिनी मता॥
यथा पुत्त्रो भृङ्गरीटिस्तथा विनुर्म्ममात्मज।
विनुसिंहोऽपि कल्पान्ते परां सिद्धिमवाप्स्यति॥
तद्वंशजास्तु राजानः सर्व्वे कैलासवासिनः।
भविष्यन्ति महात्मानो गणेशाः सर्व्वशालिनः॥
रूपयौवनसम्पन्नैर्देवकन्यागणैः सह।
विहरन्ति सदा देवि क्रीडन्ति भैरवा यथा॥*॥
यदा यदा ब्रह्मशापः कामाख्याया भवेत् पुनः
तदा तदावतीर्य्याहं विश्वकामस्य पालकः॥
तथा तद्वंशजाः सर्व्वे भवेयुः कामपालकाः।
कल्पान्तमेव देवेशि यावत् शापो विमुच्यते॥
तावदेव महामाये महीर्य्यात् क्रीड़नं ध्रुवम्।
कल्पमेव महेशानि कल्पौ वर्षशतत्रयम्॥

यावत्तु परमेशानि भुङ्क्ते शापं परात्मिके।
कामाख्या हि महामाये तदन्ते सफला भवेत्॥
एवं ते कथितं देवि ब्रह्मशापविमोचनम्।
कामाख्याया महेशानि साकल्येन मया ध्रुवम्॥"
इति श्रीयोगिनीतन्त्रे देवीश्वरसंवादे चतुर्विंशतिसाहस्रे १३ पटलः॥ मोचः। कोलग्रहः। वालुकम्। गुग्गुलुः। वेदः। पुण्डरीकद्रुमः। इति मेदिनी॥ कृष्णधुस्तूरः। पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ देवः। इति शब्दरत्नावली॥ लिङ्गः। इत्युणादिकोषः॥ विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतविंशतितमयोगः। तत्र जातफलम्।
"महेशभक्तः श्रुतिपारदृश्वा
जितेन्द्रियश्चारुतनुर्म्महात्मा।
शिवाभिधानं खलु योगराज
प्रसूतिकाले यदि मानवानाम्॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

शिवकः, पुं, कीलकः। इत्यमरः॥ हेखोंटा इति ख्यातिः। गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातस्तम्भे इति सुभूतिः। कण्डूयनार्थकाष्ठे इति केचित्। बन्धनखट्टे इति केचित्। यत्र वत्सा गौर्द्ध्यते इति केचित्। शति गात्रकण्डुं शिवः शो तनुकरणे नाम्नोति डिव स्वार्थे कन् क शिवकस्तालव्यादिः। कील्यतेवध्यतेऽस्मिन् कील कील बन्धे घञ् स्वार्थे क कीलकः। इति भरतः॥

शिवकरः, पुं, (शिवस्य करः।) चतुर्विंशतिभूतार्हदन्तर्गतजिनविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ मङ्गलकारके, त्रि॥

शिवकाञ्ची, स्त्री, पुरीविशेषः। यथा,—
"शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची काञ्चीयुग्मञ्च सम्मतम्
एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन॥
काशी शिवत्रिशूलस्था काञ्ची हरिहरात्मिका
वामदक्षिणहस्ताभ्यां दधार द्विजपुङ्गवाः॥"
इति भूतशुद्धितन्त्रम्॥

शिवकीर्त्तनः, पुं, (शिवं सुखकरं कीर्त्तनं यस्य।) भृङ्गरीटः। विष्णुः। इति मेदिनी॥ शैवः। इति शब्दरत्नावली॥

शिवगतिः, पुं भूतार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

शिवधर्म्मजः, पुं (शिः धर्म्माज्जातः। जन्+ड।) मङ्गलग्रहः। अस्य प्रमाणं मङ्गलशब्दे द्रष्टव्यम्॥

शिवङ्करः, त्रि, मङ्गलकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। क्षेमङ्करः २ अरिष्टतातिः ३ शिवतातिः ४। इति हेमचन्द्रः॥ (पुं, बालग्रहविशेषः। यथा हरिवंशे। १६६। ७५।
"संघट्टनः सकुचमः काष्ठभूतः शिवङ्करः॥")

शिवचतुर्द्दशी, स्त्री, (शिवप्रिया चतुर्द्दशी।) चतुर्द्दशीकर्त्तव्यशिवव्रतविशेषः। यथा,—
नन्दिकेश्वर उवाच।
"शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम्
त्रिषु लोकेषु विख्याता नाम्ना शिवचतुर्द्दशी।

मार्गशीर्षे त्रयोदश्यां सितायामेकभक्तकम्।
प्रार्थयेद्देवदेवेश त्वामहं शरणं गतः॥
चतुर्द्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च शङ्करम्।
सुवर्णवृषभं दत्त्वा भोक्ष्यामीति परेऽहनि॥
एवं नियमकृत् सुप्त्वा प्रातरुत्थाय मानवः।
कृतस्नानजपः पश्चादुमया सह शङ्करम्॥
पूजयेत् कमलैः शुक्लैर्गन्धधूपानुलेपनैः।
पादौ नमः शिवायेति शिरः सर्व्वात्मने नमः॥
ललाटं वामदेवाय नेत्राणि हरये नमः।
मुखमिन्दुमुखायेति श्रीकण्ठायेति कन्धरम्॥
सद्योजाताय कर्णौ तु वामदेवाय वै भुजौ।
अघोरहृदयायेति हृदयञ्चापि पूजयेत्॥
स्तनौ तत्पुरुषायेति तथेशायेति चोदरम्।
पार्श्वं चानन्तधर्म्माय ज्ञानभूताय वै कटिम्॥
ऊरू चानन्तवैराजसिंहायेति च पूजयेत्।
अनन्तैश्वर्य्यनाथाय जानुनी चार्च्चयेद्बुधः॥
प्रधानाय नमो जङ्घे गुल्फौ व्योमात्मने नमः।
व्योमकेशात्मरूपाय पृष्ठमभ्यर्च्चयेन्नरः॥
नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै पार्व्वतीञ्चापि पूजयेत्।
ततस्तु वृषभं हैममुदकुम्भसमन्वितम्॥
शुक्लमाल्याम्बरयुतं पञ्चरत्नपरिष्कृतम्।
भक्ष्यैर्नानाविधैर्युक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥
प्रीयतां देवदेवोऽत्र सद्योजातः पिनाकधृक्।
ततस्तु विप्रानन्नेन तर्पयेच्छक्तितः शुभान्॥
पृषदाज्यञ्च संप्राश्य स्वपेद्भूमावुदङ्मुखः।
पञ्चदश्यां ततः पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः॥
तद्वत् कृष्णचतुर्द्दश्यामेतत् सर्व्वं समाचरेत्।
चतुर्द्दशीषु सर्व्वासु कुर्य्यात् पूर्व्ववदर्च्चनम्॥
ये तु मासविशेषाः स्युस्तान्निबोध क्रमादिह।
मार्गशीर्षादिमासेषु स्तवमेतदुदीरयेत्॥
शङ्कराय नमस्तुभ्यं नमस्ते करवीरकम्।
त्र्यम्बकाय नमस्तेऽस्तु महेश्वर नमः परम्॥
नमस्तेऽस्तु महादेव स्थाणवे च ततः परम्।
नमः पशुपते नाथ नमस्ते शम्भवे पुनः॥
नमस्ते परमानन्द नमः सोमार्द्धधारिणे।
नमो भीमाय इत्येवं त्वामहं शरणं गतः॥
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
पञ्चगव्यं तथा बिल्वं यवान् गोशृङ्गवारि च॥
तिलाश्च कृष्णान् विधिवत् प्राशनं क्रमशः स्मृतम्।
प्रतिमासं चतुर्द्दश्योरेकैकं प्राशनं स्मृतम्॥
मन्दारैर्म्मालतीभिश्च तथा धुस्तूरकैरपि।
सिन्धुवारैरशोकैश्च मल्लिकाभिश्च पाटलैः॥
अर्कपुष्पैः कदम्बैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः।
एकैकेन चतुर्द्दश्यामर्च्चयेत् पार्व्वतीपतिम्॥
पुनश्च कार्त्तिके मासि सम्प्राप्ते तर्पयेत् द्विजान्।
अन्नैर्नानाविधैर्भक्ष्यैर्वस्त्रमाल्यविभूषणैः॥
कृत्वा नीलवृषोत्सर्गं श्रुत्युक्तविधिना नरः।
उमामहेश्वरं हैमं वृषभञ्च गवा सह॥
मुक्ताफलाष्टकयुतं सितनेत्रपटावृतम्।
सर्व्वोपस्करयुक्तायां शय्यायामुदकुम्भयोः॥
ताम्रपात्रोपरि पुनः शालितण्डुलसंयुतम्।

ख्याय विप्राय शान्ताय वेदव्रतपराय च ॥
व्यङ्गसामविदे देय न वकव्रतिने क्वचित्।
गुणज्ञे श्रोत्रिये दद्यादाचार्ये तत्त्ववेदिनि ॥
अव्यङ्गाङ्गाय सौम्याय सदाकल्याणकारिणि।
सपत्नीकाय संपूज्य माल्यवस्त्रविभूषणै. ॥
गुरौ सति गुरोर्देय तदभावे द्विजातये।
न वित्तशाठ्य कुर्व्वीत कुर्व्वंन् मोहात् पतत्यधः
अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् शिवचतुर्द्दशीम्।
सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
ब्रह्महत्यादिक किञ्चिद्यदत्रामुत्र वा कृतम्।
पितृभिर्भ्रातृभिर्वापि तत् सर्व्वं नाशमाप्नुयात् ॥
दीर्घायुरारोग्यकुलाभिवृद्धि-
रत्राक्षयामुत्र चतुर्भुजत्वम्।
गणाधिपत्य दिवि कल्पकोटि-
शत वसित्वा पदमेति शम्भो' ॥

न हृष्टमतिरप्यनन्तमस्याः
फलमिन्द्रो न पितामहोऽपि वक्तुम्।
न च सिद्धगणोऽप्यल न चाह
यदि जिह्वायुतकोटयोऽपि वक्त्रे ॥
भवत्यमरवल्लभ. पठति यः स्मरेद्वा सदा
शृणोति च विमत्सरः सकलपापविध्वंसिनीम्।
इमा शिवचतुर्द्दशीममरकामिनीकोटय.
स्तुवन्ति तमनिन्दित किमु समाचरेद्य. सदा॥
या वाथ नारी कुरुते च भक्त्या
भर्त्तारमापृच्छ्य सुत गुरु वा।
सापि प्रसादात् परमेश्वरस्य
परं पदं याति पिणाकपाणे ॥"
इति मात्स्ये शिवचतुर्द्दशीव्रत ८० अध्याय. ॥*॥
फाल्गुनी कृष्णा चतुर्द्दशी। तत्र शिवव्रत कर्त्तव्यम्। तस्य विवरण शिवरात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शिवज्ञा, स्त्री, (शिव जानातीति। ज्ञा+क'।) शिवोपासिका। मङ्गलज्ञात्री। शिव जानाति या इत्यर्थे डप्रत्यय ॥

शिवज्ञानं, क्ली, (शिवस्य ज्ञानमस्मात्।) शुभाशुभकालबोधकशास्त्रम्। यदा यात्रादिक्रिया अवश्यकर्त्तव्या ज्योतिःशास्त्रोक्तशुभक्षणप्राप्तिश्च न भवति तदा शिवज्ञानोक्तशुभसमये कर्म्म कर्त्तुमुचितं भवति। एतच्छिवज्ञानोक्तमाहेन्द्रयोगे कृतयात्रादिर्जय अमृतयोगे कार्य्यसिद्धि चक्रे कार्य्यनाश शून्ये मृत्यु अपमानं वा प्राप्नोति। दिवारात्रौ माघ-फाल्गुन-चैत्र-वैशाख-श्रावण-भाद्रेषु एते योगा एकरूपा. आश्विनकार्त्तिकाग्रहायणपौषेषु एकप्रकाराः ज्यैष्ठाषाढयोश्च एकरूपा भवन्ति ॥ यथा,—

माघ फाल्गुन-चैत्र-वैशाख-श्रावण-भाद्रेषु

दिवादण्डा यथा।

रविवारे	मा २	म ८	शू ८	मा २	व १०।				
सोमवारे	अ ४	व ८	म ६	व ६	मा ४	शू २।			
मङ्गलवारे	व ४	शू २	म ६	व ४	शू २	म ४	शू २	म ४	शू २।
बुधवारे	अ ४	व ६	म ४	शू २	व ४	मा ४	अ ४	शू २।	
गुरुवारे	मा ४	शू २	व ६	मा ६	शू ४	व ४	शू ४।		
शुक्रवारे	म २	व २	अ ६	व ६	म ६	शू ४	अ ४।		
शनिवारे	शू ४	व ४	शू २	म ८	शू ४	व ४	शू ४।		

तेषु रात्रिदण्डा यथा।

रविवारे	शू २	मा २	म ४	व ८	मा ८	शू ६			
सोमवारे	व २	म ६	व ६	अ ८	शू ८।				
मङ्गलवारे	म २	व ४	शू २	अ ६	व ६	म ४	व ४	शू २।	
बुधवारे	शू २	म ६	मा ४	व ४	शू ४	म १०।			
गुरुवारे	व १४	शू ४	व ४	म २	शू ६।				
शुक्रवारे	व ४	म ४	शू ४	मा २	व ६	शू ४	म २	मा २	शू २।
शनिवारे	शू २	व ४	अ ६	व ४	अ ४	व २	म ४	शू ४।	

आश्विन कार्त्तिकाग्रहायणपौषेषु

दिवादण्डा यथा।

रविवारे	शू २	अ ६	व ८	म ८	शू २	मा २	शू २।	
सोमवारे	म ४	शू ४	म ६	व १६।				
मङ्गलवारे	म २	व २	म १०	व ६	शू ६	व ४।		
बुधवारे	अ २	मा २	म २	व ६	म ६	शू २	मा ६	व ४।
गुरुवारे	म ४	व ४	शू ४	व ६	शू २	म ४	व ६।	
शुक्रवारे	अ २	व २	म ६	व ६	म ८	शू २	म ४।	
शनिवारे	म २	व २	म ६	व ६	म ८	शू २	म ४।	

तेषु रात्रिदण्डा यथा।

रविवारे	शू २	व ४	अ ४	व ६	म ४	शू २	म ८।	
सोमवारे	व ६	म ८	व ८	म २	व ६।			
मङ्गलवारे	मा ६	म २	शू २	म ६	व ४	मा ४	शू २	अ ४।
बुधवारे	व २	म २	व ४	म १६	व २	शू ४।		
गुरुवारे	शू २	म ८	व ६	म ८	शू २	म ४।		
शुक्रवारे	व २	म ८	व ६	म ८	शू २	म ४।		
शनिवारे	व १४	शू ४	व ४	म २	शू ६।			

ज्येष्ठापाढयोर्दिवादण्डा यथा ।

रविवारे	शू ४	प ६	व ६	प ६	व ४	मा २	गु २ ।	
सोमवारे	व ८	प ४	शू ६	व ८	शू ४ ।			
मङ्गलवारे	प ६	शू ४	प ६	व ६	मा २	प २	मा २	शू २ ।
बुधवारे	शू २	व ४	प ८	व ६	प ८	शू २ ।		
गुरुवारे	मा २	शू २	व ६	मा ४	गु ४	व ६	प ६ ।	
शुक्रवारे	शू २	मा २	य ६	मा २	गु ४	प ६	य ४	गु ४ ।
शनिवारे	मा २	शू २	व ६	मा ६	गु ४	व ४	प ६ ।	

तत रात्रिदण्डा यथा ।

रविवारे	प ४	शू ४	य ४	प ६	व ८	गु ४ ।		
सोमवारे	व ८	प ८	गु ४	प ४	शू २	मा २	शू २ ।	
मङ्गलवारे	प २	य ४	मा ४	शू ४	य २	प ६	शू २	व ६ ।
बुधवारे	प १०	शू २	व ४	प ४	शू १० ।			
गुरुवारे	शू २	प ६	शू २	य ४	गु २	प ६	शू ४	प ४ ।
शुक्रवारे	प ६	शू २	व ४	शू ६	प ६	गु २	प ४ ।	
शनिवारे	शू २	प २	व ८	शू २	प ६	गु ४	प ६ ।	

मतान्तरे अस्य प्रमाण यथा,—
"माहेन्द्रे विजयो नित्य चमृते कार्य्यशोभनम् ।
वक्रे कार्य्यविलम्ब, स्याच्छून्ये च मरण ध्रुवम्॥
वैशाखादिश्रावणान्त एकभावेन सवहेत् ।
अमृतादि दिवारात्री चतुर्मास यथाक्रमम् ॥
याममान दिवामाने ज्ञेय सर्व्वत्र मामके ।
तत्प्रमाणेन ज्ञातव्य दण्डमान विचक्षणै ।
रात्रिमानप्रमाणेन ज्ञेयो दण्डप्रमाणक ॥
न वारतिथिनक्षत्र न योगकरण तथा ।
शिवज्ञान समासाद्य सर्व्व मुनिर्विचारयेत् ॥"
तथा ।
"भाद्रादिमार्गपर्य्यन्त मसवारे ममादिशेत् ।
शून्यवक्रादियोग हि पौषादिचैत्रतस्तथा ॥"
इति ज्योतिषे शिवज्ञानम् ॥०॥
अनेकप्रकार शिवज्ञान शिवाज्ञा शिवालिखित अमृतघटी च दृष्ट किन्तु परस्परमनैक्य जातम्॥
शिवताति, स्त्री, कल्याणकारिणी । इति हेमचन्द्र ॥ अस्य पर्य्याय शिवङ्करशब्दे द्रष्टव्य ॥
शिवदत्त, क्ली, (शिवेन दत्तम् ।) विष्णुचक्रम् । इति केचित् ॥ शिवेन शिवाय वा दत्त द्रव्यमात्रञ्च ॥
शिवदारु, क्ली, (शिवस्य दारु ।) देवदारुवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
शिवदूतिका, स्त्री, (शिवदूती+स्वार्थे कन् ।) मातृकाविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥
शिवदूती,स्त्री, (शिवेन दूतयति सन्देश प्रापयतीत्यर्थे दूत+णिच्+पचाद्यच् । यद्वा, शिवो दूतो यस्या । गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीष् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ योगिनीविशेष । यथा,
"ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा ।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा ॥
नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी ।
एता: पूज्या महाभागा योगिनी' कामदायिनी: ॥"

तस्या उत्पत्तिमन्त्रध्यानादि यथा,—
"कौषिकी हृदयाद्देवी नि:सृता ध्यानतो हरे. ।
शिवदूतीति विख्याता शिवागतसुमहता ॥
मन्त्रमस्या प्रवक्ष्यामि धर्म्मकामार्थदायकम् ।
यत् श्रुत्वा साधको याति दुर्लभ शिवमन्दिरम्॥
येनाराध्य महादेवीं शिवदूतीं शिवात्मिकाम् ।
न चिराल्लभते कामान्नर सर्व्वजयी भवेत् ॥
अन्त:समाप्तिसहितो विन्दिन्दुभ्या दशावरा ।
स्वरेण पान्त्यदन्त्येन सृष्टोऽन्तेन पूर्वश ॥
स एव विन्दुयुगलपूर्वस्थोपान्त्यपावक ।
षष्ठस्वरकलाशून्यै सहित प्रथमस्थित ॥
मन्त्रोऽय शिवदूत्यास्तु शिवदूतीजयप्रद: ।
रूपमस्या प्रवक्ष्यामि शृणु वत्सक समतम् ॥
चतुर्भुज महाकाय सिन्दूरसदृशद्युतिम् ।
रक्तदन्त मुण्डमालाजटाजूटार्द्धचन्द्रधृक् ॥
नागकुण्डलहाराभ्या शोभित नखरोज्ज्वलम् ।
व्याघ्रचर्म्मपरीधान दक्षिणे शूलचक्रधृक् ॥
वामे पाश तथा चर्म्म विभ्रद्दूक्ष परिक्रमात् ।
स्थूलवक्षाश्च पीनोष्ठ तुङ्गमूर्त्ति भयङ्करम् ॥
निक्षिप्य दक्षिण पाद सन्तिष्ठेत् कुणपोपरि ।
वामपाद शृगालस्य पृष्ठे फेरुशतैर्वृतम् ॥
ईदृश शिवदूत्यास्तु मूर्त्तिं ध्यायेद्विभूतये ।
ध्यानमात्रादथैतस्या नर कल्याणमाप्नुयात् ॥
पूजनादचिराद्देवी सर्व्वान् कामान् ददाति च॥
य शिवाविरुत श्रुत्वा शिवदूतीं शिवप्रदाम् ।
प्रणमेत् साधको भक्त्या तस्य कामा. करे स्थिता ॥
यदा जघान जयता रक्तबीजं हिताय वै ।
महादेवी महामाया तदास्या: कायत स्तृता ॥
दूत प्रस्थापयामास शिव शुम्भाय साम्बिका ।
तेन सा शिवदूतीति देवै' सर्व्वै प्रगीयते ॥
क्षेमङ्करी च शान्ता च वेदमाता महोदरी ।
कराला कामदा देवी भगास्या भगमालिनी ॥
भगोदरी भगाहारा भगजिह्वा भगा तथा ।
एता द्वादश योगिन्य पूजने परिकीर्त्तिता ॥
एता द्वादश योगिन्य' शिवदूत्या सदैव हि ।
निचरन्ति स्वय देवी यत्र यत्रैव गच्छति ॥"
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ५० अध्याय ॥
प्रमाणानन्तर वामने ५३ अध्याये मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये रक्तबीजवधाध्याये च द्रष्टव्यम् ॥
शिवद्रुम', पु, (शिवप्रियो द्रुम' ।) विल्ववृक्ष' । इति राजनिर्घण्ट ॥
शिवद्विष्टा, स्त्री, (शिवेन द्विष्टा तत्पूजनानर्हत्वात् ।) केतकी । इति राजनिर्घण्ट ॥
शिवधातु, पु, (शिवस्य धातु ।) पारदम् । पारद शिववीर्य्य स्यादिति दर्शनात् । गोदन्तमणि । इति केचित् ॥
शिवनाभि., पु, (शिवस्य नाभिरिव ।) शिवलिङ्गविशेष । यथा,—
"उत्तम मध्यमधम त्रिविध लिङ्गमीरितम् ।
चतुरङ्गुलमुत्सेधे रम्यवेदिकसुत्तकम् ॥
उत्तम लिङ्गमाख्यात मुनिभि शास्त्रकोविदै ।
तदर्द्ध मध्यम प्रोक्त तदर्द्धमधम स्मृतम् ॥
शिवनाभिमय लिङ्ग प्रतिपूज्य महर्षिभि ।
श्रेष्ठञ्च सर्व्वलिङ्गेभ्यस्तस्मात् पूज्य विधानत ॥"
इति वीरमित्रोदय ॥
शिवपुरी, स्त्री, (शिवस्य पुरी ।) काशी । इति हेमचन्द्र ॥
शिवप्रिय, क्ली, (शिवस्य प्रियम् ।) रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्ट. ॥ शिवस्य प्रियद्रव्ये त्रि ॥
शिवप्रिय., पु, (शिवस्य प्रिय: ।) वकवृक्ष । इति जटाधर ॥ स्फटिक: । धुस्तूर । इति राजनिर्घण्ट: ॥
शिवप्रिया, स्त्री, (शिवस्य प्रिया ।) दुर्गा । इति शब्दमाला ॥

शिवमल्लकः, पु, अर्ज्जुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवमल्लिका, स्त्री, (शिवप्रिया मल्लिका।) वसुक.। इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवमल्ली, स्त्री, (शिवप्रिया मल्ली।) वकवृक्षः। इत्यमर ॥

शिवरसः, पु, व्रण्हात् पर्य्युषितरसः। तत्पर्य्यायः। भक्तोदकजः २। अस्य गुणाः। दीपनत्वम्। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। असृग्दाहहृत्वम्। लघुतर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवरात्रिः, स्त्री, (शिवप्रिया रात्रिः।) शिवचतुर्द्दशी। यथा, कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डम्।

"माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च।
कृष्णा चतुर्द्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता॥"

अत्रैकस्यास्तिथेर्म्माघीयत्वफाल्गुनीयत्वे मुख्यगौणवृत्तिभ्या अविरुद्धे। ततस्तु माघ्यनन्तरा चतुर्द्दशी शिवरात्रिः तस्यामुपवासः प्रधानम्।

"न स्नानेन न वस्त्रेन न धूपेन न चार्च्चया।
तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासत.॥"

इति भक्षरोक्तेः॥*॥

स्कान्दे।

"ततो रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीणनतत्परैः।
प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजाञ्चैव विशेषतः॥"

अत्र वीप्सया प्रहरचतुष्टयसाध्यं व्रतं प्रतीयते नरसिंहाचार्य्यधृतेश्वरसंहितायाम्।

"शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः।
सर्व्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिवहिर्म्मुखः॥*॥

सवत्सरप्रदीपे।

"दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके।
तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा।"

ईशानसंहितायाम्।

"माघे कृष्णचतुर्द्दश्यां रविवारो यदा भवेत्।
भौमो वापि भवेद्देवि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम्॥
शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम्।
शिवरात्रिव्रतं नाम सर्व्वपापप्रणाशनम्।
आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्॥"

नागरखण्डे।

"उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात्।
शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्॥"

पाद्मे।

"वर्षे वर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रता।
शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्॥"

ईशानसंहितायाम्।

"एवमेव व्रतं कुर्य्यात् प्रति सवत्सरं व्रती।
द्वादशाब्दिकमेतद्धि चतुर्व्विंशाब्दिकं तथा।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः॥"

हेमाद्रिधृता स्मृतिः।

"प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्द्दशी॥"

प्रदोषमाह वत्स.।

"प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते॥"

ऊर्द्ध्वमन्तरम्। वायुपुराणे।

"त्रयोदश्यस्तगे सूर्य्ये चतसृष्वपि नाडिषु।
भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतञ्चरेत्॥"

ईशानसंहितायाम्।

"माघे कृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः॥
तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः।
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्द्दशी॥
व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्यात् व्रतं नरः॥"

अत्र।

"महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्म्मध्यमयामयोः॥"

इति देवलोक्ता महानिशा ग्राह्या॥ घटिका एकदण्डः। एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशिथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतं उभयव्याप्त्यनुरोधात्। कालमाधवीयेऽप्येवम्। एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्व्वदिवसीयरात्रिद्वितीययामप्रभृतिचतुर्द्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन पूर्व्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम्। यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथमात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्रव्याप्तिस्तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम्। प्रधानकालव्याप्त्यनुरोधात्।

"पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा महानिशि चतुर्द्दशी।
व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्याद्व्रतं नरः॥"

इतीशानसंहितावचनाच्च॥

एतद्विषय एव भविष्यपुराणम्।

"अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्तु जयायोगो भवेद्यदि।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रजयान्विते।
कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्य्याच्च पारणम्॥"

तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरं अत्र चतुर्दश्यामेव तत्।

"ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै
पूजितानि भवन्तीह भूताया पारणे कृते॥"

इति स्कान्दात्।

"दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्द्दशी।
शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्द्दश्यान्तु पारणम्॥"

इति गौतमीयाच्च।

यदा तु पूर्व्वदिने न निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा परा ग्राह्या। प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात् तिथेस्त्रिसन्ध्यव्यापित्वाच्च। एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम्।

"शिवरात्रिव्रते भूता कामविद्धा विवर्ज्जयेत्।
एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्या व्यपोहति॥"

अत्रामावास्यायामेव पारणम्।

"शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी।
कुहूयुतैव कर्त्तव्या कुह्वामेव हि पारणम्॥"

इति वचनात्॥*॥

तदयं संक्षेपः। यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतम्। यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथव्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम्। यदा तु न पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्यापिनी तदा परदिने। पारणन्तु परदिने चतुर्द्दशीलाभे चतुर्द्दश्यां तदलाभे अमावस्यायाम्। तत्र प्रयोगः॥*॥

प्रातरुदङ्मुखः तत् सदित्युच्चार्य्य सूर्य्यः सोम इति पठित्वा जलादीन्यादाय सङ्कल्पयेत्।

"मन्त्रेणानेन गृह्णीयाज्जलियमं भक्तिमान्नर।
शिवरात्रिव्रतं ह्येतत् करिष्येऽहं महाफलम्।
निर्व्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते॥"

इति शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना नियम्य।

"चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर॥"

इति गरुड़पुराणीयं पठेत्।

रात्रौ प्रथमप्रहरे प्रतिष्ठिते लिङ्गे अप्रतिष्ठिते वा प्रतिष्ठां विधाय पूजां कुर्य्यात्। ह्रौँ अस्त्राय फडिति पादघातत्रयेण विघ्नान्त्रिःसार्य्य तेनैव तालत्रयेण करच्छोटिकया च दशदिग्वन्धनं कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय ह्रां हृदयाय नम इत्यादिना षडङ्गानि न्यस्य ह्रौँ इति मन्त्रेण प्राणायामं विधाय पूजयेत्। पार्थिवलिङ्गे चेत्तदा वक्ष्यमाणपूजाविधिना पूजयेत्। तत्राय विशेषः ह्रौँ ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दुग्धेन स्नापयित्वा पुनर्ज्जलेन स्नापयित्वा।

"शिवरात्रिव्रतं देव पूजाजपपरायणः।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर॥"

इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिः संपूज्य मूलमन्त्रं जपित्वा प्रणम्य गीतनृत्यादिभिस्तं प्रहरं नयेत्॥

"तद्ध्यानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम्।
उपवासकृतां ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः॥"

इति देवीपुराणे सामान्यतः श्रवणात् अत्रापि तथा॥*॥ द्वितीयप्रहरे तु विशेषः। ह्रौँ अघोराय नम इति दध्ना स्नानम्। अर्घ्यमन्त्रस्तु॥

"नमः शिवाय शान्ताय सर्व्वपापहराय च।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं प्रसीद उमया सह॥"*॥

तृतीयप्रहरे तु। ह्रौँ वामदेवाय नम इति घृतेन स्नानम्। अर्घ्यमन्त्रस्तु।

"दुःखदारिद्र्यशोकेन दग्धोऽहं पार्व्वतीश्वर।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त गृहाण मे॥*॥

चतुर्थप्रहरे तु। ह्रौँ सद्योजाताय नम इति मधुना स्नानम्। अर्घ्यमन्त्रस्तु।

"मया कृतान्यनेकानि पापानि हर शङ्कर।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं उमाकान्त गृहाण मे॥"

ततो नमः शिवाय इति मूलमन्त्रं जपित्वा प्रभातेऽविघ्नेन इत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रान् पठेत्॥

तथा च गरुड़पुराणम्।

"मूलमन्त्रं ततो जप्त्वा प्रभाते तत् समापयेत्।
अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम्॥
क्षमस्व जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते हर।
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम्॥

त्वत्प्रसादान्मया देव व्रतमद्य समर्पितम् ।
प्रसन्नो भव मे श्रीमन् मद्भूतिं प्रतिपद्यताम् ।
त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः ॥"
परदिने ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्द्दशीलाभे
तत्र तदलाभे अमावस्यायां पारणं कुर्य्यात् ।
तत्र मन्त्रः ।
"संसारक्लेशदग्धस्य व्रतेनानेन शङ्कर ।
प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥" * ॥
तत्र पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । तत्र शिव-
वाक्यं स्कान्दे ।
"विप्रस्य तु सदैवाहं शुचेरप्यशुचेरपि ।
गृह्णन् वलिं प्रहृष्यामि विप्राणामिव दर्शनात् ॥
वलिं पूजाम् । तथा,
"शूद्रः कर्म्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते
प्रिये ।
तस्याहमर्च्चां गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥"
तथा,
"नमोऽन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥"
एवकारेण प्रणवनिवृत्तिः । एवं शूद्रस्यापि ।
तथा नृसिंहतापनीये । "सावित्रीं प्रणवं यजु-
र्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणवं
यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स
मृतोऽधो गच्छति इति ।" नेच्छन्ति पर्य्यन्तं
पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्ट-
धृतम् ।
"स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः ।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात् ॥"
गौतमः ।
"रात्रावुदङ्मुखः कुर्य्यात् दैवकार्य्यं सदैव हि ।
शिवार्च्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्य्यादुदङ्मुखः ॥"
सदा दिवारात्रौ । अत्र हेतुमाह रुद्रयामले ।
"न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्ति-
संस्थिताम् ।
न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत् ॥"
यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न समा-
श्रयेत् शम्भोर्जगत्संहारकस्याग्रतः सांमुख्यात्
पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितम् ।
एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्रूपमाह भविष्य-
पुराणम् ।
"सौम्यं मौलीन्दुभृत् त्र्यक्षं एकवक्त्रं चतुर्भुजम्
शिवरूपं गृहे कुर्य्यात् प्रासादे वाप्यनिन्दितम् ॥
अत्राग्रे पुरुषानिषेधात् देवाग्रे स्वस्य चाप्यग्रे
प्राची प्रोक्ता गुरुक्रमैः । इत्यस्य न विषयः ।
किन्त्वभिधानादिप्रसिद्धा प्राची ग्राह्या । एत-
दनुसाराद्वक्ष्यमाणपूर्व्वाद्याग्नेय्यन्तपूजा । अत-
एव तन्त्रान्तरम् ।

"यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति
प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च
सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान्तु ॥"

एवञ्च देवतान्तरपूजा पूर्व्वाह्णे प्राङ्मुखेन सायं
पश्चिमाभिमुखेन रात्रावुदङ्मुखेन कार्य्या ।
"प्राक्पश्चिमोदगास्यस्तु प्रातः सायं निशासु
च ॥"
इति वचनात् ॥
इति वाचस्पतिमिश्राः । शैवं पूजा रत्नाकरोक्त-
भविष्यपुराणीयसप्ताक्षरसूर्य्यमन्त्रप्रस्ताव एव
प्रागादिदिङ्नियमाभिधानात् । व्यवहारोऽपि
अत्र न तथेति ॥ * ॥ लिङ्गपुराणे ।
"विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ।
तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥
नन्दिपुराणे ।
"आयुष्मान् बलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धन-
वान् सुखी ।
वरमिष्टं लभेल्लिङ्गं पार्थिवं यः समर्च्चयेत् ।
तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्व्वार्थसाधकम् ॥"
भविष्ये ।
"सुवर्णगोमयकृतपिष्टं ताम्रकांस्यमयं तथा ।
कृत्वा लिङ्गं सकृत् पूज्य वसेत् कल्पायुतं दिवि ॥
वार्क्षं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ।
नर्म्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यदपि हि लिङ्गवत् ॥"
लिङ्गवत् लिङ्गाकारम् । कालकौमुद्याम् ।
"प्रत्यादल्पपरोमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नर ।
कुर्व्वीताङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचित् समाचरेत् ॥
प्रत्योऽशीतिरक्तिका । अङ्गुष्ठतः हृतपर्व्व-
ग्रन्थितः ।
"अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र हृतपर्व्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् सदा ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥
शिवधर्म्मे ।
"सहस्रमर्च्चयेल्लिङ्गं निरयं स न गच्छति ।
रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥"
तथा ।
"वालुकानि च लिङ्गानि सहस्राणि च कारयेत्
सहस्रमर्च्चनात् सोऽपि लभते वाञ्छितं फलम् ॥"
तत्रामुकतिथावारभ्यामुकलाभकामः सहस्र-
मितपार्थिवशिवलिङ्गपूजनमिति यथास्थाने
वाक्ये देयम् ॥ * ॥ ब्रह्मपुराणे ।
"यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय निवेदितम् ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥"
राघवभट्टधृतम् ।
"सर्व्वत्रैव प्रशस्तोऽर्घ्यः शिवसूर्य्यार्च्चनं विना ॥"
अर्घः शङ्खः । अग्निपुराणे ।
"तल्लिङ्गैः पूजयेन्मन्त्रैः सर्व्वदेवान् पृथक्पृथक् ।
ध्यात्वा प्रणवपूर्व्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पुष्पाणि विन्यसेत् पृथक् ॥"
देवीपुराणे ।
"मृदाहरणसङ्घट्टप्रतिष्ठाह्वानमेव च ।
स्नपनं पूजनञ्चैव विसर्ज्जनमतः परम् ॥
हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ।
पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात् ॥"
अत्र पूर्व्वोक्तसप्तकर्म्माणि परवचनोक्तसप्त-
नामभिः क्रियानुरूपविभक्तिमद्भिर्यथायथं
कार्य्याणि । मद्दष्टार्थबोधर्थक्रमासम्भवेन पाठ-
क्रमादेव आवाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा श्राद्ध
कुशासनदानवत् ॥ * ॥ तत्रानुष्ठानम् । हराय
नम इति मृदाहरणम् । महेश्वराय नम इति
सङ्घट्टनम् । शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भव इति
प्रतिष्ठा । ध्यायेन्नित्यमित्यादिना ध्यात्वा पिनाक
धृक् इहागच्छ इत्याद्यावाहनम् । पशुपतये नमः
इति स्नपनम् । एतत् पाद्यं नमः शिवाय नमः
एवमर्घ्यादिना पूजयेत् । विसर्ज्जनात् पूर्व्वं
भविष्यपुराणोक्तस्वभावसिद्धप्राच्यैशान्यादि-
दिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम् । यथा । सर्व्वाय
क्षितिमूर्त्तये नमः । भवाय जलमूर्त्तये नमः ।
रुद्राय अग्निमूर्त्तये नमः । उग्राय वायुमूर्त्तये
नमः । भीमाय आकाशमूर्त्तये नमः । पशुपतये
यजमानमूर्त्तये नमः । महादेवाय सोममूर्त्तये
नमः । ईशानाय सूर्य्यमूर्त्तये नमः ।
"मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैता पूर्व्वादिक्रमयोगतः ।
आग्नेय्यन्ता प्रपूज्यास्ता वेद्यां लिङ्गे शिवं
यजेत् ॥"
ततो महादेव क्षमस्व इति संहारमुद्रया विस-
र्ज्जयेत् ॥ * ॥ नन्दिपुराणे ।
"गोभूतिलहिरण्यादिवलिपुष्पनिवेदने ।
ओँ यो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्व्वार्थसाधकः ॥
सर्व्वमन्त्राधिकश्चायमोङ्काराद्यः षडक्षरः ।
तन्मन्त्रजापी तत्कर्म्मरतस्तद्गतमानसः ।
निष्कामः पुरुषो राजन् स रुद्रपदमश्नुते ॥"
भविष्ये पञ्चाक्षरमुपक्रम्य ।
"अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
महापातकयुक्तो वा मन्त्रस्यास्य जपे यथा ।
अधिकारो भवेत् सर्व्व इति देवोऽब्रवीच्छिवः ॥"
इति तथेत्यर्थः ॥ पूर्व्वोक्तयथापदानुरोधात् ।
तेन यथाधिकारी भवेत्तथाब्रवीदित्यर्थः । तथा,
"सर्व्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
पतन्तं त्रायते यस्मादतीव नरकार्णवात् ॥
शिवमुद्दिश्य यद्दत्तं सर्व्वं कारणकारणम् ।
तदनन्तफलं दातुर्भवतीह किमद्भुतम् ॥
दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादि नाददीत कदाचन ।
त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदादाने न तत्फलम् ॥"
आदाने ग्रहणे । शिवधर्म्मे ।
"तस्मात् पुष्पैः फलैः पत्रैस्तोयैरपि च यत्फलम्
तदनन्तफलं ज्ञेयं भक्तिरेवात्र कारणम् ॥"
भविष्ये ।
"लिङ्गानुलेपनं कार्य्यं दिव्यगन्धैः सुगन्धिभिः ।
वर्षकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥"
शिवधर्म्मे ।
"तस्मात् पुष्पप्रदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च ।
अशीतिवर्षकोटीनां दुर्गतिं न नरो व्रजेत् ॥"
स्कान्दे ।
"शुष्काण्यपि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य सदैव हि"
दातव्यानीति शेषः । भविष्ये ।
"धुस्तूरकेण यो लिङ्गं सकृत् पूजयते नरः ।
स गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥

विल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सकृत्।
सर्व्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥"
तथा।
"सर्व्वकामप्रदं विल्वं दारिद्र्यस्य प्रणाशनम्।
विल्वपत्रात् परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः ॥"
तथा।
"केशकीटापविद्धानि निशि पर्य्युषितानि च।
स्वयं पतितपुष्पाणि त्यजेदुपहतानि च ॥"
तथा।
"देवदारुसमेतञ्च सर्ज्जश्रीवासकुन्दुरुम्।
श्रीफलं चाज्यमिश्रन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम्"
सर्ज्जः शालरसः। श्रीवासः सरलद्रवः। कुन्दुरुः शैलेयम्।
"एभ्यः सौगन्धिकं धूपं षट्सहस्रगुणोत्तरम्।
अगुरुं शतसाहस्रं द्विगुणञ्चासितागुरुम्।
गुग्गुलु घृतसंयुक्तं साक्षात् गृह्णाति शङ्करः ॥"
तथा।
"तैलेनापि हि यो दद्यात् घृताभावेन मानवः।
तेन दीपप्रदानेन शिववद्भ्राजते भुवि ॥"
नन्दिकेश्वरे।
"अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत्।
यद्यदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ॥"
शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्य्यादन्नं सुसंस्कृतम्।
शिवाय तं चरुं दद्यात् चतुर्दश्यां विशेषतः ॥"
प्रस्थमानं प्रागुक्तम्। शिवसर्व्वस्वे स्कान्दम्।
"एकमाम्रफलं पक्वं यः शम्भोर्विनिवेदयेत्।
वर्षाणामयुतं भोगैः क्रीडते स शिवे पुरे ॥
एकं मोचाफलं पक्वं यः शिवाय निवेदयेत्।
वर्षलक्षं तथाभोगैः शिवलोके महीयते ॥"
शिवपुराणे।
"नैवेद्यं घृतसंयुक्तं मधुपर्कं निवेदयेत्।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥"
शिवसर्व्वस्वे स्कान्दम्।
"परिपक्वं सुसंसृष्टमाज्यसिक्तं सुसंस्कृतम्।
शिवाय मांसं दत्त्वा तु शृणु यत् फलमाप्नुयात्॥
अशेषफलदानेन यत् फलं परिकीर्त्तितम्।
तत् फलं प्राप्नुयान्नित्यं सर्व्वं मांसनिवेदनात् ॥"
शिवधर्म्मे।
"लिङ्गवेदी भवेद्देवी लिङ्गं साक्षात् महेश्वरः।
तयोः संपूजनात् स्याता देवी देवश्च पूजितौ ॥"
देवीपुराणे।
"सव्यं व्रजेत्ततोऽसव्यं प्रणालं नैव लङ्घयेत्।
एकोद्भूतमना रुद्रे यः कुर्य्यात् त्रिः प्रदक्षिणम्॥
एकैकस्मिन् भवेत् पुण्यं तस्य पुनरुद्भव ॥"
भविष्ये।
"जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः।
कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्॥"
लिङ्गपुराणे।
"गन्धपुष्पनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्च सर्व्वशः।
यो मामर्च्चयते तत्र तदा तुष्याम्यहं सदा ॥"
महाभारते।
"सर्व्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्व्वपातकैः।
सर्व्वं तरति तत् पापं भावयन् शिवमात्मना।
राघवभट्टधृतम्।
"अधोमुखे वामहस्ते ऊर्द्ध्वास्यं दक्षहस्तकम्।
क्षिप्ताङ्गुलीरङ्गुलीभिः संगृह्य परिवर्त्तयेत्।
प्रोक्ता संहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते ॥"
अर्पणे आत्मनीति शेषः। स्कान्दे।
"निर्म्माल्यं यो हि मद्भक्त्या शिरसा धारयिष्यति।
अशुचिर्भिन्नमर्य्यादो नरः पापसमन्वितः ॥
नरके पच्यते घोरे तिर्य्यग्योनौ च जायते।
ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्म्माल्यं यस्तु धारयेत्
तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥"
शुचिः स्नानादिनेति शेषः। एतच्च।
"स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्म्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः ॥"
इति कालिकापुराणीयमशुचिविषयम् ॥
अनुपनीतविषयमिति श्रीदत्तः। वहृचगृह्यपरिशिष्टम्।
"अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्।
शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रताम्॥
कालिकापुराणे।
"यो यद्देवार्च्चनरतः स तन्नैवेद्यभक्षकः।
केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥
अन्यच्च।
ब्रह्मोवाच।
"शिवरात्रिव्रतं वक्ष्ये कथाञ्च सर्व्वकामदाम्।
यथा च गौरी भूतेशं पृच्छति स्म परं व्रतम् ॥
श्रीमहादेव उवाच।
माघफाल्गुनयोर्मध्ये या च कृष्णा चतुर्दशी।
तस्यां जागरणाद्रुद्रः पूजितो भुक्तिमुक्तिदः ॥
कामयुक्तो हरः पूज्यो द्वादश्यामिव केशवः।
उपोषितैः पूजितः सन्नरकात्तारयेत्तथा ॥
निषादश्चार्व्वुदे राजा पापी सुन्दरसेनकः।
स कुक्कुरैः युक्तो मृगान् हन्तुं वनं गतः ॥
मृगादिकमसंप्राप्य क्षुत्पिपासार्दितो गिरौ।
रात्रौ तडागतीरे स निकुञ्जे जागरात्स्थितः ॥
तत्रास्ति लिङ्गं स्वं रक्षञ्छरीरं चाक्षिपत्ततः।
पर्णानि चापतन्मूर्द्ध्नि लिङ्गस्यैव न जानतः ॥
तेन धूलिनिरोधाय क्षिप्तं नीरञ्च लिङ्गके।
शरः प्रमादेनैकस्तु प्रच्युतः करपल्लवात् ॥
जानुभ्यामवनौ गत्वा लिङ्गं स्पृष्ट्वा गृहीतवान्
एवं स्नानं स्पर्शनञ्च पूजनं जागरोऽभवत् ॥
प्रातर्गृहागतो भार्य्यादत्तान्नं भुक्तवान् स च।
काले मृतो यमभटैः पाशैर्बद्ध्वा तु नीयते ॥
तदा मम गणैर्युद्धे जित्वा मुक्तीकृतः स च।
कुक्कुरेण सहैवाभूद्गणो मत्पार्श्वगोऽमलः ॥
एवमज्ञानतः पुण्यं ज्ञानात् पुण्यमथाक्षयम्।
त्रयोदश्यां शिवं पूज्य कुर्य्यात्तन्नियमं व्रती ॥
प्रातर्देव चतुर्द्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि।
पूजां दानं जपं होमं करिष्याम्यात्मशक्तितः ॥
चतुर्द्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि।
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर ॥
पञ्चगव्यामृतैः स्नात्वा अस्तकाले गुरुं श्रितः।
ॐ नमो नमः शिवाय गन्धाद्यैः पूजयेद्धरम् ॥
तिलतण्डुलव्रीहींश्च जुहुयात् स्वशृतं चरुम्।
हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्यात् शृणुयाद्गीतसत्कथाम् ॥
अर्द्धरात्रे त्रियामे च चतुर्थे च पुनर्यजेत्।
मूलमन्त्रं तथा जप्त्वा प्रभाते च क्षमापयेत् ॥
अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम्।
क्षमस्व जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते शिव ॥
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तच्छिवस्य निवेदितम्।
त्वत्प्रसादान्मया देव व्रतमद्य समर्पितम् ॥
प्रसन्नो भव मे श्रीमन् मद्गृहं प्रतिगम्यताम्।
त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः।
भोजयेद्ध्याननिष्ठांश्च वस्त्रच्छत्रादिकं ददेत् ॥
देवादिदेव भूतेश लोकानुग्रहकारक।
यन्मया श्रद्धया दत्तं प्रीयतां तेन मे प्रभुः ॥
इति क्षमाप्य च यतीन् कुर्य्यात् द्वादशवार्षिकम्
कीर्त्तिश्रीपुत्त्रराज्यादि प्राप्य शैवं पुरं व्रजेत् ॥
द्वादशस्वपि मासेषु प्रकुर्य्यादिह जागरम्।
यतीन् द्वादश संपूज्य दीपदः स्वर्गमाप्नुयात् ॥"
इति गारुडे शिवरात्रिव्रतकथा १२४ अध्यायः ॥

शिवलिङ्गं, क्ली, (शिवस्य लिङ्गम्।) महादेवस्य शेफः। तस्योत्पत्तिर्यथा, —
"तत्रापि गत्वा मदनो ददर्श वृषकेतनम्।
दृष्ट्वा प्रहर्त्तुकामोऽस्य ततः स प्राद्रवद्धरः ॥
ततो दारुवनं घोरं मदनाभिहतो हरः।
विवेश ऋषयो यत्र सपत्नीका व्यवस्थिताः ॥
ते चापि ऋषयः सर्व्वे दृष्ट्वा मूर्द्ध्ना नताभवन्।
ततस्तान् प्राह भगवान् भिक्षा मे प्रतिदीयताम्
ततस्ते मौनिनस्तस्थुः सर्व्व एव महर्षयः।
तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचक्राम नारद। ॥
तं प्रविष्टं तदा दृष्ट्वा भार्गवात्रेययोषितः।
प्रक्षोभमगमन् सर्व्वा हीनसत्त्वाः समन्ततः ॥
ऋते त्वरुन्धतीमेनामनसूयाञ्च भाविनीम्।
एताभ्यां भर्त्तृपूजासु कृतं वै सुस्थिरं मनः ॥
ततः संक्षुभिताः सर्व्वा यत्र याति महेश्वरः।
तत्र प्रयान्ति कामार्त्ता मदविह्वलितेन्द्रियाः ॥
त्यक्त्वाश्रमाणि शून्यानि स्वानि ता मुनियोषितः।
अनुजग्मुर्यथा मत्तं करिण्य इव कुञ्जरम् ॥
ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भार्गवाङ्गिरसो मुने।
क्रोधान्वितास्त्वब्रुवन् सर्व्वे लिङ्गोऽस्य पततां भुवि
ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत्।
अन्तर्द्धानं जगामाथ त्रिशूली नीललोहितः ॥
ततस्तत्पतितं लिङ्गं विभिद्य वसुधातलम्।
रसातलं विवेशाशु ब्रह्माण्डं चोर्द्ध्वतोऽभिनत् ॥
ततश्चचाल पृथिवी गिरयः सरितो नगाः।
पातालभुवनाः सर्व्वे जङ्गमाजङ्गमाः स्थिताः ॥
संक्षुब्धान् भुवनान् दृष्ट्वा भूर्लोकादीन् पितामहः।
जगाम माधवं द्रष्टुं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥
तत्र दृष्ट्वा हृषीकेशं प्रणिपत्य च भक्तितः।
उवाच देव भुवनाः किमर्थं क्षुभिता विभो ॥

अथोवाच हरिर्ब्रह्मन् शार्व्वं लिङ्ग महर्षिभिः ।
पातितमस्य भारार्त्ता सशैलाभ्र वसुन्धरा ॥
ततस्तदद्भुतमयं श्रुत्वा देव पितामहः ।
तत्र गच्छामि देवेश एवमाह पुनः पुनः ॥
ततः पितामहो देवः केशवश्च जगत्पतिः ।
आजगाम तमुद्देशं यत्र लिङ्गं भवस्य तत् ॥
ततोऽनन्तं हरिर्लिङ्गं दृष्ट्वारुह्य खगेश्वरम् ।
पातालं प्रविवेशाथ विस्मयाविष्टितो विभुः ॥
ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्द्धमाक्रम्य सर्व्वगः ।
नैवान्तमलभद्ब्रह्मा विस्मितः पुनरागतः ॥
विष्णुर्गत्वाथ पातालं सप्तलोकपरायणः ।
चक्रपाणिर्विनिष्क्रान्तो लेभेऽन्तं न महामुने ॥
विष्णुः पितामहश्चाह हरिर्ब्रह्माणमाह च ।
नमोऽस्तु ते शूलपाणे नमोऽस्तु वृषभध्वज ।
जीमूतवाहन कवे सर्व्व त्र्यम्बक शङ्कर ॥
महेश्वर हरेशान सुवर्णाक्ष वृषाकपे ।
दक्षयज्ञक्षयकर काल रुद्र नमोऽस्तु ते ॥
त्वमादिरस्य जगतस्त्वं मध्यं परमेश्वरः ।
भवानन्तश्च भगवान् सर्व्वगस्त्व नमोऽस्तु ते ॥

पुलस्त्य उवाच ।

एवं संस्तूयमानस्तु तस्मिन् दारुवने हरः ।
सुरूपी तावद् वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥

हर उवाच ।

किमर्थं देवतानाथौ परिभूतक्रममन्विह ।
मा स्तुवाते भृशास्वस्थ कामतापितविग्रहम् ॥

देवावूचतु ।

तवाङ्गपातितं लिङ्गं यदेतद्भुवि शङ्कर ।
एतत् प्रगृह्यतां भूयस्ततो देव वदावहे ॥

हर उवाच ।

यद्यर्च्चयन्ति त्रिदशा मम लिङ्गं सुरोत्तमौ ।
तदेतत् प्रतिगृह्णीयात् नान्यथेति कथञ्चन ॥
ततः प्रोवाच भगवानेवमस्त्विति केशवः ॥
ब्रह्मा स्वयञ्च जग्राह लिङ्गं कनकपिङ्गलम् ।
ततश्चकार भगवाञ्चातुर्व्वर्ण्यं हरार्च्चने ॥
शास्त्राणि चैषां मुख्यानि नानोक्तिविदि-
तानि च ।
आद्यं शैवं परिख्यातमन्यत् पाशुपतं मुने ॥
तृतीयं कालवदनं चतुर्थञ्च कपालिनम् ।
शैव आसीत् स्वयं शक्तिर्वशिष्ठस्य प्रियः सुतः ॥
तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः ।
महापाशुपतश्चासीद्भारद्वाजस्तपोधनः ॥
तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः ।
कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः ॥
तस्य शिष्यो वक्रो वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो
मुने ।
महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्य्यवान् ॥
कुन्दोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः
एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च ॥
कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमेव भवनं गतः ।
गते ब्रह्मणि सर्व्वोऽपि तपः संहृत्य स तदा ॥
लिङ्गं चित्रवने सूक्ष्मं प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥"
इति वामनपुराणे ६ अध्यायः ॥*॥

अपि च ।

"ततः सृष्टिं चिन्तयतो ब्रह्मणो मोहितस्य च ।
वालिखिल्याः समुत्पन्नास्तपस्तप्तुं समारभन् ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं वै तेपुस्ते दुश्चरं तपः ।
ततः कालेन महता पार्व्वती च पतिव्रता ॥
तेषां तपः समालोक्य चाति देवी सुदुःखिता ।
प्रसाद्य देवदेवेशं शङ्करं प्राह सुव्रता ॥
क्लिश्यन्ति वालिखिल्याश्च प्रसादार्थं तव प्रभो ।
एतेभ्योऽपि प्रियं देव विधिवत् कुरु सेवया ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं देव्याः पिनाकी परचिन्तकः ।
प्रोवाच कान्ते कालस्य वचनं प्रियया सह ॥
न वेत्सि देवि तत्त्वेन धर्म्मस्य गहना गतिः ।
नैते धर्म्मं विजानन्ति यथार्थं धर्म्मचारिणः ॥
न दास्यामि वरं तेभ्यो यस्मात्ते मूढबुद्धयः ।
एतत् श्रुत्वाब्रवीत् देवी मा मैवं शंसितव्रता ॥
ततो रुद्र उवाचेदं देवी देवः स्मितानन ।
तिष्ठ त्वमत्र यास्यामि यत्रैते मुनिसत्तमाः ॥
इत्युक्त्वा तु ततो देवी शङ्करेण महात्मना ।
गच्छस्वेत्याह मुदिता भर्त्तारं भुवनेश्वरी ॥
यत्र ते मुनयः सर्व्वे काष्ठलोष्ट्रसमाश्रिताः ।
तान् विलोक्य ततो देवो नग्नः सर्व्वाङ्गसुन्दरः ॥
वनमालाकृतापीडो युवा भिक्षाकपालभृत् ।
आश्रमे पर्य्यटन् भिक्षां मुनीनां नियतात्मनाम् ॥
देहि भिक्षां ततश्चोक्त्वा स भ्रमन्नाश्रमं ययौ ।
तं विलोक्याश्रमगतं योषितो ब्रह्मवादिनाम् ॥
सकौतुकस्वभावेन तस्य रूपेण मोहिताः ।
प्रोचुः परस्परं कार्य्यमस्ति पश्याम भिक्षुकम् ॥
परस्परमितीवोक्त्वा गृह्य मूलफलं बहु ।
गृहाण भिक्षामूचुस्तास्तं देवं मुनियोषितः ॥
तस्मै दत्त्वैव तां भिक्षां पप्रच्छुस्ताः स्मरातुराः
नार्य्य ऊचुः ।
कोऽसौ नाम व्रतविधिस्त्वया तापस सेव्यते ।
यत्र नग्नेन लिङ्गेन वनमालाविभूषितः ॥
भवान् वै तापसो हृद्यो हृद्याः स्मो यदि
मन्यसे ।
इत्युक्तस्तापसस्ताभिः प्रोवाच हसिताननः ॥
इदं मम व्रतं किञ्चिन्न रहस्यं प्रकाश्यते ।
शृण्वन्ति बहवो यत्र तत्र तन्न विद्यते ॥
तस्य व्रतस्य सुभगा इति मत्वा भविष्यथ ।
एवमुक्तास्तदा तेन ताः प्रत्यूचुस्तदा मुनिम् ॥
ततोऽभ्येत्य गमिष्यामो मुने नः कौतुकं महत्
इत्युक्त्वा तास्तदातीव जगृहुः पाणिपल्लवे ॥
काचित्कण्ठे बाहुभ्यां काचित् कामपरा तथा
जानुभ्यामपरा नाभ्यां काचेषु ललनापरा ॥
अपरा तु कटीभागे चापरा पादयोरपि ।
क्षोभं विलोक्य मुनय आश्रमेषु स्वयोषिताम् ॥
हन्यतामिति सभाष्य काष्ठपाषाणपाणयः ।
पातयन्ति च देवस्य लिङ्गमुद्धृत्य भीषणम् ॥
पातिते तु ततो लिङ्गे गतोऽन्तर्द्धानमीश्वरः ।
देव्या स भगवान् रुद्रः कैलासं नगमाश्रितः ॥
पतिते देवदेवस्य लिङ्गे नष्टे चराचरे ।
क्षोभो बभूव सुमहानृषीणां भावितात्मनाम् ॥
उवाचैको मुनिवरस्तत्र बुद्धिमतां वरः ।
विरिञ्चिं शरणं यामः स हि ज्ञास्यति चेष्टि-
तम् ॥
एवमुक्ता सर्व्व एव ऋषयो लज्जिता भृशम् ।
ब्रह्मणः सदनं जग्मुर्देवैः सह निषेवितम् ॥

ऋषय ऊचुः ।

अज्ञानाच्च कृतं ब्रह्मन्नस्माभिर्ज्ञानदुर्बलैः ।
तस्योपशमने यत्नं कुरु सर्व्वोपकारक ॥

ब्रह्मोवाच ।

गच्छाम शरणं देवं शूलपाणिं त्रिलोचनम् ।
प्रसादाद्देवदेवस्य भविष्यथ यथा पुरा ॥
इत्युक्त्वा ब्रह्मणा सार्द्धं कैलासं गिरिमुत्तमम् ।
ददृशुस्ते समासीनमुमया सहितं हरम् ॥
ततः स्तोतुं समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अनन्ताय नमस्तुभ्यं वरदाय पिनाकिने ॥
एवं स्तुतो महादेवो ब्रह्मणा ऋषिभिस्तथा ।
उवाच मा भा व्रजत लिङ्गं भो पुरतः पुनः ॥
क्रियतां मद्वचः शीघ्रं येन मे प्रीतिरुत्तमा ।
भविष्यति प्रकृष्टा या लिङ्गस्यात्र न संशयः ॥
ये लिङ्गं पूजयिष्यन्ति मम भक्तिसमाश्रिताः ।
न तेषां दुर्लभं किञ्चित् भविष्यति हितं
फलम् ॥"
इति वामने ४२ अध्यायः ॥*॥

कुरुक्षेत्रस्थितानि लिङ्गानि यथा,—

सनत्कुमार उवाच ।

"वटस्य दक्षिणे भागे चक्रतीर्थं प्रकीर्त्तितम् ।
स्थाणोर्वटस्य पूर्व्वेण मम तीर्थं प्रकीर्त्तितम् ॥
स्थाणोर्वटस्योत्तरतस्तीर्थं शाणेश्वरं मतम् ।
स्थाणोर्वटस्य पश्चिमतः स्कन्दतीर्थं प्रकीर्त्तितम् ॥
इमानि पुण्यतीर्थानि मध्ये रुद्रवटः स्थितः ।
महादेवं समभ्यर्च्य प्राप्नोति परमं पदम् ॥
वटस्य चोत्तरे पार्श्वे तक्षकेण महात्मना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं सर्व्वकामप्रदायकम् ॥
वटस्य पूर्व्वदिग्भागे विश्वकर्म्मकृतं महत् ।
लिङ्गं प्रत्यङ्मुखं दृष्ट्वा सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
तत्रैव लिङ्गरूपेण संस्थिता या सरस्वती ।
तां प्रणम्य प्रयत्नेन बुद्धिं मेधाञ्च विन्दति ॥
वटपार्श्वस्थितं लिङ्गं ब्रह्मणा तत् प्रतिष्ठितम् ।
दृष्ट्वा वटेश्वरं देवं प्रयाति परमं पदम् ॥
ततः स्थाणुवटं दृष्ट्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
स्थाणोः पश्चिमदिग्भागे नकुलीशो गणः
स्मृतः ।
तमभ्यर्च्य प्रयत्नेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तस्य दक्षिणदिग्भागे तीर्थं रुद्राकरं स्मृतम् ।
तस्मिन् स्नातः सर्व्वतीर्थस्नातो भवति मानवः ॥
तस्य चोत्तरदिग्भागे रावणेन महात्मना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं गोकर्णं नाम नामतः ॥
आषाढमासे या कृष्णा भविष्यति चतुर्द्दशी ।
तस्यां पश्यति गोकर्णं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
कामतोऽकामतो वापि यत् पापं तेन सञ्चि-
तम् ।

तस्माद्विमुच्यते पापात् पूजयित्वा हरं शुचिः ॥
कौमारब्रह्मचर्य्येण यत् पुण्यं प्राप्यते नरैः ।
तत् पुण्यं सकलं तेषामष्टम्यां योऽर्च्चयेच्छिवम्
यदिच्छेत् परमं रूपं सौभाग्यं धनसम्पदम् ।
कुमारेश्वरमाहात्म्यात् सिध्यते नात्र संशयः ॥
तस्य चोत्तरदिग्भागे लिङ्गपूजां विभीषणः ।
अजरश्चामरश्चैव कल्पयित्वा बभूव ह ॥
आषाढस्य तु मासस्य शुक्ला या चाष्टमी भवेत् ।
तस्यामभ्यर्च्य सोपवासस्त्वमरत्वमवाप्नुयात् ॥
पूर्व्वेश्च पूजितं लिङ्गं तस्मिन् स्थाने द्विजोत्तम ।
पूजयित्वा प्रयत्नेन सर्व्वकाममवाप्नुयात् ॥
दूषणस्त्रिशिराश्चैव तत्र पूज्य महेश्वरम् ।
यथाभिलषितान् कामानवापतुर्मुदान्वितौ ॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे यो नरस्तत्र पूजयेत् ।
तस्य तौ वरदौ देवौ प्रयच्छेतां हि वाञ्छितम् ॥
स्थानोर्वटस्य पूर्व्वेण हस्तिपादेश्वरः स्थितः ।
तं दृष्ट्वा मुच्यते पापैरन्यजन्मसमुद्भवैः ॥
तस्य दक्षिणतो लिङ्गं हारीतस्य ऋषेः स्थितम् ।
यं प्रणम्य प्रयत्नेन सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु हारितस्य महात्मनः ।
लिङ्गं त्रैलोक्यविख्यातं सर्व्वपापहरं शिवम् ॥
कङ्कालरूपिणा चापि रुद्रेणात्र महात्मना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं सर्व्वपापविनाशनम् ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं प्रोक्तं सर्व्वकिल्बिषनाशनम् ।
तल्लिङ्गस्पर्शनादेव अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
तस्य पश्चिमदिग्भागे लिङ्गं सिद्धप्रतिष्ठितम् ।
सिद्धेश्वरं भुवि ख्यातं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
तद्दर्शनात् पूजनाच्च सर्व्वसिद्धिं हि विन्दति ।
तस्य दक्षिणदिग्भागे मृकण्डेन महात्मना ॥
प्रतिष्ठितं यत्तु लिङ्गं दर्शनात् सिद्धिदायकम् ।
तस्य पूर्व्वे च दिग्भागे आदित्येन महात्मना ॥
प्रतिष्ठितं लिङ्गवरं सर्व्वकिल्बिषनाशनम् ।
चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो रम्भा चाप्सरसां वरा ॥
परस्परं सानुरागौ स्थाणुदर्शनकाङ्क्षिणौ ।
दृष्ट्वा स्थाणुं पूजयित्वा सानुरागौ परस्परम् ॥
आगम्य वरदं देवं प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ।
चित्राङ्गदेश्वरं दृष्ट्वा तथा रम्भेश्वरं द्विज ॥
सुभगो दर्शनीयश्च कुले जन्म समाप्नुयात् ।
तस्य दक्षिणतो लिङ्गं शक्रिणा स्थापितं पुरा ॥
तस्य प्रसादात् सम्प्राप्तं मनसा चिन्तितं फलम् ।
पराशरेण मुनिना तथैवाराध्य शङ्करम् ॥
प्राप्तं कवित्वं परमं दर्शनाच्छङ्करस्य च ।
वेदव्यासेन मुनिना चाराध्य परमेश्वरम् ॥
सर्व्वज्ञत्वं ब्रह्मज्ञानं प्राप्तं देवप्रसादतः ।
स्थाणोः पश्चिमदिग्भागे वायुना जगदायुना ॥
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं दर्शनात् पापनाशनम् ।
तस्यापि दक्षिणे भागे लिङ्गं हैमवतेश्वरम् ॥
प्रतिष्ठितं पुण्यकृता दर्शनात् सिद्धिदायकम् ।
तस्यापि पश्चिमे भागे कार्त्तवीर्य्येण स्थापितम् ॥
लिङ्गं पापहरं सद्यो दर्शनात् पुण्यमाप्नुयात् ।
तस्याप्युत्तरदिग्भागे तत्पार्श्वे स्थापितं पुनः ॥
आराध्य हनुमांश्चाप सिद्धिं देवप्रसादतः ।
तस्यैव पूर्व्वदिग्भागे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
आराध्य वरदं देवं चक्रं लब्धं सुदर्शनम् ।
तस्यापि पूर्व्वदिग्भागे इन्द्रेण वरुणेन च ॥
प्रतिष्ठितौ लिङ्गवरौ सर्व्वकामप्रदायकौ ।
एतानि मुनिभिः साध्यैरादित्यैर्वसुभिस्तथा ॥
सेवितानि प्रयत्नेन सर्व्वपापहराणि वै ।
स्थाणुलिङ्गस्य परितः ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि येषां सङ्ख्या न विद्यते ।
तथाह्युत्तरतश्चैव यावदोघवती नदी ॥
सहस्रमेकं लिङ्गानां देवपश्चिमतः स्थितम् ।
तस्यापि पूर्व्वदिग्भागे वालिखिल्यैर्महर्षिभिः ॥
प्रतिष्ठिता रुद्रकोटिर्यावत् सन्निहितं सरः ।
दक्षिणेन तु देवस्य गन्धर्व्वैर्यक्षकिन्नरैः ॥
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि तेषां सङ्ख्या न विद्यते ।
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च लिङ्गानां वायुरब्रवीत् ॥
असङ्ख्याताः सहस्राणि ये रुद्राः स्थाणुमाश्रिताः ।
एतज्ज्ञात्वा श्रद्दधानः स्थाणुलिङ्गं समाश्रयेत् ॥
यस्य प्रसादात् प्राप्नोति मनसा चिन्तितं फलम्
अकामो वा सकामो वा प्रविष्टः स्थाणुमन्दिरम् ॥
विमुक्तः पातकैर्घोरैः प्राप्नोति परमं पदम् ।
चैत्रमासे त्रयोदश्यां दिने पुण्यतमे शुभे ॥
प्रतिष्ठितं स्थाणुलिङ्गं ब्रह्मणा लोकधारिणा ।
ऋषिभिर्देवसंघैश्च पूजितं शाश्वतीः समाः ॥
तस्मिन् काले निराहारा मानवाः श्रद्धयान्विताः ।
पूजयन्ति शिवं ये वै ते यान्ति परमं पदम् ॥
स्थाणुतीर्थमिदं ज्ञात्वा ये कुर्व्वन्ति प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तैस्तु सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥"

इति वामनपुराणे ४३ अध्यायः ॥ *॥

एकगृहे लिङ्गद्वयार्च्चननिषेधो यथा,—
"गेहे लिङ्गद्वयं नार्च्च्यं शालग्रामद्वयं तथा ।
द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्च्यं सूर्य्यद्वयं तथा ॥"
तन्निर्म्माल्यभक्षणविधिनिषेधौ यथा —
"अभक्ष्यं शिवनिर्म्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा ॥"
इति वाराहे रौप्यसौवर्णार्च्चास्थापननामाध्यायः ॥ *॥ लिङ्गपूजां विनान्यपूजाकरणनिषेधो यथा,—
"लिङ्गपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः
विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
तस्माल्लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥" *॥
तत्पूजनप्रशंसा यथा,—
"यद्राष्ट्रं लिङ्गपूजाया रहितं सततं प्रिये ।
तद्राष्ट्रं पतितं मन्ये विष्ठाभूमिसमं स्मृतम् ॥
ब्रह्मक्षत्त्रियविट् देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
तत्क्षणात् परमेशानि त्रयश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥
शूद्रश्च परमेशानि सदा शूकरवत् प्रिये ।
पूजयेत् परमेशानि चत्वारो ब्राह्मणादयः ॥
शिवार्च्चनन्तु पूजाश्च यद्गृहे वर्ज्जितं सदा ।
विष्ठागर्त्तसमं देवि तद्गृहं विद्धि पार्व्वति ॥
शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ।
आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्य विल्वपत्रैर्वरानने ॥
पश्चादन्यं महेशानि शिवं प्रार्थ्य प्रपूजयेत् ।
शिवपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः ॥
स एव रसनाहीनः कुम्भीरो जायते प्रिये ।
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं रुद्रमङ्कारूपिणम् ॥
आशुतोषं महादेवं शङ्करं वृषभध्वजम् ।
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं विधिवत् पूजयेत् शिवम् ॥
शिवपूजा महेशानि यद्गृहे सततं प्रिये ।
काशीपुरं महेशानि तद्गृहं वरवर्णिनि ।
शिवलिङ्गं प्रपूज्याथ सर्व्वपूजाफलं लभेत् ॥" *॥
चतुर्विधलिङ्गं यथा,—
"चतुर्द्धा पार्थिवं लिङ्गं कृतमाभेदेन पार्व्वति ।
शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णञ्च परमेश्वरि ॥
शुक्लन्तु ब्राह्मणे शस्तं क्षत्त्रिये रक्तमिष्यते ।
हरितं वैश्यजातौ तु कृष्णं शूद्रे प्रकीर्त्तितम् ।
चन्दनञ्च महेशानि सर्व्वजातिषु शस्यते ॥"

इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे १।२।३ पटलाः ॥ *॥

अस्य पञ्चवक्त्राणि यथा,—
"तत् सर्व्वं शृणु चार्व्वङ्गि पार्थिवस्य मुखं प्रिये ।
विभाव्य मुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्णिनि ॥
सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् ।
तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥
सद्योजातञ्च वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
कृष्णवर्णमघोरञ्च समं भीमविवर्द्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्त्तिमनोहरम् ॥
श्यामलञ्च तथेशानं सर्व्वदेवशिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयन्तु तथोत्तरे ॥
अघोरं दक्षिणे देवं पूर्व्वे तत्पुरुषं तथा ।
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः ॥"

इति तत्रैव ६ पटलः ॥ *॥

अस्य पूजायां मुखवाद्यकरणावश्यकत्वं यथा,—
"सम्पूज्य पार्थिवं लिङ्गं परं ब्रह्म स्वयं प्रिये ।
ततस्तु लिङ्गकवचं पठित्वा कमलानने ॥
मुखवाद्यं सनृत्यं हि कृत्वा तु परमेश्वरि ।
मातृकामन्त्रसहितं मुखवाद्यं सुदुर्लभम् ॥
अकारादिक्षकारान्तं अनुलोमविलोमतः ।
उच्चार्य्य परमेशानि मुखवाद्यं शुचिस्मिते ॥
सविन्दुवर्णमुच्चार्य्य पञ्चाशन्मातृका प्रिये ।
अनुलोमविलोमेन सर्व्वेण च वरानने ॥
अनेनैव विधानेन मुखवाद्यं करोति यः ।
स सिद्धः सगणः सोऽपि स शिवो नात्र संशयः ॥
मृत्युञ्जयोऽहं देवेशि मुखवाद्यप्रसादतः ।
यस्मिन् काले महेशानि असुरो बलवद्भवेत् ॥
तस्मिन् काले महेशानि मुखवाद्यं करोम्यहम्
तत् श्रुत्वा परमेशानि असुरा राक्षसाश्च ये ॥
पलायन्ते महेशानि तत् श्रुत्वा परमेश्वरी ।
ये नरा भुवि तिष्ठन्ति मुखवाद्यं विना प्रिये ॥

स सर्व्वयातना भोगी अन्ते कुम्भिरतां व्रजेत् ॥"
इति च तत्रैव ८ पटलः ॥*॥
अस्य निर्म्माल्यभोजनदोषकारणं यथा,—
देव्युवाच ।
"दुर्लभं तव निर्माल्य ब्रह्मादीनां कृपानिधे ।
तत्कथ परमेशान निर्माल्य तव दूषितम् ॥
ईश्वर उवाच ।
मध्यस्थानस्थितं यत्तु तन्मुखं परमेश्वरि ।
श्यामल तत्तु ईशान सदा उर्द्ध शुचिस्मिते ॥
कालाग्निरूपिण तत्तु सर्व्वशक्तिमय सदा ।
तेजोमय महेशानि मुखमूर्द्ध वरानने ॥
क्षीरोदमथने देवि उत्थित गरलं महत् ।
तत करतलीकृत्य तद्विष परमेश्वरि ॥
निपीत तद्विष सूक्ष्म तीक्ष्ण ब्रह्माण्डनाशनम् ।
तद्विष कण्ठदेशे तु स्थित हि सर्व्वदा मम ॥
तत प्रभृति देवेशि मुख ज्वालायते सदा ।
पत्र वा यदि वा पुष्प फलं वा वरवर्णिनि ॥
अन्य हि परमेशानि उपचार मनोहरम् ।
यो दद्यात् परमेशानि मन्मुखोपरि पार्व्वति ॥
अग्राह्य तत्तु निर्म्माल्य साक्षाद्ब्रह्ममय यत
एतत्तु परमेशानि निर्म्माल्य यस्तु धारयेत् ॥
स भ्रष्टो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तत्र वै ।
अग्राह्य मम निर्म्माल्य अतएव वरानने ॥
यद्दत्त सम्मुखे देवि पुष्प वा पत्रमुत्तमम् ।
तन्निर्म्माल्य महेशानि गृह्णीयात् शिरसा सदा
प्रथम विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण पार्व्वति ।
निर्म्माल्य मम देवेशि विष्णोर्ग्राह्य वरानने ॥
देवासुरमनुष्याद्य गन्धर्व्वा किन्नरादय ।
ते सर्व्वे परमेशानि वराका क्षुद्रबुद्धय ।
निर्म्माल्येषु च देवेशि अधिकारो कथ भवेत् ॥"
इति च तत्रैव १३।१४ पटलौ ॥*॥
"चतुर्द्दश्या महेशानि शुक्लाया वरवर्णिनि ।
कृष्णाया वा महेशानि अमावास्या विशेषत ।
निर्माय च चतुर्द्दश्या लिङ्ग भक्त्या च पूजयेत् ।
एकहस्ते महेशानि निर्माय पार्थिव शिवम् ॥
दक्षिणे वामहस्ते वा निर्माय ये च पार्थिवम् ।
तत्फल परमेशानि लक्षलिङ्गसम भवेत् ॥"
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रम् ॥*॥
बाणलिङ्गलक्षणादिकं बाणलिङ्गशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् । वीरमित्रोदयधृतम् ।
"नदी समुद्भव रौद्रमन्योन्यस्य विघर्षणात् ।
नदीवेगात् सम स्निग्ध सजात रौद्रमुच्यते ॥"
ममुख्येऽपि ।
"सरित्प्रवाहसस्थान बाणलिङ्गसमाकृति ।
तदन्यदपि बोद्धव्य रौद्रलिङ्ग सुखावहम् ॥
नदीसारनर्म्मदाया बाणलिङ्गसमाकृति ।
तदन्यदपि बोद्धव्य लिङ्ग रौद्र भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्ग तथाख्यात बाणलिङ्गसमाकृति ।
श्वेतरक्त तथा पित्त कृष्ण विप्रादिपूजितम् ॥
स्वभावात् कृष्णवर्ण वा सर्व्वजातिषु सिद्धिदम् ।
नर्म्मदासम्भव रौद्र बाणलिङ्गवदीरितम् ॥"
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥

शिवनाभिलक्षणञ्च तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥ अथ दैवलिङ्गलक्षणम् । दैवलिङ्गमधिकृत्य सिद्धान्तशेखरे ।
"करसम्पुटसंस्पर्श शूलटङ्केन्दुभूषितम् ।
रेखाकोटरसयुक्त निम्नोन्नतसमन्वितम् ।
दीर्घाकारञ्च यल्लिङ्ग ब्रह्मभागादिवर्ज्जितम् ॥"
अथ गोललिङ्गलक्षणम् ।
"लिङ्ग गोलमिति प्रोक्त गोलक प्रोच्यतेऽधुना ।
कुष्माण्डस्य फलाकार नागरङ्गफलोपमम् ।
काकडिम्बफलाकार गोललिङ्गमितीरितम् ॥"
इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥*॥
अथार्षलिङ्गलक्षणम् । तत्रैव ।
"नानाकोलफलाकार ब्रह्मसूत्रविवर्त्तनम् ।
मूले स्थूलञ्च यल्लिङ्ग कपित्थफलसन्निभम् ॥
नारिकेल वा फलाकारं मध्ये स्थूलञ्च यद्भवेत् ।
मध्ये स्थूल वर लिङ्गमृषिवाणमुदीरितम् ॥"
इत्यार्षलिङ्गलक्षणम् ॥*॥
लिङ्ग हि द्विविधमकृत्रिम कृत्रिमञ्च । अकृत्रिम स्वयम्भूत स्वयम्भु बाणलिङ्गादि । कृत्रिम निर्म्मित धातुलिङ्गादि । सिद्धान्तशेखरे ।
"तल्लिङ्ग द्विविध ज्ञेयमचलञ्च चल तथा ।
प्रत्येक त्रिविध ज्ञेयं लिङ्ग तदुभयात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापित लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम् ।
स्थापित अचल गेहे स्थिर लिङ्गमयोजितं ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्ग स्वयम्भु दैवपालकम् ।
आर्षञ्च मानस लिङ्ग तेषा लक्षणमुच्यते ॥
सिद्धान्तशेखरे ।
"नानाच्छिद्रसुसंयुक्त नानावर्णसमन्वितम् ।
अदृष्टमूल यल्लिङ्ग कर्कश भुवि दृश्यते ॥
तत् लिङ्गन्तु स्वयम्भूतसपर लक्षणाच्युतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्त तच्च नानाविध मतम् ॥
शङ्खाभमस्तक लिङ्ग वैष्णव तदुदाहृतम् ।
पद्माभमस्तक ब्राह्म छत्राभ शाक्रमुच्यते ॥
शिरोयुग्म तथाग्नेय त्रिपदं याम्यमीरितम् ।
खड्गाभ नैरृत लिङ्ग वारुण कलसाकृति ॥
वायव्य ध्वजवल्लिङ्ग कौवेरन्तु गदान्वितम् ।
ईशानञ्च त्रिशूलाभ लोकपालादिभि स्मृतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्व्वशास्त्रविशारदे ॥"
इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ॥*॥
मत्स्यसूक्ते ।
"दृष्ट्वा लिङ्ग महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्व्वति ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्त परे ब्रह्मणि लीयते ॥"*॥
एतेषा पूजाफलन्तु तत्रैव ।
"विशेषाच्छैलज मुक्त्यै भुक्तये चानुषङ्गत ।
पार्थिव भुक्तये शस्त मुक्तये चानुषङ्गत ॥
एव वै दारुज ज्ञेय चिह्नलिङ्ग तथा पुन ।
स्थिरलक्ष्मीप्रद ज्ञेय हैम राज्यप्रदञ्च तत् ।
पुत्रवृद्धिकर ताम्र राङ्गमायुःप्रवर्द्धनम् ॥"
पद्मपुराणम् ।
"पारदञ्च महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चन्द्रकान्त मृत्युजित् स्फाटिक सर्व्वकामदम् ॥'

वीरमित्रोदयधृतकल्पोत्तरेऽपि ।
"सर्व्वा फलप्रदा भूमिर्मणयस्तद्वदेव हि ।
अनन्ताद्याः स्मृता ह्यष्टौ मणयो विद्युदुज्ज्वला ॥
रात्रौ प्रकाशका सर्व्वे विषाद्याघातकारिणः
नानावर्णास्तु विज्ञेया रसैर्गन्धैश्च रूपत ॥
वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडान्नादिविनिर्म्मितम् ।
सर्व्वकामप्रद पुंसां लिङ्ग तात्कालिक मतम् ॥"
लक्षणसमुच्चये ।
"गान्ध सौभाग्यद लिङ्ग पौष्प मुक्तिप्रदायकम् ।"
तथा ।
"नानागुणोद्भव लिङ्ग नानाकामप्रदायकम् ।
सैकतं गुणद लिङ्ग सौभाग्याय च लावणम् ॥
उच्चाटने तु पाशाण मौलं शत्रुक्षयावहम् ।
तात्कालिक दरिद्रश्च कृत्वा भक्त्या समर्च्चयेत् ॥
तथा ।
"कस्तुरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम् ॥
एतद्दै गन्धलिङ्गन्तु कृत्वा सपूज्य भक्तित ।
शिवसायुज्यमाप्नोति बन्धुभि सहितो नर. ॥
कार्य्य पुष्पमय लिङ्ग ह्यगन्धसमन्वितम् ।
नवखण्डा धरा भुक्ता गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥
रजोभिर्निर्म्मित लिङ्ग य. पूजयति भक्तित ।
विद्याधरपद प्राप्य पश्चात् शिवसमो भवेत् ॥
श्रीकामो गोशकृल्लिङ्ग कृत्वा भक्त्या प्रपूजयेत्
स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥
कार्य्य यष्टिकम लिङ्ग यवगोधूमशालिजम् ।
श्रीकाम पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्च्चयेत् ॥
सिताखण्डमय लिङ्ग कार्य्यमारोग्यवर्द्धनम् ।
वश्ये लवणज लिङ्ग तालत्रिकटुकान्वितम् ॥
गव्यघृतमय लिङ्ग संपूज्य बुद्धिवर्द्धनम् ।
लवणेन च सौभाग्य पार्थिव सर्व्वकामदम् ॥
कामद तिलपिष्टोत्थ तुषोत्थ मारणे स्मृतम् ।
भस्मोत्थ सर्व्वफलद गुडोत्थ प्रीतिवर्द्धनम् ॥
गन्धोत्थ गुणद भूरि शर्करोत्थ सुखप्रदम् ।
वशाङ्कुरोत्थ वशकर गोमयं सर्व्वरोगदम् ॥
केशास्थिसम्भव लिङ्ग सर्व्वशत्रुविनाशनम् ।
क्षोभणे मारणे पिष्टसम्भव लिङ्गमुत्तमम् ॥
दारिद्र्यद द्रुमोद्भूत पिष्ट सारस्वतप्रदम् ।
दधिदुग्धोद्भव लिङ्ग कीर्त्तिलक्ष्मीसुखप्रदम् ।
धान्यद धान्यज लिङ्ग फलोत्थ फलद भवेत् ॥
पुष्पोत्थ दिव्यभोगायुर्मुक्त्यै धात्रीफलोद्भवम् ।
नवनीतोद्भव लिङ्ग कीर्त्तिसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
दूर्वाकाण्डसमुद्भूतमपमृत्युविनाशनम् ।
कर्पूरसम्भव लिङ्ग चला वै भुक्तिमुक्तिदा ।
अयस्कान्त चतुर्द्धा तु ज्ञेय सामान्यसिद्धिषु ॥"
इति गरुडपुराणम् ॥
"सर्व्वं मणिभव श्रेष्ठ तत्र वज्रमरिच्छिदि ।
यमलिङ्ग महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ॥
पुष्टिमूल महानील ज्योतिस्तोमसमुद्भवम् ।
अशक ५ स्तम्भनत्यै तैजस सूर्यकान्तजम् ॥

चन्द्रापीडं मृत्युजित स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ।
मूलाख्यमणिजं शत्रुक्षयार्थं मौक्तिकं तथा ॥
आपत्यं हीरकं श्रेयं रोगघ्नमौक्तिकोद्भवम् ।
शुभकृत् पुष्कलं तीर्थं वैदुर्य्यं शत्रुदर्पहृत् ।
नीलं लक्ष्मीप्रदं श्रेयं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ॥”
इति सारसंग्रहः ॥
“महामुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्द्धनम् ।
आरकूटं तथा कांस्यं शृणु सामान्यमुक्तिदम् ॥
त्रपुसीसायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम् ।
कीर्त्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुष्टवर्द्धनम् ॥
पैत्तलं भुक्तिमुक्त्यर्थं मिश्रजं सर्व्वसिद्धिदम् ॥”
इति कालोत्तरतन्त्रम् ॥
तत्रैव शिवनारदसंवादे ।
“पितॄणां मुक्तये लिङ्गं पुज्यं रजतसम्भवम् ।
हैमजं सत्यलोकस्य प्राप्तये पूजयेत् पुमान् ।
पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥”
मत्स्यसूक्ते ।
“ताम्रलिङ्गं कलौ नार्च्चेत् रैत्यस्य सीसकस्य च
रक्तचन्दनलिङ्गञ्च शङ्खकांस्यायसं तथा ॥”*॥
मातृकाभेदतन्त्रे १२ पटले ।
“पार्थिवे शिवपूजायां सर्व्वसिद्धियुतो भवेत् ।
पाषाणे शिवपूजायां द्विगुणं फलमीरितम् ॥
स्वर्णलिङ्गे च पूजायां शत्रूणां नाशनं मतम् ।
सर्व्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
ताम्रे पुष्टिं विजानीयात् कांस्ये च धनसञ्चयः
गन्धायाञ्च लक्षगुणं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥
स्फाटिके सर्व्वसिद्धिः स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
लौहलिङ्गे रिपोर्नाशः कामदं भस्मलिङ्गकम् ॥
वालुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुच्छिदनम् ।
सर्व्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्म्मकामार्थमोक्षदम्
संस्कारेण विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत् ॥”
तत्संस्कारस्तत्रैव यथा,—
“रौप्यञ्च स्वर्णलिङ्गञ्च स्वर्णपात्रे निधाय च ।
तस्मादुत्तोल्य तल्लिङ्गं दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ॥
त्र्यम्बकेण स्नापयित्वा कालरुद्रं प्रपूजयेत् ।
षोडशेनोपचारेण वेद्यान्तु पार्व्वतीं यजेत् ॥
तस्मादुत्तोल्य तल्लिङ्गं गङ्गातोये दिनत्रयम् ।
ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”
लक्षणहीनलिङ्गपूजने दोषो यथा,—
“लिङ्गं सुलक्षणं कुर्य्यात् त्यजेल्लिङ्गमलक्षणम् ।
दैर्घ्यहीने भवेद्व्याधिरधिके शत्रुवर्द्धनम् ॥
मानहीने विनाशः स्यादधिके च शिशुक्षयः ।
विस्तारे चाधिके हीने राष्ट्रनाशो भवेत् ध्रुवम् ॥
पीठहीने तु दारिद्र्यं शिरोहीने कुलक्षयः ।
ब्रह्मसूत्रविहीने च राज्ञां राष्ट्रञ्च नश्यति ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्य्यात् सुलक्षणम् ॥”
अथ लिङ्गप्रमाणम् ।
देव्युवाच ।
“लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यत्र यद्भवेत् ॥
श्रीशिव उवाच ।
मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
एतदन्यन्न कुर्व्वीत कदाचिदपि पार्व्वति ! ॥”
इति मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटलः ॥
अपि च ।
“मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
त्रिसूत्रस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्बुधः ।
षड्गुष्ठपर्व्वमानन्तु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ॥”
इति षट्कर्म्मदीपिकाधृतविश्वसारतन्त्रम् ॥*॥
त्रिसूत्रीकरणमुक्तं कालोत्तरे ।
“लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समसूत्रनिपातनात् ।
समत्वेन विजानीयात् त्रिसूत्रीकरणन्त्विदम् ॥”
मृत्तिकाभेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रशस्तत्वमुक्तं तत्रैव ।
“शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
क्षत्त्रियस्तु वरारोहे रक्तं निर्म्माय पार्थिवम् ।
पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
हरितं पार्थिवं देवि निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स च वैश्यो महेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्म्माय यस्तु पूजयेत्
स शूद्रः परमेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
शिलादौ च महेशानि स्थूलञ्च फलदायकम् ।
अङ्गुष्ठमानं देवेशि यद्वा हेमाद्रिमानकम् ॥
क्रमेण देवदेवेशि फलं बहुविधं लभेत् ।
स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राक्ष परमेश्वरि ।
पूजनाद्धारणाद्देवि फलं बहुविधं स्मृतम् ॥”
स्थूलात् स्थूलतरमिति पार्थिवलिङ्गेतरपरम् ।
मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमित्यादिवचनात् ॥ * ॥
शिलास्फाटिकमरकतादीनां पञ्चसूत्रीकरणमुक्तम् । यथा,—
“शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दक्षसव्ययोः ।
योन्यग्रमपि यन्मानं तदधोऽपि तथा भवेत् ॥”
इति लैङ्गम् ॥
“लिङ्गस्य यादृग्विस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः
लिङ्गस्य द्विगुणा वेदी योनिस्तदर्द्धसम्मिता ॥
कुर्व्वीताङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचिदपि क्वचित् ।
रत्नादिशिवनिर्म्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत् ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥
लिङ्गशब्दव्युत्पत्तिर्यथा,—
“आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका ।
आलयः सर्व्वदेवानां लयनाल्लिङ्गमुच्यते ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥*॥
लिङ्गमहिमा यथा,—
शिव उवाच ।
“न तुष्याम्यर्च्चितोऽर्च्चायां पुष्पधूपनिवेदनैः ।
लिङ्गेऽर्च्चिते तथात्यर्थं परं तुष्यामि पार्व्वति ॥
एवं देवि पुरा कल्पे लीनोऽहं सर्व्वदैवते, ॥
लिङ्गत्वाल्लिङ्गमित्युक्तः सदेवासुरकिन्नरैः ॥
प्रयच्छामि दिवं देवि यो भक्तिस्तार्च्चने रतः ।
त्यक्त्वा सर्व्वाणि पापानि निर्द्वन्द्वो दग्धकल्मषः ।
मन्मना मन्नमस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥”
इति वीरमित्रोदयधृतस्कन्दपुराणम् ॥*॥
द्रव्यविशेषेण पूजादिफलमपि तत्रैव ।
“वस्त्रपूतजलैर्लिङ्गं स्नपित्वा मम मानवाः ।
सर्व्वयज्ञाश्वमेधानां फलमाप्नोति सत्तमः ॥
सुगन्धिचन्दनरसैर्लिङ्गमालिप्य भक्तितः ।
आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्यक्षकर्द्दमैः ॥”*॥
लिङ्गपूजनाकरणे दोषस्तत्पूजाफलञ्च तत्रैव शिवनारदसंवादे ।
“विना लिङ्गार्च्चनं यस्य कालो गच्छति नित्यशः ।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ॥
एकतः सर्व्वदानानि व्रतानि विविधानि च ।
तीर्थानि नियमा यज्ञा लिङ्गाराधनमेकतः ॥
न लिङ्गाराधनादन्यत् पुरा वेदे चतुर्ष्वपि ।
विद्यते सर्व्वशास्त्राणामेष एव सुनिश्चितः ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्निवारणम् ।
पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
सर्व्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः ।
भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥”
इति स्कान्दपुराणम् ॥*॥
“अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
महेशार्च्चनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
इति मत्स्यसूक्ते १६ पटलः ॥*॥
“स्वयं नारायणः प्रोक्तो यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ।
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले ये देवाः संस्थिताः सदा ।
तेषां पूजा भवेद्देवि शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥”
इति मातृकाभेदतन्त्रम् ॥*॥
षट्कर्म्मदीपिकायाम् ।
“असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भुसेवनम् ॥*॥
अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।
“ज्योतिर्म्मयं महालिङ्गं कैलाशनगरे प्रिये ।
तस्यैव षोडशांशैकः काश्यां विश्वेश्वरः स्थितः ॥
पूर्णलिङ्गं महेशानि शिवबीजं न चान्यथा ।
शिलामध्ये यथा चक्रं लक्ष्मीनारायणः परम् ॥
पारदस्य शतांशैको लक्ष्मीनारायणो न हि ।
पकारं विष्णुरूपञ्च आकारं कालिका स्वयम् ॥
रेफं शिवं दकारञ्च ब्रह्मरूपं न चान्यथा ।
पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरव्ययः ॥”
इति मातृकाभेदतन्त्रे ८ पटलः ॥
तस्य निर्म्माणविधानं पारदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥
प्रकारान्तरशिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा—
“ततो विवाहे निर्व्वृत्ते कृतकृत्या यथागताः ।
गताः सर्व्वे महेशोऽपि सत्या सह तदा गृहम् ।
जगाम रेमे सत्या च चिरं निर्भरमानसः ॥
अथ काले कदाचित्तु सत्या सह महेश्वरः ।
रेमे न शेके तं सोढुं सती श्रान्ताभवत्तदा ।
उवाच दीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ॥
भगवन्न हि शक्नोमि तव भारं सुदुःसहम् ।
क्षमस्व मां महादेव कृपां कुरु जगत्पते ॥
निशम्य वचनं तस्या भगवान् वृषभध्वजः ।
निर्भरं रमणं चक्रे गाढं निर्द्दयमानसः ॥

कृत्वा संपूर्णरमणं सती च त्यक्तमैथुना ।
उत्थानाय मनश्चक्रे उभयोस्तेज उत्तमम् ।
पपात धरणीपृष्ठे तैर्व्याप्तमखिलं जगत् ॥
पाताले भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवन् ।
तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः स्वयोनयः ॥
यत्र लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्ततः शिवः ।
उभयोरेव तेजोभिः शिवलिङ्गं व्यजायत ॥"
इति नारदपञ्चरात्रे ७ रात्रम् ॥*॥
कामनाभेदे पार्थिवलिङ्गसंख्या यथा,—
"संख्या पार्थिवलिङ्गस्य यथाकामं निगद्यते ।
मृल्लिङ्गं पार्थिवं नाम भुक्तिमुक्तिकरं परम् ॥
देशकालादिकं ज्ञात्वा कुर्य्यात् लिङ्गं फलप्रदम् ।
न करोति यदा ज्ञात्वा न कार्य्यं तस्य सिध्यति ।
विद्यार्थी शतसाहस्रं धनार्थी च तदर्द्धकम् ।
पुत्त्रार्थी सार्द्धसाहस्रं कन्यार्थी च शतत्रयम् ॥
विद्वान् लिङ्गायुतं कुर्य्यात् सर्व्वपापहरं परम् ।
राज्यार्थी शतसाहस्रं कान्तार्थी शतपञ्चकम् ॥
मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूतिकामः सहस्रकम् ।
रूपार्थी त्रिसहस्रन्तु तीर्थार्थी द्विसहस्रकम् ।
सुहृत्कामः सहस्रन्तु वस्त्रार्थं शतमष्टकम् ॥
मारणार्थे सप्तशतं मोहनार्थे शताष्टकम् ॥
उच्चाटनवशेषेव सहस्रन्तु यथोक्तत ।
स्तम्भने च सहस्रन्तु द्वारणे च तदर्द्धकम् ॥
महाराजभये पञ्चशतञ्चापदि सङ्कटे ।
सहस्रमयुतं सर्व्वकामदं परिकीर्त्तितम् ॥
एकं पापहरं प्रोक्तं द्विलिङ्गं स्वार्थसिद्धिदम् ।
त्रिलिङ्गं सर्व्वकामानां कारणं परमीरितम् ॥"
तथा ।
"लिङ्गानामयुतं कृत्वा पूजा राजभयं हरेत् ।
सहस्राणि च लिङ्गानां निगडान्मोचयेद्ध्रुवम् ॥
कारागृहविमुक्त्यर्थमयुतं कारयेद्बुधः ।
डाकिन्यादिभये पञ्चसहस्रं कारयेत्तथा ।
सहस्राणाञ्च पञ्चाशदपुत्त्रो हि प्रकारयेत् ॥"
इति वीरमित्रोदयधृतम् ॥
"अनेन च क्रमाद्देवि लक्षं यस्तु प्रपूजयेत् ।
सर्व्वाभीष्टफलं देवि लभते नात्र संशयः ॥"*॥
एकीकृत्य लिङ्गपूजाविधिनिषेधौ यथा,—
"एकीकृत्य महेशानि युगलं न तु पूजयेत् ।
एकीकृत्य महेशानि दश पञ्च शतानि च ॥
प्रत्येकेनाथवा देवि विल्वपत्रैः प्रपूजयेत् ।
एकैकं पूजयेल्लिङ्गं युगलं न तु पूजयेत् ।
दरिद्रो जायते देवि युगलस्य च पूजनात् ॥"
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रम् ॥*॥
शिवलिङ्गमृत्तिकादिनिरूपणं यथा,—
"तीर्थमृत्तिका समाहृत्य निर्म्माय लिङ्गमद्भुतम् ।
तीर्थाभावे महेशानि क्षुद्रस्य मृत्तिका प्रिये ॥
पर्व्वतप्रभवा देवि नदीनाम्नीत्युदाहृतम् ।
एतद्भिन्ना महेशानि नदी क्षुद्रा इति प्रिये ॥
निर्झरस्य च देवेशि नदी सम्पत्प्रदायिनी ।
सर्व्वाभावे महेशानि गोष्पदस्थाञ्च मृत्तिकाम् ।
अथवा परमेशानि यत्र चित्तं प्रसीदति ॥
सुपीनं सुन्दरं रम्यं शर्क्करारहितं सदा ।
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं कुण्डलीसहितं प्रिये ॥
यो लिङ्गः परमेशानि स रुद्रः परमेश्वरः ।
कुण्डली वेष्टनी तस्य सा देवी परमेश्वरी ॥
शिवस्य पूजनात् देवि देवीदेवौ च पूजितौ ॥"
इति मत्स्यसूक्तम् ॥*॥
बाणलिङ्गनिर्माल्यग्रहणे प्रतिप्रसवो यथा,—
"बाणलिङ्गे न चाशौचं न च निर्म्माल्यकल्पना ।
सर्व्वं बाणार्पितं ग्राह्यं भक्त्या भक्तैर्न चान्यथा ॥
ग्राह्याग्राह्यविचारोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते ।
तदर्पितं जलं पत्रं ग्राह्यं प्रसादसंश्रया ॥
बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्तेन्द्रसंस्थिते ।
चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणे ॥"
इति शिवनारदसंवादः ॥
शिवलोकः, पु,(शिवस्य लोकः ।)कैलासः । यथा,
"विल्वपत्रैरखण्डैर्यो लिङ्गं पूजयेत् सकृत् ।
सर्व्वपापैर्व्विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतभविष्यपुराणम् ॥
शिवस्य भुवनं नगरं ॥
शिववल्लभा, स्त्री, (शिवस्य वल्लभा ।) शतपत्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये त्रि ॥
शिववल्लिका, स्त्री,(शिवस्य वल्लिका ।) लिङ्गिनी
इति राजनिर्घण्टः ॥
शिववल्ली, स्त्री, (शिवस्य वल्ली ।) लिङ्गिनी ।
श्रीवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिववाहनः, पु, (शिवस्य वाहनः ।) अनड्वान् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शिववीजं, क्ली, (शिवस्य वीजम् ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शिवशेखरः, पु, (शिवः सुखकरः शिवप्रियो वा
शेखरोऽग्रो यस्य ।) वकवृक्षः । इति जटा-
धरः ॥ धुस्तूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्य
मस्तकञ्च ॥
शिवसायुज्यं, क्ली, (शिवस्य सायुज्यम् ।) मोक्ष-
विशेषः । स च शिवेन सह योगः । यथा ।
नागरखण्डे ।
"उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात् ।
शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नु-
यात् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शिवसुन्दरी, स्त्री, (शिवस्य सुन्दरी ।) दुर्गा ।
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
शिवा, स्त्री, (शिव+टाप् ।) दुर्गा । मुक्तिः ।
यथा,—
"शिवा मुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्ष-
गामिनी ।
शिवाय या जपेद्देवी शिवा लोके ततः स्मृता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"शिवा कल्याणरूपा च शिवदा च शिवप्रिया ।
प्रिये दातरि चाशब्दः शिवा तेन प्रकीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।
"शश्च कल्याणवचन इश्चोत्कृष्टवाचकः ।
समूहवाचकश्चैव वाकारो दातृवाचकः ॥
श्रेयःसङ्घोत्कृष्टदात्री शिवा तेन प्रकीर्त्तिता ।
शिवराशिमूर्त्तिमती शिवा तेन प्रकीर्त्तिता ॥
शिवो हि मोक्षवचनश्चाकारो दातृवाचकः ।
स्वयं निर्व्वाणदात्री या सा शिवा परिकीर्त्तिता"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे२७अध्याय ॥
शमीवृक्षः । हरीतकी । शृगालः । ताम-
लकी । इत्यमरः ॥ आमलकी । इति मेदिनी ॥
वुद्धशक्तिविशेषः । स तु द्वाविंशजिनमाता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हरिद्रा । दूर्व्वा । गोरो-
चना । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ शृगालस्य
स्वने शुभाशुभं यथा,—
"शोभनं शुभफलाभिसूचकं
कथ्यतेऽवितथं शिवारुतम् ।
शान्तदीप्तककुभा विशेषतो
ज्ञानमत्र च सटोपयुज्यते ॥
दग्धा दिगुक्ता दिननाथयुक्ता
शिवस्तदाशा भवति प्रदीप्ता ।
सा धूमिता या सविता प्रयाता
शेषा दिगन्ता किल पञ्च शान्ता ॥
दग्धा दिगैशी ज्वलिता दिगैन्द्री
प्रधूमिता चानलदिक्क्रमेण ।
प्रत्येकमेकं प्रहराष्टकेन
भुङ्क्ते दिशोऽष्टौ सविता क्रमेण ॥
आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रवृत्ते
महेशदेवेशहुताशदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
अह्नो द्वितीये प्रहरस्य भागे
सहस्रनेत्रानलकालदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
आह्नेय तृतीये प्रहरे दिनस्य
हुताशवैवस्वतयातुदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
समागतेऽह्नः प्रहरे तुरीये
प्रेतेशरक्षःपतिपाशिदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
आद्ये निशायाः प्रहरे प्रवृत्ते
रक्षोऽधिपादःपतिवातदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
ततो द्वितीयप्रहरे रजन्या-
स्तोयोऽधिनाथानिलसोमदिक्षु ॥
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
यामे तृतीयेऽपि च यामवत्याः
समीरदोषाकरशम्भुदिक्षु ।

शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
महामकायव्ययबन्धनानि ॥
समागते रात्रितुरीययामे
निशाकरेशानसुरेशदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणा
महासकायव्ययबन्धनानि ॥”
इति शिवारुते दग्धदीप्तधूमितदिक्त्रययाम-
प्रकरण प्रथमम् ॥*॥
“इतीरित दिकत्रययामयोगात्
फल विरुद्ध विरुते शिवाया’ ।
ब्रूमोऽथ दिक्पञ्चकयामयोगात्
फलानि पुसा क्रमत. शुभानि ॥
कृतान्तरक्षोवरुणानिलेन्दु-
दिक्ष्वाद्ययामे रटिते. शृगाल्या’ ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिक्ष प्रियलोकसङ्ग. ॥
रक्ष प्रचेतोऽनिलसोमशम्भु-
दिक्षु द्वितीये प्रहरे रुतेन ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिक्ष प्रियलोकसङ्ग. ॥
जलेशवातेन्दुशिवामरेश-
दिक्ष्वारवेण प्रहरे तृतीये ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिक्ष प्रियलोकसङ्ग’ ॥
समीरसोमेशसुरेशवह्नि-
दिक्षु स्वरेण प्रहरे चतुर्थे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ. सुभिक्ष प्रियलोकसङ्ग ॥
शशाङ्करुद्रेन्दुहुताशकाल-
दिक्ष्वारवैः पञ्चमयामभागे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ. सुभिक्षं प्रियलोकसङ्ग ॥
ईशानशक्राग्निकृतान्तरक्षो-
दिक्षु स्वरेण प्रहरे च षष्ठे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिक्ष प्रियलोकसङ्ग ॥
इन्द्राग्निकालक्षपपाशपाणि-
दिक्ष्वारवै’ सप्तमयामकाले ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ. सुभिक्ष प्रियलोकसङ्ग. ॥
अत्यन्तकृन्नैरृतपाशिवात
दिक्ष्वष्टमे च प्रहरे रवेण ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिक्ष प्रियलोकसङ्गः ॥”
इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते दिग्यामप्रकरण
द्वितीयम् ॥*॥
“एकादिकाना निधनाष्टमाना
शिवारुतानामधुना यदर्थम् ।
प्राच्यादिकास्वष्टसु दिक्ष्वशेष
यद्यत् फल तत्तदुदीरयाम ॥
धनाप्त्यभीष्टाप्तिमभीष्टलाभ
ध्रुव ततोऽर्थस्य फलं शमञ्च ।
भय प्रलापं सकलञ्च सौख्य-
मेकादिशब्दै’ कुरुते प्रशान्ते ॥
भयान्यनिष्टश्रुतिरर्थहानि-
रिष्टैर्वियोगो महती च भीतिः ।
स्याद्विग्रहासिर्म्मरणञ्च दीप्ते
त्वेकादिना चेत् कृतसप्तकेन ॥
ऐन्द्र्या निनादे प्रथमेऽर्थलाभो
भवेद्द्वितीये निधिदर्शनञ्च ।
कन्या तृतीये लभते चतुर्थे
सध्वागम पञ्चमकेऽथ सिद्धिम् ॥
षष्ठे रवे कुप्यति भूमिनाथो
भी सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमेषु ॥
त्रासोऽग्निभागे प्रथमे द्वितीये
नराधिप’ कुप्यति भीस्तृतीये ॥
घातश्चतुर्थे नगरस्य शब्दे
शिवाकृते पञ्चमके च युद्धम् ।
वदन्ति तज्ज्ञाः कलहञ्च षष्ठे
भी. सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
आद्ये शुभ स्यादशुभ द्वितीये
याम्ये महाव्याधिभय तृतीये ।
स्वरे चतुर्थे स्वजनागमः स्यात्
पुत्त्रो भवेत् पञ्चसु फेत्कृतेषु ॥
जायेत कन्या रटिते च षष्ठे
भी. सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
ग्रामस्य घातो दिशि राक्षसाना-
माद्ये द्वितीयेऽपि च गोकुलस्य ॥
मृत्युस्तृतीये द्विचतुष्पदाना
हानिश्चतुर्थेऽपि च पञ्चमेऽत्र ।
चौराद्भय राजभयञ्च षष्ठे
भी. सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
शब्द शिवाया वरुणस्य भागे
आद्ये भय हानिरथ द्वितीये ।
स्याद्राजदूतागमन तृतीये
दाहश्चतुर्थे खलु चौरभीति ॥
स्यात् पञ्चमे राजभयञ्च षष्ठे
भी सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
वायव्यभागे भयमेकशब्दे
भयातिरेको भवति द्वितीये ॥
वृष्टिस्तृतीये महती चतुर्थे
मेघागमो वर्षति पञ्चमे च ।
क्रोध विधत्ते नृपतेश्च षष्ठे
भी सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
दिश्युत्तरस्या विहिते विरावे
म्रियेत कश्चित् प्रथमे द्वितीये ।
महाभय विप्रवधस्तृतीये
क्षत्त्र चतुर्थे खलु हन्यते च ॥
विट् पञ्चमे षष्ठरवे च शूद्रो
भी सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
राहोस्तथा दर्शनमाद्यशब्दे
केतोर्द्वितीये च तथोत्तरेण ॥
उल्काप्रपातस्त्रिषु दुर्द्दिनञ्च
चतुर्षु भद्र खलु पञ्चमे च ।
सङ्गो भवेद्वैरिजनञ्च षष्ठे
भी सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
आद्ये भवेद्दर्दिनमीशदेशे
दृष्टिर्द्वितीये च रवे शिवाया’ ।
वातस्तृतीये त्वशनिश्चतुर्थे
म्रियेत कश्चित् खलु पञ्चमे च ॥
लभेत पृथ्वी निनदे च षष्ठे
भी सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥”
इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते स्वराष्टकप्रकरण
तृतीयम् ॥ * ॥
“क्षेमलाभपुनरागमनाना
निश्चय यमधिगम्य विशङ्कः ।
येन याति पथिक’ परदेश
त शिवारुतमथ प्रब्रवाम ॥
य य देश गन्तुमभ्युद्यताना
पुसा शब्दानुच्चरन्ती शृगाली ।
शान्ताया सा सिद्धये वाञ्छिताना
दीप्तायान्तु स्यादभीष्टक्षयाय ॥
प्राचो दिश सन्मुखभानुबिम्ब
प्रतिष्ठमानस्य नरस्य यस्य ।
शब्द शृगाली पुरत करोति
बन्ध वध वा प्रकरोति तस्य ॥
प्राचीदिगीशाभिमुखस्य पुसः
प्रस्थानकामस्य शिवा सशब्दा ।
भियेऽर्थनाशाय च दक्षिणा स्या-
द्वामा पुनर्वाञ्छितकार्य्यसिद्धै ॥
प्रत्यर्कमाशा चलितस्य पूर्व्वा
शिवा विराव पुरुषस्य यस्य ।
करोति पृष्ठे प्रकरोति तस्य
सर्व्व प्रकाराभिलाषसिद्धिम् ॥
प्रस्थायिनो यस्य च दक्षिणाशा
शिवा रव मुञ्चति दक्षिणेन ।
आदित्यमुक्ता यदि नो तदानीं
ध्रुवं भवेत्तस्य महीपतित्वम् ॥
वैवस्वताशा चलितस्य यस्य
दिवाकरस्तिष्ठति दक्षिणेन ।
शिवा च वामा कुरुते विराव
सम्पद्यते तस्य समस्तमिष्टम् ॥
पुमान् यदा याम्यककुप्प्रवासी
करोति शब्द पुरत शृगाली ।
आस्ते विवस्वानपि सम्मुखश्चेत्
भवेत् तदानीमचिरेण मृत्यु’ ॥
नरस्य याम्या ककुभ यियासो
शृगालभार्य्या यदि पृष्ठभागे ।
फेत्कारमामुञ्चति मानवस्य
मृत्युश्च पुत्त्रेण भवत्यवश्यम् ॥
दिश प्रतीचीं व्रजत शृगाली
नरस्य यस्याभिमुखी विरौति ।
शान्ता स्थिता शान्तफलप्रदात्री
दीप्ता तु दीप्त फलमातनोति ॥
प्राचेतसीं सञ्चलितस्य काष्ठा
शृगालिका जल्पति दक्षिणेन ।

शिवा
शिवा

यदा तदानी सुबङ्गननर्थान्
करोति चार्थानपि हन्ति पुस ॥
दिश प्रचेत परियाल्यमाना
नरस्य यस्य व्रजत श्टगालो।
वामा विराव प्रकरोति शान्ता
भवन्त्यभिप्रेतफलानि तस्य ॥
यो वारुणो याति दिश मनुष्य
शृण्वन् शिवाया रटितानि पृष्ठे।
गतस्य तस्याशु हुताशभीति-
रसभय स्यात् द्रविणचयस्य ॥
यस्योत्तराशा चलितस्य पुस
प्राच्या शिवा मुञ्चति फेत्कृतानि।
भानु प्रतीच्या विहितस्थितिश्चे-
दपेक्षित सिध्यति तत्क्षणेन ॥
मुञ्चत्युदीची चलितस्य पृष्ठे
शिवा विराव पुरुषस्य यस्य।
आस्ते च मध्ये नभसो विवस्वा-
स्तस्यार्थहानिर्मरण प्रदिष्टम् ॥
कुबेरकाष्ठा प्रति य प्रयाति
ज्वालामुखी चाभिमुखी विरौति।
तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धि-
र्भवेच्च सम्पत् पुनरागमश्च ॥
तिष्ठति तीव्रकरो दिशि यस्या
फेत् कुरुते यदि तत्र श्टगालो।
तद्व्रजत पथिकस्य भवेता
निश्चयतो धनजीवितनाशौ ॥
दक्षिणत प्रथम यदि पश्चात्
वामगता पथिकस्य श्टगालो।
फेत् कुरुते कुरुते तदवश्य
क्षेमधनाप्तिगृहागमनानि ॥
अव्याख्य शान्ता ककुभ नरस्य
वामा श्टगालो यदि वा रटन्ती ॥
तदार्थलाभ वितरत्यवश्य-
मर्थक्षय दक्षिणतो रटन्ती ॥
वामा प्रदीप्ते ककुभ प्रदेशे-
ऽलाभ तथानर्थमुपादिशन्ति।
शिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु
क्षिपत्यनर्थानथ सङ्कटेषु ॥
शान्ते दिगन्ते यदि वा प्रदीप्ते
पृष्ठे प्रयाणे प्रतिषेधयित्री।
शब्दायमाना तु शिवा पुरस्तात्
निमज्जयत्यापदगाधसिन्धौ ॥
वामेऽपसव्ये पुरतोऽथ पृष्ठे
पुस शिवा जल्पति यत्र तत्र।
आयान्ति चौरा प्रथमे विरावे
द्वयोर्भवेत्तस्करदर्शनञ्च ॥
नृपादरोऽर्थागमन तृतीये
तुर्य्ये क्षति पञ्चमकेऽर्थलाभ।
वाणिज्यसेवादिफलाय षष्ठे
भो सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
हाहाग्व मुञ्चति हृष्टभावा
हास्य तु तस्यास्तदुदाहरन्ति।

अग्रेसरा वा पथि या यियासो
सा द्विप्रकारापि मनोरथाप्ति ॥
नृपस्य यात्रासमये पुरस्तात्
प्रयाति चेद्दत्म निवेदयन्ती।
कुर्य्याच्छिवा वैरिपराभव त-
ज्जयश्रियस्वाभिमत विदध्यात् ॥
कार्य्यान्तरेष्वप्यनुगम्यमाना
श्रेय प्रदा शान्तदिशि प्रदिष्टा।
शिवा प्रदीप्ते तु दिशि प्रदेशे
समारटन्ती महते भयाय ॥
भयोद्गमे दीप्तदिशि प्रदीप्ते-
र्नादैर्नृणा हन्ति भयानि देवी।
महान्ति सर्व्वाण्यपि शान्तनादा
शान्तस्थिता सर्व्वभयप्रदात्री ॥
यदा च नद्युत्तरगा नराणा
शब्दे श्टगालो कुरुते कदाचित्।
तटद्वये तत् परिरक्षणीय
महद्भय भावि जलेचरेभ्य ॥"
इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते यात्राप्रकरण चतुर्थम् ॥ * ॥
"स्थानस्थितानामपि योगभाजा
नैमित्तिकानामुपदिश्यते तु।
शि ॥विरावैरशिव शिवञ्च
सुनिश्चितार्थ मुनिसम्मतेन ॥
करोति फे फे इति सर्व्वदिक्षु
यदा तदा स्थानविघातयुद्धे।
शिवा विधत्ते क्षुधिता त्वसख्यान्
रौद्रान् स्वरान् मुञ्चति चेदुपेक्षाम् ॥
निरन्तर रौति विदिक्षु दिक्षु
समन्दकारुण्यरवातुरा चेत्।
अपत्यमोहेन यदा श्टगालो
त्यक्तस्पृहा सा कथितेह तज्ज्ञै ॥
स्थित्वा प्रदीप्ते ककुभो विभागे
ज्वालामुखी फेत् कुरुतेऽतिरौद्रम्।
ग्रामस्य तस्य प्रकरोति नाश
तस्याथवा तिष्ठति यस्य मध्ये ॥
ग्रामस्य मध्य समवाप्य यस्य
ज्वालामुखी मुञ्चति फेत्कृतानि।
स शून्यता गच्छति निश्चयेन
लोकस्य वा स्यादसुख प्रभूतम् ॥
ग्रामान्तिके सप्त दिनानि यावत्
महाभयोत्पादितफेत्कृतानि।
विरौति चेत्तत् कुरुते श्टगालो
तद्वासिलोकस्य भय प्रभूतम् ॥
मध्य दिने यावदहानि पञ्च
शिवा समीपे नगरस्य तस्य
विरौति घात विदधाति यस्य
भयञ्च वह्निप्रभव प्रभूतम् ॥
पश्चार्द्धरात्राणि कथञ्चिदेषा
क्रूरारवा व्याहरते श्टगालो।
यस्यान्तिके त बहवो हठेन
मुष्णन्ति चौरा जनसन्निवेशे ॥

स्थानस्य यस्योपगता समीपं
दिनानि पञ्चोऽस्वरति प्रभावे।
स्वरेण रौद्रेण श्टगालभार्य्या
स्यात्तत्र हानिर्महती नराणाम् ॥
सुरक्षितस्यापि मनुष्यलक्षै-
र्ग्रामस्य शीघ्र ग्रहण विधत्ते।
त्रय दिनाना दिवसावसाने
शिवा रटन्ति परुषस्वरेण ॥
दिक्षारटन्ति सकलासु रौद्र
भ्रमत्यखिन्ना परित पुरश्चेत्।
श्टगालभार्य्या खलु तद्ब्रवीति
युद्ध महत्तत्र महाभिघातम् ॥
ज्वाला विमुञ्चत्यतिरौद्रनादा
समाकुला धावति या समन्तात्।
कौमारक या जनयत्यकस्मात्
कुर्य्याच्छिवा सा युवराजपातम् ॥
रोमोद्गम या जनयत्यकस्मात्
फे इत्यतिक्रूररवा नराणाम्।
मूत्र पुरीषन्तु तुरङ्गमाणा
सा सर्व्वदा स्यादशिवा शिवेह ॥
तरङ्गिणीरोधसि सौम्यरूपा-
स्त्रीन् पञ्च वा मुञ्चति या निनादान्।
शिवा शिवा ता नृपतिस्तदार्व्वी
वन्देत देवीमभिवन्दनीयाम् ॥
श्मशानभूमौ दिनमध्यभागे
मध्ये रजन्या स्वगृहप्रदेशे।
या रौति तस्यै बलिमर्घ्ययुक्तं
भक्त्या प्रदद्याद्यदि भद्रमिच्छेत् ॥
सर्व्वेषु कार्य्येषु समुद्यतेषु
बलि शिवाया विनिवेदनीय।
गृह्णाति यस्मिन् विषयेऽभ्युपेत्य
देवी बलि जल्पति तत्र सिद्धिम् ॥"
इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते स्थानस्थितप्रकरण पञ्चमम् ॥ * ॥
"कथ्यते बलिविधानमिदानीं
शाकुनागममतेन शिवाया।
दिव्यमन्त्रबलिबाधितदोष
साधिताखिलसमुद्यतकार्य्यम् ॥
शून्यालय रुद्रगृह श्मशान
चतुष्पथ मातृगृह जलान्तम्।
वन्ध्यावनिश्चत्वरसेवमाद्या
बलिप्रदानाय मता प्रदेशा ॥
तेषाञ्च मध्यादुचितप्रदेशे
विशोधित मण्डलिक विदध्यात्।
पौराणिकश्लोकपरीक्षिताया
सगृह्य गोर्गोमयमन्तरीक्षात् ॥
अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषत।
रोगार्त्तनवसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥
तस्मिन् विचित्र वितत विदध्यात्
पिष्टातकेनाष्टदल सरोजम्।
सपूजयेत्तत्र सुराधिपादीन्
क्रमेण सर्व्वानपि लोकपालान् ॥

मध्ये सुते. पञ्चभिरभ्युपेता
शिवान्विता पिष्टमयी प्रसन्ना ।
पूज्या शिवा तुष्यति भक्तियोगात्
प्रभूतपुष्पाक्षतधूपदीपैः ॥
साज्यैगुडौदनमाषकुलत्थै-
र्यावकपूपलिकामिषमद्यैः ।
प्रभृतिरत्र नरासनमात्र
बुद्धिमता बलिकर्म्मणि कार्य्या ॥
प्राप्याष्टमीं वाथ चतुर्द्दशीं वा
समन्त्रा मन्त्रेण च सप्तकृत्वः ।
बलिं शिवाया निशि निश्चयेन
दद्यान्मनुष्यो यदि भद्रमिच्छेत् ॥

अत्र मन्त्रः । ॐ शिवे ज्वालामुखि बलि गृहाण गृहाण हुँ फट् स्वाहा । ॐ शिवे शिवदूति भगवति चण्डे इदमर्घ्यं बलिलीला-समुचित गृहाण गृहाण आगच्छ आगच्छ वायुवेगेन शुभ कुरु कुरु स्वाहा । इत्यर्घ्यं-मन्त्र । बलिदानाय मन्त्रान्तरम् । ॐ नमो भगवति एन एन बलिं गृह्ण गृह्ण गन्धपुष्प-धूपदीपादिकं दह दह पच पच घोररूपिणि भो भगवति पिवत पिवत स्वाहा ।

एतस्य मन्त्रद्वितयस्य मध्या-
देकेन केनाप्यभिमन्त्रणीयः ।
बलिः शिवायाः सुमहाप्रभाव
पृथक् पृथक् मन्त्रयुग यदेतत् ॥
ताम्बूलवस्त्रासनदक्षिणाभि-
र्नैमित्तिक शाकुनशास्त्रदक्षम् ।
प्रपूजयेत्तत्र भवत्यभीष्ट-
माचार्य्यवर्य्ये परितोषिते हि ॥
अभ्रेषिकावञ्चितताम्रचूड
धिष्ण्यानि पूर्व्वांत्रितयेन सार्द्धम् ।
ज्यष्ठाश्च सन्त्यज्य विरौति येह
श्रेयस्करी जम्बुकरोहिनी सा ॥
हितैषिणी सर्व्वसमीहितेषु
देवी भवानी भुवि फेरवा च ।
कृताधिवासा कृपया सदैव
शिवारुते तेन यतेत विद्वान् ॥"

इति श्रीवसन्तराजशाकुने सदागमार्थशोभने समस्तसत्यकौतुके विरचित शिवारुतप्रकरणम् ॥*

अथ तान्त्रिकशिवाबलिः । तदुक्त कुलचूडामणौ

"विल्वमूले प्रान्तरे वा श्मशाने वाथ साधक ।
मासप्रधान नैवेद्य सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
कालि कालीति वक्तव्य तत सा शिवरूपिणी
पशुरूपा समायाति परिवारगणै सह ॥
भुक्ता रौति यदेशान्या मुखमुत्तोल्य सुस्वरम् ।
तदैव मङ्गल तस्य नान्यथा कुलभूषण ॥
अवश्यमन्नदानेन नियत तोषयेच्छिवाम् ।
नित्यश्राद्ध तथा सन्ध्यावन्दन पितृतर्पणम् ॥
तथैव कुलसेव्याना नित्यता कुलपूजने ।
पशुरूपा शिवा देवी यो नार्च्चयति निर्जने ॥
शिवारावेण तस्याशु सर्व्व नश्यति निश्चितम् ।
जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ।
गृहीत्वा शाप दत्त्वा च शिवा रोदिति निर्जने ॥
एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ।
तत्रैव सर्व्वशक्तीनां प्रीतिः परमदुर्लभा ॥
पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ।
पूजनात् द्विगुण कर्म्म मङ्गल साधयेत्ततः ॥
तेन सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्य पूजनं महत् ।
राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ॥
शुभाशुभानि कर्म्माणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ।
गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाग्निरूपिणि ॥
शुभाशुभफल व्यक्तं ब्रूहि गृह्ण बलिं तव ।
एवमुच्चार्य्य दातव्यो बलिः कुलजनप्रिय ॥
यदि नो भुज्यते वत्स तदा नैव शुभ भवेत् ।
शुभ यदि भवेत्तत्र भुज्यते तदशेषतः ।
एव ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्त्ययन चरेत् ॥"

इति तन्त्रसार ॥

शिवाक्ष, क्ली, (शिवस्याक्षि कारणत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य विवरण रुद्राक्षशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

शिवाटिका, स्त्री, वंशपत्री । इति भावप्रकाश ॥

शिवात्मक, क्ली, (शिव सुखकरः आत्मा स्वरूपो यस्य ।) सैन्धवम । इति राजनिर्घण्ट ॥ शिव-मये, त्रि ॥

शिवानी, स्त्री, (शिवस्य भार्य्या । यद्वा, शिव मङ्गलमानयतीति । आ+नी+ड । गौरा-दित्वात् ङीप् ।) दुर्गा । इति लोकप्रसिद्धि ॥ जयन्तीवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिवाप्रिय, पु, (शिवाया प्रिय ।) छाग । इति त्रिकाण्डशेष ॥ शिवस्य शिवाया प्रियवस्तुनि शिवाया वल्लभे च त्रि ॥

शिवापीड, पु (शिवस्यापीड इव ।) वकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ शिवाशिवयो शेखरश्च ॥

शिवाफला, स्त्री, (शिवाया इव फलमस्या ।) शमीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

शिवाराति, पु, (शिवाया शृगालस्याराति ।) कुक्कुर । इति शब्दमाला ॥ शिवाशिवयो शत्रुश्च

शिवालय, क्ली, (शिवा आलीयन्तेऽत्रेति । आ+ली+अच् ।) श्मशानम् । इति हारावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ३३ ।
"बल्यर्थं युद्ध्यमानौ च पुण्ये शून्ये शिवालये ॥")

शिवालय पु, (शिवाया शिवस्य वा आलय ।) रक्ततुलसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिवस्य गृहम । यथा, रामार्च्चनचन्द्रिकायाम ।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेश स उच्यते ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शिवालु, पु, शृगाल । इति राजनिर्घण्ट ॥

शिवा(ब)वलि, पु (शिवाभ्यो दीयमानो बलि ।) रात्रौ शिवादेयमासप्रधाननैवेद्यम् । यथा । अथ शिवाबलि । कुलचूडामणौ ।

"विल्वमूले प्रान्तरे वा श्मशाने वापि साधक
मासप्रधाननैवेद्य सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
कालि कालीति वक्तव्य तत्रोमा शिवरूपिणी ।
पशुरूपधरायाति परिवारगणैः सह ॥
भुक्त्वा रौति यदैशान्या मुखमुत्तोल्य सुस्वरम् ।
तदैव मङ्गल तस्य नान्यथा कुल भूषण ॥
अवश्यमन्नदानेन नियत तोषयेच्छिवाम् ।
नित्यश्राद्ध तथा सन्ध्यावन्दन पितृतर्पणम् ॥
तथैव कुलसेव्याना नित्यता कुलपूजने ।
पशुरूपा शिवां देवी यो नार्च्चयति निर्ज्जने ॥
शिवारावेण तस्याशु सर्व्व नश्यति निश्चितम् ।
जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ॥
गृहीत्वा शाप दत्त्वा च शिवा रोदिति निर्ज्जने ।
एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ॥
तत्रैव सर्व्वशक्तीनां प्रीति परमदुर्लभा ।
पशुशक्ति पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ॥
पूजनात् द्विगुणं कर्म्म मङ्गल साधयेत्तत ।
तेन सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्य पूजन महत् ॥*॥
राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ।
शुभाशुभानि कर्म्माणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ॥
गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाग्निरूपिणि ।
शुभाशुभफल व्यक्त ब्रूहि गृह्ण बलि तव ॥
एवमुच्चार्य्य दातव्यो बलि कुलजनप्रिय ।
यदि न भुज्यते वत्स तदा नैव शुभं भवेत् ॥
शुभ यदि भवेत्तत्र भुज्यते तदशेषत ।
एव ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्त्ययन चरेत् ॥
नैवेद्योपरि मूलमन्त्रमष्टोत्तरशत जप्त्वा बलि दद्यादिति शेष. । ।" इति तन्त्रसार ॥

शिवाकृति., स्त्री, जयन्तीवृक्ष । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

शिवाह्लाद, पु, (शिवस्याह्लादो यस्मात् ।) वक वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ शिवस्यानन्दश्च ॥

शिवाह्वा, स्त्री, (शिवेन आह्वा यस्या ।) रुद्र-जटा इति राजनिर्घण्ट ॥ शिवनामके त्रि, ॥

शिवि, पु, हिंस्रपशु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ भूर्ज्जवृक्ष । राजविशेष । स च उशीनरराज-पुत्त्र । इति मेदिनी ॥ तस्य चरित्र यथा,—

मैत्रेय उवाच ।

"शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि समास शिविना यथा
समांश दत्तवान् सत्य पुरा ह्यौशीनरो युवा ॥
सत्यदानरत ज्ञात्वा शिविमिन्द्राशुशुक्षणी ।
जिज्ञासार्थं समियाता वर्त्तमाने महाध्वरे ॥
वह्निर्भूत्वा कपोतस्तु इन्द्रश्श्येनपुर सर ।
शरणार्थो महीपाल निनिन्ये भयविह्वल ॥
त्राहि मा पृथिवीपालेत्यवदत् श्येनजाद्भयात् ।
स तमाश्वासयामास कपोत शरणागतम् ॥
राजानमुपगम्याथ श्येन प्रोवाच संसदि ।
वचन शृणु मे राजन् ! क्षुधार्त्तस्य कुटुम्बिन ॥
धर्म्मात्मान त्वामाहुर्वै पृथिव्या सर्व्वपार्थिवा ।
तद्विरुद्ध कथ कर्म्म कर्त्तुमिच्छसि पार्थिव ॥
सर्व्वस्य सम्पद स्वार्था स्वपरार्थास्तु कस्यचित् ।
परार्था भवतो नित्य सफलस्य तरोरिव ॥
नोपकारपरेऽप्येवमुपकारपरो जन. ।
अपकारपरेऽपि त्वमुपकारपर सदा ॥
ममैव विहितो धात्रा भक्ष्योऽय त्व ससुत्सृजन ।

स श्येनमाह संप्राप्तस्त्राणार्थी सन्निधौ मम ॥
तस्मात्तवाहं न समर्पयिष्ये
कपोतकं श्येन यदत्र युक्तम् ।
त्वं मन्यसे तत् करवाणि सर्व्वं-
मृते कपोतात् खलु सत्यमेतत् ॥
तुभ्यं हि सुमहद्राज्यं प्रयच्छामि विहङ्गम ।
यथा कामयसे चान्यद्वर्ज्जयित्वा कपोतकम् ॥
श्येनः प्राह किमेतत्ते प्रीतिरासीत् खगे दृढा ।
कथञ्चिदस्य तुल्यानि स्वमांसानि प्रयच्छ मे ॥
राजा तमब्रवीद्धृष्टो यस्मै मांसानि याचसे ।
एतद्दयच्छामि ते सद्यः स्वमांसं तुलया धृतम् ॥
एवमुक्त्वा स्वमांसानि कपोतेन समं नृपः ।
उत्कृत्य तोलयामास प्रहृष्टो मनसा ततः ॥
तुलया ध्रियमाणस्तु कपोतो व्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि ततः प्रादात् स पार्थिवः ॥
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं क्वचित् ।
ततः प्रक्षीणमांसोऽपि साधुः सुखयते परम् ॥
यदा तेन न तुल्यं तत् स तुलामारुहत् स्वयम् ।
अन्तःपुरस्त्रीषु न राज्ये न च जीविते ॥
करुणासक्तचित्तेन तेनापेक्षा कृता क्वचित् ।
परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि ॥
नापेक्षन्ते महात्मानः सर्व्वभूतहिते रताः ।
परार्थमुद्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्व्वते ॥
तादृगप्यम्बुधेर्व्वारि जलदैस्तत् प्रपीयते ।
एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् ॥
दहन्तमकरोत् क्रोडे पावकं यदपां पतिः ।
आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम् ॥
ह्लादयन् तापितान् वृक्षो दुःखञ्च सहते स्वयम् ।
अथ तस्मिन् समारूढे पुष्पवर्षं पपात च ॥
देवदुन्दुभयो नेदुस्तुलामौशीनरे नृपे ।
ततस्तस्य तदा ज्ञात्वा वाक्यं चैतदभाषत ॥
शक्रः स्वरूपमास्थाय धर्म्मे राज्ञः परिस्थितिम् ।
इन्द्रोऽहमस्मि भद्रं ते कपोतो हव्यवाहनः ॥
जिज्ञासमानौ त्वां राजन्निमं यज्ञमुपागतौ ।
महाकारुणिकेनेह यत् कृतं तत् सुदुष्करम् ॥
नैव पूर्व्वं नृपाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
यत्ते मांसानि गात्रेभ्यः समुत्कृत्तानि पार्थिव ॥
एषा ते शाश्वती कीर्त्तिर्ल्लोकाननुभविष्यति ।
दिव्यरूपधरश्चैव पालयित्वा महीं चिरम् ॥
सर्व्वान् लोकानतिक्रम्य ब्रह्मलोकं गमिष्यति ।
एवमुक्त्वा तमिन्द्राग्नी जग्मतुस्त्रिदशालयम् ।
राजा तु क्रतुमिष्ट्वा तं मुमुदे देवता तदा ॥"
इति वह्निपुराणे शिविरुपाख्याननामाध्यायः ॥
शिविका, स्त्री, (शिवं करोतीति । शिव + णिच् ततो ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) यानविशेषः । झाँपान् इति ख्यातः । इति भरतः ॥ डुली इति पाल्की इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । याप्य-यानम् २ । इत्यमरः ॥ शिवीरथः ३ । इति हारावली ॥ तद्दानविधिर्यथा—

वह्निरुवाच ।

"शृणु तावन्महीपाल महादानमनुत्तमम् ।
येन वै दत्तमात्रेण मुच्यते नरकार्णवात् ॥
मार्गशीर्षे शुभे पक्षे समुपोष्य हरेर्द्दिने ।
माघफाल्गुनयोर्व्वापि वैशाखस्य शरत्सु च ॥
द्वादश्यां हरिमभ्यर्च्च्य कलसोपरिसंस्थितम् ।
शिविकां चक्रवंशोत्थां ऋजुदारुमयीं तथा ॥
आनीय सन्निधिं विष्णोः शुभ्रच्छत्रसमन्विताम् ।
सम्भूष्य च सगेण्डुकां जागरं तत्र कारयेत् ॥
विद्याभिजनसम्पन्नं विदग्धं शास्त्रवित्तमम् ।
आम्नासारं शुचिं दक्षं कलत्रापत्यभूषितम् ॥
प्रातः सभार्य्यमभ्यर्च्च्य वासोभिः स्वर्णभूषणैः ।
उपानच्छुरिका खड्गा पट्टकास्तु कवेणुकाम् ॥
आदर्शस्थगिका पानीयपात्रं कांस्यभाजनम् ।
चत्वारो वृषभा देया धेनवः शुभलक्षणाः ॥
शिविकावाहकानान्तु तथा छत्रस्य धारके ।
वृत्तिर्देया तथान्नञ्च वर्षान्नं ब्राह्मणस्य तु ॥
वर्षे वर्षे पुनर्देयं ब्राह्मणस्य तदैव तु ।
वृत्तिरेव त्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षेऽपि वार्षिकी ॥
इहामुत्रातपत्राणं कुरु केशव मे प्रभो ।
त्वत्प्रीणनाय मे दत्तं शास्त्रविद्ब्राह्मणाय वै ॥
यत् प्रभो शिविका देव प्रीतो भव जनार्द्दन ।
दत्तवान् ज्ञानविदुषे सपत्नीकाय पुत्त्रिणे ॥
सुरापस्तेयकृत्सङ्गी ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
शिविकादानमाहात्म्यात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
पितृपक्षान्मातृपक्षान् पत्नीपक्षांस्तथैव च ।
आत्मानं बन्धुपक्षाश्च तारयेन्नरकार्णवात् ॥
भुक्त्वा स विपुलान् भोगान् इहामुत्र सुखप्रदान् ।
सपत्नीकः सपितृको विष्णुसायुज्यमश्नुते ॥"
इति वह्निपुराणे शिविकादानाध्यायः ॥
शिविविष्ट, पुं, महादेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ शिपिविष्टशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
शिविरं, क्ली, (शेरते राजबलान्यत्र । शीङ् स्वप्ने + बाहुलकात् किरच्प्रत्ययेन साधु । इत्युणादि-वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।१ ।५४ ।) निवेशः । इत्य-मरः ॥ द्वे आगन्तुकसैन्यवासे । कटके इत्यन्ये । नृपस्य मूलस्थाने इत्येके । इति भरतः ॥ "शिविरन्तु निवेशे च क्लीवन्तु युद्धवेश्मनि ॥" इत्युणादिकोषः ॥ * ॥

अथ शिविरलक्षणम् ।

श्रीभगवानुवाच ।

"शिविरं परिखायुक्तमुच्चैः प्राकारवेष्टितम् ।
युक्ताष्टादशद्वारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ॥
युक्तं चित्रैर्व्विचित्रैश्च कृत्रिमैश्च कपाटकैः ।
निषिद्धवृक्षरहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ।
सुलक्षणं चन्द्रवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च ॥"
तत्र विहितनिषिद्धकाष्ठे यथा,—

विश्वकारुरुवाच ।

"कस्य कस्य तरोः काष्ठं प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।
अमङ्गलञ्च केषां वा सर्व्वं मां वक्तुमर्हसि ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आश्रमे नारिकेलश्च गृहिणाञ्च धनप्रदः ।
शिविरस्य यदीशाने पूर्व्वे पुत्त्रप्रदस्तरुः ॥
सर्व्वत्र मङ्गलार्हश्च तरुराजो मनोहरः ।
रसालवृक्षः पूर्व्वस्मिन् नृणां सम्पत्प्रदस्तथा ॥
शुभप्रदश्च सर्व्वत्र सुरकारी निशामय ।
विल्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा ॥
प्रजाप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा ।
सम्पत्प्रदश्च सर्व्वत्र यतो हि वर्त्तते गृही ॥
जम्बुवृक्षश्च दाडिम्बः कदल्याम्रातकस्तथा ।
बन्धुप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ॥
सर्व्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्त्रशुभप्रदः ।
हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
ईशाने सुखदश्चैव सर्व्वत्रैव निशामय ।
सर्व्वत्र चम्पकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा ॥
अलावुश्चापि कुष्माण्डं मायाम्बुश्च सुकामुकः ।
खर्ज्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ॥
वास्तूकः कारवेल्लश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलञ्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥ * ॥
प्रशस्तं कथितं कारो निषिद्धञ्च निशामय ।
वन्यवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
वटो निसिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
हे कारो तिन्तिडीवृक्षो यत्नात्तं परिवर्ज्जय ।
शरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेत् ध्रुवम् ॥
शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
वाव्यामतिनिषिद्धश्च प्राज्ञस्तं परिवर्ज्जयेत् ।
खर्ज्जूरश्च उडुश्चैव निषिद्धः शिविरे तथा ॥
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
वृक्षश्च चनकादीनां धान्यञ्च मङ्गलप्रदम् ॥
ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
इक्षुवृक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ॥
अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
कच्वी हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा ॥
हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ॥
न वाव्यां भद्रदा नित्यं तथा चामलकी ध्रुवम् ॥
गजानामस्थि शुभदमश्वानाञ्च तथैव च ।
कल्याणसुखैःश्वशसा वास्तौ स्थापनकारिणाम् ॥
न शुभप्रदमन्येषामुच्छेदकारणं परम् ।
वानराणां नराणाञ्च गर्द्दभानां गवामपि ॥
कुक्कुराणां शृगालानां मार्ज्जाराणामभद्रकम् ।
भेटकानां शूकराणां सर्व्वेषाञ्चाशुभप्रदम् ॥
ईशाने चापि पूर्व्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे ।
शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च ॥ * ॥
दीर्घे प्रस्थे समानञ्च न कुर्य्यान्मन्दिरं बुधः ।
चतुरस्रे गृहे कारो गृहिणां धननाशनम् ॥
दीर्घप्रस्थं परिमितौ नेत्राङ्कं नापि संहृतम् ।
शून्येन रहितं भद्रं शून्यं शून्यप्रदं नृणाम् ॥
प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्व्वं दीर्घे हस्तत्रयं तथा ।
गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ।
न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम् ॥
चतुरस्रं चन्द्रवेधं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
अभद्रं सूर्य्यवेधञ्च शिविरं मङ्गलाप्रदम् ।
अभद्रदं सूर्य्यवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च ॥
शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी नृणाम् ।
धनपुत्त्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा ॥

प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत्।
मालती यूथिका कुन्दमाधवी केतकी तथा॥
नागेश्वर मल्लिका च काञ्चन वकुलं शुभम्।
अपराजिता च सुभद्रा तेषामुद्यानमीप्सितम्॥
पूर्व्वे च दक्षिणे चैव शुभद नात्र संशयः।
ऊर्द्ध्वं षोड़शहस्तेभ्यो नैव कुर्य्यादृगृहे गृही॥
ऊर्द्ध्वं विंशति हस्तेभ्यः प्राकार न शुभप्रदम्।
सूत्रधार तैलकार स्वर्णकारञ्च हीरकम्॥
वाटीमूले ग्राममध्ये न कुर्य्यात् स्थापन बुध.।
ब्राह्मण क्षत्त्रिय वैश्य सच्छूद्र गणक शुभम्॥
भट्ट वैद्यं पुष्पकार स्थापयेत् शिविरान्तिके॥*
प्रस्थे च परिखामान शतहस्त प्रशस्तकम्।
परित शिविराणाञ्च गभीर दशहस्तकम्॥
सङ्केतपूर्वकञ्चैव परिखाद्वारमीप्सितम्।
शत्रोरगम्य मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च॥
शाल्मलीना तिन्तिड़ीना हिन्तालाना तथैव च।
निम्बाना सिन्धूवाराणां उडम्बराणामभद्रकम्॥
धुस्तूराणा वटानाञ्चाप्यैरण्डानामवाञ्छितम्।
एतेषामतिरिक्ताना शिविरे काष्ठमीप्सितम्॥
वृक्षञ्च वज्रहतक दूरतो वर्जयेद्बुधः।
पुत्रदारधन हन्यादित्याह कमलोद्भव॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे१०२अध्यायः

शिवीरथ', पु, याप्ययानम्। इति हारावली॥

शिवेष्ट', पु, (शिवस्य इष्टः।) वकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ शिवप्रिये, त्रि॥

शिवेष्टा, स्त्री, (शिवस्य इष्टा प्रिया।) दूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

शिशिरः, पु, (शशति इतस्ततो गच्छतीति। शश+किरच् प्रत्ययेन साधुः।) हिमः। इति मेदिनी॥ (विष्णु । यथा, महाभारते। १३। १४९। ११०।
"शब्दातिग' शब्दसहः शिशिरः शर्व्वरीकरः॥")

शिशिरः, पु, क्ली, (शशति गच्छति वृक्षादिशोभा यस्मात्। शश+"अजिरशिशिरशिथिलेति।" उणा० १। ५४। इति किरचप्रत्ययेन साधुः।) ऋतुविशेष.। इत्यमर॥ स तु माघफाल्गुन-मासद्वयात्मक'। तत्पर्य्यायः। कम्पनः २ शीत. ३ हिमकूट ४ कोटन ५। क्वचित् पुस्तके कोटनस्थाने कोडव इति पाठ'। इति राजनिर्घण्ट'॥ तत्कालीनजलगुणा जलशब्दे द्रष्टव्या.॥*॥ तत्र जातफलम्॥

"मिष्टान्नभोगी मधुरप्रणादी
कलत्रपुत्त्रादियुत क्षुधार्त्तः।
क्रोधी सुधीश्चारुकलेवरश्च
यस्य प्रसूतिः शिशिराभिधाने॥"
इति कोष्ठीप्रदीप'॥*॥

तत्र वर्णनीयानि। करीषधूप कुन्दः पद्मनाह. शिशिरोत्कर्षश्च। इति कविकल्पलता॥*॥ अस्य गुणाः।
"शिशिरं शीतल वृक्ष शीतं वातप्रकोपणम्।"
इति राजवल्लभः॥

अपि च।
"शिशिर शीतलोऽतीवरूक्षो वाताग्नि-वर्द्धन'।"
इति भावप्रकाशः॥

शिशिर., त्रि, (शश प्लुतगतौ+किरच्प्रत्ययेन साधु'।) शीतगुणयुक्त। यथाह अमर.।
"शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषोम. शिशिरो जड.।
तुषारः शीतल शीतो हिमः सप्तान्य-लिङ्गकाः॥"
(यथा, रघु'। १४। ३।
"आनन्दजः शोकजमश्रु वाष्प-
स्तयोरशीत शिशिरो बिभेद॥)

शिशु', पु, (श्यतीति। शो+"श कित् सन्वच्च।" उणा० १। २१। इति उः।) बालकः। तत्पर्य्याय'। पोतः २ पाक' ३ अर्भकः ४ डिम्भ ५ पृथुकः ६ शावकः ७। इत्यमरः॥ शाव ८। अर्भ. ९ शिशुकः १० पोतकः ११ भिष्टक. १२ इति शब्दरत्नावली॥ गर्भ' १३। इति जटाधरः॥ तस्य लक्षणादि यथा। वृद्धशातातप।
"शिशोरभ्युक्षण प्रोक्त बालस्याचमन स्मृतम्।
रजस्वलादि संस्पृश्य स्नातव्यन्तु कुमारकै॥
प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशु'।
कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जी न बन्धनम्॥"
इति गोपालन्यायपञ्चाननकृतस्मृतिनिर्णय.॥

अपि च।
"चतुर्थाद्वत्सरादूर्द्ध्वं यावदष्टौ समा वय।
शिशोर्व्रत प्रकुर्व्वन्ति गुरुसम्बन्धिबान्धवा'॥"
इति ब्रह्मपुराणवचनम्॥
"जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः।
स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शक॥
भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथानृते।
तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते॥"
इति मनुवचनम्॥*॥

तस्याध्यापनक्रमो यथा,—
"प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम्
अध्यापयेच्च प्रथम द्विजाशीर्भि. प्रपूजितम्॥"
इति मलमासतत्त्वे वृहस्पतिवचनम्॥*॥

शिशुपुत्त्र त्यक्त्वा प्रव्रज्याश्रमनिषेधो यथा,—
"मातर पितर वृद्ध भार्य्याञ्चैव पतिव्रताम्।
शिशुञ्च तनय हित्वा नावधूताश्रम व्रजेत्॥"
इति महानिर्व्वाणतन्त्रम्॥

अन्यद्बालशब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥ (कुमार। कार्त्तिकेय यथा, महाभारते। ३। २३१। ४।
"शिशु शीघ्र. शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभानन'॥")

शिशुक, पु, (शिशोरिव प्रतिकृति'। शिशु+इवार्थे कन्।) जलजन्तुविशेष। शुशुक् इति भाषा। तत्पर्य्याय। उलूपी २। इत्यमर'॥ हे उपल इति ख्याते अति चञ्चले मत्स्ये। शिशुमाराकृतिर्मत्स्यभेद. उलूपी। इति कलिङ्गादयः। शोशु इति ख्याता मत्स्यविशेषः उलूपीत्यन्ये। भाँगाल इति ख्याते इत्येके। शिशुमार एव उच्यते इति सर्व्वस्वम्। तथा च रत्नकोषादौ 'चुलुपो शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुकस्तथा।' ऊर्द्ध्वं लुम्पति भ्राम्यति उलूपी लुप लृ श प ञौ छेदे उत्पूर्व्वः शङ्कादित्वाच्चिन् मनीषादित्वात् तलोप. लोर्दीर्घश्च हिक्रस्लोकारोऽपि। 'शिशुकस्तूलुपी बाल' प्रोष्ठी तु सफरी द्वयो'।' इति वाचस्पति'। चुलुपीति चवर्गादिपाठ इति केचित्। शिशुरिव शिशुक'।
'शिशुकः शिशुमारेऽपि बालकोलुपिनोरपि॥'
इति रुद्र.॥"
इति भरत'॥ अपि च।
"उलुपी स्यादुलुपीव चुलुम्पी चुलुकी तथा।
शिशुकश्चेति पर्य्याय शिशुमाराकृतौ झसे।
केचिदुत्पलमत्स्य तु पर्य्यायोऽय निगद्यते॥"
इति शब्दरत्नावली॥
"शिशुक शिशुमारश्च स च ग्राहो वराहक॥"
इति राजनिर्घण्ट॥*॥
शिशुमार। (यथा, महाभारते। १२। २९। २७।
"कूर्म्मान् कर्कटकान् नक्रान् मकरान् शिशुकानपि॥"
बालक। इति मेदिनी॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २१। ३९।
"शिशुकद्वयसंयुक्ता ब्राह्मणी कापि दुर्गता।
द्वारि स्थिता महाराज देवदर्शनकाङ्क्षिणी॥")
वृक्षविशेषः। इति हेमचन्द्र'॥

शिशुगन्धा, स्त्री, (शिशोर्गन्धो यत्र।) मल्लिकाविशेष। यथा—
"लक्ष्मीपतिर्लवङ्गे स्यात् नोमाली नवमालिका
शिशुगन्धा मधुमल्ली तथा करुणमल्लरथ॥"
इति शब्दमाला॥

शिशुचान्द्रायणं, क्ली, (शिशुरिव चान्द्रायणम्। स्वल्पचान्द्रायणमित्यर्थ'।) व्रतविशेष'। यथा,
"चतुर' प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहित'।
चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्॥"
इति मनुः॥

शिशुता, स्त्री, (शिशोर्भावः। शिशु+तल्।) शिशुत्वम्। शिशोरवस्था। इति जटाधरः॥

शिशुत्व, क्ली, (शिशोर्भाव। शिशु+त्व।) शैशवम्। इत्यमर'॥ तत्पर्य्याय. बाल्यशब्दे द्रष्टव्य.॥

शिशुपाल, पु, चेदिदेशीयराज'। स तु कृष्णेन हत'। शिशुपालवधकाव्यं माघेन कृतम्। तत्पर्य्याय। दमघोषसुत २ चैद्य' ३ चेदिराड् ४। इति जटाधर.॥ शिशुपालक ५। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा, भागवते। ७। १०। ३८।
"ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ।
हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीयतु'॥")

शिशुपालक, पु, शिशुपाल+स्वार्थे कन्।) दमघोषसुत'। इति त्रिकाण्डशेष॥ केलिकदम्बवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (शिशु

पालयतीति। पालि + ण्वुल्।) बालकपालके, त्रि।

शिशुपालघ्न, [न्] पु, (शिशुपालं हतवानिति। हन् + क्विप्।) श्रीकृष्णः। इति हेमचन्द्रः॥

शिशुभावः, पुं, (शिशोर्भावः।) शिशुत्वम्। तान्त्रिकभावविशेषः। यथा,—
"उक्तानुक्तञ्च यत्किञ्चित् क्रियते सर्व्वदा प्रिये।
शिशुभाव इति ख्यातः सर्व्वतन्त्रेषु गोपितः॥"
इति तन्त्रम्॥

शिशुमारः, पुं, (शिशून् मारयतीति। मृ + णिच् + अण्।) जलजन्तुभेदः। शोंप इति शुशुक् इति च ख्यातः। इत्यमरभरती॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २४। ३०।
"नीलङ्गुः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती॥" *॥) अस्य पर्य्यायः शिशुकशब्दे द्रष्टव्यः। अस्य गणना गुणाश्च पाठीनशब्दे द्रष्टव्या॥ तारात्मकाच्युतः। इति मेदिनी॥ तद्विवरणं यथा,—
"शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति।
सन्निवेशञ्च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम॥
यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तन्निशि मुच्यते।
तावत्यश्चैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि॥
तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवत्यभ्यधिकानि तु।
उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयोऽप्युत्तरो हनुः॥
यज्ञोऽधरश्च विज्ञेयो धर्म्मो मूर्द्धानमाश्रितः।
हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्व्वपादयोः॥
वरुणश्चार्य्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी।
शिश्नः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः॥
पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः।
तारका शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम्॥
इत्येष सन्निवेशोऽत्र पृथिव्या ज्योतिषां तथा।
द्वीपानामुदधीनाञ्च पर्व्वतानाञ्च कीर्त्तितः॥
वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च ये च तेषु वसन्ति वै।
तेषां स्वरूपमाख्यातं सङ्क्षेपः श्रूयतां पुनः॥
यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा।
पद्माकारा समुद्भूता पर्व्वताब्ध्यादिसंयुता॥
ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णु-
र्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च।
नद्यः समुद्राश्च स एव सर्व्वं
यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य्य॥
ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसा-
वशेषमूर्त्तिर्न तु वस्तुभूतः।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान्
जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि॥
यदा हि शुद्धं निजरूपसर्व्वं
कर्म्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम्।
तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः॥
महीघटत्वं घटतः कपालिका
कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽप्यनुः।
जनैः स्वकर्म्मस्तिमितात्मनिश्चयै-
रालक्ष्यते वस्तु किमत्र वस्तु॥"

इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः॥*॥ अपि च। "केचिदेतज्ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति। यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः। तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः॥ तस्य दक्षिणावर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राणि उपकल्पयन्ति। दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्या भवन्ति। पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः। पुनर्व्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यं श्रवणपूर्व्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठामूलञ्च दक्षिणवामयोः कर्णयोर्मघादीन्यष्टनक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववङ्क्रिषु युञ्जीत। वङ्क्रिषु अस्थिषु। तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वेषु प्रातिलोम्येन युञ्जीत। शतभिषा ज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत्। उत्तराहनावगस्त्य अधराहनौ यमः मुखे चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्व्वाङ्गेषु रोमसु सर्व्वे तारागणाः। एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्व्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत नमो नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति।
ग्रहर्क्षतारामयमाधिदैविकं
पापापहं मन्त्रकृतां त्रिकालम्।
नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं
नश्येत तत्कालजमाशु पापम्॥"
इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे शिशुमारसंस्थानम् २३ अध्यायः॥

शिशुवाहक, पुं, (शिशुं वहतीति। वह + ण्वुल्।) वनच्छागलः। इति हेमचन्द्रः॥ बालकवोढार, त्रि॥

शिशुवाह्यक, पुं, (शिशुर्वाह्यो यस्य। ततः कन्।) वनच्छागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शिश्न, पुं, (शशतीति। शश + बाहुलकात् नक् प्रत्ययेन साधुः।) मेढ्रः। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। २। ६। ८।
"यमः शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः॥")
अस्य पर्य्यायो लिङ्गशब्दे द्रष्टव्यः॥

शिश्विदान, त्रि, (श्वितितुमिच्छतीति। श्वित + सन् + "श्वितेर्दश्च।" उणा० २।८२। इति आनच् सनो लुक् तकारस्य च दकारः।) पापकर्म्मा। तत्पर्य्यायः। कृष्णकर्म्मा २। इत्यमरः॥ द्वे पापाचारे। अशक्निन्द्यतेऽसौ शिश्विदानो मनीषादिः हितान्यः। कृष्णं पापाचारत्वात् मलिनं कर्म्मास्य कृष्णकर्म्मा। केचित्तु अकृष्णकर्म्मा इति पठन्ति। द्वे निष्पापे। श्विदि शौक्ल्ये इत्यस्य काने शिश्विदानः। अकृष्णं निष्पापत्वात् शुक्लं कर्म्मास्य अकृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मा इत्यर्थः। इति व्याचष्टे च। इति भरतः॥*॥
"शिश्विदानं कृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मेति कस्यचित्॥"
इति जटाधरः॥
(यथा, प्रद्युम्नविजये। ७ अङ्के।
"धार्त्तिक! छिद्यतां छिद्यतामेष क्षुद्रः शिश्विदानः॥")

शिष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) शेषति। इति दुर्गादासः॥

शिष, लृ ध औ विशेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधा०-पर०-सक०-अनिट्।) विशेष उपरञ्जनम्। लृ, अशिषत्। ध, विशिनष्टि स्वरं मूर्त्त्या यः। इति हलायुधः। मूर्त्तिविशिष्टं करोति इत्यर्थः। औ, शेष्टा। इति दुर्गादासः।

शिष, कि असर्व्वोपयोगे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-सक०-सेट्। असर्व्वोपयोगः परिशेषीकरणम्। कि, शेषयति शेषति यशोराशिं लोकः। अवशिष्टं करोतीत्यर्थः। वेरतिशायने शिष किरनुवर्त्तते। कि, विशेषयति विशेषति सम्पच्चा भूपं विधिः। इति दुर्गादासः॥

शिष्ट, त्रि, (शास + क्त। "शास इदङ्हलोः।" ६। ४। ३४। इति उपधाया इकारः। "शासिवसिघसीनाञ्च।" ८। ३। ६० इति सस्य षः।) शान्तः। सुबुद्धिः। धीरः। तस्य लक्षणं यथा,—
"न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम्॥"
इति महाभारते अश्वमेधपर्व्व॥
अपि च।
"धर्म्मो नाभिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः।
ते शिष्टा ब्राह्मणाः प्रोक्ता नित्यमात्मगुणान्विताः॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २४ अध्यायः॥*॥
अन्यच्च।
"विशेषशब्दनिष्ठस्तु शेषः शिष्टः प्रचक्षते।
मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्म्मिकाः॥
मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसन्तानकारणात्।
तिष्ठन्तीह च धर्म्मार्थं तान् शिष्टान् परिचक्षते।
तैः शिष्टैः पालितो धर्म्मः स्थाप्यते वै युगे युगे॥"
इति मात्स्ये १२० अध्यायः॥
(अवशिष्टः। यथा, गीतायाम्। ४। ३०।
"यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्॥")

शिष्टाचार, पुं, (शिष्ट आचारः। शिष्टानामाचारो वा।) साधुव्यवहारः। यथा,—
"ततः स्मार्त्तः स्मृतो धर्म्मो वर्णाश्रमविभागशः।
एवं वै द्विविधो धर्म्मः शिष्टाचारः स उच्यते॥

त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिः प्रजा वर्णाश्रमेज्यया ।
शिष्टैराचर्य्यते यस्मात् शिष्टाचारः स शाश्वतः ॥
दानं सत्यं तपोऽलोभो विद्येज्या पूजनं दमः ।
अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥
शिष्टा यस्मात्त्वरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च ये ।
मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥
श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्म्मो वर्णाश्रमात्मकः ।
शिष्टाचारविरुद्धस्तु धर्म्मः स साधुसम्मतः ॥"

इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥

शिष्टिः, स्त्री, (शास + क्तिन् । "शास इदङ्हलोः ।" ६।४।३४। इति उपधाया इः ।) आज्ञा । शासनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।४।१६४ ।
"अन्यत्र पुत्त्रात् शिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत्तु तौ ॥")

शिष्यः, त्रि, (शिष्यतेऽसाविति । शास + "एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ।" ३।१।१०९ । इति क्यप् । "शास इदङ्हलोः ।" ६।४।३४। इति इः । "शासिवसिघसीनाञ्च ।" ८।३।६०। इति षः ।) उपदेश्यः । तत्पर्य्यायः । छात्त्रः २ अन्तेवासी ३ । इत्यमरः ॥ अन्तेसत् ४ । अन्तेषत् ५ । यथा,—
"छात्त्रान्तेवासिशिष्यान्तेषदः एकार्थता इमे ॥"

इति जटाधरः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—
"वाङ्मनःकायवसुभिर्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
एतादृशगुणोपेतः शिष्यो भवति नारद ॥
देवताचार्य्यशुश्रूषा मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
शुद्धभावो महोत्साहो बोद्धा शिष्य इति स्मृतः ॥"

इति दीक्षातत्त्वम् ॥

अपि च ।
"शान्तो विनीतः शुद्धात्मा श्रद्धावान् धारणक्षमः ।
समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञः सच्चरितो व्रती ।
एवमादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा ॥"*॥
निषिद्धशिष्यलक्षणमाह ।
"पापिने क्रूरचेष्टाय शठाय कृपणाय च ।
दीनायाचारशून्याय मन्त्रद्वेषपराय च ॥
निन्दकाय च मूर्खाय तीर्थद्वेषपराय च ।
भक्तिहीनाय देवेशि न देया मलिनाय च ॥
गुरुता शिष्यता वापि तयोर्वत्सरवासतः ॥"
तथा चोक्तं सारसंग्रहे ।
"सद्गुरुः स्वाश्रितं शिष्यं वर्षमेकं परीक्षयेत् ।
वर्षेकेन भवेद्योग्यो विप्रो गुणसमन्वितः ॥
वर्षद्वयेन राजन्यो वैश्यस्तु वत्सरैस्त्रिभिः ।
चतुर्भिर्वत्सरैः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता ॥"

इति तन्त्रसारः ॥*॥

अन्यच्च ।
"आचारे शासयेद्यस्तु स आचार्य्य उदाहृतः ।
यस्याचार्य्यपराधीनस्तद्वाक्यं शास्यते हृदि ।
शासने स्थिरवृत्तिश्च शिष्यः सद्भिरुदाहृतः ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं शिष्यं सर्व्वगुणान्वितम् ।
अध्यापयेद्विधानेन मन्त्ररत्नमनुत्तमम् ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥*॥

पुत्त्रशिष्ययोस्तुल्यत्वं यथा,—
"यथा पुत्त्रस्तथा शिष्यो न भेदः पुत्त्रशिष्ययोः ।
तर्पणे पिण्डदाने च पालने परिपोषणे ॥
यथाग्निदाता पुत्त्रश्च तथा शिष्यश्च निश्चितम् ।
इतीदं काण्वशाखायामुवाच कमलोद्भवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६१ अध्यायः ॥
पुत्त्रशिष्याभ्यां विशेषो यथा,—

सनत्कुमार उवाच ।

"पुत्त्रं पृच्छामि देवेश यतः शिष्योऽब्रवीद्विभो ।
न विशेषोऽस्ति पुत्त्रस्य शिष्यस्य च पितामह ॥

ब्रह्मोवाच ।

विशेषः शिष्यपुत्त्राभ्यां विद्यते धर्म्मनन्दन ।
धर्म्मकर्म्मसमायोगे तथापि गदतः शृणु ॥
पुन्नाम्नो नरकात्त्राति पुत्त्रस्तेनेह गीयते ।
शेषपापहरः शिष्य इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

सनत्कुमार उवाच ।

कोऽयं पुन्नामको देव नरकात्त्राति पुत्त्रकः ।
कस्माच्छेषं ततः पापं हरेच्छिष्यश्च तद्वद ॥"

इति वामने ५७ अध्यायः ॥

ब्रह्मोवाच ।

"अतः परं प्रवक्ष्यामि शेषपापस्य लक्षणम् ।
ऋणं देवर्षिभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥
पितॄणाञ्च द्विजश्रेष्ठ सर्व्ववर्णेषु चैकतः ।
ॐकारादिनिवृत्तिश्च पापकार्य्यकृतिश्च या ॥
इत्यादिकं महापापं त्वगम्यागमनं तथा ।
घृतादिविक्रयं घोरं चण्डालादिप्रतिग्रहम् ॥
स्वदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।
ईर्ष्याविद्धं वाक्यदुष्टं निष्ठुरत्वं षडम्बरम् ॥
ढाकित्वं तालवादित्वं नाम्ना वाचाप्यधर्म्मजम् ।
मारणत्वमधार्म्मिक्यं नरकावहमुच्यते ॥
एतैः पापैश्च संयुक्तः पात्यते यदि शङ्करम् ।
ज्ञानाधिकमशेषेण शेषात् पापात् जयेत्ततः ॥
शारीरं वाचिकं यत्तु मानसं त्रिविधं तथा ।
पितृमातृकृतं यच्च कृतं यच्चाश्रितैर्नरैः ॥
ज्ञातिभिर्व्वान्धवैश्चापि तस्मिन् जन्मनि धर्म्मज ।
तत्सर्व्वं विलयं याति कर्म्मणा सुतशिष्ययोः ॥
तस्मात् पुत्त्रश्च शिष्यश्च विधातव्यो विपश्चिता ।
श्रुतमर्थमभिध्याय शिष्यात् श्रेष्ठतरः सुतः ।
शेषात्तारयते शिष्यः सर्व्वत्रैव हि पुत्त्रकः ॥"

इति वामने ५८ अध्यायः ॥

शिह्ल, पुं, शिह्लकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिह्लकः, पुं, (शिह्ल एव । स्वार्थे कन् ।) गन्धद्रव्यविशेषः । शिलारस । शिह्ला इति लोवान् इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कपिनामा २ कपिः ३ तैलम् ४ कृत्रिमम् ५ कपिलः ६ पक्वः ७ तुरुष्कः ८ मुक्तिमुक्तः ९ पिण्डातः १० वरः ११ । इति रत्नमाला ॥ पिण्डकः १२ सिह्लः १३ यावनः १४ । इत्यमरः ॥ अस्यानुलेपनगुणाः ।
"शिह्लकः परमा मांसी देवदारु सुरा अलम् ।
सर्व्वाश्मरी परमा लक्ष्मी रक्तोष्णा स्मरनामना ॥"
रौप्यघ्ना इति वा पाठः । इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् तुरुष्कशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शी, ङ ल ञि स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ ल, शेते । ञि, शयितोऽस्ति । सम्पदे शयामीति गणकृतानित्यत्वात् परस्मैपदे शपोऽलुग्भावे चेति रमानाथः । वस्तुतस्तु शेते शयः पश्चात् शय इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

शी, स्त्री, (शी + क्विप् ।) शान्तिः । शयनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शीक, ऋ ङ सेके । सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशिशीकत् । ङ, शीकते । इति दुर्गादासः ॥

शीक, कि आमर्षे । सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-सक०-सेट् ।) कि, शीकयति शीकति । आमर्शः स्पर्शः । तथा च ।
"चन्द्रावतीतरङ्गार्द्रा शीकयन्ति च यद्वपुः ।"

इति हलायुधः ॥

वायवः स्पृशन्ति इत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु आमर्षणं इति मूर्द्धन्यषमध्यं पठित्वा क्षमार्थमाह । इति दुर्गादासः ॥

शीकरं, क्ली, (शीक्यतेऽनेनेति । शीक + बाहुलकात् अरः ।) शरलद्रवः । इति मेदिनी ॥

शीकरः, पुं, (शीक्यतेऽनेनेति । शीक + बाहुलकात् अरः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।३।१३१।) वातादिप्रेरितजलकणाः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे ।१।१५।
"भागीरथीनिर्झरशीकराणां
वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ॥")
वायुः । इति मेदिनी ॥

शीघ्रं, क्ली, (शिङ्घति व्याप्नोतीति । शिघि व्याप्तौ + रक्प्रत्ययेन साधु ।) विलम्बाभावः । तत्पर्य्यायः । त्वरितम् २ लघु ३ क्षिप्रम् ४ अरम् ५ द्रुतम् ६ सत्वरम् ७ चपलम् ८ तूर्णम् ९ अविलम्बितम् १० आशु ११ । अव्ययाः शीघ्रवाचका यथा । स्राक् १२ झटिति १३ अञ्जसा १४ अह्नाय १५ सपदि १६ द्राक् १७ मङ्क्षु १८ । इत्यमरः ॥ तद्वैदिकपर्य्यायः । नु १ मक्षु २ द्रवत् ३ ओषम् ४ जीराः ५ जूर्णिः ६ शूर्त्ताः ७ शूघनाशः ८ शीभम् ९ लघु १० तूयम् ११ तूर्णिः १२ अजिरम् १३ भुरण्युः १४ शु १५ आशुः १६ प्राशुः १७ तूतुजिः १८ तूतुजानः १९ तुज्यमानासः २० अज्राः २१ साचिवित् २२ द्युगत् २३ ताजत् २४ तरणिः २५ वातरंहाः २६ । इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि इति वेदनिघण्टौ । २ । १५ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, कुशवंशीयाग्निवर्णस्य पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १२ । ५ ।
"सुदर्शनोऽथाग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ॥")
शीघ्रविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६७ । ६ ।
"स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥")

शीघ्रगः, त्रि, (शीघ्रं गच्छतीति। गम्+ड।) द्रुतगामी। यथा,—
"हरिते रोगोऽनुताप शस्यानामीतिभिश्च
विध्वंसः।
कपिले शीघ्रगसत्वञ्च च्छ्वंसोऽथ दुर्भिक्षम्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
वायौ, पु। इत्यमरे आशुगशब्ददर्शनात्॥ (यथा, महाभारते। ३।२।२५।
"मनः सुपर्णो भूतासि शीघ्रग. प्राण-
धारण॥")
शीघ्रगामी, [न्] त्रि, आशुगमनशील। शीघ्रं गच्छतीत्यर्थे शीघ्रशब्दपूर्व्वकगमधातोर्णिन्-प्रत्ययेन निष्पन्न॥
शीघ्रचेतनः, पु, (शीघ्र चेततीति। चित+ल्युः।) कुक्कुरः। इति शब्दमाला॥ द्रुतचेतनायुक्ते, त्रि
शीघ्रजन्मा, [न्] पु, (शीघ्र जन्म यस्य।) करञ्ज-विशेष.। काँटाकरञ्ज इति भाषा। यथा,—
"पूतीकः पायसः पोष्टा शीघ्रजन्मा कुहत्ति-
कृत्॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥
शीघ्रपुष्प, पु, (शीघ्र पुष्प यस्य।) अगस्त्य-वृक्ष। इति राजनिर्घण्टः॥
शीघ्रवेधी, [न्] पु, (शीघ्र विधतीति। विध छिद्रीकरणे+णिनि।) क्षिप्रशरवेधकर्त्ता। तत्पर्य्याय.। लघुहस्त २। इति हेमचन्द्र॥
शीघ्रा, स्त्री, दन्तीवृक्ष.। इति राजनिर्घण्ट॥
शीघ्रीय, त्रि, द्रुतसम्बन्धि। शीघ्रभवम्। शीघ्र-शब्दात् छीयप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
शीत, क्ली, (श्यै ङ गतौ+क्त। "द्रवमूर्त्ति-स्पर्शयो. श्य'।" ६।१।२४। इति सम्प्रसार-णम्। "हल।" ६।४।२। इति दीर्घः।) हिमगुण। इत्यमर॥ (यथा, मनु।११।११४।
"उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम्।
न कुर्व्वीतात्मनस्त्राण गोरकृत्वा तु शक्तितः॥")
जलम्। इति शब्दमाला॥ त्वचम्। इति राज-निर्घण्ट॥ शीत तुषारवानीरबहुवारद्रुमेषु च इति भरतद्विरूपकोषः॥
शीत, पु, (श्यै+क्त.।) वेतसवृक्ष। बहुवारक-वृक्षः। इत्यमर॥ अशनपर्णी। इति शब्द-रत्नावली॥ पर्पट। निम्ब'। कर्पूर'। इति राजनिर्घण्ट॥ हिम ऋतुः। अस्य विवरण हेमन्तशब्दे द्रष्टव्यम्॥
शीत, त्रि, (श्यै+क्त।) शीतल'। इत्यमर.॥ (यथा, महाभारते। ३।१६८।५०।
"शीतस्तत्र सुखो वायु'सुगन्धो जीवन. शुचि॥
सर्व्वरत्नविचित्रा च भूमि पुष्पविभूषिता॥")
अलस। इति मेदिनी॥ कथित। इति शब्दचन्द्रिका॥ शीतलद्रव्यगुणा। पित्त-नाशित्वम्। बलकफवायुकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभ'॥
शीतकः, पु, (शीत+स्वार्थे कन्।) शीतकाल'। सुस्थित.। दीर्घसूत्री। इति मेदिनी॥ अशन

पर्णी। इति शब्दरत्नावली॥ वृश्चिकः। इति शब्दमाला॥ (देशविशेष'। यथा, वृहत्-संहितायाम्।१४।२७।
माणहलकृणकोहलशीतकमाण्डव्यभूत-
पुरा'॥")
शीतकरः, पु, (शीतः शीतल' करो यस्य।) चन्द्र'। इति हिमकरशब्ददर्शनात्॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्।४।२८।
"भस्मनिभ' परुषोऽरुणमूर्त्तिः
शीतकरः किरणै परिहीण॥")
शीतलपाणियुक्ते शीतकारिणि च त्रि॥
शीतकषाय', पु, (शीतस्य कषायः।) हिम-कषाय। यथा,—
"क्षुण्ण द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्जलपलैः प्लुतम्।
शर्व्वरीमुषित स स्याद्धिमशीतकषायक॥")
इति वैद्यकम्॥
शीतकाल', पु, (शीतस्य कालः।)हिम ऋतु। स तु अग्रहायणपौषमासद्वयकालात्मक। तत्-पर्य्याय'। शीतक' २। इति मेदिनी॥ हेमन्तः ३। इत्यमरः॥ सह' ४। इति जटाधर'॥ हैमन. ५। इति शब्दरत्नावली॥ यथा,—
"कूपोदक वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकागृहम्।
शीतकाले भवेदुष्ण उष्णकालेच शीतलम्॥"
इति चाणक्यम्॥
शीतकिरण', पु, (शीतं शीतल किरणं यस्य।) चन्द्र। यथा,—
"कान्ते कोऽयमुदेति शीतकिरणो जात'
कुतो वारिधौ
कस्ते सुन्दरि सोदरः करमहो दत्ते त्वदीये
स्तने।
धन्या त्व युवती सती कुलवती भ्रातापि धन्य-
स्तव
इत्थ श्रीपरिहासकेलिकलया मुग्धो हरिः पातु
वः॥"
इत्युद्भट'॥
शीतकुम्भः, पु, करवीर'। इति रत्नमाला॥
शीतकुम्भी, स्त्री, जलजवृक्षविशेषः। शीउली-छोप् इति भाषा। यथा,—
"शीतली शीतकुम्भी च शुक्लपुष्पा जलोद्भवा।"
इति रत्नमाला॥
शीतकृच्छ्रः, पु, व्रतविशेषः। यथा।"यदा तु शीत क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रः।
"त्र्यहं शीत पिबेत्तोय त्र्यहं शीत पय' पिबेत्।
त्र्यहं शीत घृतं पीत्वा वायुभक्षः परत्र्यहम्॥"
इति यमस्मरणात्। इति मिताक्षरा॥
शीतक्षार, क्ली, (शीतः क्षारो यस्य।) श्वेत-टङ्कणम्। इति राजनिर्घण्ट॥
शीतगन्ध, क्ली, (शीतो गन्धो यस्य।) श्वेत-चन्दनम्। इति। राजनिर्घण्टः॥
शीतगु', पु, (शीता गौः किरणो यस्य।)चन्द्रः। इति वोपदेव॥ (यथा, साहित्यदर्पणे।१०।
"भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः॥")

शीतचम्पक',पु, दर्पणम्। प्रदीपः। इति मेदिनी-शब्दरत्नावल्यौ॥
शीतपर्णी, स्त्री, (शीत पर्णं यस्याः। ङीष्।) अर्कपुष्पिका। इति रत्नमाला॥ अर्कहुली इति भाषा॥
शीतपल्लवा, स्त्री, (शीत पल्लव यस्याः।) भूमि-जम्बु'। इति रत्नमाला॥
शीतपाकिनी, स्त्री, (शीते पाकोऽस्या अस्तीति। इनि।)काकोली। इति शब्दमाला॥ महा-समङ्गा। इति राजनिर्घण्ट.॥
शीतपाकी, स्त्री, (शीते पाको यस्या। ङीष्।) वाट्यालक'। इति शब्दरत्नावली॥ काकोली। इति रत्नमाला॥ गुञ्जा। इति राजनिर्घण्ट'॥
शीतपुष्प, क्ली, (शीत पुष्प' यस्य।)परिपेलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
शीतपुष्पः पु, (शीत पुष्पं यस्य।) शिरीषवृक्ष'। इति राजनिर्घण्टः॥
शीतपुष्पक, क्ली, (शीतं पुष्पमिव। कन्।)शैले-यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
शीतपुष्पक, पु, (शीत पुष्प' यस्य। बहुव्रीहौ कन्) अर्कवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
शीतपुष्पा, स्त्री, (शीत पुष्प यस्या.।) अति-बला। इति राजनिर्घण्ट॥
शीतप्रभः, पु, (शीता प्रभा यस्य।) कर्पूर'। इति राजनिर्घण्टः॥ शीतलप्रभायुक्ते, त्रि॥
शीतप्रिय', पु, (शीतः प्रियो यस्य।) पर्पटः। इति राजनिर्घण्ट'॥
शीतफल', प, (शीतं फलं यस्य।)उडुम्बरः। शेलु। इति राजनिर्घण्टः॥
शीतबला,स्त्री, महासमङ्गा। इति राजनिर्घण्ट'॥
शीतभानु', पु (शीतो भानुर्यस्य।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥
शीतभीरु', स्त्री, (शीताद्भीरुः।) मल्लिका। इत्यमर.। शीतभीते, त्रि॥
शीतमञ्जरी, स्त्री, (शीता मञ्जरी यस्याः।) शेफाली। इति राजनिर्घण्ट.॥
शीतमयूख' पु, (शीतो मयूखो यस्य।) चन्द्रः। कर्पूर.। इति मेदिनी॥
शीतमरीचि, पु, (शीता मरीचिर्यस्य।) चन्द्रः। कर्पूरः। इति शब्दरत्नावली॥
शीतमूलक, क्ली, (शीत मूल यस्य। बहुव्रीहौ कन्।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः। शीतलमूलयुक्ते, त्रि॥
शीतरम्यः, पु, (शीते रम्य'।) प्रदीपः। इति जटाधरः॥ शीतरमणीये, त्रि॥
शीतरश्मिः,पुं,(शीतो रश्मिर्यस्य) चन्द्रः। यथा,
"हेलि. सूर्य्यश्चन्द्रमाः शीतरश्मिः।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
कर्पूरश्च॥ चन्द्रसंज्ञक इति दर्शनात्॥
शीतल, क्ली,(शीतं लातीति। ला+कः।)पुष्प-कासीसम्। शैलजम्। मलयोद्भवम्। तत्तु चन्दनम्। इति मेदिनी॥ पद्मकम्। मौक्तिकम्।

इति राजनिर्घण्टः ॥ शैत्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वीरणमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शीतल, पु, अश्मन्तपर्णी । इत्यमर ॥ अर्हद्विशेषः । स तु चतुर्विंशतितीर्थङ्करमध्ये दशमतीर्थङ्करः । इति हेमचन्द्रः ॥ व्रतविशेषः । स तु मेषसङ्क्रान्त्या कर्त्तव्यः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चम्पकः । कर्पूरभेदः । रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतल, त्रि, (शीतोऽस्यास्तीति । शीत + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) शीतगुणविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । सुषीमः २ शिशिरः ३ जडः ४ तुषारः ५ शीतः ६ हिमः ७ । इत्यमरः ॥
शीतलक, क्ली, सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतलकः, पु, मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतलच्छद, पु, (शीतलश्छदो यस्य ।) चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलपत्रश्च ॥
शीतलजल, क्ली, (शीतलं जलं यस्य ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमवारि च ॥
शीतलता, स्त्री, (शीतलस्य भावः । तल् ।) शीतलत्वम् । शीतलस्य भाव इत्यर्थे तद्भावे तालमिति संक्षिप्तसारसूत्रेण ताप्रत्ययनिष्पन्ना ॥
शीतलत्व, क्ली, (शीतलस्य भावः । त्व ।) जडता । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलता च ॥
शीतलप्रदः, पु, (शीतलं प्रददाति । प्र + दा + कः ।) चन्दनम् । इति केचित् ॥ हिमदातरि, त्रि ॥
शीतलवातक, पु, (शीतलो वातो यस्य । कन् ।) अश्मन्तपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ शीतलवायुयुक्ते, त्रि ॥
शीतला, स्त्री, (शीतल + स्त्रियां टाप् ।) शीतलीवृक्षः । यथा,—
"शीतला शीतली शीतकुम्भी पाण्डरपुष्पिका ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवीविशेषः । सा च वसन्तविस्फोटकादेरधिष्ठात्री देवता । यथा,—
स्कान्द उवाच ।
"भगवन् देवदेवेश शीतलायाः स्तवं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकभयापहम् ॥
ईश्वर उवाच ।
नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम् ।
मार्जनीकलशोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥"
इति स्कान्दपुराणम् ॥
अस्या विवरणं मसूरिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कुटुम्बिनी । आरामशीतला । वालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतलाषष्ठी, स्त्री, (शीतला षष्ठी ।) माघशुक्ला षष्ठी । यथा,—
"प्रसूत्या द्वादशे मासि पूज्यापत्यविवृद्धये ।
सुते जाते तथा षष्ठ्या षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढे कार्दमी प्रोक्ता श्रावणे लुण्ठनी तथा ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाड्याख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी
पौषे मासस्वरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता ॥"
इति स्कान्दपुराणम् ॥
शीतली, स्त्री, जलजवृक्षविशेषः । शिउलीछोप् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शीतकुम्भी २ शुक्लपुष्पा ३ जलोद्भवा ४ कालानुसारिवा ५ । इति रत्नमाला ॥
शीतवल्कः, पु, (शीतलो वल्को यस्य ।) उडुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलवल्कले, त्रि ॥
शीतवीर्य्यक, पुं, (शीतं वीर्य्यं यस्य । कन् ।) प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलवीर्य्ययुक्ते, त्रि ॥
शीतशिवं, क्ली, (शीते शीतकाले शिवं मङ्गलप्रदम् ।) सैन्धवलवणम् । शैलेयनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥
शीतशिव, पु, (शीते शीतकाले शिवः शुभप्रदः ।) मधुरिका । इत्यमरः ॥ शमीफलावृक्षः । इति मेदिनी ॥
शीतशिवा, स्त्री, (शीते शिवा मङ्गलप्रदा ।) मिश्रेया । इति राजनिर्घण्टः ॥ शमीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
शीतशूक, पु, शीते शूको यस्य ।) यवः । इति केचित् ॥ शीतलशूकयुक्ते, त्रि ॥
शीतसह, पु, (शीतं सहते इति । सह + अच् ।) पीलुवृक्षः । इति जटाधरः ॥ शीतसहनीये, त्रि ॥
शीतसहा, स्त्री, (शीतसह + टाप् ।) नीलसिन्धुवारः । वासन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीता, स्त्री, रामपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्गलपद्धतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ यथा,—
"शीता नभःसरिदिति लाङ्गलपद्धतौ च
शीता दशाननरिपोः सहधर्म्मिणी च ।
शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च
शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः ॥"
इति तालव्यादौ धरणिः ॥
अतिवला । कुटुम्बिनी । दूर्व्वा । शिल्पिकातृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतांशुः, पुं, (शीता अंशवो यस्य ।) कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रः । यथा,—
"शीतांशुर्मिष्टमन्नं जनयति सततं जन्मराशौ नराणाम् ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
शीतांशुतैल, क्ली, (शीतांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीताङ्गी, स्त्री, (शीतं अङ्गमस्याः ङीष् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलाङ्गे, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते । २ । ८ ।
"प्रविध्यति शिरो यातु शीताङ्गी निरपत्रपा ।
नीलोद्धतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥")
शीतादः, पु, (शीतमादत्ते इति । आ + दा + कः ।) दन्तरोगविशेषः । तस्य निदानं दन्तशब्दे द्रष्टव्यम् । तदौषधं यथा,—
"शीतादे हृतरक्ते तु तोयनागरसर्षपान् ।
निष्क्वाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्य्याद्गण्डूषधारणम् ॥
कासीसलोध्रकृष्णा मनःशिला सप्रियङ्गुतेजोह्वा
एतच्चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥"
तेजोह्वा तेजवला ।
"तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ।"
इति भावप्रकाशः ॥
शीताद्रिः, पु, (शीतजनकोऽद्रिः । शीतप्रधानोऽद्रिरिति वा ।) हिमालयपर्व्वतः । इति केचित् ॥
शीताबला, स्त्री, महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतार्त्तः, त्रि, (शीतेन ऋतः पीडितः ।) शीतेन पीडितः । तत्पर्य्यायः । शीतालुः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, शिवरात्रिव्रतकथायाम् ।
"शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।
जजागार तदा रात्रौ स्तुतो नीहारवारिणा ॥")
शीतालु, त्रि, (शीतं न सहते इति । शीत + "शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते ।" ५ । २ । १२२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आलुच् ।) शीतार्त्तः । इति जटाधरः ॥
शीताश्मा, [न्] पु, (शीत शीतलोऽश्मा ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलप्रस्तरश्च ॥
शीतीभाव, पु, (शीत + भू + घञ । अभूततद्भावे च्विः ।) मोक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शीतलत्वञ्च ॥
शीतोत्तमं, क्ली, (शीतेषु वस्तुषु मध्ये उत्तमम् ।) जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शीत्य, त्रि, सीत्यम् । कृष्टम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ शीतयोग्यश्च ॥
शीत्कार, पु, (शीदिति शब्दस्य कारः करणम् ।) वरस्त्रीणां रतिकालध्वनिः । यथा,—
"शीत्कारो रतनारीच सुरते वरयोषिताम् ।"
इति जटाधरः ॥
(शीत्कृतिमात्रे । यथा, कथासरित्सागरे । १ । २ ।
"सन्ध्यानृत्योत्सवे ताराः करेणोद्धूय विघ्नजित् ।
शीत्कारशीकरैरन्याः कल्पयन्निव पातु वः ॥")
शीत्कृत, क्ली, (शीदिति शब्दस्य कृतं करणम् ।) शीत्कारः । इति धरणिः ॥
शीधुः, पु, क्ली, (शेतेऽनेनेति । शी + "शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः ।" उणा० ४ । ३८ । इति धुक् ।) पक्वेक्षुरसकृतमद्यम् । इत्यमरभरतौ ॥
शीधुप, त्रि, (शीधु पातीति । पा + कः ।) शीधुपानकर्त्ता । इति शाब्दिका ॥
शीधुगन्ध, पु, (शीधोर्मद्यविशेषस्य गन्धो यत्र ।) वकुलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मद्यगन्धश्च ॥
शीन, त्रि, (श्यैङ गतौ + क्त । "द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ।" ६ । १ । २४ । इति सम्प्रसारणम् । "श्योऽस्पर्शे ।" ८ । २ । ४७ । इति नः ।) घनीभूतघृतादि । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

शीनः, पुं, (श्यै + क्तः ।) मूर्खः । अजगरः । इति मेदिनी ॥

शीफालिका, स्त्री, शेफालिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शीभ, ऋ ङ कत्थने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशिशीभत् । ङ, शीभते । कत्थनं प्रशंसा । इति दुर्गादासः ॥

शीभव, पुं, शीकरः । इति शब्दरत्नावली ॥

शीभ्यः, पुं, शीभ्यते प्रशस्यते इति । शीभ + ण्यत् ।) शिवः । वृषः इति केचित् ॥ (त्रि, आत्मश्लाघिभवः । जलप्रवाहभवः । क्षिप्रभवः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३१ ।

"शीभ्याय च नमः ऊर्म्याय ।"

"शीभृ कत्थने शीभते कत्थते इति । शीभः आत्मश्लाघी पचाद्यच् । तत्र भवः शीभ्यः । शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः ।" इति तट्टीकायां महीधरः ॥)

शीरः, पुं, (शेते इति । शी + "स्फायितञ्चीति ।" उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अजगरसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

शीरी, [न्] पुं, हरिदर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिद्दर्भः इति वा पाठः ॥

शीर्णं, क्ली, (शॄ + क्त ।) स्थौणेयकम् । इति भावप्रकाशः ॥

शीर्णं, त्रि, (शॄ + क्त ।) कृशः । विशीर्णः । इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५९७ ।

"शीर्णप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरवं क्वणति ॥")

शीर्णमाला, स्त्री, पृश्निपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विशीर्णमाल्यञ्च ॥

शीर्णपत्रः, पुं, (शीर्णं पत्रमस्य ।) कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पट्टिकालोध्रः । निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशीर्णपत्रे, क्ली ॥

शीर्णपर्णः, पुं, (शीर्णं पर्णमस्य ।) निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशीर्णपत्रे, क्ली ॥

शीर्णपादः, पुं, (शीर्णौ पादौ यस्य । विमातृशापादेवास्य तथात्वम् ।) यमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृशचरणश्च ॥

शीर्णपुष्पिका, स्त्री, (शीर्णं पुष्पं यस्याः । शीर्णपुष्पी । ततः स्वार्थे कन् ।) मधाकपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शीर्णवृन्तं, क्ली, (शीर्णं वृन्तं यस्य ।) तरम्बुजम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तरमुज् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुखवासः २ । इति रत्नमाला ॥ सुखाशः ३ । इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । कफमेदाग्निकृच्छ्रशुक्रकारित्वम् । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । पानाहप्रीहनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

शीर्णाङ्घ्रिः, पुं, (शीर्णौ अङ्घ्री यस्य । विमातृशापादस्य तथात्वम् ।) यमः । इति हेमचन्द्रः । कृशपादे, त्रि ॥

शीर्त्तिः, त्रि, (शृणातीति । शॄ + "शॄस्तृजागृभ्यः क्विन् ।" उणा० ४ । ५४ । इति क्विन् ।) अपकारकः । हिंसकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शीर्षं, क्ली, मस्तकम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७८ । ६ ।

"शीर्षाणां वै सहस्रन्तु विहितं शार्ङ्गधन्वना । सहस्रञ्चैव कायानां वहन् संकर्षणस्तदा ॥")

कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीर्षकं, क्ली, (शीर्षं कं सुखमस्मात् ।) शिरोरक्षणसन्नाहः । टोप् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शीर्षण्यम् २ शिरस्त्रम् ३ । इत्यमरः ॥ शिरोऽस्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥ जयपराजयपत्रम् । यथा, याज्ञवल्क्यः ।

"तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥"

विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये ॥ महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु । शीर्षकस्थे शीर्षकं प्रधानं शिरो व्यवहारस्य चतुष्पादः जयपराजयलक्षणः । तेन दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्ययुक्तदण्डभागीत्यर्थः । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

शीर्षकः, पुं, (शीर्षमिव । इवार्थे कन् ।) राहुग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥ मस्तके, क्ली ॥

शीर्षघाती, [न्] त्रि, (शीर्षं हन्तीति । हन + "कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।" ३ । २ । ५१ । इति णिनि ।) मस्तकच्छेदकः । शीर्षशब्दपूर्व्वकहनधातोः कर्म्मभ्यां कुमारशीर्षाभ्यां हन इति मन्त्रिसमासूत्रेण णिनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शीर्षच्छेदिकः, त्रि, (शीर्षच्छेदमर्हतीति । शीर्षच्छेद + ठक् ।) वधार्हः । यथा,—

"स शीर्षच्छेदिकः शीर्षच्छेद्यो यो वधमर्हति ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

शीर्षच्छेद्यः, त्रि, (शीर्षच्छेदं नित्यमर्हतीति । "शीर्षच्छेदात् यच्च ।" ५।१।६५ । इति यत् ।) मस्तकच्छेदनोपयुक्तः । वध्यः । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अङ्के ।

"शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः । शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥")

शीर्षण्यं, क्ली, (शिरसे हितम् । शिरस् + "शरीरावयवात् यत् ।" ५।१।६। इति यत् । "ये च तद्धिते ।" ६ । १ । ६१ । इति शिरसः शीर्षन्नादेशः ।) शीर्षकम् । शिरस्त्रम् । इत्यमरः ॥ लौहि शिरोरक्षणसन्नाहे टोप् इति ख्याते । शीर्षे कं सुखमस्मात् शीर्षकम् । शीर्षमारोहति शीर्षण्य ढचे कादिति य. । शिरस्त्रायते शिरस्त्रं ङ । इति भरतः ॥

शीर्षण्यः, पुं, (शिरसि भवः । शिरस् + "शरीरावयवाच्च ।" ४ । ३ । ५५ । इति यत् । "वा केशेषु ।" ६ । १ । ६१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शीर्षन्नादेशः ।) विमलकचः । तत्पर्य्यायः । शिरस्यः २ । इत्यमरः ॥ हे अतः काकादिना वा निर्मले [illegible] । शीर्षं अर्हं शीर्षण्यं ढचे कादिति य । पाददन्तेत्यादिना शीर्षस्य शीर्षन्नादेशः । इति भरतः ॥ (शिरसि निबद्धे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ८ ।

"शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।"

"शीर्षण्या शिरसि बद्धा रसना मेखला इव ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥*॥ श्रेष्ठे च त्रि । यथा, भागवते । ५ । ४ । १५ ।

"यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्त्तते लोकः ॥"

शीर्षण्यः श्रेष्ठस्तेनाचरितम् ।" इति तट्टीका ॥)

शीर्षरक्षं, क्ली, (शीर्षं मस्तकं रक्षतीति । रक्ष + अण् ।) शिरस्त्राणम् । यथा,—

"शिरस्त्रं शीर्षरक्षञ्च शीर्षण्यं शीर्षकञ्च तत् ।"

इति हारावली । ७२ ॥

शीर्षोदयः, पुं, (शीर्षं शीर्षदेशे उदयो यस्य ।) मिथुन-सिंह-कन्या-तुला-वृश्चिक-कुम्भ-मीनलग्नरूपः । यथा,—

"अजगोपतियुग्मञ्च कार्कधन्विमृगास्तथा । निशासंज्ञाः स्मृतास्त्वेते शेषास्त्वन्ये दिनात्मकाः ॥

निशासंज्ञा विमिथुनाः स्मृताः पृष्ठोदयास्तथा ॥ शेषाः शीर्षोदया ह्येते मीनश्चोभयसंज्ञकः ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शील, ञि समाधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ञि, शीलितोऽस्ति । समाधिः सेवानुभावनं प्रवृत्तिर्वा । यः शीलति सदा धर्म्ममिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

शील, त् क अभ्यासे । अतिशायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक० सेट् ।) अतिशायनं अतिशयकरणम् । तालव्यादिः । अशिशीलत् । उपधारणे इत्यन्ये । शीलय नीलनिचोलमिति जयदेवः । इति दुर्गादासः ॥

शीलं, क्ली, (शीलयतीति । शील क अतिशायने + अच् । यद्वा, शीङ् स्वप्ने + "शीङो धुक् लक् वलञ्, वालनः ।" उणा० ४ । ३८ । इति लक् । अर्द्धर्चादित्वात् पुंलिङ्गमपि ।) स्वभावः । सद्वृत्तम् । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३९ । २४ ।

"साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥")

ब्रह्मण्यतादित्रयोदशविधधर्म्ममूलम् । रागद्वेषवर्ज्जनम् । यथा,—

"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव ॥"

इति मानवे २ अध्यायः ॥*॥

शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह हारीतः । ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम् । गोविन्दराजस्तु । शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह । इति [illegible] कुल्लूकभट्टः ॥

शीर, पु, (शील अतिशायने+अच्।) अजगरसर्प। इति शब्दरत्नावली॥ चरित्रम्। इत्यमरटीकाया नयनानन्द.॥

शीलन, क्ली, (शील+ल्युट्।) अभ्यासनम्। (यथा, महाभारते। १२। ३२१। ४३।
"पुरा हका भयङ्करा मनुष्यदेहगोचरा।
अभिद्रवन्ति सर्व्वतो यतस्व पुण्यशीलने॥")
अतिशायनम्। उपधारणम। सेवानुभावनम्। प्रवर्त्तनम्। इति शीलधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ पाठनिश्चय। यथा,—
"भविनी गुणनी शीलनं स्मृतम्।"
इति ब्रह्मवर्गे त्रिकाण्डशेष॥

शीलवान्, [त्] त्रि, (शीलमस्यास्तीति। शील+मतुप्। मस्य व:।) शीलविशिष्ट। सत्स्वभाव.। यथा,—
"पथ्याशिना शीलवतां नराणा
सद्वृत्तभाजा विजितेन्द्रियाणाम्।
एवंविधानामिदमायुरत्र
चिन्त्य सदा वृद्धमुनिप्रवाद॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥
सद्वृत्त। इति शीलशब्दार्थदर्शनात्॥

शीला,स्त्री,(शीलमस्या अस्तीति। शील+अच्। टाप्।) कौण्डिन्यमुनिपत्नी। यथा,—
"मध्याह्ने भोज्यवेलाया समुत्तीर्य्य सरित्तटे।
ददर्श शीला सा स्त्रीणा समूह रक्तवाससाम्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

शीलित, क्ली, (शील+क्त।) चीर्णम्। इति त्रिकाण्डशेष॥ अभ्यस्ते, त्रि॥

शीवल, क्ली, (शी+बाहुलकात् वल गुणाभावश्च।) शैलेयम्। शैवालम्। इति मेदिनी॥

शीवा, [न्] पु, (शेते इति। शी+"शीङ्क्रुशिरुहीति।" उणा० ४। ११३। इति क्वनिप्।) अजगरसर्प। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

शुक, सर्पे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) शोकति। सर्पो गमनम्। इति दुर्गादास॥

शुक्, [च्] स्त्री, (शुच शोके+क्विप्।) शोक। इत्यमर॥ (यथा, रघु। १२। ७५।
"क्वास जीवति मे नाथ इति सा विजही शुचम्।
आश्वस्य सत्यमस्यान्त जीविताऽस्मीति लज्जिता॥")

शुक, क्ली (शोभते इति। शुभ दीप्तौ+"शुकवल्कोल्का।" उणा० ३। ४२। इति कप्रत्ययेन निपातनात् साधु।) ग्रन्थिपर्णम्। इत्यमर॥ वस्त्रम्। वस्त्राञ्चलम्। शिरस्त्राणम्। इति हेमचन्द्र॥ शोणकवृक्ष। इति विश्व॥

शुक,पु,(शुभ दीप्तौ+कप्रत्ययेन साधु.। उणा० ३। ४२।) पक्षिविशेष:। शुया इति वङ्गभाषा। शुगा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्याय.। कीर २। इत्यमर:॥ वक्रतुण्ड ३। मेधावी ४ दाडिमप्रिय ५ रक्ततुण्ड ६ वक्रचञ्चु:७ चिमि ८ चिमिक.९। इति शब्दरत्नावली॥ शृक १० प्रियदर्शन ११। इति जटाधर॥ मञ्जुपाठक १२। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।३८१।
"प्रकटयति रागमधिक लपनमिद वक्रिमाणमावहति।
प्रीणयति च प्रतिपद दूति शुकस्येव दयितस्य॥")
अस्य मांसगुणा। परमवृष्यत्वम्। विपाके गुरुत्वम्। शीतलत्वम्। कासश्वासक्षयहरत्वम्। सग्राहित्वम्। लघुत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥*॥ तस्य शुभसूचकत्व यथा,
"वाम पठन् राजशुक प्रयाणे
शुभ भवेद्दक्षिणत प्रवेशे।
वनेचरा काष्ठशुका प्रयातु
स्यु: सिद्धिदा सम्मुखमापतन्त॥"
इति वसन्तराजशाकुने ८ वर्ग॥*॥
व्यासपुत्त। स च परीक्षिताय श्रीमद्भागवत श्रावयामास। तस्योत्पत्त्यादिर्यथा। हरिवंशे वायवीये च।
"पराशरकुलोत्पन्न शुको नाम महायशा।
व्यासादरण्या सम्भूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्
स तस्या पितृकन्यायां पीवर्य्या जनयिष्यति।
कृष्ण गौरं प्रभु शम्भु तथा भूरिश्रुत जयम्॥
कन्या कीर्त्तिमती षष्ठीं योगिनीं योगमातरम्।
ब्रह्मदत्तस्य जननीं महीषीमनुहस्य च॥"
इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायटीकाया श्रीधरस्वामी॥ वह्निपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायेऽप्येवम्॥*॥ अपि च।
"द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेष शङ्कर।
अंशेनैवावतीर्य्योर्व्यां सम्प्राप परम पदम्॥
शुकस्याप्यभवन् पुत्त्रा पञ्चात्यन्ततपस्विन।
भूरिश्रवा प्रभु शम्भु कृष्णो गौरश्च पञ्चम।
कन्या कीर्त्तिमती चैव योगमाता धृतव्रता॥"
इति कौर्म्मे १७ अध्याय॥*॥
(अस्यान्यविधोत्पत्तिविवरणं यथा, देवीभागवते। १। १४। १—२३।
श्रीसूत उवाच।
"दृष्ट्वा तामसितापाङ्गीं व्यासश्चिन्तापरोऽभवत्।
किं करोमि न मे योग्या देवकन्येयमप्सरा॥
एव चिन्तयमानन्तु दृष्ट्वा व्यासं तदाप्सरा।
भयभीता हि सञ्जाता शाप मा विसृजेदयम्॥
सा कृत्वाथ शुकीरूप निर्गता भयविह्वला।
कृष्णस्तु विस्मय प्राप्तो विहङ्गीं ता विलोकयन्॥
कामस्तु देहे व्यासस्य दर्शनादेव सङ्गत.।
मनोऽतिविस्मित जात सर्व्वगात्रेषु विस्मित॥
स तु धैर्य्येण महता निगृह्णन् मानस मुनि।
न शशाक नियन्तुञ्च स व्यास प्रसृतं मन॥
बहुशो गृह्यमाणश्च घृताच्या मोहितं मन।
भावित्वान्नैव विधृत व्यासस्यामिततेजस.॥
मन्थन कुर्व्वतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया।
अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमथापतत्॥
सोऽविचिन्त्य तथा पातं ममन्थारणिमेव च।
तस्माच्छुक समुद्भूतो व्यासाकृतिमनोहर॥
विस्मय जनयन् बाल सञ्जातस्तदरणीसुत।
यथाध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्येन दीप्तिमान्॥
व्यासस्तु सुतमालोक्य विस्मय परमङ्गत।
किमेतदिति सञ्चिन्त्य वरदानाच्छिवस्य वै॥
तेजोरूपी शुको जातोऽप्यरणीगर्भसम्भव:।
द्वितीयोऽग्निरिवात्यर्थ दीप्यमान स्वतेजसा॥
विलोकयामास तदा व्यासस्तु मुदितं सुतम्।
दिव्येन तेजसा युक्त गार्हपत्यमिवापरम्॥
गङ्गाम्भ: स्नापयामास समागत्य गिरेस्तदा।
पुष्पवृष्टिस्तु खाज्जाता शिशोरुपरि तापसा॥
जातकर्म्मादिकं चक्रे व्यासस्तस्य महात्मन.।
देवदुन्दुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणा:॥
जगुर्गन्धर्व्वपतयो मुदितास्ते दिदृक्षव।
विश्वावसुर्नारदश्च तुम्बुरु शुकसम्भवे॥
तुष्टुवुर्मुदिता सर्व्वे देवा विद्याधरास्तथा।
दृष्ट्वा व्याससुत दिव्यमरणीगर्भसम्भवम्॥
अन्तरीक्षात् पपातोर्व्यां दण्ड: कृष्णाजिन शुभम्
कमण्डलुस्तथा दिव्य शुकस्यार्थे द्विजोत्तमा:॥
सद्य: स ववृधे बालो जातमात्रोऽतिदीप्तिमान्।
तस्योपनयन चक्रे व्यासो विद्याविधानवित्॥
उत्पन्नमात्र त वेदा सरहस्या ससंग्रहा:।
उपतस्थुर्महात्मान यथास्य पितरन्तथा॥
यतो दृष्ट शुकीरूप घृताच्या सम्भवे तदा।
शुकेति नाम पुत्त्रस्य चकार मुनिसत्तमा.॥
बृहस्पतिमुपाध्याय कृत्वा व्याससुतस्तदा।
व्रतानि ब्रह्मचर्य्यस्य चकार विधिपूर्व्वकम्॥
सोऽधीत्य निखिलान् वेदान् सरहस्यान् ससंग्रहान्।
धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वाणि कृत्वा गुरुकुले शुक:॥
गुरवे दक्षिणा दत्त्वा समावृत्तो मुनिस्तदा।
आजगाम पितु पार्श्वे कृष्णद्वैपायनस्य च॥"
अस्य दारपरिग्रहादिवृत्तान्तस्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्य:॥*॥) स च श्रीकृष्णस्य क्रीडार्थे वृन्दावने उपनन्दस्य कन्या अभूत्। इति पाद्मे पातालखण्डम्॥*॥ रावणमन्त्री। शिरीषवृक्ष। इति मेदिनी॥ वृक्षविशेष। इति रत्नमाला॥ शेयालकाँटा इति भाषा॥

शुकच्छद, क्ली, (शुकवत् छदो यस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इति जटाधर॥

शुकजिह्वा, स्त्री, (शुकस्य जिह्वेव फल यस्या।) वृक्षविशेष। शुयाठोंटी इति भाषा॥ यथा,
"शुकाख्या शुकनामा च शुकजिह्वा शुकानना"
इति रत्नमाला॥

शुकतरु, पु, (शुकवत् तरु। शुकवर्णपर्णविशिष्टत्वादस्य तथात्वम्। शुकप्रियस्तरुर्वा।) शिरीषवृक्ष। इति रत्नमाला॥

शुकद्रुम, पु, (शुकवत् द्रुम। तद्वर्णपर्णविशिष्टत्वात् तथात्वम्। यद्वा, शुकप्रियो द्रुम.।) शिरीषवृक्ष। इति शब्दमाला॥

शुकनासा, स्त्री, (शुकस्य नाम नाम यस्या।) शुकजिह्वा। इति रत्नमाला॥ शुकसमर्क, त्रि॥

शुकनाशन, पु, (शुकं नाशयतीति। नश+णिच्+ल्युः।) दद्रुघ्नः। इति राजनिर्घण्टः॥ शुकनाशके, त्रि॥

शुकनास, पु, (शुकस्य नासेव फलं यस्य।) श्योणाकवृक्षः। इत्यमरः॥ शुकवन्नासायुक्ते, त्रि॥

शुकपिण्ड, स्त्री, शूकशिम्बी। इति शब्दरत्नावली॥

शुकपुच्छ, पुं, (शुकस्य पुच्छ इव।) गन्धकः। इति हेमचन्द्रः॥ शुकस्य लाङ्गुलञ्च॥

शुकपुच्छक, क्ली, (शुकस्य पुच्छ इव। कन्।) स्थौणेयम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शुकवत्पुच्छयुक्ते, त्रि॥

शुकपुष्प, क्ली, (शुकप्रियं पुष्पमस्य।) स्थौणेयम्। इति भावप्रकाशः॥

शुकपुष्प, पु, (शुकप्रियं पुष्पमस्य।) शिरीषवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शुकप्रिय, पु, (शुकस्य प्रियः।) शिरीषवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ शुकवल्लभे, त्रि॥

शुकप्रिया, स्त्री, (शुकस्य प्रिया।) जम्बूः। इति राजनिर्घण्टः॥

शुकफल, पु (शुक इव फलमस्य। तद्वर्णफलवत्त्वात् तथात्वम्।) अर्कवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शुकबर्ह, क्ली, (शुकस्य बर्हमिव।) गन्धद्रव्यविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ गाँठियाला इति भाषा॥

शुकम्, व्य, शीघ्रम्। इति केचित्॥

शुकवल्लभ, पु (शुकस्य वल्लभः प्रियः।) दाडिमः। इति राजनिर्घण्टः। शुकप्रिये, त्रि॥

शुकवाह, पु, (शुको वाहो वाहनं यस्य।) कामदेवः। इति केचित्॥ शुकपक्षिवाहके, त्रि॥

शुकशिम्बा, स्त्री, कपिकच्छुः। इति शब्दरत्नावली॥

शुकशिम्बि, स्त्री, कपिकच्छुः। इति शब्दरत्नावली॥

शुकाख्या, स्त्री, (शुकस्य आख्या आख्या यस्याः।) वृक्षविशेषः। शुयाठोँटी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शुकनामा २ शुकजिह्वा ३ शुकानना ४। इति रत्नमाला॥

शुकादन, पु, (शुकेन अद्यतेऽसौ इति। अद्+कर्म्मणि ल्युट्।) दाडिमः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शुकस्यादनीयद्रव्यमात्रे, त्रि॥

शुकानना, स्त्री, (शुकस्याननमिव फलं यस्याः।) शुकाख्यावृक्षः। इति रत्नमाला॥ शुकतुल्यमुखे, त्रि॥

शुकी, स्त्री, (शुक+ङीष्।) कश्यपपत्नी। यथा,—

"शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवा शुचि-
गृध्रिका॥"

अत्र शुचिभाषिका इत्यपि पाठः।

"शुकी शुकानजनयदुलूकी प्रत्युलूककान्॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः॥

शुकपक्षिणी च॥

शुकोदर, क्ली, (शुकस्योदरमिव।) तालीशपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कीरजठरञ्च॥

शुक्त, क्ली, (शुच क्लेदे+क्त।) मांसम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ काञ्जिकम्। इति हारावली॥ द्रवद्रव्यविशेषः। यथा,—

"कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च।
यत्तद्द्रव्येऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते॥"

अस्य गुणाः।

"शुक्तं तीक्ष्णोष्णलवणं पित्तकृत् कटुकं लघु।
रूक्षं क्रम्युदरानाहशोथार्शोविषकुष्ठनुत्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥

शुक्तं यन्मधुरं कालवशादम्लतां गतम्। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ तस्य भक्षणनिषेधो यथा। यमः।

"अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटकशक्तवः।
शाकं मांसमपूपञ्च सूपं कृशरमेव च॥
यवागुं पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम्।
सर्व्वं पर्य्युषितं भक्ष्यं शुक्तञ्च परिवर्ज्जयेत्॥"

तत्रातिप्रसवो यथा। मनुः।

"दधिभक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्व्वञ्च दधिसम्भवम्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(यथा च मनुः। २। १७७।

"वर्ज्जयेन्मधुमांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः।
शुक्तानि यानि सर्व्वाणि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम्॥"
"यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेन उदकवासादिना चाम्लवन्ति तानि शुक्तानि।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

शुक्त, त्रि, (शुच्+क्त।) निष्ठुरम्। इति मेदिनी॥ पूतम्। अम्लम्। इति विश्वः॥ श्लिष्टम्। निर्ज्जनम्। इति शब्दरत्नावली॥

शुक्ता, स्त्री, (शुक्त+स्त्रियां टाप्।) चुक्रिका। इति शब्दरत्नावली॥

शुक्ति, स्त्री, (शुच्+क्तिन्।) जलजन्तुविशेषः। झिनुक् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मुक्तास्फोटः २। इत्यमरः॥ शुक्तिका ३। इति जटाधरः॥ मुक्तिप्रसूः ४ महाशुक्तिः ५ तौतिकः ६ मौक्तिकप्रसवा ७ मौक्तिकशुक्तिः ८ मुक्तामाता ९। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। श्वासहृद्रोगहनाशित्वम्। शूलप्रशमनत्वम्। रुच्यत्वम्। मधुरत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कपालखण्डम्। शङ्खः। शङ्खनखः। नखी। अश्वावर्त्तः। अर्शोरोगः। इति मेदिनी॥ चक्षूरोगविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ तद्विवरणं यथा,—

"प्रस्तारिशुक्लक्षतजोऽधिमांस-
स्नाय्वर्म्मसञ्ज्ञाः खलु पञ्च रोगाः।
स्याच्छुक्तिका साऽर्ज्जुनपिष्टकाख्या
जालं शिराणां पिडिकाश्च तासाम्॥
रोगा बलासग्रथितेन सार्द्ध-
मेकादशोक्ताः खलु शुक्लभागे॥"

शुक्तिमाह।

"श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च बिन्दवोऽत्र
शुक्ताभाः शितनिचिताः स शुक्तिसञ्ज्ञः।"

श्यावा इत्यादि वर्णत्रयविकल्पो बोद्धव्यः॥ * ॥

अथास्याश्चिकित्सा।

"सेक आश्चोतनं पिण्डी विडालस्तर्पणं तथा।
पुटपाकोऽञ्जनं चैभिः कल्पैर्नेत्रमुपाचरेत्॥"
इति कल्पविधिः॥

तत्र सेकविधिर्यथा,—

"सेकस्तु दिवसे कार्य्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे।
सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्व्वस्मिन्नयने हितः॥
मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलम्।
एरण्डदलमूलत्वक्शृतमाजं पयो हितम्।
सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिष्यन्दनाशनम्॥ १॥
यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदार्व्वीतार्क्षैः समांशकैः।
जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्व्वनेत्रामयापहः॥" २॥
इति भावप्रकाशः॥ * ॥

कर्षद्वयपरिमाणम्। इति शब्दमाला॥ चतुस्तोलकपरिमाणम्। तत्पर्य्यायः। अष्टमिका २। इति वैद्यकपरिभाषा॥

शुक्तिका, स्त्री, (शुक्तिरिव। स्वार्थे कन्।) मुक्तास्फोटः। इति जटाधरः॥ चुक्रिका। इति शब्दरत्नावली॥

शुक्तिज, क्ली, (शुक्तेर्जायते यदिति। शुक्ति+जन्+ड।) मुक्ता। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। १२। ४।

"प्रचलत्तिमिशुक्तिजशङ्खचितं
सलिलेऽप्यहतेऽपि पतिं सरिताम्॥")

शुक्तिबीज, क्ली, (शुक्तेर्बीजमिव।) मुक्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शुक्तिमान्, [त्] पु, पर्व्वतविशेषः। यथा,—

"महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् गन्धमादनः।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते च कुलाचलाः॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥

शुक्र क्ली, (शुच क्लेदे+"ऋज्रेन्द्राग्रवज्रे"ति। उणा० २। २८। इति रन्प्रत्ययेन साधु।) मज्जजातधातुः। तत्पर्य्यायः। पुंस्त्वम् २ रेतः ३ बीजम् ४ वीर्य्यम् ५ पौरुषम् ६ तेजः ७ इन्द्रियम् ८ अन्नविकारः ९ मज्जारसः १० रोहणम् ११ बलम् १२। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः॥"

तस्य स्वरूपं यथा,—

"शुक्रं शौम्यं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतम्।
गर्भबीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तमः॥"

जीवस्याश्रय उत्तम इति। यत आह।

"जीवो वसति सर्व्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः।
वीर्य्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं
क्षणात्॥" * ॥

गर्भसञ्जननशुक्रस्य लक्षणं यथा,—

"स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च।
शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभञ्च तत्॥"

तस्य स्थानमाह।

"यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा।
एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥"
अत्र सर्पिर्दृष्टान्तो बहुशुक्रे ऽल्पमथनेन सर्पिः-शुक्रयोर्लाभात्। इक्षुरसदृष्टान्तस्तु स्वल्पशुक्रे पुंसि अतिपीडनेनेक्षुरसशुक्रयोर्लाभात् ॥*॥
तस्य क्षरणमार्गो यथा,—
"द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः।
मूत्रस्रोतःपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते ॥" * ॥
अथ शुक्रस्य क्षरणकारणमाह।
"कृत्स्नदेहस्थितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा।
स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते ॥"
स्त्रीषु व्यायच्छतः सुरतरूपं व्यायामं कुर्व्वतः।
अन्यच्च।
"शुक्रं कामेन कामिन्या दर्शनात् स्पर्शनादपि।
शब्दसंश्रवणात् ध्यानात् सम्भोगाच्च प्रवर्त्तते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

शुक्रक्षयकरद्रव्याणि यथा। सार्षपतैलम् १ राजमाषः २ तिलः ३ पटोलवास्तूककाकमाचीपुनर्नवाशाकभिन्नसर्व्वशाकम् ४ तावदम्लद्रव्यम् ५ कारवेल्लकफलम् ६ कर्कोटकफलम् ७ वादामम् ८ लिकुचम् ९ शुष्कमरिचम् १० गुडत्वक् ११ पिप्पलीशुण्ठीभिन्नकटुरसः १२। इति राजवल्लभात् सङ्गृहीतम् ॥ * ॥ अपि च।
"बीजक्षयकरं नित्यं भक्ष्यं भोज्यञ्च पानकम्।
वर्जयेत् क्षारशाकाद्यानत्यम्लं बहुतिक्तकम् ॥
कासारजलतरङ्गस्थं तोयं पानेऽप्यवर्द्धनम्।
मूत्रान्ते मूत्रवद्बीजक्षयकारि विवर्ज्जयेत् ॥"
शुक्रवृद्धिकरजलं यथा,—
"ताम्राय स्वर्णसीसानां पात्रस्थं फलचर्म्मणोः।
शुक्रवृद्धिकरं तोयं तत्तु पेयं प्रयत्नतः ॥"
इति कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥ * ॥

शुक्रवर्द्धकद्रव्याणि यथा। पानीयम् १ विशेषतः हैमन्तिकजलम् २ तालाम्बु ३ चन्दनादिद्रव्यानुलेपनम् ४ रक्तशालिधान्यम् ५ हैमन्तिकषष्टिकधान्यम् ६ गोधूमः ७ माषः ८ सामान्यशुष्कनारीचपत्रशाकम् ९ सामान्यक्लिन्नशुष्कनारीचपत्रशाकजलम् १० कलम्बीशाकम् ११ काकमाचीशाकम् १२ गोक्षुरशाकम् १३ मुञ्जातकः १४ वार्त्ताकुः १५ विदारी १६ हस्त्यालुकम् १७ मध्वालुकम् १८ पक्वाम्रम् १९ दुग्धाम्रम् २० नागरङ्गम् २१ बहुवारफलम् २२ पक्वकण्टाफलम् २३ कण्टाफलास्थि २४ पक्वतालम् २५ पक्वकदलम् २६ चम्पककदलम् २७ द्राक्षा २८ खर्ज्जूरम् २९ धात्री ३० कुष्माण्डमज्जा ३१ तावन्मत्स्याः ३२ ह्रदमत्स्यः ३३ समुद्रमत्स्यः ३४ रोहितमत्स्यः ३५ भाकूटमत्स्यः ३६ पाठीनमत्स्यः ३७ शैगलिमत्स्यः ३८ चित्रफलमत्स्यः ३९ वाउशमत्स्यः ४० मद्गुरमत्स्यः ४१ वर्म्मिमत्स्यः ४२ फलीमत्स्यः ४३ चिङ्गटमत्स्यः ४४ पर्व्वतमत्स्यः ४५ एलङ्गमत्स्यः ४६ शकलीमत्स्यः ४७ चम्पकुन्दमत्स्यः ४८ प्रोष्ठीमत्स्यः ४९ दग्धमत्स्यः ५० सामान्यमांसम् ५१ प्रसहमांसम् ५२ भूशयमांसम् ५३ अनूपमांसम् ५४ जलजमांसम् ५५ जलेचरमांसम् ५६ छागमांसम् ५७ वाराहमांसम् ५८ कूर्म्ममांसम् ५९ तित्तिरि- ६० कुलिङ्ग- ६१ चटकानां मांसम् ६२ हंसमांसम् ६३ हंसबीजम् ६४ शुकपक्षिमांसम् ६५ मयूर- ६६ शरारि- ६७ मद्गु- ६८ कादम्ब- ६९ बलाका- ७० बकमांसम् ७१ जीर्णमद्यम् ७२ समस्तक्षीरम् ७३ गोदुग्धम् ७४ हस्तिनीदुग्धम् ७५ तावत्क्षीरसन्तानिका ७६ माहिषदधि ७७ दधिसरः ७८ दधिमस्तु ७९ नवनीतम् ८० तावद्घृतम् ८१ तावदिक्षुः ८२ विशेषतः पौण्ड्रकेक्षुः ८३ दन्तनिष्पीडितेक्षुरसः ८४ यन्त्रनिष्पीडितेक्षुरसः ८५ अग्निपक्वेक्षुरसः ८६ इक्षुफाणितम् ८७ इक्षुगुडः ८८ इक्षुखण्डम् ८९ मधुरी ९० शुष्कपिप्पली ९१ शुण्ठी ९२ आर्द्रकम् ९३ लशुनम् ९४ पलाण्डुः ९५ सैन्धवम् ९६ भक्तम् ९७ सतैललवणान्वितदग्धमत्स्यः ९८ तैललवणयुक्तपलालवेष्टितकर्द्दमलेपिताङ्गारदग्धलवणवेशवारपुरस्कृतसार्द्रककटुतैलसन्तानितमत्स्यः ९९ शाकमत्स्याख्यव्यञ्जनम् १०० मांसरसः १०१ परिशुष्काख्यमांसम् १०२ घृतपूरः १०३ मधुमस्तकम् १०४ दुग्धफेनकः १०५ भूशय्या १०६ एरण्डमूलम् १०७ गोक्षुरः १०८ सामान्यबला १०९ विशेषतः पीतबला ११० अश्वगन्धा १११ प्रसारणी ११२ माषपर्णी ११३ रुदन्ती वृक्षः ११४ राजवृक्षफलम् ११५ शिलाजतु ११६। इति राजवल्लभात् सङ्गृहीतम् ॥*॥ नेत्ररोगविशेषः। इति मेदिनी ॥ अस्य विवरणं शुक्लशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शुक्रः, पुं, (शुच + रन्।) ग्रहविशेषः। तत्पर्य्यायः। दैत्यगुरुः २ काव्यः ३ उशनाः ४ भार्गवः ५ कविः ६। इत्यमरः ॥ सितः ७ आस्फुजित् ८ शतपर्व्वेशः ९ भृगुसुतः १० भृगुः ११ षोडशार्च्चिः १२ मघाभूः १३ श्वेतः १४ श्वेतरथः १५ इति शब्दरत्नावली ॥ षोडशांशुः १६। इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य शुक्रेति नामकारणं यथा,—
"निकुम्भादिषु दैत्येषु भूय एवोत्थितेष्वथ।
गुहायाभ्यागतेष्वेव नन्दी शङ्करमब्रवीत् ॥
महादेव वचोऽस्माकं शृणु त्वं परमाद्भुतम्।
अविचिन्त्यमसह्यञ्च मृतानां जीवनं पुनः ॥
ये हताः प्रमथैर्दैत्या यथाशक्त्या रणाजिरे।
ते सर्व्वे जीविता भूयो भार्गवेणाथ विद्यया ॥
तदिदं वै महादेव महत् कर्म्म कृतं रणे।
सञ्जातमफलं देव शुक्रविद्याबलाश्रयात् ॥
इत्येवमुक्ते वचने नन्दिना कुलनन्दिना।
प्रत्युवाच प्रभुः प्रीत्या स्वार्थसाधनमुत्तमम् ॥
गच्छ शुक्रं गणपते ममान्तिकमुपानय ॥
अहं तं संयतिष्यामि यथायोगं समेत्यति ॥
इत्येवमुक्तो रुद्रेण नन्दी गणपतिस्ततः ॥
तमनन्तमुपागम्य नन्दी सम्पूज्य वेगवान् ॥
रथाद्भार्गवमानिन्ये सिंहः क्षुद्रमृगं यथा।
तमादाय हराभ्यासमाजगाम विनायकः ॥
निपात्य रक्षिणः सर्व्वानथ शुक्रं न्यवेदयत्।
तमानीतं कविं शर्व्वः प्राक्षिपद्वदने प्रभुः ॥
स शम्भुना कविश्रेष्ठो ग्रस्तो जठरमास्थितः।
तुष्टाव भगवन्तं तं वाग्मी वाग्भिरथादरात् ॥
शुक्र उवाच।
नमोऽस्तु ते शङ्कर शर्व्व शम्भो
सहस्रनेत्राङ्घ्रिशिरो नमस्ते।
दृष्टैव सर्व्वं भुवनं तवोदरे
श्रान्तो भवन्तं शरणं प्रपन्नः ॥
इत्येवमुक्ते वचने महात्मा
शम्भुर्व्वचः प्राह ततो विहस्य।
निर्गच्छ पुत्त्रोऽसि ममाधुना त्वं
शिश्नेन भो भार्गववंशचन्द्र ॥
नाम्ना तु शुक्रेति चराचरास्त्वां
स्तोष्यन्ति नैवात्र विचारणास्ति।
इत्येवमुक्त्वा भगवान् मुमोच
शिश्नेन शुक्रं स च निर्जगाम ॥
विनिर्गतो भार्गववंशचन्द्रः
शुक्रत्वमापद्य महानुभावः ॥"
इति वामने ६६ अध्यायः ॥*॥

अथ श्यामवर्णाग्निकोणस्त्रीब्राह्मणजातियजुर्व्वेदरजोगुणाम्लरसहयरा शिखीरकरभोजकटदेशानामधिपतिः। भृगुमुनिसन्तानः। नवाङ्गुलशरीरः। पद्मस्थः। सूर्य्यमुखः। श्वेतवर्णः। चतुर्भुजः। सदाजपमालावरकमण्डलुदण्डधारी। शुक्लवस्त्रः। इन्द्रादिदेवताकः। शचीप्रत्यधिदेवताकः। शुभग्रहः। अपराह्णकाले प्रबलः। जलचारी। कफप्रकृतिः। रूप्यद्रव्यधान्यादिस्वामी। मध्यवयाः। रतीश्वरः। जलभूमिचारी। स्निग्धरुचिः। द्विपदमनुष्याणां स्वामी च। इति बृहज्जातकग्रहयागतत्त्वादयः ॥ * ॥ तस्य भोग्यं दिनं शुक्रवारः। तत्र जातफलम्।
"प्रसन्नचित्तो मतिमान् गुणज्ञः
सुकेशवेशः सितवस्त्रमाल्यः।
बन्धुप्रियो भार्गववारजातः
शीघ्रप्रसादः कुशलो नरः स्यात् ॥"
तस्य क्षेत्रजातफलम्।
"शुक्रालये काव्यकलाविदग्धो
दातातिथेयः श्रुतशास्त्रदक्षः।
कलिप्रियो वातकफान्वितः स्या-
न्मेधान्वितो हास्यपटुर्मदाढ्यः ॥"
तस्य द्रेक्काणजातफलम्।
"द्रेक्काणे भृगुनन्दनस्य सुतनुः पात्रं धरित्रीपतेः
सर्व्वज्ञः स्वजनानुरागकुशलो दाता सतां वल्लभः
सम्पूर्णश्च वराङ्गनात्मजधनैः स्फीतः कृपालुः शुचिः
शान्तः सत्यरतोऽभियुक्तहृदयो धर्म्मानुरक्तो नरः ॥"

तस्य नवांशजातफलम्।
"नारीरक्तो ललितनयनो मञ्जुकेश कृशाङ्ग
कम्बुग्रीवो भवति कनकश्यामवर्ण सुकेश।
क्रूर स्तेण कविरतिधनो दानशीलो गुणज्ञो
ध्यानन्वाख्यो विमलयशसा मानवो भार्गवांशे॥"
तस्य द्वादशांशजातफलम्।
"शूरो बहुधनो भोगो नृत्यगीतप्रिय सदा।
शुचिर्ह्रीता क्षमी भोक्ता द्वादशांशे भृगोनर॥"
तस्य त्रिंशांशजातफलम्।
"बहुगुणपरिपूर्ण सुन्दरश्चारुदृष्टि-
र्युवतिजनविनोदी लब्धसौख्यार्थभोग।
द्विजसुरगुरुभक्तो दानशील कृपालु-
रसुरपतिगुरो स्यात्मानवस्त्रिंशकांशे॥"
इति कोष्ठीप्रदीप॥
विष्कुम्भादि-सप्तविंशति-योगान्तर्गत-चतुर्विंश-योग। तत्र जातफलम्।
"हास्यो विवादे विजयी सभाया
मद्दन्धमाल्याम्बररत्नयुक्त।
जितेन्द्रिय स्यान्मनुजो महौजा
शुक्लाभिधाने जनन हि यस्य॥"
इति कोष्ठीप्रदीप॥ * ॥
अग्नि। चित्रकवृक्ष। ज्येष्ठमास। इत्यमर।

शुक्रकर,पु,(करोतीति। कृ+पचाद्यच्। शुक्रस्य कर।) मज्जा। इति हेमचन्द्र॥ वीर्य्यकारके, त्रि॥

शुक्रभुक्,[ज्] पु, (शुक्रं भुङ्क्ते इति। भुज+क्विप।) मयूर। इति शब्दचन्द्रिका॥ रेतोभोजके, त्रि॥

शुक्रभू, पु (शुक्रात् भूरुत्पत्तिर्यस्य।) मज्जा। इति शब्दचन्द्रिका॥ वीर्य्यजातमात्रे, त्रि॥

शुक्रला,स्त्री,(शुक्र लाति ददातीति। दा+क) उश्चटा। इति चक्रलाशब्दटीकायां भरत॥ वीर्य्यदातरि, त्रि॥

शुक्रवार, पु, (शुक्रस्य वार।) शुक्रग्रहभोग्यदिनम्। यथा। तीर्थतरत्र प्रतिप्रसवमाह। स्मृति।
"अयने विषुवे चैव सङ्क्रान्त्यां ग्रहणेषु च।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे।
सूर्य्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

शुक्रशिष्य, पु, (शुक्रस्य शिष्य।) असुर। इत्यमर॥

शुक्राङ्ग, पु, मयूर। इति जटाधर॥

शुक्रिय,त्रि,शुक्रसम्बन्धी। शुक्रशब्दात् इयप्रत्यय निष्पन्न॥ (शुक्रो देवता अस्येति। शुक्र+"शुक्रात्। घन्।" ४।२।२६। इति घन्। शुक्रदेवताको हविरादि। इति सिद्धान्तकौमुदी यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। ३०८।
"शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषत॥")

शुक्ल, क्ली, (शुच शौचे+"ऋज्रेन्द्रेति।" उणा० २। २८। इति रन् प्रत्ययेण साधु।) रजतम्। इति मेदिनी॥ नवनीतम्। इति शब्दचन्द्रिका। अक्षिरोगविशेष। इति जटाधर॥ स तु चक्षु शुक्लभागजरोग। तद्विवरण यथा,—
"प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमास-
स्नाय्वर्म्मसंज्ञा खलु पञ्च रोगा॥"
तत्र शुक्लमाह।
"शुक्लेत मृदुशुक्लाभं शुक्लं तद्दहते चिरात्॥"
अस्य चिकित्सा।
"भुक्ता पाणितल घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति॥
स्नान कृष्णतिलैर्व्वापि चक्षुष्यमनिला ग्रहम्।
आमलै सतत स्नान परदृष्टिबलापहम्॥
शुण्ठीनिम्बदलै पिण्डीसुखोष्णास्वल्पसैन्धवा।
धार्य्या नेत्रेऽनिलस्रे सशोथकण्डूव्यथाहरी।
त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा॥"
अन्यदौषध शुक्तिशुक्रशब्दयोर्द्रष्टव्यम्। काञ्जिकादि। यथा —
"कार्त्तिके वर्जयेत्तैल कार्त्तिके वर्जयेन्मधु।
कार्त्तिके वर्जयेत्कास्य कार्त्तिके शुक्लसन्धितम्॥"
इति श्रीगोपालभट्टविलिखिते भगवद्भक्तिविलासे १६ विलास॥ शुक्ल काञ्जिकादिपर्य्युषिताम्लद्रव्य मन्धितञ्च वर्जयेत्। इति श्रीजीवगोस्वामिकृततट्टीका दिग्दर्शनी॥

शुक्ल, पु, (शुच+रन्। रस्य ल।) वर्णविशेष सादा इति भाषा। तत्पर्य्याय। शुभ्र २शुचि ३ श्वेत ४ विशद ५ श्येत ६ पाण्डर ७ अवदात ८ सित ९ गौर १० वलक्ष ११ धवल १२ अर्ज्जुन १३। इत्यमर॥ श्वेता १४ श्येता १५ श्येनी १६ विषद १७ सिता १८ अवलक्ष: १९। इति तट्टीका॥ शिति २० पाण्डु २१। इति शब्दरत्नावली॥ राम २२ खर २३। इति जटाधर॥ शुक्रयोग। इति मेदिनी॥ श्वेतैरण्ड। इति राजनिर्घण्ट॥ शुक्लपक्ष। यथा षट्त्रिंशन्मतम्।
"तत्र पञ्चावभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि।
चन्द्रवृद्धिकर शुक्ल कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मक॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
शुक्लगुणयुक्ते, त्रि॥*॥ शुक्लवस्तूनि यथा,—
"सुधांशूच्चै श्रवा शम्भुकीर्त्तिज्योत्स्नागरुत्मना।
प्रासादसौधतगरमन्दारद्रुहिमाद्रय॥
सूर्य्येन्दुकान्तकर्पूरकरम्भा रजत हस्ती।
निर्मोकभस्मडिण्डीरचन्दन करका हिमम्॥
हारोर्णनाभतन्त्वस्थि स्वर्गङ्गैरदाभ्रकम्।
शेषाहि शर्करा दुग्ध दधि गङ्गा सुधा जलम्॥
मृणालसिकताहंसबककैरवचामरम्।
रम्भागर्भ पुण्डरीककेतकीशङ्खनिर्झरा॥
लोध्रसिद्धध्वजच्छत्रचूर्णशुक्तिकपर्दका।
मुक्ताकुसुमनक्षत्रदन्तपुष्पाशनीगुणा॥
कैलासकाशकार्पासहासवासवकुञ्जरा।
नारद पारद कुन्दखटिकास्फटिकादय॥"
इति श्वेतानि॥ * ॥

शुक्लकृष्णवाचकानि वस्तूनि यथा,—
"सितकृष्णौ विधुहरी शितिताराभ्रकनाग-
राड्घनसारा।
रामपयोराश्यर्ज्जुनसिद्धीजानन्तचन्द्र-
हासाद्या॥"
विधुश्चन्द्रो विष्णुश्च। हरि कृष्ण सिंहश्च। शितौ धवलमेचकौ। तारा नक्षत्र अक्ष्ण कनीनिका च। अभ्रक निरिज मेघश्च नागराज शेषो गजश्च। घनसार कर्पूर मेघश्रेष्ठश्च। रामो बलभद्रो दाशरथिश्च। पयोराशिर्दुग्धसमूह समुद्रश्च। अर्ज्जुन शुभ्र पार्थश्च। सिद्धीज सिद्धो राहुश्च। अनन्तो बलभद्र कृष्णश्च। चन्द्रहास चन्द्रहास्य खड्गश्च।
"शङ्खवारनारकेशसदाकाशव्योमकेशतालाङ्का।
नीलांशुकाधिकेशारिष्टसदासिचयकलकण्ठा॥
शङ्खकार कम्बुकान्ति कृष्णश्च। तारकेशश्चन्द्र उज्ज्वलबालश्च। सदाकाश सर्व्वदाकाश सह गगनस्थ। व्योमकेश शिवो नभोवालो च। तालाङ्को बलभद्रस्तालकलङ्को च। नीलांशुको बलभद्र कृष्णकान्तिश्च। अधिकेशो अधिकशिवो अधिकबालश्च। अरिष्टस्तक्र काकश्च सदासिचय सिचयो वस्त्र असिचय खड्गसमूहश्च। कलकण्ठो हस पिकश्च।
"कलकण्ठ पिके पारावते हंसे कलध्वनौ॥
हरिजिष्णुघनाब्धिभ्यो गजा सिन्धुर्मुरारित।
अद्भ्यो वाहोऽजानि कृष्णाद्यमुना कृष्णतो द्विष॥"
शुक्लश्यामाभिधायका भवन्तीति सम्बन्ध हरिगज ऐरावत। एव जिष्णुगज। अब्धिगज। घनगज। पक्षे हरिर्विष्णुर्गजो हस्ती। एव सर्व्वत्र। गजा इति बहुवचननिर्द्देशात् गजपर्य्यायो गृह्यते। मुरारिसिन्धुर्गङ्गा कृष्णसमुद्रौ च। अम्बुवाह उच्चैश्रवा मेघश्च। कृष्णाज नाभीपुण्डरीक नीलाब्जश्च। यमुनारिर्बलभद्रो यमुनाद्वेषी च।
"कृष्टार्थाश्च तटिनीवाचकशब्दात् परो वरो
योज्य।
नीरदघनोपलसितसदाहिमकर-सिन्धुवेणि-
पृथुलाजाभा॥"
सितश्यामवाचका इति पूर्व्ववत्। कृष्णार्थाश्चात्तटिनीवाचकशब्दाद्वरो यथा। कृष्णनदीवरकान्ति गङ्गाश्रेष्ठकान्ति। पक्षे कृष्णनदीवरस्य समुद्रस्येव कान्ति। नीरदो निश्चितो दन्तो मेघश्च। घनोपलसित घनोपल करका तद्वत् सित घनो मेघ तद्वदुपलसित कान्त। सदाहिमकर चन्द्र सर्पमकरी च। सिन्धुवेणिर्नदीप्रवाह समुद्रकेशविन्यासी च। पृथुलाजाभ. महती भ्रष्टधान्यस्येवाभा यस्य कृष्णस्येव च। तथा च।
"बहलकलभवच्छायमन्धकारातिदीधिति:।
सदाधिकेशवच्छायो नेकपीयसमच्छवि:॥

वपुर्मं ?धिच्छायं बिभ्रत् सैन्धवकान्तिमान्।
"...रिको च लसच्छृङ्गो' पट्टांशुककटि वहन्॥
धौताम्बरश्रिय धत्ते स्फटिकान्तश्रियान्वितः।
अर्जुनद्युतिविद्योतीत्यं वमादि समुन्नयेत्॥*"॥
रक्तश्वेतवाचकानि वस्तूनि यथा,—
"रक्तश्वेतौ हरिशुचिपुष्करशतपत्रवसूर्य्य-
कान्ताब्जाः।
नवहंसमहापद्मार्कस्फोदरा' कमलकीलाले॥"
हरिश्चन्द्रसूर्य्ययोः। शुचि' श्वेतवैश्वानरयोः।
पुष्कर जलपद्मयो'। शतशतं हंसपद्मयो'।
सूर्य्यकान्त' स्फटिके सूर्य्यकान्ते च। अब्ज'
शङ्खाम्बुजयोः। नवहंस' नवहंसे प्रत्यग्रसूर्य्ये च।
महापद्म. श्वेतनागे पद्मे च। अर्कः स्फटिक-
सूर्य्ययो। कमलं जलाम्बुजयोः। कीलाल
जलरक्तयो.।
"सुहृद्रत्नादिभिर्भानो रत्ने नागने रदांशुके।
जलेभ्यो जन्मशोभाभि' सरोजकुसुदारिभि॥"
भानोः परस्मात् सुहृद्रत्नादिभि सितरक्तौ
यथा। रविमित्र चन्द्रः रवितुल्यश्च। भानुरत्न'
सूर्य्यकान्तो रविपद्मरागौ च। अग्निरत्न सूर्य्य-
कान्तो अग्निपद्मरागौ च। रदांशुक दन्तवस्त्रे
अधरश्च जलशोभा जलजा चासौ शोभा
चेति पक्षे पद्मकान्तिः। एव सरोजारिशोभा
सरोजस्पर्द्धिशोभा पक्षे सरोजारिश्चन्द्र'। कुसु-
दारिशोभा कुसुदस्पर्द्धि शोभा। पक्षे कुसुदारि-
रादित्य.॥*॥ पीतश्वेतवाचकानि वस्तूनि
यथा,—
"पीतश्वेतौ गौरद्विजराजकपर्द्दशम्भुहरि-
'तार्क्ष्यौ।
हैमस्तोमाष्टापदमहारजतचन्द्रकलधौताः॥"
गौर श्वेतपीतयो। द्विजराजो गुरुचन्द्रयोः।
कपर्द्द' शम्भुजटाजूटवराटयो'। शम्भुर्ब्रह्म-
त्रिलोचनयो'। हरि. पिङ्गलसिंहयो'। तार्क्ष्यो
गरुड' पक्षे उच्चैःश्रवा'। हैमस्तोमः हैम्नोऽयं
हैम। पक्षे हिमस्यायम्। अष्टापद सुवर्ण-
सरभयो.। महारजत सुवर्णरूप्ययोः। चन्द्र
स्वर्णशशाङ्कयोः। कलधौत हेमरूप्ययो'।
"सुशोभितारकूटश्री' स्वर्णस्तोमसमद्युतिः।
दहनोपलसत्कान्तिर्गाङ्गेयच्छविपेशलः॥"
तारकूटो रूप्यसमूह'। पक्षे आरकूटो रीति'।
सुशोभनसर्णः कनकश्च॥*॥ अथ श्लोकोक्ती-
र्यानि। गोपतितार्क्ष्यकान्तिः रविगरुडच्छवि'।
पक्षे गोपतिरिन्द्रस्तस्य तार्क्ष्यस्तुरङ्गः। वाम-
देवगिरिर्मनोज्ञमेरु' कैलासश्च। इति कवि-
कल्पलतायाम् २ स्तबके उद्दिष्टवर्णनं १ कुसुमम्॥
शुक्लकः, पु, (शुक्ल+स्वार्थे कन्।) शुक्लपक्ष.।
यथा,—
"प्रतिपद्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश
स्मृताः।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
श्वेतवर्णेन॥

शुक्लकण्ठकः, पु, (शुक्ल कण्ठो यस्य। कन्।)
दात्यूहपक्षी। इति शब्दमाला॥ श्वेतगलयुक्ते
त्रि,॥
शुक्लकन्दः, पु, (शुक्लः कन्दो यस्य।)महिषकन्द'।
इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतमूलश्च॥
शुक्लकन्दा, स्त्री, (शुक्लः कन्दो यस्याः।) अति-
विषा॥ इति राजनिर्घण्टः॥
शुक्लकर्म्मा, [न्] त्रि, (शुक्लं पूतं कर्म्म यस्य।)
अकृष्णकर्म्मा। शुकर्म्मशील'। इति जटाधरः॥
शुक्लकुष्ठ, क्ली, (शुक्लं कुष्ठम्।) श्वेतवर्णकुष्ठ-
रोग॥ तस्यौषध यथा,—
"सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च।
मधुना खादितानि स्यु शुक्लकुष्ठहराणि वै॥"
इति गारुडे १९५ अध्याय॥
शुक्लक्षीरा, स्त्री, (शुक्लं क्षीरं यस्याः।)काकोली।
इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतदुग्धयुक्ते, त्रि॥
शुक्लत्व, क्ली, (शुक्लस्य भावः। शुक्ल+त्व।)
शुक्लस्य भाव इत्यर्थे त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
शुक्लदुग्ध', पु, (शुक्ल दुग्धं निर्य्यासो यस्य।)
शृङ्गाटकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेतदुग्ध-
युक्ते, त्रि॥
शुक्लधातु', पु, (शुक्ल' शुक्लवर्णो धातुः।)कठिनी।
इति हेमचन्द्र॥ श्वेतवर्णधातुद्रव्यञ्च॥
शुक्लपक्षः, पु, (शुक्लः पक्ष'।) सितपक्षः। चन्द्र-
सम्बन्धि-वृद्ध्यनुकूल-पञ्चदशकलाक्रिया प्रचयः
तत्पर्य्याय।
"सितस्त्वापूर्य्यमाण' स्यात् शुक्लश्च विशद' शुचि
शुक्लपक्ष. कृष्णपक्षो बहुलो वदि च स्मृत'॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
स तु शुक्लप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तपञ्चदश-
तिथ्यात्मक'। यथा,—
"तत्र पञ्चाद्भुभे मासि शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥*॥
कर्म्मविशेषे तत्रोदयगामितिथिर्ग्राह्यत्व यथा,—
"शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः।
कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरम्॥
संस्कारकर्म्मणि शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा।
आश्वलायन'। उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे
कल्याणे नक्षत्रे चौडकर्म्मोपनयनगोदान-
विवाहा'। विवाह' सार्व्वकालिक इत्येके॥*॥
विद्यारम्भस्य शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा। मदन-
पारिजाते।
"रवेर्गुरोर्गोलग्ने तत्स्वेऽर्केऽपीन्दुहृद्धिते'।
गुर्व्वर्केन्दुशुक्रे च विद्यारम्भः प्रशस्यते॥"*॥
पुष्करिण्यारम्भस्य शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा।
मत्स्यपुराणे।
"प्राप्य पक्ष शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे॥"
इत्यादि॥
देवप्रतिष्ठायाः शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा। व्यव-
हारसमुच्चये।

"प्रतिष्ठा सर्व्वदेवानां केशवस्य विशेषतः।
उत्तरायण आपन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने॥"
गृहारम्भगृहप्रवेशयोः शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा।
मत्स्यपुराणे।
"शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे तस्करतो भयम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
नवान्नश्राद्धस्य शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा।
आश्विनाधिकारे।
"शुक्लपक्षे नव धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम्।
गच्छेत् क्षेत्रे विधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्।
तेन देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्च्चयेत्तथा॥"
अपि च।
"हृषिके शुक्लपक्षे तु नवान्न शस्यते बुधैः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
शुक्लपुष्प', पु, (शुक्ल पुष्पमस्य।) छत्रकवृक्षः।
कुन्दपुष्पवृक्ष'। मरुवकः। इति रत्नमाला॥
श्वेतकुसुमयुक्ते, त्रि॥
शुक्लपुष्पा, स्त्री, (शुक्लं पुष्पमस्याः।) नागदन्ती।
शीतकुम्भी। इति रत्नमाला॥
शुक्लपुष्पी, स्त्री, (शुक्लं पुष्पमस्याः। ङीष्।)
नागदन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥
शुक्लपृष्ठक' पु, (शुक्लं पृष्ठं यस्य। कन्।) सिन्धुक-
वृक्ष'। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेतवर्णपृष्ठयुक्ते,
त्रि॥
शुक्लबल', पु, जिनविशेष'। यथा,—
"वासुदेवा अमी कृष्णा नव शुक्ला बलास्त्वमी।
अचलो विजयो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शन।
आनन्दो नन्दन' पद्मो रामो विष्णुद्विषस्त्वमी॥"
इति हेमचन्द्र'॥
शुक्लमण्डलं, क्ली, (शुक्ल मण्डलम्।) चक्षुःश्वेत-
क्षेत्रम्। इति केचित्॥ श्वेतवर्णगोलवस्तु च॥
शुक्लरोहित:, पु, (शुक्लः श्वेतवर्णो रोहितः।)
श्वेतरोहितवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ शुभ्र-
रोहितमत्स्यश्च॥
शुक्लला, स्त्री, (शुक्लं लातीति। ला+कः।)
उच्चटा। इति रत्नमाला॥ श्वेतदातरि,
त्रि॥
शुक्लवर्गः, पु, (शुक्लानां वर्गः समूहः।) श्वेतवर्ण-
सजातीयद्रव्यम्। तथा। शङ्खशुक्तिकपर्द्दकादि।
इति राजनिर्घण्टः॥
शुक्लवायस', पुं, (शुक्लो वायस इव।) बक.।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ श्वेतकाकश्च॥
शुक्लशाल', पु, (शुक्लः शाल इव।) गिरिनिम्बः।
इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतशालवृक्षश्च॥
शुक्ला, स्त्री, (शुक्लो वर्णोऽस्त्यस्या इति। अच्।
टाप्।) सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥
शर्करा। इति शब्दचन्द्रिका॥ काकोली।
विदारी। स्नुही। इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेत-
वर्णा च॥
शुक्लाङ्गी, स्त्री, (शुक्लमङ्ग यस्याः। ङीष्।)
शेफालिका। इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतावयव-
युक्ते, त्रि॥

शुक्लापाङ्गः, पु, (शुक्लौ अपाङ्गौ यस्य ।) मयूरः। इति हेमचन्द्रः ॥ श्वेतवर्णनेत्रान्ते, त्रि ॥ (यथा, मेघदूते ।२३ ।
"शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत्")

शुक्लाम्लं, क्ली, (शुक्लं अम्लम् ।) अम्लशाकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

शुक्लार्म्म, [न्] क्ली, नेत्ररोगभेदः । यथा, । अथ शुक्लभागजा रोगाः । तेषां नामानि सङ्ख्याञ्चाह ।

"प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांस-
स्नायूर्म्मसञ्ज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ।
स्याच्छुक्तिका सार्ज्जुनपिष्टकाख्या
जालं शिराणां पिडिकाश्च तासाम् ॥
रोगा बलासग्रथितेन सार्द्ध-
मेकादशोक्ताः खलु शुक्लभागे ॥"

तेषु प्रस्तार्य्यर्म्मणो लक्षणमाह ।
"प्रस्तार्य्यर्म्म तनुस्तीर्णं श्यावरक्तनिभं सितम् ।"
तनु पुत्तली। स्तीर्णं विस्तीर्णम् । श्यावरक्त मित्यत्र विकल्पो बोद्धव्यः ॥*॥ शुक्लार्म्माह ।
"सुश्वेतं मृदु शुक्लार्म्म शुक्लं तद्वर्द्धते चिरात् ॥"
रक्तार्म्माह ।
"पद्माभं मृदु रक्तार्म्म यन्मांसं चीयते सिते ।"
पद्माभं वर्णेन रक्तमित्यर्थः । चीयते उपचीयते ॥
अधिमांसार्म्माह ।
"पृथु मृद्वधिमांसार्म्म बहुलञ्च यकृन्निभम् ।"
पृथु विस्तीर्णम् । बहुलं पुष्टम् । यकृन्निभं ईषत् कृष्णलोहितम् ॥ * ॥ स्नायूर्म्माह ।
"स्थिरं प्रसारि मांसाढ्यं शुक्लं स्नायूर्म्म पञ्चमम् ।"
स्थिरं कठिनम् । शुक्लं स्नावरहितम् ॥ * ॥
शुक्तिमाह ।
"श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च बिन्दवो यं
शुक्लाभाः सितनिचिताः स शुक्तिसञ्ज्ञः ।"
श्यावा इत्यादिवर्णत्रये विकल्पो बोद्धव्यः ॥*॥
अर्ज्जुनमाह ।

"एको यः शशरुधिरप्रभस्तु बिन्दुः
शुक्लस्थो भवति तमर्ज्जुनं वदन्ति ॥"

पिष्टकमाह ।
"श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् ।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥"
पिष्टवत् श्वेतम् ॥ * ॥ शिराजालमाह ।
"जालाभः कठिनः शिरोऽरुणः शिराणां सन्तानो भवति शिरादिजालसञ्ज्ञः ॥"
शिरादिजालसञ्ज्ञः शिराजालसञ्ज्ञः ॥ * ॥
शिरापिडिकामाह ।
"शुक्लस्थाः सितपिडिकाः शिरावृता या-
स्ता विद्यादसितसमीपजाः शिराजाः ।"
बलासग्रथितमाह ।

"कांस्याभोऽमृदुरथ वारिबिन्दुकल्पो
विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः ।"

कांस्याभः श्वेत इत्यर्थः । अमृदुः कठिनः । वारिबिन्दुकल्पः एतेन मनागुन्नतत्वं बोध्यते । बलाससञ्ज्ञः बलासग्रथितसञ्ज्ञः । क्वचिदेकदेशेनापि समुदायावगमात् । यथा भीमो भीमसेन इति । अतएव सुश्रुते । नामसङ्ग्रहे बलासग्रथितपदं निर्द्दिष्टम् । इति भावप्रकाशः ॥

शुक्लिमा, [न्] पु, (शुक्लस्य भावः । शुक्ल + "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ।" ५।१।१२३। इमनिच् ।) शुक्लता । शुक्लशब्दादिमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शुक्लोपला, स्त्री, (शुक्ल उपल इव आकृतिर्यस्याः ।) शर्करा । इति रत्नमाला ॥ श्वेतप्रस्तरे, पु ॥

शुचिः, पुं, (शुष्यत्यनेनेति । शुष + "शुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः ।" उणा० ३।१५५। इति क्सिः ।) वायुः । तेजः । चित्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शुङ्गः, पु, वटवृक्षः । आम्रातकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ शूकः । शूँया इति भाषा । इति शूकशब्दार्थे मेदिन्युणादिकोषौ ॥

शुङ्गा, स्त्री, (शुङ्गोऽस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) पर्कटीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ नवपल्लवकोषी । इति हेमचन्द्रः ॥ धान्यादिशूकश्च । शुँया यस्य प्रसिद्धिः ॥ (यथा, सुश्रुते ।४।२६।
"अश्वत्थफलमूलत्वक्शुङ्गासिद्धं पयो नरः ।
पीत्वा सशर्करा क्षौद्रं कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥")

शुङ्गाकर्म्म, [न्] क्ली, पुंसवनसंस्कारविशेषः । यथा
"अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ।
पुंसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकर्म्मणि शोभनः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तत्कर्म्मानुष्ठानं यथा । शोभननामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य वटवृक्षस्य पूर्व्वोत्तरशाखाया फलयुगलशालिनी कृमिभिरनुपहता वटशुङ्गा यवानां माषाणां वा त्रिभिस्त्रिभिर्गुडकैः सप्तवारान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रीणीयात् । सप्तानां मन्त्राणामृष्यादयः साधारणाः । प्रजापतिरृर्षिः सोमवरुणवसुरुद्रादित्यमरुद्विश्वे देवा देवता न्यग्रोधशुङ्गापरिक्रयणे विनियोगः । ॐ यद्यसि सौमी सोमाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण एकं परिक्रयणम् ॥ यद्यसि वारुणी वरुणाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण द्वितीयं परिक्रयणम् ॥ यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण तृतीयं परिक्रयणम् ॥ यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण चतुर्थं परिक्रयणम् ॥ यद्यसि आदित्येभ्यः आदित्येभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण पञ्चमं परिक्रयणम् ॥ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण षष्ठं परिक्रयणम् ॥ यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण सप्तमं परिक्रयणम् ॥ ततः क्रीता वटशुङ्गा अनेन मन्त्रेण हस्तादानयेत् । प्रजापतिरृर्षिरोषध्यो देवता न्यग्रोधशुङ्गाच्छेदने विनियोगः । ओषधयः सुमनसो भूत्वा अस्यां वीर्य्यं समाधत्त इयं कर्म्म करिष्यति । ततस्तां वटशुङ्गां तृणेन वेष्टितामन्तरीक्षेणानीय अन्तरीक्षे स्थापयेत् । ततः कृतशोभननाम्नो अग्नेरुत्तरतः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारी कुमारी भगवती वा श्रुतस्वाध्यायशीलो वा ब्राह्मण आहारतो नीहारजलेनानाहतलोष्ट्रेण पुनः पुनः पेषयेत् । ततोऽग्नेः पश्चिमतः उत्तराग्रेषु कुशेषु पश्चिमाभिमुखीं वधूं पूर्व्वदिगानतमस्तकां कृत्वा पृष्ठदेशे स्थितः पतिर्दक्षिणपाणेरङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वस्त्रबद्धां पेषितवटशुङ्गां गृहीत्वा गर्भवत्या दक्षिणनासाविवरे शुङ्गारसं निक्षिपति अनेन मन्त्रेण । प्रजापतिरृर्षिरनुष्टुप्छन्दो ऽग्नीन्द्रबृहस्पतयो देवता न्यग्रोधशुङ्गारसस्य दाने विनियोगः ।
पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो बृहस्पतिः ।
पुमांसं पुत्त्रं विन्दस्व तं पुमाननुजायताम् ॥
ततो महाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा प्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्य शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म समाप्य कर्म्मकारयितृब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेवः ॥

शुङ्गी, [न्] पु, (शुङ्गा अस्त्यस्येति । शुङ्गा + इनि ।) प्लक्षवृक्षः । वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ शुङ्गाविशिष्टे, त्रि ॥

शुच, शोके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यादिः । शोचति । शोकः पुत्रादेरदर्शनादुःखानुभवः । किं शोचतेहाश्च दये वतास्मानिति भट्टिः । प्रियतमा मा शोचते शोचते । इति महानाटकम् । गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम् । इति दुर्गादासः ॥

शुच, इर्, य ञ ई शौचे । विशरणे । क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-उभ० क्लेदे शौचे च अक०-अन्यत्र सक०-सेट् । निष्ठायां अनिट् ।) शौचं शुद्धिः । विशरणं विभेदः । क्लेदः आर्द्रभावः । इर् अशुचत् अशोचीत् । य ञ, शुच्यते लोकः स्नानात् । शुच्यति गात्रं वायः । शुच्यति वस्त्रमम्भसा । ई, शूक्तः । शुचिर् पूतीभावे इति प्राञ्चः । रमानाथस्तु एतदनुरोधादेतानर्थान् व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥

शुचा, स्त्री, (शुच शोके + क्विप् । पक्षे टाप् ।) शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शुचि, पु, (शुच्यति अनेनेति । शुच + "इगुपधात् कित् ।" उणा० ४।११९। इति इन् । स च कित् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ४।२४।४।
"पावकः पवमानश्च शुचिरित्यग्नयः पुरा ।
वशिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः ॥")
चित्रकवृक्षः । आषाढमासः । शुक्लवर्णः । शृङ्गाररसः । इत्यमरः ॥ शोधः । गुह्यमन्त्री । ज्येष्ठमासः । इति मेदिनी ॥ सौराग्निः । यथा
"पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः ।
निर्म्मथ्यः पवमानः स्यात् वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥

यथासौ तपते सूर्य्य शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः ।
तेषान्तु सन्ततावन्ये चत्वारिंशत्तु पञ्च च ॥
पावकः पवमानश्च शुचिस्तेषां पिता च यः ।
एते चैकोनपञ्चाशद्वह्नयः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्यायः ॥
सूर्य्यः । यथा,—
"तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥"
इति शाम्बपुराणम् ॥
चन्द्रः । शुक्रः । ब्राह्मणः । इति केचित् ॥
(अन्धकस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते । ९ । २४ । १९ ।
"कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः ॥"
कार्त्तिकेयः । इति महाभारतम् । ३।२३१।४॥)
शुचिः, स्त्री, (शुच + इन् ।) कश्यपपत्न्या-स्ताम्रायाः सुता । यथा,—
"षट् सुताश्च महासत्त्वास्ताम्रायाः परि-
कीर्त्तिताः ।
शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचि-
गृध्रिका ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥
शुचिः, त्रि, (शुच + इन् ।) शुक्लगुणविशिष्टः । इत्यमरः ॥ शुद्धः । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४९ ।
"क्रीडावसाने ते सर्व्वे शुचिवस्त्राः स्वल-
ङ्कृताः ॥")
अनुपहतः । इति मेदिनी ॥ * ॥ परस्वर्णस्पर्शे हस्तचालनात् शुचिर्य्यथा,—
"दैवात् परस्त्रियं दृष्ट्वा विरमेद् यो हरिं स्मरन्
स्पृष्ट्वा परसुवर्णञ्च हस्तप्रचालनात् शुचिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्याय ॥
(निरपराधी । यथा, महाभारते ।१।१४९।१४।
"अहो धिक् धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नास्ति समञ्जसी
यः शुचीन् पाण्डुदायादान् दाहयामास
शत्रुवत् ॥"
शुद्धान्तःकरणः । यथा, मनुः । ७ । ३८ ।
"वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदो शुचीन्
वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥")
शुचिता, स्त्री, (शुचेर्भावः । शुचि + तल् ।) शुचित्वम् । यथा,—
"मैत्त्रं नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी
स्वच्छता
किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन
यस्यापरे ।
किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां
जीवनं
त्वञ्चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निषेद्धुं
क्षमः ॥"
इति लक्ष्मणसेनः ॥
शुचिद्रुमः, पुं, (शुचिः पवित्रो द्रुमः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुद्धद्रुमश्च ॥
शुचिप्रणी, पुं, (शुचिं प्रणयतीति । प्र + नी + क्विप् ।) आचमनम् । यथा,—
"आचामः स्यादाचमनमुपस्पर्शः शुचिप्रणीः ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
शुचिमल्लिका, स्त्री, (शुचिर्मल्लिका ।) नवमालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुचिरोचिः, [स्] पुं, (शुचिः शुक्लं रोचिः किरणो यस्य ।) चन्द्रः । इति केचित् ॥ शुक्लकिरणे, त्रि ॥
शुच्य, ई अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक० सक० च-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) तालव्यादिः । पञ्चमस्वरी । तालव्यवर्गाद्योपधः । ई, शुक्तः । यद्वा, यान्तोऽयमित्यके । अभिषवः स्नानं मन्थनं पीडनं सन्धानञ्च । इति दुर्गादासः ॥
शुटीरता, स्त्री, वीर्य्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शुटीर्य्यं, क्ली, वीर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
शुट, खोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।)खोटनमिह गत्याघातः । शोटति पयः सेतुना । इति दुर्गादासः ॥
शुठ, इ खोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-अक०-सेट् ।) खोटनमिह गत्याघातः । इ, शुण्ठ्यते । इति दुर्गादासः ॥
शुठ, इ कि शोषणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०पक्षे भ्वा०-अक०-सेट् ।) इ, शुण्ठ्यते । कि, शुण्ठयति शुण्ठति पत्रमातपात् । रमानाथस्तु भ्वादिपक्षे शुष्कीभावे । चुरादिपक्षे शुष्कीकरणेऽयमिति मत्वा भ्वादौ शुण्ठति पत्रं चुरादौ शुण्ठयति काष्ठमातप इत्युदाहृतवान् । वस्तुतस्तु उभयत्र शुष्कीभावः अन्यथा भौवादिकस्यैव प्रेरणवाचित्वाच्चुरादिपाठोऽनर्थकः स्यात् । इति दुर्गादासः ॥
शुठ, क आलस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरा-पर०-अक०-सेट् ।) क, शोठयति वृद्धः क्रियासु मन्दः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
शुण्ठिः, स्त्री, शुठि शोषणे + इन् ।) शुण्ठी । इत्यमरटीका ॥(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।२७१
"तस्मिन् गतार्द्रभावे वीतरसे शुण्ठिशकल इव
पुरुषे ।
अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दो विड-
म्बाय ॥")
शुण्ठी,स्त्री, (शुण्ठि + वा ङीष् ।) शुष्कार्द्रकम् । शुट् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । महौषधम् २ विश्वम् ३ नागरम् ४ विश्वभेषजम् ५ । इत्यमरः ॥ शुण्ठि ६ विश्वा ७ महौषधी ८ । इति तट्टीका ॥ इन्द्रभेषजम् ९ भेषजम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ विश्वौषधम् ११ कटुग्रन्थि १२ कटुभद्रम् १३ कटूष्णम् १४ सौपर्णम् १५ शृङ्गवेरम् १६ कफारि १७ चान्द्रकम् १८ शोषणम् १९ नागराह्वम् २० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफशोफानिलशूलबन्धोदराध्मानश्वासश्लीपदनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
"शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः ।
स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत् ॥
हृष्या स्वर्य्या च निःश्वासशूलकासहृदामयान् ।
हन्ति श्लीपदशोथार्श-आनाहोदरमारुतान् ॥
आग्नेयगुणभूयिष्ठं तोयांशं परिशोषयेत् ।
सङ्गृह्णाति मलं तत्तु ग्राहि शुण्ठ्यादयो यथा ॥
विबन्धभेदिनी या तु सा कथं ग्राहिणी भवेत् ।
शक्तिर्व्विबन्धभेदे स्याद्यतो न मलपातने ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
"शुण्ठी तु कफवातघ्नी सस्नेहा लघुदीपनी ।
विपाके मधुरा हृष्या रूक्षोष्णा कटुरोचनी ॥"
इति राजवल्लभः ॥
शुण्ठ्यं, क्ली, शुण्ठी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शुण्डः, पुं, (शुन गतौ + अमन्तात् डः ।) मदनिर्झरः । इति हेमचन्द्रः ॥ करिकरश्च ॥(यथा, महाभारते । ७ । ३५ । ३५ ।
"घण्टाशुण्डान् विषाणाग्रान् क्षुरमाख्यपदा-
नुगान् ।
शरैर्निशितधाराग्रैः शात्रवाणामशातयत् ॥")
शुण्डकः, पुं, शौण्डिकः । इति शब्दरत्नावली । युद्धवेणुः । इति शब्दमाला ॥
शुण्डरोहः, पुं, (शुण्डवत् रोहतीति । रुह + अच् ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुस्तकान्तरे शृङ्गरोह इति पाठः ॥
शुण्डा,स्त्री, (शुन् + ड । टाप् ।) मद्यपानगृहम् । अम्बुहस्तिनी । वेश्या । सुरा । हस्तिहस्तः । इति मेदिनी ॥ शुंड् इति भाषा ॥ नलिनी ॥ इति विश्वः ॥ कुट्टनी । इति शब्दमाला ॥
शुण्डापान, क्ली, (शुण्डाया आपानम् ।) मद्यपानगृहम् । तत्पर्य्यायः । मदस्थानम् । इत्यमरः ॥ मदस्थलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
शुण्डारः, पुं, (शुण्डा रातीति । रा + कः ।) शौण्डिकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ह्रस्वा शुण्डा । "कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।" ५ । ३ । ८८ । इति रः । स्वल्पशुण्डा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
शुण्डाल, पुं,(शुण्डेन अलतीति । अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) हस्ती । इति धनञ्जयः ॥
शुण्डिका, स्त्री, अलिजिह्वा । इति केचित् ॥ शुण्डाशब्दार्थोऽप्येषा ॥
शुण्डिमूषिका, स्त्री, (शुण्डिनी शुण्डविशिष्टा मूषिका ।) छुच्छुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुण्डी,[न्] पुं,(शुण्डा अस्त्यस्येति । शुण्डा + इनि ।) शौण्डिकः । इति शब्दरत्नावली ॥ हस्ती च ॥
शुण्डी, स्त्री, हस्तिशुण्डीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुतुद्रिः,स्त्री,शतद्रुनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
शुतुद्रुः, स्त्री, शतद्रुनदी । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
शुद्ध, क्ली, (शुध + क्तः ।) सैन्धवम् । मरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्य्याये यस्य यल्लिखितं तदशुद्धम् ॥

शुद्ध', त्रि, (शुध+क्तः ।) केवलम् । (यथा, मनु' । ८ । २७९ ।
"तड़ागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।
तद्वापि प्रतिसंस्कुर्य्यात् दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥")
निर्द्दोषः । (यथा, वृहत्संहितायाम् ।४८ । ४ ।
"सर्व्वे च शुद्धकाञ्चनविनिर्म्मिताः श्रेयसो वृद्ध्यै ॥")
पवित्र. । इति मेदिनी ॥ (उज्ज्वल । यथा, रघु' । १ । ४६ ।
"काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतो' शुद्ध-वेशयो' ॥")
शुक्ल । इति धरणि' ॥ रागान्तरामिश्रित-राग. । इति संगीतशास्त्रम् ॥ * ॥ शरीराशुद्धताकारणं यथा, —
नारद उवाच ।
"मानवानां द्विजादीनां शरीरस्यापवित्रता ।
भवेत् केन प्रकारेण कथ्यतां तत् सदाशिव ॥
सर्व्ववेदपुराणादिशास्त्रज्ञानां द्विजन्मनाम् ।
जितेन्द्रियस्मृतिविदां तनो कथय पूतताम् ॥
सदाशिव उवाच ।
यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् ।
देवर्षे शृणु तत् सर्व्वं नराणामानुपूर्व्विकम् ॥
जातके मृतकेऽस्नाते जलौकोभि' चते तथा ।
अपवित्रो द्विजादीनां देह सन्ध्यादिकर्म्मसु ॥
अपूतेतन्नुत्सगे नरो मूत्रपुरीषयो ।
अस्पृश्यस्पर्शने नैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु ॥
रक्तपाते नखशृङ्गदन्तखड्गादिभि' चते ।
विप्रादेरशुचि. काय शस्त्रास्त्रै' कण्टकादिभि ॥
भुक्त्वा हस्ताननोच्छिष्टेऽपवित्र. क्षतमैथुने ।
शयने ब्राह्मणादीनां शरीर क्षुरकर्म्मणि ॥
ज्वरादिभिस्तु षष्टिरोगैर्युक्तद्विजन्मनाम् ।
वपुरमयतं पूजादानहोमजपादिषु ॥
धूमोद्गारे वमौ श्राद्धपतितान्नादिभोजने' ।
तथा च रेत स्खलने मर्त्यदेहापवित्रता ॥
अपवित्र द्विजादीनां वपु स्याद्राहुदर्शने ।
गर्हितदानग्रहणे पतिते पातकादिभि ॥
अशौचान्तेन शुद्धि स्यात् जातके मृतकेऽपि च ।
सर्व्ववर्णाश्रमादीनां तनो सन्ध्यादिकर्म्मसु ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १८ अध्याय ॥

शुद्धजङ्घ', पु, (शुद्धा जङ्घा यस्य ।) गर्द्दभ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पवित्रजङ्घायुक्ते, त्रि ॥

शुद्धदत्, त्रि, शुद्धा दन्ता यस्य स । ("अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ।" ५ । ४ । १४५ । इति दन्तस्य दत्रादेश ।) शुक्लदन्तयुक्त । यथा—
"गते तस्मिन् जलशुचि शुद्धदद्रावण' शिखी ।
जजपूकोऽक्षमालावान् धारयों मृदलावुन ॥"
इति भट्टी । ५ । ६१ ॥

शुद्धमति, पु, (शुद्धा मतिर्यस्य ।) चतुर्विंशति-भुतार्हदन्तर्गतजिनविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ (शुद्धा मतिः ।) पवित्रबुद्धौ, स्त्री । तद्वति, त्रि ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । ८० ।
"उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ य: समाचरति पापम् ।
त जनमसत्यसन्ध भगवति वसुधे कथं वहसि ॥"

शुद्धमांस, क्ली, (शुद्ध मास यस्य ।) मांसव्यञ्जनविशेष. । यथा,—
"पाकपात्रे घृत दद्यात्तैल वा तदभावत: ।
तत्र हिङ्गुहरिद्राञ्च भर्ज्जयेत्तदनन्तरम् ॥
छागादेरस्थिरहित मांस तत् खण्डखण्डितम्
धौतनिर्गालित तस्मिन् घृते तद्भर्ज्जयेच्छनै ॥
सिद्धयोग्य जल दत्त्वा लवणञ्च पचेत् तत' ।
सिद्धे जलेन सपिष्य वेस ार परिक्षिपेत् ॥
द्रव्याणि वेसवारस्य नागवल्ली दलानि हि ।
तण्डलाश्च लवङ्गानि मरिचानि समासत: ।
अनेन विधिना सिद्ध शुद्धमासमिति स्मृतम् ॥
शुद्धमास पर हृद्य बल्य रुच्यञ्च वृंहणम् ।
त्रिदोषशमन श्रेष्ठ दीपण धातुवर्द्धनम् ॥"
इति भावप्रकाश ॥

शुद्धवल्लिका, स्त्री, (शुद्धा वल्लिका लता ।) गुडूची इति शब्दचन्द्रिका ॥ पवित्रलता च ॥

शुद्धान्त', पु, शुद्ध अन्तो यस्य । शुद्धा रक्षका: अन्ते यस्य इति वा ।) अन्त:पुरम् । (यथा, कुमारे । ६ । ५२ ।
"विधिप्रयुक्तसत्कारै स्वय मार्गस्य दर्शक' ।
स तैराक्रमयामास शुद्धान्त शुद्धकर्म्मभि ॥")
नृपस्यासर्व्वगोचरकक्षान्तरम् । इत्यमरमेदिन्यौ राजयोषित् । इत्यजय. ॥(यथा, नैषधे ।३।८२ ।
"शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे
न नैषधे कार्य्यमिदं निगाद्यम् ।
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादु सुगन्धि' स्वदते तुषारा ॥")
अशौचान्त' । इति धरणि ।

शुद्धान्तपालक, पु, (शुद्धान्त पालयतीति । पालि+ण्वुल् ।) अन्त पुररक्षक' । तत्पर्य्याय' । गृहदौवारिक २ कक्षारक्षक' ३ रात्रिन्दिवक ४ । इति शब्दमाला ॥ तस्य लक्षण यथा,—
"वृद्ध कुलोद्गत सूक्त पितृपैतामह शुचि' ।
राज्ञामन्तपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥"
इति मात्स्ये १८९ अध्याय' ॥

शुद्धान्ता, स्त्री, (शुद्धान्त आश्रयत्वेनास्त्यस्या· इति अच् । टाप् ।) राज्ञी । यथा,—
"शुद्धान्तश्च विशुद्धान्ते शुद्धान्ता राजयोषित' ॥"
इति धरणि' ॥

शुद्धापह्नुति, स्त्री, (शुद्धा अपह्नुति ।) अलङ्कारविशेष । यथा —
"शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नव' ।
नाय सुधांशु किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहम् ॥"
इति चन्द्रालोक: ॥

शुद्धि, स्त्री, (शुन्ध+क्तिन् ।) दुर्गा । यथा,—
"स्मरणाच्चिन्तनाद्वापि शोध्यते स हि पातकात
तेन शुद्धि समाख्याता देवी रुद्रतनौ स्थिता ॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्याय: ४५ ॥
मार्ज्जना । इति जटाधर: ॥ वैदिककर्म्मार्हत्वप्रयोजकसंस्कारविशेष: । यथा । शुद्ध्यशुद्ध्यो' संस्काररूपत्वेन एकपुरुषस्यैकदोभयस्थितिर्घटते अशुद्धेर्भावरूपत्वे शुद्धेस्तदभावरूपत्वे नैतत् विरोधात् । अतएव श्राद्ध' ।
"तत' श्राद्धमशुद्धौ तु कुर्य्यादेकादशे तथा ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्ध पुनरेव स' ॥"
अशुद्धौ चतुर्थाह्रादौ । कथमशुद्धौ श्राद्ध कालाशौचस्याधिकारिविशेषणत्वादत श्राद्धकर्त्तुस्तात्कालिकीति । श्राद्धविधानाक्षेपात्तस्नात्रनिष्ठा शुद्धि कल्प्यते । स पुनरशुद्ध एव कर्म्मान्तर एव । इति श्राद्धविवेक: ॥ एव शुद्धेर्भावरूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वे विरोध' । तथात्वे अशौचसङ्करोऽपि न स्यात् । एकस्मिन् शुद्ध्यभावरूपे अशौचे सत्यपरस्य तद्रूपस्य तदानीं तत्पुरुषीयशुद्धिरूपप्रतियोग्यन्तराभावादनुत्पत्ते' । तस्मात् शुद्ध्यशुद्ध्योर्भावरूपत्वम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥ अथाशौचिशुद्धि ।
"अघवृद्धिमदाशौचमूर्द्ध्वचेत्तेन शुध्यति ।
अथ चेत् पञ्चमी रात्रिमतीत्य परतो भवेत् ।
अघवृद्धिमदाशौच तदा पूर्व्वेण शुध्यति ॥"
अघवृद्धिमत्तन्तु । सपिण्डजननाशौचापेक्षया स्वपुत्त्रजननाशौचस्य सपिण्डमरणाशौचापेक्षया पितृमातृमर्तृमरणाशौचस्य ।*।
"जाते पुत्त्रे पितु स्नान सचेलन्तु विधीयते ।
माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शन पितु' ॥"
शुध्येत् स्पर्शमात्रे उत्तरवाक्ये तथा दर्शनात् ।*।
जननाशौचमध्ये तु यद्यपर जनन स्यात् तदा पूर्व्वाशौचव्यपगमे शुद्धि रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते दिनत्रयेण मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवमिति ॥*॥
"यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत् स्यात् पश्चिम त्वह ।
स तत्र वस्त्रशुद्धिञ्च गृहशुद्धि करोत्यपि ॥
समाप्य दशम पिण्ड यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।
ग्रामाद्बहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससी ॥
अन्त्यानामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नान करोत्यपि ।
श्मश्रुलोमनखानाञ्च यत्त्याज्य तत्त्यजत्यपि ॥
गौरसर्षपकल्केन तिलतैलेन सयुत ।
शिर स्नान तत स्नात्वा तोयेनाचम्य वाग्यत ॥
वासोयुग नव शुभ्रमव्रण शुद्धमेव च ।
गृहीत्वा गा सुवर्णञ्च मङ्गलानि शुभानि च ॥
स्पृष्ट्वा सकीर्त्तयित्वा तु पश्चात् शुद्धो भवेन्नर ॥"
गृहशुद्धि प्राक्तनपाकभाण्डपरित्याग उपलेपादिना । त्याज्य त्यागार्हम् ।
"अघाह'सु निवृत्तेषु सुस्नाता कृतमङ्गला ।
आशुध्याद्विप्रमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च
स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौच भवेद्यदि ।
न तु पूर्व्वेण शुद्धि स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति ।
समानं लघु चाशौच पूर्व्वेणैव विशुध्यति ।
यदि स्यात् सूतके सूतिर्मृतके च मृतिर्भवेत् ॥
शेषेणैव भवेच्छुद्धिरह.शेषे द्विरात्रकम् ।

मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते ॥*॥
अर्व्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भ-
संस्रवः ।
तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥
गर्भस्रुत्या यथामासमचिरे तूत्तमे त्र्यहः ।
राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव च ॥
अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता ।
रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति ॥
रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि पञ्चमे दैवपैत्रयोः ।
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥*॥
दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयते म्रियतेऽथवा ।
स्वमशौचं चरेत् सम्यक् पृथक्स्थानव्यवस्थिता ॥
तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन शुध्येत्तु जनकस्त्रिभिः ।
यस्तैः सहासनं कुर्य्यात् शयनादीनि चैव हि ।
बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुध्यति ॥
स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु त्र्यहात् शुध्यन्ति
बान्धवाः ।
यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति हि सनाभयः ॥*॥
षण्मासाभ्यन्तरे शूद्रे मृते बाले त्र्यहं विदुः ।
अनतीते द्विवर्षे वै मृते शुध्येत्तु पञ्चभिः ॥
बालस्त्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।
सद्य एव विशुद्धिः स्यान्नाशौचं नैव सूतकम् ॥
नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निर्वृत्तचूडकानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥*॥
दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति
गोत्रजाः ॥
शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥
दशमेऽहनि शूद्रस्य कार्य्यं सस्पर्शनं बुधैः ।
मासेनैव विशुद्धिः स्यात् सूतके मृतकेऽपि वा ॥
सस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।
संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानान्तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् शिवः ॥
यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
भूमौ निःक्षिप्य तद्ग्रासं स्नात्वा चैव विशु-
ध्यति ॥*॥
चिकित्सको यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते ।
तस्मात् चिकित्सकस्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः ॥
गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला ।
यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा ॥*॥
प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।
स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ।
एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये च स्याद्द्व्यहेन तु ।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥*॥
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥
असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥
यद्यन्नमत्ति तेषान्तु स दशाहेन शुध्यति ।
अन्नदस्तदन्नञ्चेव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥*॥
अस्थिसञ्चयनादर्व्वाक् यदि विप्रोऽश्रु पातयेत् ।
मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥
अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वं यावन्मासं द्विजातयः ।
दिवसेनैव शुद्धिः स्याद्वाससां क्षालनेन च ॥*॥
स्वजातिर्दिवसेनैव त्र्यहात् क्षत्रियवैश्ययोः ।
स्पर्शं विनानुगमने शूद्रो नक्तेन शुध्यति ॥*॥
अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।
दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम् ॥*॥
उदक्या सूतिका वापि अन्त्यजं संस्पृशेद्यदि ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादिति शातातपोऽब्र-
वीत् ॥*
नवस्रातजलं गावो महिष्यश्छागयोनयः ।
शुध्यन्ति दिवसैरेव दशभिर्नात्र संशयः ॥
काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम् ॥"*॥
अथ द्रव्यशुद्धिः । ब्राह्मे ।
"सुवर्णरूप्यशङ्खाश्मशुक्तिरत्नमयानि च ।
कांस्यायस्ताम्ररैत्यानि त्रपुसीसमयानि च ॥
निर्लेपानि विशुध्यन्ति केवलेन जलेन तु ।
शूद्रोच्छिष्टानि शुध्यन्ति त्रिधाक्षाराम्ल-
वारिभिः ॥
सूतिकाशवविण्मूत्ररजस्वलाहतानि च ।
प्रक्षेप्तव्यानि तान्यग्नौ यच्च यावत् सहेदपि ॥"
रैत्यं पित्तलम् । त्रपु रङ्गम् । यत् पात्रं यावत् ।
कालमग्निं सहेत तत् पात्रं प्रक्षालनान्तरं ।
तावत्तापनीयमित्यर्थः ॥*॥ बृहस्पतिः ।
"अम्भसा हेमरत्नायः कांस्यं शुध्येत भस्मना ।
अम्लैस्ताम्रञ्च रैत्यञ्च पुनः पाकेन मृण्मयम् ॥"
राजधर्म्मे ।
"पञ्चलोच्छिष्टकांस्यं यत् गन्धाघ्रातमथापि वा ।
गण्डूषोच्छिष्टमपि च विशुध्येद्दशभिस्तु तत् ॥"
दशभिर्द्दिनैरिति शेषः । तथा च ।
"कांस्ये न धावयेत् पादौ यत्र स्यादपि भोजन-
मिति ।"
यत्र पात्रान्तरे भोजनं तत्र श्रुतस्यैव तस्य
साहचर्य्यात् कांस्यवच्छुद्धिः ॥ * ॥ बौधायनः ।
"भिन्नकांस्ये तु योऽश्नीयात् नद्यां स्नात्वा
जपेद्द्विजः ।
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु एकभक्तस्ततः शुचिः ॥"
देवलः । ताम्ररजतसुवर्णाश्मस्फटिकानां भिन्न-
मभिन्नम् । इति भिन्नत्वेऽपि न दोष इत्यर्थः ॥*॥
विष्णुः । शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्व्वा यदुपहतं
तदत्यन्तोपहतं सर्व्वं लौहभाण्डमग्नौ प्रतप्तं
शुध्येत । मणिमयमश्ममयमब्जमयञ्च सप्तरात्रं
महीखननेन शृङ्गदन्तास्थिमयञ्च तक्षणेन दारु-
मयं मृण्मयं जह्यादिति । लौहपदं सुवर्णाद्य-
ष्टकपरम् ॥ * ॥ मनुः ।
"त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥"
अदृष्टमुपघातशङ्कादिभिरज्ञातम् । अज्ञातञ्च
सदा शुचि इति याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् ।
वारेणि उपघातशङ्कायां पवित्रं भवन्तीति
ब्राह्मणैर्यद्वाचा प्रशस्यते इति शूलपाणिमहा-
महोपाध्यायकुल्लूकभट्टौ ॥ * ॥ शातातपः ।
"गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः ।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥"
मनुः ।
"मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः ।
रजो भूर्व्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्द्दिशेत् ॥"
बौधायनः ।
"अदुष्टाः सन्तताधारा वातोद्धूताश्च रेणवः ।
आकराः शुचयः सर्व्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ॥"
शङ्खलिखितौ । आकरद्रव्याणि प्रोक्षितानि
शुचीनि ॥*॥ यमः ।
"आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ।
म्लेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः
स्मृताः ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"मुखवर्जञ्च गौः शुद्धा मार्ज्जारश्चङ्क्रमे शुचिः ।
पुष्पाणाञ्च फलानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥"
अत्रिः ।
"मक्षिका सन्तताधारा भूमिस्तोयं हुताशनः ।
मार्ज्जारश्चापि दर्व्वी च मारुतश्च सदा
शुचिः ॥"
बौधायनः । अनेकोहाश्चे दारुशिले भूमिसमे
इष्टकाश्च सङ्कीर्णीभूताः इति । सङ्कीर्णीभूताः
परस्परसम्बद्धाः ॥*॥ विष्णुः । प्रोक्षणेन पुस्तकं
इति ॥*॥ शातातपः ।
"तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च ।
तन्मात्रमुद्धृतं शुध्येत् कठिनन्तु पयो दधि ।
अविलीनं तथा सर्पिर्व्विलीनं श्रपणेन तु ॥"
अविलीनं कठिनम् ॥*॥ मनुः ।
"द्रव्याणाञ्चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम् ।
प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् ॥"
इदन्तूच्छिष्टाद्यल्पदोषे । उत्प्लवनं वस्त्रान्तर-
निर्व्वापणेन कीटाद्यपनयनम् ॥*॥ शातातपः ।
"क्लीवाभिशस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः ।
दृष्टं वा स्यात् यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥
अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य भुञ्जीताप्यविशङ्कितः ॥*॥
देवलः ।
"चाण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविरयज्ञियम् ।
विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् ॥"
अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति ॥ * ॥ मनुः ।
"अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥"
शुद्धिरित्यनुवृत्तौ विष्णुः । गुडानामिक्षुविका-
राणां प्रभूतानां वायुग्निदानेन सर्व्वलवणाना-
ञ्चेति ॥*॥ अङ्गिराः ।
"यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः ।
शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि ॥"
प्रविष्टं स्थालीपाकप्रतिग्रहादिनेति शेषः ।
"सकुणपं सकर्द्दमं तेभ्यस्तोयमपास्य तत् ।
प्रक्षिपेत् पञ्चगव्यञ्च समन्त्रं सर्व्वशुद्धिकृत् ॥
अपास्य कुणपं तेभ्यो बहुतोयेभ्य एव वा ।

शतं षष्टिरथवा त्रिंशत् तोयकुम्भान् समुद्धरेत् ॥
पञ्चगव्यं ततस्तेषु प्रक्षिपेन्मन्त्रपूर्व्वकम् ॥”
शतादि घटसंख्यापेक्षया अत्यल्पस्य सर्व्वोद्धारस्याभिधानात् ॥*॥ वृद्धमनुः ।
“अशूद्रपतिताचान्त्या मृताश्चेद्दिजमन्दिरे ।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥
दशरात्राच्छुनि प्रेते मासात् शूद्रे भवेच्छुचिः ।
द्वाभ्यान्तु पतिते गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयात् ।
अत्यन्त्ये वर्जयेद्‌गेहमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥”
यमः ।
“द्विजस्य मरणे वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात् ।
दिनैकेन बहिर्भूमिरग्निक्षेपणलेपनैः ॥”*॥
यथोक्तकालानन्तरं कर्त्तव्यमाह सम्वर्त्तः ।
“गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषिते ।
प्रोत्सृज्य मृण्मयं पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
गृहादपास्य तत् सर्व्वं गोमयेनानुलेपयेत् ।
गोमयेनानुलिप्याथ छागेनाघ्रापयेद्‌बुधः ॥
ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः ।
सर्व्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः शुध्यत्यसंशयः ॥”
मन्त्रात्रादेशे गायत्री ॥*॥ देवलः ।
“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।
दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥
दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्जन्यवर्षणञ्चापि शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानुषः ।
चाण्डालैरुषितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः ॥
विस्मूत्रोपहतं यच्च कुणपो यत्र दृश्यते ।
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्यातिकथ्यते ॥
कृमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।
क्रमशः कर्षणैः क्षिप्ता वान्तैर्व्वा दुष्टतां व्रजेत् ॥
नखदन्ततनूजत्वक्‌तुषपांशुरजोमलैः ।
भस्मपङ्कतृणैर्व्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥”
वापनं मृदन्तरेण पूरणम् । अपां घनीभूतत्वादि । इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥ अपि च ।
याज्ञवल्क्य उवाच ।
“द्रव्यशुद्धिं प्रवक्ष्यामि तान्निबोधत सत्तमाः ।
सौवर्णराजतान्नानां शाकवल्कादिचर्म्मणाम् ॥
पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।
उष्णवारिभिः स्रुक्स्रुवयोर्धान्यादेः प्रोक्षणेन च ॥
तक्षणात् दारुशृङ्गादेर्यज्ञपात्रस्य मार्ज्जनात् ।
सोष्णैरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकम् ॥
भैक्ष्यं योषिन्मुखं पुष्पं पुनः पाकान्महीमयम् ।
गोघ्राते च तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।
भक्ष्ये पांशुविशुद्धिः स्यात् शृद्धिर्भस्मार्ज्जनादिना ॥
त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ।
भस्माद्भिर्लोहकांस्यानामज्ञातञ्च सदा शुचि ॥
अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैर्गन्धलेपापकर्षणात् ।
शुचि गोतृप्तिदं तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ॥
तथा मांसं श्वचाण्डालक्रव्यदादिनिपातितम् ।
रश्मिरग्नी रजश्छाया गौरश्वो वसुधानिलः ॥
अश्वाजविप्रुषो मेध्यास्तथा चामलविन्दवः ।
स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ॥
आचान्तः पुनराचामेत् वासो व्युत्परिधाय च ।
क्षुते निष्ठीविते स्वापे परिधानेऽश्रुपातने ॥
पञ्चस्वेतेषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।
तिष्ठन्त्यग्न्यादयो देवा विप्रकर्णे तु दक्षिणे ॥”
इति गारुड़े ९७ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
“मणिवज्रप्रवालानां तद्वन्मुक्ताफलस्य च ।
शैलदारुमयानाञ्च तृणगुल्मौषधस्य च ॥
शाकधान्याजिनानाञ्च संहतानाञ्च वाससाम् ।
वल्कलानामशेषाणामम्भसा शुद्धिरिष्यते ॥
सस्नेहानामथोष्णेन तिलकल्केन शोधनम् ।
कार्पासिकानां वस्त्राणां शुद्धिः स्यात् सह भस्मना ॥
नागदन्तास्थिशृङ्गाणां तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ।
पुनःपाकेन भाण्डानां मृण्मयानाञ्च शुद्धता ॥
शुद्धं भैक्षं कारुहस्तः पण्यं योषिन्मुखं तथा ।
रथ्यागतमविज्ञातं दासवर्गेण यत् कृतम् ॥
वाक्प्रशस्तं चिरानीतमनेकान्तरितं लघु ।
चेष्टितं बालवृद्धानां बालस्य तु मुखं शुचि ॥
कर्म्मान्तानामपि गोशालास्तनन्धयसुताः स्त्रियः ।
वाग्विप्रुषो द्विजेन्द्राणां पाठे वागम्बुविन्दवः ॥
भूमिर्विशुध्यते खातदाहगोक्रमसेचनैः ।
लेपादुल्लेखनात् सेकात् वेश्मसम्मार्ज्जनाज्जलात् ।
केशकीटावपन्नेऽन्ने गोघ्राते मक्षिकान्विते ।
मृद्वारिभस्मक्षाराणि प्रक्षेप्तव्यानि शुद्धये ॥
उडुम्बराणामम्लेन वारिणा त्रपुसीसयोः ।
कांस्यानां भस्मना शुद्धिस्तोयाच्छुद्धिर्द्रवस्य च ॥
अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैर्गन्धापहरणेन च ।
अन्येषामपि तद्‌द्रव्यैः शुद्धिर्गन्धापहारतः ॥
मातुः प्रस्नवने वत्सः शकुनिः फलपातने ।
गर्द्दभो भारवाहित्वे श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥
रथ्याकर्द्दमतोयानि नावः पथि तृणानि च ।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥
घृतं द्रोणाढ़कस्यान्तममेध्याभिप्लुतं भवेत् ।
अग्रमुद्धृत्य सन्त्याज्य शेषस्य प्रोक्षणं स्मृतम् ॥
उपवासस्त्रिरात्रं वा दूषितान्नस्य भोजने ।
अज्ञाते ज्ञातपूर्व्वे च नैव शुद्धिर्व्विधीयते ॥
उदक्याश्वाननग्नांश्च सूतिकान्त्यावसायिनः ।
स्पृष्ट्वा स्नायीत शौचार्थं तथैव मृतहारिणः ॥
सस्नेहमस्थि संस्पृश्य सवासाः स्नानमाचरेत् ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य च ॥”
इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥
अन्यत् मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्याये द्रष्टव्यम् ॥ जलशुद्धिर्यथा,—
“गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्म्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥”
भूतशुद्धिस्तु तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥*॥ आसनशुद्धिर्यथा । “एते गन्धपुष्पे आधारशक्तिकमलासनाय नमः । आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः सुतलं छन्दः कूर्म्मो देवता आसनपरिग्रहे विनियोगः ।
पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।
त्वञ्च धारय मां नित्यं पवित्रं कुरु चासनम् ॥”
मण्डपशुद्धिर्यथा,—
“पञ्चगव्येन मूलेन मण्डपं परिशोधयेत् ॥”
गौतमीये ।
“पञ्चगव्येन तद्‌गेहं मण्डलञ्च विशोधयेत् ॥”
पञ्चगव्यप्रमाणन्तु तत्रैव ।
“पलमात्रं दुग्धभागं गोमूत्रं तावदिष्यते ।
घृतञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकद्वयम् ॥
दधि प्रसृतिमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इष्यते ॥
मूलमन्त्रेण सम्मन्त्र्य तेनैव परिशोधयेत् ।
तेन सर्व्वविशुद्धिः स्यात् सर्व्वपापनिकृन्तनम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥*॥
अशौचशुद्धिर्गोचरशब्दे द्रष्टव्या ॥

शुद्धोदनसुतः, पुं, (शुद्धोदनस्य सुतः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

शुध, ऌ य औ शौचे । इति कविकल्पद्रुमः ।(दिवा०-पर०-अक०-अनिट् ।)ऌ, अशुधत् । य, शुध्यति लोकः स्नानात् । औ, शोद्धा । रजसा शुध्यते नारीत्यत्र शुध्यतीति क्विपि शुध करोतीति णौ कर्म्मणि यकि रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

शुन, श गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) श, शुनति । शोनिता । इति दुर्गादासः ॥

शुनः, पुं, (शुनति सदा इतस्ततो गच्छतीति । शुन + कः ।) कुक्कुरः । यथा,—
“कुक्कुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतधृतवाचस्पतिः ॥
(शुनति क्षिप्रं गच्छतीति । कः । वायुः । इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा ॥ ५ । ३ ।२४। क्ली, सुखम् । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ । ५७ । ८ ॥)

शुनःशेफः, पुं, मुनिविशेषः । स तु ऋचीकमुनिपुत्रः । अम्बरीषेण यज्ञार्थं क्रीतः विश्वामित्रेण रक्षितश्च । इति रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे ६१ सर्गः ॥ (वरुणशापात् जलोदररोगपीडितो हरिश्चन्द्रः अजीगर्त्तपुत्रं शुनःशेफं पशुं विधाय वरुणतुष्ट्यर्थं यज्ञमारब्धवान् । करुणार्द्रचित्तो विश्वामित्रस्तु तमतीवव्याकुलमवलोक्य मोचयामास । ततः प्रभृति शुनःशेफोऽयं विश्वामित्रस्य पुत्र इति प्रसिद्धोऽभूत् । एतद्‌वृत्तान्तस्तु देवीभागवते ७ स्कन्धे १६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यः ॥ कुक्कुरशिश्ने, क्ली ॥

शुनकः, पुं, (शुनति इतस्ततो गच्छतीति । शुन गतौ + “क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि ।” उणा० २ । ३२ । इति क्वुन् । कुक्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १२७ । १६ ।
“भिन्नभाण्डञ्च खट्वाञ्च कुक्कुटं शुनकं तथा ।
अप्रशस्तानि सर्व्वाणि यत्र वृक्षो गृहेषु च ॥”
ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते । २।४। १० ।

"असितो देवलः सत्यः शर्पमाली महाशिराः ।
यर्वाकसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः शुनको वलि ॥")
शुनकचञ्चुका, स्त्री, (शुनकस्य चञ्चुरिव । इवार्थे कन् ।) क्षुद्रचञ्चुक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुनकचिल्ली, स्त्री, (शुनकप्रिया चिल्ली ।) शाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । श्वचिल्ली२ श्वानचिल्लिका ३ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कफकृमिवणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
शुनाशीरः, पुं, (शुनाशीरौ वायुसूर्य्यौ अस्य स्त इति । अर्श-आदित्वादच् ।) इन्द्रः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
शुनासीरः, पुं, (शुनासीरौ वायुसूर्य्यौ अस्य स्त इति । शुनासीर+अश आद्यच् ।) इन्द्रः । यथा,—
"शुनाशीरो द्वितालव्य शुनासीरो द्विदन्त्यक ।
तालव्यादिर्दन्त्यमध्य शुनासीरश्च दृश्यते ॥"
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । १।८।७।१ ।
"इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशमिति ॥" * ॥
वायुसूर्य्यौ । इति निघण्टुः।५।३॥"शु-शब्दार्थविशिष्टात् शुन गतौ इत्यस्मात् इगुपधलक्षणः क' । क्षिप्र गच्छत्यन्तरिक्षमिति शुनो वायु यद्वा, शु-शब्दोपपदादयतेर्गतिकर्म्मणः अन्येष्वपि दृश्यते इति ड' । भाष्ये तु शु एतदर्थतो निर्वचन प्रायेण । सर्त्तेः 'डिण्डीरवानीरगभीर गम्भीर-कुभीर-शीरकाश्मीरजम्बीरकीरतीरादय' इति ईरन्-प्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते । सदा सरणात् सीर आदित्यः । शुनश्च सीरश्च देवताद्वन्द्वे च इत्यङ् ।" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा ॥*॥ इन्द्रवायू । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५७ । ८ ।
"शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम् ॥")
"हे शुनासीरा इन्द्रवायूादित्यौ वा ।" इति । तद्भाष्ये सायणः ।)
शुनिः,पु, (शुनति क्षिप्रं गच्छतीति । शुन गतौ +"इगुपधात् कित् ।" उणा० ४।११८। इति इन् । स च कित् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्र
शुनी,स्त्री,(श्वन्+गौरादित्वात् ङीष् ।)कुक्कुरी । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १८।११ ।
"अहो निरीक्ष्यतामस्या दास्याः कर्म्म ह्यसाम्प्रतम् ।
असंहार्य्यं हृतवती शुनीव हविरध्वरे ॥")
कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्ट' ॥
शुनीरः पु,कुक्कुरीसमूहः । इति त्रिकाण्डशेषः
शुन्ध, क शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर० अक० सेट् । क, शुन्धयति । अयमात्मनेपदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥
शुन्ध, ञ शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ० अक० सक०च-सेट् ।) शुद्धिरिह शुद्धो भावः शुद्धीकरणञ्च । ञ,शुन्धति शुन्धते अन्नेन लोकः । यो गां शुन्धति सत्येनेति हलायुधः । ना वाचम । इति दुर्गादासः ॥

शुन्ध्युः, पुं, (शुन्ध शुद्धौ+"यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणा० ३ । २० । इति युच् ।) अग्नि । इत्युणादिकोषः ॥ (आदित्यः । पक्षिविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२४ । ४ ।
"उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वचः ॥"
"शुन्ध्युरादित्यः सर्व्वेषां शोधकत्वात् ***यद्वा-शुन्ध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शुन्भ, श दीप्तिहिंसनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-अक०-हिंसने सक०-सेट् ।) श, शुम्भति शुभति । शुशोभ शुशुम्भ । इति दुर्गादासः ॥
शुन्य, क्ली, शुनीसमूहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रिक्ते, त्रि । इति जटाधरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
"शुन्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चित् शनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ॥"
शुने हितम् । श्वन्+"उगवादिभ्यो यत् ।" ५।१।२। इति यत् । "शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ।" इत्युक्त्या सम्प्रसारणम् ॥)
शुभ,प श दीप्तिहिंसनयोः । इति कविकल्पद्रुम' । (तुदा०-पर० अक०-हिंसने सक०-सेट् । प श, शुभति शुशोभ । प्राञ्चस्तु ह्लादौ च शुभ शुन्भ भाषनहिंसनयोरिति पठन्ति । इति दुर्गादास ॥
शुभ, लृ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक० सेट् ।) लृ, अशुभत् । ङ, शोभते । न शोभति सभामध्ये इति गणकृतानित्यत्वादिति रमानाथ' । वस्तुतस्तु शोभते शोभः पचादित्वादच् । ततः शोभ इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
शुभ, क्ली, (शोभते इति । शुभ दीप्तौ+क' ।) मङ्गलम् । इत्यमरः॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२४ । ११२ ।
"अहो मूर्खोऽयमशुभं शुभमित्यभिनन्दति ॥"
पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (उदकम् । इति निघण्टुः' । १ । १२ ॥ शुभपर्य्याये शुममित्यव्ययमप्यस्ति । इति काशिका । ५।२। १४० ॥)
शुभ , पु, (शोभते इति । शुभ+क' ।) विष्कुमादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतत्रयोविंशयोगः । तत्र जातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"शुभप्रसूत शुभकृत्प्रराया
शुभोदयेष्टो विदुषां समाजे ।
करोति नित्य शुभकर्म्म धीमान्
शोभाधिकः शोभनवेशधारी ॥"
शुभ , त्रि, (शुभमस्यास्तीति । अर्शआद्यच् ।) क्षेमशाली । (यथा, मनु' । ८ । २८७ ।
"पश्चाद्यत्तु भवेद्दण्ड. शुभेषु मृगपक्षिषु ॥")
खससारिपुरम् । इति मेदिनी । भे, ८ ॥

शुभंयुः, त्रि, (शुभमस्यास्तीति । शुभम्+"अहंशुभमोर्युस् ।" ५ । २ । १४० । इति युस् ।) मङ्गलान्वित' । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।८।६ ।
"अधिकं शुशुभे शुभंयुना
द्वितयेन द्वयमेव सङ्गतम् ॥")
शुभगन्धक, क्ली, (शुभो गन्धो यस्य ।) बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गलगन्धयुक्ते, त्रि ॥
शुभग्रहः, पु, (शुभः ग्रह. ।) सौम्यग्रहः । स तु गुरु' शुक्रः पापायुतबुधः अर्द्धाधिकचन्द्रश्च । यथा,—
"अर्द्धो नेन्दु' कुजो राहु' शनिस्तैर्युत इन्दुज' ।
रविः पापा भवन्त्येते शुभाश्चान्ये प्रकीर्त्तिताः॥"
इति सारसंग्रहः ॥
तद्वारे शुभकर्म्मकरणं यथा,—
"शुभग्रहार्कवारे च मृदुक्षिप्रध्रुवेषु च ।
शुभराशिविलग्ने च शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥"
इति संस्कारतत्त्वम् ॥
शुभङ्करः, त्रि, (शुभं करोतीति । शुभ+कृ+खच् ।) मङ्गलकारकः । यथा, भूरिप्रयोगे ।
"क्षेमङ्कर क्षेमकारी मद्रङ्करशुभङ्करौ ॥"
स्वनामख्याताङ्कशास्त्रकारके, पु ॥
शुभङ्करी, स्त्री, (शुभं करोति या । कृ+खच् ङीष् ।) पार्व्वती । इति शब्दरत्नावली ॥
शुभदः,पु,(शुभं ददातीति । दा+कः ।) अश्वत्थवृक्ष' । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुभदातरि, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । २२ ।
"अपरस्यां स्वात्याद्य
ज्येष्ठाद्यं चापि मण्डलं शुभदम् ॥")
शुभदन्ती, स्त्री, (शुभौ दन्तौ यस्याः । ङीष् ।) पुष्पदन्तभयोषित् । सुदती । इति मेदिनी ॥
शुभपत्रिका, स्त्री, (शुभानि पत्राणि यस्याः । स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गलपत्रिका च ॥
शुभवासन', पु,(शुभं शोभनं यथा तथा वासयति सुखमिति । शुभ+वस+णिच्+ल्युः ।) मुखवासकरगन्धः । यथा,—
"सुखवासकरो गन्धः आमोदी सुखवासन' ।
सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
शुभसूचनी, स्त्री, (शुभं सूचयतीति । सूच्+णिच्+ल्यु. । स्त्रियां ङीष् ।) देवीविशेष । सुवचनीति ख्याता । सा च स्त्रिया पूज्या । तस्याः ध्यानं यथा,—
"रक्ता पद्मचतुर्म्मुखी त्रिनयनी चामीकरालङ्कृता
पीनोत्तुङ्गकुचाढ्कूलवसना हंसाधिरूढा परा
ब्रह्मानन्दमयी कमण्डलुकराचाभीतिहस्ता शिवा
ध्येया सा शुभसूचनी त्रिजगतामम्बापदुद्धारिणी ॥"
इत्याचारमार्त्तण्ड ॥
शुभस्थली, स्त्री, (शुभा स्थली ।) यज्ञभूमि. । इति केचित् ॥ मङ्गलभूमिश्च ॥

शुभा, स्त्री, शोभा। कान्तिः। इच्छा। इति मेदिनी॥ वंशरोचना। गोरोचना। शमी। प्रियङ्गुः। श्वेतदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥ देवसभा। इति शब्दरत्नावली॥ उमासखी-विशेषः। इति शब्दमाला॥ मङ्गलजनिका च॥

शुभाङ्गी, स्त्री, (शुभानि अङ्गानि यस्याः। ङीष्।) कुबेरपत्नी। कामदेवपत्नी। इति केचित्॥ (कुरुराजपत्नी। यथा, महाभारते।१।९५।१८। "कुरुः खलु दशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः॥") मङ्गलावयव-युक्ते, त्रि॥

शुभाचारा, स्त्री, (शुभः आचारो यस्याः।) उमासखी। इति शब्दमाला॥ शोभनाचार-वति, त्रि॥

शुभाञ्जन, पुं, शोभाञ्जनवृक्षः। इति शब्दरत्ना-वली॥

शुभान्वितः, त्रि, (शुभेन अन्वितः।) मङ्गलयुक्तः। तत्पर्य्यायः। शुभंयुः २। इत्यमरः॥

शुभ्र, क्ली, (शोभते इति। शुभ दीप्तौ + "स्फायि-तञ्चिवञ्चीति।" उणा० २।१३। इति रक्।) अभ्रकम्। इति मेदिनी॥ गडलवणम्। रौप्यम्। कासीसम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शुभ्रः, पुं, (भ दीप्तौ + रक्।) शुक्लवर्णः। इत्य-मरः॥ चन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

शुभ्रः, त्रि, (शुभ + रक्।) उद्दीप्तः। शुक्लगुण-युक्तः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः।२।६९।
"पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
शुभ्रं यशो मूर्त्तमिवातितृष्णः॥")

शुभ्रदन्ती, स्त्री, (शुभ्रौ दन्तौ यस्याः। शुभ-दन्ती। सा तु पुष्पदन्तनामदिग्गजकरिणी। इत्यमरटीका।

शुभ्ररश्मि, पुं, (शुभ्रा रश्मयो यस्य।) चन्द्रः। इति केचित्॥ श्वेतकिरणश्च॥

शुभ्रांशु पुं, (शुभ्रा अंशवो यस्य।) चन्द्रः। इत्यमरः॥ कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

शुभ्रालु, पुं, (शुभ्रः शुक्ल आलुः।) महिष-कन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतालुश्च॥

शुम्भि, पुं, (शोभते इति। शुभ + "अदिशदिभू-शुभिभ्यः क्रिन्।" ४।६५। इति क्रिन्।) ब्रह्मा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

शुम्भ, पुं, दानवविशेषः। स तु गवेष्ठीपुत्त्रः प्रह्लादपौत्त्रः अम्बिकया हतः। यथा,—
"विरोचनस्तु प्राह्लादिः पञ्च तस्यानुजाः स्मृताः
गवेष्ठी कालनेमिश्च जम्भो वाष्कल एव च॥
शम्भुः श्रेष्ठोऽनुजस्तेषां पुत्त्रानेषामतः शृणु।
शुम्भश्चैव निशुम्भश्च विष्वक्सेनो महौजसः।
गवेष्ठिनः सुता ह्येते जम्भस्य सुतदुन्दुभिः॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गोऽध्यायः॥
अन्यच्च।

पुलस्त्य उवाच।
"कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीत् द्विजसत्तम।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राक्षबलाधिकौ॥
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः॥"
इति वामनपुराणे ५२ अध्यायः॥
अपरञ्च।

ऋषिरुवाच।
"निशुम्भं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं प्राणसम्मितम्।
हन्यमानं बलञ्चैव शुम्भः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः॥
बलावलेपदुष्टे त्वं मा दुर्गे गर्व्वमावह।"
इत्यादि॥
"स क्षिप्तो धरणीं प्राप्य मुष्टिमुद्यम्य वेगितः।
अभ्यधावत दुष्टात्मा चण्डिकानिधनेच्छया॥
तमायान्तं ततो देवी सर्व्वदैत्यजनेश्वरम्।
जगत्यां पातयामास भित्त्वा शूलेन वक्षसि।
स गतासुः पपातोर्व्व्यां देवीशूलाग्रविक्षतः॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये शुम्भवधः १० अध्यायः॥

शुम्भघातिनी, स्त्री (शुम्भं हन्तीति। हन + णिनि। ङीप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

शुम्भपुर, क्ली, (शुम्भस्य पुरम्।) शुम्भदैत्यस्य पुरी तत्पर्य्यायः। एकचक्रम् २ हरिगृहम् ३। इति भूरिप्रयोगः॥ अधुना शुम्भलपुर इति ख्यातम्॥

शुम्भपुरी, स्त्री, (शुम्भस्य पुरी।) शुम्भपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शुम्भमर्द्दिनी, स्त्री, (शुम्भं मृद्नातीति। मृद + णिनिः।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः॥

शुल्क, क भाषे। सर्ज्जने। वर्ज्जने। इति कवि-कल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, शुल्कयति। शुल्क शोक इत्येतयोरेतावर्थौ केचिन्न मन्यते। भाष कथनम्। इति दुर्गा-दासः॥

शुल्कः, पुं, क्ली, (शुल्क + घञ्।) घट्टादिदेयम्। मासुल इति भाषा। इत्यमरः॥ घट्टः पन्थाः तत्र आदिना द्रव्यक्रयविक्रयस्थानादौ च यद्देयं दीयते स शुल्को जगात् इति घटी इति राज इति च ख्यातः। शलति प्रतिबध्नोऽनेनेति शुल्कः। शल ज गतौ तालव्यादि नाम्नीति कः निपा-तनादत उत्वम्। घट्ट चाले घट्यतेऽत्र इति घञि घट्टः। घट्टो वर्त्मेति माधवी। घट्टो राजग्राह्य-ग्रहणस्थानादिरिति मुकुटः। घट्टो घाट इति ख्यातः इति रमानाथः। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, मनुः।८।३०७।
"योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कञ्च पार्थिवः।
प्रतिभागञ्च दण्डञ्च स सद्यो नरकं व्रजेत्॥")
वराद्यर्थग्रहणम् इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः।३।५१।
"न कन्याया पिता विद्वान् गृह्णीयात् शुल्क-मण्वपि।
गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी॥"
पणः। यथा, महाभारते।१।१८९।४।
"इत्युक्त्वा धनुरायम्य शुल्कावाप्तं महाबलः।
भ्राता भीमेन सहितस्तस्थौ गिरिरिवाचलः॥")

शुल्कं, क्ली, रज्जुः। ताम्रम्। इत्यमरटीका॥

शुल्ब, क माने। सर्गे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक-सेट्।) पञ्चमस्वरयुक्त-स्तालव्यादिरन्तःस्थवतीयोपधः। सर्गः सृष्टिः। क, शुल्बयति वेधाः पृथिवीं परिमाति सृजति वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

शुल्ब, क्ली, (शुल्बयत्यनेनेति। शुल्ब माने + घञ्। यद्वा, शुच शोके + "उल्बादयश्च।" उणा० ४।९५। इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु) ताम्रम्। रज्जुः। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। २।७।३०।
"गृह्णीत यद्यदुपबन्धममुष्य माता
शुल्बं सुतस्य न तु तत्तदमुष्य माति॥")
ताम्रपात्रपक्वान्नभोजनदोषो यथा,—
"ताम्रे पक्वा चक्षुर्हानिर्मांसं भवति वै ध्रुवम्।"
इति मत्स्यसूक्ते ४२ पटलः॥
यज्ञकर्म्म। आचारः। जलसन्निधिः। इति मेदिनी॥

शुल्बारिः, पुं, (शुल्बस्य अरिः।) गन्धकः। इति हेमचन्द्रः॥

शुश्रमा, स्त्री, शुक्रपत्नी। इति केचित्॥

शुश्रुवान्, [स्] त्रि, श्रुतवान्। श्रुधातोः क्वसु-प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, भट्टिः।१।२०।
"स शुश्रुवान् तद्वचनं मुमोह
राजा सहिष्णुः सुतविप्रयोगम्॥")

शुश्रूः, स्त्री, माता। यथा। "प्रियो शुश्रूषणात् शुश्रूः।" इति महाभारते। १२। २६५।३२॥

शुश्रूषण, क्ली, (श्रु + सन् + ल्युट्।) सेवा यथा,
"शुश्रूषणोपासनञ्च सेवोपास्तिरुपासना।"
इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, भागवते। १०।७८।३९।
"त पाप जहि दाशार्हं तत्र शुश्रूषणं परम्॥"

शुश्रूषा, स्त्री, (श्रु + सन् "अ प्रत्ययात्।" ३।३। १०२। इति अ।) उपासनम्। (यथा, मनुः।२।११२।
"धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे॥")
कथनम्। श्रोतुमिच्छा। इति मेदिनी॥ (यथा, कामन्दकीये।४।२२।
"शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणन्तथा।
ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः॥")

शुष, य औ ऌ शोषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-अक०-अनिट्।) शोषः रसरहितीभावः। य, शुष्यति धान्यमातपेन। औ, शोष्टा। ऌ, अशुषत्। इति दुर्गादासः॥

शुष पुं,) शुष + कः।) शोषणम्। गर्त्तः। इत्य जयपालः॥

शुषिः, स्त्री, (शुष + इन्। स च कित्।) शोषः। बिलम्। इति मेदिनी॥

शुषिर, क्ली, (शुष शोषणे + "इषिमदिमुदिती" उणा० १।५२। इति किरच्। यद्वा, शुषि-

च्छिद्रमस्यास्तीति। शुषि+"ऊषशुषिमुष्कमधो रः।" ५।२।१०७। इति रः।) विवरम्। वस्त्रादिवाद्यम्। सरन्ध्रे, त्रि। इत्यमरः॥ (आकाशः। इत्युज्ज्वलदत्तः। १। ५२॥)

शुषिरः, पु, (शुषिर्विलमस्यास्तीति। शुषि+रः॥) मूषिकः। इति मेदिनी॥ अग्निः। इति विश्वः

शुषिरा, स्त्री, (शुषिर+टाप्।) नदी। इति धरणिः॥ नलीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः॥

शुषिलः, पु, (शुष+"गुपादिभ्यः कित्।"उणा० १। ५७। इति इलच्। स च कित्।) वायुः। इत्युणादिकोषः॥

शुष्कः, त्रि, (शुष शोषे+क्तः। यद्वा, "सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्।" उणा० ३।४१। इति कक्। निस्नेहः। शुकना इति भाषा। यथा,—
"शुष्कं पर्य्युषितं वापि नीतं वा दूरदेशतः।
कुक्कुरस्य मुखाद्भ्रष्टं तदन्नं पावनं महत्॥"
इति स्कान्दे उत्कलखण्डम्॥

(निष्प्रयोजनम्। यथा, मनुः। ४। १३९।
"शुष्कवैरं विवादञ्च न कुर्य्यात् केनचित् सह॥"

शुष्कपत्र क्ली, (शुष्कं पत्रम्।) स्नेहरहितदलम्। आतपादिशोषितपट्टशाकम्। नालिता इति शुक्ता इति च भाषा। तस्य गुणाः।
"शुष्कपत्रं पयोमिश्रं पित्तश्लेश्मज्वरापहम्॥)
तत् शुष्कपत्रं जलदोषनाशनं
विशेषतः पित्तकफज्वरापहम्।
जलञ्च तस्यापि च पित्तहारकं
सुरोचनं व्यञ्जनयोगकारकम्॥"
इति राजवल्लभः॥

शुष्कमत्स्यः, पु, शुष्को मत्स्यः।) आतपादिना निःस्नेहीकृतमीनः। शुकटी माछ इति भाषा॥ तस्य गुणा मत्स्यशब्दे द्रष्टव्याः॥

शुष्कमांस, क्ली, (शुष्कं मांसम्।) आतपादिना निःस्नेहीकृतमांसम्। तत्पर्य्यायः। उत्तप्तम् २ वल्लूरम् ३। इत्यमरः॥ वल्लूरा ४ शुष्कांनो ५। इति तट्टीका॥ अस्य गुणाः।
"हृद्यानां दोषलं मांसं बालानां बलदं लघु।
त्रिदोषकृद्व्यालजुष्टं शुष्कं शूलकरं गुरु॥"
इति भावप्रकाशः॥

शुष्करेवती, स्त्री, मातृकाविशेषः। यथा,—
"षष्ठिभ्यश्च तथा काली सृष्टा पूर्व्वं महात्मना
तथा तद्रुधिरं पीतमन्धकानां महात्मनाम्।
या चास्मिन् कथिता लोके नामतः शुष्क
रेवती॥"
इति मत्स्यपुराणे १५४ अध्यायः॥

शुष्कलः, त्रि, आमिषम्। इत्युणादिकोषः॥ आमिषाशी॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

शुष्कली, स्त्री, शुष्कमांसम्। मांसमात्रम्। यथा,
"शुष्कली शुष्कमांसे स्यान्मांसमात्रेऽपि
दृश्यते।"
इति शौष्कलशब्दटीकायां भरतः॥

शुष्कहृच्छ, पु, (शुष्को हृच्छः इव।) धवहृच्छः। इति राजनिर्घण्टः॥

शुष्कव्रणः, पुं, (शुष्को व्रणः।) किणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शुष्काङ्गः, पुं, (शुष्कं अङ्गं यस्य।) धवहृच्छः। इति वैद्यकम्॥ स्नेहशून्यावयवे, त्रि॥

शुष्काङ्गी, स्त्री, (शुष्काणीव अङ्गानि यस्याः।) गोधिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

शुष्कार्द्रं, क्ली, (शुष्कं आर्द्रम्।) शुण्ठी। इति शब्दचन्द्रिका॥

शुष्णः, पु, (शुष्यत्यनेनेति। शुष+"तृषिशुषिरसिभ्यः कित्।" उणा० ३।१२। इति नः। स च कित्।) सूर्य्यः। इत्युणादिकोषः॥ अग्निः। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (बले, क्ली। इति निघण्टुः। २। ९॥)

शुष्म, क्ली, शुष्यत्यनेनेति। शुष शोषे+"अविसिविसिशुषिभ्यः कित्।" उणा० १। १४३। इति मन्। स च कित्।) तेजः। इति मेदिनी॥ पराक्रमः। इति हेमचन्द्रः॥

शुष्मः, पु, (शुष्यत्यनेनेति। शुष+मन्।) सूर्य्यः। इति मेदिनी॥ अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वायुः। पक्षी। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ अर्च्चिः। यथा। शुष्मोऽर्च्चिषि हुताशने। इति शुभाङ्कः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

शुष्म, [न्] क्ली, (शुष+मनिन्। सञ्ज्ञापूर्व्वकत्वात् न गुणः।) तेजः। इति जटाधरः॥ शौर्य्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

शुष्मा, [न्] पु, (शुष्यत्यनेनेति। शुष शोषे+मनिन्।) अग्निः। चित्रकवृक्षः। इत्यमरः॥ अदन्तोऽपि शुष्मेति सर्व्वस्वम्। इति भरतः॥

शूक, पु, क्ली, (शो तनूकरणे+"उलूकादयश्च।" इति ऊकप्रत्ययेन साधुः।) धान्यतीक्ष्णाग्रम्। शुँया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। किंशारुः २। इत्यमरः॥ शुङ्गा ३ कोशी ४। इति हेमचन्द्रः॥ दया। इति मेदिनी॥ सविषाल्पडुण्डुभादिजलमलोद्भवजन्तुः। शूकप्रधानलिङ्गवृद्धिकरयोगः। तद्विवरणं यथा। अथ शूकदोषाधिकारः। तत्र शूकदोषस्य निदानमाह।
"अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः
व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः॥"
अक्रमात् अनुचितवृद्धिक्रमात्। अनुचिता च वृद्धिः भूरिविकारजनकस्य शूकस्य योगेन। शूकजाः। शूको जलशूकः सविषो जलजन्तुविशेषः। स तु जलमलोद्भवः। अल्पडुण्डुभ इत्यादिकः। तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्यायनाद्युक्तो योगः शूक उच्यते। यथा,
"भल्लातकास्थिजलशूकमथाब्जपत्र-
मन्तर्विदग्ध्य मतिमान् सह सैन्धवेन।
एतद्विरूढबृहतीफलतोयपिष्ट-
मालेपितं महिषविड्विमलीकृतेऽङ्गे॥
स्थूलं महद्वरतुरङ्गमलिङ्गतुल्यं
शेफः करोत्यभिमतं न हि संशयोऽस्ति।"
इत्यादि। यत्तु जलशूकरहितमश्वगन्धादितैलं तदुचितमेव लिङ्गवर्द्धनम्।

"अश्वगन्धा वरी कुष्ठं मांसी सिंहीफलान्वितम्
चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत्।
तत्तैलं मेढ्रवक्षोजकर्णपालिविवर्द्धनम्॥"
ते च शूकदोषा दश चाष्टौ च भवन्ति॥*॥
तेष्वादौ सर्षपिकामाह।
"गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भगहेतुका।
पिडिका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा॥"
शूकदुर्भगहेतुका शूकनिमित्ता दुष्टयोनिनिमित्ता च॥*॥ अष्ठीलिकामाह।
"कठिना विषमैर्भुग्नैर्व्वायुनाष्ठीलिका भवेत्।"
अष्ठीला लौहकारस्य भाण्डविशेषः। निहाइ इति लोके। तद्वत् कठिना इत्यष्ठीलिका। विषमैर्भुग्नैरिति वक्ष्यमाणशूकविशेषणम्। विषमैः ह्रस्वदीर्घैः। भुग्नैः वक्रैः॥*॥ ग्रथितमाह।
"शूकैर्यत् पूरितं शश्वत् ग्रथितं नाम तत् कफात्
यल्लिङ्गं सदा शूकैः पूरितं तद्ग्रथितत्वाद्ग्रथितम्॥*॥ कुम्भिकामाह॥
"कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जम्बुकास्थिनिभा
सिता॥"
कुम्भिका कुम्भतुल्यफलत्वात्॥*॥ अलजीमाह
"अलजी स्यात्तथा यादृक् प्रमेहपिडिकालजी।
सा च रक्ता सिता स्फोटदारुणा कथिता च
सा॥"
एषा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया॥*॥ मृदितामाह।
"मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः।
पाणिभ्यां भृशसमूढे संमूढपिडिका भवेत्॥"
शूकदोषे जाते पाणिभ्यां भृशसमूढे पिच्छिते लिङ्गे अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्त्तते॥*॥
अवमन्थमाह।
"दीर्घा वाह्वश्च पिडिका दीर्य्यते मध्यमस्तु याम्
सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदना लोमहर्षकृत्॥"
दीर्घा दीर्घाङ्कुराः॥*॥ पुष्करिकामाह।
"पिडिका पिडिकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा।
पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा॥"
पिडिकाव्याप्ता क्षुद्रपिडिकाव्याप्ता। अतएव पद्मकर्णिकसंस्थाना॥*॥ स्पर्शहानिमाह।
"स्पर्शहानिञ्च जनयेच्छोणितं शूकदूषितम्।"
अत्र स्पर्शासहत्वमेव लक्षणम्॥*॥ उत्तमामाह।
"मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च सा।
एषोत्तमाख्या पिडिका शूके जीर्णसमुद्भवा"॥*॥
शतपोनकमाह।
"छिद्रैरनुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः।
वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतपोनकः॥"
शतपोनकः चालनी तत्तुल्यत्वाच्छतपोनकः॥*॥
त्वक्पाकमाह।
"वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत्।"
एतस्य लिङ्गं त्वक्पाकलक्षणम्॥*॥ शोणितार्व्वुदमाह।
"कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिः प्रपीडितम्।

लिङ्गं वासरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तत् शोणितार्ब्बुदम्॥”
वासरुजः स्फोटकाधिस्थाने वेदना ॥*॥ मांसार्ब्बुदमाह ।
“मांसदुष्ट्या विजानीयादर्ब्बुदं मांससम्भवम् ।”
मांसपाकमाह ।
“शीर्य्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्व्वाश्च वेदनाः
विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्व्वदोषकृतं भिषक्॥”
शीर्य्यन्ते गलन्ति । सर्व्ववेदना. वातपित्तकफजाः
विद्रधिमाह ।
“विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्द्दिशेत् ।
उक्तं सान्निपातिकविद्रधितुल्यं कथयेत् ॥*॥
तिलकालकमाह ।
“कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकाणि सविषाणि तु
पतितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥
कलानि भूत्वा मांसानि शीर्य्यन्ते यस्य देहिनः ।
सन्निपातसमुत्थांश्च विद्यात्तान् तिलकालकान् ॥”
चित्राणि नानावर्णानि । शूकानि शूकव्रणानि ।
मन्त्वा क्रोशन्तीतिवत् । सविषाणि सविषशूकाख्यजन्तुविशेषकृतानि । शीर्य्यन्ते गलन्ति कृष्णतिलतुल्यत्वात् तिलकालकाः ॥*॥ असाध्यमाह ।
“तत्र मांसार्ब्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।
विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥”
अथ शूकदोषस्य चिकित्सा ।
“शूकदोषेषु सर्व्वेषु विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
जलौकाभिर्हरेद्रक्तं रेचयेल्लघु भोजयेत् ॥
गुग्गुलुं पाचयेच्चापि त्रिफलाक्वाथसंयुतम् ।
क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतानेव हि कारयेत् ॥
दार्व्वीसुरसयष्ट्याह्वैर्गृहधूमनिशायुतैः ।
सम्पक्वं तैलमभ्यङ्गान्मेढ्ररोगं विनाशयेत् ॥”
सुरसः तुलसी । दार्व्वीतैलम् ।
“रसाञ्जनं सान्द्रयमेकमेव
प्रलेपमात्रेण नयेत् प्रशान्तिम् ।
सपूतिपूयव्रणशोथकण्डू-
शूलान्वितं सर्व्वमनङ्गरोगम् ॥”
सान्द्रयमित्यनङ्गरोगस्य विशेषणम् । अनङ्गरोगस्य नामापि दूरीकरोति । इति शूकदोषाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

शूककः, पु, (शूकेन कायतीति । कै+कः ।) शावटः । रसः । इति मेदिनी ॥

शूककीट पु, (शूकविशिष्टः कीटः ।) शूकयुक्तकीटविशेषः । शुयापोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वृश्चिकः २ । इत्यमरः ॥ शूककीटकः ३ इति शब्दरत्नावली ॥

शूककीटक पु, (शूककीट+स्वार्थे कन् ।) शूककीटः । इति शब्दरत्नावली ॥

शूकतृण, क्ली, (शूकप्रधानं तृणम् ।) तृणविशेषः शूकड़ी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । शूकम् २ शूकाख्यम् ३ कनिष्ठकम् ४ । अस्य गुणः ।
“दुर्म्मरन्तु पशूनाञ्च शूकाभावे हितञ्च तत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्म्मरन्तुस्थाने दर्जरतुन् इति पाठः ॥

शूकधान्यं, क्ली, (शूकविशिष्टं धान्यम् ।) शूकयुक्तशस्यमात्रम् । स तु धान्ययवादिः । यथा,—
“शोष्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्
तत् शूकधान्यमथ सूक्ष्मकुष्ठकादि ।
शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बी-
धान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमन्यत् ॥”
अस्य गुणाः ।
“तत्र त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं
तेजोबलातिशयवीर्य्यविहृज्जिदायि ।
देशे देशे शूकधान्येषु सङ्ख्या
ज्ञातुं शक्या नैव तैर्दैवतैर्व्वा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
परतो वातकृद्रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अन्यच्च ।
“यवस्तुसितशूकः स्यात् निःशूकोऽतियवः स्मृतः
तोक्मस्तद्वत् स हरितस्तत स्वल्पश्च कीर्त्तितः ॥
यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः ।
व्रणेषु तिलवत् पथ्यो रूक्षो मेधाग्निवर्द्धनः ॥
कटुपाकोऽनभिष्यन्दी स्वर्य्यो बलकरो गुरुः ।
बहुवातमलो वर्णस्थैर्य्यकारी च पिच्छिलः ।
कण्ठत्वगामयश्लेष्मपित्तमेदप्रणाशनः ॥
पीनसश्वासकासोरुस्तम्भलोहिततृट्प्रणुत् ।
अस्मादतियवो न्यूनस्तोक्मो न्यूनतरस्ततः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

शूकपिण्डि, स्त्री, (शूके पिण्डते इति । पिण्ड संहतौ+इन् ।) शूकशिम्बि. । इति शब्दमाला शब्दरत्नावल्यौ ॥

शूकपिण्डी, स्त्री, (शूकपिण्डि+वा ङीष् ।)शूकशिम्बि । इति शब्दमालाशब्दरत्नावल्यौ ॥

शूकर, पु, (शूकं तद्वल्लोम रातीति । रा+कः ।) पशुविशेषः । शुयोर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वराहः २ स्तब्धरोमा ३ रोमशः ४ किरिः ५ चक्रदंष्ट्रः ६ किटिः ७ दंष्ट्री ८ क्रोडः ९ दन्तायुधः १० बली ११ पृथुस्कन्धः १२ पोत्री १३ घोणी १४ भेदनः १५ कोलः १६ पोत्रायुधः १७ शूरः १८ बहुपत्यः १९ रदायुधः २० । वन्यस्य तस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । वातहारित्वम् । हृद्यत्वम् । बलस्वेदकरत्वञ्च ॥ ग्राम्यस्य तस्य मांसगुणाः । वन्यवराहमांसादगुरुत्वम् । मेदोबलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“लुलायगण्डवाराहचमरीवारणादयः ।
एते कूलेचराः प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्यमी ॥
कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्यबलापहाः ।
मधुराः शीतलाः स्निग्धा मूत्रलाः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

शूकरकन्द, पु, (शूकरप्रियः कन्दः ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शूकरदंष्ट्र, पु, क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणमाह ।
“सदाहो रक्तपर्य्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः ।
कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥”
स शुदभ्रंशः ॥*॥ तच्चिकित्सा यथा,—
“भृङ्गराजकमूलस्य रजन्या सहितस्य च ।
चूर्णन्तु सहसा लेपाद्वाराहद्विजनाशनम् ॥
राजीवमूलकल्कस्तु पीतो गव्येन सर्पिषा प्रातः
शमयति शूकरदंष्ट्रं दंष्ट्रोद्भूतज्वरं घोरम् ॥
रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा ।
तल्लेपाद्धन्ति वीसर्पं वाराहदशनाह्वयम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

शूकरपादिका, स्त्री, (शूकरस्य पादा इव मूलान्यस्याः । कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शूकराक्रान्ता, स्त्री,(शूकरेणाक्रम्यते स्मेति । आ+क्रम+क्त ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शूकरी, स्त्री, (शूकर+ङीष् ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ शूकरपत्नी च ॥

शूकरेष्ट, पु, (शूकराणामिष्टः ।) कसेरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शूकरप्रियद्रव्ये, त्रि ॥

शूकल, पु ,(शूकवत् क्लेशं लाति ददातीति । ला+कः ।) दुर्विनीताश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥

शूकवती, स्त्री, (शूकाः सन्त्यस्याः । शूक+मतुप् ।) कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शूकयुक्ते, त्रि ॥

शूकशिम्बा, स्त्री, (शूकविशिष्टा शिम्बा यस्याः । कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शूकशिम्बि, स्त्री, (शूकविशिष्टा शिम्बिर्यस्याः ।) कपिकच्छुः । इत्यमरः ॥

शूकशिम्बिका, स्त्री,(शूकयुक्ता शिम्बिका यस्याः ।) कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ॥

शूकशिम्बी, स्त्री, (शूकयुक्ता शिम्बी यस्याः ।) कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ॥

शूका, स्त्री, (शूकाः सन्त्यस्याः इति अर्श आदित्वादच् ।) कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शूकापुट पुं, तृणमणिः । इति हारावली ॥ काफुरदाना इति काहरोवा इति च पारस्यभाषा ॥

शूक्ष्म, त्रि, अल्पम् । इत्युणादिकोष ॥ अस्वलम् । सरु इति मिही इति च भाषा । यथा,—
“बहुतन्तुसमायुक्तं पट्टसूत्रादिनिर्म्मितम् ।
वासो देवि सुशूक्ष्मञ्च गृहाण परमेश्वरि ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥

शूक्ष्म, पुं, कतकः । अध्यात्मा । इत्युणादिकोषः ॥

शूतिपर्ण, पु , आरग्वधः । इति शब्दरत्नावली ॥

शूद्र, पु, (शोचतीति । शुच शोके+“शुचेर्दश्च” उणा० २ ।१९। इति रक् दश्चान्तादेशो धातोर्दीर्घश्च ।) चतुर्व्वर्णान्तर्गतचतुर्थवर्णः । तत्पर्य्यायः । अवरवर्णः २ वृषलः ३ जघन्यजः ४ । इत्यमरः ॥ दासः ५ पादजः ६ अन्त्यजन्मा ७ जघन्यः ८ द्विजसेवकः ९ । इति शब्दरत्नावली॥

पद्यः १०। इति जटाधरः ॥ अन्त्यवर्णः ११
पज्जः १२। इति हेमचन्द्रः ॥ चतुर्थः १३ द्विज-
दासः १४ उपासकः १५। इति राजनिर्घण्टः ॥
प्लक्षद्वीपे तस्य सञ्ज्ञा मत्याङ्गः। शाल्मलद्वीपे
इषुन्धरः। कुशद्वीपे कुलकः। क्रौञ्चद्वीपे
सेवकः। शाकद्वीपे अनव्रतः। पुष्करद्वीपे सर्व्वे
एकवर्णाः। अस्योत्पत्तिर्ब्रह्मणः पादात्। अस्य
शास्त्रनिरूपितो धर्म्मः जीविका च ब्राह्मण-
क्षत्त्रियवैश्यशुश्रूषा। अस्यैकाश्रमो गार्हस्थ्यः।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अथ शूद्रधर्म्मादि।
"विप्राणामर्च्चनं नित्यं शूद्रधर्म्मो विधीयते।
तद्द्वेषी तद्धनग्राही शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥
गृध्रः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि शूकरः।
श्वापदः शतजन्मानि शूद्रो विप्रधनापहा ॥
यः शूद्रो ब्राह्मणीगामी मातृगामी स पातकी।
कुम्भीपाके पच्यते स यावद्वै ब्रह्मणः शतम् ॥
कुम्भीपाके तप्ततैले भुक्तः सर्पैरहर्निशम्।
शब्दञ्च विकृताकारं कुरुते यमताडनात् ॥
तदा चाण्डालयोनिः स्यात् सप्तजन्मसु पातकी
सप्तजन्मसु सर्पश्च जलौका सप्तजन्मसु ॥
जन्मकोटिसहस्रञ्च विष्ठायां जायते कृमिः।
योनिकृमिः पुंश्चलीनां स भवेत् सप्तजन्मसु ॥
गवां व्रणकृमिः स्याच्च पातकी सप्तजन्मसु।
योनौ योनौ भ्रमत्येव न पुनर्जायते नरः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥
अपि च।
"द्विजानां पादशुश्रूषा शूद्रैः कार्य्या सदा त्विह
पादप्रक्षालनं गन्धैर्भोज्यमुच्छिष्टमार्ज्जनम् ॥
ते तु चक्रुस्तदा चैव तेभ्यो भूयः पितामहः।
शुश्रूषार्थं मया यूयं तुरीये तु पदे कृताः ॥
द्विजानां क्षत्त्रवर्गाणां वैश्यानाञ्च भवद्विधैः।
त्रिभ्यः शुश्रूषणा कार्य्या इत्यवादीद्वचस्तदा ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डे १६ अध्यायः ॥
किञ्च।
"शुश्रूषैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्म्मसाधनम्।
कारुकर्म्म तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्म्मतः ॥"
इति गारुडे ४९ अध्यायः ॥
शूद्रराज्ये वासनिषेधो यथा,—
"धार्म्मिकैर्नावृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम्।
न शूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजनैर्वृते ॥"
शूद्राय मतिदाननिषेधो यथा,—
"न शूद्राय मतिं दद्यात् कृशरं पायसं दधि।
नोच्छिष्टं वा मधु घृतं न च कृष्णाजिनं हविः।
न चैवास्मै व्रतं ब्रूयात् न च धर्म्मान् वदेद्बुधः।
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
शूद्राणां वेदाधिकारनिषेधो यथा,—
"त्रयो वर्णा महाभाग यज्ञसामान्यभागिनः।
शूद्रा वेदपवित्रेभ्यो ब्राह्मणैस्तु बहिष्कृताः ॥"
इति वाराहे संसारचक्रनामाध्यायः ॥ * ॥
कलौ ते धन्या यथा,
"कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्विति
योषितः।
यदाह भगवान् साधुर्धन्याश्चेति पुनः पुनः ॥"
इति विष्णुपुराणे ६।२।१२ ॥
तस्य मद्यपानादौ दोषो यथा,—
"तथा मद्यस्य पानेन ब्राह्मणीगमनेन च।
वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥"
इति शूद्रकमलाकरधृतपराशरवचनम् ॥
ब्राह्मणस्य तदन्नभोजननिषेधो यथा,—
"शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्नन् वै मासं मासार्द्धमेव
वा।
तद्योनावभिजायेत सत्यमेतद्विदुर्बुधाः ॥
अथोदरस्थशूद्रान्नो मृतः श्वानोऽपि जायते।
द्वादश दश चाष्टौ च गृध्रशूकरपुक्कशाः ॥
उदरस्थितशूद्रान्नो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः।
जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिमूर्द्ध्वं न विन्दति ॥
अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्त्रियान्नं पयः स्मृतम्।
वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ॥
तस्मात् शूद्रं न भिक्षेत यज्ञार्थं सद्द्विजातयः।
श्मशानमिव सच्छूद्रस्तस्मात्तं परिवर्ज्जयेत् ॥
कणानामथवा भिक्षां कुर्य्याज्ज्ञातिविकर्षितः।
सच्छूद्राणां गृहे कुर्व्वन् तत्पापेन न लिप्यते ॥
विशुद्धान्वयसंजातो निवृत्तो मद्यमांसतः।
द्विजभक्तो वणिग्वृत्तिः शूद्रः स परिकीर्त्तितः ॥"
इति वृहत्पराशरसंहितायाम् ४ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च। हारीतः।
"शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः।
स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति ॥"
शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नं तद्दत्तमपि भोजन-
कालेतद्गृहावस्थितं यत्तदपि शूद्रान्नम्।
तदाहाङ्गिराः।
"शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि।
निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ॥"
अपिशब्दात् साक्षात्तद्दत्तघृततण्डुलादि। न तु
तद्दत्तकपर्द्दकादिना क्रीतमपि। स्वगृहागते
पुनरङ्गिराः।
"यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं
गताः।
शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि ॥
प्रविष्टं स्वत्वापादकप्रतिग्रहादिनेति शेषः।
अतएव पराशरः।
"तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः।
द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्व्वं तद्धविरुच्यते ॥"
स्पृशति प्रतिगृह्णातीति कल्पतरुः ॥ तच्च
सम्प्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम्।
"सम्प्रोक्षयित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम् ॥"
तच्च पात्रान्तरे ग्राह्यमाहाङ्गिराः।
"स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम् ॥"
एतेन स्वगृहमागतस्यैव शुद्धत्वं तद्गृहगतस्य
शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रतीयते। ततश्च तादृगपि
मुमुक्षुणा सर्व्वथा शूद्रान्नं न भोक्तव्यम्। इति
शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ कलौ शूद्रविशेषान्नभोजन-
निषेधो यथा,—
"शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम्।
भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः ॥
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपरञ्च।
व्यास उवाच।
"नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि
वान्यतः।
स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि ॥
षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विग-
र्हितम्।
जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥
ब्राह्मणक्षत्त्रियविशां शूद्रस्य च मुनीश्वराः।
यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात् ॥"
कलौतरत्र शूद्रविशेषान्नभोजनविधिर्यथा,—
"आर्त्तिजः कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥
कुशीलवः कुम्भकारः क्षेत्रकर्म्मक एव च।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं पणं बुधैः ॥
पायसं स्निग्धपक्वञ्च यावकञ्चैव शक्तवः।
पिण्याकञ्चैव तैलञ्च शूद्राद्ग्राह्यं द्विजातिभिः ॥
इति कौर्म्मे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अपि च।
"कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिशक्तवः।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि ॥" * ॥
अन्यच्च।
"शूद्रास्तु ये दानपरा भवन्ति
व्रतान्विता विप्रपरायणास्तु।
अन्नं हि तेषां सततं सुभोज्यं
भवेद्द्विजेन्द्रैरिष्टमिदं पुरातनैः ॥
तस्माद्दानं प्रकर्त्तव्यं व्रतस्थेन प्रयत्नतः।
सर्व्वपापविनाशाय महत्सुखविवृद्धये ॥"
इति वह्निपुराणे वृषदानाध्यायः ॥ * ॥
वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः। वेद-
मन्त्रवर्ज्जं शूद्रस्येति छन्दोगाह्निकाचारचिन्ता-
मणिधृतस्मृतौ वेदेति विशेषणात्। एवञ्च
पुराणमधिकृत्य।
"अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्त्रियं विना।
श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥"
इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम् ॥
पञ्चयज्ञस्नानश्राद्धेषु पौराणिकमन्त्रोऽपि
निषिद्धः शूद्रमधिकृत्य।
"नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् हापयेत् ॥"
इति याज्ञवल्क्येन ॥
"ब्रह्मक्षत्त्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥"
इति योगियाज्ञवल्क्येन ॥
श्राद्धमधिकृत्य।
"अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जितः।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥"
इति वराहपुराणेन च ॥

नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्ज्जितमिति चाभिधानादेतत्पर वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे गोतमवचनम्। अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति। सावित्री प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति। सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स मृतोऽधो गच्छतीति। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥०॥ प्रसङ्गादत्र कायस्थोत्पत्तिर्लिख्यते। पाद्मे सृष्टिखण्डे।

"सृष्ट्यादौ सदसत्कर्म्मज्ञप्तये प्राणिना विधि।
क्षण ध्याने स्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गत' ॥
दिव्यरूप पुमान् हस्ते मसीपात्रञ्च लेखनीम्।
चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपत ॥
प्राणिना सदसत्कर्म्मलेखाय स निरूपित ।
ब्रह्मणातीन्द्रियज्ञानी देव्याग्न्योर्यज्ञभुक् स वै।
भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजे ॥
ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो जातिरुच्यते।
नानागोत्राश्च तद्वंश्या कायस्था भुवि सन्ति वै ॥"*॥

प्रकारान्तरम् यथा, स्कान्दे रेणुकामाहात्म्ये।

"एव हत्वार्ज्जुन राम सन्धाय निशितान् शरान्।
एक एव ययौ हन्तु सर्व्वानेवातुरान् नृपान् ॥
केचिद्वनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन्।
सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रम ययौ ॥
ततो राम समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम्।
पूजितो मुनिना सद्योऽन्वर्य्यपाद्यासनादिभि ॥
ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात्।
रामस्तु भावयामास हृदिस्थ स्वमनोरथम्।
याचयामास रामाच्च काम दाल्भ्यो महामुनि' ॥
ततो द्वौ परमप्रीतौ भोजन चक्रतुर्मुदा।
भोजनानन्तर दाल्भ्य' पप्रच्छ भार्गव प्रति।
यत्त्वया प्रार्थित देव तत्त्व शसितुमर्हसि ॥

राम उवाच।

तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता।
चन्द्रसेनस्य राजर्षे' क्षत्रियस्य महात्मन ॥
तस्मै त्व प्रार्थि देहि हिंसेय ता महामुने।
ततो दाल्भ्य' प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम्

दाल्भ्य उवाच।

स्त्रिय गर्भमम बाल तस्मै त्व दातुमर्हसि।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्य यदर्थमहमागत ॥
क्षत्रियान्तकरश्चाह तत्त्व याचितवानसि।
प्रार्थितश्च त्वया विप्र कायस्थो गर्भ उत्तम' ॥
तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यन्ति शिशो' शुभा ॥
एव रामो महाबाहुर्हित्वान्तर्गर्भमुत्तमम् ॥
निर्जगामाश्रमात्तस्मात् क्षत्रियान्तकर' प्रभु।
कायस्थ एष उत्पन्न क्षत्रिण्या क्षत्रियात्तत ॥
रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्म्माद्वहिष्कृत।
कायस्थधर्म्मोऽस्मै दत्तश्चित्रगुप्तस्य य स्मृत ॥
तद्गोत्रजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन्।
दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्म्मिष्ठा' सत्यवादिन. ॥
सदाचारपरा नित्य रता हरिहरार्च्चने।
देवविप्रपितृणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजका: ॥"*॥

प्रकारान्तरम्।

"माहिष्यवनितासूनुर्वैदेहात् य' प्रसूयते।
स कायस्थ इति प्रोक्तस्तस्य धर्म्मो विधीयते ॥
चत्वारिंशच्छ्राया माहिष्या वैश्याद्विप्राजो वैदेह'।
लिपीना देशजाताना लेखन स समाचरेत् ॥
गणकत्व विचित्रञ्च बीजपाटी प्रभेदत ।
अधम शूद्रजातिभ्य' पञ्चसस्कारवानसौ ॥
चातुर्व्वर्ण्यस्य सेवा हि लिपिलेखनसाधनाम्।
व्यवसाय शिल्पकर्म्म तज्जीवनमुदाहृतम् ॥
शिखा यज्ञोपवीतञ्च वस्त्रमारक्तमम्भसा।
स्पर्शन देवतानाञ्च कायस्थाद्यो विवर्ज्जयेत् ॥"

इति कमलाकरभट्टकृतशूद्रधर्म्मतत्त्वम् ॥

शूद्रकृत्य, क्ली, (शूद्रस्य कृत्यम्।) शूद्रकर्त्तव्यकर्म्म यथा,—

"प्रणम्य सच्चिदानन्द शूद्राणा न्यायवर्त्तिनाम्।
आह्निक कृत्ययोस्तत्त्व वक्ति श्रीरघुनन्दन. ॥"

तत्र मत्स्यपुराणम्।

"एव शूद्रोऽपि सामान्य वृद्धिश्राद्धञ्च सर्व्वदा।
नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्य्यादामान्नवद्बुध' ॥
दान प्रधान शूद्र स्यादित्याह भगवान् प्रभु'।
दानेन सर्व्व कामाप्तिरस्य सञ्जायते यत' ॥"

ततो दानमेवापेक्षित न तु भोजनमपि। सामान्य सर्व्वजनकर्त्तव्यत्वेन प्रतिमासलक्षणपक्षादिविहित श्राद्ध आभ्युदयिकश्राद्धञ्च एव द्विजातिवत् शूद्रोऽपि कुर्य्यादित्यन्वय'। नमस्कारेण मन्त्रेण नतुस्वय पठितमन्त्रेण आमान्नवदित्यनेनजलसेकसिद्धान्नव्यावृत्ति। स्विन्नमन्नमुदाहृतम्। इति वशिष्ठेन स्विन्नस्यैवान्नत्वाभिधानात्।कन्दुपक्वस्य भृष्टत्व नतु सिन्नत्वम्। हारीतेन स्वेदनभर्ज्जनयो पृथक्त्वमुक्तम्। यथा। आदीपनतापनस्वेदनभर्ज्जनपचनादिभि' प्रच्चमीति अस्यार्थ'। आदीपनं काष्ठानाम् तापन तोयादे'। स्वेदन धान्यादे। भर्ज्जन यवादे। पचन तण्डुलादे। इति पञ्चमी। सुना इति कल्पतरु। अतएव स्विन्नधान्येन व्यवह्रियते।

"कन्दुपक्वानि तैलेन पायस दधि शक्तव'।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि ॥"

इति कूर्म्मपुराणवचनेन शूद्रकर्त्तृककन्दुपक्वादे र्ब्राह्मणस्य भक्ष्यत्वेन श्राद्धे देयत्व युक्तम्। कन्दुपक्व जलोपसेक विना केवलपात्रेण यद्वह्निना पक्वम्। पायस पाकेन काठिन्यविकारापन्न दुग्धम्। परमान्नपरत्वे पुलिङ्गनिर्द्देशापत्ते. ॥ तथा चामर'। परमान्नस्तु पायस इति।

"दिने त्रयोदशे प्राप्ते पाकेन भोजयेद्द्विजान्।
अय विधि प्रयोक्तव्य शूद्राणा मन्त्रवर्ज्जित' ॥"

इति श्राद्धचिन्तामणिधृतवराहपुराणवचनमपि कन्दुपक्वपरम्। एवन्तु पतद्वचन सच्छूद्रपर मैथिलोक्त हेयम्। एव आममांसस्यापि श्राद्धे देयत्व सामगश्राद्धतत्त्वेऽनुसन्धेयम्। तत्र द्रव्यदेवताप्रकाशार्थं ब्राह्मणेन मन्त्रा। पाठ्या।

"अयमेव विधि प्रोक्त: शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जित'।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥"

इति वराहपुराणात् ॥

अयं श्राद्धेतिकर्त्तव्यताको विधि: शूद्रकर्त्तृकमन्त्रपाठरहित'। शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकारसिद्धौ यदमन्त्रस्येति पुनर्वचन तत् क्रियाग्रहणार्थं परिभाषार्थञ्च। ततश्च तत्कर्म्मसम्बन्धिमन्त्रेण विप्रस्तदीयकर्म्मकारयितृब्राह्मणो गृह्यते। तेन ब्राह्मणेन तत्र मन्त्र' पठनीय इति तात्पर्य्यम्। तत्र यजुर्व्वेदिको मन्त्र:। तथा च स्मृति'।

"आर्षक्रमेण सर्व्वत्र शूद्रा वाजसनेयिन।
तस्माच्छूद्र स्वय कर्म्म यजुर्व्वेदीव कारयेत्॥"

आर्षक्रमेण मुन्युक्तक्रमेण यजुर्वेदिसम्बन्धिगृह्यादिना।

"चतुर्णामपि वर्णाना यानि प्रोक्तानि वेधसा।
धर्म्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपोत्तम ॥
विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभि:।
अष्टादश पुराणानि चरित राघवस्य च ॥
रामस्य कुरुशार्द्दूल धर्म्मकामार्थसिद्धये।
तथोक्त भारत वीर पाराशर्य्येण धीमता।
वेदार्थं सकल योज्य धर्म्मशास्त्राणि च प्रभो॥"

इति भविष्यपुराणवचनात्तेषां पौराणिकादिविधिर्योज्यो योजयित्वा। अत्र च श्राद्धे वेदमन्त्रवर्ज्ज शूद्रस्येतिवचने वेदेत्युपादानात् श्राद्धे पुराणमन्त्र' शूद्रेण पठनीय इति मैथिलोक्तम्। तत्र वराहपुराणे शूद्राणा मन्त्रवर्ज्जित इत्यनेन मन्त्रमात्रनिषेधात् मत्स्यपुराणेन नमस्कारेण मन्त्रेण इत्युपादानाच्च। पौराणिकस्यापि श्राद्धे निषेध प्रतीयते। एव स्नानेऽपि।

"ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारक मतम् ॥"

इत्यनेन नमस्कारविधानात् पञ्चयज्ञेऽपि।

"शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा जीवनवान् भवेत्।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन् ॥
भार्य्यारति शुचिर्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियारत।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् न हापयेत् ॥"

इति नमस्कारमात्रविधानात् श्राद्धादिषु पौराणिकमन्त्रनिषेध ततश्च स्नानश्राद्धपञ्चयज्ञेतरत्र शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते। अत्र।

"षष्ठेऽन्नप्राशन मासि यद्वेष्ट मङ्गल कुले ॥"

इति मनुवचनात्। चूडा कार्य्या यथाकुल इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च सस्कारमात्रे कुलधर्म्मानुरोधेन कालान्तरस्य नामविशेषोच्चारणस्याभिधानाच्च शूद्रादीना नामकरणे वसुघोषादिकपद्धतियुक्तनामकरणस्य च प्रतीतेर्व्वैदिककर्म्मणि शूद्राना पद्धतियुक्तनामाभिधान क्रियते इति॥ शूद्रस्याचमने दैवतीर्थेन ओष्ठे जल सकृत् क्षिपेत् न पिबेत्। तथा च याज्ञवल्क्य'।

"हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासख्य द्विजातय'।
शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्तत' ॥"

अन्ततो हृदयादिसमीपेन ओष्ठेन उत्तरोत्तर

मपकर्षात्। अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति।
"स्त्री शूद्रः शुध्यते नित्यं चालनाच्च करोष्ठयोः॥"
इति ब्रह्मपुराणवचनञ्च। याज्ञवल्क्यः।
"प्राश्या ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्।"
अत्र द्विजस्यैव आचमने ब्राह्मतीर्थोपादानात् स्त्रीशूद्रयोर्यत् तेनाचमनम्। एवमेव मिताक्षरायां व्याख्यातमुक्तं मरीचिना।
"स्त्रियाश्चैव दक्षिणे तीर्थे शूद्रजातेस्तथैव च।
सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः॥"इति।
एतदनन्तरं इन्द्रियादिस्पर्शनन्तु ब्राह्मणवदेव। प्रमाणान्तरन्तु वाजसनेयिसामगग्राह्याह्निकतत्त्वयोरनुसन्धेयम्। इति वन्द्यघटीयश्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं शूद्राह्निकाचारतत्त्वं समाप्तम्॥

शूद्रधर्म्मः, पुं, (शूद्रस्य धर्म्मः।) शूद्रस्य शास्त्रविहिताचारः। तस्य विवरणं शूद्रकृत्यशब्दे द्रष्टव्यम्॥

शूद्रप्रियः, पुं, (शूद्राणां प्रियः।) पलाण्डुः। इति राजनिर्घण्टः॥ शूद्रस्य प्रियद्रव्ये, त्रि॥

शूद्रप्रेष्यः, पुं, (शूद्रस्य प्रेष्यः।)शूद्रस्य परिचारकब्राह्मणादिः। इति केचित्॥

शूद्रशासन, क्ली, (शूद्रस्य शासनम्।) शूद्रस्याधिकारो लेख्यपत्रादिर्वा। यथा,—
"स्यादमिथ्यन्दिरमण शाखानगरमित्यपि।
शासनं धर्म्मकील. स्यात्मकृति शूद्रशासनम्॥"
इति पुरवर्गे त्रिकाण्डशेषः॥

शूद्रा, स्त्री (शूद्रस्य जातिः। शूद्र+"शूद्रा चामहत्पूर्व्वा जातिः।" इति टाप्।) शूद्रजातिस्त्री। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः।३।१३
शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते॥")

शूद्रान्न, क्ली,(शूद्रस्य अन्नम्।) शूद्रस्वामिकान्नम्। यथा,—
"शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः।
स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति॥"
शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नम्। इति शुद्धितत्त्वम्॥ अन्यत् शूद्रशब्दे द्रष्टव्यम्॥

शूद्राभार्य्य,पुं,'शूद्रा भार्य्या यस्य सः।' शूद्रास्वामी इति व्याकरणम्॥

शूद्रार्त्ता, स्त्री, (शूद्रेण आर्त्ता।) प्रियङ्गुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

शूद्रावेदी, [न्]पुं, (शूद्रां विन्दतीति। विद्+णिनिः।) शूद्रविवाहकर्त्ता। यथा,—
"शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः॥"
इति दायभागः॥

शूद्री, स्त्री, (शूद्रस्य स्त्री। "पुंयोगादाख्यायाम्।" ४।१।४८। इति ङीष्।) शूद्रस्य भार्य्या। इत्यमरः॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये।१।९१।
"विप्रात् मूर्द्धाभिषिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम्।
अम्बष्ठः शूद्रायां निषादो जातः पारशवोऽपि वा॥")

शूनः, त्रि,(टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः+क्तः।"ओदितश्च।" ८।२।४५। इति निष्ठातस्य नः। "वचिस्वपियजादीनां किति।६।१।१५। इति संप्रसारणम्।) हलः।६।४।२। इति दीर्घः। "श्वीदितो निष्ठायाम्।"७।२।१४। इति इडागमश्च न।) वृद्धितः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, सुश्रुते।५।२।
"दुर्व्वर्णे हरिते शूने जायते चास्य लोचने॥"
शून्ये, त्रि। यथा ऋग्वेदे।७।१।११।
मा शूने अग्ने निषदाम नृणाम्॥"
"हे अग्ने! शूने शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे मा निषदाम न निवसाम।" इति तद्भाष्ये सायणः)

शूनवान्, [त्] त्रि, (टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः+क्तवतु।)वर्द्धितः। इति व्याकरणम्॥

शूना, स्त्री, (श्वयन्ति मृत्युं गच्छन्ति कीटादयो यत्र। श्वि+क्तः। टाप्।) प्राणिवधस्थानम्। इति हलायुधः॥ पञ्चविधा शूना यथा,—
"पञ्च शूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्॥"
पञ्चशूनापापनाशो यथा, मनुः।
"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्॥
पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः।
स गृहेऽपि वसन्नित्यं शूनादोषैर्न लिप्यते॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
अधोजिह्विका। इति हारावली॥

शूनावान्, [त्] पुं, (शूना+मतुप्। मस्य वः।) शूना विद्यते यस्य सः। कसाइ इति भाषा। इति केचित्॥

शून्य, क्ली, आकाशम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, भागवते।६।१३।२०।
"स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप।
नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना॥")
बिन्दु इति हेमचन्द्रः॥

शून्य, त्रि, अतिशयेन ऊनः। अभावविशिष्टः। असम्पूर्णः। खालि इति पारस्यभाषा। तत्पर्य्यायः। वशिकः २ तुच्छः ३ रिक्तकः ४। इत्यमरः॥ शून्यम् ५। इति तट्टीकायां भरतः॥
"अविद्यजीवनं शून्यं दिक् शून्या चेदबान्धवा।
पुत्त्रहीनं गृहं शून्यं सर्व्वशून्या दरिद्रता॥"
इति चाणक्यम्॥
(शून्यायै प्राणिहिंसायै हितः रहस्यस्थानत्वात् शूना+यत्। यद्वा, शूने हितम्। श्वन्+"शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम्।५।१।२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् सम्प्रसारणं दीर्घत्वञ्च।) निर्ज्जनः। इति मेदिनी॥ (यथा, भट्टिः।१८।२८
"केन सविद्रते नान्यस्ततो बान्धववत्सल।
विरौमि शून्ये योऽर्णासि कथं मन्युसमुद्भवम्॥")

शून्यमध्य, पुं, (शून्यं मध्यं यस्य।) नलः।) इति राजनिर्घण्टः॥ शून्यगर्भवस्तुनि, त्रि॥

शून्यवादी, [न्] पुं, (शून्यं वदतीति। वद्+णिनिः।) सौगतः। इति जटाधरः॥ नास्तिकश्च॥

शून्या, स्त्री, नली। इति विश्वमेदिन्यौ॥ महाकण्टकिनी। इति शब्दचन्द्रिका॥ फणीमनसा इति ख्याता। वन्ध्या। इति राजनिर्घण्टः॥

शून्यालय, पुं,(शून्य आलयः।) निर्ज्जनगृहम्। अत्र शयननिषेधो यथा। "मार्कण्डेयः।
'शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे।
महादेवगृहे चापि शर्करालोष्टपांशुषु॥
धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि।
न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम्॥
नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः।
नाकाशे सर्व्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा॥'
न स्वपेदित्यर्थः।" इत्याह्निकतत्त्वम्॥

शूपकारः, पुं, (शूपं करोतीति। कृ+अण्।) शूद्राणां पाचकः। यथा,—
"शूद्रपाकोपजीवी यः शूपकार इति स्मृतः।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः॥ अन्यत् दन्त्यसकारादौ द्रष्टव्यम्॥

शूर, ङ य ई स्तम्भे। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-स्तम्भे अक०-हिंसे सक०-सेट्। निष्ठायामनिट्।) ङ य, शूर्य्यते। ई, शूर्णः। स्तम्भो जडीभावः। इति दुर्गादासः॥

शूर, त् क ङ विक्रमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ङ, अशुशूरत्। विक्रमः उद्यमः। इति दुर्गादासः॥

शूरः,पुं, (शूरयति विक्रामतीति। शूर+अच्। यद्वा, शवति वीर्य्यं प्राप्नोतीति। शु+"शुसिचिमिञां दीर्घश्च।" उणा० २।२५। इति क्रन् दीर्घश्च।) वीरः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते।१।१०९।४।
"शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन्॥")
यादवः। स तु श्रीकृष्णस्य पितामहः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते।८।२४।२६।
"शूरो विदूरथादासीत् भजमानस्तु तत्सुतः॥")
सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सिंहः। शूकरः। चित्रकः। सालः। लकुचः। मसूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

शूरणः, पुं, (शूर्य्यते इति। शूर हिंसे+ल्युः।) मूलविशेषः। ओल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अर्शोघ्नः २ कन्दः ३। इत्यमरः॥ सूरणः ४। इति तट्टीका॥ ओलः ५। इति जटाधरः॥ ओलः ६। इति मेदिनी॥ कण्डूलः ७ कन्दोट सुकन्दी ९ स्थूलकन्दकः १० दुर्नामारिः ११ सुवृत्तः १२ वातारिः १३ कन्दशूरणः १४ तीव्रकन्दः १५ कन्दार्हः १६ कन्दवर्द्धनः १७ बहुकन्दः १८ रुच्यकन्दः१९ शूरकन्दः २०। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। कृमिकफानिलश्वासकासवमनार्शः

शूलगुल्मनाशित्वम् । अस्रदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"शूरणो दीपनो रूक्षः कषायः कण्डुकृत् कटुः विष्टम्भी विषदो रुच्यः कफार्शःकृन्तनो लघुः ॥ विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशनः । सर्व्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते ॥ दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः । सन्धानयोगसम्प्राप्तः शूरणो गुणकृत्तमः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
"शूरणो दीपनो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः । विशेषादर्शसां पथ्यो ग्राम्यकन्दस्तु दोषलः ॥"
इति राजवल्लभः ॥
श्योनाकश्च । इति शब्दमाला ॥
शूरणोद्भुजः, पुं, हरिद्राङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शूरदेवः, पुं, चतुर्व्विंशतिभाव्यर्हद्दन्तर्गतार्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
शूरसेनः, पुं, (शूरा सेना यस्य ।) राजविशेषः । देशविशेषः । यथा,—
"शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन् पुरीम् । माथुरान् शूरसेनांश्च विषयान् बुभुजे पुरा ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः ॥
शूर्प, क माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पवर्गशेषः । क, शूर्पयति धान्यं गृही । इति दुर्गादासः ॥
शूर्पः, पुं क्ली, (शूर्पयति धान्यादीनिति । शूर्प + अच् । यद्वा शॄ हिंसायाम् + "कुशॄभ्यां निच्च ।" उणा० ३ । २६ । इति पः । चकारात् सः च कित् ।) तण्डुलादिस्फोटनार्थं वंशादिनिर्म्मितपात्रविशेषः । कुला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रस्फोटनम् २ । इत्यमरः ॥ सूपः ३ कुम्भः ४ प्रस्फोटनी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
"विहाय सूर्पवत् दोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः ॥")
द्रोणद्वयपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥
शूर्पकः, पुं, (शूर्प इव प्रतिकृतिरस्य । "इवे प्रतिकृतौ ।" इति कन् ।) असुरविशेषः । स च कामदेवस्य शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥
शूर्पकर्णः, पुं, (सूर्पाविव कर्णौ यस्य ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुम्भतुम्बुरुनियुक्ते, त्रि (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । १६५ ।
"घटोदरः शूर्पकर्णो गणाध्यक्षो मदोत्कटः ॥")
शूर्पकारातिः, पुं, (शूर्पकस्तन्नामासुरः अरातिर्यस्य ।) कामदेवः । इति हलायुधः ॥
शूर्पकारिः, पुं, (शूर्पकः अरिर्यस्य ।) कामदेवः । इति हलायुधः ॥
शूर्पणखा, स्त्री, (शूर्पा इव नखा यस्याः । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् । "नखमुखात् संज्ञायाम् ।" ४ । १ । ५८ । इति न ङीष् ।) रावणभगिनी । इति शब्दमालाशब्दरत्नावल्यौ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३८ ।
"रूपं शूर्पणखानाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥")
शूर्पणखी, स्त्री, (शूर्पाकाराणि नखानि यस्याः । केवलयौगिकत्वे ङीष् ।) रावणभगिनी । इति शब्दमालाशब्दरत्नावल्यौ ॥
शूर्पपर्णी, स्त्री, (शूर्पा इव पर्णानि यस्याः । ङीष् ।) शिम्बीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शूर्पवातः, पुं, (शूर्पस्य वातः ।) शूर्पस्य वायुः । कुलार वातास इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फुल्लफालः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शूर्पश्रुतिः, पुं, (शूर्पौ इव श्रुती यस्य ।) हस्ती । इति हारावली ॥
शूर्पी, स्त्री, (शूर्प + गौरादित्वात् ङीष्) क्षुद्रसूर्पः । इत्युणादिकोषः ॥ शूर्पणखा । इति शब्दमाला ॥
शूर्म्मः, पुं, लौहप्रतिमा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
शूर्म्मिः, स्त्री, लौहप्रतिमा । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
शर्म्मिका, } स्त्री, लौहप्रतिमा । इति शब्द-
शूर्म्मी, } रत्नावली ॥
शूल, रुजायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घी । शूलति लोकं रोगः । इति दुर्गादासः ॥
शूलं, पुं, क्ली, (शूलति लोकानिति । शूल रोगे + अच् ।) रोगविशेषः । अस्त्रविशेषः । वर्षा इति भाला इति च भाषा । इत्यमरः ॥ मृत्युः । केतनः । विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतनवमयोगः । इति मेदिनी ॥ तद्योगजातफलम् । यथा,—
"भीतो दरिद्रो दयिताप्रियश्च शूलोद्भवः शूल इव स्ववन्धोः । विद्याभयाभ्यां रहितोऽथ शूली करोति लोके न हितं कदाचित् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
सुतीक्ष्णः । अयःकीलः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०७ । १२ ।
"ततस्ते शूलमारोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा । प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥")
व्यथा । इति केचित् ॥ विक्रेतव्यम् । यथा,—
"अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः । प्रमदाः केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्व ॥*॥
अथ शूलाधिकारः । तत्र शूलस्य सन्निकृष्टनिदानमाह ।
"दोषैः पृथक् समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् । सर्व्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥"
प्रभुः कर्त्ता ॥*॥ वातिकस्य विप्रकृष्टनिदानसम्प्राप्तिलक्षणमाह ।
"व्यायामपानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।
कलायमुद्गाढकिकोरदूषात् अत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥ कषायतिक्तातिविरूढ़जान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः । विट्शुक्रमूत्रानिलसन्निरोधात् शोकोपवासादतिहास्यभाषात् ॥ वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिदेशे । जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढ़म् ॥ मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपैर्विंड्वातवस्तम्भनतोदभेदैः । संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्द्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ॥"
व्यायामो मल्लयुद्धादि । पानं गुरुमद्यादि । मैथुनं स्त्रीसेवा । प्रजागरः रात्रौ । गतागमनितियोगात् । कलायस्त्रिपुटः । आढकी तुवरी । कोरदूषकः कोद्रवः । अत्यर्थरूक्षद्रव्यसेवा । अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनम् । अभिघातो लोष्टादिभिः । कषायतिक्तरससेवा । विरूढजान्नविरूढमङ्कुरितमन्नकलायशाकादि तज्जमन्नभक्ष्यम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् । तस्य शूलस्य देशमाह । हृदयादिषु ॥*॥ तत्र कुक्षिशूलस्य पृथगपि लक्षणं पठति ।
"कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः । हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासस्यावरोधकम् । स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपनः ॥"
पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह ।
"कफं निगृह्य पवनः शूचीभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्य्यादाध्मानसंयुतम् । तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति । निद्राञ्च नाप्नुयादेष पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः ॥"
वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह ।
"सरोधात् कुपितो वायुरस्थि मश्रित्य तिष्ठति । वस्तिवङ्क्षणनाडीषु ततः शूलस्तु जायते ॥"
विण्मूत्रवातसरोधी वस्तिशूलः स उच्यते ॥" प्रकृतमनुसरति । जीर्णे भुक्ते । प्रदोषे रात्र्यागमे रात्रिभवशीतेन वातप्रकोपात् । घनागमे वर्षासु मेघोदये च ॥*॥ तथैव पैत्तिकमाह ।
"क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः । कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः ॥ ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् । तृष्णामोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां सस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम् ॥ मध्ये दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च । शीतेऽतिशीते समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥"

निष्पावो राजमाषः। सौवीरं सन्धानभेदः। सुराविकारैः। परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता। तस्या विकारैः। रविप्रताप आतपः। व्यायामातियोगो मैथुनाधिक्यम्। विदाहीत्युक्तापि अन्नैर्विदग्धैरिति बोधयति। अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्विदाहित्व भवति। जलदात्यये शरदि। शीते शीतकाले। शीतैर्व्वातादिभि ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह।

"आनूपवारिजकिलाटपयोविकारै-
र्म्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः।
अन्यैर्व्वलासजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम्॥
हृल्लासकाससदनारुचिसम्प्रसेकै-
रामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः।
भुक्तैः सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं
सूर्य्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च॥"

आनूप बहुजलदेशज भक्ष्यम्। वारिज शालूकादि। किलाटः।

"पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्च्चिका। तक्रेण तक्रकूर्च्ची स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः॥"

पयोविकारः पायसादि। पिष्ट माषादि। अन्यैः गुर्व्वादिभिः स्तिमितमार्द्रचर्म्मावगुण्ठितमिव यत् कोष्ठं शिरश्च तयोर्गुरुत्वैः सह। सूर्य्योदय इति त्रिधाविभक्तदिवसप्रथमभागस्योपलक्षणम्। शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात्। कुसुमागमे वसन्ते ॥ * ॥ द्वन्द्वजमाह।

"द्विदोषलक्षणैरेतैर्व्विद्याच्छूलं द्विदोषजम्॥"

त्रिदोषजमाह।

"सर्व्वेषु देशेषु समस्तलिङ्गं
विद्याद्भिषक् सर्व्वभवं हि शूलम्।
सुकष्टमेनं विषवज्रतुल्यं
विवर्ज्जनीयञ्च वदन्ति तज्ज्ञाः॥"

सर्व्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु। सर्व्वभवं त्रिदोषजं शूलं विन्द्यात्। सुकष्टसाध्यं विषवज्रतुल्यं मारणात्मकत्वात् ॥*॥ आमजमाह।

"आटोपहृल्लासवमीगुरुत्व-
स्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः।
कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्ग-
मामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति॥"

कफस्य कफशूलस्य। आमोद्भव आमादुद्भवो यस्य त शूलम्। अत्रामाच्छूले जाते पश्चाद्दोषसम्बन्धः। अतएव शूलस्याष्टत्वमुक्तम्। स च प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिदोषैर्वस्तिनाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथा दोषसम्बन्धः ॥ * ॥ आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह।

"वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति
पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम्।
हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं
सर्व्वेषु देशेषु च सन्निपातात्॥"

हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ। कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टम् ॥*॥ तन्त्रान्तरोक्तमामशूलमाह।

"अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतां गते।
स्थिरीकृतन्तु तत् कोष्ठे वायुनाहृत्य तिष्ठति॥
यदान्नं न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम्।
मूर्च्छाध्मानविदाहांश्च हृत्क्लेशं सविलम्बिकम्
कम्पशातमतीसारं प्रमोहं जनयेदपि।
अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्म्मनीषिणः॥"

अविपाकोद्भवं आमोद्भवमित्यर्थः ॥ * ॥ शूलस्योपद्रवानाह।

"वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः।
भ्रमोऽरुचिः कृशत्वञ्च बलहानिस्तथैव च।
उपद्रवा दशैवैते यस्य शूलस्य नास्ति सः॥"

शूलस्यैव भेदं परिणाममाह।

"स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितो यदा कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली॥
भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्॥"

स्वैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्विका सम्प्राप्तिरुक्ता। भुक्ते जीर्य्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम्। समावृत्य व्याप्य ॥*॥ अथान्नद्रवनामानं शूलविशेषमाह।

"जीर्णे जीर्य्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा।
न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः॥"

नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात् ॥*॥ अथ शूलस्य चिकित्सा।

"वमनं लङ्घनं स्वेदं पाचनं फलवर्त्तयः।
क्षारचूर्णानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये॥
विज्ञाय वातशूलन्तु स्नेहस्वेदैरुपाचरेत्।
शूलशल्याकुलस्य स्यात् स्वेद एव सुखावहः॥
मृत्तिका सजला पाकाद्घनीभूता पटे क्षिपेत्।
कृत्वा तत्पोटलीं शूली तया स्वेदं विधापयेत्॥"

इति मृत्तिकास्वेदः॥

"कार्पासास्थिकुलत्थिकातिलयवैरेरण्डमूलातसी-
वर्षाभूशणबीजकाञ्जिकयुतैरेकीकृतैर्व्वा पृथक्
स्वेदः स्यादथ कूर्परोदरशिरःस्फिग्जानुपादाङ्गुली-
गुल्फस्कन्धकटीरुजो विजयते निःशेषवातार्त्तिहा॥"

इति कार्पासास्थ्यादिस्वेदः॥

"तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि।
शूलं सुदुस्तरं तेन शान्तिं गच्छति सत्वरम्॥
नाभिलेपाज्जयेच्छूलं मदनं काञ्जिकान्वितम्॥"

मदनं मयनफलम् ॥ * ॥

"विश्वमेरण्डमूलन्तु क्वाथं कृत्वा शृतं पिबेत्।
हिङ्गुसौवर्च्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम्॥*॥
गुडशालियवाः क्षीरं सर्पिःपानं विरेचनम्।
जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम्॥"
मणिरजतताम्राणां भाजनानि गुरूणि च।
तोयेनपरिपूर्णानि शूलस्योपरि धारयेत् ॥*॥

विरेचनं पित्तहरं प्रशस्तं
रसाश्च शस्ताः शशलावकानाम् ।*।
सगुडां घृतसंयुक्तां भक्षयेद्वा हरीतकीम्।
प्रलिह्याच्छूलशान्त्यर्थं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम्॥
शाल्यन्नं जाङ्गलं मांसमरिष्टं कटुकं रसम्॥
मधूनि जीर्णगोधूमं कफशूले प्रयोजयेत्॥"

अरिष्टं भेषजक्वाथमिद्धं मद्यम्॥ * ॥

"लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम्।
सुखोष्णेनाम्बुना पीतं कफशूलं प्रणाशयेत्।*
आमशूले क्रिया कार्य्या कफशूलप्रणाशिनी।
सेव्यमामहरं सर्व्वं मद्यमग्निविवर्द्धनम् ॥*॥
तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम्।
प्रयोज्यं मधुसर्पिर्भ्यां सर्व्वशूलनिवारणम्॥"

तीक्ष्णा राजिका ॥*॥

"दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः।
अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च लिम्पेच्छूलयुतोदरम्॥
मूलं वैल्वं तथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम्।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम्॥"

वातरोगान्तर्गताध्मानचिकित्सायां लिखितो नाराचनामा रसोऽन्यश्च विरेचनं शूले हितम्॥

"कुष्माण्डं तनु कृत्वा तु छित्त्वा घर्म्मे विशोषयेत्
स्थाल्यां निक्षिप्य तत् सर्व्वं पिधानेन विधाय च॥
चुल्ल्यां निवेश्य वह्निञ्च ज्वालयेत् कुशलो जनः।
यथा तत्र भवेद्भस्म किन्त्वङ्गारो दृढो भवेत्॥
तदा निर्व्वापयेच्छीतं चूर्णितं चूर्णयेत्तु तम्।
माषद्वयमितं तावच्छटीचूर्णञ्च मिश्रितम्॥
जलेन भक्षयेन्नित्यं महाशूलाकुलो नरः।
असाध्यमपि यच्छूलं तदप्येतेन शाम्यति॥"

इति कुष्माण्डक्षारः॥ * ॥

अथ परिणामशूलस्य चिकित्सा।

"लङ्घनं प्रथमं कुर्य्याद्वमनं सविरेचनम्।
पक्तिशूलोपशान्त्यर्थं तत्र वान्तेर्विधिर्यथा॥
पीत्वा तु क्षीरमाकण्ठं मदनक्वाथसंयुतम्।
कान्तारकस्य पौण्ड्रस्य कोशकारस्य वा रसम्
कषायं वाथ निम्बस्य कटुतुम्बीरसं वचाम्।
यथाविधि वमेद्धीमान् पक्तिशूलार्द्दितो जनः॥
त्रिवृता च तथा दन्त्यास्तैलेनैरण्डजेन वा।
दत्तं विरेचनं सद्यः पक्तिशूलं निवारयेत्॥
विडङ्गं तण्डुलं व्योषं त्रिवृद्दन्तिसचित्रकम्।
सर्व्वाण्येतानि सङ्गृह्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्॥
गुडेन मोदकान् कृत्वा खादेदुष्णेन वारिणा।
जयेत्त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम्॥"

इति विडङ्गादि मोदकः॥ * ॥

"नागरतिलगुडकल्कं पयसा संपिष्य यः पुमान् लिह्यात्।
उग्रं परिणतिशूलं नश्येत्तस्य त्रिरात्रेण।
पीतं शम्बूकजं भस्म जलेनोष्णेन तत्क्षणात्।
पक्तिजं नाशयत्येव शूलं विष्णुरिवासुरान्॥
लौहपथ्याकणाशुण्ठीचूर्णं समधुसर्पिषा।
विलिहन् विनिहन्त्येव शूलं हि परिणामजम्॥"

इति पथ्यादिलौहम्॥ * ॥

शृङ्गक', पु, (शृङ्ग इव। कन्।) जीवकहृक्ष। इति जटाधरः॥

शृङ्गकन्द, पु, (शृङ्गवत् कन्दो यस्य।) शृङ्गाटक। इति राजनिर्घण्टः॥

शृङ्गज, क्ली, (शृङ्गात् जायते इति। जन+ड।) अगुरु। इति रत्नमाला॥ शरे, पु। यथा। शृङ्गाच्छरो जायते। इति सचित्तसारकारकपाद॥ शृङ्गजाते, त्रि॥

शृङ्गवेर, क्ली, (शृङ्गस्येव वेर शरीर यस्य।) आर्द्रकम्। इत्यमर.॥ शुण्ठी। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा, सुश्रुते। १। ३८।
"पिप्पलीमरीचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम्॥")
गुहचण्डालपुरम्। यथा,—
"मारुते गच्छ शीघ्र त्वमयोध्या भरत प्रति।
जानीहि कुशली कश्चित् जनो नृपतिमन्दिरे॥
शृङ्गवेरपुर गत्वा ब्रूहि मित्र गुह मम।
जानकीलक्ष्मणोपेतमागत मा निवेदय॥"
इत्यध्यात्मरामायणे लङ्काकाण्डे १४ अध्याय'॥

शृङ्गवेरक, क्ली, (शृङ्गवेरमेव। स्वार्थे कन्।) आर्द्रकम्। इति हेमचन्द्र'॥

शृङ्गवेराभमूलक', पु, (शृङ्गवेराभ मूल यस्य। कन्।) एरका इति भावप्रकाश॥

शृङ्गमूल', पु, (शृङ्गवत् मूल यस्य।) शृङ्गाटक। इति राजनिर्घण्ट॥

शृङ्गमोही, [न्] पु, (शृङ्गाय मन्मथाङ्काय मोहयतीति। मुह+णिच्+णिनि।) चम्पक। इति राजनिर्घण्ट॥

शृङ्गला, स्त्री, (शृङ्गवत् लातीति। ला+क।) अजशृङ्गी। इति शब्दचन्द्रिका॥

शृङ्गवान्, [त्] पु, (शृङ्गाणि सन्ति अस्येति। शृङ्ग+मतुप्। मस्य व।) कुरुवर्षसीमापर्व्वत। स तु दीर्घे ८०००० अशीतिसहस्रयोजनानि। प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि। विस्तारे तथैव। यथा,—
"हिमवद्धेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे।
नील श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्व्वता॥
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथा पर।
सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे २ अध्याय॥
लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतो दैर्घ्येण निषधनीलौ। यद्यपि जम्बुद्वीपमण्डलाकारस्य लक्षयोजनप्रमाणत्वान्मध्यरेखायामेव मुख्य लक्षप्रमाणत्वम्। निषधनीलौ तु तन्मध्यरेखातो दक्षिणतश्चोत्तरतश्च सप्तदशयोजनसहस्रान्तरितत्वादीषन्न्यूनौ। तथापि स्थूलदृष्ट्या लक्षप्रमाणावित्युक्तम्। अपरे तु हेमकूटादयो दशहीना इत्यद्ग्रन्यूना' हेमकूटश्वेतौ नवतियोजनसहस्रप्रमाणौ हिमवच्छृङ्गिणावशीतियोजनप्रमाणौ। तदुक्त वाराहे।
"द्वीपस्य मण्डलीभावात् ह्रासहानी प्रकीर्त्तिते॥"
इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी॥
भागवतमते दैर्घ्ये १००००दशसहस्रयोजनानि प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि। यथा। उत्तरोत्तरेणेलाहत नील. श्वेत शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणा वर्षाणा मर्य्यादागिरय प्रागायता उभयत' क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकश पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति। एव दक्षिणेनेलाहृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः। अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिम्पुरुषभारताना यथासङ्ख्यम्॥ इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्याय'॥

शृङ्गाट, क्ली, (शृङ्गसुल्यं अटतीति। अट्+अच।) चतुष्पथम्। इति हेमचन्द्र' धरणिश्च॥

शृङ्गाट, पु, (शृङ्गवत् कण्टक अटतीति। अट्+अच्।) जलकण्टक। इति भूरिप्रयोगत्रिकाण्डशेषौ॥ स्वादुकण्टकः। इति शब्दरत्नावली॥ कामाख्याटेशस्थपर्व्वत। यथा,—
"दीपवत्या पूर्व्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्व्वत।
तत्र भर्गस्य देवस्य लिङ्गमेक प्रतिष्ठितम्॥
सरित्तु सिद्धा त्रिस्रोता दक्षिणोदधिगामिनी।
शृङ्गाटकस्य सतत स्रवन्ती प्राविपादत।
दक्षिण सागर याति भर्गस्य प्रियकारिणी॥
मज्जिले यो नर स्नाति त्रिस्रोताया नरोत्तम'।
शृङ्गाटक समारुह्य पूजयेल्लिङ्गशङ्करम्॥
स दीप्तकाय शुद्धात्मा प्राप्य कामानिहातुलान्।
अन्ते भर्गगृह याति ततो मोक्षमवाप्नुयात्॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः॥

शृङ्गाटक, क्ली, (शृङ्गाटमेव। स्वार्थे कन्।) चतुष्पथम्। इत्यमर'॥ (यथा, रामायणे। २। ७१। ४५।
"ता शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्या
रजोऽरुणद्वारकपाटयन्त्राम्॥")
जलज-लताफलविशेष। पानिफल इति सिङ्घाडा इति च भाषा। तत्पर्य्याय। जलसूचि २ सङ्घाटिका ३ वारिकण्टक ४। इति जटाधर॥ शृङ्गाट ५ वारिकुब्जक ६। इति त्रिकाण्डशेष॥ त्रीरपक ७ जलकण्टक' ८ इति शब्दमाला॥ शृङ्गाटक ९ शृङ्गरुह १० जलवल्ली ११ जलाश्रय १२ शृङ्गकन्द १३ शृङ्गमूल १४ विषाणी १५। अस्य गुणा। शोणितपित्तहरत्वम्। लघुत्वम्। सरत्वम्। हृद्यतमत्वम्। विशेषात् त्रिदोषवातभ्रमशोफनाशित्वम्। रुचिप्रदत्वम्। मेहनदार्ढ्यहेतुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट'॥ अपि च। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। शीतलत्वञ्च। इति राजवल्लभ॥ खाद्यविशेष। समूसा इति हिन्दी भाषा॥ यथा, भावप्रकाशे।
"शुद्धमास तनूकृत्य कर्त्तित स्वेदित जले।
लवङ्ग हिङ्गुसहित लवणार्द्रकसयुतम्॥
एलाजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम्॥
इति सगर्भे तदृष्ट पूरण प्रोच्यते बुधै॥
शृङ्गाटक समितया कृत पूरणपूरितम्।
पुन' सर्पिषि सभृष्ट नाम शृङ्गाटक वदेत्॥
मास शृङ्गाटक वृष्य हृद्यञ्च बलकृत् गुरु।
वातपित्तहर हृद्य कफघ्न वीर्य्यवर्द्धनम्॥"

शृङ्गाटक', पु, (शृङ्गाट एव। स्वार्थे कन्।) जलकण्टक'। इति राजवल्लभ॥

शृङ्गार, क्ली, (शृङ्ग प्राधान्य ऋच्छतीति। ऋ+अण्।) लवङ्गम्। सिन्दूरम्। चूर्णम्। इति मेदिनी॥ आर्द्रकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ कालागुरु। इति राजनिर्घण्ट'॥

शृङ्गार', पु, (शृङ्ग कामोद्रेकमृच्छतीति। ऋ गतौ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१ इत्यण्। यद्वा, शॄ हिंसायाम्+"शृङ्गारभृङ्गारौ।" उणा० ३। १३६। इति आरन्प्रत्ययेन साधुः।) सुरत'। नाट्यरस। गजभूषणम्। इति मेदिनी॥ *॥ नाट्यरसस्य लक्षण यथा,—
"पुस' स्त्रिया स्त्रियाः पुंसि सयोग प्रति या स्पृहा।
स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम्॥"
इत्यमरटीकायां भरत॥
अपि च।
"शृङ्ग हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुक।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रस शृङ्गार इष्यते॥
परोढा वर्जयित्वात्र वेश्याञ्चाननुरागिणीम्।
आलम्बन नायिका स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायका॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपन मतम्।
भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभाव प्रकीर्त्तित॥
त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्यजुगुप्साव्यभिचारिण।
स्थायी भावो रति श्यामवर्णोऽय विष्णुदैवत'॥"
स च द्विधा। विप्रलम्भ सम्भोगश्च। इति साहित्यदर्पणम्॥ अन्यत् मैथुनशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥ शृङ्गारादिभङ्गे नरको यथा,—
"शृङ्गाराहारनिद्राणा यश्च भङ्ग करोति च।
स व्रजेत् कालसूत्रञ्च स्वामिनश्च विशेषत'॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४२ अध्याय'॥

शृङ्गारक, क्ली, (शृङ्गारमेव। स्वार्थे कन्।) सिन्दूरम्। इति राजनिर्घण्ट॥ शृङ्गविशिष्टे, त्रि। शृङ्गशब्दात् "शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्य।" ५। २। १२२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आरकन्प्रत्ययेन निष्पन्न। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ स्वार्थे के शृङ्गारश्च तत्र पु॥

शृङ्गारभूषण, क्ली, (शृङ्गारस्य भूषणम्।) सिन्दूरम्। इति हेमचन्द्र'॥

शृङ्गारयोनिः, पु, (शृङ्गारे योनिरुत्पत्तिर्यस्य।) कामदेव। इति हलायुधहेमचन्द्रौ॥

शृङ्गारी, [न्] पु, (शृङ्गारोऽस्यास्तीति। इनि'।) पूग। गज। सशृङ्गारः। सुवेशः। इति मेदिनी॥ माणिक्यम्। इति राजनिर्घण्ट॥

शृङ्गि', स्त्री, मत्स्यविशेष। शिङ्गीमाछ' इति भाषा। यथा,—
"मद्गुरस्वप्रिया शृङ्गी शृङ्गिरित्यपि कुत्रचित्
स्यादप्रिया मद्गुरस्त्रीति च नामद्वयम् क्वचित्॥"
इति शब्दरत्नावली॥

शृङ्गिक, क्ली, विषभेदः। इति हलायुध'॥

शृङ्गिका, स्त्री, प्रतिविषा इति शब्दरत्नावली॥

शृङ्गिण, पु, (शृङ्गे स्तः अस्येति। शृङ्ग+"ज्योत्स्नातमिस्रेति।"५।२।११४। इति इनच्।) मेष'। इति हेमचन्द्र'॥

शृङ्गिणी, स्त्री, (शृङ्गे स्त अस्या इति। शृङ्ग+इनिः। ङीष्।) गौः। इत्यमर'॥ श्लेष्मघ्नोवृच'। मल्लिकावृच'। ज्योतिष्मतीवृच.। इति मेदिनी॥

शृङ्गी, [न्]पु, (शृङ्ग+इनि'।) हस्ती। वृच'। पर्व्वत।(यथा, रघु।१२।८०।
"रुरोध राम शृङ्गीव टङ्कच्छिन्नमन'शिलः॥"
ऋषिविशेषः। स तु शमीकपुत्त्रः। अभिमन्युज' परिचित् अनेनाभिशप्त'।) शृङ्गयुक्ते, त्रि। इति मेदिनी॥ यथा, रामायणे।२।२५।२०।
"महिषाः शृङ्गिणोरौद्रा नते द्रुह्यन्तु पुत्त्रक॥")

शृङ्गी, स्त्री (शृङ्गि+वा ङीष्।) मत्स्यविशेषः। शिङ्गी इति जियल इति च भाषा। तत्पर्य्याय'। मद्गुरप्रिया २। इत्यमर' मधुरा॥ मद्ग'ो ३। इति कलिङ्ग॥ मद्गुरसी ४ अप्रिया ५ शृङ्गि' ६। इति केचिदिति भरत॥ अस्या गुणा'। स्वादुरसत्वम्। स्निग्धत्वम्। हृद्यत्वम्। कफकोपनत्वम्। शोथपाण्डुमरुत्पित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभ॥ अतिविषा। ऋषभौषधम्। इत्यमर'॥ कर्कटशृङ्गी। प्लच। वट। विषम्। इति राजनिर्घण्ट॥ अलङ्कारसुवर्णम्। यथा। स्त्री शृङ्गी मण्डनस्वर्णे। इति भरतधृतरत्नकोष॥

शृङ्गीकनक, क्ली (शृङ्गी मण्डनस्वर्णम्। तदेव कनकम्।) अलङ्कारसुवर्णम्। इत्यमरः॥ अलङ्कारस्य कुण्डलादेर्यत् सुवर्णं तत् शृङ्गीकनकमुच्यते शृङ्गी अलङ्कार' तदर्थं कनकशृङ्गीकनक अलङ्कारसुवर्णस्य शृङ्गीति च नाम। स्त्री शृङ्गी मण्डनस्वर्णे इति रत्नकोष॥ शृङ्गी कसान्ता च शृङ्गति कर्णादीन् शृङ्गि अगि अगि व्रजे नाम्नीति इ निपातनात् जि पाच्छोणादौति ईपि शृङ्गी। इति भरत॥

शृणि, स्त्री, अङ्कुशः। इत्यमर॥"शृणाति मर्म्मस्थाण शृणिः। शॄ स्वृ गि हिंसने कॄगृज्याग्लाहाल्वादेर्निरिति स्वादित्वात् क्नौनि निपातनादिह ह्रस्व। नाम्नीति ङृणिर्व्वा।
"शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च तृणवाचक।"
इति शभेदात् तालव्यादि'। सरति मर्म्मस्थान गच्छति सृणिर्दन्त्यादिरित्यन्ये। स्त्रियामित्यत्र द्वयोरिति पाठ। इति मेदिनी॥ आवर्चमग्नमवमत्य शृणि शितायमिति माघ.। स्त्रियामिति प्रायिकत्वादुक्तमिति मुकुटः।" इति भरत॥

शृत, त्रि, (श्रा पाके+क्तः।) "शृतं पाके।" ६।१।२७। इति शृभावः।) पक्वक्षीराज्यपयांसि। इत्यमरः॥ शृतमन्न विवर्ज्जयेदितित्वार्षम्। इति भरतः॥ कथितम्। इति शब्द-

चन्द्रिका रत्नमाला च॥*॥ अथ क्वाथविधि'।
"पानीय षोडशगुणं चुस्त द्रव्यपले चिपेत्।
मृत्पात्रे क्वाथयेत् ग्राह्यमष्टमाशावशेषितम्॥
कर्षादौ तु पल यावत् दद्यात् षोडशिक जलम्।
तज्जल पाययेद्धीमान् कोष्ण मृद्वग्निसाधितम्।
शृत' क्वाथ कषायश्च निर्य्यूह स निगद्यते॥"
क्वाथपानमात्रामाह।
"मात्रोत्तमा पलेन स्यात्त्रिभिरक्षैस्तु मध्यमा।
जघन्या च पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेन च॥"
तन्त्रान्तरे।
"क्वाथद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते।
चतुर्भागावशिष्टन्तु पेयं पलचतुष्टयम्॥
दीप्तानल महाकायं पाययेत् द्व्यञ्जलि जलम्।
अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रसृतन्तु चिकित्सकाः॥
क्वाथत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्टभागावशेषितम्।
पारम्पर्य्योपदेशेन हृद्यवेद्या पलद्वयम्॥"
अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशिष्टापेक्षया गुरुत्वाद्दीप्तानल महाकाय पलद्वय पाययेन्मध्यमाग्निमल्पकाय पलमात्र पाययेत्। मात्रोत्तमा पलेन स्यादित्यादिवचनात्।
"क्वाथे चिपेत् सितामंशैश्चतुर्थाष्टमषोडशै'।
वातपित्तकफातङ्के विपरीत मधु स्मृतम्॥
जीरक गुग्गुलु चार लवणञ्च शिलाजतु।
हिङ्गु त्रिकटुकञ्चैव क्वाथे शाणोन्मित चिपेत्॥
चीर घृत गुड तैल मूत्र चान्यत् द्रव तथा।
कल्क चूर्णादिक क्वाथे निक्षिपेत् कर्षसम्मितम्॥
तत्रोपविश्य विश्रान्त' प्रसन्नवदनेक्षण'।
औषध हेम रजत मृद्भाजनपरिस्थितम॥
पिबेत् प्रसन्नहृदय पीत्वा पात्रमधोमुखम्।
विधायाचम्य सलिल ताम्बूलाद्युपयोजयेत्॥"
इति भावप्रकाश॥

अन्यच्च।
"द्रव्यादापोत्थितात्तोये वह्निना परितापितात्।
नि शृतो यो रस पूत स शृत समुदाहृत॥"
इति वैद्यकम्॥

शृध, व ऌङ उ पर्दे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्। क्त्वावेट्।)व, शर्त्स्यति शिशृत्सति। ऌ, अशृधत्। ङ, शर्धते। उ, शर्धित्वा शृद्ध्वा। पर्दोऽपानोत्सर्ग। शृधु प्रहसने इति चुरादिपरस्मैपदीधातुरन्यैर्मन्यते। प्रहसन विद्रव। इति गोविन्दभट्ट। शर्द्धयति हृद्य कुत्सितशब्दैर्बाल.। इति रमानाथ। इति दुर्गादाम॥

शृध, उ ञ क्लेदने। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा०-उभ० अक०-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, शर्धित्वा शृद्ध्वा। ञ शर्धति शर्धते। क्लेदनमार्द्रभाव। इति दुर्गादास'॥

शृधु, पु, (शृध+वाहुलकात् कु'।) वुद्धि। गुदम्। इति विश्व॥

शृधू', पु, (शृध+"कृतिशृध्यो. कू।"उणा० १।९३। इति कू'।)कुत्सितः। अपानम्। इति सिद्धान्तसारोणादिवृत्तिः॥

शॄ, गि हिंसने। इति कविकल्पद्रुम'॥ (क्र्या०-पर०-सक०-सेट्।) गि, शृणाति। शीर्ण. शीर्णि'। इति दुर्गादासः॥

शेखर, क्ली, लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शिग्रुमूलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

शेखर',पु, (शिखि गतौ+बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधु'।) शिखावस्थितमाल्यम्। इत्यमर'॥ यथा,—
"शिखाविन्यस्तमालायामापीडः शेखरोऽपि च॥"
इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, माघे। ११। ४६।
"नवकरनिकरेण स्पष्टबन्धूकसून-
स्तवकरचितमेते शेखर बिभ्रतीव॥"
शिरोभूषणमात्रम्। यथा, कुमारे। ७। ३२।
"बभूव भस्मैव सिताङ्गराग'
कपालमेवामलशेखरश्री'॥")
गीतस्य ध्रुवविशेष'। तल्लक्षण यथा,—
"द्वादशाक्षरपाद. स्यात् स चाल्पशुभकृत्
प्रभोः।
हसके च रसे वीरे गीयते शेखरो ध्रुव.॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
लघुशेखरो यथा,—
"लघुर्गुरुर्भवेद्यत्र स भवेल्लघुशेखर॥"
इति तत्रैव॥
(शृङ्गम्। यथा, कथासरित्सागरे।२८।१८८।
"ततोऽस्तगिरिशिखर व्रजति वासरेशे शनै
सखी पुनरुपागमप्रणयिणी समापृच्छ्य ताम्।
क्षण जनितविस्मया गगनमार्गमुत्पत्य सा
जगाम वसति निजा प्रथममेव सोमप्रभा॥")

शेखरी. स्त्री, वन्दा। इति शब्दरत्नावली॥

शेप, पु, (शी+बाहुलकात् प।) शेफ। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्॥ १९। ८८।
"वस्तिर्न शेपो हरसा तरस्वी॥")

शेपाल पु, (शी+वालन्। बाहुलकात् वकारस्य पकार। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्त'।४।३८) शैवाल। इति शब्दरत्नावली॥

शेफ, पु, शिश्न। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १०। ७। ३८।
"विकटा. काललम्बौष्ठा बृहच्छेफाण्ड-
पिण्डिका॥")

शेफ, [स्] क्ली, (शेते रेत पातानन्तरमिति। शी+"हञ्शीङ्भ्या स्वरूपाङ्गयो पुट् च।" उणा० ४। २००। इति असुन्। अत्र केचित् फ चेति पठन्ति इत्यत फ'।) शिश्नः। इत्यमर॥ शुक्रपाते सति शेते पतति इति शेफ'। शीङ् धातोर्नाम्नीति फस्प्रत्यय'। शेफसशेपसौ शेफशेपौ शेवश्चेति पञ्च रूपाणि भवन्तीत्याचार्य्या। इति भरत॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ६८। ८।
"ऋजुवृत्तशेफसो लघुशिरालशिश्नाय
धनवन्त॥")

"नारिकेलं सतोयञ्च लवणेन सुपूरितम्।
मृदावबेष्टितं शुष्कं पक्वं गोमयवह्निना॥
पिप्पल्या भक्षितं हन्ति शूलं हि परिणा-
मजम्।
वातिकं पैत्तिकञ्चापि श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्॥"
इति नारिकेलक्षारः॥*॥
अथान्नद्रवस्य चिकित्सा।
"अन्नद्रवाख्ये शूले तु न तावत् स्वास्थ्यमश्नुते
यावत् कटुकपीताम्लमन्नं न च्छर्दयेद्‌द्रवम्॥
जातमात्रे जरत्पित्ते शूलमाशु विनाशयेत्।
पित्तार्त्ते वमनं कृत्वा कफार्त्तञ्च विरेचनम्॥
अन्नद्रवे च तत् कार्य्यं जरत्पित्ते यदीरितम्।
जरत्पित्तेऽपि तत् पथ्यं प्रोक्तमन्नद्रवे तु यत्॥
आमपक्वाशये शुद्धे गच्छेदन्नद्रवः शमम्।"
माषेण्डरीं सलवणां सुस्विन्नां तैलपाचिताम्॥
ताहशीं सर्पिषा खादेदन्नद्रवनिपीडितः।
धात्रीफलभवं चूर्णमयश्चूर्णसमन्वितम्।
यष्टीचूर्णेन वा युक्तं लिह्यात् क्षौद्रेण तद्गदे।
श्यामकतण्डुलैः सिद्धं सिद्धं कोद्रवतण्डुलैः॥
प्रियङ्गुतण्डुलैः सिद्धं पायसं ससितं हितम्॥"
प्रियङ्गुः कङ्गुविशेषः।
"गौडिकं शौरणं कन्दं कुष्माण्डमपि भक्षयेत्।
कलायययशक्तून् वा शक्तून् वा लाजसंयुतान्॥"
गौडिकं गुडेन संस्कृतं पक्वान्नम्॥*॥
"कुलत्थशक्तूनथवा दध्नाद्याद्दधिकं तथा॥
चणकानामथो शक्तून् कोद्रवस्यौदनं तथा॥"
दधिकं दध्ना संस्कृतं भक्तम्। महेरि इति
लोके॥*॥
"गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम्॥
ससितं शीतदुग्धेन मृदितं क्वथितं हितम्॥
अन्नद्रवो दुश्चिकित्स्यो दुर्विज्ञेयो महागदः।
तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत्॥
अन्नद्रवे जरत्पित्ते वह्निर्मन्दो भवेद्यतः।
तस्मादन्नान्नपानानि मात्राहीनानि कारयेत्॥
कलायश्चणगोधूमा श्यामाकाः कोरदूषकाः।
राजमाषाश्च माषाश्च कुलत्था कङ्गुशालयः॥
दधिलुप्तरसं चौरं सर्पिगव्यं समाहिषम्।
वास्तूकं कारवल्ली च कर्कोटकफलानि च॥
वर्हिणो हरिणा मत्स्या रोहिताद्याः कपि-
ञ्जलाः।
एतस्मिन्नामये शस्ता मता मुनिचिकित्सकैः॥"
दधिलुप्तरसं दध्ना लुप्तः क्षतो रसो यस्य तत्।
चौरं दधियुक्तं क्षारमित्यर्थः॥*॥
"गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः पलम्।
त्रिपलं लोहकिट्टस्य तत् सर्व्वं मधुसर्पिषा॥
समालोड्य समश्नीयादक्षमात्रं प्रमाणतः।
आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य निहन्ति तत्॥
अन्नद्रवं जरत्पित्तमम्लपित्तं सुदारुणम्।
परिणामसमुत्थञ्च शूलं सवत्सरोत्थितम्॥"
इति गुडमण्डूरम्॥*॥
"व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुकं रसम्।
वेगरोधं शुचं क्रोधं विदलं शूलवान् त्यजेत्॥"
इति शूलामपरिणामशूलान्नद्रवजरत्पित्ताधि-
कारः। इति भावप्रकाशः॥*॥ अपि च।
"अर्कपत्रं गृहीत्वा तु मन्दाग्नौ तापयेच्छनैः।
निष्पीड्य पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलं विनश्यति॥*॥
आर्द्रकस्य घृतं क्षौद्रं लवणं ताम्रभाजने।
घृष्टं पयःसमायुक्तं चक्षुःशूलहरं परम्॥"
आर्द्रकस्य इत्यत्र ताम्बूलस्य इति वा पाठः॥
"चूर्णमामलकस्यैव पीतं शूलहरं परम्॥"
इति गारुडे १८३।१८५।१८४ अध्यायाः॥
किञ्च।
"सामुद्रं सैन्धवं क्षारो राजिका मरिचं विडम्।
कटु लोहरजः हिङ्गु त्रिवृत् शूरणकं समम्॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम्।
तत्क्षाग्निसमं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा॥
जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत माषादिघृतभोजनम्।
नाभिशूलं मूत्रशूलं गुल्मप्लीहभयञ्च यत्॥
सर्वं शूलहरं चूर्णं जठरानलदीपनम्।
परिणामसमुत्थस्य शूलस्य च हितं परम्॥"
इति गारुडे १८८ अध्यायः॥
तस्य उपपापजत्वं यथा,—
"जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च।
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रमोहगलग्रहाः।
रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः॥"
इति शातातपीयकर्म्मविपाकः॥
शूलकः, पुं, (शूलं इव दुर्विनीतत्वात्। कन्।)
दुर्वृत्तघोटकः। इति हलायुधः॥ अत्र शूकल
इत्यपि पाठो दृश्यते। यथा —
"विनीतस्तु साधुवाही दुर्विनीतस्तु शूलकः।"
इति हेमचन्द्रः॥
शूलग्रन्थिः स्त्री, माला दूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥
शूलघातनं, क्ली, (शूलं तद्रोगं घातयतीति।
हन+णिच्+ल्यु।) मण्डूरम्। इति शब्द-
चन्द्रिका॥
शूलघ्नः, पुं, (शूलं हन्तीति। हन+टक्।) तुम्बुरु-
वृक्षः। इति रत्नमाला॥ शूलघातके, त्रि,।
(यथा, सुश्रुते। १।४५।
"मर्जिमण्डस्तु मधुरः सरो योनिशिरोबस्ति-
शिरसां शूलहृत् इति॥")
शूलद्विट्, [ष्] पुं, (शूलस्य द्विट् शत्रुः।) हिङ्गु।
इति रत्नमाला॥
शूलधन्वा, [न्] पुं, (शूलो धनुर्यस्य।) शिवः।
इति शब्दरत्नावली॥
शूलधरः, पुं, (शूलस्य धरः।) शिवः। इति शब्द-
रत्नावली॥
शूलधरा, स्त्री, (शूलस्य धरा।) दुर्गा। इति
शब्दरत्नावली॥
शूलधारिणी, स्त्री, (शूलं धरति या। धृ+णिनि।)
दुर्गा। यथा,—
"सती साध्वी भवप्रीता भवानी भवमोचनी।
आर्य्या दुर्गा जया आद्या त्रिनेत्रा शूल-
धारिणी॥"
इति तन्त्रसारधृततच्छतनामस्तोत्रम्॥
शूलभृत्, [द्] स्त्री, (शूलं बिभर्तीति। भृञ्+
क्विप्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ महादेवे,
पुं॥ (शूलभृत्-इत्येव क्वचित् पाठः॥)
शूलनाशनं, क्ली, (शूलं नाशयतीति। नश+णिच्
+ल्युः।) सौवर्च्चललवणम्। इति हेमचन्द्रः॥
शूलपर्णी, स्त्री, (शूलवत् पर्णमस्याः। ङीष्।)
शूलीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥
शूलशत्रुः, पुं, (शूलस्य शत्रुः।) एरण्डवृक्षः। इति
शब्दचन्द्रिका॥
शूलहन्त्री, स्त्री, (शूलं हन्तीति। हन+तृच्।
ङीप्।) यवानी। इति राजनिर्घण्टः॥
शूलहृत्, पुं, (शूलं हरतीति। हृ+क्विप्।)
हिङ्गु। इति त्रिकाण्डशेषः॥
शूला, स्त्री, दुष्टवधार्थकीलकः। वेश्या। इति
विश्वः॥
शूलाकृतं, त्रि, (शूलेन कृतम्। "शूलात् पाके।"
५।४।६५। इति डाच्।) लौहादिशलाकया
विद्धं पक्वमांसम्। काबाब् इति पारस्यभाषा।
तत्पर्य्यायः। भटित्रम् २ शूल्यम् ३। इत्यमरः॥
आसितारम् ४। इति जटाधरः॥ शूलिकम् ५
इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्य गुणाः शूल्यशब्दे
द्रष्टव्याः॥
शूलिकं, क्ली, (शूलः निमित्तत्वेनास्त्यस्येति। शूल
+ठन्।) शूलाकृतम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
शूलिकः, पुं, शशकः। इति हेमचन्द्रः॥ (शूल
अस्यास्तीति। ठन्।) शूलयुक्ते, त्रि,॥
शूलिनः, पुं, भाण्डीरवृक्षः। इति शब्दमाला॥
शूलिनी, स्त्री, (शूलं अस्या अस्तीति। शूल+
इनि। ङीप्।) दुर्गा। यथा,—
"खड्गिनी शूलिनी घोरा गदिनी चक्रिणी
तथा।
शङ्खिनी चापिनी बाणभुशुण्डीपरिघायुधा॥"
इति देवीमाहात्म्यम्॥
शूली, [न्] पुं, शूलमस्यास्तीति। शूल+इनिः।
शिवः इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। ३।
८४।८४।
"ततो रुद्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य शूलिनः।"
शशः। इति भावप्रकाशः॥ शूलाकधारके
शूलरोगयुक्ते च त्रि। यथा,—
"वर्जयेद्विदलं शूली कुष्ठी मांसं क्षयी स्त्रियम्।"
इति वैद्यकम्॥
तस्य कारणं प्रायश्चित्तञ्च यथा,—
"शूली परोपतापेन जायते तत्प्रमोचकः।
सोऽन्नदानं प्रकुर्व्वीत तथा रुद्रं जपेन्नरः॥"
इति शातातपीयकर्म्मविपाकः॥
शूली, स्त्री, तृणभेदः। तत्पर्य्यायः। शूलपर्णी २
अशाखा ३ सूक्ष्ममूलिका ४ जलाश्रया ५ मधु-
लता ६ पिच्छिला ७ महिषीप्रिया ८। अस्या
गुणाः। पिच्छिलत्वम्। कोष्णत्वम्। गुरुत्वम्।
गोस्तन्यत्वम्। बलप्रदत्वम्। पित्तदाहहरत्वम्।
रुच्यत्वम्। दुग्धवृद्धिकारित्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः॥

शूलोत्खा, स्त्री, सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शूल्यं, त्रि (शूलेन संस्कृतम् । शूल + "शूलोखाद्यत् ।" ४ । २ ।१७ । इति यत्) शूलाकृतम् । इत्यमरः ॥ कावाव् इति पारस्यभाषा । तत्पाकप्रकारो यथा,—
"कान्दपण्डादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया ।
घृत सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् ।
तत् शूल्यमिति प्रोक्तं पाककर्म्मविचक्षणैः ॥"
अस्य गुणाः ।
"शूल्यं वस्तु सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु ।
कफवातहरं बल्यं किञ्चित् पित्तहरं हि तत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अस्य पर्य्याय शूलाकृतशब्दे द्रष्टव्यः ॥
शूल्यपाकः, पुं, (शूल्येन पाको यस्य ।) शूलविद्धाङ्गारपक्वमांसादि । इति पाकराजेश्वरः ॥ कावाव इति पारस्यभाषा ॥
शूष, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) शूषति । इति दुर्गादासः ॥
शृकाल, पुं, शृगालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शृगालः, पुं, (सृजति मायामिति । सृज + कालन् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पशुविशेषः । शेयाल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शिवा २ भूरिमायः ३ गोमायुः ४ मृगधूर्त्तकः ५ वञ्चकः ६ क्रोष्टुः ७ फेरुः ८ फेरवः ९ जम्बुकः १० । इत्यमरः ॥ सृगालः ११ जम्बूकः १२ मूलमत्तः १३ कुरव १४ घोरवासनः १५ वनश्वा १६ फेरः १७ श्वधूर्त्तः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ शालावृकः १९ सोमी २० कटखादकः २१ । इति जटाधरः ॥ शिवालुः २२ फेरण्डः २३ व्याघ्रनायकः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दैत्यभेदः । इति मेदिनी ॥ वासुदेवः । निष्ठुरः । खलः । इति सारस्वताभिधानम् ॥ भीरुः । इत्यनेकार्थकोषः ॥*॥
शृगालशब्दादीनां शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—
"अनर्थहेतुर्गतिशब्दहीनः
सदा शृगालः खलु दृष्टमात्रः ।
शस्ता हि वामा गतिरस्य शस्तो
वामो निनादो निशि यो बहूनाम् ॥
हुवा हुवेति प्रथमं ततस्तु
टटेति दीर्घः सुतरां रवो यः ।
स्यात् जम्बुकानां स नतः प्रशस्त-
स्तदन्यरूपः कथितः प्रदीप्तः ॥
शृगालशब्दो भवने निशाया-
मुच्चाटनार्थं दिशि पश्चिमायाम् ।
प्राच्यां भयायोत्तरतः शिवाय
भवत्यवाच्यां भयनाशनाय ॥"
इति वसन्तराजशाकुनम् ॥
शृगालकण्टकः, पुं, (शृगालरोधकः कण्टको यस्य ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शेयालकाटा इति भाषा ॥
शृगालकोलि, पुं, (शृगालप्रियः कोलिर्यस्य ।) क्षुद्रकोलिवृक्षः । शेयाकुल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्कन्धुः २ । इति रत्नमाला ॥ अपि च
"अथ घोण्टा ३ गोपघोण्टा ४ बदरः ५ वादिरश्च ६ तत् ।
वदरीसदृशे सूक्ष्मफले वृक्षे चतुष्टयम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
शृगालघण्टी, स्त्री, कोकिलाक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शृगालजम्बुः, स्त्री, (शृगालस्य जम्बुरिव ।) गोस्तुनः । घोण्टाफलम् । इति मेदिनी ॥
शृगालविन्ना, स्त्री, (शृगालैर्विन्ना ।) पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शृगालिका, स्त्री, शृगालपत्नी । त्रासात् पलायनम् । इति मेदिनी ॥ भूमिकुष्माण्डः इति । जटाधरः ॥ क्षुद्रशृगालः । खेँकशेयाली । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । लोमालिका २ दीप्तजिह्वा ३ किखिः ४ उल्कामुखी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शृगाली, स्त्री, विद्रवः । पलायनमिति यावत् । इति त्रिकाण्डशेषः । कोकिलाक्षः । विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शृगालिका च ॥
शृङ्खल, त्रि, पुंसां कट्याभरणम् । गोट् इति भाषा ॥ हस्त्यादीनां लौहमयपादबन्धोपकरणम् । आँदु इति दाँडुका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अन्दुकः २ निगडः ३ । इत्यमरः ॥ शृङ्खला ४ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रघुः ।५।७२ ।
"शय्यां जहात्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ॥")
लौहरज्जुः । शिकल वेडि इत्यादि भाषा ॥ बन्धनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
शृङ्खलकः, पुं, (शृङ्खलं बन्धनमस्य । "शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ।" ५ । २ । ७९ । इति कन् ।) उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । १२ । ७ ।
तीव्रोत्थितास्तावदसह्यरंहसो
विशृङ्खलं शृङ्खलकाः प्रतस्थिरे ॥")
पलायननिषेधाय पादेषु दारुमयपाशलक्षितकरभः । इत्यमरभरतौ ॥ (स्वार्थे कन् ।) शृङ्खलश्च ॥
शृङ्खला, स्त्री, निगडः । पुंस्कटीवस्त्रबन्धः । इति मेदिनी ॥ अन्यत् शृङ्खलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शृङ्खलितः, त्रि, (शृङ्खलो जातोऽस्येति । इतच् ।) शृङ्खलायुक्तः । निगडितः । इति धनञ्जयः ॥
शृङ्खली, स्त्री, कोकिलाक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शृङ्ग, क्ली, (शृ हिंसे + "शृणातेर्ह्रस्वश्च ।" उणा० १ । १२५ । इति गन् । धातोर्ह्रस्वत्वं कित्त्वं नुट् च प्रत्ययस्य ।) पर्व्वतोपरिभागः । तत्पर्य्यायः । कूटम् २ कूटः ३ शिखरम् ४ । इत्यमरः ॥ दन्तः ५ प्राग्भारः ६ । इति जटाधरः ॥ शैलाग्रम् ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । १३ । २६ ।
पतद्भिरेभिर्व्यथतः पुरस्ता-
दाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ॥")
सानुः । इति नानार्थे अमरः ॥ प्रभुत्वम् । चिह्नम् । क्रीडाजलयन्त्रम् । (यथा रघुः १६ ।७० ।
"वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तै-
स्तामायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ॥")
विषाणम् । (यथा, रघुः । १६ । १२ ।
"वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥")
उत्कर्षः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः ।८।६२ ।
"शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषा-
मत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥"
अग्रम् । (यथा, कुमारे । ७ । ४० ।
"विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः
शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥")
तीक्ष्णम् । पङ्कजम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोटिः । यथा, कुमारे । २ । ६४ ।
"अथ सललितयोषिद्भ्रूलताचारुशृङ्गं
रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ॥"
स्तनम् । यथा, भागवते । ५ । २ । ११ ।
"किं सम्भृतं रुचिरयोर्द्विज शृङ्गयोस्ते
मध्ये कृशो वहसि यत्र दृशिः श्रिता मे ॥"
"स्तनावाचष्टे । शृङ्गयोः स्तनयोः किं सम्भृतं किं पूर्णमस्ति मनोहरं किञ्चिदस्ति इत्येतावत् जानामि ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥*॥)
महिषादिशृङ्गनिर्म्मितवाद्यविशेषः । शिङ्गा इति भाषा । यथा,—
"क्वचिद्वनाशाय मनो दधद्व्रजात्
प्रातः समुत्थाय वयस्यवत्सपान् ।
प्रबोधयन् शृङ्गरवेण चारुणा
विनिर्गतो वत्सपुरःसरो हरिः ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
कामोद्रेकः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ ।२१० ।
"शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥"*॥
गोशृङ्गभङ्गप्रायश्चित्तं यथा । भवदेवभट्टधृतं यमवचनम् ।
"अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।
पाटने कर्णशृङ्गाणां मासार्द्धन्तु यवान् पिबेत् ॥"
अङ्गिराः ।
"शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्म्मनिर्म्मोचनेऽपि वा ।
दशरात्रं चरेत्कृच्छ्रं सुस्था सा यदि गौर्भवेत् ॥"
भवदेवभट्टहरिनाथोपाध्यायधृतं संवर्त्तवचनम् ।
"शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।
यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥"
अत्र षण्मासोत्तरमरणे तद्दोषशमनाय प्रायश्चित्तं नास्ति तदभ्यन्तरमरणे वधप्रायश्चित्तं भवति । एवञ्च शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपापे पृथक् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । वधप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा प्रसङ्गात्तदपगमसिद्धेः । षण्मासोत्तरन्तु शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपूर्व्वोक्तमासार्द्धयावकपानं प्राजापत्यं वा कर्त्तव्यम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
शृङ्गः, पुं, (शृ + गन् । उणा० १ । १२५ ।) कूर्च्चशीर्षकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ क्षुभिद्भेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

शेफालि', स्त्री, (शेरते इति शेफा शयनशालिन-स्तादृशा अलयो भृङ्गा यत्र।) शेफालिका। इति शब्दरत्नावली ॥

शेफालिका, स्त्री, (शेफालि+स्वार्थे कन्।) पुष्पवृक्षविशेषः। शिउली इति भाषा ॥ (यथा,—

"शेफालिका विदलितामवलोक्य तन्वी
प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभु सा।
आकर्ण्य सम्प्रति रुतं चरणायुधानां
किंवा व्यवस्यति न वेद्मि तपस्विनी सा॥"
इत्युद्भटः ॥)

तत्पर्य्यायः। सुवहा २ निर्गुण्डी ३ नीलिका ४। इत्यमरः ॥ चत्वारि शेफालिकामात्रे। शियनीति ख्यातनीलपुष्पायां शेफालिकामिति केचित्। शेफालिकादिद्वयं शेफालिकामात्रे निर्गुण्ड्यादिद्वयं नीलपुष्पशेफालिकायामिति केचित्। इति तट्टीकायां भरतः ॥ शेफाली ५ मल्लिका ६ रजनीहासा ७ निशिपुष्पिका ८। सा शुक्ला चेत् श्वेतसुरसा ९ भूतवेशी १०। इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लाङ्गी ११ शीतमञ्जरी १२ विजया १३ वातारि १४ भूतकेशी १५। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। रूक्षत्वम्। वातकफाङ्गमन्थिवातगुदवातादिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

शेफाली, स्त्री, (शेफालि+कृदिकारादिति वा ङीष्।) शेफालिका। इति शब्दरत्नावली ॥ नीलनिर्गुण्डी। इति भावप्रकाशः ॥

शेमुषी, स्त्री, (शेते इति शे मोहः। शी+विच् तं मुष्णातीति। मुष स्तेये+मूलविभुजादित्वात् कः। गौरादित्वात् ङीष्। इत्यमरटीका।) बुद्धिः। इत्यमरः। १।५।१॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३।२०६।

"खिन्नस्य हि विपर्य्येति तत्त्वज्ञस्यापि शेमुषी॥")

शेल, ऋ चालनगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-सक० सेट्।) ऋ, अशिशेलत्। इति दुर्गादासः ॥

शेलु, पु, (शेलतीति। शेल गतौ+उ।) बहुवारकवृक्षः। इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते।४।३८।

"विदार्य्यौगवतीशेलुशाल्मलीधवलाङ्कुरा ॥"

तत्फलमपि। यथा, मनुः। ५।६।

"शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥")

शेव, पु, (शेते रेतः पातानन्तरमिति। शी+"इण् शीङ्भ्यां वन्।" उणा० १।१५२। इति वन्।) मेढ्रः। अहिः। उच्चते, त्रि। इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, सुखम्। इति निघण्टुः। ३।६॥ त्रि, सुखकरम्। यथा, ऋग्वेदे। १।५८।६।

"मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥"

"मित्रं न शेवं यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

शेवधि, पु, (शेवं सुखं धीयतेऽस्मिन्निति। धा+कः।) निधिः। इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः। २।११४।

"विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम्। असूयकाय मां मादास्तथास्यां वीर्य्यवत्तमा ॥"

शेवलं, क्ली, शैवालम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुष्यनाम। इति पाणिनिः। ५।३।८४॥)

शेवलिनी, स्त्री, (शेवलं शैवालमस्या अस्तीति। इनिः।) नदी। इति राजनिर्घण्टः ॥

शेवाल, क्ली, (शेते जले इति। शी+"शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः।" उणा० ४।३८। इति वालन्।) शैवालम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे। २५।

"शङ्के पङ्के पतति यतते बालशैवालमूले कूले लोलं किमपि कुरुते कर्म वैकुण्ठकूर्म्मः॥")

शेवाली, स्त्री, आकाशमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

शेषं, क्ली, (शिष्यते यदिति। शिष+घञ्।) प्रसादः। इति मेदिनी। षे, २८॥

शेष', पु, (शेषति सङ्कर्षतीति। शिष हिंसायाम्+अच्।) सङ्कर्षणः। स तु बलदेवः। (यथा, माघे। २।६८।

"निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः। शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमादिशद् दृशा ॥"

शिष वधे+भावे घञ्।) वधः। अनन्तः। स च सर्पराजः। इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे। ३।१३।

व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य
कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ॥")

तस्य ध्यानं यथा,—

"फणासहस्रसंयुक्तं चतुर्ब्बाहुं किरीटिनम्। नवाम्रपल्लवाकारं पिङ्गलश्मश्रुलोचनम् ॥ पीताम्बरधरं देवं शङ्खचक्रगदाधरम्। कराग्रे दक्षिणे पद्मं गदां तस्याप्यधः करे। न्यस्तं सर्व्वलोकेशं सर्व्वाभरणभूषितम्। क्षीराब्धिमध्ये श्रीमन्तमनन्तं पूजयेत्ततः ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥

गजः। नागः। स्वीकृतेतरवस्तु। इत्यजयपालः॥ भगवतो द्वितीया मूर्त्तिः। यथा,—

"एका भगवती मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला। वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥ द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसी शेषसंज्ञिता। निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥"
इति कौर्म्मे ४८ अध्यायः ॥

शेषशयनप्रकारो यथा,—

"अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र क्षीरोदसागरः। तत्र स्वयं श्रिया युक्तं सुषुप्तन्तं जनार्द्दनम् ॥ तस्योपधानमकरोदनन्तो दक्षिणं फणाम्। उत्तरां पादयोश्चक्रे उपधानं महाबलः। तालवृन्तं तदा चक्रं सशेषः पश्चिमां फणाम्॥ स्वयन्तु बीजयामास शेषरूपी जनार्द्दनम् ॥ शङ्खं चक्रं नन्दकासिमिषुधी द्वे महाबलः। ऐशानयाथ फणया स दध्रे गरुडं तदा ॥ गदां पद्मञ्च शार्ङ्गञ्च तथैव विविधायुधम्। यानि चान्यानि तस्यास्त्राण्यन्या फणया दधौ॥ एवं कृत्वा स्वकं कार्य्यं शयनीयं तदा हरेः। भूतभव्यजगन्नाथं परापरपतिं हरिम् ॥ दधार शिरसानन्तः स्वयमेव स्वकां तनुम्। एवं ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणेन निशां हरिः। सन्ध्याञ्च समभिप्राप्य शेते नारायणोऽव्ययः ॥"
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

शेष, पु, क्ली, (शिष्यते इति। शिष+घञ्।) उपयुक्तेतरवस्तु। इति मेदिनी ॥ शेषोऽवशिष्टमवशिष्टता च शेषः शेषश्चेत्यादि। अनन्ते तु शेषः पुंलिङ्ग एव शिष्टप्रयोगात्। उक्तादन्यः शेषः यथा। शङ्खपद्मौ निधिवाचकौ पुंलिङ्गौ जलजे तूभयलिङ्गौ इति सर्व्वानन्दः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥*॥ ऋणादिशेषरक्षणनिषेधो यथा,—

"ऋणशेषञ्चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च। पुनः पुनः प्रवर्द्धन्ते तस्मात् शेषं न कारयेत्॥"
इति गारुडे ११६ अध्यायः ॥

(अवशिष्टे, त्रि। यथा, रघुः। ४।६४।

"अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ॥"

तथाच रामायणे। २।२६।३२।

"वन्दितव्यास्त्वया नित्यं याः शेषा मम मातरः॥")

शेषत्वं, क्ली, (शेषस्य भावः। शेष+त्व।) उपकारित्वम्। पारार्थ्यम्। परोद्देश्यप्रवृत्तिकत्वम्। यथा,—

"शेषत्वमुपकारित्वं द्रव्यादावाह बादरिः। पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्व्वेष्वस्तीति जैमिनिः॥"
इत्यधिकरणमालायां माधवाचार्य्यः ॥

शेषस्य भावः। इति व्याकरणम् ॥

शेषरात्रि, स्त्री, (शेषा अवशिष्टा रात्रिः।) रात्रिशेषः। तत्पर्य्यायः। उषः २ अपरात्रः ३। इति शब्दरत्नावली ॥

शेषा, स्त्री, (शिष्यतेऽसौ। शिष+घञ्। टाप्।) स्वनिर्माल्यार्पणम्। इति मेदिनी। (यथा, कुमारे। ३।२२।

"तथेति शेषामिव भर्त्तुराज्ञामादाय मूर्द्ध्ना मदनः प्रतस्थे ॥")

शैक्ष, पु, (शिक्षामधीते इति। शिक्षा+अण्।) प्राथमकल्पिकः। इत्यमरः ॥ हे प्रथमारब्धवेदाध्ययने। शिक्षणं शिक्षा। सेमक्षात् सरोरिति अः। शिक्षा प्रथमोपदेशः तत्प्राचर्य्यात् अन्योऽपि शिक्षा तामधीयते शैक्षाः। ढवे कादिति अः प्रथमं शिक्षणीयं कल्पं शास्त्रं अधीयते प्राथमकल्पिकाः। इति भरतः ॥ (शिक्षा शीलमस्येति। "छत्रादिभ्यो णः।" ४।६२। इति णः। शिक्षाशीले, त्रि ॥)

शैक्षिक, त्रि, शिक्षाशास्त्रवेत्ता। शिक्षां वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शैखरिक, पु, (शिखरे प्रायेण भवतीति। शिखर+ठञ्।) अपामार्गः इत्यमरः ॥

शैखरेय', पु, (शिखरे भवः। शिखर+ढञ्।) अपामार्गः। इति भरतधृतरत्नकोषः ॥

शैत्यं, क्ली, (शीतस्य भावः। शीत+"वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च।" ५।१।१२३। इति ष्यञ्।)

शीतलत्वम्। यथा,—
"शैत्य नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता
किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे।
किं वान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां जीवनं
त्वञ्चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निषेद्धुं क्षमः॥"
इति लक्ष्मणसेनः॥

शैथिल्य, क्ली, (शिथिल+भावे ष्यञ्।) शिथिलत्वम्। शिथिलस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, मार्कण्डेये। १०९। २२।
"भवन्तु केशाः पलिताः वलयः सन्तु मे शुभे।
शैथिल्यमेतु मे कायः कृतकृत्योऽस्मि मानिनि॥")

शैनेय, पु, (शिनेर्गोत्रापत्यमिति। शिनि+"इतश्चानिञः।"४।१।१२२। इति ढक्।) सात्यकिः। स तु श्रीकृष्णसारथिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते। १। ८। ७।
"आमन्त्र्य पाण्डुपुत्त्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः।
द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः॥")

शैरीयकः, पु, नीलझिण्टी॥ इति रत्नमाला॥ शैरेयकोऽपि पाठः। दन्त्यसादिश्च॥

शैल, क्ली, (शिलाया भवम्। शिला+अण्।) शैलेयम्। तार्क्ष्यशैलम्। इति मेदिनी॥ शिलाजतु। इति राजनिर्घण्टः॥

शैल, पु, (शिलाः सन्त्यत्रेति। शिला+ज्योत्स्नादित्वादण्।) पर्व्वतः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। ४। ७१।
"ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः।
वर्द्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः॥"
शिलासम्बन्धिनि, त्रि। यथा, भागवते। ११। २७। १२।
"शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती
मनोमयी द्रारुमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता॥")

शैलक, क्ली, (शैलमेव। स्वार्थे कन्।) शैलजम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ७७। १०।
"हरीतकीशङ्खघनद्रवाम्बुभि-
र्गुडोत्पलैः शैलकमुस्तकान्वितैः।
नवान्तपादादिविवर्द्धितैः क्रमात्
भवन्ति धूपा बहवो मनोहराः॥")

शैलगन्ध, क्ली, (शैलस्य गन्धो यत्र।) शावरचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलगर्भाह्वा, स्त्री, शिलावल्का। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलज, क्ली, (शैले पर्व्वते जायते इति। जन+डः।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। शीतशिवम् २ शैलेयम् ३ शिलासनम् ४ शिलेयम् ५ शीतलम् ६ शैलम् ७ कालानुसार्य्यम् ८ शैलकम् ९ वृद्धम् १० कालानुसारि ११ अश्मपुष्पम् १२ शैलाख्यम् १३ शिलापुष्पम् १४ वृद्धम् १५ इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः शैलेयशब्दे द्रष्टव्याः॥ पर्व्वतजाते, त्रि,॥

शैलजा, स्त्री, (शैले जायतेऽसौ इति। जन+डः। टाप्।) सैंहली। गजपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ दुर्गा। हिमशैलजत्वात्। यथा,
"तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्यं विस्मिता हिमशैलजा।"
इति शिवरात्रिव्रतकथा॥

शैलधन्वा [न्] (पुं, (शैलवत् दृढं धनुरस्य। धनुषो धन्वन्नादेशः।) महादेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शैलधरः, पु, (शैलस्य गोवर्द्धनस्य धरः।) श्रीकृष्णः इति धनञ्जयः॥

शैलनिर्य्यास, क्ली, (शैलस्य निर्य्यास इव रसो यत्र।) शैलेयम्। इति केचित्॥

शैलपत्त्रः, पु, (शैलवत् सुगन्धि पत्त्रमस्य।) बिल्ववृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलबीजः, पु, (शैलवत् कठिनं बीजमस्य।) भल्लातकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलभित्ति, स्त्री, (शैलानां भित्तिर्भेदो यस्याः।) टङ्कः। इति जटाधरः॥

शैलराज, पुं, (शैलानां राजा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।"५।४।९१। इति टच्।) हिमालयपर्व्वतः। (यथा, कुमारे। ७। ६८।
"मूर्द्धानमालि क्षितिधारणोच्च-
मुच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः॥")

शैलराजसुता, स्त्री, (शैलराजस्य सुता।) दुर्गा यथा,—
"अरूपा परभावत्वाद्बहुरूपा क्रियात्मिका।
जाता शैलेन्द्रगेहे सा शैलराजसुता ततः॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
(गङ्गा। यथा, महाभारते। ३। १०९। ४
"प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम्।
पतमानां सरित्श्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिपिष्टपात्॥")

शैलवल्कला, पु, (शैलं शिला वल्कलं यस्याः॥) शिलावल्कला। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलशिबिर, क्ली, (शैलानां शिबिरमिव समुद्रगर्भे बहुपर्व्वतावस्थानत्वात्तथात्वम्।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शैलसुता, स्त्री, (शैलस्य सुता।) पार्व्वती। यथा,—
"मातः शैलसुतासपत्नि वसुधाशृङ्गारहारावलि
स्वर्गारोहणवैजयन्ति भवतीं भागीरथीं प्रार्थये॥"
इति वाल्मिकीयगङ्गाष्टकम्॥
ज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलाख्यं, क्ली, (शैलमिति आख्या यस्य।) इति रत्नमाला॥

शैलाग्रं, क्ली, (शैलस्य अग्रम्।) शिखरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शैलाज, क्ली, (शैलादाजायते इति। आ+जन+डः।) शैलेयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलाटः, पु, (शैले अटतीति। अट+अच्।) देवलः। सिंहः। शुक्लकाचः। किरातः। इति मेदिनी॥

शैलादिः, पुं, नन्दी। यथा,—
"निमित्तानीदृशान् दृष्ट्वा भूतभव्यभवो विभुः।
शैलादिं प्राह वचनं सस्मितं शशिशेखरः॥
हर उवाच।
नन्दिन् जयोऽद्य भावी नो न कथञ्चित् पराजयः।
निमित्तानीह दृश्यन्ते शुभदानि गणेश्वर॥
तच्छम्भुवचनं श्रुत्वा शैलादिः प्राह शङ्करम्।
क्व सन्देहो महादेव यत् त्वं जयसि शाश्वतान्॥")
इति वामने ६५ अध्यायः॥

शैलाली, [न्]पु, (शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीते इति। शिलालि+"पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः।"४। ३। ११० इति णिनिः।) नटः। इत्यमरः॥

शैलिकः, पु, सर्व्वलिङ्गी। इति जटाधरः॥

शैली, स्त्री, (शीलस्येयमिति। शील+अण्। ङीष्।) सङ्केतः। यथा,—
"प्रज्ञप्तिः परिभाषा शैली सङ्केतसमयकाराश्च।"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
आचार्य्याणामियं शैली यत् सामान्येनाभिधाय विशेषेण विवृणोति। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (शिलाप्रतिमा। यथा, रामायणे। १। ६४। १२।
"यस्मात् लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयैषिणम्।
दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे॥")

शैलूषः, पु, शिलूषस्यापत्यमिति। शिलूष+अण्। नटः। (यथा, माघे। १। ६९।
"अथोपपत्तिं छलनापरोऽपरा-
मवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम्॥")
बिल्ववृक्षः। इत्यमरः॥ धूर्त्तः। तालधारकः। इति शब्दरत्नावली॥

शैलूषिक, पु, नटहत्यन्वेषी। यथा,—
"हत्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषिकः स्मृतः॥"
इति ब्रह्मपुराणोक्तम्॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

शैलूषिकी, स्त्री, शैलूषिकजातिस्त्री। तद्गमनप्रायश्चित्तं यथा। संवर्त्तः।
नटीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम्।
कामतस्तु यदा गच्छेच्चरेच्चान्द्रायणद्वयम्॥"
ततश्चाज्ञानतश्चान्द्रायणम्। चान्द्रायणे धेन्वष्टकम्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

शैलेन्द्रः, पु, (शैलानामिन्द्रः।) हिमालयः। यथा,—
"ददृशुस्ते ततो देवीमीषद्धासां व्यवस्थिताम्।
सिंहस्योपरि शैलेन्द्रशृङ्गे महति काञ्चने॥"
इति देवीमाहात्म्यम्॥

शैलेन्द्रस्थः, पु, (शैलेन्द्रे तिष्ठतीति। स्था+कः।) भूर्ज्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलेय, क्ली, (शिलायां भवम् । शिला+ढक् ।) शैलजाख्यगन्धद्रव्यम् । शैलेयक इति रन्दूच इति छरिला इति च ख्यातम् । तत्पर्य्यायो यथा,—
"शैलेयं शैलजं वृद्धं शिलापुष्पं शिलोद्भवम् ।
स्थविरं पलितं जीर्णं तथा कालानुसार्य्यकम् ॥
शिलोत्थञ्च शिलादद्रुः शैलाजं गिरिपुष्पकम् ।
शिलाप्रसूनं सुभगं शैलकं षोडशाह्वयम् ॥"
अस्य गुणाः ।
"शैलेयं शिशिरं तिक्तं सुगन्धि कफपित्तजित् ।
दाहतृष्णावमिश्वासव्रणदोषविनाशनम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"शैलेयन्तु शिलापुष्पं वृद्धं कालानुसार्य्यकम् ।
शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु ।
कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्गुदरक्तहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ *॥ तालपर्णी । सैन्धवम् । इति मेदिनी ॥

शैलेय, त्रि, (शैले भवम् । शैल+ढक् ।) शैलसम्भवम् । इति हेमचन्द्रः ॥ शिलातुल्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (शिलेव । शिला+ "शिलाया ढः ।" ५ । ३ । १०२ । इति योगविभागेन ढञ् ॥)

शैलेयः, पुं, (शैले भवः । शैल+ढक् ।) सिंहः । भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

शैलेयी, स्त्री, (शैले भवा । शैल+ढक् । ङीष् ।) पार्व्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शैलोद्भवा, स्त्री, (शैलात् उद्भवो यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैल्यं, त्रि, (शिला+ष्यञ् ।) शिलासम्बन्धि । शिलाया इदं इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

शैवं, क्ली, शैवालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । शिव+अण् ।) शिवपुराणम् । यथा—
"अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ॥"
इति मलमासतत्त्वे विष्णुपुराणम् ॥ (शिवस्येदमिति । शिव+अण् ।) शिवसम्बन्धिनि, त्रि (यथा । कथासरित्सागरे । ४० । ८९ ।
"प्रापदायतनं शैवं नद्यास्तस्यास्तटस्थितम् ॥")

शैवः, पुं, (शिव+अण् ।) वसुकः । धुस्तूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आचारविशेषः । यथा—
"अष्टाङ्गयोगसंयुक्तो यजेद्देवीं विधानतः ।
यावद्ध्यानं समाधिश्च तावत् शैवं प्रचक्षते ॥"
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥ *॥ शिवोपासकः । तत्पर्य्यायः । शौर्ह्रश्रोतस्विकः २ इति त्रिकाण्डशेषः । एतद्भेदा यथा—
"ततश्चकार भगवान् चातुर्व्वर्ण्यं हरार्च्चने ।
शास्त्राणि चैषां मुख्यानि नानोक्तिविदितानि च ॥
आद्यं शैवं परिख्यातमन्यत् पाशुपतं मुने ! ।
तृतीयं कालवदनं चतुर्थञ्च कपालिनम् ॥
शैव आसीत् स्वयं शक्तिर्व्वशिष्टस्य प्रियः सुतः ।
तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः ॥
महापाशुपतश्चासीद्भारद्वाजस्तपोधनः ।
तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः ॥
कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः ।
तस्य शिष्यो वक्तो वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो मुने ॥
महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्य्यवान् ।
कुक्तोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः ॥
एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च ।
कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमेव भवनं गतः ॥"
इति वामने ६ अध्यायः ॥ *॥ तस्य स्वरूपं यथा । आयान्तं शैवमालोक्याह ।
"श्रीमानसावेति जटालमौलि-
र्व्याघ्रत्वगालम्बितमध्यभागः ।
विभूतिसंभूषितभास्वदङ्गो
रुद्राक्षमालाकलितोर्द्ध्वदेहः ॥"
इति विद्वन्मोदतरङ्गिण्याः २ तरङ्गः ॥

शैवल, क्ली, (शेते इति । शी+"शीङो धुक्लक्वलञ् वालनः ।" उणा० ४ । ३८ । इति वलञ् ।) पद्मकाष्ठम् । शैवालः, पुं, । इति मेदिनी ॥ (यथा कुमारे । ५ । ९ ।
"न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥"
विन्ध्यसमीपदक्षिणभागवर्त्तिगिरिविशेषः । यथा, रामायणे । ७ । ८८ । १३ ।
"शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत् सरः ॥")

शैवलिनी, स्त्री, (शैवलमस्या अस्तीति । इनि ।) नदी । इत्यमरः ॥

शैवाल, क्ली, (शी+बाहुलकात् वालञ् ।) जलजद्रव्यविशेषः । शेयाला इति भाषा । (यथा, महाभारते । ४ । ६० । १७ ।
"आवर्त्तयन्नदीं घोरां शोणितोदां तरङ्गिणीम् ।
केशशैवालसंबाधां युगान्ते कालनिर्म्मिताम् ॥")
तत्पर्य्यायः । जलनीली २ शैवलः ३ । इत्यमरः ॥ शेपालम् ४ शेवलम् ५ शीवलम् ६ शेपालः ७ जलनीलिका ८ । इति वाचस्पतिः ॥ जलनीलं ९ । इति मुकुटादयः । इति भरतः ॥ सेवालम् १० शेवालम् ११ वारिचामरः १२ शैवलम् १३ सलिलकुन्तलम् १४ हटपर्णी १५ अम्बुतालम् १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अरकः १७ जलकेशः १८ कावारम् १९ । इति हारावली ॥ जलजम् २० । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । स्निग्धत्वम् । सन्तापव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैव्यः, पुं, श्रीकृष्णस्य घोटकविशेषः । यथा,—
"तुरगाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा च महाभारते । १ । २२१ । ३ ।
"रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
शैव्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥")
पाण्डवसेनापतिविशेषः । यथा—
"धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्य्यवान् ।
पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैव्यश्च नरपुङ्गवः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । ५ ।
(स्त्री, प्रतीपस्य राज्ञः पत्नी । इति महाभारतम् । १ । ९५ । ४४ ॥ सगरस्य राज्ञः पत्नी । सा तु असमञ्जसो जननी । यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ३९ ।
"असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतोऽभवत् ।
यं शैव्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ।
गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्ब्बलान् ॥"
शिवसम्बन्धिनि, त्रि ॥

शैशव, क्ली, शिशोर्भावः । (शिशु+"इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इति अण् ।) बाल्यम् । इत्यमरः ॥ यथा,
"शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥"
इति रघुवंशे १ सर्गः ॥

शैशिर, पुं, (शिशिरे ऋतौ भवः । शिशिर+अण् ।) श्यामचटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिशिरसम्बन्धिनि, त्रि, । यथा । स्मृतिः । तपस्तपस्यौ शैशिरावृतुः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शैष्योपाध्यायिका, स्त्री, (शिष्योपाध्यायानाभावः कर्म्म वा । शिष्योपाध्याय+"द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । १ । १३३ । इति वुञ् ।) शिक्षाध्यापना । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शो, य निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) निशानमिह तनूकरणम् । य, श्यति शस्त्रं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

शोक, पुं, शुच+घञ् ।) चित्तविकलता । इष्टवियोगानुचिन्तनम् । इति नागोजीभट्टः ॥ बन्ध्वादिवियोगजनिता मनःपीडा । इति भावप्रकाशः ॥ तत्पर्य्यायः । मन्युः २ शुक् ३ । इत्यमरः ॥ शुचा ४ निशमः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ शोचनम् ६ खेदः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ तन्निवारणहेतुर्यथा,—
"भरतं पतितं दीनं शोचन्तं सुभृशं तदा ।
शोचमानं वशिष्ठस्तु वारयामास हेतुभिः ॥
शोचमानस्तु सस्नेहा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
पातयन्ति गतं स्वर्गादश्रुपातेन राघव ॥
भूरिद्युम्नो गतः स्वर्गं पुण्येन पतितः पुनः ।
शोचितो बन्धुवर्गैश्च मृतस्नेहः परित्यज ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
अपि च । अथ शोकापनोदनम् । याज्ञवल्क्यः ॥
"कृतोदकान् समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।
स्नातानपनुदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥
मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्म्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च ।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्त्यलोको न यास्यति ॥
श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाकार्य्या विधानतः ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मन्वस्व।

श्रीभगवानुवाच।

"अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः॥
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि॥
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि॥
देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्व्वस्य भारत।
तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् २ अध्यायः॥

शोकनाश, पुं, (शोकस्य नाशो यस्मात्।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शोकहारी, स्त्री, (शोकं हरतीति। हृ+अण्। ङीप्।) वनवर्व्वरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

शोकारिः, पुं, (शोकस्य अरिः।) कदम्बवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

शोचन, क्ली, (शुच+ल्युट्।) शोकः। इति हेमचन्द्रः॥ (शोचतीति। शुच शोके+"जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधीति।" ३।२।१५०। इति युच्। शोकशीले, त्रि॥)

शोचना, स्त्री, शोकोत्पादना। शोचि णिङन्तात् ङनप्रत्ययान्तादात्प्रत्ययनिष्पन्ना। इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम्॥

शोचि, [स्]क्ली, (शुच्यत्यनेनेति। शुच+"अर्चिंशुचिहुसृपीति।" उणा० २।१०९। इति इसि।) प्रभा। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते।३।१५।२६।
"तद्विश्वगुर्व्वधिकृतं भुवनैकवन्द्यं
दिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः॥")

शोचिष्केशः, पुं, (शोचींषि केशा इव यस्य। नियतसमासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम्।) अग्निः। चित्रकवृक्षः। इत्यमरः॥ (क्वचित् वाच्यलिङ्गोऽपि। तथा, ऋग्वेदे। १।४५।६।
"शोचिष्केश पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे।"
"शोचिष्केशं दीप्तिरूपकेशोपेतम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

शोच्यक त्रि, अवरः। क्षुद्रः। इति शब्दमाला॥

शौटीर्य्यं, क्ली, वीर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

शोठः, त्रि, मूर्खः। अलसः। इति मेदिनी॥ धूर्त्तः। नीचः। पापरतः। इति शब्दरत्नावली॥

शोण, ऋ गतौ। वर्णे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-वर्णे अक०-सेट्।) वर्णोऽत्र रक्तीभावः। शोणति सूर्य्यः सन्ध्यायाम्। इति दुर्गादासः॥

शोण, क्ली, (शोणतीति। शोण वर्णे+पचाद्यच्।) सिन्दूरम्। रुधिरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शोण, पुं, (शोण वर्णे+अच्।) रक्तोत्पलतुल्यवर्णः। तत्पर्य्यायः। कोकनदच्छविः २। इत्यमरः॥ रक्तोत्पलनिभः ३। इति शब्दरत्नावली॥ रक्तोत्पलाभः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, भागवते। १।११।२।
"स उच्चकाशे धवलोदरो दरो-
ऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा॥")
नदविशेषः। तत्पर्य्यायः। हिरण्यवाहुः। इत्यमरः॥ हिरण्यवाहः २। इति भरतः॥ स तु अमरकण्टकदेशात् पाटलिपुत्रे गङ्गायां मिलितः। तज्जलगुणाः। रुचिदत्वम्। सन्तापशोषापहत्वम्। पथ्यत्वम्। वह्निकरत्वम्। बलपोषाङ्गदृढिप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अग्निः। श्योनाकः। लोहिताश्वः। कोकनदच्छाये, त्रि। इति मेदिनी॥ समुद्रविशेषः। इति धरणिः॥ रक्तेक्षुः। श्योनाकप्रभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (रक्तवर्णे, त्रि। यथा, कुमारे। १।७।
"न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र
भूर्ज्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः॥")

शोणक, पुं, (शोण एव। स्वार्थे कन्।) शोणाकवृक्षः। इत्यमरः॥

शोणझिण्टिका, स्त्री, (शोणा रक्तवर्णा झिण्टिका।) रक्तसैरेयः। इति राजनिर्घण्टः॥

शोणझिण्टी, स्त्री, (शोणा रक्तवर्णा, झिण्टी।) कुरुवकः। कण्टकिनी। इति राजनिर्घण्टः॥

शोणपत्र, पुं, (शोणवत् रक्तानि पत्राणि यस्य।) रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः॥

शोणपद्मक, क्ली, (शोणं रक्तवर्णं पद्मकम्।) रक्तकमलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शोणपुष्पक, पुं, (शोणं पुष्पं यस्य। कन्।) कोविदारः। इति राजनिर्घण्टः॥

शोणपुष्पी, स्त्री, (शोणवत् पुष्पमस्याः। ङीप्।) सिन्दूरपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

शोणरत्न, क्ली, (शोणं रक्तवर्णं रत्नम्।) पद्मरागमणिः। इत्यमरः॥

शोणा, स्त्री, (शोणो रक्तवर्णोऽस्त्यस्या इति। अच्। टाप्।) शोणवर्णयुक्ता। इति जटाधरः॥

शोणाक, पुं, वृक्षविशेषः। शोणा इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। श्योनाकः २ शुकनासः ३ ऋक्षः ४ दीर्घवृन्तः ५ कुटन्नटः ६ अरलुः ७ स्वर्णवल्कलः ८ ध्वान्तशात्रवः ९। इति शब्दमाला॥ मण्डूकपर्णः १० पत्रोर्णः ११ नटः १२ कट्वङ्गः १३ टुण्टुकः १४ शोणकः १५ अरलः १६। इत्यमरः॥ स्योनाकः १७ पट्टः १८। इति तट्टीका॥

शोणित, क्ली, (शोण वर्णे+क्तः।) शोण+जातार्थे इतच् वा।) रक्तम्। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ११।२०८।
"शोणितं यावतः पांशून् सङ्गृह्णाति महीतले।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत्॥")
तस्योत्पत्तिर्गर्भस्थस्य पञ्चमे मासि भवति। इति सुखबोधः॥ कुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शोणितचन्दन, क्ली, (शोणितवत् चन्दनम्।) रक्तचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शोणितपुर, क्ली, (शोणिताख्यं पुरम्।) बाणपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शोणिताह्वय, क्ली, (शोणितम् आह्वयो यस्य।) कुङ्कुमम्। इति रत्नमाला॥

शोणितोत्पल, क्ली, (शोणितवत् रक्तमुत्पलम्।) रक्तोत्पलम्। इति केचित्॥

शोणी, स्त्री, (शोण+"शोणात् प्राचाम्।" ४।१।४३। इति ङीष्।) रक्तोत्पलतुल्यवर्णा स्त्री। इति व्याकरण जटाधरश्च॥ (बडवा। इति काशिका॥)

शोणोपल, पुं, (शोणो रक्तवर्ण उपलः।) माणिक्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शोथः, पुं, (श्वयतीति। श्वि गतौ+बाहुलकात् थन्। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः। २।४।) रोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। शोफः २ श्वयथुः ३। इत्यमरः॥ शोथकः ४। इति शब्दरत्नावली॥

अथ शोथाधिकारः। तत्र शोथस्य विप्रकृष्टं निदानमाह।

"शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां
क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा।
दध्याममृच्छाकविरोधिपिष्ट-
गरोपसृष्टान्ननिषेवणञ्च॥
अर्शांस्यचेष्टा वपुषो ह्यशुद्धि-
र्म्मर्म्मोपघातो विषमा प्रसूतिः।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्म्मणाञ्च
निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टाः॥"

शुद्धिर्वमनविरेकादिः। आमयाः पाण्डुरोगादयः। अभक्तम् अभोजनम्। आमः अपक्वो भुक्तस्य रसः। पिष्टगरोपसृष्टान्नं पिष्टो यो गरः संयोगजं विषं तेन उपसृष्टमन्नम्। वपुषो ह्यशुद्धिः शोधनार्हस्य वपुषोऽशोधनम्। मर्म्मोपघातः दोषजत एव ज्ञेयः। बाह्यहेतुकृतस्तु मर्म्मोपघातः आगन्तुजशोथहेतुरेव। विषमा प्रसूतिः आमगर्भपतनादिना। प्रतिकर्म्मणां वमनादीनां पञ्चकर्म्मणाम्। मिथ्योपचारः असम्यक्करणम्। श्वयथोः शोथस्य। निजस्य आत्मीयस्य। सन्निकृष्टस्य हेतोर्वातादेः। हेतुः रूक्षोष्णमधुरादिः॥*॥ सन्निकृष्टनिदानमाह।
"दोषैः पृथक् द्वयैः सर्व्वैरभिघाताद्विषादपि।
सर्व्वो हेतुविशेषैस्तु रूपभेदो नवात्मकः॥"*॥
सम्प्राप्तिपूर्व्वकं सामान्यं लक्षणमाह।
"रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिः शिराः
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्य्यात् त्वङ्मांससंश्रयम्
उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः॥
सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं
सोत्सेधमूष्माथ शिरातनुत्वम्।
सलोमहर्षञ्च विवर्णता च
सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम्॥"
उत्सेधः उन्नतत्वं किं विशिष्टमुत्सेधम् अतः पूर्व्वोक्तान्निचयात् रक्तपित्तकफवातानां समुदायात्। संहतं घनम्। तमुत्सेधं शोथमाहुरित्यन्वयः॥*॥ तस्य शोथस्य किं स्यादित्या-

काङ्ख्यामाह। अनवस्थितत्वं स्यादनियतास्थिति स्यादित्यर्थं। चिकित्साव्यतिरेकेणापि निवृत्ते। तथानवस्थितत्व सगौरव स्यात्। गौरवमप्यनवस्थित स्यात्। अथ च सोत्सेधं स्यात्। उन्नतत्वमप्यनवस्थित स्यादित्यर्थं ॥*॥ वातिक शोथमाह।

"चरस्तनुस्त्वक्परुषोऽरुणोऽसित
प्रसुप्तिहर्षार्त्तियुतो निमित्ततं।
प्रशाम्यति प्रोन्नतमेति पीडितो
दिवा बली स्यात् श्वयथुः समीरणात् ॥"

चर' सञ्चारी। प्रसुप्ति' स्पर्शाज्ञता। हर्षोऽत्र झिनिझिनी रोमाञ्चो वा। अर्त्तिं' पीडा। एतद्युत'। दिवाबलीविकृतिविषमसमवायारब्धात्। अतएवोक्त चरकेण।

"स्नेहोष्णमर्दनाद्यैर्यः प्रशाम्येत् स च वातिक'।
यश्चाप्यरुणवर्णः स्यात् शोथो नक्त प्रशाम्यति ॥" * ॥

पैत्तिकमाह।

"मृदु सगन्धोऽसितपीतरागवान्
भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वित.।
य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत्
स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥"

उष्यते सन्ताप्यते। भृशदाहपाकवान् भृशदाहो य पाकस्तद्युक्त' ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह।

"गुरु' स्थिर' पाण्डुररोचकान्वित
प्रसेकनिद्रा वमिवह्निमान्द्यकृत्।
स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो
न चोन्नमेद्रात्रिबलीकफात्मक' ॥"*॥

द्वन्द्वजमाह।

"निदानाकृतिसंसर्गात् ज्ञेय शोथो द्विदोषजः॥
सान्निपातिकमाह।

"सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षण
व्यामिश्रलक्षण इत्युक्ते सर्वाकृतिरिति वक्तव्यातजादिशोथसकललक्षणनियमार्थम् ॥ * ॥
अभिघातजमाह।

"अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभि ।
हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजै ॥
रसे शूकैश्च संस्पर्शात् श्वयथुः स्याद्विसर्पवान्।
भृशोष्मा लोहिताभास प्रायश पित्तलक्षणः ॥"

छेद खड्गादिना भेद' पाषाणादिना क्षत शरादिना नाडीव्रणादि च। आदिशब्देन लगुडप्रहारादि गृह्यते। भल्लातजै रसै। कपिकच्छुजै शूकै। विसर्पवान् प्रसरणशील। पित्तलक्षण पैत्तिकशोथलक्षणण ॥*॥ विषजमाह।

"विषज सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात्।
दष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि॥
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्कटात्।
विषवृक्षानिलस्पर्शात् गरयोगावचूर्णनात् ॥
मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो बहुरुजाकर ।"

परिसर्पण शरीरोपरि सञ्चरणम्। दष्ट्राद्विगुणीकृता दन्तावली। चौँ ह इति लोके। दन्तानखाः। अविषप्राणिनामपीत्यनेन दंष्ट्रादन्तनखाना स्वभावादेव सविषत्वमुक्तम्। किन्तु सर्पादिविष मारक भवति। अविषप्राणिना दष्ट्रादिविष शोथव्यथादिकर भवतीति विशेष विण्मूत्रेत्यादिविडाद्युपहत मलिनश्च यद्वस्त्रम् तथा सङ्कर: संमार्जनीनि'क्षिप्तो धूल्यादि तेषा सम्पर्कात्। गरयोगावचूर्णनात् गर' सजोगज विषं तस्य योगो यस्य तेन वस्तुनावधूननात्। अवलम्बी लम्बमान। अयमप्यागन्तुजस्तथापि सामान्यागन्तुजशोथचिकित्सातोऽस्य विशिष्टचिकित्साभिधानात् पृथक् पठित' ॥ * ॥
यत्र स्थिता दोषा यत्र शोथ कुर्व्वन्ति तदाह।

"दोषा' श्वयथुमूर्द्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिता।
पित्ताशयस्था मध्ये तु वर्च्चस्थानगतास्त्वध' ॥
कृत्स्न देहमनुप्राप्ता कुर्य्यु' सर्व्वसर तथा।"

ऊर्द्ध्व उर प्रभृत्यूर्द्ध्वम्। मध्ये पक्वाशयमध्ये। अध: पक्वाशयादध ॥*॥ उपद्रवानाह।

"श्वास पिपासा छर्द्दिश्च दौर्बल्य ज्वर एव च।
यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिन तं विवर्जयेत्॥"

कष्टसाध्यत्वादिकमाह।

"यो मध्यदेशे श्वयथु' स कष्ट सर्व्वगश्च य।
अर्द्धाङ्गेऽरिष्टभूतश्च यश्चोर्द्ध्वं परिसर्पति ॥"

मध्यदेशे उर पक्वाशयमध्ये। सर्व्वग सकलशरीरभव'। सर्व्वज इति पाठे सान्निपातिक'। अर्द्धाङ्गे अर्द्धनारीश्वराकारे। यश्चोर्द्ध्वं परिसर्पतीति पुरुषविषयम्। तथा च।

"ऊर्द्ध्वगामी नर पन्नगामधोगामी मुखात् स्त्रियम्।
उभय वस्तिसजात' शोथो हन्ति न सशय ॥"

ऊर्द्ध्वगामी मुखगामी। तथा च तन्त्रान्तरे।

"पादप्रवृत्त श्वयथुर्नृणां य' प्राप्नुयान्मुखम् ॥"

इति॥ स न सिध्यतीति शेष। अधोगामी पादगामी। तथा च तन्त्रान्तरे।

"स्त्रीणा वक्त्रात् पद याति वस्तिजश्च न सिध्यति।" इति॥

उभय नर नारीञ्च। अपरञ्च।

"अनन्योपद्रवकृत शोथ' पादसमुत्थित।
पुरुष हन्ति वा नारीं मुखजो वस्तिजो द्वयम्॥"

अयमर्थं। पादसमुत्थित' पादाभ्यामुत्थितो मुखगामीति यावत् शोथ' पुरुष हन्ति स कि विशिष्ट' अनन्योपद्रवकृत। शोफादन्ये व्याधयोऽतीसारग्रहण्यर्शप्रभृतय' तेषामुपद्रवै कृत'। तदुपद्रवेण जात इत्यर्थ। न अन्योपद्रवकृत। अनन्योपद्रवकृतः। अर्थात् स्वहेतुभिरेव जात। शोथव्याधिरेव तु पुनर्मुखज मुखाज्जात पदगामीति यावत् नारी हन्ति। सोऽप्यनन्योपद्रवकृत एव। वस्तिज द्वय पुरुष नारीञ्च हन्ति सोऽप्यनन्योपद्रवकृत एव॥*॥ अथ शोथस्य चिकित्सा।

"शुण्ठीपुनर्नवैरण्डपञ्चमूलीशृत जलम्।
वातिके श्वयथौ शस्त पानाहारपरिग्रहे' ॥*॥
पटोलत्रिफलारिष्टदार्व्वीक्वाथ' सगुग्गुलु'।
हन्ति पित्तकृतं शोथतृष्णाज्वरसमन्वितम् ॥*॥
स्नुक्क्षीरभाविता' कृष्णा पथ्या मूत्रेण वा युता:
योजिता' शमयन्त्याशु शोथ श्लेष्मसमुत्थितम्॥
मिश्रे मिश्रक्रिया कुर्य्यात् सर्व्वजे सर्व्वमेव हि।
विल्वपत्ररस पूतं शोषण त्रिमवे पिबेत् ॥*॥
शोथे त्वागन्तुजे कुर्य्यात् सेकलेपादिशीतलम्।
भल्लातकव्रा हरेच्छोथ सतिला कृष्णमृत्तिका।
महिष्या नवनीतञ्च लेपाद्दुग्धतिलान्वितम् ॥"

अत्र दुग्ध महिष्या एव। यत आह।

"महिषीक्षीरसपिष्टैर्नवनीतसमन्वितै'।
तिलैर्लिप्त सम याति शोथो भल्लातकोत्थित' ॥
यष्टिदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन सयुत।
शोथमारुस्कर हन्ति चूर्णं शालदलस्य च ॥"

विषजशोथचिकित्सा तु विषचिकित्सायांद्रष्टव्या
अथ सामान्यचिकित्सा।

"पथ्या निशा भार्ग्यमृताग्निदार्व्वी-
पुनर्नवा दारु महौषधञ्च।
क्वाथ प्रपीयोदरपाणिपाद-
मुखागत हन्त्यचिरेण शोथम् ॥"

इति पथ्यादिक्वाथ' ॥*॥

फलत्रिकोद्भव क्वाथ गोमूत्रेणैव साधयेत्।
वातश्लेष्मभव शोथ हन्याद्दूषणसम्भवम् ॥*॥

हरीतकीदेवद्रुमनागरैश्च
दन्ती त्रिवृद्दूषणचूर्णकैर्व्वा।
दुग्ध सुसिद्ध विधिना निपीत
शीत पर शोथहर भिषग्भि' ॥"

हरीव वर्षाभू ॥*॥

"केशस्तथार्कवर्षाभूर्निम्बक्वाथेन शोथहृत्।
गोमूत्रेणापि कुर्व्वीत सुखोष्णं नावसेचनम् ॥*॥
पुनर्नवा दारु शुण्ठी शिग्रु: सिद्धार्थकस्तथा।
अम्लपिष्ट' सुखोष्णोऽय प्रलेपः सर्व्वशोथहृत् ॥

गुडार्द्रक वा गुडनागर वा
गुडाभया वा गुडपिप्पलीं वा
कर्षाभिवृद्ध्या त्रिपलप्रमाण
खादेन्नर पञ्चमथापि मासम् ॥
शोथप्रतिश्यायगलास्यरोगान्
सश्वासकासारुचिपीनसादीन्।
जीर्णज्वरार्शोग्रहणीविकारान्
हन्यात् तथान्यान् कफवातरोगान् ॥*॥

विश्व गुडेन तुल्य हरीतरसानुपानमभ्यस्तम्।
विनिहन्ति सर्व्वशोथ घनवृन्दचण्डवायुरिव॥*॥
कणानागरज चूर्णं सगुड शोथनाशनम्।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्न वस्तिशोधनम् ॥*॥
गुडात् पलत्रयं ग्राह्य शृङ्गबेर पलत्रयम्।
शृङ्गबेरसमा कृष्णा लोहविट्तिलयो. पलम् ॥
चूर्णमेतत् समुद्दिष्ट सर्व्वश्वयथुनाशनम् ॥"

इति गुडादिवटिका ॥

"मानकक्वाथकल्काभ्या घृतप्रस्थ विपाचयेत्।
एकज द्वन्द्वज शोथ त्रिदोषञ्च व्यपोहति ॥"

इति मानकघृतम् ॥

"शुष्कमूलवर्षाभूदारुरास्नामहौषधै:।
पक्वमभ्यञ्जनात्तैल सशूल श्वयथु हरेत् ॥"

शुष्कमूलकतैलम् । इति शोथाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

शोथकः, पुं, (शोथ एव । स्वार्थे कन् ।) शोथः । इति शब्दरत्नावली ॥

शोथघ्नी, स्त्री,(शोथं हन्तीति । हन् + "अमनुष्यकर्त्तृके च ।" ३।२।५३ । इति टक् ।) पुनर्नवा ॥ इत्यमरः । शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोथनाशके, त्रि ॥

शोथजित्, पुं,(शोथं जयतीति । जि + क्विप् ।) भल्लातकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शोथजिह्मः, पुं, (शोथे जिह्मः कुटिल इव । तन्नाशकत्वात् ।) पुनर्नवा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शोथहृत्, पुं, (शोथं हरति नाशयतीति । हृ + क्विप् ।) भल्लातकः । इति रत्नमाला ॥ शोफहारके, त्रि ॥

शोधनं, क्ली,(शोधयतीति । शुध + णिच् + ल्यु) कट्टष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शुध + भावे ल्युट् ।) शौचम् । इति शुधधात्वर्थदर्शनात् ॥ (प्रायश्चित्तम् । यथा, मनुः । ११ । १६१ ।

"अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ।
अज्ञानभुक्तन्तूत्तार्य्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥")

विष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ विहिताविहितमासादिविचारणम् । यथा,—

"सूर्य्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन ।
तत्र यद्यत् कृतं सर्व्वमनन्तफलदं भवेत् ।
न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्य्यपर्व्वणि ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

धातुनिर्द्दोषीकरणम् । यथा,—

"पत्त्रीकृतपत्त्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैलतक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा ।
एवं हेम्नः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत् ॥" * ॥

व्रणादिपरिष्करणम् । यथा,—

"व्रणस्य त्वविशुद्धस्य क्वाथः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्बपत्त्रस्य सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते ॥
वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पैत्तिके व्रणे ।
आरग्वधादेः कफजे कषायः शोधनं हितम् ॥"

अपि च ।

"अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा क्वाथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ।
श्लेष्मामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम् ॥"
इति च भावप्रकाशः ॥ * ॥

लिखितपत्रादेः प्रमाणीकरणम् । यथा । लेख्यशोधनमाह कात्यायनः ।

"स्वहस्तलेख्यसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च ।
तत् स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥" *

विरुद्धलिखितस्य शुद्धीकरणम् । यथा । तच्छोधनमाह वृहस्पतिः ।

"न्यूनाधिकं पूर्व्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत् ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ॥"

कात्यायनः ।

"शोधयेत् पूर्व्वपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
उत्तरेणावरुद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * ॥

अङ्कस्य हरणम् । यथा,—

"भाज्याद्धरः शुध्यति यद्गुणः स्या-
दन्त्यात् फलं तत् खलु भागहारे ।
समेन केनाप्यपवर्त्त्य हार-
भाज्यौ भवेद्वा सति सम्भवे तु ॥"
इति लीलावती ॥

अन्यत् शुद्धिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शोधनः, पुं, (शोधयतीति । शुध + णिच् + ल्युः ।) निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोधनः, त्रि, (शोधयतीति । शुध + णिच् + ल्यु ।) शुद्धिकारकः । यथा,—

"महासान्तपनः शुद्धौ तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ।
जलोपवाससङ्कृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्च्चस्तु शोधनः ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतविश्वामित्रवचनम् ॥

यथा च ।

"तैलमेभ्यश्च्योतञ्चाग्निस्वपत्त्रनिशायुगैः ।
त्रिवृद्दन्तियुते पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

शोधनी, स्त्री, (शोध्यतेऽनयेति । शुध शौचे + णिच् + करणे ल्युट् । ङीप् ।) सम्मार्ज्जनी । इत्यमरः ॥ ताम्रवल्ली । नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोधनीबीजं क्ली,(शोधन्या बीजमिव बीजं यस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोधनीयः, त्रि, शोधितव्यः । शोध्यः । शुधधातोरनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । १४१ ।

"भुक्तं मया तदन्नं यत्शोधनीयं मयापि तत् ॥")

शोधितः,त्रि,(शोध्यते स्मेति । शुध + णिच् + क्त ।) मक्षिकाद्यपनयनेन कृतशोधनव्यञ्जनादि । तत्पर्य्यायः । समृष्टम् २ । इत्यमरभरतौ ॥ अपि च ।

"व्यञ्जने केशकीटादिशुद्धे समृष्टशोधिते ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

अपनीतमलम् । तत्पर्य्यायः । निर्णिक्तम् २ मृष्टम् ३ निःशोध्यम् ४ अनवस्करम् ५ । इत्यमरभरतौ ॥

शोफः,पुं,(शु गतौ । बाहुलकात् फः ।) शोथः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १४ ।

"तद्दुष्टं शोणितमनिर्ह्रियमाणं कण्डूशोफरागदाहपाकवेदना जनयेत् ॥")

शोफघ्नी, स्त्री, (शोफं हन्तीति । हन + टक् । ङीप् ।) शालपर्णी । रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोफनाशनः, पुं, (शोफं नाशयतीति । नश + णिच् + ल्यु ।) नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोथनाशके, त्रि ॥

शोफहृत्,पुं,(शोफं हरतीति । हृ + क्विप् ।)भल्लातकः । इति भावप्रकाशः ॥ शोथहारके, त्रि ॥

शोभनं, क्ली, (शोभते इति । शुभ + ल्युः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शुभ + भावे ल्युट् । शुभम् । यथा, भागवते । ५ । १९ ।२१ ।

"अहो वतैषां किमकारि शोभनं
प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ॥")

शोभनः, पुं, (शुभ + ल्युः ।) ग्रहः । इति धरणिः ॥ विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतपञ्चमयोगः । इति मेदिनी ॥ तत्र जातफलम् ।

"स्याच्छोभनः शोभनयोगजन्मा
दृढो विपक्षप्रतिलब्धवित्तः ।
सद्वृत्तरत्नाकरवत् सुधीरः
संमानयुक्तो मनुजः प्रवीणः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

शोभनः, त्रि, (शोभते इति । शुभ + ल्युः ।) सुन्दरः । इति मेदिनी ॥ अस्य पर्य्यायो मनोज्ञशब्दे द्रष्टव्यः ॥

शोभनकः, पुं, (शोभते इति । शुभ + ल्युः । तत कन् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनशब्दकारके, त्रि ॥

शोभना, स्त्री, (शोभन + टाप् ।) हरिद्रा । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोभा, स्त्री, शोभन्तेऽनया । (शुभ + करणे घञ् । टाप् ।) दीप्तिः । तत्पर्य्यायः । कान्तिः २ द्युतिः ३ छविः ४ । इत्यमरः ॥ द्युती ५ छवी ६ इति तट्टीका ॥ अभिख्या ७ । इति जटाधरः ॥ शुभा ८ भा ९ श्रीः १० भासा ११ भा १२ इति शब्दरत्नावली ॥ सुषमा १३ छाया १४ विभा १५ रुक्प्रिया १६ भानम् १७ भातिः १८ कमा १९ रमा २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या लक्षणम् ।

"सा शोभा रूपभोगाद्यैर्यत् स्यादङ्गविभूषणम् ।
शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्ज्वला ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥

गोपीविशेषः । यथा,—

"दृष्टस्त्वं शोभया गोप्या युक्तश्चन्दनकानने ।
सद्यो मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया ॥
शोभा देहं परित्यज्य जगाम चन्द्रमण्डलम् ।
ततस्तस्याः शरीरञ्च स्निग्धं तेजो बभूव ह ॥
सविभज्य त्वया दत्तं हृदयेन विदूयता ।
रत्नाय किञ्चित् स्वर्णाय किञ्चिन्मणिवराय च ॥
किञ्चित् स्त्रीणां मुखाब्जेभ्यः किञ्चिद्राजाय किञ्चन ।
किञ्चित् किशलयेभ्यश्च पुष्पेभ्यश्चापि किञ्चन ॥
किञ्चिच्चन्दनपङ्केभ्यस्तोयेभ्यश्चापि किञ्चन ।
किञ्चित् फलेभ्यः शस्येभ्यः सुपक्वेभ्यश्च किञ्चन ।
किञ्चिन्नूतनवस्त्रेभ्यो दुग्धेभ्यश्चापि किञ्चन ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ९ अध्यायः ॥ * ॥

हरिद्रा । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोभाञ्जनः, पुं, (शोभं रुचिरमञ्जनं यस्मात् ।) वृक्षविशेषः । सजिना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शिग्रुः २ तीक्ष्णगन्धकः ३ अक्षीवः ४ मोचकः ५ । इत्यमरः ॥ तीक्ष्णगन्धः ६ सुतीक्ष्णः ७ घन-

पल्लवः ८ श्वेतमरिचः ९। इति जटाधरः ॥ तीक्ष्णः१० गन्धः११ गन्धकः१२ काचीवक १३ आचीवः १४ शुभाञ्जन १५ स्नोचित्तहारी१६ द्रविणनाशनः १७। इति शब्दरत्नावली ॥ कृष्णगन्धा१८ मूलकपर्णी१९। इति रत्नमाला॥ नीलशिग्रुः २० जनप्रियः २१ सुखमोद २२ कृष्णशिग्रु, २३ चक्षुष्यः२४ रुचिराञ्जनः २५। अस्य गुणाः। तीक्ष्णत्वम्। कटुत्वम्। स्वादुत्वम्। उष्णत्वम्। पिच्छिलत्वम्। जन्तुवातार्त्तिशूलनाशित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। रोचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च।

"शोभाञ्जन कटुस्तिक्त शोथविद्रधिगुल्मनुत्।"

इति राजवल्लभः ॥

अन्यच्च। अथ शोभाञ्जनः श्याम श्वेतः रक्तश्च।

"शोभाञ्जनशिग्रु तीक्ष्णगन्धकाचीवमोचकाः।
तद्बीज श्वेतमरिच मधुशिग्रु सलोहित ॥
शिग्रुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघु।
दीपनो रोचनो रूक्षः चवस्तिक्तो विदाहकृत्॥
सग्राह्यशुक्रलो हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपणः।
चक्षुष्य कफवातघ्नो विद्रधिश्वयथुकृमीन् ॥
मेदोपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत्।
श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषाद्दाहकृद्भवेत् ॥
प्लीहान विद्रधि हन्ति व्रणघ्न पित्तरक्तकृत्।
मधुशिग्रुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपन सर।
शिग्रुवल्कलपत्राणां स्वरस परमार्त्तिहृत् ॥*॥
चक्षुष्य शिग्रुज बीज तीक्ष्णोष्ण विषनाशनम्।
सहृष्य कफवातघ्न तन्नस्येन शिरोऽर्त्तिनुत् ॥
शिग्रुशाक हिम स्वादु चक्षुष्य वातपित्तहृत्।
बृंहण शुक्रकृत् स्निग्ध रुच्य मदकृमिप्रणुत् ॥"

अस्य पुष्पगुणाः।

"शिग्रोः पुष्पन्तु कटुक तीक्ष्णोष्ण स्नायुशोथनुत्।
कृमिहृत् कफवातघ्न विद्रधिप्लीहगुल्मजित् ॥"

अस्य फलगुणाः।

"शोभाञ्जनफल स्वादु कषाय कफपित्तनुत्।
शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्महृत् दीपन परम् ॥"

इति भावप्रकाश ॥

अथ रक्तशोभानपर्य्याय।

"सुरक्ती स्वादुगन्धा च मधुलग्न शुभाञ्जन ॥"

इति रत्नमाला ॥

अन्यच्च।

"रक्तशोभाञ्जने तुल्यौ मधुशिग्रुमधुद्रवौ।"

इति शब्दरत्नावली ॥

अस्य पुष्पगुणाः।

"मधुशिग्रोस्त्वचिहित रक्तपित्तप्रसादनम् ॥"

इति भावप्रकाश ॥

अन्यत् रक्तशिग्रुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शोली, स्त्री, वनहरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः।

शोप, पु, (शुप्+भावे घञ्। शोषनम्। इति मेदिनी ॥ (शुष्यत्यनेनेति। शुप्+करणे घञ्।) यक्ष्मरोग। इत्यमर ॥ तद्रोगस्यौषध यथा,—

"वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्ज देवदारु च।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषौ रजनीद्वयम्
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम्।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तन तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्।
भूतेभ्यश्च भय हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥"

इति गारुडे १९९ अध्याय ॥

शोषण, क्ली, (शुष+ल्युट्।) रसाकर्षणम्। चोषण इति भाषा। तत्पर्य्याय। रसादनम् २। इति हेमचन्द्रः ॥ स्नेहरहितीकरणम्। यथा,—

"शोषणेन शरीरस्य तपसाध्ययनेन च।
पापकृन्मुच्यते पापाद्दानेन च दमेन च ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शुण्ठी। इति राजनिर्घण्टः ॥

शोषण, पु, (शोषयतीति। शुष+णिच्+ल्यु।) कामदेवस्य बाणविशेषः। यथा,—

"उन्मादन शोषणश्च तापन स्तम्भनस्तथा।"

इति जटाधरः ॥

श्योनाकवृक्ष। इति भावप्रकाश ॥ (शोषणकारके, त्रि ॥)

शोषसम्भव, क्ली, (शोषाय रसाकर्षणाय सम्भवो यस्य।) पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

शोषापहा, स्त्री, (शोष अपहन्तीति। हन+ड टाप्।) कीतनकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ शोषनाशके, त्रि ॥

शोषितः, त्रि, (शुष+णिच्+क्तः।) कृतशोषण। यथा,—

"आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः।
समुद्र शोषितो येन स मेऽगस्त्य प्रसीदतु ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

शौक, क्ली, (शुकाना समूह। शुक+"खण्डिकादिभ्यश्च।" ४।२।४५। इत्यञ्।) शुकगण। इत्यमर ॥ स्त्रीणा करणम्। इति मेदिनी ॥

शौकर, } क्ली, (शूकरस्येदमिति। शूकर+
शौकरव, } अण्।) तीर्थविशेष। यथा,—

वराह उवाच।

"शृणु मे परम गुह्य यत्त्वया परिपृच्छितम्।
मम क्षेत्र परञ्चैव गुह्य भागवतप्रियम् ॥
पर कोकामुख स्थान तथा कुब्जाम्रक परम्।
पर शौकरवं स्थान सर्वसंसारमोक्षणम् ॥
यत्र सस्था च मे देवि ह्युद्धृतासि रसातलात्।
यत्र भागीरथी गङ्गा मम शौकरवे स्थिता ॥

धरण्युवाच।

केषु लोकेषु यान्तीश शौकरे ये मृताः प्रभो।
किं वा पुण्य भवेत्तत्र स्नातस्य पिबतस्तथा ॥
कति तीर्थानि विशालाक्ष। नेत्रे शौकरवे तव।
धर्मसंस्थापनार्थाय तद्दिष्णो। वक्तुमर्हसि ॥

वराह उवाच।

शृणु तत्त्वेन मे देवि। यत्त्व मा परिपृच्छसि।
का गति ते प्रपद्यन्ते नरा शौकरवे मृता ॥
तेषा स्नानस्य वै पुण्य गतस्यैव मृतस्य वा।
तत्र यानि च तीर्थानि मम सस्थानसस्थिताः ॥
शृणु पुण्य महाभागे मम क्षेत्रेषु सुन्दरि।
प्राप्नुवन्ति महाभागे गत्वा शौकरव प्रति ॥
दश पूर्व्वापराश्चापि अपरान् सप्त पञ्च च।
स्वर्ग गच्छन्ति ते तत्र ये मृतास्तेषु जन्तव ॥
गमनादेव सुश्रोणि। मुखस्य मम दर्शनात्।
सप्तजन्मान्तरे भद्रे जायते विपुले कुले ॥
धनधान्यसमृद्धेषु रूपवान् गुणवान् शुचिः।
मद्भक्तश्चैव जायेत मम कर्म्मपरायणः ॥
एव वै मानुषो भूत्वा अपराधविवर्ज्जित।
गमन तस्य क्षेत्रस्य मरण तत्र कारणम् ॥
ये मृतास्तत्र सुश्रोणि क्षेत्रे शौकरवे मम।
शङ्खचक्रगदापद्मचतुर्हस्ताश्चतुर्भुजाः।
त्यक्त्वा कलेवर तूर्ण मम लोकाय गच्छति ॥"

इति वाराहे शौकरतीर्थमाहात्म्ये आदित्यवरप्रदानगृध्रजम्बुकोपाख्याननामाध्याय ॥

शौक्तिकेय, क्ली, (शुक्तिकाया भवमिति। शुक्तिका+ढक्।) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः ॥

शौक्तेय, क्ली, (शुक्तौ भवमिति। शुक्ति+ढक्।) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्तिसम्बन्धिनि, त्रि ॥

शौक्ल्य, क्ली, (शुक्लस्य भावः। शुक्ल+"वर्णदृढादिभ्य ष्यञ् च।" ५।१।१२३। इति ष्यञ्।) शुक्लता यथा—

"पलित जरसा शौक्ल्य केशादौ विस्रसा जरा।"

इत्यमर ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम्। ४। ३।

"त्यजतोऽर्कतल शशिन
पश्चादवलम्बते यथा शौक्ल्यम् ॥")

शौच, क्ली, (शुचेर्भाव। शुचि+"इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात्।" ५। १। १३१। इत्यण्।) शुचिता। शुचित्वम्। शुद्धि। तस्य लक्षणादि यथा,—

"अभक्ष्यपरिहारस्तु ससर्गश्चाप्यनिन्दितै।
स्वधर्म्मे च व्यवस्थान शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥"

इत्येकादशीतत्त्वे बृहस्पतिवचनम् ॥

अन्यच्च।

"सर्व्वेषामेव शौचानामर्थशौच विशिष्यते।
योऽर्थैरशुचि शौचान्न मृदा वारिणा शुचि ॥
सत्यशौच मन शौच शौचमिन्द्रियनिग्रह।
सर्व्वभूतदयाशौच जलशौचन्तु पञ्चमम् ॥
यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभ ॥"

इति गारुडे ११० अध्याय ॥

अपिच।

"यावता शुद्धि मन्येत तावच्छौच समाचरेत्।
प्रमाण शौचसङ्ख्याया न शिष्टैरुपदिश्यते ॥
शौचन्तु द्विविध प्रोक्त बाह्यमाभ्यन्तर तथा।
मृज्जलाभ्या स्मृत बाह्य भावशुद्धिरथान्तरम् ॥"

इति गारुडे २१५ अध्याय ॥

पादादिशौचगुणा यथा,—

"मेध्य पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम्।
पादयोर्मलमार्गाणा शौचाधानमभीक्ष्णश ॥"

इति राजवल्लभः ॥

अपि च।
"उद्धृतामोमृत्तिकाभ्यामित्यं नारद यत्नतः।
कृत्वोत्सर्गं ततः कुर्य्यात् शौचं मूत्रपुरीषयोः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्याय ॥
प्रसङ्गादशौचस्थात लिख्यते।
व्यास उवाच।
"दशाहं प्राहुरशौचं सपिण्डेषु विपश्चित ।
मृतेषु वाथ जातेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमाः ॥
नित्यानि चैव कर्म्माणि काम्यानि च विशेषतः।
न कुर्य्याद्विहितं किञ्चित् स्वाध्यायं मनसापि च ॥
शुचीनक्रोधनान्भूम्यान् शालाग्नौ भावयेद्द्विजान्।
शुष्कान्नेन फलैर्व्वापि वैतानाञ्जुहुयात्तत ॥७॥
न स्पृशेयुरिमानन्ये न च तेभ्य समाहरेत्।
चतुर्थे पञ्चमे वाह्नि संस्पर्शः कथितो बुधैः ॥
सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो न प्रदुष्यति।
सूतकं सूतिकाञ्चैव वर्ज्जयित्वा नृणां पुन ॥
दशाहं निर्गुणे प्रोक्तमशौचं चातिनिर्गुणे।
एकद्वित्रिगुणैर्युक्त चतुस्त्र्येकदिनैः शुचिः ॥
दशाहात्तु परं सम्यगधीयीत जुहोति च।
चतुर्थे तस्य संस्पर्शं मनुः प्राह प्रजापति ॥८॥
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च।
यथेष्टाचरणस्याहुर्म्मरणान्तमशौचकम् ॥९॥
त्रिरात्रं दशरात्रं वा ब्राह्मणानान्तु शावकम्।
प्राक् संस्कारात् त्रिरात्रं स्याद्दस्मादूर्द्ध्वं दशा-
हकम् ॥
ऊनद्विवार्षिके प्रेते मातापित्रोस्तदिष्यते।
त्रिरात्रेण शुचिस्त्वन्यो यदि ह्यत्यन्तनिर्गुण ॥
अदन्तजातमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते।
जातदन्ते त्रिरात्रं स्याद्यदि स्यातान्तु
निर्गुणौ ॥
आदन्तजननात् सद्य आचूडादेकरात्रकम्।
त्रिरात्रमौपनयनात् सपिण्डानामुदाहृतम् ॥
जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यान्मरणं पितु ।
सद्यःशौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च ॥
ऊर्द्ध्वं दशाहादेकाहं सोदरो यदि निर्गुण ।
अथोर्द्ध्वं दन्तजननात् सपिण्डानामशौचकम् ॥
एकाहं निर्गुणानान्तु चूडादूर्द्ध्वं त्रिरात्रकम्।
अदन्तजातमरणं सम्भवेद्यदि सत्तमा ॥
एकरात्रं सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तनिर्गुणाः ।
व्रतादेशात् सपिण्डानामर्व्वाक् स्नानं विधीयते।
सर्व्वेषामेव गुणिनामूर्द्ध्वन्तु विषमं पुन ॥१०॥
अर्व्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्याद्गर्भसंस्रव।
तदा माससमैस्तासामशौचं दिवसैः स्मृतम् ॥
तत ऊर्द्ध्वन्तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम्।
सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्रावाद्वा सत ॥
गर्भच्युतावहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे।
यथेष्टाचरणे ज्ञातौ त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥११॥
यदि स्यात् सूतके सूतिर्म्मरणे वा मृतिर्भवेत्।
शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहः शेषे त्रिरात्रकम्।
मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते ॥
अथवृद्धिमदाशौचमूर्द्ध्वेन शुध्यति।
अथ चेत् पञ्चमी रात्रिमतीत्य परतो भवेत्।
अघवृद्धिमदाशौचं तदा पूर्व्वेण शुध्यति ॥१२॥
देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शावमेव तु।
तावदप्रयतो मर्त्त्यो यावच्छेषः समाप्यते ॥१३॥
अतीते सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिरात्रकम्।
तथैव मरणे स्नानमूर्द्ध्वं संवत्सराद्यदि ॥
वेदार्थविदधीयानो योऽग्निमान् वृत्तिकर्षित।
सद्यःशौचं भवेत्तस्य सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥
स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु प्रदानात् परतः सदा।
सपिण्डानां त्रिरात्रं स्यात् संस्काराद्भर्त्तुरेव च ॥
अहस्त्वदत्तकन्यानामशौचं मरणे स्मृतम्।
ऊनद्विवर्षान्मरणे सद्यः शौचमुदाहृतम् ॥
आदन्तात् सोदरे सद्य आचौडादेकरात्रकम्।
आप्रदानात् त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम् ॥
मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् ।
एकोदकानां मरणे सूतके चैतदेव हि।
पक्षिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ॥
एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ सब्रह्मचारिणाम्।
प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थिति ॥
गृहे मृतासु दत्तासु कन्यकासु त्र्यहं पितु ।
परपूर्व्वासु भार्य्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ॥
त्रिरात्रं स्यात्तथाचार्य्ये स्वभार्य्यास्वन्यगासु च ॥
आचार्य्यपुत्रे पत्न्यां च अहोरात्रमुदाहृतम् ॥
एकाहं स्यादुपाध्याये स्वग्रामे श्रोत्रियेऽपि च।
त्रिरात्रमसपिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च ॥
एकाहं वा स्वशुर्य्यां स्यादेकरात्रञ्च शिष्यके।
त्रिरात्रं श्वश्रूमरणे श्वशुरे चैतदेव हि ॥
सद्यःशौचं समुद्दिष्टं सगोत्रे संस्थिते सति ॥३॥
शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥४॥
क्षत्रविट्शूद्रदायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।
तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥
राजन्यवैश्यावप्येवं हीनवर्णासु योनिषु।
स्वमेव शौचं कुर्य्यातां विशुद्ध्यर्थं न संशयः ॥
सर्व्वेतूत्तमवर्णानां शौचं कुर्य्युरतन्द्रिताः ।
उद्वर्णविधिदृष्टेन स्वन्तु शौचं स्वयोनिषु ॥
षड्रात्रं वा त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु।
वैश्यक्षत्रियविप्राणां शूद्रेष्वाशौचमेव तु ॥
अर्द्धमासोऽथ षड्रात्रं त्रिरात्रं द्विजपुङ्गवाः।
शूद्रक्षत्रियविप्राणां वैश्येष्वाशौचमिष्यते ॥
षड्रात्रं द्वादशाहञ्च विप्राणां वैश्यशूद्रयोः ।
अशौचं क्षत्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः ॥
शूद्रविट्क्षत्रियाणान्तु ब्राह्मणे संस्थिते सति।
दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भव ॥५॥
असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत्।
अशित्वा च सहोषित्वा दशरात्रेण शुध्यति।
यद्यन्नमत्ति तेषान्तु त्रिरात्रेण ततः शुचिः ।
अन्नदस्त्वन्नमश्नंस्तु न च तस्मिन् गृहे वसन् ॥
सोदकेष्वेतदेव स्यान्मातुराप्तेषु बन्धुषु।
दशाहेन शवस्पर्शी सपिण्डश्चैव शुध्यति ॥
षड्रात्रेणाथवा सर्व्वे त्रिरात्रेणाथवा पुनः।
समाचरेच्छ्रिया शान्त्या ब्राह्मणं धर्म्मवर्ज्जितम् ॥
स्नात्वा सचेलं तु एते शुध्यन्ति ब्राह्मणादयः।
अवरश्चेद्वरं वर्णमवरं वा वरो यदि ॥
अशौचे संस्पृशेत् स्नेहात्तदाशौचेन शुध्यति ॥६॥
प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः।
स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति॥
एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्यानां स्यात् द्व्यहेन
तु।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुन ॥७॥
अनस्थिसञ्चिते शूद्रे रौति चेद्ब्राह्मणः स्वकः।
त्रिरात्रं स्यादथाशौचमेकाहं त्वन्यथा स्मृतम् ॥
अस्थिसञ्चयनादर्व्वागेकाहं वैश्यशूद्रयो ।
अन्यथा चैव सज्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु ॥
अनस्थिसञ्चिते विप्रे ब्राह्मणो रौति चेत्तदा।
स्नानेनैतद्भवेच्छुद्धिः सचेलेन न संशय ॥८॥
यस्तैः सहाशनं कुर्य्याच्छयनादीनि चैव हि।
बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुध्यति ॥१०॥
यस्तेषामन्नमश्नाति सकृदेवापि कामतः ।
तदाशौचे निवृत्तेऽसौ स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥
यावत्तदन्नमश्नाति दुर्भिक्षोपहतो नरः ।
तावन्त्यहान्यशौचं स्यात् प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥
दाहाद्यशौचं कर्त्तव्यं द्विजानामग्निहोत्रिणाम्।
सपिण्डानान्तु मरणे मरणादितरेषु च ॥९॥
सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामह ।
लेपभाजश्चतुर्थाद्या सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥
अप्रदानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्
जायानां भर्त्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः ॥
ये चैकजाता बहवो भिन्नयोनय एव च।
भिन्नवर्णास्तु सापिण्ड्यं भवेत्तेषां त्रिपौरुषम् ॥
कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी दासस्तथैव च।
दातारो नियमी चैव ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ ॥
सत्रिणो व्रतिनस्तावत् सद्यःशौचा उदाहृताः ।
राजा चैवाभिषिक्तश्च विप्रा सत्रिण एव च ॥
यज्ञे विवाहकाले च दैवयागे तथैव च।
सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे वाप्युपद्रवे ॥
डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः ।
सद्यःशौचं समाख्यातमज्ञातिमरणं तथा ॥
अग्नौ मरुप्रपतने वीराध्वन्यप्यनाशके।
ब्राह्मणार्थे च संन्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते ॥१०॥
नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्।
नाशौचं कीर्त्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते ॥
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चय।
न चाश्रुपातः पिण्डौ वा कार्य्यं श्राद्धादिकं
क्वचित् ॥
व्यापादयेत्तथात्मानं स्वयं योऽग्निविषादिभिः ।
विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकम्॥
अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्निविषादिभिः ।
तस्याशौचं विधातव्यं कार्य्यं चैवोदकादिकम् ॥११॥
जाते कुमारे तदहः कामं कुर्य्यात् प्रतिग्रहम्।
हिरण्यधान्यगोवासस्तिलान्नगुडसर्पिषाम् ॥
फलानि पुष्पं शाकञ्च लवणं काष्ठमेव च।
तोयं दधि घृतं तैलमौषधं क्षीरमेव च।

अशौचिना गृहाद्ग्राह्य शुष्कान्नमेवनित्यशः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २२ अध्यायः ॥
अन्यत् पाद्मोत्तरखण्डे १०९ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

शौचाचारः, पुं, (शौचं आचारः ।) शुद्धिकर्म्म । यथा,—
"शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः
क्रियाः ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥
अन्यच्च ।
"उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्व्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥"
इति याज्ञवल्क्यः ॥

शौचिकः, पुं, (शौचं गृहादेः शुचिता कार्य्यत्वेनास्त्यस्येति । शौच + ठन् ।) वर्णसङ्करविशेषः । यथा,—
"कैवर्त्तस्य च कन्यायां शौण्डिकादेव शौचिकः ॥"
इति पराशरपद्धतिः ॥

शौचेयः, पुं, (शौचेन वस्त्रादिशुचित्वेन व्यवहरतीति । शौच + ढक् ।) रजकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शौट, ऋ गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । ऋ, अशुशौटत् । शौटति वीरः । इति दुर्गादासः ॥

शौटीरः, पुं, (शौटतीति । शौट गर्व्वे + "कृशृपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ।" उणा० ४ । ३० । इति ईरन् ।) त्यागी । वीरः । इत्युणादिकोषः ॥ गर्व्वान्विते, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ८३ । ४३ ।
"सन्तुष्टः सम्मतः सत्यः शौटीरो द्वेष्यपापकः ।
मन्त्रवित् कालवित् शूरः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥")

शौटीर्य्यं, क्ली, (शौटीरस्य भावः कर्म्म वा । शौटीर + "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च ।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।) वीर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गर्व्वः । शौटीरशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

शौड, ऋ गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । ऋ, अशुशौडत् । इति दुर्गादासः ॥

शौण्डः, त्रि, (शुण्डायां मद्ये रतः । शुण्डा + अण् ।) मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३३ । ११ ।
"चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्च चलाश्च वर्ज्ज्याः ॥")

शौण्डिकः, पुं, (शुण्डा पण्यमस्य । शुण्डा + "तदस्य पण्यम् ।" ४ । ४ । ५१ । इति ठक् ।) जातिविशेषः । शुंडी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मण्डहारकः २ इत्यमरः ॥ शुण्डारः ३ शौण्डी ४ शुण्डकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ ध्वजः ६ पानं ७ पणः ८ इति जटाधरः ॥ कल्यपालः ९ सुराजीवी १० । वारिवासः ११ पानवणिक् १२ ध्वजी १३ । आसुतीवलः १४ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
ततो गान्धिककन्यायां कैवर्त्तादेव शौण्डिकः ।
कैवर्त्तस्य च कन्यायां शौण्डिकादेव शौचिकः ॥"
इति पराशरपद्धतिः ॥
(अस्य गृहे भोजननिषेधो यथा, मनुः । ४ । २१६ ।
"स्रवतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च ।
रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥"
एषां गेहे नाद्यात् इत्यर्थः ॥ ॥ शुण्डिकादागते, त्रि, । अत्र "शुण्डिकादिभ्योऽण् ।" ४ । ३ । ७६ । इत्यण् ॥)

शौण्डी, [न्] पुं, (शुण्डा सुरा एव शौण्डं मद्यम् । स्वार्थे अण् । तत् पण्यत्वेनास्त्यस्येति । शौण्ड + इन् ।) शौण्डिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शौण्डी, स्त्री, (शुण्डायां मद्यपानगेहे भवा । मत्तानां रुचिप्रदत्वात् । शुण्डा + अण् । ङीप् ।) पिप्पली । चव्यम् । इति विश्वः ॥

शौण्डीरः, त्रि, (शौटतीति । शौट + ईरन् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) अहङ्कारी । यथा,—
"शौण्डीरो गर्व्वितस्तब्धो मानी चाहङ्कृतो द्धतः ।
उदग्रीव उद्दरोऽकल्पो नीचश्च पिशुनोऽधमः ॥"
इति धनञ्जयकोषः ॥

शौद्धोदनिः, पुं, (शुद्धोदनस्यापत्यं पुमानिति । शुद्धोदन + "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेषः । इत्यमरः ॥ "शुद्धमोदनस्य इति मनीषादिः । शुद्धोदनो नाम राजा । तथाहि ।
"शुद्धोदनो यतो भुङ्क्ते न्यायवत् शुद्धमोदनम् ।"
इत्योर्षाभिधानम् ॥
शुद्धोदनस्यापत्यं शौद्धोदनिः । बाह्वादित्वात् इञ् ।" इति भरतः ॥

शौद्रः, पुं, (शूद्रायां भवः । शूद्रा + अण् ।) द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेषः । स तु ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यान्यतमात् शूद्रायां जातः । यथा,—
"औरसः क्षेत्रजो दत्तो गूढोत्पन्नश्च कृत्रिमः ।
क्रीतापविद्धकानीनशौद्रपौनर्भवा अपि ॥
स्वयं दत्तः सहोढोऽपि द्वावुरस्यौरसौ समौ ॥"
इति जटाधरः ॥
(यथा, मनुः । ९ । १६० ।
"कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥" ॥
शूद्रस्येदमिति । अण् ।) शूद्रसम्बन्धिनी, त्रि, ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६२ । ४ ।
"क्षात्त्राणि वैश्यानि च सेवमानः
शौद्राणि कर्म्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
अस्मिन् लोके निन्दितो मन्दचेता
परे च लोके निरयं प्रयाति ॥")

शौधिका, स्त्री, रक्तकङ्गुः । इति हेमचन्द्रः ॥

शौनकः, पुं, (शुनकस्यापत्यमिति । शुनक + "अनृष्यानन्तर्य्ये बिदादिभ्योऽञ् ।" ४ । १ । १०४ । इति अञ् ।) मुनिविशेषः । यथा,—
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकम् ।
एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शौनिकः, (शूना प्राणिवधस्थानं प्रयोजनमस्य । शूना + ठक् ।) मांसविक्रयकर्त्ता । यथा,—
'वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकः शौनिकः समाः ।'
इति जटाधरः हेमचन्द्रश्च ॥
मृगया । इति शब्दमाला ॥

शौभं, क्ली, (शोभायै हितम् । शोभा + अण् ।) हरिश्चन्द्रपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्य्यायः । व्योमचारिपुरम् २ । इति भूरिप्रयोगः ॥ (पुरमेतत् शाल्वस्य नृपतेरासीत् । कृष्णेनेदं विनाशितम् । एतद्वृत्तान्तस्तु भागवते १० स्कन्धे ७७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥)

शौभः, पुं, (शुभाय हितः । शुभ + अण् ।) देवता इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुवाकः । इति शब्दमाला ॥

शौभनेयः, त्रि, शोभनसम्बन्धी । शोभनशब्दात् ण्येयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शौभाञ्जनः, पुं, (शोभाञ्जन एव । स्वार्थे अण् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

शौभिकः, पुं, (शौभं व्योमचारिपुरं उपलक्षणेन तद्वदाश्चर्य्यकरं वस्तु साधनत्वेनास्त्यस्येति । शौभ + ठन् ।) ऐन्द्रजालिकः । इति शब्दमाला ॥

शौभ्रेयः, त्रि, (शुभ्रा + "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) शुभ्राया अपत्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ शुभ्रसम्बन्धिनि च ॥

शौरिः, पुं, (शूरस्यापत्यमिति । शूर + इञ् ।) विष्णुः । (यथा, आनन्दलहर्य्याम् २ ।
"तनीयांसं पांशुं तव चरणपङ्केरुहभवं
विरिञ्चिः सञ्चिन्वन् विरचयति लोकानविकलम् ।
वहत्येनं शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसां
हरः संक्षुभ्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिम् ॥")
शनैश्चरग्रहः । इत्यमरभरतौ ॥ (शूरवंशीयमात्रे । वसुदेवः । यथा, भागवते । ३ । १ । २६ ।
"कच्चित् कुरूणां परमः सुहृन्नो
भामः स आस्ते सुखमङ्ग शौरिः ॥"
बलदेवः । यथा, महाभारते । ५ । ७ । २५ ।
"ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम् ।
सर्व्वं स्वागमने हेतुं स तस्मै सन्न्यवेदयत् ।
प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्त्तराष्ट्रमिदं वचः ॥"
कृष्णः । यथा, भागवते । १ । १० । ३२ ।
"अथ दूरगतान् शौरिः कौरवान् विरहातुरान् ।
सन्निवर्त्त्य दृढं स्निग्धान् प्रायात् स्वनगरीं प्रियैः ॥")

शौर्पः, } त्रि, (शूर्पं + "शूर्पादञन्यतरस्याम् ।"
शौर्पिकः, } ५ । १ । २६ । इति अञ् पक्षे ठञ् ।) शूर्पपरिमितम् । शूर्पशब्दात् ष्णप्रत्ययेन ष्णिकप्रत्ययेन च निष्पन्नौ ॥

शौर्य्यं, क्ली, (शूरस्य भावः कर्म्म वा । शूर + ष्यञ् ।) शक्तिः । (यथा, रामायणे । ६ । १५ । ३ ।

"सत्त्वेन वीर्य्येण पराक्रमेण
धैर्य्येण शौर्य्येण च तेजसा च ॥")
आरभटी । इति मेदिनी ॥
शौल्क, त्रि, शुल्कसम्बन्धि । शुल्कशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
शौल्किकः, पु, (शुल्के अधिकृतः । शुल्क + ठञ ।) शुल्काध्यक्ष. । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १७६ ।
"शौल्किकैः स्थानपालैर्व्वा नष्टापहृतमाहृतम्।
अर्व्वाक्सवत्सरात् स्वामी हरेत परतो नृप ॥")
शौल्किकेयः, पु, विषभेद' । इत्यमरः ॥ शुल्किको देशभेदस्तत्र भवः शौल्किकेय' । ष्णेय' । तालव्यादिः । इति भरतः ॥
शौल्फ, क्ली, शाकविशेष । शल्फा इति भाषा । भूतचतुर्द्दश्या चतुर्दशशाकमध्ये तद्भक्षणीयम् । यथा, निर्णयामृते ।
"शोल कैमुकवास्तूक सर्षप कालञ्च निम्ब
जया
शालीञ्ची हिलमोचिकाञ्च पटुक शौल्फ
गुडुचीन्तथा ।
भण्टाकीं सुनिसन्नक शिवदिने खादन्ति ये
मानवा'
प्रेतत्व न च यान्ति कार्त्तिकदिने कृष्णे च भूते
तिथौ ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अस्य पर्य्यायगुणा. शतपुष्पाशब्दे द्रष्टव्या ॥
शौल्विक., पु, कसकार' । काँसारि इति भाषा । तत्पर्य्याय । ताम्रकुट्टक' २ । इत्यमर ॥ काम न्दमी ३ कास्यकार' ४ । इति जटाधर' ॥ ताम्रिक' ५ ताम्रकारक' ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
शौव, क्ली, (श्वन् + "शुन सङ्कोच उपसख्यानम्।" ६ । ४ । १४४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अणि साधु ।)शुनः सङ्कोचः । शुनो वृन्दम् । श्वोभवम् इति सक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥
शौवन, क्ली, (श्वन् + अण् ।) शुनो भाव । शुनोऽपत्यम् । इति सक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (शुनः समूह । श्वन् + "खण्डिकादिभ्यश्च ।" ४।२।४५। इत्यञ् । कुक्कुरसमूह । इति व्याकरणम् ॥ शुनो मासम् । इति काशिका ।६।४। १२२ ॥)
शौवस्तिक, त्रि, (श्वो भवम् । श्वस् + "श्वसस्तुट् च ।" ४ । ३ । १५ । इति ठञ तुडागमश्च ।) भाविदिनस्थायिवस्तु । यथा,—
"आत्मम्भरिस्त्व पिशितैर्नराणा
फलेग्रहीन् हसि वनस्पतीनाम् ।
शौवस्तिकत्व विभवा न येषा
व्रजन्ति तेषा दयसे न कस्मात् ॥"
इति भट्टौ २ सर्ग ॥
"येषा विभवा सम्पद शौवस्तिकत्व भाविदिनस्थितत्व न व्रजन्ति तेषा कस्मान्न दयसे । श्वोभव' शौवस्तिक श्वसो भवार्थे कण्विधानात् कणि मनीषादित्वात् त्यागम द्वारस्वरेतिवम् णित्त्वे शिरिति त्रि' त्वतौ भावे इति त्वम् ।" इति तट्टीका ॥
शौवापद, त्रि, (श्वापदस्येदमिति । श्वापद + अण् । "पादान्तस्यान्यतरस्याम्।" ७।३।८। इति पक्षे ऐच् ।) श्वापदसम्बन्धि । श्वापदशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, अनर्घराघवे । १ । २५ ।
"कच्चित् कान्तारभाजा भवति परिभवः
कोऽपि शौवापदो वा
प्रत्यूहेन क्रतूनां न खलु मखभुजो भुञ्जते
वा हवींषि ॥")
शौष्कल', पु, (शुष्कल पण्यमस्येति । अण् ।) शुष्कमासस्य पणक' । इति मेदिनी ॥
शौष्कल', त्रि, (शुष्कलीमत्तीति । शुष्कली + अण् ।) आमिषाशी । इत्यमर' ॥ मत्स्यमासभोजनशील । आमिष अश्नाति आमिषाशी ग्रहादित्वाण्णिन् । शुष्कली शुष्कमासे स्यान्मासमात्रे ऽपि दृश्यते । तामत्ति शौष्कल ष्णः । तालव्यादिमूर्द्धन्यमध्यः । शुष्क' मास लाति इति शुष्कलः प्रज्ञादित्वात् अणि शौष्कल' । इति विद्याविनोद' । शाष्कल. इति पाठः । इति स्वामी । इति भरतः ॥
श्चुत } इर् चरणे । इति कविकल्पद्रुम' ॥
श्च्युत } (भ्वा॰ पर॰-अक॰ सेट् ।) द्वौ तालव्यवर्गाद्ययुक्तातालव्यादी । शेषोऽन्त'स्थादियुक्तश्च । नकारजावनुस्वारपञ्चमावित्यादिनियमेऽप्यनयोस्तालव्यादित्व तद्वचनस्य व्यभिचारसूचनार्थं तेन चुश्चुम्प लोपे इत्यादीनामोष्ठ्यवर्गशेषोपधत्व सङ्गच्छते । तेन क्विपि संयोगान्तलोपे चुश्चुम् इत्यादि सिद्धम् । किन्तु द्वौ दन्त्यादी इति धातुप्रदीपक्रमदीश्वरौ । तेन घृत श्चोतति इति घृतश्चुत् तमाचष्टे इति णौ णौमश्चेति डित्वाट्टिलोपे घृतश्चयति पुन क्विपि ञेर्लोपे घृतस्क इति स्थिते सयोगादे सस्य लोपे घृतक् इति केचित् ॥ इर, अश्चुतत् अश्चोतीत् । अश्च्युतत् अश्च्योतीत् । चर इति आसेचन क्षरणञ्च । रक्तमाश्चोतति क्षुर इति । इद कवचमश्चोतीदिति । निश्चोतन्ते सुतनुकवरी बिन्दवो यावदेते । इति मालत्या णत्वाभावः । इति दुर्गादास ॥
श्च्योत., पु, (श्च्योतनमिति । श्चु त + घञ् ।) प्रावार. । इत्यमर ॥
श्म, [न्]क्ली, मुखम् । इति श्मश्रुशब्दटीकाया भरत ॥ (शरीरम् । इति निरुक्ति । ३ । ५ ॥ शव' । इति पुराणम् । अस्य प्रमाण श्मशानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
श्मशान, क्ली, (श्मना शवाना शान शयन यत्र । यद्वा, शवाना शयनमिति । "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टानि ।" ६ । ३ । १०९ । इति शवशब्दस्य श्मादेश शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेश' ।) शवदाहस्थानम् । तत्पर्य्याय । पितृवनम् २ । इत्यमरः ॥ शतानकम् ३ रुद्राक्रीड' ४ दाहसर, ५ इति त्रिकाण्डशेष' ॥ अन्तशय्या ६ पितृकाननम् ७ । इति जटाधर: ॥*॥ तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"श्मशब्देन शवः प्रोक्त. शान शयनमुच्यते ।
निर्व्वचन्ति श्मशानार्थं मुने शब्दार्थकोविदाः ॥
महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते ।
शेरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशानन्तु ततो भवेत् ॥"
महाश्मशान यथा,—
"वाराणसीति विख्याता रुद्रावास इति द्विजा'।
महाश्मशानमित्येव प्रोक्तमानन्दकाननम् ॥"
इति श्रीस्कान्दे काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥*॥
"उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रु विग्रहे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥"
इति चाणक्यम् । १७ ॥*॥
श्मशाने गत्वा विष्णुस्पर्शे दोषो यथा,—
वराह उवाच ।
"श्मशान यो नरो गत्वा अस्नात्वैव तु मां-
स्पृशेत् ।
मम दोषापराधस्य शृणु तत्त्वेन यत् फलम् ॥
जम्बुको जायते भूमे वर्षाणा नव पञ्च च ।
गृध्रस्तु सप्तवर्षाणि जायते खचरेश्वर' ॥
चरन्तौ मानुष मास उभौ तौ गृध्रजम्बुकौ ।
पिशाचो जायते तत्र वर्षाणि नव पञ्च च ॥
ततस्तु कुणपोच्छिष्ट त्रि शद्वर्षाणि खादति ।
ततो नारायणाच्छ्रुत्वा धरणी वाक्यमब्रवीत् ॥
एतन्मे परम गुह्य लोकनाथ जनार्द्दन ।
पर कौतूहल देव निखिल वक्तुमर्हसि ॥
श्मशान पुण्डरीकाक्ष ईश्वरेण प्रशसितम् ।
तत्र कि विगुण देव पावित्रे शिवभाषिते ॥
स तत्र रमते नित्य भगवास्तु महाद्युतिः ।
कपाल गृह्य देवोऽत्र दीप्तिमन्त महौजसम् ॥
प्रशसितञ्च रुद्रेण भवता कि विनिन्दितम् ।
श्मशाण पद्मपत्राक्ष रुद्रस्य च निशि प्रियम् ॥
वराह उवाच ।
शृणु तत्त्वेन मे देवि इदमाख्यानमुत्तमम् ।
अद्यापि ते न जानन्ति अनघे शसितव्रता ॥
कृत्वा सुदुष्कर कर्म्म सर्व्वभूतपतिर्हर ।
हत्वा च बालवृद्धानि त्रिपुरे रूपिणी' स्त्रिय ॥
तेन पापेन सर्व्वज्ञो न शक्नोति विचेष्टितुम् ।
तत ईशो मया चोक्तो वाक्यमेव सुखावहम् ॥
किमिद तिष्ठसे रुद्र कश्मलेन समावृत ।
तव चैव प्रियार्थाय येनाहमिदमागत ॥
ततो मम वच श्रुत्वा लब्धसज्ञो महेश्वर ।
उवाच मधुर वाक्य पापसन्तप्तलोचन' ॥
तव विष्णो प्रसादेन मया तत्त्रिपुर हतम् ।
निहता दानवास्तत्र गर्भिण्यश्च निपातिता' ॥
बालवृद्धा हतास्तत्र विस्फुरन्तो दिशो दश ।
तस्य पापस्य दोषेण न शक्नोमि विचेष्टितुम् ॥
प्रनष्टयोगमायश्च नष्टैश्वर्य्यश्च माधव ।
कि मया विप्रकर्त्तव्यमेनोऽवस्थेन माधव ॥
विष्णो तत्त्वेन मे ब्रूहि शोधन पापनाशनम् ।
येन वै कृतमात्रेण शीघ्र मुच्येत किल्बिषात् ॥

एव चिन्ताक्रान्तस्तत्र मया रुद्रस्य भाषितम्।
कपालमाला सगृह्य श्मल गच्छ शङ्कर॥
ममैव वचन श्रुत्वा भगवान् परमेश्वर'।
उवाच मा पुनर्व्यक्त मा बोधय जगत्पते॥
कीदृश समलो विष्णो यत्र गच्छामहे वयम्॥
ततस्तस्य वच. श्रुत्वा शङ्करस्य यशस्विनि।
तत्पापशोधनार्थाय मयावास प्रभाषितम्॥
श्मशान समलो रुद्र पूतिको व्रणगन्धिकः।
स्वय तिष्ठति वै तत्र मनुजा विगतस्पृहा'॥
तत्र गृह्य कपालानि रम तत्रैव शङ्कर।
तत्र वर्षसहस्राणि दिव्यान्येव ह्युद्वन्त॥
ततो भक्षय मासानि पापक्षयचिकीर्षुक।
हिंस्यमानानि भोज्यानि ये च भोज्यास्तव प्रिया'॥
एव सर्व्वैर्गणै' सार्द्ध रम तत्र सुनिश्चित.।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु स्थित्वा त्व ममले पुन॥
एष्यसि स्वाश्रम पुण्य गौतमस्य महामुने।
तत्र स्नास्यसि चात्मान आश्रमे विधिसंस्थिते॥
प्रसादात् गौतमस्याथ भविता गतकिल्विष।
एव तस्य वर दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत॥
रुद्रोऽपि भ्रमते तत्र श्मशाने पापमर्द्दने।
एव न रोचते भूमे श्मशान मे कदाचन॥
यत्र रुद्रकृत पाप स्थित किन्न भयावहम्।
एतत्ते कथित भद्रे श्मशान मे जुगुप्सितम्॥
विद्वापि कृतसंस्कारो मम कर्म्मपरायण।
प्रायश्चित्त प्रवक्ष्यामि येन शुध्यति किल्विषात्
कृत्वा चतुर्थभक्तन्तु दिनानि दश पञ्च च।
आकाशशयन कुर्य्यात् एकभक्त कुशास्तरे॥
प्रभाते पञ्चगव्यन्तु पातव्य कर्म्मशोधनम्।
प्रमुक्त सर्व्वपापेभ्यो मम लोकाय गच्छति॥"
इति वाराहे श्मशानप्रवेशापराधप्रायश्चित्त नामाध्याय॥

श्मशानकाली, स्त्री, (श्मशानस्य काली।) कालिकाविशेष। अथ श्मशानकाली। तदुक्त कालीतन्त्रे।
"वाणी माया ततो लक्ष्मी वामबीजमत परम्
कालिके सपुटत्वेन चतुष्क वीजमालिखेत्॥
एकादशार्णा देवेशि चतुर्व्वर्गप्रदायिनी॥"*॥
अस्या यन्त्रम्।
"पद्ममष्टदल वृत्त तद्वाह्ये धरणीतलम्।
चतुर्द्वारसमायुक्त मध्ये मूल समालिखेत्॥
दलेष्वष्टसु विलिखेत् कवर्गाद्यष्टवर्गकम्।
धरण्या विलिखेदाद्य चतुष्कञ्च चतुष्कके।
पूर्व्वादि उत्तरान्तञ्च मध्ये देवीं प्रपूजयेत्॥"*॥
अस्या पूजाक्रम। प्रात कृत्यादिप्राणायामान्त कर्म्म कृत्वा ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात् यथा। शिरसि भृगुऋषये नम। हृदि श्मशानकालिकायै देवतायै नम। गुह्ये वाग्वीजाय नम.। पादयोर्मायाशक्तये नम। सर्व्वाङ्गे कामबीजकीलकाय नम। तत करान्यासो। ऐं अङ्गुष्ठाभ्यां नम। ह्रीं तर्ज्जनीभ्या स्वाहा। श्रीं मध्यमाभ्या वषट। क्लीं अनामिकाभ्यां हुं। कालिके कनिष्ठाभ्या वौषट्। क्लीमादिवाग्भवान्त करतलपृष्ठाभ्या फट्। एव हृदयादिषु॥*॥ ततो ध्यानम्।
"अञ्जनाद्रिनिभा देवीं श्मशानालयवासिनीम्
रक्तनेत्रा मुक्तकेशी शुष्कमासातिभैरवाम्॥
पिङ्गाक्षी वामहस्तेन मद्यपूर्ण समासकम्।
सद्य कृत्तशिरो दक्षहस्तेन दधती शिवाम्॥
स्मितवक्त्रा सदा चाममासचर्व्वणतत्पराम्।
नानालङ्कारभूषाङ्गी नग्ना मत्ता सदासवै॥
एव ध्यात्वा जपेद्देवी श्मशाने तु विशेषत।
गृहे वापि गृहस्थोऽपि मत्स्यमासे सुभोजने।
नग्नो भूत्वा महापूजा कुर्य्याद्रात्रौ विशेषत॥"*॥
पूजनन्तु ध्यात्वा मानसै सपूज्यार्घ्यस्थापन कुर्य्यात्। पुनर्ध्यात्वा यथोपचारै सपूज्य पत्रेषु ब्राह्म्यादिक पूजयेत्। तद्वहिरसिताङ्गादिक पूजयेत्। अस्या पुरश्चरण एकादशलक्षजप.। तथा च।
"वर्णलक्ष जपेन्मन्त्र तद्दशांशेन होमयेत्।"
मन्त्रान्तरम्। तत्रैव।
"कामबीज समालिख्य कालिकायै समालिखेत्
नमोऽन्तेन च देवेशि सप्तार्णो मनुरुत्तम'।
सर्व्वाङ्गं कालिका देवी अन्यत् सर्व्वन्तु पूर्व्ववत्॥"
इति तन्त्रसार'॥

श्मशानवासी, [न्] पु, (श्मशाने वसतीति। वस+णिनि.।) शिव। यथा,—
"क्षेत्रप क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञ क्षत्रियो विराट्।
श्मशानवासी मासाशी खर्पराशी मखान्तकृत्॥"
इति वटुकभैरवस्तोत्रम्॥*॥
श्मशाने वासकर्त्तरि, त्रि,। यथा। शवसम्बन्धि वस्त्रादिक श्मशानवासिचण्डालादिभ्यो दद्यात् इति शुद्धितत्त्वम्॥

श्मशानवेश्मा, [न्] पु, (श्मशान वेश्म यस्य।) महादेव। इति हेमचन्द्र॥

श्मशानवासिनी, स्त्री, (श्मशाने वसति या। वस+णिनि। ङीप्।) काली। यथा,—
"श्मशानवासिनी सौम्या शिवानी शिववल्लभा।"
इति कालिकाशतनामस्तोत्रम्॥

श्मशानालयवासिनी, स्त्री,(श्मशानालये श्मशानगृहे वसतीति। वस+णिनि। ङीप्।)काली। यथा,—
"घोररावा महारौद्री श्मशानालयवासिनीम्।"
इति तन्त्रसारे दक्षिणकालिका ध्यानम्॥

श्मश्रु, क्ली, (श्म मुख श्रयति आश्रयतीति। श्म+श्रि+"श्मनि श्रयतेर्डुन्।" उणा० ५। २८। डुन्।)पुमुखे वर्द्धितलोम। इत्यमर॥ दाडी इति भाषा॥ पुमुखे पुरुषास्ये तेषा हृद्वौ सत्या तल्लोम श्मश्रु उच्यते। श्मन्निति मुख नामेति स्मृति. श्मनि मुखे श्रूयते उपलभ्यते श्मश्रु नाम्नोति डु, श्मश्रु क्लीवमुदन्तम्। श्म मुखं श्रयति श्मन श्रयतेर्डुन्निति डु नि श्मश्रु नान्तमित्यन्ये। इति भरत.॥*॥ तस्य शुभाशुभलक्षण यथा,—
"निम्न वक्त्रमपुत्त्राणा कृपणानाञ्च ह्रस्वकम्।
सम्पूर्णं भोगिना कान्त श्मश्रु स्निग्ध शुभ मृदु॥
सहत चास्फुटिताग्र रक्तश्मश्रुश्च चौरक:।
रक्ताल्पपरुषश्मश्रु कर्णा स्यु: पापमृत्यव॥"
इति गारुडे ६६ अध्याय.॥*॥
क्रोधार्त्तस्यावर्त्तन यथा,—
मार्कण्डेय उवाच।
"इति प्रतिज्ञाय तदा नरिष्यन्तसुतो दम'।
कोपामर्षविवृत्ताक्ष' श्मश्रु मावर्त्तय पाणिना॥
हा हतोऽस्मीति पितर ध्यात्वा दैव विनिन्द्य च।
प्रोवाच मन्त्रिण सर्व्वानानिनाय पुरोहितम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे शेषाध्याय:॥*॥
अस्य धारणफल यथा। 'दानधर्म्मे'।
"केशश्मश्रु धारयतामग्र्या भवति सन्तति'॥"*
तस्य चौरक्रमो यथा। वराहपुराणम्।
"श्मश्रु कर्म्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम्।"
गोभिल:।
"केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्ज्जम्।"
इति शुद्धितत्त्वम्॥

श्मश्रुमुखी, स्त्री, (श्मश्रु मुखे यस्या'। ङीष्।) श्मश्रुयुक्ता नारी। तत्पर्य्याय। पालि २ पाली ३। इति शब्दरत्नावली॥ मोटा ४। इति जटाधर॥

श्मील, निमिषणे। इति कविकल्पद्रुम॥(भ्वा०पर० अक०-सेट्।) ओष्ठ्यवर्गशेषयुक्त। श्मीलति चक्षु पक्ष्मभिराहत स्यादित्यर्थ। इति दुर्गादास॥

श्यान, त्रि, गत। श्यैधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्न'॥

श्याम, क्ली, (श्यैङ गतौ+"इषियुधीन्धीति।" उणा० १। १४४। इति मक्।) मरिचम्। सिन्धुलवणम्। इति मेदिनी॥

श्याम, त्रि, (श्यायते मनो यस्मात्। श्यै+मक्।) कृष्णगुणविशिष्ट'। (यथा, मनुः। ७। २५।
"यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति॥")
हरिद्गुणविशिष्ट। इत्यमर॥

श्याम, पु, (श्यै+मक्।)प्रयागस्य वट.। (यथा रघु। १३। ५३।
"त्वया पुरस्तादुपयाचितो य
सोऽयं वट श्याम इति प्रतीत।
राशिर्मणीनामिव गारुडाना
सपद्मराग फलितो विभाति॥")
मेघ। वृद्धदारक। कोकिल। कृष्णवर्ण हरिद्वर्ण। इति मेदिनी॥ धुस्तूर.। पीलुवृक्ष.। श्यामाक। इति राजनिर्घण्ट॥ दमनकवृक्ष। गन्धतृणम्। इति विश्व'॥
श्यामवस्तूनि यथा,—
कृष्णानि केशव सौरिचौर चन्द्राङ्कराहव।
विन्ध्याञ्जनाद्रिवृत्राहिवनभैरवराक्षसा॥
शिवकण्ठघनद्वैपायनरामघनच्छाया।
यमनिर्दृपदजा काली कलिकोलयमासुरा.।
केशकज्जलकस्तूरीराजपट्टविदूरजम्।

विषकोपकुहूश्मश्रुगुरुपापतमोनिशाः ॥
मषीपङ्कमदाम्भोधियमुनाधूमकोकिलाः ।
गोलाङ्गूलास्यगुञ्जास्ये कण्ठ. खञ्जनकेकिनोः ॥
शबल तालतापिञ्छतिलेन्दीवरवक्षयः ।
रसविड्गूतम्भृङ्गारी कटाक्षोऽलि. कणीनिका ॥
नीली जम्बूफल मुस्ता काकाकृत्याकुकीर्त्तयः ।
भिन्नच्छाया गजाङ्गारखलान्तःकरणादय' ॥"
इति कविकल्पलतायाश्रेषस्तवके ४कुसुमम् ॥

श्यामकं, क्ली, (श्याम+सज्ञाया कन् ।) रोहिष-तृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णवर्णे, त्रि । यथा, बृहत्स हितायाम् । ६१ । ८ ।
"श्यामकपुष्पचिताङ्गो
भस्मारुणसन्निभो विडालाक्ष' ॥")

श्यामक',पु,(श्याम तद्वर्ण अकतीति । अक गतौ + अण् । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।)श्यामाक । इति हेमचन्द्र' ॥(शूरस्य पुत्त्रविशेष । स तु वसु-देवस्य भ्राता । इति भागवतम् ।८।२४।२८ ॥)

श्यामकण्ठ, पु, (श्याम कण्ठो यस्य ।) मयूर । इति हलायुध ॥ शिव । पक्षिविशेष. । इति नीलकण्ठशब्ददर्शनात् ॥

श्यामकन्दा, स्त्री, (श्याम कन्दो यस्या' ।) अतिविषा । इति राजनिर्घण्ट. ॥

श्यामकाण्डा, स्त्री, (श्याम काण्डो यस्या ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्यामग्रन्थि , स्त्री, (श्यामो ग्रन्थिर्यस्य ।) गण्ड-दूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट' ॥

श्यामपत्र', पु (श्यामानि पत्राणि यस्य।)तमाल-वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्यामल , पु ,(श्यामवर्ण ऽस्त्यस्येति । श्याम+ "सिध्मादिभ्यश्च ।"५।२।९७। इति लच् ।)कृष्ण-वर्णः । पिप्पल । इतिमेदिनी ॥ कृष्णगुणवति, त्रि । तद्वति ॥ (यथा मुकुन्दमालायाम् ।२।
"जयतु जयतु मेघश्यामल कोमलाङ्गो
जयतु जयतु पृथ्वीभारनाशो मुकुन्द ॥")

श्यामलचूडा, स्त्री, (श्यामला चूडा यस्या ।) गुञ्जा । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्यामलता, स्त्री, (श्यामा लता ।) स्वनामख्यात-लता । तत्पर्य्याय । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"गोपी गोपा गोपवल्ली सारिवोत्पलसारिवा ।
अनन्ता शारिवा श्यामा शाटी श्यामलताह्वये ।"
अपि च ।
"कालपेषो महाश्यामा सुभद्रोत्पलसारिवा ।
दीर्घमूला च पालिन्दी मसूरविदला च सा ॥"
इति रत्नमाला ॥
राजनिर्घण्टोक्तपर्य्यायगुणौ सारिवाशब्दे द्रष्टव्यौ

श्यामला,स्त्री, पार्व्वती । श्याम श्रीकृष्ण लाति ददातीति व्युत्पत्तिसिद्धा । इति केचित् ॥ अश्व-गन्धा । कटभी । जम्बू । कस्तूरी । इति राज निर्घण्ट' ॥

श्यामलिका, स्त्री, नीली । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्यामलेक्षु , पु, (श्यामल' कृष्णवर्ण. इक्षु ।) कृष्णेक्षुः । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्यामसुन्दरः,पुं, (श्यामः सुन्दरश्च ।)श्रीकृष्णः । यथा,—
"यावन्ति च शरीराणि भोगार्हाणि महामुने ।
प्राकृतानि च सर्व्वाणि श्रीकृष्णविग्रह विना ॥
ध्यायन्ते योगिनस्तच्च शुद्ध ज्योतिःस्वरूपिणम्
हस्तपादादिरहित निर्गुण प्रकृतेः परम् ॥
वैष्णवास्त न मन्यन्ते तद्भक्ता सूक्ष्मदर्शिनः ।
कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तेजस्विन विना ।
ज्योतिरभ्यन्तरे नित्य शरीर श्यामसुन्दरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥*॥
अन्यच्च ।
श्यामसुन्दर ते दास्य' करवाम तवोदितम् ।
देहि वासासि धर्म्मज्ञ नो चेद्राज्ञे ब्रुवामहे ॥"
इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे २२ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
"ददर्श श्रीहरि ब्रह्मा शङ्करश्च सुरै सह ।
वसन्त तन्मध्यदेशे यथेन्द्र तारकाहतम् ॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणसर्व्वभूषणभूषितम् ।
किरीटिन कुण्डलिन वनमालाविभूषितम् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणञ्च चतुर्भुजम् ।
नवीननीरदश्यामसुन्दर सुमनोहरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्याय ॥

श्यामा,स्त्री, (श्यामो वर्णोऽस्त्यस्या इति ।अच् । टाप् ।) शारिवौषधी । अप्रसूताङ्गना । प्रियङ्गु । वागुजि' । यमुना । रात्रि । कृष्ण-त्रिवृतिका । नीलिका । इति मेदिनी ॥ गुग्गुलु । सोमलता । गुन्द्रा । कृष्णा । अम्बिका । इति विश्व ॥ गुडूची । कस्तूरी । वटपत्री । वन्दा । नीलपुनर्नवा । पिप्पली । हरिद्रा । नीलदूर्व्वा । तुलसी । पद्मवीजम् । गौ । स्त्री । छाया । कृष्णसारिवा । शिंशपा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नारीविशेष । यथा, भट्टि. । ५ । १८ ।
"योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हसनादिनी ।
दूर्व्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥"
तल्लक्षण यथा, तट्टीकायाम् ।
"शीते सुखोष्णसर्व्वाङ्गी ग्रीष्मे च सुख-शीतला ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥")
पक्षिविशेष । शामा इति भाषा । तत्पर्य्याय । वराही २ शकुनी ३ कुमारी ४ दुर्गा५ देवी६ चटका ७ कृष्णा ८ पोतकी ९ पाण्डविका १० वामा ११ कालिका १२ शितिशिम्बिनी १३ । इति राजनिर्घण्ट ॥*॥ श्यामाया उत्पत्तिर्यथा,
"तत सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी ।
पूर्व्वत्यक्तसतीरूपा जन्मार्थ मेनका ययौ ॥
समयस्यानुरूपेण मेनका जठरे शिवा ।
सम्भूय च समुत्पन्ना सा लक्ष्मीरिव सागरात् ॥
वसन्तसमये देवी नवम्या मृगयोगत ।
अर्द्धरात्रौ समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात् ॥
ततस्तस्यान्तु जाताया प्रसन्नाश्चाभवन् दिश' ।
सानुकूलो ववौ वायुर्गम्भीरो गन्धिलः शुभ. ॥
बभूव पुष्पवृष्टिश्च तोयवृष्टि' परा तथा ।
जज्वलुश्चाग्नय. शान्ता जगर्ज्जुश्च घना घनम् ॥
तस्यान्तु जायमानाया सर्व्व स्वास्थ्यमपद्यत ।
तान्तु दृष्ट्वा यथाजाता नीलोत्पलदलानुगाम् ॥
श्यामा सा मेनका देवी मुदमापाति हर्षिता ।
देवाश्च हर्षमतुल प्रापुस्तत्र मुहुर्मुहु ॥
तुष्टुवुस्तामन्तरीक्षे गन्धर्व्वाश्चाप्सरोगणाः ।
तान्तु नीलोत्पलदलश्यामा हिमवतः सुताम् ॥
कालीति नाम्ना हिमवानाजुहाव कृते दिने ।
बान्धवास्तु स्वसन्तानां नाम्ना ता पार्व्वतीति च ।
कालीति च तथा नाम्ना कीर्त्तिता गिरि-नन्दिनी ॥"
इति कालिकापुराणे ४० अध्याय ॥*॥
अथ श्यामामन्त्रा । क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ दक्षिणे कालिके क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा । यथा, कालीतन्त्रे ।
"कामत्रय वह्निसस्थ रतिबिन्दुसमन्वितम् ।
कूर्च्चयुग्म तथा लज्जायुगल तदनन्तरम् ॥
दक्षिणे कालिके चेति पूर्व्ववीजानि चोच्चरेत् ।
अन्ते वह्निवधू दद्यात् विद्या राज्ञी प्रकी-र्त्तिता ॥"
मन्त्रार्थमाह यामले ।
"ककाराज्ज्वलरूपत्वात् केवल मोक्षदायिनी ।
ज्वलनार्णसमायोगात् सर्व्वतेजोमयी शुभा ।
मायात्रयेण देवेशि सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥
बिन्दुना निष्कलत्वाच्च कैवल्यफलदायिनी ।
वीजत्रया शाम्भवी सा केवल ज्ञानचित्कला ॥
शब्दवीजद्वयेनैव शब्दराशिप्रबोधिनी ।
लज्जावीजद्वयेनैव सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥
सम्बोधनपदेनैव सदा सन्निधिकारिणी ।
स्वाहया जगता माता सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥"
अस्या पूजाप्रयोग । प्रात कृत्यादिक कृत्वा मन्त्राचमन कुर्य्यात् । यथा,—
"कालिकाभि स्त्रिभि पीत्वा कान्यादिभि-रुपस्पृशेत् ।
द्वाभ्यामोष्ठौ विरुन्मृज्य चक्रेन क्षालयेत् करम् ॥
मुखघ्राणेक्षणश्रोत्रनाभ्युरस्क भुजौ क्रमात् ।
शाचस्यैव भवेत् कालो वत्सरात्ता प्रपश्यति ॥'
क शिर । तद्यथा । क्रीमिति त्रिराचामेत् । ॐ काल्यै नम' कपालिन्यै नम इति श्रोष्ठौ विरुन्मृजेत् । ॐ कुल्लायै नम. इति कर क्षाल येत् । ॐ कुरुकुल्लायै नम इति मुखे । ॐ विरोधिन्यै नम इति दक्षिणनासायाम् । ॐ विप्रचित्तायै नम इति वामनासायाम् । ॐ उग्रायै नम ॐ उग्रप्रभायै नम इति नेत्रयो । ॐ दीप्तायै नम. ॐ नीलायै नम इति श्रोत्रयो' । ॐ घनायै नम' इति नाभौ । ॐ बलाकायै नम. इति वक्षसि । ॐ मात्रायै नम इति शिरसि । ॐ मुद्रायै नम ॐ मितायै नम इत्यसयो । इति मन्त्राचमनम् ।*। ततो भूतशुद्धान्त विधाय मायादीनेम यथाविधि

प्राणायामत्रयं कुर्य्यात् ॥*॥ ऋष्यादिन्यासः। यथा। अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिरुष्णिक् छन्दो दक्षिणकालिका देवता क्रीँ बीजं हूँ शक्तिः क्रीँ कीलकं पुरुषार्थचतुष्टयसिद्ध्यर्थे विनियोगः। तथा च कालीक्रमे।
"कीलकं चाद्यबीजं स्यात् चतुर्व्वर्गफलप्रदम्।"
शिरसि भैरवाय ऋषये नमः। मुखे उष्णिक्छन्दसे नमः। हृदि दक्षिणकालिकायै देवतायै नमः। गुह्ये क्रीँ बीजाय नमः। पादयोः हूँ शक्तये नमः। सर्व्वाङ्गे क्रीँ कीलकाय नमः॥ ततः कराङ्गन्यासौ। तदुक्तं कालीतन्त्रे।
"अङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधीयते।
भैरवोऽस्य ऋषिः प्रोक्तः उष्णिक् छन्द उदाहृतम्।
देवता कालिका प्रोक्ता लज्जाबीजन्तु बीजकम्।
कीलकं चाद्यबीजं स्याच्चतुर्व्वर्गफलप्रदम्॥
शक्तिश्च कूर्च्चबीजं स्यादनिरुद्धा सरस्वती।
कवित्वार्थे नियोगः स्यादित्यादि तेन मायया॥"
षडङ्गन्यासः।
"षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवाद्येन कल्पयेत्।"
वीरतन्त्रेऽपि।
"दीर्घषट्कयुताद्येन प्रणवाद्येन कल्पयेत्।"
इति वा। तद्यथा। ॐ क्रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ॐ क्रीँ तर्जनीभ्यां स्वाहा। ॐ क्रूँ मध्यमाभ्यां वषट्। ॐ क्रैँ अनामिकाभ्यां हुँ। ॐ क्रौँ कनिष्ठाभ्यां वौषट्। ॐ क्रः करतलपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिषु। ॐ क्राँ हृदयाय नमः इत्यादि। एवं ॐ क्राँ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः इत्यादि वा ॥*॥ ततो वर्णन्यासः। अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ नमः इति हृदये। ए ऐ ओ औ अं अः क ख ग घ नमः इति दक्षिणबाहौ। ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ नमः। इति वामबाहौ। ण त थ द ध न प फ ब भ नमः इति दक्षिणपादे। म य र ल व श ष स ह क्ष च नमः इति वामपादे। विरूपाक्षमते सबिन्दुरेष न्यासः। यथा वीरतन्त्रे। अं आं इं ईं उं ऊं ऋं ॠं ऌं ॡं वै हृदये न्यसेदित्यादि। पुनर्निर्बिन्दुर्यथा। अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ वै हृदयं स्पृशेदित्यादि। किन्तु सबिन्दून् वा न्यसेदेतान् निर्बिन्दून् वाथ वर्णकान् इत्याचार्य्यपरिगृहीतभैरवीयवाक्यात् उभयमेव युक्तम् ॥*॥ अथ षोढान्यासः। तदुक्तं वीरतन्त्रे।
"कृत्वा मातृकां कृत्वा मातृकां तारसम्पुटाम्।
मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः॥
स्त्रीबीजपुटितां तान्तु मातृकापुटितन्तु तत्।
कामेन पुटितां देवीं तत्पुटं काममेव च॥
शक्त्या च पुटितां देवीं शक्तिञ्च तत्पुटां न्यसेत्।
क्रीं द्वन्द्वञ्च पुनर्न्यस्त्वा ऋ ॠ ऌ-ॡ-ञ्च पूर्ववत्।
मूलेन पुटितां देवीं तत्पुटं मन्त्रमेव च॥
अनुलोमविलोमेन न्यस्त्वा मन्त्रं यथाविधि।
मूलेनाष्टशः कुर्य्याद्व्यापकं तदनन्तरम्॥"
यथा ॐ अं ॐ एवं मातृकापुटिततारम्। एवं स्त्रीबीजपुटितां ताम्। तत्पुटितं स्त्रीबीजम्। एवं कामेन पुटितां मातृकाम्। मातृकापुटितं कामम्। एवं शक्त्या पुटितां मातृकां मातृकापुटितां शक्तिं न्यसेत्। तथा क्रीं द्वन्द्वं ऋ ॠ ऌ-ॡ च पूर्व्ववत्। तत्पुटितां मातृकां न्यसेत् मातृकापुटितश्च तत्। मन्त्रपुटितां मातृकां तत्पुटितं मन्त्रम्। पुनरनुलोमविलोमेन केवलं मातृकास्थाने न्यस्य मूलेनाष्टशतेन व्यापकं कुर्य्यात् अयं न्यासस्तारायाः अपि कार्य्यः।
"इति गुह्येन दुर्गायाः षड्न्यासः प्रकीर्त्तितः।
तारायाः कालिकायाश्च उग्रतारास्तथापरे॥
एतस्मिन् न्यासवर्य्ये च सर्व्वं पापं प्रणश्यति॥"
ततस्तत्त्वन्यासः। यथा मूलं त्रिखण्डं विधाय प्रथमखण्डान्ते ॐ आत्मतत्त्वाय स्वाहेति पादादिनाभिपर्य्यन्तम्। द्वितीयखण्डान्ते ॐ विद्यातत्त्वाय स्वाहा इति नाभ्यादिहृदयान्तम्। तृतीयखण्डान्ते ॐ शिवतत्त्वाय स्वाहा इति हृदयादिशिरःपर्य्यन्तं न्यसेत्। तदुक्तं स्वतन्त्रे।
"मूलविद्यां त्रिखण्डान्ते प्रणवाद्यैर्यथाविधि।
आत्मविद्याशिवैस्तत्त्वैस्तत्त्वन्यासं समाचरेत्॥"
अथ बीजन्यासः। तदुक्तं कुमारीकल्पे।
"ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये ललाटे नाभिदेशके।
गुह्ये वक्त्रे च सर्व्वाङ्गे सप्तबीजं क्रमान्न्यसेत्॥"
यथा आद्यबीजं ब्रह्मरन्ध्रे द्वितीयबीजं भ्रूमध्ये तृतीयबीजं ललाटे चतुर्थबीजं नाभौ पञ्चमबीजं गुह्ये षष्ठबीजं वक्त्रे सप्तमबीजं सर्व्वाङ्गे। एतच्चय काम्यम् ॥*॥ ततो मूलेन सप्तधा व्यापकन्यासं कृत्वा यथाविधि मुद्रां प्रदर्श्य ध्यायेत्। यथा कालीतन्त्रे।
"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम्।
कालिकां दक्षिणां दिव्यां मुण्डमालाविभूषिताम्।
सद्यश्छिन्नशिरःखड्गवामाधोर्द्धकराम्बुजाम्।
अभयं वरदञ्चैव दक्षिणोर्द्धाधःपाणिकाम्॥
महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम्।
कण्ठावसक्तमुण्डालीगलद्रुधिरचर्च्चिताम्॥
कर्णावतंसतानीतशवयुग्मभयानकाम्।
घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम्॥
शवानां करसङ्घातैः कृतकाञ्चीं हसन्मुखीम्।
सृक्कद्वयगलद्रक्तधाराविस्फुरिताननाम्॥
घोररावां महारौद्रीं श्मशानालयवासिनीम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रितयान्विताम्॥
दन्तुरां दक्षिणव्यापिमुक्तालम्बिकचोच्चयाम्।
शवरूपमहादेवहृदयोपरिसंस्थिताम्॥
शिवाभिर्घोररावाभिश्चतुर्द्दिक्षु समन्विताम्।
महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम्॥
सुखप्रसन्नवदनां स्मेराननसरोरुहाम्।
एवं सञ्चिन्तयेत् कालीं सर्व्वकामार्थसिद्धिदाम्॥" *॥
शवयुग्मेति घोरवाणावतंसेति प्रेतकर्णावतंसेति च। शकुन्तपञ्चसंयुक्तबाणकर्णविभूषितामिति त्रिगताशुकिशोराभ्यां कृतकर्णावतंसिनीमिति च दर्शनादुभयमेव पाठः ॥*॥ ध्यानान्तरं स्वतन्त्रे
"अञ्जनाद्रिनिभां देवीं करालवदनां शिवाम्।
मुण्डमालावलीकीर्णां मुक्तकेशीं स्मिताननाम्॥
महाकालहृदम्भोजस्थितां पीनपयोधराम्।
विपरीतरतासक्तां घोरदंष्ट्रां शिवेः सह॥
नागयज्ञोपवीताढ्यां चन्द्रार्द्धकृतशेखराम्।
सर्व्वालङ्कारयुक्ताञ्च मुण्डमालाविभूषिताम्॥
मृतहस्तसहस्रैस्तु बद्धकाञ्चीं दिगंशुकाम्।
शिवाकोटिसहस्रैस्तु योगिनीभिर्विराजिताम्॥
रक्तपूर्णमुखाम्भोजां मद्यपानप्रमत्तिकाम्।
वह्न्यर्कशशिनेत्राञ्च रक्तविस्फुरिताननाम्॥
विगतासुकिशोराभ्यां कृतकर्णावतंसिनीम्।
कण्ठावसक्तमुण्डालीगलद्रुधिरचर्च्चिताम्॥
श्मशानवह्निमध्यस्थां ब्रह्मकेशववन्दिताम्।
सद्यःकृत्तशिरःखड्गवराभीतिकराम्बुजाम्॥"
ध्यानान्तरं रहस्ये। यथा,—
"शवारूढां महाभीमां घोरदंष्ट्रां हसन्मुखीम्।
चतुर्भुजां खड्गमुण्डवराभयकरां पराम्॥
मुण्डमालाधरां देवीं ललज्जिह्वां दिगम्बरीम्।
एवं सञ्चिन्तयेत् कालीं श्मशानालयवासिनीम्॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात्। यथा। स्ववामे भूमौ हूङ्कारगर्भं त्रिकोणं विलिख्य अर्घ्यपात्रं संस्थाप्य मूलेन शुद्धजलादिना शङ्खादिपात्रमापूर्य्य गन्धादिकं दत्त्वा ॐ गङ्गे चेत्यादिना तीर्थमावाह्य मं वह्निमण्डलाय दशकलात्मने नमः इत्याधारम्। अं सूर्य्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः इति शङ्खम्। उं सोममण्डलाय षोडशकलात्मने नमः इति जलं सम्पूज्य। ॐ ह्रां हृदयाय नमः। ॐ ह्रीं शिरसे स्वाहा। ॐ ह्रूँ शिखायै वषट्। ॐ ह्रैँ कवचाय हूँ इत्यग्नीशासुरवायुषु। अग्रे ॐ ह्रौँ नेत्रत्रयाय वौषट्। चतुर्दिक्षु ॐ ह्रः अस्त्राय फट्। इत्यभ्यर्च्य तदुपरि मत्स्यमुद्रयाच्छाद्य मूलं दशधा जप्त्वा धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य अस्त्रेण संरक्ष्य भूतिनीयोनिमुद्रे प्रदर्श्य तज्जलं किञ्चित् प्रोक्षणीपात्रे निःक्षिप्य मूलेन तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्चाभ्युक्ष्य पीठपूजामारभेत् ॥*॥ अस्याः पूजायन्त्रम्। आदौ बिन्दुं स्वबीजं भुवनेशीञ्च विलिख्य ततस्त्रिकोणं तद्बाह्ये त्रिकोणचतुष्टयं वृत्तमष्टदलं पद्मं पुनर्वृत्तं चतुर्द्वारात्मकं भूगृहं लिखेत्। तदुक्तं कालीतन्त्रे।
"आदौ त्रिकोणमालिख्य त्रिकोणं तद्बहिर्लिखेत्।
ततो वै विलिखेन्मन्त्री त्रिकोणत्रयमुत्तमम्॥
ततो वृत्तं समालिख्य लिखेदष्टदलं ततः।
वृत्तं विलिख्य विधिवल्लिखेद्भूपुरमेककम्॥"
कुमारीकल्पे।
"मध्ये तु बैन्दवं चक्रं बीजमायाविभूषितम्॥"
इति ॥*॥

अथ विशेषाधारो मुण्डमालायाम्।
"ताम्रपात्रे कपाले वा श्मशानकाष्ठनिर्म्मिते।
शनिभौमदिने वापि शरीरे मृतसम्भवे॥
स्वर्णे रौप्येऽथ लौहे वा चक्रं कार्य्यं विधानतः॥"

यन्त्रान्तरमाह तन्त्रे ।
"शक्त्यग्निभ्याञ्च षट्कोण शक्तिभिश्च नवात्मकम्
पद्मं वसुदले भूमिपुरचतुर्द्वारमयुतेति ॥*॥
पीठपूजा तत' कुर्य्यादाधारशक्तिपूर्व्वकम् ।
प्रकृति कमठञ्चैव शेष पृथ्वी तथैव च ॥
सुधाम्बुधिं मणिद्वीप चिन्तामणिगृह तथा ।
श्मशान पारिजातञ्च तन्मूले रत्नवेदिकाम् ॥
तस्योपरि मणे पीठ न्यसेत् साधकसत्तम' ।
चतुर्दिक्षु मुनीन् देवान् शिवाश्च शवमुण्ड-
कान् ॥"
धर्म्मायधर्म्मादीश्वेत्यादि क्लीं ज्ञानात्मने नम:
इत्यन्त संपूज्य केशरेषु पूर्व्वादिक्रमेण पूजयेत्।
"इच्छा ज्ञाना क्रिया चैव कामिनी काम-
दायिनी ॥
रती रतिप्रिया नन्दा मध्ये चैव मनोन्मनी ॥"
सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तदुपरि
ह्सौ: सदाशिवमहाप्रेतपद्मासनाय नम. ॥*॥
तत पुनर्ध्यात्वा पुष्पाञ्जलावानीय मूलमन्त्र-
कल्पितमूर्त्तावावाहयेत् ।
"ॐदेवेशि भक्तिसुलभे परिवारसमन्विते ।
यावत्त्वा पूजयिष्यामि तावत् त्व सुस्थिरा भव ॥"
ततो मूलमुच्चार्य्य अमुकीदेवि इहावह इह
तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व इह सन्नि-
हिता भव । तत' ह्रमित्यवगुण्ठ्य अङ्गमन्त्रै:
सकलीकृत्य धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य परमी-
करणमुद्रया परमीकृत्य भूतिन्याकर्षिणीयोनि-
मुद्रा' प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठा विधाय मूलेन पाद्या
दिभि: पूजयेत् । ततो मूलमुच्चार्य्य एतत् पाद्य
ममुकदेवतायै नम: । एवमर्घ्यं स्वाहा । आच-
मनीय स्वधा । स्नानीय निवेदयामि । पुनरा-
चमनीय स्वधा । एष गन्धो नम: । एतानि
पुष्पाणि वौषट् । ततो मूलेन पञ्च पुष्पाञ्जलीन्
दत्त्वा धूपदीपौ दद्यात् । वनस्पतीत्यादि पठन्
मूलमुच्चार्य्य एष धूपो नम. । दीपमन्त्रस्तु ।
"सुप्रकाशो महादीप: सर्व्वतस्तिमिरापह ।
सबाह्याभ्यन्तर ज्योतिर्दीपोऽय प्रतिगृह्यताम् ॥"
मूलमुच्चार्य्य एष दीपो नम' । तत' ॐ जय-
ध्वनिमन्त्रमात' स्वाहा इति घण्टा सपूज्य वाम
हस्तेन ता वादयन् नीचैर्धूप दत्त्वा दृष्टिपर्य्यन्त
दीप दद्यात् । ततो मूलेन पुष्पाञ्जलित्रय दत्त्वा
यथोपपन्न नैवेद्य दत्त्वा आवरणपूजा कुर्य्यात् ॥
ओंअमुकीदेवि आवरण ते पूजयामि इत्याज्ञा
गृहीत्वा केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु ॐ क्रां हृद-
यायनम । ॐक्रीं शिरसे स्वाहा । ॐ क्रूं
शिखायै वषट् । ॐक्रैं कवचाय हुं । ॐक्रौं
नेत्रत्रयाय वौषट् । चतुर्दिक्षु ॐ क्रः अस्त्राय
फट् । वह्नि षट्कोणे ॐ काल्यै नम । सर्व्वत्र
प्रणवादिनमोऽन्तेन कपालिन्यै कुल्लायै कुरु-
कुल्लायै विरोधिन्यै विप्रचित्तायै उग्रायै उग्र-
प्रभायै दीप्तायै इत्यन्तस्त्र्यस्रे । ॐनीलायै नम'
एव घनायै वलाकायै इति द्वितीयत्र्यस्रे । एव
मात्रायै मुद्रायै मितायै इति तृतीयत्र्यस्रे ।

"सर्व्वा: श्यामा असिकरा मुण्डमालाविभूषिता:
तर्ज्जनीं वामहस्तेन धारयन्त्य: शुचिस्मिता' ॥
दिगम्बर्य्यो हसन्मुख्य: स्वस्ववाहनभूषिता' ॥"
एवं ध्यात्वार्च्चयेत् ॥*॥ ततोऽष्टपत्रेषु पूर्व्वादि-
क्रमेण ॐ ब्राह्म्यै नम: । एव नारायण्यै माहे-
श्वर्य्यै चामुण्डायै कौमार्य्यै अपराजितायै वाराह्यै
नारसिंह्यै एता गन्धादिभि: पूजयेत् । पत्राग्रे
असिताङ्गादिभैरवान् पूजयेत् । ततो मूलेन
पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा पाद्यादिना महाकाल
पूजयेत् ॥*॥ तस्य ध्यानम् ।
"महाकाल यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।
बिभ्रत दण्डखट्वाङ्गौ दंष्ट्राभीममुख शिशुम् ॥
व्याघ्रचर्म्मावृतकटिं तुन्दिलं रक्तवाससम् ।
त्रिनेत्रं मुक्तकेशञ्च मुण्डमालाविभूषितम् ॥
जटाभारलसच्चन्द्रखण्डमुग्रं ज्वलन्निभम् ॥"
तथा च कुमारीकल्पे ।
"देव्यास्तु दक्षिणे भागे महाकाल प्रपूजयेत् ।"
हूं च्रौं या रा ला वा आ क्रौं महाकाल-
भैरव सर्व्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीं श्रीं फट्
स्वाहा इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य त्रिस्तर्पयित्वा,
मूलेन देवी पञ्चोपचारै: पूजयेत् । तथा च
कालीतन्त्रे ।
"महाकाल यजेद्यत्नात् पश्चाद्देवीं प्रपूजयेत् ।"
कालीकल्पे ।
"कवच च्रौं समुद्धृत्य या रा लां वा आ च
क्रोन्तत: ।
महाकालभैरवेति सर्व्वविघ्नान्नाशयेति च ॥
नाशयेति पुन. प्रोच्य माया लक्ष्मीं समुद्धरेत् ।
फट् स्वाहया समायुक्तो मन्त्र: सर्व्वार्थसाधक' ॥"
ततो देवीं ध्यात्वा यथाशक्ति जप्त्वा गुह्येत्यादिना
वामहस्ते जप समर्प्य आत्मसमर्पण कुर्य्यात् ।
तत: स्तुत्वा प्रदक्षिणीकृत्य अष्टाङ्गप्रणामं कृत्वा
श्रीजगन्मङ्गल नाम कवच पठेत् ॥ * ॥ तत
आवरणदेवता देव्यङ्गे विलोप्य संहारमुद्रया
अमुकीदेवी क्षमस्वे ति विसृज्य `तत्तेज:पुष्पेण
सम स्वहृद्यारोपयेत् ।
"उत्तरे शिखरे देवि भूम्या पर्व्वतवासिनि ।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि ममान्तरम् ॥"
इति मन्त्रेण ॥*॥
ततस्तन्नैवेद्य किञ्चिदुच्छिष्टचाण्डालिन्यै नम:
इत्यैशान्या दिशि दत्त्वा शेषमिष्टेभ्यो दत्त्वा
किञ्चित् स्वीकृत्य पादोदक पीत्वा निर्म्माल्यं
शिरसि विधृत्य यथेच्छ विहरेत् ॥ * ॥ ततो
यन्त्रलेपं वामहस्ते कृत्वा सव्यहस्तकनिष्ठया
मायाबीज विलिख्य तया तिलक कुर्य्यात् ।
तथा च ।
"वामे कृत्वा यन्त्रलेप माया `सव्यकनिष्ठया ।
विलिख्य तिलकं कुर्य्यात् मन्त्रेणानेन साधक. ॥
ॐ य यं स्पृशामि पादेन यो मा पश्यति
चक्षुषा ।
स एव दासतां यातु राजानो दुष्टदस्यव: ॥"
जपकाले तु कर्पूरयुक्ता जिह्वा कार्य्या ।

"कर्पूराढ्या सदा जिह्वा कर्त्तव्या जपकर्म्मणि।"
इति विश्वसारवाक्यात् इय काम्यजप इति
तत्त्वम् । ततो मूलेनाष्टोत्तरशताभिमन्त्रित पुष्पं
चन्दनञ्च धृत्वा त्रैलोक्य वशमानयेत् ।
"सर्व्वसिद्धियुतो भूत्वा भैरवो वक्सराड्भवेत् ।"
अस्य पुरश्चरण लक्षद्वयजप । तथा च काली-
तन्त्रे ।
"लक्षमेक जपेन्मन्त्र हविष्याशी दिवा शुचि' ।
रात्रौ ताम्बूलपूरास्य शय्याया लक्षमानत. ॥"
व्यवस्थामाह स्वतन्त्रे ।
"दिवा लक्ष शुचिर्भूत्वा हविष्याशी जपेन्नर: ॥"
ततस्तु तद्दशांशेन होमयेत् हविषा प्रिये ॥"
अत्राङ्गस्य कालान्तरमाह नीलसारस्वते ।
"लक्षमेक जपेन्मन्त्र हविष्याशी दिवा शुचि: ।
अशुचिश्च तथा रात्रौ लक्षमेक तथैव च ॥"
"दशांश होमयेन्मन्त्री तर्पयेदभिषेचयेत् ।" इति
साम्प्रदायिका' । वस्तुतस्तु । कुमारीकल्पे ।
"लक्षमेक जपेद्दिवा हविष्याशी दिवा शुचि' ।
रात्रौ ताम्बूलपूरास्य: शय्याया लक्षमानत: ॥
रात्रिजपे तु काली मुण्डमालायाम् ।
"गते तु प्रथमे यामे तृतीयप्रहरावधि ।
निशायास्तु प्रजसव्य रात्रिशेषे जपेन्न तु ॥
एव लक्षद्वय जप्त्वा तद्दशांशेन मन्त्रवित् ।
अयुत होमयेद्देवि दिवारात्रिविभेदत: ॥"
तेन दिवा लक्ष जप्त्वा तद्दशांश होम कुर्य्यात् ।
रात्रौ लक्ष जप्त्वा तद्दशांश होम कुर्य्यादिति
रहस्यार्थ: ।
"द्विजातीनाञ्च सर्वेषां दिवा विधिरिहोच्यते ।
शूद्राणाञ्च तथा प्रोक्त रात्राविष्ट महाफलम् ॥"
अन्यत्र च ।
"दिवैव प्रजपेन्मन्त्रं न तु रात्रौ कदाचन ॥"*॥
अथ मन्त्रभेदा ।
क्रीं । १ । क्रीं क्रीं क्रीं । ३ । अनयो' पूजा-
प्रयोग: सर्व पूर्व्ववत् । ध्यानं सिद्धेश्वरतन्त्रे ।
"शवारूढां महाभीमा घोरदंष्ट्रा वरप्रदाम् ॥
हास्ययुक्ता त्रिनेत्राञ्च कपालकर्त्तृकाकराम् ॥
मुक्तकेशीं ललज्जिह्वा पिबन्तीं रुधिर मुहु ।
चतुर्ब्बाहुयुता देवी वराभयकरां स्मरेत् ॥"
अनयो: पुरश्चरण लक्षजप: ॥*॥ ॐ ह्रीं ह्रीं
हूं हूं क्रीं क्रीं क्रीं दक्षिणे कालिके क्रीं क्रीं
क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं । २१ । अस्या पूजादिकं
दक्षिणावत् कार्य्यम् । पुरश्चरण लक्षजप: ॥*॥
ॐ ह्रीं ह्रीं हूं हूं क्रीं क्रीं क्रीं दक्षिणे
कालिके क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
स्वाहा । २३ ॥*॥ ह्रीं ह्रीं हूं हूं क्रीं क्रीं
क्रीं दक्षिणे कालिके क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं
ह्रीं स्वाहा । २२ ॥*॥ ह्रीं ह्रीं हूं हूं क्रीं
क्रीं क्रीं दक्षिणे कालिके क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं
ह्रीं ह्रीं २० । ध्यानपूजादिक दक्षिणावत् ॥*॥
क्रीं क्रीं क्रूं । ३ ॥*॥ ॐह्रीं क्रीं मे स्वाहा । ६
अस्या: पूजाप्रयोग: । अस्य भैरव ऋषिर्विराट्
छन्द: सिद्धकाली ब्रह्मरूपा भुवनेश्वरी देवता

निजबीजं बीजं लज्जाबीजं शक्तिः। वर्ण-न्यासादि दक्षिणावत्। ध्यानन्तु।

"खड्गाङ्कितेन्दुखण्डस्रवदमृतरसाप्लाविताङ्गी त्रिनेत्रा।
सव्ये पाणौ कपालोज्ज्वलदसृजमथो मुक्तकेशी पिबन्ती।
दिग्वस्त्राबद्धकाञ्चीमणिमयमुकुटाद्यैर्युता दीप्तजिह्वा
पायान्नीलोत्पलाभा रविशशिविलसत्कुण्डला-लीढपादा॥"

एवं ध्यात्वा दक्षिणावत् सर्व्वं कार्य्यम्। पुरश्चरणन्तु एकविंशतिसहस्रजपः॥*॥ क्रीँ ह्रीँ ह्रीँ ३॥*॥ क्रीँ क्रीँ क्रीँ स्वाहा। ५॥*॥ क्रीँ क्रीँ क्रीँ फट् स्वाहा। ६॥*॥ क्रीँ क्रीँ क्रीँ क्रीँ क्रीँ क्रीँ स्वाहा। ८॥*॥ ऐँ नमः। क्रीँ ऐँ नमः। क्रीँ कालिकायै स्वाहा। १४॥*॥ एतस्याः पूजाप्रयोगः। अस्य दक्षिणा मूर्त्तिः ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः कालिका देवता। ध्यानन्तु

"चतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुण्डमालाविभूषिता।
खड्गञ्च दक्षिणे पाणौ बिभ्रतीन्दीवरद्वयम्॥
कर्त्तृञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रती।
द्यां लिखन्ती जटामेकां बिभ्रती शिरसा द्वयीं॥
मुण्डमालाधरा शीर्षे ग्रीवायामथ चापराम्।
वक्षसा नागहारञ्च बिभ्रती रक्तलोचना॥
कृष्णवस्त्रधरा कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विता।
वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम्॥
विलाप्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहाना शवं स्वयम्।
साट्टहासा महाघोररावयुक्ता सुभीषणा॥"

ध्यानमेव अन्यत् सर्व्वं दक्षिणावत्। पुरश्चरणं लक्षद्वयजपः। अन्यासां मन्त्रवर्णसंख्यलक्षजपः॥*॥ क्रीँ ह्रीँ ह्रीँ दक्षिणे कालिके स्वाहा॥११॥ क्रीँ हूँ ह्रीँ दक्षिणे कालिके फट्। १०॥*॥ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ दक्षिणे कालिके क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा।२० एतासां दक्षिणा मूर्त्तिः ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो दक्षिणकालिका देवता। अन्यत् सर्व्वं दक्षिणावत्॥*॥ क्रीँ स्वाहा ३। भैरवोऽस्य ऋषिः॥*॥ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा। ८॥*॥ क्रीँ हूँ ह्रीँ स्वाहा।५। अस्य पञ्चवक्त्र ऋषिः॥*॥ क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा।९॥* क्रीँ दक्षिणे कालिके स्वाहा। ९॥*॥ क्रीँ हूँ ह्रीँ क्रीँ हूँ ह्रीँ स्वाहा। ८॥*॥ क्रीँ क्रीँ क्रीँ ह्रीँ ह्रीँ हूँ हूँ क्रीँ क्रीँ क्रीँ ह्रीँ ह्रीँ हूँ हूँ स्वाहा। १६॥*॥ नमः ऐँ क्रीँ क्रीँ कालिकायै स्वाहा। ११॥*॥ नमः आँ आँ क्रीँ क्रीँ फट् स्वाहा कालि कालि हूँ। १४॥*॥ एतासां ऋष्यादिकं पूजादिकञ्च दक्षिणावत्। पुरश्चरणं लक्षजपः॥*॥ अथ गुह्यकालिकामन्त्राः। क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ गुह्ये कालिके क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा। २१॥*॥ क्रीँ हूँ ह्रीँ गुह्ये कालिके क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा। १६॥*॥ क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ गुह्ये कालिके स्वाहा। १४॥*॥ क्रीँ हूँ ह्रीँ गुह्ये कालिके हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा। १४॥*॥ क्रीँ हूँ ह्रीँ दक्षिणे कालिके हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा। १५॥*॥ हूँ ह्रीँ गुह्ये कालिके क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा १५॥*॥ क्रीँ गुह्ये कालिके क्रीँ स्वाहा। ९॥*॥ क्रीँ दक्षिणे कालिके क्रीँ स्वाहा। १०॥*॥ एतासां सर्व्वं पूर्व्ववत्। बलिमन्त्रस्तु। एह्येहि जगन्मातर्जगतां जननि गृह्ण गृह्ण मम बलिं सिद्धिं देहि देहि शत्रुक्षयं कुरु कुरु क्रूँ क्रूँ ह्रीँ ह्रीँ फट् फट् ओँ कालिकायै नमः फट् स्वाहा॥*॥ यद्वा गुह्यकाल्या अयं मन्त्रः। एह्येहि गुह्यकालि मम बलिं गृह्ण गृह्ण मम शत्रून् नाशय नाशय खादय खादय स्फुर स्फुर छिन्धि छिन्धि सिद्धिं देहि देहि क्रूँ फट् स्वाहा॥*॥ अथ भद्रकाल्यादिमन्त्राः क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ भद्रकाल्यै क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा।२०।*॥ क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ श्मशानकालि क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा।२१॥*॥ क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ महाकालि क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा।२०॥*॥ एतासां पूजादिकं दक्षिणावत्। ध्यानन्तु।

"महामेघप्रभां देवीं कृष्णवस्त्रपिधायिनीम्।
ललज्जिह्वां घोरदंष्ट्रां कोटराक्षीं हसन्मुखीम्॥
नागहारलतोपेतां चन्द्रार्द्धकृतशेखराम्।
द्यां लिखन्तीं जटामेकां लेलिहानां शवं स्वयम्॥
नागयज्ञोपवीताङ्गीं नागशय्यानिषेदुषीम्।
पञ्चाशन्मुण्डसंयुक्तवनमालां महोदरीम्॥
सहस्रफणसंयुक्तमनन्तं शिरसोपरि।
चतुर्दिक्षु नागफणावेष्टितां गुह्यकालिकाम्॥
तक्षकसर्पराजेन वामकङ्कणभूषिताम्।
अनन्तनागराजेन कृतदक्षिणकङ्कणाम्॥
नागेन रसनाहारकल्पितां रत्ननूपुराम्।
वामे शिवस्वरूपन्तं कल्पितं वत्सरूपकम्॥
द्विभुजां चिन्तयेद्देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम्।
नरदेहसमाबद्धकुण्डलश्रुतिमण्डिताम्॥
प्रसन्नवदनां सौम्यां नवरत्नविभूषिताम्।
नारदाद्यैर्मुनिगणैः सेवितां शिवमोहिनीम्।
साट्टहासां महाभीमां साधकाभीष्टदायिनीम्॥"

गुह्यकाली इत्युपलक्षणम्॥*॥ भद्रकालीमन्त्रान्तरम्।

"प्रसादबीजमुद्धृत्य कालीति पदमुद्धरेत्।
महाकालीपदं चोक्त्वा किलियुग्मं ततः परम्॥
अस्त्रमग्निप्रियान्तोऽयं भद्रकाल्या महामनुः॥"

ओँ कालि महाकालि किलि किलि फट् स्वाहा॥*॥ ध्यानं यथा,—

"क्षुत्क्षामा कोटराक्षी मसिमलिनमुखी मुक्तकेशी रुदन्ती
नाहं तृप्ता वदन्ती जगदखिलमिदं ग्रासमेकं करोमि।
हस्ताभ्यां धारयन्ती ज्वलदनलशिखासन्निभं पाशयुग्मं
दन्तैर्जम्बूफलाभैः परिहरतु भयं पातु मां भद्रकाली॥"

अस्याः पुरश्चरणादिकं दक्षिणकालीतन्त्रवत्। इति केचित्॥ वस्तुतस्तु पुरश्चरणमष्टोत्तरसहस्रजपः। इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः॥*॥ श्मशानकालीमन्त्रादिकं तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥ अथ दीपान्विताश्यामापूजा। यामले।

"कार्त्तिके मासि कृष्णायां पञ्चदश्यां महानिशि
पूजयेद् योऽतियत्नेन काली विद्या प्रसीदति॥
मृण्मयीं प्रतिमां कृत्वा महाकालीं प्रपूजयेत्॥"

व्योमकेशसंहितायाम्।

"तुलार्के यस्त्वमावास्या निशार्द्धे घोरदक्षिणाम्
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत्॥" इति॥

एवञ्च अर्द्धरात्र पूजायां मुख्यकालः। स च कालो यद्युभयदिने तदा पूर्व्वदिने पूजा। यथा तत्रैव।

"तत्रोभयदिने शस्तकाले भूतयुता यदि।
उमा माहेश्वरी सा च तिथिः सिद्धिप्रदा सताम्॥
अनिदानं बलितिथावात्मनाशकरं परम्।
ततस्तत्र न कर्त्तव्यं बलिदानविसर्ज्जने॥
मन्त्रसिद्धिकरं तत्र परेऽह्नि जपसाधनम्।
रात्रौ पूजा प्रकर्त्तव्या रात्रावेव विसर्ज्जनम्।
प्रकाशे सिद्धिहानिः स्याद्दीपने सिद्धिरुत्तमा॥"

तथा कालीकल्पे।

"तुलार्के बहुले पक्षे पञ्चदश्यां महेश्वरीम्।
यथोपचारैः संपूज्य महानिशि नृपो भवेत्।
शनिभौमदिने चेत् स्यात्तत शतगुणं फलम्॥
तत्रोभयदिने भूतयुक्तकुहूः महानिशि॥
इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्त्ती भवेन्नृपः॥" इति॥

महेश्वरी दक्षिणकाली तत्प्रकरणोक्तत्वात्॥*॥ कार्त्तिकामावास्यायां कालीपूजाहेतुमाह विश्वसारे।

"कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु पञ्चदश्यां महानिशि।
आविर्भूता महाकाली योगिनीकोटिभिः सह॥
अतोऽत्र पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः।
बलिपूजादिकं सर्व्वं निशायां क्रियते तु यत्।
तत्तदक्षयतां याति काली विद्या प्रसीदति॥"

महानिशि अर्द्धरात्रे। तथा च उत्तरकामाख्यातन्त्रे।

"शरत्काले च देवेशि दीपयात्रादिनेऽपि च।
अमावास्यां समासाद्य मध्यरात्रौ विचक्षण॥
मृण्मयीं पुत्तलीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्कृताम्।
बलिं नानाविधं दद्यात् वाद्यभाण्डसमन्वितम्॥
नृत्यगीतं कौतुकञ्च यावत् सूर्य्योदयं भवेत्।
प्रातःकाले शुद्धतोये स्थापयेदरिनाशिनीम्॥" इति॥

एतेनास्या दीपयात्रामध्यरात्रे बोध्या। आवि-

र्भंते शनेनार्द्धरात्रे जन्मश्रवणात् तत्रैव पूजा मुख्येति। तथा बृहद्धर्मपुराणे।
"रात्रौ निशीथव्याप्तायाममावास्यामिहैव तु।
पृथ्वीतल समायाता काली दिग्वसनाम्बिका॥
अतस्तामत्र वै भक्त्या देवदेवीं द्विजातयः।
पूजयेदात्मनो भक्त्या पशुपुष्पार्घ्यसम्पदा॥" इति
तथा गुप्तसाधनतन्त्रे।
"निशा तु परमेशानि सूर्य्ये चास्तमुपागते।
प्रहरे च गते रात्रौ घटिके द्वे परे च ये॥
महानिशा समाख्याता ततस्वातिमहानिशा।
अर्द्धरात्रे गते देवि पशुभावो न पूजयेत्॥"
अर्द्धरात्रे गते अर्द्धरात्रात् परम्। तथा।
"दशदण्डे तु या पूजा तत् सर्व्वमक्षयं भवेत्।
षष्ठक्रोशे महेशानि तत् सर्व्वममृतोपमम्॥
सप्तमक्रोशके देवि सर्व्वं चौरोपम भवेत्।
अष्टमक्रोशके देवि! द्रव्यतुल्य न संशयः॥
अतः पर महेशानि विषतुल्य न संशयः।
एतत् सर्वं महेशानि पशुभावे मयोदितम्॥"
अर्द्धरात्रस्य गौणत्वश्रवणात् पशूना यत्र पूर्व्व-दिने अर्द्धरात्रव्यापिन्यमावास्या न तु तत्पूर्व्वं प्राप्ति' परदिने च रात्रे' पञ्चममुहूर्त्तव्यापिनी तदा परेद्यु' पूजेति चेन्न गुप्तसाधनतन्त्रोक्तव च नस्व नित्यपूजादिपरम्। कार्त्तिकामावास्याया-मर्द्धरात्रे जन्मनिमित्तकपूजाया विशेषेणाभि-धानात्। पशुभिरपि एवंभूतस्थले पूर्व्वदिने-अर्द्धरात्र एव पूजा कार्य्या। यथा श्रीकृष्ण-पूजाया' सामान्यतो निशायामकर्त्तव्यत्वेऽपि जन्माष्टम्यामर्द्धरात्रकर्त्तव्यता मुख्यतमेति परन्तु यत्र पूर्व्वदिने अर्द्धरात्रात् परममावास्या पर-दिने अर्द्धरात्रात् पूर्वमेव तत्र पशुभाविन पर दिने वीरदिव्ययोश्च पूर्व्वदिने पूजा कार्य्या इति प्रमाण गोप्यगोपनलीलागमीयषष्ठपटले। एव यत्र पूर्व्वदिने अर्द्धरात्रव्यापिन्यमावास्या पर-दिने तथा भूतापि कुजवारादियुक्ता तत्रापि पूर्व्वदिने पूजा गुणफलकुजवारादिकमपेक्ष्य चतु-र्द्दशीयोगस्य मुख्यत्वात्। तथोक्तं व्योमकेश तन्त्रे
"कुजवारे लक्षगुणं पूर्व्व विद्धा ततोऽधिकेति।"
कुजवार इति शनिवारोपलक्षणम्।
"शनिभौमदिने चेत् स्यात्ततः शतगुणं फलम्।
इति श्रवणात्॥
कार्त्तिकामावास्याया कालीपूजाया नित्यता-माह मायातन्त्रे।
"वर्षे वर्षे च कर्त्तव्य कालिकाया महोत्सवम्।
कार्त्तिके तु विशेषेण अमावास्या निशार्द्धके॥"
इति॥
देव्यागमे च।
"प्रतिसवत्सर कुर्य्यात् कालिकाया महोत्सवम्
कार्त्तिके तु विशेषेण अमावास्या निशार्द्धके।
तत्र संपूजयेद्देवी भोगमोक्षप्रदायिनीम्॥"
इति।
एवञ्चात्र कार्त्तिकपद गौणचान्द्रकार्त्तिकपर जन्मतिथिकृत्यत्वात्। न तु नानावचने तुलार्के श्रवणात् सौरकार्त्तिकपरम्। तथा सति यस्मिन् वर्षे तुलार्के रात्रौ नामावास्याप्राप्तिस्तद्वर्षे कृत्यलोपः स्यात्। एव यत्र वर्षे तुलार्के दर्शद्वय तत्रानध्यवसायापत्ते'। स्पष्टमुक्त विद्योत्पत्तितन्त्रे
"कार्त्तिकस्याप्यमावास्या गौणचान्द्रप्रमाणत'।
निशीथव्यापिनी या तु तस्यां पूजां समाचरेत्॥"
निशीथमर्द्धरात्रम्। एव यत्र पूर्व्वदिने निशीथ-व्यापिन्यमावास्या कन्यार्के परदिने च तुलार्के-ऽर्द्धरात्रात् परं मुहूर्त्तादिव्यापिनी तत्रापि-पूर्व्वदिने निशीथस्य मुख्यकालत्वानुरोधात् भूत-तिथियोगानुरोधाच्च तुलार्कस्य दिनभेदनिया-मकत्वेन श्रुतत्वात्। परन्तु तुलार्कपद नाना-वचने यद्यस्ति तत्प्रायिकाभिप्रायेण गुणफलाभि-प्रायेण वा बोध्यम्। अतएव तिथितत्त्वधृत-मादिपुराणम्।
"ऋक्षराशिविशेषेण यत् कर्म्म विहित नरै'।
दैव वाप्यथवा पैत्रं तदन्यत्रापि दृश्यते॥"
इति।
अगस्त्यसंहितायाम्।
"मेष पूषणि सम्प्राप्ते लग्ने कर्क्कटकाह्वये।
आविरासीत् सकलया कौशल्यायां परःपुमान्॥"
इति॥
अत्र मेषार्के जन्मश्रवण मीनार्केऽपि कदाचित् उपवास'। यत्तु तन्त्रीयमिति कृत्वा पठन्ति।
"तुलार्के त्वर्द्धरात्रे या दीपयात्रा तिथिर्भवेत्।
तत्र सपूजयेत् काली सर्व्वकामार्थसिद्धये॥
निशार्द्धे सा तिथिर्नास्ति तदर्ध'कालसयुता।
तत्रापि पूजयेत् काली तुलार्कं नैव लङ्घयेत्॥"
इति तदमूलम्। समूलकत्वेऽपि तुलार्के इत्यत्र तुशब्द. कन्यार्कग्राहक। तेन तुलार्के कन्यार्के वा इत्यर्थ'। तुलार्कमात्रपरत्वे प्रतिसवत्सर इत्यस्य वाधापत्ते रुक्तत्वात्। तुलार्कं नैव लङ्घ-येदित्यस्य तुलार्कविहितपूजा न त्यजेत् इत्यर्थ' तुलार्कविहितपूजायागौणकार्त्तिकत्वेनकर्त्तव्य-ताया विधेस्तात्पर्य्यस्योक्तत्वात्। यद्वा सर्वत्र तुलार्कघटितवचनेषु तुलार्कस्यामावास्यायामुप-लक्षणतयान्वयः। न तु विशेषणतया। न वा पूजायामपि तदन्वय'। तेन तुलार्कोपलक्षिता मावास्याया निशीथे काली पूजयेत् इतिविधि-स्तेनगौणचान्द्रकार्त्तिकामावास्यालाभ'। तस्या-मेव तुलार्कसम्बन्धनियमात्। अन्यथा तुलाप्र-रव्यारब्धत्वाभावेन कदाचित् तत्परप्रतिपदादि-दर्शान्तस्य मुख्यकार्त्तिकत्वानुपपत्ति। मुख्य कार्त्तिकामावास्याया कदाचिद्वृश्चिके सत्त्वात् न तु तुलार्के नियम। तथा च तुलार्कनियता-मावास्याया निशीथे काली पूजयेदिति पर्य्यव-सितम्। तुलार्कं नैव लङ्घयेदित्यत्र तुलार्कपदस्य तुलार्कोपलक्षितामावास्यापूजापरम्। सकल्प-वाक्ये तु कार्त्तिके मासीत्युल्लेख्य न तु राश्युल्ले-खोऽपि गौणचान्द्रेण विधानात्। केचित्तु उपल-क्षणतया अमावास्याया अन्वयतात्पर्य्येण तुलाराशिस्थे भास्करे इत्युल्लेख्य' इति भास्कर पदोत्तरसप्तम्या उपलक्षणतया तत्कालसम्बन्ध-बोधनसामर्थ्यात् इति वदन्ति॥*॥ तन्त्रान्तरे।
"तुलाराशि गते भानौ दीपयात्रानिशासु च।
पूजयेत् कालिकां देवी धर्म्मकामार्थसिद्धये॥"
तन्त्रे।
"अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्तु यावद्वे घटिकाद्वयम्।
सा महारात्रिरुद्दिष्टा यद्दत्तमक्षय भवेत॥
महानिशात्र विज्ञेया अर्द्धरात्रात् पर शिवे।
नाडीचतुष्टय शस्त तत्र पूजा महाफला॥"
विद्योत्पत्तितन्त्रे।
"दीपोत्सवचतुर्द्दश्याममाया योग एव च।
कालरात्रिर्म्महेशानि काली तारा प्रियङ्करी॥"
ज्ञानार्णवे।
"महारात्रावमावास्या दक्षिणायाः प्रपूजनम्।
कार्त्तिके मासि सुश्रोणि कालीप्रीतिकर परम॥
तत्रापि च निशीथे तन्महासिद्धिप्रद नृणाम।
निशीथात् परतो देवि यत्तु नाडीचतुष्टयम्॥
सा महारात्रिरुत्कृष्टा तत्र पूजा महाफला।
तारतम्येन देवेशि पूजाया फलकल्पनम॥"
कुलार्णवेऽपि।
"भूतयुक्ता महेशानि महारात्रौ तु या कुहु'।
सा कालरात्रिरुद्दिष्टा कालीतारा प्रियङ्करी॥
तत्र पूजा तयो' कार्य्या नानापशुविहिंसनम।
बलिदान वलिताथावात्मनाशकर शिवे।॥"
कुलचूडामणौ।
"तिथिभ्य' शतगुण पर्व्व दर्श' कोटिगुणोत्तर।
फलोपचारबहुलेऽप्यैष्टे सूर्य्येन्दुसङ्गमे।
पूजयित्वा महाकाली नरो निर्व्वाणमृच्छति॥
चतुर्वर्गप्रद दर्शे कार्त्तिके कालिकार्च्चनम्।
अनन्तफलद तत्र पर्व्वयुक्तो च पर्व्वणि॥
निशार्द्धे पूजयद्देवीं नृमुण्डा मुण्डमालिनीम्।
पश्चाज्झिल्लीरवे घोरे सर्व्वप्राणिभयङ्करे॥"
कालीकुलसद्भावे।
"दीपोत्सर्गचतुर्द्दश्या समिश्रा या भवेत् कुहू।
तस्या या तामसी रात्रि सोच्यते काल-
रात्रिका॥
तस्या पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्करी॥
तुलामकरमेषेषु कन्याया मिथुने तथा।
भूतविद्धाप्यमावास्या पूज्या भवति यत्नत॥"
इति जीमूतवाहनकृतधर्म्मरत्ने कालविवेकधृत हारीतवचनम्॥*॥ शिवरात्रिप्रकरणे देव-लोक्तमहानिशा यथा,—
"महानिशे द्वे घटिके रात्रेर्म्मध्यमयामयो॥"
इति गङ्गामाहात्म्यप्रकरणे गृहस्थरत्नाकर-धृता तु।
"महानिशा तु विज्ञेया मध्यम प्रहरद्वयम्।
तत्र स्नान न कुर्व्वीत नित्यनैमित्तिकादृते॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे।
"षण्मुहूर्त्ते व्यतीते तु रात्रावेव महानिशा।"
कृत्यतत्त्वार्णवे बौधायन'।
"महानिशा तु विज्ञेया मध्य मध्यमयामयोः।"

देव्यागमे ।
"अमावास्यामर्द्धरात्रे दक्षिणा पूजयेत्पराम् ।
कुलवृक्षे च यः कुर्य्यात् स गच्छेच्छिवसन्नि-
धिम् ॥
तुलायां भौमवारे च अमावास्या यदा भवेत् ।
तिथिः सापि महापुण्या शिवेन परिकीर्त्तिता ॥
वर्षैश्चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिवत् पूज्य चण्डिकाम्
तत्फलं लभते वीर अमावास्यां निशार्द्धके ॥"
कालीकुलतन्त्रे ।
"निशार्द्धे पूजयेद्देवीं श्मशानालयवासिनीम् ॥"
इति ॥
मालिनीतन्त्रे ।
"एतत्सन्ध्यात्रयेणैव अर्द्धरात्रौ तु वन्दना ।
महारात्रावपि तथा कार्य्या देशिकसत्तमैः ॥"*
स्वापकालो यथा,—
श्रीदेव्युवाच ।
"देवदेव महादेव संसारार्णवतारक ।
देवताया स्वापकालं कथयस्व दयानिधे ॥
श्रीशिव उवाच ।
चतुर्दण्डात् परं देवि रात्रेः प्रथमयामके ।
स्वापकालस्तु कथितः पूजानर्थफलप्रदा ।
पूजा होमस्तोत्रनती जाग्रत्काले प्रशस्यते ॥"
इति कालीकुलामृततन्त्रे ॥*॥
"समुद्रमथने देवि देवासुरगणाः पुरा ।
नाराध्य त्वां प्रमथ्यैयुरतस्त्वं विषरूपिणी ॥
आविर्भूता महाकाली ब्रह्माण्डनाशनाशिनी ।
तद्दृष्ट्वा देवा दैत्याश्च भीता मां शरणं गताः ॥
तेषामपि भयं दृष्ट्वा भीतोऽहं विषसन्निधौ ।
गत्वा ध्यानपरो भूत्वा विषं पातुं समारभे ॥
पूर्व्वोक्ता या महाविद्या आविर्भूता च मे
हृदि ।
तुला कुहूः निशार्द्धे च देवदानवनिद्रिते ॥
मनुष्यपशुपक्ष्यादौ निद्रिते चान्यजन्तुषु ।
तस्मिन् काले मया पूज्या इन्द्रेणाप्यसुरेण तु ॥
देव्युवाच ।
कुत्र काले त्वया पूज्या इन्द्रेणाप्यसुरेण च ॥
महादेव उवाच ।
अर्द्धरात्रमुहूर्त्ते च मया चेन्द्रेण पूजिता ।
ततो मुहूर्त्ते सम्पूज्या वीरेणाप्यसुरेण च ॥
अत आद्यं शाम्भवं स्यात् वैरं शेषं प्रकी-
र्त्तितं ।
स्वायम्भुवेन मनुना मर्त्त्ये तेन प्रपूजिता ॥"
इति गोप्यगोपनलीलागमे ६ पटलः ॥*॥
कालीकुलसर्व्वस्वे ।
"निशार्द्धे सा तिथिर्नास्ति तदूर्द्ध्वं भूतसंयुता ।
तत्रापि पूजयेद्देवीं भूतयुक्तां न लङ्घयेदिति ॥"
अथ रक्षाकालीपूजाप्रमाणम् । उत्तरकामाख्या-
तन्त्रे ।
"मारीभये समायाते दुर्भिक्षभयपीडिते ।
पूजयेत् परया भक्त्या काली कालविनाशिनीम् ॥
रक्षणात् सर्व्वभूतानां रक्षाकालीति सा
स्मृता ॥"

शाक्तार्णवे ।
"सर्व्वविघ्नोपशान्त्यर्थं रक्षाकालीं प्रपूजयेत् ।
शनिमङ्गलवारे च प्रदोषे पूजयेत् शिवाम् ॥
चतुर्द्दश्याममायां वा नवम्यामष्टमीतिथौ ।
पूजनात् वरदा काली यथेप्सितफलप्रदा ॥"
कालीकुलसर्व्वस्वे ।
"निशामुखे महेशानी काली रक्षार्थमादरात्
पूजनीया नृभिः सर्व्वैरुपचारसमन्विते ।
वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं यथाविभवविस्तरैः ॥"
निरुत्तरतन्त्रे ।
"बलिदानन्तु विधिवत् मधुभिः पायसेन च ।
पूपैर्म्मोदकसंयैश्च पृथकैः श्रीफलैरपि ॥
नानाफलैः शाकसूपैः पञ्चतत्त्वैर्महेश्वरीम् ।
पूजयेद्विघ्नशान्त्यर्थं कालीं रक्षाविधायिनीम् ॥
प्रदोषसमये पूजा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।
रात्रौ विसर्ज्जनं कार्य्यं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
भैरवतन्त्रे ।
"अथ वक्ष्ये महेशानि घोरे मारीभये तथा ।
औत्पातिके च दुर्भिक्षे युद्धे राष्ट्रभयागते ।
पूजा कुर्य्यात् महाकाल्या रक्षार्थं पञ्चपर्व्वसु ॥
प्रदोषकाले सम्पूज्य निशायान्तु विसर्ज्जयेत् ।
मुहूर्त्तद्वितयं कालः प्रदोषोऽस्तमयात्ततः ॥",
तन्त्रान्तरे ।
"निशामुखे महाकालीं महामारीभये शिवाम्
कालीं त्रैलोक्यरक्षार्थं पूजयेत् रक्षकालि-
काम् ॥"* ॥
अथ फलहारीपूजाप्रमाणम् ।
"मधुमासे सिताष्टम्यां वैशाखत्रितयेऽहनि ।
पौर्णमास्यां तथा ज्येष्ठे अमायाञ्च महेश्वरि ॥"
इत्यादि ।
"आमायां कार्त्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ।"
इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥
"ज्यैष्ठे मासि तथामायां सफलं कालिकार्च्च-
नम् ।"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
'ज्यैष्ठे मासि अमायां वै मध्यरात्रे महेश्वरि ।
पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः ॥
तत्रैव सितपक्षे तु पञ्चदश्यां निशार्द्धके ।
पूजयेच्च फलैलक्षैः शक्तितो वापि कालिकाम् ॥"
इति मायातन्त्रे २७ पटलः ॥
अथ रटन्तीपूजाप्रमाणम् ।
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी ।
तस्यां निशार्द्धसमये पूजयेन्मुण्डमालिनीम् ॥"
इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥
"मकरस्थे रवौ कृष्णचतुर्द्दश्यां निशार्द्धके ।
पूजयेद्दक्षिणां कालीं धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ८ पटलः ॥
श्यामाकः, पुं, (श्यामं श्यामवर्णमकतीति । अक
गतौ + अण् ।) तृणधान्यभेदः । श्यामा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । श्यामकः २ श्यामः ३
त्रिबीजः ४ अविप्रियः ५ सुकुमारः ६ राज-
धान्यम् ७ तृणबीजोत्तमः ८ । अस्य गुणाः ।

मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
शीतलत्वम् । वातकारित्वम् । कफपित्तश्रमदोष-
नाशित्वम् । सुग्राहित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफपित्त-
हृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
श्यामाङ्गः, पुं, (श्यामानि अङ्गानि यस्य । बुध-
ग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृष्णकलेवरे, त्रि
यथा,—
"श्यामाङ्गीं शशिशेखरां निजकरैर्दानञ्च रक्तो-
त्पलं
रत्नाढ्यं चषकं परं भयहरं संबिभ्रतीं शाश्व-
तीम् ।
मुक्ताहारलसत्पयोधरनतां नेत्रत्रयोल्लासिनीं
वन्देऽहं सुरपूजितां हरवधूं रक्तारविन्द-
स्थिताम् ॥"
इति तन्त्रसारे भुवनेश्वरीध्यानम् ॥
श्यामाक्षी, स्त्री, (श्यामा चासौ अक्षी चेति
कर्म्मधारयः ।) नीलाक्षी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
श्यालः, पुं, (श्यायते नर्म्मार्थं प्राप्यतेऽसौ इति ।
श्यै + बाहुलकात् कालन् ।) पत्नीभ्राता ।
इत्यमरः ॥ शाला इति भाषा ॥ (यथा, गीता-
याम् । १ । ३४ ।
"मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिन-
स्तथा ।
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥")
तत्पर्य्यायः । वाकीरः २ श्यालिकः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ श्वशुर्य्यः ४ यातवीरः । इति
जटाधरः ॥ तन्मरणे एकरात्राशौच यथा ।
आचार्य्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्य्य-
सहाध्यायिशिष्येष्वेकरात्रेणेति । इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥ दन्त्यसादिश्च । (भगिनीपतिः । यथा,
ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १० । १५१ ।
"भर्त्ता पुत्रो भागिनेयो भ्रातृपुत्रश्च भ्रातृजः
श्यालस्तु भगिनीकान्तो भगिनीपतिरेव ॥")
श्यालकः, पुं, श्याल एव । स्वार्थे कन् ।) श्यालः ।
इति रत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ ।
१० । १४९ ।
"पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभग्नी च
श्यालिका ॥")
श्यालिका, स्त्री, पत्न्या भगिनी । शाली इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । (श्याली २ केलिकुञ्चिका ३
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ ।
१० । १४९ ।
"पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभग्नी च
श्यालिका ॥")
श्यावः, पुं, (श्यै + बाहुलकात् वः ।) कपिशः ।
इत्यमरः ॥ स तु कृष्णपीतमिश्रवर्णः । इति
भरतः ॥ तद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा बृहत्संहि-
तायाम् । ४ । २९ ।

"श्यावतनुः स्फुटितस्फुरणो वा
दृक्श्रमरामयचौरभयाय ॥")

श्यावदन्, [त्] त्रि, (श्यावा दन्ता यस्य । "विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ।" ५ । ४ । १४४ । इति दत्रा-देशः ।) कृष्णपीतमिश्रितवर्णदन्तयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्यावदन्तः,) त्रि, (श्यावा दन्ता यस्य । "विभाषा
श्यावदन्तकः) श्यावारोकाभ्याम् ।" ५ । ४ । १४४ । इति विभाषया दत्रादेशो न । स्वार्थे कन् च ।) स्वाभाविककृष्णवर्णदशनयुक्तः । प्रधानदन्तद्वयमध्यस्थक्षुद्रदन्तविशिष्टः । प्रधानदन्तोपरिदन्तान्तरयुक्तः । यथा विष्णुः । "अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठ्यतिपातकी । ब्रह्महा यक्ष्मी । सुरापः श्यावदन्तकः । सुवर्णहारी कुनखी । गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा इत्यादि । श्यावदन्तकः स्वभावकृष्णदन्तः । प्रधानदन्तद्वयमध्यवर्त्तिक्षुद्रदन्तः । प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तरमिति केचित् ॥ कुनखी सङ्कुचितनखः । दुश्चर्म्मा स्वभावतः अनावृतमेढ्रः । अतएव महारोगिणो यावज्जीवमशौचमाह कूर्म्मपुराणम् ।

"क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्म्मरणान्तमशौचकम् ॥"

क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः । मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सार्थगायत्रीरहितस्येति रुद्रधरः ॥ महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दर उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः । यथेष्टाचरणस्य द्यूतवेश्याद्यासक्तस्य । एवञ्च भविष्यपुराणोक्तयतिचान्द्रायणप्रायश्चित्ताकृतप्रायश्चित्तानां कुष्ठ्यादीनां दाहे बोद्धव्यम् । अन्यथैषां प्रायश्चित्तोपदेशो विफलः स्यात् । यथा विष्णुः । कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं चरित्वोद्धरेयातां तद्दन्तनखौ इति । अत्र द्वादशरात्रं पराकरूपं तत्र पञ्चधेनवः । न तु प्राजापत्यम् । तद्दाहकर्त्तुर्यतिचान्द्रायणेन विषमशिष्टत्वात् । अत्र बहूनामेकधर्म्माणामिति वचनात् आकाङ्क्षितत्वात् कुष्ठ्यादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तं एव दुश्चर्म्मादिष्वप्यूह्यमिति । महापातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्चिह्नेऽपि प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

श्येतः, पुं, (श्यैङ् गतौ + "हृश्याभ्यामितन् ।" उणा० ३ । ९३ । इति इतन् ।) शुक्लवर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥

श्येतकोलकः, पुं, (श्वेतः कोलः क्रोडदेशो यस्य । कन् ।) मत्स्यविशेषः । पुंटी इति भाषा । यथा । सफरः श्वेतकोलकः । इति हारावली ॥

श्येनः, पुं, (श्यैङ् गतौ + "श्यास्त्याह्रञविभ्य इनच् ।" उणा० २ । ४६ । इति इनच् ।) पाण्डुरवर्णः । इति मेदिनी ॥ पक्षिविशेषः । सञ्चान इति वाज् इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । शशादनः २ पत्री ३ । इत्यमरः ॥ कपोतारिः ४ पतङ्गेन्द्रः ५ । इति शब्दरत्नावली । घातिपक्षी ६ ग्राहकः ७ मारकः ८ । इति जटाधरः ॥ शशादः ९ क्रव्यादः १० क्रूरः ११ वेगी १२ खगान्तकः १३ करगः १४ नीलपिच्छः १५ लम्बकर्णः १६ रणप्रियः १७ रणपक्षी १८ पिच्छवाणः १९ स्थूलनीलः २० भयङ्करः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ शशघातकः २२ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य मांसगुणाः प्रसहशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥ तस्य शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—

"प्रदक्षिणीकृत्य नरं व्रजन्तो
यात्रासु वामेन गताः प्रवेशे ।
श्येनाः प्रशस्ताः प्रकृतस्वरास्ते
शान्ताः प्रदोषा विततस्वरास्ते ॥
श्येनो नृणां दक्षिणवामपृष्ठ-
भागेषु भाग्यैः स्थितिमादधाति ।
तिष्ठन् पुरस्तान्मृतये करोति
युद्धे जयं छत्ररथध्वजस्थः ॥"

इति वसन्तराजशाकुने अष्टमवर्गः ॥

श्येनघण्टा, स्त्री, दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्येनचित्, पुं, (श्येनेन चयति अन्यपक्षिण इति । चि + क्विप् ।) श्येनपक्षिरक्षकः । इति केचित् (श्येन इव चीयते इति । कर्म्मण्यग्न्याख्यायाम् ।" ३ । २ । ९२ । इति क्विप् । अग्न्यर्थ इष्टकाचयः । इति काशिका ॥)

श्येनी, स्त्री, श्वेतवर्णा । इति जटाधरः ॥ श्येनपत्नी च ॥ (सा तु कश्यपात् दक्षकन्यायां ताम्रायां समुत्पन्ना । यथा, मार्कण्डेये । १०४ । ८ ।

"ताम्रा च सुषुवे श्येनीप्रमुखाः कन्यका द्विज ।
यासां प्रसूताः खगमाः श्येनभासशुका-
दयः ॥")

श्यै, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) तालव्यादिरन्तस्थायोपधः । ङ, श्यायते । इति दुर्गादासः ॥

श्येनम्पाता, स्त्री, (श्येनपातोऽस्यां वर्त्तते इति । "घञः साऽस्यां क्रियेति ञः ।" ४ । २ । ५८ । इति ञः । "श्येनतिलस्य पाते ञे ।" ६ । ३ । ७१ । इति मुमागमः ।) मृगया । इत्यमरः । (यथा, नैषधे । १९ । १२ ।

"नभसि महसा ध्वान्तध्वाङ्क्षप्रमापणपक्षिणा-
मिह विहरणैः श्येनम्पाता रवेरवधारयन् ॥")

श्योणाकः, पुं, (श्यायते इति । श्यै ङ गतौ + पिणाकादयेति निपातनात् साधुः ।) वृक्षविशेषः । शोनागाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मण्डूकपर्णः २ पत्रोर्णः ३ नटः ४ कट्वङ्गः ५ टुण्टुकः ६ शुकनासः ७ ऋक्षः ८ दीर्घवृन्तः ९ कुटन्नटः १० शोषकः ११ अरलुः १२ । इत्यमरः ॥ स्योनाकः १३ । इति भरतः ॥ शोणः १४ अवटुः १५ दीर्घवृन्तकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पृथुशिम्बिः १७ भल्लूकः १८ । इति जटाधरः ॥ कट्म्भरः १९ मयूरजङ्घः २० अरलुकः २१ प्रियजीवः २२ । तद्भेदा यथा,—

"श्योनाकः पृथुशिम्बोऽन्यो भल्लूको दीर्घवृन्तकः
टेण्टुकः पीतवृक्षश्च भूतमारो मुनिद्रुमः ॥
निःसारः फलहन्ताकः पूतिपत्रो वसन्तकः ।
मण्डूकवर्णः पीताङ्गो जम्बुकः पीतपादकः ॥
वातारिः पीतकः शोणः कुलटश्च विरोचनः ।
भ्रमरेष्टो वह्निजङ्घो नेत्रनेत्रमिताभिधः ॥"

पुस्तकान्तरे टेण्टुकस्थाने टण्टुकः फलहन्ताकस्थाने फल्गुहन्ताकः पीतपादकस्थाने पीतपादपः कुलटस्थाने कुनटः वह्निजङ्घस्थाने वह्निजङ्घः इति च पाठः ॥ तयोर्गुणाः ।

"श्योनाकयुगलं तिक्तं शीतलञ्च त्रिदोषजित् ।
पित्तश्लेष्मातिसारघ्नं सन्निपातज्वरापहम् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपिच ।

"श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुकाः ।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णशुकनासकुटन्नटाः ॥
दीर्घवृन्तोऽरलुश्चापि पृथुशिम्बः कट्म्भरः ।
श्योनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः ॥
ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशनः ।
कटुकस्य फलं बालं रूक्षं वातकफापहम् ॥
हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् ।
गुल्मार्शःकृमिहृत् प्रोक्तं गुरु वातप्रकोपणम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

श्रक, इ ङ सर्पे इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्ताद्यः । इ, श्रङ्क्यते ङ, श्रङ्कते । सर्पो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

श्रग, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-द्रुतौ अक०-सेट् ।) रेफान्ततालव्यादिः । अयं द्रुतगतावपीति भट्टमल्लः । इ, श्रङ्ग्यते । इति दुर्गादासः ॥

श्रण, कन्दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, श्राणयति । श्रमते अस्य घटादित्वविकल्पनेऽप्यष्टमस्वरानुबन्धाभावोऽन्येषामनुरोधात् । इति दुर्गादासः ॥

श्रण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यादी रेफयुक्तः । म, श्रणयति । इति दुर्गादासः ॥

श्रत्, व्य, श्रद्धा । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (सत्यम् । इति निघण्टुः । ३ । १० ।)

श्रथ, इ ङ शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक०-च सेट् ।) शैथिल्यमिह शिथिलीभावस्तत्करणञ्च । इ, श्रन्थ्यते । ङ, श्रन्थते वस्त्रं शिथिलं स्यादित्यर्थः । श्रन्थते वस्त्रं लोकः शिथिलं करोति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

श्रथ, क यत्ने । प्रतिहर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-यत्ने अक०-प्रतिहर्षे सक०-सेट् ।) क, श्राथयति पठितुं शिष्यः । श्राथयति शिष्यं श्लोकं पुनः पुनर्हर्षयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

श्रथ कि बन्धे। मोचे। वधे। इति कविकल्पद्रुम'॥ (चुरा० पचे भ्वा०-सक०-सेट्।) कि, श्राथयति श्रथयति। श्लाघ्य श्राथयति स्फुटार्थमधुर गद्यञ्च पद्य सदा भावालङ्कृतिपेशल श्रथयति स्पष्टाक्षर नाटकम्। श्रथ्नाति प्रथितावदातचरित: शास्त्र विचित्रञ्च य इति हलायुधोक्त श्रथयतीति श्रथ त् क दौर्ब्बल्ये इत्यदन्तस्य रूपम्। अनेकार्थत्वात् बध्नातीत्यर्थ'। इति दुर्गादास

श्रथ, त् क दौर्बल्ये। इति कविकल्पद्रुम'॥ (अदन्त चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) श्रथयति। इति दुर्गादास'॥

श्रथ, म वधे। इति कविकल्पद्रुम'॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, श्रथयति'। इति दुर्गादास॥

श्रथन, क्ली, (श्रथ+ल्युट्।) वध। यत्न'। पुनःपुनर्हर्षणम्। बन्धनम्। मोचणम्। शिथिलीकरणम्। इति श्रथधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

श्रद्दधान, त्रि, (श्रद्धत्ते इति। श्रत्+धा+शानच्।) श्रद्धायुक्त। यथा,—
"तच्छ्रद्दधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया।
पश्यन्त्यात्मनि चात्मान भक्त्या श्रुतगृहीतया॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे २ अध्याय'॥

श्रद्धा, स्त्री, (श्रद्धानमिति। श्रत्+धा+"षिद्भिदादिभ्योऽङ्।" ३।३।१०४। इत्यङ्। टाप्।) सम्प्रत्यय। स्पृहा। इत्यमर:॥ (यथा, रामायणे। २। ३८। २।
"चिच्छेद जीविते श्रद्धा धर्म्मे यशसि चात्मन॥"
आदर। शुद्धि। इति शब्दरत्नावली॥
शास्त्रार्थे दृढप्रत्यय। यथा,—
"प्रत्ययो धर्म्मकार्य्येषु यथा श्रद्धेत्युदाहृता।
नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्म्मकृत्ये प्रयोजनम्॥"
इति स्मृति॥
(यथा, रघु'। २। १६।
"बभौ च सा तेन सता मतेन।
श्रद्धेव साक्षात् विधिनोपपन्ना॥")
चेतस प्रसाद। इति पातञ्जलभाष्ये वेदव्यास:॥
सा त्रिविधा। यथा,—
श्रीभगवानुवाच।
"त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिना सा स्वभावजा।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ता शृणु॥
सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत।
श्रद्धामयोऽय पुरुषो यो यच्छ्रद्ध स एव स॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षासि राजसा।
प्रेतान् भूतगणाश्चान्ये यजन्ते तामसा जना॥"
इति श्रीभगवद्गीताया १७ अध्याय.॥*॥
तस्या' प्रशसा यथा,—
ब्रह्मोवाच।
"श्रद्धापूर्व्वा इमे धर्म्मा' श्रद्धा मध्यान्तसस्थिता'।
श्रद्धा नित्या प्रतिष्ठाश्च धर्म्मा' श्रद्धैव कीर्त्तिता॥
श्रुतिमात्ररसा सूक्ष्मा. प्रधानपुरुषेश्वरा:।
श्रद्धामात्रेण गृह्यन्ते न करेण न चक्षुषा॥
कायक्लेशैर्न बहुभिस्तथवार्थस्य राशिभि'।
धर्म्म सम्प्राप्यते सूक्ष्म' श्रद्धाहीनै सुरैरपि॥
श्रद्धा धर्म्म. पर' सूक्ष्म' श्रद्धा ज्ञान हुत तप'।
श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धा सर्व्वमिद जगत्॥
सर्व्वस्व जीवित वापि दद्यादश्रद्धया यदि।
नाप्नुयात्तत्फल किञ्चित् श्रद्धादान ततो भवेत्॥
एव श्रद्धान्वया सर्वे सर्वधर्म्मा प्रकीर्त्तिता:।
केशव श्रद्धया गम्यो ध्येय पूज्यश्च सर्वदा॥"
इति वह्निपुराणे धेनुदानमाहात्म्याध्याय॥
देवल।
"अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्।
दानमित्यभिनिर्दिष्ट व्याख्यानन्तस्य वक्ष्यते॥"
उदिते शास्त्रकथिते। श्रद्धा देवलोक्ता यथा,
"सत्क्रतिश्चानसूया च सदा श्रद्धेति कीर्त्तिता॥"
अतएव भगवद्गीतासु।
"अश्रद्धया हुत दत्त तपस्तप्त कृतन्तु यत्।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नेह च॥"
हरिवशे बलि प्रति भगवद्वाक्यम्।
अश्रोत्रिय श्राद्धमधीतमव्रत
त्वदक्षिण यज्ञमनृत्विजा हुतम्।
अश्रद्धया दत्तमसस्कृत हवि-
र्भागा: षडेते तव दैत्यपुङ्गव॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥
याज्ञवल्क्य'।
"श्रद्धाविधिसमायुक्त कर्म्म यत् क्रियते नृभि।
सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते॥"
योगियाज्ञवल्क्य'।
"विधिहीन भवेद्दुष्ट कृतमश्रद्धया च तत्।
तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मन॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

श्रद्धालु, स्त्री, (श्रद्दधातीति। श्रत्+धा+स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रेति"। ३। २। १५८। इति आलुच्।) दोहदवती। श्रद्धायुक्ते, त्रि। इत्यमर.॥ (यथा, भागवते। ३। ८। १०।
"सोऽह तवैतत् कथयामि वत्स
श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय॥")

श्रद्धावान्,[त्]त्रि, (श्रद्धा विद्यतेऽस्येति। श्रद्धा+मतुप्। मस्य व।) श्रद्धायुक्त। यथा,—
"श्रद्धावान् लभते ज्ञान तत्पर सयतेन्द्रिय।
ज्ञान लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति॥"
इति भगवद्गीताया ४ अध्याय॥

श्रन्थ, कि दर्भे। वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा०-पचे भ्वा० सक०-सेट।) कि, श्रन्थयति श्रन्थति। दर्भो ग्रन्थनम्। इति दुर्गादास॥

श्रन्थ, ग मोचे। प्रतिहर्षे। इति कविकल्पद्रुम॥ (क्र्या०-पर०-सक०-सेट्।) ग, श्रथ्नाति वत्स लोक मोचयतीत्यर्थ'। श्रथ्नाति शिशु लोक पुन' पुनर्हर्षयति इत्यर्थ:। शश्रन्थ। इति दुर्गादास'॥

श्रन्थ' पु, (श्रथ्नाति मोचयति भक्तान् ससारादिति। श्रन्थ+अच।) विष्णु'। इति त्रिकाण्डशेष॥ (श्रन्थ+भावे घञ्।) श्रन्थधात्वर्थोऽप्यत्र॥

श्रन्थन, क्ली, (श्रन्थ+भावे ल्युट्।) ग्रन्थनम्। यथा,—
"सन्दर्भो रसना गुम्फ' श्रन्थन ग्रन्थन समा'।"
इति हेमचन्द्र.॥

श्रन्थित', त्रि, ग्रन्थित'। बद्ध। कृतवध:। मुक्त। हर्षित'। इति श्रन्थधातो: क्तप्रत्ययेन निष्पन्न॥

श्रपित, त्रि, (श्रप+क्त'।) घृतदुग्धजलभिन्नपक्वद्रव्यम्। यथा,—
"निष्पक्व क्वथिते पक्वन्त्वाज्य क्षीर पय: शृतम्।
अन्यत्तु श्रपित श्राण समुद्रक्तोद्धृते समे॥"
इति जटाधर॥

श्रपिता, स्त्री, (श्रप+क्त। टाप्।) काञ्जिकम्। इति केचित्॥

श्रम उ म य ञि इर् तप खेदयो'। इति कविकल्पद्रुम॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, श्रमित्वा श्रान्त्वा। म य, श्राम्यति लोक तप करोति खिद्यति वेत्यर्थ'। ञि, श्रान्तोऽस्ति। इर् अश्रमत् अश्रमीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये। धूर्य्यान् विश्रामयेति स इति रघौ श्राम त् क मन्त्रे इत्यदन्तस्य रूपम्। इति दुर्गादास॥

श्रम, पु, (श्रम+घञ्। नोदात्तोपदेशस्येति वृद्ध्यभाव।) तप। खेद'। इति श्रमधात्वर्थदर्शनात्॥ श्रान्ति। तत्पर्य्याय। क्लम' २। क्लेश ३ परिश्रम ४ प्रयास ५ आयास ६ व्यायाम ७। इति हेमचन्द्र'॥ क्लमथ' ८। इत्यमर॥ (यथा, भागवते। ५। १९। १४।
"यथैहिकामुष्मिककामलम्पट:
सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन्।
शङ्केत विद्वान् कुकलेवरात्ययात्
यस्तस्य यत्न श्रम एव केवलम्॥")
शस्त्राभ्यास। तत्पर्य्याय। खुरली २ योग्य: ३ अभ्यास ४। इति च हेमचन्द्र॥

श्रमण', पु, (श्राम्यति तपस्यतीति। श्रम+ल्यु।) यतिविशेष'। इति मेदिनी॥ (स तु बौद्धसन्न्यासी।) तत्पर्य्याय।
"मुक्तिर्मोक्षोऽपवर्गोऽथ मुमुक्षु श्रमणो यति।
वाचयमो व्रती साधुरनगार ऋषिमुनि॥
निर्ग्रन्थो भिक्षुरस्य स्व तपोयोगशमादय।"
इति हेमचन्द्र॥
(यथा, रामायणे। १। १४। १२।
"तापसा भूञ्जते चापि श्रमणाश्चैव भुञ्जते॥")
निन्द्यजीविनि त्रि,। इति मेदिनी॥

श्रमणा, स्त्री, सुदर्शना। मासी। मुण्डीरी। शबरीभेद' इति मेदिनी॥

श्रमी [न्]त्रि, श्रमविशिष्ट। श्रमशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्न:। (यद्वा, श्राम्यतीति।

श्रम तपः खेदयोः+"अभित्यष्टाभ्यो घिनुण् ।" ३।२।१४१। इति घिनुण् ॥)

श्रय, पु, (श्रि+"एरच् ।" ३।३।५६। इति अच् ।) आश्रयः। श्रिधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नः

श्रयण, क्ली, (श्रि+ल्युट् ।) आश्रय'। तत्पर्य्याय' श्राय: २। इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते। ८। ८।२८।

"तत्रामृतं सुरगणाः फलमञ्जसापु-र्यत्पादपङ्कजरजःश्रयणान्न दत्वा ॥")

श्रव:, पु, (श्रूयतेऽनेनेति। श्रु+"ऋदोरप् ।" ३।३।५७। इत्यप् ।) कर्णः। (यथा, कथासरित्सागरे। १०३। १५८।

"तुमुलप्रोन्नसच्छब्दपिहितान्यरवश्रवः।
घवाल स बलाम्भोधिस्तद्योगम्भीरभीषण' ॥"

श्रु+भावे अप् ।) श्रवणम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, रघुः। ११। ७१।

"सप्तसर्प इव दण्डघट्टनात्
रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥"

श्रूयते इति। कर्म्मणि अप्। शब्दः। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १६। ३४।

"नमो वन्याय च कक्ष्याय च नम' श्रवाय च प्रतिश्रवाय च ॥")

श्रव', [स्] क्ली, (श्रूयतेऽनेनेति। श्रु+"सर्व्व-धातुभ्योऽसुन् ॥"इत्यसुन् ।) कर्णः। इत्यमरः ॥ (अन्नम्। इति निघण्टुः।२।७ ॥ यथा, ऋग्-वेदे। ३।१९।५।

"अधिश्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥"

धनम्। इति निघण्टु' ।२।१० ॥ यशः। यथा, भागवते। ४।१७।६।

"श्रव' सुश्रवस पुण्यं सर्व्वदेहकथाश्रयम् ॥"

शब्द'। यथा, तत्रैव। ५।११।८।

"गन्धाकृति स्पर्शरसश्रवांसि
विसर्गरत्यर्त्त्यभिजल्पशिल्पा' ॥")

श्रवण, क्ली,(श्रूयतेऽनेनेति। श्रु+करणे ल्युट् ।) कर्ण'। इत्यमरः ॥ न स्त्रियां श्रवण' कर्ण'। इति हेममाला। इति तट्टीकायां भरत ॥ पक्ष्माशाभ्यन्तरे श्रवणयोश्छिद्र' भवति। इति सुखबोध ॥ श्रुति। सा तु कर्णेन्द्रियज्ञानम्। इति मेदिनी ॥ शोना इति भाषा ॥ (यथा, मनु'। ८।७४।

"समक्षदर्शनात् साक्ष्य श्रवणाच्चैव सिध्यति ॥"

तत्तु नीतिशास्त्रोक्तधीगुणानामन्यतमम्। यथा, कामन्दकीये। ४। २२।

"शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहण धारण तथा।
ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा ॥")

षड् विधलिङ्गैरशेषवेदान्तानामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्य्यावधारणम्। लिङ्गानि तु उपक्रमोप-संहाराभ्यासापूर्व्वता फलार्थवादोपपत्त्या-ख्यानि। इति वेदान्तसार' ॥

श्रवण', पु, क्ली,श्रवणानक्षत्रम्। इति मेदिनी ॥ (यथा च स्मृतिः।

"घर्म्मार्कपाते श्रवण यदि स्यादिति ॥")

श्रवणद्वादशी, स्त्री, (श्रवणयुक्ता द्वादशी।) श्रवणानक्षत्रयुक्तभाद्रशुक्लद्वादशी। यथा,—

पितामह उवाच।

"श्रवणद्वादशीं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम्।
एकादशी द्वादशी च श्रवणेन च संयुता ॥
विजया सा तिथिः प्रोक्ता हरिपूजादि चाक्ष-यम्।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥
उपवासेन भक्ष्येण नैवाद्वादशिको भवेत्।
कांस्य माष तथा चौद्र लोभ वितथभाषणम् ॥
व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नमथाञ्जनम्।
शिलापिष्ट' मसूरञ्च द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नर' ॥
मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादशी श्रवणान्विता।
महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥
सङ्गमे सरितः स्नान बुधयुक्ता महाफला।
कुम्भे सरत्ने सजले यजेत् स्वर्णन्तु वामनम् ॥
सितवस्त्रयुगच्छन्न छत्रोपानद्युगान्वितम्।
ॐ नमो वासुदेवाय शिर' सपूजयेत्ततः ॥
श्रीधराय मुख तद्वत् कण्ठ कृष्णाय वै नम.।
नमः श्रीपतये वक्षो भुजौ सर्व्वास्त्रधारिणे ॥
व्यापकाय नम' कुक्षौ केशवायोदर बुध'।
त्रैलोक्यपतये मेढ्रं जङ्घा सर्व्वपते नम ॥
सर्व्वात्मने नमः पादौ नैवेद्य घृतपायसम्।
कुम्भाश्च मोदकान् दद्यात् जागर कारयेन्निशि॥
स्नात्वा प्रीतोऽर्च्चयित्वा तु कृतपुष्पाञ्जलिर्वदेत्।
नमो नमस्ते गोविन्द बुध श्रवणसञ्ज्ञक ॥
अघौघसक्षय कृत्वा सर्व्वसौख्यप्रदो भव।
प्रीयता देव देवेशो विप्रेभ्य' कलसान् ददेत्।
नद्यास्तीरेऽथवा कुर्य्यात् सर्व्वान् कामानवा-प्नुयात् ॥"

इति गारुडे १४१ अध्याय ॥

अन्यत् द्वादशीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

श्रवणशीर्षिका, स्त्री, श्रावणीवृक्ष'। इति राज-निर्घण्ट' ॥

श्रवणा,स्त्री,पु, नक्षत्रविशेष। इति मेदिनी ॥ सा तु अश्विन्याद्यन्तर्गतद्वाविंशनक्षत्रम्। तस्या' स्वरूपं शराकारतारात्रयात्मकम्। तस्याधि-देवो हरि'। यथा,—

"तारकात्रयमिते शराकृतौ
केशवे गगनमध्यवर्त्तिनि।
मत्तवारणगतेऽजलम्गतो
निर्य्ययुर्गजमदौघलिप्सिका ॥" द १।१८।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥*॥

तत्र जातफलम्।

"शास्त्रानुरक्तो बहुपुत्रमित्र
सत्पुत्त्रभक्तिर्व्विजितारिवर्ग'।
चेज्जन्मकाले श्रवणा हि यस्य
प्रेमा पुराणश्रवणे प्रवीण ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

तत्र क्षौरस्नायर्यथणकाष्ठादिच्छेदनसंग्रहदक्षि-णादिक्गमननिषेधा यथा,—

"छेदन सग्रहञ्चैव काष्ठादीनां न कारयेत्।
श्रवणादौ बुधः षट्के न गच्छेद्दक्षिणां दिशम् ॥
अग्निपीडा भय शोको राजपीडा धनक्षय।
संग्रहे तृणकाष्ठाना कृते वस्त्रादिपञ्चके ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

श्रवणा, स्त्री, मुण्डरिकावृक्ष' ।इति रत्नमाला ॥

श्रवाय्य:, पु, (श्रु श्रवणे+"श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्य'।" उणा० ३।९६। इति आय्यः।) बलियोग्यपशुः। यज्ञियपशुः। इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥ (श्रवणीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे ।१। २७। ८।

"वाजो अस्ति श्रवाय्य ॥"

"श्रवाय्यः श्रवणीयो वाजोऽस्ति बलविशेषो-ऽस्ति।" इति तद्भाष्यम् ॥)

श्रविष्ठा, स्त्री, (श्रवणमिति श्रवः। सोऽस्या अस्तीति। मतुप्। अतिशयेन श्रववती। अति-शयने तमबिष्ठनौ इति इष्ठन्। विन्मतुपोर्लुगिति मतुपो लुक्।) धनिष्ठानक्षत्रम्। इत्यमरः ॥ (यथा, वामनपुराणे ७७ अध्याये।

"श्रविष्ठायां तथा पृष्ठ शालिभक्तञ्च दोहदे।
पुष्पे सुख पूजयेत दोहदे घृतपायसम् ॥")

श्रविष्ठाजः, पु, (श्रविष्ठाया जायते इति। जन्+ ड.।) बुधग्रह.। इति त्रिकाण्डशेष' ॥ तत्र जाते, त्रि ॥

श्रव्य',त्रि,श्रोतव्य। श्रवणार्हवाक्यादि'। श्रुधातो र्यप्रत्ययेन निष्पन्न' ॥ (यथा, राधातन्त्रे ।८।३१

"यत्श्रुत्वा परमेशानि श्रव्यमन्यन्न रोचते ॥")

श्रा, ल स्वेदे। इति कविकल्पद्रुम' ॥ अदा०-पर०-अक०-अनिट्।) रेफयुक्तस्तालव्यादि.। ल, श्राति। इति दुर्गादास ॥

श्रा,ल म पाके। इतिकविकल्पद्रुम ॥ (अदा०-पर०-सक०-अनिट्।)रेफयुक्तस्तालव्यादिः।ल, श्राति। म, श्रपयति। इति दुर्गादास ॥

श्राण,त्रि, (श्रा+क्त।) पक्वम्। इति मेदिनी ॥ घृतदुग्धजलभिन्नपक्वद्रव्यम्। इति जटाधर. ॥

श्राणा, स्त्री, (श्रायते स्मेति। श्रा+क्त) यवागू'। इत्यमरः ॥

श्राद्ध, क्ली, (श्रद्धा प्रयोजनमस्य। श्रद्धा+"चूडा-दिभ्य उपसंख्यानम्।" ५।१।११०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अण्।)शास्त्रोक्तविधानेन पितृ-कर्म्म। इत्यमरः ॥ पितृदेश्यकश्रद्धयान्नादि-दानम्। तस्य लक्षणम्। यथा,—

"संस्कृतव्यञ्जनाद्यञ्च पयोदधिघृतान्वितम्।
श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्ध तेन निगद्यते ॥"

इति पुलस्त्यवचनात् श्रद्धया अन्नादेर्दान श्राद्ध' इति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम्। इति श्राद्ध-तत्त्वम् ॥ अपि च। सम्बोधनपदोपनीतान् पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य हविस्त्याग श्राद्धम्। तत्तु द्वादशविध यथा। विश्वामित्र'।

"नित्य नैमित्तिक काम्य वृद्धिश्राद्ध सपिण्डनम्
पार्व्वणञ्चेति विज्ञेय गोष्ठ्या शुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥
कर्म्माङ्ग नवम प्रोक्त दैविक दशम स्मृतम्।
यात्रार्थैकादशं प्रोक्त पुष्ट्यर्थं द्वादश स्मृतम् ॥"

एतद्भविष्यपुराणे विवृतम्। यथा, भविष्ये।
"अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमभिधीयते।
वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु॥
एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तकमुच्यते।
तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान्॥
काम्याय तु हितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये।
पार्व्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप॥
वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते।
सर्व्वं प्रदक्षिणं कार्य्यं पूर्व्वाह्णे तूपवीतिना॥
गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम्।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्॥
ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम्।
नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि॥
अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्व्वणमुदाहृतम्
क्रियते वा पर्व्वणि यत् तत् पार्व्वणमिति स्थितिः
गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते
बहूनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पितृतृप्तये॥
क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम्।
शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः॥
निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च॥
देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तद्दैविकमिहोच्यते।
हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः॥
गच्छन् देशान्तरं यत्तु, श्राद्धं कुर्य्याच्च सर्पिषा
यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः॥
शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च।
पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते॥"*॥
तस्य पञ्चविधत्वं यथा। बृहस्पतिः।
"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं तथैव च
पार्व्वणञ्चेति मनुना श्राद्धं पञ्चविधं स्मृतम्॥"
कूर्म्मपुराणे।
"अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः
एकोद्दिष्टन्तु विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धञ्च पार्व्वणम्॥
एतत् पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्त्तितम्॥"
मत्स्यपुराणे त्रैविध्यमुक्तं यथा,—
"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्राद्धमुच्यते॥"
तस्य द्वैविध्यम्। विष्णुना नित्यकाम्यरूपतया
द्वैविध्यं वच्यते। तत्र नित्यपदमावश्यकरूपतया
पार्व्वणैकोद्दिष्टयोरपि परिग्रहार्थम्। काम्य-
पदमनावश्यकत्वार्थम्। इति श्राद्धविवेकः॥*॥
आदावात्रेयमुनिपुत्त्रेण निमिना तत्पुत्त्रस्य
श्राद्धं कृतम्। यथा,—

धरण्युवाच।

"को गुणः पितृयज्ञस्य कथमेव प्रपूज्यते।
केन चोत्पादितं श्राद्धं कस्मिन्नर्थे किमात्मकम्
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण वदस्व मे॥

वाराह उवाच।

मनोस्तु वंशसम्भूत आत्रेय इति विश्रुतः।
आत्रेयस्यात्मजो विप्रो निमिर्नामा तपोधनः॥
निमिपुत्त्रस्तु धर्म्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
वर्षाणाञ्च सहस्राणि तपस्तप्त्वा वसुन्धरे॥
मृत्युकालमनुप्राप्तस्ततः पञ्चत्वमागतः।
नष्टञ्च तं सुतं दृष्ट्वा निमिः शोकं उपाविशत्।
पुत्त्रशोकाभिसंयुक्तो दिवा रात्रौ च चिन्तयन्॥
निमिः कृत्वा ततः शोकं विधिना तत्र माधवि
तमेव गतमङ्कल्पस्त्रिरात्रे प्रत्यपद्यत॥
तस्य प्रतिविबुद्धस्य माघमासे तु द्वादशीम्।
मनः संसृज्य विषयं बुद्धिर्विस्तारगामिनी॥
स निमिश्चिन्तयामास श्राद्धकल्पं समाहितः।
यानि तस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च॥
यानि कानि च भक्ष्याणि नवञ्च रससम्भवम्।
यानि तस्यैव चेष्टानि सर्व्वमेतदुदाहरत्॥
आमन्त्र्य ब्राह्मणं पूर्व्वं शुचिर्भूत्वा समाहितः।
दक्षिणावर्त्ततः सर्वं ऋषिः स्वयमकुर्व्वत।
सप्त कृत्वा ततस्तत्र युगपत् समुपाविशत्॥
दत्त्वा तु मांसशाकानि मूलानि च फलानि च
पूजयित्वा तु विप्रान् स सप्तकृत्वस्तु सुन्दरि॥
कृत्वा तु दक्षिणाग्रांश्च कुशांश्च प्रयतः शुचिः।
प्रददौ श्रीमते पिण्डं नामगोत्रमुदाहरन्॥
एतस्मिन्नन्तरे देवि नारदो द्विजसत्तम।
जगाम तापसारण्यं ऋष्याश्रमविभूषितम्॥
तं दृष्ट्वा पूजयामास स्वागतेनाथ माधवि।
भीतो गद्गदया वाचा निश्वसंश्च मुहुर्मुहुः॥
सव्रीडो भाषते विप्रः कारुण्येन समन्वितः।
कृतं स्नेहस्य पुत्त्रार्थे मया सङ्कल्प्य यत् कृतम्॥
तर्पयित्वा द्विजान् सप्त पक्वान्नेन फलेन च।
पश्चाद्विसर्ज्जितं पिण्डं दर्भानास्तीर्य्य भूतले॥
उदकानयनञ्चैव त्वपसव्येन पायितम्।
शोकस्नेहप्रभावेण एतत् कर्म्म मया कृतम्॥
न च श्रुतं मया पूर्वं न देवैरृषिभिः कृतम्।
भयं तीव्रं प्रपश्यामि मुनिशापात् सुदारुणात्

नारद उवाच।

न भेतव्यं द्विजश्रेष्ठ पितरं शरणं व्रज।
अधर्म्मं न च पश्यामि धर्म्मेणैवात्र संशयः॥
नारदेनैवमुक्तस्तु निमिर्ध्यानमुपाविशत्।
कर्म्मणा मनसा वाचा पितरं शरणं गतः॥
ततोऽतिचिन्तयामास वंशकर्त्तारमात्मनः।
ध्यायमानस्ततोऽप्याशु आजगाम तपोधनः॥
पुत्त्रशोकेन सन्तप्तं पुत्त्रं दृष्ट्वा तपोधनः।
पुत्त्रमाश्वासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययैः॥
निमे सङ्कल्पितश्चायं पितृयज्ञस्तपोधन।
पितृयज्ञेति निर्द्दिष्टो धर्म्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयम्॥
ततो ह्यतितरो धर्म्मः क्रतुरेकः प्रतिष्ठितः।
कृतः स्वयम्भुवा पूर्वं श्राद्धे यो विधिरुत्तमः॥"
इति वाराहे श्राद्धोत्पत्तिनामाध्यायः॥*॥
अपि च।
"अपसव्येन दातव्यं मासि मासि तिलोदकम्।
प्रणम्य शिरसा देवीर्निर्व्वापस्य च धारिणी।
वैष्णवी काश्यपी चेति अनया चेति नामतः॥
एवं दत्तेन प्रीयन्ते पितरश्च न संशयः।
परमात्मा शरीरस्थो देवतानां मया कृतः॥
वयस्तत्र वरारोहे देवगात्राद्विनिःसृताः।
पितृदेवा भविष्यन्ति भोक्तारः पितृपिण्डकान्।
देवतासुरगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः।
पिण्डं श्राद्धस्य पश्यन्ति वायुभूता न संशयः॥
पितृयज्ञं विशालाक्षि ये कुर्व्वन्ति विदो जनाः।
आयुः कीर्त्तिर्बलं तेजो धनं पुत्त्रपशुस्त्रियः॥
ददन्ति पितरस्तस्य आरोग्यं नात्र संशयः।
आत्मकर्म्मवशाल्लोकान् प्राप्नुवन्तीह शोभनान्।
तिर्य्यञ्च च विमुच्यन्ते प्रेतभावाच्च मानवाः।
नरके पच्यमानानां त्राता भवति मानवः॥
पूजकः पितृदेवानां सर्व्वकालं गृहाश्रमे।
द्विजातींस्तर्पयित्वा तु पूर्व्वेण विधिना नरः॥
अक्षयं तस्य मन्यन्ते पितरः श्राद्धतर्पिताः।
नरा ये पितृभक्तास्ते प्राप्नुवन्ति परां गतिम्॥
पक्वान्नं तत्र वै कार्य्यं सुविसृष्टञ्च शोभितं।
कृते तु तत्र मध्याह्ने श्राद्धारम्भन्तु कारयेत्॥
स्वागतञ्च तथा कृत्वा पाद्यार्थं मण्डलं शुचिः।
पाद्यं दत्त्वा तु विप्राय गृहस्याभ्यन्तरं नयेत्॥
आसनं कल्पयित्वा तु आवाह्य तदनन्तरम्।
अर्घ्यं दद्याद्विधानेन गन्धमाल्यैः प्रपूज्य च॥
धूपं दीपं तथा वस्त्रं तिलोदकमथापि वा।
पात्रञ्च भोजनस्यार्थे विप्राग्रे धारयेत्तथा॥
भस्मना मण्डलं कार्य्यं पङ्क्तिदोषनिवारकम्।
अग्निकार्य्यं ततः कृत्वा अन्नञ्च परिवेषयेत्॥
तत्र कार्य्यस्तु सङ्कल्पः पितॄनुद्दिश्य सुन्दरि।
यथासुखेन भोक्तव्यमिति ब्रूयाद्द्विजं प्रति॥
रक्षोघ्नमन्त्रपाठाश्च आचमेत विचक्षणः।
तृप्तांस्तु ब्राह्मणान् ज्ञात्वा दद्याद्वै विकिरं ततः॥
उत्तरापोशनं दत्त्वा पिण्डमन्त्रन्तु कारयेत्।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा दर्भानास्तीर्य्य भूतले॥
पिण्डदानं प्रकुर्व्वीत पित्रादित्रितये तथा।
पिण्डानां पूजनं कार्य्यं तन्तुदानैः यथाविधि॥
ब्राह्मणस्य च हस्ते तु दद्यादक्षय्यमात्मवान्।
पिण्डास्त्वयस्तु वसुधे यावत्तिष्ठन्ति भूतले॥
आप्यायमानाः पितरस्तावत्तिष्ठन्ति वै गृहे।
उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा दद्यात् शान्त्युदकानि च॥
प्रणम्य शिरसा भूमौ निर्वापस्य च धारिणी।
वैष्णवी काश्यपी चेति अक्षय्या चेति नामतः॥
भक्षयेत् प्रथमं पिण्डं पत्न्यै देयञ्च मध्यमम्।
तृतीयमुदके दद्यात् श्राद्धे एष विधिः स्मृतः॥
पितृदेवं विसृज्याथ भक्त्या तु प्रणमेत्तु तान्।
एवं दत्तेन तुष्यन्ति पितृदेवा न संशयः॥
दीर्घायुश्च प्रयच्छन्ति पुत्त्रपौत्त्रधनानि च।
तेनोत्तमेषु विप्रेषु दद्यात् श्राद्धं विधानतः॥
अन्यथा तत्तु वै श्राद्धं निष्फलं नास्ति संशयः।
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत् श्राद्धं कुरुते द्विजः।
मङ्क्षु तस्यासुरेन्द्रस्य फलं भवति भागतः॥"
इति वाराहे पितृयज्ञनिर्णयनामाध्यायः॥*॥
तस्याधिकारिक्रमो यथा,—
"पुत्त्रः पौत्त्रः प्रपौत्त्रो वा भ्राता वा भ्रातृ-
सन्ततिः।
सपिण्डसन्ततिर्व्वापि क्रियार्हा नृप जायते॥
तेषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः।
मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा॥

कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप।
सघातान्तर्गतैर्व्वापि कार्य्या प्रेतस्य याः क्रियाः॥
उत्सन्नबन्धुरिक्थाद्वा कारयेदवनीपतिः।
पूर्व्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः॥
त्रिप्रकारा क्रियास्त्वेतास्तासां भेदं शृणुष्व मे।
आदाहवार्य्यायुधादिस्पर्शाद्यन्तास्तु या क्रियाः॥
ताः पूर्व्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसञ्ज्ञिता।
प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु॥
क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः।
पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा॥
सघातान्तर्गतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा।
पूर्व्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः।
दौहित्रैर्व्वा नरश्रेष्ठ कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा।
मृताहनि च कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः॥
प्रतिसवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टं विधानतः॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १३ अध्यायः॥*॥

याज्ञवल्क्य उवाच।

"अथ श्राद्धविधिं वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशनम्।
अमावास्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्॥
द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत् सूर्य्यसक्रमः।
व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः॥
श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः॥*॥
अग्र्यः सर्व्ववेदेषु श्रोत्रियो वेदविद्युवा।
वेदार्थविज्ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः॥
स्वस्रीयर्त्विग्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः।
त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसम्बन्धिबान्धवाः॥
कर्म्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः।
पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धदेवताः॥*॥
रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा॥
अवकीर्णादयो ये च ये चाचारविवर्ज्जिताः।
अवैष्णवाश्च ये सर्व्वे न श्राद्धार्हाः कदाचन॥*॥
निमन्त्रयेच्च पूर्व्वेद्युर्द्विजैर्भाव्यञ्च संयतैः।
आचान्तांश्चैव पूर्व्वाह्णे ह्यासने सूपवेशयेत्॥
युग्मान्दैवे तथा पित्र्ये समदेशे स्वशक्तितः।
द्वौ दैवे प्रागुदक् पित्र्ये त्रीण्येकं चोभयोः पृथक्॥
मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्।
हस्तप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि॥
आवाह्य तदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा।
यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजने स्पवित्रके॥
शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा।
या इति मन्त्रेण हस्तेष्वेव विनिक्षिपेत्॥
गन्धोदके तथा धूपमाल्यदानप्रदीपकम्।
अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्॥
द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन्।
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्ततः॥
यवार्थस्तु तिलैः कार्य्यं कुर्य्यादर्घ्यादि पूर्व्ववत्।
दत्त्वा तु सम्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः॥
पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः।
अग्नौ करिष्येत्यादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम्॥
कुरुष्वेति तथोक्तोऽग्नौ हुत्वासौ पितृयज्ञवत्।
हुतशेषं प्रदद्याच्च भाजनेषु समाहितः॥
यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः।
दत्त्वान्नं पृथवी ते पात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्॥
कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने निजाङ्गुष्ठं निवेशयेत्।
सव्याहृतिकां गायत्त्रीं मधुवातेत्यृचं तथा॥
जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः।
अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः॥
आतृप्तेश्च पवित्राणि जप्त्वा पूर्व्वं जपन्तथा।
अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषञ्चैवानुमन्त्र्य ह॥
तदन्नं प्रकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत् सकृत्।
सर्व्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः॥
उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पितृयज्ञवत्।
मातामहानामप्येवं दद्याच्चाचमनं ततः॥
स्वस्ति प्रीयन्तामिति चाहैव विश्वदेवान् जलं ददत्।
स्वस्तिवाच्य ततो दद्यादक्षय्योदकमेव च॥
दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदीरयेत्।
वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यश्च स्वधोच्यताम्॥
विप्रैरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम्।
दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च॥
श्रद्धा च नो मा व्यगमत्। बहु देयञ्च नोऽस्त्विति,
इत्युक्त्वापि प्रियं वाचं प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत्॥
वाजे वाजे इति प्रीत्या पितृपूर्व्वं विसर्ज्जनम्।
यस्मिंस्ते सम्रवाः पूर्व्वमर्घ्यपात्रे निपातिताः॥
पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्ज्जयेत्।
प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्॥
ब्रह्मचारी भवेत्तान्तु रजनीं भार्य्यया सह।
एवं प्रदक्षिणं कृत्वा वृद्धौ नान्दिमुखानपि॥
यजेत यवकर्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैः श्रिताः।
एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम्।
आवाहनाग्नौ करणरहितं ह्यपसव्यवत्।
उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रान् विसर्ज्जयेत्॥
अभिरम्यतां प्रब्रूयात् ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह।
गन्धोदकतिलैर्मिश्रं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम्॥
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्।
ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्व्ववदाचरेत्॥
एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि।
अर्व्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत्॥
तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् सवत्सरं द्विज।
पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा॥
हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम्।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्।
मासवृद्ध्यापि तुष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः॥
दद्याद्वर्षां त्रयोदश्यां मघासु च न संशयः।
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेव कन्यादीन् श्राद्धदो भवेत्॥
शस्त्रेण निहतानान्तु चतुर्द्दश्यां प्रदीयते॥*॥
स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्य्यं चैव बलं तथा॥
पुत्त्रश्रेष्ठान् ससौभाग्यानपत्यं मुख्यतां शुभम्।
प्रवृत्तचक्रतां पुत्त्रान् वाणिज्यप्रभृतींस्तथा॥
अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम्।
धनं विद्यां भिषक्सिद्धिं कुप्यं गोऽजाविकं तथा॥
अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं सम्प्रयच्छति।
कृत्तिकादिभरण्यन्तं सकामानाप्नुयादिमान्॥
वस्वाद्याः प्रीणयन्त्येव नवं श्राद्धं कृतं द्विजाः।
आयुष्प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च॥
प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीतो नित्यं पितामहः॥"

इति गारुडे ९९ अध्यायः॥*॥

अपि च।

"व्यासश्राद्धमहं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम्।
पूर्व्वं निमन्त्रयेद्विप्रान् निशि सुब्रह्मचारिणः॥
प्रदक्षिणोपवीतेन देवान् वामोपवीतिना।
पितॄन्निमन्त्रयेत् पादौ क्षालयेद्वाक्यमन्त्रतः॥

ॐ स्वागतं भवद्भिरिति प्रश्नः। ॐ सुस्वागतमिति तैरुक्ते ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य एतत् पाद्योदकमर्घ्यं स्वाहा पितृभ्यः स्वधा इति देवब्राह्मणपादयोर्देवतीर्थेनासुग्नकुशजलकुसुमदानम्। ततो दक्षिणामुखस्य वामोपवीतेन अमुकगोत्रेभ्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो यथानामशर्म्मभ्यः सपत्नीकेभ्य एतत् पाद्योदकमर्घ्यं स्वधा इति पित्रादिब्राह्मणपादयोः पितृतीर्थेन भुग्नकुशतिलकुसुमजलदानम्। एवं मातामहादिषु। एतद्व आचमनीयं स्वाहा स्वधेति ब्राह्मणहस्ते। एष वो अर्घ्य इति ब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यदानम्। एतद्वः पुष्पं इति ब्राह्मणहस्ते पुष्पदानम्। ॐ सिद्धमिदमासनं इहासध्वमित्यभिधाय ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं सप्तव्याहृतिभिः पूर्व्वमुखदेवब्राह्मणोपवेशनम्। उत्तराभिमुखाः पितरः ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च। नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः इति त्रिर्जपेत्। ॐ अद्यास्मिन्देशे अमुकमासे अमुकराशिगते सवितरि अमुकस्यां तिथौ अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां यथानामशर्म्मणां विश्वेदेवपूर्व्वकं श्राद्धमहं करिष्ये ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमासनं स्वाहा। ॐ विश्वान् देवानावाहयिष्ये ॐ आवाहय इत्युक्ते ॐ विश्वेदेवास आगत शृणुताम इमं हवं एदं वर्हिर्निषीदत। ॐ विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं ये मे अन्तरीक्षे य उप द्यविष्ट येऽग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्वम्। ॐ ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि।

ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः।
ये यत्र विहिता श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते॥

ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद। इति त्रिभिर्यवविकिरणम्। ॐ पवित्रमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वेति तेनोक्ते साग्रकुशपत्रद्वयं प्रादेशप्रमाणं कृत्वा ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ अनेन कुशान्तरेण छित्त्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थः

इत्युभयच कुशाम्तरेण विहतं कृत्वा पात्रे पवित्रनिवेशनम्। शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु न.। इति पात्रे जलदानम्। ॐ यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीः इति यवदानम्।

ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्।
ईश्वरीं सर्व्वभूतानां त्वामिहोपह्वये श्रियम्॥
इति गन्धदानम्॥

ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ इति पुष्पदानम्। ॐ या दिव्या आप पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरीक्षा उतपार्थिवीर्या। हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आप शिवा शंस्योना सुहवा भवन्तु ॐ धुरिलोचनसञ्ज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एषोऽर्घ्यो नम। इति हस्तेऽर्घ्यं दत्त्वा अनेनैव पात्रेण सम्रवपवित्रग्रहण प्रथमपात्रेण सम्रव पवित्रञ्च गृहीत्वा ब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे कुशोपरि उर्द्ध्वमुखपात्रे स्थापन तदुपरि कुशदानम्। तत ॐ धुरिलोचनसञ्ज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतानि गन्धपुष्पधूपदीपवासोयुगसोत्तरीययज्ञोपवीतानि नम। गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पसिद्धिरस्तु। ब्राह्मणवाचनम्। तत पितृपितामहप्रपितामहमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाना सपत्नीकाना श्राद्धमहं करिष्ये। अनुज्ञापनम्। ॐ कुरुष्वेति ब्राह्मणैरुक्ते। ॐ देवताभ्य पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च। इति त्रिजपेत्। तत ॐ अमुकसगोत्राणां अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाना यथानामशर्म्मणा सपत्नीकाना श्राद्ध युष्मास्वहं करिष्ये। ॐ कुरुष्व श्राद्धकरणानुज्ञानम्। ॐ अमुकसगोत्रेभ्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो यथानामशर्म्मभ्य सपत्नीकेभ्य इदमासन स्वधा। ब्राह्मणवामपार्श्वे आसनम्। ॐ पितॄनावाहयिष्ये ॐ आवाहयेत्युक्ते ॐ उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्त समिधीमहि। उशन्नुशत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे। ॐ आयान्तु न पितर सौम्यासो अग्निष्वात्ता पथिभिर्देवयानै। अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान्। इत्यावाहनम्। ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद। इति तिलविकिरणम्। ॐ तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्म्मित। प्रत्नमद्भि पृक्त स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि न स्वाहा। तिलदानम्। गन्धपुष्प हस्ताभ्या दत्त्वा पितृपात्रमुत्थाप्य या दिव्येति पठित्वा अमुकगोत्र अस्मत्पित अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एष ते अर्घ्य स्वधा। एव पितामहादौ। सपवित्रं पात्र गृहीत्वा ब्राह्मणवामपार्श्वे दक्षिणाग्रकुशोपरि ॐ पितृभ्य स्थानमसीति अधोमुखपात्रस्थापनम्। ॐ शुन्धन्ता लोका पितृसदना पितृसदनमसि। अधोमुखपात्रस्पर्शनम्। तत अमुकसगोत्रेभ्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्य सपत्नीकेभ्य एतानि गन्धपुष्पधूपदीपवासोयुगसोत्तरीययज्ञोपवीतानि स्वधा। पितृतीर्थेन गन्धादिदानम्। गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पसिद्धिरस्तु। ब्राह्मणवाचनम्। एव मातामहादीनामनुज्ञापनादि कर्म्म। ॐ या दिव्येति भूमिसम्मार्ज्जनम्। ततो घृताक्तमन्न गृहीत्वा दक्षिणोपवीत पितृब्राह्मणम्। ॐ अग्नौ करणमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वेति तेनोक्ते ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ॐ सोमाय पितृमते स्वाहा। आहुतिद्वय देवब्राह्मणहस्ते दत्त्वा अवशिष्टार्द्धं पिण्डार्थं स्थापयित्वा अपरमर्द्धं पित्रादिपात्रे मातामहादिपात्रे च निक्षिपेत्। पात्रे अन्नादि निधाय कुश दत्त्व अधोमुखाभ्या पाणिभ्या पात्र गृहीत्वा। ॐ पृथिवी ते पात्र द्यौ पिधान ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृत जुहोमि स्वाहा। पात्राभिमन्त्रणम्। इदं विष्णुर्व्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य पांशुले विष्णो हव्य रक्षस्व। इत्यन्नोपर्य्यधोमुखद्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम्। ॐ अपहतेति त्रिर्यवविकिरणम्।

ॐ निहन्मि सर्व्वं यदमेध्यवद्भवेत्
हताश्च सर्व्वेऽसुरदानवा मया।
रक्षांसि यक्षा सपिशाचसङ्घा
हता मया यातुधानाश्च सर्व्वे॥
इति सिद्धार्थविकिरणम्॥

तत ॐ धुरिलोचनसञ्ज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्न सघृत सपानीय सव्यञ्जन स्वाहा इति वारिकुशाद्यैरन्नसङ्कल्पनम्। ॐ श्राद्धमिदमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पसिद्धिरस्तु। ततो वामोपवीतेन सव्यञ्जन सघृतमन्न पित्रादिपात्रे निधाय तदुपरि भूमिसलग्नकुश दत्त्वा ॐ पृथिवी ते पात्रं अभिमन्त्रणम्। उत्तानाभ्या पाणिभ्या पात्र गृहीत्वा ॐ इद विष्णुरित्यन्नोपरि उत्तानाङ्गुष्ठ निवेशयेत् ॐ अपहता इति तिलविकिरणम्। भूमिपातितवामजानु। अमुकगोत्रेभ्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्य अमुकामुकशर्म्मभ्य सपत्नीकेभ्य एतदन्न सघृत सपानीयं सव्यञ्जन प्रतिषिद्धवर्ज्जित स्वधा। अन्नसङ्कल्प। ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृत घृत पय कीलाल परिस्रुत स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्। दक्षिणामुखवारित्याग। ॐ अन्नमिदमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पसिद्धिरस्तु। तत सव्याहृतिकया गायत्र्या विसर्ज्जयित्वा मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धव माध्वीर्न सन्त्वोषधी। मधुनक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिव रज मधु द्यौरस्तु न पिता। मधुमान्नो वनस्पतिर्म्मधुमानस्तु सूर्य्यो माध्वीर्गावो भवन्तु न॥ मधु मधु मधु इति जप। यथा सुख वाग्यता जुषध्वमिति ब्रूयात्। भुक्तवत्सु सप्तव्याधादिक पितृस्तोत्र जपत्।

ॐ सप्तव्याधा दशार्णेषु मृगा कालाञ्जरे गिरौ।
चक्रवाका सरद्वीपे हंसा सरसि मानसे॥
तेऽपि जाता कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगा।
प्रस्थिता दूरमध्वान यूय तेभ्योऽवसीदत॥

ततस्तृप्तेषु। दक्षिणामुखो वामोपवीती उच्छिष्टाग्रत

ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धा कुले मम।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परा गतिम्॥

इति भूमौ कुशोपरि सघृतमन्न जलप्लुत विकिरेत्। ततो देवब्राह्मणक्रमेण जलगण्डूष दत्त्वा पूर्व्ववत् पुन सव्याहृतिका सावित्रीं मधुवातेत्यृच मधु मध्विति च जप। ॐ रुचित भवद्भिरिति देवब्राह्मणप्रश्न। सुरुचितमिति तेनोक्ते ॐ शेषमन्नमप्यस्तीति प्रश्न। इष्टै सह भुङ्क्ष्वेति तेनोक्ते पित्रादिब्राह्मणे वामोपवीतेन ॐ तृप्ताः स्थ इति प्रश्न। ॐ तृप्ताः स्म इत्युक्ते शेषमन्नेनि प्रश्न। ॐ इष्टै सह भुङ्क्ष्वेति तेनोक्ते मातामहादिब्राह्मणे तथैव प्रश्न। तत पित्रादिब्राह्मणे पिण्डानहं पातयिष्ये पातयेत्युक्ते। तदुच्छिष्टाग्रतोऽभ्युक्षण मण्डलञ्च चतुष्कोण तिलविकिरण ॐ अमुकगोत्र अस्मत्पित अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एतत्ते पिण्डासन स्वधा इत्य रेखामध्ये पितामहाय प्रपितामहाय च। सव्याहृतिका गायत्री मधुवातेति निर्व्वपन् अन्न साज्य पिण्ड कृत्वा कुशोपरि अमुकगोत्रास्मत्पित अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एष ते पिण्ड ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। एव पितामहप्रपितामहमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्य। पिण्डशेषविकिरण पिण्डान्तिके। ॐ लेपभुज प्रीयन्ता इति स्तरणकुशेषु हस्तमार्ज्जनम्। प्रक्षालितेन पिण्डपात्रोदकेन अमुकगोत्र अस्मत्पित अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एतत्ते जलमवनेनिक्ष्व ॐ ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति पितृपिण्डसेचनम्। पिण्डपात्रमधोमुख कृत्वा बद्धाञ्जलि ॐ अत्र पितरो मादयध्व यथाभागमावृषायध्वमिति जप। अप स्पृष्ट्वा वामेन परावृत्य उदङ्मुखश्च प्राणायाम सयम्य।

ॐ वसन्ताय नमस्तुभ्य ग्रीष्माय च नमो नम।
वर्षाभ्यश्च शरत्सञ्ज्ञ ऋतवे च नम सदा॥
हेमन्ताय नमस्तुभ्य नमस्ते शिशिराय च।
मासरुवत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नम॥

ॐ षड्भ्य ऋतुभ्यो नम पितृभ्यो नम। इति जप। वामेनैव परावृत्य दक्षिणामुख अमी मदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत। इति जप। वास शिथिलीकृत्याञ्जलि कृत्वा ॐ नमो व पितर पितरो नमो व। इति जप। गृहान्न पितरो दत्त। इति गृहवीक्षणम्।। ॐ सदो व पितरो देष्म। इति पिण्डवीक्षणम्। ॐ एतद्व पितरो वास इत्युक्त्वा अमुकगोत्र इत्यादिना एतत्ते वास ॐ ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। दशाभवसूत्रदानम्। वामेन पाणिना उदकपात्र गृहीत्वा। ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृत घृत पय

कीलाल इत्यादिना पिण्डोपरि वारिधारा-त्याग। पूर्व्वस्थापितपात्रशेषोदके प्रत्येक पिण्ड-सेचनम्। पिण्डवाक्येन गन्धादिदानम्। पिण्डो-परि कुश इस्तञ्च दत्त्वा ॐ अक्षन्नमी मदन्त-ह्यवप्रिया अधूषत अस्तोषत स्वभानवो विप्रा न विष्टया मतीयो याम्विन्द्र ते हरीति जप। इत्थ मातामहादेर्ब्राह्मणानामाचमन सुसम्प्रोक्षितमस्त्विति भूम्यभ्युक्षण कृत्वा।

अपा मध्ये स्थिता देवा सर्व्वमप्सु प्रतिष्ठितम्।
ब्राह्मणस्य करे न्यस्ता. शिवा आपो भवन्तु न:॥

शिवा आप' सन्त्विति हस्ते ब्राह्मणस्य जल-दानम्।

लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे।
लक्ष्मीर्वसते सदा गोष्ठे सौमनस्य सदास्तु मे॥

सौमनस्यमस्तु पुष्पदानम्।

ॐ अक्षतञ्चास्तु मे पुण्य शान्ति पुष्टिर्धृतिश्च मे।
यद्यत् श्रेयस्कर लोके तत्तदस्तु सदा मम॥

ॐ अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु यवतण्डुलदानम्। अमुक-गोत्राणामस्मत् पितृ-पितामह-प्रपितामहाना सपत्नीकाना दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षय्यमस्तु इति पित्रादिब्राह्मणहस्ते सतिलजलदानम्। यजमानस्य प्रश्ने अस्त्विति ब्राह्मणो वदेत्। एव मातामहादीनामक्षय्यम्। आशिष।

ॐ अघोरा. पितर सन्तु गोत्र नो वर्द्धताम्।
दातारो नोऽभिवर्द्धन्ता वेदा सन्ततिरेव च।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति।
अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि।
याचितारश्च न. सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन॥

एता एवाशिष सन्तु सौमनस्यमस्तु सुमुख चास्तु इत्युक्ते पिण्डपात्रे अर्घ्यसम्बन्धान् कुशान् पवित्राणि चास्तीर्य्य पित्रादिब्राह्मण स्पृष्ट्वा स्वधा वाचयिष्ये ॐ वाच्यता ॐ पितृपितामह-प्रपितामह मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमाता-महेभ्यो यथानामशर्म्मभ्य सपत्नीकेभ्य स्वधो-च्यता अस्तु स्वधा इत्युक्ते ऊर्ज्ज वहन्तीरमृत घृत इति पिण्डानामुपरि वारिधारा दद्यात्। तत ॐ विश्वेदेवा अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्ता देव-ब्राह्मणहस्ते यवोदकदान ॐ प्रीयन्तामिति तेनोक्ते ॐ देवताभ्य इति त्रिर्ज्जपेत्। अधो-मुखपिण्डपात्राणि चालयित्वा आचम्यदक्षिणो पवीती पूर्व्वाभिमुख ॐ अमुकसगोत्राय अमुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय सपत्नीकाय श्राद्ध-प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिद रजत तुभ्यमह ददे इति दक्षिणा दद्यात् एव मातामहादौ ततो देवब्राह्मणाय दक्षिणादानम्। तत पितृ-ब्राह्मणे। पिण्डपात्रमुत्तान कृत्वा ॐ पिण्डा सम्पन्ना ॐ सुसम्पन्ना इति पिण्डे क्षीरधारा दत्त्वा पिण्डचालनम्।

ॐ वाजे वाजे वतवाजिनो नो
धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञा।
अस्य मध्व' पिबत मादयध्व
तृप्ता यात पथिभिर्देवयानै॥

इति पित्रादिविसर्ज्जनम्॥

ॐ आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्या-
देमे द्यावा पृथिवी विश्वरूपे।
आ मा गन्तु पितरा मातरा युव-
मा मा सोमोऽमृतत्वाय गम्यात्॥

इति देवविसर्ज्जनम्॥

ॐ अभिरम्यतामित्युक्ते अभिरता' स्म इति ब्राह्मणैरनुज्ञातस्य निवर्त्तनम्। गवादिषु पिण्ड प्रतिपादनमिति।

एष श्राद्धविधि प्रोक्त. पठता पापनाशन।
अनेन विधिना श्राद्ध कृत वै यत्र कुत्रचित्॥
अक्षय स्यात् पितॄणाञ्च स्वर्गप्राप्तिर्ध्रुवा तथा।
इत्युक्त पार्व्वणश्राद्ध पितॄणा ब्रह्मलोकदम्॥"

इत्याद्य गारुड पार्व्वणश्राद्धम् २२२ अध्याय॥

ब्रह्मोवाच।

"नित्यश्राद्ध प्रवक्ष्यामि पूर्व्ववत्तद्विशेषयेत्॥

ॐ अमुकसगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपि-तामहानाममुकशर्म्मणा सपत्नीकाना श्राद्ध सिद्धान्नेन युष्मभ्यमह करिष्ये।

आसनादिकमत्र स्याद्विश्वेदेवविवर्ज्जितम्।
वृद्धिश्राद्ध प्रवक्ष्यामि पूर्व्ववत्तद्विशेषकम्॥

जातपुत्रमुखदर्शनादौ वृद्धिश्राद्ध पूर्व्वाभिमुखेषु दक्षिणापवीतिषु मधुयवबदरमिश्रा पिण्डा दैव तीर्थेन नमस्कारान्तेन दक्षिणोपचारेणकर्त्तव्यम् दक्षिणजानु गृहीत्वा ॐ अद्यास्मदीयामुकहर्द्दौ अमुक-गोत्राणामस्मत्पितृ-पितामहप्रपिता-मह मातामह-प्रमातामह वृद्धप्रमातामहाना अमुकशर्म्मणा सपत्नीकाना नान्दीमुखाना श्राद्धेकर्त्तव्ये वसुसत्यसञ्ज्ञकाना विश्वेषा देवाना श्राद्ध सिद्धान्नेन युष्मासु मया कर्त्तव्यम्। इति देवब्राह्मणामन्त्रण ॐ करिष्यसीति तेनोक्ते इत्थमेव मातृपितामहीप्रपितामहीना देवब्राह्म-णामन्त्रणम्। तत ॐ अमुकगोत्राया मत्-प्रपितामह्या अमुका देव्या नान्दीमुख्या श्राद्ध सिद्धान्नेन युष्मासु मया कर्त्तव्यमिति प्रपिता-महीब्राह्मणामन्त्रणम्। करिष्यसीति तेनोक्ते इत्थमेव पितामहीब्राह्मणामन्त्रण मातृब्राह्मणा-मन्त्रणञ्च। तत ॐ अद्यामुकहर्द्दौ अमुक-गोत्राणामस्मत्-प्रपितामह-पितामह पितॄणा नान्दीमुखाना श्राद्ध सिद्धान्नेन युष्मासु मया कर्त्तव्यमिति ब्राह्मणामन्त्रण ॐ करिष्यसीति तेनोक्ते इत्थमेव वृद्धप्रमातामहादिब्राह्मणा-मन्त्रणम्। देवपितृसर्व्वदेवब्राह्मणश्राद्धकरणानु-ज्ञापनम्। आसनं ॐ विश्वेदेवास आगत शृणु-ताम् इम हव एद वर्हिर्निषीदत ॐ विश्वे-देवा शृणुतेम हव ये अन्तरीक्षे य उपद्यविष्ठ ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्वम्। ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा इति विश्वेदेवावाहनम्। गन्धादि-दानञ्च अच्छिद्रावधारणवाचनम्। तत. प्रपि-तामहीप्रभृतीनामनुज्ञापन आसनं गन्धादि दान अच्छिद्रावधारणम्। इत्थ प्रपितामहा-दीना अनुज्ञापनम्। आसन आवाहन गन्धादिदानम्। एव वृद्धप्रमातामहादीना अनुज्ञापनादिकरणम्। ॐ वसुसत्यसञ्ज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्न सघृत सपानीय सव्य-ञ्जन सवदर सदधि प्रतिपिद्धवर्ज्जित नम। इति अन्नसङ्कल्पनम्। ॐ अमुकगोत्रे मत्-प्रपितामहि अमुकीदेवि नान्दिमुखि एतदन्न सवदर सदधि नम। इत्थ पितामहीमातृ ब्राह्मणे। तत प्रपितामहादिब्राह्मणपात्रे ॐ अमुकगोत्रेभ्यो मत्प्रपितामहपितामहपितृभ्य एतदन्न सवदर सदधि सव्यञ्जन सपानीय नम। एव वृद्धप्रमातामहादिभ्य॥*॥

एकोद्दिष्ट पुरावक्ष्य तद्विशेष वदे शृणु॥

प्रथम निमन्त्रण पादप्रक्षालन आसनम। अद्य अमुकगोत्रस्य मत्पितुरमुकदेवशर्म्मण प्रति-सांवत्सरिकमेकोद्दिष्ट श्राद्ध सिद्धान्नेन युष्मासु अह करिष्ये। श्राद्धकरणानुज्ञापनम्। आसन अर्घ्य। गन्धादिदान पितृस्थापनम्। अन्न-सङ्कल्पन जप्य निवीती उत्तराभिमुखीभूया-तिथिश्राद्ध कुर्य्यात्। ततस्तृप्ति ज्ञात्वा दक्षि-णाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्टसमीपे ये अग्निदग्धा इति अन्नविकिरणम। ॐ अमुक-गोत्र पितुरमुकदेवशर्म्मन् एतत्ते जलमवने-निक्ष्व ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति रेखोपरि दक्षिणामुखवारिधारा-दानम्।" इति गारुडे २२३अध्याय.॥ * ॥

ब्रह्मोवाच।

'सपिण्डीकरण वक्ष्ये पूर्णेऽब्दे तत्क्षयाहनि।
कृत्वा कुतपकाले तु प्रेतादे पितृलोकदम।
सपिण्डीकरण कुर्य्यात् अपराह्णे तु पूर्व्ववत॥

पितामहादिब्राह्मणनिमन्त्रनम्। ॐ पुरोरवा माद्रव सञ्ज्ञकेभ्यो देवेभ्य एतदासन नम। वामपार्श्वे चासनदानम्। तत पितामह-प्रपितामहवृद्धप्रपितामहाना सपत्नीकाना श्राद्धमह करिष्ये। इत्यनुज्ञाग्रहणम्। पात्र-चयकरण पात्रोपरि कुश दत्त्वा पात्रान्तरेण पिधाय अच्छिद्रावधारणान्त परिसमाप्य तथैव पितुरपि सपत्नीकस्य प्रेतान्तनाम्ना श्राद्धकर-णानुज्ञापनम्। देवपात्राच्छिद्रावधारणम्। त परिसमाप्य पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामह पितृक्रमेण पात्राणा मनाक् वाचन उद्घाटन कृत्वा ये समाना समनस' पितरो यमराज्ये।
तेषा लोक स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्॥
ये समाना समनसो जीवा जीवेषु मामका।
तेषा श्रीर्मयी कल्पता अस्मिन् लोके शत समा॥

एतन्मन्त्रद्वयेन पितृपात्रोदक पितामहप्रपिता-महवृद्धप्रपितामहपात्रे दत्त्वा वृद्धप्रपितामह-पात्र परित्यज्य पितामहप्रपितामहयोरुदक पवित्रञ्च पितृपात्रे निक्षिपेत्। तत. पितृ-

ब्राह्मणहस्ते पवित्रदानम्। पात्रपुष्पेण शिरस करपादाञ्चन हस्तेऽन्यजलदान हस्ताभ्या पात्रमुत्थाप्य ॐ या दिव्येति च पठित्वा अमुकगोत्र मत्पितरमुक प्रेत एष ते अर्घ्यो ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति पितृब्राह्मणहस्ते स्तोकमर्घ्योदक पितृतीर्थेन दत्त्वा पितामहब्राह्मणहस्ते पवित्रदान पात्रपुष्पेण शिर करपादाञ्चन हस्तेऽन्यजलदानम्। हस्ताभ्या पात्रमुत्थाप्य या दिव्येति पठित्वा अमुकगोत्र मत्पितामह अमुकदेवशर्म्मन् सपत्नीक एष तेऽर्घ्य स्वधा। पितृपात्रेणैव पितामहब्राह्मणहस्ते स्तोकमर्घ्योदक दत्त्वा शेपमुदक पिण्डसेचनार्थं पात्रान्तरे निधाय तेनैव पात्रेण पितामहब्राह्मणाना हस्तस्थ उदक पवित्रञ्च गृहीत्वा पितृब्राह्मणवामपार्श्वे दक्षिणाग्रकुशोपरि पितृभ्य स्थानमसीति अधोमुखपात्रस्थापनम्। पितामहादीना गन्धादि दान धर्म्मीकरणम्। देवाना अवशिष्टान पितामहादिपात्रे क्षिपेत्। पितामहादिपात्राभिमन्त्रणादिवाचनपर्य्यन्त क्रमेण समाप्य पितृब्राह्मणपात्राभिमन्त्रण अङ्गुष्ठनिवेशन तिलविकिरणम्। सिद्धान्नविकिरण कृत्वा अमुकगोत्र मत्पितरमुक प्रेत एतत्ते अन्न सघृत सपानीय सव्यञ्जन प्रतिषिद्धवर्जित ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। ततो दत्तप्रभृति आपोशान दद्यात्। अतिथौ प्राप्ते अतिथिश्राद्ध कुर्य्यात् अस्मिन्नवसरे। तन्न विकिरणम्। पितामहादौ प्रश्न कृत्वा पितृब्राह्मण ॐ स्वदित भवद्भिरिति प्रश्न अमुकगोत्र मत्पितामह अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एष ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। एवमन्ययो। पिण्डदानमच्छिद्रमस्तु। सङ्कल्पसिद्धिरस्तु इति वाचन कृत्वा तत पितृप्रेतपिण्डपातन ॐ सकल्पसिद्धिरस्त्विति वाचनम्। तत्समाप्य पिण्ड त्रिधा कृत्वा ये समाना समनस इति मन्त्रद्वय पठित्वा पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहपिण्डेषु क्षिपेत्। पिण्डेषु गन्धादिक पिण्डचालनम्। अतिथिब्राह्मणे स्वदितमित्यादि प्रश्न। ब्राह्मणानामाचमन भुक्तक्रमेण ताम्बूलदान सुसम्प्रोक्षितमस्तु शिवा आप सन्तु वृद्धप्रपितामहादिक्रमेण ब्राह्मणाना हस्ते जलदानम्। गोत्रस्याक्षय्यमस्तु पितृब्राह्मणहस्ते ॐ उपतिष्ठतामिति सतिलजलदान नामगोत्रेण उपतिष्ठतामिति तेनोक्ते अघोरा पितर सन्तु सन्त्विति उक्ते स्वधा वाचयिष्ये इति पितामहादिब्राह्मणानुज्ञापनम् ॐ वाच्यतामित्युक्ते पितामहादिभ्य स्वधोच्यताम् अस्तु स्वधा इत्युक्ते पितृब्राह्मणे पितृभ्य स्वधोच्यता इति अस्तु स्वधा इत्युक्ते ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृत इति दक्षिणाभिमुखवारिधारात्याग। ॐ विश्वे देवा अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्तामिति। देवब्राह्मणहस्ते यवोदकदानम्। ॐ देवताभ्य इति विसर्ज्जनम्। पिण्डान् पात्रे तोलयित्वा आचम्य पितामहादिभ्यो दक्षिणा दत्त्वा तत पितृब्राह्मणाय ततो अतिथिब्राह्मणाय च। आशिषो मे दीयन्तामित्याशी प्रार्थन आशिष प्रतिगृह्यन्ता इत्युक्ते दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामिति पात्रमुत्तानं कृत्वा वाजे वाजे इति विसर्ज्जनम्। अभिरम्यतामिति पितृब्राह्मणविसर्जनम्।

सपिण्डीकरणश्राद्ध व्यासप्रोक्त मया तव।
श्राद्ध विष्णु श्राद्धकर्त्ता फल श्राद्धादिक हरि॥"

इति गारुडे २२४ अध्याय॥*॥

तिथ्यादिविशेषे श्राद्धकरणफल यथा,—

व्यास उवाच।

"अथ श्राद्धममावास्या प्राप्य कार्य्य द्विजोत्तमै।
पिण्डान्वाहार्य्यक भक्तभुक्तिमुक्तिफलप्रदम्॥
पिण्डान्वाहार्य्यक श्राद्ध क्षीणे राजनि शस्यते।
अपराह्णे द्विजातीना प्रशस्ते नामिषेण तु॥
प्रतिपत्प्रभृति ह्येतास्तिथय कृष्णपक्षके।
चतुर्द्दशी वर्ज्जयित्वा प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तरा॥
अमावास्याष्टकास्तिस्र पौष्माघादिषु त्रिषु।
तिस्रश्चान्वष्टका पुण्या माघस्य दशमी तथा॥
त्रयोदशी मघायुक्ता वर्षासु तु विशेषत।
शस्यपाकश्राद्धकाला नित्य प्रोक्ता दिने दिने॥
नैमित्तिक हि कर्त्तव्य ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययो।
बान्धवानाञ्च मरणे नारकी स्यादथान्यथा॥
काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु।
अयने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तकम्॥
सङ्क्रान्त्यामक्षय श्राद्ध तथा जन्मदिनेष्वपि।
नक्षत्रेषु च सर्व्वेषु तथा कामि विशेषत॥
स्वर्गन्तु लभते कृत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तम।
अपत्यमथ रोहिण्या सौम्ये तु ब्रह्मवर्च्चसम्॥
रुद्राणा कर्म्मणा सिद्धिमार्द्रायां शौर्य्यमेव च।
पुनर्व्वसौ तथा भूमि श्रिय पुष्ये तथैव च॥
सर्व्वान् कामान् तथा सर्पे पैत्रे सौभाग्यमेव च
अर्य्यम्णि तु धन विद्यात् फाल्गुन्या पाप-
नाशनम्॥
ज्ञातिश्रैष्ठ तथा हस्ते चित्राया सुबहून् सुतान्।
वाणिज्यसिद्धि स्वातौ च विशाखाया सुवर्णकम्।
मैत्रे बहूनि मित्राणि राज्य शक्रे तथैव च।
मूले कृषि लभेद्‌यान सिद्धिमाप्ये तथैव च॥
सर्व्वान् कामान् वैश्वदेवे श्रैष्ठन्तु श्रवणे पुन।
श्रविष्ठाया तथा कामान् वारुणे च पर बलम्।
अजैकपादे कुर्य्यात् दहिन्ब्रध्ने गृह शुभम्।
रैवत्या बहवो रोगा ह्यश्विन्या तुरगास्तथा॥
याम्ये चाजीवन तस्मात् यदि श्राद्ध प्रयच्छति
आदित्यवारे चारोग्य चान्द्रे सौभाग्यमेव च॥
कौजे सर्व्वत्र विजय सर्व्वान् कामान् बुधस्य च
विद्यामभीष्ट जीवे तु धन वै भार्गवे पुन।
शनैश्चरे लभेदायु प्रतिपत्सु शुभान् सुतान्।
कन्यका वै द्वितीयाया तृतीयाया शुभन्तया॥
पशून् क्षुद्राश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान्
सुतान्।
षष्ठ्या द्युति कृषिञ्चापि सप्तम्या लभते नर॥
अष्टम्यामपि वाणिज्य लभते श्राद्धद सदा।
स्यान्नवम्यामेकखुर दशम्या द्विखुर बहु॥
एकादश्यान्तथा रूप्य ब्रह्मवर्च्चस्विन सुतान्।
द्वादश्या जातरूपन्तु रजत रौप्यमेव च॥
ज्ञातिश्रैष्ठ त्रयोदश्या चतुर्द्दश्यान्तु कुप्रजा।
पञ्चदश्या सर्व्वकाममाप्नोति श्राद्धद सदा॥
तस्माच्छ्राद्ध न कर्त्तव्य चतुर्द्दश्या द्विजातिभि।
शस्त्रेण तु हताना वै तत्र श्राद्ध प्रकल्पयेत्॥
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तौ न कालनियम कृत।
तस्माद्भोगापवर्गार्थं श्राद्ध कुर्य्यात् द्विजातिभि॥
कर्म्मारम्भेषु सर्व्वेषु कुर्य्यादाभ्युदय पुन।
पुत्त्रजन्मादिषु श्राद्ध पार्व्वण पर्व्वणि स्मृतम्॥
अहन्यहनि नित्य स्यात् काम्य नैमित्तिक तथा
एकोद्दिष्टन्तु विज्ञेय वृद्धिश्राद्धञ्च पार्व्वणम्॥
एतत् पञ्चविध श्राद्ध मनुना परिकीर्त्तितम्।
यात्रायां षष्ठमाख्यात तत् प्रयत्नेन पालयेत्॥
शुद्धये सप्तम श्राद्ध ब्रह्मणा परिकीर्त्तितम्।
दैविक चाष्टम श्राद्ध यत् कृत्वा मुच्यते भयात्॥
सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्य राहोरन्यत्र दर्शनात्।
देशानाञ्च विशेषेण भवेत् पुण्यमनुत्तमम्॥
गयायामक्षय श्राद्ध प्रयागेऽमरकण्टके।
गायन्ति पितरो गाथां कीर्त्तयन्ति मनीषिण॥
एष्टव्या बहव पुत्रा यद्येकोऽपि गया व्रजेत्।
यजेत् वाश्वमेधेन नील वा वृषमुत्सृजेत्॥
एष्टव्या बहव पुत्रा शीलवन्तो गुणान्विता।
तेषान्तु समवेताना यद्येकोऽपि गया व्रजेत्॥
गया प्राप्यानुषङ्गेण य श्राद्ध सम्यगाचरेत्।
तारिता पितरस्तेन स याति परमा गतिम्॥
वराहपर्व्वते चैव गङ्गायाञ्च विशेषत।
वाराणस्या विशेषेण यत्र देव स्वय हर॥
गङ्गाद्वारे प्रभासे च विल्वके नीलपर्व्वते।
कुरुक्षेत्रे च कुब्जाम्रे भृगुतुङ्गे महालये॥
केदारे फल्गुतीर्थे च नैमिषारण्य एव च।
सरस्वत्या विशेषेण पुष्करे च विशेषत॥
नर्म्मदाया कुशावर्त्ते श्रीशैले भद्रकर्णके।
वेत्रवत्या विपाशाया गोदावर्य्या विशेषत॥
एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु पुलिनेषु च।
नदीनाञ्चैव तीरेषु तुष्यन्ति पितर सदा॥*॥
व्रीहिभिश्च यवैर्म्माषैरद्भिर्म्मूलफलेन च।
श्यामाकैश्च तथा शाकैर्नीवारैश्च प्रियङ्गुभि॥
गोधूमैश्च तिलैर्म्मुद्गैर्म्मास प्रीणयते पितॄन्।
आम्रानाम्रातकानिक्षून् मृद्वीकाश्च सदाडि-
मान्॥
विदारीश्च भरण्डाश्च श्राद्धकाले प्रदापयेत्।
लाजान्मधुयुतान्दद्यात् शक्तून् शर्करया सह
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गाटककशेरुकान्॥
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन
औरभ्रेणाथ चतुर शाकुनेन तु पञ्च च॥
षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेनाथ सप्त वै।
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु॥
दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषै।

शशकूर्म्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ॥
सम्वत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।
वाध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
कालशाकं महाशल्कं खड्गिनोऽप्यामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥
क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयवाथ मृतानाहृत्य वै द्विज ।
दद्यात् श्राद्धे प्रयत्नेन यदस्याक्षयमुच्यते ॥*॥
पिप्पलिं शिग्रु कञ्चैव तथा चैव मसूरकम् ॥
कुष्माण्डालाबुवार्त्ताकान् भूतृणं सुरसं तथा ।
कुसुम्भं पिण्डमूलं वै तण्डुलीयकमेव च ॥
राजमाषास्तथा क्षीरं माहिषञ्च विवर्ज्जयेत् ।
कोद्रवान् कोविदारांश्च पालङ्कीं मरिचं तथा ।
वर्ज्जयेत् सर्व्वयत्नेन श्राद्धस्थाने द्विजोत्तमः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १९ अध्यायः ॥
व्यास उवाच ।
"स्नात्वा यथोक्तं सतर्प्य पितॄन् चन्द्रक्षये द्विजः
पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यात् सौम्यमनाः शुचिः ॥
पूर्व्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने चातिथिः स्मृतः ॥
ये सोमपा विरजसो धर्म्मज्ञाः शान्तचेतसः ।
व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्व्वेदविदेव च ।
बह्वृक् च त्रिसुपर्णस्त्रिमधुर्व्वाथ यो भवेत् ॥
त्रिणाचिकेतश्छन्दोगो ज्येष्ठसामग एव च ।
अथर्व्वशिरसोऽध्येता रुद्राध्यायी विशेषतः ॥
अग्निहोत्रपरो विद्वान् न्यायविच्च षडङ्गवित् ।
मन्त्रब्राह्मणविच्चैव यश्च स्याद्धर्म्मपाठकः ।
ऋषिव्रती ऋषिकश्च तथा द्वादशवार्षिकः ॥
ब्रह्मदेयात्मसन्तानो गर्भशुद्धः सहस्रदः ।
चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।
गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
विमुक्तः सर्व्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
महादेवार्च्चनरतो वैष्णवः पङ्क्तिपावनः ॥
अहिंसानिरतो नित्यमप्रतिग्राहकस्तथा ।
सत्रिणो दाननिरता विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥
मातापित्रोर्हिते युक्तः प्रातःस्नायी च वा द्विजः
अध्यात्मविन्मुनिर्द्दान्तो विज्ञेयः पंक्तिपावनः ॥
ज्ञाननिष्ठो महायोगी वेदान्तार्थविचिन्तकः ।
श्रद्धालुः श्राद्धनिरतो ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥
वेदविद्याव्रतस्नातो ब्रह्मचर्य्यापरः सदा ।
आथर्व्वणो मुमुक्षुश्च ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥
असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च ।
असम्बन्धी च विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
भोजयेद्योगिनं पूर्व्वं तत्त्वज्ञानरतिं यतिम् ।
अलाभे नैष्ठिकं दान्तमुपकुर्व्वाणकं तथा ॥
तदलाभे गृहस्थं वा मुमुक्षुं सङ्गवर्ज्जितम् ।
सर्व्वालाभे साधकं वा गृहस्थमपि भोजयेत् ॥
प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो यस्याश्नाति यतिर्हविः ।
फलं वेदविदां तस्य सहस्रादतिरिच्यते ॥
तस्मात् यत्नेन योगीन्द्रमीश्वरज्ञानतत्परम् ।
भोजयेद्धव्यकव्येषु त्वलाभे त्वितरान् द्विजान् ॥
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥*॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ * ॥
न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य सग्रहः ।
पैशाची दक्षिणा सा हि नैवामुत्र फलप्रदा ॥
कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥
ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न च भस्मनि हूयते ॥
यथोषरे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् ।
तथानृचे हविर्द्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥
यावतो ग्रसते पिण्डान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तान् शूलर्ष्ट्ययोगुडान् ॥
अपि विद्याकुलैर्युक्ता हीनवृत्ता नराधमाः ।
यत्रैते भुञ्जते हव्यं तद्भवेदासुरं द्विजाः ॥
यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो नार्हः श्राद्धादिषु कदाचन ॥
शूद्रप्रेष्यो भृतो राज्ञा वृषलग्रामयाजकः ।
वधबन्धोपजीवी च षडेते ब्रह्मबन्धवः ॥
दत्तानुयोगी वृत्त्यर्थं पतितान्मनुरब्रवीत् ।
वेदविक्रयिणो ह्येते श्राद्धादिषु विगर्हिताः ॥
श्रुतिविक्रयिणो ये तु परपूर्व्वासमुद्भवाः ।
असमान् ये याजयन्ति पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
असंस्कृताध्यापका ये भृत्यर्थेऽध्यापयन्ति ये ।
अधीयते तथा वेदान् पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
वृद्धश्रावकनिर्ग्रन्थाः पञ्चरात्रविदो जनाः ।
कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधाः ॥
यस्याश्नन्ति हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः ।
न तस्य तद्भवेच्छ्राद्धं प्रेत्य चेह फलप्रदम् ॥
अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः ।
मिथ्याश्रमी च ये विप्रा विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ॥
दुश्चर्म्मा कुनखी कुष्ठी श्वित्री च श्यावदन्तकः ।
विद्धप्रजननश्चैव स्तेनः क्लीवोऽथ नास्तिकः ॥
मद्यपो वृषलीसक्तो वीरहा दिधिषूपतिः ।
आगारदाही कुण्डाशी सोमविक्रयिणो द्विजाः ॥
परिवेत्ता तथा हिंस्रः परिवित्तिर्निराकृतिः ।
पौनर्भवः कुसीदी च तथा नक्षत्रदर्शकः ॥
गीतवादित्रनिरतो व्याधितः काण एव च ।
हीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो ह्यवकीर्णी तथैव च ॥
कन्यादूषी कुण्डगोलौ ह्यभिशस्तोऽथ देवलः ।
मित्रध्रुक् पिशुनश्चैव नित्यं भार्य्यानुवर्त्तकः ॥
मातापित्रोर्गुरोस्त्यागी दारत्यागी तथैव च ।
गोत्रभिद्भ्रष्टशौचश्च काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥
अनपत्यः कूटसाक्षी याचको रङ्गजीवनः ।
समुद्रयायी कृतहा तथा समयभेदकः ॥
वेदनिन्दापरश्चैव परदाररतास्तथा ।
द्विजनिन्दारताश्चैव वर्ज्याः श्राद्धादिकर्म्मसु ॥
कृतघ्नः पिशुनः क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दकः ।
मित्रध्रुक् कुहकश्चैव विशेषात् पङ्क्तिदूषकाः ॥
सर्वे पुनरभोज्यान्नास्तदानार्हा हि कर्म्मसु ।
ब्रह्मभावान्निरस्ताश्च वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः सन्ध्योपासनवर्ज्जितः ।
महायज्ञविहीनश्च ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ॥
अधीतनाशनश्चैव स्नानहोमविवर्ज्जितः ।
तामसो राजसश्चैव ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ॥
बहुनात्र किमुक्तेन विहितान् ये न कुर्वते ।
निन्दितानाचरन्त्येव वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २० अध्यायः ॥ * ॥
"गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा समाहितः ।
सन्निपात्य द्विजान् सर्व्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥
श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वेद्युरभिपूज्य च ।
असम्भवे परेद्युर्व्वा यथोक्तैर्लक्षणैर्युतान् ॥
तस्य ते पितरः श्रुत्वा श्राद्धकालमुपस्थितम् ।
अन्योन्यमनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः ॥
ब्राह्मणैस्ते सहाश्नन्ति पितरो ह्यन्तरीक्षगाः ।
वायुभूताश्च तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥
आमन्त्रिताश्च ते विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते ।
वसेयुर्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्य्यपरायणाः ॥
अक्रोधनोऽत्वरोऽमत्तः सत्यवादी समाहितः ।
भारं मैथुनमध्वानं श्राद्धकृद्वर्ज्जयेज्जपम् ॥
आमन्त्रितो ब्राह्मणो यः अन्यं वै कुरुते क्षणम्
स याति रौरवं घोरं शूकरत्वं प्रयाति च ॥
आमन्त्रयित्वा यो मोहादपरं मन्त्रयेत् द्विजम्
स तस्मादधिकः पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते ॥
श्राद्धे निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति
ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्य्यग्योनौ स गच्छति ॥
श्राद्धं कृत्वा तु भुक्त्वा च योऽध्वानं प्रतिपद्यते
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं पांशुभोजनाः ॥
निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे प्रकुर्य्यात् कलहं द्विजः
भवन्ति तस्य तन्मासं पितरो मलभोजनाः ॥
तस्मान्निमन्त्रितः श्राद्धे नियतात्मा भवेत् द्विजः
अक्रोधनः शौचपरः कर्त्ता चैव जितेन्द्रियः ॥
श्वोभूते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भान् समाहितः
समूलानाहरेद्वापि दक्षिणाग्रान् सुनिर्म्मलान् ॥
दक्षिणाप्लवनं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।
शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥
नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ चैव सानुषु ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्ते च पितरः सदा ॥
पारक्ये भूमिभागे तु पितॄणां नैव निर्वपेत् ।
स्वामिभिस्तद्विहन्येत मोहात् यत् क्रियते नरैः ॥
अटव्यः पर्व्वताः पुण्यास्तीर्थान्यायतनानि च ।
सर्व्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥
तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।
असुरोपहतं सर्व्वं तिलैः शुध्यत्यजेन वा ॥
ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनमच्युतम् ।
चोष्यपेयसमृद्धञ्च यथाशक्त्या प्रकल्पयेत् ॥
ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्तरोमनखान् द्विजान्
अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥
तैलमभ्यञ्जनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।
पात्रैरौडुम्बरैः कुर्य्यात् वैश्वदेवत्यपूर्व्वकम् ॥
ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनीयञ्च सम्प्रयच्छेद्‌यथाक्रमम् ॥"
पुस्तकान्तरे विहृत्तेभ्य स्थाने निमित्तेभ्य इति निहृत्तेभ्य इति च पाठः ।
"ये चात्र विश्वदेवाना द्विजा पूर्व्वं निमन्त्रिताः
प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च ॥
दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च ।
दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥
तेषूपवेशयेदेतानासन संस्पृशन् द्विज ।
आसध्वमिति सजल्पन्नासीरंस्ते पृथक् पृथक् ॥
द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ पित्र्ये त्रयश्चोदङ्मुखास्तथा ।
एकैक वा भवेत्तत्र देवमातामहेष्वपि ॥
सत्क्रिया देशकालौ च शौच ब्राह्मणसम्पदम् ।
पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥
अपि वा योजयेदेक ब्राह्मण वेदपारगम् ।
श्रुतशीलादिसम्पन्नमलक्षणविवर्ज्जितम् ॥
उद्धृत्य पात्रे चान्न तत् सर्वस्मात् प्राकृतात् पुन ।
देवतायतने तस्मै निवेद्यान्न प्रवर्त्तयेत् ॥
प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।
तस्मादेकमपि श्रेष्ठ विद्वास भोजयेत् द्विजम् ॥
भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थित ।
उपविष्टेषु य श्राद्धे काम तमपि भोजयेत् ॥
अतिथिर्यस्य नाश्नाति न तत् श्राद्ध प्रशस्यते ।
तस्मात् प्रयत्नात् श्राद्धेषु पूज्या ह्यतिथयो द्विजैः ॥
आतिथ्यरहितश्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातय ।
काकयोनि व्रजन्त्येते दाता चैव न सशय" ॥*॥
हीनाङ्ग पतित कुष्ठी व्रणी पुक्कसनास्तिकौ ।
कुक्कुटा शूकरा श्वानो वर्ज्याः श्राद्धेषु दूरत ॥
बीभत्समशुचि नग्न मत्त धूर्त्त रजस्वलाम् ।
नीलकाषायवसन पाषण्डाश्च विवर्ज्जयेत् ॥
यत्तत्र क्रियते कर्म्म पैतृक ब्राह्मणान् प्रति ।
तत् सर्वमेव कर्त्तव्य वैश्वदेवकपूर्व्वकम् ॥
यथोपदिष्टान् सर्व्वांस्तानलङ्कुर्य्याद्विभूषणैः ।
स्रग्दामभि शिरोवेष्टैर्धूपवासोऽनुलेपनैः ॥
ततस्त्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुज्ञया ।
उदङ्मुखो यथान्याय विश्वेदेवास इत्यृचा ॥
द्वे पवित्रे गृहीत्वा च भाजने क्षालिते पुन ।
शन्नो देव्या जल क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा
या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते त्वर्घ्यं निवेदयेत् ।
प्रदद्याद्गन्धमाल्यानि धूपादीनि च शक्तित ॥
अपसव्य तत कृत्वा पितृणा दक्षिणामुख ।
आवाहन तत कुर्य्यात् उशन्तस्त्वेत्यृचा बुध ॥
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्तत ।
शन्नो देव्योदक पात्रे तिलोऽसीति तिलांस्तथा
क्षिप्त्वा चार्घ्य यथापूर्व दत्त्वा हस्तेषु वै पुन ।
संस्रवांश्च तत सर्व्वान् पात्रे कुर्य्यात् समाहित ॥
पितृभ्य स्थानमेतेन न्युब्ज पात्र निधाय तु ।
अग्नौ करिष्येत्यादाय पृच्छत्यन्न घृतप्लुतम् ॥
कुरुष्वेति ह्यनुज्ञातो जुहुयादुपवीतवत् ।
यज्ञोपवीतिना होम कर्त्तव्य कुशपाणिना ।
प्राचीनावीतिना पित्र्य वैश्वदेवन्तु होमयेत् ।
दक्षिण पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ॥
पितृणा परिचर्य्यासु पातयेदितर तथा ।
सोमाय वै पितृमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधेति जुहुयात्तत ।
अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ॥
महादेवान्तिके वाथ गोष्ठे वा सुसमाहित ।
ततस्तैरभ्यनुज्ञातो गत्वा वै दक्षिणा दिशम् ॥
गोमयेनोपलिप्योर्व्वीं स्थान कृत्वा तु सैकतम् ।
मण्डल चतुरस्र वा दक्षिणावनत शुभम् ।
त्रिरुल्लिखेत्तस्य मध्य दर्भेणैकेन चैव हि ॥
तत सस्तीर्य्य तत्स्थाने दर्भान् वै दक्षिणाग्रकान् ।
त्रीन् पिण्डान् निर्व्वपेत्तत्र हविःशेषान् समाहित ॥
न्युप्य पिण्डांस्तु तद्धस्त निमृज्याल्लेपभागिनाम् ।
तेषु दर्भेष्वथाचम्य त्रिरायम्य शनैरसून् ॥
षडृतूंश्च नमस्कुर्य्यात् पितॄनेव च मन्त्रवत् ।
उदक निनयेच्छेष शनैः पिण्डान्तिके पुन ॥
अवजिघ्रेत्तु तान् पिण्डान् यथान्युप्तान् समाहित ।
अथ पिण्डावशिष्टान्न विधिना भोजयेद्द्विजान् ॥
मासान् पूपांश्च विविधान् दद्यात् कृशरपायसम् ।
सूपशाकफलानीक्षून् पयो दधि घृत मधु ॥
अन्नञ्चैव यथाकाम विविध भक्ष्यपेयकम् ।
यद्यदिष्ट द्विजेन्द्राणा तत्तत्सर्व्वं निवेदयेत् ॥
धान्यांस्तिलांश्च विविधान् शर्करा विविधास्तथा
उष्णमन्न द्विजातिभ्यो दातव्य श्रेय इच्छता ॥
अन्यत्र फलमूलेभ्य पानकेभ्यस्तथैव च ।
नाश्रूणि पातयेज्जातु न कुप्येन्नानृत वदेत् ॥
न पादेन स्पृशेदन्न न चैतदवधूनयेत् ॥
क्रोधेन चैव यद्दत्त यद्दत्त त्वरया पुन ॥
यातुधाना विलुम्पन्ति जल्पता चोपपादितम् ।
स्विन्नगात्रो न तिष्ठेत सन्निधौ च द्विजन्मनाम्
न चात्र श्येनकाकादीन् पक्षिण प्रतिषेधयेत् ।
न दद्यादन्न हस्ते न प्रत्यक्षलवण तथा ॥
न चायसेन पात्रेण न चैवाश्रद्धया पुन ।
काञ्चनेन तु पात्रेण राजतौडुम्बरेण च ॥
दत्तमक्षयता याति खाड्गेन च विशेषत ।
पात्रे तु मृण्मये यो वै श्राद्धे भोजयते पितॄन् ॥
स याति नरक घोर भोक्ता चैव पुरोधसा ।
न पङ्क्त्या विषम दद्यात् न याचेन्न च दापयेत्
याचिता दापिता दाता नरकान् यान्ति दारुणान् ।
भुञ्जीत वाग्यता मृष्टा न ब्रूयु प्राकृतान् गुणान् ॥
तावद्धि पितरोऽश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणा ।
नाप्यासनोपविष्टस्तु भुञ्जीत प्रथम द्विज ॥
बहूना पश्यता सोऽज्ञ पङ्क्त्या हरति किल्विषम् ।
न किञ्चिद्वर्ज्जयेच्छ्राद्धे नियुक्तस्तु द्विजोत्तम ॥
न मास प्रतिषेधेत नचान्यस्यान्नमीक्षयेत् ।
यो नाश्नाति द्विजो मास नियुक्त पितृकर्म्मणि
स प्रेत्य पशुता याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥
स्वाध्याय श्रावयेदेषा धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
इतिहासपुराणानि श्राद्धकल्पांश्च शोभनान् ॥
ततोऽन्नमुत्सृजेद्भुक्तेष्वग्रतो विकिरन् भुवि ।
पृष्ट्वा स्वदितमित्येव तृप्तानाचमयेत्तत ॥
आचान्ताननुजानीयादभितो रम्यतामिति ।
स्वधास्त्विति च त ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥
ततो भुक्तवता तेषामन्नशेष निवेदयेत् ।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्य्यादनुज्ञातो द्विजोत्तमैः ॥
पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्य गोष्ठेषु सुश्रुतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥
विसृज्य ब्राह्मणास्तान् वै पितृपूर्व्वन्तु वाग्यत
दक्षिणा दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन् ॥
दातारो नोऽभिवर्द्धन्ता वेदा सन्ततिरेव च ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ॥
पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा
मध्यमन्तु तत पिण्डमद्यात् पत्नी सुतार्थिनी
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत्
ज्ञातिष्वपि च भुक्तेषु स्वान् भृत्यान् भोजयेत्तत ।
पश्चात् स्वयञ्च पत्नीभि शेषमन्न समाहरेत् ।
नोद्वासयेत्तदुच्छिष्ट यावन्नास्त गतो रवि ॥
ब्रह्मचारी भवेतान्तु दम्पती रजनीन्तु ताम् ।
दत्त्वा श्राद्ध तथा भुक्त्वा सेवते यस्तु मैथुनम् ॥
महारौरवमासाद्य कीटयोनि व्रजेत् पुनः ।
शुचिरक्रोधन. शान्त सत्यवादी समाहित ॥
स्वाध्यायञ्च तथाध्वान कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत्॥
श्राद्ध कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातय ।
महापातकिभिस्तुल्या यान्ति ते नरकान् बहून्
एष वोऽभिहित सम्यक् श्राद्धकल्प सनातन ।
अनेन वर्त्तयेन्नित्यमुदासीनोऽथ तत्त्ववित् ॥
अनग्निरध्वगो वापि तथैव व्यसनान्वित ।
आमश्राद्ध द्विज कुर्य्यात् वृषलस्तु सदैव हि ॥
आमश्राद्ध यदा कुर्य्यात् विधिज्ञ श्रद्धयान्वित
तेनाग्नौकरण कुर्य्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥
योऽनेन विधिना श्राद्ध कुर्य्यात् संयतमानस. ।
व्यपेतकल्मषो नित्य यतीना वर्त्तते पदम् ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन श्राद्ध कुर्य्यात् द्विजोत्तम
आराधितो भवेदीशस्तेन सम्यक् सनातन ।
अपि मूलफलैर्व्वापि प्रकुर्य्यान्निर्धनो द्विज ॥
तिलोदकैस्तर्पयेद्वा पितॄन् स्नात्वा समाहित ।
न जीवत्पितृको दद्याद्धोमान्त वा विधीयते ।
येषा वापि पिता दद्यात्तेषाञ्चैके प्रचक्षते ।
पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामह ॥
यो यस्य म्रियते यस्मै देय नान्यस्य तेन तु ।
भोजयेद्वापि जीवन्त यथाकामन्तु भक्तित ॥
न जीवन्तमतिक्रम्य ददाति श्रूयते श्रुति ।
द्व्यामुष्यायणिको दद्याद्बीजिक्षेत्रिकयो समम्॥
अधिकारी भवेत् सोऽपि नियोगोत्पादितो यदि
अनियुक्तात् सुतो यस्तु शुल्कतो जायते द्विज ॥
प्रदद्याद्बीजिने पिण्ड क्षेत्रिणे तु ततोऽन्यथा ।

द्वौ पिण्डौ निर्व्वपेत्ताभ्यां चेवित्रे वीजिने तथा॥
कीर्त्तयेदथ चैकस्मिन् वीजिने चेविष तत'।
मृताहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्ट विधानत ॥
अशौचे स्वे परिक्षीणे काम्यं वै कामतस्तत।
पूर्व्वाह्णे चैव कर्त्तव्य श्राद्धमभ्युदयार्थिना ॥
देववत् सर्व्वमेव स्यान्न वै कार्य्या तिलक्रिया।
दर्भाश्च ऋजव' कार्य्या युग्मान् वै भोजयेत्
द्विजान् ॥
नान्दीमुखास्ते पितर' प्रीयन्तामिति वाचयेत्।
मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात् पितृणा स्यादनन्तरम्॥
ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धत्रय स्मृतम्।
दैवपूर्व्वन्तु दद्याद्वै न कुर्य्यादप्रदक्षिणम् ॥
प्राङ्मुखो निर्व्वपेत् पिण्डानुपवीती समाहित।
पूर्व्वं वै मातरः पूज्या भक्त्या चैव गणेश्वर ॥
स्थण्डिलेषु पवित्रेषु प्रतिमासु द्विजातिषु।
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्गन्धाद्यैर्भूषणैरपि ॥
पूजयित्वा मातृगणान् कुर्य्यात् श्राद्धत्रय बुध'।
अकृत्वा मातृयागन्तु य श्राद्ध परिवेशयेत्।
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातर ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २१ अध्याय' ॥
मात्स्ये १६।१७।१८। अध्यायेषु चान्यत् द्रष्टव्यम् ॥*॥ श्राद्धे कदलीपत्र निषिद्धं भोजनपात्रतया। इति हेमाद्रिव्याख्या श्राद्धखण्डे ॥
न जातीकुसुमानि दद्यात् न कदलीपत्रम्।
इति क्रतुवचनम् ॥*॥ श्राद्धोत्तरनिषिद्धानि यथा,—
"यात्रा युद्ध नदीपारं मिथ्यालापो द्विभोजनम्।
द्यूतक्रीडा दिवानिद्रा श्राद्धे सप्त विवर्ज्जयेत् ॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥
स्मृतिः।
द्यूतञ्च कलहञ्चैव सायसन्ध्या दिवाशयम्।
श्राद्धकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तञ्च वर्जयेत् ॥"
अपि च। विष्णुपुराणम्।
"वर्ज्यानि कुर्व्वता श्राद्ध कोपोऽध्वगमन त्वरा।
भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र त्रयमेतन्न शस्यते ॥"
राजमार्त्तण्डे।
"पुनर्भोजनमध्वान द्युताध्ययनमैथुनम्।
दान प्रतिग्रह सन्ध्या श्राद्ध कृत्वाष्ट वर्जयेत् ॥"
नव्यवर्द्धमानधृता स्मृति ।
"पुनर्भोजनमध्वान भाराध्ययनमैथुनम्।
दान सन्ध्या पुन. स्नान श्राद्ध कृत्वाष्ट वर्जयेत्॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
अथ वैष्णवश्राद्धविधि ।
"प्राप्ते श्राद्धदिनेऽपि प्रागन्नं भागवतेऽर्पयेत्।
तच्छेषेणैव कुर्व्वीत श्राद्ध भागवतो नरः ॥"
यच्च स्मृतौ।
"गृहाग्निशिशुदेवानां यतीना ब्रह्मचारिणाम्।
पितृपाकोन दातव्यो यावत् पिण्डान्न निर्वपेत्॥"
इति ॥
"ईदृक् सामान्यवचन विशेषवचनव्रजे ।
श्रुतिस्मृतिपुराणादिवर्त्तिभिर्व्बाध्यते ध्रुवम् ॥"
तथा च पाद्मे।

"विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम्।
पितृभ्यश्चापि तद्देय तदानन्त्याय कल्पते ॥"
मोक्षधर्म्मे नारदोक्तौ।
"सात्वत विधिमास्थाय प्राक् सूर्य्यमुखनिःसृतम्।
पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥"
ब्रह्माण्डपुराणे।
"यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेष
ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम्।
तेनैव पिण्डास्तुलसीविमिश्रा-
नाकल्पकोटि पितरः सुतृप्ता ॥"
स्कान्दे श्रीशिवोक्तौ।
"देवान् पितॄन् समुद्दिश्य यद्विष्णोर्विनिवेदितम्
तानुद्दिश्य ततः कुर्य्यात् प्रदान तस्य चैव हि॥
प्रयान्ति तृप्तिमतुला सोदकेन तु तेन वै।
मुकुन्दगात्रलग्नेन ब्राह्मणाना विलेपनम् ॥
चन्दनेन तु पिण्डाना कर्त्तव्य पितृतृप्तये।
देवानाञ्च पितॄणाञ्च जायते तृप्तिरक्षया ॥
एव कृते महीपाल मा भवेत् संशय. क्वचित् ॥"
तत्रैव श्रीपुरुषोत्तमखण्डे।
"अन्नाद्य श्राद्धकाले तु पतितार्द्यैर्निरीक्षितम्।
तुलसीदलमिश्रेण सलिलेनाभिषिञ्चयेत् ॥
तदन्नं शुद्धतामेति विष्णोर्नैवेद्यमिश्रितम्।
विष्णोर्नैवेद्यशेषन्तु तस्माद्देय द्विजन्मना।
पिण्डे चैव विशेषेण पितॄणां तृप्तिमिच्छता ॥"
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे।
"पितॄनुद्दिश्य ये पूजा केशवस्य कृता नरे।
त्यक्त्वा ते नारकीं पीडा मुक्ति यान्ति महामुने॥
धन्यास्ते मानवा लोके कलिकाले विशेषत।
ये कुर्व्वन्ति हरेर्नित्य पित्रर्थं पूजनं मुने ॥
किं दत्तैर्व्वहुभि पिण्डैर्गयाश्राद्धादिभिर्मुने ॥
यैरर्च्चितो हरिर्भक्त्या पित्रर्थञ्च दिने दिने ॥
यमुद्दिश्य हरे पूजा क्रियते मुनिपुङ्गव ॥
उद्धृत्य नरकावासात्त नयेत् परमं पदम् ॥
यो ददाति हरे स्थान पितॄनुद्दिश्य नारद।
कर्त्तव्य हि पितॄणा यत्तत् कृतं तेन भो द्विज॥"*
श्रुतौ च। एक एव नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेमे द्यावापृथिव्यौ सर्वे देवा' सर्वे पितर सर्वे मनुष्या' विष्णुना अशितमश्नति विष्णुना घ्रात जिघ्रन्ति विष्णुना पीत पिबन्ति तस्माद्विद्वांसो विष्णूपहृत भक्षयेयुरिति। अतएवोक्त श्रीभगवता विष्णुधर्म्मे।
"प्राणिभ्यो जुहुयादन्न मन्निवेदितमुत्तमम्।
तृप्यन्ति सर्व्वदा प्राणा मन्निवेदितभक्षणात् ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रदेय मन्निवेदितम्।
ममापि हृदयस्थस्य पितॄणाञ्च विशेषत' ॥"
किञ्च तत्रैवान्यत्र।
भक्ष्य भोज्यञ्च यत्किञ्चिदनिवेद्याग्रभोक्तरि।
न देय पितृदेवेभ्य' प्रायश्चित्ती यतो भवेत् ॥
सर्गादौ कथितो देवैरग्रभुक् भगवान् हरि।
यज्ञभागभुजो देवा ततस्तेन प्रकल्पिता ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलास ॥*॥

अथोपवासदिने श्राद्धनिषेधः। पाद्मे पुष्करखण्डम्।
"एकादश्या यदा राम श्राद्धं नैमित्तिक भवेत्।
तद्दिने तु परित्यज्य द्वादश्या श्राद्धमाचरेत् ॥"
तत्रैवोत्तरखण्डे।
"एकादश्यान्तु प्राप्ताया मातापित्रोर्मृतेऽहनि
द्वादश्या तत् प्रदातव्य नोपवासदिने क्वचित् ॥
गर्हितान्न न चाश्नन्ति पितरश्च दिवौकस ॥"
स्कान्दे।
"एकादशी यदा नित्या श्राद्धं नैमित्तिक भवेत्
उपवास तदा कुर्य्यात् द्वादश्या श्राद्धमाचरेत्॥
ब्रह्मवैवर्त्ते।
"ये कुर्व्वन्ति महीपाल श्राद्ध त्वेकादशीदिने।
त्रयस्ते नरक यान्ति दाता भोक्ता परेतक ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १२ विलास' ॥

श्राद्ध, त्रि, (श्रद्धा अस्त्यस्येति। श्रद्धा+"प्रज्ञाश्रद्धार्च्चावृत्तिभ्यो ण।"५।२।२०१। इति ण।) श्रद्धासमन्वितम्। इति हेमचन्द्र ॥

श्राद्धकर्त्ता, [र्तृ] त्रि, (करोतीति। कृ+तृच्। श्राद्धस्य कर्त्ता।) श्राद्धकारक'। यथा,—
"श्राद्धकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तञ्च वर्ज्जयेत् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

श्राद्धदेव, पुं (श्राद्धस्य देव।) यम। इत्यमर ॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८। १५६।
"श्राद्धदेवेन कथित विश्वामित्रस्य चेष्टितम्॥") स तु विवस्वत सञ्ज्ञाया पत्न्या जात' ॥ मनुभेद। इति पुराणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये। १०६। ४।
"मनुर्वैवस्वतो ज्येष्ठ श्राद्धदेव प्रजापति।
ततो यमो यमी चैव यमलौ सम्बभूवतु ॥")

श्राद्धशाक क्ली, (श्राद्धे देय शाकम्।) कालशाकम्। इति भावप्रकाश' ॥

श्राद्धिक. त्रि, (श्राद्धमनेन भुक्तमिति। श्राद्ध+"श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ।" ५। २। ८५। इति ठन्।) श्राद्धभोक्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ श्राद्धसम्बन्धिद्रव्यादि। यथा, याज्ञवल्क्य।
"सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घाते भूकम्पोल्कानिपातने।
समाप्य वेद द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्या चतुर्द्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिक प्रतिगृह्य च ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

श्राद्धी, [न्] त्रि, श्राद्धभोक्ता। श्राद्ध+"श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ।" ५। २। ८५। इति सूत्रेण इनि'। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रान्त, पु, (श्रम+क्त।) शान्त। जितेन्द्रिय। इति हेमचन्द्र ॥ श्रमयुक्ते, त्रि। श्रम तप खेदयो इत्यस्मात् क्तप्रत्ययेन निष्पन्न। यथा,—
"सखि मत्प्राणनाथन्तु साधयन्ती निरन्तरम्।
अतिश्रान्तासि सद्भावस्नेहयोरियमौचिती ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥

श्रान्तसंवाहन, क्ली, (श्रान्तस्य संवाहनम् ।) श्रमान्वितस्य आसनादिप्रदानद्वारा श्रमोपशमनम् । इति केचित् ॥

श्राम, त् क मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अशश्रामत् । मन्त्रोऽभिमुखीकरणम् । गुप्तोक्तिरित्येके । इति दुर्गादासः ॥

श्राम, पु, (श्रामयतीति । श्राम + अच् ।) मासः । मण्डपः । कालः । इति मेदिनी ॥

श्रामणेरः, पु, जिनभिक्षुशिष्यः । तत्पर्य्यायः । चेल्लुकः २ प्रव्रजितः ३ मद्दापासकः ४ गोमीः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्राय, पु, (श्रि अयी + "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ।" ३ । ३ । २४ । इति घञ् ।) अयणम् । आश्रयः । इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।
'यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥")
श्रीसम्बन्धिनि, त्रि । यथा । श्रीर्देवता अस्य श्रायं हविः । इति श्रीशब्दाद्दण्प्रत्ययेन निष्पन्नमिति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रायस, त्रि, (श्रेयस् + अण् । "देविकाशिंशपेति ।" ७ । ३ । १ । इति आदेरच आत् ।) श्रेयसि भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रावः, पु, श्रवणम् । श्रुधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इक्ष्वाकुवंशीयन्टपतिविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २०१ । ३ ।
'आर्द्रात्तु युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥")

श्रावक, पु, (शृणोतीति । श्रु + ण्वुल् ।) शाक्यमुनिशिष्यविशेषः । काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (श्रावयतीति । श्रु + णिच् + ण्वुल् । दूरध्वनिः । यथा, माघे । ११ । १ ।
"प्रणिजगदुरकाकुश्रावकस्निग्धकण्ठा
परिणतिमिति रात्रेर्मागधा माधवाय ॥")
श्रोतरि, त्रि । (यथा, पुराणम् ।
'ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह विधिवद्द्विजम् ।
यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥")

श्रावण, पु, (श्रवणेनाचरति न तु कार्य्येणेति । श्रवण + अण् ।) पाषण्डः । इति मेदिनी ॥ (श्रवणेन श्लाघते इति । श्रवण + "शेषे ।" ४ । २ । ९२ । इत्यण् ।) शब्दः । इति काशिका ॥) वैशाखादि-द्वादशमासान्तर्गत-चतुर्थ मासः । श्रवणानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी श्रावणी सा यत्र मासे सः । (श्रवणा + अण् ।) तत्पर्य्यायः । नभाः २ श्रावणिकः ३ । इत्यमरः ॥ नभः ४ । इति शब्दरत्नावली । स च द्विविधः सौरचान्द्रश्च । कर्कटस्थरविको मासः सौरश्रावणः । कर्कटस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मासश्चान्द्रश्रावणः । चान्द्रोऽपि द्विविधो मुख्यो गौणश्च । तत्र मुख्यचान्द्रश्रावणीयकृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो मासो गौणचान्द्रः श्रावणः । मुख्यलक्षणं प्रागेवोक्तम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।
"लोकप्रसिद्धो धनवान् वदान्यः
सुहृत्कलत्रात्मजदाससंयुक्तः ।
आज्ञाकरा यस्य जनस्य सर्व्वे
स श्रावणाख्ये सुतरां प्रसूतः ॥"
अथ श्रावणकृत्यम् । तत्र देवीपुराणम् ।
"सुप्ते जनार्द्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसा देवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम् ॥"
स्नुही सिजवृक्षः ।
"देवीं सम्पूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् महोरगान् ।
क्षीरं सर्पिश्च नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम् ॥"
गारुडे ।
"अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकम् ॥
कालीयं तक्षकञ्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् ।
यजेत्तानसितानागान् दृष्टमुक्तो दिवं व्रजेत् ॥"
पुराणान्तरेऽपि ।
"अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥"
पाद्मे ।
शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः ।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥"
रत्नाकरे ।
"पिचुमर्द्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे ।
स्वयञ्चापि तदश्नीयात् ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥"
पिचुमर्द्दस्य निम्बस्य ॥ * ॥ तत्र प्रयोगः । हरिशयनानन्तरं गौणचान्द्रेण श्रावणकृष्णनवम्यां कृतस्नानादिरुदङ्मुखः । अद्य श्रावणे मासि कृष्णे पक्षे पञ्चम्यां तिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा सर्पभयाभावकामो मनसादेवीपूजामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य स्नुहीवृक्षे पूजयेत् । तदभावे घटे जले वा व्यामादिकं कृत्वा देवीमस्येति ध्यात्वा मनसादेवि इहागच्छ इहावाह्य एतत् पाद्यं ॐ मनसा देव्यै नमः । इत्यनेन यथाशक्ति गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दद्यात् । ततोऽनन्तादीन् नागान् पूजयेत् तत्र क्षीरसर्पिर्नैवेद्यं प्रधानम् । अनन्तादिकं पाद्यादिभिः सम्पूज्य ।
ॐ योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
पुष्पवद्धारयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥"
इत्यनेन त्रिः पूजयेत् । एवं प्रणवादिनमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूजयेत् । ॐ वासुकये नमः । ॐ शङ्खाय नमः । ॐ कम्बलाय नमः । ॐ कर्कोटकाय नमः । ॐ शङ्खकाय नमः । ॐ कालीयाय नमः । ॐ तक्षकाय नमः । ॐ पिङ्गलाय नमः । ॐ महापद्माय नमः । ॐ कुलिकाय नमः । ॐ मणिभद्राय नमः । ॐ धनञ्जयाय नमः । ॐ शेषाय नमः । ॐ ऐरावताय नमः । अशक्तो गन्धपुष्पाभ्यां पूजयेत् । निम्बपत्राणि गृहे स्थापयेत् ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् स्वयं भक्षयेच्च । उभयदिने पूर्व्वाह्ने मुहूर्त्तान्यूनपञ्चमीलाभे पूर्व्वदिने पूजा युग्मात् । श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्राद्धमावश्यकम् । इति कृत्यतत्त्वम् ॥ श्रवणानक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥

श्रावणा, स्त्री, दण्डालीकन्दः । इति मेदिनी ॥

श्रावणिकः, पु, (श्रवणा पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति । श्रवणा + "विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ।" ४ । २ । २३ । इति ठक् ।) श्रावणमासः । इत्यमरः ॥

श्रावणी, स्त्री, (श्रवणेन नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी । श्रवण + "नक्षत्रेण युक्तः कालः ।" ४ । २ । ३ । इत्यण् । ङीप् ।) श्रावणमासीयपूर्णिमा । यथा,
"पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तम ।
एतास्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
क्षुपविशेषः । मुण्डी इति थोलकुडिया इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । मुण्डितिका २ भिक्षुः ३ श्रवणशीर्षिका ४ श्रवणा ५ प्रव्रजिता ६ परिव्राजी ७ तपोधना ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामातिसारकासविषच्छर्दिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"मुण्डी भिक्षुरपि प्रोक्ता श्रावणी च तपोधना ॥
श्रवणाह्वा मुण्डितिका तथा श्रवणशीर्षिका ॥
महाश्रावणिकान्या तु सा स्मृता भूकदम्बिका
कदम्बपुष्पिका च स्यादव्यथा तु तपस्विनी ।
मुण्डितिका कटुः पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघुः
मेध्या गण्डापची कृच्छ्रकृमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् ॥
श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिहृत् ।
महामुण्डी च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यत् मुण्डितिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

श्रावन्ती, स्त्री, धर्म्मपत्तनाख्यदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्राविष्ठीय, त्रि, (श्रविष्ठासु जातः । + श्रविष्ठा + "श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेति ।" ४ । ३ । ३४ । इति छण् ।) श्रवणानक्षत्रजातः । । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रि, ञ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ञ, श्रयति श्रयते । इति दुर्गादासः ॥

श्रित, त्रि, (श्रि + क्त । "श्र्युकः किति ।" ७ । २ । ११ । इति इडागमो न ।) सेवितः । आश्रितः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा रघुः । ११ । ६१ ।
"भास्करश्च दिशमध्युवास या
तां श्रिताः प्रतिभयं ववाशिरे ॥"
प्राप्तः । यथा, रामायणे । २ । ५६ । २८ ।
"लक्ष्मण, पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ।
अयं सर्व्वः समस्ताङ्गः श्रितः कृष्णमृगो मया ॥
देवता देवसङ्काश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥")

श्रितवान्, [त्] त्रि, (श्रि + क्तवतु । "श्र्युकः किति ।" ७ । २ । ११ । इति इडागमो न ।) सेवाकारकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रियंमन्या, स्त्री, आत्मानं श्रियं मन्यते या । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः । ५।७१ ।
"भिक्षैव श्री. श्रियमन्या श्रीमन्मन्यो मृषा हरि ॥")

श्रिष, उ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) क्लावेट् ।) उ, श्रेषित्वा श्रिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

श्री, ञ श पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ [क्र्या०-उभ०-सक०-सेट् ।) ञ श श्रीणाति श्रीणीते । इति दुर्गादासः ॥

श्रीः, स्त्री, (श्रयतीति । श्रि + "क्विप्वचिप्रच्छीति" उणा०२ । ५७ । इति क्विप् दीर्घश्च ।) लक्ष्मीः (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ८ । १२ ।
"श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य च या ॥"
लवङ्गम् । इत्यमरः ॥ वेशरचना । शोभा । (यथा, रामायणे । २ । ९४ । १० ।
एवमादिभिराकीर्णं श्रियं पुष्यन्तयं गिरिं ॥")
सरस्वती । सरलद्रवः । त्रिवर्गः । सम्पत्तिः । (यथा,—
"न दातुं नोपभोक्तुं वा शक्नोति कृपणः श्रियम् ॥")
विषा । उपकरणम् । विभूतिः । मतिः । इति मेदिनी ॥ अधिकारः । प्रभा । कीर्त्तिः । इति धरणिः ॥ वृद्धिः । सिद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृत्तार्हन्माता । इति हेमचन्द्रः ॥ कमलम् । विल्वद्रुः । हस्तिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ देवादिनाम्नः पूर्व्वं श्रीशब्दप्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा,—
"देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत् ॥"
इति राघवभट्टधृतप्रयोगसारदर्शनात् स्वर्गगामित्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणां इत्यनेन जीवता श्रीशब्दादित्वं नाम्नः । न तु मृतानां तथेति शिष्टाचारः । इति संस्कारतत्त्वम् ॥*॥ पत्रपृष्ठे श्रीशब्ददानप्रमाणं पत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (एकाक्षरच्छन्दोविशेषः । यथा छन्दोमञ्जर्य्याम् । 'ग् श्री ।" उदाहरणम् । "श्रीस्ते । सास्ताम् ॥")

श्रीः पु, (श्रि + क्विप् दीर्घश्च ।) रागविशेषः । स तु हनुमन्मते षड्रागान्तर्गतपञ्चमरागः । पृथिव्या नाभितो निर्गतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा । तस्य स्वरावलिः । ष ऋ ग म प ध नि अस्य ग्रहः षड्जस्वरः । हेमन्तर्त्तौ अपराह्णे गानसमयः । रागमालायां अस्याकारः । सुन्दरपुरुषः । शुक्लवस्त्रपरीधानः । मतान्तरे रक्तवस्त्रपरीधानः । स्फाटिकपद्मरागमणिमालागलः । पद्मपुष्पहस्तः । विचित्रसिंहासनारूढः । अस्य समुद्रे गायन्ति गायकाः ॥ हनुमन्मते अस्य भार्य्याः पञ्च । यथा । प्रथमा मालश्री । तस्याः सम्पूर्णजातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष ऋ ग म प ध नि । अस्याः ग्रहः षड्जस्वरः । हेमन्तर्त्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे गानसमयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपम् । रक्तवर्णा स्त्री । कोमलाङ्गी । पीतवस्त्रपरीधाना । कौतुकाद्भ्रमन्ती सती नायकादभिन्ना सखीगणेन सह हास्ययुक्ताम्रतरुतलोपविष्टा ॥ १ ॥ द्वितीया मारवा अथवा मालवा । अस्याः षाडवजातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष प ग म ध नि । अस्याः ग्रहः षड्जस्वरः । हेमन्तर्त्तौ शेषवेलायां गानसमयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपं यथा । स्वर्णवस्त्रपरीधाना । पुष्पमाल्यधरा । नायकमेलनार्थमेकाकिनी सङ्केतस्थानोपविष्टा ॥२॥ तृतीया धनाश्रीः । अस्याः षाडवजातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष प ध नि ऋ ग । ग्रहः षड्जस्वरः । हेमन्तर्त्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे शेषवेलायां वा गानसमयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपम् । वियोगिनी नारी । रक्तवस्त्रपरीधाना । वियोगजसन्तापेन दुःखिताऽतिकृशा । एकाकिनी रोरुद्यमाना बकुलतरुतलोपविष्टा ॥ ३ ॥ चतुर्थी वसन्तरागिणी । अस्याः सम्पूर्णा जातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष ऋ ग म प ध नि । अस्याः ग्रहः षड्जस्वरः । हेमन्तर्त्तौ मध्याह्ने वसन्तर्त्तौ दिवा मात्रे च गानसमयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपम् । सुन्दरपुरुषाकृतिः । कस्यचिन्मते श्यामवर्णा । रक्तवसना । मयूरपुच्छशिखा । आम्रमुकुलहस्ता । यौवनमदनमदमत्ता । पुष्पमाल्यगलदेशा । पुष्पोद्याने सह नर्त्तकीसुस्वरगायनीभिः सुखेन रागरङ्गयुता । वामहस्तधृतताम्बूलवीटिका । स्त्रीगणसहितहास्यकौतुकक्रीडानृत्यगीतवाद्यासक्ता । रागमालान्तरे उक्तगुणयुक्ता श्रीकृष्णमूर्त्तिसदृशमूर्त्तिर्लिखिता ॥४॥ पञ्चमी आशावरी । अस्याः औडवजातिः । अस्याः स्वरावलिः । ध नि ष म प । अस्याः ग्रहः धैवतस्वरः । हेमन्तर्त्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे गानसमयः । रागमालायां अस्याः स्वरूपम् । श्यामवर्णा स्त्री । कोमलाङ्गी । श्वेतशाटीपरिधाना । कर्पूरानुलेपना । हस्तपदयोर्वृहत्सर्पवेष्टिता केशैर्बद्धचूडा । जलमध्यस्थपर्वतगुहायामुपविष्टा । रागमालान्तरे उक्तगुणयुक्ता वृक्षपत्रबद्धकटिदेशा नम्रा लिखिता ॥५ ॥*॥ अस्य पुत्त्राः अष्टौ । यथा । सिन्धु १ मालव २ गौड अथवा गोण्ड ३ अस्य स्थाने केचित् कल्याण इति केचिच्च हाम्मीर इति पठन्ति । गुणसागर ४ कुम्भ ५ गम्भीर ६ शङ्कर अथवा आगड ७ विहागर ८ ॥ * ॥ कल्लिनाथमते श्रीरागः प्रथमरागः अस्य भार्य्याः षट् । यथा । गौरी १ गोलाहली २ धवली ३ रुद्राणी ४ मालकोश अर्थात् कौशिकी ५ देवगान्धारी ६ । तन्मते पुत्त्राः अष्टौ हनुमन्मततुल्याः । किन्तु गौड़शङ्करविहागरस्थाने कल्याण आगड़ा विगड़ा लिखिताः ॥ * ॥ सोमेश्वरमतेऽपि प्रथमरागोऽयम् । अस्य रागिण्यः षट् । यथा । मालवी अथवा मरवा १ त्रिवेणी अथवा तिरवनी २ गौरी ३ केदारा ४ मधुमाधवी ५ पाहाड़िका अथवा पाहाड़ी ६ । अस्य पुत्त्राः पूर्व्वोक्तमतद्वयतुल्याः । तन्मते अस्य रागस्य रागिणीसहितस्य शिशिरर्त्तौ गानसमयः ॥ * ॥ भरतमते पञ्चमरागोऽयम् । अस्य रागिण्यः पञ्च । यथा । सिन्धुवी १ । काफी २ ठुमरी ३ पूर्व्वदेशे विस्तार इति ख्याता । विचित्रा ४ शिरहटी अथवा सोरहठी ५ तन्मते अस्याष्ट पुत्त्राः यथा । श्रीरमणः १ कोलाहलः २ सामन्तः ३ शङ्करणः ४ राकेश्वरः ५ खटराग. ६ बड़हंसः ७ देशकारः ८ । देशभाष्या यथा । विय्या १ धाय्या २ कुम्भार ३ सुहनी ४ शरदा ५ चेमा ६ शशिरेखा ७ सरस्वती ८ । इति नानासङ्गीतशास्त्रतः सङ्गृहीतम् ॥

श्रीकण्ठः, पु, (श्रीः शोभा कण्ठे यस्य ।) शिवः । इत्यमरः ॥ कुरुजाङ्गलदेशः । स तु हस्तिनापुरस्य उत्तरपश्चिमे वर्त्तते । इति हेमचन्द्रः ॥ (पक्षिविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ८६ । ३८ ।
"स्त्रीसञ्ज्ञा भासशशककपिश्रीकर्णच्छिक्कराः ।
शिखिश्रीकण्ठपिप्पीकरुरुश्येनाश्च दक्षिणाः ॥")

श्रीकण्ठपदलाञ्छनः, पु, (श्रीकण्ठ इति पदं लाञ्छनं यस्य ।) भवभूतिः । स तु मालतीमाधवादिनाटककर्त्ता । इति शब्दमाला ॥ (यथा, उत्तरचरिते प्रस्तावनायाम् ।
"अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम ॥")

श्रीकण्ठसखः, पु, (श्रीकण्ठस्य महादेवस्य सखा । समासे टच् ।) कुबेरः । इति हलायुधः ॥

श्रीकन्दा, स्त्री, (श्रीः शोभा तद्युक्तः कन्दो यस्याः ।) वन्ध्याकर्क्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीकरं, क्ली, रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीकरः, पु, विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्मृतिग्रन्थकारविशेषः । यथा । श्रीकराचार्य्यादिग्रन्थादरपराहतविवेकानाम् । इति दायभागाद्यश्लोकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ (श्रियः शोभायाः करः) । श्रीकारके, त्रि ॥

श्रीकरणं, क्ली, (श्रीः क्रियतेऽनेनेति । कृ + करणे ल्युट् ।) लेखनी । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीकान्तः, पु, (श्रियाः कान्तः ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीकारी, [न्] पु, (श्रियं शोभां करोतीति । कृ + णिनि ।) मृगविशेषः । तत्पर्य्यायः । शिखियुपः २ कुरङ्गः ३ महायवः ४ यवनः ५ वेगिहरिणः ६ जङ्घालः ७ जाङ्गिकाह्वयः ८ । अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् । बलप्रदत्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीखण्डः, पु, क्ली, (श्रियः शोभायाः खण्ड इव यत्र ।) चन्दनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ९ । १० ।

"तद्युक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखण्डचर्च्चा विषं
शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातना" ॥")

श्रीगर्भ:, पु, (श्रीर्गर्भेऽस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खड्गः । यथा,—
"असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल नमोऽस्तु ते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

श्रीग्रहः, पु, (श्रियः ग्रहो यत्र ।) पक्षिणां पानीयशाला । तत्पर्य्यायः । शकुनिप्रपा २ । इति हारावली ॥

श्रीघन, क्ली, (श्रिया घनम् ।) दधि । इति जटाधरः ॥

श्रीघन, पु, (श्रिया बुद्धा घनः ।) बुद्धः । इत्यमरः ॥

श्रीचक्र, क्ली, (श्रियाश्चक्रम् ।) त्रिपुरसुन्दर्य्याः पूजायन्त्रविशेषः । यथा,—
"श्रीचक्रस्योद्धृतिं वक्ष्ये तव पूजाप्रसिद्धये ।
बिन्दुगर्भं त्रिकोणन्तु कृत्वा चाष्टारमुद्धरेत् ॥
दशारद्वयमन्वस्राष्टारषोडशकोणकम् ।
त्रिरेखात्मकभूगेहवेष्टितं यन्त्रमालिखेत् ॥"
इति मन्त्रमहोदधौ ११ तरङ्गः ॥

अपि च । अथ श्रीचक्रम् । यथा बिन्दुमत् त्र्यस्रं अष्टकोणं एतत्त्रयं संहारचक्रम् । द्विदशारं चतुर्दशारं स्थितिचक्रमेतत्त्रयम् । अष्टपत्रं षोडशदलं वृत्तत्रयम् । भूसदनत्रयं चतुर्द्वारसमायुक्तमेतत् सृष्ट्यात्मकम् । तदुक्तं यामले ।
"बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्म-
मन्वस्रनागदलसङ्गतषोडशारम् ।
वृत्तत्रयञ्च धरणीसदनत्रयञ्च
श्रीचक्रराजमुदितं परदेवतायाः ॥"

चक्रराजं सिन्दूरकुङ्कुमादिना लिखितं सुवर्णरजतपञ्चरत्नस्फटिकताम्राद्युत्कीर्णं कुर्य्यात् । तथा भूतभैरवतन्त्रे ।
"अकृत्वा सुसमा रेखा नालिख्य सुसमं सुखम्
योऽत्र यन्त्रे प्रवर्त्तेत तस्य सर्व्वं हराम्यहम् ॥
यस्या यत्र स्थितिर्द्देवि तत्र तां नार्च्चयेद्यदि ।
तस्मासृधिरेणैव पारणा तस्य जायते ॥
पद्मोरालोकनं न स्यात्तथा कुरुत यत्नतः ।
यदि दैवात् पद्मोरग्रे लिखितं विद्यते क्वचित् ।
ममाङ्गक्षतिरेवात्र क्रियते पापबुद्धिना ॥"
तथा भूतभैरवे ।
"योऽस्मिन् यन्त्रे महेशानि केशराणि प्रकल्पयेत्
योगिनीसहितास्तस्य हिंसां कुर्व्वन्ति भैरवाः ॥'
इति वचनादत्र केशराणि ।
"न रात्रावर्च्चयेत् यन्त्रं साधकस्तु कदाचन ।
प्रमादादर्च्चिते यन्त्रे शापो भवति तत्क्षणात् ॥
तत्रापराजितापुष्पे करवीरे जवासु च ।
अत्र देवी वसेन्नित्यं तद्यन्त्रे पूजनं मम ॥"
तथा स्वच्छन्दभैरवे ।
"कुर्य्याच्च स्थण्डिले यन्त्रं हस्तमात्रं सुसुन्दरम् ।
रत्नादिषु च निर्म्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत् ॥
एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम् ।
इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्ती भवेत् ध्रुवम् ।
रत्नेन रजसापूर्य्य श्रीचक्रं भुवि पूजयेत् ।
नश्यन्ति सर्व्वविघ्नानि प्राप्यते च यथेप्सितम् ॥
दशभागं सुवर्णस्य ताम्रस्य द्वादशं तथा ।
षड्दश रजतस्याथ चैतल्लोहत्रयं भवेत् ॥
चक्रेऽस्मिन् पूजयेद्यो हि स सौभाग्यमवाप्नुयात्
अणिमाद्यष्टसिद्धीनामधिपो जायतेऽचिरात् ॥
विद्रुमे रचिते यन्त्रे पद्मरागेऽथवा प्रिये ।
इन्द्रनीलेऽथ वैदूर्य्ये स्फाटिके मरकतेऽपि वा ।
धनं पुत्रं तथा दारान् यशांसि लभते ध्रुवम् ।
ताम्रन्तु कान्तिदं प्रोक्तं सुवर्णं शत्रुनाशनम् ॥
राजतं क्षेमदं प्रोक्तं स्फाटिकं सर्व्वसिद्धिदम् ॥"
एतद्द्वयन्त्रमात्रे श्रेयम् ॥ * ॥ अथ श्रीचक्रनाशे प्रायश्चित्तम् ।
"दग्धं च स्फुटितं यन्त्रं हृतं चौरेण वा प्रिये ।
उपवासं प्रकुर्व्वीत दिनमेकमतन्द्रितः ॥
लक्षमात्रं जपेद्विद्यां होमतर्पणपूर्व्वकम् ।
सहस्रया च गुरुं तोष्य ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥"
लक्षं जपः दशांशहोमः तद्दशांशः तर्पणम् । लक्षमयुतमित्येके ।
"कदाचित्तुसचिह्नं वा स्फुटितादि विदूषणम्
भग्नं करोति यो मर्त्त्यो मृत्युस्तस्य द्रुतं भवेत्
तस्मात्तु तीर्थराजे वा गङ्गादिसरितां वरे ॥
समुद्रे वा क्षिपेद्देवि चान्यथा दुःखमाप्नुयात् ॥"
इदन्तु यन्त्रमात्रविषयम् ॥ * ॥ अथ श्रीचक्रपादोदकमाहात्म्यम् ।
'गङ्गापुष्करनर्म्मदासु यमुनागोदावरीगोमती-
गङ्गाद्वारगयाप्रयागबदरीवाराणसीसिन्धुषु ।
रेवासेतुसरस्वतीप्रभृतिषु ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
तीर्थस्नानसहस्रकोटिफलदं श्रीचक्रपादोदकम्"
अथ दर्शनफलम् ।
"सम्यक् शतक्रतून् कृत्वा यत् फलं समवाप्नुयात्
तत् फलं लभते भक्त्या कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
षोडश वा महादानं कृत्वा यल्लभते फलम् ।
तत् फलं समवाप्नोति कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
सार्द्धत्रिकोटितीर्थेषु स्नात्वा यत् फलमश्नुते ।
तत् फलं लभते भक्त्या कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
इति तन्त्रसारः ॥

श्रीज, पु, (श्रियः जायते इति । जन् + ड ।) कामदेवः । श्रिया जातत्वात् । शाम्बः । इति केचित् ॥

श्रीताल, पुं, (श्रीयुक्तस्तालः ।) तालसदृशवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । मृदुतालः २ लक्ष्मीतालः ३ मृदुच्छदः ४ विशालपत्रः ५ लेखार्हः ६ मसीलेख्यदलः ७ शिरालपत्रकः ८ याम्योद्भूतः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । ईषत् कषायत्वम् । पित्तनाशित्वम् । कफकारित्वम् । ईषद्वातप्रकोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीद, पुं, (श्रियं ददातीति । दा + क ।) कुबेरः । इत्यमरः ॥ शोभादातरि, त्रि, ॥

श्रीधर, पु, (धरतीति । धृ + अच् । श्रिया धरः ।) विष्णुः । (यथा, मुकुन्दमालायाम् ।८।
"मा भैर्मन्दमनो विचिन्त्य बहुधा यामीश्चिरं यातना
नामी न प्रभवन्ति पापरिपवः स्वामी ननु श्रीधरः ।
आलस्यं व्यपनीय भक्तिसुलभं ध्यायस्व नारायणं
लोकस्य व्यसनापनोदनकरो दासस्य किं न क्षमः ॥")
भूतार्हद्भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ शालग्रामचक्रे, क्ली, । यथा,—
"वर्त्तुलं द्विचक्रन्तु वनमालाविभूषितम् ।
श्रीधरं देवि विज्ञेयं श्रीप्रदं गृहिणां सदा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

श्रीनन्दन, पु, (श्रिया नन्दनः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ लक्ष्मीपुत्रश्च ॥

श्रीनिकेतन, पु, (श्रियं निकेतयति वासयतीति । नि + कित + णिच् + ल्युः ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ८।१८।१२ ।
"भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः ॥"
श्रियः आश्रयस्थाने त्रि । यथा, भागवते । ३ । ३ । २० ।
स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया ।
चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना ॥")

श्रीनिवास, पु, (श्रियो निवास आश्रयस्थानम् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीप, त्रि, (श्री + पा + क ।) श्रियं पाति यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

श्रीपञ्चमी, स्त्री, (श्रियः सरस्वत्याः पञ्चमी ।) माघशुक्लपञ्चमी । यथा,—
"चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्
सरस्वतीपूजानध्यायश्चात्र गौडाचारः । अत्र श्रीपञ्चम्यामारभ्य प्रतिमासं षडब्दमाप्य श्रीपञ्चमीव्रतं कुर्व्वन्ति पठन्ति च । इति नवस्मरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥

श्रीपति, पु, (श्रियः पतिः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । १६ ।
"सेव्यः श्रीपतिरेव सर्व्वजगतामेकान्ततः साक्षिणः
प्रह्लादश्च विभीषणश्च करिराट् पाञ्चाल्यहल्या ध्रुवः ॥")
पृथिवीनाथः । इति मेदिनी ॥

श्रीपथ, पु, (श्रियः पन्थाः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) राजपथः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीपर्णी, क्ली, (श्रीविशिष्टानि पर्णानि यस्य ।) पद्मम् । अग्निमन्थश्च । इति मेदिनी ॥

श्रीपर्णिका, स्त्री, (श्रीपर्णी एव । स्वार्थे कन् ।) कट्फलवृक्षः । इत्यमरः ॥

श्रीपर्णी,स्त्री,(श्रीयुक्तानि पर्णानि यस्याः । ङीष्) गम्भारीवृक्षः । इत्यमरः । कट्फलवृक्षः । इति मेदिनी ॥ शाल्मलीवृक्षः । कंठवृक्ष । इति हेमचन्द्रः । अग्निमन्थवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीपिष्ट,पु, (श्रियः सरलद्रुमस्य पिष्टः ।) सरलवृक्षरसः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

श्रीपुत्र,पु, अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (श्रियः पुत्रः ।) कामदेवश्च ॥

श्रीपुष्प, क्ली, (श्रीयुक्तं पुष्पमस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पद्मकाष्ठम् । इति रत्नमाला ॥

श्रीफलः, पुं, (श्रीयुक्तं फलमस्य ।) विल्ववृक्षः । इत्यमरः । राजादनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीफला,स्त्री,(श्रीविशिष्टं फलमस्याः ।) नीली । क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीफलिका,स्त्री, (श्रीफला + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) क्षुद्रकारवेल्ली । महानीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीफली, स्त्री, (श्रीयुक्तं फलमस्याः । ङीष् ।) आमलकी । नीली । इति मेदिनी ॥

श्रीभद्रा,स्त्री, भद्रमुस्तक । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीभागवत,क्ली,(श्रीमत् भागवतमिति मध्यपदलोपिसमासः ।) अष्टादशमहापुराणान्तर्गताष्टादशसहस्रश्लोकयुक्तपुराणविशेष । (तत्तु मतभेदेन विष्णुभागवतदेवीभागवतभेदात् । द्विविधम् ।) यथा,—

"अष्टादश भागवत सारमाकृष्य सर्व्वत. ।
कृतवान् भगवान् व्यास शुकञ्चाध्यापत् सुतम् ॥
स्कन्धैर्द्वादशभिर्युक्तं ब्रह्मविद्यासमन्वितम् ।
वेदवेदान्तसार तत् पुराणानाञ्च सत्तम ॥
यत्र सकीर्त्तित कृष्णो भगवान् वै पदे पदे ।
श्रीभागवतमित्येव ये स्मरन्ति नरा क्वचित् ।
मुच्यन्ते सर्व्वपापेभ्यो यथा नाम्ना गदाभृत ॥
महोभृता यथा मेरुर्देवाना केशवो यथा ।
सुरभि कामधेनूनामप्सरस्सु यथोर्व्वशी ॥
कार्ष्णाना पार्व्वतीनाथो राज्ञा दाशरथिर्यथा ।
मतोनाञ्चैव गन्धर्व्वा नदीना जाह्नवी यथा ।
पुराणाना तथा राजन् श्रीभागवतमुत्तमम् ॥
अम्बरीष उवाच ।
पुराण त भागवत पठ मे पुरतो हरेः ।
चरित दैत्यराजस्य प्रह्लादस्य च सत्पतेः ॥
गौतम उवाच ।
अम्बरीष शुकप्रोक्त नित्य भागवत शृणु ।
प॰॰ स्व स्मुखेनापि यदीच्छति भवक्षयम् ॥
स्कन्धे स॰ ॰ाश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानव. ।
प्रत्यक्ष॰ ॰ ॰ासूयफलेन परियुज्यते ॥
प्रतिश्लोक वाजपेयफल तस्योपजायते ।
पदे पदे महाराज तीर्थस्नानफल लभेत् ॥
एतद्भागवत देवि पुराण मुक्तिसाधकम् ।
तत्रापि दशमस्कन्ध सर्व्वभक्तमनोहरः ।
तत्रापि रासलीलाख्या पञ्चाध्यायो महाफला ॥

श्रीपार्व्वत्युवाच ।
सर्व्वेषु हरिलीलाख्य श्रीमद्भागवत यदि ।
स्कन्धस्य दशमस्याय महिमा केन हेतुना ॥
रासलीलेति तत्रापि कथ्यते सर्व्वतोऽधिका ।
तत्र मे कारण श्रोतुमुत्कण्ठा वर्त्तते भृशम् ॥
श्रीसदाशिव उवाच ।
स्वयं भगवतो जन्म तस्य लीला च वर्ण्यते ।
श्रुतीनाञ्च स्तुतिर्यत्र सर्व्ववेदार्थसम्मिता ॥
स्वय भगवतो लीला सर्व्वशक्तिश्च दर्शिता ।
दशमस्कन्धमाहात्म्ये एतद्धै कारण मतम् ॥
तत्रापि रासलीलाया यन्माहात्म्यमुदीरितम् ।
तत्रापि कारणं वच्मि शृणु पर्व्वतनन्दिनि ॥
य स्वय भगवान् कृष्ण पूर्णैश्वर्य्य इतीर्य्यते ।
स सर्व्वशक्तिसम्पूर्णः सर्व्वलीलाप्रकाशक ॥
तस्यैव शक्तयो गोप्य प्रोक्ता सर्व्वोत्तमा यत ।
शक्तीनाञ्च शक्तिमतो लीला यत्रैकत स्थिता ।
सा लीला सर्व्वत श्रेष्ठा कीर्त्तिता परमर्षिभि ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे ७१ अध्याय ॥

(तथाच शिवपुराणे ।
"भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरित यत्र विद्यते ।
तत्तु भागवतं प्रोक्त न तु देवीपुराणकम् ॥"
अस्य विशेषविवृतिस्तु पुराणशब्द-भागवतशब्दयोर्द्रष्टव्यम् ॥)

श्रीभ्राता, पुं, (श्रिय भ्राता समुद्रजातत्वात् ।) अश्व. । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्र । समुद्रोत्पन्नत्वात् ॥

श्रीमति, स्त्री, राधा । यथा,—
"श्रीराधा श्रीमति श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुतिप्रिया ॥"
इति नारदपञ्चरात्रे तस्या सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

श्रीमती, स्त्री, (श्रीर्विद्यतेऽस्या इति । मतुप । ङीप् ।) श्रीयुक्ता । योषिन्नाम्न पूर्व्वं एतच्छब्दो योज्य । इति शिष्टाचार ॥

श्रीमस्तक ,पुं,(श्रीयुक्त मस्तकमस्य ।) रसोन । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (श्रियो मस्तकः ।) लक्ष्मीशिरश्च ॥

श्रीमान्, [त्] पु, (श्रीर्विद्यतेऽस्येति । मतुप ।) तिलकवृक्ष । इत्यमर ॥ अश्वत्थवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णु । इति शब्दरत्नावली ॥ शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥ कुवेर । इति शब्दमाला ॥

श्रीमान्, [त्] त्रि, (श्री + मतुप् ।) मनोज्ञ । (यथा, माघे । १ । १ ।
श्रिय पति श्रीमति शासितु जगत्
जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।
वसन् ददर्शावतरन्तमम्बरात्
हिरण्यगर्भाङ्गभुव मुनि हरि ॥")
धनी । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्याय । लक्ष्मीवान् २ लक्ष्मण ३ श्रील ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
"श्रीमताश्च भवद्यशोविटपिन खे तारका कोरका-
स्तेषामेकतमः पुरा विकशितो य पूर्णिमाचन्द्रमा ।
तेनेद शरदिन्दुसुन्दरसुधास्यन्दैर्जगत् मग्नन शेषेष्वेषु विकस्वरेषु भविता कीदृक् न जानीमहे ॥"
इति कालिदास ॥)

श्रीमल्लापहा, स्त्री, धुस्तूपत्रा । इति राजनिर्घण्ठ ॥

श्रीमुख , पु, कालचक्रस्य सप्तमवत्सर । इति केचित् ॥ पत्रपृष्ठे श्रीशब्दलिखनम् । इति लोकप्रसिद्धि ॥ शोभायुक्तानने, क्ली ॥

श्रीमूर्त्ति , स्त्री, (श्रीयुक्ता मूर्त्ति ।) देवविग्रह । विष्णुप्रतिमा । यथा । अथ श्रीमूर्त्तय । एकादशस्कन्धे ।
"शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकता
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा मता ॥
चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।
उद्वासावाहने न स्त स्थिरायामुद्धवार्च्चने ॥
अस्थिराया विकल्प स्यात् स्थण्डिले तु भवेत् द्वयम् ।
स्नपन त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्ज्जनम् ॥
गोपालमन्त्रोद्दिष्टत्वात् तच्छ्रीमूर्त्तिरपेक्षिता ।
तथापि वैष्णवप्रोत्यै लेख्या श्रीमूर्त्तयोऽखिला ॥"
अथ श्रीमूर्त्ति॰ ॰ानि । हयशीर्षपञ्चरात्रे । भगवच्छ्रीहयग्रीवब्रह्मसवादे ।
"आदिमूर्त्तिर्वासुदेव सङ्कर्षणमथासृजत् ।
चतुर्मूर्त्ति. पर प्रोक्त एकैको भिद्यते त्रिधा ॥
केशवादिप्रभेदेन मूर्त्तिद्वादशक म॰तम् ।
पङ्कज दक्षिणे दद्यात् पाञ्चजन्य तथोपरि ॥
वामोपरि गदा यस्य चक्र चाधोऽवस्थितम् ।
आदिमूर्त्तेस्तु भेदोऽय केशवेति प्रकीर्त्त्यते ॥१॥
अधरोत्तरभावेन कृतमेतत्तु यत्र वै ।
नारायणाख्या सा मूर्त्ति स्थापिता भुक्तिमुक्तिदा ॥२॥
सव्याधः पङ्कज यस्य पाञ्चजन्य तथोपरि ।
दक्षिणोर्द्धे गदा यस्य चक्र चाधोव्यवस्थितम ॥
आदिमूर्त्तेस्तु भेदोऽय माधवेति प्रकीर्त्त्यते ॥३॥
दक्षिणाध स्थित चक्र गदा यस्योपरिस्थिता ॥
वामोर्द्धमस्थित पद्म शङ्ख चाधोव्यवस्थितम् ।
सङ्कर्षणस्य भेदोऽय गोविन्देति प्रकीर्त्त्यते ॥४॥
दक्षिणोपरि पद्म तु गदा चाधोव्यवस्थिता ।
सङ्कर्षणस्य भेदोऽय विष्णुरित्यभिशब्दते ॥५॥
दक्षिणोपरि शङ्खञ्च चक्र चाध प्रदृश्यते ।
वामोपरि तथा पद्म गदा चाध प्रदृश्यते ।
मधुसूदननामाय भेद. सङ्कर्षणस्य च ॥६॥
त्रिविक्रममूर्त्तिमाह ।
दक्षिणोर्द्धे गदा यस्य पङ्कज चाप्यधः स्थितम् ।
वामोर्द्धे सुस्थित चक्रमध शङ्ख प्रदृश्यते ।
ब्रह्माण्डग वामपाद दक्षिणं शेषपृष्ठगम ॥७॥
श्रीवामनमूर्त्तिमाह ।
वारिवल्लभयुक्त वामन चाप्यध स्थितम् ।
वामोर्द्धे कौमोदी यस्य पुण्डरीकमध स्थितम् ॥

दक्षिणोर्द्ध सहस्रार पाञ्चजन्यमध'स्थितम् ।
ममतालममाणेन वामन कारयेत् सदा ॥८॥
ऊर्द्ध दक्षिणतश्चक्रमध' पद्म व्यवस्थितम् ।
वामोर्द्ध कौमोदी यस्य पाञ्चजन्यमध स्थितम्॥
पद्मा पद्मकरा वामे पार्श्वे तस्य व्यवस्थिता ।
स्थितो वाप्युपविष्टो वा सानुरागविलासवान् ॥
प्रद्युम्नस्य हि भेदोऽय श्रीधरेति प्रकीर्त्त्यते॥९॥
दक्षिणोर्द्ध महाचक्र कौमोदी तदध स्थिता ॥
वामोर्द्ध नलिन यस्य अध' शङ्ख विराजते ।
हृषीकेशेति विज्ञेय स्थापित सर्व्वकामद ॥१०॥
दक्षिणोर्द्ध पुण्डरीक पाञ्चजन्यमधस्तथा ।
वामोर्द्ध सस्थित चक्र कौमोदी तदध स्थिता॥
पद्मनाभेति सा मूर्त्ति'स्थापिता मोक्षदायिनी११
दक्षिणोर्द्ध पाञ्चजन्यमधस्तात्तु कुशेशयम् ॥
सव्योर्द्ध कौमोदी देवी हेतिराजमध'स्थितम् ।
अनिरुद्धस्य भेदोऽय दामोदर इति स्थित ॥१२॥
एतेषान्तु स्त्रियौ कार्य्ये पद्मवीणाधरे शुभे ।
इति क्रमेण मार्गादिमासाधिपा केशवाद्या द्वादश ॥ ० ॥ अथ सिद्धार्थसहिताया चतुर्व्विंशतिमूर्त्त य' ।
"वासुदेवो गदाशङ्खचक्रपद्मधरो मत' । १ ।
पद्म शङ्ख तथा चक्र गदा वहति केशव ॥२॥
शङ्ख पद्म गदां चक्र धत्ते नारायण सदा ।३।
गदा चक्र तथा शङ्ख पद्म वहति माधव ॥४॥
चक्र पद्म' तथा शङ्ख गदाञ्च पुरुषोत्तम ।५।
पद्म कौमदकी शङ्ख चक्र धत्तेऽप्यधोक्षज ॥६॥
सङ्कर्षणो गदाशङ्खपद्मचक्रधर स्मृत ।७।
चक्र गदा पद्मशङ्खौ गोविन्दो धरते भुजे ॥८॥
गदा पद्म तथा शङ्ख चक्र विष्णुर्व्विभर्त्ति य ।९।
चक्र शङ्ख तथा पद्म गदाञ्च मधुसूदन ॥१०॥
गदा सरोज चक्रञ्च शङ्ख धत्तेऽच्युत सदा।११।
शङ्ख कौमोदकी चक्रमुपेन्द्र पद्ममुद्वहेत् ॥१२॥
शङ्खचक्रगदापद्मधर प्रद्युम्न उच्यते । १३ ।
पद्म कौमोदकी चक्र शङ्ख धत्ते त्रिविक्रम ॥१४॥
शङ्ख चक्र गदा पद्म वामनो वहते सदा ।१५।
पद्म चक्र गदा शङ्ख श्रीधरो वहते भुजे ॥१६॥
चक्र पद्म गदा शङ्ख नरसिंहो बिभर्त्ति य ।१७।
पद्म सुदर्शन शङ्ख गदा धत्ते जनार्द्दन ॥१८॥
अनिरुद्धश्चक्रगदाशङ्खपद्मलसद्भुज ।१९।
हृषीकेशो गदां चक्र पद्म शङ्खञ्च धारयेत् ॥२०॥
पद्मनाभो वहेत् शङ्ख पद्म चक्र गदा तथा।२१।
पद्म चक्र गदा शङ्ख धत्ते दामोदर सदा॥२२॥
शङ्ख चक्र सरोजञ्च गदा वहति यो हरि ।२३।
शङ्ख कौमोदकी पद्म चक्र कृष्णो विभर्त्ति य ॥२४॥
एताश्च मूर्त्तयो ज्ञेया दक्षिणाध करक्रमात् ॥"
मत्स्यपुराणे च ।
"एतदुद्देशत. प्रोक्त प्रतिमालक्षण तथा ।
विस्तरेण न शक्नोति बृहस्पतिरपि द्विजा' ॥"
इति ।
शिवाशिष्टा हरे श्रीमद्वैष्णवा पाञ्चरात्रिका' ।
प्राकट्यादखिलाङ्गानां श्रीमूर्त्तिं बहु मन्यते ॥

सेव्या निजनिजैरेव मन्त्रै सर्व्वेऽष्ट मूर्त्तयः ।
शालग्रामात्मके रूपे नियमो नैव विद्यते ॥
द्विभुजा जलदश्यामा विमहो मधुराकृतिः ॥
सेव्या ध्यानानुरूपैव श्रीमूर्त्ति' कृष्णदैवते ॥
अन्याश्च विविधा' श्रीमदवतारादिमूर्त्तय ।
प्रादुर्भावविधावग्रे लेख्यास्तत्तद्विशेषत' ॥
नित्यकर्म्मप्रसङ्गेऽव मूर्त्तिमन्त्रप्रतिष्ठयो' ।
विधिश्च लेखितु योग्य स तु लेखिष्यतेऽग्रत'॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १८१ विलासः ॥
श्रीयुक्तः त्रि, (श्रिया युक्त ।) लक्ष्मीविशिष्ट' । श्रीमान् । जीवत्पुरुषनाम्न' पूर्वे दातव्योऽयम्॥
श्रीयुत' त्रि, (श्रिया युत ।) लक्ष्मीविशिष्ट । श्रीमान् । जीवत्पुरुषनाम्न पूर्वे दातव्योऽयम् ॥
श्रीरस पु, (श्रिय. रसो निर्य्यास ।) श्रीवेष्ट । इति राजनिर्घण्ट' ॥
श्रीरङ्गपत्तन, क्ली, देशविशेष । सारंपटन् इति भाषा । इति माद्राजाख्यदेशे प्रसिद्धम् ॥
श्रीराग , पु, षड्रागाणां मध्ये तृतीयराग: ।इति हलायुध । अस्य रागिण्यो यथा,—
"गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीय सारवी ।
रामकीर्य्यपि रागिण्य. श्रीरागस्य प्रिया इमा ॥"
इति सङ्गीतदामोदर ॥
विस्तारस्तु श्रीशब्दे द्रष्टव्य' ॥
श्रीराम पु (श्रीयुतो राम ।) रामचन्द्र ।इति शब्दरत्नावली ॥
श्रीरामनवमी, स्त्री, (श्रीरामस्य नवमी तज्जन्म दिनत्वात् ।) चैत्रशुक्लनवमी । सा च श्रीरामस्य जन्मतिथि ।। तद्व्रतकथा यथा,—
"पुरैकदा सुखासीन ब्रह्माण जगतां पतिम् ।
उवाच सहसागत्य सनक' सजितेन्द्रिय ॥
सनक उवाच ।
राज्ञा दशरथेनैव राज्ञ्या कौशल्ययापि वा ।
कस्मात् कर्म्मवशाजन्म' पुत्त्रोऽसौ जगतीपति'।
दूर्व्वादलश्यामरामो विस्तार्य्य कथयस्व मे ॥
ब्रह्मोवाच ।
साधु पृष्ट त्वया वत्स जगतां हितकारकम् ।
पुरा राजा दशरथ कौशल्या च समाहितौ ॥
जजाप मन्त्र दुर्गाया शिवस्य च विशेषत ।
तयोर्जपेन तुष्ट सन् शिव प्रत्यक्षता गत ॥
दशरथ उवाच ।
अद्य मे सफल जन्म अद्य मे सफल तप ।
अद्य मे सफल चक्षुर्यतस्त्वमवलोकित' ॥
श्रीशिव उवाच ।
किन्ते काम्य महाराज कथयस्व ददामि तत् ॥
दशरथ उवाच ।
देवदेवाप्यपुत्त्रोऽहमिति दु'खेन दु'खित ।
चिर विचार्य्य मनसा शिवाराधनतत्पर ॥
इति श्रुत्वा महादेवस्तमुवाच दयापर ।
कुरु राजन् वशयज्ञ ततस्ते जगतीपति ॥
श्रीरामनामा पुत्त्रोऽसौ कौशल्यायां भविष्यति।
इत्युक्त्वा त महादेवस्तयोरन्तर्हितोऽभवत् ॥०॥

इति रुद्रमुखात् श्रुत्वा राजा दशरथः सुखी
तत्यक्षे वशयज्ञ स देव्या सह तत्पर ॥
तत' काले महाराज्ञी गर्भं धत्ते मनोहरम्
चैत्रे मासि सिते पक्षे नवम्यां शोभने दिने।
अतिपुण्यक्षसलग्ने जातो राम स्वयं हरिः।
पुनर्व्वसुसमयुक्ता सा तिथि' सर्व्वकामदा ।
श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्य्यग्रहाधिका।
अस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तित ।
यत्किञ्चित् क्रियते कर्म्म तदक्षयकर स्मृतम् ॥
उपोषण जागरण पितृनुद्दिश्य तर्पणम ।
तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः।
तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः
जपेदेकान्त आसीनो यावत् स्यादृशमीदिनम्।
तेनैव स्यात् पुरश्चर्य्या दशम्या भोजयेद्द्विजान्।
भक्ष्यभोज्यैर्बहुविधैर्भक्त्या दद्याञ्च दक्षिणाम्।
कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो राम प्रसीदति ॥
यस्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते मर्त्यो विमूढधी
कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र सशय ॥
कुर्य्याद्रामनवम्या य उपोषणमतन्द्रितः ।
न शेते मातृजठरे स्वय रामो भवेत्तु स ॥
श्रीरामनवमी नाम पुण्यात् पुण्यतमव्रतम्।
इति श्रुत्वा सुसन्तुष्टः सनक' पुनरब्रवीत् ।
विधिना केन कर्त्तव्य वद मे कमलोद्भव ॥०॥
ब्रह्मोवाच ।
व्रतपूर्व्वदिने स्नात्वा सकृद्भुक्त्वा निरामिषम ।
त्यक्त्वा च योषिच्छयन शयीत स्वच्छिते कुशे॥
ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय कृत्वा प्रात'क्रियां तत' ।
प्रात स्नात्वा शुचिर्भूत्वा सङ्कल्प विधिनाचरेत्
प्रतिमाया घटे वापि पटे वा यन्त्रतोऽपि वा।
शालग्रामशिलायान्तु तुलसीदलकल्पिता ॥
पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाधिका ।
कौशल्या पूजनीयादौ राजा चैव तत' परम् ॥
षडङ्ग पूजयेत्तत्र लक्ष्मणादीन् विशेषत ।
पूजयेत् परया भक्त्या परिवार तत' परम् ॥
ततो महाश्च दिक्पालास्तदस्त्राणि च पूजयेत्।
उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्या तिथौ
लग्ने कर्कटके पुनर्व्वसुदिने मेष गते पूषणि।
निर्द्दग्धु निखिला पलाशसमिधो मध्यादयो ध्यारवे
राविर्भूतमभूदपूर्व्व विभव यत्किञ्चिदेक मह' ॥
ततो वाद्यादिक कृत्वा दद्यादर्घ्य विशेषत ।
मूलमन्त्रेण दद्याद्वै भक्त्या पुष्पाञ्जलित्रयम ॥
एवमष्टसु याभेषु अष्टधा च जपेद्व्रती ।
इतिहासकथा श्रुत्वा गीतनृत्यैर्निशा नयेत् ॥
तत परदिने प्रात स्नान कृत्वा विधानत ।
राम दूर्व्वादलश्याम भक्त्या भक्त्या प्रपूजयेत्।
दक्षिणा विधिवद्दत्त्वा ततोऽच्छिद्रावधारयेत्
भोजयित्वा ततो विप्रान् स्वय पारणमाचरेत्।
य इद शृणुयान्नित्य पुण्याहे च विशेषत ।
बहुपुत्त्रो धनाढ्यश्च अन्ते ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥
सग्रामे वैरिणो हन्ता सर्व्वत्र विजयी भवेत्
राजद्वारे महाघोरे सग्रामे मनुसङ्कटे ॥

दूर्व्वादलश्यामरामस्तस्य रच्चाकरो भवेत् ॥
भक्त्या यः शृणुयाद्रोगी उल्लाघः स भवेत् सदा
वन्ध्या पुत्त्रवती सा च पतिचित्तानुवर्त्तिनी ।
सपत्नीदर्पदलनी सा भवेन्नात्र संशयः ॥
दरिद्रो लभते वित्तं भीतो भवति निर्भयः ।
यन्नदानतपास्तस्य तीर्थस्नानादिकाः क्रियाः ॥
न रामनवमी-नाम-व्रतस्यैककला-समाः ।
यस्मै कस्मै न दातव्यं न प्रकाश्यं कदाचन ॥
शिष्याय भक्तियुक्ताय शुचयेऽपि प्रदापयेत् ।
शठाय परतन्त्राय विकत्थनरताय च ॥
प्रमादपि न वक्तव्यं यदीच्छेदात्मनो हितम् ।
मयैतत् कथितं वत्स तव स्नेहाद्व्रतोत्तमम् ॥
य इदं कुरुते भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् ।
सर्व्वपापप्रमुक्तश्च अन्ते ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥"
इति श्रीरामभक्तितरङ्गिण्यां ब्रह्मसनकसंवादे श्रीरामनवमीव्रतकथा समाप्ता ॥

श्रील,त्रि, (श्रीर्विद्यतेऽस्येति । श्री + सिध्मादित्वात् लच् ।) लक्ष्मीवान् । इत्यमरः ॥ शोभायुक्तश्च ॥

श्रीलता, स्त्री, (श्रीविशिष्टा लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवत्स,पुं,(श्रीयुक्तं वत्सं वक्षो यस्य ।) विष्णुः । विष्णुचिह्नविशेषः । स तु वक्षस्यशुक्लावर्त्तदक्षिणावर्त्तलोमावली । (यथा, रघुः ।१०।१०।
"प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।
कौस्तुभाख्यमपासारं बिभ्राणं बृहतोरसा ॥")
अर्हतां ध्वजः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुदर्शनभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीवत्सकी,[न्]पुं, श्रीवत्सकः श्रीवत्सवत् चिह्नमस्त्यस्येति । श्रीवत्सक + इनि ।) हृद्गतावर्त्तहयः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीवत्सभृत्, पुं, (श्रीवत्सं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीवत्सलाञ्छन, पुं, विष्णुः । इत्यमरः ।१।१।२०॥
"श्रीवत्सो लाञ्छनं चिह्नं यस्य श्रीवत्सलाञ्छनः । वक्षस्यनन्यमहापुरुषलक्षणं श्वेतरोमावर्त्तविशेषः श्रीवत्स इति सर्व्वे । श्रीवत्सो वृत्तसञ्जातमणिविशेषः कौस्तुभवदिति कृष्णदासः ।"
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

श्रीवत्साङ्क, पुं, (श्रीवत्सः अङ्कश्चिह्नं यस्य ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४३ । ३ ।
"लब्धवरा क्षीरोदं गत्वा तं तुष्टुवुः सुरा सेन्द्राः ।
श्रीवत्साङ्कं कौस्तुभमणिकिरणोद्भासितोरस्कम् ॥")

श्रीवराह, पुं, (श्रिया युक्तो वराहः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीवल्ली,स्त्री,(श्रीयुता वल्ली ।) कण्टकारुवृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । शिववल्ली २ कण्टवल्ली ३ शावली ४ अम्बा ५ कटुफला ६ दुरारोहा ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । वातश्लेष्मकफापहत्वञ्च । तत्फलं तैललेपघ्नमत्यम्लं रुचिकृत् परम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवाटी,स्त्री,नागवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवारक, पुं, (श्रियं वारयति कामयते इति । वृ + णिच् + ण्वुल् ।) शितावरशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवास, पुं, (श्रियं सरलवृक्षं वासयतीति । वस + णिच् + अच् ।) सरलवृक्षरसः । टारपिन् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पायसः २ वृकधूपः ३ श्रीवेष्टः ४ सरलद्रवः ५ । इत्यमरः ॥ तैलपर्णी ६ श्रीपिष्टः ७ । इति जटाधरः ॥ श्रीवेशः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ।
"श्रीवासः सरलः पूतिः कुन्दुरुर्गन्धिपर्णकम् ।
सिह्लकं परमा मासी देवदारु सुरा नखम् ।
सर्व्वेऽमी परमा लक्ष्मी रक्षोघ्ना ज्वरनाशनाः ॥"
इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् श्रीवेष्टशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (श्रियो लक्ष्म्या वासः आश्रयस्थानम् ।) पद्मम् । (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे । ४२ ।
"श्रीवासो यशसां पदं सुमनसामप्यासदं सम्पदां यत्रागच्छति गोचरं नयनयोः काश्मीरमीनध्वजः ॥")
विष्णुः । इति मेदिनी ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीवासा, [स्] पुं, श्रियं सरलवृक्षं वासयतीति । वस + णिच् + असुन् ।) सरलद्रवः । इत्यमरटीका ॥

श्रीविद्या, स्त्री, (श्रिया विद्या ।) महाविद्याविशेषः । सा तु त्रिपुरसुन्दरी । तस्याः षट्त्रिंशद्भेदा ग्रन्थबाहुल्यभिया न लिखिताः । अथ श्रीविद्या । तत्र मेरुः । ज्ञानार्णवे ।
"भूमिश्चन्द्रः शिवो माया शक्तिः कृष्णाध्वमादनौ ।
अर्द्धचन्द्रश्च विन्दुश्च नवार्णो मेरुरुच्यते ॥
महात्रिपुरसुन्दर्य्या मन्त्रा मेरुसमुद्भवाः ।
मकला भुवनेशानी कामेशी बीजमुद्दृतम् ।
अनेन सकला विद्या कथयामि वरानने ॥
शक्त्यन्तस्तुर्य्यवर्णोऽयं कलमध्ये सुलोचने ।
वाग्भवं पञ्चवर्णाढ्यं कामराजमथोच्यते ॥
मादनं शिवचन्द्राढ्यं शिवान्तं मीनलोचने ।
कामराजमिदं भद्रे षड्वर्णं सर्व्वमोहनम् ॥
शक्तिबीजं वरारोहे चन्द्राद्यं सर्व्वमोहनम् ।
एतामुपास्य देवेशि कामः सर्व्वाङ्गसुन्दरः ।
कामराजो भवेद्देवि विद्येयं ब्रह्मरूपिणी ॥"
अस्यार्थः । शक्तिरेकारः तुर्य्य ईकारः तेन ककारएकारईकारलकारमहामाया वाग्भवकूटम् । शिवो हकारः चन्द्रः सकारः तेन हकारसकारलकारमहामाया इति कामराजकूटम् । चन्द्रः सकारः तेन सकारककारलकारमहामाया इति शक्तिकूटम् । तेन त्रिभिः कूटैः कामराजविद्येयम् ॥*॥ अस्या ध्यानं यथा,—
"बालार्कमण्डलाभासां चतुर्बाहुं त्रिलोचनाम् ।
पाशाङ्कुशशरांश्चापं धारयन्तीं शिवां श्रये ॥"
एवं ध्यात्वा मानसपूजादिकं कुर्य्यात् । इति तन्त्रसारः ॥

श्रीवृक्ष, पुं, (श्रीप्रदः श्रीप्रियो वा वृक्षः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ बिल्ववृक्षः । यथा,—
"इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः ।
श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतश्रीदुर्गाबोधनमन्त्रः ॥
(विष्णोर्वक्षस्थलस्थशुभावर्त्तविशेषः । यथा, विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । २८ ।
"यच्च श्रीवृक्ष कान्तं मधुकरनिकरश्यामलं शार्ङ्गपाणेः
संसाराध्वश्रमार्त्तैरुपवनमिव यत् सेवितं तत् प्रपद्ये ॥"
अश्वस्य हृदावर्त्तः । इति माघटीकायां मल्लिनाथः । ५ । ५६ ॥)

श्रीवृक्षक, पुं, (श्रीवृक्ष एव । स्वार्थे कन् ।) अश्वस्य हृदावर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य प्रमाणं माघे । ५ । ५६ । इत्यस्य टीकायां द्रष्टव्यम् ॥*॥)

श्रीवेष्ट, पुं, (श्रियः सरलवृक्षस्य वेष्टः निर्य्यासः ।) सरलवृक्षस्य निर्य्यासः । तत्पर्य्यायः ।
"श्रीवेष्टो वृक्षधूपश्च चितागन्धो रसायकः ।
श्रीवासः श्रीरसो वेष्टो लक्ष्मीवेष्टस्तु वेष्टकः ॥
वेष्टसारो रसावेष्टः चीरशीर्षः स्रुधूपकः ।
धूपाङ्गस्तिलपर्णश्च सरलाङ्गोऽपि षोडश ॥"
तद्गुणाः ।
"श्रीवेष्टः कटुतिक्तश्च कषायः श्लेष्मपित्तजित् ।
योनिदोषरुजाजीर्णव्रणघ्नाध्मानदोषनुत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥
अपि च ।
"श्रीवासः सरलः श्राव श्रीवेष्टो वृक्षधूपकः ।
श्रीवासो मधुरस्तिक्तः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः ॥
पित्तलो वातमूर्द्धाक्षिस्वररोगकफापहः ।
रक्षोऽश्रौस्वेददौर्गन्ध्ययूकाकण्डूव्रणप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

श्रीश, पुं, (श्रिया ईशः ।) विष्णुः । (यथा, मुग्धबोधे ।
"श्रीशोऽधिशेतेऽहिमधिष्ठितोऽब्धिमध्यास्त घोषं मथुरामनूष्य ।
यो द्वारकामध्युषितो विकुण्ठमुपावसन्नावसतात् स वृन्दः ॥")
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीसंज्ञ, क्ली, (श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ।) लवङ्गम् इत्यमरः ॥

श्रीसहोदर, पुं, (श्रियाः सहोदरः समुद्रजातत्वात् ।) चन्द्रः । इति केचित् ॥

श्रीहस्तिनी, स्त्री, (श्रीयुक्ता हस्तीनीव ।) वृक्षविशेषः । हातिशुँडा इति भाषा । तत्पर्य्याय

-पूरवर्ती २ । इत्यमरः ॥ नामदन्ती ३ । इति जटाधरः ॥

श्रु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा॰-पर॰-सक॰-अनिट् ।) श्रवति । रेफरहितोऽप्ययमिति केचित् । श्रवति । इति दुर्गादासः ॥

श्रु, न गतौ । श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा॰-पर॰-सक॰-अनिट् । न, शृणोति । रघांसीति पुरापि सम्शृणुमहे । इति मुरारौ व्यतीहारादात्मनेपदम् । सम्शृणुष्व मयाख्यातम् । इति गणकृतानित्यत्वात् । आख्यातशब्दस्य क्रियाविशेषणतयाकर्म्मकत्वे समो गम्यृच्छेत्यादिना न वा । इति दुर्गादासः ॥

श्रुवाः, पु, विकङ्कतवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

श्रुघ्निका, स्त्री, सर्ज्जिकाक्षारः । इति रत्नमाला ॥

श्रुतं, क्ली, (श्रूयते स्म यदिति । श्रु + क्तः ।) शास्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । २ । २१ ।

"श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-
स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवित्
चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥")

श्रवणगोचरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माण्डूक्योपनिषदि । ३ । २ । ३ ।

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुधा श्रुतेन ॥"

पु, कालिन्दीगर्भजातः कृष्णस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते । १० । ६१ । १४ ।

"श्रुतः कविर्वृषो वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः ।
शान्तिर्दर्शः पूर्णमासः कालिन्द्याः सोमकोऽवरः ॥")

श्रुत, त्रि, (श्रु + क्तः ।) अवधृतः । इत्यमरः ॥ आकर्णितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । ७८ ।

"स शापो न त्वया राजन् न च सारथिना श्रुतः ॥")

श्रुतकीर्त्तिः, स्त्री, (श्रुता कीर्त्तिर्यस्याः ।) जनकभ्रातृकुशध्वजराजकन्या । सा शत्रुघ्नपत्नी । यथा,

"अद्य प्रभृति धर्म्मात्मा अब्रवीन्मिथिलेश्वरः ।
श्रुतकीर्त्तिं महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥"

इति वाल्मीकीये रामायणे बालकाण्डे ७३ सर्गः ॥ अपि च ।

"एवं भवतु भद्रं ते कुशध्वजसुते इमे ।
पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥

इति तत्रैव ७२ सर्गः ॥

देवर्षौ, पु । (द्रौपदीगर्भजाते अर्ज्जुनस्य पुत्त्रे च पु । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १२० ।

"अर्ज्जुनात् श्रुतकीर्त्तिश्च शतानीकश्च नाकुलिः ॥")

कीर्त्तियुक्ते, त्रि । इति केचित् ॥

श्रुतदेवी, स्त्री, (श्रुतस्य शास्त्रस्य देवी ।) सरस्वती । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रुतबोधः, पु, (श्रुतस्य बोधो यस्मात् । श्रुतमात्रं बोधयतीति वा । बुध + णिच् + अच् ।) कालिदासकृतच्छन्दोग्रन्थविशेषः । यथा,—

छन्दसां लक्षणं येन श्रुतमात्रेण बुध्यते ।
तदहं कथयिष्यामि श्रुतबोधमविस्तरम् ॥"

इति तद्ग्रन्थस्याद्यश्लोकः ॥

श्रुतर्षिः, पु, (श्रुतप्रधान ऋषिः ।) ऋषिविशेषः । स तु सुश्रुतादिः । इति त्रिकाण्डशेषः । यथा,—

"संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहितास्ते श्रुतर्षिभिः ।
सामान्यार्थैः क्षतायैव दृश्यन्ते द्वापरे त्विह ॥"

इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥

श्रुतश्रवोऽनुजः, पु, (श्रुतश्रवसोऽनुजः ।) शनैश्चरग्रहः । इति हारावली ॥

श्रुतश्रेणी, स्त्री, द्रवन्ती । इति भावप्रकाशः ॥

श्रुतादानं, क्ली, (श्रुतस्यादानम् ।) ब्रह्मवादः । इति हारावली ॥

श्रुताध्ययनसम्पन्नः, त्रि, (श्रुतस्य शास्त्रस्य अध्ययने सम्पन्नः युक्तः ।) धर्म्मशास्त्रज्ञः । यथा, याज्ञवल्क्यः ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्य्याः शत्रौ मित्रे च ये समाः ॥"

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

श्रुतान्वितः, त्रि, (श्रुतेन शास्त्रेण अन्वितः ।) शास्त्रज्ञः । यथा,—

"अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः
श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।
गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं
सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम् ॥"

इति भट्टिः । १ । १ ॥

श्रुतार्थः, पु, (श्रुतोऽर्थः ।) शाब्दबोधविषयीभूतार्थः । श्रवणमात्रबोध्योऽर्थः । यथा,—

"श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(त्रि, श्रुतोऽर्थो येन सः । यथा, हरिवंशे । ११५ । २७ ।

"श्रुतार्थो देव गुह्यस्य भवान् यत्र वयं स्थिताः ॥")

श्रुतायुः, पु, सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । स तु कुशस्य चतुर्द्दशपुरुषः । यथा,—

"नाभागस्याम्बरीषोऽभूत् सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् ।
तत श्रुतायुः पुत्त्रोऽभूत ऋतुपालस्ततोऽभवत् ॥"

इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥

श्रुतिः, स्त्री, (श्रूयतेऽनयेति । श्रु + "श्रुयजिस्तुभ्यः करणे ।" ३ । ३ । ९४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या करणे । क्तिन् ।) वेदः । (यथा, मनुः । २ । १० ।

"श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्म्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः ॥")

कर्णः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ । ४ । १८ ।

"अरौ हरेर्मन्दिरमार्ज्जनादिषु
श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥")

गर्भस्थस्य पञ्चमासे श्रुतिर्भवति । इति सुखबोधः ॥ श्रुतीन्द्रियग्राह्यः शब्दः मन्दत्वादिः । यथा,—

"प्राणस्य गोचरो गन्धो मन्दत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥"

इति भाषापरिच्छेदः ॥

कर्णस्य शुभाशुभलक्षणमाह ।

"रक्ताल्पपरुषस्थूलकर्णाः स्युः पापकृत्तमाः ।
निर्म्मांसैश्चिपिटैर्भोगाः कृपणाः ह्रस्वकर्णकाः ।
शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः शतायुषः ।
लम्बकर्णाश्च राजानो धनिनः परिकीर्त्तिताः ॥"

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

(श्रु + भावे क्तिन् ।) श्रोत्रकर्म्म । (यथा, भागवते । ८ । ५ । १६ ।

"यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान् भवति निर्म्मलः
तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते ॥")

वार्त्ता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । २७ ।

"व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥")

श्रवणानक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ षड्जाद्यारम्भिका । इति हेमचन्द्रः ॥ शोरत् इति भाषा । (यथा, शिशुपालवधे । १ । १० ।)

"रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ॥)

सा च द्वाविंशतिप्रकारा यथा,—

"नान्दी चालनिका रसा च सुमुखी चित्रा विचित्रा घना
मातङ्गी सरसामृता मधुकरी मैत्री शिवा माधवी ।
बाला शार्ङ्गरवी कला कलरवा माला विशाला जया
मात्रेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्त्तिताः ॥
नान्दी विशाला सुमुखी विचित्रा सघ्ना मदा ।
षड्जो मतो मुनीन्द्रेण भरतेन शिवेन च ॥
चित्रा घना चालनिका निवेशात्
सञ्जायतेऽसौ ऋषभस्तथैव ।
स्वरोऽपि माला सरसानिवेशात्
गान्धारनामा प्रथितः पृथिव्याम् ॥
मातङ्गी माधवी मैत्री शिवाजातस्तु मध्यमः ।
कला कलरवा बाला शार्ङ्गरव्यास्तु पञ्चमः ॥
जायाऽमृतारसानान्तु मयोगाद्धैवतस्वरः ।
माला मधुकरी योगात् निषादः सम्प्रजायते ॥
श्रुतिस्थाने स्वरान् वक्तुं नालं ब्रह्मापि तत्त्वतः
जले च सुतरां मार्गो मीनानां नोपलक्ष्यते ॥
गगने पक्षिणां यद्वत् तद्वत् स्वरगता श्रुतिः ।
श्रुतिर्नादवशा प्रोक्ता तयाख्या च कला मता ।
यथा तैलगतं सर्पिर्यथा काष्ठगतोऽनलः ।
ज्ञायतेऽलोपदेशेन यथा स्वरगता श्रुतिः ॥
वीणादेस्तु श्रुतिस्थानं स्वरस्थानन्तु वक्ष्यते ।
अश्विनौ वसवो रुद्रा सहैवाङ्गेन सन्तु वः ।
मध्यमस्वर्गरोदमतो द्वाविंशतिः श्रुतिः ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः

षड्ज ।
"तीव्राकुमुद्वतीमन्दाछन्दोवत्यस्तु षड्जगाः ।
दयावती रञ्जनी च रतिका ऋषभे स्थिताः ॥
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसा-
रिणी ।
प्रीतिश्च मार्ज्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥
चिती रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे ।
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः ।
उग्रा च चोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती ॥"
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

श्रुतिकट, पु, (श्रुतिं कटतीति । कट् + अच ।) प्रायश्चित्तः । अहिः । पापशोधनम् । इति मेदिनी ॥

श्रुतिकटु, पु, (श्रुतौ कटु ।) कठोरशब्दः । अलङ्कारस्य दोषविशेषः । यथा —
"श्रुतिकटसमासक्तिरक्तसोत्कण्ठचिताकवि-
सृष्टविसन्धिका ।" उदाहरणम् ।
"वाचा मधुरया तन्वि स्मितापाङ्गतरङ्गया ।
मनाग्वदनपुत्तोल्लं कार्त्तांत्र्य कुरु माद्दशाम् ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥

श्रुतिकथित, त्रि, (श्रुतौ कथित ।) श्रुत्युक्तः । वेदोक्तः । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

श्रुतिजीविका, स्त्री, (श्रुतिरिव जीविका यस्याः ।) धर्मशास्त्रम् । यथा,—
"स्मृतिर्धर्मसंहिता च संहिता श्रुतिजीविका ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
वेदजीवनोपायश्च ॥

श्रुतितत्पर, त्रि, (श्रुतौ तत्परः ।) सकर्णः । इति जटाधरः ॥ वेदाभ्यासरतश्च ॥

श्रुतिधर, त्रि, (श्रुत्या श्रवणमात्रेण धरतीति । धृ + अच । श्रुतिमात्रधारकः । श्रवणमात्रे-णाभ्यासकर्त्ता । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४ ।
"शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुते जयति जयदेवः श्रुतिधरो धोयी कवि-
क्ष्मापतिः ॥")
तदौषधं यथा,—
हरिरुवाच ।
"हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्वर ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलमतः शिव ॥
तच्चौर भक्षितं कुर्य्यात् समाहेन वृषध्वज ।
नरं श्रुतिधरं शूरं मृगेन्द्रगतिविक्रमम् ॥
पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशशतायुषा ।
षोडशाब्दाकृतिं विप्र सततं दुग्धभोजितम् ॥
मधुसर्पिः समायुक्तं जन्ममात्रं पुष्करं भवेत् ।
तत्क्षमं मधुना सार्द्धं दशवर्षसहस्रिणम् ।
कुर्य्याद्वर श्रुतिधरं प्रमदाजनवल्लभम् ॥"
इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥

श्रुतिवर्ज्जित, त्रि, (श्रुत्या वर्जित ।) बधिरः । इति जटाधरः ॥ वेदरहितश्च ॥

श्रुतिवेध, पु, (श्रुतेः कर्णस्य वेधो यत्र ।) कर्णवेधः । तस्य विहितकालो यथा दीपिकायाम् ।
"नो जन्मतो दुग्धमासद्युग्ममेषविरिञ्चवाक्सङ्गुरै-
मङ्गलार्के च हृद्युग्मविश्वदुमे खात्युत्तरादित्यमे
सौम्येज्यायविकोणकण्टकगते पापेष्विलाभा-
रिगे-
रौजोऽब्दे श्रुतिवेध इत्यसितमे लग्ने तु काले
शुभे ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अन्यच्च । तत्र तिथयः रिक्ताभिन्नाः प्रशस्ताः । वाराः बृहस्पतिबुधशुक्राणां प्रशस्ताः । नक्षत्राणि अश्विनी रेवती हस्ता चित्रा पुनर्व्वसु-धनिष्ठा मृगशिरः पुष्य श्रवणानुराधा उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदस्वाती । लग्नानि वृषतुलाधनुर्मीनसञ्ज्ञकानि । अयुग्म-वर्षे । जन्ममासचैत्रपौषाषाढायणभिन्नमासाः प्रशस्ताः । शुक्लपक्षे चन्द्रताराविशुद्धौ हरि-शयनभिन्नकाले कालशुद्धौ श्रुतिवेधः कार्य्यः । इति ज्योतिषम् ॥

श्रुतिस्फोटा, स्त्री, (श्रुतिं स्फोटयतीति । स्फुट् + अच् । टाप् ।) कर्णस्फोटा लता । इति राज-निर्घण्टः ॥

श्रुव, पु, (श्रु + वा ।) यागः । इति जटाधरः ॥

श्रुवे, स्त्री । इति केचित् ॥

श्रुवा, स्त्री, मूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रुवावृक्ष, पु, विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रेढ़ी, स्त्री, अङ्कविशेषः । भिन्नभिन्नयत्किञ्चिद्-द्रव्यादिकमेकीक्रियते तद्गणनाया श्रेढ्या मिश्र प्रायत्वात्तद्गणनानन्तरमारब्धः श्रेढ़ीव्यवहारः । इति मुनीश्वरगणकक्रुतलीलावतीटीका ॥ घ-न्यायसूत्र यथा । अथ श्रेढ़ीव्यवहारे करण-सूत्रम् ।
"सैकपदघ्नपदार्द्धं मथैका
द्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्या ।
सा द्वियुतेन पदेन विनिघ्नी
स्यात् त्रिहृता किल सङ्कलितैक्यम् ॥"
उदाहरणम् ।
"एकादीनां नवान्तानां पृथक् सङ्कलितानि मे
तेषां सङ्कलितैक्यस्य प्रचक्ष्व गणक द्रुतम् ॥"
न्यासः । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ ।
लब्धान्येषां सङ्कलितानि । १ । ३ । ६ । १० । १५ । २१ । २८ । ३६ । ४५ । अथ तेषां सङ्क-लितैक्यानि । १ । ४ । १० । २० । ३५ । ५६ । ८४ । १२० । १६५ । तस्य शेषसूत्रं यथा । करणसूत्रं सार्द्धमार्य्या ।
"पादाधरमिते गच्छे गुणवर्गफलद्वये द्विगुणे ।
समहत्तानां सङ्ख्या तदर्गो वर्गवर्गश्च । स्वस्व पदोनो स्यातामर्द्धसमानाञ्च विषमाणाम् ॥"
उदाहरणम् ।
"समानामर्द्धतुल्यानां विषमाणां पृथक् पृथक् ।
वृत्तानां वद मे सङ्ख्यामनुष्टुप्छन्दसा द्रुतम् ॥"
न्यासः उत्तरो द्विगुणः गच्छः ८ लब्धा सम-वृत्तानां सङ्ख्या २५६ । तथार्द्धसमानाञ्च ६५२८० विषमाणाञ्च४२९४८०१७६० । इति लीलावती ॥

श्रेणि, पु, स्त्री, (श्रयति श्रीयते वा । श्रि + "वर्हिश्रिश्रुद्रुवृति ।" उणा० ४ । ५१ । इति नि ।) निश्छिद्रपङ्क्तिः । तत्पर्य्यायः । पंक्तिः २ श्रेणी ३ विच्छोली ४ वीथी ५ आलि. ६ पालि. ७ आवलि. ८ आली ९ पाली १० आवली ११ वीथिः १२ वीथिका १३ राजी १४ राजिः १५ रेखा १६ लेखा १७ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ९ ।
"न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥"):
समानशिल्पिसङ्घः । इति मेदिनी ॥ कोम्पानि इति इङ्गरेजीयभाषा ॥ सैकपात्रम् । इति विश्वः ॥

श्रेणिक, पु, मगधदेशीयराजविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रेणी, स्त्री, (श्रेणि + कृदिकारादिति ङीष् ।) श्रेणिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १ । ४१ ।
"श्रेणीबन्धात् वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।
सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥")

श्रेय, [स्] क्ली, (इदमनयोरतिशयेन प्रशस्यम् । प्रशस्य + ईयसुन् । "प्रशस्यस्य श्रः ।" ५ । ३ । ६० । इति श्रः ।) धर्म्मः । मुक्तिः । इत्यमरः ॥ (चतुर्व्वर्ग एव श्रेयः । यथा मनुः । २ । २२४ ।
"धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म्म एव च ।
अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥"
"धर्म्मार्थकामात्मकः परस्पराविरुद्धस्त्रिवर्गः एव पुरुषार्थतया श्रेयः इति विनिश्चयः । एवञ्च बभुक्षून् प्रत्युपदेशो न मुमुक्षून् । मुमुक्षूणान्तु मोक्ष एव श्रेयः इति षष्ठे वक्ष्यते ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥) शुभम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । ७९ ।
"प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥")

श्रेयसी, स्त्री, (इयमनयोरतिशयेन प्रशस्या । प्रशस्य + ईयसुन् । प्रशस्यस्य श्रः । उगित्वात् ङीप् ।) हरीतकी । पाठा । करिपिप्पली । इत्यमरः ॥ रास्ना । इति विश्वः ॥ शुभयुक्ता च ॥

श्रेयांस, पु, अर्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रेयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः । प्रशस्य + इयसुन् । "प्रशस्यस्य श्रः ।" ५।३।६० । इति श्रः ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १० । ११२ ।
"प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते ॥")
शुभयुक्तश्च ॥

श्रेष्ठ, क्ली, (अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः । प्रशस्य + इष्ठन् । प्रशस्यस्य श्रः ५ । ३ । ६० । इति श्रः ।) गोदुग्धम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रेष्ठ, पु, (प्रशस्य + इष्ठन् ।) कुवेरः । नृपः । द्विजः । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १७ । ४० ।
"विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ॥")

श्रेष्ठ, त्रि, (प्रशस्य + इष्ठन् ।) प्रशस्तः । वरः । (यथा, रामायणे । २ । १ । २० ।

"इक्ष्वाकूणां च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रज ॥") तत्पर्य्याय । श्रेयान् २ पुष्कल ३ सत्तम ४ अतिशोभन ५ । इत्यमर ॥ मुख्य. ६ वरेण्य ७ प्रमुख ८ अग्र ९ अग्रहर १० उत्तम ११ प्रग्रह. १२ अनुत्तमः १३ अग्रीय १४ प्रवेक १५ अग्र्य १६ अग्रिय १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अनवर १८ अग्रिमः १९ प्राग्र २० प्राग्रहर. २१ प्रवर्ह २२ । इति जटाधर ॥ वृद्धः । ज्येष्ठ. । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रेष्ठकाष्ठ, पु, श्रेष्ठं काष्ठमस्य ।) शाकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्रेष्ठा, स्त्री, (इयमासामतिशयेन प्रशस्या । इष्ठन् । टाप् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्ट. ॥ मेदा । इति केचित् ॥ उत्तमा नारी च ॥

श्रेष्ठाम्ल, क्ली, (श्रेष्ठं अम्लम् ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्रेष्ठाश्रम, पु, (श्रेष्ठ आश्रम ।) गृहस्थाश्रम । आश्रमत्रयाणां पालकत्वात् ॥

श्रेष्ठी, [न्] पु, (श्रेष्ठ धनादिकमस्त्यस्येति । इनि ।) कुलोत्तमशिल्पी । यथा,—
"कुलीकस्तु कुलीश्रेष्ठी कुलश्रेष्ठिनि शिल्पिनाम् ॥"
इति जटाधर ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ७९ । १० ।
"श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पे पद्मे विप्रा पुरोहिता कुमुदे ॥")

श्रै, स्वेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-अनिट् ।) श्रायति रौद्रात्लोक । इति दुर्गादास ॥

श्रै म पचने । इति कल्पद्रुम ॥ भ्वा० पर०-सक०- अनिट् ।) म, श्रपयति । इति दुर्गादास ॥

श्रोण, ऋ सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ अशुश्रोणत् । सङ्घातो राशीकरणम् । इति दुर्गादास ॥

श्रोण, पु, (श्रोणतीति । श्रोण सङ्घाते+अच । यद्वा शृणोतीति । श्रु श्रवणे बाहुलकात् न । इत्युणादिटीकायां उज्ज्वलदत्त ।३।६।) पङ्गु । इत्यमर ॥

श्रोणा, स्त्री, (श्रोणसङ्घाते+अच् ।) श्रवणानक्षत्रम् । (यथा, भागवते । ८ । १८ । ५ ।
"श्रोणायां श्रवणद्वादश्यां मुहूर्त्तेऽभिजिति प्रभु सर्व्वे नक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्मदक्षिणम् ॥")
काञ्जिकम् । पक्व, त्रि । इति केचित् ॥

श्रोणि, स्त्री, (श्रोण सङ्घाते+इन् । यद्वा, श्रु-श्रवणे+"वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।" उणा० ४ । ५१ । इति नि ।) कटि । इत्यमर ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५६ । ७ ।
"फुल्लतोरद्रुमोत्तंसा सङ्गमश्रोणिमण्डला ।
पुलिनाभ्युन्नतोरस्या हसद्धासाश्च निम्नगा ॥")
सा तु गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति । इति सुखबोध. ॥ पन्था । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रोणिफल, क्ली, (श्रोणि फलं फलकमिव ।) कटिः इति राजनिर्घण्ट ॥

श्रोणिफलक, क्ली, (श्रोणिफल+स्वार्थे कन् ।) कटिपार्श्व । तत्पर्य्याय । कट २ । इत्यमरः ॥ फलकं चर्म्म तदाकारत्वात् श्रोणिः फलकमिव श्रोणिफलकम् । कट्यते आव्रियते कट कटे वर्षावरणयो अल् । कटि । इति केचित् । इति भरत ।

श्रोणिबिम्ब, क्ली, कटिसूत्रम् । इति धनञ्जय ॥

श्रोणिसूत्र, क्ली, (श्रोणिस्थित सूत्रम् ।) खड्गबन्धनसूत्रम् । परतला इति हिन्दीभाषा ॥ कटिबन्धनसूत्रम् । इति केचित् ॥ घुन्शी इति भाषा ॥

श्रोणी, स्त्री, (श्रोणि+वा ङीष् ।) कटि । पन्था । इति भरतद्विरूपकोष ॥

श्रोत, [स्] क्ली, (श्रु+असुन् । तुट् च ।) कर्ण । नदीवेग । इति जटाधर ॥ इन्द्रियम् । यथा,
"हृषीकमक्ष करण श्रोत ख विषयीन्द्रियम् ॥"
इति हेमचन्द्र ॥

श्रोतव्य, त्रि, (श्रु+तव्य ।) श्रवणीयम् । यथा,
"अध्येतव्य न चान्येन ब्राह्मण क्षत्त्रिय विना ।
श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्य कदाचन ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

श्रोता, [ऋ] त्रि, (शृणोतीति । श्रु+तृच् ।) श्रवणकर्त्ता । यथा,—
"अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ ॥"
इति हितोपदेश ॥
पुराणश्रोतृत्वे प्रमाणमाह ।
"पठेदर्थं बुध्यमान श्रावयेद्दै नरोत्तमे ।
श्रोता तु प्राङ्मुखो भूत्वा शृणुयात् भक्तितत्पर ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे ७१ अध्याय ॥

श्रोत्र क्ली, (श्रूयतेऽनेनेति । श्रु+"हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ।" उणा० ५ । १६७ । इति त्रन् ।) कर्णम् । इत्यमर ॥ (यथा, रघु । ७ । १६ ।
"इत्युद्गता पौरबधूमुखेभ्य
शृण्वन् कथा श्रोत्रसुखा कुमार ॥")
श्रोत्रियता । इति त्रिकाण्डशेष ॥

श्रोत्रिय, पु, (छन्दोऽधीते इति । छन्दस्+"श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ।" ५ । २ । ८४ । इति घन्प्रत्ययेन साधु ।) वेदाध्येतृब्राह्मण । तत्पर्य्याय. । छान्दस २ । इत्यमर ॥ श्रूयते धर्म्माधर्म्मावनेन इति श्रोत्रो वेद त्रासुसिति त्र श्रोत्र वेत्ति अधीते वा श्रोत्रिय ढघे कादिति इय । छन्दोऽधीते इत्यर्थे इये छन्द शब्दस्य श्रोत्रादेश । इति परे । छन्दो वेत्ति अधीते वा छान्दस । इति पूर्व्वेण ण्य । इति भरत ॥*॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय संस्कारैर्द्विज उच्यते
विद्याभ्यासी भवेद्विप्र श्रोत्रियस्त्रिभिरेव हि ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११६ अध्याय ॥
मानवे मार्कण्डेयपुराणे चाप्येवम् ॥*॥ अपिच ।
"एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च
षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित् ॥"
इति दानकमलाकर. ॥

श्रोत्रियता, स्त्री, (श्रोत्रियस्य भाव । श्रोत्रिय+तल् ।) श्रोत्रियधर्म्म । तत्पर्य्याय. । श्रौत्रम् २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

श्रौत, क्ली, (श्रुतौ भवम् । श्रुति+अण् ।) गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नय । यथा,—
"त्रयो ये गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नय ।
इदमग्नित्रिक श्रौत त्रेताग्निहोत्रमित्यपि ॥"
इति जटाधर ॥

श्रौत, त्रि, (श्रुतौ भव । श्रुति+अण् ।) श्रुतिविहितधर्म्मादि । यथा,—
"धर्म्मज्ञैर्विहितो धर्म्म श्रौत स्मार्त्तो द्विधा द्विजैः
दानाग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ॥
स्मार्त्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युत ।
पूर्व्वेभ्यो वेदयित्वेह श्रौत सप्तर्षयोऽब्रुवन् ॥
ऋचो यजूंषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि सा श्रुति
मन्वन्तरस्यातीतस्य स्मृत्वा तन्मनुरब्रवीत् ॥
तत स्मार्त्त स्मृतो धर्म्मो वर्णाश्रमविभागश ।
एव वै द्विविधो धर्म्म शिष्टाचारः स उच्यते ॥
इज्यावेदात्मक श्रौत स्मार्त्तो वर्णाश्रमात्मक ॥"
इति मात्स्ये १२० अध्याय ॥
अपि च । अधिकरणमालाकृन्माधवाचार्य्यकृतपराशरभाष्ये शातातप ।
"श्रौत कर्म्म स्वय कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्
अशक्तौ श्रौतमप्यन्य कुर्य्यादाचारमन्तत ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

श्रौत्र, क्ली, श्रोत्रमेव । प्रज्ञादित्वादण् ।) कर्ण । (श्रोत्रियस्य भाव कर्म्म वा । "हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।" ५ । १ । १३० । इत्यण् । "श्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्य ।" इति यलोप ।) श्रोत्रियकर्म्म । तत्पर्य्याय । श्रोत्रियता २ । इति शब्दरत्नावली ॥ (श्रोत्रस्य भाव कर्म्म वा । अण् ।) श्रोत्रकर्म्म च ॥ (श्रोत्राणां समूह "भिक्षादिभ्योऽण् ।" ४ । २ । ३८ । इति अण् ॥)

श्रौषट्, व्य, देवहविर्दानम् । इत्यमर. । देवहविर्दान इत्यनेनायं मन्त्र सूचित । इति भरतमतम् ॥

श्र्याह्व, क्ली, श्रिय आह्वा आह्वा यस्य ।) पद्मम् । इति केचित् ॥

श्लक, इ ङ सर्पे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्त स्थद्वितीयवर्णयुक्तादि । इ, श्लङ्कते । ङ, श्लङ्कते । सर्पो गति इति दुर्गादास ॥

श्लक्ष्ण, त्रि, (श्लिष आलिङ्गने+"श्लिषेरच्चोपधायाः ।" उणा० ३ । १९ । इति क्स अकारश्चोपधायाः ।) अल्पम् । इत्यमर ॥ मनोहरम् । इत्युणादिकोष ॥ (यथा, मनु । २ । १५९ ।
"अहिंसयैव भूतानां कार्य्य श्रेयोऽनुशासनम्
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्म्ममिच्छता ॥")

श्लक्ष्णकं, क्ली, पूगफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (त्रि, श्लक्ष्णमेव। स्वार्थे कन्।) मनोहरञ्च॥

श्लक्ष्णत्वक, [च्] पु, (श्लक्ष्णा मनोहरा त्वक् यस्य।) अश्मन्तकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ सुन्दरवल्कलश्च॥

श्लम,इ ग्लजे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।)। अन्तःस्थतृतीयवर्णयुक्ततालव्यादिः। इ, श्लम्यति। इति दुर्गादासः॥

श्लथ, त् क दौर्ब्बल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तादिः। क, श्लथयति। इति दुर्गादासः॥

श्लथ,त्रि, (श्लथयतीति। श्लथ+अच्।) शिथिल। यथा। "शिथिलं श्लथः श्लथ।" इति जटाधरः॥ (यथा, माघे। ७। ६२।

"श्लथशिरसिजपातभारा-
दिव नितरां नतिमङ्गिरसमागे॥")

दुर्ब्बलः। इति श्लथधात्वर्थदर्शनात्॥

श्लाख, ऋ व्याप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। ऋ, अशश्लाखत्। इति दुर्गादासः॥

श्लाघ,ऋ ङ कत्थने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक० सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः तालव्यादिः। कत्थन प्रशंसा। ऋ, अशश्लाघत्। ङ, श्लाघते गुणिनं गुणी। इति दुर्गादासः॥

श्लाघा, स्त्री, (श्लाघ कत्थने+अ। टाप्।) प्रशंसा। (यथा, रघुः। १। २२।
"ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्य्ययः। गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव॥")
परिचर्य्या। अभिलाषः। इति मेदिनी॥

श्लाघ्य,त्रि,(श्लाघ+ण्यत्।) श्लाघनीयः। प्रशस्यः। यथा,—
"गौरवितावाचार्य्यमिश्रा श्लाघ्यास्तत्रभवन्तः सुखा॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
(यथा, रघुः। ११। ८६।
"आहितो जयविपर्य्ययोऽपि मे
श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया॥")

श्लिकु, क्ली, (श्लिष्यति ग्रहादीनिति। श्लिष+"श्लिषेः कश्च।" उणा० १। ३७। इति कु। कश्चान्तादेशः।) ज्योतिःशास्त्रम्। इत्युणादिकोषः॥

श्लिकु, पुं, (श्लिष आलिङ्गने+कु।) भृत्यः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ षिङ्ग। इत्युणादिकोषः॥

श्लिष, उ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। उ, श्लेषित्वा श्लिष्ट्वा। इति दुर्गादासः॥

श्लिष,औ य ऌ ञि श्लेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तादिः। औ श्लेष्टा। य, श्लिष्यति। ऌ, अश्लिषत्। आलिङ्गने तु अश्लिक्षत्। ञि श्लिष्टोऽस्ति। श्लेष आलिङ्गनम्। तच्च बाहुभ्यामेव रूढम्। श्लिष्यति कामयोति जयदेवः। प्रासावप्ययम्। श्लिष्यति हृक्षु लता। इति दुर्गादासः॥

श्लिष, क श्लेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। क, श्लेषयति। इति दुर्गादासः॥

श्लिषा, स्त्री, आलिङ्गनम्। त्रिकाण्डशेषः॥

श्लिष्ट, त्रि, (श्लिष+क्त।) श्लेषयुक्तशब्दादि। भिन्नार्थैकरूपान्वितवाक्यम्। तस्य लक्षणं यथा,—
"श्लिष्टमिष्टमविस्पष्टमेकरूपान्वितं वचः।"
इति सरस्वतीकण्ठाभरणम्॥

श्लीपद, क्ली, (श्रीयुक्तं हस्तिमत् पदमत्रेति। पृषोदरादित्वात् साधु।) स्फीतपादादि। गोद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पादवल्मीकम् २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४८५।
"यन्नोपकारक यन्न भूषणं यत् प्रकोपमातनुते। गुरुणापि तेन कार्य्यं पदेन किं श्लीपदेनेव॥")
अथ श्लीपदाधिकारः। तत्र श्लीपदस्य विप्रकृष्ट निदानमाह।
"पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्त्तुषु च शीतलाः। ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः॥"
विशेषत इति वचनेनान्यत्रापि श्लीपदं भवति इति बोध्यते॥*॥ सामान्यं लक्षणमाह॥
"यः सज्वरो वंक्षणजो भृशार्त्तिं
शोथो नृणां पादगतः क्रमेण।
तत् श्लीपदं स्यात् करनेत्रकर्ण-
शिश्नोष्ठनासास्वपि केचिदाहुः॥"
तत् त्रिविधम्। वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकञ्चेति। तेषां लक्षणमाह।
"वातजं कृष्णरूक्षञ्च स्फुटितं तीव्रवेदनम्। अनिमित्तरुजं चास्य बहुशो ज्वर एव च॥ पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं मृदु। श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डु गुरु स्थिरम्॥ त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात्।
गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात्॥"
असाध्यमाह।
"वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते।
सर्व्वात्मकं महत्तन्तु वर्ज्जनीयं विशेषतः॥
यत् श्लेष्मलाहारविहारजातं
जातं तथा भूरिकफस्य पुंसः।
स्रावान्वितमप्यतः तु सर्व्वलिङ्गं
सकण्डुकं वापि विवर्ज्जनीयम्॥"*॥
श्लीपदस्य चिकित्सा।
"लङ्घनालेपनस्वेदरेचनै रक्तमोक्षणैः।
प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत्॥१॥
सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदारु-
विश्वौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलिम्पेत्।
पुनर्नवानागरसर्षपाणां
कल्केन वा काञ्जिकमिश्रितेन॥
श्लीपदमिति शेषः॥२॥
"धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम्॥३॥
असाध्यमपि यात्यन्तं श्लीपदं चिरकालजम्।
मूलेन सहचरायास्तालमिश्रेण लेपनात्॥
तालस्य फलरसो ग्राह्यः॥४॥
सप्तलास्थूलपत्राणां कल्कं तस्मैव वारिणा।
संसृष्टं लवणोपेतं सेवितं श्लीपदं हरेत्॥५॥
शाखोटवल्कलक्वाथं गोमूत्रेण युतं पिबेत्।
श्लीपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये॥६॥
रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
वर्षोत्थं श्लीपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विशेषतः॥७॥
वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्पल्या सह योजितम्।
सक्षौद्रं श्लीपदं लिह्यात् चिरोत्थं श्लीपदं जयेत्॥
गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबति।
श्लीपदबन्धनमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण॥"
गन्धर्व्वतैलं एरण्डतैलम्। गोऽम्बुना गोमूत्रेण॥८
इति श्लीपदाधिकारः। इति भावप्रकाशः॥*॥
तस्य कर्म्मविपाको यथा। गोतमोऽपि क्वचिद्विशेषमाह। अनृतवागुल्मणो मुहुर्मुहुः संलग्नमाक् जलोदरो दारत्यागी कूटसाक्षी श्लीपदी॥ इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः॥ कूटसाक्ष्यस्य सुरापानसमत्वे नानुपातकत्वात् तत्कर्म्मजन्यश्लीपदरोगयुक्तेन पराकव्रतं कर्त्तव्यम्। इति मन्वादिमतम्॥

श्लीपदप्रभवः, पु, (श्लीपदस्य प्रभवतीति। प्र+भू+अच्।) आम्रवृक्षः। इति शब्दमाला॥

श्लीपदापहः, पु, (श्लीपदं अपहन्तीति। अप+हन+ड।) पुत्रजीववृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

श्लील, त्रि, (श्रीर्विद्यतेऽस्येति। श्री+लच्। रस्य लः।) लक्ष्मीवान्। इति श्रीलशब्दटीकायां स्वामी॥

श्लेष, पु, (श्लिष+घञ्।) संयोगः। तत्पर्य्यायः। सन्धिः २। इत्यमरः॥ दाहः। आलिङ्गनम्। इति श्लिषधात्वर्थदर्शनात्॥*॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ३८८।
"पुलकितकठोरपीवरकुचकलशश्लेषवेदना भिन्नः।
शम्भोरुपवीतफणी वाञ्छति मानग्रहं देव्याः॥"*॥
श्लिष्यतीति। श्लिष+"श्याद्व्यधास्रुसंस्रु इति।" ३।१।१४१। इति णः।) शब्दालङ्कारविशेषः। तस्य लक्षणादिर्यथा,—
"वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृशः।
श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा॥"
अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शने काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते इति च न ये वाक्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यद्युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति भिन्नस्वरूपमपह्नुवते स श्लेषः॥*॥ स च वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदादष्टधा। क्रमेणोदाहरणम्।

"भल्लङ्कार शङ्खाकरनरकपाल परिजनो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च हृष एको बहुवयाः ।
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्व्वामरगुरो-
र्विधौ वक्रे मूर्द्धि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥
पृथुकार्त्तस्वरपात्र भूषितनिःशेषपरिजन देव ।
विलसत्करेणुगहन सम्प्रति सममावयोः सदनम्
अक्षिप्रह्वविलोकनप्रणयिणो नीलोत्पलस्पर्द्धिनी
ध्यानालम्बनता समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये।
लावण्यैकमहानिधी रसिकता लक्ष्मीदृशो-
स्तन्वती
युष्माकं कुरुता भवार्त्तिशमन नेत्रे तनुर्व्वा
हरेः ॥"
एष एव वचनश्लेषोऽपि ।
"महदे सुर सन्धम्मे तमवसमासङ्गमागमाहरणे ।
हर बहु शरणं त चित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥
अयं सर्व्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति
सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मज ॥
रजनिरमणमौले पादपद्मावलोक-
क्षणसमयपराप्ता पूर्व्वसम्पत्सहस्रम् ।
प्रथमनिवहमध्ये जातु चित्तप्रसादा-
दहमुचितरुचि स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥
सर्व्वस्वं हर सर्व्वस्य त्वं भवच्छेदतत्पर ।
नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्त्तनम् ॥"
'भेदाभावात् प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् ॥'
नवमोऽपीत्यपिभिन्नक्रम । उदाहरणम् ।
"योऽसकृत् परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षम ।
शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्र स राजते ॥"
अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ
ननु स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्य्याणां
तदभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्य्याणाञ्च शब्दानां बन्धेऽनियमेनालङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतु । शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽप्ययमर्थालङ्कारमध्ये गणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालङ्कार । उच्यते । इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभाग सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । तथा हि कष्टत्वादिमाडत्वाद्यनुप्रासादयो व्यर्थत्वादिप्रौढत्वाद्युपमादय सद्भावतदभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थ्यन्ते । तथाहि ।
"स्वयञ्च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।"
इत्यभङ्गश्लेषः ॥ प्रभातसन्ध्ये वा स्वापफललुब्धेहितप्रदेति सभङ्गशब्दश्लेषश्चेति द्वावपि शब्दैकसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नम् न त्वाद्यस्यार्थश्लेषत्वम् । अर्थश्लेषस्य तु स विषय यत्र शब्दपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना ।
यथा,—
"स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम्
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटे खलस्य च ॥"
न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लेष । अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमा । तथा हि ।

यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत् कचतितरामित्यादौ गुणसाम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये वा उपमा तथा सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति च सितांशुबिम्बमिवेत्यादौ शब्दमात्रसाम्येऽपि युक्तैव तथा ह्युक्तं रुद्रटेन । स्फुटमर्थालङ्कारावेतौ उपमासमुच्चयौ किन्तु । आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवत इति । न च कमलमिव मुखमित्यादि साधारणधर्म्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तुं युक्तं पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । देवत्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् । त्वञ्चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः । इत्यादिश्लेषस्य चोपमाद्यलङ्कारविविक्तोऽस्ति विषय । इति द्वयोर्योगे सङ्कर एव उपपत्तिपर्य्यालोचनं तु उपमाया एवायं युक्तो विषय अन्यथा विषयापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात् । न च अबिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुकेत्यादौ विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष । अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोध । न ह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकः शब्दः श्लेषः द्वितीयार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावात् । न च विरोधाभास इव विरोध । श्लेषाभास इव श्लेषस्तस्मादेवमादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तरमेव साधीय । तथा च सह शत्रुत्तामणिर्नान्य कविरिव सत्यश्लोको देव महान् भवान्
"अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसर ।
अहो दैवगतिश्चित्रा न तथापि समागम ॥
आदाय चापमचलं कृत्वा हीनं गुणं विषमदृष्टि ।
यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्क्षीन्नमस्तस्मै ॥"
इत्यादावेकदेशविवर्त्तिरूपस्य व्यतिरेकसमासोक्तिविरोधत्वमुचितं न तु श्लेषत्वं शब्दश्लेष इति चोच्यते । अर्थालङ्कारमध्ये च लक्षित इति कोऽयं नय किन्तु वैचित्र्यमलङ्कार इति यदैव कविप्रतिभासंरम्भगोचरस्तत्रैव विचित्रतेति सैवालङ्कारभूमि । अर्थमुखमपेक्षित्वमेतेषां शब्दानामिति चेत् अनुप्रासादीनामपि तथैवेति तेऽप्यर्थालङ्कारा किं नोच्यन्ते रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेषव्यपेक्षेत्यनुप्रासादीनामलङ्कारता शब्दगुणदोषाणामप्यर्थापेक्षयैव गुणदोषता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव व्यवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम् । विधौ वक्रे मूर्द्धि स्थितवतीत्यादौ च वर्णादिश्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्य्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतामित्येवमादि स्वयं विचार्य्यम् । इति काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम ९ उल्लास ॥

श्लेष्मक,पु (श्लेष्मा एव । स्वार्थे कन् ।) कफ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्लेष्मघ्ना, स्त्री, (श्लेष्माणं हन्तीति । हन+टक् अभिधानात् टाप् ।) मल्लिका । केतकी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ श्लेष्मनाशके, त्रि ॥

श्लेष्मघ्नी,स्त्री,(श्लेष्माणं हन्तीति । हन+टक् । टित्वात् ङीष् ।) ज्योतिष्मती । इति जटाधर ॥ मल्लिका । इति मेदिनी ॥ त्रिकटु । इति शब्दरत्नावली ॥

श्लेष्मण:, त्रि, (श्लेष्मा अस्त्यस्येति श्लेष्मन्+ "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य शनेलच ।" ५ । २ । १०० । इति न ।) कफी । इत्यमर ॥

श्लेष्मणा, स्त्री, (श्लेष्मन्+पामादित्वात् न । टाप् ।) क्षुपविशेष । यथा,—
'गुरुस्कन्धस्तर्पणी च श्लेष्मणा च क्षुपापि च ।"
इति शब्दमाला ॥

श्लेष्मल, त्रि, (श्लेष्मास्त्यस्येति । श्लेष्मन्+ "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) श्लेष्मयुक्त । इत्यमर ॥

श्लेष्मल, पु, श्लेष्मन्+लच ।) क्षुपविशेष । बहुयार इति ख्यात । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्लेष्मह, पु, (श्लेष्माणं हन्तीति । हन+ड ।) कट्फलवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका । कफनाशके, त्रि ॥

श्लेष्मा, [न्] पु, श्लिष+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) कफः । इत्यमर ॥ तस्य प्रकोपहेतुर्यथा,—
"गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्य-
द्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिः प्रपूरैः ।
तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः सम्प्रकोप
प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते ॥" * ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"स्तैमित्यं मधुरास्यता शिशिरता शीतः प्रसेको मल-
प्राचुर्य्यं स्थिरता रसश्च लवणः कण्डूरतिस्वल्पता
आलस्यं चिरकारिता कठिनता शोथारुचिः स्निग्धता
तन्द्रा वस्तु गुरुदेहकाससगुरुता एता कफोत्था रुज ॥" * ॥
अस्य प्रशमताकारणं यथा,—
"गुरुशीतमृदुस्निग्ध मधुरस्थिरपिच्छिला ।
श्लेष्मण प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणा ॥
रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनस्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागररतिक्रीडापदाघातनम्
धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुच्चैर्जयेत् ॥" * ॥
स च पञ्चविधो यथा,—
"अवलम्बक इत्येक क्लेदक श्लेष्मकोऽपर ।
बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविध स्मृत ॥" *
एतेषां लक्षणानि यथा,—
"कफधाम्नान्तु शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम् ।
ततोऽवलम्बकाख्यातिः श्लेष्मा प्राप्नोत्युर स्थित ॥
आमाशयाश्रित सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदक स्मृत ॥२॥
श्लेषक श्लेषणात् सन्धे स च सन्ध्या व्यवस्थित ॥३॥

"वर्जयेत् मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च ।
भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥")
श्लेष्मान्तक:, पु, (श्लेष्मणा स्वसेवनजनितकफेन अन्तयति नाशयतीति । अन्त + णिच + ण्वुल् ।) वृक्षविशेष: । वहुयार इति वङ्गभाषा । लसोड़ा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय: । बहुवार: २ पिच्छिल: ३ द्विजकुत्सित: ४ शेलु: ५ शीतफल: ६ शीत: ७ भूकट: ८ कर्व्वुदारक: ९ व्रतद्रुम: १० गन्धपुष्प: ११ । अस्य गुणा: । कटुत्वम् । हिमत्वम् मधुरत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । पाचनत्वम् कृमिशूलहरत्वम् । आमास्रदोषमलरोधबहुव्रणार्त्तिविस्फोटशान्तिकरत्वम् । कफकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ अस्यामफलगुणा: । विष्टम्भित्वम् । रूचत्वम् । पित्तकफास्रनाशित्वञ्च । तत्पक्वफलगुणा: । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्लेष्मत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥
श्लेष्मिक, त्रि, (श्लेष्मण: शमनं कोपनं वा । श्लेष्मन् + "वातपित्तश्लेष्मभ्य: शमनकोपनयो: ।" ५ । १ । ३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठञ् । कफशमनम् । कफकोपनम् । इति व्याकरणम् ।) श्लेष्मोद्भवम् । श्लेष्मसम्बन्धीयम् । इति श्लेष्मशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।
'चिकित्साप्रविभागीये वाताभिष्यन्दवारण: ।
पैत्तिकस्य श्लैष्मिकस्य रौधिरस्य तथैव च ॥")
श्लोक, ऋ ङ सङ्घाते । वर्ज्जने । सर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) सङ्घात इह छन्दोविशिष्टवाक्यरचनम् । ऋ, अशुश्लोकत् । ङ श्लोकते कवि: । इति दुर्गादास: ॥
श्लोक: पु (श्लोक्यते इति । श्लोकसङ्घाते + घञ् ।) यश: । यश: । इत्यमर: ॥ * ॥ (वाक् । इति निघण्टु: । १ । ११ ॥ "श्रु श्रवणे 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्य: कन्' इति कन्प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति गुण: कपिलकादित्वाल्लत्वम् । श्रूयते इति श्लोक: । यद्वा श्लोक सङ्घाते 'पुंसि संज्ञायां घ: ।' श्लोक्यते पद्यते रूपेण सङ्घन्यते कविभि: श्लोक: ।" इति तट्टीका ॥) श्लोकनाम छन्दम् । यथा,—
'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगम: शाश्वती: समा: ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी: काममोहितम् ॥
तस्येत्थं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षत: ।
शोकार्त्तेनास्य शकुने: किमिदं व्याहृतं मया ॥
चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान् मतिम् ।
शिष्यञ्चैवाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गव: ॥
पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वित: ।
शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥"
इति रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे २सर्ग: ॥
श्लोण, ऋ सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशुश्लोणत् । सङ्घातो राशीकरणम् । इति दुर्गादास: ॥

श्व:, [स्] व्य, अनागताह: । इत्यमर: ॥ कालि इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ३६ ।
"श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधित: ॥")
श्व:श्रेयस, क्ली, (श्व: आगामिकाले श्रेयो यत्र । "श्वसो वसीय:श्रेयस: ।" ५ । ४ । ८० । इति अच् ।) कल्याणम् । इत्यमर: ॥ (यथा, भट्टि: । ४ । ३८ ।
"श्व:श्रेयसमवाप्तासि आत्मस्थां प्रत्यभाषि सा ॥")
परमात्मा । धर्म: । इति मेदिनी ॥ कल्याणयुक्ते, त्रि ॥
श्वक, इ ङ सर्पे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्ताद्य: । इ, श्वङ्कते । ङ श्वङ्कते । सर्पो गति: । इति दुर्गादास: ॥
श्वगण, पु, (शुना गण: ।) कुक्कुरसमूह: । यथा ।
द्वारादेर्य्वयोरिसुमौ स्याता णित्तद्धिते परे ।
श्वादेरन्यस्य तोस्तु वा । न तु श्वगणप्रभृतीनाम् ।
इति मुग्धबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादास: ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ८ । १४ ।
"श्वगणा नात्र दृश्यन्ते पिशाचा मामभोजना: ॥")
श्वच, ङ } गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम: ॥
श्वचि, इ ङ } (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) द्वौ वकारयुक्तादी । पुन: पाठादाद्यो नेदनुबन्ध: । ङितौ तु द्वौ । एक एवेत्याठबलाद्वाध्य इति नियमात् । ङ, श्वचते । इ, श्वञ्चते । ङ, श्वञ्चते । इति दुर्गादास: ॥
श्वठ, क } गतौ । असंस्कृते । संस्कृते । इति
श्वठि, इ क } कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) द्वौ वकारयुक्तौ पुन:पाठादाद्यो नेदनुबन्ध: । वय अर्था: । क, श्वाठयति । इ क, श्वण्ठयति जन: । गच्छति किमपि संस्करोति वा इत्यर्थ: । संस्कारगत्योरिति केचित् । इति दुर्गादास: ॥
श्वठ, त् क दुर्व्वाचि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्त: । श्वठयति नीच: । कुत्सितं वदतीत्यर्थ: । रमानाथस्तु सम्यग्भाषणे इति मत्वा श्वठयति सम्यग्वदतीत्यर्थ इत्याह । सम्यग्भाग इत्यप्येके इति दुर्गादास: ॥
श्वदंष्ट्रक:, पु, (शुनो दंष्ट्रेव कण्टकोऽस्य ।) गोक्षुर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
श्वदंष्ट्रा, स्त्री, (शुनो दंष्ट्रेव कण्टकाहतत्वात् ।) गोक्षुरक: । इत्यमर: ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।
"पिप्पल्यादीनां श्वदंष्ट्रावसुकासव: कुष्माण्डादीनां दार्व्वीकरासव: ॥")
श्वधूर्त्त:, पु, (शुनि धूर्त्तस्तद्वञ्चकत्वात् ।) शृगाल: । इति शब्दरत्नावली ॥
श्वनिश, क्ली, } (शुनां निशा । "सुरासेना-
श्वनिशा, स्त्री, } च्छायाशालानिशा स्त्रियाञ्च ।" इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण विभाषया क्लीवत्वम् ।) शुना निशा । इत्यमरभरतौ ॥ मत्तकुक्कुरनिशा । यथा,—
"यस्यां मत्ता निशि श्वान: श्वनिशं श्वनिशा च सा ॥"
इति जटाधर: ॥
श्वपच् [च्] पु, (श्वानं पचतीति । पच + क्विप् ।) चण्डाल: । यथा । निषाद: । श्वपच: श्वपक् । इति भरतधृतवोपालित: ॥ (यथा, मनु: । ३ । ९२
"शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निर्व्वपेत् भुवि ॥")
श्वपच, पु, (श्वानं पचतीति । पच + अच् ।) चण्डाल: । इत्यमर: ॥ तस्य सञ्ज्ञा अन्त्यावसायी । तस्य धर्म्मो यथा,—
"चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रय: ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनं येषां श्वगर्द्दभम् ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कार: परिव्रज्या च नित्यश: ॥
न तै: समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाह: सदृशै: सह ॥
अन्नं येषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयु: कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै: ।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थिति: ॥
वध्यांश्च हन्यु: सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयु: शय्याश्चाभरणानि च ॥*।
चाण्डाल: श्वपच: क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिन: ॥"
तस्यान्नभक्षणे प्रायश्चित्तं यथा,—
"अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामत: ।
स तु चान्द्रायणं कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृताङ्गिरोवचनम् ॥
श्वपाक:, पु, (शुना पाक: कार्य्यत्वेन यस्य ।) चण्डाल: । इत्यमर: ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्त्यते ॥"
इति मानवे १० अध्याय: ॥*॥
रजस्वलायास्तस्य स्पर्शने प्रायश्चित्तं यथा,—
"चाण्डालेन श्वपाकेन संस्पृष्टा चेत् रजस्वला ।
अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
त्रिरात्रमुपवास: स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति ।
तां निशान्तु व्यतिक्रम्य स्वजात्युक्तं कारयेत् ॥"
इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामत: । अकामे बृहस्पति: ।
"पतितान्त्यश्वपाकैस्तु संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रन्तु द्वितीये द्व्यहमाचरेत् ।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥"
चतुर्थेऽह्नीति शुद्धिस्नानात् पूर्व्वम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
श्वफल, पु (श्वप्रिय फलमस्य ।) बीजपुर: । इति रत्नमाला ॥
श्वफल्क:, पु, वृष्णिपुत्र: । स च अक्रूरपिता । यथा । अनमित्रस्यान्वयेऽन्या शाखा: । तस्मात् श्वफल्क: । तत्प्रभाव: कथितएव । श्वफल्कस्यान्य

कर्णेयात् श्वित्की नाम भ्राता । श्वफल्काद-क्रूरो गान्दिन्यामभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १४ अध्यायः ॥

श्वशीत, पु, (श्वः कुक्कुरात् भीकर्मयोग ।) श्वान । इति शब्दमाला ॥

श्वभ्र क छिद्रे । गतौ । सद्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-गतौ अक०-सेट् ।) छिद्र श्वभ्रकरणम् । क, श्वभ्रयति भाण्डं बालक । सद्दे इति गत्यर्थे इत्यस्य रूपम् । श्वभ्र-यति रोगं दु खेन जीवतीत्यर्थः । तद्व्याने नान्त्र इत्यपपाठः । इति दुर्गादास ॥

श्वभ्र, क्ली, (श्वभ्रणं यदिति । श्वभ्र छिद्रे + कर्म्मणि घञ् ।) छिद्रम । इत्यमरः ॥ (यथा मार्कण्डेये । ४७ । २८ ।

"पततो यस्य वै गर्त्ते श्वभ्र द्वार पिधीयते । न शीलिष्ठति य श्वभ्रात तदन्त तस्य जीवितम ॥")

श्वयथु, पु, (टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः + "ट्वितोऽथुच् ।" ३ । ३ । ८८ । अथुच ।) शोथ । इत्यमरः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ३२ । १० ।

'श्वयथुश्वासोन्मादज्वरकासभवा वणिक्-पीडा ॥")

श्वयीची स्त्री, (श्वयतीति । श्वि गतिवृद्ध्योः + "श्वयतेश्चित् ।" उणा० ४ । ७१ । इति ईचि । ततः ङीप् ।) पीडा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्वल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) वकारयुक्तादि । श्वलति । वेग गच्छति । इति दुर्गादास ॥

श्वल्क क भाषे । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा०-पर० सक० सेट् ।) वकारयुक्तश्वकारादिरयम् तालव्यशोपध । क, श्वल्कयति । भाष कथनम् । इति दुर्गादास ॥

श्वल्ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) वकारयुक्तादि तद्वयान्त । श्वल्लति । वेग गच्छति । इति दुर्गादास ॥

श्वाविध्, स्त्री,(शुन कुक्कुरस्य पराधोना हन्ति । [illegible]) [illegible] इत्यमरः ॥ साकु [illegible] इति भाषा । [illegible] [illegible] परिभ्यागप्रायणात् । इति भरत ॥ [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] ॥"

इति [illegible] ।

"[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।" इति

कुल्लूकभट्ट ॥

श्वश्र, पु [illegible] । यथा,

"[illegible] ।

[illegible] ॥"

इति [illegible] ।

श्वशुर, पु, [illegible] ।

[illegible]

रम् । "श्वशुरोऽयथाभ्रातामिधायी । भाग व्यामध्य श्वशुर इति वातुपारायण ।" इति तट्टीकायां उज्ज्वलदत्त ॥) पतिपत्न्यो पिता । इत्यमर ॥ (यथा,—

"श्वमारे खलु समारे सार श्वशुरमन्दिरम् । हिमालये हरः शेते हरि शेते महोदधौ ॥"

इत्युद्भट ॥)

पूज्य । इति मेदिनी ॥

श्वशुरौ, पु, (श्वश्रूश्च श्वशुरश्च तौ । "श्वशुरः श्वश्र्वा ।" १ । २ । ७१ । इति पाक्षिक एक-शेष ।) श्वश्रूश्वशुरौ । द्विवचनान्तोऽयम् । इत्यमर ॥ श्वशुर शाशुडी इति भाषा ॥

श्वशुर्य्य पु (श्वशुरस्यापत्यमिति । श्वशुर — "राजश्वशुराद् यत् ।" ४ । १ । १३७ । इति यत् ।) देवर । श्याल । इत्यमर ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ५७ ।

"दृष्टो वैदेशदेशे च राज्य गोपालकाय सः । सत्कारहेतोर्नृपति श्वशुर्य्यायानुगच्छते ॥")

श्वश्रू, स्त्री, (श्वशुरस्य स्त्री । श्वशुर + "श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च ।" ४ । १ । ६८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ऊङ् उकाराकारलोपश्च ।) पतिपत्न्यो प्रसू । इत्यमर ॥ शाशुडी इति भाषा ॥ ० ॥ तस्या शुश्रूषा महाविश्रामकारणं यथा,—

धर्म्मव्याध उवाच ।

"मया ते दुहिता दत्ता पुत्रार्थे वरवर्णिनी । सा च त्वत्कार्य्यया प्रोक्ता दुहिता जन्तुघातिनः । यतोऽयमागतोऽहं ते स्वष्ट प्रति समीक्षितुम् । आचार देवपूजाञ्च अतिथीनाञ्च तर्पणम् ॥ उपवासिकसप्यव कुर्व्वन्नपि न दृश्यते । तदहं गन्तुमिच्छामि पितृणा श्राद्धकाम्यया ॥ श्वश्रूं नैव भुञ्जामि पितृणा कार्य्यमिच्छुन । [illegible] व्याधो जीवघाती न तु तपोऽधिक ॥ [illegible] जीवघातस्य [illegible] त्वत्सुतेन च । [illegible] प्रायश्चित्त तपोधन ॥ [illegible] न [illegible] नारी तदा [illegible] । मा शुश्रूषा मम श्वश्रूपितामही भवतु कश्चित मा च [illegible] कदाचित् स्यात् या श्वश्रू जीवतीमिषेत् । [illegible] गतो व्याध [illegible] प्रति मामिनि ।" इति वाराहे [illegible] ॥

श्वश्रूश्वशुरौ, पु (श्वश्रूश्च श्वशुरश्च तौ ।) श्वश्रू [illegible] । [illegible] । श्वशुरौ २ । इत्यमर ॥

श्वस, [illegible] प्राणने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा० पर० अक० सेट् ।) "दकारयुक्तादि । [illegible] [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

श्वसनार्तिर्मेकाः इति दुर्गादास ॥

श्वस, क्रु स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चदा० पर० सक०-सेट् ।) क्रु, श्वसिति । स उच्छ्वसिति । इति दुर्गादास ॥

श्वसन क्ली (श्वस — ल्युट्) श्वसितम । निश्वास । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते । १० । २४ ।

"श्वसनचलितपल्लवाधरोष्ठे नवनिहितेर्ष्यमिवावधूनयन्ती ।" ॥)

स्पर्शनम । इति शब्दरत्नावली । यथा, भागवते २ । २ । २८ ।

"घ्राणेन गन्धं रसनेन वै रसं रूपञ्च दृष्ट्या श्वसन त्वचैव ।")

श्वसन, पु श्वसितीति । श्वस + ल्यु ।) वायु । (यथा, बृहत्संहितायाम । ३४ । २ ।

"इन्द्रधनुरभिलसितं श्वसनेरितवातसमाहितकृता ।")

मदनवृक्ष । इत्यमर ॥

श्वसनाशन, पु (श्वसनो वायुरशन भक्ष्यं यस्य ।) सर्प । इति हारावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम । १ । २२५ ।

"जगाद त द्विजश्वास निःश्वस्य श्वसनाशन ॥")

श्वसनेश्वर पु । श्वसनस्य ईश्वरो यस्य ।) अर्ज्जुन वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्वसनोत्सुक पु (श्वसनाय उत्सुक ।) सर्प । इति शब्दरत्नावली ॥

श्वसित, क्ली, (श्वस + क्त ।) श्वास । यथा

"श्वासम् श्वसितं सोऽन्त्यमृते कुम्भीम पावक पानी वहिर्मुखम् व्याप्नि स्वाप पापपतन ॥ इति हिमवन्त ॥

श्वसन प (श्वस + बाहुलकात् उनन् ।) एकष्ठ वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका । कुकुरगोड्डा इति भाषा ॥

श्वस्तन, त्रि, (श्वो भवम् । श्वस् + "श्वसोऽस्तन्यस्तनाम ।" ४ । ३ । १०५ । इति स्तन् भाव तस्यानो तुट च ।) भविष्यदम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा, भागवते । ११ । ८ । १२ ।

"सायन्तन श्वस्तन वा न सङ्गृह्णीत भिक्षुक । मक्षिका इव सङ्गृह्णन् सह तेन विनश्यति ॥")

भविष्यत्काले, क्ली । इति शब्दनिर्णय ॥

श्वस्त्य त्रि (श्वो भवमिति । श्वस् – त्यप् "श्वसोऽस्तन्यस्तनाम ।" [illegible] । इति त्यप् ।) [illegible] । इति [illegible] ॥

श्वा [ति] पु (श्वयति गच्छति । [illegible] "श्वन्नुक्षन् पूषन्" उणा० १ । १५८ । इति कनिन्प्रत्ययेन [illegible] ।) कुक्कुर । [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मृगयाकुशलः श्वा तु विश्वकद्रुः पुमानयम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

श्वागणिकः, त्रि, श्वगणेन चरति यः । “श्वगणात् ठञ् च ।” ४।४।११। इति ठञ् । श्वगणेन चरति । श्वागणिकः श्वागणिकी श्वगणिकः श्वगणिकी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्वादन्तः,पुं, (शुनो दन्त इव दन्तो यस्य ।“शुनो दन्तदंष्ट्रेति ।” ६ । ४ । १३७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या दीर्घः ।)कुक्कुरदशनः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्वानः, पुं, (श्वा एव । श्वन्+स्वार्थे अण् ।) कुक्कुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शुना समूहः खण्डिकादित्वात् अञ् । कुक्कुरसमूहे, क्ली ॥)

श्वानचिल्लिका, स्त्री, (श्वानप्रिया चिल्लिका ।) शुनकचिल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वानी, स्त्री, (श्वान + स्त्रियां ङीप् ।) कुक्कुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

श्वापदः, पुं, (शुन इव पदं यस्य । “शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु ।” ६।४।१३७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या दीर्घः ।) हिंस्रपशुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।१।५।४१।
‘श्वापदो द्विखुरो हस्ती वानरः पक्षिपञ्चमः ।
औदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥”)
व्याघ्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्वावित्, [ध्] पुं (श्वानं विध्यतीति । व्यध+क्विप् । “नहि वृतीति ।” ६ । ३ । ११६ । इति दीर्घः ।) शल्यः । इत्यमरः ॥ सजारु इति भाषा ॥ (यथा मनुः । ५ । १८ ।
‘श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥”)

श्वाविट्,(ध्)पुं,(श्वानं विध्यतीति । व्यध + क्विप् । “नहिवृतीति ।” ६ । ३।११६ । इति दीर्घः ।) शल्यः । इत्यमरः ॥ सजारु इति भाषा ॥

श्वाश्वः ,पुं,(श्वा कुक्कुरः अश्व इव वाहनं यस्य ।) भैरवः । कुक्कुरवाहनत्वात् । इति केचित् ॥

श्वासः ,पुं,(श्वसित्यनेनेति । श्वस + करणे घञ् । यद्वा, श्वसितीति । श्वस + “श्याद्व्यधेति ।” ३ । १ । १४१ । इति णः ।) श्वसितम् । वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्य्यायः । प्राणः २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।१।१४७।
“श्वासान् मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम् ॥”)

रोगविशेषः । स तु बलवान् महापातकजः । यथा,—
“उन्मादश्च त्वचो दोषो राजयक्ष्माश्मरी तथा ।
श्वासश्च मधुमेहश्च ह्युदरी पापसम्भवाः ॥
इति नारदोक्तम् ।”

इति शुद्धितत्त्वम् । स च हीनबल उपपातकजः यथा —
“जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च ।
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः ।
रक्तार्ब्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

अथ श्वासाधिकारः । तत्र निदानमाह ।
“यैरेव कारणैर्हिक्का देहिनां सम्प्रवर्त्तते ।
तैरेव बहुभिः श्वासो व्याधिर्घोरः प्रजायते ॥”
श्वासस्य भेदानाह ।
“महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥”
पूर्व्वरूपमाह ।
“प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च ।
आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ॥” * ॥
सम्प्राप्तिमाह ।
“यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्व्वकः ।
विश्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासं करोति सः ॥”
स्रोतांसि प्राणोदकान्नवहानि । कफपूर्व्वकः कफः पूर्व्वं प्रधानं यस्य सः । विश्वग्व्रजति सर्व्वतो विमार्गान् याति । संरुद्धः कफेन रुद्धमार्गः ॥ * ॥
महाश्वासस्य लक्षणमाह ।
“उद्धूयमानवातो यः शब्दवत् दुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्च्चा विशीर्णवाक् ॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।
महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥”
उद्धूयमानवातः ऊर्द्ध्वं नीयमानो वातो यस्य सः शब्दवत् शब्दो यथा स्यात् कीदृक् स शब्दस्तद्बोधयितुमाह । मत्तर्षभ इव सन्नैः श्वसितीत्यन्वयः । संरुद्धः आनद्धः आनाहयुक्त इति यावत् । ज्ञानं शास्त्रम् । विज्ञानं तदर्थविनिश्चयः । विशीर्णवाक् खर्व्वास्पष्टवचनः । दीनः म्लानः । मारकश्चायं महाश्वासः ॥ * ॥ ऊर्द्ध्वश्वासमाह ।
“ऊर्द्ध्वं श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्द्दितः ।
ऊर्द्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्यो रतिपीडितः ॥
ऊर्द्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥”
सर्व्वेषु श्वासपूर्व्वं श्वसिति । अत्र अत्यर्थमिति विशेषः । न च प्रत्याहरत्यधः न श्वासमधः करोति । श्लेष्मावृतेत्यादि । श्लेष्मणा आवृतं मुखं स्रोतांसि च तैः क्रुद्धो यो गन्धवहस्तेनार्द्दितः । विपश्यन् इतस्ततो विकृतं यथा स्यात्तथैव पश्यन् । अधःश्वासो निरुध्यते श्वासो नाधः प्रवर्त्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ ऊर्द्ध्वश्वासस्यारिष्टस्य लक्षणमाह । मुह्यतो मोहं प्राप्नुवतः ताम्यतो ग्लानिं प्राप्नुवतश्च ऊर्द्ध्वश्वासः असून् प्राणान् हन्ति । तस्यैवेति न तु मोहग्लानिरहितस्य ॥ * ॥ छिन्नश्वासमाह ।
‘यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्व्वप्राणेन पीडितः ।
न चाश्वसिति दुःखार्त्तो मर्म्मच्छेदरुजार्द्दितः ।
आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना ।
विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥”
विच्छिन्नं सविच्छेदम् । सर्व्वप्राणेन यावद्बलेन । मर्म्मच्छेदरुजार्द्दितः हृदयशिरश्छेदवेदनयेव पीडितः । दह्यमानेन वस्तिना उपलक्षितः । विप्लुताक्षः अश्रुपूर्णनेत्रः । विचेताः उद्विग्नचित्तः । छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः सः । यस्तु श्वसिति विच्छिन्नमित्यादिलक्षणयुक्तो यः स नरश्छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः पीडितो बोद्धव्य इत्यर्थः । मारकश्चायं छिन्नश्वासः ॥ * ॥
तमकश्वासमाह ।
“प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य्य च ॥
करोति पीनसं तेन कण्ठे घुर्घुरकं तथा ।
अतीव तीव्रवेगश्च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥
प्रताम्यति स वेगेन त्रस्यते सन्निरुध्यते ।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्म्मुहुः ॥
श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः ।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम् ॥
तथास्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् ।
न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ।
स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥”
संगृह्य व्यथया समुदीर्य्य वर्द्धयित्वा । पीनसं नामास्रावम् । तेन श्लेष्मणा घुर्घुरकं घुर्घुरशब्दम् । प्राणप्रपीडकं प्राणाधिष्ठानहृदयप्रपीडकम् । प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव । वेगेन श्वासवेगेन । सन्निरुध्यते निश्चेष्टो भवतीति चक्रः । सन्निरुध्यते श्वास इति जेज्जटः । श्लेष्मणा असुच्यमानेन । सुखं सुखमिव । उद्ध्वंसते व्यथितो भवति । शयानः शय्यानिहिताङ्गः अवगृह्णाति पीडयति । उष्णञ्चैवाभिनन्दति इत्यनेन तमको वातकफारब्ध इति बोधव्यम् । उच्छ्रिताक्षः शूनाक्षः । ललाटेन स्विद्यता उपलक्षितः । अवधम्यते गजारूढस्येव सर्व्वगात्रं धाम्यते ॥ * ॥ तमकस्यैव पित्तानुबन्धजनितज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह ।
“ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं तु तत् ।
उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधतः ॥
तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।
मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात् प्रतमकं तु तत् ॥”
क्षुद्रश्वासमाह ।
“रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो भवेत्तस्मात् स दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥
हिनस्ति न च गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।

स च भोजनपानाना निरुणद्ध्युचितां गतिम् ॥
नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम्।
स साध्य उक्तो बलिन सर्व्वे वा व्यक्तलक्षणाः॥"
क्षुद्र. अल्पनिदानलिङ्ग । उदीरयन् ऊर्द्ध-
गच्छन्। दुःख दुःखप्रदः। सर्व्वे महाश्वासा-
दयोऽपि ॥*॥ श्वासाना साध्यत्वादिकमाह।
"क्षुद्र' साध्यतमस्तेषा तमक' कृच्छ्र उच्यते।
त्रय श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥
कामं प्राणहरा रोगा बहवो न ज्वरादय'।
तथा यथा श्वासहिक्के हरतो जीवमाशु ते ॥"
अथ श्वासस्य चिकित्सा।
"श्वासहिक्कातुर प्राय स्निग्धै स्वेदैरुपाचरेत्।
युक्तैर्ल्लवणतैलाभ्या तैरस्य ग्रथित कफ ॥
श्वासो विलयमायाति मारुतश्चोपशाम्यति।
स्निग्ध ज्ञात्वा ततश्चैन भोजयेच्च रसोदनम् ॥
स्वरस शृङ्गवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम्।
पाययेत् श्वासकासघ्न प्रतिश्यायकफापहम् ॥"
शृङ्गवेरमार्द्रकम्।
"प्रस्थ विभीतकानां अस्थि विना साधयेदजा-
मूत्रे।
अयमवलेहो लीढो मधुसहित श्वासकासघ्न ॥
दशमूली शटी रास्ना पिप्पली विश्वपौष्करी ॥
शृङ्गतामलकीभार्गीगुडूचीनागराग्निभि ॥
यवागू विधिना सिद्धा कषाय वा पिबेन्नर'।
श्वासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिहिक्काकासप्रशान्तये ॥"
तामलकी भूम्यामलकी।
"दशमूलस्य वा क्वाथ पौष्करेणावचूर्णित'।
श्वासकासप्रशमन पार्श्वशूलविनाशन ॥
रम्भाकुन्दशिरीषाणा कुसुम पिप्पलीयुतम्।
पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पीत्वा श्वासमपोहति ॥
शृङ्गीमहौषधकणाघनपुष्कराणा
चूर्ण शटीमरिचशोध सितविमिश्रम्।
क्वाथेन पीतममृता हयपञ्चमूल्या
श्वास त्वहेन विनिहन्ति हि घोररूपम् ॥
पञ्चमूली तु सामान्यात् पित्ते योज्या कनीयसी
महती मारुते देया सैव देया कफेऽधिके ॥
कुष्माण्डकशिफाचूर्ण पीत कोष्णेन वारिणा।
शीघ्र शमयति श्वास कासञ्चापि सुदारुणम् ॥
हरिद्रा मरिच द्राक्षा कणा रास्ना शटी
गुडम्।
कटुतैल लिहन् हन्यात् श्वासान् प्राणहरानपि॥
शत सगृह्य भार्गीस्तु दशमूल्यास्तथापरम्।
शत हरीतकीनाञ्च पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥
पादावशेष तस्मिन् रसे वस्त्रनिपीडिते।
आलोड्य च तुला पूता गुडस्य त्वभया तत ॥
पुन पचेत् मृद्वग्नौ यावल्लेहत्वमेति तत्।
शीते च मधुनस्तत्र षट् पलानि विनिक्षिपेत् ॥
त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च पलमात्र पृथक् पृथक्।
यवक्षार कर्षयुग्म सञ्चूर्ण्य प्रक्षिपेत्तत ॥
भक्षयेदभयामेका लेहस्यार्द्ध पल तथा।
श्वास सुदारुण हन्ति कास पञ्चविध तथा ॥
[illegible] गुल्म [illegible] तथा।
स्वरवर्णप्रदो ह्येष जठराग्नेश्च दीपन ।
नाम्ना भार्गीगुडख्यातो भिषग्भि सकलैर्मत ॥"
इति भार्गीगुड ॥
"रसो गन्धो विषञ्चापि टङ्कणञ्च मन शिला।
एतानि कर्षमात्राणि मरिच चाष्टकर्षकम् ॥
कटुत्रय कर्षयुग्म पृथगत्र विनिक्षिपेत्।
रस श्वासकुठारोऽय सर्व्वश्वासनिवारण ॥"
श्वासकुठारो रस'। इतिश्वासाधिकार । इति
भावप्रकाश ॥*॥ अन्यच्च।
"विभीतकस्य वै चूर्णं समधु श्वासनाशनम्।
पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुमैन्धवरुयुगम्।
सर्व्वरोगज्वरश्वासशोषपीनसहृद्भवेत् ॥"
इति गारुडे १८९ अध्याय ॥*॥
तस्य पुराणोक्तनिदान यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच।
"अथात' श्वासरोगस्य निदानं प्रवक्ष्याम्यहम्।
कासवृद्ध्या भवेच्छ्वास' पूर्व्वो वा दोषकोपने. ॥
आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि।
रजोधूमानिलैर्म्मर्म्मघातादपि हिमाम्बुना ॥
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चम'।
कफोपरुद्धगमन' पवनो विष्वगास्थित ॥
प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टस्रोतांसि दूषयन्।
उर'स्थ कुरुते श्वास [illegible]माशयसमुद्भवम् ॥*॥
प्राग्रूप तस्य हृत[illegible] शूल प्राणविलोमता।
आनाह शङ्खभेदश्च तत्रायासेन भोजने ॥
प्रेरित' प्रेरयन् क्षुद्र स्वय संशमन मरुत।
प्रतिलोम शिरा गच्छन् उदीर्य्य पवन कफम्॥
परिगृह्य शिरोग्रीव[illegible]पार्श्वे च पीडयन्।
कास घुर्घुरक[illegible] [illegible]चि पीनस भृशम् ॥
करोति तीव्रवेगञ्च श्वास प्राणोपतापनम्।
प्रताम्येत्तस्य वेगेन [illegible]ष्ठृतान्ते क्षण सुखी ॥
कृच्छ्राच्छयान श्वसिति निषण्ण स्वास्थ्य-
मिच्छति।
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान्।
विशुष्कास्यो मुहु श्वास' काङ्क्षत्युष्ण सवेपथुम्।
मेघाम्बुशीतप्राग्वातै श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ॥
स याप्यस्तमक' साध्यो नरस्य बलिनो भवेत्।
ज्वरमूर्च्छायुत. शीतै' शाम्येत् प्रतमकस्तु स ॥
कासश्वसितविच्छिन्नमर्म्मच्छेदरुजार्द्दित ।
सस्वेदमूर्च्छ' सानाहो वस्तिदाहनिरोधवान् ॥
अधोदृष्टि स्रुताक्षस्तु मुह्यन्रक्तैकलोचन ।
शुष्कास्य प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतन ॥
महतामहता दीनो नादेन श्वसिति क्रथन्।
उद्धूयमान सरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनानन ।
अक्षि समाक्षिपन्बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥
शुष्ककण्ठो मुहुर्म्मुहु कर्णशङ्खशिरोऽतिरुक्।
यो दीर्घमूर्द्ध्वमित्युर्द्ध्व न च प्रत्याहरत्यध ॥
श्लेष्मावृतमुखस्रोत क्रुद्धगन्धवहार्द्दित ।
ऊर्द्ध्वदृग्वीक्षते भ्रान्तमक्षिणी परित क्षिपन् ॥
मर्म्मसु [illegible]मानेषु परिदेवी निरुद्धवाक्।
एत सिध्यन्ति[illegible] [illegible] प्राणहरा ध्रुवम ॥"
इति गारुडे श्वासरोगनिदानं १५४ अध्याय ॥
अथ श्वासरोगस्य कर्म्मविपाक ।
"श्वासरोगो महानुग्रो देहिदेहावघातक ।
कर्म्मणा येन भवति तन्मे निगदत. शृणु।
महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्राभेदोऽस्य पञ्चधा ॥
श्वास सजायते नृणा पृथक् कर्म्मानुसारत ॥
यस्तु यत्र ममासाद्य परश्वास निरुध्य च
हन्ति स्वार्दन्ति वा तस्य महाश्वासेन गृह्यते ॥१॥
पौराणिककथामध्ये यस्तु वाचान्यथा भवेत्।
स ऊर्द्ध्वश्वाससमासाद्य दुनोत्यहरहर्निशम् ॥२॥
निषिद्धदानग्रहणात् छिन्नश्वासेन गृह्यते ॥३॥
सत्यं शास्त्रार्थनिर्णीतवाक्य यो दूषयत्यपि ॥
पीड्यते तमकश्वासे क्षुद्रे पाकस्य विघ्नत ॥४॥५
परत्र कर्म्मतो देहि नरकेषु विपच्यते ॥
नरकान्ते पुनर्व्याघ्रयोनिं शूकरवायसीम्।
पृथक्कर्म्मवशाद्योनि गत्वा सप्राप्य तप्यते ॥
मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्व्वोक्तेनोपगृह्यते।
श्रुत्वा तूग्रन्तु कदन श्वासरोगसमुद्भवम्।
प्रणम्य भरत' श्रीमान् भृगु वाचमुवाचह ॥
राजोवाच।
श्वासकर्म्मक्षय येन दानेन नियमेन च।
व्रतेन मुक्तो भवति तन्मे वद प्रसादत ॥"
भृगुरुवाच।
हाटकी कारयेन्मूर्त्ति भक्त्या वरुणवातयो ।
ताम्रपात्रोपरि स्थाप्य तत्पात्र कलसोपरि।
राजत कारयेत् पाश ध्वजञ्चैव पलद्वयम्।
वासदक्षिणतो मूर्त्ति सपाशा गन्धदीपकै ॥
वायोर्व्वै जलसायुता गन्धमाल्यपरिष्कृताम्।
वरुणस्थापमन्त्रे तु कुर्य्याद्वायो प्रपूजनम् ॥
न च श्वास विन.शमस्तच्छ्वास कामतोऽपि वा
तस्मात् पूज्याविमौ सम्यक् वायुर्व्वरुण एव च ॥
वारुण कारयेद्धोम वरुणस्येति मन्त्रत ।
दूर्व्वाद्रतिलयर्व सहस्र वा स्वशक्तित ॥
वायोस्तिलयवै कार्य्य मनोवार्तेति मन्त्रत ।
सादर ब्राह्मण पूज्य वस्त्रमाल्यानुलेपनादिभि ॥
कर्म्मोपशमवाक्येन ब्राह्मणाय निवेदयेत्।
सदक्षिणाञ्च तन्मूर्त्ति दत्त्वा गाथा पठेन्नर ।
ॐ नम पाशहस्त तुभ्य ध्वजातिपतये नम.।
जलाधिपतये तुभ्य वायो सर्व्वजनप्रिय ॥
शुचये दीयते दान ध्वजपाशौ तु राजतौ।
श्वासकासौ हरेयाता प्रीतौ सर्व्वजनप्रियौ ॥
पूर्व्वजन्मविपाकोत्थौ श्वासकासौ च दारुणम्।
महिरस्य प्रयच्छामि मुक्तोऽह त्वत्प्रसादत ॥
सादर साधव नत्वा दिगम्बरान् भास्कर शिवम्।
वस्त्रान्तर कृत विप्र पुनर्भाग्नमुदारयेत् ॥
अत पर प्रकुर्व्वीत यदा गोऽद्भुतदर्व्वधो।
श्वासकासौ ज्वरव्याधी दान तस्योपशान्तये ॥
पशुघातोद्भवे श्वासे कुर्य्यादस्तेनम् [illegible]म्।
ॐ अग्ने मृडीत मन्त्रे [illegible] दद्यात सदक्षिणम्
कथाविघ्नात्मके रोगे कुर्य्यात् [illegible] नृप।
दधिपात्र [illegible] [illegible] निवेदयेत् ॥
निषिद्धदानदत्त [illegible] [illegible]

इच्छाहारेण सन्तर्प्य द्विजस्यापि प्रजापतिम् ॥
होमेनानेन दानेन मुक्तो भवति कर्म्मतः ।
माद्रं माधवं नत्वा सन्तर्प्य द्विजपुङ्गवान् ॥
स्नात्वा कलसतोयेन मुक्तो भवति मानुषः ॥"
इति भृगुभरतोक्तश्वासकासकर्म्मविपाकः ॥
अपि च ।
"पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान् ।
घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम् ॥"
इति शातातपीयकर्म्मविपाकः ॥
श्वासकासः, पु, (श्वासयुक्तः कासः ।) श्वासयुक्तकासरोगः । श्वासजनककासः । यथा,—
"कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्व्वैर्वा दोषकोपनैः ।"
इति गारुडे १५४ अध्यायः ॥
अन्यत् श्वासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
श्वासकुठारः, पु, (श्वासस्य कुठार इव तन्नाशकत्वात् ।) श्वासरोगस्य औषधविशेषः । यथा,—
"रसो गन्धो विषञ्चापि टङ्कणञ्च मनःशिला ।
एतानि कर्षमात्राणि मरिचञ्चाष्टकर्षकम् ॥
कटुत्रयं कर्षयुग्मं पृथगत्र विनिःक्षिपेत् ।
रसः श्वासकुठारोऽयं सर्व्वश्वासनिवारणः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
श्वासप्रश्वासधारणं, क्ली, (श्वासप्रश्वासयोर्धारणं यत्र ।) प्राणायामः । इति हेमचन्द्रः ॥
श्वासहेतिः, स्त्री, (श्वासस्य हेतिरिव ।) निद्रा । इति हेमचन्द्रः ॥
श्वासारिः, पु, (श्वासस्य अरिः ।) पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वासी, [न्] पु, (श्वासयतीति । श्वस + णिच् + णिनि ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (श्वासोऽस्यास्तीति । इनि ।) श्वासयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २९ ।
"वामाचारा रुदन्तश्च श्वासिनो विकृतेक्षणाः ।
याम्या दिशं प्राञ्जलयो विषमैकपदे स्थिताः ।
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥"
श्वासरोगयुक्ते च त्रि । यथा, तत्रैव । ६ । ५१ ।
"स्नेहवस्तिं विना केचिद्दृष्टश्चाधश्च शोधनम् ।
कटुप्राणवतां श्रेष्ठं श्वासिनामादिशन्ति हि ॥")
श्वि ट्ु ओ श्वि इर् गतिवृद्ध्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यादिः । ट्, श्वयथुः । ए, शूयात् । ओ, शूनः । इर्, अश्वत् अश्वयीत् । इति दुर्गादासः ॥
श्वित्, ल् ञा ङ शौक्ल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । लृ, अश्वितत् । ञा, श्वितितः श्वित्तः । ङ, श्वेतते प्रासादः । इति दुर्गादासः ॥
श्वित्रं, क्ली, (श्वेतते इति । श्वित शौक्ल्ये + "स्फायितश्चिवञ्चीति ।" उणा० २ । १३ । इति रक् ।) श्वेतकुष्ठम् । तत्पर्य्यायः । कुष्ठम् २ इत्यमरः ॥ श्वेतम् ३ श्वेत्रम् । इति सटीका ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । १८ ।
"शापतारसक्तविष्णु यदब्रह्म परमव्ययम् ।
श्वित्रं न जातं जिह्वायां नान्धं विविशतुस्तमः ॥")

अथ लक्षणसाम्यात् कुष्ठभेदलक्षणेनैव श्वित्रमाह ।
"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासञ्चारुणं भवेत् ।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥"
कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकस्तुल्यः सम्भवो निदानं यस्य तत् । श्वित्रस्य भेदानाह । किलासं चारुणं भवेत् । श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् किलासमरुणं भवेत् इत्यन्वयः । ननु कुष्ठस्य श्वित्रस्य को भेद इत्यत आह । निर्द्दिष्टमपरिस्रावीति । श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथच त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रयो धातवो वातपित्तकफास्तेभ्य पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य तत् । अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि तत्त्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठं सान्निपातिकं सर्व्वधातुगतञ्च भवति । इति भेदः ॥ दोषभेदेन लक्षणभेदमाह ।
"वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्डूकं क्रमात् रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेदमुभयं कष्टं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥"
अरुणमीषल्लोहितम् । कमलपत्रवत् इत्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति ।
"घनं पुष्टं क्रमाद्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत् ।"
तथा च चरकः ।
"अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते समञ्जते ।
श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम् ॥"
इति ॥
उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन दृष्टेनैव । अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च दोषभेदात् । द्विविधं दोषजं व्रणजञ्च । तथा च भोजः ।
"श्वित्रञ्च द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथेति ॥"
श्वित्रं साध्यमसाध्यमाह ।
"अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम् ।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥"
अबहुलं तनु । अन्यच्च ।
"गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
वर्ज्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥"
गुह्यं मेढ्रं भगञ्च । तलमत्र पादतलम् । सुश्रुतेनान्तं जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात् ॥ २ ॥ अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।
"विभीतकत्वङ् मलपूजटाना
क्वाथं हि कृत्वा गुडसंयुतेन ।
अवल्गुजं बीजमपाकरोति
श्वित्राणि लक्षाण्यपि पुण्डरीकम् ॥"
मलपू कटुम्बरी । अवल्गुजं वाकुची ॥ १ ॥
"कुडवावल्गुजबीजं हरितालं चतुर्थांशम् ।
मनःशिला तालकार्द्धं गुञ्जाफलमग्निसूलञ्च ॥
मूत्रेण गवां पिष्टं सवर्णताकारकं श्वित्रस्य ॥" २ ॥
"श्वित्रकुष्ठं व्रजत्यस्तं पञ्चाहेनाधिकेन वा ।
गिरिकर्ण्याः सितायाश्च मूलेन परिलेपितम् ॥"
गिरिकर्णी नीलापराजिता । धन्वन्तरीति लोके ॥ ३ ॥

"क्वाथः सवाकुचीचूर्णं धात्रीखदिरसारयोः ।
शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं ससेवितो हन्ति ॥ ४ ॥
मथितेन पिबेच्चूर्णं काकोदुम्बरवल्गुजम् ।
तैलाक्तः घर्म्मसेवी स्यात्तक्राशी श्वित्रवान्भवेत् ॥"
मथितं निर्ज्जलं विलोडितं दधि । तक्रं चतुर्थांशजलयुक्तं वस्त्रपूतं दधि ॥ ५ ॥
"खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।
त्रिफलां पिचुमर्दञ्च दारुदार्व्वीञ्च पर्पटम् ॥
पृथक् फलान् समुद्धृत्य सिञ्चिकायाः पलद्वयम् ।
जलाढकद्वये साध्यं यावत् पादावशेषितम् ॥
क्वाथ्यमानञ्च गृह्णीयात् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुःपलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा ॥
पटोलमूलत्रिफलात्रायमाणा दुरालभा ।
कषायं कटुकञ्चापि कार्षिकान् सूक्ष्मपेषितान् ॥
पलद्वयं कौशिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत् ।
सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्याद्दग्धं इवानलम् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां परमं वै तथौषधम् ।
सोमराजीघृतं नाम निर्म्मितं ब्रह्मणा पुरा ॥
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम् ॥"
इति सोमराजीघृतम् ॥ ६ ॥
"महौषधं महामेदा निम्बपत्राणि सर्षपाः ।
मनःशिला च सिन्दूरं पद्मचारिण्यवल्गुजम् ॥
हरिद्रे हरितालञ्च त्रिफला पीतसर्षपकान् ।
एतानि समभागानि विषार्द्धांशानि योजयेत् ॥
सविषञ्च पलान्यष्टौ देवदारुरसं शुभम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं क्षीरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
चतुर्भागावशेषन्तु सकल्कमवतारयेत् ॥
अग्नौ क्षिप्तन्तु निःशब्दं जलमुक्तं विचक्षणः ।
अभ्यङ्गपानयोगात्तदाशु सर्व्वान् गदान् जयेत् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां दद्रूणां श्वित्रिणां तथा ।
दुष्टनाडीषु मर्त्त्यानां स्राविणां कौटिनां तथा ॥
अहक्लावपरीता ये ये च त्यक्तभिषक्क्रियाः
सर्व्वं सर्वव्रियुक्तानां शीर्णाङ्गानां विशेषतः ॥
सर्व्वधातुगतं कुष्ठं पतितभ्रूशिरोरुहम् ।
वर्षराज्यक्षघोषाणां तथा सर्व्वाङ्गवातिनाम् ॥
पानाभ्यङ्गे तथा नस्ये वस्तिकर्म्मणि नित्यशः ।
समराजप्रयोगेण सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥
हिमसाहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
जातकश्चनसङ्काशस्तुभाति षोडशवर्षवत् ॥
अनङ्गसदृशं साक्षात् सर्व्वामयविनाशनः ।
एतद्घृतं महाश्रेष्ठं भार्गवेणावतारितम् ॥
मनुष्याणां हितार्थाय सर्व्वव्याधिहरं परम् ।
महामार्त्तण्डकमिदं घृतं सर्व्वामरार्च्चितम् ॥ ७ ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।
"धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वा च जम्बुसंयुतम् ।
शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं हन्ति तूर्णं न संशयः ॥"
इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥
श्वित्रघ्नी, स्त्री, (श्वित्रं हन्तीति । हन + टक् । ङीप् ।) पीतपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ त्रिकुटी इति भाषा ॥

श्वित्री, [न्] त्रि, (श्वित्रमस्त्यस्येति । श्वित्र + इनिः ।) श्वित्ररोगयुक्तः । यथा,—
"श्वित्री वस्त्रं श्वा रसन्तु चीरी लवणहारकः ॥"
इति याज्ञवल्क्यः । ३ । २१५ ॥
श्विद, इ ङ शौक्ल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक० सेट् ।) वकारयुक्तः । इ, श्विन्द्यते । ङ, श्विन्दते पुण्डरीकम् । इति दुर्गादासः ॥
श्वेत, क्ली, (श्वेतते इति । श्वित + अच् ।) रूप्यम् । इत्यमरः ॥
श्वेत, पु, (श्वेतते इति । श्वित शौक्ल्ये + पचाद्यच् ।) शुक्लवर्णः । द्वीपविशेषः (यथा, महाभारते । १२ । ३३५ । ८ ।
"क्षीरोदधेरुत्तरतो हि द्वीपः
श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः ॥")
पर्वतभेदः । इति मेदिनी ॥ (स तु जम्बुद्वीपपर्व्वतानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ५४ । ८ ।
"हिमवान् हेमकूटश्च ऋषभो मेरुरेव च ।
नीलः श्वेतस्तथा शृङ्गी सप्तास्मिन् वर्षपर्व्वताः ॥"
श्वेतपर्व्वतस्य परिमाणादि यथा । "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्य्यादागिरयः प्रागायताः उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति । एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिम्पुरुषभारतानां यथासंख्यम् ।" इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ * ॥)
कपर्द्दकः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्रग्रहः । श्वेताभ्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जीवकः । इति जटाधरः ॥ शिवावतारविशेषः । यथा,—
"वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि तु ।
महादेवावताराणि कलौ शृणुत सुव्रताः ॥
आद्ये कलियुगे श्वेतो देवदेवो महाद्युतिः ।
नाम्ना हिताय विप्राणामभूद्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
हिमवच्छिखरे रम्ये छगले पर्व्वतोत्तमे ।
तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः ॥
श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेताश्वः श्वेतलोहितः ।
चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
सुतारो दमनश्चाथ सुहोत्रः कङ्कणस्तथा ।
लोकाक्षिरथ योगीन्द्रो जैगीषव्यस्तु सप्तमे ॥
अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे ऋषभः प्रभुः ।
भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रः परः स्मृतः ॥
द्वादशेऽत्रिः समाख्यातो वाली चाथ त्रयोदशे ।
चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम् ॥
गोकर्णश्चाभवत्तस्मात् गुहावासः शिखण्ड्यथ ।
जटामाल्यट्टहासश्च दारुको लाङ्गली क्रमात् ॥
श्वेतस्तथापरः शूली डिण्डी मुण्डी च वै क्रमात् ।
सहिष्णुः सोमशर्म्मा च नकुलीशोऽन्तिमे प्रभुः ॥
वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः ।
अष्टाविंशतिराख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभोः ॥"
इति कौर्म्मे ५० अध्यायः ॥ * ॥
राजविशेषः । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"श्वेताभिजनसम्पन्नः सत्यवागनसूयकः ।
त्वयाधीतं हुतं दत्तं गुरवः परितोषिताः ॥
न ते दत्तं द्विजेभ्योऽन्नं कदाचिदपि बुभुक्षिते ।
तस्मात्त्वोत्रेह सञ्जाता क्षुधा ते नृपसत्तम ॥
अन्नदानादृते पुंसां न स्यात्तृप्तिर्महीतले ।
सर्गे वापि तथा नाके अन्नदानं ततोऽधिकम् ॥"
इति वह्निपुराणे अन्नदाननामाध्यायः ॥
(नागविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
"ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति ॥")
श्वेत, त्रि, (श्वेतो वर्णोऽस्यास्तीति । श्वेत + अर्श आद्यच् ।) शुक्लवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ * ॥ (यथा, रघु । १ । ८३ ।
"ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।
बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं सन्ध्येव शशिनं नवम् ॥")
श्वेतवस्तूनि यथा । अथ श्वेतानि ।
"सुधांशुः कैरवं शम्भुकीर्त्तिज्योत्स्नाशरद्घनाः ।
प्रासादसौधतगरमन्दारद्रुहिमाद्रयः ॥
सूर्य्येन्दुकान्तकर्पूरकरभारजतहली ।
हिमौकिभस्म हिण्डीरचन्दनकरका हिमम् ॥
हारोर्णनाभतन्त्वस्थि स्वर्गङ्गेभरदाभ्रकम् ।
शेषाहि शर्करा दुग्धं दधि गङ्गा सुधाजलम् ॥
मृणालसिकता हंसबककैरवचामरम् ।
रम्भागर्भपुण्डरीककेतकीशङ्खनिर्झराः ॥
लोध्रसिद्धध्वजच्छत्रचूर्णशुक्तिकपर्द्दकाः ।
मुक्ताकुसुमनक्षत्रदन्तपुण्योशनोगुणाः ॥
काशकासकार्पासहासवासवकुञ्जराः ।
नारदः पारदः कुन्दस्फटिका स्फाटिकादयः ॥"
इति कविकल्पलतायां द्वितीये शब्दस्तवके वर्णो नाम द्वितीयं कुसुमम् ॥
श्वेतक, क्ली, (श्वेतमेव । स्वार्थे कन् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतक, पु, (श्वेत एव । स्वार्थे कन् ।) वराटकः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (श्वेतशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ श्वेतगुणविशिष्टे, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । ८१ । १९ ।
"कृष्णश्वेतकपोतकताम्राणामीषदपि च
विषमाणाम् ॥")
श्वेतकण्टकारी, स्त्री, (श्वेता कण्टकारी ।) शुक्लकण्टकारिका । श्वेत रेङ्गनी इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । सितकण्टकारिका २ । श्वेता ३ चैत्रदूती ४ लक्ष्मणा ५ सितसिंही ६ सितक्षुद्रा ७ क्षुद्रवार्त्ताकिनी ८ सिता ९ सिंही १० कटुवार्त्ताकिनी ११ चैत्रजा १२ कपटेश्वरी १३ निःस्नेहफला १४ वामा १५ सितकण्टा १६ महौषधी १७ गर्द्दभी १८ चन्द्रिका १९ चान्द्री २० चन्द्रपुष्पा २१ प्रियङ्करी २२ नाकुली २३ दुर्लभा २४ रास्ना २५ । अस्या गुणाः । रुच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । रसनियामकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥
अन्यच्च ।
"श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा चैत्रदूतिका ।
गर्द्दभी चन्द्रभा चान्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ॥
कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः ।
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान् ॥
निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाकृमिहृद्रामयान् ।
तयोः फलं कटुरसं पाके च कटुकं भवेत् ॥
शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निकारकम् ।
हन्यात् कफमरुत्कण्डूकासमेदः कृमिज्वरान् ॥
तद्वत् प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद्गर्भकारिणी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
श्वेतकन्दा, स्त्री, (श्वेता कन्दा ।) अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतकिणिही, स्त्री, (श्वेता किणिही ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । सिताभिकटभी २ गिरिकर्णिका ३ शिरीषपत्री ४ कालिन्दी ५ शतपत्रा ६ विषघ्निका ७ महाश्वेता ८ महाशौण्डी ९ महादिकटभी १० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मविषाध्मानशूलदोषनाशित्वम् । वातकफजीर्णरोगशमनत्वञ्च । श्वेता च तद्गुणयुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुस्तकान्तरे सिताभिकटभीस्थाने सितालिकटभी । महादिकटभीस्थाने महालिकटभीति च पाठः ॥
श्वेतकुञ्जर, पु, (श्वेतः कुञ्जरः ।) ऐरावतहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लगजश्च ॥
श्वेतकुश, पु, (श्वेतः कुशः ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । सितदर्भः २ ह्रस्वकुशः ३ पूतः ४ यज्ञीयपत्रकः ५ वध्यः ६ ब्रह्मपवित्रः ७ तीक्ष्णः ८ यज्ञभूषणः ९ सूचीमुखः १० पुण्यतृणः ११ बर्हिः १२ पूततृणः १३ । अस्य मूलगुणाः । हिमत्वम् । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तरक्तज्वरतृष्णाश्वासकामलादोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतकेतु, पु, (श्वेतः केतुर्यस्य ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केतुग्रहविशेषः । यथा,—
"केतवो यत्र दृश्यन्ते वारुणास्तत्र एव ते ।
ऊर्म्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ॥
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः ॥
सुक्षयात्तु जगत् कृत्स्नं चक्रवद्भ्रमते तदा ॥"
अपि च ।
"श्वेतः शस्त्राकुलं कुर्य्यात् लोहितस्त्वग्निजं भयम् ।
सुक्षयं पीतकः कुर्य्यात् कृष्णो रोगमयोल्वणम् ॥"
अन्यच्च ।
"अवन्तीं पुष्करारण्यं यावदन्यांस्तथापरान् ।
देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् ।

श्वेताख्यस्तु जटाकारी श्यामो व्योमविभागग ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन विभागोकुरुते प्रजा ॥"
इति समयामृतम् ॥
(मुनिविशेष । यथा, महाभारते । १।५३।७।
"उद्दालक प्रमतक श्वेतकेतुश्च पिङ्गल ॥"
स तु उद्दालकमुने पुत्त्र । पुरा किल नार्य्य प्रायश पूर्व्वपति परित्यज्य पत्यन्तर जगृहु । अनेन तु तद्दोषमपाकृत्य समाजमर्य्यादा स्थापिता । यथा, महाभारते ।१।१२२।९—२०
"बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति न श्रुतम् ।
श्वेतकेतुरितिख्यात पुत्त्रस्तस्याभवन्मुनि ॥
मर्य्यादेय कृता तेन धर्म्या वै श्वेतकेतुना । हि
कोपात्कमलपत्राक्षि । यदर्थ त निबोध मे ॥
श्वेतकेतो किल पुरा समक्ष मातर पितु ।
जग्राह ब्राह्मण पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥
ऋषिपुत्त्रस्तत कोप चकारामर्षचोदित ।
मातर ता तथा दृष्ट्वा नीयमाना बलादिव ॥
क्रुद्ध तन्तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।
मा तात कोप कार्षीस्त्वमेष धर्म्म सनातन ॥
अनावृता हि सर्व्वषा वर्णानामङ्गना भुवि ।
यथा गाव स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजा ॥
ऋषिपुत्त्रोऽथ त धर्म श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
चकार चैव मर्य्यादामिमा स्त्रीपु सयोर्भुवि ॥
मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु ।
तदाप्रभृति मर्य्यादा स्थितेयमिति न श्रुतम् ॥
व्युच्चरन्त्या पति नार्य्या अद्यप्रभृति पातकम् ।
भ्रूणहत्यासम घोर भविष्यत्यसुखावहम् ॥
भार्य्या तथा व्युच्चरत कौमारब्रह्मचारिणीम् ।
पतिव्रतामेतदेव भविता पातक भुवि ॥
पत्या नियुक्ता या चैव पत्नी पुत्त्रार्थमेव च ।
न करिष्यति तस्याश्च भविष्यति तदेव हि ॥
इति तेन पुरा भीरु मर्य्यादा स्थापिता बलात्
उद्दालकस्य पुत्त्रेण धर्म्म्या वै श्वेतकेतुना ॥")

श्वेतकेश, पु, (श्वेता केशा यस्मात् ।) रक्तशिग्रु । इति जटाधर ॥ (श्वेत केश ।) शुक्लकचश्च ॥

श्वेतकोल पु (श्वेत कोल क्रोडदेशो यस्य ।) शफरमत्स्य. । इति त्रिकाण्डशेष ॥

श्वेतखदिर:, पु, (श्वेत खदिर ।) शुक्लखदिर । तत्पर्य्याय । कदर २ श्वेतसार ३ कार्मुक ४ । कुष्ठकण्टक ५ सोमसार ६ सोमद्रुच ७ सोमवल्क ८ पथिद्रुम ९ । अस्य गुणा । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कण्डूतिभूतकुष्ठकफवातव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ पुस्तकान्तरे कार्मुकस्थाने कामुक कुष्ठकण्टकस्थाने कुष्ठकण्ठक इति च पाठ ॥ ० ॥ अन्यच्च ।
"खदिर श्वेतसारोऽन्य कदर सोमवल्कल ।
कदरो विशदोऽवर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाश. ॥

श्वेतगज, पु, (श्वेत शुक्लो गज ।) इन्द्रहस्ती । इति हेमचन्द्र ॥ शुक्लवर्णहस्ती च ॥

श्वेतगरुत्, पु, (श्वेत गरुत् पक्षो यस्य ।) हस । इत्यमर । २ । ५ । २३ ॥

श्वेतगुञ्जा, स्त्री, (श्वेता गुञ्जा ।) शुक्लगुञ्जा । सादा कुँच इति भाषा । तत्पर्य्याय । श्वेतकाम्बोजी २ श्वेतिका ३ काकादनी ४ काकपीलु: ५ चक्रशल्या ६ चूडाला ७ । अस्या गुणा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । तस्या बीज वान्तिकरम् । तस्या शिफा शूलविषनाशिनी । तस्या पत्र वश्ये शस्तम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।
"श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकनन्ती च रक्तिका ॥
काकादनी काकपीलु सा स्मृताङ्गारवल्लरी ।
गुञ्जाद्वयन्तु केश्य स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहर वृष्य बल्य कण्डू व्रण हरेत् ।
क्रमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥"
इति भावप्रकाश ॥
अन्यच्च ।
"गुञ्जा शिखण्डिका ताम्रा रक्तिका काकशान्तिका ।
श्वेतान्या चक्रिका चूडा दुमाषा काकपीलुका ॥
गुञ्जा केश्या बलकरा रुच्या पित्तकफापहा ।
नेत्रामयहरा वृष्या हन्ति कण्डुग्रहव्रणान् ।
क्रमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि तद्वच्छ्वेतापि शस्यते ॥"
इति मदनपालनिर्घण्ट ॥

श्वेतचन्दन, क्ली, (श्वेत चन्दनम् ।) शुक्लचन्दनम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ अस्य पर्य्यायगुणौ चन्दनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

श्वेतचिल्ली, स्त्री, (श्वेता चिल्ली ।) शाकभेद । तत्पर्य्याय । वास्तुकी २ सुपथ्या ३ श्वेतचिल्लिका ४ सितचिल्ली ५ उपचिल्ली ६ ज्वरघ्नी ७ क्षुद्रवास्तुकी ८ । अस्या गुणा ।
"श्वेतचिल्ली सुमधुरा क्षारा च शिशिरा च सा ।
त्रिदोषशमनी पथ्या ज्वरदोषविनाशिनी ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥

श्वेतच्छद, पु, (श्वेत च्छदो यस्य ।) हस । इति हलायुध ॥ गन्धपत्र । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बाबुइ तुलसी इति भाषा ॥

श्वेतजीरक, पु, (श्वेतो जीरक ।) गौरजीरक । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्वेतटङ्क, क्ली, (श्वेत टङ्कम् ।) श्वेतटङ्कणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्वेतटङ्कण क्ली, (श्वेत टङ्कणम् ।) क्षारविशेष । सादा सोहागा इति भाषा । तत्पर्य्याय । श्वेतटङ्कम् २ लोहि ३ सिन्धुकरम् ४ सिन्धु ५ मालतीतीरसम्भवम् ६ शिवम् ७ द्रावकरम् ८ शीतक्षारम् ९ टङ्कणम् १० । अस्य गुणा । स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामक्षयश्वासविश्वकासमलनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्वेतदूर्व्वा, स्त्री, (श्वेता दूर्व्वा ।) शुक्लदूर्व्वा । तत्पर्य्याय. । गोलमी २ सिताख्या ३ चण्डा ४ भद्रा ५ भार्गवी ६ दुर्म्मरा ७ गौरी ८ विघ्नेशानकान्ता ९ अनन्ता १० श्वेता ११ दिव्या १२ श्वेतकाण्डा १३ प्रचण्डा १४ सहस्रवीर्य्या १५ सहस्रकाण्डा १६ सहस्रपर्व्वा १७ सुरवल्लभा १८ शुभा १९ सुपर्व्वा २० सितच्छदा २१ स्वच्छा २२ कच्छान्तरुहा २३ । अस्या गुणा । अतिशिशिरत्वम् । मधुरत्वम् । वान्तिपित्तामातिसारकासदाहतृषानाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्वेतद्विप, पु, (श्वेत शुक्लो द्विप ।) इन्द्रहस्ती । इति त्रिकाण्डशेष ॥ शुक्लगजश्च ॥

श्वेतद्वीप, पु, क्ली, (श्वेतो द्वीप ।) चन्द्रद्वीप । स च वैकुण्ठाख्यविष्णुधाम । यथा,—
"श्वेतद्वीप गतवति त्वयि द्रष्टु तदीश्वरम् ।
तत्र ह्ययमभूत् प्रश्नस्त्व मा् यमनुपृच्छसि ॥"
इति श्रीभागवते १०स्कन्धे ८७ अध्याय ॥
अपि च ।
"एकदा ब्रह्मणो लोकादायान्त नारद मुनिम् ।
पर्य्यटन् रावणो लोकान् दृष्ट्वा नत्वाब्रवीद्वच ॥
भगवन् ! ब्रूहि मे युद्ध कुत्र सन्ति महाबला ।
योद्धुमिच्छामि बलिभिस्त्व जानासि जगत्त्रयम् ॥
मुनिर्ध्यात्वा तु सुचिर श्वेतद्वीपनिवासिन ।
महाबला महाकायास्तत्र याहि महामते ॥
विष्णुपूजारता ये वै विष्णुना निहताश्च ये ।
त एव तत्र सजाता अजेयाश्च सुरासुरै ॥
श्रुत्वा तद्रावणो वेगान्मन्त्रिभि पुष्पकेण तान् ।
योद्धुकाम समागत्य श्वेतद्वीपसमीपत ॥
तत्प्रभाहततेजस्क पुष्पक नाचलत्तत ।
त्यक्त्वा विमान प्रययौ मन्त्रिणश्च दशानन ॥
प्रविशन्नेव तद्द्वीप धृतो हस्तेन योषिता ।
पृष्टश्च त्व कुत कोऽसि प्रेषित केन वा वद ॥
इत्युक्तो लोलया स्त्रीभिर्हसन्तीभि पुन पुन ॥
हस्ताद्धस्ताद्विनिर्मुक्तस्तासा स्त्रीणा दशानन ।
आश्चर्य्यमतुल लब्ध्वा चिन्तयामास दुर्म्मति ।
विष्णुना निहतो यामि वैकुण्ठमिति निश्चित ॥
मयि विष्णुर्यथा कुप्येत्तथा कार्य्य करोम्यहम् ।
इति निश्चित्य वैदेहीं जहार विपिने सुर ॥
ज्ञात्वैव परमात्मान स जहाराबनीसुताम् ॥"
इति श्रीब्रह्माण्डपुराणे श्रीमदध्यात्मरामायण उत्तरकाण्डे ४ अध्याय ॥ अन्यच्च ।
"श्वेता गङ्गा नर स्नात्वा य पश्येत् श्वेत माधवम् ।
मत्स्याख्य माधवञ्चैव श्वेतद्वीप स गच्छति ॥"
इति तीर्थचिन्तामणि: ॥

श्वेतधातु पु, (श्वेतो धातु ।) खटिका । इति राजनिर्घण्ट: ॥ शुक्लवर्णधातुश्च ॥

श्वेतधामा, [न्] पु, (श्वेतं धाम किरणं यस्य ।) चन्द्रः । कर्पूरः । समुद्रफेनः । इति मेदिनी ॥
श्वेतनील:, पु, (श्वेतो नीलश्च । वर्णो वर्णेनेति समासः ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्ल-नीलवर्णश्च ॥
श्वेतपत्र:, पुं, (श्वेतं पत्रं पक्षो यस्य ।) हंसः । इति श्वेतपत्ररथशब्दार्थदर्शनात् । शुक्लपर्णे, त्रि ॥
श्वेतपत्ररथ:, पु, श्वेतपत्रो हंसो रथो वाहनं यस्य । ब्रह्मा । इति शब्दमाला ॥
श्वेतपद्म, क्ली, (श्वेतं शुक्लं पद्मम् ।) सिताम्भोजम् । तत्पर्य्यायः । सिताब्जम् २ पुण्डरीकम् ३ श्वेत-वारिजम् ४ हरिनेत्रम् ५ शरत्पद्मम् ६ शारदम् ७ शम्भुवल्लभम् ८ । अस्य गुणाः । हिम-त्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदाहास्रभ्रम-दोषपिपासानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतपर्णा, स्त्री, (श्वेतानि पर्णानि यस्याः ।) वारिपर्णी । इति रत्नमाला ॥ पाना इति भाषा ॥ (भद्राश्ववर्षस्य पर्वतविशेषे, पु । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ४ ।
"पूर्व्वेण यत् स्थितं वर्षं भद्राश्वं तन्निबोध मे ।
श्वेतपर्णश्च नीलश्च शैवालश्चाचलोत्तमः ।
कौरञ्जः पर्णशालाग्रः पञ्चैते तु कुलाचलाः ॥")
श्वेतपर्णास, पु, (श्वेतः पर्णासः ।) श्वेततुलसी । यथा,—
"अर्ज्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपत्रः कुठेरकः ॥"
इति रत्नमाला ॥
श्वेतपाटला, स्त्री, (श्वेता पाटला ।) शुक्लपाटला-वृक्षः । इति जटाधरः ॥
श्वेतपिङ्ग:, पु, (देहेन श्वेतः जटया पिङ्गश्च । वर्णो वर्णेनेति समासः ।) सिंहः । इति हेम-चन्द्रः ॥
श्वेतपिङ्गल, पु, (श्वेतः पिङ्गलश्च ।) सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शुक्लकपिलवर्णयुक्ते, त्रि ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३६ ।
"महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥")
श्वेतपिङ्गलक, पु, (श्वेतपिङ्गल + स्वार्थे कन् ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥
श्वेतपिण्डीतक, पुं, (श्वेतः शुक्लः पिण्डीतकः ।) महापिण्डीतरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतपुष्प, पु, (श्वेतानि पुष्पाणि यस्य ।) सिन्धु-वारवृक्षः । इति जटाधररत्नमालानिघण्टवः ॥ (श्वेतं पुष्पम् ।) शुक्लकुसुमे, क्ली । (यथा, सुश्रुते । १ । ११ ।
"श्वेतपुष्प-रक्तपुष्प-सहस्रं जुहुयात् ॥")
श्वेतपुष्पक:, पु, (श्वेतानि पुष्पाणि यस्य । कप् ।) करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लपुष्प-युक्ते, त्रि ॥
श्वेतपुष्पा, स्त्री, (श्वेतं पुष्पं यस्याः ।) घोषातकी । श्वेतघोषा इति भाषा । इति रत्नमाला । नागदन्ती । सगेर्व्वारु । इति राजनिर्घण्टः ।
श्वेतपुष्पिका, स्त्री, (श्वेतं पुष्पं यस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) पुत्रदात्री । महाशणपुष्पिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतप्रसूनक:, पु, (श्वेतानि प्रसूनानि यस्य । कप् । वृक्षविशेषः । यथा,—
"तिक्तः शाकतरुः सेतुवृक्षः श्वेतप्रसूनकः ।"
इति शब्दमाला ॥
शुक्लपुष्पयुक्ते, त्रि ॥
श्वेतबृहती, स्त्री, (श्वेता बृहती ।) शुक्लक्षुद्र-वार्त्ताकी । तत्पर्य्यायः । श्वेता २ श्वेतमहो-टिका ३ श्वेतसिंही ४ श्वेतफला ५ श्वेतवार्त्ता-किनी ६ । अस्या गुणाः ।
"विज्ञेया श्वेतबृहती वातश्लेष्मविनाशिनी ।
रुच्या व्यञ्जनयोगेन नानानेत्रामयापहा ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतभण्डा, स्त्री, (श्वेता भण्डा ।) श्वेतापरा-जिता । इति रत्नमाला ॥
श्वेतमन्दारक:, पु, (श्वेतो मन्दारकः ।) वृक्ष-विशेषः । श्वेत आक इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पृथ्वीकुरवकः २ दीर्घायुष्य ३ सितालर्कः ४ दीर्घालर्कः ५ सिताह्वयः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतमरिच, क्ली, (श्वेतं मरिचमिव ।) शोभा-ञ्जनवीजम् । इत्यमरः ॥ शुक्लमरिचञ्च ॥
श्वेतमाल:, पु, (श्वेता शुक्लवर्णा माला यस्य ।) मेघः । धूमः । इति विश्वः ॥ मेदिनीशब्द-रत्नावल्यो खतमाल इति पाठः ॥
श्वेतरक्त:, पु, (श्वेतो रक्तश्च ।) पाटलवर्णः । इत्यमरः ॥ गोलाबी रङ् इति भाषा ॥
श्वेतरञ्जन, क्ली, (श्वेतं सिताभ्रं रञ्जयतीति । रञ्ज + ल्यु ।) सीसकम् । इति केचित् ॥
श्वेतरथ, पु, (श्वेतो रथो यस्य ।) शुक्रग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लवर्णस्यन्दनश्च ॥
श्वेतराजी, स्त्री, (श्वेतेन वर्णेन राजते इति । राज + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) चञ्चेण्डा । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतरोचि:, [स्] पु, (श्वेतं रोचिर्यस्य ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ।
श्वेतरोहित, पु, (पुष्पेण श्वेतः फलेन लोहितः लस्य रः ।) वृक्षविशेषः । श्वेत रोहिड इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । सितपुष्पः २ सिताह्वयः ३ सिताङ्गः ४ शुक्लरोहितः ५ लक्ष्मीवान् ६ जनवल्लभः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । सुशी-तलत्वम् । कृमिदोषव्रणप्लीहरक्तनेत्रामयनाशि-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतलोध्र, पु, (श्वेतो लोध्रः ।) पट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतवचा, स्त्री, (श्वेता वचा ।) अतिविषा । शुक्लवचा । मादा वच् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मेध्या २ षड्ग्रन्था ३ दीर्घपत्रिका ४ तीक्ष्ण-गन्धा ५ हैमवती ६ मङ्गल्या ७ । अस्या गुणाः ।
अतिगुणाढ्यत्वम् । मतिमेधायुःसमृद्धिदत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च ।
"पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा ।
हैमवत्युदिता तद्वच्छूलं हन्ति विशेषतः ॥"
तद्वत् वचावत् । इति भावप्रकाशः ॥
श्वेतवल्कल:, पु, (श्वेतं वल्कलं यस्य ।) उदुम्बर-वृक्षः । इति जटाधरः ॥ शुक्लत्वक् च ॥
श्वेतवाजी, [न्] पु, (श्वेतो वाजी घोटको यस्य ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्ज्जुनः । इति जटाधरः ॥ शुक्लघोटकश्च ॥
श्वेतवासा:, [स्] पु, (श्वेतं वासो यस्य ।) शुक्ल-वस्त्रधारिसंन्यासी । इति हलायुधः ॥ परिहित-शुक्लवसने, त्रि ॥
श्वेतवा, [ह्] पु, (श्वेतेन वाहनेन उह्यते इति वह + णिः ।) इन्द्रः । इति मुग्धबोधव्याक-रणम् ॥
श्वेतवाह, पु, (श्वेतः शुक्लो वाहो घोटको यस्य ।) अर्ज्जुनः । इन्द्रः । इति केचित् ॥
श्वेतवाहन, पु, (श्वेतं वाहनं यस्य ।) चन्द्रः । अर्ज्जुनः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १५ ।
"श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
सङ्ग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥")
मकरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राजाधि-देवस्य पुत्त्रः । स तु विदूरथस्य पौत्त्रः । यथा, हरिवंशे । ३८ । २ ।
"राजाधिदेवः शूरश्च विदूरथसुतोऽभवत् ।
राजाधिदेवपुत्त्रास्तु जज्ञिरे वीर्य्यवत्तराः ।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ शोणाश्वः श्वेतवाहनः ॥")
श्वेतवाही, [न्] पु, (श्वेतवाहः श्वेतघोटकोऽस्या-स्तीति । इनि ।) अर्ज्जुनः । इति शब्दरत्नावली ॥
श्वेतवुह्ना, स्त्री, (श्वेता वुह्ना ।) वनतिक्ता । यथा,—
श्वेतवुह्ना कपोतस्तु वनतिक्ता विमर्षिणी ।
शङ्खिनी चाक्षपीडा च गिरिजा धूम्रच्छटा ॥"
इति रत्नमाला ॥
श्वेतवृक्ष, पुं, (श्वेतो वृक्षः ।) वरुणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लतरुश्च ॥
श्वेतशरपुङ्खा, स्त्री, (श्वेता शरपुङ्खा ।) क्षुप-विशेषः । श्वेत सरफोंका इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । सितशायका २ सितपुङ्खा ३ श्वेत-पुङ्खा ४ शुभ्रपुङ्खा ५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिवातरुजापहत्वम् । गुणाढ्य-त्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतशिग्रु, पु, (श्वेतः शुक्लः शिग्रुः ।) शुक्ल-शोभाञ्जनः । मादा शजिना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुतीक्ष्णः २ सुभद्रः ३ सिता-ह्वयः ४ सुमूलः ५ श्वेतमरिचः ६ रोचनः ७ मधुशिग्रुकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शोफानिलास्यव्यथामुखजाड्यनाशि-त्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

"शिगुवल्कलपत्राणां सुरसः परमार्त्तिहृत्।
चक्षुष्यं शिगुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम्।
अवृष्यं कफवातघ्नं तन्नस्येन शिरोऽर्त्तिनुत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

श्वेतशिंशपा, स्त्री, (श्वेता शिंशपा।) शुक्लशिंशपावृक्षः। तत्पर्य्यायः। श्वेतपत्रा २ श्वेतचिल्लिका ३। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। शिशिरत्वम्। पित्तदाहनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतशृङ्ग, पुं, (श्वेता शृङ्गा यस्य।) यवः। इति जटाधरः॥ शुक्लशृङ्गायुक्ते, त्रि॥

श्वेतसूरण, पुं, (श्वेतः सूरणः।) वनसूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतसर्प, पुं, वरुणवृक्षः। इति जटाधरः॥ (श्वेतः सर्पः।) शुक्लवर्णाहिश्च॥

श्वेतसार, पुं, (श्वेतः सारो यस्य।) खदिरः। इति जटाधरः॥

श्वेतसुरसा, स्त्री, (श्वेता सुरसा।) शुक्लशेफालिका। इत्यमरः॥

श्वेतस्यन्दा, स्त्री, अपराजिता। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतहय, पुं, (श्वेतो हयः।) इन्द्राश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (श्वेतो हयो यस्य।) अर्जुनः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते।७।२७।३।
"ततः श्वेतहयः कृष्णमब्रवीदजितञ्जयः।
एष मा भ्रातृभिः सार्द्धं सुशर्म्माह्वयतेऽच्युत॥")
इन्द्रः। शुक्लवर्णघोटकश्च॥

श्वेतहस्ती, [न्] पुं, (श्वेतो हस्ती।) ऐरावतः। इति भूरिप्रयोगः॥ शुक्लगजश्च॥

श्वेता, स्त्री, वराटिका। काष्ठपाटला। शङ्खिनी। इति मेदिनी॥ अतिविषा। इति रत्नमाला॥ अपराजिता। श्वेतवृहती। श्वेतकण्टकारी। पाषाणभेदी। शिलावल्कला। श्वेतदूर्व्वा। वंशरोचना। स्फटी। शर्करा। वृक्षभेदः। केना इति कर्णाटे इति च हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षुरिकापत्री २ पर्व्वमूला ३ अविप्रिया ४। अस्या गुणाः। अतिमधुरत्वम्। शीतलत्वम्। स्तन्यदार्ढ्यत्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतात्रिवृत्, स्त्री, शुक्लत्रिवृता। सादा तेउडी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। त्रिभण्डी २ त्रिवृता ३ त्रिपुटा ४ सर्व्वानुभूती ५ सरला ६ निशोत्तरा ७ रेचनी ८। अस्या गुणाः। रेचनत्वम्। स्वादुत्वम्। उष्णत्वम्। समीरपित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरनाशित्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति भावप्रकाशः।

श्वेताम्ली, स्त्री, क्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। अम्लिका २ पिष्टीडी ३ पिण्डिका ४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। पित्तनाशित्वम्। बलदार्ढ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतार्क, पुं, (श्वेतः शुक्लवर्णः अर्कः।) शुक्लार्कवृक्षः। सादा आकन्द इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तपनः २ श्वेतः ३ प्रतापः ४ सितार्कः ५ शर्करापुष्पः ६ हृत्तमालिका ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। मलशोधनकारकत्वम्। मूत्रकृच्छ्रास्रशोफार्शोव्रणदोषविनाशनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतावर, पुं, (श्वेतं शुक्लवर्णमावृणोतीति। आ + वृ + अच्।) सितावरशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेताह्वा, स्त्री, (श्वेता आह्वा यस्याः।) सितपाटला। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतेक्षु, पुं, (श्वेत इक्षुः।) शुक्लवर्णेक्षुः। सादा आक इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सितेक्षुः २ कोष्ठेक्षुः ३ वंशपत्रकः ४ सुवेशः ५ पाण्डुरेक्षुः ६। अस्य गुणाः। कठिनत्वम्। रुच्यत्वम्। गुरुत्वम्। कफमूत्रकारित्वम्। दीपनत्वम्। पित्तदाहनाशित्वम्। विपाके कोष्णत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतोदर, पुं, (श्वेतं उदरं यस्य।) कुवेरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (दर्व्वीकरसर्पाणामन्यतमः। यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये।
"श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्दो आशीविष इति॥") शुक्लवर्णजठरश्च॥

श्वैत्र, क्ली, श्वित्रम्। इत्यमरटीका॥

श्वैतौही, स्त्री, (श्वेतवाह + ङीष्।) इन्द्राणी। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

श्वोवसीयस, क्ली, (वसुशब्दः प्रशस्तवाची ततः ईयसुनि वसीयः। श्वः शब्दः उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः।"श्वसो वसीयः श्रेयसः।"५।४।८०। इति अच्।) कल्याणम्। यथा,—
"श्रेयसं शुभंशिवे कल्याणं श्वोवसीयसं श्रेयः।
क्षेमं भावुकभविककुशलमङ्गलभद्रमद्रशस्तानि॥"
इति हेमचन्द्रः॥
तद्वति, त्रि॥

ष

ष, मूर्द्धन्यषकारः। स तु एकपञ्चाशद्वर्णान्तर्गतसप्तचत्वारिंशवर्णः। चतुस्त्रिंशद्व्यञ्जनान्तर्गतैकत्रिंशत्तमव्यञ्जनञ्च। अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्।१७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥")
तत्पर्य्यायः।
"षः श्वेतो १ वासुदेवश्च २
पीता ३ प्राज्ञा ४ विनायकः ५।
परमेष्ठी ६ वामबाहु ७
श्रेष्ठो ८ गर्भविमोचनः ९॥
लम्बोदरी १० यमीशेशः ११
कामधुक् १२ कामधूमकः १३।
सुश्री १४ उग्रा १५ वृषो १६ लज्जा १७
मरुद्वृक्षः १८ प्रियः १९ शिवः २०॥
सूर्य्यात्मा २१ जठरः २२ कोपी २३
मत्ता २४ वज्री २५ विदारिणी २६।
कलकण्ठी २७ मध्यभिन्ना २८
गुह्यात्मा २९ मलपूः ३० शिरः ३१॥"
इति तन्त्रम्॥*॥
अपि च।
'षकारः श्वेत आख्यातो मूर्द्धन्यो वृषसञ्ज्ञकः।
पित्तं शक्तिश्च माया च महायोनिः सबिन्दुमत्॥"
इति मन्त्राभिधानम्॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"षकारं शृणु चार्व्वङ्गि! अष्टकोणमयं सदा।
रक्तचन्द्रप्रतीकाशं स्वयं परमकुण्डली॥
चतुर्व्वर्गमयं वर्णं सुधानिर्म्मितविग्रहम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिशक्तिसहितं सदा।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्॥
सर्व्वदेवमयं वर्णं हृदि भावय पार्व्वति॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"चतुष्कोणात्मिका रेखा वामदक्षिणतः क्रमात्।
वह्नीन्द्रविष्णवस्तासु तिष्ठन्ति क्रमतः सदा॥
ऊर्द्ध्वमात्रा शक्तिरूपा महाव्योमसमा स्मृता।
मात्रा मध्यगता या तु वाग्देवी सा परा स्मृता॥"
अस्य ध्यानं यथा,—
"चतुर्भुजां चकोराक्षीं चारुचन्दनचर्च्चिताम्।
शुक्लवर्णां त्रिनयनां वरदां शुचिस्मिताम्॥
रत्नालङ्कारभूषाढ्यां श्वेतमाल्योपशोभिताम्।
देवद्वन्द्वैरभिवन्द्यां सेवितां मोक्षकाङ्क्षिभिः॥
एवं ध्यात्वा षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥
इति च वर्णोद्धारतन्त्रम्॥"
(धात्वनुवन्धविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमे।
"शिः कुटादिः षः क्वदङ्वान् घो नन्दादी रः वैदिकः॥"
"आख्यातिकस्याङोऽप्रापणार्थं क्वदिति विशेषणम्। स्वमते तूभयत्र ङ एव। डु जौ ष पच पाके। भीषिचिन्तीति पचा।" इति तट्टीका॥)
ष, पुं, कचः। इति मेदिनी॥ मानवः। सर्व्वः। श्रेष्ठः। गर्भविमोचनः। इति कश्चिदेकाक्षरकोषः॥
ष, त्रि, विज्ञः। श्रेष्ठः। इति मेदिनी॥

षग, म ए सहृती। इति कविकल्पद्रुमः॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, सिषगयिषति। ए, असगीत्। इति दुर्गादासः॥

षघ,न हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा० पर०-सक०-सेट्।) न, सघ्नोति। असोषघत्। इति दुर्गादासः॥

षच, सम्बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर० सक० सेट्।) सचति। इति दुर्गादासः ॥

षच, ङ सेचने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, सचते जलं मेघः। इति दुर्गादासः ॥

षट, अशके। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) अशके अवयवे। सटति पटः अवयवी स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

षट्, [ष] त्रि, सङ्ख्याविशेषः। छय इति भाषा। तद्वाचकानि यथा,। वज्रकोणः १ त्रिशिरोनेत्रम् २ तर्कः ३ अङ्गम् ४ दर्शनम् ५ चक्रवर्त्ती ६ कार्त्तिकेयमुखम् ७ गुणः ८ रसः ९ ऋतुः १० ज्वरबाहुः ११ रूपम् १२। इति कविकल्पलता ॥

षट्कर्म्म, [न्] क्ली, (षट्प्रकारं कर्म्म।) षट्प्रकारशान्त्यादिकर्म्म। यथा, शारदायाम्।

"अथाभिधास्ये तन्त्रेऽस्मिन् सम्यक् षट्कर्म्म-लक्षणम्।
सर्व्वतन्त्रानुसारेण प्रयोगः फलसिद्धिदः ॥
शान्तिवश्यस्तम्भनानि विद्वेषोच्चाटने ततः।
मारणान्तानि शंसन्ति षट्कर्म्माणि मनीषिणः ॥
रोगकृत्याग्रहादीनां निरासः शान्तिरीरिता।
वश्यं जनानां सर्व्वेषां विधेयत्वमुदीरितम् ॥
प्रवृत्तिरोधः सर्व्वेषां स्तम्भनं तदुदाहृतम्।
स्निग्धानां क्लेशजननं मिथोविद्वेषणं मतम् ॥
उच्चाटनं स्वदेशादेर्भ्रंशनं परिकीर्त्तितम्।
प्राणिनां प्राणहरणं मारणं तदुदाहृतम् ॥
स्वदेवतादिकालादीन् ज्ञात्वा कर्म्माणि साधयेत्
रतिर्वाणी रमा ज्येष्ठा दुर्गा काली यथाक्रमम्।
षट्कर्म्मदेवताः प्रोक्ताः कर्म्मादौ ताः प्रपूजयेत् ॥
ईशचन्द्रेन्द्रनिरृतिवायुग्नीनान्दिशो मताः।
सूर्य्योदयं समारभ्य घटिकादशकं क्रमात् ॥
ऋतवः स्युर्व्वसन्ताद्या अहोरात्रं दिने दिने।
वसन्तग्रीष्मवर्षाख्यशरद्धेमन्तशैशिराः ॥"

यद्वा,—

"अर्द्धरात्रं शरत्कालो हेमन्तश्च प्रभातकः।
पूर्व्वाह्णश्च वसन्तः स्यात् मध्याह्नो ग्रीष्म एव च ॥
प्रावृड्रूपोऽपराह्णः स्यात् प्रदोषः शिशिरः स्मृतः ॥"

अथवा,—

"जपोयोगे च हेमन्तः प्रभाते शिशिरागमः।
प्रहरार्द्धे वसन्तः स्यात् ग्रीष्मो मध्यन्दिनागमे।
तुर्य्ययामे च वर्षाख्यः शरदस्तं गते रवौ ॥" ॥

अथ कालनियमः।

"हेमन्तः शान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वश्यकर्म्मणि।
शिशिरः स्तम्भने प्रोक्तो विद्वेषे ग्रीष्म एव च।
प्रावृडुच्चाटने ज्ञेया शरन्मारणकर्म्मणि ॥" ॥

अथ तिथिनियमः।

"पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा।
बुधेज्यवारसंयुक्ता विज्ञेया द्वेषकर्म्मणि ॥
कृष्णा चतुर्द्दशी तद्वदष्टमी मन्दवारका।
उच्चाटने तिथिः शस्ता प्रदोषे च विशेषतः ॥
चतुर्द्दश्यष्टमी कृष्णा अमावास्या तथैव च।
मन्दभौमदिनोपेता शस्ता मारणकर्म्मणि ॥
बुधचन्द्रदिनोपेता पञ्चमी दशमी तथा।
पौर्णमासी तु विज्ञेया तिथिः स्तम्भनकर्म्मणि ॥
शुभग्रहोदये कुर्य्यात् शुभानि च शुभोदये।
रौद्रकर्म्माणि रिक्तार्के मृत्युयोगे च मारणम् ॥*
जपेत् पूर्व्वमुखो वश्ये दक्षिणस्याभिचारके।
पश्चिमे स्तम्भनं विद्यात् उत्तरे शान्तिकं भवेत् ॥
आकर्षणमथाग्नेये नैरृते मारणं तथा।
उच्चाटनन्तु वायव्ये ऐशान्यां मोक्षदायकम् ॥*॥
अथाभिचारे कार्य्या च दक्षिणाप्लवना मही।
वसनं लोहितं प्रोक्तं उष्णीषं लोहितं स्मृतम् ॥
भूषणं लौहद्रव्येण वामेन पूजनादिकम्।
नरस्नायुविशेषेण मारणे रज्जुरीरिता
मृतस्य युद्धशून्यस्य दन्तस्य गर्द्दभस्य वा।
कृत्वाक्षमालां जप्तव्यं शत्रूणां वधमिच्छता ॥
भल्लेभदन्तमणिभिर्जपेदाकर्षकर्म्मणि।
साध्यकेशसूत्रप्रोतस्तुरङ्गदशदनोद्भवे।
अक्षमालां समालोक्य विद्वेषोच्चाटने जपेत् ॥*
पद्मास्त्रं स्वस्तिकं भूयो विकटं कुक्कुटं पुनः।
वज्रं भद्रकमित्याहुरासनानि मनीषिणः ॥
पद्मासनन्तु संयोज्य जान्वोरन्तरे करौ।
निविश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम् ॥
अन्यानि वक्तव्यानि ॥*॥
"षण्मुद्राः क्रमतो ज्ञेयाः पद्मपाशगदाह्वयाः।
मुषलाशनिखड्गाख्याः शान्तिकादिषु कर्म्मसु ॥
जलं शान्तिविधौ शस्तं वश्ये वह्निरुदीरितः।
स्तम्भने पृथिवी शस्ता विद्वेषे व्योम कीर्त्तितम् ॥
उच्चाटने स्मृतो वायुर्भूयोऽग्निर्मारणे स्मृतः।
तत्तद्भूतोदये सम्यक् तत्तन्मण्डलसंयुतम्।
तत्तत् कर्म्म विधातव्यं मन्त्रिणा निश्चितात्मना ॥*
शीतांशुसलिलक्षौणीव्योमवायुहविर्भुजाम्।
वर्णाः स्युर्मन्त्रबीजानि षट्कर्म्मसु यथाक्रमम् ॥
ग्रथनञ्च विदर्भश्च सम्पुटो रोधनं तथा।
योगः पल्लव इत्येते विन्यास्याः षट्सु कर्म्मसु ॥
मन्त्रार्णान्तरितान् कुर्य्यात् साध्यवर्णान् यथा-विधि।
ग्रथनं तद्विजानीयात् प्रशस्तं शान्तिकर्म्मणि ॥
मन्त्राणद्वयमध्यस्तं साध्यानामाक्षरं लिखेत् ॥
विदर्भ एष विज्ञेयो मन्त्रिभिर्व्वश्यकर्म्मणि ॥
आदावन्ते च मन्त्रः स्यान्नाम्नामी सम्पुटः स्मृतः।
एष स्यात् स्तम्भने शस्त इत्युक्तो मन्त्रवेदिभिः ॥
नाम्न आद्यन्तमध्येषु मन्त्रः स्याद्रोधनं मतम्।
विद्वेषणविधानेषु प्रशस्तमिदमीरितम् ॥
मन्त्रस्यान्ते भवेन्नामयोगः प्रोच्चाटने मतः।
अन्ते नाम्नो भवेन्मन्त्रः पल्लवो मारणे मतः ॥
सितरक्तपीतमिश्रकृष्णधूम्राः प्रकीर्त्तिताः।
वर्णतो मन्त्रसम्प्रोक्ता देवताः षट्सु कर्म्मसु ॥*॥
मन्त्राणां लिखनद्रव्यं चन्दनं रोचनं निशा।
गृहधूमचिताङ्गारौ मारणेऽष्ट विषाणि च ॥
श्येनाग्निलोलपित्तानि धुस्तूरकरसस्तत।
गृहधूमस्त्रिकटुकं विषाष्टकमितीरितम् ॥
देवताकालमुद्रादीन् सम्यक् ज्ञात्वा विचक्षणः।
षट्कर्म्माणि प्रयुञ्जीत यथोक्तफलसिद्धये ॥* ॥
उच्चाटने वषट् प्रोक्तं हूँ फडन्तञ्च मारणे।
स्तम्भने च नमः प्रोक्तं स्वाहा शान्तिकपौष्टिके ॥
होमतर्पणयोः स्वाहा न्यासपूजनयोर्न्नमः।
मन्त्रान्ते योजयेन्मन्त्री जपकाले यथास्थिति ॥"

अस्यार्थः एतानि तत्तत्कर्म्मणि जपकाले मन्त्रान्ते योजयित्वा मन्त्रं जपेत्। होमादिषु नायं नियमः। होमः इति कश्चित् तत्र।

"अग्निकार्य्ये जपेत् स्वाहा नमः सर्व्वत्र चार्च्चने
शान्तिपुष्टिवशद्वेषाकर्षोच्चाटनमारणे ॥
स्वाहा-स्वधा-वषट्-हुञ्च वौषट् फट् योजयेत् क्रमात्।
वश्याकर्षणसन्तापज्वरे स्वाहा प्रकीर्त्तिता ॥
क्रोधोपशमने शान्तौ प्रीतौ योज्यं नमो बुधैः।
वौषट् सम्मोहनोद्दीपपुष्टिमृत्युञ्जयेषु च ॥
हुङ्कारं प्रीतिनाशे च मारणे छेदने तथा।
उच्चाटने च विद्वेषे वषट् पञ्चकृतौ वषट्।
मन्त्रोद्दीपनकार्य्येषु लाभालाभे वषट् स्मृतः ॥"

इति विशेषवचनाद्धोमे नायं विधिः ॥ * ॥

शान्तिकादौ मन्त्रलिखनपत्रादिनियमस्तत्र एव

'शान्तिके राजतं ताम्रं भूर्ज्जपत्रञ्च वश्यके।
सर्व्वकार्य्येषु सौवर्णं क्रूरे स्यात् प्रेतकर्पटम् ॥
त्रिगन्धं शान्तिके प्रोक्तं पञ्चगन्धन्तु वश्यके।
सर्व्वकार्य्येऽष्टगन्धं स्यात् क्रूरे चाष्टविषाणि च
शान्तिके लेखनी दूर्व्वा वश्यादौ शिखि-पुच्छिका ॥
हेम्ना सर्व्वाणि कार्य्याणि क्रूरे स्यात् काक-पुच्छिका ॥
गृहेषु शान्तिकर्म्म स्यात् वश्यञ्च चण्डिकागृहे
देवालये च सर्व्वाणि श्मशाने क्रूरकर्म्म च ॥" * ॥

अथ भूतानामुदयः।

"दण्डाकारा गतिर्भूमेः पुटयोरुभयोरपि।
तोयस्य पावकस्योर्द्ध्वं गतिस्तिर्य्यक् नभस्वतः ॥
गतिर्व्योम्नो भवेन्मध्ये भूतानामुदयः स्मृतः।
धरणीकदये कुर्य्यात् स्तम्भनं वश्यमात्मवित् ॥
शान्तिकं पौष्टिकं कर्म्म तोयस्य समये वसो।
मारणादीनि मरुतो विपक्षोच्चाटनादिके।
क्ष्वेडादिनाशने शस्तमुदये च विहायसः ॥" * ॥

अथ भूतानां मण्डलानि।

"वृत्तं दिवस्तत् षडबिन्दुलाञ्छितं मातरिश्वनः
त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वह्नेरर्द्धेन्दुसंयुतम् ॥
अम्भोजसम्भसो भूमेश्चतुरस्रं सवज्रकम्।
तत्तद्गुणसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधाः ॥
वर्णैः स्वैः रञ्जितान्याहुः स्तम्भनामाहृतान्यपि।
स्वयं वियत् मरुत् कृष्णो रक्तोऽग्निर्विषदः पयः ॥'

षोडाभूतादिप्रयोगानन्तरं कुलार्णवे।

"एकलक्षं जपेन्मन्त्रं ध्यानन्यासमसन्वितम्।
प्रयोगदोषशान्त्यर्थमात्मरक्षार्थकारणम्।
न चेत् फलञ्च नाप्नोति देवताशापमाप्नुयात् ॥"

यत्तु।

"न शस्तं मारणं कर्म्म कुर्य्याच्चेदयुतं जपेत्।"

तत् प्रायश्चित्तपरम्। इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ योगाङ्गषट्प्रकारक्रिया। तद्यथा,—

"धौतिर्वस्तिस्तथा नेतिर्नौलिकी त्राटकस्तथा।
कपालभातिश्चैतानि षट्कर्म्माणि समाचरेत् ॥
अन्तर्धौतिर्दन्तधौतिर्हृद्धौतिर्मूलशोधनम्।
धौत्यचतुर्विधा प्रोक्ता घट कुर्व्वन्ति निर्म्म-
लम् ॥
वातसारं वारिसारं वह्निसारं बहिष्कृतम्।
घटस्य निर्म्मलार्थाय अन्तर्धौतिश्चतुर्विधा ॥" * ॥

प्रयोगः।

"काकचञ्चुवदास्येन पिबेद्वायुं शनैः शनैः।
चालयेदुदरं पश्चाद्वर्त्मना रेचयेत् शनैः ॥
वातसारं परं गोप्यं देहनिर्म्मलकारकम्।
सर्व्वरोगक्षयकरं देहानलविवर्द्धकम् ॥ १ ॥
आकण्ठं पूरयेद्वारि वक्त्रेण च पिबेत् शनैः।
चालयेदुदरेणैव चोदराद्रेचयेदधः ॥
वारिसारं परं गोप्यं देहनिर्म्मलकारकम्।
साधयेत्तं प्रयत्नेन देवदेहं प्रपद्यते ॥ २ ॥
नाभिग्रन्थिं मेरुपृष्ठे शतवारञ्च कारयेत्।
उदरामयजं त्यक्त्वा जठराग्निं विवर्द्धयेत्।
वह्निसारमिदं धौतं योगिनां योगसिद्धिदम् ॥ ३ ॥
काकीमुद्रां साधयित्वा पूरयेदुदरं मरुत्।
धारयेदर्द्धयामन्तु चालयेदधवर्त्मना ॥
इदं धौतं परं गोप्यं न प्रकाश्यं कदाचन।
नाभिमग्नजले स्थित्वा शक्तिनाडीं विसर्ज्जयेत् ॥
कराभ्यां क्षालयेन्नाडीं यावन्मलविसर्ज्जनम्।
तावत् प्रक्षाल्य नाडीञ्च उदरे वेशयेत् पुनः ॥
इदं प्रक्षालनं गोप्यं देवानामपि दुर्लभम्।
केवलं धौतिमात्रेण देवदेहो भवेत् ध्रुवम् ॥
यामार्द्धधारणात् शक्तिं यावन्न साधयेन्नरः।
बहिष्कृतमहद्धौतिस्तावच्चैव न जायते ॥ ४ ॥
दन्तमूलं जिह्वामूलं रन्ध्रं च कर्णयुग्मयोः।
कपालरन्ध्रं पञ्चैते दन्तधौतिर्विधीयते ॥ ८ ॥"

प्रयोगः।

"खादिरेण रसेनाथ मृत्तिकाभिश्च शुद्धिभिः।
मार्ज्जयेद्दन्तमूलञ्च यावत् किल्विषमाहरेत् ॥
दन्तमूलं परं धौतिर्योगिनां योगसाधने।
नित्यं कुर्य्यात् प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित् ॥
दन्तमूलं धारणादिकार्य्येषु योगिनां यतः ॥ १ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि जिह्वाशोधनकारणम् ॥
जरामरणरोगादीन् नाशयेत् दीर्घलम्बिका।
तर्ज्जनी मध्यमानामा अङ्गुलित्रययोगतः ॥
वेशयेद्गलमध्ये तु मार्ज्जयेल्लम्बिकामलम्।
शनैः शनैर्म्मार्ज्जयित्वा कफदोषं निवारयेत् ॥
मार्ज्जयेन्नवनीतेन दोहयेच्च पुनः पुनः।
तदग्रं लौहयन्त्रेण धर्षयित्वा पुनः पुनः ॥
नित्यं कुर्य्यात् प्रयत्नेन रवेरुदयकेऽस्तके।
एवं कृते तु नित्ये च लम्बिका दीर्घतां गता ॥ २ ॥
तर्ज्जन्यङ्गुल्यकाग्रेण मार्ज्जयेत् कर्णरन्ध्रयोः।
नित्यमभ्यासयोगेन नादान्तरप्रकाशनम् ॥ ३ ॥ ४ ॥
वृद्धाङ्गुष्ठेन दक्षेण मार्ज्जयेद्भालरन्ध्रकम्।
एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् ॥
नाडीनिर्म्मलतां याति दिव्यदृष्टिः प्रजायते।
निद्रान्ते भोजनान्ते च दिवान्ते च दिने दिने ॥ ५ ॥
हृद्धौतिं त्रिविधां कुर्य्यात् दण्डवमनवाससा।
रम्भादण्डं हरिद्दण्डं वेत्रदण्डमथैव च ॥
हृन्मध्ये चालयित्वा तु पुनः प्रत्याहरेत् शनैः।
कफपित्तं तथा क्लेदं रेचयेदूर्द्ध्ववर्त्मना।
दण्डधौतिविधानेन हृद्रोगं नाशयेत् ध्रुवम् ॥"

इति दण्डधौतिः ॥ १ ॥

"भोजनान्ते पिबेद्वारि आकण्ठं पूरितं सुधीः।
ऊर्द्ध्वदृष्टिं क्षणं कृत्वा तज्जलं वमयेत् पुनः।
नित्यमभ्यासयोगेन कफपित्तं निवारयेत् ॥ २ ॥
चतुरङ्गुलविस्तारं सूक्ष्मवस्त्रं शनैर्ग्रसेत्।
पुनः प्रत्याहरेदेतत् प्रोच्यते धौतकर्म्मकम् ॥
गुल्मज्वरप्लीहकुष्ठं कफपित्तं विनश्यति।
आरोग्यं बलपुष्टिश्च भवेत्तस्य दिने दिने ॥ ३ ॥
अपानक्रूरता तावद्यावन्मूलं न शोधयेत्।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन मूलशोधनमाचरेत् ॥
पीतमूलस्य दण्डेन मध्यमाङ्गुलिनापि वा।
यत्नेन क्षालयेद्गुह्यं वारिणा च पुनः पुनः ॥
वारयेत् कोष्ठकाठिन्यमामाजीर्णं निवारयेत्।
कारणं कान्तिपुष्ट्योश्च दीपनं वह्निमण्डलम् ॥ १ ॥
जलवस्तिः शुष्कवस्तिर्वस्ती च द्विविधौ स्मृतौ।
जलवस्तिं जले कुर्य्यात् शुष्कवस्तिं क्षितौ सदा ॥
नाभिमग्नजले पायुं न्यस्तनालोत्कटासनम्।
आकुञ्चनं प्रकाशञ्च जलवस्तिं समाचरेत् ॥
प्रमेहञ्च गुदावर्त्तं क्रूरवायुं निवारयेत्।
भवेत् स्वच्छन्ददेहश्च कामदेवसमो भवेत् ॥"

न्यस्तनालोत्कटासन इत्यत्र हस्तं दत्त्वा शरक्यदूरं कुर्य्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

"वस्तिं पश्चिमतानेन चालयित्वा शनैः शनैः।
अश्विनीमुद्रया पायुमाकुञ्चयेत् प्रकाशयेत् ॥
एवमभ्यासयोगेन कोष्ठदोषो न विद्यते।
विवर्द्धयेत् जाठराग्निं आमवातं विनाशयेत् ॥ २ ॥
वितस्तिमानं सूक्ष्मसूत्रं नासानाले प्रवेशयेत्।
मुखान्निर्गमयेत् पश्चात् प्रोच्यते नेतिकर्म्मकम् ॥
साधनान्नेतिकर्म्मापि खेचरीसिद्धिमाप्नुयात्।
कफदोषा विनश्यन्ति दिव्यदृष्टिश्च जायते ॥ ८ ॥
अमन्दवेगं तुन्दञ्च भ्रामयेदुभपार्श्वयोः।
सर्व्वरोगान्निहन्तीह देहानलविवर्द्धनम् ॥"

इति नौलिकी ॥ * ॥

"निमेषोन्मेषकं त्यक्त्वा सूक्ष्मलक्ष्यं निरीक्षयेत्।
यावदश्रु निपतति त्राटकं प्रोच्यते बुधैः ॥
एवमभ्यासयोगेन शाम्भवी जायते ध्रुवम्।
न जायते नेत्ररोगो दिव्यदृष्टिप्रदायकम् ॥ * ॥
सीत्कृत्य पीत्वा वक्त्रेण नासानालैर्विरेचयेत्।
व्युत्क्रमेण व्युत्क्रमेण सीत्क्रमेण विशेषतः ॥
भालभातिं त्रिधा कुर्य्यात् कफदोषं निवारयेत् ॥
इडया पूरयेद्वायुं रेचयेत् पिङ्गलया पुनः।
पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् ॥
पूरकं रेचकं कृत्वा वेगेन न तु धारयेत्।
एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् ॥ * ॥
नासाभ्यां जलमाकृष्य वक्त्रेण रेचयेत् पुनः।
पायं पायं प्रकुर्व्वीत श्लेष्मदोषं निवारयेत् ॥
न जायते वार्द्धकञ्च ज्वरो नैव प्रजायते ॥"

इति घेरण्डसंहितायां षट्कर्म्मशोधनं प्रथमोऽध्यायः ॥

षट्कर्म्मा, [न्] पुं, (षट् कर्म्माणि यजनादीनि यस्य।) यागादिभिर्युतो ब्राह्मणः। इत्यमरः। तथा च।

"इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा।
प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्म्मा विप्र उच्यते ॥"

षट् कर्म्माण्यस्य इति बहुव्रीहिः। इति भरतः ॥

षट्कूटा, स्त्री, भैरवीविशेषः। यथा,—

अथ षट्कूटा भैरवी।

"डाकिनी राकिनी वीजं लाकिनी काकिनी-
युगम्।
साकिनी हाकिनी वीजं आहृत्य सुरसुन्दरि ॥
प्रासादकारसंयुक्तमन्त्यदीकारमण्डितम्।
शक्रस्वरान्वितं देवि तार्त्तीयं वीजमालिखेत्।
विन्दुनादकलाक्रान्तं वितयं शैलसम्भवे ॥"

तार्त्तीयवीजं सविसर्गं इत्यपि केचित्। तन्त्रान्तरे।

"ओँ हसाखफ्रेन वीजं शिवमेव विधा लिखेत्
दर्शनं मायाशक्तिभ्यां क्रमात्तु मण्डितं कुरु ॥
विन्दुनादान्वितं चाद्यद्वयमन्त्रं त्रिसर्गवत्।
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि सर्व्वभूतनिकृन्तनम् ॥
बालसूर्य्यप्रभां देवीं जवाकुसुमसन्निभाम्।
मुण्डमालावलीरम्यां बालसूर्य्यसमांशुकाम् ॥
सुवर्णकलसाकारपीनोन्नतपयोधराम्।
पाशाङ्कुशौ पुस्तकञ्च तथा च जपमालिकाम् ॥"

दधतीमिति शेषः।

"षिराहत्वा षडङ्गानि विधाय परमेश्वरि।
यन्त्रमस्या वरारोहे त्रिकोणं तत्पुटं लिखेत्।
वहिरष्टदलं पद्मं रविपत्रं ततो लिखेत्।
चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं मण्डलमालिखेत् ॥
षडङ्गावरणं देवि। पूजयेत् पूर्व्ववच्छिवे।
रत्यादि त्रितयं देवि त्रिकोणे परिपूजयेत् ॥
डाकिन्याद्यास्तु षट्कोणे वसुपत्रे ततः परम्।
ब्राह्म्यादि युगलं पश्चाद्रविपत्रे ततः परम् ॥
वालाद्याः पीठशक्तीस्तु वामाद्याः पूजयेत्
क्रमात्।
चतुरस्रे लोकपालान् सायुधान् परमेश्वरि।
अनेनैव विधानेन नित्याख्यां भैरवीं यजेत् ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

षट्कोणं, क्ली, लग्नात् षष्ठगृहम्। तत्तु रिपुस्थानम्। यथा,—

"पातालं हिवुकं चैव सुहृद्भञ्चतुर्थकम्।
त्रित्रिकोणञ्च नवमं दुश्चिक्यं स्यात् तृतीयकम् ॥
धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम्।
द्युनं द्युनं तथास्ताख्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

(षट् कोणा यस्य।) वज्रम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ षडस्त्रतन्त्रोक्तो यन्त्रभेदः। यथा, गणेशयन्त्रम्।

"वीजं षट्कोणमध्ये स्फुरदनलपुरे तारगं दिक्षु लक्ष्मीः
माया कन्दर्पभूमिस्तदनु रसपुटेष्वालिखेद्वीज-षट्कम् ।"
इति तन्त्रसारः ॥

षट्चक्रं, क्ली, (षण्णां चक्राणां समाहारः ।) शरीरस्थपद्माकारषट्प्रकारचक्रम् । यथा,—
"सप्तपद्मानि तत्रैव सन्ति लोका इव प्रभो ।
गुदे पृथ्वीसमं चक्रं हरिद्वर्णं चतुर्द्दलम् ॥
लिङ्गे तु षड्दलं चक्रं स्वाधिष्ठानमिति स्मृतम् ।
त्रिलोकवह्निनिलयं तप्तचामीकरप्रभम् ॥
नाभौ दशदलं चक्रं कुण्डलिन्या समन्वितम् ।
नीलाञ्जननिभं ब्रह्मस्थानं पूर्व्वकमन्दिरम् ॥
मणिपूराभिधं स्वच्छं जलस्थानं प्रकीर्त्तितम् ।
उद्यदादित्यसङ्काशं हृदि चक्रमनाहतम् ॥
कुम्भकाख्यं द्वादशारं वैष्णवं वायुमन्दिरम् ।
कण्ठे विशुद्धशरणं षोडशारं पुरोदयम् ॥
शाम्भवोदरचक्राख्यं चन्द्रबिन्दुविभूषितम् ।
षष्ठमाज्ञालयं चक्रं द्विदलं श्वेतमुत्तमम् ॥
राधाचक्रमिति ख्यातं मनःस्थानं प्रकीर्त्तितम् ।
सहस्रदलमेकार्णं परमात्मप्रकाशकम् ॥
नित्यज्ञानमयं सत्यं सहस्रादित्यसन्निभम् ।
षट् चक्राणीह भेद्यानि नैतद्भेद्यं कथञ्चन ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २७ अध्यायः ॥*॥

अन्यच्च ।
"तत्त्वस्वरूपमेकं तत् षट्चक्रं प्रतिलक्षयेत् ।
षट्चक्रेऽपि महामायां क्षणं ध्यात्वा प्रयत्नतः ॥
लम्बयेन्मूलमन्त्रेण आदिषोडशचक्रकम् ।
आदिषोडशचक्रस्थां साधकानन्दकारिणीम् ॥
चिन्तयन् साधको देवीं जपकर्म्म समारभेत् ।
भ्रुवोरुपरि नाडीनां त्रयाणां प्रान्त उच्यते ।
तत्रान्तं त्रिपथस्थानं षट्कोणं चतुरङ्गुलम् ॥
रक्तवर्णन्तु योगज्ञैराज्ञाचक्रमितीरितम् ॥
कण्ठे त्रयाणां नाडीनां वेष्टनं विद्यते नृणाम् ।
सुषुम्नेडापिङ्गलानां षट्कोणं तत् षडङ्गुलम् ॥
तत् षट्चक्रमिति प्रोक्तं शुक्लं कण्ठस्य मध्य-गम् ।
त्रयाणामथ नाडीनां हृदये चैकता भवेत् ॥
तत्स्थानं षोडशास्रं स्यात् सप्ताङ्गुलप्रमाणतः ।
तत् पीतमुक्तं योगज्ञैरादिषोडशचक्रकम् ॥
ध्यानानामथ मन्त्राणां चिन्तनस्य जपस्य च ।
यस्मादाद्यञ्च हृदयं तस्मादादीति गद्यते ॥"
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥*॥

अपरञ्च ।
"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तदूर्द्ध्वे कामबीजन्तु क-ल-शान्तीन्दुनादकम् ।
तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥
तद्बाह्ये हेमवर्णाभं व-स-वर्णचतुर्द्दलम् ।
द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ।
वादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानसञ्ज्ञकम् ॥
मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥
तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ।
मणिवद्भिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ॥
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वलोकैककारणम् ॥
तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम् ।
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् ॥
तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम् ।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ॥
तेनाहताख्यं पद्मं तत् मुनिभिः परिकीर्त्त्यते ।
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥
तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपङ्कजम् ।
स्वरैः षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महत्प्रभम् ॥
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महत् परम् ।
आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।
आज्ञासङ्क्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम् ॥
कैलासाख्यं तदूर्द्ध्वे तु बोधनीन्तु तदूर्द्ध्वतः ।
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ॥
सहस्राराम्बुजं बिन्दुस्थानं तदूर्द्ध्वमीरितम् ।
इत्येतत् कथितं सर्व्वं योगमार्गमनुत्तमम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

षट्चरणः, पुं, (षट् चरणा यस्य ।) भ्रमरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५८७ ।
'षट्चरणकीटजुष्टं परागघुणपूर्णमायुधं त्यक्त्वा ।
त्वां मुष्टिमेयमध्यामधुना शक्तिं स्मरो वहति ॥")
यूका । इति राजनिर्घण्टः ॥ षट्पादश्च ॥

षट्ट, क निकेतने । हिंसे । दाने । बले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-वासे बले च अक०-हिंसे दाने च सक०-सेट् ।) मूर्द्धन्यादि-ष्टद्वयान्तः । क, षट्टयति लोकः । निवसति हन्ति बली स्यात् ददाति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

षट्तिली, [न्] त्रि, (उद्वर्त्तनादिभेदेन षट्प्रकारास्तिलाः सन्त्यस्येति । षट्तिल + इनि ।) जन्म-तिथ्यादौ तिलकरणकषट्कर्म्मकारी । यथा,—
"तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

षट्त्रिंशत्, स्त्री, (षडधिका त्रिंशत् । मध्यपद-लोपि समासः ।) सङ्ख्याविशेषः । छत्रिश इति भाषा । यथा, आह्निकचिन्तामणौ ।
"आसनाभ्यञ्जने तद्वदुद्वर्त्तनविरूक्षणे ।
सम्मार्जनं सर्पिरादिस्नपनावाहने तथा ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयञ्च स्नानीयमधुपर्क्ककौ ।
पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके ॥
अलङ्कारो गन्धपुष्पधूपदीपौ तथैव च ।
ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमालां तथैव च ॥
अनुलेपश्च शय्या च चामरव्यजनं तथा ।
आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्त्तनम् ॥
गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् ।
दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविसर्ज्जनम् ॥
उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत् सुरपूजने ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

षट्त्रिंशन्मतं, क्ली, (षट्त्रिंशतस्तत्सङ्ख्यकधर्म्म-शास्त्रकारिणां मुनीनां मतम् ।) षडधिकत्रिंश-त्सङ्ख्यकधर्म्मशास्त्रप्रयोजकमुनीनामभिप्रायः । यथा । तथा च षट्त्रिंशन्मतम् । इति तिथि-स्वरूपकथने तिथ्यादितत्त्वम् । तेषां नामानि यथा,—
"मनुर्विष्णुर्यमो दक्षः अङ्गिरोऽत्रिबृहस्पती ।
आपस्तम्बश्चोशना च कात्यायनपराशरौ ॥
वशिष्ठव्याससंवर्त्ता हारीतगौतमावपि ।
प्रचेताः शङ्खलिखितौ याज्ञवल्क्यश्च काश्यपः ॥
शातातपो लोमशश्च जमदग्निः प्रजापतिः ।
विश्वामित्रपैठीनसौ बौधायनपितामहौ ॥
छागलेयश्च जावालो मरीचिश्च्यवनो भृगुः ।
ऋष्यशृङ्गो नारदश्च षट्त्रिंशत् स्मृति-कारकाः ॥
एतेषान्तु मतं यत्तु षट्त्रिंशन्मतमुच्यते ॥"
इति शङ्खलिखितौ ॥

षट्पदः पुं, (षट् पदानि यस्य ।) भ्रमरः । इत्य-मरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६९ ।
"न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य
वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥")
तच्छकुनानि यथा,—
"ये षट्पदाद्याः शकुनानि तेषा-
माश्चर्य्यरूपाणि निरूपयामः ।
अयेत वामो यदि मञ्जु गुञ्जन्
पश्येत वा वामदिशि प्रसर्पन् ।
आस्वादयेद्वा कुसुमं प्रशस्तं
भृङ्गस्तदा स्यात् सुमहान् प्रमोदः ।
अत्रापरे सन्ति च षट्पदा ये
यात्रासु ते वामगताः प्रशस्ताः ॥"
इति वसन्तराजशाकुने षट्पदादयः १५ वर्गः ॥*॥
यूका । इति राजनिर्घण्टः ॥ षट्चरणे, त्रि ॥ (षट्पदविशिष्टे च त्रि । यथा, महाभारते । १४ । ५ । १६ ।
"पुरञ्च ते सुगुप्तं स्यात् दृढप्राकारतोरणम् ।
अट्टाट्टालकसम्बाधं षट्पदं सर्व्वतोदिशम् ॥")

षट्पदप्रियः, पुं, (षट्पदानां भ्रमराणां प्रियः ।) नागकेशरवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

षट्पदातिथिः, पुं, (षट्पदः अतिथिरिव यत्र ।) आम्रवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

षट्पदानन्दवर्द्धनः, पुं, (षट्पदानामानन्दं वर्द्धय-तीति । वृध + ल्यु ।) किङ्किरातवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

षट्पदी, स्त्री, (षट्पदानि यस्याः । ङीप् ।) यूका । इति हेमचन्द्रः ॥ भ्रमरपत्नी च ॥

षट्प्रज्ञ, पुं, (षट्सु रसेषु प्रज्ञा यस्य।) कामुक । यथा,—
"षिड्गो व्यलीक षट्प्रज्ञ' कामकेलिर्व्विदूषक'
पीठकेलि पीठमर्द्दो भविलम्च्छिदुरो विट ॥"
इति त्रिकाण्डशेष ॥
(षट्सु धर्म्मादिषु प्रज्ञा यस्य।) धर्म्मादिशास्त्रविज्ञ । यथा,—
"धर्म्मार्थकाममोक्षेषु लोकतत्त्वार्थयोरपि ।
षट्सु प्रज्ञास्ति यस्योच्चै' स षट्प्रज्ञ इति स्मृत ॥"
इति च त्रिकाण्डशेष ॥

षडक्षीण, पु (षट सु रसेषु अक्षीण ।) मत्स्य। इति केचित् ॥

षडङ्ग, क्लो, (षण्णा अङ्गाना समाहार' । शरीरस्य षडवयवम् । यथा,—
"जङ्घे बाहू शिरो मध्य षडङ्गमिदमुच्यते ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेदाङ्गषट्शास्त्राणि । यथा,—
"शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त ज्योतिष तथा।
छन्दश्चेति षडङ्गानि वेदाना वैदिका विदु ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥*॥
अपि च । अङ्गान्याह शिक्षापद्यम् ।
"छन्द पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते ।
ज्योतिषामयन नेत्र निरुक्त श्रोत्रमुच्यते ॥
शिक्षाघ्राणन्तु वेदस्य मुख व्याकरण स्मृतम् ।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥
आद्यश्राद्धीयदानाङ्गपीठादिकम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥*॥ षट्प्रकारगव्यविशेष । यथा,—
"गोमूत्र गोमय क्षीर सर्पिर्दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतन्माङ्गल्य पवित्र सर्व्वदा गवाम् ॥
इति स्मृति ॥ * ॥
हृदयादिषडवयवम् । तत्प्रमाण न्यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

षडङ्ग, पु, (षट् अङ्गानि यस्य।) क्षुद्रगोक्षुरक । इति राजनिर्घण्ट ॥ (वेद । यथा,—
"शिक्षाकल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दसाञ्चय ।
ज्योतिषामयनञ्चैव षडङ्गो वेद उच्यते ॥")

षडङ्गजित्, पु, (षडङ्ग जितवानिति । जि + क्विप्) विष्णु । इति शब्दमाला ॥ षडङ्गजेतरि, त्रि ॥

षडभिज्ञ, पु, (षट्सु धर्म्मार्थकाममोक्षलोकतत्त्वार्थेषु अभिज्ञा यस्य । बुद्ध ॥ इत्यमर ॥

षडशीति', स्त्री, रविसङ्क्रान्तिविशेष । सा तु मिथुनकन्याधनुर्म्मीनराशिषु भवति । यथा, भविष्यमात्स्यज्योतिषेषु ।
'मृगकर्कटसङ्क्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।
विषुवती तुलामेष गोलमध्य तथापरा ॥
धनुर्म्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतय ।
वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
अस्या पुण्यकाल सङ्क्रान्तिशब्दे द्रष्टव्य ॥*॥
षडधिकाशीतिसङ्ख्या । इत्यङ्कशास्त्रम् ॥ छेयाशी इति भाषा ॥

षडशीतिचक्र', क्लो, (षडशीतेश्चक्रम् ।) मिथुनकन्याधनुर्म्मीनराशिस्थरवे. शुभाशुभफलज्ञानार्थ नक्षत्राङ्कनराकारचक्रम् । यथा,—
"मुखे चैक करे वेदा पादयुग्मे द्वय द्वयम् ।
क्रोडे बाणास्तथा वेदा' करे सव्येतरेऽपि च ॥
द्वय द्वय तथा नेत्रे मस्तके त्रितय तथा ।
द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्या स्वभे स्थिते ॥
मुखे दु ख करे लाभ पादयोर्भ्रमण हृदि ।
कान्ता स्याद्दक्षिण वामे हस्ते स्यात् स्तीयभे नृणाम् ॥
सम्मान नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके ।
गुह्ये चैव भवेन्मृत्यु षडशीतिफलश्रुति' ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

षड़ष्टक, क्लो, योगविशेष' । स तु वरकन्ययो स्वस्वराश्यपेक्षया परस्परषष्ठाष्टमराशिसम्बन्ध' स च मित्रारिभेदेन द्विविध । तत्र मित्रषडष्टक यथा । श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
"मकरसमेत मिथुन कन्याकलसौ मृगेन्द्र-मीनौ च ।
वृषभतुले अलिमेषौ कर्कटधनुषी च मित्रविधौ ॥"
षडष्टकाविति शेष ॥*॥ अरिषडष्टकमाह ।
"मकर करिकुलरिपुना
कन्या मेषेण सह झषस्तुलया ।
कर्किघटौ वृषधनुषी
वृश्चिकमिथुने चारिविधौ ॥
यदि कन्याष्टमे भर्त्ता भर्त्तु' षष्ठे च कन्यका ।
षडष्टक विजानीयात् वर्ज्जित त्रिदशैरपि ॥"*
षडष्टकादौ तारानियममाह । भीमपराक्रम ।
'सौहृद्ये ह्युभयोर्द्वयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा
ताराषट् च सुमित्रमित्रजननक्षेमार्थसम्पद्यदि
षट्काष्टे नव पञ्चके व्ययधने योगे च युग्योपितो'
प्रीत्यायु सुखवृद्धिपुष्टिजनक: कार्य्यो विवाहस्तदा ॥"
गर्ग ।
"मरण तारविरोधे ग्रहरिपुभावे चिरेण ।
रोगादि नरनार्य्यो षट्काष्टे वैर भवेदाशु ॥"
व्यास ।
"सैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ
तारा विपत्प्रत्यग्निधनाख्या ।
वर्ज्या विवाहे पुरुषोडुतो हि
प्रीति परा जन्मसु तारकासु ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
मतान्तर यथा,—
"सिंहेन मकर श्रेष्ठो कन्यया मेष उत्तम ।
तुलया सह मीनस्तु कुम्भेन सह कर्कट ॥
धनुषा वृषभ श्रेष्ठो मिथुनेन च वृश्चिक ।
एतत् षडष्टक प्रीत्यै भवत्यव न सशय ॥"
इति गारुडे ६१ अध्याय ॥

षडानन, पु, (कृत्तिकादीना षण्णा स्तनपानार्थ षट् आननानि यस्य ।) कार्त्तिकेय । इत्यमर ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३१ । २० ।
"स्तोष्यामि देवैरर्च्चितमिष्ट जुष्ट
भक्त्या गुह नामभिरप्रमेयम् ।
षडानन शक्तिधर सुवीर
निबोध चैतानि कुरुप्रवीर ! ॥")
तस्य कार्त्तिकेयनामकारण यथा,—
"अग्निपुत्त' कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठज' ॥
अपत्य कृत्तिकानाञ्च कार्त्तिकेयस्तत स्मृत ॥"
इति मात्स्ये ५ अध्याय ॥
(षट्सु वदनेषु, क्लो । यथा रघु' । १४ । २२ ।
"सर्व्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्
स निर्व्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।
षडाननापीतपयोधरासु
नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥")

षडाम्नाया, प, (षट् आम्नाया' ।) शिवस्य षड्वक्त्रविनिर्गतषट्प्रकारतन्त्रशास्त्रम् । यथा,—
श्रीशिव उवाच ।
"अथेदानी प्रवक्ष्यामि आम्नायकथन पृथक् ।
पूर्व्वाम्नायो यदा मन्त्रस्तदा प्राचीदिशि स्थित' ॥
सदाशिवोऽह भगवानाचार' परिकीर्त्तित ।
एव वै दक्षिणाम्नायो दक्षिणस्या दिशि स्थित' ।
एव हि पश्चिमाम्नाय पश्चिमाया दिशि स्थित'
एवमेवोत्तराम्नाय उत्तरस्या दिशि स्थित ॥
मुखमूर्द्धकृत देवि ! यत् प्रोक्त तव सन्निधौ ।
ऊर्द्ध्वाम्नायश्च कथितो देवानामपि दुर्लभ' ॥
यदा चाधोमुख देवि यत् प्रोक्त गिरिजे प्रिये ।
अध आम्नाय इत्युक्त सत्य सत्य सुमध्यमे ।
षडाम्नायाश्च कथिताश्चोत्पत्तिक्रमनामत ॥*॥
यस्मिन् यस्मिश्च ये देवा कथिताश्च वरानने ।
तान्देवाश्च प्रवक्ष्यामि साधकाना हिताय वै ॥
श्रीविद्याभेदसहिता तारा च त्रिपुरा तथा ।
भुवनेशी चान्नपूर्णा पूर्व्वाम्नाये प्रकीर्त्तिता ॥
बगलामुखी च वशिनी त्वरिता धनदा तथा ।
शशिनी बालभैरवीत्यथ ।
महिषघ्नी महानन्दा दक्षिणाम्नायकीर्त्तिता' ॥
महासरस्वती विद्या तथा वाग्वादिनी परा ।
प्रत्यङ्गिरा भवानी च पश्चिमाम्नायकीर्त्तिता ॥
कालिका भेदसहिता ताराभेदैश्च सयुता ।
मातङ्गी भैरवी छिन्ना तथा धूमावती परा ।
उत्तराम्नायकथिता कलौ शीघ्रफलप्रदा ॥
समस्तभेदसहिता कालिकाद्या प्रकीर्त्तिता ।
द्वाविंशत्यक्षरी तासा दक्षिणाम्नायकीर्त्तिता ॥
एकजटा षडाम्नाये महामोक्षप्रदायिनी ।
तत्परा परमा विद्या न विद्यान्तरगोपिता ॥
परप्रसादमन्त्रश्च ऊर्द्ध्वाम्नाये प्रकीर्त्तित ।
वागीश्वराद्यो देवा अध आम्नायकीर्त्तिता ॥
ऊर्द्ध्वाम्नायो अधश्चैव केवल मोक्षदो भवेत् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षार्थे चाम्नायान्ये प्रकीर्त्तिता' ॥
यथोक्तविधिना भद्रे कृत्वा फलमवाप्नुयात् ॥*॥
पूर्व्वाम्नायादिसर्व्वासा विधान शृणु सुन्दरि ।
कृत्वा येनाशु लभते फल यदुत्तमोत्तमम् ॥
षट्कर्म्मफलदा नृणा षडाम्नाया. प्रकीर्त्तिता: ।

उत्तराम्नायो देवेशि तेषामाशु फलप्रदः ॥"
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥*॥
तत्र आम्नायभेदेनाचारभेद उक्तः। यथा —
"पूर्व्वाम्नायोदितं कर्म्म पाशवं कथितं प्रिये।
यदुक्तं दक्षिणाम्नाये तदेव पाशवं स्मृतम् ॥
पश्चिमाम्नायजं कर्म्म पशुवीरसमाश्रितम्।
उत्तराम्नायजं कर्म्म दिव्यवीराश्रितं प्रिये ॥
दिव्योऽपि वीरभावेन साधयेत् पिकवानने।
वीरासनं विना दिव्यः पूजयेत् पिकवानने।
ऊर्द्ध्वाम्नायोदितं कर्म्म दिव्यभावाश्रितं प्रिये ॥"
इति निरुत्तरतन्त्रे १ पटलः ॥

षड्रूषण, क्ली, (षस्णामूषणानां समाहारः।) मिश्रितपटकटुद्रव्यम्। यथा—
"पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमेतद्विमिश्रितम्।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्रिकमथोच्यते।
अग्निकानलचव्यैस्तु चतुः पञ्च षडूषणम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अपि च।
"पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम्।
पञ्चकोलगुणं तत्तु रूक्षमुष्णं विषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

षड्गया, स्त्री, षड्विधगया। यथा,—
"गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः।
गया गयासुरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिका ॥"
इति वायुपुराणे गयापद्धतिः ॥

षड्गव, त्रि, (षट् गावो यत्र। समासे अच्।) गोषट्कयुक्तहलादि। यथा,—
"अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीविकार्थिनाम्।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥*॥
प्रत्ययविशेषः। (सतु। "प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच्।" ५।२।२९। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या भवति ॥) यथा,—
"पशुभ्यो गोयुगं युग्मे परं षट्त्वे तु षड्गवम् ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा च महाभारते। ८। ३८। ६।
"अन्यं तस्मै वरं दद्यां सौवर्णं हस्तिषड्गवम् ॥")
षस्णां गवां समाहारः। इति द्विगुसमासनिष्पन्नम्। तत्र, क्ली ॥

षड्ग्रन्था, (षट् ग्रन्था ग्रन्थ्या सा।) वचा। इति भावप्रकाशः ॥ शतवचा। शटी। महाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः ॥

षड्ग्रन्थि, क्ली, (षट् ग्रन्थयो यस्य) पिप्पलीमूलम्। इति वैद्यकम् ॥ षट्पर्व्वणि, पु, भूर्ज्जिः ॥

षड्ग्रन्थिका, स्त्री, (षड्ग्रन्था एव। स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) शटी। इत्यमरः ॥

षड्ग्रन्थी, स्त्री, (षट् ग्रन्था यस्याः। ङीष्।) वचा। इति शब्दरत्नावली ॥

षड्ज, पु, (षड्भ्यः स्थानेभ्यः जायते इति। जन+ड।) तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वरविशेषः। इत्यमरः ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः।
षड्भ्यः सञ्जायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ॥"
स च मयूरस्वरतुल्यस्वरः। यथा,—
"षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चर्षभम्।
अजा विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥"
इति भरतः ॥
(अस्मिन् चतस्रः श्रुतयो वसन्ति। यथा, सङ्गीतदर्पणे। १।३।
'तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः ॥')
तानसेनमते सप्तस्वराणां मध्ये प्रथमस्वरोऽयम्। खरज् इति लोके ख्यातः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। अस्य विप्रवर्णः। अस्यार्च्चिकं नाम। अर्थात् एकस्वरमिलितः। सर्व्वस्वरापेक्षया क्षुद्रस्वरोऽयम्। अस्य तालः एकः। अस्याष्टौ भेदा भवन्ति। इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

षड्दुर्ग, क्ली, (षट्प्रकारं दुर्गम्।) षट्प्रकारकोट्टम्। तद्यथा। धन्वदुर्गम् १ महीदुर्गम् २ गिरिदुर्गम् ३ मनुष्यदुर्गम् ४ मृद्दुर्गम् ५ वनदुर्गञ्च ६। इति महाभारते राजधर्म्मः ॥

षड्धा, व्य, (षष्+धाच्।) षट्प्रकारम्। इति व्याकरणम् ॥

षड्बिन्दु, पु, विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः। कीटभेदः। इति मेदिनी। शिरोरोगस्य पक्वतैलविशेषः। यथा,—
"एरण्डमूलं तगरं शताह्वा
जीवन्तिका सैन्धवराम्निके च।
भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च
विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥
अजापयस्तैलविमिश्रितञ्च
चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम्।
षड्बिन्दवो नासिकयोः प्रदेया
सर्व्वान्निहन्युः शिरसो विकारान् ॥
च्युतांश्च केशान् पलितांश्च दन्तान्
निर्बद्धमूलान् सुदृढीकरोति
सुपर्णगृध्रप्रतिमञ्च चक्षुः
कुर्व्वन्ति बाह्वोरधिकं बलञ्च ॥"
जीवन्तिकात्र हरीतकीशाकविशेषः। इति भावप्रकाशः ॥

षड्भुज, त्रि, (षट् भुजा यस्य।) षड्हस्तयुक्तः। यथा,—
"भीमस्त्रिपादस्त्रिशिरा षड्भुजो नवलोचनः।
भग्नप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे माहेश्वरज्वररूपम् ॥
(यथा च महानिर्व्वाणतन्त्रे। ४। १७।
"चतुर्भुजा त्वं द्विभुजा षड्भुजाष्टभुजा तथा।
त्वमेव विश्वरक्षार्थं नानाशस्त्रार्थधारिणी ॥")
चैतन्यदेवे, पु। स तु पुरुषोत्तमक्षेत्रे षड्भुजो भूत्वा श्रीजगन्नाथदेवशरीरे लीनोऽभूत्। इति लोकप्रसिद्धिः ॥

षड्भुजा, स्त्री, (षट् भुजा इव रेखा यस्याम्।) फललताविशेषः। खरवुजा इति भाषा। (अस्मिन्नर्थे क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते॥) तत्पर्य्यायः। मधुफला २ षड्रेखा ३ हस्तकर्कटी ४ तिक्ता ५ तिक्तफला ६ मधुपाका ७ हस्तेर्व्वारु ८ षण्मुखा ९। अस्याः फलगुणाः।
"तिक्ता बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्लञ्च पाके निष्पक्वा स्यात् तदमृतसमं तर्पणं पुष्टिदायि।
हृद्यं दाहश्रमविशमनं मूत्रशुद्धिं विधत्ते पित्तोन्मादापहरकफदं षड्भुजं वीर्य्यकारि ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥
चण्डिका। यथा। पूर्व्वदले चण्डिकां पीनवक्षःस्थलरुहां अग्निप्रभां षड्भुजां दक्षिणे गदाभयवज्रधरां वामे शक्तिशूलपरशुधरां देवीमिति ॥*॥ रुद्रचण्डा। यथा। दक्षिणदले रुद्रचण्डां कृष्णवर्णां दिव्याभरणभूषितां प्रसन्नवदनां षड्भुजां दक्षिणे वज्रशूलपरशुधरां वामे पाशाङ्कुशकेशधरां देवीमिति ॥*॥ चण्डवती। यथा। वायुदले चण्डवतीं धूम्रवर्णां प्रसन्नवदनां सर्व्वालङ्कारभूषितां षड्भुजां दक्षिणे अङ्कुशपाशाक्षसूत्रधरां वामे दण्डशूलडमरुधरां देवीमिति ॥
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥

षड्रस, पु, (षट्प्रकारो रसः।) मधुरादिषट्प्रकाररसः। यथा,—
"मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा।
सन्तीति रसनीयत्वादन्नाद्ये षडमी रसाः ॥"
एषां नामलक्षणे।
"मधुरं गौल्यमित्याहुरिक्ष्वादौ स च लक्ष्यते।
लवणस्तु पटुः प्रोक्तः सैन्धवादौ स दृश्यते ॥
तिक्तस्तु पिचुमर्द्दादौ व्यक्तमास्वाद्यते रसः।
कषायस्तुवरस्तूक्तः स च पूगीफलादिषु।
कटुस्तु चारसञ्ज्ञः स्यान्मरीचादौ स चेष्यते ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
एषां गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥

षड्रात्र, क्ली, (षस्णां रात्रीणां समाहारः।) षडहः। यथा,—
"सद्यः शौचं भवेद्विप्रन् तथा चोक्तं चतुर्व्विधम्।
गर्भस्रावे च वेदोक्तं पूर्व्वकाले त्वचेतसः ॥
ब्राह्मणानामहोरात्रं क्षत्रियाणां दिनत्रयम्।
षड्रात्रञ्चैव वैश्यानां शूद्राणां द्वादशाह्निकम् ॥"
इति वामने १४ अध्यायः ॥

षड्रेखा, स्त्री, (षट् रेखा यत्र।) षड्भुजा। इति राजनिर्घण्टः ॥ षड्राजी च ॥

षड्लवण, क्ली, (षड्गुणितं लवणम्।) मृत्स्नोपेतं पञ्चलवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

षड्वक्त्र, पु, (षट् वक्त्राणि यस्य।) कार्त्तिकेयः। यथा,—
"यतस्ततो विशाखोऽसौ ख्यातो लोकेषु षण्मुखः।
स्कन्दो विशाखः षड्वक्त्रः कार्त्तिकेयश्च विश्रुतः ॥"
इति मत्स्यपुराणे १३४ अध्यायः ॥

षड्विधं, त्रि, (षट् विधा प्रकारा यत्र ।) षट् प्रकारम् । यथा,—
"सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विध सूत्रलक्षणम् ॥"
इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास ॥
अपि च ।
"तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।
षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मत ॥"
इति भाषापरिच्छेद ॥

षण्ड , पु, (षणु दाने + "जमन्तात् ड ।" उणा० १।११३। इति ड । बहुलवचनात् सत्वाभाव ।) वृषभ । षाँड् इति भाषा । तत्पर्य्याय । गोपति २ इट्चर ३ । इत्यमर ॥ षण्ढ ४ शण्ड ५ शण्ढ ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्लीवम् । इति जटाधरामरटीका ॥ समूह । इति हला ॥ (यथा, हरिवंशे । ३३ । ३२ ।
"नता निश्चलमूर्द्धानो बभूवुस्ते महोरगा ।
सायाह्ने कदलीषण्डे कम्पितास्तस्य वायुना ॥")

षण्ड ,पु,क्ली,(षणु दाने + ड ।)अब्जादिकदम्बम् । पद्मकुमुदादिसमूह । इत्यमर । (यथा, माघे । ११ । १५ ।
"कलरवमुपगीते षट्पदौघेन धत्त
कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम् ॥"
चिह्नम् । यथा, भागवते । ४ । १९ । २३ ।
"यानि रूपाणि जगृहे इन्द्रो हयजिहीर्षया ।
तानि पापस्य षण्डानि लिङ्ग षण्डमिहोच्यते ॥"),

षण्डाली, स्त्री, तैलमानम् । छटाक् इति भाषा । सरसी ।(षण्डेन वृषभवत् कामुकपुरुषेण अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कामुकस्त्री । इति मेदिनी ॥ मुद्राङ्कितमेदिन्या दन्त्यसकारादौ लिखिता ॥

षण्ढ , पु, (शाम्यति शिश्नाभावात् । शम + "शमेर्ढ ।" उणा० १ । १०१ । इति ढप्रत्ययेन साधु ।) नपुसक । इति राजनिर्घण्ट हेमचन्द्रश्च ॥ स च चतुर्द्दशविध विंशतिविधश्च । यथा नारद ।
"परीक्ष्य पुरुष पुस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणै ।
चतुर्द्दशविध शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभि ॥
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधि क्रमात् ।
निसर्गषण्ढो बद्धश्च पक्षषण्डस्तथैव च ॥
प्रतिशापाद्गुरो रोगात् देवक्रोधात्तथैव च ।
ईर्ष्याषण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभग ॥
आक्षिप्तमोघबीजौ च शालिनोऽन्यापतिस्तथा ॥"
१४ ॥
कामतन्त्रे तु ।
"निसर्गषण्ढो बद्धश्च पक्षषण्डश्च कीलक ।
शापादिषण्ढस्तब्धश्च ईर्षक सेव्यकस्तथा ॥
आक्षिप्तमोघबीजौ च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ।
मुखेभगो वातरेता कुम्भीक षण्डनष्टकौ ॥
आसेव्यश्च सुगन्धो च षण्ढ क्लीवानि विंशति ॥"
२० ॥
तेषा लक्षणानि यथा,—
"ध्वजादिरहितोत्पन्नो निसर्गषण्ढ उच्यते ।१।
गलिताण्डो भवेद्बद्ध २ पक्षान्तरितशक्तिमान् ॥
पक्षषण्ढ ३ कीलकस्तु य क्लैव्यादात्मन स्त्रियम् ।
परेण सह सयोज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥ ४ ॥
शापादिषण्ढो गुर्व्वादिशापादेवाप्रहर्षण ।५।
सदा स्तम्भितरेतास्तु रतिस्तब्ध ६ स ईर्षक ॥
दृष्ट्वा व्यवायमन्येषा व्यवाये य प्रवर्त्तते । ७ ।
बहुस्त्रीसेवनाज्जातविरस सेव्यक स्मृत ॥८॥
प्रत्यक्प्रहृत्तवीर्य्यो यो विसर्गसमये भवेत् ।
आक्षिप्तबीज स ज्ञेयो ९ मोघबीजस्तु स स्मृत ॥
धृष्टस्त्रीसन्निधानादेर्य्यो भवेत् पतितध्वज ।१०।
अत्र शालीनलक्षण पतितम् ॥ ११ ॥
परस्यामेव यस्यास्ति पुंस्त्व सोऽन्यापतिर्म्मत १२
वक्त्र एव तु य कुर्य्यान्मैथुन स मुखेभग ॥१३॥
वातरेता विसर्गे यो वात लिङ्गेन मुञ्चति ।१४
कुम्भीक स तु वो नार्य्या पायाविव प्रवर्त्तते ॥
१५ ॥
अविकारिध्वज. षण्डो १६ नष्टो रोगादशुक्रक ।
१७ ।
शुक्रमाण्डध्वजोच्छ्रायो आसेव्य १८ससुगन्धिक ॥
यो योनिसेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम् ।१९
षण्ढ स्त्रीतुल्यवाक्चेष्ट स्त्रीधर्म्मा छिन्नलिङ्गक ॥"२०॥
इति वाचस्पतिकृतस्मृतिरत्नावल्यामुद्वाहरहस्यविकाश ॥ तद्दर्शनस्पर्शनयो प्रायश्चित्त यथा,—
"नालपेज्जनविद्विष्टान् वीरहीना तथा स्त्रियम्
देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञसन्नादिनिन्दकै ॥
कृत्वा तु स्पर्शनालाप शुद्ध्येतार्कावलोकनात् ।
अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यज पतित शवम् ॥
विधर्म्मिसूतिकाषण्ढविवस्त्रान्तावसायिन ।
मृतनिर्य्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये ॥
एतदेव हि कर्त्तव्य प्राज्ञै शोधनमात्मन ।
अभोज्यसूतिकाषण्ढमार्ज्जाराखुश्च कुक्कुटान् ॥
पतितापविद्धचाण्डालमृतहाराश्च धर्म्मवित् ।
मस्पृश्य शुध्यते स्नानादुदक्याग्रामशूकरौ ॥"
इति मार्कण्डेये सदाचाराध्याय ॥

षण्णाडीचक्र क्ली, (षड्विध नाडीचक्रम् ।) नराणा जन्मादिनक्षत्रघटितचक्रविशेष । यथा,—
"जन्माद्य कर्म्म ततोऽपि दशम साङ्घातिक षोडशम् ।
समुदायमष्टादशभ विनाशसञ्ज्ञ त्रयोविंशम् ॥
आद्यात्तु पञ्चविंश मानसमेव नर षड्च स्यात् ॥"*॥
तेषा फलम् ।
"इहादेहार्थहानि स्याज्जन्मर्क्षे उपतापिते ।
कर्म्मर्क्षे कर्म्मणा हानि पीडा मनसि मानसे ॥
सूर्त्तिद्रविणबन्धूना हानि साङ्घातिके तथा ॥
सन्तप्ते सामुदायिके मित्रभृत्यार्थसहय ।
वैनाशिके विनाश स्याद्देहद्रविणसम्पदाम ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

षण्मास्य , त्रि (षण्मासे भव । षण्मास + "षण्मासात् ण्यच्च ।" ५।१।८३। इति यत् ।) षाण्मास्य । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

षण्मुख , पु , (षट् मुखानि यस्य ।) कार्त्तिकेय । इति हलायुध ॥ (यथा, महाभारते ।३।२३१। १६ ।
"त्व क्रीडसे षण्मुख कुक्कुटेन
यथेष्टनानाविधकामरूपी ॥")
षट् मख्यकवदने, क्ली । तद्वति, त्रि ॥

षण्मुखा, स्त्री, (षट् मुखानीव रेखा यस्याम् ।) षड्भुजा । इति राजनिर्घण्ट ॥

षत्व, क्ली, (षस्य भाव । ष + त्व ।) मूर्द्धन्यषकारस्य भाव । यथा । णत्वषत्वे । इति मुग्धबोध व्याकरणम् ॥

षद, ऌ ज औ श विषादे । शरणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-पर०-सक०-विषादे अक०-अनिट् ।) ऌ, असदत् । ज, साद सद । औ असात्सीत् । श, सीदती सीदन्ती । विषाद आकुलीभाव । सीदति राधा रासरहे । शरण हिसा । इति दुर्गादास ।

षद, क गतौ । आङ्पूर्व्वोऽयम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) मूर्द्धन्यादि । क, आसादयति । इति दुर्गादास ॥

षन, सम्भक्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) सम्भक्ति सेवनम् । सनति गुरु लोक । इति दुर्गादास ।

षन, द ज उ दाने । इति कविकल्पद्रुम ॥(तना०-उभ०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) द ज, सनोति सनुते । उ सनित्वा सत्वा । इति दुर्गादास ॥

षस्च, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) सश्चति । इति दुर्गादास ॥

षन्ज, औ जि सङ्गे । इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-पर०-अक०-अनिट् ।) औ, असाङ्क्षीत् । जि, सक्तोऽस्ति । सजति वपुषि वास । इति दुर्गादास ॥

षप, सम्बे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) सपति । असीषपत् । सम्ब सम्बन्ध । इति दुर्गादास ॥

षम, वैक्लव्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) वैक्लव्य विह्वलीभाव ।
"समन्ति यद्वियोगेन सीमन्तिन्य स्मरातुरा ।"
इति दुर्गादास ॥

षम त् क वैक्लव्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥(अदन्त चुरा० पर० अक०-सेट् ।) सिषमयिषति । इति दुर्गादास ॥

षम्ब, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) सम्बति । इति दुर्गादास ॥

षर्ज्ज, अर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट् ।) सिषर्ज्जयिषति । सर्ज्जति धन लोक । इति दुर्गादास ॥

षर्व्व,सर्पणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) सर्व्वति। इति दुर्गादासः ॥

षर्षपी, स्त्री, पक्षिविशेषः। यथा,—
"हापुत्रिका खञ्जनिका षर्षपी खञ्जनाकृती।"
इति शब्दरत्नावली ॥

षल, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) सलति। सिषालयिषति। इति दुर्गादासः ॥

षष्टिः, स्त्री, (षड् दशतः परिमाणमस्य। "पङ्क्ति-विंशतित्रिंशदिति।" ५।१।५९। इति निपातनात् साधुः।) सङ्ख्याविशेषः। षाट इति भाषा। इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, मनुः।३।१७७।
"वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥")

षष्टिक, पुं, (षष्टिरात्रेण पच्यन्ते इति। "षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते।" ५।१।९०। इति कन्-प्रत्ययेन निपातितः।) धान्यविशेषः। षष्टि-रात्रेण पच्यते षाटिया इति स्वामिसुभूतौ। इत्यमरभरतौ ॥ तत्पर्य्यायः। षष्टिशालिः २ षष्टिजः ३ स्निग्धतण्डुलः ४ षष्टिवासरजः ५। अस्य गुणाः।
"गौरो नीलः षष्टिकोऽयं द्विधा स्या-
दाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी।
बल्यः पथ्यो दीपनो वीर्य्यवृद्धिं
दत्ते तस्मात् किञ्चिदूनो द्वितीयः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

षष्टिमत्याक्रीते, त्रि ॥

षष्टिका, स्त्री, (षष्टिक + स्त्रियां टाप्।) षष्टिक-धान्यम्। यथा,—
"हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः
कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका।
षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे हविष्यान्नप्रकरणीयस्मृति-वचनम् ॥ किञ्च। शरदि षष्टिकाभिः पारणं नित्यमिति वाचस्पतिमिश्राः ॥

षष्टिक्य, त्रि, (षष्टिकानां भवनं क्षेत्रम्। षष्टिक-"यवयवकषष्टिकात् यत्" ५।२।३। इति यत्।) षष्टिकधान्योपयुक्तक्षेत्रादि। इत्यमरः। २।९।७ ॥

षष्टितम, त्रि, (षष्टि + "षष्ट्यादेश्चासङ्ख्यादेः।" ५।२।५८। इति तमट्।) षष्टेः पूरणः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

षष्टिधा, व्य, षष्टिप्रकारम्। षष्टिशब्दात् धाच्-प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

षष्टिमत्त, पुं, (षष्ट्या वर्षैर्मत्तः।) हस्ती। षष्टि-वर्षपर्य्यन्तं वयःपूर्व्वार्द्धं स्थित्या षष्टिमत्तः। इति सारस्वताभिधानं शब्दमाला च ॥

षष्टिलता, स्त्री, भ्रमरमारी। इति राजनिर्घण्टः ॥

षष्टिसंवत्सराः, पुं, (षष्टिगुणिताः संवत्सराः।) प्रभवादिषष्टिसङ्ख्यकवर्षम्। यथा,—

अथ षष्टिसंवत्सरगणना।
"शाकेन्द्रकालः पृथगाकृतिघ्नः २२
शशाङ्कनन्दाश्वियुगैः ४२९१ समेतः।
शराद्रिवस्विन्दु १८७५ हृतः सलब्धः
षष्ट्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽब्दाः ॥
वर्षन्त्वर्जन्तु यच्छेषं सूर्य्यैः सपृथ्यैः खोर्म्मिभिः ६०।
हृतव्युत्क्रमतः खाग्निहृतेऽशे मासकादयः ॥"
अस्यार्थः। शाकेन्द्रकालः शकराजाब्दकालः पृथक् द्विष्ठः तत्रैव आकृतिघ्नः २२ द्वाविंशत्या पूरितः शशाङ्कनन्दाश्वियुगैरेकनवत्यधिकशत-द्वयाधिकचतुःसहस्रैः समेतोऽङ्कः। शराद्रिव-स्विन्दुहृतः पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्सङ्ख्या हर्त्तुं शक्नोति तावता हृतः कर्त्तव्यः। सलब्धः पूर्व्वशकाब्दः शरेत्यादिना लब्धसङ्ख्यया युतः कार्य्यः षष्ट्यासशेषे पश्चादेषोऽङ्कः पूर्व्ववत् षष्ट्या हृते लब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः। एकावशेषे प्रभवः द्व्याद्यवशिष्टे विभवादिः। वर्षवर्ज्जन्तु यच्छेषं वर्षातिरिक्तं शराद्रिवस्विन्दुहृता-वशिष्टं तत् सूर्य्यैर्द्वादशभिः सपृथ्यैः खो-र्म्मिभिः षष्ट्या हृते व्युत्क्रमतः इत्यनेन षष्टि-हृतावशिष्टाः अङ्का दण्डाः षष्टिहृतलब्धांशके खाग्निहृते त्रिंशता हृते अवशिष्टा अंशका लब्धा मासाः स्युरिति ॥ ॥ प्रभवादिषष्टिवर्षा-ण्युपक्रम्य।
"आद्या तु विंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी
स्मृता।
तृतीया रुद्रदैवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥"
भविष्यपुराणे।

भैरव उवाच।

'षष्ट्यब्दं कथयाम्यत्र क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये।
संवत्सरफलं मुख्यं प्रभवादौ वरानने ॥
बहुतोयास्तथा मेघाः सर्व्वशस्या च मेदिनी।
बहुक्षीरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्ज्जिताः।
प्रशान्ताः पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्त्तिताः ॥१
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सर्व्वे व्याधिविवर्ज्जिताः।
प्रशान्ता मानवाः सर्व्वे बहुशस्या वसुन्धरा।
हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्व्वे विभवे च वरानने ॥२॥
नागा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकुञ्जराः।
सर्व्व एव प्रणश्यन्ति शुक्ले वर्षे वरानने ॥३॥
उन्मत्तञ्च जगत् सर्व्वं धनधान्यसमाकुलम्।
नित्योत्सवः प्रजावृद्धिः प्रमोदे जायते प्रिये ॥४
नीरोगाश्च निराबाधा मानवा विगतद्विषः।
बहुक्षीरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने ॥५॥
निरातङ्कं जगत् सर्व्वं धनयौवनगर्व्वितम्।
अङ्गिरसि प्रजाः सर्व्वा नित्योत्साहा वरानने।
॥ ६ ॥
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं वर्षाकालः सुशोभनम्।
शस्यवृद्धिं विजानीयात् श्रीमुखे सुरवन्दिते ॥७
बहुक्षीरास्तथा गावो धान्यञ्च बलवत्तरम्।
जायन्ते सर्व्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने ॥८॥
महार्घं जायते सर्व्वं घृततैलरसादिकम्।
प्रजानाञ्च भवेद्‌वृद्धिर्यूनि संवत्सरे शुभे ॥ ९ ॥
निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानां मध्या धातरि कीर्त्तिता
इक्षुक्षीरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने ॥१०॥
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महार्घता।
लवणं मधु गव्यञ्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥११॥
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः
प्रिये।
तस्करोपहृतं वित्तं बहुधान्ये वरानने ॥१२॥
राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैश्चोपपीडनम्।
जानीयाद्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने ॥१३॥
जायन्ते सर्व्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा।
लवणं मधु गव्यञ्च महार्घं विक्रमे प्रिये ॥१४॥
कोद्रवाः शालिमुद्गाश्च शक्तुमाषास्तथैव च।
महार्घं जायते सर्व्वं वृषे च सुरवन्दिते ॥१५॥
चणका मुद्गमाषाश्च अन्यच्च विदलं प्रिये ॥
महार्घं जायते सर्व्वं चित्रभानौ वरानने ॥१६॥
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं विश्वञ्च निरुपद्रवम्।
व्यवहारो भवेत् श्रेयान् स्वर्भानौ देवपूजिते ॥१७
अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्याथ प्रपीडनम्।
शस्यं भवति सामान्यं दारुणे देववन्दिते ॥१८॥
बहुशस्यानि जायन्ते सर्व्वदेशे सुलोचने।
सौराष्ट्रे लाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः ॥१९॥
दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्व्वोपद्रवसंयुतम्।
अनावृष्टिः समाख्याता व्यये संवत्सरे प्रिये ॥२०॥
उद्यतो वर्षणे मेघो जलं नैवोपयच्छति।
महार्घं सर्व्वं जिद्वर्षे सर्व्वमेव वरानने ॥२१॥
कोद्रवाः शालिमुद्गाश्च कङ्गुमाषास्तथैव च।
सुलभं जायते सर्व्वं जगद्वै सर्व्वधारिणि ॥२२॥
अनग्निप्रबला लोका धान्योषधिप्रपीडनम्।
जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥२३॥
सर्व्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते
शिरोवक्षोऽक्षिरोगाश्च पापाद्धि विकृते
जनाः ॥२४॥
उपद्रुतं जगत् सर्व्वं तस्करैर्भूमिपैः खरे।
पीडिताश्च प्रजाः सर्व्वा देशभङ्गः खरे प्रिये ॥२५
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम्।
बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दने नन्दने प्रिये ॥२६॥
अल्पतोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खण्डमण्डले।
नश्यन्ति सर्व्वशस्यानि विजये नात्र संशयः ॥२७॥
क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः।
पीडितास्ते वरारोहे जये सर्व्वे न संशयः ॥२८॥
सरोगञ्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम्।
अभिभूतं जगत् सर्व्वं मन्मथे सुरवन्दिते ॥२९॥
तुषधान्यक्षयो देवि सर्व्वशस्यमहार्घता।
व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्म्मुखे दुर्म्मुखाः प्रजाः ॥३०
पीड्यन्ते सर्व्वशस्यानि देशे देशे शुचिस्मिते।
हेमलम्बे प्रजाः सर्व्वाः क्षीयन्ते नात्र संशयः ॥३१
तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत्।
अर्घो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत् ॥३२
विषमस्थं जगत् सर्व्वं विरोधे भवसम्प्लवम्।
विकारी सर्व्वतोऽपायो मम वाक्यन्तु नान्यथा ॥३३
क्वचिद्वर्षति पर्ज्जन्यो देशे सच्छिन्नमण्डलः।
दुर्भिक्षं सर्व्वरीवर्षे व्यवहारो विपर्य्ययः ॥३४॥

दुर्भिंचं जायते सर्व्वा मेदिनी दुष्यति प्रिये ।
प्लवे प्लवन्ति तोयानि मानवा दुःखिता भुवि॥३५
सुवर्णरूप्यधान्यानि जगत् सर्व्वं सुशोभनम् ।
ब्राह्मणा वणिजस्तुष्टा. सुभिचे शुभकृत् प्रिये॥३६
सुभिच चेममारोग्य हृष्टा गोब्राह्मणा प्रिये ।
सुस्थिता शोभने वर्षे प्रजा' सर्व्वा सुलोचने॥३७
विषमस्थ जगत् सर्व्वं व्याकुल समुदाहृतम् ।
जनाना जायते भद्रे क्रोधे क्रोध. परस्परम्॥३८
सर्व्वत्र जायते चेम सर्व्वशस्यमहार्घता ।
विश्वावसौ वरारोहे कार्पासस्य महार्घता॥३९॥
पार्थिवैर्नृपसैन्यैश्च समस्ते खण्डमण्डले ।
प्रपीड्यन्ते जना' सर्व्वे भयभीता पराभवे॥४०॥
तृणधान्यानि पीड्यन्ते ग्रीष्मे वर्षति वासव ।
प्लवङ्गे पीडिता सर्व्वा प्रजाश्च सुरवन्दिते॥४१॥
जायन्ते सर्व्वशस्यानि सुभिच निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके च शुभ वदेत्॥४२
सुभिच चेममारोग्य सुखञ्च निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिभवेद्राजा सौम्ये सौख्य प्रकीर्त्तितम्॥४३
तोयपूर्णा भवेन्मेघो वर्षते च दिने दिने ।
निरुपद्रवाश्च राजान सर्व्वसाधारणे प्रिये॥४४
वासवो वर्षते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।
अच्छिन्ने कान्यकुब्जे विरोधि क्षपिनाशकृत्॥४५
अभिभूत जगत् सर्व्वं क्लेशैर्बहुविधै प्रिये ।
मारुते फलदाहैश्च परिवारिणि शोभने ॥४६॥
निष्पत्ति सर्वशस्याना सुभिच भवति प्रिये ।
प्रमाथिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा॥४७।
निष्पत्ति सर्व्वशस्याना सर्व्वशस्यामहार्घता ।
घृत तैलसम याति आनन्दे नन्दति प्रजा॥४८॥
कोद्रवा शालिमुद्गाश्च पीड्यन्ते वरवर्णिनि ।
सर्व्वौषधानि धान्यानि राचसे निष्ठुरा
प्रजा ॥४९॥
दुर्भिच जायते घोर धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
अनले च समाख्यात नात्र कार्य्या विचारणा॥५०
देशभङ्ग सुदुर्भिच समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चारुपद्माचि दुर्भिच नर्म्मदातटे॥५१॥
गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्त्तका ।
वासवो वर्षते देवि शस्यञ्च नहि जायते ॥
तिलसर्षपमाषादिकार्पासाना महार्घता ।
गोमहिष्य सुवर्णानि कास्यताम्रादाशेषत ॥
तत्सर्व्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चय ।
तेन धान्येन लोकोऽय निस्तरिष्यति दुर्द्दिनम् ।
पार्थिवा मोषकादीना कालयुक्ते प्रपीडिता ॥५२
तोयपूर्णा' स्मृता मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।
निष्ठुरा प्रार्थिवा देवि सिद्धार्थे च वरानने ॥५३
अल्पतोया घनाश्चैव कीटका प्रबला स्मृता ।
विरुद्धा प्रार्थिवा देवि रौद्रे सवत्सरे प्रिये ॥५४
दुर्भिच मध्यम प्रोक्त व्यवहारी न वर्त्तते ।
भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्म्मतौ समुपस्थिते ॥५५ ॥
दुर्भिच जायते लोका सर्व्वे द्रविणवर्ज्जिता ।
प्राणिनां जायतेऽहर्षो दुन्दुभौ वरवर्णिनि ॥५६॥
महिषीगोऽहिरण्यादिताम्रकास्याद्यशेषत: ।
तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चय' ॥
रक्ते सवत्सरे देवि क्रूरबुद्धिर्नराधिप' ।
मानवा क्रूरचेष्टाश्च सग्रामे रुधिर भवेत् ॥५७॥
दुर्भिच मरण घोर धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
पापरोगो भवेद्देवि रक्ताख्ये ऽमरवन्दिनि ॥५८॥
रोगो मरणदुर्भिच विरोधो बहुसङ्कुलम् ।
क्रोधे तु विषम सर्व्वं समाख्यात हरप्रिये ॥५९
मेदिनी लभते देवि सर्व्वभूत चराचरम् ।
देशभङ्गश्च दुर्भिच चये सक्षीयते प्रजा ॥
सौराष्ट्रे मालवे देशे दचिणे कोङ्कणे तथा ।
दुर्भिच जायते घोर चये सवत्सरे प्रिये ॥
कौसुदीनर्म्मदाद्याश्च यमुनानर्म्मदातटम् ।
विन्ध्याद्या सैन्धवश्चापि विनश्यति न सशय ॥
सिहल मध्यदेशश्च कालञ्जर तथैव च ।
चये चयन्ति सर्व्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥"६०
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

षष्टिहायन ,पु,(षष्टिर्हायना आयु कालो यस्य।) गज । धान्यविशेष । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥ षष्टिसङ्ख्यकवत्सर । तत्सङ्ख्यवयोयुते, त्रि, ॥ (यथा, महाभारते ।१।१५४।४४।
"बभञ्जतुस्तदा वृचाँ स्तताश्चाकर्षतुस्तदा ।
मत्ताविव च सरब्धौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥")

षष्ठ, त्रि, (षष्+तस्य पूरणे डट्। ५।२।४८। डट्। षट्कतिकतिपयचतुरा थुक्।५।२।५१। इति थुक् ।) षष्णा पूरण । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु ।१७।७८।
'पञ्चम लोकपालानामूचु साधर्म्मयोगत ।
भूताना महता षष्ठमष्टम कुलभूभृताम् ॥")

षष्ठक ,त्रि,षष्ठ । षष्ठशब्दात् स्वार्थे कन्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (षष्ठो भाग । "मानपश्वङ्गयो' कन्लुकौ च।" ५।३।५१। इति कन् । "षष्ठको भागो मानश्चेद्भवति ।" इति काशिका ॥)

षष्ठान्नकालक, क्लो, द्विनग्रहानन्तरभुक्तम् । यथा
"द्वयन्तरे व्यन्तरे भुक्तमाहु षष्ठान्नकालकम् ।"
इति त्रिकाण्डशेष ॥

षष्ठिका, स्त्रो, (षष्ठी+स्वार्थे कन् ।) यथा । चामुण्डेत्यत्र षष्ठिकेत्यूह्यम्। इति दुर्गोत्सवीयबलिदानप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥

षष्ठी, स्त्रो, (षष्ठ+ङीप् ।) कात्यायनी । इति मेदिनी ॥ षोडशमातृकान्तर्गतमातृकाविशेष । सा प्रकृते षष्ठीकला स्कन्दभार्य्या च । तस्या स्वरूपादिर्यथा,—
"प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ! ।
मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥
शिशूना प्रतिविश्वेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी॥
षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता ।
पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्री त्रिजगता सती ॥
सुन्दरी युवती रम्या सन्तत भर्त्तुरन्तिके ।
स्थाने शिशूना परमा वृद्धरूपा च योगिनी ॥
पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम् ।
पूजा च सूतिकागारे परा षष्ठदिने शिशो' ॥
एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी ।
शश्वन्नियमिता चैषा नित्या काम्याहुति: परा ॥
मातृरूपा दयारूपा शश्वद्रचणरूपिणी ।
जले स्थले चान्तरीचे शिशूना स्वप्नगोचरे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्याय ॥*॥
अपि च ।

श्रीनारायण उवाच ।

"षष्ठांशा प्रकृतेर्या च सा तु षष्ठी प्रकीर्त्तिता ।
तस्या पूजाविधौ ब्रह्मन् इतिहासमिम शृणु ॥
राजा प्रियव्रतश्चासीत् स्वायम्भुवमनो सुत ।
योगीन्द्रो न वहेद्भार्य्या तपस्यासु रत सदा ॥
ब्रह्माज्ञया च यत्नेन कृतदारो बभूव स ।
सुचिर कृतदारश्च न लेभे तनय तत ॥
पुत्रेष्टियज्ञ तश्चापि कारयामास कश्यप' ।
मालिन्यै तस्य कान्तायै मुनिर्यज्ञचरु ददौ ॥
भुक्त्वा चरुञ्च तस्याश्च सद्यो गर्भो बभूव ह ।
दधार तञ्च सा देवी दैव द्वादशवत्सरम् ॥
तत सुषाव सा ब्रह्मन् कुमार कनकप्रभम् ।
सर्व्वावयवसम्पन्न मृतमुत्तानलोचनम् ॥
श्मशानञ्च ययौ राजा गृहीत्वा बालक सुने ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र विमानञ्च ददर्श ह ॥
ददर्श तत्र देवीञ्च कमनीया मनोहराम् ।
दृष्ट्वा ता पुरतो राजा तुष्टाव परमादरम् ॥
पप्रच्छ राजा ता दृष्ट्वा ग्रीष्मसूर्य्यसमप्रभाम् ।
तेजसा ज्वलिता कान्ता शान्ता स्कन्दस्य नारद॥

प्रियव्रत उवाच ।

का त्व सुशोभने कस्य कान्ते कान्तासि सुव्रते ।
कस्य कन्या वरारोहा धन्या मान्या च योषिताम् ॥

देवसेनोवाच ।

ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेनाहमीश्वरी ।
दृष्ट्वा मा मनसा धाता ददौ स्कन्दाय भूमिप ॥
मातृकासु च विख्याता स्कन्दभार्य्या च सुव्रता
विश्वे षष्ठीति विख्याता षष्ठांशा प्रकृतेर्यत ॥
इत्येवमुक्त्वा सा देवी गृहीत्वा बालक सुने ।
महाज्ञानेन तपसा जीवयामास लीलया ॥
गृहीत्वा बालक देवी गगन गन्तुमुद्यता ।
पुनस्तुष्टाव ता राजा शुष्ककण्ठौष्ठतालुक ॥
नृपस्तोत्रेण सा देवी परितुष्टा बभूव ह ।
उवाच त नृप ब्रह्मन् । वेदोक्त कर्म्मनिर्म्मितम्॥

देवसेनोवाच ।

त्रिषु लोकेषु राजा त्व स्वायम्भुवमनो सुत ।
मम पूजाञ्च सर्व्वत्र कारयित्वा स्वय कुरु ॥
तदा दास्यामि पुत्रन्ते कुलपद्ममनोहरम् ।
इत्येवमुक्त्वा सा देवी तस्मै तद्बालक ददौ ॥
राजा चकार स्वीकार तत्पूजार्थञ्च सुव्रत ।
जगाम देवी स्वर्गञ्च दत्त्वा तस्मै शुभ वरम् ॥
आजगाम महाराज स्वगृह हृष्टमानस ।
देवीं ता पूजयामास ब्राह्मणेभ्यो धन ददौ ॥
राजा च प्रतिमासेषु शुक्लषष्ठ्या महोत्सवम् ।
षष्ठ्या देव्याश्च यत्नेन कारयामास सर्व्वत ॥
बालाना सूतिकागारे षष्ठाहे यत्नपूर्व्वकम् ।
तत्पूजा कारयामास चैकविंशतिवासरे ॥

बालानां शुभकार्य्ये च शुभान्नप्राशने तथा ।
सर्व्वत्र वर्द्धयामास स्वयमेव चकार ह ॥
ध्यानं पूजाविधानञ्च स्तोत्रं मत्तो निशामय ।
यत् श्रुतं धर्म्मवक्त्रेण कौथुमोक्तञ्च सुव्रत ॥
शालग्रामे घटे वाथ वटमूलेऽथवा मुने ।
भित्त्यां पुत्तलिकां कृत्वा पूजयेद्वा विचक्षण ॥
षष्ठांशां प्रकृतेः शुद्धां सुप्रतिष्ठाञ्च सुप्रभाम् ।
सुपुत्रदाञ्च शुभदां दयारूपां जगत्प्रसूम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ।
पवित्ररूपां परमां देवसेनामहं भजे ॥
इति ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा विचक्षण
पुनर्ध्यात्वा च मूलेन पूजयेत् सुव्रतां सतीम् ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च गन्धधूपप्रदीपकैः ।
नैवेद्यैर्विविधैश्चापि फलेन शोभनेन च ॥
मूलेनों ह्रीं षष्ठीदेव्यै स्वाहेति विधिपूर्व्वकम्
अष्टाक्षरं महामन्त्रं यथाशक्ति जपेन्नरः ॥
ततः स्तुत्वा च प्रणमेद्भक्तियुक्तः समाहितः ।
स्तोत्रञ्च सामवेदोक्तं वरपुत्त्रफलप्रदम् ॥
अष्टाक्षरं महामन्त्रं लक्षधा यो जपेन्मुने ।
स पुत्त्रं लभते नूनमित्याह कमलोद्भवः ॥ ॥
स्तोत्रं शृणु मुनिश्रेष्ठ सर्व्वकामशुभावहम् ।
वाञ्छाप्रदञ्च सर्व्वेषां गूढं वेदेषु नारद ॥
प्रियव्रत उवाच ।
नमो देव्यै महादेव्यै सिद्ध्यै शान्त्यै नमो नमः ।
शुभायै देवसेनायै षष्ठ्यै देव्यै नमो नमः ॥
वरदायै पुत्त्रदायै धनदायै नमो नमः ।
सुखदायै मोक्षदायै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
शक्तिषष्ठांशरूपायै सिद्धायै च नमो नमः ।
मायायै सिद्धयोगिन्यै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
सारायै सारदायै च परायै सर्व्वकर्म्मणाम् ।
बालाधिष्ठातृदेव्यै च षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
कल्याणदायै कल्याण्यै फलदायै च कर्म्मणाम् ।
प्रत्यक्षायै च भक्तानां षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
पूज्यायै स्कन्दकान्तायै सर्व्वेषां सर्व्वकर्म्मसु ।
देवरक्षणकारिण्यै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपायै वन्दितायै नृणां सदा ।
हिंसाक्रोधवर्ज्जितायै षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
धनं देहि प्रियां देहि पुत्त्रं देहि सुरेश्वरि ।
धर्म्मं देहि यशो देहि षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
देहि भूमिं प्रजां देहि विद्यां देहि सुपूजिते ।
कल्याणञ्च जयं देहि षष्ठीदेव्यै नमो नमः ॥
इति देवीञ्च संस्तूय लेभे पुत्त्रं प्रियव्रतः ।
यशस्विनञ्च राजेन्द्र षष्ठीदेवीप्रसादतः ॥
षष्ठीस्तोत्रमिदं ब्रह्मन् यः शृणोति च वत्सरम् ।
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रं वरं सुचिरजीविनम् ॥
वर्षमेकञ्च या भक्त्या संस्तुत्येदं शृणोति च ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्ता महावन्ध्या प्रसूयते ॥
वीरं पुत्त्रञ्च गुणिनं विद्यावन्तं यशस्विनम् ।
शुचिं चिरायुषन्तमेव षष्ठीदेवीप्रसादतः ॥
काकवन्ध्या च या नारी मृतापत्या च या भवेत्
वर्षं श्रुत्वा लभेत् पुत्त्रं षष्ठीदेवीप्रसादतः ॥
रोगयुक्ते च बाले च पिता माता शृणोति चेत्

मासञ्च मुच्यते बालः षष्ठीदेवीप्रसादतः ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४० अध्यायः ॥*॥
चन्द्रस्य षष्ठकलाक्रियारूपतिथिविशेषः । स तु
शुक्लकृष्णपक्षभेदेन द्विविधः । तत्र चन्द्रस्य
वृद्ध्यनुकूलषष्ठकलाक्रियारूपः शुक्लपक्षीयः । तस्य
ह्रासानुकूलषष्ठकलाक्रियारूपः कृष्णपक्षीयः । *।
वैशाखादिषु तस्या विशेषनामानि यथा,—
"प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूज्यापत्यहृदये ।
सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसञ्ज्ञिता ।
आषाढे कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी तथा ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाड्याख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी
पौषे मासप्ररूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥
तत्कृत्यादि यथा,—
अथ षष्ठी सा सप्तमीयुता ग्राह्या युग्मात् ।
राजमार्त्तण्डे ।
"ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसञ्ज्ञिता
व्यजनैककराः स्वस्थामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥
तां विन्ध्यवासिनीं स्कन्दषष्ठीमाराधयन्ति च ।
कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभाम् ॥"
कन्दः सूरणादिः । मूलं तदितरत् । भविष्ये ।
"शैवं मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम ।
पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया ॥"
देवीपुराणे चैत्रमधिकृत्य ।
"षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्व्वोपचारिका
इहैव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥"
इयमेव स्कन्दषष्ठी पञ्चमीयुतैवोपोष्या ।
"कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्द्दशी ।
एताः पूर्व्वयुताः कार्य्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"अष्टमीञ्च तथा षष्ठीं नवमीञ्च चतुर्द्दशीम् ।
शिरोऽभ्यङ्गं न कुर्व्वीत पर्व्वसन्धौ तथैव च ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
सा च कार्त्तिकेयाभिषेकतिथिः । यथा,—
"स्वयं स्कन्दो महादेवः सर्व्वपापप्रणाशनः ।
तस्य षष्ठी तिथिं प्रादादभिषेके पितामहः ॥
अस्यां फलाशनो यस्तु यजेन्नियतमानसः ।
अपुत्त्रोऽपि लभेत् पुत्त्रान् अधनोऽपि लभेत् धनम्
यं यमिच्छेत मनसा तं तं लभति मानवः ॥
यश्चैतत् पठति स्तोत्रं कार्त्तिकेयस्य मानवः ।
तस्य गेहे कुमाराणां क्षेमारोग्यं भवेद्ध्रुवम् ॥"
इति वाराहे स्कन्दोत्पत्तिर्नामाध्यायः ॥ * ॥
तत्र जातफलम् ।
"विद्वान् वरिष्ठश्चतुरः सुकीर्त्तिः
प्रलम्बवाहुर्व्वरगौरगात्रः ।
सत्यप्रतिज्ञो धनपुत्त्रयुक्तः
षष्ठीप्रसूतो मनुजश्चिरायुः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

तत्र यात्राकरणदोषो यथा,—
"पञ्चम्यामीप्सितार्थः स्यात् षष्ठ्यां व्याधियुतो भवेत् ।
सप्तम्यामर्थलाभः स्यादष्टम्यामङ्गपीडनम् ।
षष्ठाष्टमीद्वादशीषु न गच्छेत्त्रिदिनस्पृशि ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
षस, लु र स्वापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥(अदा०-पर०-अक०-सेट् ।) मूर्द्धन्यादिः । लु, सस्ति । र, वैदिकः । स्वापः शयनम् । इति दुर्गादासः ॥
षस्ज, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यसोपधः । क्विपि संयोगादि-लोपे सक् । सज्जति । वचोऽपि परुषाक्षरं न च पदेषु संसज्जते । इति शाकुन्तले गणकृता-नित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥
षस्त,इ लु र स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥(अदा०-पर०-अक०-सेट् ।)मूर्द्धन्यादिः दन्त्यसोपधः । इ सस्न्ताते । नमध्यपाठेऽपि नस्योपधत्वाभावादिव लोपाभावे इदनुबन्धो वैदेषूच्चारणभेदार्थः । लु, सस्ति । र, वैदिकः । इति दुर्गादासः ॥
षह, ज ङ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-आत्म०-सक० सेट् ।) इहापि शक्तिः क्षमा । ज, साढः सह । ङ, अन्यायं सहते नासौ । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
षह,य कि शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-चुरा०-भ्वा०-च-पर०-सक०-सेट् ।) शक्तिरिह दैवादिकस्य शकधातौ रूपतेन क्षमा इत्यर्थः । य, सह्यति दुःखं लोकः सहत इत्यर्थः । कि साहयति । स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् । इति दुर्गादासः ॥
षहमानु, पु, क्षमावान् । यज्ञः । मयूरः । इति मल्लिसारीणादिवृत्तिः ॥
षाट्, व्य, सम्बोधनम् । इति केचित् ॥
षाडव, पु, गानम् । रसः । इति मेदिनी ॥ रागस्य जातिविशेषः । स च षट्स्वरमिलितराग-रागिण्यौ । यथा,—
"औडवः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिस्तु षाडवः ॥
सम्पूर्णः सप्तभिर्ज्ञेय एव रागस्त्रिधा मतः ॥"
इति सङ्गीतदर्पणम् ॥
षाड्गुण्य, क्ली, (षड्गुणा एव । "चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे ।" ५ । १ । १२४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ष्यञ् ।) राज्ञां राज्यरक्षणे उपायाः षट् । यथा । सन्धानामनं सन्धिं कृत्वा अवस्थानम् १ । यात्रासन्धानं युद्धार्थयानम् २ । विग्रह्यासनं वैरं कृत्वावस्थानम् ३ । यात्रा सपरिग्रह्यासनं शत्रोर्भयप्रदर्शनार्थं यानं प्रदर्श्य स्वस्थाने अवस्थानम् ४ । द्वैधीभावः उभयञ्च सन्धीकरणम् ५ । अन्येषां संश्रयः दुर्गादिर्महाराजस्य वा आश्रयः ६ । इति महाभारते राजधर्म्मः ॥ (यथा माघे । २ । ९३ ।
"षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्ष्य रसायनम् ।
भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थास्नूनि बलवन्ति च ॥")

षाण्मातुरः, पु, (षण्णा मातॄणामपत्यमिति । "मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्व्वाया ।" ४।१।११५ । इति अण् । उकारश्चान्तादेश ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥

षात्वणात्विक, त्रि, षत्वणत्वविधायकशास्त्रव्याख्यानम् । तत्र भव. । यथा । षत्वणत्वयोर्विधायक शास्त्र षात्वणत्व तस्य व्याख्यानान्तत्र भवो वा षात्वणात्विक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

षाध, श्रो न य सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा० दिवा०च-पर०-अक०-अनिट् ।) श्रो, श्रिषात्सति । न, साध्नोति । य, साध्यति । सिद्धिर्निष्पत्ति । इति दुर्गादास ॥

षान्त्व,क सामयोगे । इतिकविकल्पद्रुम ॥(चुरा० पर० सक०-सेट् ।) क, सान्त्वयति शोकार्त्त दयालु । सिषान्त्वयिषति । इति दुर्गादास ॥

षाष्ठ , त्रि, षष्ठ । षष्ठशब्दात् स्वार्थे ण (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (पु, षष्ठो भाग । "षष्ठाष्ट माभ्या ञ च ।" ५ । ३ । ५० । इति ञ । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

षि, ग ञ न बन्धे । इति कविकल्पद्रुम ॥(क्रया०-स्वा०च-उभ०-सक०-अनिट् ।) मूर्द्धन्यादि । ग ञ, सिनाति सिनीते । न, सिनोति सिनुते । इति दुर्गादास ॥

षिच, प श ञ श्रौ चरणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा० उभ०-सक० अनिट् ।) प श ञ, सिञ्चति सिञ्चते । श्रौ, सेक्ता । सिषिचुरवनिमम्बुवाहा । इति भारवि । इति दुर्गादास ॥

षिट, अनादरे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) मूर्द्धन्यादि । सेटति खल लोक । इति दुर्गादास ॥

षिड्ग , पु, (षिट् अनादरे + बाहुलकात् अतोऽपि गन् सत्वाभावश्च । इत्युणादिटीकाया उज्ज्वल । १ । १२३ ।) कामुक । लोचा इति भाषा । तत्पर्य्याय । विदग्ध २ नागर ३ भविन ४ छिद्दर ५ विट ६ व्यलोक ७ षट्प्रज्ञ ८ कामकेलि ९ विदूषक १० । इति भूरिप्रयोग ॥ पीठकेलि ११ पीठमर्द्द १२ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पल्लविक १३ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, माघे । ५ । ३४ ।

"पत्यानमाशु विजहीहि पुर स्तनौ ते
पश्यन् प्रतिद्विरदकुम्भविशङ्किचेता ।
स्तम्बेरम परिणिन सुरसावुपैति
षिड्गैरगद्यत ससम्भ्रममेत्र काचित् ।")

षिध,गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-पर० सक० सेट् ।) सेधति । निष्ठाया सिधित । इति दुर्गादास ॥

षिध,उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट् । क्का वेट् ।) सेधति । उ, सेधित्वा सिद्धा । क्काविट्त्वान्नेम् डीश्चीति इमो निषेध सिद्ध । इति दुर्गादास ॥

षिध, उ य श्रौ सिद्धौ । इति दुर्गादास ॥ (दिवा०- पर -अक -अनिट । क्कावेट् ।) उ, सेधित्वा सिद्धा । य, सिध्यति । श्रौ, असैत्सीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । सिद्धिर्निष्पत्ति । सिध्यति घटो निष्पन्न स्यात् इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

षिध, ऊ शिवे । शास्त्रे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-शिवे अक०-अनुशासने सक०-वेट् ।) मूर्द्धन्यादि । ऊ, असेधीत् असैत्सीत् । शिव मङ्गलम । तदाकर्म्मक । सिद्धो वर्णसमाम्नाय इति कातन्त्रस्याद्यसूत्रम् । शास्त्र मनुशासनम् । सेधति शिष्य गुरु । इति दुर्गादास ॥

षिन्भ, उ हिंसने । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-दीप्तौ अक०-सेट् । क्कावेट उ, सिम्भित्वा सिब्धा । इति दुर्गादास ॥

षिल, श उञ्छे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा० पर०-सक०-सेट् ।) उञ्छ उत्तृतशस्यशेषापहरणम् । श, सिलति धान्य दीन । सेलिता । इति दुर्गादास ॥

षिव, य उ तन्तुततौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् । क्कावेट् ।) तन्तुततिस्तन्तुभिर्ग्रन्थनम् । य, सीव्यति वस्त्र सौचिक । उ, सेवित्वा स्यूत्वा । इति दुर्गादास ॥

षु, गतौ । ऐश्वर्य्यप्रसवयोश्च । इति कविकल्पद्रुम (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) सवति । इति दुर्गादास ॥

षु, ञ गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-उभ० सक०-अनिट् ।) ञ, सुषाव सुषुवे । इति दुर्गादास ॥

षु,न ञ सन्धाक्लेदपीडमन्थे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-उभ०-सक०-अक०च-अनिट् ।) मूर्द्धन्यादि । न ञ, सुनोति सुनुते । सन्धा सन्धानम् । क्लेद इह स्नान मङ्गलस्नान वा । तथाच षु ञ अभिषवे । इति प्राञ्च । अभिषव पीडन मन्थन वेति त्रिलोचनादय । स्नानञ्चेति दुर्ग । मन्थान मङ्गलस्नान वेति धातुप्रदीप । इति दुर्गादास ॥

षु, ल ऐश्वर्य्यप्रसवयो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा०-पर०-अक०-सक० च सेट् ।) ल, सौति । इति दुर्गादास ॥

षु , पु, गर्भविमोचनम् । इत्येकाक्षरकोष ॥

षुट्ट, क तौक्ष्ण्ये । अनादरे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी टद्वयान्त । क, सुट्टयति । दन्त्यादिरयमिति भीम । तौक्ष्ण्यमल्पीभाव । इति दुर्गादास ॥

षुन्भ, दीपनहिंसयो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-दीपने अक०हिंसाया सक०-सेट्) मूर्द्धन्यादि । पञ्चमस्वरी । सुम्भति सुषुम्भ । इति दुर्गादास ॥

षुर, श ऐश्वर्य्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥(तुदा०-पर० अक० सेट् ।) मूर्द्धन्यादि । श, सुरति सोरिता सुषोर । भा दीप्ति । ऐश्यमैश्वर्य्यम् । इति दुर्गादासः ॥

षुह, ल य क्टपि । शक्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) शक्ति क्षमा । लृ, असुहत् । य, सुह्यति दुःख मुनि सहत इत्यर्थ । सुषोह । इति दुर्गादास ॥

षू, ङ ल सूतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा० आत्म०-सक० अनिट् ।) मूर्द्धन्यादि । ङल, सूते । इति दुर्गादास ॥

षू,य ङ श्रौ सूतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥(दिवा० आत्म०-सक० अनिट् ।) य ङ, सूयते । श्रौ, सून । सूतिर्गर्भविमोचनम् । सूते पुत्त्र नारी । अन्यत्रापि धर्म्मोऽर्थ प्रसूयते । इति दुर्गादास ॥

षू, श चेपे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-पर० सक०-अनिट् ।) मूर्द्धन्यादि । श, सुवति । इति दुर्गादास ॥

षू , स्त्री, गर्भविमोचनम् । इति कश्चिदेकाक्षरकोष ॥

षूद, क्षरणे । इति प्राञ्च । (भ्वा०-पर०-सक० सेट् ।) क्षरणमवदारण हिंसोपलक्षणमिति रमानाथेन व्याख्यातम् । इति दुर्गादास ॥

षूद, क आस्रुतिहत्यो । निरासे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) आस्रुति रङ्गीकार । क, सूदयति धन विप्राय दातु दाता । रमानाथस्तु आस्रवण इति दन्त्यसकार पठित्वा सूदयति मदिरा भाण्डात् क्षरति इत्यर्थ इत्याह । इति दुर्गादास ।

षूद, ङ निरासे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरी । ङ, सूदते । निरासो नि चेप । इति दुर्गादास ॥

षूर, ङ य ई स्तम्भे । हिंसे इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-आत्म० स्तम्भे अक०-हिंसे सक० सेट् । निष्ठाया अनिट् ।) ङ य, सूर्य्यते । ई, सूर्ण । केचिदत्र न मन्यते । स्तम्भा जडीभाव । इति दुर्गादास ॥

षूर्च्च, नादरे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्त । षष्ठस्वरी । सूर्च्चति दुष्ट लोक । इति दुर्गादास ॥

षूर्क्ष्य, ईर्ष्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) सूर्क्ष्यति सुषूर्क्ष्य । यद्वयान्तोऽयमित्येके । इति दुर्गादास ॥

षष, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक० सेट् ।) षष्ठस्वरी मूर्द्धन्यादि । सूषति । इति दुर्गादास ॥

षेक, ऋ ङ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा० आत्म०-सक०-सेट् ।) मूर्द्धन्यादि । अस्य षोपदेशविधौ वर्ज्जनेऽपीह पाठ क्वचिदनुरोधात् । ऋ, असिषेकत् । ङ, सेकते । इति दुर्गादास ॥

षेल, ऋ चालगत्यो । इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा० पर० सक० सेट् ।) मूर्द्धन्यादि । ऋ, असिषेलत् । इति दुर्गादास ॥

षेव, ऋ ञ ङ सेवने। इतिकविकल्पद्रुमः॥(भ्वा० उभ०-आत्म०-च-सक-सेट्।) ऋ, असिषेवत्। ञ, सेवति सेवते। ङ, सेवते। सेवनमाराधनमुपभोग आश्रयणञ्च। विष्णुं सेवते सुखं सेवते तीर्थं सेवते साधु। अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदममन्यमानाः नीच समृद्धमपि सेवति नीच एव। स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपति सेवन्ति किं मानिन इत्यादौ गणकृतानित्यत्वमाहुः। इति दुर्गादासः॥

षै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-अनिट्।) मूर्द्धन्यादिः। सायति। इति दुर्गादासः॥

षो, य नाशे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर० सक० अनिट्।) मूर्द्धन्यादि। नाश इह नष्टीकरणम्। य, स्यति यमो जन्तून्। इति दुर्गादासः॥

षोडन्, [त्]पु (षट् दन्ता अस्य। "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्।" ६।३।१०९। इति षष उत्व दढदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वञ्च।) षड्दन्तयुक्तवृष। इति हेमचन्द्र॥

षोडश,[न्]त्रि, (षट् च दश च। "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्।" ६।३।१०९। इति साधुः।) सङ्ख्याविशेषः। षडधिका दश। षोल इति भाषा। तद्वाचकौ इन्दुकलामातृकाशब्दौ। इति कविकल्पलता॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयम्॥ (यथा, मनु। ११। २४९।
"सव्याहृतिप्रणवका प्राणायामास्तु षोडश।
अपि भ्रूणहन मासात् पुनन्त्यहरहः कृता॥")

षोडश, त्रि, षोडशाना पूरणः। षोडशन्शब्दात् डटप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति सिद्धान्तकौमुदी। (यथा, भागवते। २।८।६।
"स्वर्गेषु यत् षोडशमेकविंश
निष्काञ्चनाना नृप यद्वनं विदुः॥")

षोडशकला, स्त्री, (षोडशसङ्ख्यान्विता कला।) चन्द्रमण्डलस्य षडधिकदशभागा। तासा नामानि यथा। ततश्चन्द्रस्य अमृतादिषोडशकलाः पूर्व्ववत् प्राणप्रतिष्ठा कृत्वा पूजयेत्। अ अमृतायै नमः १। आ मानदायै २। इ पूषायै ३। ई तुष्ट्यै ४। उ पुष्ट्यै ५। ऊ रत्यै ६। ऋ धृत्यै ७। ॠ शशिन्यै ८। ऌ चन्द्रिकायै ९। ॡ कान्त्यै। १० ए ज्योत्स्नायै ११। ऐ श्रियै १२। ओ प्रीत्यै १३। औ अङ्गदायै १४। अं पूर्णायै २५। अः पूर्णामृतायै १६। नमः सर्व्वत्र। शक्तश्चेत् प्रत्येकमावाह्य गन्धादिभिः पूजयेत्। इति तन्त्रसारः॥

षोडशदान, क्ली, (षोडशप्रकार दानम्।) श्राद्धादौ षोडशप्रकारदेयद्रव्यम्। तत्क्रममाहुः साम्प्रदायिकाः।
"भूम्यासन जल वस्त्रं प्रदीपोऽन्न ततः परम्।
ताम्बलच्छत्रगन्धाद्य माल्य फलमतः परम्॥
शय्या च पादुका गावः काञ्चन रजत तथा।
दानमेतत् षोडशक प्रेतमुद्दिश्य दीयते॥"

तत् षोडशषोडशकैरेको दानसागरो भवति॥ तत्र भूमेः पूजाया दानवाक्ये च प्रियदत्तेति विशेषणम्। भूमेर्द्देवता विष्णुः षष्ठिवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासः फलम्। प्रतिग्रहे तद्भूमेः प्रदक्षिणीकरणम्। तद्भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम्॥ १॥ आसनस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता राज्यस्थानानुत्तमस्वर्गप्राप्तिः फलम्। तत्र विशेषानुपदेशात् करमध्यात्माग्नेयेन तीर्थेन प्रतिग्रहः। एवमन्यत्रापि आग्नेय करतलम्॥ २॥ जलस्य वरुणो देवता तृप्तिप्राप्तिः फलम्॥ ३॥ वस्त्रस्य बृहस्पतिर्द्देवता चन्द्रसालोक्यप्राप्तिः फलम्। प्रतिग्रहे दशान्तग्रहणपरिधाने॥ ४॥ दीपस्य अग्निर्द्देवता उत्तमचक्षुःप्राप्तिः फलम्॥ ५॥ अन्नस्य प्रजापतिर्द्देवता अक्षयसुखप्राप्तिः फलम्। प्रतिग्रहे मुष्टिग्रहणम्॥ ६॥ ताम्बूलस्य वनस्पतिर्द्देवता मेधावित्वसुभगत्वप्राज्ञत्वदर्शनीयत्वप्राप्तिः फलम्॥७॥ छत्रस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता सर्व्वव्याधिविनिर्मुक्तत्वश्रीमत्त्वबहुपुत्त्रत्वप्राप्तिः फलम्। प्रतिग्रहे दण्डधारणम्॥ ८॥ गन्धस्य गन्धर्व्वो देवता ब्रह्मपदप्रयाणं फलम्॥ ९॥ माल्यस्य वनस्पतिर्द्देवता अत्यन्तसुखित्वभवनं फलम्॥१० फलस्य वनस्पतिर्द्देवता मुदा युक्तत्वं फलम्॥ ११॥ शय्याया उत्तानाङ्गिरसो देवता अत्यन्तसुखित्वभवनं फलम्। प्रतिग्रहे आरोहणम्॥ १२॥ पादुकायुगलस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता सर्व्वलोकसुखगमनं फलम्। प्रतिग्रहे आरोहणम्॥ १३॥ धेनो रुद्रो देवता सूर्य्यलोकप्राप्तिः फलम्। तत्र धेनुः प्राङ्मुखीमात्मसमीपमानीय।
"ॐ या लक्ष्मीः सर्व्वभूताना या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु॥
ॐ देवस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य या प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु॥
ॐ विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च।
या लक्ष्मीः सर्व्वभूताना सा धेनुर्वरदास्तु मे॥
ॐ चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः।
चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपास्तु सा श्रिये॥
ॐ स्वधा त्व पितृसघाना स्वाहा यज्ञभुजा यतः।
सर्व्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे॥
सर्व्वदेवमयी देवी सर्व्ववेदमयीन्तथा।
सर्व्वलोकनिमित्ताय सर्व्वलोकमपि स्थिराम्।
प्रयच्छामि महाभागामक्षयाय सुखाय च॥"
इत्युच्चार्य्य उत्सृजेत्। प्रतिग्रहे पुच्छधारणम्॥ १४॥ हिरण्यस्याग्निर्द्देवता दीर्घायुःप्राप्तिः फलम्॥ १५॥ रजतस्य चन्द्रमा देवता उत्तमरूपप्राप्तिः फलम्॥ १६॥ इति शुद्धितत्त्वम्॥*॥ गयापद्धत्युक्तषोडशदानं यथा,
"स्वर्णं रौप्य तथा ताम्र कांस्य गावो गजा हयाः।
गृह भूमिर्वृषो वस्त्र शय्या चैवमुपानहौ॥
दास्यन्न पितृयज्ञेषु दान षोडशक मतम्॥"
इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम्॥

षोडशभुजा, स्त्री, (षोडश भुजा यस्याः।) षोडशहस्तयुक्ता दुर्गा। यथा,—
"यदा तु षोडशभुजा महामायां प्रपूजयेत्।
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण विशेष तत्र वै शृणु॥
कन्याया कृष्णपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः।
द्वादश्यामेकभक्तन्तु नक्त कुर्य्यात् परेऽहनि॥
चतुर्दश्या महामाया बोधयित्वा विधानतः।
गीतवादित्रनिर्घोषैर्नानानैवेद्यवेदनैः॥
अयाचित बुध कुर्य्यात् उपवासं परेऽहनि।
एवमेव व्रत कुर्य्यात् यावद्वै नवमी भवेत्॥
ज्येष्ठायान्तु समभ्यर्च्च्य मूलेन प्रतिपूजयेत्।
उत्तरेणार्च्चन कृत्वा श्रवणान्ते विसर्ज्जयेत्॥"
इति कालिकापुराणे ५९ अध्यायः॥

षोडशमातृका, स्त्री,(षोडशसङ्ख्यका मातृकाः।) षोडशसङ्ख्यकदेवीविशेषः। यथा। गौर्य्यादिषोडशमातृकाभ्यो नमः। इति दुर्गोत्सवपद्धतिः॥ तासा नामानि यथा, श्राद्धतत्त्वे।
"गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः॥
शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह।
आदौ विनायकः पूज्य अन्ते च कुलदेवता॥"

षोडशर्त्विक्क्रतु, पु, (षोडश ऋत्विजो यत्र। तादृशः क्रतुः।) षोडशपुरोहितसाध्ययागविशेषः। स तु ज्योतिष्टोमयागः। द्वादशाहसाध्यसत्रयागश्च। यथा। ज्योतिष्टोमे द्वादशशतगोदक्षिणाविभागः षोडशर्त्विजा तद्विकृतौ भूते सत्रात्मके द्वादशाहसाध्ये शतेनार्द्धिनो दीक्षयन्तीत्यादिदर्शनेन निर्णीयते। तत्र विभागमनुरप्याह।
"सर्व्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे।
तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशैकपादिनः॥"
दक्षिणा गोशतविभागाय श्रौतकात्यायनोऽपि। अथ द्वादश द्वादश आद्येभ्य षट् षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः। इत्यत्र षोडशर्त्विजा चतुरश्चतुर कृत्वा चत्वारो वर्गाः। इति मलमासतत्त्वम्॥*॥ एषा ऋत्विजा नामानि यथा ब्रह्मा १ ब्राह्मणाच्छंसी २ आग्निध्र ३ पोता ४। एते सार्व्ववेदीयाः। होता ५ मैत्रावरुण ६ अच्छावाक् ७ ग्रावस्तोता ८। एते ऋग्वेदिनः। अध्वर्य्यु ९ प्रतिप्रस्थाता १० नेष्टा ११ उन्नेता १२। एते याजुषाः। उद्गाता १३ प्रस्तोता १४ प्रतिहर्त्ता १५ सुब्रह्मण्य १६। एते सामगाः। इति महाभारते मोक्षधर्म्मे १०५ अध्याये नीलकण्ठटीका

षोडशांशु पु, (षोडश अंशवो यस्य।) शुक्रः। इति शब्दमाला॥ षोडशकिरणयुक्ते, त्रि

षोडशाङ्ग', पु,(षोडश द्रव्याणि अङ्गानि यस्य।) षोडशप्रकारसुगन्धिद्रव्यमिश्रितधूप'। यथा,—
"गुग्गुलु सरल दारु पत्र मलयसम्भवम्।
ह्रीवेरमगुरु कुष्ठ गुड सर्ज्जरस घनम्॥
हरीतकी नखो लाक्षा जटामांसीञ्च शैलजम्।
षोडशाङ्ग विदुर्धूप दैवे पैत्रे च कर्म्मणि॥"
इति तन्त्रसार:॥
षोडशावयवयुक्ते, त्रि॥
षोडशाङ्घ्रि, पु,(षोडश अङ्घ्रयो यस्य।) कर्कट'। इति हेमचन्द्र॥ षोडशचरणयुक्ते, त्रि॥
षोडशार, क्ली, (षोडश अराणि इव दलानि यस्य।) षोडशदलपद्मम्। यथा, तन्त्रे।
"आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरसिजे तालुमूले ललाटे
द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशार्द्धे चतुष्के।
वासान्ते वादिलान्ते ड-फ-क-ठ सहिते कण्ठदेशे स्वरणा
हक्षौ कोदण्डमध्ये सकलदलगत वर्णरूप नमामि॥"
जलाशयोत्सर्गीयवेदिकोपरिकर्त्तव्यचक्रम्। यथा, मत्स्यपुराणे।
"रजसा मण्डल कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित्।
षोडशार भवेच्चक्र पद्मगर्भ चतुर्म्मुखम्॥
चतुरस्रन्तु परितो वृत्त मध्ये सुशोभनम्।
वेद्याश्चोपरि तत् कृत्वा ग्रहांल्लोकपतींस्तथा।
विन्यसेन्मन्त्रत सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षण॥"
इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम्॥
षोडशार्च्चि, [स्] पु, (षोडश अर्च्चीषि यस्य।) शुक्रग्रह। इति भूरिप्रयोग॥ षोडशशिखायुक्ते, त्रि॥
षोडशावर्त्त, पु, (षोडश आवर्त्ता यस्य।)शङ्ख। इति हेमचन्द्र॥ षोडशावर्त्तयुक्ते, त्रि।
षोडशिकाम्र,क्ली, पलपरिमाणम्। इति वैद्यक परिभाषा॥
षोडशी, [न्] पु, यज्ञपात्रविशेष। यथा श्रुति "रात्रे षोडशिन गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिन गृह्णातीति। षोडशी सोमैकपात्रविशेष। इति मलमासतत्त्वम्॥
षोडशी, स्त्री, द्वादशमहाविद्यान्तर्गतविद्याविशेष। यथा,—
"काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका।
एता दश महाविद्या सिद्धविद्या प्रकीर्त्तिता॥"
तत्र पारिभाषिकी षोड़शीमाह ज्ञानार्णवे।
"चन्द्रान्त वारुणान्तञ्च शक्रादिसहित पृथक्।
वामाक्षिबिन्दुनादाढ्य त्रिखमात्कलात्मकम्॥
विद्यादौ योजयेद्देवि साक्षात् जाग्रत्स्वरूपिणी।
त्रिकूटा सकला भेदा' पञ्चकूटा भवन्ति हि।
वैष्णवी वसुकूटा स्यात् षट्कूटा शाङ्करी भवेत्॥"

अस्यार्थ: चन्द्रान्त हकार'। वारुणान्त सकार। शक्रादौ रेफ। वामाक्षि ईकार:। विद्यादौ पूर्व्वोक्तद्वादशविद्यादौ।
"वेदादिमण्डिता देवि शिवशक्तिमयी सदा।
तदा भेदास्तु सकला' षट्कूटा परमेश्वरि।
वैष्णवी नवकूटा स्यात् सप्तकूटा च शाङ्करी॥"
अस्यार्थ' शिवशक्तिमयी पूर्व्वोक्ता बीजद्वयवती। वेदादि प्रणव'। मण्डिता आदौ भूषिता॥*॥ अथ महाषोडशी।
"आद्यबीजद्वय भद्रे विपरीतक्रमेण हि।
विलिख्य परमेशानि ततोऽन्यानि समुद्धरेत्॥
अन्तर्म्मुखी वरारोहे कुमारी त्रिपुरेश्वरी।
एभिस्तु पञ्चसख्याकैर्बीजै सपुटिता यजेत्॥
षट्कूटा परमेशानि विज्ञेय षोडशाक्षरी।
त्रिकूटा सफला भद्रे षोडशार्णा भवन्ति हि।
वैष्णव्येकोनविंशार्णा शैवी सप्तदशाक्षरी॥"
अस्यार्थ'। आद्यबीजद्वय मायारमात्मकम्।
विपरीतक्रम आदौ रमा पश्चान्माया।
अन्तर्मध्य स्थित कामबीज मुखे आदौ यस्या कुमार्य्या। एभि पञ्चसख्याकैर्बीजै. षट्कूटा सप्तकूटा नवकूटा वा सपुटिता सपुटवत् कृता तेनानुलोमविलोमत: सपुटितामित्यर्थ:। योगिनीतन्त्रे।
"श्रीबीजमायास्मरयोनिशक्ति-
स्तारञ्च माया कमलाथ विद्या।
शक्त्यादिबीजैश्च विलोमतोऽस्या
श्रीषोडशीयञ्च शिवप्रदिष्टा॥"
तथा च रुद्रयामले।
"श्रीर्म्माया मदनो वाणी परा तार शिवप्रिया।
हरिप्रिया त्रिकूटा मा परा वाणी मनोभव।
मातास्थोर्म्मात्रविद्या श्रीबीज षोडशी परा॥"
अथ बीजावली षोडशी। रुद्रयामले।
"श्रीबीजमादौ सलिख्य तथैव च कुमारिकाम्।
श्रीबीजमाद्य कामञ्च वाङ्माया कमला तथा॥
परा कामञ्च वाग्बीज माया श्रीबीजमेव च।
बीजावली षोडशीय सर्व्वतन्त्रेषु गोपिता॥
राज्य देय शिरो देय न देया षोडशाक्षरी॥"*॥
तन्त्रान्तरे।
"आद्या कुण्डलिनी शक्ति शक्तिराद्या तत परा निवेशयेत्तयोर्म्मध्ये देवि गोविन्दवल्लभाम्॥
ततस्तु मन्मथ बीज श्रीबीज तदनन्तरम्।
हृल्लेखा रमयोर्मध्ये वेदवक्त्र विनि क्षिपेत्॥
ततो लोपा न्यसेद्देवि त्रिकूटामथवा पराम्।
आद्यानि पञ्चबीजानि पश्चाद्विन्यस्य सुन्दरि।
षोडशीय सुगोप्या हि स्वे द्वाद्वे वि प्रकाशिता॥
अस्या माहात्म्यमतुल जिह्वाकोटिशतैरपि।
वक्तु न शक्यते देवि किं पुन पञ्चभिर्मुखै॥
अपि प्रियतम देय सुतदारधनादिकम्।
राज्य देय शिरो देय न देया षोडशाक्षरी॥"
तन्त्रान्तरे।
"सिन्दूररजसा वापि कुङ्कुमेन विलेपिते।
लिखित्वा दर्शयेद्भूमौ न च कुर्य्ये प्रकाशयेत्॥

तत' स्वात्मविशुद्ध्यर्थं लक्षमेक जपेद्गुरु'॥"*॥
बीजषोडशीमाह। सिद्धयामले।
कामो माया रमा वाला त्रिकूटा स्त्री भगाङ्कुशौ।
काली कामकला कूर्च्च सर्व्वादौ प्रणव. प्रिये॥
श्रीमहाषोडशीयञ्च या ख्याता भुवनत्रये।
ज्ञानेन मृत्युहा विद्या सर्व्वाम्नायैर्नमस्कृता॥
सप्तलक्षमहाविद्यास्तन्त्रादौ कथिता प्रिये।
सारात्सारतरा भूता या या विद्या सुगोपिता॥
बहुना किमिहोक्तेन तासा सारा तु षोडशी।
प्रकाशिता 'महादेवो या दृष्टा ते पुन पुन॥"*
शाक्तकामराजन्तु श्रीक्रमे।
"मायाबीज तथा भिण्टी काम शक्र वियत् क्रमात्।
जातवेदो मृगाङ्केन लाञ्छित परमेश्वरी॥
एतद्वाग्भवकूटञ्च पूर्व्ववत् कामराजकम्।
तथैव शक्तिबीजन्तु सुन्दर्य्येषा प्रकीर्त्तिता॥"
अत्रापि पूर्व्ववद्बीजसयोग'। माया ईकार.।
भिण्टी एकार। पुन शाक्तमाह।
"एतद्वग ततो माया ब्रह्मा शक्रो हरोऽग्निना वामनेत्रेण सयुक्तो नादबिन्दुविभूषित'।
एतद्वाग्भवमुद्दिष्ट पूर्व्ववत् कामशक्तिकम्॥"
भग एकार। अत्रापि पूर्व्ववद्बीजसयोग। अत्र विशेष।
"ब्रह्मबीज यदा दद्यात् त्रिकूटेषु वरानने।
प्रथमा सुन्दरी देवी द्वितीया ब्रह्मसुन्दरी॥
शक्तिकूटे महेशानि अनन्तसुन्दरी मता।
एषा तु सुन्दरी विद्या मतभेदेन दर्शिता॥
त्रिकूटान्ते हसबीज बिन्दुसर्गविभूषितम्।
एषा श्रीप्रासादयुक्ता दारिद्र्यदु:खमोचिनी॥"
इति तन्त्रसार॥*॥
ऊनविंशतिपिण्डदानक्रिया। यथा,—
प्रेतशिलोक्तरीत्या द्वादशपिण्डान् षोडशीपिण्डाश्च दद्यात्। इति तीर्थयात्राप्रयोगतत्त्वम्।
तद्विधान यथा,—
"अमावस्यान्तु कन्यार्के तीर्थप्राप्ती तथा नृप।
कृत्वा श्राद्ध विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकम्॥"
वायुपुराणोयस्तत्प्रयोगो यथा। ऊनविंशतिदास्यमानपिण्डस्थानानि यथादक्षिण भागचतुष्टयेन कृतानि तत्र दक्षिणाग्रान् कुशान् आस्तीर्य्य।
"अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषा न विद्यते।
आवाहयिष्ये तान् सर्व्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकै॥
मातामहकुले ये च गतियेषा न विद्यते।
आवाहयिष्ये तान् सर्व्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकै:
बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषा न विद्यते।
आवाहयिष्ये तान् सर्व्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकै॥"
इत्येतैस्तिलोदकैरावाह्य।
"आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्त देवर्षिपितृमानवा।
तृप्यन्तु पितर' सर्व्वे मातृमातामहादय॥
अतीतकुलकोटीना सप्तद्वीपनिवासिनाम्।
आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम्॥"

इत्येताभ्या तिलोदकाञ्जलीन् दद्यात्। ततो मू-
लादित: पितृतीर्थेन पिण्डान् दद्यात्। तत्र क्रम
"अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषा न विद्यते।
तेषामुद्धरणार्थाय इम पिण्ड ददाम्यहम् ॥१॥
मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते।
तेषामुद्धरणार्थाय इम पिण्ड ददाम्यहम् ॥२॥
बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषा न विद्यते।
तेषामुद्धरणार्थाय इम पिण्ड ददाम्यहम ॥३॥
अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भे प्रपीडिता।
तेषामुद्धरणार्थाय इम पिण्ड ददाम्यहम् ॥४॥
अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथा परे।
विद्युच्चौरहता ये च तेभ्य पिण्ड ददाम्यहम्॥५
दावदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये।
दंष्ट्रिभि शृङ्गिभिर्व्वापि तेभ्य पिण्ड ददा-
म्यहम् ॥६॥
उद्बन्धनमृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये।
आत्मापघातिनो ये च तेभ्य पिण्ड ददाम्यहम्॥७
अरण्ये वर्त्मनि वने क्षुधया तृषया हता।
भूतप्रतपिशाचाश्च तेभ्य' पिण्ड ददाम्यहम् ॥
वने जले ॥ ८ ॥
रौरवे चान्धतामिस्रे कालसूत्रे च ये स्थिता।
तेषामुद्धरणार्थाय इम पिण्ड ददाम्यहम् ॥९॥
अनेकयातनासस्था. प्रेतलोके च ये गता।
तेषामुद्धरणार्थाय इम पिण्ड ददाम्यहम् ॥१०॥
अनेकयातनासस्था ये नीता यमकिङ्करै।
तेषामुद्धरणार्थाय इम पिण्ड ददाम्यहम् ॥११॥
नरकेषु नमस्तेषु यातनासु च ये स्थिता।
तेषामुद्धरणार्थाय इम पिण्ड ददाम्यहम् ॥१२॥
पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटसरीसृपा।
अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्य पिण्ड ददाम्य-
हम् ॥ १३ ॥
जात्यन्तरसहस्रेषु भ्रमन्त स्वे न कर्म्मणा।
मानुष्य दुर्लभ येषा तेभ्य पिण्ड ददाम्यहम् ॥१४
दिव्यन्तरीक्षभूमिष्ठा. पितरो बान्धवादय।
मृता असस्कृता ये च तेभ्य पिण्ड ददाम्य-
हम् ॥ १५ ॥
ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम।
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्वदा ॥१६
येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवा।
तेषा पिण्डो मया दत्त अक्षय्यमुपतिष्ठताम्॥१७
पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृता।
गुरुश्वशुरबन्धूना ये चान्ये बान्धवा मृता. ॥
ये मे कुले लुप्तपिण्डा पुत्तदारविवर्ज्जिता।
क्रियालोपगता ये व जात्यन्धा पङ्गवस्तथा ॥
विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाता कुले मम।
तेषा पिण्डो मया दत्त अक्षय्यमुपतिष्ठताम्॥१८
आब्रह्मणो ये पितृवंशजाता
मातुस्तथा वंशभवा मदीया।
कुलद्वये ये मम दासभूता
भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥
मित्राणि सख्य: पशवश्च वृक्षा
दृष्टा अदृष्टाश्च कृतोपकारा:।
जन्मान्तरे ये मम दासभूता
स्तेभ्य: स्वधा पिण्डमह ददामि ॥१९॥
अत्रोनविंशतिपिण्डे षोडशपिण्डत्व पारिभाषिक
पञ्चाम्रवत्। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥ एतेषा
मन्त्राणा स्त्रीलिङ्गोहेन स्त्रीषोडशीत्वं भवति॥*

अथ मातृषोडशी।

"गर्भोद्वगमे चैव विषमे भूमिवर्त्मनि।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम्॥
मासि मासि कृत कष्टं वेदना प्रसवेषु च।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम्॥
शैथिल्ये प्रसवे चैव मातुरत्यन्तदुष्करम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम् ॥
पद्भ्या जनयते मातुर्दु खस्यैव सुदुस्तरम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम्॥
पद्भ्यामित्यत्र दद्भ्यामिति च पाठ ॥ ४ ॥
अग्निना शोषते देह त्रिरात्रानशनेषु च।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम्॥
पिबेच्च कटुद्रव्याणि क्वाथानि विविधानि च।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम् ॥
दुर्ल्लभ भक्षद्रव्यस्य त्यागी विन्दति यत् फलम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम् ॥
रात्रौ मूत्रपुरीषाभ्यां भिद्यते मातृकर्पटम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम्॥
पुत्त्रं व्याधिसमायुक्तं मातृदु खमहर्निशम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम् ॥
यदा पुत्त्रो न लभते तदा मातुश्च शोचनम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम् ॥
क्षुधया विह्वले पुत्त्रे ददाति निर्भरं स्तनम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम्॥
दिवा रात्रौ यदा मातु शोषणञ्च पुन: पुन।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम्॥
पूर्णे तु दशमे मासि मातुरत्यन्तदुष्करम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम्॥
गात्रभङ्गो भवेन्मातुस्तृप्तिं नैव प्रयच्छति।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददामग्रहम् ॥
अल्पाहारवती माता यावत् पुत्त्रोऽस्ति बालक
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम्॥
यमद्वारे महाघोरे पथि मातुश्च शोचनम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्ड ददाम्यहम्॥
इति गयाया प्रसिद्धि ॥

षोडशोपचार, पु, (षोडशप्रकार उपचार।) षोडशप्रकारपूजाद्रव्यम्। यथा,—
"आसन स्वागत पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्।
मधुपर्काचमनस्नानवसनाभरणानि च ॥
सुगन्धिसुमनोधूपदीपनैवेद्यवन्दनम्।
प्रयोजयेदर्च्चनाया उपचारास्तु षोडश ॥"
इति तन्त्रसार ॥

षोढा, व्य, (षष् + धाच्। पृषोदरादित्वात् साधु।) षट्प्रकारम्। यथा,—
"सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा।
निर्व्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते ॥"
इत्यनुमितौ जागदीशी टीका ॥
संख्याया धाच्प्रकारे। इति सूत्रेण षष्शब्दात् धाच्प्रत्ययेन निपातनान्निष्पन्नम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

षोढान्यास, पु, (षोढा षड्धा न्यास:।) विधिना शरीरे मन्त्रविन्यास। यथा। अथ षोढान्यास:। तदुक्त वीरतन्त्रे।
"केवला मातृकां कृत्वा मातृका तारसंपुटाम्।
मातृकापुटित तार न्यसेत् साधकसत्तम: ॥१॥
श्रीबीजपुटितां तान्तु मातृकापुटितन्तु तत् ॥२
कामेन पुटिता देवीं तत्पुटं काममेव च ॥३॥
शक्त्या च पुटितां देवीं शक्तिञ्च तत्पुटां न्यसेत्
क्रीं द्वन्द्वञ्च पुनर्न्यस्त्वा ऋ-ॠ-लृ-ॡञ्च पूर्ववत् ॥५
मूलेन पुटितां देवीं तत्पुट मन्त्रमेव च ॥६॥
अनुलोमविलोमेन न्यस्त्वा मन्त्र यथाविधि।
मूलेनाष्टशत कुर्य्यात् व्यापक तदनन्तरम् ॥"
यथा, प्रणवपुटिता मातृकाम्। एव मातृकापुटित तारम्। एव श्रीबीजपुटिता ताम्। तत्पुटित श्रीबीजम्। एव कामेन पुटिता मातृकाम्। मातृकापुटितं कामम्। एव शक्त्या पुटितां मातृकाम्। मातृकापुटिता शक्तिं न्यसेत्। तथा क्री द्वन्द्वञ्च ऋ-ॠ लृ-ॡञ्च पूर्ववत्। तत्पुटिता मातृका न्यसेत्। मातृकापुटितञ्च तत्। मन्त्रपुटितां मातृकाम्। तत्पुटित मन्त्रम्। पुनरनुलोमविलोमेन केवल मातृकास्थाने न्यस्य मूलेनाष्टशतेन व्यापकं कुर्य्यात्। अय न्यासस्तारायाः अपि कार्य्य।
"इति गुप्तेन दुर्गाया अङ्गषोढा प्रकीर्त्तिता।
ताराया: कालिकायाश्च छिन्नमुख्याश्च तथा-
परे।
एतस्मिन् न्यासवर्य्ये च सर्व्वं पाप प्रणश्यति ॥"
इति तन्त्रसार: ॥

ष्टक,म प्रतीघाते। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट्।) म, तिष्टकयिषति। इति दुर्गादास ॥

ष्टग,म ए सह्वतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, तिष्टगयिषति। दन्त्यवर्गद्वितीयोपध इति केचित्। इति दुर्गादास ॥

ष्टन, मि शब्दे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) मि, स्तनयति स्तानयति अतिष्टनत्। इति दुर्गादास ॥

ष्टभ,इ ङ स्तम्भे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक० च सेट्।)इ, स्तम्भते।ङ, स्तम्भते। तिष्टम्भयिषति। इकारस्य पुनरुक्ति पूर्व्वत्र तत्सम्बन्धनिषेधायैव ङितस्तु सर्वे। एक एवेत् पाठबलात् वाध्य इति वत्। स्तम्भो जडीभाव जडीकरणञ्च। स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ इत्यमरोक्ते। शीतेनावस्तब्ध जडीकृत इत्यर्थ। इति क्रमदीश्वरोक्तेश्च। स्तम्भ इह क्रियानिरोध। इति भीम। दोषवृद्धिरिति गोविन्दभट्ट। स्तम्भो दृढीकरणञ्च। स्तम्भते कवाटेन द्वार लोक.। इति दुर्गादास ॥

ष्टम,वैक्लव्ये। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) वैक्लव्य विह्वलीभाव । स्तमति। अतिष्टमत्। इति दुर्गादास ॥

ष्टम,त् क वैक्लव्ये। इति कविकल्पद्रुम ॥(अदन्त चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) मूर्द्धन्यादि । षोपदेशपाठो भ्वाद्यादीति दन्त्यत्वे कृतसकारादित्वात् षत्वार्थं। तिष्टमयिषति। एव सर्वत्र। इति दुर्गादास ॥

ष्टिघ, न ङ आस्कन्दि। इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) आस्कत् आस्कन्दनम्। अभियोग इति भट्टमल्ल । न ङ, स्तिघ्नुते नदीं पान्थ । तिष्टिघे। इति दुर्गादास ॥

ष्टिप,ऋ ङ सुरति। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ऋ, अतिष्टेपत्। ङ, स्तेपते तिष्टेपे। सुरति चरणे। इति दुर्गादास॥

ष्टिम, य क्लेदे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट्।) य,स्तिम्यति तिष्टेम। क्लेद आर्द्रभाव । इति दुर्गादास ॥

ष्टीम, य क्लेदे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट्।) य,ष्टीम्यति तिष्टीम। क्लेद आर्द्रभाव । इति दुर्गादास ॥

ष्टु, ञ ल स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ अदा०-उभ०-सक०-अनिट्।) मूर्द्धन्यादि । ञ ल, स्तौति स्तवीति स्तुते। इति दुर्गादास ॥

ष्टुच, ङ प्रसादे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) मूर्द्धन्यादिस्तमध्य । प्रसाद प्रसन्नीभाव । ङ, स्तोचते जन तोष्टुच्यते। षस्याधो मूर्द्धन्यण इति केचित्। स्तोचते सोस्तुच्यते। इति दुर्गादास ॥

ष्टुभ, उ ङ स्तम्भे। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा० आत्म०-अक०-सक० च-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, स्तोभित्वा। स्तुब्ध्वा। ङ, स्तोभते तुष्टोभयिषति। स्तम्भो जडीभाव तत्करणञ्च। स्तम्भौ स्थूणाजडीभावावित्यमरोक्ते। भीतेनावस्तब्धो जडीकृत इत्यर्थ । इति क्रमदीश्वरोक्तेश्च। "शास्त्रेण स्तोभते भूयो लघुप्रकृतिको नर ।" इति हलायुध । स्तोभते हृष शीतो वायु । इति चतुर्भुज । स्तम्भ इह क्रियानिरोध । इति भीम । दोषवृद्धिरिति गोविन्दभट्ट । इति दुर्गादास ।

ष्टूप,क उच्छ्राये। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक० सेट्।) षष्ठस्वरी। उच्छ्रायो राशीकरणम्। क, स्तूपयति धान्य कृषक । तुष्टूपयिषति। इति दुर्गादास ॥

ष्टूप, य इर् उच्छ्राये। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट्।) षष्ठस्वरी। य, स्तूप्यति। इर्,अस्तुपत् अस्तूपीत्। पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये। अतुष्टूपत्। इति दुर्गादास ॥

ष्टृच,गमने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर० सक०-सेट्।)सप्तमस्वरयुक्त तमध्य। स्तृचति तरीष्टृच्यते। इति दुर्गादास ॥

ष्टृह, ऊ श वधे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-पर०-सक०-वेट्।) मूर्द्धन्यादि तमध्य । ऊ, अस्तर्हीत्। अस्तृक्षत्। श, स्तृहती स्तृहन्ती। तिष्टर्हयिषति। इति दुर्गादास ॥

ष्टृह, ऊ श वधे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा० पर०-सक०-वेट्।) मूर्द्धन्यादि तमध्य । अष्टमस्वरी। ऊ,अस्तृहीत् अस्तृक्षत्। श स्तृहती स्तृहन्ती। तिष्टृहयिषति। इति दुर्गादास ॥

ष्टेप, ऋ ङ सुरति। इतिकविकल्पद्रुम ॥(भ्वा० आत्म०-अक०-सेट्।) ऋ, अतिष्टेपत्। ङ, स्तेपते तिष्टेपे। सुरति चरणे। इति दुर्गादास ॥

ष्ट्यूम, पु, चन्द्र । दीप्ति । इति केचित् ॥

ष्ट्यै, सहतौ। ध्वनौ। इतिकविकल्पद्रुम ॥(भ्वा० पर०-अक०-अनिट्।) अन्त स्थाद्ययुक्तटन्त्यवर्गाद्यमध्य षयोगात् ट। तेन तष्ट्यौ। तष्ट्यासति। ताष्ट्यायते। सहति समूह । ष्ट्यायति लोक एकत्र समूहायते शब्दायते वा इत्यर्थ ॥ दन्त्यविधौ ष्ट्यै ष्वक्कष्ठिवा वर्ज्जनात्र दन्त्य । इति दुर्गादास ॥

ष्ठग, म ए सहतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर०-अक०-सेट्।)मूर्द्धन्यादिस्थमध्य षयोगात् ठ। म, तिष्ठगयिषति। ए, अस्थगीत्। दन्त्यवर्गप्रथममध्य इति केचित्। तिष्ठगयिषति अतिष्टगत्। इति दुर्गादास ॥

ष्ठल, ज स्थितौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर०-अक०-सेट्।)ज, स्थाल स्थल । स्थलति लोकस्तिष्ठतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

ष्ठा, ञि स्थाने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-अनिट्।) ञि, स्थितोऽस्ति। स्थान गतिनिवृत्ति। तिष्ठति साधुधर्मे। षृष्ठतस्तिष्ठमान इति वीरचरिते प्रकाशार्थे आत्मनेपदविधानात् शान । अथवा ताच्छील्ये शतृ शान । इति दुर्गादास ॥

ष्ठिव, उ निरासे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, ष्ठेवित्वा ष्ठ्यूत्वा। अस्य नेम् डीश्वो इत्यादिना इमो निषेधे निष्ठाया ष्ठ्यूत इति भेद । गिरास इह फुत्कार इति भट्टमल्ल । सुखेन श्लेषादेर्वमनमिति केचित्। इति दुर्गादास ॥

ष्ठिव, य निरासे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा० पर०-सक०-सेट्।) य, ष्ठीव्यति। इति दुर्गादास ॥

ष्ठीव, निरासे। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०पर० सक०-सेट्।) ष्ठीवति। य कृत्विन मत्वा ष्ठिवुक्लमाचमोऽपीति दीर्घिण विदधाम स एवाय ष्ठीविष्यति इत्यादिसाधनाय दीर्घी पठ्यते। तेन कृत्विनो ग्रहणेनास्मिन् गृहीते भ्वाद्यादि षा स इत्यादिना मूर्द्धन्यपस्य दन्त्यसो न स्यात् एव ष्ठिवजाद्यो खेरित्यादिना खेष्ठकारस्य तकारे तिष्ठीव टिष्ठीवइत्यपि स्यात्। यत्तु सत्यप्यस्मिन्ननटि ष्ठीवनमिति निपातन तदस्य सर्वसम्मतत्वाभावात्। निरास इह फुत्कार इति भट्टमल्ल । सुखेन श्लेषादेर्वमनमिति केचित्। ष्ठीवत्यत्र लोक । ष्ठीवामि शुष्केष्वलताम्थिकल्पम। इति दुर्गादास ॥

ष्णस,य लृ उ मि निवासे। इति कविकल्पद्रुम'। (दिवा० पर० अक० सेट्। क्त्वावेट्।) मूर्द्धन्यादिर्दन्त्यनकारयुक्त । य, स्नस्यति। लृ अस्नसत्। उ स्नसिता स्नस्त्वा। मि,स्नसयति स्नासयति। इति दुर्गादास ॥

ष्णा, ल शोधने। इति कविकल्पद्रुम ॥(अदा० पर०-अक० अनिट्।) मूर्द्धन्यादिरयम्। दन्त्यादिरयमिति कश्चित्। ल, स्नाति गङ्गाया धीर । अनुपसर्गस्य ञौ ज्वलह्वलेत्यादिना ह्रस्वो वा स्नपयति स्नापयति। सोपसर्गस्य तु प्रस्नापयति। इति दुर्गादास ॥

ष्णिह, ऊ य लृ ञि प्रीतौ। इति कविकल्पद्रुम (दिवा० पर०-अक०-वेट्।) ऊ, स्नेहिष्यति स्नेक्ष्यति। य, स्निह्यति बन्धु । ल, अस्निहत्। ञि, स्निग्ध स्नीढोऽस्ति। इति दुर्गादास ॥

ष्णिह,क स्नेहने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा० पर-अक० सेट्।) स्नेहन स्निग्धीभाव । क, स्नेहयति वर्त्तिका तैलेन। इति दुर्गादास ॥

ष्णु ञ ल स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा० उभ० सक०-अनिट्।) ञ ल,स्नौति स्नवीति स्नुते। इति दुर्गादास ॥

ष्णुच, ङ सेचने। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-आत्म०-सक० सेट्। स्नोचते सुष्णुचे। इति दुर्गादास ॥

ष्णुम, य भञ्ज। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा० पर० सक०-सेट्।) दन्त्यनकारयुक्त । य, स्नुम्यति सुष्णोम। इति दुर्गादास ॥

ष्णुह, य ऊ लृ उद्गारे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर० सक०-वेट्।) दन्त्यनकारयुक्त । उद्गारो वान्ति। य, स्नुह्यत्यत्र लोक। ऊ, स्नोहिष्यति स्नोक्ष्यति। लृ, अस्नुहत्। इति दुर्गादास ॥

ष्णै,वेष्टे। इति कविकल्पद्रुम (भ्वा०-पर०-सक० अनिट्।)प्रकृत्या दन्त्यवर्गशेषोपध । स्नायति हृच्च लता। अनुपसर्गस्य ञौ ज्वलह्वलेत्यादिना ह्रस्वो वा। स्नपयति स्नापयति। सोपसर्गस्य तु प्रस्नापयति। इति दुर्गादास ॥

ष्मि, ङ स्मिते। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-अनिट्। स्मितमीषद्धास्यम्। ङ, स्मयते वधू । विस्मापयते। इति दुर्गादास ॥

ष्वक्क, ङ सर्पणे। इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक-सेट्।) वकारयुक्तादि कोपध । ङ, ष्वक्कते पिष्वक्किषते पाष्वक्कते। दन्त्यविधावस्य वर्ज्जनान्न दन्त्य । चन्द्रोदयस्तु इम पञ्चमस्वरिण मत्वा षुकते षुषुक्किषते षोषुक्कते इत्याह ॥ इति दुर्गादास ॥

ष्वट, क खादे। छेदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) खादो रसोपादानम्। क, स्वादयति चौरं लोकः। इति दुर्गादासः ॥

ष्वद, ङ प्रीतिलिहोः। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) प्रीतिः प्रीतोकरणम्। लिट् रसोपादानम्। ङ, अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा। इति श्रीहर्षः। इति दुर्गादासः ॥

ष्वञ्ज,औ ञि ङ आलिङ्गे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म०-सक०-अनिट्।)वकारयुक्तादिः। आलिङ्ग आलिङ्गनम्। औ, स्वङ्क्ता। ञि, स्वक्तोऽस्ति। ङ, स्वजते युवतीं युवा। परिष्वजति पाञ्चालीं मध्यमः पाण्डुनन्दनमिति गणकृतानित्यत्वात्। इति दुर्गादासः ॥

ष्वप, औ ष लु ञि शये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर-अक०-अनिट्।) वकारयुक्तमूर्द्धन्यादिः। औ, अस्वाप्सीत्। ष लु, स्वपिति। ञि,सुप्तोऽस्ति। शय, शयनम्। इति दुर्गादासः ॥

ष्वर्त्त, क गत्याम्। तद्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-तद्धे अक०-सेट्।) वकारयुक्तमूर्द्धन्यादिः। तद्धो दुःखेन जीवनम्। क, स्वर्त्तयति जनो गच्छति दुःखेन जीवति वेत्यर्थः। असिस्वर्त्तत्। इति दुर्गादासः ॥

ष्विद,लृ औ य आ ञि स्विदि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-अनिट्।) लृ, अस्विदत्। औ, स्वेत्ता। य, स्विद्यति। आ, स्वेदित स्विन्न तेन। ञि,स्विन्नोऽस्ति। स्विदीति मोहस्नेहमोचेष्विति वोपदेवः। गात्रप्रक्षरणे इति प्राञ्चः। न च स्विद्यति तस्याङ्गमिति हलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥

ष्विद,ञि आ ङ लृ मोहस्नेहमोचेषु। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ञि, स्विन्नोऽस्ति ॥ आ, स्वेदित स्विन्न तेन। ङ, स्वेदते तिलः तैलं मुञ्चति इत्यर्थः। लृ, अस्विदत् स्नेहः स्निग्धीभावः। इति दुर्गादासः ॥

स

स, दन्त्यसकारः। स तु व्यञ्जनद्वात्रिंशवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम् ॥ (तथाच शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥")
तत्स्वरूपं यथा,—
"सकारं शृणु चार्व्वङ्गि शक्तिवीजं परात्परम्।
कोटिविद्युल्लताकारं कुण्डलीत्रयसंयुतम् ॥
पञ्चदेवमयं देवि पञ्चप्राणात्मकं सदा।
रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"कुञ्चिता वामतो दक्षगता च योक्तितल्वधः।
पुनरूर्द्ध्वगता तासु वह्निचन्द्रदिवाकराः।
मात्रा भवानी विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते ॥"
अस्य ध्यानादि।
"शुक्लाम्बरां शुक्लवर्णां द्विभुजां रक्तलोचनाम्।
श्वेतचन्दनलिप्ताङ्गीं मुक्ताहारोपशोभिताम् ॥
गन्धर्व्वगीयमानाञ्च सदानन्दमयीं पराम्।
अष्टसिद्धिप्रदां नित्यां भक्तानन्दविवर्द्धिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा सकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम्।
प्रणम्य सततं देवि हृदि भावय सुन्दरि ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तत्पर्य्यायः
"सो हंसः सुयशा विष्णुर्भृग्वीशश्चन्द्रसंज्ञकः।
जगद्बीजं शक्तिनामा सोऽहं वैशवती भृगुः ॥
प्रकृतिरीश्वरः शुद्धः प्रभा श्वेता कुलोज्ज्वलः।
दक्षपादोऽमृतं ब्राह्मी परमात्मा परोऽक्षरः ॥
सुरूपा च गुणेशो गौः कलकण्ठो हकोदरी।
प्राणाद्याद्य पुरादेवो लक्ष्मीः सोमो हिरण्यपूः।
दुर्गोत्तारिणि सम्मोहाज्जीवो मूर्त्तिर्मनोहरः ॥"
इति तन्त्रम् ॥

स, [म्] व्य, शोभनार्थः। समार्थः। मङ्गतार्थः। प्रकृष्टार्थः। इति मेदिनी ॥ उपसर्गविशेषः। अस्यार्थाः यथा। सम् प्रकर्षाश्लेषनैरन्तर्य्यौचित्याभिमुख्येषु। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

स, पुं, ईश्वरः। सर्पः। इति शब्दरत्नावली ॥ पक्षी। इत्येकाक्षरकोषः ॥ विष्णुः। यथा। सः स्याहिप्यो हरे सर्पे। इति भरतैकार्थसंग्रहः ॥ पूर्व्वोक्तपरामर्शकः। से इति भाषा। तच्छब्दस्य प्रथमैकवचननिष्पन्नः। यथा भट्टिः। १। २।
"सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट
पितॄनपारीत् सममंस्त बन्धून् ॥"
समासपूर्व्वपदत्वे सहार्थः। यथा। समाहृकः। क्वचित् समानार्थश्च। यथा। सरूपः। इति व्याकरणम् ॥

संग्राही, [न्] पुं, संगृह्णातीति। सं+ग्रह+णिनिः।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ धारके, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४५।
"दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ॥"
संग्रहकारके च। यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ४। १०।
"प्रख्यातवंशमक्रूरं लोकसंग्राहिणं शुचिम्।
कुर्व्वीतात्महिताकाङ्क्षी परिवारं महीपतिः ॥"

संज्ञं, क्ली, पीतकाष्ठम्। यथा,—
"जायकं झावुकं संज्ञं प्रचेलं प्राविरः पुमान्।
कालीयकञ्च कालानुसार्य्यञ्चाथ समर्थकम् ॥"
जायकादिसप्तपीतकाष्ठे। इति शब्दचन्द्रिका ॥

संज्ञः, त्रि, (सम्यक्प्रकारेण जानाति यः। सं+ज्ञा+कः।) लग्नजानुकः। यथा,—
"प्रज्ञुः प्रगतजानुः स्यात् प्रज्ञोऽत्रैव च दृश्यते।
संज्ञुः संहतजानुः भवेत् संज्ञोऽपि तत्र हि ॥"
इति साहसाङ्कः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

संज्ञपनं, क्ली, (सं+ज्ञा+णिच्+ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते। ४।५।२२।
"दृष्ट्वा संज्ञपनं योगं पशूनां स पतिर्मखे।
यजमानपशोः कस्य कायात्तेनाहरच्छिरः ॥")
विज्ञापनञ्च ॥

संज्ञप्तिः, स्त्री, (सं+ज्ञा+णिच्+क्तिन्।)मारणम्। इति हेमचन्द्रः ॥ विज्ञापनञ्च ॥

संज्ञा, स्त्री, (सं+ज्ञा+भावे अङ्।) चेतना। (यथा, कुमारे। ६। ४४।
"रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्य्ययः ॥")
बुद्धिः।(ज्ञानम्। यथा, भागवते। ६। ७। १७।
"गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परीक्षन् भगवान् स्वराट्।
ध्यायन् धिया सुरैर्युक्तः शर्म्म नालभतात्मनः ॥"
तथा च गीतायाम्। १। ७।
"नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥"
नाम। आख्या। (यथा, मनुः। ८। १३१।
"लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि।
ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥")
हस्ताद्यैरर्थसूचना। हस्तभ्रूलोचनादिभिः प्रयोजनस्य ज्ञापना। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा कुमारे। ३। ४१।
"मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव
मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत् ॥")
गायत्री। सूर्य्यपत्नी। इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये। ७७। १।
"मार्त्तण्डस्य रवेर्भार्य्या तनया विश्वकर्म्मणः।
संज्ञा नाम महाभाग तस्यां भानुरजीजनत् ॥"
अस्या विशेषविवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

संज्ञासुतः, पुं, (संज्ञायाः सुतः।) शनिः। इति केचित् ॥

संज्ञुः, त्रि, (संहते संलग्ने जानुनी यस्य। प्रसम्भ्यां जानुनोर्ज्ञुः। ५। ४। १२९। इति ज्ञुः।) संहतजानुकः। इत्यमरः ॥

संज्वरः, पुं, (संज्वरयतीति। सं+ज्वर+णिच्+अच्।) अग्निजतापः। इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ५५। ६३।
"कदलीपत्रपवनैर्वीज्यमाना सखीजनैः।
पाण्डुक्षामामभिव्यक्तस्मरसंज्वरलक्षणाम् ॥")

संयः, पुं, कङ्कालः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

संयत्, पुं, स्त्री, (संयम्यतेऽत्रेति। सं+यम्+क्विप्। "गमादीनाम्।" ६। ४। ४०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या मलोपः। तुक्।) युद्धम्। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, रघुः। ७। ३९।
"उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः
सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ॥")

संयतः, त्रि, (सं+यम्+क्तः।) बद्धः। इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे। १। १०। २५।
"मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ॥"
कृतसंयमः। यथा ब्रह्मपुराणम्।
"यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्व्वं गृहे स्वे।

कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
सपूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
सयत्वर., पु, वायुयत । जन्तुसमूह । इति मच्छिप्तसारोणादिवृत्ति ॥
सयद्वर, पु, (सयच्छतीति । स + यम + क्विप्वर-च्छत्वरेति । उणा० ३ । १ । इति ष्वरच्प्रत्ययेन साधु ।) नृप । इत्युणादिकोष ॥
सयन्ता, [न्तृ] त्रि सयमनकर्त्ता। नियन्ता। सपूर्व्वयमधातोस्तृन्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा महाभारते । ४ । ६२ । ४८ ।
"न विमन्नमपोवाह सयन्ता रथवाजिनाम् । उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो महारथम् ॥")
सयम ,पु, (स + यम + "यम समुपनिविषु च।" ३ ।३ । ६३ । इति अप् ।) व्रताद्यङ्गपूर्व्वदिनकर्त्तव्याचार । तत्पर्य्याय । वियाम २ वियम ३ याम ४ यम ५ सयाम ६ । इत्यमर ॥ सयमनम् ७ नियम ८ इति धरणि ॥ तद्विधान यथा । अथ दशमीनियमा । स्मृतिसन्तोषे ।
"कांस्य मास मसूरञ्च चणक कोरदूषकम् । शाक मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥"
अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात् सामीप्यात् पूर्व्वापरदिनयोर्ग्रहणम् । स्मृति ।
"शाक माष मसूरञ्च पुनर्भोजनमैथुने । द्युतमत्यम्बुपानञ्च दशम्या वैष्णवस्त्यजेत् ॥
कांस्य मास सुरा चौद्र लोभ वितथभाषणम् । व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्न तथाञ्जनम् ॥
तिलपिष्ट मसूरञ्च दशम्या वर्ज्जयेत् पुमान् । दशम्यामेकभक्तञ्च कुर्व्वीत नियतेन्द्रिय ॥
आचम्य दन्तकाष्ठञ्च खादेत तदनन्तरम् । एव्व हरिदिनात्मोका सेवञ्च चैकभोजनम् ॥
अवनीपृष्ठशयना स्त्रिया सङ्गविवर्ज्जिता । सेवञ्च देवदेवेश पुराण पुरुषोत्तमम् ।
सकृद्भोजनसयुक्ता द्वादश्याञ्च भविष्यथ ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥
श्राद्धपूर्व्वदिनकर्त्तव्यनियमो यथा । देवल ।
"श्व कर्त्तास्मोति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
निरामिष सकृत् भुक्त्वा सर्व्वसृप्तजने गृहे । असम्भवे परेद्युर्व्वा ब्राह्मणास्तान्निमन्त्रयेत् ॥"
वराहपुराणम् ।
"वस्त्रशौचादि कर्त्तव्यश्व कर्त्तास्मीति जानता। स्नानोपलेपनञ्चैव कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् । दन्तकाष्ठञ्च विसृजेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥"
विसृजेत् आत्मीयब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । मार्कण्डेयपुराणम् ।
"निमन्त्रयेत पूर्व्वेद्यु पूर्व्वोक्तान् द्विजसत्तमान्। अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनम्॥"
यम ।
'प्रार्थयेत् प्रदोषान्ते सुक्तान्न शयितान् द्विजान्। सर्व्वायासविनिर्मुक्तं, कामक्रोधविवर्ज्जितै ॥

भवितव्य भवद्भिश्च श्वोभूते श्राद्धकर्म्मणि । दक्षिण जानु चालभ्य त्व मयात्र निमन्त्रित । एव निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पैतृकान्बुध ॥"
तन्नियममाह ।
"अक्रोधनै शौचपरै सतत ब्रह्मचारिभि । भवितव्य भवद्भिश्च मया च श्राद्धकर्म्मणि ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥*॥
तीर्थयात्रापूर्व्वदिनकर्त्तव्यनियममाह । ब्रह्मपुराणम् ।
"यो य कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत् सुसयत स च पूर्व्व गृहे स्वे ।
कृतोपवास शुचिरप्रमत्त सपूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥
देवान् पितृन् ब्राह्मणाश्चैव साधून् धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव देवान् पितृन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥"
एव प्रकुर्व्वतस्तस्य तीर्थाद्यदुक्त फल तत् स्यान्नात्र सन्देह एव। सुसयत पूर्व्वदिने कृतैकभक्तादिनियमस्तदुत्तरदिने कृतोपवास इत्यादि। उपवासदिने मुण्डनमपि ।
"प्रयागे तीर्थयात्राया पितृमातृवियोगत । कचाना वपन कार्य्य वृथा न विकचो भवेत् ॥"
इति विष्णुपुराणात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
प्रायश्चित्तपूर्व्वाह्णकृत्य यथा । शङ्खलिखितौ ।
"वाप्य केशनखान् पूर्व्व वृत प्राश्य वह्निर्निशि प्रत्येक नियत कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(बन्धनम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।
"क्वापि कुन्तलसव्यानसयमव्यपदेशत' । उन्मूल स्तनौ नाभिपङ्कज दर्शयेत् स्फुटम् ॥"
सकोच । यथा, मार्कण्डेये । ७७ । ४ ।
"मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुषे नेत्रसयमम् । तस्माज्जनिष्यते मूढे प्रजासयमन यमम् ॥")
सयमक ,त्रि, (सयच्छतीति । स + यम् + ण्वुल्।) नियन्ता । यथा,—
"स एव धाता सर्व्वस्य तन्नियोगकरा वयम् । यमसयमने त्यक्त्वा सोऽस्मत्सयमको हरि ॥"
इति वह्निपुराणे नारसिंहप्रादुर्भावाध्याय. ॥
सयमी च ॥
सयमन, क्लो, (स + यम + ल्युट् ।) बन्धनम् । (यथा, साहित्यदर्पणे। ६ । ३१८ ।
"यथावा वेख्या द्रौपदीकेशसयमनहेतुर्भीमसेन क्रोधापचितौ युधिष्ठिरोत्साह ॥") व्रतम् । इति मेदिनी॥ चतु शालम् । इति सक्षिप्तभरत ॥ (यमगृहम् । यथा, महाभारते । ३ । १६३ । ८ ।
"एतत् सयमन पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् । प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥"
शासनम् । दमनम् । यथा,भागवते ।१०।१६।६।
"त चण्डवेगविषवीर्य्यमवेक्ष्य तेन । दुष्टा नदीञ्च खलसयमनावतार ॥"*॥

सयच्छतीति । स + यम + ल्यु । नियन्तरि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ७७ । ४ ।
"तस्माज्जनिष्यते मूढे प्रजासयमन यम ॥")
सयमनी, स्त्री, (सयम्यतेऽस्यामिति । स + यम् + अधिकरणे ल्युट् ।) यमपुरी । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १० । ४५ । ४२ ।
"तत सयमनी नाम यमस्य दयिता पुरीम् । गत्वा जनार्द्दन शङ्ख प्रदध्मौ सहलायुध ॥")
सयमित', त्रि, जातसयम । सयमशब्दात् इतो ऽस्य जाते इत्यनेन इतप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
सयमी, [न्] पु , (सयमोऽस्यास्तीति । सयम + इनि ।) मुनि । इति धरणि ॥ निगृहीतेन्द्रिये, त्रि । यथा,—
"या निशा सर्व्वभूताना तस्या जागर्त्ति सयमी यस्या जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् २ अध्याय ॥
सयात्रा, स्त्री, द्वीपान्तरगमनम् । सपूर्व्वो याति द्वीपान्तरगमनवृत्तिस्ततस्त्रासुसिति व स्त्रियामाप् सयात्रा। द्वीपान्तरगमन सम्यग्यात्रा सयात्रा वा। इति सायात्रिकशब्दटीकाया भरत ॥
सयान,क्लो, सम्यग्गमनम् । सपूर्व्वयाधातोरनट(ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, महाभारते । ३ । १८ । ५ ।
"स त्व सात्वतमुख्यास्य लब्धसञ्ज्ञो यदृच्छया। पश्य मे हयसयाने शिक्षा केशवनन्दन ॥"
प्रेतनिर्हार । यथा, रामायणे । १ ।७६ । २ ।
"अल शोकेन भद्र ते राजपुत्र महायश । प्राप्तकाल नरपते कुरु सयानमुत्तमम् ॥")
सयाम पु,(स + यम + "यम समुपनिविषु च ।" ३ । ३ । ६३ । इति पक्षे घञ् ।) सयम । इत्यमर ॥
सयाव पु, (स + यु + "समि युद्रुदुव ।" ३ ।३। २३ । इति घञ् ।) घृतक्षीरादिपक्वगोधूम । यथा,—
"सयावस्तु घृतक्षीरगुडगोधूमपाकज ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
पिष्टकविशेष । पेराकी इति भाषा । यथा,—
"पयस्या साव्यसमिता निर्म्मिता घृतभर्ज्जिता कुट्टिताथालिता शुद्धा शर्कराभिर्विमर्द्दिता ॥
तच्चूर्णे प्रक्षिपेदेला लवङ्गमरिचानि च । नालिकेल सकर्पूर चारबीजान्यनेकश ॥
घृताक्तसमितापुष्टरोटिका रचिता तत । तस्या तत्पूरणात्तस्य कुर्य्यान्मुद्रा दृढा सुधी ॥
सर्पिषि प्रचुरे तान्तु सुपचेन्निपुणो जन । प्रकारश्च प्रकारोऽय सयाव इति कीर्त्तित ।
मण्डकोऽपि समो ज्ञेय सयावोऽपि गुणैर्जनै ॥"
इति भावप्रकाश ॥
सयुक् [ज्] त्रि, (स + युज् + क्विप् ।) गुणवान् । यथा,—
"सम्यक्सौ गुणवान् सयुक् मित्रयुङ्मित्रवत्सल ॥"
इति त्रिकाण्डशेष ।

(यथा, महाभारते। २। ३६। २२।
"आचार्य्यमृत्विजञ्चैव संयुजञ्च युधिष्ठिर।
स्नातकञ्च प्रियं प्राहु षडर्घार्हान् नृप तथा ॥")
संयुक्तञ्च ॥
संयुक्त, त्रि, (सं+युज्+क्तः।) संयोगाश्रयः।
यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"कुर्य्याद्दलाभे संयुक्ता नालाभेऽपि प्रवेशिनीम्॥"
संयुग, पुं, ("युजिर् योगे+घञ्। उञ्छादिषु युगशब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम्।'विशि-षोऽसौ निपातनमिष्यते कालविशेषे रथाद्युप-करणे च।' इति वृत्ति। सङ्गता रथयुगा यस्मिन् वा।" इति निरुक्तटीकायां देवराज-यज्वा। २। १७। २९।) युद्धम्। इत्यमरः।२। ८। १०५॥ (यथा, महाभारते। २। १७। ५।
"अनयस्यानुपायस्य संयुगे परमं जयः।
संशयो जायते साम्यात् जयश्च न भवेत् द्वयोः॥"
संयोगश्च॥
संयुत, त्रि, संयुक्तः। यथा,—
"चतुर्थीसंयुता कार्य्या पञ्चमी परया न तु।
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च शुक्लपक्षे तथासिते॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
संयोग, पुं, (सं+युज्+घञ्।) मिलनम्। न्याय-मते गुणपदार्थः। स च सम्बन्धविशेषः। अ-प्राप्तवस्तुद्वयस्य प्राप्तिः। स च त्रिविधो यथा।
एककर्म्मजन्यः। यथा पर्व्वते पक्षिसंयोगः॥१॥
उभयकर्म्मजन्यः। यथा मेषद्वयसंयोगः॥२॥
संयोगजन्यसंयोगः। यथा कपालतरुसंयोग-जन्यतरुकुम्भसंयोगः॥३॥ कर्म्मजन्यसंयोगो-ऽपि द्विविधः। अभिघातः। तस्मात् शब्दो जायते॥१॥ नोदनं। तस्मात् शब्दो न जायते॥२॥ अत्र प्रमाणम्।
"अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः।
कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्म्मजः॥
तथोभयो कर्म्मजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः।
आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः॥
मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः।
कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुम्भयोः॥
द्वितीयः स्यात् कर्म्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः
अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः।
शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत्॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
उदयात् पूर्व्वं दशम्याः शेषः। यथा,—
"उदयात् प्राक् दशम्यास्तु शेषः संयोग इष्यते।
उपरिष्टात् प्रवेशस्तु तस्मात् तां परिवर्ज्जयेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
सम्बन्धमात्रम्। इति संयोगपृथक्त्वन्यायार्थ-दर्शनात्॥
संयोगपृथक्त्व क्ली, (संयोगेन फलसम्बन्धभेदेन पृथक्त्वं, नानाविधत्वं यत्र।) न्यायविशेषः। यथा। एकस्य कर्म्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः। नैव संयोगपृथक्त्वन्यायात्। स च न्यायश्चतुर्थाध्याये उक्तः। यथा। खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्व्वीत इति श्रूयते। अत्र संशयः। किं काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि स्यादुत नेति। तत्र फलार्थत्वेनानित्यतया नित्य-प्रयोगाङ्गता न युक्ता। यत्तु नित्येऽपि खादि-रत्वश्रवणं तत् काम्यस्यैव पशुबन्धनाय यूपा-श्रयज्ञापनार्थं अतो न नित्ये खादिरता इति प्राप्ते राद्धान्ताय चतुर्थाध्यायसूत्रम्। एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति। अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रं पृथक्त्वं भेदः। एकस्य खादिरस्य क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वाक्यद्वयेन च क्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगमात् नित्यानित्यसंयोगविरोधः। न चाश्रयज्ञानार्थं नित्यवाक्यं सन्निधानादेवाश्रयलाभात्। अतः उभयार्था खादिरतेति। एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य इत्यादावुभयार्थतैव। दधि-लस्य हे धाश्रवणात्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
संयोगविरुद्ध, क्ली, (संयोगेन विरुद्धम्।) पर-स्परसंयोगेन रोगजनकखाद्यद्रव्यम्। यथा,—
"शाकाम्लपनसपिण्याककुलत्थलवणामिषैः।
करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते॥
प्राणहारी तु हारीतो हरिद्रालवणैः शृतः।
करीरस्तैलेऽनलैर्भृष्टः विषं मायूरमामिषम्॥
वराहवसया भृष्टा बलाका तु हरत्यसून्।
संयुक्ता नैव वारुण्या कुल्माषैश्च विरुध्यते॥
अपि कुसुम्भशाकेन मत्स्यतैले कणां त्यजेत्।
मांसं रिक्तविकाराश्च काञ्जिकैस्तिलशष्कुलीम्॥
कपोतः सार्षपे भृष्टो हृतः क्षास्ये दशाहगम्।
विषं घृतसमं चौद्रं मधुना गगनाम्बु च॥
मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत्।
एकत्र सर्व्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम्॥
रात्रान्ध्यवीसर्पदकोदराणां
विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम्।
मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां
पाण्ड्वामयस्यामविषस्य चैव॥
किलासकुष्ठग्रहणीगदानां
शोथातिसारज्वरपीनसानाम्।
सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो-
र्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम्॥
विरुद्धाहारजान् रोगान् विनिहन्ति विरेचनम्।
वमनं शमनं वापि पूर्व्वं वा हितसेवनम्॥"
इति संयोगविरुद्धम्। इति राजवल्लभः॥
संयोगित, त्रि, जातसंयोगः। संयोगशब्दा-दितप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति संयोजितशब्द-टीकायां भरतः॥
संयोगी,[न्]त्रि, (संयोगोऽस्यास्तीति। संयोग+इनि।) संयोगविशिष्टः। यथा,—
"अयं हि कपिसंयोगी न मूले।" इति सिद्धान्तलक्षणजागदीशी॥
संयोजन, क्ली, (सं+युज्+ल्युट्।) मैथुनम्। इति हारावली॥ संयोगश्च॥
संयोजितः, त्रि, (सं+युज+णिच्+क्त।) पदार्थः पदार्थान्तरेण संयुक्तीकृतः। तत्पर्य्यायः। उपाहितः २। इत्यमरः॥ संयोगितः ३। इति भरतः॥ (यथा, भागवते। ५। २३। ३।
"यथामेधीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजिताः।
त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्ति॥")
संरम्भ, पुं, (सं+रभ+घञ्। नुम्।) क्रोधः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः।४। १६६।
"ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भात् मतिपूर्व्वकम्।
एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते॥")
आटोपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (सम्भ्रमः॥ यथा भागवते। ८। ६। २४।
"न संरम्भेण सिध्यन्ति सर्व्वार्थाः सान्त्वया यथा॥")
वेगः। यथा, तत्रैव। ८। ११। ४५।
"य यस्य मन्युः संरम्भ मानयन्तो मुनेर्ब्बच।
उपगीयमानानुचरैर्ययुः सर्व्वे त्रिविष्टपम्॥")
उत्साहः। यथा,—
"कार्य्यारम्भेषु संरम्भः स्थेय उत्साह इष्यते।"
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः॥
संराव, पुं, (सं+रु ल ध्वनौ+"उपसर्गे रुव।" ३।३।२२। इति घञ्।) शब्दः। इत्यमरः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। ३४२।
"ततस्तस्य मरित्पाते मुक्तसंरावमम्बरात्।
ऊर्द्ध्वबाहुर्महद्भूतः प्रादुरासीत् महौजसः॥")
संरावी, [न्]त्रि, प्रशस्तशब्दविशिष्टः। संराव-शब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥
संरूढ, त्रि, (सं+रुह+क्त।)प्रौढः। अङ्कु-रितः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते॥ १२। २२८। २।
"तन्नो मनसि संरूढं करिष्यामस्तथा च तत्॥"
संरोध पुं, (सं+रुध+घञ्।) रोधनम्। (यथा, भागवते। १०। ७३। २।
"क्षुत्क्षामा शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्षिताः
ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससम्॥")
क्षेपः। इति मेदिनी॥
संलग्न, त्रि,संयुक्तः। सं पूर्व्वलगधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ यथा,कथासरित्सागरे।१२३।१११।
"स चाब्धिवेलया नीत्वा विधिगत्येव रोधसि।
चिक्षिप्तस्तद्वीपसंलग्नो महामत्स्योऽवस्त्रवान्॥"
संलय, पुं, (सं+ली+अच्।) निद्रा। इति हेमचन्द्रः॥ प्रलयश्च॥
संलाप, पुं (सं+लप+घञ्।) परस्परभाष-णम्। इत्यमरः॥ अन्योन्यं प्रीतिभाषणं संलापः। उक्तिप्रत्युक्तिभावेन विरोधरहितं मन्योन्यभाषणं संलापः। इति परेऽपि। रहसि भाषणं संलापः। इति कौमुदी। मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि। इति वक्ष्यति। समन्तात्लपनं संलापः प्रियादिकथा घञ्। यस्त्वालापः स तु केनापि क्रियते। इदन्तु परस्परभाषणमेवेति भेदः। इति भरतः॥ "उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यं संलाप इति कीर्त्त्यते।" इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥

संवत्, अव्य, वत्सर । इत्यमर ॥ अधुना विक्रमादित्यराजवत्सर संवत् इति ख्यात ॥ (स्त्री भूमिविशेष । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ११ । १२ ।

"वरिष्ठामनु संवतम् ।"

"वन सम्भक्तौ संवन्यते सम्यगभज्यते मृद्हरणार्थं सेव्यते इति संवत् संपूर्वस्य वनते. क्विप्येतद्रूपम् मृत्खननयोग्या भूमि संवत् । सा च पाषाणाद्य भावेनातिप्रशस्ता वाहरिष्ठेत्युच्यते ।" इति तद्भाष्यम् ॥*॥ संग्राम । इति निघण्टु. ।२।१७॥)

संवत्सरः,पु, (संवसन्ति ऋतवो यत्र । सं + वस निवासे + "संपूर्व्वात् चित् ।" उणा॰ ३ । ७२ । इति सरन् ।) वत्सर । इत्यमर ॥ "संवसन्ति ऋतवो यत्र संवत्सर । वस औ निवासे नाम्नोति सर सश्च त । संवदति भावान् इति वदो रूपया ।" इति भरत ॥ पञ्चविध वत्सरान्तर्गतप्रथमवत्सर । यथा—

"शकाब्दात् पञ्चभि शेषात् समाद्यादिषु वत्सरा ।
सपरीदानुपूर्व्वाश्च तथोदापूर्व्वका मता. ॥"

संवत्सरादिफल विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"संवत्सरे तथा दान तिलस्य च महाफलम् ।
परिपूर्व्वे तथा दान यवानाञ्च द्विजोत्तमा ॥
इदापूर्व्वेऽन्नवस्त्राणा धान्यानाञ्चानुपूर्व्वक ।
उदासंवत्सरे दान रजतस्य महाफलम् ॥
ज्योतिर्व्विदस्त्वित्यसभ्यात् प्रभवादेश सम्भवम् ।
ऊचुस्तद्वत् समाद्यादिवर्षाणामपि सम्भवम् ॥"

इति मलमासतत्त्वम ॥

संवदन, क्ली,(सं + वद + ल्युट् ।) आलोचनम् । वशीकरणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ५७ ।

"एतज्ज्ञानामहं कर्त्तुं भर्त्तु संवदन महत् ।
असत्स्त्रीणा समाचार नाहं कुर्य्यान्न कामये॥")

संवाद । इति हेमचन्द्र ॥

संवदना, स्त्री, संवदनम् । वशक्रिया । यथा । मणिमन्त्रौषधैर्वशीकरणं संवदनम् । सं पूर्व्वो वदिर्वशीकरणे भावेऽनट् । संवदना चेति केचित् । करणेऽनटि वशक्रियासाधने मणिमन्त्रादावपि । जयश्रिय संवदन यतस्तदिति रघु । संचननमिति पाठान्तरम् इत्यमरटीकाया भरत ॥

संवनन. क्ली, (सं + वन + ल्युट ।) संवदनम् । इत्यमरटीकाया रामाश्रम ॥ (यथा,कथासरित्सागरे । ३४ । १६९ ।

"हृदयानुप्रवेशो हि प्रभो संवनन महत् ॥")

संवर, क्ली, (सं + वृ + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) जलम् । बौद्धव्रतविशेष । इति केचित् ॥ रभसे सकारमध्य पाठ । तत्र सम्बधातोररप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

संवर, पु, दैत्यविशेष । मत्स्यविशेष । हरिणविशेष. । इति केचित् ॥ रभसकोषे सम्बर इति पाठ. ॥ (क्वचित् शम्बर इति च दृश्यते ॥)

संवर्त्त., पु, (सं + वृत् + घञ् ।) प्रलय । इत्यमर ॥ (यथा, भागवते । ८ । १५ । २६ ।

"दहन्निव दिशो दिग्भिः संवर्त्ताग्निरिवोत्थित. ॥")

मुनिविशेष । (यथा, मार्कण्डेये । १३० । ११ ।

"ऋत्विक् तस्य तु संवर्त्तो बभूवाङ्गिरस सुत ।
भ्राता बृहस्पतेर्विप्र महात्मा तपसा निधि ॥"

अय हि धर्म्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतम ॥) कर्षफलद्रुम । इति मेदिनी ॥ मेघ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १२० । ८० ।

"शुश्रुवे सुमहान् शब्द संवर्त्तनिनदो यथा ॥")

मेघनायकविशेष । तस्य विवरण यथा,—

"वियुते शाकवर्षे तु चतुर्भि शेषिते क्रमात् ।
आवर्त्त विद्धि संवर्त्त पुष्कर द्रोणमम्बुदम् ॥
आवर्त्तो निर्जलो मेघ संवर्त्तश्च बहूदक ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोण शस्यप्रपूरक ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

संपूर्व्व कान्त स्ववकारादिवृतधातो घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नत्वादनुस्वारमध्य. । मकारमध्योऽप्ययम् ॥

संवर्त्तक, पु, (संवर्त्तयतीति । सं + वृत् + णिच् ण्वुल् ।) बलदेव । इति शब्दरत्नावली ॥ बलदेवस्य लाङ्गलम् । वडवानल । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा भागवते । १२ । ४ । ८ ।

"तत संवर्त्तको वह्नि सङ्कर्षणमुखोत्थित ।
दहत्यनिलवेगोत्थ शून्यान् भूविवरानथ ॥")

संवर्त्तकी, [न्] पु, (संवर्त्तकोऽस्यास्तीति । इनि ।) बलदेव । इति त्रिकाण्डशेष ॥

संवर्त्ति, स्त्री, (सम्यक्प्रकारेण वर्त्तते इति । सं + वृत् + 'इर्गुपधात् कित ।" उणा॰ ४ । १८ । इति इन् ।) संवर्त्तिका । इत्यमरटीकाया भरत ॥

संवर्त्तिका, स्त्री, पद्मस्य केशरसमीपस्थदलम् । इत्यमर ॥ पद्मादीनां जटिकाकारे नवपत्रे इत्यन्ये । सम्यक् वर्त्तते वहते इति संवर्त्तिका णक । संवर्त्तयति वेष्टयतीति वा नाम्नीति इ-प्रत्यये संवर्त्तिरपि । संवर्त्तिनवपत्रिकेति वापालित । पाच्छोणादीति ङीपि संवर्त्ती च स्वार्थे के संवर्त्तिका । सामान्यनूतनपत्रेऽपि संवर्त्तिकेति रुद्रचन्द्र ॥ दलमात्रे च संवर्त्तिकेति मधु । कुर्व्वाणा समकोचयद्दशशतान्यम्भोजसंवर्त्तिकेति मुरारि । इति भरत ॥

संवर्द्धक, त्रि, (संवर्द्धयतीति । सं + वृध् + णिच् + ण्वुल् ।)संवर्द्धनकारी । इति हेमचन्द्र॥

संवर्द्धन, क्ली, (सं + वृध् + ल्युट् ।) समाग्वृद्धि । सन्दीपनम् । संपूर्व्ववृधधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥)यथा,महाभारते१।६३।१०१।

"पुरुष सविभु कर्त्ता सर्व्वभूतपितामह ।
धर्म्मसंवर्द्धनार्थाय प्रयज्ञेऽन्धकवृष्णिषु ॥"

क्रीडनम् । यथा, रामायणे । १११ । १० ।

"नित्यञ्च प्रियवादेन तथा संवर्द्धनेन च ॥"
"संवर्द्धन क्रीडनम् ।" इति तट्टीका ॥)

संवर्द्धित, त्रि, (सं + वृध् + णिच् + क्त ।) समाग्वृद्धिविशिष्ट । यथा,—

"अथ प्रभावोपनतैः कुमार
कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य्य पुष्पै ।
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभि
संवर्द्धितोरस्थलतारहार ॥"

इति रघौ ५ सर्गे ॥

संवलित, त्रि. (सं + वल + क्त ।) मिश्रित । एकीकृत । यथा । प्रकृतग्रन्थस्थस्वरसंवलितस्यैव पाठस्य धर्त्तुमुचितत्वाद्दशमस्थधारणं युक्तम् । इति पञ्चताजागदीशी टीका ॥ अन्यच्च ।

"प्रतीयमान प्रत्येक प्रथम हेतुरुच्यते ।
तत संवलित सर्व्वो विभवादि सचेतसाम् ॥"

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेद ॥

संवसथ,पु, (संवसन्त्यत्रेति । सं + वस + "उपसर्गे वसे ।" उणा॰ ३ । ११४ । इति अथ ।) ग्राम । इत्यमर ॥

संवह , पु, (संवहतीति । सं + वह + अच् । सप्तवाय्वन्तर्गतप्रशस्तवायु । स तु उद्वहवायोरुपरिष्ठ । इति सिद्धान्तशिरोमणि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । ४२ ।

"चतुर्थ. संवहो नाम वायु स गिरिमर्द्दन ।
येन वेगवता रुग्णा रूक्षेणारुजता नगान् ॥
वायुना महिता मेघास्ते भवन्ति बलाहका ।
दारुणोत्पातसञ्चारो नभस स्तनयित्नुमान् ॥"

संवाटिका, स्त्री, शृङ्गाटक । इति जटाधर ॥

संवाद ,पु, (सं + वद + घञ् ।) सन्देशवाक्यम । समाचार इति यावत् । तत्पर्य्याय । वाचिकम् २ सन्देश ३ । इति जटाधर ॥ सन्देशवाक् ४ । इत्यमर ॥ वाचिक तत्रवेदुयत्र दूतत्वेनाभिगमनम । इति शब्दरत्नावली ॥ (मिथ - सम्भाषणम् । यथा, गीतायाम् । १८ । ७० ।

"अध्येष्यते च य इम धर्म्य संवादमावयो ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्ट स्यामिति मे मति ॥")

संवास , पु,(संवसन्त्यत्रेति । सं + वस + घञ् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८५ । १२ ।

"भयदो जनसंवासात्
यदि भाण्डान्यपनयेत् काक ॥")

पुरवासिना विहारार्थं पुरमध्ये बहिर्व्वा अनावृतस्थानम् । तत्पर्य्याय । सन्निवेश २ सन्निकर्षणम् ३ । इति जटाधर ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४९ । ४ ।

"शृण्वन् वाचो मनुष्याणा ग्रामसंवासवासिनाम् ।
राजान धिक् दशरथ कामस्य वशमास्थितम॥"

एकत्रावस्थानम् । यथा, मनु । ८ । २७३ ।

"मात्रया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु॥"

संवाह , पु, (संवाहतीति । सं + वह + णिच् + अच् ।) अङ्गविमर्द्दक. । इति जटाधर. ॥

(सप्राकारसुद्यानम्। इति नीलकण्ठः॥ यथा, महाभारते। ३। १६०। ३७।
"द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना॥"
स+वह+घञ्। विमर्द्दनम्। यथा, मार्क-ण्डेये। १६। १५।
"तं तथा व्याधितं भार्य्या पतिं देवमिवार्च्चयत्।
पादाभ्यङ्गाङ्गसंवाहस्नानाच्छादनभोजनैः॥")
संवाहकः, त्रि, (संवाहयतीति। सं+वह+णिच्+ण्वुल्।) अङ्गमर्द्दकारकः। तत्पर्य्यायः। अङ्गमर्द्दकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अङ्गमर्द्दः ३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। १२। ४५।
"प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि।
जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः।
कर्त्तव्याश्च सदा ह्येते ये चान्ये ऽभ्यासवर्त्तिनः॥")
संवाहनं, क्ली, (सं+वह+णिच्+ल्युट्।) अङ्गमर्द्दनम्। (यथा, मार्कण्डेये। १०। ७४।
"तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनञ्च यत्।
तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्नन्ति सबान्धवाः॥")
भारादिवहनम्। इति मेदिनी॥
संवित्तिः, स्त्री, (सं+विद्+क्तिन्।) प्रतिपत्तिः। जनस्याविवादः। इति मेदिनी॥ चेतना। बुद्धिः। इति शब्दरत्नावली हेमचन्द्रश्च॥ (यथा, किराते। १६। ३२।
"छायां विनिर्द्धूय तमोमयीं तां
तत्त्वस्य संवित्तिरिवापविद्याम्॥"
अनुभवः। यथा तत्रैव। ११। ३४॥
"त्वत्त्वया सुखसंवित्तिः स्मरणीयाधुनातनी।
इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् मागास्तदङ्गताम्॥")
संवित्, स्त्री, (सं+विद्+क्विप्।)
संविद्, अङ्गीकारः। ज्ञानम्। (यथा, श्रीधरस्वामी।
"वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि।
यस्यास्ति हृदये संवित् तं नृसिंहमहं भजे॥")
सम्भाषा। क्रियाकारः। युद्धम्। इत्यमरः॥ आचारः। (यथा, माघे। १२। ७५।
"ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिनः
प्रसादिनोऽनुज्झितगोत्रसंविदः।
श्लोकानुपेन्द्रस्य पुरः स्म भूयसो
गुणान् समुद्दिश्य पठन्ति वन्दिनः॥")
सङ्केतः। (यथा, रघुः। ७। ३१।
"स राजलोकः कृतपूर्व्वसंवित्
आरम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम्।
आदास्यमानः प्रमदामिषं तत्
आवृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ॥")
नाम। तोषणम्। इति मेदिनी॥ समाधिः। इति शब्दरत्नावली॥
संविदितः, त्रि, (सं+विद्+क्त।) अङ्गीकृतः। इत्यमरः॥
संविषा, स्त्री, (सं सम्यक् विषं यत्र।) अतिविषा। इति शब्दचन्द्रिका॥

संवीक्षणं, क्ली, (सं+वि+ईक्ष+ल्युट्।) अन्वेषणम्। अपह्नुतवस्तुनस्तात्पर्य्येणान्वेषणम्। इत्यमरः॥ सम्यक्तात्पर्य्येण विविधप्रकारैरीक्षणं संवीक्षणं अनट्। इति भरतः॥
संवीतः, त्रि, (सं+व्ये+क्त।) रुद्धम्। आवृतम्। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ४। ४९।
"तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठलोष्टपत्रतृणादिना।
नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः॥")
संवृतः, पुं, आवृतः। सम्पूर्व्ववृञ्धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥
संवृत्तः, पुं, (सं+वृत्+क्त।) वरुणः। इति शब्दमाला॥
संवृत्तिः, स्त्री, (सं+वृत्+क्तिन्।) सम्यक्प्रकारेण वर्त्तनम्। (यथा, कथासरित्सागरे। ५६। ४१४।
"हसता हृदि भीमभूभुजा
कृतसंवृत्त्युपचारमर्तक्रियः।
ऋतुपर्णनृपोऽपि तं नलं
प्रतिपूज्याथ जगाम कोशलान्॥")
आवरणम्। इति सम्पूर्व्वकवृञ्धातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्ना॥ (देवीविशेषः। यथा, महाभारते। २। ११। ३९।
"संवृत्तिराशा नियतिः सृष्टिर्देवी रतिस्तथा।
एताश्चान्याश्च वै देव्य उपतस्थुः प्रजापतिम्॥")
संवेगः, पुं, (सं+विज+घञ्।) भयादिजनितत्वरा। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। २। ७२। १४।
"अथ सभ्याः सभामध्ये समुच्छ्रितकरास्तदा।
जघ्नुर्व्वाहिग्नमनसः संवेगात् सर्व्व एव हि॥")
समग्रवेगश्च॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ३९०।
"अभग्नशमसंवेगलब्धसिद्धिर्नराधिप।
श्रीपर्व्वतादावद्यापि भव्यानामेति दृक्पथम्॥")
संवेदः, पुं, (सं+विद्+घञ्।) अनुभवः। तत्पर्य्यायः। वेदना २। इत्यमरः॥ हे अनुभवं विद ल सतौ घञ्। संवेदः। ज्योषिश्रन्थोति अनेवेदना। न नेत्युक्तेः क्लौ वेदनम्। तत्र विशिष्टेणापि सामान्यं बाध्यते न क्वचित् क्तौति अनट्। इति भरतः॥ (यथा, हरिवंशे। २०३। २३।
"संवेदजननी धात्री चेति माता प्रचोदिता।
अनुतां तनुताश्चैव जन्तुना कर्म्मभोगिनाम्॥")
संवेशः, पुं, (सं+विश+घञ्।) निद्रा। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। ८३।
"अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम्।
सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टुः विससर्ज्जोर्जितश्रियम्॥")
रतिबन्धः। इति मेदिनी॥ पीठः। इति हेमचन्द्रः॥ (उपभोगस्थानम्। इति स्वामी॥ यथा, भागवते। ३। २३। २०।
"विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राङ्गनाजिरैः।
यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः॥")

संवेशनं, क्ली, (सं+विश+ल्युट्।) रतिक्रिया। इति हेमचन्द्रः॥ (उपवेशनम्। यथा, भागवते। ५। ८। १०।
"शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानाहतनाङ्गः पीनः स्कन्ननाङ्गः स्थण्डिलसंवेशनासर्द्दनामज्जनरजसा महामणिरिव *** विचचार॥")
संव्यानं, क्ली, (संवीयतेऽनेनेति+सं+व्य+ल्युट्।) उत्तरीयवस्त्रम्। इत्यमरः॥ (यथा, किराते। ४। २८।
"विपाण्डु संव्यानमिवानिलोद्धतं
निरुन्धतीः सप्तपलाशजं रजः॥")
वस्त्रम्। इति मेदिनी॥
संशप्तकः, पुं, समयात् संग्रामादनिवर्त्ती। इत्यमरः॥ समयात् कुलाचारात् शपथाद्वा संग्रामादनिवर्त्तिनोऽपराङ्मुखाः अपलायमानाश्चाक्रोशन्ति ते संशप्तकाः। शपेर्भावे क्तः शप्तं सम्यक् सत्यं शप्तं येषां ते संशप्तकाः। इति भरतः॥ नारायणीसेनाविशेषः। इति महाभारतम्॥ (यथा, महाभारते। १। १। १८७।
"तदाश्रौषं चाप्यदीयान् महारथान्
व्यवस्थितानर्ज्जुनस्यान्तकाय।
संशप्तकान् निहतानर्ज्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय॥"
एतद्वधवृत्तान्तादिकं महाभारते द्रोणपर्व्वणि १७ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्॥)
संशयः, पुं, (सं+शी+अच्।) सन्देहः। इत्यमरः॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः।
साधारणादिधर्म्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
"संशयं लक्षयति संशय इति। एकधर्म्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः। साधारणेति उभयसाधारणो यो धर्म्मस्तज्ज्ञानं संशयसाधनम्। यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुत्वसाधारणं ज्ञात्वा अयं स्थाणुर्न वेति सन्दिग्धे। एवमसाधारणज्ञानं संशयकारणम्। यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे। विप्रतिपत्तिस्तु शब्दोऽनित्यो न वेति शब्दात्मिका न संशयकारणं शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात्। किन्त्वत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति। एवज्ञानेऽप्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशयः। एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम्। किन्तु न शये धर्म्मिज्ञानं धर्म्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति।" इति तट्टीका सिद्धान्तमुक्तावली॥
संशयानः, त्रि, संशययुक्तः। सम्पूर्व्वशीङ्धातोः शानप्रत्ययेन निष्पन्नः॥
संशयापन्नमानसः, त्रि, (संशयमापन्नं मानसं यस्य यत्रेति वा।) संशयविषयः। संशययुक्तः।

तत्पर्य्यायः। सांशयिक २। इत्यमरः॥ द्वे संशय विषये स्थाण्वादौ। संशयमापन्नः सांशयिकः स्थाणुः। संशयमापन्नं मानसं यत्र स्थाण्वादौ स तथा। संशयमापन्नं मानसं यस्य स तथेति षष्ठ्यन्यपदार्थत्वे संशयितरि पुरुषादावप्ये तच्छब्दद्वयप्रवृत्तिः स्यात्। इति भरतः॥

संशयालु, त्रि, संशयिता। इति हेमचन्द्रः॥

संशयिता, [ऋ] त्रि, [सं + शी + तृच्।) संशयकर्त्ता। इति हेमचन्द्रः॥

संशरण, क्ली, (सं + शॄ + ल्युट्।) रणारम्भः। इति शब्दमाला॥ (संरक्षणम्। यथा, कामन्दकीये।६।४।

"लोकानुग्रहमन्विच्छन् शरीरमनुपालयेत्।
राज्ञः संशरणं धाम शरीरं धर्म्मसाधनम्॥")

संशित, त्रि, (सं + शो + क्त।) सम्यक्सम्पादितम्। व्रतविषयकयत्नवान्। यथा संशितं व्रतम्। सम्यक् सम्पादितमित्यर्थः। संशितो ब्राह्मणः। व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

संशुद्धि, स्त्री, (सं + शुध + क्तिन्।) सम्यक् शोधनम्। शरीरमार्ज्जनम्। यथा,—

सम्मार्ज्जनञ्च संशुद्धिः संशोधनविशोधने॥"
इति रत्नमाला॥

संशुष्क, त्रि, आतपादिना संशोषितवस्तु। संपूर्व्वशुषधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

संशोधन, क्ली, (सं + शुध + ल्युट्।) संशुद्धिः। इति रत्नमाला॥

संशोधित, त्रि, (सं + शुध + क्त।) शुद्धीकृतवस्तु। यथा,—

"ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्गताश्रदोषाणाम्।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम्॥"
इति मधुमती॥

संश्चत्, स्त्री, (सं चिनोति मायामिति। सं + चि + "सश्चत्तृपद्वहत्।" उणा० २।८५। इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) कुहकः। इत्युणादिकोषः॥

संश्यान, त्रि, (सं + श्यै + क्त।) शीतेन सङ्कुचितः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

संश्रय, पुं, (सं + श्रि + अच्।) आश्रयः। यथा,

स्तुता सुरैः पूर्व्वमभीष्टसंश्रया-
त्तथा सुरेन्द्रेण दिनेषु सेविता।
करोतु सा नः शुभहेतुरीश्वरी
शुभानि भद्राण्यभिहन्तु चापदः॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः॥

(आश्रयस्थानम्। यथा, रामायणे।२।४१।६।

"अहो निधनतनो राजा जीवलोकस्य संश्रयम्।
धर्म्मार सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति॥")

संश्रव, पुं, (सं + श्रु + अप्।) अङ्गीकारः। इत्यमरः॥ (सम्यक्श्रवणम्। यथा, महाभारते।१५।२।६।

"अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तदाकरोत्।
संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्य्याश्चाप्यमर्षणः॥")

संश्रित, त्रि, (सं + श्रि + क्त।) आश्रितः। यथा

"न प्राचीमग्रतः शश्वोर्नोदीचीं शक्तिसंश्रि-
ताम्।
न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

संश्रुत, त्रि, (सं + श्रु + क्त।) अङ्गीकृतः। इत्यमरः॥ (यथा, रामायणे।३।१०।३६।

"मया चैतद्वचः श्रुत्वा कार्त्स्न्येन परिपालनम्।
ऋषीणां दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे॥")

संश्लिष्ट, त्रि, आश्लिष्टः। मिलितः। संपूर्व्वश्लिषधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

संश्लेष, पुं, (सं + श्लिष + घञ्।) आलिङ्गनम्। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते।१२।१३३।१७।

"संश्लेषञ्च परस्त्रीभिर्दस्युरेतानि वर्ज्जयेत्॥")

मेलनम्॥ (यथा मार्कण्डेये।३७।१५।

"अनन्तरेण संश्लेषमभ्येत्य तदनन्तरम्।
तेषामन्यतमैर्भृत्यैः ममाक्रम्यानयद्वशम्॥")

संश्वत्, स्त्री, (सं + श्वि + अतिप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम्। "संपूर्व्वात् श्वयतेः संश्वदिति सुभूतिचन्द्रः।" इत्युणादिटीकायां उज्ज्वलदत्तः।२।८५।) माया यथा,—

"संयत्तु कुहकं ज्ञेयं संश्वत् तत्रैव तं समे।"
इत्युणादिकोषः॥

संसक्त, त्रि, (सं + सन्ज + क्त।) संलग्नः। अव्यवहितः। इत्यमरः॥

संसक्ति, स्त्री संसक्तता। संपूर्व्वसन्जधातोः भावे क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्ना॥

संसत्, } स्त्री, (संसीदन्त्यस्यामिति। सं +
संसद् } सद + क्विप्।) सभा। इत्यमरः॥

(यथा, रघुः।१६।२४।

"तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं
प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस॥")

संसरण, क्ली, (सं + सृ गतौ + ल्युट्।) प्राणिजन्म। असंवाधसैन्यगमनम्। घण्टापथः। इत्यमरः॥ रणारम्भः। मेदिनी॥ गमनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (संसारः। यथा, भागवते।१०।४०।२८।

"पुंसो भवेद्यर्हि संसरणापवर्ग-
स्त्वय्यब्जनाभ सदुपासनया मतिः स्यात्॥")

संसर्ग, पुं, (सं + सृज् + घञ्।) सम्बन्धः। स च समवायादिः। इति न्यायशास्त्रम्॥*॥ पापिष्ठान्त्यजादिसंसर्गप्रायश्चित्तम्। यथा,—

"स्तेयादिना पतिता इत्युपक्रम्य उक्तम्। अत्रा ज्ञानतो वत्सरेण पातित्यम्।

"संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्।
याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यासनाशनात्॥"
इति हारीतवचनात्।

ज्ञानतो वत्सरार्द्धेनेति। तदसंसृष्टस्य दोषाभाव एव। [क्वचित्।"

"बान्धवोऽपि पृथग्भूत्वा तत् पापं नाप्नुयात्
इति देवलवचनात्॥*॥

"यस्तस्य भुङ्क्ते पक्वान्नं कृच्छ्रार्द्धं तस्य निर्दिशेत्।
शुष्कान्नभोजिनः पादमित्याह भगवान् मनुः॥

तस्याविज्ञातचण्डालसहितैकवेश्मस्थसङ्करीकरणरूपमूलपाककर्त्तुः द्वितीयसंसर्गिणः। तथा चापस्तम्बः।

"अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेश्मनि।
स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्य्यात्तस्य विशोधनम्॥
चान्द्रायणं पराकं वा द्विजातीनां विशोधनम्।
प्राजापत्यस्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे॥
येस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विनिर्द्दिशेत्।
तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषामर्द्धं विधीयते।
तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते॥"

अत्र तृतीयसंसर्गिण एव प्रायश्चित्तदर्शनात् चतुर्थसंसर्गे दोषो नास्ति। प्रायश्चित्तविवेकोऽप्येवम्।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥*॥ अथ संसर्गनिरूपणम्। तत्र महापातकिसंसर्गस्य पापहेतुत्वमाह मनुः।

"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह॥"

प्रायश्चित्तमपि दर्शितम्।

"एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः।
पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः॥
यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः।
स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् तत्संसर्गविशुद्धये॥
प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पापकृतेन वा।
न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः॥"

पापिष्ठसंसर्गी पातकी भवति इति कल्पतरुश्रुतिः॥ विष्णुः। यश्च येन पापात्मना सह संव्रजेत् स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्। गौतमोऽप्याह। ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगपितृमातृयोनिसम्बन्धागस्तेनाभक्ष्यभक्ष्यनास्तिकनिन्दकनिन्दितकर्म्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन्। निषिद्धपतितसंसर्गात् पततीति श्रुतिः कल्पतरौ॥ के ते संसर्गप्रकारा इत्यत्राह बृहस्पतिः।

"एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्नमिश्रणम्।
याजनाध्यापनं योनिस्तथा च सहभोजनम्।
नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह॥"

छागलेयः।

"आलापात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सह-
भोजनात्।
सहशय्यासनाध्यायात् पापं संक्रमते नृणाम्॥"

यमः।

"दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति।
यो यस्यान्नमिहाश्नाति स तस्याश्नाति किल्बि-
षम्॥"

देवलः।

"पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः।
मिश्रितस्तेन सोऽब्दान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत्॥
याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम्।
कृत्वा सद्यः पतत्येते पतितेन न संशयः॥"

व्यासः।

"ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च।

महापातकिनस्त्वेते यश्च तैः सह संवसेत् ॥
संवत्सरन्तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः ।
यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् स पतितो भवेत् ॥”
ननु द्वितीयतृतीयसंसर्गिणि प्रमाणं नास्ति अतएव वृद्धशातातपः ।
“अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु एक एव स दुष्यति ।
तत्स्पृष्टान्यो न दुष्येत सर्व्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥”
तथा ।
“सहतानान्तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते ।
तस्य तत् शोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टिनामपि ॥”
उच्यते । यत्र येन पापात्मनेति यो येन सपिबेदिति संसर्गी येन संसर्गमिति विष्णुव्यासजावालवचनैः सामान्येन पापिष्ठसंसर्गी पापी भवति इति प्रतिपादनात् संसर्गपापिष्ठस्यापि संसर्गी पापयुक्तो भवतीति एभिरेव प्रतिपादितम् ॥*॥ पतितोत्पन्नानां शुद्धिमिच्छतां पतितानां प्रायश्चित्तस्य तृतीयो भागस्तत्प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । स्त्री च पतितोत्पन्ना तृतीयभागस्य तृतीयभागं कुर्य्यात् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

संसर्गाभाव, पुं, (संसर्गेण सम्बन्धेन अवच्छिन्नोऽभावः ।) सम्बन्धरहितत्वम् । न्यायमते अभावपदार्थविशेषः । स तु भेदभिन्नाभावः । स च त्रिविधः । प्रागभावः १ ध्वंसः २ अत्यन्ताभावः ३ । यथा,—
“अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।
प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥
एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥*॥
भेदत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम् १ जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम् २ नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वम् ३ । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

संसर्गी, [न्] (संसर्गोऽस्यास्तीति । इनि । यद्वा, सं + सृज + “सम्पृचानुरुधेति ।” ३ । २ । १४२ । इति घिणुन् ।) संसर्गविशिष्टः । यथा । विभागानन्तरं मैत्रात् पितृभ्रातृपितृव्यभ्रातृपुत्त्राणां यथायथं एकत्रावस्थानं संसर्गः । तद्युक्तः संसर्गी । एवम्भूतस्य संसर्गिणो मृतस्य धनं तज्जातस्यापत्यस्य तदपत्याभावे संसर्गी स्वयं गृह्णीयात् । इति दायतत्त्वम् ॥

संसर्प, पुं, सम्यक्प्रकारेण गमनम् । सर्पादिगमनवद्गमनम् । सम्पूर्व्वसृपधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

संसर्पी, [न्] त्रि, संसर्पशब्दादिन्प्रत्ययेन सम्पूर्व्वक सृपधातोर्णिन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ संसर्पविशिष्टः । सम्यग्गमनशीलः ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।
“कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या
मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥”)

संसार, पुं, (संसरत्यस्मादिति । सं + सृ गतौ + घञ् ।) मिथ्याज्ञानजन्यवासना । इति नैयायिकाः ॥ यथा । संसारश्च मिथ्याधीप्रभवा वासना । इति प्रामाण्यवादगादाधरी टीप्पनी ॥ स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरपरिग्रहः । इति कलापटीकायां गोपीनाथः ॥ संसरणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायः । दुःखलोकः २ भवः ३ कष्टकारकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपिच ।
“अस्मादिजायते विश्वमत्रैव प्रविलीयते ।
मायावी मायया बद्धः करोति विविधास्तनूः ॥
न चाप्ययं संसरति न च संसारयेत् प्रभुः ।
नायं पृथ्वी न सलिलं न तेजः पवनो न तत् ॥
न प्राणो न मनो व्यक्तं न शब्दः स्पर्श एव च ।
न रूपरसगन्धाश्च नाहं कर्त्ता न वागपि ॥
न पाणिपादौ नो पायुर्न चोपस्थो द्विजोत्तमाः ।
न कर्त्ता न च भोक्ता वा न च प्रकृतिपूरुषौ ॥
न माया नैव च प्राणश्चैतन्यं परमार्थतः ।
अहं कर्त्ता सुखी दुःखी कृशः स्थूलेति या मतिः
सा चाहङ्कारकर्तृत्वादात्मन्यारोप्यते जनैः ।
वदन्ति वेदविद्वांसः साक्षिणं प्रकृतेः परम् ॥
भोक्तारमक्षरं शुद्धं सर्व्वत्र समवस्थितम् ।
तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः सर्व्वदेहिनाम् ॥”
इति कौर्म्मे ईश्वरगीतासु २अध्यायः ॥
किञ्च ।
“पितृमातृसुहृद्भ्रातृकलत्रादिकृतेन च ।
कृष्टोऽमक्तस्तथा दैन्यमश्रुपूर्णाननो गतः ॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रमता तात सङ्कटे ।
ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसम्प्राप्तिकारकम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्त्रसंवादनामाध्यायः ॥

संसारगुरु, पुं, (संसारस्य गुरुः ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जगद्गुरुश्च ॥

संसारमार्ग, पुं, (संसारस्य मार्गः ।) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संसारमोचण, त्रि, (संसारस्य मोचनं यस्मात् ।) भवतारकम् । यथा,—
“एवमेतन्महाशास्त्रं देवि ! संसारमोचणम् ।
मम भक्तव्यवस्थायै प्रयुक्तं परमं मया ॥”
इति वाराहे सुतस्वामिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥*॥ (संसारस्य मोचणम् ।) भवमोचने, क्ली । तदुपायो यथा,—
बलिरुवाच ।
“संसारार्णवमग्नानां नराणामल्पचेतसाम् ।
तरणं यो भवेत् पोतस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥
प्रह्लाद उवाच ।
ये शङ्खचक्राब्जकरं तु शार्ङ्गिणं
खगेन्द्रकेतुं वरदं श्रियः पतिम् ।
समाश्रयन्ते भवभीतिनाशनं
संसारगर्त्ते न पतन्ति ते पुनः ॥
वैकुण्ठं खण्डपरशुं भववन्धसमुच्छिदम् ।
प्रणिपत्य महात्मानं संसारे न पुनर्भवेत् ॥
ध्यायेत् दामोदरं यस्तु भक्तिनम्रोऽर्चयेत वा ।
न स संसारगर्त्तेऽस्मिन् मज्जते दानवेश्वर ! ॥
ये मानवा विगतरागपरावरज्ञा
नारायणं सुरगुरुं सततं स्मरन्ति ।
ते धौतपाण्डरपटा इव राजहंसाः
संसारसागरजलस्य तरन्ति पारम् ॥”
इति वामने ९० अध्यायः ॥

संसारी, [न्] पुं, (संसारोऽस्यास्तीति । इनि ।) संसारविशिष्टप्राणी । इति हलायुधः ॥ शरीरी । यथा । संसारिणामिति संसारित्वं शरीरित्वम् । शरीरित्वञ्च भोगावच्छेदकत्वं न तु चेष्टावत्त्वम् । अत ईश्वरपरिगृहीतरामकृष्णादिशरीरव्युदासः मिथ्याज्ञानजन्यवासनाया अदृष्टस्य वा न संसारपदेन विवक्षासम्भवः । इति बौद्धाधिकारस्य गादाधरी टिप्पनी ॥

संसिद्धि, स्त्री, (सं + सिध + क्तिन् ।) प्रकृतिः । स्वभावः । इत्यमरः ॥ सम्यक्सिद्धिः । मदोग्रा । इति मेदिनी ॥ परमा सिद्धिः । मोक्षः । यथा,
“मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां ८ अध्याये १५ श्लोकः ॥ (फलम् । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १ । २ । १३ ।
“अतः पुंभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः ।
स्वनुष्ठितस्य धर्म्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् ॥”)

संसृति, स्त्री, (सं + सृ + क्तिन् ।) संसारः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । १४ ।
“आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् ।
ततः सद्यो विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयम् ॥”) प्रवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संसृष्ट, त्रि, (सं + सृज + क्तः ।) संसर्गः । वमनादिना संशुद्धः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ विभागानन्तरं मैत्रात् पितृभ्रातृपितृव्यभ्रातृपुत्त्राणां यथायथं एकत्रावस्थानसंसर्गस्तद्युक्तः । अथ संसृष्टधनविभागः । एकपितृजातयोरपि सोदरविमातृजयोर्मृतदेयपट्पुरुषपिण्डदातृत्वेन सोदरस्यैव धनाधिकारो न तु पित्रादित्रयमात्रपिण्डदातुर्विमातृजस्य । क्वचित्तु संसृष्टत्वेन विमातृजस्याप्यसंसृष्टसोदरेण सह तुल्याधिकारिता सोदरस्य संसृष्टत्वे स एव गृह्णीयान्न संसृष्ट्यपि विमातृज इति । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“संसृष्टिनन्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।
दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च ॥
अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यो धनं हरेत् ।
असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजः ॥”
संसृष्टिनमाह वृहस्पतिः ।
“विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।
पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥”
तेन विभागानन्तरं मैत्रात् पितृभ्रातृपितृव्यभ्रातृपुत्त्राणां यथायथं एकत्रावस्थानं संसर्गः तद्युक्तः संसर्गी । एवम्भूतस्य संसर्गिणो मृतस्य

धनं तज्जातस्यापत्यस्य तदपत्याभावे संसर्गी स्वयं गृह्णीयात्। एवं सोदरस्य तु सोदरः। ॥०॥ ततश्च संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्येतद्वचनं तुल्यरूपसम्बन्धिसंसर्गकृतविशेषप्रतिपत्त्यर्थं तेन सोदराणां सापत्नानां भ्रातृपुत्राणां पितृव्याणां तुल्यानां सद्भावे संसर्गी गृह्णीयात् वाक्यादविशेषश्रुतेः। पूर्व्ववचने सर्व्वेषामेव प्रकृतत्वात् सर्व्वेषु चाक्षेपासम्भवात्। अतो न भ्रातृमात्रविषयमिदं वचनमिति जीमूतवाहनः॥ सोदरे त्वसंसृष्टिनि संसृष्टिन्यसोदरे च सति कतरस्तावत् गृह्णीयात्। एवमोदरासोदरयो संसृष्टयो सद्भावे कतर इत्यत्र प्रथमत आह अन्योदर्य्यस्त्विति। अन्योदर्य्यः पुनः संसृष्टी सन् गृह्णीयात् नान्योदर्य्यमात्र किन्तु असंसृष्ट्यपि पूर्व्ववचनस्थसोदरपदानुषङ्गात् प्राप्त सोदरश्च गृह्णीयात्। तेन एकत्र विषये पूर्ववचनोक्तसंसृष्टत्वसोदरत्वयोरेकशस्तुल्यत्वादुभयोर्विभज्य ग्रहणम्। तदुभयसत्त्वे च असोदर्य्यस्य संसृष्टिनोऽतुल्यरूपत्वात् नेति। द्वितीये आह संसृष्टो नान्यमातृज इति। सोदरे संसृष्टिनि सति अन्यमातृजः संसृष्ट्यपि न गृह्णीयात्। अर्थात्तत्र संसृष्टी सोदर एव गृह्णीयात्। संसृष्टत्वाविशेषेऽपि सोदरत्वेन तस्य बलवत्त्वात्। दायभागकारास्तु अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी सन् सत्यपि सोदरेऽसंसृष्टिनि धनं हरेत् नान्योदर्य्य संसृष्ट्यपि गृह्णीयादिति पूर्व्वार्द्धस्यार्थः। तत्र किं सोदरस्तदानीं न गृह्णीयादेवेत्यपेक्षायामुत्तरार्द्धेनोक्त असंसृष्ट्यपि चादद्यात् सोदर इत्यनुषज्यते न संसृष्टोऽन्यमातृजः केवलः। किन्तु उभाभ्यामेव विभज्य ग्रहीतव्यमित्याहुः। मिताक्षरादयोऽप्येवम्। याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां शूलपाणिमहामहोपाध्यायस्तु। अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यो धनं हरेत्। असंसृष्ट्यपि सोदर एव गृह्णीयात् न तु संसृष्टः सापत्नो भ्राता। संसृष्ट इति गर्भसंसृष्टः सोदर इति केचित्। नान्योदर्य्यो धनं हरेत् इति पाठे अन्योदर्य्यः सन् धनं न गृह्णीयात् इति व्याख्या असंसृष्टसोदरस्याधिकारार्थमिदं वचनमतो न पुनरुक्तिरित्याहुः। रत्नाकरप्रभृतयस्तु कल्पतरौ नान्योदर्य्यधनं हरेदिति पाठो दृश्यते स मूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरापारिजातहलायुधग्रन्थेषु नान्योदर्य्यो धनं हरेदिति पाठदर्शनात् तदनुसारव्याख्यादर्शनाच्च लिपिकरप्रमाद इत्याहुः। इति दायतत्त्वम्॥

संसृष्टत्व, क्ली, (संसृष्ट+त्व।) संसृष्टस्य भावः। यथा। तेन एकत्र विषये पूर्ववचनोक्तसंसृष्टत्वसोदरत्वयोरेकशस्तुल्यत्वादुभयोर्विभज्य ग्रहणम्। इति दायतत्त्वम्॥

संसृष्टी, [न्] पु, संसृष्ट संसृष्टत्वमस्यास्तीति। इनि।) संसृष्टत्वविशिष्टः। यथा, याज्ञवल्क्यः॥

"संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः।
दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च॥
अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यो धनं हरेत्।
असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजः॥"
इति दायतत्त्वम्॥

संस्कारः, पुं, (सं+कृ+घञ्।) प्रतियत्नः। अनुभवः। मानसकर्म्म इति मेदिनी॥ न्यायमते गुणविशेषः। स च त्रिविधः। वेगाख्यसंस्कारः १ अयं मूर्त्तपदार्थस्थायी। क्वचिद्वेगजन्यः क्वचित्कर्म्मजन्यश्च। स्थितिस्थापकसंस्कारः २ अयं पृथ्वीगुणः कैश्चिन्मते पृथिव्यादिचतुष्पदार्थगुणः। अयं अतीन्द्रियः स्पन्दनकारणञ्च। भावनाख्यसंस्कारः ३ अयं आत्मनः अतीन्द्रियगुणः। उपेक्षानात्मकनिश्चयजन्यः। अयं स्मरणप्रत्यभिज्ञयोः कारणञ्च ॥०॥ अस्य प्रमाणम्।

"संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने।
मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्म्मजो वेगजः क्वचित्॥
स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि।
अतीन्द्रियः स विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम्॥
भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः।
उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत्॥
स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥०॥

शुद्धिः अदृष्टविशेषजनककर्म्म। यथा। यद्यग्निस्थापनान्तरं कर्म्मकाले दृष्टादिशङ्कया म स्मृताग्निरन्यत्रानीयते तदा पुनर्भूसंस्कारः कर्त्तव्यः। समुह्य उपलिप्य उल्लिख्य उद्धृत्य अभ्युक्षेत् एष संस्कारोऽनुगतोऽग्नौ भूयः। इति ग्रन्थान्तरात्। इति संस्कारतत्त्वम् ॥०॥ दशविधसंस्कारा यथा। विवाहः १ गर्भाधानम् २ पुंसवनम् ३ सीमन्तोन्नयनम् ४ जातकर्म्म ५ नामकरणम् ६ अन्नप्राशनम् ७ चूडाकरणम् ८ उपनयनम् ९ समावर्त्तनम् १०। यथा हारीतः। गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति फलस्थापनात् मातापितृजं पाप्मानमपोहति रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जातकर्म्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चमं एतैरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवतीति। स्नानमत्र समावर्त्तनरूपमिति कल्पतरुः। इति संस्कारतत्त्वम् ॥०॥ याज्ञवल्क्यः।

"गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम्॥
एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥०॥

संस्कृतानामधिकारमाह याज्ञवल्क्यः।
"असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैः।
भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांशन्तु तुरीयकम्॥"
असंस्कृता भ्रातरो भगिन्यश्च पूर्व्वसंस्कृतैरुपनीतैः। अन्यथा मन्त्रपाठानधिकारापत्तेरित्युद्वाहतत्त्वम्॥ एषां विवरणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। गरुडपुराणोक्तसंस्कारास्तत्रैव ९३। ९४। ९५ अध्यायेषु द्रष्टव्याः ॥*॥

अथ जीर्णदेवगृहादिसंस्कारफलम्।
"अथ चेज्जीर्णसंस्कारविधिं पृच्छो महामुने।
देवतादिषु कर्त्तव्यो महाभोगफलेप्सुभिः॥
मूलादष्टगुणं पुण्यं जीर्णसंस्कारतो भवेत्।
तस्मादनाथजीर्णेषु कार्य्यं संस्करणं मुने।।
स्वकीयं परकीयं वा यथाविभवविस्तरैः॥
स्वतो वा परतो वापि यस्तु संस्कुरुते सुरान्।
स यावच्चन्द्रसूर्य्यौ गोस्तावत्कालं सुखी भवेत्॥
लोकेषु तेषु देवानां विरजस्केषु हृष्टधीः।
यथा गोमेधयज्ञेषु पशुरोमसमाः समाः॥
रमते दिवि हृष्टात्मा जीर्णसंस्कारकारकः।
अनाथा वा सनाथा वा पूजनीयाः सदा सुराः॥
इति देवीपुराणे पूजाविधिनामाध्यायः॥

संस्कारजः, त्रि, संस्कारेण जातः। संस्कारशब्दपूर्व्वकजनधातोर्डप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

संस्कारवर्ज्जितः, पु, (संस्कारेण जातः।) उपनयनसंस्कारहीनः। तत्पर्य्यायः। व्रात्यः २। इति हेमचन्द्रः॥ दशसंस्कारहीने, त्रि॥

संस्कारहीनः, पु, (संस्कारहीनः।) व्रात्यः। इत्यमरः॥ संस्कारहीनत्वकालमाह। यमः।
"पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः।
प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः॥"
तथा मार्कण्डेयः।
'विप्रस्य षोडशादर्वाक् राज्ञो द्वाविंशतेः परम्।
वैश्यस्याष्टाधिकादब्दात् सावित्रीपतनं भवेत्॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"षोडशाब्दा हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः।
विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता॥
सावित्री नातिरिच्येत अत ऊर्द्ध्वं निवर्त्तते॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥

संस्कृतं, क्ली, (सं+कृ+क्त।) लक्षणोपेतम्। इति मेदिनी॥ पाणिन्यादिकृतव्याकरणसूत्रेण उपेत उपगतो लक्षणोपेतः साधुशब्दः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ स तु देववाणी। यथा,
"गीर्व्वाणवाणीवदनं मुकुन्द-
संकीर्त्तनञ्चेत्युभयं हि लोके।
सुदुर्लभं तच्च न मुग्धबोधा-
ल्लभ्यतेऽतः पठनीयमेतत्॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणप्रशंसाश्लोकः॥

संस्कृतः, त्रि, (सं+कृ+क्त।) कृत्रिमः। इत्यमरः॥ करणेन निर्वृत्तः कृत्रिमो घटादिः इति भरतः॥ पक्वः। स्वतो गुणान्तराधानम्

इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ ग्रस्तः । भूषितः । इति मेदिनी ॥ शोधितः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । ११ ।
"पुराणमुत्तमं पुण्यं श्रीमद्भागवताभिधम् ।
अष्टादशसहस्राणि श्लोकास्तत्र तु संस्कृताः ॥")

संस्क्रिया, स्त्री, (सं+कृ+"कृञः श च ।" ३ । ३ । १०० । इति शः ।) शवदाहादिक्रिया । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ संस्कारश्च ॥

संस्तर, पुं, (संस्तीर्य्यते इति । सं+स्तॄ+अप् ।) शय्या । यज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥ पल्लवादिरचितशय्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ५७ ।
"नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते
मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
तदिदं विषहिष्यते कथं
वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥")

संस्तवः, पुं, (सं+स्तु+अप् ।) परिचयः । इत्यमरः ॥ (यथा, किराते । ४ । २५ ।
"विहाय वाञ्छामुदिते मदात्ययाद्
अरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिनः ।
श्रुतिः श्रयत्युन्मदहंसनिःस्वनं
गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः ॥")
सम्यक्स्तुतिश्च ॥ (यथा, भागवते ।११।१३।१४।
"इति मे छिन्नसन्देहा मुनयः सनकादयः ।
सभाजयित्वा परया भक्त्यागृणत संस्तवैः ॥")

संस्तवानः, त्रि, (संस्तवीतीति । सं+स्तु+"संस्यानच् स्तुवः ।" उणा० २ । ८९ । इति आनच् ।) सहक्ता । इत्युणादिकोषः ॥ वाग्मी । उद्गाता । हर्षः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

संस्ताव, पुं,(समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगा इति । सम्+स्तु+"यज्ञे समि स्तुवः ।" ३ । ३ । ३१ । इति घञ् ।) क्रतुषु द्विजन्मनां स्तुतिभूमिः । इत्यमरः ॥ यज्ञेषु स्तुतिकारिणां ब्राह्मणानां अवस्थानभूमिः संस्ताव उच्यते । क्रतुषु यज्ञविषयेषु द्विजानां या स्तुतिभूमिः स्थानं स संस्ताव इत्यन्वयः । समेत्य स्तूयते छन्दोगैरत्र इति संस्तावः घञ् । इति भरतः ॥

संस्तुत, त्रि, (सं+स्तु+क्तः ।) सम्यक्प्रकारेण स्तुतिप्राप्तः । सम्यक्स्तवविषयीभूतः । यथा,—
"भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि ।
मुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

संस्त्यायः, पुं, (सं+स्त्यै+घञ् । आतो युक् ।) संघातः । सन्निवेशः । इत्यमरः ॥ संस्थानम् । विस्तृतिः । इति मेदिनी ॥ गृहम् । इति हेमचन्द्रः ॥

संस्थः, पुं, (सन्तिष्ठते स्वपरराष्ट्रेषु इति । सं+स्था+कः ।) चरः । इति मेदिनी ॥ निजराष्ट्रकः इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्दकीये । १२ । २६ ।
"संस्थाः स्युश्चारसंस्थित्यै दत्तदाया शुभाशया ॥")

संस्थः, त्रि, (सन्तिष्ठते इति । सं+स्था+कः ।) अवस्थितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ८ । ६६ ।
"यदा मे मरणं भूयात् तदा मा भूत् स्मृतिभ्रमः ।
दिने दिने क्षणं चित्तं त्वयि संस्थं भवत्विति ॥")
मृतः । इति शब्दरत्नावली ॥

संस्था, स्त्री, (सन्तिष्ठतेऽनयेति । सं+स्था+अङ् ।) न्याय्यपथस्थितिः । इत्यमरः ॥ सन्तिष्ठतेऽनया सम्यगवस्थानं वा संस्था । इति भरतः ॥ अस्याः पर्य्यायो मर्य्यादाशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, उपदेशशतके । ९० ।
"अपि शक्तः परिहर्त्तुं ययातिशापं हरिर्हि ते कंसे ।
राजासनं न भेजे पुरातनीं पालयेत् संस्थाम् ॥"
प्रतिज्ञा । यथा, रघुः । ११ । ३८ ।
"तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः
पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।
स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं
पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥")
स्थितिः सादृश्यम् । नाशः । इति मेदिनी ॥ व्यवस्था । (यथा, मनुः । १ । २१ ।
"सर्व्वेषान्तु स नामानि कर्म्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्म्ममे ॥")
व्यक्तिः । क्रतुभेदः । (यथा, भागवते । १० । २३ । ८ ।
"दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः ।
अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति ॥")
समाप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रलयचतुष्टयम् । यथा,—
"नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः ।
संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्धास्य स्वभावतः ॥"
इति पुराणम् ॥

संस्थान, क्ली, (सं+स्था+ल्युट् ।) सन्निवेशः । (यथा, मनुः । ८ । ३७१ ।
"भर्त्तारं लङ्घयेत् या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥")
चतुष्पथः । इत्यमरः ॥ आकृतिः । मृत्युः । इति मेदिनी ॥ चिह्नम् । इत्यजयपालः ॥ सम्यक्स्थितिश्च ॥ (व्यवस्था । यथा, भागवते । ३ । ९ । २७ ।
"लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः ।
तमाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव ॥")

संस्थापन, क्ली, (सं+स्था+णिच्+ल्युट् ।) सम्यक्स्थितिप्रापणम् । स्थिरीकरणम् । यथा,
"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥"
इति भगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥
"साधुरक्षणेन दुष्टवधेन च धर्म्मं स्थिरीकर्त्तुम् ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

संस्थितः, त्रि, (सं+स्था+क्त ।) मृतः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ९ । १९० ।
"संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात् पुत्त्रमाहरेत् ।
तत्र यद्रिक्थजातं स्यात् तत्तस्मिन् प्रतिपादयेत् ॥")
सम्यक्स्थितिविशिष्टश्च ॥ (यथा, कौर्म्मे ।१।२१।
"इदन्तु पञ्चदशमं पुराणं कौर्म्ममुत्तमम् ।
चतुर्द्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ॥"

संस्थितिः, स्त्री, (सं+स्था+क्तिन् ।) संस्थानम् । (यथा, मनुः । ६ । ९० ।
"यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥"
मृत्युः । गृहम् । इति केचित् ॥

संस्पर्शः, पुं, (सं+स्पृश+घञ् ।) सम्यक्स्पर्शः । स तु त्वगिन्द्रियग्राह्यगुणविशेषः । यथा, छागलेयः ।
"आलापात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात् ।
सहशय्यासनाध्यायात् पापं संक्रमते नृणाम् ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

संस्पर्शा, स्त्री, (संस्पृश्यतेऽसौ इति । सं+स्पृश+कर्म्मणि घञ् । टाप् ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

संस्फाल, पुं, (सम्यक् स्फालः स्फुरणं यस्य ।) मेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संस्फुटः, त्रि, (संस्फुटतीति । सं+स्फुट+इगुपधेति कः ।)विकसितः । इति शब्दरत्नावली ॥

संस्फेटः, पुं, (सं+स्फिट अनादरे+अधिकरणे घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

संस्फोटः, पुं,(संस्फोटयत्यत्रेति । सं+स्फुट् भेदने+घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥

संस्मरण, क्ली, (सं+स्मृ+ल्युट् ।) संस्मृतिः । संस्कारजन्यज्ञानम् । यथा, योगियाज्ञवल्क्यः ।
"ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्सु पुनः पुनः ॥
गायत्त्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

संस्मृतिः, स्त्री, संस्मरणम् । सम्पूर्व्वस्मृधातोः क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । २०६ ।
"तच्छ्रुत्वा संस्मृतिं लब्ध्वा स राजा प्रत्युवाच तम् ॥")

संहत, त्रि, (सं+हन+क्त ।) दृढसन्धिः । इत्यमरः ॥ मिलितः । दृढः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ सम्यक्प्रकारेण हतश्च ॥

संहतजानु, त्रि, (संहते जानुनी यस्य ।) लग्नजानुकः । यथा,—
"प्रज्ञुः प्रगतजानुः स्यात् प्रज्ञोऽन्वेव च दृश्यते
सञ्ज्ञुः संहतजानुश्च भवेत् सज्ञोऽपि तत्र हि ।
ऊर्द्ध्वज्ञुरूर्द्ध्वजानुः स्यादूर्द्ध्वज्ञोऽप्यूर्द्ध्वजानुकः ॥"
इति भरतधृतसाहसाङ्कः ॥

सहतजानुक',त्रि,(सहतजानुरिव। स्वार्थे कन्।) लग्नजानुक । तत्पर्य्याय । सञ्ज्ञु २। इत्यमर॥ सहतजानु ३ सञ्ज्ञ ४। इति तट्टीकायां भरत ॥

सहतल,पु,(सहत परस्परयोर्मेलन लातीति। ला+क ।) मिलितपाणिद्वयम्। इत्यमर ॥ द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ सहतौ मिलितौ सहतल उच्यते। प्रतलद्वय मिलित सहतल । स्यादित्यर्थ । सहत लाति सहतल इन-जनादिति ड । निर्विसर्गपाठे द्वौ वामदक्षिणौ पाणी सहतौ मिलितौ चेत् तदा सहतल-प्रतलावुच्येते। अस्मिन्नर्थे प्रतलोऽय चपेटे सहतले च वर्त्तमानत्वात् नानार्थ । इति भरत॥

सहति, स्त्री, (स+हन+क्तिन्।) समूह,। इत्यमर'॥ (यथा, हितोपदेशे।

"अल्पानामपि वस्तूना सहति कार्य्यसाधिका। तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिन ॥")

सहनन, क्ली, सहन्यते इति। स+हन+ल्युट्।) शरीरम। इत्यमर ॥ (यथा, भागवते। ५। २। २१।

"आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव सहननबलोपेता पित्रा विभक्ता आत्मतुल्य-नामानि यथाविभाग जम्बुद्वीपवर्षाणि बुभुजु।" सम्यग्घातनञ्च॥ (कठिन, त्रि। यथा, भागवते। ५। ८। १०।

"शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानाहताङ्ग पीन सहननाङ्ग * * * विचचार॥" "सहन्यन्ते निविडीभवन्ति अङ्गानि यस्य। कठिनावयव इत्यर्थ ॥" इति तट्टीकायां स्वामी॥)

सहराख्य, पु, (सहर इति आख्या यस्य।) पावकनामाग्नि । इति मत्स्यपुराणम्॥

सहर्ष, पु (स+हृष+घञ्।) प्रमोद । स्पर्द्धा। (यथा, महाभारते। ३। २१८। २४।

"सहर्षाद्धारयन् क्रोध धन्वी स्रग्वी रथस्थित। समरे नाशयेत् शत्रूनमोघो नाम पावक ॥"

वायु । इति विश्वमेदिन्यौ॥ (लोमहर्ष । यथा, सुश्रुते। ६। ६।

"दाहस हर्षताम्रत्वशोकनिस्तोदगौरवै ॥")

सहवन, क्ली, सम्यक्प्रकारेणाहुति । सपूर्व्व-हुधातोर्भावेऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

सहार, पु, (सह्रियतेऽनेनेति। स+हृ+"अध्यायन्यायेति।"३।३।१२२। इति घञन्त साधु ।) नरकविशेष । इत्यमर ॥ प्रलय । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, मनु। १। ८०।

"मन्वन्तराण्यसङ्ख्यानि सर्ग सहार एव च। क्रीडन्निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुन पुन ॥")

सक्षेप । इति जटाधर.॥ सहरणञ्च॥ (यथा, रघु। ५। ५७।

"समोहन नाम सखे! ममास्त्र
प्रयोगसहारविभक्तमन्त्रम्॥")

सहारमुद्रा, स्त्री, (सहारस्य मुद्रा।) विसर्ज्जनमुद्रा। यथा, राघवभट्टधृतम्।

"अधोमुखे वामहस्ते ऊर्द्ध्वास्य दक्षहस्तकम्।
क्षिप्ताङ्गुलीरङ्गुलीभि सगृह्य परिवर्त्तयेत्।
प्रोक्ता सहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते॥"

अर्पणे आत्मनीति शेष.। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ भैरवविशेष । यथा,—

"असिताङ्गो रुरुश्चण्ड क्रोध उन्मत्त एव च।
कपाली भीषणश्चैव सहारश्चाष्ट भैरवा ॥"

इति तन्त्रम्॥

सहित, त्रि, मिलित । सपूर्व्वधाधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

सहितपुष्पिका, स्त्री, (सहितानि मिलितानि पुष्पाणि यस्या । कापि अत इत्वम्।)मिश्रेया। इति राजनिर्घण्ट ॥

सहिता, स्त्री, सम्यक् (धीयते स्मेति। धा+कर्म्मणि क्त । यद्वा, सम्यक् हित प्रतिपाद्य यस्या ।) मन्वादिप्रणीतधर्म्मशास्त्रम्। तत्पर्य्याय । स्मृति २ धर्म्मसहिता ३ श्रुति जीविका ४। इति शब्दरत्नावली। सहिताविशेषा यथा,—

"एव पुराणसङ्ख्यान चतुर्लक्षमुदाहृतम्।
अष्टादशपुराणानामेवमेव विदुर्बुधा ।
एवञ्चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्त्तिता ॥
इतिहासो भारतञ्च वाल्मीक काव्यमेव च।
पञ्चक पञ्चरात्राणा कृष्णमाहात्म्यमुत्तमम्॥
वाशिष्ठ नारदीयञ्च कापिल गौतमीयकम्।
पर सनत्कुमारीय पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम्।
पञ्चम्य सहितानाञ्च कृष्णभक्तिसमन्विता ।
ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रह्लादस्य तथैव च।
गौत य कुमारस्य सहिता परिकीर्त्तिता ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अध्याय॥ अपि च।

"इदन्तु पञ्चदशम पुराण कौर्म्ममुत्तमम्॥
चतुर्धा सस्थित पुण्य सहितानां प्रभेदत ॥
ब्राह्मी भागवती शैवी वैष्णवी च प्रकीर्त्तिता।
चतस्र सहिता पुण्या धर्म्मकामार्थमोक्षदा॥
इयन्तु सहिता ब्राह्मी चतुर्व्वेदे समन्विता।
भवन्ति षट्सहस्राणि श्लोकानामत्र सङ्ख्यया॥"

इति कौर्म्मे १ अध्याय ॥

तत्र स्कान्दपुराणोक्तषट्सहिता यथा,—

"स्कान्दमद्याभिवक्ष्यामि पुराण श्रुतिसम्मितम्।
षड्विध सहिताभेदै पञ्चाशत्खण्डमण्डितम्॥
आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसहिता।
तृतीया शाङ्करी विप्राश्चतुर्थी वैष्णवी मता॥
तत्परा सहिता ब्राह्मी सौराख्या सहिता मता।
ग्रन्थत पञ्चपञ्चाशत्सहस्रेणोपलक्षिता॥
आद्या तु सहिता विप्रा द्वितीया षट्सहस्रिका।
तृतीया ग्रन्थतस्त्रिशत् सहस्रेणोपलक्षिता।
तुरीया सहिता पञ्चसहस्रेणोपलक्षिता।
ततोऽन्या त्रिसहस्रेण ग्रन्थेनैव विनिर्म्मिता।
अन्या सहस्रत सृष्टा ग्रन्थत पण्डितोत्तमा॥"

इति स्कान्दपुराणे सूतसहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे १ अध्याय ॥

सहृति', स्त्री, (स+ह्वे+क्तिन्।) बहुभि कृताह्वानम्। इत्यमर ॥

सहृत, त्रि, (स+हृ+क्त।) कृतसहार'। यथा,

"अह विभूत्या बहुभिरिह रूपैर्यदा स्थिता।
तत् सहृत मयैकैव तिष्ठाम्याजौ स्थिरो भव॥"

इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यम्॥

सहृति, स्त्री, (स+हृ+क्तिन्।) सहार । यथा,—

"विसृष्टौ सृष्टिरूपा त्व स्थितिरूपा च पालने।
तथा सहृतिरूपान्ते जगतोऽस्य जगन्मये॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

सक्षय, पु, (स+क्षि+अच्।) नाश । यथा,—

"रिपव सक्षय यान्ति कल्याण चोपपद्यते।
नन्दते च कुल पुसा माहात्म्य मम शृण्वताम्॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

प्रलय । इति शब्दरत्नावली॥

सक्षिप्त त्रि (स+क्षिप्+क्त।) कृतसक्षेप। सक्षेपविशिष्ट । यथा,—

"समाहृत्यान्यतन्त्राणि सक्षिप्तै प्रतिसस्कृतै।
सम्पूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम्॥"

इत्यमर ॥

सक्षिप्तै अल्पेनैव बह्वर्थप्रतिपादकतयाभिहितै । इति तट्टीकायां भरत ॥

सक्षेप,पु,(स+क्षिप्+घञ्।) स्तोकेन भूयसोऽभिधानम्। इत्यमरटीकायां भरत ॥ चुम्बक इति स्वल्प इति च ख्यात ॥

सक्षुब्ध,त्रि,(स+क्षुभ+क्त।)सञ्चलनविशिष्ट। इति क्षुभधात्वर्थदर्शनात्। आकुल । यथा,—

"दृष्ट्वा समस्त सक्षुब्ध त्रैलोक्यममरारय ।
सन्नद्धाखिलसैन्यास्ते समुत्तस्थुरुदायुधा ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

सक्षेपण, क्ली, (स+क्षिप्+ल्युट्।) विस्तीर्णानां सक्षेप । प्रपञ्चकरणवैपरीत्यम्। इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । समसनम्२। इत्यमर ॥ सहार ३ समाहार ४ सग्रह ५ समास ६। इति जटाधर ॥

सक्षोभ, पु, (स+क्षुभ+घञ्।) चाञ्चल्यम्। सञ्चलनम्। यथा। "सक्षोभमक्षरयुगासपि चित्ततन्वो।" इति श्रीभागवतम्॥

सक, पु, } पूर्व्वोक्तपरामर्शक । से इति भाषा।
सका, स्त्री } तच्छब्दस्य टे पूर्व्व अकि परत आप्प्रत्यये च सति प्रथमैकवचननिष्पन्न पदद्वयम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १९१। ११।

"इयत्तिका शकुन्तिका सका जघास ते विषम्॥")

सकट, पु, (कटेन अशुचिना शवादिना सह वर्त्तमान ।) शाखोटवृक्ष । इति भूरिप्रयोग ॥

सकटान्न, क्ली, (कटशब्देनाशौच लक्ष्यते तत्सहचरितमन्न सकटान्नम्। इति मिताक्षरा।) अशुद्धान्नम्। इति केचित्॥ (यथा, याज्ञवल्क्य। ३। १५।

"आचार्य्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती।
सकटान्न न चाश्नीयात् न च तै सह सवसेत्॥"

सकण्टकः, पु, (कण्टकेन सह वर्त्तमानः।) शैवालः। इति शब्दचन्द्रिका॥ करञ्जविशेषः। इति रत्नमाला॥ नाटाकरञ्ज इति भाषा॥ कण्टकयुक्ते, त्रि। यथा,—
"शीतलोष्णसमायुक्तसकण्टकदलान्वित।
क्रूर पापसपामार्ग भ्राम्यमाण पुन पुन॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
(लोमाञ्चिते च त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। २५। २२०।
"स त साहसिकस्पर्शभीतैरिव सकण्टकैः।
अङ्गै प्रणतमालिङ्गय मुमुदे भूपतिश्चिरम्॥")
सकरः, त्रि हस्तयुक्त। राजस्वविशिष्ट। शुण्डयुक्त। किरणविशिष्ट। करेण सह वर्त्तते योऽसौ। इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न॥
सकरुण, त्रि, (करुणया सह वर्त्तमान।) करुणायुक्त। सदय। यथा —
"भवानि त्व दासे मयि वितर दृष्टि सकरुणामिति स्तोतु वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति य।
तदैव त्व तस्मै दिशसि निजसायुज्यपदवी मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमुकुटनीराजितपदाम्॥"
इत्यानन्दलहरी॥
सकर्ण, त्रि, (कर्णाभ्या सह वर्त्तमान।) श्रवणशील। तत्पर्य्याय। श्रुतितत्पर २। इति जटाधरः॥ कर्णयुक्तश्च॥
सकर्म्मक, पु, (कर्म्मणा सह वर्त्तमान। कप्।) कर्म्मयुक्तधातु। कर्म्मान्वयिक्रियार्थक। यथा। क्वचित् सकर्म्मकाद्धातोर्भावेऽपि क्रियाव्याप्तिरस्ति। यथा। का दिश गन्तव्यम्। इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास॥ (कर्म्मयुक्ते, त्रि। यथा, भागवते। ५। २०। ३२।
"तद्वर्षपुरुषा भगवन्त ब्रह्मरूपिण सकर्म्मकेण कर्म्मणाराधयन्ति॥" "सकर्म्मकेण ब्रह्मसालोक्यादिसाधनेन।" इति तट्टीका॥)
सकल, त्रि, (कलया सह वर्त्तमानम्।) समुदाय। तत्पर्य्याय। समम् २ सर्व्वम् ३ विश्वम् ४ अशेषम् ५ कृत्स्नम् ६ समस्तम् ७ निखिलम् ८ अखिलम् ९ निःशेषम् १० समग्रम् ११ पूर्णम् १२ अखण्डम् १३ अनूनकम् १४। इत्यमर॥ अनन्तम् १५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भागवते। ४। २८। ४।
"हार्भिः प्रविश्य सुभृश प्रार्दयन् सकला पुरीम्॥" कला प्रकृतिस्तया सह वर्त्तते इति। सगुणम्। यथा महाभारते। १२। १६। ८।
"निष्कल सकल ब्रह्म निर्गुण गुणगोचरम्॥")
सकाम, त्रि, (कामेन सह वर्त्तमान इति।) कामनाविशिष्ट। यथा,—
"अकामो वा सकामो वा यत्र क्वापि बहिर्जले इह चामुत्र दु खानि माघस्नायी न पश्यति॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
सकाशः, पु, (काश प्रकाशस्तेन सह वर्त्तते इति।) समीपः। यथा,—
"देवि दैत्येश्वर शुम्भस्त्रैलोक्ये परमेश्वर।
दूतोऽह प्रेषितस्तेन त्वत्सकाशमिहागत॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥
काशयुक्ते, त्रि॥
सकुरुण्ड, पु, साकुरुण्डवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥
सकुल, पु, (कुलेन सह वर्त्तते इति।) शकुलमत्स्य। इति शब्दरत्नावली॥
सकुल्यः, त्रि, (समाने कुले भव। यत्।) सगोत्र। यथा,—
"नारी लङ्क सगोत्रास्तु स्वजनज्ञातिबान्धवा। सकुल्यबन्धुदायादस्वसमानोदका अपि॥"
इति जटाधर॥ * ॥
स्वावध्यूर्द्ध्वतनाष्टमावधिदशमपुरुषपर्य्यन्तपुरुषत्रयम्। तेषा दशमपुरुषपर्य्यन्तसन्तति। स्वावध्यधस्तनाष्टमावधिदशमपुरुषपर्य्यन्तसन्ततिश्च। तेषामशौच यथा, बृहस्पति।
"दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके। त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजा॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥ * ॥
दायाधिकारिसकुल्यास्तु पञ्चमपुरुषावधय। यथा। बौधायन। प्रपितामह पितामह पिता स्वय सोदर्य्यभ्रातर सवर्णाया पुत्त्र पौत्त्र प्रपौत्त्रो वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डान् आचक्षते। विभक्तदायादान् सकुल्यान् आचक्षते सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवतीति। इति दायतत्त्व शुद्धितत्त्वञ्च॥ * ॥ तस्य कन्यादानाधिकारित्व यथा। विष्णु। पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति कन्याप्रद पूर्व्वनाशे प्रकृतिस्थ पर पर। नारदश्च।
"पिता दद्यात् स्वय कन्या भ्राता वानुमत पितु मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा॥ माता त्वभावे सर्व्वेषा प्रकृतौ यदि वर्त्तते। तस्यामप्रकृतिस्थाया कन्या दद्यु स्वजातय॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
सकुली, स्त्री, मत्स्यविशेष। अस्या गुणादिस्तालव्यशकारादिशकुलशब्दे द्रष्टव्य॥
सकृत्, व्य, (एक+"एकस्य सकृच्च।"५।४।१९। इति सुच् सकृदादेशश्च। संयोगान्तेति सुचो लोप।) एकवारम्। (यथा,—
"सकृदशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते। सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत्॥"
इति महाभारतम्॥)
सह। इत्यमर॥ विष्ठा। इति तट्टीका॥ (अस्मिन्नर्थे तालव्यशकारस्य प्रयोग प्रायशो दृश्यते॥)
सकृत्प्रज, पु, (सकृत् प्रजा यस्य।) काक। इत्यमर॥ जातैकमात्रापत्ये, त्रि॥
सकृत्फला, स्त्री, (सकृत् फलानि यस्या।) कदली। इति राजनिर्घण्ट॥
सकृद्गर्भ, पु, (सकृत् गर्भो यस्य।) वेसर। इति राजनिर्घण्ट॥ एकमात्रगर्भिण्या, स्त्री॥
सकृद्वीर, पु, (सकृत् वीर इव।) एकवीरवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥
सक्त, त्रि, (सन्ज+क्त।) अविरत। इति हेमचन्द्र॥ आसक्त॥ (यथा, रामायणे। ६। ४। ११८।
"अन्योन्यै राहता सक्ता सस्वनुर्भीमनि स्वना। ऊर्म्मय सिन्धुराजस्य महाभेर्य्य इवाहवे॥")
सक्ति, स्त्री, सङ्ग। सन्जधातो क्तिप्रत्ययेन निष्पन्ना। (यथा, किराते। ५। ४६।
"सक्ति जवादपनयत्यनिले लताना वैरोचनैर्द्विगुणिता सहसा मयूखैः। रोधोभुवा मुहुरमुत्र हिरण्मयीना भासस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति॥")
सक्तु, पु, (सच्यते सिच्यते इति। सच सेचने+ "सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्।" उणा० १।७०। इति तुन्।) भृष्टयवादिचूर्ण। छातु इति भाषा। यथा,—
"भृष्टा यवा पुनर्धाना धानाचूर्णन्तु सक्तव॥"
इति हेमचन्द्र॥
अस्य गुणादि तालव्यादिशक्तुशब्दे द्रष्टव्य॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४। १२२।
"एक शराव सक्तूनामेक प्रत्यहमम्भस। शकटालस्य तत्रान्त सपुत्त्रस्य न्यधीयत॥" अर्द्धर्चादित्वात् क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते॥ प्रायशोऽय शब्द बहुवचने प्रयुज्यते॥)
सक्तुक, पु (सक्तुरिव। कन्।) विषभेद। इति हेमचन्द्र॥ स्वार्थे के सक्तुश्च॥
सक्तुफला, स्त्री, (सक्तव इव फलानि यस्या। अजादित्वात् टाप्।) शमीवृक्ष। इत्यमर॥
सक्तुफली, स्त्री, (सक्तव इव फलानि यस्या। ङीष्।) शमीवृक्ष। इति शब्दरत्नावली॥
सक्थि, [न्] क्ली, (सज्यते इति। सन्ज सङ्गे+ "असिसञ्जिभ्या क्थिन्।" उणा० ३। १५४। क्थिन्।) ऊरु। इत्यमर॥ (यथा, मार्कण्डेये। १८। ४९।
"तृणा पदे स्थिता लक्ष्मीर्निलय सम्प्रयच्छति। सक्थ्नोश्च सस्थिता वस्त्र तथा नानाविध वसु॥")
शकटावयवविशेष। इत्युणादिकोष॥
सक्षम, त्रि, क्षमताविशिष्ट। क्षमाविशिष्ट। क्षमेण क्षमया वा सह वर्त्तमान। इति बहुव्रीहिनिष्पन्न॥
सक्षार, त्रि, लवणयुक्त। क्षारेण सह वर्त्तमान। इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४५।
"वातश्लेष्महर वाप्य सक्षार कटुपित्तलम्॥")
सखा, [इ] पु, (समान ख्यायते इति। समान+ख्या+"समाने ख्य सचोदात्त।" उणा० ४। १३६। इति इन्। टिलोपयलोपौ समानस्य सभावश्च।) सौहार्दयुक्त। समान ख्यायते जनै नाम्नोति डि. मनीषादित्वान्

स्यामेर्यलोप समानस्य सभावश्च सख्यूह्वा-मिति सेर्डा। इत्यमरटीकायां भरत ॥ तत्पर्य्याय । आक्रन्द. २ मित्रम् ३ सुहृत् ४ । इति जटाधर ॥ वयस्यः ५ सवया ३ स्निग्ध ७ सहचर ८। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा माघे। २ । ३६ ।
"सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्य्यत. स्यातामभित्रौ मित्र च सहजप्राकृतावपि ॥")
सहाय' । इति मेदिनो ॥ तत्स्त्रीगमने दोषो यथा,—
"गुरुतल्पव्रत कुर्य्यात् रेत तिक्त्वा स्वयोनिषु।
सख्यु पुत्रस्य च स्त्रोषु कुमारोष्वन्त्यजासु च ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
सखिता, स्त्री, (सख्युर्भाव । सखि+तल्।) सख्यम् । यथा,—
"मोमांसे बहुसेवितासि सुहृदस्तर्का' समस्ता स्थ मे
वेदान्ता परमात्मबोधगुरवो यूय मयोपामिता
जाता व्याकरणाति बालसखिता युष्माभिरभ्यर्थये
प्राप्तोऽय समयो मनूक्तविहृतो माहात्म्यमाल-म्ब्यताम् ॥"
इति मनुटोकायां कुल्लूकभट्ट ॥
सखित्वं,क्ली,(सख्युर्भाव । सखि+त्व ।) सख्यम्। (यथा, महाभारते। १ । १३७ । १५ ।
'कृत सर्व्वेण मेऽन्येन सखित्वन्तु त्वया हृणे।
द्वन्द्वयुद्धञ्च पार्थेन कर्त्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ! ॥")
सखी, स्त्री, ("सख्यशिश्वीति भाषायाम् ।" ४। १ । ६२ । इति ङीष् ।) सहचरी । तत्पर्य्याय । आलि २ वयस्या ३ । इत्यमर । सध्रीचो ४ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु । ३ ।
"अधेप्सित भर्त्तुरुपस्थितोदय
सखोजनोद्वोक्षणकौमुदीमुखम् ।
निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्तते
सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षण दधौ ॥")
सख्य ,क्ली,(सख्युर्भाव कर्म्म वा । सखि+यत् ।) मित्रता । तत्पर्य्याय । सौहृदम् २ सौहार्दम्३ साप्तपदीनम् ४ मैत्रम् ५ अज्य्यम् ६ सङ्गतम् ७। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु । १२ । ५७ ।
' वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशत ।
मुमूर्च्छ सख्य रामस्य समानव्यसने हरौ ॥")
सग, स ए स हृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) स, सिसगयिषति । ए, असगीत् । इति दुर्गादास ॥
सगन्ध',पु,(गन्धेन सह वर्त्तमान इति ।)ज्ञाति। इति त्रिकाण्डशेष ॥ गन्धयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४३ । २६ ।
"द्विरदमदमहोसरोजलाजै-
र्धूपं तमधुना च हुताशन सगन्धे ॥")
सगर', पु, (गरेण सह वर्त्तमान ।) अर्हद्भेद । इति हेमचन्द्र ॥ सूर्य्यवशीयराजविशेष। स तु अयोध्याधिपतिबाहुराजपुत्र: तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
सूर्य्यवंशे महाराजो बाहुर्नाम महानभूत् ।
तस्य राज्य हृत सर्व्वं हैहयैस्तालजङ्घकै: ॥
काम्बोजा पह्लवाश्चैव पारदा यवना शका. ।
एते पञ्चगणा ब्रह्मन् हैहयार्थे पराक्रमन् ॥
हृतराज्य स वै विप्र तदा बाहुर्व्वनं ययौ ।
पत्नी तु यादवी तस्य गुर्व्विण्यासीत् पतिव्रता ।
तत्सपत्नी पूर्व्वमेव तस्या गर्भजिघासया ।
भोजनेन सह प्रादात् गर धर्म्मानवेक्षया ॥
यादव्यास्तु तपोयोगात् गर्भो नैव ममार ह ।
न ममार च सा राज्ञी देवानामनुकम्पया ॥
पति सानुययौ साध्वी सिषेवे त वने सदा ।
स राजा विपिने तस्मिन् प्राणांस्तत्याज योग-वान् ॥
सा तु भर्त्तुश्चिति कृत्वा वने तामध्यरोहत ।
और्व्वस्ता भार्गवस्तात कारुण्यात् समवारयत्॥
तस्याश्रमे च सा गर्भ सुषुवे ज्वलनप्रभम् ।
व्यजायत महाबाहुर्गरेणैव सह द्विज ॥
सगरो नाम तेनाभूत् बालकोऽतिमनोहर ।
और्व्वस्तु जातकर्म्मादि तस्य कृत्वा महात्मन ॥
अध्याप्य वेदानखिलान् शस्त्राणि प्रत्यपादयत् ।
आग्नेयन्तु महाघोरममरैरपि दु सहम् ॥
स तेनास्त्रबलेनाजौ बलेन च समन्वित ।
हैहयांस्तालजङ्घांश्च जघ्न रुद्र पशूनिव ॥
जनयामास लोकेऽस्मिन् कीर्त्तिकीर्त्तिमतावर
तत शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदा-स्तथा ।
पह्लवांश्चापि नि शेषान् कर्त्तु व्यवसितो नृप ॥
ते हन्यमाना वीरेण सगरेण महौजसा ।
वशिष्ठ शरण जग्मु सूर्य्यवंशपुरोहितम् ॥
वशिष्ठ शरणापन्नान् समये स्थाप्य तान्द्विज ।
सगर वारयामास तेभ्यो दत्त्वाभय तदा ॥
सगरस्ता प्रतिज्ञान्तु निशम्य सुमहाबल ।
धर्म्म जघान तेषाञ्च वेशानन्यांश्चकार ह ॥
अर्द्ध शिर शकानान्तु मुण्डयामास भूपति ।
यवनाना शिर सर्व्व काम्बोजानामपि द्विज ॥
पारदान् मुक्तकेशांस्तु पह्लवान् श्मश्रुधारिण ।
निस्स्वाध्यायवषट्कारान् सर्व्वानेव चकार ह ॥
कालसर्पा माहिषका दार्व्वाश्चोला सकेरला
खसांस्तुषारांश्चानाथ मद्रा किष्किन्धका-स्तथा ।
कौन्तलाश्च तथा वङ्गा शाल्वा कौङ्कणका-स्तथा ।
सर्व्वे ते क्षत्त्रियास्तात धर्म्मास्तेषा निराकृता ॥
पुरोहितस्य वाक्येन कृता विकृतवेशिन ।
वश कृत्य सराजन्यान् स्वराज्यमन्वशासत ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्ड १५ अध्याय ॥ * ॥
अपि च ।
"रोहिताश्च हरो जातो हरकाद्बाहुरजायत ॥
सगरस्तस्य पुत्त्रोऽभूत् राजा परमधार्म्मिक ॥
द्वे भार्य्ये सगरस्यापि प्रभा भानुमतो तथा ।
ताभ्यामाराधित पूर्व्वं और्व्वोऽग्नि पुत्त्रकाम्यया
और्व्वस्तुष्टस्तयो प्रादात् यथेष्ट वरमुत्तमम् ।
एका षष्टिसहस्राणि सुतमेक तथा परा ॥
गृह्णातु वंशकर्त्तार प्रभा गृह्णाद्बहूंस्तथा ।
एक भानुमतोपुत्रमगृह्णादसमञ्जसम् ॥
तत. षष्टिसहस्राणि सुषुवे यादवी प्रभा ।
खनन्त पृथिवीं दग्धा विष्णुना येऽश्वमार्गणे ॥
असमञ्जसस्तु तनय अंशुमान् नाम विश्रुत ।
तस्य पुत्त्रो दिलोपस्तु दिलीपात्तु भगीरथ ॥
येन भागीरथी गङ्गा तप कृत्वावतारिता ।
भगीरथस्य तनयो नाभाग इति विश्रुत ॥"
इति मात्स्ये १२ अध्याय ॥
सगर्भ , पु, (समानो गर्भो यस्य । समानस्य स' ।) सहोदर । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि, अभ्यन्तरितसूक्ष्मपत्रादियुक्त । यथा—
"दर्भान् सगर्भानादाय नव सप्त च पञ्च वा ।
साग्रान् समूलानच्छिन्नान् द्विजो दक्षिण-पाणिना ।
अन्वारब्धेन सव्येन तर्पयेत् षड्विनायकान् ॥"
इति काशीखण्डे सदाचारो नाम ३५ अध्याय ॥
(गर्भविशिष्टे च त्रि । यथा कथासरित्सागरे। २० । ८४ ।
"अनलोऽपि सगर्भोऽभूत् तेन वीर्य्येण धूर्जटे ॥"
सगर्भा,स्त्री,(गर्भेण सह वर्त्तमाना ।) गर्भवती । यथा—
"केचिद्गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।
सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रम ययौ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्ड १ अध्याय ॥
सहोदरा । इति सगर्भशब्ददर्शनात् ॥
सगर्भ्य पु, (समाने गर्भे भव । "सगर्भसयूथ-सनुतात् यत् ।" ४ । ४ । ११४ । इति यत् ।) सहोदर: । इत्यमर ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ४ । २० ।
"अनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य ॥")
सगोत्र,क्ली,(समान गोत्रमिति । समानस्य स ।) कुलम् । यथा,—
' कुल गोत्र सगोत्रञ्च तुल्यगोत्रे निगद्यते ।"
इति शब्दरत्नावलो ॥
सगोत्र , पु, (समान गोत्रमस्य । "ज्योतिर्जन पदरात्रि" ६।३।८५ । इति समानस्य स ।) ज्ञाति । यथा,—
"सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजना समा ॥"
इत्यमर ॥
(यथा, मनु । ९ । १९० ।
स स्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात् पुत्रमाहरेत्॥")
सग्धि , स्त्री सहभोजनम् । इत्यमर ॥ समाना सह वा जग्धि सग्धि । अद क्ति जग्धोऽर्द इति जग्ध जग्धि निपातनात् सग्धिरादेश । सग्धिरपि छन्दसीति परे । इत्यमरटीकायां भरत ॥
सघ, न हिंसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) न, सघ्नोति । असघीत् । इति दुर्गादास ॥

सङ्कट, त्रि, (सम् + "सम्प्रोदश्च कटच्।" ५।२।२९। इति कटच्।) सबाध। इत्यमर॥ हे अल्पावकाशे वर्त्मादौ। सम्यक् कटति आवृणोति सङ्कटं अल्। सम्यगन्योन्य वाधन्त्यत्र सबाध घञ्। वाच्यलिङ्गता च। सबाध ह्रदपि तद्बभूव वर्त्म इति माघ। इति भरत॥ दु खे, क्ली। यथा,—

"सर्व्वाबाधासु घोरासु वेदनाभ्यर्दितोऽपि वा।
स्मरन्ममैतच्चरितं नरो मुच्येत सङ्कटात्॥"

सङ्कट दु खमुत्तरार्द्ध मुत्तरान्वयि। इति देवीमाहात्म्यस्य टीकाया नागोजीभट्ट॥

सङ्कटा, स्त्री, (सम्यक् कटति आवृणोति या। सम् + कट् + अच्। टाप्।) देवीविशेष। सा च वाराणस्या प्रसिद्धा। योगिनीविशेष। यथा,

"मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा।
उल्का सिद्धि: सङ्कटा च योगिन्योऽष्टौ प्रकीर्त्तिता॥"

इति ज्योतिषम्॥

सङ्कटाक्ष, पु, (सकट अक्षतीति। अक्ष व्याप्तौ + अण्।) धवहृक्ष। इति विश्व॥

सङ्कथन, क्ली, (सम्यक् कथनम्।) सम्यग्भाषणम्। यथा,—

"उपवासफल नश्येत् दिवास्वप्नाच्च मैथुनात्।
स्त्रीणा सम्प्रेक्षणात स्पर्शात्ताभि सङ्कथनादपि॥"

इत्येकादशीतत्त्वम्॥

सङ्कथा, स्त्री, (सम्यक् कथा।) परस्परभाषणम्। यथा,—

"उल्लाप काकुवागन्योन्योक्ति सलापसङ्कथे।"

इति हेमचन्द्र॥

(यथा, भागवते। १०।८२।१७।

"पृथा भ्रातॄन् स्वसॄर्वीक्ष्य तत्पुत्रान् पितरावपि।
भ्रातृपत्नीर्मुकुन्दञ्च जहौ सकथया शुच॥")

सम्यक्कथनञ्च॥

सङ्कर, पु, (सङ्कीर्य्यते इति। स + कॄ विक्षेपे + अप्।) सम्मार्ज्जन्या क्षिप्तधूल्यादि। तत्पर्य्याय। अवकर २। इत्यमर॥ सङ्कार ३। इति शब्दरत्नावली॥ अग्निचटत्कार। इति। मेदिनीहारावल्यौ॥ मिश्रितत्वम्। यथा,—

"भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्कर।"

इत्यमर॥

परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकाधिकरण्यम्। यथा। मूर्त्तत्व मनसि वर्त्तते भूतत्व नास्ति आकाशे भूतत्व वर्त्तते मूर्त्तत्व नास्ति। पृथिव्या भूतत्व वर्त्तते मूर्त्तत्वञ्चास्तीति जातिसाङ्कर्य्यम्। तथा चोक्तम्।

"व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्व सङ्करोऽथानवस्थिति।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रह॥"

इति सिद्धान्तमुक्तावली॥*॥

वर्णसङ्करजाति। यथा,—

याज्ञवल्क्य उवाच।

"वक्ष्ये सङ्करजात्यादि गृहस्थादिविधि परम्।
विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विश स्त्रियाम्॥
जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्राया निषाद पार्शवोऽपि वा।
माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपात्॥
वैश्या शूद्राच्च राजन्या माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ।
शूद्राया करणो वैश्यात् विद्वान् एष विधि स्मृत॥
ब्राह्मण्या क्षत्रियात् सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा।
शूद्राज्जातस्तु चाण्डाल सर्व्वधर्म्मबहिष्कृत॥
क्षत्रिया मागध वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव च।
शूद्रादायोगव वैश्या जनयामास वै सुतम्॥
माहिष्येण करण्यान्तु रथकार प्रजायते।
असत्सन्तस्तु विज्ञेया प्रातिलोमानुलोमजा॥
जात्युत्कर्षाद्युगे ज्ञेय सप्तमे पञ्चमेऽपि वा।
व्यत्यये कर्म्मणा साम्ये पूर्व्ववच्चोत्तरावरम्॥"

इति गारुडे ९६ अध्याय॥

सङ्करी, स्त्री, (सं + कॄ + अप्। गौरादित्वात् ङीष्।) नवदूषितकन्या। इति मेदिनी॥

सङ्करीकरण, क्ली, (असङ्कर सङ्कर क्रियतेऽनेनेति। सङ्कर + कृ + ल्युट्। अभूततद्भावे च्वि।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेष। यथा, विष्णु। अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्य रिपुत्रय भवति। परिग्रहप्रसङ्गेन विशेषादुग्रतराश्रमिण। तेनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु वर्त्तते। जातिभ्रशकरेषु सङ्करकरणेष्वपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णकेषु। तद्यथा —

"खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा।
सङ्करीकरण ज्ञेय मीनाहिमहिषस्य च॥"

तस्य प्रायश्चित्त यथा —

"सङ्करापात्रकृत्यासु मास शोधनमैन्दवम्।
मलिनीकरणीयेषु तप्त स्याद्यावकस्त्र्यह॥"

तथा विष्णु।

"ग्राम्यारण्याणा पशूना हिंसा सङ्कीर्णीकरणम्।
सङ्करीकरण कृत्वा मासमश्नाति यावकम्।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तन्तु कारयत्॥"

इति प्रायश्चित्तविवेक॥

सङ्कर्षण, क्ली, आकर्षणम्। सम्यक्प्रकारेण कर्षणम्। स पूर्व्व कृषधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, भागवते। १०।२।१३।

"गर्भसङ्कर्षणात् तं वै प्राहु सङ्कर्षण भुवि॥")

एकीकरणम्। इति स्वामी॥ यथा, भागवते। ५।२५।१।

"तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तरे आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्याता अनन्त इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययो सङ्कर्षण अहमित्यभिमानलक्षण य सङ्कर्षण इत्याचक्षते॥")

सङ्कर्षण, पु, (सम्यक् कर्षतीति। स + कृष् + ल्यु।) बलदेव। इत्यमर॥ (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे। ५९।६।

"कर्षणेनास्य गर्भस्य स्वगर्भाच्चावितस्य वै।
सङ्कर्षणो नाम शुभे तव पुत्त्रो भविष्यति॥"

तथा च भागवते। १०।२।१३।

"गर्भसङ्कर्षणात् त वै प्राहु सङ्कर्षण भुवि॥")

सङ्कल, पु, सङ्कलनम्। योग। स पूर्व्वकलधातोर्भावे अल्प्रत्ययेन निष्पन्न॥

सङ्कलन, क्ली, (स + कल + ल्युट्।) एकत्रीकरणम्। योजनम्। इति लीलावती॥ ठिक देशीया इति भाषा॥

सङ्कलित, त्रि, (स + कल + क्त।) लेखादिना सहृत। तत्पर्य्याय। सगूढ २। इत्यमरभरतौ॥ योजिताङ्कम्। ठिक देशीया आँक इति भाषा। यथा। अथ सङ्कलितव्यवकलितयो करणसूत्रम्। इति लीलावती॥ पुञ्जीकृतधान्यादि। इति केचित्॥

सङ्कल्प, पु, (स + कृप + भावे घञ्। गुणे कृते रस्य ल।) कर्म्मणो मानसम्। इत्यमर॥ "सङ्कल्प उक्तो हारीतेन। यथा। मनसा सङ्कल्पयति वाचा अभिलपति कर्म्मणा चोपपादयति इति। भविष्यपुराणवचनेन च।

'सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नर।
फलञ्चाप्यल्पक तस्य धर्म्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्॥'

इति। ब्रह्मपुराणेनापि।

'आभाष्य च शुभ कार्य्यमुद्दिश्य च मनोगतम्'।

इत्यगस्त्यपूजने उक्तम्। मनोगत शुभ फल आभाष्य मनसा सङ्कल्प्य उद्दिश्य वाचा अभिलप्य कार्य्य कर्म्मणा उपपाद्यम्। भविष्ये।

'शुक्तिशङ्खाश्मभस्मैश्च काष्ठकर्प्पादिभिस्तथा।
सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृण्मयेन कदाचन॥
गृहीत्वौडुम्बर पात्र वारिपूर्ण गुणान्वितम्।
दर्भत्रय साग्रमूल फलपुष्पतिलान्वितम्॥
जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्व्वदिङ्मुख।
साधारणे दोत्तरास्य ऐशान्या निक्षिपेज्जलम्॥'

अत्र केवलहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसद्भावविषय। शङ्खादिमाहचर्य्यात् एकहस्तपरो वा।

'गृहीत्वौडुम्बर पात्र वारिपूर्णमुदङ्मुख।
उपवासन्तु गृह्णीयाद् यद्वा वार्य्येव धारयेत्॥'

इति वराहपुराणदर्शनात्।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ * ॥ सङ्कल्पश्च भावे मयैतत् कर्त्तव्यमेव निषेधे तु मयैतन्न कर्त्तव्यमिति ज्ञानविशेष:। व्रतादीना सङ्कल्पसम्भवत्व यथा,—

"सङ्कल्पमूल कामो वै यज्ञा सङ्कल्पसम्भवा।
व्रता नियमधर्म्माश्च सर्वे सङ्कल्पजा स्मृता॥'

इत्येकादशीतत्त्वम्॥

तद्वाक्यरचना यथा,—

"ओपद पूर्व्वमुच्चार्य्य ततो विष्णुपद वदेत्।
ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य नाम गोत्र ततो वदेत्॥
तत इष्टप्रीतिकामो मूलबीज समुन्नयेत्।
ततोऽस्याश्च वरारोहे गङ्गास्नानमह तत॥
करिष्ये इति सङ्कल्प शिर स्नान समाचरेत्।
त्रि. स्नात्वा चञ्चलापाङ्गि। इति—वाक्य सुराचिन्ति॥

अयेत्याद्यस्य चार्वङ्गि ! रहस्य प्रवदामि ते ॥"
इति कामधेनुतन्त्रे ३२ पटल. ॥०॥
अपि च । अथ सङ्कल्पविधानम् ।
"असङ्कल्पितमर्त्यो यन्न्यूनाधिकमथापि वा ।
न सम्यक्फलभाग्भूयात्तस्मान्नियममाचरेत् ॥
ताम्रपात्रं सदूर्वञ्च सतिल जलपूरितम् ।
सकुशञ्च फलैर्द्देवि ! गृहीत्वाचम्य कल्पत' ॥
अभ्यर्च्च्य च शिर पद्मे श्रीगुरु करुणामयम् ।
यद्देशवदनो वापि देवेन्द्रवदनोऽपि वा ॥
मास पच्च तिथिञ्चैव देवपर्व्वादिकन्तथा ।
आद्यन्तकालञ्च तथा गोत्र नाम च कामिनाम्
क्रियाह्वय करिष्येऽन्तमेव समुत्सृजेत् पय ॥"
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमखण्डीय २ पटल ॥०॥
अन्यच्च । शिवपूजाया मानससङ्कल्पो यथा,—
'ततस्तु परमेशानि ! कृत्वा सङ्कल्पमानसम् ।
यथापूर्व्वं महादेवि ! ब्रह्माण्डस्थितिमानस ॥
तथा भवतु सर्व्वाङ्ग इति सङ्कल्प मानस ।
न गोत्र मम देवेशि ! न नाम परमेश्वरि ॥
न माता परमेशानि न पिता मम कामिनि ।
तस्मिन् काले महेशानि मम सर्व न हि प्रिये ॥
न वार न तिथि देवि तस्मिन् काले शुचिस्मिते
न काष्ठा न कला देवि तस्मिन् काले वरानने
न दिवा परमेशानि न रात्रि परमेश्वरि ।
अतएव महेशानि सङ्कल्प मानस स्मृतम् ॥
मानस यदि आयाति तदा स्नानेन कि प्रिये ।
सङ्कल्प मानस देवि चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ॥
स्थूल हि परमेशानि सङ्कल्प व्यर्थमुच्यते ॥
सङ्कल्पेन विना देवि यत्किञ्चित् कृतवान्सुधी
तदुक्त परमेशानि तत् सर्व्वं मानस ०–म ॥
यदुक्त परमेशानि मुनिना चन्द्रशृङ्गिना
तत् सर्व्वं परमेशानि व्यर्थं भवति प . ति ।
इति सङ्कल्पमाचर्य्य जीवन्यास समाचरेत् ॥"
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे ५ पटल ॥
सङ्कल्पजन्मा, [न्] पु, (सङ्कल्पात् जन्म यस्य ।) कामदेव । इति हलायुध ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४९ । २३८ ।
"दग्धोऽपि काम सङ्कल्पजन्मा शर्व्वेण
निर्म्मित ॥")
सङ्कल्पभव, पु, (सङ्कल्पात् भव उत्पत्तिर्यस्य ।) कामदेव । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (अभिलापसम्भूतमात्रे, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । ४१ । ८ ।
"त्वद्दर्शमागत विद्धि देवेन्द्र मा शुचिस्मिते ।
क्लिश्यमानमनङ्गेन त्वत्सङ्कल्पभवेन ह ॥")
सङ्कल्पयोनि, पु, (सङ्कल्पात् योनिर्यस्य ।) कामदेव । इति हेमचन्द्र ॥
सङ्कसुक, त्रि, (सम्यक् कसति इतस्ततो गच्छतीति । सम+कस गतौ + "समि कसेरुकन् ।" उणा० २ । २९ । इति उकन् ।) अस्थिर । इत्यमर ॥ दुर्ब्बल । इत्युणादिकोष ॥ मन्द । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ सकीर्ण । . । इति स क्षिप्तसारोणादिवृत्ति. ॥

(यथा, महाभारते । १२ । १९३ । १३ ।
"लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी तु यो नर ।
नित्योच्छिष्टः सङ्कसुको नेहायुर्विन्दते महत् ॥"
सङ्कार, पु, (स कीर्य्यते इति । स + कॄ + विक्षेपे + घञ् ।) सम्मार्ज्जन्या क्षिप्तधूल्यादि' । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्निचटत्कार । इति मेदिनी ॥
सङ्कारी, स्त्री, नवदूषितकन्या । इति मेदिनी ॥
सङ्काश, त्रि, (सम्यक् काशते प्रकाशते इति । काश + पचाद्यच् ।) सदृश' । (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३ ।
"आजगाम ततो देवो धर्म्मो मन्त्रबलात् तत ।
विमाने सूर्य्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता ॥")
अन्तिक । इति विश्व ॥
सङ्किल पु, दहनोल्का । इति त्रिकाण्डशेष ॥
सङ्कीर्ण, त्रि, (स + कॄ + क्त ।) जनादिभिर्निरवकाश । इति भरत ॥ नानाजातिसम्मिलितम् । इति भानुदीक्षित ॥ तत्पर्य्याय । सङ्कुलम् २ आकीर्णम् ३ । इत्यमर ॥ निचितम् ४ । इति नानार्थे अमर ॥ व्याप्तम् ५ समाकीर्णम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते ।१। १३४ । २८ ।
"द्रोण सङ्कीर्णयुद्धे च शिक्षयामास वीर्य्यवान् ॥")
सङ्कट । इत्यजय । परस्परविजातीय । यथा,
"विशेष्यनिघ्ने स कीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।"
इत्यमरश्लोकटीकाया भरत ॥
अशुद्ध । इति नानार्थे अमर ॥
सङ्कीर्ण, पु, (स + कॄ + क्त ।) अम्बष्ठकरणादिचाण्डालपर्य्यन्तमिश्रजाति । इत्यमर ॥ मिश्रित राग । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
सङ्कीर्त्तन, क्ली, स्त्री, (स + कीर्त्त + ल्युट् ।) सम्यक् प्रकारेण देवतानामोच्चारणम् । गुणादिकथनम् । यथा,—
"कृष्णवर्णं त्विषा कृष्ण साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम्
यज्ञै सङ्कीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधस ॥"
इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे ५ अध्याय ॥
"कृष्णता व्यावर्त्तयति । त्विषा कान्त्या कृष्ण इन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलम् । यद्वा त्विषा कृष्ण कृष्णावतार अनेन कलौ कृष्णावतारस्य प्राधान्य दर्शयति । अङ्गानि हृदयादीनि । उपाङ्गानि कौस्तुभादीनि । अस्त्राणि सुदर्शनादीनि । पार्षदा सुनन्दादय । तत्सहित यज्ञै रर्च्चनै । सङ्कीर्त्तन नामोच्चारण स्तुतिश्च तत्प्रधाने । सुमेधसो विवेकिन ।" इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥०॥ तन्माहात्म्य यथा,—
"सङ्कीर्त्तनध्वनि श्रुत्वा ये च नृत्यन्ति मानवा ।
तेषा पादरज स्पर्शात् सद्य पूता वसुन्धरा ॥"
इति बृहन्नारदीयपुराणम् ॥
अपि च ।
"नामसङ्कीर्त्तन यत्र कृष्णस्य परमात्मन' ।
स्थान तत्तु पवित्र स्यान्मृताना तत्तु मुक्तिदम् ॥"
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

प्रथमसङ्कीर्त्तनारम्भप्रमाण यथा । पुष्करतीर्थे नारद प्रति ब्रह्मवाक्यम् ।
"श्रीकृष्णरससङ्गीत वीणाध्वनिसमन्वितम् ।
कुरु वत्साधुनात्रैव शृण्वन्तु मुनय सुरा ॥
गोपीना वस्त्रहरण पर रासमहोत्सवम् ।
ताभि सार्द्ध जलक्रीडां हरेरुत्कीर्त्तन कुरु ॥
कृष्णसङ्कीर्त्तन तूर्णं पुनाति श्रुतिमात्रत' ।
श्रोतारञ्च प्रवक्तार पुरुषै' सप्तभि सह ॥
यत्रैव प्रभवेद्वत्स ! तन्नामगुणकीर्त्तनम् ।
तत्र सर्व्वाणि तीर्थानि पुण्यानि मङ्गलानि च ॥
तत्कीर्त्तनध्वनि श्रुत्वा सर्व्वाणि पातकानि च ॥
दूरादेव पलायन्ते वैनतेयमिवोरगा ॥
तद्दिन सफल धन्य यशस्य सर्व्वमङ्गलम् ।
श्रीकृष्णकीर्त्तन यत्र तत्र वै नायुषोऽव्यय ॥
कृष्णसकीर्त्तनस्थाने ये च नृत्यन्ति वैष्णवा ।
तेषा पादरज स्पर्शात् सद्य पूता वसुन्धरा ॥
उत्कीर्त्तन भवेद्यत्र कृष्णस्य परमात्मन ।
स्थान तच्च भवेत्तीर्थं मृताना तत्र मुक्तिदम् ॥
नात्र पापानि तिष्ठन्ति पुण्यानि सुस्थिराणि
च ।
तपस्विनाञ्च व्रतिना व्रताना तपसा स्थलम् ॥
वर्त्तन्ते पापिना देहे पापानि त्रिविधानि च ।
महापापोपपापातिपापान्येव स्मृतानि च ॥
कृष्णसङ्कीर्त्तनाश्रवणात्तन्नामग्रहणादहो ।
मुच्यन्ते पातकैस्तैश्च पापिनस्त्रिविधा जना' ॥"
इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानामृतसारे प्रथमैकरात्रे महोत्सवारम्भो नाम १० अध्याय ॥
सङ्कीर्त्तित, त्रि, (स + कीर्त्त + क्त ।) सम्यगुच्चरित । स स्तुत । यथा,—
"अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् ।
स कीर्त्तितमघ पुसो दहेदेधो यथानल ॥"
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २ अध्याय ॥
सङ्कुचित, क्ली, (स + कुच् + क्त ।) सङ्कोचयुक्तम् । अप्रफुल्लम् । तत्पर्य्याय । निद्राणम् २ मीलितम् ३ मुद्रितम् ४ । इति हेमचन्द्र' ॥ सुप्तम् ५ मिलितम् ६ नतम् ७ निकुञ्चितम् ८ । सनिद्रम् ९ अलसम् १० । इति राजनिर्घण्ट' ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम । ६५४ ।
"सङ्कुचिताङ्गी द्विगुणाश्रुका मनोमात्रविस्फुरन्मदनाम् ।
दयिता भजामि सुग्धामिव तुहिन इव प्रमादेन ॥")
सङ्कुल, क्ली, (सङ्कुलतीति । स + कुल स स्त्याने + इगुपधेति क ।) युद्धम् । इत्यजय ॥ (यथा, हरिवंशे । ९१ । ९५ ।
"ततो बलेन महता गजानीकेन चाप्यथ ।
उभयोरन्तर ताभ्या सङ्कुल समपद्यत ॥") ।
परस्परपराहतवाक्यम् । तत्पर्य्याय । क्लिष्टम् २ । इत्यमर ॥ "द्वे पूर्व्वापरविरुद्धे वाक्ये । यथा—
'यावज्जीवमह मौनी ब्रह्मचारी पिता मम ।
माता च मम वन्ध्या स्यात् अरामोऽनुपमो
भवान ॥'

कुलसबन्धुसंहत्योः सपूर्व्वः, इसुकुलात् कः । क्लिश्यते. क्तः क्लिष्टम् । परस्पर पराहत विरुद्ध परस्परपराहतम् । तत्र सरस्वतीकण्ठाभरणे तु क्लिष्टलक्षणं यथा,—

'दूरे यस्यार्थसंवित्तिः क्लिष्टं नेष्टं हि तत् सताम् ।'

यथा,—

'विजितात्मभवद्वेषिगुरुपादहतो जनः ।
हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥'

अस्यार्थः । विना गरुडेन जित इन्द्रस्तस्यात्मभवोऽर्ज्जुनस्तस्य द्वेषी कर्णः तस्य गुरुः पिता सूर्य्यः तस्य पादै रश्मिभिर्हतो जनो लोकः व्योम आकाशमभिनन्दति । कीदृशं हिमापहोऽग्निस्तस्यामित्रं जलं तद्धारयन्ति ये तैर्मेघैर्व्याप्तम् ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ (सङ्कीर्णता । यथा, महाभारते । ३ । १४२ । ३८ ।

"एतस्मिन् सङ्कुले तात वर्त्तमाने भयङ्करे ।
अतिभारात् वसुमती योजनानां शतं गता ॥")

सङ्कुल,त्रि, (सं + कुल स्त्याने + क ।) जनादिभिर्निरवकाशम् । तत्पर्य्यायः । सङ्कीर्णम् २ । आकीर्णम् ३ । इत्यमरः ॥ कलिलम् ४ गहनम् ५ । इति केचित् ॥ सङ्कीर्य्यते स्म जनादिभिर्निरन्तरं व्याप्यते स्म सङ्कीर्णं शश विक्षेपे क्तः । सङ्कुलति सङ्कुलं कुल ज बन्धुसंहत्योः सपूर्व्वत्वकुलात् कः । सङ्कुलं दन्त्यादि । शकिधातोरले शङ्कुलं तालव्यादीति स्वामी । आकीर्णं सङ्कीर्णवत् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११३ । २६ ।

"ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् ।
प्रभूतहस्त्यश्वयुतां पदातिरथसङ्कुलाम् ॥")

सङ्केत, पु, सङ्केत्यते उच्यतेऽत्र । (सं + कित + घञ् ।) स्वाभिप्रायव्यञ्जकचेष्टाविशेषः । तत्पर्य्यायः । प्रज्ञप्तिः २ परिभाषा३ शैली४ समय ५ आकारः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उदाहरणं यथा,—

"सङ्केतप्रियशङ्कया निजपतिं प्रावोचदध्वश्रमम् ।"
इति रससग्रहः ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे ।

"सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥")

न्यायमते यथा । सङ्केतो लक्षणा चार्थे पदवृत्तिः । वृत्त्या पदप्रतिपाद्योऽर्थः एव पदार्थः इत्यभिधीयते । इदं पदमिममर्थं बोधयत्विति अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति वेच्छा सङ्केतरूपा वृत्तिः । तत्राधुनिकसङ्केतः परिभाषा । तया अर्थबोधकं पदं पारिभाषिकम् । यथा शास्त्रकारादिसङ्केतितनदीवृद्ध्यादिपदम् । ईश्वरसङ्केतः शक्तिः । तया अर्थबोधकं पदं वाचकम् । यथा गोत्वादिविशिष्टबोधकगवादिपदम् । तद्बोध्योऽर्थो गवादिर्वाच्यः स एव मुख्यार्थः इत्युच्यते । इति शक्तिवादे गादाधरी टीका ॥

सङ्केतनिकेतनं,क्ली,(सङ्केतस्य निकेतनम् ।)प्रियमिलनार्थावधारितगृहम् । यथा,—

"सङ्केतनिकेतने प्रियमनवलोक्य समाकुलहृदया विप्रलब्धा ।

'सङ्केतकेलिगृहमेत्य निरीक्ष्य शून्यमेणीदृशो निभृतनिःश्वसिताधरायाः ।
अर्द्धोक्त एव वचनमर्द्धविकाशि नेत्रं ताम्बूलमर्द्धकवलीकृतमेव तस्थौ ॥'

सङ्केतस्थलं प्रति भर्त्तुरनागमनकारणं चिन्तयति या सोत्कण्ठिता ॥" इति रसमञ्जरी ॥

सङ्कोच, क्ली, सङ्कुचतीति । सं+कुच्+अच् ।) कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥

सङ्कोचः, पु, (संकुचतीति । सं + कुच्+अच् ।) मत्स्यभेदः । (सं + कुचभावे घञ् ।) बन्धः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८० । ६५ ।

"निनाय च निशामिन्दुविषमामलिनीव ताम्
बहुमोहालिपटले हृदि सङ्कोचमेत्य सा ॥")

बहुविषयक-वाक्यार्थस्याल्पविषय-स्थापनम् । यथा, सामान्यशब्दार्थस्य विशेषनिष्ठत्वं सङ्कोचः इति न्यायविवेकः ॥ रोधः । जडीभाव इत्यर्थः । यथा,—

"यस्मिन् प्रमुदिते राज्ञि तमः सङ्कोचति क्षितौ ॥"
इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

सङ्कोचनी,स्त्री,(सङ्कुचतीति । सं + कुच्+ ल्युः । ङीष् ।) लज्जालुलता । इति रत्नमाला ॥

सङ्कोचपिशुन, क्ली, (सङ्कोचेन पिशुनम् ।) कुङ्कुमम् । इति भावप्रकाशः ॥

सङ्क्रन्दन,पु, (सङ्क्रन्दयति असुरानिति । सं + क्रन्द+णिच्+ल्युः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (भौत्यस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३२ ।

"स्वीमाणो च प्रतीरश्च विष्णुः सङ्क्रन्दनस्तथा ।
तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥"

सं + क्रन्द + भावे ल्युट् ।)रोदने, क्ली । (यथा, महाभारते । ११ । २३ । ४ ।

"दिष्ट्या नेन महाराज दारुणं भरतक्षयम् ।
कुरु सङ्क्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥"

सङ्क्रन्दयति शत्रूनिति । शत्रुतापके, त्रि । यथा, महाभारते । ४ । ५ । २६ ।

"तस्य मौर्व्वीमपाकर्षत् शूरः सङ्क्रन्दनो युधि ।
कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः ॥")

सङ्क्रम, पु, क्ली, दुर्गसञ्चरः । साँको इति भाषा । इत्यमरः ॥ संक्रामति अनेन सं क्रम्यते असौ वा संक्रमः । घञ् । दुर्गं शैलादि सञ्चरत्यनेन दुर्गसञ्चरः करणे अल् । सञ्चरो निर्गमोऽध्वपथः । इति रत्नकोषः । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २८५ ।

"सक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाञ्च भेदकः ।
प्रतिकुर्य्याच्च तत्सर्व्वं पञ्च दद्यात् शतानि च ॥")

सङ्क्रमः, पुं, (सं + क्रम + घञ् ।) क्रमणम् । सम्यग्राशिसञ्चारवस्तु । इति धरणिः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १२ । ४८ ।

"दिनक्षये व्यतीपाते सङ्क्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ॥")

रविसङ्क्रमकालो यथा,—

"त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसङ्क्रमः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सङ्क्रमणं, क्ली, (सं + क्रम + ल्युट् ।) गमनम् । सूर्य्यस्य राश्यन्तरप्रवेशः । यथा । कालकौमुद्यां जावालिः ।

"पूर्व्वं चेदर्द्धरात्रे तु रविसङ्क्रमणं भवेत् ।
प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं त्यक्त्वा मकरकर्कटौ ॥"

देवीपुराणे ।

"रविसङ्क्रमणे पुण्ये न स्नायाद् यस्तु मानवः ।
सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(प्रापणम् । यथा, हरिवंशे । ३२ । १६ ।

"अत्र वेदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः ।
धर्म्मसङ्क्रमणञ्चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥"

सङ्क्रान्तः, त्रि, (संक्रान्तिरस्यास्तीति । अच् ।) संक्रान्तिविशिष्टः । यथा,—

"असङ्क्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटं स्यात्
द्विसङ्क्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

(सं + क्रम् + क्त ।) प्राप्तः । गतः । क्रमागतधनादि । यथा । स्त्रीसङ्क्रान्तधनस्य स्त्रीधनत्वाभावात् अधिकारविशेषस्यात्र वचनादप्राप्त्याकाङ्क्षया कल्पने सादृश्यात् स्त्रीसङ्क्रान्तधनमात्रस्य पूर्व्वस्वामिदायादरूपोऽधिकारी कल्पनीयः एतदर्थं पत्नीपदस्य स्त्रीलक्षकत्वमिति भावः । इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥

संक्रान्तिः, स्त्री, (सं+क्रम+क्तिन् ।) राश्यन्तरस्य योगानुकूलव्यापारः । यथा,—

"नाडीनवकदिवसे रविभौमशनैश्चराः ।
सङ्क्रान्तिं यस्य कुर्व्वन्ति तस्य क्लेशोऽभिजायते ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रविसंक्रान्तिर्यथा । भविष्यमात्स्यज्योतिषेषु ।

"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापराः ॥"

मृगो मकरः । गोलो राशिचक्रम् ।

"धनुर्म्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।
वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥"

देवीपुराणम् ।

"यावद्धि शकला भुक्तास्तत् पुण्यं चोत्तरायणे ।
निरंशे भास्करे दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने ॥
अर्द्धरात्रे तस्य पूर्व्वं दिवा पुण्यमनागतम् ।
अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि ॥
स पूर्व्वं चार्द्धरात्रे च उदयेऽस्तमयेऽपि वा ।
मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णं सर्व्वं रौद्रके ॥
सम्पूर्णे तूभयोर्न्नं यमतिरेके परेऽहनि ।

षडशीतिमुखेऽतीते हृत्ते च विषुवद्वये ॥
भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ।
आदौ पुण्य विजानीयात् यद्यभिन्ना तिथि-
र्भवेत् ॥"

त्रिंशकला त्रिंशतितमी कला संक्रान्तिक्षणादूर्द्ध्वं यावद्भवति तावत् पुण्यम्। निरंशेऽशशून्ये संक्रान्तिकाले हि भास्करोऽंशरहितो भवति तस्मिन् दृष्टे दिवेति यावत्। दिनञ्च दिनकरकरसङ्कुलाच्छिन्न शनाडिका इति ज्योतिर्विदः । तदन्त तत्समाप्ति यावत् तावत् पुण्यम् । तथा च वृद्धवशिष्ठः । त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशति' स्मृता । नाडी दण्डः।

"उत्पलाद्विपल षष्ट्या विपलात्तु पल नयेत् ।
पलात्षष्ट्या नयेन्नाडीं तत्षष्ट्या तु रवेर्द्दिनम् ॥"
इति सिद्धान्तसन्दर्भात् ॥

ततश्च देवीपुराणवृद्धवशिष्ठयोरेकवाक्यतया कलानाड्यो पर्य्यायता ॥*॥ रात्रिसंक्रमणे त्वाह अर्द्धरात्रे त्विति। असम्पूर्णं कलान्यूनार्द्धरात्रे ।

"कलान्यूनार्द्धरात्रे तु यदि संक्रमण भवेत्।
तदहः पुण्यमिच्छन्ति गार्गगालवगौतमा. ॥"

इति कृत्यचिन्तामणिवर्षकृत्यधृतगर्गवचनात्। कालकौमुद्याञ्च गालवेत्यत्र हारीत इति पाठ । ततश्च कलान्यूनार्द्धरात्राभ्यन्तरे द्वादशस्वेव संक्रान्तिषु अनागत नागत संक्रमणेन यत्र दिवा तदेव पुण्य पुण्यजनकम्। तत्तु पूर्व्वदिन तदेव संक्रान्तेरनागतत्वसम्भवात् । तेन संक्रमणकालादर्व्वागेव दिवापरार्द्धे स्नानादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थं । अर्द्धरात्रे व्यतीते कालाधिकार्द्धरात्रे व्यतीते। सपूर्णे अर्द्धरात्रे रात्रिमध्यकलयो । कलान्यूनार्द्धरात्रे त्विति वचनानन्तर भुजबलभीमे।

"अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा संक्रमते रविः ।
तदोत्तरदिन ग्राह्य स्नानदानजपादिषु ॥
अर्द्धरात्रे तु सपूर्णे यदा संक्रमते रवि ।
प्राहुर्द्दिनद्वय पुण्य त्यक्ता मकरकर्कटौ ॥"

इति वचनाभ्या तथा प्रतीते.। कालविवेके कालकौमुद्याञ्च शातातपजावाली।

'पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रविसंक्रमण भवेत्।
प्राहुर्द्दिनद्वय पुण्य त्यक्ता मकरकर्कटौ ॥"

एतयोर्व्यवस्था आह कालमाधवीये भविष्योत्तरीयम् ।

मिथुनात् कर्किसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिन।
प्रदोषे वा निशीथे वा कुर्य्यादहनि पूर्व्वत ॥
कार्म्मुकन्तु परित्यज्य झष संक्रमते रविः।
प्रभात वार्द्धरात्रे वा स्नान कुर्य्यात् परेऽहनि॥"

ततश्च रात्रिमध्यदण्डद्वयात्मकार्द्धरात्रसंक्रान्तावुदयेऽस्तमयेऽपि वा इत्यनेन उदयोपक्रममस्तमयान्तञ्च मानार्द्ध पुण्यम्। एवञ्चोभयदिने पुण्यकाले पूर्व्वदिनाकरण एव परदिने।

स्व. कार्य्यमद्य कर्त्तव्य पूर्व्वाह्णे चापराह्णिकम्।
न हि प्रतीक्षते मृत्यु. कृतमस्य न वा कृतम् ॥"
इति लिङ्गपुराणात् मोक्षधर्म्माच्च ॥

तत्रापि दक्षिणायने पूर्व्वदिनार्द्धमात्रमिति विशेष'। उत्तरायणे परदिनार्द्धमात्रमिति विशेषः। मानार्द्धमिति भास्करे भास्करोपलक्षिते काले दिवेति यावत् तस्मिन् संक्रमणेऽपि मानार्द्धं पुण्यम्। एतच्च विषुवषडशीतिविषयम् । अयनकालयोः पूर्व्वमुक्तत्वात् विष्णुपद्याश्चोभयतः षोडशकलाना पञ्चदशनाडिकाना वा पुण्यत्वस्य शातातपादिवचनेन वक्ष्यमाणत्वात्। तेन दिवासंक्रमण एवायनादित्वेन पुण्यकाले विशेष.। रात्रिसंक्रमणे तु अर्द्धरात्रीयमकरकर्कटसंक्रमणव्यतिरिक्ते सर्व्वथा तुल्यतेति । अपूर्णे शर्व्वरीदले कलान्यूनार्द्धरात्रे इत्यत्रापि मानार्द्धमित्यनुषज्यते । दिवापुण्यमिति यत् प्रागुक्तं अत्र तदेव मानार्द्धत्वेन विशेषितमित्यपुनरुक्ति । एवमुदयास्तमये यन्मानार्द्ध पुण्य' तत् किमेकदिने दिनयोर्व्वेति तत्राह सपूर्णे तूभयोरिति उभयो पूर्व्वापरदिनयोर्म्मानार्द्ध पुण्य तेन पूर्व्वदिनस्यास्तमयपर्य्यन्त परदिनस्य उदयमारभ्य मानार्द्ध पुण्यमित्यर्थं । अतिरेके अर्द्धरात्रात् परत संक्रमणे परेऽहनि मानार्द्ध पुण्यमित्यनुषज्यते । मानार्द्धन्तु प्रहरद्वयम्।

"अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया।
ऊर्द्ध संक्रमणे भानोरुदयात् प्रहरद्वयम्।
पूर्णार्द्धरात्रसंक्रान्तौ द्वे दिनार्द्धे तु पुण्यदे ॥"

इति संवत्सरप्रदीपगङ्गावाक्यावलीधृतवशिष्ठसौरधर्म्मवचनैकवाक्यत्वात् ।

"अर्द्धरात्रादधश्चैव दिनार्द्धस्योपरि क्रिया ।
ऊर्द्ध संक्रमणे भानोरुदयात् प्रहरद्वयम् ॥"

इति भोजराजकृत्यचिन्तामणिधृतैकवाक्यत्वाच्च अध पूर्व्व ऊर्द्ध परत। क्रिया स्नानादिका। एवञ्च गर्गवचनस्थतदहरिति यामद्वयपरम्। अन्यथा मूलभूतस्मृत्यन्तरकल्पनापत्ते । एवञ्च षडशीतिमुखेऽतीते इत्यादि दिवासंक्रमणविषयम्। तेन दिवा षडशीतिसंक्रमणे भूते भविष्यन्मानार्द्ध पुण्य एव विषुवद्वयेऽपि। दिवोत्तरायणेऽपि भविष्यद्धि शतिदण्डाना पुण्यत्वम्। अत्रोत्तरायणस्य पृथगभिधानात् अयन इति पद दक्षिणायनपर गोवलीवर्द्दन्यायात्। तेन दिवा दक्षिणायने भविष्यति भूतत्रिंशद्दण्डाना पुण्यत्वम्। एवञ्च षडशीत्यादिष्वप्यवकाशमलभमानम् ।

"अर्व्वाक् षोडश विज्ञया नाड्य. पश्चाच्च
षोडश।
काल. पुण्योऽर्कसंक्रान्तेर्व्विद्वद्भि परिकीर्त्तित ॥"
इति शातातपीयम्।

"अतीतानागतो भोगो नाड्य पञ्चदश स्मृता।"

इति देवीपुराणीयञ्च वचन दिवा विष्णुपदीविषयम् । अतएव जावालिवृद्धवशिष्ठौ।

"पुण्याया विष्णुपद्याञ्च प्राक् पश्चादपि षोडश।"

अर्द्धरात्रे विशेषमाह आदावित्यादि। अर्द्धरात्रसंक्रान्तावादौ पूर्व्वदिन एव मानार्द्धं पुण्यम्। यद्यभिन्ना संक्रान्तिकाले पूर्व्वदिने च एकैव तिथिर्भवेत् तेन मध्यरात्रे संक्रमणे यदुभयदिनमानार्द्धं पुण्यमुक्त तद्भिन्नतिथिविषयम्। अतीते पुनरर्द्धरात्रे पूर्व्वणाह्ना तिथ्यभेदेऽपि परदिनस्यैव पूर्व्वार्द्ध पुण्यमिति तात्पर्य्यार्थं. ॥ एवञ्च रात्रिसंक्रान्तौ दिन एव पुण्यत्वाभिधानात्।

"राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।
स्नानदानादिक कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥"

इति देवलेन दिनसंक्रमणस्य रात्रिप्रविष्टपुण्यकालाशे संक्रान्तिनिमित्तेन स्नानदानादि विधीयते इति ॥ * ॥ यत्तु ।

"मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्क्षी घोरा चैव महोदरी
राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्ति' सप्तधा नृप
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वाङ्क्षीं विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता
चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरैर्श्चैव राक्षसी।
मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्क्षैस्तु संक्रमे ॥"

इत्येतैर्द्वादशस्वेव संक्रान्तिषु ध्रुवादिनक्षत्रयोगान्मन्दादिरूपतया सप्तधाभिन्नासु।

"त्रि चतु. पञ्च सप्ताष्ट नव द्वादश एव च ।
क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्य पारमार्थिकम्॥"

इति देवीपुराणे एव त्रिचतुरादिघटिकाना पुण्यत्वमुक्त तद्दिवारात्र्योस्तत्तत्कालोपदेशात् अवकाशमलभमान सन्ध्याद्वयसंक्रान्तिविषयमिति समयप्रकाश ॥*॥ ध्रुवादिगणस्तु दीपिकायाम्

"उग्र पूर्व्वमघान्तका ध्रुवगणस्त्वोण्युत्तराणि
स्वभूर्व्वातादित्यहरित्रय चरगण पुष्याश्विहस्ता
लघु ।
चित्रामित्रमृगान्त्यभ मृदुगणस्तीक्ष्णोऽहि-
रुद्रेन्द्रयुक्
मिश्रोऽग्नि सविशाखभ शुभफला. सर्व्वे स्वकृत्य
गणा ॥"

अन्तको भरणी। स्वभू रोहिणी। वातादित्यहरित्रय स्वाती पुनर्वसु श्रवणा धनिष्ठा शतभिषा। मित्रमृगान्त्यभ अनुराधामृगशिरारेवत्य । अहिरुद्रेन्द्रयुक् अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूला। अग्नि. कृत्तिका। कल्पतरुस्तु। क्रमेण यथासख्येन एता घटिकास्तत्पुण्य तस्य संक्रमणस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्य पारमार्थिक मुख्यम्।

"त्रुटे सहस्रभागो य स कालो रविसंक्रम ।"

इत्युक्तसूक्ष्मसङ्क्रमकालीनानुष्ठानजन्यपुण्यसमपुण्यहेतव इत्याह। त्रुटिस्तु।

"लघ्वक्षरचतुर्भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते ।
त्रुटिद्वय लव प्रोक्ता निमेषस्तु लवद्वयम् ॥"
इति स्मृत्युक्ता ॥

एतदेव मत युक्तम्। अतएव देवलेन।

"या या. सन्निहिता नाड्यस्तास्ता. पुण्यतमा
स्मृता ।"

इत्यक्तम्। एवञ्चेता घटिकाः पुण्यतमाः माना-
र्द्धादिकन्तु पुण्यमात्रमिति तस्मान्मन्देत्यादि न
सन्ध्यासक्रान्ति विषयकमिति। सन्ध्यासक्रान्ति-
विषयत्वे पारमार्थिकमित्यनुपपत्तेः। पुण्य-
मित्यनेनैव सिद्धेः। पारमार्थिकमित्यत्र कल्प-
तरुव्याख्यानावलोकनात् रविसक्रम इति
पाठकल्पनं कल्पनमेव। समयप्रकाशकृतापि
तथा पठितत्वात्। जीमूतवाहनाऽपि काल-
विवेके।
"अह्नि सक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम्।
रात्रौ सक्रमणे भानोर्द्दिनार्द्धं स्नानदानयोः॥"
इति वृहद्वशिष्ठादिवचनपर्य्यालोचनया दिवा-
सक्रान्तौ दिनमात्र पुण्यं पुण्यतरास्तु विशेष
विहिता नाड्य इत्याह। अतएव तत्कृतजा-
बालिवृहस्पतिशातातपवचनमपि सङ्गच्छते।
यथा,—
"वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश॥"
कालमाधवीयेऽपि। अह्नीत्यभिधाय प्राशस्त्य-
तारतम्यमुक्तम्। एवञ्च दिवासंक्रान्तौ कृत्स्न
दिन पुण्य षडशीतिमुखेऽतीते इति वचन
पुण्यतरपरम् ॥*॥ ननु देवीपुराणे दिवा-
रात्रयोः सक्रमणे विशिष्यकालाभिधानात्
सन्ध्यासक्रान्तेः कः काल इति चेत्।
"त्रिंशन्मुहूर्त्तं कथितमहोरात्रन्तु यन्मया।"
इति विष्णुपुराणेन सन्ध्ययोः पृथगनुपादानात्
दिवारात्रिसम्बन्धित्वान्मुहूर्त्तार्द्धेन तयोरन्तर्भाव
तथा च दक्ष.।
"अहोरात्रस्य यः सन्धि. सूर्य्यनक्षत्रवर्ज्जितः।
सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभि.॥"
योगियाज्ञवल्क्य.।
"ह्रासवृद्धी च सतत दिनरात्र्योर्यथाक्रमम्।
सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासे वृद्धौ समा
स्मृता॥"
वराह।
"अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका
यावत्॥"
तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदय यावत्॥"
अतएव केनापि मुनिना नानादेशीयस ग्रह-
कारेण च सन्ध्यासक्रान्तित्वेन विशेषो नाभि-
हितः॥*॥*॥ तदय सक्षेपः। दिनसंक्र-
मणे कृत्स्न दिन पुण्यम्। षडशीतिमुखेऽतीते
ध्रुत्याद्युक्त पुण्यतरं। मन्दा मन्दाकिनीत्यादि-
रूपेण त्रिचतुरादिघटिकाः पुण्यतमा॥
'दिनवृत्तोत्तरायणादिविहितविंशतिदण्डादीना
रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वम्। रात्रिसक्र-
मणे तु कलान्यूनप्रथमार्द्धरात्रगते तद्दिवसीय-
शेषयामद्वय पुण्यम्। कलाद्वयात्मकमध्यरात्र-
गते तद्दिवसीयतिथिरभेदे तद्दिवसीयशेषयामद्वय
पुण्यम्। भेदे तु तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पर-
दिवसीयाद्ययामद्वयञ्च पुण्यम्। उभयदिने
पुण्यकालेऽपि पूर्व्वदिनाकरण एव परदिने
तद्विहित कार्य्यम्। तिथिभेदाभेदयोर्द्दक्षिणा-
यने तद्दिवसीयशेषयामद्वयं उत्तरायणे तु पर-
दिवसीयाद्ययामद्वयं पुण्यमिति। मध्यरात्रीय-
कलोत्तरशेषार्द्धरात्रसंक्रमणमात्रे तु परदिनाद्य-
यामद्वयं पुण्यमिति। सन्ध्यासंक्रमणे तु दिन-
दण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्व्यवस्थेति ॥*॥*॥
ब्रह्मपुराणे।
"शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः।
महाजया तदा प्रोक्ता सप्तमी भास्करप्रिया॥
स्नानं दानं तपो होम पितृदेवाभिपूजनम्।
सर्व्वं कोटीगुण प्रोक्तं तपनेन महौजसा॥"
अत्र।
"मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः।"
इत्यनेन प्राप्ततिथ्युल्लेखे तद्विशेषणत्वेन महा-
जया इत्युल्लेख्यम्। संज्ञाविधेरेतदेव प्रयोजनं
यत्तया निर्द्देश इत्युक्तत्वात्। एवञ्च सक्रान्ति-
विशेषस्य निमित्तत्वेन प्राप्तौ विषुवाद्यु-
ल्लेखोऽपि॥*॥ स्कान्दे।
"एकान्ततो मया प्रोक्ताः कालाः सक्रान्ति-
मह्वकाः।
नैतेषु विद्यतेऽनिष्टं यतश्चाक्षयस त्रिता॥
अश्रद्धयापि यद्दत्त कुपात्रेभ्योऽपि मानवैः।
अकालेऽपि हि तत् सर्व्वं सत्यमक्षयता व्रजेत्॥"
मात्स्ये।
"अयने कोटिगुणितं लक्ष विष्णुपदीषु च।
षडशीतिसहस्रन्तु षडशीत्यामुदाहृतम्॥
शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये।
विषुवे शतसाहस्रमा-का-मा-वैष्वनन्तकम्॥"
आ-का-मा-वैषु आषाढीकार्त्तिकीमाघी-
वैशाखीपूर्णिमासु। देवीपुराणे।
"रविसक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु मानवः।
सप्तजन्मस्वसौ रोगी निर्द्धनश्चोपजायते॥"*॥
दीपिकायाम्।
"नाडीनक्षत्रदिवसे रविभौमशनैश्चराः।
सक्रान्ति यस्य कुर्व्वन्ति तस्य क्लेशोऽभिजायते॥
गोमूत्रसर्षपैः स्नान सर्व्वौषधिजलेन च।
विप्राय काञ्चन दद्यान्नाडीदोषोपशान्तये॥
नाडीनक्षत्राणि चाद्यदशषोडशाष्टादशत्रयो-
विंशतिपञ्चविंशतय। रत्नमालायाम्।
"ताराबलादिन्दुरथेन्दुवीर्य्यात्
दिवाकरः सक्रममाण उक्तः।
ग्रहाश्च सर्व्वे सवितुर्बलेन
महीसुताद्या क्रमशः प्रशस्ताः॥"*॥
संवत्सरप्रदीपे।
"धुस्तूरबीजसलिले स्नायात् सक्रान्तिशान्तये
तथा सर्व्वौषधीभिश्च विष्णुमन्त्रांश्च सञ्जपेत्॥
यदाह्नि मेषसंक्रान्तिस्तुलासक्रमण निशि।
तदा प्रजा विवर्द्धन्ते धनधान्यसमृद्धिभिः॥
कुलाकशनिवारेण महासक्रमण यदा।
तदा भवेत् प्रजानाशो दुर्भिक्षादिभय महत्॥"
षट्त्रिंशन्मतनिगमौ।
"सक्रान्त्यां पक्षदश्याञ्च द्वादश्यां श्राद्धवासरे।
वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च क्षारेण योजयेत्॥
संक्रान्त्याञ्च त्रयोदश्यां पक्षान्ते नवमीदिने।
सप्तम्यां रविवारे च स्नानमामलकैस्त्यजेत्॥"
शातातपः।
"रविवारेऽर्कसंक्रान्त्यां षष्ठ्यां वै सप्तमीतिथौ।
आरोग्यकामस्तु नरो निम्बपत्रं न भक्षयेत्॥"*
कृत्यचिन्तामणौ गुणिसर्व्वस्वे च।
"चैत्रे मासि च सम्पूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः।
आरोग्याय स्नुहीमूल सक्रान्त्यां तत्र कारयेत्॥"
पूजामन्त्र।
"घण्टाकर्ण महावीर सर्व्वव्याधिविनाशन।
विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल।॥"
शिवपुराणे।
"घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीव-
वल्लभः॥"*॥
कृत्यचिन्तामणौ।
"मसूर निम्बपत्रञ्च योऽत्ति मेषगते रवौ।
अपि रोषान्वितस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति॥"
संवत्सरप्रदीपे तूत्तरार्द्धे।
"मेषस्थे च विधौ तस्य नास्त्यङ्गे विषज भयम्॥"
स्मृति।
"मेषादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी॥"
वारिदानमन्त्र।
"एष धर्म्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः॥
वैशाखे यो घट पूर्णं सभोज्य वै द्विजन्मने।
ददात्यभुक्ता राजेन्द्र स याति परमा गतिम्॥"
पूर्णं जलेनेति शेषः। महार्णवे।
"यो ददाति हि मेषादौ शक्तून्सम्बुघटान्वितान्
पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
विप्रेभ्य पादुके छत्र पितृभ्यो विषुवे शुभम्।"
पितृभ्य पितॄनुद्दिश्य इत्यर्थः। अत्र विषुवस्य
पुण्यविशेषजनकत्वेन विवक्षितत्वात् मेषादाविति
विषुवसक्रान्तिपुण्यकालपरम्। अन्यथा कालद्व-
यकल्पनापत्तेः॥*॥ कर्म्मोपदेशिन्या व्यास।
"सक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवासरे।
सायसन्ध्यां न कुर्व्वीत कृते च पितृहा भवेत्॥"
देवीपुराणे।
"अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश स्मृताः।
सान्निध्यन्तु भवेत्तत्र ग्रहाणां सक्रमे रवेः॥
पुण्यपापविभागेन फल देवी प्रयच्छति।"
भोगः पुण्यपापजननयोग्यकालः। पुण्यपाप-
विवेचने विश्वामित्रः।
"यमार्य्याः क्रियमाण हि शसन्त्यागमवेदिभि.।
स धर्म्मो य विगर्हन्ति तमधर्म्म प्रचक्षते॥"
आगमवेदिभिः क्रियमाणमिति सम्बन्ध।
तान्त्रिकास्तु।
"विहितक्रियया साध्यो धर्म्मः पुसो गुणो मतः।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म्म उच्यते॥"
अत्रैकस्मिन्नेव काले पुण्यपापफलदानदर्शनात्
सक्रमणपुण्यकाल एव स्नानादिवत्तैलादित्याग-
एवमेव गुरुचरणाः। एकादशीप्रकरणोक्त-
सक्रान्त्युपवासस्य व्रतत्वेन भावरूपत्वात् भाव-

त्रटितत्वाद्दोभयथापि तत्र पूर्व्वे विधेर्मृत्तिरित्य-
नन पुण्यकालयुक्ताहोरात्रकर्त्तव्यता भष्टम्युप-
वासवत् । एकादशीतत्त्वे एतद्दधा विमृष्टम् ।
एवञ्च रात्रिप्रागवस क्रान्तौ दिवाशेयार्द्ध मावस्य
तत्पुण्यकालत्वाद्रात्रिमुहूर्त्तार्द्ध साय सन्ध्यो-
पासन कार्य्यमेव ।*। ब्रह्मपुराणे ।
"नित्य द्वयोरयनयोर्नित्य विषुवतोर्द्द्वयो' ।
चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्व्वसु ॥
अहोरात्रोपित स्नान श्राद्ध दान तथा जपम् ।
य करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत् ॥"
अहोरात्रोपित पूर्व्व दिने कृतोपवास । एतत-
न्त्रमेव ।
"अर्द्ध रात्रे व्यतीते तु स क्रान्तिर्यदहर्भवेत् ।
पूर्व्वे व्रतादिक कुर्य्यात् परेद्य स्नानदानयो ॥"
इति भौमपराक्रमीयम् ॥
स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्द्देशात् परदिव
नायस्नानदानादिनिमित्तक पूर्व्व दिने उपवास-
प यमरूप व्रतादिक कुर्य्यादित्यर्थ । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥ अथ रविस क्रान्तिगणनम्
"नवाष्टगुणवर्गानि शकाष्टाङ्केन पूरिता ।
भूर्व्वाणचन्द्राविकाम्नो कुरामो वेदयुग्मकं ॥
१ । १५ । ३१ । ३१ । २४॥
अङ्गा अनुपलादेस्तु पष्टा लब्धाङ्कमिश्रिता ।
ध्रुवाङ्कात् खाम्नो द्वयेषू च ३० । ५७ पलादित्वा
तत पुन ॥
समावशिष्टा वारा स्युस्तातो दण्डादिका परे ।
मषस क्रमणे भानो सिद्धान्तस्फुटसम्मता ॥
भुजौ षडिषू रामाम्नो २ । ५६ । ३३ । कालो
जातिर्गजावनी । ३ । २२ । १८
रामचन्द्रोऽग्नियुग्मञ्च ३।१।२३।तर्कोऽङ्क दृङ्-
नवाश्रमौ ॥६।२८।५८ ॥
द्वावङ्कद्द्वेदवाणा २।२८।५४। अश्विर्वाणयरी
सुरा ।४।५५।३३।
पञ्चागवेदौ शून्येन्दू ६।४८।१०। एक शैलभुवौ
शरा ॥१।१७।५ ॥
द्वौ षडग्नी तथा काला २।३६।६। अभ्योरामा.
शरावनी ।७।३।१५।
पञ्चाग्नीषू तथा कृषा ५ । ५३ । ११। मेष-
स क्रमवारत ।
अङ्कैर्योज्या वृषादेस्तु वाराद्या' स क्रमे रवे. ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सङ्क्रान्तिचक्र, क्लौ, (स क्रान्त्याश्चक्रम् ।)नराणा
शुभाशुभ-ज्ञानाधनचक्राङ्कितनराकारचक्रम् ।
यथा,—
'मूर्द्ध्नि सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् ।
त्रितय हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात् ॥
मस्तके भूपते सौख्य वदने पटुता स्मृते ।
हृदये च धनाध्यक्षोऽर्थप्रासिर्दक्षिणे करे ॥
वामकरे महद्दुःख सुख पादे च दक्षिणे ।
भ्रमञ्च वामपादे च कथित विषुवत्फलम् ॥"
इति महाविषुवचक्रम् ॥*॥
'षड्मूर्ध्नि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा ।
त्रितय करपादेषु पयोविषुवभक्रमात् ॥
मान मूर्द्ध्नि मुखे चैव हृदये सुखसम्भव' ।
दौ. पदोर्दक्षयोर्भोगस्त्रासञ्च वामयो: स्मृते ॥"
इति जलविषुवचक्रफलम् ॥ * ॥
"शीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रय त्रयम् ।
हृदि पञ्च शशी नाभौ गुदे च पादयो रसा ।
उत्तरायणभाजक्षेय स्तनचक्रस्थिते. फलम् ॥
शीर्षेऽर्थलाभो वदने सुखानि
दक्षे करेऽङ्गौ हृदये च सौख्यम् ।
नाभौ शुभ वामकरेऽर्थनाशो
गुह्ये भय वामपदे प्रवास' ॥"
इत्युत्तरायणचक्रफलम् ॥ * ॥
"शीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयो ।
अष्टौ पादद्वयेऽप्यष्टौ दक्षिणायनभक्रमात् ॥
शीर्षे मानं मुखे विद्या हृदये वित्तसञ्चय ।
प्रवास स्यात् करे वामे भिक्षालाभश्च दक्षिणे ।
निष्फल वामपादे च किञ्चिल्लाभश्च दक्षिणे ॥"
इति दक्षिणायनचक्रफलम् ॥ * ॥
"ऋक्षे सक्रमण यत्र विष्णुपद्या मुखे च तत् ।
चत्वारि दक्षिणे पार्श्वे त्रीणि त्रीणि पदद्वये ॥
चत्वारि वामपार्श्वे च हृदये पञ्च निर्द्दिशेत् ।
अक्ष्णोर्द्वय द्वय योन्य मूर्द्ध्नि द्वौ चैकक
गुदे ॥
रोगो भोगस्तथा यान बन्धन लाभ एव च ।
ऐश्वर्य्य राजपूजा च चपमृत्युरिति क्रमात् ॥"
इति विष्णुपदीचक्रफलम् ॥ * ॥
"मुखे चैक करे वेदा पादयुग्मे द्वयं द्वयम् ।
क्रोडे वाणस्त , वेदा करे सव्येतरेऽपि च ॥
द्वय द्वय तथा नेत्रे मस्तके त्रितय तथा ।
द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्या स्मृते स्थिते ॥
मुखे दु ख करे लाभ पादयोर्भ्रमण हृदि ।
कान्ता स्याद्दन्धन वामे हस्ते स्यात् सौख्यभे
नृणाम् ॥
सम्मान नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके ।
गुह्ये चैव भवेन्मृत्यु षडशीतिफलस्मृति ॥"
इति षडशीतिचक्रफलम् ॥ * ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सङ्क्राम, पु, (स+क्रम+घञ् ।) दुर्गसञ्चर ।
इति हेमचन्द्र ॥
सङ्क्लेद ,पु, (स+क्लिद्+घञ् ।) आर्द्रीभाव ।
(यथा, हरिवंशे । ५३ ।
"अनया सह जाह्नव्या मोदमानो ममाश्रया ।
इम सलिलसङ्क्लेद विचरिर्यासि सागर । ॥")
सङ्ख्य, क्लौ, (सम्यक् ख्यायतेऽत्रेति । स+ख्या+
बाहुलकात् क ।) युद्धम् । इत्यमर ॥ (यथा,
गीतायाम् । १ । ४६ ।
"एवमुक्त्वार्ज्जुन सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥"
सङ्ख्येये, त्रि ॥
सङ्ख्यता, स्त्री, सङ्ख्यत्वम् सङ्ख्येयता । सङ्ख्य-
शब्दात् भावे तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सङ्ख्या, स्त्री, (स ख्यायतेऽनयेति । स +ख्या+
अङ् । टाप् ।) बुद्धि । इति राजनिर्घण्ट: ॥
विचारणा । इत्यमर: ॥ (यथा, महाभारते ।
२ । ५७ । ७ ।
'यो वेत्ति सख्या निकृतौ विधिज्ञ-
श्चेष्टास्वखिन्न. कितवोऽक्षजासु ।
महामतिर्यश्च जानाति द्यूत
स वै सर्व्व सहते प्रक्रियासु ॥")
एकत्वादि । इति मेदिनी ॥ सङ्ख्येये. त्रि ।
यथा,—
"विपणौ विक्रय मङ्ख्या सङ्ख्येये त्वादश विषु
विशत्याद्या सदैकत्वे सर्व्वा' सङ्ख्येयसङ्ख्ययो ॥
सङ्ख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवते स्त्रिय ।
पङ्क्तौ. शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥"
इति चामर' ॥
"आदश दशश्रुतिपर्य्यन्त अष्टादश यावत् एका-
दिका' सङ्ख्याशब्दा सङ्ख्येये द्रव्ये वर्त्तन्ते । विषु
लिङ्गेषु तेन सङ्ख्यासङ्ख्येययो सामानाधिकरण्येन
वृत्ति । यथा एका शाटी एक पट एक
कुण्डम् । हि शब्दो अवधारणे सङ्ख्येय एव न तु
सङ्ख्यायामित्यर्थ' । तेन घटा दश इति साधुर्न
घटाना दशेति । किन्तु द्व्येकयोर्द्विवचनैक-
वचने इति सूत्रे द्व्येकयोरिति निर्द्देशात् सङ्ख्या-
मात्रेऽपि सम्भव इति भाव्यम् । घटाना
पञ्च इत्यपि स्यादिति सुभूति । वार्त्ताकुरैषा
गुणसम्प्रयुक्ता इति वैद्यकम् । आङ्शब्देन
दशशब्दस्याव्ययीभाव । दशशब्दस्य त्रिलि-
ङ्गत्वात् नपुमकत्वपक्षे क्लीबाद्वेति पक्षे च तेन
आदश आदशेति पाठ । विश । अष्टादश-
परा विशत्याद्या सर्व्वा एव सङ्ख्या' सङ्ख्याया
सङ्ख्येये च नित्यमेकवचनान्ता भवन्ति यथा
विशतिर्भाव गवा विशति. । सङ्ख्या । इह
सङ्ख्या सङ्ख्यान्तर अन्यथा पूर्व्वेण विरोध
स्यात् सङ्ख्या अर्थ' अभिधेयो यस्य स स ख्यार्थ'
तत्र स ख्यार्थे विशत्यादौ स ख्याया सङ्ख्येये च
सामानाधिकरण्यात् द्विवचनबहुवचने भवत.
यथा द्वे विशती गाव' गवा वा तिस्रो विश-
तयो गाव' गवा वा एव द्वे शते दश शतानी-
त्यादि । अयमभिप्राय सदा विशत्यादीनाम-
नावृत्तिरेकैव विशतिरेकमेव शतमित्येव स्यात्
तदा पूर्व्वेण एकवचनान्ततैव यथोक्त विशति-
र्गाव गवा विशतिरिति । यदा विशत्यादे-
रावृत्तिर्विशतिद्वय शतद्वयमित्येव स्यात् तदा
अनेन द्विवचनबहुवचनान्तता स्यात् यथोक्त
द्वे विशती तिस्रो विशतय । अतएव परे
परिभाषन्ते । विशत्यादेरनावृत्तौ बहुत्वे-
ऽप्येकवचन इति एकशेषात् द्वे विशती तिस्रो
विशतय इत्यन्येऽपि । स्मृतेऽपि व्रतादय'
स ख्याशब्दाव्यान्ता इत्युक्ते टेर्लोप इति सूत्रे
विशतेस्तेर्भवाडाविति डिवर्ज्जनेनैव एकवचना-
न्तताज्ञापकात् ङहृत्वानि इत्यनेन चावृत्तौ
द्विवबहुलसम्भवाच्चायमर्थोऽवगम्य । तासु
स ख्यासु विशताद्या नवत्यन्ता स्त्रीलिङ्गा
भिन्नलिङ्गेनापि सामानाधिकरण्ये स्त्रिय एव

यथा विंशत्या 'पुरुषैः विंशतिः कुलानीति विंशति' श्रुतिरष्टाविंशतियावत् एव त्रिंशत् श्रुतिरष्टात्रिंशद्यावत् एव चत्वारिंशदादौ। पङ्क्तिर्दशसङ्ख्या तामारभ्य परार्द्धान्त दशगुणोत्तर दशगुणाधिक क्रमात् शतसहस्रादि भवति। क्रमादितिपदोपादानादयमर्थ एक दशगुणितं पङ्क्तिरुच्यते। दशपङ्क्तय शतम्। दशशतानि सहस्रम्। एव दशगुणित सहस्रमयुतम्। एव लक्षनियुतादि ज्ञेयम्। तथा च। ब्रह्माण्डपुराणम्।

'एक दश शतञ्चैव सहस्रमयुत तथा।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्वुदमेव च॥
वृन्द खर्व्वो निखर्व्वञ्च शङ्खपद्मौ च सागर।
अन्त्य मध्य परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथाक्रमम्॥'

शत तालव्यशकारम्। सहस्र हिदन्त्यसकारम्।" इति भरत ॥*॥ न्यायमते अस्या गणनव्यवहारे कारणत्वम्। एकत्व नित्यवस्तुनि नित्यम्। अन्यत्र अनित्यम्। द्वित्वादिपरार्द्धपर्य्यन्त अपेक्षाबुद्धेर्ज्जायते। एव अपेक्षाबुद्धिनाशे तेषा नाश। पर्य्याप्तिसम्बन्धेन अनेकाश्रये तिष्ठन्ति। यथा,—

"गणनव्यवहारे तु हेतु सङ्ख्या विधीयते।
नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते॥
द्वित्वादय' परार्द्धान्ता अपेक्षा बुद्धिजा मता'।
अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिता॥
अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषा नाशो निरूपित।
अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षा बुद्धिरुच्यते॥"
इति भाषापरिच्छेद ॥*॥

अपि च।

श्रीमैत्रेय उवाच।

"परार्द्धसङ्ख्या भगवन्। ममाचक्ष यया तु स।
द्विगुणीकृतया ज्ञेय प्राकृत प्रतिसञ्चर.॥

श्रीपराशर उवाच।

स्थानात् स्थान दशगुणमेकस्माद्गुण्यते द्विज।
ततोऽष्टादशमे भागे परार्द्धमभिधीयते॥
परार्द्धद्वितय यत्तु प्राकृत प्रलयो द्विज।
तदाव्यक्तेऽखिल व्यक्त सहेतौ लयमेति वै॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ३ अध्याय॥

सङ्ख्यात, त्रि, (स+ख्या+क्त'।) कृतसङ्ख्यम्। तत्पर्य्याय। गणितम् २। इत्यमर॥ (यथा, भागवते। ६। १४। ३।

"रजोभि. समसङ्ख्याता' पार्थिवैरिह जन्तव।
तेषा ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादय॥")

सङ्ख्यान, क्ली, (स+ख्या+ल्युट्।) सङ्ख्या। सं पूर्व्वख्याधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥(यथा, मनु.। ८। ४००।

"मिथ्यावादी च सङ्ख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्॥"

प्रकाश यथा, भागवते ५। १७। १७।

"ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्व्वगुणसङ्ख्यानायानन्तायाव्यक्ताय नम इति॥"
"सर्व्वेषा गुणाना सङ्ख्यान प्रकाशो यस्मात्।"

इति तत्र श्रीधरस्वामी॥)

सङ्ख्यावान्, पुं, (संख्या बुद्धिरस्त्यस्येति। मतुप्। मस्य वः।) पण्डितः। इत्यमर॥ (यथा, काशीखण्डे। ८२। ८।

"रणाङ्गणे कृतान्ताभः सङ्ख्यावाञ्च सदोजिरे॥")

सङ्ख्यायुक्ते, त्रि। इति मेदिनी॥

सङ्ख्येय, त्रि, (संख्यातु योग्यमिति। स+ख्या+यत्।) सङ्ख्यायोग्यम्। तत्पर्य्याय। गणेयम् २ गणनीयम् ३। इति जटाधर.॥ गण्यम् ४। इति हेमचन्द्र.॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ४। २५५।

"एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येयस्तस्य नैव यत्॥")

सङ्ग, पु, (सञ्जमङ्गे+घञ्।) मेलनम्। तत्पर्य्यायः। मेलक २ सङ्गम ३। इत्यमर'॥ (यथा, देवीभागवते। १। २०। ६७।

अम्बिका च यदा स्नाता नारी ऋतुमती तदा
सङ्ग प्राप्य मुने पुत्त्रमसूतान्ध महाबलम्॥")

राग'। यथा। "रागसङ्गौ तु रञ्जुता।" इति त्रिकाण्डशेष.॥ (यथा, कुमारे। १। २७।

"अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते
द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा॥"*॥)

सङ्गदोषो यथा,—

"स मे समाधिर्ज्जलवासमित्र-
मत्स्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्ट'।
परिग्रह सङ्गकृतो ममाय
परिग्रहोत्थाश्च महाविधित्साः॥"

इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २ अध्यायः॥

अन्यच्च।

"अहोऽस्य दारस योग' कथ तमूर्द्ध रेतस।
दृष्ट्वा तयोश्च शृङ्गार मुनि कामी बभूव ह।
जितेन्द्रियेऽसता सङ्गात् दोष सासर्गिको भवेत्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३अध्याय॥

अपि च।

"असता सङ्गदोषेण को न याति पराभवम्।
त्रिदशैवन्दितो वह्निर्भस्मना सहितो यथा॥"

इति चाणक्यम्॥

किञ्च।

"यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन लज्जते।
उपहासाय कि न स्यादसत्सङ्गो मनीषिणाम्॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

सङ्गणिका, स्त्री, अप्रतिरूपकथा। इति त्रिकाण्डशेष.॥

सङ्गत, क्ली, (स+गम्+क्त'।) सौहार्द्दम्। इति हेमचन्द्र॥ यथा, कुमारे। ५। ३९।

"यत सता सन्नतगात्रि! सङ्गत
मनीषिभि साप्तपदीनमुच्यते॥")

युक्तियुक्तवाक्यम्। इति भरत॥ तत्पर्य्याय। हृदयङ्गमम् २॥ इत्यमर। १। ६। १८॥ (मौर्य्यवंशीयनृपतिविशेषे, पु। यथा, भागवते। १२। १। १३॥

"सुयशा भविता तस्य सङ्गत. सुयश' सुत॥")

सङ्गति', स्त्री, (सं+गम+क्तिन्।) सङ्गम'। ज्ञानम्। इति मेदिनी॥ न्यायमते। आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः। सा च षोढा। प्रसङ्ग' १। सङ्गतित्वे सति उपोद्घातादिभिन्नः। यथा सामान्यलक्षणाया प्रसङ्गसङ्गति.। उपोद्घात २। निर्द्दिष्टोपपादकत्वम्। यथा परामर्शप्रवर्त्तकज्ञाने च उपोद्घातसङ्गति'। हेतुता ३। यथा। प्रत्यक्षप्रमाणे हेतुतासङ्गतिः। अवसर' ४। अनन्तरवक्तव्यत्वम्। यथा। उपमाने अवसरसङ्गति'। निर्व्वाहकम्५। कारणतानिनिर्व्वाहक कार्य्यत्वम् यथा। अनुमाने कार्य्यतासङ्गति'। एककार्य्यत्वम् ६। एककार्य्यकारित्वम्। यथा हेत्वाभासे एककार्य्यकारित्वसङ्गति। इति अनुमितिग्रन्थे जगदीशतर्कालङ्कार'॥ (मेलनम्। यथा, मोहमुद्गरे। ६।

"क्षणमिह सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका॥"

युक्ति। यथा,—

"त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्त्र महायश।
सङ्गत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम्॥"

इति रामायणे। २। ७९। ३॥)

सङ्गम', पु, क्ली, (स+गम+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।" ३। ३। ५८। इति अप्।) सङ्ग.। इत्यमर॥ (यथा, साहित्यदर्पणे।

"सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्या।
सङ्गमे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मय विरहे॥")

नद्यादिमेलकः। इति पुंनपुंसकलिङ्गसग्रहटीकाया भरत॥ स्त्रीपुंसोर्मिथुनीभाव'। स त्रिविध'। प्रथम. १। मध्यम. २। उत्तम ३। यथा,—

"त्रिविध तत्समाख्यात प्रथम मध्यमोत्तमम्।
अदेशकालभाषाभिर्निर्ज्जने च परस्त्रिया'।
कटाक्षावेक्षण हास्य प्रथम साहस स्मृतम्॥१
प्रेरण गन्धमाल्याना धूपभूषणवाससाम्।
प्रलोभनञ्चान्नपानैर्मध्यम साहस स्मृतम्॥२॥
सहासन विविक्तेषु परस्परसमाश्रय।
केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक्स ग्रहण स्मृतम्॥"३॥

इति मिताक्षराधृतव्यासवचनम्॥

सङ्गर, क्ली, (स गीर्य्यते इति। स+गॄ+अप्।) शमीवृक्षफलम्। इति मेदिनी॥

सङ्गर, पु (स गृणन्ति शब्दायन्ते वीरा यत्र। स+गॄशब्दे+अप्।) युद्धम्। (यथा, कथासरित्सागरे। ३१। ८३।

"सङ्कटे हि परीक्ष्यन्ते प्राज्ञा शूराश्च सङ्गरे॥")

आपत्। अङ्गीकार। (यथा, रघु.। ५। २६।

"तथेति तस्या वितथ प्रतीत
प्रत्यग्रहीत् सङ्गरमग्रजन्मा॥")

स वित्।·इत्यमर.॥ क्रियाकार। विषम्। इति मेदिनी॥

सङ्गव', पु, (सङ्गता गावो दोहनार्थं यत्र। निपातनात् साधु.।) प्रातःकालात् पर मुहूर्त्त-त्रयम्। यथा,—

"प्रात कालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु। मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्त स्यादपराह्नस्ततः परम्। सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्त स्याच्छ्राद्ध तत्र न कारयेत्॥" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(यथा, ऋग्वेदे। ६। ७६। ३।

"उतायात सङ्गवे प्रातरह्नो
मध्यन्दिन उदिता सूर्य्यस्य॥"

"अह्नो द्वेधा त्रेधा पञ्चदशधेति समाना विभागा सन्ति इह पञ्चधा विभाग आस्त' उतापिचायात आगच्छत कादा सङ्गवे सङ्गवकाले। सङ्गच्छन्ते गावो दोहनभूमि ,यस्मिन् काले स सङ्गव। रात्रावपरकाले हि गावो वने हिमत्तृणानि भक्षयित्वा पुनर्दोहाय सङ्गवे प्रतिनिवर्त्तन्ते॥" इति तद्भाष्ये सायण॥)

सङ्गी, [न्] त्रि, (सङ्गोऽस्यास्तीति। इनि।) सङ्गविशिष्ट। यथा,—

"आमृत्युतो नैव मनोरथाना-
मन्तोऽस्ति विज्ञातमिद मयाद्य।
मनोरथासक्तिपरस्य चित्त
न जायते वै परमार्थसङ्गि॥"

इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २ अध्यायः॥

सङ्गीतं, क्ली, (स+गै+क्त।) प्रेक्षणार्थनृत्य-गीतवाद्यम्। यथा, हेमचन्द्र।

'गीतवाद्यनृत्यत्रय नाट्य तौर्य्यत्रिकञ्च तत्। सङ्गीत प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्य-धर्म्मिका॥"

नृत्यगीतवाद्यस्य शास्त्रम्। तत्तु सोमेश्वरभरत-हनूमत्कल्लिनाथमतभेदात् चतुर्व्विधम्। अधुना हनूमन्मत प्रचलितम्। तस्य अध्याया सप्त। स्वराध्याय १, रागाध्याय २ तालाध्याय ३ नृत्याध्याय ४ भावाध्याय ५ कोकाध्याय ६ हस्ताध्यायश्च ७। इति सङ्गीतशास्त्रम्॥ *॥

सङ्गीतावसाने ताम्बूलदानप्रमाण यथा,—

"ता वासुदेवोऽप्यनुरक्तचित्त.
स नृत्य गीताभिनयैरुदारैः।
नरेन्द्रसूनो परितोषितेन
ताम्बूलयोगेन वराप्सरोभि॥
तदागताभिर्नृवराङ्गनाभ्तु
कृष्णोऽप्यया मानमयास्तथैव।
फलानि गन्धोत्तमवन्ति वीरा-
ञ्छालिक्यगान्धर्व्वमथाह्वतञ्च॥
कृष्णेच्छया च त्रिदिवान्तरेव
अनुग्रहार्थं भुवि मानुषाणाम्।
स्थितश्च रम्य हरितेजसैव
प्रयोजयामास स रौक्मिणेय।
छालिक्यगान्धर्व्वमुदारबुद्धि-
स्तेनैव ताम्बूलमथ प्रयुक्तम्॥"

इति हरिवंशे भानुमतीहरणे जलक्रीडायाम् १४८ अध्याय॥

सङ्गीतिः, स्त्री, (सं+गै+"स्थागापापचो भावे" ३। ३। ९५। इति क्तिन्।) आलापः। इति हलायुध॥ सङ्गीतञ्च॥

सङ्गीर्णं, त्रि, (स+गॄ+क्त।) अङ्गीकृतम्। इत्यमरः॥

सङ्गुम, पु, (स+गु+क्तः।) बुद्धभेदः। इति हेमचन्द्र॥ सङ्गोपनाश्रये, त्रि॥

सङ्गूढ', त्रि, (स+गुह+क्त'।) लेखादिना स हृत.। इति भरत'॥ रेखादिना गुप्तीकृत-धान्यादि.। इति नीलकण्ठ॥ तत्पर्य्याय.। सङ्कलितः २ इत्यमर॥

सङ्गोपन, क्ली, (स+गुप+ल्युट्।) सम्यक्प्रकारेण गोपनम्। संपूर्व्व गुपधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

सङ्ग्रह, पु, (स+ग्रह+अप्।) समाहृतिः। इत्यमर॥ (यथा, रघु'। १७। ६०।

"कार्श्येनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसङ्ग्रह। अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते॥")

"स क्षेपेण गृह्यन्ते नानास्थाने विप्रकीर्णा अर्था बुध्यन्ते अनेन स ग्रह। सपूर्व्वात् ग्रह आदाने-ऽल्।

'विस्तरेणोपदिष्टानामर्थाना सूत्रभाष्ययो। निबन्धो य समासेन स ग्रह त विदुर्बुधा॥' इति॥

इतस्तत आकृष्य एकत्र निबन्धन स ग्रह'। इति कल्पतरुप्रभृतय।" इत्यमरटीकाया भरत॥ नानाग्रन्थस्था अर्था स गृह्यन्ते एकस्थानस्था क्रियन्ते इति सङ्ग्रहो ग्रन्थविशेष। इति श्राद्धविवेकटीकाया श्रीकृष्णतर्कालङ्कार॥*॥ (यथा, हरिवंशे। ८८। ७।

"चतुष्पाद धनुर्व्वेद शास्त्रग्रामं ससङ्ग्रहम्। अचिरेणैव कालेन गुरुस्तावभ्यशिक्षयत्॥")

बृहत्। उत्तुङ्ग'। ग्रहणम्। (यथा, रघु। १। ६६।

"नूनं मत्त. परं वंश्या पिण्डविच्छेददर्शिन। न प्रकामभुज श्राद्धे स्वधासङ्ग्रहतत्परा॥")

स क्षेप। इति मेदिनी॥ मुष्टि'। इति विश्व॥ स्वीकार। महोद्याग। इति नानार्थरत्नमाला॥

सङ्ग्रहणी, स्त्री, (सञ्चिता ग्रहणी।) ग्रहणी-रोग। तस्य निदानादि ग्रहणीशब्दे द्रष्टव्यम्। अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सामाह।

"ग्रहणीमाश्रित रोगमजीर्णवदुपाचरेत्। लङ्घनैर्दीपनीयैश्च मन्दातीसारभेषजैः॥ दोष साम निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत्। अतिसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत्॥ पेयादि पटु लघ्वन्न पञ्चकोलादिभिर्युतम्। दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्या योजयेद्भिषक्॥ कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता। यवागू पाचयत्याम सकृत् स वर्त्तयत्यपि॥" स वर्त्तयति घनीकरोति॥*॥ औषधान्याह।

"जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरैः। कर्पूर चन्दनतिलत्वक्क्षीरतगरामलैः॥

तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः। शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागैर्विचूर्णितैः॥ यावन्त्येतानि सर्व्वाणि दद्याद्भङ्गाञ्च तावतीम्। सर्व्वचूर्णसमानाश्च प्रदेया शुभ्रशर्करा॥ कर्षमात्रमिद खादेन्मधुनाप्लावित जन.। नाशयेद्ग्रहणीं कास क्षय श्वासमरोचकम्॥" इति जातीफलादिचूर्णम्॥*॥

"चित्रक पिप्पलीमूल क्षारौ लवणपञ्चकम्। व्योष हिङ्ग्वजमोदाञ्च चव्य चैकत्र चूर्णयेत्॥ वटिका मातुलुङ्गस्य रसैर्व्वा दाडिमस्य वा। कृता विपाचयत्याम प्रदीपयति चानलम्॥" क्षारौ स्वर्जिकायवक्षारौ। लवणपञ्चकमिति। सैन्धव रुचकञ्चैव विड सामुद्रिक गडमिति। व्योष शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि। अजमोदा यवानिका। मातुलुङ्ग बीजपूरकम्। चित्रकादिवटिका॥*॥

"श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रित सगुड। ग्रहणीगदमत्युग्र तक्रभुजा शीलितो जयति॥" श्रीफलशलाटु बिल्वश्याम फलम्। गुडस्तत्र भागद्वयम्। बिल्वकल्क॥*॥

"चतुष्पल सुधाकाण्ड त्रिफल लवणत्रयम्। वार्त्ताको कुडवञ्चार्कमूलाद्विद्वे तथानलात्॥ दग्धद्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम्। भुक्ताभुक्त पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम्। कास श्वास तथार्शासि विसूचीञ्च हृदामयम्॥" इति वार्त्ताकुगुटिका॥*॥

"मुस्तकातिविषाबिल्वकौटज सूक्ष्मचूर्णितम्। मधुना च समालीढ ग्रहणी सर्व्वजान्यजित्॥" कौटज इन्द्रयव। मुस्तादिचूर्णम्॥*॥

"श्वेतो वा यदि वा रक्त सुपक्वो ग्रहणीगद। गुडेनाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नश्यति॥" सर्ज्ज राल इति लोके। सर्जरसचूर्णम्॥*॥

"बिल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
माज पय पिबति यो दिवसत्रयेण।
सोऽतिप्रवृद्धचिरज ग्रहणीविकार
साम सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति॥"

मोची मोचरस'। क्षिणोति हन्ति।

"प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुला गुडस्य।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थितजीरचव्य-
व्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः॥
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी
पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणै।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत्॥
त भक्षयेदक्षफलप्रमाण
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम्।
अनेन सर्व्वा ग्रहणीविकारा
सश्वासकासस्वरभेदशोथा॥
शाम्यन्ति चाय चिरमन्तराग्ने-
र्हतस्य पु स्त्वस्य च वृद्धिहेतु।

श्रोणान्तु वन्ध्यामयनाशनं स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् विहृत् सृष्टा त्रिसुगन्धिपल पलम्।
सिद्धे निधियमत्रैव गुडे कल्याणपूर्व्वके ॥"
इति कल्याणकगुडः ॥*॥
"पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यक गजपिप्पली ।
धान्यकञ्च विडङ्गानि यवानी मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा।
सैन्धव रौमक चापि सामुद्र रुचक विडम् ॥
आरग्वधश्च त्वक् पत्र सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका।
शुण्ठी शक्रयवाश्चैव प्रत्येक कर्षसम्मिता ॥
मृद्वीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टौ चामलक्या रसस्य तु।
प्रस्थत्रयमिद सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
उडम्बर चामलक वादर वा यथाफलम्।
तावन्मात्रमिद खादेद्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैकविंशतिम्।
उरोघात प्रतिश्याय दौर्ब्बल्य वह्निसङ्क्षयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुर्य्यात् कान्ति मति स्वरम्।
पिशुपाठान्वयाद्वन्ति रक्तपित्तञ्च चिट्ग्रहम् ॥
धातुक्षीणो वयःक्षीण स्त्रीषु क्षीण क्षयी च यः।
तेभ्यो हितय वन्ध्यायै महाकल्याणको गुड ॥"
इति महाकल्याणकगुडः ॥*॥
"कुष्माण्डानां सुपक्वाना स्विन्नाना निकुचत्वचाम्
सर्पिःप्रस्थे पलशत ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूल चित्रक गजपिप्पली।
धान्यकानि विडङ्गानि नागर मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम्।
एकैकस्य पल चैक त्रिवृतोऽष्टपलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेव तु।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुर्व्वीत मृदुना वह्निना भिषक्।
यावत् दर्व्वीप्रलेपः स्यात् तदैनमवतारयेत् ॥
औडुम्बर चामलक वादर वा यथाफलम्।
तावन्मात्रमिद खादेद्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान्॥
ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविसूचिकाः।
कामला पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैकविंशतिम् ॥
वातशोणितवीसर्पदद्रुपचहलीमकान्।
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् गुडान् समाचरेत्
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणा स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः।
तेभ्यो हितो गुडोऽयं स्यात् वन्ध्यानामपि पुत्रदः।
दृष्टा वर्ष्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥
इति कुष्माण्डकल्याणगुडः ॥*॥
यतोमाराधिकारलिखित सिद्ध तैलमात्र
हितम्। इति ग्रहणीरोगाधिकारः। इति
भावप्रकाशः।
सङ्ग्राम, ङ अ स् क युद्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(अदन्त चुरा०-आत्म०-उभ० च-सक० सेट्।)
असंग्रामत्। ङ, सङ्ग्रामयते। ङ, सङ्ग्रामयति
सङ्ग्रामयते। जितैवोभयपदसिद्धौ ङित्करण
अफलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदार्थम्। एव सर्व्वत्र।
किन्तु अयमात्मनेपदीति प्राञ्चः कदाचित्
परस्मैपदार्थो अकारः। इति दुर्गादासः॥
सङ्ग्राम, पु, (सङ्ग्राम+णिच्+भावे घञ्।)
युद्धम्। इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः। ७। ८७।
"न निवर्त्तेत सङ्ग्रामात् क्षात्त्रं धर्म्ममनुस्मरन्॥")
सङ्ग्रामपटहः, पु, (सङ्ग्रामस्य पटहः।) रण-
वाद्यम्। यथा, त्रिकाण्डशेषे।
"रणतूर्य्यन्तु सङ्ग्रामपटहोऽभयडिण्डिमः।"
सङ्ग्राहः, पु,(सङ्ग्रहणमिति। स+ग्रह+'समि
मुष्टौ।" ३।३।३६। इति घञ्।) फलकस्य
मुष्टि। फलकग्रहणस्थानमिति यावत्। मुष्टि-
बन्धनक्रिया। तत्पर्य्यायः। मुष्टिबन्धः २। हे
मुष्टिबन्धनक्रियायाम्। मुष्टेर्बन्धोऽङ्गुलिविन्यासो
मुष्टिबन्धः। मुष्टिना बन्धो दृढग्रहणं सङ्ग्राहः
इत्यपरे। मुष्ट्यामेव सङ्ग्रह इत्यन्ये। मुष्टि-
स्त्रियाञ्च सङ्ग्रह इति वोपालितः। सपूर्व्वग्रहे-
र्घञ् सङ्ग्राहः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, महा-
भारते। ५। १५४। २०।
"सुसङ्ग्राह्याः सुसम्पन्ना हैमभाण्डपरिच्छदाः।"
"पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः॥")
सङ्ग्राही,[न्]पु,(सङ्गृह्णाति मलमिति। स+ग्रह
+णिनिः।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(मलसम्बारके, त्रि। यथा, सुश्रुते। १। ४५।
"दीपन लघु सङ्ग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत्॥"
सङ्ग्राहके, त्रि। यथा, कामन्दकीये। ४।१०।
"प्रख्यातवशमक्रूर लोकसंग्राहिणं शुचिम्।
कुर्व्वीतात्महिताकाङ्क्षी परिवार महीपतिः॥")
सङ्घ, पु, (स+हन+"सङ्घोद्घौ गणप्रशसयोः।"
३।३।८६। इति अप् टिलोपो घत्वञ्च निपा-
त्यते।) समूहः। इत्यमरः॥ सजातीयाना
विजातीयानाञ्च जन्तूना द्वन्दे सङ्घसार्थौ
स्याताम्। यथा भिक्षुसङ्घ बणिक्सार्थः। सङ्घ-
न्यते परिच्छिद्यते अनेनेति सङ्घः। सपूर्व्वात् हन-
धातोर्नाम्नीति डः। निपातनात् हस्य घः। इति
भरतः॥ (यथा, महाभारते। १। १२०। १।
"तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्त्तमानः सवीर्य्यवान्।
सिद्धचारणसङ्घाना बभूव प्रियदर्शनः॥")
सङ्घचारी, [न्] पु, (सङ्घेन चरतीति। चर+
णिनिः।) मत्स्यः। इति हेमचन्द्रः॥ बहुभिः
सहगामिनि, त्रि॥ (यथा महाभारते। ८।
११।१८।
"ततस्तद्युद्धमत्युग्रमभवत् सङ्घचारिणाम्॥")
सङ्घजीवी, [न्] पु, (सङ्घेन जीवतीति। जीव+
णिनिः।) व्रातीनः। इति हेमचन्द्रः॥
सङ्घट्ट,पु,(स+घट्ट+घञ्।)अन्योन्यविमर्द्दनम्।
यथा,—
"नेत्राञ्चत्र सदाम्भमिभ्रुरघटासङ्घट्टघण्टारणत्-
कारत्रस्तसमस्तवैरिवनितालब्धस्तुतिर्भूपतिः।"
इति शालोकिहतगद्याष्टकस्तोत्रम्॥
गठनम्। यथा,—
"मृदाहरणसङ्घट्टप्रतिष्ठाह्वानमेव च।
स्नपन पूजनञ्चैव विसर्ज्जनमत परम्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
चक्रविशेषश्च॥
सङ्घट्टचक्र, क्ली, (सघट्ट एव चक्रम्।) युद्धविचा-
रार्थनक्षत्राङ्कितचक्रविशेषः। यथा,—
"अश्विन्यादि लिखेच्चक्र सप्तविंशतितारकैः।
त्रिकोणं नवभिर्व्वेध कर्त्तव्यस्त्रिर्य्यगाकृति ॥
अश्विनीरेवतीवेधो अश्विनीज्येष्ठयोस्तथा।
मघापुष्यौ सर्पपित्रोरश्लेषामूलयोस्तथा॥
ज्येष्ठामूलकयोर्व्वेधो भवेत् सङ्घट्टचक्रके।
एव सङ्घट्टचक्रे च कार्य्या ऋक्षगता ग्रहाः॥
भूपनामर्क्षसङ्घट्टे युद्ध भवति नान्यथा।
निर्व्वेधे सौम्यवेधे च युद्ध नास्ति रणेशयोः॥
क्रूरवेधे भवेद्युद्ध तत्काले घोरदारुणम्।
युद्धाकाङ्क्षी भवेद्राजा यस्य भ क्रूरवेधितम्॥
युद्धदः पौ भवेत् सौम्यैर्मे च वेधविवर्ज्जिते।
सौम्यक्रूरविभागेन मितामितक्रमेण च।
वक्रातिचारगत्या च युद्धमत्रास्ति नास्ति च॥"
इति स्वरोदये सङ्घट्टकालानलचक्रम्॥
सङ्घट्टन, क्ली, स्त्री, (स+घट्ट+ल्युट्। स्त्रियां
युच्।) मेलनम्। गठनम्। घटना। इति
केचित्॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ६। ६२४।
"पदसङ्घट्टना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्।
उपकर्त्री रसादीना सा पुन स्याच्चतुर्व्विधा॥")
सङ्घट्टा, स्त्री, (सङ्घट्टते इति। स+घट्ट+अच्+
टाप्।) लता। इति शब्दचन्द्रिका।
सङ्घतलः, पु, (सङ्घे सङ्घते तले यत्र।) मिलित-
करतलद्वयम्। इत्यमरः॥ योड हात इति भाषा॥
सङ्घपुष्पी, स्त्री, (सङ्घानि पुष्पाणि यस्याः।)
धातकी। इति राजनिर्घण्टः॥
सङ्घर्ष, पु, (स+घृष+घञ्।) सङ्घर्षणम्।
(यथा, महाभारते। १। १८। २३।
"तेषां सङ्घर्षजश्चाग्निरर्च्चिभिः प्रज्वलन् मुहुः।
विद्युद्भिरिव नीलाभ्रमावृणोत् मन्दरं गिरिम्॥")
स्पर्द्धा। (यथा, महाभारते। १। ७६। ५।
"सुराणामसुराणाञ्च समजायत वै मिथः।
ऐश्वर्य्यं प्रति सङ्घर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे॥")
ससर्पः। इति शब्दरत्नावली॥
सङ्घाटिका, स्त्री, (सङ्घाटयतीति। स+घट+
णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) युग्मम्।
कुट्टनी। जलकण्टकम्। इति मेदिनी॥
घ्राणम्। इति त्रिका॥
सङ्घात, पु, (स+हन+घञ्।) समूहः।
(यथा, कुमारे। ५। ५५।
"न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि॥")
नरकभेदः। इत्यमरः॥ हननम्। इति मेदिनी।
(निविडसंयोगः। यथा, कुमारे। २। ११।
"द्रव सङ्घातकठिन स्थूल सूक्ष्मो लघुर्गुरुः।
व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्य ते विभूतिषु॥")

कफ'। इति राजनिर्घण्ट' ॥ नाटके गतिविशेष'। इति केचित् ॥

सङ्घातपत्रिका, स्त्री, (सङ्घातयुक्तानि पत्राणि यस्या'। कापि अत इत्वम्।) शतपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः ॥

सङ्घुषित,) त्रि, सम्यग्घोषणाश्रय' ॥ सपूर्व्वसङ्घुष्ट,) घुषधातो' क्तप्रत्यये कृते वा रुषामत्यमत्वरसङ्घुषास्वन इत्यनेन विकल्पेन इमा निष्पन्नम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। १। ४।
"मत्तकोकिलसन्दोहसङ्घुष्टविपिनान्तरे ॥")

सचि, स्त्री, (सच समवाये+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा० ४। ११७। इति इन्।) शची। इत्यमरटीकाया रामाश्रम. ॥

सचिक्कणः, त्रि, स्निग्धचक्षु। इति शब्दरत्नावली॥

सचिव, पु, (सच समवाये+इन्। तथा सन् वातीति। वा+क।) मन्त्री। सहाय.। इत्यमर. ॥ (यथा, देवीभागवते। २।८।४२।
"इत्युक्ता सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरक्षकान्।
कारयित्वाथ प्रासाद सप्तभूमिकमुत्तमम्।
आरुरोहोत्तराह्न सचिवै' सह तत्क्षणम् ॥")
कृष्णधत्तूरक। इति राजनिर्घण्ट. ॥

सचिवामय, पु, (सचिवानामामय.।) विसर्पः। इति राजनिर्घण्ट ॥

सची, स्त्री, (सचि+कृदिकारादिति ङीष्।) शची। इन्द्राणी। शचते व्यक्त व्यक्ति शची शच ङ वाति तालव्यादि ;नाम्नीति इः पाच्छोणादीति पक्षे ईपि शची। कौशिकी च शची कोशातकीति वर्णादेशमालाया तालव्यशेषु पठ्यते। सची दन्त्यादिश्च तत्र सचते आप्याययति इन्द्रमिति ष च ङ सेचने पूर्व्ववत इ ईप च। इत्यमरटीकाया भरत ॥ सचि. शचीति भरतद्विरूपकोषश्च ॥

सचीनन्दन', पु, (सच्या नन्दन।) शचीसुत'। स च जयन्त। चैतन्यदेव। यथा,—
"शाके मुनिव्योमयुगेन्दुगण्ये
पुण्ये तिथौ फाल्गुनपौर्णमास्याम् ॥
त्रैलोक्यभाग्योदयपुण्यकीर्त्ति-
देव सचीनन्दन आविरासीत् ॥"
इति चैतन्यचन्द्रोदयनाटकम् ॥

सचेष्ट, पु, आम्र। इति शब्दमाला ॥ चेष्टया सह वर्त्तमाने, त्रि ॥

सच्चारा, स्त्री, हरिद्रा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

सच्चित्, क्ली, ब्रह्म। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सच्चिदानन्द, पु, (सच्चासौ चिच्चासौ आनन्दश्चेति त्रिपदे कर्म्मधारय।) नित्यज्ञानसुखस्वरूप ब्रह्म। यथा,—
"अह देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक्।
सच्चिदानन्दरूपोऽह नित्यमुक्तस्वभाववान् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

साकारदेवविशेषणे, त्रि। यथा,—
"मुकुन्द' सच्चिदानन्द प्रणिपत्य प्रणीयते।"
इत्यादि मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सजम्बाल',त्रि,(जम्बालेन पङ्केन सह वर्त्तमान'।) पङ्किल'। इत्यमर' ॥

सजातिः, पु, (समाना जातिरस्य। समानस्य स'।) समानजातिस्त्रीपुंसो पुत्र'। यथा,—
"सवर्णेभ्य सवर्णासु जायन्ते हि सजातय।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्रा सन्तानवर्द्धना ॥"
इति मिताक्षराया आचाराध्यायः ॥
समानजातौ, त्रि ॥

सजातीय', त्रि, (जातौ भव' जातीय'। समानो जातीय'। समानस्य स.।) समानधर्म्माक्रान्त.। यथा,—
"सजातीयै. कुल यूथ तिरश्चा पु' नपुसकम्।"
इत्यमर ॥

सजु, [ष्] व्य, सहार्थ'। इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥ (यथा, भागवते। ६। १८। ६७।
"सजुरिन्द्रेण पञ्चाशत् देवास्ते मरुतोऽभवन्॥")

सजू', [ष्] जुष सेवे+क्विप्। जुषा सह वर्त्तते इति। सहस्य स। "ससजुषो रु.।"८। २। ६६। इति रु। र्वोरिति दीर्घ'।) प्रीतियुक्ता। सेवायुक्ता। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ "जुषी प्रीतिसेवनयोः। जोषण जुट् सह जुषा वर्त्तते या सा सजूः।" इति तट्टीकाया दुर्गादास' ॥ तापस। इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम्॥

सज्ज', त्रि, (सज्जतीति। सज्ज+अच्।) सन्नद्ध। इत्यमर. ॥ सम्भृत.। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ निभृत। इति शब्दरत्नावली ॥ सज्जायुक्तश्च ॥ (यथा, महाभारते। १। २। २३२।
"ते तस्य वचन श्रुत्वा मन्त्रयित्वा तु यद्धितम्।
साग्रामिक तत सर्व्व सज्जञ्चक्रु परन्तपा ॥")

सज्जन, क्ली, (सज्ज+णिच्+ल्युट्।) रक्षणार्थ सैन्यस्थानम्। चौकीति ख्यातम्। तत्पर्य्याय। उपरक्षणम् २। इत्यमर ॥ घट्ट। इति मेदिनी ॥ सज्जा च ॥

सज्जन, पु, (सन् चासौ जनश्चेति।) सत्कुलोद्भव। तत्पर्य्याय.। महाकुल २ कुलीन ३ आर्य्य ४ सभ्य ५ साधु ६। इत्यमर ॥ कुलज. ७ सख्य' ८ साधुज ९। इति शब्दरत्नावली ॥ मेदिनीकारमते वाच्यलिङ्गोऽयम्। तल्लक्षण यथा,—
दान्त उवाच।
"निजाचारग्राहिणो ये कुर्व्वन्तो वेदसम्मतम्।
पापाभिलाषरहिता सज्जनास्ते प्रकीर्त्तिता ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्याय ॥
तत्सङ्गप्रशसा यथा,—
"नलिनीदलगतजलवत्तरल
तद्वज्जीवनमतिशयचपलम्।
क्षणमिह सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका ॥"
इति श्रीमच्छङ्कराचार्य्यकृतमोहमुद्गर' ॥

सज्जना, स्त्री, (सज्ज+णिच्+ण्यासश्रन्थेति युच्। टाप्।) नायकस्यारोहणार्थं गजसज्जीकरणम्। तत्पर्य्याय। कल्पना २। इत्यमरः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३१६।
"निजपदगतिगुणरञ्जितजगता करिणाश्च सत्कवीनाञ्च।
वहतामपि महिमान शोभायै सज्जना एव॥")

सज्जा, स्त्री, वेश'। साज इति भाषा सन्नाह। मॉजओया इति भाषा। षसञ्जधातोर्भावे आत्प्रत्ययनिष्पन्ना। इति व्याकरणम् ॥

सज्जित, त्रि, भूषित। कृतसज्जः। वर्म्मित'। सन्नद्ध'। षसञ्जधातो' क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

सञ्च, पु, (सञ्चिनोति वर्णानिति। स+चि+ड।) पुस्तकलेखनार्थपत्रचय। सॉच् इति भाषा। यथा,—
"श्रीताडीपत्रजे सञ्चे समे पत्रसुसञ्चिते।
विचित्रक विपार्श्वे च चर्म्मणा सपुटीकृते ॥
रक्तेन अथ कृष्णेन मूर्द्धन्यावर्त्तितेन च।
दृढसूत्रसुबन्धेन एवविधकृतेन च ॥
यस्तु द्वादशसाहस्री सहितामुपलेखयेत्।
ददाति चाभियुक्ताय स याति परमा गतिम्॥"
इति देवीपुराणे विद्यादानमाहात्म्यफलनामाध्याय ॥

सञ्चत्, पु, ("सश्चत्तृपद्वेहत्।"उणा० २। ८५। इत्यत्र "सञ्चत्" इति पाठेन अतिप्रत्ययान्तो निपात्यते।) प्रतारक। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

सञ्चय, पु, (सञ्चीयते इति। सम्+चि+"एरच्" ३। ३। ५६। इत्यच्।) समूह। इत्यमर ॥ यथा, कथासरित्सागरे। १८। १२८।
"तस्थौ स सेवमानस्त राजान स तदाश्रित'।
भुञ्जानश्च सहान्यैस्तैर्ब्राह्मणैर्ग्रामसञ्चयम् ॥")
सग्रह। यथा,
"शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्य्यो धनसञ्चय।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम्।

सञ्चयन, क्ली, (स+चि+ल्युट्।) सञ्चय। यथा, सवर्त्त।
"चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसञ्चयन द्विजै।
तत सञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते ॥"
इति शुद्धितत्त्वम्।

सञ्चयी, [न्] त्रि, सञ्चयविशिष्ट। सग्रहकर्त्ता। सञ्चयशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्न। यथा, सञ्चयी नावसीदति। इति महाभारतम् ॥

सञ्चर, पु, (सञ्चरन्तेऽनेनेति। सम्+चर+"गोचरसचरेति।" ३। ३।११९। इति घ।) सेतु। इति त्रिकाण्डशेष ॥ सञ्चरो निर्गमोऽम्बुपथ। इति भरतधृतरत्नमाला ॥ (मार्ग'। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, कुमारे।६।४३।
"यत्रौषधिप्रकाशेन नक्त दर्शितसञ्चरा।
अनभिज्ञास्तमिस्राणा दुर्दिनेष्वभिसारिका.॥")
देह। इति हेमचन्द्र ॥

सञ्चलनं, क्ली, कम्पनम् । संपूर्व्वचलधातोरनट्-(ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १८ ।
"केचिद्गिरिविनिपातेन केचिदम्भोधिवारिणा ।
केचित् महीसञ्चलनात् प्रययु' प्राणिन क्षयम् ॥"

सञ्चान', पु, श्येनपक्षी । इति केचित् ॥ शिक्रे इति भाषा ॥

सञ्चाय्य , पु, (सचीयतेऽस्मिन् सोम इति । स + चि + "क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ ।" ३ । १ । १३० । इति ण्यदायादेशौ निपात्येते ।) यज्ञविशेष । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सञ्चार', पु, (स + चर + घञ् ।) दुर्गसञ्चरः । इत्यमरटीका ॥ गमनम । यथा । सञ्चारो रति-मन्दिरावधि इत्यादि काव्यप्रकाश' ॥ (यथा, रघु' । २ । १५ ।
"सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तु ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा
प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनु ॥")
ग्रहादे राश्यन्तरसङ्क्रमनञ्च ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १७२ ।
"तारा नक्षत्रसञ्चारैर्ज्जागरैः स्वप्नजैरपि ॥"*॥
सञ्चरत्यस्मिन्निति । अधिकरणे घञ् । देश. । इति रामायणटीका ॥ यथा, रामायणे । २ । ११९ । १८ ।
"तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्म्मचारिण' ।
वनस्य तस्य सञ्चार राक्षसै' समभिप्लुतम् ॥")

सञ्चारजीवी, [न्] त्रि, (सञ्चारेण जीवतीति । जीव + णिनिः ।) शरणापन्न' । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

सञ्चारिका, स्त्री, (सञ्चारयति नायकयोर्व्वार्त्तामिती । स + चर + णिच् + ण्वुल् ।) दूती । इत्यमर. ॥ युगलम् । कुट्टनी । घ्राणम् । इति मेदिनी ॥

सञ्चारी, [न्] पु', (सञ्चरतीति । स + चर + णिनिः ।) धूप. । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ वायु ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ भावविशेष । यथा,—
"स्थायिसात्त्विकसञ्चारिप्रभेदे स्याद्रति' पुन. ।"
इति हेमचन्द्रः ॥
अन्यच्च ।
"सञ्चारिण' प्रधानानि देवादिविषया रति' ।
उद्बुद्धमात्रस्थायी च भाव इत्यभिधियते ॥"
अपि च ।
"नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यत ।
तस्माद्भावा अमी प्रोक्ता स्थायिसञ्चारि-
सात्त्विकाः ॥"
वात्सल्यरससञ्चारिणो यथा,—
"सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्व्वादयो मता' ॥"
वीररससञ्चारिणस्तु । "धृतिमतिगर्व्व स्मृतितर्क-रोमाञ्चा ।" इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेद' ॥ (गतिशीले, त्रि । यथा, गीतगोविन्दे । ६ । ११ ।
"अङ्गेष्वाभरणं करोति बहुशः पत्रेऽपि
सञ्चारिणि
प्राप्त' त्वां परिशङ्कते वितनुते शय्या चिर
ध्यायति ॥")

सञ्चारिणी, स्त्री, (सञ्चरतीति । स + चर + णिनि' । ङीप् ।) हंसपदी । इति राज-निर्घण्ट' ॥ (गतिशीला । यथा, कुमारे । ३ । ५४ ।
"पर्य्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा
सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥")

सञ्चाली, स्त्री, गुञ्जा । यथा,—
"सञ्चाली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपक
भवेत् ॥"
इति युक्तिकल्पतरु' ॥

सञ्चित्रा, स्त्री, (सम्यक् चित्रमस्यामिति ।) मूषी-कर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

सञ्चेय, त्रि, सञ्चयनीयम् । सञ्चेतव्यम् । सपूर्व्वक-चिञधातो कर्म्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सञ्ज , पु ,(सम्यक् जायते इति । स + जन + डः । सम्यक् जयतीति । जि + अन्येष्वपीति वा ड ।) ब्रह्मा । शिव । इति मेदिनी ॥

सञ्जवन, क्ली, (सञ्जवन्ति समिलन्त्यत्रे ति । स + जु गतौ + अधिकरणे ल्युट् ।) अन्योन्याभिमुख-गृहचतुष्टयम् । तत्पर्य्याय. । चतुःशालम् २ । इत्यमरः ॥ सयमनम् ३ चतु'शाली ४ । इति भरत ॥ सञ्जीवनम् ५ शाला ६ निलय. ७ चतु शालकम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १५५ । ५६ ।
"तस्मिन् सुविहिताः सर्व्वे रुक्मदण्डा पताकिन'
सदने वासुदेवस्य मार्गसञ्जवनध्वजा' ॥")

सञ्ज्ञा, स्त्री, छागी । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

सञ्जीवन, क्ली, (सञ्जीव्यतेऽस्मिन्निति । स + जीव + अधिकरणे ल्युट् ।) सञ्जवनम् । इति शब्द-रत्नावली ॥ (स + जीव + भावे ल्युट् ।) सम्यक्प्रकारेण प्राणधारणञ्च ॥ (यथा, मुकुन्द-मालायाम् । ३० ।
"व्यामोहोद्दलनौषध मुनिमनोवृत्तिप्रवृत्त्यौषधं
दैत्यानर्थकरौषध त्रिजगता सञ्जीवनैकौषधम् ।
भक्तार्त्तिप्रशमौषध भवभयप्रध्व सि दिव्यौषध
श्रेयः प्राप्तिकरौषध पिब मन. श्रीकृष्णनामौ-
षधम् ॥"
नरकविशेष । यथा, मनु' । ४ । ८९ ।
"नरक कालसूत्रञ्च महानरकमेव च ।
सञ्जीवन महावीचि तपन सम्प्रतापनम् ॥"
स्त्री, विद्याविशेष. । यथा महाभारते । १ । ७६ । ३३ ।
"तत' सञ्जीवनी विद्या प्रयुज्य कचमाह्वयत् ॥")

सञ्ज्ञ , क्ली, सञ्ज्ञम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सञ्ज्ञ , त्रि, सञ्ज्ञ' । इत्यमरटीकायां भरत ॥

सञ्ज्ञपन, क्ली, (स + ज्ञा + णिच् + ल्युट् ।) सञ्ज्ञपनम् । इत्यमरः ॥

सञ्ज्ञप्ति , स्त्री, (स + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।) सञ्ज्ञप्तिः । इति हेमचन्द्र' ॥

सञ्ज्ञा, स्त्री, (स + ज्ञा + अङ् ।) संज्ञा । इति मेदिनी ॥

सञ्ज्ञु', त्रि, (संहते जानुनी यस्य । "प्रसंभ्या जानुनोर्ज्ञु' ।" ५ । ४ । १२९ । इति ज्ञु ।) सञ्ज्ञुः । इत्यमरः ॥

सञ्ज्वरः, पु, (सम्यक् ज्वरः ।) सञ्ज्वरः । इत्य-मर. ॥

सटं, क्ली, (सटतीति । सट अवयवे + अच् ।) जटा । यथा,—
"जटा जटिर्जटो जूटो जुटकन्तु सट सटा ।
कोटीर जूटक हस्त शिखाया व्रतिनामपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

सटा, स्त्री, (सट अवयवे + अच् ।) जटा । केशर' । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु । ९ । ६० ।
"त वाहनादवनतोत्तरकायमीषत्
विध्यन्तमुद्धृतसटाः प्रतिहन्तुमीयुः ॥")
शिखा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-वते । ४ । ५ । २ ।
"क्रुद्ध सुदष्टौष्ठपुट स धूर्जटि-
र्जटा तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम् ॥")

सटाङ्कः, पु, (सटा अङ्कश्चिह्न यस्य ।) सिंहः । इति शब्दरत्नावली ॥

सटि , स्त्री, (सटतीति । सट अवयवे + इन ।) शटी । इति शब्दरत्नावली ॥

सटिका, स्त्री, गन्धपत्रा । सटी । इति राज-निर्घण्ट' ॥

सटी, स्त्री, (सटि + वा ङीष् ।) गन्धद्रव्यविशेष' ॥ वन आदा इति अम्लहरिद्रा इति च भाषा । आविहलदी इति कोङ्कणे प्रसिद्धा । तत्पर्य्याय । शिटी २ गन्धशटी ३ सुगन्धा ४ सटिः ५ शटिः ६ गन्धमूला ७ गन्धमूली ८ पलाश ९ कर्च्चुर १० षड्ग्रन्थिका ११ कर्च्चूर' १२ गन्धोलि १३ गन्धमूलकः १४ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ शठी १५ षड्ग्रन्था १६ अम्लनिशा १७ वधू' १८ गन्धारी १९ सटिका २० पला-शिका २१ समुद्रा २२ तृणी २३ दूर्व्वा २४ गन्धा २५ पृथक्पलाशिका २६ सौम्या २७ हिमोद्भवा २८ गन्धवधू' २९ । अस्या गुणा. । सुतिक्तत्वम् । अम्लरसत्वम । लघुत्वम् । उष्ण-त्वम् । रुचिप्रदत्वम् । ज्वरकफासकण्डूव्रणदोष-वक्त्रामयनाशित्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति राज-निर्घण्ट' ॥

सट्टा, स्त्री, पक्षिभेदः । वाद्यम् । इति सङ्क्षिप्त-सारोणादिवृत्ति. ॥

सठ, क शठार्थे । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादि । क, साठयति शठार्थे गत्यसंस्कृतसंस्कृतेषु । इति दुर्गादास. ॥

सठी, स्त्री, शठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सणसूत्र, क्ली, (सणस्य सूत्रम् ।) शणसूत्रम् । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

सण्ड , पु, षण्ड. । इत्यमरटीका ॥

सण्डिश', पु, सन्दंश । सँडाशि इति भाषा । यथा,—
"पायस कृशराच्छाग देवान्नानि च यानि वै।
भुक्तानि यैरसंस्कृत्य तेषामन्त्राणि पापिनाम्॥
निपातितानां भूपृष्ठे उद्धृतानि निरीक्ष्यताम्।
सण्डिशैरपकृष्यन्ते नरैर्याम्यैर्मुखात्तत ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे १४ अध्याय: ॥

सण्डीन, क्ली, खगगतिक्रिया। इत्यमर:॥ खगानां पक्षिणां गतौ स्थानान्तरसञ्चारे एता क्रिया व्यापारा. । कास्ता इत्याह प्रथमडीन उड्डयनाय क्रमबन्ध'। ऊर्द्ध डीन उड्डीन वियद्गमनम्। समत डीन सण्डीन इत्यादौ पतनमिति। पृथक् पृथक् पक्षिगतिक्रियासु प्रडीन सङ्कतगमनमित्यन्ये । ओ डी ङ य गतौ डोङ च नभोगतौ भावे क्त. मुल्वाद्योदिति नत्वम्। इति भरत: ॥

सतत, क्ली, (सन्तन्यते स्मेति । स+तन+क्त:। समो वा हितततयोरिति पक्षे मलोप.।) निरन्तरक्रिया। तद्वति, त्रि। इत्यमर.॥ तत्पर्याय अनवरतशब्दे नित्यशब्दे च द्रष्टव्य । अपि च।
"सतत त्वनवरतानारताश्रान्तसन्ततम्।
प्रसक्तासक्तनित्याजस्रानुद्धाविरतानिशम् ॥"
इति जटाधर: ॥
(यथा, मनु ।४।२२।
"एतानेक महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जना'।
अनीहमाना सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥")

सतत्त्व , क्ली, स्वभाव । इति हेमचन्द्र ।६।१३॥

सतर्क , त्रि, तर्केण सह वर्त्तमान' । सावधान । इति लोकप्रसिद्ध ॥

सतानन्द., पु, गौतममुनिपुत्र: । स च जनकराज पुरोहित । इति शब्दरत्नावली ॥

सति , स्त्री, (सनु दाने+क्तिच्। "सन क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्।" ६।४।४५। इति नलोप' ।) दानम्। अवसानम्। इति सातिशब्दटीकाया भरत ।

सती, स्त्री, (अस्तीति। अस्+शतृ। उगित्वात् ङीप्।) दुर्गा। साध्वी। इति मेदिनी। (यथा, कुमारे ।१।२१।
"सती सती योगविसृष्टदेहा
तां जन्मने शैलवधू प्रपेदे ॥")
सौराष्ट्रमृत्तिका। इति हेमचन्द्र ॥ दानम्। अवसानम्। इति नानार्थसातिशब्दटीकाया भरत' ॥*॥ स्थानविशेषे सत्यष्टोत्तरशतनामानि यथा,—
देव्युवाच ।
"सर्व्वगा सर्व्वभूतेषु द्रष्टव्या सर्व्वतो भुवि।
सप्तलोकेषु यत्किञ्चिद्रहित न मया विना॥
तथापि येषु स्थानेषु द्रष्टव्या. सिद्धिमीप्सुभि'।
स्मर्त्तव्या भूतिकामैर्व्वा ता वक्ष्यामि यथातथ ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी।
प्रयागे ललिता देवी कामुका गन्धमादने ॥
मानसे कुमुदा नाम विश्वकाया तथेश्वरे।
गोमन्ते गोमती नाम मन्दरे कामचारिणी।
मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ।
कान्यकुब्जे तथा गौरी रम्भा मलयपर्व्वते ॥
एकाम्रके कीर्त्तिमती विश्वा विश्वेश्वरे विदु ।
पुष्करे पुरुहूतेति केदारे मार्गदायिनी ॥
नन्दा हिमवत पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ।
स्थानेश्वरे भवानी तु विल्वके विल्वपत्रिका॥
श्रीशैले माधवी नाम भद्रा भद्रेश्वरे तथा ।
जया वराहशैले तु कमला कमलालये ॥
रुद्रकोट्यान्तु रुद्राणी काली कालञ्जरे तथा।
महालिङ्गे तु कपिला माकोटे कमलेश्वरी ॥"
अत्र कपिलाम्बरा इति च पाठ ।
"शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जनप्रिया।
मायापूर्य्यां कुमारी तु सन्ताने ललिता तथा॥
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्पला।
गयायां मङ्गला नाम विमला पुरुषोत्तमे ॥
विपाशायाममोघाक्षी पाटला पुण्ड्रवर्द्धने ।
नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥
विपुले विपुला नाम कल्याणी मलयाचले ।
कोटवी कोटितीर्थेषु सुगन्धा माधवे वने ॥
गोदाश्रमे त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया।
शिवकुण्डे शिवानन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥
रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ।
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ॥
चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी
सह्यद्वारे करीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां मृगावती।
करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ॥
अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी।
अभयेत्युष्णतीर्थे तु अमृता विन्ध्यकन्दरे ॥"
उष्णतीर्थेष्वित्र अभ्रतीर्थेति च पाठ. ।
"माण्डव्ये माण्डवी नाम स्वाहा माहेश्वरे पुरे।
छगलाण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके ॥
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ।
देवमाता सरस्वत्यां पारा पारातटे मता ॥
महालये महाभागा पयोष्ण्यां पिङ्गलेश्वरी।
सिंहिका कृतशौचे तु कार्त्तिकेये तु शङ्करी ॥
उत्पलावर्त्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे।
महासिद्धवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे ॥
जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते।
देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले ॥
भीमादेवी हिमाद्रौ च तुष्टिर्व्विश्वेश्वरे तथा।
कपालमोचने शुद्धिर्माता कायावरोहणे ॥
शङ्खोद्धारे ध्वनिर्नाम धृति: पिण्डारके तथा।
काला तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवचारिणी।
वेणायाममृता नाम बदर्य्यां उर्व्वशी तथा।
औषधी चोत्तरकुरौ कुशद्वीपे कुशोदका।
मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥*॥
अश्वत्थे वन्दनीया तु निधिर्व्वैश्रवणालये ।
गायत्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ ॥
देवलोके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्येषु सरस्वती ।
सूर्य्यविम्बे प्रभा नाम मातॄणां वैष्णवी तथा॥
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्ति सर्व्वशरीरिणाम्॥
एतदुद्देशत: प्रोक्तं नामाष्टशतमुत्तमम्।
अष्टोत्तरञ्च तीर्थानां शतमेतदुदाहृतम्।
य' पठेच्छृणुयाद्वापि सर्व्वपापै' प्रमुच्यते ॥
एषु तीर्थेषु य' कृत्वा स्नान पश्यति मानव ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्त कल्प' शिवपुरे वसेत् ॥
यस्तु मत्परम: काल करोत्येतेषु मानव'।
स भित्त्वा ब्रह्मसदन पदमभ्येति शाङ्करम् ॥
नामाष्टशतकं यस्तु श्रावयेच्छिवसन्निधौ।
तृतीयायामथाष्टम्यां बहुपुत्त्रो भवेन्नर ॥
गोदाने श्राद्धकाले वा अहन्यहनि वा पुन'।
देवार्च्चनविधौ विद्वान् पठन् ब्रह्माधिगच्छति॥
एव वदन्ती सा तत्र ददाहात्मानमात्मना।
स्वायम्भुवेऽपि काले च दक्षप्राचेतसोऽभवत् ॥
पार्व्वती चाभवद्देवी शिवदेहार्द्धधारिणी।
मेनागर्भसमुत्पन्ना भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥
अरुन्धती जपन्त्येतत्तदाप्ता योगमुत्तमम्।
पुरुरवाश्च राजर्षिर्लोकेषु जयतामगात्॥
ययाति. पुत्त्रलाभन्तु धनलाभन्तु भार्गव ।
तथान्ये देवदैत्याश्च ब्राह्मणा. क्षत्त्रियास्तथा।
वैश्या शूद्राश्च बहव सिद्धिमीयुर्यथेप्सिताम्॥
यत्रैतल्लिखित तिष्ठेत् पूज्यते देवसन्निधौ।
न तत्र शोकदौर्गत्यं कदाचिदपि जायते ॥"
इति मत्स्यपुराणे १३ अध्याय: ॥*॥
सावित्री। यथा,—
यम उवाच ।
"सावित्रीवरदानेन त्व सावित्रीकला सती।
प्राप्ता पुरा भूभृता च तपसा तत्समा शुभे ॥
यथा श्री श्रीपते. क्रोडे भवानीव भवोरसि।
सौभाग्या सुप्रिया त्वञ्च भव सत्यवति प्रिये ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याय ॥*॥
विद्यमाना। (यथा,—
"तथा समक्ष दहता मनोभव
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती।
निनिन्द रूप हृदयेन पार्व्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥"
इति कुमारसम्भवे ।५।१॥)

सतीन , पु, वश । इति शब्दमाला॥ सतीनक' इत्यमरटीकाया भरत ॥(यथा, सुश्रुते ।१।४६।
"हरेणव. सतीनाश्च विज्ञेया बहुवर्च्चस. ॥"*॥
क्ली, जलम्। इति निर्घण्ट'।१।१२॥)

सतीनक ,पु, (सतीन एव। स्वार्थे कन्।)मतोलक । इत्यमरटीका ॥

सतीर्थ , पु, (समानस्तीर्थो गुरुर्यस्य। समानस्य स ।) परस्परैकगुरुशिष्य । इति शब्दरत्नावली ॥

सतीर्थ्य , पु ,(समाने तीर्थे वासीति। "समानतीर्थे वासी ।" ४।४।१०७। इति यत्। "तीर्थे ये ॥" ६।३।८७। इति समानस्य स ।) परस्परैकगुरुशिष्य । इत्यमर:॥ एकोऽभिन्ना

गुरुर्येषां तेऽन्योन्यं सतीर्थ्याः । समाने तीर्थे गुरौ वसन्ति सतीर्थ्याः । ढघेकादिति यः । ज्योतिर्जनपदेत्यादिना सः । तीर्थं स्त्रपियुष्टजले गुरौ इति वचनं । इति भरतः ॥ अपि च ।
"स्यात् सतीर्थः सतीर्थ्योऽपि तथैकगुरुरित्यपि ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

सतीलः, पुं, वंशः । इति हारावली ॥ वायुः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥("तीलेन तीलवत् कृष्णवर्णचिह्नेन सह वर्त्तते इति । निपातनादिकारस्य दीर्घः ।" इति भरतः ॥)कलायः । यथा,
"कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वर्त्तुलो सतः ।"
इति भरतधृतव्याडिः ॥

सतीलकः, पुं, (सतील एव । स्वार्थे कन् ।) कलायः । यथा,—
"कलायस्तु सतीलकः हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्"
इत्यमरः ॥
"चत्वारि कलाये । मटर इति ख्याते । कलायशब्दो विशेषे सामान्ये च अतएव माषकलाय इत्यादिप्रयोगः । कल्यते भुज्यते कलायः । कड भक्षणे नाम्नीति आयः सनीषादित्वात् डस्य लः । तिलेन तिलवत् कृष्णवर्णचिह्नेन सह वर्त्तते सतीलः निपातनादिकारस्य दीर्घः स्वार्थे के सतीलकः इत्यादिः । ह्रियते भक्षणार्थं हरति मनो वा हरेणुः नाम्नीति एणुः । खण्ड्यते विदार्य्यते खण्डिकः पूर्व्वेण इकः ।
"कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वर्त्तुलो मतः ।
हरेणुः कण्टका ज्ञेया————
इति तु व्याडिः ।" इति भरतः ॥

सतीला, स्त्री, कलायविशेषः । तेओड़ा इति भाषा । यथा । सतीला निष्क्रिका तिष्टीति शब्दचन्द्रिका ॥

सतुषं, क्ली, (तुषेण सह वर्त्तमानम् ।) तुषयुक्तशस्यम् । धान्यम् । यथा,—
'शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

सतृट्, [ष्] त्रि, (तृषा सह वर्त्तमानः ।) तृष्णायुक्तः । तत्पर्य्यायः । तृषितः २ तर्षितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सतेरः, पुं, तुषः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

सत्, क्ली, (अस्तीति । अस+शतृ) ब्रह्म । यथा । भगवद्गीतायाम् ।
"ओम् तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥"
ओम् तत् सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो जगदीश्वरस्य निर्देशोऽभिधानं ब्रह्मविद्भिश्चिन्तितम् । तत्र तावदोमितिब्रह्मेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धेरोमिति ब्रह्मणो नाम । पातञ्जलिरप्याह तस्यैव वाचकः प्रणवः । अस्य ब्रह्मणः । ओमकारो भगवान् विष्णुरित्यादि तु वाच्यवाचकयोरभेदेन । तथा च । जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धत्वादविदुषां परोक्षत्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम । एवं परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिः सच्छब्दोऽपि अतस्तेन त्रिविधनिर्द्देशेन । यद्वा यस्मात् त्रिविधो निर्द्देशस्तेन परमात्मना ब्राह्मणादयो निर्म्मिता ॥ वैदिके कर्म्मणि तेषां प्रथमतो निर्द्देशो यथा,—
"तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥"
यस्मादेव ब्रह्मणो निर्द्देशस्तस्मादोमित्युदाहृत्य उच्चार्य्य कृता वेदवादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततमङ्गवैकल्येऽपि प्रवर्त्तन्ते प्रकर्षेण वर्त्तन्ते सगुणा भवन्तीति भगवान् शङ्कराचार्य्यचरणाः ॥
"तदित्यनभिसन्धाय यज्ञदानतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः॥"
तदिति ब्रह्मणोऽभिधानमुदाहृत्य इत्यनुषङ्गः । अनभिसन्धाय कर्म्मणः फलमिति शेषः । तस्मात् फलाभिसन्धानं विना मुमुक्षुणा कर्म्म कर्त्तव्यमित्यपि बोध्यम् ।
"सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्म्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥"
यतो विद्यमानजन्मनि उत्कृष्टचरिते च सदित्येतत् प्रयुज्यते । अतो यज्ञादौ कर्म्मणि प्रथमतः सच्छब्दः प्रयुज्यते । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥५॥

सत्, त्रि, (अस्तीति । अस+शतृ ।) सत्यम् । साधुः । (यथा, मुग्धबोधे ।
"रामनमति सानन्दं धर्म्मानभिनिविश्य स सन् ।")
विद्यमानम् । (यथा, हितोपदेशे ।
"दुर्ज्जनः परिहर्त्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन् ।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥")
प्रशस्तम् । अभ्यर्हितम् । इत्यमरः ॥ धीरः । इति मेदिनी ॥

सत्कदम्बः, पुं, (सन् कदम्बः ।) केलिकदम्बः । यथा,—
"केलिहृच्च सत्कदम्बो व्रजभूः शिशुपालकः ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्कर्त्ता, [ऋ] पुं, (सतां कर्त्ता ।) विष्णुः । यथा । सत्कर्त्ता सत्कृतः साधुरिति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

सत्कर्म्म, [न्] क्ली, (सत् प्रशस्तं कर्म्म । वेदविहितक्रिया । यथा । विष्णुपुराणे ।
"सत्कर्म्मयोग्यो न जनो नैवाप शौचकारणम् यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सत्काञ्चनारः, पुं, (सन् काञ्चनारः ।) रक्तकाञ्चनः । यथा,—
"कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
सत्काञ्चनारः कामारिर्हयवाहनशङ्करः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्काण्डः, पुं, चिल्लः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्कारः, पुं, (सत्करणमिति । सत्+कृ+घञ् । पूजा । यथा । एवम्भूताः सभासदः सभायां यथा सीदन्ति उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा कर्त्तव्या । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ (यथा, कुमारे । ६ । ५७ ।
"विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।
स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्म्मभिः ॥"
उत्सवविशेषः । यथा, मनुः । २ । ५९ ।
"तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥
"सत्कारेषु कौमुद्यादिषु उत्सवेषु उपनयनादिषु ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥५॥)
शवदाहादिक्रिया । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

सत्कुलीनः,पुं (सत्कुले जातः । सत्कुल+ख । सन् प्रशस्तः कुलीन इति वा ।) सत्कुलोद्भवः । यथा,—
"सत्कुलीनाय शान्ताय ऋजवे दम्भवर्ज्जिते ।
दद्यात् स्तोत्रमिदं पुण्यं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥"
इति विश्वसारतन्त्रे वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥

सत्कृतः, त्रि, (सत्+कृ+क्त ।) पूजितः । कृतसत्कारः । यथा,—
'तस्यौ कञ्चित् स कालञ्च मुनिना तेन सत्कृतः ।"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(महादेवे, पुं । इति महाभारतम् । १३ । १७ । ११३ ॥)

सत्कृतिः, स्त्री, (सत्+कृ+क्तिन् ।) सत्कारः । सत्क्रियाशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा, भागवते । २० । १५ । ४३ ।
"तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्टं सव्रीडहासविनयं यदपाङ्गमोक्षम् ॥'
पुं, विष्णुः । इति महाभारतम् ।१३।१४९।८८॥)

सत्क्रिया, स्त्री, (सती क्रिया ।) शवदाहादिक्रिया । तत्पर्य्यायः । संस्क्रिया२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ संस्कारः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा, महाभारते । १ । ४४ । ५ ।
"ततो नृपे तक्षकतेजसा हते
प्रयुज्य सर्व्वाः परलोकसत्क्रियाः ।
शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ।"
परिष्कारः । यथा, रघुः । ११ । ३ ।
"यावदादिशति पार्थिवस्तयो-
र्निर्गमाय पुरमार्गसत्क्रियाम् ।
तावदाशु विदधे मरुत्सखैः
सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ॥")
सम्मानम् । यथा, मनुः ।
"षष्टेऽपवर्ज्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् ।
प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥'
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सत्तमः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन सन् । सत्+तमप् ।) अतिशोभनः । इत्यमरः ॥ पूज्यतमः । साधीयान् । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (यथा देवीभागवते । ११ । १६ । ३ ।
"तदिदानीमपि वक्ष्यामि शृणु देवर्षिसत्तम ।")

सत्ता, स्त्री, जातिविशेषः । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सतो भावः । सत्+तल् ।) विद्यमानता ।

यथा। यद्यपि पापस्य कार्य्यानन्वितत्वेन तत्-सत्तायामप्रामाण्य प्रतिभाति। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ साधुता। सतो भाव इत्यर्थे सच्छब्दात् तप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

सत्त्र, क्ली, (सत साधून् त्रायते इति। त्रै+क। यद्वा, सीदन्ति सज्जना यत्र। सद गतौ+ "गुध्रवीपचिवचीति।" उणा० ४।१६६। इति त्र।) यज्ञ। (यथा, मनु। ८। ३०३।

"अभयस्य हि यो दाता सपूज्य सतत नृप।
सत्त्र हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥")

सदादानम्। आच्छादनम्। अरण्यम्। (यथा, किराते। १३। ८।

"अयमेव मृगव्यसत्त्रकाम
प्रहरिष्यन् मयि मायया समस्थे।
पृथुभिर्ध्वजिनीरवैरकार्षीत्
चकितोद्भ्रान्तमृगाणि काननानि ॥")

कैतवम् इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते। ४। ३६। ३८।

"सत्त्रेण नूनं छन्न हि चरन्त पार्थमर्ज्जुनम्।
उत्तर सारथिं कृत्वा निर्य्यातो नगरात् बहि ॥")

धनम्। गृहम्। दानम् सरोवरम्। इत्यनेकार्थकोष ॥ यागविशेष। यथा,—

"नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषय. शौनकादय।
सत्त्र स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥
कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम्।
आसीना दीर्घसत्रेण कथाया सक्षणा हरे ॥"

इति-श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्याय. ॥ * ॥ द्वादशाहसाध्यसत्त्र यथा। ज्योतिष्टोमे द्वादशगोशतदक्षिणाविभाग षोडशर्त्विजा तद्विकृतीभूते सत्त्रात्मके द्वादशाहसाध्ये शतेनाह्निको दीक्षयन्तीत्यादिदर्शनेन निर्णीयते। तच्च सावनमानेन कर्त्तव्यम्। यथा,—

"सत्त्राद्युपास्याथ सावनेन
लौकश्च यत् स्याद्व्यवहारमर्म्म।"

इति मलमासतत्त्वम् ॥*॥

सदक्षिण सततान्नदानम्। तन्निन्दकस्पर्शनादिनिषेधो यथा,—

"नालपेज्जनविद्विष्टान् वीरहीना तथा स्त्रियम्।
देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञसत्त्रादिनिन्दकैः।
कृत्वा तु स्पर्शमालाप शुद्ध्येतार्कावलोकनात् ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्याय ॥ अत्र सदक्षिणं सततान्नदानम्। इति तट्टीका॥

सत्त्र, [म्], व्य, सह। इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

सत्त्रशाला, स्त्री, (सत्त्रस्य शाला।) अन्नादिदानगृहम्। तत्पर्य्याय। प्रतिश्रय २। इति हेमचन्द्र। (यथा, कथासरित्सागरे। २१। ७४।

"तत सा सत्त्रशालान्त प्रविवेश वणिक्सुता।
पान्थगात् राजपुत्त्रोऽपि स ता गुप्तमवेक्षितुम्॥"

सत्त्रा, व्य, सह। इत्यमर ॥

सत्राजित्, पु, राजविशेष। स तु श्रीकृष्णस्य श्वशुर। परे सत्राटकमरे शशिध्वजराजो बभूव। इति कल्किपुराणे २७ अध्याय ॥

सत्त्रि, पु, मेघ। हस्ती। अयमीसे, त्रि। इत्युणादिकोष ॥

सत्त्रिजातक, क्ली,(सत् साधु मिश्रातक तुल्यलगेनापलादिकं यत्र।) व्यञ्जनविशेष। यथा,—

"मारु बद्धृते मृष्ट सिक्ता चोत्याम्लना
मुह।
जीरकाद्यै समायुक्त परिशुष्क तदुच्यते।
तदेव घृततकाख्य प्रदिग्ध सत्त्रिजातकम् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्त्री, [न्] पु, (सत्त्रमस्यास्तीति। इनि।) गृहपति। इत्यमर ॥ द्वे गृहस्थे। सत्र सदा दान विद्यतेऽस्य सत्त्री इन्। सदैकं सत्र हितकारम्। सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने च कैतवे। इति विश्व। गृहस्य पतिर्गृहपति। इति भरत ॥ नित्यप्रवृत्तान्नदान। यथा विष्णु। नाशौच राज्ञा राजकर्म्मणि न व्रतिना व्रते न सत्त्रिणा सत्रे न कारुणा स्वकर्म्मणि न राजाज्ञाकारिणा तदिच्छया न देवप्रतिष्ठाविवाहयो. पूर्व्वसम्भृतयो। इति। सत्त्रिणां नित्यप्रवृत्तान्नदानाना सत्रेऽन्नदाने। इति शुद्धितत्त्वम्॥ (यज्ञान्विते, त्रि। यथा,महाभारते।१४।७।३।

"सत्यमेतद्वचनाह स मा जानाति सत्त्रिणम्।
कथयस्व तदेतन्मे क्व नु सम्प्रति नारद ॥")

सत्त्व, क्ली, (सतो भाव। सत्+त्व।) प्रकृतेर्गुणविशेष। अत्र सत्त्व प्रकाशकज्ञान सुखहेतु। सतो भाव सत्त्वम्। त्वतौ भावे इति त्व निपातनात्मलोप इति केचित्। सत्त्व हितकार मिति बहव। इत्यमरभरतौ ॥ * ॥ (यथा, मनु। १२। २४।

"सत्त्व रजस्तमश्चैव त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान्।
यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान् महान् सर्व्वानशेषत ॥")

महाभारतमते सुखजनकगुण। तस्य धर्म्मा। प्रसाद १ हर्ष २ प्रीति ३ असन्देह ४ धृति ५ स्मृति ६। इति मोक्षधर्म्म ॥ द्रव्यम्। असु। (यथा, रामायणे। २। ६०। १।

"ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुन पुन।
धरण्या गतसत्त्वेव कौशल्या सूतमब्रवीत् ॥)"

व्यवसाय। इत्यमर ॥ पिशाचादि। (यथा, रामायणे। २। ३३। १०।

"अद्य नून दशरथ सत्त्वमाविश्य भाषते।
न हि राजा प्रिय पुत्त्र विवासयितुमर्हति ॥")

बलम्। (यथा, रघु। ४। ७२।

"शशस तुल्यसत्त्वाना सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम्।
गुहाशयाना सिंहाना परिवृत्त्यावलोकितम् ॥")

स्वभाव। (यथा, किराते। १२। ३९।

"सत्त्वविहितमतुलभुजयोर्बलमस्य पश्यत मृधेऽधिकुप्यत ॥")

आत्मा। चित्तम्। इति मेदिनी ॥ रस। आयु। इति धरणि ॥ कुबेर। इति हेमचन्द्र ॥ धनम्। आत्मता। इति शब्दरत्नावली ॥

सत्त्व, पु, क्ली। (सत्त्वमस्त्यस्येति। अर्शआदित्वादच्।) जन्तु। इत्यमर ॥ (यथा, रघु। २। ८।

"रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो
र्वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥")

सत्त्वता, स्त्री, सत्त्वस्य भाव.। सत्त्वशब्दात् भावे तप्रत्ययानन्तर आप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

सत्त्वसम्पन्न, त्रि, (सत्त्व सम्पन्न.।) सत्त्वप्रधान.। इति लोकप्रसिद्धि. ॥

सत्त्वस्थ, त्रि (सत्त्वे तिष्ठतीति। स्था+क।) सत्त्ववृत्तिशाली। सत्त्वप्रधान। यथा,—

"ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा.।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसा ॥"

इति भगवद्गीतायाम्। १४। १८।

सत्पत्र,क्ली, (सत्पत्र यस्य।) पद्मस्य नवदलम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्पथ, पु, (सन् पन्था। टच्।) प्रशस्तपथ। तत्पर्य्याय। अतिपन्था २ सुपन्था ३ अर्च्चिताध्वा ४। इत्यमर. ॥ सुपथ ५। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते। ४। १२। ५०।

"ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात् सत्पथेऽमृतम्।
कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते ॥")

सत्पशु, पु, (सन् पशु।) यज्ञीयपशु। इति केचित् ॥ शोभनपशुश्च ॥

सत्पुत्त्र, पु, (सन् पुत्त्र।) उत्तमसन्तान। वेदादिविहितपित्रादिकार्य्यकर्त्ता। यथा—

"पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितर सुत।
सुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत स ॥"

इति बृहस्पत्युक्तनरकनिस्तारार्थ ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च विन्दति। इति पिता पुत्त्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्। इति वशिष्ठोक्तार्णापनयनाय च यत् पश्येदिति नियमविधान तदकृतपुत्त्रकार्य्यपुत्त्रपरम्। सत्पुत्त्रस्तु मुखदर्शन विनापि नरकनिस्तारक। तथा च विष्णुपुराणम्।

"सत्पुत्त्रेण तु जातेन वेणोऽपि त्रिदिव ययौ।
पुन्नाम्नो नरकात्तात स तेन सुमहात्मना ॥"

ब्रह्मपुराणेऽपि।

"समुत्पन्नेन भो विप्रा सत्पुत्त्रेण महात्मना।
त्रात स पुरुषव्याघ्र पुन्नाम्नो नरकात्तदा ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सत्पुरुष, पु, (सन् पुरुष।) पूज्यमानपुरुष। इति सङ्क्षिप्तसारसमासपाद. (यथा, रामायणे। २। ४८। ८।

"एक सत्पुरुषो लोके लक्ष्मण सह सीतया।
योऽनुगच्छति काकुत्स्थ राम परिचरन् वने॥)"

सत्प्रतिग्रह,पु, सत्त्र साधुभ्य प्रतिग्रहो दान ग्रहणम्। साधुजनदत्तद्रव्यग्रहणम्। यथा,—

"सप्तवित्तागमा धर्म्म्या दायो लाभ क्रयो जय.

प्रयोग' कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥"
इति मानवे १०अध्यायः ॥
सत्प्रतिपक्ष', पु,(सन् प्रतिपक्ष ।) तुल्यव्यक्ति । प्रतियोगी । न्यायमते । साध्याभावव्याप्यवत् पक्ष' । यथा । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभाववव्याप्यवद्ह्रदादि' । इति सत्प्रतिपक्ष-ग्रन्थ । तल्लक्षण यथा । साध्यविरोध्युपस्थापन-समर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्य्यलिङ्गत्व तत्त्व बलञ्च व्याप्तिपक्षधर्म्मतो विरोधिबोधका-न्यगमकतौपयिकरूपसम्पत्तिमत्तया ज्ञाय-मानेन प्रतिरुद्धकार्य्यत्व वा तत्त्वम् । इति गङ्गेशोपाध्यायकृतचिन्तामणि ॥
सत्फलः, पु, (सत् फल यस्य ।) दाडिमवृक्ष' । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनफलवद्वृक्ष ॥
सत्य, क्ली,(सते हितम् । सत् + यत् ।)कृतयुगम् । शपथ । यथार्थम् । (यथा, रघु' । १२ । ७५ ।
"काम जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम् ।
प्राश्वत्वा सत्यमन्यान्त जीवितास्मीति लज्जिता ॥")
तद्वति, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, याज्ञ वल्क्य । ३ । १४८ ।
"महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि ॥")
सिद्धान्त. । इति शब्दरत्नावली ॥*॥ यथार्थस्य पर्य्याय । तथ्यम् २ ऋतम् ३ सम्यक ४ । इत्य-मर.॥ अवितथम् ५ भूतम् ६ । इति जटा-धर. ॥ तल्लक्षणम् । यथा,—
"यथार्थकथन यच्च सर्व्वलोकसुखप्रदम् ।
तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्य्ययम् ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्याय. ॥*॥
तदाकारा यथा,—
"सत्यञ्च समता चैव दमश्चैव न सशय ।
अमात्सर्य्यं क्षमा चैव ह्रीस्तितिक्षानसूयता ॥
त्यागो ध्यानमथार्य्यत्व धृतिश्च सतत दया ।
अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्त्रयोदश ॥"
इति महाभारते राजधर्म्म. ॥*॥
तस्यापालने दोषो यथा,—
"कृत्वा शपथरूपञ्च सत्य हन्ति न पालयेत् ।
स कृतघ्न कालसूत्रे वसेद्देवचतुर्युगम् ॥
सप्तजन्मसु काकश्च सप्तजन्मसु पेचकः ।
तत' शूद्रो महाव्याधी जन्मसप्त तत शुचि' ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४८ अध्याय. ॥*॥
अपि च ।
"सत्येन लोकं जयति सत्यन्तु परमं तप. ।
यथाभूतप्रसादन्तु सत्यमाहुर्म्मनीषिण: ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १४ अध्याय: ॥*॥
तस्य प्रशंसा यथा,—
"सत्यमायास्यति हरि सत्य निष्कपट वद ।
वद तत् स्वभय त्यक्त्वा सत्य ब्रूहि सुससदि ॥
वर कूपशताद्वापी वर वापीशतात् क्रतु ।
वर क्रतुशतात् पुत्त्र सत्य पुत्त्रशतात् किल ॥
नहि सत्यात् परो धर्म्मो नानृतात् पातक परम् ।
नहि मातु' परो बन्धुर्न गुरुर्मन्त्रदात् पर: ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डे ८५ अध्याय. ॥*॥
अपि च ।
"तस्मात् सत्यं परं ब्रह्म सत्यमेव परं तपः ।
सत्यमेव परो यज्ञ सत्यमेव पर श्रुतम् ॥
सत्य वेदेषु जागर्त्ति सत्यञ्च परम पदम् ।
कीर्त्तिर्यशश्च पुण्यञ्च पितृदेवर्षिपूजनम् ॥
आपो विधिश्च विद्या च सर्व्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
सत्य यज्ञस्तथा वेदा मन्त्रा देवा सरस्वती ॥
व्रतचर्य्या तथा सत्यं ओङ्कार' सत्यमेव च ।
सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रवि ॥
सत्येनाग्निर्दहेन्नित्यं स्वर्गं सत्येन गच्छति ।
सत्येन चाप. क्षिपति पर्जन्यो धरणीतले ॥
परेण सर्व्वदेवाना सर्व्वतीर्थावगाहनम् ।
सत्यस्य वचनाल्लोके सर्व्वमाप्नोत्यसशयम् ॥
अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥
सत्येन देवा प्रीयन्ते पितर ऋषयस्तथा ।
मनुष्या सिद्धगन्धर्व्वा. सत्यात् सिद्धिमिती गता ॥
अगाधे विपुले शुद्धे सत्यतीर्थे शुचिह्रदे ।
स्नातव्य मनसा युक्तै' स्नाम तत् परम स्मृतम् ॥
आत्मार्थे वा परार्थे वा पुत्त्रार्थे वापि मानवा. ।
अनृत ये न भाषन्ते ते बुधा स्वर्गगामिन ॥
तस्मात् सत्यकृतं पञ्च तदनन्तफलं भवेत् ॥"
इति वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्याय. ॥
अपि च ।
"तडागशतदानेन यत् पुण्य लभते नर: ।
ततोऽधिकञ्च लभते वापीदानेन निश्चितम् ॥
दशवापीप्रदानेन यत् फल लभते नर' ।
ततोऽधिकञ्च लभते पुण्य कन्याप्रदानत' ॥
दशकन्याप्रदानेन यत् फल लभते नर: ।
ततोऽधिकञ्च लभते यज्ञ केन नराधिप ॥
शतयज्ञेन लभते यत् पुण्य पुण्यकृज्जन. ।
ततोऽधिकञ्च लभते पुत्त्रास्यदर्शनेन च ॥
दर्शने शतपुत्त्राणा यत् पुण्य लभते नर' ।
तत् पुण्य लभते नून पुण्यवान् सत्यपालनात् ॥
नहि सत्यात् परो धर्म्मो नानृतात् पातक नर ।
नहि गङ्गासमं तीर्थं न देव केशवात् पर ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥*॥
अन्यच्च ।
"सत्यमूलं जगत् सर्व्वं सर्व्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
सिद्ध लभन्ते सत्येन ऋषयो वेदपारगा' ॥
सत्येन दीयते कन्या सत्य जल्पन्ति ब्राह्मणा. ।
सत्य वदन्ति राजान सत्येन वसुधा धृता ॥
सत्येन गम्यते स्वर्गं मोक्ष सत्येन प्राप्यते ।
सूर्य्यस्तपति सत्येन सोम' सत्येन राजते ॥
यम सत्येन हरति सत्येनेन्द्रो विराजते ।
वरुणश्च कुबेरश्च तौ च सत्ये प्रतिष्ठितौ ॥
तत् सत्य मम नश्येत यद्यहं नागमे पुन: ॥"
इति वाराहे मथुरामाहात्म्ये धन्धकतीर्थ-प्रभाववर्णनमामाध्याय' ॥*॥ अन्यच्च ।
"सत्यं सन्तोष आस्तिक्यं तथा चेन्द्रियनिग्रहः ।
देवताभ्यर्च्चन पूजा ब्राह्मणाना विशेषत ॥
सत्य भूतहितं वाक्यमस्तेय स्वागतम्परम् ।
नियमा: पञ्च सत्याद्या बाह्यमाभ्यन्तर द्विधा ॥"
इति गारुडे ४९ अध्याय ॥
अपि च ।
"येऽर्था धर्म्मेण ते सत्या येऽधर्म्मेण गतश्रियः ।
सत्यशौचं मन शौच शौचमिन्द्रियनिग्रह. ॥
सर्व्वभूतदया शौच जलशौचञ्च पञ्चमम् ।
यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥
सत्यं हि वचन यस्य सोऽश्वमेधाद्विशिष्यते ॥"
इति गारुडे ११३ अध्याय. ॥*॥
अपि च ।
'न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्म्मम् ।
नासौ धर्म्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्य यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्व्वगात्राणा व्रताना सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्याय ॥
ब्रह्म । यथा । य सर्व्वज्ञ सर्व्ववित् यस्य ज्ञानमय तप सर्व्वस्य वशी सर्व्वस्येशान य पृथिव्या तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर सोऽकामयत बहुस्या स ईक्षत तत्तेजोऽसृजत् सत्य ज्ञान-मनन्त ब्रह्म इत्याद्या । इति श्रीभागवतदशम-स्कन्धीय ८७ अध्यायीयतृतीयश्लोकटीकाया श्रीधरस्वामी ॥*॥ अपि च ।
"अहमात्मा पर ब्रह्म सत्य ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्तत्त्वमसि केवलम ॥
नित्य शुद्ध बुद्धियुक्त सत्यमानन्दमद्वयम् ।
योऽसावादित्यपुरुष सोऽसावहमखण्डित ।
इति ध्यायन् विमुच्येत ब्रह्मणो भवबन्धनात् ॥"
इति गारुडे ४९ अध्याय. ॥
तद्वैदिकपर्य्याय: । वट १ श्रत् २ सत्रा ३ अद्धा ४ इत्था ५ ऋतम् ६ । इति षट् सत्य-नामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १० ॥
सत्य, [म्] व्य, प्रश्न । स्वीकार. । इति-रत्नावली ॥
सत्य , पु,(सते हित: । सत् + यत् ।) श्रीराम । यथा,—
"कौशल्यानन्दन: श्रीश: सत्यो दशमुखान्तक' ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
विष्णु' । यथा,—
"औत्तमेऽप्यन्तरे विष्णु' सत्यै सह स्वधोत्तमे ।
सत्यायामभवत् सत्य सत्यरूपो जनार्द्दन ॥"
इति कौर्म्मे ४८ अध्याय. ॥*॥
अन्यच्च ।
"सत्यव्रत सत्यपरं त्रिसत्य
सत्यस्य योनि निहितञ्च सत्ये ।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्र
सत्यात्मक त्वा शरण प्रपन्ना' ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्याय ॥*॥

"प्रतिश्रुतं सत्यं कृतमिति दृष्टा' प्रथम सत्यत्वेन स्तुवन्ति सत्यव्रतमिति। सत्य व्रत सङ्कल्पो यस्य। सत्य पर श्रेष्ठ प्राप्तिसाधन यस्मिन् तम्। त्रिसत्य त्रिष्वपि कालेषु सृष्टे' पूर्व्वं प्रलयानन्तर स्थितिसमये च सत्य अव्यभिचारेण वर्त्तमानम्। तत एवाहु' । सत्यस्य योनिमिति । सच्छब्देन पृथिव्यप्तेजांसि । त्यशब्देन वाय्वाकाशौ । एव सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकम् । त सत्यमित्याचक्षते इति श्रुतेः । तस्य योनि कारण अनेन सृष्टे पूर्व्वं वर्त्तमानातोक्ता । तथा सत्ये तस्मिन्नेव निहित अन्तर्यामितया स्थित अनेन स्थितिसमये च सत्यत्वमुक्तम् । तथा सत्यस्य सत्य तस्यैव सत्यस्य सत्य पारमार्थिक नाशेऽपि अवशिष्यमान रूप अनेन प्रलयेऽप्यवधित्वेन सत्यत्व दर्शित एव त्रिसत्यत्वमुपपादितम्। तथा ऋतसत्यनेत्रम् । ऋतञ्च सूनृता वाणी सत्यञ्च समदर्शनम्। तथा भगवता व्याख्यास्यमानत्वात् सत्यञ्च समदर्शनमिति ऋतञ्च सूनृता वाणी कविभि परिकीर्त्तिता ॥ इति तयोर्नेत्र नयनसाधन नेतार प्रवर्त्तकमिति यावत् । एव सर्व्वप्रकारेण सत्यात्मक त्वा वय शरण प्रपन्ना इत्यर्थः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥*॥ अश्वत्थवृक्ष' इति राजनिर्घण्टः ॥ नान्दीमुखश्राद्धदेव । यथा,
"इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्ष. सत्यो नान्दीमुखे वसु ।
नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिलोचनौ ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥*॥
(मुनिविशेष । यथा, महाभारते ।२।४। १० ।
"असितो देवल सत्य. सर्पमाली महाशिरा ॥"
देवगणविशेष' । यथा, मार्कण्डेये ।७१।१—२
"मन्वन्तरे तृतीयेऽस्मिन् उत्तमस्य प्रजापते ।
देवानिन्द्रान्मुनीन् भूपान् निबोध गदतो मम ॥
स्वधामानस्तथा देवा यथानामानुकारिण ।
सत्याख्यश्च द्वितीयोऽन्यस्त्रिदशाना तथा गण ॥")
तपोलोकादूर्द्ध्वलोक । इति विश्व ॥ अस्य विवरण सत्यलोकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सत्यक,ङ्को, सत्यङ्कार । इति केचित् ॥(सत्यमेव । स्वार्थे कन् ।) सत्यम् । तद्युक्ते त्रि ॥ (वृष्णिवंशीयविशेषे, पु, । यथा, भागवते ।९।२४।१३।
"अनमित्रसुतो योऽन्य शिनिस्तस्य च सत्यक ॥"

सत्यङ्कार, पु, (सत्यस्य कार इति । कृ+घञ् । "कारे सत्यागदस्य।" ६ ।३ ।७० । इति मुम् ।) अवश्' मयैतत् क्रेतव्यमिति सत्याकरणम् । तत्पर्य्याय । सत्यापनम् २ सत्याकृति ३ । इत्यमर ॥ सत्यापना ४ । इति बोपालित ॥(यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।६।७१।
' लेभिरे निधनन्तस्मात् सत्यङ्कारात् पदानय ॥"

सत्यङ्कारकृत, त्रि, (सत्यङ्कारेण कृत ।) अवश्य मऽतत् क्रेतव्यमिति सत्य कृत्वा यद्दत्तम् । बायना इति भाषा । इति मिताक्षरा ॥
(यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ६१ ।
"सत्यङ्कारकृत द्रव्य द्विगुण प्रतिपादयेत् ॥")

सत्यतपा, [स्] पु, (सत्य तपो यस्य ।) मुनिविशेष' । स तु पुरा व्याध आसीत् ततस्तप' कृत्वा दुर्व्वाससो वरेण वेदादिसर्व्वशास्त्रज्ञो भूत्वा एतन्नामा बभूव । यथा,—
"तमृषिश्रेष व्याधन्तु क्षुधादुर्व्वलता गतम् ।
उवाच वेदा' साङ्गास्ते सरहस्यपदक्रमा ।
ब्रह्मविद्यापुराणानि प्रत्यक्षाणि भवन्तु ते ॥
एव प्रादाद्वर तस्य दुर्व्वासा नाम चाकरोत् ।
भवान् सत्यतपा नाम ऋषिराद्यो भविष्यति ॥"
इति वाराहे सत्यतपउपाख्याननामाध्याय ॥

सत्यधृति', पु, (सत्या धृतिः ।) ऋषिविशेष. । यथा,—
"शरद्वतस्तु दायादमहल्या सम्प्रसूयते ।
शतानन्द ऋषिश्रेष्ठ तस्यापि सुमहातपा ।
तस्य सत्यधृतिर्नाम मुनिर्वेदस्य पारग ॥"
इति मात्स्ये ४८ अध्याय:॥
(सत्यशीले, त्रि । यथा, रामायणे । २।८२।६ ।
"रामस्तथा सत्यधृति सता धर्म्ममनुस्मरन् ।
नाजहात् पितुरादेश शशी ज्योत्स्नामिवोदित ॥")

सत्यनारायण:, पु, (सत्यो नारायण ।) देवताविशेष. । सत्यपीर इति भाषा । तस्य व्रतकथा यथा,—
"एकदा मुनय सर्व्वे सर्व्वलोकहिते रताः ।
सुरम्ये नैमिषारण्ये गोष्ठीचक्रुर्मनोरमाम् ॥
तत्रान्तरे महातेजा व्यासशिष्यो महायशा ।
सूत शिष्यगणैर्युक्त समायातो हरि स्मरन् ॥
तमायान्त समालोक्य सूत शास्त्रार्थपारगम् ।
नेमु सर्व्वे समुत्थाय शौनकाद्यास्तपोधना ॥
सोऽपि तान् सहसा भक्त्या मुनीन् परमवैष्णवान् ।
ननाम दण्डवद्भूमौ सर्व्वधर्म्मविदावर. ॥
वरासने महाबुद्धिस्तैर्दत्ते मुनिपुङ्गवै ।
उवास स सभामध्ये सर्व्वे शिष्यगणैर्वृत ॥
तत्रोपविष्ट त सूत शौनको मुनिसत्तम ।
बद्धाञ्जलिरिमा वाचमुवाच विनयान्वित. ॥
शौनक उवाच ।
महर्षे सूत सर्व्वज्ञ कलिकाले समागते ।
केनोपायेन भगवन् हरिभक्तिर्भवेन्नृणाम् ॥
कलौ सर्व्वे भविष्यन्ति पापकर्म्मपरायणा ।
वेदविद्याविहीनाश्च तेषा श्रेय कथ भवेत् ॥
कलावन्नगतप्राणा लोका. स्वल्पायुषस्तथा ।
निधनाश्च भविष्यन्ति नानापीडाप्रपीडिता ॥
प्रयाससाध्य सुकृत शास्त्रेषु श्रूयते द्विज ।
तस्मात् केऽपि करिष्यन्ति कलौ न सुकृत जना ॥
सुकृतेषु विनष्टेषु प्रवृत्ते पापकर्म्मणि ।
सवशा प्रलय सर्व्वे गमिष्यन्ति दुराशया ॥
स्वल्पप्रयासैरल्पवित्तैरल्पकालैश्च सत्तम ।
यथा स्यैवेन्महापुण्य तथा कथय सत न ॥
यस्योपदगत पुण्य पाप वा कुरुते जन ।
स तद्गामी भवेन्मर्त्त्य इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥
पुण्योपदेशो मद्य कर्त्तव्य विवार्ज्जित ।
पापायनविरोधी च चत्वार. केशवोपमा. ॥

ज्ञान संप्राप्य संसारे य' परेभ्यो न यच्छति ।
ज्ञानरूपी हरिस्तस्मै प्रसन्न इव नेच्छति ॥
ज्ञानरत्नेश्च रत्नैश्च परसन्तोषकृन्नर ।
स श्रेय सुकृतिर्नून नररूपधरो हरि ॥
व्रतेन तपसा किवा प्राप्यते वाञ्छित फलम् ।
सर्व्व तत् श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामते ॥
त्वमेव मुनिशार्दूल वेदवेदाङ्गपारग ।
लप्स्यते नहि वक्तान्यो यतस्त्व व्यासशासितः ॥
सूत उवाच ।
धन्योऽसि त्व मुनिश्रेष्ठ त्वमेव वैष्णवाग्रणी ।
यत समस्तलोकाना हित वाञ्छसि सर्व्वदा ।
शृणु शौनक वक्ष्यामि यत् त्वया श्रोतुमिष्यते ॥
नारदेनैवमुक्त सन् भगवान् कमलापति ।
सुरर्षये यथैवाह तत् शृणुष्व समाहित ॥७॥
एकदा नारदो योगी परानुग्रहकाङ्क्षया ।
पर्य्यटन् विविधान् लोकान् मर्त्त्यलोकमुपागतम् ॥
तत्र दृष्टा जना सर्व्वे नानादुःखसमन्विता ।
नानायोनिसमुत्पन्ना क्लिश्यन्ते पापकर्म्मभि ॥
केनोपायेन चैतषा दुःखनाशो भवेद्ध्रुवम् ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा विष्णुलोक गतस्तदा ॥
तत्र नारायण देव शुक्लवर्ण चतुर्भुजम् ।
शङ्खचक्रधर देव वनमालाविभूषितम् ॥
दृष्टा त देवदेवेश स्तोतु समुपचक्रमे ।
नारद उवाच ।
नमस्ते वाङ्मनोऽतीतरूपायानन्तशक्तये ।
आदिमध्यान्तहीनाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥
सर्व्वेषामादिभूताय भक्तानामार्त्तिनाशिने ।
श्रुत्वा स्तोत्र ततो विष्णुर्नारद प्रत्यभाषत ॥
श्रीभगवानुवाच ।
किमर्थमागतोऽसि त्व किन्ते मनसि वर्त्तते ।
कथयस्व महाभाग तत् सर्व्व कथयामि ते ॥
नारद उवाच ।
मर्त्त्यलोके जना' सर्व्वे नानाक्लेशसमन्विता ।
नानायोनिसमुत्पन्ना पच्यन्ते पापकर्म्मणा ॥
तत् कथ शमयेन्नाथ लघूपायेन तद्वद ।
श्रोतुमिच्छामि तत् सर्व्व कृपास्ति यदि ते मयि
श्रीभगवानुवाच ।
साधु पृष्ट त्वया वत्स । लोकानुग्रहकाम्यया ।
यत् कृत्वा मुच्यते मोहात् तत् शृणुष्व वदामि ते
व्रतमस्ति महापुण्य स्वर्गे च भुवि दुर्लभम् ।
तव स्नेहान्मया विप्र प्रकाशोक्रियतेऽधुना ॥७॥
सत्यनारायणस्यैतद्व्रत सम्यग्विधानत ।
कृत्वा सद्य सुख भुक्त्वा परत्र मोक्षमाप्नुयात् ॥
तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्य नारद पुनरब्रवीत् ॥
कि फल कि विधानञ्च कृत केनैव वा व्रतम् ।
तत् सर्व्व विस्तराद्ब्रूहि कदा कार्य्य हि तद्व्रतम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
दुःखशोकादिशमन धनधान्यविवर्द्धनम् ।
सौभाग्यसन्ततिकर सर्व्वत्र विजयप्रदम् ॥
यस्मिन् कस्मिन् दिने मर्त्त्यो भक्तिश्रद्धासमन्वित
सत्यनारायण देव यजेत्तुष्टो निशामुखे ॥

बान्धवैर्ब्राह्मणैश्चैव सहितो धर्मतत्पर: ।
नैवेद्य भक्तितो दद्यात् सपाद भक्ष्यमुत्तमम् ॥
रम्भाफल घृतं चीरं गोधूमस्य च चूर्णकम् ।
अभावे शालिचूर्णं वा शर्करा वा गुड तथा ॥
सपादसर्व्वभक्ष्याणि एकीकृत्य निवेदयेत् ।
विप्राय दक्षिणा दद्यात् कथा श्रुत्वा जनै: सह ॥
ततश्च बन्धुभि: सार्द्ध विप्रेभ्य प्रतिपादयन् ।
प्रसाद भक्षयेत् भक्त्या नृत्यगीतादिक चरेत् ॥
तत. स्नुत्वा गृह गच्छेत् सत्यनारायण स्मरन् ।
एव कृते मनुष्याणा वाञ्छासिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ॥
विशेषत' कलियुगे नान्योपायोऽस्ति भूतले ।
कथामस्य प्रवक्ष्यामि कृतकृत्यो भवेत् द्विज ॥८॥
कश्चित् काशीपुरे ग्रामे आसीद्विप्रश्च निर्द्ध न ।
क्षुधातृष्णाकुलो भूत्वा सतत भ्रमते महीम् ॥
दु खित ब्राह्मण दृष्ट्वा भगवान् ब्राह्मणप्रिय ।
वृद्धब्राह्मणरूप सन् पप्रच्छ द्विजमादरात् ॥
किमथ भ्रमसे विप्र ! मही कृत्स्नाञ्च दु खित' ।
तत् सर्व्व श्रोतुमिच्छामि कथ्यता यदि रोचते ॥

विप्र उवाच ।

ब्राह्मणोऽतिदरिद्रोऽह भिक्षार्थं भ्रमते महीम्
उपाय यदि जानासि कृपया कथय प्रभो ॥

वृद्ध उवाच ।

सत्यनारायणो देवो वाञ्छितार्थफलप्रद. ।
तस्य त्व द्विजशार्द्दूल कुरुष्व व्रतमुत्तमम् ॥
यत् कृत्वा सर्व्व दु खेभ्यो मुक्तो भवति मानव ॥
विधानञ्च व्रतस्यास्य विप्रायाभाष्य यत्नत ।
सत्यनारायणो वृद्धस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
मत' प्रात करिष्यामि व्रत मनसि चिन्तितम् ।
इति सञ्चिन्त्य विप्रोऽसौ रात्रौ निद्रा न चाल-
भत् ॥
तत: प्रात. समुत्थाय सत्यनारायणव्रतम् ।
करिष्येऽहञ्च सङ्कल्प्य भिक्षार्थमगमद्द्विज ॥
तस्मिन्नेव दिने विप्र प्रचुर प्राप्तवान् धनम् ।
तेनैव बन्धुभि: सार्द्ध सत्यस्य व्रतमाचरत् ॥
सर्व्व दु खविनिर्म्मुक्त' सर्वसम्पत्समन्वित. ।
बभूव स द्विजश्रेष्ठो व्रतस्यास्य प्रभावत ।
तत. प्रभृतिकालञ्च मासि मासि व्रत कृतम् ॥

सूत उवाच ।

एव नारायणस्येद व्रत कृत्वा द्विजोत्तम. ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो दुर्लभ मोक्षमाप्नुयात् ॥
व्रतञ्च तद्यथा विप्र पृथिव्या सञ्चरिष्यति ।
तदैतत् सर्वदु ख हि नराणाञ्च विनश्यति ॥
एव नारायणेनोक्त नारदाय महात्मने ।
मयापि कथित विप्र किमन्यत् कथयामि ते ॥"
इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-
विप्रसवादो नाम १ अध्याय ॥ १ ॥

शौनक उवाच ।

'तस्माद्विप्र व्रत केन पृथिव्या चरित मुने ।
तत् सर्व श्रोतुमिच्छामि श्रद्धास्माक प्रजायते ॥

सूत उवाच ।

शृणुध्व मुनय' सर्वे तस्माद्येन कृत भुवि ।
एकदा स द्विजवरो यथाविभवविस्तरे. ॥
बन्धुभि' स्वजनै' सार्द्ध व्रतं कर्त्तु समुद्यत: ।
एतस्मिन्नेव काले तु काष्ठकेतु समागत' ।
बहि: काष्ठञ्च सस्थाप्य विप्रस्य मन्दिर ययौ ॥
तृष्णया पीडितात्मा स विप्र दृष्ट्वा तथाविधम् ।
प्रणिपत्य द्विजश्रेष्ठ किमिद क्रियते त्वया ।
कृते कि फलमाप्नोति विस्तराद्वद मे प्रभो ॥

विप्र उवाच ।

सत्यनारायणस्येद व्रत सर्व्वेप्सितप्रदम् ।
दु खशोकादिशमनं सर्वत्र विजयप्रदम् ॥
धनादिसन्ततिकर सर्वेषामीप्सितप्रदम् ।
यस्य प्रसादान्मे सर्व धनधान्यादिक महत् ॥
ततस्तु स व्रत ज्ञात्वा काष्ठकर्त्तातिहर्षित' ।
पपौ जल प्रसादञ्च भुक्त्वा तन्नगर ययौ ॥
सत्यनारायण देव चिन्तयन् स्थिरमानस ।
काष्ठ विक्रीय नगरे प्राप्स्यते चाद्य यद्धनम् ।
तेनैव सत्यदेवस्य व्रतमद्य करोम्यहम् ॥
इति सञ्चिन्त्य मनसा काष्ठ कृत्वा तु मस्तके ।
जगाम नगरे रम्य धनिना यत्र संस्थिति ।
तद्दिने काष्ठमूल्यञ्च द्विगुण प्राप्तवानसौ ॥
तत प्रसन्नहृदय. सुपक्वकदलीफलम् ।
शर्कराञ्च घृत दुग्ध गोधूमस्य च चूर्णकम् ॥
सत्यकान्तु सपादञ्च गृहीत्वा गृहमाययौ ।
ततो बन्धून् समाहूय चकार विधिना व्रतम् ॥
तद्व्रतस्य प्रसादेन धनपुत्त्रान्वितोऽभवत् ।
इह लोके सुख भुक्त्वा चान्ते सत्यपुर ययौ ॥"
इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-
कथाया विप्रकाष्ठकेतुसवादो नाम २ अध्याय ॥

सूत उवाच ।

"पुनरन्यत् प्रवक्ष्यामि शृणुध्व मुनिसत्तमा ।
आसीदुल्कामुखो नाम नृपतिर्ब्बलिना वर ॥
जितेन्द्रिय सत्यवादी ययौ देवालय प्रति ।
दिने दिने धन दत्त्वा द्विजान् सन्तोषयेत् सुधी
भार्य्या तस्य प्रमुग्धा च सरोजवदना सती ।
सस्मितास्या शरदिन्दु सकटाक्ष च बिभ्रती ॥
काञ्चीञ्च बिभ्रती श्यामा मालतीमाल्यभूषिता
भद्रशीला व्रत सत्य सिन्धुतीरेऽकरोन्मुने ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र साधु कोऽपि समागत ।
वाणिज्यार्थं बहुधनै रत्नाद्यै. परिपूरित' ॥
नाव सस्थाप्य तत्तीरे जगाम तत्तट प्रति ।
दृष्ट्वा तत्र व्रत सम्यक् पप्रच्छ विनयान्वित: ॥

साधुरुवाच ।

किमिद कुरुषे राजन् भक्तियुक्तेन चेतसा ।
प्रकाश कुरु तत् सर्व श्रोतुमिच्छामि सम्प्रति ॥

राजोवाच ।

पूजन क्रियते साधो विष्णोरतुलतेजस ।
व्रतञ्च स्वजनै. सार्द्ध पुत्त्रादिप्राप्तये मया ॥
प्रत्युवाच ततो नत्वा राजान मधुर वच ।
सत्य कथय मे राजन् व्रतमेतत् करोम्यहम् ॥
ममापि सन्ततिर्नास्ति सत्यमेतत् सुतव्रतम् ।
ततो निवृत्त्य वाणिज्यात् सानन्द गृहमागत: ॥
भार्य्यायै कथित सर्व्व व्रतञ्च सन्ततिप्रदम् ।
तदा व्रत करिष्यामि यदा मे सन्ततिर्भवेत् ॥
यत्किञ्चिद्दिवसे तस्य भार्य्या लीलावती सती ।
गर्भयुक्तानन्दचित्ताभवद्धर्म्मपरायणा ॥
पूर्णे गर्भे ततो जाता बालिका चातिनिर्म्मला ।
दिने दिने वर्द्धमाना शुक्लपक्षे यथा शशी ॥
ततो बणिक् सुतायाश्च जातकर्म्मादिकञ्चरन् ।
नाम्ना कलावती चेति तन्नामकरण कृतम ॥
ततो लीलावती प्राह स्वामिन मधुर वच ।
न करोषि किमर्थ वा पुरा यच्च प्रतिश्रुतम् ॥
विवाहसमयेऽप्यस्या. करिष्यामि व्रत प्रिये ।
इति भार्य्या समाश्वास्य जगाम नगर प्रति ॥
तत: कलावती कन्या वर्द्धिता पितृवेश्मनि ।.
दृष्ट्वा कन्या तत साधुर्नगरे बन्धुभि' सह ।
मन्त्रयित्वा द्रुत दूत प्रेरयित्वा स धर्म्मवित् ।
विवाहार्थञ्च कन्याया वर श्रेष्ठ विचारयन् ॥
तेनाज्ञप्तश्च दूतोऽसौ काञ्चन नगर ययौ ।
तस्मादेक वणिक्पुत्त्र समादायागतो हि स ॥
दृष्ट्वा त सुन्दर बाल वणिक्पुत्त्र गुणान्वितम् ।
ज्ञातिभिर्बन्धुभि सार्द्ध परितुष्टेन चेतसा ॥
दत्तवान् साधुराहूय कन्या विधिविधानत. ।
ततो भाग्यवशात्तेन विस्मृत व्रतमुत्तमम् ॥
विवाहसमयेऽप्यस्यास्तेन रुष्टोऽभवद्विभु' ॥
तत कालेन कियता निजधर्म्मविशारद ।
वाणिज्यार्थं गत शीघ्र जामात्रा सहितो
वणिक् ॥
रत्नसारपुरे रम्ये गत्वा सिन्धुसमीपत ।
वाणिज्य कुरुते साधुर्जामात्रा श्रीमता सह ।
पुरी निर्म्माय नगरे चन्द्रकेतोर्नृपस्य च ।
एतस्मिन्नेव काले तु सत्यनारायण प्रभु. ॥
भ्रष्टप्रतिज्ञमालोक्य शाप तस्मै प्रदत्तवान् ।
अद्यप्रभृति कालञ्च महादु ख भविष्यति ॥
तस्मिन्नेव दिने राज्ञो धनमादाय तस्कर ।
तेनैव वर्त्मना यात पृष्ठदेश विलोकयन् ॥
तत्पश्चाद्धावकान् दूतान् दृष्ट्वा भीतेन चेतसा ।
धन सस्थाप्य तत्रैव गत. शीघ्रमलक्षित: ॥
ततो दूता समायाता यत्रास्ते सज्जनो वणिक् ।
दृष्ट्वा नृपधन तत्र बद्ध्वा दूता वणिक्सुतौ ॥
हर्षयुक्ता धावमाना ऊचुर्नृपसमीपत ।
तस्करौ द्वौ समानीतौ विलोक्याज्ञापय प्रभो ॥
ते नृपाज्ञा समदाय दृढ बद्ध्वा तु तावुभौ ।
स्थापितौ द्वौ महादुर्गे कारागारेऽविचारयन् ॥

सूत उवाच ।

मायया सत्यदेवस्य न श्रुतञ्च तयोर्वच' ।
ततस्तयोर्धन यच्च गृहीत चन्द्रकेतुना ॥
तच्छापाच्च तयोर्गेहे भार्य्या च दु खिताभवत् ।
चौरेणापहृत सर्व्व गृहे यच्च स्थित धनम् ॥
आधिव्याधिसमायुक्ता क्षुत्पिपासातिपीडिता ।
अन्नचिन्तापरा भूत्वा भ्रमते च गृहे गृहे ।
तत कलावती कन्या बभ्राम प्रतिवासरं ॥
एकस्मिन् दिवसे रात्रौ क्षुधार्त्ता द्विजमन्दिरम् ।
गत्वापश्यद्व्रत तत्र सत्यनारायणस्य सा ॥
उपविश्य कथा श्रुत्वा वर प्रार्थयती मुदा ।
प्रसादभक्षण कृत्वा ययौ रात्रौ गृह प्रति ॥

ततो लीलावती कन्या भर्त्तृं मयामास तां भृशम्।
पृच्छ ! रात्रौ स्थिता कुत्र किन्ते मनसि वर्त्तते॥
द्विजालये व्रत मातर्दृष्ट वाञ्छितसिद्धिदम् ॥
तत् श्रुत्वा कन्यकावाक्य व्रत कर्त्तुं समुद्यता।
सुसुता सा वणिग्भार्य्या सत्यनारायणस्य च॥
व्रत चक्रे च वै साध्वी बन्धुभि स्वजनैः सह।
भर्तृजामातरौ क्षिप्रमागच्छेतां ममाश्रमम् ॥
इति देवं वर याचे सत्यदेव पुनः पुनः।
अपराधन्तु भर्त्तुर्मे जामातु क्षन्तुमर्हसि ॥
व्रतेन तस्यास्तुष्टोऽसौ सत्यनारायण प्रभुः।
दर्शयामास स्वप्न हि चन्द्रकेतु नृपोत्तमम ॥
वन्दिनौ मोचय प्रातर्वणिजौ नृपसत्तम ! ।
देय धनञ्च तत् सर्व्व विधिना द्विगुणीकृतम् ॥
नो चेत् त्वा नाशयिष्यामि सराज्यधनपुत्त्रकम्।
एवमाभाष्य राजान ध्यानगम्योऽभवत् प्रभु ॥
तत प्रभातसमये राजा च स्वजनै सह।
उपविश्य सभामध्ये प्राह दूतजन प्रति ॥
बद्धौ महाजनौ शीघ्र मोचयध्व वणिक्सुतौ।
इति राज्ञो वच श्रुत्वा मोचयित्वा महाजनौ॥
समानीय नृपस्याग्रे प्रोचुश्च विनयान्विता।
आनितौ द्वौ वणिक्पुत्त्रौ मुक्तौ निगडबन्धनात्॥
ततो महाजनौ नत्वा चन्द्रकेतु नृपोत्तमम्।
स्मृत्वा च पूर्व्ववृत्तान्त विस्मयाद्भयविह्वलौ॥
राजा वणिक्सुतौ वीक्ष्य प्रोवाच सादर वच।
दैवात् प्राप्त महत् कष्टमिदानीं नास्ति ते भयम्॥
इदानीमेव मुक्तस्व क्षुरकर्म्मादिकञ्चर ॥
ततो नृपवर श्रीमान् स्वर्णरत्नविभूषणै।
अलङ्कृत्य वणिक्पुत्त्रौ वचसाप्रीणयद्भृशम्।
पुरानीतञ्च यद्द्रव्य द्विगुणीकृत्य दत्तवान् ॥
प्रोवाच तौ ततो राजा गच्छ साधो निजा-
श्रमम्।
राजान प्रणिपत्याह गन्तव्य त्वत्प्रसादत ॥
यात्रां कृत्वा तत साधुर्म्मङ्गलाचारपूर्व्विकाम्।
ब्राह्मणेभ्यो धन दत्त्वा सहर्षो नगर ययौ ॥
कियद्दूरे गते साधौ सत्यनारायण प्रभु ।
जिज्ञासा कृतवान् साधो किमस्ति तरणौ तव॥
ततो महाजनो मत्तो हेलया च प्रहस्य च।
कथ पृच्छसि भो दण्डिन ! मुद्रा कि लब्धु
मिच्छसि ॥
लतापत्रादिकञ्चैव वर्त्तते तरणौ मम।
निष्ठुरञ्च वच श्रुत्वा सत्य भवतु ते वच ॥
एवमुक्त्वा गत शीघ्र दण्डी तस्य समीपत ।
कियद्दूरे ततो गत्वा स्थित सिन्धुसमीपत. ॥
गते दण्डिनि साधुश्च कृतनित्यक्रियस्तदा।
उत्थितस्तरणी दृष्ट्वा विस्मय परम ययौ ॥
लतापत्रादिक दृष्ट्वा मूर्च्छितो न्यपतद्भुवि।
लब्धसञ्ज्ञो वणिक्पुत्त्रस्ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥
श्वशुर दुहितु कान्तो वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥

जामातोवाच।

किमर्थ कुरुते शोक शापादेतञ्च दण्डिन ।
शक्यते तेन सर्व्व हि कर्त्तुं हर्त्तुं न सशय ॥
ततस्तच्छरण यामो वाञ्छितार्थो भविष्यति।
जामातुश्च वचः श्रुत्वा तत्सकाशं गतस्तदा ॥
दृष्ट्वा च दण्डिन भक्त्या नत्वा प्रोवाच सादरम्।
क्षमस्व चापराध मे यदुक्त तव सन्निधौ ॥
मया दुरात्मना देव मुग्धोऽह तव मायया।
यदुक्त तद्वचो नाथ दुष्ट मे क्षन्तुमर्हसि ॥
यतः परकृता सर्वे क्षमासारा हि साधव ।
पुन. पुनस्ततो नत्वा रुरोद शोकविह्वलः ॥
तमुवाच ततो दण्डी विलपन्त विलोक्य च।
मा रोदी शृणु मे वाक्य मम पूजापराङ्मुख ॥
मामवज्ञाय दुर्बुद्धे ! लब्ध दु ख मुहुर्मुहु ।
तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्य स्तुति कर्त्तु समुद्यतः ॥

साधुरुवाच।

त्वन्मायामोहिता. सर्व्वे ब्रह्माद्यास्त्रिदिवौकस ।
न जानन्ति गुणं रूप तवाश्चर्य्यमिद प्रभो ॥
मूढोऽह त्वा कथ जाने मोहितस्तव मायया।
प्रसीद पूजयिष्यामि यथाविभवविस्तरैः ॥
पुत्त्र वित्तञ्च सर्व्वञ्च पाहि मा शरणागतम्॥
श्रुत्वा भक्तियुत वाक्य परितुष्टो जनार्द्दन ।
वरञ्च वाञ्छित दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥
ततोऽसौ नावमारुह्य दृष्ट्वा रत्नादिपूरिताम्।
कृपया सत्यदेवस्य यत् फल वाञ्छित मम ॥
इत्युक्त्वा स्वजनै सार्द्ध पूजा कृत्वा यथाविधि।
हर्षेण महता साधु प्रयाण चाकरोत् द्विज ॥
नाव सयोज्य वेगेन स्वदेशमगमत्तदा ॥
ततो जामातर प्राह पश्य वत्स पुरीं मम।
दूतञ्च प्रेरयामास निजवित्तस्य रक्षकम् ॥
ततोऽसौ नगर गत्वा साधुभार्य्या विलोक्य च।
उवाच वाञ्छित वाक्य नत्वा बद्धाञ्जलिस्तदा ॥
निकटे नगरस्यैव जामात्रा सहितो वणिक्।
आगतो बन्धुवर्गैश्च धनैर्बहुविधैस्तथा ॥
श्रुत्वा दूतमुखाद्वाक्य महाहर्षयुता सती।
सत्यपूजा तत कृत्वा प्रोवाच तनुजा प्रति।
व्रजामि शीघ्रमागच्छ साधुसन्दर्शनाय च ॥
इति मातृवच श्रुत्वा व्रत कृत्वा समाप्य च।
प्रसाद सपरित्यज्य गता सा च पति प्रति ॥
तेन रुष्ट. सत्यदेवो भर्त्तार तरणीन्तथा।
संहृत्य च धनै सार्द्ध जले तस्मिन् समर्पयत् ॥
तत कलावतीकन्या नालोक्य वणिज पतिम्।
शोकेन महता तत्र रुदती चापतद्भुवि ॥
दृष्ट्वा तथाविधा कन्या न दृष्ट्वा तत्पति तरीम्।
भीतेन महता साधु किमाश्चर्य्यमिद महत् ॥
विचिन्त्यमानास्ते सर्व्वे बभूवुस्तरिवाहका ।
ततो लीलावती साध्वी दृष्ट्वा तद्विह्वला सती।
विललापातिदु खेन भर्त्तारञ्चेदमब्रवीत् ॥
इदानीं नौकया सार्द्धमदृश्योऽभूदलक्षितम्।
न जाने केन देवेन हेलया चापहारितम् ॥
सत्यदेवस्य माहात्म्य कि ज्ञातु नहि शक्यते।
इत्युक्त्वा विललापाथ ततश्चा स्वजनै सह ॥
ततो लीलावती कन्या क्रोडे कृत्वा रुरोद च।
तत. कलावती कन्या नष्टे स्वामिनि दु खिता॥
गृहीत्वा पादुका तस्य अनुगन्तु मनो दधे।
कन्यायाश्चरित दृष्ट्वा सभार्य्य सुजनो वणिक् ॥
अतिशोकेन सन्तप्तश्चिन्तयामास धर्म्मवित् ॥
हृतो हि सत्यदेवेन जामाता सत्यमायया।
सत्यपूजा करिष्यामि यथाविभवविस्तरैः ॥
इति सर्व्वान् समाहूय कथितञ्च मनोरथम्।
नत्वा च दण्डवद्भूमौ सत्यदेव पुनः पुन ॥
ततस्तुष्टः सत्यदेवो गगनाद्वणिज प्रति।
जगाद वचनञ्चेद नैवेद्यमवमन्य च।
आगता स्वामिन द्रष्टुमतोऽदृश्योऽभवत् प्रभु ॥
गृह गत्वा प्रसादञ्च भुक्त्वा चायाति सा पुन ।
लब्धभर्तृसुखा साधो भविष्यति न सशय ॥
ततश्च प्राप्तद वाक्य श्रुत्वा गगनमण्डलात्।
क्षिप्र तदा गृह गत्वा प्रसाद प्रतिभुज्य च ॥
अपश्यत् पुनरागत्य पति नाव जनै सह।
तत कलावती तुष्टा जगाद पितर प्रति ॥
एहि तात गृह याहि विलम्ब कुरुषे कथम्।
तत् श्रुत्वा कन्यकावाक्य सन्तुष्टोऽभूद्वणिक्सुत
पूजन सत्यदेवस्य कृत्वा विधिविधानत ।
धनैर्बन्धुगणै सार्द्ध जगाम निजमन्दिरम् ॥
पौर्णमास्याञ्च सङ्क्रान्त्यां पूजा कृत्वा यथाविधि।
इह लोके सुख भुक्त्वा चान्ते सत्यपुर ययौ ॥"
इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे श्रीसत्यनारा
यण कथाया वणिक्साधुमोक्षवर्णनो नाम
३ अध्याय ॥*॥

सूत उवाच।

"अथ चान्यत् प्रवक्ष्यामि शृणुध्व मुनिसत्तमा।
आसीत्तुङ्गध्वजो राजा प्रजापालनतत्पर ॥
प्रसाद सत्यदेवस्य त्यक्त्वा दु खमवाप स ।
एकदा स वन गत्वा हत्वा च विविधान् मृगान्
आगत्य वटमूले च दृष्ट्वा सत्यस्य पूजनम्।
गोपा कुर्व्वन्ति सन्तुष्टा भक्तियुक्ता सबान्धवा
राजा दृष्ट्वा तु दर्पेण नागतो न ननाम स ।
ततो गोपगणा सर्व्वे प्रसाद नृपसन्निधौ ॥
संस्थाप्य पुनरागत्य भुक्त्वा सर्व्वे यथेप्सितम्।
तत प्रसाद सत्यक्त्य राजा दु खमवाप स ॥
तस्य पुत्त्रशतं नष्ट धनधान्यादिकञ्च यत्।
सत्यदेवेन तत् सर्व्व नाशित मम निश्चितम् ॥
अतस्तत्रैव गच्छामि यत्र देवस्य पूजनम्।
मनसेति विनिश्चित्य ययौ गोपालसन्निधिम् ॥
ततोऽसौ सत्यदेवस्य पूजा गोपगणै सह।
भक्तिश्रद्धान्वितो भूत्वा चकार विधिवन्नृप ॥
सत्यदेवप्रसादेन धनपुत्त्रान्वितोऽभवत्।
इह लोके सुख भुक्त्वा चान्ते विष्णुपुर ययौ ॥
य इद कुरुते सत्यव्रत परमदुर्लभम्।
शृणोति च कथा पुण्या भक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥
धनधान्यादिक तस्य भवेत् सत्यप्रसादत ।
दरिद्रो लभते वित्त बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥
भीतो भयात् प्रमुच्येत सत्यमेतन्न सशय ।
ईप्सितञ्च फल भुक्त्वा चान्ते सत्यपुर व्रजेत् ॥
इति व कथित विप्रा सत्यनारायणव्रतम्।
यत् कृत्वा सर्व्वदु खेभ्यो मुक्तो भवति मानव. ॥
विशेषत कलियुगे सत्यपूजाकथाफलम्।
सत्यनारायण केचित् सत्यदेव तथापरे ॥

नानारूपधरो भूत्वा सर्व्वेषामीप्सितप्रदः ।
भविष्यति कलौ सत्यव्रतरूपी सनातनः ॥
य इदं पठते नित्यं शृणोति मुनिसत्तमाः ।
तस्य नश्यन्ति पापानि सत्यदेवप्रसादतः ॥"
इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-कथानाम ४ अध्यायः ॥*॥ इति श्रीसत्यनारायणव्रतकथा समाप्ता ॥ क्वचित् पुस्तके अध्यायनाम नास्ति । क्वचित् भविष्यपुराणे इति कृत्वा एतत्कथा लिखिता ॥*॥ अथ सत्यनारायणपूजापद्धतिः । आदौ स्वस्तिवाचनपूर्व्वकं सङ्कल्पं कुर्य्यात् । अद्येत्यादि अमुकतिथौ रात्रौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुककाम गणेशादिदेवतापूजापूर्व्वकश्रीसत्यनारायणपूजनकथाश्रवणमहं करिष्ये । ततः सूक्तं पठेत् । तत आसनशुद्ध्यादिकं कृत्वा गणेशादिदेवतानवग्रहदिक्पालान् पूजयेत् । लक्ष्मीसरस्वत्यादिपुरुषानादिपुरुषश्रीरामलक्ष्मणपूजां कृत्वा यवतिलैः सत्यनारायणमावाहयेत् । प्रणवव्याहृतीः समुच्चार्य्य भगवन् सत्यनारायण इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ मम पूजां गृहाण इत्यादिना आवाह्य पुष्पं गृहीत्वा ध्यायेत् ।
"ध्यायेत् सत्यं गुणातीतं गुणत्रयसमन्वितम् ।
लोकनाथं त्रिलोकेशं पीताम्बरधरं हरिम् ॥
इन्दीवरदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
नारायणं चतुर्ब्बाहुं श्रीवत्सपदभूषितम् ।
गोविन्दं गोकुलानन्दं जगतः पितरं गुरुम् ॥"
इति ध्यात्वा एतत् पाद्यं सत्यनारायणाय नमः । अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
"व्यक्ताव्यक्तस्वरूपाय हृषीकपतये नमः ।
मया निवेदितो भक्त्या अर्घ्योऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥"
एषोऽर्घ्यः श्रीसत्यनारायणाय नमः । पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा ।
"नमस्ते विश्वरूपाय शङ्खचक्रधराय च ।
पद्मनाभाय देवाय हृषीकपतये नमः ।
नमोऽनन्तस्वरूपाय त्रिगुणात्मविभासिने ॥"
नैवेद्यं गृहीत्वा ।
"त्वदीयं वस्तु गोविन्द तुभ्यमेव समर्पितम् ।
गृहाण सुमुखो भूत्वा प्रसीद पुरुषोत्तम ॥"
ततः अञ्जलिं बद्ध्वा पठेत् ।
"अच्युतं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।
हृषीकेशं जगन्नाथं वागीशं वरदायकम् ॥
गुणत्रयं गुणातीतं गोविन्दं गरुडध्वजम् ।
जनार्द्दनं जनानन्दं जानकीवल्लभं जयम् ॥
प्रणमामि सदा सत्यनारायणमतः परम् ।
दुर्गमे विषमे घोरे शत्रुभिः परिपीडिते ॥
निस्तारयतु दुष्टेषु तथान्येष्वपि यद्भयम् ।
नामान्येतानि सङ्कीर्त्त्य ईप्सितं फलमाप्नुयात् ॥
सत्यनारायणं देवं वन्देऽहं कामदं शुभम् ।
लीलया च ततं विश्वं येन तस्मै नमो नमः ॥"
ततो दक्षिणां दद्यात् । अच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात् । इति सत्यनारायणपूजापद्धतिः ॥

सत्यपुर, क्ली, (सत्यं पुरम् ।) विष्णुलोकः । यथा,
"ईप्सितञ्च फलं भुक्त्वा चान्ते सत्यपुरं व्रजेत् ।
इति वः कथितं विप्राः सत्यनारायणव्रतम् ॥"
इति स्कन्दपुराणीयसत्यनारायणव्रतकथा ॥
सत्यफल, पुं, (सत्यं फलं यस्य ।) विल्ववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सत्यभामा, स्त्री, कृष्णपत्नीभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ सा च श्रीकृष्णस्याष्टमहिष्यन्तर्गतमहिषीविशेषः । यथा,—
"अष्टौ महिष्यस्ताः सर्व्वा रुक्मिण्याद्या महात्मनः ।
रुक्मिणी सत्यभामा च कालिन्दी च शुचिस्मिता ॥
मित्रविन्दा जाम्बवती नाग्नजिती सुलक्षणा ।
सुशीला नाम तन्वङ्गी महिष्यश्चाष्टमाः स्मृताः ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ६८ अध्यायः ॥
सत्यभारत, पुं, (सत्यं भारतं यस्य ।) वेदव्यासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सत्ययुग, क्ली, (सत्यं युगम् ।) चतुर्युगानां प्रथमयुगम् । यथा,—
"कृतं सत्ययुगं त्रेताग्नायी द्वापरयज्ञियौ ।
कलिर्भर्भरकः कर्म्मयुगं पापन्तु पातकम् ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥
तस्य कृतनामकारणं यथा,—
"तदुपाधिकृतः कालो ब्रह्मणो जन्मसृत्युकृत् ।
शतसंवत्सरे ब्रह्मा लयं प्राप्नोति हि त्वयि ॥
लयान्ते त्वामभिध्यायन्नुत्थितः सृजति प्रभुः ।
ततः कृतयुगान्तोऽयं कालः सद्धर्म्मपालकम् ॥
कृतकृत्याः प्रजा यत्र तन्नाम्ना तं कृतं विदुः ॥"
इति कल्किपुराणे १९ अध्यायः ॥*॥
तद्धर्म्मा यथा,—
"धर्म्मश्चतुष्पादभवत् कृते पूर्णे जगत्त्रयम् ।
देवा यथोक्तफलदाश्चरन्ति भुवि सर्व्वतः ॥
सर्व्वशस्या वसुमती हृष्टपुष्टजनावृता ।
शाठ्यचौर्य्यानृतैर्हीना आधिव्याधिविवर्ज्जिता ॥
विप्रा वेदविदः सुमङ्गलयुता नार्य्यस्तु चर्य्याव्रते
पूजाहोमपराः पतिव्रतधरा यागोद्यताः क्षत्त्रियाः ।
वैश्या वस्तुषु धर्म्मतो विनिमयैः श्रीविष्णुपूजापरा
शूद्रास्तु द्विजसेवनाद्धरिकथालापाः सपर्य्यापराः ॥"
इति कल्किपुराणे २८ अध्यायः ॥*॥
तद्युगमानं यथा,
"चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।
सङ्ख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च ॥"
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ४ अध्याये २ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ तस्योत्पत्त्यादिर्यथा । वैशाखशुक्लपक्षे तृतीयायां रविवारे सत्ययुगोत्पत्तिः । तत्रावतारचतुष्टयं मत्स्यकूर्म्मवराहनृसिंहाः । पूर्णं पुण्यम् । पापं नास्ति । कुरुक्षेत्रं तीर्थम् । अस्थिगतो ब्राह्मणः । मज्जागताः प्राणाः । इच्छामृत्युः । एकविंशतिहस्तपरिमितो मानवदेहः । लक्षवर्षं परमायुः । सुवर्णनिर्म्मितभोजनपात्रम् । सत्ययुगाब्दाः १७२८००० । सत्ययुगस्य राजा बलिः वेणः मान्धाता पुरूरवा धुन्धुमारिकः कार्त्तवीर्य्यः एते षट् चक्रवर्त्तिनः ॥ सत्ययुगस्य लक्षणम् ।
"सत्यधर्म्मरतो नित्यं तीर्थानाञ्च सदाश्रयम् ।
मन्दन्ति देवताः सर्व्वाः सत्ये सत्यपरा नराः ॥"
तत्र तारकब्रह्मनाम यथा,—
"नारायणपरा वेदा नारायणपराः क्षराः ।
नारायणपरा मुक्तिर्नारायणपरा गतिः ॥"
इति मुद्राङ्कितपञ्जिकातः सङ्गृहीतम् ॥
सत्ययुगाद्या, स्त्री, (सत्ययुगस्य आद्या तिथिरित्यर्थः ।) कृतयुगारम्भकतिथिः । सा तु वैशाखशुक्लतृतीया । तद्विवरणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सत्ययौवन, पुं, (सत्यमेव यौवनमिव यस्य ।) विद्याधरः । इति जटाधरः ॥
सत्यरत, पुं, (सत्ये रतः ।) सत्यव्रतराजपुत्त्रः । यथा,—
"त्रिधन्वनः सुतो जातस्त्रय्यारुण इति स्मृतः ।
तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात् सत्यरतः स्मृतः ॥
तस्य पुत्त्रो हरिश्चन्द्रो हरिश्चन्द्राच्च रोहितः ।"
इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥
सत्यलोक, पुं, (सत्यो लोकः ।) सप्तलोकान्तर्गतलोकविशेषः । यथा,—
"षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते ।
अपुनर्म्मारका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः ॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ७ अध्यायः ॥
जनलोकापेक्षयैव षड्गुणेन द्वादशकोट्युच्छ्रायेण तपोलोकानन्तरं सत्यलोकः । न तु तपोलोकात् षड्गुणेनेति मन्तव्यम् । तथा सत्यष्टचत्वारिंशत्कोट्युच्छ्रायत्वेन ब्रह्माण्डे तस्यावकाशाभावात् । सूर्य्याण्डगोलयोरन्तःकोट्यः स्युः पञ्चविंशतिरिति शुकोक्तेः । सत्यलोक एव कक्षाभेदेन ब्रह्माधिष्ठानात् परं वैकुण्ठलोकादि ज्ञेयम् । एवञ्च भूतलादूर्द्ध्वं पञ्चदशलक्षोत्तरास्त्रयोविंशतिः कोट्यो भवन्ति । सत्यलोकादूर्द्ध्वञ्च पञ्चदशलक्षोनकोटिद्वयादण्डकटाह इति ज्ञेयम् । अपुनर्म्मारकाः पुनर्मृत्युशून्याः । इति तट्टीका ॥
सत्यवचा, [स्] पुं, (सत्यं वचो यस्य ।) ऋषिः । इत्यमरः ॥ सत्यवादिनि, त्रि ॥
सत्यवती, स्त्री, (सत्यमस्त्यस्येति । सत्य + मतुप् । मस्य वः । ङीप् ।) व्यासमाता । तत्पर्य्यायः । काली २ योजनगन्धा ३ गन्धकाली ४ झषोदरी ५ व्यासमाता ६ सत्या ७ चित्राङ्गदप्रसूः ८ विचित्रवीर्य्यसूः ९ कन्या १० दासेयी ११ दासनन्दिनी १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । ३ । २१ ।
"ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ।")

नारदपत्नी। (यथा, महाभारते।५।११७।१५।
"दमयन्त्या नलश्चैव सत्यवत्याश्च नारदः॥")
ऋचीकमुनिपत्नी। इति मेदिनी॥(यथा, हरि-
वंशे। २७।१८।
"गाधे कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती
शुभा।
ता गाधि' काव्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभु॥")
सत्यविशिष्टे, त्रि॥ यथा, भागवते।४।२१।४६।
"पुत्त्रेण जयते लोकानिति सत्यवती श्रुति'।
ब्रह्मदण्डहत' पापो यद्वेणोऽत्यतरत्तम॥")
ऋचीकपत्न्या प्रमाणान्तर यथा,—
"ब्रह्मपुत्त्रो भृगुर्नाम ऋचीकस्तत्सुतोऽभवत्।
स भार्य्यार्थी चरन् भूमौ कान्यकुब्ज गत. पुरा॥
ददर्श चारण्यगत जह्नोर्वंशसमुद्भवम्।
कुशिकस्य सुत गाधि तपस्य नृपसत्तमम्॥
अरण्यस्थस्य तस्याथ पुत्त्रकामस्य भूभृत'।
सभार्य्यस्य सुता जज्ञे देवकन्यासमा गुणै.॥
ऋचीको भृगुपुत्त्रस्ता भार्य्यार्थं समयाचत।
गाधि नृपतिशार्द्दूल स चोवाच नृपो मुनिम्॥
एकत श्यामकर्णानामश्वाना चन्द्रवर्च्चसाम्।
सहस्रमेक यो दद्यात्तस्मै पुत्त्री प्रतीयते॥
ऋचीक उवाच।
दास्याम्यश्वसहस्रन्तु तव राजंस्तथाविधम्।
कञ्चित्काल प्रतीक्षस्व यावत्तदहमानये॥
गङ्गाजलादुत्थितन्तु दत्त सम्यक् प्रचेतसा।
आदायाश्वसहस्र स मुनिर्गाधिमथाभ्ययात्॥
तानश्वान् गाधिरादाय पुत्त्रौ सत्यवतीं स्वकाम्
ऋचीकाय ददौ लक्ष्मी केशवायेव सागर.॥
ऋचीको गाधितनया लब्ध्वा भार्य्यामनिन्दिताम्
मुदित स तया रेमे यथाकाम स्वमाश्रमे॥
कृतदार सुत श्रुत्वा द्रष्टु पुत्त्र स्वक भृगु।
अथाजगाम मतिमान् स्नुषा दृष्ट्वा ननन्द च॥
दम्पती त समासीन भृगु देवगणार्च्चितम्।
पूजयित्वा समासीन तस्थतुस्तौ कृताञ्जली॥
ततो भृगु स्नुषा स्वीया सुप्रीत इदमब्रवीत्।
वर वृणीष्व दास्यामि वाञ्छित वरवर्णिनि।
अदेय दुष्कर वापि यत्र ते वर्त्तते स्पृहा॥
तत सत्यवती पुत्त्र तप आम्नायपारगम्।
मातुश्च वीरमतुल पुत्त्र वरमयाचत॥
स चैवमस्त्वित्युक्त्वैव भूत्वा ध्यानपरस्तदा।
विश्रमावत्य मनसा यत्नात् श्वास ससर्ज्ज स:॥
तस्य नि श्वासवातात्तु नि सृत वै चरुद्वयम्।
तस्यै तत् द्वितय दत्त्वा भृगुस्तामिदमब्रवीत्॥
चरुद्वय गृहाण त्व स्नुषे सत्यवति स्वयम्।
स्नाला ऋतौ ऋतौ माता तदा त्वञ्च करि-
ष्यथ॥
आलिङ्ग्याश्वत्थवृक्ष ते माता पुसवनाय वै।
चरुमारक्तक चम सा भोक्ष्यति सुतस्तत.॥
त्वञ्चोडुम्बरवृक्षन्तु समालिङ्ग्य सित चरुम्।
भक्षस्व तेन पुत्त्रस्ते भविष्यति सनातन.॥
एवमुक्त्वा भृगुर्यातो यथेच्छ सापि सस्नुदम्।
अवाप साता सहिता भर्त्रा पित्रा च भाविनी॥
अथ स्नानदिनेऽश्वत्थमालिङ्ग्यारक्तक चरुम्।
अद्यात् सत्यवती तस्या माता फल्गु सित
चरुम्॥ * ॥
परिवर्त्तन्तु त ज्ञात्वा दिव्यज्ञानो भृगुर्मुनि।
अथागत्य स्नुषा तान्तु वचनञ्चेदमब्रवीत्॥
विपर्य्ययस्त्वया भद्रे वृक्षालिङ्गनकर्म्मणि।
तथा चरुप्राशने च तवेदन्ते भविष्यति॥
ब्राह्मण क्षत्त्रियाचारस्तव पुत्त्रो भविष्यति।
क्षत्त्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्ते भविता सुत.॥
इत्युक्त्वा भृगुणा साध्वी तदा सत्यवती भृगुम्।
पुन: प्रसादयामास पौत्त्रो मेऽस्त्विति तादृश:।
एवमस्त्विति प्रोक्त्वा स तत्रैवान्तर्दधे भृगु॥
अथ काले सुत दीप्त जमदग्निञ्च गाधिजा।
सुषुवे जननी तस्या विश्वामित्र तपोधनम्॥
जमदग्निस्ततो वेदान् चतुर प्राप सा चिरम्।
प्रादुरासद्धनुर्व्वेद' स्वय तस्मिन् महात्मनि॥
विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानपि तथाचिरात्
धनुर्व्वेद तथा कृत्स्न विप्रयाभूत्तपोधन॥
जाज्वल्यमानस्तेजस्वी जमदग्निर्महातपा।
वेदैस्तपोभि. स मुनीनत्यक्रामच्च सूर्य्यवत्॥"
इति श्रीकालिकापुराणे जामदग्न्योपाख्याने
८४ अध्याय:॥
सत्यवतीसुत, पु, (सत्यवत्या' सुत।) व्यास:।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।
१।१५७।१२।
"एव स तान् समाश्वास्य व्यास सत्यवतीसुत।
एकचक्रामभिगत कुन्तीमाश्वासयत् प्रभु॥"
जमदग्नि:। इति पुराणम्॥)
सत्यवाक्, [च्] पु, (सत्या वाक् यस्य।) ऋषि'।
इति शब्दरत्नावली॥ (कश्यपपत्न्या मुने पुत्त्र
विशेष.। यथा, महाभारते। १।६५।४३।
"सत्यवागर्कपर्णश्च प्रयुतश्चापि विश्रुत॥")
काक.। इति त्रिकाण्डशेष॥ (सावर्णमनु-
पुत्त्रविशेष:। यथा, मार्कण्डेये। ८०।११।
"विरजाश्चार्व्ववीरश्च निर्म्मोह. सत्यवाक् कृति:।
विष्णुाद्याश्चैव तनया. सावर्णस्य मनोर्नृपा॥")
सत्यवादिनि, त्रि॥ (यथा, रामायणे। २।
२८।११।
"कालश्चाय समुत्पन्न सत्यवाग् भवतु द्विज॥"
सत्यवादी, [न्] त्रि, (सत्य वदतीति। वद्+
णिनि.।) यथार्थवक्ता। तत्पर्य्याय.। सत्योद्य.
२। इति शब्दमाला॥ (यथा, महानिर्व्वाण-
तन्त्रे। ३। ८८।
"अस्मिन् धर्म्मे महेशि! स्यात् सत्यवादी
जितेन्द्रिय.।
परोपकारनिरतो निर्व्विकार' सदाशय.॥")
सत्यवान्, [त्] पु, (सत्यमस्त्यस्येति। सत्य+
मतुप्। मस्य व।) राजविशेष.। स तु सावित्री-
पति.। इति मेदिनी॥ (अस्य नामनिरुक्ति-
र्यथा, महाभारते। ३। २९३। १२।
"सत्य वदत्यस्य पिता सत्य माता प्रभाषते।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत् सत्यवानिति॥"
अस्य विशेषवृत्तान्तस्तु तत्रैव २९२ अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्य'॥ * ॥ चाक्षुषमनुपुत्त्रविशेष।
यथा, भागवते। ४। १३। १६।
"स चक्षु' सुतमाकूत्या पत्न्या मनुमवाप ह।
मनोरसूत महिषी विरजान्नड्वला सुतान्।
पुरु' कुत्समृत द्युम्न सत्यवन्तमृत व्रतम्॥"
सत्यवति त्रि॥ (यथा, महाभारते। १३।
७५। ३४।
"सत्यवन्त स्वर्गलोके मोदन्ते भरतर्षभ॥")
सत्यवृत्त, त्रि, (सत्य वृत्त यस्य।) सत्यवादी।
इति केचित्॥ (सच्चरित्रे क्ली। यथा, महा-
भारते। १३। ७२। ११।
"यावज्जीव सत्यवृत्ते रतश्च
दाने रतो य. क्षमी चापराधे॥")
सत्यव्रत:, पु, (सत्यमेव व्रत यस्य।) त्रेतायुगे
सूर्य्यवंशीयपक्षविशराज। यथा,—
"त्रिधन्वन. सुतो जातस्त्रय्यारुण इति स्मृत।
तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात् सत्यरत: स्मृत॥"
इति मात्स्ये १२ अध्याय:॥
स च त्रिशङ्कुराज। यथा,—
"त्रिधन्वनस्त्रय्यारुणस्त्रय्यारुणात् सत्यव्रत।
योऽसौ त्रिशङ्कुसञ्ज्ञामवाप चाण्डालतामुपगतश्च
द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्या विश्वामित्रस्य कल-
त्रापत्यपोषणार्थं चाण्डालपरिग्रहपरिहरणार्थञ्च
जाह्नवीतीरे न्यग्रोधे मृगमासमनुदिन ववन्ध।
परितुष्टेन च विश्वामित्रेण सशरीर स्वर्ग
आरोपित'। त्रिशङ्कोर्हरिश्चन्द्र।" इतिविष्णु-
पुराणे ४ अंशे २ अध्याय॥ (धृतराष्ट्रस्य
पुत्त्रविशेष। यथा, महाभारते।१।६३।११७।
"जय सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत॥"
महादेव। इति महाभारतम्।१३।१७।१५०॥
सत्यरूपव्रते, क्ली। यथा, रामायणे।२।२६।३७
"सा त्व वसेह कल्याणि राज्ञ: समनुवर्त्तिनी।
भरतस्य रता धर्म्मे सत्यव्रतपरायणा॥"
सत्यव्रतविशिष्टे, त्रि। यथा, हरिवंशे।३१।५८
"एतेऽहि वंशजा सर्व्वे राजान कीर्त्तिता
मया।
सत्यव्रता महात्मान प्रजावन्तो महारथा.॥")
सत्यसङ्काश, त्रि, (सत्यस्य सङ्काश सदृश।)
सत्यसन्निभ। इति केचित्॥
सत्यसङ्गर, पु, (सत्य. सङ्गर प्रतिज्ञा युद्ध वा
यस्य।) कुवेर। इति त्रिकाण्डशेष॥ अन्याय-
रहितयुद्धश्च॥ (ऋषिविशेष:। इति महा-
भारतम्। २। ७। १५॥)
सत्यसन्ध, पु, (सत्य सन्धा अभिसन्धिर्यस्य।)
रामानुजभरत,। जनमेजय.। इति शब्दरत्ना
वली॥ (विष्णु'। इति महाभारतम्। १३।
१४९। ६७॥ धृतराष्ट्रपुत्त्र'। इति च महा-
भारतम्। १। ११७। ८॥) सत्यप्रतिज्ञे, त्रि॥
यथा,—
"राजेन्द्र सत्यसन्ध दशरथतनय श्यामल शान्त-
मूर्त्ति

वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं राव-
णारिम् ॥"

इति महानाटके १ अङ्कः ।

सत्यसन्धा, स्त्री, (सत्ये सन्धाभिसन्धिर्यस्याः ।) द्रौपदी। इति शब्दरत्नावली ॥

सत्या, स्त्री, (सत्यमस्त्यस्या इति । सत्य+अच् । टाप् ।) सीता । सा च रामपत्नी । सत्यवती । सा तु व्यासमाता । इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्गा । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥(सत्यभामा । सा च कृष्णपत्नी । यथा, भागवते । १ । १४ । ३७ ।

"यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्म्मणा
सत्यादयो द्व्यष्टसहस्रयोषितः ।
निर्जित्य सङ्ख्ये त्रिदशांस्तदाशिषो
हरन्ति वज्रायुधवल्लभोचिताः ॥"

तथा च महाभारते । ३ । २३४ । २ ।
"आरुरुक्षू रथं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥"
शयुपत्नी । यथा, महाभारते । ३ । २१८ । ४ ।
"शयोरप्रतिमा भार्य्या सत्या सत्याय धर्म्मजा ।
अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥")

सत्याकृतिः, स्त्री, (सत्यस्य आकृतिः करणम् । "सत्यादशपथे।"५ । ४ । ६६ । इति डाच् ।) अवश्यं मयैतत् क्रेतव्यमिति सत्यकरणम् । तत्पर्य्यायः । सत्यङ्कारः २ सत्यापनम् ३ । इत्यमरः ॥

सत्याग्निः, पुं, (सत्यस्य अग्निः ।) अगस्त्यमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

सत्यानृतं, क्ली, वाणिज्यम् । इत्यमरः ॥ किञ्चित् सत्यं किञ्चिदसत्यं सत्यसहितमनृतं वा यत्र । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ६ ।
"सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"
सत्यञ्चानृतञ्चेति द्वन्द्वे कृते द्विवचनप्रयोगः स्यात् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १९ । ७७ ।
"दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः ॥")

सत्यापनं, क्ली, (सत्यस्य करणम् । सत्य+सत्याप पाशेति । ३ । १ । २५ । इति णिच् आपुक् च ततो ल्युट् ।) सत्याकृतिः । इत्यमरः ॥

सत्यापना, स्त्री, (सत्यस्य करणम् । सत्य+ सत्यापपाशेति । ३ । १ । २५ । इति णिच् आपुक् च ततो युच् ।) सत्याकृतिः । इत्यमरटीकायां वोपालितः ॥

सत्याद्यं, त्रि, (सत्यस्य वदनम् । वद्+क्यप् ।) सत्यवादो इति शब्दमाला ॥

सत्र, तु ङ क सम्बन्धे । सन्ततौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा-आत्म-सक-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्यमध्यः । सन्ततिर्निर्व्वाहक्रियेति भट्टमल्लः । ङ सत्रयते । सत्रापयते प्रतिज्ञां साधुः । सन्ततिर्विस्तारणमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

सत्रं, क्ली, (सत्रते सतन्यते इति । सत्र+घञ् ।) यज्ञविशेषः । यथा,—

"नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ।
सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥
कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् ।
आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः ॥"

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥

सत्राजित्, पुं, (सत्रेण आजयति लोकानिति । सत्रा+जि+क्विप् ।) राजविशेषः । स च श्रीकृष्णश्वशुरः । सत्यभामापिता । परे शमिध्वजराजः बभूव । इति कल्किपुराणे २७ अध्यायः ॥ (त्रि, सन्ततजयशीलः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २१ । १ ।
"सत्राजिते नृजित उर्व्वराजिते ।"
'सत्राजिते सत्रा सन्ततं जयशीलाय ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

सत्रिजातकं, क्ली, (त्रिजातकेन सह वर्त्तमानम् ।) मांसव्यञ्जनविशेषः । यथा,—
"मांसं बहुघृते भृष्टं सिद्धं चोष्णाम्बुना मुहुः ।
जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ।
तदेव घृततक्राभ्यां प्रदिग्धं सत्रिजातकम् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्वरं, क्ली, सह त्वरया वर्त्तते इति । शीघ्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३८ । १४ ।
"राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसञ्चये ।
उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्व्वतः शुचि ॥")
तद्वति, त्रि, । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । ९४ ।
"त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्म्मे सीदति सत्वरः ॥")

सत्सारः, पुं, (सन् सारो यस्य ।) वृक्षविशेषः । चित्रकरः । कविः । इति केचित् ॥ उत्तमसारयुक्ते त्रि ॥

सथुत्कारः, स्त्री, अभ्युक्षतम् । इति हेमचन्द्रः ॥ थुत्कारेण सह वर्त्तमानश्च ॥

सदशकः, पुं,(दशकेन सह वर्त्तमानः ।) कर्कटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशयुक्ते, त्रि ॥

सदशवदनः, पुं, (सदंशं दंशाकारसहितं वदनं यस्य ।) कङ्कपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सदञ्जनं, क्ली, (सत् अञ्जनम् ।) कुसुमाञ्जनम् । यथा,—
"रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।
सदञ्जनञ्च चाक्षुष्यं माक्षिकं धातुमाक्षिकम् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सदनं, क्ली, (सीदन्त्यत्रेति । सद् + अधिकरणे ल्युट् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ३६ ।
तिष्ठ मा मागमः पुत्त्र यमस्य सदनं प्रति ।
श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥")
जलम् । इति मेदिनी ॥

सदः,[स्] स्त्री, क्ली, (सीदन्त्यस्यामिति । सद्+ "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८८ । इति असुन् ।) सभा । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ॥

विपदि धैर्य्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचौ व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥")

सदस्यः, पुं, (सदसि साधुः । सदस्+यत् ।) विधिदर्शी । इत्यमरः ॥ न्यूनातिरिक्तता विपर्य्यासश्च परिहर्त्तुं विधिं वेदोक्तयज्ञक्रियाकलापं द्रष्टुं शीलं येषां ते सदस्याः । सदसि साधवः कारकाः इतिविकारसंघेत्यादिना यः । इति भरतः ॥ तस्य नामान्तरं प्रश्नवक्ता । यथा,—
"एकः कर्म्मनियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्त्रधारकः ।
तृतीयः प्रश्नकः ब्रूयात्ततः कर्म्म समाचरेत् ॥"
कर्म्मनियुक्तः आचार्य्यः स च ब्रह्माङ्गके होमकर्म्मणि ब्रह्मा । स्वयं होमाकरणे होतापि । स्वयं प्रधानकर्म्माकरणे प्रतिनिधिरपि । तन्त्रधारकः पुस्तकधारकः । प्रश्नवक्ता सदस्यः । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ * ॥ सभ्यः । यथा । सभ्याः सदस्याः पार्षद्याः सभास्तारा सभासदः । सामाजिका इत्यादि हेमचन्द्रः ॥

सदा, व्य सर्व्वकालः । सर्व्वदा । इत्यमरः ॥ यथा,
"परोपकारनियतः सदा भव महाजन ।"

इतिविष्णुपुराणम् ॥

सदागतिः,पुं,(सदा सर्व्वदा गतिर्यस्य ।)वायुः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७२ । १ ।
"एवमुक्तस्तया शक्रः सन्दिदेश सदागतिम् ।
प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥)"
सूर्य्यः । निर्व्वाणम् । सदीश्वरः । इति मेदिनी ॥ (सर्व्वदा गमनशीले, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १३३ । २५ ।
"त्रतुर्विंशतिपर्व्वं त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि ।
तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागतिः ॥")

सदाचारः, पुं, (सतां साधूनामाचारः ।) साधूनामाचरणम् । तल्लक्षणादि यथा,—
"सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तद्देवनिर्म्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां सदाचारः स उच्यते ॥"

इति मनुः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

भीष्म उवाच ।

"सदाचारेषु राजेन्द्र विशेषान् शृणु सम्प्रति ।
यानवश्यं नृप कुर्य्यात्तानशेषान् सकलान् शृणु ॥
साधवः क्षीणदोषाश्च सच्छब्दः साधुवाचकः ।
तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते ॥
आगमेषु पुराणेषु संहितासु यथोदितान् ।
समुद्दिष्टसदाचारांस्तान् गृह्णीयाद्गृहस्थवत् ॥
ऋषीन् यजेद्वेदपाठैर्देवान् होमैस्तु पूजयेत् ।
श्राद्धैः पितॄन् यजेदन्नैर्भूतानि बलिभिस्तथा ॥
मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।
सर्व्वं गृहस्थवत् कुर्य्यात् निषेकाद्यं विधिं तथा ॥
षट्कर्म्मसु नियुञ्जीत राजा विप्रान् समन्ततः ।
तथैव क्षत्त्रियादीनि स्वे स्वे कर्म्मणि योजयेत् ॥

य स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं समाचरेत् ।
न शतेन नृपो दण्ड्य पुनस्तस्मिन्नियोजयेत् ॥
सांवत्सरेषु कृत्येषु विशेषैतान् समाचरेत् ।
अवश्य पार्थिवो राजन् विशेषांस्तु शृणुष्व मे ॥
शरत्काले महाष्टम्यां दुर्गाया परिपूजनम् ।
नीराजन दशम्यान्तु कुर्य्याद्वै बलवृद्धये ॥
पौषे मासि तृतीयायां कुर्य्यात् पुष्याभिषेचनम्
पूजयित्वा श्रिय देवी श्रीपञ्चम्यां नृपश्चरेत् ॥
श्रीव्रत धनधान्यस्य वृद्धये नृपसत्तम ।
ज्यैष्ठे दशहरायान्तु विष्णोरिष्टं समाचरेत् ॥
रवौ हरिस्थे द्वादश्यां शक्रपूजां समाचरेत् ।
विशेषैतांस्तु नृपति कुर्य्यात् सर्वं बहुव्ययैः ।
एभि कृतैर्वर्द्धन्ते राज्य कोषश्चापि विवर्द्धते ॥
अकृतेष्वेषु यज्ञेषु दुर्भिक्ष मरक तथा ।
आयते च नृपस्तस्मादेषु यत्न समाचरेत् ॥
शरत्काले महाष्टम्यां दुर्गाया पूजने विधि ।
पुरा प्रोक्तस्तु विधिना तेन कार्य्यन्तु पूजनम् ॥"
इति कालिकापुराणे ८६ अध्याय ॥*॥
अपि च ।
"सदाचारे विशेषोऽय कथितस्तव पार्थिव ।
निषेधेषु विशेषांस्तु शृणु येन श्रियेध्यते ॥
असपूज्य तथा विष्णु शिवामग्नि पुरन्दरम् ।
अदत्त्वा च तथा दान न भुञ्जीयान्नृप क्वचित् ॥
हावयेदग्निहोत्रन्तु नित्यमेव पुरोहितैः ।
अहुत्वा चाग्निहोत्रन्तु भुञ्जन्नरकमाप्नुयात् ॥
नारक्षिते गृहे राजा रत्नद्विपविवर्ज्जिते ।
स्वपेन्नधा स्त्रिया सार्द्धं न कदाचन सविशेत् ॥
भुक्तान्न श्रीफल नाद्यात्तथा धात्रीफल नृप ।
बुद्धिक्षयकरा एता माष आसवमृत्तिका ॥
निम्बाटरूषहन्ताश्च बुद्धिवृद्धिकरा न ता ।
बुद्धिवृद्धिहरान्नित्य त्यजेद्राजा च भोजने ॥
भोजयेदन्वह बुद्धिवृद्धिहेतु नृपोत्तम ।
न पर्य्यायविहीनन्तु प्रारोहेदासन नृप ॥
न यान न गजानश्वमारोहेद्वीक्ष्य ब्राह्मणम् ।
नैकन्तु विचरेद्राजा कदाचिदपि निर्जने ॥
मदहेतु न भुञ्जीयात् कदाचिदपि भोजने ॥
कदापि नोपसेवेत ह्यष्टम्यां मासमैथुने ॥
अमास्नान गयाश्राद्ध तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवत्पितृकोभूप कुर्य्यात् कृत्वाघमाप्नुयात्
न चैवजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् ।
पितॄणा श्राद्धयेन्नित्यमौरसे तनये सति ॥
औरस क्षेत्रजश्चैव दत्त कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीत पौनर्भवस्तथा ।
स्वयदत्तश्च पोष्यश्च षडिमे पुत्त्रपांशुला ॥
अभावे पूर्व्वपूर्व्वेषा परान् समभिषेचयेत् ।
पौनर्भव स्वय दत्त दास राज्ये न योजयेत् ॥
दत्ताद्याश्चापि तनया निजगोत्रेण संस्कृता ।
आयान्ति पुत्त्रता सम्यगन्यबीजसमुद्भवा ॥
पितुर्गोत्रेण य पुत्त्र संस्कृत पृथिवीपते ।
आचूडान्त न पुत्त्र स पुत्त्रता याति चान्यत ॥
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृता ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
ऊर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षाद्दत्ताद्याश्च सुता नृप ।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीय पुत्त्रेष्टि प्रथम चरेत् ॥
पौनर्भवन्तु तनयं जातमात्र समानयेत् ।
कृत्वा पौनर्भव स्तोमं जातमात्रस्य तस्य वै ॥
सर्व्वांस्तु कुर्य्यात् संस्कारान्जातकर्मादिकान्नर
कृते पुनर्भवस्तोमे सुत पौनर्भवस्तथा ॥
एकोद्दिष्ट पितु कुर्य्यान्न श्राद्ध पार्व्वणादिकम्
क्रीताद्या वनिता मूल्यै सा दासीति निगद्यते ॥
तस्या यो जायते पुत्त्रो दास पुत्त्रस्तु स स्मृत ।
न राज्ञो राज्यभाक् स्याद्धि पुत्त्रानपि श्राद्धकृत् ।
अधम सर्व्वपुत्त्रेभ्यस्त तस्मात् परिवर्ज्जयेत ॥
पुराणधर्म्मशास्त्राणि संहिताश्च मुनीरिताम् ।
नाध्यापयेन्नृप शूद्रैर्व्विहितान्यत् यदृच्छया ॥
यस्य राज्ये सदा शूद्रा पुराण संहिता तथा ।
पठन्ति स्याम्महानाशो राजा राष्ट्रेण सान्वय ।
मोहाद्वा कामत शूद्र पुराण संहिता स्मृतिम् ।
पठन्नरकमाप्नोति पितृभि सह पापकृत् ॥
शूद्रोक्त्या विहित यच्च यच्च मन्त्र उदाहृत ।
तदय विप्रवदानादृग्राह्य शूद्रे सदैव हि ॥
न योजयेन्नृप. शूद्र व्यवहारस्य दर्शने ।
नियोज्य तत्र त भूप । तामिस्रे तेन पच्यते ।
हीनायुश्च भवेत्सोको राजा चापि सहान्वय ॥
काण व्यङ्गमन्धपुत्त्र वानभिज्ञमजितेन्द्रियम् ।
म ह्रस्व व्याधित वापि नृप कुर्य्यात्पुरोहितम् ॥
क्षपणस्य धन राजा न गृह्णीयात् कदाचन ।
न हिजाना तथा दद्याद्धनानि विपुलान्यपि ॥
नारोहेत् कामुकोन्मत्त गज राजा कदाचन ।
आरुह्य कामुक तन्तु परत्रेह विषीदति ॥
अनायुष्य न कुर्य्यात्तु कर्म्म भूप कदाचन ।
सतत आयुषो वृद्धेर यतेत सकलैर्बलै ॥
न क्रूरवारे नाष्टम्यां न षष्ठ्यां नृपसत्तम. ।
अञ्जनाभ्यञ्जने कुर्य्यात्ताम्बूलस्यापि भोजनम् ॥
अतिसूक्ष्म तथा पूर्ण ग्रहण चन्द्रसूर्य्ययो ।
नालोकयेत् स्वय राजा रक्त सूर्य्य तथैव च ॥
उत्पात जायते यत्तु दिव्य भौमञ्च नाभसम् ।
नेक्षेत यत्नान्नृपति दृष्ट्वा नाद्यात् त्र्यह पन ॥
सर्व्वदा मङ्गल रत्न धारयेत् सह दूर्व्वया ।
अवस्त्राच्छादित गात्र न विप्रेभ्य प्रदर्शयेत् ॥
न तोये स्व मुख पश्येन्नाद्याद्भासानि पर्व्वसु ।
नारोहेत खर चोष्ट्र न वामीमपि गुर्व्विणीम् ॥
एव नययुतो राजा चतुरङ्ग विवर्द्धयन् ।
आत्मान सतत रक्षन् सदा वीर्य्य विवर्द्धयेत् ॥
बीजक्षयकर नित्य भक्ष्य भोज्यञ्च पानकम् ।
वर्ज्जयेत् चारशाकाद्यानत्यम्बु बहुतिक्तकम् ॥
कासारजलतरङ्गस्थ तोय पानेऽप्यवर्द्धनम् ।
मूत्रवृद्धिकर बीजक्षयकारि विवर्ज्जयेत् ॥
ताम्राय स्वर्णसीसाना पात्रस्थ फलचर्म्मणो ।
शुक्रवृद्धिकर तोय तदुपासीत यत्नत ॥
सर्व्वमूलेषु कृत्येषु सदाचारैस्त्वनुष्ठित: ।
भुक्त्वेह विविधान भोगानैन्द्र स्थान व्रजेत् परे ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
एवमौर्व्वस्तु सगर शशास मुनिपुङ्गव ।
शास्त्राणि चैव सर्व्वाणि सदाचारान् सगुह्य-
कान् ।
बहुश कथयामास सगराय महात्मने ॥
तत्रास्ति यत् पुरौर्व्वेण कथित सगराय न ।
राजनीति सता नीतिर्यच्चान्यच्छास्त्रसम्भवम् ॥
संहितासु पुराणेषु यच्चागमचये स्थितम् ।
सर्व्व शुश्राव सगरो मुखादौर्व्वस्य धीमत ॥
तेषान्तु कथित किञ्चिदुद्धृत्य द्विजसत्तमा ।
विष्णुधर्म्मोत्तरे पूर्व्वं मया रहसि भारते ॥
राजनीति सदाचार वेदवेदाङ्गसङ्गतम् ।
रहस्य सतत विष्णोर्वीक्ष्य द्विजसत्तमा ॥
यच्चानुदितमन्यत्र गदित वा ससंशयम् ।
संशयच्छेदन तेषु युष्मभ्य कथित त्विदम् ॥
अनुक्त संशयच्छेदि पुराण कालिकाह्वयम् ।
योऽभ्यसेत् सतत विप्र स वेदाना फल लभेत् ॥"
इति श्रीकालिकापुराणे ८९ अध्याये राजनीति-
सदाचारादिक समाप्तम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
ऋषय ऊचु ।
"सदाचारो निगदितस्तव योऽस्माभिरादरात् ।
लक्षण तस्य वक्ष्यामस्तच्छृणुष्व निशाचर ॥
गृहस्थेन सदा कार्य्यमाचारपरिपालनम् ।
न ह्याचारविहीनस्य भद्रमत्र परत्र च ॥
यज्ञदानतपासीह पुरुषस्य न भूतये ।
भवन्ति य समुल्लङ्घ्य सदाचार प्रवर्त्तते ॥
दुराचारो हि पुरुषो नेह नामुत्र नन्दति ।
कार्य्यो यत्न सदाचारे आचारो ह्यलक्षणम् ॥
तस्य स्वरूप वक्ष्याम सदाचारस्य राक्षस ।
शृणुष्वैकमनास्त्वञ्च यदि श्रेयो हि वाञ्छसि ॥
धर्म्मोऽस्य मूल धनमस्य शाखा
पुष्पञ्च काम फलमस्य मोक्ष ।
असौ सदाचारतरु सुकेशिन्
ससेवितो येन स पुण्यभोक्ता ॥
ब्राह्मे मुहूर्त्ते प्रथमे विबुध्ये
दनुस्मरेद्देववरान् महर्षीन् ।
प्राभातिक मङ्गलमेव वाच्य
यदुक्तवान् देवपतिस्त्रिनेत्र ॥
सुकेशी उवाच ।
कि तदुक्त सुप्रभात शङ्करेण महात्मना ।
प्रभाते यत् पठन् मर्त्यो मुच्यते पापबन्धनात् ॥
ऋषय ऊचु ।
श्रूयता राक्षसश्रेष्ठ सुप्रभात हरोदितम् ।
श्रुत्वा स्मृत्वा पठित्वा च सर्व्वपापै प्रमुच्यते ॥
ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
भानु शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुश्च शुक्र सह भानुजेन
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥
भृगुर्वशिष्ठ क्रतुरङ्गिराश्च
मनु पुलस्त्य पुलह. सगौतम ।
रैभ्यो मरीचिश्च्यवनो विभुश्च
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥'

सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः
सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गली च।
सप्तस्वराः सप्त रसातलाश्च
कुर्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम्॥
पृथ्वी सुगन्धा सरसास्तथापः
सस्पर्शवायुर्ज्ज्वलितञ्च तेजः।
नभः सशब्दं महता सहैव
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम्॥
सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च
सप्तर्षयो द्वीपवराश्च सप्त।
भूरादि कृत्वा भुवनानि सप्त
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम्॥
इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं
यः संस्मरेद्वा शृणुयाच्च भक्त्या।
दुःस्वप्ननाशो ननु सुप्रभाते
भवेच्च सत्यं भगवत्प्रसादात्॥
ततः समुत्थाय विचिन्तयेच्च
धर्मं तथार्थञ्च विहाय शय्याम्।
उत्थाय पश्चादवरितुं यदीयं
गच्छेत्तदोत्सर्गविधिं हि कर्त्तुम्॥
न देवगोब्राह्मणवह्निमार्गे
न राजमार्गे न चतुष्पथे च।
कुर्य्यादथोत्सर्गमपीह गोष्ठे
प्रच्छाद्य शीर्षं सुखनासिकञ्च॥
ततश्च शौचार्थमुपाहरेन्मृदं
गुदे त्रयं पाणितले च सप्त।
तथोभयोः पञ्च चतुस्तथैका
लिङ्गे तथैकां मृदमाहरेच्च॥
नान्तर्ज्जलाद्राक्षसमूषिकस्थला-
न्न चावशिष्टा सदनादिभग्ना।
वल्मीकमृच्चैव हि शौचनाय
ग्राह्या सदाचारविदा नरेण।
उदङ्मुखः प्राक्‌पटौ भुविस्थ
समाचमेदद्भिरफेनिलाभिः।
आचम्य च त्रिः परिमृज्य च द्विः
स्वतः स्पृशेत्खानि शिरः करेण॥
सन्ध्या स निर्वर्त्य ततः क्रमेण
केशांश्च संशोध्य च दन्तधावनम्।
कृत्वा तथा दर्पणदर्शनञ्च
कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकञ्च॥
सम्पूज्य तोयेन पितॄन् सदेवान्
होमञ्च कृत्वालभनं शुभानाम्।
कृत्वा बहिर्निर्गमनं प्रशस्त
दूर्व्वां दधि सर्पिरथोदकुम्भम्॥
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णं
मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतानि।
लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च
श्वेतानि पुष्पाण्यथ शोभनानि॥
हुताशनं चन्दनमर्कबिम्ब-
मश्वत्थवृक्षञ्च समालभेत।
ततस्तु कुर्य्यान्निजजातिधर्म्मं
देशानुशिष्टं कुलधर्म्ममग्र्यम्॥

स्वगोत्रधर्म्मं न हि सन्त्यजेत
तेनापि सिद्धिं समुपाचरेत।
नासत्प्रलापं न च सत्यहीनं
न निष्ठुरं नागमशास्त्रहीनम्॥
वाक्यं वदेत् साधुजनेन येन
निन्द्यो भवेन्नैव च धर्म्मभेदी।
सङ्गं न चासत्सु जनेषु कुर्य्यात्
सन्ध्यासु भव्यं सुरतं दिवा च।
सर्व्वासु योनीषु पराबलासु
रजस्वलास्वेव जलेषु धीर॥
वृथाटनं वृथादानं वृथा च पशुमारणम्।
न कर्त्तव्यं गृहस्थेन वृथा दारपरिग्रहम्॥
वृथाटनान्नित्यहानिर्वृथादानाद्धनक्षयः।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति पातकान्नरकं महत्॥
सन्तत्या हानिरश्लाघ्या वर्णसङ्करतो भयम्।
भेतव्यञ्च भवेल्लोके वृथादारपरिग्रहात्॥
परस्वे परदारे च न कार्य्या बुद्धिरुत्तमैः।
परस्वं नरकायैव परदाराश्च मृत्यवे॥
नेक्षेत् परस्त्रियं नग्नां न सम्भाषेच्च तस्करान्।
उदक्यां दर्शनं स्पर्शं सम्भाषाञ्च विवर्ज्जयेत्॥
नैकासने तथा स्थेयं सुन्दर्य्या परजायया।
तथैव स्यान्न मातुश्च तथैव दुहितुस्नुषि॥
न स्नायीतैव नग्नस्तु पुरुषेण कदाचन।
न च स्नायीत वै नग्नो न शयीत कदाचन॥
दिग्वाससोऽपि न तथा परिभ्रमणमिष्यते।
भिन्नासन भाजनादीन् दूरतः परिवर्ज्जयेत्॥
नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेत
क्षौरञ्च रिक्तासु जयासु मांसम्।
पूर्णासु योषित् परिवर्ज्जनीया
भद्रासु सर्व्वाणि समालभेत॥
नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
क्षौरञ्च शुक्रे रविजे च मांसम्।
बुधेषु योषिन्न समाचरेत
शेषेषु सर्व्वाणि सदैव कुर्य्यात्॥
चित्रासु हस्ते श्रवणेषु तैलं
क्षौरं विशाखास्वभिजित्सु वर्ज्ज्यम्।
मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं
योषिन्मघाकृत्तिकयोत्तरासु॥
सदैव वर्ज्ज्यं शयने ह्युदक्शिरः-
स्तथा प्रतीच्यां रजनीचरेश।
भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणामुखो
न च प्रतीचीमभिभोजनीयम्॥
देवालयं चैत्यतरुं चतुष्पथं
विद्याधिकञ्चापि गुरुं प्रदक्षिणम्।
कुर्य्यान्न वामं गमने च धीमान्
द्विजान् स्मशानं गाश्च निशाचरेश॥
माल्यानुलेपं वसनानि यत्नतो
नान्यैर्धृतान्येव हि धारयेत।
स्नायाच्छिरःस्नानतया च नित्यं
निष्कारणं चैव विना निशासु॥
ग्रहोपरागे स्वजनाभिघाते
मुक्ता च जन्मर्क्षगते शशाङ्के।

नाभ्यङ्गितं कायमुपस्पृशेच्च
स्नातो न केशान् विधुनीत चापि॥
गात्राणि चैवाम्बरपाणिना च
स्नातोऽवमृज्यात् न नरोत्तमेश।
वसेच्च देशेषु सुराजकेषु
सुसंहितस्वीयजनेषु नित्यम्॥
अक्रोधना न्यायपरा अमत्सरा
कृषीबला ह्यौषधिजातयश्च।
न तेषु देशेषु वसेच्च बुद्धिमान्
यस्मिन्नृपो दण्डरुचिस्त्वशक्तः।
जनोऽपि नित्योत्सवबद्धवैरः
सदा जिगीषुश्च निशाचरेन्द्र॥
ऋचयः ऊचुः।
यत्र भोज्यं महाबाहो सदा धर्म्मस्थितैर्नरैः।
यद्भोज्यञ्च समुद्दिष्टं कथयिष्यामहे वयम्।
तत्स्यमन्नं पर्य्युषितं स्नेहाक्तं चिरसम्भृतम्।
अस्नेहा व्रीहयः श्लक्ष्णा विकाराः पयसस्तथा॥
शशकः शल्लकी गोधा तथा खड्गो च कच्छपः।
तद्वद्दिदलकादीनि भोज्यानि मनुरब्रवीत्॥
मणिवज्रप्रवालानां तद्वन्मुक्ताफलस्य च।
शैलदारुमयानाञ्च तृणगुल्मौषधस्य च॥
शाकधान्याजिनानाञ्च मुक्तानाञ्च वाससाम्।
वल्कलानामशेषाणामम्भसा शुद्धिरिष्यते॥
सस्नेहानामथो गर्म न तिनकल्केन चाविकम्।
कार्पासिकानां वस्त्राणां शुद्धिः स्यात् सह भस्मना॥
नागदन्तास्थिशृङ्गाणां तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते।
पुनः पाकेन भाण्डानां मृण्मयानाञ्च शुद्धता॥
शुद्धं भैक्ष्यं कारुहस्तः पण्ययोषिन्मुखं तथा।
रथ्यागतमविज्ञातं दासवर्गेण यत् कृतम्॥
वाक्यप्रशस्तं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु।
चेष्टितं बालवृद्धानां बालस्य तु मुखं शुचि॥
कर्म्मशालानामपि गोशाला स्तनन्धयसुता स्त्रियः।
वाग्विप्रुषो द्विजेन्द्राणां पाठे वागम्बुबिन्दवः॥
भूमिर्व्विशुध्यते खातदाहगोक्रमसेचनैः।
लेपाद्गृहे खनात् सेकात् वेश्मसम्मार्ज्जनाज्जलात्॥
केशकीटावपन्नेऽन्ने गोघ्राते मक्षिकान्विते।
मृदाविभस्मक्षाराणि प्रक्षेप्यानि शुद्धये॥
उडुम्बराणाञ्चाम्लेन क्षारेण त्रपुसीसयोः।
कांस्यानां भस्मना शुद्धिस्तोयाच्छुद्धिर्द्रवस्य च॥
अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैर्गन्धापहरणेन च।
अन्येषामपि तद्रव्ये शुद्धिर्गन्धापहारतः॥
मातुः प्रस्रवने वत्सः शकुनिः फलपातने।
गर्द्दभो भारवाहित्वे श्वा मृगग्रहणे शुचिः॥
रथ्याकर्द्दमतोयानि गावः पथि तृणानि च।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च॥
घृतं द्रोणाढकस्यान्नममेध्याभिप्लुतं भवेत्।
अग्रमुद्धृत्य सन्त्यज्य शेषस्य प्रोक्षणं स्मृतम्॥
उपवासं त्रिरात्रं वा दूषितान्नस्य भोजने।
अज्ञाते ज्ञातपूर्व्वे च नैव शुद्धिर्व्विधीयते॥
उदक्याश्च तु नग्नाश्च सूतिकान्त्यावशायिनः

स्पृष्ट्वा स्नायीत शौचार्थं तथैव मृतहारिणः ॥
सस्नेहमस्थि संस्पृश्य सवासाः स्नानमाचरेत् ।
आलभ्यैव तु निर्स्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य च ॥
न लङ्घयेत् नरः कृष्णवर्त्मानं दुर्ब्बलं तथा ।
गृहादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि क्षिपेद्बहिः ॥
पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि ।
स्नायीत देवखातेषु सरोह्रदसरित्सु च ॥
नोद्यानादौ विकालेषु प्राज्ञस्तिष्ठेत् कदाचन ।
नालपेज्जनविद्विष्टं वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥
देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञसत्रादिनिन्दकैः ।
कृत्वा तु स्पर्शनालापं शुध्यतेऽर्कावलोकनात् ॥
अभोज्याः सूतिकाषण्ढमार्ज्जाराखुश्वकुक्कुटाः
पतितापविद्धनग्नाश्च चाण्डालाद्यधमाश्च ये ॥
सुकेशी उवाच ।
भवद्भिः कीर्त्तिता भोज्या य एते सूतिकादयः ।
अमीषां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतो लक्षणानि च ॥
ऋषय ऊचुः ।
ब्राह्मणी ब्राह्मणश्चैव यावच्छेषत्वमागतौ ।
तावुभौ सूतिकेत्युक्तौ तयोरन्नं विगर्हितम् ॥
न जुहोत्युचिते काले न स्नाति च ददाति च ।
पितृदेवार्च्चनाद्धीनः स षण्ढः परिगीयते ॥
दम्भार्थं जपते यश्च तप्यते यजते तथा ।
न परत्रार्थमुद्युक्तो मार्ज्जारः परिकीर्त्तितः ॥
विभवे सति नैवात्ति न ददाति जुहोति च ।
तमाहुराखुं तस्यान्नं भुक्त्वा कृच्छ्रेण शुध्यति ॥
सभागतानां यः सभ्यः पक्षपातं समाश्रयेत् ।
तमाहुः कुक्कुटं देवास्तस्याप्यन्नं विगर्हितम् ॥
स्वधर्मं यः समुत्सृज्य परधर्मं समाचरेत् ।
अनापदि स विद्वद्भिः पतितः परिकीर्त्त्यते ॥
वेदत्यागी पितृत्यागी गुरुवह्निब्रह्मकस्तथा ।
गोब्राह्मणस्त्रीवधकृदपविद्धः स उच्यते ॥
येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम् ।
ते नग्नाः कीर्त्तिताः सद्भिस्तेषामन्नं विगर्हितम् ॥
आशार्त्तानामदाता च दातुश्च प्रतिषेधकः ।
शरणागतं यस्त्यजति स चाण्डालाधमो नरः ॥
यो बान्धवैः परित्यक्तः साधुभिर्ब्राह्मणैरपि ।
कुण्डाशी यश्च भव्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
यो नित्यकर्म्मणो हानिं कुर्य्यान्नैमित्तिकस्य च ।
भुक्त्वान्नं तस्य शुध्येत त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥
नित्यस्य कर्म्मणो हानिः केवलं मृतजन्मसु ।
न तु नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन ॥
जाते पुत्त्रे पितुः स्नानं सचेलस्य विधीयते ।
मृते च सर्व्वबन्धूनामित्याह भगवान् भृगुः ॥
प्रेताय सलिलं देयं बहिर्दग्ध्वा तु गोत्रजैः ।
प्रथमेऽह्नि चतुर्थे वा सप्तमे वास्थिसञ्चयम् ॥
ऊर्द्ध्वं सञ्चयनात्तेषामङ्गस्पर्शो विधीयते ।
सोदकैस्तु क्रिया कार्य्या अशुद्धैस्तु सपिण्डकैः ॥
विषोद्बन्धनशस्त्राम्बुवह्निपातमृतेषु च ।
तथा गृहीतसन्न्यासे देशान्तरमृते तथा ॥
सद्यः शौचं भवेद्वीर तच्चाप्युक्तं चतुर्व्विधम् ।
गर्भस्रावे तदेवोक्तं पूर्णकाले न वै चरेत् ॥
ब्राह्मणानामहोरात्रं क्षत्त्रियाणां दिनत्रयम् ।
षड्रात्रं चैव वैश्यस्य शूद्राणां द्वादशाह्निकम् ॥
दशद्वादशमासार्द्धं माससंख्याद्दिनैश्च तैः ।
स्नात्वा कर्म्मक्रिया कुर्य्युः सर्व्ववर्णा यथाक्रमम् ॥
प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं विधानतः ।
सपिण्डीकरणं कार्य्यं प्रेतस्य वत्सरान्तरे ॥
ततः पितृत्वमापन्ने दर्शपौर्णादिभिः शुभैः ।
प्रीणनं तस्य कर्त्तव्यं यथा श्रुतिनिदर्शनम् ॥
पितुरर्थं समुद्दिश्य भूमिदानादिकञ्च यत् ।
कुर्य्यात्तेनास्य सुप्रीताः पितरो यान्ति राक्षस ॥
यद्यदिष्टतमं किञ्चित् यच्चास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥
अध्येतव्या त्रयी नित्यं भाव्यञ्च विदुषा सदा ।
धर्म्मतो धनमाहार्य्यं यष्टव्यञ्चापि शक्तितः ॥
आचारं कुर्व्वतो नाम्ना जुगुप्सामेति राक्षस ।
तत् कर्त्तव्यमशङ्केन यन्न गोप्यं महाजने ॥
एवमाचरतो लोके पुरुषस्य गृहे सतः ।
धर्म्मार्थकामसम्प्राप्तिः परत्रेह च शोभना ॥
एष तूद्देशतः प्रोक्तो गृहस्थाश्रम उत्तमः ॥*॥
वानप्रस्थाश्रमे धर्म्मं ते वक्ष्यामोऽवधार्य्यताम् ।
अपत्यसन्ततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य चायतिम् ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणम् ॥
तत्रारण्योपभोगेन तपोभिश्चात्मकर्षणम् ।
भूमौ शय्या ब्रह्मचर्य्यं पितृदेवातिथिक्रिया ॥
होमस्त्रिसवनस्नानं जटावल्कलधारणम् ।
वन्यस्नेहनिषेवित्वं वानप्रस्थविधिस्त्वयम् ॥*॥
सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यममानिता ।
जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम् ॥
अनारम्भस्तथाहारो भिक्षा विप्रे ह्यनिन्दिते ।
आत्मज्ञानं विवेकश्च तथाह्यात्मावबोधनम् ॥
चतुर्थे चाश्रमे धर्म्मा ह्यस्माभिस्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
वर्णधर्म्माणि चान्यानि निशामय निशाचर ॥
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः ।
क्षत्त्रियस्यापि गदिता य आचारो द्विजस्य हि ॥
वैखानसत्वं गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः ।
गार्हस्थ्यमुत्तमं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर ॥
स्वानि वर्णाश्रमोक्तानि धर्म्माणीह न हापयेत् ।
यो हापयति तस्यासौ परिकुप्यति भास्करः ॥
कुपितः कुलनाशाय देहरोगविवृद्धये ।
यत्नाञ्च पतते तस्य नरस्य क्षणदाचर ॥
तस्मात् स्वधर्म्मं न हि सन्त्यजेत
न हापयेच्चापि तथात्मवंशम् ।
यः संत्यजेच्चापि निजं हि धर्म्मं
तस्मै प्रकुप्येत दिवाकरश्च ॥
पुलस्त्य उवाच ।
इत्येवमुक्तो मुनिभिः सुकेशी
प्रणम्य तान् ब्रह्मऋषीन्महर्षीन् ।
जगाम चोत्पत्य पुरं स्वकीयं
मुहुर्मुहुर्धर्म्ममवेक्षमाणः ॥”
इति श्रीवामनपुराणे १४ अध्यायः ॥*॥
अन्यत् पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ । ३० । ३१ अध्यायेषु विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्याये मार्कण्डेयपुराणे सदाचारनामाध्याये चालोकनीयम् ।

(सन् साधुराचारो यस्य । सदाचारशीले, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ७ ।
“कात्यायनो जगादैनमुपविष्टं क्षणान्तरे ।
सदाचारो भवानेव कथमेतां गतिं गतः ॥”)

सदाचारवान्, [त्] त्रि, सदाचारविशिष्टः । सदाचारी । सदाचारशब्दादस्त्यर्थे वतुप्रत्यय निष्पन्नः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १५८ ।
“सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान् नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥”

सदातन, पुं, (सदा भवः । सदा + सायञ्चिरमिति । ४ । ३ । २३ । इति ट्युल् तुट् च ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नित्ये, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । ६५ ।
“सायन्तनीं तिथिप्रण्यः पङ्कजानां दिवातनीम् ।
कान्तिं कान्त्या सदातन्या ह्रेपयन्ती शुचिस्मिता ॥”)

सदातोया, स्त्री, (सदा तोयं यत्र ।) एलापर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ करतोया । इति सदानीराशब्ददर्शनात् ॥

सदादान, पुं, (सदा दानं मदजलं यस्य ।) ऐरावतः । गणेशः । मत्तहस्ती । इति मेदिनी ॥ नित्यदाने, क्ली ॥

सदानन्द, पुं, (सदा आनन्दो यस्य ।) शिवः । यथा,—
“सदाशिवः सदाकर्त्ता सदाहर्त्ता सदागतिः ।
सदानन्दः सदावर्त्ती सदाशङ्कविवर्ज्जितः ॥”
इति श्रीशिवयामले पार्व्वतीश्वरसंवादे शिवसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ सतताह्लादयुक्ते, त्रि । यथा,
“ममानन्दे सदानन्दः सदानन्दो भविष्यति ।
ममानन्दे निरानन्दो निरानन्दो भविष्यति ॥”
इति पुराणे भगवतीवाक्यम् ॥

सदानर्त्त, पुं, (सदा नृत्यतीति । नृत् + अच् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सर्व्वदा नृत्यकारके, त्रि ॥

सदानीरवहा, स्त्री, (वहतीति । वह + अच् । सदा सर्व्वदा नीरस्य वहा ।) करतोया नदी । इति शब्दरत्नावली ॥

सदानीरा, स्त्री, (सदा नीरं यस्याः ।) करतोया नदी । इत्यमरः ॥ गौरीविवाहसमये शङ्करकरगलितसम्प्रदानतोयप्रभवत्वात् करस्य तोयं विद्यते यत्रेति करतोया अर्श आदित्वादच् । श्रावणे एतद्भिन्नाः सर्व्वा नद्यो रजस्वला इयन्तु न रजस्वला । अतएव सदा सर्व्वदा नीरमस्या इति सदानीरा । तथा च स्मृतिः ।
“कर्कटादौ कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला ।
सर्व्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी ॥”
इति भरतः ॥
(यथा, महाभारते । २ । २० । २७ ।
“गण्डकीञ्च सदानीरां शर्करावर्त्तमेव च ।
एकपर्व्वतके नद्यः क्रमेणैत्याव्रजन्त ते ॥”
निरन्तरजलपूर्णे अम्बुजलपूर्णे च त्रि । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २२४ ।

"चिरपथिकद्राघिमभिसदलकलताश्रे-
बलावलिग्रथिता ।
करतोयेव मृगाक्ष्या दृष्टिरिदानीं सदानीरा ॥")
सदापुष्प:,पु,(सदा पुष्पं यस्य ।) नारिकेलवृक्ष. ।
इति शब्दमाला ॥ सर्व्वदाकुसुमयुक्ते, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । १४ । ३५ । २०-२२ ।
"अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटर ॥
महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
सदापर्ण सदापुष्प: सदाशुभफलोदय ॥
आजीव: सर्व्वभूतानां ब्रह्मबीज सनातन: ।
एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमासिना ॥
छित्त्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ॥")
सदापुष्पी, स्त्री, (सदा पुष्पं यस्या: । ङीष् ।)
रक्तार्कवृक्ष: । इति रत्नमाला ॥
सदाप्रसून , पु,(सदा प्रसूनं यस्य ।) रोहितक: ।
अर्क: । कुन्द: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
सदाफल:, पु, (सदा फलमस्य ।) स्कन्धफल: ।
नारिकेल: । उडुम्बर: । इति मेदिनी ॥ विल्व. ।
इति जटाधर ॥
सदाफला,स्त्री, (सदा फलं यस्या: ।) त्रिसन्धि-
पुष्पम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ वार्त्ताकुविशेष: ।
सला वेगुन इति कुली वेगुन इति टँको वेगुन
इति च भाषा । अस्या गुणा ।
"सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ।
कण्डुकच्छूहरो चैव वार्त्ताकीगुणवन्नरा ॥"
इति राजवल्लभ: ॥
सदाभद्रा, स्त्री, (सदा भद्रमस्या: ।) गम्भारी-
वृक्ष । इति रत्नमाला ॥
सदायोगी,[न्]पु (सदा सर्व्वस्मिन् काले योगी।
विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ हरिशयने मधु-
मासवर्ज्जनफलभागी । यथा,—
"सदामुनि सदायोगी मधुमासस्य वर्ज्जनात् ।
निराधीर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सदृक् [श्] त्रि, (समान इव दृश्यतेऽसौ ।
समान + दृश् + "समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ।"
३ ।२ ।६०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्विन् ।"दृक्-
दृशवतुषु ।" ६ । ३ । ८९। इति समानस्य
स ।) तुल्यम् । इत्यमर ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । २९ । ८८ ।
"न त्वया सदृगन्योऽस्ति त्रैलोक्येऽपि धनुर्धर ")
सदृक्ष', त्रि, (समान इव दृश्यते इति । समान +
दृश + क्स' । समानस्य सादेश' ।) सदृश ।
इत्यमर: ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । २८ ।
"कच्चिद्वरे सौम्य सुत' सदृक्ष
आस्तेऽग्रणी रथिना साधु साम्ब' ॥")
सदृश', त्रि, (समान इव दृश्यतेऽसौ । समान+
दृश+कञ् । "दृक्दृशवतुषु ।" ६ । ३ । ८९ ।
इति समानस्य स. ।) सम: । इत्यमर ॥
(यथा, रघु: । १ । १५ ।
"आकारसदृशप्रज्ञ: प्रज्ञया सदृशागम: ।
आगमै: सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदय: ॥")
उचित: । इति मेदिनी ॥
सदृशस्पन्दन,क्ली, निष्पन्द: । इति त्रिकाण्डशेष ॥
सदेश:, त्रि, (देशेन सह वर्त्तमान: ।) निकट ।
इत्यमर: ॥ देशान्वित' । यथा,—
"सदेशसवेशौ निकटे देशवेशान्वितौ क्रमात् ।"
इति धरणि' ॥
सद्भूत', त्रि, (सन् भूत ।) सत्यम् । इति
हेमचन्द्र ॥ (यथा, हरिवंशे । १४८ । ४४ ।
"तद्भवद्भिर्गुणा वाच्या: प्रद्युम्नस्य महात्मन ।
सद्भूता: कुलरूपस्य शीलस्य वयसस्तथा ॥")
सद्म, [न्] क्ली, (सीदन्त्यत्रेति सद + मनिन् ।)
गृहम् । इत्यमर. ॥ (यथा, रघु । ३ । १९ ।
"न केवल सद्मनि मागधीपते'
पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥" * ।
"विशीर्य्यते शिलादिषु पातात् विशीर्य्यन्तेऽनेन
कुष्ठादय इति वा । गच्छति वागच्छति निम्न
गम्यते वा प्राणिभि । अवसादयति पिपासा-
युक्त वा । सदॢ विशरणगत्यवसादनेषु +
मनिन् ।" इति निघण्टुटीका । १ । १२।६६।)
जलम् । इति मेदिनी ॥ (सीदन्त्ये अवसाद्यन्ते
प्राणिनो यत्रेति । सग्राम. । इति निघण्टु ।
२ । १७ ॥)
सद्य , [स्] व्य, (समानेऽहनि इति । "सद्य
परुत्परार्य्यैषम इति ।" ५ । ३ । २२ । इति
यप्रत्यय: समानस्य सभावश्च निपात्यते ।)
तत्क्षणम् । तत्पर्य्याय । सपदि २। इत्यमर ॥
हे तत्क्षणे तत्काले । समानेऽह्नि सद्य कुत. क्व
कुह इत्यादिना निपात: । सद्य पतति मासेन
इति सपदि मुकुलिताक्षीम् । इयं दन्त्यादि ।
इति भरत. ॥
सद्य क्षत, क्ली,(सद्यस्तत्क्षणात् क्षतम् ।)नाम ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ तत्क्षणक्षते, त्रि ॥
सद्य प्राणकर , त्रि, (सद्यस्तत्क्षणात् प्राणस्य
बलस्य कर ।) तत्क्षणात् बलकारकद्रव्यादि ।
यथा, चाणक्ये ।
"सद्योमास नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदकञ्चैव सद्य प्राणकराणि षट् ॥"
सद्य प्राणहर , त्रि, (सद्य प्राणस्य बलस्य हर ।
तत्क्षणात् बलायुषोर्नाशकद्रव्यादि । यथा,—
"शुष्कं मास स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुण दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्य.प्राणहराणि षट् ॥
इति चाणक्यम् ॥
सद्य शुद्धि , स्त्री,(सद्यस्तत्क्षणात् शुद्धि ।)सद्य-
शौचम् । यथा,—
"देशान्तरमृते बाले सद्य शुद्धिर्यतौ मृते ॥"
इति गारुडे १०७ अध्याय' ॥
सद्य:शोथा, स्त्री, (सद्य शोथो यस्या: । कपि-
कच्छू: । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सद्य शौच, क्ली, (सद्य एव शौच शुद्धि: ।)तत्-
क्षणाच्छुद्धि: । यथा,—
"शिल्पिन: कारवो वैद्या दासीदासाश्च भृत्यका:
अग्निमान् श्रोत्रियो राजा सद्य:शौचा' प्रकी-
र्त्तिता ॥"
इति गारुडे १०७ अध्याय: ॥ * ॥
अन्यच्च ।
'कारव' शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च ।
दातारो नियमी चैव ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ ॥
सत्रिणो व्रतिनस्तावत् सद्य शौचा उदाहृता: ।
राजा चैवाभिषिक्तश्च प्रान सत्रिण एव च ॥
यज्ञे विवाहकाले च दैवयागे तथैव च ।
सद्य शौच समाख्यात दुर्भिक्षे वाप्युपद्रवे ॥
डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजै ।
सद्य शौच समाख्यात सजातिमरणे तथा ॥
अग्नौ मरुप्रपतने वीराध्वन्याप्यनाशके ।
ब्राह्मणार्थे च सन्यस्तं सद्य शौच विधीयते ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २२ अध्याय ॥ * ॥
अपरञ्च । अथ सद्य शौचम् । तत्र विष्णु ।
नाशौच राज्ञा राजकर्म्मणि न व्रतिना व्रते न
सत्रिणा सत्रे न कारूणा स्वकर्म्मणि न
राजाज्ञाकारिणा तदिच्छया न देवप्रतिष्ठा-
विवाहयो: पूर्व्वसङ्कृतयो. इति । सत्रिणां
नित्यप्रवृत्तान्नदानाना सत्रे अन्नदाने । कारव:
सूपकाराद्या । आदिपुराणे ।
"सूपकारेण यत् कर्म्म करणीय नरेष्विह ।
तदन्यो नैव शक्नोति तस्माच्छुद्ध: स सूपकृत् ॥"
कूर्म्मपुराणे ।
"कारव. शिल्पिनो वैद्या दासा दास्यस्तथैव च।
दातारो नियमी चैव ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ ।
सत्रिणो व्रतिनस्तावत् सद्य.शौचा उदाहृता ॥"
आदिपुराणे ।
'शिल्पिनश्चित्रकाराद्या कर्म्म यत् साधयन्त्युत ।
तत् कर्म्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्ध
स्वकर्म्मणि ॥
दासा दास्यश्च यत् कर्म्म कुर्व्वन्त्यपि च लीलया ।
तदन्यो न क्षम कर्त्तुं तेन ते शुचय' स्मृता ॥"
चित्रकाराद्यरूपा शिल्पिन' । आद्यशब्दात्तैल-
निर्णेजकाद्या: । शातातप' ।
"मूल्यकर्म्मकरा शूद्रा दासा दास्यस्तथैव च ।
स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्म्मण्यदूषिता. ॥"
स्मृति ।
'सद्य स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यहा-
च्छुचि ॥"
वैद्या अपि चिकित्सायामेव । तथा च स्मृति ।
"चिकित्सको यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते ।
तस्मात् चिकित्सक स्पर्शे शुद्धो भवतिनित्यश' ॥"
दातार आवश्यकात्यहं गोभूमिहिरण्यादि-
दाने प्रवृत्ता । तेषा तद्दान एव+ प्रत्यहं
दानञ्च । दातव्य प्रत्यह पात्रे इति याज्ञ-
वल्क्यात् । कादाचित्कदानकारिणान्तु दाने
प्रक्रान्ते अशौच नास्ति तावत् यावत्तत् कर्म्म
कुर्व्वन्ति इति । हारलताप्येवम् । पूर्व्वसङ्कल्पित
द्रव्यदानेऽपि नाशौचम् । यथा च मिता-
क्षरायाम् ।

"पूर्व्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥"
इति ॥

आदिपुराणे ।
"निहृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।
गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥
निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्म्मणि ।
निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ।
देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥"
प्राजापत्यादिकृच्छ्रे समाप्ते होमयागजपेषु समाप्तेषु सम्पूर्णार्थमवश्यं मया ब्राह्मणा भोजयितव्या इति गृहीतनियमो यस्तस्याशौचेऽन्यकुलजातानामपि भुञ्जानानां दोषाभावः । कस्यचिद्दातृभोक्तोरित्यर्थः । एवं प्रारब्धश्राद्धेऽपि कश्चिदित्यनेन दातृभोक्तोरशौचाभावः ।
तथा च विष्णुः ।
"व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥"
इति ॥

पराशरः ।
"दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च ।
तपोदानप्रसक्तेषु नाशौचं मृतसूतके ॥"
यजमाना सोमयागाद्दीक्षणीयेष्टौ कृतायां दीक्षितत्वं भवति तेन दीक्षणीयेष्ट्युत्तरकालं यजमानस्य यत् कर्म्म तत्राशौचं नास्ति ।
अभिषिक्तेषु क्षत्त्रियनृपतिषु । तीर्थं गङ्गादि । गुरुरित्यर्के कश्चित् ॥ कालमाधवीये कूर्म्मपुराणम् ।
"काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।
तत्र काम्यव्रतं कुर्य्यात् दानार्च्चनविवर्ज्जितम् ॥"
तत्र दानार्च्चनं स्वयं वर्ज्जयेत् अन्यद्वारा तु कारयेत् । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
"गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला ।
यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा ॥"
उपवासाचरणे गर्भादिपीडासम्भावनायां नक्तं भोजनं कुर्य्यात् ।
'उपवासेष्वशक्तस्य तदेव फलमिच्छत' ।
अनभ्यासेन रोगाणां किमिष्टं व्रतमुच्यताम् ॥'
इति नारदप्रश्नानन्तरम् ।
"उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ।"
इति मत्स्यपुराणे एवेश्वरप्रतिवचनात् ।
स्वयमशुद्धा शुद्धद्वारा पूजादिकं कारयेत् । कायिकमुपवासादि सदा शुद्धाशुद्धिकाले स्वयं क्रियते । स्मृतिपरिभाषायामप्येवम् । विष्णुः ।
"बहुकालिकसङ्कल्पो गृहीतश्च पुरा यदि ।
सूतके मृतके चैव व्रतं तन्नैव दुष्यति ॥"
एतत्काम्यव्रतपरम् । नित्यानान्त्वारब्धानामनारब्धानामविशेषेण कर्त्तव्यता । नाशौचमित्यनुवृत्तौ ब्रह्मपुराणम् ।
"नैष्ठिकस्याथवान्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च ॥"
नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिविशेषस्य । अन्यस्य चतुर्थाश्रमिणः । अशौचिभिक्षाग्रहणे दोषाभावः । इति हारलताप्रभृतयः ॥ कौर्म्मे ।
"सद्यः शौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे ।
डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः ।
सद्यः शौचं समाख्यातं शापादिमरणे तथा ॥"
उपप्लवे राजविप्लवे । औपसर्गिकात्यन्तमरकपीडने च सद्यः शौचमुक्तम् । तथा च पराशरः ।
"उपसर्गमृते चैव सद्यः शौचं विधीयते ।"
अतएव ।
"आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ।"
इति शातातपवचने अनिरुद्धभट्टशूलपाणिप्रभृतिभिरौपसर्गिकात्यन्तमरकपीडायां सद्यःशौचं विधीयते इत्युक्तम् । उपसर्गश्च त्रिविधोत्पातः । तथा च गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः ।
"अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः ।
नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ॥
अतोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः ।
ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भावयन्ति च ॥"
यद्यप्युपसर्गे स्मृतौ शौनकीयोपप्लवयोरपीति विशिष्टोपादुपसर्गस्योभयवाचकत्वं तथाप्यत्र मुनिप्रयुक्तत्वेनातिरिक्तत्वात् त्रिविधोत्पातात्मकोपसर्गो ग्राह्यो न तु रोगविशेषात्मक इति । एतेनोपसर्गेऽन्तर्ज्ज्वरादि व्याप्तया देहाभ्यन्तर एव यावद्वर्त्तते तावत्कालमरणे एव सद्यः शौचं बहिर्भागे व्रणजरस्फोटैः मरणे सति स्वजात्युक्ताशौचमेवेति वाचस्पति दर्शनम् तिमारपटीपा इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । द्विजैर्गोब्राह्मणैः शापादौत्यादिशब्देनाभिचारमृतस्य ग्रहणम् । ब्रह्मकृतशापेनाभिचारमृतस्य ब्राह्मणहतस्याशौचाभाव उक्तः स बुद्धिपूर्व्वकहनने बोद्धव्यः । प्रमादकृते त्वशौचमस्त्येव अन्यथा मरीचिवचनं निर्व्विषयं स्यात् । यथा,—
"विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्द्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥"
विषादिसाहचर्य्यात् ब्राह्मणकृतघातोऽस्यास्तीति प्रतीयते । यथात्र ये च वै ब्राह्मणैर्हता इति ब्रह्मपुराणीयं साधकत्वेनोपन्यस्तं श्राद्धविवेके तच्चिन्त्यम् ।
"महापातकिनो ये च पतितास्ते उदाहृताः ।"
इत्युत्तरार्द्धेन पतित्वमभिधाय तेषां श्राद्धनिषेधात् । जावालः ।
"दुर्भिक्षे राष्ट्रसम्पाते शस्त्रगोब्राह्मघातिते ।
पतितेऽनशनप्राप्ते विदेशस्थे शिशौ न च ॥"
नाशौचमित्यर्थः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सद्यस्क, त्रि, (सद्यः कायतीति । कै + क ।) नूतनम् । इति हेमचन्द्रः । यथा, सुश्रुते ।
१ । ४५ ।
"नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुरमिति ।")

सद्योजात, पुं, (सद्यस्तन्मयात् जातः ।) वत्सः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिवः । यथा,—
"अघोरैर्नामविधैर्युक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रीयतां देवदेवोऽत्र सद्योजातः पिनाकधृक् ॥"
इति मात्स्ये शिवचतुर्द्दशीव्रते ७८ अध्यायः ॥
सद्योजाताय नमः । इति शिवरात्रिव्रते शिवस्नानमन्त्रः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्क्षणोत्पन्ने त्रि ॥

सद्योभावी, [न्] पुं, (सद्यो भवतीति । भू + णिनि ।) तर्णकः । सद्योजातवत्सः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सद्रु, त्रि, (सीदति गच्छतीति । सद गतौ + "दाधेट्सिशदसदो रुः ।" ३ । २ । १५९ । इति रुः ।) गमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सद्मय पुं, ग्रामः । सच्छब्दपूर्व्वकयमधातोरधच् प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति केचित् ॥ किन्तु सपूर्व्वयमधातोरशब्दन्त्वं सयसथ इति सिद्धान्तकौमुद्यां निष्पादितम् ॥

सद्वृत्त, क्ली (सत् वृत्तम् ।) साधुस्वभावः । सच्चरित्रम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५१ । २२० ।
"अथ नरवाहनदत्तः सद्वृत्तमनोरमामुदारगुणाम् ।
प्राप्यानन्दीं रत्नप्रभां वाणीमिव सुकविरास्त तद्रमितः ॥")
तद्युक्ते त्रि । यथा,—
"नासमञ्जसशीलैस्तु सहासीत कदाचन ।
सद्वृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्द्धमपि शस्यते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सद्वृत्तिभाक्, [ज्] त्रि, (सद्वृत्तिं भजतीति भज + क्विप् ।) सद्वृत्तिविशिष्टः । यथा, सारावल्याम् ।
"पथ्याशिनां शीलवतां नराणां
सद्वृत्तिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवंविधानामिदमायुरुक्तं
चिन्त्यं सदा ह्यमुनिप्रवादैः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

सधर्म्मचारिणी, स्त्री (सहधर्म्मं चरतीति । चर + णिनि । 'वोपसर्जनस्य' । ६ । ३ । ८२ । इति सहस्य सः ।) भार्य्या । यथा,—
"सधर्म्मचारिणी पत्नी जाया च गृहिणी गृहम् ॥"
इति हलायुधः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १५० । ४८ ।
"एतन्मे भगवन् सर्व्वं वक्तुमर्हसि वै प्रभो ।
सधर्म्मचारिणी चाहं भक्ता चेति वृषध्वज ॥")

सधर्म्मा, [न्] त्रि, (समानो धर्म्मो यस्य । "धर्म्मादनिच् केवलात् ।" ५ । ४ । १२४ । इति अनिच् ।) सदृशः । यथा,—
"तुल्यः समानः सदृक्षः सरूपः सदृशः समः ।
साधारणः सधर्म्माणः सवर्णः सन्निभः सदृक् ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
समानधर्म्मयुक्तश्च ॥ (यथा, मनुः । १० । ४१ ।
"सजातिजानन्तरजाः षट्सुता द्विजधर्म्मिणः ।
शूद्राणान्तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥")

सधर्म्मिणी, स्त्री, (सह धर्म्मोऽस्या अस्तीति। "धर्म्मशीलवर्णान्ताच्च।" ५। २। १३२। इति इनि। "वोपसर्ज्जनस्य।" ६। ३। ८२। इति सहस्य स।) भार्य्या। यथा,—
"सुवासिनी वधूटी स्याच्चिरण्ट्यथ सधर्म्मिणी।
पत्नी सहचरी पाणिगृहीती गृहिणी गृहा॥"
इति हेमचन्द्रः॥

सधर्म्मी, [न्] त्रि, (सह धर्म्मोऽस्यास्तीति। "धर्म्मशीलवर्णान्ताच्च।" ५। २। १३२। इति इनि। "वोपसर्ज्जनस्य।" ६। ३। ८२। इति सहस्य सः।) समानधर्म्माचारी। यथा,—
"पशुना समलोऽन्येषां समालोऽथ सधर्म्मि-
णाम्॥"
इत्यमरः॥

सधवा, स्त्री, (धवेन भर्त्रा सह वर्त्तमाना।) जीवत्पतिका। तत्पर्य्यायः। सभर्त्तृका २ पतिवत्नी ३ सनाथा ४। इति जटाधरः॥ अस्या धर्म्मा यथा,—
"भर्त्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्म्मो ह्यमायया।
तद्बन्धूनाञ्च कल्याण्यः प्रजानाञ्चानुपोषणम्॥
दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा।
पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २९ अध्यायः॥

सधि, पु, अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सधिः, [स्] पु, (सहते इति। सह + "सहेर्धश्च।" उणा० २। ११४। इति इसिन् धश्चान्तादेशः।) वृषभः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

सध्रीची, स्त्री, (सह अञ्चति या सा। अञ्च + ऋत्विगादिना क्विन्। सहस्य सध्रि। अञ्चतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप्। अच इत्यकारलोपः। चाविति दीर्घः।) सखी। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, भट्टिः। ६। ७।
"सीता सौमित्रिणा त्यक्ता सध्रीचीं त्वमुमेकिकाम्।
विज्ञायामस्त काकुत्स्थ ! चये चेम सुदुर्लभम्॥")

सध्र्यङ्, [च्] त्रि, (सह अञ्चतीति। अञ्च गतौ + ऋत्विगादिना क्विन्। सहस्य सध्रि।) सहचरः। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। २। ७। ४७।
"सध्र्यङ् नियम्य यतयो यमकर्त्तहेतिं।
जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः॥"
सम्यक्। यथा, तत्रैव। ४। २७। १।
"इत्थं पुरञ्जनं सध्र्यग्वशमानीय विभ्रमैः।
पुरञ्जनी महाराज ! रेमे रमयती पतिम्॥")

सन्, पु, व्याकरणीयप्रत्ययविशेषः। तत्सूत्रादि यथा। सन्निच्छायाम्। धोः परः सन् स्यादिच्छायाम्। अत्तुमिच्छति जिघत्सति। इति मुग्धबोधव्याकरणे सनन्तपादः॥ * ॥ प्रथमैकवचनान्तपुंलिङ्गसच्छब्दरूपोऽप्येवम्। तदुदाहरणम्। यथा,—
"रामं नमति सानन्दं धर्म्मानभिनिविश्य सन्॥"
इति तत्रैव कारकपादः॥

सनः, पु, स्त्री, हस्तिकर्णास्फालः। यथा। कर्णास्फाले सनः सनी। इति शब्दरत्नावली॥

सनः, पुं, घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (सनत्कुमारः। सनकः। सनन्दनः। सनातनः। दाने, क्लो। अखण्डिते, त्रि॥ यथा, भागवते। २। ७। ५।
"तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे
आदौ सनात् स्वतपसः स चतुःसनोऽभूत्॥"
"स हरिः चतुःसनोऽभूत्। सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातन इति चत्वारः सनशब्दा नाम्नि यस्य सः। कथम्भूतात् स्वतपसः सनात् अखण्डितात् यद्वा स्वतपसः सनात् दानात् समर्पणादित्यर्थः षनु दाने।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)

सनकः, पु, विष्णुपारिषद्भेदः। इति शब्दरत्नावली॥ स तु ब्रह्मणश्चतुष्पुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेषः। यथा,—
"दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं नात्मानं बह्वमन्यत।
भगवद्ध्यानपूतेन मनसान्यांस्ततोऽसृजत्॥
सनकञ्च सनन्दञ्च सनातनमथात्मभूः।
सनत्कुमारञ्च मुनीन् निष्क्रियानूर्द्ध्वरेतसः॥
तान् बभाषे स्वभूः पुत्त्रान् प्रजाः सृजत पुत्त्रकाः।
तन्नैच्छन्मोक्षधर्म्माणो वासुदेवपरायणाः॥"
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः॥
तस्य वासस्थानं जनलोकः। इति काशीखण्डम्॥

सनत्, पु, ब्रह्मा। इति त्रिकाण्डशेषशब्दरत्नावल्यौ॥

सनत् व्य सर्व्वदा। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः॥

सनत्कुमारः, पु, (सनतो ब्रह्मणः कुमारः।) ब्रह्मणः पुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। वैधात्रः २। इत्यमरः॥ वैधात्रिः ३। इति भरतः॥ धातृपुत्त्रः ४ वैधायः ५। इति शब्दरत्नावली॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा। सनत् ब्रह्मा तस्य कुमारः सनत्कुमारः। सनित्यकुमारस्तेन सनत्कुमारो वायोरिति स्वामिमतम्। इति भरतः॥ तन्नामकारणम्। यथा,—
"यथोत्पन्नस्तथैवाहं कुमार इति विद्धि माम्।
तस्मात् सनत्कुमारेति नामैतन्मे प्रतिष्ठितम्॥"
इति महाभारते हरिवंशः॥ *॥
स च धर्म्मस्यौरसेन अहिंसायां जातः पश्चात् ब्रह्मणे दत्तपुत्त्रः। अथ साध्यगणः। यथा,—
श्रीनारद उवाच।
"कोऽयं सनत्कुमारेति यस्योक्तं ब्रह्मणा स्वयम्।
तवापि तेन गदितं वद मामनुपूर्व्वशः॥
पुलस्त्य उवाच।
धर्म्मस्य भार्य्याहिंसाख्या तस्यां पुत्त्रचतुष्टयम्।
सम्प्राप्तं मुनिशार्द्दूल योगशास्त्रविचारकम्॥
ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः॥
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः॥
सांख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढमासुरिम्।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम्॥
ज्ञानयोगं न ते दद्युर्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम्।
ज्ञानमाद्यं महायोगं कपिलादिर्न चावदत्॥
सनत्कुमारश्चाभ्येत्य ब्रह्माणं कमलोद्भवम्।
अपृच्छद्योगविज्ञानं तमुवाच प्रजापतिः॥
कथयिष्यामि ते साध्यं यदि पुत्त्रेति मे वचः।
शृणोषि कुरुषे तच्च ज्ञानं सांख्यं श्रुतो भव॥
पितामहवचः श्रुत्वा साध्यः प्राह तपोधनः।
सत्यं हि तव पुत्त्रोऽहं देव योगं वदस्व माम्॥
तमुवाच महायोगी लप्स्यतापितरौ यदि।
दास्येते च ततः सूनुर्दायादो मेऽसि पुत्त्रक॥
सनत्कुमारः प्रोवाच दायादपरिकल्पना।
येषां हि भवता प्रोक्ता तान् मे व्याख्यातुमर्हसि॥
तदुक्तं साध्यमुख्येन वाक्यं श्रुत्वा पितामहः॥
प्राह प्रहस्य भगवान् शृणु वत्सेति नारद !॥"
इति वामने ५७। ५८ अध्यायौ॥
स च पञ्चहायनवयस्कः चूडादिसंस्कारवेदसन्ध्याविहीनश्च। यथा,—
"तच्छ्रुत्वा सृञ्जयो राजा रत्नभूषणभूषिताम्।
गृहीत्वा कन्यकां रम्यां नारदाय ददौ मुदा॥
गृहीत्वा च सभार्य्यं तं पुत्त्रं धाता मुदान्वितः।
प्रययौ ब्रह्मलोकञ्च देवेन्द्रैर्मुनिभिः सह॥
तत्राजगाम नग्नश्च प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा।
सनत्कुमारो भगवान् साक्षाच्च बालको यथा॥
सृष्टेः पूर्व्वञ्च वयसा यथैव पञ्चहायनः।
अचूडोऽनुपवीतश्च वेदसन्ध्याविहीनकः॥
कर्णे तिमन्त्रं जपति यस्य नारायणो गुरुः।
अनन्तकालकल्पञ्च भ्रातृभिश्च त्रिभिः सह॥
वैष्णवानामग्रणीशो ज्ञानिनाञ्च गुरोर्गुरुः।
आराद्दृष्ट्वा नारदस्तु भ्रातरञ्च सतां वरम्॥
सहसा शिरसा भूमौ दण्डवत् प्रणनाम तम्।
उवाच नारदं बालः प्रहस्य परमार्थकम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२९ अध्यायः॥
जिनमते द्वादशसार्व्वभौमान्तर्गतसार्व्वभौमभेदः इति हेमचन्द्रः॥

सनन्दः, पु, ब्रह्मणः पुत्त्रचतुष्टयान्तर्गतपुत्त्रविशेषः। स तु जनलोकवासी। इति काशीखण्डम्॥॥ स एव दिव्यमनुष्यः। अस्य तर्पणं निवीतिना प्रत्यङ्मुखेन प्राजापत्यतीर्थेन सागमेन कर्त्तव्यम् तदितरेण उदङ्मुखेन कर्त्तव्यम्। यथा दक्षः।
"प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान्।
उदङ्मनुष्यांस्तर्पयेत पितॄन् दक्षिणतस्तथा॥
अग्रैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः।
पितॄंस्तु कुशमूलाग्रैर्विधिः कौशो यथाक्रमम्॥
कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः।
मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्त्रानृषींस्तथा॥
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा।
सर्व्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा॥"
अनेनाञ्जलिद्वयम् यथा,—
"एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः।
अर्हन्ति पितरस्त्रीन् स्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्ज-
लिम्॥"
परिशिष्टप्रकाशधृतसामवेदीयषट्त्रिंशद्ब्राह्मणम्। मनुष्याणामेषा दिक् या प्रतीचीति। तथा च ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्राची

देवा अभजन्त दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीमसुरा अपरेषामुदीचीं मनुष्याः । इति विष्णुपुराणे ॥
"प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक् ।"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

सनपर्णी, स्त्री, (सनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः । पाककर्णेति ङीप् ।) अशनपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

सनसूत्र, क्ली, (सनस्य सूत्रम् ।) पवित्रकम् । इति शणसूत्रजाले । शणस्य सूत्रं शणसूत्रं शणति ददाति सूत्रं शण । शण अस्त दाने अन् शणस्तालव्यादिर्मूर्द्धन्यणान्त । इति बहव । सनो दन्त्यमादिर्दन्त्यनान्त । इति केचित् । तन्मते षन दु ञ दाने इत्यस्य रूपम् । सणो दन्त्यसादिर्मूर्द्धन्यणान्त इत्यपरे । मण किण मणि काकण कोण काणा इति मूर्द्धन्यणान्ते विद्याभरण ।
"कार्पाससुपवीतं स्याद् विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत् ।
सनसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥"
इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । इत्यमरटीकायां भरत ॥

सना, व्य, नित्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५४ । ८ ।
"सना पुराणमध्येम्यारात् ॥")

सनात्, व्य, नित्यम् । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (चिरात् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २० । ६ ।
"सनादेव सहसे जात उग्र ॥"
"सनादेव चिरादेव जात उत्पन्नः ॥" इति तद्भाष्ये सायण ॥) विष्णुः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

सनातन, पु, (सना भव । "सायंचिरम्प्राह्णेप्रगे इति ।" ४ । ३ । २३ । इति ट्यु ट्युलौ तुट् च ।) विष्णुः । शिव । ब्रह्मा । पितृणामतिथिः । इति हेमचन्द्र ॥ दिव्यमनुष्य । अस्य प्रमाणं सनन्दशब्दे द्रष्टव्यम् । स च ब्रह्मणः पुत्त्र । यथा,—
"सनत्कुमारो धर्म्मश्च सनकश्च सनातन ।
सनन्दश्चापि सूर्य्यश्च येऽन्ये वा ब्रह्मण सुता ॥
विचक्षणा न यद्वक्तुं वै वान्ये जडबुद्धय ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्यायः ॥
स तु जनलोकवासी । इति काशीखण्डम् ॥ वह्निपुराणमते तु तपोलोकस्थ इति भेद । वैष्णवराज । इति मत्स्यपुराणम् ॥

सनातन, त्रि, (सनाभव । सायंचिरमिति ट्युट्युलौ तुट् च ।) नित्यम् । इत्यमर ॥ सुनिश्चल । इति विश्व ॥ (यथा, मनु । ७ । ९८ ।
"एषोऽनुपस्कृत प्रोक्तो योधधर्म्म सनातनः ।
अस्माद्धर्म्मान्न च्यवेत क्षत्त्रियो घ्नन् रणे रिपून् ॥")

सनातनतम, पु, (अयमेषामतिशयेन सनातनः । तमप् ।) विष्णु । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४९ । १०८ ॥

सनातनी, स्त्री, (सनतन + टित्वात् ङीप् ।) दुर्गा । लक्ष्मीः । सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"सर्व्वकाले सना प्रोक्ता विद्यमाने तनोति च ।
सर्व्वत्र सर्व्वकालेषु विद्यमाना सनातनी ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्याय ॥
अपि च ।
"निर्गुणस्य च नित्यस्य वाचकश्च सनातनः ।
सदा नित्या निर्गुणा या कीर्त्तिता सा सनातनी ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्याय ॥
अन्यच्च ।
"स्थितिं करोति भूतानां सैव काले सनातनी ।"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

सनाथा, स्त्री, (नाथेन सह वर्त्तमाना ।) जीवद्भर्त्तृका । इति जटाधर ॥ (प्रभुविशिष्टे, त्रि । यथा भागवते । १ । ११ । ८ ।
"अहो सनाथा भवता स्म यद्वय
त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणानन
पश्येम रूपं तव सर्व्वसौभगम् ॥")

सनाभि, पु, (समानो नाभिर्गोत्रमस्य । "ज्योतिर्जनपदेति ।" ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य स ।) सपिण्ड । ज्ञातिः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, मनु । ५ । ७२ ।
"यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभय ॥")

सनाभि, त्रि, (समानो नाभिर्यस्येति । समानस्य स ।) तुल्यः । इति मेदिनी ॥ स्नेहयुक्त । इति शब्दरत्नावली ॥

सनामक, पु, शोभाञ्जन । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (समानं नाम यस्य ।) समाननामयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ३१ । १४ ।
"स तासु जनयामास पुत्त्रिकासु सनामकान् ।
दश पुत्त्रान् महात्मासौ तपस्युग्रे रतान् सदा ॥")

सनि, पु, (सन + "खनिकष्यज्यसीति ।" उणा० ४ । १३९ । इति इः ।) पूजा । दानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०० । १३ ।
"तं सचन्ते सनयस्तं धनानि ॥"
"सनयो धनस्य दानानि सचन्ते सेवन्ते ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

सनि, पु, स्त्री, (सन + "खनिकष्यज्यसीति ।" उणा० ४ । १३९ । इति इः ।) अध्येषणा । इत्यमर ॥ गुर्व्वादे सत्कारपूर्व्वकं क्वचिदर्थे नियोजनम् । तच्च हे गुरो अस्माकं कर्म्म कुर्व्वित्यादिरूपम् । सायते दीयते पुष्पादिकमत्र सनि षन दु ञ दाने नाम्नीति इ. याच्ञोणादीति ईपि सनी च । अन्वेषणादिवदर्थ्यषणा । इति भरतः ॥ दिक् । इति शब्दमाला ॥

सनित, त्रि, प्रतिपन्न । इति हेमचन्द्रः ॥

सनिष्ठीव, क्ली, (निष्ठीवेन सह वर्त्तमानम् ।) सनिष्ठेवम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥

सनिष्ठेव, क्ली, थूत्कृतम् । इत्यमर ॥ निष्ठेवो मुखवारिबिन्दु तेन सह वर्त्तते इति सनिष्ठेव निपूर्व्व ष्ठिवेर्घञ् गुण. सनिष्ठीवमिति क्वचित् पाठो लिपिकरप्रमादादिति मुकुट । इत्यमरटीकायां भरत ॥

सनी, स्त्री, (सन + इ । वा ङीप् ।) सनिः । इत्यमरटीकायां भरत ॥ हस्तिकर्णास्फाल. । इति शब्दरत्नावली ॥

सनीड, त्रि, (नीडेन वासस्थानेन सह वर्त्तमान ।) निकटः । इत्यमर. ॥ (यथा, भट्टि. । ५ । ३१ ।
"सम्प्राप्य तत्सनीडेऽसौ त हन्ताममशिश्वयत् ॥")
नीडयुक्तश्च ॥

सन्त, पु, सङ्गतल । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तरूपञ्च ॥ (यथा रघु । १ । १० ।
"तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतव ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥")

सन्तत, क्ली, (सम् + तन + क्त । समो वा हित ततयो इति पक्षे मलोपाभाव ।) सततम् तद्वति, त्रि । इत्यमर ॥

सन्तताभ्यास, पु, (सन्ततं यथा तथा अभ्यासः ।) निरन्तराभ्यासः । यथा । स्वाध्याय सन्तताभ्यास । इति भूरिप्रयोग ॥

सन्तति, स्त्री, (सम् + तन + क्तिन् ।) गोत्रम् । इत्यमर ॥ (यथा, रघु । १ । ६९ ।
"सन्ततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्म्मणे ॥")
पङ्क्ति । (यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ५१ ।
"तत् श्रुत्वा नेत्रयुगलात् सरागादश्रुसन्ततिम् ।
हृदयाद्धीरताञ्चापि सम कन्या मुमोच सा ॥")
विस्तारः । (यथा, भागवते । १ । ४ । १९ ।
"व्यदधात् यज्ञसन्तत्यै वेदमेकं चतुर्व्विधम् ॥")
परम्पराभव । पुत्त्र । कन्या । इति विश्व ॥ (यथा, स्मृति ।
"सन्तत्या पितृऋणन्तु शोधयित्वा परिव्रजेत् ॥")

सन्तप्त, त्रि, (सम् + तप + क्त ।) अग्न्यागमनादिना ग्लान्त । तत्पर्य्याय । सन्तापित २ धूपित ३ धूपायित ४ दून ५ । इत्यमर ॥ तप्त ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्नितापयुक्त । यथा,—
"आदित्यदारीभ्रतप्तशातकुम्भ
सिंहासनं तस्य सपादपीठम् ।
सन्तप्तचामीकरवल्गुवक्त्र
विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम् ॥"
इति भट्टिकाव्ये ३ सर्गः ॥

सन्तमस, क्ली, (समन्तात् तम । "अवसमन्धेभ्यस्तमस ।" ५ । ४ । ७९ । इति अच् । विश्वक् तम । व्यापकान्धकार. । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ८ । २२ ।
"अवधार्य्य कार्य्यगुरुतामभव-
न्न भयाय सान्द्रतमसन्तमसम् ॥")
मोह. । यथा,—

"ममापि किं नो दयसे दयाधन
त्वदङ्घ्रिमग्नं यदि वेत्थ मे मनः ।
निमज्जयन् सन्तमसे पराशय
विधिस्तु वाच्यः क्व तवागसः कथा ॥"
इति नैषधे ९ सर्गः ॥

सन्तर्पण, क्ली, (सन्तर्पयति इन्द्रियाणीति । सम्+तृप्+णिच्+ल्यु ।) द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरी-कदलीशर्करालाजाचूर्णमध्वाज्य-समिलितम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तृप्तिकारके, त्रि । यथा,
"पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ।
जज्वाल लोकस्थितये स राजा
यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः ॥"
इति भट्टिकाव्ये १ सर्गः ॥

सन्तान, पु, (सन्तनोति विस्तारयति पत्रपुष्पादीनिति । सम्+तन विस्तारे+"तनोतेरुपसंख्यानम् ।" ३ । १ । १४० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ण ।) कल्पवृक्ष. । (सतन्यते इति । तन+घञ् ।) वंशः । इत्यमरः ॥ विस्तारः । (यथा, महाभारते । १ । १०३ । १० ।
"तयोरुत्पादयापत्यं सन्तानाय कुलस्य नः ।
मन्नियोगात् महाबाहो धर्म्मं कर्त्तुमिहार्हसि॥")
अपत्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ।९।५९।
"देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यक् नियुक्तया
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥")
तद्वैदिकपर्य्यायः । तुक् १ तोकम् २ तनयः ३ तोक्म ४ तक्म ५ शेषः ६ अप्नः ७ गय ८ जाः ९ अपत्यम् १० यहुः ११ सूनुः १२ नपात् १३ प्रजा १४ बीजम् १५ । इति पञ्चदशापत्यनामानि । इति वेदनिघण्टौ । २ । २ ॥ (अस्त्रविशेषे, क्ली । यथा, महाभारते ।५।९६।४० ।
"सन्तानं नर्त्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ।
एतैर्विद्धा सर्व्व एव मरणं यान्ति मानवाः ॥")

सन्तानिका, स्त्री, (सन्तानो विस्तारोऽस्त्यस्या इति । सन्तान+ठन् ।) क्षीरसरः । मर्कटजालक. । छुरिकाफलम् । फेन । इति हारावली ॥ आद्यस्य गुणाः ।
"सन्तानिका गुरुः प्रीता तृष्या पित्तास्रवातजित्"
इति राजनिर्घण्टः ॥
मिष्टान्नविशेषः । सरभाजा इति भाषा । तत्करणप्रकारो यथा । दुग्धं शरावचतुष्टयं शर्करार्द्धशरावपरिमितां घृतं शरावपादैकञ्च गृहीत्वा तद्दुग्धे आवर्त्तनेन घनीभूते उपरिस्थिते मन्थानदण्डेन मथनेन बहुतरफेनो भविष्यति । तत्फेनसहितदुग्धस्य तप्ताङ्गारपरिरक्षणात् सरो जायते । तं सरमस्त्रेण चतुष्कोणाकृति निर्म्माय घृतेन भृष्ट्वा एकतारवद्धशर्करारसेमग्नं कुर्य्यात् किन्तु तत्राधिकक्षयं न रचेत् । इति पाकराजेश्वरः ॥ (जालकरज्जुः । यथा, सुश्रुते ।१।१८
"अत ऊर्द्ध्वं व्रणबन्धनद्रव्याण्युपदेक्ष्यामः । तद्यथा क्षौमकार्पास-* * विदलरज्जुतूलफलसन्तानिकालौहानीति ॥")

सन्तापः, पु, (सं+तप+घञ् ।) अग्निजतापः । तत्पर्य्यायः । सज्वरः २ । इत्यमरः ॥ तापः ३ शोषः ४ उष्मा ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सम्यक् तापनञ्च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । ७५ ।
"जन्मना ज्वरसन्तापपीडा गाढ़मवाप सः ॥"
दुःखम् । यथा, भागवते । ६ । १४ । ४१ ।
"दासीनां कोऽनुसन्तापः स्वामिनः परिचर्य्यया ।
अभीक्ष्णं लभ्यमानाना दास्या दासीव दुर्भगा ॥")

सन्तापनः, पु, (सन्तापयतीति । स+तप+णिच्+ल्युः ।) कामदेवस्य पञ्चवाणान्तर्गतवाणविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सम्यक्तापकारके, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ३।१०।२६।
"दिष्ट्या ते निहतः पापी लोकसन्तापनोऽसुरः ॥")

सन्तापित, त्रि, (स+तप+णिच्+क्तः । अध्वादिना श्रान्त । इत्यमर-भरतौ ॥ अस्य पर्य्यायः सन्तप्तशब्दे द्रष्टव्यः ॥

सन्ति, स्त्री, (सनु दाने+क्तिच् । "सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।" ६ । ४ । ४५ । इति नलोपाभावः ।) दानम् । अवसानम् । इत्यमरे सातिशब्दटीकायां नीलकण्ठ ॥ सतिश्च सातिश्च सतिसाती । सनोतेराशिषि तिगन्तस्य पतौ निपात्यौ । पक्षे सनुतात् इति वाक्ये तितिकिङ्कते इवन्तेरिति इमनिषेधे वनतनेत्यत्र तिकिवर्ज्जनात् नलोपाभावे सन्ति. । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ सन्तिशब्दो निर्विसर्गश्चेत् अस ल भावे इत्यस्मात् अन्तिप्रत्ययेन निष्पन्न. । यथा,—
"सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परितः कुरून् ।"
इति महाभारते विराटपर्व्व ॥

सन्तुष्टः, त्रि, (स+तुष+क्तः ।) सन्तोषयुक्तः । यथा,—
"गच्छध्वममराः सर्व्वे गृहीत्वार्घ्यं स्वमालयम्
सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वेदानीं सुपूजिताः ॥"
इति छन्दोगवृषोत्सर्गतत्त्वम् ॥

सन्तोषः, पु, (स+तुष+घञ् ।) सन्तुष्टिः । तत्पर्य्यायः । तुष्टिः २ स्वास्थ्यम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"सन्तोषामृततृप्तानां यत् सुखं शान्तचेतसाम्
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥")

सन्दंशः, पु,(सन्दशतीति । स+दन्श+अच् ।) कङ्कमुखः । इति हेमचन्द्रः ॥ सँडासी इति भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २४ । ६३ ।
"निपातितानां भूपृष्ठे उद्धृत्याक्षि निरीक्षताम्
सन्दंशैः पश्य कृष्यन्ते नरैर्य्यैर्मुखात्ततः ॥"
वैद्यशास्त्रोक्तयन्त्रविशेष. । यथा, सुश्रुते ।१।७।
"तत्र मनःशरीरावाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रकाराणि । तद्यथा । स्वस्तिकयन्त्राणि । सन्दंशयन्त्राणि । *** द्वे सन्दंशयन्त्रे *** सनिग्रहोऽनिग्रश्च सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वङ्मांसशिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते ॥")

सन्दंशिका, स्त्री, (सन्दशतीति । स+दन्श+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) क्षुद्रचुटी । सँडासी इति चिमटा इति च भाषा । लौहयन्त्रविशेष.॥ कातारि इति भाषा । इति मेदिनी ॥

सन्दर्भः, पु, (सं+दृभ ग्रन्थने+घञ् ।) रचना । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७०० ।
"कविसमरसिंहनाद स्वरानुवादः सुधैकसवादः ।
विद्वद्विनोदकन्द सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः ॥")
प्रबन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रन्थनम् । यथा,—
"सन्दर्भो रचना गुम्फः श्रन्थन ग्रन्थनं समाः ।"
इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"गूढार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता तथा ।
नानार्थवत्त्वं वेद्यत्वं सन्दर्भः कथ्यते बुधैः ॥"
इति रूपसनातनगोस्वामिकृतश्रीभागवतीयषट्सन्दर्भस्य प्रथमसन्दर्भकारिका ॥

सन्दर्शन, क्ली, (स+दृश+ल्युट् ।) सम्यक्प्रकारेण दर्शनम् । यथा,—
"सन्दर्शनार्थमम्बाया नदीपुलिनसंस्थितः ।
स च वैश्यस्तपस्तेपे देवीसूक्तं परं जपन् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
(स+दृश+णिच्+ल्युट् । कारितदर्शनम् । यथा, महाभारते । १ । २ । १८० ।
"अस्त्रसन्दर्शनारम्भो धर्म्मराजस्य सन्निधौ ॥")

सन्दान, क्ली, (स+दा+ल्युट् ।) दाम । इत्यमरः ॥ सम्यग्दानञ्च ॥

सन्दान, पु, गजस्याष्ठीवतोरधोभागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सन्दानिका, स्त्री, अरिखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सन्दानित, त्रि,(सन्दान जातमस्येति । सन्दान+इतच् ।) बद्धः । इत्यमरः ॥

सन्दानिनी, स्त्री, गोष्ठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ गोयालि इति भाषा ॥

सन्दावः, पु, (स+द्रु+"समि युद्रुदुवः ।" ३ । ३ । २३ । इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः ॥

सन्दाहः, पु, (स+दह+घञ् ।) मुखतालोष्ठदाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सन्दिग्ध, त्रि, (स+दिह+क्तः ।) सन्देहयुक्तः । यथा,—
"न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्म्मत्वं पचत्वमिति पचतामूलम् ॥"

सन्दिग्धमतिः, त्रि, सन्देहविषयीभूतबुद्धियुक्तः । सन्दिग्धा मतिर्यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥

सन्दिग्धार्थः, पु, (सन्दिग्धोऽर्थः ।) सन्देहविषयीभूतार्थः । (सन्दिग्धोऽर्थो यस्य ।)तद्विशिष्टे, त्रि॥

सन्दित, त्रि, (सं+दो अवखण्डने+क्तः ।) बद्धः । इत्यमरः ॥
सन्दिष्ट, क्लो, (सं+दिश+क्तः ।) वार्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ कथिते, त्रि ॥
सन्दिष्टार्थः, पु, (सन्दिष्टोऽर्थो यस्य ।) सन्देश हरः । इति केचित् ॥
सन्दिहान, त्रि, (सं+दिह+शानच् ।) सन्दिग्धः । यथा, जटाधरः ।
"सन्दिहानः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ॥"
सन्दी, स्त्री, खट्टा । यथा । निषद्या खट्टिका सन्दी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सन्दीप्य, पु, मयूरशिखावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सन्देश, पु, (सं+दिश+घञ् ।) सवादः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मेघदूते । ७ ।
"सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणाम् ॥")
स्वनामख्यातमिष्टान्नविशेषश्च ॥
सन्देशवाक्, [च्] स्त्री, (सन्देश एव वाक् ।) सवादः । तत्पर्य्यायः । वाचिकम् २ । इत्यमरः ॥
सन्देशहर, पु, (हरतीति । हृ+अच् । सन्देशस्य हरः ।) दूतः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । २ । ६६ ।
'तवैव सन्देशहरात् विशांपतिः ।
शृणोति लोकेश ! तथा विधीयताम् ॥")
सन्देशहारक, पु, (सन्देशं सवादं हरतीति । हृ+ण्वुल् ।) दूतः । इति हेमचन्द्रः ॥
सन्देह, पु, (सं+दिह+घञ् ।) एकधर्म्मिक-विरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तत्पर्य्यायः । विचिकित्सा २ संशयः ३ द्वापरः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५७ । ११ ।
"तान् समीक्ष्य ततः सर्व्वान् निर्विशेषाकृतीन् स्थितान् ।
सन्देहादथ वैदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृपम् ॥")
सन्दोह, पु, (सं+दुह+घञ् ।) समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५८८ ।
"स्तननूतननखलेखालम्बी तव घर्म्मविन्दुसन्दोहः ।
आभाति पट्टसूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः ॥")
सन्द्राव, पु, (सं+द्रु+"समि युद्रुदुवः ।" ३ । ३ । २३ । इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः ॥
सन्धा, स्त्री, (सं+धा+अङ् ।) स्थितिः । प्रतिज्ञा । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १४ । ५२ ।
"गङ्गां निषादाहृतनौविशेष-
स्ततार सन्धामिव सत्यसन्धः ॥")
सन्धानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्ध्या । यथा । सन्धा द्विजमेलो पिष्टमस्तुः । इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥
सन्धान, क्लो, (सन्धीयते यदिति । सं+धा+ल्युट् ।) मद्यसज्जीकरणम् । इति नयनानन्दः ॥ तत्-पर्य्यायः । अभिषवः २ । इत्यमरः ॥ सन्धानी ३ सन्धिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धीयते सन्धानं यथाम्रफलादीन् अम्लकाञ्जिकं सन्धाय, यत् क्रियते । इति भरतः ॥ सङ्घट्टनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ३७ ।
"सुगन्धिना पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां
सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥")
काञ्जिकम् । इति रत्नायुधः ॥ मदिरा । अव-दंशः । सौराष्ट्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
धनुषि वाणयोजनम् । यथा,—
"सदाशु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम् ।
आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि ॥"
इत्यभिज्ञानशकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥
अन्वेषणम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (सन्धिः । यथा महाभारते । ५ । १० । ३७ ।
"एवं कृते तु सन्धाने इन्द्र प्रमुदितोऽभवत् ।
वृत्रः समभवच्चापि शक्रो हर्षसमन्वितः ॥")
सन्दधातीति । सं+धा+ल्यु । धारके, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"मधु तु मधुरं कषायानुरसं * * हृद्यं सन्धानं शोधनं रोपणमिति ॥")
सन्धानिका, स्त्री, (सन्धानमस्त्यस्या इति सन्धान +ठन् ।) खाद्यद्रव्यविशेषः । आचार इति भाषा । तत्करणप्रकारो यथा । अपक्वाम्र-फलानि विंशतिः राजिका शरावपादांशभाग-मिता मरिचं तोलकद्वयं लवणं षट्तोलकं सैन्धवकादितोलकं जीरकं तोलकद्वयं हरिद्रा तोलकैकं नागरमुस्तकमेकतोलकं कृष्णजीरकं तोलकैकं एतानि सम्भिन्नानि सकलद्रव्यं चूर्ण-यित्वा एकत्रीकुर्य्यात् । आम्रन्तु दीर्घं द्विखण्डं चतुःखण्डं वा कृत्वा अष्ठीं दूरीकृत्य तदभ्यन्तरे पूर्व्वोक्तचूर्णं पूरयित्वा शलाकया विद्धाखण्डा-न्यवत् कुर्य्यात् । ततस्तैले निमज्जयेत् । इति पाकराजेश्वरः ॥
सन्धानित, त्रि, सन्धानविशिष्टः । सङ्घटितः । सन्धानशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सन्धानिनी, स्त्री, गोष्ठम् । इति केचित् ॥
सन्धानी, स्त्री, (सन्धीयते यस्यामिति । सं+धा+ल्युट् । ङीप् ।) कुप्यशाला । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्धानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सन्धि, पु, (सन्धानमिति । सं+धा+कि ।) राजादीनां षड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । स तु स्वर्णादिदानेन वन्धुभिः प्रीत्युत्पादनात् मित्री-करणम् । मेल इति ऐक्य इति च भाषा । तद्विवरणं यथा,—
"पणबद्धो भवेत् सन्धिः स्वयं हीनः समाचरेत् ।
मर्य्यादोल्लङ्घनं नास्ति यदि शत्रोरिति स्थितिः ॥
मर्य्यादोल्लङ्घनं यत्र शत्रौ सशयितं भवेत् ।
न तं संशयितं कुर्य्यादित्युवाच वृहस्पतिः ॥
बलवद्विग्रहीतः सन् नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः ।
आपन्नः सन्धिभावेन विदध्यात् कालयापनाम् ॥
ये च देवेनोपहता राष्ट्रं येषाञ्च दुर्गतम् ।
बहवो रिपवो येषां तेषां सन्धिर्विधीयते ॥
दुर्मन्त्री भिन्नमन्त्रश्च नीचधर्म्मरतश्च यः ।
एतैः सन्धिं न कुर्व्वीत विशेषात् पूर्व्वपीडितैः ।
सन्धिं हि तादृशैः कुर्व्वन् प्राणैरपि हि हीयते ॥"
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
षोड़शविधसन्धिर्यथा,—
"बलीयसाभियुक्तस्तु नृपो नान्यप्रतिक्रियः ।
आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत् कुर्व्वाणः कालयापनम् ॥
कपालः १ उपहारश्च २ सन्तानः ३ सङ्गत-४ स्तथा ।
उपन्यासः ५ प्रतीकारः ६ संयोगः ७ पुरुषान्तरः ८ ॥
अदृष्टनरः ९ आदिष्टः १० आत्मादिष्टः ११ उपग्रहः १२ ।
परिक्रयः १३ आयोच्छिन्नः १४ तथा च परभूषणः १५ ॥
स्कन्धोपनेयः १६ सन्धिश्च षोडशैते प्रकीर्त्तिताः
इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः ॥"
तेषां लक्षणानि । यथा,—
"कपालसन्धिर्विज्ञेयः केवलं समसन्धितः ॥१॥
सम्प्रदानाद्भवति य उपहारः स उच्यते ॥२॥
सन्तानसन्धिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्व्वकः ॥३॥
सद्भिस्तु सङ्गतः सन्धिर्मैत्रीपूर्व्व उदाहृतः ॥
यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनम् ।
सम्पत्तौ वा विपत्तौ वा कारणैर्यो न भिद्यते ॥
सङ्गतः सन्धिरेवायं प्रकृष्टत्वात् सुवर्णवत् ।
तथान्यैः सन्धिकुशलैः काञ्चनः स उदाहृतः ॥४॥
आत्मना कार्य्यसिद्धिस्तु समुद्दिश्य क्रियेत यः ।
स उपन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः ॥५॥
मयास्योपकृतं पूर्व्वं ममाप्येष करिष्यति ।
इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते ॥"
अन्यच्च ।
"उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति ।
अयञ्चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥६॥
एकार्थां सम्यगुद्दिश्य क्रिया यत्र हि गच्छति ।
सम हि तत्प्रमाणेन स च संयोग उच्यते ॥७॥
आवयोर्य्योधमुख्यैस्तु मदर्थः साध्यतामिति ।
यस्मिन् पणस्तु क्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः ॥८॥
त्वयैकेन मदीयोऽर्थः सम्प्रसाध्यस्त्वसाविति ।
यत्र शत्रुः पणं कुर्य्यात् सोऽदृष्टपुरुषः स्मृतः ॥९॥
यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुरर्जितः ।
सन्धीयते सन्धिविद्भिः स चादिष्ट उदाहृतः ॥१०॥
स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मादिष्ट उदाहृतः ॥११॥
क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्व्वदानादुपग्रहः ॥१२॥
कोषांशेनार्द्धकोषेण सर्व्वकोषेण वा पुनः ।
शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृतः ॥१३॥
भुवां सारवतीनान्तु दानादुच्छिन्न उच्यते ॥१४॥
भूम्युत्थफलदानेन सर्व्वेण परभूषणः ॥१५॥
प्रतिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते ।

स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविच-
क्षणा ॥१६॥
परस्परोपकारस्तु मैत्रीसम्बन्धकस्तथा ।
उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारश्चैव सन्धय" ॥"
इति विष्णुशर्म्मकृतहितोपदेशे सन्धिर्नाम चतुर्थं कथासंग्रहः ॥ संयोगः । तत्पर्य्यायः । श्लेष २ । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मनु । ८ । २४८ ।
"तडागान्युदपानानि वाप्य' प्रस्रवणानि च ।
सीमासन्धिषु कार्य्याणि देवतायतनानि च ॥")
सुरङ्गा । भगम् । सङ्घट्टनम् । रूपकाङ्ग-सुखाद्यङ्गम् । सावकाशः । इति मेदिनी ॥ भेद' । इति विश्वः ॥ (साधनम् । यथा, रघु' ।१८।१६।
"तस्य सावरणदृष्टसन्धयः
काम्यवस्तुषु नरेषु सङ्गिनः ।
वल्लभाभिरुपसृत्य चक्रिरे
सामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥")
व्याकरणमते वर्णद्वयस्य मेलनम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ११३—११७ ।
"अथैका तस्य महिषी राज्ञ' स्तनभरालसा ।
शिरीषसुकुमाराङ्गी क्रीडन्ती क्रममभ्यगात् ॥
सा जलैरभिषिञ्चन्तं राजानमसहा सती ।
अब्रवीन्मोदकैर्देव परिताडय मामिति ॥
तच्छ्रुत्वा मोदकान् राजा द्रुतमानाययन् बहून् ।
ततो विहस्य सा राज्ञी पुनरेवमभाषत ॥
राजन्नवसरः कोऽत्र मोदकानां जलान्तरे ।
उदकैः सिञ्च मा त्वं मामित्युक्तं हि मया तव ॥
सन्धिमात्रं न जानासि माशब्दोदकशब्दयोः ।
न च प्रकरणं वेत्सि मूर्खस्त्वं कथमीदृश ॥")
तस्य लक्षणादिर्यथा । अर्द्धमात्रोच्चारणकालेनाव्यवहितयोर्व्वर्णयोर्द्रुततरोच्चारणं सन्धिः । अत एव श्लोकार्द्धयोर्मन्त्रार्द्धयोर्व्वा न सन्धिः । तत्र अर्द्धमात्रोच्चारणकालव्यवधानस्योचितत्वादिति प्राञ्चः । स्वमते तु सन्ध्यध्यायसूत्रविहितकार्य्यं सन्धिरिति सन्धिलक्षणम् । तेन पिपचादिशब्दानां संयोगान्तलुपि लुपि न सन्ध्याद्यविधौ इति निषेधेऽपि सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमात् झपझशोरित्यनेन चपजपौ पिपक् पिपग् इति । भिन्नपदे तु सन्धिर्व्विभाषयेति बोध्यम् । तथा च ।
"सन्धिरेकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः ।
सूत्रेषु च भवेन्नित्यः सैवान्यत्र विभाषया ॥"
इति प्राञ्चः ।
एकपदे इति स्वभावादेकपदे समासेऽपि । यथादानं भवेन् नद्यौ इत्यादि । समासे सुरारिः उपोकेशः त्र्यम्बकः गणेश इत्यादि । धातूपसर्गयोस्तु अधीते उपेत्य इत्यादि । अन्यत्र अघ अभ्रः अत्राभः इह इन्दुः इहेन्दु इत्यादि । धातूपसर्गयोः समासस्य नित्यत्वादेकपदग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ तयोः पुनरुपादानं अनित्यसमासे कदाचिदेकपदेऽपि सन्धिर्विभाष्यते इति ज्ञापनार्थम् । तेन उच्चारितरुचिरस्वरां वानगानां चतुर्णां इत्यादि सिद्धिः । इति सुग्धबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादासः ॥*॥ सर्व्वाङ्गुरसन्धिर्म्मासत्रयेण भवति । मात्रसन्धिः सप्तमासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ युगसन्धिर्युगशब्दे देहसन्धिर्म्मर्म्मशब्दे च द्रष्टव्यः ॥

सन्धिका, स्त्री, (सन्धा एव । स्वार्थे कन् ।) मद्यसन्धानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सन्धिचौरः, पुं, (सन्धिकृत् सुरङ्गाकारी चौरः । सन्धिना चौरः इति वा ।) चौरविशेषः । सिंधाल चोर इति भाषा । यथा । सन्धिचौरस्तु हारकः । इति शब्दमाला ॥

सन्धिजं, क्ली, (सन्धेर्जायते यदिति । जन+ड' ।) आसवादि । यथा, काशीखण्डे ।
"कार्त्तिके वर्ज्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु ।
कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके मासि सन्धिजम् ॥"
सन्धिजमासवादि । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (सन्धिसमुत्पन्ने, त्रि । यथा, सुश्रुते । ६ । २ ।
"पक्वः शोफः सन्धिजः सस्रवेदयः
सान्द्रं पूयं पूति पूयालसः सः ॥")

सन्धिजीवकः, त्रि,(सन्धिना अभिसन्धिना जीवतीति । जीव+ण्वुल् ।)कुस्त्या विभवान्वेषी । तत्पर्य्यायः । पार्श्वकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

सन्धितः, त्रि, (सन्धा जातास्येति । सन्धा+इतच् ।) सन्धियुक्तः । मिलितः । यथा,—
"अस्मद्वराद्दिव्यवपुः सन्धितः सन्धिमानसौ ।
आर्य्यत्वादार्य्यराजाख्यः ख्यातो भुवि भविष्यति ॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् २ तरङ्गः ॥
आसवादि । यथा,—
"कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम् ।"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
शुक्तं काञ्जिकादिपर्य्युषितद्रव्यं सन्धितञ्च वर्ज्जयेत् । इति तट्टीका ॥

सन्धिनी, स्त्री, (सन्धास्त्यस्या इति । इनिः । ङीप् ।) वृषभेणाक्रान्ता गौः । इत्यमरः ॥ या ऋतुमती वृषभेण आक्रान्ता निष्पादितमैथुना सा सन्धिनी । गर्भेण सन्धानं सन्धा सा विद्यते अस्याः सन्धिनी इन् । इति भरतः ॥ अकालदुग्धा गौः । इति मेदिनी शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । १७० ।
"सन्धिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्ज्जयेत् ॥")

सन्धिपूजा, स्त्री, (सन्धौ अष्टमीनवमीसन्धिक्षणे पूजा ।) शारदीयमहापूजान्तर्गततृतीया पूजा । यथा कालिकापुराणवचनान्तरम् ।
"अष्टमीनवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते ।
तत्र पूज्या त्वहं पुत्र योगिनीगणसंयुता ॥"
ज्योतिषे ।
"अष्टम्याः सन्धियोगे सकलपरिजनैः पूजयेत् सत्त्वभावैः ।"
सप्तमीपूजावत्महाष्टम्यादिकृत्यमपि षष्टिदण्डात्मिकायामेव न तु परदिवसीयखण्डतिथौ किन्तु पूर्व्वोक्तसन्ध्यनुरोधान्निशादाविव खण्डतिथावपि सन्धिपूजा । एवञ्च पूर्णाष्टम्यां महाष्टमीपूजा तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धिपूजा तत्परदिने महानवमीपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणाद्युक्तोदयगामितिथ्यनुरोधात् । तत्परदिने दशम्यां विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिकदिनलाभात् । अन्यत् दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सन्धिबन्धः, पुं, (सन्धिं बध्नातीति । बन्ध+अच् ।) भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सन्धिबन्धनं, क्ली, (सन्धेर्बन्धनं यस्मात् ।) शिरा । इति केचित् ॥

सन्धिमतिः, पुं, काश्मीरदेशीयजयेन्द्रराजमन्त्री । स च परे राजा बभूव । यथा,—
"सुतो महीमहेन्द्रस्य जयेन्द्रस्तस्य भूपतेः ।
क्षमामाजानुभुजो राजा बभौ नाथः प्रथुप्रथः ॥
तस्याभूदङ्गतौदन्तभवभक्तिविभूषितः ।
राज्ञः सन्धिमतिर्नाम मन्त्री मतिमतांवरः ॥
अस्मद्वराद्दिव्यवपुः सन्धितः सन्धिमानसौ ।
आर्य्यत्वादार्य्यराजाख्यः ख्यातो भुवि भविष्यति ॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् २ तरङ्गः ॥

सन्धिरन्ध्रिका, स्त्री, (सन्धिरन्ध्रेण कायतीति । कै+क । टाप् ।) सुरङ्गा । इति केचित् ॥

सन्धिला, स्त्री, (सन्धिं लातीति । ला+क ।) सुरङ्गा । नदी । मदिरा । इति मेदिनी ॥

सन्धिवेला, स्त्री, (सन्धिरूपा वेला ।) कालविशेषः । स तु अहोरात्रादिमेलनकालरूपः । यथा । व्यासः ।
"उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च ।
तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

सन्धिहारकः, पुं, (सन्धिना हरतीति । हृ+ण्वुल् ।) सन्धिचौरः । यथा,—
"वन्दिचौरो माचलः स्यात् कुम्भिलः सन्धिहारकः ।"
इति हारावली ॥

सन्ध्या, स्त्री, (सं सम्यक् ध्यायत्यस्यामिति सं+ध्यै चिन्तने+"आतश्चोपसर्गे । इत्यङ् । यद्वा, सन्दधातीति । सं+धा+"अघ्न्यादयश्च ।" उणा० ४ । ११२ । इति यक्प्रत्ययेन निपातितः ।) कालविशेषः । स तु दिवारात्रिसम्बन्धिदण्डद्वयरूपः । तत्पर्य्यायः । पितृप्रसूः २ । इत्यमरः ॥ सन्धा ३ द्विजमैत्री ४ । इति भरतधृतवाचस्पतिः । सायम् ५ दिनान्तम् ६ निशादि ७ दिवसात्ययम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सायाह्नः ९ विकालः १० नक्तप्रभृतिः ११ सायः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा च कालस्य भार्य्या । यथा,—
"कालस्य तिस्रो भार्य्याश्च सन्ध्यारात्रिदिनानि च
याभिर्विना विधाता च सङ्ख्यां कर्त्तुं न शक्यते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥ ६ ॥
रात्रेराद्यन्तदण्डचतुष्टयात्मककालः । यथा,—

"त्रियामा रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्।
नाडीना तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसञ्ज्ञिते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तत्प्राशंस्य यथा,—
"समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याश्च दुर्म्मते।
रात्रावहनि सन्ध्याया कस्य गुप्तः परिग्रह' ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥

त्रिसन्ध्याकालीनोपासना। तत्कालोपास्या देवता। यथा। अथ सन्ध्योपासनम्। तत्र छन्दोगपरिशिष्टम्।
"अत ऊर्द्ध प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम्
अनर्हः कर्म्मणां विप्र. सन्ध्याहीनो यतः
स्मृतः ॥"

अत' प्रातःस्नानानन्तरम्। तथा,—
"एतत् सन्ध्यात्रय प्रोक्त ब्राह्मण्य यदधिष्ठितम्
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥"
शातातप ।
"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्व-
वादिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीय' क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्य स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजक'।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषा ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनागतान्तु य पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विज सन्ध्या स षष्ठोऽब्राह्मण
स्मृत' ॥"

राजभृतो राजसेवक'। ग्रामादेर्भृतो भरणीय'। ग्रामलक्षणमाह मार्कण्डेयपुराणम्।
तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीवला।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसञ्ज्ञिका ॥"
अत्र सन्ध्यात्रयस्य नित्यत्वाभिधानात्।
"सर्व्वकालमुपस्थान सन्ध्याया पार्थिवेष्यते।
अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतित ॥"
इति विष्णुपुराणीये सन्ध्याया इत्येकवचनान्तपाठो धर्म्मकोषोक्तो युक्त। एवमेव नव्यवर्द्धमान। सर्व्वकाल प्रातर्म्मध्याह्नसायरूपकालत्रये। अन्यथा तदुपादान व्यर्थं स्यात्। विभ्रमश्चित्तविक्षेपः। तेन क्षताद्यावपि सन्ध्यामाचरन्ति। अतएव याज्ञवल्क्य।
"सर्व्वावस्थोऽपि यो विप्र सन्ध्योपासनतत्पर।
ब्राह्मण्याच्च न हीयेत अन्यजन्मगतोऽपि सन्॥"
सर्व्वावस्थोऽपि नित्य सेवकादिकर्म्मरतोऽपि। यथोचितशौचेऽप्ययत्तोऽपि. इति रत्नाकर ॥
अन्धाद्यवस्थापन्नोऽपीति युक्तम् ॥*॥ सन्ध्यात्रयसाधारणलक्षणमाह योगियाज्ञवल्क्य।
"क्षयाणाञ्चैव वेदाना ब्रह्मादीना समागम'।
सन्धि' सर्व्वसुराणाञ्च तेन सन्ध्या प्रकीर्त्तिता॥"
सन्ध्याद्वयकालस्तु अहोरात्रसम्बन्धिमुहूर्त्तात्मक'। तथा च दक्ष।
"अहोरात्रस्य य सन्धि सूर्य्यनक्षत्रवर्ज्जितः।
सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्व-
वादिभि ॥"
सूर्य्यनक्षत्रवर्ज्जित। अर्द्धास्तमितार्द्धोदितसूर्य्यमण्डलप्रनष्टतेजोनक्षत्रवर्ज्जितः। तथा च वराह'।
"अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका
यावत्।
तेजःपरिहानिमुखा भानोरर्द्धोदयं यावत ॥"
अत्र आद्यन्तता उक्ता। परिमाणमाह दक्षः।
"रात्र्यन्तकाले नाड्यौ द्वे सन्ध्यादि. काल
उच्यते।
दर्शनादरविरेखायास्तदन्तो मुनिभि स्मृत' ॥"
नाडीदण्ड। योगी याज्ञवल्क्यः।
"ह्रासवृद्धी च सतत दिनरात्र्योर्यथाक्रमम्।
सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासे वृद्धौ समा स्मृता॥"
अस्योपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह व्यास।
"उपास्ते सन्धिवेलाया निशाया दिवस्य च।
तामेव सन्ध्या तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिण ॥"
उपास्ते वक्ष्यमाणप्राणायामादिक्रिययेति यावत् ॥*॥ तत्काले उपास्या अपि देवता सन्ध्या। तथा च याज्ञवल्क्य।
"सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ॥"
उपासनोपक्रममाह संवर्त्त।
"प्रात.सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि।
सादित्या पश्चिमा सन्ध्या अर्द्धास्तमितभास्क-
राम् ॥"
सनक्षत्रामित्यनेन तद्युक्तकाले उपक्रम्य प्रात' सन्ध्यामुपासीत। एवमेवार्द्धास्तमितभास्करात्मा पश्चिमा सादित्यामित्यनेन तद्युक्तकाले उपक्रम्य उपासीतेत्यर्थ' ॥*॥ मध्याह्नसन्ध्याया अष्टममुहूर्त्त कालमाह स्मृति ॥
"पूर्व्वापरे तथा सन्ध्ये सनक्षत्रे प्रकीर्त्तिते।
समसूर्य्येऽपि मध्याह्ने मुहूर्त्तमष्टमोपरि ॥"
सांख्यायनगृह्यम्। अरण्ये समित्पाणि सन्ध्यामुपास्ते नित्य वाग्यत उत्तरापराभिमुखो ऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनात्। अतिक्रान्ताया महाव्याहृतौ सावित्रीं स्वस्त्ययनादि जप्ता एव प्रात प्राङ्मुखस्तिष्ठन् आमण्डलदर्शनादिति। उत्तरापराभिमुखो वायुकोणाभिमुख। कोण विदिगिति अन्वष्टमदिशमिति। उभयदिगष्टमभागमिति यावत्। व्यास।
"गायत्री नाम पूर्व्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने
सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता॥
प्रतिग्रहाद्य दोषाञ्च पातकादुपपातकात्।
गायत्री प्रोच्यते तस्मात् गायन्त त्रायते यत ॥
सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परिकीर्त्तिता।
जगत प्रसवित्रीत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती॥"
तैत्तिरीयब्राह्मणम्। उद्यन्तमस्त यान्त आदित्यमभिध्यायन् कुर्व्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकल भद्रमश्नुते। असावादित्यो ब्रह्म इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एव वेदेत्ययमर्थ'। वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राणायामादिक कुर्व्वन यथोक्तनामरूपोपेत सन्ध्याशब्दस्य वाच्यमादित्य ब्रह्मेति ध्यायन् ऐहिकामामत्रिकञ्च सकलभद्रमश्नुते। य एवम् — [illegible] शुद्धान्त.करणो ब्रह्मसाक्षात् कुरुते स पूर्व्वमपि ब्रह्मैव सन् प्रज्ञावान् चिरजीवित्वं प्राप्तो यथोक्तज्ञानेनाज्ञानोपशमे ब्रह्मैव प्राप्नोति। इति पराशरभाष्ये माधवाचार्य्य ॥
अतएव व्यासः।
"न भिन्ना प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह।
सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन-
चित् ॥"*॥

गायत्त्रीस्थभर्गपदप्रतिपाद्य ईश्वर'। अह जीवरूपोऽस्मि भवामि इति। अजहत्स्वार्थलक्षणया जीवेश्वरयोरहङ्कारप्रतिफलितत्वोपाधिरहितेन चिद्रूपेणैक्यम्। घटाकाशगृहाकाशयोरुपाधिरित्यवगमात्। ऐक्यमिव भावयन् उपासीत। याज्ञवल्क्योऽपि।
"या सन्ध्या सा तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रति-
ष्ठिता।
सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासित॥"*
उपासनायाः फलमाह स एव।
"यथा सर्पि' शरीरस्य न करोत्यङ्गपोषणम्।
नि'सृत कर्म्मसयुक्त पुनस्तासा तदौषधम् ॥
एवं स हि शरीरस्थ सर्पिर्वत् परमेश्वर।
विना चोपासनादेव न करोति हित नृषु ॥
प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च।
उपास्य परम ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः ॥"
त्रितयेन प्रणवादित्रितयेन ब्रह्मप्रतिपादकेनोच्चारितेन तदर्थावगमेन उपास्य प्रसादनीयम्।
तदाह स एव।
"वाच्य स ईश्वर' प्रोक्तो वाचक' प्रणव स्मृत
वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति ॥
भूर्भुव स्वस्तथा पूर्व्व स्वयमेव स्वयम्भुवा।
व्याहृता ज्ञानदेहेन तस्मात् व्याहृतय स्मृता ॥"
ज्ञानदेहेन तत्त्वज्ञानस्य चिद्रूपेश्वरस्य देहेन शरीररूपेण व्याहृता उक्ता.। तेन तद्वाच्योऽपीश्वर'। कूर्म्मपुराणम्।
"प्रधानं पुरुष' कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा'।
सत्त्व रजस्तमस्तिस्र क्रमाद्व्याहृतय स्मृताः॥"
एतद्रूपेणापि भावनीया। इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥*॥ अपि च।
"दिनान्तसन्ध्या सूर्य्येण पूर्व्वामृक्षैर्युता बुध'।
उपतिष्ठेत् यथान्याय सम्यगाचम्य पार्थिव ॥
सर्व्वकालमुपस्थान सन्ध्याया. पार्थिवेष्यते।
अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतित ॥
सूर्य्येणाभ्युदितो यस्तु त्यक्त सूर्य्येण य स्वपन्
अन्यत्रातुरभावाच्च प्रायश्चित्तीयते नर. ॥
तस्मादनुदिते सूर्य्ये समुत्थाय महीपते।
उपतिष्ठेन्नर' सन्ध्यां सस्रूर्य्याञ्च दिनान्तजाम्॥
उपतिष्ठन्ति वै सन्ध्यां ये न पूर्व्वां न पश्चिमाम्
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्र नरक नृप ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्याय ॥*॥
दीक्षितविशेषस्य सन्ध्याविशेषा यथा,—
भूमिरुवाच।
"देवदेव कथ सन्ध्या दीक्षित कुरुते वद।
तेन सन्त्रेण या शक्तस्तव कर्म्मपरायण ॥

वराह उवाच।
शृणु माधवि तत्त्वेन सन्ध्यामन्त्रमनुत्तमम्।
यथा वदन्ति वै सूर्य्ये सन्ध्या पूर्व्वं चिरा तथा॥
जलाञ्जलिं गृहीत्वा च मम भक्त्या व्यवस्थितः।
मुहूर्त्तं ध्यानमास्थाय इमं मन्त्रमुदाहरेत्॥
मन्त्रः। भवोद्भवमादिं व्यक्तमव्ययमादित्यं सर्व्वे देवा ब्रह्मरुद्रेन्द्राद्यास्त्वां कृष्णो यथासीत् ध्यानयोगस्थिता ते सन्ध्या सन्ना वासुदेवं नमन्ति वयं देवमादिं व्यक्तरूपं कृत्वा चात्मनि देवसन्ध्या तथापि संसारार्थं कर्म्म तत्कारणमेव सन्ध्या सन्ध्या वासुदेव नमो नमः।
अनेनैव तु मन्त्रेण सन्ध्या कुर्य्यात्तु दीक्षितः॥"
इति वाराहे चतुर्व्वर्णदीक्षानामाध्यायः॥ * ॥
सन्ध्याप्रशंसा यथा,—
मुनयः ऊचुः।
"कथं मुने दिवं याति ब्राह्मणो दग्धकिल्बिषः।
अनग्निको हि मे ब्रूहि यदुक्तं वह्निना पुरा॥
सूत उवाच।
सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपास्तेऽस्खलमानसः।
जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्॥
तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः।
न सीदेत् प्रतिगृह्णानो अपि पृथ्वीं ससागराम्॥
ये चान्ये दारुणाः केचित् ग्रहाः सूर्य्यादयो दिवि।
ते चास्य सौम्यतां यान्ति शिवाः शिवतरास्तथा॥
यत्र तत्र गतं चैनं दारुणाः पिशिताशनाः।
घोररूपा महाकायाः प्रभवन्ति न राक्षसाः॥"
इति वह्निपुराणे आग्नेयिकनामाध्यायः॥ * ॥
अपि च।
"नित्यं नित्यं त्रिसन्ध्यां च करिष्यसि दिने दिने।
मध्याह्ने चापि सायाह्ने प्रातरेव शुचिः सदा॥
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्म्मसु।
यदन्यत् कुरुते कर्म्म न तस्य फलभाग्भवेत्॥
नोपतिष्ठति यः पूर्व्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम्।
स शूद्रवद्बहिः कार्य्यः सर्व्वस्मात् द्विजकर्म्मणः॥
यावज्जीवनपर्य्यन्तं यस्त्रिसन्ध्यां करोति च।
स च सूर्य्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा॥
तत्पादपद्मरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा।
जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः॥
तीर्थानि च पवित्राणि तस्य संस्पर्शमात्रतः।
ततः पापानि यान्त्येव वैनतेयादिवोरगाः॥
न गृह्णन्ति सुरास्तस्य पितरः पिण्डतर्पणम्।
स्वेच्छया च द्विजातिश्च त्रिसन्ध्यारहितश्च यः॥
विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्ध्यारहितो द्विजः।
एकादशीविहीनश्च विषहीनो यथोरगः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः॥
अन्यत् कौर्म्मे १७ अध्याये गारुडे २१५।२२० अध्याययोर्द्रष्टव्यम्॥ * ॥ जननमरणाशौचे तन्निषेधो यथा,—
"सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म्म च।
तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥ * ॥

सायंसन्ध्यानिषेधकालो यथा। कर्म्मोपदेशिन्यां व्यासः।
"संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवासरे।
सायंसन्ध्यां न कुर्व्वीत कृते च पितृहा भवेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ * ॥
तत्काले शयनादिनिषेधो यथा,—
"स्वप्नमध्ययनं स्नानमुद्वर्त्तं भोजनं गतिः।
उभयोः सन्ध्ययोर्नित्यं मध्याह्ने चैव वर्ज्जयेत्॥"
इति कौर्म्मे १५ अध्यायः॥
नदीविशेषः। युगसन्धिः। इति मेदिनी॥
चिन्ता। संश्रवः। सीमा। सन्धानम्। कुसुमविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥
सन्ध्यांशः, पुं, (सन्ध्याया अंशः।) युगसन्धिः। यथा,—
"चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु।
एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च॥"
इति मानवे। १। ६९-७०॥
चत्वार्य्याहुरिति। चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगं कालं मन्वादयो वदन्ति तस्य तावद्वर्षशतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवति युगस्य पूर्व्वा सन्ध्या उत्तरश्च सन्ध्यांशः। तदुक्तं विष्णुपुराणे।
"तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्व्वा तत्राभिधीयते।
सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि यः॥
सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम।
युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः॥"
वर्षसंख्या चेयं दिव्यमानेन तस्यैवानन्तरप्रकृतत्वात्।
"दिव्यैर्व्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम्।
चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे॥"
इति विष्णुपुराणवचनाच्च।
इतरेष्विति अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि च भवन्ति। तेनेदं सम्पद्यते। त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगं तस्य त्रीणि वर्षशतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। एवं द्वे वर्षसहस्रे द्वापरं तस्य द्वे वर्षशते सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। एवं वर्षसहस्रं कलिः। तस्यैकवर्षशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। इति कुल्लूकभट्टः॥
सन्ध्याचलः, पुं, (सन्ध्याया अचलः।) पर्व्वतविशेषः यथा,—
"आराधनोपदेशाय कापोतस्य वचः स्मरन्।
जगामतुर्द्दिशिषां काष्ठां यत्र सन्ध्याचलः स्थितः॥
कान्ता नाम नदी तत्र वशिष्ठेनावतारिता।
तस्यास्तीरे महाशैले स्निग्धच्छाया लता तदा।
सन्ध्यां वशिष्ठः कृतवान् तत्र यस्माद्दिवैः सुतः।
अतः सन्ध्याचलं नाम तस्य गायन्ति देवताः॥"
इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः॥ * ॥
अपि च।
"क्षोभकाख्यान्महाशैलाद्दैशान्या पर्व्वतोत्तमः।
तुङ्गः सन्ध्याचलो नाम वशिष्ठो यत्र शप्तवान्॥

निमिर्नाम्ना तु राजर्षिं शापाद्ब्रह्मसुतः पुरा।
वशिष्ठो ह्यशरीरोऽभूत्तच्छापाच्च निमिस्तथा॥
ततो ब्रह्मोपदेशेन निर्ज्जने कामरूपके।
सन्ध्याचले तपस्तेपे तस्य विष्णुरभूत्तदा॥
प्रत्यक्षस्तस्य देवस्य वरदानान्महामुनिः।
अमृतान्यवतार्य्यैव कुण्डं कृत्वा गिरिस्तटे॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च शरीरं प्राप पूरितम्।
तस्मादमृतकुण्डात्तु सन्ध्या नाम नदीवरा।
निःसृता तत्र चाप्लुत्य चिरायुरगदो भवेत्॥"
इति च कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥
सन्ध्यानाटी, [न्] पुं, (सन्ध्यायां नटतीति। नट+इनि।) शिवः। इति शब्दरत्नावली-त्रिकाण्डशेषौ॥
सन्ध्यापुष्पी, स्त्री, (सन्ध्यायां पुष्पं यस्याः। ङीष्।) जाती। इति राजनिर्घण्टः॥
सन्ध्याबलः, पुं, (सन्ध्याया बलं यस्य।) राक्षसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
सन्ध्यावलिः, पुं, शिवालयस्थितवृषकाष्ठादिनिर्म्मितवृषः। यथा,—
"ये शिवायतनोत्सृष्टास्ते सन्ध्यावलयो वृषाः।"
इति हारावली॥
सन्ध्याभ्रं, क्ली, (सन्ध्याया अभ्रमिव तद्वर्णत्वात्।) सुवर्णगैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (सन्ध्याकालीनमेघः। यथा, रघुः। १२। २८।
"सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः॥")
सन्ध्यारागः, क्ली, (सन्ध्याया राग इव रागो यस्य।) सिन्दूरम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३८२।
"प्राचीरान्तरितय प्रियस्य वदनेऽधरं समपश्यति।
प्राग्गिरिपिहिता रात्रिः सन्ध्यारागं दिनस्येव॥")
सन्ध्यारामः, (सन्ध्याया रामो रमणं यस्य।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥
सन्नं, पुं, (सद+क्त।) पियालवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ अवसन्ने, त्रि॥ (यथा, रामायणे। ६। ११३। ८७।
"कश्मलाभिहिता सन्ना बभौ सा रावणोरसि॥"
सन्नकः, पुं, (सीदति स्रंसति। सद+क्त। ततः स्वार्थे कन्।) खर्व्वः। इति सन्नकद्रुशब्दटीकायां भरतः॥
सन्नकद्रुः, पुं, पियालवृक्षः। इत्यमरः॥ सन्नकखर्व्वो द्रुः स्कन्धोऽस्येति सन्नकद्रुरिति स्वामी। सन्नको द्रुरिति द्वे नामनी इति सोमनन्दी। इति भरतः॥
सन्नतिः, स्त्री, (सं+नम+क्तिन्।) प्रणतिः। (यथा, भागवते। १०। ७०। २४।
"ये च दिग्विजये तस्य सन्नतिं न ययुर्नृपाः।
प्रसह्य रुद्धास्ते नासन्नयुते द्वे गिरिव्रजे॥")
ध्वनिः। इति मेदिनी॥ नम्रता यथा, हरिवंशे।

"यत्र स्त्री' श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सन्नतिः
सन्नतिर्ह्रीस्तथाश्रीश्च नित्यं कृष्णे महात्मनि ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(तथा च रामायणे । ५ । ६४ । २० ।
"तव चेद सुसदृश वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् ।
सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥"

सन्नद्धः, त्रि, (सं+नह+क्तः) वर्म्मितः । कृतसन्नाह' । (यथा, भागवते । ७ ।१०।६६ । सन्नद्धो रथमास्थाय शर धनुरुपाददे ॥") व्यूढ । व्यूहविन्यासयुक्त' । इति मेदिनी ॥ आततायी । वधोद्यत । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥ मन्त्रादिसयुत । इति शब्दरत्नावली ॥ (आबद्धः । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले १ अङ्के ।
"कुसुममिव लोभनीय यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥"
सञ्जात. । इति मल्लिनाथ' ॥ यथा, रघुः ।३।७
"पुराणपत्रापगमादनन्तरं
लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा ॥")

सन्नय , पु, (सं+नी+अच् ।) समूह । यथा, महाभारते । १ । १९० । ६ ।
"अस्मिन् राजसमावाये देवानामिव सन्नये ।
किमय सदृश कश्चित् नृपति नैव दृष्टवान् ॥"
पृष्ठस्थायिबल । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥

सन्नाह , पु, (संनह्यतेऽसौ इति । सं+नह+घञ् ।) अङ्गत्राणम् । साँजोया इति भाषा । तत्पर्य्याय । वर्म्म २ कङ्कट ३ जगर ४ कवचम् ५ दंश ६ तनुत्रम् ७ मायो ८ उरच्छद ९ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३० । १७ ।
"पृथक् काञ्चनसन्नाहान् रथेष्वश्वानयोजयन् ॥"
उद्योग । इति रामानुज ॥ यथा, रामायणे । ६ । ७५ । ४० ।
"ततो रामशरान् दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च ।
सन्नाहो राक्षसेन्द्राणां तुमुल समपद्यत ॥")

सन्नाह्य , पु, (सनह्यते इति । सं+नह+ण्यत् ।) युद्धयोग्यगज । यथा,—
"राजवाह्यस्तूपवाह्य सन्नाह्य समरोचित ।"
इति हेमचन्द्र ॥

सन्निकर्ष , पु (सं+नि+कृष+घञ् ।) सान्निध्यम् । तत्पर्य्याय । पार्श्वम् २ समीपम् ३ सविधम् ४ समीपाभ्यासम् ५ सवेश ६ अन्तिक ७ सदेशम् ८ अभ्यशम् ९ सनीडम् १० सन्निधानम् ११ उपान्तम् १२ निकटम् १३ उपकण्ठम् १४ सन्निकृष्टम् १५ समर्य्यादम् १६ अभ्यर्णम् १७ आसन्न १८ सन्निधि १९ । इति हेमचन्द्र (यथा, कुमारे । ३ । ७४ ।
"स्त्रीसन्निकर्ष परिहर्त्तुमिच्छन्
अन्तर्दधे भूतपति सभूत ॥")
न्यायमते विषयेन्द्रियसम्बन्ध । स च ज्ञानस्य कारणम् । स तु द्विविध । लौकिकसन्निकर्ष अलौकिकसन्निकर्षश्च । लौकिकसन्निकर्षश्च षड्विध । इन्द्रियसयोग १ इन्द्रियसयुक्तसमवाय २ इन्द्रियसयुक्तसमवेतसमवाय ३ श्रोत्रादिसमवाय' ४ श्रोत्रादिसमवेतसमवाय' ५ तदादिविशेषणता ६ ॥ अलौकिकसन्निकर्षस्तु त्रिविध । सामान्यलक्षणा १ ज्ञानलक्षणा २ योगज ३ । यथा,—
"महत्त्व षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ।
विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापार' सोऽपि षड्विध' ॥
द्रव्यग्रहस्तु सयोगात् सयुक्तसमवायतः ।
द्रव्येषु समवेताना तथा तत्समवायत ॥
तत्रापि समवेतामा शब्दस्य समवायत. ।
तद्वृत्तीना समवेतसमवायेन तद्ग्रह ॥
विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ।
यदि स्यादुपलभ्येतेत्येव यत्र प्रसज्यते ॥
प्रत्यक्ष समवायस्य विशेषणतया भवेत् ।
अलौकिक सन्निकर्षस्त्रिविध' परिकीर्त्तित' ॥
सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजस्तथा ।
आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ॥
तदिन्द्रियजतद्धर्म्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ।
विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षण' ॥
योगजो द्विविध प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदत ।
युक्तस्य सर्व्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपर ॥"
इति भाषापरिच्छेद' ॥

सन्निकर्षण, क्ली, (सं+नि+कृष+ल्युट् ।) सन्निधानम् । तत्पर्य्याय । सन्निधि २ । इति सङ्कीर्णवर्गे अमरः ॥ सन्निधम् ३ । इति भरतः ॥ (सम्बन्धः । यथा, भागवते । ११ । २८ । १२ ।
"यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मन' सन्निकर्षणम् ।
ससार फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिन. ॥")

सन्निकृष्टः, त्रि, (सं+नि+कृष+क्तः ।) सन्निकर्षविशिष्ट. । निकट' । इति विशेष्यनिघ्नवर्गे अमर ॥ अस्य पर्य्याय समीपशब्दे द्रष्टव्य' ॥

सन्निधं, क्ली, (सं+नि+धा+क. ।) सन्निधानम् । इति भरतधृतवोपालित ॥

सन्निधान, क्ली, (सं+नि+धा+ल्युट् ।) निकटम् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रामायणे । २ । २१ । ५३ ।
"श्रेयो मुहूर्त्त तव सन्निधान
ममैव कृत्स्नादपि जीवलोकात् ॥"*॥
सम्यङ्निधीयतेऽस्मिन्निति ।) आश्रय । यथा,
"आरम्भ संशयानामविनयभवन पत्तन साहसाना
दोषाणा सन्निधान कपटशतमय क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।
दुर्ग्राह्य यन्महद्भि' सुरनरवृषभै सर्व्वमायाकरण्ड
स्त्रीरूप केन लोके विषमकृतमयं धर्म्मनाशाय सृष्टम् ॥"
इति शान्तिशतकम् ॥
(अवस्थानम् । यथा, मार्कण्डेये । ९७ । ३५ ।
"यस्मिन् गेहे च लिखितमेतत् तिष्ठति नित्यदा ।
सन्निधान कृतं आद्ये तत्राप्माक भविष्यति ॥")

सन्निधि , स्त्री, (सं+नि+धा+कि ।) सन्निकर्ष । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु. । २ । १९४ ।
"हीनान्नवस्त्रवेश स्यात् सर्व्वदा गुरुसन्निधौ ॥"
इन्द्रियगोचरः । इति मेदिनी ॥ (अवस्थानम् । यथा, जलशुद्धिप्रकरणे ।
"गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्म्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधि कुरु ॥

सन्निपतितः, त्रि, एकत्रीकृत' । मिश्रितः । सन्निपूर्व्वकपतधातो' क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सन्निपात , पु, (सम्यक् निपातो पतन यत्र ।) तालभेद' । यथा,—
"एक एव गुरुर्यत्र सन्निपात' स उच्यते ।"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(सम्यक् निपातो यस्मात् ।) विकारोत्पादकमिलितदोषत्रयम् । अस्य त्रयोदश नामलक्षणानि यथा,—
"शीघ्रगस्तान्त्रिकश्चैवमसाध्यश्चित्तविभ्रमः ।
कष्टसाध्य कण्ठकुब्ज कर्णिको जिह्मगस्तथा ॥
कष्टात् कष्टतमो ज्ञेयो रुग्दाहो हन्ति मानवम् ।
अन्तको भग्ननेत्रश्च रक्तष्ठीवी निपातक' ॥
शीताङ्गश्च प्रलापश्च अभिन्यासोऽतिसारक' ।
ज्ञातव्या' सर्व्वदा वैद्यैः सन्निपातास्त्रयोदश ॥"
माण्डवीये ।
"शीघ्रगस्तान्त्रिकश्चित्तविभ्रम' कण्ठकुब्जकः ।
कर्णिको जिह्मकश्चैव जघान्तकस्तथा ॥
भग्ननेत्रो विलापश्च प्रलाप' शीतलाङ्गक ।
अभिन्यासश्चेति विद्यात् सन्निपातास्त्रयोदश ॥*
सदास्य श्लेष्मणा पूर्णं शूल कासोऽतिवेदना ।
शोथश्च लक्षणान्येव शीघ्रगे सान्निपातिके ॥१॥
अतितन्द्रा ज्वर' श्वासकासस्तापोऽतिसारक. ।
स्थूलकण्ठ. सिता श्यामा जिह्वा कण्ठे च कूजति ॥
श्रुतिरल्पा चेति विद्यात् तान्त्रिके सान्निपातिके ॥२॥
मदो मोहो भ्रमस्तापो हास्यशीतप्रलापनम् ।
नित्य वैकल्पिता पीड़ा विकटाक्षनिरीक्षणम् ।
लक्षणै' सन्निपातोऽय ज्ञातव्यश्चित्तविभ्रम. ॥३
कण्ठग्रहो ज्वरो मूर्च्छा दाहः कम्पविलापनम्
मोहस्ताप शिरोऽर्त्तिश्च वातार्त्त. प्रलय गत ॥
कण्ठकुब्ज सन्निपात कष्टसाध्य विनिर्द्दिशेत् ॥४
ज्वर' कर्णान्तशोथश्च श्वास कम्पः प्रलापनः ॥
स्वेद कण्ठग्रहस्तापस्तृष्णमोहो भयमेव च ।
कर्णिके सन्निपाते च लक्षणानि भवन्तिहि ।५॥
सङ्कटा कठिना जिह्वा कास श्वासोऽतिविह्वल ।
मूको वधिरता तापो बलहानिश्च लक्षणम् ॥
जिह्मग सन्निपातोऽय कष्टात् कष्टतर पर ॥६॥
मोहस्ताप प्रलापश्च व्यथा कण्ठे भ्रम श्रम. ॥
वेदना च तृषा जाड्य श्वासश्च लक्षणैरिमै ।
कष्टात् कष्टतरो ज्ञेय: कथाह. सान्निपातिक ॥
दाहो मोह शिर.कम्पो हिक्का श्वासाङ्गमर्द्दनम् ।
सन्तापश्चान्तको ज्ञेय' सन्निपातोऽतिसारक ॥८

श्वसनं लोचने भुग्ने स्मृति: सुप्ता ज्वरोऽधिक:।
मोह: प्रलापन कम्पो भ्रमो निद्रा च लक्षणै:॥
ज्ञातव्यो भुग्ननेत्रोऽयं सन्निपात: क्षयकर:॥९॥
रक्तनिष्ठीवनं मूर्च्छा ज्वरो मोहस्तृषा भ्रम:।
वान्तिर्हिक्कातिसारश्च सञ्ज्ञानाशो हृदि व्यथा॥
मण्डलं श्यावरक्तञ्च देहेषु लक्षणैरिमै:।
ज्ञातव्य: सन्निपातोऽयं रक्तष्ठीवी निपातक:॥१०
प्रलापतापकर्णार्त्ति: प्रज्ञानाशोऽतिलापवान्।
ज्ञेय: प्रलापकश्चिह्नै: सन्निपातोऽतिमारक:॥११
शरीरं हिमवत् शीतमतिसारश्च कम्पनम्।
कर्णनादो हस्ततापो हिक्का श्वास: क्रमोत्तरम्।
सर्व्वाङ्गशीतलो हन्ति शीताङ्ग: सन्निपातक:॥१२॥
त्रिदोषश्च मुखं शुष्कं निद्रावैकल्यकष्टवाक्।
निश्चेतनमतिश्वासो मन्दाग्निर्बलहीनता॥
मृत्युतुल्यमभिन्यासं सन्निपातञ्च लक्षयेत्॥१३॥
इति चक्रपाणिदत्त:॥*॥
यं दृष्ट्वा यस्य सम्भव: स तस्य सन्निपात:। सन्निपातविधिरनिमित्तं तद्विघाताय। इति कलापव्याकरणे ४ वृत्तौ २ प्रकरणम्॥ समूह:। यथा,—
"धूमज्योति:सलिलमरुतां सन्निपात: क्व मेघ: सन्देशार्था: क्व पटुकरणै: प्राणिभि: प्रापणीया:। इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु॥"
इति मेघदूतम्॥
सम्यक्प्रकारेण पतनं मरणञ्च।

सन्निपातज्वर:,पु,(सम्यक् निपातो नाशो यस्मात् तादृशो ज्वर:।) त्रिदोषजज्वर:। स तु अष्टप्रकारज्वरान्तर्गतज्वरविशेष:। अष्टत्वं विवृणोति। वातिक: पैत्तिक: श्लैष्मिकश्चेति त्रय:। द्वन्द्वजाश्च त्रय:। वातपैत्तिक: वातश्लैष्मिक: पित्तश्लैष्मिकश्चेति। संघातज: सान्निपातिक एक:
"द्व्युल्वणैकोल्वणै: षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट्। समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश॥"
इति चरकेण त्रयोदश सन्निपाता उक्ता:॥ ते यथा। वातोल्वण: १ पित्तोल्वण: २ कफोल्वण: ३। वातपित्तोल्वण: ४ वातश्लेष्मोल्वण: ५ पित्तश्लेष्मोल्वण: ६ एवं षट्। अधिकवातो मध्यपित्तो हीनकफ: १ अधिकवातो मध्यकफो हीनपित्त: २ अधिकपित्तो मध्यवातो हीनकफ: ३ अधिकपित्तो मध्यमकफो हीनवात: ४ अधिककफो मध्यवातो हीनपित्त: ५ अधिककफो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति ६ षट्। तुल्यत्वण एक: १। एवं त्रयोदश। अत्र तु त्रिदोषजत्वेन साम्यात् सान्निपातिक एक एव गणित:। आगन्तुजोऽपि एक एव। अत्र आगन्तुजशब्देन अभिघातादयो हेतव उच्यन्ते। कुत्रचित्तदाश्रय: कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात्। इति ज्वराधिकारे भावप्रकाश:॥*॥ अथ सन्निपातज्वराधिकारमाह। तत्र सन्निपातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।
"त्रिदोषजनकैर्व्वातपित्तश्लेष्मामगैर्हता:।
अद्भिर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगा ज्वरकारिण:॥"
पूर्व्वरूपमाह।
"प्राग्रूपाणि त्रिदोषाणां स्युस्त्रिदोषज्वरे नृणाम्।"
सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह।
"क्षणे दाह: क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा।
सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठ: शूकैरिवावृत:।
तन्द्रा मोह: प्रलापश्च कासश्वासोऽरुचिर्भ्रम:॥
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परा।
ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च॥
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा।
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पश:॥
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम्।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम्॥
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च।
चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृति:॥"
लोचने सास्रावे साश्रुणी। कलुषेऽस्वच्छे। निर्भुग्ने निर्गते कुटिले च। कण्ठ: शूकैरिव धान्याग्रैरिवावृत:। जिह्वा परिदग्धा परिदग्धेव ज्ञायते। अथवा परिदग्धेव कृष्णा दृश्यते। स्रस्ताङ्गता शिथिलगात्रता। परा अतिशयिता। ष्ठीवनमित्यादि कफसयुक्तस्य रक्तस्य पित्तस्य च ष्ठीवनम्। शिरसो लोठनमितस्तत: शिरश्चालनम्। कृशत्वं नातिगात्राणां गात्राणामतिशयितं कार्श्यं न व्याधिप्रभवात्। प्रततं निरन्तरम्। कोठ: वरटीदष्टसंस्थान: कोठ इत्यभिधीयते। श्याव: कपिशो वर्ण:। मूकत्वमवचनत्वमल्पवचनत्वं वा। स्रोतसां कर्णनासादीनाम्॥*॥ ननु वातादय: परस्परविरुद्धगुणास्तेषां सम्भूयैककार्य्यारम्भकत्वं नोपपद्यते परस्परोपघातात् दहनसलिलयोरिव तत् कथं वातपित्तकफा मिलित्वा विकारोत्पादका:। अत्र समाधानमुक्तं दृढबलेन।
"विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम्।
दोषा: सहजसात्म्यत्वाद्विषं घोरमहीनिव॥"
गदाधरस्तु हेत्वन्तरमुक्तवान्।
"दैवाद्दोषस्वभावाद्वा दोषाणां सान्निपातिके।
विरुद्धैश्च गुणै: कश्चिन्नोपघात: परस्परम्॥" इति
ननु भिन्नचयप्रकोपकालानां वातपित्तकफानां युगपदुत्थानाभावात् कथं सम्भूय सन्निपातज्वरारम्भकत्वमुपपद्यते। उच्यते। त्रिदोषजनकनिदानबलेन युगपदेषां प्रकोपादिति सिद्धान्त:॥*॥ अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य त्रयोदश विशेषानाह।
"एकोल्वणास्त्रयस्ते स्युर्द्व्युल्वणाश्च तथेति षट्।
तुल्योल्वणश्च भवेदेको विज्ञेय: स तु सप्तम:॥
प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट्।
सन्निपातज्वरस्यैवं स्युर्विशेषास्त्रयोदश॥"
तत्र प्रवृद्धवातो मध्यपित्तो हीनकफ: १ मध्यवात: प्रवृद्धपित्तो हीनकफ: २ हीनवात: प्रवृद्धपित्तो मध्यकफ: ३ प्रवृद्धवातो हीनपित्तो मध्यकफ: ४ मध्यवातो हीनपित्त: प्रवृद्धकफ: ५ हीनवातो मध्यपित्त: प्रवृद्धकफश्चेति षट् ६। तेषां नामानि क्रमादाह।
"विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो बभ्रुसञ्ज्ञक:।
शीघ्रकारी तथा भल्गु: सप्तम: कूटपाकल:॥
सम्मोहक: पाकलश्च याम्य: क्रकच इत्यपि।
तद्वत् कर्कटक: प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिध:॥"
तन्त्रान्तरे विस्फारक इत्यत्र विस्फुरक इति पाठ:। बभ्रुस्थाने विभुरिति पाठ:। क्वापि विघ्न इत्यपि पाठ:। भल्गुरित्यत्र फल्गुरिति पाठ:। याम्य इत्यत्र सग्राम इति पाठ:। कर्कटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठ:॥*॥ तत्र वातोल्वणस्य लक्षणमाह।
"श्वास: कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथु:।
पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च॥
वातोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्।
एष विस्फारको नाम्ना सन्निपात: सुदारुण:॥"१
अथ पित्तोल्वणस्य लक्षणमाह।
अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च।
गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते।
पित्तोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्।
भिषग्भि: सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्त्तित:॥"२॥*॥
अथ कफोल्वणस्य लक्षणमाह।
"जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि।
प्रस्तब्धे नयने चैव मुखमाधुर्य्यमेव च॥
कफोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्।
मुनिभि: सन्निपातोऽयमुक्त: कम्पनसञ्ज्ञक:॥"३॥
अथ वातपित्तोल्वणस्य लक्षणमाह।
"वातपित्ताधिको यस्य सन्निपात: प्रकुप्यति।
तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा मुखशोषप्रमीलका:।
आध्मानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्रमा:।
मुनिभिर्बभ्रुनामायं सन्निपात उदाहृत:॥"४॥*॥
अथ वातश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह।
"वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपात: प्रकुप्यति।
तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत्तृष्णा पार्श्वनिग्रह:॥
शूलमस्विद्यमानस्य हिक्का श्वासश्च जायते।
असाध्य: सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते।
न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रह:॥"५॥
अथ पित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह।
"पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपात: प्रकुप्यति।
अन्तर्दाहो बहि: शीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते॥
तुद्यते दक्षिणं पार्श्वमुर:शीर्षगलग्रह:।
ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कण्ठश्च दूयते॥
विड्भेद: श्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्रमीलका:।
वैद्यैर्भल्गुर्नामायं सन्निपात उदाहृत:॥"६॥
अथ वातपित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह।
"सर्व्वदोषोल्वणो यस्य सन्निपात: प्रकुप्यति।

त्रयाणामपि दोषाणा तस्य रूपाणि लक्षयेत् ॥
व्याधिभ्यो दारुणश्चैव वज्रशस्त्राग्निसन्निभ' ।
केवलोच्छ्वासपरमस्तब्धाङ्गस्तब्धलोचन ॥
त्रिरात्रोपरमे तस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।
तदवस्थन्तु त दृष्ट्वा मूढो व्याहरते जनः ॥
धर्षितो राक्षसैन्यूनमवेलाया चरन्ति ये ।
अम्बया नुषते केचित् यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः ॥
पिशाचैर्गुह्यकैर्यैव तथान्यैर्मस्तके हतम् ।
कुलदेवार्चनाहीन धर्षित कुलदेवतैः ॥
नक्षत्रपीडासपरे गरकर्म्मेति चापरे ।
सन्निपातमिम प्राहुर्भिषज कूटपाकलम् ॥"७॥
अथ प्रवृद्धमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातज्वराणा लक्षणान्याह ।
"प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रया ॥
प्रलापायाससम्मोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमा ।
एकपक्षाभिघातश्च तत्राप्येतद्विशेषत ।
एष सम्मोहको नाम्ना सन्निपात. सुदारुण ॥"
रोगास्त एवोक्ता उक्ता एव ते रोगा व्यथावेपथुनिद्रानाशविष्टम्भादयो वातजा । दाहतृष्णोष्णता स्वेदादय पित्तजा. । गौरवाग्निमान्द्योत्क्लासिका मुखप्रसेकादय' कफजा. । तत्रापि प्रलापादय पक्षाघातान्ता विशेषाद्भवन्ति ॥ * ॥ ननु वात प्रवृद्ध. सन् ज्वर करिष्यति पित्तन्तु मध्य सममिति यावत् तत् कथ ज्वर करिष्यति । यत आह ।
"धातवस्तन्मला दोषा नाशयन्त्यसमास्तनुम् ।
समा सुखाय विज्ञेया बलायोपचयाय च ॥"
इति ।
उच्यते । अत्र पित्त मध्यमपि अप्रकृतमेव यतोऽप्रकृतयोर्वातश्लेष्मणोरपेक्षया मध्य तेन मध्य मध्यकुपितमित्यर्थ'॥*॥ ननु कफ क्षीण स कथ ज्वर करिष्यति हीनशक्तिकत्वात् । उच्यते । दोषा क्षीणा अपि व्याधीन् कुर्व्वन्त्येव । यत आह ।
"वातक्षयेऽल्पचेष्टत्व मन्दवाक्त्व विसञ्ज्ञता ।
पित्तक्षयेऽधिकश्लेष्मा वह्निर्मन्द प्रभाक्षय ॥
शिथिला सन्धयो मूर्च्छा रौक्ष्य दाहो कफ
क्षय ॥"
इत्याशङ्का सिद्धान्तश्चापरत्रापि ॥ ८ ॥ * ॥
"मध्यप्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च य ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रया ॥
मोहप्रलापमूर्च्छा. स्युर्मन्यास्तम्भ शिरोग्रह ॥
कास श्वासो भ्रमस्तन्द्रा सञ्ज्ञानाशो हृदिग्रह ॥
खेभ्यो रक्त विसृजति तन्द्रा स्यात् स्तब्धनेत्रता॥
तत्राप्येते विशेषा स्युर्म्मृत्युरर्व्वाक् त्रिवासरात्
भिषग्भि. सन्निपातोऽय कथित पाकलाभिध ॥ ९ ॥
हीनप्रवृद्धमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च य. ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रया ॥
हृदय दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुप्फुसा: ।
पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्द्धाध. पूयशोणितनिर्गम. ॥
शीर्षदन्तश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद्विशेषत: ।
भिषग्भि: सन्निपातोऽय याम्यनामा प्रकीर्त्तित' ॥ १० ॥*॥
अथ प्रवृद्धवातमध्यपित्तहीनकफस्य सन्निपातस्य लक्षणमाह ।
"प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च य: ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रया' ॥
प्रलापायाससमोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमा: ।
मन्यास्तम्भेन मृत्युश्च तत्राप्येतद्विशेषत: ।
उक्त: क्रकचनामाय सन्निपातो भिषग्वरै' ॥११ ॥*॥
मन्यहीनप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च य ।
तेन रोगास्तथैवोक्ता यथादोषबलाश्रया. ॥
अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र न च वक्तु स शक्यते ।
रक्तमालतकेनेव लक्ष्यते मुखमण्डलम् ॥
यत्रेनाकर्षित श्लेष्मा हृदयान्न प्रसिच्यते ।
इषुणेवाहत पार्श्व तुद्यन्से खन्यते हृदि ॥
प्रमीलकश्वासहिक्का वर्द्धते तु दिन दिनम् ।
जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गल' शूकैरिवाहत. ॥
विसर्गं नाभिजानाति कूजेच्चापि कपोतवत् ।
अतीवश्लेष्मणा पूर्णं शुष्कवक्त्रोष्ठतालुक ॥
तन्द्रानिद्रातियोगार्त्तो हतवाणिर्हतद्युति' ।
न चातिलभते ग्लानिं विपरीतानि चेच्छति ॥
आयम्यते च बहुशो रक्त ष्ठीवति चाल्पश ।
एष कार्कटको नाम्ना सन्निपात. सुदारुण. ॥१२ ॥*॥
हीनमध्यप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च य ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रया ॥
अल्प शूल कटीतोदो मध्यो दाहो रुजा भ्रम:
स्वप्न क्लम' शिरो वक्त्रमन्या हृदयवाग्रुज ॥
प्रमीलक' श्वासहिक्काकाशजाड्यविसञ्ज्ञता ।
प्रथमोत्पन्नमेतन्तु साधयन्ति कदाचन ॥
एतस्मिन् सन्निवृत्ते तु कर्णमूले सुदारुणा ।
पिडका जायते जन्तोर्यया कृच्छ्रेण जीवति॥
स वैदारिकसञ्ज्ञोऽय सन्निपात सुदारुण. ।
त्रिरात्रोपरमे तस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ॥"१३॥
अथ तन्त्रान्तरे । वातोल्वणादीना सन्निपातज्वरविशेषाणा त्रयोदशाना शीताङ्गादीनि त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह ।
"शीताङ्गस्त्रिमलोद्भवज्वरगणे तन्द्री प्रलापी ततो
रक्तष्ठीवयिता च तत्र गणित' सम्भुग्ननेत्रस्तथा
साभिन्यासकजिह्वकश्च कथित. प्राक्सन्धिगोऽथान्तको
रुग्दाह सहचित्तविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ठग्रहौ ॥"
तन्द्री तन्द्रिक. । प्रलापी प्रलापक । रक्तष्ठीवयिता रक्तष्ठीवी । सम्भुग्ननेत्रो भुग्ननेत्र । अभिन्यासक अभिन्यास । कर्णकण्ठग्रहौ कर्णग्रह. कर्णक. । कण्ठग्रह' कण्ठकुब्जक ॥*॥
अथ तेषा प्रत्येकलक्षणानि ।
"हिमशिशिरशरीर सन्निपातज्वरी य:
श्वसनकसनहिक्कामोहकम्पप्रलापै: ।
क्लमबहुकफतान्तर्दाहवम्यङ्गपीडा-
स्वरविकृतिभिरार्त्त' शीतगात्र: स उक्त' ॥१॥
तन्द्रातीव ततस्तृषातिसरणं श्वासोऽधिक:
कासरुक्
सन्तापातितनुर्गले श्वयथुना सार्द्धञ्च कण्डू' कफ:।
सुश्यामा रसना क्लम: श्रवणयोर्म्मान्द्यञ्च दाहस्तथा
यत्र स्यात् स हि तन्द्रिको निगदितो दोषत्रयोत्थो ज्वर: ॥२॥
यत्र ज्वरे निखिलदोषनितान्तदोष-,
जाते प्रलापबहुला सहसोत्थिताच ।
कम्पव्यथापतनदाहविसञ्ज्ञता' स्यु-
र्नाम्ना प्रलापक इति प्रथित. पृथिव्याम् ॥३॥
निष्ठीवो रुधिरस्य रक्तसदृश कृष्णा तनौ मण्डल
लौहित्य नयने तृषारुचिवमिश्वासातिसारभ्रमा:
आध्मानञ्च विसञ्ज्ञता च तपन हिक्काङ्गपीडा भृशं
रक्तष्ठीविनि सन्निपातजनिते लिङ्ग ज्वरे
जायते ॥४॥
भृश नयनरक्तताश्वसनकासतन्द्राभ्रमा
प्रलापमदवेपथुश्रवणहानिमोहास्तथा ।
भवे निखिलदोषजे भवति यत्र लिङ्ग ज्वरे
पुरातनचिकित्सकै स इह भुग्ननेत्रो
मत ॥५॥
दोषास्तीव्रतरा भवन्ति बलिन सर्व्वेऽपि यत्र
ज्वरे
मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता श्वासो भृश
मूकता ।
दाहश्चिक्कणमाननञ्च दहनो मन्दो बलस्य
क्षय:
सोऽभिन्यास इति प्रकीर्त्तित इह प्राज्ञै-
र्भिषग्भि पुरा ॥६॥
त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र जिह्वा भृश
वृता कठिनकण्टकैस्तदनु मूकता मूढता ।
श्रुतिक्षतिबलक्षती श्वसनकाससन्तापय'
पुरातनभिषग्वरास्तमिह जिह्वक चक्षते ॥७॥
व्यथातिशयिता भवेच्छ्वयथुसंयुता सन्धिषु
प्रभूतकफता मुखे विगतनिद्रता कासरुक् ।
समस्तमिति कीर्त्तित भवति लक्ष्म यत्र ज्वरे
त्रिदोषजनिते बुधै स हि निगद्यते सन्धिग ॥८॥
यस्मिन् लक्षणमेतदस्ति सकलैर्दोषैरुदीते ज्वरेऽजस्र मूर्द्धविधूनन सकसन सर्व्वाङ्गपीड़ाधिका ।
हिक्काश्वाससदाहमोहसहिता देहेऽतिसन्तप्तता
वैकल्यञ्च वृथावचांसि मुनिभि' सङ्कीर्त्तित'
सोऽन्तक. ॥९॥
दाहोऽधिको भवति यत्र तृषा च तीव्रा
श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपीडा. ।
मन्या हनुव्यथनकण्ठरुजा श्रमाश्च
रुग्दाहसञ्ज्ञ उदितस्त्रिभवो ज्वरोऽयम् ॥१०॥
गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृत निरीक्षते मुह्येत् ।
दाहव्यथाभयार्त्तो दोषत्रयचित्तविभ्रमो ज्वरवान् ॥११॥

निःशेषदोषजनितज्वरशेषजन्मा
स्यात् कर्णमूलविषये श्वयथुर्व्यथा च ।
कण्ठग्रहो बधिरताश्वसनप्रलाप-
प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णकाख्ये ॥ १२ ॥
कण्ठः शूकशतावरुद्धवदति श्वास प्रलापोऽरुचि-
र्दाहो देहरुजा तृषापि च हनुस्तम्भः शिरोऽर्त्तिस्तथा ।
मोहो वेपथुना सहेति सकल लिङ्ग त्रिदोषज्वरे
यत्र स्यात् स हि कण्ठकुब्ज उदितः प्राज्ञैश्चिकित्साबुधैः ॥ १३ ॥ * ॥
सन्धिगस्तेषु साध्यः स्यात्तान्द्रकश्चित्तविभ्रमः ।
कर्णको जिह्वकः कण्ठकुब्ज पञ्चापि कष्टदाः ॥
रुग्दाहस्त्वतिकष्टेन ससाध्यस्तेषु भाषितः ।
रक्तष्ठीवी भुग्ननेत्र शीतगात्रः प्रलापकः ।
अभिन्यासोऽन्तकश्चैते षडसाध्याः प्रकीर्त्तिताः ॥" * ॥
अथ तन्त्रान्तरे । वातोल्बणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां कुम्भीपाकादीनि त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह ।

"कुम्भीपाक प्रोर्णुनाव. प्रलापी
ह्यन्तर्दाहो दण्डपातोऽन्तकश्च ।
एणीदाहश्चाथ हारिद्रसञ्ज्ञो
भेदा एते सन्निपातज्वरस्य ॥
अजघोषभूतहासौ यन्त्रापीडश्च सन्यास' ।
सशोषी च विशेषास्तस्यैवोक्तास्त्रयोदश च ॥"
अथैषां लक्षणानि ।
"घोणाविवरभरद्बहुशोणासितनीललोहित सार्त्ति ।
विलुठन् मस्तकमभितः कुम्भीपाकेन पीडितं विद्यात् ॥
उत्क्षिप्य यः स्वमङ्ग क्षिपत्यधस्तान्नितान्तमुच्छ्वसिति ।
त प्रोर्णुनावजुष्ट विचित्रकष्ट विजानीयात् ॥
स्वेदभ्रमाङ्गपीड़ा कम्पो दवथुर्वमी व्यथा कण्ठे
गात्रञ्च गुर्व्वतीव प्रलापिजुष्टस्य जायते लिङ्गम् ॥
अन्तर्दाहः शैत्य बहिश्च यस्या विशेषतः श्वास
अङ्गमिव दग्धकल्प सोऽन्तर्दाहाहितः कथितः ॥
नक्त दिवा न निद्रामुपैति गृह्णाति मूढधीर्नभसः ।
उत्थाय दण्डपाते भ्रमातुरः सर्वतो भ्रमति ॥"
नभसो गृह्णाति आकाशात् किञ्चिद्ग्रहीतु करौ प्रसारयति इत्यर्थः ।
"सपूर्य्यते शरीर ग्रन्थिभिरभितस्तथोदर मरुता
श्वासातुरस्य सतत विचेतनस्यान्तकार्त्तस्य ॥
परिधावतीव गात्रे रुक्पात्रे भुजगपतगहरिणगत्वः ।
वेपथुमतः सदाहस्यैणीदाहज्वरार्त्तस्य ॥"
रुक्पात्रे पीडाभाजने । गात्रस्य विशेषणमेतत् ।
"यस्यातिपीतमङ्गनयने सुतरामत्र ततोऽप्यधिकम् ।
दाहोऽतिशीतता अधिरस्य स हारिद्रको ज्ञेयः ॥
छगलकशरीरगन्धः स्कन्धरुजावान्निरुद्धगलरन्ध्र' ।
अजघोषसन्निपातादातास्राक्षः पुमान् भवति ॥
शब्दादोनधिगच्छति न स्वान्विषयान् यदीन्द्रियग्राम ।
हसति प्रलपति परुष स ज्ञेयो भूतहासार्त्त' ॥
येन मुहुर्ज्वरवेगाद्यन्त्रेणेवावपोड्यते गात्रम् ।
रक्त पीतञ्च वमेत् यन्त्रापीड' स विज्ञेय ॥
अतिसरति वमति कूजति गात्राण्यभितश्चिर नरः क्षिपति ।
स न्याससन्निपाते प्रलपति भुग्नाक्षिमण्डलो भवति ॥
मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलोऽबलो मलोत्सर्गात् ।
संशोषिणि सितपिडकामण्डलयुक्तो ज्वरे भवति
नारायण एव भिषग्भेषजमेतेषु जाह्नवीनीरम् ।
नैरुज्यहेतुरेको नित्य मृत्युञ्जयोऽध्येय' ॥" * ॥
अथासाध्यसन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह ।
"सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥"
सुदारुणः मारकत्वात् यतस्तेन शोथेन कश्चिदेव प्रमुच्यते । कोऽपि जीवित त्यजति इत्यर्थः ।
"सन्निपातज्वरान् कष्टानसाध्यानपरे जगुः ।
दोषे विवद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसम्पूर्णलक्षण' ।
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥"
दोषे पित्तकफे । विवद्धे अपक्वे सर्व्वसम्पूर्णलक्षण' सर्व्वाणि दाहशीतादीनि सम्पूर्णानि अन्यूनानि प्रौढ़ानीति यावत् लक्षणानि यस्य स । ततोऽन्यथा दोषे पक्वे अग्नौ दीप्ते स्वल्पलक्षणक कष्टसाध्य इत्यर्थः' ॥ * ॥ * ॥
अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।
"सन्निपातार्णवे मग्न योऽभ्युद्धरति मानवम् ।
कस्तेन न कृतो धर्म्मः काञ्च पूजा न सोऽर्हति ॥
मृत्युना सह योद्धव्य सन्निपात चिकित्सता ।
यश्च तत्र भवेज्जेता स जेतामयसङ्कुले ॥
श्लेषनिग्रहमेवादौ कुर्य्याद्याधौ त्रिदोषजे ।
निरस्ते श्लेष्मणि ह्यस्य स्रोत सूद्घाटितेषु च ।
लाघव जायते सद्यस्तृष्णा चैवोपशाम्यति ॥" * ॥
भेडोऽप्याह ।
"सन्निपातज्वरे पूर्व्वं कुर्य्यादामकफापहम् ।
पश्चात् श्लेष्मणि सक्षीणे शमयेत् पित्तमारुतौ ॥"
इति ॥ * ॥
ननु तन्त्रान्तरे प्रथम पित्तस्य प्रतिक्रिया प्रोक्ता यथा,—
'शमयेत् पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु ।
दुर्न्निवारतर तद्धि ज्वरार्त्तेषु विशेषतः ॥" इति
अन्यत्रापि ।
"समवाये त्रिदोषाणां पूर्वं पित्तमुपाचरेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सर्व्वत्रान्यत्र मारुतः ॥"
इति ॥
तथान्यत्र प्रथमं वायोः प्रतिक्रिया प्रोक्ता । यथा,—
"वातस्यानुजयेत् पित्त पित्तस्यानुजयेत् कफम् ।"
इति ॥ * ॥
तत्र व्यवस्थामाह तन्त्रान्तरे ।
"ज्वरे त्रिदोषजे सामे शमयेत् प्रथम कफम् ।
जीर्य्यत्यामे जयेत् पित्त निरामे त्वनिल जयेत् ॥
इति । प्रथममिति स्थानत्रयेऽपि सम्बध्यते ।
अन्ये त्विति समादधते ।
"त्रयाणां वा जयेत् पूर्व्व त य; स्याद्बलवत्तर' ।"
इति ।
तथा च ।
"संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्य स वै भवेत्
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥" इति ॥
संसर्गे दोषद्वयसंसर्गे । गरीयान् बलवत्तर ।
"अशाश्य यत्र दोषाणां विवेक्तु नैव शक्नुयात् ॥
क्रिया साधारणीं तत्र विदधीत चिकित्सक. ॥
लङ्घन वालुकास्वेदो नस्य निष्ठीवन तथा ।
अवलेहोऽञ्जनञ्चैव प्राक् प्रयोज्य त्रिदोषजे ॥"
ज्वर इति शेष ॥ * ॥ ननु ।
"क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्
पूर्व्वस्या शान्तवेगाया न क्रियासङ्करो हित' ॥"
इति वचनेन क्रियासङ्करस्य निषिद्धत्वात् कथमत्र नस्यनिष्ठीवनावलेहाञ्जनानि युगपद्विधीयन्ते इत्याशङ्कायामाह ।
"क्रियाभिस्तुल्यरूपाभि. क्रियासाङ्कर्य्यमिष्यते ।
भिन्नरूपतयैतास्तु नहि कुर्व्वन्ति दूषणम् ॥" * ॥
तत्र लङ्घनस्य अवधिमाह ।
"त्रिरात्र पञ्चरात्र वा दशरात्रमथापि वा ।
लङ्घन सन्निपातेषु कुर्य्याद्वारोग्यदर्शनात् ॥"
लङ्घने त्रिरात्रादिविकल्प उल्बणवाताद्यपेक्षया दोषाणां शीघ्रमध्यमन्दशक्तिकत्वात् व्याधिस्वभावाच्च । आरोग्यदर्शनात् इति यावदरोगतादर्शन स्यात्तावद्वा लङ्घन कुर्य्यात् । एतेन त्रिरात्राद्यवधेरनियतत्व सूचितम् । अतएव सुश्रुत प्राह ।
"सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशम यान्ति हन्ति वा ॥"
घोरतर इति घोर स्वभावादेव तदा घोरतरो भूत्वेति ॥ * ॥ हननप्रशमनयोः कारणमाह ।
"पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् ।
हन्ति विमुञ्चत्यथवा त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥"
त्रिदोषजो ज्वर इति शेष' । धातुमलपाकात् धातुपाकाद्धन्ति मलपाकाद्विमुञ्चतीत्यर्थः । धातुमलपाके प्राक्तनकर्म्मैव हेतु' । तत्र यदि जीवनसवह्नक कर्म्मास्ति तदा मलपाकोऽन्यथा धातुपाक । स च रसादिशुक्रान्तधातूनां पाको बोद्धव्यः ॥ * ॥ तत्र धातुपाकस्य लक्षणमाह ।
"निद्रानाशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुची ।
अरतिर्बलहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम् ॥"
विष्टम्भ उदरस्य । गौरव गात्राणाम् । अन्यच्च ।

"सबाध्यमानो हृदि नाभिदेशे
गात्रेषु वा पाकरुजायुतेषु ।
पीडाज्वरार्त्तोऽङ्गुलिभिश्च गच्छेत्
स धातुपाकी कथितो भिषग्भि. ॥"

अपरञ्च ।
"नाभेरूर्द्ध हृदोऽधस्तात् पीड्यते व्यथया यदि
धातो' पाक विजानीयादन्यथा तु मलस्य च॥"
मलपाकलक्षणमाह ।
"दोषप्रकृतिवैकृत्य लघुता ज्वरदेहयोः ।
इन्द्रियाणाञ्च वैमल्य मलाना पाकलक्षणम् ॥"
दोषप्रकृतिवैकृत्य दोषा वातादयस्तेषा प्रकृति वेपथुदाहगौरवादिकरण तस्य वैकृत्य वैपरीत्यम् । वैमल्य मलराहित्यम् । मलाना दोषाणाम् । अन्यच्च ।
"शस्तेन्द्रियपञ्चकस्य पटुता वह्नेश यत्र क्रमात्
तृष्णादिप्रशमो ज्वरस्य मृदुता त दोषपाक
वदेत् ।
हृन्नाभ्योरतिवेदनातिसरण तीव्रो ज्वरस्तृभ्रमद
श्वासाधिक्यमरोचको रतिरिति स्याद्धातु-
पाकाकृति ॥"*॥

आमस्याधिक्येन सप्तमदिवसाद्यवध्यतिक्रमे परमावधिमाह । हारीत ।
"सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥"
नवम्येकादशी चागमनदिवस सविहाय बोद्धव्या तेनागमनदिवस नीत्वा दशमी द्वादशी च अत्र रात्रिरित्यध्याक्रियते ।
"सन्निपातज्वरी पूर्वं सम्यग्लङ्घनमाचरेत् ।
सृत शीत पिवेदम्भ समये भेषज भवेत् ॥
सन्निपातेन तृष्यन्त पार्श्वरुक् तालुशोषितम् ।
य पाययेज्जल शीत स मृत्युर्नरविग्रह. ॥"
शीत अक्वथितम् । सृत तु शीत विहितमेव इति लङ्घनम् ॥*॥ अथ वालुकास्वेद' ।
"वातश्लेष्मकृते स्वेदात् कारयेद्रूक्षनिर्म्मितात्
स्निग्ध स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान्
खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसिक्तवालुकास्वेद
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन्॥
शीतधामार्द्रंव कृत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।
हत्वा वातकफस्तम्भ स्वेदो ज्वरमपोहति ॥"
इति वालुकास्वेद ॥ * ॥

अथ नस्यम् ।
"सैन्धव श्वेतमरिचं सर्षपा कुष्ठमेव च ।
वस्तमूत्रेण सपिष्ट नस्य तन्द्रानिवारणम् ॥"
श्वेतमरिच शिग्रुबीजम् । सैन्धवादिनस्यम् ॥
"मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणा समा ।
श्लक्ष्ण पिष्टाम्भसा नस्य दद्यात् सज्ञाप्रबोध-
नम् ॥"
इति मधूकसारादिनस्यम् ॥
"मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्ण त्रिलवणान्वितम् ।
अन्यद्वा सिद्धविहित नस्य तीक्ष्ण प्रयोजयेत् ॥
तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नश्च प्रसिच्यते ।
शिरोहृदयकण्ठास्यपार्श्वरुक् चोपशाम्यति ॥
मोहाभयेन मुग्ध बोधयितु याद्दश' शक्तः ।
कल्पतरुनामधेयो रसो न तादृक् पर
किञ्चित् ॥"
इति नस्यम् ॥*॥

अथ निष्ठीवनम् ।
"जिह्वातालुगलक्लोम मरुत्पित्तेन चोच्छ्रित' ।
तदा स धारयेच्छोष जिह्वायाः खरता तथा ॥
स्फुटनञ्च तदा जिह्वा लेपयेन्मधुपिष्टया ।
द्राक्षया साज्यपातेन जिह्वा स्यात् सरसा
मृदुः ॥
आर्द्रकस्य रसोपेत सैन्धव कटुकत्रयम् ।
आकण्ठाद्धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुन' ॥
तेनास्य हृदयक्लोममन्यापार्श्वशिरोगलात् ।
लीनोऽप्याकृष्यते श्लेष्मा लाघव चास्य जायते ॥
पर्व्वभेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्राश्वासगलामया ।
मुखाक्षिगौरव जाड्यमुत्क्लेशश्चोपशाम्यति ॥
सकृत् द्वित्रिर्यतु कुर्य्याद्दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
एतद्धि परम प्राहुर्भेषज सन्निपातिनाम् ॥"
इति कवलग्रह. ॥ * ॥

अथावलेह' ।
"कट्फल पौष्कर शृङ्गी व्योष यासश्च कारवी
श्लक्ष्णचूर्णीकृत चैतत् मधुना सह लेहयेत् ॥
एषावलेहिका हन्ति सन्निपात सुदारुणम् ।
हिक्का श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगञ्च नाशयेत् ।
एतद्‌योज्य कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजे रसे. ॥"
तन्त्रान्तरे च उक्तम् ।
"अष्टाङ्ग मधुना लिह्यादार्द्रकस्य रसेन वा ।
समोह दारुण हन्यात्तन्द्राकाससमन्वितम् ॥"
इति ।

"सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवचारयेत् ।
शीतोपचारि क्षौद्र स्याच्छीतस्वात विरुध्यते ॥
अयमभिप्राय । सन्निपातज्वरेषु श्लेष्मनिग्रहार्थं सर्व्वदा स्वेदो हित उक्त' । अताग्निसम्बन्धाद्देहस्योष्णता तिष्ठेदेव । उष्णेन मधुना विरोध । उक्तञ्च सुश्रुतेन ।
"उष्णै र्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ।
उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णञ्च तन्निहन्ति यथा विषम् ॥"
इति ॥

शीतोपचारि क्षौद्रमिति । शीतेनोपचारोऽस्यास्तीति शीतोपचारि । शीतस्वात सन्निपाते विरुध्यते । अयमवलेह शायेणोर्द्ध्वजत्रुजरोगहरत्वात् सायमुपयुज्यते । यत उक्त चरकेण ।
"ऊर्द्ध्वजत्रुगदघ्नी या सा सायमवलेहिका ।
अधोरोगहरी या सा भोजनात् प्राक् प्रयु-
ज्यते ॥"

पौष्कर पुष्करमूल तदलाभे कुष्ठ देयम् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । व्योष शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । यासो यवास । केचिद्‌यासस्थाने यवानीं प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरैला इति लोके । अष्टाङ्गावलेहिका ॥ * ॥
"स्विन्नमामलक पिष्टा द्राक्षया सह मेलयेत् ।
विश्वभेषजसयुक्त मधुना सह लेहयेत् ।
तेनाशु शाम्यति श्वास. कासो मूर्च्छारुचि
स्तथा ॥"
इत्यवलेह. ॥ * ॥

अथाञ्जनम् ।
"शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवै ।
अञ्जन स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचै ॥"
इति शिरीषबीजाद्यञ्जनम् ॥ * ॥
"अयोरजः श्वेतलोध्रमञ्जन मरिच तथा ।
गोपित्तेन समायुक्त तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥"
गोपित्त गोरोचना । लौहचूर्णाद्यञ्जनम् ॥*॥
"अञ्जन सम्यगारब्ध मधुसिन्धुशिलोषणै ।
प्रमोहद्रोऽपि भवति भाषित भिषजा वरै' ॥"
शिला मन शिला । उषण मरिचम् । इत्यञ्जनम् ॥ * ॥ अथ क्वाथ' ।
"सूत विषञ्च मरिच तुत्थक नवसादरम् ।
चूर्णित स्वरसेर्म्मर्द्य धूर्त्तपत्ररसोनयो ॥
सन्निपातहृते मोहे मूर्द्ध्नि लिम्पेत् पदोपरि ।
अस्थिव्यथास्तनेनैव लेप कुर्य्यात् पदोपरि ॥"
पद पौछ इति लोके ।
"बिल्वश्योनाकगम्भारीपाटलागणिकारिका' ।
पाचन वातकफहृत् पञ्चमूलमिद महत् ॥
शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ।
गोक्षुरो वातपित्तघ्न कनीय' पञ्चमूलकम् ॥
उभय दशमूल तत् पिप्पलीचूर्णसयुतम् ।
सन्निपातज्वर हन्ति हृत्कण्ठग्रहनाशनम् ॥
तन्द्रावातकफातङ्कश्वासपार्श्वार्त्तिकासनुत् ।
महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि
च ।
तेषान्तु वल्कल ग्राह्य' ह्रस्वमूलानि कृत्स्नश ॥"
अत्र विल्वादीना पञ्चानां मूलस्य वल्कल ग्राह्यम् । दशमूलक्वाथ ॥ * ॥
"दशमूलीकषायस्तु स पौष्करकणान्वित' ।
सन्निपातज्वरे देय. श्वासकाससमन्विते ॥"
इति द्वादशाङ्गक्वाथ. ॥ * ॥

"चिरज्वरे वातकफोल्बणे वा
त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्र ।
किराततिक्तादिगण' प्रयोज्य'
शुद्धार्थिने वा त्रिवृता विमिश्र ॥"

किराततिक्तादिर्यथा,—
किराततिक्तको मुस्त गुडूची विश्वभेषजम् ।
किराताादिगणो ह्येष चातुर्भद्रकमित्यपि ॥"
इति चतुर्द्दशाङ्गक्वाथ. ॥ * ॥
"दशमूली शठी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ।
भार्गी कुटजबीजञ्च पटोल कटुरोहिणी ॥ ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापह ।
कासहृद्‌ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्कावमीहर' ॥"
इत्यष्टादशाङ्गक्वाथ' ॥ * ॥

"भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषाय. ।
तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोह-
श्वासत्रिदोषजनितज्वरनाशन. स्यात् ॥"
इति द्वितीयोऽष्टादशाङ्गक्वाथः ॥

एतस्यैव गुण उक्तो वङ्गसेनेन ।
"अष्टादशाङ्गमित्येष मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत् ॥"
इति ॥*॥

अथ सन्निपातज्वरे रसाः ।
"विष त्रिकटुक गन्ध टङ्कण मृतशुल्वकम् ।
धुस्तूरस्य च बीजानि हिङ्गुल नवम स्मृतम् ॥
एतानि समभागानि दिनैक विजयाद्रवैः ।
मर्द्दयेच्चणकाकारा कर्त्तव्या वटिकाथ सा ॥
भक्षणीया तु पातव्यो रविमूलकषायकः ।
मृतसञ्जीवनी नाम्ना सन्निपातज्वरान्तकृत् ॥"
इति मृतसञ्जीवनी वटिका ॥*॥

सन्निपातज्वरे रसप्रदीपे ।
"शुद्धसूतसम गन्ध सूतांश मृतताम्रकम् ।
त्रिभिस्तुल्यैर्गवा क्षीरैर्मर्द्दयेदातपे खरे ॥
मर्द्दयेद्दिनमेकन्तु निर्गुण्ड्यग्निजद्रवैः ।
विधाय गोल त गोलमन्धमूषागत पचेत् ॥
त्रियामान् वालुकायन्त्रे ततः खल्ले विचूर्णयेत् ।
अष्टमाश विष तत्र क्षिपेत्तेनापि मर्द्दयेत् ॥
त्रिनेत्राख्यो रसो ह्येष क्षयो गुञ्जाद्वयोन्मितः ।
पञ्चकोलकषायेण छागीदुग्धेन वा सह ॥
रसेनानेन भुक्तेन सन्निपातज्वरो महान् ।
सञ्चयं व्रजति क्षिप्रं कर्त्तव्यो नात्र संशयः ॥"
इति त्रिनेत्रो रस ॥*॥

सन्निपातज्वरे रसप्रदीपे ।
"भस्म षोडशनिष्कं स्यादारण्योपलसम्भवम् ।
मरिच निष्कमात्रञ्च विष निष्क विचूर्णयेत् ॥
रसो भस्मेश्वरो नाम्ना सन्निपातज्वरान्तकृत् ।
एकगुञ्जामितो भक्ष्य आर्द्रकस्य द्रवेण हि ॥"
इति भस्मेश्वरो रस ॥*॥

सन्निपातज्वरे रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
"द्वौ कर्षौ सूतकाद्ग्राह्यौ गन्धकाद्द्वौ तथैव च ।
यत्नतस्तूभय मर्द्यं दिन हंसपदीरसैः ॥
कल्कस्य वटिका कृत्वा नि चेत् काचभाजने ।
कर्पंकममृतं तत्र क्षिप्त्वा वक्त्रं निरोधयेत् ॥
कूपिकायाः परौ भागौ वालुकाभिश्च पूरयेत् ।
सार्द्धं यावदहोरात्र तावत्तत्र पचेद्रसम् ॥
दीपमात्रोऽनलो देय स्वाङ्गशीत तमुद्धरेत् ।
तोलार्द्धममृत तत्र क्षिपेत्तावत्तथोषणम् ॥
भक्षितो रक्तिकामात्रो रसस्त्वग्निकुमारकः ।
सन्निपातज्वर हन्याद्धात मन्दाग्नितामपि ॥
शूल सग्रहणी गुल्म क्षय पाण्डुगद तथा ।
श्वासकासादिकान् सर्व्वान् गदानेष विनाशयेत् ॥"
इति अग्निकुमारो रस ॥*॥

सन्निपातज्वरादिषु रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
"गन्धेशटङ्कमरिच विष धत्तूरजैर्द्रवैः ।
दिनसमर्द्दित शुष्क पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् ॥
आर्द्रकस्य द्रवेणैव दातव्यो रक्तिकामतः ।
सन्निपातज्वर घोरं नाशयेत्रात्र संशय ॥"
ईश. पारदः । टङ्क टङ्कण । पञ्चवक्त्रो रस ॥*॥

सन्निपातज्वरे रसेन्द्रचिन्तामणौ । अथ शीतज्वरे रसाः ।
"सूतकं गन्धकञ्चैव हरितालं मनःशिलाम् ।
एकनिष्कं द्विनिष्कञ्च चतुर्निष्क तथैव च ॥
पञ्चनिष्करसैः कारवेल्ल्याः कल्क प्रकल्पयेत् ।
ताम्रपत्राणि तुल्यानि तेन कल्केन लेपयेत् ॥
सरावसपुटे तानि कृत्वा तेषामुपर्य्यपि ।
दद्यात्ता पिष्टिका पश्चात् पुटपाकेन पाचयेत् ॥
ततः सचूर्णयेदेव रसः क्षौद्रेण भक्षितः ।
यवैकमात्रया हन्ति घोर शीतज्वरं ध्रुवम् ॥"
पाराटङ्कः १ गन्धकटङ्कः २ हरितालटङ्कः ४
मनःशिलाटङ्कः ५ ताम्रपत्रटङ्क १२ । इति
शीतज्वरारिरस ॥*॥ रसप्रदीपे ।
"पारद गन्धकं तुल्य दरदञ्च विषं समम् ।
विषादष्टगुण योज्य मरिच विश्वभेषजम् ॥
अश्वगन्धा तु विजया कासमर्दकठिल्लकः ।
चतुर्थांश रसैरेतच्चूर्णं यत्नेन मर्दयेत् ॥
तुलस्यास्तु रसैः सार्द्धं भक्षितो रक्तिकामितः ।
हन्ति शीतज्वर घोर नाम्नाय शीतकेशरी ॥"
इति शीतकेशरीरसः ॥*॥

रसप्रदीपे ।
"तालक शुक्तिकाचूर्णं तुल्य तत्रोभयोपरि ।
नवमाशञ्च तुल्य स्यात् मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
तत्तु सशुष्कमुपलैर्वन्यैर्गजपुटे पचेत् ।
शीत तच्चूर्णयेदद्धं गुञ्जामात्र शितायुतम् ॥
प्रभाते भक्षयेत्तेन याति शीतज्वरक्षयम् ।
वान्तिर्भवति कस्यापि कस्यापि न भवत्यपि ॥"
इति शीतभञ्जी ॥*॥

"रसक पारद तुल्य तालक गन्धटङ्कणम् ।
सर्व्वमेतत् सम चूर्णं कारवेल्लीरसैर्दिनम ॥
मर्दयेत्तेन शुद्धस्य रसकादिसमस्य तु ।
ताम्रस्य भाजनस्यान्तर्लिम्पेद्दशाङ्गुलोन्मितम् ॥
तत् पचेद्वालुकायन्त्रे यवा यावत् स्फुटन्ति हि ।
शीतल तद्धि गृह्णीयात्ताम्रपात्रोदराद्भिषक् ॥
शीतभञ्जो रसो माषमात्रो मरिचसयुत ।
भक्षित पर्णखण्डेन नाशयेद्विषमज्वरान् ॥"
इति शीतभञ्जी रस ॥*॥

शीतज्वरादिविषमज्वरेषु रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
"तालको दरदोऽमृतपारदो गन्धकः शिला ।
क्रमाद्भागार्द्धरहित कारवेल्लाम्बुमर्दितम् ॥
अनेनास्य प्रमाणेन ताम्रपात्री प्रलेपयेत् ।
अधोमुखी दृढे भाण्डे तान्निरुध्याथ पूरयेत् ॥
शुभ्रया वालुकया घसमग्नि प्रज्वालयेद्दृढम् ।
शीत सचूर्णं माषोऽस्य नागवल्लीदले स्थितः ॥
भक्षितो मरिचैः सार्द्धं समस्तान् विषमज्वरान्
शीतदाहादिकान् हन्ति पथ्य शाल्योदन
पय ॥"
इति शीतभञ्जीरस ॥*॥

रसरत्नप्रदीपे ।
"रस गन्ध विषञ्चैव सम शुद्धञ्च टङ्कणम् ।
मर्दयेत् खल्लमध्ये तु यावत् कज्जलसन्निभम् ॥
नकुलस्य मुखे क्षिप्त्वा मृदा सवेष्टयेद्दृढम् ।
स्थापयेत् मृण्मये पात्रे अधोऽर्द्धलवण न्यसेत् ॥
मुखे भाण्ड सनिरुध्य चतुर्याम दृढाग्निना ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य कृत्वा वस्त्रेषु कज्जलीम् ।
गुञ्जाद्वयप्रमाणेन नस्यकर्म्मणि योजयेत् ।
वामभागे ज्वर हन्ति तत्क्षणात् कौतुक महत्
योजयेद्दक्षिणे भागे आरोग्य निश्चितं भवेत् ॥"
इत्यर्द्धनारीनाटेश्वरो रस ॥*॥

शीतज्वरादिविषमज्वरेषु रसरत्नप्रदीपे ।
"कट्फलं त्रिफलादारुचन्दन सपरूषकम् ।
कटुकापद्मकोशीर विपचेत् कर्षक जले ॥
त्रिदोषदाहतृष्णाघ्न पानमात्रेयपूजितम् ।
दीर्घकालज्वरार्त्तानामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥"
कर्षं कट्फलाद्युशीरान्ताना समुदिताना जले
प्रस्थमिते विपचेत् अर्द्धशेषम् । कट्फलादिपानं
तृष्णाया दाहे च ।
"सन्निपाते तु दाहार्त्तं य सिञ्चेच्छीतवारिणा
आतुरः स कथ जीवेज्जिषग्वा स कथं भवेत् ॥"
एष सन्निपातिनो दाहे शीताम्बुसेकनिषेधो धम्-
दाहान्यत्र तत्र व्याप्याद्यवगाहनस्योक्तत्वात्॥*॥
अथान्नमाह ।
"दु अर्शगोक्षुरक्षुद्रासिद्धमाहारमर्पयेत् ।
दोषशान्तिबलाग्न्यर्थं त्रिदोषज्वरिणे भिषक् ॥"
दु स्पर्शा यवास । आहारमुचितमन्नम् ॥
"लाजशक्तून् समश्नीयात् सैन्धवेन समन्वितान्
ते चेज्जीर्य्यन्त्यविघ्नेन ज्वरी जीवेत्तदा ध्रुवम्॥"
इति केचित् ॥

रक्तपित्ते हितत्वेन तृष्णादाहज्वरेषु च ।
लाजाना शक्तवः शीता न च तेऽत्र हिता
मता ॥
पाचनो दीपन सोष्णो लाजमण्डो यतः स्मृतः।
दशमूलादिसंसिद्ध सन्निपातज्वरे हितः ॥
सन्निपातज्वरी यस्तु कम्पते प्रलपत्यपि ।
किञ्चिदेव न जानाति चिकित्सा तस्य कथ्यते ॥
अभ्यञ्जयेत् पुराणेन सर्पिषा पूर्व्वमेव तम् ।
बलारास्नागुडूच्याद्यैस्तैलैश्च परिषेचयेत् ॥
वर्त्तको वर्त्तका लावो वार्त्ताकस्तित्तिरि शश ।
कुलिङ्गश्च रसैरेषा तर्पयेत यथानलम् ॥"
वर्त्तकः वटेर इति लोके । वर्त्तका बटई इति
लोके । वार्त्ताको वातचटक इति निर्घण्ट ॥
वगेरा इति लोके । कुलिङ्गो गरगरैया इति
लोके ।
"सन्निपाते क्षुधार्त्तं यो भोजयेत् पिशितौदनम्
स कथं भिषगाख्यान्तु लभते मनुजाधम ॥"*॥
अथ वातोल्वणसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।
"पञ्चमूलीकषायन्तु दद्याद् वातोत्तरे ज्वरे ।
भृशोष्ण वा सुखोष्ण वा दृष्ट्वा दोषबलाबलम्॥"
पञ्चमूली महती प्रथम प्राप्तायास्त्यागे वचना-
भावात ॥*॥ अथ पित्तोल्वणसन्निपातज्वरस्य
चिकित्सा ।
"परूषकाणि त्रिफला देवदारु च कट्फलम् ।
चन्दन पद्मक चैव तथा कटुकरोहिणी ॥
पृश्नीपर्णी शृतं त्वेभिरर्पित शीतल जलम् ।
पित्तोत्तरे तृषामेतत् सन्निपाते चिकित्सितम् ॥"
इति परूषकादिक्वाथ ॥*॥

"किराततिक्तकं मुस्तं गुडूची विश्वभेषजम्।
पाठोदीच्य मृणालञ्च शृतं पित्ताधिके पिबेत्॥"
इति किरातादिसप्तकम्॥*॥
अथ कफोल्वणसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा।
"बृहत्यौ पौष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा।
वत्सकस्य तु बीजानि पटोलं कटुरोहिणी॥
बृहत्यादिर्गणः शस्तः सन्निपाते कफोत्तरे।
श्वासादिषु च सर्व्वेषु हितः सोपद्रवेष्वपि॥"
इति बृहत्यादिक्वाथः॥*॥
अथ वातपित्तोल्वणसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा
"वातपित्तहरं ह्यत्र कनीयः पञ्चमूलकम्।
तत्क्वाथो मधुना हन्ति वातपित्तोत्तरं ज्वरम्॥"
इति लघुपञ्चमूलम्॥*॥
अथ वातश्लेष्मोल्वणसन्निपातज्वरचिकित्सा।
किराततिक्तकं मुस्तं गुडूची विश्वभेषजम्।
चातुर्भद्रकमित्याहुर्व्वातश्लेष्मोल्वणे ज्वरे॥"
इति चातुर्भद्रकक्वाथः॥*॥
अथ पित्तश्लेष्मोल्वणसन्निपातज्वरचिकित्सा।
"पर्पटं कट्फलं कुष्ठमुशीरं चन्दनं जलम्।
नागरं मुस्तकं शृङ्गी पिप्पल्येषां शृतं हितम्।
तृष्णादाहाग्निमान्द्येषु पित्तश्लेष्मोल्वणे ज्वरे॥"
इति पर्पटादिक्वाथः॥*॥
अथ वातपित्तश्लेष्मोल्वणसन्निपातज्वरचिकित्सा
"नागरं धान्यकं भार्गी पद्मकं रक्तचन्दनम्।
पटोलं पिचुमर्दञ्च त्रिफला मधुकं बला॥
शर्करा कटुका मुस्ता गजाह्वा व्याधिघातकः।
किराततिक्तममृता दशमूली निदिग्धिका॥
योगराजो निहन्त्येष सन्निपातं त्रिकोल्वणम्।
सन्निपातसमुत्थानं मृत्युमप्यागतं जयेत्॥"
गजाह्वा गजपिप्पली। व्याधिघातक आरग्वधः।
निदिग्धिका द्विगुणार्थं पृथक् पठिता। इति
योगराजक्वाथः॥*॥ अथ प्रहृष्टमध्यक्षीणवातादिजनितसन्निपातज्वराणां यथा तन्त्रेण
चिकित्सामाह।
"प्रहृष्टं कर्षयेद्दोषं क्षीणं संवर्द्धयेद्भिषक्।
चिकित्सेयं विधातव्या दोषयोर्व्वृद्धहीनयोः॥"
अस्यायमर्थः। प्रहृष्टं दोषं कर्षयेत् तत्संशमहेतुभिरौषधाहारविहारैः क्षयीकृत्य समीकुर्य्यात्
क्षीणं दोषं संवर्द्धयेत्। तद्वृद्धिहेतुभिरौषधाहारविहारैर्वर्द्धयित्वा समीकुर्य्यादित्यर्थः।
"प्रहृष्टे समिते दोषे मध्यमः स्वयमेव हि।
शान्तिं याति समं नीते लनुबन्ध्येऽनुबन्धवत्॥"
अस्यायमर्थः। वर्षासु वायुरनुबन्ध्य सेव्य।
प्रधानमिति यावत्। पित्तश्लेष्माणावनुबन्धौ
वायोरनुचरौ शरदि पित्तमनुबन्ध्यं कफोऽनुबन्धः। वसन्ते कफोऽनुबन्ध्यो वातपित्ते अनुबन्धौ
तत्र यथानुबन्ध्ये प्रथमं नीतेऽनुबन्धः स्वयमेव
शान्तिं याति। तथा प्रहृष्टे दोषे शमिते क्षासयित्वा समीकृते मध्यमो दोषो हि नियमेन
स्वयमेव शान्तिं याति प्रकृतौ भवतीत्यर्थः॥*॥
अथ शीताङ्गादीनां सन्निपातज्वराणां त्रयोदशानां विशिष्टा चिकित्सा। तत्र शीताङ्गस्य
चिकित्सामाह।
"भाखनमूलं जीरकं व्योषभार्गीव्याघ्रीशृङ्गीपुष्करं गोजलेन।
सिद्धं सद्यः शीतगात्रादिमोहश्वासं शोथं कासमाशु हन्ति॥"
भाखनमूलं अर्कमूलम्।
"कर्क्कोटिकाकन्दरजः कुलत्थकृष्णावचाकट्फलकृष्णजीरैः।
किराततिक्तानलकट्वलाबुपथ्याभिरुद्वर्त्तनमत्र शस्तम्॥"
कर्क्कोटिकाकन्दरजः खखसामूलरजः।
"रसविषमरिचमहेशप्रियफलभस्मं कामूचतुर्वसुभिः।
भार्गमितमुद्धूननमिदममितस्वेदशैत्यहरम्॥"*
अथ तन्द्रिकस्य चिकित्सा।
"मुद्रान्वितानागरपौष्कराणि
शृतानि पीतानि शिवायुतानि।
शुण्ठीकणागस्तिरसोषणानि
नस्येन तन्द्राविजयोल्वणानि॥
मरिचकचपञ्चपचा वचा रुक्
क्रमिहरनागरशर्व्वरीगवाक्षः।
छगलकजलकल्किता नितान्तं
नसि निहिता ननु तन्द्रिकं जयन्ति॥"
कचः वालकः। पञ्चपचा दारुहरिद्रा। रुक्
कुष्ठम्। क्रमिहरो विडङ्ग। शर्व्वरी हरिद्रा।
गवाक्षी इन्द्रवारुणी। नसि नासिकायाम्।
"तुरङ्गलालालवणोत्तमेन्द्रः
मनःशिलामागधिकामधूनि।
नियोजितान्यञ्चिणि निश्चितं द्राक्
तन्द्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति॥"
लवणोत्तमं सैन्धवम्। इन्द्रः कर्पूरः। निद्रा
अतिनिद्रा॥*॥ अथ प्रलापकस्य चिकित्सा।
"सतगरवरतिक्तो रेवताम्भोदतिक्तानलदतुरगगन्धाभारतीद्राक्षरङ्गा।
मलयजदशमूलीशङ्खपुष्प्योऽनुपक्वः
प्रलपनमपहन्त्युः पानतो नातिदूरात्॥"
वरतिक्तोऽत्र पर्पटो न तु महानिम्बस्तन्त्रान्तरानुरोधात्। नलदं लामज्जकम्। तदभावे दुग्धं ग्राह्यम्। भारती ब्राह्मी। वरत्री
इति लोके। द्राक्षरङ्गा द्राक्षा।
"सान्त्वनैरञ्जनैर्नस्यैस्तीक्ष्णैः स्तिमितसेवनैः।
सर्व्वतो विकृतं चित्तमस्य प्रकृतिमानयेत्॥"*॥
अथ रक्तष्ठीविनश्चिकित्सा।
"रौहिषधन्वयवासकवासापर्पटगन्धलताकटुकाभिः।
शर्करया सममेष कषायः
प्रतनष्ठीविनि उदित उपायः॥"
रौहिषं सुगन्धतृणविशेषः। रौहित इति
लोके। गन्धलता प्रियङ्गु।
पद्मकचन्दनपर्पटमुस्ताक्षौतिवराचबचन्दनवारि।
क्षौतकनिम्बयुतं परिपक्वं
वारि भवेदिह शोणितहारि॥"
क्षौतकं यष्टीमधुकम्। इह रक्तष्ठीविनि।
"मधुकमधूकपरूषकषायचन्दनपद्मकदारुसनाथः।
श्रीपर्णीफलशीतकषायः
सचितः इह स्यादसृजयाय॥"
पद्मकं पद्मकम्। पाथः बालः। सनाथः सप्रधानः। श्रीपर्णी गम्भारी॥*॥ अथ भुग्ननेत्रस्य चिकित्सा।
"तुरङ्गगन्धालवणोग्रगन्धामधूकसारोषणमागधीभिः।
वस्ताम्बुशुण्ठीलसुनान्विताभिर्न्नस्यं लसद्भुग्नदृशं करोति॥"*॥
अथाभिन्यासस्य चिकित्सा।
"शृङ्गीभार्ग्यभयाजाजीकणाभूनिम्बपर्पटैः।
देवदारुवचाकुष्ठयासकट्फलनागरैः॥
मुस्ताधान्याकतिक्तेन्द्रयवपाठाहरेणुभिः।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकैः॥
विशालारग्वधारिष्टशटीवाकुचिकाफलैः।
विड़ङ्गरजनीदार्व्वीयवानीद्वयसयुतैः॥
समांशैर्विहितः क्वाथो हिङ्ग्वार्द्रकरसान्वितः।
अभिन्यासज्वरं घोरं हन्ति तन्द्राञ्च तत्क्षणात्
प्रमीलं कर्णशूलञ्च सन्निपातांस्त्रयोदश।
हिक्का श्वासञ्च कासञ्च तथा सर्व्वानुपद्रवान्॥"
इति शृङ्ग्यादिक्वाथः॥*॥
अथ जिह्वकस्य चिकित्सा।
"किराततिक्ताकुलकाललिङ्गकर्पूरकृष्णाकटुतैलयुक्तः।
अन्नद्रवः सममयैद्रसज्ञा
दोषास्तुतौ दारयिर्यथाश्रिम्॥"
चाकुलकः अकरकरा इति लोके। कलिङ्ग
कुलिञ्जन इति लोके। अन्नद्रवः बीजपुरादिरसः। इति किरातादिकवलः॥*॥
"शालूरपर्णी मालूरमूलामयमधुद्रुता।
शम्बूकपुष्पी सहिता सेव्या वाचा विशुद्धये॥"
शालूरपर्णी ब्राह्मी। मालूरमूलं बिल्वमूलम्॥
आमयः कुष्ठम्। शम्बूकपुष्पी शङ्खपुष्पी। शालूरपर्ण्यादिरवलेहः॥*॥
"सुद्रा नागरपुष्कराम्रतलता ब्राह्मी वचासुव्रता।
भार्गी वासकया सतोयसुरसा क्वाथो जयेजिह्वकम्।
विश्वावर्म्मविभावरीयुगवरावत्सादनीवारिदव्याघ्रीनिम्बपटोलपुष्करजटारुग्दारुभिर्व्वा
कृतः॥"
पुष्करं पुष्करमूलम्। तथा चामरसिंहः।
"मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे।"
सुव्रता गन्धपलाशी काश्मीरे प्रसिद्धा। सुरसा
तुलसी। विश्वादिर्योगान्तरम्। वर्म्म पर्पटः॥
विभावरीयुगं हरिद्रा दारुहरिद्रा च। वरा
त्रिफला। वत्सादनी गुडूची। व्याघ्री कण्ट-

कारिका। रुक् कुष्ठम् ॥*॥ अथ सन्धिगस्य चिकित्सा।

"शटीसुरतरूत्तमाः स्थविरदारुरास्ना' समाः
सनागरसुधान्विताः पिब शतावरीसयुता ।
मृदुज्वलनपाचिताः सह पुरेण सन्धिग्रह-
व्यथापहतये वृथा शिशिरसेवन मा कृथा ॥"

उत्तमा त्रिफला। स्थविरदारु विधारा इति लोके। सुधा गुडूची। पुरो गुग्गुलुः।

"वचाकवचकच्छुरासहचरामृताभङ्गुरा-
सुराह्वघननागरातरुणदारुरास्नापुरा ।
वृषातरुणभीरुभिः सह भवन्ति सन्धिग्रह-
व्यथोरुजडिमक्लमभ्रमणपक्षघातद्रुह ॥"

कवच' पर्प्पटकः। कच्छुरा यवासः। भङ्गुरा अतिविषा। सुराह्व देवदारु। अतरुणदारु वृद्धदारु। पुरो गुग्गुलु'। वृषा वृहद्दन्ती एरण्डवत् पत्रविटपा तदलाभे दन्ती च ग्राह्या समानगुणत्वात्। तरुण एरण्डः। भीरुः शतावरी।

"सुरदारु शटी सुधालता
सुवहा शुण्ठियुता शृता जले।
सपुराः शमयन्ति सेविता'
सतत सन्धिगत सदागतिम् ॥"

सुवहा रास्ना।

"मुस्तै रण्डप्राणदावाणदारु-
च्छिन्नारास्नाभीरुकर्चूरतिक्ता ।
वासा विश्वा पञ्चमूलीयुगाढ्या
हन्याम्मन्यास्तम्भसन्धिग्रहार्त्तीः ॥"

प्राणदा हरितकी। बाण नीलपुष्पसहचरः। तिक्ता कटुका ॥*॥ अथान्तके विधि'।

"हृद्यापहाय व्रतमुष्णवारि
ज्वरारिपूयादिगदापहारि।
ज्वरच्छिदं जीवितदञ्च नित्य
मृत्युञ्जयं चेतसि चिन्तयस्व ॥"

इह अन्तके व्रत लङ्घनादिनियमम्।

"कर्पूरप्रकरावदातवपुषं सद्योगमुद्राजुषं
शश्वन्नम्रजनेषु भावुकजुष भालस्फुरच्चक्षुषम्।
सपूर्णामृतकुम्भसम्भृतकर शुभ्राक्षमालाधर
पिङ्गोत्तुङ्गजटाकलापरुचिर चन्द्रार्द्धमौलि
स्तुहि ॥
भिषग्भिरिति निर्णीते सन्निपातेऽन्तकाभिधे।
भेषज जाह्नवीनीर वैद्यो गोविन्द एव हि॥"*

अथ रुग्दाहस्य चिकित्सा।

"उशीरचन्दनोदीच्यद्राक्षामलकपर्प्पटैः।
शृत शीत जलं दद्याद्दाहवड्ज्वरशान्तये ॥"

इति षडङ्गपानम् ॥*॥

"सशितो निशि पर्य्युषित, प्रातर्धान्याक-
तण्डुल क्वाथ ।
पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाह ज्वरं पत्तम् ॥"

धान्याकतण्डुलाः कण्डितधान्यकानि। इति धान्याकक्वाथः ॥*॥

"पथ्यां तैलघृतक्षौद्रैर्लिहन् दाहज्वरापहाम्।
कासासृक्पित्तवीसर्पं श्वासान् हन्ति वमीमपि॥"

तैलघृतक्षौद्रै रित्यत्र न समुच्चय' स्नेहेन केवलेन मधुनापि लिह्यात्। 'इति पथ्यावलेह' ॥*॥

"प्रशमयति दाहमचिरात् दधियुक्काञ्जिक-
पल्लवैर्लेप'।
लेपो हिमकरमलयजनिम्बदलैस्तक्रपिष्टैर्वा॥"

हिमकरः कर्पूरः। तथा च घनसारश्चन्द्रसंज्ञ इत्यमर' ॥

"उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ती
निहन्ति दाह त्वरितं ज्वरञ्च ॥
शीताम्भसा तु शतशश्च विलोडितेन
गव्येन चन्दनयुतेन घृतेन दिग्धा।
दाहज्वरी सकमलोत्पलमाल्यधारी
क्षिप्र विशेत् सलिलकोष्ठमनल्पकालम् ॥
काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठन दाहनाशनम्।
अथ गोतक्रसक्लिन्नशीतलीकृतवाससा ॥"*॥

अथान्नमाह।

"दाहावमर्द्दितं क्षामं निरन्न' तृष्णयान्वितम्।
शर्करामधुसयुक्त पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"

लाजतर्पण लाजशक्तुभिरुपतर्पणम्।

"वाप्य' कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहा' शुभा'।
नार्य्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मता ॥
मुक्तावली चन्दनशीतलाना
सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम्।
नितम्बिनीना सुपयोधराणा-
मालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥
प्रह्लाद चास्य विज्ञाय ता' स्त्रीरपनयेत् पुन'।
हितञ्च भोजयेदन्न येनाप्नोति सुखं महत् ॥"

प्रह्लादक कामकृत हर्षम् ॥*॥ अथ चित्तभ्रमस्य चिकित्सा।

"कणोषणोशालवणोत्तमानि
करञ्जबीज चणदामलानि।
पथ्याचसिद्धार्थकहिङ्गुशुण्ठी-
युतानि वस्ताम्बुविमिश्रितानि ॥
पिष्ट्वा गुटीय नयने विधेया
प्रचेतनेति प्रथितान्विताख्या।
चित्तभ्रमापस्मृतिभूतदोष-
शिरोऽक्षिरोगभ्रमनाशहेतुः ॥"

वस्ताम्बु छागमूत्रम्।

"कुम्भोद्भवतरोरम्भोगुडविश्वाकणान्वितम्।
निहित नसि नून स्यात् चित्तभ्रमविनाशनम्॥"

कुम्भोद्भवतरोरम्भ अगस्तिवृक्षत्वक्कल्करस.।

"सुरामूर्द्धजमेधाह्वामधूकमलयोद्भवैः।
मरुत्तरुमधूच्छिष्टैः पुरपाणिजपाशुभिः ॥
लोहलामज्जकैलाभिर्धूपश्चित्तभ्रमापहः।
ग्रहदोषहरः शोद' सौभाग्यकर उत्तमः ॥"

मुरा एकाङ्गी। मूर्द्धजो बाला। मरुत्तरुः देवदारु.। पुर गुग्गुलु'। पाणिज' नख.। पाशु पर्पटक'। लोह अगुरु'। लामज्जक उशीरवत् पीतच्छविढणविशेषः। तदलाभे उशीरं ग्राह्यम्।

"मृद्वीकामरदारुमत्स्यशकलामुस्तामलक्योऽमृता
पथ्यारेवतरामसेनकरजोराजीफलै सयुता'।
हन्युश्चित्तरुजोऽथ दर्द्दुरदला द्राक्षा पटोली
पय'
पथ्या पर्पटराजवृक्षकटुकाशम्बूकपुष्प' शृता ॥"

मृद्वीका द्राक्षा। मत्स्यशकला कटुका। आरेवत आरग्वध'। रामसेनकः किराततिक्तक'। रज पर्पटकः। राजीफल' पटोल'। अथ योगान्तरमाह। दर्द्दुरदला मण्डूकपर्णी। सा च त्वर्था ब्राह्मी मञ्जिष्ठा शोणकश्च। तथाप्यत्र ब्राह्मी ग्राह्या। यत उक्त गुणग्रन्थे। ब्राह्मी मतिप्रदा मेध्या ज्वरहन्त्री रसायनीति ब्राह्मी वरम्भी इति लोके। पय' बालक राजवृक्ष आरग्वध'। शम्बूकपुष्पी शङ्खपुष्पी ॥ * ॥ अथ कर्णकस्य चिकित्सा।

"प्रलेप' समस्त नयत्यल्पमेकः
समुद्रिक्तशोथञ्च रक्तावसेक'।
विपक्वञ्च शस्त्रक्रिया पूयजित् सा
व्रणत्व गतञ्च द्रुत तच्चिकित्सा ॥"

अयमर्थ.। अल्प त कर्णक एक प्रलेप अस्त नाश नयति। तच्चिकित्सा व्रणचिकित्सा।

"निशाविशालामयमाणिमन्थ-
दार्वीङ्गदीमूलकृत' प्रलेप.।
प्रभाकरक्षीरयुतप्रभावाद्
व्यस्त समस्तोऽप्यथ कर्णकघ्न' ॥"

कुलत्थ, कटफल शुण्ठी कारवी च समांशकै।
सुखोष्णैर्लेपन कार्य्यं कर्णमूले मुहुर्मुहु ॥
गैरिक कठिनीशुण्ठीकट्फलै सवचै' समै.।
उष्णै काञ्जिकसपिष्टै प्रलेप' कर्णमूलनुत् ॥
शिग्रुराजिकयो पिष्ट्वा कर्णमूल प्रलेपयेत्।
कर्णमूलभव' शोथस्तेन लेपेन शाम्यति ॥
अशिशिरजलपरिमृदित मरिचकणाजीर-
सिन्धज त्वरितम्।
नस्यविधिसेवित ननु कर्णकरुक् नाशकृद्-
गदितम्॥

भार्गीनयापौष्करकण्टकारी-
कटत्रिकोग्रावनकुण्डलीभि'।
कुलीरशृङ्गीकटुकारसाभि
कृत कषाय किल कर्णकघ्न' ॥"

भार्गी वभनेटी इति लोके। तदलाभे कण्टकारीमूल ग्राह्यम्। जया गणियार इति लोके। पौष्कर पुष्करमूलम्। उग्रा वचा। कुण्डली गुडूची। कुलीरशृङ्गी कर्कटशृङ्गी। रसा रास्ना।

"दशमूलमत्स्यशकलाचपला-
त्रिफलामहौषधिकिरातयुतम्।
मरिच परिक्वथितमाशु बला-
दपहन्ति कर्णरुज सकला ॥"

चपला पिप्पली ॥ * ॥ अथ कण्ठकुब्जस्य चिकित्सा।

"फलत्रिकत्र्यूषणमुस्तकहि-
कलिङ्गसिद्धाननशर्व्वरीभिः।

काथ' क्वाथ' क्वथति कण्ठकुब्ज
कण्ठीरव कुञ्जरमाशु यद्वत् ॥"
सिंहाननो वासक' । शर्व्वरी हरिद्रा ।
"किरातकट्काकणाकुटजकट्फलाकारीशटी-
कलिङ्गकिलिमाभयाकटुककट्फलाशोधरै' ।
विषामलकपुष्करानलकुलीरशृङ्गीवृषै-
र्म्महौषधसखैरयं जयति कण्ठकुब्ज गण ॥"
शटी कचूर । कलिङ्ग' विभीतक । किलिम
देवदारु । कटुक मरिचम् । विषा अतिविषा ।
पुष्कर पुष्करमूलम् । वृष वासक' । वृषा-
दिभि. किंविशिष्टै महौषधसखै महौ-
षधस्य सखिभि । तेन एते सहितेन महौ-
षधेन इत्यर्थ' ॥ * ॥ अथोल्वणवातादिप्रवृद्ध-
मध्यक्षीणवातादिहेतुकाना कुम्भीपाकादिसन्नि-
पातज्वराणा त्रयोदशाना चिकित्साभिधीयते
सा च तुल्यहेतुकाना विस्फुरकादीना त्रयो-
दशानामिव विधातव्या । इति सन्निपातज्वरा-
धिकार । इति भावप्रकाश ॥
सन्निपातनुत्, पु, (सन्निपात नुदतीति । नुद+
क्विप् ।) नेपालनिम्ब । इति राजनिर्घण्ट ॥
सन्निबद्ध, त्रि, सम्यग्बन्धनयुक्त. । सनिपूर्व्वबन्ध-
धातो कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
सन्निबन्धन, क्ली, सम्यङ्निश्चितबन्धनम् । सम्यग
विबन्धनम् । सनिपूर्व्वकबन्धधातोरनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥
सन्निभ, त्रि, (सम्यक् निभातीति । स+नि+
भा+क ।) सदृश । इति जटाधर ॥ (यथा,
भागवते । ३ । १३ । २२ ।
"भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्ज्जागेन्द्रसन्निभ ॥")
सन्निरुद्धगुद, पु, (सन्निरुद्ध गुद यस्मात् ।) गुह्य-
द्वारोद्भवरोगविशेष । इति भावप्रकाश ॥
(यथा, सुश्रुते । ४ । २० । ४२ ।
"सन्निरुद्धगुद रोग वल्मीक वह्निरोहिणीम् ।
प्रत्याख्याय यथायोग चिकित्सितमथाचरेत् ॥"
तन्निदानादि क्षुद्ररोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सन्निविष्ट, त्रि, (स+नि+विश्+क्त ।) उप-
विष्ट । यथा,—
'ध्येय. सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायण सरसिजासनसन्निविष्ट ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्र ॥"
इत्यादित्यहृदयम् ॥
निकट । इति केचित् ॥
सन्निवृत्ति, स्त्री,(स+नि+वृ+क्तिन् ।) सम्यङ्
निवर्त्तनम् । (यथा, रघु । १० । २७ ।
गतिस्त्व वीतरागाणामभूय सन्निवृत्तये ॥")
सन्निवेश, पु, (सन्निविशन्ते अत्रेति । स+नि+
विश+घञ् ।) पत्तनादिषु दिगादिपरिच्छिन्न-
प्रदेश । पूर्व्वदिगाद्यवच्छिन्नगृहम् । इति
कलिङ्ग ॥ पुरादेर्बहिर्विहरणभूमि । इति
स्वाम्यादय ॥ तत्पर्य्याय । निकर्षणम् २ । इत्य-
मरभरतौ ॥ किञ्च ।
"नगरादिबहि खेरविहारस्थानभूमिषु ।
तत्र द्वय निगदित सन्निवेशो निकर्षणम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघु' । १४ । ७६ ।
अशून्यतीरा मुनिसन्निवेशै-
स्तमोऽपहन्त्री तमसा वगाह्य ॥"
संस्थानम् । यथा, कुमारे । ३ । ४५ ।
"उत्तानपानिद्वयसन्निवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये ॥")
सन्निहित, त्रि, (स+नि+धा+क्त ।) निकट-
स्थितम् । यथा । ब्रह्मपुराणे ।
"षष्ठ्यादौ कृष्णपक्षे तु भूमौ सन्निहिता भवेत्
यावत् पुण्यममावास्या दिनानि दश पञ्च च॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(अग्निविशेषे, पु । यथा, महाभारते । ३ ।
२२० । १८ ।
'प्राणानाश्रित्य यो देह प्रवर्त्तयति देहिनाम् ।
तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधन ॥")
सन्न्यस्त, त्रि, (स+नि+अस्+क्त ।) सम्यङ्
न्यासीकृत । समर्पित' । यथा,—
"योगसन्न्यस्तकर्म्माण ज्ञानसञ्छिन्नसशयम ।
आत्मवन्त न कर्म्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥"
इति भगवद्गीतायाम् ४ अध्याय ॥
सन्न्यास', पु, (स+नि+अस्+घञ ।) जटा-
मासी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काम्यकर्म्मणा
न्यास । यथा,—
"काम्यानां कर्म्मणा न्यास सन्न्यासं कवयो विदु
सर्व्वकर्म्मफलत्याग प्राहुस्त्याग विचक्षणा ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्याय ॥
अपि च ।
'सन्न्यास कर्म्मणा न्यास कृतानामकृते सह
कुशलाकुशलाभ्यान्तु प्रहाण न्यास उच्यते ॥"
इति मात्स्ये १२० अध्याय ॥*॥
चतुर्थाश्रम । तदाश्रमधर्म्मा यथा —
"सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यसमन्वित' ।
जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम् ॥
अनारम्भस्तथाहारे भिक्षा विप्रे ह्यनिन्दिते ।
आत्मज्ञानविवेकश्च तथा ह्यात्मावबोधनम् ॥
चतुर्थे चाश्रमे धर्म्मो ह्यस्माभिस्ते प्रकीर्त्तित ॥"
इति वामने १४ अध्याय ॥*॥
तदाश्रमकालादि यथा,—
"एव वनाश्रमे स्थित्वा तृतीय भागमायुष ।
चतुर्थमायुषो भाग सन्न्यासेन नयेत् क्रमात् ॥
अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विज प्रव्रजितो भवेत् ।
योगाभ्यासरत शान्तो ब्रह्मविद्यापरायण ॥
यदा मनसि सम्पन्न वैतृष्ण्य सर्व्ववस्तुषु ।
तदा सन्न्यासमिच्छेत्तु पतित स्याद्विपर्य्यये ॥
प्राजापत्या निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुन ।
दान्त पक्वकषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २७ अध्याय ॥*॥
कलौ क्षत्रियवैश्ययो सन्न्यासनिषेधो यथा,—
"अश्वमेध गवालम्भ सन्न्यास पलपैतृकम् ।
देवरेण सुतोत्पत्ति कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत् ॥"
इति कलौ सन्न्यासनिषेधक क्षत्रियवैश्यविष-
यकम् इति मलमासतत्त्वम् ॥ सन्न्यासप्रति
षेधश्च कलौ क्षत्रविशोर्भवेत् । इति मलमास-
तत्त्वप्रतिभाया श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य ॥ * ॥
चैत्रमासे सन्न्यासकरणप्रमाण यथा,—
"चैत्रे शिवोत्सव कुर्य्यात् नृत्यगीतमहोत्सवै' ।
स्नायात् त्रिसन्ध्य रात्रौ च हविष्याशी जिते-
न्द्रिय. ।
शिवस्वरूपता याति शिवप्रीतिकर पर ॥
क्षत्रियादिषु यो मर्त्यो देह सपोष्य भक्तित ।
अश्वमेधफल तस्य जायते च पदे पदे ॥
सर्व्वकर्म्मपरित्यागी शिवोत्सवपरायण ।
भक्तैर्ज्जागरण कुर्य्याद्रात्रौ नृत्यकुतूहलै ॥
नानाविधैर्म्महावाद्यैर्नृत्यैश्च विविधैरपि ।
नानावेशधरैर्नृत्यै' प्रीयते शङ्करप्रभु ॥
किमलभ्य भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन तोषणीयो महेश्वर' ॥
शङ्खवाद्य शङ्खतोय वर्ज्जयेत शिवसन्निधौ ।
ग्रामाद्बहिरिम शम्भोरुत्सव कारयेन्मुदा ।
उपोष्य हुत्वा संक्रान्त्या व्रतमेतत् समापयेत् ॥"
इति वृहद्धर्म्मपुराणे उत्तरखण्डे ८ अध्याय ॥
सन्न्यासी, [न्] पु ,(सन्न्यासोऽस्यास्तीति । इनि ।
सन्न्यासाश्रमविशिष्ट । चतुर्थाश्रमी । तत्पर्य्याय:
पाराशरी २ मस्करी ३ परिव्राट ४ कर्म्मन्दी ५
श्रमण ६ भिक्षु ७ । इति जटाधर ॥ तस्य
लक्षणादि यथा । सर्व्वं गृहादिक त्यक्त्वा मुण्डित-
मुण्डो गैरिककौपीनाच्छादन दण्ड कमण्डलुञ्च
बिभ्रत् भिक्षावृत्तिर्निर्ज्जने तीर्थे वा स्थिला
केवलमीश्वराराधन करोति य' स सन्न्यासी ।
स तु चतुर्व्विध । कुटीचर' १ बहूदक' २
हस ३ परमहस ४ । तस्य धर्म्मा यथा,—
"सदने वा कदने वा लोष्ट्रे वा काञ्चने तथा
समबुद्धिर्यस्य शश्वत् स सन्न्यासीति कीर्त्तित' ॥
दण्ड कमण्डलु रक्तवस्त्रमात्रञ्च धारयेत् ।
नित्य प्रवासी नैकत्र स सन्न्यासीति कीर्त्तित ॥
शुद्धाचारद्विजान्नञ्च भुङ्क्ते लोभादिवर्ज्जित ।
किन्तु किञ्चिन्न याचेत स सन्न्यासीति कीर्त्तित
न व्यापारी नाश्रमी च सर्व्वकर्म्मविवर्ज्जित ।
ध्यायेन्नारायण शश्वत् स सन्न्यासीति कीर्त्तित
शश्वन्मौनी ब्रह्मचारी सम्भाषालापवर्ज्जित ।
सर्व्वं ब्रह्ममयं पश्येत् स सन्न्यासीति कीर्त्तित ॥
सर्व्वत्र समबुद्धिश्च हिंसामायाविवर्ज्जित. ।
क्रोधाहङ्काररहित स सन्न्यासीति कीर्त्तित ॥
अयाचितोपस्थितञ्च मिष्टामिष्टञ्च भुक्तवान् ।
न याचेत भक्षणार्थी स सन्न्यासीति कीर्त्तित' ॥
न च पश्येत् मुख स्त्रीणा न तिष्ठेत्तत्समीपत
दारवीमपि योषाञ्च न स्पृशेद्य स भिक्षुक' ।
अथ सन्न्यासिनां धर्म्म इत्याह कमलोद्भव, ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ११ अध्याय: ॥*॥
अपि च ।
"सर्व्वन्यासी हरौ भूप धर्म्मः सन्न्यासिनां ध्रुवम्

रक्तैकवासा दण्डी च विभर्त्ति मृत्कमण्डलुम्॥
सर्व्वत्र समदर्शी च स्मरेन्नारायणं सदा।
करोति भ्रमणं नित्यं गेहे गेहे न तिष्ठति॥
विद्यामन्त्रञ्च कस्मैचित् न ददाति च दैवतम्।
करोति नाश्रमं भिक्षुः करोति नान्यवासनाम्॥
करोति नान्यषण्डञ्च निर्व्वीणः सङ्गवर्ज्जितः।
न स्वादु भुङ्क्ते दैवाच्च स्त्रीमुखं न हि पश्यति॥
न वाञ्छितं भक्ष्यवस्तु याचते गृहिणां व्रती।
इति सन्यासिना धर्म्ममित्याह कमलोद्भव॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्याय॥
अन्यच्च।
"तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत्।
सन्यासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षुर्ज्जितेन्द्रियः।
ज्ञानाय वर्त्तते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यान्नित्यतृप्तो महामुनिः।
सम्यक् च दमसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते॥
भैक्ष्यं श्रुतञ्च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः।
सम्यक् च ज्ञानवैराग्यं धर्म्मोऽयं भिक्षुके मतः॥
ज्ञानसन्यासिनः केचित् वेदसन्यासिनोऽपरे।
कर्म्मसन्यासिनः केचित् त्रिविधः पारमेष्ठिकः॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च।
तृतीयोऽन्त्याश्रमी प्रोक्तो योगमूर्त्तिसमाश्रितः॥
प्रथमा भावना पूर्व्वे मोक्षे त्वक्षरभावना।
तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी॥
यतीनां यतचित्तानां न्यासिनामूर्द्ध्वरेतसाम्।
आनन्दं ब्रह्म तत्स्थानं यस्मान्नावर्त्तते मुनिः॥
योगिनाममृतं स्थानं व्योमाख्यं परमाक्षरम्।
आनन्दमैश्वरं यस्मान्मुक्तो नावर्त्तते नरः॥"
इति गारुड़े ४९ अध्यायः॥*॥
अपरञ्च।
"ज्ञानसन्यासिनः केचिद्वेदसन्यासिनोऽपरे।
कर्म्मसन्यासिनस्त्वन्ये त्रिविधाः परिकीर्त्तिताः॥
यः सर्व्वसङ्गनिर्म्मुक्तो निर्द्वन्द्वश्चापि निर्भयः।
प्रोच्यते ज्ञानसन्यासी स्वात्मन्येव व्यवस्थितः॥
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं निराशीर्निष्परिग्रहः।
प्रोच्यते वेदसन्यासी मुमुक्षुर्व्विजितेन्द्रियः॥
यस्त्वग्नीनात्मसात् कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो द्विजः।
ज्ञेयः स कर्म्मसन्यासी महायज्ञपरायणः॥
त्रयाणामपि चैतेषां ज्ञानी त्वभ्यधिको मतः।
न तस्य विद्यते कर्म्म न लिङ्गं वा विपश्चितः॥
निर्म्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वः पर्णभोजनः।
जीर्णकौपिनवासाः स्यान्नग्नो वा ध्यानतत्परः॥
ब्रह्मचारी मिताहारी ग्रामादन्नं समाहरेत्।
अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षो निरामिषः॥
आत्मनैव सहायेन स्वर्गार्थं विचरेदिह॥"
स्वर्गार्थमित्यत्र सुखार्थमिति च पाठः।
"नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम्॥
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा।
नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन॥
एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते।
एकवासोऽथवा विद्वान् कौपीनाच्छादनोऽथवा
मुण्डः शिखी वाथ भवेत् त्रिदण्डी निष्परिग्रहः।
काषायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः॥
ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपि वा।
समः शत्रौ तथा मित्रे तथा मानापमानयोः॥
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेत् क्वचित्।
यस्तु मोहेन चान्यस्मादेकान्नादी भवेद्यदि॥
न तस्य निष्कृतिः काचिद्धर्म्मशास्त्रेषु कथ्यते।
रागद्वेषविमुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाञ्चनः॥
प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मौनी स्यात् सर्व्वनिस्पृहः।
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्।
सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत्॥
नैकत्र निवसेद्देशे वर्षाभ्योऽन्यत्र भिक्षुकः।
स्नानशौचरतो नित्यं कमण्डलुकरः शुचिः॥
ब्रह्मचर्य्यरतो नित्यं वनवासरतो भवेत्।
मोक्षशास्त्रेषु निरतो ब्रह्मसूत्री जितेन्द्रियः॥
दम्भाहङ्कारनिर्म्मुक्तो निन्दापैशुन्यवर्ज्जितः।
आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्म्मोक्षमवाप्नुयात्॥*॥
अभ्यसेत् सततं वेदं प्रणवाख्यं सनातनम्।
स्नात्वाचम्य विधानेन शुचिर्देवालयादिषु॥
यज्ञोपवीती शान्तात्मा कुशपाणिः समाहितः।
धौतकाषायवसनो भस्मच्छन्नतनूरुहः॥
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च।
आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिमतञ्च यत्॥
पुत्त्रेषु वाथ निवसन् ब्रह्मचारी यतिर्मुनिः।
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं स याति परमां गतिम्॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं तपः परम्।
क्षमा दया च सन्तोषो व्रतान्यस्य विशेषतः॥
वेदान्तज्ञाननिष्ठो वा पञ्चयज्ञान् समाहितः।
कुर्य्यादहरहः स्नात्वा भैक्षान्नेनैव तेन हि॥
होममन्त्रान् जपेन्नित्यं काले काले समाहितः।
स्वाध्यायं चान्वहं कुर्य्यात् सावित्रीं सन्ध्ययोर्ज्जपेत्॥
ध्यायीत सततं देवमेकान्ते परमेश्वरम्।
एकान्नं वर्ज्जयेन्नित्यं कामं क्रोधं परिग्रहम्।
एकवासा द्विवासा वा शिखी यज्ञोपवीतवान्।
कमण्डलुकरो विद्वांस्त्रिदण्डी याति तत्पदम्॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २७ अध्यायः॥*॥
व्यास उवाच।
"एतत्त्वाश्रमनिष्ठानां यतीनां नियतात्मनाम्।
भैक्षेण वर्त्तनं प्रोक्तं फलमूलैरथापि वा॥
एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति॥
सप्तागारं चरेद्भैक्षमलाभे तु पुनश्चरेत्।
प्रक्षाल्य पात्रे भुञ्जीयादद्भिः प्रक्षालयेत्तु तत्॥
अथवान्यदुपादाय पात्रं भुञ्जीत नित्यशः।
भुक्त्वा च सन्त्यजेत् पात्रं यात्रामात्रमलोलुपः॥
विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत्॥
गोदोहमात्रं तिष्ठेत कालं भिक्षुरधोमुखः।
भिक्षेत्युक्त्वा सकृत्तूष्णीमश्नीयाद्वाग्यतः शुचिः॥
प्रक्षाल्य पाणिपादौ च समाचम्य यथाविधि।
आदित्ये दर्शयित्वान्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽत्वरः॥
हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासानष्टौ समाहितः।
आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम्॥
अलावु दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैणवं तथा।
चत्वारि यतिपात्राणि मनुराह प्रजापतिः॥
प्रदोषे पररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च।
सन्ध्यास्वह्नि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम्॥
कृत्वा हृत्पद्मनिलये विश्वाख्यं विश्वसम्भवम्।
आत्मानं सर्व्वभूतानां परस्तात्तमसः स्थितम्॥
सर्व्वस्याधारभूतानामानन्दं ज्योतिरव्ययम्।
प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहनं परम्॥
तदन्तः सर्व्वभावानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम्।
ध्यायेदनादिमद्वैतमानन्दादिगुणालयम्॥
महान्तं परमं ब्रह्म पुरुषं सत्यमव्ययम्।
सितेतरारुणाकारं महेशं विश्वरूपिणम्॥
ओङ्कारान्तेऽथवात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि।
आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमव्ययम्॥
कारणं सर्व्वभूतानामानन्दैकसमाश्रयम्।
पुराणं पुरुषं शम्भुं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात्॥
यद्वा गुहायां प्रकृतौ जगत्सम्मोहनालये।
विचिन्त्य परमं व्योम सर्व्वभूतैककारणम्॥
जीवनं सर्व्वभूतानां यत्र लोकः प्रलीयते।
आनन्दं ब्रह्मणः सूक्ष्मं यत् पश्यन्ति मुमुक्षवः॥
तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम्।
अनन्तं सत्यमीशानं विचिन्त्यासीत संयतः॥
गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं यतीनामेतदीश्वरम्।
योऽनुतिष्ठेत सततं सोऽश्नुते योगमीश्वरम्॥
तस्मात् ध्यानरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः।
ज्ञानं समभ्यसेद्ब्राह्मं मुच्येत भवबन्धनात्॥
यद्वा पृथक्त्वमात्मानं सर्व्वस्मादेव केवलम्।
आनन्दमक्षरं ज्ञानं ध्यायीत च पुनः परम्॥
यस्माद्भवन्ति भूतानि यद्गत्वा नेह जायते।
स तस्मादीश्वरो देवः परस्ताद्योऽधितिष्ठति॥
यदन्तरे तद्गगनं शाश्वतं शिवमव्ययम्।
यमाहुस्तत्परो यस्तु स देवः स्यान्महेश्वरः॥
व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च।
एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते॥
उपेत्य च स्त्रियं कामात् प्रायश्चित्तं समाहितः।
प्राणायामसमायुक्तं कुर्य्यात् सान्तपनं शुचिः॥
ततश्चरेत नियमान् कृत्स्नान् संयतमानसः।
पुनराश्रममागत्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः॥
न नर्म्मयुक्तमनृतं हिनस्तीति मनीषिणः।
तथापि न च कर्त्तव्यं प्रसङ्गो ह्येष दारुणः॥
एकरात्रोपवासश्च प्राणायामशतं तथा।
उक्त्वानृतं प्रकर्त्तव्यं यतिना धर्म्मलिप्सुना॥
परमापद्गतेनापि न कार्य्यं स्तेयमन्यतः।
स्तेयादभ्यधिकः कश्चित् नास्त्यधर्म्म इति स्मृतिः॥
हिंसा चैषा परा दृष्टा या चात्मज्ञाननाशिका।
यदेतद्द्रविणं नाम प्राणाह्येते बहिश्चराः॥
स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनम्॥
एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रतच्युतः।

भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायण व्रतम् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन सवत्सरमिति श्रुतिः।
भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेत्कृच्छ्रमतन्द्रितः ॥
अकस्मादपि हिंसान्तु यदि भिक्षु समाचरेत्।
कुर्य्यात् कृच्छ्रातिकृच्छ्रन्तु चान्द्रायणमथापि वा
स्कन्देदिन्द्रियदौर्व्वल्यात् स्त्रिय दृष्ट्वा यतिर्यदि।
तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ॥
दिवा स्वप्ने त्रिरात्र स्यात् प्राणायामशत तथा
एकान्ने मधुमासे च नवश्राद्धे तथैव च ॥
प्रत्यक्षलवणे चोक्त प्राजापत्य विशोधनम्।
ध्याननिष्ठस्य सतत नश्यते सर्व्व पातकम् ॥
तस्मान्महेश्वर ध्यात्वा तस्य ध्यानरतो भवेत्।
यद्ब्रह्म परम ज्योति प्रतिष्ठाक्षयमक्षयम्।
योऽन्तरात्मा परं ब्रह्म स विज्ञेयो महेश्वरः ॥
एष देवो महादेव केवल परमेश्वरः।
तदेवाक्षयमद्वैत तदादित्यान्तर परम् ॥
यस्मात् महीयते देव. स्वधाम्नि ज्ञानसञ्ज्ञिते।
आत्मयोगाह्वये तत्त्वे महादेवस्ततः स्मृत. ॥
नान्य देव महादेवाद्व्यतिरिक्त प्रपश्यति।
तमेवात्मानमन्वेति य. स याति पर पदम् ॥
मन्यन्ते ये स्वमात्मान विभिन्न परमेश्वरात्।
न ते पश्यन्ति तं देव वृथा तेषा परिश्रम ॥
एकमेव पर ब्रह्म विज्ञेय तत्त्वमव्ययम्।
स देवस्तु महादेवो नैतद्विज्ञाय बध्यते ॥
तस्माद्यत्न न नियत यति सयतमानसः।
ज्ञानयोगरत शान्तो महादेवपरायणः ॥
एष व' कथितो विप्रा यतीनामाश्रमः शुभ'।
पितामहेन प्रभुणा मुनीना पूर्व्वमीरित' ॥
न पुत्रशिष्ययोगिभ्यो दद्यादिदमनुत्तमम्।
ज्ञान स्वयम्भुवा प्रोक्त यतिधर्म्माश्रम शिवम् ॥
इति यतिनियमानामेतदुक्त विधान
पशुपतिपरितोषे यन्नवेदेकहेतु ।
न भवति पुनरेषामुद्भवो वा विनाश
प्रणिहितमनसा ये नित्यमेवाचरन्ति ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे यतिधर्म्मो नाम २८ अध्याय. ॥*॥ युगभेदे सन्न्यासिना नामानि उपाधयश्च यथा। आदौ वेदान्ताचार्य्यो ब्रह्मा। द्वितीयाचार्य्यो विष्णु । तृतीयाचार्य्यो रुद्र । चतुर्थाचार्य्यो वशिष्ठ । पञ्चमाचार्य्य शक्ति । षष्ठाचार्य्य' पराशर । सप्तमाचार्य्यो व्यास। अष्टमाचार्य्य शुक । नवमाचार्य्यो गौड । दशमाचार्य्यो गोविन्द । एकादश श्रीशङ्कराचार्य्य । सत्ययुगमध्ये आचार्य्यत्रय ब्रह्मविष्णुरुद्राः। त्रेतायुगे आचार्य्यत्रय वशिष्टशक्तिपराशराः। द्वापरे आचार्य्यद्वय व्यासशुकौ। कलियुगे आचार्य्यत्रय गौडगोविन्दशङ्कराचार्य्याः। शङ्कराचार्य्यस्य चत्वार. शिष्या स्वरूपाचार्य्य. पद्माचार्य्य. त्रोटकाचार्य्य' पृथ्वीधराचार्य्य इति ॥ * ॥ अथ दश नामानि। स्वरूपाचार्य्यस्य शिष्य' तीर्थ आश्रमश्च। पद्माचार्य्यस्य शिष्यद्वय वन' अरण्यश्च। त्रोटकाचार्य्यस्य शिष्यत्रयं गिरिपर्व्वतसागरा इति। पृथ्वीधराचार्य्यस्य शिष्यत्रयम्। सरस्वती भारती पुरी चेति। इति श्रीशङ्कराचार्य्यविरचित सप्तमसूत्रम् ॥ * ॥ अपि च।

"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्व्वतसागरा'।
सरस्वती भारती च पुरीति दश कीर्त्तिताः ॥"

तेषा लक्षणानि यथा,—

"त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे।
स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते ॥१॥
आश्रमग्रहणे प्रौढ़ आशापाशविवर्ज्जितः।
यातायातविनिर्मुक्त एतदाश्रमलक्षणम् ॥२॥
सुरम्ये निर्झरे देशे वने वास करोति य ।
आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥३॥
अरण्ये सस्थितो नित्यमानन्दनन्दने वने।
त्यक्त्वा सर्व्वमिद विश्वमानन्दलक्षण किल॥४॥
वासो गिरिवरे नित्य गीताभ्यासे हि तत्पर।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥५॥
वसेत् पर्व्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात्।
सारात् सार विजानाति पर्व्वत परिकीर्त्तितः ॥६॥
वसेत् सागरगम्भीरो वनरत्नपरिग्रह ।
मर्य्यादाश्च न लङ्घेत सागर. परिकीर्त्तितः ॥७॥
स्वरज्ञानवशो नित्य स्वरवादी कवीश्वरः।
ससारसागरे साराभिज्ञो यो हि सरस्वती ॥८॥
विद्याभारेण सम्पूर्णं सर्व्वभार परित्यजेत्।
दु खभार न जानाति भारती परिकीर्त्तितः ॥९॥
ज्ञानतत्त्वेन सपूर्ण पूर्णतत्त्वपदे स्थित ।
परब्रह्मरतो नित्य पुरीनामा स उच्यते ॥"१०॥
इति वृहच्छङ्करविजये विद्यारण्यस्वामिधृतम् ॥

श्रीसदाशिव उवाच।

"अवधूताश्रमो देवि कलौ सन्न्यास उच्यते।
विधिना येन कर्त्तव्य तत् सर्व्व शृणु साम्प्रतम्॥
ब्रह्मज्ञाने समुत्पन्ने विरते स्वर्गकर्म्मणि।
अध्यात्मविद्यानिपुण सन्न्यासाश्रममाचरेत् ॥
विहाय वृद्धौ पितरौ शिशु भार्य्या पतिव्रताम्।
त्यक्त्वासमर्थान् बन्धूश्च प्रव्रजन्नारकी भवेत् ॥
सम्पाद्य गृहकर्म्माणि परितोष्यागमानपि।
निर्म्ममो निलयाद्गच्छेन्निष्कामो विजितेन्द्रिय'॥
आहूय स्वजनान् बन्धून ग्रामस्थान् प्रतिवासिनः।
प्रीत्यानुमतिमन्विच्छेद्गृहाज्जिगमिषुर्नर ॥
तेषामनुज्ञामादाय प्रणम्य परदेवताम्।
ग्राम प्रदक्षिणीकृत्य निरपेक्षो गृहादियात् ॥
मुक्त ससारपाशेभ्य परमानन्दहृंहित ।
कुलावधूत ब्रह्मज्ञ गत्वा सम्प्रार्थयेदिदम् ॥
गृहाश्रमे पर ब्रह्मन् ममैतद्विगत वय ।
प्रसाद कुरु मे नाथ सन्न्यासग्रहण प्रति ॥
निवृत्तगृहकर्म्माणं विचार्य्य विधिवद्गुरु ।
शान्त विवेकिन वीक्ष्य द्वितीयाश्रममादिशेत्॥
तत शिष्य कृतस्नानो यतात्मा विहिताह्निक.।
ऋणत्रयविमुक्त्यर्थं देवर्षीन् चार्च्चयेत् पितॄन् ॥
देवा ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्च स्वगणै सह।
ऋषय. सनकाद्याश्चाद्या देवर्ष्यस्तथा ॥
अथ ये पितर पूज्या वक्ष्यामि शृणु तानपि।
पिता पितामहश्चैव प्रपितामह एव च ॥
माता पितामही देवि तथैव प्रपितामही।
मातामहादयोऽप्येव मातामह्यादयोऽपि च ॥
प्राच्यामृषीन् यजेद्देवान् दक्षिणस्या पितॄन् यजेत्।
मातामहान् प्रतीच्यान्तु पूजयेन्न्यासकर्म्मणि ॥
पूर्व्वादिक्रमतो दद्यादासनाना द्वय द्वयम्।
देवादीन् क्रमतस्तत्रावाह्य पूजा समाचरेत् ॥
समर्च्च्य विधिवत्तेभ्य' पिण्डान् दद्यात् पृथक् पृथक्।
पिण्डप्रदानविधिना दत्त्वा पिण्ड यथाक्रमम् ॥
कृताञ्जलीपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् पितृदेवता'।
तृप्यध्व पितरो देवा देवर्षिमातृकागणाः ॥
गुणातीतपदे यूयमनृणीकुरुताचिरात् ॥
आनृण्यमर्थयित्वा तु प्रणम्य च पुन' पुनः।
ऋणत्रयविनिर्मुक्तात्मश्राद्ध प्रकल्पयेत् ॥
पिता ह्यात्मैव सर्व्वषा तत्पिता प्रपितामह'।
आत्मन्यात्मार्पणार्थाय कुर्य्यादात्मक्रिया सुधी'॥
उत्तराभिमुखो भूत्वा पूर्व्ववत् कल्पितासने।
आवाह्यात्मपितॄन् देवि दद्यात् पिण्ड समर्च्चयन् ॥
प्रागग्रान् दक्षिणाग्राश्च पश्चिमाग्रान् यथाक्रमात्।
पिण्डार्थमास्तरेद्दर्भानुदगग्रान् स्वकर्म्मणि ॥
समाप्य श्राद्धकर्म्माणि गुरुदर्शितवर्त्मना।
मुमुक्षुश्चित्तशुद्ध्यर्थमिम मन्त्र शत जपेत् ॥
क्लीं त्र्यम्बक यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्द्धनम्।
उर्व्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात्
उपासनानुसारेण विद्यामण्डलपूर्व्वकम्।
सस्थाप्य कलस तत्र गुरु पूजा समारभेत् ॥
ततस्तु परमब्रह्म ध्यात्वा शाम्भववर्त्मना।
विधाय पूजा ब्रह्मज्ञो ब्रह्मस्थापनमाचरेत् ॥
प्रागुक्तसस्कृते वह्नौ सङ्कल्पोक्ताहुति गुरु.।
दत्त्वा शिष्य समाहूय साकल्य हावयेत्तु तम्।
आदौ व्याहृतिभिर्हुत्वा प्राणहोम प्रकल्पयेत्।
प्राणोऽपान समानश्चोदानव्यानौ च वायव. ॥
तत्र होम ततः कुर्य्याद्देहासिध्यत्वमुक्तये।
पृथिवी सलिल वह्निर्वायुराकाशमेव च ॥
गन्धो रसश्च रूपश्च स्पर्शः शब्दो यथाक्रमात्।
ततो वाक्पाणिपादश्च पायूपस्थौ ततः परम् ॥
श्रोत्र त्वक् नयन जिह्वाघ्राणबुद्धीन्द्रियाणि च
एतानि मे पदान्ते च शुध्यन्ति पदमुच्चरेत् ॥
क्लीं ज्योतिरह विरजा विपाप्मा भूयास ठठ इत्यपि।
चतुर्विंशतितत्त्वानि कर्म्माणि वैदिकानि च।
हुत्वाग्नौ निष्क्रियो देह मृतवच्चिन्तयेत्तत' ॥
विभाव्य मृतवत् कायं रहित सर्व्वकर्म्मणा।
स्मरन् तत् परम ब्रह्म यज्ञसूत्र समुद्धरेत् ॥
ऐं क्लीं हु इति मन्त्रेण स्कन्धादुद्धार्य्य तत्त्ववित्
यज्ञसूत्र करे धृत्वा पठित्वा व्याहृतित्रयम्।
वह्निजाया समुच्चार्य्य घृताक्तमनले क्षिपेत् ॥
हुत्वैवमुपवीतञ्च कामबीज समुच्चरन्।

छित्त्वा शिखां करे कृत्वा घृतमध्ये नियोजयेत्॥
ब्रह्मपुत्त्रि शिखे त्वं हि वाणीरूपा सनातनी।
दीयते पावके स्थानं गच्छ देवि नमोऽस्तु ते॥
कामं माया कूर्च्चमन्त्रं वह्निजायामुदीरयेत्।
शिखामाश्रित्य पितरो देवा देवर्षयस्तथा।
सर्व्वाण्याश्रमकर्म्माणि निवसन्ति शिखोपरि॥
ततः सन्तर्प्य ताः सर्व्वाः देवर्षिपितृदेवताः।
शिखासूत्रपरित्यागात् देही ब्रह्ममयो भवेत्॥
यज्ञसूत्रशिखात्यागात् सन्न्यासः स्याद्द्विजन्मनाम्।
शूद्राणामितरेषाञ्च शिखा हुत्वैव सत्क्रिया॥
ततो मुक्तशिखासूत्रः प्रणमेद्दण्डवद्गुरुम्।
गुरुरुत्थाप्य तं शिष्यं दक्षकर्णे वदेदिमम्॥
तत्त्वमसि महाप्राज्ञ हंसः सोऽहं विभावय।
निर्म्ममो निरहङ्कारः स्वभावेन सुखं चर॥
ततो घटञ्च वह्निञ्च विसृज्य ब्रह्मतत्त्ववित्।
आत्मस्वरूपं तं मत्वा प्रणमेच्छिरसा गुरुम्॥
नमस्तुभ्यं नमो मह्यं तुभ्यं मह्यं नमो नमः।
त्वमेव त्वदहमेव विश्वरूपं नमोऽस्तु ते॥
ब्रह्ममन्त्रोपासकानां तत्त्वज्ञानां जितात्मनाम्।
स्वमन्त्रेण शिखाच्छेदात् सन्न्यासग्रहणं भवेत्॥
ब्रह्मज्ञानविशुद्धानां किं यज्ञैः श्राद्धपूजनैः।
स्वेच्छाचारपराणान्तु प्रत्यवायो न विद्यते॥
ततो निर्द्वन्द्वरूपोऽसौ निष्कामः स्थिरमानसः।
निर्म्ममो विहरेत् शिष्यः साक्षाद्ब्रह्ममयो भुवि॥
मुक्तो विधिनिषेधाभ्यां निर्योगक्षेम आत्मवित्।
सुखदुःखसमो धीरो जितात्मा विगतस्पृहः॥
स्थिरात्मा प्राप्तदुःखेऽपि सुखे प्राप्तेऽपि निस्पृहः
सदानन्दः शुचिः शान्तो निरपेक्षो निराकुलः॥
नोद्वेजकः स्याज्जीवानां सदा प्राणिहिते रतः।
विगतामर्षभीर्दान्तो निःसङ्कल्पो निरुद्यमः॥
शोकद्वेषविमुक्तः स्याच्छत्रौ मित्रे समो भवेत्।
शीतवातातपसहः समो मानापमानयोः॥
समः शुभाशुभे तुष्टो यदृच्छालाभवस्तुना।
निस्त्रैगुण्यो निर्व्विकल्पो निर्लोभः स्यादसञ्चयी
यथासत्यनुपाश्रित्य मृषा विश्वं प्रतिष्ठते।
आत्माश्रितस्तथा देही जानन्नेव सुखी भवेत्॥
इन्द्रियाण्येव कुर्व्वन्ति स्वं स्वं कर्म्म पृथक् पृथक्
आत्मा साक्षी विनिर्लिप्तो ज्ञात्वैव मोक्षभाग्
भवेत्॥
धातुप्रतिग्रहं निन्दामनृतं क्रीडनं स्त्रिया।
रेतस्त्यागमसूयाञ्च सन्न्यासी परिवर्ज्जयेत्॥
सर्व्वत्र समदृष्टिः स्यात् कीटे देवे तथा नरे।
सर्व्वं ब्रह्मेति जानीयात् परिव्राट् सर्व्वकर्म्मसु।
विप्रान्नं श्वपचान्नं वा यस्मात्तस्मात् समागतम्
देशं कालं तथा पात्रमश्नीयादविचारयन्।
अध्यात्मशास्त्राध्ययनैः सदा तत्त्वविचारणैः॥
अवधूतो नयेत् कालं स्वेच्छाचारपरायणः।
सन्न्यासिना मृतं कायं दाहयेन्न कदाचन॥
संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्निखनेद्वाप्सु मज्जयेत्।
अप्राप्तयोगमर्त्त्यानां सदा कामाभिलाषिणाम्॥
प्रभावाज्जायते देवि प्रवृत्तिः कर्म्मसङ्कुले।
अत्रापि ते सानुरक्ता ध्यानार्च्चाजपसाधने॥
श्रेयस्तदेव जानन्तस्तत्रैव दृढनिश्चयाः।
अतः कर्म्मविधानानि प्रोक्तानि चित्तशुद्धये॥
नामरूपं बहुविधं तदर्थं कल्पितं मया।
ब्रह्मज्ञानं विना देवि कर्म्मसंन्यसनं विना॥
कुर्व्वन् कल्पशतं कर्म्म न भवेन्मुक्तिभाजनः।
कुलावधूतस्तत्त्वज्ञो जीवन्मुक्तो नराकृतिः॥
साक्षान्नारायणं मत्वा गृहस्थस्तं प्रपूजयेत्।
यतेर्द्दर्शनमात्रेण विमुक्तः सर्व्वपातकात्।
तीर्थव्रततपोदानसर्व्वयज्ञफलं लभेत्॥"
इत्यवधूताश्रमः। इति महानिर्व्वाणतन्त्रे अष्टमोल्लासः॥

सप, सम्बन्धे। (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) असोसपत्। इति दुर्गादासः॥ कविकल्पद्रुमे मूर्द्धन्यादिरयम्॥

सपत्त्राकरण, क्ली, (सपत्त्र + कृ + ल्युट्। "सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने।" ५।४।६१। इति डाच्।) अत्यन्तपीडनम्। इति हलायुधः॥

सपत्त्राकृत, पुं, (सपत्त्र + कृ + क्तः। डाच्।) क्षतमृगादिः। अत्यन्तपीडिते, त्रि। इति केचित्॥

सपत्त्राकृतिः, स्त्री, (सपत्त्र + कृ + क्तिन्। डाच्।) अत्यन्तपीडनम्। तत्पर्य्यायः। निष्पत्त्राकृतिः २। इति हेमचन्द्रः॥

सपत्नः, पुं, (सह पतति एकार्थे इति। पत + नः। सहस्य सः।) शत्रुः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। १। १४५। ५।
"रक्ष तात मन्त्रञ्च सपत्नाश्च ममोहर।
निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु॥")

सपत्नारिः, पुं, (सपत्नस्य शत्रोररिरिव दुर्गप्रभवात्।) वंशविशेषः। बेयुड बाँश इति भाषा। यथा,—
"वंशयष्टिः सपत्नारिर्बहुसन्ततिराशुपः।"
इति शब्दचन्द्रिका॥

सपत्नी, स्त्री, (समानः एकः पतिर्यस्याः। "नित्यं सपत्न्यादिषु।" ४।१।३५। इति ङीप्। पत्युर्नकारादेशः समानस्य सभावोऽपि निपात्यते।) समानपतिका। सतीन इति भाषा॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४६२।
"या नीयते सपत्न्या प्रविश्य या वर्ज्जिता
भुजङ्गेन।
यमुनाया इव तस्याः सखि मलिनं जीवनं मन्ये॥")
यथा च। दौहित्राभावे सपत्नीपुत्त्रः। तस्य पुत्त्रत्वस्मरणात्। यथा मनुः।
"सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत्।
सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्म्मनुः॥"
एकपत्नीनामिति एकः पतिर्यासामिति।
अत्र सपत्नीपुत्त्रस्य पुत्त्रत्वातिदेशात् तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तम्। तन्न।
"पुत्त्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः।
पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्त्रादयोऽपि ये॥"
इति लघुहारीतवचने एवकारेणातिदिष्टपुत्त्रनिषेधात्। इति शुद्धितत्त्वम्॥

सपदि, व्य, (संपद्यते इति। पद गतौ + इन्। पृषोदरादित्वात् मलोपः।) द्रुतम्। तत्क्षणः। इत्यमरः॥ (यथा, कुमारे। ३। ७६।
"सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या
दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम्।
सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीत् वेगदीर्घीकृताङ्गः॥")

सपर्य्या, स्त्री, (सपर पूजायाम् + "कण्ड्वादिभ्यो यक्।" ३।१।२७। इति यक्। "अ प्रत्ययात्।" ३। ३। १०२। इति अः। ततष्टाप्।) पूजा। इत्यमरः॥ (यथा, माघे। १। १४।
"तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुषः
सपर्य्यया साधु स पर्य्यपूपुजत्॥")

सपादः, त्रि, पादेन सह वर्त्तमानः। स तु चरणयुक्तश्चतुर्थभागसहितश्च। यथा,—
"सपादपलमानेन वेला त्रुट्यति निश्चितम्।"
इति सत्कृत्यमुक्तावली॥

सपादपीठं, त्रि, (सपादं पादसहितं पीठं यत्र।) पादपीठयुक्तसिंहासनादि। यथा,—
"आदिक्षदादीप्तकृशानुकल्पं
सिंहासनं तस्य सपादपीठम्।
सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्र-
विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम्॥"
इति भट्टौ ३ सर्गः॥

सपिण्डः, पुं, (समानः पिण्डो मूलपुरुषो निवापो वा यस्य। समानस्य सः।) सप्तपुरुषान्तर्गतज्ञातिः। तत्पर्य्यायः। सनाभिः २। इत्यमरः॥ स च अशौचविवाहदायभेदात् त्रिविधः। तत्राशौचसपिण्डस्य लक्षणं यथा। सप्तपुरुषान्तर्गतत्वे सति गोत्रैक्ये सति दातृत्वभोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धेन पिण्डलेपान्यतरवत्त्वम्। दत्तकन्यानान्तु भर्त्तृसापिण्ड्येन सापिण्ड्यम्। अदत्तानां पित्रवधित्रिपुरुषसापिण्ड्यम्। विवाहसपिण्डास्तु। पितृपितृबन्ध्वपेक्षया सप्तमपुरुषावधयः मातामहमातृबन्ध्वपेक्षया पञ्चमपुरुषावधयश्च। यथा,—
"पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात्।
सपिण्डता निवर्त्तेत सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः॥"
इत्युद्वाहतत्त्वधृतनारदवचनम्॥
दायसपिण्डास्तु। त्रिपुरुषावधयः। ते च पितृपितामहप्रपितामहाः तेषां पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्रदौहित्राः। मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः। तत्पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्राश्च। इति दायभागः॥ * ॥ अथ सपिण्डादिविचारः। मत्स्यपुराणम्।
"लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्॥"
नन्वेवं भ्रात्रादिभिः सह पिण्डतल्लेपभोक्तृत्वासम्भवात् कथं सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते। तेषामपि पिण्डलेपयोः सम्बन्धोऽस्ति। तथा च बौधायनः। प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्य्यभ्रातरः। सवर्णायाः पुत्त्रः पौत्त्रः प्रपौत्त्रो

वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति इति । अस्यार्थः । पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात् । पुत्रादिभिस्त्रिभिस्तत्पिण्डदानात् । यश्च जीवन् यस्य पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डनेन तत्पिण्डभोक्ता एवं सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्व्वेषां जीवन् पिण्डदाता मृतः सन् तत्पिण्डभोक्ता परेषां जीवतां पिण्डसम्प्रदानभूत आसीत् मृतेषु तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता । अतो यत्पितामह पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तं पिण्डरूपं दायं अश्नन्तीति अविभक्तदायादाः सपिण्डा इति । इदञ्च सपिण्डत्व सकुल्यत्वञ्च दायग्रहणार्थम् । अशौचार्थन्तु पिण्डलेपभुजामपि । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ॥ इति प्रागुक्तमत्स्यपुराणात् वक्ष्यमाणकूर्म्मपुराणशङ्खलिखितवचनाच्च पिण्डे यथा परस्परं भोक्तृत्वं तथा लेपे तुल्यन्यायात् । हारलतायां कूर्म्मपुराणम् ।

"सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
लेपभाजश्चतुर्थाद्याः सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥"

लेपभागिभ्यस्तूर्द्ध्वं यावज्जन्मनाम्नोर्वेदनं यावदमुकनाम्नोऽस्मात् पूर्व्वपुरुषादयं जात इति विशेषः । अयमस्मत्कुले जात इति सामान्यतो वा स्मर्य्यते तावत् समानोदकत्वमिति हारलता ॥ अत्र परवचनेनैव साषिण्ड्यसिद्धौ पूर्व्ववचनपूर्व्वार्द्धं जीवत्पितृकत्वादिना अधिकपुरुषेषु पिण्डलेपसम्बन्धेऽपि सपिण्डतानिवृत्तिज्ञापनाय । सर्व्वदेशीयाचारोऽपि तथा । यथा श्राद्धविवेकेऽपि पार्व्वणश्राद्धानन्तरं नित्यश्राद्धे विकल्प उक्तः । मार्कण्डेयपुराणम् ।

"नित्यक्रियां पितॄणान्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।
न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्व्ववदाचरेत् ॥"

अत्र पूर्व्वार्द्धात् पितॄणां प्राप्तौ न पितॄनामित्यत्र पुनः पितॄणां ग्रहणं सनकादीनामन्नोत्सर्गाभ्यनुज्ञानाथ इति फलान्तरमुक्तम् । हरिशर्म्मणापि अन्यार्थं पुनर्व्वचनमिति लिखितम् । अथ य खलु पिण्डान् दत्त्वैव मृतः परतश्चाप्राप्तपितृभावः स कथं सपिण्डः एकपिण्डदातृत्वभोक्तृत्वलक्षणसम्बन्धाभावादिति चेत् तद्योग्यतयेति ब्रूमः । योग्यताप्रयोजकञ्च सामान्यशास्त्रविषयत्वम् । ततश्च अत्यतिवृद्धप्रपितामहावधिकाधस्तनानां पश्चा पुंसां प्रत्येकापेक्षया सप्तानामेकगोत्राणां स्वावधिपरतनानां समानाञ्च साषिण्ड्यं पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वसम्बन्धादिति । स्त्रीणान्तु भर्त्तृसापिण्ड्येन सापिण्ड्यम् । प्रत्तानां भर्त्तृसापिण्ड्यमिति वचनात् । नन्वेवं कन्यायाः कथं सपिण्डतेति चेत् आदिपुराणवचनात् त्रैपुरुषं सापिण्ड्यम् । यथा,—

"सपिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुषी ।"

अत्र कन्यानामनूढानाम् । अप्रत्तानां त्रिपौरुषमिति वशिष्ठवचनात् । तेन आत्मपञ्चमे वृद्धप्रपितामहे साषिण्ड्यं निवर्त्तत इति प्रतिपादितम् । अतएव कन्यायाः प्रपितामहभ्रातृतत्सन्ततिभिश्च सह साषिण्ड्याभावात् कन्यामरणजननयोस्तेषां सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्तमेवाशौचमिति । एवं तेषामपि जननमरणयोः कन्यानामिति शूलपाणिमहामहोपाध्यायाः ॥ यत्तु कूर्म्मपुराणम् ।

"अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां साषिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ।
प्रत्तानां भर्त्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः ॥"

इति रत्नाकरधृतं तद्विवाहे पितृपक्षविषयम् । यथा, विष्णुपुराणम् ।

"सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् ।
उद्वहेत द्विजो भार्य्यां न्यायेन विधिना नृप ॥"

सप्तमीं पञ्चमीं हित्वा इति शेषः । भर्त्तृसापिण्ड्यमित्यत्र साप्तपौरुषमित्यनुषज्यते । तेन भर्त्तृसमानसापिण्ड्यमित्यर्थः । शङ्खलिखितौ ।

"सपिण्डता तु सर्व्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।
पिण्डश्चोदककारणं शौचाशौचं तदानुगम् ॥"

गोत्रतः गोत्रैक्ये तेन मातामहकुले कदाचित् षट्पुरुषपर्य्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता तान् सप्तपुरुषान् आ समन्तात्कारेण पिण्डादिकमनुगच्छतीति तदानुगम् । एतेन सपिण्डता एकशरीरावयवान्वयेन भवति । तथा, हि पितुः शरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रादिभिरपि । एवं पत्न्या सह पत्युः एकशरीरारम्भकतया साषिण्ड्यम् । तथा च गर्भोपनिषदि । एतत् षाट्कौषिकं शरीरं त्रीणि पितृतः त्रीणि मातृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतश्चेति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् निर्व्वाप्य पिण्डान्वये तु साषिण्ड्ये भ्रातृपितृव्यादिसापिण्ड्यं न स्यात् । अतिप्रसङ्गस्तु समानतमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरसनीयः । यद्येवं मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशाहाशौचं प्राप्नोति स्यादेतत् यदि मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकं इत्यादिविशेषवचनं न स्यात् । यत्र तु विशेषवचनं नास्ति तत्र दशाहमिति मिताक्षरारत्नाकरादिसतमपास्तम् । लेपभाज इत्यादिवाचनिकेऽर्थे साषिण्ड्ये एकशरीरावयवान्वयरूपस्वकपोलरचितार्थानवकाशात् । निर्व्वाप्यपिण्डसम्बन्धेन भ्रात्रादीनां साषिण्ड्यस्य मत्स्यपुराणबौधायनाभ्यां पूर्व्वमुक्तत्वात् । कामधेनुहारलताकल्पतरुपारिजातकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च । रेतःशोणितपरिणामरूपत्वादपत्यशरीरस्य भवतु वा तथा । पत्न्या सह पत्युः एकशरीरारम्भकताया प्रत्यक्षबाधितत्वात् कथं साषिण्ड्यं प्रमातामहादीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्डत्वेन दशाहाद्यशौचप्रसङ्गात् मातामहादौ साषिण्ड्यस्य लोकविरुद्धत्वाच्च । भवतु वा तथा शरीरद्वारा साषिण्ड्यं तथापि वचनात् यथा सप्तान्तर्गतत्वं तस्य तथा गोत्रतः साप्तपौरुषीति वचनात् गोत्रैक्यमपि प्रागुक्तवचनात् । कन्यास्त्रिपौरुषं साषिण्ड्यं ऊढायाश्च भर्त्तृसापिण्ड्येन साषिण्ड्यमिति चेत् तदेतन्मतेऽपि व्यवस्थाया न क्षतिरिति । अतएव सुमन्तुवचनाभिहितं यद्दशमपुरुषपर्य्यन्तमशौचतत्सप्तमपुरुषाभ्यन्तराशौचान्यूनं त्रिरात्रम् । यथा ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमात् धर्म्मविच्छित्तिर्भवति आसप्तमात् ऋक्थविच्छित्तिर्भवति आतृतीयात् स्वधाविच्छित्तिर्भवति अन्यथा पिण्डाशौचक्रियाद्युच्छेदात् त्र्यहतुल्यो भवतीति । अस्यार्थः । एका समाना पिण्डस्वधा येषां ते तथा । यथा एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते इत्यत्रानुशब्देनानुशब्दयुक्तो मन्त्रो लक्ष्यते अनुयुक्तमन्त्रस्तु ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति तथापिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्धिस्वधाशब्दयुक्तमन्त्रकरणकदेयजलं लक्षितम् । तथा च । ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्तर्पयत मे पितॄन् इत्यनेन पिण्डान् सिञ्चेदित्युक्तम् । ततश्च एकपिण्डस्वधानां समानोदकानामित्यर्थः । अतएव मनुः ।

"जन्मन्येकोदकानान्तु त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यते ।"

विष्णुपुराणम् ।

"मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा ।"

मातृपक्षस्य मातामहपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धाः सपिण्डाः जलेन सम्बद्धाः समानोदका इति श्राद्धविवेकेऽपि व्याख्यातम् ।

"असम्बन्धा भवेद्यातु पिण्डेनैवोदकेन वा ॥"

इति विवाहेऽप्युक्तम् । अत्र पुत्त्रिकायाः पार्व्वणे पिण्डोदकयोः सम्बन्धात्कन्यामात्रेऽपि तद्योग्यतायाः सत्त्वात् कन्या पिण्डोदकसम्बन्धोच्यते । एतदनुसारादपि तस्याः सपिण्डता बोद्धव्या तस्मादेकपिण्डस्वधानामित्यनेन समानोदकभावः समाख्यातः । न तु दशमपुरुषपर्य्यन्तं पित्रादिजीवनादिना पिण्डसम्बन्धेऽपि साषिण्ड्यं विहितं प्रागुक्तयुक्तेः स्वधेत्यस्य तदनुपयुक्तत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । अपुत्त्रधनाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे सप्तमपुरुषपर्य्यन्तम् । मृतपितृकस्य स्वधोपलक्षितश्राद्धाधिकारः पुरुषत्रयपर्य्यन्तमिति । अत्र स्वधाशब्दो मन्त्रपरः पितृभक्षपरोऽपि । तथा च गुणविष्णुधृता श्रुतिः । स्वधा वै पितॄणामन्नमिति । दशमपुरुषानन्तरं समानोदकत्वेऽपि न त्रिरात्रं किन्तु पक्षिण्यादि । तथा हि । उदकक्रियामधिकृत्य पारस्करः । सर्व्वे ज्ञातयो भावयन्ति । आसप्तमादशमाद्वा समानग्रामवासेन यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुर्व्वा इति । भावयन्ति निष्पादयन्ति । अत्र यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुरेककुलजाता वयमिति स्मरणं

भवतीत्यनेनैव सर्व्वेषामुदकदाने प्राप्ते यदासप्त-माहृशमाद्वेत्युक्त तत् सन्निकर्षतारतम्येना-शौचभेदेऽप्युदककर्म्मसमानार्थमिति। अशौच-भेदस्तु सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डत्वाद्दशाहः। ततश्च दशमपुरुषपर्य्यन्त त्र्यहः। तथा च विष्णु-बृहस्पती।

"दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः॥"

ततश्चतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्त पक्षिणी। ततश्च जन्म-नामस्मृतिपर्य्यन्तमेकाहः। तथा च मिताक्षरा-विवादचिन्तामण्योर्बृहन्मनु.।

"सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते।
समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्द्दशात्॥
जन्मनामस्मृतेरेके तत्पर गोत्रमुच्यते॥"

अत्र समानोदकत्वे द्विविधे। पूर्व्वत्र गोतमः पक्षिणीमसपिण्डे इति, परत्र हारीत।

"मातामहे त्रिरात्र स्यादेकाहस्त्वसपिण्डके॥"

अत्रैव गोत्रजानामह स्मृतमिति जावाल-वचनम्। ततः पर सर्व्वथा समानोदकतानि-वृत्तेः स्नानमात्रमिति। स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजा इति बृहस्पत्युक्तत्वादिति। इति शुद्धितत्त्वम्॥

सपिण्डीकरण,क्ली,(सपिण्ड + कृ + ल्युट्। अभूत-तद्भावे च्वि।) पूर्णसवत्सरक्रियमाणपार्व्वणैको-द्दिष्टेतिकर्त्तव्यताकश्राद्धम्। यत्र प्रेतपिण्डस्य पितृपिण्डेन सह मिश्रीकरणम्। यथा,—

"सपिण्डीकरण प्रोक्त पूर्णे सवत्सरे पुन।
कुर्य्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीना द्विजोत्तमा.॥
प्रेतार्थं पितृपात्रेषु पात्रमासेचयेत्तत।
ये समाना इति द्वाभ्या पिण्डानप्येवमेव हि॥
सपिण्डीकरणश्राद्ध देवपूर्व्व विधीयते।
पितॄनावाहयेदत्र पृथक् पिण्डञ्च निर्द्दिशेत्॥
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषा स्यात् पृथक् क्रिया।
यस्तु कुर्य्यात् पृथक् पिण्ड पितृहा सोऽपि जायते॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे २२ अध्याय.॥*॥

अन्यच्च।

"तत सवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरण भवेत्।
सपिण्डीकरणादूर्द्ध प्रेत पार्व्वणभुग्यत.॥
वृद्धिपूर्त्तेषु योग्यश्च गृहस्थश्च भवेत्तत।
सपिण्डीकरण श्राद्ध देवपूर्व्व नियोजयेत्॥
पितॄनेवाशयेत्तत्र पृथक् प्रेत विनिर्द्दिशेत्।
गन्धोदकतिलैर्युक्त कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम्।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्र प्रसेचयेत्॥
तद्वत् सङ्कल्प्य चतुर पिण्डान् पिण्डप्रदस्तदा
ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा॥
चतुर्थस्य पुन. कार्य्य न कदाचित् यतो भवेत्
तत पितृत्वमापन्न स चतुर्थस्तदा पुमान्॥
अग्निस्वात्तादिमध्यन्तु प्राप्नोत्यमृतमुत्तमम्।
सपिण्डीकरणादूर्द्ध तस्मै तन्नाम दीयते॥"

इति मात्स्ये १८ अध्यायः॥

अपरार्द्ध। अथ सपिण्डीकरणम्। तत्र गोभिल। पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे यदहर्व्वा वृद्धि-रापद्येत तदहस्त्वाय्युर्दकपात्राणि सतिल-गन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितॄणामेक प्रेतस्य प्रेतपात्र पितृपात्रेष्वासिञ्चति। ये समाना समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्।

"ये समाना समनसो जीवा जीवेषु मामकाः।
तेषा श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शत समा.॥"

इति॥

एतेनैव पिण्डो व्याख्यात इति। पूर्णे सवत्सरे इति मुख्यकल्पः। तदशक्तौ नवमो मास। सवत्सरान्ते विसर्ज्जन नवममास्यमित्येके। इति पैठीनसिवचनात्। तदशक्तौ षष्ठो मासः। तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्ष तत्राप्यशक्तौ अशौचाप-गमे प्रथममासस्य द्वादशभिर्दिनैर्द्वादशमासि-कानि श्राद्धानि निर्व्वर्त्य त्रयोदशाह सपिण्डी-करणकालः। शूद्रस्य द्वादशाहो न तु त्रयो-दशाह एव मासिकार्थवत् द्वादशाहश्राद्ध कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा तत् कुर्य्यान्मन्त्रवर्ज्ज हि शूद्राणा द्वादशेऽह्नीति विष्णुवचनात्। मासि-कार्थवदिति मासिकार्थो मासि मासि क्रिय-माणश्राद्धप्रयोजन प्रेताप्यायनादितद्युक्त द्वाद-शाहक्रियमाणश्राद्धमित्यर्थ॥*॥ यत्र त्वेका-दशमासाभ्यन्तरेऽधिमासपात तत्र त्रयोदशसु दिनेषु त्रयोदश मासिकानि कृत्वा चतुर्द्दशेऽह्नि सपिण्डन कार्य्यमिति। सवत्सराभ्यन्तरे यद्यधि-मासो भवति तदा मासिकार्थ दिनमेक वर्द्धयेत्। इति विष्णुवाक्यात्। शूद्रस्य त्रयोदशदिनेषु त्रयोदशमासिकानि त्रयोदशेऽह्नि सपिण्डन दृष्टपरिकल्पनान्यायात्। एवञ्च श्राद्धवृद्धिमात्र न दिनवृद्धिरिति मिश्रोक्त हेयम्। तद्धृतविष्णु-सूत्रे दिनमेक वर्द्धयेदिति श्रुते। श्राद्धाधिक्य-माह सत्यव्रत.।

"सवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः।
तदा त्रयोदशे श्राद्ध कार्य्यन्तदधिक भवेत्॥"

तत्राप्यशक्तौ प्रथममासस्यैकाह एव द्वादश-मासिकसहितसपिण्डीकरणकाल।

"मुख्य श्राद्ध मासि मासि अपर्य्याप्तावृतु प्रति।
द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाथवा॥"

इति मरीचिवचनात्। अपर्य्याप्तौ अशक्तौ ऋतुर्म्मासद्वयम्। अत्र कल्पे षण्मासिकदिने पञ्चममासिक कृत्वा प्रथमषाण्मासिकं कृत्वा षष्ठमासिक कार्य्य तदाद्युत्कर्षन्यायात्। न तु तत्पूर्व्वं षाण्मासिक व्युत्क्रमापत्तेर्न च पञ्चम-मासिकमपि पूर्व्वदिने मृततिथ्यभावात् एव-मेव वाचस्पतिमिश्रः॥*॥ अपकर्षनिमित्त-माह व्याघ्र।

"आनन्त्यात् कुलधर्म्माणा पुसाञ्चैवायुष क्षयात्।
अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाह प्रशस्यते॥"

एतच्च द्वादशाहपद,शावाशौचान्ततृतीयदिन-मात्रपरमिति प्राचीनमैथिलाः अजहत्स्वार्थ-लक्षणया स्वजात्युक्ताशौचान्ततृतीयदिनमात्रो-पलक्षक इति श्राद्धप्रदीपश्राद्धचिन्तामणी। तद्द्वयमप्ययुक्तम्। द्वादशाहेन वा कुर्य्यात् इति मरीचिवचनद्वादशाहश्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्य्यात् इति विष्णुवचनाभ्यामेकवाक्यतया द्वादशाहमित्यस्य द्वादशदिनपरत्वात्। कुल-धर्म्माणामिति कुलधर्म्मज्योतिरागमादिसिद्धा-न्तरभाविनाशपरचक्रभयोत्पन्नम्लेच्छदेशगम-नादिभिर्निमित्तै अशौचापगमे द्वादशदिनानि षोडशश्राद्धापकर्षकाल इति शूलपाण्युपाध्याय-व्याख्यानात्। मरीचिनैव एकाहे द्वादशाथवेति सामान्यत एव एकाहविधानाच्च। अतएव एकाहापेक्षया प्राशस्त्याभिधानमपि सङ्गच्छते अतएव प्रथममासस्य एकाह एव द्वादश-मासिकसहितसपिण्डीकरणकाल इति श्राद्ध-विवेकः। अत्र यानि एकाहकर्त्तव्यतया द्वादश-मासिकश्राद्धान्युक्तानि तानि शूद्रेणापि आद्य-मासिकदिन एव कार्य्याणि। न त्वाद्यमासिकं कृत्वा तत्परदिने एकादशमासिकानीति ज्ञेयम् एवञ्च तेषामपकर्षे तन्मध्यतदन्तकालकर्त्तव्यतया षाण्मासिकद्वयसपिण्डीकरणापकर्षं सिध्यतीति सुधीभिर्विभाव्यम्॥*॥ यदहर्व्वा वृद्धिरिति वृद्धिराशास्यमान पुसवनादि। आपद्येत आसन्ना भवति तद्दिने सपिण्डीकरणम्। तथा हि प्रागावर्त्तनादह्न काल विद्यात्। इति गोभिलसूत्रेण पुसवनादिरूपवृद्धेर्यामद्वयाभ्य-न्तरे विधानात् सपिण्डीकरणस्य चापराह्णे विधानात्तयो कालयोरवाधाय वृद्धिपूर्व्वदिने अपकर्ष.॥*॥ ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्णि-कत्वे किं प्रमाणमिति चेत् अपराह्णे तु पैतृक-मित्युत्सर्गवचनम्।

किञ्च "यद्यप्यदन्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा चरुम्।
अग्नीन्द्रेश्वरसामान्यात्तण्डुलोऽत्र विधीयते।"

इति छन्दोगपरिशिष्टवचने यथा बहूनामनु-रोधात्तण्डुलचरुर्नैकानुरोधात् पैष्टचरुः। विरुद्ध-धर्म्मसमवाये भूयसा स्यात् सधर्म्मकत्वम्। इति जैमिनिसूत्रात्। तद्वदत्रापि बहुदेवता-पार्व्वणानुरोधादेकोद्दिष्टकालवाध इति। एवञ्च मवत्सर अधिकृत्य।

"सपिण्डीकरण तस्मिन् काले राजेन्द्र तत् शृणु
एकोद्दिष्टविधानेन कार्य्य तदपि पार्थिव॥"

इति विष्णुपुराणीयमेकोद्दिष्टांशे तदितिकर्त्तव्य-तापर न तु तत्कालपरम्। तथा च परिशिष्ट-प्रकाशधृतम्।

"श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्व्वीत सहपिण्डताम्।
तयो. पार्व्वणवत् पूर्व्वमेकोद्दिष्टमथापरम्॥"

इति॥*॥

एवञ्च शुद्धितत्त्वलिखित-स्यमन्तकोपाख्यानवत् वृद्धि निश्चित्य कृत सपिण्डीकरण तदानीं विघ्नेन वृद्ध्यभावेऽपि वृद्ध्यारम्भकालान्तर पूर्ण-

संवत्सरं वा प्राप्य पितृत्वप्रापकं इति न सपिण्डनान्तरम्। अत्र श्व. कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत्। इतिवन्निश्चित्येति उत्कटकोटिकसम्भावनोपलक्षणम्। भविष्यन्निमित्तस्य कर्म्मण' प्रत्यूहार्हत्वात्। एवञ्च हृद्धिश्राद्ध यदर्थं कृतं तत्कर्म्म चेत् विघ्नात्तद्दिने न क्रियते तदा दिनान्तरे तत्कर्म्मणि क्रियमाने तदङ्गत्वात् पुनर्हृद्धिश्राद्ध कर्त्तव्यमेव।

"प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्ग तत् क्रियते पुनः।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत् क्रिया॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् हेमाद्रिधृतम्।

पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोड़श परिकीर्त्तितम्।
तेनैव च सपिण्डत्व तेनैवाब्दिकमिष्यते॥"

अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धद्वयोभयनिर्व्वाह। तथापकृष्टसपिण्डनादप्युभयनिर्व्वाहान्न पूर्णसंवत्सरे आब्दिकान्तरं कार्य्यम्। एवञ्च पञ्चदशश्राद्धे कृतेऽप्यूह्यमेयम्॥*॥ उदकपात्राणि इति अर्घ्यार्थमुदकयुक्तपात्राणि। अत्र त्रीणि पितृणामेक प्रेतस्येति पाठक्रमदर्शनात् सर्व्वत्र छन्दोगानां यजुर्व्वेदिनाञ्च गृह्यानुरोधात् सपिण्डीकरणे प्रेतकर्म्मकरण पितृकर्म्मपूर्व्वकम्। तयोः पार्व्वणवत् पूर्व्वमेकोद्दिष्टमथापरम्। इति पूर्व्वलिखितवचने श्राद्धक्रमदर्शनात्। देवकृत्यपितृकृत्ययोर्म्मध्ये प्रेतकृत्येन व्यवधानस्यायुक्तत्वाच्च। एतेन अथ सपिण्डीकरण संवत्सरमेक पिण्डमुद्दिश्य संवत्सरान्ते चत्वार्य्युदकपात्राणि प्रयुनक्ति तत्रैक प्रेतस्य त्रीणि इतरेभ्य। इत्याश्वलायनदर्शनात् सर्व्वशाखिना सपिण्डीकरणे प्रेतादित्व मैथिलोक्त निरस्तम्। एतद्वचनस्य तच्छाखिमात्रपरत्वात्। किन्त्वर्घ्यदानमात्रे पाठक्रमाच्छ्राद्धक्रमस्य बलवत्त्वात् ब्रह्मपुराणे प्रेतार्घ्य दानान्तर तत' पितामहादिभ्य इति श्राद्धक्रमस्याबाधायार्घ्यपात्रेषु गन्धपुष्पदानपर्य्यन्त पितृपूर्व्व कता उत्सर्गे तु प्रेतपूर्व्व कतेति। तथा ब्रह्मपुराणम्।

"चतुर्भ्य स्वार्घ्यपात्रेभ्य एक वामेन पाणिना।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम्॥
सम्मार्ज्जयित्वा पृथिवीं ये समाना इति स्मरन्।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भाग जल क्षिपेत्॥
तत. पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक्।
ये समाना इति द्वाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत्॥
अर्घ्यं तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्व्ववत्।
तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचमेत्॥"

एकं प्रेतपात्र वामेन अनन्तर दक्षिणेन गृहीत्वा इति सम्बन्ध। ये समाना इति मन्त्रद्वय पठन् प्रेतपात्रस्थ उत्सृष्टजल कुशरेखात्रयेण चतुर्धा विभज्य भागमेकं प्रेतब्राह्मणहस्ते क्षिपेत् दद्यात्। उत्सृष्टजलपिण्डयोर्व्विभागे मन्त्रस्य करणत्व व्यक्तमाह शातातप।

"निरूप्य चतुर पिण्डान् पिण्डद प्रतिनामत'
ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा॥
एष एव विधिः पूर्व्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये॥"

ततस्तदनन्तरं तन्मन्त्रै' पितामहादिभेदेन त्रिरावृत्तैर्या दिव्या इति मन्त्रैश्चकारात् पितामहाद्युत्सर्गवाक्यैरर्घ्यमुत्सृज्य ये समाना इति द्वाभ्या मन्त्राभ्यामर्घ्यं पुष्पोदक तज्जलं प्रेतपात्रस्थजल तेनैव विधिना प्रत्येकेन पूर्व्ववत् चतुर्भागरूप प्रेतपात्रात् समर्पयेत्। तेभ्य' पितामहादिभ्यस्त्रिभ्यस्तन्मिश्रितपुष्पतिलोदकरूपमर्घ्यं निवेद्य तत्तद्ब्राह्मणहस्ते प्रक्षिप्य पश्चादाचमेदित्यर्थं। तेन प्रेतब्राह्मणहस्ते उत्सृज्य दत्तस्यैवार्घ्य जलस्य तदवशिष्टजलस्य भागत्रय पितामहाद्युत्सृष्टार्घ्यजलेषु मिश्री कर्त्तव्यमिति प्रतीयते। अतएव दत्तस्यैव प्रेत पिण्डस्य मिश्रीभाव इति श्राद्धविवेक॥०॥ यच्च न चात्र देवं भोजयेत् प्रागेव देवे अर्घ्य मन्नादञ्च दत्त्वा गन्धमाल्यैः पात्रमर्च्चयित्वा हुतशेष पितृभ्य पात्रेषु दद्यात् इत्याश्वलायन वचने पितृपात्रे दैव न मिश्रयेदिति कल्पतरुव्याख्यानुरोधेन मैथिलोक्त सर्व्वशाखिनान्तथाचरणम्। तन्नयुक्तम्। आश्वलायनेन काण्डानुगयस्योक्तत्वात् बहु चानामेव तथा युक्तत्वात्। न सामगयजुर्व्वेदिनो। तयो' पदार्थानुगयस्योक्तत्वात। अत्र सामयजुर्व्वेदिनो' श्राद्धसूत्रे समन्वये मन्त्रदर्शनात्तत्रैव मन्त्रान्वय पितृदयितादावुक्त.। वस्तुतस्तु पौराणिकत्वात् देवताभ्य इत्यस्य पाठवत् साधारणस्मृतिकारशातातपोक्तत्वाच्च विभागेऽपि मन्त्रान्वयो युक्त' अतएव मैथिलैरपि तथा लिखितमिति॥०॥ एवञ्च पार्व्वणे प्रागुक्तवचनेन शेषद्रव्येण पिण्डदानविधानात् तद्विकृतावपि सपिण्डीकरणे तन्नियमात् यद्यपि शेषाभावे पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि।

"यथोक्तवस्त्वसम्प्राप्तौ ग्राह्य तदनुकारि यत्।
यवानामिव गोधूमा ब्रीहीणामिव शालयः॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् मुख्याभावे प्रतिनिधि शास्त्रार्थं इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुडादिग्रहणवत् द्रव्यान्तरेणापि पिण्डदानम् शेषद्रव्यनियमस्तु तत्सम्भवे द्रव्यान्तरत्यागाय। अन्यथा तदङ्गाभावे कर्म्मवैगुण्य स्यात्। सहपिण्डक्रियायां इति मनूक्ते' प्रेतपिण्डस्य सहमिश्रीकरण यत्रेति सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरां तत्र तथाचरणम्। प्रतिपत्तिरूपकर्म्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्ति। पशुयागे लोहित निरस्यति सक्तून्निरस्यति इत्यादावुक्ता। अतएव यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्ति यागेऽपि यज्ञो यत्र वसति इति यज्ञवास्तुसमाख्यानुरोधेनास्तृतकुशविनाशेऽपि कुशान्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणे गोभिलभाष्ये उक्त। प्राक् स्विष्टिकृत आवाप' इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानेऽपि आ उच्यते इत्यावाप' प्रधानहोम स तु स्विष्टिकृद्धोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थं। एवञ्च मुख्यहोमे त्वकृते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदाज्य' प्राप्त: मुख्ये कृते चेत्राशदुष्टौ स्यातां तदाज्येनैव स्विष्टिकृद्धोम इति शरला। एतेन शेषनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमिश्रोक्त हेयम्॥*॥ एतेन पिण्ड इति। एतेनार्घ्यदानविधानेन। पिण्डः पिण्डमिश्रणप्रकारो व्याख्यात:। तथा च ब्रह्मपुराणम्।

"अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनम्।
पितुर्द्दत्त्वा तु पिण्डन्तु दद्यात्तथा तु पूर्व्ववत्॥
दत्त्वापिण्डान् पितृभ्यस्तु पश्चात् प्रेताय पार्श्वत:
तन्तु पिण्ड त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्व्यां च सन्ततम्॥
निदध्यात्त्रिषु पिण्डेषु एव संसर्ज्जने विधि'॥"

पितृभ्य' पितृपितामहादिभ्य' पिण्डान् दत्त्वा पश्चात् प्रेताय पार्श्वत पूर्व्वदेशे पिण्ड दद्यादित्यर्थ:। त प्रेताय दत्तपिण्डम्। आनुपूर्व्व्या पितामहादिक्रमेण। संसर्ज्जने प्रेतपिण्डमिश्रणे। भविष्यपुराणम्।

"गन्धोदकतिलैर्युक्त कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम्।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्र प्रसेचयेत्॥"
ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेय सपिण्डनम्।
नित्येन तुल्य शेषं स्यादेकोद्दिष्ट स्त्रिया अपि॥"

नित्येनावश्यकेन ततश्च पार्व्वणाशे पार्व्वणेन एकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन शेष अङ्गजातं तुल्यम्। एकोद्दिष्टमिति एकोद्दिष्ट तद्धर्म्मग्राहित्वात् सपिण्डीकरणस्येत्युभयपरम्। एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्ट स्त्रिया अपि। इति याज्ञवल्क्यवचनैकवाक्यत्वात्। तेन श्राद्धेषु मध्ये एतच्छ्राद्धद्वय स्त्रिया कर्त्तव्य न त्वाभ्युदयिकश्राद्धादि। अत्र वा कर्त्तरि कृत्ये इति कर्त्तरि षष्ठीति कर्त्तृत्वनियम.। वृद्धिश्राद्धादौ स्त्रीणा भोजनदर्शनाच्च भोक्तृत्वनियम॥*॥ पितरि पूर्व्व मृते तद्वर्षाभ्यन्तरे पितामहे प्रपितामहे च मृते यथा कर्त्तव्य तथाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः।

'पितु सपिण्डता कृत्वा कुर्य्यान्मासानुमासिकम्
असंस्कृतौ न संस्कार्य्यौ पूर्व्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः।
पितरं तत्र संस्कुर्य्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत्॥
पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्ध पापकृतापि वा।
पितामहेन पितर संस्कुर्य्यादिति निश्चय'॥"

पितु सपिण्डता कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि पितामहप्रपितामहयोः सतो' प्रतिमासविहित पार्व्वण पितृवृद्धप्रपितामहातिवृद्धप्रपितामहाना कर्त्तव्य न तु तयो' सपिण्डीकरणापेक्षा कार्य्या॥*॥ ननु सपिण्डनेनासंस्कृताभ्या पितामहप्रपितामहाभ्या सह पितु' कथ सपिण्डनाख्यसंस्कारस्तस्मात् तदर्थं तयो' सपिण्डीकरणमपकर्षणीयं पितुरेव वा सपिण्डनमुत्कर्षणीयमित्यत आह असंस्कृताविति। उत्कर्षापकर्षौ न कार्य्यावित्यनेन वचनेनोक्तम्। कथमसंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत्र आह पापिष्ठमपीति। पापिष्ठमकृतसपिण्डीकरणं शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता वा

अकृतसपिण्डीकरणेनापि श्राद्धं कुर्य्यादिति शास्त्रनिश्चयः। अतो वचनबलाददोष इति तात्पर्य्यम्। अत्र तु प्रेतीभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहस्यैकोद्दिष्टमेव।
"असपिण्डीकृत प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्॥"
इति प्रागुक्तजाबालवचनात्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वे तेन सह न कार्य्यमिति तात्पर्य्यम्॥*॥ अत्र मातुः सपिण्डने श्वशुरार्य्यश्वशुरयोः पिण्डौ कुर्य्यैराच्छाद्यौ। तथा च गार्ग्यः।
"पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः।
सा मृता हि स्वतैकत्वं कुर्य्यैरन्तरयन् पितॄन्॥
श्वशुरस्यामृतो यस्माच्छिर प्रच्छादनक्रिया।
पुत्त्रैर्दर्भेण सा कार्य्या मातुरभ्युदयार्थिभिः॥"
अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरयन्निति लिङ्गव्यत्ययेन पुरुष्यमिति हलायुधः। परवचनं गोभिलश्राद्धसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम्। अतएव प्रव्रजिते पतिते वा पितरि मृते न पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणं किन्तु पितामह्यादिभिरेव।
"स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः एकत्व सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः।
तस्मिन् सति सुताः कुर्य्युः पितामह्या सहैव तु॥"
इत्यत्र तस्मिन् सतीति श्राद्धानर्हभर्त्तुरुपलक्षणम्। अतएव।
"तस्याश्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्वेति निश्चयः।"
इति लघुहारितेन श्वश्रुजीवने तस्याः श्वश्र्वेत्युक्तं न तु श्वशुरेणेति क्वचिदप्युक्तम्॥*॥ एवं पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणेऽपि सामगेन ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधात्। अतएव आभ्युदयिके मातृपक्षे श्रीदत्तादिभिर्मन्त्रान्तरं लिखितं न तु ये चात्र त्वामिति। वस्तुतस्तु आभ्युदयिके छन्दोगानां मातृपक्ष एव नास्तीति वक्ष्यते। एवञ्च।
"अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्।
ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्व्ववदाचरेत्॥"
एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि।
इति याज्ञवल्क्येन पार्व्वणैकोद्दिष्टविकृतीभूतपुंसपिण्डनातिदेशात् तद्विकृतीभूतस्त्रीसपिण्डनेऽपि ये समाना इति मन्त्रद्वयस्य पार्व्वणोक्तस्य ये चात्र त्वामिति मन्त्रस्य च लिङ्गार्थासमवेतत्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्य समवेतार्थत्वात् पाठः।
"ततश्च मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्य्याद्विचक्षणः।
मन्त्रोहेन यथान्याय शेषाणां मन्त्रवर्ज्जितम्॥"
इत्यनेन यच्छेषाणां मन्त्रवर्ज्जनमित्युक्तं तत् शुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहा इत्यादि प्रकृत्यूहयोग्यमन्त्रवर्ज्जनपरमिति प्रागुक्तम्। मार्कण्डेयपुराणम्।
"सर्व्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः स्वभर्त्तॄणाममन्त्रकम्
तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत्॥
स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम्।
मृताहनि यथान्याय नृणां यद्वद्दिहोदितम्॥"
स्त्रियोऽत्र असवर्णोढ़ा अपरिणीता वेति श्राद्धविवेकः। सवर्णोढायाः पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्राभाव एव विधानात्। तथा शङ्खः।
"पितुः पुत्त्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया।
तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः॥"
स्त्रीणामिति तु सम्प्रदानपरम्। स्त्रीकर्त्तृकत्वस्य पूर्व्वार्द्ध एवोक्तत्वात्। एकमेवामन्त्रकमित्यर्थं। इति श्राद्धविवेकः॥ अत्र स्त्रिय इत्यस्यासवर्णोढा अपरिणीतापरत्वव्याख्यानात् स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तत्सम्प्रदानकश्राद्ध एवावगम्यते। न तु स्त्रीसम्प्रदानकमात्रे। कल्पतरौ तु स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन सम्बन्धेन पितृव्यत्वादिना पुरुषाणामेकादशाहादिश्राद्धं तादृशेन सम्बन्धेनैव स्त्रीणामेतत् कर्त्तव्यमिति। एतद्व्याख्याने स्त्रीसम्प्रदानकश्राद्धे सुतरां मन्त्राः पाठ्याः। याज्ञवल्क्येनापि समन्त्रकमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणस्योक्ता एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीत्यनेन स्त्रिया अपि तथैवोक्तम्।
"मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम्।
यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्त्रिकाया न चेत् सुतः॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि यथोक्तेनैव कल्पेन इत्यनेन मन्त्रादिकसर्व्वमतिदिष्टं व्यवहारोऽपि तथैवेति। अमन्त्रकं स्त्रीकर्त्तृकमन्त्रपाठरहितम् अमन्त्रा हि स्त्रियो मताः। इति बौधायनेन सामान्यतोऽभिधानात्। न तु ब्राह्मणकर्त्तृकमन्त्रपाठरहितम्। तथा च वराहपुराणम्।
"अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जितः।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते॥"
अत्रामन्त्रस्येति विशेषणस्य यावदमन्त्रव्याप्त्यर्थत्वेन परिभाषारूपत्वाच्च प्रेतश्राद्धमात्रविषय न वा शूद्रकर्त्तृकश्राद्धमात्रविषय। किन्तु स्त्रीकर्त्तृकश्राद्धमप्यस्य विषयः। व्यक्तं ब्राह्मे।
"स्त्रीभिश्चावरवर्णैश्च श्राद्धं विप्रानुशासनात्।
मन्त्रवद्विधिपूर्व्वन्तु वह्निपाकविवर्ज्जितम्॥"
विप्रानुशासनात् विप्रपाठनात्। मन्त्रवन्मन्त्रयुक्तम्। वह्निपाकविवर्ज्जितमित्यसवर्णस्त्रीकर्त्तृकश्राद्धपरम्। पतिकर्त्तृकश्राद्धेऽपि पत्न्याः पाकाधिकारदर्शनात्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्।
शाकञ्च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्न्यथवा पचेत्।
पत्नीत्वञ्च सवर्णोढ़ायाः। ज्येष्ठा पत्नीति वचनात्। ज्येष्ठमाह मनुः।
"यदि स्वाश्च पराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजाः
तासां वर्णक्रमेणैव ज्येष्ठ्यं पूजा च वेश्म च॥"
कुबेरोपाध्यायधृतम्।
"असंस्कृतप्रमीताना पिता न श्राद्धमाचरेत्।
यदि स्नेहेन कुर्व्वीत सपिण्डीकरणं विना॥"
असंस्कृतप्रमीतानाम् अनुपनीतमृतानाम्।
लघुहारीतः।
"पुत्त्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः।
पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्त्रादयोऽपि ये॥"
आदिशब्दग्राह्यानाह स एव।
"भ्राता वा भ्रातृपुत्त्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा।
सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्य्यादभ्युदयं ततः॥"
भ्राता वा इति वा शब्दात् भ्रात्रपेक्षया प्रधानत्वेन पूर्व्वाधिकारिणां दौहित्रान्तानां समुच्चयः अतएव सपिण्डत्वेनैव भ्रातृतत्पुत्त्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम्॥*॥
"महागुरौ प्रेतीभूते वृद्धिकर्म्म न युज्यते॥"
इति शूलपाणिलिखितवचनेन।
"प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्।
नापि दैवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः॥"
इति देवीपुराणवचनेन च प्रेतीभूतमातापितृकस्य पितुः प्रेतीभूतमातापितृकस्य संस्कार्य्यस्य प्रेतीभूतमातापितृकायाः अनूढायाः कन्यायाश्च वैदिककर्म्मकर्त्तृत्वकर्म्मत्वानर्हत्वेन तत्परीहाराय यदहर्व्वा वृद्धिरापद्येत इत्यनेन पूर्व्वदिने सपिण्डनं कृत्वा पित्रादिः परदिने अभ्युदयं नामकरणादिकं कुर्य्यात्। ऊढायास्तु पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्। इति वचनोक्तैकपदेन पत्युरेव महागुरुत्वाभिधानात् तत्प्रेतत्वमात्रे तस्याः कर्म्मानधिकारः। एवञ्च पितृमात्रोर्महागुरुत्वव्यावृत्तेस्तयोर्मरणे ऊढ़ाया न कर्म्मानधिकारः अत्राभ्युदयसपिण्डनयोरानन्तर्य्यमात्रं क्वाप्रत्ययार्थं न त्वेककर्त्तृत्वमपि। अन्यथा सपिण्डनाधिकारिण्याः पत्न्याः सत्त्वे अभ्युदयाधिकारिणो भ्रातुः सपिण्डनाधिकारापत्तेः। यथा,—
"नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धैः कर्म्म वैदिकमारभेत्॥"
इति शातातपवचने पितृकर्त्तृकाहिकश्राद्धानन्तरमेव पुत्त्रेण विवाहः क्रियते। न तु पुत्त्रेण श्राद्धान्तरं क्रियते॥*॥ अत्र पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये इत्यनेन पुत्त्रवत् शिष्यान्तस्य सपिण्डने सामान्यतोऽधिकारप्रतिपादनात् अभ्युदयं विनापि पुरुषस्य सपिण्डनं प्रतीयते।
"सह पिण्डक्रियां कृत्वा कुर्य्यादभ्युदयं ततः।"
इति तु सपिण्डीकरणात् पूर्व्वमभ्युदयाभावार्थं न त्वभ्युदयसत्त्व एव सपिण्डीकरणार्थमिति॥*॥ यत्तु।
"यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्त्रस्येतराण्यपि।
एकस्यैव तु दातव्यमपुत्त्रायाश्च योषितः॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टीय सपिण्डीकरणेतरपञ्चदशश्राद्धविधायकं तच्छिष्यपर्य्यन्ताभावे पुरुषस्य बोध्यम्। इतराणि एकोद्दिष्टविधानेनैव यानि प्राप्तानि प्रत्याब्दिकश्राद्धानि तान्येव दातव्यानि इत्यर्थः। अपुत्त्रायाश्चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चायकः पतिरहिताया इति समुच्चिनोति।
"अपुत्त्राया मृतायान्तु पतिः कुर्य्यात् सपिण्डताम्।

इति पैठीनसिवचनैकवाक्यत्वात्। अत्र छन्दोग-परिशिष्टे अपुत्राया पञ्चदशश्राद्धविधानात्।
"सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते।"
इति मार्कण्डेयपुराणाच्च बालकपुत्रसत्त्वे सपिण्डीकरणं अन्येनापि कर्त्तव्यमिति प्रतीयते। एव पतिः कुर्य्यादित्यत्रापि पतिसत्त्वमात्र विवक्षितम्। तेन ऊढया दुहित्रा सपिण्डनं कार्य्यम्। अत्र।
"सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत्
सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्म्मनुः॥"
इति मनुवचने सपत्नीपुत्त्रस्य पुत्त्रत्वातिदेशात् तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तम्। तन्न। प्रागुक्तलघुहारीतवचने पुत्त्रेणैवेत्येवकारेणातिदिष्टपुत्त्रनिषेधात्। अतएव तदुत्तरार्द्धे भ्रातृपुत्त्रोपादानं सङ्गच्छते। अन्यथा भ्रातृपुत्त्रसत्त्वे।
"यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः।
एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्त्रिणो मताः॥"
इति बृहस्पतिवचनेन पुत्त्रत्वातिदेशात् भ्रातृपुत्त्रस्य पितृव्यश्राद्धाधिकारे प्राप्ते भ्रातृपुत्त्रोपादानं व्यर्थं स्यात्। पुत्त्रातिदेशफलन्तु तत्सत्त्वे पुत्त्रान्तराकरणं पुन्नामनरकत्राणञ्च॥०॥ लघुहारीतः।
"सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश
पृथङ्नैव सुता कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्॥
प्रेतसंस्कारकर्म्माणि यानि श्राद्धानि षोडश।
यथाकालन्तु कार्य्याणि नान्यथा मुच्यते ततः॥"
पृथग्द्रव्या अपि विभक्तधना अपि पृथक् न कुर्य्युः सुतरामपृथग्धनाः पृथक् न कुर्य्युः किन्त्वपृथक् कुर्य्युः। अत्र विशेषयति मरीचिः।
"मृते पितरि पुत्त्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः।
बहवः स्युर्यदा पुत्त्राः पितुरेकत्र वासिनः॥
सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम्।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत्॥"
पुत्त्रेणेत्यविशेषात् सर्व्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य साक्षात् कर्त्तव्यतामाह बहव इति। ज्येष्ठेनापि सर्व्वेषां भ्रातॄणां मत्करणेनैव करणं भवतु इति मतं ज्ञानं कृत्वाविभक्तत्वेन द्रव्यसंश्लेषेण च कृतं कर्म्म सर्व्वैरेव कृतमेव भवेत्। तदानीं द्रव्यासंश्लेषे च तस्मात् द्रव्यं प्राप्तव्यमिति कृत्वा कर्त्तव्यम्। यदि तेन तन्न परिशुध्यते तदा स ऋणी भवति प्रत्यवायी च भवति। न तु तेन श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोक्तं युक्तम्। पृथङ्नैव सुता कुर्य्युरित्यनेन पृथक्करणस्य पर्य्युदस्तत्वेनानधिकारात्। यथाकालमिति अशौचान्तद्वितीयदिनद्वादशमासस्ततिथ्येकाहन्यूनषण्मासहितयसंवत्सरेषु। न च विधानसामर्थ्यादेव तत्तत्कालप्राप्तेरनर्थकमिदमिति वाच्यम् तत्तत्कालानां द्वादशाहाद्यपेक्षया प्राधान्यबोधनार्थत्वात्॥ * ॥ अत्र।
'आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात्।
अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते॥"
इति व्याघ्रवचनोक्तप्रशस्त इत्यनेन कुलाचारज्योतिःशास्त्रादिशास्त्रभ्रटितिमरणराष्ट्रोपप्लवादिम्लेच्छदेशादिगमनानुसारादेव सपिण्डीकरणापकर्षे द्वादशाहापेक्षया प्रागुक्तनवममासादिगौणकालपरिग्रहः। अथवा यथाकालमित्यादेर्यद्दर्व्वा हविरापद्येत इत्यनेनावश्यकनामकरणादिवृद्ध्यर्थमेवापकर्षो न त्वनावश्यक इष्टापूर्त्ताद्यर्थापकर्षं कार्य्य इति तात्पर्य्यम्। अतएव लघुहारीतेन। तथैव काम्यं यत् कर्म्म वत्सरात् प्रथमादृते इत्यनेन काम्यस्यापकर्षनिमित्तता नास्तीत्युक्तम्। यदि त्वावश्यकवृद्धिनिमित्तेनापकर्षं कृतस्तदा इष्टापूर्त्तादिकाम्यं वत्सराभ्यन्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति। श्राद्धविवेकोऽप्येवम्। यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डीकरणस्यैवापकर्षः प्रागुक्तस्तथापि सपिण्डीकरणापकर्षे तत्पूर्व्वकर्त्तव्यश्राद्धानामपि तदादितदन्तन्यायादपकर्षः।
"सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः।"
इति शातातपवचने प्रेतक्रियायाः सपिण्डीकरणान्तत्वं प्रतीयते॥०॥ अत्र वृद्धिनिमित्तं विना सपिण्डनापकर्षे कृते पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य प्रेतत्वपरिहारमाह विष्णुधर्म्मोत्तरम्।
"कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम्।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते॥"
वृद्धिनिमित्तकसपिण्डीकरणापकर्षे कृते तत्क्षणादेव प्रेतत्वपरीहारः। तदर्थं एवापकर्षात् एतस्मान्न्यनिमित्तकापकर्षेऽवधिकालप्राप्यप्रेतत्वपरीहारः। तत्कालस्य पूर्णसंवत्सरकालतुल्यत्वात्।
"अर्व्वाक् संवत्सराद्वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया॥
इति शातातपवचनात्। इति श्राद्धतत्त्वम्॥

सपीतक, पुं, राजकोषातकी। इति राजनिर्घण्टः॥

सपीति, स्त्री, (पा पाने + क्तिन्। "घुमास्थागेति।" ६। ४। ६६। इति ईत्वम्। सह एकत्र पीतिः पानम्। सहस्य सः।) आत्मीयजनसहमिलितैककालपानम्। तत्पर्य्यायः। तुल्यपानम् २। इत्यमरः॥ सहपीतिः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १८। ९।
"सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे * * *
यज्ञेन कल्पन्ताम्॥")

सपीतिका, स्त्री, हस्तिघोषा। इति राजनिर्घण्टः॥

सप्त, [न्] त्रि, (सप् समवाये + कनिन्। तुट् च इत्युज्ज्वलः। १। १५६।) संख्याविशेषः। सात इति भाषा। बहुवचनान्तोऽयम्। तद्वाचकानि यथा। पातालम् १ भुवनम् २ मुनिः ३ द्वीपः ४ सूर्य्याश्वः ५ वारः ६ समुद्रः ७ स्वरः ८ राज्याङ्गम् ९ व्रीहिः १० वह्निशिखा ११ पर्व्वतः १२। इति कविकल्पलता॥ सप्तसंख्याविशिष्टः। यथा,
"सप्त सप्त विलिखेत् प्ररेखिकास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमथ कृत्तिकादिकम्।
लेखयेदभिजिता समन्वितं
चैकरेखगतवेधविध्यते॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वे दीपिका॥
अपि च।
"क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम्।
मूर्च्छनेत्युच्यते ग्रामत्रये ताः सप्त सप्त च॥"
इति सङ्गीतदर्पणम्॥

सप्तक, त्रि, (सप्तन् + कन्।) सप्तानां पूरणः। यथा,—
"घोटके सप्तके मेषतुल्ये युग्मद्वयो तथा।
सिंहघटौ सदा वर्ज्यौ मृति तत्राब्रवीच्छिवः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
सप्तमंख्यावशिष्टः। यथा,—
"यत्त जागृ दरिद्रा च चकास्र शास्तिरेव च।
दीधि वेवी च विज्ञेयो यत्रादिः सप्तको गणः॥"
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥
सप्तसंख्या। सप्त एव सप्तकं स्वार्थे कप्रत्ययः॥

सप्तकी, स्त्री, (सप्तभिः स्वरैरिव कायति शब्दायते इति। कै + क। गौरादित्वात् ङीष्।) काञ्ची। इत्यमरः॥

सप्तगोदावर, क्ली, सप्तानां गोदावरीणां समाहारः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, महाभारते। ३। ८५। ४४।
"सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः।
महत् पुण्यमवाप्नोति देवलोकञ्च गच्छति॥")

सप्तच्छद, पुं, (सप्त सप्त च्छदा यस्य।) वृक्षविशेषः। छातिम् इति भाषा॥ (यथा, रघुः। ५। ४८।
"सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम्।
विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः
सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः॥")
तत्पर्य्यायः। गुच्छपुष्पः २ गुत्सपर्णः ३ मषिच्छदः ४ बृहत्त्वक् ५ बहुपर्णः ६ शाल्मलिपत्रकः ७ मदगन्धः ८ गन्धिपर्णः ९। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। त्रिदोषघ्नत्वम्। दीपनत्वम्। मदगन्धित्वम्। व्रणरक्तामयकृमिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अन्यत् सप्तपर्णशब्दे द्रष्टव्यम्॥

सप्तजिह्व, पुं, सप्तजिह्वाः काल्यादयो आहुतिग्रसनार्था यस्य।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ७४। १६।
"सुकृतव्रतयाङ्गना गतासून्
अवगूह्य प्रविशन्ति सप्तजिह्वम्॥")
तस्य सप्तजिह्वानां नामानि यथा,—
"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा।
उग्रा प्रदीप्ता च कपीटयोने
सप्तैव कीला कथिताश्च जिह्वाः॥"
टीकासर्व्वस्वे तु उग्राप्रदीप्तयोः स्थाने स्फुलिङ्गिनी विश्वनदाख्येति नामद्वयम्। इत्यमरः

टीकासारसुन्दरी ॥ कर्म्मविशेषे तासां नामा-
न्तराणि यथा। हिरण्या १ कनका २ रक्ता ३
कृष्णा ४ सुप्रभा ५ बहुरूपा ६ अतिरक्ता ७
एता' सात्त्विक्यो यागकर्म्मणि। काम्यकर्म्मणि तु
पद्मरागा १ सुवर्णा २ भद्रलोहिता ३ लोहिता
४ श्वेता ५ धूमिनी ६ करालिका ७ एता
राजस्य'। क्रूरककर्म्मणि तु। विश्वमूर्त्ति' १
स्फुलिङ्गिनी २ धूम्रवर्णा ३ मनोजवा ४
लोहिता ५ कराला ६ काली ७ एतास्ता
मस्य. ॥*॥ एतासामधिष्ठातृदेवता यथा,—
"अमर्त्यपितृगन्धर्वयक्षनागपिशाचकाः।
राक्षस सप्तजिह्वानामीरिता अधिदेवताः ॥"
एतासां वर्णदिङ्नियमौ यथा। गणेशविम-
र्षिण्याम्।
"हिरण्या तप्तहेमाभा शूलपाणेर्दिशि स्थिता।
वैदूर्य्यवर्णा कनका प्राच्यां दिशि समाश्रिता॥
तरुणादित्यसङ्काशा रक्ता जिह्वाग्निसंस्थिता।
कृष्णा नीलाभ्रसङ्काशा नैर्ऋत्या दिशि संस्थिता
सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्या दिशि संस्थिता।
अतिरक्ता जवाभासा वायव्यां दिशि संस्थिता।
बहुरूपा यथा ख्याता दक्षिणोत्तरसंस्थिता ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
सप्तज्वाल', पु, (सप्त ज्वाला यस्य।) अग्निः।
इति हेमचन्द्र ॥
सप्ततन्तु, पु, (सप्तभिर्भूरादिभिर्संहाव्याहृतिभि-
रग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते इति। तन विस्तारे+
"सितनिगमीति।"उणा० १।७०। इति तुन्।
सप्त तन्तव संस्था यस्येति वा।) यज्ञः। इत्य-
मर. ॥ (यथा, माघे। १४। ६।
"सप्ततन्तुमधिगन्तुमिच्छतः
कुर्व्वनुग्रहमनुज्ञया मम।
मूलतामुपगते खलु त्वयि
प्रापि धर्म्ममयवृक्षता मया ॥")
सप्तति' स्त्री,(सप्त दशतः परिमाणमस्य।"पङ्क्ति-
विंशतित्रिंशदिति।" ५।१।५९। इति निपा
तनात् साधुः।) सङ्ख्याविशेष.। सत्तोर इति
भाषा। यथा,—
"नवतिर्योजनानाञ्च सहस्राणाञ्च सप्ततिः।
यावद्घटिकामात्रेण तावच्चलति भास्कर ॥"
इत्यादित्यहृदयम् ॥
सप्ततितम, त्रि, (सप्तति "तस्य पूरणे डट्।"
५।२।४८। इति डट्। "षष्ट्यादेश्चासंख्यादे.।"
५। २। ५८। इति डटस्तमडागम.।) सप्तते
पूरण.। सप्ततिशब्दात् पूरणार्थे तमट्प्रत्यय-
निष्पन्न.। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सप्तदश, [न्] त्रि, (सप्ताधिका दश। सङ्ख्या-
विशेष.। सतरो इति भाषा। तत्संख्या-
विशिष्ट.। यथा। एष वै सप्तदश प्रजापति-
र्यज्ञे यज्ञे अन्वायत्त.। इति मलमासतत्त्वम् ॥
बहुवचनान्तोऽयम् ॥
सप्तदश, त्रि, (सप्तदशन्+"तस्य पूरणे डट्।"
५।२।४८। इति डट्।)सप्तदशानां पूरण। यथा,

"ततः सप्तदशे जात' सत्यवत्यां पराशरात्।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याय ॥
सप्तदीधिति, पु, सप्त दीधितयो यस्य।)अग्नि.।
इति त्रिकाण्डशेष' ॥
सप्तद्वीपपति, पु, (सप्तानां द्वीपानां पतिः।)
सप्तद्वीपानामधिपतिः। यथा,—
"न मूल्यमादाद्वेश्यातः सभार्य्यश्चर्द्धिसंयुतः।
सप्तद्वीपपतिर्जातः. सूर्य्यायुतसमप्रभ ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतमत्स्यपुराणम् ॥
सप्तद्वीपा, स्त्री,(सप्त द्वीपा यस्याम्।)पृथिवी। यथा,
"मनो' स्वायम्भुवस्यासन् दशपुत्रास्तु तत्समा.
यैरियं पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना।
ससमुद्रा करवती प्रतिवर्षं निवेशिता'॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
तेषां नामादि द्वीपशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सप्तधा, व्य, (सप्तन्+धाच्।) सप्तप्रकारम्। यथा,
सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः।
सप्तजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सप्तधातव', पु,(सप्तगुणिता धातवः।) शरीरस्थ-
सप्तसंख्यकधातव'। तद्यथा,—
"रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जान. शुक्रसंयुताः।
शरीरस्थे यदा सम्यक् विज्ञेया सप्तधातव. ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
सप्तनाडीचक्र, क्ली,(सप्तनाडीनां चक्रम्।)वृष्टि-
ज्ञानार्थं ग्रहनक्षत्राङ्कितसप्तनाडिकसर्पाकार
चक्रम्। यथा। अथ सप्तनाडीचक्रम्।
"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि यच्चक्रं सप्तनाडिकम्।
येन विज्ञानमात्रेण वृष्टिं जानन्ति साधका'॥
कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि साभिजिद्वै क्रमेण च।
सप्तनाड्यो्यधस्तत्र कर्त्तव्य' पन्नगाकृतिः ॥
ताराचतुष्कवेधेन नाडिकैका प्रजायते।
तासां नामान्यहं वक्ष्ये तथा चैव फलानि ह ॥
कृत्तिका च ३ विशाखा च १६ मैत्राख्या १७
भरणी २ तथा।
ऊर्द्ध्वाद्या शनिनाडी स्याच्चण्डनाख्यभिधा मता॥
रोहिणी ४ स्वाती १५ ज्येष्ठा १८श्वि१ द्वितीया
नाड़िका मता।
आदित्यप्रभवा नाडी वायुनाडी तथैव च ॥
सौम्यम् ५ चित्रा १४ तथा मूलम् १९ पौष्ण-
मेव २७ चतुर्थकम्।
तृतीयाङ्गारका नाडी दहनाख्या च सम्मता ॥
रौद्रम् ६ हस्तम् १३ तथा पूर्व्वाषाढा २०
भाद्रपदोत्तरा २६।
चतुर्थी जीवना नाडी सौम्यनाडी प्रकीर्त्तिता
पुनर्व्वसू- ७ त्तरफल्गुन्यु- १२ त्तराषाढ-२१
तारका.।
पूर्व्वभाद्रा च २५ शुक्राख्या पञ्चमी नीर-
नाडिका'।
पुष्यर्क्षम् ८ फल्गुनी पूर्व्वा ११ अभिजित् ०
शततारका, २४।

षष्ठी नाडी च विज्ञेया बुधाख्या जलनाडिका॥
अश्लेषर्क्षम् ९ मघा १० विष्णु २२ र्धनिष्ठाभं२३
तथैव च।
अमृताख्या हि सा चान्द्री सप्तमी चन्द्रनाड़िका
मध्यनाडीस्थिता सौम्या नाडी तस्याग्रपृष्ठतः।
सौम्ययाम्यगत ज्ञेय नाड़िकानां त्रिकं त्रिकम्॥
क्रूरा याम्यगता ज्ञेया सौम्या सौम्यदिशिस्थिता
मध्यनाडी च मध्यमा ग्रहरूपफलप्रदाः ॥
एकनाडीगता ह्याद्या ग्रहाः क्रूराः शुभा यदि
ततो नाडीफल वाच्यं शुभं वा यदि वाशुभम् ॥
ग्रहा. कुर्य्युर्महावात गताश्चण्डाख्यनाडिकाम्।
वायुनाडीगता वायु दहनाश्चाभिदाहका ॥
सौम्यनाडीगता मध्या नीरस्था मेघवाहकाः।
जलाया वृष्टिदश्चन्द्रश्चन्द्रनाडीगतास्तथा ॥
एकोऽपि तत् फलं दत्ते स्वनाडीसंस्थितो ग्रहः
भूसुत सर्व्वनाडीषु दत्ते नाडीसमं फलम् ॥
प्रावृट्काले तु सम्प्राप्ते रौद्रर्क्षगते रवौ।
नाडीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम् ॥
यत्र नाडीस्थितश्चन्द्रस्तत्र स्युः खेचरा यदि।
क्रूराः सौम्या विमिश्राश्च तद्दिने वृष्टिरुत्तमा॥
एकर्क्षसमायोगो जायते यदि खेचरै।
तत्काले च महावृष्टिर्यावदस्यांशके शशी ॥
केवलैः सौम्यैः पापैर्व्वा ग्रहैर्व्विद्धो यदा शशी।
तदा तु तुच्छपानीयं दुर्द्दिनं च भवेद्ध्रुवम् ॥
यस्य ग्रहस्य नाडीस्थश्चन्द्रमास्तद्ग्रहेण च।
दृष्टो युक्त करोत्यम्भो यदि क्षीणो न जायते ॥
स्त्रियौ सितासितौ चैव सौरिसौम्यौ नपुंसकौ।
पुरुषा पुरुषैर्व्वायु क्लीवौ तु बुधवारुणौ ॥
स्त्रीपुरुषसमायोगे वृष्टिस्तु प्रबला भवेत् ॥
पीयूषनाडीगश्चन्द्रस्तत्र खेटाः शुभाशुभा ॥
दिश्यतु पञ्च पानीयं दिनान्येकत्रिसप्तकम्।
एवं जलाख्यनाडीस्थे चन्द्रसिग्ग्रहान्विते ॥
दिनार्द्धं दिवसं पञ्च दिनानि जायते जलम्।
नीरनाडीस्थिते चन्द्रे अत्रस्थैः पूर्व्ववद्ग्रहैः ॥
यामं दिनार्द्धकं त्रीणि दिनानि जायते जलम्।
अमृतादि त्रिनाडीषु यदि स्युः सर्व्वखेचरा.॥
तत्र वृष्टि. क्रमाज्ज्ञेया धृत्यर्करसवासरान्।
सौम्यनाडीगता. सर्व्वे वृष्टिदास्ते दिनत्रयम् ॥
शेषानाड्या महाराज दुष्टवृष्टिप्रदा ग्रहाः।
निर्ज्जला जलदा नाडी भवेद्योगो शुभाधिकः॥
क्रूराधिकसमायोगे जलदाश्चापि निर्ज्जला.।
याम्यनाड़ीगता क्रूरा अनावृष्टिप्रसूचका. ॥
शुभयुक्ता जलाग्रस्थाश्चातिवृष्टिं शुभा ग्रहा.।
एकनाडीसमायुक्तौ चन्द्रमोधरणीसुतौ ॥
यदि तत्र भवेज्जीवस्तदा वारिमयी मही।
बुधशुक्रौ यदैकत्र गुरुणा च समन्वितौ ॥
चन्द्रयोगे तदा काले जायते वृष्टिरुत्तमा।
जलयोगगतौ स्यातां यदा चन्द्रसितौ ग्रहौ ॥
क्रूरदृष्टौ युतौ वापि तदा मेघोऽल्पवृष्टिद.।
उदयास्तगते मार्गे वक्रयुक्ते च सक्रमौ ॥
जलनाडीगतास्ते तु महावृष्टिप्रदा ग्रहा' ॥"-
इति स्वरोदये सप्तनाडीचक्रम्॥

तत्चक्ररूपं यथा ।

सप्तनामा, स्त्री, (सप्त नामानि यस्याः । "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । १३ । इति डाप् ।) आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सप्तपत्रः, पुं, (सप्त सप्त पत्राणि यस्य ।) मुद्गरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सप्तपदी, स्त्री, सप्तानां पदानां समाहारः । ("द्विगोः ।" ४ । १ । २१ । इति ङीप् ।) इति व्याकरणम् ॥ विवाहाङ्गसप्तपदीगमनं यथा । ततो जामाता प्रागुदीचीं गत्वा वधूं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तमण्डलिकासु सप्तपदानि नयेत् । वध्वश्च दक्षिणपादं नीत्वा पश्चाद्वामपादं मण्डलिकां नयेत् जामाता च वधूं ब्रूयात् । वामेन पादेन दक्षिणं पादमाक्रमयेति । सप्तानां मन्त्राणामृष्यादयः साधारणाः । प्रजापतिरृषिरेकपाद्विराट् छन्दो विष्णुर्देवता पादाक्रमणे विनियोगः । ॐ एकमिषे विष्णुस्त्वा नयतु । द्वे ऊर्ज्जे विष्णुस्त्वा नयतु । त्रीणि व्रताय विष्णुस्त्वा नयतु । चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयतु । पञ्चपशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु । षड्रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयतु । सप्तसप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ॥ तत सप्तमं पदं गतां वधूं पतिरामन्त्रयते । प्रजापतिरृषिर्विराट्पङ्क्तिश्छन्दः कन्या देवता पादाक्रमणानन्तरमामन्त्रणे विनियोगः । सखा सप्तपदी भव सख्यन्ते गमेयं सख्यन्ते मा योषाः सख्यन्ते मायोष्ठाः । इति सप्तपदीगमनम् । इति भवदेवभट्टः ॥

सप्तपर्णं, क्ली, (सप्तानां द्राक्षादीनां पर्णमिव यत्र ।) मिष्टान्नविशेषः । यथा,—

"द्राक्षादाडिमखर्जूरक्तजिताम्रं सशर्करम् ।
लाजचूर्णं समध्वाज्यं सप्तपर्णमुदाहृतम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सप्तपर्णः, पुं, (सप्त सप्त पर्णानि यस्य ।) वृक्षविशेषः । छातिम् इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । ४ । २३ ।

"प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥")

तत्पर्य्यायः । विशालत्वक् २ शारदी ३ विषमच्छदः ४ । इत्यमरः ॥ शारदः ५ देवहृक्षः ६ दानगन्धिः ७ शिरोरुजा ८ बहुनाशः ९ शुक्तिपर्णः १० गन्धाशी ११ बहुनामनः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुच्छपुष्पः १३ शक्तिपर्णः १४ सुपर्णकः १५ । इति जटाधरः ॥ वृहत्त्वक् १६ इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः ।

"सप्तपर्णो व्रणश्लेष्मवातकुष्ठासृजन्तुजित् ।
दीपनः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धोष्णस्तुवरः स्मृतः ॥"

अन्यत् सप्तच्छदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सप्तपर्णी, स्त्री, (सप्त सप्त पर्णान्यस्याः । ङीष् ।) लज्जालुलता । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥

सप्तपातालं, क्ली, (सप्तानां पातालानां समाहारः ।) सप्तसंख्यकाधोभुवनम् । यथा,—

"आदित्यरश्मितो देवी रुद्ररूपी जनार्द्दनः ।
निःसृत्य प्रथमं यातः पातालतलमन्ततः ॥
सप्तपातालसंस्थांस्तु नागगन्धर्व्वराक्षसान् ।
देवान्तपीय शेषांश्च जघान वरयुक्षक ॥"
इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥

तन्नामानि यथाह भरतः ।

"अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् ।
महाख्यं सुतलञ्चाग्र्यं पातालं सप्तमं विदुः ॥"

सप्तपुत्त्रसूः, स्त्री (सप्त पुत्त्रान् सूते इति । सू + क्विप् ।) सप्तपुत्त्रप्रसूता । तत्पर्य्यायः । सप्तसस्करा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सप्तभद्रः, पुं, (सप्तसु स्थानेषु भद्रमस्य ।) शिरीषवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सप्तमः, त्रि, (सप्तन् + "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । "नान्तादसंख्यादेर्मट् ।" ५ । २ । ४९ । इति डटो मडागमः ।) सप्तानां पूरणः । सातइ इत्यादि भाषा । यथा,—

"लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सप्तमी, स्त्री, (सप्तन् + टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । चन्द्रस्य सप्तमकलाक्रिया । तत्र शुक्लपक्षे अस्तपूर्त्त्यवच्छिन्नसप्तमकलाक्रिया । कृष्णपक्षे तु अस्तक्रमानुकूलसप्तमकलाक्रियेति विशेषः । पञ्जिकायां तस्या अङ्कः शुक्लपक्षे ७ कृष्णपक्षे २२ ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

"कन्याप्रजो वैरीकुलेभसिंहो
विशालनेत्रः प्रथितप्रभावः ।
देवद्विजार्च्चारसिको महात्मा
स्यात् सप्तमीजः पितृवित्तहर्त्ता ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

अथ सप्तमी । सा च षष्ठीयुता ग्राह्या युग्मात् । पैठीनसिवचनाच्च । यथा,—

"पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सांमुखी तिथिः ॥"

सांमुख्यमुक्तं स्कान्दे ।

"सांमुख्यं नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।"

अतएव परदिने त्रिसन्ध्यकालाव्यापित्वे षष्ठीयुक्तसप्तम्यामुपवासमाह भविष्यपुराणम् ।

"षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।
पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुरुपोषणम् ॥"

यथा उपोषणे तथा कर्म्मान्तरे । तथा ।

"षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या सर्व्वदा तिथिः ।
षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ॥"
इति स्कन्दपुराणात् ॥ तथा ।

"शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो यदा भवेत् ।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥"

भविष्ये ।

"शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्य्यादन्नं सुसंस्कृतम् ।
सूर्य्याय चरुकं दत्त्वा सप्तम्याञ्च विशेषतः ॥
यावन्तस्तण्डुलास्तस्मिन् नैवेद्ये परिसंख्यया ।
तावद्वर्षसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते ॥"

गोपथब्राह्मणम् ।

"द्वात्रिंशत्पलिकं प्रस्थमुक्तं स्वयमथर्व्वणा ॥"

ज्योतिषे ।

"पलन्तु लौकिकैर्म्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम् ।
तोलकत्रितयं प्रोक्तं ज्योतिर्षैः स्मृतिसम्मतम् ॥"

तेन चतूरक्तिकाधिकमाषपञ्चकाधिकषड्धिकशततोलकमिताः प्रस्थतण्डुलाः । इति । एवञ्चैतन्न्यूनाधिकयोः फलतारतम्यं बोध्यम् । एवं देवतान्तरेऽपि तत्तल्लोकमहितत्वफलेन कल्पयितुं युक्तम् । अतएव शिवेऽप्येवं वक्ष्यते ॥ * ॥

वराहपुराणे ।

"अथापरं महाराज व्रतमारोग्यसञ्ज्ञितम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपं सनातनम् ॥
आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य्य दिवाकर ।
प्रभाकरेति संपूज्यो देवः सर्व्वेश्वरो रविः ॥
षष्ठ्याञ्चैकक्ताहारः सप्तम्यां समुपोषितः ।
अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधिः स्मृतः ॥
अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्च्चयेद्रविम् ।

तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते ॥
परत्र च शुभ स्थान यद्गत्वा न निवर्त्तते ।"
सप्तम्यां समुपोषित इति आदिकर्म्मणि क्तः ।
तेन सप्तम्या समुपवस्तुमारब्धवानित्यर्थः । ततश्च
प्रात' सप्तम्यामेवोपवाससङ्कल्पः। रविश्च विष्णु-
रूपतया पूजाकाले ध्येयः। अभिलापे तु
तत्तिथावित्युक्ता आरभ्येति ऐहिकारोग्यधन-
धान्यपारलौकिकशुभस्थानलाभकामः सवत्सरं
यावदारोग्यव्रतमिति विशेषः। ततः प्रभृति-
सप्तम्यामुपवासं कुर्व्वन् ।
"आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य्य दिवाकर।
प्रभाकर नमस्तुभ्य अस्माद्रोगाद्विमोचय ॥"
इति मन्त्रेण पूजयेत् । अत्र षष्ठ्यादिषु तत्तत्-
कर्म्मविधानात् षष्ठीसप्तमीतेत्यस्य न विषयः।
कालिकापुराणे भक्तं प्रति सूर्य्यवाक्यम् ।
"अदृष्ट्वा मा न भुञ्जीत विरूप न नैव दर्शयेत्॥"
तथा ।
"मदर्चाधृतनिर्म्माल्यं शरीरे न तु धारयेत् ॥"
अर्चा प्रतिमा ॥ * ॥ अथ विधानसप्तमी।
कृत्यचिन्तामणौ ।
"अर्काग्र शुचि गोमयं सुमरिचं तोयं फलस्याशुते
मूल नक्तमुपोषणञ्च विधिवत् कृत्वैकभक्त नरः।
चौर वायुशन' घृताशनमिति प्रोक्तान्यमूनि
क्रमात्
कृत्वा द्वादश सप्तमीर्दिनकृतः प्राप्नोत्यभीष्टं
फलम् ॥"
अत्र चार्काग्रादीतरभोजननिवृत्तिरवसीयते।
तपस्त्वात् । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
"तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्ट नासाध्य हि तपस्यतः ।
दुर्भगत्व वृथा लोको वहते सति साधने ॥"
तपसः क्लेशस्वभावत्व तत्रैवोक्तम् ।
"उमेऽतिचपला पुष्पि न क्षम तावक वपुः ।
सोढु क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने ॥"
व्यक्तमुक्त यथा,—
"अर्कपत्राङ्कुरमात्रमन्तरीक्षगृहीतकम् ।
कपिलाविड्‌ यवमात्र मञ्जुल मरिच जलम् ॥
कदलीफलमध्यन्तु कणामात्रमपक्वकम् ।
कुशमूल यवमात्र स्वच्छायाद्विगुणे क्षणे ॥
भक्ष्य मितोदन नक्त शुद्धोपवसन तथा ।
एकभक्त मयूराण्डप्रमाण भोजन मतम् ॥
अर्द्धप्रसृतिमात्रन्तु कपिलादुग्धभक्षणम् ।
स्नात्वा सम्पूज्य मार्त्तण्डं प्राङ्मुखो वायुमा-
शयेत् ॥
घृत स्वल्पं पौषमासे माघादब्द समाचरेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या गुडक्षीरनिरामिषैः ॥
विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानुरूपतः ।
षष्ठ्या पारण कुर्य्यात् कटुम्लरहितेन च ॥
मुद्गमाषतिलादीनि घृतञ्चैव विवर्ज्जयेत् ।
एकस्मिन्न भक्ष्यमुक्तमर्कोतन्त्रानुसारतः ॥"*॥
एतद्व्रतस्य माघादिमासविशेषविहितकर्म्मत्वेन
मलमासेतरकर्त्तव्यत्वं आह वशिष्ठलिङ्गपुरा-
णम् ।

"प्रारब्धे तु व्रते पश्चात् सम्प्राप्ते त्वधिमासके ।
पूर्व्वमानेन त त्यक्त्वा कार्य्यं द्वादशमासिकम्॥"
पूर्व्वमानेन मलिम्लुचशून्याब्दमानेन । त मल-
मासम् । द्वादशमासिक द्वादशमासेष्वेव कार्य्यं
न मलमास इत्यर्थः । यत्तु ।
"मासि मलिम्लुचेऽप्येव यजेद्देवीं सशङ्कराम् ।
किन्तु नोद्यापनं कार्य्यमित्याह भगवान्
शिव. ॥"
इति विष्णुरहस्यवचनम् ॥
तन्मासविशेषानङ्कितमासमात्रकर्त्तव्यामावास्या-
दिव्रतकर्त्तव्यतापरम्। उद्यापन प्रतिष्ठा।
एवमारम्भोऽपि निषिद्धः। गार्ग्यः।
"अस्त गते गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे।
उपायनमुपारम्भं व्रताना नैव कारयेत् ॥"
उपायन प्रतिष्ठा। उपारम्भमारम्भम्। एतच्च
कालाशुद्धिमात्रपरं तत्तन्मात्रविधिकल्पने गौर-
वात् ॥*॥ भविष्ये ।
"भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या।
स्नात्वा शिव लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम्
पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्राप नैव विद्यते ॥"
इद कुक्कुटीव्रतत्वेन ख्यातम् ॥*॥ भविष्ये ।
"सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलाया तस्या स्नान महाफलम् ॥
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा।
दद्यात् स्नानार्घ्यं दानाभ्यामायुरारोग्यसम्पद ॥
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतै. समा ॥"
कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या। सूर्य्यग्रहण-
फल स्नानज सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात्
तेन बहुशतसूर्य्यग्रयणकालीनगङ्गास्नानजन्य-
फलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयम्। अत्र बहु-
शतसूर्य्यग्रहाणा प्रत्येकाधिकरणतासमर्पणान्व-
यात् कालाना स्नानाना तत्फलानामपि बहु-
शतत्व लभ्यते अतो नाप्रसिद्धि । पूर्णसप्तम्या
पूर्व्व परयोर्यत्रारुणोदयकाले सप्तमी पूर्व्व दिने
तत्काले स्नानम् ।
"चतस्रो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीना स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृश स्मृतः ॥
त्रियामा रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ।
नाडीना तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥"
इति काललाघवीयधृतब्रह्मवैवर्त्तीयेन पूर्व्वस्य
तत्कालस्य पूर्व्वतिथिसम्बन्धिदिनकर्त्तव्यकर्म्माङ्ग
त्वेन इतरस्य चेतराङ्गत्वेनाभिधानात् अतएव
दक्षेण तत्कालमारभ्याह्निकक्रत्यमभिहितम्।
अत्रारुणोदयकाले मुहूर्त्तान्यूनतिथिलाभ एव
स्नानम् ।
"व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरात् ।
अत्र घटिका मुहूर्त्तं श्राद्धयोग्यकालानुरोधात्
इति वक्ष्यते। ब्रह्मवैवर्त्तवचने घटिका दण्ड-
रूपा परवचने नाडीनामाद्यन्तचतुष्टयमित्येक-

वाक्यत्वात् ॥ * ॥ ये तु सूर्य्योदयात् प्रागपि
प्रात स्नानविधानात् तत्रैव माघसप्तम्याख्य-
गुणफलविधिर्लाघवादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । प्रक-
रणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्व इति जैमिनिसूत्रेण
प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः । अतएव कल्पतरु-
रत्नाकरयोः ।
"य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोप-
मान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्य द्वौ मासौ माघफाल्-
गुनौ ॥"
इति विष्णुस्मृतौ नित्यस्नानप्रकरणात् प्रकरणा-
न्तराम्नानात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन
काम्यस्नानान्तरमिदमित्युक्तं न तु गुणफल-
विधि' । किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यसिद्धि-
रिति । अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमी-
निमित्तककाम्यस्नानयोः प्रातर्व्विधानात् नैमि-
त्तिकत्वेन प्रायश्चित्तवत् सकृदनुष्ठानम् ।
"प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्ग तत् क्रियते पुनः।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥"
इति कात्यायनवचनात् ॥
"न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न वासोभि. सहाजस्र नाविज्ञाते जलाशये ॥"
इति मनुवचनेनैकदाजस्रस्नाननिषेधाच्च ।
"धर्म्मविन्नाचरेत् स्नानमाह्निकञ्च पुन पुनः ।"
इति मनुवचनाच्च ।
अतएव नान्दीमुखप्रकरणशेषे प्रधानानामपि
काम्याना .तत्तद्देशकालविहिताना तन्त्रेणैव
सिद्धिरिति श्राद्धचिन्तामणि. । निष्कामविष्णु-
प्रीतिकामयोः सुतरां सकृदनुष्ठान गुणतार-
तम्यात् फलतारतम्य इति न्यायेन फलं
बोध्यम्। तत्तु इक्षुक्षीरगुडादिमाधुर्य्यभेदव-
न्निर्द्देष्टुमशक्यम् ।
"पक्षान्तरेऽपि कन्यास्थे रवौ श्राद्ध प्रशस्यते ।
कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत् ॥"
इति हेमाद्रिधृतादित्यपुराणोक्तवत् । एतद्व-
चनप्रागर्थं कार्त्तिकमलमासाब्दविषयम् ।
"देशकालाश्रमक्षेत्रद्रव्यदात्रमनोगुणा ।
सुकृशस्यापि दानस्य फलातिशयहेतव ॥"
इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ।
तीर्थभेदे त्वेकदापि नानास्नानम् ।
"विषुवद्दिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानत' ।"
इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् तीर्थभेदे तन्त्रप्रस-
ङ्गयोरसम्भवाच्च । अतएव गङ्गावाक्यावली-
श्राद्धचिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे व्रतस्नान-
क्रोडीकृतेऽपि माघसप्तमीस्नानादावसाधारण-
सङ्कल्पेन पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरण तद-
युक्तम् । तदा सकृत्स्नानस्यैव विहितत्वात्
अन्यथा तत्तद्गफलकामनाया तदानन्त्यापत्ते-
रित्युक्तम् ।*। स्नाने परिपाटीमाह कृत्य-
कल्पलताया विष्णु । सप्तवदरपत्राणि सप्तार्क-
पत्राणि च शिरसि निधाय ।
"यद्यज्जन्मकृत पाप मया सप्तसु जन्मसु ।

तस्मै रोकस्य शोकस्य माकरी हन्तु सप्तमी ॥"
इत्यस्यार्घ्य स्नायादिति शेष'। रोक छिद्रम्। तिथिकृत्यस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्कत्वान्माकरीति पदं मकरार्कारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरम्
"तिथिकृत्ये च कृष्णादि व्रते शुक्लादिमेव च।
विवाहादौ च सौरादि मास कृत्ये विनिर्द्दिशेत् ॥"

इति ब्रह्मपुराणात् ॥

मन्वन्तरादित्वेन तथा युक्तत्वाच्च। यथा, मत्स्यपुराणे।
"यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्दिवाकर'।
माघमासस्य सप्तम्या तस्मात् सा रथसप्तमी।
अरुणोदयवेलाया तस्या स्नान महाफलम् ॥"
अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तम्। यथा,
"महानवम्या द्वादश्या भरण्यामपि चैव हि।
तथाक्षयतृतीयाया शिष्यान्नाध्यापयेद्बुध'।
माघमासे तु सप्तम्या रथ्याख्यायान्तु वर्जयेत् ॥"
द्वादश्या शयनोत्थानद्वादश्याम्। भरण्या शक्रध्वजपातभरण्याम्। इति कल्पतरु। अत्र महानवम्यादिसाहचर्य्याद्गौणचान्द्रत्वं प्रतीयते। अतएव चतुर्द्दशमन्वन्तरादिगणने क्वापि न रथ्युल्लेख। यथा, भविष्यमात्स्ययोः।
"अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा।
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता।
मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिका. ॥"
अत्रामावास्याष्टमीव्यतिरिक्ता शुक्ला'। पुनःपुनस्तथापदोपादानात् उपक्रमोपसंहारयो शुक्लत्वकीर्त्तनाच्च। अत्र कामधेनौ तृतीया चैव माघस्येति। कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमासस्येति लिखितम्। अत्र पाठद्वैधे श्रीपतिरत्नमालायाम्। अश्वयुजि शुक्लनवमी द्वादशूर्ज्जे मधौ तृतीया चेति पाठाच्चैत्रतृतीयैव ग्राह्या। श्रीदत्तोऽप्येवम्। माघसप्तम्याश्चान्द्रत्व सौरागमेऽपि।
"अर्कपत्रे. सबदरैर्दूर्व्वाक्षतसचन्दने।
अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥
माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्धि माघसप्तमी।
माकरीति च यत् प्रोक्तं तत् प्रायोवृत्तिदर्शनात् ॥"

अष्टाङ्गविधिना।
"योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य्य भानोर्मूर्द्ध्नि निवेदयेत।
ताम्रपात्रार्घ्यदानेन पुण्य दशगुण स्मृतम् ॥"
इति विष्णुपुराणीयेन। आदित्यपुराणे।
"ऋक्षराशिविशेषेण यत् कर्म्म विहित नरे।
दैव वाप्यथवा पैत्र तदन्यत्रापि दृश्यते ॥"
अर्घमन्त्रस्तु।
"जननी सर्व्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके।
सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥"
प्रणाममन्त्रस्तु।
"सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन।
सप्तम्या हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥"
सप्तिरश्व। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥ सप्तमीव्रतविशेषा यथा,—

ब्रह्मोवाच।

"भगवन् भवसंसारसागरोत्तारकारकम्।
किञ्चिद्व्रत समाचक्ष्व स्वर्गारोग्यसुखप्रदम् ॥

श्रीभगवान् उवाच।

शौरधर्म्मं प्रवक्ष्यामि नाम्ना कल्याणसप्तमीम्।
विशोकसप्तमीं तद्वत् फलदा पापनाशिनीम् ॥
शर्करासप्तमीं पुण्या तथा कमलसप्तमीम्।
मन्दारसप्तमीं पुण्या तथैव शुभसप्तमीम् ॥
सर्व्वा सर्व्वफला प्रोक्ताः सर्व्वदेवर्षिपूजिता।
विधानमासां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वश' ॥
यदा तु शुक्लसप्तम्यामादित्यस्य दिन भवेत्।
सा तु कल्याणिनी नाम विजया तु निगद्यते ॥"
आसा इतिकर्त्तव्यताकालौ च मत्स्यपुराणे ६९ अध्यायावधि ७५ अध्यायपर्य्यन्त द्रष्टव्यौ ॥*॥ सा सूर्य्यमूर्त्तिप्रकाशिका तिथि। यथा,—
"एवमुक्तस्तदा देवैः सौम्या मूर्त्तिमथाकरोत्।
प्रकाशत्व जगामाशु देवताना महाप्रभ ॥
एतत् सर्व्वं सुराणान्तु दहनं शामितं पुरा।
सप्तम्या खलु सूर्य्येण मूर्त्तिश्च कृतवान् भुवि ॥"

इति वाराहे सूर्य्योत्पत्तिनामाध्याय. ॥

सप्तरक्त, क्ली, (सप्तानां रक्ताना तद्वर्णानां समाहार'।) शरीरस्य रक्तवर्णसप्तावयवा। ते च हस्तपादतलनेत्रान्तरतालुकाधरजिह्वानखा'। यथा, सामुद्रके।
"पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च।
तालुकाधरजिह्वाश्च सप्तरक्त प्रशस्यते ॥"
सप्तर्षय, पु, भूम्नि, (सप्त ऋषय।) सप्तसङ्ख्यकर्षय तेषा नामानि यथा। मरीचि १ अत्रि २ अङ्गिरा ३ पुलस्त्य ४ पुलह ५ क्रतु ६ वशिष्ठः ७। इत्यमर ॥ अपि च।
"सप्तर्षिमण्डल तस्माद्दृश्यते सर्व्वतोपरि।
तत्र सप्तर्षयः सन्ति विनियुक्ताः प्रजासृजा ॥
मरीचिरत्रि' पुलह पुलस्त्य क्रतुरङ्गिरा।
वशिष्ठश्च महाभाग ब्रह्मणो मानसा सुता. ॥
सप्तब्राह्मण इत्येते उच्यन्ते ब्रह्मवादिभिः।
सम्भूतिरनसूया च क्षमा प्रीतिश्च सन्नति' ॥
अरुन्धतिस्तथा लज्जा तत्पत्न्यो लोकमातर.।
एतासां तपसा चैतद्धार्य्यते भुवनत्रयम् ॥
सन्ध्यात्रयमुपासीना गायत्रीजपतत्परा.।
तस्मिन्लोके वसन्त्येते ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥"

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्याय' ॥

(प्रतिमन्वन्तरे सप्तर्षयो भिन्ना एवासन्। तद्वृत्तान्तस्तु ऋषिशब्दे द्रष्टव्य' ॥)
सप्तला, स्त्री, (सप्त लातीति। ला+क।) नवमालिका। इत्यमर ॥ चर्म्मकषा। गुञ्जा। पाटला। इति मेदिनी ॥
सप्तशती, स्त्री, सप्ताना शताना समाहारः। इति व्याकरणम् ॥ ("द्विगो।" ४। १। २१। इति ङीप्।) सप्तशतिका। सप्तशतश्लोकात्मकदेवीमाहात्म्यम्। चण्डीति ख्यातम्। यथा,—
"अर्गल कीलकञ्चादौ पठित्वा कवच तत'।
जपेत् सप्तशतीं चण्डीं क्रम एव शिवोदित' ॥"

इत्यर्गलस्तोत्रम् ॥

तथा च नागोजीभट्टः।
"तत्राद्ये चरिताध्याये श्लोका अशीतिरुत्तमाः
अथ मध्ये चरित्रे तु पञ्चाष्टकसुसंख्यका ॥
त्रयोऽध्यायाश्च तु सप्तचतुर्व्वेदस्ववेदकाः।
अथोत्तरचरित्रे तु षट्षष्ट्यग्निश्लोकभाक्।
अग्नीसोमाध्यायवती गीता सप्तशती स्मृता ॥"
सप्तशलाकः, पु, (सप्त शलाका' तद्वत्रेखा यत्र।) विवाहस्य शुभाशुभदिनज्ञानार्थं तिर्य्यगूर्द्ध्वसप्तरेखाविशिष्टचक्रविशेषः। यथा,—
"कृत्तिकादिचतु'सप्तरेखाराशौ परिभ्रमन्।
ग्रहश्चैकरेखास्थो वेध. सप्तशलाकज. ॥
सप्त सप्त विलिखेत् प्ररेखिका-
स्तिर्य्यगूर्द्ध्वमथ कृत्तिकादिकम्।
लेखयेदभिजिता समन्वितं
चैकरेखगखगेन विध्यते ॥
वैश्यस्य चतुर्थेऽशे श्रवणादौ लिलिकाचतुष्के च अभिजित् तस्ये खचरे विज्ञेया रोहिणीविधा ॥"
लिलिका दण्ड:।
"यस्या शशी सप्तशलाकभिन्नः
पापैरपापैरथवा विवाहे।
रक्तांशुकेनैव तु रोदमाना
श्मशानभूमि प्रमदा प्रयाति ॥"
इति सप्तशलाकवेधः। इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तच्चक्ररूप यथा।

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

२ — १०
१ — ११
२७ — १२
२६ — १३
२५ — १४
२४ — १५
२३ — १६

२२ २१ २० १९ १८ १७

सप्तशिरा, स्त्री, (सप्त शिरा यस्याः।) नागवल्ली। इति राजनिर्घण्ट' ॥
सप्तसप्ति., पु, (सप्त सप्तयो घोटका यस्य।) सूर्य्य.। इति हेमचन्द्र' ॥ (यथा, रघु' । १३।४१।
"हविर्भुजामेधवता चतुर्णा,
मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्त ॥")

सप्तसागरः,पुं,(सप्त सागरा इव कुण्डानि यत्र ।) महादानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
सप्तसागरकं नाम सर्व्वपापविनाशनम् ॥
पुण्य दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहन बुध ॥
ऋत्विङ्मण्डपसंभार भूषणाच्छादकादिकम् ।
कारयेत् सप्त कुण्डानि कनकानि विचक्षणः ॥
प्रादेशमात्राणि तथारत्निमात्राणि वा पुनः ।
कुर्य्यात् सप्तपलादूर्द्ध्वमासहस्राच्च शक्तितः ॥
संस्थाप्यानि च सर्व्वाणि कृष्णाजिनतिलोपरि ।
प्रथम पूरयेत् कुण्ड' लवणेन विचक्षणः ॥
द्वितीय पयसा तद्वत् तृतीय सर्पिषा पुनः ।
चतुर्थन्तु गुडेनैव दध्ना पञ्चममेव च ॥
षष्ठ' शर्करया तद्वत् सप्तमं तीर्थवारिणा ।
स्थापयेल्लवणस्यन्तु ब्रह्माणं काञ्चनं शुभम् ॥
केशव क्षीरमध्ये तु घृतमध्ये महेश्वरम् ।
भास्करं गुडमध्ये तु दधिमध्ये सुराधिपम् ॥
शर्करायां न्यसेत् लक्ष्मीं जलमध्ये तु पार्व्वतीम्
सर्व्वेषु सर्व्व रत्नानि धान्यानि च समन्ततः ॥
तुलापुरुषवत् शेषमत्रापि परिकल्पयेत् ।
ततो वारुणहोमान्ते स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रि' प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानिमानुदीरयेत् ॥
नमो वः सर्व्वसिन्धूनां आधारेभ्य' सनातनाः ।
जन्तूनां प्राणदेभ्यश्च समुद्रेभ्यो नमो नमः ॥
क्षीरोदकाज्यदधिमाधवलावणेक्षु-
सारामृतेन भुवनत्रयजीवसङ्घान् ।
आनन्दयन्ति वसुभिश्च यतो भवन्त-
स्तस्मान्ममाप्यघविघातमल विदध्वम् ॥
यस्मात् समस्तभुवनेषु भवन्त एव
तीर्थामरासुरसुवन्द्यमणिप्रतानम् ।
पापक्षयामरविलेपनभूषणाय
लोकस्य बिभ्रति तदस्तु ममापि लक्ष्मीः ॥
इति ददाति रसाम्बरसंयुतान्
शिखरविस्मयवानिह सागरान् ।
अमलकाञ्चनवरत्नमयानसौ
पदमुपैति हरेरमरार्च्चितः ॥
सकलपापविघातविराजित
पितृपितामहपुत्त्रकलत्रकम् ।
नरकलोकसमाकुलमप्यल
झटिति नेतुमसौ शिवमन्दिरम् ॥"

इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्त्तने सप्तसागरप्रदानिको नाम २६१ अध्यायः ॥

सप्तसूः, स्त्री, (सप्त सूते इति । सू+क्विप् ।)सप्तपुत्त्रप्रसूता । तत्पर्य्यायः । सुतवस्करा २। इति शब्दरत्नावली ॥

सप्तांशुपुङ्गवः, पु, (सप्तभिरंशुभिः पुङ्गव इव श्रेष्ठत्वात् ।) शनिग्रहः । इति जटाधर ॥

सप्तार्च्चिः, [स्] पु, (सप्त अर्च्चींषि यस्य ।) वह्निः । (यथा, रघुः । १० । २१ ।

"सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।
सप्तार्च्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥")

चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ शनिग्रह' । इति हेमचन्द्रः ॥ क्रूरचक्षुषि, त्रि । इति मेदिनी ॥ अग्नेः सप्तानामर्च्चिषां नामानि सप्तजिह्वशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

सप्ताश्वः, पु, (सप्त अश्वा यस्य ।) सूर्य्यः । अर्कवृक्षः । इत्यमर' ॥ (क्वचित् वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४५ । ९ ।

"आ सूर्य्यो यातु सप्ताश्वः क्षेत्रं यदस्योर्व्विया-
दीर्घयाथे ॥"

"सूर्य्यः सर्व्वस्य प्रेरको देवः सप्ताश्वः सर्पणस्वभावाश्वोपेतः सप्तसङ्ख्याकाश्वो वा आयातु अस्मदभिमुखमागच्छतु ॥" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

सप्ताश्ववाहनः, पुं, (सप्त अश्वा वाहनान्यस्य ।) सूर्य्यः । यथा,—

"लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।
तपनस्तापनश्चैव शुचि' सप्ताश्ववाहनः ॥"

इति शाम्बपुराणे सूर्य्यस्तोत्रम् ॥

सप्तिः, पुं, ("षप समवाये । 'सपिनसिवसिपदिभ्यस्तिप्' इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्ग्रामेषु सहसामैवेति । गतिकर्म्मणो वा सप्तिः । समते सर्प्पार्थात् इति माधवः । सृपि गतौ । अस्माद्वा तिप्रत्यये गुणे च रेफलोपो वाहुलकात् सर्पति सप्तिः ।" इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । १ । १४ । ५ ।) अश्व' । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४ । १४ ।

"अर्व्वाञ्च त्वा सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुप ॥")

सफर, पु, मत्स्यविशेषः । पुटी इति भाषा ॥ शयाना स्फुरति पार्श्वेन गच्छतीति शफरो मनीषादि नदादित्वादीप् । शोणिशफरो शय्याशकटशिलाशरणशतपद्य इत्युभमेदात् तालव्यादिः । दन्त्यादिरपीति केचित् । शफरश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सफरी, स्त्री, (सफर+ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । इति भरत' ॥ पुँटी इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय' । शफरी २ प्रोष्ठी ३ । इत्यमर ॥ शफर' ४ श्वेतकोलः ५ । इति त्रिकाण्डशेष' ॥ (यथा,—

"अगाधजलसञ्चारी रोहितोऽपि स्थिरायते ।
गण्डूषजलमात्रेण सफरी फर्फरायते ॥"

इत्युद्भट' ॥)

सफल, त्रि, (फलेन सह वर्त्तमानम् ।) फलविशिष्टम् । तत्पर्य्याय । अमोघम् २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ३७ ।

"सफल मे भवेज्जन्म यदि मां नावमन्यसे ॥"

सशस्यम् । यथा, कथासरित्सागरे ।२५।१२।

"अपश्यदाश्रमपद सफलस्निग्धपादपम् ॥")

सबल', त्रि, (बलेन सह वर्त्तमानः ।)सैन्ययुक्त' । सामर्थ्यवान् । यथा,—

"सबले च रवे पापे दिनमात्रं प्रपद्यते ।
मध्ये बले तथा मास वर्षं विद्यान्नथाबले ॥"

इति पञ्चस्वरा ॥

सबलिः, पुं, विकालः । इति हेमचन्द्रः ॥

सबाधः, त्रि, पीड़ायुक्तः । निषेधयुक्तः । बाधया बाधेन च सह वर्त्तमानो यः इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥

सब्रह्मचारी, [न्] पुं, (ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद्व्रतं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी समानो ब्रह्मचारी । यद्वा, समाने ब्रह्मणि चरतीति । णिनिः । "चरणे ब्रह्मचारिणि ।" ६ । ३ । ८६ । इति समानस्य स' ।) परस्परैकब्रह्मव्रताचारः । इत्यमर' ॥ एकस्माद्गुरोर्ब्रह्मणे वेदाय अर्थात् वेदाध्ययनाय व्रत अभिब्रह्मचर्य्याख्यं आचरन्ति ये तेऽन्योन्य सब्रह्मचारिण उच्यन्ते । उपचारात् ब्रह्माध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । समानं ब्रह्म चरन्तीति ग्रहादित्वात् णिनि ज्योतिर्ज्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावे सब्रह्मचारिणः । एकब्रह्मव्रताचारा इत्यत्र एकस्माद्ब्रह्मणे ब्रह्माध्येतु व्रतमाचरन्तीति तुमर्थे चतुर्थी विन्दन्तीति परे । सब्रह्मचारी भिन्नगुरुशिष्य इति हारलतेति नयनानन्दः । इति भरतः ॥

सभर्त्तृका, स्त्री, (भर्त्रा सह वर्त्तमाना । सहस्य स' ।) विद्यमानपतिका । तत्पर्य्यायः । पतिवत्नी २ । इत्यमरः॥ सधवा ३ सनाथा ४ । इति जटाधरः ॥

सभा, स्त्री, (सह भान्ति शोभन्ते यत्रेति । भा दीप्तौ+भिदादित्वात्अधिकरणे अङ् । सहस्य सः ।) सह भान्ति अत्र । मज्‌लिस् इति पारसीक भाषा । पञ्चायित इति हिन्दीभाषा । मिटिं इति इङ्गरेजी भाषा । तत्पर्य्याय । समज्या २ परिषत् ३ गोष्ठी ४ समितिः ५ ससत् ६ आस्थानी ७ आस्थानम् ८ सदः ९ समाजः १० । इत्यमरः ॥ पर्षत्१२ इति जटाधरः ॥ तल्लक्षणादि यथा । मनुः ।

"यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
राज्ञः प्रतिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां
विदुः ॥"*॥

विद्वत्संहतावपि सभापर्य्यायपरिषच्छब्दमाह स एव ।

"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठक' ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा' ॥"

त्रैविद्यः त्रिवेदपारग. । हैतुकः सद्युक्तिव्यवहारी । अतएवामरसिंह । सभा सदसि सभ्ये च । अत्र भा दीप्ति' प्रकाशो ज्ञानमिति यावत् । तया सह साक्षात्परम्परया वा वर्त्तते इति सभा ॥*॥ कात्यायनः ।

"कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरधिष्ठितम् ।
वणिग्भिः स्यात् कतिपयैः कुलवृद्धैरधिष्ठि-
तम् ॥"

सद इति शेषः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ *॥ सामाजिकः । द्यूतम् । गृहम् । इति मेदिनी ॥

समूहः। इति हेमचन्द्रः ॥*॥ सभायां एकाकि-
गमननिषेधो यथा,—
"नैकश्चरेत् सभां विप्रः समवायञ्च वर्ज्ज-
येत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
सभाज, त् क सेवने। प्रीतौ। दर्शने। इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-
सेट्।) अससभाजत्। इति दुर्गादासः ॥
सभाजन, क्ली, (सभाज त् क सेवने प्रीतौ+
ल्युट्।) गमनागमनादिसमये सुहृदादेः आ-
लिङ्गनारोग्यप्रश्नस्वागतादिनानन्दोत्पादनम्।
तत्पर्य्यायः। आनन्दनम् २ आप्रच्छनम् ३।
इत्यमरः ॥ टु नदि संहृषि सभाज त् क
सेवनप्रीतिदर्शने प्रच्छौ श्र कौष्टे अनट्।
नन्दतिः पृच्छतिश्चाङ्पूर्व्वोलिङ्गनादाविति
सुभूतिः। गमनसमये सुहृदमालिङ्ग्य गमना-
नुज्ञाग्रहणम्। आगतस्य वा स्वागतारोग्यादि-
पृच्छा आनन्दनमिति रमानाथः। इति भरतः॥
(यथा, रघुः। १३। ४३।
"सभाजने मे भुजमूर्द्ध्वबाहुः
सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥"
सभाजयतीति। सभाज त् क प्रीतौ+ल्युः।
प्रीतिदायके, त्रि। यथा, महाभारते।४।१३।१०
प्रभूतनागाश्वरथं सभाजनं
सस्त्रीयुक्तं बहुपानभोजनम्।
मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं
गृहं महत् शोभयतामियं मम ॥")
सभापतिः, पुं, (सभायाः पतिः।) सभाधि-
पतिः। (यथा, भागवते। ६। १७। ७।
"जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादी सभापतिः।
अङ्कीकृत्य स्त्रियञ्चास्ते गतह्रीः प्राकृतो यथा ॥")
द्यूतगृहस्वामी। इति केचित् ॥
सभासत् } पुं, (सभा+सद्+क्विप्।) सभायां
सभासद } सीदति उपविशति यः। तत्पर्य्यायः।
सभास्तार २ सभ्यः ३ सामाजिकः ४। इत्य-
मरः ॥ परिषद्वलः ५ पार्षद्वलः ६ परिषदः ७
पार्षदः ८ परिसभ्यः ९। इति शब्दरत्नावली ॥
तल्लक्षणादि यथा। कात्यायनः।
"सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्म्मार्थसहितं वचः।
शृणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्तदानृणः ॥"
सभ्यः सभायां साधुः। तथाविधानाह याज्ञ-
वल्क्यः।
"श्रुताध्ययनसम्पन्ना कुलीनाः सत्यवादिनः।
राज्ञा सभासदः कार्य्याः शत्रौ मित्रे च ये
समाः ॥"
श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्म्मशास्त्रज्ञाः। कुलीनाः
बहुरादि-दोषशून्यमातापितृवंशपरम्पराकाः।
एवम्भूताः सभासदः सभायां यथा सीदन्ति
तथा दानमानसत्कारै राज्ञा कर्त्तव्याः। इति
व्यवहारतत्त्वम् ॥*॥ अन्यच्च।
"सम शत्रौ च मित्रे च धर्म्मशास्त्रविशारदः।
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्म्माधिकरणे भवेत् ॥
कार्य्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुख्याः सभासदः ॥"
इति मत्स्यपुराणे १८९ अध्यायः ॥
बृहस्पतिस्तु सप्त पञ्च त्रयो वा सभासदो
भवन्तीत्याह।
"लोकवेदज्ञधर्म्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा।
यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा ॥"
किञ्च।
"सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्म्मतः ॥"
तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता
इति भेदः। तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थ-
कथनेऽपि यदि राजान्यथा करोति तदासौ
निवारणीयोऽन्यथा दोषः। उक्तञ्च कात्यायनेन।
"अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः
तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥"
इति मिताक्षरा ॥
सभास्तारः, पुं, (सभां स्तृणातीति। स्तृञ् आच्छा-
दने+"कर्म्मण्यण्" ३।२।१। इत्यण्।) सभा-
सद्। इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते।२।४८।२।
"के च तत्र सभास्तारा राजानो ब्रह्मवित्तम ॥")
सभिकः, पुं (सभा द्यूतसभा आश्रयत्वेनास्त्यस्येति
सभा+व्रीह्यादित्वात् ठन्।) द्यूतकारकः।
इत्यमरः ॥ हे सड्डियार इति ख्यातः। सभा
द्यूतमस्याश्रयत्वेनास्ति सभिकः विकारसत्वेति
ष्णिकः। सभा द्यूतं सभा गृहमिति रुद्रः।
द्यूतं कारयति द्यूतकारकः णन्तात् स्वार्थे
कः। इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः।
"दुरोदरश्च निर्ग्रन्थद्यूतकारकालग्नकाः।
सभिकः प्रतिभूरेति————॥"
इति जटाधरः ॥
(यथा, याज्ञवल्क्ये। २। २०२।
"ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम्।
गृह्णीयात् धूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥")
सभीकः, पुं, द्यूतकारकः। इति शब्दरत्नावली ॥
सभोचितः, पुं, (सभायामुचितः।) पण्डितः।
इति धनञ्जयः ॥ सभायोग्ये, त्रि ॥
सभ्यः, पुं, (सभायां साधुः। सभा+"सभाया यः"।
४।४।१०५। इति यः।) साधुः। सभासद्।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः। ८। १०।
"सोऽस्य कार्य्याणि संपश्येत् सभ्यैरेव त्रिभि-
र्वृतः ॥"
अभिधेयवल्लिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, रघुः।
१। ५५।
"तस्मै सभ्याः सभार्य्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः
अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥")
सभिकः। इति जटाधरः ॥
सभ्यः, त्रि, (सभा+यः।) प्रत्ययितः। इति
जटाधरः ॥ सभासम्बन्धी च ॥
सम, व्य, समार्थः। प्रकृष्टार्थः। सङ्गतं। शोभनः।
इति शब्दरत्नावली ॥ समुच्चयः। इति हेम-
चन्द्रः ॥ चतुर्थोपसर्गः। इति व्याकरणम् ॥
अस्यार्थविशेषाः संशब्दे द्रष्टव्याः ॥
समः, त्रि, (समतीति। सम वैक्लव्ये+पचाद्यच्।)
सर्व्वम्। (अस्मिन्नर्थे सर्व्वनामसंज्ञा भवति।
यथा, मुग्धबोधे।
"नमः समस्मात् पूर्व्वस्मा अन्तरस्मा अमेध-
साम् ॥")
समानम्। इत्यमरः ॥ (अस्मिन्नर्थे सर्व्वनाम-
संज्ञा न भवति। यथा, मुग्धबोधे।
"समायैषु परायैषां मुक्तयेऽर्थान्तराय च ॥")
साधुः। इति मेदिनी ॥
समः, पुं, (सम वैक्लव्ये+पचाद्यच्।) राशि-
विशेषाणां संज्ञाविशेषः। ते तु राशयः वृष-
कर्कटकन्यावृश्चिकमकरमीनाः। यथा,—
"क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
मानस्य प्रकारविशेषः। स तु यदा गीतवाद्ययो
स्तानः गायकस्य हस्तपादादिचालनञ्च एकदा
समभावेन पतति तदा भवति। इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥*॥ वर्गमूलानयनार्थं अङ्कोपरि-
दत्त ऋजुरेखाविशेषः। यथा,—
"त्यक्त्वान्त्याद्विषमात् कृतिं द्विगुणयेन्मूलं समे
तद्धृते।
त्यक्त्वा लब्धकृतिं तदाद्यविषमाल्लब्धं द्विनिघ्नं
न्यसेत् ॥"
इत्यादि लीलावती ॥
समकन्या, स्त्री, (समा विवाहतुल्या कन्या।)
विवाहोपयुक्ता। इति धनञ्जयः ॥ अष्टम-
कुमारी च ॥
समकोलः, पुं, (समः कोलो यस्य।) सर्पः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
समक्तः, त्रि, गमनकर्त्ता। सपूर्व्वकाञ्चधातो
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
समक्ष, त्रि, अक्ष्णोः समीपम्। सपूर्व्वाक्षिशब्दात्
अप्रत्ययेन निष्पन्नम्। इति मुग्धबोधव्याकर-
णम् ॥ (यथा, कुमारे। ५। १।
"तथा समक्षं दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्व्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥")
समगन्धकः, पुं, (समास्तुल्या गन्धा गन्धद्रव्याणि
यत्र। कप्।) कृत्रिमधूपः। यथा,—
"हृकधूपे मत्तकरो गिरिः स्यात् समगन्धकः।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
समगन्धिकं, क्ली, (समस्तुल्यो गन्धोऽस्त्यस्येति।
ठन्।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ तुल्य-
गन्धयुक्ते, त्रि ॥
समग्र, त्रि, (सम समकालमेव गृह्णातीति।
ग्रह+डः।) सकलम् (यथा, रामायणे।
२। ५२। ८४।
"चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने।

भ्राता सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥”) पूर्ब्बम्। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। १। १५४। १२।
“प्रवेशमावस्तस्याश्च हिड़िम्बी मानुषं वपुः।
समुद्रामपूरितशिरस्कं समग्रेन्दुनिभाननम् ॥”)

समङ्गा, स्त्री, मञ्जिष्ठा। इत्यमरः। लज्जालुलता। वराहक्रान्ता। इति रत्नमाला॥ बाला। इति राजनिर्घण्टः॥

समचित्त, क्ली, (समं तुल्यं चित्तम्।) एकविषयकान्तःकरणवृत्तिः। यथा,—
“मनो बुद्धिश्च चित्तञ्च ते झनीयाः शरीरिणाम्
एकचित्तं मनः कृत्वा ध्यानेन पृथुलोचने॥
समचित्तं प्रयच्छन्ते न ते लिम्पन्ति मानवाः।
सर्व्वभक्ष्याणि भक्षन्तः पेयापेयं तथैव च।
समं चित्तं मयि यदि तदा तस्य न च क्रिया॥”
इति वाराहे गुह्यकर्म्ममाहात्म्यवर्णनं नामाध्यायः॥ (समं सर्व्वेषु पदार्थेषु तुल्यरूपं चित्तं यस्येति विग्रहे सर्व्वत्र तुल्यदर्शके, त्रि। यथा, भागवते। ७। १३। ८।
“न यतेराश्रमः प्रायो धर्म्महेतुर्महात्मन।
शान्तस्य समचित्तस्य बिभृयादुत वा त्यजेत्॥”)

समज, क्ली, (समजन्ति पशवो यत्र। सम्+अज गतौ+अप्।) वनम्। इति मेदिनी॥

समजः, पु, (स+अज गतौ+“समुदोरजः पशुषु” ३।३।६९। इति अप्।) पशुसमूहः। इत्यमरः॥ मूर्खसंहतिः। इति शब्दरत्नावली॥

समज्ञा, स्त्री, (समं सर्व्वैर्ज्ञायते इति। ज्ञा+घञर्थे कः।) कीर्त्तिः। इत्यमरः॥ समाज्ञा समज्या समाख्या इति च पाठः। इति भरतः॥

समज्या, स्त्री,(समजन्ति सङ्गच्छन्तेऽस्यामिति। सम्+अज+“संज्ञायां समजनिषदेति।” ३। ३।९९। इति क्यप्।) सभा। इत्यमरः॥ कीर्त्तिः। इति तट्टीकायां रायमुकुटः॥

समञ्जस, क्ली, (सम्यक् अञ्जः औचित्यं यत्र। अच्।) उचितम्। इत्यमरः॥

समञ्जसः, त्रि, (सम्यक् अञ्जः औचित्यं यत्र। अच्।) समीचीनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते। ६। ८। ३५।
“अहोस्विदात्मारामं उपशमशील समञ्जसदर्शनं उदास्य इतिह वाव न विदाम॥”)
अभ्यस्तः। इत्यजयपालः॥

समण्डः, पु, गम्भीरः। इति शब्दरत्नावली हारावली च॥

समता, स्त्री, समत्वम्। समस्य भावः इत्यर्थे समशब्दात् तप्रत्ययेन निष्पन्ना॥ (यथा, रघुः। ८। ६।
समतया वसुवृष्टिविसर्ज्जनैः
नियमनादसतां च नराधिपः॥”)

समतिरिक्त, क्ली, सम्यगधिकम्। सम्यक्प्रकारेणातिरिक्तं इति तत्पुरुषसमासनिष्पन्नम्॥

समत्रय, क्ली, (समं त्रयं यत्र।) समभागहरीतकीनागरगुड़म्। इति राजनिर्घण्टः॥

समदर्शी, [न्] त्रि, (समं पश्यतीति। दृश+णिनिः।) सर्व्वभूतेषु तुल्यदर्शनशीलः। यथा,—
“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥”
इति श्रीभगवद्गीता॥

समदृष्टिः, स्त्री, (समा दृष्टिः।) सर्व्वत्र तुल्यदर्शनम्। यथा,—
“दुःखे सुखे च विप्रेन्द्र या दृष्टिर्व्वर्त्तते सदा।
तथा शत्रौ च मित्रे च समदृष्टिश्च सा स्मृता।”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः॥
(समा दृष्टिर्यस्य।) समदर्शिनि, त्रि॥

समधिकः, त्रि, (सम्यक् अधिकः।) अधिकः। तत्पर्य्यायः। अतिरिक्तः २। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। १८। ५३।
“प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः।
अधिविविदुरमात्यैराहृतास्तस्य यूनः
प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः॥”)

समन्तः, पु, सीमा। सम्यक्प्रकारेण अन्तः इति तत्पुरुषसमासनिष्पन्नः॥

समन्ततः, [स] व्य, चतुर्द्दिगभिव्याप्तः। तत्पर्य्यायः। परितः २ सर्व्वतः ३ विष्वक् ४। इत्यमरः॥ समन्तात् ५। इति शब्दरत्नावली॥ यथा, रामायणे। २। ५७। ३४।
“स्त्रियश्च सर्व्वा रुरुदुः समन्ततः
पुरं तदासीत् पुनरेव सङ्कुलम्॥”)

समन्तदुग्धा, स्त्री, (समन्तात् दुग्धं क्षीरमस्याः।) स्नुहीवृक्षः। इत्यमरः॥

समन्तपञ्चक, क्ली, (समन्तात् पञ्चकं ह्रदपञ्चकं यत्र।) कुरुक्षेत्रम्। तच्च कुरुपाण्डवयोर्युद्धस्थानम्। तत्र पुरा परशुरामः क्षत्त्रियरुधिरेण पञ्चह्रदान् चकार। यथा,—
“त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्त्रियां प्रभुः।
समन्तपञ्चके पञ्च कृतवान् रुधिरह्रदान्॥
स तेषु तर्पयामास पितॄन् भृगुकुलोद्वहः।
साक्षात् ददर्श पितरं स च रामं न्यवारयत्॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२४ अध्यायः॥*॥
अन्यच्च।
“त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्त्रियां प्रभुः।
समन्तपञ्चके चक्रे शोणितोदान् ह्रदान् नव॥”
इति श्रीभागवते ९स्कन्धे १६अध्यायः॥*॥
तस्य माहात्म्यं सीमा च यथा,—
“पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरीक्षे च पुष्करम्।
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते॥”
इत्यारभ्य,—
“तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते॥”
इति महाभारतीयवनपर्व्वणि ८२ अध्यायः॥

समन्तभद्रः, पु, (समन्तात् भद्रमस्य।) बुद्धः। इत्यमरः॥

समन्तभुक्, [ज्]पु, (समन्तात् भुङ्क्ते इति भुज्+क्विप्।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

समन्तात् व्य, समन्ततः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋतुसंहारे। १। २२।
“दिनकरपरितापात् क्षीणतोयाः समन्तात्
विदधति भयमुच्चैर्व्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः॥”)

समन्युः, पु, (मन्युना क्रतुना क्रोधेन वा सह वर्त्तमानः।) शिवः। इति केचित्॥ क्रोधयुक्तश्च॥ (यथा, महाभारते। ३। २६८। ४।
“बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युः
रुद्धयते प्राणपतिः शरीरे॥”)

समन्वितः, त्रि, (सम्+अनु+इण्+क्तः।) संयुक्तः। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
“विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम्॥”

समपद, क्ली, (समे पदे यत्र।) धन्विना पादयोस्तुल्यरूपतया धारणम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

समपदः, पुं, (समे पदे चरणे यत्र।) रतिबन्धविशेषः। यथा,—
“योषित्पादौ हृदि स्थाप्य कराभ्यां पीडयेत् स्तनौ।
यथेष्टं ताडयेद्योनिं बन्धः समपदः स्मृतः॥”
इति रतिमञ्जरी स्मरदीपिका च॥

समपाद, क्ली, (समौ पादौ यत्र।) धन्विना पादयोस्तुल्यरूपतया धारणम्। इति हेमचन्द्रः॥

समभिव्याहारः, पुं, (सम्+अभि+वि+आ+हृ+घञ्।) सहितः। घटमानय इत्यत्र भवति चाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तितालक्षणसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्यानुस्वारपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तो घटवत् कर्म्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभाव इति तादृशान्वयबोधे घटपदस्यानुस्वारपदवत्त्वमाकाङ्क्षा एवं विनिगमनाविरहादव्यवहितोत्तरवर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन अनुस्वारपदनिष्ठस्य घटपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत् कर्म्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभावइत्यनुस्वारपदस्य घटपदवत्त्वमपि तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा। इति आकाङ्क्षाग्रन्थे मथुरानाथः॥

समभिव्याहृत, त्रि, (सम्+अभि+वि+आ+हृ+क्तः।) सहोच्चरितः सहितः। यथा निमित्तानां उत्पत्तिविधिसमभिव्याहृतनियतानाम्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

समभिहारः, पु, (सम्+अभि+हृ+घञ्।) पौनःपुन्यम्। भृशार्थः। इति मेदिनी॥

समभूमिः, स्त्री, (समा भूमिः।) समानस्थानम्। तत्पर्य्यायः। आजिः २। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे २। ५६। ११।
“समभूमितले रम्ये द्रुमैर्बहुभिरावृते।
पुण्ये रंस्यामहे तात चित्रकूटस्य कानने॥”)

समम्, व्य, सहितम्। यथा। साकन्तु साकं सत्रा समं सह। इत्यमरः॥ (यथा, मनु.।२।११२।

"मिथ्यैव समं काम मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना।
आपद्यपि हि घोरायां नत्वेनामरिषो वपेत् ॥"
समयः, पुं, (सम्यगेतीति। सम्+इण् गतौ+पचाद्यच्।) कालः। (यथा, उत्तरचरिते१ अङ्के।
"समयः समवर्त्तत इवैष यत्र मां
समनन्दयत् सुमुखि। गौतमार्पितः।
अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-
स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥")
शपथः। आचारः। (यथा, महाभारते। १३। ९०। ५०।
"ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति युधिष्ठिर।।
निश्चिताः सर्व्वधर्म्मज्ञास्तान् देवान् ब्राह्मणान् विदुः ॥")
सिद्धान्तः। संवित्। इत्यमरः॥ क्रियाकारः। निर्द्देशः। भाषा। (यथा, महाभारते। ५। ३१। ११६।
"देशाचारान् समयान् जातिधर्म्मान्
बुभूषते यः स परावरज्ञः॥")
सङ्केतः। इति मेदिनी॥ (व्यवहारः। यथा, मनुः। १०। ५३।
"न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन्॥")
सम्पत्। नियमः। (यथा, भागवते।३।२२।१८।
"अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं
यावत्तेजो विभृयादात्मनो मे॥")
अवसरः। इति हेमचन्द्रः॥*॥ कालप्रशंसा। यथा,—

परशुराम उवाच।
"राजेन्द्रोत्तिष्ठ समरं कुरु साहसपूर्व्वकम्।
कालभेदे जयो नृणां कालभेदे पराजयः॥
काले सिंहः शृगालश्च शृगालः सिंहमेव च।
काले व्याघ्रं नरो हन्ति गजेन्द्रं हरिणस्तथा॥
महिषं मक्षिका काले गरुडञ्च यथोरगः।
किङ्करः स्तौति राजेन्द्र काले राजा च किङ्करम्॥
इन्द्राश्च मनवः काले काले राजा मरिष्यति।
तिरोहिता च प्रकृतिः काले श्रीकृष्णविग्रहे॥
मरिष्यन्ति सुराः सर्व्वे त्रिलोकस्थाश्चराचराः
सर्व्वे काले लयं यान्ति कालो हि दुरतिक्रमः॥
कालस्य कालः श्रीकृष्णः स्रष्टुः स्रष्टा यथेच्छया
संहर्त्ता चैव संहर्त्तुः पातुः पाता परात्परः॥
महास्थूलात् स्थूलतमः सूक्ष्मात् सूक्ष्मतमः क्रमः
परात् परमः कालः कालस्य कालभेदकः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४० अध्यायः॥*॥
अपि च।
"कालः करोति संसर्गं बन्धूना बन्धुभिः समम्,
कालः करोति विच्छेदं विरोधं प्रीतिमेव च॥
कालः सृष्टिञ्च कुरुते कालश्च परिपालनम्।
कालः करोति सानन्दं कालः संहरते प्रजाः॥
सुखं दुःखं भयं शोकं जरा मृत्युञ्च जन्म च।
सर्व्वं कर्म्मानुरोधेन काल एव करोति च।
सर्व्वं कालकृतं तात विस्मयं मा व्रज व्रज॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८० अध्यायः॥

अथ कालनिरूपणम्।
"आनन्दनन्दनस्यैव परिपूर्णतमस्य च।
शृणु कालगतिं वत्स मदीयज्ञानगोचराम्॥
नराणाञ्च पितॄणाञ्च सुराणाञ्चापि ब्रह्मणः।
नागानां राक्षसादीनां तत्परेषाञ्च पुत्रक॥
कथयामि निगूढार्थं सावधानं निशामय।
सर्व्वस्माच्च परः स्थूलः सर्व्वाधारो महान् विराट्॥
यस्य लोमसु विश्वानि चासंख्यानि च तानि च
सर्व्वस्माच्च परं सूक्ष्मं परमाणुं निशामय॥
कालारम्भात्मकं सर्व्वस्मानुः परमेप्सितम्।
परमः सद्विशेषाणामनेकोऽयुतशस्तथा॥
परमाणुः स विज्ञेयो नृणामेकश्रमो यथा।
परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रयः॥
त्रसरेणुत्रिकेणापि त्रुटिरुक्ता मनीषिभिः।
वेधस्त्रुटिशतेनैव त्रिवेधेन लवस्तथा॥
त्रिलवेन निमेषश्च त्रिनिमेषेण च क्षणः।
काष्ठा पञ्चक्षणेनैव लघुश्च दशकाष्ठया॥
लघुपञ्चदशं दण्डस्तत्प्रमाणं निशामय।
द्वादशार्द्धपलोन्मा च चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः॥
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रच्छन्नजलप्लुतम्।
दण्डद्वये च मुहूर्त्तं षष्टिदण्डात्मिका तिथिः॥
तदष्टभागः प्रहरः प्रमाणञ्च निरूपणम्।
चतुर्भिः प्रहरै रात्रिश्चतुर्भिर्दिनमेव च॥
तिथिपञ्चदशेनैव पक्षमानं प्रकीर्त्तितम्।
पक्षद्वयेन मासः स्यात् शुक्लकृष्णाभिधेन च॥
ऋतुर्म्मासद्वयेनैव तत्षट्केनैव वत्सरः।
वसन्तग्रीष्मवर्षाश्च शरद्धेमन्तशीतकम्॥
वर्षाः पञ्चविधा ज्ञेया कालविद्भिर्निरूपिताः।
संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च॥
अनुवत्सरो वत्सरोऽयमिति कालविदो विदुः।
अब्दो द्विषट्कमासैश्च तन्नाम शृणु चोद्धव॥*॥
वैशाखो ज्यैष्ठ आषाढ श्रावणो भाद्र एव च।
आश्विनः कार्त्तिको मार्गः पौषो माघस्तु फाल्गुनः॥
चैत्रस्तु चरमो ज्ञेयो वर्षशेषो निरूपितः।
वसन्तश्चैत्रवैशाखौ मासौ युग्मेन कीर्त्तितः॥
ज्यैष्ठाषाढद्वयेनैव ग्रीष्मस्तु परिकीर्त्तितः।
वर्षा श्रावणभाद्रेण चाश्विने कार्त्तिके शरत्॥
मार्गे पौषे च हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुने।
अब्दस्तु चायने द्वे चैवोत्तरे दक्षिणायने॥
माघादिषट्कं नियतमुत्तरायणमीप्सितम्।
श्रावणादिमासषट्कं दक्षिणायनमेव च॥
माघादाषाढपर्य्यन्तं दिनवृद्धिं क्रमेण वै।
नक्तं वृद्धं श्रावणाच्च पौषपर्य्यन्तमेव च॥*॥
प्रतिपदं पूर्णिमान्तं शुक्लः पक्षः प्रकीर्त्तितः।
पूर्णिमायाः प्रतिपदममावास्यान्त एव च॥
कृष्णपक्षस्तु विज्ञेयो वेदविद्भिर्निरूपितः।
द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा॥
षष्ठी च सप्तमी चैव अष्टमी नवमी तथा।
दशम्येकादशी चापि द्वादशी च त्रयोदशी।
चतुर्द्दशी कुहूर्य्याबदिनन्तु गणनं स्मृतम्॥*॥

अश्विनी भरणी चापि कृत्तिका रोहिणी तथा।
मृगशिरास्तथार्द्रा च नक्षत्रे द्वे पुनर्व्वसुः॥
पुष्याश्लेषा मघा चैव पूर्व्वा चोत्तरफल्गुनी।
हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुराधिका॥
ज्येष्ठा मूला तथा ज्ञेया पूर्व्वाषाढोत्तरा तथा
श्रवणाप्यभिजिच्चैव धनिष्ठा च प्रकीर्त्तिता॥
ततः शतभिषा ज्ञेया पूर्व्वभाद्रपदस्तथा।
तथोत्तरस्तु विज्ञेयो रेवती चरमा स्मृता।
अष्टाविंशश्च नक्षत्रं कलत्रं शशिनोद्धव।
क्रमेण ताभिः सार्द्धञ्च चन्द्रस्तिष्ठति नित्यशः॥
सप्तविंशतिनक्षत्रं कलत्रञ्च श्रुतौ श्रुतम्।
अभिजिच्छ्रवणाच्छाया तेनाष्टाविंशतिः स्मृता
एकदा च मधौ चन्द्रो रोहिण्या रामया सह।
रेमे दिवानिशं दृष्ट्वा श्रवणा च चुकोप सा॥
छायां दत्त्वा च चन्द्राय ययौ तातान्तिकं भिया।
ततः पितरमानीय सा प्रचक्रे विभागकम्॥
बभूव तेन नक्षत्रमभिजिन्नामकं पुरा।
एतत् श्रुतं कृष्णमुखाच्छतशृङ्गे च पर्व्वते।
नक्षत्रं कथितं वत्स तिथ्या भ्रमति नित्यशः॥*॥
योगञ्च करणञ्चैव मद्वक्त्रेण निशामय।
विष्कम्भः प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनस्तथा
अतिगण्डः सुकर्म्मा च धृतिः शूलस्तथैव च।
गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा॥
वज्रयास्टग्व्यतीपातो वरीयान् परिघः शिवः।
सिद्धः साध्यः शुभः शुक्लो ब्रह्मेन्द्रो वैधृतिस्तथा
कीर्त्तितस्तु योगगणः करणं श्रूयतामिति।
ववश्च बालवश्चैव कौलवस्तैतिलस्तथा॥]
गरश्च वणिजश्चापि विष्टिश्च शकुनिस्तथा।
चतुष्पाञ्चापि नागश्च किन्तुघ्न इति कीर्त्तनम्॥
नराणाञ्चापि मासेन पितॄणाञ्च दिवानिशम्।
शुक्ले तेषां दिनञ्चापि कृष्णे नक्तं प्रकीर्त्तितम्॥
वत्सरेण नराणान्तु सुराणाञ्च दिवानिशम्।
दिनन्तेषामुत्तरेण नक्तञ्च दक्षिणायने॥
मन्वन्तरन्तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः।
मनोरायुः परिमितं शक्रस्यायुः प्रकीर्त्तितम्॥
पञ्चविंशत्सहस्रञ्च तथा पञ्चशतं परम्।
तत्र सूर्य्यगतिर्नास्ति शक्रपातानुसारतः॥
युगानां षष्टिमधिकं नराणाञ्च प्रकीर्त्तितम्।
कालेनैतेन शक्रस्य पतनञ्च मनोस्तथा॥*॥
चतुर्द्दशेन्द्रावच्छिन्नकालेन ब्रह्मणो दिनम्।
एतेनैव च तद्युक्तमुक्तं धातुर्द्दिवानिशम्॥
एवन्तेषां निपतनं बोद्धव्यं तद्दिवानिशम्।
तत्र सूर्य्यगतिर्नास्ति शक्रपातानुसारतः॥
दिवानिशञ्च जानन्ति ब्रह्मलोकनिवासिनः।
दण्डद्वयं लवपलं शक्रपातेन तत्समम्॥
एवं त्रिंशद्दिनैर्मैव धातुर्म्मासः प्रकीर्त्तितः।
अब्दो द्वादशभिर्म्मासैरेवन्तस्य शतायुषः॥
ब्रह्मणः पतनेनैव निमेषः श्रीहरेरपि॥*॥
धातुः पातानुसारेण वैकुण्ठे न दिवानिशम्।
तत्र सूर्य्यगतिर्नास्ति चैव गोलोकतः स्मृतम्॥

वकुण्ठवासिन सर्व्वे तेन जानन्त्यहर्निशम् ॥
चन्द्रस्यापि ग्रहाणाञ्च गतिर्नास्तीति तत्र वै ।
चक्र नैव भ्रमत्येव राशीनामिच्छया हरे. ॥
दिनञ्च तेजसा दीप्त कृष्णस्य परमात्मन ।
नक्त तेजोविहीनञ्च हरौ च मन्दिर गते ॥
एव कालगतिस्तत्र विष्णुलोकेऽस्ति सन्ततम् ।
कालस्वरूपो भगवान् परमात्मा निराकृति ॥
चन्द्रसूर्य्यगतिर्नास्ति पातालेषु च सप्तसु ।
तद्वासिनश्च जानन्ति सङ्केतेन दिवानिशम् ॥
दिने च मूर्द्ध्नि नागाना मणिर्ज्वलति नित्यश
सन्ध्याया दीप्तिहीनञ्च रात्रिश्च तमसावृता ॥
काल तन्त्रीप्रमाणेन जानन्ति तन्निवासिनः ।
यथा भुवि तथा तत्र परिमाण प्रकीर्त्तितम् ॥*॥
कृत त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैर्व्वत्सरैश्चापि सम्मितम् ॥
चत्वारि शतान्यभ्यधिकं सहस्राणां चतुष्टयम् ।
दिव्यैर्वर्षैः कृतयुग कालविद्भिर्निरूपितम् ॥
अष्टाविंशत्सहस्राण्यभ्यधिक परिमाणकम् ।
लक्षाणाञ्च सप्तदश नृमाण परिकीर्त्तितम् ॥
अधिक षट्शतान्येव सहस्राणां त्रय तथा ।
दिव्यैर्वर्षैश्च त्रेतेति वत्स कालविदो विदु ॥
षण्णवतिसहस्राणि लक्षैर्द्वादशभि. सह ।
नृणा वर्षैश्च त्रेतेति कालविद्भिः प्रकीर्त्तितः ॥
चतुष्टय शतानाञ्चाप्यधिक द्विसहस्रकम् ।
वर्षं दिव्य द्वापरञ्च कालज्ञैः परिकीर्त्तितम् ॥
चतु षष्टिसहस्राणि लक्षैरष्टभिरेव च ।
नृणा वर्षैर्द्वापरञ्च कालज्ञै. परिकीर्त्तितम् ॥
अधिकं द्विशतञ्चैव दिव्य वर्षसहस्रकम् ।
एवं मित कलियुग वत्स प्राज्ञै प्रकीर्त्तितम् ॥
द्वात्रिंशञ्च सहस्रञ्च चतुर्लक्ष नृमाणकम् ।
वर्षञ्चेति कलियुग चकार कालकोविदः ॥
वर्षैस्त्रिचत्वारिंशद्भि सह विंशत्सहस्रकैः ।
नृमाणवर्षैः कालज्ञैर्व्यंक्तमेव चतुर्युगम् ॥
इति ते कथित वत्स कालसङ्ख्यानिरूपणम् ।
यथाश्रुत यथाज्ञान गच्छ वत्स हरेः पुरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे राधोद्धवसंवादे कालनिरूपणम् ८६ अध्याय.॥*॥ अपि च।
मार्कण्डेय उवाच ।
"निमेषो नाम कालाङ्गी नेत्रोन्मेषविलम्बितः ।
तैरष्टादशभिः काष्ठा काष्ठानां त्रिंशता कला ॥
कलाभिस्तावतीभिस्तु क्षणाख्यः परिकीर्त्तितः ।
क्षणैर्द्वादशभिः प्रोक्तो मुहूर्त्तस्तैस्तु त्रिंशता ॥
मानुष्यः स्यादहोरात्रः पञ्चभि दश पञ्च च ।
पक्षाभ्यां मानुषो मासः पितृणा तदहर्निशम् ॥
मासैर्द्वादशभिर्वर्षो देवानां तदहर्निशम् ।
कृष्णपक्षः पितॄणान्तु कर्म्मार्थं दिवसो मतः ॥
कार्यार्थं शुक्लपक्षस्तु रजनी परिकीर्त्तिता ।
देवानान्तु दिन प्रोक्तं षण्मासा उत्तरायणम् ॥
रात्रि स्यात्तु देवानां षण्मासा दक्षिणायनम्
द्वाभ्यां द्वाभ्यान्तु मासाभ्यामर्कजोभ्यामृतुः
स्मृतः ॥
ऋतुभिस्त्रायन प्रोक्तं त्रिभिश्चाप्यायनं मतम् ।
ऋतुभिर्वत्सरः षड्भिस्तांश्च शृणु पृथक्
पृथक् ॥ * ॥
चैत्रादियुगलै. सञ्ज्ञा तैस्ते षड्भिर्द्विजोत्तमा ।
वसन्तश्चैत्रवैशाखौ ग्रीष्मो ज्यैष्ठ. शुचिस्तथा ॥
प्रावृट् नभोनभस्यौ तु शरत् स्यादाश्विकार्त्तिकौ ।
सह पौषौ च हेमन्त शिशिरो माघफाल्गुनौ॥
षडिमे ऋतव प्रोक्ताः यज्ञादौ विहिता पृथक्॥
नृणा मानेन दशभिर्लक्षै. सप्तभिरुत्तरै ॥
साष्टाविंशतिसाहस्रैर्मान कृतयुगस्य च ।
सन्ध्या चतु शतानीह वर्षानामन्तरालत. ॥
सन्ध्यांशस्तावता प्रोक्तस्तदन्तर्गत ईप्सित. ।
त्रेता द्वादशभिर्लक्षैर्मानुषैर्वत्सरैर्भवेत् ॥
षण्णवत्या सहस्रैस्च सन्ध्या च स्यात् शतत्रयम् ।
शतत्रयन्तु सन्ध्यांशस्तदन्त परिकीर्त्तितः ॥
चतु.षष्टिसहस्राणि लक्षाण्यष्टौ प्रमाणत ।
भवेद्युग द्वापराख्य तेषु सन्ध्या शतद्वयम् ॥
शतद्वयन्तु सन्ध्यांशस्तदन्तर्गत इष्यते ।
द्वात्रिंशत्तु सहस्राणि चतुर्लक्षाणि वै कलेः ।
सवत्सरैर्भवेन्मान सन्ध्यैक प्रोच्यते शतम् ॥
वत्सराणामेकशत सन्ध्यांशश्च तदन्तरे ।
एव कृतञ्च त्रेता च द्वापरश्च तथा कलिः ॥
मानुषेण प्रमाणेन भवेद्युगचतुष्टयम् ।
त्रिचत्वारिंशता लक्षैर्मानं चतुर्युग भवेत् ॥
सहस्रै रपि विंशत्या सन्ध्यासन्ध्यांशसयुतम् ।
दैव दिन वत्सरेण मानुषेण सरात्रकम् ॥
एव क्रम गणित्वा तु मानुषीयैश्चतुर्युगम् ।
देवं द्वादशसाहस्रं वत्सराणा प्रकीर्त्तितम् ॥
दैवैर्द्वादशसाहस्रैर्व्वत्सरैर्दैविक युगम् ।
तद्वच्चतुर्युग नृणा सन्ध्यासन्ध्यांशसयुतम् ॥
देवानान्तु कृत त्रेता द्वापरादिव्यवस्थया ।
न युगव्यवहारोऽस्ति न च धर्म्मादिभिन्नता ॥
किन्तु चातुर्युग नाम भवेद्दैवयुग सदा ।
दैवैरेव च सप्तत्या युगैर्मन्वन्तर भवेत् ॥
दैवे युगसहस्रे द्वे ब्रह्मण स्यादहर्निशम् ।
चतुर्युगसहस्रे द्वे नृणा मानेन तद्भवेत् ॥
एकस्मिन् ब्राह्मदिवसे मनव. स्युश्चतुर्द्दश ।
एव ब्राह्मेण मानेन दिवसैस्तु त्रिभि शतैः ॥
सषष्टिभिर्व्वत्सरः स्याद्ब्राह्मो वर्षो नृणां यथा
ब्राह्मैः पञ्चशता वर्षैः परार्द्धः परिकीर्त्तित. ॥
तदीश्वरस्य दिवस तावती रात्रिरिष्यते ।
शतेन ब्रह्मणो वर्षैः काल स्यात् द्विपरार्द्धक॥
परार्द्ध द्वितयेऽतीते ब्रह्मण प्रलयो भवेत् ।
प्रलीने ब्रह्मणि परे जगता प्राकृतो लयः ॥
समस्तजगदाधारमव्यय यत् परात्परम् ।
तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य दिवारात्रञ्च तद्भवेत् ।
तत्परं नाम तस्यार्द्धं परार्द्धमभिधीयते ॥"
इति श्रीकालिकापुराणे २४ अध्याय ॥*॥
किञ्च ।
"अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमिषः परिकीर्त्तितः ।
द्वौ निमिषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटी तु लवः स्मृतः॥
द्विलव. क्षण उक्तस्तु काष्ठा प्रोक्ता दश
क्षणाः ।
दश काष्ठाः किला नाम तत्संख्या स्याच्च
घाटिका ॥
घटिके द्वे मुहूर्त्त स्यात्तैस्त्रिंशत्या दिवानिशम्।
चतुर्व्विंशतिवेलाभिरहोरात्र प्रचक्षते ॥
सूर्य्योदयादिविज्ञेयो मुहूर्त्तानां क्रम सदा ।
पश्चिमादर्द्ध रात्रादिर्होराणा विद्यते क्रम. ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय ॥*॥
अपर नृसिंहपुराणे २ अध्याये कौर्म्मे ६ अध्याये
च द्रष्टव्यम् ॥
समयकार, पुं, (समयस्य कार करणम् ।) सङ्केतः
यथा,—
"प्रज्ञाप्ति. परिभाषा स्यात् सङ्केतसमयकारौ॥"
इति त्रिकाण्डशेष. ॥
समया, व्य, (समयनमिति । सम् + इण गतौ +
"आ. समिण्निकषिभ्याम् ।" उणा० ४।१७४।
इति आप्रत्यय ।) निकट । अस्य पर्य्यायः ।
निकषा २ हिरुक् ३ । इत्यमर. ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । ६ । ७३ ।
"कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्र
समयावनी घनसदभ्रमराणि ।
गगनञ्च गीतनिनदस्य गिरोच्चैः
समया वनीवनभ्रमराणि ॥")
मध्यः । इति चामरः । ३ । ३ । २५१ ॥
"समया निकटे मध्ये मध्ये च निकषान्तिके।"
हिरुङ्मध्ये विनार्थे च——॥"
इति रुद्रः ॥
हिरुगुक्तञ्च सामीप्ये । इत्यमरमाला ॥ कालविज्ञापनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
समर, पु, क्ली, (सम्यक् अरण प्रापणमिति
सं + ऋगतौ + अप् । यद्वा, सम्यक् ऋच्छन्त्यत्रेति । "मन्दरकन्दरशीकरेति ।" वाहुलकात्
अरप्रत्ययेन साधु । इत्युज्ज्वलः । ३ । १३१ ।)
युद्धम् । इत्यमर. ॥ (यथा, रघुः ।१२ । ८२ ।
"इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।
रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥")
समरभः, पु, (समरवत् भातीति । भा + कः ।)
रतिबन्धविशेषः । तस्य लक्षण यथा,—
"स्वजङ्घाद्वयसयुक्त कृत्वा योषित्पदद्वयम् ।
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्ध समरभः स्मृत॥
इति रतिमञ्जरी ॥
समरूप्यः, त्रि, (समादागत इति । सम + "हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य ।" ४ । ३ । ८१
इति रूप्य ।) समस्य साधोर्भूतपूर्व्वो गवादिः।
समशब्दात् रूप्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
समर्थ, त्रि, (समर्थयते इति । स + अर्थ + पचाद्यच् ।) शक्तिष्ठः । (यथा, तिथितत्त्वे ।
"ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिस्थित्यन्तकारिणः
तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि बलवत्तर॥")
सम्बन्धार्थः । हितः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ५ । २६ ।
मार्हसि मां सक्तस्य दुःखं त्याजयितुं चिरात्।
समर्थसुपर्णोप्येत त्वमेवं कथमद्य वै॥")

समर्थता, स्त्री, (समर्थस्य भाव । समर्थ+तल्।) सामर्थ्यम्। शक्ति.। समर्थत्वम्। समर्थशब्दात् तप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

समर्थन, क्ली, (सम्+अर्थ+ल्युट ।) इदमुचितमिदमनुचितमिति निश्चय:। तत्पर्य्याय:। संप्रधारणा २। इत्यमर'। समर्थना ३। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २५। ७३।

"शक्तिदेवस्य पार्श्वस्थो विष्णुदत्त: समर्थनम्।
विनोदपूर्व्वक कुर्व्वन् कथा कथितवानिमाम्॥")

सामर्थ्य ञ्च ॥ (यथा, महाभारते।१।१३०।१०।
"स तु शानगरीयस्त्वात् तपसश्च समर्थनात्।
अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्य्येण परमेण ह॥")

समर्थना, स्त्री, (सम्+अर्थ+युच्। टाप्।) अशक्येऽव्यवसाय.। यथा। सिन्धुमपि शोषयाणि। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ समर्थनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ५।४।२४।
"समर्थनासु सर्व्वासु हितञ्च प्रियमेव च।
स्रवणेत्तदेवास्य प्रियादपि हित वदेत्॥")

समर्द्धक ,त्रि,(समृध्नोतीति। सम+ऋधुवृद्धौ+ण्वुल्।) वरद । इष्टफलदातृदेवतादि । इत्यमर ॥

समर्पण, क्ली, सपूर्व्वस्य ऋधातोर्णौ (णिचि)कृते पनि कृतेऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययनिष्पन्नम्। सम्यक्प्रकारेणार्पणम्। सांपोन इति भाषा। यथा,
"प्राणायाम तत. कृत्वा प्रजपेत् साधकाग्रणी
देव्या हस्ते जपफलसमर्पणमथाचरेत्॥"
इति तोडलतन्त्रे ३ पटल ॥

समर्य्याद, पु, (मर्य्यादया सह वर्त्तमान।) समीप । मर्य्यादासहिते, त्रि। इति मेदिनी॥

समल, क्ली, (मलेन सह वर्त्तमानम्।) विष्ठा। इति शब्दरत्नावली॥ आविले, त्रि। इति जटाधर,॥ (कलङ्कविशिष्टे च त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। १०३। ६२॥
"समलो व्योम्नि दृष्टोऽयं चन्द्रोऽनेनेतिकौतुकात्
अव्योम्नि दर्शित धात्रा चन्द्रमन्यमिवामलम्॥"

समवकार',पु,(समवकीर्य्यन्ते बहवोऽर्था यस्मिन्निति। सम+अव+कृ+घञ्।) नाटकभेदः। यथा,—
"स्यान्नाटक प्रकरण भाण' प्रहसन डिम ।
व्यायोग समवकारो विथ्यङ्केहामृगा इति।
अभिनेयप्रकारा स्युर्भाषा. षट् सट्टकादिका ॥"
इति हेमचन्द्र ॥

(तल्लक्षणादिक यथा,—
अथ समवकार' ।
"वृत्त' समवकारे तु ख्यात देवासुराश्रयम्।
सन्धयो निर्व्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे॥
सन्धी द्वावन्त्ययोस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः।
नायका द्वादशोदात्ता प्रख्याता देवदानवा.॥
फल पृथक् पृथक् तेषां वीररसुख्योऽखिलो रसः।
वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नात्र बिन्दुप्रवेशकौ॥
वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश।
गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छन्दांसि विविधानि च
त्रिशृङ्गारस्त्रिकपट' कार्य्यश्चायं त्रिविद्रव ।
वस्तु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्य प्रथमाङ्कगम्॥
द्वितीयेऽङ्के च तिसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके॥
नाड़िका घटिकाद्वयमुच्यते। बिन्दुप्रवेशकौ च
नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ। तत्र।
धर्म्मार्थकामैस्त्रिविध' शृङ्गारः कपट पुन ।
स्वाभाविक' कृत्रिमश्च दैवजो विद्रव पुन.॥
अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनै' कृत ॥
तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्म्मशृङ्गार । अर्थलाभार्थकल्पित: अर्थशृङ्गार' । प्रहसनशृङ्गार कामशृङ्गार। तत्र कामशृङ्गार. प्रथमाङ्क एव। अन्ययोस्तु न नियम इत्याहु । चेतनाचेतना गजादय । समवकीर्य्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकार'। यथा, समुद्रमथनम्।"इति साहित्यदर्पणे।६।५१५-५१६॥)

समवतार', पु,तीर्थम्। समवपूर्व्वकतृधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा, किराते। ५। ७।
दधतमाकरिभि करिभि. क्षतैः
समवतारसमैरसमैस्तटै' ॥")

समवर्त्ती, [न्] पु, (सम वर्त्तते इति। सम्+वृत+णिनि.।) यम इत्यमर.॥ (यथा, महाभारते। १२। २०७। ३५।
"शासितारञ्च पापानां पितॄणां समवर्त्तिनम्।
असृजत् सर्व्वभूतात्मा निधिपञ्च धनेश्वरम्॥")
तुल्यवर्त्तनशीले, त्रि॥

समवाय:, पु, (समवाय्यते इति। सम्+अव+अय+घञ्।) समूह'। इत्यमरः॥ (यथा, मनु। ४। १०८।
"अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च॥")
सम्बन्धविशेष । यथा,—
"घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्म्मणो।
तेषु जातेश्च सम्बन्ध समवाय प्रकीर्त्तित॥"
इति भाषापरिच्छेद ॥
अवयवावयविनोर्गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च य. सम्बन्ध स समवाय । इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

समवेत.,त्रि,(सम्+अव+इण्+क्त।)मिलित'। यथा,—
"धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सव'।
मामका पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय॥"
इति भगवद्गीतायाम् १ अध्याय'॥
समवायसम्बन्धेन वृत्ति । यथा,—
"यत् समवेत कार्य्यं भवति
ज्ञेयन्तु समवायिजनक तत्।"
इति भाषापरिच्छेदः॥

समश्नुवान:, त्रि, सम्यक्प्रकारेण व्याप्तिविशिष्ट। संपूर्व्वकाशधातो शानच्प्रत्ययेन निष्पन्न'॥

समष्टि',स्त्री,(सं+अश व्याप्तौ+क्तिन्।)समस्तः। मिलितः। यथा,—
"समष्टिरीश सर्व्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात्॥
तदभावात्तदन्ये तु ज्ञायन्ते व्यष्टिसञ्ज्ञया॥"
इति पञ्चदशी॥

समष्ठिल', पु, (सम तिष्ठतीति। स्था+बाहुलकात् इलच्।) क्षुपविशेष.। कोकुयाँ इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्याय'। भण्डीर २ नद्याम्र ३ आम्रगन्धक ४ कोकाम्र. ५ कण्टकिफल ६ उपदंश' ७। अस्य गुणा.। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रुच्यत्वम्। मुखविशोधनत्वम्। कफवातप्रशमनत्वम्। दाहकारित्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट.॥

समष्ठिला, स्त्री, (समष्ठिल+स्त्रियां टाप्।) गण्डीर'। इत्यमरः॥ हे शशा इति ख्याते शमठ इति ख्याते। अनूपदेशजे शाके इति केचित्। गुण्ठिया इति ख्याते शाके इति सर्व्वानन्दः। गण्डीनि ग्रन्थियुक्तानि अङ्गानि ईरयति गण्डीर पच्। गण्ड रोगविशेष ईरयति गण्डीर शूरणकन्दादिरित्यन्ये। सम्यगस्थि नाति समष्ठिला ह मनीषादित्वात् सस्य षत्वम्। इति भरत॥

समष्ठीला, स्त्री. समष्ठिला। यथा,—
"समष्ठोऽपि च गण्डीर समष्ठीला समष्ठिला॥"
इति शब्दरत्नावली॥

समसन, क्ली, (सम्+अस्+ल्युट्। सङ्क्षेपणम्। इत्यमर ॥ (समास। इति केचित्॥)

समसुप्ति, पु, (समेषां सर्व्वेषां सुप्तिर्यत्र।) कल्पान्त'। महाप्रलय। इति हेमचन्द्र। २। ७५॥ (स्त्री, समा सुप्तिरिति।) तुल्यशयनञ्च॥

समस्त, त्रि, (सम्+अस्+क्त।) सम्पूर्णम्। तत्पर्य्याय। समम् २ सर्व्वम् ३ विश्वम् ४ अशेषम् ५ कृत्स्नम्६ निखिलम्७ अखिलम्८ निःशेषम् ९ समग्रम्१० सकलम् ११ पूर्णम्१२ अखण्डम् १३ अनूनकम् १४। इत्यमर॥ अनन्तम् १५। इति शब्दरत्नावली॥ अन्यूनम् १६ अनूनम् १७। इति जटाधर॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। ४। ३३।
"सूक्तान्यशेषाणि सटाकलापो
घ्राण समस्तानि हवींषि देव॥")

समस्थ, त्रि, (समे तिष्ठतीति। स्था+क।) समान। समभावेन स्थित। समशब्दपूर्व्वकस्थाधातोर्कप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५०। २०।
"परतो न विशेषफल
विषमसमस्थास्तु पापशुभफलदाः॥)

समस्थली, स्त्री, (समा स्थली।) गङ्गायमुनयोर्मध्यदेश.। तत्पर्य्याय.। अन्तर्व्वेदि. २। इति हेमचन्द्र'॥

समस्या, स्त्री, समसनं उक्तया सङ्क्षेपणम्। सम्+अस्+क्यप्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभाव।) समस्यते संक्षिप्यतेऽनया समस्या असु इत् क्षेपे शीङ्शयजेत्यादिना क्यप् भिर्वाभि-

प्रायश्च श्लोकादिस्तदीयत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानानां भागानां स्वकृतेन परकृतेन वा भागान्तरेण समस्तेन संघटनं समस्येति माधवी ॥ श्लोकस्य पादेनैकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा पूरणम् । यथा,—
"मुमूर्षो किं तवाद्यापि चित्रकाननमागरे । स नारायणो येन त्रेतायां रावणो हतः ॥"
इत्यादिश्लोकादौ पादे पूर्व्वरूपेणायमित्येके । इति रायमुकुटः । तत्पर्य्यायः । समासार्था २ । इत्यमरः ॥ समस्यार्था ३ समासार्था ४ । इति भरतः ॥

समस्यार्था, स्त्री, (समस्या अर्थो यस्याः ।) समस्या । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

समज्ञा, स्त्री, यशः । इति शब्दरत्नावली ॥

समा, स्त्री,(सम वैक्लव्ये + पचाद्यच् । ततष्टाप् ।) वत्सरः । इत्यमरः ॥ समति विकलयति भावान् समा सम ष्टम वैक्लव्ये पचादित्वादच् टाप् । समा नित्यबहुवचनान्ता स्त्रियामिति वामनादयः । समा समा विज्ञायते इत्येकत्वेऽपि दृश्यते इति स्वामी । अतएव समा इति बहुवचनेन क्वचित् पाठः । समेति क्वचिदेकवचनेन । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे ।१।२।१५।
"मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥"

समांशहारी,[न्] त्रि, (समांशं हरतीति । हृ + णिनि ।) समभागार्हः । यथा दायतत्त्वे ।
"समांशहारिणी माता पुत्राणां स्यात् मृते पतौ ॥"

समांशिकः, त्रि, (समांशोऽस्त्यस्येति । ठन् ।) समभागार्हः यथा,—।
"यदि कुर्य्यात् समानांशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः । न दत्तं स्त्रीधनं यासां दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्त्तितम् ॥" इति दायतत्त्वम् ॥

समांशी,[न्] त्रि, (समांशोऽस्त्यस्येति । इनि ।) तुल्यभागविशिष्टः । समानभागी । यथा,—
"ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वे वा स्युः समांशिनः ॥" इति दायतत्त्वम् ॥

समांसमीना, स्त्री, (समां समां विजायते इति । "समां समां विजायते ।" ५।२।१२। इति ख ।) प्रतिवर्षप्रसूतगवी । इत्यमरः ॥

समाकर्षी, [न्] पुं, (समाकर्षति चित्तमिति । सम् + आ + कृष् + णिनि ।) अतिदूरगामिगन्धः । तत्पर्य्यायः । निर्हारी २ । इत्यमरः ॥ तृष्णाजनकगन्धयुक्ते भक्ष्यादिद्रव्ये इयमेतदिनि सान्तः ॥ तत्र, त्रि ॥

समाख्या, स्त्री,(समाख्यायतेऽनयेति । सम् + आ + ख्या + अङ् ।) कीर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ संज्ञा । यथा,—
"अपिण्डीकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरां तत्तथाचरणम् ॥" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

समागत, त्रि, (सम् + आ + गम + क्त ।)सम्यगागमनविशिष्टः । आगमनाश्रयः । यथा,—
"कैर्म्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे । योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥" इति भगवद्गीतायाम् । १ । २२ ॥

समागतिः, स्त्री, समागमनम् । समाङ्पूर्व्वगमधातोः क्तिप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

समागमः, पुं,(सम् + आ + गम + घञ् ।)सम्यगागमनम् । सम्प्राप्तिः । यथा,—
"रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजनशक्तिता । दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यसम्पदः । श्राद्धपुण्यमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ॥" इति श्राद्धतत्त्वधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥

समाघातः, पुं, (समाहन्यतेऽनेनेति । सम् + आ + हन + घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ४२१ ।
"सम्फेटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः ॥") वधः । इति मेदिनी ॥

समाचारः, पुं, (सम् + आ + चर + घञ् ।) सम्यगाचरणम् । यथा,—
"पुरुषस्त्रीणां समाचारं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।" इति मार्कण्डेये ६६ अध्यायः ॥
संवादः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

समाजः, पुं,(समजन्तेऽनेनेति । सम् + अज + घञ् । "अजेर्व्यघञपोः ।" २।४।५६। इति वीभावो न । "अजिव्रज्योश्च ।" ७।३।६०। इति कुत्वनिषेधः ।) पशुभिन्नानां सङ्घः । इत्यमरः ॥ सभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । १० । ४४ । ८ ।
"धर्म्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत् । यत्राधर्म्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित् ॥") हस्ती । इति अनेकार्थकोषः ॥

समाज्ञा, स्त्री, (समाज्ञायते इति । सम् + आ + ज्ञा + "आतश्चोपसर्गे ।" इत्यङ् । टाप् ।) समज्ञा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

समादानं, क्ली, सम् + आ + दा + ल्युट् ।)समीचीनग्रहणम् । सम्यग्ग्रहणम् । (यथा, महाभारते । १३ । ८४ । ३५ ।
"सर्व्वपापसमादानं नृशंसं चानृतं च यत् । तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्ते हरति पुष्करम् ॥") सौगताह्निकम् । बौद्धानां नित्यकर्म्म । इति मेदिनी ॥

समाधा, पुं, निष्पत्तिः । विरोधभञ्जनम् । इति लोकप्रसिद्धम् । समाधानम् । समाङ्पूर्व्वधाधातोर्विच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समाधानं, क्ली, (सम् + आ + धा + ल्युट् ।) ब्रह्मणि मनःस्थिरीकरणम् । चित्तैकाग्र्यम् । तत्पर्य्यायः । अवधानम् २ प्रणिधानम् ३ समाधिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ निगृहीतस्य मनसः श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधिः समाधानम् । इति वेदान्तसारः ॥ इदानीं समाधानं लक्षयति । निगृहीतस्येति । श्रवणादिविषयेभ्यो निगृहीतस्यान्तःकरणस्य श्रवणादौ तदनुगुणेषु तदुपकारकेषु अमानित्वादिसाधनविषयेषु समाधिर्नैरन्तर्य्येण तच्चिन्तनं समाधानमित्यर्थः । इति तट्टीकासुबोधिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।
"स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणा । वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः ॥")
पूर्व्वपक्षस्योत्तरम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥(नाटकाङ्गविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।६।३३८।
"उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना । उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ॥"
तल्लक्षणादिकं यथा, तत्रैव । ६ । ३४५ ।
"बीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते । यथा, वेणीसंहारे ।
नेपथ्ये भो भो विराटद्रुपदप्रभृतयः । श्रूयताम् । 'यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं यद्विस्मर्त्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता । तद्द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥'
अत्र 'स्वस्था भवन्ति मयि जीवतीति' आदिबीजस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानम् ॥"*॥)

समाधिः, पुं,(समाधीयतेऽस्मिन् मनो जनैरिति । सम् + आ + धा + "उपसर्गे घोः किः ।" इति किः ।) समर्थनम् । नीवाकः । नियमः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ६ ।
"अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥")
समर्थनं अशक्याध्यवसायः, दुर्घटस्य घटनत्वं वा । नीवाको वचनाभावः । इति स्वामी ॥ धान्यादिषु मूल्योत्कर्षपूर्व्वको जनादरः । इति सुभूतिः ॥ नियमः अङ्गीकारः । एते समाधयः । समाधीयतेऽस्मिन् मनो जनैरिति किः । इति भरतः ॥ ध्यानम् । काव्यगुणविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७४० ।
"समाधिः सुकरे कार्य्ये दैवाद्वस्त्वन्तरागमात् ॥" यथा,—
"मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः । उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥")
समाधीयतेऽनेनेति करणे किः । कारणसामग्री । (यथा, रघुः । १ । २८ ।
"तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना । तथाहि सर्व्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥")
इन्द्रियनिरोधनम् । इति शब्दरत्नावली ॥*॥
समाधिलक्षणं यथा, गारुडे ४९ अध्याये ।
"नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् । तुरीयमक्षरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम् । अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरिति गीयते ॥"

अपि च तत्रैव २४० अध्याये ।
"द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु सयतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्येयमेव हि सर्व्वत्र ध्याता तन्मयतां गतः ।
पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥"
अन्यच्च विष्णुपुराणे । ६ । ७ । ९० ।
तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥"
अपरञ्च ।
"इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः ।
अन्तः शीतलता यस्य समाधिरिति कथ्यते ॥"
इति योगवाशिष्ठे उपशमप्रकरणम् ॥
योगाङ्गविशेषः । यथा । समाधिस्तु द्विविधः । सविकल्पको निर्व्विकल्पश्चेति । तत्र सविकल्पको नाम ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयानपेक्षया द्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरवस्थानम् । तदा मृण्मयगजादिभानेऽपि मृद्भानवत् द्वैतभानेऽप्यद्वैतं वस्तु भासते । तदुक्तमभियुक्तैः ।
"दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं
सकृद्विभातं त्वजमेकमव्ययम् ।
अलेपकं सर्व्वगतं यदद्वयं
तदेव चाहं सततं विमुक्तम् ॥
दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको
न मेऽस्ति बन्धो न च मे विमोक्षः ॥"
इत्यादि ॥*॥
निर्व्विकल्पकस्तु । ज्ञातृज्ञानादिभेदलयापेक्षया द्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाः बुद्धिवृत्तेरतितरामेकीभावेनावस्थानम् । तदा तु जलाकाराकारितलवणानवभासेन जलमात्रावभासवदद्वितीयवस्त्वाकाराकारितचित्तवृत्त्यनवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमेवावभासते । ततश्चास्य सुषुप्तेश्चाभेदशङ्का न भवति उभयत्र वृत्त्यभाने समानेऽपि तत्सद्भावासद्भावमात्रेणानयोर्भेदोपपत्तेः ॥ अस्याङ्गानि । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः । तत्र अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः यमाः ।१। शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः २ करचरणादिसंस्थानविशेषलक्षणानि पद्मस्वस्तिकादीनि आसनानि ।३। रेचकपूरककुम्भकलक्षणाः प्राणनिग्रहोपायाः प्राणायामाः ।४। इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरणं प्रत्याहारः ।५। अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियधारणं धारणा ।६। तत्राद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य विच्छिद्य अन्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहो ध्यानम् ।७ समाधिस्तूक्तः सविकल्पक एव ।८। एवमस्याङ्गिनो निर्व्विकल्पकस्य लयविक्षेपकषायरसास्वादलक्षणाश्चत्वारो विघ्नाः सम्भवन्ति । लयस्तावत् अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निद्रा ।१। अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेरन्यावलम्बनं विक्षेपः ।२। लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः ।३। अखण्डवस्त्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पानन्दास्वादनं रसास्वादः । समाध्यारम्भसमये सविकल्पानन्दास्वादनं वा ।४। अनेन विघ्नचतुष्टयेन रहितं चित्तं निर्व्वातदीपवदचलं सदखण्डचैतन्यमात्रमवतिष्ठते यदा तदा निर्व्विकल्पकः समाधिरित्युच्यते ॥*॥ तदुक्तम् ।
"लये सम्बोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः ।
सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् ॥
नास्वादयेद्रसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ॥"
इत्यादि । यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते इत्यादि च । इति श्रीसदानन्दयोगीन्द्रविरचितवेदान्तसारः ॥ (स्वनामख्यातवैश्यविशेषः । अयं हि महामायामाराध्य परं ज्ञानमलभत् । अस्य विशेषवृत्तान्तस्तु देवीमाहात्म्यतो द्रष्टव्यः ॥)
समाधिस्थ, त्रि, (समाधौ तिष्ठतीति । स्था + क । समाधियुक्तः । यथा,—
"मनः सङ्कल्परहितमिन्द्रियार्थानचिन्तयन् ।
यस्य ब्रह्मणि संलीनं समाधिस्थः स कीर्त्तितः ॥
ध्यायतः परमात्मानमात्मस्थं यस्य योगिनः ।
मनस्तन्मयतां याति समाधिस्थः स कीर्त्तितः ॥"
इति गारुडे गीतासारे २४० अध्यायः ॥
समान, त्रि, (समानीति सम्यक्प्रकारेण प्राणितीति । सम् + आ + अन + अच् । यद्वा, समं मानमस्य । समानस्य च्छन्दसीति सः ।) सत् । समम् । यथा, रघुः । २ । ७४ ।
"भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे
भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥")
एकम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ।४।४०।
"नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने ।
समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥"*॥
मानेन सह वर्त्तमानमिति विग्रहे गर्व्वसहितञ्च । यथा भागवते । १ । १६ । २६ ।
"स्थैर्य्यं समानमहरत् मधुमानिनीनां
रोमोत्सवो मम यदङ्घ्रिविटङ्किताया: ॥")
समान, पुं, (समन्तादनित्यनेनेति । सम् + अन + घञ् ।) शरीरस्थवायुविशेषः । स तु नाभिसंस्थितः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—
"हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ॥")
वर्णभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु एकस्थानो चार्थवर्णः । यथा । साम्यन्त्वेकस्थानत्वम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
समानकालीन, त्रि, (समानकाले भवः । समानकाल + ख ।) तुल्यकालोत्पत्तिकः । यथा । गोषु दुह्यमानासु आगतः दुग्धास्वागत इत्यादौ समानकालीनत्वं भाषते । तेन गोविषयकवर्त्तमानदोहनकालीनागमनानुकूलकृतिमान् । एवं गोविषयकातीतदोहनसमानकालीनातीतगमनानुकूलकृतिमानिति बोधः । इति सारमञ्जरी ॥
समानोदक, पुं, (समानं एकं तर्पणकाले देयमुदकं यस्य ।) पर्य्योदकः । स तु ज्ञातिविशेषः । तर्पणे समानं एकमुदकमस्य । यथा,
"जातो नष्टः सगोत्रस्तु स्वजनज्ञातिबान्धवाः ।
सकुल्यबन्धुदायादस्वसमानोदका अपि ॥"
इति जटाधरः ॥
स तु चतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्तः जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तश्च । तत्र आद्यस्यैकादशपुरुषावधिचतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्तस्याशौचं पक्षिणी द्वितीयस्यैकाहः । यथा । उदकक्रियामधिकृत्य पारस्करः । सर्व्वे ज्ञातयो भावयन्ति । आसप्तमाद्दशमाद्वा समानग्रामवासेन यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुर्व्वा इति भावयन्ति निष्पादयन्ति अत्र यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुरेककुलजाता वयमिति स्मरणं भवतीत्यनेनैव सर्व्वेषामुदकदाने प्राप्ते यदासप्तमाद्दशमादुक्तं तत्सन्निकर्षतारतम्येनाशौचभेदेऽप्युदककर्म्म समानार्थमिति । अशौचभेदस्तु सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डत्वाद्दशाहः । ततश्च दशमपुरुषपर्य्यन्तं त्र्यहः । तथा च विष्णुवृहस्पती ।
"दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके ।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः ॥"
ततश्चतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्तं पक्षिणी ततश्च जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमेकाहः । तथा च मिताक्षराविवादचिन्तामण्योर्वृहन्मनुः ।
"सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्द्दशात् ॥
जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥"
अत्र समानोदकत्वे द्विविधे पूर्व्वत्र गौतमः पक्षिणीमसपिण्डे । परत्र हारीतः । मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहस्त्वसपिण्डके इति । अत्रैव गोत्रजानामहः स्मृतमिति जावालवचनम् ततः परं सर्व्वथा समानोदकतानिवृत्तेः स्नानमात्रमिति स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजा इति वृहस्पत्युक्तत्वादिति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
समानोदर्य्य, पुं, (समाने उदरे शयितः । "समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ।" ४ । ४ । १०८ । इति यत् । "विभाषोदरे ।" ६ । ३ । ८८ । इति पक्षे सादेशो न ।) सहोदरः । इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । ८६ ।
"समानोदर्य्यमस्माकं जटायुश्च स्तुयादरात् ॥")
समाप, पुं, (समाः आपो यस्मिन् । ऋक्पूरित्यः । "समाप ईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।" ६ । ३ । ९७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ईत्वप्रतिषेधः ।) देवयजनम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
समापक, त्रि, समापनकर्त्ता । समापयति यः सम्पूर्व्वापधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—
"आख्यातास्तिप्रभृतयस्तेषाञ्च प्रधानत्वे वाक्यसमापकत्वात् ।" इति दुर्गादासः ॥
समापन, क्ली, (सम + आप् + ल्युट् ।) परिच्छेदः । समाप्तिः । (यथा, मनुः । ५ । ८४ ।
"नादिष्टौ नोदकं कुर्य्यादाव्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥")

वध' । इति मेदिनी ॥ समाधानम् । इति विश्व ॥ लब्धम् । इति धरणि' ॥

समापन्न,त्रि,(सम् + आ + पद् + क्त' ।)समाप्त' । प्राप्त' । क्लिष्टः । वधः । इति विश्व ॥

समापिका, स्त्री, (समापयतीति । सम् + आप् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) वाक्यसमापकक्रिया । तत्र तिबादयो भवन्ति । यथा । देवदत्तो गच्छति । क्वचित् क्तान्तादिपदेनापि वाक्यसमाप्तिः । यथा । नाम्ना हृष्टः शिवो जनैः । क्वचित् तव्याद्यन्तक्रियाया अपि वाक्यसमापकत्वम् । यथा । मया का दिश गन्तव्यम् । कार्दन्तिकी क्रिया असमापिका । तत्र शत्रादयो भवन्ति । यथा । गच्छन् भुङ्क्ते । भुक्त्वा व्रजति । इति व्याकरणटीका ॥

समापित त्रि, (सम् + आप् + णिच् + क्तः ।) कृतसमापनम् । यथा,—

"आरब्धं मलमासात् प्राक् यत् कर्म्म न
समापितम् ।
आगते मलमासेऽपि तत् समाप्य न संशय' ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

समाप्तः, त्रि, (सम् + आप् + क्तः ।) समापनप्राप्तः । समाप्तिविशिष्टः । यथा,—

"समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदन्यथाकृतम् ।
यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

समाप्ताल., पु,(समाप्ताय अलतीति । अल + अच् ।) पतिः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

समाप्तिः, स्त्री, (सम् + आप् + क्तिन् ।) अवसानम् । (यथा, कुमारे । ३ । २७ ।

"सद्य प्रवालोद्गमचारुपत्रे
नीते समाप्तिं नवचूतबाणे ।
निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥")

समर्थनम् । इति मेदिनी ॥ परिप्राप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

समाप्तार्था, स्त्री, (समाप्ता अर्था यस्याः ।) समस्या । इति समासार्थाशब्दटीकायां भरतः ॥

समाप्य, त्रि, (सम् + आप् + ण्यत् ।) समापनीयम् । समापितव्यम् । अस्य प्रमाण समापितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

समायोगः, पु, (सम् + आ + युज + घञ् ।) संयोगः । (यथा, मनु । ९ । ३३ ।

"क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृत
पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भव' सर्व्वदेहिनाम् ॥")

समवाय । प्रयोजनम् । इति मेदिनी ॥

समालम्बी [न्] पुं, (समालम्बते इति । सम् + आ + लम्ब + णिनिः ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्ट' ॥

समालम्भ, पु (सम् + आ + लभ + घञ् । "उपसर्गात् खल्घञोः ।" । ७ । १ । ६७ । इति नुम् ।) कुङ्कुमादिविलेपनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १३१ । ९ ।

"गोरोचनासमालम्भो वचाहस्तश्च यो भवेत् ।
घृताक्षतश्च यो दद्यात् मस्तके तत्परायणः ।
ये च मांसं न खादन्ति तांश्च शक्रुम हिंसि-
तुम् ॥"

मारणम् । यथा, महाभारते । १२।३४ । २८ ।
"तथा पशुसमालम्भ नैव कुर्य्यान्न कारयेत् ॥")

समालम्भनं, क्ली, (सम् + आ + लभ + ल्युट् ।) कुङ्कुमादिविलेपनम् । तत्पर्य्यायः । विच्छित्ति २ कषाय' ३ । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ समालम्भ ४ विलेपनम् ५ । इत्यमर ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २६ । २८ ।

"समालम्भनमादाय गोरोचनमन शिलाम् ।
आजग्मुस्तत्र मुदिता वरा कन्याश्च षोडश॥")

सम्यङ्मारणम् । सम्यक्स्पर्शनम् । यथा । अत ऊर्द्ध्वमसमालम्भनमाद्विरात्रादिति गोभिलसूत्रम् ॥

समाली, स्त्री, कुसुमाकर । इति त्रिकाण्डशेष' ।

समावर्त्तन, क्ली, सम् + आ + वृत् + ल्युट् ।) वेदाध्ययनान्तरं गार्हस्थ्याधिकारप्रयोजक कर्म्म । यथा । "अथ समावर्त्तनम् । ज्योतिषे ।

'भौमभानुजयोर्व्वारे नक्षत्रे च व्रतोदिते ।
ताराचन्द्रविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते ॥'

गोभिल । अथाप्लवनम् । अथ व्रतानन्तरमाप्लववन स्नान कुर्य्यादिति शेष' । उत्तरत पुरस्तादाचार्य्यकुलस्य परिव्रत भवति । आचार्य्यगृहादुत्तरस्यां पूर्व्वस्यां वा स्नानार्थमाहृतं स्नान कुर्य्यात् । अत्र प्रागग्रेषु दर्भेषु उदगाचार्य्य उपविशति तत्राहृते उदक् उदङ्मुख' प्राक् ब्रह्मचार्य्युदगग्रेषु दर्भेषु । प्राक् प्राङ्मुख उपविशतीत्यन्वयः । सर्व्वौषधि विफाण्डाभिरद्भिर्गन्धवतीभि शीतोष्णाभिराचार्य्योऽभिषिञ्चेत् । सर्व्वौषधयश्च ।

"व्रीहय: शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिला'
यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः ॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तास्ताभि सह या आपो विफाण्डा विपक्वा उष्णीकृतास्ता सर्व्वौषधिविफाण्डास्ताभिर्गन्धवतीभि-श्चन्दनादि-गन्धद्रव्ययुक्ताभिः शितोष्णाभि' शीतोदकमिश्रिताभिरिति भट्टभाष्यम् ॥ स्वयमिव तु मन्त्रवर्णो भवति । इवशब्द एवार्थे । स्वयमेव ब्रह्मचारी आत्मानमभिषिञ्चेत् । आचार्य्यकर्त्तृकाभिषेकस्तु परमतो यतो मन्त्रवर्णा भवन्ति । मन्त्रवर्णं अभिषेकमन्त्रलिङ्ग तच्च तेनाह मामभिषिञ्चामि इति तेन मामभिषिञ्चितमिति च । तद्विधिमाह । येऽप्स्वन्तरग्नय प्रविष्टा इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चति । येऽप्स्वन्तरग्नय इति मन्त्रेणकासामपामञ्जलि ब्रह्मचारी अवसिञ्चति । क्व भूमौ कुतः अवसिञ्चति वचनात् । तन्मन्त्रस्थाभिहितान् सृजामीति यदपामिति मन्त्रस्याभिहितान् सृजामि इति मन्त्रलिङ्गदर्शनाच्च सर्व्वाधारत्वेन प्राप्तायां भूमौ त्यजति । यदपां घोर यदपा क्रूर यदपामशान्तमिति च । अपामञ्जलिमवसिञ्चतीति वर्त्तते चकारात् । यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्यात्मानमभिषिञ्चति । प्रकृतानामपामञ्जलिना यो रोचन इति मन्त्रेण ब्रह्मचारी आत्मानमभिषिञ्चति । ओम् यशसे तेजसे इति च । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । येन स्त्रियमकृणुतमिति च । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । तूष्णी चतुर्थम् । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । अभिषेक. शिरसि कर्त्तव्य' शिरः प्रधानमङ्गानामिति वचनात् । उपोत्थायादित्यमुपतिष्ठेत उद्यन् भ्राजभृष्टिभिरित्येतत्प्रभृतिमन्त्रेण । आचार्य्यसमीपादुत्थाय उद्यन्नित्येतत्प्रभृतिमन्त्रेण मा हिंसीरित्यन्तमन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठेत उपान्मन्त्रे य चेत्यात्मनेपदम् । मेखलामवमुञ्चते उदुत्तम वरुणमिति । अवमुञ्चते अधस्तादवतारयति अवशब्दो अधस्तादर्थे । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वय भुक्त्वा केशश्मश्रुरोमनखानि वापयतीति शिखावर्ज्जम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वय भुक्त्वा नापितेन मुण्डयीत । अत्र शिखावर्ज्जमिति वचनात् प्राक् सशिख वपनमिति दर्शयति । उक्तञ्च । सशिख वपन कार्य्यमास्नानात् ब्रह्मचारिणा इति । स्नात्वा अलङ्कृत्याहते वाससी परिधाय स्रजमावध्नीत श्रीरसि मयि रमस्वेति । अलङ्कृत्य कुण्डलादिनात्मान योजयित्वा आहते ।

"ईषद्धौत नव शुभ्र सदृश यन्न धारितम् ।
आहत तद्विजानीयात् सर्व्व कर्म्मसु पावनम् ॥"
इति वशिष्ठोक्तलक्षणे ।

ईषत् सूक्ष्मम् । न धारित न परिधानादि कृतम् । स्रज ग्रथितपुष्प आवध्नीत शिरसीति शेष । श्रीरसीति मन्त्रेण । नेत्री स्थो नयत मामित्युपानहौ । आवध्नीतेत्यनुवर्त्तते । उपानहौ चर्म्मपादुके योग्यत्वात् पादयोः । गन्धर्व्वोऽसीति मन्त्रेण वैणव दण्ड गृह्णाति । वैणव वंशप्रभवं गन्धर्व्वोऽसीति मन्त्रेण । आचार्य्यं सपरिषत्कमभ्येत्याचार्य्यपरिषदमीक्षते । यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासमिति । सपरिषत्क शिष्यादिसभासहित अभ्येत्याभिमुखेन गत्वा आचार्य्यं परिषदञ्चेक्षते यक्षमिति मन्त्रेण । उपोपविश्य मुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् ओष्ठापिधाना नकुलीति उपाचार्य्यसमीपे मुख्यान् प्राणान् मुखप्रभवान् वायून् संस्पृशन् स्नातक' । ओष्ठापिधानमिति मन्त्र जपेत् । अत्रैनमाचार्य्योऽर्हयेत् । अत्रावसरे एन स्नातक विवाहोक्तवरार्हणविधिनार्च्चयेत् । तदभक्तौ गन्धपुष्पाभ्याम् । गोयुक्त रथमुपक्रम्य पक्षसी कूबरवाक्रूराभिमृषेत् । वनस्पतिवीड्वङ्गो हि भूया इति । पक्षसी चक्रे । कूबर रथिकस्थानम् । वाक्रूरं रथरेखेत्यर्थ । वनस्पतीति मन्त्रेणाभिमृषेत् स्पृशेत् । आस्था ते जयतु जेत्वानीत्यातिष्ठति । रथमारुह्य आस्था ते जयतु जेत्वानीति यम-

स्तते इत्यादिमन्त्रस्य चतुर्थपादेनातिष्ठति । उपविशति प्राग्वा उदग्वाभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्य उपयाति । तेन रथेन प्राङ्मुखो वा प्रयाय प्रकर्षेण गत्वा उपयाति आचार्य्यसमीपमागच्छति उपयातायार्घ्यमिति कौहनीयाः । उपयातायाचार्य्यसमीपमागतायार्घ्यं देयमिति कौहनीया आचार्य्या आहुः । रथाभावेऽपि मन्त्रपाठाचार । चरुकरणे तण्डुलानामवघातादिवत् । अस्य कर्म्मणः समावर्त्तनसंज्ञापि ।

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावर्त्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्॥"
इति मनूक्तेः ॥

अस्य शौनककारियाम् । कुर्व्वीत स्वयमेवैतत् समावर्त्तनसंज्ञकम् ।" इति संस्कारतत्त्वम् ॥

समावायः, पु, समूहः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, भागवते । २ । ८ । १३ ।
"यस्मिन् कर्म्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते ।
गुणानां गुणिनां चैव परिणाममभीप्सताम् ॥")

समाहत, त्रि, (सम् + आ + हन + क्त ।) सम्यक् प्रकारेण आहतः । यथा,—
"जय त्वं कालि सर्व्वेशि सर्व्वभूतसमाहते ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं भुङ्क्ष्व नमोऽस्तु ते॥"
इति दुर्गार्च्चाप्रयोगतत्त्वम् ॥

समावृत्त, पुं, (सम् + आ + वृत् + क्त ।) वेदाध्ययननिवृत्तः । तत्पर्य्यायः । लब्धानुज्ञः २ । इत्यमरः ॥ साङ्गवेदाध्ययनानन्तरं त्वमिदानीं गृहस्थो भव इति गार्हस्थ्याय प्राप्तानुमतिः समावृत्त उच्यते । समावर्त्तते अध्ययनान्निवर्त्तते इति समाङ्पूर्व्वात् वृतेः कर्त्तरि क्ते समावृत्तः । इति भरतः ॥
"अतः परं समावृत्तः कुर्य्याद्दारपरिग्रहम् ।"
इति उद्वाहतत्त्वञ्च ॥*॥

तस्य सर्व्वाशौचे मुण्डनं यथा अशौचाधिकारे आपस्तम्बः । अनुभाविनाञ्च परिवापनमिति । अनुभाविना स्वाशौचमनुभवता समावृत्तानां सर्व्वाशौचे मुण्डनम् । यत् पुनरापस्तम्बः । न समावृत्ता वपेयुरन्यत्र वीहारादित्येके । वीहारात् दर्शपौर्णमासाङ्गयागविशेषादन्यत्र समावृत्ता गृहस्था न वपेयुः । इत्येकेषां मतम् । तत् काम्यपरम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

समावृत्तक, पु, (समावृत्त एव । स्वार्थे कन् ।) समावृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

समावेश, पु, (सम् + आ + विश + घञ् ।) एकत्र सहावस्थानम् । यथा । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम् । अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वम् । न चानयोरेकत्र समावेशः । इति तिथ्यादितत्त्वे वैधहिंसाविचारः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १ । ६ ।
"परस्परसमावेशात् जगतः पालने स्थितौ ।
तयोस्तत्र यथावृत्तं कैलाशे पर्व्वतोत्तमे ॥")

समावेशित, त्रि, सहावस्थितः । प्रविष्टः । समावेशप्राप्तः । समावेश-शब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समाश्रय, पु, (सम् + आ + श्रि + अच् ।) सम्यगाश्रयः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।
"तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं
शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयो-
रपरित्यागमयाचतात्मनः ॥"
सम्यगाधारः । सहायः । समाङ्पूर्व्वकश्रिधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समाश्रित, त्रि, (सम् + आ + श्रि + क्त ।) सम्यक्प्रकारेणाश्रितः । यथा,—
"रवेः कवेः किं समरस्य सारः
कृषेर्भयं किं किमदन्ति भृङ्गाः ।
सदा भयञ्चाप्यभयञ्च केषां
भागीरथीतीरसमाश्रितानाम् ॥"
इत्यन्तर्लापिका ॥

समासः, पु, (सम् + अस् + घञ् ।) संक्षेपः । (यथा, मनुः । ७ । २०२ ।
"सर्व्वेषान्तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम्
स्थापयेत् तत्र तद्वंश्यं कुर्य्याच्च समयक्रियाम् ॥")
समर्थनम् । इति मेदिनी ॥ समाहारः । इति हलायुधः ॥ एकपद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ समसनं पदयोः पदानां वा एकपदीकरणं समासः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ स च षड्विधः । द्वन्द्वः १ बहुव्रीहिः २ कर्म्मधारयः ३ तत्पुरुषः ४ द्विगुः ५ अव्ययीभावः ६ । तेषां लक्षणं यथा । भिन्नान्यैकार्थद्व्यादिसंख्याव्ययादीनां च-ह-य-ष-ग वा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥*॥ अपि च ।
"नाम्नां समासो युक्तार्थस्तत्स्था लोप्या विभक्तयः ॥"
इति वैयाकरणाः ॥ तस्य सामान्यलक्षणं यथा । अभिधानाश्रितलोपाभाववदन्त्य-मध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यनाम-समुदायत्वं समासत्वम् । तत्र कर्म्मधारयद्विगु-तत्पुरुष बहुव्रीहि-द्वन्द्वाव्ययीभावाः षट्समासा भवन्ति । तत्र कर्म्मधारयत्वं समासनियतलक्षणाशून्यासंज्ञास्थसंख्यावाचक-पूर्व्वपदकान्यमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यतुल्याधिकरणपदसमुदायत्वम् । यथा नीलोत्पलमित्यादि ॥१॥

तत्र द्विगुत्वम् । समासाधीनलक्षणाशून्यमध्यपदवर्त्तिविभक्ति-शून्यासंज्ञास्थसंख्यावाचक-पूर्व्वपदकतुल्याधिकरणनामसमुदायत्वम् । स च तद्धितार्थे विषयीभूते तद्धितार्थेऽभिधेये उत्तरपदे वा समाहारे वाभिधेये भवति । उत्तरपदं पारिभाषिकयत्पदघटितसमासान्तर्वर्त्ति द्विगुस्थपदं तत् पदम् । तेन च पञ्चगावो धनानीत्येवासमस्तप्रयोगो न तु पञ्चगवानि धनानि इति । तद्धितार्थे विषयीभूते यथा पञ्च गर्गरूप्यं पञ्चब्राह्मण्यः पञ्चनापितिः द्वैनाविकमित्यादि । तद्धितार्थेऽभिधेये यथा पञ्चकपालः ओदनः । समासस्य संस्कृतोऽर्थः संस्कारप्रयोज्यतासम्बन्धेन पञ्चकपालस्यान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तथा च पञ्चकपालप्रयोज्यसंस्काराश्रयाभिन्न ओदनः । तद्धितार्थस्य समासेनाभिधानात् न तद्धितप्रत्ययः । समाहारेऽभिधेये यथा पञ्चगवं चतुष्पथं द्विपात्रं त्रिभुवनं चतुर्युगमित्यादयः । उत्तरपदे यथा । पञ्चगवधनः इत्यादि॥२॥

तत्पुरुषत्वन्तु । समासाधीनलाक्षणिकविशेषणपदकमध्यवर्त्तिविभक्ति-शून्यनामसमुदायत्वम् । यथा । राजपुरुषः । कष्टाश्रितः । पुरुषोत्तमः । इत्यादि ॥ ३ ॥

समासप्रयुक्तलक्षणानियतोत्तरपदकसमासत्वं बहुव्रीहित्वम् । समासाधीनलाक्षणिकविशेष्यवाचकपदकमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यनामसमुदायत्वं वा सम्बन्धिलाक्षणिकत्वव्याप्योत्तरपदकत्वं वा बहुव्रीहित्वम् । बहुव्रीहिश्च द्विविधः । समानाधिकरणो व्यधिकरणश्च । यथा चित्रगुः । गृहधान्यकर्षैव । आरूढवानरो वृक्षः । इत्यादि ॥ ४ ॥

स्वघटकीभूतप्रत्येकपदार्थान्वितार्थकसोत्तरविभक्तिकमध्यवर्त्ति विभक्तिशून्यनामसमुदायत्वं द्वन्द्वत्वम् । यथा धवखदिरपलाशांश्छिन्धि । इति । द्विविधो द्वन्द्वः । इतरेतरयोगः समाहारश्च । यत्र समाहारस्यावयवार्थः प्रधानं तत्रेतरेतरयोगः द्विवचनेऽपि तत्रैव । यथा । देवदत्तयज्ञदत्तौ । धवखदिरपलाशाः । इति यत्र संहतिप्राधान्यं तत्र समाहारस्तत्रैकवचनं नपुंसकलिङ्गता च । यथा वाग्दृषदं हस्त्यश्वम् । इत्यादि ॥ ५ ॥

समासप्रयुक्तलक्षणाशून्यावयवपूर्व्वपदकमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्य तत्पुरुषान्यनाम-समुदायत्वं अव्ययीभावत्वम् । यथा । उपकुम्भं अघटं निर्म्मक्षिकं अधिस्त्रि इत्यादि ॥ ६ ॥ इति समासवादः ॥*॥ अन्यच्च । यौगिकेषु समासं लक्षयति ।
"यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्वादिनिजार्थकं ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥"
यादृशमहावाक्योत्तरं त्वतलादि स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशतद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः । विभजते ।
"स चायं षड्विधः कर्म्मधारयादिप्रभेदतः ।
यश्चोपपदसंज्ञोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मतः ॥
पूर्व्वमध्यान्त्यसर्व्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः ।
प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वा भट्टादिभिः ॥"
तेषु कर्म्मधारयं लक्षयति ।
"क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम् ।
तादात्म्येन भवेदेष समासः कर्म्मधारयः ॥"
क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थधर्म्मिकं तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्य अन्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशनामद्वयं कर्म्मधारयः । यथा नीलोत्पलम् ॥ १ ॥ द्विगुं लक्षयति ।
"संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम् ।
अभेदेनैव यत् स्वार्थे स द्विगुस्त्रिविधो मतः ॥"
संख्यावच्छिन्नशक्त-यत्-पदोत्तरत्वविशिष्टयन्नामस्वार्थधर्म्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वय-

बोधं प्रति समर्थं तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थाभिन्नस्वार्थे द्विगुरुच्यते। तत्र तद्धितार्थद्विगु लक्षयति।
"तद्धितार्थान्वितस्वार्थस्तद्धितार्थद्विगुर्मतः। तद्धितार्थे लाक्षणिकस्वान्त्यनाम लसर्व्वंग॥
यो द्विगु स उत्तरतद्धितार्थान्वितस्वार्थकः॥"
उत्तरपदद्विगुं लक्षयति।
"स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासग। यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्त. स उत्तरपदद्विगु॥"
यो द्विगुः स्वघटकनामभ्या सह साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्तर्गतः स उत्तरपदद्विगुः। यथा पञ्चगवधन। समाहारद्विगुं लक्षयति।
"स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकः स्वान्त्यशब्दकः। उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगु॥"
स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदीयान्त्यशब्द स द्विगु समाहारद्विगु। यथा पञ्चपुलीत्यादि॥ २॥ तत्पुरुष लक्षयति।
"यदीयेन सुबर्थेन युतयद्बोधनक्षम.। य समासस्तस्य तत्र स तत्पुरुष उच्यते॥"
यदर्थगतेन सुबर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोध प्रति य. समास. स्वरूपयोग्य स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुष। न तु यन्नामोत्तर यन्नाम यदर्थगतसुबर्थावच्छिन्नस्य यत् स्वार्थस्य बोधक तदुत्तरतन्नामैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः। पूर्व्वकायोऽर्द्धपिप्पलीत्यादावव्याप्ते। विभजते।
"द्वितीयादिसुबर्थस्य भेदादेव च षड्विधः। क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थ. प्रायोऽत्र
योजितः॥"३॥
अव्ययीभाव लक्षयति।
"उत्तरार्थान्वितस्वार्थाव्ययपूर्व्वस्तु यो भवेत्। समास सोऽव्ययीभाव. स्त्रीपुंलिङ्गविवर्जित॥"
य समास सोऽत्तरपदोपस्थाप्येन यदर्थेनान्वितस्य यदर्थस्य बोधकाव्ययपूर्व्वभागक स तद्विशिष्टस्य तदर्थस्य बोधने अव्ययीभावः। यथा निर्मक्षिक उपकुम्भमित्यादि।
"अमादेश विना श्रूयमाणषष्ठी न बोधिका। स्वार्थे यदर्थस्य यहा सोऽव्ययीभाव इष्यते॥"
अमादेश विना श्रूयमाणषष्ठी स्वार्थे यत् समासार्थस्यान्वयबोध प्रत्यसमर्था स एव वाव्ययीभावः श्रूयमाणैव षष्ठी स्वार्थे समासान्तरार्थस्यान्वयबोधनेऽसमर्था न तु लुप्तापि॥ ४॥
बहुव्रीहि लक्षयति।
"बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः। निरूढया लक्षणया स्वाश्रयज्ञापकशब्दवान्॥"
स्वाश्रय निरूढलक्षणया ज्ञापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य सम्बन्धित्वप्रकारेणान्वयबोध प्रति समर्थ समास स्वगर्भतादृशार्थसम्बन्धिबोधने बहुव्रीहि।
"प्रत्येक प्रथमान्त सत् सुबन्तैरितरै. सह। यदा भेदसुबन्तेन साकाङ्क्ष नाम विग्रह.॥"
अस्य बहुव्रीहेर्घटकमेकं नाम प्रथमान्त सत् सुबन्तैरितरनामभिः सह भेदार्थकसुबन्तयच्छब्देन साकाङ्क्षं विग्रहः कथ्यते। बहुव्रीहि विभजते।
"तदतद्गुणसंविज्ञानौ द्वौ भेदौ तदादिम। विग्रहस्य विशेष्यो यस्तद्विशेष्यकबोधकृत्॥"
तत्र विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याय्यो योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोधकृत् बहुव्रीहिस्तयोरादिमः तद्गुणसंविज्ञानः। तस्य स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यग्विशेष्यविधया विज्ञानयस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स्वार्थान्वयः सञ्जातात् तद्भिन्नस्वा तद्गुणसंविज्ञानस्वरम इत्यर्थादवगम्यते। प्राचा मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमन्यथा निर्व्वक्ति।
"य स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने। अनुकूलो बहुव्रीहि स तयोरथवादिम॥"
यो बहुव्रीहि स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोधने समर्थ स तयोस्तद्गुणातद्गुणयोरादिम। लम्बकर्णमानय हारग्रीव पश्य इत्यादि। पुनर्विभजते।
"स्वान्तर्निविष्टद्वित्र्यादिनामभिर्विग्रहात् पुन. बहुव्रीहिर्बहुविधो द्विपदत्रिपदादिक.॥"
द्वित्रिचतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रहवशात् द्विपदत्रिपदचतुष्पदादिको बहुव्रीहिर्व्वोध्य.॥ ५॥ द्वन्द्व लक्षयति।
"यद्यदर्थकयन्नामव्यूहो यद्यत्प्रकारके। बोधे समर्थ. स द्वन्द्व. समासस्तावदर्थक॥"
यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चयस्तदर्थप्रकारकान्वयबोध प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादृशनामनिवह एव तावदर्थको द्वन्द्वसमास.। द्वन्द्व विभजते।
"द्वौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ समाहारेतरेतरौ। एकान्यवचनाकाङ्क्षा हानोपादानतश्च तौ॥"
अस्य द्वन्द्वस्य द्वौ भेदौ समाहार इतरेतरश्च शास्त्रसिद्धौ। तत्रैकवचनान्यसुबाकाङ्क्षाविहीन समाहार। तथाविधसुबाकाङ्क्षश्चेतरेतर। यथा। पाणिपाद हस्त्यश्व धवखदिरौ। इत्यादि॥ ६॥ उपपदसमास लक्षयति।
"यदुत्तरपद नामानुत्तर यद्बोधकम्। धातुकृत्सुपपदसमास स तदन्तक॥"
धातुकृता निष्पन्न यस्योत्तरपदं शब्दानुत्तर स यादृशार्थस्य बोध प्रत्यसमर्थं तादृशार्थे तादृशार्थकान्यपदक समास उपपदसञ्ज्ञक.। कुम्भकारः चौरघातीत्यादि। विभजते।
"कारकैकोपपदक षड्विधोऽयमिति भ्रमः। कर्म्मकर्त्राद्युपपदभेदात् बहुविधस्त्वसौ॥"७॥
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

समासक्त, त्रि, (सम्+आ+सञ्ज+क्त।) संयुक्त। यथा, कर्पूराख्यस्तोत्रे।
"त्रिपञ्चारे पीठे शवशिवहृदि स्मेरवदना महाकालेनोच्चैर्मदनरसलावण्यनिरताम्। समासक्तो नक्त स्वयमपि रतानन्दनिरतो जनो यो ध्यायेत्त्वामयि जननि स स्यात् स्मर-
हर.॥"

समासञ्जनं, क्ली, (स+आ+सञ्ज+ल्युट्।) समासङ्गः। मेलनम्। संयोगः। समाङ्पूर्व्वकसन्जधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

समासन्नं, त्रि, निकटस्थम्। समाङ्पूर्व्वसदधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, रघु ।१०।३५।
"अथ वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना। स्वरेणोवाच भगवान् परिभूतार्णवध्वनिः॥")

समासवान्, [त्] पु, (समासः सङ्क्षेपोऽस्त्यस्येति। समास+मतुप्। मस्य वः।) तुन्नहक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ समासविशिष्टे, त्रि॥

समासादित, त्रि, (सम्+आ+सद्+णिच्+क्त।) आहृत। प्राप्त। समाङ्पूर्व्वण्यन्तसदधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

समासाद्य, त्रि, (सम्+आ+सद्+ण्यत्।) प्राप्यम्। इत्यमर॥ अनुस्वारशून्यश्चेत् प्राप्त्यनन्तरबोधकक्रिया॥ (यथा, महाभारते। ५। १६। १६।
"अपां फेन समासाद्य विष्णुतेजोऽभिवृंहितम् त्वया हतो हत पूर्व्वं देवराज! जगत्पते!॥"

समासार्था, स्त्री, (समासेन सङ्क्षेपेण अर्थो यस्याः।) समस्या। श्लोकस्य पादेनैकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्व्वा पूरणम्। इत्यमरभरतौ॥

समाहरण, क्ली, (स+आ+हृ+ल्युट्। समाहारः। समाङ्पूर्व्वकहृञ्धातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

समाहार, पुं, (सं+आ+हृ+घञ्।) समुच्चय। इत्यमर॥ बहूना भिन्नाना वाक्यव्यापारेण बुद्ध्या वा पञ्चमूली त्रिभुवनवत् राशीकरणम्। इति भरतः॥ सङ्क्षेप। यथा,
"समासस्तु समाहारः सङ्क्षेपः सङ्ग्रहोऽपि च।"
इति हेमचन्द्र॥
समाहारद्वन्द्वसमाहारद्विगुसमासयोर्व्विवरण समासशब्दे द्रष्टव्यम्॥

समाहित, त्रि, (सम्+आ+धा+क्त.।) समाधिस्थ। यथा, देवीभागवते। १। १७। ६६।
"स्नात्वा प्रात क्रियां कृत्वा पुनरास्ते समा-
हित॥")
उक्तसिद्धान्तः। आहित। निर्विवादीकृत.। प्रतिज्ञात। इति मेदिनी॥ निष्पन्न। इति धरणि॥ शुचौ, पु। इति शब्दरत्नावली॥

समाहृतः, त्रि, सम्यक्प्रकारेण आहरणीकृत। सङ्गृहीतः। एकत्रीकृत.। सङ्क्षेपेण प्रतिपादित। समाङ्पूर्व्वकहृधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्न.॥

समाहृति, स्त्री, (सम्+आ+हृ+क्तिन्।) सङ्ग्रह.। इत्यमर.॥ एककर्तृकाणामनेककर्तृकाणा वा एकाभिप्रायाणा वाक्याना समाहरणं समाहृति। समाक्रियते सङ्क्षेपेण प्रतिपद्यते अनया समाहृतिः। सपूर्व्वात् आङ्पूर्व्वात् हृ ञ हरणे इत्यस्मात् क्तिं.। इति भरतः॥

समाह्वय., पु, (समाह्वयतेऽत्रेति। सम्+आ+ह्वे+पुसीति घ.। बाहुलकात् नात्वम्।)

द्यूतम्। आह्वानम्। इति शब्दरत्नावली॥ पशुपक्षिद्यूतम्। सङ्गरम्। इति मेदिनी॥*॥ तस्य निषिद्धत्व यथा,—

द्यूत समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत्।
राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम्॥
प्रकाशमेतत् तस्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ।
तयोर्नित्य प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत्॥
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः॥
द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कूर्य्यात् कारयेत वा।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विज-
लिङ्गिनः॥"
इति मानवे। ८। २२१—२२४॥

समाह्वा, स्त्री, (सम्यक् आह्वा यस्या ।) गोजिह्वाक्षुप.। इति शब्दचन्द्रिका॥ समाख्या च॥

समिक,क्ली,शैलम्। इति शब्दरत्नावली॥ वेंड्सा इति भाषा॥

समित्, स्त्री, (समीयतेऽत्रेति। सम्+इण्+क्विप्।) युद्धम्। इत्यमर.॥ (यथा, महाभारते। ५। २२। २३।
"पाण्डवश्च राजा समितीन्द्रकल्पो
युधि प्रवीरैर्बहुभि समेतः॥")

समित्, [ध] स्त्री, (समीध्यतेऽनयेति। इन्ध+क्विप्) अग्निसन्दीपनार्थतृणकाष्ठादि। तत्पर्य्यायः। इन्धनम् २ एधम् ३ इध्मम् ४ एध ५। इत्यमर॥ समिन्धनम् ६। एतस्मिन् सूक्ष्मे किलिञ्जम्। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ होमीयसमिल्लक्षण मत्स्यपुराणे।
"प्रादेशमात्रा. सशिखा. सवल्काश्च पला-
शिनीः।
समिधः कल्पयेत् प्राज्ञ. सर्व्व कर्म्मसु सर्व्वदा॥"
लक्षणान्तर यथा, छन्दोगपरिशिष्टम्।
"नाङ्गुष्ठादधिका न्यूना समित् स्थूलतया क्वचित्
न निर्म्मुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता॥
प्रादेशात् नाधिका नोना न तथा स्याद्विशा-
खिका।
न सपत्रा न निर्वीर्य्या होमेषु च विजानता॥"
इति संस्कारतत्त्वम्॥ *॥
तस्य निषिद्धलक्षण यथा,—
"विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा स्थूला द्विधा-
कृता।
कृमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत्॥"
अत्र दोषो यथा,—
"विशीर्णायु क्षय कुर्य्याद्विदला पुत्त्रनाशिनी।
ह्रस्वा नाशयते पत्नीं वक्रा बन्धुविनाशिनी॥
कृमिदष्टा रोगकरी विद्वेषकरणी द्विधा।
पशून् मारयते दीर्घा स्थूला चार्थविनाशिनी॥"
इति तन्त्रम्॥*॥
नवग्रहाणा समिधो यथा,—
"अर्क पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पल
उडुम्बर शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिध क्रमात्॥"
इति संस्कारतत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम्॥

समिता, स्त्री, (सम्यक्प्रकारेण इता प्राप्ता।) गोधूमचूर्णम्। इति हेमचन्द्रः॥ मयदा इति भाषा॥ तस्या लक्षणं यथा,—
"गोधूमा धवला धौता कुट्टिताः शोषितास्ततः
प्रक्षिप्ताः सा विनिष्पिष्टाश्चालिताः समिता
स्मृता॥"
इति राजनिर्घण्ट॥

समिति, स्त्री, (सयन्त्यस्यामिति। स+इण्+क्तिन्।) सभा। यथा, महाभारते ।१।२।२२४।
"प्रभाते राजसमितौ सञ्जयो यत्र वा विभो.।
ऐक्यात्मा वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्ज्जुनस्य च॥")
युद्धम्। (यथा, भागवते। २। ७। ३४।
"ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापा
काम्बोजमत्स्यकुरुसृञ्जयकैकयाद्या॥")
सङ्ग। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ साम्यम्। इति हेमचन्द्र॥ (सन्निपात। इति श्रीधरस्वामी॥ यथा, भागवते। ११। २५। ८।
"प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान् यर्हि गृहाश्रमे।
स्वधर्मे चानुतिष्ठेत गुणाना समितिर्हि सा॥")

समिथ, पु, (समेतीति। सम्+इण्+"समीण।" उणा० २। ११। इति थक्।) अग्नि। इत्युणादिकोष॥ युद्धम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४। २०।८।
"शिक्षानरः समिथेषु प्रहावान्
वस्वो राशिमभिनेतासि भूरिम्॥"
अस्मिन्नर्थे क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा, तत्रैव। १। ५५। ५।
"स इन्महानि समिथानि मज्मना
कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्य॥")
आहुतिः। इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति॥

समिद्,[ध]स्त्री,(समिध्यतेऽनयेति। स+इन्ध+क्विप्।) समित्। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। २। १७६।
"नित्यः स्नात्वा शुचि कुर्य्यात् देवर्षिपितृ-
तर्पणम्।
देवताभ्यर्च्चनञ्चैव समिदाधानमेव च॥")

समिद्ध, पु, (स+इन्ध+क्त।) प्रदीप्तः। यथा, कात्यायनः।
"योऽनर्च्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानव
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते।
तस्मात् समिद्धे होतव्य नासमिद्धे कदाचन॥"
इति संस्कारतत्त्वम्॥

समिधः, पु, (समिध्यते इति। स+इन्ध+क) अग्नि। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा, रामायणे। २। २४। ६।
अयन्तु मामात्मभवस्तवादर्शनमारुत।
विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुहुताहुति॥")

समिन्धन, क्ली, (समिध्यतेऽनेनेति। स+इन्ध+ल्युट्।) समित्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा भट्टि।२।२८।
"तपोमरुद्भिर्भवता शराग्नि
सन्धुक्ष्यता नोऽरिसमिन्धनेषु॥")

समिर, पु, वायु। इति हेमचन्द्र। ४।१७२॥

समीक, क्ली, (सम्+अलीकादयश्चेति ईक।) युद्धम्। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे ।४।२४।३।
"तमिन्नरो विह्वयन्ते समीके
रिरिक्वांसस्तन्वः कृण्वतत्राम्॥")

समीकृत, त्रि, एकीकृतम्। समानीकृतम्। कृञ्धातौ परे समशब्दात् च्विप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

समीक्ष, क्ली, (सम्यगीक्ष्यतेऽनेनेति। सम्+ईक्ष्+घञ्।) साङ्ख्यशास्त्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सम्यग्दर्शनञ्च॥

समीक्षण, क्ली, सम्यक्प्रकारेण दर्शनम्। प्रेक्षणम्। सपूर्व्वेक्षधातोरनट्(ल्युट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥(प्रकाशके त्रि। यथा, भागवते।८।२४।५०
"त्वमर्कदृक् सर्व्वदृशा समीक्षणो
वृतो गुरुर्नः स्वगतिं बुभुत्सताम्॥")

समीक्षा, स्त्री, (सम्+ईक्ष+गुरोश्चेत्य। टाप्।) तत्त्वम्। बुद्धिः। निभालनम्। इति मेदिनी॥ मीमांसाशास्त्रम्। यत्न। इति शब्दरत्नावली॥ (आत्मविद्या। इति स्वामी॥ यथा, भागवते। ११। २८। ३४।
"एव समीक्षा निपुणा सती मे
हन्यात् तमिन्द्र पुरुषस्य बुद्धे॥")
सम्यग्दर्शनम्। यथा, भागवते। ३। ४।१०।
"आस्पृण्वतो मामनुरागहास-
समीक्षया विस्रमयन्नुवाच॥")

समीच, पु, (संयन्ति नद्यो यस्मिन्निति। स+इण्+"समीण।" उणा० ४। ६२। इति चट्। दीर्घश्च।) समुद्र। इत्युणादिकोषः॥

समीचक, पु, मैथुनम्। इति केचित्॥

समीची, स्त्री, (सयातीति। स+इण्+चट्। ङीप्।) मृगी। इत्युणादिकोष॥ वन्दना। इति त्रिकाण्डशेष॥

समीचीन,क्ली, (सम्यगेव। सम्यक्+"विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्।" ५। ४। ८। इति ख.।) यथार्थम्। तत्पर्य्याय। सत्यम् २ सम्यक् ३ ऋतम् ४ तथ्यम् ५ यथातथम् ६ यथास्थितम् ७ सद्भूतम् ८। इति हेमचन्द्रः॥ तद्वति, त्रि॥ (यथा, भागवते। २। ४। ५।
"समीचीन वचो ब्रह्मन् सर्व्वज्ञस्य तवानघ।
तमो विशीर्य्यते मह्यं हरेः कथयत कथाम्॥")

समीद, पु, गोधूमचूर्णम्। इति केचित्॥

समीन,त्रि,(समामधीष्टो भृतो भृतो भावी वा। समा+"समाया खः।" ५। १। ८५। इति ख।) वत्सरसम्बन्धी। समाशब्दात् खीनप्रत्ययेन निष्पन्न॥

समीनिका, स्त्री, प्रतिवर्षप्रसूता गौ। इति शब्दचन्द्रिका॥

समीप., त्रि, (सङ्गता आपो यत्र। "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।" ५। ४। ७४। इति अ। "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्।" ६। ३। ९७। इति ईत्।) निकट। इत्यमरः॥ (क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा, मनु। २। १०४।

"अपां समीपे नियतो नैत्यिकं विधिमास्थितः।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥")
समीपता,स्त्री,नैकट्यम्। समीपत्वम्।सामीप्यम्।
समीपशब्दात् तल्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
समीय', त्रि, (सम + "गहादिभ्यश्च।" ४। २।
१३८। इति छ'।) समसम्बन्धी। तुल्यका-
रणक'। समशब्दात् णीयप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
समीरः, पुं, (सम्यगीर्त्ते गच्छतीति। स + ईर
गतौ + कः।)वायु'। इत्यमर'। १। १। ६५ ॥
(यथा, माघे। ४। ५४।
"समीरशिशिरः शिरःसु वसता
सता जवनिका निकामसुखिनाम् ॥")
शमीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
समीरणः,पु,(समीरयतीति। सम् + ईर + ल्यु'।)
वायु। (यथा, कुमारे। १। ८।
"य पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन।
उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां
तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥")
मरुवकः। इत्यमर। २।४।७८॥ पथिकः। इति
मेदिनी ॥ (क्ली, स + ईर + ल्युट्। प्रेरणम्।
यथा, महाभारते। ८। ८४। २३।
"शराभिघाताच्च रुषा च राजन्
खया च भासास्त्रसमीरणाच्च ॥"॥)
प्रेरके, त्रि। यथा, हरिवंशे। १०२। २२।
"सोऽपिबत् पाण्डुराभ्राभस्तत्कालज्ञातिभिर्वृत'
वनान्तरगतो रामः पान मदसमीरणम् ॥")
समुखः, त्रि, (मुखेन सह वर्त्तमानः।) वाग्मी।
वावदूक। इति हेमचन्द्र ॥
समुचित ,त्रि, सम्यगुचित। उपयुक्तः। यथा,—
"वदामस्ते किवा जननि वयमुच्चैर्जडधियो
न धाता नापीशो हरिरपि न ते वेत्ति परमम्
तथापि त्वद्भक्तिर्मुखरयति चास्माकमसिते
तदेतत् क्षन्तव्य न खलु पशुरोष' समुचितः ॥"
इति तन्त्रसारधृतश्यामास्तोत्रम् ॥
समुच्चय, पु, (स + उत् + चि + अच्।) समा-
हारः। इत्यमरः। ३। २। १६ ॥ यथा,—
"राशौ द्वयोर्बहूनाञ्च समाहार' समुच्चयः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कुमारे। १। ४९।
"सर्व्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेश विनिवेशितेन।
सा निर्म्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना-
देकस्थसौन्दर्य्यदिदृक्षयेव ॥")
समुच्छेद ,पु ,विनाश। सपूर्व्वोत्पूर्व्वच्छिदधातो-
र्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्न। ॥ (यथा, किराते।११।४९
"वशलक्ष्मीमनुद्धृत्य समुच्छेदेन विद्विषाम्।
निर्व्वाणमपि मन्ये ऽहमन्तराय जयश्रियः ॥")
समुच्छ्रय ,पु ,(स + उत् + श्रि + अच्।)विरोध।
उत्सेध। इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु।९।२०।
"कनधूपसमुच्छ्रयशोभिनो
वितमसा तमसासरयूतटाः ॥")

समुच्छ्राय', पुं, समुच्छ्रयः। समुत्पूर्वश्रिधातो-
र्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥
समुच्छ्रित, त्रि, उच्चः। समुत्पूर्व्व श्रिधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
समुज्झितः, त्रि, (सम् + उज्झ उत्सर्गे + क्तः।)
त्यक्त। इत्यमर। २। १। १०७ ॥
समुत्क्रम,पु, ऊर्द्ध्वगमनम्। समुत्पूर्व्वक्रमधातो-
रल्प्रत्ययेन निष्पन्न' ॥
समुत्क्रोश',पु, (समुत्क्रोशतीति। सं + उत् +
क्रुश + अच्।) कुररपक्षी। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (भावे घञ्।) उच्चैःशब्दश्च ॥
समुत्थः, त्रि, (समुत्तिष्ठतीति। सं + उत् +
स्था + क'।) समुद्भवः। समुत्थितः। समुत्-
पूर्व्व स्थाधातोर्डप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
मनुः। ७। ४५।
"दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥")
समुत्थानं, क्ली, (सम् + उत् + स्था + ल्युट्।)
समुद्योगः। (यथा, महाभारते। ३।३२।७।
"सर्व्वे हि स्व समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः।
अपि धाता विधाता च यथायमुदके वक ॥")
व्याधीनां निर्णयः। इति मेदिनी ॥ (यथा,
मनुः। ८। २८७।
"अङ्गावपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा।
समुत्थानव्यय दाप्यः सर्व्व दण्डमथापि वा ॥")
ऊर्द्ध्वगमनम्। सम्यक्प्रकारेण उत्थानम्। उत्तो-
लनम्। यथा,—
"इन्द्रध्वजसमुत्थान प्रमादान्न कृत यदि।
तदा द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्य नान्तरा पुनः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
समुत्थित', पु, (सम् + उत् + स्था + क्त।)सम्य-
गुत्थितः। यथा,—
"समुत्थितस्त्व श्रवणाद्यपादे
गृहाण पूजा भगवन्नमस्ते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे शक्रोत्थानपूजामन्त्रः ॥
समुत्पन्न, त्रि, (सम् + उत् + पद + क्तः।)समु-
द्भूत'। यथा,—
"पुस्तकस्था च या विद्या परहस्तगत धनम्।
कार्य्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम् ॥"
इति चाणक्यम् ॥
समुत्पिञ्ज',त्रि, (सम् + उत् + पिजि हिंसायाम्
+ अच्।) अत्यन्तव्याकुल'। यथा,—
"उत्पिञ्जलसमुत्पिञ्जपिञ्जला भृशमाकुले ॥"
इति हेमचन्द्र' ॥
समुत्पिञ्ज ,पु ,(सम् + उत् + पिञ्ज + पचाद्यच्।
भृशमाकुलसैन्यम्। इत्यमर'। २। ८। ९८ ॥
समुत्सुक ,त्रि,(सम्यगुत्सुक।)सम्यगुत्कण्ठितः।
इति हेमचन्द्रे उत्सुकशब्दार्थदर्शनात् ॥ सम्य-
गिष्टार्थोद्युक्तः। इत्यमरे उत्सुकशब्दार्थ-
दर्शनात् ॥ (यथा, रघु। १। ३३।
"तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः।
विलम्बितफलैः काल स निनाय मनोरथैः ॥")

समुदक्तं, त्रि, (समुदच्यते स्मेति। सम् + उत् +
अन्च + क्तः।) उद्धृतम्। कूपादेरुद्धृत-
जलादि। इत्यमरः। ३। १। ९० ॥
समुद्भूतः, त्रि, (सम् + उत् + भू + क्तः।)समुत्-
पन्नः। यथा, देवीमाहात्म्ये।
"सान्नवीत्तान् सुरान् सुभ्रूर्भवद्भिस्तूयतेऽत्र का
शरीरकोषतश्चास्याः समुद्भूताब्रवीच्छिवा ॥"
समुदय, क्ली, (सम् + उत् + इण् + अच्।)
लग्नम्। यथा,—
"सामर्थ्यं तनु कथ्यते समुदये वित्त कुटुम्बं ततो
विक्रान्ति सहज तृतीयभवने योधश्च सञ्चि-
न्तयेत्।"
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
षष्ठाडीचक्रान्तर्गतचतुर्थनाडी। सा तु जन्म-
नक्षत्रावधिकाष्टादशनक्षत्ररूपा। तत्पर्य्यायः।
सामुदायिकम् २। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"जन्मर्क्षं कर्म्म ततो दशम साघातिकं
षोडशभम्।
समुदयमष्टादशभे विनाशसञ्ज्ञं त्रयोविंशम् ॥
सन्तप्ते सामुदायिके मित्रभूत्यर्थसञ्चय ॥"
समुदय',पु,(सम् + उत् + इण् + अच्।)समूहः।
इत्यमरः। २। ५। ४० ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे। १०। १९६।
"तमुपाजग्मतुस्तौ च सेनासमुदयान्वितौ।
त विज्ञायैव सबन्धु मुदा दुहितृवत्सलौ ॥"
युद्धम्। (यथा, महाभारते। ६। ११३। ४४।
"द्रोण' पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे।
महासमुदय चक्रे शरैः सन्नतपर्व्वभिः ॥")
समुद्गम। इति मेदिनी ॥ दिवसः। इति
शब्दचन्द्रिका ॥
समुदागम,पु,(सम् + उत् + आ + गम + घञ्।
समन्ताज्ज्ञानम्। इति त्रिकाण्डशेष' ॥
समुदाचार, पु, (सम् + उत् + आ + चर +
घञ्।) आशयः। इति त्रिकाण्डशेष' ॥
समुदायः, पु, (सम् + उत् + अय + घञ्।)
समूह'। युद्धम्। इत्यमरः। २। ५। ४०।
२। ८। १०६ ॥ पृष्ठस्थायिबलम्। इत्यजयः ॥
समुच्छ्रयः। इति मेदिनी ॥
समुदित', त्रि, सम्यक्प्रकारेण कथितः। संपूर्व-
वदधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः। उदय प्राप्तः।
समुद्भूत'। सपूर्व्वोत्पूर्व्वेन्धातो क्तप्रत्ययेन
निष्पन्न' ॥
समुद्ग ,पु,(समुद्गच्छतीति। सम् + उत् + गम् +
अन्येष्वपीति डः।) सम्पुटक'। इति हेम-
चन्द्र ॥ (यथा, रामायणे। २। ९१। ७५।
"शुक्लाश्चन्दनकल्काश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥"
मुद्गेन सह वर्त्तमान।) मुद्गसहितश्च ॥
समुद्गक',पु,(समुद्ग एव। स्वार्थे कन्।)सम्पुटकः।
इत्यमर। २।६।१३९ ॥ साँपूड़ा इति ख्याते।
समुद्गच्छतीति हनजनाद्गमादेरिति ड समुद्ग'
ततः स्वार्थे कः। सम्पुटति द्रव्यैः संश्लिष्टो भवति
सम्पुटक। पुट श्लि संश्लेषे इगुपधत्वात् कः ततः

स्वार्थे क' । इति भरतः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३८ । ४७ ।
"भिक्षु. प्रपञ्चबुद्धाख्य' ससुद्गकमुपानयत् ॥")
चन्दोविशेषश्च ॥
समुद्गम', पु, ऊर्द्ध्वगति' । उत्पत्ति । संपूर्व्वोत्-
पूर्व्व गमधातोः अल् प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥(यथा,
कथासरित्सागरे । १११ । ८८ ।
"शुभ्रतामग्निहोत्राग्नि धूमराजिसमुद्गमै. ।
प्रदर्शयद्दिवारोहमार्ग दिवि तपस्विनाम् ॥")
समुद्गीत, त्रि, उच्चैर्गीतम् । समुत्पूर्व्व गैधातो-
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
समुद्गीर्ण , त्रि, वमित । उत्तोलित' । कथित' ।
समुत्पूर्व्व गृधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्न' ॥
समुद्धत', त्रि, (सम्+उत्+हन+क्त ।) अवि-
नीत' । इत्यमर. । ३।१।२ ॥ समुद्गीर्ण । इति
हेमचन्द्र' ॥
समुद्धरण, क्ली, (सम्+उत्+हृ+ल्युट् ।)
वान्तान्नम् । उद्धय । इत्यमरः ॥ वान्तार्थे उदी-
र्णार्थे. उद्धय' कूपादेर्जलाद्युत्तोलन इत्या-
द्युन्मूलन वा अनयो समुद्धरणम् । समुद्ध्रियते
उत्तोल्यते यत् समुद्धरणं कर्म्मण्यनट् । मुक्तोज्-
झितोन्मूलितयो स्यादुद्धरणसुद्धयो । इति
रभस. । इति भरत ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३२७ । १८ ।
"सोऽन्वष्यमाणस्तदाक्य समुद्धरणनिश्चितः ।
जग्राह तां तदा शक्ति न चैना स व्यकम्पयत् ॥"
समुद्धृत, त्रि, (सम्+उत्+हृ+क्त ।) समुत्-
कीर्णम् । अपनीतम् । इति मेदिनी ॥ सम्यक्-
प्रकारेण उद्धृतम् । उत्थापितम् । यथा,—

"जलौघमग्ना सचराचरा धरा
विषाणकोट्याखिलविश्वमूर्त्तिना ।
समुद्धृता येन वराहरूपिणा
स मे स्वयम्भुर्भगवान् प्रसीदतु ॥"

इति पाण्डवगीता ॥
समुद्र', पु, जलसमूहस्थानम् । तस्य व्युत्पत्ति-
र्यथा ।"चन्द्रोदयात् आप सम्यगुन्दन्ति क्लिद्यन्ति
अत्र । चन्द्रोदयात् समुन्दयन्ति वा समुद्र ।
उन्दधी क्लेदे नाम्नीति रक् इमुङनलोप इति
नलोप' ।
'अपां चैव समुन्नेन स समुद्र इति स्मृत ।'
इति वायुपुराणम् ॥
मुद्रा मर्य्यादा तया सह वर्त्तते इति वा समुद्र'
सम्यगुद्रतो रोऽग्निरत्र इति । मुद राति ददा-
तीति डे । मुद्राणि रत्नादीनि तै. सह वर्त्तते
इति वा ।" इति भरत ॥ तत्पर्य्याय. । अब्धि'२
अकूपार ३ पारावार. ४ सरित्पति ५ उद-
न्वान् ६ उदधि ७ सिन्धु ८ सरस्वान् ९
सागर १० अर्णव ११ रत्नाकर १२ जल-
निधिः१३ यादःपति १४ अपांपति १५ । इत्य-
मर ।१।७।१ ॥ महाकच्छ १६ नदीकान्त १७
तरीय. १८ द्वीपवान् १९ जलेन्द्र'२० मन्थिर
२१ क्षोणीप्राचीरम् २२ मकरालय २३ ।
इति जटाधरः ॥ सरिताम्पति २४ जलधि २५
नीरनिधिः २६ नीरधि. २७ अम्बुधि' २८
पाथोनिधि' २९ पाथोधि. ३० यादसाम्पति'
३१ नदीन. ३२ इन्दुजनक' ३३ तिमिकोष ३४
वारांनिधिः ३५ वारिनिधि ३६ वार्द्धि' ३७
वारिधि ३८ तोयनिधि. ३९ कीलालधि ४०
धरणीपूरः ४१ क्षीराब्धि ४२ धरणिप्लव' ४३
वाड ४४ कचङ्गल ४५ पेरु ४६ मितद्रु ४७
वाहिनीपति ४८ गङ्गाधर ४९ दारद ५०
तिमिः ५१ प्राणभास्वान् ५२ ऊर्म्मिमाली ५३
महाशय. ५४ अम्भोनिधि ५५ अम्भोधि' ५६
तरिष. ५७ कूलङ्कष ५८ तारिष ५९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ वारिराशि ६० शैलशिवि-
रम् ६१ पराकुव ६२ तरन्तः ६३ महीप्राची-
रम् ६४ । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ पयोधि' ६५
सरिन्नाथः ६६ अम्भोराशिः ६७ स्रुनीनाथ ६८
नित्यः ६९ कन्धि' ७० अपांनाथ ७१ । अस्य
जलगुणाः । विस्रत्वम् । लवणरक्तामयप्रद-
त्वम् । उष्णत्वम् । वैवर्ण्यदोषजनकत्वम् । विशे-
षाद्दाहार्त्तिपित्तकारित्वञ्च । इतिराजनिर्घण्ट ॥
अपि च ।
"सामुद्रमुदक क्षार सर्व्वदोषप्रकोपणम् ॥"
इति राजवल्लभ ॥
मुद्रायुक्ते, त्रि ॥ * ॥ स च समुद्रो ब्रह्मणो
मेढ्राज्जात' । यथा,—
"हृदि कामो भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छ-
दात् ।
आस्याद्वाक् सिन्धवो मेढ्रात् निरृतिः पायो-
रघाश्रय ॥"
इति श्रीभागवते । २ । १२ । १३ ॥
कल्पभेदे श्रीकृष्णौरसेन विरजागर्भजात. । यथा,
"श्रीकृष्णो विरजा दृष्ट्वा सरिद्रूपां प्रिया सतीम्
उच्चै रुरोद विरजातीरे नीरमनोहरे ॥
जलादुत्थाय वागच्छ निधाय तनु नूतनम् ।
आजगाम हरेरग्र साक्षाद्राधेव सुन्दरी ॥
ताञ्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेमपूर्णेन्दुका जगत्पति ।
चकारालिङ्गन तूर्णं चुचुम्ब च मुहुर्मुहु ॥
नानाप्रकारशृङ्गार विपरीतादिक प्रभु ।
रहसि प्रेयसीं प्राप्य चकार च पुन पुन ॥
विरजा सा रजोयुक्ता भूत्वा वीर्य्यममोघकम् ।
सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती ।
तस्थौ तत्र सुखासीना सार्द्ध पुत्रैश्च सप्तभि ॥
एकदा हरिणा सार्द्ध वृन्दारण्ये सुनिर्जने ।
विजहार पुन. साध्वी शृङ्गारासक्तमानसा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातु क्रोड जगाम ह ।
कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भ्रातृभि पीडितो भिया ॥
भीत स्वतनय दृष्ट्वा तत्याज ता कृपानिधि ।
क्रोडे चकार बाल सा कृष्णो राधागृह ययौ ।
प्रबोध्य बाल सा साध्वी न ददर्शान्तिके प्रियम् ॥
विललाप भृश तत्र शृङ्गाराकृष्टमानसा ॥
शशाप स्वसुत कोपात् लवणोदो भविष्यति ।
कदापि ते जल केन न स्वादिष्यन्ति जीविन. ॥
शशाप सर्व्वान् बालाश्च यान्तु मूढा महीतलम् ।
गच्छन्तश्च महीं मूढा जम्बुद्वीप मनोहरम् ॥
स्थितिर्नैकत्र युष्माक भविष्यति पृथक् पृथक् ।
द्वीपे द्वीपे स्थिति कृत्वा तिष्ठन्तु सुखिन सुता'
द्वीपस्थाभिर्नदीभिश्च सह क्रीडन्तु निर्जने ॥
कनिष्ठो मातृशापाच्च लवणोदो बभूव ह ।
कनिष्ठ' कथयामास मातृशापञ्च बालकान् ॥
आजग्मुर्दु खिता' सर्व्वे मातरस्ताश्च बालका ।
श्रुत्वा विवरण सर्व्व प्रजग्मु धरणीतलम् ॥
प्रणम्य मातुश्चरण भक्तिनम्रात्मकन्धरा. ।
सप्तद्वीपे समुद्राश्च सप्त तस्यर्विभागशः ॥
कनिष्ठाद्वृहत्पर्य्यन्त द्विगुण द्विगुण मुने ।।
लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलार्णवा ॥
एतेषाञ्च जल दृष्ट्वा शस्यार्थञ्च भविष्यति ।
व्याप्ता समुद्रा सप्तैव सप्तद्वीपा वसुन्धराम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३ अध्याय'॥
तस्य ह्रासवृद्धिकारण यथा,—
"अपां चैव समुद्रेकात् समुद्र इति सञ्ज्ञित ।
उदयतीन्दौ पूर्व्वे तु समुद्र पूर्य्यते सदा ॥
प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्तमितेन वै ।
आपूर्य्यमाणो ह्युदधिरात्मनैवाभिपूर्य्यते ॥
ततो वै क्षीयमाणस्तु स्वात्मन्येव अपां क्षय' ।
उद्दीप्यन्तेऽग्निसयोगात् उष्णस्थापो यथा
स्वयम् ॥
तथा स्वत' समुद्रोऽपि वर्द्धते शशिनोदये ।
अन्यूनानतिरिक्तास्ता वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च ॥
उदयास्तमयेष्विन्दो पक्षयो' शुक्लकृष्णयो' ।
क्षयो वृद्धिश्च उदधे. सोमवृद्धिक्षयौ यथा ॥
दशोत्तराणि पञ्चाहुरङ्गुलानां शतानि च ।
अपां वृद्धि क्षयो दृष्ट. समुद्राणान्तु पर्व्वसु ॥"
इति मात्स्ये १०० अध्याय' ॥
अन्यत् विष्णुपुराणे २।४ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥
समुद्रे वर्णनीयानि यथा,—
"अब्धौ द्वीपाद्रिरत्नोर्म्मिपोतयादोजलप्लवा. ।
विष्णुकुल्यागमश्चन्द्राद्वृद्धिरौर्व्वाङ्गपूरणम् ॥"
इति कविकल्पलतायाम् १स्तवके ३ कुसुमम् ॥*॥
कलौ द्विजाना समुद्रयात्रादिनिषेधो यथा,
उद्वाहतत्त्वधृतबृहन्नारदीयवचनम् ।
"समुद्रयातुःस्वीकार कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्व्वध ।
मांसादन तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्याया पुनर्दान वरस्य च ।
दीर्घकाल ब्रह्मचर्य्य नरमेधाश्वमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमन गोमेधश्च तथा मखम् ।
इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्ज्यानाहुर्मनीषिण'॥"
(केषाञ्चिन्मते कलावपि समुद्रयात्रास्वीकारे
न दोष ॥) क्षीरोदसमुद्रस्य मन्थनवृत्तान्तो
यथा, भागवते । ८ । ७ । १—१० ।
"कृतस्थानविभागास्त एव कश्यपनन्दना ।
ममन्थु परम यत्ता अमृतार्थं पयोनिधिम् ॥
मथ्यमानेऽर्णवे सोऽद्रिरनाधारो ह्यपोऽविशत् ।

प्रीयमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात् पाण्डुनन्दन ॥
ते सुनिर्व्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः ।
आसन् सुपीरूपे नष्टे दैवेनातिबलीयसा ॥
विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथाभिसन्धिः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥
तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः
समुद्यता निर्म्मथितुं सुरासुराः ।
दधार पृष्ठेन स लक्षयोजन-
प्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ॥
सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग पृष्ठतः ।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः ॥"
तथा तत्रैव । ८ । ७ । १८—१९ ।
"निर्म्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषं
महोल्बणं हालाहलाह्वमग्रतः ।
सम्भ्रान्तमीनोन्मकराहिकच्छपात्
तिमिद्विपग्राहतिमिङ्गिलाकुलात् ॥
तदुग्रवेगं दिशि दिश्युपर्य्यधो
विसर्पदुत्सर्पदसह्यमप्रति ।
भीताः प्रजा दुद्रुवुरङ्ग सेश्वरा
अरक्ष्यमाणाः शरणं सदाशिवम् ॥"
तथाच तत्रैव । ८ । ७ । ३६—४२ ।
"तद्वीक्ष्य व्यसनं तासां कृपया भृशपीडितः ।
सर्व्वदेवसुहृद्देव इदमाह सतीं प्रियाम् ॥
अहो बत भवान्येतत् प्रजानां पश्य वैशसम् ।
क्षीरोदमथनोद्भूतात् कालकूटादुपस्थितम् ॥
आसां प्राणपरीप्सूनां विधेयमभयं हि मे ।
एतावान् हि प्रभोरर्थो यद्दीनपरिपालनम् ॥
प्राणैः स्वैः प्राणिनः पान्ति साधवः क्षणभङ्गुरैः ।
बद्धवैरेषु भूतेषु मोहितेष्वात्ममायया ॥
पुंसः कृपयतो भद्रे सर्व्वात्मा प्रीयते हरिः ।
प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः ॥
तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ।
एवमामन्त्र्य भगवान् भवानीं विश्वभावनः ॥
तद्विषं जग्धुमारेभे प्रभावज्ञान्वमोदत ।
ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् ॥
अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः ।
तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्य्यं जलकल्मषः ॥
यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ॥"
तथा तत्रैव । ८ । ८ । १—९ ।
"पीते गरे वृषाङ्केण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ।
ममन्थुस्तरसा सिन्धुं हविर्धानी ततोऽभवत् ॥
तामग्निहोत्रीमृषयो जगृहुर्ब्रह्मवादिनः ।
यज्ञस्य देवयानस्य मेध्याय हविषे नृप ॥
तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुरः ।
तस्मिन् बलिः स्पृहाञ्चक्रे नेन्द्र ईश्वरशिक्षया ॥
तत ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्गतः ।
दन्तैश्चतुर्भिः श्वेताद्रेर्हरन् भगवतो महीम् ॥
ऐरावणादयस्त्वष्टौ दिग्गजा अभवंस्ततः ।
अभ्रमुप्रभृतयोऽष्टौ च करिण्यस्त्वभवन्नृप ॥
कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः ।
तस्मिन् मणौ स्पृहाञ्चक्रे वक्षोऽलङ्करणे हरिः ॥
ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
पूरयत्यर्थिनो योऽर्थैः शश्वद्भुवि यथा भवान् ॥
ततश्चाप्सरसो जाता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः ।
रमण्यः स्वर्गिणां वल्गुगतिलीलावलोकनैः ॥
ततश्चाविरभूत् साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा ।
रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा ॥
तस्यां चक्रुः स्पृहां सर्व्वे ससुरासुरमानवाः ।
रूपौदार्य्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्तचेतसः ॥"
तथा तत्रैव । ८ । ८ । २५ ।
"तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या
वक्षोनिवासमकरोत् परमं विभूतेः ।
श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरीक्षणेन
यत्र स्थितैधयत साधिपतींस्त्रिलोकान् ॥"
तत्रैव । ८ । ८ । ३०—३६ ।
"अथासीद्वारुणी देवी कन्या कमललोचना ।
असुरा जगृहुस्तां वै हरेरनुमतेन ते ॥
अथोदधेर्मथ्यमानात् काश्यपैरमृतार्थिभिः ।
उदतिष्ठन्महाराज पुरुषः परमाद्भुतः ॥
दीर्घपीवरदोर्दण्डः कम्बुग्रीवोऽरुणेक्षणः ।
श्यामलस्तरुणः स्रग्वी सर्व्वाभरणभूषितः ॥
पीतवासा महोरस्कः सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
स्निग्धकुञ्चितकेशान्तसुभगः सिंहविक्रमः ॥
अमृतापूर्णकलसं बिभ्रद्वलयभूषितः ।
स वै भगवतः साक्षाद्विष्णोरंशांशसम्भवः ॥
धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्व्वेददृगीज्यभाक् ।
तमालोक्यासुराः सर्व्वे कलसं चामृताभृतम् ॥
लिप्सन्तः सर्व्ववस्तूनि कलसं तरसाहरन् ।
नीयमानेऽसुरैस्तस्मिन् कलसेऽमृतभाजने ।
विषण्णमनसो देवा हरिं शरणमाययुः ॥"
तत्रैव । ८ । ८ । ४१ ।
"एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः सर्व्वोपायविदीश्वरः ।
योषिद्रूपमनिर्द्देश्यं दधार परमाद्भुतम् ॥"
तत्रैव । ८ । ९ । १२ ।
"ततो गृहीत्वामृतभाजनं हरि-
र्बभाष ईषत्स्मितशोभया गिरा ।
यद्यभ्युपेतं क्व च साध्वसाधु वा
कृतं मया वो विभजे सुधामिमाम् ॥"
तत्रैव । ८ । ९ । २० ।
"कल्पयित्वा पृथक्पङ्क्तीरुभयेषां जगत्पतिः ।
तांश्चोपवेशयामास स्वेषु स्वेषु च पङ्क्तिषु ॥
दैत्यान् गृहीतकलसो वञ्चयन्नुपसञ्चरैः ।
दूरस्थान् पाययामास जरामृत्युहरां सुधाम् ॥"
तत्रैव । ८ । ९ । २४ ।
"देवलिङ्गप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि ।
प्रविष्टः सोममपिबच्चन्द्रार्काभ्याञ्च सूचितः ॥
चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः ।
हरिस्तस्य कबन्धन्तु सुधयाप्लावितं पतत् ॥
शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीकॢपत् ।
यस्तु पर्व्वणि चन्द्रार्कावभिधावति वैरधीः ॥
पीतप्रायेऽमृते देवैर्भगवान् लोकभावनः ।
पश्यतामसुरेन्द्राणां स्वरूपं जगृहे हरिः ॥"
पाद्मे उत्तरखण्डे ९८ अध्यायेऽप्येवम् ॥ (अन्तरिक्षम् । इति निघण्टुः । १ । ३ । अस्य व्युत्पत्तिर्यथा तट्टीकायाम् । "समुद्द्रवन्ति सङ्गता ऊर्द्ध्वं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मादापो रश्मिभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-पूर्व्वात् द्रवतेर्गत्यर्थात् अन्येष्वपि दृश्यते इति अपादाने ड-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम् । यद्वा, सङ्गता अभिद्रवन्त्येनमापो भौमरसलक्षणा वायुना प्रेर्य्यमाणा आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः । अत्र उदित्येष उपसर्गोऽभीत्यर्थे वर्त्तते । कर्म्मणि ड-प्रत्यय इति विशेषः । सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा । सम्पूर्व्वात् मुद हर्षे इत्यस्मात् स्फायितञ्चिवञ्चि इत्यादिना अधिकरणे रक्-प्रत्यये समो म-लोपे च रूपम् । यद्वा, सम् इत्येकीभावे उदकात् उच्छब्दः रो मत्वर्थीयः । एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्विति उदकशब्दस्योद्भावश्छान्दसः । यद्वा सम्पूर्व्वात् उन्दी क्लेदने इत्यस्मात् स्फायितञ्चिवञ्चि इत्यादिना कर्त्तरि रक्-प्रत्यये कित्त्वान्नलोपे च समुद्रः ॥" इति देवराजकृतनिर्व्वचनम् ॥)

समुद्रकफः, पुं, (समुद्रस्य कफ इव ।) समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रकान्ता, स्त्री, (समुद्रस्य कान्ता ।) नदी । इति हलायुधः ॥ पृक्का । इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रगा, स्त्री, (समुद्रं गच्छतीति । गम + ड ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा । यथा,—
"यव्यहय श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्व्वीत वर्ज्जयित्वा समुद्रगाम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे छन्दोगपरिशिष्टवचनम् ॥
यथा च महाभारते । ३ । १०९ । १० ।
"सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन् समुद्रगा ।
फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥")
समुद्रगामिनि, त्रि ॥

समुद्रगृहं, क्ली, (समुद्र इव जलयुक्तं गृहम् ।) जलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रचुलुकः, पुं, (समुद्रश्चुलुक इव अनायासेन पेयत्वात् यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रदयिता, स्त्री, (समुद्रस्य दयिता ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

समुद्रनवनीतं, क्ली, (समुद्रस्य क्षीरोदस्य नवनीतमिव ।) अमृतम् । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

समुद्रफलं, क्ली, (समुद्रस्य फलमिव ।) अग्निफलम् । औषधविशेषः । यथा,—
"समुद्रनाम प्रथमं पश्चात् फलमुदाहरेत् ।
समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः ॥
फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि
वातापहं भूतनिरोधकारि ।

त्रिदोषदावानलदोषहारि
कफामयभ्रान्तिविरोधकारि ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रफेन, पु, (समुद्रस्य फेन ।) स्वनामख्यात-द्रव्यम् । तत्पर्य्याय. । फेन २ अब्धिकफः ३ अर्णवजमलः ४ । इति रत्नमाला ॥ डिण्डीर ५। इत्यमर ।२।९।१०५॥ समुद्रकफ ६ जलहास ७ फेनक ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समुद्रफेनम् ९ फेनम् १० वार्द्धिफेनम् ११ पयोधिजम् १२ सुफेनम् १३ अब्धिडिण्डीरम् १४ सामुद्रम् १५। अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । कषायत्वम् । नेत्ररोगकफकण्ठामयारुचिकर्णरोगनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।
"समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखन शीतलश्च सः ।
कषायो विषपित्तघ्न कर्णरुक्कफहृच्च सु ॥"
इति भावप्रकाश ॥

समुद्रमेखला, स्त्री, (समुद्र मेखलेव यस्या ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

समुद्रयात्रा, स्त्री (समुद्रे यात्रा गमनम् ।) समुद्रगमनम् । (यथा, हरिवंशे । १४५ । ४ ।
"द्वारवत्या निवसतो विष्णोरतुलतेजस ।
समुद्रयात्रा सम्प्राप्ता तीर्थे पिण्डारके नृप ॥")
कलियुगे तन्निषेधो यथा,—
"समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।"
इत्युपक्रम्य ।
"इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्म्मनी-षिण ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वे उक्तवान् ॥

समुद्रयान, क्ली, (समुद्रस्य यानम् ।) पोतम् । जाहाज इति भाषा । यथा—
"पुनस्तत्रैव गमने वणिग्भावे मतिर्गता ।
समुद्रयाने रत्नानि महामौल्यानि साधुभि ।
रत्नपरीक्षकै सार्द्धमानयिष्ये बहूनि च ॥
एव निश्चित्य मनसा महासार्थपुर सर ।
समुद्रयायिभिर्लोकै: सविद सूच्य निर्गत. ॥"
इत्युपक्रम्य ।
"शुकेन सह सम्प्राप्तो महान्त लवणार्णवम् ।
पोतारूढास्तत सर्व्वे पोतवाहैरुपोषिता ॥"
इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्यनामाध्याय ॥
(समुद्रगमनम । यथा, मनु । ८ । १५७ ।
"समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिन ।
स्थापयन्ति तु या वृद्धि सा तत्राधिगम प्रति॥"

समुद्रयायी, [न्] त्रि, (समुद्रे गच्छतीति ।गम + णिनि ।) समुद्रगामी । यथा, वाराहे ।
"समुद्रयायिभिर्लोकै सविद सूच्य निर्गत ॥"
(अस्य निन्दा यथा, मनौ । ३ ।१५८ ।
"आगारदाही गरद कुण्डाशी सोमविक्रयी।
समुद्रयायी वन्दी च तैलिक कूटकारक ॥
* * *
एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजा-धमान् ।
द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥")

समुद्ररसना, स्त्री, (समुद्रो रसन इव यस्या ।) पृथ्वी । इति हलायुध ॥ (क्वचित् समुद्र-रसना इति पाठो दृश्यते ॥)

समुद्रलवण, क्ली (समुद्रजात लवणम् ।) समुद्र-जलजातलवणम् । करकच् लवण इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सामुद्रकम् २ सामुद्रम् ३ शिवम् ४ वशिरम् ५ सारोत्थम् ६ अक्षीवम् ७ लवणा-ब्धिजम् ८। अस्य गुणा.। लघुत्वम् । हृद्यत्वम् । पलितासृपित्तदत्वम् । विदाहित्वम् । कफवात-घ्नत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च, भावप्रकाशे ।
"सामुद्र यत्तु लवणमक्षीव वशिरश्च तत् ।
सामुद्र मधुर पाके सतिक्त मधुर गुरु ॥
नात्युष्ण दीपन भेदि सक्षारमविदाहि च ।
श्लेष्मल वातनुत्तिक्तमरूक्ष नातिशीतलम् ॥"

समुद्रवह्नि ,पु, (समुद्रस्य वह्निः ।) बाड़वानल.। इति हलायुध ॥

समुद्रविजय , पु, हस्तार्हत्पिता । इति हेमचन्द्र॥

समुद्रसुभगा, स्त्री, (समुद्रस्य सुभगा ।) गङ्गा । इति राजनिर्घण्ट. ॥

समुद्रा, स्त्री, सटी । (सम्यगुद्गतो रोऽग्नि र्यस्या ।) शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रान्त, क्ली, (समुद्रस्य अन्त उत्पत्तिस्थानत्वे-नास्त्यस्येति । अच् ।) जातीफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (समुद्रस्य अन्तम् ।) समुद्र-तीरम् ॥ (समुद्रः अन्तो यस्येति । समुद्रान्त-विशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते ।१०।४७।३३।
"एतदन्त समाम्नायो योगः सांख्यं मनीषि-णाम् ।
त्यागस्तपो दमः सत्य समुद्रान्ता इवापगाः॥")

समुद्रान्ता,स्त्री, (समुद्रस्य, अन्त उत्पत्तिस्थान-त्वेनास्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) दुरालभा । इत्यमर. ।२।४।९३॥ कार्पासी । पृक्का । इति मेदिनी ॥ यवास । इति राजनिर्घण्ट ॥

समुद्राम्बरा, स्त्री, (समुद्रः अम्बरमिव यस्याः ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रारु , पु,, (समुद्र ऋच्छतीति । ऋ + उण् ।) कुम्भीर. । सेतुबन्धः। तिमिङ्गिलमत्स्य । इति मेदिनी ॥

समुद्रिय , त्रि, (समुद्रे भव इति । समुद्र + "समुद्राभ्राद्घः ।" ४ । ४ । ११८। इति घ ।) समुद्रभव । समुद्रसम्बन्धी । (यथा, वाज-सनेयसंहितायाम् । ११ । ४६ ।
"वृषाग्नि वृषण भरन्नपा गर्भं समुद्रियम् ॥")

समुद्रीय ,त्रि, समुद्रसम्बन्धी । समुद्रशब्दात् छीय-प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

समुन्दन,क्ली,(सम् + उन्द + ल्युट्।)आर्द्रीभाव । तत्पर्य्याय । तेम २ स्तेम ३। इत्यमरः।३।२।२५॥

समुन्न,त्रि, (सम + उन्द + क्त ।) आर्द्रम् । इत्य-मर । ३ । १ । १०५ ॥

समुन्नत , त्रि, (सम् + उत् + नम + क्त: ।) समु-न्नद. । स्तम्भभेद. । इति धरणि ॥

समुन्नतिः, स्त्री, (सम् + उत् + नम + क्तिन् ।) उच्छ्रायः। उत्सेधः । इति जटाधरः ॥ (यथा, कुमारे । ६ । ६६ ।
"उपपन्नमिदं सर्व्वमतः परमपि त्वयि ।
मनसः शिखराणाञ्च सदृशी ते समुन्नति ॥")

समुन्नद्धः,त्रि, (सम् + उत् + नह + क्त ।)पण्डित-म्मन्य । गर्व्वित । इत्यमर ।३।१।१०३॥प्रभु । इत्यजयः ॥ समुद्धृतः । इति मेदिनी ॥ ऊर्द्धबद्ध । इति हेमचन्द्रः ॥

समुपजोषं, [म्] व्य,(सम् + उप + जुष + अम् ।) आनन्द । इत्यमरटीकाया रामाश्रम । ३ । ४ । १० ॥ तालव्यशकारादि च ॥

समुपेयिवान्, [स] त्रि, गमनकर्त्ता । गमन-विशिष्ट । समुपपूर्व्वेधातो क्वसुप्रत्ययेन निष्पन्न॥

समुल्लसत्, त्रि, सम्यगुल्लासयुक्तम् । समुत्पूर्व्वलस-धातो शतृप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

समुल्लिखन्, [त्] त्रि, (सम् + उत् + लिख + शतृ ।) पादादिना भूमिखननकर्त्ता । यथा,—
तुषारसङ्घातशिला खुराग्रै:
समुल्लिखन् दर्पकल ककुद्मान् ।
दृष्ट कथञ्चिद्गवयैर्व्विविग्नै-
रसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥"
इति कुमारसम्भवे । १ । ५६ ॥

समूढ , त्रि, (सम् + वह + क्त ।) पुञ्जित. । (यथा, माघे । १ । ४ ।
"नवानधोऽधो बृहत पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ॥")
भुग्नः । सद्योजात । अनुपप्लुत । । इति मेदिनी ॥ दमित. । विवाहित. । इति धरणि ॥ शोधित. । इति जटाधरः ॥ मूढेन सहि तस्य ॥

समूर, पुं, मृगभेद । इति हेमचन्द्रः ॥

समूरु , पु, मृगविशेष । इत्यमर । २ । ५ ।९॥

समूल, त्रि, मूलेन सह वर्त्तमानम् । मूलसहि-तम् । यथा,—
"अधर्म्मेणैधते राजस्ततो भद्राणि पश्यति ।
तत. सपत्नान् जयति समूलन्तु विनश्यति ॥"
इति महाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मे युधिष्ठिर प्रति भीष्मवाक्यम् ॥

समूह , पु, (समूह्यते इति । सम् + ऊह + घञ् ।) अनेकः । तत्पर्य्याय । निवह २ व्यूह ३ सन्दोह ४ विसर ५ व्रजः ६ स्तोम ७ ओघः ८ निकर ९ व्रात १० वार ११ सघात १२ सञ्चय. १३ समुदाय १४ समुदय. १५ सम-वाय १६ चय १७ गण १८ सहति. १९ वृन्दम् २० निकुरम्बम् २१ कदम्बकम् २२ । इत्यमर ॥ २।५।३९-४० ॥ पूग २३ सङ्घ २४ स्कन्ध २५ निचय २६ जालम् २७ अघम् २८ पटलम् २९ काण्डम् ३० मण्डलम् ३१ चक्रम् ३२ । इति जटाधर. ॥ विस्तार ३३ उत्-कार ३४ समुच्चयः ३५ आकरः ३६ प्रकर ३७ सघः ३८ प्रचय ३९ जातम् ४० । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २२१ ।
"एवं दण्डविधिं कुर्य्याद्धार्म्मिकः पृथिवीपतिः ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥")

समूहनी, स्त्री, (समूह्यतेऽनयेति । सम्+ऊह+ल्युट । स्त्रियां ङीप् ।) सम्मार्ज्जनी । इति हेमचन्द्रः ॥

समूह्यः, पुं, (समूह्यते इति । सम्+ऊह+ण्यत् ।) यज्ञाग्निः । तत्पर्य्यायः । परिचाय्यः २ उपचाय्यः ३ । इत्यमरः ।२।७।२० ॥ सम्यगूहयोग्ये, त्रि । निर्विसर्गवेदानन्तर्य्यार्थः । यथा,—
"प्रागुदक्प्लवनं देशं समं वा परिसमूह्य ॥"
इति गोभिलसूत्रम् ॥

समृद्धः, त्रि, (सम्+ऋधुवृद्धौ+क्तः ।) समृद्धियुक्तः । तत्पर्य्यायः । अधिकर्द्धिः २ । इत्यमरः। ३।१।११ ॥ अधिसम्पत्तिशाली ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २।१४ । २७ ॥
"सहृष्टमनुजोपेता समृद्धविपणापणाम् ॥"
नागविशेषे, पुं । इति महाभारतम् । १ । ५७ । १७ ॥

समृद्धिः, स्त्री, (सम्+ऋध+क्तिन् ।) सम्यग्वृद्धिः । अतिशयसम्पत्तिः । तत्पर्य्यायः । ऋधा २ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ विधा ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघु । १३ ।
"चरणयोर्नखरागसमृद्धिभि-
र्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ॥")

समेतः, त्रि, (सम्+आ+इण्+क्त ।) सम्यक् प्राप्तः । संयुक्तः यथा,—
"नामसमेतं कृतसङ्केतं वादयते मृदु वेणुम् ।
बहु मनुते ननु ते तनुसङ्गतपवनचलितमपि रेणुम् ॥"
इति श्रीजयदेवः ॥

समेधितः, त्रि, सम्यग्वर्द्धितः । सपूर्व्वैधधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समोदकं, क्ली, (समम् उदकं यत्र ।) मथिताम्बु-दधि । अर्द्धजलयुक्तघोलम् इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्य्यायः । उदश्वित् २ । इत्यमरः । २ । ९ । १३९ ।

सम्पः, पुं, पतनम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

सम्पत्तिः, स्त्री, (सं+पद+क्तिन् ।) विभवोत्कर्षः । तत्पर्य्यायः । श्रीः २ लक्ष्मीः ३ सम्पत् ४ इत्यमरः ।२।८।८२। ऋद्धिः ५ । इति जटाधरः ॥ भूतिः ६ । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १६१ ।
"तदैव च ददौ तस्मै सुतां क्लेशविवर्द्धिताम् ।
निजां शिवाय सम्पत्तिमिव मूढत्वहारिताम् ॥")

सम्पत्, [द्] स्त्री, (सं+पद+क्विप् ।) सम्पत्तिः । इत्यमरः ।२।८।८१ ॥ (यथा, रघु । १ । ३४ ।
"त्वयैव चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥")
गुणोत्कर्षः । (यथा, किराते । ५ । २४ ।
"गुणसम्पदा समधिगम्य परं
महिमानमत्र महिते जगताम् ।
नयशालिनि श्रिय इवाधिपतौ
विरमन्ति न ज्वलितुमौषधयः ॥")
हारभेदः । इति मेदिनी ॥

सम्पदं, क्ली, (समाक् पदं यत्र ।) समं पदयुगम् । इति शब्दमाला ॥

सम्पद्वरः, पुं, (सं+पद+ष्वरच् । इति पुरुषोत्तमदेवः । इत्युणादिटीकायामुज्ज्वलदत्तः ।) राजा इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सम्पन्नः, त्रि, (सं+पद+क्तः ।) साधितः । (यथा, पञ्चदशी । ८ । ८१ ।
"लौकिकं वचनं सार्थं सम्पन्नं त्वत्प्रसादतः ॥")
सम्पत्तियुक्तः । इति मेदिनी ॥

सम्परायः, पुं, (समाक् परे काले ईयते इति । इण्+घञ् ।) आपत् । युद्धम् । उत्तरकालः । इत्यमरः । ३ । ३ । १५० ॥

सम्परायकं, क्ली, युद्धम् । इत्यमरटीकायां भरतः। २। ८ । १०४ ॥

साम्परायिकं, क्ली, युद्धम् । इत्यमरटीकायां स्वामी । २ । ८ । १०४ ॥

सम्पर्कः, पुं, (सम्+पृच्+घञ् ।) मेलकः । रतिः । इति मेदिनी ॥ संसर्गः । यथा,—
"सम्पर्काद्दुष्यते विप्रो जनने मरणेऽपि वा ।
सम्पर्कविनिवर्त्तानां न प्रेतं नैव सूतकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सम्पर्की, [न्] त्रि, (सं+पृची सम्पर्के+ "सम्पृचेति । ३।२।१४२। इति घिनुण् ।) सम्पर्कविशिष्टः । सम्पर्कशब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति केचित् ॥

सम्पर्कीयः, त्रि, सम्पर्कयुक्तः । सम्बन्धीयः । सम्पर्कशब्दात् छीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सम्पा, स्त्री, (संपततीति । सं+पत+ड । टाप् ।) विद्युत् । यथाह कश्चित् ।
"रागान्धा तमसो विसारिविरहज्वालातिहृष्टे स्मरा-
विष्टा भूतगणात् पथोऽतिविषमाद्भ्रष्टा वधूः सत्पथात् ।
पङ्कादेन मदेन पङ्किलतनुः सम्पाति सम्पातत सम्पामानुभुजङ्गसद्म विजहौ यान्ती भुजङ्गाद्भयम् ॥"

सम्पाकः, पुं, (समाक् पाको यस्य ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः । २।४।२३ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६१ अध्याये ।
"सम्पाकश्रेयसीसप्तपर्णापामार्गपीलुभिः ॥")
समाक्पाकश्च ॥

सम्पाकः, त्रि, (समाक् पाको यस्य ।) तर्ककः । धृष्टः । इति मेदिनी ॥ अल्पः । लम्पटः । इति वररुचिः ॥

सम्पाटः, पुं, तर्कुः । इति शब्दमाला ॥

सम्पातः, पुं, (सम्+पत+घञ् ।) पतनम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २० ।
"प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ।
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ! ॥")
पक्षिणां गतिविशेषः । इति जटाधरः ॥

सम्पातिः, पुं, अरुणपुत्त्रः । स च जटायुषोऽग्रजो भ्राता । यथा, रामायणे । ४ । ५६ । २ ।
"सम्पातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहङ्गमः ।
भ्राता जटायुषः श्रीमान् विख्यातबलपौरुषः ॥"
(यथा च तत्रैव गरुडवाक्ये । ३ । १४ । ३२ ।
"द्वौ पुत्त्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च ।
तस्माज्जातोऽहमरुणात् सम्पातिश्च ममाग्रजः ॥"
यथा च महाभारते ।१ । ६६ । ७० ।
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी तु वीर्य्यवन्तौ महाबलौ ।
सम्पातिं जनयामास वीर्य्यवन्तं जटायुषम् ॥"
तथा तत्रैव । ३ । २७८ । १ ।
"सखा दशरथस्यासीत् जटायुररुणात्मजः ।
गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः ॥"
अस्य पक्षदहन-विवरणम् । यथा, रामायणे ॥ ४ । ८ । ४—७ ।
"पुरा वृत्रवधे वृत्ते स चाहञ्च जयैषिणौ ।
आदित्यमुपयातौ स्वे ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥
आवृत्याकाशमार्गेण जवेन स्वर्गतौ भृशम् । ।
मध्यं प्राप्ते तु सूर्य्ये तु जटायुरवसीदति ॥
तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्य्यरश्मिभिरर्द्दितम् ।
पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात् परमविक्लवम् ॥
निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽहं वानरर्षभाः ।
अहमस्मिन् वसन् भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ।
जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा सम्पातिना तदा ॥")

सम्पातिकः, पुं, (सम्पातिरिव । स्वार्थे कन् ।) गरुडज्येष्ठपुत्त्रः । इति शब्दमाला (अरुणस्य ज्येष्ठपुत्त्रः । इति पुराणम् ॥)

सम्पादकः, पुं, (सम्पादयतीति । सं+पद+णिच् +ण्वुल् ।) निष्पादकः । सम्पन्नकर्त्ता ॥

सम्पादनं, क्ली, निष्पादनम् । सपूर्व्वकण्यन्तपदधातोरनट्-(ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । १४८ ।
"सम्भाव्य सिद्धुदयमात्मचिकीर्षितस्य
सम्पादनाय सुतरां जगृहुः प्रयत्नम् ॥")

सम्पादितः, त्रि, निष्पादितः । सपूर्व्वण्यन्तपदधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सम्पीडनं, क्ली समाक्प्रकारेण व्यथनम् । सपूर्व्वपीडधातोरनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सम्पीतिः, स्त्री, समाक्पानम् । सपूर्व्वपाधातोः क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सम्पुटः, पुं, (सं+पुट्+क ।) कुरुवकः । इत्यजयः ॥ पेटा । इति हेमचन्द्रः ॥ एकजातीयोभयमध्यवर्त्ती । यथा, तन्त्रसारः ।
"सकामं सपुटो जप्यो निष्कामः सम्पुटं विना ॥",
तथा च तत्रैव ।
"केवला मातृका क्लृप्ता मातृका तारसम्पुटा ।
मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः ॥"
रतिबन्धविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"समप्रसार्य्योभयोः पादौ शय्यागतकपोलकः ।

भगलिङ्गस्य संयोगात् रमते संपुटो हि स' ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

सम्पुटकः, पु, (सम्पुटति इति। स+पुट+ क्वुन।) आधारविशेषः। सँपुडा इति ख्यातः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः समुद्गक. २। इत्यमरः।२।६।१३९॥ समुद्गः २ सम्पुट. ४। इति हेमचन्द्रः॥

सम्पूर्ण, त्रि, (स+पृ+क्तः।) समग्रम्। परिपूर्णम्। साङ्गम्। यथा,—
"गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव। यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

सम्पूर्ण, पु, (स+पृ+क्त।) रागस्य जातिविशेष। स तु सप्तस्वरमिश्रितरागविशेषः। यथा,
"औडव पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिस्तु षाडव।
सम्पूर्ण सप्तभिः प्रोक्तो रागजातिस्त्रिधा मता॥"
इति सङ्गीतरत्नाकर॥
अपि च। सम्पूर्णस्वराः सा ऋ ग म प ध नि। सम्पूर्णरागा. सप्तभि स्वरैर्यथा। नाटवसन्तादय। इति सङ्गीतदामोदर॥

सम्पूर्णा, स्त्री, (सम्पूर्ण+टाप्।) एकादशीविशेष। सा तु पूर्व्वारुणोदयव्यापिनी सती षष्टिदण्डात्मिका। यथा,—
"आदित्योदयवेलायाः प्राङ् मुहूर्त्तद्वयान्विता।
सैकादशी हि सम्पूर्णा विद्धान्या परिकीर्त्तिता॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

सम्पृक्त, त्रि, (स+पृच+क्त।) मिश्रितः। तत्पर्य्याय। करम्ब २ कावर ३ मिश्र.४ खचित ५ इति हेमचन्द्र॥

सम्प्रति,व्य, (सम् च प्रति च इयो. समाहार।) अस्मिन् काले। तत्पर्य्याय। एतर्हि २ इदानी ३ अधुना४ साम्प्रतम् ५। इत्यमर.।३।४।२३॥ (यथा, भागवते। ७।१।१७।
'सम्प्रत्यमर्षी गोविन्दे दन्तवक्रश्च दुर्म्मति.॥")

सम्प्रति, पुं, अतीतकल्पीयार्हद्भेद। इति हेमचन्द्र॥

सम्प्रतिपत्ति स्त्री, (स+प्रति+पद+क्तिन्।) उत्तरविशेष। यथा,—
"मिथ्यासम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा।
प्राङ्न्यायाश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वार शास्त्रवेदिभि॥
श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिपद्यते।
सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्यात्छास्त्रविज्ञैरुदाहृता॥"
अभियुज्यते अभियोग। प्रतिपद्यते अङ्गीकरोति। तं साध्यार्थम्। इति व्यवहारतत्त्वम्॥ (गौरवम्। यथा, माघे। १९। ३८।
'न तस्थौ भर्त्तृतः प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु।
रणैकसर्गेषु भयं मानसं प्रति पत्तिषु॥")

सम्प्रतिरोधक, त्रि, (सम्यक् प्रकारेण प्रतिरुणद्धीति। स+प्रति+रुध+णवुल्।)प्रतिबन्धकम्॥
सम्प्रतिपूर्व्व रुधधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

सम्प्रतीतिः, स्त्री, सम्यक्ख्यातिः। सम्यग्ज्ञानम्। सम्प्रतिपूर्व्वेणधातो. क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

सम्प्रदाता, [ऋ] त्रि, (स+प्र+दा+तृच्।) सम्प्रदानकर्त्ता। यथा, शुद्धितत्त्वे कात्यायनवचनम्।
"त्रयाणामुदकं कार्य्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते।
चतुर्थं सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते॥"

सम्प्रदान, क्ली, (स+प्र+दा+ल्युट्।) सम्यक्प्रकारेण दानम्। षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः। स च दित्सासूयाक्रोधेर्ष्यारुचिद्रोह-श्लाघ-शपथ-स्पृहि-शपाधीचाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृधाद्यर्थानां विषयः। तत्र चतुर्थी विभक्ति स्यात्। मुख्यसम्प्रदानन्तु प्रकृष्ट दानं यो लभते स.। तथा चोक्तम्।
"सम्प्रदानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया।
दीयमानेन सयोगात् स्वामित्वं लभते यदि॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादास॥
अपि च।
"गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विग्रहस्य या।
य स्वार्थो बोधनीयस्तत् सम्प्रदानत्वमीरितम्॥"
गत्यादिभिन्नं यद्धातूपस्थाप्य यादृशार्थे विग्रहस्य चतुर्थ्या य स्वार्थो बोधयितु शक्यते स तद्धातूपस्थाप्य तादृशक्रियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते। ब्राह्मणाय दानं धनस्य इत्यादौ ददाति स्वत्वजनकस्त्यागोऽर्थः तन्निविष्टे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणादिप्रतियोगिका यद्गृहस्विस्वत्वं तज्जनकस्त्याग इत्येव तत्र प्रत्ययात् प्रात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादेर्दानकर्म्मत्वात्। न चैवं पशुकामनया यागकरणदशायां चैत्र स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिः तादृशयागस्य चैत्रीय यत् पशुनिष्ठ स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्य स्वत्वस्य जनकक्रियापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वे सेऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वस्य जनकत्वविरहादेतद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात्। ग्रामाय गत इत्यादौ विग्रहस्य चतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्म्मत्वं न गत्यादिभिन्ने। वृक्षाय सेचक इत्यादौ गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयोऽपि सवर्द्धयितुमित्यादि तुमर्थो न विग्रहस्येति न तत्र प्रसङ्ग.। सम्प्रदानप्रयुक्तं तु स्वाश्रयगोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्ता इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानमित्यादिको न प्रयोग.। न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभाव।
"सप्त वित्तागमा धर्म्म्या दायो लाभ क्रयो जय।
प्रयोग कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च॥"
इत्यादि मन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वप्रतिपादनादिति वाच्यम्। ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादि सार्व्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रदानं स्वाम्यकारणमिति वचनाच्च अतएव विद्वेषस्य पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पित्रदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्याग्रहणकुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात् नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न लब्धा चाष्टगुणं फलमित्यादि स्मृतेः प्रतिगृहीतद्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वे न तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्ज्जयेदित्यादिश्रुत्या प्रागुक्तस्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च। स्वत्वजनकव्यापारस्यैवाज्जनपदार्थत्वात्। दासाय भक्तं ददाति भृतकाय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्य एव पुरुषजनकन्तु न तादृशदानमवैधत्वात्। यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्त्यागो दान मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागन्तु न दानं किन्तूत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात् उपेक्षा तु स्वत्वस्य समासजनकस्त्यागो न तु तत्र स्वत्वजनकस्यान्तर्भाव इति मैथिलैरुक्तं तन्न युक्तं लाघवेन स्वत्वजनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात्। तिलानस्मै प्रतियच्छति तुरगमस्मै विक्रीणीते इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्व्वकं दानमेव प्रतिदानम्। मूल्यग्रहणपूर्व्वकं दानमेव विक्रय इति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते। तिलादिकस्य न मूल्यं पणपुराणादेरेव शास्त्रे तथात्वोपदेशात्। अदृष्टार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा तिलतुरगादे. स्वीकारो न दोषावहः। मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितं आधेयत्वं धातुना च भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिङा तु प्रकाश्यत इत्यादाविव विषयत्वलक्षणं कर्त्तृत्वं तथा च मैत्रनिष्ठाया भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छाया विषयतावान् मोदक इत्याकारकस्तत्र बोध। गुरवे गां धारयते इत्यत्र धृङा गृहावस्थिति द्वितीयया तदन्वितं कर्त्तृत्वं चतुर्थ्या च तन्निविष्टगृहान्वितं सम्बन्धित्वमुपस्थाप्यते तेन गोकर्त्तृकाया गुरुसम्बन्धिगृहावस्थितेरनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकस्तत्र बोध। धातूत्तरणिचा व्यापारबोधनादिति कालापा। पाणिनीयास्तु धारेरुत्तमर्णे इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्यादावपि ऋणग्रहण धारणं दत्तत्वञ्च चतुर्थ्यर्थ तथा च गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन गृह्णाति इत्याकारस्तत्र वाक्यार्थं यथात् शोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य गृहितञ्च द्रव्यमृणमित्याहुः। पुत्त्राय राध्यति पुत्त्रायेक्षत इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थः तन्निविष्टे च दैवे शुभार्थस्य सम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्त्रस्य दैवं निरूपयति इत्येव तत्र बोध.। गुरवे गां

प्रतिशृणोति आशृणोति इत्यादौ देयत्वे नाभ्युपगम शृणोतेरर्थस्तत्र गोर्विशिष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वे नान्वयस्तेन गुरूद्देश्यकदानकर्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येव तत्र बोध.। होत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ हर्षानुकूलव्यापारलक्षण प्रोत्साहनं गृणातेरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे होत्रादेरन्वय तेन होतृनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवान् इत्याकारकस्तत्र बोध'। चैत्राय कुप्यतीत्यादौ धात्वर्थ उत्कटद्वेषस्तत्र विषयित्वलक्षण सम्प्रदानत्व चतुर्थ्या बोध्यते तेन चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवान् इत्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रे कोपो न युज्यते इत्यत्र कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे पुत्र इत्यस्यान्वयो न तु धात्वर्थे। पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थकृतौ सुपा पटस्य विषयित्व बोध्यते तत्र उद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थ कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनिर्माणदशाया पटाय यतते इत्यादिक. प्रयोग इत्यपि वदन्ति। मित्राय द्रुह्यति इत्यत्र द्विष्टाचरण द्रोहस्तेन मित्रस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थ। शिष्याय ईर्ष्यति इत्यत्र अनिष्टानुपेक्षणमीर्षा तथा च शिष्यानिष्ट नोपेक्षत इत्यर्थ'। पुत्रायासूयति इत्यत्रासूया गुणद्वेषस्तेन पुत्रस्य गुण द्वेष्टि इत्याकारस्तत्र बोध.। मित्र द्रुह्यति शिष्यमीर्ष्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्म्मण. सम्प्रदानत्व वैकल्पिकमित्युन्नीयते। कोपपूर्व्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्म्मण सम्प्रदानत्व द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्म्मत्वमेवेति पुन कौमारा:। सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहो. कर्म्मण: कर्म्मतैव न तु संप्रदानता अतएव शिष्यस्याभिक्रोद्धा मित्रस्याभिद्रोढेत्यादौ कृद्योगे कर्म्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम्।" इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

सम्प्रदाय, पु, (स+प्र+दा+घञ्। "आतो युक् चिण्कृतो.।" ७।३।३३। इति युक्।) गुरुपरम्परागतसदुपदेश'। शिष्टपरम्परावतीर्णोपदेश'। इति भरत ॥ तत्पर्य्याय.। आम्नाय: २। इत्यमर ।१।२।७॥ (यथा, माघे। १४।७८।

"सम्प्रदायविगमादुपेयुषी-
रेष नाशमविनाशिविग्रह ।
स्मर्त्तुमप्रतिहतस्मृति श्रुती-
र्दत्त इत्यभवदत्रिगोत्रज ॥")

गुरुपरम्परागतसदुपदिष्टव्यक्तिसमूह'। यथा,
"सम्प्रदायानुरोधेन पौर्व्वापर्य्यानुसारत ।
श्रीभागवतभावार्थदीपिकेय प्रतन्यते ॥"
इति श्रीधरस्वामी ॥

तद्भेदा यथा, श्रीपद्मपुराणे।
"श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च।
श्रीनमध्व पद्मनाभो नृहरिर्माधवस्तथा ॥
अक्षोभो जयतीर्थश्च ज्ञानसिन्धुर्महानिधि ।
विद्यानिधिश्च राजेन्द्रो जयधर्म्ममुनिस्तथा ॥
पुरुषोत्तमो ब्रह्मण्यो व्यासतीर्थमुनिस्तथा।
श्रीमल्लक्ष्मीपति: श्रीमान्माधवेन्द्रपुरिस्तथा ॥
सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मता.।
अत. कलौ भविष्यन्ति चत्वार सम्प्रदायिन ।
श्रीमाध्विरुद्रसनका वैष्णवा क्षितिपावना' ॥"

तन्त्रोक्तवैष्णवसम्प्रदाया यथा,—

श्रीशिव उवाच।

'वैखान' सामवेदाद्यो श्रीराधावल्लभो तथा।
गोकुलेशो महेशानि। तथा वृन्दावनी भवेत् ॥
पाञ्चरात्र: पञ्चम' स्यात् षष्ठ. श्रीवीरवैष्णव ।
रामानन्दो हविष्याशी निम्बार्कश्च महेश्वरि ॥
ततो भागवतो देवि दश भेदा. प्रकीर्त्तिता ।
शिखी मुण्डी जटी चैव द्विनिदण्डी क्रमेण च॥
एकदण्डी महेशानि वीरशैवस्तथैव च।
सप्त पाशुपता' प्रोक्ता दशधा वैष्णवा मता' ॥
एतेषा वासनं देवि! शृणु यत्नेन शाम्भवि।
वेवेष्टि सर्व्वं संव्याप्य यस्तिष्ठति स वैष्णव ॥
वैखानसादिदण्डाद्यैर्भूषित. स्मार्त्तवैष्णव ।
श्रीराधावल्लभ देवि शृणु यत्नेन शाम्भवि ॥
वैष्णवाचारनिरतो विष्णुतन्त्रैकपारग ।
अनन्यचेता शान्तात्मा विष्णुचिन्तापरायण: ॥
श्रीराधावल्लभो देवि गोकुलेशं शृणु प्रिये।
नानाभूषणसम्पन्नो नानासुगन्धिभूषित ॥
गवा कुल प्रीणयिता केलिकृष्णस्वरूपधृक्।
शरीरमर्थं प्राणाश्च तन्निवेदनकारकम् ॥
अन्त.शक्तिपरो देवि बहिर्वैष्णवरूपधृक्।
गन्धर्व्वाचारनिरतो लतावेष्टनतत्पर ॥
सम्प्रदायो गोकुलेश सर्व्वसिद्धिकरो भुवि।
वृन्दावनाख्य देवेशि शृणु यत्नेन साम्प्रतम् ॥
विगताश' प्रसन्नात्मा विष्णुभक्तिपरायण ।
कामिनीसङ्गचपलो वनक्रीडाविनोदधृक्॥
सौगन्धभूषिततनु स्त्रीध्यानैकपरायण ।
विष्णुसारूप्यतत्त्वज्ञ प्रोक्तो वृन्दावनी शिवे ॥
पाञ्चरात्रो महेशानि तथैव वीरवैष्णव ।
पूर्व्वमेव महेशानि कीर्त्तित' परमेश्वरि ॥
रा शक्तिरिति विख्याता म शिव. परिकीर्त्तित
तदानन्दो शान्तचित्तो प्रसन्नात्मा विचारधृक्॥
सर्व्वत्र समरूपश्च रामानन्दो प्रकीर्त्तित ।
हविष्याश महेशानि यथावदवधारय।
पापसंहरणाशक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रिय ॥
यमादिनियमैर्युक्तो भक्ताचारपरायण ।
स्वोपयोगफलाशाढ्यो परकार्य्यपरायण ॥
हविष्याशी महेशानि शिवशक्तिस्वरूपधृक्।
निम्बार्काख्य सम्प्रदाय शृणु यत्नेन साम्प्रतम् ॥
नित्यार्च्चनक्रमासक्त स्वतन्त्रैकपरायण ।
बाह्यपूजादिनिरतो नान्यभक्त प्रसन्नधी ॥
आर्य्यपक्षान्वित स्वच्छ स्वच्छन्दाचारतत्पर.।
स्वतन्त्र स्मार्त्तविद्वेषी निम्बार्की भगवान् हरि
अथ भागवत देवि कथ्यते शृणु साम्प्रतम् ॥
विष्णुभक्तैकनिपुणो विज्ञातात्मा प्रसन्नधी.।
स्मार्त्तगर्व्वान्वितो देवि तदन्याचारतत्पर ॥
आर्य्यपक्षान्वितो देवि तथा स्वरूपवेशधृक्।
शैवद्वेषो तस्य सङ्गात् पुन' स्नानपरायण।
केवल विष्णुतत्त्वज्ञ: प्रोक्तो भागवत: शिवे ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे १ खण्डे ८ पटल ॥

सम्प्रधारणा, स्त्री, (सम्+प्र+धृ+णिच्+युच्। टाप्।) उचितानुचितनिश्चय.। तत्पर्य्याय। समर्थनम् २। इत्यमर' ।२।८।२५॥

सम्प्रपद, क्ली (स+प्र+पद गतौ+क:।) भ्रमणम्। पर्य्यटनम्। इति केचित् ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। ५१।
"स्वप्याद् भूमौ शुचौ रात्रौ दिवासम्प्रपदैर्नयेत्
स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥")

सम्प्रयोग', पु, (स+प्र+युज+घञ्।) निधुवनम्। रतम्। अन्विति:। सम्बन्ध'। (यथा, रघु। ५। ५४।
"उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगात्
शैत्य हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य ॥")
कार्म्मणम्। वशीकरणादिकर्म्म। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ अर्थिते, त्रि। इत्यजय ॥

सम्प्रयोगी,[न्]पु,(संप्रयोगोऽस्यास्तीति। इनि। कलाकेलि'। कामुक। सम्प्रयोजक:। इति मेदिनी ॥

सम्प्रसारण,क्ली, (स+प्र+सृ+णिच्+ल्युट्।) व्याकरणस्य सञ्ज्ञाविशेष.। यथा। इग्यण. सम्प्रसारणम्। यणस्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसञ्ज्ञ स्यात्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सम्प्रहार, पु, (सम्यक् प्रकारेण प्रह्रीयतेऽत्रेति स+प्र+हृ+घञ्।) युद्धम्। इत्यमर।२।८।१०५॥ (यथा, रघु:।७।५२।
"व्यर्थौ गदाव्यायतसम्प्रहारौ
भग्नायुधौ बाहुविमर्द्दनिष्ठौ ॥")
गमनम्। इति मेदिनी ॥ हननम्। इति धरणि ॥

सम्प्राप्त, त्रि, (स+प्र+आप्+क्त।) सम्यक्प्रकारेण प्राप्त'। यथा। स्कन्दपुराणम्,
"सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा।
कर्त्तव्यो नियम कश्चिद्व्रतरूपो नरोत्तमै ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सम्प्राप्ति, स्त्री, (स+प्र+आप्+क्तिन्।) सम्यक्प्रापणम्। यथा,—
"आत्मनेपदसम्प्राप्तौ परस्मै क्वचिद्भवेत् ॥"
इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

सम्प्रैष,पुं,(स+प्र+इष+घञ्।) नियोग। विधि। इति हेमचन्द्र' ॥

सम्फाल,पु,(सम्यक् फालो गमन यस्य।)मेष। इति हेमचन्द्र ॥

सम्फुल्ल,त्रि, (स+फल+क्त। "उत्फुल्लसम्फुल्लयोरिति वक्तव्यम्।" ८।२।५५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या निपातित।)विकसित। प्रफुल्ल.। इत्यमर।२।४।७॥

सम्ब, सर्पणे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट्।) दन्त्यादि। ओष्ठ्यवर्गशेषोपध। सम्बति। सिसम्बयिषति। इति दुर्गादास ॥

सम्ब,क,सम्बन्ध । इति कविकल्पद्रुम ॥(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) श्रोष्ठ्यवर्गशेषोपध । क, सम्बयति धन लोक सबध्नातीत्यर्थः । तालव्यादिरयमिति धातुप्रदीपः । मूर्द्धन्यादिरित्यप्येके । इति दुर्गादास ।

सम्ब, क्ली, (सम्बति सर्पतीति । सम्ब+अच् ।) जलम् । इति जटाधरः ॥ वारद्वयकर्षणम् । इति सम्बाकृतशब्ददर्शनात् ॥

सम्बद्ध , त्रि, (स+बन्ध+क्त ।) सम्बन्धयुक्तः । यथा सुमन्तु । मातृपितृसम्बद्धा आसप्तमाद्विवाह्या कन्या भवन्ति । इत्युद्वाहतत्त्वम् । (यथा च भागवते । २ । ९ । १ ।
"आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः ।
न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसा ॥")
बन्धनविशिष्ट । (यथा, रामायणे ।५।५६।२७।
"दन्तौष्ठपुटसम्बद्ध वक्त्रं सापि तदाकरोत् ॥")

सम्बन्ध , पु, (सम्बध्यते इति । स+बन्ध+घञ् ।) समृद्धि । न्यायः । इत्यजय ॥(सख्यम् इति मल्लिनाथ ॥ यथा, रघु ।२।५८।
"सम्बन्धमाभाषणपूर्व्वमाहु-
र्वृत्त स नौ सङ्गतयोर्व्वनान्ते ॥")
संसर्ग । यथा । एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्ग संसर्गमर्य्यादया भासते स च प्रतियोग्यनुयोग्याधाराधेयविषयविषयिभावादि । इतिप्रथमव्युत्पत्तिवादीयगादाधरी॥ सम्पर्क । स च त्रिविध । विद्याज १ योनिज २ प्रीतिज ३ । तद्विवरण यथा,—
'सम्बन्धो येषु येषा य सर्व्वजातिषु सर्व्वत ।
त त्वा ब्रवीमि वेदोक्त ब्रह्मणा कथित पुरा ॥
पिता तातस्तु जनको जन्मदातरि वर्त्तते ।
अम्बा माता च जननी गर्भधात्री प्रसूरिति ॥
पितामह पितृपिता तत्पिता प्रपितामह ।
अत ऊर्द्ध ज्ञातयश्च सगोत्रा परिकीर्त्तिता ॥
मातामह पिता मातु प्रमातामह एव च ।
मातामहस्य जनकस्तत्पिता वृद्धपूर्व्वक ॥
पितामही पितुर्म्माता तत्श्वश्रू प्रपितामही ।
मातामही मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता॥
प्रमातामहीति विख्याता प्रमातामहकामिनी
वृद्धप्रमातामही ज्ञेया तत्पितु कामिनी तथा
पितृभ्राता पितृव्य स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुल
पितु स्वसा पितुर्भग्नी मातुर्भग्नी च मासुरी॥
सूनुश्च तनय पुत्रो दायादश्चात्मजस्तथा ।
धनभाक् वीर्य्यजश्चैव पु सि जन्ये च वर्त्तते ॥
जन्याया दुहिता कन्या चात्मजा परिकीर्त्तिता
पुत्रपत्नी वधूर्ज्ञेया जामाता दुहितु पति ॥
पति प्रियश्च भर्त्ता च स्वामी कान्त च वर्त्तते।
पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभग्नी च श्यालिका
देवर स्वामिनो भ्राता ननन्दा स्वामिन स्वसा
श्वशुर स्वामिनस्तात श्वश्रूश्च स्वामिन प्रसू ॥
भार्य्या जाया प्रिया कान्ता स्त्री च पत्नीष्व
वर्त्तते ।
पत्नीमातास्तथा श्वश्रूस्तत्पिता श्वशुर स्मृत ॥
सगर्भ सोदरो भ्राता सगर्भा भगिनी स्मृता ।
भग्नीपुत्रो भागिनेयो भ्रातृपुत्रश्च भ्रातृज ॥
श्यालस्तु भगिनीकान्तो भगिनीपतिरेव च ।
श्यालीपतिस्तु भ्राता च श्वशुरैकत्वहेतुना ।
श्वशुरस्तु पिता ज्ञेयो जन्मदातु समो मुने ॥
अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च ।
विद्यादाता जन्मदाता पञ्चैते पितरो नृणाम्॥
अन्नदातुश्च या पत्नी भगिनी गुरुकामिनी ।
माता च तत्सपत्नी च कन्या पुत्रप्रिया तथा॥
मातुर्म्माता पितुर्म्माता श्वश्रू पितो स्वसा
सुता ।
पितृव्यानी मातुलानी मातरश्च चतुर्द्दश ॥
पौत्रस्तु पुत्रपुत्रे च प्रपौत्रस्तत्सुतोऽपि च ।
तत्पुत्राद्याश्च ये वंशाः कुलजाताश्च कीर्त्तिता ॥
कन्यापुत्रश्च दौहित्रस्तत्पुत्राद्याश्च बान्धवाः ।
भागिनेयसुताद्याश्च पुरुषा बान्धवा स्मृता ॥
भ्रातृपुत्राश्च पुत्राद्यास्ते पुनर्ज्ञातयः स्मृताः ॥
गुरुपुत्रस्तथा भ्राता पोष्यः परमबान्धव ।
गुरुकन्या च भगिनी पोष्या मातृसमा मुने ॥
पुत्रस्य च गुरुर्भ्राता पोष्य सुस्निग्धबान्धव ।
पुत्रस्य श्वशुरभ्राता बन्धुर्वैवाहिकः स्मृतः ॥
कन्यायाश्च श्वशुरे तत्सम्बन्ध परिकीर्त्तित ।
गुरुश्च कन्यकायाश्च पुरुषा बान्धवा स्मृताः ॥"
पुरुषा बान्धवा स्मृता इत्यत्र भ्राता सुस्निग्धबान्धवा इत्यपि क्वचित् पाठ ।
"गुरु श्वशुरभ्रातृणा गुरुतुल्यश्च पूजित ।
बन्धुता येन सार्द्धञ्च तन्मित्र परिकीर्त्तितम् ॥
मित्र सुखप्रद ज्ञेय दु खदो रिपुरुच्यते ।
बान्धवो दु खदो दैवात् नि सम्बन्धो सुखप्रद ॥
सम्बन्धस्त्रिविध पुसा विप्रेन्द्र । जगतीतले ।
विद्याजो योनिजश्चैव प्रीतिजश्च प्रकीर्त्तित ॥
मित्रन्तु प्रीतिज ज्ञेय स सम्बन्ध सुदुर्लभ ।
मित्रमाता मित्रभार्य्या मातृतुल्या न संशय ॥
मित्रभ्राता मित्रपिता भ्रातृपितृसमो नृणाम्
चतुर्थं नाम सम्बन्धमित्याह कमलोद्भव ॥
जारश्चोपपतिर्बन्धुर्दुष्टासभोगकर्त्तरि ।
उपपत्नी नवज्ञा च प्रेयसी चित्तहारिणी ॥
स्वामितुल्यश्च जारश्च नवज्ञा गृहिणीसमा ।
सम्बन्धो देशभेदे च सर्व्वदेशे विगर्हितः ॥
अवैदिको निन्दितस्तु विश्वामित्रेण निर्म्मित ।
दुस्त्याज्यस्तु महद्भिश्च देशभेदे च सञ्चरेत् ॥
अकीर्त्तिजनक पुसा योषिताञ्च विशेषतः ।
तेजीयसा न दोषाय विद्यमानो युगे युगे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे सम्बन्धजातिनिर्णयो नाम १० अध्याय ॥*॥ कूर्म्मपुराणे ।
"एकोदकाना मरणे सूतक चैतदेव हि ।
पक्षिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ॥"
योनिसम्बन्धे मातृस्वसीयभागिनेयेषु॥ अपि च
"असम्बन्धिनो द्विजान् दहित्वा वहित्वा सद्य शौच सम्बन्धे तु त्रिरात्रम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
शब्दव्याकरणयोर्व्युत्पाद्यव्युत्पादकभाव सम्बन्ध ग्रन्थादौ तस्य वक्तव्यता यथा,—
"सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्ध श्रोतु श्रोता प्रवर्त्तते ।
ग्रन्थादौ तेन कर्त्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन ॥"
सप्रयोजन इत्यत्र क्वचित् पुस्तके साभिधेयक इति पाठः । इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास ॥

सम्बन्ध,त्रि, (सम्बध्यते इति । स+बन्ध+घञ् । अर्श आद्यच् ।) हितः । इत्यजय ॥

सम्बन्धी, [न्] त्रि, सम्बन्धोऽस्यास्तीति । इनि ।) सम्बन्धविशिष्ट । तत्पर्य्यायः । गुणवान् २ संयुक् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनु ।८।६४।
"नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिण ।
न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिता ॥"
पु, मातृपक्षीय । श्वशुरादिः । जामाता । श्यालकादि । यथा, मनु । २ । १३२ ।
"विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥"
"ज्ञातय पितृपक्षा पितृव्यादयः । सम्बन्धिनो मातृपक्षा श्वशुरादयश्च तेषां ज्येष्ठाना या स्त्रिय ।" इति कुल्लूकभट्ट ॥ * ॥ तथाच मनु । ४ । १७९ ।
"बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसम्बन्धिबान्धवै ॥"
"ज्ञातय पितृपक्षा । सम्बन्धिनो जामातृश्यालकादय ।" इति तट्टीकाया कुल्लूक ॥*॥ वैवाहिक । यथा, उत्तरचरिते । ४ अङ्के ।
"स सम्बन्धो श्लाघ्य प्रियसुहृदसौ तच्च हृदय स चानन्द साक्षादपि च निखिल जीवितपदम्॥"
मित्रम् । इति मल्लिनाथ ॥ यथा, रघु ।२।५८
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्व
सम्बन्धिनो मे प्रणय विहन्तुम् ॥")

सम्बाकृत, त्रि, (सम्ब कृतम् । डाच् ।) वारद्वयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमर । २ । ९ । ९ ॥ तालव्यशादि च ॥

सम्बाध , पु, (सम्यक् बाधा यत्र ।) सङ्कटः । (यथा, माघ । ८ । २ ।
"सशङ्कैर्विपुलतया मिथो नितम्बै
सम्बाध बृहदपि तद्बभूव वर्त्म ॥")
भगम् । इति मेदिनी ॥ भयम् । (यथा, महाभारते । ४ । ३८ । ७ ।
"व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसम महत् ।
सर्व्वायुधमहामात्र शत्रुसम्बाधकारकम् ॥")
नरकवर्त्म । इति शब्दरत्नावली ॥

सम्बाधन, क्ली, (सम्यक् बाधन यत्र ।) मदनस्य द्वारम् । शूलाग्रम् । द्वारपाल । इति मेदिनी ॥

सम्बुद्ध , पु, (स+बुध+क्त ।) बुद्धावतार । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सम्यग्बोधाश्रये, त्रि ॥

सम्बुद्धि , स्त्री, (स+बुध+क्तिन् ।) सम्बोधनम् । यथा । स्यर्थसम्बुद्ध्यर्थे प्रो । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सम्बोध , पु, (स+बुध +घञ् ।) बोधनम् । (यथा, महाभारते । ३ । २१२ । ८५ ।
"शम तत्त्वार्थसम्बोध शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दयासर्व्वसुखैषित्वमार्ज्जव समचित्तता ॥")
क्षेप । इति मेदिनी ॥ नाश । इत्यजयपाल ॥

सम्बोधनं, क्ली, (स+बुध+ल्युट्।) अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्य्यान्तरे नियोजनार्थमाभिमुख्य-विधानम्। यथा हे विष्णो। इति व्याकरणम्॥ हे वृक्ष हे लते हे फल इत्यादावचेतने तूपचारः। इति दुर्गादासः॥ तत्पर्य्यायः। आमन्त्रणम् २। इति हेमचन्द्रः॥ सम्बुद्धिः ३। इति मुग्धबोधः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे।६।५१३।
"सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्य्यादाकाशभाषिते॥")
सम्भली, स्त्री, कुट्टनी। इत्यमरः। २। ६।१९॥
"हे परपुरुषेण सह परनारीं योजयन्त्या कुट्टनी इति ख्यातायाम्। कुट्टयति छिनत्ति स्त्रीपुरुषवैमत्यं कुट्टनी नन्द्यादि'। श कल्याणं भलते निरूपयति शम्भली भल ङ निरूपणे पचादित्वादन् नदादित्वादीप् शम्भली तालव्यादिः सम्यक् भलते सम्भली दन्त्यादिरित्यन्ये।" इति भरतः॥
सम्भव', पुं, (सं+भू+अप्।) हेतुः। उत्पत्तिः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४५८।
"महता प्रियेण निर्म्मितमप्रियमपि सुभग। सह्यतां याति।
सुतसम्भवेन यौवनविनाशनं न खलु खेदाय॥")
मेलकः। आधेयस्य आधारानतिरिक्तत्वम्। इति मेदिनी॥ सङ्गतं। अपाय'। इत्यजयः॥ वर्त्तमानकल्पीयादृश इ। इति हेमचन्द्र'॥
सम्भव्य, पुं, (स+भू+यत्।) कपित्थ। इति शब्दचन्द्रिका॥ सम्भवनीये, त्रि॥
सम्भार', पुं, (स+भृ+घञ्।) सम्भृतिः। समूहः। इति मेदिनी॥ सर्व्वपूर्णत्वम्। इति त्रिकाण्डशेष'॥ (यज्ञादिकार्य्योपकरणद्रव्यम्। यथा, देवीभागवते। १। १९। २३।
"कृत्वा तस्य मख पूर्णं करिष्यामि तवापि वै। तावत् कुरुष्व राजेन्द्र सम्भारन्तु शनैः शनैः॥"
तथा तत्रैव। २। ८। ४।
"विवाहार्थञ्च सम्भार रचयामासतुर्व्वने॥"
सग्रह'। इति मल्लिनाथ'॥ यथा, कुमारे। २। ३६।
"पर्य्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्परा। उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते॥")
सम्भावन, क्ली, (सम्भावयत्यनेनेति। स+भू+णिच्+ल्युट्।) अलङ्कारविशेष। यथा,—
"सम्भावन यदीद स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये। यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिता स्युर्गुणास्तव॥" इति चन्द्रालोक'॥
सम्भावन क्रियासु योग्यताध्यवसाय। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (सम्भावके, त्रि। यथा, भागवते। ४। १७। २६।
"पुमान् योषिदुत क्लीव आत्मसम्भावनोऽधमः। भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणा तद्वधोऽवधः॥")
सम्भावना, स्त्री,(स+भू+णिच्+युच्।टाप्।) उत्कटकोटिकसंशय। सपूर्व्वकात् भु क शुचिचिन्तयोरित्यस्मात्। जौषिश्रन्यौत्यादिसूत्रेणान-प्रत्ययनिष्पन्ना। यथा, "एव कोट्य शे औत्कट्य-रूपं सम्भावनात्वमपि विषयताविशेष'। इति ध्येयम्।" इति सव्यतिपक्षचिन्तामणिदीधितिगादाधरी॥ धूमदर्शनानन्तरं वह्न्यादिव्यवहारस्तु सम्भावनामात्रादितिकुसुमाञ्जलिटीकायां हरिदास। पौराणिकास्तु सम्भवनामकं प्रमाणान्तरं मन्यन्ते तत्प्रमाणजन्या प्रमितिः सम्भावना इति वदन्ति। तन्मतन्तु न चतुष्ट्यमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् इति सूत्रेणोपन्यस्य शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्ति-सम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेध इति सूत्रेण भगवदक्षपादपादैर्निराकृतम्। निश्चिन्वीते ति उत्कटकोटिकसम्भावनोपलक्षणं इति तिथ्यादितत्त्वे आर्त्तभट्टाचार्य्यलिखनन्तु सम्भावनाशब्दस्य संशयमात्रपरतया सङ्गमनीयम्। इति नानाग्रन्थेभ्यः संगृहीतम्॥
सम्भावित', त्रि, (सं+भू+णिच्+क्तः।)सम्भावनाविशिष्टः। सम्भवनयोग्यः। बहुमतः। यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ३४।
"अकीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्।
सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते॥"
"सम्भावितस्य बहुमतस्य।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥
सम्भाषण, क्ली,(स+भाष+ल्युट्।) कथनम्। आलापनम्। यथा,—
"कृते सम्भाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन तु। द्वापरे त्वर्थमादाय कलौ पतति कर्म्मणा॥" इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
सम्भाषा, स्त्री, (स+भाष+अङ्। टाप्।) सम्भाषणम्॥
सम्भिन्न, त्रि, (स+भिद्+क्तः।) सम्यग्भेदविशिष्ट। यथा,—
"सम्भिन्नकाश्यवद्योषो गिरेरिति वदनादयम्। काश इत्युच्यते लोके तालव्यान्तो न कीर्त्तित॥" इति प्राचीनकारिका॥
सम्भु', त्रि, (स+भू+"विप्रसम्भ्यो ड्वसञ्ज्ञायाम्" ३। २। १८०। इति डु'।) सम्भवति य। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥
सम्भूत', त्रि, (सं+भू+क्त'।) उत्पन्नः। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ८४। ३४।
"इत्थं तत् कथित भूप सम्भूता सा यथा पुरा। देवी देवशरीरेभ्यो जगत्त्रयहितैषिणी॥"
सम्भूतविजय, पु, (सम्भूतो विजयो यस्य।)श्रुतकेवलिसञ्ज्ञकबौद्धविशेष। इति हेमचन्द्र॥
सम्भूयसमुत्थान, क्ली,(सम्भूय मिलित्वा समुत्थान कर्म्मकरण यत्र।) मिलित्वैकमत्या बणिजां कर्म्मकरणम्। तत्तु विवादपदविशेष'। यथा, सम्भूयसमुत्थान नाम विवादपदमिदानीमभिदधाति।
"समवायेन बणिजां लाभार्थं कर्म्म कुर्व्वताम्। लाभालाभौ यथाद्रव्य यथा वा सविदा कृतौ॥"
सर्व्वे वयमिदं कर्म्म मिलिताः कुर्म्म इत्येवंरूपा सम्प्रतिपत्ति' समवायस्तेन ये बणिङ्नटनर्त्तकप्रभृतयो लाभलिप्सवो भूत्वा प्रातिस्विक कर्म्म कुर्व्वते तेषां लाभालाभावुपचयौ यथाद्रव्यं येन यावद्धनं पण्यग्रहणार्थं दत्त तदनुसारेणावसेयौ। यद्वा। प्रधानगुणभावपर्य्यालोचनयास्य भागद्वयमस्यैको भाग इत्येवंरूपया सविदा समयेन यथा सम्प्रतिपत्तौ तथा वेदितव्यौ। किञ्च।
"प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादात् यच्च नाशितम्। स तद्दद्याद्विप्लवाच्च रक्षिताद्दशमांशभाक्॥"
तेषां सम्भूय प्रचरतां मध्ये पण्यमिदमित्थं न व्यवहर्त्तव्यमिति प्रतिषिद्धमाचरता यन्नाशित अनादिष्टमननुज्ञात वा कुर्व्वाणेन तथा प्रमादात् प्रज्ञाहीनतया वा येन यन्नाशित स तत् पण्य बणिग्भ्यो दद्यात्। यः पुनस्तेषां मध्ये चौरराजादिजनितात् व्यसनात् पण्यं पालयति स तस्माद्रक्षितात् पण्यात् दशममंशं लभते।
"अर्घप्रक्षेपणाद्विंश भाग शुल्क नृपो हरेत्। व्यासिद्ध राजयोग्यञ्च विक्रीतं राजगामि तत्॥"
इह यतः पण्यस्येयन्मूल्य इत्यर्घस्तस्य प्रक्षेपणात् राजनिरूपणाद्धेतोरसौ मूल्याद्विंशतितममंशं शुल्कार्थं गृह्णीयात्। यत् पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न विक्रेयमितिराज्ञा प्रतिषिद्धम्। यच्च राजयोग्य माणिक्याद्यप्रतिषिद्धमपितद्राज्ञे अनिवेद्य लाभलोभेन विक्रीतञ्चेद्राजगामिमूल्यदाननिरपेक्ष तत् सर्व्वं पण्य राजापहरेदित्यर्थ'।
"मिथ्या वदन् परीमाण शुल्कस्थानादपासरत्। दाप्यस्त्वष्टगुण यश्च सव्याजक्रयविक्रयी॥"
य. पुनर्बणिक्शुल्कवञ्चनार्थं परीमाण निह्नुते शुल्कग्रहणस्थानाद्वापसरति यश्चास्येदमस्य वेत्येवविदादास्पदीभूतपण्यक्रीणाति विक्रीणीते वा ते सर्व्वे पण्याष्टगुण दण्डनीयाः। अपि च।
"तरिकः स्थलज शुल्क गृह्णन् दाप्य पणान्दश ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे॥"
शुल्क हि द्विविध स्थलज जलजञ्च। तत्र स्थलजमर्घप्रक्षेपणाद्विंश भाग शुल्क नृपो हरेदित्युक्तम्। जलजन्तु मानवेऽभिहितम्।
"पण यान तरे दाप्य पुरुषोऽर्द्ध पणन्तरे। पाद पशुश्च योषिच्च पादार्द्धं रिक्तक पुमान्॥ भाण्डपूर्णानि यानानि तार्य्यं दाप्यानि सारत रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमासश्चापरिच्छदा॥"
शुल्कद्वयेऽप्ययमपरो विशेष।
"न भिन्नकार्षापणमस्ति शुल्क
न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते।
न भैक्ष्यलब्धे न हृतावशेषे
न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे॥" इति।
तीर्य्यतेऽनेनेति तरो नावादिस्तज्जन्यशुल्केऽधिकृतस्तरिक स यदा स्थलोद्भव शुल्क गृह्णाति तदा दशपणान् दण्डनीय। वेशो वेश्म प्रतिवेश इतिस्ववेश्माभिमुख स्ववेश्मपार्श्वस्थं चोच्यते तत्र भवा. प्रतिवेश्याः। ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्यास्तेषां श्रुतवृत्तसम्प-

ग्रानां श्राद्धादिषु विभवे सत्यनिमन्त्रणे एतदेव दृशपणात्मक दण्डन वेदितव्यम् ॥ * ॥ देशान्तरमृतवणिग्रिक्थ प्रत्याह ।

"देशान्तरगते प्रेते द्रव्य दायादबान्धवा: ।
ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृप: ॥"

यदा सम्भूयकारिणा मध्ये य: कश्चिद्देशान्तरगतो मृतस्तदा तदीयमंश दायाद पुत्राद्यपत्यवर्ग, बान्धवा: मातृपक्षीया: मातुलाद्या. ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ता सपिण्डा वा आगता सम्भूयव्यवहारिणो ये देशान्तरादागतास्ते वा गृह्णीयुस्तै विना दायाद्यभावे राजा गृह्णीयात्। वाशब्देन च दायादीना वैकल्पिक अधिकार दर्शयति । पौर्व्वापर्य्यनियमस्तु पत्नी दुहितर इत्यादि प्रतिपादित एवात्रापि विज्ञेय: । शिष्यसब्रह्मचारिब्राह्मणनिषेधवणिक्प्रासिद्ध वचनप्रयोजनम् । वणिजामपि मध्ये य पिण्डदानर्णदानादिसमर्थ स गृह्णीयात् । सामर्थ्याविशेषे पुन: सर्व्वे वणिज सदृष्टिनो विभज्य गृह्णीयुस्तेषामभावे दशवर्ष दायाद्यागमन प्रतीक्ष्यानागतेषु स्वयमेव राजा गृह्णीयात् तदिद नारदेन स्पष्टमुक्तम् ।

"एकस्य चेत् स्यात् मरण दायादोऽस्यतदाप्नुयात्
अन्यो वासति दायादे शक्ताश्चेत् सर्व एव ते ॥
तदभावे तु गुप्त तत् कारयेद्दशवत्सरात् ।
अस्वामिकमदायाद दशवर्षस्थित तत ॥
राजा तदात्मसात् कुर्य्यात् एव धर्म्मो न हीयते॥"

किञ्च ।

"जिह्म त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्ये न कारयेत् ।"

जिह्मो वञ्चक त निर्लाभ निर्गतलाभ लाभमाच्छिद्य त्यजेयु बहिष्कुर्य्यु । यश्च सम्भूयकारिणा मध्ये भाण्डप्रत्यवेक्षणादिक कर्त्तुमसमर्थोऽसावन्येन स्व कर्म्म भाण्डभारवाहन तदायव्ययपरीक्षणादिक कारयेत् । इति मिताक्षरा ॥

सम्भृत, त्रि, (स+भृ+क्त ।)सम्यक्पुष्ट. ।सम्यग्भृत । सम्यक्प्रकारेण धृत. ।

सम्भृति, स्त्री, (स+भृ+क्तिन् ।) सम्यक्पोषणम् सम्यग्भरणम् । सम्यग्धारणम् । (सम्भार । यथा, कथासरित्सागरे । १०२ । १७१ ।

"अन्ये द्युर्गणकै सूनोर्लग्नाहे निश्चिते नृप ।
चकारामरदत्तोऽत्र तद्विवाहाय सम्भृतिम् ॥")

सम्भेद, पु, (स+भिद्+घञ् ।) सिन्धुनद्यो सङ्गम । इत्यमर. । १ । १० । ३५ ॥ (यथा, मनु । ८ । ३५६ ।

"परस्त्रिय योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीना वापि सम्भेदे स सङ्ग्रहणमाप्नुयात् ॥")

स्फुटनम् । (यथा, सुश्रुते । २ । ५ ।

"कोष्ठ गतिक्षयोऽङ्गाना सम्भेद क्षतसर्पणम्॥"

मेलनम् । इति मेदिनी ॥

सम्भोग, पु, (स+भुज्+घञ ।) भोग । (यथा, मनु । ८ । २०० ।

"सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागम क्वचित् ।
आगम: कारण तत्र न सम्भोग इति स्थिति. ॥"

सुरतम् । (यथा, महाभारते । ४ । १३ । २८ ।

"रत्युन्मादसमारम्भा: साक्षात्कारकरा मम ।
आत्मप्रदानसम्भोगात् मामुद्धर्त्तुं त्वमर्हसि ॥")

जिनशासनम् । इति मेदिनी ॥ हर्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥ केलिनागर. । इति जटाधर: ॥ शृङ्गारभेद । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तस्य लक्षण यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

"दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।
यत्रानुरक्तावन्योन्य सम्भोग. समुदाहृत: ॥"

सम्भोगी, [न्] पु, (सम्भोगोऽस्यास्तीति । इनि:।) कीलिनागर. । इति भूरिप्रयोग. ॥ सम्भोगविशिष्टे, त्रि ॥

सम्भ्रम., पु, (स+भ्रम+घञ् ।) भयादिजनितत्वरा । (यथा, रघु । ११ । २५ ।

"वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिन्दुभिर्बन्धुजीवपृथुभि प्रदूषिताम् ।
सम्भ्रमोऽभवदपोढकर्म्मणामृत्विजा च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥")

तत्पर्य्याय: । संवेग २ । इत्यमर । १ ।७।३४ । आवेग: ३ । इति तट्टीका ॥ प्रवेग: ४ त्वरा ५ त्वरि ६ । इति वाचस्पति: ॥ भयम् । (यथा, रामायणे । ४ । २ । १४ ।

"सम्भ्रमस्त्वयज्यतामेष सर्व्वैर्वालिकृते महान् ॥")

आदर. । इति मेदिनी ॥ महाभ्रम. । स्तब्धम् । इत्यजयपाल ॥

सम्मति., स्त्री, (स+मन+क्तिन् ।) अभिलाष. । अनुज्ञा । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते । १० । ३६ ।

कथमिव तव सम्मतिर्भवित्री
सममृतुभिर्मुनिनावधीरितस्य ॥")

आत्मज्ञानम् । इत्यजयपाल ॥

सम्मद, पु, (सम्+मद्+"प्रमदसम्मदौ हर्षे ।" ३ । ३ । ६८ । इति अप् ।) हर्ष. । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १६७ ।

"मदसम्मदपीडाद्यैर्वैस्वर्य्यं गद्गद विदु ॥")

मत्स्यविशेष. । यथा, विष्णुपुराणे ।४ । २ । १८।

"बह्वृचश्च सौभरिर्नाम महर्षिरन्तर्ज्जले द्वादशाब्द कालमुवास । तत्र चान्तर्ज्जले मत्स्य सम्मदो नामातिबहुप्रजोऽतिप्रमाणो मीनाधिपतिरासीत् ॥" तद्वति, त्रि । इत्यमर ।१।४।२४॥

सम्मर्द, पु, (सम्मृद्यतेऽत्रेति । स+मृद्+घञ्।) युद्धम् । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १६८ । १० ।

"जवे प्रहारे सम्मर्द्दे सर्व्वे एवातिमानुषा ।
सर्व्वैर्ज्जिता महीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥"*॥

परस्परविमर्द्द. । यथा, रघु. । १५ । १०१ ।

"यज्ञोपतरकल्पोऽभूत् सम्मर्द्दस्तत्र मज्जताम् ।
अतस्तदाख्यया तीर्थं पावन भुवि पप्रथे ॥")

सम्माद, पु, (स+मद्+घञ् ।) सम्यक्प्रकारेण मत्तता ॥

सम्मान:, पु, (सम्+मन+घञ् ।) समादर: । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

"जन्मर्क्षयुक्ता यदि जन्ममासे
यस्य ध्रुव जन्मतिथिर्भवेच्च ।
भवन्ति तद्वत्सरमेष याव-
दैश्वर्य्यसम्मानसुखानि तस्य ॥"

सम्मानित, त्रि, (सम्मानोऽस्य जात । सम्मान+इतच् ।) समादृत: । गौरवित: । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८२ । ७० ।

"अन्यैरपि सुरैर्द्देवी भूषणैरायुधैस्तथा ।
सम्मानिता ननादोच्चै साट्टहास मुहुर्मुहु: ॥"

सम्मार्ज्जक, पु, (सम्मार्ज्जयतीति । स+मृज+ण्वुल् ।) सम्मार्जनी । इति शब्दरत्नावली ॥ सम्यङ्मार्जनकर्त्तरि, त्रि ॥

सम्मार्ज्जन, क्ली, (स+मृज+ल्युट् ।) संशोधनम् । यथा, रत्नमालायाम् ।

"सम्मार्जनञ्च संशुद्धि संशोधनविशोधने ॥"

सम्मार्जनी, स्त्री, (सम्मृज्यतेऽनयेति । स+मृज+ल्युट् । ङीप् ।) धूल्यादिमार्जनसाधनी । कोँस्ता इति झाँटा इति च भाषा । तत्पर्य्याय । शोधनी २ । इत्यमर: । २ । २ । १८। ऊहनी ३ समूहनी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुकरी ५ वर्द्धनी ६ । इति हेमचन्द्र ॥

सम्मित, त्रि, (स+मा+क्त ।) समानपरिमाण । सदृश: । इति जटाधर: ॥

सम्मिश्र, त्रि, (सम्यक् प्रकारेण मिश्रयतीति । मिश्र मिश्रणे+अच् ।) संयुक्त: । मिश्रित. । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

"सम्मिश्रा या चतुर्द्दश्या अमावस्या भवेत्
क्वचित् ।
खर्व्विता ता विदु केचिदुपेक्ष्यमिति चापरे ॥"

सम्मुख, त्रि, (सम्यक् मुख यस्य ।) अभिमुखागत । तत्पर्य्याय । अभग्नपृष्ठ २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।२७। १३८ ।

"तस्या विक्रमसिंहाख्यो बभूवान्वर्थयाख्यया ।
राजा वैरिमृगा यस्य नैवासन् सम्मुखा
क्वचित् ॥"

अभिमुखे, क्ली । सुमुख इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ७० ।

"नाशकत् सम्मुखे स्थातु कष्टो ह्यविनयक्रम ।"

तथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १५४ ।

"दृष्टा दर्शयति व्रीडा सम्मुख नैव पश्यति ॥"

सर्व्व मुखमिति निपातनात् अन्तलोपे सम्मुखमिति सिद्धम् । इति शब्दार्थचिन्तामणि ॥ समस्तमुखे च क्ली । इति काशिका । ५।२।६॥)

सम्मुखी, [न्] पु, (सम्मुखमस्यास्तीति । इनि ।) दर्पणम् । इति केचित् ॥

सम्मुखीन, त्रि (सर्व्वस्य मुखस्य दर्शन । सम्मुख+"यथामुखसम्मुखस्य दर्शन ख. ।" ५ । २ । ६ । इति ख ।) अभिमुख: । इति हेमचन्द्र ।३।७३। (यथा, रघु । १५ । १७ ।

"अपशूल तमासाद्य लवण लक्ष्मणानुज ।
रुरोध सम्मुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारि-
णाम् ॥")

सम्मूढः, त्रि, (सं+मुह+क्तः।) सम्यङ्मोह-युक्तः। मुग्धः। यथा, शुचितत्त्वे।

"मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम्।
यः करोति स सम्मूढो जलवुद्बुदसन्निभे॥"

सम्मूर्च्छजः, पुं, (सम्यक्प्रकारेण मूर्च्छति व्याप्नोतीति। मूर्च्छ व्याप्तौ+अच्। तथाविधः सन् जायते इति जन+डः।) वृक्षादिः। इति हेमचन्द्रः॥

सम्मूर्च्छनं, क्ली, (सं+मूर्च्छ व्याप्तौ मोहे च+ल्युट्।) सर्व्वतो व्याप्तिः। तत्पर्य्यायः। अभिव्याप्तिः २। इत्यमरः।३।२।६॥ उच्छ्रायः। मोहः। इति मेदिनी॥

सम्मूर्च्छनोद्भवः, पुं, (सम्मूर्च्छनादुद्भवतीति। उत्+भू+अच्।) मत्स्यादिः। इति हेमचन्द्रः॥

सम्मृष्टं, त्रि, (सं+मृज+क्तः।) संशोधितः। इत्यमरः।२।९।४६॥ हे मक्षिकाद्यपनयनेन शोधिते व्यञ्जनादौ। इति भरतः॥

सम्मोदः, पुं, (सं+मुद+घञ्।) प्रीतिः। हर्षः। इति शब्दरत्नावली॥

सम्यक्, व्य, समुदयः। इति केचित्॥ यथा,—
"सम्यक् ससाधनं कर्म्म कर्त्तव्यमधिकारिणा।
निष्कामेण सदा पार्थ काम्यं कामान्वितेन च॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

सम्यक्, [च्] त्रि, (सं+अञ्च+ऋत्विगादिना क्विन्। "समः समि।" ६।३।९३। इति सम्यादेशः।) सत्यवचनम्। अर्थेन सह समञ्चति सङ्गच्छते। इत्यमरभरतौ॥ मनोज्ञः। सङ्गतः। इति मेदिनी॥(यथा, ऋग्वेदे।२।३।६।
"तन्तुं ततं संवयन्ती समीची
यज्ञस्य पेशः सुदुघे पयस्वती॥")

सम्राट्, [ज्] पुं, (सम्यक् राजते इति। सं+राज+क्विप्। "मो राजि समः क्वौ।" ८।२।२५। इति समो मकारस्य मादेशस्तेन नानुस्वारः।) येन राजसूयेन इष्टम्। "यो मण्डलस्येश्वरः। आज्ञया राज्ञः शास्ति यः।" इत्यमरः॥ राजसूयश्चक्रवर्त्तिसाध्यो यागविशेषः। तेन येन इष्टं यागः कृतः। यो मण्डलस्य द्वादशराजमण्डलस्य ईश्वरः। यश्च राज्ञो नृपान् आज्ञया शास्ति भृत्यवद्व्यापारेषु नियोजयति स सम्राडुच्यते। केचित्तु समुच्चयेन त्रीण्येतान्याहुः। राजसूययाजी यः स सम्राट चतुरब्धिसीमावच्छिन्नाया भूमेर्य ईश्वरः सोऽपि। यश्च कियत्परिमाणाया भूमेः पत्तीनाज्ञया शास्ति सोऽपि। इह परत्र च सम्यक् राजते इति क्विप् सम्राट् दान्ते मः इत्यत्र सम्राड्वर्ज्जनान्नानुस्वारः। इति भरतः॥(यथा, रघुः।२।५।
"आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां
कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः
सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत्॥")

सयोनिः, पुं, (योनिभिः सह वर्त्तमानः।) इन्द्रः। इति केचित्॥ योन्या सह वर्त्तमाने समानोत्पत्तिस्थानके च, त्रि॥ (यथा ऋग्वेदे।३।१।६।
"सना अत्र युवतयः सयोनी-
रेकं गर्भं दधिरे सप्तवाणीः॥"
"समानमन्तरिक्षं योनिस्थानं यासां ताः।"
इति तद्भाष्ये सायणः॥)

सरं, क्ली, (सरतीति। सृ+अच्।) सरोवरः। इति शब्दरत्नावली॥ जलम्॥ इति जटाधरः॥

सरः, पुं, (सृ गतौ+पचाद्यच्।) दध्यग्रम्। तत्पर्य्यायः।
"सरश्च दध्युत्तरगं दधिस्नेहस्तु कट्वरम्।"
इति रत्नमाला॥
गतिः। इति मेदिनी॥ बाणः। लवणः। इति हेमचन्द्रः॥ निर्झरे, पुं, स्त्री। इति भरतद्विरूपकोषः॥

सरः, त्रि, (सृ+अच्।) सारकः। भेदकः। यथा, राजवल्लभः।
"पिप्पली मधुरा हृष्या कटुका दीपनी सरा॥"
गमनकर्त्तरि, त्रि॥

सरः, [स्] क्ली, (सरतीति। सृ+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा० ४।१८८। इति असुन्।) सरोवरः। इत्यमरः।१।१०।२६॥ (यथा, महाभारते।१।१५६।२४।
"तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च॥")
अस्य विवरणं तडागपद्माकरशब्दयोर्द्रष्टव्यम्॥ अस्य जलगुणाः। यथा, राजवल्लभः।
"सारसं लघु तृष्णाघ्नं बल्यं स्वादु कषायवत्॥"
नीरम्। यथा। सरो नीरे तडागे च। इति रुद्रः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

सरःकाकः, पुं, (सरसः काकः।) हंसः। इति शब्दरत्नावली॥

सरःकाकी, स्त्री, (सरसः काकी।) हंसी। इति शब्दरत्नावली॥

सरकं, क्ली, (सरमेव। स्वार्थे कन्।) सरोवरः। इति शब्दरत्नावली॥ आकाशम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

सरकः, पुं, क्ली, (सरतीति। सृ+वुन्।) शीधुपात्रम्। शीधुपानम्। इक्षुशीधु। अच्छिन्नाध्वगपङ्क्तिः। इति मेदिनी॥ मद्यपरिवेशनम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, कथासरित्सागरे।२०।१९९।
"प्राप्तायां निशि पप्रच्छ निजं परिजनञ्च सः।
किमद्य रात्रिपर्य्याप्तमस्ति नः सरकं न वा॥")

सरकः, त्रि, (सुष्ठु सरतीति। सृ+"प्रसृल्वः समभिहारे वुन्।" ३।१।१४९। इति वुन्।) गतिशीलः। इति शब्दरत्नावली॥

सरघा, स्त्री, (सरं मधुविशेषं हन्तीति। हन+डः। निपातनात् साधुः।) मधुमक्षिका। इत्यमरः।२।५।२६॥ (यथा, रघुः।४।६३।
"भल्लापवर्ज्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम्।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव॥")

सरङ्गः, पुं, (सरतीति। सृ+अङ्गच्।) चतुष्पात्। पक्षी। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

सरजं, क्ली, (सरात् जायते इति। जन+डः।) नवनीतम्। हैयङ्गवीनम्। इति हारावली॥ (मलिनम्। यथा, भागवते।३।२३।२३।
"सा तद्भर्त्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा।
सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्द्धजान्॥",

सरजाः, [स्] स्त्री, (रजसा सह वर्त्तमाना।) ऋतुमती स्त्री। तत्पर्य्यायः। मलिना २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (पङ्कजे, क्ली। इति काशिका।५।४।७७॥)

सरट्, पुं, सरतीति। सृ गतौ+"सर्त्तेरटिः।" उणा० १।१३३। इति अटिः।) वायुः। मेघः। इत्युणादिकोषः॥ मधुमक्षिका। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ कृकलासः। इत्यमरटीका॥

सरटः, पुं, (सरतीति। सृ गतौ+शकादित्वादटन्।) कृकलासः। इत्यमरः।२।५।१२॥ गिरगिट् इति काँकलास इति च भाषा॥ तत्पतनादिफलं यथा,—
"वल्लया: प्रपाते च फलं सरटस्य प्ररोहणे।
शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैश्वर्य्यमेव च॥
कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम्।
नासिकायाञ्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम्॥
कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत्।
धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनवृद्धयः॥
स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम्।
पृष्ठे नित्यं महीलाभः पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनम्॥
कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः।
जङ्घे चार्थक्षयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत्॥
ऊर्व्वोश्च वाहनावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्थसञ्चयः।
वामदक्षिणयोः पादोर्भ्रमणं नियतं भवेत्॥
वल्लयाः प्ररोहणे चैव पतने सरटस्य च।
व्यत्यासाच्च फलं चैव तद्वदेव प्रजायते॥
वल्लया प्ररोहणं रात्रौ सरटस्य प्रपातनम्।
निधनायैव भवति व्याधिपीडाविपर्य्ययौ॥
पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते।
पतने फलमुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत्॥
आरोहणञ्चोर्द्ध्ववक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम्।
भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते ध्रुवम्॥
स्पृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेलं जलमाविशेत्।
पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्य्यादर्कावलोकनम्॥
वल्लीरूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत्।
पूजयेत् गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रे पूर्णकुम्भके॥
पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चामृतं सपल्लवम्।
पञ्चवृक्षकषायञ्च निक्षिप्यावाहयेत्ततः॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा क्रमात्।
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्भिः खादिरैः शुभैः॥
तिलैर्व्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम्॥"
वल्ली गृहगोधिका। मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्र्यम्बकमन्त्रः

इति विद्याकर' इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ (वात'। इत्युणादिटीकायामुज्ज्वलदत्त । ४ । १०५ ॥)
सरटि, पु, सरतीति+सृ+अटिन्।) वायुः। मेघ । इत्युणादिकोष' ॥
सरट्, पु, (सृ+अटु।) कृकलासः। इत्युणादिकोष. ॥
सरण, क्ली, (सरतीति। सृ गतौ+"जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधीति।"३।२। १५०। इति युच्।) लोहमलम्। इति हेमचन्द्र' ॥ (सृ+ल्युट्।) गमनम्॥ (यथा, महाभारते। १। २३१ ।५।
"अजातपक्षाश्च सुता न शक्ता सरणे मम॥")
सरणा,स्त्री, (सरतीति+सृ+युच्।) प्रसारणी। इत्यमर ।२।९।१५२॥ गन्धभादालि इति भाषा॥ त्रिवृता। इति शब्दमाला॥ तेउडी इति भाषा॥ गमनकर्त्तरि, त्रि॥
सरणि, स्त्री, (सरन्त्यनयेति। सृ गतौ+"अर्त्तिसृधृधमीति।" उणा० २।१०३। इति अनि'।) पङ्क्ति'। पन्थाः। इति मेदिनी॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। ४०१।
"सरला सरणि त्यक्त्वा जीवितस्पृहया समम्। गुहा तेन ततः सान्द्रतमोभीमा व्यगाह्यत॥")
प्रसारणी। इत्यमरटीकायां भरत ॥
सरणी, स्त्री, (सरणि+वा ङीष्।) पङ्क्तिः। पन्था'। इति मेदिनी॥ प्रसारणी। इत्यमरटीकायां भरत'। २। ४। १५॥
सरण्ड, पुं, (सरतीति। सृ+"अण्डन् कृसृभृवृञः।" उणा० १। १२८। इति अण्डन्।) धूर्त्त। सरट.। भूषणभेद। इति मेदिनी॥ कामुक। पक्षी। इति शब्दरत्नावली॥
सरण्य, त्रि, (सरण+ष्यञ्। गम्यम्। गन्तव्यम्। मरणशब्दात् ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
सरण्यु, पु, (सरतीति। सृ गतौ+"सृयुवचिभ्योऽन्युजागजक्नुच।" उणा० ३। ८१। इति अन्युच्। मेघ। वायु। जलम्। इति शब्दरत्नावली॥ वसन्त। अग्नि'। इत्युणादिकोष॥
सरत्, क्ली, (सृ+शतृ।) सूत्रम्। इति शब्दमाला॥ (गन्तरि, त्रि, ॥)
सरत्नि, पु स्त्री, रत्नि। इति केचित्॥
सरद्वान्,[त्]पु, गौतमसुनि। गौतमसुनिपुत्त्र। इति पुराणम्॥ तालव्यशादिश्च॥
सरपत्त्रिका, स्त्री, (सरपत्त्र जलस्थपत्त्रमस्त्यस्या इति। ठन्। टापि अत इत्वम्।) पद्मम्। पद्मपत्त्रम्। इति शब्दरत्नावली॥
सरमा, स्त्री, (रमया शोभया सह वर्त्तमाना।) राक्षसीभेद। सा च विभीषणपत्नी। (इयं लङ्कावाससमये सीताया प्रणयिनी आसीत्। एतद्वृत्तान्तस्तु रामायणे लङ्काकाण्डे। ३३। ३४। अध्याययोर्द्रष्टव्य.।) कुक्कुरी। देवशुनी। इति मेदिनी। (यथा, महाभारते।१।३।११।
"जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं सम्भ्रान्तो विषण्णश्चासीत्।") काश्यपपत्नीविशेष.। तदपत्यानि भ्रमरादय। यथा,—
"गोलाङ्गूलश्चकोरश्च चैत्यापत्यं तथैव च।
अपत्य सरमायाश्च गणो वै भ्रमरादय॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयनामाध्याय'॥
सरयु, पुं, (सरतीति। सृगतौ+"सर्त्तेरयु'।" उणा ३। २२। इति अयु।) वायुः। इति त्रिकाण्डशेष॥
सरयु' सरयू', } स्त्री, (सरतीति। सृ गतौ+"सर्त्तेरयु।" उणा० ३।२२। इति अयु'। "सर्त्तेरयू'।" इति केचित्।) नदीविशेष.। इत्युणादिकोष'। अस्या जलगुणा'।
"सरयूसलिल स्वादु बलपुष्टिप्रदायकम्।"
इति राजनिर्घण्टः॥
तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"एव विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले।
अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह॥
तत्र यत् पतित तोय मानसाचलकन्दरे।
तत्तोय सप्तधा भूत्वा मानसाचलकन्दरात्॥
हेमाद्रे कन्दरे सानौ सरस्यास्च पृथक् पृथक्।
यत्तोय सङ्गत कुर्य्याद्द सा वड़वसन्निधौ।
तेनाभूत् सरयूर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा॥"
इति कालिकापुराणे २३ अध्याय'॥"
सरल, पु, (सरतीति। सृ+"वृषादिभ्यश्चित्।" उणा० १।१०८।इति कलच्। बाहुलकात् गुण.। इत्युज्ज्वलदत्तः।) वृक्षविशेषः।(यथा, कुमारे। १। ९।

"कपोलकण्डू करिभिर्विनेतु
विघट्टिताना सरलद्रुमाणाम्।
यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूत.
सानूनि गन्ध सुरभीकरोति॥")

तत्पर्य्याय। पीतद्रु २ पूतिकाष्ठम् ३। इत्यमर' ।२।४।६०॥ धूपवृक्षक ४। इति शब्दरत्नावली॥ पीतदारु ५ भद्रदारु ६ मनोज्ञः ७। इति रत्नमाला॥ पीत ८ स्निग्धदारुसञ्ज्ञ. ९। स्निग्ध' १० मरिचपत्त्रक ११ पीतवृक्ष १२ सुरभिदारु' १३। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातत्वग्दोषशोफकण्डूतिव्रणनाशित्वम्। कोष्ठशुद्धिदातृत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अन्यच्च भावप्रकाशे।
"सरल पीतवृक्ष स्यात् तथा सुरभिदारुक'।
सरलो मधुरस्तिक्त कटुपाकरसो लघु.॥
स्निग्धोष्ण' कर्णकण्ठाक्षिरोगरक्षोहर स्मृतः।
कफानिलस्वेददाहकासमूर्च्छाव्रणापह.॥"
वृक्ष। अग्नि। इति धरणि॥
सरल, त्रि, (सृ+कलच्। बाहुलकात् गुण'।) उदार। अवक्र। इति मेदिनी॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४।
"आदिश्यानाययामास गणकान् सरलाशय॥")
सरलद्रव, पु, (सरलस्य द्रव।) सरलवृक्षरस.। टारपीन इति भाषा। तत्पर्य्याय'। पायस' २ श्रीवास ३ वृकधूप ४ श्रीवेष्ट ५। इत्यमरः। २।६।१२९॥ तैलपर्णी ६ श्रीपिष्ट ७। इति जटाधर.॥ श्रीवेशः ८ यास ९ यवासः १० घृताह्वयः ११ दध्याह्वय' १२ क्षीराह्वय' १३ अवक्र.१४ क्षीरश्रीः१५ वायस' १६इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणा श्रीवेष्टशब्दे द्रष्टव्याः॥
सरला, स्त्री, (सरल+टाप्।) त्रिपुटा। इत्यमर ।२।४।१०८॥नदीभेद.। इति भूरिप्रयोग॥
सरलाङ्ग',पु,(सरल' पीतद्रुरङ्गमस्य।) श्रीवेष्ट.। इति राजनिर्घण्ट॥
सरव्य, क्ली, (सर राग व्ययतीति। व्ये+ड'।) लक्ष्यम्। इत्यमरटीका॥ तालव्यशादिश्च॥
सरस, क्ली, (रसेन जलेन सह वर्त्तमानम्।) सरोवर'। इति शब्दरत्नावली॥ रसयुक्ते, त्रि यथा,—
"कविता कौमलवनिता आयाता सुखदायिका
बलादानीयमाना सा सरसा विरसा भवेत्॥"
इत्युद्भट॥
सरसम्प्लुत,क्ली, त्रिकण्टवृक्षः। तेकाँटासिज् इति भाषा॥ यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
"त्रिकण्ट पत्रगुप्तश्च पेषण' सरसम्प्लुतम्॥"
सरसा, स्त्री, (रसेन सह वर्त्तमाना।) श्वेतत्रिवृता। इत्यमरटीकायां रायमुकुट॥
सरसिज,क्ली, (सरसि जायते इति। जन+ड'। सप्तम्या अलुक्।) पद्मम्। इतिराजनिर्घण्ट.॥ (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के।
"सरसिजमनुविद्ध शैवलेनापि रम्य'
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणा मण्डन नाकृतीनाम्॥"
सरोवरजाते, त्रि,। यथा, सुश्रुते। १। ४६।
"अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्या सरसिजा स्मृता'।"
सरसी,स्त्री,(सृ+असुन्। गौरादित्वात् ङीष्।) सरोवर.। इत्यमर।१।१०।२८॥(यथा, रघु।१।४३।
"सरसीष्वरविन्दाना वीचिविक्षोभशीतलम्।
आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिश्वासानुकारिणम्॥")
सरसीक,पु, (सरस्या कायति शब्दायते इति कै+क.।) सारसपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥
सरसीरुह, क्ली, (सरस्या रोहतीति। रुह+क।) पद्मम्। इत्यमर।१।१०।४०। (यथा, गीतगोविन्दे। ८। २।
"तामनुसर सरसीरुहलोचन या तव हरति विषादम्॥")
सरस्वती,स्त्री, (सरो नीर तद्वत् रसो वास्त्यस्य इति सरस्+मतुप्। मस्य वः। तसौ मत्वर्थे इति भत्वान्न पदकार्य्यम्।) नदी। (यथा, महाभारते। १। २१४। ३।
"ते तथा तैश्च सा वीरै पतिभि सह पञ्चभि बभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती॥")
वाणी। यथा, रघु। १५। ४६।
"उच्चचार पुरस्तस्य गूढ़रूपा सरस्वती॥"
स्त्रीरत्नम्। गौ। नदीभेद'। मनुपत्नी। इति

मेदिनी ॥ ज्योतिष्मती । ब्राह्मी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सोमलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दुर्गा ।
यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"सरा. स्वरणशीलत्वात् गेयाख्या' सम
कीर्त्तिताः ।
अतिप्रापणदाने वा तेन देवी सरस्वती ॥"
वाग्देवता । तत्पर्य्यायः । ब्राह्मी २ भारती ३
भाषा ४ गीः ५ वाक् ६ वाणी ७ । इत्यमरः ॥
इरा ८ सारदा ९ गिरा १० गिरादेवी ११
गीर्द्देवी १२ ईश्वरी १३ वाचा १४ वचसा-
मीशा १५ वाग्देवी १६ वर्णमातृका १७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गीः १८ श्रीः १९ । इति
जटाधरः ॥ वाक्येश्वरी २० अन्त्यसन्ध्येश्वरी२१
सायसन्ध्यादेवता २२ । इति कविकल्पलता॥*
तस्या उत्पत्त्यादि यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे
३ । ५२—६३ ।

सौतिरुवाच ।

"आविर्ब्बभूव कन्यैका धर्म्मस्य वामपार्श्वतः ।
मुक्तिर्म्मूर्त्तिमती साक्षात् द्वितीया कमलालया ॥
आविर्ब्बभूव तत्पश्चान्मुखतः परमात्मनः ।
एका देवी शुक्लवर्णा वीणापुस्तकधारिणी ॥
कोटिपूर्णेन्दुशोभाढ्या शरत्पङ्कजलोचना ।
वह्निशुद्धांशुकाधाना रत्नाभरणभूषिता ॥
सस्मिता सुदती श्यामा सुन्दरीणाञ्च सुन्दरी ।
श्रेष्ठा श्रुतीनां शास्त्राणां विदुषां जननी परा ॥
वागधिष्ठातृदेवी सा कवीनामिष्टदेवता ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपा च शान्तरूपा सरस्वती ॥
गोविन्दपुरतः स्थित्वा जगौ प्रथमतः सुखम् ।
तन्नामगुणकीर्त्तिञ्च वीणया सा ननर्त्त च ॥
कृतानि यानि कर्म्माणि कल्पे कल्पे युगे युगे ।
तानि सर्व्वाणि हरिणा तुष्टाव सपुटाञ्जलिः ॥

सरस्वत्युवाच ।

रासमण्डलमध्यस्थं रासोल्लाससमुत्सुकम् ।
रत्नसिंहासनस्थञ्च रत्नभूषणभूषितम् ॥
रासेश्वरं रासकरं वरं रासेश्वरीश्वरम् ।
रासाधिष्ठातृदेवञ्च वन्दे रासविनोदिनम् ॥
रासायासपरिश्रान्तं रासे रासविहारिणम् ।
रासोत्सुकानां गोपीनां कान्तं शान्तं मनो-
हरम् ॥
प्रणम्य तं यामीत्युक्त्वा प्रहृष्टवदना सती ।
उवास सा सकामा च रत्नसिंहासने वरे ॥
इति वाणीकृतं स्तोत्रं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
बुद्धिमान् सोऽपि विद्यावान् लक्ष्मीवान् पुत्त्र-
वान् सदा ॥"
अपि च तत्रैव गणेशखण्डे । ४० । ६१—६७ ।
"सा च शक्तिः सृष्टिकाले पञ्चधा चेश्वरेच्छया
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठात्री या देवी कृष्णस्य परमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
ऐश्वर्य्याधिष्ठातृदेवी सर्व्वमङ्गलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्त्तिता ॥
विद्याधिष्ठात्री या देवी परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्त्तिता ॥
बुद्ध्यधिष्ठात्री या देवी सर्व्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्व्वज्ञानात्मिका सर्व्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
वागधिष्ठात्री या देवी शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
ततः सृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ॥"*॥
तस्याः पूजादिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

"आदौ सरस्वतीपूजा श्रीकृष्णेन विनिर्म्मिता ।
यत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ मूर्खो भवति पण्डितः ॥
आविर्भूता यदा देवी वक्त्रतः कृष्णयोषितः ।
इयेष कृष्णं कामेन कामुकी कामरूपिणी ॥
स च विज्ञाय तद्भावं सर्व्वज्ञः सर्व्वमातरम् ।
तामुवाच हितं सत्यं परिणामसुखावहम् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

भज नारायणं साध्वी मदंशं तं चतुर्भुजम् ।
युवानं सुन्दरं सर्व्वगुणयुक्तञ्च मत्समम् ॥
कामज्ञं कामिनीनाञ्च तासाञ्च कामपूरकम् ।
कोटिकन्दर्पलावण्यलीलान्यक्कृतमीश्वरम् ॥
कान्ते कान्तञ्च मां कृत्वा यदि स्थातुमिहेच्छसि
त्वत्तो बलवती राधा न ते भद्रं भविष्यति ॥
यो यस्मात् बलवान् वापि ततोऽन्यं रक्षितुं
क्षमः ।
कथं परान् साधयति यदि स्वयमनीश्वरः ॥
सर्व्वेशः सर्व्वशास्ताहं राधां बाधितुमक्षमः ।
तेजसा मत्समा सा च रूपेण च गुणेन च ॥
प्राणाधिष्ठात्री देवी सा प्राणांस्त्यक्तुञ्च कः क्षमः
प्राणतोऽपि प्रियः पुत्त्र केषां वास्ति च कश्चन ॥
त्वं भद्रे गच्छ वैकुण्ठं तव भद्रं भविष्यति ।
पतिं तमीश्वरं कृत्वा मोदस्व सुचिरं सुखम् ॥
लोभमोहकामकोपमानहिंसाविवर्जिता ।
तेजसा त्वत्समा लक्ष्मी रूपेण च गुणेन च ॥
तया सार्द्धं तव प्रीत्या शश्वत्कालं प्रयास्यति ।
गौरवं मद्वरात्तुल्यं करिष्यति पतिर्द्वयोः ॥
प्रतिविश्वेषु ते पूजां महतीं ते मुदान्विताः ।
माघस्य शुक्लपञ्चम्यां विद्यारम्भे च सुन्दरि ॥
मानवा मनवो देवा मुनीन्द्राश्च मुमुक्षवः ।
सन्तश्च योगिनः सिद्धा नागगन्धर्व्वराक्षसाः ॥
मद्वरेण करिष्यन्ति कल्पे कल्पे लयावधि ।
भक्तियुक्ताश्च दत्त्वा चैवोपचाराणि षोडश ।
काण्वशाखोक्तविधिना ध्यानेन स्तवनेन च ॥
जितेन्द्रियाः संयताश्च घटे च पुस्तकेऽपि च ।
कृत्वा सुवर्णगुटिकां गन्धचन्दनचर्च्चिताम् ॥
कवचं ते ग्रहीष्यन्ति कण्ठे वा दक्षिणे भुजे ।
पठिष्यन्ति च विद्वांसः पूजाकाले च पूजिते ॥
इत्युक्त्वा पूजयामास तां देवीं सर्व्वपूजितः ।
ततस्तत्पूजनञ्चक्रुर्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
अनन्तश्चापि धर्म्मश्च मुनीन्द्राः सनकादयः ।
सर्व्वे देवाश्च मनवो नृपाश्च मानवादयः ।
बभूव पूजिता नित्या सर्व्वलोकैः सरस्वती ॥

नारद उवाच ।

पूजाविधानं स्तवनं ध्यानं कवचमीप्सितम् ।
पूजोपयुक्तनैवेद्यं पुष्पञ्च चन्दनादिकम् ॥
वद वेदविदां श्रेष्ठ श्रोतुं कौतूहलं मम ।
वर्द्धते साम्प्रतं शश्वत् किमिदं श्रुतिसुन्दरम् ॥

श्रीनारायण उवाच ।

शृणु नारद वक्ष्यामि काण्वशाखोक्तपद्धतिम् ।
जगन्मातुः सरस्वत्याः पूजाविधिसमन्विताम् ॥
माघस्य शुक्लपञ्चम्यां विद्यारम्भदिनेऽपि च ।
पूर्व्वेऽह्नि संयमं कृत्वा तत्राह्नि संयतः शुचिः ॥
स्नात्वा नित्यक्रियां कृत्वा घटं संस्थाप्य भक्तितः
संपूज्य देवषट्कञ्च नैवेद्यादिभिरेव च ॥
गणेशञ्च दिनेशञ्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
संपूज्य संयतो गेही ततोऽभीष्टं प्रपूजयेत् ॥
ध्यानेन वक्ष्यमाणेन ध्यात्वावाह्य घटे बुधः ।
ध्यात्वा पुनः षोडशोपचारेण पूजयेद्व्रती ॥
पूजोपयुक्तं नैवेद्यं यद्यद्वेदे निरूपितम् ।
वक्ष्यामि साम्प्रतं किञ्चित् यथाधीतं यथा-
गमम् ॥
नवनीतं दधि क्षीरं लाजञ्च तिललड्डुकम् ।
इक्षुमिक्षुरसं शुक्लवर्णपक्वगुडं मधु ॥
स्वस्तिकं शर्करां शुक्लधान्यस्याक्षतमक्षतम् ।
अस्विन्नशुक्लधान्यस्य पृथुकं शुक्लमोदकम् ॥
घृतसैन्धवसंस्कारैर्हविष्यान्नञ्च व्यञ्जनैः ।
यवगोधूमचूर्णानां पिष्टकं घृतसंस्कृतम् ॥
पिष्टकं स्वस्तिकस्यापि पक्वरम्भाफलस्य च ।
परमान्नञ्च सघृतं मिष्टान्नञ्च सुधोपमम् ॥
नारिकेलं तदुदकं केशरं मूलमार्द्रकम् ।
पक्वरम्भाफलं चारु श्रीफलं बदरं फलम् ॥
कालदेशोद्भवं पक्वफलं शुक्लं सुसंस्कृतम् ॥
सुगन्धि शुक्लपुष्पञ्च सुगन्धि शुक्लचन्दनम् ।
नवीनशुक्लवस्त्रञ्च शङ्खञ्च सुन्दरं मुने ।
माल्यञ्च शुक्लपुष्पाणां शुक्लहारञ्च भूषणम् ॥
यद्दृष्टञ्च श्रुतौ ध्यानं प्रशस्यं श्रुतिसुन्दरम् ॥
तन्निबोध महाभाग भयभञ्जनकारणम् ॥
सरस्वतीं शुक्लवर्णां सस्मितां सुमनोहराम् ।
कोटीचन्द्रप्रभामुष्टपुष्टश्रीयुक्तविग्रहाम् ॥
वह्निशुद्धांशुकाधानां सस्मितां सुमनोहराम् ॥
रत्नसारेन्द्रनिर्म्माणवरभूषणभूषिताम् ।
सुपूजितां सुरगणैर्ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥
वन्दे भक्त्या च वन्द्यां तां मुनीन्द्रमनुमानवैः ।
एवं ध्यात्वा च मूलेन सर्व्वं दत्त्वा विचक्षण ॥
संस्तूय कवचं धृत्वा प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ।
येषां येषामिष्टदेवी तेषां नित्या क्रिया मुने ॥
विद्यारम्भे च वर्षान्ते सर्व्वेषां पञ्चमीदिने ।
सर्व्वोपयुक्तो मूलञ्च वैदिकाष्टाक्षरः परम् ॥
येषां येनोपदेशो वा तेषां समूल एव च ।
सरस्वतीचतुर्थ्यन्तो वह्निजायान्त एव च ॥
लक्ष्मीर्मायादिकश्चैव मन्त्रोऽयं कल्पपादपः ।
पुरा नारायणश्चेमं वाल्मीकाय कृपानिधिः ॥
प्रददौ जाह्नवीतीरे पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
भृगुर्ददौ च शुक्राय पुष्करे सूर्य्यपर्व्वणि ॥

चन्द्रपर्व्वणि मारीचो ददौ वाक्पतये मुदा ।
भृगवे च ददौ तुष्टो ब्रह्मा वदरिकाश्रमे ॥
आस्तोकाय जरत्कारुर्ददौ क्षीरोदसन्निधौ ।
विभाण्डको ददौ मेरौ ऋष्यशृङ्गाय धीमते ॥
शिवः कणादमुनये गौतमाय ददौ मुदा ।
सूर्य्यश्च याज्ञवल्क्याय तथाकात्यायनाय च ॥
शेषः पाणिनये चैव भरद्वाजाय धीमते ।
ददौ शाकटायनाय सुतले वलिसंसदि ॥
चतुर्लक्षजपेनैव मन्त्रः सिद्धो भवेन्नृणाम् ।
यदि स्यात् सिद्धमन्त्रोऽपि वृहस्पतिसमो भवेत् ।
कवचं शृणु विप्रेन्द्र यद्दत्तं विधिना पुरा ।
विश्वश्रेष्ठं विश्वजयं भृगवे गन्धमादने ॥

भृगुरुवाच ।

ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानविशारद ।
सर्व्वज्ञ सर्व्वजनक सर्व्वेश सर्व्वपूजित ॥
सरस्वत्याश्च कवचं ब्रूहि विश्वजयं प्रभो ।
अयातयाममन्त्राणां समूहसंयुतं परम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि कवचं सर्व्वकामदम् ।
श्रुतिसारं श्रुतिसुखं श्रुत्युक्तं श्रुतिपूजितम् ॥
उक्तं कृष्णेन गोकुले मह्यं वृन्दावने वने ।
रासेश्वरेण विभुना रासे च रासमण्डले ॥
अतीवगोपनीयञ्च कल्पवृक्षपरं वरम् ।
अश्रुताद्भुतमन्त्राणां समूहैश्च समन्वितम् ॥
यद्धृत्वा पठनाद्ब्रह्मन् बुद्धिमांश्च वृहस्पतिः ।
यद्धृत्वा भगवान् शुक्रः सर्व्वदैत्येषु पूजितः ॥
पठनाद्धारणाद्वाग्मी कवीन्द्रो वाल्मिको मुनिः ।
स्वायम्भुवो मनुश्चैव यद्धृत्वा सर्व्वपूजितः ॥
कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः ।
ग्रन्थञ्चकार यद्धृत्वा दक्षः कात्यायनः स्वयम् ॥
धृत्वा वेदविभागञ्च पुराणान्यखिलानि च ।
चकार लीलामात्रेण कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ॥
शातातपश्च संवर्त्तो वशिष्ठश्च पराशरः ।
यद्धृत्वा पठनाद्ग्रन्थं याज्ञवल्क्यश्चकार सः ॥
ऋष्यशृङ्गो भरद्वाजश्चास्तीको देवलस्तथा ।
जैगीषव्योऽथ जाबालिश्च यद्धृत्वा सर्व्वपूजितः ॥
कवचस्यास्य विप्रेन्द्र ऋषिरेव प्रजापतिः ।
स्वयं छन्दश्च वृहती देवो रासेश्वरः प्रभुः ॥
सर्व्वतत्त्वपरिज्ञानसर्व्वार्थसाधनेषु च ।
कवितासु च सर्व्वासु विनियोगः प्रकीर्त्तितः ॥
श्रीं ह्रीं सरस्वत्यै स्वाहा शिरो मे पातु सर्व्वतः ।
श्रीं वाग्देवतायै स्वाहा भालं मे सर्व्वदावतु ॥
ॐ सरस्वत्यै स्वाहेति श्रोत्रं पातु निरन्तरम् ।
ॐ श्रीं ह्रीं भारत्यै स्वाहा नेत्रयुग्मं सदावतु ॥
ॐ ह्रीं वाग्वादिन्यै स्वाहा नासां मे सर्व्वतो-
ऽवतु ॥
ह्रीं विद्याधिष्ठातृदेव्यै स्वाहा चोष्ठं सदावतु ॥
ॐ श्रीं ह्रीं ब्राह्म्यै स्वाहेति दन्तपङ्क्तिं सदावतु ।
ऐमित्येकाक्षरो मन्त्रो मम कण्ठं सदावतु ।
ॐ श्रीं ह्रीं पातु मे ग्रीवां स्कन्धं मे श्रीं सदा-
वतु ।
ॐ वागधिष्ठातृदेव्यै स्वाहा सर्व्वं सदावतु ॥
ॐ सर्व्वकण्ठवासिन्यै स्वाहा प्राच्यां सदावतु ।
ॐ सर्व्वजिह्वावासिन्यै स्वाहाग्निदिशि रक्षतु ॥
ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं सरस्वत्यै बुधजनन्यै स्वाहा
सततं मन्त्रराजोऽयं दक्षिणे मां सदावतु ॥
ऐं ह्रीं श्रीं त्र्यक्षरो मन्त्रो नैरृत्यां सर्व्वदावतु ॥
ॐ ऐं कविजिह्वाग्रवासिन्यै स्वाहा मां वारुणे-
ऽवतु ॥
सदम्बिकायै स्वाहा च वायव्ये मां सदावतु ।
ॐ गद्यपद्यवासिन्यै स्वाहा मामुत्तरेऽवतु ॥
ऐं सर्व्वशास्त्रवासिन्यै स्वाहैशान्यां सदावतु ।
ॐ ह्रीं सर्व्वपूजितायै स्वाहा चोर्द्ध्वं सदावतु ॥
ऐं ह्रीं पुस्तकवासिन्यै स्वाहाधो मां सदावतु ।
ॐ ग्रन्थबीजस्वरूपायै स्वाहा मां सर्व्वतोऽवतु ॥
इति ते कथितं विप्र सर्व्वमन्त्रौघविग्रहम् ।
इदं विश्वजयं नाम कवचं ब्रह्मरूपिणम् ॥
पुरा श्रुतं धर्म्मवक्त्रात् पर्व्वते गन्धमादने ।
तव स्नेहान्मयाख्यातं प्रवक्तव्यं न कस्यचित् ॥
गुरुमभ्यर्च्च्य विधिवत् वस्त्रालङ्कारचन्दनैः ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ कवचं धारयेत् सुधीः ॥
पञ्चलक्षजपेनैव सिद्धन्तु कवचं भवेत् ।
यदि स्यात् सिद्धकवचो वृहस्पतिसमो भवेत् ॥
महावाग्मी कवीन्द्रश्च त्रैलोक्यविजयी भवेत् ।
शक्नोति सर्व्वं जेतुञ्च कवचस्य प्रसादतः ॥
इदञ्च काण्वशाखोक्तं कवचं कथितं मुने ।
स्तोत्रं पूजाविधानञ्च ध्यानञ्च वन्दनं तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे सरस्वतीकवचम् ।
४ । ५९—९१ ॥ * ॥

श्रीनारायण उवाच ।

‘वाग्देवताया स्तवनं श्रूयतां सर्व्वकामदम् ।
महामुनिर्याज्ञवल्क्यो येन तुष्टाव तां पुरा ॥
गुरुशापाच्च स मुनिर्हतविद्यो बभूव ह ।
तदा जगाम दुःखार्त्तो रविस्थानञ्च पुण्यदम् ॥
स प्राप तपसा सूर्य्यं लोलार्के दृष्टिगोचरे ।
तुष्टाव सूर्य्यं शोकेन रुरोद च मुहुर्मुहुः ॥
सूर्य्यस्तं पाठयामास वेदवेदाङ्गमीश्वरः ।
उवाच स्तुहि वाग्देवीं भक्त्या च स्मृतिहेतवे ।
तमित्युक्त्वा दीननाथोऽप्यन्तर्द्धानं चकार सः ।
मुनिः स्नात्वा च तुष्टाव भक्तिनम्रात्मकन्धरः ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

कृपां कुरु जगन्मातर्म्मामेवं हततेजसम् ।
गुरुशापात् नष्टस्मृतिं विद्याहीनञ्च दुःखितम् ॥
ज्ञानं देहि स्मृतिं देहि विद्यां विद्याधिदेवते ।
प्रतिष्ठां कवितां देहि शक्तिं शिष्यप्रबोधिकाम् ॥
ग्रन्थकर्त्तृत्वशक्तिञ्च सच्छिष्यं सुप्रतिष्ठितम् ।
प्रतिभां सत्सभायाञ्च विचारक्षमतां शुभाम् ॥
लुप्तं सर्व्वं दैवदोषात् दूरीभूतं पुनः पुनः ।
यथाङ्कुरं भस्मनि च करोति देवता पुनः ॥
ब्रह्मस्वरूपा परमा ज्योतीरूपा सनातनी ।
सर्व्वविद्याधिदेवी या तस्यै वाण्यै नमो नमः ॥
यया विना जगत् सर्व्वं शश्वज्जीवन्मृतं परम् ।
ज्ञानाधिदेवी या तस्यै सरस्वत्यै नमो नमः ॥
यया विना जगत् सर्व्वं मूकमुन्मत्तवत् सदा ।
वागधिष्ठातृदेवी या तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
हिमचन्दनकुन्देन्दुकुमुदाम्भोजसन्निभा ।
वर्णाधिदेवी या तस्यै चाक्षरायै नमो नमः ॥
विसर्गबिन्दुमात्रासु यदधिष्ठानमेव च ।
तदधिष्ठातृदेवी या तस्यै वाण्यै नमो नमः ॥
यया विनात्र संख्यावान् संख्यां कर्त्तुं न शक्यते
कालसंख्यास्वरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः ॥
व्याख्यास्वरूपा या देवी व्याख्याधिष्ठातृ-
देवता ।
भ्रमसिद्धान्तरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः ॥
स्मृतिशक्तिर्ज्ञानशक्तिर्बुद्धिशक्तिस्वरूपिणी ।
प्रतिभाकल्पनाशक्तिर्या च तस्यै नमो नमः ॥
सनत्कुमारो ब्रह्माणं ज्ञानं पप्रच्छ यत्र वै ।
बभूव जडवत् सोऽपि सिद्धान्तं कर्त्तुमक्षमः ॥
तदाजगाम भगवानात्मा श्रीकृष्ण ईश्वरः ।
उवाच सततं स्तौहि वाणीमिति प्रजापते ॥
स च तुष्टाव त्वां ब्रह्मा चाज्ञया परमात्मनः ।
चकार त्वत्प्रसादेन तदा सिद्धान्तमुत्तमम् ॥
यदाप्यनन्तं पप्रच्छ ज्ञानमेकं वसुन्धरा ।
बभूव मूकवत् सोऽपि सिद्धान्तं कर्त्तुमक्षमः ॥
तदा त्वां स च तुष्टाव सन्त्रस्तः कश्यपाज्ञया ।
ततश्चकार सिद्धान्तं निर्म्मलं भ्रमभञ्जनम् ॥
व्यासः पुराणसूत्रञ्च पप्रच्छ वाल्मिकिं यदा ।
मौनीभूतः स सस्मार त्वामेव जगदम्बिकाम् ॥
तदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वरेण मुनीश्वरः ।
सम्प्राप निर्म्मलं ज्ञानं भ्रमान्धध्वंसदीपकम् ॥
पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः कृष्णकलोद्भवः ।
त्वां सिषेवे च दध्यौ च शतवर्षञ्च पुष्करे ॥
तदा त्वत्तो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।
तदा वेदविभागञ्च पुराणञ्च चकार सः ॥
तदा महेन्द्रः पप्रच्छ तत्त्वज्ञानं शिवाशिवम् ।
क्षणं त्वामेव सञ्चिन्त्य तस्मै ज्ञानं ददौ विभुः ॥
पप्रच्छ शब्दशास्त्रञ्च महेन्द्रश्च वृहस्पतिम् ।
दिव्यवर्षसहस्रञ्च स त्वां दध्यौ च पुष्करे ॥
तदा त्वत्तो वरं प्राप्य दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
उवाच शब्दशास्त्रञ्च तदर्थञ्च सुरेश्वरम् ॥
अध्यापिताश्च ये शिष्या यैरधीतं मुनीश्वरैः ।
ते च त्वां परिसञ्चिन्त्य प्रवर्त्तन्ते सुरेश्वरि ॥
त्वं संस्तुता पूजिता च मुनीन्द्रमनुमानवैः ।
दैत्येन्द्रैश्च सुरैश्चापि ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥
जडीभूतः सहस्रास्यः पञ्चवक्त्रश्चतुर्मुखः ।
यां स्तोतुं किमहं स्तौमि त्वामेकास्येन मानवः ।
इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यश्च भक्तिनम्रात्मकन्धरः ।
प्रणनाम निराहारो रुरोद च मुहुर्मुहुः ॥
तदा ज्योतिःस्वरूपा सा तेनादृष्टाप्युवाच तं
सुकवीन्द्रो भवेत्युक्त्वा वैकुण्ठञ्च जगाम ह ॥
याज्ञवल्क्यकृतं वाणीस्तोत्रं यः संयतः पठेत्
सुकवीन्द्रो महावाग्मी वृहस्पतिसमो भवेत् ।
महामूर्खश्च दुर्म्मेधा वर्षमेकं यदा जपेत् ।
स पण्डितश्च मेधावी सुकविश्च भवेद्ध्रुवम् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे सरस्वत्युपा-
ख्यानम् । ५ । १—३५ ॥ * ॥

अपि च। "संवत्सरप्रदीपे।
'पञ्चम्यां भूतयेल्लक्ष्मीं पुष्पधूपान्नवारिभिः'।
मस्याधारं लेखनीञ्च पूजयेन्न लिखेत्तत ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया
तस्याः पूर्व्वाह्न एवेह कार्य्यः सारस्वतोत्सव ॥'
सारस्वत इत्युपादानात् श्रियः सरस्वत्याः।
तथा च व्याडि।
'लक्ष्मीसरस्वतीधीत्रिवर्गसम्पद्विभूतिशोभासु।
उपकरणवेशरनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता॥'
तथा चोक्तं गां दद्यादित्यादौ नानार्थशब्दस्यापि
प्रसिद्धार्थत्वेन व्यवहारः विपरीतार्थग्राहक-
वाक्यशेषसत्त्वे तु अप्रसिद्धार्थत्वेन च व्यवह्रियते
सर्व्वदा नानार्थानां व्यवहारस्तु शेषकाव्यादा-
विति।
'तरुणशकलमिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे।
निजकरकमलोद्यल्लेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्धै पातु वाग्देवता नः॥'
इति शारदोक्तं ध्यायेत् ॥
पाद्यादिभिः पूजयित्वा।
'भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः।
वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा॥'
इति ब्रह्मपुराणीयेन त्रिः पूजयेत् ॥
मत्स्यसूक्ते।
'बन्धुजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् ॥'
सरस्वती सपूज्य।
'यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः।
त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्व्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत्
न विहीनं त्वया देवि तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ॥'
इति मत्स्यपुराणीयेः प्रार्थयेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अथ सरस्वती
मन्त्रादि।
"अद्रिर्व्वह्निसंरुद्धो दवाग्वादिनिठद्वयम्।
सरस्वत्या दशार्णोऽयं वागैश्वर्य्यफलप्रदः॥"
मन्त्रो यथा। वद वद वाग्वादिनि वह्निव-
ल्लभेति दशाक्षरः। तथा निबन्धे।
'भुवनेश्वरीसपुटोऽयं महासारस्वतप्रदः॥'॥
अस्य यन्त्रम्।
"व्योमेन्दो रसनार्णकर्णिकमचां द्वन्द्वैः स्फुरत्-
केशर
पत्रान्तर्गतपञ्चवर्गयशला वर्णादिवर्गं क्रमात्।
आशास्त्रश्रिषु लान्तलाङ्कलियुजा चौणी-
पुरेणावृतं
यन्त्रं कल्पितमत्र पूजयतु तां वर्णात्मिका
देवताम् ॥"
गौतमीये।
"कर्णिकायां लिखेद्बीजं विधिना विलिखेत् गुरु
ततः षोड़शकेशरेषु विलिखेत् षोडश स्वरान् ॥
तथाष्टदलमध्ये च वर्गाष्टकं यथाविधि।
कादिमान्ताः पञ्च पञ्च वर्गाः स्युर्मातृकोदिताः॥
यादिवान्ताः शादिहान्ता ल क्षमौ शे प्रवि-
न्यसेत्।
चतुरस्रं चतुर्द्वारं दिक्षु व ठ विदिक्षु च ॥"॥
अस्य पूजाप्रयोगः। प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं
कर्म्म विधाय केशरेषु मध्ये च पीठशक्तीर्न्यसेत्
यथा, 'ॐ मेधायै नमः। ॐ प्रज्ञायै नमः।
ॐ प्रभायै नमः। ॐ विद्यायै नमः। ॐ धियै
नमः। ॐ धृत्यै नमः। ॐ स्मृत्यै नमः। ॐ
बुद्ध्यै नमः। ॐ विद्येश्वर्य्यै नमः। मध्ये तदु-
परि ॐ पद्मासनाय नमः।' प्रणवादिनमोऽ-
न्तेन पूजयेत्। तथा च सारदातिलके।
"आधारशक्तिमारभ्य पीठशक्त्यन्तमर्च्चयेत्।
मेधाप्रज्ञाप्रभाविद्याधीधृतिस्मृतिबुद्धयः॥
विद्येश्वरी च सम्प्रोक्ता ताराद्या नव शक्तयः।
वर्णाब्जेनासनं दद्यात् मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत् ॥"
ततः ऋष्यादिन्यासः। तद्यथा। शिरसि ॐ
कण्वऋषये नमः। मायापुटितश्चेत् ॐ ब्रह्मस-
तये ऋषये नमः। मुखे विराट्छन्दसे नमः।
हृदि वागीश्वर्य्यै देवतायै नमः॥ * ॥ अत्र
मन्त्रन्यासः। शिरसि व नमः। श्रवणयोर्द नमः
व नमः। चक्षुषोर्द नमः वा नमः। नासि-
कयोर्वा नमः दि नमः। वदने नि नमः।
लिङ्गे स्वा नमः। गुह्ये हा नमः॥ * ॥
ततो मातृकाया कराङ्गन्यासौ कृत्वा ध्यायेत्।
तथा च निबन्धे।
"शिरःश्रवणदृङ्नासावदनाब्जगुदेष्विमान्।
न्यस्य वर्णान् षडङ्गानि मातृकोक्तानि कल्प-
येत् ॥"
ततो ध्यानम्।
"तरुणशकलमिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे।
निजकरकमलोद्यल्लेखनीपुस्तकश्री
सकलविभवसिद्धै पातु वाग्देवता नः॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः सपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात्
ततः पीठपूजां कृत्वा केशरेषु मध्ये दिक्षु च
मेधादिपीठमन्त्रान्तं सपूज्य पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं कर्म्म विधाय आव-
रणपूजां कुर्य्यात्। अग्निकोणे अ क ख ग घ
ङ आ हृदयाय नमः। एवं नैर्ऋते इ च छ ज
झ ञ ई शिरसे स्वाहा। वायुकोणे उ ट ठ
ड ढ ण ऊ शिखायै वषट्। ईशाने ए त थ
द ध न ऐं कवचाय हुं। मध्ये ओ प फ ब
भ म औ नेत्रत्रयाय वौषट्। दिक्षु अ य र ल
वं श ष स हं लं क्ष अः करतलपृष्ठाभ्याम्
अस्त्राय फट्। ततः पत्रेषु पूर्व्वादिषु ॐ योगायै
नमः। ॐ सत्यायै नमः। ॐ विमलायै नमः।
ॐ ज्ञानायै नमः। ॐ बुद्ध्यै नमः। ॐ स्मृत्यै
नमः। ॐ मेधायै नमः। ॐ प्रज्ञायै नमः।
दलाग्रेषु। ब्राह्म्याद्या मातरः पूज्याः प्रणवादि-
नमोऽन्तिकाः'। तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च
पूजयेत्। ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समा-
पयेत् ॥ * ॥ अस्य पुरश्चरणं दशलक्षजपः।
तथा च।
"दशलक्षं जपेन्मन्त्रं दशांशं जुहुयात्ततः।
पुण्डरीकैः पयोऽभ्यक्तैः स्तिलैस्त्रिमधुरान्वितैः॥"
इति ॥*॥
मन्त्रान्तरम्।
"हृदयान्ते भगवति वदशब्दयुगं ततः।
वाग्देविवह्निजायान्तं वाग्भवाद्यं समुच्चरेत्॥"
अस्य पूजाप्रयोगः। प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं
कर्म्म विधाय केशरेषु मध्ये च पूर्व्वोक्तमेधादि-
पीठशक्तीः पीठमनुञ्च न्यसेत्। ततः पूर्व्वोक्त-
ऋष्यादिन्यासं कृत्वा कराङ्गन्यासौ कुर्य्यात्। तद्-
यथा। ऐं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। नमस्तर्जनीभ्यां
स्वाहा। भगवति मध्यमाभ्यां वषट्। वद वद
अनामिकाभ्यां हुं। वाग्देवि कनिष्ठाभ्यां
वौषट्। स्वाहा करतलपृष्ठाभ्यां फट्। एवं
हृदयादिषु। तथा च निबन्धे।
"मनोः षड्भिः पदैः कुर्य्यात् जातियुक्तं षड-
ङ्गकम् ॥"॥
ततो ध्यानम्।
"शुभ्रा स्वच्छविलेपमाल्यवसना शीतांशुखण्डो-
ज्ज्वला
व्याख्यामक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च हस्ता-
म्बुजै।
बिभ्राणा कमलासना कुचनता वाग्देवता
सस्मिता
वन्दे वाग्विभवप्रदा त्रिनयना सौभाग्यसम्पत्-
करीम् ॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः सपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात्
ततः पूर्व्वोक्तक्रमेण पूजयेत्। किन्त्वङ्गमन्त्रे
विशेषः। अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजपः। तथा च।
"हविष्याशी जपेन्मन्त्रं वसुलक्षमनन्यधीः।
दशांशं जुहुयादन्ते तिलैराज्यपरिप्लुतैः ॥
तारो मायाधरो बिन्दुः शक्तिस्तारः सरस्वती।
ङेऽन्तो नमोऽन्तको मन्त्रः प्रोक्त एकादशा-
क्षरः ॥'॥
अस्याः पूजाप्रयोगः। प्रातःकृत्यादिपूर्व्वोक्त-
पीठमन्त्रान्तं विन्यस्य पूर्व्वोक्तं ऋष्यादिन्यासं
कुर्य्यात्। ततो मन्त्रन्यासः। ॐ नमो ब्रह्म-
रन्ध्रे। ह्रीं नमो भ्रूमध्ये। ऐं नमः नम-
श्चक्षुषोः। ॐ नमः स नमः कर्णयोः। र नमः
स्व नमो नासिकयोः। त्यैं नमो मुखे। नं नमो
लिङ्गे। मं नमो गुह्ये। ततः कराङ्गन्यासौ।
ऐं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ऐं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा।
इत्यादि। एवं हृदयादिषु। तथा च निबन्धे।
"मन्त्रवर्णान् न्यसेन्मन्त्री वाग्भवेनाङ्गकल्पनाम्।"
इत्यादि ॥॥
ततो ध्यानम्।
"वाणीं पूर्णनिशाकरोज्ज्वलमुखीं कर्पूरकुन्द-
प्रभा-
चन्द्रार्द्धाङ्कितमस्तकां निजकरैः सम्बिभ्रतो-
मादरात् ।

वीणामक्षगुण सुधाढ्यकलस विद्याञ्च तुङ्गस्तनी
दिव्यैराभरणैर्विभूषिततनु हंसाधिरूढा भजे॥"
एव ध्यात्वा मानसे सपूज्य शङ्खस्थापन कुर्य्यात्
तत' पीठपूजा विधाय केशरेषु मध्ये च पूर्व्वोक्त
पीठशक्तीः पीठमनुञ्च यजेत्। तत' पुनर्ध्यात्वा-
आवाहनादि पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त कर्म्म
समाप्य आवरणपूजा कुर्य्यात्। देव्या दक्षिणे
ॐ संस्कृतायै वाङ्मय्यै नमः। वामे ॐ प्राकृ-
ताय वाङ्मय्य नम। ततः केशरेषु अग्नि-
कोणे ऐं हृदयाय नमः। नैर्ऋते ऐं शिरसे
स्वाहा। वायव्ये ऐ शिखायै वषट्। ईशाने
ऐ कवचाय हुं। मध्ये ऐ नेत्रत्रयाय वौषट्।
दिक्षु ऐ अस्त्राय फट्। तत' पूर्व्वादिपत्रेषु ॐ
प्रज्ञायै नम. एव मेधायै श्रुत्यै शक्त्यै स्मृत्यै
वागीश्वर्य्यै मत्यै स्वस्त्यै। तत पत्राग्रेषु
ब्राह्मराद्याः पूजयेत्। तथा च निबन्धे।
"देव्या दक्षिणत. पूज्या संस्कृता वाङ्मयी शुभा
प्राकृता वाङ्मयी पूज्या वामत. सर्व्वदा शुभा॥
इष्ट्वा पूर्व्ववदङ्गानि प्रज्ञाद्या पूजयेत् पुनः।
प्रज्ञा मेधा श्रुति. शक्तिः स्मृतिर्व्वागीश्वरी
मतिः।
स्वस्तिश्चेति समाख्याता ब्राह्मराद्यास्तदनन्त-
रम्॥"
तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत्। ततो
धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्। अस्य
पुरश्चरण द्वादशलक्षजप। तथा च।
"जपेत् द्वादशलक्षाणि तत्सहस्र सिताम्बुजैः।
नागचम्पकपुष्पैर्व्वा जुहुयात् साधकोत्तम॥"*॥
मन्त्रान्तरम् शारदायाम्।
"वाचस्पतेऽमृते भूयः प्लवप्लुरिति कीर्त्तयेत्।
वागाद्यो मनुराख्यातो रुद्रसख्याक्षरोऽपर.॥"
अस्य पूजादिक पूर्व्ववत्। कराङ्गन्यासन्तु ऐं
अङ्गुष्ठाभ्या नम। वाचस्पते तर्ज्जनीभ्या
स्वाहा। अमृते मध्यमाभ्या वषट्। प्लुव
अनामिकाभ्या हुं। प्लु, कनिष्ठाभ्या फट्।
एव हृदयादिषु। तथा च निबन्धे।
"कुर्य्यादङ्गानि विधिवत् वागाद्यै पञ्चभि. पदै॥
ध्यानन्तु।
"आसीना कमले करैर्जपवटी पद्मद्वय पुस्तक
बिभ्राणा तरुणेन्दुबद्धमुकुटा मुक्तेन्दुकुन्दप्रभा।
भालोन्मीलितलोचना कुचभराक्रान्ताभव-
भूतये
भूयाद्वागधिदेवता मुनिगणैरासेव्यमाना-
निशम्॥"
एव ध्यात्वा पूर्व्ववत् पूजादिक कुर्य्यात्। अस्य
पुरश्चरणमेकादशलक्षजप। तथा च।
"रुद्रलक्ष जपेन्मन्त्र दशाश जुहुयाद्घृतै॥"*॥
मन्त्रान्तर शारदायाम्।
"तोयस्थ शयन विष्णो सकेवलचतुर्मुखम्।
अर्घीशेन्दुयुतो वह्निर्बिन्दुमत्याम्बुमान् भृगु.।
उक्तानि त्रीणि बीजानि सम्नि. सारस्वता-
र्थिनाम्॥

तोयं वकारः विष्णोः शयनमाकारः केवलेन
आकाररहितेन ककारेण सहितः तेन वागिति
सिद्ध वाग्भवमित्यर्थः। केचित्तु लक्षितलक्षणा
भयादेव वदन्ति आकारयुक्तो वकार. के
मस्तके वलते केवलोऽनुस्वारः तद्युक्तेन कका-
रेण सह वर्त्तते तेन क्वामिति। तन्न। निरूढ-
लक्षणायाः। शक्तितुल्यत्वात्। वाक् वाग्भव
इति पर्य्यायः। वस्तुतस्तु ऐं रुं स्त्रीम्।
द्वादशस्वरमुद्धृत्य बिन्दुनादविभूषितम्।
बिन्दुनादसमायुक्त वह्निबीज समुद्धरेत्॥
षष्ठस्वरसमायुक्त द्वितीय बीजमुद्धरेत्।
चन्द्रबीज समुद्धृत्य वरुण योजयेत्तत।
त्रयोदशस्वरारूढ बिन्दुनादविभूषितम्॥"
इति विश्वसारवचनात् वाग्भवबीजमेव। अस्य
पूजादिकं पूर्व्ववत्। कराङ्गन्यासस्तु द्विरुक्तै-
स्त्रिभिर्ब्बीजैर्विधेय'। तथा च निबन्धे।
"अङ्गानि कल्पयेन्मन्त्री द्विरुक्तैर्जातिसयुतै॥"
ध्यानन्तु।
"मुक्ताहारावदाता शिरसि शशिकलालङ्कृता
बाहुभि स्वै-
र्व्याख्या वर्णाक्षमाला मणिमयकलस पुस्तका-
न्युद्वहन्तीम्।
आपीनोत्तुङ्गवक्षोरुहभरविलसन्मध्यदेशा-
मधीशा
वाचामीडे चिराय त्रिभुवननमिता पुण्डरीके
निषण्णाम्॥"
एवं ध्यात्वा पूर्व्ववत् पूजादिक कुर्य्यात्। अस्य
पुरश्चरण त्रिलक्षजप। तथा च
"त्रिलक्ष प्रजपेन्मन्त्र जुहुयात्तद्दशाशत'।
पायसैराज्यससिक्तै स्संस्कृते हव्यवाहने॥"*॥
अथ पारिजातसरस्वतीमन्त्राः। मन्त्रदेवप्रका-
शिकायम्। स च प्रणवहृल्लेखा सपुटित-
हकारसकारौकारबिन्दुयुक्त सरस्वती ङेऽन्ता
नतिश्च। अस्य पूजा। प्रात कृत्यादिपीठमन्त्रन्त
विन्यस्य ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात्। शिरसि कण्व-
ऋषये नम। मुखे त्रिष्टुप्छन्दसे नम.। हृदि
पारिजातसरस्वत्यै देवतायै नम। ततो मातृ-
कोक्तकराङ्गन्यासौ कुर्य्यात्। मूर्द्धि भ्रूमध्यनेत्र-
कर्णनासापुटद्वयजिह्वालिङ्गपायुषु एकादशा-
क्षरन्यास। ततो ह्सा अङ्गुष्ठाभ्या नम इत्या-
दिना कराङ्गन्यासौ कुर्य्यात्। अन्यत् सर्व्व पूर्व्व
वत्। दक्षिणामूर्त्ति सहितायान्तु।
"सम्प्रदाया भैरव्या वाग्भव बीजमालिखेत्।
तारेण परया देवि सपुटीकृत्य मन्त्रवित्।
सरस्वत्यै हृदन्तोऽय रुद्रार्णो मनुरीरित.॥"
तथाच प्रपञ्चसारे।
"आद्यन्तप्रणवशक्तिमध्यसस्था
वाक् भूयो भवति च सरस्वती ङेऽन्ता।
नत्यन्तो मनुरयमीशमख्यवर्ण.
सम्प्रोक्तो भजमान पारिजात॥
दक्षिणामूर्त्तिर्ऋषि. प्रोक्तो गायत्री च्छन्द
ईरितम्।

पारिजातेश्वरी वाणी देवता परिकीर्त्तिता॥
तृतीयञ्च द्वितीयञ्च बीजशक्ती च तारकम्।
कीलक परमेशानि महासारस्वतप्रदम्॥
षड्दीर्घस्वरसभिन्नबीजेनाङ्गानि विन्यसेत्॥"
ततो ध्यानम्।
"हसारूढा हरहसितहारेन्दुकुन्दावदाता
वाणी मन्दस्मिततरमुखी मौलिबद्धेन्दुरेखा।
विद्यावीणामृतमयघटाक्षस्रजा दीप्तहस्ता
शुभ्राब्जस्था भवदभिमतप्राप्तये भारती स्यात्॥"
अस्य पूजादिक पूर्व्वोक्तैकादशाक्षरीवत्। पुर-
श्चरणन्तु द्वादशलक्षजप। सितपद्मैर्नागचम्पकैर्व्वा
जुहुयाद्द्वादशसहस्रमिति। इति तन्त्रसार.॥*॥
नदीविशेषस्य पर्य्याय.। ब्रह्मसमुद्भवा २ वाक्-
प्रदा ३ ब्रह्मसुता ४ भारती ५ वेदाग्रणी ६
पयोष्णिजाता ७ वाणी ८ विशाला ९ कुटिला
१०। तज्जलगुणा'। स्वादुत्वम्। पूतत्वम्। सर्व्व-
रुजापहत्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वम्।
देहकान्तिकरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राज-
निर्घण्ट॥*॥ सा तु देशभेदे सप्तनाम्नी यथा।
पुष्करे पितामहयज्ञे आहूता सुप्रभा १ नैमि-
षारण्ये सत्रयाजिभिर्ऋषिभिराहूता काञ्चनाक्षी
२ गयदेशे गयराजयज्ञे आहूता विशाला ३
उत्तरकोशलाया औद्दालकमुनियज्ञे समा-
हूता मनोरमा ४ ऋषभद्वीपे कुरुक्षेत्रे कुरुराज-
यज्ञे समाहूता ओघवती ५ गङ्गाद्वारे दक्ष-
प्रजापतियज्ञे समाहूता सुरेणु ६ हिमालय-
पर्व्वते ब्रह्मणः पुनर्यज्ञे समाहूता विमलोदा ७
तत्र सप्तसरस्वत्य' समागता। अतएव तत्
तीर्थं सप्तसारस्वतनाम्ना ख्यातम्। इति महा-
भारते शल्यपर्व्व॥*॥
तस्या उत्पत्तिर्ब्रह्मपत्नीत्वकारणञ्च यथा,—
नारायण उवाच।
"सरस्वती सा वैकुण्ठे स्वय नारायणान्तिके।
गङ्गाशापेन कलया कलहाद्भारते सरित्॥
पुण्यदा पुण्यजननी पुण्यतीर्थस्वरूपिणी।
पुण्यवद्भिर्निषेव्या च स्थिति' पुण्यवता मुने॥
तपस्विना तपोरूपा तपस्याकाररूपिणी।
कृतपापेध्मदाहाय ज्वलदग्निस्वरूपिणी॥
ज्ञाने सरस्वतीतोये मग्न यैर्म्मानवैर्भुवि।
तेषा स्थितिश्च वैकुण्ठे सुचिर हरिसंसदि॥
भारते कृतपापी च स्नात्वा तत्रावलीलया।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोके वसेच्चिरम्।
चातुर्म्मास्या पौर्णमास्यामक्षयायां दिनक्षये।
व्यतीपाते च ग्रहणेऽन्यस्मिन् पुण्यदिनेऽपि च॥
आनुषङ्गेण य स्नाति हेलया श्रद्धयापि वा।
सारूप्य लभते नून वैकुण्ठे स हरेरपि॥
सरस्वतीमनु तत्र मासमेकञ्च यो जपेत्।
महामूर्खं कवीन्द्रश्च स भवेन्नात्र सशय॥
नित्य सरस्वतीतोये य स्नाति मुण्डयेन्नर।
न गर्भवास कुरुते पुनरेव स मानव॥
इत्येव कथित किञ्चित् भारतीगुणकीर्त्तनम्।
सुखद पुण्यद सार कि भूय. श्रोतुमिच्छसि॥

नारद उवाच ।
कथं सरस्वती देवी गङ्गाशापेन भारते ।
कलया कलहेनैव बभूव पुण्यदा सरित् ॥
नारायण उवाच ।
शृणु नारद वक्ष्यामि कथामेतां पुरातनीम् ।
यस्याः श्रवणमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
लक्ष्मीः सरस्वती गङ्गा तिस्रो भार्य्या हरेरपि ।
प्रेम्णा समास्तास्तिष्ठन्ति सन्ततं हरिसन्निधौ ॥
चकार सैकदा गङ्गा विष्णोर्मुखनिरीक्षणम् ॥
सस्मिता च सकामा च सकटाक्षं पुनः पुनः ।
विभुर्जहास तद्वक्त्रं निरीक्ष्य च क्षणं मुदा ।
क्षमां चकार तद्दृष्ट्वा लक्ष्मीर्नैव सरस्वती ॥
बोधयामास तां पद्मा सत्त्वरूपा च सस्मिता ।
क्रोधाविष्टा च सा वाणी न च शान्ता बभूव ह ॥
उवाच गङ्गां भर्त्तारं रक्तास्या रक्तलोचना ।
कम्पिता कोपवेगेन शश्वत्प्रस्फुरिताधरा ॥
सरस्वत्युवाच ।
सर्व्वत्र समता बुद्धिः सद्भर्त्तुः कामिनीं प्रति ।
धर्म्मिष्ठस्य वरिष्ठस्य विपरीता खलस्य च ॥
ज्ञातं सौभाग्यमधिकं गङ्गायां ते गदाधर ।
कमलायाश्च तत्तुल्यं न च किञ्चिन्मयि प्रभो ॥
गङ्गायाः पद्मया सार्द्धं प्रीतिश्चास्ति सुसम्मता ।
क्षमां चकार तेनेदं विपरीतं हरिप्रिया ॥
किं जीवनेन मेऽत्रैव दुर्भगायाश्च साम्प्रतम् ।
निष्फलं जीवनं तस्या या पत्युः प्रेमवञ्चिता ॥
त्वां सर्व्वेशं सत्त्वरूपं ये वदन्ति मनीषिणः ।
ते च मूर्खा न वेदज्ञा न जानन्ति मतिं तव ॥
सरस्वतीवचः श्रुत्वा दृष्ट्वा तां कोपसंयुताम् ।
मनसा स समालोच्य प्रजगाम बहिःसभाम् ॥
गते नारायणे गङ्गामुवाच निर्भयं रुषा ।
वागधिष्ठातृदेवी सा वाक्यं श्रवणदुष्करम् ॥
हे निर्लज्जे हे सकामे स्वामिगर्व्वं करोषि किम् ।
अधिकं स्वामिसौभाग्यं विज्ञापयितुमिच्छसि ॥
मानचूर्णं करिष्यामि तवाद्य हरिसन्निधौ ।
किं करिष्यति ते कान्तो ममैव कान्तवल्लभे ॥
इत्येवमुक्त्वा गङ्गायाः केशं ग्रहीतुमुद्यता ।
वारयामास तां पद्मा मध्यदेशे स्थिता सती ॥
शशाप वाणी तां पद्मां महाकोपवती सती ।
वृक्षरूपा सरिद्रूपा भविष्यसि न संशयः ॥
अत्युन्नतां च तां दृष्ट्वा कोपप्रस्फुरिताधरा ।
उवाच गङ्गा तां देवीं पद्मां च रक्तलोचना ॥
गङ्गोवाच ।
त्वमुत्सृज महोग्राञ्च पद्मे किं मे करिष्यति ।
वाग्दुष्टा वागधिष्ठात्री देवीयं कलहप्रिया ॥
इत्येवमुक्त्वा सा देवी वाण्यै शापं ददाविति ।
सरित्स्वरूपा भवतु सा या त्वाञ्च शशाप ह ॥
अधोमर्त्यं सा प्रयातु सन्ति यत्रैव पापिनः ।
कलौ तेषाञ्च पापांश लभिष्यसि न संशयः ॥
इत्येवं वचनं श्रुत्वा तां शशाप सरस्वती ।
त्वमेव यास्यसि महीं पापिपापं लभिष्यसि ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र भगवानाजगाम ह ।
चतुर्भुजश्चतुर्भिश्च पार्षदैश्च चतुर्भुजैः ॥
सरस्वतीं करे धृत्वा वासयामास वक्षसि ।
बोधयामास सर्व्वज्ञः सर्व्वज्ञानं पुरातनम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।
लक्ष्मि त्वं कलया गच्छ धर्म्मध्वजगृहं शुभे ।
अयोनिसम्भवा योनौ तस्य कन्या भविष्यसि ॥
तत्रैव दैवदोषेण वृक्षत्वञ्च लभिष्यसि ।
मदंशस्यासुरस्यैव शङ्खचूडस्य कामिनी ॥
भूत्वा पश्चाच्च मत्पत्नी भविष्यसि न संशयः ।
त्रैलोक्यपावनी नाम्ना तुलसीति च भारते ॥
कलया च सरिद्भूत्वा शीघ्रं गच्छ वरानने ।
भारते भारतीशापात् नाम्ना पद्मावती भव ॥
गङ्गे यास्यसि पश्चात्त्वमंशेन विश्वपावनी ।
भारतं भारतीशापात् पापदाहाय पापिनाम् ॥
भगीरथस्य तपसा तेन नीता सुदुष्करात् ।
नाम्ना भागीरथी पूता भविष्यसि महीतले ॥
मदंशस्य समुद्रस्य जाया भव ममाज्ञया ।
मत्कलांशस्य तस्यैव शान्तनोश्च सुरेश्वरि ॥*॥
गङ्गाशापेन कलया भारतं गच्छ भारति ।
कलहस्य फलं भुङ्क्ष्व सपत्नीभ्यां सहाच्युते ॥
स्वयञ्च ब्रह्मसदनं ब्रह्मणः कामिनी भव ।
गङ्गा यातु शिवस्थानमत्र पद्मैव तिष्ठतु ॥
शान्ता च क्रोधरहिता मद्भक्ता सत्त्वरूपिणी ।
महासाध्वी महाभागा सुशीला धर्म्मचारिणी ॥
यदंशकलया सर्व्वा धर्म्मिष्ठाश्च पतिव्रताः ।
शान्तरूपाः सुशीलाश्च प्रतिविश्वेषु योषितः ॥
तिस्रो भार्य्यास्त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च बान्धवाः ।
ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः ॥
गच्छ गङ्गे शिवस्थानं ब्रह्मस्थानं सरस्वती ।
अत्र तिष्ठतु मद्गेहे सुशीला कमलालया ॥
इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम च नारद ।
अत्युच्चै रुरुदुर्देव्यः समालिङ्ग्य परस्परम् ॥
ताश्च सर्व्वाः समालोच्य क्रमेणोचुः सदीश्वरम् ।
कम्पिताः साश्रुनेत्राश्च शोकेन च भयेन च ॥
सरस्वत्युवाच ।
विदायं देहि मे नाथ दुष्टाया जन्मशोधनम् ।
सत्स्वामिना परित्यक्ताः कुतो जीवन्ति काः स्त्रियः ॥
देहत्यागं करिष्यामि योगेन भारते ध्रुवम् ।
अत्युच्छ्रितो निपतनं प्राप्नुमर्हति निश्चितम् ॥
गङ्गोवाच ।
अहं केनापराधेन त्वया त्यक्ता जगत्पते ।
देहत्यागं करिष्यामि निर्दोषाया वधं लभ ॥
निर्दोषां कामिनीं त्यागं करोति यो जनो भवे ।
स याति नरकं कल्पं किं ते सर्व्वेश्वरस्य वा ॥
महालक्ष्मीरुवाच ।
नाथ सत्त्वस्वरूपस्त्वं कोपः कथमहो तव ।
प्रसादं कुरु भार्य्ये द्वे सदीशस्य क्षमा वरम् ॥
भारतं भारतीशापात् यास्यामि कलया विभो
कतिकालं स्थितिस्तत्र कदा द्रक्ष्यामि ते पदम् ॥
दास्यन्ति पापिनः पापं मह्यं स्नानावगाहनात् ।
केन तेन विमुक्ताहमागमिष्यामि त्वत्पदम् ।
कलया तुलसीरूपा धर्म्मध्वजसुता सती ।
भूत्वा कदा लभिष्यामि त्वत्पादाम्बुजमच्युत ॥
वृक्षरूपा भविष्यामि त्वदधिष्ठातृदेवता ।
मामुद्धरिष्यसि कदा तन्मे ब्रूहि कृपानिधे ॥
गङ्गा सरस्वतीशापात् यदि यास्यति भारतम् ।
सा केन मुक्ता पापाच्च कदा त्वां वा लभिष्यति ॥
गङ्गाशापेन सा वाणी यदि यास्यति भारतम् ।
कदा शापाद्विनिर्म्मुच्य लभिष्यति पदं तव ॥
तां वाणीं ब्रह्मसदनं गङ्गां वा शिवमन्दिरम् ।
गन्तुं वदसि हे नाथ तत् क्षमस्व च ते वचः ॥
इत्युक्त्वा कमला कान्तपदं धृत्वा ननाम च ।
स्वकेशैर्वेष्टनं कृत्वा रुरोद च पुनः पुनः ॥
उवाच पद्मनाभस्तां पद्मां कृत्वा स्ववक्षसि ।
ईषद्धास्यप्रसन्नास्यो भक्तानुग्रहकातरः ॥
श्रीनारायण उवाच ।
त्वद्वाक्यमाचरिष्यामि स्ववाक्यञ्च सुरेश्वरि ।
समताञ्च करिष्यामि शृणु तत्क्रममेव च ॥
भारती यातु कलया सरिद्रूपा च भारतम् ।
अर्द्धांशा ब्रह्मसदनं स्वयं तिष्ठतु मद्गृहे ॥
भगीरथेन नीता सा गङ्गा यास्यति भारतम् ।
पूतं कर्त्तुं त्रिभुवनं स्वयं तिष्ठतु मद्गृहे ॥
तत्रैव चन्द्रमौलेश्च मौलिं प्राप्स्यति दुर्लभम् ।
ततः स्वभावतः पूताप्यतिपूता भविष्यति ॥
कलांशांशेन त्वं गच्छ भारतं कमले भव ।
पद्मावती सरिद्रूपा तुलसी वृक्षरूपिणी ॥
कलेः पञ्चसहस्रे च गते वर्षे च मोक्षणम् ।
युष्माकं सरितां चैव मद्गृहञ्चागमिष्यति ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।६।१—८९॥

सरस्वान्, [त्] पुं, (सरो नीरमस्त्यस्येति मतुप् । तसौ मत्वर्थे इति भत्वान्न पदकार्य्यम् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १।१०।१ ॥ नदः । रसिके, त्रि । इति मेदिनी ॥

सरा, स्त्री, (सरति गच्छतीति । सृ + अच् । टाप् ।) निर्झरः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सराव., पुं, (सरात् सरणात् अवतीति । अव रक्षणे + अच् । शरावः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

सरिः, पुं, स्त्री, (सरतीति । सृ + इन् ।) निर्झरः । इति हेमचन्द्रः ॥

सरिका, स्त्री, हिङ्गुपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गमनकर्त्री च ॥

सरित्, स्त्री, (सरतीति । सृ गतौ + "हृसृरुहियुषिभ्य इति ।" उणा० १ । ९९ । इति इति ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । २९ ॥ (यथा, देवीमाहात्म्ये ।
"सरितो मार्गवाहिन्यस्तथासंस्तत्र पातिते ॥")
सूत्रम् । इति शब्दमाला ॥ दुर्गा । यथा,—
"क्रिया कारणरूपत्वात् सरणाच्च सरिन्मता ।
सङ्क्रमात्क्रमनाहक्ता लोके देवी विभाव्यते ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

सरित्पति, पु, (सरितां पतिः।) समुद्रः। इत्यमरः।१।१०।१॥ (यथा, भागवते।५।१७।७।
"एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती तत उपरत-वेगा केतुमालमभि वर्षं प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति ॥")
सरित्वान्, [त्] पु सरितः सन्त्यस्येति। सरित्+मतुप्। मस्य वः।) समुद्रः। इति केचित्॥
सरित्सुत, पु,(सरितो गङ्गायाः सुतः।) भीष्मः। गङ्गापुत्त्रत्वात्॥
सरितानाथः, पु, (सरितां नदीनां नाथः। अलुक् समासः।) समुद्रः। यथा,—
"त्वं देव सरितानाथ। त्वं देवि सरितां वरे। उभयोः सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गासागरस्नानमन्त्रः॥
सरिताम्पति, पु,(सरितां पतिः। अलुक्समासः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ यथा, कुमारे। २।३७।
"तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरिताम्पतिः। कथमप्यम्भसामन्तः आनिष्पत्तेः प्रतीक्षते॥")
सरिद्वरा, स्त्री, (सरित्सु वरा श्रेष्ठा।) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते।१।९८।८।
"महाभिषस्तु तं दृष्ट्वा नदीं धैर्य्याच्चुतं नृपम्। तमेव मनसा ध्यायन्त्युपावर्त्तत्सरिद्वरा॥"
नदीश्रेष्ठे, त्रि। यथा,महाभारते।१।७८।९।
"सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा। शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता॥")
सरिन्नाथ, पु, (सरितां नाथः।) समुद्रः। इति राजनिर्घण्टः॥
सरिमा [न्]पु, (सरतीति। सृ+"हृ-भृ-धृ-सृ-स्तृ-शृभ्य इमनिच्।" उणा० ४।१४७। तति इमनिच्।) गमनम्। वायुः। इत्युणादिकोषः॥
सरिल,क्ली, (सलिलम्। रलयोरैक्यात् लस्य रः।) सलिलम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
सरिषप, पु, (सृ गतौ+अपः युगागमश्च। तत पृषोदरादित्वात् साधुः। इत्युणादिटीकायां उज्ज्वलदत्तः।३।१४१।) सर्षपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
सरी, स्त्री,(सरि+कृदिकारादिति वा ङीष्।) निर्झरः। इति भरतद्विरूपकोषः॥
सरीसृपः, पु, (कुटिलं सर्पतीति। सृप्+यङ् लुक्+पचाद्यच्।) सर्पः। इत्यमरः।१।८।७। (यथा, महाभारते। ३।२।३।
"वनञ्च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम्। परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति॥"॥)
जङ्गमे, त्रि। इति स्वामी॥ यथा, भागवते। ५।१८।२७।
"पातु न ईशकुधिं पदयत्पदं । सरीसृप स्थाणु यदत्र दृश्यते॥")
सरु, पु, (सृ+उन्।) त्सरुः। खड्गमुष्टिः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥
सरु, त्रि, (सृ+उन्।) सूक्ष्मः। इति भूरिप्रयोगः॥

सरूपः, त्रि, (समानं रूपं यस्य। "ज्योतिर्जनपदेति।" ६।३।८५। इति समानस्य सः।) सदृशः। समानरूपः। इति जटाधरः॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि। २।१।१।
"यथा सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः। तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति॥")
सरूपता, स्त्री, (सरूपस्य भावः। तल्। टाप्।) समरूपत्वम्। तुल्यता। सरूपशब्दात् तप्रत्ययेनापि निष्पन्ना॥
सरोज, क्ली, (सरसि जायते इति। जन+ड।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कुमारे। ५।२७।
"मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना। तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम्॥")
सरोवरजाते, त्रि॥
सरोजन्म, [न्] क्ली,(सरसः जन्म उत्पत्तिर्यस्य।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः॥
सरोजिनी, स्त्री, (सरोजानि सन्त्यस्यामिति। सरोज+"पुष्करादिभ्यो देशे।" ५।२।१३५। इति इनि।) कमलाकरः। पद्मम्। इति मेदिनी॥ पद्मसमूहः। इति रत्नमाला॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। १०।७०३।
"निसर्गसौरभोद्भ्रान्तभृङ्गसङ्गीतशालिनी। उदिते वासराधीशे स्मेराजनि सरोजिनी॥")
सरोजी,[न्] पु,(सरोजं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति। इनि।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली-त्रिकाण्डशेषौ॥
सरोत्सव, पु, (सरे सरोवरे उत्सवो यस्य।) सारसपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥
सरोध, त्रि रुद्धः। रोधेन सह वर्त्तमानः। इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः॥
सरोरुट्, [ह्] क्ली, (सरसि रोहतीति। रुह+क्विप्।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः॥
सरोरुह, क्ली, (सरसि रोहतीति। रुह+क।) पद्मम्। इति रत्नमाला॥ (यथा, भागवते। १।१५।२८।
"एवं चिन्तयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम्। सौहार्द्देनातिगाढेन शान्तासीद्विमला मतिः॥")
सरोरुहासन, पु, (सरोरुहमासनं यस्य।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः॥
सरोवरः, पु, (सरःसु वरः श्रेष्ठः पद्माकरत्वात्।) जलाशयविशेषः। (यथा, भागवते।८।२४।२१।
"तत आदाय सा राज्ञा क्षिप्ता राजन् सरोवरे। तदावृत्यात्मना सोऽयं महामीनोऽन्ववर्द्धत॥"
तत्पर्य्यायः। पद्माकरः २ कासारः ३ तडागः ४ तडाकः ५ तटाकः ६ सरसः ७ सरसी ८ सरः ९ सरम् १० सरकम् ११। इति शब्द-रत्नावली॥ तत्तत्खातादि पुष्करिणीशब्दे द्रष्टव्यम्। तस्य जलगुणाः सरःशब्दे द्रष्टव्याः॥
सर्कः, पु, वायुः। मनः। प्रजापतिः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
सर्गः, पु, (सृज्+घञ्।) स्वभावः। निर्मोक्षः। (यथा, महाभारते। १३।१६२।३५।
"राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च धर्म्मिणः। नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गं मूत्रपुरीषयोः॥")
निश्चयः। (यथा, रघुः। ३।५१।
"त्यजाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्॥"
अध्यायः। (यथा, साहित्यदर्पणे। ६।५५९।
"नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह॥")
सृष्टिः। इत्यमरः।३।३।२२॥ (यथा, मनुः। १।२९।
"हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते। यद्यस्य सोऽदधात् सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत्॥"
संसारः। यथा, गीतायाम्। ५।१९।
"इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः॥"
मोक्षः। उत्साहः। इति मेदिनी॥ अनुमतिः। इति हेमचन्द्रः॥ * ॥ सर्गविवरणं यथा,—
"अव्याकृतगुणक्षोभात् महतस्त्रिवृतोऽहमः। भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते॥"
इति श्रीभागवतम्॥

नवधासर्गो यथा,—
"सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः। कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः॥
आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः। द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः॥
भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान्। चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः॥
वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः। षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो॥
षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु। रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः॥
सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषाञ्च यः। वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः॥
उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः। तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः॥
अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः। गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः॥
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम। खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा॥
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून्। श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ॥
सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः। कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः॥
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः। अर्व्वाक्स्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम्॥
रजोऽधिका कर्म्मपरा दुःखे च सुखमानिनः। वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम॥

वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः ।
देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः ॥
गन्धर्व्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः ।
भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः ॥
दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्‌कृताः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशान् मन्वन्तराणि च ॥
एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः ।
सृजत्यमोघसङ्कल्प आत्मैवात्मानमात्मना ॥"
इति च श्रीभागवते । ३ । १० । १४-२६ ॥
(विष्णुः । इति महाभारतम् । १३।१४९।३०॥
शिवः । इति च तत्रैव । १३ । १७ । १४८ ॥)

सर्गबन्धः, पुं, (सर्गैरध्यायैर्बन्धो यस्य ।) महाकाव्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्द्देशो वापि तन्मुखम् ॥
इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ।
चतुर्व्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम् ॥
नगरार्णवशैलर्त्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।
उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥
विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।
मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥
अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।
सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥
सर्व्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जनम् ।
काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलङ्कृति ॥"
इति दण्डी ॥

सर्ज्ज, अर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) सिसर्ज्जयिषति । सर्ज्जति धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

सर्ज्जः, पुं, सृजति निर्य्यासादीनिति । सृज + अच् ।) शालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥ अश्वकर्णः । इति भरतः ॥ पीतशालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । २ । १७ ।
"कदम्बसर्ज्जार्ज्जुननीपकेतकी-
र्विकम्पयंस्तत्कुसुमाधिवासितः ।
ससीकराम्भोधरसङ्गशीतलः
समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥")

सर्ज्जकः, पुं, (सर्ज्ज एव । स्वार्थे कन् ।) पीतशालः । इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥ (यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
"सर्ज्जकोऽसनकः स्यात् शालो सर्ज्जश्च पवकः ॥")
शालः । इति जटाधरः ॥

सर्ज्जगन्धा, स्त्री, (सर्ज्जस्येव गन्धो यस्याः ।) रास्रा । इति रत्नमाला ॥

सर्ज्जनं, क्ली, (सृज + ल्युट् ।) सैन्यपश्चाद्भागः । इति शब्दरत्नावली ॥ विसर्ज्जनम् । सृष्टिः । इति सृजधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसङ्ग्रहे रसेश्वरदर्शने ।
"तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्ज्जनं न युज्यते ॥")

सर्ज्जनिर्य्यासः, पुं, (सर्ज्जस्य निर्य्यासः । स्वार्थे कन् ।) रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्ज्जमणिः, पुं, (सर्ज्जस्य मणिरिव ।) धुनकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सर्ज्जरसः, पुं, (सर्ज्जस्य रसः ।) शालवृक्षनिर्य्यासः । धूना इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ९ ।
"शणसर्ज्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
आग्नेयान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय ॥")
तत्पर्य्यायः । यक्षधूपः २ सरालः ३ सर्व्वरसः ४ बहुरूपः ५ । इत्यमरः । २।६।१२७ ॥ रालः ६ अग्निवल्लभः ७ । इति भरतधृतरभसः ॥ शालजः ८ शालनिर्य्यासः ९ सर्ज्जः १० धुनकः ११ शालसारः १२ । इति रत्नमाला ॥ विरूपः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शालवेष्टः १४ अग्निवल्लभः १५ सर्ज्जमणिः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ राजनिर्घण्टोक्तपर्य्यायगुणौ रालशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

सर्ज्जिः, स्त्री, (सर्ज्ज अर्ज्जने + इन् ।) सर्ज्जिकाक्षारः । इति रत्नमाला ॥

सर्ज्जिका, स्त्री, (सर्ज्जिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।) सर्ज्जिकाक्षारः । इति जटाधरः ॥ (नदीविशेषः । इति भरतः ॥)

सर्ज्जिकाक्षारः, पुं, (सर्ज्जिका एव क्षारः ।) यद्वा, सर्ज्जिकाया नद्याः क्षारः । इति भरतः ॥ साचिक्षार इति साजिमाटि इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कापोतः २ सुखवर्च्चकः ३ सौवर्च्चलम् ४ रुचकम् ५ । इत्यमरः । २।९।१०९ ॥ सृजिकाक्षारः ६ सर्ज्जिका ७ क्षारः ८ । इति तट्टीका । स्वर्ज्जिका ९ स्वर्ज्जिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ सुवर्च्चकः ११ । इति जटाधरः ॥ सर्ज्जिक्षारः १२ सर्ज्जिकः १३ सर्ज्जा १४ सुखोर्ज्जिका १५ सुवर्च्चिकः १६ सुवर्च्ची १७ सुखवर्च्चा १८ । अस्य गुणाः । पटुत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातोदरार्त्तिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"पाक्यक्षारो यवक्षारो यावशूको यवाग्रजः ।
सर्ज्जिकोऽपि स्मृतः क्षारः कापोतः सुखवर्च्चकः ॥
कथितः सर्ज्जिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्च्चिका ।
यवक्षारो लघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मो वह्निदीपनः ॥
निहन्ति शूलं वातामश्लेष्मश्वासगलामयान् ।
पाण्डुत्वार्शोग्रहणीगुल्मानाहप्लीहहृदामयान् ॥
सर्ज्जिकाल्पगुणा तस्माद्विशेषाद्गुल्मशूलहृत् ।
सुवर्च्चिका सर्ज्जिकावद्बोद्धव्या गुणतो जनैः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

सर्ज्जिक्षारः, पुं, (सर्ज्जिरेव क्षारः ।) सर्ज्जिकाक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्ज्जी, स्त्री, (सर्ज्जि + वा ङीप् ।) सर्ज्जिकाक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्ज्जुः, पुं, (सर्ज्जतीति उपार्ज्जयतीति । सर्ज्ज अर्ज्जने + उन् ।) वणिक् । इति मेदिन्यादिकोषौ ॥

सर्ज्जूः, स्त्री, (सर्ज्जतीति । सर्ज्ज — "कृषिचमितनिधनीति ।" उणा० १ । ८२ । इति ऊ ।) विद्युत् । इति मेदिनी ॥ अभिसारः । हारः । इति शब्दरत्नावली ॥

सर्ज्यः, पुं, (सर्ज्जस्येदमिति । यत् ।) सर्ज्जरसः । इति रत्नमाला ॥ अर्ज्जनीये, त्रि ॥

सर्पः, पुं, (सृप्यते इति । सृप + घञ् ।) नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥ (सृप + भावे घञ् ।) गमनम् । इति सृपधात्वर्थदर्शनात् ॥ (सर्पति इतस्ततो गच्छतीति । सृप + अच् ।) उरःसञ्चारी जन्तुजातिविशेषः । पुरा अयं क्षत्रिय आसीत् । सगरराजेन अस्य वेदयागादौ अनधिकारित्वं कृत्वा वेशान्यत्वं धर्म्मनाशश्च चकार यथा, महाभारते हरिवंशे १४ अध्याये ।
"सगरः स्वां प्रतिज्ञान्तु गुरोर्व्वाक्यं निशम्य च ।
धर्म्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह ॥
अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत् ।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च ॥
पारदान् मुक्तकेशांश्च पह्लवान् श्मश्रुधारिणः ।
निःस्वाध्यायवषट्‌काराः कृतास्तेन महात्मना ॥
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा ।
कोलिसर्पा माहिषका दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः ॥
सर्व्वे ते क्षत्त्रियास्तात धर्म्मस्तेषां निराकृतः ।
वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना ॥"
हिंस्रजन्तुविशेषः । साप इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पृदाकुः २ भुजगः ३ भुजङ्गः ४ अहिः ५ भुजङ्गमः ६ आशीविषः ७ विषधरः ८ चक्री ९ व्यालः १० सरीसृपः ११ कुण्डली १२ गूढपात् १३ चक्षुःश्रवाः १४ काकोदरः १५ फणी १६ दर्व्वीकरः १७ दीर्घपृष्ठः १८ दन्दशूकः १९ विलेशयः २० उरगः २१ पन्नगः २२ भोगी २३ जिह्मगः २४ पवनाशनः २५ । इत्यमरः । १ । ८ । ३ ॥ विलशयः २६ कुम्भीनसः २७ द्विरसनः २८ भेकभुक् २९ श्वसनोत्सुकः ३० फणाधरः ३१ फणधरः ३२ फणावान् ३३ फणवान् ३४ फणाकरः ३५ फणकरः ३६ समकोलः ३७ व्याडः ३८ दन्दी ३९ विषास्यः ४० गोकर्णः ४१ उरङ्गमः ४२ गूढपादः ४३ विलवासी ४४ दर्व्विभृत् ४५ हरिः ४६ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रचलाकी ४७ द्विजिह्वः ४८ जलरुण्डः ४९ वातुकः ५० चिकुरः ५१ भुजः ५२ । इति जटाधरः ॥ अस्योत्पत्तिर्य्युत्पत्ता यथा,
"अप्रियेणास्य तान् दृष्ट्वा केशान् गार्ग्यस्य वै नृप ।
रोषात् स्वशिरसो भूय ससर्ज्जुस्तत्र [illegible] ।
सर्पास्तेऽभवन् सर्पाः [illegible] स्मृताः ॥"
इति वह्निपुराणे सगरवंशाख्याध्यायः ॥
सर्पाणामुत्पत्तिर्यथा,—
सुमन्तुरुवाच ।
"प्रथमो दयितो राजन् नागानां [illegible] ।
[illegible] महान् ।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

निर्व्वासयन्ति श्वपचैर्गवां चौरैव मिश्रिते ।
ये स्नापयन्ति वै नागान् भक्त्या श्रद्धासमन्विताः ॥

शतानीक उवाच ।

माता शप्ता कथं नागाः कारणं तद्वदस्व वै ।
कथं वानन्दकारणं कस्य वा संप्रसादजम् ॥

सुमन्तुरुवाच ।

उच्चैःश्रवा अश्वरत्नं श्वेतो जातोऽमृतोद्भवः ।
तं दृष्ट्वा चाब्रवीत् कद्रुर्नागानां जननी स्वसा ॥
अश्वरत्नमिदं श्वेतं संपश्येऽमृतसम्भवम् ।
कृष्णाय पश्यसे बालान् स वै श्वेत सुता पश्ये ॥

विनतोवाच ।

सर्व्वश्वेतो हयवरो नास्य कृष्णो न लोहितः ।
कथं त्वं पश्यसे कृष्णं विनतोवाच तां स्वसा ॥

कद्रुरुवाच ।

पश्येऽहमेवानयना कृष्णवालसमन्वितम् ।
हिनेत्रा त्वन्तु विनते न पश्यसि पणं कुरु ॥

विनीतोवाच ।

अहं दासी भविष्ये ते कृष्णे केशे प्रदर्शिते ।
न चेद्दर्शनतो कद्रुर्मम दासी भविष्यसि ॥
एवं तेऽविनयं कृत्वा गते क्रोधसमन्विते ।
विनतास्वसा च शयने कद्रुर्जिह्ममचिन्तयत् ॥
आहूय पुत्रान् प्रोवाच वाला भूत्वा हयातने ।
तिष्ठध्वं विपणे जेये विनता जयगर्व्विनीम् ॥
प्रोचुस्ता जिह्मबुद्धिन्ते नागा माता विरुद्ध तु
अधर्म्ममेतन्मातोऽतो न करिष्याम ते वचः ॥
तान् शशाप रुषा कद्रुः पावको व प्रधक्ष्यति ।
गते बहुतिथे काले पाण्डवो जनमेजय ॥
सर्पसत्र स कर्त्ता वै भुवि अन्यै सुदुष्करम् ।
तस्मिन् सत्रे स तिग्मांशुः पावको व प्रधक्ष्यति ॥
एवं शप्ता रुषा कद्रुः प्रोक्तवान्नैव किञ्चन ।
माता शप्तास्तथा नागाः कर्त्तव्यं नान्वपद्यत ॥
वासुकिं दुःखितं ज्ञात्वा ब्रह्मा प्रोवाच सान्त्वयन्
मा शुचो वासुकेऽत्यर्थं शृणु मद्वचनं परम् ॥
यायावरकुले जातो जरत्कारुरिति द्विजः ।
भविष्यति महातेजास्तस्मिन् काले तपोनिधिः
भगिनीञ्च जरत्कारुं तस्य त्वं प्रति दास्यति ।
भविता तस्य पुत्रोऽसौ आस्तीक इति विश्रुतः ॥
स तत् सत्रं प्रवृत्तं वै नागानां भयदं महत् ।
निषेधिष्यति स मुनिर्व्वाग्भिरग्राभिस्तोष्यति ॥
तदिमां भगिनीं राजन् तस्य त्वं प्रतिदास्यति ।
जरत्कान्यां जरत्कारो प्रदद्यादविचारयन् ॥
यदासौ प्रार्थतेऽरण्ये यत्किञ्चिद्विवदिष्यति ।
तत् कर्त्तव्यमशङ्केन यदीच्छेः श्रेयमात्मनः ॥
पितामहवचः श्रुत्वा वासुकिः प्रणिपत्य च ।
तथाकरोद्यथा चोक्तं यत्नञ्च परमास्थितः ॥
तच्छ्रुत्वा पन्नगाः सर्व्वे प्रहर्षोत्फुल्ललोचनाः ।
पुनर्जातमिवात्मानं मेनिरे भुजगोत्तमाः ॥
तच्च अन्न महाबाहो तव पित्रा प्रवर्त्तितम् ।
ऋत्विग्भिः सहितेनेह सर्व्वलोकेषु दुष्करम् ॥
प्रोक्तश्च विष्णुना पूर्व्वं धर्म्मपुत्रस्य धीमतः ।,
अवश्यं तस्य भविता नागानां भयकारकम् ॥
तस्मात कालान्तराद्राजन् साग्रे वर्षशते गते ।
तत् सत्रं भविता घोरं नागानां भयकारकम् ॥
यास्यन्त्यधर्म्मनिरतां दन्दशूका विषोल्बणाः ।
कोटिमध्या महाराज निपतिष्यन्त्यहर्निशम् ॥
आप्लवे तु निमग्नानां घोरे रौद्राग्निसागरे ।
आस्तीकस्तत्र भविता तेषां नौर्वह्निसागरे ॥
स्तुत्वा स चाग्निं राजानमृत्विजस्तदनन्तरम् ।
निवर्त्तयिष्यति तद्यागं नागानां मोहनं परम् ॥
पञ्चम्यां तच्च भविता ब्रह्मा प्रोवाच लोहितान् ॥
तस्मादियं महाबाहो पञ्चमी दयिता सदा ।
नागानामानन्दकरी दत्ता वै ब्रह्मणा पुरा ॥
कृत्वा तु भोजनं पूर्व्वं ब्राह्मणानान्तु कामतः ।
विसृज्य नागाः प्रीयन्तां ये केचित् पृथिवीतले ॥
ये च हेमिमरीचिस्था येऽन्तरीक्षे दिवि स्थिताः ।
ये नदीषु महानागा ये सरस्वतिगामिनः ।
ये च वापीतडागेषु तेषु सर्व्वेषु वै नमः ॥
नागान् विप्रांश्च संपूज्य विसृज्य च यथार्थतः ।
ततः पश्चात्तु भुञ्जीयात् सह भृत्यैर्नराधिपः ॥
प्रथमं मधुरमश्नीयात् द्वितीयं भुञ्ज्य कामतः ।
एवं नियमयुक्तस्य यत् फलं तन्निबोध मे ॥
मृतो नागपुरं याति पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ।
विमानवरमारूढो रमते कालमीप्सितम् ॥
इह चागत्य राजासौ अयुतानां वरो भवेत् ।
सर्व्वरत्नसमृद्धः स्यात् वाहनाढ्यश्च जायते ॥
पञ्चजन्मन्यसौ राजा द्वापरे द्वापरे भवेत् ।
आधिव्याधिविनिर्म्मुक्तः पत्नीपुत्रसहायवान् ।
तस्मात् पूज्याश्रमाणाश्च घृतपायसगुग्गुलैः ॥*॥

शतानीक उवाच ।

दशन्ति यं नरं विप्र नागाः क्रोधसमन्विताः ।
भवेत् किं तस्य दष्टस्य विस्तरात् प्रब्रवीहि मे ॥

सुमन्तुरुवाच ।

दंष्ट्रा शुक्ला च कृष्णा च रक्ता पीता च दक्षिणा
समासेन तु वक्ष्यामि यथा वै वर्णतः स्मृताः ॥
शुक्ला तु ब्राह्मणी ज्ञेया रक्ता तु क्षत्रिया स्मृता
वैश्या तु पीतिका ज्ञेया कृष्णा शूद्रा तु कथ्यते ॥*
अतः परं प्रवक्ष्यामि दंष्ट्राणां विषलक्षणम् ।
दंष्ट्राणान्तु विषं नास्ति नित्यमेव भुजङ्गमे ॥
दक्षिणं नेत्रमासाद्य विषं सर्पस्य तिष्ठति ।
सकृत् क्रुद्धस्यैव सर्पस्य विषं गच्छति मस्तके ॥
मस्तकाद्धमनीं याति ततो नाडीषु तिष्ठति ।
नाडीभ्यां गच्छते दंष्ट्रे विषं तत्र प्रवर्त्तते ॥
तत् सर्व्वं कथयिष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ।
अष्टभिः कारणैः सर्पो दशते नात्र संशयः ॥*॥
आक्रान्तो दशते पूर्व्वं द्वितीयं पूर्व्ववैरिणम् ।
तृतीयं दशते भीतश्चतुर्थं मददर्पितः ॥
पञ्चमन्तु क्षुधाविष्टः षष्ठश्चेह विषोल्बणः ।
सप्तमं पुत्ररक्षार्थं अष्टमं कालचोदितम् ॥
यस्तु सर्पो दशित्वा तु उदरं परिवर्त्तयेत् ।
वलभुग्नाकृतिर्दंष्ट्रा आक्रान्तं तं विनिर्द्दिशेत् ॥
यस्य सर्पेण दष्टस्य गभीरं दृश्यते व्रणम् ।
वैरदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
एकदंष्ट्रा पदे यस्य अव्यक्तं न च कूपितम् ।
भीतदष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः ॥
यस्य सर्पेण दष्टस्य रेखा दन्तस्य जायते ।
मददष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
द्वे च दंष्ट्रे पदे यस्य दृश्येते च महाक्षतम् ।
क्षुधाविष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः ॥
द्वे दंष्ट्रे यस्य दृश्येते किञ्चिद्रुधिरसङ्कुले ।
विषोल्बणं विजानीयाद्दशन्तं नात्र संशयः ।
अपत्यरक्षणार्थाय जानीयान्नात्र संशयः ॥
यत्तु काकपदाकारं त्रिभिर्दन्तैर्व्विच्छिद्रितम् ।
महानाग इति प्रोक्तः कालदष्टं विनिर्द्दिशेत् ॥*॥
विविधं दष्टजातिस्तु लक्षणं समुदाहृतम् ।
दृष्टं दष्टं तु पीतञ्च दष्टोद्धृतं तथैव च ॥
यस्तु सर्पो दशित्वा तु पिबते तु विचक्षणः ।
दष्टं तु पीतं विज्ञेयं कश्यपस्य वचो यथा ॥
विषभागौ तु सर्पस्य विभागस्तत्र सङ्क्रमेत् ।
उदरं दर्शयेद्यस्तु उद्धृतं तं विनिर्द्दिशेत् ॥
छर्द्दितं विषवेगेन निर्व्विषः पन्नगो भवेत् ।
असाध्ययापि विज्ञेयं यच्चतुर्दंष्ट्राभिपीडितम् ॥
ग्रीवाभङ्गो भवेत् किञ्चित् सदष्टो विषयोगतः ।
आर्द्राश्लेषामघाभरणीकृत्तिकासु विशेषतः ॥
विशाखा त्रिषु पूर्व्वासु मूलास्वातिशतात्मके ।
सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च येस्तथा ॥
शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च ।
न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते ।
इतो दंशस्ततः शस्त्रव्यन्तरः परिकीर्त्तितः ॥"
इति भविष्यपुराणे शतसाहस्रसंहितायां पञ्चमीकल्पे ॥*॥

कश्यप उवाच ।

"ततः परं प्रवक्ष्यामि कालदष्टस्य लक्षणम् ।
शृणु गौतम तत्त्वेन यादृशो भवते नरः ॥
जिह्वाभङ्गो हृदि शूलं चक्षुर्भ्याञ्च न पश्यति ।
दंशश्च दग्धसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमम् ॥
वैवर्ण्यं चैव दन्तानां श्वासो भवति वर्णतः ।
सर्व्वेष्वङ्गेषु शैथिल्यं पुरीषस्य च भेदनम् ॥
भग्नस्कन्धकटीग्रीव ऊर्द्ध्वदृष्टिरधोमुखः ।
दह्यते वेपते चैव स्वपते च मुहुर्म्मुहुः ॥
शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते ।
दण्डेन ताड्यमानस्य दण्डराजी न जायते ॥
दंशे काकपदे सुनीलमसकृज्जम्बूफलाभं घनं उच्छूनं रुधिराद्रसेकबहुलं कण्ठान्निरोधो भवेत् ।
हिक्काश्वासगलग्रहश्च सुमहान् या दुस्त्वचा दृश्यते संस्थानं प्रवदन्ति शास्त्रनिपुणास्तत् कालदष्टं विदुः ॥
दंशे यस्याथ शोथः प्रवलितवलितं मण्डलं वा सुनीलं प्रस्वेदो गात्रभेदः स्रवति च रुधिरं सानुनासञ्च जल्पेत् ।
दन्तोष्ठाभ्यां वियोगो भ्रमति च हृदयं सन्निरोधश्च तीव्रो दिव्यानामेष दंशस्थलविपुलमयो विद्धि तं कालदष्टम् ।

दन्तैर्दन्तान् स्पृशति बहुशो दृष्टिरायासखिन्ना
स्थलो दष्टः स्रवति रुधिरं केकरं चक्षुरेकम्।
प्रत्यादिष्टः श्वसिति सततं सानुनासञ्च भावेत्
यद्यद्यद्ब्रूते सकलगदितं कालदष्टं तमाहुः॥
वेपते वेदना तीव्रा रक्तनेत्रश्च जायते।
ग्रीवाभङ्गश्च लालाभिः कालदष्टं विनिर्द्दिशेत्॥
दर्पणे सलिले वापि आत्मच्छायां न पश्यति।
मन्दरश्मिं तथा दीपं तेजोहीनं दिवाकरम्॥
वेपते वेदनातस्तु रक्तनेत्रश्च जायते।
स याति निधनं जन्तुः कालदष्टं विनिर्द्दिशेत्॥
अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम्।
नागपञ्चमीदष्टानां जीवितस्य च संशयः।
आर्द्राश्लेषामघाभरणीकृत्तिकासु विशेषतः।
विशाखा त्रिषु पूर्व्वासु मूलास्वातिशतात्मके॥
सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा।
शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च।
न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते॥
अष्टोत्तरं मर्म्मशतं प्राणिनां समुदाहृतम्।
तेषां मध्ये तु मर्म्माणि दश द्वे चापि कीर्त्तिते॥
शङ्खे नेत्रे भ्रुवोर्म्मध्ये वस्तिभ्यां वृषणान्तरे।
कक्षे स्कन्धे हृदि मध्ये तालुके चिवुके गुदे॥
एषु द्वादशमर्म्मसु दष्टः शस्त्रेण वा हतः।
न जीवन्ति नरा लोके कालदष्टं विनिर्द्दिशेत्॥*
अ-क-च-ट-त-प-म-य-शान् वदन्ति प्रोक्तया न जीवन्ति वृत्तस्य गतम्।
ब्रूवात्-यदि स्खलति गिरा तस्य सन्नासकाल॥।
भवति च यदि दूतः उत्तमस्याधमो वा
यदि भवति च दूतः उत्तमो वाधमस्य॥
आदौ दष्टस्य नाम यदि वदति क्वचिदक्षि तस्याथ पश्चात्
वर्णान्तं वर्णभेदो यदि भवति समः प्राप्तकालस्य दूतः॥
दूतो वा दण्डहस्तो भवति च युगलं पाशहस्तस्तथा वा
रक्तं वस्त्रञ्च कृष्णं अथ शिरसि गतं एकवस्त्रश्च दूतः।
तैलाभ्यक्तश्च तद्वत् यदि त्वरितगतिर्मुक्तकेशश्च याति
यः कुर्य्यात् घोरशब्दं करचरणयुगे, प्राप्तकालस्य दूतः॥*॥
नागोदयं प्रवक्ष्यामि ईशानेन तु भाषितम्।
ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा यदा नागास्त्वनेकशः॥
अनन्तं भास्करं विद्यात् सोमं विद्यात्तु वासुकिम्
तक्षकं भूमिपुत्रन्तु कर्क्कोटञ्च बुधं विदुः॥
पद्मं बृहस्पतिं विद्यान्महापद्मञ्च भार्गवम्।
कुलिकं शङ्खपालञ्च द्वावेतौ तु शनैश्चरः॥
पूर्व्वपादः शङ्खपालो द्वितीयः कुलिकोऽस्य च।
नैत्रभागे यमौ दिष्टौ दिनरात्रौ तथैव च॥
शुक्रसोमौ च मध्याङ्के उदये तु क्षमासुतम्।
प्राणः प्रागष्टमे भागे दिवासन्ध्याविहोच्यते॥
महाश्च भुञ्जते राजन् पथि मृत्युं व्रजत्यधः।
अधो गत्वा भवेत् सर्पो निर्व्विषो नात्र संशयः॥

शतानीक उवाच।
नागदष्टः पिता यस्य भ्राता वा दुहितापि वा
माता पुत्रोऽथवा भार्य्या किं कर्त्तव्यं वदस्व वै॥
मोक्षाय तस्य विप्रेन्द्र दानं व्रतमुपोषितम्।
ब्रूहि मे द्विजशार्द्दूल येन तद्वै करोम्यहम्॥
सुमन्तुरुवाच।
उपोष्या पञ्चमी राजन् नागानां पुष्टिवर्द्धिनी।
शुभैकमेकं राजेन्द्र विधानं शृणु भारत!॥
मासि भाद्रपदे या तु शुक्लपक्षे महीपते।
सा तु पुण्या महाप्रोक्ता ग्राह्यापि च महीपते॥
ज्ञेया द्वादश संवर्त्ते पञ्चम्या भरतर्षभ।
चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु तस्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्॥
भूरिचन्द्रमयं नागमथवा कलधौतकम्।
कृत्वा दारुमयं वापि अथवा मृण्मयं नृप॥
पञ्चम्यामर्च्चयेद्भक्त्या नागं पञ्चफणं नृप।
करवीरैः शतपत्रैर्जातिपुष्पैश्च सुव्रत॥
तथा गन्धप्रधूपैश्च पूज्य पन्नगसुत्तमम्।
ब्राह्मणं भोजयेत् पश्चात् घृतपायसमोदकैः॥
अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च।
तथा कर्क्कोटकं नागं नागं वाश्वतरं नृप॥
धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालियं तक्षकं तथा।
पिङ्गलञ्च तथा नागं मासि मासि च कीर्त्तितम्
संवर्त्तान्ते पारणं स्यान्महाब्राह्मणभोजनम्।
इतिहासविदे नागं गैरिकेण कृतं नृप॥
तथाज्जुनी प्रदातव्या वाचकस्य महीपते।
एष पारणके वापि विधिः प्रोक्तो बुधैर्नृप॥
तव पित्रा कृतश्चैव पितुर्मोक्षाय भारत।
शुभालिकेय वैधी च पञ्चमी भरतर्षभ॥
सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं दत्त्वा तथा च गाम्।
व्यासस्य कुरुशार्द्दूल पितुरानृण्यमाप्नुयात्॥
तव पित्रा कृतन्त्वेव पञ्चम्योपासनं नृप।
उत्सृज्य नागतां वीर तव पूर्व्वं पितामहः॥
पुण्ये तरसदो गत्वा तथा पुण्यसदो नृप।
सुनासीरसदो गत्वा तथा भङ्गसदो गतः॥
भूपसदस्ततो गत्वा कञ्जकस्य सदो गतः।
अन्येऽपि ये करिष्यन्ति इदं व्रतमनुत्तमम्।
दष्टकात् मोक्षते तेषां शुभं स्थानमवाप्स्यति॥
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं नरः श्रद्धासमन्वितः।
कुले तस्य न नागेभ्यो भयं भवति कुत्रचित्॥"
इति भविष्यपुराणे पञ्चमीकल्पे॥ *॥
शतानीक उवाच।
"सर्पाणां कति रूपाणि के वर्णाः किञ्च लक्षणम्
का जातिस्तु भवेत्तेषां केषु योनिः कुलेषु वा॥
सुमन्तुरुवाच।
अत्र ते वच्मि संवादं कश्यपस्य महात्मनः।
यथासीद्गौतमेनेह शृणु पूर्व्वं हिमाचले॥
हुताग्निहोत्रमासीनं कश्यपन्तु हिमाचले।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या गौतमो वाक्यमब्रवीत्॥
सर्पाणां कति रूपाणि किञ्चिह्नं किञ्च लक्षणम्
जातिं कुलं तथा वर्णान् ब्रूहि सर्व्वं प्रजापते।
कथं वा जायते सर्पः कथं मुञ्चेद्विषं प्रभो।
विषवेगाः कति प्रोक्ताः कत्येव विषनाड़िका॥

दंष्ट्राः कतिविधाः प्रोक्ताः किं प्रमाणं विषागमे
कदा तु गृह्णीते गर्भं कथं वेह प्रसूयते॥
कीदृशी स्त्री पुमांश्चैव कीदृशश्च नपुंसकम्।
किं नाम दशनं चैव एतत् कथय सुव्रत।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कश्यपः प्रत्यभाषत।
शृणु गौतम तत्त्वेन सर्पाणामिह लक्षणम्॥*॥
मास्याषाढे तथा ज्यैष्ठे प्रमाद्यन्ति भुजङ्गमाः।
ततो नागो नागिनी च मैथुनं सम्प्रपद्यते॥
चतुरो वार्षिकान् मासान् नागो गर्भमधारयत्
ततः कार्त्तिकमासे तु अण्डकानि प्रसूयते॥
अण्डकानान्तु विज्ञेयं द्वे शते द्वे च विंशती।
तान्येव भक्षयेत् सा तु भागैकं घृणया त्यजेत्॥
सुवर्णार्कवर्णनिभात् पुमान् सञ्जायतेऽण्डकात्
तानेव खादते सर्पो अहोरात्राणि विंशतिम्॥
अर्क्कोदकसुवर्णाभात् दीर्घराजीवसन्निभात्।
तस्मादुत्पाद्यते स्त्री वै अण्डाद्ब्राह्मणसत्तम॥
शिरीषपुष्पवर्णाभादण्डकात् स्यान्नपुंसकम्।
ततो भिनत्ति चाण्डानि षण्मासेन तु गौतम॥
ततस्ते प्रीतिसम्बन्धात् स्नेहं बध्नन्ति बालकाः।
ततोऽसौ सप्तरात्रेण कृष्णो भवति यत्नतः॥*॥
आयुःप्रमाणं सर्पाणां शतं विंशोत्तरं स्मृतम्।
मृत्युश्चाष्टविधो ज्ञेयः शृणुष्वात्र यथाक्रमम्॥
मयूरात् मानुषाद्वापि चकोरात्तीक्ष्णखुरात्तथा।
विड़ालान्नकुलाच्चैव वराहाद्वृश्चिकात्तथा॥
एतेषां यदि मुच्येत जीवेद्विंशोत्तरं शतम्।
सप्ताहे तु ततः पूर्वं दंष्ट्राणान्तु विरोहणम्॥
विषस्यागमनं तत्र विक्षेपश्च पुनः पुनः।
एवं ज्ञात्वा तु तत्त्वेन विषकर्म्म समारभेत्॥
एकविंशतिरात्रेण विषं दंष्ट्रासु जायते।
नागीपार्श्वसमावर्त्ती बालसर्पस्तु उच्यते॥
पञ्चविंशतिरात्रस्तु सद्यः प्राणहरो भवेत्।
षण्मासाज्जातमात्रस्तु कञ्चुकं वै प्रमुञ्चति॥
पादानाञ्चापि विज्ञेया द्वे शते द्वे च विंशती।
गोलोमसदृशाः पादाः प्रविशन्ति क्रमन्ति च॥
सन्धीना चास्य विज्ञेया द्वे शते विंशती तथा।
पांशुन्यश्चापि विज्ञेया द्वे शते विंशतिस्तथा॥
अकालजाता ये सर्पा निर्व्विषास्ते प्रकीर्त्तिताः।
पञ्चसप्ततिवर्षाणि आयुस्तेषां प्रकीर्त्तितम्॥
रक्तपीतशुक्लदन्ता आनीला मन्दवेगिनः।
एते चाल्पायुषो ज्ञेया अल्पाहाराश्च भैरव॥
एकञ्चास्य भवेद्वक्त्रं द्वे जिह्वे च प्रकीर्त्तिते।
प्रथमा ब्रह्मदैवत्या द्वितीया विष्णुदेवता॥
तृतीया रुद्रदैवत्या चतुर्थी यमदैवता।
हीना प्रमाणतः सा तु वामनेत्र समाश्रिता॥
नास्या मन्त्रा प्रयोक्तव्या नौषधं नैव भेषजम्।
वैद्यः पराङ्मुखो याति मृत्युस्तस्या विलेखनात्॥
चिकित्सा न बुधैः कार्य्या तदन्तं तस्य जीवितम्
मकरी मासिकीं विद्यात् करालीञ्च द्विमासिकीम्।
कालरात्री भवेत् चौणि चतुरो यमदूतिका॥
मकरीशस्त्रकं विद्यात् कराली काकपादिका।

टकाराकृतिः कालरात्री याम्या कूपाकृति'
स्मृता ॥
मकरी वातुला ज्ञेया कराली पैत्तिकी स्मृता।
कफात्मिका कालरात्री यमदूती सान्निपातिकी।
शुक्ला तु मकरी ज्ञेया कराली रक्तसन्निभा।
कालरात्री भवेत् पीता कृष्णा च यमदूतिका॥"
इति भविष्यपुराणे पञ्चमीकल्पे ॥ * ॥
कश्यप उवाच।
"सविषा दंष्ट्रयोर्मध्ये यमदूती तु चेद्भवेत्।
न चिकित्सा बुधैः कार्य्या त गतायु विनि-
र्द्दिशेत् ॥
प्रहरार्द्धे दिवारात्रौ एकैकं भुञ्जते श्वहि.।
एकस्य च समानस्य द्वितीय षोडशं तथा॥
नागोदये यमुद्दिष्टो हतो विह्नो विदारित ।
कालदष्ट विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा॥
यस्माद्वै पतते विन्दुर्व्वालायसलिलोद्धृतम्।
तस्माद्वं स्रवते दंष्ट्राविष सर्पस्य दारुणम्॥
ज्वालायते तु संपूर्णे देहे सक्रमते विषम्।
यावत् सक्रामयेद्वाहुं कुञ्चित वा प्रसारयेत्॥
अनेन क्षणमात्रेण विष गच्छति मस्तके।
वेधते विषवेगस्तु शतशोऽथ सहस्रश ॥
वर्द्धते रक्तमासाद्य ततो वाते शिखी यथा।
तैलविन्दुर्ज्जले प्राप्य यथा वेगेन वर्द्धते॥
शिखण्डी आश्रय प्राप्य मारुतेन समीरित'।
ततस्त्वालायत प्राप्य त्वचास्थान विचेष्टितम्॥
त्वचासु द्विगुण विद्याच्छोणितेषु चतुर्गुणम्।
पित्ते तु त्रिगुण याति श्लेष्मे वै षोडश भवेत्॥
वायौ त्रिंशद्गुणञ्चैव मज्जे षष्टिगुण तथा।
प्राणे चैकार्णवीभूते सर्व्वस्रोतान्निरोधयेत्॥
स्रोतेन रुध्यमानेन याति साध्यमसाध्यताम्।
ततोऽसौ म्रियते जन्तुर्निश्वासोच्छ्वासवर्ज्जित'।
निष्क्रान्ते तु ततो जीवे भूते पञ्चत्वमागते।
तानि भूतानि गच्छन्ति यस्य यस्य यथालयम्॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च।
इत्येषामेव संघात शरीरमभिधीयते॥
पृथिवी पृथिवी याति आपस्तोयेषु लीयते।
तेजो गच्छति चादित्य मारुतो मारुत व्रजेत्॥
आकाशञ्चैव आकाशे सह तेनैव गच्छति।
स्वस्थान ते प्रपद्यन्ते परस्परवियोजिता ॥
न जीवेदागत कश्चिदिह जन्मनि सुव्रत।
विषार्त्ते न उपेक्षेत त्वरित तु चिकित्सयेत्॥*॥
एकमस्ति विष लोके द्वितीयञ्चोपपद्यते।
यथा चलविषञ्चैव स्थावरन्तु तथैव च॥
प्रथमे विषवेगे तु रोमहर्ष प्रजायते।
द्वितीये विषवेगे तु स्वेदो गात्रेषु जायते॥
तृतीये विषवेगे तु कम्पो गात्रेषु जायते।
चतुर्थे विषवेगे तु श्रोत्रान्तरनिरोधकृत्॥
पञ्चमे विषवेगे तु हिक्का गात्रेषु जायते।
षष्ठे तु विषवेगे तु ग्रीवाभङ्गस्तु जायते॥
सप्तमे विषवेगे तु प्राणेभ्यो विप्रमुच्यते।
सप्तधातुवहा ह्येते वैनतेयेन भाषिता ॥*॥
त्वचस्थाने विषे प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु।

अङ्गानि तिमिरायन्ते यतन्ते च मुहुर्मुहुः॥
एतानि यस्य चिह्नानि तस्य त्वचगत विषम्।
तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्॥
अर्कमूलमपामार्गप्रियङ्गु तगर तथा॥
एतदालोड्य दातव्य ततः सम्पद्यते सुखम्॥
ततस्तस्मिन् कृते विप्रा न निवर्त्तेत चेद्विषम्।
त्वचस्थान ततो भित्त्वा रक्तस्थानं प्रधावति॥*॥
विषे च रक्तसंप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु।
दह्यते मुह्यते चैव शीतल बहु मन्यते॥
एतानि यस्य रूपाणि तस्य रक्त विष गतम्।
तत्रागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्॥
उशीर चन्दन कुष्ठमुत्पल तगर तथा।
महाकालस्य मूलानि सिन्धुवारभृगस्य च॥
हिङ्गु च मरिचञ्चैव पूर्व्ववेगे तु दापयेत्।
बृहती हरिकालो च इन्द्रवारुणिमूलकम्॥
सर्पगन्धा घृत चैव द्वितीये परिकीर्त्तितम्।
सिन्दुवार तथा हिङ्गु तृतीये कारयेद्बुध.॥
नस्य पानञ्च कुर्व्वीत अञ्जन लेपन तथा।
एतेनैवोपचारेण तत सम्पद्यते सुखम्॥ * ॥
रक्तस्थान ततो गत्वा पित्तस्थान प्रधावति।
पित्तस्थानगते विप्र विषे रूपाणि मे शृणु॥
उत्तिष्ठते निपतते दह्यते मुह्यते तथा।
गात्रतः पीतता स्याद्वै दिश पश्यति पीतिका॥
धवलाश्च भवेन्मूर्च्छा न चात्मान विजानते।
विषक्रिया तस्य कुर्य्यात् यथा सम्पद्यते
सुखम्॥
पिप्पल मधुक चैव मधुखण्डघृत तथा।
मधुसारमलावुञ्च जातिशर्करवालुकाम्॥
इन्द्रवारुणिमूलञ्च गवा मूत्रेण पेषयेत्।
नस्य तस्य प्रयुञ्जीत पानमालेपमाञ्जनम्॥
एतेनैवोपचारेण तत. सम्पद्यते सुखम्।
पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानञ्च गच्छति॥*॥
श्लेष्मस्थाने तत प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु।
गात्राणि तस्य रुध्यन्ते निश्वासश्च न जायते॥
लाला च स्रवते तस्य कण्ठे घुरघुरायते।
एतानि यस्य रूपाणि तस्य श्लेष्मगत विषम्॥
तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्।
त्रिकटुकञ्च कोशातकी लोध्रमधुसारकम्॥
एतेषा समभागानि गवा मूत्रेण पेषयेत्।
नस्य पानञ्च कुर्व्वीत अञ्जन लेपन तथा॥
एतेनैवोपचारेण तत' सम्पद्यते सुखम्।
श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य वायुस्थानञ्च गच्छति॥*॥
तत रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगते विषे।
आध्मायते च जठर यत्नवाश्च न पश्यति॥
ईदृश कुरुते रूप दृष्टिभङ्गश्च जायते।
एतानि यस्य रूपाणि तस्य वायुगत विषम्॥
तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्।
शोणमूल पियालञ्च रक्ता च गजपिप्पली॥
भार्गी वचा पिप्पलिदेवदारु-
मधूकसार सह सिन्दुवारम्।
हिङ्गुञ्च पिष्ट्वा गुडिकाञ्च कुर्य्या-
द्दद्याच्च तस्याञ्जनलेपनादीन्॥

एषोऽगदः सर्व्वविषाणि हन्यात्
स्वयम्भुवा देववरेण सृष्ट' ॥
अञ्जनञ्चैव नस्यञ्च चिप्र दद्याद्विषान्विते।
वायुस्थान ततो मुक्त्वा मज्जस्थान प्रधावति॥*॥
विषे मज्जगते विप्र तस्य रूपाणि मे शृणु।
दृष्टिश्च हीयते तस्य भृशमङ्गानि मुञ्चति॥
एतानि यस्य रूपाणि तस्य मज्जगत विषम्।
तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्॥
घृत मधु शर्कराञ्च उशीर चन्दन तथा।
एतदालोड्य दातव्य पान तस्य च सुव्रत॥
तत प्रणश्यते दुःख तत सम्पद्यते सुखम्।
अथ तस्मिन् कृते योगे विष तस्य निवर्त्तते॥*॥
मज्जस्थान ततो गत्वा मर्म्मस्थान प्रधावति।
विषे तु मर्म्मसम्प्राप्ते शृणु रूप यथा भवेत्॥
निश्चेष्ट. पतते भूमौ कर्णाभ्या बधिरो भवेत्।
करिणा सिच्यमानस्य रोमहर्षो न जायते॥
दण्डेन हन्यमानस्य दण्डराजी न जायते।
शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिर न प्रवर्त्तते॥
केशेषु लुप्यमानेषु नैव क्लेशप्रवेदने।
यस्य कर्णौ च पार्श्वौ च हनू पादौ च सन्धय'॥
शिथिलानि भवन्तीह स गतासुरिति श्रुति ।
एतानि यस्य रूपाणि विपरीतानि गौतम॥
मृतन्तु त विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा।
वैद्यास्तस्य न पश्यन्ति ये पश्यन्ति कुमेधिता॥
विचक्षणास्तु पश्यन्ति मन्त्रौषधिसमन्विता ।
तस्यागद प्रवक्ष्यामि स्वय रुद्रेण भाषितम्॥
मयूरपित्त मार्ज्जारपित्त नकुलपित्तकम्।
मत्स्यमाहिषपित्तञ्च धानालीमूलमेव च॥
कुङ्कुम भार्गव कुष्ठ काश्मरी च त्वच तथा।
उत्पलस्य च किञ्जल्क पद्मस्य कुमुदस्य च॥
एतानि समभागानि गोमूत्रेण तु शोषयेत्।
एषोऽगदो यस्य हस्ते दष्टेन म्रियते न वै।
कालाहिनापि दष्टोऽपि चिप्र भवति निर्व्विष॥
चिप्रमेव प्रदातव्य सृतसञ्जीवनौषधम्।
अञ्जनञ्चैव नस्यञ्च चिप्र दद्यात् विचक्षण॥"
इति भविष्यपुराणे ब्राह्मपर्व्वणि पञ्चमीधातु-
गतविषक्रिया ॥*॥
गौतम उवाच।
"कीदृश एतदाख्याहि सर्व्व दष्टस्य लक्षणम्॥
कश्यप उवाच।
अत पर प्रवक्ष्यामि नागाना रूपलक्षणम्।
सर्पदष्टस्य च तथा समासाद्द्विजपुङ्गव!॥
अथ सर्पेण दष्टस्य ऊर्द्ध्वा दृष्टि. प्रजायते।
सर्प्या दष्टस्य च तथा अधोदृष्टि प्रजायते॥
नपुंसकेन दष्टस्य अङ्गमर्द्द प्रजायते।
क्षुधा दष्टस्य वा साम्या दृष्टिर्हि ज्वरोत्तम॥
कुमारेणापि दष्टस्य दक्षिणा एव जायते।
गुर्व्विण्या वाथ दष्टस्य तथा स्वेदश्च जायते।
रोमाञ्च सूतिकायाश्च वेपथुश्चापि जायते।
पन्नगी प्रभवेद्रात्रौ दिवा सर्पो विषाधिक ॥
नपुंसकन्तु सन्ध्याया कश्यपेन तु भाषितम्।
अन्धकारे तु दष्टानामुदके गहने वने॥

सर्पः
सर्पः

सुप्तस्य वै प्रमत्तस्य पदे सर्पो न दृश्यते।
दृष्टरूपाण्यजानन् वै कथं वैद्यश्चिकित्सति ॥
चतुर्व्विधा इह प्रोक्ता पन्नगास्तु महात्मना।
दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिला व्यन्तरास्तथा ॥
दर्व्वीकरा वातविषा मण्डलाः पैत्तिका स्मृता ।
श्लेष्मला राजिला ज्ञेया व्यन्तराः सान्निपातिकाः
रक्तं परीक्षयेद्दाडं सर्पाणान्तु पृथक् पृथक्।
कृष्णं दर्व्वीकराणान्तु जायते वातसुल्वणम् ॥
रक्तं घनञ्च बहुशः शोणितं मण्डलीकृते।
पिच्छिलं राजिले स्वल्पं तद्वद्यन्तरके तथा॥*॥
ज्ञेयाः सर्पास्तु चत्वारः पञ्चमो नोपलभ्यते ।
ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव चतुर्थकः ॥
ब्राह्मणे मधुरं दद्यात् तिक्तं दद्यात्तथोत्तरे ।
वैश्ये कर्षफलं दद्यात् शूद्रे त्रिफलमेव वा ॥
ब्राह्मणेन तु दष्टस्य दाहो गात्रेषु जायते ।
मूर्च्छा च प्रबला स्याद्वै न ज्ञानमभिजायते ॥
श्यामवर्णं मुखञ्च स्यान्मनस्तम्भश्च जायते ।
तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अश्वगन्धामपामार्गं सिन्दुवारं सुरालयम् ।
एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत् ।
एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः ॥*॥
क्षत्त्रियेण तु दष्टस्य कम्पो गात्रेषु जायते ।
मूर्च्छा मोहस्तथा स्याद्वै न ज्ञानमभिजायते॥
जायते वेदना तस्य जङ्घेश्वैव निरीक्षते ।
तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुमथ वारुणीम् ।
एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं तस्य प्रदापयेत्।
एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः ॥*॥
वैश्येनापि हि दष्टस्य शृणु रूपाणि यानि तु ।
श्लेष्मप्रकोपो लाला च नवोद्वहति वेदना ॥
मूर्च्छा च प्रबला यस्य आत्मानं नाभिनन्दति।
तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अश्वगन्धा समीमूला गृहधूमं समुग्गुलुम् ।
शिरीषार्कफलाश्चञ्च श्वेता च गिरिकर्णिकाम् ॥
गोमूत्रेण समायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत् ।
एष वैश्येन दष्टानामगदः परिकीर्त्तितः ॥*॥
शूद्रेणापि हि दष्टस्य शृणु तत्त्वेन गौतम ।
कुप्यते वेपते चैव ज्वरः शीतश्च जायते ॥
अङ्गानि चुलचुलायन्ते शूद्रदष्टस्य लक्षणम् ।
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
पद्मञ्च लोध्रकञ्चैव क्षौद्रं पद्मस्य केशरम् ।
मधु मधुकसारञ्च श्वेता च गिरिकर्णिका ॥
एतानि समभागानि पेषयेत् शीतवारिणा ।
पानं लेपाञ्जनं नस्यं सुखी भवति मानवः ॥*॥
पूर्व्वाह्णे चरते विप्रो मध्याह्ने क्षत्त्रियश्चरेत् ।
अपराह्णे चरेद्वैश्यः शूद्रः सन्ध्याचरो भवेत् ॥
आहारश्चास्य पुष्पाणि ब्राह्मणानां विदुर्बुधाः ।
मूषिकाः क्षत्त्रियाणाञ्च आहारो द्विजसत्तम ॥
वैश्या मण्डूकभक्ष्याश्च शूद्राः सर्व्वाशिनस्तथा ॥
अग्रतो दशते विप्रः क्षत्त्रियो दक्षिणेन तु ।
वामपार्श्वे सदा वैश्यः पश्चाद्वै शूद्र आदशेत् ॥
मदकाले तु सम्प्राप्ते पीड्यमाना महाविषाः ।
अवेलायां दशन्ते वै मैथुनार्त्ता भुजङ्गमाः ॥*॥
पुष्पगन्धाः स्मृता विप्राः क्षत्त्रियाश्चन्दनावहाः ।
वैश्याश्च घृतगन्धा वै शूद्राः कूर्म्मस्य गन्धिनः ॥*॥
वासं तेषां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ।
नदीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च ॥
आरामेषु पवित्रेषु शुचिष्वायतनेषु च ॥
वसन्ति ब्राह्मणाः सर्पाः ग्रामद्वारे चतुष्पथे ॥
क्षत्त्रियो वसते नित्यं तोरणेषु पुरेषु च ।
गोशालाश्वशालासु पलालेषु तटेषु च ॥
गोष्ठेषु पथि हट्टेषु विप्र वैश्या वसन्ति च ।
अविविक्तेषु स्थानेषु निर्झरेषु वनेषु च ।
शून्यागारे श्मशाने च शूद्रा विप्र वसन्ति च ॥
श्वेताश्च कपिलाश्चैव ये सर्पास्त्वनलप्रभाः ।
सात्त्विका मनस्विनो विप्र ब्राह्मणास्ते बुधैः
स्मृताः ॥
रक्तवर्णसुवर्णाभप्रवालमणिसन्निभाः ।
सूर्य्यप्रभास्तथा विप्र क्षत्त्रियास्ते भुजङ्गमाः ॥
नानाविचित्रराजीभिरतसीवर्णसन्निभाः ।
बाणपुष्पसुवर्णाभा वैश्यास्ते च भुजङ्गमाः ॥
काकोदरनिभाः केचित् ये च अञ्जनसन्निभाः ।
काकवर्णा धूम्रवर्णास्ते शूद्राः परिकीर्त्तिताः ॥*॥
यस्य सर्पेण दष्टस्य दशमङ्गुलमन्तरम् ।
बालदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
यस्य सर्पेण दष्टस्य दश द्व्यङ्गुलमन्तरम् ।
यौवनस्थेन दष्टस्य एतद्भवति लक्षणम् ॥
यस्य सर्पेण दष्टस्य सार्द्धद्व्यङ्गुलमन्तरम् ।
वृद्धदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा॥*॥
अनन्तः प्रेक्षते पूर्व्वं वामपार्श्वे तु वासुकिः ।
तक्षको दक्षिणे पार्श्वे कर्कोटः पृष्ठतस्तथा ॥
बलेन भ्रमते पद्मो महापद्मो निमज्जति ।
विमज्जस्तिष्ठते चैव शङ्खपालो मुहुर्म्मुहुः ॥
सर्व्वेषां कुरुते रूपं कुलिकः पन्नगोत्तम ।
अनन्तस्य दिशा पूर्व्वा वासुकेस्तु हुताशनः ॥
दक्षिणा तक्षकस्योक्ता कर्कोटस्य तु नैरृती ।
पश्चिमा पद्मनाभस्य महापद्मस्य वायुजा ॥
उत्तरा शङ्खपालस्य ऐशानी कुलिकस्य तु ।
अनन्तस्य भवेत् पद्मं वासुकेः स्यात्तथोत्पलम् ॥
स्वस्तिकं तक्षकस्योक्तं कर्कोटस्य त्रिरेखकम् ।
पद्मस्य तु भवेत् पद्मं शूलमश्वतरस्य तु ॥
शङ्खजातेर्भवेच्छत्रं कुलिकस्यार्द्धचन्द्रकम् ।
अनन्तः कुलिको विप्र क्षत्त्रियौ शङ्खवासुकी ॥
महापद्मस्तक्षकश्च वैश्यौ विप्र प्रकीर्त्तितौ ।
पद्मकर्कोटकौ शूद्रौ सदा ज्ञेयौ मनीषिभिः ॥
अनन्तकुलिकौ शुक्लौ वर्णतो ब्रह्मसम्भवौ ।
वासुकिः शङ्खपालश्च रक्तौ ह्यग्निसमुद्भवौ ॥
तक्षकश्च महापद्म इन्द्रात् पीतौ बभूवतुः ।
पद्मकर्कोटकौ विप सर्पौ कृष्णौ बभूवतुः ॥*॥
हयं यानं नृपं छत्रं राजानमथ पावकम् ।
धरणीमुत्पाद्य घृतानेतान् सिद्धिकरान् विदुः ॥
पूर्णकुम्भं पताका च काञ्चनं मणयस्तथा ।
शरसी मालिका कम्बुजीवञ्जीवेति सुव्रता ॥
एतेषां दर्शनं श्रेष्ठं कन्या च प्रातिसूतिका ।
चतुःषष्टिः समाख्याता भोगिनो मत्तपन्नगाः ॥
अष्टम्यास्तेषु षड्विंशा अष्टत्रिंशा महीधराः ।
विंशास्तु कुलिताः प्रोक्ता सप्त मण्डलिनस्तथा ।
राजीवास्तु दश प्रोक्ता दक्षाः षोडश पञ्च च ॥
इन्दुभो दुन्दुभिश्चैव चैडभः श्रेष्ठवाहनः ॥
नागपुष्पसुवर्णाख्या निर्व्विषा ये च पन्नगाः ।
एवमेवन्तु सर्पाणां शतद्विनवतिः स्मृतम् ॥

वराहकर्णं गजपिप्पलिञ्च
गान्धारिका पिप्पलदेवदारु ।
मधूकसारं सह सिन्धुवारं
हिङ्गुञ्च पिष्ट्वा गुडिका च कार्य्या ॥*॥

सुमन्तुरुवाच ।
इत्युक्तवान् पुरा वीर गौतमस्य प्रजापतिः ।
लक्षणं सर्व्वनागानां रूपवर्णविषैस्तथा ॥
तस्मात् संपूजयेन्नागान् सदा भक्त्या समन्वितः
विशेषतस्तु पञ्चम्यां पयसा पायसेन च ॥
श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।
द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोल्वणाः ॥
पूजयेद्विधिवद्वीर दधिदूर्व्वाक्षतैः कुशैः ।
गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
ये त्वस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।
न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कर्हिचित् ॥”
इति भविष्ये पञ्चमीकल्पे ॥*॥

सुमन्तुरुवाच ।
“तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः ।
तथालिख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च सर्पिःपायसगुग्गुलैः ।
तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः ॥
आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन नागान् वै पूजयेद्बुधः ॥”
इति भविष्ये पञ्चमीकल्पे ॥*॥

सुमन्तुरुवाच ।
“तथा चाश्वयुजे मासि पञ्चम्यां कुरुनन्दन ।
कृत्वा कुशमयान्नागान् इन्द्राण्या सह पूजयेत् ॥
घृतोदकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा विशाम्पते ।
गोधूमैः पयसा स्विन्नैर्भक्ष्यैश्च विविधैस्तथा ॥
यस्त्वस्यां विधिवन्नागान् शुचिर्भक्त्या समन्वितः
पूजयेत् कुरुशार्दूल तस्य शेषादयो नृप ॥
नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति मानवः
सुशान्तिलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः ॥
इत्येतत् कथितं विप्र पञ्चमीकल्पमुत्तमम् ।
पन्नगान्मुच्यते मन्त्रं सर्व्वसर्पनिषेधकम् ॥”
ॐ कुरु कुले नः फट् स्वाहा । इति भविष्य-
पुराणे शतसाहस्र्यां संहितायां पञ्चमीकल्पे ॥*
अन्यच्च ।

सूत उवाच ।
“प्राणेश्वरं गारुडञ्च शिवोक्तं प्रवदाम्यहम् ।
स्थानान्यादौ प्रवक्ष्यामि यथा दष्टो न जीवति
चितावल्मीकशैलादौ कूपे च विवरे तरौ ।
दंशे रेखात्रयं यस्य प्रच्छन्नं स न जीवति ॥
षष्ठ्याञ्च कर्कटे मेषे मूलाश्लेषामघादिषु ।
कक्षाश्रोणिगले सन्धौ शङ्खकर्णोदरादिषु ॥

दण्डी शस्त्रधरो भिक्षुर्लग्नादिः कालदूतकः।
वक्त्रे बाह्वो च ग्रीवायां पृष्ठे च नहि जीवति॥
पूर्व्वं दिनपतिर्भुङ्क्ते ह्यर्द्धयामस्ततोऽपरे।
शेषा ग्रहाः प्रतिदिनं षट्सङ्ख्यापरिवर्त्तनैः॥
नागभोगक्रमो ज्ञेयो रात्रौ बाणविवर्त्तनैः।
शेषोऽर्कः फणिपश्चन्द्रस्तक्षको भौम ईरितः॥
कर्क्कोटो ज्ञो गुरुः पद्मो महापद्मश्च भार्गवः।
शङ्खः शनैश्चरो राहुः कुलिकश्चाष्टयो ग्रहाः॥
रात्रौ दिवा सुरगुरोर्भोगे स्यादमरान्तकः।
षष्ठो, कालो दिवा राहुः कुलिकेन सह स्थितः॥
यामार्द्धसन्धिसंस्थः स वेलां कालयतीरयेत्।
बाणद्विषड्वह्निवाजियुगभूरेकभागतः॥
दिवा षड्वेदनेत्रादिपञ्चत्रिवसुसप्तकैः।
पादाङ्गुष्ठे पादपृष्ठे गुल्फे जानुनि लिङ्गके॥
नाभौ हृदि स्तनतटे कण्ठे नासापुटेक्षणे।
कर्णयोश्च भ्रुवोः शङ्खे मस्तके प्रतिपत्क्रमात्॥
तिष्ठेच्चन्द्रश्च जीवेन पुंसो दक्षिणभागके।
कायस्य वामभागे तु स्त्रिया वायुवहात् करात्॥
अमृतस्वक्षतो मोहो निवर्त्तेत च मर्द्दनात्।
आत्मनः परमं बीजं हमाख्यं स्फाटिकामलम्॥
ज्ञातव्यं विषपापघ्नं बीजं तस्य चतुर्व्विधम्।
बिन्दुपञ्चस्वरयुतमाद्यमुक्तं द्वितीयकम्॥
षष्ठारूढं तृतीयं स्यात् सविसर्गं चतुर्व्विधम्।
ॐ कुरु कुन्दे स्वाहा॥
विद्यात्रैलोक्यरक्षार्थं गरुडेन धृता पुरा।
वर्षेप्सुना च नागानां मुखेऽथ प्रणवं न्यसेत्॥
गले कुरु न्यसेत् पश्चात् हृदि चैव विशेषतः।
कुन्दे स्वा गुह्ययोः पादयुगे ह्यान्यास ईरितः।
गृहेऽपि लिखित्वा यत्र तन्नागा सत्यजन्ति च॥
सहस्रमन्त्रजप्तन्तु सूत्रं कर्णे धृतं तथा।
यद्गृहे शर्करा जप्ता क्षिप्ता नागास्त्यजन्ति च।
सप्तलक्षस्य जप्याद्वै सिद्धिं प्राप्ता सुरासुरैः॥
ॐ सुवर्णरेखे कुक्कुटविग्रहरूपिणि स्वाहा॥
एवञ्चाष्टदले पद्मे दले वर्णयुगं लिखेत्।
नामैतत् वारिधाराभिः स्नातो दष्टो विषं त्यजेत्॥
ॐ पक्षि स्वाहा।
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं करे न्यस्याथ देहके।
कं वक्त्रे हृदि लिङ्गे च पादयोर्गरुडो हि सः॥
नाक्रामन्ति च तच्छाया स्वप्नेऽपि विषपन्नगाः।
यस्तु लक्षं जपेच्चास्याः स दृष्ट्या नाशयेद्विषम्॥
ॐ क्रां क्रीं क्रौं भिरुण्डायै नमः॥
कर्णे जप्ता त्वियं विद्या दष्टकस्य विषं हरेत्।
अ-आ न्यसेत्तु पादाग्रे इ-ई गुल्फेऽथ जानुनि॥
उ-ऊ ए-ऐ कटितटे ओ नाभौ विन्यसेत् सुधीः।
हृदि औ वक्त्रदेशे च अं अः हंससंयुताः॥
हंसो विषादि च हरेत् जप्तो ध्यातोऽथ पूजितः।
गरुडोऽहमिति ध्यात्वा कुर्य्याद्विषहरां क्रियाम्।
हं मन्त्रं गात्रविन्यस्तं विषादिहरमीरितम्।
न्यस्य हंसं वामकरे नासामुखनिरोधकृत्॥
मन्त्रो हरेत् दष्टकस्य त्वङ्मांसादिगतं विषम्।
स वायुना समाकृष्य दष्टानां गरलं हरेत्।
तनौ न्यसेद्दष्टकेव नीलकण्ठादि संस्मरेत्॥०॥
पीतं प्रत्यङ्गिरामूलं तण्डुलाद्भिर्व्विषापहम्।
पुनर्नवाफलिनीनां मूलं चक्रजमीदृशम्॥
मूलं शुक्लबृहत्यास्तु कर्क्कोट्या गैरिकर्णिकम्।
अङ्गिष्टं घृतोपेतलेपोऽयं विषमर्द्दनः॥
विषमृद्धिं न व्रजेच्च उष्णं पिबति यो घृतम्।
पञ्चाङ्गन्तु शिरोषस्य मूलं गृञ्जनजन्तथा।
सर्व्वाङ्गलेपतश्चापि पानाद्वा विषहृद्भवेत्॥
क्रौं गोनसादिविषहृत्॥
हलान्टाटविसर्गान्त ध्यातं वश्यादिकृद्भवेत्।
न्यस्तं योनौ वशेत् कन्या कुर्य्यान्मदजलाविलाम्।
जप्ता सप्ताष्टसाहस्रं गरुत्मानिव सर्व्वग।
कविः स्यात् श्रुतिधारी स्याच्छ्रस्त्रीयायुराप्नुयात्।
विषहृत् स्यात् कथा तद्वत्तु निर्वा सम्मतो ध्रुवम्॥"
इति गारुडे प्राणेश्वर गारुड समाप्त १८ अध्याय. ॥०॥०॥ अपरञ्च।
अग्निरुवाच।
"नागादयोऽथ तारादिदंशस्थानानि मर्म्म च।
सूतकं दष्टचेष्टेति सप्तलक्षणमुच्यते॥
शेषवासुकितक्षाख्याः कर्कटोऽब्जो महाम्बुजः।
शङ्खपालश्च कुलिक इत्यष्टौ नागवर्य्यकाः॥
दशाष्टपञ्चत्रिगुणशतमूर्द्धान्विताः क्रमात्।
विप्रौ नृपौ विशौ शूद्रौ द्वौ द्वौ नागेषु कीर्त्तितौ॥
तदन्वयाः पञ्चशतं तेभ्यो जाता ह्यसङ्ख्यकाः।
फणिमण्डलिराजीलवातपित्तकफात्मकाः॥
व्यन्तरा दोषमिश्रास्ते सर्पा दर्व्वीकराः स्मृताः।
रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः॥
गोनसा मन्दगा दीर्घा मण्डलैर्विविधैः स्थिताः।
राजीलाश्चित्रिताः स्निग्धास्तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च राजिभिः॥
व्यन्तरा मिश्रचिह्नाश्च भूवर्षाग्नेयवायवः।
चतुर्व्विधास्ते षड्विंशभेदाः षोडश गोनसाः॥
त्रयोदश च राजीला व्यन्तरा एकविंशतिः।
येऽनुक्तकाले जायन्ते सर्पास्ते व्यन्तराः स्मृताः॥
आषाढादित्रिमासैः स्याद्गर्भो मासचतुष्टये।
अण्डकानां शते द्वे च चत्वारिंशत् प्रसूयते।
सर्पा ग्रसन्ति सूतौ तान् विनास्त्रीपुंनपुंसकान्।
उन्मीलतेऽक्षि सप्ताहात् कृष्णो मासाद्भवेद्धि॥
द्वादशाहात् स्वबोधः स्याद्दन्ताः स्युः सूर्य्यदर्शनात्।
द्वात्रिंशद्दिनविंशत्याश्चतस्रस्तेषु दंष्ट्रिकाः॥
कराली मकरी कालरात्री च यमदूतिका।
एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः॥
षण्मासान्मुच्यते कृत्तिं जीवेत् षष्टिसमाद्वयम्।
नागाः सूर्य्यादिवारेशाः सप्त उक्ता दिवानिशि।
तेषां षट् प्रतिवारेषु कुलिकः सर्व्वसन्धिषु।
शङ्खेन वा महाब्जेन सह तस्योदयोऽथवा॥
द्वयोर्व्वा नाड़िकामन्त्रमन्तरं कुलिकोदयः।
दुष्टः सकालः सर्व्वत्र सर्व्वदंशे विनिर्द्दिशेत्॥
कृत्तिका भरणी स्वाती मूलं पूर्व्वात्रयाश्विनी।
विशाखार्द्रा मघाश्लेषा चित्रा श्रवणरोहिणी॥
हस्ता मन्दकुजौ वारौ पञ्चमी चाष्टमीतिथिः।
षष्ठी रिक्ता शिवा निन्द्या पञ्चमी च चतुर्द्दशी॥
सन्ध्याचतुष्टयं दुष्टं दग्धयोगाश्च राशयः।
एकद्विबहवो दंशा दष्टविद्धञ्च खण्डितम्॥
अदंशमवगुप्तं स्याद्दंशमेवं चतुर्व्विधम्।
त्रयो द्व्येकक्षता दंशा वेदना रुधिरो नृणाम्॥
नक्तं द्व्येकाङ्घ्रिकूर्म्माभा दंशाश्च यमचोदिताः॥
दाहो पिपीलिकास्पर्शो कण्ठशोषरुजान्वितः।
सतोदो ग्रन्थितो दंशः सविषो न्यस्तनिर्व्विषः॥
देवालये शून्यगृहे वल्मीकोद्यानकोटरे।
रथ्या सन्ध्या श्मशाने च श्मशाने सिन्धुसङ्गमे॥
द्वीपे चतुष्पथे सौधे गृहेऽब्जे पर्व्वताग्रतः।
बिलद्वारे जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुड्यके॥
शिग्रुश्लेष्मातकाक्षेषु जम्बूडुम्बरणेषु च।
वटे च जीर्णप्राकारे खास्यहृत्कक्षजत्रुणि॥
तालौ शङ्खे गले मूर्ध्नि चिबुके नाभिपादयोः।
दंशोऽशुभः शुभो भूतः पुष्पहस्तः सुवाक् सुधीः॥
लिङ्गवर्णसमानश्च शुक्लवस्त्रोऽमलः शुचिः।
अपद्वारागतः शस्त्री प्रमादी भूगतेक्षणः॥
विवर्णवासाः पाशादिहस्तो गद्गदवर्णभाक्।
शुष्ककाष्ठान्वितः खिन्नस्तिलाक्तककराशुकः॥
आर्द्रवासाः कृष्णरक्तपुष्पो हेमशिरोरुहः।
कुचमर्द्दी नखच्छेदी गुदस्पृक् पादलेखकः॥
केशलुञ्ची तृणच्छेदी दुष्टा दूतास्तथैककः।
इडान्याबाह्यद्वेधा यदि दूतस्य चात्मनः॥
आभ्यां द्वाभ्यां पृष्टयान्यान् विद्यात् स्त्रीपुंनपुंसकान्।
दूतः स्पृशति यद्गात्रं तस्मिन् दंशमुदाहरेत्॥
दूताङ्घ्रिचलनं दुष्टं सुखिभिर्न्निश्चला शुभा।
जीवपार्श्वे शुभो दूतो दुष्टोऽन्यत्र समागतः॥
जीवो गतागतं दुष्टः शुभा दूतनिवेदने।
दूतस्य वाक् प्रदुष्टा सा पूर्व्वामजार्द्धनिन्दिता॥
विभक्तैस्तस्य वाक्यान्तैर्व्विषनिर्व्विषकालता।
आद्यैः स्वरैश्च काद्यैश्च वर्गैर्भिन्नलिपिर्द्विधा॥
स्वरजीवसुमान् वर्गो इति चेष्यश्च मातृका।
वाताग्नीन्द्रजलात्मानो वर्गेषु च चतुष्टयम्॥
नपुंसकाः पञ्चमाः स्युः स्वराः शक्राम्बुयोनयः।
दुष्टौ दूतस्य वाक्पादौ वाताग्नी मध्यमो हरिः॥
प्रशस्ता वारुणा वर्णा अतिदुष्टा नपुंसकाः।
प्रस्थाने मङ्गलं वाक्यं गर्ज्जितं मेघहस्तिनोः॥
प्रदक्षिणं फले वृक्षे चासस्य च रुतं जितम्।
शुभा गीतादिशब्दाः स्युरीदृशः स्यादसिद्धये॥
अनर्थगीताद्याक्रन्दो दक्षिणे विरुतं क्षुतम्।
वेश्या विप्रो नृपः कन्या गौर्दन्ती मुरजध्वनी॥
क्षीराज्यदधिशङ्खाम्बुच्छत्रं भेरी फलं सुरा।
तण्डुला हेमरूप्ये च सिद्धयेऽभिमुखा अमी॥
सकाष्ठः सानलः कारुर्मलिनाम्बरभारभृत्।
गलस्थटङ्को गोमायुर्गृध्रोलूककपर्द्दिकाः॥
तैलं कपालकार्पासा निषिद्धो भस्मनष्टये।

विषवेगास्स सप्त स्युर्धातोर्धात्वन्तरामितः ॥
विषदग्धो ललाटं यात्यतो नेत्रं ततो मुखम् ।
आस्याच्चरणनाभौ द्वौ धातून् प्राप्नोति हि
क्रमात् ॥"
इत्याग्नेये २९४ अध्याये लक्षणानि ॥*॥
अग्निरुवाच ।
"मन्त्रध्यानौषधैर्दंष्टचिकित्सां प्रवदामि ते ।
ॐ नमो भगवते नीलकण्ठायेति ॥
जपनाद्विषहानि स्यादौषधं जीवरक्षणम् ।
साज्यं सक्षद्रसं पेयं द्विविधं विषमुच्यते ॥
जङ्गमं सर्पमूषादि शृङ्गादि स्थावरं विषम् ।
शान्तस्वरान्वितो ब्रह्मा लोहितं तारकं शिवः ॥
विषते नाम मन्त्रोऽयं तार्क्ष्यः शब्दमयः स्मृतः ।
ज्वल महामते हृदयाय । गरुडविलामशिरसे ।
गरुडशिखायै । गरुडविषभञ्जन २ प्रभेदन २ ।
वित्रासय २ विमर्द्दय २ कवचाय । अप्रति-
हतशासन वं ह्रूँ फट् अस्त्राय । उग्ररूप-
धारक सर्व्वभयङ्कर भीषय ३ सर्व्वं दह २
भस्मीकुरु कुरु स्वाहा नेत्राय ।
सप्तवर्णान्तयुग्माष्टदिग्दलस्वरकेशरात् ।
वर्णंरत्न पद्मिस्वाभृत् कर्णिकं मातृकाम्बुजम् ।
ज्ञात्वा हृदिस्थं तन्मन्त्रो वामहस्ततले स्मरेत् ॥
अङ्गुष्ठादौ न्यसेद्वर्णान् विषभेदोदिता कला ।
पात्रं वज्रचतुष्कोणं पार्थिवं शक्रदैवतम् ॥
हृत्तार्द्धमाप्य पद्मार्द्धं शुक्लं वरुणदैवतम् ।
वारं स्वस्तिकयुक्तञ्च भैषजं वह्निदैवतम् ॥
हृत्तबिन्दुहृतं वायुदेवतं कृष्णमानिलम् ।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीमध्ये पर्व्वास्तेषु स्वविश्वसु ॥
सवर्णनागवाहनवेष्टितेषु न्यसेत् क्रमात् ।
विषते चतुरो वर्णान् स्वमण्डलसमन्वितः ।
श्रुपे वरतम्मात्रे आकाशे शिवदैवते ॥
कनिष्ठामध्यपर्व्वान्ते न्यसेत्तस्यायमक्षरम् ।
नागानामादिवर्णांश्च स्वमण्डलगतान्न्यसेत् ॥
भूतादिवर्णान् विन्यस्य अङ्गुष्ठाद्यन्तपर्व्वसु ।
तन्मात्रादिगुणाद्यर्णानङ्गुलीषु न्यसेद्बुधः ॥
स्पर्शनादेव तार्क्ष्येण हस्ते हन्याद्विषद्वयम् ।
मण्डलादिषु तान् वर्णान् विषते करयोजितान् ॥
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलिभिर्दे हनाभिस्थानेषु पर्व्वसु ।
स्वजोक्तः सवर्णाभमानाभे स्तुहिनप्रभम् ॥
कुङ्कुमारुणमाकण्ठादाकेशान्तात् सिततरम् ।
ब्रह्माण्डव्यापिनं तार्क्ष्यं चन्द्राख्यं नागभूषणम् ॥
नीलाश्मनासमालानं महापक्षं स्मरेद्बुधः ।
एवं तार्क्ष्यात्मनो वाक्या मन्त्रं स्याच्चान्द्रिको विषे
स्वस्ति तार्क्ष्यकरस्यान्तःस्थिताङ्गुष्ठविषापहा ।
तार्क्ष्यहस्तं समुद्यम्य तत्पश्चाङ्गुलिचालनात् ॥
कुर्य्याद्विषस्य स्तम्भादोस्तदुक्तमदवोषया ।
आकाशादेशभूबीजं पश्चाद्धाधिपतिर्मनुः ॥
मस्तम्भयेति वीपातो भाषया स्तम्भयेद्विषम् ।
व्यत्यस्तभूषया बीजो मन्त्रोऽयं माधुमाधितः ॥
मन्त्रं स्रावयश्मसः शब्दाद्यं सहरेद्विषम् ।
दष्टमुत्थापयेद्देव स्वजस्त्राभ्योऽभिषेकतः ॥
स्वजमशङ्खभेर्य्यादिनिस्वनश्रवणेन वा ।
संदद्दात्येव संयुक्तो भूतेजोव्यत्ययात् स्थितः ॥
भूषायुव्यत्ययान्मन्त्रो विषं सङ्क्रामयत्यसौ ।
अन्तस्थो निजवेश्मस्थो बीजाग्नीन्दुजलाम्बुभिः ।
एतत् कर्म्म नयेन्मन्त्री गरुडाकृतिविग्रहः ।
तार्क्ष्यं धारणमेकस्थस्तर्जनाम्नाशयेद्विषम् ॥
जानुदण्डेन्दुमुदितं स्वधाश्रीबीजलाञ्छितम् ।
स्नानपानात् सर्व्वविषजरारोगापमृत्युजित् ॥
पक्षि पक्षिमहापक्षि महापक्षि विषि स्वाहा ।
पक्षिपक्षि महापक्षि महापक्षि क्षीक्षी स्वाहा
द्वावेतौ पक्षिराड्मन्त्रौ विषघ्नावभिमन्त्रणात् ।
पक्षिराजाय विद्महे पक्षिदेवाय धीमहि तन्नो
गरुडः प्रचोदयात् ॥
पङ्क्तिस्थौ पार्श्वतः पूर्व्वौ दन्तश्रीकौ च दन्तिनौ
सकालो लाङ्गली चेति नीलकण्ठाद्यमीरितः ॥
वच कण्ठशिखाश्वेत न्यसेत् स्तम्भे सुमस्तकौ ।
हर हर हृदयाय नमः कपर्द्दिने च शिरसे
नीलकण्ठाय वै शिखाम् ॥
कालकूटविषभक्षणाय स्वाहाथर्व्वं वर्म्म च ।
कण्ठेनेत्र कृत्तिवास नेत्रैः प्रत्येकवक्त्रभिः ।
पूर्व्वाद्यैराननैर्युक्ता अतपो तारुणासितः ॥
अभय वरदचाप वासुकिञ्च दधद्भवः ।
यज्ञोपवीतपार्श्वन्तु गौरी रुद्रोऽस्य देवता ॥
पादजानुगुह्यनाभिहृत्कण्ठाननमूर्द्धसु ।
मन्त्रर्णान्यस्य करयोरङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीषु च ॥
तर्ज्जन्यादितदन्तास्तु मध्यमङ्गुष्ठयोर्न्यसेत् ।
ध्यात्वैवं सहरेत् क्षिप्रं वद्धया मूलमुद्रया ॥
कनिष्ठा ज्येष्ठया बद्धा तिस्रोऽन्याः प्रसृतिर्नवः ।
विषनाशे वामहस्तमन्यस्मिन् दक्षिणं करम् ॥
नमो भगवते नीलकण्ठाय चिः । अमलकण्ठाय
चि सर्व्वज्ञकण्ठाय चि क्षिप ओम् स्वाहा ॥
नमो नीलकण्ठाय नैकसर्व्वविषापहाय । नमस्ते
रुद्रमन्यव इति समार्ज्जनाद्विषं विनश्यति ॥
न सन्देहः कर्णजाप्या उपनेत्रा विधानतः ।
यजेद्रुद्रविधानेन नीलग्रीवं महेश्वरम् ।
विषव्याधिविनाशः स्यात् कृत्वा रुद्रविधानतः ॥"
इत्याग्नेये महापुराणे दष्टचिकित्सा नाम १९५
अध्यायः ॥ * ॥ ८ ॥ यात्राकाले तस्य शुभा-
शुभसूचकत्वं यथा,—
"गोनासदर्व्वीकरराजिलाद्याः
जात्यैव सर्व्वे भयदा भुजङ्गाः ।
विलोक्य सर्पं यदि निर्व्विकल्पाः
निवृत्तविघ्नस्य शुभं विचिन्त्यम् ॥
पाषाणसंस्तम्भितकण्टकेषु
दृष्ट्वा पदं यान्ति विनष्टविघ्नाः ।
सर्पच्छया पन्नगखाभिधेयः
प्रयाणकाले स तु वामभागे ।
दष्टः शुभः सिद्धिकृदुन्नताग्र-
स्तिष्ठेत् पथोर्द्धे यदि राज्यलाभः ॥"
इति सर्पः । इति वसन्तराजशाकुने १५ वर्गः ॥
सर्पकङ्कालिका, स्त्री, (सर्पकङ्काली एव । स्वार्थे
कन् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तीक्ष्णा २
विषदष्ट्रा ३ विषापहा ४ । इति रत्नमाला ॥
सहा ५ सर्पकङ्काली ६ विषनाशिनी ७ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
सर्पकङ्काली, स्त्री, (सर्पस्य कङ्कालमिवाङ्गं यस्याः ।
ङीप् ।) सर्पकङ्कालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्पगन्धा, स्त्री, (सर्पं गन्धयते हिनस्तीति । गन्धं
हिंसने + अण् । टाप् ।) वृक्षविशेषः । यथा,
"कृष्णाक्षी सर्पगन्धा च रसना च पलङ्कषा ॥"
इति जटाधरः ॥
सर्पघातिनी, स्त्री, (सर्पं हन्तीति । हन + णिनिः ।
ङीप ।) सर्पकङ्कालीभेदः । यथा,—
"सर्पसहा सर्पनामा सर्पाक्षी सर्पघातिनी ॥"
इति रत्नमाला ॥
सर्पतृणः, पुं, (सर्पस्तृणमिव च्छेद्यो यस्य ।)
नकुलः । इति हेमचन्द्रः ॥
सर्पदष्ट्रः, पु, (सर्पस्य दंष्ट्रेव पुष्पमस्य ।) दन्ती-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्पदंष्ट्रा, स्त्री, (सर्पस्य दंष्ट्रेव ।) वृश्चिकाली ।
इति रत्नमाला ॥
सर्पदंष्ट्रिका, स्त्री, (सर्पदंष्ट्रा + स्वार्थे कन् । टापि
अत इत्वम् ।) अजशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पदण्डा, स्त्री, (सर्पं दण्डयतीति । दण्ड + अण् ।
टाप् ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पदण्डी, स्त्री, (सर्पं दण्डयतीति । दण्ड + अण् ।
ङीप् ।) गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पदन्ती, स्त्री, (सर्पस्य दन्त इव पुष्पमस्याः ।
गौरादित्वात् ङीप् ।) नागदन्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सर्पदमनी, स्त्री, (सर्पस्य दमनमस्याः । ङीप् ।)
वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पनामा, स्त्री, (सर्पस्य नाम नाम यस्याः ।)
सर्पकङ्कालीभेदः । इति रत्नमाला ॥
सर्पपुष्पी, स्त्री, (सर्पस्य दन्त इव पुष्पमस्याः ।
ङीप् ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पफणजः, पु, (सर्पस्य फणात् जायते इति ।
जन + डः ।) सर्पफणजातमणिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सर्पभुक्, [ज्] पु, (सर्पं भुङ्क्ते इति । भुज + क्विप् ।
मयूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्पभक्षके, त्रि, ॥
सर्पमाला, स्त्री, (सर्पस्य मालेव ।) सर्पकङ्काली-
भेदः । इति क्वचित् रत्नमाला ॥ सर्पनामा
इति साधुपाठः ॥
सर्पराज, पु, (सर्पाणां राजा समासे टच् ।)
वासुकिः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ (सर्पश्रेष्ठे,
त्रि । यथा, हरिवंशे ६८ । १५ ।
"एष सोऽह गतः कृष्णो मग्नो वै कालिये ह्रदे ।
भक्ष्यते सर्पराजेन तदागच्छत मा चिरम् ॥")
सर्पलता, स्त्री, (सर्प इव लता ।) नागवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पसत्रं, क्ली, (सर्पनाशकं सत्रम् ।) सर्पनाशक-
यज्ञविशेषः । यथा, श्रीभागवते । १२।६।१६-२८।
"जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितम् ।
यथा जुहाव संक्रुद्धः सर्पान् सत्रे सह द्विजैः ॥

सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ दह्यमानान् महोरगान्।
दृष्टेन्द्रं भयसंविग्नस्तक्षकः शरणं ययौ ॥
अपश्यंस्तक्षकं तत्र राजा पारीक्षितो द्विजान्।
उवाच तक्षकः कस्मान्न दह्येतोरगाधमः ॥
तं गोपायति राजेन्द्र शक्रः शरणमागतम्।
तेन संस्तम्भितः सर्पस्तस्मान्नाग्नौ पतत्यसौ ॥
पारीक्षित इति श्रुत्वा प्राहर्त्विज उदारधीः।
सहेन्द्रस्तक्षको विप्रा नाग्नौ किमिति पात्यते ॥
तच्छ्रुत्वा जुहुवुर्विप्राः सहेन्द्रं तक्षकं मखे।
तक्षकाशु पतस्वेह सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥
इति ब्रह्मोदिताक्षेपे स्थानादिन्द्रः प्रचालितः।
बभूव सम्भ्रान्तमतिः सविमानः सतक्षकः ॥
तं पतन्तं विमानेन सह तक्षकमम्बरात्।
विलोक्याङ्गिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥
नैष त्वया मनुष्येन्द्र वधमर्हति सर्पराट्।
अनेन पीतममृतमथवा अजरामरः ॥
जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वेनैव कर्म्मणा।
राजंस्ततोऽन्यो नास्त्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः।
सर्पचौराग्निवज्राम्बुक्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप।
पञ्चत्वमिच्छते जन्तुर्भुङ्क्ते प्रारब्धकर्म्म तत् ॥
तस्मात् सत्रमिदं राजन् संस्थियेताभिचारिकम्।
सर्पा अनागसो दग्धा जनैर्दिष्टं हि भुज्यते ॥
इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेर्मानयन् वचः।
सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्पतिम् ॥"
(जरत्कारुपुत्त्रस्यास्तीकस्य वचनादेव जनमेजयः सर्पसत्रात् विररामेति पुराणान्तरमतम् ॥)
सर्पसत्री, [न्] पुं, (सर्पसत्रमस्यास्तीति। इनि।) जनमेजयराजः। इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पसहा, स्त्री, (सर्पं सहते इति। सह+अच्।) सर्पकङ्कालीभेदः। इति रत्नमाला ॥
सर्पहा, [न्] पुं, (सर्पं हन्तीति। हन्+क्विप्।) नकुलः। इति हेमचन्द्रः ॥
सर्पाक्ष, क्ली, (सर्पस्य अक्षीव अङ्गं यस्य। पच्।) रुद्राक्षम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पाक्षी, स्त्री, (सर्पस्य अक्षीव पुष्पं यस्याः। अच्। ङीप्।) गन्धनाकुली। इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः। सहचरी इति गण्डिनी इति च हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। गण्डाली २ नाडीकलापकः ३। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कृमिनाशित्वम्। वृश्चिकोन्दुरुसर्पाणां विषनाशित्वम्। व्रणरोपणत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥
सर्पाख्य, पुं, (सर्पस्य आख्या आख्या यस्य।) महिषकन्दभेदः। इति राजनिर्घण्टः। नागकेशरः। इति रत्नमाला ॥ सर्पनामके, त्रि ॥
सर्पाङ्गी, स्त्री, (सर्पस्येव अङ्गं यस्याः। ङीष्।) सर्पकङ्कालीभेदः। इति रत्नमाला ॥ सिंहली। इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पादनी, स्त्री, (सर्पस्य तद्विषस्य अदनं भक्षणं यस्य। ङीप्।) नाकुली। इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पारातिः, पुं, (सर्पस्य अरातिः।) गरुड़ः। इति हेमचन्द्रः ॥

सर्पारिः, पुं, (सर्पस्य अरिः।) नकुलः। इति राजनिर्घण्टः ॥ गरुडश्च ॥ (यथा, हरिवंशे। ६८। ३७।
"तं दृष्ट्वा पद्ममूर्द्धानं सर्पं सर्पारिकेतनः।
अक्रुद्ध एव भगवान् प्रत्युवाचोरगेश्वरम् ॥")
सर्पावास, क्ली, (सर्पस्य आवासो यत्र।) चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ सर्पस्थाने, पुं ॥ (यथा, हरिवंशे। ६८। २५।
"यशोदामनुगच्छन्त्यः सर्पावासमिमं ह्रदम्।
प्रविशामो न यास्यामो विना दामोदरं व्रजम् ॥")
सर्पाशन, पुं, (सर्पमश्नातीति। अश+ल्यु।) मयूरः। इति हलायुधः ॥ गरुडश्च ॥
सर्पिः, [स्] क्ली, (सर्पतीति। सृप गतौ+"अर्चिशुचिहुसृपीति।" उणा० २। १०९। इति इसि।) घृतम्। इत्यमरः। २। ५२ ॥ (यथा, मनुः। ३। २७४ ॥
"अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम्।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥"
उदकम्। इति निघण्टुः। १। १२ ॥)
सर्पिणी, स्त्री, (सर्पतीति। सृप्+णिनि। ङीप्।) सर्पभार्य्या। सापिनी इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम्।
"आशीराशी सर्पदंष्ट्रा तत्स्त्री सर्पी च सर्पिणी ॥"
क्षुद्रक्षुपभेदः। तत्पर्य्यायः। भुजगी २ भोगी ३ कुण्डली ४ पन्नगी ५ फणी ६। तस्या गुणौ। विषघ्नत्वम्। कुचवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पी, स्त्री, (सर्प+जातौ ङीष्।) सर्पिणी। इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पी, [न्] त्रि, गमनकर्त्ता। सृपधातोर्णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, किराते। ५। ३५।
"स एष कैलास उपान्तसर्पिणः
करोत्यकालेऽस्तमयं विवस्वतः ॥")
सर्पेष्ट, क्ली, (सर्पीणां सर्पभार्य्याणामिष्टम्।) श्रीखण्डचन्दनम्। इति रत्नमाला ॥
सर्पेष्ट, क्ली, (सर्पाणामिष्टम्।) श्रीखण्डचन्दनम्। इति जटाधरः ॥
सर्व्व, सर्पणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) दन्त्यादिः। आष्ठावर्गशेषोपधः। सर्व्वति सिसर्व्वयिषति। इति दुर्गादासः ॥
सर्व्व, पुं, (सर्व्वस्मिन् सर्व्वतीति सर्व्व गतौ+पचाद्यच्। यद्वा, सृ गतौ+"सर्व्वनिघृष्वेति।" उणा० १। १५३। इति वन्प्रत्ययेन साधुः।) शिवः। इत्यमरः। १। १। ३२ ॥ क्षितिमूर्त्तिरयम्। यथा, विसर्जनात् पूर्व्वं भविष्यपुराणोक्तस्वभावसिद्धप्राच्यैशान्यादिदिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम्। यथा, सर्व्वाय क्षितिमूर्त्तये नमः इत्यादि तिथ्यादितत्त्वम् ॥ विष्णुः। यथा,—
"असतश्च सतश्चैव सर्व्वस्य प्रभवाव्ययाः।
सर्व्वस्य सर्व्वदा ज्ञानात् सर्व्वमेतं प्रचक्षते ॥"
इति विष्णुपुराणम् ॥
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रेऽप्येवमेव ॥
सर्व्व, त्रि, (सृ+वन्।) सम्पूर्णः। इत्यमरः। ३। १। ६४ ॥ अस्य पर्य्यायः सकलशब्दे द्रष्टव्यः। प्रयोगो यथा,—
"सर्व्वरत्नमयो मेरुः सर्व्वाश्चर्य्यमयं नभः।
सर्व्वतीर्थमयी गङ्गा सर्व्वदेवमयो हरिः ॥"
इति वह्निपुराणे देवाम्बरीषसंवादे २ अध्यायः ॥
सर्व्वसहा, स्त्री, (सर्व्वं सहते इति। सह+"पूःसर्व्वयोर्दारिसहोः।" ३। २। ४१। इति खच्। अरुर्द्विषदिति मुम्।) पृथिवी। इत्यमरः। २। १। ३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। १३९।
"ऊढ़ामुनातिवाहय पृष्ठे लग्नापि कालमचलापि।
सर्व्वसहे कठोरत्वचः किमङ्केन कमठस्य ॥")
राशिः, पुं। इति काशिका ॥ सर्व्वक्लेशादिसहे, त्रि। यथा, साहित्यदर्पणे। २। २०।
"कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्व्वंसहो
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥")
सर्व्वक, त्रि, सकलः। सर्व्वशब्दस्य टेः पूर्व्वमकि तस्मात् स्वार्थे के च निष्पन्नः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सर्व्वकर्त्ता, [ऋ] पुं, (सर्व्वेषां कर्त्ता।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली ॥
सर्व्वकर्म्मीण, त्रि, (सर्व्वं कर्म्माणि व्याप्नोतीति। सर्व्वकर्म्म+"तत्सर्व्वादेः पथ्यङ्गकर्म्मपत्रपात्रं व्याप्नोति।" ५। २। ७। इति खः।) सकलकर्म्मकर्त्ता। यथा, भट्टौ ५ सर्गे।
"संग्रामे सर्व्वकर्म्मीणौ बाहू यस्योपजानुकौ ॥"
सर्व्वके, अव्य, सर्व्वत्र। सर्व्वशब्दात् अकच्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सर्व्वकेशी [न्] पुं, (सर्व्वकेशोऽस्यास्तीति। सर्व्वकेश+"सर्व्वादेश्चेति वक्तव्यम्।" ५। २। १२५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनिः।) नटः। इति शब्दरत्नावली ॥
सर्व्वक्षार, पुं, (सर्व्वेषां क्षारः।) क्षारभेदः। सावान् इति भाषा। इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः। बहुक्षारः २ समूहक्षारकः ३ स्तोमक्षारः ४ महाक्षारः ५ मलारिः ६ क्षारमेलकः ७। अस्य गुणाः। अतिक्षारत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। उदावर्त्तकृमिनाशित्वम्। मलवस्त्रविशोधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्व्वग, क्ली, (सर्व्वं गच्छतीति। गम+"अन्तात्यन्ताध्वेति।" ३। २। ४८। इति डः।) जलम्। इति मेदिनी ॥
सर्व्वग, पुं, (सर्व्वं गच्छतीति। गम+ड।) शिवः। (यथा, महाभारते। १३। १७। १०४।
"प्रभावः सर्व्वगो वायुरर्य्यमा सविता रविः ॥")
ब्रह्मा। इति मेदिनी ॥ आत्मा। इति शब्द-

माला ॥ (भीमस्य पुत्त्रः । यथा, महाभारते । १ । ९५ । ७७ ।
"भीमोऽपि काश्या बलधरां नामोपयेमे वीर्य्यशुल्का तस्या सर्व्वंग नामोत्पादयामास ॥"
सर्व्वगामिनि, त्रि ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १३० ।
"करणैरन्वितस्यापि पूर्व्वंज्ञान कथञ्चन ।
वेत्ति सर्व्वंगता कस्मात् सर्व्वगोऽपि न वेदनाम् ॥")

सर्व्वंगन्ध, क्ली, (सर्व्वे गन्धा यत्रेति ।) चतुर्जातकादि । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"चतुर्जातककक्कोललवङ्गागुरुसिह्लकम् ।
सर्व्वंगन्धमिद चाग्र मुनिभिः परिकीर्त्तितम्॥"
अन्यच्च भावप्रकाशे ।
"चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कमम् ।
लवङ्गसहितश्चैव सर्व्वंगन्ध विनिर्द्दिशेत् ॥"
(पुलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, बृहत्संहितायाम् । ४८ । ४२ ॥
"रत्नानि सर्व्वंगन्धाश्च विल्वञ्च सवितद्धतम् ।
प्रशस्तनाम्न्यौषध्यो हिरण्य मङ्गलानि च ॥"
सर्व्वंगन्धविशिष्टे, त्रि । यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १४ । २ ।
"आकाशात्मा सर्व्वकर्म्मा सर्व्वंकाम सर्व्वगन्ध सर्व्वरस सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर ॥")

सर्व्वंगा, स्त्री, (सर्व्व गच्छतीति । गम्+ड । टाप् ।) प्रियङ्गुवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्व्वग्रन्थि, पु, (सर्व्वस्मिन् ग्रन्थिरिव यत्र ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

सर्व्वग्रन्थिक, क्ली, (सर्व्वत्र ग्रन्थिरिवात्र । कन् ।) पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्र ॥

सर्व्वचर्म्मीण, त्रि, (सर्व्वचर्म्मणा कृत । सर्व्वचर्म्मन्+"सर्व्वचर्म्मण. कृतः खखञौ ।" ५ । २ । ५ । इति ख ।) सकलचर्म्मनिर्म्मित. । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सर्व्वजनीन ,त्रि,(सर्व्वजनाय हित: । सर्व्वजन+ "सर्व्वजनात् ठञ् खञ्च ।" ५ ।१ । ९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ख' ।) सर्व्वजनसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सर्व्वजया,स्त्री,(सर्व्वेषा जयो यस्याः ।)स्त्रीकर्त्तव्यमार्गशीर्षादिद्वादशमासनिष्पाद्यव्रतविशेष । यथा । अथ सर्व्वजयाव्रतम् । सामान्योक्त कृत्वा अद्य मार्गशीर्षे मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ विष्णुपदीसङ्क्रान्त्यामारभ्य वर्षपर्य्यन्त अमुकगोत्रा श्रीअमुकी द्वादशमासशाकादित्यागफलप्राप्तिपूर्व्वकपुत्त्रपौत्त्राद्यैश्वर्य्यप्राप्त्युत्तर-स्वर्गकामा मनोरथकामा वा गणेशादिहरगौरीपूजात्मकसर्व्वजयाव्रतमह करिष्ये । ततः सामान्योक्तं नवग्रहपूजान्त कृत्वा अङ्गन्यासं प्रणवेन कृत्वा गौरीसहितहर ध्यायेत् ।
"श्वेतवर्ण वृषारूढ व्यालयज्ञोपवीतिनम् ।
विभूतिभूषिताङ्गञ्च व्याघ्रचर्म्मधर शुभम् ॥
पञ्चवक्त्र दशभुज जटिल चन्द्रचूडकम् ।
त्रिनेत्र पार्व्वतीयुक्त प्रमथैश्च समन्वितम् ।
प्रसन्नवदन देव वरद भक्तवत्सलम् ॥"
इति ध्यात्वा ॐ नमः शिवाय ह्रीँ दुर्गायै नम' । इति मन्त्रेणार्घ्यं कृत्वा पुनर्ध्यात्वा ॐ गौरीसहितहराय नम । इत्यासनादिना पूजयेत् । तत' पञ्चपुष्पाञ्जलिदान कृत्वा प्रणमेत् ।
"नमस्ते पार्व्वतीनाथ । नमस्ते शशिशेखर । ।
नमस्ते पार्व्वतीदेव्यै चण्डिकायै नमो नम ॥"*
अथ कथा ।

लक्ष्मीरुवाच ।

"भगवन्त सुखासीन लक्ष्मी पृच्छति केशवम् ।
केन व्रतेन देवेश स्त्रीणा सर्व्वमनोरथम् ॥
सौभाग्यमतुलञ्चापि पुत्त्रपौत्त्रविवर्द्धनम् ।
नानासुखसमायुक्ता लभ्यते वैष्णवं पदम् ॥
तद्व्रत ब्रूहि मे देव ! क्रियते च यथा प्रभो ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अस्ति सर्व्वजया नाम व्रताना व्रतमुत्तमम् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण स्त्रीणा सर्व्वमनोरथम् ॥
लोकत्रयहिते युक्ता सिध्यतीह न सशय ।
कुरु त्वं तद्व्रत देवि ! प्रचारय महीतले ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

प्रसन्नो यदि देवेश विधान मयि कथ्यताम् ।
सुखेन येन देवेश । क्रियते व्रतमुत्तमम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सर्व्वजयाव्रत वक्ष्ये शृणु पद्मे सुशोभनम् ।
नैव दृष्ट व्रत देवि यथा सर्व्वजयाव्रतम् ॥
पुरुषाणा गयाश्राद्ध स्त्रीणा सर्व्वजयाव्रतम् ।
पितृद्धारणक नाम मनोरथप्रदायकम् ॥
व्रतराजमिद भद्रे नारीणां सुखदायकम् ।
मार्गशीर्षे त्यजेत् शाक पौण्डरीक फल लभेत्
पौषे तु लवण त्यक्त्वा गोसहस्रफल स्मृतम् ।
माघे तैल परित्यज्य श्रिय प्राप्नोति मानवी ॥
फाल्गुने च त्यजेत् पूग भवेत् पतिव्रता सती ।
चैत्रे पुष्प परित्यज्य सा याति परमा गतिम् ॥
भक्त त्यक्त्वाथ वैशाखे याति चन्द्रपुरीं शुभाम् ।
ज्यैष्ठे धाराजल त्यक्त्वा वारुण लोकमाप्नुयात् ।
आषाढे च दधि त्यक्त्वा वारुण लोकमाप्नुयात्॥
श्रावणे वसन त्यक्त्वा प्रजापतिपुर व्रजेत् ।
भाद्रे तु व्यञ्जन त्यक्त्वा नारायणपुर व्रजेत् ॥
आश्विने च घृत त्यक्त्वा लावण्यमुत्तम लभेत् ।
शय्याञ्च कार्त्तिके त्यक्त्वा प्रयाति परमा गतिम्
मासान्ते चोपभुञ्जीत सर्व्व दत्त्वा द्विजातये ।
शय्या देया व्रते पूर्णे दानानि विविधानि च ।
गौर्य्या हरञ्च सपूज्य शाक भुञ्जीत पायसम् ॥
एव या कुरुते नारी वर्ष यावत् समाप्यते ।
स्वर्गे वसति सा नित्यं पुत्त्रपौत्त्रप्रतिष्ठिता ॥
तत् कुरुष्व प्रयत्नेन येन सर्व्वजया भव ।
शचीव देवराजस्य रतीव मदनस्य च ।
तत्सदृशी भवेत् भद्रे व्रतस्यास्य प्रसादतः ॥"
इति स्कन्दपुराणोक्ता सर्व्वजयाव्रतकथा समाप्ता । तत. स्तुत्वा प्रणम्य विसर्जेत् । वर्षान्ते प्रतिष्ठा कर्त्तव्या । द्रव्यदानेऽमुकमासामुकद्रव्यत्यागजन्यमुक्तफलप्राप्तिकामा शिवदुर्गाप्रीतिकामा वा ब्राह्मणायाह ददे इति वदेत् । इति कृत्यचन्द्रिका ॥

सर्व्वजित्, पु, (सर्व्वान् जयतीति । जि+क्विप् ।) कालचक्रस्य एकविंशवर्षः । इति केचित् ॥ (त्वाष्ट्रे युगे आद्यवत्सर । यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । ३७ ।
"त्वाष्ट्रे युगे सर्व्वजिदाद्य उक्तः
संवत्सरोऽन्य' खलु सर्व्वधारी ॥")
सकलजयकर्त्तरि, त्रि ॥

सर्व्वज्ञ, पु, (सर्व्व जानातीति । ज्ञा+कः ।) शिव । (यथा, महाभारते ।१३।१७।३९ ।
"सुवर्णरेता सर्व्वज्ञ सुबीजो बीजवाहन' ॥"
बुद्ध । इत्यमर ।१।१।२५।, १।१।१३॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६१ ।
"सर्व्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम्॥")
सकलज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, रघु । १० ।२० ।
"सर्व्वज्ञस्त्वमविज्ञात. सर्व्वयोनिस्त्वमात्मभू ॥")

सर्व्वज्ञा, स्त्री, (सर्व्व जानातीति । ज्ञा+क । टाप् ।) दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता ।
सर्व्वज्ञा सर्व्ववेत्तृत्वाच्छान्तित्वाच्छान्तिरुच्यते॥"

सर्व्वतः, व्य, चतुर्द्दिगभिव्याप्तिः । तत्पर्य्याय । समन्तत २ परित ३ विष्वक् ४ । इत्यमर ।३। ४ । १३ ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३।२।५।
"ते सर्व्वग सर्व्वत. प्राप्य धीरा
युक्तात्मान सर्व्वमेवाविशन्ति ॥"*॥
सर्व्व+तसिल् । सर्व्व. । यथा, मनु । १ । ५।
"अप्रतर्क्यमविज्ञेय प्रसुप्तमिव सर्व्वत. ॥"
"प्रसुप्तमिव सर्व्वत प्रथमार्थे तसि. । स्वकार्य्याक्षममित्यर्थ ।" इति तट्टीकाया कुल्लूक. ॥ पञ्चम्यास्तसिल् । सर्व्वस्मात् । सर्व्वेभ्य. । यथा, मनु । ४ । २४७ ।
"सर्व्वत. प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम् ॥"
सप्तम्यास्तसिल् । सर्व्वस्मिन् । यथा, ऋतुसहारे । १ । २३ ।
"भ्रमति गवययूथ सर्व्वतस्तोयमिच्छन्
शरभकुलमजिह्म प्रोद्धरत्यम्बु कूपात् ॥")

सर्व्वतशुभा, स्त्री, (सर्व्वत. शुभ यस्याः ।) प्रियङ्गुवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्व्वतन्त्र ,पु ,(सर्व्वं तन्त्रमस्येति ।) सकलतन्त्राध्येता । इति केचित्॥ (क्ली, सर्व्व तन्त्रमिति ।) सकलशास्त्रञ्च ॥

सर्व्वतापन., पु, (सर्व्वान् तापयतीति । तप+णिच्+ल्यु ।) कामदेव । इति केचित् ॥

सर्व्वतापके, त्रि, ॥

सर्व्वतिक्ता, स्त्री, (सर्व्वतस्तिक्ता ।) काकमाची । इति राजनिर्घण्ट. ॥

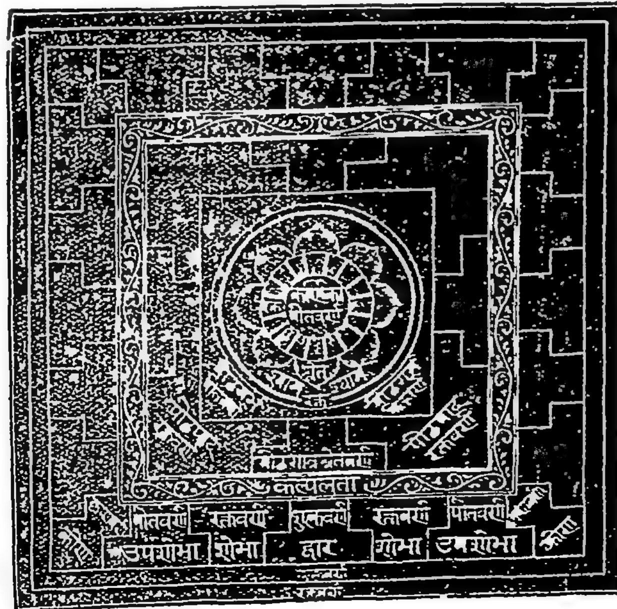
सर्व्वतोभद्र , क्ली, पु, (सर्व्वतो भद्रमस्मादिति ।) ईश्वरगृहविशेष । इत्यमर ।२।२।१० ॥ द्वारालिन्दादिभेदभिन्नाद्यगृहम् । तस्य लक्षणमुपन्यस्त साम्प्रत यथा,—

स्वस्तिकं प्राङ्मुखं यत् स्यादलिन्दानुगतं भवेत्
तत्पार्श्वानुगतौ चान्यौ तत्पर्य्यन्तगतोऽपर. ॥
अनिषिद्धालिन्दभेदं चतुर्द्वारञ्च यद्गृहम् ।
तद्भवेत् सर्व्वतोभद्रं चतुरालिन्दशोभितम् ॥
प्राक्पश्चिमानुगतौ च शेषावुदरविस्तृतौ ।
यत्रालिन्दौ रुचकस्तो न चेत् स्यादुत्तरामुखम्
क्रमेणोपचीयमानं यत्रालिन्दद्वयं गृहे ।
तद्वर्द्धमानमित्याहुर्नं चेत् स्यादुत्तरामुखम् ॥
दक्षिणानुगतालिन्दत्रयं यत् पश्चिमामुखम् ।
पूजनीयोत्तरोच्छ्राय नन्द्यावर्त्तं वदन्ति तत् ॥
उपर्य्युपरि यद्गेहं तद्विच्छन्दकसञ्ज्ञकम् ॥"
इति वचनेषु स्वस्तिकादीनां क्लीवत्वदर्शनात् स्वस्तिकादीनां पुनपुंसकत्वं मन्तव्यम् । एवमादि प्राप्तौ रुचकवर्द्धमानौ पुलिङ्गावपि यदुक्तम् ।
"स्वस्तिक सर्व्वतोभद्रो रुचको वर्द्धमानक ।
नन्द्यावर्त्तादयश्चापि द्वारालिन्दादिभेदजा ॥"
इति भरतः ॥ * ॥

लक्षणान्तर यथा, भविष्योत्तरे ।
"मेषादि चन्द्रे जातस्य नृपते स्युरनुक्रमात् ।
द्वादशैव गृहान् वक्ष्ये तेषा लक्षणमग्रत. ॥
सुनन्द सर्व्वतोभद्रो भव्यो नान्दीमुखस्तथा ।
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ॥
रङ्ग केलिर्ज्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ॥"
तल्लक्षण यथा,—
"द्वौ राजहस्तावायामे परिणाहे तथैव च ।
इत्यय सर्व्वतोभद्र शुक्रश्चास्याधिदेवता ॥
दानवा रचकाश्चैव पूज्यास्ते चात्र यत्नत ।
चतुर्द्दशास्य द्वाराणि कृष्णचित्राहृतानि च ॥
पीठपट्टावृतो ह्येष सर्व्वानिष्टविनाशन ।
अत्र स्थित्वा महीपाल सर्व्वान् शत्रून् निहन्ति ॥"
दीर्घं २१ प्रस्थ २० इति सर्व्वतोभद्र । इति युक्तिकल्पतरु ॥ (सर्व्वतो मङ्गलप्रदे, त्रि । यथा, भागवते । १० । ७१ । ११ ।
"इत्युद्धववचो राजन् सर्व्वतोभद्रमच्युतम् ।
देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च कृष्णश्च प्रत्यपूजयन् ॥")

सर्व्वतोभद्र, क्ली, (सर्व्वतो भद्रमस्येति ।) व्रतोत्सर्गव्रतप्रतिष्ठादौ पूजाधारमण्डलविशेषः । यथा, शारदायाम् ।
"चतुरस्रे चतुःकोष्ठे कर्णसूत्रसमन्विते ।
चतुर्ष्वपि च कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयम् ॥
मध्ये मध्ये यथा मत्स्या भवेयु पातयेत्तथा ।
पूर्व्वापरायते द्वे द्वे मन्त्री याम्योत्तरायते ॥
पातयेत्तेषु मत्स्येषु सम सूत्रचतुष्टयम् ।
पूर्व्ववत् कोणकोष्ठेषु कर्णसूत्राणि पातयेत् ।
तद्वत्कृतेषु मत्स्येषु दद्यात् सूत्रचतुष्टयम् ।
तत कोष्ठेषु मत्स्याः स्युस्तेषु सूत्राणि पातयेत्
यावत् शतद्वय मन्त्री षट्पञ्चाशत् पदान्यपि ।
तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥
षट्त्रिंशता पदैर्म्मध्ये लिखेत् पद्म सुलक्षणम् ।
वहि पङ्क्त्या भवेत् पीठं पङ्क्तियुग्मेन वीथिका
द्वारशोभोपशोभास्रान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत्
शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री तत पद्म समालिखेत् ॥
पद्मक्षेत्रस्य सत्यज्य द्वादशांश वहि सुधी ।
तन्मध्य विभजेत् वृत्तैस्त्रिभि समविभागत ॥
आद्य स्यात् कर्णिकास्थान केशराणां द्वितीयकम्
तृतीय पद्मपत्राणां मुक्तांशेन दलाग्रकम् ॥
वाह्यवृत्तान्तरालस्य मानेन विधिना सुधी ।
निधाय केशराग्रेषु परितोऽर्द्धनिशाकरान् ॥
निखित्वा सन्धिसस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत्
दलाग्राणाञ्च यन्मानं तन्मानाद्वृत्तमालिखेत् ॥
तदन्तरालतन्मध्यसूत्रस्योभयत सुधी ।
आलिखेद्वाह्यहस्तेन दलाग्राणि समन्तत ॥
दलमूलेषु युगश केशराणि प्रकल्पयेत् ।
एतत् साधारण प्रोक्तं पङ्कज तन्त्रवेदिभि ॥
-ानि वीथि पादार्थं पीठकोणेषु मार्जयेत् ।
अवशिष्टै पदैर्व्विद्वान् पीठगात्राणि कारयेत् ॥
पदानि वीथिमस्थानि मार्ज्जयेत्पङ्क्तयभेदत ।
दिक्षु द्वाराणि रचयेत् द्विचतु कोष्ठकैस्तथा ॥
पदैस्त्रिभिरथैकेन शोभा स्युर्द्वारपार्श्वयो ।
उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम् ॥
अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणाना स्याच्चतुष्टयम्
रञ्जयेत् पञ्चभिर्वर्णैर्म्मण्डल तन्मनोहरम् ॥
पीत हरिद्राचूर्णं स्यात् सित तण्डुलसम्भवम् ।
कुसुम्भचूर्णमरुण कृष्ण दग्धपुलाकजम् ॥
विल्वादिपत्रज श्याम इत्युक्त वर्णपञ्चकम् ।
अङ्गुलोत्सेधविस्तारा. सीमारेखा सिता शुभाः ॥
कर्णिका पीतवर्णेन केशराण्यरुणेन च ।
शुक्लवर्णानि पत्राणि तत्सन्धीन् श्यामलेन च ॥
रजसा रञ्जयेन्मन्त्री यद्वा पीतैव कर्णिका ।
केशरा पीतरक्ता स्युररुणानि दलान्यपि ॥
सन्धय कृष्णवर्णा स्यु सितेनाप्यसितेन वा ।
रञ्जयेत् पीठगर्भाणि पादाः स्युररुणप्रभाः ॥
गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु चतसृष्वपि ।
आलिखेत् कल्पलतिका दलपुष्पफलान्विता ॥
वर्णैर्नानाविधैश्चित्रै सर्व्वदृष्टिमनोहराः ।
द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ता समीरिता
उपशोभाः पीतवर्णा कोणान्यसितभानि च ।
तिस्रो रेखा वहिः कार्य्या सितरक्तासिता क्रमात् ॥
मण्डल सर्व्वतोभद्रमेतत् साधारण स्मृतम् ॥" * ॥
प्रकारान्तर यथा,—
"चतुरस्रा भुव भित्त्वा दिग्भ्यो द्वादशधा सुधी
पातयेत्तत्र सूत्राणि कोष्ठाना दृश्यते शतम् ॥
चतुश्चत्वारिंशदाद्य पश्चात् षट्त्रिंशताम्बुजम् ।
कोष्ठै प्रकल्पयेत् पीठ पङ्क्त्या नैवात्र वीथिका
द्वारशोभे यथा पूर्व्वमुपशोभा न दृश्यते ।
अवशिष्टै पदै कुर्य्यात् षड्भि कोणानि तन्त्रवित् ।
विदध्यात् पूर्व्ववत् शेषमेव वा मण्डल स्मृतम् ॥"
इति तन्त्रसारे १ परिच्छेद. ॥ * ॥

सर्व्वतोभद्रमण्डलस्य रूप यथा ।

नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं चक्रविशेषः। यथा,
"अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्यदीपनम्।
विख्यातं सर्व्वतोभद्रं सद्यः प्रत्ययकारकम्॥
ऊर्द्ध्वगा दश विन्यस्य तिर्य्यग्रेखास्तथा दश।
एकाशीतिपदं चक्रं जायते नात्र संशयः॥
अकारादिस्वराः कोष्ठेष्वीशादौ विदिशि क्रमात्।
प्रदक्षिणक्रमाज्ज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशारदैः॥
कृत्तिकादीनि धिष्ण्यानि पूर्व्वाशादि लिखेत्ततः
सप्त सप्त क्रमेणैव अष्टाविंशतिसंख्यया॥
अ-व-क-ह-डाः पूर्व्वस्या म-ट-प-र-ता हरिति दक्षिणस्याम्।
न-य-भ-ज-खा वारुण्यां ग-स-द-च-ला श्चोत्तरस्यां स्युः॥
वृषाद्यास्त्रयो ह्यवाद्यास्तु पूर्व्वादिक्रमतो बुधैः।
राशयो द्वादश स्थाप्या मेषान्ता दक्षमार्गतः॥
शेषेषु कोष्ठकेष्वेव नन्दादितिथिपञ्चकम्।
वाराश्च सप्तकं लेख्यं भौमाद्यं तत्तिथिक्रमात्॥
इत्येव सर्व्वतोभद्रप्रकारः कथितो मया।
यस्मिन् ऋक्षे स्थितः खेटस्ततो वेधत्रयं भवेत्॥
ग्रहदृष्टिवशेनात्र वामदक्षिणसम्मुखे।
भुक्तं भोग्यं तथाक्रान्तं विद्धं क्रूरग्रहेण भम्॥
शुभाशुभेषु कार्य्येषु वर्ज्जनीयं प्रयत्नतः।
वक्रगे दक्षिणा दृष्टिर्व्वामा दृष्टिश्च शीघ्रगे॥
सम्मुखी मध्यचारे च ज्ञेया भौमादिपञ्चके।
सूर्य्यमुक्ता ग्रहाः शीघ्रास्तथा चार्क्के द्वितीयगे॥
समास्तृतीयगे ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे।
वक्राः स्युः पञ्चषष्ठेऽर्क्के त्वतिवक्रा नगाष्टगे॥
नवमे दशमे भानौ जायते सहजा गतिः।
द्वादशैकादशे सूर्य्ये लभन्ते शीघ्रतां पुनः॥
रविस्थित्यंशकत्रिंशावधेः सर्व्वाणि कल्पयेत्।
न तु राश्यन्तरस्पर्शात् द्वितीयादिनिरूपणम्॥
राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रगौ चन्द्रभास्करौ।
गतेरेकस्वभावत्वादेषां दृष्टित्रयं सदा॥
क्रूरा वक्रा महाक्रूराः सौम्या वक्रा महाशुभाः
स्युः सहजस्वभावस्था सौम्याः क्रूराश्च शीघ्रगाः॥
ष-ङ-छाः प-ण-ठाश्चैव ध-फ-ढाश्च-झ-ञा स्तथा।
एतत् त्रिकं त्रिकं विद्धं विद्धं कपभदैः क्रमात्॥
ष-ङ-छा रौद्रगे वेधे प-ण-ठा हस्तगे ग्रहे।
ध-फ-ढाः पूर्व्वापादाया थ-झ-ञा भाद्र उत्तरे॥
रषौ शसौ खयौ चैव जयौ णनौ परस्परम्।
एकेन हि द्वयं ज्ञेयं शुभाशुभफलं बुधैः॥
अवर्णादिस्वरद्वन्द्वे त्वेकवेधात् द्वयोर्व्वधः।
युग्मवर्णात्मके वेधे अनुस्वारविसर्गयोः॥"
आकारादियुग्मवर्णात्मकवेधवदनुस्वारविसर्गयो एकवेधादुभयवेध इत्यर्थः।
"कोणस्वरस्य योगश्च अक्ष्यादिपादगे ग्रहे।
अकारादिचतुष्केषु वेधः पूर्णतिथौ तथा॥
एकादिक्रूरवेधेन फलं पुंसां प्रजायते।
उद्वेगश्च भयं हानिर्व्याधिर्म्मृत्युः क्रमेण च॥
ऋक्षे भ्रमोऽक्षरे हानिः स्वरे व्याधिर्भयं तिथौ।
राशौ विद्धे महाविघ्नं पञ्चविद्धो न जीवति॥
एकवेधे भयं युद्धे युग्मवेधे धनक्षयः।
त्रिवेधे तु भवेद्भङ्गो मृत्युर्व्वेधचतुष्टये॥"
दृष्टिवेधे उदाहरणमाह।
"भरण्यकारहृषभं नन्दां भद्रां तुलाञ्च भम्।
विशाखाञ्च हरिभं विध्येद्ग्रह आग्नेयसंस्थितः॥"
उदाहरणान्तरमाह।
"व युग्ममीस्वरं कन्यां रेफं स्वातीमुकारकम्।
अश्विनीं रोहिणीञ्चैवाभिजिद्भमेव परेष्वपि॥
यथा दुष्टफलाः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः।
क्रूरयुक्तः पुनः सौम्यो ज्ञेयः क्रूरफलप्रदः॥
अर्कवेधे मनस्तापो द्रव्यहानिश्च भूसुते।
रोगपीडाकरः सौरी राहुकेतू च विघ्नदौ॥
चन्द्रे मिश्रफलं पुंसां रतिलाभश्च भार्गवे।
बुधवेधे भवेत् प्रज्ञा जीवः सर्व्वशुभप्रदः॥
खचेटस्य बलं पूर्णं पादोनं मित्रभे ग्रहे।
अर्द्धं समगृहे प्रोक्तं पादं शत्रुगृहे स्थिते॥
इदञ्च सौम्यक्रूराणां बलं स्थानवशात् समम्।
एतदेव फलं विद्धि सौम्ये क्रूरैर्व्विपर्य्ययात्॥
स्थानवेधसमायोगात् यत्संख्यं जायते बलम्।
तत्संख्यं वेध्यवस्तूनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम्॥
दृष्टिहीने पुनर्व्वेधे न स्यात् किञ्चित् शुभाशुभम्
ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूरा वक्राः शीघ्रोच्चनीचगाः
स्थानञ्च वेध्यमित्येवं बलं ज्ञात्वा फलं वदेत्।
वक्रग्रहे फलं द्विघ्नं त्रिगुणं स्वोच्चसंस्थिते॥
स्वभावजं फलं शीघ्रे नीचस्थोऽर्द्धफलो ग्रहः।
तिथिराश्यक्षनक्षत्रं विद्धं क्रूरग्रहेण यत्॥
सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु वर्ज्जयेत्तत् प्रयत्नतः।
न नन्दति विवाहे च यात्राया न निवर्त्तते॥
रोगान्न मुच्यते रोगी वेधवेलाकृतोद्यमः।
रोगकाले भवेद्द्वेषः क्रूरखेचरसम्भवः॥
वक्रगत्या भवेन्मृत्युः शीघ्रे जाड्यरुजान्वितः।
वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गे खण्डः प्रजायते॥
कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै॥"
कवियोरयोदा।
"यत्र पूर्व्वादिकाष्ठाया ह्यपराद्यादिगो रविः।
सा दिगस्तमिता ज्ञेया शेषास्तिस्रः सदोदिताः
ईशानस्थाः स्वराः प्राच्या ज्ञेया याम्यास्तथाग्निगाः।
नैर्ऋतस्थाश्च वारुण्या वायव्याः सौम्यगा मताः
नक्षत्राणि स्वरा वर्णा राशयस्तिथयो दिशः॥
ते सर्व्वेऽस्तमिता ज्ञेया यत्र भानुस्तिमासिकः॥
नक्षत्रेऽस्ते रुजा वर्णे हानिः शोकः स्वरेऽस्तगे।
राशौ विघ्नस्तिथौ भीतिः पञ्चास्ते मरणं भवेत्॥
यात्रा युद्धं विवादश्च द्वारं प्रासादकर्म्मयोः।
न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं नरैः॥
अस्ताशाया स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममक्षरम्।
स प्रोक्तः सर्व्वकार्य्येषु ज्ञेयो दैवहतो नरः॥
करौ कोष्ठे यथा द्वन्द्वे चातुरङ्गमहाहवे।
वर्णायास्तं गता योधा यदौक्यैहितयं रणे॥
नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टिर्व्वर्णे लाभः स्वरे सुखम्।
राशौ जयस्तिथौ तेजः पञ्चभिः पञ्चकोदये॥
प्रश्नकाले भवेद्विद्धं यल्लग्नं क्रूरखेचरैः।
तद्दुष्टं शोभनं सौम्यैर्म्मिश्रैर्म्मिश्रफलं भवेत्॥
ग्रहाविद्धन्तु यल्लग्नं फलं लग्नस्वभावतः।
ज्ञातव्यमीक्षिते केन्द्रे भाषितं यञ्चरादिकम्॥
शीर्षोदये सौम्यविलग्नवर्गे
लग्नेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात्।
अतोऽन्यथात्वे तु तदन्यथात्वं
मिश्रं विमिश्रैरधिकं बलाढ्यैः॥
केन्द्रोपगा नवमपञ्चमगाश्च सौम्याः
केन्द्राष्टवर्ज्जमशुभास्त्रयषष्ठसंस्थाः।
सर्व्वार्थसाधनकराः परिपृच्छतां स्यु-
रेभिर्व्विपर्य्ययगतैस्तु विपर्य्ययः स्यात्॥
लग्नाधिनाथो यदि केन्द्रगः स्यात्
तन्मित्रमेतस्य च केन्द्रगं वा।
व्ययाष्टकेन्द्रानपहाय पापा
अन्यत्र याता यदि तच्छुभं स्यात्॥
आद्यो लग्नाधिपः कार्य्ये लग्ने कार्य्याधिपो यदि
द्वितीयो लग्नपो लग्ने कार्य्ये कार्य्याधिपो यदि
लग्नपः कार्य्यपश्चापि लग्ने यदि तृतीयकः।
चतुर्थः कार्य्यपौ स्याता यदि लग्नपकार्य्यपौ॥
कार्य्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्रञ्चेदधिकं मतम्।
एवं दृष्टिवशाज्ज्ञेयं फलं तद्वच्चतुष्टयम्॥
पूर्णनाडीस्थितो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम्।
तत् सर्व्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं समीरणे॥
आद्यो शून्यगतः पृच्छेत्पश्चात् पूर्णां विशेद्यदि
तदा सर्व्वार्थसिद्धिः स्यात् वामे वामे न संशयः
श्वासप्रवेशकाले चेद्दूतो जल्पति वाञ्छितम्।
तस्यार्थः सिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति सुन्दरम्
ऊर्द्ध्ववामाग्रतो दूतो ज्ञेयो वामपथस्थितः।
पृष्ठे दक्षे तथाधस्ताद्दक्षनाडीगतो मतः॥
यात्रादानविवाहेषु वस्त्रालङ्कारभूषणे।
शुभे कर्म्मणि सन्धौ च प्रवेशे वामगः शुभः॥
कलहद्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनमैथुने।
व्यवहारे भये भङ्गे दक्षनाडी प्रशस्यते॥
क्रूरैरुभयतो विद्धा यस्याक्षरतिथिस्वराः।
राशिधिष्ण्यञ्च पञ्चापि तस्य मृत्युर्न संशयः॥
मण्डलं नगरं ग्रामो दुर्गं देवालयं पुरम्।
क्रूरैरुभयतो वेधे विनश्यन्ति न संशयः॥
कृत्तिकायां तथा पुष्ये रेवत्याञ्च पुनर्व्वसौ।
विद्धे सति क्रमाद्वेधो वर्णेषु ब्राह्मणादिषु॥
तौलं भाण्डं रसो धान्यं गजाश्वादिचतुष्पदाः।
सर्व्वं महार्घतां याति यावत् क्रूरग्रहेऽस्थितम्
क्रूरवेधसमायोगे यस्योपग्रहसम्भवः।
तस्य स्यान्मरणं सन्देहो रोगाद्वाथ रणादपि॥
सूर्य्यभात् पञ्चमं धिष्ण्यं ज्ञेयं विद्युन्मुखाभिधम्
शूलञ्चाष्टमकं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्द्दशम्॥
केतुरष्टादशं प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशतिम्।
द्वाविंशतितमं कम्पं त्रयोविंशञ्च वज्रकम्।
निर्घातञ्च चतुर्व्विंशमृक्षं षडाष्टदपञ्चकम्।
प्रश्नाने विघ्नदाः प्रोक्ताः सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा॥"
इति सर्व्वतोभद्रचक्रम्। इति ज्योतिषतत्त्वम्॥ ०

सर्व्वतोभद्रचक्रस्य रूपं यथा ।

पूर्व्व

उत्तर

अ	३	४	५	६	७	८	९	आ
२	उ	अ	व	क	ह	ड	ज	१०
१	ल	ॡ	वृष.	मिथुन:	कर्कट:	ॡ	म	११
२७	च	मेष:	ओ	नन्दा	औ	सिंह:	ट	१२
२६	द	मीन:	रिक्ता	पूर्णा	भद्रा	कन्या	प	१३
२५	श	कुम्भ:	अ	जया	अ	तुला	र	१४
२४	ग	ऐ	मकर.	धनु.	वृश्चिक:	ए	त	१५
२३	ऋ	ख	ज	भ	य	न	ऋ	१६
ई	२२	०	२१	२०	१९	१८	१७	इ

दक्षिण

पश्चिम

सर्व्वतोभद्र, पुं, सर्व्वतो (भद्रमस्येति) निम्ब-वृक्ष । इत्यमर ।२।४।६२॥ व्यूहविशेष । इति तट्टीका ॥ विष्णुरथ । इति शब्दरत्नावली । वश । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चित्रकाव्यविशेष । इति मेदिनी ॥

तदुदाहरण यथा ।

स	का	र	ना	ना	र	का	स
का	य	सा	द	द	सा	य	का
र	सा	ह	वा	वा	ह	सा	र
ना	द	वा	द	द	वा	द	ना

इति सर्व्वतोभद्र । इति माघे । १९ । २७ ॥ अस्यार्थं । "सकारेति । पुन कोष्टशी । 'कारो वधे निश्चये च बले यत्ने रतावपि ।' इति विश्व ॥ सकारा' सयत्ना सोत्साहा: नाना नाना-विधाश्च ये भारा अरीणा समूहा । भिन्नादि-भ्योऽण् । तेषां कासा गतिभेदा काया विग्र-हाश्च तेषां साद ददतीति साददा नाश-कारका सायका यस्यां सा तथोक्ता । रसेन रागेणाहवो यस्या' सा रसाहवा रणरागिणी-त्यर्थः । वाहसाराणा वाहश्रेष्ठाना ये नादा हेषादिघोषास्तेषा वादं कलह ददतीति वाद-दानि । तैः सह कलहायमानानि वादनानि वाद्यानि यस्या सा वाहसारनादवाददवादना तूर्य्यशब्दघोषेत्यर्थ. । अतएव तेषा तुल्यतोक्ति-र्रतिशयोक्तिः । सर्व्वतो भ्रमणात्, सर्व्वतो-भद्रा ख्यचित्रबन्ध । अत एव दण्डी । 'तदिद सर्व्वतोभद भ्रमण यदि सर्व्वत: ।' इति। उद्धारस्तु । चतु कोष्ठे चतुरङ्गबन्धे पङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्क विलिख्यानन्तर पङ्क्तिचतुष्टये ऽप्यध क्रमेण पादचतुष्टयलेखने प्रथमासु चतसृषु प्रथमपाद सर्व्वतो वाच्यते । एव द्वितीयादिषु द्वितीय इत्यादि ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥ (वटिकौषधविशेष । यथा,—

"विशुद्ध गगन शाद्य द्विकर्षं शुद्धगन्धकम् ।
तोलक तोलकार्द्धं च हिङ्गुलोत्थरसन्तथा ॥
कर्पूर केशर मासी तेजपत्र लवङ्गकम् ।
जातीकोषफलञ्चैव सूक्ष्मैलाकरिपिप्पली ॥
कुष्ठ तालीशपत्रञ्च धातकी चोचमुस्तकम् ।
हरीतकी मरिचञ्च शृङ्गवेरविभीतकम् ।
पिप्पल्यामलकञ्चैव शाणभाग विचूर्णितम् ।
सर्व्वमेकीकृत पिष्ट्वा वटीकुर्य्याद्द्विगुञ्जिकाम् ॥
भक्षयेत् पर्णखण्डेन मधुना सितयापि वा ।
रोग ज्ञात्वानुपानञ्च प्रात कुर्य्याद्विचक्षण ॥
हन्ति मन्दानलान् सर्व्वानामदोष विसूचिकाम्
पित्तश्लेष्मभव रोग वातश्लेष्मभवन्तथा ॥
आनाह मूत्रकृच्छ्रञ्च सग्रहग्रहणीं वमिम् ।
अम्लपित्त शीतपित्त रक्तपित्त विशेषत. ।
चिरज्वर पित्तभव धातुस्थ विषमज्वरम् ॥
कास पञ्चविध हन्ति कामला पाण्डुमेव च ।
सर्व्वलोकहितार्थाय शिवेन भाषित' पुरा ।
सर्व्वतोभद्रनामाय रस. साक्षान्महेश्वर ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे ज्वराधिकारे ॥

"सूत तपनगगन कान्तलौहस्य चूर्णं
कृत्वैकस्मिन् दृशदि पिषित शृङ्गवरस्य वारा ।
गुञ्जाद्वोगे यकृतिगुदजे शोफि सर्व्वज्वरेषु
शोथे पाण्डौ कृमिकृतगदे सर्व्वत कामलायाम्
कासे श्वासे प्रमिहजठरे सर्व्वदोषप्रभूते
ख्यातो योग सुरमणिकृत सर्व्वरोगैकहन्ता ॥"

इति च रसेन्द्रसारसग्रहे शोथाधिकारे ॥)

सर्व्वतोभद्रा, स्त्री, (सर्व्वतो भद्रं मङ्गलमस्या इति ।) गम्भारी । नटयोषित् । इति मेदिनी ॥

सर्व्वतोमुख,क्ली, (सर्व्वतो मुखमस्येति ।) जलम् । इत्यमर ।१।१०।४॥ आकाशम् । इति मेदिनी ॥ (समन्ततोमुखविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २११ । १२ ।

"एव सर्व्वान् समादिश्य पूर्व्वतीरे महोदधे. ।
क्रूरा मतिं समास्थाय जग्मतु. सर्व्वतोमुखौ ॥"

सर्व्वतोमुख, पु, (सर्व्वत' मुखमस्येति ।) शिव ॥ (यथा, महाभारते । १३ । २७ । ६६ ।

"सर्व्वकामवरश्चैव सर्व्वद सर्व्वतोमुख: ॥")

ब्रह्मा । (यथा, कुमारे । २ । ३ ।

"अथ सर्व्वस्य धातार ते सर्व्वे सर्व्वतोमुखम् ।
वागीश वाग्भिरर्थ्याभि: प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥")

आत्मा । इति मेदिनी ॥ (विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १०० ।

"अमृताशोऽमृतवपु सर्व्वज्ञ' सर्व्वतोमुख' ॥")

ब्राह्मण । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वर्गः । इति शब्दमाला ॥ अग्निः । यथा,—

"सर्व्वत पाणिपादान्त सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुख
विश्वरूपो महानग्नि प्रणीत सर्व्वकर्म्मसु ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृताग्निप्रणयनमन्त्र ॥

सर्व्वत्र,व्य,(सर्व्वस्मिन्निति । सर्व्व+'सप्तम्यास्त्रल्। ५ । ३ ।१०। इति त्रल् ।) सर्व्वदिग्देशकाले । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । ३ । ६२ ।

"ततोप वीर्य्यातिशयेन वृत्रहा
पद' ।= सर्व्वत्र गुणैर्निधीयते ॥")

सर्व्वत्रग, पु,(सर्व्वत्र गच्छतीति। गम + "उपक-रणे सर्व्वत्रपन्नयोरुपसख्यानम् ।" ३।२।४८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ड ।) वायु । सर्व्वत्र गामिनि, त्रि । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात्। (यथा, गीतायाम् । ९ । ६ ।

"यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्व्वत्रगो महान्।
तथा सर्व्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय॥")
सर्व्वत्रगामी,[न्]पुं, (सर्व्वत्र गच्छतीति। गम+णिनि।) वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ सर्व्वदिग्देशकाले गमनकर्त्तरि, त्रि॥
सर्व्वथा, व्य, (सर्व्वेण प्रकारेण। सर्व्व+"प्रकारवचने थाल्।" ५।३।२३। इति थाल्।) सर्व्वप्रकारम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मनुः। २। १५।
"उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।
सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः॥")
प्रतिज्ञा। भृशम्। हेतुः। इति शब्दरत्नावली॥
सर्व्वदमन, पु,(सर्व्वान् दमयतीति। दम+ल्युः।) भरतराजः। स तु शकुन्तलापुत्त्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा महाभारते। १। ७४। ५—७।
"षड्वर्ष एव बालः स कण्वाश्रमपदं प्रति।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च महिषांश्च गजांस्तथा॥
बबन्ध वृक्षे बलवानाश्रमस्य समीपतः।
आरोहन् दमयंश्चैव क्रीडंश्च परिधावति॥
ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः।
अस्त्वयं सर्व्वदमनः सर्व्वान् हि दमयत्यसौ॥
स सर्व्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत॥")॥
सर्व्वदमनकर्त्तरि, त्रि। इति व्याकरणम्॥)
सर्व्वदर्शी, [न्] पु, (सर्व्वं पश्यतीति। दृश+णिनिः।) बुद्धः। इति शब्दरत्नावली॥ सकलदर्शनकर्त्तरि, त्रि॥ (यथा, रामायणे। २। १०६। ६।
"सर्व्वज्ञः सर्व्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव!॥")
सर्व्वदा, व्य, (सर्व्व+"सर्व्वैकान्यकियत्तदः काले दा।" ५।३।१५। इति दा।) सर्व्वस्मिन् काले इत्यमरः। ३।४।२२॥ (यथा, नरसिंहपुराणे। १२। ५६।
"तत्पादपद्मे देवेश भक्तिं मे देहि सर्व्वदा।
यदि तुष्टो ममाद्य त्वमन्यदेकं वृणोम्यहम्॥")
सर्व्वदुःखक्षयः,पु,(सर्व्वेषां दुःखानां क्षयो यत्र।) मोक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ सकलपीडानाशश्च॥
सर्व्वदेवमुख, पु, (सर्व्वेषां देवानां मुखं यत्र।) अग्निः। इति जटाधरः॥
सर्व्वद्रोङ्,[ह्]त्रि, सर्व्वस्य पूजकः। सर्व्वानर्च्चतीत्यर्थे क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति व्याकरणम्॥
सर्व्वधारी,[न्]पु,(सर्व्वं धरतीति। धृ+णिनि।) कालचक्रस्य द्वाविंशवर्षः। इति केचित्॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। ८। २७।
"त्वाष्ट्रे युगे सर्व्वजिदाद्य उक्तः
संवत्सरोऽन्यः खलु सर्व्वधारी।
तस्माद्विरोधी विकृतः खरश्च।
शस्तो द्वितीयोऽत्र भवाय शेषाः॥")॥
सर्व्वधारके, त्रि॥)
सर्व्वधुरावह, पु, (सर्व्वा चासौ धूश्चेति। सर्व्वधुरा। ऋक्पूरित्यः। वहतीति। वह+अच्।
सर्व्वधुराया वहः।) सकलभारवाहकः। रथलाङ्गलादीनां भारवाहकगवादिः। इत्यमरः॥
सर्व्वधुरीण, पु (सर्व्वधुरां वहतीति। "खः सर्व्वधुरात्।" ४।४।७८। इति खः।) सकलभारवाहकः। रथलाङ्गलादीनां भारवाहकगवादिः। इत्यमरः। २।८।६६॥
सर्व्वन्दमः, पु, (सर्व्वं दमयतीति। दम+अच्। द्वितीयाया अलुक्।) भरतराजः। स तु शकुन्तलापुत्त्रः इति हेमचन्द्रः॥
सर्व्वपा, स्त्री, (सर्व्वं पातीति। पा+कः। टाप्।) बलिराजपत्नी। इति केचित्॥ सर्व्वरक्षणकर्त्तरि सर्व्वपानकर्त्तरि च त्रि॥
सर्व्वपूर्णत्व,क्ली, (सर्व्वैर्द्रव्यैः पूर्णत्वम्।) सम्भारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
सर्व्वप्रिय, त्रि,सर्व्वेषां जनानां प्रियः। सकलजनवल्लभः। सर्व्वस्य शिवस्य प्रियः। सर्व्वः प्रियो यस्येति वा। शिवभक्तः॥
सर्व्वभक्षा,स्त्री,(सर्व्वान् भक्षयतीति। भक्ष+अण्।) छागी। इति हेमचन्द्रः॥ सर्व्वभक्षणकर्त्तरि, त्रि॥ (यथा, महाभारते। १। ६। १४।
"इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान्।
शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि॥")
सर्व्वमङ्गला, स्त्री, (सर्व्वाणि मङ्गलानि अस्याः।) दुर्गा। इत्यमरः॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"मङ्गलं मोक्षवचनं चाशब्दो दातृवाचकः।
सर्व्वान्मोक्षान् या ददाति सा एव सर्व्वमङ्गला॥
हर्षे सम्पदि कल्याणे मङ्गलं परिकीर्त्तितम्।
तान् ददाति च या देवी सा एव सर्व्वमङ्गला॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः॥
अपि च।
"सर्व्वमङ्गलशब्दश्च सम्पूर्णैश्वर्य्यवाचकः।
आकारो दातृवचनस्तस्मात् सा सर्व्वमङ्गला॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे सर्व्वमङ्गलास्तोत्रं २७ अध्यायः॥ अन्यच्च।
"सर्व्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च।
ददाति चेप्सितान् लोके तेन सा सर्व्वमङ्गला॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
सर्व्वमय, त्रि, सर्व्वात्मकः। सर्व्वशब्दात् मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, मार्कण्डेये। ९८।३३।
"आप्याय्यन्ते च ते यज्ञास्त्वदाधारा हुताशन।
अतः सर्व्वस्य योनिस्त्वं वह्ने सर्व्वमयस्तथा॥")
सर्व्वमूल्य, क्ली, (सर्व्वस्य मूल्यम्।) कपर्दकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
सर्व्वमूषक,पु,(सर्व्वान् मुष्णातीति। मुष+ण्वुल्। पृषोदरादित्वात् साधु।) कालः। इति हेमचन्द्रः॥
सर्व्वरस, पु, (सर्व्वो रसो यत्र।) सुरी। पण्डितः। इति शब्दरत्नावली॥ धूनकः। इत्यमरः॥ वाद्यभाण्डम्। तत्तु वीणाभेदः। इति मेदिनी॥ लवणरसः। इति हेमचन्द्रः॥(मधुरादिरसः। यथा, भागवते। २। ६। १।
"वाचां वह्नेर्मुखं क्षेत्रं छन्दसां सप्त धातवः।
हव्यकव्यामृतान्नानां जिह्वा सर्व्वरसस्य च॥"
सर्व्वरसविशिष्टे, त्रि। यथा, छान्दोग्योपनिषदि। ३। १४। २।
"सर्व्वकामः सर्व्वगन्धः सर्व्वरसः इति॥")
सर्व्वरसोत्तमः, पु, (सर्व्वरसेषु उत्तमः।) लवणरसः। इति हेमचन्द्रः॥
सर्व्वरात्र, पु, सर्व्वा रात्रिः। "अहःसर्व्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः।" ५।४।८७। इति अच्।) समस्तरजनी। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
सर्व्वरी, स्त्री, शर्व्वरी। रात्रिः। इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात्॥
सर्व्वरीकरः, पु, (सर्व्वर्य्याः करः।) चन्द्रः। इति धरणिः॥
सर्व्वर्त्तुपरिवर्त्तः, पु, (सर्व्वर्त्तूनां परिवर्त्तो यत्र।) वत्सरः। इति जटाधरः॥
सर्व्वर्त्तुफल,क्ली, (सर्व्वर्त्तुजातं फलम्।) सकलर्त्तुजातफलम्। यथा,—
"सर्व्वर्त्तुकुसुमाकीर्णे सर्व्वर्त्तुफलशोभिते।
स्थिरच्छायद्रुमाकीर्णे सन्तानकवनावृते॥"
इति भविष्यपुराणे शिवरात्रिव्रतकथा॥
सर्व्वरक्षणकवच, क्ली, (सर्व्वरक्षणं सर्व्वरक्षाकरं कवचम्।) कवचविशेषः। यथा,—
"शिष्यः स्वस्त्ययनं चक्रुस्तूर्णं ब्राह्मणपुङ्गवाः।
हस्तं दत्त्वा शिशोर्गात्रे पपाठ कवचं द्विजः॥
वदामि तत्ते विप्रेन्द्र कवचं सर्व्वरक्षणम्।
तद्दत्तं मायया पूर्व्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे॥
निद्रिते जगतां नाथे जले च जलशायिनि।
भीताय स्तुतिकर्त्रे च मधुकैटभयोर्भयात्॥
योगनिद्रोवाच।
दूरीभूतं कुरु भयं भयं किन्ते मयि स्थिते।
स्थितायां मयि च ब्रह्मन् सुखी तिष्ठ जगत्पते॥*
श्रीहरिः पातु ते वक्त्रं मस्तकं मधुसूदनः।
श्रीकृष्णश्चक्षुषी पातु नासिकां राधिकापतिः॥
कर्णयुग्मञ्च कण्ठञ्च कपालं पातु माधवः।
कपोलं पातु गोविन्दः केशांश्च केशवः स्वयम्॥
अधरोष्ठं हृषीकेशो दन्तपङ्क्तिं गदाग्रजः।
रासेश्वरश्च रसनां तालुकं वामनो विभुः॥
वक्षः पातु मुकुन्दस्ते जठरं पातु दैत्यहा।
जनार्द्दनः पातु नाभिं पातु विष्णुश्च ते हनुम्॥
नितम्बयुग्मं गुह्यञ्च पातु ते पुरुषोत्तमः।
जानुयुग्मं जानकीशः पातु ते सर्व्वदा विभुः॥
हस्तयुग्मं नृसिंहश्च पातु सर्व्वत्र सङ्कटे।
पादयुग्मं वराहश्च पातु ते कमलोद्भवः॥
ऊर्द्ध्वं नारायणः पातु अधस्तात् कमलापतिः।
पातु पूर्व्वं च गोपालः पातु वह्नौ दशास्यहा॥
वनमाली पातु याम्यां वैकुण्ठः पातु नैर्ऋते।
वारुणे वासुदेवश्च पातु ते जलजासनः॥
पातु ते सन्ततमजो वायव्यां विष्टरश्रवाः।
उत्तरे च सदा पातु सोऽनन्तोऽनन्तकः स्वयम्॥
ऐशान्यामीश्वरः पातु सर्व्वत्र पातु शत्रुजित्।
जले स्थले चान्तरीक्षे निद्रायां पातु माधवः॥॥

इत्येव कथितं ब्रह्मन् ! कवचं परमाद्भुतम् ।
कृष्णेन कृपया दत्तं स्मृतेनैव पुरा मया ॥
शुम्भेन सह संग्रामे निर्लक्षे घोरदारुणे ।
गगनस्थितो यः सद्य प्राप्तिमात्रेण शक्तितः ॥
कवचस्य प्रसादेन धरण्यां पतितो मृतः ।
पूर्व्वं वर्षशतं खे च कृत्वा युद्धं भयावहम् ॥
मृते शुम्भे च गोविन्दः कृपालुर्गगने स्थितः ।
माल्यञ्च कवचं दत्त्वा गोलोकं स जगाम ह ॥
कल्पान्तरस्य वृत्तान्तं कृपया कथितं मुने ।
आभ्यां तव भयं नास्ति कवचस्य प्रभावतः ॥
कोटिशः कोटिशो नष्टा मया दृष्टाश्च सर्व्वशः ।
अहञ्च हरिणा सार्द्धं कल्पे कल्पे स्थिरा सदा ॥
इत्युक्त्वा कवचं दत्त्वा सान्तर्द्धानं चकार ह ।
निःशङ्को नाभिकमले तस्थौ स कमलोद्भवः ॥*॥
सुवर्णगुटिकायान्तु कृत्वेदं कवचं परम् ।
कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ बध्नीयात् यः सुधीः सदा ॥
विषाग्निजलशत्रुभ्यो भयं तस्य न विद्यते ।
जले स्थले चान्तरीक्षे निद्रायां रक्षतीश्वरः ॥
संग्रामे वज्रपाते च विपत्तौ प्राणसङ्कटे ।
कवचस्मरणादेव सद्यो निःशङ्कतां व्रजेत् ॥
बद्ध्वेदं कवचं कण्ठे शङ्करस्त्रिपुरं पुरा ।
जघान लीलामात्रेण दुरन्तमसुरेश्वरम् ॥
बद्ध्वेदं कवचं काली रक्तबीजं चखाद सा ।
सहस्रशीर्षा धृत्वेदं विश्वं धत्ते तिलं यथा ॥
आवां सनत्कुमारश्च धर्म्मः साक्षी च कर्म्मणाम् ।
कवचस्य प्रसादेन सर्व्वत्र जयिनो वयम् ॥
न्यस्य नन्दशिशोः कण्ठे जगाम कवचं द्विजः ।
आत्मनः कवचं कण्ठे दधार च हरिः स्वयम् ॥
प्रभावं कथितं सर्व्वं कवचस्य हरेस्तथा ।
अनन्तस्याच्युतस्यैव प्रभावमतुलं मुने ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२ अध्यायः ॥
सर्व्वला, स्त्री, (सर्व्वं लातीति । ला + क । टाप् ।) तोमरः । इत्यमरः । २ । ८ । ९३ ॥
सर्व्वलिङ्गी [न्] पुं, (सर्व्वेषां वर्णाश्रमाणां लिङ्गं चिह्नमस्त्यस्येति । इनि ।) पाषण्डः । इत्यमरः ॥ द्वे वेदविरुद्धाचारेषु सर्व्ववर्णचिह्नधारिषु बौद्धक्षपणकादिषु । पापं सवन्ति ददति पाषण्डाः मनीषादित्वात् साधुत्वं मूर्द्धन्यमध्योऽयम् । सर्व्वेषां वर्णाश्रमाणां किञ्चित् किञ्चित् लिङ्गमस्त्येषामिति । इन् । इति भरतः ॥ सकलचिह्नधारिणि, त्रि ॥
सर्व्वली, स्त्री, (सर्व्वं लातीति । ला + क । गौरादित्वात् ङीष् ।) तोमरः । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्व्वलोह, पुं, (सर्व्वो लोहो यस्य ।) लौहमयबाणः । यथा,—
"प्रक्ष्वेडनः सर्व्वलोहो नाराचः एषणश्च सः ।"
इति हेमचन्द्रः ॥
सकलधातुश्च ॥
सर्व्ववर्णिका, स्त्री, (सर्व्वं वर्णयतीति । वर्ण + ण्वुल् टापि अत इत्वम् ।) गम्भारीवृक्षः । इति जटाधरः ॥

सर्व्ववल्लभा, स्त्री, (सर्व्वेषां वल्लभा ।) असती नारी । इति चरकः । इति केचित् ॥ सकलप्रिये, त्रि ॥
सर्व्ववित्, पुं, (सर्व्वं वेत्तीति । विद् + क्विप् ।) परमेश्वरः । यथा,—
"यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतत् ब्रह्मनाम रूपमन्नञ्च जायते ॥"
इति मुण्डकोपनिषत् । १ । १ । ९ ।
सर्व्वज्ञे, त्रि ॥)
सर्व्ववेद, पुं, (सर्व्ववेदानधीते इति । "क्रतूक्थादिसूत्रान्तात् ठक् ।" ४ । २ । ६० । इति ठक् । "सर्व्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः ।" इति लुक् ।) सर्व्ववेदाध्येता ब्राह्मणः । इति केचित् ॥ सर्व्वज्ञे, त्रि, ॥
सर्व्ववेदाः, [स्] पुं, (सर्व्वं धनं वेदयति निवेदयति ऋत्विग्भ्य इति । विद् + णिच् + असुन् ।) सर्व्वस्वदक्षिणयागो येनेष्टः सः । इत्यमरः ॥ सर्व्वस्वं दक्षिणा यत्र स सर्व्वस्वदक्षिणो विश्वजित्नामयागः स येनेष्टः सम्पादितः स सर्व्ववेदा उच्यते । सर्व्वं स्वं वेदयति लम्भयति ऋत्विजे इति सर्व्ववेदाः विद ऌ लाभे अन्तात् चाक्षुसिति असः । इति भरतः ॥
सर्व्ववेशी, [न्] पुं, (सर्व्वेषां वेशोऽस्यास्तीति । इनि ।) नटः । इति । हेमचन्द्रः ॥ सकलवेशधारिणि, त्रि ॥
सर्व्वशान्तिकृत्, पुं, (सर्व्वशान्तिं करोतीति । कृ + क्विप् ।) भरतराजः । स तु शकुन्तलापुत्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ सकलशमकारके, त्रि ॥
सर्व्वसङ्गत, पुं, (सर्व्वं सङ्गतमस्येति ।) षष्टिकाधान्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सकलसङ्गतियुक्ते, त्रि ॥
सर्व्वसंसर्गलवण, क्ली, (सर्व्वसंसर्गेण जातं लवणम् ।) औषरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्व्वसन्नहनार्थक, पुं, (सर्व्वेषां सन्नहनस्य अर्थो यत्र ।) चतुरङ्गसैन्यसन्नाहः । तत्पर्य्यायः । सर्व्वाभिसारः २ सर्व्वौघः ३ । इत्यमरः ॥ सर्व्वसन्नहनं अर्थोऽभिधेयमस्य । सर्व्वैरभिस्रियतेऽभिमुखं गम्यतेऽनेन सर्व्वाभिसारः करणे घञ् । सर्व्वेषां ओघो वृन्दमत्र सर्व्वौघः । इति भरतः ॥
सर्व्वसन्नाह, पुं, (सर्व्वेषां सन्नाहो यत्र ।) सर्व्वात्मा इति हलायुधः ॥ सर्व्वसन्नहनञ्च ॥
सर्व्वसह, पुं, (सर्व्वं सहते इति । सह + अच् ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥ सकलसहिष्णौ, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ८ । ५ । ८ ।
"स त्वं जगत्त्राणखलप्रहाणये
निरूपितः सर्व्वसहो गदाभृता ॥")
सर्व्वसिद्धि, पुं, (सर्व्वेषां सिद्धिरस्मात् ।) श्रीफलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सकलसाधनञ्च ॥
सर्व्वस्व, क्ली, (सर्व्वं स्वम् ।) समुदायधनम् । यथा,
"गुरवे दक्षिणां दद्यात् प्रत्यक्षाय शिवात्मने ।
सर्व्वस्वं वा तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा तदाज्ञया ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

सर्व्वस्वी, [न्] पुं, वर्णसङ्करविशेषः । स तु गोपकन्यायां नापिताज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ (सकलधनविशिष्टे, त्रि ॥
सर्व्वहितं, क्ली, (सर्व्वस्मिन् हितम् ।) मरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सकलहितकारके, त्रि ॥
सर्व्वाङ्ग, क्ली, (सर्व्वं अङ्गम् ।) सकलावयवः । यथा,—
"पादौ रक्षतु मे केतुः सर्व्वाङ्गं मे नवग्रहाः ।
आपादमस्तकञ्चैव सर्व्वविघ्नविनाशकाः ॥"
इति उड्डीशतन्त्रे नवग्रहकवचम् ॥
(पुं, महादेवः । इति महाभारतम् । १३ । १७ । ३१ ॥)
सर्व्वाङ्गसुन्दररस, पुं, (सर्व्वस्मिन् अङ्गे सुन्दरः । स एव रसः ।) औषधविशेषः । यथा,—
"रसगन्धकतुल्यांशौ द्वौ भागौ टङ्कणस्य च ।
मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खमवनीयं समांशतः ॥
हेमभस्मार्द्धभागञ्च सर्व्वं खल्वे निधापयेत् ।
निम्बुद्रवस्य योगेन पिष्टिकां कारयेद्भिषक् ॥
पश्चात् गजपुटं दद्यात् शीतलञ्च समुद्धरेत् ।
हेमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णार्द्धो दरदो मतः ॥
एकीकृत्य समस्तानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
ततः पूजां प्रकुर्व्वीत भक्षयेत् दिवसे शुभे ॥
सर्व्वाङ्गसुन्दरो ह्येष रोगराजनिकृन्तनः ।
वातपित्तज्वरे घोरे सन्निपाते सुदारुणे ॥
अर्शःसु ग्रहणीरोगे मेहे गुल्मे भगन्दरे ।
निहन्ति वातजान्रोगान् श्लैष्मिकांश्च विशेषतः ॥
पिप्पलीमधुसंयुक्तं घृतयुक्तमथापि वा ।
भक्षयेत् पर्णखण्डेन सितया चार्द्रकेण वा ॥
गुडूचीसत्त्वसहितं प्रमेहे च विशेषतः ।
रसरत्नाकरप्रोक्तः सिद्धयोगो रसोत्तमः ।
राजिकाहिङ्गुतैलाम्लं लवणाद्यं विवर्ज्जयेत् ॥"
सर्व्वाङ्गसुन्दररसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥
(यथा च ।
"रसगन्धकयोः कर्षं प्रत्येकं सुशोधितम् ।
ततः कज्जलिकां कृत्वा मृदुपाकेन साधयेत् ॥
जातीफलं तथा कोषं लवङ्गारिष्टपत्रके ।
सिन्धुवारदलञ्चैव एलाबीजं तथैव च ॥
एषाञ्च कर्षमात्रेण तोयेनाथ विमर्द्दयेत् ।
सुताग्रहे पुनः स्थाप्य पुटपाकेन साधयेत् ॥
घनपङ्के वह्निलिप्ते पुटमध्ये निधापयेत् ।
गुञ्जाष्टकप्रमाणेन प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
एतत् प्रोक्तं कुमाराणां रक्षणाय महौषधम् ।
ज्वरघ्नं दीपनञ्चैव बलवर्णप्रसाधनम् ॥
दुर्व्वारं ग्रहणीरोगं जयत्येव प्रवाहिकाम् ।
सूतिकाञ्च जयेदेतद्रक्तार्शो रक्तसम्भवम् ॥
पिशाचा दानवा दैत्या बालानां विघ्नकारकाः
यत्रौषधवरस्तिष्ठेत् तत्र सीमां न यान्ति ते ॥
बालानां गदयुक्तानां स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ।
महागन्धकमेतद्धि सर्व्वव्याधिनिसूदनम् ॥
विना पाकेन सर्व्वाङ्गसुन्दरोऽयं प्रकीर्त्तितः ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहेऽतिसाराधिकारे ॥)

सर्व्वाङ्गीणः, त्रि, (सर्व्वाङ्ग व्याप्नोतीति । "तत्-सर्व्वादे' पथ्यङ्गकर्म्मपत्रपात्र व्याप्नोति ।" ५ । २ । ७ । इति खः ।) सर्व्वावयवसम्बन्धयुक्तः । सर्व्वावयवव्याप्त । यथा, भट्टौ । ४ । १० ।
"वसानस्तन्त्रकनिभे सर्व्वाङ्गीणे तरुत्वचौ ।
काण्डीरः खाड्गिकः शार्ङ्गी रचन् विप्रां-स्तनुत्रवान् ॥"

सर्व्वाणी, स्त्री, (सर्व्वस्य पत्नी । सर्व्व + "इन्द्रवरुण-भवसर्व्वेति ।" ४।१।४९। इति ङीष्। आनुगागमश्च ।) दुर्गा । इत्यमरः ।१।१।३९॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्याये ।
"सर्व्वान्मोच प्रापयति जन्ममृत्युजरादिकम् ।
चराचरांश्च विश्वस्थान् सर्व्वाणी तेन कीर्त्तिता ॥"

सर्व्वानुकारिणी, स्त्री, (सर्व्वमनुकरोतीति । कृ + णिनि । ङीष् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्व्वानुभूति', स्त्री, (सर्व्वेषामनुभूतिर्यत्र ।) श्वेतत्रिवृता । इत्यमर ।२।४।१०८॥ (अस्या पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।
"श्वेता त्रिवृता भण्डी स्यात्त्रिवृता त्रिपुटापि च सर्व्वानुभूति' सरला निशोत्रा रेचनीति च ॥")
चतुर्व्विंशतिभूताईदन्तर्गताईद्भेद' । चतुर्व्विंशतिभाव्यर्हदन्तर्गताईद्भेदश्च । इति हेमचन्द्र ॥

सर्व्वान्नभक्षक, त्रि, (भक्षयतीति । भक्ष + ण्वुल् । सर्व्वेषामन्न सर्व्वान्नम् । तस्य भक्षक ।) सकलान्नभोजी । तत्पर्य्याय । उदरपिशाच. २ सर्व्वान्नीन ३ । इति हेमचन्द्र ॥

सर्व्वान्नभोजी, [न्] त्रि, सर्व्वेषा चतुर्णां वर्णानामेवान्न भुङ्क्ते सर्व्वान्नभोजी । इति भरत ॥ भुज + णिनि ।) सर्व्वेषामन्नभक्षक । इत्यमरः ।३।१।२२॥ सर्व्वप्रकारान्नभक्षक । इति केचित् ॥

सर्व्वान्नीन, त्रि, (सर्व्वान्नानि भक्षयतीति । सर्व्वान्न + "अनुपदसर्व्वान्नायानयमिति ।" ५। २ । ९ । इति ख. ।) सर्व्वान्नभोजी । इत्यमर ॥

सर्व्वाभिसन्धी, [न्] पु, (सर्व्वस्मिन् विषये अभिसन्धास्त्यस्येति । इनि ।) वैडालव्रतिक. । छद्मतापस । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सकलाभिसन्धानविशिष्टे, त्रि ॥

सर्व्वाभिसार, पु, (सर्व्वेषामभिसारो यत्र ।) चतुरङ्गसैन्यसन्नाह । इत्यमर । २ । ८ । ९४ ॥ अस्य पर्य्याय सर्व्वसन्नहनशब्दे द्रष्टव्य ॥

सर्व्वार्थसाधिका, स्त्री, (सर्व्वान् अर्थान् साधयतीति । साधि + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) दुर्गा । यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ।
"सर्व्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्व्वार्थसाधिके ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥"
सकलप्रयोजनसाधके, त्रि ॥

सर्व्वार्थानुसाधिनी, स्त्री, (सर्व्वानर्थाननुसाधयतीति । अनु + साधि + णिनिः । ङीप् ।) दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"धर्म्मादीन् चिन्तितान् यस्मात् सर्व्वलोकेषु यच्छति ।
ततो देवी समाख्याता सा सर्व्वार्थानुसाधिनी ॥"

सर्व्वार्थसिद्ध:, पुं, सर्व्वेषु अर्थेषु सिद्धः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ ।१।११५ ॥ सकलप्रयोजनसिद्धियुक्ते, त्रि ॥

सर्व्वावसरः, पु, (सर्व्वेषामवसरो यत्र ।) अर्द्धरात्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सर्व्वास्त्रा, स्त्री, सर्व्वाणि अस्त्राणि यस्याः ।) षोडशविद्यादेव्यन्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्र' ॥ सकलास्त्रयुक्ता च ॥

सर्व्वाह्ण', पु, (सर्व्वमहः । "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५।४।९१। इति टच् । "अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।" ५ । ४ । ८८ । इति अह्नादेश. । णत्वञ्च ।) समस्तदिनम् । इति व्याकरणम् ॥

सर्व्वीय', त्रि, (सर्व्वस्मै हितः । सर्व्व + "सर्व्वाणस्य वा वचनम् ।" ५ । १ । १० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या पक्षे छ' ।) सर्व्वसम्बन्धी । सर्व्वशब्दात् छीयप्रत्ययेन निष्पन्न. । इति व्याकरणम् ॥

सर्व्वेश्वर, पुं, (सर्व्वेषामीश्वर ।) शिवः । इति केचित् ॥ सार्व्वभौमश्च । (निखिलप्रभौ, त्रि । यथा, भागवते । ६ । ९ । ३३ ।
"केवलजगदाधार लोकैकनाथ सर्व्वेश्वर लक्ष्मीनाथ इति ॥")

सर्व्वौघ', पु, (सर्व्वेषामोघो यत्र ।) चतुरङ्गसैन्यसन्नाह' । इत्यमर ॥ गुरुवेग । इति मेदिनी ॥

सर्व्वौषधि, पु, (सर्व्वा ओषधयो यत्र ।) ओषधिवर्गविशेषः । यथा,—
"कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः ।
मुराचन्दनकर्पूरै. मुस्त' सर्व्वौषधि स्मृत ॥"
अत्र द्वितीयचन्दनपद रक्तचन्दनपरम् ॥ इति राजनिर्घण्ट ॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥)

सर्व्वौषधिगण., पु, (सर्व्वौषधीना गणः ।) मुराद्योषधिसमूह. । यथा,—
"मुरा मांसी वचा कुष्ठ शैलेय रजनीद्वयम् ।
शटी चम्पकमुस्तञ्च सर्व्वौषधिगण' स्मृत ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्यच्च ।
"हरिद्रा चन्दन दार्व्वी मुस्तक देवनाडकम् ।
धन्याक जीरक मेथी धात्रीफलमुशीरकम् ॥
त्रिसुगन्धि शटी गन्धमाद्री कर्पूरक वचा ।
नखी मरुवक कुष्ठ देवदारु विडङ्गकम् ॥
सरल पद्मकाष्ठञ्च बालक भद्रमुस्तकम् ।
ग्रन्थिकञ्च जटामांसी पलाश' शैलज शमी ॥
अर्कश्चोगरुक दूर्व्वा मुरामांसी च कुङ्कुमम् ।
अपामार्गो मधुरिका विकाशा खदिर कुशा ॥
चातुर्ज्जातकसव्योऽथोऽष्टवर्गो यज्ञडुम्बर ।
नागेश्वरञ्च कस्तूरी त्रिफला पद्मकेशरम् ॥
कक्कोल धातकीपुष्प त्रिकटु रेणुक यव ।
तिला. कुन्दुरु लत्तुक भार्गी गोरोचना वक. ॥
शुण्ठी पुष्पञ्च नकुली श्रीफल वंशलोचना ।
इन्दीवर वहुसुता वकुल मालतीदलम् ॥
इन्द्रबीज कोकनद जयन्ती गजपिप्पली ।
श्वेतापराजितापुष्प सर्व्वौषधिगणः स्मृतः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०७ अध्याय. ॥

सर्षप, पु, (सरतीति । सृ गतौ + "सृत्तेरप' षुक् च ।" उणा० ३ । १४१ । इति अप' षुगागमश्च ।) शस्यविशेष । सरिषा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय' । तन्तुभ' २ कदम्बक ३ । इत्यमर । २।९।१७ ॥ सरिषपः ४ । इति भरतः ॥ तन्तुक' ५ । इति रमानाथः ॥ कटुस्नेहः ६ । इति जटाधरः ॥ शर्षपः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ राजक्षवकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १४ । ३ ।
"एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्व्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा इति ॥")
अस्य गुणाः । कफवातघ्नत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ॥ उष्णत्वम् । रक्तपित्तकारित्वम् । कटुत्वम् । कृमिकुष्ठनाशित्वञ्च । सिद्धार्थस्यापि तद्गुणाः । इति राजवल्लभ' ॥ * ॥ अपरञ्च ।
"आसुरी राजिका राजी रक्तिका रक्तसर्षप' ।
तीक्ष्णगन्धा मधुरिका क्षवकः क्षतक क्षव ॥
आसुरी कटुतिक्तोष्णा वातश्लेष्मार्त्तिशूलनुत् ।
दाहपित्तप्रदा हन्ति कफगुल्मकृमिव्रणान् ॥ * ॥
सर्षपो राजक्षवक' कृष्णा तीक्ष्णफला राजिका राज्ञी सा कृष्णा सर्षपाख्या विज्ञेया राजसर्षपाख्या च ॥
राजसर्षपकस्तिक्त' कटूष्णो वातशूलनुत् ।
पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणापह' ॥"
इति कालेयसरिषप ॥ * ॥
"सर्षपस्त्वनघो गौर सिद्धार्थो भूतनाशन' ।
कटुस्नेहो ग्रहघ्नश्च कण्डूघ्नो राजिकाफल' ॥
तीक्ष्णकश्च दुराधर्षो रक्षोघ्न. कुष्ठनाशन' ।
सिद्धप्रयोजन सिद्ध' साधन सितसर्षप' ॥
सिद्धार्थ कटुकोष्णश्च वातरक्तग्रहापह' ॥"
त्वग्दोषशमनो रुच्यो विषभूतव्रणापह ॥"
इति सर्षप. ॥ * ॥
तत्तैलगुणा ।
"सर्षपतैल तिक्त कटुक वातकफविकारघ्नम् ।
पित्तास्रदोषद कृमिकुष्ठघ्न तिलजवच्चक्षुष्यम् ॥"
तत्पत्रशाकगुणा ।
"सार्षप पत्रमत्युष्ण रक्तपित्तप्रकोपणम् ।
विदाहि कटुक स्वादु शुक्रहृत् रुचिदायकम् ॥"
इति राजनिर्घण्ट' ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"सर्षप' कटुकस्नेहस्तन्तुभश्च कदम्बक' ।
गौरस्तु सर्षप प्राज्ञै सिद्धार्थ इति कथ्यते ॥
सर्षपस्तु रसे पाके कटुर्ह्य्द्य सतिक्तक ।
तीक्ष्णोष्ण कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धन' ॥
रक्षोहरो जयेत् कण्डूकुष्ठकोठकृमिग्रहान् ।
यथा रक्तस्तथा गौर किन्तु गौरो वरो मत ॥"
अथ राइ । कृष्णराइ ।
' राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुज्जनिका सुरी ।
क्षव क्षुताभिजनक कृमिक कृष्णसर्षप ॥
राजिका कफवातघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तकृत्

किञ्चिद्रूचाग्निदा कण्डूकुष्ठकोठक्रमीन् हरेत्॥
अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका”
तत्तैलगुणा ।
“दीपन सार्षपं तैल कटुपाकरस लघु ।
लेखन स्पर्शवीर्य्योष्ण तीक्ष्ण पित्तास्रदूषकम् ॥
कफमेदोऽनिलार्शोघ्न शिरःकर्णामयापहम् ।
कण्डूकोठक्रमिश्वित्रकुष्ठदुष्टव्रणप्रणुत् ॥
तद्वत् राजिकयोस्तैल विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत् ॥”
राजिकयो कृष्ण राइ । आरक्त राइ ।
तयो ॥ * ॥ तच्छाकगुणा. ।
“कटुक सार्षप शाक बहुमूत्रमल गुरुः ।
अम्लपाक विदाहि स्यादुष्ण रूक्ष त्रिदोषकृत्॥
सक्षार लवण तीक्ष्ण स्वादुशाकेषु निन्दितम् ।
तीक्ष्णोष्ण सार्षप नाल वातश्लेष्मव्रणापहम् ।
कण्डूक्रमिहर दद्रुकुष्ठघ्न रुचिकारकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥*॥
स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ षड्लिख्या-
परिमाणम् । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यच्चाणुर्दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिख्या लिख्याषड्भिश्च सर्षपः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्षपतैल, क्ली, (सर्षपोद्भव तैलम् ।) सर्षपजात-
स्नेहः । यथा,—
“सर्षपतैलं तिक्त कटुक वातकफविकारघ्नम् ।
पित्तास्रदोषद क्रमिकुष्ठघ्न तिलजवच्चक्षुष्यम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्षपी,(स्त्री,(सृ गतौ+अप पुगागमश्च । ततो
ङीष् ।) खञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(पिडकाविशेष. । यथा, सुश्रुते । २ । १३ ।
“गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा तु सर्षपी ॥”)
सल, क्ली, (सरतीति । सृ गतौ+अच् । रस्य
ल । सल गतौ+अच् वा ।) जलम् । इत्यमर-
टीकायां भरत ॥
सलिल,क्ली, (सलति गच्छतीति । सल गतौ+
“सलिकल्यनीति ।” उणा० १ । ५५ । इति
इलच् ।) जलम् । इत्यमर । १।१०।३ ॥ तत्र
विण्मूत्रत्यागनिषेधो यथा, मनु ।
“न मूत्र पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि संस्थित ॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके ।
वाय्वग्निविप्रानादित्यमप पश्यस्तथैव च ।
न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्ज्जनम् ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

अपि च ।
“मूत्रश्लेष्मपुरीषाणि यैरुत्सृष्टानि वारिणि ।
“ते पात्यन्ते च विण्मूत्रे दुर्गन्धे पूयपूरिते ॥”
इति वामनपुराणे कर्म्मविपाको नाम १२
अध्याय ॥*॥ अथ सलिलपरीक्षा । पितामह ।
“तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधि धर्म्म्यं सनातनम्
मण्डल पुष्पधूपाभ्यां कारयेत् सुविचक्षण ॥
शरान् संपूजयेत्तत्र वैणवञ्च धनुस्तथा ॥”
तत्र प्रथमतो वरुण पूजयेत् । यथा नारदः ।
“गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभि ।
वरुणाय प्रकुर्व्वीत पूजामादौ समाहित ॥”
ततो धर्म्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसम-
न्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशान्त कर्म्म कुर्य्यात् ।
कात्यायनः ।
“शराश्चानायसाग्रांस्तु प्रकुर्व्वीत विशुद्धये ।
वेणुकाष्ठमयाश्चैव क्षेप्ता च सुदृढ क्षिपेत् ॥”
पितामह ।
“क्षेप्ता च क्षत्रिय कार्य्य तद्भित्तिर्ब्राह्मणोऽथवा
अक्रूरहृदयः शान्त सोपवासस्तथा शुचि. ॥
इषूश्च प्रक्षिपेद्धीमान् मारुते वाति वा भृशम् ।
विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थाणुसमाकुले ॥”
नारदः ।
“क्रूरं धनुः सप्तशत मध्यमं षट्शतं मतम् ।
मन्दं पञ्चशत प्रोक्तमेष ज्ञेयो धनुर्व्विधि ॥”
अङ्गुलीना सप्ताधिक शत यस्य धनुष परिमाण
तत् सप्तशत एव षट्शतादिकम् । पिता-
मह ।
“मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् ।
हस्तानाञ्च शते सार्द्धे लक्ष्य कृत्वा विचक्षण ॥
तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणां शास्त्रदेशनात् ।
मध्यमस्तु शरो ग्राह्य. पुरुषेण बलीयसा ॥
शराणा पतन ग्राह्य सर्पण परिवर्ज्जयेत् ।
सर्पन् सर्पन् शरो याति दूराद्दूरतर यत ॥”
पतन ग्राह्यमिति शरपतनस्थानपर्य्यन्त गच्छे-
दित्यर्थं । तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनस्थानकशर-
ग्रहणम् । ततश्च प्रथमत पुरुषान्तरेण तत्स्थाने
शर आनेतव्य । नारद ।
“नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सर सु च ।
ह्रदेषु स्थिरतोयेषु कुर्य्यात् पुसा निमज्जनम् ॥”
नातिवेगासु स्थितिविरोधिवेगशून्यासु । विष्णु ।
पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिवर्ज्जिते तस्य
नाभिमात्रजले मग्नस्यारागद्वेषिण पुरुषस्यान्य
स्योरू गृहीत्वाभिमन्त्रिताम्भ प्रविशेत् । तत्-
समकालञ्च नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषोऽपर
शरमोक्ष कुर्य्यादिति । तस्य शोध्यस्येत्यर्थं ।
अन्यथा तस्येति व्यर्थ स्यात् ॥*॥ अन्यपुरुषस्य
स्तम्भधारणमाह स्मृति ।
“उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणा प्रगृह्य च ॥”
प्राड्विवाककर्त्तृकजलाभिमन्त्रणमाह पिता-
मह ।
“तोय त्व प्राणिना प्राण सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम्
शुद्धेश्च कारण प्रोक्त द्रव्याणां देहिनान्तथा ।
अतस्त्व दर्शयात्मान शुभाशुभपरीक्षणे ॥”*॥
शोध्यकर्त्तृकाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्य ।
“सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।
नाभिमात्रोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जल विशेत्॥”
मा मामभिशाप्य शपथ कारयित्वा क जल
विशेत् निमज्जेत् । तोरणञ्च निमज्जनसमीपे
समे स्थाने शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रित कार्य्यम् ।
यथा, नारदः ।
“गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्व्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागे समे शुचौ ॥”
शरमोक्षे विशेषमाहतुर्नारदबृहस्पती ।
“शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वित ।
गच्छेत् परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः ॥
मध्यम शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविध. ।
प्रत्यागच्छेत् तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।
अन्तर्ज्जलगत सम्यक् तदा शुद्धि विनिर्द्दिशेत्॥
अन्यथा न विशुद्ध स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्व्वं निवेशयेत्॥”
जविनौ विशेषयति नारद ।
“पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे
तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकर्म्मणि ॥”
एकाङ्गस्य दर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण ।
“शिरोमात्रन्तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिके
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्ध तमपि निर्द्दिशेत् ॥”
इति विशेषाभिधानात् ॥
कात्यायन ।
“निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिना नरः
पुनस्तत्र निमज्जेत दंशचिह्नविचारित ॥”
जलान्तर्गतमत्स्यजलौकादिना दष्ट समुत्प्लवते
यदि तदा दष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थं ॥*॥
पितामह ।
“गन्तुश्चापि च कर्त्तुश्च सम गमनमज्जनम् ।
गच्छेत्तोरणमूलात्तु शरस्थान जवी नर ॥
तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय शाय-
कम् ।
गच्छेत्तोरणमूलन्तु यत स पुरुषो गत ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।
अन्तर्ज्जलगत सम्यक् तत शुद्धि विनिर्द्दिशेत्॥”
अत्र मज्जनसमकाल गमनाभिधानात् शर-
मोक्षसमकाल गमन शूलपाण्युक्तमयुक्तम् ।
मज्जनसमकालक्षिप्त मध्यम शरमादायेत्यपर-
मुक्तमपि प्रमाणशून्यम् । ततश्च त्रिषु शरेषु
मुक्तेषु एको वेगवान् मध्यमशरपतनस्थान
गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति अन्यस्तु पुरुषो
वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति
एव स्थितयोस्तृतीयाया करतालिकायां प्राड्-
विवाकदत्तायां शोध्यो निमज्जति तत्समकाल-
मेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशर-
पतनस्थान गच्छति शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते
द्रुततर तोरणमूल प्राप्यान्तर्ज्जलगत यदि न
पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वर्त्तुलार्थं ॥*॥
तत्र प्रयोग । उक्तलक्षणजलाशयनिकटे तथा
तोरणं विधाय उक्तदेशे लक्ष्य कृत्वा तोरण
समीपे सशर धनु सपूज्य जलाशये वरुण-
मावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्म्मादींश्च देवान्
हवनान्तमिष्ट्वा दक्षिणा कृत्वा शोध्यस्य शिरसि
प्रतिज्ञापत्र बद्ध्वा प्राड्विवाको जलमभि-
मन्त्रयेत् ।

"ॐ तीय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम्।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा।
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे॥"
इति मन्त्रेण॥
शोध्यस्तु ॐ सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्यनेन जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणस्य शोध्यनाभिमात्रोदकावस्थितस्य बलीयसः प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य समीपं जलमध्ये गच्छेत्। ततः शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशरपतनस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन् पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूले स्थिते प्राङ्विवाकेन तालत्रये दत्ते शोध्यो गृहीतस्थूणप्राङ्मुखपुरुषस्योरू गृहीत्वा निमज्जति। तत्समकालमेव तोरणमूलस्थोऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति। ततः शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं प्राप्य जलान्तःस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः। कर्णाद्यङ्गं विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः मज्जनस्थानादन्यत्र गमनेऽप्यशुद्धः। दक्षिणादिकं दद्यात्। इति दिव्यतत्त्वम्॥

सलिलकुन्तल, पुं, (सलिलस्य कुन्तल इव।) शैवालं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सलिलजं, क्ली, (सलिले जायते इति। जन+डः।) पद्मम्। इति राजनिर्घण्टः॥ जलजाते, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ७। १२५। २१।
"एष हृष्णिप्रवीरेण ध्मातः सलिलजो भृशम्।
पृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च निनादयति शङ्खराट्॥")

सलिलाशयः, पुं, (सलिलानामाशयः।) जलाशयः। तस्य वैकृत्ये दोषो यथा,—
गर्ग उवाच।
"नगरादपसर्पन्ते समीपमुपयान्ति च।
नद्यो ह्रदाः प्रस्रवणा विरसाश्च भवन्ति ते।
विवर्णं कलुषं तप्तं फेनवज्जन्तुसङ्कुलम्।
क्षीरं स्नेहं सुरां रक्तं वहन्ते चाकुलोदकाः॥
षण्मासाभ्यन्तरे तत्र परचक्रभयं भवेत्।
जलाशया नदन्ते वा प्रज्वलन्ति कथञ्चन॥
विमुञ्चन्ति तथा ब्रह्मन् ज्वालाधूमरजांसि च।
अखाते वा जलोत्पत्तिः सत्त्वा वा जलाशयाः॥
सगीतशब्दा दृश्यन्ते जले मारभयं वदेत्।
दिव्यमम्भोभयं सर्पिर्मधुना त्ववसेचनम्।
जप्तव्या वारुणा मन्त्रास्तैश्च होमो जले भवेत्॥
मध्वाज्ययुक्तं परमान्नमत्र
देयं द्विजानां द्विजभोजनार्थम्।
गावश्च देयाः सितवस्त्रयुक्ता-
स्तथोदकुम्भाः सलिलाशयान्त्ये॥"
इति मात्स्ये २०८ अध्यायः॥

सलिलेन्धनः, पुं, (सलिलं इन्धनं यस्य।) वाडवानलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सलीलः, त्रि, लीलया सह वर्त्तमानः। लीलाविशिष्टः। यथा,—
"सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्म्मिते
लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम्।
सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-
स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥

सल्लकी, स्त्री, (सत्कृत्य लक्यते स्वाद्यते गजैरिति। सत्+लक+क्वुन्। गौरादित्वात् ङीष्।) स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। गजभक्षा २ सुवहा ३ सुरभी ४ रसा ५ महेरणा ६ कुन्दुरुकी ७ ह्लादिनी ८। इत्यमरः।२।४।१२४॥ गजभक्षा ९ सुरभिः १० सुरभीरसा ११ महेरुणा १२ शल्लकी १३ सिल्लकी १४ शिल्लकी १५ ह्रादिनी १६। इति तट्टीका॥ शल्यते श्लाघ्यते गजैः शल्लकी। शल क ङ श्लाघे चुरादिः णेरभावपक्षे नाम्नीति लकट्। श्वाविद्द्रुभेदौ शल्लकौ शल्का त्रासवितर्कयोरिति तालव्यादौ रभसः। सलति गच्छति सलगतौ दन्त्यादिः पाकः भौवादिः निपातनात् लस्य द्वित्वम्। सत्कृत्य लक्यते स्वाद्यते गजैरिति वा सल्लकी दन्त्यादिरित्यन्ये। सिल्लकी चेत्येके। देशीप्रायेयम्। सल्लकी सिल्लकी ह्रदेति रुद्र। इति स्वामी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

संव(म्ब)र, क्ली, (सम्व्रियते इति। सं+वृ+अप्।) संयमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ बौद्धव्रतविशेषः। इति मेदिनी॥ जलम्। इत्यमरः। १।१०।४॥ "सम्बति सम्बरम्। [सम्ब सर्पणे पूर्व्वेण अर सम्बरं दन्त्यादि। शम्ब गतावित्यस्मादरे तालव्यादि च।
'क्लीवन्तु सम्बरं नीरबौद्धव्रतविशेषयोः।
विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च॥'
इति दन्त्यादौ रभसः॥
'शम्बरो हरिणे दैत्ये मत्स्ये च सलिले स्मृतः॥'
इति तालव्यादावजयः।" इति भरतः॥

संव(म्ब)र, पुं, (संवृणोति आवृणोति जलमिति। सं+वृ+अच्।) सेतुः। यथा। सेतौ पल्यालिसंवराः। इति हेमचन्द्रः॥ दैत्यविशेषः। हरिणविशेषः। मत्स्यविशेषः। शैलविशेषः। जिनविशेषः। इति मेदिनी॥ स तु भाव्यर्हन्। इति हेमचन्द्रः॥

संवरण, क्ली (सं+वृ+ल्युट्।) आवरणम्। (यथा, महाभारते। १। १४१। ७१।
"मन्त्रसंवरणे यत्नः सदा कार्य्योऽनसूयता॥")
इन्द्रियसंयमः। इति संवरादिशब्दटीकायां भरतः॥ (प्राकारः। यथा, रामायणे। २। ८८। २४।
"शून्यसंवरणारक्षामयन्त्रितहयद्विपाम्।
अनावृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम्॥"
"शून्यसंवरणारक्षा संवरणानां प्राकाराणामासमन्तात् रक्षया शून्याम्।" इति तट्टीका॥७॥ पुं, अजमीढ़पुत्त्रः। स च कुरोः पिता। इति महाभारतम्। १। ९५। ३७॥)

संवरारि, पुं, (संवरस्य अरिः।) कामदेवः। इत्यमरः।१।१।२३॥ "संवरस्य दैत्यविशेषस्य अरिः।
'क्लीवन्तु संवरं नीरबौद्धव्रतविशेषयोः।
विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च॥'
इति दन्त्यादौ रभसः। संवरणं संवरः भावेऽल्। इन्द्रियसंयमः संवरस्तस्यारिरिति वा। तदुक्तं साहित्यकल्पतरुणा। रुद्रस्य सम्बरारिश्च पुष्पवतीनां कुसुमधन्वेति तदयं संवरारिरिह तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च॥ इति भरतः॥

संवरी, स्त्री, शतावरी। इति शब्दचन्द्रिका॥ मूषिकपर्णी। इत्यमरः। २।४। ८८॥ इन्दुरकाणी इति ख्यातायां थुलकुड़ी इति ख्यातायामिति केचित्। शं कल्याणं वृणोति शवरी पूर्व्ववदन् ङीप् तालव्यशादिः दन्त्यसादिश्चेति स्वामी। इति भरतः॥

संवल, क्ली, (संवृणोतीति। सं+वृ+अच्। रस्य लः।) जलम्। इति शब्दरत्नावली॥

संवलः, पुं, क्ली, पाथेयम्। तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च। इत्यमरभरतौ॥

सव, क्ली, (सूते रसानिति। सू+अच्।) जलम्। इति जटाधरः॥ पुष्परसः। इति केचित्॥

सवः, पुं, (सूयते सोमोऽत्रेति। सू+अप्।) यज्ञः। इत्यमरः। २।७।१३॥ (यथा, महाभारते। १। ९४। २५।
"राजसूयाश्वमेधाद्यैः सोऽयजत् बहुभिः सवैः॥")
सन्तानः। इति मेदिनी॥ सूर्य्यः। चन्द्रः। इति केचित्॥ (अज्ञे, त्रि। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। ९। ३९।
"सविता त्वा सवानां सुवताम्।"
"सविता सवानां प्रसवानामज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु।" इति तद्भाष्यम्॥)

सवन, क्ली, (सु ञ् अभिषवे+ल्युट्।) यज्ञस्नानम्। (यथा, किराते। १२। १०।
"प्रविवेश गामिव कृशस्य
नियमसवनाय गच्छतः।
तस्य पदविनमितो हिमवान्
गुरुतां नयन्ति हि गुणा न संहतिः॥")
तत्पर्य्यायः। सुत्या २ अभिषवः ३। इत्यमरः। २।७।४७॥ सोमसन्धानम् ४। इति जटाधरः॥ सोमपानम्। इति भरतः॥ अध्वरम्। (यथा, रघुः। ८। ७५।
"अथ तं सवनाय दीक्षितः
प्रणिधानात् गुरुराश्रमस्थितः।
अभिषङ्गजडं विजज्ञिवान्
इति शिष्येण किलान्वबोधयत्॥")
सोमनिर्दलनम्। इति मेदिनी॥ प्रसवः। इति केचित्॥ (सु+युच्। चन्द्रे, पुं। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः।२।७४॥ वनेन सह वर्त्तमानमिति विग्रहे वनविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। १। १९। ८।
"अथ पर्व्वतराजानं तमनन्तो महाबलः।
उज्जहार बलाद्ब्रह्मन् सवनं सवनौकसम्॥"

सवयाः, [स्] स्त्री, (समानं वयोऽस्याः। "ज्योतिर्जनपदेति।" ६।३।८५। इति समानस्य सः।)

समेवयस्का । तत्पर्य्यायः । आलिः २ वयस्या ३ सखी ४ सहचरी ५ । इति जटाधरः ॥

सवयाः, [स्] पुं, (समानं वयो यस्य ।) वयस्यः । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ समानवयस्के, त्रि ॥ (यथा रघुः । ५ । ६५ ।
"सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥")

सवरः, पु, सलिलम् । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सवर्णः, त्रि, (समानो वर्णोऽस्य । "ज्योतिर्जनपदेति ।" ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य सः ।) सदृशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ९ । ५१ ।
"ग्रथितमौलिरसौ वनमालया
तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ॥")
समानवर्णः । (यथा, महाभारते । ७ । २२ । ४३ ।
"इन्द्रायुधसवर्णैस्तु कुन्तिभोजो हयोत्तमैः ।
आयात् सदश्वैः पुरुजित् मातुलः सव्यसाचिनः ॥")
तुल्यजातिः । यथा, मनुः ।
"पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्म्मणि ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
एकस्थानोत्पन्नवर्णः । यथा । सवर्णेनाकदीर्घः । इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

सवर्णा, स्त्री, (समानो वर्णो यस्याः ।) सूर्य्यपत्नी छाया । इति शब्दरत्नावली ॥ (समानवर्णा स्त्री । यथा, मनुः । ३ । ४ ।
"उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥")

सवहा, स्त्री, त्रिवृता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सविकाश, त्रि, विकसितः । प्रफुल्लः । विकाशेन सह वर्त्तमानः ॥

सविता, [ऋ] पु, (सूते लोकादीनिति । सू + तृच् ।) सूर्य्यः । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ यथा, कुमारे । ५ । २० ।
"विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा-
मनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥")
तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"धीशब्दवाच्यो ब्रह्माणं प्रचोदयति सर्व्वदा ।
सृष्ट्यर्थं भगवान् विष्णुः सविता स तु कीर्त्तितः ॥
सर्व्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्त्यते ।
यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः ॥"
इति वह्निपुराणे गायत्त्रीकल्पो नामाध्यायः ॥
अर्कवृक्षः । इति चामरः । २ । ४ । ८० ॥

सवितृदैवत, पु, (सविता दैवतं यस्य ।) हस्तनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सवितृल, त्रि, सवितृसम्बन्धी । सवितृशब्दात् समर्थ्येन निष्पन्नः ॥

सवित्र, क्ली, (सूयतेऽनेनेति । सू प्रसवे + "अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।" ३ । २ । १८४ । इति करणे इत्रः ।) प्रसवकरणम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सवित्रिय, त्रि, (सवितुरयमिति । सवितृ + घः ।) सूर्य्यसम्बन्धीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सवित्री, स्त्री, (सूते या । सू + तृच् । ङीप् ।) माता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे । १ । २४ ।
"तया दुहित्रा सुतरां सवित्री
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ॥")
गौः । इति केचित् ॥

सविध, त्रि, (समाना विधास्येति ।) निकटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५३ । ३० ।
"अथ सविधमागत्य राज्ञस्तस्योपविष्टवान्")
समानप्रकारश्च ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३ । ८ ।
"आसां मुहूर्त्त एकस्मिन् नानागारेषु योषिताम्
सविधं जगृहे पाणीननुरूपः स्वमायया ॥")

सविस्मय, त्रि, (विस्मयेन सह वर्त्तमानः ।) विस्मयापन्नः । तत्पर्य्यायः । वीक्षापन्नः २ । इति हारावली ॥

सवेश, त्रि, (वेशेन सह वर्त्तमानः ।) वेशान्वितः । इति धरणिः ॥ निकटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥

सव्यः, त्रि, (सू प्रेरणे + "माच्छाससिसूभ्यो यः ।" उणा० ४ । १०९ । इति यः ।) वामः । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥ (यथा, मनुः । २ । ६३ ।
"उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ।
सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसज्जने ॥")
दक्षिणः । (यथा, अनर्घराघवे । ६ । ७० ।
"एकेन सव्यपाणिना विशिखमुत्खाय किमाह रावणः । साधु रे मनुष्यडिम्भ साधु ।"
"सव्यपाणिना दक्षिणहस्तेन ।" इति तट्टीका ॥)
प्रतिकूलः । इति हेमचन्द्रः ॥

सव्यः, पु, (सूते विश्वमिति । सू प्रसवे + "माच्छाससिसूभ्यो यः ।" उणा० ४ । १०९ । इति यः ।) विष्णुः । इति शब्दमाला ॥

सव्यसाची, [न्] पु, (सव्येन वामेन हस्तेनापि सचति सन्दधाति बाणमिति । सच सम्बाने + णिनि ।) अर्ज्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १९ ।
"उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥")

सव्येष्ठः, पु, (सव्ये तिष्ठतीति । स्था + कः । "स्थास्थिन्स्थॄणाम् ।" ८ । ३ । ९७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या षत्वम् । हलदन्तादित्यलुक् ।) सारथिः । इति हलायुधः ॥

सव्येष्ठा, [ऋ] पु, सव्ये तिष्ठतीति । स्था + "सव्ये स्थश्छन्दसि ।" उणा० २ । १०२ । इति छन्दसि ऋः । स च डित् । "स्थास्थिन्स्थॄणाम् ।" ८ । ३ । ९७ । इति षत्वम् । सप्तम्या अलुक् ।) सारथिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥

सशस्या, स्त्री, (शस्येन सह वर्त्तमाना ।) नागदन्ती । इति रत्नमाला ॥ शस्ययुक्तभूम्यादौ, त्रि ॥

सशूक, पु, (शूकेन दयया सह वर्त्तमानः ।) आस्तिकः । इति केचित् ॥

सश्मश्रुः, स्त्री, (श्मश्रुणा सह वर्त्तमाना ।) श्मश्रुयुक्तस्त्री । तत्पर्य्यायः । नरमालिनी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (श्मश्रुविशिष्टे, त्रि ॥)

ससत्त्वा, स्त्री, (सत्त्वेन सह वर्त्तमाना ।) गर्भिणी इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३ । ९ ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं
"नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥")
प्राणियुक्ते, त्रि । यथा, "मनुः । ४ । ४७ ।
'न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥'
'न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥'
ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु ।" इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

ससन, क्ली, (सस नाशे + ल्युट् ।) यज्ञार्थपशुहननम् । इत्यमरटीका । २ । ७ । २६ ॥ तस्य रूपान्तरं शसनं शसनञ्च ॥

सस्मित, त्रि, (स्मितेन सह वर्त्तमानः ।) ईषद्धास्ययुक्तः । यथा,—
"सस्मिताननसरोजमञ्जने
रिङ्गमाणमतिलोलकुन्तलम् ।
रोचनोल्लसितभालमस्तु मे
केशव मनसि शैशवं वपुः ॥"
इत्यनुमितौ जगदीशः ॥

सस्यं, क्ली, (सस स्वप्ने + "माच्छाससिसूभ्यो यः ।" उणा० ४ । १०९ । इति यः ।) वृक्षादीनां फलम् । यथा,—
"त्रपुसं सीसकं सस्यं सास्ना च साध्वसम् ॥"
इत्युष्मविवेकात् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
धान्यम् । यथा, हेमचन्द्रः ।
"धान्यस्तु सस्यं सीत्यञ्च व्रीहिस्तम्बकरिश्च तत् ।"
शस्त्रम् । गुणः । इति विश्वः ॥ तस्य प्रशंसा यथा,
"जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्य्याञ्च गतयौवनाम् ।
रणात् प्रत्यागतं शूरं सस्यञ्च गृहमागतम् ॥"
इति चाणक्यशतकम् ॥
अन्यत् शस्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सस्यक, पु, (सस्येन गुणेन परिजातः सस्यकः । सस्य + "सस्येन परिजातः ।" ५ । २ । ६८ । इति कन् ।) मणिभेदः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७ । २० ।
"हेमकान्तिरथवा शुक्लवर्णः
सस्यकेन मणिना सदृशो वा ॥")
असिः । इति मेदिनी ॥
"सस्यको नालिकेरान्तः सस्याभमणिखड्गयोः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(शालिः । साधुः । इति काशिका ॥)

सस्यमारी, [न्] पु, (सस्यं मारयतीति । मृ + णिच् + णिनि ।) महामूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सस्यनाशके, त्रि ॥

सस्यसंवर, पु (सस्यैः संव्रियते इति । सं + वृ + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) शालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥

सस्यसम्बर, पु, (सस्यैः सम्बरणमस्येति ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सस्वेदा, स्त्री, (स्वेदेन सह वर्त्तमाना ।) दूषिता कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (घर्म्मविशिष्टे, त्रि ॥)

सह, व्य, सहितम्। तत्पर्य्याय:। साकम् २ सार्द्धम् ३ सत्रम् ४ समम् ५। इत्यमर:। ३।४।४॥ सजु ६। इति जटाधर:॥ (यथा, मनु:। १०।६१।
"यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषका:।
राष्ट्रिकै: सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति॥")
साकल्यम्। विद्यमानम्। सादृश्यम्। यौगपद्यम्। समृद्धि:। सम्बन्ध:। इति मेदिनी॥ सामर्थ्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

सह, क्ली, (सहते इति। सह+अच्।) पांशव-लवणम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

सह:, पुं, (सहते इति। सह+पचाद्यच्।) अग्रहायणमास:। (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १४।२७।
"सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू॥")
महादेव:। इति महाभारतम्। १३।१७।१२६॥) क्षमे, त्रि। इति हेमचन्द्र:॥ (यथा, महाभारते। १६।८।१०।
"गदापरिघशक्तीनां सहा: परिघबाहव:।
त एरकाभिर्निहता: पश्य कालस्य पर्य्ययम्॥")

सह, पु, क्ली, (सहते इति। सह+अच्।) बलम्। इति मेदिनी॥

सह, [स्] क्ली, (सहते इति। सह+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।"उणा० ४।१८८। इति असुन्।) ज्योति:। बलम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघु:। ८।७।
"सदय बुभुजे महाभुज:
सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति।
अचिरोपनतां स मेदिनीं
नवपाणिग्रहणां वधूमिव॥")

सहकार, पु,(सह युगपत् कारयति विक्षेपयति सौगन्ध्यमिति। कृ+णिच्+अच्।) अति-सौरभाम्र:। इत्यमर:। २।४।३३॥ (यथा, रघु:। ४।९।
"मन्दोत्कण्ठा: कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजा:॥")

सहकारी, [न्] पु, (सह करोतीति। कृ+णिनि:।) प्रत्यय:। यथा,—
"अथ हेतुरुपादानं प्रत्यया: सहकारिण:॥"
इति त्रिकाण्डशेष:॥
न्यायमते तद्भिन्नत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं सहकारित्वम्॥ (मिलित्वा कारणशीले, त्रि॥)

सहचर:, पु, स्त्री, सह चरतीति। चर+अच्।) पीतझिण्टी। नीलझिण्टी। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते। १।३८।
"श्रीसतकसहचरदर्भवृहद्याचनीति॥")

सहचर:, पु, (सह चरतीति। चर+अच्।) झिण्टी। वयस्य:। (यथा, कथासरित्सागरे। २४।११२।
"तत: सहचरै: साधं तस्यैवागिन्दयहृतम्॥")
प्रतिबन्धक:। इति हेमचन्द्र:॥ अनुचरे, त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा, कुमारे। २।६४।
"सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्र:
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलि: पुष्पधन्वा॥")

सहचरी, स्त्री, (सह चरति या। चर+अच्। पचादिषु चरतेष्टित्करणात् ङीप्।) पीतझिण्टी। इत्यमर:। २।४।७५॥ सखी। इति जटाधर:॥ पत्नी। इति हेमचन्द्र:॥ (यथा, रघु:। ९।५७।
"लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभाव:
प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम्।
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी
बाणं कृपामृदुमना: प्रतिसञ्जहार॥")

सहज:, पु, (सह जायते इति। जन+ड:।) सहोदर:। इत्यमर:। २।६।३४॥ निसर्ग:। सहोत्थे, त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा, रघु:। ८।४३।
"विललाप स वाष्पगद्गदं
सहजामप्यपहाय धीरताम्।
अभितप्तमयोऽपि मार्द्दवं
भजते कैव कथा शरीरिषु॥")
जन्मलग्नात् तृतीयस्थानम्। यथा,—
"सुतमदननवान्त्ये पूर्णदृष्टिं सुरारि-
र्युगलदशमराशौ दृष्टिपादत्रयार्द्ध:।
सहजरिपुचतुर्थेष्वष्टमे चार्द्धदृष्टिं
स्थितिभवनमुपान्त्यं नैव दृश्यं हि राहो:॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

सहजमित्र, क्ली, (सहजं मित्रम्।) स्वाभाविकसुहृत्। यथा,—
"अरिर्मित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्पर: पर:।
क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमै:॥"
अरि: शत्रु:। मित्रं सुहृत्। उभयविलक्षण उदासीन:। ते च त्रयस्त्रिविधा:। सहजा: कृत्रिमा: प्राकृताश्चेति। सहजं मित्रं भागिनेयपैतृष्वस्रीयमातृष्वस्रीयादि:। इति मिताक्षरायामाचाराध्याये १ अध्याय:॥

सहजात, त्रि, (सह जात: उत्पन्न:।) सहोदर:। यमज:। इति केचित्॥ (सहोत्थे, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। ११३।२२।
"तारावलोकनामा च क्रमाद्वृद्धिं जगाम स:।
दानधर्म्मविवेकाद्यै: सहजातैर्गुणै: सह॥")

सहजारि:, पु, (सहज: स्वाभाविक: अरि:।) स्वाभाविकशत्रु:। यथा। "सहजारि: सापत्नपितृव्यतत्पुत्रादि:।" इति मिताक्षरायामाचाराध्याय:॥

सहजोदासीन, पु, (सहज उदासीन:।) स्वाभाविकपरतर:। यथा। "सहजकृत्रिममित्रशत्रुलक्षणरहितौ सहजकृत्रिमोदासीनौ।" इति मिताक्षरायामाचाराध्याय:॥

सहण्डुक, क्ली, मांसव्यञ्जनविशेष:। यथा,—
"छागादेर्म्मांसमृष्टादि कुट्टितं खण्डितं पुन:।
गुदमांसविधानेन पचेदेतत् सहण्डुकम्।
सहण्डुकं गुणधन्वे गुदमांसगुणं स्मृतम्॥"
इति भावप्रकाश:॥

सहदेव:, पु, (पाण्डवविशेष:। इति मेदिनी॥ स च पाण्डुराजस्य पञ्चमपुत्र:। माद्रीगर्भे अश्विनीकुमाराभ्यां जात:॥ जरासन्धसुत:। स युधिष्ठिरसमकालीनो मगधेषु राजासीत्। इति श्रीभागवतम्॥ (हर्य्यश्वनसुत:। यथा, हरिवंशे। २९।३।
"हर्य्यश्वनसुतो राजा सहदेव: प्रतापवान्।
सहदेवस्य धर्म्मात्मा नदीन इति विश्रुत:॥"
सोमदत्तपुत्र:। यथा, तत्रैव। ३२।८०।
"सोमदत्तस्य दायाद: सहदेवो महायशा:।
सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम पार्थिव:॥"
देवै: सह वर्त्तमाने, त्रि। यथा, भागवते। ४।२।८।
"श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मे सहदेवा: सहाग्नय:।
साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नाज्ञानान्न च मत्सरात्॥")

सहदेवा, स्त्री, (सह दीव्यतीति। दिव+अच्। टाप्।) बला। दण्डोत्पल:। शारिवौषधि:। इति मेदिनी॥ अर्हन्माता। इति हेमचन्द्र:॥ (देवककन्यान्यतमा। सा तु वसुदेवपत्नी। यथा, भागवते। ९।२४।२३।
"शान्तिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता।
सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ता:॥")

सहदेवी, स्त्री, सर्पाक्षी। इति मेदिनी॥ पीतदण्डोत्पला। इति रत्नमाला॥ बलाप्रभेद:। तत्पर्य्याय:। महाबला २ ज्येष्ठबला ३ कटम्भरा ४ केशारुहा ५ केसरिका ६ मृगादनी ७ वर्षपुष्पा ८ केशवर्द्धिनी ९ पुरामिनी १० देवबला ११ सारिणी १२ पीतपुष्पी १३ देवाह्वा १४ गन्धवल्लरी १५ मृगा १६ मृगरसा १७। अस्या गुणा:। हृद्रोगवाताशशोफहारित्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वम्। वल्यत्वम्। विषमज्वरनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥ सहदेवपत्नी च॥

सहदेवीगण:, पु, (सहदेवीनां गण:।) प्रतिष्ठायां देवस्नानार्थसौषधिसमूह:। यथा,—
"पञ्चगव्यै: स्नापयेच्च सहदेव्यादिभिस्तत:।
सहदेवी बला चैव शतमूली शतावरी॥
कुमारी च गुडूची च सिंही व्याघ्री तथैव च।
य ओषधीति मन्त्रेण स्नानसौषधिसत्तमै:॥"
इति गारुडे ४८ अध्याय:॥

सहधर्म्मिणी, स्त्री, (सह धर्म्मोऽस्यस्या इति। इनि:। ङीप्।) वेदविधानेनोढा। इत्यमर:। २।६।५॥

सहन, स्त्री, (सह+ल्युट्।) क्षान्ति:। तत्पर्य्याय:। तितिक्षा २ क्षमा ३। इति हेमचन्द्र:॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३।१९०।
"कार्य्यस्यार्थ पादाने तदाहृल्लादनं पुन:।
यार्थ्यार्थसधमानादे सहन स्व यश्येत॥")

सहन:, त्रि, (सहते इति। सह+ल्यु:।) सहनशील:। इत्यमर:। ३।१।३१। तत्पर्य्याय:। सहिष्णु: २ क्षमिता ३ क्षमी ४ तितिक्षु ५ क्षन्ता ६। इति हेमचन्द्र:॥

सहनर्त्तनं, क्ली, (सह मिलित्वा नर्त्तनम्। एकत्र मण्डलाकारनृत्यकरणम्। इति केचित्॥

सहपांशुकिलः, पुं, (सह पांशुना रजसा किलति क्रीडतीति। किल क्रीडने+क।) वयस्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सहपान, क्ली, (सह मिलित्वा पानम्।) एकत्र मद्यभक्षणम्। तत्पर्य्यायः। सपीतिः २। इति हेमचन्द्रः॥ तुल्यपानम् ३। इत्यमरः।२।८।५५॥ सहपीतिः ४। इति शब्दरत्नावली॥

सहपूर्व्वाह्न, क्ली, (पूर्व्वाह्नस्य सदृशम्। "अव्ययीभावे चाकाले। ६।३।८१। इत्यत्र अकाले इति कथनात् न सादेशः।) पूर्व्वाह्नसदृशम्। इति मुग्धबोधव्याकरणे अव्ययीभावसमासः॥

सहभावी, [न्] त्रि, (सह भवतीति। भू+णिनि।) सहायः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सहभोजन, क्ली, (सह मिलित्वा भोजनम्।) एकत्र भक्षणम्। तत्पर्य्यायः। सग्धिः २॥ इत्यमरः।२।८।५५॥ (सहभोगकरणम्। यथा, महाभारते।१।१९६।२४।

एष न समयो राजन् रत्नस्य सहभोजनम्।
न च तं हातुमिच्छाम समयं राजसत्तम॥")

सहमरण, क्ली, (सह पत्या मरणम्।) मृतस्वामिसहितज्वलच्चितारोहण-पूर्व्वकमरणम्। यथा। "अथ सहानुगमनम्। अङ्गिराः।

मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम्।
साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते॥
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे।
तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्त्तारं यानुगच्छति॥
व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्।
तद्वद्भर्त्तारमादाय तेनैव सह मोदते॥
मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते।
पुनाति त्रिकुलं नारी भर्त्तारं यानुगच्छति॥
तत्र सा भर्त्तृपरमा परा परमलालसा।
क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश॥"

भर्त्तृपरमा भर्त्ता परमो यस्याः सा तथा। परा परमलालसेत्यत्र स्तूयमानाप्सरोगणैरिति व्यासेन पठितम्।

'ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः।
तं वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम्॥
साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते।
नान्यो धर्म्मो हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिचित्'

या नारीत्युपादानात् सहमरणाभावपक्षोऽपि सूचितः। नान्यो धर्म्म इति तु सहमरणस्तुत्यर्थम्। तथा च विष्णुः। मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा इति। ब्रह्मचर्य्यं मैथुनवर्ज्जनं ताम्बूलादिवर्ज्जनञ्च। यथा प्रचेताः।

'ताम्बूलाभ्यञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्ज्जयेत्॥'

अभ्यञ्जनमायुर्व्वेदोक्तं पारिभाषिकम्। यथा,—

'मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्व्वाङ्गसङ्गतम्।
स्रोतोभिस्तर्पयेद्यद्गं अभ्यङ्गः स उदाहृतः॥
तैलमल्पं यदाङ्गेषु न च स्याद्गात्रतर्पणम्।
सा मार्ष्टिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्त्तितः॥'

स्मृतिः।

'एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन।
पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्॥
गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुनः।
तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुस्तिलकुशोदकैः।
तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्व्वकम्॥'

एतत् तु तर्पणं पुत्त्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदनपारिजातः॥

'वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमञ्चरेत्।
स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः॥'

अत्र साध्वीत्वमाह।

'आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा।
मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता॥'

छन्दोगपरिशिष्टीयमिति कल्पतरुः॥ साध्वीप्रसादेन लोकधारणमप्याह॥ मत्स्यपुराणम्।

'तस्मात् साध्व्यः स्त्रियः पूज्याः सततं देववज्जनैः।
तासां राजन् प्रसादेन धार्य्यते च जगत्त्रयम्॥'

महाभारते।

'अवमत्य च याः पूर्व्वं पतिं दुष्टेन चेतसा।
वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्त्तॄणां प्रतिकूलतः॥
भर्त्रनुमरणं काले याः कुर्व्वन्ति तथाविधाः।
कामात् क्रोधात् भयान्मोहात् सर्व्वाः पूता भवन्ति ताः॥'

अत्र ऐहिकब्रह्मघ्नपतेर्द्दाहनिषेधात् जन्मान्तरीयतत्पापवत एव सहमरणेनोद्धारः। ब्रह्मपुराणे।

'देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम्।
निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्॥
ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी।
त्र्यहाशौचे निवृत्ते तु श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत्॥'

ऋग्वेदवादात् इमा नारीरविधवा इत्यादिमन्त्रात्। एवञ्च अङ्गिरोब्रह्मपुराणवचनपर्य्यालोचनया ब्राह्मण्यादिसकलभार्य्याणां स्वगतभर्त्तृगतफलविशेषार्थिनीनां गर्भवतीबालापत्यादिव्यतिरिक्तानां सहमरणानुमरणयोरधिकारः इति विवादकल्पतरुरत्नाकरौ। तत्र ब्राह्मण्या अनुमरणाधिकारोऽसङ्गतस्तस्यास्तन्निषेधात्। तथा च मिताक्षरायां देवबोधकृतयाज्ञवल्क्यटीकायाञ्च गौतमः।

'पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति।
इतरासान्तु नारीणां स्त्रीधर्म्मोऽयं परः स्मृतः॥'

तस्माद्ब्राह्मण्याः सहमरणमेव इतरासान्तु उभयमिति। कल्पतरुरत्नाकरशुद्धिचिन्तामणिषु पादुकाद्वयमिति दर्शनात् पादुकादिकमित्यपपाठः किन्तु पादुकाद्वयमित्युपलक्षणम्। उशनसा विप्रेतरासां द्रव्यविशेषमनुपादाय पृथक्चित्यारोहणमात्रोक्तेः। यथोशनाः।

'पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति।
अन्यासामेव नारीणां स्त्रीधर्म्मोऽयं परः स्मृतः॥'

मदनपारिजातोऽप्येवम्। शिष्टाचारोऽपि तथा। कृत्यतत्त्वार्णवे बृहन्नारदीयम्।

'बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टऋतवस्तथा।
रजस्वला राजसुते! नारोहन्ति चितां शुभे॥'

राजसुते इति सगरमातुः सम्बोधनम्। बृहस्पतिः।

'बालसंवर्द्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति।
रजस्वला सूतिका च रक्षेद्गर्भञ्च गर्भिणी॥'

एवमन्यतः बालस्य संवर्द्धनं न स्यात् तदा तस्या अप्यधिकारः। व्यासः।

'दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी चेत् कृतनिर्णया।
न दहेत् स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत्॥'

भविष्यपुराणे।

'तृतीयेऽह्नि उदक्यायाः मृते भर्त्तरि वै द्विजाः।
तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम्॥'

तस्य भर्त्तुः। तथा,—

'एकां चितां समासाद्य भर्त्तारं यानुगच्छति।
तद्भर्त्तुर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियाञ्चरेत्॥'

एतच्च पिण्डदानपर्य्यन्तम्।

'यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डान्दद्यात् स एव हि।'
इति वायुपुराणैकवाक्यत्वात्॥

ब्रह्मपुराणे।

'श्रावयेन्मृत्तं जायान्तु स्वभर्त्तृकुलपामिमाम्।
चितामारोपयन् प्राज्ञः प्रमृते धर्म्ममुत्तमम्॥
इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो या या सुशोभनाः।
सह भर्त्तृशरीरेण संविशन्तु विभावसुम्॥
एवं श्रुत्वा ततो नारी श्रद्धाभक्तिसमन्विता।
पितृमेधेन यज्ञेन इष्ट्वा स्वर्गमवाप्नुयात्॥'

प्रमृते भर्त्तरीति शेषः। पितृमेधेन यज्ञेन चितारोहणरूपेण। पादुकाद्वयग्रहणपूर्व्वकानुमरणेऽपि सह भर्त्तृशरीरेण इत्यनूहः प्रयोज्यः। देशान्तरमृते पत्यावित्यादिना शरीरप्रतिनिधित्वेन तदीयद्रव्यविधानात् प्रतिनिधौ च यथाश्रुतमन्त्रपाठमाह कात्यायनः। शब्देऽविप्रतिपत्तिः इत्येतत् विहृतमेकादशीतत्त्वे॥*॥ न च अग्निजलप्रविष्टानां भृगुसंग्रामदेशान्तरमृतानां गर्भाणां जातदन्तानां मरणे त्रिरात्रेण शुद्धिः। इति काश्यपवचनात् सहमृतायाः अप्यग्निप्रवेशेन त्रिरात्राशौचं तत्रैव तस्याः पिण्डदानमिति वाच्यम्। प्रागुक्तब्रह्मपुराणे पृथक्चितिसमारोहणमात्रे त्र्यहाशौचविधानात् अन्यत्र भर्त्तृतुल्याशौचप्रतीतेः। सहमरणे काश्यपोक्तत्रिरात्राशौचाङ्गीकारेऽपि तस्याः शौचस्य हृत्वा पत्यशौचकालावधिस्थायित्वम्॥

'अन्तर्द्दशाहे स्यातांश्चेत् पुनर्म्मरणजन्मनी।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्द्दशम्॥'

इति मनूक्ताशौचसङ्करे पराशौचस्य पूर्व्वाशौचकालावधिस्थायित्वप्रतीतेः। ततश्च यथा अशौचकालसङ्कोचे तन्मध्य एव सङ्कल्प्य पिण्ड;

दानं तथाशौचकालहयावपि यावदशौचं यथाक्रमं दश पिण्डा देया इति। अतएव जिकमीयाच्छेष्टिविध्यनुमरणविवेकयोर्व्यास:।
'सस्थित पतिमालिङ्ग्य प्रविशेद्या हुताशनम्।
तस्याः पिण्डादिकं देयं क्रमश पतिपिण्डवत् ॥'
विष्णु'।
'अन्विता पिण्डदानन्तु यथा भर्त्तुर्दिने दिने।
तदन्वारोहिणी यस्मात्तस्मात् सा नात्मघातिनी'
अत्रानु: सहार्थ:। पतिमालिङ्ग्येत्यनेनैकवाक्यत्वात्। स्वाम्यशौचाभ्यन्तरे पृथक्चितामृतायास्त्र्यहेण पिण्डदानं स्वाम्यशौचापगमे तु श्राद्धम्
'अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिण्डास्त्र्यहेण तु।
स्वाम्यशौचव्यतीते तु तस्याः श्राद्धं विधीयते ॥'
इति जिकनधृतपैठीनसिवचनात् ॥
अग्निपुराणस्येदमिति शूलपाणि'। अत्रानुः पश्चादर्थ.। अतीते तु भर्तृशौचे पादुकाद्वयमुपादाय ज्वलदग्निप्रवेशे त्र्यहाशौचव्यवस्थया पिण्डदानं चतुर्थदिने श्राद्धं पूर्व्वोक्तब्रह्मपुराणवचनात्। तत्र तु भर्त्तु सग्रामहतत्वादिना सद्य शौच तत्र पृथक्चितामृताशौचस्य पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवचनात् त्रिरात्रत्वेन बहुकालव्यापित्वेनाघहृद्धिमत्त्वात् तेनैव पूर्व्वाशौचस्य व्यपगमात् तत्र भर्त्तुरपि त्र्यहेण पिण्डदानम्। तत्राप्येकचितारोहणे भर्त्तृशौचव्यपगमात् शुद्धि। सस्थित पतिमालिङ्ग्य इति अन्वितापिण्डदानमिति पूर्व्वोक्तवचनाभ्या अग्निप्रवेशे सुमन्तुना सद्यःशौचविधानाच्च। यथा भृग्वग्निजलसग्रामदेशान्तरस्थसन्यास्यनशनाशनिमहाध्वनिकाना उदकक्रिया कार्य्या सद्य शौचं भवति इति। भृगुरुच्चदेश.। महाध्वनिक पुण्यार्थं हिमालयावधिकमहापथगमनेन सम्पादितमरण.। न चैतत् सद्य शौच नित्यवेदाध्यापकैरग्निहोत्रिभिश्च एकाहाशौचिभिश्च कर्त्तव्यमिति हारलतादत्तविषयत्वेन नैतद्विषयकमिति वाच्यम् तन्मात्रविषयकत्वे प्रमाणाभावात्। सामान्यमुखप्रवृत्ततया वचनान्तरसवादितया चैतद्विषयकमिति। अन्यथा कश्यपोक्तत्रिरात्राशौचमपि अग्निजलसग्रामप्रविष्टाना प्रमादादेव मरण इति हारलतादर्शनात् अनुमरणविषयक न स्यात् तस्मात् काश्यपवचन ब्रह्मपुराणसमानविषयक इति। सुमन्तुवचन सग्रामहतभर्त्तृसहगमनविषयकमपीति ॥*॥ एवञ्च समाधिना त्यक्तदेहस्य मुक्तस्य धृतराष्ट्रस्य पर्णोटजाग्निना देहदाहकाले तत्पत्न्या गान्धार्य्या अग्नि प्रवेशदर्शनादिदानी काश्यादिमृतस्य मुक्तस्यापि पत्युस्तत्पत्न्या' सहमरणं सङ्गच्छते। श्रीभागवते तदुक्तम्।
'दह्यमानेऽग्निभिर्देहे पत्यु' पत्नी सहोटजे।
बहिःस्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्ष्यति ॥'
अनुवेक्ष्यति अग्निप्रवेशन करिष्यति इति युधिष्ठिराय नारदस्य भविष्यत्कथनम्।
'दयितं यान्यदेशस्थं मृतं श्रुत्वा पतिव्रता।
समारोहति शीघ्राग्नौ तस्या' सिद्धिं निबोधत ॥'
इति व्यासवचनादिना सहमरणानुमरणयोर्निरवकाशनैमित्तिककाम्यत्वेन मलमासादावपि कर्त्तव्यता।
'नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा।
तथा तथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते ॥'
इति दक्षवचनात् ॥ * ॥
तदस्य प्रयोगः। पुत्त्रादिना स्वगृह्योक्तविधिना अग्नौ दत्ते ज्वलिताया भर्त्तृचिताया सहगन्त्री साध्वी स्नाता परिहितधौतवासोयुगा कुशहस्ता प्राङ्मुखी वा दैवतीर्थेनाचान्ता तिलजलकुशत्रयमादाय ॐ तत् सदिति ब्राह्मणैरुच्चारिते नारायण सस्मृत्य नमोऽद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रा श्रीमती अमुकीदेवी अरुन्धतीसमाचारत्वपूर्व्वकस्वर्गलोकमहीयमानत्वमानवाधिकरणकलोमसमसङ्ख्याब्दावच्छिन्नस्वर्गवासभर्त्तृसहितमोदमानत्वमातृ-पितृ-श्वशुरकुलत्रयपूतत्व चतुर्द्दशेन्द्रावच्छिन्नकालाधिकरणकाप्सरोगणस्तूयमानत्व पतिसहितक्रीडमानत्वब्रह्मघ्नपतिपूतत्वकामा भर्त्तृज्वलच्चितारोहणमहं करिष्ये इति। अनुमरणे तु भर्त्तृ ज्वलच्चितारोहणमित्यत्र ज्वलच्चिताप्रवेशेन भर्त्तनुमरणमिति सङ्कल्प्य अष्टौ लोकपाला आदित्यचन्द्रानिलाग्न्याकाशभूमिजलहृदयावस्थितान्तर्यामिपुरुषयमदिनरात्रिसन्ध्याधर्म्मा यूय साक्षिणो भवत ज्वलच्चितारोहणेन भर्त्तृ शरीरानुगमनमहं करोमि इति। अनुमरणे तु भर्त्तृ शरीरानुगमनमित्यत्र भर्त्तनुमरणमित्युच्चार्य्य ज्वलच्चिताग्निं त्रि. प्रदक्षिणीकृत्य
'ॐ इमानारीरविधवा. सपत्नी-
राञ्जनेन सर्पिषा सविशन्तु।
अनश्रवो अनमीवा. सुरत्ना
आरोहन्तु जनयोयोनिमग्रे ॥'
इति ऋग्वेदोक्तमन्त्रे ।१०।१८।७॥
'ॐ इमाः पतिव्रता पुण्या. स्त्रियो या याः सुशोभना'।
सह भर्त्तृशरीरेण सविशन्तु विभावसुम् ॥'
इति पौराणिके मन्त्रे च ब्राह्मणेन पठिते नमो नम इत्युच्चार्य्य ज्वलच्चिता समारोहेत् ॥*॥
आपस्तम्ब.।
'चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहाद्विचलिता भवेत्।
प्राजापत्येन शुध्येत्तु तस्माद्धि पापकर्म्मण ॥'
पाश्चात्यनिर्णयामृते स्मृति।
'एकचित्या समारूढौ दम्पती निधन गतौ।
पृथक् श्राद्ध तयो. कुर्य्यादोदनन्तु पृथक् पृथक्॥
विद्याकरधृता स्मृति.।
'एकाहेन मृतानान्तु बहूनामथवा द्वयो.।
तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा पृथक् श्राद्ध प्रवर्त्तयेत् ॥'
यत्तु।
'यदा नारी विशेदग्निं स्वेच्छया पतिना सह।
अशौचमुदकं तस्याः सह भर्त्रेति निश्चितम्।
तिथ्यन्तरमृतायान्तु पृथक् श्राद्धं न विद्यते ॥'
इति चतुर्भुजभट्टाचार्य्यधृतयमवचनाद्भिन्नतिथिमृताया अपि पत्युर्मृततिथौ श्राद्धमिति हरिदासतर्काचार्य्याः। तन्न अस्य वचनस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽपि श्राद्धपदं पिण्डपरम्। एकोद्दिष्टं मृताहनीति यमवचनविरोधात्।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥ अन्यत् ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे २८ अध्याये। मार्कण्डेयपुराणे दमचरिताध्याये विष्णुपुराणे ५ अंशे ३८ अध्याये। कल्किपुराणे ३३ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥

सहायायी, [न्] त्रि, (सह यातीति। या+णिनिः।) मिलितगामी। यथा,—
"न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्व्वतेषु च पर्व्वतान्।
आवासे भोजने वापि न त्यजेत् सहयायिनम्॥"
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे। १५। ५८ ॥

सहरसा स्त्री, (सह रसो यस्याः।) मुद्गपर्णी। इति शब्दरत्नावली ॥

सहरि, व्य, हरे' सदृशम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ सूर्य्ये वृषे च, पु। इति केचित् ॥

सहर्ष, पु, (सह हर्षो यत्र।) स्पर्द्धनम्। हर्ष। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (हर्षेण सह वर्त्तमान।) हर्षयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २। २३।
"एतच्छ्रुत्वा वच शम्भो. सहर्षोऽहमिहागत ॥")

सहसा, व्य, हठात्। तत्पर्य्याय'। अतर्कित २। इत्यमर। ३। ४। ७॥ अकस्मात् ३। इति शब्दरत्नावली ॥ सहसा कर्म्मकारणनिर्देशः यथा, किरातार्ज्जुनीये। २। ३०।
"सहसा विदधीत न क्रिया-
मविवेक परमापदा पदम्।
वृणते हि विमृश्यकारिणं
गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥"
हास्ययुक्ते, त्रि। यथा,—
"प्रियतमेन यथा सरुषा स्थित
न सहसा सहसा परिरभ्य तम्।
श्लथयितुं क्षणमक्षमता गता
न सहसा सहसा कृतवेपथुः ॥"
इति माघे। ६। ५७ ॥

सहसादृष्टः, त्रि, हठात् दृष्ट.। दत्तकपुत्त्रे, पु। इति केचित् ॥

सहसानः, पु, (सहते इति। सह+"ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्य कित्।" उणा० २। ८३। इति असानच्।) मयूर.। यज्ञ.। क्षमायुक्ते, त्रि। इत्युणादिकोष.॥ (शत्रूणामभिभवितरि, त्रि, इति सायण ॥ यथा, ऋग्वेदे। १। १८९। ८।
"मानस्य सूनु सहसाने अग्नौ ॥")

सहस्य, पु,(सहसि बले साधु। तत्र साधुरिति यत्।) पौषमास. ॥ इत्यमरः। १। ४। १५।
(यथा, कुमारे। ५। २६।
"निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिला.
सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा: ॥")

सहस्र, क्ली, (सहो बलमस्त्यस्मिन्निति। सहस्+र'। "सहो बलनामसु व्याख्यातम्। रो मत्वर्थीय'। अत्रापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नस्ति।" इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा। ३।१।) दशशतसंख्या। इति हेमचन्द्रः॥ हाजार इति पारस्यभाषा। (यथा, मनु। ३। १७७।
"पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम्॥")
तद्वाचकानि यथा। जाह्नवीवक्त्रम् १ शेषशीर्षम् २ पद्मच्छदः ३ रविकर ४ अर्ज्जुनबाण ५ वेदशाखा ६ इन्द्रदृष्टि' ७। इति कविकल्पलता॥ (बहु। इति निघण्टुः।३।१॥ यथा,—
"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्ष' सहस्रपात्।"
इति पुरुषसूक्तम्॥)
सहस्रकाण्डा, स्त्री, (सहस्र काण्डानि यस्याः।) श्वेतदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥
सहस्रकिरण', पु, (सहस्र किरणानि यस्य।) सूर्य्य। इति हलायुधः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ४२। १२।
'राशौ राशौ यस्मिन्
शिशिरमयूखः सहस्रकिरणो वा॥")
सहस्रदंष्ट्र, पु, (सहस्र दंष्ट्रा यस्य।) पाठीनमत्स्य। इत्यमरः। १। १०। १८॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६। "रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्म्मिगोमत्स्य-कृष्णमत्स्य वागुञ्जारमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः॥")
सहस्रदंष्ट्री, [न्] पु, (सहस्रदंष्ट्रा सन्त्यस्येति। इनि।) वादालमत्स्य। इति शब्दरत्नावली॥
सहस्रदो [स्] पु,(सहस्र दोषो बाहवो यस्य।) कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुन। इति जटाधरः॥
सहस्रधार, पु, (सहस्र धारा यस्य।) विष्णुचक्रम्। इति केचित्॥
सहस्रधारा, स्त्री, (सहस्र बह्वी धारा जलप्रपाता यत्र।) देवतास्नानार्थसहस्रच्छिद्रयुक्तपात्रगलितजलधारा। यथा,—
"सहस्रधारया देवीं स्नापयामि सुरेश्वरीम्॥"
इति दुर्गोत्सवपद्धति॥
सहस्रनयन, पु,(सहस्र नयनानि यस्य।)इन्द्र। इति हलायुधः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १०१।२२७।
"केयं सहस्रनयनप्रेयसीया किमप्सराः।
मनश्चौरथवा पुष्पलग्नाम्रकरपल्लवा॥"
वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते। १३। १४। २०४।
"किन्त्वाश्च बहुभिः सूक्तैर्हेतुवादैः पुरन्दर।
सहस्रनयनं दृष्ट्वा त्वामेव सुरसत्तम॥")
सहस्रनेत्र, पु, (सहस्र नेत्राणि यस्य।) इन्द्र। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, रघु। ६। २३।
"क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणा-
मजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः।
शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्
मन्दारशून्यानलकांश्चकार॥"

वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते। १। २१२। २७।
"एव चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत् पुरा।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः॥")
विष्णु'। इति श्रीभागवतम्॥
सहस्रपत्र, क्ली, (सहस्राणि पत्राणि यस्य।) पद्मम्। इत्यमरः। १। १०। ४२॥ (यथा, रघुः। ७। ११।
"तासां मुखैरासवगन्धगर्भै-
र्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम्।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः
सहस्रपत्राभरणा इवासन्॥")
सहस्रपात्, [द्] पु,(सहस्र पादा यस्य। संख्यासुपूर्व्वस्येति पादस्यान्तलोपः।) विष्णु। यथा,
"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्ष सहस्रपात्॥"
इति पुरुषसूक्तम्॥
(तथा च महाभारते। १३। १४९। ३७।
"सहस्रमूर्द्धा विश्वात्मा सहस्राक्ष सहस्रपात्॥"
महादेव। यथा, तत्रैव। १३। १७। १३०।
"हर्य्यश्वः ककुभो वज्री शतजिह्व सहस्रपात्॥"
ऋषिविशेष। यथा, तत्रैव। १। ११। ७।
"अहं पुरा द्विजो नाम्ना ऋषिरासं सहस्रपात्।
सोऽहं शापेन विप्रस्य भुजङ्गत्वमुपागत'॥")
सहस्रपाद, पु, (सहस्र पादा यस्य।)कारण्डपक्षी। सूर्य्यः। विष्णु। इति मेदिनी॥
सहस्रबाहु, पु, (सहस्र बाहवो यस्य।) बाणराज। यथा,—
"बाण पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मन।
सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवे तोषयन्मृडम्॥"
इति श्रीभागवते। १०। ६२। २॥
(कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुन। शिव। यथा, महाभारते। १३। १७। १३१।
"सहस्रबाहु सर्व्वाङ्गः शरण्य सर्व्वलोककृत्॥"
बहुबाहुविशिष्टे, त्रि। यथा, भागवते।४।५।३।
"ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृशन् दिवं
सहस्रबाहुर्घनरुक् त्रिसूर्य्यदृक्॥")
सहस्रभुज, पु, (सहस्र भुजा यस्य।) विष्णु। यथा,—
"पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा
सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम्।
सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकं
सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत्॥"
इति श्रीभागवते। १। ३। ४॥
कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुन॥ (बाणराजश्च॥)
सहस्रभुजा, स्त्री, (सहस्र भुजा यस्याः।)महालक्ष्मी। सा च महिषासुरमर्द्दिनी। यथा,—
"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला।
रक्तमध्या रक्तदेहा नीलजङ्घोरुतालुका॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यदायिनी।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे॥
आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकरक्रमात्।
अक्षमाला च कमलं बाणोऽसिः कुलिशं गदाम्॥

चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम्।
शक्तिं दण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम्॥
अलङ्कृतभुजामेभिरायुधैः परमेश्वरी।
सर्व्वा व्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी॥
इत्येषा राजसी मूर्त्ति' सर्व्वदेवमयी मता।
यां ध्यात्वा मानवो नित्य लभते हितमात्मनः॥"
इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यपाठक्रम्॥
सहस्रमूर्द्धा, [न्] पु, (सहस्र मूर्द्धानो यस्य।) विष्णु'। अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (तथाच महाभारते। १३। १४९। ३७।
"सहस्रमूर्द्धा विश्वात्मा सहस्राक्ष' सहस्रपात्॥"
शिव। यथा, महाभारते। १३। १७। १३०।
"सहस्रमूर्द्धा देवेन्द्र' सर्व्वदेवमयो गुरु॥")
सहस्रमूली, स्त्री,(सहस्र मूलानि यस्याः। ङीप्।) द्रवन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥
सहस्रमौलि', पु,(सहस्र मौलयो यस्य।) विष्णु। अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (अनन्तदेव। यथा, देवीभागवते। १। २। ७।
"विष्णुस्तु शेषशयने स्वपितीति काले
तन्नाभिपद्ममुकुले खलु तस्य जन्म।
आधारता किल गतोऽत्र सहस्रमौलि'
सम्बोध्यतां स भगवान् हि कथं मुरारि'॥")
सहस्ररश्मि, पु, (सहस्र रश्मयो यस्य।) सूर्य्य। इति सहस्रकिरणशब्ददर्शनात्॥(यथा, माघे। १। ५३।
"अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचन'
सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम्॥")
सहस्रवदन, पु,(सहस्र वदनानि यस्य।)विष्णु। इति शब्दरत्नावली॥
सहस्रवीर्य्या, स्त्री, (सहस्र वीर्य्याण्यस्याः।) दूर्व्वा। इत्यमरः। २। ४। १५८॥ महाशतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। १। १९।
"शतवीर्य्या सहस्रवीर्य्या सिद्धार्थांश्च शिरसा धारयेत्॥"॥ प्रभूतवीर्य्यशालिनि, त्रि। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १३। २६।
"सहस्रवीर्य्यासि सा मा जिन्व॥")
सहस्रवेध, क्ली, (सहस्र वेधा यस्य।) चुक्रम्। काञ्जिकविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥
सहस्रवेधि, [न्] क्ली, (सहस्र विधतीति। विध छिद्रिकरणे+णिनि।) हिङ्गु। इति मेदिनीराजनिर्घण्टौ॥
सहस्रवेधी [न्] पु, (सहस्र वेधितु शीलमस्य। विध छिद्रकरणे+णिनि।) अम्लवेतस। इति मेदिनी॥ कस्तूरी। इति राजनिर्घण्टः॥ सहस्रवेधकर्त्तरि, त्रि॥
सहस्रशिखर, पु, (सहस्र शिखराणि यस्य।) विन्ध्यपर्व्वत। इति केचित्॥(यथा, मार्कण्डे। ५५। १०।
"सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारिपात्रः सशृङ्गवान्॥")
सहस्रश्रवण, पु, (सहस्र श्रवणानि यस्य।) विष्णुः। अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम्॥

सहस्रहर्य्याश्व, पु, इन्द्ररथः । इति केचित् ॥
सहस्रा,स्त्री, (सहस्रं वीर्य्याणि सन्त्यस्यामिति । अच् । टाप् ।) अम्बष्ठा । इति भावप्रकाशः ॥
सहस्रांशु, पु, (सहस्रं अंशवो यस्य ।) सूर्य्यः । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा, मनुः ।१।९ ।
"तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः ॥")
सहस्राक्ष, पु, (सहस्रमक्षीण्यस्येति । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।" ५।४।११३ । इति षच् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १।१ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २५ । ८ ।
"नमुचिघ्न नमस्तेऽस्तु सहस्राक्ष शचीपते ! ॥")
विष्णुः । यथा,—
"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।"
इति पुरुषसूक्तम् ॥
(पीठस्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६५ ।
"उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महो-
त्पला ॥")
सहस्राननः, पु, (सहस्रं आननानि यस्य ।) विष्णुः । अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सहस्रानीक, पु, शतानीकराजपुत्त्रः । यथा,—
"शतानीकोऽभवत् पूर्व्वं पुराकल्पे महीपतिः ।
इन्द्राय सुबहून् यज्ञान् श्रद्धापूतेन चेतसा ॥
यज्ञे यज्ञे सहस्राणि गजाश्वरथदन्तिनाम् ।
ब्राह्मणेभ्योऽददद्राजन् श्यामानाञ्च शतं शतम् ॥
द्विजस्तुष्टो ददौ पुत्त्रं कौशिको भुक्तये तथा ।
पन्नगास्तस्य स जातोऽपि कालात् काले व्यवर्त्तत ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धर्म्मज्ञो नियतव्रतः ।
कान्त्या चन्द्रमसस्तुल्यः प्रतापात् सूर्य्यवत् प्रभुः ॥
समये धर्म्मराजेव क्षमया पृथिवीसमः ।
एतद्गुणवतो ज्ञात्वा सुतं राज्ञो द्विजातयः ।
सहस्रानीकनामानं चक्रुस्तस्य सुहर्षिताः ॥"
इति वह्निपुराणे पापनाशनहृषदानाध्यायः ॥
(तथा च भागवते । ९ । २२ । ३८—३९ ।
"तस्य पुत्त्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात् त्रयीं
पठन् ।
अस्त्रज्ञानं क्रियाज्ञानं शौनकात् परमेष्यति ॥
सहस्रानीकस्तत्पुत्त्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः ॥")
सहस्रार,,पु क्ली,(सहस्रं आराणि कोणा यस्य।) शिरोऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलम् । यथा,
"सहस्रारे हिमनिभे सर्व्ववर्णविभूषिते ।
अ-क-थादित्रिरेखात्म-ह-ल-क्ष त्रयभूषिते ॥
तन्मध्ये परबिन्दुञ्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ।
एवं समाहितमना ध्यायेन्नासोऽयमान्तरः ॥"
इति तन्त्रसारोक्तान्तर्म्मातृकान्यासः ॥
(सहस्रं अराणि यस्येति । बहुचक्राङ्गविशिष्टे, त्रि । यथा, देवीभागवते । ६ । ५ । १८ ।
"चक्रं मुमोच वेगेन सहस्रारं सुदर्शनम् ॥")
सहस्री, [न्] पु, (सहस्रं बलमस्त्यस्येति । सहस्र+"तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।" ५ । २ । १०२ । इति इनिः ।) सहस्रेण यो बली । तत्-
पर्य्यायः । साहस्रः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥ हे हाजरा इति ख्याते । ये सहस्रेण सहस्रसंख्येन गजादिना बलिनः सैन्यवन्तः ते । सहस्रं बलानि सन्त्येषामिति अस्त्यर्थे विकारसङ्घेत्यादिना अण् नैकाजादिति इनि च रूपद्वयम् । इति भरतः ॥ (सहस्रविशिष्टे, त्रि । यथा, मनुः । ८ । ३७६ ।
"ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्त्रियन्तु सहस्रिणम् ॥"
तथाच भागवते । १ । ९ । ३० ।
"तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रिणी-
र्विमुक्तसङ्गं मन आदिपुरुषे ॥"
"सहस्रिणीः सहस्रार्थवतीः ।"इति तट्टीका ॥)
सहा, स्त्री, (सहत इति । सह+अच् । टाप् ।) घृतकुमारी । मुद्गपर्णी । इत्यमरः । २।४।७३ , २ । ४ । ११२ ॥ नखभेषजम् । दण्डोत्पला । पृथिवी । इति मेदिनी ॥ शुक्लभिण्टी । सर्पकङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रास्ना । स्वर्णचीरी । पीतदण्डोत्पला । इति रत्नमाला ॥ तरणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सहा., [स्] पु, (सहते इति । सह+असुन् ।) अग्रहायणमासः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १२ । ११ । ४१ ॥
"अथांशुः कश्यपस्तार्क्ष्य ऋतसेनस्तथोर्व्वशी ।
विद्युच्छत्रुर्महाशङ्खः सहोमासं नयन्त्यमी ॥")
हेमन्तकालः । इति मेदिनी ॥
सहाचरः, पु , (सह आचरतीति । आ+चर+अच् ।) पीतभिण्टी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥"
इति भावप्रकाशः पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३७ ।
"सहाचरवरीविश्वाकाकनाशाविदारिभिः ॥"
यथाच ।
"वासानिम्बपटोलकेतकीबलाकुष्माण्डकेन्दीवरी-
वर्षाभूकुटजाश्वगन्धसहिते द्वे पूतिगन्धामृते ॥
मासं नागबलासहाचरपुरैर्हिङ्ग्वार्द्रके नित्यशो
ग्राह्यास्तत्क्षणमेव न द्विगुणिता ये चेक्षुजाता
घना ॥"
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
सहचरश्च ॥
सहायः, पु, (सह अयते इति । अय+अच् ।) अनुकूलः । तत्पर्य्यायः । अनुप्लवः २ अनुचरः ३ अभिसरः ४ । इत्यमरः । २।८ । ७१ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ४९ ।
"अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनेव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥")
राज्ञां सहाया यथा, मात्स्ये । २१५ । ७४ ।
"सहत्ताश्च तथा पुष्टाः सततं प्रतिमानिताः ।
राज्ञा सहायाः कर्त्तव्याः पृथिवीं जेतु-
मिच्छता ॥"
सहायता, स्त्री, (सहाय+"ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ।" ४ । २ । ४३ । इति तल् ।) सहायानां समूहः । इत्यमरः । २ । ३ । ४१ ॥ (सहायस्य भावः कर्म्म वा । तल् ।) साहाय्यञ्च ॥ (यथा, रघुः । ९ । १९ ।
"स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां
मघवतः प्रतिपद्य महारथः ।
स्वभुजवीर्य्यमगापयदुच्छ्रितं
सुरवधूरवधूतभयाः शरैः ॥")
सहायत्व, क्ली, सहायता । सहायस्य भावः । सहायशब्दाद्भावे त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३० । ८७ ।
"अङ्गीचक्रे सहायत्वं राजा तस्यारिमर्द्दने ॥")
सहारः, पु,(सहते इति । सह+"तुषारादयश्च ।" उणा० ३।१३९। इत्यारन् ।) आम्रवृक्षः । इत्युणादिकोषः ॥ महाप्रलयः । इति हलायुधः ॥
सहारोग्यः, त्रि, (आरोग्येण सह वर्त्तमानः ।) नीरुक् । इति हेमचन्द्रः ॥
सहार्द्द , त्रि, हार्द्देन सह वर्त्तमानः ॥ सप्रेमः । स्नेहयुक्तः ॥
सहित , त्रि, (स+धा+क्तः । "समो वा हिततयोः ।" ६ ।१।१४४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या मलोपः ।)सहशब्दात् इतच्प्रत्ययेन च निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ समभिव्याहृतः । संयुक्तः । (मिलितः । यथा, मनुः । ९ । २१२ ।
"सोदर्य्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥")
संहितः । सम्यग्हितः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ हितेन सह वर्त्तमानश्च ॥
सहिता, [ऋ] त्रि, (सहते इति । सह+तृच् । "तीषसहेति ।" ७।२।४८ । इति पक्षे इट् ।) सहनशीलः । सोढा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सहित्र , क्ली, (सह्यते अनेनेति । सह+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।"३ । २ । १८४ । इति इत्रः ।) सहनकरणम् । इति व्याकरणम् ॥
सहिष्णुः, त्रि, (सहते इति । सह+"अलङ्कृञ्निराकृञिति ।"३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।) सहनशीलः । तत्पर्य्यायः । सहनः २ क्षन्ता ३ तितिक्षुः ४ क्षमिता ५ क्षमी ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, किराते । २ । ५० ।
"अपरागसमीरणेरितः
क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः ।
सुकरस्तरुवत्सहिष्णुना
रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥")
सहिष्णुता, स्त्री, (सहिष्णोर्भावः । सहिष्णु+तल् ।) सहिष्णोर्भावः । तत्पर्य्यायः । तितिक्षा २ क्षमा ३ क्षान्तिः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
"श्रमक्लमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता ॥")
सहुरिः, पु, (सहते इति । सह+"जसिसहोरुरिन् ।" उणा० २ । ७३ । इति उरिन् ।) सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥

सहुरिः, स्त्री, (सह सहने+उरिन् ।) पृथिवी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

सहृदयः, त्रि, (हृदयेन अन्तःकरणेन सह वर्त्तमानः ।) प्रशस्तमनाः । इत्यमरटीकायां भरतः ३ । १ । ३ ॥ (यथा, रामायणे । २ । १३ । २२ ।
"कुरु साधुप्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि ॥")

सहृल्लेखं, क्ली, (हृल्लेखेन सह वर्त्तमानम् ।) विचिकित्सितान्नम् । यथा,—
"विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन् अन्ने प्रजायते ।
सहृल्लेखन्तु विज्ञेयं पुरीषन्तु स्वभावतः ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

सहोक्तिः, स्त्री, (सह उक्तिः ।) अलङ्कारविशेषः । यथा,—
"सहोक्तिः सहभावश्चेत् भासते जनरञ्जनः ।
दिगन्तमगमत्तस्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ॥"
इति चन्द्रालोकः ॥
(अस्य लक्षणोदाहरणानि यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७०१ ।
"सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ।
सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् ॥"
अतिशयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्य्यकारणपौर्वापर्य्यविपर्य्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभित्तिका अन्यथा च । क्रमेणोदाहरणम् ।
"सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः ॥"
अत्र रागपदे श्लेषः ।
"सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः
सह घनतिमिरौघैर्धैर्य्यमुत्सारयन्तः ।
सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः
प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति ॥"
इदं मम । उल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया ।
"सममेव नराधिपेन सा
गुरुसम्मोहविलुप्तचेतना ।
अगमत् सह तैलबिन्दुना
ननु दीपार्च्चिरिव क्षितेस्तलम् ॥"
इयञ्च मालयापि सम्भवति । तथोदाहृते सह कुमुदकदम्बैरित्यादौ ।
"लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ ।"
इत्यादौ चातिशयोक्तिमूलत्वाभावान्नायमलङ्कारः ॥ * ॥)

सहोटजः, पुं, (उटजेन सह वर्त्तमानः ।) मुनीनां पर्णशाला । यथा,—
"मुनीनाञ्च चिताकुट्यां पर्णोटजसहोटजौ ।"
इति हारावली ॥

सहोढः, पुं, (ऊढया सह वर्त्तमानः ।) द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । इति जटाधरः ॥
"या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥"
इति मानवे ८ अध्यायः ॥
या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिणीयते स गर्भस्तस्या जातः परिणेतुः पुत्रो भवति सहोढ इति व्यपदिश्यते । इति कुल्लूकभट्टः ॥ (होढेन हृतद्रव्येण सह वर्त्तमाने, त्रि । यथा, मनुः । ९ । २७० ।
"न होढेन विना चौरं घातयेद्धार्म्मिको नृपः ।
सहोढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ॥")

सहोदरः, पुं, (उदरेण सह वर्त्तते इति । सह समानं उदरं यस्येति वा ।) एकमातृगर्भजातभ्राता । तत्पर्य्यायः । सहजः २ सोदरः ३ भ्राता ४ सगर्भ्यः ५ समानोदर्य्यः ६ सोदर्य्यः ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ९ । १९२ ।
"जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्व्वे सहोदराः ।
भजेरन् मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥")

सहोबलं, क्ली, (सहसा तेजसा सह बलमत्रेति ।) दौरात्म्यम् । इति केचित् ॥

सहोरः, त्रि, (सहते सर्व्वमिति । सह+"किशोरादयश्च ।" उणा० १ । ६६ । इति ओरन् ।) साधुः । इत्युणादिकोषः ॥

सह्यं, क्ली, (सह्यते इति । सह+यत् ।) आरोग्यम् । साम्यम् । सुमधुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रियम् । यथा, महाभारते । ३ । २७७ । १० ।
"ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
किन्ते सह्यं मया कार्य्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् ॥")

सह्यः, पुं, पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५२ ।
"असह्यविक्रमः सह्यं दूरात् मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥")
स तु पुनाख्यदेशस्य उत्तरपश्चिमदिशि वर्त्तते ॥

सह्यः, त्रि, (सोढुं शक्यः । सह+"शकिसहोश्च ।" ३ । १ । ९९ । इति यत् ।) सोढव्यः । सहनीयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ५६ ।
"सह्यं भवतु ते तेजो भूतानां भूतभावन ! ॥")

सा, स्त्री, गौरी । लक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥ पूर्व्वोक्तपरामर्शविषयीभूता । प्रसिद्धा । इति स्त्रीलिङ्गतच्छब्दस्य प्रथमैकवचननिष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
"सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः ।
सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥")

सांख्यं, क्ली, (संख्या सम्यग्ज्ञानं सा अस्त्यत्रेति संख्या+अण् ।) सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यक् ज्ञानं तस्यां प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यम् । इति श्रीभगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । कापिलम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
"पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।
प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥"
इति श्रीभागवते । १ । ३ । १० ॥
अपि च मात्स्ये । ३ । २९ ।
"सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते ॥"
अथ सांख्यैराख्यायते परिणामवादे परिपन्थिनि जागरूके कथङ्कारं विवर्त्तवाद आदरणीयो भवेदेष हि तेषामाघोषः । संक्षेपेण हि सांख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः सम्भाव्यन्ते । कश्चित्प्रकृतिरेव कश्चिद्विकृतिः प्रकृतिश्च । कश्चिदनुभव इति । तत्र केवला प्रकृतिः । प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः । नासावन्यस्य कस्यचिद्विकृतिः । प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभिधानात् । तदुक्तम् । मूलप्रकृतिरविकृतिरिति । मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः । महदादेः कार्य्यकलापस्यासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति अनवस्थापातात् । न च बीजाङ्कुरवदनवस्थादोषो न भवति इति वाच्यम् । प्रमाणाभावादिति भावः । प्रकृतयश्च महदहङ्कारतन्मात्राणि । तदप्युक्तम् । महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति । अस्यार्थः । प्रकृतयश्च ता विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महदादीनि तत्त्वानि । तत्रान्तःकरणादिपदेनेय महत्तत्त्वमहङ्कारप्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहङ्कारतत्त्वं अभिमानापरनामधेयं महतो विकृतिः । प्रकृतिश्च तदेवाहङ्कारतत्त्वं तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानम् । तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानां कर्म्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानामुभयात्मकस्य मनसश्च रजसस्तूभयत्र क्रियोत्पादनद्वारेण कारणमस्तीति न वैयर्थ्यम् । तदुक्तमीश्वरकृष्णेन ।
"अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः ।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रा पञ्चकश्चैव ॥
सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि
वाक्पादपाणिपायूपस्थाख्यानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः ॥"

उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमिन्द्रियञ्चेति । विवृतञ्च तत्त्वकौमुद्यामाचार्य्यवाचस्पतिभिः । किमवला विकृतयस्तु वियदादीनि पञ्चभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च । तदुक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणः षोडशको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्चेह प्रकृतित्वमभिमतं गोघटादीनां स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोः समानत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावः । तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः पूर्व्वपूर्व्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्च महाभूतानि

वियदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते। इन्द्रियसृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता। एकञ्च। प्रकृतेर्महान् ततोऽहङ्कारः तस्माद्गणश्च षोडशकः तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानीति। अननुभवात्मकः पुरुषः। तदुक्तम्। न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति। पुरुषस्तु कूटस्थो नित्यः परिणामो न कस्यचित्। प्रकृतिर्नापि विकृतिः कस्यचिदित्यर्थः। एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्रयमभिमतम्। तदप्युक्तम्। दृष्टमनुमानमाप्तवचनं सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति। इह कार्य्यकारणभावे चतुर्द्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति। असतः सज्जायत इति सौगताः सङ्गिरन्ते। नैयायिकादयः सतो ऽसज्जायते इति। वेदान्तिनः सतो विवर्त्तः कार्य्यजातं न वस्तु सदिति। साङ्ख्याः पुनः सतः सज्जायत इति। तत्रासतः सज्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः। असतो निरूपाख्यस्य शशविषाणवत् कारणत्वानुपपत्तेः तुच्छातुच्छयोस्तादात्म्यानुपपत्तेश्च। नापि सतोऽसज्जायते कारकव्यापारात् प्रागसतः शशविषाणवत् सत्ता सम्बन्धलक्षणोत्पत्तेः। न हि नीलं निपुणतमेनापि पीतं कर्त्तुं पार्य्यते। ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्म्माविति चेत्तदचारु। असति धर्म्मिणि तद्धर्म्म इति व्यपदेशानुपपत्त्या धर्म्मिणः सत्त्वापत्तेः। तस्मात् कारकव्यापारात् प्रागपि कार्य्यम्। सदेव सतश्चाभिव्यक्तिरुपपद्यते। यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य दोहनेन सौरभेयीषु पयसः। असतः कारणे किमपि निदर्शनं दृश्यते। किञ्च कार्य्येण कारणं सम्बद्धं तज्जनकमसम्बद्धं वा प्रथमे कार्य्यस्य सत्त्वमायातं सतोरेव सम्बन्ध इति नियमात्। चरमे सर्व्वं कार्य्यजातं सर्व्वस्माज्जायेत असम्बद्धत्वाविशेषात्। तदाख्यायि साङ्ख्याचार्य्यैः।

"असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः। असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः॥"

अथैवमसुष्ठे असम्बद्धमपि तदेव जनयति यत्र यच्छक्तं शक्तिश्च कार्य्यदर्शनोन्नेयेति तन्न सङ्गच्छते। तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र तैलस्यासत्त्वे सम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात् कार्य्यकारणयोरभेदाच्च। कार्य्यस्य सत्त्वं कारणात् पृथक् न भवति पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तद्धर्म्मत्वात् यदेवं न तदेवं यथा गौरश्वः। तद्धर्म्मश्च पटः तस्मान्नार्थान्तरं तर्हि प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्य्यं कुर्य्युरिति चेत्। संस्थानभेदेनाविर्भूतपटभावानां प्रावरणार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः। यथा हि। कूर्म्मस्याङ्गानि कूर्म्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति एवं कारणस्य तन्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः। यथोक्तं भगवद्गीतायाम्। नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः। इति। ततश्च कार्य्यानुमानात्तत्प्रधानसिद्धिः। तदुक्तम् असदकारणत्वादुपादानग्रहणात् सर्व्वसम्भवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात् कारणाभावाच्च सत्कार्य्यमिति। नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्त्तः प्रपञ्चः बाधानुपलम्भात्। अधिष्ठानारोप्ययोः चिज्जडयोः कलधौतशुक्त्यादिवत् सारूप्याभेदेनापि असम्भवाच्च। तस्मात् सुखदुःखमोहात्मकस्य तथाविधकारणमवधारणीयम्। तथा च प्रयोगः। विमतं भावजातं सुखदुःखमोहात्मककारकं तदन्वितत्वात् यत् येनान्वीयते तत्तत्कारणकं यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकं तथा चेदं तस्मात्तथेति। तत्र जगत्कारणे येयं सुखात्मकता तत् सत्त्वम्। या दुःखात्मकता तद्रजः। या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः। यथा हि प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते यथा मैत्रदारेषु सत्यवती मैत्रस्य सुखमाविरस्ति तं प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भावात्तत्सपत्नीनां दुःखं तां प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात् तामलभमानस्य चैत्रस्य मोहो भवति तं प्रति तमोगुणसद्भावात्। एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखं करोति परैरपि क्रियमाणं दुःखाकरोति उदासीनस्योपेक्षाविषयत्वेनोपतिष्ठते उपेक्षाविषयत्वं नाम मोहः मुह वैचित्त्ये इत्यस्माद्धातोर्मोहशब्दनिष्पत्तेः उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात्तस्मात् सर्व्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकारणकमवगम्यते। तथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते।

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥" इति॥

अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रञ्जकत्वप्रकाशकत्वावरकत्वसाधर्म्यात् रजःसत्त्वतमोगुणत्वप्रतिपादनपराः। नन्वचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्य्ये न व्याप्रियते अतः केनचित् चेतनाधिष्ठात्रा भवितव्यम्। तथा च सर्व्वार्थदर्शी। परमेश्वरः स्वीकर्त्तव्य इत्यादिति चेत्। तदसङ्गतं अचेतनस्य। यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते। यथा च जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्त्तते। तथा च प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोचनाय प्रवर्त्स्यतीति। तदुक्तम्। वत्सविवृद्धय क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरेतस्याः पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्येति। यस्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्त्तक इति परमेश्वरास्तित्ववादिना डिण्डिमः स प्रायेण गतः विकल्पानुपपत्तेः। स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्त्तते सृष्ट्युत्तरकालं वा। आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुपपत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः। द्वितीये परस्पराश्रयप्रसङ्गः। करुणया सृष्टिः सृष्ट्या कारुण्यमिति तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः। यथा। निर्व्यापारस्याप्ययस्कान्तसन्निधानेन लोहितस्य व्यापारः। तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानस्य व्यापारो युज्यते। प्रकृतिपुरुषसम्बन्धश्च पङ्ग्वन्धवत् परस्परापेक्षानिबन्धनः। प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते। पुरुषोऽपि भेदाग्रहाद् बुद्ध्याच्छाया पन्नत्रा तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः कैवल्यमपेक्षते। तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनः। न च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते। यथा खलु कौचित् पङ्ग्वन्धौ पथि सार्थेन गच्छन्तौ दैवकृतादुपप्लवात् परित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्रमन्तौ भयाकुलौ दैववशात् संयोगमुपगच्छेताम्। तत्र चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपितः पङ्गुदर्शितेन मार्गेणान्धः समीहितं स्थानं प्राप्नोति पङ्गुरपि स्कन्धाधिरूढः। तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुषनिबन्धनः सर्गः पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थतया प्रधानस्य पङ्ग्वन्धवत् उभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्ग इति। ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यते इति चेदुच्यते यथा भर्त्रा दृष्टदोषा स्वैरिणी पुनर्भर्त्तारं नापैति यथा वा कृतप्रयोजना नर्त्तकी नर्त्तने तथा प्रकृतिरपि यथोक्तं रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात् पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य निवर्त्तते प्रकृतिरिति। तदयं निरीश्वरसाङ्ख्यशास्त्रप्रवर्त्तककपिलानुसारिणां मतमुपन्यस्तम्। इति माधवाचार्य्यकृतसर्व्वदर्शनसंग्रहे साङ्ख्यदर्शनम्॥ अस्य चत्वार अध्यायाः। तत्र प्रकृतिपुरुषयोरुभयोः सृष्टिकर्त्तृत्वं अन्धपङ्गुन्यायेन स्थापितम्। तत्त्वानां सङ्ख्यानञ्च कृतम्। इति केचित्॥

साघातिक', त्रि, (सङ्घाते साधु। स्वात + "गुडादिभ्यष्ठञ्।" ४।४।१०३। इति ठञ्।) सम्यक्प्रकारेण हननकारकः। मारात्मकः॥ जन्मनक्षत्रावधिकषोडशनक्षत्रम्। यथा,—

"जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं साघातिकं षोडशकम्॥"

तत्फलम्।

"देहद्रविणबन्धूनां हानिः साघातिके तथा।'
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

सांदृष्टिक, त्री, (सदृष्टौ प्रत्यक्षे भवम्। सदृष्टि + ठञ्।) सद्यः फलम्। इत्यमरः॥ दृष्टिप्राप्तिकल्पनान्यायः। यथा। दौहित्रान्तस्मन्तानाभावे पितुर्दौहित्रकारयत् दौहित्रान्तदिदृसन्तानाभावे पितामहाधिकारस्य मातृदीयन्यायसिद्धत्वाच्च। यथा पितृभावे माता तथा पितामहाभावे पितामहीति मातृदृष्टिकन्यायेन पितामह्या धिकारस्य सिद्धत्वाच्च। इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसन्दर्भ॥

सांयात्रिक, पु, (सयात्रा द्वीपान्तरगमनम्। सा प्रयोजनमस्येति। सयात्रा+"तदस्य प्रयोजनम्।" इति ठञ्।) पोतवणिक्। इत्यमरः। १। १०।१२॥ हे वहित्रगामिनि वणिग्जने। सपूर्व्वो यातिर्द्वीपान्तरगमनवृत्तिस्ततस्त्रासुसिति त्र स्त्रियामाप् सयात्रा द्वीपान्तरगमन तदस्य प्रयोजनमिति विकारसङ्घेति ण्णिक। सम्यक् यात्रा सयात्रा तथा व्यवहरतीति ढघे कादिति ण्णिको वा। इति भरत॥ (यथा, हरिवंशे। ५८। १४।
"सिद्धि. सायात्रिकाणान्तु वेला त्व सागरस्य च॥")

सांयुगीन, त्रि, (संयुगे साधु। संयुग+"प्रतिजनादिभ्य खञ्।" ४। ४। ९९। इति खञ्।) युद्धकुशलः। रणे साधुः। इत्यमरः। २। ८। ७७॥ (यथा, रघु। ११। ३०।
"इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः
सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम्।
ऋत्विज कुलपतेर्यथाक्रम
वाग्यतस्य निरवर्त्तयन् क्रिया॥")

सांराविण, क्ली, (स+रुल ध्वनौ+"अभिविधौ भावे इनुण्।" ३। ३। ४४। इति इनुण्। "अणिनुण।" ५।४।१५। इति स्वार्थे अण्।) हट्टस्य सम्यक् शब्द। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ सपूर्व्व रुल ध्वनौ भावे णिनि णित्वाद्वृद्धौ सराविण इति स्थिते तत स्वार्थे ष्णे णित्त्वे विरायच इति वृद्धौ यथोर्लोप इत्यकारलोपे सांराविण हट्टस्य सम्यक् शब्दो व्याप्त इत्यर्थ। इति तट्टीकायां दुर्गादास॥ (यथा, अनर्घराघवे। ७। ५७।
"य दोर्मात्रपरिच्छदो युधि सुदोत्क्षिप्य प्रतीच्छन्मुहु
स्वर्जे दशभिर्निजैरपि मुखै सांराविण रावण॥")

सांवत्सर, पु, (संवत्सर तज्ज्ञानोपयोगि शास्त्र वेत्ति अधीते वा। संवत्सर+अण्।) गणक। इत्यमरः। २। ८। १४॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। २। १०—११।
"मुहूर्त्त तिथिनक्षत्रमृतवश्चायने तथा।
सर्व्वाण्येवाकुलानि स्युर्न स्यात् सांवत्सरो यदि॥
तस्माद्राज्ञाभिगन्तव्यो विद्वान् सांवत्सरोऽग्रणी।
जय यश श्रिय भोगान् श्रेयश्च समभीप्सता॥"
अस्य लक्षणादिक तत्रैव २ अध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम्॥ * ॥ फले, पर्व्वणि च क्ली। इति पाणिनि। ४।३। १६॥ संवत्सरस्येदमिति। अण्।) संवत्सरसम्बन्धिनि, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे। १४०। ३।
"स सांवत्सरदीक्षायां दीक्षित षट्पुरालये।
आवर्त्तायां शमी तीरे सुनद्यां मुनिजुष्टया॥")

सांवत्सरिक, त्रि, (संवत्सर+"कालात् ठञ्।" ४।३।११। इति ठञ्।) संवत्सरे भव। संवत्सरं व्याप्य भूत। प्रतिवर्षकर्त्तव्यश्राद्धम्। यथा अथ सांवत्सरिकश्राद्धम्। तत्र गोभिल। अत ऊर्द्ध संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्न दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात् इति। अत ऊर्द्ध सपिण्डीकरणान्तश्राद्धनिमित्तादाद्यसंवत्सरादूर्द्ध संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि मृताय दद्यात्। व्यास। प्रतिसंवत्सरश्चैव मेकोद्दिष्ट मृताहनि। एतेन सपिण्डीकरणापकर्षे आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे श्राद्धान्तर कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्त हेयम्। व्यक्तमाह हेमाद्रिधृत वचनम्।
"पूर्णे संवत्सरे श्राद्ध षोडश परिकीर्त्तितम्।
तेनैव च सपिण्डत्व तेनैवाब्दिकमिष्यते॥"
अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धद्वययोरुभयनिर्व्वाहस्तथापकृष्ट सपिण्डीकरणश्राद्धादप्युभयनिर्व्वाहो न पूर्णसंवत्सरे आब्दिकान्तरम्। एव पञ्चदशश्राद्धेऽप्ययम्। मत्स्यपुराणम्।
"तत प्रभृति सङ्क्रान्तावुपरागादिपर्व्वसु।
त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्ट मृताहनि॥"
तत प्रेतत्वपरीहारात् त्रिपिण्ड त्रैपुरुषम्। निरुपपदमृताहशब्द मृतसम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपर। उपपदात्तु क्वचित्तिथिविशेषमात्रपर। यथा मृताहे प्रतिमासं कुर्य्यादित्यादौ। शङ्ख।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध यत्र यत्र प्रदीयते।
तत्र तत्र त्रय कुर्य्यात् वर्ज्जयित्वा मृताहनि॥
अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः।
सपिण्डीकरणादूर्द्ध तस्योक्त पार्व्वणो विधि॥"
त्रय सम्प्रदानानां त्रय कुर्य्यात् त्रिभ्यो दद्यात् इत्यर्थ। मृताहपर्य्युदस्तविदैवतत्वस्य प्रतिप्रसवमाह। अमावास्यामिति। प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्ष अश्वयुक्कृष्णपक्ष इति यावत्। न तु कृष्णपक्षमात्र कृष्णपक्षसामान्यपरत्वे अमावास्यापदवैयर्थ्यापत्ते॥*॥ पितृपक्ष विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्य्यधृत नागरखण्डम्।
"नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत्।
सप्तम पितृपक्ष स्यादन्यत्रैव तु पञ्चम॥"
अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य मलमासत्वे आषाढ्यपेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात्। अत्र मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्व न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षमृतस्य। ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरे अश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे न पार्व्वणम्। किन्त्वेकोद्दिष्टमिति। अत्र पार्व्वणो विधि. पार्व्वणेतिकर्त्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति मत्यवर्द्धमानप्रभृतय। तत्र पूर्व्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य मृताहे पर्य्युदस्तस्य पार्व्वणो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात्। तस्मादत्र सदैवतैकोद्दिष्ट न युक्त किन्तु त्रैपुरुषिक न तु षाट्पुरुषिकम्।
"कर्षूसमन्वित मुक्ता तथाद्य श्राद्धषोडशम्।
प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्यु षडिति स्थितिः॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्दिकव्यतिरेकेण षट्सङ्ख्यानियमात्॥ * ॥ एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याब्दिक पार्व्वणविधिनैव।
"अपुत्त्रा ये मृता केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये तेषामपि च देय स्यादेकोद्दिष्ट न पार्व्वणम्॥"
इत्यापस्तम्बवचने अपुत्त्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्त्राणां पार्व्वणाभ्यनुज्ञानात्। एतच्च मात्रादित्रितयदैवत कार्य्यम्। मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्व्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा इत्यष्टकायां तथा दर्शनात्। अवसानदिननिमित्तेन पार्व्वणविधिना छन्दोगैरपि मात्रादित्रिकाणां श्राद्ध कर्त्तव्यम्। न योषिद्भ्य पृथग्दद्यादवसानादिनादृते। इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषत प्रतिप्रसवात्। एवं सपिण्डीकरणेऽपि। एतच्च मृताहपार्व्वण मातापित्रोरेव। तथा च हेमाद्रिधृत कात्यायनवचनम्।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध पित्रोरेव हि पार्व्वणम्।
पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्ट सदैव तु॥"
मातृपद सपत्नीमातृपरम्। सपत्नीमात्रित्यत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपात। ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्य किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम्।*॥ एव साग्निकौरसक्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्व्वण कर्त्तव्यम्।
"औरसक्षेत्रजौ पुत्त्रौ विधिना पार्व्वणेन तु।
प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्ट सुता दश॥"
इति जावालवचनस्य।
"यत्र यत्र प्रदातव्य सपिण्डीकरणात् परम्।
पार्व्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा॥"
इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात्। उशनाश्च।
"प्रत्यब्द दर्शवच्छ्राद्ध साग्निः कुर्व्वीत वै द्विज।
एकोद्दिष्ट सदा कुर्य्यान्निरग्नि श्राद्धद सुत॥"
अत्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रेतश्राद्धस्य एकोद्दिष्टत्वाभिधानात् सांवत्सरिकश्राद्धे यदेकोद्दिष्टपदमुक्त तत् प्रेतश्राद्धधर्म्मप्राप्त्यर्थम्। ततश्च योग्यत्वादेकार्घ्यादिलाभ। न तु यथा प्रेतश्राद्धे पितृशब्दस्थाने प्रेतपदोह तथा अत्रापीति वाच्य सांवत्सरिके प्रेतत्वाभावात्तथा विधानानुपपत्ते। एव प्रतिसांवत्सरिकश्राद्धे सम्बन्धार्थपद आशो प्रार्थन शेषभोजनञ्च कर्त्तव्यम्॥*॥ रजस्वलायां विशेषयति गोतम।
"अपुत्त्रा तु यदा भार्य्या सम्प्राप्ते भर्त्तुराब्दिके।
रजस्वला भवेत् सा तु कुर्य्यात् तत्पञ्चमे दिने॥"
कुर्य्याच्छ्राद्धमिति शेष। यत्तु श्राद्धचिन्तामणौ एकोद्दिष्टं त्रैवर्णिकेन सिद्धान्नेन कर्त्तव्यम्।
"एकोद्दिष्ट कर्त्तव्य पाकेनैव सदा स्वयम्।
अभावे पाकपात्राणा तदह्न समुपोषणम्॥"
इति लघुहारीतवचनात्॥
पाकपात्राभाव. पाकसामग्र्यभावोपलक्षक.। तदापि नामश्राद्ध किन्तूपोषणमेव श्राद्धस्थानीयमित्यर्थ.। स्वयमित्यभिधानात् अपाटवादिनापि

नान्यद्वारा कारयितव्यम्। अतएव उपवासेनैव श्राद्धस्थानीयेन तदकरणप्रायश्चित्तेन वा कृताकृतत्वया श्राद्धविघ्ने इत्यादिवचनादपि नैकादश्यामनुष्ठानमिति तन्न। पिण्डलक्षेरजातत्वे नैकादश्या तदनुष्ठानस्य युक्तत्वात्। अन्यथा षोडशश्राद्धाधिकारिणः कदाचित्तयात्वे।
"यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश।
पिशाचत्व ध्रुव तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि॥"
इति यमवचनेन षोडशश्राद्धाभावे प्रेतत्वपरीहारो न स्यात्। तस्मादुपवासो न श्राद्धार्थं किन्तु तदानीन्तनाकरणप्रायश्चित्तार्थः। यथा स्वकालाकृतसंस्कारे प्रायश्चित्त कृत्वा कालान्तरे तत्करण तथात्रापि तद्दिने उपवासं कृत्वा एकादश्यां श्राद्ध कर्त्तव्यमिति। एकोद्दिष्ट नान्यद्वारा कार्य्यमित्यत्रापि गोत्रजेतरत्वेन विशेषणीयम्।
"न कदाचित् सगोत्राय श्राद्धं कार्य्यमगोत्रजैः।"
इति प्रेतश्राद्धे ब्रह्मपुराणात्।
अत्र हि नागोत्रजस्य साक्षात्कर्त्तृत्व निषिध्यते सगोत्रायेत्यसम्बन्धापत्तेः। तस्मात् अगोत्रजैर्द्वारभूते सगोत्राय श्राद्ध न कार्य्यमित्यर्थः। तथा च पर्य्युदासपक्षे गोत्रजद्वारा कारयितव्यमिति सुव्यक्तमेव। प्रसज्यपक्षे तु अगोत्रजविशेषण स्वरसात् गोत्रजलाभ। प्रेतश्राद्धधर्म्मग्राहित्वात् सांवत्सरिकमपि तथेति श्राद्धविवेकः। कल्पतरुरत्नाकरयोस्तु स्वगोत्रायेति पठित स्वमात्मीय गोत्र यस्य स स्वगोत्रः विद्यमानगोत्र इत्यर्थः। यस्मै श्राद्ध कर्त्तव्य तस्य स्वगोत्रजे विद्यमानेऽन्यगोत्रजेन सङ्घातान्तर्गतेन राज्ञा श्राद्ध न कारयितव्यमिति व्याख्यातञ्च। एतन्मतेऽप्यूढदुहित्रादीनामसगोत्रत्वेऽपि न निषेधः। वस्तुतस्तु तत्पाठेऽपि कर्म्मधारयापेक्षया बहुव्रीहेर्जघन्यत्वात् स्वमात्मीयञ्च तत् गोत्रञ्चेति तस्मै अन्यगोत्रजद्वारा श्राद्ध न कार्य्यमित्यर्थं। अतो लघुहारीतवचने स्वय पदं स्वगोत्रपरम्। अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तागोत्रजपदवैयर्थ्यापत्तेः॥*॥
एवञ्च भविष्यपुराणप्रभासखण्डयो।
"मृताहनि पितुर्य्यस्तु न कुर्य्यात् श्राद्धमादरात्।
मातुश्चैव वरारोहे वत्सरान्ते मृताहनि।
नाहन्तस्य महादेवि। पूजा गृह्णामि नो हरिः॥"
मरीचिः।
"पण्डिता ज्ञानिनो मूर्खाः स्त्रियोऽथ ब्रह्मचारिणः।
मृताह समतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते॥"
इत्याभ्या कालमाधवीयधृताभ्या वचनाभ्या सांवत्सरिकश्राद्धस्य मृताहकर्त्तव्यत्वेनावश्यकत्वात् भविष्यन्मृताहे स्वय कर्त्तव्यत्वसम्भावनारहितेन मृताहात् पूर्व्वकालेऽपि प्रतिनिधीयते।
"प्रक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्पर्त्विजं तथा।
प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रो वृथैव न चिर क्वचित्॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तसायंप्रातर्होमप्रतिनिधिवत्। एव सति प्रतिनिध्यकरण एवैकादश्यां क्रियते॥*॥ न च पाकस्याङ्गत्वेन प्रधानतिथिकर्त्तव्यतानियम इति वाच्यम्।
"व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकी॥"
इति वचनेन मुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि कर्त्तव्यतोपदेशात् तदानी पाके तदसम्भवात्। एवमुदीच्याङ्गशेषभोजनेऽपि न तन्नियमः। इति श्राद्धतत्त्वम्॥ (गणके, पु। यथा, बृहत्संहितायाम्। २। १२।
"नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता।
चक्षुर्भूतो हि यत्रैष पाप तत्र न विद्यते॥")
सांवादिक, पु, (सम्यक् वादाय प्रभवतीति। संवाद+ठञ्।) नैयायिकः। यथा,—
"नैयायिकः साक्षपादः स्यात्सांवादिक आर्हितः॥"
इति जटाधरः॥
संवाददातरि, त्रि॥
सांशयिक, त्रि, (संशयमापन्नः। संशय+"संशयमापन्नः।" ५। १। ७३। इति ठञ्।) संशययुक्तः। तत्पर्य्यायः। संशयापन्नमानसः २ इत्यमरः। ३। १। ५॥ सन्दिहानः ३। इति जटाधरः॥ द्वे संशयविषये स्थाण्वादौ। संशयमापन्नः सांशयिकः स्थाणुः संशयमापन्न मानस यत्र स्थाण्वादौ स तथा। संशयमापन्न मानस यस्य स तथेति षष्ठ्यन्तपदार्थत्वे संशयितरि पुरुषादावप्येतच्छब्दद्वयप्रवृत्तिः स्यादिति भरतः॥ (संशयविषयकः। यथा, मार्कण्डेये। १०। ४५।
"तद्ब्रूहि त्वं महाभाग यत् ते सांशयिक हृदि॥")
सांस्थानिक, त्रि, (संस्थाने व्यवहरतीति। संस्थान+"कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति।" ४। ४। ७२। इति ठक्।) समानदेशीयः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ संस्थानयुक्तश्च॥
सांस्राविणं, क्ली, इतस्य इतः व्याप्य सम्यक् स्रावः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
साक, व्य, सहार्थम्। इत्यमरः। ३। ४। ४॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४। १३६।
"अहं जनन्या गुरुभिश्च साकमासाद्य लक्ष्मीमवस चिराय॥")
साकल्य, क्ली, (सकल+भावे ष्यञ्।) समुदायः। सकलस्य भावः। (यथा, मनुः। १२। २५।
"यो यदैषा गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते।
स तदा तद्गुणप्राय त करोति शरीरिणम्॥")
साकार, त्रि, (आकारेण सह वर्त्तमानः।) आकारविशिष्टः यथा,—
"साकारञ्च निराकार सगुणं निर्गुण प्रभुम्।
सर्व्वाधारञ्च सर्व्वञ्च स्वेच्छारूप नमाम्यहम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे। ३२। ३१॥
साकुरण्ड, पु, (सकुरण्ड एव। स्वार्थे अण्।) वृक्षविशेष। सकुरण्डर इति गुर्ज्जरदेशीयभाषा। तत्पर्य्यायः। ग्रन्थिफलः २ विकटः ३ वस्त्रभूषणः ४ कुरण्डः ५ कन्दूरफलः ६ सकुरण्डः ७। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। सारकत्वम्। श्लेष्मवातनाशित्वम्। वस्त्ररञ्जनकत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
साकेत, क्ली, अयोध्यानगरम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ५। ३१।
जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ
द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ॥")
साक्तुक, पु, (सक्तुषु साधुः। सक्तु+"गुडादिभ्यष्ठञ्।" ४। ४। १०३। इति ठञ्।) यवः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (सक्तूना समूहः। सक्तु+"अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्।" ४। २। ४७। इति ठक्।) सक्तुसमूहे, क्ली। सक्तुसम्बन्धिनि, त्रि॥ (सक्तवे प्रभवतीति। "तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः।" ५। १। १०१। इति ठञ्। सक्तुसमर्थे च त्रि॥)
साक्षर, त्रि, अक्षरयुक्तम्। अक्षरेण सह वर्त्तमानम्। इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नम्॥
साक्षात्, व्य, प्रत्यक्षम्। (यथा, कुमारे। ६। २२।
"साक्षात् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वा वयमञ्जसा
प्रसीद कथयात्मान न धियां पथि वर्त्तसे॥")
तुल्यम्। इत्यमरः। ३। ३। २४॥
साक्षी, [न्] त्रि, (अक्षेण दर्शनेन्द्रियेण सह वर्त्तमान तत् यत् साक्ष प्रत्यक्षज्ञानम्। तदस्यास्तीति। साक्ष+इनिः।) दृष्टा। इति हेमचन्द्रः॥ तत्पर्य्यायः। प्रत्यक्षदर्शनः २। इति शब्दमाला॥ तस्य मिथ्याकथने अकथने च दोषो यथा, महाभारते आदिपर्व्वणि।
"पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्य जानन्नप्यन्यथा वदेत्।
स पूर्व्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथापरान्॥
यश्च कार्य्यार्थतत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते।
सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः॥"
अपि च।
"ब्रह्मस्वस्थाप्यहारी च मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः।
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च वृषवाहकसूपकृत्॥
एते महापातकिनस्त्रिषु लोकेषु निन्दिताः।
कालसूत्रे च नरके पतन्ति ब्रह्मणः शतम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे। ४४। ५०, ५४॥
अपरञ्च।
"मिथ्यासाक्ष्य यो ददाति कामात् क्रोधात्तथा भयात्।
सभायां पाक्षिकं वक्ति स कृतघ्न इति स्मृत॥
मिथ्यासाक्ष्य पाक्षिक वा भारते वक्ति यो नृप
यावदिन्द्रसहस्रञ्च सर्पकुण्डे वसेद्ध्रुवम्॥
सन्तत वेष्टितैः सर्पैर्भीतश्च भक्षितस्तथा।
भुङ्क्ते च सर्पविण्मूत्र यमदूतेन ताडितः॥
कृकलासो भवेत्तत्र भारते सप्तजन्मसु।
सप्तजन्मसु मण्डूकः पितृभिः सप्तभिः सह॥
ततो भवेच्च वृक्षश्च महारण्ये च शाल्मलिः।
ततो भवेन्नरो मूकस्ततः शूद्रस्ततः शुचिः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४९ अध्यायः॥*

सर्व्वशरीरेषु श्रीकृष्णस्य साक्षिरूपत्वं यथा,—
"स्थूलात् स्थूलतरं प्राप्तमतिसूक्ष्ममदर्शनम्।
स्थितं सर्व्वशरीरेषु साक्षिरूपमदृश्यकम्।
शरीरवन्तं सगुणमशरीरं गुणोत्करम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे।८।८४-८५॥
(पु, विष्णु। इति महाभारतम्।१३।१४८।१५॥)
साक्ष्य, क्ली, (साक्षिणो भावः कर्म्म वा। साक्षिन्+ष्यञ्। यद्वा, साक्षिणि भवम्। साक्षिन्+"दिगादिभ्यो यत्।" ४।३।५४। इति यत्।) साक्षिकर्म्म। यथा। मनुः।
"समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति।"
एतत् प्रमाणमात्रोपलक्षणम्।
"अनुभावी च यः कश्चित् कुर्य्यात्साक्ष्यं विवादिनाम्।"
इति तद्वचनान्तरात्॥
अतएवाकृतमपि साक्षिणमाह। मनुः।
"यत्रानिरुद्धो वीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन।
पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम्॥"
अनिरुद्धस्तत्र साक्षित्वेनानियुक्तः। परम्परयापि श्रवणमाह विष्णुः।
"उद्दिष्टसाक्षिणि मृते देशान्तरगतेऽपि वा।
तदभिहितश्रोतारः प्रमाणं नात्र संशयः॥"
अस्योत्तरसंज्ञामाह नारदः।
"साक्षिणामपि यत् साक्ष्यं स्वपक्षे परिभाषताम्।
श्रवणात् श्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञकः॥"
स्वपक्षसम्बन्धिसाक्ष्यं परिभाषता साक्षिणा यः स्वयं शृणोति अर्थिना श्राव्यते वा स श्रवणात् श्रावणादुत्तरसाक्षीत्यर्थः। एवं योऽर्थिना गूढतया प्रत्यर्थिवचनं श्रावितः स गूढसाक्षीत्याह स एव।
"अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम्।
यः श्राव्यते तदा गूढो गूढसाक्षी स उच्यते॥"
तेनान्यतरवाद्यभिहितार्थ-विषयकदृष्टकारणज्ञविज्ञापनं साक्ष्यमिति स्थितम्। तत्र नारदः।
"तेषामपि न बालः स्यान्नैको न स्त्री न दुष्टकृत्।
न बान्धवो न चारातिर्ब्रूयुस्ते कार्य्यमन्यथा॥"
कार्य्यं सदपि अन्यथा तद्विरुद्धत्वेन। एवञ्च यदि परमधार्म्मिकत्वेन बान्धवादीनामपि सत्यवादित्वं निश्चीयते तदा तेऽपि साक्षिणो भवितुमर्हन्तीति। तेषां साक्ष्यविधायकं वक्ष्यमाणमनुवचनमपि एतादृग्विषयम्॥*॥ याज्ञवल्क्यः।
"त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियारताः।
यथाजाति यथावर्णं सर्व्वे सर्व्वेषु वा स्मृताः॥"
त्रयोऽवरा निकृष्टा येषां ते त्र्यवराः त्रिभ्यो न्यूना भवन्तीत्यर्थः। यथेति यो यज्जातीयस्तस्य तज्जातीयः साक्षी। स्त्रीणां स्त्रियोऽन्त्यजानामन्त्यजाः। यथावर्णं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः क्षत्त्रियादीनां क्षत्त्रियादयः। अभावे तु तत्तद्भेदं विना सर्व्वे एव॥*॥ त्र्यवरा इत्यस्यापवादमाह स एव।
"उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्म्मवित्।"
उभयानुमतत्वं धर्म्मवित्त्वञ्च नियतं तत्त्वम्। तदाह विष्णुः। अभिमतगुणसम्पन्नस्तूभयानुमतस्त्वेकोऽपि इति। अतएव श्रोत्रियमप्येकं निषेधयति बृहस्पतिः।
"नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा।
उभौ तु श्रोत्रियौ प्राज्ञौ नैकं पृच्छेत् कदाचन॥"
एको मिलितगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः। तदभावे उभयानुमतमात्रोऽपि ग्राह्यस्तदाह नारदः।
"उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः।
अवत्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात् स संसदि॥"
उभयानुमत एकोऽलुब्धत्वादिना सर्व्वजनप्रसिद्धश्चेत्तदा साक्षित्वे संसदि बहुजनसन्निधौ प्रष्टव्यः। तथात्वे च वैरादिसत्त्वेऽप्यकीर्त्तिभयात् सत्याभिधानसम्भवादित्याशयः। विचारस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात्। तदाह मनुः।
"एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः।
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः॥"
एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टकृतपाठः। एको लुब्धस्त्वसाक्षी स्यादिति जीमूतवाहनधृतपाठस्तु न युक्तः। लुब्धाश्च बहवोऽप्यसाक्षिणो भवितुमर्हन्तीति। एकपदस्य व्यर्थतापत्तेः। भवतु वा तत्पाठः तथाप्येक इत्यनुरोधात् तन्निषेधमुखेनालुब्धस्यैकस्यानुमतिसत्त्वे धर्म्मवित्त्वमन्तरेण साक्षित्वं बोध्यम्। इत्यर्थतो न विरोधः। अतएव विश्वरूपप्रभृतीनां उभयानुमत एक एव साक्षीति व्याख्याने धर्म्मविदिति नोक्तम्। दोषैः स्तेयादिभिः। तथा च नारदः।
"स्तेनाः साहसिका धूर्त्ताः कितवा योधकाश्च ये।
असाक्षिणस्तु ते दुष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते॥"
कितवा द्यूतकराः॥*॥ अपवादमाह उशनाः।
"दासोऽन्धो बधिरः कुष्ठी स्त्री बालः स्थविरादयः।
एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः॥"
स्थविरो ग्लानेन्द्रियग्रामः। आदिशब्दात् कितवादयः। उभयानुमताभावे शुचिक्रियत्वादिगुणयुक्तस्त्वेको ग्राह्यः। तथा च व्यासः।
"शुचिक्रियश्च धर्म्मज्ञो योऽन्यत्राप्यनृतवाक्।
प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः॥"
अनृतवाक् स्थानान्तरे सत्यत्वेनेति। भवदेवभट्टोऽप्येवम्। कात्यायनः।
"अभ्यन्तरस्तु निक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि दापयेत्।
अर्थिना प्रोहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते॥
संस्कृतं येन यत् पण्यं तत्तेनैव विभावयेत्।
एक एव प्रमाणं स विवादे परिकीर्त्तितः॥"
संस्कृतं गठितम्। पण्यं कुण्डलादि। विष्णुः।
स्तेयसाहसवाग्दण्डपारुष्यसंग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्या इति। स्तेयपरदारगमनादिकार्य्यस्याभिसन्धिनैव क्रियमाणत्वात् दैवादेव परं साक्षिणो भवन्तीति न परीक्ष्या इत्युक्तम्। तेषां वाक्यन्तु मिथो विभावादिनिरूपणेनैवोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यामालोचनीयं न तु वाक्यमात्रादिति व्यवहारमातृका॥ अतएव कात्यायनः।
"ऋणादिषु परीक्षेत साक्षिणः स्थिरकर्म्मसु।
साहसात्ययिकेनैव परीक्षा कुत्रचित् स्मृता॥"
इति॥*॥ श्रोत्रियादीनामसाक्ष्यमाह नारदः।
"श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः।
वचनात्ते ह्यसाक्षित्वं नात्र हेतुरुदाहृतः॥"
वचनादिति श्रोत्रियत्वादिरूपाभिधानात् न च तत्रान्यो हेतुरित्यर्थः। तथा च स्वीयवैदिककर्म्मकरणव्यग्रतया परकीयकार्य्ये विस्मरणसम्भवात् साक्षित्वरूपलघुकार्य्यनियोगे तच्छापभयेन व्यवहारद्रष्टारोऽपि तान् पृच्छन्तीति तत्साक्ष्यकरणानर्थक्याच्च न ते साक्षिणः कर्त्तव्याः। किन्त्वकृताः स्वयं साक्षिणो भवन्त्येव। उभौ तु श्रोत्रियौ स्यातामिति स्मृतेः। वृद्धस्यासाक्षित्वं वृद्धत्वादेव ग्लानेन्द्रियत्वादित्यर्थः॥*॥ मनुः।
"स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः॥
अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यात्ययेऽपि च।
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्य्यं बालेन स्थविरेण वा।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा॥*॥
देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान्।
उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्व्वाह्णे वै शुचिः शुचीन्॥
ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम्।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्व्वैस्तु पातकैः॥"
गोबीजकाञ्चनापहारे यत् पापं तत्तवानृताभिधाने स्यादिति वैश्यम्। एतत् साक्ष्यानृताभिधाने भवान् सर्व्वैः पातकैः सम्बध्यते इत्युक्त्वा शूद्रञ्च पृच्छेत्।
"ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोके ये च स्त्रीबालघातिनः।
मित्रद्रुहः कृतघ्नाश्च ते ते स्युर्व्वदतो मृषा॥"
इति मनूक्तं दूषणम्॥ सत्यफलञ्च।
"अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम्।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेवातिरिच्यते॥"
इति मनुनारदोक्तं श्रावयेत्॥*॥ याज्ञवल्क्यः।
"न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि॥"
कात्यायनः।
"अवीचिनरके वर्षं वसेयुः कूटसाक्षिणः।"
याज्ञवल्क्यः।
"सत्याः प्रतिज्ञा यस्योचुः साक्षिणः स जयी भवेत्।
अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः॥
वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्।
तत्पावनाय निर्व्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः॥"
गौतमः। नानृतवचने दोषो जीवनञ्चेत्तदधीनम्। न तु पापीयसो जीवनम्। इति।
"द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा।
गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः॥"
तेषामिति शेषः॥*॥ यत्तु।

"साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्द्दिष्टानाञ्च वादि-
नाम्।
तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्व्वेऽप्यसाक्षिण ॥"
इति कात्यायनवचन तत् त्रयाणा तुल्यरूपाणा साक्षिणा मध्ये एकस्याप्यन्यथावादे अपरस्य तत्तुल्यस्य सत्प्रतिपक्षतया तृतीयस्य किञ्चिद्वादित्वे तत्र भेदात् परस्परविरुद्धार्थाभिधाने भेदात् साक्षिभ्यो न निर्णयः इति परम् ॥*॥ बृहस्पतिः। साक्षिद्वैधे कर्म्मनिष्ठाना ग्रहणमाह। गुणिद्वैधे क्रियावतामित्यनेन। तथा।
"साक्षिणोऽर्थिसमुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु दोषयेत्
अदुष्ट दूषयन् वादी तत्सम दण्डमर्हति ॥"इति तत्सम विवादसमम्। सभासदादिविदितसाक्षिदूषणमेव ग्राह्यं न तु त्र्यवरादिसाक्षिभि प्रतिपाद्यम्। अनवस्थापातात्। इत्याह नारदः।
"सभासदा प्रसिद्ध यल्लोकसिद्धमथापि वा।
साक्षिणा दूषण ग्राह्यमसाध्य दोषवर्ज्जनात् ॥
अन्यैश्च साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्व्वसाक्षिणाम्
अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥"
असाध्य साधनानर्हम्। सिद्धत्वाद्दोषवर्जनात्। अनवस्थाविरहात्। तस्मात् प्रसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् ॥*॥ दूषणमाह कात्यायन'।
"बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूट
-कृत्।
विब्रूयात् बान्धवः स्नेहात् वैरनिर्यातनादरिः॥
य' साक्षी नैव निर्द्दिष्टो नाहूतो नैव दर्शितः।
ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दण्ड्यः सोऽपि नराधमः॥"
कात्यायनः।
"क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु
लेख्ये च सति वादेषु न दिव्य न च साक्षिण. ॥
समत्व साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्र विशोधयेत् ॥"
एतत् सशयानुच्छेदे बोध्यम्। याज्ञवल्क्यः।
"निह्नुते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः।
दाप्यः सर्व्वान्नृपेणार्थान्न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥"
यो लिखितानेकं सुवर्णादिक अपलपति स एकद्रव्ये साक्ष्यादिभिर्व्विभावितः सन् सर्व्वान् दद्यात्। कात्यायनः।
"यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदता नृणाम्॥"
वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति। पूर्णापि दैविकी समग्रविषयिकापि न ग्राह्या। तेनैकदेशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्तसाध्यसिद्धिरिति।
"साध्यार्थांशे निगदिते साक्षिभिः सफलं भवेत्
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्य्ये यत् साध्य परिकल्पि-
तम् ॥"
इतिकात्यायनवचनं तत्विषयप्रदर्शकम्। ऋणनिक्षेपाद्यपह्नवेऽपि योज्यमिति ॥*॥ यत्तु।
"अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संशोधयेद्धनी।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधित धनम् ॥"
तद्दृणाद्यनभिज्ञपुत्त्रादिविषयकम्। तथा हि।' नानाविधपित्रर्णाद्यभियुक्तेनाजानता नाह जानामीति उत्तरवादिना साक्ष्यादिभिर्यावद्धनं प्रतिपादयति तावदेव पुत्त्रेण दातव्यम्। एवमेव विश्वरूपजीमूतवाहनप्रभृतय ॥*॥ कात्यायन।
"अनुमानाद्वरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखित गुरु
अनिरुद्धा त्रिपुरुषी भक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥"
अनुमान प्रत्यासङ्कलितम्। तदाह मनु।
"बाह्यैर्व्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गत नृणाम्।
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥"
स्वरो गद्गदादि'। वर्णोऽस्वाभाविक'। इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि। आकारो विकृतः। चक्षुषा कातरेण। चेष्टितेन स्थानत्यागादिना। एषाञ्चान्यथासिद्धेदुं र्निरूप्यत्वादेभ्य. साक्षी बलवान् इत्यर्थं। सुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञवल्क्यः।
"देशाद्देशान्तरं याति सृक्कणी परिलेढि च।
ललाट स्विद्यते चास्य मुख वैवर्ण्यमेति च ॥
परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्ध बहु भाषते।
वाक् चक्षु' पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भुजत्यपि॥
स्वभावाद्विकृति गच्छेन्मनोवाक्कायकर्म्मभि'।
अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्त्तित ॥"
न परीक्षा वाच प्रतिवचनेन पूजयति। तथौष्ठ चक्षुश्च परकीयवीक्षणेन निर्भुजति कुटिलीकरोति यदा मनोवाक्कायकर्म्मभिः स्वभावात् पूर्व्वोक्ता यथायोग्या विकृति गच्छेत्तदा स दुष्टो इत्यर्थं। अतएव श्रीरामायणे।
"आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निगू-
हितुम्।
बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥"
आकारो देहधर्म्मः मुखाप्रसादवैवर्ण्यरूप. ॥ नारदः।
"सुदीर्घेणापि कालेन लिखित सिद्धिमाप्नुयात्
सजानन्नात्मनो लेख्यमजानस्तत्तु लेखयेत् ॥"
सुदीर्घेणेति सस्कारोद्बोधकलिखनसत्त्वादय चिरेणापि साक्ष्य दातु शक्नोति इत्यर्थः ॥ * ॥ लिपिज्ञ स्वहस्तेन लेखयेत् तदज्ञ परहस्तेनेत्याह व्यासः।
"अलिपिज्ञो ऋणी य. स्यात् लेखयेत् स्वमतन्तु
स।
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्व्वसाक्षिसमीपग ॥"
बृहस्पतिः।
"मूषित घातितं यच्च सीमायाश्च समन्ततः।
अकृतोऽपि भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न सशय ॥"
अकृता अपि साक्षिणो भवन्तीत्याहतुर्म्मनुकात्यायनौ
"अन्ये पुनरनिर्द्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः।
ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम्॥
कार्य्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च य.।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥"
स्मृति.।
"दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्ग्गमे सति
विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते।
साक्षिण. साधन प्रोक्त न दिव्य न च लेख्यकम्॥
प्रक्रान्ते साहसे वापि पारुष्ये दण्डवाचिके।
बलोद्भवेषु कार्य्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ॥"
बृहस्पति'
"लेख्य वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य
दूषिताः।
तस्य कार्य्यं न सिध्येत यावत्तन्न विशोधयेत् ॥"
तल्लेख्यसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥ * ॥ लेख्यशोधनमाह। कात्यायन।
"स्वहस्तलेख्यसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च।
तत् स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥"
तथा।
"समवेतैश्च यद्दृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च।
विभिन्नैनैव कार्य्यं तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक् ॥
नापृष्टैरनियुक्तैर्वा सम सत्य प्रयत्नत।
वक्तव्यं साक्षिभि साक्ष्य विवादस्थानमागतैः॥
अनुद्विग्नेन चित्तेन दृष्टं सम्यग्विदा तु यत्।
प्रत्यक्ष तत् स्मृत कार्य्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्व-
देत् ॥"
नारदः।
"य. परार्थेऽपहरति स्वा वाचं पुरुषाधमः।
आत्मार्थे किं न कुर्य्यात् स पापो नरकनिर्भयः॥
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाग्विनिःसृता
यस्तु तास्तेनयेद्वाच स सर्व्वस्तेयकृन्नरः ॥"
बौधायनः।
"पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्र पुरुषानृते ॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृत वदन्।
सर्व्वं भूम्यनृते हन्ति साक्ष्ये साक्षी मृषा वदन्॥"
बृहस्पति'।
"यस्याशेष प्रतिज्ञात साक्षिभिः प्रतिपादितम्।
स जयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात्॥"
याज्ञवल्क्य.।
"उक्तेऽपि साक्षिभि साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तराः
द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटा. स्यु. पूर्व्व-
साक्षिणः ॥"
अन्यथा पूर्व्वविपरीतार्थप्रकारेण। कूटा अनादेयवचना.। तथा,—
"यः साक्ष्य श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तमसावृतः
स दाप्योऽष्टगुण दण्ड ब्राह्मणञ्च विवासयेत् ॥"
त्वमन्येभ्यः साक्ष्य श्रावयेति वादिना प्रयुक्तो यः श्रावितः कारितहयात् पदसिद्धिः। एवम्भूतोऽपि सभाया निगदकाले साक्ष्यं निह्नुते यस्तस्याष्टगुणो दण्डः। इति व्यवहारतत्त्वम्॥ (त्रि, द्रष्टः। इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते। ५। ११। ७।
"तावानय व्यवहारः सदाविः)
क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः ॥"
साखेयः, त्रि, (सख्युरिदम्। सखि+"वुञ्छण्कठजिति।" ४। २। ८०। इति ढञ्।) सखिसम्बन्धी। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
साख्यं, क्ली, (सख्युर्भाव. कर्म्म वा। सखि+ष्यञ्।) सख्यम्। इति धनञ्जयकोष ॥

सागर, पु, (सगरस्य राज्ञोऽयमिति । सगर+अण् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥ सगरेणावतारितत्वात् तस्यायमिति अणि सागरो दन्त्यादिः । क्षीरोदादिष्वप्युपमया सागरव्यपदेश इति भट्टः । इति भरतः ॥ स तु सप्तविध । यथा,—
"लवणः क्षीरसञ्चैव घृतोदो दधिसञ्ज्ञकः ।
सुरोदेक्षुरसोदौ च स्वादूदः सप्तमो भवेत् ॥
चत्वारः सागरा ख्याताः पुष्करिण्यश्च ताः
स्मृताः ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय ॥ * ॥ (सगरस्यापत्यं पुमानिति । सगर+अण् । सगरपुत्त्रः । यथा, महाभारते ।३।१०७।७ ।
"वध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्व्वदेवतैः ॥")
मृगविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दशपद्मसङ्ख्या । यथा,—
"विन्दः खर्व्वो निखर्व्वञ्च शङ्खपद्मौ च सागरः ॥"
इति ब्रह्माण्डपुराणम् ॥
(सागरस्येदमिति । सागरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, हरिवंशे । ५३ । ३८ ।
"आधत्स्व सरितां नाथ त्यक्त्वेमां सागरीं
तनुम् ॥")
सागरगामिनी, स्त्री, (सागरं गच्छतीति । गम+णिनि । ङीप् ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रघु. ।६ । ५२ ।
नृपं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः
सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।
महीधरं मार्गवशादुपेतं
स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥")
सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्टः ॥
सागरनेमि, स्त्री, (सागरः नेमिरिव यस्याः ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः ॥
सागरमेखला, स्त्री, (सागरः मेखलेव यस्याः ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ६४ ।
"स शुमानपि धर्म्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
प्रशशास महाराज ! यथैवास्य पितामहः ॥")
सागराम्बरा, स्त्री, (सागरः अम्बरं वस्त्रमिव यस्याः ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघु । ३ । ९ ।
"निधानगर्भामिव सागराम्बरां
शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं
नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥")
सागरालय, पु, (सागरः आलयो यस्य ।) वरुणः । इति शब्दमाला ॥
सागरोत्थ, क्ली, (सागरादुत्तिष्ठतीति । उत्+स्था+क ।) समुद्रलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
साङ्कल, त्रि, (सङ्कल+"सङ्कलादिभ्यश्च ।" ४ । २ । ७५ । इति अञ् ।) सङ्कलेन निर्वृत्तम् । सङ्कलनाज्जातम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

साङ्कृति, पु, मुनिविशेषः । स तु वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य प्रवरः । यथा,—
"वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च ।
अपुत्त्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्म्मणे ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
साङ्क्षेपिक, त्रि, (सङ्क्षेपाय हितः । सङ्क्षेप+ठञ् ।) सङ्क्षिप्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनुटीकायां कुल्लूकः । १२ । १४ ।
"इदं वक्ष्यमाणं साङ्क्षेपिकं कर्म्मणां लक्षणं ज्ञातव्यम् ॥") सङ्क्षेपकारकः । सङ्क्षेपशब्दात् ष्णिकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
साङ्ख्य, पु, कपिलमुनिकृतदर्शनशास्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । कापिलः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।
"साङ्ख्यं कपिलमुनिना प्रोक्तं
संसारविमुक्तिकारणं हि ।
यत्रैताः सप्ततिरार्य्या
भाष्यं चात्र गौडपादकृतम् ॥
एतत् पवित्रमग्र्यं
मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय
तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥
शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्य्याभिः
संक्षिप्तमार्य्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥
सप्तत्यां किल येऽर्थाः
तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।
आख्यायिका विरहिताः
परवादविवर्ज्जिताश्चापि ॥"
इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् ॥
साङ्ख्ययोग, पु, (साङ्ख्योक्तो योगः ।) ज्ञानयोगः । स च ब्रह्मविद्या । यथा,—
"द्वितीये शोकसन्तप्तमर्ज्जुनं ब्रह्मविद्यया ।
प्रतिबोध्य हरिश्चक्रे स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् ॥"
इति गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ।२।१॥
तद्योगो यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
"अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥
न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्व्वे वयमतः परम् ॥
देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥
यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ।
अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्व्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्त्तुमर्हति ॥
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्मात् युध्यस्व भारत ॥
य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥
न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ ! कं घातयति हन्ति कम् ॥
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्व्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो ! नैनं शोचितुमर्हसि ॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥"
इत्यादि श्रीभगवद्गीतायां साङ्ख्ययोगे ।२। ११—३० ॥*॥
साङ्क्रम, पु, (सङ्क्रम एव । स्वार्थे अण् ।) सङ्क्रमः । इत्यमरटीकायां भरतः । ३ । २ । १८ ॥
साङ्ग्रामिक, पु, (सङ्ग्रामे साधुः । सङ्ग्राम+"गुडादिभ्यष्ठञ् ।" ४ । ४ । १०३ । इति ठञ् ।) सेनापतिः । सङ्ग्रामकुशले, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (सङ्ग्रामसम्बन्धिनि च त्रि । यथा, महाभारते । १ । २ । २३२ ।
"ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा च यद्धितम् ।
साङ्ग्रामिकं ततः सर्व्वं सज्जं चक्रुः परन्तपाः ॥")
साङ्मुखी, स्त्री, (सङ्मुखाय हिता । सङ्मुख+अण् । ङीप् ।) सायाह्नव्यापिनी तिथिः । यथा,—
"पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या साङ्मुखी तिथिः ॥"
इति पैठीनसिवचनस्य तु ।
'साङ्मुख्यं नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।'
इति स्कन्दपुराणेन सायाह्नव्यापितिथेः साङ्मुख्यविधानेन पूजादावनवकाशादुपवासपरत्वम् । सायाह्नव्यापित्वमपि मुहूर्त्तान्यूनत्वेन ज्ञेयम् ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
साचि, व्य, (सच+इण् ।) तिर्य्यगर्थः । तत्पर्य्यायः । तिरः २ । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, किराते । १० । ५७ ।
"सविनयमपराभिसृत्य साचि
स्मितसुभगैकलसत्कपोललक्ष्मीः ॥")
साचिव्य, क्ली, (सचिव+ष्यञ् ।) सचिवस्य भावः । सचिवशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, रामायणे । ५ । ५ । १ ।

"चन्द्रोऽपि साचिव्यमिवास्य कुर्व-
स्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।
ज्योत्स्नावितानेन निपत्य लोका-
नुत्तिष्ठतेऽनेकसहस्ररश्मि ॥")

साचिवाटिका, स्त्री, (साचि यथा तथा वटति वेष्टयतीति । वट वेष्टने + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् । श्वेतपुनर्नवा । इति रत्नमाला ॥

साचीकृत, त्रि, (असाचि साचि कृतम् । अभूततद्भावे च्वि ।) वक्रीकृतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, रघु । ६ । १४ ।
"प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाश
निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः ॥")

साञ्जन, पु, (अञ्जनेन तद्वच्छरीरेण सह वर्त्तमानः ।) कृकलासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अञ्जनविशिष्टे, त्रि ॥)

साट, त क प्रकाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) द्वितीयस्वरयुक्तसकारादिरयम् । असमाटत् । इति दुर्गादासः ॥

सात्, क्ली, (सात सुखे + क्विप् ।) ब्रह्म । इति केचित् ॥

सात, क सुखे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादि. । सातय. । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

सात, क्ली, (सात सुखे + अच् ।) सुखम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥ दत्तम् । नष्टम् । षण धातोः षोधातोश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सातय,त्रि, (सातयतीति । सात सुखे + अनुपसर्गात् लिम्पविन्देति ।" ३ । १ । १३८ । इति श ।) सुखजनक. । सात क सुखे इत्यस्मात् को शप्रत्ययेन निष्पन्न. । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥

सातला,स्त्री, (सात सर्पविषादिनाश लातीति । ला + क. ।) चर्म्मकषा । इत्यमर २।४।१४३॥ क्षुपविशेष. । स तु सेहुण्डभेद । तत्पर्य्याय । अमला २ सारी ३ बिन्दुला ४ विमला ५ अमला ६ बहुफेना ७ चर्म्मकषा ८ फेना ९ दीप्ता १० विषाणिका ११ स्वर्णपुष्पी १२ धवघना १३ । अस्या गुणा. । कफपित्तघ्नत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । विसर्पविषनिस्फोटव्रणशोफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

सातवाहनः, पु, (सात वाहनो यस्य. ।)शालिवाहनराज. । इति हेमचन्द्र ॥ (सातनामकेन गुह्यकेनोढ़त्वादस्य तथा नाम । यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १०७—१०८ ।
"इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन् सातनामनि गुह्यके ।
स राजा त समादाय बाल मत्याययौ गृहम् ॥
सातेन यस्मादूढ़ोऽभूत्तस्मात्त सातवाहनम् ।
नाम्ना चकार कालेन राज्ये चैन न्यवेशयत्॥")

साति, स्त्री, (सन + क्तिन् । "जनसनखनामिति ६।४।४२ । इति आत्वम् । यद्वा, षनु दाने + क्तिन् । "ऊति-यूति-जूति-सातीति ।" ३।३।९७। इति इत्वाभावो निपात्यते ।) अवसानम् । दानम् । तीव्रवेदना । इत्यमरभरती ॥ (संभजनम् । इति ऋग्भाष्ये सायण ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । १४३ । ५ ।
"यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम्॥")

सातिसार, त्रि, (अतिसारेण सह वर्त्तमान ।) अतिसाररोगयुक्तः । तत्पर्य्यायः । अतिसारकी २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५९ ॥

सातीलक, पु, (सतीलक एव । स्वार्थे अण् ।) सतीलक । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । २ । ९ । १६ ॥

सात्त्व (त्व) त,पु, (सात्त्वतस्यापत्य पुमानिति । + अञ् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्र ॥(कृष्ण. । यथा, महाभारते । १ । २१९ । १२ ।
"ततस्तत्र महाबाहु शय्यन शयने शुभे ।
आपगाना वनानाञ्च कथयास सात्त्वते ॥"
यादवमात्रे । यथा, तत्रैव । १ । २२२ । ३ ।
"अर्थलुब्धान् न वः पार्थो मन्यते सात्त्वतान् सदा ।
स्वयवरमनाधृष्य मन्यते चापि पाण्डव ॥"॥
सत्त्वमेव सात्त्व तत् तनोतीति । तन + ड ।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (सच्छब्देन सत्त्वमूर्त्तिर्भगवान् । स उपास्यतया विद्यतेऽस्येति । मतुप् । ततः स्वार्थे अण् ।) विष्णुभक्तविशेषः । यथा,—
"सत्त्व सत्त्वाश्रय सत्त्वगुण सेवेत केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वत समुदाहृतः ॥
विहाय काम्यकर्म्मादीन् भजेदेकाकिन हरिम्
सत्य सत्त्वगुणोपेतो भक्त्या त सात्त्वतं विदु ॥
मुकुन्दपादसेवाया तन्नामश्रवणेऽपि च ।
कीर्त्तने च रतो भक्तो नाम्न. स्मरणे हरे ॥
वन्दनार्च्चनयोर्भक्तिरनिश दास्यसख्ययो ।
रतिरात्मार्पणे यस्य दृढानन्तस्य सात्त्वतः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ९९ अध्याय ॥॥
यदुवंशीय सत्त्वतराजपुत्र । यथा,—
"अनोस्तु पुरुकुत्सोऽभूदंशस्तस्य तु रिक्थभाक् ।
अथांशो. सत्त्वतो नाम विष्णुभक्त प्रतापवान्॥
महात्मा दाननिरतो धनुर्व्वेदविदा वर. ।
स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्च्चनान्वित ॥
शास्त्र प्रवर्त्तयामास कुण्डगोलादिभि श्रुतम् ।
तस्य नाम्ना तु विख्यात सात्त्वत नाम शोभनम्॥
प्रवर्त्तते महाशास्त्र कुण्डादीना हितावहम् ।
सात्त्वतस्तस्य पुत्रोऽभूत् सर्व्वशास्त्रविशारद ॥
पुण्यश्लोको महाराजस्तेन चैतत् प्रकीर्त्तितम् ।
सात्त्वतः सत्त्वसम्पन्न कौशल्यान् सुषुवे सुतान्॥
अन्धकं वैमहं भोज विष्णुं देवावृध नृपम् ॥"
इति कौर्म्मे पूर्व्वभागे यदुवंशानुकीर्त्तने ।२४ । ३१—३६ ॥ (सङ्करजातिविशेष. यथा, मनु । १० । २३ ।
"वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च ।
कारूषश्च विजन्मा च मैत्र सात्त्वत एव च ॥")

सात्त्व(त्व)ता पुं, भूम्नि, देशभेदः । यथा,—
"यदवस्तु दशार्हा. स्यु: सात्त्वता कुकुराश्च ते ।"
इति त्रिकाण्डशेष. ॥

सात्त्व(त्व)ती,स्त्री, नाटकवृत्तिविशेष । यथा,—
"अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् संस्कृतादिका ।
भारती सात्त्वती कैशिक्यारभट्यौ च वृत्तय ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, शृङ्गारतिलके । ३ । ४२—४३ ।
"हर्षप्रधानाधिकसत्त्ववृत्ति-
स्त्यागोत्तरोदारवचोमनोज्ञा ।
आश्चर्य्यसम्पत्सुभगा च या स्या-
त्सा सात्त्वती नाम मतात्र वृत्ति ॥
नातिगूढार्थसम्पत्तिः श्रव्यशब्दमनोरमा ।
वीरे रौद्रेऽद्भुते शान्ते वृत्तिरेषा मता यथा ॥
लक्ष्मीरत्न जनको निधिश्च पयसा निःशेषरत्नाकरो
मर्य्यादानिरतस्त्वमेव जलधे । ब्रूतेऽत्र कोऽन्यादृशम् ।
किं त्वेकस्य गृहं गतस्य वडवावह्ने सदा तृष्णया
क्रान्तस्योदरपूरणेऽपि न सही यत्तन्मनाक्ष्यमम् ॥
स्फारितोत्कटकठोरतारका-
कीर्णवह्निकणसततिः क्रुधा ।
दुर्निमित्ततडिदाकृतिर्बभौ
दृष्टिरिष्टसमराशमालिन ॥
अत्यद्भुत नराधिप तव कीर्त्तिर्धवलयन्त्यपि जगन्ति ।
रक्तान् करोति सुहृदो मलिनयति च वैरिवदनानि ॥
निवृत्तविषयासङ्गमधुना सुचिराय मे ।
आत्मन्येव समाधान मन. केवलमिच्छति ॥"॥
सात्त्वतस्यापत्य स्त्री । सात्त्वत + अञ् । ङीप् ।) शिशुपालमाता । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४५ । ६ ।
"एष नः शत्रुरत्यन्त पार्थिवाः सात्त्वतीसुतः ।
सात्त्वताना नृशसात्मा न हितोऽनपकारिणाम् ॥"
सुभद्रा । यथा, महाभरते । १ । २२२ । ६६ ।
"स सात्त्वत्यामधिरथ सम्बभूव धनञ्जयात् ।
मखे निर्मथनेनेव शमीगर्भाद्धुताशनः ॥")

सात्त्विक , पु,(सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णोर्भूत । सत्त्व + ठञ् ।) ब्रह्मा । (सात्त्व सत्त्वगुणोऽस्यास्तीति । ठन् । विष्णु । इति महाभारतम् । १३ । १४९ । १०६ ॥) त्रिविधभावान्तर्गतभावविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ तस्य लक्षण यथा,—
"सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावा-
स्ते सात्त्विका इति विदुर्मुनिपुङ्गवास्ते ।"
इति सर्व्वानन्दः ॥

ते च यथा,—
"स्वेद. स्तम्भोऽथ रोमाञ्च' स्वरभङ्गोऽथ वेपथु:
वैवर्णमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मता. ॥"
प्रलयो मूर्च्छा । इति भरत' ॥
सात्त्विक., त्रि, (सत्त्वेन निर्वृत्त' । तेन निर्वृत्त-मिति ठञ् ।) सत्त्वगुणनिष्पादित. । इत्यमर. । १ । ७ । १६ ॥ सत्त्व मनोगुण आश्रयो वा तेन निष्पादित' सात्त्विक स्वेदादि' । सत्त्वशब्दात् ठचे कादिति ष्णिक. । इति भरत ॥*॥ सत्त्व-गुणयुक्त: । तद्विवरणं यथा, गीतायाम् ।१७।४।
"यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसा
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जना ॥"
सात्त्विकयज्ञो यथा, गीतायाम् । १७ । ११ ।
"अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मन समाधाय स सात्त्विक. ॥"
सात्त्विकतपो यथा, तत्रैव । १७ । १७ ।
"श्रद्धया परया तप्त तपस्तत्त्रिविध नरै. ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तै सात्त्विक परिचक्षते ॥"
सात्त्विकदान यथा, तत्रैव । १७ । २० ।
"दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दान सात्त्विकं स्मृतम्॥"
सात्त्विकयोगो यथा, तत्रैव । १८ । ९ ।
"कार्य्यमित्येव यत् कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्ज्जुन।
सङ्ग त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्याग सात्त्विको मत ॥"
सात्त्विकज्ञान यथा, तत्रैव । १८ । २० ।
"सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्त विभक्तेषु तज्ज्ञान विद्धि सात्त्विकम् ॥"
सात्त्विककर्म्म यथा, तत्रैव । १८ । २३ ।
"नियत सङ्गरहितमरागद्वेषत कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥"
सात्त्विकबुद्धिर्यथा, तत्रैव । १८ । ३० ।
"प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये ।
बन्ध मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धि सा पार्थ सात्त्विकी॥"
सात्त्विकी धृतिर्यथा, तत्रैव । १८ । ३३ ।
"॰ ॰ा यया धारयते मन.प्राणेन्द्रियक्रिया ।
योगे व्यभिचारिण्या धृति सा पार्थ ।
सात्त्विकी ॥"
सात्त्विकसुख यथा, तत्रैव । १८ । ३७ ।
"यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत् सुख सात्त्विक प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥"
सात्त्विकपुराणानि यथा,—
"वैष्णव नारदीयञ्च तथा भागवत शुभम् ।
गारुडञ्च तथा पाद्म वाराह शुभदर्शने ।
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै॥"
सात्त्विकस्मृतयो यथा,—
"वाशिष्ठञ्चैव हारीत व्यास पाराशरं तथा ।
भारद्वाज काश्यपञ्च सात्त्विका मुक्तिदा
शुभा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४१ अध्याय. ॥
सात्त्विकप्रियाहारा यथा,—
"आयु सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धना. ।
रस्या: स्निग्धा: स्थिरा हृद्या आहारा:
सात्त्विकप्रिया ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । ८ ॥
सात्त्विककर्त्ता कर्तृशब्दे सात्त्विकाहार आहार शब्दे च द्रष्टव्य ॥
सात्त्विकी.स्त्री,(सात्त्व' सत्त्वगुणोऽस्त्यस्या इति । सात्त्व+ठन् । ङीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ पूजाविशेष । यथा,—
"शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तत्
शृणु ॥"
सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषै ।
माहात्म्य भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम् ।
पाठस्तस्य जप प्रोक्त: पठेद्देवीमनास्तथा ॥"
इति दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥
सात्म्य, त्रि, सुखजनकम् । आत्मनो हित कर्म्म आत्म्य आत्म्येन सह वर्त्तमान सात्म्यम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"सर्व्वप्राणभृता तस्मात् सात्म्य क्षीरमिहो-
च्यते ॥"
"सात्म्य नाम तद्यत् सातत्येनोपसेव्यमानमुपशेते । तत्र ये घृतक्षीरतैलमासरससात्म्या सर्व्वरससात्म्याश्च ते बलवन्त' क्लेशसहा. चिरजीविनश्च भवन्ति । रूक्षनित्या पुनरेकरससात्म्याश्च ये ते प्रायेणाल्पबलाश्चाक्लेशसहा अल्पायुषोऽल्पसाधनाश्च ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
"यो रस कल्पते यस्य सुखायैव निषेवित' ।
व्यायामजातमन्यद्वा तत्सात्म्यमिति निर्द्दिशेत्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ॥
क्ली, देवत्वम् । यथा, भागवते ।६।१८।२०
"इन्द्रेण प्रापिता. सात्म्य कि तत् साधु
कृत हि ते. ॥"
सारूप्यम् । यथा, तत्रैव । ७ । १० । ४० ।
"नृपाश्चैद्यादय सात्म्य हरेस्तच्चिन्तया ययु ॥")
सात्यकि ,पु ,सत्यकस्यापत्य पुमानिति । इञ् ।) वृष्णिवंशीयसत्यकपुत्त्र । स तु श्रीकृष्णस्य सारथि । तत्पर्य्याय । शैनेय २ शिनिनप्ता ३ युयुधान' ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ योध ५ । इति जटाधर ॥ (अय हि अर्ज्जुनस्य शिष्य आसीत् भारतयुद्धे युधिष्ठिरपक्षमाश्रित्य तुमुल युद्ध विधाय च हतेऽपि निखिलबले वासुदेवेन पाण्डवैश्च सह जीवित आसीत् । तथाहि महाभारते अश्वत्थामवाक्ये । १० । ९ । ४७ ।
"सप्त पाण्डवत शेषा धार्त्तराष्ट्रास्त्रयो वयम् ।
ते चैव भ्रातर पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकि ।
अहञ्च कृतवर्म्मा च कृप शारद्वतस्तथा ॥)"
सात्यवत , पु , (सत्यवत्या भव । अण् ।) वेदव्यास । इति त्रिकाण्डशेष ॥
सात्यवतेय , पु , (सत्यवत्या अपत्य पुमान् सत्यवती+ढक्) सत्यवतीसुत. । वेदव्यास. । इति हलायुध. ॥
साद', पुं, (सद+घञ् ।) विषाद: । (यथा, रघु: । ३ । २ ।
"शरीरसादादसमग्रभूषणा
मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ॥")
शरणम् । गति: । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४६ । ६० ।
"यान वाहवियुक्त यदि गच्छेन्न शजेश्च वाहन-
युनम् ।
राष्ट्रभयं भवति तदा चक्राणा सादभङ्गे च ॥")
सादन, क्ली, (सद्+स्वार्थे णिच्+ल्युट् ।) सदनम् । इत्यमरटीकाया भरत: ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५४ । २८ ।
"अहमेको नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥")
सादनी, स्त्री, (साद्यन्ते रोगा अनया । सद+णिच्+करणे ल्युट् । ङीप् ।) कटुकी । इति राजनिर्घण्ट ॥
सादि , पु, (सद गतौ+"वसिवपियजीति ।" उणा० ४ । १२४ । इति इञ् ।) सारथि । इति हेमचन्द्र ॥ योद्धा । इत्युणादिकोष: ॥ अवसन्न । वायु । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥
सादित , त्रि, (सद+णिच्+क्त ।) विषादित: । (यथा, रघु । ७ । ४४ ।
"ये सादिता लक्षितपूर्व्वकेतून्
तानेव सामर्षतया निजघ्नु ॥)
शरणप्रापित । गमित: । इति ज्यन्तसदधातो: क्तप्रत्ययेन निष्पन्न' ॥
सादी,[न्]पु,(सद गतौ+णिनि ।) अश्वारूढ । इत्यमर ।२। ८ । ६० ॥ (यथा, रघु ।७।४७ ।
"पूर्व्वं प्रहर्त्ता न जघान भूय
प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ॥")
गजारोह । रथारोह । इति मेदिनी ॥
साद्दश्य, क्ली, (सदृशस्य भाव । सदृश+ष्यञ् । सदृशत्वम् । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वम् यथा, चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादि मत्त्व मुखे चन्द्रसादृश्यम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥*॥ अथ सादृश्यानि । वेण्या सर्प १ भ्रमरश्रेणि २ । केशपाशस्य चामर १ मयूरपुच्छ २ । धम्मिल्लस्य विधुन्तुद.१ अन्धकार २। सीमन्तस्य मेघ १ पन्था २ दण्ड' ३ । ललाटस्य अष्टमीचन्द्र. १ फलकम् २ । कपोलस्य चन्द्र १ मुकुरस्थलम् २ । भ्रुवो खड्ग १ धनुर्यष्टि रेखा ३ पल्लव ४ वल्लि ५ । दृशो चकोरचक्षु १ हरिणचक्षु' २ मदिरा ३ खञ्जन ४ अञ्जनम् ५ कुमुदम् ६ नीलपद्मम्७ प्रोष्ठीमत्स्य ८ । कर्णस्य दोला १ पाश २ । नासाया वश १ केतकीपुष्पकण्टक २ शुकीमुखतूणीर ३ चञ्चु ४ तिलपुष्पम्५ दण्ड.६ । अधरस्य नवपल्लवम्१ बिम्बफलम्२ प्रवाल.३। दन्तानाम् मुक्ताश्रेणि १ कुन्दपुष्पम्२ दाडिमबीजम् ३ हीरकम् ४ । स्मितस्य ज्योत्स्ना १ पुष्पम् २ पीयूषम् ३ । श्वासस्य पद्मगन्ध' १

मुक्ताशीतलम् २। जिह्वायाः जवापुष्पम् १ चञ्चलवस्तु २। वाण्याः कोकिलशब्द १ भ्रमरगुञ्जनम् २ सुधा ३ मधु४ वीणावाद्यम् ५। मुखस्य चन्द्रः १ पद्मम् २ दर्पणम् ३। कण्ठस्य शङ्ख. १। चिवुकस्य दर्पणवृन्तम् १। कुचस्य कुम्भ. १। बाह्वोः वल्लरी१ मृणालम्२ तरङ्गः३ शाखा ४ पाशः ५। हस्तस्य मृणालादय १। अङ्गुल्या पल्लवम् १ पद्मदलम् २ चम्पकपुष्पम्३ नवदलम् ४ दीपः५। नखाना रत्नम्१ तारा २ पुष्पम्३ चन्द्रः४। स्तनयोः पद्ममुकुलम्१ घट. २ हस्तिकुम्भः ३ गिरि ४ चक्रवाक ५ विल्व-युग्मम्६। मध्यस्य वरटकमध्यम् १ सिंहमध्यम्२ वज्रमध्यम्३ क्षीणद्रव्यम् ५। लोमश्रेण्या रेखा १ नीलकान्तमणिशिखा २ शैवाललता ३ धूम-लता ४ हस्तिशुण्ड.५। नाभे आवर्त्तः १ पद्मम्२ ह्रदः ३ विवरम् ४ कूपः ५। त्रिवल्या. तरङ्गः १ सोपानम् २ निश्रेणी ३। जघनस्य पुलिनम् १ पीठ २ फलकम्३। नितम्बस्य स्थलम्१ पर्व्वत.२-पृथिवी ३ स्थूलोपलम् ४ महद्वस्तु ५। ऊर्व्वोः कदलीकाण्ड. १ करिकरः २। जङ्घयोः स्तम्भ १। पादस्य पद्मम्१ नवपल्लवम् २। गते हंस-गमनम् १ हस्तिगमनम् २ खञ्जनगमनम् ३॥ पुरुषस्त्रियोरौचित्येन सादृश्य वर्णनीयम्। पुरुषरूपे कोऽपि कुत्रचिद् विशेषो लिख्यते। स्कन्धस्य वृषस्कन्धः१ वज्रम् २ अश्वस्कन्ध ३। बाह्वो वृहत्सर्प १ हस्तिशुण्डः २ स्तम्भ ३ अर्गलदण्ड.। वक्षस. शिला १ कवाटम् २। गतेः प्रमत्तानुडुहति १। यशस. चन्द्रकुन्द-यूथिकाप्रभृतिशुक्लवर्णपदार्था १। प्रतापस्य अग्निः १ वाड़वाग्नि २ रवि ३ रविकिर-णादिः ४ जवापद्मप्रभृतिरक्तवर्णपदार्थाः ५। पुण्यस्य संस्कारः १ गौः २ वृक्षवीजम् ३ अङ्कुरः ४ शुक्लवर्णपदार्था ५। सामर्थ्यस्य महद्वस्तु १ सिंहविक्रमादि २। नीते. साध्वी स्त्री १ प्रदीपज्वाला २ लतादि ३। आज्ञाया वेदवाक्यम् १ गुरूपदेश २ उत्कटेच्छादि. ३। शासनस्य प्रारब्धकर्म्म १ स्थिरवस्तूनि २। पापस्य कर्द्दम १ कलङ्क २ अकीर्त्ति. ३ कृष्णवर्णकेशमसीप्रभृतिवस्तूनि४ अन्धकारः५। अकीर्त्तेः मालिन्यम्१ कृष्णवर्णवस्तूनि२ अन्ध-कारः ३। कस्तूरिकाया. मेघ १ भ्रमर २ नीलकान्तमणि.३ कज्जलम्४ सुगन्धिद्रव्यदाह-जन्यधूमः ५ कृष्णवर्णपुष्पप्रभृतिः ६ स्थलविशेष कन्दर्पाशय ७ कामुकाशय ८ कामिन्याशयश्च ९ कज्जलस्य पूर्व्वोक्तमेघादीनि९। कर्पूरस्य चन्द्र १ चन्द्रकिरण २ कुन्दयूथिकादिपुष्पम् ३ हिण्डीर-पिण्डः ४ विरहिगण्डप्रभृति ५। मनोरथस्य फलपुष्पादियुक्तवृक्ष. १ कविबुद्धिरचना २। आनन्दस्य सुधासमुद्र १ ब्रह्मसाक्षात्कारादि २। कामिन्यवलोकनस्य नित्यसुखसाक्षात्कार. १ अमृतरस. २ पूर्णचन्द्रादिसाक्षात्कार ३ अति-प्रियतमवस्तुप्राप्ति. ४ ब्रह्मसाक्षात्कार. ५। अमृतस्य कामिन्यधरादि १ सत्काव्यम् २ ब्रह्म-साक्षात्कार ३। विषस्य साध्वीस्त्रीविरहः १ पापम्२ मलिनवस्तु३ दुःखदवस्तु ४शीताग्नि ५ शीतकालीनशीतोदकम्६ व्यभिचारिणीभार्य्या७। विरहस्य अग्निः १ आधिः २ यातना ३ समुद्र ४ तप्तवस्तु ५ दुःखदवस्तूनि ६। पुण्यात्मा चन्द्रादि १ कामिनी २ कर्पूरम् ३ यश ४। चन्द्रस्य प्रमदामुखम् १ अतिशुभ्रवस्तु२ यशः-पुण्यादिः ३। सूर्य्यस्य शिवनेत्राग्नि १ जवा-पुष्पम् २ वसन्तकालीनपलाशवृक्षः ३ काञ्चन वृक्ष. ४ वाडवाग्निः ५। पद्मस्य पाटलपुष्पम् १ कामिनीमुखादिः २ रक्तवर्णद्रव्यम्। इन्दी-वरस्य नीलकान्तमणिः१ कस्तूरी २ कामिनी नेत्रम् ३। कैरवस्य चन्द्र १ कुन्दादिशुक्ल-वर्णवस्तु २। राज्ञ इन्द्र १ कुवेर २ चन्द्र ३ सूर्य्यः४ मान्धातृभगीरथप्रभृतिप्रसिद्धचक्रवर्त्तिन ५। मेघस्य कृष्ण १ काली३ नीलपद्मसमूह.३ भ्रमरश्रेणिः ४ इन्दीवरवनम्५ दात्यूहाः ६ कृष्णवर्णवस्तु ७। शरन्मेघस्य चन्द्रप्रभृतिशुक्ल-वर्णपदार्था. १। कन्दर्पस्य चन्द्र १ पुरूरवा २ अश्विनीकुमारः ३ नल. ४। प्रदीपस्य चम्पक-पुष्पम्१ प्रतापः २शास्त्रम्३ ऋषि ४। वायोः शीघ्रगपदार्थः १। अश्वस्य वायुः १ हरिण. २ मनः ३। हस्तिन पर्व्वत १ मेघ. १ तमाल-वृक्षः २ अन्धकारः ४। सौधस्य कैलास १ ऐरावतः २ उच्चैःश्रवाः ३ चन्द्रः ४। शिवस्य पूर्व्वोक्तानि४। श्रीकृष्णस्य सजलजलद१ तमाल वृक्ष२नीलमणि ३भ्रमरश्रेणि.४ इन्दीवरम् ५ नीलपद्मम् ६ आकाश. ७। श्रीरामस्य पूर्व्व-कथिताः पदार्थाः ७ दूर्व्वादलम् ८ वृक्षपल्ल-वम् ९। लक्ष्म्या पार्व्वती १ चन्द्रकान्ति २ रति ३ सीता ४ द्रौपदी ५ पद्मकान्ति ६। सरस्वत्या चन्द्रकला १ कैलासकान्ति २ शुक्ल-वर्णपदार्थ ३। विपणे. समुद्र. १ पण्डित-मनः २ नारायणोदरम् ३ ब्रह्माण्डम् ४। समु-द्रस्य मेघादिकृष्णवर्णवस्तु १ विदूरभूमि २ महाभारतम् ३ अपस्मारो ४। पुरस्य स्वर्ग १ कैलास २ मनोरमवृहद्वस्तु ३। रथस्य पुष्प-कम् १ वैकुण्ठ २ पुरी ३ पोत. ४ पृथ्वी ५। कामिनीमुखस्य चन्द्र १ पद्मम् २ दर्पण. ३। कामिन्या तडित् १ तारा २ स्वर्णलता ३ स्वर्णवर्णा केतकी४। नायकस्य चन्द्र १ कन्दर्पः २ ऐल. ३ अश्विनीकुमार४। सभायाः सूर्य्य-मण्डलम् १ सुधर्म्मा२ गण्डकीपर्व्वत ३सुमेरु.४ गङ्गा ५। पण्डितस्य वृहस्पतिः १ शुक्र. २ ऋषिः ३ सरस्वती ४। विरहिण श्रीराम १ सौमित्र. २ नल ३ दुःखिव्यक्ति. ४ उन्मत्त-व्यक्ति ५ चन्दनतरु ६ शिवशिरश्चन्द्र ७ वाडवाग्नियुक्तसमुद्र ८ वल्मीक९ चन्द्रशेखर-पर्व्वत. १०। दातु कर्ण १ उशीनर. २ कल्प-वृक्ष ३ कामधेनु ४ रोहण. ५ समुद्रः ६ मेघ ७ बलि. ८ जैमिनिः ९ युधिष्ठिर. १०। वसन्त-ऋतौ मलयवायु १ मद्यम् २ उन्मादरोगः३। विरहिण प्रति यमः१ अग्निः२ विषम्३ सर्प.४ ग्रीष्मऋतोः अग्निः १ विरहः २ विरहिणी-निश्वास.३ सर्पनिश्वास ४। वर्षाऋतौ. रात्रि १ समुद्र २ गगनम् ३ नारायण. ४। शरदृतौ काशपुष्पाद्रिरूपचामरैरावतगजाः१ चन्द्रः २। शीतऋतोः अपस्मारिव्यक्ति १ राज्यशून्यराजा २। शिशिरऋतौ. राजागमनकालः। १। गुणिन समुद्र १ पर्व्वतः २ पृथिवी ३ मदनः४ अश्विनी ५। सचिवस्य वृहस्पतिः १। वाक्यस्य कोकिलशब्द. १ भ्रमरगुञ्जनम् २ वीणा-वाद्यम् ३। इति कविकल्पलतायाम् ४ स्तवके ५ कुसुमम्॥

साध, य न श्नौ सिद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-स्वा०च-पर०-अक०-निष्पादने सक०-अनिट्।) य, साध्यति। न, साध्नोति। श्नौ, सिधात्सति। सिद्धिर्निष्पत्तिः। साध्यति घटो निष्पन्न. स्यादित्यर्थः। सिद्धिर्निष्पादनेति गो-विन्दभट्ट। साध्नोति साध्यति घट कुलाल: निष्पादयतीत्यर्थ.। इति दुर्गादासः॥

साधक,पु, (साध्यति निष्पादयति कार्य्यमिति। साध+ण्वुल्।) साधनकर्त्ता। निष्पादकः। तस्य लक्षण यथा,—

"अत पर प्रवक्ष्यामि साधकानान्तु लक्षणम्।
धर्म्मशीलास्तपोयुक्ता सत्यवादिजितेन्द्रिया।
मात्सर्य्येण परित्यक्ता. सर्व्वसत्त्वहिते रता॥
कर्म्मशीलास्तथोत्साहा मर्त्त्यलोकेऽजुगुप्सकाः
परस्परसुसन्तुष्टानुकूला साधकस्य तु।
ईदृशै. साधन कुर्य्यात् सुसहायै. सदैव तु॥"
इति देवीपुराणे नन्दोमाहात्म्यसमासाध्याय॥
अपि च।
"चतुर्धा साधको ज्ञेयो मृदुमध्याधिमात्रकः।
अधिमात्रतम. श्रेष्ठो भवाब्धौ लङ्घनक्षम॥
मन्दोत्साही सुसम्मूढो व्याधिस्थो गुणदूषकः।
लोभी पापमतिश्चैव बह्वाशी वनिताश्रय.॥
चपल कातरो रोगी पराधीनोऽतिनिष्ठुर।
मन्दाचारो मन्दवीर्य्यो ज्ञातव्यो मृदुना नर॥
द्वादशाब्दे भवेत् सिद्धिरेतस्य यत्नत परम्।
मन्त्रयोगाधिकारी स ज्ञातव्यो गुरुणा ध्रुवम्॥१
समबुद्धि समायुक्तः पुण्यकाङ्क्षी प्रियवद.।
मध्यस्थः सर्व्वकार्य्येषु सामान्य स्यान्न सशय।
एतज्ज्ञात्वैव गुरुभिर्दीयते युक्तितो लय॥२॥
स्थिरबुद्धिर्लये युक्त. स्वाधीनो वीर्य्यवानपि।
महाशयो दयायुक्तः क्षमावान् वीर्य्यवानपि॥
शूरो लयश्च श्रद्धावान् गुरुपादाब्जपूजक.।
योगाभ्यासरतश्चैव ज्ञातव्यश्चाधिमात्रक.॥
एतस्य सिद्धि षड्वर्षैर्भवेदभ्यासयोगत।
एतस्मै दीयते धीरैर्हठयोगस्य साधक॥३॥
महावीर्य्यान्वितोत्साही मनोज्ञ. शौर्य्यवानपि
शास्त्रज्ञोऽभ्यासशीलश्च निर्म्ममश्च निराकुल॥
नवयौवनसम्पन्नो मिताहारो जितेन्द्रिय.।
निर्भयश्च शुचिर्दक्षो दाता सर्व्वजनाश्रय.॥

अधिकारी स्थिरो धीमान् यथेच्छावस्थित
शमी ।
सुशीलो धर्म्मचारी च गुरुचेष्टः प्रियंवदः ॥
शास्त्रविश्वाससम्पन्नो देवतागुरुपूजकः ।
जनसङ्गविरक्तश्च महाव्याधिविवर्ज्जितः ॥
अणिमाव्रतयोग्यश्च सर्व्वयोगस्य साधकः ।
त्रिभिः संवत्सरे सिद्धिरेतस्य स्यान्न संशयः ।
सर्व्वयोगाधिकारी च नात्र कार्य्या विचा-
रणा ॥"४॥
इति शिवसंहिता ॥

साधका, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
"साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका चाथ ईश्वरी
स्वासित्वाद्दानसिद्धित्वात् सिद्धैश्वर्य्या प्रकी-
र्त्तिता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ देवीनिरुक्ताध्यायः ॥

साधन, क्ली, (साध + ल्युट् ।) कारणकारक-
विशेषः । तत्र तृतीया स्यात् । इति व्याकर-
णम् ॥ साध्यते कर्म्म निष्पाद्यतेऽनेनेति साध-
नम् । इति दुर्गादासः ॥ (कारणम् । हेतुः ।
यथा, मनुः । ११ । २३८ ।
"औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा
स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥")
मारणम् । (यथा, किराते । १४ । १७ ।
"अयो शरस्तेन मदर्थमुज्झितः
फलञ्च तस्य प्रतिकायसाधनम् ।
अविक्षते तत्र मयात्मसात् कृते
कृतार्थता नन्वधिका चमूपतेः ॥")
मृतसंस्कारः । अग्निदानम् । गतिः । गमनम् ।
द्रव्यम् । धनम् । अर्थदापनम् । गर्थस्य धन-
भूम्यादेर्द्दापनम् । निर्व्वर्त्तनम् । निष्पादनम् ।
(यथा, रघुः । ४ । १६ ।
"वार्षिकं सञ्जहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्य्यायोद्यतकार्म्मुकौ ॥")
उपकरणम् । सामग्री । यथा युद्धोपकरणं
हस्त्यश्वादि । (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । ३४ ।
"रम्यः प्रदोषसमयः स्फुटचन्द्रभासः
पुंस्कोकिलस्य विरुतं पवनः सुगन्धिः ।
मत्तालियूथविरुतं निशि शीधुपानं
सर्व्वं हि साधनमिदं कुसुमायुधस्य ॥")
अनुव्रज्या । अनुगमनम् । इत्यमरभरतौ । ३ ।
३ । ११८ ॥ सैन्यम् । सिद्धौषधिः । उपायः ।
इति मेदिनी ॥ यथा,—
"तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः ।
दुर्भगत्वं वृथा लोको वहते सति साधने ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥
मेढ्रम् । इति च मेदिनी ॥ मैत्रम् । वधः ।
सिद्धिः । इति धरणिः ॥ कारकः । प्रमाणम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ व्याप्यम् । यथा,—
"अनुमा त्वनुमानं स्यात् व्याप्यं लिङ्गञ्च
साधनम् ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मोक्षनम् । जयः । इत्यजयः ॥ साधना । साधा
इति भाषा । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"शशाप पार्व्वती रुष्टा स्त्रीस्वभावाच्च चापलात्
सर्व्वेषां साधनेनैव चान्तुमर्हन्ति साधवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे । १२ । ५१ ॥
मन्त्रसिद्धिकरणम् । यथा,—
"मत्स्यं मांसं मद्यञ्च मुद्रा मैथुनमेव च ।
दिव्यानाञ्चैव वीराणां साधनं भगसाधनम् ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
ब्रह्मज्ञानसाधनन्तु नित्यानित्यवस्तुविवेकेहा-
मुत्रफलभोगविरागशमदमादिसम्पन्मुमुक्षुत्वम् ।
इति वेदान्तसारः ॥

साधना, स्त्री, (साध + णिच् + युच् + टाप् ।)
सिद्धिः । निष्पादना । इति साधधात्वर्थदर्श-
नात् ॥ आराधना । ज्यन्तसाधधातोरनप्रत्यय-
निष्पन्ना ॥

साधन्त, त्रि, (साध्नाति भिक्षामिति । साध +
"तॄभूवहिरमिभासिसाधीति ।" उणा० ३।१२८
इति झच् । स च पित् ।) भिक्षुकः । इत्युणादि-
कोषः ॥

साधयन्ती, स्त्री, (साधयतीति । साध + णिच् +
शतृ । ङीप् ।) उपासनाकर्त्री । यथा,—
"सखि मत्सङ्गमार्थन्तु साधयन्ती निरन्तरम् ।
अतिश्रान्तासि सद्भावस्तवोचितः ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥

साधारण, त्रि,(आधारेण अविशेषेण कार्य्यादि-
भारधारणेन सह वर्त्तते इति ।) समानः ।
सदृशः । इत्यमरः । २ । १० । ३७ ॥ (यथा,
कुमारे । १ । ४२ ।
"कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननात् बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥")
सामान्यम् । अनेकसम्बन्धि यद्वस्तु । इति
चामरः । ३ । १ । ८२ ॥ यथा,—
"साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।
शौर्य्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥"
इति दायभागः ॥
तद्वैदिकपर्य्यायः । स्वः १ पृश्निः २ नाकः ३
गौः ४ विष्टप् ५ नभः ६ । इति षट् साधा-
रणनामानि । इति वेदनिर्घण्टौ । १ । ४ ॥०॥
पु, न्यायमते हेत्वाभासविशेषः । यथा,—
"अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासस्तु पञ्चधा ॥
आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारणो-
ऽपरः ।
तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत् ॥
यः सपक्षे विपक्षे च स तु साधारणो मतः ।
यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः ॥
तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(देशविशेषः । क्ली, उदकविशेषश्च । यथा,—
"मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
"उभयगुणसमेतं नातिरूक्षं न स्निग्धं
न च गुरुरुपृतञ्च स्वेदनं कण्टकाढ्यम् ।
भवति च जनसम्यङ् नातिशीतं नचोष्णं
समप्रकृतिसमेतं विद्धि साधारणञ्च ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
"प्रायेण वातभूयिष्ठमनूपन्तु कफोल्वणम् ।
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

साधारणदेश, पुं, (साधारणो देशः ।) जाङ्ग-
लानूपलक्षणसम्पन्नस्थानम् । तद्वारिगुणाः ।
स्वच्छत्वम् । दीपनत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥

साधारणधर्म्म, पुं, (साधारणो धर्म्मः ।) चतुर्वर्ण-
कर्त्तव्यधर्म्मः । यथा, मात्स्ये ८ अध्याये ।
"प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः
तस्मात्साधारणो धर्म्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥"
अपि च ।
"अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियसंयमः ।
दमः क्षमार्ज्जवं दानं सर्व्वेषां धर्म्मसाधनम् ॥"
इति गारुडे । ८६ । २० ॥

साधारणस्त्री, स्त्री, (साधारणा सामान्या अनेक-
सम्बन्धिनी स्त्री ।) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥

साधारणी, स्त्री, (साधारणस्येयमिति । अण् ।
स्त्रियां ङीप् । कुञ्चिका । इति हेमचन्द्रः ॥

साधारण्य, क्ली, (साधारणस्येदमिति । ष्यञ् ।)
कुञ्चिका । इति हेमचन्द्रः ॥ साधारणस्य
भावश्च ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।
"कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता ।
दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥")

साधिका, स्त्री, (साधयतीति । साध + णिच् +
ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) सुषुप्तिः । इति
हेमचन्द्रः ॥ साधनकर्त्री । अधिकेन सह वर्त्त-
माने, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । २४ ।
"स्वं स्वं कालं मनुर्भुङ्क्ते साधिका ह्येकसप्ततिम् ॥"
यथा च तत्रैव । ५ । २१ । १० ।
"सार्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति ॥")

साधित, त्रि, (साध + णिच् + क्त ।) दापितः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥ हे धनादिकं दापिते
धृतो इति ख्यातं यस्मै दत्तं तत्रेति रमानाथः ।
दण्डितं इति विद्याविनोदः । शोधितद्रव्ये इति
नयनानन्दः । ददातेर्ण्यन्तात् क्ते क्नौ घ्नौ रीति
पत् देपो रूपमिति नयनानन्दः । दायित इति
पाठ इति कलिङ्गपुरुषोत्तमौ । तत्र त्रि दय द
ग्रहणे गतौ वधे दाने इत्यस्मात् ज्यन्तात् क्तः ।
साधेर्ण्यन्तात् क्ते साधितः । इति भरतः ॥
"दायितो दापितोऽपि स्यात् साधितः शोधि-
तोऽपि च ।"
इति शब्दरत्नावली ।

साधिष्ठ, त्रि, (अयमेषामतिशयेन वाढः । वाढ + "अतिशायने तमबिष्ठनौ ।" ५ । ३ । ५५ । इति इष्ठन् । "अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ।" ५ । ३ । ६३ । इति साधादेशः ।) अतिशयवाढः । दृढतमः । इत्यमरः । ३ । १ । ११२ ॥ न्याय्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ अत्यार्य्यः । इति मेदिनी ॥ (यथा, छान्दोग्ये । ४ । ९ । ३ ।
"श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्य्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापतीति ॥")

साधीयान् [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वाढः । इति । वाढ + "द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।" ५।३।५७ । इति ईयसुन् । "अन्तिकवाढयोरिति ।" ५ । ३ । ६० । इति साधादेशः ।) अतिशयवाढः । अतिशयसाधुः । इत्यमरः । ३।३।२३४ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।
"कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्करा-प्रवृत्तिः साधीयसी न स्यादिति ॥")

साधुः, पुं, (साध्नोति निष्पादयति धर्म्मादिकार्य्यमिति । साध + "कृवापाजीति ।" उणा० १ । १ । इति उण् ।) सत्सत्कुलोद्भवः । तत्पर्य्यायः । महाकुलः २ कुलीनः ३ आर्य्यः ४ सभ्यः ५ सज्जनः ६ । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ कुलजः ७ साधुजः ८ कुलकः ९ कुलिकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कुल्यः ११ कौलेयकः १२ इति भरतः ॥ जिनः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ साधुलक्षणं यथा, —
"यथालब्धोऽपि सन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः ।
हरिपादाश्रयो लोके विप्रः साधुरनिन्दकः ॥ १ ॥
निर्व्वैरः सदयः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्ज्जितः ।
निरपेक्षो मुनिर्व्वीतरागः साधुरिहोच्यते ॥ २ ॥
लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी ।
कृष्णाङ्घ्रिशरणः साधुः सहिष्णुः समदर्शनः ॥ ३ ॥
समचित्तो मुनिः पूतो गोविन्दचरणाश्रयः ।
सर्व्वभूतदयः कार्ष्णो विवेकी साधुरुत्तमः ॥ ४ ॥
कृष्णार्पितप्राणशरीरबुद्धिः
शान्तेन्द्रियस्त्रीसुतसम्पदादिः ।
आसक्तचित्तः श्रवणादिभक्ति-
र्यस्येह साधुः सततं हरेर्यः ॥ ५ ॥
कृष्णाश्रयः कृष्णकथानुरक्तः
कृष्णेष्टमन्त्रस्मृतिपूजनीयः ।
कृष्णानिशं ध्यानमनास्त्वनन्यो
यो वै स साधुर्मुनिवर्य्यकार्ष्णः ॥" ६ ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे ९९ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"न प्रहृष्यति सम्माने नावमानेन कुप्यति ।
न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतत् साधोस्तु लक्षणम् ॥"
इति गारुडे । ११३ । ४२ ॥ * ॥
तस्य स्वभावो यथा, —
"त्यक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्व्वसत्त्वसुखैषिणः ।
भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥
परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि ।
नापेक्षन्ते महात्मानः सर्व्वभूतहिते रताः ॥
परार्थमुद्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्व्वते ।
तादृगप्यम्बुधेर्व्वारि जलदैस्तत् प्रपीयते ॥
एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् ।
दहन्तमकरोत् क्रोडे पावकं यदपां पतिः ॥
आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम् ।
ह्लादयन्नाश्रितान् वृक्षो दुःखञ्च सहते स्वयम् ॥"
इति वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
(तथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । १ । २२ ।
"देवायतनगा मर्त्त्या देवकल्पा दृढव्रताः ।
सत्यधर्म्मपराः सर्व्वे साधवः सत्यवादिनः ॥")
तस्य प्रशंसा यथा, —
यत्पूजाया भवेत् पूज्यो दृष्ट्वा न यमदर्शनम् ।
पापसंघः स्पर्शनाच्च किमहो साधुसङ्गमः ॥
साधूनां हृदयं धर्म्मो वाचो वो न सनातनाः ।
कर्म्मक्षयाणि कर्म्माणि यतः साधुर्हरिः स्वयम् ॥"
इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥ * ॥
(एतदाचारस्तु चतुर्व्विधधर्म्मप्रमाणान्यतमः । यथा, मनुः । २ । ६ ।
"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥")
कलिशूद्रस्त्रीणां साधुत्वं तत्कारणञ्च यथा ।
"कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्विति
योषितः ।
यच्चाह भगवान् साधुर्धन्याश्चेति पुनः पुनः ॥
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामो न चेत् गुह्यं महामुने ।
इत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥
श्रूयतां भो मुनिगणा यदुक्तं साधु साध्विति ।
यत् कृते दशभिर्व्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तत् ॥
द्वापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत् कलौ ।
तपसो ब्रह्मचर्य्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः ॥
प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् ।
ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्च्चयन् ॥
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्त्य केशवम् ।
धर्म्मोत्कर्षमतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलौ ॥
स्वल्पायासेन धर्म्मज्ञास्तेन तुष्टोऽस्म्यहं कलेः ॥ *
व्रतचर्य्यापरैर्ग्राह्या वेदाः पूर्व्वं द्विजातिभिः ।
ततस्तु धर्म्मसम्प्राप्तैर्यष्टव्यं विधिवद्धनैः ॥
वृथाकथा वृथाभोज्यं वृथेज्या च द्विजन्मनाम् ।
पतनाय तथा भाव्यं तैस्तु संयमिभिः सदा ॥
असम्यक्करणे दोषास्तेषां सर्व्वेषु वस्तुषु ।
भक्ष्यपेयादिकं चैषां नेच्छाप्राप्तिकरं द्विजाः ॥
पारतन्त्र्यं समस्तेषु तेषां कार्य्येषु वै यतः ।
जयन्ति ते निजान् लोकान् क्लेशेन महता
द्विजाः ॥
द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।
निजं जयति वै लोकं शूद्रो धन्यतरस्ततः ॥
भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति पेयापेयेषु वा यतः ।
नियमो मुनिशार्दूलास्तेनासौ साध्वितीरितम् ॥
स्वधर्म्मस्याविरोधेन नरैर्लब्धं धनं सदा ।
प्रतिपाद्यञ्च पात्रेषु यष्टव्यञ्च यथाविधि ॥
तस्यार्ज्जने महान् क्लेशः पालने च द्विजोत्तमाः ।
तथा सद्विनियोगाय विज्ञेयं गहनं नृणाम् ॥
एभिरन्यैस्तथा क्लेशैः पुरुषा द्विजसत्तमाः ।
निजान् जयन्ति वै लोकान् प्राजापत्यादिकान्
क्रमात् ॥
योषित्शुश्रूषणं भर्त्तुः कर्म्मणा मनसा गिरा ।
कुर्व्वती समवाप्नोति तत्सालोक्यं ततो द्विजाः ॥
नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा ।
तृतीयं व्याहृतं तेन मया साध्विति योषिताम् ॥"
इति विष्णुपुराणे । ६ । २ । १२—२९ ॥

साधुः, त्रि, (साध्नोति कार्य्यमिति । साध + उण् ।) वार्द्धुषिकः । चारुः । (यथा, महाभारते । १ । १०७ । ८ ।
"न किञ्चिद्वचनं राजन्नब्रवीत् साध्वसाधु वा ॥")
सज्जनः । इति मेदिनी ॥

साधुजः, त्रि, (साधौ सत्कुले जायते इति । जन + डः ।) उत्तमकुलोद्भवः । इति शब्दरत्नावली ॥

साधुधी, स्त्री, (साधुर्धीर्यस्याः ।) श्वश्रूः । इति हारावली । २०१ ॥ (साधुर्धीः ।) सुन्दरबुद्धिः । तद्युक्ते, त्रि ॥

साधुपुष्पं, क्ली, (साधु चारु पुष्पं यस्य ।) स्थलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥ उत्तमकुसुमञ्च ॥

साधुवाहः, पुं, (साधुरुत्तमो वाहः ।) विनीताश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरवाहनञ्च ॥

साधुवाही, [न्] पुं, (साधु उत्तमं वहतीति । वह + णिनि ।) शोभनवहनशीलघोटकः । सुशिक्षिताश्वः । तत्पर्य्यायः । विनीतः २ । इत्यमरः । २।८।४४ ॥ सुष्ठुवाहनशीलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दरघोटकविशिष्टे, त्रि ॥ (साधुवहनशीले, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । २६ ।
"तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो वहतः साधुवाहिनः ।
पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥")

साधुवृक्षः, पुं, (साधुर्वृक्षः ।) कदम्बतरुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वरुणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनतरुश्च ॥

साधुवृत्तिः, स्त्री, उत्तमजीविका । सद्विवरणम् । सुन्दरवर्त्तनम् । साध्वी चासौ वृत्तिश्चेति कर्म्मधारयसमासनिष्पन्ना । साधोर्वृत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्ना वा ॥

साध्वृतं, क्ली, मयूरसमूहः । पण्यवीथी । आतपत्रम् । इत्यजयपालः ॥

साध्यः, पुं, (साध्यमस्त्यस्येति । अर्श आदित्वादच् ।) गणदेवताविशेषः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ स तु द्वादशसङ्ख्यकः । यथा, भरतः ।
"साध्या द्वादशविख्याता रुद्रार्थैकादश स्मृताः ॥"
तेषां नामानि यथा, —
"मनो मन्ता तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्य्यवान् ।
विनिर्भयो नयश्चैव दंसो नारायणो वृषः ।
प्रभुश्चेति समाख्याता साध्या द्वादश पौर्व्विकाः ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ * ॥

देव'। विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतैकविंश-योग'। इति मेदिनी॥ तत्र जातफलम्।
"असाध्यसाध्य किल साध्यजात:
शूरोऽतिधीरो विजितारिपक्ष'।
सुबुद्धा सुपायै' परिसाधितार्थ:
पर कृतार्थ: सुतरां विनीत' ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप' ॥
साध्य, त्रि, (साध + ण्यत्।) साधनीय.। इति मेदिनी ॥ यथा,—
"ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम्।
ऊने वाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्य न सिध्यति॥"
इति मिताक्षराधृतकात्यायनवचनम् ॥
साधनार्हाभिमत'। स तु पक्ष'। यथा,—
"प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्त साध्य सत्कारणान्वितम्।
निश्चित लोकसिद्धञ्च पक्ष पक्षविदो विदु ॥"
साध्य साधनार्हाभिमत पक्षं विदुः। यद्यप्यत्र साध्य शब्द्य' तद्विशिष्टधर्म्मी पक्ष इति भेदस्तथाप्यत्र वाक्प्रत्याख्यानादिधर्म्मविशेषविशिष्टस्य पक्षतया धर्म्मिणोऽधमर्णपदैरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदाभिधानम्। इति व्यवहारतत्त्वम् ॥*॥ अनुमितिविधेय। यथा। साध्यतावच्छेदकमिति अनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थ'। इति सिद्धान्तलक्षणजागदीशीटीका। मन्त्रविशेष। यथा,—
"नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्।
चतुर्भि कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम् ॥
पुन कोष्ठगकोष्ठेषु सव्यतो नाम्न आदित ।
सिद्ध. साध्य सुसिद्धोऽरि. क्रमाज्ज्ञेया मनीषिभि ॥
सिद्ध सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमत'।
सुसिद्धो ग्रहणमात्रेण अरिर्मूल निकृन्तति ॥"
इति तन्त्रसार ॥
साध्यतावच्छेदक, क्ली, (साध्यतामवच्छिनत्तीति। अव + छिद + ण्वुल्।) अनुमितिविधेयांशे भासमानो धर्म्म'। यथा साध्यतावच्छेदकमिति अनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थ'। तथा चोक्तस्थासिद्धानाहृच्छ्रंशे दण्डत्वप्रकारिकाटण्डत्ववत्त्वानित्येकानुमितिर्न तु दण्डिमान् इत्याकारा दण्डप्रकारिकापि तस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनाग्रहात् कारणबाधेन तदसम्भवादिति भाव इति। सिद्धान्तलक्षणस्य जागदीशी टीका ॥
साध्यसिद्धिपाद, पु, (साध्यस्य सिद्धिर्यत्र। तादृश पाद'।) व्यवहारस्य चतुर्थपाद। स च निर्णयपाद। यथा। प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यमिति भाषापाद प्रथम'। श्रुतार्थस्योत्तर लेख्यमित्युत्तरपादो द्वितीय। ततोऽर्थी लेखयेत् सद्य इति क्रियापादस्तृतीय। तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति इति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थ। यथा,—
"भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभि क्रमवृत्तिभि।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥"
इति मिताक्षरा ॥

साध्वसं, क्ली, (साधून् अस्यतीति। साधु + अस + अक्।) भयम्। इत्यमरः। १। ७। २१ ॥ (यथा, भागवते। २। १। १५।
"अन्तकालेऽपि पुरुष आगते गतसाध्वस'।
छिन्द्यादसङ्गशस्त्रेण स्पृहा देहेऽनु ये च तम् ॥"
स्यति नाशयतीति। सो + "स्यतेर्धुक्।" इति असच् धुक् च। प्रतिभा। इत्युणादिटीकाया उज्ज्वल'। ३। ११७ ॥ भाविकाङ्गविशेष:। इति साहित्यदर्पणम्। ६। ५५६ ॥)
साध्वी, स्त्री, (साधु + ङीष्।) मेदा। इति राजनिर्घण्ट. ॥ पतिव्रता। इत्यमर'। २। ६। ६ ॥ तल्लक्षणमाह हारीत.।
"आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिता मलिना कृशा।
मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता॥"
("सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता।" इत्यपि क्वचित् पाठ ॥*॥) तद्धर्म्मो यथा। अङ्गिरा।
"साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते।
नान्यो धर्म्मो हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिचित् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
तत्प्रशंसा यथा,—
"साध्वी स्त्री मातृतुल्या च सर्व्वथा हितकारिणी।
असाध्वी वैरतुल्या च शश्वत् सन्तापदायिका॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे। २। २५ ॥*॥
साध्वीस्त्रीणा पति प्रेम्णा शतपुत्राधिक'। यथा,—
"शतपुत्राधिक' प्रेम्णा सतीनाञ्च पतिर्नृप ॥
निरूपितो भगवता वेदेषु हरिणा स्वयम् ॥"
इति तत्रैव। ३४। ६२ ॥*॥
"कामिनीं कुलजाताञ्च रहस्ये कामिनीं सतीम्।
न पृच्छति कुले जात एवमेव श्रुतौ श्रुतम् ॥
श्रुतौ पुराणे यासाञ्च चरित्रमानरूपितम्।
तासु को विश्वसेत् प्राज्ञो अप्रज्ञाश्च दुराशयाम्
तासां को वा रिपुर्म्मित्र प्रार्थयन्ती नव नवम्
दृष्ट्वा सुवेशं पुरुषमिच्छन्ति हृदये सदा ॥
बाह्ये स्वात्मसतीत्वञ्च प्रापयन्ती प्रयत्नत'।
सत्त्वप्रधान यद्रूप तत् शुद्धञ्च स्वभावत'।
तदुत्तमञ्च विश्वेषु साध्वीरूप प्रशंसितम् ॥
स्थानाभावावात् क्षणभावात् मध्यस्थेरभावत
देहक्लेशेन रोगेण सत्संसर्गेण सुन्दरि। ॥
बहुगोष्ठीवृतेनैव रिपुराजभयेन च।
रजोरूपस्य साध्वीत्वमेतेनैव प्रजायते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्याय: ॥*॥
अन्यच्च।
"सुने स्तनान्ये य' स्नेहो याकाङ्क्षान्वेतिच्चोर्मित पतिस्नेहस्य साध्वीना कला नार्हन्ति षोडशीम्
स्तनान्ध स्तनदानान्त मिष्टान्ने भोजनावधि।
कान्ते चित्त सतीनाञ्च स्वप्ने ध्याने च सन्ततम्॥
नासे तृष्णा जले तृष्णा साध्वीना स्वामिना विना।
यथा जारे पुंश्चलीना साध्वीनान्तु तथा प्रिये ॥
शोक निमग्नमन्येषा कालेन पानभोजनात्।
विपरीत कान्तशोको वर्द्धते भक्षणादहो ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे। १७। ८७,९०,९७ ॥*॥ किञ्च।
"आकाशोऽसौ दिश: सर्व्वा यदि नश्यन्ति वायव:
तथापि साध्वीशापस्तु न नश्यति कदाचन ॥"
इति तत्रैव। ४२। ३४ ॥

सानन्द:, पु, (आनन्देन सह वर्त्तते इति।) षोडशध्रुवकान्तर्गतध्रुवकभेद'। यथा,—
"अष्टादशाक्षरैर्युक्तो यशोहर्षप्रदो ध्रुव।
कङ्कस्कसञ्ज्ञके ताले सानन्दो वीरके रसे ॥"
इति सङ्गीतदामोदर ॥
गुच्छकरञ्ज। इति राजनिर्घण्ट ॥ आह्लादयुक्ते, त्रि। यथा,—
"राम नमयति सानन्द धर्म्मानभिनिविश्य सन्॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सानन्दूर', पु, तीर्थविशेष। यथा,—
धरण्युवाच।
"द्वारकात' पर श्रेष्ठ अस्ति गुह्य' पर क्वचित्
ततो महीवच श्रुत्वा विष्णु कमललोचन'।
वाराहरूपो भगवान् प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥
वराह उवाच।
सानन्दूरेति विख्यात भूमे। गुह्य पर मम।
उत्तरे तु समुद्रस्य मलयस्य च दक्षिणे।
तत्र तिष्ठामि वसुधे उदीचीदिशमाश्रित ॥
प्रतिमा वै मदीयास्ति नात्युच्चा नातिनीचका॥
आयसी ता वदन्त्येके अन्ये ताम्रमयीं तथा ॥
कांस्यीं रीतिमयीमन्ये केचित् सीसकनिर्म्मिताम्
शिलामयीमित्यपरे महदाश्चर्य्यरूपिणीम्।
तत्र स्थानानि मे भूमे कथ्यमान मया शृणु ॥
मनुजा यत्र मुच्यन्ते गता संसारसागरम्।
तत्राश्चर्य्य प्रवक्ष्यामि सानन्दूरे यशस्विनि। ॥
सौवर्ण दृश्यते पद्म मध्याह्ने तु दिवाकरे।
यत्र रामगृह नाम मम गुह्य यशस्विनि ॥
तत्रापि शृणु चाश्चर्य्य यत्रापि परिवर्त्तते।
एव तत्र लता वृक्षगुल्मस्थूलमहाद्रुमम्।
समुद्रमध्ये तिष्ठन्त सोऽपि तत्र न पश्यति ॥*॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि महाश्चर्य्य शृणुष्व मे।
मम भक्ताश्च पश्यन्ति तिष्ठन्तो हि स्वकर्म्मणा॥
बहुमत्स्यसहस्राणि कोट्यो ह्यर्व्बुदमेव च।
क्षिप्त पिण्डस्य तन्मध्ये येन केन विकर्म्मिणा ॥
एकस्तत्र स्थूलमत्स्यो भूमिचक्रेण चाङ्कित।
तावत् कश्चिन्न गृह्णाति यावत्तेन न भक्षित ॥
तत्र रामसर नाम तस्मिन् क्षेत्रे पर मम।
अगाधस्वाप्यपारञ्च रक्तपद्मविभूषितम् ॥
तत्र स्नानन्तु कुर्व्वीत एकरात्रोषितो नर।
बुधस्य भवन गत्वा मोदते नात्र संशय ॥
अथ प्राणान् प्रमुच्येत रम्ये रामसरे तथा।
बुधस्य भवन त्यक्त्वा मम लोकञ्च गच्छति ॥
तत्र रामसरे भूमे महाश्चर्य्य शृणुष्व मे।
मनुजास्तत्र पश्यन्ति मम कर्म्मपरायणा. ॥

सक्षर: क्रोशविस्तार बहुगुल्मलताकुलम् ।
मनोज्ञं रमणीयञ्च जलजैश्चापि संवृतम् ॥
तत्र मूढाक्षिपद्मानि द्योतयन्ति दिशो दश ।
एकन्तु दृश्यते श्वेतमेक रुक्ममय तथा ॥
तत्र ब्रह्मसरं नाम गुह्य क्षेत्रे पर मम ।
उत्तरेण तु पार्श्वेन मम क्षेत्रस्य सुन्दरि ॥
तत्र कुण्ड महाभागे पर्व्वते च समाश्रितम् ।
धारा यत्र पतेच्चैव स्थूला मुषलसन्निभा ॥
तत्र स्नानञ्च कुर्व्वीत षष्ठकालोषितो नर: ।
ब्रह्मलोक समासाद्य मोदते नात्र सशय: ॥
अथ प्राणान् प्रमुच्येत तत्र ब्रह्मसरे मम ।
ब्रह्मणा समनुज्ञातो मम लोकञ्च गच्छति ॥
तत्राश्चर्य्यं महाभागे रम्ये ब्रह्मसरे शृणु ।
मद्भक्ता यानि पश्यन्ति घोरं ससारमोक्षणम् ॥
चतुर्व्विंशतिद्वादश्या सा धारा पृथ्लेक्षणे ।
मध्याह्ने पतते भूमे यावत् सूर्य्य स तिष्ठति ॥
परावृत्ते तु मध्याह्ने सा धारा न पतेद्भुवि ।
एव तत्र महाश्चर्य्यं पुण्ये ब्रह्मसरे मम ॥"
इति वाराहे सानन्दूरमाहात्म्यनामाध्याय: ॥

सानसि',पु, (सन्यते दीयते दक्षिणाद्यर्थमिति । षणु दाने + "सानसिवर्णसीति ।" उणा० ४ । १०७ । इति असिप्रत्ययेन साधु: ।) सुवर्ण: । इत्युणादिकोष: ॥ (सभजनीये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १४० । ४ ।
"पृणक्षि सानसिं क्रतुम् ॥"
"सानसि संभजनीयं क्रतु कर्म्म पृणक्षि अस्माभि सपर्चयसि फलेन वा सयोजयसि ॥"
इति तद्भाष्ये सायण ॥)

सानिका,स्त्री,(सनति सुस्वरमिति । षणुदाने + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) वंशी । इति शब्द-रत्नावली ॥

सानु',पु,क्ली,(सन्यते सेव्यते मुनिप्रभृतिभिरिति सन सेवायाम् + "दृसनिजनीति ।" उणा० १। ३। इति ञुण् ।)पर्व्वतसमभूभाग । तत्पर्य्याय: । स्नु: २ प्रस्थ: ३ । इत्यमर: । २।३।५ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २७ ।
"भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रस्यते ।
अह सर्व्वं करिष्यामि जाग्रत: स्वपतश्च ते ॥")
वनम् । वात्या । मार्ग: । अग्रम् । कोविद. । इति मेदिनी ॥ अर्क: । पल्लव. । इति जटाधर ॥

सानुज', क्ली, (सानौ जायते इति । जन् + ड.।) प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

सानुज', पु, (सानौ पर्व्वतप्रस्थे जायते इति । जन + ड ।) तुम्बुरुवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट. ॥ अनुजेन सह वर्त्तमाने सानुजाते च त्रि ॥

सानुमान्, [त्] पु, (सानुर्विद्यतेऽस्येति । सानु + मतुप् ।) पर्व्वत. । इति हेमचन्द्र. ॥ (यथा, रघु । ८ । ९० ।
"न पृथग्जनवच्छुचो वश
वशिनामुत्तम ! गन्तुमर्हसि ।
द्रुमसानुमता किमन्तर
यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चला: ॥"
वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १० ।
"आपगाश्च महानूपा: सानुमन्तश्च पर्व्वता: ॥")

सानेयिका,स्त्री, (सानेयी + स्वार्थे कन् ।)वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥

सानेयी, स्त्री, वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥

सान्तपनं,क्ली,(सन्तपतीति । सम् + तप + ल्यु । तत: स्वार्थे अण् ।) व्रतविशेष: । इत्यमर. ।२। ७ । ५२ ॥ यथा,—
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पि: कुशोदकम्॥
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्र सान्तपन स्मृतम् ॥"
इति मानवे ११ अध्याय' ॥
गोमूत्रमिति । गोमूत्रादि एकीकृत्य एकस्मिन् दिने भक्षयेत् नान्यत् किञ्चिदद्यात् अपरदिने चोपवास । इत्येतत् सान्तपन कृच्छ्र स्मृतम् । यदा तु गोमूत्रादिषट् प्रत्येक षड्दिनानुप-भुज्यते सप्तमे दिने चोपवास' तदा महासान्त पन भवति । तथा च याज्ञवल्क्य' ।
"कुशोदकञ्च गोक्षीर दधि मूत्र शकृद् घृतम्
जग्ध्वा परेऽह्नुपवसेत् कृच्छ्र सान्तपनञ्चरन्॥
पृथक्सान्तपनद्रव्यै: षडह सोपवासिक ।
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽय महासान्तपन स्मृतम् ॥"
इति कुल्लूकभट्ट ॥
गारुडे १०५ अध्यायेऽप्येवम् ॥ (सन्तापके, त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५९ । ९ ।
"सान्तपना इद हविर्मरुतस्तज्जुजुष्टन ॥"
"सान्तपना' शत्रुणा सतापका हे मरुत ॥"
इति तद्भाष्ये सायण: ॥ सन्तपनस्य सूर्य्यस्येद-मिति । अण् । सूर्य्यसम्बन्धिनि च त्रि । यथा, वाजसनेयसहितायाम् । १७ । ८५ ।
"स्वतवांश्च प्रघासी च सान्तपनश्च गृहमेधी च"
'सन्तपन: सूर्य्यस्तत्सम्बन्धी सान्तपन. ।' इति तद्भाष्यम् ॥)

सान्तर, त्रि, विरलम् । इति जटाधर. ॥ (यथा, बृहत्सहितायाम् । २२ । ३ ।
"यदि ता स्युरेकरूपा:
शुभास्तत सान्तरास्तु न शिवाय ॥")
अन्तरेण सह वर्त्तमानञ्च ॥ (सावकाशम् । यथा, महाभारते । ७ । ११ । १८ ।
"तस्य जिह्ममभिप्राय ज्ञात्वा द्रोणोऽथ तत्त्व-वित् ।
त वर सान्तर तस्मै ददौ सचिन्त्य बुद्धिमान्॥")

सान्त्व,क सामयोगे । इति कविकल्पद्रुम'॥(चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) क, सान्त्वयति शोतार्त्तं दयालु । इति दुर्गादास: ॥

सान्त्व, त् क सान्त्वने । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादि-स्तमध्य. वकारोपध । सान्त्वन प्रियकरणम् । सान्त्वयति सान्त्वापयति । इति दुर्गादास ॥

सान्त्व, क्ली, (सान्त्व सान्त्वने + घञ् ।) अत्यर्थ-मधुरम् । तत्तु कर्णमन.प्रीतिजनक वाक्यम् । (यथा, महाभारते । ५ । १४० । २ ।
"कानि सान्त्वानि गोविन्द सूतपुत्त्रे प्रयुक्त-वान् ॥")
साम । तच्च प्रियवादार्थप्रदानसम्बन्धादिभि: क्रोधोपशमनम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, माघे । २ । ५४ ।
"चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।
स्वेद्यमामज्वर प्राज्ञ. कोऽम्भसा परिषिञ्चति ॥"
दाक्षिण्यम् । इति मेदिनी ॥

सान्त्वन, क्ली, (सान्त्व + ल्युट् ।) सामोपाय: । इति हेमचन्द्र: ॥ प्रियकरणम् । इति सान्त्व-धातुटीकाया दुर्गादास: ॥ (यथा, महाभा-रते । २ । ३८ । ६ ।
"नास्मै देयो ह्यनुनयो नायमर्हति सान्त्वनम् ।
लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हंना नाभिमन्यते ॥")

सान्त्वना,स्त्री,क्ली,सान्त्व + युच् । टाप् । क्लीपक्षे ल्युट् ।) सान्त्वनम् । प्रणय: । यथा । "प्रणय: सान्त्वना न ना ।" इति जटाधर. ॥

सान्त्ववाद:, त्रि, (सान्त्वस्य सामस्य वाद: कथनम् ।) सान्त्वनावाक्यम् । इति केचित् ॥

सान्दीपनि ,पु,(सन्दीपनस्यापत्यमिति । सन्दी-पन + इञ् ।) मुनिविशेष. । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८९ । ३० ।
"विश्वामित्र. सतानन्दो जाजलिस्तैतिलिस्तथा
सान्दीपनिश्च ब्रह्माशो योगिनां ज्ञानिना गुरु ॥"
अपि च ।
"विदिताखिलविज्ञानौ तत्त्वज्ञानमयावपि ।
शिष्याचार्य्यक्रम वीरौ ख्यापयन्तौ यदूत्तमौ ॥
तत' सान्दीपनि काश्यमवन्तिपुरवासिनम् ।
अस्त्रार्थं जग्मतुर्व्वीरौ बलदेवजनार्द्दनौ ॥"
काश्य काश्या जातम् ।
"तस्य शिष्यत्वमभ्येत्य गुरुवृत्तिपरौ हि तौ ।
दर्शयाञ्चक्रतुर्व्वीरावाचारमखिले जने ॥
सरहस्य धनुर्व्वेद ससग्रहमधीयताम् ।
अहोरात्रै श्चतु षष्ट्या तदद्भुतमभूद्द्विज ॥
सान्दीपनिरसभाव्य तयो कर्म्मातिमानुषम् ।
विचिन्त्य तौ तदा मेने प्राप्तौ चन्द्रदिवाकरौ ॥
अस्त्रग्राममशेषञ्च प्रोक्तमात्रमवाप्य तौ ।
ऊचतुर्व्रियता या ते दातव्या गुरुदक्षिणा ॥
सोऽप्यतीन्द्रियमालोक्य तयो कर्म्म महामति:
अयाचत मृत पुत्त्र प्रभाते लवणार्णवे ॥"
अतीन्द्रिय अन्यत्रादृष्टपूर्व्वम् ।
"गृहीतास्त्रौ ततस्तौ तु सार्घपात्रो महोदधि:
उवाच न मया पुत्त्रो हृत. सान्दीपनेरिति ॥
दैत्य पञ्चजनो नाम शङ्खरूप स बालकम् ।
जग्राह सोऽस्ति सलिले ममैवारिनिसूदन ॥
इत्युक्तोऽन्तर्जल गत्वा हत्वा पञ्चजनञ्च तम् ।
कृष्णो जग्राह तस्यास्थिप्रभव शङ्खमुत्तमम् ॥
त पाञ्चजन्यमापूर्य्य गत्वा यमपुरीं हरि ।
बलदेवश्च बलवान् जित्वा वैवस्वत यमम् ॥
त बाल यातनासस्थ यथापूर्व्वंशरीरिणम् ।
पित्रे प्रदत्तवान् कृष्णो बलश्च बलिना वर. ॥"
इति विष्णुपुराणे । ५ । २१ । १८ । ३० ॥

सान्दृष्टिक,क्ली,(सन्दृष्टौ प्रत्यक्षे भवम्। सन्दृष्टि +ठञ ।) सद्य फलम् । इत्यमर ।२।८।२९॥ दृष्टपरिकल्पनान्याय: । यथा पितामहदौहित्राभावे प्रपितामहप्रपितामह्यो क्रमेणाधिकार प्रपितामहपिण्डस्य धनिभोग्यत्वात् पूर्व्वोक्तसादृष्टिकन्यायसिद्धत्वाच्च । इति दायक्रमसंग्रह ॥

सान्द्र, क्ली, (अदि बन्धने+बाहुलकात् रक्। अन्द्रेण सह वर्त्तते इति ।)वनम् । इतिमेदिनी॥

सान्द्र, त्रि, (अन्द्रेण निविडबन्धनेन सह वर्त्तते इति ।)घन.। इत्यमर.।३।१।६६॥(यथा, माघे। ४।२८।

"उच्चैर्महारजतराजिविराजितासौ
दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥")

मृदु । इति मेदिनी ॥ स्निग्ध । मनोज्ञ: । इति शब्दरत्नावली ॥

सान्द्रपुष्प, (सान्द्र पुष्पमस्य ।) विभीतकवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सान्द्रस्निग्ध, त्रि, (सान्द्र स्निग्धश्च ।) निविडस्निग्ध । तत्पर्य्याय: । मेदुर २ । इति शब्दरत्नावली ॥

सान्धिक, पु, (सन्धा मद्यसन्धीकरण शिल्पमस्य सन्धा+ठक्।)शौण्डिक । इति शब्दमाला ॥ (सन्धि करोतीति । ठक् ।) सन्धिकर्त्ता च ॥

सान्धिवेल, त्रि, (सन्धिवेला+"सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।" ४।३।१६। इति अण्।) सन्धिवेलाया भवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सान्ध्य,त्रि,(सन्ध्याया भव । सन्ध्या+सन्धिवेलादित्वात् अण् ।) सन्ध्यासम्बन्धीय । (यथा, रघु । २ । २३ ।

"गुरो सदारस्य निपीड्य पादौ
समाप्य सान्ध्यञ्च विधि दिलीप: ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्री
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥"

सान्ध्यकुसुमा,स्त्री,(सान्ध्य सन्धिकालोद्भव कुसुम यस्या ।) त्रिसन्धिपुष्पवृक्ष.। इति राजनिर्घण्ट ॥

सान्नहनिक, त्रि, (सन्नहन प्रयोजनमस्येति । सन्नहन+तदस्य प्रयोजनमिति ठक्।)सन्नाहविशिष्ट । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सान्नाय्य, क्ली, (सम्यक् नीयते होमार्थमिति । स+नी+ "पाय्यसान्नाय्येति ।" ३।१।१२९। इतिण्यत्‌आयादेश समो दीर्घत्वञ्चनिपात्यते हवि । इत्यमर । ३ । ७ । २७ ॥

सान्निध्य, क्ली, (सन्निधिरेव । सन्निधि+"चातुर्व्वर्ण्यादीना स्वार्थ उपसङ्ख्यानम् ।" ५ । १ । १२४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या स्वार्थे ष्यञ् ।) निकटम् । यथा,—

"अर्च्चकस्य तपोयोगात् अर्च्चनस्यातिशायनात् ।
आभिरूप्याच्च बिम्बाना देव सान्निध्यमृच्छति ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सान्निपातिक,त्रि, (सन्निपातस्य शमनं कोपन वा । "सन्निपाताच्च ।" ५।१।३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या स्वार्थे ष्यञ् ।) सन्निपातजरोग । इति राजनिर्घण्ट.॥ यथा, कुमारे।२।४८।

"तस्मिन्नुपाया सर्व्वे न क्रूरे प्रतिहतक्रिया ।
वीर्य्यवन्त्यौषधानीव विकारे सान्निपातिके ॥")

तद्विवरण सन्निपातशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सान्यासिक, पु, (सन्यास. प्रयोजनमस्येति । ठक् ।) सन्यासी । तत्पर्य्याय.। भिक्षु.२ यति ३ कर्म्मन्दी ४ रक्तवसन ५ परिव्राजक ६ तापस ७ पाराशरी ८ पारिकाङ्क्षी ९ मस्करी १० पारिरक्षक. ११ । इति हेमचन्द्र ॥

सापत्न, पु,(सपत्न एव । स्वार्थे ष्यञ्) शत्रु । इत्यमरटीकाया रमानाथ । २ । ८ । १० ॥ (सपत्न्या अपत्यमिति । सपत्नी+ष्यञ् ।) सपत्नीपुत्त्र: । यथा, बृहस्पति ।

"पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सहोदरा
जघन्यजाश्च ये तेषा पितृभागहरास्तु ते ॥"

इति दायतत्त्वम् ॥

(सपत्न्या भाव । सपत्नी+ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) सपत्नीभावे, क्ली ॥ (यथा, माघे । ८ । १५ ।

"गत्वाया निजवसतेर्निरासिरे य-
द्रागेण श्रियमरविन्दत कराग्रे ।
व्यक्तव्य नियतमनेन निष्ठुरस्या
सापत्न्य क्षितिसुतविद्विषो महिष्य ॥")

सापिण्ड्य, क्ली, (सपिण्डस्य भाव । सपिण्ड+ष्यञ् ।) सपिण्डता । सा तु पुसा सप्तमपुरुषपर्य्यन्त अनूढकन्याना त्रिपुरुषपर्य्यन्तञ्च स्थायिनी । यथा,—

"लेपभाजश्चतुर्थाद्या पित्राद्या पिण्डभागिन
पिण्डद सप्तमस्तेषा सापिण्ड्य साप्तपौरुषम्

इति मत्स्यपुराणम् ॥

अप्रत्ताना त्रिपौरुषम् । इति वशिष्ठ ॥ अपि च

'पित्रादिषड्भि सापिण्ड्य तत्सन्ततिसप्तकै
गोत्रैक्ये सति तत्तु स्यात् षड्भि पुत्त्रादिभिस्तथा ।
अप्रत्तानान्तु कन्याना त्रिभि पित्रादिभि. स्मृतम् ॥"

इति कारिका ॥

अन्यत् सपिण्डशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

साप्तपदीन, क्ली, (सप्तभि पदैरवाप्यते इति । "साप्तपदीन सख्यम् ।" ५ । २ । २२ । इति खञ् प्रत्ययेन साधु ।) सख्यम् । इत्यमर. ।२। ८ । १२ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ३९ ।

"प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मा पर सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
यत सता सन्नतगात्रि । सङ्गत
मनीषिभि साप्तपदीनमुच्यते ॥")

सप्तपदसम्बन्धिनि, त्रि ॥

साफल्य, क्ली,(सफलस्य भाव । सफल+ष्यञ्।) सफलता । (यथा, मुकुन्दमालायाम् । २९ ।

"जिह्वे श्रीकृष्णमन्त्र जप जप सततं जन्मसाफल्यमन्त्रम् ॥")

साब्दी, स्त्री, द्राक्षाविशेष । इति केचित् ॥

साम, क सान्त्वे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक० सेट् ।)दन्त्यादिर्द्वितीयस्वरी। सान्त्व प्रियकरणम् । क,सामयति दीन दानेन दाता। इति दुर्गादास ॥

साम, त् क सान्त्वने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्तचुरा० पर०-सक० सेट्।) सान्त्वन प्रियकरणम् । अससामत् दीन दानेन दाता । इति दुर्गादास ॥

साम, [न्] क्ली, (स्यति छिनत्ति दुःख गेयत्वात् स्यति दु खयति दुरध्ये यत्वादिति वा। सो +"सातिभ्या मनिन्मनिणौ ।"उणा०४।१५२। इति मनिन् ।) वेदविशेष । इत्यमर ।१।६।३॥ स्यति पाप साम षो य नाशे त्रासुसिति मन् । इति भरत ॥ तल्लक्षणमाह जैमिनि । गीतेषु सामाख्या इति। गीयमानेषु मन्त्रेषु सामसञ्ज्ञेत्यर्थ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्तु चतुर्व्वेदान्तर्गततृतीयवेद । तस्य सहस्रशाखा तस्योपनिषत् छान्दोग्यादि । विवरणन्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥ सामध्वनिश्रवणानन्तर वेदपाठनिषेधस्तदधिष्ठातृदेवताकथनञ्च यथा,—

"सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।
वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥
ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्व्वेदस्तु मानुष ।
सामवेद स्मृत पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनि ॥"

इति मानवे । ४ । १२३ ॥ * ॥

(वेदोऽय गजोत्पत्तिकारणम् । तथा च रघुवंशटीकाया मल्लिनाथधृतपालकाव्ये । १६ । ३ ।

"सूर्य्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापति ।
हस्ताभ्या परिगृह्याथ सप्तसामान्यगायत ।
गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्पेतुर्मतङ्गजा ॥")

शत्रुवशीकरणोपायविशेष । इत्यमर ।२।८।२०॥ प्रियवादार्थप्रदानसम्बन्धादिभि क्रोधोपशमन साम । स्यति विरोधमिति षोऽन्तकर्म्मणीत्यस्मात् त्रासुसिति मन् । सान्त्व साम त् क सान्त्वने इत्यस्मात् नाम्नीति अन् वा। साम दन्त्यादि। शमयति विरोधमिति शाम नान्त तालव्यादि इति केचित् । इति भरत: ॥ * ॥ अपि च ।

मनुरुवाच ।

"उपायांस्त्व समाचक्ष्व सामपूर्व्वान्महाद्युते ।
लक्षणञ्च तथा तेषा प्रयोगञ्च सुरोत्तम ॥

मत्स्य उवाच ।

सामभेदस्तथा दान दण्डश्च मनुजोत्तम ।
उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालञ्च पार्थिव ॥
प्रयोगा कथिता सप्त तन्मे निगदत शृणु ।
द्विविध कथित साम तथ्यञ्चातथ्यमेव च ॥
तत्राप्यतथ्य साधूना आक्रोशायैव जायते ।
तथ्य साधुप्रियस्त्वत्र सामसाध्या नरा मता ॥
महाकुलीना ऋजवो धर्म्मनिष्ठा जितेन्द्रिया ।
सामसाध्या नरास्तथ्य तेषु साम प्रयोजयेत् ॥

तथ्यञ्च साम कर्त्तव्यं कुलशीलादिवर्त्तिना।
तथा सदुपचाराणां कृतानाञ्चानुवर्णनम्॥
अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञाख्यापनं स्वकम्।
एवं सान्त्वेन कर्त्तव्या वशगा धर्म्मतत्पराः॥
साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा श्रुतिः।
तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम्।
अतिशङ्कितमित्येवं पुरुषं सामवादिनम्।
असाधवोऽवजानन्ति तस्मात् तेषु विवर्ज्जयेत्॥
ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रतीता
धर्म्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः।
ते साम साध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा
मानोन्नता ये सततञ्च राजन्॥"
इति मात्स्ये राजधर्म्मे सामविधिः।२२२।१-१०॥
(प्रियवाक्यादिना सान्त्वनम्। यथा, देवीभागवते। १। १७। ३१।
"सामपूर्व्वमुवाचासौ तं चत्ता संस्थितं मुनिम्।
गच्छता यत्र ते कार्य्यं यथेष्टं द्विजसत्तम!॥")
सामक, क्ली, (सममेव सामम्। अण्। ततः स्वार्थे कन्।) मूलऋणम्। (यथा मिताक्षरायाम्। २। ६४।
"वृद्धिमात्रापाकरणार्थन्तु बन्धकं सामकं दत्त्वा-मुपादद्यात् सम मूला सममेव सामकाम्॥")
सामक., पु, (समतीति। सम अवैक्लव्ये+ ण्वुल्।) तर्कुशाणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(साम अधीते वेद वा। सामन्+"क्रमादिभ्यो वुन्।"४।२।६१। इति वुन्। सामाभिज्ञे, त्रि॥)
सामग, पु, (साम गायतीति। गै शब्दे+टक्।) सामवेदी ब्राह्मणः। इति जटाधरः॥ (विष्णुः। इति महाभारतम्। १३। १४९। ७५॥ *॥ सामवेदज्ञे, त्रि। यथा, भागवते। १।४।२१।
"तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत॥")
सामगर्भः, पु, (साम गर्भे यस्य।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥
सामगी, स्त्री, (साम गायतीति। गै+टक्। ङीप्।) सामगब्राह्मणपत्नी। इति केचित्॥
सामग्री, स्त्री, (समग्रस्य भावः। ष्यञ्। अभिधानात् स्त्रीत्वम्। ङीष्। यलोपः।) कारणसमूहः। यथा,—
"सामग्री चेन्न फलविरहो व्याप्तिरेवेति तत्त्वम्"
इति पदाङ्कदूतः॥
द्रव्यम्। यथा,—
"एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम्।
अभावे पाकपात्राणां तदह्नः समुपोषणम्॥"
इति लघुहारीतवचनात् पाकपात्राभावः पाकसामग्र्यभावोपलक्षणम्। इति श्राद्धतत्त्वम्॥
सामग्र्य, क्ली, (समग्रस्य भावः। समग्र+ष्यञ्।) समुदायत्वम्। (यथा, कुमारे। ३। २८।
"वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः॥")

सामजः, पुं, (साम्नो वेदभेदात् जायते इति। जन+डः।) हस्ती। सामोत्थे, त्रि। इति मेदिनी॥ (उभयार्थे प्रमाणम्। यथा, माघे। १२। ११।
"नानाविधाविष्कृतसामजस्वरः
सहस्रवर्त्मा चपलैर्दुरध्ययः।
गान्धर्व्वभूयिष्ठतया समानतां
स सामवेदस्य दधौ बलोदधिः॥")
सामञ्जस्य, क्ली, (समञ्जसस्य भावः। समञ्जस+ष्यञ्।) औचित्यम्॥
सामनी, स्त्री, पशुबन्धनरज्जुः। इति दामशब्दटीकायां सारसुन्दरी॥
सामन्त., पु, (समन्ताया सलग्ने कदेशाया भूमेरयमिति। समन्ता+तस्येदमिति अण्। समन्तात् भवः। तत्र भव इति अण् वा।) स्वविषयानन्तरराजा। सम् सलग्नोऽन्त एकदेशो यस्याः सा समन्ता स्वविषयानन्तरा भूमिः तस्या ईश्वरा इति ण्यः सामन्ताः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, रघु। ५। २८।
"सामन्तसम्भवनयैव धीरः
कैलासनाथं तरसा जिगीषुः॥"
सीमान्तरभवे, त्रि। यथा, मनुः। ८। २५८।
"साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः।
सीमाविनिर्णयं कुर्य्युः प्रयता राजसन्निधौ॥"
"ग्रामसामन्ताः सीमान्तरवासिनः प्रष्टव्याः।"
इति मेधातिथिः॥ "समन्तभवाः सामन्तास्तद्वासिनश्चत्वारो ग्रामवासिनः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकः॥)
सामन्य', पु, (सामसु साधुः। सामन्+"तत्र साधुः।" ४।४।९८। इति यत्।) सामवेदज्ञब्राह्मणः। (यथा, भट्टिः। ४। ९।
"ऋग्यजुषमधीयानात् सामन्यांश्च समर्च्चयन्।
बुभुजे देवसात्कृत्वा शूल्यमुख्यञ्च होमवान्॥")
सामयिक, त्रि, (समयः प्राप्तोऽस्य। समय+"समयस्तदस्य प्राप्तम्।"५।१।१०४।इति ठञ्।) समयोचितः। (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। १८६।
"निजधर्म्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्।
सोऽपि यत्नेन सरक्ष्यो धर्म्मो राजकृतश्च यः॥")
सामयोनि, पु, (साम्नः योनिः कारणम्।) ब्रह्मा। (साम वेदभेदं योनिः कारणं यस्य।) हस्ती। सामोत्थवस्तुनि, त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा, रघु। १६। ३।
"चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां
दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम्।
सुरद्विपानामिव सामयोनि-
र्भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः॥")
सामर्थ्य, क्ली, (समर्थस्य भावः। समर्थ+ष्यञ्।) योग्यता। (यथा, रामायणे। २। ४३। २०।
"न हि मे जीविते किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्प्यते
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्त्रं लक्ष्मणञ्च महाबलम्॥")
शक्तिः। इति मेदिनी॥ (यथा, गीतायाम्। २। ३६।

"अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम्॥")
सामवायिकः, पु, (समवायान् समवैति। समवाय+"समवायान् समवैति।" ४। ४। ४३। इति ठक्।) मन्त्री। इति हेमचन्द्रः॥ समवायसम्बन्धिनि, त्रि॥
सामाजिक., पु, (समाजं समवैतीति। समाज+"समवायान् समवैति।"४।४।४३। इति ठक्। यद्वा, समाजं रक्षतीति। "रक्षति।" ४। ४। ३३। इति ठक्।) सभ्यः। इत्यमरः। २। ७। १६॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। २२९।
"सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते॥")
समाजसम्बन्धिनि सभासम्बन्धिनि च त्रि॥(यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ३९।
"ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते॥")
सामान्य, क्ली, (समान एव। स्वार्थे ष्यञ्।) जातिः। यथा,—
"जातिर्जातञ्च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मिका"
इत्यमरः। १। ४। ३०॥
तद्द्विविधं यथा, भाषापरिच्छेदे।
"सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते॥
परभिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते।
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते॥"
तल्लक्षणं यथा। नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम्। अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्ति अतः सत्यन्तं नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्ति अत उक्तं अनेकेति नित्यत्वे सति अनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्याप्यस्ति अतोवृत्तिसामान्यमुपेक्ष्य समवेतत्वमुक्तम्। एकव्यक्तिवृत्तिस्तु न जातिः। तथा चोक्तम्।
"व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः॥"
एकव्यक्तिकत्वात् आकाशत्वं न जातिः। तुल्यवृत्तिकत्वात् घटत्वं कलसत्वं न जातिद्वयम्। सङ्कीर्णत्वात् भूतत्वं मूर्त्तत्वं न जातिः। अनवस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः। विशेषस्य व्यावर्त्तकस्वभावस्य रूपहानिः स्यादतो विशेषत्वं न जातिः। समवायसम्बन्धाभावात् समवायो न जातिः। द्रव्यादित्रिकवृत्तिरिति परत्वं अधिकदेशवृत्तित्वं अपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वम्। सकलजात्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः परत्वम्। एतद्बोधनाय द्रव्यादीति। तदपेक्षया चान्यासां जातीनां अपरत्वम्। परभिन्ना सत्ताभिन्ना। व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च। पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वात् अधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्यत्वस्य परत्वम्। सत्तापेक्षया अल्पदेशवृत्तित्वाद्द्रव्यत्वस्य अपरत्वञ्च। तथा च धर्म्मद्वयसमावेशात् उभयमविरुद्धम्। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥ (सादृश्यम्। समा-

नत्वम्। यथा, महाभारते। १२। २२८। ४।
"सामान्यमृषिभिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः।
ब्रह्मेवामितदीप्तौजाः शान्तपाप्मा महातपाः।
विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारद ॥")
सामान्य, त्रि, (समानस्य भावः। समान+ ष्यञ्।) अनेकसम्बन्ध्येकवस्तु। साधारणम्। इत्यमरः। ३। १। ८२ ॥ यथा, देवलः।
"सामान्यं पुत्त्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं विदुः।
अप्रजायां हरेद्भर्त्ता माता भ्राता पितापि वा॥"
इति दायतत्त्वम् ॥
(यथा च कुमारे। ७। ४४।
"एकैव मूर्त्तिर्बिभिदे त्रिधा सा
सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम्।
विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचित्
वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥")
सामान्यलक्षणा, स्त्री, (सामान्यं साधारणधर्म्मः लक्षणं यस्याः।) अलौकिकसन्निकर्षविशेषः। स तु आश्रयज्ञापकसामान्यज्ञानम्। यथा। एकघटदर्शने सकलघटज्ञानं भवति ईदृशघटत्वादिज्ञानम्। तत्प्रमाणं यथा, भाषापरिच्छेदे।
"अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः।
सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजस्तथा ॥
आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते।
तदिन्द्रियजतद्धर्म्मबोधसामग्र्यपेक्षते ॥"
सामान्यशासन, क्ली, (सामान्यं शासनम्।) सामान्याधिकारः। यथा,—
"मत्स्येन्द्रकोषौ स्यादन्नशासनं धर्म्मकीलकः।
सामान्यशासनं चीरं सुकृतिः शूद्रशासनम् ॥"
इति पुरवर्गे शब्दरत्नावली ॥
सामान्या, स्त्री, (सामान्य+टाप्।) साधारणी नायिका। अस्या लक्षणम्। धनमात्रलाभार्थं सकलपुरुषाभिलाषा॥ सा त्रिधा। अन्यसम्भोगदुःखिता। वक्रोक्तिगर्व्विता। मानवती। वक्रोक्तिगर्व्वितापि द्विविधा। प्रेमगर्व्विता सौन्दर्य्यगर्व्विता च। एता नायिका अवस्थाभेदेन प्रत्येकं अष्टप्रकारा भवन्ति। यथा। प्रोषितभर्त्तृका १ खण्डिता २ कलहान्तरिता ३ विप्रलब्धा ४ उत्कण्ठिता ५ वासकसज्जा ६ स्वाधीनपतिका ७ अभिसारिका ८। इति रसमञ्जरी ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे। ३। १११—११२।
"धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका।
निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि।
वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः ॥
काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम्।
मात्रा निष्क्रामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥
तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा।
लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः॥
एषापि मदनासक्ता क्वापि सत्यानुरागिणी।
रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥"
पण्डको वातरोगपण्ड्रादिः। छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते छन्नकामाः। तत्र रागहीना यथा नटकमेलकादौ मदनमञ्जर्य्यादिः। रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः। पुनश्च।
"अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः॥
स्वाधीनभर्त्तृका तद्वत् खण्डिताथाभिसारिका
कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्त्तृका।
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता
तथा ॥"
एतासां लक्षणानि तु तत्तच्छब्दे विशेषतो द्रष्टव्यानि ॥)
सामि, व्य, अर्द्धम्। निन्दा। इत्यमरः। ३।३।२४८॥
सामिकृतः, त्रि, अर्द्धकृतः। सामिशब्दात् कृधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सामिधेनी, स्त्री, (समिधां आधानी। समिध्+ "समिधामाधाने षेण्यण्।" ४। ३। १२०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या षेण्यण्। षित्वात् ङीप्।) अग्निसमिन्धना ऋक्। अग्नेर्ज्वालने या ऋक् पठ्यते। तत्पर्य्यायः। धाय्या २। इत्यमरः। २। ७। २२॥ (यथा, महाभारते। ३। १३४। १६।
"नवैवोक्ताः सामधेन्यः पितॄणां
तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् ॥"
समित्। इति मेदिनी ॥
सामिपीतः, त्रि, अर्द्धपानकृतः। सामिशब्दात् पाधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सामिभुक्तः, त्रि, अर्द्धभुक्तः। सामिशब्दात् भुजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, रघुः। १९। १६।
"वल्लभाभिरुपसृत्य चक्रिरे
सामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥")
सामीची, स्त्री, वन्दना। इति हारावली ॥
सामीप्य, क्ली, (समीपस्य भावः। समीप+चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्।) समीपत्वम्। नैकट्यम्। यथा,—
"व कसामीप्यसादृश्यसाकल्यानुक्रमर्द्धिषु ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
अधिकरणविशेषः। आधारभेदः। यथा,—
"सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारश्चतुर्व्विधः।"
इति कारके मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सामुद्रं, क्ली, (समुद्रे भवम्। अण्।) समुद्रलवणम्। इति हेमचन्द्रः ॥ करकच् इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
"सामुद्रं यत्तु लवणं त्रिकुटं कड़कच्च तत् ॥"
इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः।
"सामुद्रं लवणं पाके नात्युष्णमविदाहि च।
भेदनं मधुरं स्निग्धं शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् समुद्रलवणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
समुद्रफेनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (समुद्रेण ऋषिणा प्रोक्तमिति। अण्।) देहचिह्नम्। इति मेदिनी ॥ (तल्लक्षणान्वितग्रन्थविशेषः।
इति केचित् ॥) समुद्रजाते, त्रि। इति च मेदिनी ॥ (पुं, समुद्रगामी वणिक्। यथा, याज्ञवल्क्ये। २। ३८।
"कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्।
दद्युर्व्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्व्वे सर्व्वासु जातिषु ॥"
मशकविशेषः। यथा, सुश्रुते। ५। ८।
"मशकाः सामुद्राः परिमण्डला हस्तिमशकाः कृष्णाः पार्व्वतीया इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशः शोफश्च। पार्व्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः ॥" * ॥ देशविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ५८। १३।
"प्राग्ज्योतिषाः सलौहित्याः सामुद्राः पुरुषादकाः।
* * * *
वर्द्धमाना कोशलाश्च मुखे कूर्म्मस्य संस्थिताः ॥")
सामुद्रक, क्ली, (सामुद्रमेव। स्वार्थे कन्।) समुद्रलवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ समुद्रोक्तशोभलक्षणग्रन्थः। तद्विवरणं यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच।
"कीदृशः पुरुषो वन्द्योऽवन्द्यो वा कीदृशो भवेत्
कन्या वा कीदृशी शस्ता गर्हिता वापि
कीदृशी ॥
महेश उवाच।
शृणु कृष्ण प्रवक्ष्यामि समुद्रवचनं यथा।
लक्षणन्तु मनुष्याणां एकैकेन वदाम्यहम् ॥
वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च।
निर्द्दिष्टं लक्षणं तेषां समुद्रेण यथोदितम् ॥
पूर्व्वमायुः परीक्षेत पश्चाल्लक्षणमेव च।
आयुर्हीननराणाञ्चेत् लक्षणैः किं प्रयोजनम् ॥"
अथ पुरुषलक्षणम्।
"पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्वं पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम्।
सप्तरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविशालं प्रशस्यते ॥
बाहुनेत्रद्वयं कुक्षी द्वौ तु नासा तथैव च।
स्तनयोरन्तरञ्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥
ग्रीवा च कर्णौ पृष्ठञ्च ह्रस्वे जङ्घे सुपूजिते।
चत्वारि यस्य ह्रस्वानि पूजां प्राप्नोति नित्यशः॥
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्व्वाणि दन्तकेशनखत्वचः।
पञ्च सूक्ष्माणि येषां हि ते नरा दीर्घजीविनः॥
नासा नेत्रञ्च दन्ताश्च ललाटञ्च शिरस्तथा।
हृदयञ्चैव विज्ञेयमुन्नतं षट् प्रशस्यते ॥
पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च।
तालुकोऽधरजिह्वा च सप्तरक्तं प्रशस्यते ॥
स्वरो बुद्धिश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरमुदाहृतम्।
उरः शिरो ललाटञ्च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥
कटिर्विशाला बहुपुत्त्रभागी
विशालहस्तो नरपुङ्गवः स्यात्।
उरो विशालं धनधान्यभागी
शिरो विशालं नरपूजितः स्यात् ॥
न श्रीस्त्यजति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम्।
दीर्घबाहुं न चैश्वर्य्यं न मांसोपचितांसकम् ॥
कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचित् लोमशः सुखी।

कदाचित् तुन्दिलो दुःखी कदाचित् चञ्चला सती ॥
नेत्रस्नेहेन सौभाग्य दन्तस्नेहेन भोजनम् ।
हस्तस्नेहेन चैश्वर्य्यं पादस्नेहेन वाहनम् ॥
अकर्म्मकठिनौ हस्तौ पादावध्वनि कोमलौ ।
यस्य पाणितलौ रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्द्दिशेत्॥
दीर्घलिङ्गेन दारिद्र स्थूललिङ्गेन निर्धनः ।
कृशलिङ्गेन सौभाग्य ह्रस्वलिङ्गेन भूपतिः ॥
रेखाभिर्बहुभिर्दुःख स्वल्पाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिः श्रियमाप्नोति कृष्णाभि प्रेष्यतां व्रजेत्
अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः ।
उन्नत भोजनं तस्य शत जीवति मानव ॥
अङ्कुशं कुलिश छत्र यस्य पाणितले भवेत् ।
तस्यैश्वर्य्यं विनिर्द्दिष्ट अशीत्यायुर्भवेद्ध्रुवम्॥
धनुर्यस्य भवेत् पाणौ पङ्कज वाथ तोरणम् ।
तस्यैश्वर्य्यञ्च राज्यञ्च अशीत्यायुर्भवेद्ध्रुवम् ॥
कनिष्ठातर्ज्जनी यावद्रेखा भवति चाक्षता ।
विंशत्यब्दाधिकशत नरो जीवत्यनामयः॥
कनिष्ठामध्यमा यावद्रेखा भवति चाक्षता ।
शताब्द वाथ वाशीतिं नरो जीवेन्न संशयः ॥
कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता।
षष्टिं पञ्चाशदब्द वा नरा जीवन्त्यसंशयम् ॥
रेखया भिद्यते रेखा स्वल्पायुश्च भवेन्नरः ।
कनिष्ठाध स्थिता रेखा सङ्ख्या यावतिकाः स्मृताः ।
तावती पुरुषाणान्तु नारी भवति निश्चितम् ॥
करमध्यगता रेखा ध्रुवा ऊर्द्ध्वभवेद् यदि ।
नृपो वा नृपतुल्यो वा ख्यातोऽर्थवान् भवेत् ॥
मत्स्यपुच्छप्रकीर्णेन विद्यावित्तसमन्वितः।
पितामहस्य वा किञ्चिद्धनञ्च लभते ध्रुवम् ॥
मध्यमाया यदि यवा दृश्यन्तेऽत्यन्तशोभनाः ।
तदान्यसञ्चितं वित्त प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्याथ चक्रमङ्गुष्ठे यव पूर्णञ्च दृश्यते ।
तदा पितामहादीनामर्ज्जित धनमाप्नुयात् ॥
तर्ज्जन्यामथ चक्रञ्च मित्रद्वारा धनम्भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
मध्यमाया स्थिते चक्रे देवद्वारा धन लभेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
अनामिकाया भवेच्चक्र सर्व्वद्वारा भवेद्धनम् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
कनिष्ठाया भवेच्चक्र वाणिज्येन धन भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
ललाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् ।
अशीत्यायु समाप्नोति पञ्चरेखाः शत समाः ॥
यस्योन्नत ललाटञ्च ताम्रवर्णञ्च दृश्यते ।
रेखाहीनश्च कचश्च स चोन्मत्तो मही भ्रमेत् ॥
यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासाग्र लेढि सर्व्वदा ।
योगी भवति निर्व्वाण पृथ्वीं भ्रमति सर्व्वदा ॥
दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते ।
परस्त्रीरमणो नित्य परवित्तेन वित्तवान् ॥
कर्कशै कठिनैर्लिङ्गै. प्रमाणान्निर्गतै सदा ।
रमते च सदा दासो निर्धनो भवति ध्रुवम् ॥

कृशलिङ्गेन सूक्ष्मेण रक्तवर्णेन भूपतिः ।
बहुस्त्रीरमणो नित्य नारीणा वल्लभो भवेत् ॥
यस्य पादतले पद्म चक्र वाप्यथ तोरणम् ।
अङ्कुश कुलिश वापि स राजा भवति ध्रुवम् ॥
कृशातिलोमशा ये स्युः केकराक्षाः कुचेलकाः।
कातर व्यालजिह्वाश्च ते दरिद्रा न संशय. ॥
कपिला मलिनाङ्गाश्च ह्रस्वाश्चैव ह्रुहनखा ।
कृशातिदीर्घा मनुजास्ते दरिद्रा न संशय. ॥
चिवुके श्मश्रुशून्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये ।
ते धूर्त्ता नैव सन्देहः समुद्रवचन यथा ॥
सूचीमुखा भग्नपृष्ठाः कृष्णदन्ता कुचेलकाः ।
वक्रनासा वञ्चनासास्ते नरा दुष्टमानसाः ॥
दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परोपकारिणश्चैव तेऽपूर्व्वा मानवाः स्मृताः ॥”
इति पुरुषलक्षणम् ॥ * ॥

अथ स्त्रीलक्षणम् ।

“यस्याः पादतले रेखा सा भवेत् क्षितिपाङ्गना
भवेदखण्डभोगा च या मध्याङ्गुलिसङ्गता ॥
उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्त्तुलोऽतुलभोगदः ।
वक्रो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः ॥
दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा कृशाभिरतिनिर्धना ।
ह्रस्वाभिः स्याच्च ह्रस्वायुः भग्नाभिर्भग्नवर्त्तिनी॥
चिपिटाभिर्भवेद्दासी विरलाभिर्दरिद्रिणी ।
परस्पर समारूढ़ा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि ॥
हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या तदा भवेत् ।
स्निग्धा समुन्नतास्ताम्रा वृत्ताः पादनखाः शुभाः ॥
राज्ञीत्वसूचक स्त्रीणां पादपृष्ठं समुन्नतम् ।
समपार्ष्णी शुभा नारी पृथुपार्ष्णी सुदुर्भगा ॥
कुलटोन्नतपार्ष्णी स्यात् दीर्घपार्ष्णी च दुःखभाक् ।
रोमहीने समे स्निग्धे जङ्घे च क्रमवर्त्तुले ॥
सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे ।
वृत्त पिशितसलग्न जानुयुग्म प्रशस्यते ॥
निर्मांस स्वैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विश्लथम् ।
विशिरै करभाकारैरूरुभिर्मसृणैर्घनैः ।
सुवृत्तै रोमरहितैर्भवेयुर्भूपवल्लभाः ॥
चतुर्भिरङ्गुलैः शस्ता कटिर्विंशतिसंयुतैः ।
समुन्नतनितम्बाढ्या चतुरस्रा मृगीदृशाम् ॥
नितम्बबिम्बो नारीणा उन्नतो मासल पृथुः ।
महाभोगाय सम्प्रोक्त. तदन्योऽशर्म्मणाय च ॥
गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभि स्यात् सुखसम्पदे
वामावर्त्ता समुत्ताना व्यक्तग्रन्थी न शोभना ॥
उदरेणातितुच्छेन विशिरेण मृदुत्वचा ।
योषित् भवति भोगाढ्या नित्यमिष्टान्नसेविनी॥
कुम्भाकार दरिद्राया जठरञ्च मृदङ्गवत् ।
कुष्माण्डाभं यवाभञ्च दुष्पूरं जायते स्त्रिया ॥
निर्लोम हृदय यस्या. सम निम्नत्ववर्जितम् ।
ऐश्वर्य्यं चाप्यवैधव्य प्रियप्रेमा च सा भवेत् ।
घनौ वृत्तौ दृढौ पीनौ समौ शस्तौ पयोधरौ ।
स्थूलाग्रौ विरलौ शुष्कौ वामोरूणा न शर्म्मदौ॥
दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुत्रिणीष्वग्रणीर्मता ।

वामोन्नतकुचा सूते कन्या सौभाग्यसुन्दरीम् ॥
मूले स्थूलौ क्रमकृशावग्रे तीक्ष्णौ पयोधरौ ।
सुखदौ बाल्यकाले तु पश्चादत्यन्तदुःखदौ ॥
अम्भोजमुकुलाकारमङ्गुष्ठाङ्गुलिसम्मुखम् ।
हस्तद्वयं मृगाक्षीणा बहुभोगाय जायते ॥
मृदुमध्योन्नत रक्त तल पाण्योररन्ध्रकम् ।
प्रशस्त शस्तरेखाढ्यमल्परेख शुभप्रदम् ॥
विधवा बहुरेखेण विरेखेण दरिद्रिणी ।
भिक्षुकी सुशिराढ्येन नारी करतलेन वै ॥
मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजा ।
पद्मेन भूपते. पत्नी जनयेत् भूपति सुतम् ॥
चक्रवर्त्तिस्त्रिया पाणौ नन्द्यावर्त्तप्रदक्षिणः ।
शङ्खातपत्रकमठा राजमातृत्वसूचका ॥
कृषीवलस्य पत्नी स्याच्छकटेन युगेन वा ।
चामराङ्कुशकोदण्डै. राजपत्नी भवेद् ध्रुवम् ॥
अङ्गुष्ठमूलान्निर्गत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् ।
यदि स्यात् पतिहन्त्री सा दूरतस्ता त्यजेत् सुधी. ॥
त्रिशूलासिगदाशक्तिदुन्दुभ्याकृतिरेखया ।
नितम्बिनी कीर्त्तिमती करेण पृथिवीतले ॥
पाटलो वर्त्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यभू ।
सीमन्तिनीनामधरो राज्ञा चैव प्रियो भवेत् ॥
श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्यात् वैधव्यकलहप्रदः ।
मसृणो मत्तकाशिन्याश्चोत्तरोष्ठः सुभोगद ॥
पीता श्यामाश्च दशना स्थूला दीर्घा द्विपङ्क्तय ।
शुक्त्याकाराश्च विरला दुःखदौर्भाग्यकारणम् ।
अधस्तादधिकैर्दन्तैर्मातर भक्षयेत् स्फुटम् ॥
पतिहीना च विकटैः कुलटा विरलैर्भवेत् ।
समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ॥
स्थूलाग्रा मध्यनम्रा च न प्रशस्ता समुन्नता ।
ललना लोचने शस्ते रक्तान्ते कृष्णतारके ॥
गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपक्ष्मिणी ।
उन्नताक्षी न दीर्घायुः वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् ॥
मेषाक्षी महिषाक्षी च केकराक्षी न शोभना ।
कामगृहीता नितरा गोपिङ्गाक्षी सुदुर्म्मदा ॥
पारावताक्षी दुःशीला रक्ताक्षी भर्त्तृघातिनी ।
कोटरानयना दुष्टा गजनेत्रा न शोभना ॥
पुंश्चली वामकाणाक्षी वन्ध्या दक्षिणकाणिका ।
मधुपिङ्गाक्षी रमणी धनधान्यसमृद्धिभाक् ।
प्रलम्बमलिक यस्या देवर हन्ति सा ध्रुवम् ॥
रोमशेन शिरालेन प्राशुना रोगिणी मता ॥
स्थूलमूर्द्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी ।
विशालेनापि शिरसा भवेद्दौर्भाग्यभाजनम् ॥
केशा अलिकुलच्छाया. स्निग्धाः सूक्ष्मा. सुकोमला. ।
किञ्चिदाकुञ्चिताग्राश्च कुटिलाश्चातिशोभना.॥
भ्रुवोरन्तो ललाटे वा मशको राज्यसूचक ।
वामे कपोले मशक शोणो मिष्टान्नद. शुभ ॥
तिलक लाञ्छन वापि हृदि सौभाग्यकारणम् ।
यस्या दक्षिणवक्षोजे भवेत् तिलकलाञ्छनम् ॥
कन्याचतुष्टय सूते सूते सा च सुतद्वयम् ।

तिलकं लाञ्छनं शोण यस्या वामकुचे भवेत् ॥
एक पुत्त्र प्रसूयादौ अन्ते च विधवा भवेत् ।
गुह्यस्य दक्षिणे भागे तिलक यदि योषित ॥
तदा क्षितिपते' पत्नी सूते च क्षितिप सुतम् ।
नासाग्रे मशक शोणो महिष्या एव जायते ॥
कृष्ण स एव भर्त्तृघ्नाः पुंश्चल्या वा प्रकी
र्त्तित. ।
नाभेरधस्तात् तिलक मशको लाञ्छन शुभम् ॥
मशकस्तिलक चिह्न गुल्फदेशे दरिद्रकृत् ॥
सुलक्षणापि दु शीला कुलक्षणशिरोमणि ॥
कुलक्षणापि या साध्वी सर्व्वलक्षणभृत्तु सा ।
कृष्णा कपिलकेशी च मिलितभ्रूकुटिस्तथा ।
गमनं सत्वरञ्चैव त्यक्तव्या स्यात् सदा बुधै' ॥
यस्या गमनमात्रेण भूमौ कम्प प्रजायते ।
बह्वाशिनी प्रलोभाद्व ता नारी परिवर्जयेत् ॥
विरला दशना यस्या कृष्णोष्ठी कृष्णजिह्विका
भर्त्तारं प्रथम हन्ति द्वितीयञ्चैव विन्दति ॥
अङ्गुली विरला यस्या' सलोमा गात्रकर्कशा ।
भेका भेकस्तनी क्षुद्रा दूरत परिवर्जयेत् ॥
त्रीणि यस्या प्रलम्बानि ललाट उदर भगम् ।
त्रीणि सा भक्षयेन्नारी श्वशुर देवर पतिम् ॥
ललाटे श्वशुर हन्यात् जठरे देवर तथा ।
भगश्च हन्याद्भर्त्तार महादोषास्त्रय स्मृता' ॥
यस्या अत्युत्कट नार्य्या वक्षश्च विस्तृत भवेत् ।
उत्तरोष्ठे च लोमानि शीघ्र सा भक्षयेत्
पतिम् ॥
चरणानामिका यस्या क्षिति न स्पृशते यदि ।
द्वितीया वा तृतीया वा सा कन्या सुख-
वर्ज्जिता ॥
नासाग्रे दृश्यते यस्या तिलक मशकोऽपि च ।
कृष्णदन्ता कृष्णजिह्वा दशाहेन पति हरेत् ॥
सूक्ष्मकेशा तु या कन्या गौरवर्णा च या भवेत्
अष्टौ जनयते पुत्त्रान् प्राप्नोति विपुल सुखम् ॥"
इति सामुद्रके स्त्रीलक्षण समाप्तम् ॥
(समुद्रसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
५ । ३५ । ४४ ।
"सामुद्रक वाणिजकञ्च चौर
शलाकधूर्त्तञ्च चिकित्सकञ्च ।
अरिञ्च मित्रञ्च कुशीलवञ्च
नैतान् साक्ष्ये त्वधीकुर्व्वीत सप्त ॥")
सामुद्रिक, त्रि, (समुद्रेण प्रोक्त शास्त्रमधीते
वेत्तीति वा । ठञ् ।) स्त्रीपसचिह्नवेत्ता। इति
हारावली ॥ समुद्रसम्बन्धी च ॥ (यथा, महा
भारते । १२ । १६८ । २ ।
"सामुद्रिकान् स वणिजस्ततोऽपश्यत् स्थितान्
पथि ।
स तेन सह सार्थेन प्रययौ सागर प्रति ॥")
साम्नी, स्त्री, वैदिकच्छन्दोविशेष । इति केचित् ॥
साम्परायिक, क्ली, (सपरायाय विपदे प्रभव-
तीति । सपराय+"तस्मै प्रभवति सन्तापा-
दिभ्य ।"५ । १ । १०१ । इति ठञ् ।) युद्धम् ।
इत्यमर. । २ । ८ । १०४ ॥ (सम्पराये उत्तर-
काले हितम् । सम्पराय+ठक् ।) पार
लौकिके, त्रि । यथा,—
"प्रभु' प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्परायिक तस्य दुर्म्मतेर्व्विद्यते फलम् ॥"
इति मनुः । ११ । ३० ।
(सम्पराय युद्धमर्हतीति । तदर्हतीति ठक् ।
युद्धार्हे, त्रि । यथा, रघु । १७ । ६२ ।
"पित्रा संवर्द्धितो नित्य कृतास्त्र साम्परायिक.
तस्य दण्डवतो दण्ड' स्वदेहान्न व्यशिष्यत ॥")
साम्प्रतं,व्य, (सम् च प्रति च द्वयो. समाहारः ।
ततः प्रज्ञाद्यण् ।) युक्तम् । (यथा, कुमारे ।
२ । ५५ ।
"इत' स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥")
इदानीम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ । २३ ॥
(यथा, ऋतुसंहारे । १ । ७ ।
"समुन्नतस्ते दक्षिताङ्गसन्धयो
विमुच्य वासांसि गुरूणि साम्प्रतम् ।
स्तनेषु तन्व शुकमुन्नतस्तना
निवेशयन्ते प्रमदा' सयौवनाः ॥"* ॥
सम्प्रति भव साम्प्रतम् । अण् । इदानीन्तने,
त्रि । यथा, हरिवंशे । ६ । १६ ।
"वैवस्वतेऽन्तरे चास्मिन् साम्प्रते समुपस्थिते ।
वैण्यात् प्रभृति राजेन्द्र सर्व्वस्यैतस्य सम्भवः ॥"
तथाच तत्रैव । ७ । ३७ ।
"मनोर्वैवस्वतस्यैते वर्त्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ।
इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चैव दशपुत्त्रा महात्मन. ॥"
तथाच तत्रैव । ८ । ४३ ।
"तस्य ते कीर्त्तयिष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ।
विसर्गं भरतश्रेष्ठ साम्प्रतस्य महाद्युते' ॥")
साम्ब,क सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (चुरा०
पर०-सक०-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपध. ।
द्वितीयस्वरी । क, साम्बयति धन लोक. सम्ब-
ध्नाति इत्यर्थः । इति दुर्गादास. ॥
साम्बर, क्ली, (सम्बरदेशे भवम् । अण् । गड़-
लवणम् । यथा,—
"गडादिलवणं शुभ्र पृथ्वीज गडदेजम् ।
गडोत्थञ्च महारम्भ साम्बर सम्बरोद्भवम् ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
साम्बरी, स्त्री,(सम्बरेण कृता । सम्बर+अण्+
ङीप् ।) माया । यथा,—
"शाम्बरी साम्बरी माया मायाकृज्जिह्मके नटे"
इति शब्दरत्नावली ॥
साम्भवी, स्त्री, रक्तलोध्र । इति शब्दचन्द्रिका ॥
साम्मातुर ,पु,(सम्मातुरपत्य पुमान् । सम्मातृ+
"मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्व्वाया.।"४।१।११५।इति
अण् । उकारश्च ।) सतीतनय । तत्पर्य्याय ।
भाद्रमातुर २ । इति हेमचन्द्र । ३ । २२० ॥
साम्य, क्ली, (समस्य भाव । सम+ष्यञ् ।)
समता । तुल्यत्वम् । यथा,—
"चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रति-
गृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
साम्यन्त्वे कस्यानत्वम् । इति मुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥ (साम्यावस्थापन्ने, त्रि । यथा, भाग
वते । ८ । ३ । १२ ।
"नम' शान्ताय घोराय मूढाय गुणधर्म्मिणे ।
निर्व्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च ॥"
साम्राज्य', क्ली, (सम्राजो भाव' । ष्यञ् ।)
समस्तराज्यम् । (यथा, रघु' । ४ । ५ ।
"छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥"
दशलक्षाधिपत्यम् । यथा,—
"लक्षाधिपत्य राज्यं स्यात् साम्राज्य दश-
लक्षके ।
शतलक्षे महेशानि महासाम्राज्यमुच्यते ॥"
इति वरदातन्त्रे २ पटल' ॥
साम्राणिकर्द्दम, क्ली, जवादिनामकगन्ध-
द्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
साम्राणिज', क्ली, महापारेवतम् । इति राज-
निर्घण्ट ॥
साय,व्य, (स्यति समापयति दिनमिति । सो+
बाहुलकात् घम् । युगागमश्च ।) सायाह्नः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १८ । सन्ध्या । इति राज-
निर्घण्ट ॥ तथा,—
"दिनान्ते पुंसि सायः स्यात् सायाह्ने साय-
मव्ययम् ।"
इति शब्दार्णव' ॥
(यथा, रघु' । १ । ४८ ।
"सदुष्प्रापयशा प्रापदाश्रम श्रान्तवाहन' ।
साय संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसख ॥")
सायकाल', पु, (साय सायाह्न' काल ।)
सायाह्न । सायसन्ध्यासमय । यथा, स्मृति-
सागरधृतमत्स्यसूक्तम् ।
"ज्येष्ठा वाप्यथवा षष्ठी सायकाले न चेद्भवेत् ॥
सायमेव तथापि स्याद्बिल्वशाखाभिमन्त्रणम् ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सायसन्ध्या, स्त्री, (साय सायाह्ने या सन्ध्या ।)
सायकालोपास्या देवता । सायकालकर्त्तव्यो-
पासना । सायसन्ध्योपासनाकालश्च । तत्प्रमाण
सन्ध्याशब्दे द्रष्टव्यम् । पश्चिमा सन्ध्या । तस्या
उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"नारायण' स्वय सन्ध्या पश्चशीर्षायपाणिना ।
तत पुरोडाशमय तच्छरीरमभूत् क्षणात् ॥
महामुनेर्म्महायज्ञे तस्मिन् विश्वोपकारिणि ।
नाग्नि क्रव्यादता यातीत्येतदथ तथा कृतम् ॥
एव कृत्वा जगन्नाथस्तत्रैवान्तरधीयत ।
सन्ध्याप्यगच्छद्युततेजे तत्र मेधातिथिर्मुनि' ॥
अथ विष्णो. प्रसादेन केनाप्यनुपलक्षिता ।
प्रविवेश तदा यज्ञ सन्ध्या मेधातिथेर्मने. ॥
वशिष्ठेन पुरा या तु वर्णीभूता तु सा सुता ।
उपदिष्टा तपस्कर्त्तु वचनात् परमेष्ठिन ॥

तमेव कृत्वा मनसि तपश्चर्य्योपदेशकम् ।
पतित्वेन तदा सन्ध्या ब्राह्मणं ब्रह्मचारिणम् ॥
समिद्धेऽग्नौ महायज्ञे मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता ॥
तस्याः पुरोडाशमयं शरीरं तत्क्षणात्ततः ।
दग्धं पुरोडाशगन्धं व्यस्तारयदलक्षितम् ॥
वह्निस्तस्याः शरीरं तद्दग्ध्वा सूर्य्यस्य मण्डले ।
शुद्धं प्रवेशयामास विष्णोरेवाज्ञया पुनः ॥
सूर्य्यो द्विधा विभज्याथ तत्शरीरं तदा रथे ।
स्वके संस्थापयामास प्रीतये पितृदेवयोः ॥
यदूर्द्ध्वभागं तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ।
प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रादिमध्यगा ॥
यच्छेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगा ।
सा सायमभवत् सन्ध्या पितृप्रीतिप्रदा सदा ॥
सूर्य्योदयाच्च प्रथमं यदा स्यादरुणोदयः ।
प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी ॥
अस्तं गते ततः सूर्य्ये शोणपद्मनिभा सदा ।
उदेति सायंसन्ध्या सा पितॄणां मोदकारिणी ॥"
इति श्रीकालिकापुराणे अरुन्धतीजन्मकथने २२ अध्यायः ॥

सायंसन्ध्यादेवता, स्त्री, (सायंसन्ध्याया देवता ।) सरस्वती । इति कविकल्पलता ॥

सायः, पुं, (स्यति समापयति दिनमिति । सो + "श्याद्व्यधेति णः । ततो युगागमः ।) दिनान्तः । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ बाणः । इति मेदिनी ॥ सायोऽस्त्री विकालके । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सा(शा)यकः, पुं, (स्यति छिनत्तीति । सो + ण्वुल् + युक् ।) बाणः । (यथा, रामायणे । २ । ३१ । ३० ।
"अभेद्ये कवचे दिव्ये तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥")
खड्गः । इत्यमरः । ३।३।२ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४० । १४ ।
"कस्य पाञ्चनखे कोषे सायको हेमविग्रहः ।
प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः ॥")
पञ्चसंख्या । यथा, साहित्यदर्पणे । ४।२६४।
"मङ्गरीव तिरूपेण ससहा चैकरूपया ।
वेदवाग्निशराः शस्त्रे रिपुबाणाग्निसायकाः ॥")

सायकपुङ्खा, स्त्री, (सायकस्य पुङ्ख इव पुङ्खो यस्याः ।) शरपुङ्खा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सायकस्य पुङ्खे, पुं । यथा, रघुः । २ । ३१ ।
"सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव
चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥")

सायन्तनः, त्रि, (सायं भवः । सायम् + "सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ।" ४।३।२३ । इति ट्युल् तुट् च ।) सायंकालभवः । यथा,—
"सन्ध्यां सायन्तनीं कुर्य्यात् द्वादश्यादिष्वपि प्रिये ।
अकुर्व्वन्निरयं याति यतो नित्यागमक्रिया ॥"
इति हरगौरीतन्त्रे प्रथमपटलः ॥

सायाह्नः, पुं, (सायमह्नः । "संख्याविसायेति ।" ६ । ३ । ११० । आपकात् समासः ।) पञ्चधा-
विभक्तदिनपञ्चमांशः । दिवसस्य शेषमुहूर्त्तत्रयम् । यथा,—
"प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तत्पर्य्यायः ।
"सायो दिनान्तः सायाह्नो विकालः सायमेव च"
इति शब्दरत्नावली ॥

सायिका, स्त्री, क्रमस्थितिः । इति शब्दरत्नावली ॥

सायी, [न्] पुं, (सायति नाशयति गतिक्लेशमिति । सै अये + णिनिः ।) अश्वारोहः । इति केचित् ॥

सायुज्यं, क्ली, (सयुजो सहयोगस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) सहयोगः । एकत्वम् । तत्तु पञ्चधामुक्त्यन्तर्गतमुक्तिविशेषः । यथा,—
"सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । २९ । १३ ॥
"भक्तानां निष्कामतां कैमुतिकन्यायेनाह ।
सालोक्यं मया सह एकस्मिन् लोके वासम् ।
सार्ष्टिं समानैश्वर्य्यम् । सामीप्यं निकटवर्त्तित्वम् । सारूप्यं समानरूपताम् । एकत्वं सायुज्यम् । उत अपि दीयमानमपि न गृह्णन्ति कुतस्तत्कामना इत्यर्थः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥
"एकत्वं भगवत्सायुज्यं ब्रह्मसायुज्यञ्च । अनयोस्तल्लीलाकलत्वेन तत्सेवनार्थत्वाभावात् ग्रहणावश्यकत्वमेवेति भावः ।" इति क्रमसन्दर्भः ॥

सायं, व्य, दिनान्ते । सायकाले । इति केचित् ॥

सार, त् क दौर्ब्बल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) रेफोपधः । असमारत् । इति दुर्गादासः ॥

सारं, क्ली, पुं, (सार त् क दौर्ब्बल्ये + अच् । सृ गतौ + घञ् इति वा ।) जलम् । धनम् । (यथा, रघुः । ४ । ७९ ।
"परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥")
न्याय्यम् । इति मेदिनी ॥ (सरात् जातम् । सर + अण् ।) नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । २६ ।
"क्षीरशेषञ्च तन्मथ्य शीतं सारमुपाहरेत् ॥")
अमृतम् । यथा, भागवते । ७ । ६ । २५ ।
"धर्म्मादयः किमगुणेन च काङ्क्षितेन
सारं जुषां चरणयोरुपगायतां नः ॥")
लौहम् । इति भावप्रकाशः । विपिनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ *॥ सारवस्तूनि यथा,—
"सारं रसानान्तु घृतं घृतसारं घृतञ्च यत् ।
घृतस्य सारं स्वर्गश्च स्वर्गात् सारन्तु योषितः ॥
अतो राजन् प्रदेयाः स्युः स्त्रियः स्वर्गमभीप्सता ।
तयैवेह सुखं ताभिः सह राज्यं नृपोत्तम ॥"
इति वह्निपुराणे दासीदानाध्यायः ॥
अपि च ।
"असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भुसेवनम् ॥"
इति कवितारत्नाकरधृतपुराणवचनम् ॥

सारः, पुं, (सृ + "सृ स्थिरे ।" ३।३।१७ । इति घञ् ।) बलम् । (यथा, महाभारते । १ । १५५ । २३ ।
"तरस्व भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय ॥")
स्थिरांशः । इत्यमरः । ३ । ३ । १७० ॥ (यथा, रघुः । १० । १० ।
"प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।
कौस्तुभाख्यमपां सारं बिभ्राणं बृहतोरसा ॥")
मज्जा । इत्यमरः । २ । ४ । १२ ॥ मज्जासारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुः । इति जटाधरः ॥ रोगः । इति धरणिः ॥ पाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥ दध्युत्तरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७३१ ।
"उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ॥"
यथा,—
"राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनासर्व्वस्वम् ॥")

सारः, त्रि, (सृ + घञ् ।) अतिदृढः । इति शब्दरत्नावली ॥ वरः । श्रेष्ठः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ यथा,—
"सर्व्वसारो यथा कृष्णो व्रतानां पुण्यकं तथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । ३।३०॥
अपि च ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
"जगत् सर्व्वन्तु निःसारमनित्यं दुःखभाजनम् ।
उत्पद्यते यथादेतत् यथादेतत् विपद्यते ॥
यथैवोत्पद्यते साराद्धि सारं जगदव्ययात् ।
पुनस्तस्मिन्विलीयन्ते महाप्रलयसङ्गमे ॥
उत्पत्तिप्रलयाभ्यान्तु जगन्निःसारतां हरिः ।
शम्भवे दर्शयामास भावेन जगतां पतिः ॥
एकं शिवं शान्तमनन्तमच्युतं
परात्परं ज्ञानमयं विशेषम् ।
अद्वैतमव्ययमचिन्त्यरूपं
सारन्त्वेकं नास्ति सारं त्वदन्यत् ॥
यस्मादेतज्जायते विश्वमपरं
यस्माज्ज्ञानं स्यात् तत्पराम् स्थितञ्च ।
आकाशवच्चैव सर्व्वस्य कृत्वा
यद्विश्वं वै भियते तच्च सारम् ॥
अष्टाङ्गयोगैर्यदाप्नुवन्ति
योगो मुनर्ज्ञानस्वरूपं सदैव ।
निवर्त्तते प्राप्य यदेव लोके
तद्वै सारं सारमन्यत्र नास्ति ॥

सारो द्वितीयो धर्म्मस्तु यो नित्यप्राप्तये भवेत्।
यो वै निवर्त्तको नाम तत्रासार' प्रवर्त्तक: ॥
सर्व्वं चरति लोकेऽस्मिन् धर्म्मो नैव च्युतो भवेत्
स्वधर्म्मादयो न चलति स एवाचर उच्यते ॥
एतद्व कथित' सार नि:सारञ्च यथा जगत्।
यथा स्वयं ददर्शाशु शम्भुर्ज्ञानेन स्वेऽन्तरे ॥
एतद्दै दर्शयामास स विष्णुर्जगता पति:।
स्वयं जगाह मनसा ध्यानेनात्मनि शङ्कर: ॥
सार' तत्त्व परम निष्कल य-
न्मूर्त्या दीन मूर्त्तिमान् धर्म्म एव.।
सारोऽन्योऽसौ सारहीन तदन्यत्
ज्ञात्वैवैध्य याति नित्य' महाधी' ॥"
इति श्रीकालिकापुराणे २७ अध्याय: ॥

सारक ,पु,(सारयति मलमिति । सृ+णिच्+ण्वुल्।) जयपाल । इति राजनिर्घण्ट. ॥ विरेचके, त्रि । इति वैद्यकम् ॥

सारखदिर:, पु, (सार' अतिदृढ' खदिर ।) दुखदिर । इति राजनिर्घण्ट ॥

सारगन्ध:, पु, (सारो गन्धो यस्य ।) चन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सारग्राही, [न्] त्रि, (सार' गृह्णातीति । ग्रह+णिनि.) सारग्रहणकर्त्ता ॥

सारघ,क्ली,(सरघाभिर्मधुमक्षिकाभि कृतमिति सरघा+अण्।) मधु। इति जटाधर: ॥
(यथा, भागवते । १० । १६ । ४१ ।
'पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्गै-
स्ताप जहुर्विरहज व्रजयोषितोऽह्नि ॥")

सारङ्ग , पु, (सरतीति । सृ गतौ+"सृवृञो-र्द्धिश्च ।" उणा० १ । १२१ । इति अङ्गच् । वृद्धिश्च ।) चातकपक्षी । इत्यमर । २।५।१७॥
(यथा, रामायणे । २ ।६३ । १६ ।
"उष्णमन्तर्द्दधे सद्य स्निग्धा ददृशिरे घना ।
ततो जहृषिरे सर्व्वे भेकसारङ्गबर्हिण ॥")
हरिण । (यथा, भट्टि । ३ । २६ ।
"गोमायुसारङ्गगणाश्च सम्यक्
नायासिषुर्भीममरासिषुश्च ॥")
मातङ्गज' । इति मेदिनी ॥ पक्षिभेद । भृङ्ग । इति विश्व. ॥ यथा,—
"नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारभुक्
कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत्॥"
इति श्रीभागवते । १ । १८ । ७ ॥
"ननु अधर्म्महेतु कलि सर्व्वथा किं न हतवान् तत्राह नानुद्वेष्टीति । सारङ्गो भ्रमर इव सारग्राही । सारमाह यत् यस्मिन् कुशलानि पुण्यानि आशु सकल्पमात्रेण फलन्ति इतराणि पापानि आशु न सिध्यन्ति यतस्तानि कृतान्येव सिध्यन्ति न तु सकल्पितमात्राणीति ।" इति श्रीधरस्वामी ॥*॥ छत्रम् । राजहस । चित्रमृग । (यथा, महाभारते । ७ । २२ । २१ ।
"आक्रीडन्तो वहन्ति स्म सारङ्गशवला हया ॥")
वाद्यभेद । अशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
नानावर्ण: । मयूर.। कामदेव.। धनु.। केश.। स्वर्णम् । आभरणम् । पद्मम् । शङ्ख' । चन्दनम् । कर्पूरम् । पुष्पम् । कोकिल' । मेघ । पृथिवी । रात्रि । दीप्ति । सिंह.। इत्यनेकार्थकोष: ॥*॥ सारङ्गहरिणमासगुणा ।
"सारङ्ग' जाङ्गल स्निग्ध' मधुर लघु हृद्यदम् ।"
इति राजनिर्घण्ट. ॥

सारङ्ग', त्रि, (सृ+अङ्गच् ।) शबल: । इत्यमर' । ३ । ३ । २३ ॥ "शारङ्गश्चातके स्यात' शबले हरिणेऽपि च । इति तालव्यादावजय' । अतएव सारङ्गो दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च ।" इति भरत' ॥

सारङ्गिक ,पु,(सारङ्ग हन्तीति । सारङ्ग+"पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४।४।३५। इति ठक ।) व्याध: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सारङ्गी, स्त्री, वाद्यविशेष' । इति केचित् ॥

सारज,क्ली, (सारात् जायते इति । जन+ड: ।) नवनीतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सारणं, क्ली, (सारयतीति । सृ+णिच्+ल्यु ।) गन्धभेद । इति धरणि' ॥

सारण ,पु,(सृ+णिच्+ल्यु ।) अतीसाररोग । रावणमन्त्री,। इति हेमचन्द्र' ॥ भद्रबला । इति धरणि ॥ आम्रातक । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सारणि , स्त्री,(सृ+णिच्+अनि । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वल । २।१०३ ।) क्षुद्रनदी । प्रसारणी । इत्युणादिकोष ॥

सारणिक', त्रि, पथिक । सरणिशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा, महाभरते । १२ । ८१ । ३६ ।
"यदा सारणिकान् राजा पुत्रवत् परिरक्षति ।
भिनत्ति च न मर्य्यादा स राज्ञो धर्म्म उच्यते॥")

सारणिकघ्न ,पु,(सारणिकान् पथिकान् हन्तीति हन+टक् ।) दस्यु' । इति केचित् ॥

सारणी,स्त्री,(सारणि+वा ङीष् ।) प्रसारणी । स्वल्पनदी । इति मेदिनी ॥ (यथा, अनर्घराघवे । २ । २५ ।
"आलवालवलयेषु भूरुहा
मासन्नस्तिमितमन्तरान्तरा ।
केरलीचिकुरभङ्गिभङ्गुर
सारणीषु पुनरम्बु दृश्यते ॥")

सारफ्ङ , पु, सर्पाण्ड' । इति जटाधर ॥

सारतरु', पु, (सार जल तत्प्रधानस्तरु' ।) कदलीवृक्ष । इति धनञ्जय. ॥

सारथि , पु, (सरत्यश्वानिति । सृ+अन्तर्भावितण्यर्थं+"सर्त्तेर्णिच्च ।" उणा० ४ । ८९ । इति अथिन् ।) रथादिघोटकनियोगकर्त्ता । तत्पर्य्याय । नियन्ता २ प्राजिता ३ यन्ता ४ सूत ५ क्षत्ता ६ सव्येष्टा ७ दक्षिणस्थ ८ रथकुटुम्बी ९ । इत्यमर' ।२।८।५९-६०॥ सादी१० सव्येष्ठ ११ नियामक' १२ चातुरिक १३ । इति जटाधर ॥ प्रवेता १४ रथनागर १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सरथस्यापत्य सारथि' बाह्वाद्यत इति ष्णि:। सह रथेन वर्त्तते योऽसौ सरथोऽश्व: त प्रेरयति ढक्वे कादिति णिर्व्वा । सारयति अश्वान् इति अन्तात् सृ गताविव्यस्मात् नाप्नोति अथिप्रत्ययो वा । इत्यमरटीकाया भरत: ॥ तल्लक्षण यथा, मात्स्ये । २१५ । २०—२१ ।
"निमित्तशकुनज्ञानी हयशिक्षाविशारद: ।
हयायुर्व्वेदतत्त्वज्ञो भूरिभागविशेषवित् ॥
स्वामिभक्तो महोत्साह. सर्व्वेषाञ्च प्रियवद: ।
शूरश्च कृतविद्यश्च सारथि: परिकीर्त्तित: ॥"
समुद्र । इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति: ॥

सारदा, स्त्री, (सार ददातीति । दा+क: ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्गा । यथा । शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदापदव्युत्पत्तेस्तत्पद तालव्यादि सार ददातीति व्युत्पत्तिस्तुकाल्पनिकी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सारदातरि, त्रि ॥

सारद्रुम ,पु (सार' अतिदृढ द्रुम ।) खदिर: इति राजनिर्घण्ट ॥(यथा,बृहत्संहितायाम् । ४३ । ५८ ।
"उत्थापयेत् लक्ष्म सहस्रचक्षुष
सारद्रुमाभग्नकुमारिकान्वितम् ॥")

सारपादप', पु, (सार अतिदृढ. पादप ।) धामनिवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

सारभाण्ड,क्ली,(सारस्य भाण्डमिव ।) अकृत्रिमपात्रम् । यथा मृगनाभ्यादि ॥ (यथा, याज्ञवल्क्य । २ । २५० ।
"समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम् ।
आधान विक्रय वापि नयतो दण्डकल्पना ॥")

सारमिति , पु, वेद. । इति हेमचन्द्र' ॥ सार यथार्थं मीयते ज्ञायते अनेन सारमिति । सारोपपदात् माधातोर्नाप्नोति ति ॥

सारमूषिका, स्त्री,(सारे मुषिकेव) देवदाली । इति राजनिर्घण्ट ॥

सारमेय ,पु,(सरमाया अपत्य पुमानिति ।ढक्।) कुक्कुर । इत्यमर । २ । १० । २१ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ९ । ७२ ।
"अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया इवामिषम् ।
राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुन्धराम् ॥")

सारमेयी, स्त्री, (सरमाया अपत्य स्त्री । ढक् । ङीप् ।) कुक्कुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

सारलोह, क्ली, (सार श्रेष्ठ लोहम् ।) लोहसार । इति भूरिप्रयोग ॥ इष्पात इति भाषा॥

सारव , त्रि, (सरय्वां भव. । अण् । "दाण्डिनायनहास्तिनायनेति ।" ६ । ४ । १७४। इति निपातनात् साधु ।) सरयुनदीसमुत्पन्न. । इत्यमर । १ । १० । ३६ ॥

सारवर्ज्जित ,त्रि, स्थिराशरहित । असारवस्तु । सारेण वर्ज्जित इति तृतीयातत्पुरुषसमासनिष्पन्न' ॥

सारस, क्ली, (सरसि भवम् । सरस्+अण् ।) पद्मम् । इत्यमर । १ । १० । ४० ॥ स्त्रीकट्याभरणम् । इति केचित् ॥

सारसं, त्रि, (सरसि भवम् । सरस्+अण् ।) सरोवरोद्भवजलादि । तज्जलगुणाः । तथा,—
"नद्याः शैलवराद्याभो यत्र सस्तुत्य तिष्ठति ।
तत् सरोजजल छन्नं तदङ्ग. सारस स्मृतम् ॥
सारस सलिल बल्य तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवर रूक्ष बद्धमूत्रमल सितम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(यथा च ।
"चार घनं वातकफानुकारि
त्वग्दोषकृत् तत् कटु दीपनञ्च ।
प्रोक्तं विपाके भ्रमशोषकारि
स्यात् सारस नो सुखकारि वारि ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

सारस, प, चन्द्र । इति मेदिनी ॥

सारस, पु स्त्री, (सरसि भव । अण् ।) स्वनामख्यातपक्षी । तत्पर्य्याय' । पुष्कराह्व' २ । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ गोनर्द ३ नाहुर'४ लक्ष्मण ५ लक्षण ६ सरसोक ७ सरोत्सव' ८ इति शब्दरत्नावली ॥ रसिकः ९ कामी १० । तन्मांसगुणा. । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । महातिसारपित्तग्रहण्यर्शोनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट. ॥ * ॥ तस्य शकुन यथा,—
"इष्टार्थसिद्धि सकलासु दिक्षु
स्यात् सारसद्वन्द्वविलोकनेन ।
श्रुत्वास्य पृष्ठे निनदं न गच्छेत्
सिध्यत्यभीष्ट गृह एव यस्मात् ॥
वामेन योषित्कुललाभकारी
शब्दस्तथाग्रे नृपतोऽर्थलब्धे र ।
य सारसाभ्या युगपद्विराव.
कृतोऽचिरेण क्रमतोऽपि वामः ।
स वेदितव्य. कथितार्थकारी
क्रौञ्चद्वयस्याप्ययमेव वर्ग ॥"
इति वसन्तराजशाकुने सारसवर्ग' ॥

सारसन, क्ली, (सार सनोति ददातीति । षणु दाने+अच् ।) काञ्ची । स्त्रीकट्याभरणम् । इत्यमर' ।२।६।१०९ ॥ अस्य पर्य्याय काञ्ची शब्दे द्रष्टव्य ॥, कञ्चुकदार्व्यार्थं मध्यकायनिबद्धपट्टिकादि । तत्पर्य्याय । अधिकाङ्गम् २ । इत्यमर । २ । ८ । ६३ ॥ द्वे कञ्चुकदार्व्यार्थं मध्यकाये निबद्धे पट्टिकादौ । सकञ्चुका ससन्नाहा मध्ये दार्व्यार्थं यद्बध्नन्ति तत् सारसन अधिकाङ्गञ्चोच्यते । इति भरत. ॥ (यथा, किराते । १८ । ३२ ॥
"तवोत्तरीय करिचर्म्म साङ्गज
ज्वलमनि सारसन महानहि. ।
स्रगास्यपङ्क्ति शवभस्म चन्दन
कला हिमांशोश्च समञ्चकासत ॥")

सारसी, स्त्री, (सारस+जातौ ङीष् ।) सारस पत्नी । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । ११ । १८ । १४ ।
"हसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।
सारस्य इव राजन्य. पतिता पश्य माधव ।॥")

सारस्वत', पु, सरस्वती देवतास्येति । अण् ।) विल्वदण्ड । (सरस्वत्या अयमिति । तस्येदमित्यण् ।) देशविशेषः । स तु हस्तिनापुरस्य उत्तरपश्चिमभागे प्रसिद्धः । इति हेमचन्द्र ॥ यथा । कूर्म्माङ्गस्थदेशानाह ।
"मध्ये सारस्वता मत्स्या शूरसेना समाथुराः
पाञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्रगजाह्वया. ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सरस्वतीनदीपुत्रमुनिविशेषः । सारस्वतदेशोद्भवब्राह्मण । यथा,—
"सारस्वता कान्यकुब्जा गौडमैथिलकोत्कला. ।
पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिन ॥"
इति पुराणम् ॥
कल्पविशेष ॥ यथा,—
'सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा. ।
तद्वृत्तान्तोद्भव लोके तद्भागवतमुच्यते ॥"
इति मात्स्ये ५० अध्याय ॥
व्याकरणविशेष । (नवमद्वापरयुगस्य व्यास. । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।
"सारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा ॥"
घृतविशेषे, क्ली । यथा,—
"समूलपत्रामादाय ब्राह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा ।
उदूखले चोदयित्वा रस वस्त्रेण गालयेत् ॥
रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थ विपाचयेत् ।
औषधानि तु पेष्याणि तानीमानि प्रदापयेत् ॥
हरिद्रा मालती कुष्ठ त्रिवृती सहरीतकी ।
एतेषा पलिकान्भागान् शेषाणिकार्षिकाणि तु
पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धव शर्करा वचा ।
सर्व्वमेतत् समालोड्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते ।
सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
अर्द्धमासप्रयोगेण सोमराजीवपुर्भवेत् ।
माससात्रप्रयोगेन श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि अर्शांसि विविधानि च ।
पञ्चगुल्मान् प्रमेहांश्च कास पञ्चविध जयेत् ॥
बन्ध्यानाञ्चैव नारीणा नराणामल्परेतसाम् ।
घृत सारस्वत नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे रसायनाधिकारे ॥
इदमेव ब्राह्मीघृतमित्याख्ययापि प्रसिद्धम् ॥*॥
त्रि, सरस्वतीसम्बन्धी । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ८३ ।
"वर्णिना हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृत वदेत् ।
तत्पावनाय निर्व्वाप्यश्चरु. सारस्वतो द्विजै ॥")
सारस्वतदेशसम्बन्धी ॥ (सरस्वतीनदीसम्बन्धी । यथा, मेघदूते । ५१ ।
'कृत्वा तासामभिगममपा सौम्य सारस्वतीनामन्त शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्ण ॥")

सारस्वतकल्प, पु, (सारस्वत, कल्प ।) सरस्वत्युपासनाप्रकरणम् । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"शृणु ब्रह्मन् पर गुह्य कल्प सारस्वत मम ।
यस्य विज्ञानमात्रेण जाड्यापहरण भवेत् ॥
सर्व्वशास्त्रप्रकाशश्च सर्व्वज्ञो जायतेऽचिरात् ।
अभ्यासाच्च भवेद्यस्य वाचश्चित्रा भवन्ति हि ॥
अवापुस्त्रिदशा व्याप्त वागीशत्व बृहस्पतिः ।
द्वैपायनोऽपि या ज्ञात्वा वेदव्यासोऽभवन्मुनि.॥
मन्त्रोद्धार प्रवक्ष्यामि साङ्गावरणपूजनै ।
अनन्त बिन्दुना युक्त वामगण्डान्तभूषितम् ॥
जपेत् द्वादशलक्षन्तु मूकोऽपि वाक्पतिर्भवेत्
नाभौ शुभ्रारविन्दञ्च ध्यायेदृशदल सुधी ॥
तन्मध्ये भावयेन्मन्त्री मण्डलाना त्रय चिरम् ।
रत्नसिंहासन तत्र वर्णज्योत्स्नामय पुन' ॥
तस्योपरि पुनर्ध्यायेद्देवीं वागीश्वरीं ततः ।
मुक्ताकान्तिनिभा देवीं ज्योत्स्नाजालविकाशिनीम् ॥
मुक्ताहारयुता शुभ्रा शशिखण्डविमण्डिताम् ।
बिभ्रती दक्षहस्ताभ्या व्याख्या वर्णस्य मालिकाम् ॥
अमृतेन तथा पूर्ण घट दिव्यञ्च पुस्तकम् ।
दधती वामहस्ताभ्या पीनस्तनभरान्विताम् ॥
मध्ये क्षीणा तथा स्वच्छा नानारत्नविभूषिताम्
आत्माभेदेन ध्यात्वैव तत सपूजयेत् क्रमात् ॥
आद्येन दीर्घयुक्तेन कुर्य्यादङ्गानि हस्तयो. ।
हृदयादौ तथा कुर्य्याद्बीजेनाङ्गक्रिया पुनः ॥
भ्रुवोर्म्मध्ये तथा नाभौ गुह्ये च देशिकस्तथा ।
न्यसेद्बीज पुनर्वस्तौ व्यापक विन्यसेत्तत. ॥
पीठन्यास तनौ कुर्य्यात् देवताभावशुद्धये ।
मातृकायान्तु यत् प्रोक्त पीठमभ्यर्च्य यत्नत' ॥
वर्णाब्जेनासन दद्यात् मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत ।
आवाह्य पूजयेत्तस्या देवी वागीश्वरी तत ॥
अङ्गं प्रथमा हृत्ति स्यात् द्वितीया शक्तिभिस्तत ।
दलाग्रेषु समभ्यर्च्य ब्राह्म्याद्या यथाविधि ॥
लोकपाला बहि. पूज्यास्तेषामस्त्राणि तद्बहि ।
एव सम्पूजयेन्मन्त्री जपहोमरतस्तदा ॥
कवित्व लभते वाग्मी लक्षैर्द्वादशभिर्ध्रुवम् ।
प्रातर्जप्त्वा सहस्रन्तु पिबेद्ब्राह्मीं वचान्विताम्
न विस्मरति मेधावी श्रुतान् वेदागमानपि ।
कण्ठमात्रोदके स्थित्वा ध्यायेन्मार्त्तण्डमण्डले ॥
ज्योति पुञ्जनिभा देवी परिवारसमन्विताम् ।
वराभययुता हस्ते मुद्रापुस्तकधारिणीम् ॥
जपन् सहस्रमात्रेण षण्मास विजितेन्द्रिय ।
भीमा सम्प्राप्य वाक्सिद्धि कवीनामग्रणीर्भवेत्
अथ योग प्रवक्ष्यामि जाड्यनाशकर परम् ।
रात्रिशेषे समुत्थाय शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
शुद्धभावेन चात्मान गुरुञ्च परिकल्पयेत् ।
तत्प्रभापटलव्याप्त जगत् सर्व्व विचिन्तयेत् ॥
मूलाधार स्थिता देवी कुण्डली परदेवताम् ।
सुप्ता प्रोत्थाप्य ता शक्त्या क्रमाच्चक्राणि भेदयेत्
तत परशिवे नीत्वा सौषीम्न प्रापयेत्तत. ।
ऊर्द्ध ग्रन्थि विनिर्भिद्य जिह्वा दीपस्वरूपिणीम्
बीजरूपस्वशक्त्या तु प्रोल्लसन्ती परात्मिकाम् ।
शब्दब्रह्मस्वरूपाञ्च निद्रा चिन्तयेत् पुन. ॥
तत्प्रभापटलव्याप्त शरीर चिन्तयेत्ततः ॥

नित्यं सहस्रमात्रेण जपेत् संवत्सरं यदि।
ततः सञ्जायते मन्त्री वाचस्पतिरिवापरः॥
छन्दोऽलङ्कारतर्कादिनानाशास्त्रार्थविद्भवेत्।
कवित्वं ज्ञानशक्त्या तु पाण्डित्यमधिकं भवेत्॥ *
अथापरं प्रवक्ष्यामि योगं भुवि सुदुर्लभम्।
नाभिचक्रस्थिता सौम्या रक्ताकारा विचि-
न्तयेत्॥
क्षौमावद्धनितम्बाञ्च रक्ताभरणभूषिताम्।
पाशाङ्कुशधरां दिव्यां वराभययुतां पुनः॥
दृष्ट्या चामृतवर्षिण्या पूरयन्तीं मनोरथान्।
एवं ध्यात्वा जपेल्लक्षं मनुज्ञो विजितः ततः॥
होमं कुर्य्यात् त्रिमध्वक्तै रक्तोत्पलयुतैर्द्विजः।
ततः सन्तर्पयेद्देवीं दुग्धयुक्तेन सर्पिषा॥
पायसेन बलिं दद्यात् दधिपिष्टमधुप्लुतैः।
एवं कृत्वा विधानन्तु साक्षाद्वैश्रवणो भवेत्॥
सिद्धार्थैस्त्रिमधुरोपेतैर्हुत्वा जगद्वशं नयेत्।
पद्मदानेन महतीं प्राप्नुयात् श्रियमूर्जिताम्॥
देवीहृदयविद्याया नास्ति किञ्चित् सुदुर्लभम्
स्नेहभावेन सम्प्रोक्ता न देयं यस्य कस्यचित्॥
एतत्ते कथितं दिव्यं विद्योत्पत्तेश्च कारणम्।
विष्णुना दत्तमस्मभ्यं मया तुभ्यं द्विजोत्तम॥
सिद्धमन्त्रो यदा मन्त्री बालिशस्यापि मूर्द्धनि।
हस्तं दत्त्वा जपेत् सोऽपि सौधीं वाचमन-
र्गलाम्॥"
इति स्वायम्भुवमातृकातन्त्रे सारस्वतः पटलः।
इति तन्त्रसारः॥

सारस्वतव्रत, पुं, (सारस्वतं सरस्वतीदेवताकः व्रतः।) सरस्वत्या व्रतविशेषः। यथा,—
मनुरुवाच।
"मधुरा भारती केन व्रतेन मधुसूदन।
तथैव जनसौभाग्यमतिविद्यासुकौशलम्॥
अभेदश्चापि दम्पत्योस्तथा बन्धुजनेन च।
आयुश्च विपुलं पुंसां तन्मे कथय माधव॥
मत्स्य उवाच।
सम्यक् पृष्टं त्वया राजन् शृणु सारस्वतं व्रतम्
यस्य सङ्कीर्त्तनादेव तुष्यतीह सरस्वती॥
यो यद्भक्तः पुमान् कुर्य्यादेतद्व्रतमनुत्तमम्।
तद्वासरादौ सम्पूज्य विप्रानेतत् समारभेत्॥
अथवादित्यवारेण ग्रहताराबलेन वा।
पायसं भोजयेद्विद्वान् कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्॥
शुक्लवस्त्राणि दत्त्वा च सहिरण्यानि शक्तितः।
गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमाल्यानुलेपनैः॥
यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः।
त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा॥
वेदाः शास्त्राणि सर्व्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत्
न विहीनं त्वया देवि तथा मे सन्तु सिद्धयः॥
लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा मतिः।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति॥
एवं सम्पूज्य गायत्रीं वीणाक्षमालाधारिणीम्।
शुक्लपुष्पाक्षतैर्भक्त्या सकमण्डलुपुस्तकम्॥
मौनव्रतेन भुञ्जीत सायं प्रातश्च धर्म्मवित्।
पञ्चम्यां प्रतिपक्षञ्च पूजयेत् शब्दवासिनीम्॥
तथैव तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम्।
क्षीरं दद्याद्धिरण्यञ्च गायत्री प्रीयतामिति॥
सन्ध्यायाञ्च तथा मौनमेतत् कुर्व्वन् समाचरेत्।
नान्तराभोजनं कुर्य्यात् यावन्मासास्त्रयोदश॥
समाप्ते तु व्रते दद्यात् भोजनं शुक्लतण्डुलैः।
सुवर्णं वस्त्रयुग्मञ्च गाञ्च विप्राय शोभनाम्।
देव्या वितानं घण्टाञ्च सितनेत्रपटावृताम्।
चन्दनं वस्त्रयुग्मञ्च दध्यन्नं शिखरं पुनः।
तथोपदेष्टारमपि भक्त्या सम्पूजयेद्गुरुम्॥
वित्तशाठ्येन रहितो वस्त्रमाल्यानुलेपनैः।
अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् सारस्वतं व्रतम्।
विद्यावानर्थयुक्तश्च व्यक्तकण्ठश्च जायते॥
सरस्वत्याः प्रसादेन ब्रह्मलोके महीयते।
नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी
ब्रह्मलोके वसेद्राजन् यावत् कल्पायुतत्रयम्।
सारस्वतं व्रतं यस्तु शृणुयादथवा पठेत्।
विद्याधरपुरे सोऽपि वसेदब्दायुतत्रयम्॥"
इति मत्स्यपुराणे। ६६। १—२४॥

सारस्वताः, पुं भूम्नि, (सारस्वते भवाः। अण्।) सारस्वतदेशजातमनुष्यः। यथा, हेमचन्द्रे।
"काश्मीरास्तु माधुमताः सारस्वतास्तु विक-
र्णिकाः॥"

सारस्वतोत्सवः, पुं, (सारस्वतः सरस्वतीसम्बन्धी उत्सवः।) सरस्वत्या उत्सवः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ अस्य प्रमाणादिकं सरस्वतीशब्दे द्रष्टव्यम्॥

सारा, स्त्री, (सारयतीति। सृ+णिच्+अच्। टाप्।) कृष्णत्रिवृता। इति शब्दरत्नावली॥ दूर्व्वा। इति शब्दचन्द्रिका॥ (सेहुण्डभेदः॥ शातला अनेन नाम्ना प्रसिद्धा॥ यथा,—
"सातला सप्तला सारा विमला विदुला च सा
तथा निगदिता भूरिफेना चर्म्मकषेत्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

साराल, पुं, (सारेण सरणेन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल अच्।) तिलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

सारिः, पुं, स्त्री, (सरतीति। सृ+इण्।) पाशकः। इति शब्दरत्नावली॥

सारिका, स्त्री, (सरति गच्छतीति॥ सृ+ण्वुल्। टाप्।) पक्षिविशेषः। इत्यमरः। २।५।८॥ शालिक इति भाषा॥ (यथा, रामायणे। २। ५३। २२।
"मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण। सारिका।
यत्तस्याः श्रूयते वाक्यं शुक पादमरेर्दंश॥")
तत्पर्य्यायः। पीतपादा २ गोराटी ३ गोकिराटिका ४। इति हेमचन्द्रः॥ शारिका ५ सारी ६ शारी ७ चित्रलोचना ८। इति शब्दरत्नावली॥ मधुरालापा ९ पूती १० मेधाविनी ११ गोराष्टिका १२ गोकिराटी १३ गोरिका १४ कलहप्रिया १५। इति राजनिर्घण्टः॥]

सारिणी, स्त्री, (सरतीति। सृ+णिनि। ङीप्।) सहदेवी। कार्पासी। दुरालभा। कपिलशिंशपा। प्रसारिणी। रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः॥

सारिवा, स्त्री, लताविशेषः। अनन्तमूल इति ख्याता। गौरिया साउ इति हिन्दी भाषा। सा तु जम्बुवत्पत्रा दुग्धगर्भा प्रततिर्भवति। तत्पर्य्यायः। शारदा २ गोपी ३ गोपकन्या ४ गोपवल्ली ५ प्रतानिका ६ लता ७ आस्फोता ८ काष्ठसारिवा ९। इति राजनिर्घण्टः॥ गोपा १० उत्पलसारिवा ११ अनन्ता १२ शारिवा १३ श्यामा १४। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। वृष्यत्वम्। पित्तप्रणाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ कृष्णसारिवा। सा तु इन्द्रजम्बुवत्पत्रा सुगन्धा कलघण्टेति प्रसिद्धा। करिया साउ इति हिन्दी भाषा। श्यामालता इति वङ्गभाषा। तत्पर्य्यायः। कृष्णमूली २ कृष्णा ३ चन्दनसारिवा ४ भद्रा ५ चन्द्रनगोपा ६ चन्दना ७ कृष्णवल्ली ८। अस्या गुणाः। त्रिदोषशमनत्वम्। तिक्तत्वम्। कटुरसत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"सारिवाद्वौ तु मधुरौ हिमौ भूतनिकृन्तनौ।
कुष्ठकण्डुज्वरहरौ देहदुर्गन्धिनाशनौ॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
किञ्च।
"सारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु।
अग्निमान्द्यरुचिश्वासकासामविषनाशनम्।
दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातिसारनाशनम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

सारी, स्त्री, (सारि+वा ङीष्।) सारिकापक्षिणी। पाशकः। इति शब्दरत्नावली॥ सप्तला। इति राजनिर्घण्टः॥ (सप्तलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

सारोष्ट्रिक, पुं, (सारोष्ट्रे देशे भवः। सारोष्ट्र+ठञ्।) विषभेदः। सारोष्ट्रो देशभेदस्तत्र भवः सारोष्ट्रिकः ठञ्चे कादिति णिक दन्त्यादिः। सुराष्ट्रशब्दात् सौराष्ट्रिकः। इति स्वामी। इत्यमरभरती। १। ८। १०॥

सार्थः, पुं, (सरतीति। सृ+"सर्त्तेर्णिच्च।" उणा० २। ५। इति थन्। स च णित्।) जन्तुसङ्घः। इत्यमरः। २। ६। ४१॥ वणिक्समूहः। (यथा, रघुः। १७। ६४।
"वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव।
सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चेरुर्वेश्मस्विवाद्रिषु॥")
समूहमात्रम्। इति मेदिनी॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ८६। ४९।
"पश्चिमे शर्व्वरीभागे नीमृकोलूकपिङ्गलाः।
सर्व्व एव विपर्य्यस्ता ग्राह्याः सार्थेषु योषि-
ताम्॥")

सार्थः, त्रि, अर्थेन सह वर्त्तमानः। अर्थयुक्तः। इति हेमचन्द्रः॥ यथा, वनपर्व्वणि।

"सार्थः प्रसवतो मित्रं भार्य्या मित्रं गृहे सतः।
आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानमित्रं मरिष्यतः॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥

सार्थकः, त्रि, (सार्थ+कन्।) अर्थेन सह वर्त्त-
मानः। यथा,—
"शब्दान्तरमपेक्ष्यैव सार्थकः सार्थबोधकात्।
प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा॥"
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥
(सफलः। यथा, भागवते। १०। ४१। ४५।
"प्राह नः सार्थकं जन्म पावितञ्च कुलं प्रभो।
पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा ह्यागमनेन वाम्॥"

सार्थवाहः, पु, (सार्थं वहतीति। वह+अण्।)
वणिक्। इत्यमरः। २। ९। ७८॥ (यथा,
कथासरित्सागरे। १। ११।
"भुक्तोत्तरं सह्रदयरास्थानीसंस्थित कदा-
चित्तम्।
अभ्येत्य सार्थवाहो दत्तमहार्घोपहारमणि-
कनकः॥")

सार्द्रं, त्रि, (आर्द्रेण सह वर्त्तमानम्।) आर्द्रम्।
इत्यमरः। ३। १। १०५॥ आर्द्रयुक्ते, त्रि।
"अङ्गुष्ठमात्रं स्थौल्येन बाहुमात्रं प्रमाणतः।
सार्द्रञ्च सपलाशञ्च दण्ड इत्यभिधीयते॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृताङ्गिरोवचनम्॥

सार्द्धं, व्य, सहितम्। इत्यमरः। ३।४।४॥ (यथा,
महाभारते। ७। २७। २।
"सुशर्म्मा भ्रातृभिः सार्द्धं युद्धार्थी पृष्ठतोऽन्व-
यात्॥")

सार्द्ध, त्रि, अर्द्धेन सह वर्त्तमानम्। अर्द्धयुक्तम्।
यथा,—
"मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां
नित्यम्।
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
अपि च।
"गतेऽब्दे द्वितये सार्द्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥

सार्पिषः, त्रि, (सर्पिषः अयं सर्पिषा संस्कृतो
वा। सर्पिष्+अण्।) सर्पिःसम्बन्धी। सर्पिः-
संस्कृतवस्तु। सर्पिःशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

सार्पिष्कं, त्रि, (सर्पिष्+"तेन संस्कृतम्॥" इति
ठक्।) सर्पिषा संस्कृतम्। यथा,—
"सार्पिष्कं दाधिकं सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं
क्रमात्।"
इति हेमचन्द्रः॥

सार्प्यः, पुं, (सर्पो देवता यस्य। ष्यञ्।) अश्लेषा-
नक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे।
१। १८। १५।
"पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः।
सार्प्ये जातौ तु सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ॥"
सर्पस्यायमिति।) सर्पसम्बन्धिनि, त्रि॥

सार्व्वः, पु, (सर्व्वस्मै हितः। सर्व्व+"सर्व्वसर्व्व-
पुरुषाभ्यां णढञौ।" ५। १। १०। इति णः।)
बुद्धः। जिनः। इति हेमचन्द्रः॥ सर्व्वसम्ब-
न्धिनि, त्रि॥

सार्व्वजनिकः, त्रि, (सर्व्वजनाय हितः। "सर्व्व-
जनात् ठञ्खञ्च।" ५। १। ९। इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या ठञ्।) सकलजनहितः। सर्व्वजन-
शब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

सार्व्वजनीनः, त्रि, (सर्व्वजनाय हितः। सर्व्वजन
+खः।) सार्व्वजनिकः। सर्व्वजनशब्दात्
णीनप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

सार्व्वभौमः, पु, (सर्व्वभूमौ विदितः। "तत्र विदितः
इति च।" ५।१।४३। इत्यण्।) उत्तरदिग्-
गजः। इत्यमरः। १। ३। ४॥ सर्व्वभूमीश्वरः।
तत्पर्य्यायः। चक्रवर्त्ती २ एकराट् ३ नृपा-
ग्रणीः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
महाभारते। ३। ९३। ९।
"भरतस्य च वीरस्य सार्व्वभौमस्य पार्थिव!।
ध्रुवं प्राप्स्यति दुष्प्रापान् लोकांस्तीर्थपरि-
प्लुतः॥")
विदूरथपुत्त्रः। यथा,—
"परिक्षिरनपत्योऽभूत् सुरथो नाम जाह्नवः।
ततो विदूरथस्तस्मात् सार्व्वभौमस्ततोऽभवत्॥"
इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २२ अध्यायः॥
(पुरुवंशीयाहंयातिनृपस्य पुत्त्रः। यथा, महा-
भारते। १। ९५। १५—१६। "अहंयातिः
खलु कृतवीर्य्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम।
तस्यामस्य यज्ञे सार्व्वभौमः। सार्व्वभौमः खलु
जित्वा जहार कैकेयीं सुनन्दां नाम तामुप-
येमे॥"॥) सकलभूमिसम्बन्धिनि, त्रि॥

सार्व्वलौकिकः, त्रि, (सर्व्वलोके विदितः। "लोक-
सर्व्वलोकात् ठञ्।" ५।१।४४। इति ठञ्।)
सर्व्वजनविदितः। यथा,—
"भवन्तं कार्त्तवीर्य्यो यो हीनसन्धिमचीकरत्।
जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्व्वलौकिकः॥"
इति भट्टिकाव्ये ५ सर्गः॥
सार्व्वलौकिकः सर्व्वलोकविदितः। इति तट्टीका।

सार्व्ववेद्यः, पु, (सर्व्ववेदं वेत्तीति। सर्व्ववेद+
ष्यञ्।) सकलवेदज्ञब्राह्मणः। सर्व्ववेदशब्दात्
ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥

सार्षपं, त्रि, (सर्षपस्यायमिति। सर्षप+अण्।)
सर्षपसम्बन्धीयशाकतैलादिः। यथा,—
"घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम्।
अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

सालः, पु, (शाल्यते इति। शल गतौ+घञ्।)
शालमत्स्यः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ वृक्ष-
मात्रम्। प्राकारः। इति मेदिनी॥ रालः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (सारोऽस्त्यत्रेति। अच्।
रस्य लः।) स्वनामख्यातवृक्षः। इत्यमरः।२।२।
२॥ सखुया इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः।
सर्ज्जः २ सर्ज्जरसः ३ वत्सः ४ कलकलोद्भवः ५
वल्लीवृक्षः ६ चीरपर्णः ७ रालकार्य्यः ८ पुस्तका-
न्तरे राल कार्श्येति शब्दद्वयम्। अजकर्णकः
९ वस्तकर्णः १० कषायी ११ ललनः १२ गन्ध-
वृक्षकः १३ वंशः १४ रालनिर्यासः १५ दिव्य-
सारः १६ सुरेष्टकः १७ शूरः १८ अग्निवल्लभः
१९ यक्षधूपः २० सिक्थकः २१। अस्य गुणाः।
कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। हिमत्वम्।
स्निग्धत्वम्। अतिसारपित्तास्रदोषकुष्ठकण्डूवि-
स्फोटवातनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
अपि च।
"सालस्तु सर्ज्जकार्श्याश्वकर्णकाः शस्यसम्बरः।
अश्वकर्णः कषायः स्याद् घर्म्मस्वेदकफक्रिमीन्॥
व्रणविद्रधिवाधिर्य्ययोनिकर्णगदान् हरेत्॥"
अथ सालप्रभेदाः।
"सर्ज्जकोऽन्योऽजकर्णः स्याच्छालो मरिचपत्रकः
अजकर्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति।
कफपाण्डुस्रुतिगदान् मेहकुष्ठविषव्रणान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

सालङ्गः, पु, रागस्य प्रकारविशेषः। यो रागो
रागान्तरामिश्रितः सन् रागान्तराभासयुक्तः।
इति सङ्गीतशास्त्रम्॥

सालनः, पु, (सालः कारणत्वेनास्त्यस्येति। पमादि-
त्वात् नः।) सर्ज्जरसः। इति रत्नमाला॥

सालनिर्यासः, पु, (सालस्य निर्य्यासः।) सर्ज्जरसः।
इति रत्नमाला॥

सालपर्णी, स्त्री, (सालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः।
ङीष्।) शालपर्णी। इत्यमरः।२।४।११५॥
शालपानि इति भाषा। यथा,—
"शालपर्णी सालपर्णी स्थिरा चांशुमती ध्रुवा॥"
इति शब्दरत्नावली॥
"अभावे पृश्निपर्ण्याश्च शालपर्णीं नियोजयेत्।"
इति वैद्यशास्त्रम्॥

सालपुष्पं, क्ली, (सालस्येव पुष्पमस्य।) स्थलपद्मम्।
इति शब्दरत्नावली॥

सालभञ्जिका, स्त्री, (सारं भनक्तीति। भन्ज+
ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। रस्य लः।) पुत्त-
लिका। यथा,—
"पाञ्चालिका तु पाञ्चाली पुत्त्रिका साल-
भञ्जिका।"
इति जटाधरः।
वेश्या। यथा,—
"वेश्या तु गणिका क्षुद्रा वारस्त्री सालभञ्जिका"
इति च जटाधरः॥

सालरसः, पुं, (सालस्य रसः।) रालः। इति
राजनिर्घण्टः॥

सालवाहनः, पु, (सालः तन्नामा यक्षो वाहनं
यस्य।) शालिवाहनराजः। इति केचित्॥
(अस्य विवरणं सातवाहनशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

सालवेष्टः, पु, (सालस्य वेष्टः निर्य्यासः।) धूनकः।
इति भूरिप्रयोगः॥

सालशृङ्गं, क्ली, (सालस्य शृङ्गमिव।) प्राचीर-
राग्रम्। इति केचित्॥

साला, स्त्री, (साल' प्रकारोऽस्त्यस्या इति। अच्। टाप्।) गृहम्। इत्यमरटीकायां भरत'॥

सालाकारी, स्त्री, युद्धे पराजितनारी। इति केचित्॥

सालातुरीय', पु, पाणिनिमुनि'। इति हेमचन्द्र:॥ तालव्यशकारादि: साधुपाठ:। यथा,—
"शालातुरीयशालङ्किदाक्षिपुत्राश्च पाणिनी।"
इति शब्दरत्नावली॥

सालार, क्ली, (साला रातीति। रा+क'।) द्रव्यरक्षणार्थभित्तिस्थकीलक:। डाण्डा इति भाषा। इति केचित्॥

सालावृक:, पु, (सालाया वृक इव।) कुक्कुर:। शृगाल। तरक्षु। इति केचित्॥ तालव्यशकारादिश्चायम्॥

सालूर', पु, मण्डूक:। इति शब्दरत्नावली॥ तालव्यशकारादिश्च॥

सालेय, पु, मधुरिका। इत्यमरटीका॥ तालव्यशकारादिश्च॥

साल्व', पुं, विष्णुवध्यराजविशेष:। इति हेमचन्द्र' स तु सौभदेशाधिपति:। इति महाभारते कर्णपर्व्व॥ देशविशेष। तद्देशस्थे, पु भूम्नि। तद्देशसम्बन्धिनि, त्रि॥ तालव्यशादिश्च॥

साल्वहा, [न्] पुं, (साल्व हन्तीति। हन्+ क्विप्।) विष्णु'। इति हेमचन्द्र'॥

साल्विक, पु, पक्षिविशेष:। सालिक इति भाषा यथा,—
"शवमक्ष' क्षुद्रचुडो मूयलक्षाश्च साल्विक।"
इति शब्दचन्द्रिका॥

सावक, त्रि, शिशु। इति केचित्॥ तालव्यशकारादि साधुपाठ॥

सावधान, त्रि, (अवधानेन सह वर्त्तमान'।) सचेतन। सतर्क.। यथा, श्राद्धतत्त्वे।
"आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदा'।
ये चात्र विहिता श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते॥"

सावनं, क्ली, (सवन सोमयज्ञस्नान तस्येदमित्यण्) सवनसम्बन्धिदिनम्। यथा। सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसाध्यत्वात् तत्सम्बन्धि दिन सावनम्। इति माधवाचार्य्य॥ अपि च। ब्रह्मसिद्धान्ते। सावन दण्डा षष्टिरह स्वलग्नस्वगुणांशाब्धास्तदैन भवेत्। इति मलमासतत्त्वम्॥ (यथाच सूर्य्यसिद्धान्ते।
"उदयादुदय भानो सावन तत् प्रकीर्त्तितम्।
सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु ते॥")

सावन, पु, (सवनस्यायमिति। अण्) यज्ञकर्म्मान्त। यजमान। वरुण। इति मेदिनी॥ दिवसविशेष'। यथा,—
"तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तित:।
अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवस: स्मृत॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥

मासभेद। स च त्रिंशदहोरात्रात्मक। यथा,
"त्रिंशता सौरदिवसै. सावन: परिकीर्त्तित.।"
इति शब्दरत्नावली॥

अपि च। ब्रह्मसिद्धान्ते।
"चान्द्र' शुक्लादिदर्शान्त' सावनस्त्रिंशता दिनै:।
एकराशौ रविर्यावत् काल मास: स भास्कर:।
सर्व्वर्क्षपरिवर्त्तैश्च नाक्षत्र इति चोच्यते॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे च।
"सन्निकर्षाद्यथारभ्य सन्निकर्षमथापरम्।
चन्द्रार्कयोर्बुधैर्म्मासश्चान्द्र इत्यभिधीयते।
सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्य्योदया स्मृता'॥
आदित्यराशिभोगेन सौरो मास प्रकीर्त्तित'।
सर्व्वर्क्षपरिवर्त्तैश्च नाक्षत्र इति चोच्यते॥"*॥
सावनमासकर्त्तव्यकर्म्मादि यथा,—
"सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तित'॥
पितामह:।
"आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमस' स्मृत'।
विवाहादौ स्मृत. सौरो यज्ञादौ सावनो मत:॥"
अत्र आदिपदेन सवनतिहविमायश्चित्तायुर्दायाशौच-गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-नामकरणान्नप्राशन-निष्क्रमण-चूडादिग्रहणम्। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरम्।
"अध्यायनञ्च ग्रहचारकर्म्म
सौरेण मानेन सदाध्यवस्येत्।
सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन
लौक्यञ्च यत् स्याद्व्यवहारकर्म्म॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥ * ॥

वर्षविशेष'। यथा,—
"सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव।
सावनेन च मानेन दिनषट्क प्रपूर्य्यते॥"
सौरसंवत्सरे दिनषट्काधिक सावन. संवत्सरो भवतीति। इति मलमासतत्त्वम्॥

सावर', पु, (सवराणामयमिति। अण्।) लोध्र। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च॥ (यथा, सुश्रुते। ४। २२।
"शारिवोत्पलषड्ग्रन्थासावरागुरुचन्दनै:॥")
पापम्। अपराध। इति विश्व'॥ (मृगविशेषमासे, क्ली। तस्य गुणा यथा,—
"सावर पलल स्निग्ध शीतल गुरु च स्मृतम्।
रसे पाके च मधुर कफद रक्तपित्तहृत्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)
तालव्यशकारादिरप्ययम्॥

सावर्ण, पु, (सवर्ण एव। स्वार्थे अण्। सवर्णाया: छायाया अपत्यमिति अण् वा।) अष्टममनु'। यथा,—
"छायासञ्ज्ञासुतो योऽसौ द्वितीय कथितो मनु
पूर्व्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णस्तेन कथ्यते॥"
इति देवीभागवतम्॥
(तथाच हरिवंशे। ९। १९।
"पूर्व्वजस्य मनोस्तात सदृशोऽयमिति प्रभु'।
मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते॥")
यथाच मात्स्ये। ९। ३१—३३।
"सावर्णस्य प्रवक्ष्यामि मनोर्भावि तथान्तरम्।
अश्वत्थामा शरद्वांश्च कौशिको गालवस्तथा॥
शतानन्द' काश्यपश्च रामश्च ऋषय: स्मृता:।
धृतिर्व्वरीयान् यवस: सुवर्णो हृष्टिरेव च॥
चरिष्णुरीड्य: सुमति: वसु सुभ्रुश्च वीर्य्यवान्।
भविष्या दशसावर्णा मनो: पुत्रा: प्रकीर्त्तिता'॥"

सावर्णलक्ष्य, क्ली, (सावर्णस्य समानवर्णस्य पूर्व्वाकृतेरिति यावद् लक्ष्य तस्मात्।) चर्म्म। इति शब्दरत्नावली॥

सावर्णि, पु, (सवर्णाया अपत्यमिति। इञ्।) अष्टममनु'। स च सूर्य्यपुत्र:। यथा,—
"विवस्वतश्च द्वे जाये विश्वकर्म्मसुते उभे।
सञ्ज्ञा छाया च राजेन्द्र ये प्रागभिहिते तव॥
तृतीया वडवामेके तासां सञ्ज्ञासुतास्त्रय'।
यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु॥
सावर्णिस्तपती कन्या भार्य्या संवरणस्य या।
शनैश्चरस्तृतीयोऽभूदश्विनौ वडवात्मजौ॥
अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनु'।
निर्म्मोकविरजस्काद्या सावर्णितनया नृप॥
तत्र देवा. सुतपसो विरजा अमृतप्रभा'।
तेषां विरोचनसुतो वलिरिन्द्रो भविष्यति॥
दत्त्वेमां याचमानाय विष्णवे य पदत्रयम्।
राद्धमिन्द्रपदं हित्वा तत: सिद्धिमवाप्स्यति
योऽसौ भगवता बद्ध प्रीतेन सुतले पुन:।
निवेशितोऽधिके स्वर्गादधुनास्ते स्वराडिव
गालवो दीप्तिमान्रामो द्रोणपुत्त्र कृपस्तथा
ऋष्यशृङ्ग पितास्माक भगवान् वादरायण'
इमे सप्तर्षयस्तत्र भविष्यन्ति स्वयोगत॥
इदानीमासते राजन् स्वे स्वे आश्रममण्डले
देवगुह्यात् सरस्वत्या सार्व्वभौम इति प्रभु'।
स्थान पुरन्दराद्धृत्वा वलये दास्यतीश्वर॥"
इति श्रीभागवते। ८। १३। ८—१७॥
(अस्य विशेषविवरणन्तु मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये द्रष्टव्यम्॥) गोत्रविशेष। यथा वात्स्यसावर्णिगोत्रयोरौर्व्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्नुवत्प्रवरा'। इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

सावित्र, क्ली, (सविता देवता अस्येति। अण्।) यज्ञोपवीतम्। इति शब्दरत्नावली॥ (तत्सम्बन्धिनि, त्रि। यथा, भागवते। ४।२१।१०।
"किं जन्मभिस्त्रिभिर्व्वेह शौक्रसावित्रयाज्ञिकै' कर्म्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तै: पुंसोऽपि विबुधायुषा'")

सावित्र, पु, (सविता देवता अस्येति। अण्।) ब्राह्मण'। इति हेमचन्द्र॥ शङ्कर:। वसु'। इति मेदिनी॥ (स्वार्थे अण्।) सूर्य्य। गर्भ'। इति शब्दरत्नावली॥ (सवितुरपत्य पुमान् अण्। कर्ण.। यथा, महाभारते। १।१३९। ८।
"सोऽब्रवीत् मेघगम्भीरस्वरेण वदतां वर'।
भ्राता भ्रातरमज्ञात सावित्र' पाकशासनि")
सूर्य्यवंशीये, त्रि। यथा, उत्तरचरिते। ४।
"यत् सावित्रैर्दीपित भूमिपालै-
र्लोकश्रेष्ठै: साधु शुद्ध चरित्रम्।
मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती
स्याच्चेदस्मिन् हन्त धिक् मामधन्यम्।"

सवितृसम्बन्धिनि च त्रि। यथा, मनुः। ४। १५०।
"सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्य्यात् पर्व्वसु नित्यशः॥")
सावित्री, स्त्री, शाल्वदेशीयसत्यवद्राजपत्नी। सा तु मद्रदेशीयाश्वपतिराजकन्या॥(अस्या विशेषविवरणन्तु महाभारते वनपर्व्वणि२९२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्॥*॥) उमा। इति मेदिनी॥ तन्नामकरणं यथा,—
"विद्वद्भिरर्च्चिता देवी वेदयोगेषु पूजिता।
भावशब्दस्वरूपा तु सावित्री तेन सा स्मृता॥"
इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः॥
अपि च।
"सर्व्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्त्यते।
यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः।
वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रोच्यते बुधैः॥"
इति वह्निपुराणे ब्राह्मणप्रशंसानामाध्यायः॥
गायत्री। इति त्रिकाण्डशेषः॥*॥ (उपनयनकर्म्म। यथा, मनु। २। ३८।
"आ षोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते।
आ द्वाविंशात् क्षत्त्रबन्धोरा चतुर्व्विंशतेर्व्विशः॥"
"सावित्रीशब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनाख्य कर्म्म लक्ष्यते।" इति मेधातिथिः॥) ब्रह्मपत्नी। सा तु सवितुः प्रश्नां पत्नां जाता। अस्या उत्पत्तिनामान्तराणि यथा,—
"ततः स जपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्।
स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत्॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते।
सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप॥"
इति मात्स्ये। ३। ३०—३२॥*॥
तस्या शतनामानि यथा,—
विष्णुरुवाच।
"सावित्री पुष्करे नाम तीर्थानां प्रवरे शुभे।
वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी।
प्रयागे ललिता देवी कामुका गन्धमादने।
मानसे कुमुदा नाम विश्वकाया तथाम्बरे॥
गोमते गोमती नाम मन्दरे कामचारिणी।
मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे॥
कान्यकुब्जे तथा गौरी रम्भा मलयपर्व्वते।
एकाम्रके कीर्त्तिमती विश्वा विश्वेश्वरे तथा॥
जवा वराहशैले तु कमला कमलालये।
रुद्रकोट्यान्तु रुद्राणी काली कालञ्जरे गिरौ॥
महालिङ्गे तु कपिला कर्क्कोटे मुकुटेश्वरी।
शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जनप्रिया॥
नीलोत्पला मायापुर्य्यां सन्दन्ती ललिते तथा।
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षी महोत्पले॥
गङ्गायां मङ्गला नाम विमला पुरुषोत्तमे।
विपाशायाममोघाक्षी पाटला पाण्डुपर्व्वते॥
नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी।
विपुले विपुला नाम कल्याणी मलयाचले॥
कोटरी कोटरीतीर्थे सगन्धा गन्धमादने।
कुब्जाम्रके त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे हरिप्रिया॥
शिवचण्डे शुभा चण्डा नन्दिनी देविकातटे।
रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने॥
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी।
सीता विन्ध्ये तथा रौद्री कालिन्द्यां विन्ध्यवासिनी॥
सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां मृगावती॥
करवीरे महालक्ष्मीरुमा देवी विनायके।
अरोगे तु रोगहन्त्री महाकाले महेश्वरी॥
अभयेत्युष्णतीर्थे तु अमृता विन्ध्यकन्दरे।
माण्डव्ये माण्डवी देवी महागौरी महेश्वरी॥
गणेशे च प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके।
सोमेश्वरी वराहे तु प्रभासे पुष्करावती॥
देवी माता सरस्वत्यां पारावारतटे स्थिता।
महालये महापद्मा पयोष्ण्यां पिङ्गलेश्वरी।
सिंहिका कृतशौचे च कार्त्तिकेये तु शङ्करी।
उत्पलावर्त्तके लोला सुभद्रा सिन्धुसङ्गमे॥
माता सिन्धुवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे।
जालन्धरे विश्वमुखी तारका किष्किन्धपर्व्वते॥
देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले।
भीमा देवी हिमाद्रौ तु सेतुर्व्विश्वेश्वरे तथा॥
कपालमोचने शुद्धा माता कायावरोहणे।
शङ्खोद्धारे ध्वनिर्नाम धृतिः पिण्डारके वने॥
काली तु चन्द्रभागायामच्छोदे सिद्धिदायिनी।
नरनारायणे देवी वदर्य्यामुर्व्वशी तथा॥
ओषधीशोत्तरकुले कुशद्वीपे कुशोदका।
मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी॥
अश्वत्थवन्दनीका तु विविक्ते श्रमणालये।
गायत्री वेदशालायां सावित्री ब्रह्मसन्निधौ॥
सूर्य्यविम्बे प्रभा नाम मातृणा वैष्णवी मता।
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा॥
व्रजे ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्व्वशरीरिणाम्।
एतदुद्देशतः प्रोक्तं नामाष्टशतमुत्तमम्॥
अष्टोत्तरञ्च तीर्थानां शतमेतदुदाहृतम्।
यो जपेत् शृणुयाद्वापि सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
एषु तीर्थेषु यत् कृत्वा स्नात्वा पश्येन्नरो द्विजः यः
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः कल्पं ब्रह्मपुरे वसेत्॥
नामाष्टशतकं यस्तु श्रावयेद्ब्रह्मसन्निधौ।
पौर्णमास्याममावस्या बहुपुत्त्रो भवेन्नरः॥
गोदाने श्राद्धदाने च अहन्यहनि वा पुनः।
देवार्च्चनविधौ विद्वान् परं ब्रह्माधिगच्छति॥"
इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे १७ अध्याय.॥*॥
अपि च।
नारद उवाच।
"तुलस्युपाख्यानमिदं श्रुतमीश सुधोपमम्।
तत्तु सावित्र्युपाख्यानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि॥
पुरा येन समुद्भूता सा श्रुता च श्रुतिप्रसूः।
केन वा पूजिता देवी प्रथमे कैश्च वा परे॥
नारायण उवाच।
ब्रह्मणा वेदजननी पूजिता प्रथमे मुने।
द्वितीये च वेदगणैस्तत्पश्चाद्विदुषां गणैः॥
तदा चाश्वपतिः पूर्व्वं पूजयामास भारते।
तत्पश्चात् पूजयामासुर्व्वर्णाश्चत्वार एव च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। २३। १—४॥
सावित्रीव्रतं, क्ली, (सावित्र्या व्रतम्।) ज्यैष्ठकृष्णचतुर्द्दश्यां स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः। तद्विवरणं यथा,। पराशरः।
"मेषे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्द्दिशेत्॥"
तां चतुर्द्दशीम्।
"ज्यैष्ठकृष्णचतुर्द्दश्यां सावित्रीमर्च्चयन्ति याः।
वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः॥"
राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः।
"ज्यैष्ठे मासि चतुर्द्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम्।
अवैधव्याय कुर्व्वन्ति स्त्रियः श्रद्धासमन्विताः॥"
व्रतमात्रे तु अनन्तचतुर्द्दशीव्रतोक्तमाचरन्ति। दृष्टपरिकल्पनान्यायात्। तदुक्तं मत्स्यपुराणे।
"गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला।
यदाशुद्धा तदान्यं न कारयेत् क्रियते सदा॥"
उपवासाशक्तौ नक्तं भोजनं कुर्य्यात्।
"उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते।"
इति तत्कृतवचनान्तरात्। अशुद्धा चेत् पूजां कारयेत्। कायिकञ्चोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया च स्वयं क्रियते। एवं स्मृतिपरिभाषायां वर्द्धमानोपाध्यायाः। नारदः।
"दिवाभागे त्रयोदश्यां यदा चतुर्द्दशी भवेत्।
तत्र पूज्या महासाध्वी देवी सत्यवता सह॥"
दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वेऽपि अतएव प्रदोषे व्रतमाचरन्ति। पूर्व्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्ण एव त्रिसन्ध्यव्यानीति वचनात्। यदा तु पूर्व्वापरयोर्न तथाविधा। तदापि पराह्ण एव। यथा। ज्योतिषे।
"चतुर्द्दश्याममावास्या यदा भवति नारद।।
उपोष्य पूजनीया सा चतुर्द्दश्यां विधानतः॥"
सा सावित्री। ततश्चामावास्यायां सावित्रीव्रतविधानं शिवा घोरा तथा प्रेतेति वचनञ्चैतत्परम्। पराशरः।
"सावित्रीमर्च्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि।
ततश्चाविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत सा॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
अन्यत् वनपर्व्वीयसावित्रीव्रतकथायां द्रष्टव्यम्॥
सावित्रीसूत्र, क्ली, (सावित्रीदीक्षाकालिकसूत्रम्।) यज्ञोपवीतम्। इति शब्दरत्नावली॥
साशयन्दक., पु, ज्यैष्ठी। इति केचित्॥
साशूक', पु, कम्बलः। इति हारावली। १५६॥
साश्रुधीः, स्त्री, श्वश्रूः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
सास्थितास्त्रार्द्धं, क्ली, (सास्थि अस्थिसहितं तास्त्रार्द्धं यत्र।) कांस्यम्। इति त्रिकाण्डशेष.॥
सास्ना, स्त्री, (षस स्वप्ने + "रास्नासास्नास्थूणावीणाः" उणा० ३। १५। इति नप्रत्ययेन साधुः। गलकम्बलः। इत्यमरः। २। ९। ६३॥ (यथा, माघे। ५। ६२।
"रोमन्थमन्थरचलद्गुरुसास्नमासाचक्रे निमीलदलसेक्षणमौक्षकेण॥")

साहचर्य्यं, क्ली, (सहचरस्य भावः कर्म्म वा । सहचर+ष्यञ् ।) सहचरस्य भावः । (यथा, कुमारे । ४ । ११ ।

"मधुश्च ते मन्मथ ! साहचर्य्या-
दसावनुक्तोऽपि सहाय एव
समीरणो नोदयिता भवेति
व्यादिश्यते केन हुतासनस्य ॥")

सहगमनम् । सहचरशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ सहचारः । सामानाधिकरण्यम् । एकाधिकरणवर्त्तित्वम् । यथा,—
"प्रायशो रूपभेदेन साहचर्य्याच्च कुत्रचित् ।"
इत्यमरः ॥
(सहधर्म्माचरणम् । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, रघु. । १६ । ८७ ।
"तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्य्याय हस्ते माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य॥")

साहय, त्रि, (साहयतीति । साहि+"अनुपसर्गात् लिम्पविन्देति ।" ३ । १ । १३८ । इति शः ।) सहनकारयिता । इति व्याकरणम् ॥

साहसं,क्ली, (सहसा बलेन निर्वृत्तम् । सहस्+"तेन निर्वृत्तम् ।" ४।२।६८ । इति अण् ।) दण्डः । इत्यमरः । २।८।२१ ॥ स च त्रिविधः । यथा, याज्ञवल्क्यः ।
"साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ।
तदर्द्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृतः ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

बलात्कारकृतकार्य्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
"वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥"
इति माधवकरसंगृहीतरुग्विनिश्चये यक्ष्माधिकारे ॥ "साहसादिति साहसो बलवद्विग्रहादिरूपः क्षोभहेतुत्वेन कारणत्वम् ॥" इति तट्टीकायां विजयरक्षितः ॥*॥ दुष्कृतकर्म्म । अविमृश्यकृतिः । (यथा, महाभारते । १।४२।१ ।
"यद्येतत् साहसं तात ! यदि वा दुष्कृतं कृतम् ।
प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वाग्उक्ता न मृषा भवेत् ॥")
द्वेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ पश्चाद्दोषमनालोच्य करणम् । तत्तु चौर्य्यपरदारगमनादि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥*॥ साहसमाह नारदः ।
"मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्षणम् ।
पारुष्यमनृतञ्चैव साहसं पञ्चधा स्मृतम् ॥"
अत्र सद्य एवोत्तरदापनम् । यथा,—
"साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥"
विवादयेत् सद्य एवोत्तरं दापयेत् । इति शूलपाणिः ॥ तत्र दासादयोऽपि साक्षिणो भवन्ति यथा, उशनाः ।
"दासोऽन्धो बधिरः कुष्ठी स्त्रीबालस्थविरादयः ।
एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

(तद्युक्ते, त्रि । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ३८ । ३७ ।
"न जाने इति यद्ब्रूषे किमतः साहसं वच ॥")

साहसः, पुं, (सहसे बलाय हितः । सहस्+अण् ।) अग्निविशेषः । यथा,—
"प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः ।
लक्षहोमे च वह्निः स्यात् कोटिहोमे हुताशनः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

साहसाङ्कः, पुं, (साहसः एव अङ्कश्चिह्नं यस्य ।) विक्रमादित्यराजः । इति जटाधरः ॥

साहसिकः, त्रि, (सहसा बलेन वर्त्तते इति । सहस्+"ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते ।" ४ । ४ । २७ । इति ठक् ।) मनुष्यमारकः । चौरः । पारदारिकः । परुषवादी । अनृतवादी । इति साहसशब्दार्थदर्शनात् । एते असाक्षिणः । यथा नारदः ।
"स्तेनाः साहसिका धूर्त्ताः कितवा योधकाश्च ये ।
असाक्षिणस्तु ते दुष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
(हठकारी । यथा । "केचित् साहसिकास्त्रिलोचनमिति पेठुः ।" इति कुमारटीकायां मल्लिनाथः । ३ । ४४ ॥)

साहस्रं, क्ली, (सहस्राणां समूहः । सहस्र+"भिक्षादिभ्योऽण् ।" ४ । २ । ३८ । इति अण् ।) सहस्रसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५७ । १३ ।
"एतावन्ति च दासानां साहस्राण्युत सन्ति मे ।"
सहस्रमेव । स्वार्थे अण् ।) सहस्रमात्रम् । यथा,—
"हरिर्दो साहस्रं कमलबलिमाधाय पदयोर्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरन्नेत्रकमलम् ।
गतो भक्त्युद्रेकः परिणतिमसौ चक्रवपुषा त्रयाणां रक्षायै त्रिपुरहर जागर्त्ति जगताम् ॥"
इति महिम्नस्तवः ॥
(सहस्रेण क्रीतमिति । "शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।" ५ । १ । २७ । इति अण् ।) सहस्रेण क्रीते, त्रि ॥ (सहस्रस्य दमिति । अण्।) सहस्रसम्बन्धिनि च त्रि ॥ (यथा, विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । १४ ।
"साहस्री वापि सङ्ख्या प्रकटमभिहिता सर्व्ववेदेषु येषाम् ॥")

साहस्रः, पुं (सहस्रमस्यास्तीति । सहस्र+"अण् च ।" ५ । २ । १०३ । अण् ।) सहस्रसङ्ख्यकगजादिना बली । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥ (सहस्रविशिष्टे, त्रि । यथा, मनुः । ८ । ३८३ ।
"सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां तु तां व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ॥")

साहायकं, क्ली, (सहायस्य भावः कर्म्म वा । सहाय+"योपधात् गुरूपोत्तमात् वुञ् ।" ५।१।१३२।इत्यत्र सहायाद्वेति वक्तव्यम् इत्युक्तेः पाक्षिको वुञ् ।) साहाय्यम् । सहायस्य भाव इत्यर्थे वुञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, रघुः । १७ । ५ ।
"स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।
जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥")

साहाय्यं, क्ली, (सहायस्य भावः कर्म्म वा । सहाय+पत्ये ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) सहायता । सहायशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५५ । १८ ।
"साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थ ! पातयिष्यामि राक्षसम् ॥"

साहित्यं, क्ली, स्त्री, (सहित+ष्यञ् ।) मेलनम् । सहितस्य भावः इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ परस्परसापेक्षाणां तुल्यरूपाणां युगपदेकक्रियान्वयित्वं साहित्यम् । इति श्राद्धविवेकः ॥ तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वम् । बुद्धिविशेषविशेषत्वं वा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ साहित्यमेकक्रियान्वयित्वम् । तद्यथा । धवखदिरपलाशांश्छिन्धि इत्यत्र धवखदिरपलाशप्रतियोगिकं यत् साहित्यं तन्निरूपितं यदवयवविभागरूपफलं तज्जनिका या छिदिक्रिया तदनुकूलकृतिमांस्त्वम् । इति सारमञ्जरी ॥ मनुष्यकृतश्लोकमयग्रन्थविशेषः । स तु भट्टि-रघु-कुमारसम्भव-माघ-भारवि-मेघदूत-विदग्धमुखमण्डन-शान्तिशतकप्रभृतयः ॥

साह्वं, क्ली, (सह्वस्य भावः । सह्व+अञ् ।) मेलनम् । सहितत्वम् । इति धरणिः ॥ (साहाय्यम् । यथा, महाभारते । ५ । ७ । ११ ।
"ततो दुर्य्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।
विग्रहेऽस्मिन् भवान् साह्वं मम दातुमिहार्हति ॥")

साह्वकृत्, पुं, (साह्वं करोतीति । कृ+क्विप् ।) समभिव्याहारी ॥

साह्वयः, पुं, (आह्वयेन सह वर्त्तमानः ।) मेषादिप्राणिद्यूतम् । पशुयुद्धम् । यथा,—
"मेषादिप्राणिद्यूते स्यात् साह्वयश्च समाह्वयः ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
(नामयुक्ते, त्रि । यथा, भागवते । १ । ४ । ६ ।
"कथमालक्षितः पौरैः स प्राप्तः कुरुजाङ्गलम् ।
उन्मत्तमूकजडवत् विचरन् गजसाह्वये ॥")

सिंहः, पुं, (सिञ्चति तेजः पशुषु इति । सिच्+"सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च ।" उणा॰ ५ । ६२ । इति कः । अन्त्यादेशो हकारः । नुम् च । पृषोदरादित्वात् वर्णविपर्य्यये हिनस्तीति सिंह इत्यपि भवति ।) स्वनामख्यातपशुः । (यथाह कश्चित् ।
"सिंहो बली द्विरदकुञ्जरमांसभोजी
संवत्सरेण कुरुते रतिमेकवारम् ।
पारावतः खलु शिलाकणमात्रभोजी
कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः ॥")
तत्पर्य्यायः । मृगेन्द्रः २ पञ्चास्यः ३ हर्य्यक्षः ४ केशरी ५ हरिः ६ । इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥

पागेन्द्र' ७ श्वेतपिङ्गलः ८ कण्ठीरव' ९ पञ्चशिख १० शैलाटः ११ भीमविक्रमः १२ सटाङ्कः १३ मृगराट् १४ मृगराजः १५ महत्प्रव.१६ केशी १७ लग्नीका १८ करिदारक' १९। इति शब्दरत्नावली ॥ महावीरः २० श्वेतपिङ्गः २१ गजमोचन' २२ मृगारिः २३। इति जटाधर॥ इभारिः २४ नखरायुध. २५ महानाद २६ मृगपतिः २७। इति हेमचन्द्र' ॥ पञ्चमुखः २८ नखी २९ मानी ३० क्रव्यादः ३१ मृगाधिप ३२ शूरः ३३ विक्रान्त' ३४ द्विरदान्तक' ३५ बहुबल ३६ दीप्तः ३७ बली ३८ विक्रमी ३९ दीप्तपिङ्गल' ४०। तन्मांसगुणा.। अर्शःप्रमेहजठरामयजाड्यनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"सिंहव्याघ्रहका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा।
बभ्रुजम्बुकमार्जारा इत्याद्यास्तु गुहाशयाः॥
गुहाशया वातहरा गुरूष्णमधुराश्च ते।
स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥"
इति भावप्रकाश ॥ * ॥

पदान्ते श्रेष्ठार्थवाचक'। इत्यमरः। ३।१।५९॥ (यथा, रामायणे। २। ७३। ७।

"क्व यास्यसि महाराज! हित्वेम दुःखितं जनम्।
हीन पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्म्मणा ॥")

अर्हतां ध्वज'। इति हेमचन्द्र ॥ रक्तशिग्रु'। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। ४। ९।

"तुल्यालकटुकाव्योषसिंहार्कह्यमारकाः ॥")

मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतपञ्चमराशि.। तत्पर्य्याय'। लेय' २। इति सत्कृत्यमुक्तावली॥ तस्याधिष्ठात्री देवता सिंह.। स च मघा-पूर्व्वफल्गुनी-समुदायोत्तरफल्गुनी-प्रथमपादेन भवति। अग्निराशि। पीतवर्णः। रूक्ष.। एव धूम्रवर्णः। पित्तप्रकृतिः। पूर्व्वदिक्स्वामी। पर्व्वतचारी। क्षत्त्रियवर्ण.। क्रूरः। महाशब्द.। अल्पसन्तान'। अल्पस्त्रीसङ्ग्ध। तत्र जात फलम्। क्रोधी। शीघ्रगतिः। हास्यवाणि'। भ्रातवत्स। चञ्चल.। शीतल.। मत्स्यप्रियश्च। इति बृहज्जातकादय.॥ * ॥ मेषादिद्वादशलग्नान्तर्गतपञ्चमलग्नम्। तत्र जातफलम्।

"सिंहलग्ने समुद्भूतो भोगी शत्रुविमर्द्दन।
स्वल्पोदरोऽल्पपुत्त्रश्च सोत्साही गजविक्रम ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥

सिंहकेलि, पु, (सिंहस्येव केलिर्यस्य।) मञ्जुघोष.। जिनविशेष। इति त्रिकाण्डशेष ॥

सिंहकेशर', पु, (सिंहस्येव केशरो यस्य।) वकुलः। इति त्रिकाण्डशेष.॥ सिंहस्य जटा च ॥

सिंहतल', पु, (सिंहस्येव तलमत्र। यद्वा, सिंहतलः। पृषोदरादित्वात् साधु।) कृताञ्जलि.। करद्वययोजनम्। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः। २। ६। ८५॥

सिंहतुण्डः, पुं, (सिंहस्य तुण्डमिव पुष्पमस्य।) सेहुण्डवृक्ष'। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"सेहुण्ड' सिंहतुण्डः स्यात् वज्री वज्रद्रुमोऽपि च
सुधासमन्तदुग्धा च स्नुक् स्त्रियां स्यात् स्नुही गुड़ा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सिंहस्य तुण्डमिव तुण्डमस्य। मत्स्यविशेषः। यथा, मनुः। ५। १६।

"पाठीनरोहिताबाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः।
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वश' ॥"

सिंहमुखे, क्ली ॥)

सिंहद्वारं, क्ली, (सिंहचिह्नितं द्वारमिति मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) प्रवेशद्वारम्। तत्पर्य्यायः। प्रवेशनम् २। इति हेमचन्द्र' ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४३। १७५।

"सिंहद्वारे युवा देवि दृष्टोऽस्माभिर्महाव्रती।
सद्वितीयोऽपि यो धत्ते सौन्दर्य्येणाद्वितीयताम्॥")

सिंहध्वनि', पुं, (सिंहस्य ध्वनिः।) सिंहशब्दः। सिंहनादसदृशशब्दः। यथा,—

"तुषारसङ्घातशिलाः खुराग्रै
समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्मान्।
दृष्ट कथञ्चिद्गवयैर्विविग्नै-
रसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥"
इति कुमारसम्भवम् ॥

सिंहनाद', पुं, (सिंहस्येव नादः।) योधाना रणोत्साहजरवः। तत्पर्य्याय। क्ष्वेड़ा २। इत्यमर.। २। ८। १०७॥ गजयूथदर्शनात् तद्भङ्गाय यथा सिंहस्य नादस्तथा परबलभङ्गाय स्वोत्साहविवृद्धये च यो राव. सः। सिंहस्येव नाद सिंहनादः। इति भरतः॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ७००।

"कविसमरसिंहनादः स्वरानुनादः सुधैकसंवाद।
विद्वद्विनोदकन्द' सन्दर्भोऽयं मया सृष्ट' ॥"

महादेवः। इति महाभारतम्। १३। १७। ११०॥ * ॥ सिंहस्य नाद.।) सिंहशब्दश्च ॥

सिंहनादक', पु, (सिंह इव नदतीति नद+ण्वुल्।) वुक्कार। इति हारावली। १९४॥ सिङ्गा इति भाषा॥

सिंहनादिका, स्त्री, सिंहमपि नादयतीति। नद+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) दुरालभा। इति शब्दचन्द्रिका॥

सिंहपर्णी, स्त्री, सिंहस्य शिरो पर्णमिव पर्णमस्या। ङीष्।) वासक'। इति जटाधर ॥

सिंहपुच्छिका,स्त्री, (सिंहपुच्छी+स्वार्थे कन्।) चित्रपर्णिका। इति रत्नमाला॥ चुद्रचाकुलिया इति भाषा॥

सिंहपुच्छी, स्त्री, (सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पमस्याः। ङीष्।) चित्रपर्णिका। पृश्निपर्णी। इत्यमरः। २। ४। ९३ ॥ माषपर्णी। इति रत्नमाला॥

सिंहपुष्पी, स्त्री, (सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पमस्याः। ङीष्।) पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्ट' ॥

सिंहमुखी, स्त्री, (सिंहस्य मुखमिव पुष्पमस्याः। ङीष्।)वासकः। इति राजनिर्घण्टः॥

सिंहयाना, स्त्री, (सिंहो यानं वाहनं यस्याः।) दुर्गा। इति हेमचन्द्र' ॥

सिंहरथा,स्त्री, (सिंह एव रथो यस्या'।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। १७६। १७।

"वराङ्गनां सिंहरथां बहुरूपां वृषध्वजाम् ॥")

सिंहल,क्ली,(सिंहलो देश' प्रभवत्वेनास्त्यस्येति। अच्।) रङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥ रीतिः। त्वचम्। इति राजनिर्घण्ट' ॥

सिंहलः, पुं, स्त्री, (सिंह लाति प्राप्नोतीति। ला+क।) देशविशेष.। शिलोन इति ख्यात'। यथा,—

"दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूकका'।
चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणा' ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(अयञ्च जम्बुद्वीपस्य अष्टप्रसिद्धद्वीपानामन्यतमः। यथा, भागवते। ५। १९। २९—३०।

"जम्बुद्वीपस्य च राजन् उपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशन्ति सागरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान्। तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्त्तनो रमणको मन्दहरिणः पाञ्चजन्य' सिंहलो लङ्केति ॥" * ॥

तद्देशवासिनि, पु भूम्नि। यथा, महाभारते। १। १७६। ३५।

"पौण्ड्रान् किरातान् यवनान् सिंहलान्
बर्व्वरान् खशान्।
ससर्ज फेनत सा गौर्म्लेच्छान् बहुविधानपि॥")

सिंहलस्था, स्त्री, (सिंहले तिष्ठति या। स्था+क'।) सैंहली। इति राजनिर्घण्ट.॥ सिंहलदेशवासिनी च ॥

सिंहलास्थान, पु, (सिंहल आस्थानं यस्य।) तालवृक्षसदृशवृक्षविशेष। यथा,—

"शोतृफलः सिंहलास्थानश्छड़ी पिच्छा छटापि च ॥"
इति शब्दमाला ॥

सिंहलील', पु, (सिंहस्य लीलेव लीला यत्र।) रतिबन्धविशेष'। तस्य लक्षण यथा,—

"लिङ्गोपरिस्थिता नारी भूमौ दत्त्वा पदद्वयम्।
हृदये दत्तहस्ता च सिंहलील प्रकीर्त्तितः॥
लिङ्गोपरिस्थिता नारी कान्तोरुस्थपदद्वया।
हृदये दत्तहस्ता च सिंहलीलोऽप्यसावपि ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

सिंहवाहिनी, स्त्री, सिंहरूपो वाहो वाहनमस्त्यस्या इति। इनि।) दुर्गा। यथा,—

"सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यत।
महिषघ्नी ततो देवी कथ्यते सिंहवाहिनी ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

सिंहविक्रान्तः, पुं, (सिंह इव विक्रान्तः ।) अश्वः । इति हारावली ।५२। शब्दमाला च ॥ सिंहतुल्यविक्रमविशिष्टे, त्रि ॥

सिंहविन्ना, स्त्री, (सिंह इव विन्ना विख्याता ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिंहसंहनन, त्रि, (सिंहस्येव संहननं अवयवो यस्य ।) वराङ्गरूपोपेतः । इत्यमरः ।३।१।१२॥ प्रत्येकमवयवशुद्या सुन्दरः । सिंहसंहनन. स स्याद्यो हि सर्व्वाङ्गसुन्दरः । इति कोषान्तरम्॥ सिंहस्येव संहननं देहोऽस्य सिंहसंहननः । रूढ़िशब्दोऽयं यथाकथञ्चिदन्वयः । इति भरतः॥ (सिंहस्य संहननम् ।) सिंहनाशने, क्लो ॥

सिंहा, स्त्री, (सिञ्चतीति । सिच+कः । अन्त्यादेशो हकारः । नुम् च । टाप् ।) नाड़ी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिंहाणं, क्लो, लौहमलम् । इत्यमरटीका । २ । ९ । ९८ ॥

सिंहानं, क्लो, लौहमलम् । इत्यमरः । २।९।९८॥ तस्य रूपान्तराणि यथा । शिंघाणम्२ सिंहाणम् ३ सिंघाणम्४ । इति तट्टीका ॥ नासिकामलम् सिक्नी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिंहाणकम् । २ सिंघाणम् ३ सिंघणम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कफः ५ श्लेष्मा ६ खेटः ७ । इति जटाधर. ॥

सिंहासन क्लो, (सिंहचिह्नितमासनम् ।) स्वर्णमयराजासनम् । इत्यमर. । २ । ८ । ३२ ॥ अथ सिंहासनयुक्ति. ।

"राज्ञो वरासनं नाम श्रीसिंहासनमुच्यते ॥
शुभे मुहूर्त्ते शुभमासवर्षे
सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे ।
काले निरुत्पातनिरीतिभावे
सिंहासनावस्थविधि वदन्ति ॥
स्थिरराशिस्थिते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदिते ।
आसनारम्भमिच्छन्ति गृहारम्भोऽपि येषु च॥"

एतेन गृहारम्भसिंहासनयोरारम्भ । तत्र क्रम ।

"बाणवेदाग्निपक्षाणि सोपानानि युगैः क्रमात्
चत्वारिंशत्तथा त्रिंशत् विंशति षोडशैव च ॥
सिंहान्वितानि ज्ञेयानि चरणानि युगे क्रमात्
पद्मः शङ्खो गजो हंस सिंहो भृङ्गो मृगो हय ॥
अष्टौ सिंहासनानीति नीतिशास्त्रविदो विदु ।
आदित्यादिदशाजानां भूपतीनां यथाक्रमम् ॥
राज्ञ सहस्रैरष्टाभिरायामपरिणाहयोः ।
राजपात्रमिदं नाम सोपानं पुरुषोन्नतम् ॥
तदर्द्धमानं तस्यार्द्धे राजासनमुदाहृतम् ।
अर्द्धोन्नतमिदं रम्यं प्रोक्तं कलिमहीभुजाम् ।
दिगष्टर्द्धरश्मिकोणः स्याद्ब्रह्मादीनां यथा-
यथम् ॥"

अथाष्टानां लक्षणानि ।

"गम्भारीकाष्ठघटितः पद्ममालोपचिभितः ।
पद्मरागविचित्राङ्गः शुद्ध. काञ्चनसंहत. ॥
चरणाग्रे पद्मकोषात् पद्मरागविचित्रिता. ।
द्विसप्तति पुत्तिका राजन्नदशाङ्गुलिसम्मिता. ॥
राजासनं चतसृभ्र एव द्वादशपुत्तिकाः ।
रत्नैश्च नवभिः कार्य्यैं निर्म्माय चान्तरान्तरा ॥
रत्नवस्त्रावृतं यत्तत् पद्मसिंहासनं मतम् ।
अत्रोपित्वा नरपतिः प्रतापमतिविन्दति ॥१॥
भद्रेन्द्रकाष्ठघटितः शङ्खमालोपशोभितः ।
शुद्धस्फटिकचित्राङ्गः शङ्खरूप्योपशोभितः ॥
चरणाग्रे शङ्खनाभिः पुत्तिकाः सप्तविंशतिः ।
स्थाने स्थाने विधातव्या शुद्धस्फटिकसंस्कृताः ।
शुक्लपट्टावृतं यतेतत् शङ्खसिंहासनं मतम् ॥२॥
पनसेनोपघटितो गजमालोपशोभितः ।
विद्रुमैरपि वैदूर्य्यैः काञ्चनेनापि शोभितः ॥
चरणाग्रे गजशिरः पुच्छादेकैकपुत्तिका ।
माणिक्यरचिता रत्नवस्त्रादिकविभूषणम् ।
गजसिंहासनं नाम साम्राज्यफलदायकम् ॥३॥
शालकाष्ठेन घटितो हंसमालोपशोभितः ।
पुष्परागैः काञ्चनेन कुरुविन्दैश्च चित्रित ॥
चरणाग्रे हंसरूपं पुत्तिकास्त्वेकविंशतिः ।
गोमेदकोपघटितापीतवस्त्रविभूषणम् ।
हंससिंहासनं नाम सर्व्वानिष्टविनाशनम् ॥४॥
चन्दनेनोपघटितं सिंहमालोपभूषित. ।
शुद्धहीरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चननिर्म्मितः ॥
चरणाग्रे सिंहलेखः पुत्तिकाश्चैकविंशतिः ।
मुक्ताशुक्तिभिरन्यैश्च निर्म्मलैरेव भूषणम् ॥
शुद्धशुण्डावृतं यत्तत् सिंहसिंहासनं मतम् ।
अत्रोपित्वा नरपति. कृत्स्नां साधयति
क्षितिम् ॥ ५ ॥
भृङ्गमालोपसहितं शुद्धचम्पककल्पितम् ।
शुद्धैर्म्मरकतैर्युक्ता पादाग्रे पद्मकोषिकाः ॥
द्वाविंशति पुत्तिकास्तु नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
भृङ्गसिंहासनं नाम शत्रुक्षयजयप्रदम् ॥ ६ ॥
निम्बकाष्ठेन घटनामृगमालोपशोभितम् ।
इन्द्रनीलैर्म्महानीलैः काञ्चनेनापि चित्रितम् ॥
चरणाग्रे मृगशिरश्चत्वारिंशच्च पुत्तिकाः ।
नीलवस्त्रादियुक्तान्तु मृगसिंहासनं मतम् ।
लक्ष्मीविजयसम्पत्तिनैरुज्यपदमुत्तमम् ॥ ७ ॥
केशरेणोपघटितं हयमालोपशोभितम् ।
समस्तवस्त्रैर्भूषाश्च पुत्तिकाः पञ्चसप्तति ॥
चरणाग्रे हयशिरश्चित्रवस्त्रादिभूषणम् ।
हयसिंहासनं नाम लक्ष्मीविजयवर्द्धनम् ॥ ८ ॥
इत्येतत् कथितं सारं महासिंहासनाष्टकम् ।
यथा भोजेन लिखितं यथा चान्यैश्च पण्डितैः ॥
एतस्यातिक्रमं दम्भादय. कुर्य्यात् पृथिवीपति.
अचिरादेव कुरुते तस्य मृत्युरतिक्रमम् ॥
परासनस्थो यो राजा यो राजा च निरासनः ।
स परैर्हन्यते सिंहैरिव मत्तगजाधिपः ॥
स्वलग्नमिवासनमध्यसंस्थिति-
र्नं दुष्यतीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

चतूराजीक्रीडायां जयविशेष. । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

"अन्यद्राजपदं राजा यदा यातो युधिष्ठिर ।
तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥
राजा च नृपतिं हत्वा कुर्य्यात् सिंहासनं यदा
द्विगुणं वाहयेत् पक्षमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
मित्रसिंहासनं पार्थ यदा रोहति भूपतिः ।
तदा सिंहासनं नाम सर्व्वं नयति तद्बलम् ॥
यदा सिंहासनं कर्त्तुं राजा अष्टपदाश्रितः ।
तदा घातेन हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥" * ॥

योगासनविशेषः । यथा, हठप्रदीपे ।

"गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः
क्षिपेत् ।
दक्षिणे सव्यगुल्फन्तु दक्षगुल्फन्तु सव्यके ॥
हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः सम्प्रसार्य्य च
व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ॥
सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा ।
बन्धत्रयस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम् ॥"

सिंहासनं, पुं, (सिंहस्य आसनं उपवेशनमिव आसनं यत्र ।) षोडशरतिबन्धान्तर्गतचतुर्द्दशबन्धः । तस्य लक्षणं यथा,—

"स्वजङ्घाद्वयशाङ्कं च कृत्वा योषापदद्वयम् ।
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनो मतः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

सिंहासनचक्र, क्लो, (सिंहासनमिव चक्रम् ।) सप्तविंशति नक्षत्राङ्कित नराकार-चक्र-त्रयम् । यथा,—

"अथात. सम्प्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहासनत्रयम् ।
सप्तविंशतिनक्षत्रैरेकैकञ्च नवात्मकम् ॥
अश्विनीमघमूलाद्यं पञ्चनाडीविभेदतः ।
अश्विन्याद्युत्तरे भागे मघाद्य पूर्व्वतः स्थितम् ॥
मूलाद्य दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतित्रयम् ।
इतरेषु च राज्येषु नृपनामर्क्षतो वदेत् ॥
शुभाशुभमिदं सर्व्वं यत्र यस्य शनि. स्थितः ।
नाडिकापञ्चवेधेन एकैकस्यासनं भवेत् ॥
आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहासनं तथा ।
ग्रहैर्व्वेधवशाज्ज्ञेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् ॥
ऋक्ष आधारगे राजा अभिषिक्तो य आसने ।
पराधीनमतं राज्यं कुरुते नात्र संशयः ॥
आसनस्थेन ऋक्षेण नीतियुक्तो भवेन्नृप. ।
प्रधानपुरुषो देव. प्रजाशान्तिकरो भवेत् ॥
पट्ट ऋक्षे यदा राजा उपविष्टो नृपासने ।
पूर्व्वराजस्थितेस्तुल्यश्चिरं पालयते महीम् ॥
सिंहरूपी भवेद्राजा सिंहर्क्षेणासने स्थित. ।
संग्रामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिमण्डलैः ॥
सिंहासनगते धिष्ण्ये तेजस्वी भीषणाकृति ।
चलच्चित्तो महाक्रोधी प्रजापीडाकरो नृप. ॥
तत्कालेन्दुगते ऋक्षे क्रूरनिर्व्वेधनाड़िके ।
शुभावस्था शुभे लग्ने संस्थाप्यो नृप आसने ॥
ईदृशे च समायोगे उपविष्टो य आसने ।
उच्छाद्य शत्रुसंघातमेकच्छत्रं करोति सः ॥
क्रूरग्रहगतां नाड़ीमुपविष्टो य आसने ।
बन्धनं भूमिनाशश्च तथा मृत्यु प्रजायते ॥
आधार ऋक्षगः सौरिरनाष्टिं करोति च ।
दुर्भिक्षं रौरवं तत्र प्रजापीडा च जायते ॥
आसने च यदा सौरिर्युद्धे भङ्गप्रदो भवेत् ।

अथवा व्याधिपीड़ा च मनोदुःखं प्रजायते ॥
यह ऋक्षे यदा सौरिः पट्टराज्ञी विनश्यति ।
प्रियो वाथ कुमारी वा मन्त्रिबन्धुश्चयोऽपि वा॥
सिंहे सिंहासने वापि यदा तिष्ठति सूर्य्यजः ।
तदा मृत्युर्न सन्देहो यदि शक्रसमो नृपः ॥
शनिराहर्कमाहेया यदा चन्द्रेण संयुताः ।
यस्यासनगता एते तस्य राज्ञो भयङ्कराः ॥
क्रूरयुक्तोऽथ वक्रस्तु क्रूरनाडीगतोऽपि वा ।
आसने चन्द्रयोगेन कालरूपी शनैश्चरः ॥
एवं शुभफलं दद्यादेवमन्त्री न संशयः ।
करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो गुरुः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सिंहास्य', पुं, (सिंहस्य आस्यमिव पुष्पमस्य ।) वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥ सिंह-तुल्यमुखे, त्रि ॥
सिंहिका, स्त्री, कश्यपपत्नी । राहुमाता । यथा,
"कश्यपस्य स्त्रियो तु सिंहिका
राहुवास्तुतनयावजीजनत् ।
पूर्व्वजो हरिनिकृत्तकन्धरो
देवतेरवरजो निपातितः ॥"
इति वास्तुयागतत्त्वम् ॥
(पीठस्था देवीविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७५ ।
"सिंहिका कृतशौचे तु कार्त्तिके लतिशाङ्करी॥"
सिंहिकासुतः, पुं, (सिंहिकायाः सुतः पुत्त्रः । राहुः । इति शब्दरत्नावली । वास्तुपुरुषः । इति वास्तुयागतत्त्वम् ॥
सिंही, स्त्री, (सिंह+ङीष् ।) सिंहपत्नी । (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १०२ ।
"अथ स वर्द्धितोऽन्यासां सिंहीनां पयसा मया ॥")
वार्त्ताकी । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ कण्ट-कारी । वासकः । इति मेदिनी ॥ बृहती । राहुमाता । इति विश्वः ॥ मुद्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिंहीलता, स्त्री, (सिंह्याः लता ।) बृहती । इति भावप्रकाशः ॥
सिक, सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर० सक०-सेट् ।) दन्त्यादिः । सिकता । इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥
सिकता, स्त्री (सिक सेचने+बाहुलकात् अतच् । सिकतिलः । वालुकायुक्तभूमिः । इति मेदिनी ॥ ते, १६९ ॥ वालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिकताः, स्त्री, भूम्नि, (सिक+अतच् ।) वालुका । इति मेदिनी । ते, १६९ ॥ अमरश्च ।२।३।७३॥ (यथा, महाभारते । २ । ७६ । १६ ।
"सिकता वपन् सव्यसाची राजानमनुगच्छति असक्ताः सिकतास्तस्य यथा सम्प्रति भारत । असक्तं शरवर्षाणि तथा मोक्ष्यति शत्रुषु ॥")
सिकतामयं, क्ली, (सिकतात्मकम् । मयट् ।) वालुकामयतटम् । तत्पर्य्यायः । सैकतम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ८ ॥

सिकतावान्, [त्] त्रि, (सिकताः सन्त्यस्येति । मतुप् । मस्य वः ।) वालुकाबहुलदेशः । तत्-पर्य्यायः । सिकता २ सिकतिलः ३ सैकतः ४ । इत्यमरभरतौ । २ । १ । ११ ॥
सिकतिलः, त्रि, (सिकताः सन्त्यत्रेति । सिकता+ "देशे लुबिलचौ च ।" ५ । २ । १०५ । इति इलच् ।) सिकतावान् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १ । ११ ॥
सिक्, [च] स्त्री, (सिच्यते इति । सिच्+क्विप् ।) वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जालम् । यथा, भागवते । ६ । १२ । ८ ।
"लोकाः सपाला यस्येमे श्वसन्ति विवशा वशे । द्विजा इव सिचावद्धाः स कालं इह कारणम्॥")
सिक्तः, त्रि, (सिच्+क्तः ।) सेकाश्रयः कृत-सेचनः । यथा, वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ।
"आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ता
एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा ॥"
सिक्थ, क्ली, (सिञ्चति क्षरतीति । सिच क्षरणे+ "पातृतुदिवचीति ।" उणा० २ । ७ । इति थक् ।) मधूच्छिष्टम् । इति मेदिनी ॥ मोम इति भाषा ॥ (यथा,—
"तिक्तासिक्थनिशायष्टीनक्ताह्वफलपल्लवैः । पटोलमालतीनिम्बपत्रैर्व्रण्यं घृतं स्मृतम् ॥"
इति तिक्ताद्यघृतम् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे व्रणशोथाधिकारे॥)
नीली । इति हेमचन्द्रः ॥
सिक्थः, पु, (सिच+थक् ।) भक्तपुलाकः । (सिटी इति भाषा ॥ यथा,—
"————पेया सिक्थसमन्विता ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
ग्रासः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १०८ । ७७ ।
"भक्तसिक्थद्वयं प्राप्य पात्रभाण्डादभक्षयम्॥")
सिक्थकं, क्ली, (सिक्थमेव । स्वार्थे कन् ।) मधूच्छिष्टम् । इत्यमरः । २ । ९ । १०७॥ (पु, भक्तपुलाकः । सिटी इति भाषा । यथा,—
"सिक्थकैरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥
यथा च बृहत्संहितायाम् । २६ । ८ ।
"दन्तैर्नागा गोद्वयाद्यश्च लोक्या
हेम्ना भूपाः सिक्थकेन द्विजाद्याः ।
तद्देश्या वर्षमासा दिशश्च
शेषद्रव्याण्यात्मरूपस्थितानि ॥")
सिध्मः, पु, स्फटिक । इति केचित् ॥
सिङ्घाण, क्ली, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥ शिकनी इति भाषा ॥
सिङ्घाण, क्ली, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥
सिङ्घाणक, क्ली, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (यथा, वाभटे उत्तरस्थाने २९ अध्याये । "अजस्रं पिच्छिलं पीतं पक्वं सिङ्घाणकं घनम्॥"

सिङ्घिनी, स्त्री, नासिका । इति हलायुधः ॥
सिचयः, पु, (सिच सिञ्चनमेति प्राप्नोतीति । इन्+अच् ।) वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १ ।
"भूषाभोगिफणारत्नरोचिःसिचयचारवे । नमः प्रलीनमुक्ताय हरकल्पमहीरुहे ॥")
जीर्णवस्त्रम् ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिञ्चत्, [त्] त्रि, (सिञ्चतीति । सिच्+शतृ ।) सेचनकर्त्ता ॥
सिञ्चिता, स्त्री, (सिञ्च+णिच्+क्तः । टाप् ।) पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सिञ्जा, स्त्री, अलङ्कारध्वनिः । इति केचित् ॥ तालव्यशकारादिः साधुपाठः ॥
सित, क्ली, (सितः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।) रौप्यम् । मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥ (तत्तु शुक्लचन्द-नम् । यथा,—
"सितं मलयजं शीतं गोशीर्षं सितचन्दनम् ॥"
इति गारुडे २०८ अध्याये ॥)
सितः, पुं, (सिनोतीति । सि बन्धने+"अञ्जिघृ-सिभ्यः क्तः ।" उणा० ३ । ८९ । इति क्तः ।) शुक्लवर्णः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८० ॥ शुक्रा-चार्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ शरः । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥
सितः, त्रि, (सितः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।) शुक्लवर्णयुक्तः । इत्यमरः । ३। ३ ।७९ ॥ (यथा, माघे । १ । २५ ।
सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपु-
र्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् ॥" *॥
सो+क्तः ।) समाप्तः । निबद्धः । ज्ञातः । इति विश्वः ॥
सितकण्टा, स्त्री, (सिताः शुक्लाः कण्टा यस्याः ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितकण्टकारिका, स्त्री, श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितकण्ठ, पु, (सितः कण्ठो यस्य ।) दात्यूह-पक्षी । इति शब्दरत्नावली । श्वेतकण्ठयुक्ते, त्रि ॥
सितकरः, पु, (सिताः शुक्लाः करा यस्य ।) कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रश्च ॥
सितकर्णी, स्त्री, (सिताः कर्णा इव पुष्पमस्याः । ङीष् ।) वासकः । इति राजनिर्घण्टः । (सित-पर्णी इति क्वचित् पाठः ॥ गुणादयोऽस्या वासकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
सितकुञ्जर, पुं, (सितः कुञ्जरो यस्य ।) इन्द्रः । (सितः शुक्लः कुञ्जरः । इन्द्रहस्ती । इति केचित् ॥
सितगुञ्जा, स्त्री, सिता गुञ्जा ।) श्वेतगुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितचिह्न, पु, (सितानि चिह्नानि यस्य ।) वालुका-गडः । इति हारावली ॥ वेलिया मत्स्य इति भाषा ॥

सितच्छत्रं, क्ली, (सितं छत्रम् ।) राजच्छत्रम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

सितच्छत्रा, स्त्री, (सितं छत्रमिव पुष्पमस्याः ।) शतपुष्पा । इत्यमरः । २ । ४।१५२॥ (विवृतिरस्याः शतपुष्पाशब्दे द्रष्टव्या ॥)

सितच्छत्रित, पु, (सितच्छत्र जातमस्येति । इतच् ।) श्वेतच्छत्रयुक्तः । यथा, नैषधे । १ । १ ।

"निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथां
तथाद्रियन्ते न बुधा सुधामपि ।
नलः सितच्छत्रितकीर्त्तिमण्डलः
स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥"

सितच्छदः,पु,(सितौ छदौ पक्षौ यस्य ।) हंसः । इति हेमचन्द्रः ॥

सितच्छदा, स्त्री, (सितश्छदो यस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितदर्भः, पु, (सितो दर्भः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितदीधितिः, पु,चन्द्रः । सिता शुक्ला दीधितिः किरणो यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥

सितदीप्यः, पु,(सित दीप्य दीप्तिर्यस्य ।) श्वेतजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितदूर्व्वा, स्त्री, (सिता दूर्व्वा ।) श्वेतदूर्व्वा । इति रत्नमाला ।

सितद्रुः, पु, (सितः द्रुर्वृक्षो यस्य ।) मोरटविशेषः । इति रत्नमाला ॥ (सितो द्रुरिति ।) शुक्लवर्णवृक्षश्च ॥

सितधातु ,पु,(सित+शुक्लो धातुः ।) कठिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लवर्णधातुमात्रञ्च ॥

सितपक्ष ,पु,(सितौ पक्षौ यस्य ।) हंसः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सितः पक्षः ।) शुक्लपक्षः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ६० । २० ।

"उदगयने सितपक्षे
शिशिरगभस्तौ च जीववर्गस्थे ॥")

सितपर्णी, स्त्री, (सितं पर्णमस्याः । ङीष् ।) अर्कपुष्पिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

सितपाटलिका, स्त्री, (सिता पाटलिका ।) शुक्लपाटलावृक्षः । श्वेतपाडरि इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । सितकुम्भी २ फलेरुहा ३ सितामोघा ४ कुवेराक्षी ५ श्वेताह्वा ६ काष्ठपाटला ७ धवलपाटली ८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वातदोषवमिहिक्काकफश्रमशोफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितपुङ्खा, स्त्री,(सितः पुङ्खो यस्याः ।) श्वेतशरपुङ्खा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितपुष्पं, क्ली, (सितं पुष्पमस्य ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इति जटाधरः ॥ तालव्यशकारादिरपि पाठः ॥

सितपुष्प , पु, (सितं पुष्पमस्य ।) तगरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतरोहितः । काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितपुष्पा, स्त्री, (सितं पुष्पं यस्याः ।) मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

सितपुष्पी, स्त्री, (सितं पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) श्वेतापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"गवाक्षीशङ्खपुष्पी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥"

सितमरिचं, क्ली, (सितं मरिचम् ।) श्वेतमरिचम् । तत्पर्य्यायः । सिताख्यम् २ सितवल्लीजम् ३ वालुकम् ४ बहुलम् ५ धवलम् ६ चन्द्रकम् ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूतदृष्टिरोगनाशित्वम् । कटुत्वम् । युक्त्या रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितमाष , पु, (सितो माषः ।) राजमाषः । इति हारावली ॥

सितरञ्जन ,पुं,(सितं रञ्जयतीति । रञ्ज+ल्युः ।) पीतवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

सितरश्मिः, पुं, चन्द्रः । सितः शुक्लो रश्मिः किरणो यस्य सः ॥

सितवर्षाभूः, पु, (सिता वर्षाभूः ।) पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितशायका, स्त्री,(सिता शायका ।) श्वेतशरपुङ्खा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितशिम्बिक , पु, (सिता शिम्बिर्यस्य । कप् ।) गोधूमः । इति हेमचन्द्रः ॥ शितिशिम्बिकोऽपि पाठः ॥

सितशिवं,क्ली,(सितं शुक्लं शिवं मङ्गलजनकञ्च ।) सैन्धवलवणम् । तच्च रूपान्तराणि । शितशिवम् । सितसिवम् । शीतशिवम् । शीतसिवम् । इत्यमरटीका । २ । ८ । ४२ ॥

सितशिंशपा, स्त्री, (सिता शिंशपा ।) श्वेतशिंशपावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितशूक ,पु,(सितं शूकं यस्य ।) यवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यवशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

सितशूरण , पु, (सितः शूरणः ।) वनशूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसप्ति , पु, (सिता सप्तयो घोटका यस्य ।) अर्ज्जुनः । इति केचित् ॥ (यथा,किराते।१३।१८

"स भवस्य भवक्षयैकहेतोः
सितसप्तेश्च विधास्यतोः सहायम् ।
रिपुराप पराभवाय मध्यं
प्रकृतिप्रत्ययोरिवानुबन्धः ॥" ॥

सितः सप्तिः ।) श्वेताश्वः ॥

सितसर्षप , पु, (सितः सर्षपः ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसार , पु, (सितः सारो निर्य्यासो यस्य ।) शालिञ्चशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसारकः, पुं, (सितसार एव । स्वार्थे कन् ।) शालिञ्चशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"शालिञ्चः सितसारश्च पत्तूरो लोहमारकः ॥)

सितसिंही, स्त्री, (सिता सिंहीव ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसिन्धु ,स्त्री,(सिता शुक्लजला सिन्धुः ।)गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

सिता, स्त्री, (सित+टाप् ।) शर्करा । इत्यमरः । २ । ९ । ४३ ॥ अस्या गुणाः ।

"खण्डन्तु सिकतारूपं सुश्वेतं शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत् ।
मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ८ । ७८ ।

"ततो दुग्धं सिताञ्चैव दत्त्वा पाकविधानतः ।
सुपचेत् संस्कृते वह्नौ सावधानेन सुव्रते ॥")

मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्टकारी । वाकुची । विदारी । श्वेतदूर्व्वा । चन्द्रिका । कुटुम्बिनी । मद्यम् । पिङ्गा । त्रायमाणा । तेजनी । इति राजनिर्घण्टः । पर्व्वतजातापराजिता । इति रत्नमाला ॥

सिताश्रु , पु, (सिता अश्रवो यस्य ।) चन्द्रः । (यथा, नैषधे । १ । १२ ।

"सिताश्रुवर्णैर्वयति स्म तद्गुणैमहासिवेम्नः सहकृत्वरी बहुम् ।
दिगङ्गनाङ्गाभरणं रणाङ्गने
यशःपटं तद्भटचातुरीतुरी ॥")

कर्पूरः । इति शुभ्राशुशब्ददर्शनात् ॥

सिताश्रुतैलं, क्ली, (सिताश्रुजातं कर्पूरसम्भवं तैलम् ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिताखण्ड , पु, (सितायाः खण्डो यत्र ।) मधुजातशर्करा । तत्पर्य्यायः । खण्डकः २ सितजा ३ शर्करजा ४ माधवी ५ मधुशर्करा ६ माक्षीकशर्करा ७ । अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । छर्दिकुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिताग्र., पु, (सितं अग्रं यस्य ।) कण्टकम् । इति हारावली ॥

सिताङ्ग , पु, (सितः अङ्गो यत्र ।) वालुकागडमत्स्यः । इति हारावली ।१९०॥ (सिताङ्गः इति पाठः साधुः ॥

सिताङ्गः, पुं, (सितमङ्गं यस्य ।) श्वेतरोहितः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वालुकागडमत्स्यः । इति हारावली । १९० ॥)

सिताजाजी,स्त्री,श्वेतजीरकः । इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्याः श्वेतजीरकशब्दे ज्ञेयाः ॥)

सितादि , पु, (सितायाः आदिः कारणम् ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितानन , पु, (सितमाननं यस्य ।) गरुडः । इति केचित् ॥ शुक्लमुखयुक्ते, त्रि ॥

सितापाङ्गः,पु,(सितौ अपाङ्गौ यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिताब्जं, क्ली, (सितमब्जम् ।) श्वेतकमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सरस्वतीध्याने । "कुचभरनमिताङ्गी सन्निसन्ना सिताब्जे ॥")
सिताभ, पु, (सिता शुक्ला आभा यस्य ।) कर्पूरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
सिताभा, स्त्री, (सिता आभा यस्याः ।) तक्राह्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिताभ्रः, पु, (सितं शुक्लमभ्रति प्राप्नोतीति । अभ्र गतौ + अच् ।) कर्पूरः । इत्यमरः ।२।६।१३०॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"पुंसि क्लीवे च कर्पूरः सिताभ्रो हिमवालुकः ।
घनसारश्चन्द्रसंज्ञो हिमनामापि स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिताभ्रकं, क्ली, (सितं शुभ्रमभ्रति प्राप्नोतीति । अभ्र + ण्वुल् ।) कर्पूरम् । इति रत्नमाला ॥
सिताम्बर, पुं, (सितमम्बरं यस्य ।) श्वेतवस्त्रपरिहितव्रती । इति हलायुधः ॥ शुक्लवस्त्रपरिधायिनि, त्रि ॥
सिताम्भोज, क्ली, (सितं अम्भोजम् ।) श्वेतपद्मम् । इत्यमरः । १ । ९ । ४१ ॥
सितार्ज्जकः, पुं, (सितमर्ज्जयतीति । अर्ज्ज + ण्वुल् ।) श्वेततुलसी । श्वेताजवला इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । वैकुण्ठ २ वटपत्रः ३ कुठेरकः ४ जम्बीरः ५ गन्धवहल ६ सुमुख ७ कटुपत्रकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातनेत्रामयनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । सुखप्रसवकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितालक, पु, (आलयति भूषयतीति । अल + णिच् + ण्वुल् । सितः आलकः ।) श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितालता, स्त्री, (सिता लता ।) श्वेतदूर्व्वा । इति रत्नमाला ॥ (श्वेतदूर्व्वाशब्देऽस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥)
सितालिकटभी, स्त्री, श्वेतकिणिहीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितावर, पु, (सितमावृणोतीति । आ + वृ + अच् ।) शाकविशेषः । सुसुनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सूच्याह्व २ सूचीपत्रक ३ श्रीवारकः ४ शिखी. ५ वभ्रुः ६ स्वस्तिकः ७ सुनिषण्णकः ८ कुरटः ९ कुक्कुट १० सूचीदलः ११ श्वेतावर १२ मेधाकृत् १३ ग्राहक १४ । अस्य गुणाः । सग्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । मेधारुचिप्रदत्वम् । दाहज्वरहारित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ निद्राकारित्वम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्द्दल इतीरितः ।
शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
सितावरी, स्त्री, (सितमावृणोतीति । आ + वृ + अच् । ङीष् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितासितः, पु, (वर्णेन सितः वस्त्रेण असितः ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्रसहितशनिः । यथा । ज्योतिस्तत्त्वे ।
"सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित्
बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्दू ।
रवीन्दुभौमा रवितस्त्वमित्रा
मित्रारिशेषस्य समः प्रदिष्टः ॥"
शुक्रसहितकृष्णश्च ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १३० । २९ ।
"ते हया बह्वशोभन्त मिश्रिता वातरंहसः ।
सितासिता महाराज यथा व्योम्नि बलाहकाः ॥"
सिताङ्गः, पु, (सितः आङ्गो यस्य ।) श्वेतशिग्रुः । श्वेतरोहितः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शितिः, त्रि, शुक्लः । कृष्णः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
सितिकण्ठ, पु, (सितिः कृष्णः कण्ठो यस्य ।) शितिकण्ठः । शिवः । इत्यमरटीकायां सितिशब्दस्य दन्त्यादित्वदर्शनात् ॥
सितिमा, [न्] पु, (सितस्य सितेर्वा भावः । इमनिच् । शुक्लता । (यथा, माघे । १ । २५ ।
"सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपु-
र्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् ॥")
कृष्णता । इति सितिशब्दादिमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सितिवार, पु, (सितिं वृणोतीति । वृ + अण्) सुनिषण्णकः । इति भावप्रकाशः ॥
सितिवासाः, [स्] पुं, (सिति नीलं वासो यस्य ।) बलदेवः । इति नीलाम्बरशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, माघे । १ । ६ ।
"पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्ज्जुनच्छवि
वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।
सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां
विडम्बयन्तं सितिवाससस्तनुम् ॥")
सितेक्षु, पु, (सितः इक्षुः ।) श्वेतेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितेतरः, पु, (सितादितरः ।) श्यामशालिः । कुलत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लेतरवर्णश्च ॥ (यथा, कुमारे । ३८ ।
"नीविमतिक्रम्य सितेतरस्य
तन्मेखलामध्यमणेरिवार्च्चिः ॥"
सितश्च इतरश्च इति विग्रहे । कृष्णशुक्लौ । अत्र द्विवचनप्रयोगः स्यात् । यथा, भागवते । १० । ४१ । ४१ ।
"नानालक्षणवेषाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः ।
स्वलङ्कृतौ बालगजौ पर्व्वणीव सितेतरौ ॥")
सितेतरगतिः, पु, (सितेतरा कृष्णा गतिरस्य ।) अग्निः । इति हलायुधः ॥
सितोदर, पु, (सितमुदरं यस्य ।) कुबेरः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्लकुक्षियुक्ते, त्रि ॥ (सितमुदरमिति ।) शुक्लकुक्षौ, क्ली ॥
सितोद्भव, क्ली, (सितः उद्भवो यस्य ।) श्वेतचन्दनम् । इति केचित् ॥ (सिताया उद्भवो यस्य ।) शर्कराजाते, त्रि ॥

सितोपलं, क्ली, (सितमुपलमिव ।) कठिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सितोपलः, पुं, (सितः उपलः ।) स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितोपला, स्त्री, (सित उपल इव आकृतिर्यस्याः स्त्रियां टाप् ।) शर्करा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—
"सिता सितोपला चैव मत्स्यण्डी शर्करा स्मृता"
इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥
अस्या गुणा यथा,—
"सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
सिद्ध, क्ली, (सिध + क्तः ।) सैन्धवलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धः, पुं, (षिध + क्तः) देवयोनिविशेषः । इत्यमरः ।१। १। ११ ॥ स तु अणिमादिगुणोपेतो विश्वावसुप्रभृतिः । इति भरतः ॥ (यथा, कुमारे । १ । ५ ।
"उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥")
व्यासादि । विस्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतैकविंशयोगः । इति मेदिनी ॥ तत्र जातफलम् ।
"जितेन्द्रियः सर्व्वकलानिधानो
गौरोऽतिशूरो मधुरो विनीतः ।
सत्योपपन्नः कृतभूरिभोगो
यस्य प्रसूतौ किल सिद्धयोगः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
व्यवहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ कृष्णधुस्तूरः । गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धः त्रि, (सिध + क्तः ।) प्रसिद्धः । (यथा, भागवते । १० । १८ । १६ ।
"एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने ॥")
नित्यः । निष्पन्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ९८ । ८ ।
"सिद्धार्थः खलु सौमित्रिर्यश्चन्द्रविमलोपमम् ।
मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्युतिम् ॥")
मुक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते ।६। १२ । १९ ।
"अहो दानव सिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी ॥")
पक्वम् । यथा, सुमन्तुः ।
"पर्य्युषितं पुनः सिद्धमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात् ।" इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ मन्त्रसिद्धिविशिष्टः । यथा,—
अथ मन्त्रसिद्धेरुपायाः । गौतमीये ।
"सम्यगनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
पुनस्तेनैव कर्त्तव्यं ततः सिद्धो भवेद्ध्रुवम् ॥
पुनरनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
पुनस्तेनैव कर्त्तव्यं ततः सिद्धो न संशयः ॥
पुनः सोऽनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
उपायास्तत्र कर्त्तव्याः सप्त शङ्करभाषिताः ।
भ्रामणं रोधनं वश्यं पीडनं पोषशोषणम् ।
दहनान्तं क्रमात् कुर्य्यात् ततः सिद्धो भवेन्मनुः ॥

भ्रामणं वायुबीजेन यथानुक्रमयोगतः ।
तन्मन्त्रं यन्त्रं आलिख्य सिद्धकर्पूरकुङ्कुमैः ।
उशीरचन्दनाभ्यान्तु मन्त्रं सग्रथितं लिखेत् ।
क्षीराज्यमधुतोयानां मध्ये तन्निक्षिप्तं भवेत् ॥
पूजनाज्जपनाद्धोमात् भ्रामितः सिद्धिदो भवेत्
भ्रमितो यदि न सिद्धः स्याद्रोधनं तस्य कारयेत्
सारस्वतेन बीजेन सम्पुटीकृत्य संजपेत् ।
एवं रुद्धे भवेत् सिद्धो न चेदेतद्वशीकुरु ॥
अलक्तचन्दनं कुष्ठं हरिद्रा मादनं शिला ।
एतैस्तु मन्त्रमालिख्य भूर्ज्जपत्रे सुशोभने ।
धार्य्यकण्ठे भवेत् सिद्धः पीडनं वास्य कारयेत्॥
अधरोत्तरयोगेन पदानि परिजप्य वै ।
ध्यायेच्च देवतां तद्वत् अधरोत्तररूपिणीम् ॥
विद्यामादित्यदुग्धेन लिखित्वाक्रम्य चाङ्घ्रिणा
तथाभूतेन मन्त्रेण होमं कार्य्यो दिने दिने ॥
पीडितो लज्जयाविष्टः सिद्धः स्यादथ पोषयेत्।
बालायान्त्रितयं बीजं आद्यन्ते तस्य योजयेत्॥
गोक्षीरमधुनालिख्य विद्यां पाणौ विभावयेत्।
पोषितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुर्व्वीत शोषणम् ॥
द्वाभ्यान्तु वायुबीजाभ्यां मन्त्रं कुर्य्याद्विदर्भिणम्
एवं विद्या गले धार्य्या लिखित्वा वरभस्मना ॥
शोषितोऽपि न सिद्धः स्यात् दहनीयोऽग्निबीजतः ।
आग्नेयेन तु बीजेन मन्त्रस्यैकैकमक्षरम् ॥
आद्यन्तमध ऊर्द्धञ्च योजयेद्दाहकर्म्मणि ।
ब्रह्मवृक्षस्य तैलेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् ॥
कण्ठदेशे ततो मन्त्रं सिद्धं स्याच्छङ्करोदितम् ।
इत्येतत् कथितं सम्यक् केवलं तव भक्तितः ॥
एकेनैव कृतार्थः स्याद्बहुभिः किमु सुव्रते ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
सिद्धिविशिष्टः । स च चतुस्त्रिंशद्विधः । यथा,—
“चतुस्त्रिंशद्विधः सिद्धः सर्व्वकर्म्मोपकारकः ।
समुपैति स्वयं सिद्धं भक्तस्तं नैव वाञ्छति ॥
द्वात्रिंशद्विधं सिद्धं सर्व्वसाधनकारणम् ।
मन्मुखात् श्रूयतां नन्द सिद्धमन्त्रं गृहाण च ॥
अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥
दूरश्रवणमेवेति परकायप्रवेशनम् ।
मनोयायित्वमेवेति सर्व्वज्ञत्वमभीप्सितम् ॥
वह्निस्तम्भं जलस्तम्भं चिरजीवित्वमेव वा ।
वायुस्तम्भं क्षुत्पिपासानिद्रास्तम्भनमेव च ॥
कायव्यूहञ्च वाक्‌सिद्धं मृतानयनमीप्सितम् ।
सृष्टीनां कारणञ्चैव प्राणाकर्षणमेव च ॥
प्राणानाञ्च प्रदानञ्च लोभादीनाञ्च स्तम्भनम् ।
इन्द्रियाणां स्तम्भनञ्च बुद्धिस्तम्भनमेव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।७८।२०-२८
सिद्धकः, पुं, (सिद्ध इव । इवार्थे कन् ।) सिन्धुवारः । शालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।
“धवाश्वकर्णासनपारिभद्रा
सपाटलाः सिद्धकमोचकौ च ॥”)

सिद्धकामेश्वरी, स्त्री, (सिद्धा कामेश्वरी ।) कामाख्यायाः पञ्चमूर्त्त्यन्तर्गतप्रथममूर्त्तिः । तस्या रूपं यथा, कालिकापुराणे ६१ अध्याये ।
“रविशशियुतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
मणिकनकविचित्रा लोलजिह्वा त्रिनेत्रा ।
अभयवरदहस्ता साक्षसूत्रप्रशस्ता
प्रणतसुरनरेशा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
अरुणकमलसंस्था रक्तपद्मासनाख्या
नवतरुणशरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
शवहृदि पृथुतुङ्गस्तन्ययुग्मा मनोज्ञा
शिशुरविसमवक्त्रा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
विपुलविभवदात्री स्मेरवक्त्रा सुकेशी
दलितकरकदन्ता सामिचन्द्रावनम्रा ।
मनसिजदृशदिस्था योनिमुद्रालसन्ती
पवनचलनशक्ता संश्रुतस्थानभागा ॥”
सिद्धगङ्गा, स्त्री, (सिद्धा गङ्गा । ‘क्वचित् सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ।’ रामा० २ । ९५।८। इत्युक्तेः सिद्धसेविता गङ्गा इति वा ।) मन्दाकिनी । इति जटाधरः ॥
सिद्धजलं, क्ली, (सिद्धं पक्वं जलं यत्र ।) काञ्जिकम् । इति हारावली ॥ (सिद्धं जलमिति ।) पक्ववारि च ॥
सिद्धदेवः, पुं, (सिद्धो देवः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
सिद्धधातुः, पुं, (सिद्धो धातुः ।) पारदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिद्धपीठं, पुं, (सिद्धं पीठं ।) सिद्धस्थानम् । यथा —
“जातो लक्षबलिर्यत्र होमो वा कोटिसंख्यकः ।
महाविद्याजपः कोटिः सिद्धपीठः प्रकीर्त्तितः ॥”
इति तन्त्रम् ॥
सिद्धपुरं, क्ली, (सिद्धं पुरम् ।) भूगोलस्याधोदेशविशेषः । यथा,—
“लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये वडवानलश्च ॥
कुवृत्तपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
सिद्धपुष्पः, पुं, (सिद्धप्रियं यन्त्रसिद्धं वा पुष्पमस्य) करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धप्रयोजनः, पुं, (सिद्धानां प्रयोजनं यत्र ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धमन्त्रः, पुं, (सिद्धो मन्त्रः ।) सिद्धप्राप्तमन्त्रः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।७८।२१ ; २७—२८ ।
“द्वात्रिंशद्विधं सिद्धं सर्व्वसाधनकारणम् ।
मन्मुखात् श्रूयतां नन्द सिद्धमन्त्रं गृहाण च ॥”
“ओम् सर्व्वेश्वराय सर्व्वविघ्नविनाशिने मधुसूदनाय स्वाहेत्येवं मन्त्रश्च सर्व्वेषां कल्पपादपः ।
सामवेदे च कथितः सिद्धानां सर्व्वसिद्धिदः ॥
अनेन योगिनः सिद्धा मुनीन्द्राश्च सुरास्तथा ।
शतलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेत् सताम् ॥”
सिद्धमोदकः, पुं, (सिद्धान् मोदयतीति । मुद + णिच् + ण्वुल् ।) तवराजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धयोगिनी, स्त्री, (सिद्धा योगिनी ।) योगिनीविशेषः । इत्यपराजितास्तोत्रम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । १६१ ।
“इत्युक्तैव गतायाञ्च तस्यां सा सिद्धयोगिनी ।
तत्प्रतीघातहेतोर्मामवोचद्बन्धमोचिनी ॥”)
सिद्धरसः, पुं, (सिद्धो रसः ।) पारदः । रससिद्धः । इत्यजयपालः ॥
सिद्धरसः, त्रि, (सिद्धो रसो यस्य ।) धातुप्रभृतिः । इति मेदिनी ॥
सिद्धविद्या, स्त्री, (सिद्धा विद्या ।) महाविद्याविशेषः । यथा,—
“काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
बगलामुखी सिद्धविद्या मातङ्गी कमलात्मिका
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
सिद्धसलिलं, क्ली, (सिद्धं पक्वं सलिलं यत्र ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिद्धसाधनं, क्ली, (सिद्धस्य साधनम् ।) सिद्धस्य वस्तुनः साधनम् । साध्यवत्त्वानिश्चयसत्त्वेऽप्यनुमानम् । यथा,—
“अतएव न स्वरूपासिद्धिः सिद्धसाधनं वा ।”
इति सिद्धान्तलक्षणे जगदीशः ॥
सिद्धसाधनः, पुं, (सिद्धानां साधनमस्मादिति ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धसाध्यः, पुं, (सिद्धात् साध्यः ।) मन्त्रविशेषः । यथा,—
“सिद्धसिद्धो यथोक्तेन द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
सिद्धसुसिद्धोऽर्द्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
सिद्धसिद्धः, पुं, (सिद्धात् सिद्धः ।) मन्त्रविशेषः । यथा,—
“सिद्धसिद्धो यथोक्तेन द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
सिद्धसुसिद्धोऽर्द्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
सिद्धसिन्धुः, स्त्री, (सिद्धसेविता सिन्धुः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिद्धसुसिद्धः, पुं, (सिद्धात् सुसिद्धः ।) मन्त्रविशेषः । अस्य प्रमाणं सिद्धसाध्यशब्दे द्रष्टव्यम् ।
सिद्धसेनः, पुं, (सिद्धा सेना यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति शब्दरत्नावली ॥
सिद्धसेवितः, पुं, (सिद्धैः सेवितः ।) बटुकभैरवः । इति तस्याष्टोत्तरशतनामस्तोत्रम् ॥ सिद्धजनोपासिते, त्रि ॥
सिद्धा, स्त्री, (सिध + क्तः । टाप् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ योगिनीविशेषः । यथा, जातकदीपिकायाम् ।

"मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा। उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्योऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥"

सिद्धान्तः, पुं, (सिद्धः अन्तो यस्मात् ।) पूर्व्वपक्ष निरस्य सिद्धपक्षस्थापनम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७० । ४३ । "स्थापनाक्षेपसिद्धान्तपरमार्थज्ञता गतेः ॥") तत्पर्य्यायः । राद्धान्तः २ । इत्यमरः ।१।५।४ ॥ नवविधज्योतिर्ग्रन्थाः । यथा । ब्रह्मसिद्धान्तः१ सूर्य्यसिद्धान्तः २ सोमसिद्धान्तः ३ बृहस्पतिसिद्धान्तः ४ गर्गसिद्धान्तः ५ नारदसिद्धान्तः ६ पराशरसिद्धान्तः ७ पुलस्त्यसिद्धान्तः ८ वशिष्ठसिद्धान्तश्च९॥ तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः । स च चतुर्विधः । सर्व्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् सर्व्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥१॥ समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः॥२॥ यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥३॥ अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः॥४॥ इति गोतमसूत्रम् ॥ (तथास्य विवृतिर्यथा,— "अथ सिद्धान्तः । सिद्धान्तो नाम स. परीक्षकैर्बहुविध परीक्ष्य हेतुभि. साधयित्वा स्थाप्यते निर्णय स सिद्धान्त । स चोक्तश्चतुर्विधः । सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्त इति । तत्र सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधय ,सन्ति सिद्ध्युपाया साध्यानामिति प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिंस्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्ध यथान्यत्राष्टौ रसाः षडन्यत्र । पञ्चेन्द्रियाणि यथान्यत्र षडिन्द्रियाणि । वाताधिकृताः सर्व्वविकारा यथान्यत्र वातादिकृता भूतकृताश्च प्रसिद्धाः ।

अधिकरणसिद्धान्तो नाम यस्मिन्नधिकरणे संस्तूयमाने सिद्धान्यन्यान्यपि अधिकरणानि भवन्ति । न मुक्तः कर्म्मानुबन्धिकं कुरुते निस्पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः कर्म्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावा भवन्ति ।

अभ्युपगमसिद्धान्तः । अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः । तद्यथा द्रव्य न प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः । गुणाः प्रधाना इति कृत्वा वक्ष्यामः । इत्येवमादिश्चतुर्व्विधः सिद्धान्तः ।" इति चरके विमानस्थाने ८ अध्याये ॥)

सिद्धान्ताचारः, पुं, (सिद्धोऽन्तो यस्य । तादृश आचारः ।) तान्त्रिकाचारविशेषः । यथा,— "आत्मान देवता मत्वा यजेद्देवीञ्च मानसैः । सदा शुद्धः सदा शान्तः सिद्धान्ताचार उच्यते॥" इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥

सिद्धान्ती,[न्]पुं, (सिद्धान्तोऽस्यास्तीति । इनि।) मीमांसकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

सिद्धापगा, स्त्री, सिद्धसेविता आपगा ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धायिका, स्त्री, चतुर्व्विंशतिबुद्धशासनदेवतान्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धारिः, पुं, मन्त्रविशेषः । एतत्प्रमाणं सिद्धसाध्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सिद्धार्थः, पुं,(सिद्धोऽर्थो यस्य ।) हन्तार्हत्पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ शाक्यसिंहः । इति मेदिनी॥ (सिद्धोऽर्थो यस्मात् ।) श्वेतसर्षपः । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥ (यथा, भागवते । ४ । ९ ।५८ "भ्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः । सिद्धार्थाक्षतदध्यम्बु पुर्व्वापुष्पफलानि च । उपजह्रुः प्रयुञ्जाना व्याल्सल्यादाशिष सती॥") अस्य पर्य्यायगुणाः गौरसर्षपशब्दे द्रष्टव्याः ॥ वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रसिद्धार्थः । यथा,— "सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥" इति व्याकरणटीका ॥

सिद्धार्था, स्त्री, (सिद्धोऽर्थो यस्याः ।) चतुर्थ जिनमाता । इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धिः, स्त्री, (सिध + क्तिन् ।) दुर्गा । यथा,— साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाथ ईश्वरी॥" इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ऋद्धिनामौषधम् । इत्यमरः । २ । ४ । ११२॥ योगविशेषः । निष्पत्तिः । यथा, मनुः ।२।९७। "वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च । न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित्॥") पादुका । अन्तर्द्धिः । ह्रदिः । इति मेदिनी ॥ मोक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ११ । "कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति॥") सम्पत्तिः । इति धरणिः ॥ बुद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥*॥ अष्टसिद्धिनामलक्षणानि यथा, "अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरेव च । प्राकाम्यञ्च तथेशित्वं वशित्वञ्च तथापरम् ॥ यत्र कामावसायित्वं गुणानेतानथैश्वरान् । प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परनिर्व्वाणसूचकान् ॥ सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरोऽणीयान् शीघ्रत्वाल्लघिमा गुणः ।

महिमाशेषपूज्यत्वात् प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य यत्॥ प्राकाम्यमस्य व्यापित्वात् ईशित्वं चेश्वरो यतः। वशित्वात् वशिता नाम योगिनः सप्तमो गुणः॥ यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं यत्र कामावसायिता । ऐश्वर्य्यं कारणैरेभिर्योगिनः प्रोक्तमष्टधा ॥" इति मार्कण्डेये दत्तात्रेयालर्कसंवादे योगवर्णननामाध्यायः ॥ *॥ (अष्टादशसिद्धिनामानि यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । ६ । १८—१९ । "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च सर्व्वकामावसायिता ॥ सर्व्वज्ञत्वं दूरश्रवण परकायप्रवेशनम् । वाक्सिद्धिः कल्पवृक्षत्वं स्रष्टुं संहर्त्तुमीशता । अमरत्वञ्च सर्व्वाग्र्यं सिद्धयोऽष्टादश स्मृताः ॥") भावनासिद्धिर्यथा,— "तीर्थे कान्त्यैभीष्टदेवे गुरौ मन्त्रे भवौषधे । आशा च यादृशी यासां सिद्धिस्तासाञ्च तादृशी ॥" इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे३९अध्यायः ॥ ज्ञानात् सिद्धिर्यथा,— "तस्मात् त्वमपि भूपाल देहि न्यायार्ज्जितं धनम् । दानात् ज्ञान ततः प्राप्य ज्ञानात् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥" इति वह्निपुराणे शिवैरूपाख्याननामाध्याय ॥

सिद्धिदः, पुं, (सिद्धिं ददातीति । दा + क. ।) वटुकभैरवः । इति तस्य स्तोत्रम् ॥ सिद्धिदातरि, त्रि । (यथा, देवीभागवते । ६ । २ । ५१ । "त कुन्ती वचन प्राह मम मन्त्रोऽस्ति कामदः दत्तो दुर्व्वाससा पूर्व्वं सिद्धिदः सर्व्वथा प्रभो॥") यथा च । "मधुमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्द्दशी । प्रोक्ता मदनभञ्जीति सिद्धिदा तु महोत्सवे ॥" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सिद्धियोगः, पुं, (सिद्धेर्योगो यत्र ।) तिथिवारघटितशुभयोगविशेष । यथा,— "शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोग प्रकीर्त्तित ॥" इति ज्योतिःसागर. ॥

सिद्धियोगिनी, स्त्री, (सिद्धिप्रिया योगिनी ।) योगिनीभेदः । यथा,— "प्रणवाद्याश्च या विद्या शूद्रादौ न समीरिता अस्याश्चैव विशेषो यत् योषिच्चेत् समुपासयेत् ॥ डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीभिः प्रजायते । पतिहीना पुत्त्रहीना यथा स्यात् सिद्धियोगिनी" इति तन्त्रसारः ॥ *॥ दक्षस्य पञ्चाशत् कन्याः । तथा,— "सती ज्योतिः स्मृतिः स्वाहा ह्यनसूया स्वधा तथा । प्रीतिः क्षमा च संभूतिः सन्नतिश्च अरुन्धती ॥ कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्ह्रीस्तिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः बुद्धिर्लज्जा वपुःशान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रति ॥ अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती । सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः अदितिश्च दितिश्चैव दनुः कालादनायुषा । सिंहिका सुरसा कद्रुर्विनता सुरभिः खसा ॥ क्रोधा इरा च प्राधा च दक्षकन्याः प्रकीर्त्तिताः पञ्चाशत् सिद्धियोगिन्यः सर्व्वलोकस्य मातरः॥" इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

सिद्धिला, स्त्री, (सिद्धिं लातीति । ला + क. । ङीष् ।) क्षुद्रपिपीलिका । इति केचित् ॥

सिद्धिस्थानं, क्ली, (सिद्धेः स्थानम् ।) पुण्यस्थानविशेषः । यथा,— "अत पर प्रवक्ष्यामि सिद्धिस्थानानि यानि तु

यस्मिन्नाराधिता देवी क्षिप्रं भवति सिद्धिदा ॥
तुङ्गारं शतशृङ्गञ्च त्रिकूटं पर्व्वतं तथा ।
विन्ध्या गङ्गा सरिद्दूयञ्च रेवातीरमथापि वा ॥
पयोष्णी असुराख्या तु अथवा मण्डलेश्वरे ।
शङ्करेश्वररामेशे अथवा अमरेश्वरे ॥
वेत्रवत्यास्तटे रम्ये हरिश्चन्द्रे तथा प्रिये ।
सरस्वतीतटे पुण्ये सुगन्धायतनेऽपि वा ।
स्थानेष्वेषु जपं कुर्य्यात् नन्दाहे कृतमानसः ।
भैरवं शूलभेदञ्च चण्डीशं त्रिपुरान्तकम् ॥
अष्टचक्रं चक्रोच्छ्रासं कपालाद्यायनामकम् ।
अजाविकं खरोष्ट्राख्यं स्थानान्येतानि वर्जयेत् ॥"
इति देवीपुराणे कुण्डप्रवेशनामाध्यायः ॥

सिद्धेश्वरी, स्त्री, (सिद्धा ईश्वरी ।) देवीविशेषः । यथा,—
"सिद्धां सिद्धेश्वरीं सिद्धविद्याधरगणैर्युताम् ।
मन्त्रसिद्धिप्रदां योनिसिद्धिदां लिङ्गशोभिताम् ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रे ११ पटले महाविद्यास्तोत्रम् ॥ अपि च ।
"कृष्णेन बलभद्रेण गोपैः कंसजिघांसुभिः ।
सङ्केतकं कृतं तत्र मन्त्रनिश्चयकारकम् ॥
तदा सङ्केतके सा च सिद्धा देवी प्रतिष्ठिता ।
सिद्धिप्रदा भोगदा च तेन सिद्धेश्वरी स्मृता ।
सङ्केतकेश्वरीञ्चैव दृष्ट्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥"
इति वाराहे मथुरापरिक्रमप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥

सिद्धौघः, पुं, (सिद्धानामोघः ।) गुरुक्रमविशेषः । यथा, तन्त्रे ।
"अथ तारागुरून् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
ऊर्द्धकेशो व्योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः ॥
दिव्यौघाः सिद्धिदा वत्स सिद्धौघान् शृणु यत्नतः ।
वशिष्ठः कूर्म्मनाथश्च मीननाथो महेश्वरः ॥
हरिनाथो मानवौघान् शृणु वक्ष्यामि तद्गुरून् ।
तारावती भानुमती जयाविद्या महोदरी ॥
सुखानन्दः परानन्दः पारिजातः कुलेश्वरः ।
विरूपाख्यः भैरवी च कथितं तारिणीकुलम् ।
आनन्दनाथशब्दान्ता गुरवः सर्व्वसिद्धिदाः ।
स्त्रियोऽपि गुरुरूपाश्च अम्बान्ताः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
अन्यच्च ।
"ब्रह्मानन्दः पूर्णदेवश्चलचित्तश्चलाचलः ।
कुमारः क्रोधनश्चैव तथा च वरदीपनः ॥
माया मायावती चैव मानवौघान् शृणु प्रिये ।
वशिष्ठः कूर्म्मनाथश्च मीननाथो महेश्वरः ।
हरिनाथो मानवौघानथ वक्ष्यामि सद्गुरून् ॥"
इति शक्तिरत्नाकरतन्त्रम् ॥
तथा ।
"नारदः काश्यपः शम्भुर्भार्गवः कुलकौशिकः ।
एते पञ्च महादेव सिद्धौघाः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति तन्त्रम् ॥

सिध्म, [न्] क्ली, (सिध + मन् । स च कित् ।) किलासरोगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ (यथा, सुश्रुते । २ । ५ ।
"क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्म्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिध्मं विचर्च्चिका किटिभं पामा रकसा चेति ॥")

सिध्मा, स्त्री, (सिध + बाहुलकात् मक् ।) किलासरोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तमहाकुष्ठान्तर्गतकुष्ठरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
प्रायशोरसि तत् सिध्ममलावूकुसुमोपमम् ॥"
इति माधवकरः ॥
त्वङ्मात्रगता सिध्मपुष्पिका इति अलाबुपुष्पवत् श्वेतं सिध्मं सिध्मपुष्पिका । महाकुष्ठन्तु सिध्मं धातुप्रविष्टं सिध्मपुष्पिकेतरं श्वेतलोहितवर्णम् एतेन सिध्मस्य द्वैविध्यं सूचितम् । इति विजयरक्षितादयः ॥

सिध्मपुष्पिका, स्त्री, (सिध्मस्य किलासस्य पुष्पं विद्यते यस्याः । सिध्मपुष्प + ठन् ।) कुष्ठव्याधिभेदः । सा च त्वङ्मात्रगता अलाबुपुष्पवत् श्वेता इति रुग्विनिश्चयटीकायां विजयरक्षितादयः ॥

सिध्मल, त्रि, (सिध्मं अस्यास्तीति । सिध्म + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) किलासी । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३० । १७ ।
"विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं भूत्यै जागरणमभूत्यै इति ॥")

सिध्मला, स्त्री, (सिध्ममस्या अस्तीति । लच् । टाप् ।) मत्स्यविकृतिः । इति मेदिनी ॥ (औषधविशेषः । तद्यथा,—
"त्वगादिक्षीणा संशुद्धा प्रत्यग्रा शकुलादयः ।
श्लक्ष्णचूर्णीकृतं तथा शीतं पलशतत्रयम् ॥
शतेन कटुतैलेऽस्य व्योषरामठधान्यकैः ।
क्रिमिघ्नदीप्यकनिशाचविकाग्रन्थिकार्द्रकैः ॥
जीरकद्वयहबीरसुरसाज्जकसिग्रुकैः ।
दशमूलात्मगुप्ताभ्यां मार्कवैर्लवणैस्त्रिभिः ॥
चूर्णितैः पलिकैः सार्द्धं मारणालपरिप्लुतैः ॥
विन्यसेत् स्वे हपात्रे तु धान्यराशौ पुनर्न्यसेत् ।
सप्तरात्रात् समुद्धृत्य पानभक्षणभोजने ।
सिध्मलेयं प्रयोक्तव्या सामे वायौ विशेषतः ॥
भग्नरुग्नाश्च तृष्णा कम्पिनः पीठसर्पिणः ।
गृध्रसीमग्निसादञ्च शूलगुल्मोदराणि च ।
वलीपलितखालित्यं हत्वास्य रमलेन्द्रियाः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे आमवाताधिकारे)

सिध्मवान्, [त्] त्रि, (सिध्ममस्त्यस्येति । सिध्म + पक्षे मतुप् । मस्य व ।) किलासरोगविशिष्टः । इति सिध्मशब्दादस्त्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सिध्मा, स्त्री, किलासरोगः । इति हेमचन्द्रः ॥

सिध्य, पुं, (सिध्यन्त्यस्मिन्नर्था इति । सिध + "पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ।" ३ । १ । ११६ । इति क्यप्प्रत्ययेन निपातितः ।) पुष्यनक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥

सिध्र, पुं, साधुः । वृक्षः । इत्युणादिकोषः ॥

सिध्रका, स्त्री, (सिध्र + स्वार्थे कन् । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) वृक्षविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ सेधति रोगहन्तृत्वमिति सिध्रमा । सीध इति ख्यातो वृक्षः । षिधु गत्यां नाम्नीति रक् ततः स्वार्थे कः सज्ञाविधेरनित्यत्वात् न इत् । इति भरतः ॥

सिध्रकावण, क्ली, (सिध्रकाणां वनमिति । णत्वम् ।) देवोद्यानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिन, क्ली, (सिनोति बध्नाति आत्मानमिति । षिञ् बन्धने + "इण्षिञ्जीति ।" उणा० ३ । २ । इति नक् ।) शरीरम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥)

सिन, पुं, (सिनोतीति । षिञ् बन्धने + "इण्षिञ्जीति ।" उणा० ३ । २ । इति नक् ।) ग्रासः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ काणः । इति केचित् ॥ शुक्लगुणविशिष्टे, त्रि ॥

सिनी, स्त्री, शुक्लगुणविशिष्टा । यथा । श्वेता सिता सिनी श्येनी । इति व्याडिः । इति सिनीवालीशब्दटीकायां भरतः ॥

सिनी(वा)वाली, स्त्री, (सिनी शुक्ला बाला चन्द्रकला अस्यामिति । यद्वा, सिन्या शुक्लया चन्द्रकलया वल्यते मिश्रते या । वल मिश्रणे + घञ् । ततो ङीष् ।) दृष्टेन्दुकलामावास्या । इत्यमरः । १ । ४ । ९ ॥ सा चतुर्द्दशीयुतामावस्या । सिनी श्वेता बाला चन्द्रकलास्याः सिनीवाली नद्यादित्वादीप् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १२ । ४८ ।
"पौर्णमास्यां सिनीवाल्यां द्वादश्यां श्रवणेऽथवा ॥")
दुर्गा । इति मेदिनी ॥

सिन्दुक, पुं, सिन्दुवारवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ (तथास्य पर्य्यायगुणाश्च ।
"सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः ॥
नीलपुष्पी तु निर्गुण्डी शेफाली सुवहा च सा ।
सिन्दुकः स्मृतिदस्तिक्तः कषायः कटुको लघुः ॥
केश्यो नेत्रहितो हन्ति शूलशोथाममारुतान् ।
कृमिकुष्ठारुचिश्लेष्मज्वरान्नीलापि तद्विधा ।
सिन्दुवारदलं जन्तुवातश्लेष्महरं लघु ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सिन्दु(न्धु)वारः, पुं, सिन्धुं गजमदं वारयति तिक्तत्वात् । वृ + अण् । पाक्षिको धस्य दः ।) वृक्षविशेषः । निसिन्दा इति भाषा । इनचुर इति च क्वचित् । तत्पर्य्यायः । सिन्दुकः २ इन्द्रसुरिसः ३ निर्गुण्डी ४ इन्द्राणिका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ सिन्धुकः ६ सिन्धुवारकः ७ इन्द्राणी ८ पौलोमी ९ शक्राणी १० कासनाशिनी ११ । इति रत्नकोषः ॥ श्वेतपुष्पः १२ सिन्दुवारकः १३ स्थिरसाधनकः १४ अनन्तः १५ सिन्दकः १६ अर्थसिद्धकः १७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवातक्षयकुष्ठकण्डूतिशूलनाशित्वम् । कायसिद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः

अपि च।
"सिन्धुक स्मृतिदस्तिक्ता: कषाय कटुको लघु
केश्यो नेत्रहितो हन्ति शूलशोथाममारुतान्॥
कृमिकुष्टारुचिश्लेष्मव्रणान् नीलापि तद्विधा।
सिन्धुवारदलं तत्तु वातश्लेष्महर लघु॥"
इति भावप्रकाश'॥*॥

"स्यन्दं वारयति सिन्दुवार: षण् निपातनात् जि' षत उच्च। सिन्दुकसिन्दुवारौ दन्त्यसादौ तवर्गतृतीयवन्ताविति बहव:। केचित्तु सिन्धु समुद्रमपि वारयति शोषयति तीक्ष्णरसत्वेन कफघ्नत्वात् सिन्धुवार: सिन्धुकसिन्धुवारौ तवर्गचतुर्थवन्ताविल्याहु।" इति भरत'॥

सिन्दूर, क्ली, (स्यन्दते इति स्यन्दू ङ क्षरणे + "स्यन्दे, सम्प्रसारणञ्च।" उणा॰ १।६९। इति ऊरन्। सम्प्रसारणञ्च।) रक्तवर्णचूर्णविशेष'। सिंदूर इति भाषा। तत्पर्य्याय। नागसम्भवम् २। इत्यमर.।२।९।१०५॥ नागरेणु' ३ रक्तम् ४ सोमन्तकम्५ नागजम् ६ नागगर्भम् ७ शोणम् ८ वीररज ९ गणेशभूषणम् १० सन्ध्यारागम् ११ शृङ्गारकम् १२ सौभाग्यम् १३ अरुणम् १४ मङ्गल्यम् १५। अस्य गुणा। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। व्रणविरोपणत्वम्। कुष्ठास्रभ्रमकण्डूतिविसर्पशमनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट'॥*॥ अपि च।
"सिन्दूर रक्तरेणुञ्च नागगर्भञ्च सीसजम्।
सीसोपधातु' सिन्दूर गुणैस्तत् सीसवन्मतम्॥
स्वयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणा. स्मृता:।
सिन्दूरमुष्ण' वीसर्पकुष्ठकण्डविषापहम्।
भग्नसन्धानजनन व्रणशोधनरोहणम्॥"*॥
सिन्दूरस्य शोधनमाह।
"दुग्धाम्लयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधै.।"
इति भावप्रकाश:॥*॥
सिन्दूरदानमन्त्रो यथा,—
"सिन्दूरञ्च वर रम्य भाले शोभाविवर्द्धनम्।
भूषण भूषणानाञ्च सिन्दूर प्रतिगृह्यताम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्याय॥*॥
तस्य धारणात् पत्युरायुर्व्वृद्धिर्भवति। यथा,—
"हरिद्रा कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूर कज्जल तथा।
कार्पासकञ्च ताम्बूल माङ्गल्याभरण शुभम्॥
केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम्।
भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूषयेन्न पतिव्रता॥"
इति काशीखण्डे ४ अध्याय.॥

सिन्दूर', पु, (स्यन्दते इति। ऊरन्।) वृक्षविशेष। इति मेदिनी॥

सिन्दूरकारण, क्ली, (सिन्दूरस्य कारणमिति।) सीसकम्। इति हेमचन्द्र॥

सिन्दूरतिलक, पु, (सिन्दूरस्येव तिलको यस्य।) हस्ती। इति मेदिनी॥

सिन्दूरतिलका, स्त्री, (सिन्दूरस्य तिलको यस्या:।) साधवा नारी। इति मेदिनी॥

सिन्दूरपुष्पी, स्त्री, (सिन्दूरवत् रक्तवर्णं पुष्प यस्या.। पाककर्णेति ङीष्।) पुष्पवृक्षविशेष। तत्पर्य्याय'। सिन्दूरी २ वीरपुष्पी ३ तृणपुष्पी ४ करच्छदा ५ शोणपुष्पी ६। अस्या गुणा'। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। श्लेष्मवातशिरोऽर्त्तिभूतनाशित्वम्। चण्डीप्रियत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

सिन्दूरी, स्त्री, (सिन्दूर तद्वद्वर्णोऽस्या अस्तीति। अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) रोचनी। रक्तचेलिका। धातकी। इति मेदिनी॥

सिन्धु, पुं, (स्यन्दते इति। स्यन्दू प्रस्रवणे + "स्यन्दे' सम्प्रसारण धश्च।" उणा॰ १।१२। इति: उ। धकारादेश: सम्प्रसारणञ्च।) समुद्र। इत्यमर:।१।१०।१॥ यथा, भागवते।३।११।३१।
तावत्त्रिभुवन सद्य' कल्पान्तैधितसिन्धव:।
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्म्मय:॥")
वमथु। देशविशेष:। (यथा, रघु:।१५।८७।
"युधाजितश्च सन्देशात् स देश सिन्धुनामकम्।
ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भृतप्रज:॥")
नदविशेष। इति मेदिनी॥ इन्दस् इति ख्यात। (यथा, रघु'।४।६७।
"विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनै'।
दुधुवुर्वाजिन स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेशरान्॥")
गजमद। इति हेमचन्द्र॥ सिन्धुवारवृक्ष'। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेतटङ्कणम्। इति राजनिर्घण्ट॥ रागविशेष.। स च मालकौशरागपुत्त:। यथा,—
"माधव: शोभन' सिन्धुर्म्मारुमेवाडुकुन्तला'।
कलिङ्ग: सोमसयुक्त: कौशिकस्य सुता इमे॥"
इति सङ्गीतसिन्धु॥

सिन्धु', स्त्री, (स्यन्दते इति। स्यन्द + उ'। सम्प्रसारणम्। दस्य धश्च।) नदी। इति मेदिनी॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि।२।१।९।
"अत समुद्रा गिरयश्च सर्व्वे-
ऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धव सर्व्वरूपा:।
अतश्च सर्व्वा ओषधयो रसश्च
येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा॥")
नदीविशेष.। तज्जलगुणा.। यथा,—
"शतद्रोर्विपाशायुज सिन्धुनद्या'
सुशीत लघु स्वादु सर्व्वामयघ्नम्।
जल निर्म्मल दीपन पाचनञ्च
प्रदत्ते बल बुद्धिमेधायुषञ्च॥"
इति राजनिर्घण्ट:॥

सिन्धुक:, पु, (सिन्धुरेव। स्वार्थे कन्।) सिन्धुवारवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्।५९।६।
"वैश्याना जीवकखदिर-
सिन्धुकस्यन्दनाश्च शुभफलदा'॥")

सिन्धुकफ, पु, (सिन्धो कफ इव।) समुद्रफेन'। इति शब्दरत्नावली॥

सिन्धुकर, क्ली, (सिन्धौ सिन्धुदेशे कीर्य्यते इति कॄ + अप्।) श्वेतटङ्कणम्' इति राजनिर्घण्ट॥

सिन्धुखेल', पु, (सिन्धौ तत्समीपे खेलतीति। खेल + क.।) सिन्धुदेश.। इति शब्दरत्नावली॥

सिन्धुज, क्ली, (सिन्धोर्जायते इति। जन + ड:।) सैन्धवलवणम्। इत्यमर:।२।९।४२॥ (यथा, सुश्रुते।४।३७।
"वचापुष्करकुष्ठैलामदनामरसिन्धुजै:॥")
समुद्रजाते, त्रि॥ (यथा, महाभारते।३।७१।१४।
"शुद्धान् दशभिरावर्त्तै' सिन्धुजान् वातरहस॥)

सिन्धुजन्म, [न्] क्ली, (सिन्धोर्जन्म उत्पत्तिर्यस्य।) सैन्धवलवणम्। इति रत्नमाला॥

सिन्धुजन्मा, [न्] पु, (सिन्धो' क्षीरसमुद्रात् जन्म यस्य।) चन्द्र:। इति जटाधर:॥

सिन्धुजा, स्त्री, (सिन्धोर्जायते इति। जन + ड'।) लक्ष्मी.। इति जटाधर॥

सिन्धुडा, स्त्री, मालवरागभार्य्या। यथा,—
"धानुषी मालसी रामकिरी च सिन्धुडा तथा।
अश्वबारी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमा'॥
इति सङ्गीतदामोदर'॥

सिन्धुनन्दन:, पु, (सिन्धो' क्षीरोदस्य नन्दन.।) चन्द्र। इति त्रिकाण्डशेष॥

सिन्धुनाथ, पु, (सिन्धुना नदीना नाथ।) समुद्र। इति केचित्॥ (यथा, माघे।१४।६८।
"मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ
सिन्धुनाथशयने निषेदुष.।
गच्छत स्म मधुकैटभौ विभो
र्यस्य नैद्रसुखविघ्नता क्षणम्॥")

सिन्धुपुत्त्र, पु, (सिन्धो' पुत्त्र।) मर्कटेन्दु'। इति। शब्दचन्द्रिका॥ चन्द्रश्च॥

सिन्धुपुष्प, पु, (सिन्धौ पुष्प्यति प्रकाशते इति। पुष्प फुल्लने + अच्।) शङ्ख.। इति शब्दचन्द्रिका॥

सिन्धुमन्थज, क्ली, (सिन्धुमन्थात् जायते इति। जन + ड।) सैन्धवलवणम्। इति रत्नमाला॥

सिन्धुर', पु, (सिन्धु मद राति ददातीति। रा + क।) हस्ती। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।१९८।
"गतिगञ्जितवरयुवति. करी कपोलौ करोतु
मदमलिनौ।
मुखबन्धमात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मद वहसि॥"

सिन्धुरद्वेषी, [न्] पु, (सिन्धुर हस्तिन द्वेष्टीति। द्विष + णिनि।) सिंह॥

सिन्धुलवण, क्ली, (सिन्धुजात लवणम्।) सैन्धवम्। इति रत्नमाला॥

सिन्धुवार:, पु, (सिन्धुमपि वृणोति गत्येति॥ वृ + अण्।) हयोत्तम। इति त्रिकाण्डशेष'॥ (सिन्धु मदजलमपि वारयति तिरस्करोति तिक्तरसेन। वृ + णिच् + अण्।) सिन्धुवारवृक्ष'। इत्यमर।२।४।६८॥ यथा,—
"विसृन्धक सिन्धुवार सिन्धुक सुरसोऽपि च।
तथेन्द्रसुरसस्त्विन्द्रसुरिश. सिन्धुवारित.।

निर्गुण्डीन्द्राणिकेन्द्राणी सुरसा सिन्धुवारकः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः ।
“सिन्धुवारो विषश्लेष्मव्रणकुष्ठक्षयापहः ।”
इति राजवल्लभः ॥

सिन्धुवारकः, पुं, (सिन्धुवार एव । स्वार्थे कन् ।) सिन्धुवारवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवारितः, पुं, (सिन्धुर्मदजलं वारितो येन ।) सिन्धुवारवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवेषणः, पुं, गम्भारीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सिन्धुशयनः, पुं, (सिन्धुः क्षीरोदः शयनं यस्य ।) विष्णुः । क्षीरोदशायित्वात् ॥

सिन्धुसङ्गमः, पुं, (सिन्धूनां सङ्गमो यत्र ।) नदीनदसमुद्राणां परस्परमेलकः । तत्पर्य्यायः । सम्भेदः २ । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ सिन्धोर्नद्योः सङ्गमो मेलकः सम्भेदः । सम्भिदन्ति मिलन्ति अस्मिन्निति सम्भेदः घञ् । सिन्धुशब्देन नदी नदः समुद्रश्चोच्यते तेन नद्योर्नदयोर्नदीसमुद्रयोश्च मेलकः सम्भेदः । इति वैकुण्ठादयः । इति भरतः ॥

सिन्धूद्भवं, क्ली, (सिन्धोरुद्भवो यस्य ।) सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
“विडङ्गसारो मरिचं सदारु-
योगः स सिन्धूद्भवमूत्रयुक्तः ॥”)

सिन्धूपलं, क्ली, (सिन्धोः समुद्रस्य उपलमिव ।) सैन्धवलवणम् । इति हारावली । ५५ ॥

सिप्रं, क्ली, (सिच् + क्विप् । सिचं क्षरणं रातीति । रा + कः । पृषोदरादित्वात् चस्य पः ।) सरोवरविशेषः । यथा, कालिकापुराणे ४१ अध्याये ।
“एतस्मिन्नन्तरे शम्भुः सिप्रं त्यक्त्वा तदा सरः ।
गङ्गावतारमगमत् हिमवत्प्रस्थमुत्तमम् ॥”

सिप्रः, पुं, (सिच् क्षरणे + क्विप् । तं रातीति । रा + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निदाघसलिलम् । घर्म्मः । इति मेदिनी ॥

सिप्रा, स्त्री, (सिप्र + स्त्रियां टाप् ।) नदीभेदः । इति मेदिनी ॥ सा तु उज्जयनीदेशसमीपे वर्त्तते । (यथा, रघुः । ६ । ३५ ।
“अनेन यूना सह पार्थिवेन
रम्भोरु ! कच्चित् मनसो रुचिस्ते ।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु
विहर्त्तुमुद्यानपरम्परासु ॥”)
तस्या उत्पत्तिर्यथा कालिकापुराणे २१ अध्याये ।
“एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले ।
अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह ॥
तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावभृतार्थाय शान्त्यर्थं च पुरा कृतम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदीरितम् ।
तत्तोयं दशधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥
हिमाद्रेः कन्दरे शान्ते सरस्यास्तु पृथक् पृथक् ।
तत्तोयं पतितं सिप्रे देवभोग्ये सरोवरे ।
तेन सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम् ॥”

सिमः, पुं, (षि ञ् बन्धने + “अविसिविसिशुषिभ्यः कित् ।” उणा० १ । १४२ । इति मन् । स च कित् ।) समुदायः । सिमः सर्व्वः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ११५ । ४ ।
रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥”)

सिम्बा, स्त्री, (षम वैक्लव्ये + उल्वादयश्चेति साधुः ।) शमी । यथा, —
“शमी समी शिम्बिशिम्बसिम्बासिम्बिरपीष्यते
इति द्विरूपकोषः ॥
इ छिमिड़ा इति ख्याते शुंठी इति ख्याते । शाम्यति हरिरनया शमी शममिर्यं शमे नाप्नोति इः पाञ्चीणादीति ईपि शमी तालव्यादिः शमेः पूर्व्वेण वे निपातनादकारस्य इत्वे शिम्बापि तालव्यादिः । सिम्बा दन्त्यादिरिति पुरुषोत्तमादयः । सिम्बिशब्दोऽप्यत्र शिम्बिरपि तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । इति भरतः ॥

सिम्बि, स्त्री, शिम्बा । इति द्विरूपकोषः ॥ नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिम्बिका, स्त्री, शमीधान्यम् । इति भावप्रकाशः ॥ तालव्यशकारादिरपि ॥

सिम्बी, स्त्री, (सिम्बि + पक्षे ङीप् ।) निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“सिम्बा सिम्बी पुस्तसिम्बिस्तथा पुस्तकसिम्बिका ।
शिम्बिद्वयन्तु मधुरं रसे पाके हिमं गुरु ।
बल्यं दाहकरं प्रोक्तं श्लेष्मलं वातपित्तजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सिरः, पुं, पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पिप्पलीमूलशब्देऽस्य विषयो ज्ञेयः ॥)

सिरा, स्त्री, (सिनोतीति । षिञ् बन्धने + रक् । इत्युणादौ उज्ज्वलः । २ । १३ ।) नाडी । (यथा, सुश्रुते । ३ । ७ ।
“व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः ।
प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्बिसादीनां यथा जलम् ॥”
यथा च ।
“धमनाद्धमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्
सिराः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥
तथा च ।
“सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः । द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च ॥ भवतश्चात्र ॥
यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् ।
नाभ्यां सर्व्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥
नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता ।
सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥
तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत्य एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्त सिराशतानि ।
तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ द्वे द्वे पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत्य एव चोदरे दश वक्षसि । एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वं तासां चतुर्द्दश ग्रीवायां कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायाम् । षट् नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषाणामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्द्दश कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । भवन्ति चात्र ।
क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्म्मणाम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनश्चरन् ॥
यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥
भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम् ।
संसर्पत् स्वाः सिराः पित्तं कुर्य्याच्चान्यान्
गुणानपि ॥
यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥
स्नेहमङ्गेषु सन्धीनां स्थैर्य्यं बलमुदीर्णताम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः सिराश्चरन् ॥
यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥
धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम् ।
स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि
यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥
नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलन्तथा ।
श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥
प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावताम् ।
ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥
तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः ।
पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः
कफात् ॥
असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः ।
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विध्येद्याः सिरा
भिषक् ॥
वैकल्यं मरणञ्चापि व्यधात्तासां ध्रुवं भवेत् ।
सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखासु बुद्धिमान् ।

षट्त्रिंशच्च मतं कोष्ठे चतुःषष्टिश्च मूर्द्धनि ।
ग्रीवायां षोडश सिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु ॥
पञ्चाशज्जत्रुणश्चोर्द्ध्वमवेध्याः परिकीर्त्तिताः ॥”,
इति सुश्रुते शारीरस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
धमनिवाहिनी । इति हेमचन्द्रः ॥

सिह्लकी, स्त्री, शल्लकीवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १२४ ॥

सिहरः, पुं, हस्तः । इति जटाधरः ॥

सिषाधयिषा, स्त्री, (साधयितुमिच्छा । साध+सन्+अः । स्त्रियां टाप् ।) साधनेच्छा । यथा, भाषापरिच्छेदे । ७० ।
“सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥”

सिहुण्डः, पुं, स्नुहीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्नुहीशब्देऽस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)

सिह्लः, पुं, (सिह्लति मनो यत्र । सिह्ल+घञ् । पृषोदरादित्वात् साधु ।) गन्धद्रव्यविशेषः । सिह्ला इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । तुरुष्कः २ पिण्डकः ३ यावनः ४ । इत्यमरः । २।४।१२८॥ सिह्लकः ५ पिण्याकः ६ कपिचन्दनः ७ तैलाख्यः ८ यावः ९ यावलः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ सल्लकीद्रवः ११ पिण्डकः १२ तैलपर्णी १३ हकधूपः १४ कल्कधूपः १५ । इति जटाधरः ॥

सिह्लकः, पुं, (सिह्ल एव । स्वार्थे कन् ।) सिह्लः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शिलारसः । अस्य पर्य्यायो यथा,—
“कपिनामा कपितैलं कृत्रिमं कपिलश्वलः ।
तुरुष्को सुक्तिसुतश्च पिण्याकः सिह्लको रसः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“सिह्लकस्तु तुरुष्कः स्याद्यतो यवनदेशजः ।
कपितैलञ्च सञ्जातस्तथा च कपिनामकः ॥”
अस्य गुणा यथा,—
“सिह्लकः कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्तिकृत् ।
वृष्यः कण्ठ्यः स्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापहः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सिह्लकी, स्त्री, सल्लकी । इति शब्दरत्नावली ॥

सिह्लभूमिका, स्त्री, सल्लकी । इति शब्दरत्नावली ॥

सीक, ऋ ङ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, असिसीकत् । ङ, सीकते । इति दुर्गादासः ॥

सीक, कि आमर्शे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा० पर०-सक०-सेट् ।) कि, सीकयति सीकति । आमर्शः स्पर्शः । प्रमाणं तालव्यादौ द्रष्टव्यम् । इति दुर्गादासः ॥

सीकरः, पुं, शीकरः । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । ३ । ११ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।
“स नर्म्मदारोधसि सीकरार्द्रै-
र्मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले ।
निवेशयामास विलङ्घिताध्वा
क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥”)

सीता, स्त्री, (सिनोतीति । षिञ् बन्धे+बाहुलकात् क्तः । दीर्घश्च । इत्युणादौ उज्ज्वलः । ३ । ९० ।) लाङ्गलपद्धतिः । इत्यमरः । २।९।१४॥ “हे लाङ्गलरेखायां सिनोति खनति भूमिं सीता षि न ग ज बन्धे नाम्नीति तः निपातनाद्दीर्घः । सीता दन्त्यसादिः । शेते भुवि इति शीता तालव्यशादिश्च ।” इति भरतः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ६१ ।
“न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तपः कृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥”)
जनकराजनन्दिनी । सा तु श्रीरामपत्नी । तत्पर्य्यायः । वैदेही २ मैथिली ३ जानकी ४ धरणीसुता ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूमिसम्भवा ६ इति जटाधरः ॥ अस्या उत्पत्तिर्यथा, वाल्मीकीये रामायणे । ६६ । १३—१४ ।
“अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः ।
क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥
भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्द्धत ममात्मजा ।
वीर्य्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥”
अपि च तट्टीकाधृतपद्मपुराणम् ।
“अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः ।
शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने ॥
अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा ।
सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी ॥
सीतामुखोद्भवात् सीता इत्यस्यै नाम चाकरोत् ।
ततोऽभूदौरसी तस्य ऊर्म्मिला नाम कन्यका ॥”
तज्जन्मव्रतादि गौतमं प्रति शिवेनोक्तं यथा,—
“वैशाखशुक्लपक्षे तु अष्टम्यां संयमं कुरु ।
परेद्युर्विकुरुष्व त्वं तज्जानकीजन्मनो व्रतम् ॥
सन्तुष्टा जानकी तेन भविष्यति न संशयः ।
एतद्व्रतं समाप्यद्य कर्त्तव्यं स्त्रीद्विजोत्तम ॥
माहात्म्यं तस्य गदितुं नास्ति मे निश्चलं मनः ।
अहं तद्रससंलीनोऽस्मि शक्तस्तद्वदितुं न हि ॥
तथाप्येकं वदामि त्वां मार्कण्डेयाश्रमेऽधुना ।
गत्वा मुनीन्द्रः सकलं मार्कण्डेयोऽनुपृच्छताम् ।
सर्व्वं निवेदितं तस्मै व्रतमाहात्म्यमुत्तमम् ।
विधानञ्च फलं तस्य स मुनिस्त्वां वदिष्यति ॥
मार्कण्डेयोपदिष्टेन विधिनाचर तद्व्रतम् ।
यथाशक्त्यपि कुर्व्वाणो व्रतस्योत्सवमादरात् ॥
लप्स्यसे सकलान् कामान्नात्र कार्य्या विचारणा ॥”
इत्यादि गौतमप्रश्नानन्तरं श्रीमार्कण्डेय उवाच
“त्रेतायुगे उत्तरायां गते कमलिनीपतौ ।
सर्व्वर्त्तुनिकरश्रेष्ठे ऋतौ तु कुसुमाकरे ॥
मासि पुण्यतमे विप्र माधवे माधवप्रिये ।
नवम्यां शुक्लपक्षे च वासरे मङ्गले शुभे ॥
सार्प्ये ऋक्षे च मध्याह्ने जानकी जनकालये ।
आविर्भूता स्वयं देवी योगेषु गतिरुत्तमा ॥
एतद्योगे कृतञ्चेत्तद्व्रतं प्रोक्तमनन्तकम् ॥
अष्टम्यां यदि विद्धा स्यान्नवमी माधवे सिते ।
कुर्य्यान्नेदं व्रतं तस्यां कृतञ्चेन्न्यूनता भवेत् ॥
मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या व्रतेऽस्मिन्नवमी तिथिः
दिनद्वयगतायान्तु तस्यां कार्य्या परा नरैः ॥
एतैर्योगैर्विनापि स्यात् तद्दिनं पापनाशनम् ।
व्रतानां नित्यमाम्नातं कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥*॥
यस्तु नो कुरुते मोहात् जानकीजन्मसम्भवम् ।
व्रतं स पच्यते घोरे नरके नात्र संशयः ॥
तस्मिन्नहनि मूढात्मा भुङ्क्त्वाप्यन्नन्तु यो नरः ।
मुने स कृमिसङ्घातं सपूयं खादति स्फुटम् ॥
न करोति हि यः श्रुत्वा व्रतानामुत्तमं व्रतम् ।
स महापातकी ज्ञेयः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ॥*॥
कुरुते यो व्रतं सोऽपि पृथ्वीदानफलं लभेत् ।
महाषोडशदानानां यज्ञानां मुनिपुङ्गव ! ॥
प्राप्नोति सर्व्वतीर्थानां प्राचुर्य्यात् सकलं फलम् ।
सर्व्वभूतदयां कृत्वा फलमाप्नोति यज्जनः ।
तत्प्राप्नोति व्रतादस्मात् नात्र कार्य्या विचारणा ।
अष्टम्यां प्रातरुत्थाय कृत्वा शौचमतन्द्रितः ।
महानद्यां तडागे वा कूपे वाप्यन्तिकेऽपि वा ॥
स्नात्वा कुर्य्यान्नित्यकर्म्म प्रातःसन्ध्यादिवन्दनम् ।
देवान् पितॄंश्च सन्तर्प्य हविष्याशी च संयतः ॥
एकभुक् ब्रह्मचारी स्याद्भूमिशायी च गौतम ॥
नवम्यां प्रातरुत्थाय दान्तो भूत्वा समाहितः ॥
तीर्थादौ विधिवत् स्नात्वा कृतनित्यक्रियो नरः
कुर्व्वीत मण्डपं रम्यं षोडशस्तम्भमण्डितम् ॥
अष्टस्तम्भयुतं वापि चतुःस्तम्भमथापि वा ।
तोरणैः सहितं कुर्य्याद्वितानवरशोभितम् ॥
द्वारेषु शङ्खचक्रादिपताकाभिर्ध्वजैस्तथा ।
अलङ्कुर्य्यात् प्रतिस्तम्भं स्थापयेत् कलसान् शुभान् ॥
शुक्लतण्डुलराशीषु पूर्णपात्रैरलङ्कृतान् ।
मध्ये तु चत्वरं कुर्य्यात् चतुर्हस्तप्रमाणतः ॥
हस्तमात्रोच्छ्रितं रम्यं चतुरस्रं सदा मुने ।*।
पलद्वयमितां कुर्य्यात् जानकीप्रतिमां शुभाम्
काञ्चनीमथवा शक्त्या कुर्य्यादेकपलोन्मिताम् ।
तदर्द्धेन तदर्द्धेन कुर्य्याच्छक्त्या चतुर्भुजाम् ॥
वित्तशाठ्यमकृत्वैव राजतीमपि कारयेत् ।
औडुम्बरीं पैत्तलीं वा मृण्मयीं दृषदामुत ॥
कुड्ये पटेऽथ वा लेख्या वर्णकैः प्रतिमां वराम् ।
लेख्यञ्च सूतिकागारं सर्व्वतश्च पटावृतम् ॥
पर्य्यङ्कशयने सुप्ता तत्र राज्ञी महामतिः ।
तस्याः समीपतः सुप्ता मैथिली स्तनपायिनी ॥
जातकर्म्मकरो लेख्यो जनकश्च महीपतिः ।
शतानन्दः पुरोधाश्च लेखनीयः प्रयत्नतः ॥
इत्यादि चरितं लेख्यं जानकीजन्मसम्भवम् ।
यथाशक्ति हलं कुर्य्यात् काञ्चनं किल गौतम ॥
राजतं चेत्रममलं स्वर्णसिंहासनं तथा ।
कुर्य्यात्ताम्रमयं कुम्भं पूर्णपात्रावृतं सुखे ॥
तन्मध्ये पञ्चरत्नादि तीर्थाम्बु निक्षिपेन्मुने ॥
आचार्य्यं शास्त्रकुशलं वेदाध्ययनकोविदम् ।
वृणुयाद्विमलाचारमवतंसाङ्गदासनैः ॥
अन्तरीयोत्तरीयैश्च पञ्चपात्रादिभिर्व्रती ।
श्रीफलादिभिरभ्यर्च्च्य गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥

वृणुयाद्वै विधानेन ततः षोडश ऋत्विजः ॥
विद्यावतः सदाचारानष्टौ वा भक्तिसंयुतः ।
मध्ये वेदीं समालेख्य विचित्रैर्व्वर्णकैस्ततः ॥
पद्ममष्टदलं तत्र स्थापयेत् कलसं ततः ।
रत्नसिंहासनं रम्यं संस्थाप्य विजितेन्द्रियः ॥
तत्राधिवासनं कुर्य्यादग्न्युत्तारणपूर्व्वकम् ।
प्रतिमायां विधानेन देवीमावाहयेत्ततः ॥*॥
प्राणानायम्य मूलेन त्रिरेकाग्रेण चेतसा ।
मूलमन्त्रस्य जनकं मुनिं विन्यस्य मूर्द्धनि ॥
मुखे छन्दश्च गायत्रीं सीतादेवीं हृदि न्यसेत् ।
नाभौ तु विन्यसेद्ब्रह्मन् लक्ष्मीबीजं सबिन्दुकम् ।
पादयोश्च नमः शक्तये ततो विन्यस्य मन्त्रवित् ।
श्रीं श्रीमित्यादिभिर्व्वीजैर्दीर्घषट्स्वरसंयुतैः ।
कृत्वा करषडङ्गेषु न्यासं ध्यायेत्ततो व्रती ॥*॥
चतुर्भुजां सुवर्णाभां रामालोकनतत्पराम् ।
श्रीराघवान्वितां सीतां चिन्तयेद्धृदि सर्व्वदा ॥
इति ध्यात्वा समुच्चार्य्य मूलमन्त्रं कृताञ्जलिः ।
सबिन्दुकमलाबीजं पूर्व्वमुच्चार्य्य गौतम ॥
सीतायै इति पश्चात्तु नमःशब्दं वदेत् किल ।
संपूज्य प्रतिमां रात्रौ कृत्वैवमधिवासनम् ।
ब्रह्मचारी भूमिशायी तस्यां रात्रौ भवेद्व्रती ॥
तस्यां नवम्यां विधिवत् कृत्वा शौचमतन्द्रितः ।
नद्यादौ विमले स्नात्वा नित्यकर्म्म विधाय च ॥
ततस्तु प्रथमे यामे नित्यपूजाविधिं व्रती ।
कृत्वा द्वितीयप्रहरे गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
मध्याह्नसमये भक्त्या कुर्य्यादेकाग्रचेतसा ।
आसने उपविश्यादौ मूलं विन्यस्य पूर्व्ववत् ॥
चतुरस्रञ्च षट्कोणं त्रिकोणञ्च पुरस्ततः ।
कृत्वा मण्डलमाधारं तत्र संपूज्य मन्त्रवित् ॥
मूलेन शङ्खं संस्थाप्य जलमासिच्य निर्म्मलम् ।
चिन्मयं तत्र संचिन्त्य तीर्थमङ्कुशमुद्रया ॥
आकृष्य मूलमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितैः ।
जलैः संप्रोक्षयेद्विद्वान् सामग्रीं पूजनोचिताम् ॥
पात्राणि ताम्रहेमादिनिर्म्मितानि ततो मुने ।
पाद्यार्घप्रदानार्थञ्च मधुपर्कार्थमेव च ॥
तथैवाचमनीयार्थमेवमासादयेत् क्रमात् ।
एकस्मिन्नथवा पात्रे पाद्यादीनि प्रकल्पयेत् ॥
पात्राणीत्थं समासाद्य ततोऽन्तर्यागमाचरेत् ।
पुष्पाञ्जलिं समादाय ध्यायेद्वै प्रतिमागताम् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मान्याश्रयन्तीं चतुर्भुजम् ।
महामतेस्तथा प्राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥
हलचालनतः साक्षादाविर्भूतां स्वतः श्रियम् ।
सीतां देवीं हृदि ध्यात्वा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
पुष्पाञ्जलित्रयं देवीप्रतिमामूर्द्धनि क्षिपेत् ।
हिरण्यवर्णां मन्त्रेण देवीमावाहयेत्ततः ॥
आवाहनादिमुद्राणामष्टकं संप्रदर्शयेत् ।
तामावाह्य इतुरक्तो मन्त्रो देव्यासने मुने ॥
अश्वपूर्णामर्घदाने पाद्यं कांसोऽस्मि मन्त्रतः ।
चन्द्रप्रभेति मन्त्रेण दद्यादाचमनीयकम् ॥
आदित्यवर्णं इतुरक्तो मन्त्रः पञ्चामृते भवेत् ।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण पयसा स्नापयेत्ततः ॥
दधिक्राव्णस्ततो दध्ना घृतेन घृतवत्युत ।
मधुना मधुवातेति त्र्यृचया सितया मुने ॥
स्वादुयवस्वमन्त्रेण ततस्तीर्थाम्बुभिः क्रमात् ।
उपैतु मामिति प्रोक्तः सीतायाः स्नपने मनुः ॥
स्वर्णसिंहासने रम्ये प्रतिमां स्थापयेद्व्रती ।
वासोभिः क्षुत्पिपासेति पूजयेद्द्विजसत्तमैः ॥
गन्धद्वारामिति भवेद्दाने गन्धादिकस्य तु ।
मनसः काममित्याहुर्म्मन्त्रमाभरणादिके ॥
मधुपर्कं ततो दद्यात् सीतादेव्यै विधानतः ।
कस्तूरीकुसुमोपेतैः कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
प्रतिमां पूजयेद्भक्त्या यतः पुष्पैः स्वकालिकैः ।
सुगन्धैः कर्द्दमेनेति मन्त्रेण किल गौतम ॥
अर्च्चयेत्तुलसीपत्रैः कोमलैर्म्मञ्जरीयुतैः ।
प्रतिमां मूलमन्त्रेण शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
ततः संपूजयेद्विद्वान् राजानं जनकं व्रती ॥”
जनकपूजामन्त्रः ।
“देवी पद्मालया साक्षादवतीर्णा यदालये ।
मिथिलापतये तस्मै जनकाय नमो नमः ॥”
महामतिपूजामन्त्रः ।
“श्रीसीताजननी मातर्म्महिषी जनकस्य च ।
पूजां गृहाण मद्दत्तां महामति नमोऽस्तु ते ॥”
शतानन्दपूजनमन्त्रः ।
“निधान सर्व्वविद्यानां विद्वत्कुलविभूषण ।
जनकस्य पुरोधास्त्वं शतानन्दाय ते नमः ॥”
हलपूजनमन्त्रः ।
“जीवयस्यखिलं विश्वं चालयन् वसुधातलम् ।
प्रादुर्भावयसे सीतां सीर तुभ्यं नमोऽस्तु वै ॥”*
सुभगापूजनमन्त्रः ।
“त्वयैवोत्पादितं सर्व्वं जगदेतच्चराचरम् ।
त्वमेवासि महामाया मुनीनामपि मोहिनी ॥
त्वयायत्ता इमे लोकाः श्रीसीतावल्लभा परा ।
वन्दनीयासि देवानां सुभगे त्वां नमाम्यहम् ॥*॥
ततोऽष्टदलमध्यस्थजयाद्याः शक्तितः क्रमात् ।
संपूजयेद्विशुद्धात्मा गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
बहिर्म्मण्डलवर्त्तिन्यः षोडशाद्यास्तु देवताः ।
अणिमाद्यभिधाः पूज्या वह्निः सर्व्वा ऋचस्ततः ॥
संपूज्यावरणान्येव मुख्यदेव्यास्ततो व्रती ।
दद्याद्वै गुग्गुलैर्द्धूपमाप स्ततविभिः ॥
दीपन्तु साज्यवर्त्तीभिरार्द्रां पुष्करिणीमिति ।
नैवेद्यं घृतपक्वान्नैर्नानाव्यञ्जनसंयुतैः ॥
प्रदद्यात् पायसाद्यैरप्यार्द्रां य करिणीमिति ।
रात्रौ च गुडलड्डुकान् महामत्यै निवेदयेत् ॥
ताम्बूलञ्च ततो दद्यात् कर्पूराद्यैः सुसंयुतम् ।
साङ्गतासिद्धये देया यथाशक्ति च दक्षिणा ॥
नीराजयेत्ततो देवीं प्रणमेत्तदनन्तरम् ।
तामाहूय च मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिमथार्पयेत् ॥*॥
मूलेन हावयेत् विप्रैरष्टोत्तरसहस्रकम् ।
अष्टोत्तरशतं वापि पायसं शर्करायुतम् ॥
आहुतीनां ततः पश्चान्मुने कुर्य्यात् प्रदक्षिणाम् ।
पुनः पुष्पाञ्जलिं दद्यात् सीतामूर्द्धनि भक्तितः ।
आदाय तुलसीपत्रं पुष्पं यत्किञ्चिदेव वा ।
सीताङ्घ्रिपङ्कजाक्रान्त्या तदाकारं विभावयन् ॥
इति नम्रशिरा भूत्वा रोपयेत्तत् स्वमूर्द्धनि ।
ततः सीतापदाम्भोजद्वयं संस्पृश्य मङ्गलम् ॥
कराञ्जलिपुटं बद्ध्वा प्रार्थयेद्रामवल्लभाम् ।
भक्त्या परमया ब्रह्मन् ताभिः कोमलशक्तिभिः

दुरन्तसंसारसमुद्रमग्नं
सीते शरण्ये शरणागतं त्वाम् ।
उद्धारयस्वाशु कृतं भयेन-
द्रुतं ततो देवि मयि प्रसीद ॥

संप्रार्थ्य जानकीमेवं दण्डवत् प्रणमेत् पुनः ।
पुष्पाञ्जलिं पुनर्द्दत्त्वा स्तुवीत परमेश्वरीम् ॥

नीलनीरजदलायतेक्षणां
कौशलेशभुजसावलम्बनाम् ।
सानुरागहरिमिवमोचतीं
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
मन्दहंसगतिगाञ्च कृशाङ्गीं
कामकान्तिपरिभूतचन्द्रिकाम् ।
ताडकारिसप्रेमविमग्नां
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
कुन्तलालककपोलमाननां
राहुवक्त्रगसुधासमद्युतिम् ।
वाससा पिदधतीं ह्रियाकुलां
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
कायवाङ्मनसगा पतिर्व्वधात्
स्वप्नजाग्रतिषु राघवेश्वर ।
शिवविरिञ्चिभिरङ्घ्रिवन्दिता
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
भक्तैकगम्या प्रकृतेः पराञ्च
चित्ते भृशं लोकनमस्कृताञ्च ।
भूवायुवह्निवननाकसंस्थितां
विभावये चेतसि रामवल्लभाम् ॥
इन्द्ररुद्रधनदानुपालकैः
सद्विमानगणमास्थितैर्द्दिवि ।
पुष्पवर्षमनुसंस्तुतशीलां
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
ध्येयमानममरैश्च स्वरूपां
वामधामतनुनिर्ज्जितहेमाम् ।
फुल्लनीरजविभावराननां
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
सच्चयैर्द्दिविसदां विमानगै-
र्व्विस्मयाकुलमनोभिरीक्षिताम् ।
तेजसापि दधतीं सदा दिशं
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
एतदष्टकमनिष्टहानिकृद्
यः पठेदथ शृणोत्यहर्म्मुखे ।
अन्तरायरहिता तु मैथिली
तस्य भक्तिमतुलां प्रयच्छति ॥

स्तुत्वेत्थं जानकीदेवीं गीतवाद्यादिभिर्व्रती ।
रात्रौ जागरणैः सर्व्वां तां रात्रिमपवाहयेत् ॥
ततः प्रातर्द्दशम्याञ्च पूर्व्वोक्तविधिना द्विज ।
प्रतिमां पूजयित्वादौ वा चार्य्यं पूजयेत्ततः ॥
तस्मै सोपस्करां दद्यात् सवत्सां गां पयस्विनीम् ।
दक्षिणाञ्च यथाशक्ति ततः पूर्णाहुतिं चरेत् ॥
पूर्णाहुतिविधानेन कृत्वा च प्रतिमादिकम् ।

सीतायाः प्रीतये दद्यात् मण्डपादि विसृज्य च ॥
सीताप्रीति वाचयीत ब्राह्मणाचार्य्यभाषितैः ।
अन्येभ्योऽपि यथाशक्त्या भूयसीं दक्षिणां ददेत्॥
अतिथिभ्योऽन्नदानञ्च कर्त्तव्यं तद्दिने किल ।
सन्तोष्य सकलान् लोकान् कुटुम्बसहितो व्रती॥
विधिना पारणं कुर्य्यात् भूमिशायी च मानवः ।
तस्योपरि सदा प्रीता सीता स्यान्नात्र संशयः ॥*
यद्गृहे नित्यपूज्या स्यात् प्रतिमा तत्र गौतम ।
तस्यामेवोत्सवं कुर्य्याज्जानक्याः पूजनादिकम् ॥
नित्यपूज्या न यस्य स्यात् सीतायाः प्रतिमा यदा
शालग्रामशिलायां स कुर्य्यात् सीतोत्सवं बुधः ॥
लक्ष्मीनारायणौ यस्मात्तस्यां सवसतः सदा ।
पूर्व्वोक्तविधिना सीतानवम्या उत्सवं द्विज ॥
पूजां कुर्व्वीत वै तस्याः सर्व्वां पञ्चामृतादिभिः ।
तुष्येत तेन वै तस्मिन् जानकीरघुनन्दनौ ॥*॥
इत्थं निगदितं सर्व्वं जानकीजन्मनो व्रतम् ।
कुर्व्वन्तीन्द्रादयः सर्व्वे व्रतमेतदनुत्तमम् ॥
गन्धर्व्वाः किन्नरा यक्षा गुह्यकाः सिद्धचारणाः
नागाश्च मुनयश्चापि प्रकुर्व्वन्ति व्रतं द्विज ॥
यः कुर्य्याद्व्रतमेतद्धि जानकीजन्मसम्भवम् ।
स लभेत् सकलं ब्रह्मन् पृथ्वीयात्राफलं किल ॥
तथा षोडशदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ।
अश्वमेधादियज्ञानां तीर्थानामपि गौतम ॥
अल्पयतपसा वापि वेदोक्तायुश्च विन्दति ।
गौतमेदं व्रतं तस्मादवश्यं कुरु भक्तितः ॥
नेदं वक्तुं समर्थास्ते फणीन्द्रचतुराननाः ।
कृताद्व्रतोत्तमादस्माद्दीर्घायुः प्राप्तवानहम् ।
व्रतानां नित्यमास्थाय भक्तितः कुर्व्वतां सताम्॥
सूत उवाच ।
मुनये गौतमायेत्थं जानकीजन्मसम्भवम् ।
व्रतञ्च व्रतमाहात्म्यं विधानं श्रुतिचोदितम् ।
जगाद सकलं व्यक्तं मार्कण्डेयो मुनीश्वर ॥"
इत्यादि श्रीभविष्यपुराणे श्रीसीतानवमीव्रत-माहात्म्यं समाप्तम् ॥ * ॥ स्वर्गगङ्गा । इति मेदिनी ॥ सा तु भद्राश्ववर्षगङ्गा । यथा,श्रीभागवते ५ स्कन्धे । "सीता तु ब्रह्मसदनात् केशवाचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वान्तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ॥" अपि च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

"यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरेः ।
तत्र जाता देवनदी सीताख्या वचनाद्विधेः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं सीतातोयैर्मनोहरैः ।
चन्द्रं पपुस्तं ब्रह्मवाक्यात् सर्व्वे ते त्रिदिवौकसः ॥
तदा सीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च साम्प्रतम् ।
भूत्वा न्यपतितं तस्मिन् ह्रदे लोहितसञ्ज्ञके ॥
तद्विह्वल तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्म्मलम् ।
तद्दृश्य स्वयं ब्रह्मा विहद साधु तज्जलम् ॥
तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कनकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ।
भार्य्यार्थे सागरस्तान्तु जग्राह ब्रह्मसम्मते ॥"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

लक्ष्मीः । उमा । शस्याधिदेवता । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥ मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ गङ्गास्रोतः । यथा,—

"गङ्गायान्तु भद्रसोमा महाभद्राथ पाटला ।
तस्याः स्रोतसि सीता च वङ्क्षुर्भद्रा च कीर्त्तिता
तत्र देऽलकनन्दापि शारिणी त्वल्पनिम्नगा ॥"
इति शब्दमाला ॥

(नदीविशेषः । इति केचित् ॥ यथा, महाभारते । ३ । १८८ । १०० ।

"गाङ्गं शतद्रुं सीताञ्च यमुनामथ कौशिकीम् ।
*　　　*　　　*　　　*
एताश्चान्याश्च सरितः पृथिव्या या नरोत्तम ।
परिक्रामन् प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥")

सीतापतिः,पु,(सीतायाः पतिः ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

सीतायाःपतिः, पु, (सीतायाः पतिः । अलुक् समासः ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणटीकाकृतो मङ्गलाचरणे ।

"रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।
रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥")

सीतीलकः, पुं, सतीलकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

सीत्कारः, पु,(सीत्+कृ+भावे घञ् ।) मनुष्याणां गुणानुरागजशब्दः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २१६ ।

"गेहिन्या चिकुरग्रहसमयसीत्कारमीलितं दृष्यापि ।
बाला कपोलपुलकं विलोक्य निहतोऽस्मि शिरसि पदा ॥")

सीत्कृतं, क्ली,(सीत्+कृ+भावे क्तः ।) मनुष्याणां गुणानुरागजशब्दः । यथा,—

"शब्दो गुणानुरागोत्थ मणाद सीत्कृतं नृणाम् ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

सीत्यं,क्ली,(सीतया निर्वृत्तमिति । सीता+यत्) धान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सीत्य, त्रि, (सीतया सम्मितम् । सीता+"नौवयोधर्म्मेति ।" ४ । ४। ९१ । इति यत् ।) कृष्टक्षेत्रादि । इत्यमरः । २ । ९ । ८ ॥

सीद्यं, क्ली, आलस्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

सीधुः, पु, (शीधु । पृषोदरादित्वात् शस्य स ।) मद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । २४ । ६० ।

"अशोकं कुरुराजानं पादघातविकाशितम् ।
वकुलं सीधुसेकेन तथा कुरुवकं कुरु ॥")

मद्यभेदः । इत्यमरः । २।१०।४२ ॥ यथा,—

"इक्षोः पक्वैः रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः ।
आमैस्तैरेव यः सीधुः स च शीतरसः स्मृतः ॥
सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत् ।
वातपित्तकरः सद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत् ॥
विबन्धमेदशोफार्शः शोफोदरकफामयान् ।
तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च ।

"सीधुः कषायाम्लकमाधुरो वा
सन्दीपनो मेदमलापहा च ।
आमातिसारानिलपित्तशूल-
श्लेष्मामयार्शोग्रहणीगदघ्नः ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्यायः ॥)

सीधुगन्धः,पु,(सीधोरिव गन्धो यस्य ।) वकुलः । इति शब्दरत्नावली ॥

सीधुपुष्पः, पु,(सिधुवत् गन्धयुक्तं पुष्पं यस्य ।) कदम्बः । वकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सीधुपुष्पी,स्त्री,(सीधुवत् गन्धयुक्तं पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धातकीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

सीधुरसः, पु, (सीधोरिव रसो यत्र ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सीधुसञ्ज्ञः, पु, (सीधोः सञ्ज्ञा सञ्ज्ञा यस्य ।) वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सीध्र, क्ली, अपानम् । इति केचित् ॥

सीप, पु, तर्पणाद्यर्थंजलपात्रम् । कोषा इति भाषा । यथा,—

"वस्तुतस्तु अत्रानुकृतस्य चेपासम्भवात् उद्धृतपदं हस्तादन्येन सीपादिनोद्धृतपरम् । तेन सीपादियुक्तकरतर्पणे तत्रैव जले तिलान् मिश्रयेत् ।" इति गोपालन्यायपञ्चाननकृतविचारनिर्णयः ॥

सीमन्तः, पु, (सीम्नोऽन्तः । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) केशेषु वर्त्म । इति हेमचन्द्रः ॥ सिँति इति भाषा॥(यथा महाभारते ।१।४४।२

"अपश्यन्त तथा यान्तमाकाशे नागमुत्तमम् ।
सीमन्तमिव कुर्व्वाणं नभसः पद्मवर्च्चसम् ॥")

सीमन्तोन्नयनसंस्कारः । यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ११ ।

"गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च ॥"

(मत्स्याङ्गविशेषः । यथा, सुश्रुते । ३ । ५ ।

"चतुर्दशैव सीमन्ताः । ते चास्थिसंघातवद्गणनीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसंघाताः । ये ह्युक्ताः संघातास्तु खल्वष्टादशैकेषाम् ॥")

सीमन्तकं, क्ली, (सीमन्ते कायति शोभते इति । कै+क ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सीमन्तकः, पु, नरकावासः । यथा,—

"लक्षं पञ्च च नरकावासाः सीमन्तकादयः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

सीमन्तिनी, स्त्री, (सीमन्तोऽस्या अस्तीति । इनिः । ङीप् ।) नारी । इत्यमरः । २।६।२ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३५ । २१ ।

"मास्म सीमन्तिनी काचित् जनयेत् पुत्त्रमीदृशम् ।
सौमित्रे । योऽहमम्बाया दद्मि शोकमनन्तकम् ॥")

सीमन्तोन्नयनं, क्ली, (सीमन्तस्य उन्नयनं उत्तोलनं यत्र ।) संस्कारविशेषः । इति जटाधरः ॥ तद्विधानञ्च यथा,—

अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

"यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनञ्च कृत्वा सीमन्तोन्नयनं कार्य्यम् । तथा च नारदः ।

'येषान्तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात् ॥
अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्य्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैः ॥'

क्रमात् भ्रातॄणां संस्काराणाञ्च पौर्व्वापर्य्यक्रमात् भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषय एव । विवाहे तथा दर्शनात् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।

'देवतानां विपर्य्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ।
सर्व्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥
संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन ।
हुत्वैतदेव कुर्व्वीत ये तूपनयनादधः ॥'

एतदित्यनेन सर्व्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव विहृतम् । उभयकरणे तन्त्रेणैव मातृकापूजादि ।

'गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥'

इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥ * ॥

गोभिलः । अथ सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा । अथ पुंसवनानन्तरम् । सीमन्तः केशरचनाविशेषः । वाशब्दश्चात्र चतुर्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः । किन्तु पूर्व्वपूर्व्वं कालः प्रशस्तः । समर्थस्य क्षेपायोगात् इति न्यायात् । ततश्च नवममासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वैव कर्त्तव्यम् । प्रथमगर्भ इत्युपादानात् । यदि कथञ्चिदकृते एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अथ कालनियमो न किन्तु गर्भसन्दर्भे सीमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः । इति शङ्खलिखितोक्तकालो ग्राह्यः । बृहद्राजमार्त्तण्डे ।

'या नार्य्यकृतसीमन्ता प्रसूते च कथञ्चन ।
अङ्के विधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति ॥*॥
षष्ठे मासेऽष्टमेऽर्क्कीज्यकुजदिनकृता नन्दभद्रे तिथौ च
मैत्रे मूले मृगाङ्के करपितृपवने पौष्णविष्णुत्रियुग्म-
पुष्याश्वादित्यरौद्रे युवतिहरिझसे हार्य्यकं वापि लग्ने ।
चन्द्रे ताराऽनुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च सीमन्तकर्म्म ॥
मृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुंग्रहस्य च ।
केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ ॥'

गोभिलः । प्रातः सशिरस्काप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु पश्चादग्नेः प्राच्युपविशति उक्तार्थमेतत् । पश्चात् पतिरवस्थाय युगमन्तमौडुम्बरं शलाटुग्रथ्नमावध्नाति अयमूर्ज्जावतो वृक्ष इति । अग्नेः पश्चात् पतिः स्थित्वा । युगानि फलानि यस्मिन् शलाटुग्रथ्ने नीलस्तवके स युगमान् तं मतुवन्तम् । तथा च भट्टनारायणकृतं छन्दोगपरिशिष्टम् ।

'शलाटु नीलमित्युक्तं ग्रथ्नस्तवक उच्यते ।
कपुष्णिकाभितः केशा मूर्द्ध्नि पश्चात् कपुच्छलम् ।'

एतद्वचनं नारायणोपाध्यायेन धृतम् । उडुम्बरभवमौडुम्बरम् । अयमूर्ज्जावतो वृक्ष इति मन्त्रेण भार्य्यायाः कण्ठे बध्नाति ॥ * ॥ अथ सीमन्तमूर्द्ध्वं नयति भूरिति दर्भपिञ्जूलीभिरेव प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् । अथानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्री ददाति स सीमन्तः ललाटोर्द्ध्वं नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिञ्जूलीभिस्तिसृभिः । एकवारकरणाद्यावन्त्युन्नयनानि तावतीभिरेव तिसृभिरित्यर्थः । प्रथमादिपदानि तु व्याहृतीनां पिञ्जूलीनाञ्च पृथङ्नियोगार्थम् पिञ्जूली पवित्रम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्

'अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।
एतदेव हि पिञ्जूल्या लक्षणं समुदाहृतम् ॥'

गोभिलः । अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्चा वीरास्तरन्त्यनेन युद्धमिति वीरतरः शरः ॥ तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् ।

'श्वाविच्छलाका शललो तथा वीरतरः शरः ।
तिलतण्डुलसम्पाकः कृशरः सोऽभिधीयते ॥'

ततश्च शरेण येनादितेरिति मन्त्रेण सीमन्तमूर्द्ध्वं नयति इति पूर्व्वसूत्रादनुवर्त्तते ॥ * ॥ अथ पूर्णेन सूत्रचात्रेण राकामहमित्येतयर्चा । चात्र तर्कुः । तेन सूत्रपूर्णेन राकामहमिति मन्त्रेण सीमन्तमूर्द्ध्वं नयतीति शेषः । त्रि श्वेतया शलल्या यास्ते राके सुमतय इति,स्थानत्रितये शुक्लेन शेजाजन्तुकण्टकेन यास्ते इति मन्त्रेण सीमन्तमूर्द्ध्वं नयतीति शेषः । कृशरः स्थालीपाकः उत्तरघृतस्तमवेक्षयेत् । कृशर उक्तः । स्थालीपाकश्चरुः स उपरि दत्तघृतस्तं बध्वाः प्रदर्शयेत् । स्थालीपाकपदं चरुस्थाल्यां कृशरस्य श्रपणार्थम् । मनुष्यार्थत्वात् हि प्रक्षालनम् ततश्च यं कञ्चिन्महानसे श्रपयित्वा स्थापयेत् । किम्पश्यसीत्युक्त्वा प्रजामिति वाचयेत् किं पश्यसीति पतिरुक्त्वा प्रजामित्यादि मन्त्रं गर्भिणीं वाचयेत् । तं सा स्वयं भुञ्जीत । तमेवेक्षितं कृशरम् । वीरसूर्जीवसूर्जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादिभिर्व्वाग्भिरुपासीरन् । वीरान् विक्रान्तान् पुत्रान् सूत इति वीरसूस्त्वं भवेति वाक्यशेषः प्रतिपदं स्यात् । जीवतो दीर्घायुषः पुत्रान् सूत इति जीवसूः जीवतः पत्नी जीवपत्नी अविधवेत्यर्थः । एवं प्रकाराभिर्व्वाग्भिरनुनयेयुः । क्रमश्च महाव्याहृतिभिर्हुत्वा औडुम्बरफलस्तवकं कण्ठे बद्ध्वा प्रजामिति वाचयेदित्यन्तं तन्त्रं कृत्वा व्याहृतिभिर्होमादितन्त्रं समापयेत् ततो ब्राह्मण्य उपासीरन् ।"

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

सीमा,[न्]) स्त्री,(सीयते इति । सि + "नामन्-
सीमा,　) सीमन्व्योमन्निति ।"उणा० ४।१५०। इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः । "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।"४।१।१३। इति पाक्षिको डाप्।) ग्रामादीनामवधारितान्तभागः । सीमाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मर्य्यादा २ अवधिः ३ आघाटः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २५३—२५४ ।

"यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥")

स्थितिः । (यथा, माघे । ३ । ५७ ।

"यस्यामजिह्मा महतीमपङ्काः
सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।
जनैरजातस्खलनैर्न जातु
द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥")

क्षेत्रम् । अण्डकोषः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—

"केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥"

इति सिद्धान्तकौमुदी । २ । ३ । ३६ ॥)

वेला । इति विश्वः ॥

सीमाविवादः, पुं,(सीमायाः विवादः ।) ग्रामादीनां सीमाविषयककलहः । यथा । अथुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते ।

"सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः
गोपाः सीमाकृषाणा ये सर्व्वे च वनगोचराः ॥
नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुषद्रुमैः ।
सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥"

ग्रामद्वयसम्बन्धिनः क्षेत्रस्य सीम्नो विवादे तथैकग्रामान्तर्व्वर्त्तिक्षेत्रमर्य्यादाविवादे च सामन्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्व्वकृतैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां चिह्नितां सीमां नयेयुः निश्चिनुयुः सीमा क्षेत्रादिमर्य्यादा सा चतुर्व्विधा । जनपदसीमा १ ग्रामसीमा २ क्षेत्रसीमा ३ गृहसीमा ४ चेति । सा च यथासम्भवं पञ्चलक्षणा तदुक्तं नारदेन ।

"ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्ज्जिता ।
राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥"

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । वृक्षादीनां प्रकाशकत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मत्स्यिनी सलिलवती मत्स्यशब्दस्य तदाधारजललक्षणत्वात् । नैधानी निखाततुषाङ्गारादिमती । तेषां निखातत्वेन निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्म्मिता । राजशासननीता । ज्ञातृचिह्नाभावे राजेच्छया निर्म्मिता एवम्भूताया षोढ़ा विवादः सम्भवति । यथाह कात्यायनः ।

"आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च ।
अभोगभुक्तिः सीमा च षड्भूवादस्य हेतवः ॥"

इति । तथा हि । ममात्र पञ्चनिवर्त्तनाया भूमेरधिका भूरस्तीति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्त्तनैव नाधिकेत्याधिक्ये विवादः । पञ्चनिवर्त्तना मदीया भूरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्चनिवर्त्तनी ममांश इत्युक्तेऽत्र एव नास्तीत्यस्ति-

नास्तित्वविवाद सम्भवति। मदीया भूः प्राग् विद्यमानभोगैव भुज्यते इत्युक्ते न सन्तता चिर-न्तन्येव मे भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवादः। इय-मर्थादेयश्चेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार एव विवादः सम्भवति। षट्प्रकारेऽपि भूविवादे भुक्त्यर्थास्याः सीमाया अपि निर्णीयमानत्वात् सीमानिर्णयप्रकरणे तस्यान्तर्भावः। समन्ताद्भवाः सामन्ताः। चतसृषु दिक्ष्वनन्तरा ग्रामादयस्ते च प्रतिसीम व्यवस्थिताः।

"ग्रामो ग्रामेषु सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्त्तितम्।
गृहं गृहस्य निर्द्दिष्टं समन्तात् परिरभ्य हि॥"

इति कात्यायनवचनात्। ग्रामादिशब्देन तत्स्थाः पुरुषा लक्ष्यन्ते। ग्रामः पलायत इति यथा। सामन्तग्रहणञ्च तत्संसक्तादुपलक्षणार्थम्। उक्तञ्च कात्यायनेन।

"संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः।
संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्त्तिताः॥"

इति। स्थविरा वृद्धाः। आदिग्रहणेन मौलोद्धृतयोर्ग्रहणम्। वृद्धादिलक्षणञ्च तेनैवोक्तम्।

"निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत् कार्य्यं तद्गुणान्वितैः।
वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः॥
ये तत्र पूर्व्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः।
तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः॥
उपश्रवणसम्भोगकार्य्याख्यानोपचिह्निताः।
उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः॥"

गोपा गोचारकाः।

"सीमाकृषाणाः सीमान्तनिहितक्षेत्रकर्षकाः।"

सर्व्वे च वनगोचरा वनचारिणो व्याधादयस्ते च मनुनोक्ताः।

"व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखातकान्।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्॥"

स्थलमुन्नतो भूप्रदेशः। अङ्गारोऽग्नेरुच्छिष्टम्। तुषा धान्यत्वचः। द्रुमा न्यग्रोधादयः। सेतुर्जलप्रवाहबन्धः। चैत्यं पाषाणादिबन्धः। आद्यशब्देन वेणुवालुकादीनां ग्रहणम्। एतानि च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि। तथा च मनुः।

"सीमावृक्षांस्तु कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्॥
गुल्मान् वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च।
शरान् कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति॥
तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च।
सीमासन्धिषु कार्य्याणि देवतायतनानि च॥"

इति प्रकाशरूपाणि॥

"उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत्।
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्य्ययम्॥
अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः।
करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा॥
यानि चैवम्प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत्।
तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत्॥
एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः॥"

प्रच्छन्नलिङ्गानि एतैः प्रकाशाप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः सामन्तादिप्रदर्शितैः सीमां प्रति विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्य्याद्राजा॥ * ॥ यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया सन्दिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह।

"सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा।
रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः॥"

सामन्ताः पूर्व्वोक्तलक्षणाः। समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा इत्येवं समसंख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः। रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधरा मूर्द्धारोपितक्षितिखण्डाः सीमां नयेयुः प्रदर्शयेयुः सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्युत्तरोक्तसाक्ष्यभिप्रायम्। यथाह मनुः।

"साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः।"

तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यं तदभावे सामन्तानाम्। तदुक्तम्।

"साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमन्तवासिनः।
सीमाविनिर्णयं कुर्य्युः प्रयता राजसन्निधौ॥"

तदभावे तत्संसक्तादीनां निर्णेतृत्वम्। यथाह कात्यायनः।

"स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात्।
तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः॥
संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः।
कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्म्मं विजानता॥"

सामन्ताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः। तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः। स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्य्या नात्र विचारणेति कात्यायनेन क्रमविधानात्। एते च सामन्तादयः संख्यागुणातिरेकेण सम्भवन्ति।

"सामन्ताः साधनं पूर्व्वं निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः॥
द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः"

इति स्मरणात्॥ * ॥ ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः।

"शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्व्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः।
सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्॥"

इति स्मरणात्॥ नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं नैकस्य।

"एकश्चेदुन्नयेत् सीमां सोपवासः समुन्नयेत्।
रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्द्धनि॥"

इति नारदेनैकस्याभ्यनुज्ञानात्। यत्तु।

"नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि।
गुरुत्वादस्य कार्य्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता॥"

इत्येकस्य निषेधः। स उभयानुमतधर्म्मविदादितिरिक्तविषय इत्यविरोधः॥ * ॥ स्थलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञाने उपायविशेषो नारदेनोक्तः।

"निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु।
तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात्॥"

निम्नगाया नद्या अपहृतेनापहरणेनोत्सृष्टानि स्वस्थानात् प्रच्युतानि नष्टानि वा लिङ्गानि यासु मर्य्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानात् उत्सृष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुमानात् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भाग इत्येवं विधानात् प्रमाणाद्वा प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नायाः आत्तकालोपलक्षितैर्भुक्त्वा निश्चिनुयुः। बृहस्पतिना चात्र विशेषो दर्शितः।

"आगमञ्च प्रमाणञ्च भोगं कालञ्च नाम च।
भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः॥"

एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः शापिताः सन्तः कुलादिसमक्षं राज्ञा प्रष्टव्याः। यथाह मनुः।

"ग्रामेयककुलानान्तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः॥"

ते पृष्टाः साक्ष्यादयः समस्ता ऐकमत्येन सीम्नि निर्णयं कुर्य्युः। तैर्निर्णीतां सीमां तत्प्रदर्शितसकललिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामान्वितां चाविस्मरणार्थं पत्रे समारोपयेत्। उक्तञ्च मनुना।

"ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णयम्।
निबध्नीयात्तथा सीमां सर्व्वांस्तांश्चैव नामतः॥"

एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचंक्रमणदिनादारभ्य यावत् त्रिपक्षं राजदैविकं व्यसनं चेन्नोपपद्यते तदा तत्प्रदर्शनात् सीमानिर्णयः। अयञ्च राजदैविकव्यसनावधिः कात्यायनोक्तः।

"सीमाचंक्रमणे कोषे पादस्पर्शे तथैव च।
त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते॥" इति॥

यदा त्वमीषां उक्तसाक्ष्यवचसां त्रिपक्षाभ्यन्तरे रोगादिर्दृश्यते। अथवा प्रतिवादिनिर्द्दिष्टाभ्यधिकसंख्यागुणसाक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता तदा ते मृषाभाषितया दण्डनीयाः। तदाह।

"अनृते तु पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्॥"

अनृते मिथ्यावदने निमित्तभूते सति सर्व्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः। सामन्तविषयता चास्य साक्षिमौलादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डान्तरविधानादवगम्यते। तथा च मनुः।

"यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम्॥"

नारदोऽपि।

"अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णये।
सर्व्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्॥"

सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय।

"शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्म्मणि।
प्रत्येकन्तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्व्वसाहसम्॥"

तत्संयुक्तादिषु प्रथमं साहसमुक्तवान्। मौला-दीनामपि तमेव दण्डमाह।

"मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक्।
विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिता ॥"
इति।

आदिग्रहणेन गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणां ग्रहणम्॥ * ॥ यदपि शाकुनिकादीनां पापरतत्वाल्लिङ्गदर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सीमा निर्णये तथापि लिङ्गदर्शन एव मृषाभाषित्वसम्भवात् दण्डविधानमुपपद्यत एव। अनृते तु पृथग्दण्ड्या इत्येतद्दण्डविधानमज्ञानविषयम्।

"बहूनान्तु गृहीतॄणा न सर्व्वे निर्णय यदि।
कुर्य्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ॥"

इति ज्ञानविषये साक्ष्यादीना कात्यायनेन दण्डान्तरविधानात् ॥ * ॥ तथा साक्षिवचनभेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवोक्त। कीर्त्तिते यदि भेद स्याद्दण्ड्यास्तूत्तम-साहसमिति। एवमज्ञानादिना अनृतवदने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुन सीमाविचार' प्रवर्त्तयितव्य। अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुन सीमा विचारयेदित्युक्ता

"त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यान् मौलादिभि सह।
सम्मिश्र कारयेत् सीमामेव धर्म्मविदो विदु ॥"

इति निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्त ॥ * ॥ यदा पुन सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा कथ निर्णय इत्यत आह।

"अभावे ज्ञातृचिह्नाना राजा सीम्न प्रवर्त्तिता॥"

ज्ञातॄणा सामन्तादीना लिङ्गादीनाञ्च। वृक्षादीनामभावे राजैव सीम्न प्रवर्त्तिता प्रवर्त्तयिता। अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थ। ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूता भुव सम प्रविभज्यास्येय भूरस्येयमित्युभयो समर्प्य तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्य्यात्। यदा तस्या भूमावन्यतरस्योपकारातिशयो दृश्यते तदा तस्यैव ग्रामस्य सकला भू समर्पणीया। यथाह मनु।

"सीमायामविषह्यायां स्वय राजैव धर्म्मवित्।
प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थिति ॥"*

असत्यामप्यतद्भावाशङ्कायामस्या स्मृतेर्न्यायमूलता द्योतयितुमतिदेशमाह।

"आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु।
एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥"

आराम पुष्पफलोपचयहेतु भूभाग। आयतन निवेशन पलालकूटाद्यर्थं विभक्तो प्रदेश. ग्राम प्रसिद्ध। ग्रामग्रहणञ्च नगराद्युपलक्षणम्। निपान पानीयस्थान कूपवापीप्रभृतिकम्। उद्यान क्रीडार्थाभूमि। वेश्म गृहम्। एतेष्वारामादिष्वयमेव सामन्तसाक्ष्यादिलक्षणो विधि र्ज्ञातव्य। तथा प्रवर्षणादुद्भूतेषु जलप्रवाहेषु अनयोर्गृहयोर्मध्ये न जलौघ' प्रवहत्यनयोर्वेत्येव प्रकारे विवादे आदिग्रहणात् प्रासादादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्ज्ञेय. वेदितव्य.।

तथा च कात्यायन:।

"क्षेत्रकूपतडागाना केदारारामयोरपि।
गृहप्रसादावसथनृपदेवगृहेषु च ॥" इति ॥*॥

सीमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेन मर्य्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह।

"मर्य्यादाया. प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा।
क्षेत्रस्य हरणे दण्ड्या अधमोत्तममध्यमाः ॥"

अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्य्यादा तस्या प्रकर्षेण भेदनेसीमातिक्रमणे सीमामतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदण्डा वेदितव्याः। क्षेत्रग्रहणञ्च गृहारामाद्युपलक्षणार्थम्। यदा पुन स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो वेदितव्य' ॥ यथाह मनु।

"गृह तडागमाराम क्षेत्र वा भीषया हरन्।
शतानि पञ्च दण्ड्य. स्यादज्ञानाद्द्विशतो दम ॥"
इति ॥

अपक्रियमाणक्षेत्रादि भूयस्त्वपर्य्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्य। अत एवाह।

"वध सर्व्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस ॥"
इति ॥ * ॥

य' पुन परक्षेत्रे सेतुकूपादिकं प्रार्थनया अर्थदानेन वा लब्धानुज्ञो निर्मातुमिच्छति त निषेधत क्षेत्रस्वामिन एव दण्ड इत्यत आह।

"न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतु कल्याणकारक'।
परभूमि हरन् कूप स्वल्पक्षेत्रो बहूदक' ॥"

परकीया भूमिमपहरन्नाश्रयन्नपि सेतुर्जलप्रवाहबन्ध क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्य स चेदीषत्पीडाकारो बहूपकारकश्च भवति। कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेनाल्पबाधो बहूदकत्वेन बहूपकारको नैव निवारणीय'। कूपग्रहणञ्च वापीपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम्। यदा पुनरसौ सर्व्वक्षेत्रवर्त्तितया बहुबाधो नद्यादिसमीपक्षेत्रवर्त्तितया वा अल्पोपकारकस्तदासौ निषेध्य इत्यर्थादुक्तम्भवति ॥ * ॥ सेतोश्च द्वैविध्यमुक्त नारदेन।

"सेतुश्च द्विविधो ज्ञेय' खेयो बन्ध्यस्तथैव च।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्ध्य. स्यात्तन्निवर्त्तनात्॥"
इति ॥

यदा त्वन्यनिर्म्मितं सेतु भेदनादिना नष्ट स्वयं सस्करोति तदा पूर्व्वस्वामिन तद्वंश्यान्नृप वा पृष्ट्वैव सस्कुर्य्यात्। यथाह नारदः।

"पूर्व्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनन्तु य'।
सेतु प्रवर्त्तयेत् कश्चित् न स तत्फलभाक् भवेत्
मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वापि मानवे।
राजानमामन्त्र्य तत कुर्य्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥"
इति ॥ * ॥

क्षेत्रस्वामिन प्रति उपदिष्टमिदानीं सेतोः प्रवर्त्तयितार प्रति आह।

"स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतु प्रवर्त्तयेत्।
उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥"

क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजान वा य' परक्षेत्रे सेतु प्रवर्त्तयत्यसौ न फलभाग्भवत्यपि तु तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोगस्तदभावे राज्ञः। तस्मात् प्रार्थनयार्थदानेन वा क्षेत्रस्वामिन तदभावे राजान वाप्यनुज्ञाप्यैव परक्षेत्रे सेतु' प्रवर्त्तनीय इति तात्पर्य्यार्थः ॥*॥ क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इत्युक्तमिदानीं तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्त्या कञ्चिद्विध्यन्तरमाह।

"फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्य्याद्यो न कारयेत्
स प्रदाप्यः कृष्टफल क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥"

य' पुन. क्षेत्रस्वामिन पार्श्वेऽहमिद क्षेत्रं कृषामि इत्यङ्गीकृत्य पश्चादुत्सृजति न चान्येन कर्षयति तत्र क्षेत्र यद्यपि फलाहतसीरहलेन विदारित न सस्यबीजवापार्हं तथापि तस्याकृष्टस्य फलयावत्सस्योत्पत्त्यर्हं सामन्तादिकल्पित तावदसौ कर्षको दापनीय। तच्च क्षेत्र पूर्वकर्षकादुच्छिद्यान्येन कारयेत्। इति सीमाविवाद प्रकरणम्। इति मिताक्षरा ॥ * ॥ अपि च।

"सीमा प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः।
ज्यष्ठे मासि नयेत् सीमा सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥
सीमावृक्षांश्च कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्।
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्॥
गुल्मान् वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीः स्थलानि च
शरान् कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति॥
तडागान्युदपानानि वाप्य' प्रस्रवणानि च।
सीमासन्धिषु कार्य्याणि देवतायतनानि च॥
उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत्
सीमाज्ञाने नृणा वीक्ष्य नित्य लोके विपर्य्ययम्
अश्मनोऽस्थीनि गोबालान् तुषान् भस्म कपालिका'।
करीषमिष्टकाङ्गारान् शर्करा वालुकास्तथा॥
यानि चैव प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत्।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्॥
एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमा राजा विवदमानयो।
पूर्व्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च॥
यदि सशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णय'॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समक्ष सीम्नि साक्षिण।
प्रष्टव्या' सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनो'॥
ते पृष्टास्तु तथा ब्रूयु समस्ता सीम्नि निश्चयम्
निबध्नीयात्तथा सीमा सर्व्वांस्तांश्चैव नामत॥
शिरोभिस्त गृहीत्वोर्व्वीं स्रग्विणो रक्तवासस.
सुकृतै शापिता स्वै स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्॥
यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिण।
विपरीत नयन्तस्तु दाप्या' स्युर्द्विशत दमम्॥
साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामा सामन्तवासिनः।
सीमाविनिर्णय कुर्य्यु' प्रयता राजसन्निधौ॥
सामन्तानामभावे तु मौलाना सीम्नि साक्षिणाम्॥
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान्॥

सुकण्डुः, पुं, (सु शोभना कण्डुर्यस्य ।) कच्छूरोगः इति शब्दरत्नावली ॥

सुकन्दः, पुं, (सु सुन्दरः कन्दो यस्य ।) कशेरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकन्दकः, पुं, (सु सुन्दरः कन्दो यस्य । कप् ।) पलाण्डुः । इत्यमरः ।२।४।१४७॥ वाराहीकन्दः । धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकन्दी, [न्] पुं, (सुकन्दोऽस्यास्तीति । इनि ।) शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकन्यकः, त्रि, शोभना कन्या यस्य । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुकन्या, स्त्री, (सु शोभना कन्या ।) शर्य्यातिराजकन्या । सा तु च्यवनर्षिपत्नी । यथा, श्रीभागवते ९ । ३ । अध्याये ।
"शर्य्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः सबभूव ह ।
सुकन्या नाम तस्यासीत् कन्या कमललोचना ॥
सुकन्या च्यवनं प्राप्य पतिं परमकोपनम् ।
प्रीणयामास चित्तज्ञा अप्रमत्तानुवृत्तिभिः ॥"
शोभना कन्या च ॥

सुकन्याकः, त्रि, (शोभना कन्या यस्य ।) सुकन्यकः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुकरः, त्रि, (सुखेन क्रियते इति । सु + कृ + "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ।" ३ । ३ । १२३ । इति खल् ।) सुखकरः । अक्लेशसाध्यः । यथा,—
"क्रियमाणन्तु यत् कर्म्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।
सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्त्तुं कर्म्मकर्त्तेति तद्विदुः ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुकरा, स्त्री, (सु सुखं करोतीति । कृ + अच् ।) सुशीला गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ७० ॥

सुकर्णकः, पुं, (सुन्दरः कर्ण इव कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकर्णयुक्ते, त्रि ॥

सुकर्णिका, स्त्री, (सुन्दरः कर्ण इव पर्णमस्याः । कापि अत इत्वम् ।) मूषीकर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

सुकर्णी, स्त्री, (शोभनः कर्ण इव पत्रमस्याः । ङीष् ।) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकर्म्मा, [न्] पुं, (सु शोभनं कर्म्म यस्मात् ।) विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतसप्तमयोगः । तत्र जातफलम् ।
"परोपकारी कुशलः कलासु
हर्षेण युक्तो नितरां यशस्वी ।
प्रसूतिकाले यदि चेत् सुकर्म्मा
नरः सुकर्म्मा भवति प्रसिद्धः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
विश्वकर्म्मा । इति मेदिनी ॥

सुकर्म्मा, [न्] त्रि, (सु शोभनं कर्म्म यस्य ।) शोभनकर्म्मशीलः । सत्क्रियः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुकलः, त्रि (सुष्ठु कल्यते इति । सु + कल + खल् ।) दातृभोक्तृत्यक्ता । इत्यमरः ।३।१।८॥ य एक एव दत्ते भुङ्क्ते च तत्र । विख्याततत्वात् सुष्ठु अतिशयेन वा कल्यते शब्द्यते वा असौ सुकलः । इति भरतः ॥

सुकाण्डः, पुं, (सु शोभनः काण्डो यस्य ।) कारवेल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकाण्डयुक्तवृक्षादिश्च ॥

सुकाण्डिका, स्त्री, (सुन्दरः काण्डो यस्याः । कन् । टापि अत इत्वम् ।) काण्डीरलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकाण्डी, [न्] पुं, (सुन्दराः काण्डा इव चरणानि सन्त्यस्येति । इनि ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकाण्डयुक्तश्च ॥

सुकामा, स्त्री, (सुष्ठु काम्यतेऽसौ । सु + कम् + कर्म्मणि घञ् ।) त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुष्ठु कामो यस्याः ।) शोभनकामयुक्ता च ॥

सुकालुका, स्त्री, डोडीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकाष्ठकं, क्ली, (सु शोभनं काष्ठमस्येति । कन् ।) देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरदारु च ॥

सुकाष्ठा, स्त्री, (सु शोभनं काष्ठमस्याः ।) कट्वी । काष्ठकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकुन्दकः, पुं, पलाण्डुः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुकुन्दनः, पुं, वर्व्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकुमारः, त्रि, (सुष्ठु कुमारयत्यनेनेति । सु + कुमारत् क केलौ + घञ् ।) कोमलः । इत्यमरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५४ । १४ ।
"सुभ्रूनासाक्षिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ॥")
पुं, उत्तमबालकश्च ॥

सुकुमारः, पुं, (सु + कुमारत् क केलौ + अच् । घञ् वा ।) पुण्ड्रेक्षुः । इति मेदिनी ॥ वनचम्पकः । यवः । श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दैत्यविशेषः । इति केचित् ॥ (मोदकौषधविशेषः । यथा,—
"त्रिवृद्दर्द्धपलं चूर्णं सिताक्षौद्रं पलं पलम् ।
एलात्वक्पत्रचूर्णाच्च निष्कं प्रति विमिश्रयेत् ॥
किञ्चिन्मरिचयुक्तेन तत् कर्षद्वयञ्च भक्षयेत् ।
विरेकः सुकुमाराणां रक्तपित्तानिलापहः ॥"
इति सुकुमारमोदकः ।
इति वैद्यकपथ्यसंग्रहः ॥)

सुकुमारकं, क्ली, (सुकुमारमिव । कन् ।) तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकुमारकः, पुं, (सुकुमार एव । स्वार्थे कन् ।) शालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरबालकः । यथा हरिवंशे । ३८ । ३६ ।
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"

सुकुमारा, स्त्री, (सुकुमार + टाप् ।) जाती । नवमालिका । कदली । पृक्का । मालती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकुमारी, स्त्री, (सुकुमार + ङीष् ।) नवमालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शङ्खिनी । तत्पर्य्यायो यथा,—
"शङ्खिनी सुकुमारी च ।"
इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥
कोमलाङ्गी स्त्री । यथा, रामायणे । २।३८।४।
"सुकुमारी च बाला च सततञ्च सुखोचिता ।
नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥")

सुकृत्, त्रि, (सुष्ठु करोतीति । कृ + "सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ।" ३ । २ । ८९ । इति क्विप् ।) पुण्यवान् । इति जटाधरः ॥ धार्म्मिकः इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ११ । ५० ।
"सद्य एव सुकृतां हि पच्यते
कल्पवृक्षफलधर्म्मि काङ्क्षितम् ॥")

सुकृतं, क्ली, (सु + कृ + क्त ।) पुण्यम् । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, कुमारे । ६ । ४७ ।
"अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।
स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥")
शुभम् । सुविहितं, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ८ । २३ । ३१ ।
"क्रियमाणे कर्म्मणीदं दैवे पित्र्येऽथ मानुषे ।
यत्र यत्रानुकीर्त्तयेत् तत् तेषां सुकृतं विदुः ॥")
सुकृतन्तु मनुष्ये अङ्ग गच्छति । यथा,—
"सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति ।
तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ ।
दद्यात् सम्यक् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि च कारयेत् ॥"
इति वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासनोनामाध्यायः ॥

सुकृतिः, स्त्री, (सु + कृ + क्तिन् ।) पुण्यम् । मङ्गलम् । सत् कर्म्म ॥

सुकृती, [न्] त्रि, (सुकृतमस्यास्तीति । इनि ।) पुण्यवान् । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥ शुभयुक्तः । इति मेदिन्या सुकृतशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा, गीतायाम् । ७ । १६ ।
"चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥")

सुकेशरः, पुं, (सुन्दरः केशरो यस्य ।) बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकेशा, स्त्री, (शोभनः केशो यस्याः ।) सुन्दरकेशयुक्ता । यथा । "सुकेशी सुकेशा रथ्या ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुकेशी, स्त्री (शोभनाः केशा यस्याः । ङीष् ।) स्वर्गवेश्याभेदः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १९ । ४५ ॥
"मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा ।
एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रनृत्ताप्सरसः शुभाः ॥")
शोभनकेशयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ६४ ।
"शुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥")

सुकोली, स्त्री, (सुशोभना कोली।) चीरकाकोली। इति रत्नमाला ॥ शोभनवदरी च ॥

सुकोशकः, पु, (सु शोभनः कोशो यस्य।) कोषाम्रः। इति राजनिर्घण्ट ॥

सुख, त् क तत्क्रतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०पर०-सक०-सेट्।) तत्क्रति. सुखक्रिया। श्रीजयदेवकवेरिति गीतं सुखयतु केशवपदमुपनीतम्। इति दुर्गादास ॥

सुख, क्ली, (सुखयतीति। सुख+अच्।) आत्मवृत्तिगुणविशेष। इति नैयायिकाः॥ मनसो धर्म्म। इति वेदान्तिकाः॥ तत्पर्य्यायः। सुत्२ प्रीतिः ३ प्रमद ४ हर्षः ५ प्रमोद ६ आमोदः ७ समदः ८ आनन्दथु ९ आनन्दः १० शर्म्म११ शातम् १२। इत्यमरः।१।४।२५॥ मद १३ भोग १४ रभसः १५ निर्वृतिः १६ धृतिः १७ वीचि. १८। इति जटाधरः॥ सम्मेद १९ मोदः २० नन्दथुः २१ नन्दः २२ मुदा २३ सौख्यम् २४ उपजोषम् २५ आनन्दम् २६ जोषम् २७। इति शब्दरत्नावली॥ न्यायमते जगता काम्य धर्म्मजन्यमिदम्। यथा,—

"सुखन्तु जगतामेव काम्य धर्म्मेण जन्यते।
अधर्म्मजन्य दुःख स्यात्प्रतिकूल सचेतसाम्॥*
तस्य मनोगोचरत्व यथा,—
"मनोग्राह्य सुख दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः
कृतिः॥"

इति भाषापरिच्छेद ॥ * ॥

"सुखं चतुर्व्विंशतिगुणान्तर्गतगुणविशेष। तत्तु नित्य जन्यञ्च। नित्य परमात्मनो विशेषगुणान्तर्व्वर्त्ति। जन्यसुख जीवात्मनो विशेषगुणान्तर्व्वर्त्ति। तच्च शुभादृष्टजन्य धनमित्रलाभारोग्यमिष्टान्नपानपुरीषोत्सर्गपुत्त्रादिजन्मतत्त्वाखिलत्व कान्तासम्भोगादिजन्यञ्च तस्य द्विक्षणस्थायित्व स्वोत्तरोत्पन्नानुभवनाश्यत्वात्। सुखाद्यपरागेणैवात्मनो मानसबोध.। सुख तदुपायश्चेष्टः। बालस्य स्तन्यपानप्रवृत्तौ सुखसाधनत्वज्ञान हेतुः तत्र सुखस्यैवेष्टत्वम्। दुःखजनकगमनादिप्रवृत्तौ सुखोपायो धन तदेवेष्ट तत्साधनत्वज्ञानमेव हेतुः। यागादिप्रवृत्तावपि पारलौकिकसुखसाधनत्वज्ञानं कारणं सुखोपायस्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वज्ञानमपि कारणम्। सुखस्य कालावच्छेद्यत्वं शरीरावच्छेद्यत्वञ्चातोऽव्याप्यवृत्तित्व शरीरैकदेशावच्छेदेन दुःखसम्भवेऽप्यन्यदेशावच्छेदेन सुखसम्भवात् एकक्षणावच्छेदेन जीवस्य दुःखसम्भवेऽपि क्षणान्तरावच्छेदेन सुखसम्भवाच्च तत्तु विस्फोटकवतो मिष्टान्नभोजनादौ द्रष्टव्यम्। इति तार्किका. ॥ * ॥ तत्कारण यथा,—

"सुदिन दुर्द्दिन शश्वद्भ्रमत्येव भवे भव।
सर्व्वेषा प्राकृतानाञ्च द्वे बीजे सुखदुःखयोः॥
सुखाद्भवति हर्षश्च दर्पः शौर्य्यं प्रमत्तता।
राग ऐश्वर्य्यकामौ च विद्वेषश्च परस्परम्॥
दुःखात् शोकात् समुद्वेगाश्च नित्य प्रवर्त्तते।
हतान्येतानि सर्व्वाणि हते बीजे महेश्वर॥
सुदिन दुर्द्दिनञ्चैव सर्व्वं कर्म्मोद्भव भव॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे।४३।४८-५१

तस्य कारणान्तर लक्षणञ्च यथा,—

"रागद्वेषादियुक्ताना न सुख कुत्रचित् द्विज।
विचार्य्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृति॥
यत्र स्नेहो भय तत्र स्नेहो दुःखस्य भाजनम्।
स्नेहमूलानि दुःखानि तस्मि स्त्यक्ते महत्
सुखम्॥
शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च।
जीवितञ्च शरीरञ्च जात्यैव सह जायते॥
सर्व्व परवश दुःख सर्व्वमात्मवश सुखम्।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षण सुखदुःखयो॥
सुखस्यानन्तर दुःख दुःखस्यानन्तर सुखम्।
सुख दुःख मनुष्याणा चक्रवत् परिवर्त्तते॥"

इति गारुडे ११३ अध्याय. ॥ * ॥

सर्व्वभूतसुखकर्त्तव्यत्व यथा, देवीपुराणे देवीसवत्सरवलिहरणाध्याये।

"कृमिकीटपतङ्गेषु भूमौ दध्योदनं क्षिपेत्।
सर्व्वदा सर्व्वभूताना सुख कार्य्य सुखार्थिनाम्॥"

सुख-दुःख-साधनानामस्थिरत्व सुखस्य मनोविलासमात्ररूपत्वञ्च यथा,—

"वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्योद्भवाय च।
कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मक कुतः॥
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते।
तदेव कोपाय ततः प्रसादाय च जायते॥
तस्माद्दुःखात्मक नास्ति न च किञ्चित् सुखा-
त्मकम्।
मनस. परिणामोऽय सुखदुःखोपलक्षण॥"

इति विष्णुपुराणे। २। ६। ४३-४५॥

"सुख हि दुःखान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रता
धृतः शरीरेण मृत स जीवति॥"

इति मृच्छकटिकम्॥ * ॥

तद्वैदिकपर्य्यायः। शिम्बाता १ शतरा २ शातपन्ता ३ शिल्गुः ४ स्यूमकम् ५ शेवृधम् ६ मयः ७ सुम्नम् ८ सुदिनम् ९ शूषम् १० शुनम् ११ शग्मम् १२ भेषजम् १३ जलाषम् १४ स्योनम् १५ सुम्नम् १६ शेवम् १७ शिवम् १८ शम् १९ कम् २०। इति विंशतिः सुखनामानि॥ इति वेदनिघण्टौ। ३। ६॥ * ॥ त्रिविधसुख यथा,—

"अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च नियच्छति।
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्॥
तत् सुख सात्त्विक प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्॥१
विषयेन्द्रियसयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम्।
परिणामे विषमिव तत् सुख राजस स्मृतम्॥२
यदग्रे चानुबन्धे च सुख मोहनमात्मन.।
निद्रालस्यप्रमादोत्थ तत्तामसमुदाहृतम्॥"३॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्याय. ॥

स्वर्गः। इति मेदिनी॥ वृद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥ जलम्। इति केचित्॥ सुखविशिष्टे, त्रि। यथा,—

"शस्तञ्चाथ त्रिषु द्रव्ये पाप पुण्यं सुखादि च।"

इत्यमरः।१।४।२६॥

"पापपुण्यशब्दौ सुखादयः शस्तान्ताश्च गुणे यथोक्तलिङ्गा उपचारात्तद्वति द्रव्ये विशेष्ये वर्त्तमाना वाच्यलिङ्गा। यथा,—
"पापा ऋतुमती कन्या पापो राजाप्यरक्षकः
पाप व्याधकुल हिंस्र पापो विप्रश्च सेवकः॥'
पुण्य तीर्थ पुण्या नदी पुण्य आश्रम। सुखा भूतिः सुखो वास. सुख कामिकुलम्।" इति भरतः॥

सुखकर, त्रि, (सुख कर्त्तु शीलमस्येति। सुख+कृ+टः।) सुकर। यथा। कर्त्तुः सुकरे सुखकरैरित्यर्थः। इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास॥

सुखगः, त्रि, (सुखेन गच्छतीति। गम्+डः।) सुखेन गमनकर्त्ता॥

सुखङ्करी, स्त्री, (सुख करोतीति। कृ+खच्। मुम्। ङीप्।) जीवन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्ट॥ सुखकरी च॥

सुखङ्गुण, पु, शिवखट्वाङ्ग। इति त्रिकाण्डशेष।

सुखचर, त्रि, सुखगामी। सुखेन चरति इत्यर्थे टप्रत्ययेन निष्पन्न। ग्रामविशेषे, पु,। सुखेन चरति अत्र इत्यर्थे अल्प्रत्ययेन निष्पन्न. ॥

सुखचार, पु, (सुखेन चरत्यनेनेति। चर+घञ्) उत्कृष्टाश्वः। इति शब्दमाला॥

सुखजातः, त्रि, (सुखेन जातः। यद्वा, जातं सुखमस्येति।) जातसुखः। यथा भट्टौ ५।३८।

"सुखजात सुरापीतो नृजग्धौ माल्यधारय॥"
(सुखस्य जनने, क्ली, यथा, गीतगोविन्दे।१०।३
"घटय भुजबन्धन जनय रदखण्डन
येन वा भवति सुखजातम्॥")

सुखदं, क्ली, (सुख ददातीति। दा+क।) विष्णोः स्थानम्। विष्णोरासनम्। इति केचित्

सुखदः, पु, (सुख ददातीति। दा+क।) विष्णुः यथा। सुखदोऽनैकदोऽग्रजः। इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥ तालभेदः। यथा,—

"विशत्यक्षरसयुक्तो ध्रुव सुखदसञ्ज्ञक.।
शृङ्गारवीरयोर्ज्ञेयो गुरुणैकेन मण्डितः॥"

इति सगीतदामोदर ॥

सुखदातरि, त्रि॥ (यथा, वृहत्सहितायाम्। १०४। ३८।

"हरिणप्लुतशावविचित्रित
रिपुगते मनस. सुखद गुरौ॥"

सुखदा, स्त्री, (सुख ददाति या। दा+क.। टाप्।) सुखदात्री। गङ्गा। यथा,—

"सद्यःपातकसहन्त्री सद्योदुःखविनाशिनी।
सुखदा मोक्षदा गङ्गा गङ्गैव परमा गति.॥"

इति गङ्गाप्रणाममन्त्र॥

स्वर्गवेश्या। इति शब्दरत्नावली॥ शमीवृक्षः। इति राजनिर्घण्ट. ॥

सुखदोह्या, स्त्री, (सुखेन दोह्या दोहनयोग्या।) सुखसंदोह्या गौः। इति हेमचन्द्रः॥

सुखभाक्, [ज्] त्रि, सुखी। सुखं भजते इति। ठाङ्गजवङ्गसहो विण्। इत्यनेन सुखशब्दपूर्व्वक-भजधातोर्व्विण्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति मुग्ध-बोधव्याकरणम्॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। ४७। ५।

"निर्व्वैराः क्षितिपाः सुखभाजः
सम्हृष्टाश्च जना गतरोगाः॥)

इष्टपरिष्वङ्गः। इति महाभारते मोक्षधर्म्मः॥

सुखमोदा, स्त्री, (सुखकरो मोदो यस्याः।) सल्ल-कीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुखरात्रिः, सुखरात्रिका, स्त्री, (सुखकरी रात्रिर्य्यस्या-मिति। पक्षे कप्।) दीपा-न्वितामावास्यारात्रिः। तद्विधानं यथा, ज्योतिषे।

"तुलाराशिगते भानौ अमावास्या नराधिप।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या सम्पूज्याथ प्रणम्य च
कृत्वा तु पार्व्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुडादिभिः।
ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृप।
लक्ष्मीः सम्पूज्यतां लोका उल्काभिश्चापि
वेष्ट्यताम्॥"॥

दर्शद्वैधे प्रदोषव्याप्तिरा निर्णयः।

"तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः।
उल्काहस्ता नराः कुर्य्युः पितॄणां मार्गदर्शनम्॥"
इति ज्योतिषात्॥

उभयतः प्रदोषप्राप्तौ परदिन एव युग्मात्।

"दण्डैकरजनीयोगो दर्शस्य स्यात् परेऽहनि।
तदा विहाय पूर्व्वेद्युः परेऽह्नि सुखरात्रिका॥"
इति ज्योतिर्व्वचनाच्च॥

उभयत्र प्रदोषाव्याप्तावपि उल्कादानं परदिने पूर्व्वाह्णपार्व्वणानुरोधात्।

"भूताहे ये प्रकुर्व्वन्ति उल्काग्रहणमचेतसः।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥"
इति ज्योतिर्व्वचनाच्च॥ *॥

अत्रैव लक्ष्मीः पूर्व्वाह्णे रात्रौ पूज्या।

"अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्द्दशी।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्व्विज्ञेया सुखरात्रिका॥"
इति ज्योतिर्व्वचनात्॥ *॥

उल्काग्रहणादिपितृकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन कर्त्तव्यम्। तथा च मनुः।

"प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा।
पित्र्यमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना॥"

तत्र ग्रहणमन्त्रः।

"शस्त्राशस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः।
उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवह्निना॥"

दानमन्त्रश्च।

"अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम।
उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्॥"

विसर्ज्जनमन्त्रः।

"यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये।
उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते॥"*

ब्रह्मपुराणम्।

"अमावास्यां यदा देवाः कार्त्तिकेमासि केशवात्
अभयं प्राप्य सुप्ताश्च क्षीरोदार्णवसानुषु॥
लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ताम्बुजोदरे।
चतुर्युगसहस्रान्ते ब्रह्मा स्वपिति पङ्कजे॥
अतोऽत्र विधिवत् कार्य्या मनुष्यैः सुखरात्रिका
दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात्॥
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम्।
दीपवृक्षास्तथा कार्य्या भक्त्या देवगृहेष्वपि॥
चतुष्पथश्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः।
दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम्॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभोज्य च बुभुक्षि-
तान्।
अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना।
स्निग्धैर्मुग्धैर्व्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृत्यैः सह॥"

मुग्धैः सुन्दरैः। मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति विश्वः॥*॥अत्र लक्ष्मीपूजाया पुष्पदानकाले।

"नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात् तदर्च्चनात्"
लक्ष्म्यै नमः। इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत्।

"सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये॥"
इति रुद्रधरधृतात् कुवेरमपि पूजयन्ति।

"धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः॥"
इति पठित्वा कुवेराय नमः। इति त्रिः पूज-येत्। ततो देवगृहादिषु दीपान् दद्यात्। तत्र मन्त्रः।

"अग्निर्ज्योती रविर्ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च।
उत्तमः सर्व्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्॥"
ततो ब्राह्मणान् बन्धूंश्च भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा सुखं सुप्त्वा प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म्म कुर्य्यात्। यथा,—

"सुखरात्रेरुष काले प्रदीपोज्ज्वलितालये।
बन्धुर्व्वन्धून् नवस्त्रैश्च वाचा कुशलयार्च्चयेत्॥
प्रदोषवन्दनं कार्य्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे।
गोरोचनाक्षतञ्चैव दद्यादङ्गेषु सर्व्वतः॥"

लक्ष्मीपूजामन्त्रः।

"विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये शुभे।
महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम्।
सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्म्योऽपोहतु॥
या रात्रिः सर्व्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता।
संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला॥
माता त्वं सर्व्वभूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा।
आख्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते॥"
लक्ष्म्यै नमः। इति त्रिः पूजयेत्। इति तिथ्यादि तत्त्वम्॥

सुखवर्च्चकः, पु, (सुखं वर्च्चयति उद्दीपयतीति। वर्च्च+णिच्+ण्वुल्) सर्ज्जिकाक्षारः। इत्य-मरः। २। ९। १०९॥

सुखवर्च्चाः, [स्] पु, (सुखं वर्च्चयतीति। वर्च्च+असुन्।) सर्ज्जिकाक्षारः। इति राज-निर्घण्टः॥

सुखवासः, पु, (सुखकरो वासो यस्य।) फल-विशेषः। तरमूज इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शीर्णवृन्तः २। इति रत्नमाला॥

सुखवासनः, पु, (सुखं वासयतीति। वस+णिच्+ल्यु।) सुखवासनगन्धद्रव्यम्। यथा,—

"मुखवासकरो गन्ध आमोदो मुखवासनः।
सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि॥"
इति शब्दरत्नावली॥

सुखसन्दुह्या, स्त्री, सुशीला गौः। इत्यमरटीकायां भरतः। २। ९। ७१॥

सुखसन्दोह्या, स्त्री, (सुखेन सन्दोह्या।) सुशीला गौः। तत्पर्य्यायः। सुव्रता २। इत्यमरः। २। ९। ७१॥ सुखदोह्या ३। इति हेमचन्द्रः॥ सुखदुह्या ४। इति भरतः॥

सुखा, स्त्री, (सुखमस्त्यस्यामिति। अच्। टाप्।) वरुणपुरी। इति मेदिनी॥

सुखाधारः, पु, (सुखानामाधारः।) स्वर्गः। इति शब्दरत्नावली॥ सुखस्याधारे, त्रि॥

सुखायतः, पु, (सुखेन आयम्यते इति। आ+यम+क्त।) सुशिक्षिताश्वः। यथा,—

"सुखायतः शुद्धमुखः सुखचारः सुखायनः।"
इति शब्दमाला॥

सुखायनः, पु, (सुखेन अयति गच्छति अनेनेति अय+ल्युट्।) सुशिक्षिताश्वः। यथा,—

"सुखायतः शुद्धमुखः सुखचारः सुखायनः।"
इति शब्दमाला॥

सुखावतीश्वरः, पु, (सुखावत्या ईश्वरः।) बुद्ध-भेदः। हेमचन्द्रः॥

सुखावहः, त्रि, (आवहतीति। आ+वह+अच्। सुखस्य आवहः।) सुखदाता। यथा,

"सर्व्वपापहरं पुण्यं सर्व्वापद्विनिवारकम्।
सर्व्वकामार्थदं दिव्यं साधकानां सुखावहम्॥"
इति बटुकभैरवस्तोत्रम्॥

सुखाशः, पु, (सुखा सुखयुक्ता आशा यस्य। यद्वा सुखाया पुर्य्या शेते इति। शी+ड।) वरुणः। (सुखेन अश्यते इति। अश+घञ्।) राज-तिनिशः। (अश भोजने+भावे घञ्। सुखेन आशः।) सुखभोजनम्। इति मेदिनी॥

सुखाशकः, पु, (सुखाश एव। स्वार्थे कन्।) राजतिनिशः। इति शब्दमाला॥

सुखी, (न्) त्रि, (सुखमस्यास्तीति। सुख+इन्।) सुखविशिष्टः। यथा, रामकवचम्।

"स चिरायुः सुखी पुत्त्री विजयी विजयी भवेत्॥"

"स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याममाधव।"
इति भगवद्गीता॥

"सा शौर्यां न मदं कुर्य्यात् स सुखी दृप्यवर्ज्जितः।
तस्मिन्‌ यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः॥"
इति गारुडे ११६ अध्यायः॥

सुखोत्सवः, पुं, (सुखकरः उत्सवो यस्मात् ।) पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सुखजनक उत्सवः ।) आनन्दोत्सवश्च ॥

सुखोदक,क्ली,(सुखजनकमुदकम् ।) सुखजनकतप्तजलम् । तत्पर्य्यायः । सुखोष्णम् २ । इति रत्नमाला ॥

सुखोर्ज्जिकः, पुं, सर्ज्जिकाक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुग, क्ली, (सुखेन गच्छति निर्य्यातीति । गम+डः ।) विष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति । "सुदुरोरधिकरणे।" ३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या डः । सुखगमनयोग्ये देशादि ॥) सुन्दरगामिनि, त्रि ॥ (सुन्दरं गायतीति । गै+कः । शोभनगीतशालिनि च त्रि ॥ यथा, भागवते । १० । १२ । ३४ ।

"गीतैः सुगा वाद्यधराश्च वाद्यकैः
स्तवैश्च विप्रा जयनिस्वनैर्गणाः ॥")

सुगण्, त्रि, (सुगणयतीति । सु+गण+क्विप् ।) सुन्दरगणकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुगतः,पुं,(सु शोभनं गतं गमनं ज्ञानं वा यस्येति।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । ११ ॥ (तद्धर्म्मावलम्बी । यथा, कथासरित्सागरे । २९ । ४० ।
"तेनाभिपूज्य सुगतान् भासयामास तत्र सा॥")
सुन्दरगमनविशिष्टे, त्रि ॥

सुगतिः, पुं, (शोभना गतिर्यस्य ।) अतीतकल्पीयार्हद्भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रन्थकर्त्तृविशेषः । यथा, सुगतिसोपानप्रभृतयोऽप्येवमिति स्मार्त्तलिखनम् ॥ (गयस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते । ५ । १५ । १४ ।
"गयात् गायन्त्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्त्रा बभूवुः ।" शोभना गतिर्यस्येति । शोभनगतिशीले, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । ९ । ४५ ।

"सुगतिरविकृतो जयान्वित
कृतयुगरूपकरः सिताह्वयः ॥"

स्त्री, सद्गतिः । यथा, महाभारते । १ । २ । २३५ ।
यत्र धर्म्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः ॥")

सुगन्ध, क्ली, (शोभनो गन्धो यस्य ।) क्षुद्रजीरकम् । गन्धतृणम् । इति रत्नमाला ॥ (भूतृणम् । तत्पर्य्यायो यथा,—
"गुह्यबीजन्तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।
भूतृणन्तु भवेच्छत्रा मालातृणकमित्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नीलोत्पलम् । चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्रन्थिपर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥

सुगन्धः, पुं, (शोभनो गन्धो यस्य ।) रक्तशिग्रुः । गन्धकः । चणकः । भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूपलाशः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"आस्फोतकः सुगन्धश्च भूपलाशो विशल्यकृत्॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

कुन्दुरुः । सुगन्धद्रव्यशल्लकीनिर्य्यासः । तत्पर्य्यायो यथा —
"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
क्रिमिभेदः । यथा,—
"अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ।
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्व्वते ॥"
इति वैद्यकरुग्विनिश्चयसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ॥) समवायातिरिक्तसम्बन्धेन सद्गन्धविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, भट्टिः । २ सर्गे ।
"आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धः ॥")

सुगन्धकः, पुं, (शोभनो गन्धो यस्य । ततः कन् ।) रक्ततुलसी । गन्धकः । इति रत्नमाला ॥ नागरङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्कोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शालिधान्यम् । यथा,—
"रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः ।
सुगन्धकः कर्द्दमको महाशालिश्च दूषकः ॥
पुष्पाण्डकः पुण्डरीकस्तथा महिषमस्तकः ।
दीर्घशूकः काञ्चनको हायनो लोध्रपुष्पकः ॥
इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुगन्धतैलनिर्य्यास, क्ली, (सुगन्धः तैलस्य निर्य्यासो यत्र ।) जवादिनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धपत्रा, स्त्री, (सुगन्धानि पत्राणि यस्याः ।) रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धभूतृण, क्ली, (सुगन्धो भूतृणम् ।) गन्धतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धमूला, स्त्री, (सुगन्धं मूलं यस्याः ।) स्थलपद्मिनी । रास्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवली । तत्पर्य्यायो यथा,—
"सुगन्धमूला लवली पाण्डुः कोमलवल्कला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुगन्धा, स्त्री (शोभनो गन्धो यस्याः ।) रास्ना । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ शटी । इति शब्दरत्नावली ॥ वन्ध्याकर्कोटकी । रुद्रजटा । शतपुष्पा । नाकुली । नवमालिका । स्वर्णयूथिका । पृक्का । गङ्गापत्री । सल्लकी । माधवी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनन्ता । मातुलुङ्गी । तुलसी । इति रत्नमाला ॥ (पीठस्थानस्थदेवीविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
"कोटवी कोटतीर्थे तु सुगन्धा माधवे वने ॥")

सुगन्धामलक, क्ली, (सुगन्धमामलकम् ।) मिलितौषधविशेषः । यथा,—
"सर्व्वौषधिसमायुक्ता शुष्कास्त्वामलकत्वचः ।
यदा तदाय योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धि, पुं, (शोभनो गन्धो यस्य । "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।" ५ । ४ । १३५ । इति इत् ।) सद्गन्धः । तत्पर्य्यायः । इष्टगन्धः २ सुरभिः ३ घ्राणतर्पणः ४ । इत्यमरः।१।५।११॥ परमात्मा । इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः ॥ सहकारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुगन्धयुक्ते, त्रि, । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ५६ ।

सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं
बिम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।
प्रतिक्षणं सम्भ्रमलोलदृष्टि-
र्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥")

सुगन्धि, क्ली (शोभनो गन्धो यस्य । इत् ।) एलवालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥ (अथ एलवालुकं कक्कोलसदृशं कुष्ठगन्धि ।
"एलवालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।
ऐलवालुकमेलालुकपित्थं पत्रमीरितम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) मुस्ता । कशेरु । गन्धतृणम् । धान्यकम् । पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिक, क्ली, (शोभनो गन्धो यस्य । इत् । ततः स्वार्थे कन् ।) कह्लारम् । इति शब्दरत्नावली॥ पुष्करमूलम् । गौरसुवर्णम् । सुरपर्णम् । उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिकः, पुं, (सु शोभनो गन्धो यस्य । इत् । ततः कन् ।) महाशालिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

सुगन्धिकुसुम, पुं, (सुगन्धि कुसुमं यस्य ।) पीतकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुगन्धिपुष्पे, क्ली ॥

सुगन्धिकुसुमा, स्त्री, (सुगन्धि कुसुमं यस्याः ।) पृक्का । इति जटाधरः ॥

सुगन्धिता, स्त्री, (सुगन्धेर्भावः । तल् । टाप् ।) सौगन्ध्यः । सौरभम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५४ ।

सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्व्वां
बिभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् ।
मधूनि वक्त्राणि च कामिनीना-
मामोदकर्म्मव्यतिहारमीयुः ॥")

सुगन्धित्रिफला, स्त्री, (सुगन्धि त्रिफलं त्रिशिराकं फलं यस्याः ।) जातीफलम् । पूगफलम् । लवङ्गकलिकाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिनी, स्त्री, (सुगन्धोऽस्त्यस्या इति । इनिः । ङीप् ।) आरामशीतला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुवर्णकेतकी । अस्याः पर्य्यायो यथा,
"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुगन्धिमूल, क्ली, (सुगन्धि मूलमस्य ।) उशीरम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धिमूषिका, स्त्री, (सुगन्धिर्गन्धविशिष्टा मूषिका ।) छुच्छुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगम, त्रि, (सु+गम+खल् ।) सुखेन गम्यते प्राप्यते यः । यथा, पद्ये सुगमम् । इति मुग्धबोधीयादादिप्रकरणलिखनम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ८४ । ३६ ।

"चित्तस्योपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा।
दर्शितः सुगमो योगी धर्मश्चात्मसुदावहः ॥")
सुगहन, त्रि, (सुन्दरो गहनः ।) निविड़ः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥
सुगहना, स्त्री, कुम्बा । सुगहनेतिविशेषणमिति केचित् । नाम इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
सुगहनावृत्ति', स्त्री, कुम्बा । इत्यमरः ॥ यज्ञस्थाने अस्पृश्यादिदर्शनवारणाय या सुगहना निरवकाशा वृतिर्वेष्टनं सा कुम्बा । इति भरतः ॥
सुगृह', पु, (सुन्दरं गृहं यस्य ।) चञ्चसूचिकपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुन्दरं गृहम् ।) सुन्दरालये, क्ली ॥
सुगृहीत, त्रि, (सु + ग्रह + क्तः ।) सुन्दररूपेण कृतग्रहणः ॥
सुगृहीतनामा, [न्] पु, (सुगृहीतं नाम यस्य ।) शुभकाम्यया प्रातः स्मर्य्यते यः । स च युधिष्ठिरादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुग्रन्थि, पु, (शोभना ग्रन्थयो यत्र ।) चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरग्रन्थियुक्ते, त्रि ॥
सुग्रीव, पु, (शोभना ग्रीवा यस्य । विष्णोरश्वः । (यथा, महाभारते । २ । २ । १४ ।
"प्रययौ पुण्डरीकाक्षः शैव्यसुग्रीववाहनः ॥")
शाखामृगेश्वरः । इति मेदिनी ॥ स तु सूर्य्यसुतः किष्किन्धाधिपतिः श्रीरामचन्द्रस्य सखा यथा, वाल्मीकीये रामायणे बालकाण्डे १७ सर्गे ।
"वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो बालिनमात्मजम् ।
सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥"
किञ्च तत्रैव किष्किन्धाकाण्डे ५ सर्गे ।
"दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ।
तयोर्मध्ये तु सुप्रीतो निदधौ सुसमाहितः ॥
ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ।
सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥" * ॥
अर्हत्पिता । स च वर्त्तमानयुगीयनवमजिनपिता । इति हेमचन्द्रः ॥ शिवः । इन्द्रः । राजहंसः । असुरः । पर्व्वतविशेषः । अस्त्रविशेषः । नागभेदः । इति केचित् ॥ शोभनग्रीवायुक्ते, त्रि । इति विश्वः ॥
सुग्रीवी, स्त्री, (शोभना ग्रीवा यस्याः । ङीप् ।) ताम्राणर्भजाता कश्यपदुहिता । यथा,—
"षट्सुतास्तु महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः ।
शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका ।
शुकी शुकानजनयत् उलूकी प्रत्युलूककान् ।
अश्वानुष्ट्रान् गर्द्दभांश्च सुग्रीवी तु व्यजायत ॥"
इति मार्कण्डे ६ अध्यायः ॥
सुग्रीवेश, पु, (सुग्रीवस्य ईशः ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुग्ल, त्रि, (सुष्ठु ग्लायतीति । सु + ग्लै + "आतश्चोपसर्गे ।" ३ । १ । १३६ । इति कः ।) अत्यन्तहर्षक्षयविशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुचक्षु, [स्] पु, (शोभनं चक्षुरिव फलं यस्य ।) उडुम्बरः । इति जटाधरः ॥ शोभनलोचने, क्ली ॥ तद्युक्ते, त्रि ॥
सुचक्षुष्का, स्त्री, (सुष्ठु चक्षुरिव शिखा यस्याः । कप् ।) महाचञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचरित्रा, स्त्री, (शोभनं चरित्रं यस्याः ।) साध्वी । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ शोभनचरित्रयुक्ते, त्रि ॥
सुचर्म्मा, [न्] पु, (शोभनं चर्म्म यस्य ।) भूर्ज्जद्रुमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनचर्म्मविशिष्टे, त्रि ॥
सुचारु, त्रि, (शोभनश्चारुः ।) मनोहरः । यथा, कालिकापुराणोक्तदशभुजादुर्गाध्याने ।
"सुचारुदशना तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ॥"
सुचित्रक, पु, (सुन्दराणि चित्राणि यत्र ।) मत्स्यरङ्कः । चित्रसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दरचित्रयुक्ते, त्रि ॥
सुचित्रबीजा, स्त्री, सुचित्रं बीजं यस्याः ।) विडङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचित्रा, स्त्री, (शोभनानि चित्राणि यस्याः ।) चिर्भिटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचिरायु, [स्] पु, (सुचिरं आयुर्यस्य ।) देवता । इति शब्दरत्नावली ॥
सुचुटी, स्त्री, अन्याद्युद्धरणार्थलौहादियन्त्रविशेषः चिम्टा इति भाषा । इति केचित् ॥
सुचेलक, पु, (शोभनश्चेलकः ।) शोभनवस्त्रम् । भाल कापड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पटः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ पटिः ३ पटी ४ । इति तट्टीका ॥ सुन्दरवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥
सुच्छत्री, स्त्री, शतद्रुनदी । इति शब्दरत्नावली ॥ शतलज् इति ख्याता ॥
सुजन, पु, (सु सुन्दरो जनः । साधुः । सज्जनः । यथा,—
"दुर्जनस्य हि सङ्गेन सुजनोऽपि विनश्यति ।
प्रसन्नं जलमित्याहुः कर्द्दमैः कलुषीकृतम् ॥"
इति गारुडे १५ अध्यायः ॥
सुजनता, स्त्री, (सुजनस्य भावः । तल् । टाप् ।) सौजन्यम् । यथा,—
"धिगस्त्वेतां विद्या धिगपि कविता धिक्सुजनता वयो रूपं वा धिक् धिगपि च यशो निर्धनवताम् ।
असौ जीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान् वहिर्यस्य द्वारे तृणलवसमाः सन्ति गुणिनः ॥"
इत्युद्भटः ॥
सुजल, क्ली, (शोभनं जलं यस्मात् ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरसलिलम् ॥ सुन्दरजलयुक्तभूमिनि, त्रि ॥
सुजल्प, पु, (सुन्दरो जल्पः कथनम् ।) वाक्यविशेषः । यथा,—
"यत्राऽर्ज्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सहचापलम् ।
सोत्कण्ठञ्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

सुजाता, स्त्री, (सु + जन + क्तः ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुजीवन्ती, स्त्री, (सुजीवतीति । सु + जीव + शतृ । ङीप् ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुट्ट, क तीव्रच्छेदे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी टइयान्तः । क, सुट्टयति । दन्त्यादिरयमिति भीमः । तौत्रच्छेदमत्र्यौभाव । इति दुर्गादासः ॥
सुत, पु, (सूयते स्मेति । सु + क्तः ।) पुत्रः । इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ "सूयते सुतः कर्म्मणि क्तः । पुतो नरकभेदात् त्रायते इति पुत्रः ।
'पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति ख्यातः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥'
इति स्मृतिः ॥
किंवा पुनाति मातापितराविति त्राणमिति वै निपातात् ह्रस्वत्वे पुत्रः । पुत्रो द्वितकारः एकतकारश्च ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ मातृपितृस्वभाववत्स्वभावे सुतश्चन्द्रे भवतः । यथा,—
"शीलं समभजते पुत्रो मातुस्तातस्य वै सुता ।
यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत् सुतः ॥
यद्वर्णा वै भवेद्भूमिस्तद्वर्णं सलिलं भवेत् ॥
मातृणां शीलदोषेण पितृशीलगुणेन च ।
विभिन्नास्तु प्रजाः सर्व्वा भवन्ति भवमोलिनाम् ॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
पार्थिवः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (उत्पन्ने, त्रि ॥)
सुतजीवक, पु, (सुतं जीवयतीति । जीव + ण्वुल् ।) पुत्रजीवकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुतनु, स्त्री, (शोभना तनुर्यस्याः ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभना तनुः शरीरम् ।) शोभनशरीरम् ॥ तद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, उत्तरचरिते १ अङ्के ।
"स्मरसि सुतनु ! तस्मिन् पर्व्वते लक्ष्मणेन प्रतिविहितसपर्य्यासुस्थयोस्तान्यहानि ॥")
सुतपा, [स्] पु, (सुष्ठु तपतीति । सु + तप् + "गतिकारकयोः पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।" उणा० ४ । २२६ । इति असि ।) सूर्य्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ शोभनं तपो यस्य । मुनिः ॥ (रौच्यमनुपुत्रविशेषः । इति मार्कण्डेयपुराणम् । ८४ । २५ ॥ विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४९ । ३४ ॥ उग्रतपस्यायुक्ते, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । ११२ । १४१ ।
"स एव जातः संकल्पदोषाद्धामकुले द्विजः ।
भार्य्याऽस्य सा च सुतपा जातैवा ते सुता नृपा")
सुतपादिका, स्त्री, (सुताः समकालीनसुताः पादा मूलानि यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुतरां, अव्य, (सु + द्विवचनविभज्येत्यादिना तरप् ।) अवधारितार्थप्रतिपादकम् । यथा । त्रिवेकाज इति मते तु सुतरां नाधिकरणता । इति

सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरां तत्रतथाचरणम्। इति च तिथ्यादितत्त्वम्॥ अपि च।
"अपुत्रा जन्मिनः पापात् प्राणिनः समवस्थिताः।
मनुजास्तत्र सुतरां भवन्ति गृहकर्म्मिणः॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डे ४२ अध्यायः॥
"शृणु द्विज महाबुद्धे दर्शनेनापि स्मृतो हरिः।
ददाति मोक्षं सुतरां किं पुनर्हंसवर्ज्जनात्॥"
इति तत्रैव पातालखण्डम्॥

सुतकारी, स्त्री, देवदालीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

सुतर्द्दनः, पु, (सुष्ठु तर्द्दति पीडयति विरहिनमिति तर्द्द अर्द्दने+ल्युः।) कोकिलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सुतल, पु, (शोभनं तलं यत्र।) अट्टालिकाबन्धः। नागलोकप्रभेदः। इति मेदिनी॥ स तु पातालषष्ठखण्डः। तद्विवरणं यथा,—
"ततोऽधस्तात् सुतले उदारश्रवाः पुण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेन्द्रस्य प्रियं चिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायो भूत्वा वटुवामनरूपेण पराक्षिप्तलोकत्रयो भगवदनुकम्पयैव पुनः प्रवेशित इन्द्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्धया श्रियाभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव भगवन्तमाराधनीयमपगतसाध्वस आस्ते अधुनापि।"
इति श्रीभागवते। ५। २४। १८॥ (तथाच देवीभागवते। ८। १९। १३—२२।
"ततोविलाधस्तात् प्रोक्तं सुतलाख्यं विलेश्वरम्
पुण्यश्लोको बलिर्नाम आस्ते वैरोचनिर्मुने!॥
महेन्द्रस्य च देवस्य चिकीर्षुं प्रियमुत्तमम्।
त्रिविक्रमोऽपि भगवान् सुतले बलिमानयत्॥
त्रैलोक्यलक्ष्मीमाक्षिप्य स्थापितः किल दैत्यराट्।
इन्द्रादिष्वप्यलब्धा या सा श्रीस्तमनुवर्त्तते॥
तमेव देवदेवेशमाराधयति भक्तितः।
व्यपेतसाध्वसोऽद्यापि वर्त्तते सुतलाधिपः॥
* * * *
एवं दैत्यपतिः सोऽयं बलिः परमपूजितः।
सुतले वर्त्तते यस्य द्वारपालो हरिः स्वयम्॥
एकदा दिग्जये राजा रावणो लोकरावणः।
प्रविशन् सुतले येन भक्तानुग्रहकारिणा॥
पादाङ्गुष्ठेन प्रक्षिप्तो योजनायुतमत्र हि॥
एवम्भूतानुभावोऽयं बलिः सर्व्वसुखैकभुक्।
आस्ते सुतलराज्यस्थो देवदेवप्रसादतः॥")

सुतवस्करा, स्त्री, (सुता वस्करा पक्षिण इव बहुत्वात् यस्याः।) सप्तपुत्त्रप्रसूः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सुतश्रेणी, स्त्री, (सुता उत्पन्ना श्रेणी यस्याः। एकत्र बहुजातत्वात् तथात्वम्। मूषिकपर्णी। इत्यमरः।२। ४। ८८॥ उन्दुरविलोया इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। द्रवन्ती २ न्यग्रोधी ३ मूषिकाह्वया ४ चित्रा ५ मूषकमारी ६ प्रत्यक्श्रेणी ७ शम्बरी ८। अस्या गुणाः। चक्षुष्यत्वम्। कटुत्वम्। आखुविषव्रणदोषनेत्रामयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पुस्तकान्तरे श्रुतश्रेणीति च पाठः॥

सुतहिबुकयोगः, पु, विवाहोक्तयोगविशेषः। यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे।
"सुतहिबुकवियद्विलग्नधर्म्मेष्वमरगुरुर्यदि दानवार्च्चितो वा।
यदशुभमुपयाति तच्छुभं स्यात्
शुभमतिवृद्धिमुपैति तत्प्रभावात्॥"
अपि च ज्योतिस्तत्त्वे।
"लग्ने तत्पञ्चमे तूर्य्ये नवमे दशमे तथा।
गुरुर्भृगुर्व्वा दोषघ्नो विवाहे वर्द्धते शुभम्॥"
अयमेव सुतहिबुकयोगः॥

सुता, स्त्री, (सूयते स्म या। सु+क्तः। टाप्।) स्त्र्यपत्यम्। कन्या। इति मेदिनी॥ यथा—
"आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्त्रः स्त्रियां त्वमी।
आहुर्दुहितरं सर्व्वे———॥"
इत्यमरः। २। ६। २७-२८॥
"अमी आत्मजाद्याः स्त्रिया वर्त्तमाना दुहितरमाहुः। यथा। आत्मजा। तनया। सूनो प्रत्ययान्तराभावात् स्त्रियामपि सूनुरेव। सुता पुत्त्रा। स्वार्थे के केऽणस्य इति ह्रस्वत्वे ह्रस्वसुतपुत्त्रेत्यादिना विभाषया अत इति पुत्त्रिका पुत्त्रका च। शोणादिपाठात् पुत्त्री च। मा भैषीः पुत्त्रि सीतेति महानाटकम्।" इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, भट्टिः। २। ४७।
"हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा
च्युतादिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा।
शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली॥")
दुरालभा। इति शब्दचन्द्रिका॥

सुतात्मजः, पु, (सुतस्य सुताया वा आत्मजः।) पौत्त्रः। दौहित्रः। इति सुतात्मजाशब्ददर्शनात्॥

सुतात्मजा, स्त्री, (सुतस्य सुताया वा आत्मजा) पौत्त्री। दौहित्री। इत्यमरः। २। ६। २९॥

सुतारका, स्त्री, (शोभने तारके यस्याः।) चतुर्व्विंशतिबुद्धशासनदेवतान्तर्गतदेवताविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ शोभनतारकायुक्ते, त्रि॥

सुतिक्तः, पु, (सुष्ठु तिक्तः।) पर्प्पटः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुतिक्तकः, पु, (सुष्ठु तिक्तः। ततः कन्।) पारिभद्रः। इति जटाधरः॥ भूनिम्बः। इति शब्दरत्नावली॥

सुतिक्ता, स्त्री, (सुष्ठु तिक्ता।) कोषातकी। इति राजनिर्घण्टः॥

सुती, त्रि, पुत्त्रेच्छुः। पुत्त्रवदाचरणकर्त्ता। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सुती,[न्] त्रि,(सुतमस्यास्तीति। इनि।) सुतविशिष्टः। यथा, हितोपदेशे।
"गुणिगणगणनारम्भे
न पतति कठिनी ससम्भ्रमात् यस्य।
तेनाम्बा यदि सुतिनी
वद वन्ध्या कीदृशी भवति॥"

सुतीक्ष्णः, पु,(सुष्ठु तीक्ष्णः।) शोभाञ्जनः। इति जटाधरः॥ श्वेतशिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ मुनिविशेषः। यथा, भट्टौ ४ सर्गे।
"पुरो रामस्य जुह्वाञ्चकार ज्वलने वपुः।
शरभङ्गः प्रदिश्यारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनम्॥"
अतिशयखरे, त्रि॥ (यथा, ऋतुसंहारे।६।२८।
"समदमधुकराणां कोकिलानाञ्च नादैः
कुसुमितसहकारैः कर्णिकारैश्च रम्यैः।
इषुभिरिव सुतीक्ष्णैर्मानसं मानिनीनां
तुदति कुसुमबाणो मन्मथोद्दीपनाय॥")

सुतुङ्गः, पु,(सुष्ठु तुङ्गः।) नारिकेलवृक्षः। इति हारावली। १००॥ ग्रहाणाम् उच्चांशविशेषः। तस्य नामान्तरम् अन्त्यतुङ्गः। यथा, सत्कृत्यमुक्तावल्याम्।
"सूर्य्याद्युच्चान् क्रियवृषमृगस्त्रीकुलीरान्त्ययूकान्
दिग्वह्नीन्द्रद्वयतिथिशरान् सप्तविंशांश्च विंशान्
अंशानेतान् वदति जवनस्त्वान्त्यतुङ्गान् सुतुङ्गान्
तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनीचान्॥"
अतिशयोच्चे, त्रि॥

सुतेजनः, पु,(सुतेजयतीति। सु+तिज+ल्यु।) धन्वनवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (तथास्य गुणाः।
"धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासहृत्तुवरो लघुः।
बृंहणो बलकृद्रूक्षः सन्धिकृद्व्रणरोपणः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

सुतेजाः,[स्] पु,(सुष्ठु तेजो यस्य। यद्वा, सुतेजयतीति। सु+तिज+"गतिकारकयोरिति।" उणा० ४। २२६। इति असिः।) अतीतकल्पीयार्हद्भेदः। इति हेमचन्द्रः। आदित्यभक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ शोभनतेजोयुक्ते, त्रि॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि। ५।१२।१।
"एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते॥")

सुतैला, स्त्री, (सुष्ठु तैलमस्यामिति।) महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥

सुत्रामा,[न्]पु,(सु+त्रै+मनिन्।) इन्द्रः। इत्यमरः। १।१।४५॥ सुष्ठु त्रायते भुवनं सुत्रामा त्रासुसितिमन् सोः पक्षे दीर्घत्वं सूत्रामा च। इति रुद्रः। इति भरतः॥ (यथा, अम्बाष्टके।३।
"यत्राशयो लगति तत्रागजा वसतु कुत्रापि निस्तुलशुका
सुत्रामकालमुखसत्राशनप्रकरसुत्राणकारिचरणा॥"
वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १०। ३१।
"इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व।"
"सुष्ठु त्रायते इति सुत्रामा तस्मै सुत्राम्णे शोभनत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व", इति तद्भाष्यम्॥)

सुत्वा, [न्] पुं, (सु + "सुयजोर्ङ्वनिप्।" ३।२।१०३। इति ङ्वनिप्।) अभिषवे कृती। इत्यमरः। २।७।४७॥ अभिषवः स्नानमात्र इह तु प्रस्तावात् यज्ञाङ्गस्नानं तत् कृतवान् यः स सुत्वा कथ्यते। सुञ क्वनिप् तन् सुत्वा कृतीति अधीतिवत्। कृते इति पाठे सप्तमी। इति भरतः॥

सुद, इ शोभे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) सुन्दरम्। इति दुर्गादासः॥ सौत्रधातुरयम्॥

सुदग्धिका, स्त्री, (सुष्ठु दग्ध दाहोऽस्त्यस्या इति सुदग्ध + ठन्।) दग्धानामक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुदण्ड, पुं, (शोभनो दण्डो यस्मात्।) वेत्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुदण्डिका, स्त्री, गोरक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

सुदत्, [त्] त्रि, (शोभना दन्ता यस्य। "वयसि दन्तस्य दतृ।" ५।४।१४१। इति दतृ।) शोभनदन्तविशिष्टः। (स्त्रियां ङीप्। यथा, रघुः। ६। ३७।

"विधाय सृष्टिं ललितां विधातु-
र्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा॥"

शोभनो दन् दन्तः इति विग्रहे सुदन् इत्येव स्यात्। शोभनदन्तः। यथा, भागवते। ३। २३। ३२।

"सुभ्रुवा सुदता शुक्लस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा।
पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखम्॥")

सुदन्त, पुं, (शोभनो दन्तो यस्य। वयोगम्यमानाभावात् न दत्रादेशः।) नटः। इति केचित्। शोभनदन्तश्च॥

सुदन्ती, स्त्री, (शोभनौ दन्तौ यस्याः। ङीष्। वयोगम्यमानाभावात् न दत्रादेशः।) दिक्करिणीविशेषः। शुभदन्तीशब्ददर्शनादिति केचित्॥

सुदर्भा, स्त्री, (सुष्ठु दर्भो यत्र।) इक्षुदर्भा। इति राजनिर्घण्टः॥ शोभनकुशयुक्ते, त्रि॥

सुदर्शन, क्ली, (सुष्ठु दृश्यते इति। सु + दृश् + ल्युट्। शोभनं दर्शनमस्येति वा।) इन्द्रनगरम्। इति मेदिनी॥

सुदर्शनः, पुं, क्ली, (शोभनं दर्शनमस्येति।) विष्णुचक्रम्। इत्यमरः। १। १। २८। तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"तस्मात् प्रसादं कुरु मे यद्यनुग्राह्यभागहम्।
भ्रमनिर्ह्रासितं तेजः कृत्वा शृन्ते दिवाकरः॥
रूपं तव करिष्यामि लोकानन्दकरं प्रभो।
तथेत्युक्तः स रविणा भ्रमौ कृत्वा दिवाकरम्॥
पृथक् चकार तत्तेजश्चक्रं विष्णोरकल्पयत्।
त्रिशूलञ्चापि रुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य चाधि-
कम्।
दैत्यदानवसंहर्तुं सहस्रकिरणात्मकम्॥"
इति मात्स्ये। ११। २७-३०॥ * ॥

अपि च पाद्मोत्तरखण्डे १४५ अध्याये।

ईश्वर उवाच।
"नायमेभिर्महाभाग: शस्त्रास्त्रैर्वध्यते मया।
देवाश्च स्वस्वतेजांसि शस्त्रार्थं ददतां मम॥
नारद उवाच।
अथ विष्णुमुखा देवाः स्वतेजांसि ददुस्तथा।
तान्यैक्यं वै गतानीशो दृष्ट्वा स्वधामुखं महः॥
तेनाकरोन्महादेवः सहसा शस्त्रमुत्तमम्।
चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिभीषणम्।
तेजःशेषेण च तथा वज्रञ्च कृतवान् हरः॥"
तच्च शिवेन विष्णवे दत्तम्। यथा,—
"ततः प्रीतः प्रभुः प्रादात् विष्णवे प्रवरं वरम्।
प्रत्यक्षं तेजसः श्रीमान् दिव्यं चक्रं सुदर्शनम्॥
तद्दत्त्वा देवदेवाय सर्व्वभूतभयप्रदम्।
कालचक्रनिभं चक्रं शङ्करो विष्णुमब्रवीत्॥
वरायुधोऽयं देवेश सर्व्वायुधनिवर्हणः।
सुदर्शनो द्वादशारो यो मनःसदृशो जवी॥
आरात् स्थिता अमी चात्र देवा मासाश्च
राशयः।
शिष्टानां रक्षणार्थाय संस्थिता ऋतवस्तु षट्॥
अग्निः सोमस्तथा मित्रो वरुणश्च प्रजापतिः।
इन्द्राग्नी चाप्यथो विश्वे प्रजापतय एव च॥
हनूमांश्चाथ बलवान् देवो धन्वन्तरिस्तथा।
तपश्चैव तापसश्च द्वादशैते प्रतिष्ठिताः॥
चैत्राद्याः फाल्गुनान्ताश्च मासास्तत्र प्रति-
ष्ठिताः॥
त्वमेवमादाय विभो वरायुधं
शत्रून् सुराणां जहि मा विशङ्कया।
अमोघ एषोऽमरराजपूजितो
धृतो मया देहगतस्तपोबलात्॥"
इति वामने ७८ अध्याय॥ * ॥

वैष्णवाङ्गे तच्चिह्नधारणविधिः यथा। ब्रह्माण्डे।
"कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां
तनुम्।
चक्रादिचिह्निता भूप धारयेद्वैष्णवो नरः॥"
नारदीयपञ्चरात्रे।
"द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम्।
हरेः सुदर्शनं तस्य धारयेत्तद्विचक्षण॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः॥
अन्यत् मुद्राशब्दे द्रष्टव्यम्॥ * ॥ श्रीमन्दिरोपरि देयतच्चक्रप्रमाणं यथा—
बिम्बार्द्धमानं चक्रन्तु त्रिभागेणाथ कारयेत्।
द्वात्रिंशदङ्गुलं ज्येष्ठं कनिष्ठं त्वष्टहानितः॥
प्रतिमातुर्य्यभागेन कारयेद्वा सुदर्शनम्।
लोहजं शैलजं वापि कारयेच्चिह्नपूर्व्वकम्॥
अष्टारं द्वादशारं वा मध्ये मूर्त्तिसमन्वितम्।
नारसिंहेन रौद्रेण विश्वरूपेण वा पुनः॥"
इत्यादि॥ * ॥
"अधिवास्य विधानेन चक्रं दण्डं ध्वजं तथा।
देववत् सकलं कृत्वा मण्डपस्नपनादिकम्॥
नेत्रोन्मीलनकं कृत्वा पूर्व्वोक्तं सर्व्वमाचरेत्।
अधिवासयेत विधिना शय्यायां प्राप्य देशिकः॥
ततः सहस्रशीर्षेति सूक्तं चक्रे न्यसेद्बुधः।
तथा सौदर्शनं मन्त्रं मनस्तत्त्वं निवेशयेत्॥
मनोऽनुरूपेणाप्येवं सजीवकरणं स्मृतम्।
आरेषु मूर्त्तयो न्यस्याः केशवाद्याः सुरोत्तमाः॥
नाभ्यक्षप्रतिनेमीषु न्यसेत्तत्त्वानि देशिकः।
नारसिंहं विश्वरूपमक्षमध्ये निवेशयेत्॥
सकलं विन्यसेद्दण्डे सूत्रात्मानं सजीवकम्।
निष्कलं परमात्मानं ध्वजे ध्यायन् न्यसेद्धरिम्॥
तच्छक्तिं व्यापिनीं ध्यायेत् ध्वजरूपाश्चला-
ननाम्।
ततो मण्डपमध्ये तु स्नाप्य पुण्यं यथाविधि॥
पूर्व्वोक्तेन विधानेन होमं कुण्डेषु कारयेत्॥
ततः प्रभातसमये मूर्त्तिपैः सह देशिकः।
मूर्त्तिपः आचार्य्यः।
कलसं स्वर्णशकलं न्यस्य रत्नानि पञ्च च।
स्थापयेच्चक्रमन्त्रेण स्वर्णचक्रमधस्तत॥
पारदेन तु सम्प्लाव्य नेत्रपट्टेन स्थापयेत्।
ततो निवेशयेच्चक्रं द्वादशारं सुदर्शनम्॥
दुर्निरीक्ष्यं सुरैर्दैत्यैर्भ्रमच्छक्तिस्फुलिङ्गकम्।
तन्मध्ये चिन्तयेद्देवं नृसिंहं दैत्यनिर्द्दनम्॥
स्फुरत्सौदामिनीजिह्वं ज्वलज्ज्वलनकेशरम्।
दीप्तार्कनयनं चन्द्रकोटिभास्वरदंष्ट्रिणम्॥
तप्तस्य तपनीयस्य सदृशं पक्ष्माननम्।
सर्व्वदुष्टहरं देवं दुष्प्रेक्ष्यं दैत्यदानवैः॥
सर्व्ववर्णान्तबीजेन चतुर्द्दशयुतेन च।
बिन्दुनालङ्कृतेनादौ प्रणवेन प्लुतेन च।
अन्ते प्रणतियुक्तेन स्थापयेद्दुष्टनाशनम्॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १८ विलासः॥ * ॥
चक्रमन्त्रो यथा। ॐ नमो भगवते सुदर्शनाय निर्णाशितसकलरिपुध्वजाय भगवन्नारायणकराम्भोरुहस्पर्शदुर्ल्ललिताय।
"एह्येहि त्वं सहस्रार चक्रराज सुदर्शन।
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः॥"
इति च तत्रैव १५ विलासः॥
सुमेरुः। जम्बूवृक्षः। इति मेदिनी॥ (यथा, मात्स्ये। ११३। ७४—७५।
"सुदर्शनो नाम महान् जम्बूवृक्षः सनातनः।
नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारणसेवितः॥
तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपो वनस्पतेः।
योजनानां सहस्रञ्च शतधा च महान् पुनः॥
उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवमावृत्य तिष्ठति॥")
वृत्तार्हत्पिता। जिनाभो बलदेवः। इति हेमचन्द्रः॥ (मत्स्यः। तत्पर्य्यायो यथा,—
"मत्स्यो मीनो विसारश्च झषो वैसारिणोऽण्डजः।
शकुली पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि।
रोहिताद्यास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्त्तिताः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)

सुदर्शन, त्रि, सुदृश्य। सुखेन दृश्यते असौ इति सुपूर्व्वकदृशधातोः कर्म्मणि खल्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (शोभनं दर्शनं यस्येति वा। यथा, भागवते। ४। २४। ४९।
"श्यामश्रोण्यधिरोचिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलम्।
समचार्व्वङ्घ्रिजङ्घोरु निम्नजानुसुदर्शनम्॥"

सुदर्शनचूर्णं, क्ली, (सुदर्शनं सुदृश्यं चूर्णं यस्य ।) ज्वररोगस्य औषधविशेषः । यथा —
"त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी ।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्व्वा गुडूची धन्वयासकः ॥
कटुका पर्पटी मुस्तं त्रायमाणा च वालु-
कम् ।
निम्बः पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः ॥
यवानीन्द्रयवो भार्गी शिग्रुवीजं सुराष्ट्रजा ।
वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषावलाः ॥
शालिपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना ।
पुण्डरीकञ्च काकोलिपत्रकं जातिपत्रकम् ॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
सर्व्वांश सर्व्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः ॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।
ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्य्या विचा-
रणा ॥
पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान् ।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥
शीतादीमपि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं
तृषाम् ।
कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलामपि च ॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।
शीताम्बुना पिवेदेतत् सर्व्वज्वरनिवृत्तये ॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
तद्वज्ज्वराणां सर्व्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम् ॥"*
पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भार्ग्यभावे कण्टकारीमूलम् । सौराष्ट्र्यभावे स्फुटिका दद्यात् । तगरालाभे कुष्ठं देयम् । जीवकर्षभयोरभावे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात् । पुण्डरीकं श्वेतकमलम् । काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं दद्यात् । तालीशपत्राभावे स्वर्णतालो प्रदीयते इति । अथवा कण्टकारीजटा देया । इति भावप्रकाशः ॥

सुदर्शनद्वीप,क्ली, (सुदर्शनस्य तन्नाम्ना प्रसिद्धस्य जम्बूवृक्षस्य द्वीपम् ।) जम्बूद्वीपम् । इति पुराणम् ॥

सुदर्शना, स्त्री, (सुखेन दृश्यतेऽसौ । सु+दृश+भाषायां शासियुधीति युच् । टाप् ।) सुदर्शनवृक्षः । सुदर्शनगुलञ्च इति मधुगुलञ्च इति च ख्यातः । तत्पर्य्यायः । चक्राङ्गा २ वृषकर्णी ३ दृश्यानी ४ । इति रत्नमाला ॥ सोमवल्ली ५ मधुपर्णिका ६ चक्राह्वा ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । कफशोफास्रवातनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ विषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ आज्ञा । स्त्रीविशेषः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

सुदर्शनी, स्त्री, (सुष्ठु दर्शनं यस्याः । ङीप् ।) अमरावती । इति विश्वः ॥

सुदलः, पुं,(सुष्ठु दलमस्य ।) चौरमोरटा । इति रत्नमाला ॥

सुदला, स्त्री, (सुष्ठु दलान्यस्याः ।) शालपर्णी । तरुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदान्तः, पुं, (सुष्ठु दान्तः ।) शाक्यमुनिशिष्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अतिशयशान्ते, त्रि । यथा, महाभारते ।१।३८।१२ ।
"सुदान्तानपि चेवाहं दद्यामष्टादशापरान् ॥")

सुदामा, [न्] पुं, (सुष्ठु ददातीति । दा + "आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्च ।" ३ । २ । ७४ इति मनिन् ।)मेघः । पर्व्वतः । इति मेदिनी ॥ गोपभेदः । समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ ऐरावतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णशरणागत-विप्रविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११२ अध्याये ।
"सद्यो जहार दारिद्र्यं सुदाम्नो ब्राह्मणस्य च ।
समागतस्य स्वगृहात् द्वारकां शरणार्थिनः ॥"

सुदामा, [न्] त्रि,(सु+दा+मनिन् ।) सुदाता सुष्ठु ददातीत्यर्थे मन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुदामा, स्त्री, नदीविशेषः । यथा, वाल्मीकीये रामायणे अयोध्याकाण्डे ७० सर्गे ।
"स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्य्यवान् ।
ततः सुदामां द्युतिमान् सन्तीर्य्यावेक्ष्य तां
नदीम् ॥"

सुदायः, पुं, (सुष्ठु दीयते इति । सु+दा+घञ् युगागमः ।) देययौतकादि । इत्यमरः । २ । ८ । २८ ॥ यथा । यौतकं आदिना उपनयनभिक्षाप्रसादादि च यत् देयं तत् दायहरणापदवाच्यम् । कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्द्रव्यं दीयते तच्च दायादिद्वयमित्यर्थः । युतकं योनिसम्बन्धः तत्र भवमिति अणि यौतकम् । युतयोर्व्वधूवरयोरिदमिति वा अणि यौतकम् । यौतुकमुकारमध्यमपि । यौतकं यौतुकञ्च तत् । इति वाचस्पतिः दीयते दायः कर्म्मणि घञ् सुष्ठु दीयते सुदायः इति पाठ इत्यन्ये । इति भरतः ॥ पितृमातृभर्तृकुलसम्बन्धौ । यथा,—
"सुदायेभ्यः पितृमातृभर्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्धं सौदायिकम् ।" इति दायतत्त्वम् ॥

सुदारुः,पुं,(सुष्ठु दारु यत्र ।) पारिपात्रपर्व्वतः तत्पर्य्यायः । पारिपात्रिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

सुदि, व्य, शुक्लपक्षः । इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥

सुदिन,क्ली, (शुभं दिनम् ।) शुभदिवसः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ४३।४८।५१ ।
"सुदिनं दुर्द्दिनं शश्वत् भ्रमत्येव भवे भव ।
सर्व्वेषां प्राक्तनानाञ्च हे बीजे सुखदुःखयो. ॥
सुदिनं दुर्द्दिनञ्चैव सर्व्वं कर्म्मोद्भवं भव ।
तत्कर्म्म तपसा साध्यं कर्म्मणाञ्च शुभाशुभम् ॥"

सुदिनाहः, क्ली, (सुदिनेषु शुभदिनेषु अहः शुभदिनम् । यद्वा, सुदिनं प्रशस्तमहः । टच् समासे ।) प्रशस्तदिनम् । यथा । उत्तमैकाभ्याञ्च । आभ्यामह्नादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुदीर्घः, त्रि, (सुष्ठु दीर्घः ।) अतिविस्तारः । यथा,—
"विवाहः श्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च ।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिध्यति ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

सुदीर्घघर्म्मा, स्त्री, (सुदीर्घः अतिशयः घर्म्मो यस्याः ।) प्रसनपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुदीर्घफलिका,स्त्री (सुदीर्घं फलं यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) वार्त्ताकुविशेषः । इति रत्नमाला ॥ झिङ्गा वेगुन इति भाषा ॥

सुदीर्घा, स्त्री, (सुष्ठु दीर्घा ।) चीनाकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदुःखितः, त्रि, (सुष्ठु दुःखितः ।) अतिशयव्यथितः । यथा । ज्योतिस्तत्त्वे भीमपराक्रमवचनम् ।
"विष्णुभाद्ये त्रिके चित्रे ज्येष्ठाया ज्वलने यमे ।
एभिर्व्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता ॥"

सुदुर्लभ, त्रि, (सु+दुर्+लभ+खल् ।) अतिदुष्प्राप्य । यथा,—
"ब्रह्मत्वादपि देवत्वादिन्द्रत्वादमरादपि ।
अमृतात् सिद्धिलाभाच्च हरिदास्यं सुदुर्लभम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७अध्याय ॥

सुदुश्चर, त्रि, (सु+दुर्+चर+खल् ।) अतिशयदुःखेनाचरणीयः । यथा, श्रीभागवते ११ । २९ । १ ।
"सुदुश्चरामिमां मन्ये योगचर्य्यामनात्मनः ।
यथाञ्जसा पुमान् सिध्येत् तन्मे ब्रूह्यञ्जसाच्युत ॥"
(कार्त्तिकेये, पुं, । यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ७ ।
"प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः ॥")

सुदुष्करः, त्रि, (सु+दुर्+कृ+खल् ।)अत्यन्तक्लेशकरः । यथा, श्रीभागवते । ४ । ८ । ६९ ।
"सुदुष्करं कर्म्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः ।
एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव ॥"

सुदुस्तर, त्रि, (सु+दुर्+स्तॄ+खल् ।) अतिदुःखेन तरणीयः । यथा, श्रीभागवते । १० । २ । ३१ ।
"स्वयं समुत्तीर्य्य सुदुस्तरं द्युमन्
भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः ।
भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते
निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥"

सुदुस्त्यज, त्रि, (सु+दुर्+त्यज+खल् ।) अतिदुःखेन त्याज्यः । यथा,—
"त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं
धर्म्मिष्ठ आर्य्यवचसा यदगादरण्यम् ।
मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद्-
वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥"
इत्याङ्गिकतत्वधृतश्रीभागवतवचनम् ॥

सुदूरः, त्रि, (सुष्ठु दूरः ।) अतिदूरतरः । तत्पर्य्यायः । दवीयान् २ दविष्ठः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६९ ॥

सुदूरपराहतः, त्रि, (सुदूरे पराहतः निराकृतः ।) अतिदूरनिराकृतः । चिरध्वस्तः । यथा । "अननुगमेन तत्तज्जातिघटितलक्षणासम्भवात् लक्षणानुपपत्तिरूपयुक्ते सुदूरपराहतत्वात् इति भाववर्णनं अनुपादेयमेव ।" इत्यवयवग्रन्थगादाधरी ॥

सुदृक्, [श्] त्रि, (सुष्ठु दृक् नेत्रं यस्य ।) सुन्दरचक्षुर्युक्तः । यथा, श्रीभागवते ।१०।३०।२७।
"भीता सुदृक् पिधायास्यं भेजे भीतिविडम्बनम् ॥"
"सुदृक् सुनयनं आस्यं पिधाय । सुदृक् वराकीति वा । भीतिविडम्बनं भयानुकरणम् ।" इति श्रीधरस्वामी ॥ शोभनचक्षुषि, स्त्री ॥

सुदृढ़, क्ली, (सुष्ठु दृढम् ।) गाढम् । तद्वति, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

सुद्युम्न, पु, वैवस्वतमनुपुत्त्रः । स तु इड़राजः । यथा, वह्निपुराणे सागरोपाख्याननामाध्याये ।
"जलक्रीडागतो यत्र पार्व्वत्या सहितो हरः ।
स्त्रीरूपधारिभिर्व्व्यालैस्तत्र स हिमवद्गिरौ ॥
ततोऽविशदिडस्तत्र मृगयाकृष्टचेतनः ।
बभूव नृपतिः सद्यः सानुयात्रवनान्वितः ॥
इड स्त्रीलिङ्गमापन्नः प्रतिभ्रमति कानने ।
ततो बुधाश्रमं प्रायादिडारूपान्यया सती ॥
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता ।
सोमपुत्त्राद्बुधाद्राजन् तस्या जज्ञे पुरूरवाः ॥
जनयित्वा पुनः सा तं पुनः सुद्युम्नतां गता ।
प्रसादात् शङ्करस्यापि बुधेनाराधितस्य च ॥
सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः ॥"

सुधन्वा, [न्] त्रि, (सुष्ठु धनुर्यस्य । धनुषश्च इत्यनङ् ।) प्रौढधानुष्कः । इति मेदिनी ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३६ ।
"नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने ॥")

सुधन्वा, [न्] पु, (सुष्ठु धनुर्यस्य ।) विश्वकर्म्मा । इति मेदिनी ॥ राजविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १२ । १० ।
"सम्भूतस्य च दायादः सुधन्वा रिपुमर्द्दनः ।
सुधन्वनः सुतश्चासीत् त्रिधन्वा नाम पार्थिवः ॥"
विदुरः । यथा, भागवते । ३ । २१ । ३५ ।
"तस्मिन् सुधन्वन्नहनि भगवान् यत् समादिशत् ।
उपादायाश्रमपदं मुनेः शान्तव्रतस्य तत् ॥")

सुधन्वाचार्य्यः, पु, व्रात्यवैश्यात् सवर्णायां जातो जातिविशेषः । यथा,—
"वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च ।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥"
इति मानवे १० अध्यायः ॥

सुधर्म्मः, पु, जिनगणाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुधर्म्मा, स्त्री, (शोभनो धर्म्मोऽस्यामिति । अनिच् । ततः "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । १३ । इति पक्षे डाप् ।) देवसभा । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रघुः । १७।२७।
"स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभिः ।
ययावुदीरितालोकः सुधर्म्मानवमां सभाम् ॥"
"सुधर्म्मायाः देवसभायाः अनवमा अन्यूनाम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

सुधर्म्मा, [न्] पु, (सुष्ठु धर्म्मो यत्र । "धर्म्मादनिच् केवलात् ।" ५ । ४ । १२४ । इति अनिच् ।) देवसभा । कुटुम्बी । इत्युणादिकोषः ।२।१८७। (देवसभार्थे स्त्रीलिङ्गोऽपि भवति ॥ *॥ सु + धृ + "मिथुनेऽनिः ।" उणा० ४।१५१। इति मनि चनिच । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ सद्धर्म्मविशिष्टे, त्रि । यथा, हरिवंशे । ११५ । ७५ ।
"सुधर्म्मणे सुधर्म्मां तां कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ।
देवो देवसभां दत्त्वा वायुरन्तरधीयत ॥")

सुधर्म्मी, स्त्री, देवसभा । इत्यमरटीका ।१।१।५१

सुधा, स्त्री, (सुखेन धीयते पीयते इति । धेट पाने + "आतश्चोपसर्गे ।" ३।३।१०६ । इत्यङ् । टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
"न पयस्तेऽपि मन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः ॥"
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
"सेनासुधाक्षालितसौधसम्पदा
पुरा बहूनां परभागमाप सा ॥")
मूर्व्वा । स्नुही । (यथा,—
"सेहुण्डः सिंहतुण्डः स्याद्वज्री वज्रद्रुमोऽपि च ।
सुधा समन्तदुग्धा च स्नुक् स्त्रियां स्यात् स्नुही गुडा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) गङ्गा । इष्टका । इति मेदिनी ॥ विद्युत् । रसः । तोयम् । (यथा,—
"रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४३ अध्याये ॥) धात्री । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥ हरितकी । मधु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधांशु, पु, (सुधायुक्ताः अंशवो यस्य ।) चन्द्रः । इत्यमरः । १ । ३ । १४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १०१ । १२८ ।
"दीप्रदावानलशिखा सुधांशोरपि रश्मयः ।
तस्याः सुन्दरसेनोत्कचेतसो वत जज्ञिरे ॥"
कर्पूरः । चन्द्रसञ्ज्ञत्वात् ॥)

सुधांशुतैलं, क्ली, (सुधांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधांशुरत्नं, क्ली, (सुधांशुप्रियं रत्नम् ।) मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधाकर, पु, (सुधायुक्ताः करा यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ११९ ।
"उच्छसिति लाञ्छनोऽयं ज्योत्स्नावर्षी सुधाकरः स्फुरति ।
व्यक्ताकृष्णचरणः शकट इव प्रकटितक्षीरः ॥"

सुधाङ्गः, पु, (सुधामयं अमृतात्मकमङ्गमस्य । सुधेव शुभ्रमङ्गमस्येति वा ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधाजीवी, [न्] पु, (सुधा + जीव + णिनि ।) सुधया लेपनेन जीवति यः । राज इतिभाषा । तत्पर्य्यायः । पलगण्डः २ लेपकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधाधारः, पु, (सुधाया आधारः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ अमृतपात्रञ्च ॥

सुधानिधिः, पु, (सुधाया निधिः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुधापयः, [स्] क्ली, सुधेवशुभ्रं पयः निर्य्यासः । स्नुहीक्षीरम् । इति केचित् ॥

सुधापाणिः, पु,(सुधा पाणौ यस्य ।)धन्वन्तरिः । इति केचित् ॥

सुधाभुक्, [ज्] पु, (सुधां भुङ्क्ते इति । भुज् + क्विप् ।) देवः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुधाभृतिः, पु, (सुधाया भृतिर्यस्मात् ।) चन्द्रः । यज्ञः । इति मुद्राङ्कितमेदिनी ॥ हस्तलिखितमेदिन्यां सुधासूतिरिति पाठः ॥

सुधामयः, पु,(सुधात्मकः इति । सुधा + मयट् ।) भूपालभवनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अमृतात्मके, त्रि । यथा, श्रीजयदेवः ।
"रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवामभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुतिव्याजादुद्भटचुम्बितः स्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥"

सुधामोदकः, पु, (सुधेव मोदयतीति । मुद + णिच + ण्वुल् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधामोदकजः, पु, (सुधामोदात् जायते इति । जन + ड ।) तवराजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधावर्षी, [न्] पु, (सुधां वर्षतीति । वृष + णिनि ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधावासः, पु,(सुधाया आवासः ।) चन्द्रः । यथा,
"ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ।
नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
(त्रपुसम् । तत्पर्य्यायो यथा,—
"त्रपुसं कण्टकिफलं सुधावासः सुशीतलम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुधावासा, स्त्री,(सुधाया वासो यत्र ।) त्रपुषी इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधासिन्धुः, पु, (सुधायाः सिन्धुः ।) अमृतसमुद्रः । यथा,—

"सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते
मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे।
शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्य्यङ्कनिलया
भजन्ति त्वां धन्याः कतिचन चिदानन्दलहरीम्॥"
इत्यानन्दलहरी॥

सुधासूतिः, पुं, (सुधायाः सूतिरुत्पत्तिर्यस्य।) यज्ञः। चन्द्रः। पद्मम्। इति शब्दरत्नावली॥

सुधास्रवा, स्त्री, (स्रवतीति। स्रु+अच्। टाप्। सुधायाः स्रवा।) प्रतिजिह्वा। अलिजिह्विका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ रुदन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुधाहरः, पुं, (सुधां हरतीति। हृ+अच्। सुधाया हर इति वा।) गरुडः। इति शब्दरत्नावली॥

सुधाहृत्, पुं, (सुधां हरतीति। हृ+क्विप्।) गरुडः। इति हेमचन्द्रः॥

सुधितिः, पुं, स्त्री, स्वधितिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

सुधीः, पुं, (सु शोभना धीर्यस्य।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। ५॥

सुधीः, स्त्री, (शोभना धीः।) सुन्दरबुद्धिः। सुष्ठुधीः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ शोभना धीर्यस्य।) शोभनबुद्धियुक्ते, त्रि॥ (यथा, भट्टिः। १२। ६।
"मात्रातिमात्रं शुभयैव बुद्ध्या
चिरं सुधीरभ्यधिकं समाधात्॥")

सुधूम्यः, पुं, स्वादुनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

सुधोद्भवः, पुं, (सुधया सह उद्भवो यस्य।) धन्वन्तरिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सुधोद्भवा, स्त्री, (सुधाया उद्भवो यस्याः।) हरीतकी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (हरीतकीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

सुनन्दं, क्ली, (सुष्ठु नन्दयतीति। नन्द+अच्।) बलभद्रस्य मुषलम्। इति शब्दमाला॥ (कुजृम्भदैत्यस्य मुषलम्। यथा, मार्कण्डेये। ११६। १८।
"सुनन्दं नाम मुषलं त्वष्ट्रा यन्निर्म्मितं पुरा।
तज्जहार स दुष्टात्मा तेन हन्ति रणे रिपून्॥")
सुन्दरानन्दजनके, त्रि॥

सुनन्दः, पुं, (सुष्ठु नन्दयतीति। नन्द+अच्।) श्रीकृष्णस्य पार्षदविशेषः। यथा, श्रीभागवते। १०। ८९। ५६।
"सुनन्दनन्दप्रमुखैः स्वपार्षदै-
श्चक्रादिभिर्मूर्त्तिधरैर्निजायुधैः।
पुष्ट्या श्रिया कीर्त्त्यजयाखिलर्द्धिभि-
र्निषेव्यमाणं परमेष्ठिनां पतिम्॥"
द्वादशविध-राजगृहान्तर्गतगृहविशेषः। यथा,
"यद्यत्रवोच्यते मानं तस्य तेनैव कल्पना।
राज्ञः स्वहस्तमेकन्तु दीर्घं सर्व्वत्र निक्षिपेत्॥
आयामेन सुनन्दः स्याद्राजहस्तैश्च पञ्चभिः।
परिणाहे चतुर्भिश्च राजहस्तैः प्रतिष्ठितः॥
अस्याधिदेवता भौमो रक्षतीदं वसुन्धराम्।
द्वाराणि विंशतिश्चास्य रत्नचित्रावृतानि च॥
रत्नपट्टावृतो गेहः सकलार्थप्रसाधकः।
अत्र स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति मेदिनीम्॥"
दीर्घं ५१ प्रस्थः ४०। इति सुनन्दः॥ सुन्दरः इति च पाठः। इति युक्तिकल्पतरुः॥

सुनन्दा, स्त्री, (सुष्ठु नन्दयति या। नन्द+अच्। टाप्।) उमा। गोरोचना। इति मेदिनी॥ नारी। इति विश्वः॥ उमासखीभेदः। इति शब्दमाला॥ (अजपत्न्या इन्दुमत्याः सखी द्वारपालिका। यथा, रघुः। ६। २०।
"ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा
पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी।
प्राक् सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा॥")
अर्कपत्नीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ इषेरमूल इति भाषा॥ (पुरुवंशीयसार्व्वभौमनृपतेः पत्नी। यथा, महाभारते। १। ९५। १६।
"सार्व्वभौमः खलु जित्वा जहार कैकेयीं सुनन्दां नाम तामुपयेमे। तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनो नाम॥" *॥ दुष्मन्तपुत्त्रभरतस्य पत्नी। यथा, तत्रैव। १। ९५। ३२।
"भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्व्वसेनीं सुनन्दां नाम। तस्यामस्य जज्ञे भुमन्युः॥" *॥ चेदिराजकन्या। यथा, तत्रैव। ३। ६५। ५०।
"एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशाम्पते।
उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत॥")

सुनयनः, पुं, (शोभने नयने यस्य।) मृगः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शोभनचक्षुर्युक्ते, त्रि॥ (यथा, रघुः। ९। ५२।
"दृदृशुरध्वनि तं वनदेवताः
सुनयनं नयनन्दितकोशलम्॥")

सुनयना, स्त्री, (सु शोभने नयने यस्याः।) नारी। इति राजनिर्घण्टः॥

सुनाकृतः, पुं, कर्पूरकः। इति शब्दचन्द्रिका।

सुनाभः, पुं, (सुष्ठु नाभिरस्य। अच् समासे।) मैनाकपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ३। १०। ३०।
"इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्व्वतौ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव। १। ११७। ५।
"ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथानन्दोपनन्दकौ॥"
सुष्ठु नाभिश्चक्रमध्यमस्येति। सुदर्शनचक्रं, क्ली। यथा, भागवते। ३। ३। ६।
"सुतं मृधे खं वपुषा ग्रसन्तं
दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्र्या।
आमन्त्रितस्तत्तनयाय शेषं
दत्त्वा तदन्तःपुरमाविवेश॥"
वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते। ३। ३। ४८।
"तत्तेजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्म्मणा।
देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना॥")

सुनामद्वादशी, स्त्री, (सुनामा द्वादशी। यद्वा, सुनामप्रिया द्वादशी।) द्वादशमासीयद्वादशकर्त्तव्यव्रतविशेषः। यथा,—
अम्बरीष उवाच।
"कथं सुनामभिर्देवो द्वादश्यां मुनिसत्तम।
पूज्यते केशवो मर्त्त्यैर्भुक्तिकामफलार्थिभिः॥
वशिष्ठ उवाच।
शृणुष्वैकमना भूयः सुनामद्वादशीं शुभाम्।
सर्व्वपापहरां स्वर्ग्यां भुक्तिमुक्तिप्रदायिकाम्॥
मनसापि चिकीर्षन्ति ये द्वादशीं नरोत्तमाः।
तेऽपि घोरं न पश्यन्ति पुनः संसारसागरम्॥
आद्यं सर्व्वव्रतानान्तु वैष्णवानां नृपोत्तम।
नरैः स्त्रीभिश्च कर्त्तव्यं विष्णोस्तुष्टिकरं परम्॥ *
मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यतव्रतः।
प्रथमं चैव गृह्णीयात् द्वादशीं विधिवन्नरः॥
मनोवाक्कायचेष्टाभिः स विशुद्धो जितेन्द्रियः।
दशम्यां नियतः स्नात्वा प्रणिपत्य जनार्द्दनम्॥
हविष्यान्नकृताहारः शुचिर्भूत्वा भवेद्व्रती।
उपलिप्ते शुचौ देशे भक्षयेत् दन्तधावनम्॥
उपोष्यैकादशीं सम्यक् पूजयित्वा जनार्द्दनम्।
सुनामद्वादशीं देव अहं भोक्ष्ये परेऽहनि॥
एवं सङ्कल्प्य नियमं प्रणम्य गरुडध्वजम्।
दशम्यामेकभक्ताशी संयतः सर्वसेन्द्रियग्रामम्॥
एकादश्यां ततः कुर्य्यादेकचित्तः समाहितः।
पूर्व्वं प्रपूजयेत् सूर्य्यं ततो देवं प्रपूजयेत्॥
नमस्ते देवदेवेश नमस्ते भक्तवत्सल।
भास्कराय नमस्तुभ्यं रवये कार्य्यभानवे॥
नमः सूर्य्याय देवाय नमस्ते सप्तसप्तये।
एकस्मै हि नमस्तुभ्यमेकचक्ररथाय च॥
ज्योतिषां पतये नित्यं सर्व्वतेजोहराय च।
दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते॥
एवं सम्पूज्य विधिवत् पुष्पधूपानुलेपनैः।
दीपैर्व्वस्त्रैः सुनैवेद्यैस्ततो विष्णुगृहं व्रजेत्॥
ततोऽनु स्नापयेद्देवं दधिक्षीरघृतादिभिः।
सर्व्वौषधिजलैः पुष्पैस्तथा चन्दनवारिभिः॥
कुङ्कुमोशीरकर्पूरैश्चन्दनेन विलेपयेत्।
अच्युतं चार्च्चयेद्भक्त्या मालतीकुसुमैर्भृशम्॥
गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं धूपं दद्यादहर्निशम्।
पायसापूपसंयावकरम्भाज्यकदम्बकैः॥
नैवेद्यं हरये दद्यात् फलमोदकयान्वितैः।
गीतवाद्यैर्हरेर्श्चैव प्रणमेच्च मुहुर्मुहुः॥
एवं पूजां हरेः कृत्वा द्विजं ज्ञानप्रदायकम्।
पूजयेदन्तरं नास्ति विप्रकेशवयोरपि॥
ततोऽव्रणं समालभ्य चन्दनेन नवं घटम्।
स्रग्विणं तोयसम्पूर्णं न्यसेद्देवस्य सन्निधौ॥
सहेममौक्तिकाचन्तु वज्ररत्नरुवणकम्।
न्यस्य गर्भे सवस्त्रन्तु पूजयेत्तत्र केशवम्॥
यस्य रोम्नि स्थिता मेघाः सर्व्वसन्धिषु पन्नगाः॥
सागराः कुक्षिदेशस्थाः सोऽत्रायातु जगत्पतिः।
वनस्पतिरसो दिव्यः सर्व्वगन्धेषु चोत्तमः।
घृतेन सहसोन्मिश्रो धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम्॥
केशव केशिहा केशिकंसारिष्टनिसूदन।

सर्व्वकामप्रदो देवः स मे पाप व्यपोहतु ॥
एवमभ्यर्च्च देवेशं प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
द्वादश्यां तत्र तोयेन स्नापयेत्तेन मानव ॥
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवीं लभते तनुम् ।
कृताभिषेक पुण्यात्मा सम्यगभ्यर्च्च केशवम् ॥
नवनीतकृता धेनु ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
केशव प्रीयता देवः केशिहन्ता महाच्युत ।
स मे भवेत्तु सुप्रीत इष्टान् कामान् प्रयच्छतु।
एव प्रदक्षिण कृत्वा शृणु तस्यापि यत् फलम्॥
त्रिशदब्दकृत पाप हित्वा स त्रिविध नरः ।
षष्टि वर्षसहस्राणि स्वर्गे मोदति देववत् ॥
यदा कालादिहायाति सधर्म्मी धनवान् भवेत्
अभावादथ धेनूनां तत् पात्र कल्पयेत्तत ॥
तत्फल हि विनिर्द्दिष्टं यथाशक्त्या तु दक्षिणा।
भक्त्या फल समाप्नोति भक्तिरेवात्र कारणम् ॥*
पौषस्यैव तु मासस्य योऽप्येव क्षपयेन्नरः ।
समाहितमना भूप रसधेनुप्रदायक ॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव ।
अयन वर्त्मनो तस्मात् नारायण इति स्मृत ॥
नारायणः प्रीयता मे देवो नरप्रिय सदा ।
इष्टकामप्रदो नित्य स मे पाप व्यपोहतु ॥
तत प्रदक्षिण कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्तत. ।
एव हि पौषमासस्य तस्य पुण्यफल शृणु ॥
षष्ट्या वाब्दै कृत पाप स्वल्प वा यदि वा बहु
हत्वा स्वर्गं समाप्नोति वर्षाणामयुतायुतम् ॥*॥
माघस्यैव तु मासस्य द्वादशी शुक्लपक्षत ।
य क्षिपेद्धि शुचिर्भूत्वा एकचित्त. समाहित ॥
स्नापने पूजने नित्य ब्राह्मणानाञ्च तर्पणे ।
प्रदाने नृपशार्द्दूल इम मन्त्रमुदीरयेत् ॥
सा लक्ष्मीश्च पुरात्रेयो भगिनी शशिनोऽनुजा ।
भर्त्ता त्वमपि तस्याश्च सर्व्वकामद माधव ॥
प्रीयता माधवो देवो मधुकैटभसूदन ।
वासुदेवो जगन्नाथो मम पाप व्यपोहतु ॥
एव य कुरुते सद्यस्तस्य पुण्यफल शृणु ।
यावज्जन्मकृत पाप हत्वा सर्व्वमशेषत ॥
दिव्यवर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति षोडश ।
गुडधेनुप्रदो माघे इहायात सदा सुखी ॥
भवेद्राजन् निरातङ्क पुत्रैश्वर्य्यसमन्वित ।
तत्र विष्णुपरो भूत्वा क्रमान्मोक्षमवाप्नुयात्॥*॥
फाल्गुनामलपक्षस्य द्वादश्यां नियत शुचि ।
पूजयित्वा विधानेन देवदेव स्वशक्तित ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र गोविन्द प्रीयतामिति ।
गवां भक्तोऽसि गोस्वामी गोवासी गोकृतालय
सर्व्वकामप्रदो नित्य स मे पाप व्यपोहतु ।
स्तुत्वैव शर्कराधेनु भक्त्या दद्यात् द्विजातये ॥
तत प्रदक्षिण कृत्वा शृणु पुण्य यथातथम् ।
बलीवर्द्दसहस्राणां दशानां धूर्व्विवाहिनाम् ॥
न तैस्तत् फलमाप्नोति द्वादश्यां यद्भवेन्नृप ।
दिव्यवर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति स्वर्गिवत् ॥*॥
चैत्रस्य द्वादशीं शुक्लां समुपोष्य नृपोत्तम ।
स्नात्वा प्रपूजयेद्विष्णु जगतोऽन्तरचारिणम् ॥
पूर्व्वोक्तविधिवत् स्नात्वा गोमूत्रैर्गोमयेन च ।

स्नापयित्वामृतेनैव पञ्चानां गव्यसंयुतै ॥
अद्भि. पश्चात् प्रपूज्यैव गन्धधूपविलेपनैः ।
पुष्पैर्व्वासोभिरेव हि मन्त्रेणानेन बुद्धिमान् ॥
प्रवेशने यथाशीलो जगतां रक्षणाय च ।
दुर्वृत्तानां विनिर्जेतुमसि विष्णुरतो हरे ॥
विष्णुर्भवतु मे प्रीतो विष्णुर्देव सनातनः ।
सर्व्वपापविनाशाय विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥
मधुधेनुमभावाच्च शक्तित पात्रमेव च ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति तदिहैकमना शृणु ॥
पूर्व्वजन्मनि यत् पापमिह जन्मनि साम्प्रतम् ।
वर्त्तते सकल हत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ * ॥
वैशाखस्य तु मासस्य पूजयेन्मधुसूदनम् ।
पूर्व्वोक्तविधिना राजन् सौवर्ण मधुसूदनम् ॥
जलकुम्भे तु सस्थाप्य मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
एकार्णवे जले धातुर्हृता वेदाः पुरा हरे ॥
मधुना ते हत सोऽपि तेनासि मधुसूदन. ।
स मे भवतु सुप्रीतो देवदेव सनातन ॥
सर्व्वपापविनाशाय प्रीयतां मधुसूदन ।
घृतधेनुमथो दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्तत ॥
तत प्रदक्षिण कुर्य्यात् दत्त्वा देयान् यथोपगान्
एवन्तु क्षपमाणस्य तस्य पुण्यफल शृणु ॥
कपिलानां सहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य पुष्करे ।
तत्फल समवाप्नोति भक्तियुक्तोऽप्यसशय ।
यावदिन्द्रो वसेत् स्वर्गे तावदेव स तिष्ठति ॥*॥
ज्यैष्ठस्यैव तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या समुपोष्य त्रिविक्रमम् ॥
जलधेनुमथो दद्याद्विप्राय नियत शुचि ।
यज्ञभागभुजो दैत्यान् सन्निहत्य क्रमैस्त्रिभि ॥
त्रैलोक्यमाहृत तस्मात् तेनासि त्व त्रिविक्रम
त्रिविक्रम त्रिलोकेश प्रीणयामि त्रिविक्रमम्॥
तत प्रदक्षिण कृत्वा ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
दत्त्वा तु भोजयेत्तांस्तु शृणु तस्यापि यत् फलम्
वाजपेयस्य यज्ञस्य सम्यगिष्टस्य पार्थिव ।
तत्फल लभते मर्त्त्य परत्रेह सुखी भवेत् ॥*॥
वामनस्तु तथाषाढे समुपोष्य प्रयत्नत ।
द्वादशीनियताहारो वामन तत्र पूजयेत् ॥
हिताय सर्व्वदेवानां आदित्य कामदो यथा ।
तथा त्व भव मे देव वामनो बलिबन्धन ॥
तिलधेनु ततो दद्यात् वामन प्रीयतामिति ।
तदभावात्तथा पात्र यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ॥
पूर्व्वजन्मकृतं पापमिहजन्मकृतञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं विनिहत्याशु परत्र च शुभां गतिम्॥*॥
श्रावणस्य तु मासस्य द्वादश्यां शुक्लपक्षत ।
य क्षिपेन्नियतो भूत्वा समुपोष्य जनार्द्दनम् ॥
समर्च्चयेत् यथाशक्त्या पूर्व्वोक्तविधिना तत ।
धेनु सर्व्वगुणोपेता ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र पौराणविहितेन च ।
समादाय ततो लक्ष्मीं लोकेभ्य क्षीरसागरे ।
स्वपिषि श्रावणे मासि श्रीधरोऽसि जगत्पते ॥
श्रावणे श्रीधरो देव श्रीवत्स श्रीनिकेतन ।
प्रीयता हि श्रिय. कान्तो गतिमिष्टां ददातु मे
गवां दशसहस्रेण पात्रदत्तेन यत् फलम् ।

सकल लभते मर्त्यो भक्तियुक्तो न सशय ।
स्वर्गेषु विपुलान् भोगान् भुनक्ति सुरराडिव॥*॥
तेनैव विधिना राजन् मासे भाद्रपदे तत ।
समुपोष्य ततो भक्त्या हृषीकेश प्रपूजयेत् ॥
मुक्ताधेनुमथो दद्यात् यथाविभवविस्तरात् ।
हृषीकाणीन्द्रियाण्याहुस्तेषामीशो जगत्पति ॥
करोति कर्त्तृभूतोऽसौ हृषीकेशो भवानतः ।
देवदेव हृषीकेश भूतेषु प्रभवाव्ययम् ॥
प्रीणयामि सुसप्रीतो मम पाप व्यपोहतु ।
एव प्रदक्षिण कृत्वा विष्णुलोके महीयते ॥*॥
द्वादश्यां समुपोष्यैव पद्मनाभ तथाश्विने ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या गन्धधूपविलेपनै ।
गन्धधेनु ततो दद्यात् कर्पूरागुरुचन्दनै ।
कुङ्कुमेन हि राजेन्द्र वित्तशाठ्य विवर्ज्जयेत् ॥
एकार्णवगते तोये स्वपतो यस्य वेधस ।
निवासाय भवत्याभ्यां पद्मनाभोऽसि इत्युत ॥
प्रीयता पद्मनाभो मे दुष्कृत चोपशाम्यतु ।
इत्युक्त्वा त समभ्यर्च्च दद्यात् धेनु द्विजातये ॥
इत्येव क्षपमाणस्य तस्य पुण्यमत शृणु ।
सप्तजन्मकृत पाप स्वल्प वा यदि वा बहु ।
दग्ध्वा तत् सकल भूप विष्णुलोक स गच्छति॥*॥
कार्त्तिकस्य तु मासस्य एकादश्यामुपोषित ।
प्रसुप्त बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वित. ॥
नृत्यैर्गीतैस्तथा वाद्यैर्ऋग्यजु साममङ्गलै ।
वीणापणवशब्दैश्च पुराणश्रवणेन च ॥
वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वाहवे ।
सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भृ मिशोभाभिरेव च ॥
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्दीपवृक्षैश्च शोभने ।
होमैर्भक्ष्यैरपूपैश्च फलै शाकैश्च पायसै ।
इक्षोर्विकारैर्मधुना द्राक्षाक्षोडै सदाडिमै ।
कुठेरकस्य मञ्जर्य्या सर्ज्जिकालवणेन च ॥
हृद्याभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याञ्च सर्व्वदा ।
कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रै सकङ्कणै ॥
तथा नानाविधै पुष्पैर्द्दिव्यैर्विचित्रियाचनै ।
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां द्वादश्यामरुणोदये ।
स्नात्वा नदीजले पुण्ये प्रतिमा स्नापयेत्तत ॥
उत्थिता त्वपरे रम्या ताम्रा रौप्या सुवर्णजाम्।
वैष्णवी प्रतिमा यत्र चित्रे सुप्ता क्वचित् भवेत्।
तत्र स्नानादिपूजा च देया कार्य्या च विष्णवे॥
आदौ घृतेन तैलेन मधुना तदनन्तरम् ।
दध्ना क्षीरेण च तत पञ्चगव्येन शास्त्रवित् ॥
उद्वर्त्तन माषचूर्ण मसूरामलकानि च ।
रौप्र कालीयकञ्चैव नागर वर्णक तथा ॥
सर्पगाश्च प्रियङ्गुश्च मातुलुङ्गरसैस्तथा ।
सर्व्वौषध्य सर्व्वगन्धा सर्व्वबीजानि काञ्चनम्॥
माङ्गल्यानि यथालाभ रत्नानि च कुशोदकम् ।
हस्तिदन्तोद्धृता मृच्च वृषशृङ्गोद्धृता तथा ॥
नदीतीराद्गवां स्थानात् वल्मीकात् सङ्गमात्
ह्रदात् ।
इन्द्रस्थानाच्च सरसस्तथा पर्व्वतमस्तकात् ॥
एताभि स्नाप्य देवेश दद्यात् गोरोचना शुभाम्
ततस्तु कलशा देया यथाप्राप्त स्वलङ्कृता ॥

जातीपल्लवसंयुक्ता' सफलाश्च सकाञ्चना:।
पुण्याहवेदशब्देन वीणावेणुरवेण च ॥
शब्देन मधुरेणैव सूतमागधवन्दिनाम्।
एवं संस्थाप्य गोविन्दं स्वनुलिप्तं स्वलङ्कृतम् ॥
सुवासं पूजयेत्तन्तु सुमनोभिश्च कुङ्कुमै'।
दीपैर्धूपैर्मनोज्ञैश्च पायसेन तु भूरिणा ॥
नानारत्नप्रदानैश्च होमै' पुण्यै: सदक्षिणै.।
वासोभिर्भूषणैर्हृद्यैर्गोभिरश्वैर्गजैरपि ॥
ब्राह्मणा: पूजनीयाश्च विष्णोराद्या' समूर्त्तय।
विष्णो रात्रौ प्रसुप्तस्य दामोदरगतं यत' ॥
ब्रह्माण्डस्य च तेनासि दामोदर इति स्मृत:।
दामोदर इमां धेनुं गृह्णातु स्वयमेव हि ॥
द्विजरूपेण ते विष्णो प्रकृत्येषा सनातनी।
इत्येवं पृथिवीदानात् फलं प्राप्नोति मानव: ॥
सुवर्णस्य महाधेनुं दत्त्वा नृपवरोत्तम.।
हत्वा पापान्यशेषाणि शतजन्मान्तराणि वै ॥
वैष्णवं लोकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश।
सम्यगत्र व्रते चीर्णे सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
ददाति भगवान् विष्णु कामान् मोक्षं नरेश्वर।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ॥
तत' प्रदक्षिणं कृत्वा यथाशक्त्या च दक्षिणाम्।
कलसान् द्वादशैवैव ब्राह्मणेभ्य' प्रदापयेत् ॥
वस्त्रेणावेष्टितग्रीवान् हेमगर्भोपशोभितान्।
दधिक्षीरयुतांश्चैव सगुडान् नृप भूरिश:।
शक्तिर्यथा तथा दद्यात् भक्तिरेवात्र कारणम् ॥
प्रसङ्गेनापि यो राजन् सुनामद्वादशी नर'।
करोति पुण्यभागी स यथा दैत्योद्भवो बलि: ॥
एवं य कुरुते राजन् सुनामद्वादशीं नर।
राजसूयस्य यज्ञस्य फलं समधिकं भवेत् ॥
सर्व्वदानेषु यत् पुण्यं यच्च पुण्यं तपोवने।
सर्व्वतीर्थेषु यत् पुण्यं तत् पुण्यं समुदाहृतम् ॥
गावो द्वादश दातव्या वस्त्रयुग्मानि काञ्चनम्।
अलाभे चैव गामेका पात्रं वा स्वर्णसंयुतम् ॥
मासे मासेऽथवाप्येवं चञ्चलं जीवितं यत।
बहुविघ्ना हि धर्म्मस्य कर्त्तुंश्छिद्रं न जायते ॥
एतज्ज्ञात्वा सुमेधावी न तत्र ग्लपयेन्मन'।
न तस्य वित्तलाभोऽस्ति भक्तिग्राह्यो हि केशव ॥
अनेन विधिना यस्तु द्वादशीं प्रतिवत्सरम्।
कृत्वा नर: परं याति विष्णुलोकमनामयम् ॥
सुनामद्वादशी चैव व्रतानामुत्तमा नृप।
आद्या नरैस्तु कर्त्तव्या तोषयद्भिर्जनार्द्दनम् ॥
यश्चैनां कीर्त्तयेत् पुण्यां शृणुयात् द्वादशीं नर:॥
तावुभौ गच्छत स्वर्गं कर्त्ता विष्णुपुरं व्रजेत्॥"
इति वह्निपुराणे सुनामद्वादशीनामाध्याय ॥

सुनार:, पु, (सुष्ठु नालमस्य। लस्य र।) शुनीस्तन्यम्। सर्पाण्ड.। कलविङ्क.। इति मेदिनी ॥

सुनालक:, पु, (सुष्ठु नालमस्य। कप्।) वकपुष्पवृक्ष'। इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुन्दरनालयुक्ते, त्रि ॥

सुनासिका, स्त्री, (सुष्ठु नासिका यस्या:।) काकनासा। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (शोभना नासिका।) शोभननासा। तद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते। ४। २४। ४६।
"पद्मकोषपलाशाक्ष सुन्दरभ्रु सुनासिकम् ॥")

सुनासीर, पु, (सुष्ठु नासीरं अग्रगामिसैन्यं यस्य।) इन्द्र'। इत्यमर'। १। १।४४॥ (देव:। यथा, भागवते। ४। ७। ७।
"ततो मीढ्वांसमामन्त्र्य सुनासीरा' सहर्षिभि:।
भूयस्तद्देवयजनं समीढ्वद्वेधसो ययु: ॥")
सुनाशीरश्च ॥

सुनिर्यासा, स्त्री, (शोभनो निर्य्यासो यस्या:।) जिङ्गिनीवृक्ष:। इति भावप्रकाश' ॥

सुनिश्चित', पु, (सुष्ठु निश्चितं निश्चयो यस्य।) बुद्धविशेष। इति त्रिकाण्डशेष' ॥

सुनिश्चित:, त्रि,(सुष्ठु निश्चित।) सुन्दरनिश्चयविषयीभूत:। इति हलायुध ॥

सुनिषण्ण, क्ली, (सुष्ठु निषण्णं निद्रा यस्मात्।) सुनिषण्णकशाकम्। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, सुश्रुते। ६। ४५।
"पटोलशेलुसुनिषण्णयूथिका
वटातिमुक्ताङ्कुरमिन्द्रवारजम्।
हितञ्च शाकं घृतसंस्कृतं सदा
तथैव धात्रीफलदाडिमान्वितम्॥"
क्वचित् पुलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा,—
सुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषत्रयापह'।
अविदाही लघु' स्वादु कषायो रूक्षदीपन.।
हृद्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुनिषण्णक,क्ली,पु,(सुनिषण्णमेव। स्वार्थे कन्।) शाकविशेष.। सुषुणी इतिभाषा। तत्पर्य्याय.। वितुन्नम्२। इत्यमर'। २। ४। १४९॥ सुनिषण्णम्३ चुचू: ४। इति त्रिकाण्डशेष' ॥ (यथा,
"शितिवार: शितिवर स्वस्तिक सुनिषण्णक.।
श्रीवारक सूचिपत्र: पर्णक' कुक्कुट शिखी ॥
चाङ्गेरीसदृशं पत्रं चतुर्द्दलं इतीरित.।
शाको जलान्विते देशे चतु:पत्रीति चोच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अस्य गुणा.। यथा,—
"अविदाही त्रिदोषघ्न: संग्राही सुनिषण्णक.।"
इति राजवल्लभ: ॥
अन्यत् शितावरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सुनिष्टप्त:, त्रि, अत्यन्तप्त। सुपूर्व्वनिर्पूर्व्वतपधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्न: ॥

सुनीति, स्त्री, (शोभना नीति।) शोभननय'। ध्रुवमाता। इति मेदिनी ॥ सा तु उत्तानपादस्य राज्ञोऽप्रेयसी पत्नी। यथा, भागवते।४।८।८।
"जाये उत्तानपादस्य सुनीति' सुरुचिस्तयो.।
सुरुचि. प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुव ॥")
शोभननीतिविशिष्टे, त्रि ॥

सुनीथ', त्रि, (सुष्ठु नयति धर्म्ममिति। सु+नी+"हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य. क्थन्।"उणा० २। २। इति क्थन्।) धर्म्मशीलक'। इत्युणादिकोष: ॥ पु, ब्राह्मण:। इति संक्षिप्तसाराणादिवृत्ति: ॥ (चन्द्रवंशीयालर्कराजपौत्त्र:। यथा, भागवते। ९। १७। ८।
"अलर्कात् सन्ततिस्तस्मात् सुनीथोऽथ निकेतन: ॥")

सुनीलं,क्ली,सुष्ठु नीलम्।) लामज्जकम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥

सुनील:,पु,(अतिशयो नील:।) दाडिम:। इति राजनिर्घण्ट: ॥ सुन्दरनीलवर्णश्च ॥

सुनीलक',पु,(सुनील एव। स्वार्थे कन्।) नीलभृङ्गराज। नीलासन.। नीलरत्नम्। इति राजनिर्घण्ट' ॥

सुनीला, स्त्री, (अतिशयनीला) अतसी। विष्णुक्रान्ता। जरतीटणम्। इति राजनिर्घण्ट.॥

सुनु,[नी] क्ली,जलम्। शोभना नीर्यत्र तत् सुनु जलम्। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास. ॥

सुनौ.,त्रि,शोभननौकाविशिष्ट'। शोभना नौर्यत्र यस्य वा इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न:। शोभननौकायाम्, स्त्री ॥

सुन्द:, पु, वानरविशेष:। यथा,—
"जाम्बुवान् ऋषभ सुन्दो वभ्र: शतबलि: पृथु'।
व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्व्वत: ॥"
इति वाल्मीकीये रामायणे युद्धकाण्डे ४७सर्ग:॥
राक्षसविशेष। यथा,—
"अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयो:
यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्त्रकम् ॥"
इति रामायणे बालकाण्डे २० सर्ग. ॥
(सङ्ह्रादपुत्त्र। यथा, हरिवंशे। ३। ७२।
"सङ्ह्रादपुत्त्रौ सुन्दश्च निसुन्दश्चैव तावुभौ ॥"
विष्णु। इति महाभारतम्।१३।१४९।९८॥)

सुन्दर, त्रि. (सुष्ठु उनत्ति आर्द्रीकरोति चित्तमिति। सु+उन्द क्लेदने+अर:। शकन्ध्वादित्वात् साधु:।) मनोहरम्। तत्पर्य्याय' ॥ रुचिरम् २ चारु ३ सुषमम ४ साधु ५ शोभनम् ६ कान्तम् ७ मनोरमम् ८ रुच्यम् ९ मनोज्ञम् १० मञ्जु ११ मञ्जुलम् १२। इत्यमर.। ३। १। ५१ ॥ मनोहारि १३ सौम्यम् १४ भद्रकम् १५ रमणीयम् १६ रामणीयकम् १७। इति तट्टीका॥ बन्धूरम् १८ बन्धुरम् १९ पेशलम् २० पेसलम् २१ वामम् २२ रामम् २३ अभिरामम् २४ नन्दितम् २५ सुमनम् २६ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ वल्गु २७ हारि २८ स्वरूपम् २९ अभिरूपम् ३० दिव्यम् ३१। इति जटाधर: ॥

सुन्दर., पु, (सु+उन्द+अर:।) कामदेव: ॥ इति केचित् ॥ वृक्षविशेष.। सुंदरी इति भाषा ॥ यथा,—
"जम्बुवव्वोलखदिरसिन्धुवाराश्च सुन्दर:।
एषामन्यतमाङ्गारं निर्म्मलाम्बुनि भावयेत् ॥"
इति सुखबोध'।

सुन्दरी, स्त्री, (सुन्दर+गौरादित्वात् ङीष्।) नारीभेद:। इत्यमर:।२।६।४॥ सुष्ठु उनत्ति

आर्द्रयति मनः इति सुन्दरी। उन्द क्लेदे सुपूर्व्वः नाम्नोति अरः निपातनादुल्लोपः नदादित्वाद्ङीप्। रूपलावण्यसम्पन्ना सुन्दरी। इति तट्टीकायां भरतः। तत्पर्य्यायः। इति मेदिनी॥ हरिद्रा। इति शब्दचन्द्रिका॥ त्रिपुरसुन्दरी। यथा,—
"अङ्गुष्ठानासिकायोगात् वामहस्तस्य पार्व्वति।
तर्पयेत् सुन्दरीं देवीं समुद्राञ्च सपावनाम्॥"
इति तन्त्रसारे श्रीविद्याप्रकरणम्॥
योगिनीविशेषः। यथा,—
"तावन्मन्त्रं जपेद्विद्वान् यावदायाति सुन्दरी।
ज्ञात्वा दृढं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम्॥"
इति तत्रैव योगिनीसाधनप्रकरणम्॥

सुनुभ, दुःखतौ। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-हिंसे सक० सेट्।) सुम्भति। इति दुर्गादासः॥

सुन्वन्,[त्] त्रि,यज्ञकर्त्ता।"सुञो यज्ञसंयोगे।" ३।२।१३२। इति सुनोतेः शतृप्रत्ययः॥ सर्व्वे सुन्वन्तः। सर्व्वे यजमानाः सत्रिणः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

सुपक्व, पुं, (सु+पच्+क्त।) सुगन्ध्याम्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शोभनपरिपक्वे, त्रि॥ (यथा, भागवते।१।८।४०।
"इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौषधिवीरुधः।
वनाद्रिनद्युदन्वन्तो ह्येधन्ते तव वीक्षिताः॥")

सुपत्र, क्ली, (शोभनं पत्रमस्य।) तेजपत्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

सुपत्र,पुं,(शोभनं पत्रमस्येति।) आदित्यपत्रः। पक्षिवाहनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

सुपत्रक, पुं, (शोभनं पत्रमस्य। कप्।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शिग्रुशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥)

सुपत्रा, स्त्री,(शोभनं पत्रमस्याः।) रुद्रजटा। शतावरी। पालङ्क्यम्। शमी। शालपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

सुपत्रिका, स्त्री, जतुका। इति राजनिर्घण्टः॥

सुपथ, पुं, (सु शोभनः पन्थाः। अः समासे।) सन्मार्गः। यथा,—
"सत्पथस्त्वतिपन्थाश्च सुपन्था सुपथोऽपि च।"
इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, कथासरित्सागरे।२०।१९२।
"विषयाक्रम्यमाणा हि तिष्ठन्ति सुपथे कथम्॥")
शोभनपथयुक्ते, त्रि॥

सुपथ्या, स्त्री,(सुष्ठु पथ्यं यस्याः।) श्वेतचिल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ सत्खाद्ये, त्रि॥

सुपन्था पुं,(शोभनः पन्थाः।) सत्पथः। इति शब्दरत्नावली॥

सुपद्म, पुं, पद्मनाभदत्त-कृतव्याकरणविशेषः। यथा,—
"धैर्य्यावधेय धीराः श्रीपद्मनाभनिवेदितम्।
उक्तो व्याकरणादर्शः सुपद्मस्तस्य पञ्जिका॥
ततो हि बालबोधाय प्रयोगाणाञ्च दीपिका।
उणादिवृत्ती रचिता च धातुकौमुदी॥"
इति तदीयपरिभाषावृत्तिः॥
(पुं, क्ली। शोभनं पद्मम्।) शोभनपद्मञ्च। शोभनपद्मविशिष्टे, त्रि॥

सुपद्मा, स्त्री, वचा। इति शब्दचन्द्रिका॥

सुपर्ण, पुं, (सुष्ठु पर्णं पक्षो यस्य।) गरुडः। इत्यमरः।१।१।२९॥ (यथा, रघुः।१०।६१।
"उद्यान्ते च सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा॥")
स्वर्णचूडपक्षी। कृतमालवृक्षः। इति मेदिनी॥ (पक्षिमात्रम्। यथा, मनुः।१।३७।
"नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितॄणाञ्च पृथग्-गणान्॥")
विष्णुः। इति महाभारतम्।१३।१४९।७४॥) शोभनपर्णविशिष्टे, त्रि॥

सुपर्णक,पुं,(सु शोभनानि पर्णानि यस्य। कन्।) आरग्वधवृक्षः। इति रत्नमाला॥ सप्तच्छदवृक्षः। इति जटाधरः॥ गरुडः। इति हेमचन्द्रः॥

सुपर्णकेतु, पुं, (सुपर्णः केतौ यस्य।) विष्णुः। इति हलायुधः॥

सुपर्णा, स्त्री, (सु शोभनानि पर्णानि पत्राणि यस्याः।) पद्मिनी। इति शब्दमाला॥

सुपर्णाख्य, पुं, (सुपर्ण इति आख्या यस्य।) नागकेशरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"द्रोपः सर्पः सुपर्णाख्यस्त्याम्बेयो नागकेशरः॥")

सुपर्णिका, स्त्री, (शोभनानि पर्णानि यस्याः। कप्। टापि अत इत्वम्।) स्वर्णजीवन्ती। पलाशी। शालपर्णी। रेणुका। वाकुची। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका।
शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च।
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

सुपर्णी, स्त्री, (सुष्ठु पर्णान्यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) कमलिनी। गरुडमाता। इति मेदिनी॥(पक्षिणीमात्रे च। यथा,महाभारते। ३।२२४।१०।
"सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात्")

सुपर्णीतनय, पुं, (सुपर्ण्यास्तनयः।) गरुडः। इति हलायुधः॥

सुपर्व्वा, [न्] पुं, (सुष्ठु पर्व्व यस्य।) देवता। इत्यमरः।१।१।७॥ बाणः। वंशः। पर्व्व। धूमः। इति मेदिनी॥

सुपर्व्वा, स्त्री,(शोभनं पर्व्व यस्याः।) श्वेतदूर्व्वा इति राजनिर्घण्टः॥ सुन्दरपर्व्वविशिष्टा च॥

सुपाक्य,क्ली,(सुपाकाय हितम्। सुपाक+यत्।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

सुपात्र, क्ली, (सुष्ठु पात्रम्।) योग्यव्यक्तिः। (यथा, भागवते।७।१४।४१।
"पुरुषेष्वपि राजेन्द्र सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः।
तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुम्॥")
तत्र दानविधिर्य्यथा,—
"तस्मात् सर्व्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकदक्षिणाम्। इति।
सर्व्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः।
पतन्तं त्रायते यस्मात्तेनैव नरकार्णवादिति॥
पात्राण्याध्यात्मिका मुख्या विप्रश्चाग्निहोत्रिकः।
दैवताय तथा मुख्या गोदाने तद्गुणमिति॥
सर्व्वेषु गुणवद्दानं श्वपाकादिष्वपि स्मृतम्।
देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः॥"
पात्रे विद्यातपस्यादिगुणयुक्ते। इति च प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ अपि च।
"तस्मात् सर्व्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम्।
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥ ७॥
शोभनभाजनम्। शोभनञ्च तत्पात्रञ्चेति कर्म्मधारयसमासनिष्पन्नम्। उत्तमपात्रयुक्ते, त्रि॥

सुपान, त्रि, (सुखेन पीयते इति। सु+पा+ "पातो युच्।" ३।३।१२८। इति युच्।) पानयोग्यः। सुखेन पीयतेऽसौ। आतोऽनोऽद्रिट् इत्यनेन कर्म्मणि अनप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सुपार्श्व, पुं,(सुष्ठु पार्श्वोऽस्य।) चतुर्व्विंशतिवृत्तार्हदन्तर्गतवृत्तार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ प्लक्षवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ पक्षिविशेषः। स तु सम्पातिपुत्त्रः। यथा,—
"निर्द्दग्धपक्षः सम्पातिर्वानराः सुमहौजसः।"
इत्युपक्रम्य।
"क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम्।
तन्माख्यातु भवान् सर्व्वं गतिर्भव वनौकसाम्॥
सहरीन् प्रतिसंसुप्तान् सीताश्रुतिसमाहितान्
पुनराश्वासयन् प्रीत इदं वचनमब्रवीत्॥
अहमस्मिन् गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते।
चिरान्निपतितो वृद्ध क्षीणप्राणपराक्रमः॥
तं मामेवं गतं पुत्त्रः सुपार्श्वो नाम नामतः
आहारेण यथाकालं बिभर्त्ति पततां वरः॥
इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्धाकाण्डे ५८ सर्गः॥ (पीठस्थानविशेषः। यथा, देवीभागवते।७।३०।६६।
"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी॥
इलावृतवर्षस्य पर्व्वतविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे।२।२।१७।
"विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः।

सुपार्श्वक, पुं, (सुष्ठु पार्श्वौ यस्य। कन्।) चतुर्व्विंशतिभाव्यर्हदन्तर्गतार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः। इत्यमरः।२।४।४३॥ (अथ पिप्पलभेदः। गजदुण्डस्तोर इति लोके।
"पारीषोऽन्यः पलाशश्च कपिचूतः कमण्डलुः
गर्द्दभाण्डः कन्दरालः कपीतनः सुपार्श्वकः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

सुपिङ्गला, स्त्री, (सुष्ठु पिङ्गला ।) जीवन्ती । ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपीडन, क्ली, (सु + पीड + ल्युट् ।) सुष्ठु मर्द्दनम् इति केचित् ॥ गाचापा इति भाषा ॥

सुपीत, क्ली, (सु + पा + क्त ।) गर्ज्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपीवा, [न्] त्रि, (सुष्ठु पिबतीति । सु + पा + "आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्च ।" ३ । २ । ७४। इति क्वनिप् ।) शोभनपानकर्त्ता । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

सुपुट, पु, (सुष्ठु पुटमस्य ।) कोलकन्द । विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुत्त्रिका, स्त्री, (शोभना पुत्त्रिकेव ।) जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुष्करा, स्त्री, स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुष्प, क्ली, (शोभन पुष्पमस्य ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आहुल्यम् । प्रपौण्डरीकम् । तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्त्रीणां रजः । यथा,—

"सुपुष्पैराकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तव
मनुम् ।"
इति तन्त्रसारः ॥

सुपुष्प, पु, (शोभनानि पुष्पाणि यस्य ।) रक्तपुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पालितामादार इति भाषा ॥ शिरीषः । हरिद्रुः । राजतरुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुष्पिका, स्त्री, (शोभनानि पुष्पाणि यस्याः । ङीष् । तत कन् ।) पाटला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः पाटलाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

सुपुष्पी, स्त्री, (सुष्ठु पुष्प यस्याः । ङीष् ।) श्वेतापराजिता । जोणफञ्जी । शतपुष्पी । मिश्रेया । द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कदली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुपूर, पु, बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपूरक, पु, (सुष्ठु पूरयतीति । पूर + ण्वुल् ।) वकपुष्पवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

सुप्, क्ली, लिङ्गोत्तरप्रयुज्यमानप्रत्ययविशेषः । स तु सप्तमीविभक्तेर्ब्बहुवचनम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ सुपद्मादिव्याकरणमते एकविंशतिविभक्तीना सञ्ज्ञा ॥ (यथा, "सुप्तिङन्तचयो वाक्यम् ।" इति व्याकरणटीकायां वाक्यलक्षणम् ॥

सुप्त, क्ली, (स्वप् + क्त ।) सुषुप्तिः । तत्पर्य्याय । साधिका २ । इति हेमचन्द्र ॥

सुप्त, त्रि, (स्वप् + क्तः ।) निद्रित । तत्पर्य्याय । निद्राण २ शयित ३ । इति हेमचन्द्र ॥ तस्य बोधने विधिनिषेधौ यथा,—

"क्षुधितस्तृषित कामी विद्यार्थी कृषिकारक ।
भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् ॥
मक्षिका भ्रमरी सर्पो राजा वै बालकस्तथा ।
परश्वापि च मूर्खश्च सप्त सुप्तान्न बोधयेत् ॥"

(स्वकार्य्याक्षम । यथा,—

"त्वग् रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते
आतन्यते सरागा च पर्व्वरुक्त्वग्गतेऽनिले ॥"

इति माधवकरसङ्गृहीतरुग्विनिश्चये वातव्याध्यधिकारे । ६ ॥)

सुप्तघातक, त्रि, (सुप्तमपि हन्तीति । हन + ण्वुल् ।) हिंस्रः । तत्पर्य्यायः । दृग्गेरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुप्तजन, पु, (सुप्ता जना यत्र ।) अर्द्धरात्रः । इति जटाधरः ॥ (सुप्तो जन ।) निद्रितलोकश्च ॥

सुप्तज्ञान क्ली (सुप्ते निद्रावस्थाया ज्ञानम् ।) स्वप्नः । इति जटाधर ॥

सुप्तविज्ञान, क्ली, (सुप्ते निद्रावस्थायां विज्ञानम् ।) स्वप्न । इति जटाधरः ॥

सुप्ति, स्त्री, (स्वप् + क्तिन् । स्पर्शता । निद्रा । (यथा, भागवते । ४ । २९ । ७१ ।

"सुप्तिमूर्च्छोपतापेषु प्राणायनविघातत ।
नेहतेऽहमिति ज्ञान मृत्युप्रज्वारयोरपि ॥")

विस्रम्भः । शयनम् । इति मेदिनी ॥

सुप्रतिभा, स्त्री, (सुष्ठु प्रतिभा यस्याः ।) मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुप्रतिष्ठा, स्त्री, (सुष्ठु प्रतिष्ठा यस्याः ।) पञ्चाक्षरावृत्तिच्छन्दः । स तु द्विविधः । पङ्क्तिः । प्रिया च यथा,—

"उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठा सा
सुपूर्व्विका ।
गायत्त्री च ततश्चोष्णिगनुष्टुप् बृहती तथा ॥"

पङ्क्तेरुदाहरण तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । प्रियाया यथा । स-ल-गैः प्रिया ।

"व्रजसुभ्रुवो विलसत्कलाः ।
अभवन् प्रिया सुरवैरिण ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥

(शोभना प्रतिष्ठा ।) सुन्दरप्रशंसा च । (शोभनप्रतिष्ठाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ६४ ।

"सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
वर्च्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ।
सा विविशाश्रमपद वीरसेनसुतप्रिया ॥")

सुप्रतिष्ठित, पु, (सुष्ठु प्रतिष्ठित ।) उडुम्बरवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरप्रतिष्ठायुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५८ । ४ ।

"अयं सहस्रसमितो वैयाघ्र सुप्रतिष्ठितः ॥"

तथाच ।

"अश्मापि याति देवत्व महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥"
इत्युद्भट ॥)

सुप्रतीक, पुं, (शोभना प्रतीका अङ्गानि यस्य । ईशानदिग्गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥ (यथा, रघु । ५ ७५ ।

"मदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः
सुरगज इव गाङ्गं सैकत सुप्रतीकः ॥")

शिव । कामदेव । इति केचित् ॥ (साधु । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते । १० । ८ । ३१ ।

"एव धार्ष्ट्यान्युशति कुरुते मेहनादीनि वास्तौ
स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथास्ते ॥"

शोभन प्रतीकः ।) शोभनाङ्गम् । तद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ५ । ३ । २ ।

"भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजित निजजनाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदय इति ॥")

सुप्रभः, पु, (सुष्ठु प्रभा यस्य ।) शुक्लबलः । इति हेमचन्द्र ॥ सुन्दरप्रभायुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ९० । २७ ।

"ववु पुण्यास्तथा वाताः सुप्रभोऽभूद्दिवा-
करः ॥")

सुप्रभा, स्त्री, (सुष्ठु प्रभा यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्ट ॥ अग्निजिह्वाविशेषः । यथा,—

"सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्या दिशि संस्थिता ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

शोभनदीप्तिश्च ॥

सुप्रभात, क्ली, (सुष्ठु प्रभातम् ।) शुभसूचकप्रातःकाल । (यथा, भ्रमराष्टके । ८ ।

"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनी गज उज्जहार ॥")

प्राभातिकपाठ्यमङ्गलवाक्यम् । यथा,—

सुकेशिरुवाच ।

"किं तदुक्त सुप्रभातं शङ्करेण महात्मना ।
प्रभाते यत् पठन्मर्त्यो मुच्यते पापबन्धनात् ॥
ऋषय ऊचु ।
शृयतां राक्षसश्रेष्ठ सुप्रभात हरोदितम् ।
श्रुत्वा स्मृत्वा पठित्वा च सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुः सशुक्रः सह भानुजेन
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥
भृगुर्व्वशिष्ठ क्रतुरङ्गिराश्च
मनुः पुलस्त्य पुलहः सगोतमः ।
रैभ्यो मरीचिश्च्यवनोऽमलोरु
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥
सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः
सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलौ च ।
सप्तस्वरः सप्तरसातलाश्च
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥
पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः
सस्पर्शवायुर्ज्ज्वलितश्च तेजः ।
नभ सशब्द महता सहैव
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥
सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च
सप्तर्षयो द्वीपवराश्च सप्त ।
भूरादि कृत्वा भुवनानि सप्त
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥

"इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं
यः संस्मरेद्वा शृणुयाच्च भक्त्या ।
दुःस्वप्ननाशो ननु सुप्रभातं
भवेच्च सत्यं भगवत्प्रसादात् ॥"
इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥

सुप्रभाता, स्त्री, नदीविशेषः । यथा । "अरुणा नृमणा आङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः ।" इति श्रीभागवते ५ । २० । ४ ॥ शोभनप्रभातयुता रात्रिश्च ॥

सुप्रयुक्त, त्रि, (सु + प्र + युज + क्त ।) शोभनप्रयोगविशिष्टः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १परिच्छेदे ।
"एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति ॥")

सुप्रयुक्तशर, पुं, (सुप्रयुक्तः शरो येन ।) कृतहस्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुप्रयोगविशिख, पुं, सुशिक्षितबाणमोचकः । साध्यसाधनक्षमत्वात् शोभनः प्रयोगो निक्षेपो यस्य स सुप्रयोगः तादृशो विशिखो बाणो यस्य स तथा । कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ६८ ॥

सुप्रलम्भ, पुं, (सु + प्र + लभ + खल् । "उपसर्गात् खल्घञोः ।"७ । १ । ६७ । इति नुम् ।) सुखलभ्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुप्रलाप, पुं, (सु + प्र + लप + घञ् ।) सुवचनम् । इत्यमरः । १ । ६ । ३८ ॥

सुप्रसन्न, पुं, (सुष्ठु प्रसन्नः ।) कुवेरः । इति शब्दमाला ॥ सुप्रसादयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १०५ । ७ ।
"तथानुकम्पा पुत्त्राणां सुप्रसन्नो रवे मम ।
कुरु प्रसन्नार्त्तिहर स्थितिकर्त्ता त्वमुच्यते ॥")

सुप्रसन्नक, पुं,(सुप्रसन्न + संज्ञायां कन् ।) कृष्णार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुप्रसरा, स्त्री, (सुप्रसरतीति । सु + प्र + सृ + अच् । टाप् ।) प्रसारिणी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुप्रसाद, पुं, (सुष्ठु प्रसादो यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४९ । ३९ ॥ सु + प्र + सद + घञ् ।) सुप्रसन्नता च । (प्रसन्नतायुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ५७ । ३१ ।
"क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः ॥")

सुप्रिया, स्त्री, (सुष्ठु प्रिया ।) सुन्दरस्त्री । अस्याः प्रमाणं सुभगाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ६० ।
"असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ॥")

सुफल, पुं, (सुष्ठु फलं यस्य ।) कर्णिकारः । दाडिमः । वदरः । मुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपित्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनफलयुक्ते, त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । १२० । १६ ।
"सुफलानि च शस्यानि रसवन्ति फलानि च ॥")
शोभनफले, क्ली ॥ * ॥ सुष्ठु फलं यस्मिन् विग्रहे शोभनफलाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ४ । ४० । १२ ।
"सुफलश्चित्रकोषश्च किङ्किणीसायको महान् ।
कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड्गः परमनिर्म्मलः ॥")

सुफला, स्त्री, (सुष्ठु फलं यस्याः ।) इन्द्रवारुणी । कुष्माण्डी । काश्मरी । कदली । कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुफेन, पुं, (सुष्ठु फेनः ।) समुद्रफेनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्वचित् क्लीवलिङ्गोऽपि दृश्यते ॥)

सुबन्ध, पुं, (सुष्ठु बन्धो यस्य ।) तिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुब्रह्मण्य, पुं, कार्त्तिकेयः । इति केचित् ॥

सुब्रह्मवासुदेव, पुं, ब्रह्मरूपवसुदेवसुतः । यथा,
"सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे जन्माष्टमीप्रकरणम् ॥

सुभग, पुं, (सुष्ठु भगं माहात्म्यं शौर्य्यं यस्य ।) टङ्कणः । चम्पकः । रक्तम्लानः । अशोकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुभगः, त्रि, (सुष्ठु भगः श्रीर्यस्य ।) सुन्दरः । तत्पर्य्यायः । चक्षुष्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ११ । ८० ।
"कैवलोऽपि सुभगो नवाम्बुदः
किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः ॥")
शोभनैश्वर्य्यादियुक्तश्च ॥

सुभगा, स्त्री, (सुष्ठु भगं यस्याः ।) कैवर्त्ती । शालपर्णी । हरिद्रा । नीलदूर्व्वा । तुलसी । प्रियङ्गुः । कस्तूरी । सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनमल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥ पतिप्रिया । यथा, माण्डव्यः ।
"मघा नक्षत्रं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।
तत्राब्दे कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

सुभगासुत, पुं, (सुभगायाः सुतः ।) सौभागिनेयः । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥

सुभङ्ग, पुं, (सुखेन भज्यते इति । सु + भञ्ज + घञ् ।) नारिकेलवृक्षः । इति जटाधरः ॥

सुभद्र, पुं, (सुष्ठु भद्रं यस्मात् ।) विष्णुः । इति शब्दमाला ॥ राजभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पौरवीगर्भसम्भूतो वसुदेवस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते । ९ । २४ । ४७ ।
"सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्म्मदो भद्र एव च ।
पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन् ॥")
शोभनमङ्गलयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । २३३ । १७ ।
"त्वत्तः पुनः शक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।
जायन्ते पुष्करिण्यश्च सुभद्रश्च महोदधिः ॥")

सुभद्रक, पुं, (सुष्ठु भद्रमस्मात् । ततः कन् ।) देवरथः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"व्योमयानं दिव्यरथो विमानोऽस्त्री सुभद्रकः ॥"
विल्ववृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुभद्रा, स्त्री,(शोभनं भद्रमस्याः ।) श्यामालता । इति शब्दमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"कालपेषी महाश्यामा सुभद्रोत्पलशारिवा ।
दीर्घमूला च पालिन्दी मसूरविदला च सा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
इतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णभगिनी । सा च अर्ज्जुनभार्य्या । यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच ।
"ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता ।
यदि ते वर्त्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् ॥"
अर्ज्जुन उवाच ।
दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैषा सम्पन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥
निहत्तवाज्जुनस्तत्र विवाह कृतवान् प्रभुः ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमागतः ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि २२१ अध्यायः ॥ (पीठस्थानस्थदेवीविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७५ ।
"उत्पलावर्त्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे ॥")

सुभद्राणी, स्त्री, त्रायन्ती । इति रत्नमाला ॥ वहुला इति ख्याता ॥

सुभद्रेश, पुं,(सुभद्राया ईशः ।) अर्ज्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुभाञ्जन, पुं, (सु शोभनं अञ्जनं यस्मात् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

सुभाषित, पुं,(सुष्ठु भाषितं यस्य ।) बुद्धभेदः । यथा,—
"कोमाभो द्वादशाक्षश्च वीतरागः सुभाषितः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुन्दरकथिते, त्रि ॥ (सुन्दरवाक्यविशिष्टे च त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ६० । ४ ।
"नलश्च हृतसर्व्वस्वमुपलभ्य दमन्त्यब्रवीत् ।
बृहत्सेनामतियशा तां धात्रीं परिचारिकाम् ।
हितां सर्व्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ॥")
सुष्ठु भाषितम् । सुवाक्ये, क्ली, ॥ यथा, हितोपदेशे ।
"विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चनम् ।
नीचादप्युत्तमा विद्या बालादपि सुभाषितम् ॥"

सुभिक्ष त्रि,(सुखेन लभ्या भिक्षा यत्र ।) सुलभभैक्षद्रव्यम् । सुलभभैक्षयुक्तकालादिश्च । यथा,—
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डलभेदिनौ ।
दाताऽत्रस्य तु दुर्भिक्षे सुभिक्षे वस्त्रहेमदः ॥"
इति वह्निपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः ॥
किञ्च ।
"श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीडाय निर्द्दिष्टा ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सुभिक्षा,स्त्री,(सुष्ठु भिक्ष्यतेऽसौ । सु + भिक्ष + घञ् ।) धातपुष्पिका । इत्यमरः । २।४।१२१ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुभीरकः, पुं, पलाशवृक्षः । इति हारावली ॥

सुभूः, त्रि, (शोभना भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) सुजन्मा। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥(शोभना भूर्भूमिः ।) उत्कृष्टभूमौ, स्त्री। तत्सम्बन्धिनि, त्रि ॥

सुभूतिकः,पुं,(सुष्ठु भूतिर्यत्र । कप् ।)बिल्ववृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुभूमः, पुं, कार्त्तवीर्य्यः । स तु जिनानामष्टमचक्रवर्त्ती । इति हेमचन्द्रः ॥

सुभृशं, क्ली,(सुष्ठु भृशम् ।) वाढम् । अतिशयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । २६ ।
"धक्ष्यामि त्वं द्विजस्त्वाद्य येन मन्त्रः समर्पितः।
त्वाञ्चापि सुभृशं कुन्ति । नो चेत् मां त्वं भजिष्यसि ॥")
तद्वति, त्रि ॥

सुभ्रुः) स्त्री (सुष्ठु भ्रूर्यस्याः । वा ऊङ् ।)
सुभ्रूः) नारी । इति जटाधरः ॥ (शोभना भ्रूः । यथा, भागवते । ३ । २३ । ३२ ।
"सुभ्रुवा सुदता श्लक्ष्णस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा।
पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखम् ॥")
सुन्दरभ्रूयुक्ते, त्रि ॥ (यथा,भागवते ।४।८।४५।
"सुनसं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुन्दरम् ॥")

सुमं, क्ली,(सुष्ठु मातीति । मा+क ।) पुष्पम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ७४ ।
"किं हारैः किमु कङ्कणैः किमु सुमैः किं कर्णपूरैरलं
केयूरैर्मणिकुण्डलैरलमलं साडम्बरैरम्बरैः ।
पुंसामेकमखण्डनं पुनरिदं मन्येमहे मण्डनं
यन्निष्पीडितपार्व्वणेन्दुशकलस्यन्दोपमाः सूक्तयः ॥")

सुमः,पुं,(सुष्ठु माति सौन्दर्य्यमिति। मा+कः।) चन्द्रः । नभः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

सुमङ्गला, स्त्री, (सुष्ठु मङ्गलं यस्याः ।) वायसोली । इति रत्नमाला ॥ माकड़हाता इति माकड़िया इति च भाषा ॥ अर्हतां माता । इति हेमचन्द्रः ॥ कामाख्यादेशीयनदीविशेषः । यथा, कालिकापुराणे ८१ अध्याये ।
"नदी सुमङ्गला नाम हिमपर्व्वतनिर्गता ।
पूर्व्वस्यां मणिकूटस्य सदा स्रवति शोभना ॥
मणिकूटं समारुह्य यस्तां पश्यति वै नदीम् ।
स गङ्गास्नानजं पुण्यमवाप्य त्रिदिवं व्रजेत् ॥"
अतिशयक्षेमयुक्ते, त्रि ॥

सुमतं, त्रि, सुन्दरज्ञानविषयः । सुशब्दपूर्व्वकमनधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सुमतिः,पुं,(शोभना मतिर्यस्य ।) वर्त्तमानकल्पीयार्हद्भेदः । भूतकल्पीयार्हद्भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरमतियुक्ते, त्रि । (यथा, भागवते । १० । ६० । ३८ ।
"त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा
यद्वाञ्छया सुमतयो विसृजन्ति कृत्स्नम् ।
तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः
पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥")॥
शोभना मतिः ।) शोभनमती, स्त्री ॥

सुमतिः, स्त्री, (शोभना मतिर्यस्याः ।) विष्णुयशसः पत्नी । सा कल्किमाता । यथा,—
"शम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम् ।
सुमत्यां मातरि विभो कन्यायां त्वन्निदेशतः ।
चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव करिष्यामि कलिक्षयम् ॥"
इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव ।
"सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम् ॥"
"सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम्
पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादाद्गवां शतम् ॥"

सुमदनः, पुं, (सुष्ठु मदयति कोकिलादीनिति । सु+मद+णिच्+ल्युः ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमदात्मजा, स्त्री, (सुमदः आत्मज इव यस्याः । सुमदस्य आत्मजेव इति वा ।) अप्सराः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुमधुरं, क्ली, (सुष्ठु मधुरम् ।) अत्यर्थमधुरवाक्यम्। तत्पर्य्यायः । सान्त्वम् २। इति हेमचन्द्रः ॥ अतिशयमधुररसयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ५४ । १५ ।
"गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् ।
हंसानां सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः ॥")

सुमधुरः, पुं, (सुष्ठु मधुरो रसो यत्र ।) जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमनः,पुं,(सुष्ठु मन्यते इति । सु+मन+अच् ।) गोधूमः । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात्त्रिविधः स च कीर्त्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) धुस्तूरः । इति शब्दमाला ॥ मनोहरे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

सुमनः,[स्]क्ली, (शोभनं मनो यस्मात् ।)पुष्पम्। इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १५ । ७ ।
"प्रशंसन्ति स्म तं विप्रा गन्धर्व्वप्रवरा जगुः ।
मुमुचुः सुमनोधाराः सिद्धा नृत्यन्ति स्म स्त्रियः ॥")
उत्तममनस्कः । शोभनमनोयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४८ । १० ।
"ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु ।
स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वधिष्ठिताः ॥")

सुमनःपत्रिका,स्त्री,(सुमनसो जात्याः पत्रिका।) जातीपत्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमनःफलं, क्ली, (सुमनसो जात्याः फलम् ।) जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमनःफलः, पुं,(सुष्ठु मनो यस्मात् तादृशं फलं यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुमनसः,स्त्री,भूम्नि, पुष्पम् । इत्यमरः।२।४।१७॥ सुप्रीतं मन आभिरिति सुमनसः नित्यबहुवचनान्तत्वात् बहुवचननिर्देशः । भूम्नि स्त्रियः सुमनसः । इति रत्नकोषः ॥ बहवश्च समासिकता अप् सुमनसोऽप्सरस इति भूम्नि वामनोऽपि । भूम्नि भूरिप्रयोगः । एकत्वञ्च दृश्यते । सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोरिति मेदिनी । वेश्या श्मशानसुमना इव वर्ज्जनीया इति शूद्रकप्रयोगश्च । सुमनसः क्लीवत्वमपि पुष्पं सुमनः कुसुममिति नाममालादिदर्शनात् । अप्रत्याख्येये दधिसुमनसीति क्लीवत्वं छान्दसमित्येके । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ९८ । २०—२२ ।
"मनो ह्लादयते यस्मात् श्रियञ्चापि ददाति च ।
तस्मात् सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्म्मभिः ॥
देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः ।
तस्य तुष्यन्ति वै देवास्तुष्टाः पुष्टिं ददत्यपि ॥
यं यमुद्दिश्य दीयेरन् देवं सुमनसः प्रभो ।
मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप ॥")

सुमना, स्त्री, जातीपुष्पवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भरतधृतसुश्रुतः ।
"सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥")

सुमनाः,[स्]पुं, (शोभनं मनो यस्य ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ सुष्ठु मन्यते सुमनाश्च । शोभनं मनोऽस्य इति वा । इति भरतः ॥ पण्डितः । इति मेदिनी ॥ पूतिकरञ्जः । इति शब्दमाला ॥ निम्बः । महाकरञ्जः । गोधूमः । इति राजनिर्घण्टः ॥(शोभनचित्ते त्रि । यथा, महाभारते । ३ । २६ । २१ ।
"ततस्ते ब्राह्मणाः सर्व्वे बकं दाल्भ्यमपूजयन्॥
युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ।")

सुमनाः,[स्]स्त्री, (सुष्ठु मनो यस्याः ।) पुष्पम् । मालती । इति मेदिनी ॥ जाती । शतपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ "सुष्ठु मन्यते जनैर्मनोज्ञत्वात् शोभनं मनोऽस्यामिति वा सुमनाः सान्ता स्त्रीलिङ्गा च ।
'स्त्रियां सुमनसो भान्ति पुष्पे जातौ च भेदतः ।
विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा भेदेन गीयते ॥'
इति व्याडिः ।
'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोः ।'
इति सान्तेषु मेदिनी । आवन्तापि सुमनास्ति ।
'सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ।'
इति सुश्रुतः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सुमनोरजः, [स्] क्ली, (सुमनसां रजः ।) परागः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥

सुमन्तुः, पुं, मुनिविशेषः । स चाथर्व्ववेदशाखाप्रवर्त्तकः । व्यासशिष्यः । यथा,—
"तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥
अथर्व्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः ।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥"
इति श्रीभागवते । १ । ४ । २०—२२ ॥

"जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः ॥"
इति पुराणम् ॥
(सुष्ठु मन्तुरपराधो यस्य।) अल्पापराधिनि, त्रि॥
सुमन्त्र, पु, कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता। यथा,—
"कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूरा कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः
तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः ॥"
इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥
अपि च।
"विशाखयूपभूपालः प्राप्यात् साधुजनप्रियः।
कल्किं द्रष्टुं हरेरंशमाविर्भूतं तथ्य सम्भले ॥
कविं प्राज्ञं सुमन्त्रञ्च पुरस्कृत्य महाप्रभम्।
गार्ग्यभार्ग्यविशालैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम्॥"
इति तत्रैव ३ अध्यायः ॥
दशरथराजस्य सारथिः मन्त्री च। यथा,—
"तद्‌गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्त्रं यशस्विनम्।
राममानय भद्रं ते नात्र कार्य्या विचारणा ॥
अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि।
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत्
सुमन्त्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम् ॥"
इति वाल्मीकीये रामायणे अयोध्याकाण्डे १४ सर्गः ॥
सुमित्र, पु, चतुर्व्विंशतिवर्त्तमानार्हत्पित्रन्तर्गत-विंशार्हत्पिता। इति हेमचन्द्रः ॥ इक्ष्वाकु-वंशीयबृहद्वलान्वय सुरथराजपुत्त्रः। इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २२ अध्यायः ॥
सुमित्रभू, पु, सगरः। स तु जिनानां चक्रवर्त्ति-भेदः। इति हेमचन्द्रः ॥
सुमित्रा, स्त्री, दशरथराजपत्नी। सा तु लक्ष्मण-शत्रुघ्नमाता। यथा, भट्टौ २ सर्गे।
"प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्ट-
मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥"
तत्पर्य्यायः। लक्ष्मणप्रसूः २। इति शब्दरत्ना-वली ॥
सुमुख, क्ली, नखक्षतविशेषः। इति शब्दरत्ना-वली ॥ (शोभनं सुखमिति।) उत्तमास्यञ्च ॥
सुमुख, पु, (शोभनं मुखं यस्य।) गरुडपुत्त्रः। (यथा, महाभारते। ५। १०१। २।
"वैनतेयसुतैः सूत षड्‌भिस्ततमिदं कुलम्।
सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्च्चसा।
सुरुचा पक्षिराजेन सुबलेन च मातले ॥")
गणेशः। शाकश्रेष्ठः। नागभेदः। इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। १।३५।१४।
"हस्तपिण्डः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः।
कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥")
पण्डितः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मिताज्जकः। वन-वर्व्वरिका। वर्व्वरः। इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमुख, त्रि, (सुष्ठु मुखं यस्य।) मनोज्ञः। सुन्दराननः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते। ४। २१। १५।
"सुनासः सुमुखः सौम्यः पीनांसः सुद्विज-स्मितः ॥")

सुमुखसू, पु, (सुमुखस्य सूः उत्पत्तिर्यस्मात्।) गरुडः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उत्तमाननपुत्त्र-पिता च ॥
सुमुखा, स्त्री, (शोभनं मुखं यस्याः। टाप्।) सुन्दरी नारी। सुन्दरानना। इति भरत-द्विरूपकोषः ॥ सुमुखा शाला। इति मुग्ध-बोधव्याकरणम्। दर्पणः। इति केचित् ॥
सुमुखी, स्त्री, (सुष्ठु मुखं यस्याः। "स्वाङ्गा-च्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात्।" ४। १। ५४। इति ङीष्।) सुन्दरी नारी। सुन्दरानना। (यथा, कुमारे। १। २६।
"उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥")
सुमुष्टि, पु, (मुष वधने + क्तिन्। शोभना मुष्टि-र्यस्मात्।) विषमुष्टिक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥
सुमूल, पु, (सुष्ठु मूलं यस्य।) श्वेतशिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमूलक, क्ली, (शोभनं मूलं यस्य। कप्।) गर्ज्जरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमूला, स्त्री, (शोभनं मूलं यस्याः।) शालपर्णी। पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरमूल-युक्ते, त्रि ॥
सुमेखल, पु, (शोभना मेखला यस्मात्।) मुञ्जः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"मुञ्जो मुञ्जातको वाणः स्थूलदर्भः सुमेखलः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शोभनमेखलायुक्ते, त्रि ॥
सुमेधा, [स्] स्त्री, (सुष्ठु मेधा यस्याः। "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः।" ५। ४। १२२। इति असिच्।) ज्योतिष्मती। (सुष्ठु मेधा यस्य।) सुबुद्धौ, त्रि। इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते। ८। ४। ३।
"इमं अङ्गिरसः सत्रमासतेऽद्य सुमेधसः ॥")
सुमेरु, पु, (सुष्ठु मिनोति क्षिपति ज्योतींषि इति सु + मि + "मिपीभ्यां रुः।" उणा० ४।१०१। रुः।) पर्व्वतविशेषः। तत्पर्य्यायः। मेरुः २ हेमाद्रिः ३ रत्नसानुः ४ सुरालयः ५। इत्य-मरः। १। १। ५२॥ अमराद्रिः ६ भूस्वर्गः ७। इति जटाधरः ॥ तद्विवरणं यथा,—
"एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्व्वतः सौवर्णः कुलगिरि-राजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्द्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजन-विततो मूले षोडशसहस्रं तावतान्तर्भूम्यां प्रविष्टः ॥" ७ ॥
"मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुत-योजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भ-गिरय उपकॢप्ताः ॥ ११ ॥
चतुर्षु एतेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्व्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनो-न्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजनपरि-णाहाः ॥ १२ ॥

ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाः यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्य्याणि स्वाभा-विकानि भारतर्षभ धारयन्ति ॥ १३ ॥
देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्व्वतोभद्रमिति ॥" १४ ॥
"मेरोर्मूर्द्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उप-कॢप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौम्भीं वदन्ति ॥ २८ ॥
तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपकॢप्ताः ॥" २९ ॥
इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
"मध्यमेनैन्द्रीं पुरीं पूर्व्वस्यां मेरोर्देवधानीं नाम दक्षिणतो याम्यां संयमनीं नाम पश्चा-द्वारुणीं निम्लोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम।" इति च तत्रैव। ५।२१।७॥
अपि च।
"परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्व्वतः।
चातुर्व्वर्ण्यः स सौवर्णश्चतुरस्रः समुच्छ्रितः ॥
नानावर्णः स पार्श्वे तु पूर्व्वान्ते श्वेत उच्यते।
पीतन्तु दक्षिणं तस्य भृङ्गपत्रनिभं परम् ॥
उत्तरं तस्य रक्तं वै इति वर्णसमन्वितः।
मेरुस्तु शुशुभे दिव्यो राजवत् समधिष्ठितः ॥
आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः ॥
प्रविष्टः षोडशाधस्तादष्टाविंशतिविस्तृतः।
विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य परिणाहः समन्ततः ॥
स पर्व्वतो महादिव्यो दिव्यौषधिसमन्वितः।
भुवनैरावृतः सर्व्वैर्जातरूपपरिष्कृतैः ॥
तत्र देवगणाः सर्व्वे गन्धर्व्वोरगराक्षसाः।
शैलराजे प्रमोदन्ते सर्व्वतोऽप्सरसस्तथा ॥
स तु मेरुः परिवृतो भुवनैर्भूतभावनैः।
यस्येमे चतुरो देशा नानापार्श्वेषु संस्थिताः ॥
भद्राश्वं भारतञ्चैव केतुमालञ्च पश्चिमे।
उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥
विष्कम्भपर्व्वतास्तद्वन्मन्दरो गन्धमादनः।
विपुलश्च सुपार्श्वश्च सर्व्वरत्नविभूषितः ॥"
इति मात्स्ये ८५ अध्यायः ॥
किञ्च।
"मध्ये पृथिव्यामद्रीन्द्रो भास्वान् मेरुर्हिरण्मयः
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिः समुच्छ्रितः
प्रविष्टः षोडशाधस्तादधरण्या धरणीधरः।
तावत्प्रमाणा पृथिवी पर्व्वतस्य समन्ततः ॥
तस्य शृङ्गत्रयं मूर्द्ध्नि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः।
नानाद्रुमलताकीर्णं नानारत्नोपशोभितम् ॥
मध्यमं पश्चिमं पूर्व्वं मेरोः शृङ्गाणि त्रीणि वै
प्रयुतोच्छ्रितमात्राणि हि शृङ्गं तस्य मध्यतः
मध्यमं स्फाटिकं शृङ्गं वैदूर्य्यकरकामयम्
इन्द्रनीलमयं पूर्व्वं माणिक्यं पश्चिमं स्मृतम्
योजनानां सहस्राणि नियुतानि चतुर्द्दश।
उच्छ्रितं मध्यमं शृङ्गं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः।
प्रयुतान्तरितं शृङ्गं मूर्द्ध्नि, छत्राकृति स्थितम्
पूर्व्वमध्यमशृङ्गाणां सकलं मध्यमस्य च ॥

त्रिपृष्टो नाकपृष्ठो वा भस्मर'शान्तिनिर्हृतौ ।
आनन्दोऽथ प्रमोदश्च स्वर्गाः शृङ्गे च मध्यमे ॥
श्वेतश्च पौष्टिकश्चैव उपशोभनमन्मथौ ।
आह्लाद स्वर्गराजश्च स्वर्गाः शृङ्गे तु पश्चिमे ॥
निर्म्मसो निरहङ्कारः सौभाग्यश्चातिनिर्म्मलः ।
स्वर्गाश्चैते द्विजश्रेष्ठ पूर्व्वंशृङ्गे समर्थिता ॥
एकत्रिंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्द्धनि ॥*॥
अहिंसादानकर्त्ता च यज्ञानां तपसा तथा ।
तेषु तेषु वसन्ति स्म जना क्रोधविवर्ज्जिता. ।
जलप्रवेशी चानन्द प्रमोद वह्निसाहसः ॥
भृगुप्रपाते सौम्यस्तु रणे चैवास्य निर्म्मल ॥
अनशने तु सवासे मृतो गच्छेत्त्रिपिष्टपम् ।
क्रतुयाजी नाकपृष्ठमग्निहोत्री च निर्वृतिम् ॥
तडागकूपकर्त्ता च लभते पौष्टिक द्विज ।
सौवर्णदायी सौभाग्य लभेत् स्वर्ग महातपा ॥
शीतकाले महावह्नि प्रज्वालयति यो नर ।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गं चाप्सरसं लभेत् ॥
हिरण्यगोप्रदानेन निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
भूमिदानेन शुद्धेन लभते शान्तिक पदम् ॥
रौप्यदानेन शुद्धेन स्वर्गं गच्छति निर्म्मलम् ।
अश्वदानेन पुण्याह कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
द्विजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
श्वेतन्तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति ॥
कपिलागोप्रदानेन परार्द्धश्चानुभूयते ।
गोवृषस्य प्रदानेन स्वर्ग मन्मथमश्नुते ॥
स पुमान् स सरित्स्नायी तिलधेनुप्रदस्तथा ।
छत्रोपानहदाता च स्वर्गं तत्फलशोभनम् ॥
देवायतनकर्त्तारो शुश्रूषणपरस्तथा ।
तीर्थयात्रापरश्चैव स्वर्गराजे महीयते ॥
एकान्नभोजी यो मर्त्यो नक्तभोजी च नित्यश
उपवासी त्रिरात्राद्यै शान्तस्वर्गं शुभ लभेत् ॥
सरित्स्नायी जितक्रोधी ब्रह्मचारी दृढव्रत ।
निर्म्मल स्वर्गमाप्नोति तथा भूतहिते रत ।
विद्यादानेन मेधावी निरहङ्कारमाप्नुयात् ॥
येन येन हि भावेन यद्यद्दान प्रयच्छति ।
तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानव ॥
यस्तु सर्व्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्य प्रयच्छति ।
सम्प्राप्य न निवर्त्तेत दिव शान्तमनामयम् ॥
शृङ्गन्तु पश्चिम यच्च ब्रह्मा तत्र स्थित स्वयम् ।
पूर्व्वंशृङ्गे स्वय विष्णुर्मध्ये चैव शिव स्थित ॥'
इति नारसिंहे । ३० । १९—४५ ॥
अन्यत् कौर्म्मे ४२ । ४३ अध्याययो वाराहे-
रुद्रगीतासु च द्रष्टव्यम् ।

सुम्पलुण्ठ', पु, कर्पूरक । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुम्भ', पु, देशविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥

सुयामुन', पु ,(शोभन अतिप्रिय यामुन यमुना-सम्बन्धि जल यस्य ।) विष्णु' । वत्सराज. । प्रासाद' । अद्रिविशेष । इति हेमचन्द्र' ॥ मेघविशेष' । इति मेदिनी ॥

सुयोधन', पु , (सुखेन युध्यतेऽसौ । सु+युध+युच् ।) दुर्य्योधनराज । इति त्रिकाण्डशेष ॥ यथा, महाभारते । १ । १५५ । ३५ ।
"शीघ्रं गच्छाम भद्र ते न नो विद्यात् सुयोधन. ॥")

सुर, श ऐश्वर्य्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-पर०-अक०-सेट् ।) दन्त्यादि । श, सुरति सोरिता सुषोर सुसोर । भा, दीप्तिः । ऐश्य ऐश्वर्य्यम् । इति दुर्गादास ॥

सुर , पु, (सुष्ठु राति ददात्यभीष्टमिति । रा+क' । यद्वा, सुरति शोभते इति । सुर+इगुपधेति क' । यद्वा, सुनोतीति । षुञ् अभिषवे+"सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन् ।"उणा०२।२४। क्रन्।) देवः । इत्यमर' ।१।१।७॥ (यथा, रघुः ।३।५६।
"चुकोप तस्मै स भृश सुरश्रिय.
प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥"
सूर्य्यः । पण्डित । इति केचित् ॥ (स्वर. । यथा, महाभारते ।१३ । ८५ । ९१ ।
"लक्षणानि सुरास्तोमा निरुक्त सुरपङ्क्तय ॥")

सुरकरीन्द्रदर्पापहा, स्त्री, (सुरकरीन्द्रस्य ऐरावतस्य दर्पं हन्तीति । हन+ड । टाप् ।) गङ्गा । यथा,—
"भगीरथपथानुगा सुरकरीन्द्रदर्पापहा
महेशमुकुटप्रभा गिरिशिर पताका सिता ।
सुरासुरनरोरगैरजभवाच्युतै सस्तुता
विमुक्तिफलदायिनी भगवती स्वय राजते ॥"
इति कल्किपुराणे ३४ अध्याय ॥

सुरकारु', पु, विश्वकर्म्मा । सुराणा कारु शिल्पीति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न ॥

सुरकृता, स्त्री, (सुरैश कृता ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरक्त , त्रि, (सु+रञ्ज+क्त ।) शोभनरागयुक्त । अतिशयरक्तविशिष्ट । अत्यनुरक्त । इति केचित् ॥

सुरक्तक , पु , (सुरक्त+सञ्ज्ञाया स्वार्थे वा कन् ।) कोप स्त्र । स्वर्णगैरिकम् । इति राजनिर्घण्ट ।

सुरखण्डनिका,स्त्री,वीणाभद. । इति शब्दरत्नावली ॥ सुरमण्डलिका इति पाठान्तरम् ॥

सुरगण्ड., पु, रोगविशेष । इति भूरिप्रयोगः ॥ राजगाँड इति भाषा ॥

सुरगुरु , पु, (सुराणा गुरु ।) वृहस्पति । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११५ । ७२ ।
"ततो मुक्ता रण देवसैन्ये ऽपीन्द्रमनुद्रुते ।
निनाय ब्रह्मभवन भीत सुरगुरु शचीम् ॥"
देवपूज्ये, त्रि । यथा, महाभारते ।१।१ । ३२ ।
"यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेक प्रजापति ।
ब्रह्मा सुरगुरु. स्थाणुर्म्मनु' क परमेष्ठ्यथ ॥")

सुरग्रामणी ,पु, (सुराणा ग्रामणीर्नेता ।) इन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

सुरङ्ग , क्ली, (सुष्ठु रङ्गो यस्मात् ।) हिङ्गुलम् । पत्तङ्गम । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरङ्ग.,पु, (सुष्ठु रङ्गो यस्मात् ।) नागरङ्ग' । इति राजनिर्घण्ट ॥ गर्त्तविशेषः । इति सुरङ्गयुक् शब्ददर्शनात् ॥

सुरङ्गद, क्ली, (सुष्ठु रङ्ग ददातीति । दा+कः ।) पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरङ्गधातु', पु , (सुष्ठु रङ्गो यस्मात् तादृशो धातु' ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरङ्गयुक्, [ज्] पुं, (सुरङ्ग युनक्तीति । युज्+क्विप् ।) सुरङ्ग कृत्वा अपहरति यः । यथा,—
"कुजम्भिलः सुरङ्गाहिरधचौर' सुरङ्गयुक् ॥"
इति शब्दरत्नावली ।)

सुरङ्गा, स्त्री, सन्धि' । सौंध इति भाषा । इति हलायुध ॥ कैवर्त्तिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरङ्गिका, स्त्री, मूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरङ्गी, स्त्री,(सुष्ठु रङ्गो यस्या' । ङीष् ।) काकनाशा । इति राजनिर्घण्ट ॥ रक्तशाभाञ्जन. । इति रत्नमाला ॥

सुरज फल , पु , (सुष्ठु रजो यत्र तादृशं फल यस्य ।) पनसवृक्ष । इति भूरिप्रयोग ॥

सुरजनी, स्त्री, (सुशोभना रजनी ।) रात्रि' । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरज्येष्ठ पु , (सुरेषु ज्येष्ठ' । ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

सुरञ्जन', पु ,(सुष्ठु रञ्जयतीति । रञ्ज+णिच्+ल्यु ।) गुवाकवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष. ॥

सुरत, क्ली, (सुष्ठु रत रमण यत्र ।) निधुवनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे । १ । १० ।
"भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-
मतैलपूरा सुरतप्रदीपा. ॥")
सुरते वर्णनीयानि । यथा,—
सुरते सात्त्विका भावाः शीत्कारा. कुट्मलाचिता ।
काञ्चीकङ्कणसञ्जीररवाघरनखक्षति ॥"
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके २ कुसुमम् ॥
दयालौ, त्रि । इत्यमरटीका सारसुन्दरी ।३। १ । १५ ॥ अत्रार्थे सूरत इति पाठ साधु ॥ क्रीडायुक्तः । इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्त । ५ । १४ ॥)

सुरतताली, स्त्री, (सुरत तालयतीति । तल+णिच्+अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दूती । शिरस्रक् । इति मेदिनी ॥

सुरता, स्त्री,(सुराणा भाव समूहो वा । सुर+तल् ।) देवत्वम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ९८ । १४ ।
"भवन पश्य वारुण्य यदेतत् सर्व्वकाञ्चनम् ।
यत् प्राप्य सुरता प्राप्ताः सुरा सुरपते. सखे ॥")
सुरसमूह' । इति व्याकरणम् ॥ (सुष्ठु रता । अप्सरोविशेष । यथा, महाभारते ।१।६५।५१।
"केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरजा तथा ॥")

सुरतोषक ,पु ,(सुरान् तोषयतीति । तुष्+णिच्+ण्वुल् ।) कौस्तुभमणि. । इति शब्दरत्नावली ॥ देवप्रीतिकारके, त्रि ॥

सुरथ , पु , चन्द्रवंशीयचैत्रराजपुत्र । यथा,—
श्रीनारायण उवाच ।
"अत्रिश्च ब्रह्मण. पुत्रस्तस्य पुत्रो निशाकर. ।

स च क्षत्वा राजसूय द्विजराजो बभूव ह ॥
गुरुपत्न्याश्च ताराया तद्भूव बुध सुत ।
बुधपुत्त्रश्च चैत्त्रश्च तत्पुत्त्र सुरथश्च स' ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ५८ । ४—५ ॥
सच स्वारोचिषमन्वन्तरे कोलापुर्य्यधिपति ।
तेनादौ पृथिव्या दुर्गापूजा क्षता। तत्प्रसादेन
च असौ सावर्णिर्नाम मनुर्जात' । यथा,—
"कालान्तरे पूजिता सा सुरथेन महात्मना।
राज्ञा मेधसशिष्येण मृण्मय्याश्च सरित्तटे ॥
मेषादिभिश्च महिषै क्षष्णसारैश्च गण्डकै:।
छागैर्मेषैश्च कुष्माण्डे पक्षिभिर्बलिभिर्भुने ॥
वेदोक्तानि च दत्त्वैव उपचाराणि षोडश।
धृत्वा च कवच ध्यात्वा सपूज्य च विधानत ॥
राजा क्षत्वा परीहार व॰ प्राप यथेप्सितम्।
मुक्ति सप्राप वैश्यश्च सपूज्य च सरित्तटे ॥
तुष्टाव राजा वैश्यश्च साश्रुनेत्र पुटाञ्जलि ।
विससर्ज मृण्मयी ता गभीरे निर्म्मले जले ॥
दृष्णमयी मृण्मयीं दृष्ट्वा जलधौता नराधिप ।
ररोद तत्र वैश्यश्च तत स्थानान्तर ययौ ॥
त्यक्ता देहच्च वैश्यश्च पुष्करे दुष्कर तप ।
क्षत्वा जगाम गोलोक दुर्गादेवीवरेण च ॥
राजा ययौ स्वराज्यञ्च पूज्यो निष्कण्टकं बली
भोगञ्च वुभुजे भूप षष्टिवर्षसहस्रकम् ॥
भार्य्या स्वराज्य सन्यस्य पुत्त्रे स कालयोगत ।
मनुर्बभूव सावर्णिस्तप्त्वा च पुष्करे तप. ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्याय ॥०॥
विस्तारस्तु दुर्गाशब्दे द्रष्टव्य ॥

सुरदारु, क्ली, (सुरप्रिय दारु।) देवदारु। इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते। ८।२।१३।
"पिचुमर्द्दै कोविदारै सरलै सुरदारुभि ॥")

सुरदीर्घिका, स्त्री, (सुराणा दीर्घिका।) स्वर्गं गङ्गा। इत्यमर । १ । १ । ५२॥

सुरदुन्दुभी, स्त्री, (सुराणा दुन्दुभीव आह्लादकत्वात् ।) तुलसी। इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरद्रुम, पु, (सुराणा द्रुम ।) देवनल । इति राजनिर्घण्ट ॥ देवदारु च ॥ (कल्पवृक्षादि । यथा, भागवते। १० । ३८ । २२।
"न तस्य कश्चिद्दयित सुहृत्तमो
न चाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा।
तथापि भक्तान् भजते यथा तथा
सुरद्रुमो यद्वदुपाश्रितोऽर्थद ॥")

सुरद्विट्, [ष्] पु, सुरान् द्वेष्टीति। द्विष्+क्विप।) असुर । इत्यमर । १ । १ । १२ ॥ (यथा, रघु । १० । १५।
"प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विषाम्।
अथैन तुष्टुवु स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥"
राहु । यथा, तत्रैव। २ । ३९।
"उपस्थिता शोणितपारणा मे
सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥"
तथाच वृहत्संहितायाम्। ९७। २।
"षड्भि सितस्य मासैरब्दैन शनै सुरद्विषो
ऽब्दार्द्धात् ॥")

देवद्वेषक ॥ (यथा, भागवते। १ । ३ । २४ ।
"तत कलौ सप्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम्।
बुद्धो नामाञ्जनसुत' कीकटेषु भविष्यति ॥")

सुरद्विप, पु ,(सुराणां द्विप ।) देवहस्ती। इति केचित् ॥ (ऐरावत । यथा, रघु । ३ । ५५ ।
"हरे कुमारोऽपि कुमारविक्रम:
सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते
स्वनामचिह्न निचखान सायकम् ॥")

सुरधनु, [स्] क्ली, (सुरस्य धनु' ।) इन्द्रधनु' । इति जटाधर' ॥ (यथा, किराते ।७।१६ ।
"यातस्य ग्रथिततरङ्गसैकताभे
विच्छेद विपयसि वारिवाहजाले ।
आतेनुस्त्रिदशवधूजनाङ्गभाजा
सन्धान सुरधनुष' प्रभामणीनाम् ॥")

सुरधूप, पु, (सुरप्रियो धूप ।) राल । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरनदी, स्त्री, (सुराणा नदी ।) गङ्गा। इति भूरिप्रयोग ॥ (यथा, महाभारते । ६।८०।५।
"गङ्गाया सुरनद्या वै स्वादुभूत यथोदकम्।
महोदधिगुणाभ्यासात् लवणत्व नियच्छति॥")

सुरनन्दा, स्त्री, (सुरान् नन्दयतीति। नन्द+णिच+अण्। टाप्।) नदीविशेष' । इति शब्दरत्नावली ॥

सुरनाल, पु, (सुरप्रिय नालमस्य।) देवनल । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरनिम्नगा, स्त्री, सुराणा निम्नगा।) गङ्गा। इत्यमर । १ । १० । ३१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । ३४२ ।
"त्यक्ता सर्व्वं तनु त्यच्यस्तपसा सुरनिम्नगाम्॥")

सुरनिर्गन्ध, क्ली, पत्रकम्। इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरपति, पु,(सुराणा पति ।) इन्द्र । इत्यमर १।१।४६॥ (यथा, महाभारते ।७।१०१ । १८।
"पुनर्ददौ सुरपतिर्मन्त्र वर्म्म सुमग्रहम् ॥")

सुरपथ, क्ली, (सुराणा पन्था । समासे त ।) आकाशम्। इति हेमचन्द्र ॥

सुरपर्ण, क्ली, (सुरप्रिय पर्णमस्य।) ओषधिविशेष । माचापत्री इति ख्यात । तत्पर्य्याय । देवपर्णम् २ वीरपर्णम्३ सुगन्धिकम्४ माचीपत्रम् ५ सूक्ष्मपत्रम् ६ देवाह्वम् ७ गन्धपत्रकम् ८। अस्य गुणा.। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। क्रमिश्वासवलासकफकासनाशित्वम्। दीपनत्वम् वर्ण्यत्वम्। वातहितत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

सुरपर्णिक, पु, (सुरप्रिय पर्णमस्त्यस्येति। ठन्।) सुरपुन्नाग । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरपर्णिका, स्त्री, (सुरपर्णी। सञ्ज्ञाया कन्।) पुन्नाग । इति हेमचन्द्र ॥

सुरपर्णी, स्त्री, (सुरप्रिय पर्णमस्या । ङीप्।) पलाशी। इति राजनिर्घण्ट ।

सुरपादप,पु ,(सुराणा पादप ।)कल्पवृक्ष ।देवतरुशब्दस्वरसात् ॥ (यथा, भागवते ।८।५।१७।
"वेतकीचकवेणुना गुल्मानि सुरपादपान् ॥")

सुरपुन्नाग:, पुं, (सुरप्रिय' पुन्नाग' । पुन्नागवृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । नमेरु २ सुरेष्ट: सुरपर्णिक: ४ सुरताङ्ग' ५। अस्य गुण पुन्नागवत्। इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरपुरी, स्त्री, (सुरस्य पुरी।) अमरावती इति त्रिकाण्डशेष ॥

सुरप्रिय', पुं, (सुराणा प्रिय' । अगस्त्यपुष्पवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट.॥ इन्द्र' ।वृहस्पति' इति केचित् ॥ देवहृद्ये, त्रि ॥

सुरप्रिया, स्त्री,(सुराणा प्रिया।) जाती। स्वर्णरम्भा। इति राजनिर्घण्ट ॥ (अप्सरा । यथा भागवते। ८। १५। १९।
"हेमजालाक्षनिर्गच्छद्धूमेनागुरुगन्धिना।
पाण्डरेण प्रतिच्छन्नमार्गे यान्ति सुरप्रिया ॥"

सुरभि, क्ली, (सुष्ठु रभतेऽनेनेति । सु+रभ+इन् ।) स्वर्णम्। गन्धाश्म। इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दर । साधुगन्ध.। इति धरणि ॥

सुरभि ,पु, (सु+रभ+इन् ।) सुगन्धि । इत्यमर' । १ । ५ । ११ ॥ चम्पक । वसन्तर्त्तु'। जातीफलवृक्ष' । इति मेदिनी ॥ शमीवृक्ष' । कदम्बवृक्ष' । कणगुग्गुलु' । गन्धतृणम् । वकुलवृक्ष । राल । इति राजनिर्घण्ट ॥ चैत्रमास । धीर । इति धरणि ॥ गन्धफल' । इति शब्दरत्नावली ॥

सुरभि, स्त्री, (सुर+रभ+इन् ।) शल्लकी। मातृभेद । सुरा। गौ । इति मेदिनी ॥ पुस्तकान्तर सुरास्थाने मुरा इति पाठ । रुद्रजटा। वनमालिका। तुलसी। पाची। इति राजनिर्घण्ट ॥ पृथिवी। इति धरणि.॥ गोमाता। (यथा, रघु । १ । ८१ ।
"सुता तदीया सुरभे क्षत्वा प्रतिनिधि शुचि'।
आराधय सपत्नीक प्रीता कामदुघा हि सा।"
तस्या उत्पत्त्यादिर्यथा,—

नारद उवाच।
"सा का वा सुरभी देवी गोलोकादागता च या
तज्जन्मचरित ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत'॥

श्रीनारायण उवाच।
गवामधिष्ठातृदेवी गवामाद्या गवा प्रसू' ।
गवा प्रधाना सुरभी गोलोके सा समुद्भवा॥
सर्व्वादिसृष्टिकथन कथयामि निशामय।
बभूव येन तज्जन्म पुरा वृन्दावने वने ॥
एकदा राधिकानाथो राधया सह कौतुकात्।
गोपाङ्गनापरिवृत पुण्य वृन्दावन ययौ॥
सहसा तत्र रहसि विजहार च कौतुकात्।
बभूव क्षीरपानेच्छा तदा स्वेच्छामयस्य च॥
ससृजे सुरभि देवी लीलया वामपार्श्वत ।
वत्सयुक्ता दुग्धवतीं वत्सो नाम्ना मनोरथ ॥
दृष्ट्वा सवत्सा सुदामा रत्नभाण्डे दुदोह च।
क्षीर सुधातिरिक्तञ्च जन्ममृत्युजरापहम्॥
तदुष्णञ्च पय स्वादु पपौ गोपीपति स्वयम्।
सरो बभूव पयसा भाण्डविस्रंसनेन च ॥
दैर्घ्ये च विस्तृते चैव परित. शतयोजनम्।

गोलोके सुप्रसिद्धश्च स च क्षीरसरोवरः ॥
गोपिकानाञ्च राधायाः क्रीडावापी बभूव सा।
रत्नेन खचिता तूर्णं भूता वापीश्वरेच्छया ॥
बभूवुः कामधेनूनां सहसा लक्षकोटयः ।
तावन्तो हि च वत्साश्च सुरभीलोमकूपतः ॥
तासां पुत्त्राः प्रपौत्त्राश्च सम्बभूवुरसंख्यकाः ।
कथिता च गवां सृष्टिस्तया च पूरितं जगत्॥
पूजाञ्चकार भगवान् सुरभ्याश्च पुरा मुने ।
ततो बभूव तत्पूजा त्रिषु लोकेषु दुर्लभा ॥
दीपान्वितापरदिने श्रीकृष्णस्याज्ञया हरेः ।
बभूव सुरभीपूजा धर्म्मवक्त्रादिति श्रुतम् ॥
ध्यानं स्तोत्रं मूलमन्त्रं यद्यत् पूजाविधिक्रमम्।
वेदोक्तञ्च महाभाग निबोध कथयामि ते ॥
ॐ सुरभ्यै नम इति मन्त्रस्तस्याः षडक्षरः ।
सिद्धो लक्षजपेनैव भक्तानां कल्पपादपः ॥
ध्यानं यजुर्व्वेदोक्तं तत् पूज्यश्च सर्व्वसम्मतम् ।
ऋद्धिदं वृद्धिदञ्चैव मुक्तिदं सर्व्वकामदम् ॥
लक्ष्मीस्वरूपां परमां राधासहचरीं पराम् ।
गवामधिष्ठातृदेवीं गवामाद्यां गवां प्रसूम् ॥
पवित्ररूपां पूज्याञ्च भक्तानां सर्व्वकामदाम् ।
यया पूतं सर्व्वविश्वं तां देवीं सुरभीं भजे ॥
घटे वा धेनुशिरसि बद्धस्तम्भे गवामपि ।
शालग्रामे जले वाग्नौ सुरभीं पूजयेद्द्विजः ॥
दीपान्वितापरदिने पूर्व्वाह्णे भक्तिसंयुतः ।
यः पूजयेच्च सुरभिं स च पूज्यो भवेद्भुवि ॥
एकदा त्रिषु लोकेषु वाराहे विष्णुमायया ।
क्षीरं जहार सहसा चिन्तिताश्च सुरादयः ॥
ते गत्वा ब्रह्मलोकञ्च ब्रह्माणं तुष्टुवुस्तदा ।
तदाज्ञया च सुरभीं तुष्टाव पाकशासनः ॥

महेन्द्र उवाच ।

नमो देव्यै महादेव्यै सुरभ्यै च नमो नमः ।
गवां बीजस्वरूपायै नमस्ते जगदम्बिके ॥
नमो राधाप्रियायै च पद्मांशायै नमो नमः ।
नमः कृष्णप्रियायै च गवां मात्रे नमो नमः ॥
कल्पवृक्षस्वरूपायै सर्व्वेषां सततं परम् ।
श्रीदायै धनदायै च वृद्धिदायै नमो नमः ।
यशोदायै कीर्त्तिदायै धर्म्मदायै नमो नमः ॥
स्तोत्रश्रवणमात्रेण तुष्टा हृष्टा जगत्प्रसूः ।
आविर्ब्बभूव तत्रैव ब्रह्मलोके सनातनी ॥
महेन्द्राय वरं दत्त्वा वाञ्छितञ्चातिदुर्लभम् ।
जगाम सा च गोलोकं ययुर्देवादयो गृहम् ॥
बभूव विश्वं सहसा दुग्धपूर्णञ्च नारद ।
दुग्धाद्घृतं ततो यज्ञस्ततः प्रीतिः सुरस्य च ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं भक्तियुक्तश्च यः पठेत् ।
स गोमान् धनवांश्चैव कीर्त्तिमान् पुण्यवान्
भवेत् ॥
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
इह लोके सुखं भुक्त्वा यात्यन्ते कृष्णमन्दिरम् ॥
सुचिरं निवसेत्तत्र करोति कृष्णसेवनम् ।
न पुनर्भवनं तस्य ब्रह्मपुत्त्र भवे भवेत् ॥”
इति श्रीब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे सुरभ्युपाख्यानं नाम ४७ अध्यायः ॥

सुरभिः, त्रि, (सु+रम+इन् ।) सुगन्धि । (यथा, मनुः । ३ । २०९ ।
“उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्च्चयेद्देवपूर्व्वकम् ॥”)
कान्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः ।२।२।
“निवर्त्त्य राजा दयितां दयालु-
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां
जुगोप गोरूपधरामिवोर्व्वीम् ॥”)
धीरः । विख्यातः । इति धरणिः ॥

सुरभिका, स्त्री, (सुरभि+स्वार्थे कन् ।) स्वर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरभिगन्धि, त्रि,(सुरभिर्गन्धो यस्य । “गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।” ५ । ४ । १३५ । इति इकारः ।) शोभनगन्धयुक्तः । इति केचित् ॥

सुरभित्रिफला,स्त्री, (सुरभिः सुगन्धिस्त्रिफला।) सुगन्धत्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरभित्वक्, [च] स्त्री, (सुरभिः त्वक् यस्याः ।) वृहदेला । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरभिदारुः, पु, (सुरभि सुगन्धि दारु यस्य । सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरभिपत्रा, स्त्री (सुरभि पत्रं यस्याः ।) जम्बूवृक्षः । राजजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरभिबाणः, पु, (सुरभिः साधुगन्धः वकुलादि पुष्पं वा बाणो यस्य ।) कामदेवः । इति केचित् ॥

सुरभिवल्कल, क्ली, (सुरभि सुगन्धि वल्कलं यस्य ।) गुडत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

सुरभिस्रवा,स्त्री,(सुरभिः सुगन्धिः स्रवो निर्य्यासो यस्याः ।) सल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरभी, स्त्री, (सुरभि+वा ङीष् ।) सुगन्धिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १२३ ॥ शल्लकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
“शल्लकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभी रसा ।
महेरुणा कुन्दरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ह्रस्वेकारान्तसुरभिशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ गोमाता । यथा,—
“सा का वा सुरभी देवी गोलोकादागता च या।
तज्जन्मचरितं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४७ अध्यायः ॥
(ह्रस्वेकारान्तसुरभिशब्देऽस्या विशेषविवरणं ज्ञेयम् ॥) अथ गोयात्राप्रवेशविक्रयादिनम् । तत्र तिथयः अमावस्याष्टमीचतुर्द्दशीवर्ज्जिताः तत्र नक्षत्राणि रोहिणी पूर्व्वफल्गुनी पूर्व्वाषाढा पूर्व्वभाद्रपद् उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपत् श्रवणा भरणी चित्रा एतद्व्यतिरिक्तानि । योगा व्यतीपातवैधृतिभिन्नाः । तत्र वारा क्रूरग्रहभिन्नाः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

सुरभीरसा, स्त्री,शल्लकीवृक्षः । इत्यमरटीकायां मथुरेशः । २ । ४ । १२३ ॥

सुरभूरुहः, पु, (सुराणां भूरुहः ।) देवदारुः । इति भावप्रकाशः ॥ (कल्पवृक्षादिश्च ॥)

सुरमृत्तिका,स्त्री,(सुरप्रिया मृत्तिका ।) तुवरी। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरमेदा, स्त्री,(सुरप्रियो मेदो यस्याः ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महामेदाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

सुरर्षिः, पु, (सुरश्चासौ ऋषिश्चेति ।) देवर्षिः । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ स तु नारदतुम्बुरुकोलाहलादिः । यथा । ब्रह्मर्षिदेवर्षिराजर्षिमहर्षिपरमर्षिकाण्डर्षिश्रुतिभेदात् सप्तप्रकारऋषयस्तत्र नारदाद्याः सुरर्षय उक्ता इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २४ । ६३ ।
“महानहं ख मरुदग्निवार्धराः
सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥”
तथाच महाभारते । १ । १ । २२७ ।
“इति राज्ञा चतुर्व्विंशन्नारदेन सुरर्षिणा ।
पुत्त्रशोकाभितप्ताय पुरा शैब्याय कीर्त्तितम्॥”)

सुरलता, स्त्री, (सुरप्रिया लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरला, स्त्री, (सुरान् लातीति । ला+कः ।) गङ्गा । इति हारावली ॥ नदीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरलासिका, स्त्री, (सुरानपि लासयति आह्लादयतीति । लस्+णिच्+ण्वुल् । टापि अत इत्त्वम् ।) वंशीवाद्यम् । यथा,—
“सालेयिका च सालेयी सालिका सुरलासिका॥”
इति शब्दरत्नावलीति केचित् ॥

सुरलोकः, पु, (सुराणां लोकः ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १।१।६॥ (यथा, भागवते ।७।१०।१३।
“कीर्त्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां
विहाय मामेष्यति मुक्तबन्धः ॥”)

सुरवर्त्म,[न्] क्ली,(सुराणां वर्त्म ।) आकाशम् । इत्यमरः । १ । २ । १ ॥

सुरवल्लभा,स्त्री,(सुराणां वल्लभा ।) श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरवल्ली, स्त्री, (सुराणां वल्ली ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरवैरी, [न्] पु, (सुराणां वैरी ।) असुरः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ [हलायुधः ॥

सुरशत्रुः, पु, (सुराणां शत्रुः ।) असुरः । इति

सुरशाखी,[न्]पु,(सुराणां शाखी ।)कल्पवृक्षः । इति जटाधरः ॥

सुरश्रेष्ठा, स्त्री, (सुरेषु श्रेष्ठा ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरसं, क्ली, (शोभनो रसो यस्य ।) वोलम् । त्वचम् । गन्धद्रव्यम् इति राजनिर्घण्टः ॥ तुलसी । इति मेदिनी ॥

सुरसः, पु ,(शोभनो रसो यस्य ।) सिन्धुवारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
“इन्द्राणी चेन्द्रः सुरसो निर्गुण्डी श्वेतसारकः॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मोचरस । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पीतशाल । अस्य पर्य्यायो यथा,—

"सुरसो बीजकश्चैव पीतशालोऽभिधीयते ॥"

इति गारुडे २०८ अध्याय ॥

तुलसीविशेष । अस्य गुणा यथा,—

"हिक्काकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशन ।
पित्तकृत्कफवातघ्न सुरस पूतिगन्धनुत् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्याय ॥

"कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्यनाशन ।
पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्न सुरस समुदाहृत ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याय ॥)

सुरस, त्रि,(शोभनो रसो यस्य ।) स्वादु । इति मेदिनी ॥ सुन्दररसयुक्तश्च । (यथा, वृहत्-संहितायाम् । ५४ । १०३ ।

"तस्या प्रभूत सुरसञ्च तोयं
कृष्णाथवा यत्र च रक्तमृत् वा ॥")

सुरसद्म, [न्]क्ली,(सुराणा सद्म ।) स्वर्ग । इति हलायुध ॥ (देवगृहम् । यथा, कथासरित्-सागरे । ८३ । ८३ ।

"एत मोक्ष प्रयातेति वदन्त्यामिव दूरत ।
वाताचिससमुत्क्षिप्तै सुरसद्मध्वजाशुकै ॥")

सुरसम्भवा, स्त्री, (सुरप्रिय सम्भवो यस्या ।) आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरसरित्, स्त्री,(सुराणा सरित् ।) गङ्गा । इति हलायुध ॥ (यथा, रघु । २ । ७५ ।

"सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ॥")

सुरसर्षपक , पु,(सुरप्रिय सर्षप । तत कन् ।) देवसर्षप । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरसा, स्त्री, (शोभनो रसो यस्या ।) तुलसी। यथा । सुरसा स्त्री तु पर्णासे । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्णासे तु नपु सकम् । इति मुद्राङ्कित-मेदिनी ॥ पर्णासे पु नपु सकम् । इति हस्ताचर-मेदिनी ॥ सुरसस्तु त्रिषु स्वादौ पर्णासे न नपु-सकम् । इति च कस्याचिन्मेदिन्या पाठ ॥०॥ रास्ना । इत्यमर । २ । ४ । ११४ ॥ मिश्रेया । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ब्राह्मी । इति रत्नमाला ॥ महाशतावरी । इति राजनिर्घण्ट ॥ दुर्गा । इति केचित् ॥ नागमाता । इति मेदिनी ॥ यथा,—

"ततो देवा सगन्धर्व्वा: सिद्धाश्च परमर्षय ।
अब्रुवन् सूर्य्यसङ्काशा सुरसा नागमातरम् ॥
अय वातात्मज. श्रीमान् प्लवते सागरोपरि ।
हनूमान्नाम तस्य त्व मुहूर्त्त विघ्नमाचर ॥
राक्षस रूपमास्थाय सुघोर पर्व्वतोपमम् ।
दृष्टा कराल पिङ्गाक्ष वक्त्र कृत्वा नभस्पृशम् ॥
बलमिच्छामहे ज्ञातु भूयश्चास्य पराक्रमम् ।
त्वा विजेष्यत्युपायेन विषाद वा गमिष्यति ॥"

इति वाल्मीकीये रामायणे सुन्दराकाण्डे १ सर्ग ॥ नदीभेद । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १९ अध्याय ॥ (अप्सरोविशेष: । यथा, महा-भारते । १ । १२३ । ६० ।

"पुण्डरीका सुगन्धा च सुरसा च प्रमाथिनी ॥"

राक्षसीविशेष । तद्विषयको मन्त्रो यथा,—

"हिमवदुत्तरे कूले सुरसा नाम राक्षसी ।
तस्या नूपुरशब्देन विशल्या गुर्व्विणी भवेत् ॥"

इति हारीते चिकित्सितस्थाने ५१ अध्याये॥)

सुरसाष्ट, पु, द्रव्यगणविशेष । यथा,—

"निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी बृहती कण्टकारिका
पुनर्नवेति मुनिभि: सुरसाष्ट. प्रकीर्त्तित ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरसिन्धु, पु, (सुराणा सिन्धु ।) गङ्गा । इति केचित् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।१८।६२।

"निवसन्ति च देशेऽपि सुरसिन्धुसमाश्रिते॥")

सुरसुन्दरी, स्त्री, (सुराणा सुन्दरी रमणी सुरेषु सुन्दरी इति वा ।) अप्सरस । दुर्गा । इति केचित्॥योगिनीविशेष । तद्विवरण योगिनी-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (सुरस्त्री । यथा,किराते।५।२८।

"अस्मिन् रतिश्रमनुदश्च सरोजवाता
स्मर्त्तु दिशन्ति न दिव सुरसुन्दरीभ्य ॥")

सुरा, स्त्री, (सु अभिषवे+क्रन् । स्त्रिया टाप् । उणादिवृत्तौ उज्ज्वल । २ ।२४ । यद्वा, सुष्ठु रायन्त्यनयेति । सु+रै शब्दे+"आतश्चोप-सर्गे । ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् । टाप् ।) चषकम् । मद्यम् । इति मेदिनी ॥ अस्या पर्य्यायगुणादि मदिराशब्दे मद्यशब्दे च द्रष्टव्यम् । सुराया विशेषगुणा यथा,—

"कृशाना सक्तमूत्राणा ग्रहण्यर्शोविकारिणाम्
सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥"

इति राजवल्लभ ॥

तत्पानप्रायश्चित्त यथा,—

"ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पग ।
सेतु दृष्ट्वा विशुध्यन्ते तत्सयोगी च पञ्चम ।
ततो धेनुशत दद्यात् ब्राह्मणानान्तु भोजनम्॥"

इति गारुडे २२६ अध्याय ॥ * ॥

तत्पाने शुक्राचार्य्यशापो यथा,—

"सुरापानाद्वञ्चना प्रापयित्वा
सञ्ज्ञानाश चैनमस्यातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचञ्चापि तथापि रूप
पीत तथा सुरया मोहितेन ॥
समन्युरुत्थाय महानुभाव-
स्तदोशना विप्रहित चिकीर्षु ।
काव्य स्वय वाक्यमिद जगाद
सुरापान प्रति वै जातशङ्क ॥
यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चित्
मोहात् सुरा पास्यति, मन्दबुद्धि. ।
अपेतधर्म्मा ब्रह्महा चैव स स्यात्
अस्मिन् लोके गर्हित स्यात् परे च ॥
मया चेमा विप्रधर्म्मोक्तसीमा
मर्य्यादा वै स्थापिता सर्व्वलोके ।
सन्तो विप्रा शुश्रुवांसो गुरूणा
देवा दैत्याश्चोपशृण्वन्तु सर्व्वे ॥"

इति महाभारते । १ । ७६ । ५९—६२ ॥

ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्याना त्रिविधसुरापानप्राय-श्चित्तादि यथा,—

"सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णा सुरां पिबेत् ।
तया सकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्तत:॥
गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयो घृत वा मरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥
कणान् वा भक्षयेदब्द पिण्याक वा सकृन्निशि।
सुरापानापनुत्त्यर्थ बालवासा जटी ध्वजी ॥
सुरा वै मलमन्नाना पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरा पिबेत् ॥
गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्व्वा न पातव्या द्विजोत्तमै ॥
यक्षरक्ष पिशाचान्न मद्य मास सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्य देवानामश्नता हवि. ॥
अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।
अकार्य्यमन्यत् कुर्य्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहित:॥
यस्य कायगत ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ।
तस्य व्यपैति ब्राह्मण्य शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥
एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृति ॥"

इति मानवे ११ । ९१—९८ ॥

सौत्रामणियज्ञेऽपि तत्पाननिषेधो यथा,—

"यद्घ्राणभक्षो विहित. सुराया-
स्तथा पशोरालभन न हिंसा ।
एव व्यवाय. प्रजया न रत्यै
इम विशुद्ध न विदु स्वधर्मम् ॥"

इति श्रीभागवते । ११ । ५ । १३ ॥ * ॥

"यस्मात् सुराया घ्राणभक्ष अवघ्राण स एव विहित न पान तथा पशोरपि आलभनमेव विहित न तु हिसा । अतो न यथेष्टभक्षणाय दुग्धे त्यर्थ । व्यवायोऽपि प्रजया निमित्तभूतया न रत्यै । अतो मनोरथवादिन इम विशुद्ध स्वधर्म न विदुरिति ।" इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी॥ अन्यत् प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥०॥ सुरापाने वर्णनीयानि यथा,—

सुरापाने विकलता स्खलन वचने मतौ ।
लज्जा मानच्युति प्रेमाधिक्य रक्ताक्षता भ्रम॥"

इति कविकल्पलताया १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥

सुरा ,[रै] पु स्त्री,धनवान् । सु शोभनो रा धन यस्येति बहुव्रीहौ कृते रैशब्दस्य रादेशेन निष्पन्न ॥

सुराकर , पु, (सुराया आकर ।) नारिकेल-वृक्ष । इति केचित् । मद्योत्पत्तिस्थानम् । यथा।

"आकरा. शुचय सर्व्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ।"

इति शुद्धितत्त्वे बौधायनवचनम् ॥

सुराङ्गना, स्त्री, (सुराणामङ्गना ।) देवपत्नी अप्सरस. ॥ इति केचित् । यथा,—

"सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्म्मिते
लसद्वितानभूषिते सलोल-विभ्रमालसम् ।
सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्च चामर-
स्फुरत्समीर-वीजित सदाच्युत भजामि तम्॥"

इति छन्दोमञ्जर्य्याम् २ स्तवक ॥

सुराचार्य्य , पु, (सुराणामाचार्य्य: ।) बृहस्पति । इत्यमर । १ । ३ । २४ ॥

सुराजकः, पुं, सुष्ठु राजते इति । राज+खल् ।) भृङ्गराजः । इति शब्दमाला ॥

सुराजा, [न्] पु, (सुष्ठु पूजितो राजा । "न पूजनात् ।" ५।४।६९ । इति न टच् ।) शोभनो राजा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (सुष्ठु राजा यस्य । सुन्दरनृपतियुक्ते देशादौ, त्रि । यथा,—
"सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ॥"
इत्यमर । २ । १३ ॥)

सुराजीवी, [न्] पु, सुरया जीवतीति । जीव+णिनिः ।) शौण्डिकः । यथा,—
"कल्यपाल. सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारकः।
वारिवास. पानवणिक् ध्वजी ध्वन्यासुतीबलः ॥"
इति हेमचन्द्र ॥
(यथा याज्ञवल्क्यः । १ । १६४ ।
"चैलधावसुराजीविसहोपपतिवेश्मनाम् ॥")

सुरापः, (त्रि, सुरां पिबतीति । पा+कः ।) सुरापानकर्त्ता । यथा,—
"ब्रह्महा जायते यक्ष्मी सुरापः श्यावदन्तकः ।
सुवर्णहारी कुनखी दुश्चर्म्मा गुरुतल्पग ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

सुरापगा, स्त्री, (सुराणां आपगा ।) गङ्गा । इति जटाधरः ॥ (यथा, किराते । ५ । ४० ।
"इह सनियमयोः सुरापगायाः
मुषसि सयावकसव्यपादलेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोग
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥")

सुरापाणाः, पु, भूम्नि, (सुरा पानं येषाम् । "पानं देशे ।" ८।४।९ । इति णत्वम् ।) पूर्व्वदेशस्था । यथा । सुरापाणा. प्राच्याः । इति सङ्क्षिप्तसार-टीकायां गोयीचन्द्रः ॥

सुरापा(ण)नं, क्ली, (सुरायाः पानम् । "वा भाव-करणयो ।" ८ । ४ । १० । इति विभाषया णत्वम् ।) मद्यपानम् । यथा,—
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहु संसर्गश्चापि तैः सह ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेक ॥
अवदंश । इति शब्दरत्नावली ॥

सुराभाग, पु, (सुराया भाग ।) सुराया अग्र-भाग. । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरामण्डः, पु, (सुराया मण्ड ।) सुराया अग्र-भाग । तत्पर्य्याय । कारोत्तर २ । इत्य-मरः । २ । १० । ४३ ॥ कारोत्तमः ३ । इति तट्टीका ॥ कालोत्तर ४ सुराभाग ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरारिः, पु, (सुराणां अरि ।) असुर । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ८ ।
"प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं
शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ।
बिभेतु मोघीकृतबाहुवीर्य्यः
स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥")

सुरारिहन्ता, [ऋ] पु, (सुरारीणां हन्ता ।) विष्णुः । यथा,—
"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु
र्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

सुरार्हं, क्ली, (सुरान् अर्हतीति । अर्ह+अण् ।) हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णम् । इति केचित् ॥

सुरालयः, पुं, (सुराणां आलयः ।) सुमेरुः । इत्य-मरः । १ । १ । ५२ ॥ स्वर्गः । यथा गारुडे ।
"गङ्गां येऽवावगाहन्ते विधिना च नराधिप ।
चतुर्युगसहस्रं ते न पतन्ति सुरालयात् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(देवमन्दिरम् । यथा, भागवते । ७।१५। ४९ ।
"पूर्त्तं सुरालयारामकूपाजीव्यादिलक्षणम् ॥"
सुराया आलय ।) सुरानिलयश्च ॥

सुराष्ट्र, पु, (शोभनं राष्ट्रं यस्य ।) देशवि-शेष । सुरत् इति ख्यात. । स तु भारतवर्षस्य प्रतीच्यां दिशि वर्त्तते । इति सौराष्ट्रिकशब्द-टीकायां भरत ॥(यथा महाभारते ।३।८८।१८।
"सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।"
श्रीरामचन्द्रस्य परिवारविशेष । स तु श्रीराम-यन्त्रे पद्मदलमध्यतः पूज्य. । यथा, अगस्त्य-संहितायाम् ।
"धृष्टं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
अकोपं धर्म्मपालाख्यं सुमन्त्रं दलमध्यत ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सुराष्ट्रजं, क्ली, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन्+ड ।) तुवरिका । इत्यमरः ।२।४।१३१॥ अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सौराष्ट्री तुवरी काङ्क्षी मृतालकसुराष्ट्रजे ।
आढकी चापि साख्याता मृत्स्ना च सुर-मृत्तिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुराष्ट्रजः, पु, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन्+ ड ।) कृष्णमुद्ग । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष-भेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तद्देशजाते, त्रि ॥

सुराष्ट्रजा, स्त्री, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन्+ ड । टाप् ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुवरीशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेय ॥)

सुराह्वः, पु, (सुरस्य आह्वा आह्वा यस्य ।) देव-दारु । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्वचित् क्ली । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सुरदारु द्रुकिलिमं सुराह्वं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
हरिद्रुतरुः । मरुवक । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरि, [रै] त्रि, (सु शोभन रा धनं यस्य ।) शोभनधनवत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुरुङ्गः, पु, शोभाञ्जन. । इति शब्दमाला ॥

सुरुङ्गा, स्त्री. सुरङ्गा । सीँध इति सुरङ्ग इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । सन्धिला २ सन्धि ३ । इति जटाधर. ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४९ । ११ ।
"ज्ञात्वा तु तद्गृहं सर्व्वमादीप्य पाण्डुनन्दना ।
सुरुङ्गां विविशुस्तूर्णं मात्रा सार्द्धमरिन्दमाः ॥"

सुरुङ्गाहिः, पुं, (सुरुङ्गायामहिरिव ।) चौर-विशेष । यथा,—
"कुलम्भिलः सुरुङ्गाहिरथ चौरः सुरङ्गयुक् ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

सुरूपं, क्ली, (सु शोभनं रूपमस्य ।)तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरूप, त्रि, (सु सुन्दरं रूपमस्य ।)शोभनरूप-विशिष्टः । यथा,—
"सुन्दरं रुचिरं चारु मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ।
कान्तं मनोरमं रुच्यं सुषमं साधु शोभनम् ॥
वल्गु हारि सुरूपाभिरूपदिव्यमनोहरम् ॥"
इति जटाधर. ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ५८ । ४० ।
"शाम्बश्च गदाहस्तः प्रद्युम्नश्चापभृत् सुरूपश्च ॥"
विद्वान् । यथा,—
"विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुध.
व्यक्तो मनोषी ज्ञः प्राज्ञः सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः ॥
धीमान् सूरिः कृती कृष्टिलब्धवर्णो विचक्षणः ।
प्राप्तरूपसुरूपाभिरूपदूरदृशो समाः ॥"
इति जटाधर ॥
सुरूपा यथा । नकुल १ पुरूरवा २ अश्विनी-कुमारौ ३ नलकूवरौ ४ कन्दर्पः ५ शाम्ब. ६ । इति कविकल्पलता ॥

सुरूपा, स्त्री,(सु शोभनं रूपं यस्याः ।) शालपर्णी भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरूहक, पु, गर्दभाण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुरेज्य, पु, (सुराणां इज्यः ।) बृहस्पति. । इति केचित् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । २३ ।
"विष्णु सुरेज्यो बलभिद्गताश्च
त्वष्टोत्तरप्रोष्ठपदाधिपश्च ॥")

सुरेज्या, स्त्री, (सुराणामिज्या ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरेन्द्र, पु,(सुरेषु इन्द्रः ऐश्वर्य्यशाली ।) इन्द्रः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते ।८।७।३१ ।
"न ते गिरित्राखिललोकपाल-
विरिञ्चवैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् ॥"
लोकपाल । इति मल्लिनाथ. ॥ यथा, रघुः । ३ । ११ ।
"सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्
प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ॥"
तथाच मनुः । ७ । ५ ।
"यस्मादेषा सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्म्मितो नृप ।
तस्मादभिभवत्येष सर्व्वभूतानि तेजसा ॥")

सुरेन्द्रजित्, पुं, (सुरेन्द्र देवराज जितवानिति। जि+क्विप्। तुगागमश्च।) गरुडः। इति हलायुधः ॥ इन्द्रजिच्च ॥

सुरेभ, क्ली, (सु+रेभ+अच्।) रङ्गम्। इति त्रिकाण्डशेष ॥

सुरेवट, पु, रामपूग। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सुरेश्वर, पु, (सुराणामीश्वर।) रुद्र। इति जटाधर ॥ (यथा, मात्स्ये। ५। २८—३०।
'अजैकपादहिर्व्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवत।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वर ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजित।
एते रुद्रा समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥"
इन्द्रः। यथा, रघु। ३। ६४।
"नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषु
प्रियंवद प्रत्यवदत् सुरेश्वरम् ॥"
देवश्रेष्ठे, त्रि। यथा, भागवते। ४। १५। ८।
"ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवै सहासृत्य सुरेश्वरै।
वैण्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृत।
पादयोररविन्दञ्च त वै मेने हरेः कलाम् ॥"
सुरेश्वराचार्य्यः। यथा, पञ्चदशी। ६। १९०।
"अन्योन्याध्यासमत्रापि जीवकूटस्थयोरिव।
ईश्वरब्रह्मणो सिद्ध कृत्वा ब्रूते सुरेश्वरः ॥")

सुरेश्वरी, स्त्री, (सुराणामीश्वरी।) स्वर्गगङ्गा। इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्गा च ॥

सुरेष्ट, पु, (सुराणामिष्ट।) शिवमल्ली। शाल। सुरपुन्नाग। इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरेष्टा, स्त्री, (सुराणामिष्टा।) ब्राह्मी। इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरोत्तम, पु, (सुरेषु उत्तम।) सूर्य्य। इति केचित् ॥ देवश्रेष्ठश्च ॥ (यथा, महाभारते। ३। ५६। ७।
"विप्रियं ह्याचरन् मर्त्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति
त्राहि मामनवद्याङ्गि। वरयस्व सुरोत्तमान् ॥"

सुरोत्तर, पु, (सुरेषु तत्पूजनेषु उत्तरः श्रेष्ठ।) चन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरोद, पु, (सुरा उदक यस्य। उत्तरपदस्येत्युदकस्योदादेश।) सुरासमुद्र। इति जटाधर ॥ (यथा, भागवते। ५। १। ३३।
"क्षारोदेक्षुरसोद सुरोद घृतोद-क्षीरोद-दधिमण्डोद-शुद्धोदा सप्त जलधय ॥")

सुलक्षणा, स्त्री, (सुशोभन लक्षण यस्या।) उमासखीविशेष। इति शब्दमाला ॥ सुन्दरलक्षणयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १५। ६८।
"तच्छ्रुत्वा व्यसृजत् राजा सोऽथ प्रत्ययितान् द्विजान्।
गत्वा सुलक्षणा सा वा न वेत्यालोचयतामिति॥

सुलभ, त्रि, सुखेन लभ्यते इति। सु+लभ+खल्। "न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्।" ७।१।६८। इति नुमागमो न।) सुखलभ्यः। अनायासप्राप्य.। यथा, आह्निकतत्त्वे।
"सुलभ सकल पुण्य यज्ञदानादिज फलम्।
गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभ पितृतर्पणम् ॥"

सुलभा, स्त्री, (सुखेन लभ्यते इति। लभ+खल्। टाप्।) माषपर्णी। धूम्रपत्रा। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुलोचन, पु, (शोभने लोचने यस्य।) हरिणः। इति राजनिर्घण्ट ॥ दुर्य्योधन। इति केचित्॥ (धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः। यथा, महाभारते १। ६७। ९४।
"विविंशतिर्विकर्णश्च जलसन्ध सुलोचन ॥")
सुन्दरचक्षुर्युक्ते, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ३। ५५। १३।
"अतीवसुकुमाराङ्गीं तनुमध्या सुलोचनाम्।
आक्षिपन्तीमिव च भा शशिन स्वेन तेजसा॥"

सुलोचना, स्त्री, (शोभने लोचने यस्या।) माधवराजपत्नी। यथा,—

माधव उवाच।
"श्रीमद्विक्रमभूभर्त्तु पुत्रोऽह माधवाह्वय।
सर्व्वभावैर्भविष्यामि वशगस्तव सुन्दरि। ॥
चन्द्रकलोवाच
समुद्रपारे तरुणपुरन्दरपुरोपमा।
ब्रह्मद्वीपेऽस्ति विख्याता दीव्यन्ती संज्ञया पुरी ॥
गुणाकराह्वयस्तत्र राजा श्रेष्ठो महायशा.।
सुशीला नाम तद्भार्य्या सर्व्वलक्षणसंयुता ॥
सुलोचनाह्वया कन्या वीर तत्कुक्षिसम्भवा।
गृहाण ता विवाहेन स्वर्गभोग यदीच्छसि ॥"
इत्युपक्रम्य।
"तत शुभे क्षणे तस्मिन् पृष्ठमारुह्य वाजिन।
प्रचेष्टाख्येन भृत्येन विलङ्घ्य जलधि ययौ ॥
ततो गन्धर्व्वविधिना स राजतनय सुधी।
चक्रे विवाह ता कन्या तत्रैव प्राप्तकौतुक ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्यायः ॥

सुलोमशा, स्त्री, (शोभना लोमशा।) काकजङ्घा। इति राजनिर्घण्ट ॥ शोभनलोमयुते, त्रि ॥

सुलोमा, स्त्री, (सुष्ठु लोमान्यस्या। डाप्।) ताम्रवल्ली। मांसच्छदा। इति राजनिर्घण्ट ॥

सुलोहक, क्ली, (सुष्ठु लोहमिव। कन्।) पित्तलम् इति हेमचन्द्र ॥

सुलोहिता, स्त्री, (सुष्ठु लोहिता।) अग्निजिह्वाविशेष। इति शब्दमाला ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि। १। २। ४।
"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लोलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥"
सुन्दररक्तवर्णे, पु ॥ तद्वति, त्रि ॥

सुवक्त्र, पु, (सुष्ठु वक्त्र यस्मात्।) वनबर्व्वरी। इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दरानने, त्रि ॥ (यथा, महाभारते। १४। ८। १६।
"उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे॥")

सुवचन, क्ली, (सुष्ठु वचनम् ॥) शोभनोक्ति। तत्पर्य्याय। सुप्रलाप २। इत्यमरः। १।६।१७॥ (यथा, उत्तरचरिते। १ अङ्के।
"म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि।
एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि
कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥")

सुवचनी, स्त्री, (सुष्ठु वचन यस्याः। टित्वात् ङीप्। एतदाराधनया आराधयितुर्वाक्यसाफल्यात्तथात्वम्।) देवीविशेष। विपदि स्त्रियो यस्या. पूजा मन्वते कुर्व्वन्ति च। आचारमार्त्तण्डे शुभसूचनीति वर्त्तते ॥

सुवचा, [स्] त्रि, (सुष्ठु वचो यस्य।) वाग्मी। इति जटाधर ॥

सुवन, पु, (सूते विश्वमिति। सू+"भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि।" उणा० २।८०। इति क्युन्।) सूर्य्यः। अग्नि। इत्युणादिकोष ॥ चन्द्र। इति केचित् ॥

सुवर्च्चक, पु, स्वर्जिकाक्षार। इति जटाधर ॥

सुवर्च्चला, स्त्री, सूर्य्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेष ॥ अतसी। इति रत्नमाला ॥ सूर्य्यमुखीपुष्पम्। इति केचित्। आदित्यभक्ता। (अस्या पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—
"सुवर्च्चला सूर्य्यभक्ता वरदावदरापि च।
सूर्य्यावर्त्ता रविप्रीतापरा ब्रह्मसुदुर्लभा ॥
सुवर्च्चला हिमा रूक्षा स्वादुपाका सरा गुरुः।
अपित्तला कटुः क्षारा विष्टम्भकफवातजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ब्राह्मी। इति राजनिर्घण्ट ॥ देशविशेषे, पु ॥

सुवर्च्चा, [स्] त्रि, शोभनतेजोविशिष्ट। शोभन वर्च्चो यस्येति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न ॥ (यथा, महाभारते। ३। ५३। ७।
"त स भीम प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित्
महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्च्चसम् ॥"*
पु, धृतराष्ट्रपुत्रविशेष। १। ६७। १०१।
"दृढहस्त सुहस्तश्च वातवेगसुवर्च्चसौ ॥")

सुवर्च्चिक, पु, स्वर्जिकाक्षारः। इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा,—
"कथित स्वर्जिकाभेदो विशेषज्ञै सुवर्च्चिक ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुवर्च्चिका, स्त्री, जतुका। इति राजनिर्घण्ट. ॥ (स्वर्जिकाक्षार। अस्या पर्य्यायो यथा,—
"कापोत स्वर्जिका स्वर्जिः स्वर्जका च सुवर्च्चिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
तथास्या गुणा।
"सुवर्च्चिका स्वर्जिकावत् बोद्धव्या गुणतो जनै ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुवर्च्ची, [न्] पु, स्वर्जिकाक्षार इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवर्ण, क्ली, (शोभनो वर्णो यस्य।) धातुविशेषः। सोना इति भाषा। तत्पर्य्याय। स्वर्णम् २ कनकम् ३ हिरण्यम् ४ हेम ५ हाटकम् ६ तपनीयम् ७ शातकुम्भम् ८ गाङ्गेयम् ९ भर्म्म १० कर्व्वुरम् ११ चामीकरम् १२ जातरूपम् १३

महारजतम् १४ काञ्चनम् १५ रुक्मम् १६ कार्त्तस्वरम् १७ जाम्बूनदम् १८ अष्टापदम् १९। इत्यमरः। २। ९। ९४॥ शातकौम्भम् २० भर्म्मम् २१ कर्व्वुरम् २२ कर्चुरम् २३ रुक्मम् २४। इति तट्टीका॥ भद्रम् २५ भूरि २६ पिञ्जरम् २७ द्रविणम् २८ गैरिकम् २९ चाम्पेयम् ३० मरुः ३१ चन्द्रः ३२ कलधौतम् ३३। इति जटाधरः॥ अभ्रकम् ३४ अग्निवीजम् ३५ लोहवरम् ३६ उज्ज्वसारुकम् ३७ स्पर्शमणिप्रभवम् ३८ मुख्यधातु ३९। इति शब्दरत्नावली॥ उज्ज्वलम् ४० कल्याणम् ४१ मनोहरम् ४२ अग्निवीर्य्यम् ४३ अग्नि ४४ भास्करम् ४५ पिञ्जानम् ४६ अपिञ्जरम् ४७ तेजः ४८ दीप्तम् ४९ अग्निभम् ५० दीप्तकम् ५१ मङ्गल्यम् ५२ सौमञ्जकम् ५३ शृङ्गारम् ५४ जाम्ववम् ५५ आग्नेयम् ५६ निष्कम् ५७ अग्निशिखम् ५८। अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। कषायत्वम्। तिक्तत्वम्। मधुरत्वम्। दोषत्रयध्वसनत्वम्। शीतत्वम्। स्वादुत्वम्। रसायनत्वम्। रुचिकारित्वम्। चक्षुष्यत्वम्। आयुष्यदत्वम्। प्रज्ञावीर्य्यबलस्मृतिकरत्वञ्च। तद्धारणस्य गुणाः। कान्तिदुरितक्षयश्रीकारित्वम्॥ * ॥ तत्परीक्षादि यथा,—

"दाहेऽतिरक्तमथ यच्च सित छिदाया
काश्मीरकान्ति च विभाति निकाषपट्टैः।
स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तुलाया
मानीत देवकनक मृदु रक्तपीतम्॥
तच्चैक रसवेधज तदपर जात स्वय भूमिज
किञ्चान्यद्बहु लोहसङ्करभव चेति त्रिधा
काञ्चनम्।
तत्राद्य कलपीतरक्तमपर रक्त ततोऽन्यद्‌यथा
गौराभ तदिति क्रमेण गदित स्यात् पूर्व्व-
पूर्व्वोत्तमम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥

अपिच सुवर्णस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः।
"पुरा निजाश्रमस्थाना सप्तर्षीणा जिता-
त्मनाम्।
पत्नीर्विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयौवनाः॥
कन्दर्पदर्पविध्वस्तचेतसा जातवेदस।
पतित तद्धरापृष्ठे रेतस्तु हेमतामगात्॥
कृत्रिम चापि भवति तद्रसेन्द्रस्य वेधत।
स्वर्ण सुवर्ण कनक हिरण्य हेम हाटकम्॥
तपनीय कलधौत गाङ्गेय भर्म्म काञ्चनम्।
चामीकर शातकुम्भ तथा कार्त्तस्वरञ्च तत्॥
जाम्बूनद जातरूप महारजतमित्यपि।
दाहे रक्त सित छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम्॥
तारशुल्वोऽभिहत स्निग्ध कोमल गुरु हेम
सत्॥"

सत् उत्तमम्।
"तच्छ्वेत कठिन रूक्ष विवर्ण समल दलम्।
दाहे छेदेऽसित श्वेत कषे त्याज्य लघुस्फुटम्॥"
दल दोषत इति लोके। स्फुट यद्घनाहत स्फुटति॥

"सुवर्णं शीतल हृष्यं बल्यं गुरु रसायनम्।
स्वादु तिक्तञ्च तुवर पाके च स्वादु पिच्छिलम्॥
पवित्र बृंहण नेत्र्य मेधास्मृतिमतिप्रदम्।
हृद्यमायुष्कर कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत्।
विषक्षयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित्॥
बल सवीर्य्यं हरते नराणा
रोगव्रज पोषयतीह काये।
असौख्यकार्य्येव सदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात्॥
असम्यङ्मारितं स्वर्णं बल वीर्य्यञ्च नाशयेत्।
करोति रोगान्मृत्युञ्च तद्धन्याद्‌यत्नतस्तत॥"
इति भावप्रकाशः॥ * ॥

अथ सुवर्णकरणम्।
"मध्वाज्यं गुडताम्रञ्च करेणामाक्षिकं रसम्।
धमनाच्च भवेद्रौप्य सुवर्णकरण शृणु॥
पीत धुस्तूरपुष्पञ्च सीसकञ्च पल मतम्।
पाठा लाङ्गलशाखा च मूलमावर्त्तनाद्भवेत्॥"
इति गारुडे १९८ अध्याय॥ * ॥

अपि च।
श्रीशङ्कर उवाच।
"आनीय पारद देवि स्थापयेत् प्रस्तरोपरि।
तस्योपरि जपेन्मन्त्र सर्व्वबन्धमयात्मकम्॥
साष्टसहस्र देवेशि प्रजपेत् साधकाग्रणीः।
स्वयम्भुपुष्पसयुक्ते वस्त्रे चारुणसन्निभे॥
सस्थाप्य पारद देवि मृत्पात्रे युगले शिवे।
पुष्पयुक्तेन सूत्रेण बध्नीयात् बहुयत्नत॥
मृत्तिकया रजेनैव धान्यस्य परमेश्वरि।
लेपयेद्बहुयत्नेन रौद्रे शुष्काणि कारयेत्॥
पुनश्च लेपयेद्धीमान् ततो वह्नौ विनि क्षिपेत्।
अष्टमीनवमीरात्रौ क्षिपेन्नैव सुरेश्वरि॥
अथवा परमेशानि मृत्पात्रे स्थापयेद्रसम्।
वज्रीरसेन तद्द्रव्य शोधयेद्बहुयत्नत॥
हृतनारीरसेनैव तथैव शोधन चरेत्।
एव कृते तु गुटिका यदि स्यात् दृढबन्धनम्॥
धुस्तूरञ्च समानीय मध्ये शून्यञ्च कारयेत्।
कृष्णाख्यातुलसीयोगे तथा घृतकुमारिका॥
एव कृते वह्नियोगे भस्मसात् जायते किल।
भस्मयोगे भवेत् स्वर्ण धनदायाः प्रसादत।
विवर्णं जायते द्रव्य यदि पूजा न चाचरेत्॥"
इति मातृकाभेदतन्त्रे ५ पटल॥ * ॥

अस्य धार्य्यत्व सर्व्वदेवतात्मकत्वञ्च यथा, रामायणे महाभारते च परशुराम प्रति वशिष्ठवाक्यम्।
'सर्व्वरत्नानि निर्मथ्य तेजोराशि समुत्थितम्।
सुवर्णमेभ्यो विप्रेन्द्र रत्न परमनुत्तमम्॥
एतस्मात् कारणाद्देवगन्धर्व्वोरगराक्षसाः।
मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत्॥"
तथा।
"तस्मात् सर्व्वपवित्रेभ्यः पवित्र परम स्मृतम्॥"
तथा।
"अग्निर्व्वै सकला देवा सुवर्णञ्च तदात्मकम्।
तस्मात् सुवर्णं ददता दत्ताः स्युः सर्व्वदेवता॥"
तस्मात्तत् पदादौ न धार्य्य देवतात्मकत्वात्।

इति शुद्धितत्त्वम्॥ * ॥ तद्दानफलं यथा,—
अम्बरीष उवाच।
"न सुवर्णं विना दान तिलैर्व्वा मुनिसत्तम।
कस्मात् पवित्रमित्युक्तं भवानेतत् ब्रवीतु मे॥
वशिष्ठ उवाच।
अत्र ते कथयिष्यामि इतिहास पुरातनम्।
जामदग्न्यस्य रामस्य मुनिभिः सह पार्थिव॥
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी मुनीन् पप्रच्छ पार्थिव।
कृत्वा तु कृपयाविष्टो निःक्षत्रा भार्गव पुरा॥
राम उवाच।
क्रोधादिद कृत कर्म्म मया मुनिवरोत्तमाः।
कथ कस्माद्विमुच्येऽह पापात् क्षत्रवधादतः॥
इत्युक्ता धर्म्मतत्त्वज्ञाः पापाना पावन परम्।
दानञ्चेह सुवर्णस्य ते तमूचुर्म्महर्षय॥
एतत् पवित्रमतुल सम्भूतमिह शुश्रुम।
शम्भोर्व्वीर्य्यात् पर तेजो ह्यपत्य जातवेदसः॥
सहज कार्त्तिकेयस्य रुद्रशुक्रसमुद्भवम्।
पवित्र यत् सुरैः सर्व्वैर्धार्य्यन्ते मुकुटादिभिः।
अग्निस्तु देवता सर्व्वा प्रीयन्ते सर्व्वदेवता।
तस्मात् सुवर्णं ददता सुवर्णञ्च तदात्मकम्॥
दश पूर्व्वापराश्चैव प्रोवाचेदं बृहस्पति।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नरकात्तारयन्ति ते॥
सर्व्वान् कामान् प्रयान्त्येते पितामहसुतोऽब्रवीत।
मरीचिर्भगवान् पूर्व्वं ये प्रयच्छन्ति काञ्चनम्॥
य सुवर्णं नरो नित्य ब्राह्मणेभ्य प्रयच्छति।
स चिर विरजा विद्वान् देववद्दिवि मोदते॥
सर्व्वेषामेव दानानामेकजन्मानुग फलम्।
हाटकक्षितिगौरीणा सप्तजन्मानुग फलम्॥
विद्यमान सुवर्णं तु यो लोभान्न प्रयच्छति।
स सदा जनपापैस्तु वेष्टितो नरक व्रजेत्॥
कृत्वापि सुमहत् पाप जातरूप ददाति यः।
स सद्यस्तेन पापेन मुच्यते नात्र सशय॥
एव ज्ञात्वा तु मुक्त्यर्थं सुवर्णं देहि भार्गव।
तुलामारुह्य कायस्य समानमात्मनस्तथा॥
इत्युक्तो मुनिभिर्दिव्यै रामो धर्म्मभृतावर।
प्रादात् सुवर्णं विप्रेभ्य तत पापादमुच्यत॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र द्विजेभ्यो देहि काञ्चनम्
विष्वक्सेन समुद्दिश्य यदीच्छेः शाश्वती गतिम्॥"
इति वह्निपुराणे तुलापुरुषदाननामाध्याय॥ * ॥

अपि च।
"सुवर्णदान गोदान भूमिदान तथैव च।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ * ॥

उत्सृष्टस्वर्णस्य गृहे चिरस्थापननिषेधो यथा,
"न चिर स्थापयेद्गेहे हेम सप्रोक्षित बुध।
तिष्ठत् भयावह यस्मात् शोकव्याधिकर नृणाम्॥
शीघ्र परस्वीकरणात् श्रेय प्राप्नोति पुष्कलम्॥"
सप्रोक्षित पात्रमुद्दिश्य त्यक्तम्। अतएव विष्णुपुराणे।
"तस्मात् सर्व्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम्
अपात्रे पातयेद्दत्त सुवर्णं नरकार्णवे॥

प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा स्तेययुक्तः स्यात् हैम्नादत्ते विनाग्निनि”
तद्धेम ब्राह्मणायोत्सृष्टं ब्राह्मणसादकृत यदि चौरादिना अपह्रियते तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति दानसागरः ॥*॥ तत्तु अग्निदैवतम् । यथा,—
“आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व्वलौहानि वाप्यथा”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
(अथास्य मारणविधिः ।
“गलितस्य सुवर्णस्य षोडशांशेन सीसकम् ।
योजयित्वा समुद्धृत्य निम्बुनीरेण मर्द्दयेत् ॥
गोलं कृत्वा गन्धचूर्णं समं दद्यात्तदुपरि ।
शरावसम्पुटे कृत्वा पुटेच्चिंशद्वनोपलैः ।
एवं सप्तपुटैर्हेमं नोत्थानं लभते पुनः ॥”
अस्य गुणाः ।
“कषायं तिक्तमधुरं सुवर्णं गुरु लेखनम् ।
हृद्यं रसायनं बल्यं चक्षुष्यं कान्तिदं शुचि ॥
आयुर्मेधावयःस्थैर्य्यवाग्विशुद्धिस्मृतिप्रदम् ।
क्षयोन्मादगदार्त्तानां कुष्ठानां नाशनं परम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥*॥) हरिचन्दनम् । इति मेदिनी ॥ स्वर्णगैरिकम् । इति रत्नमाला ॥ धनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुवर्णं, पुं, क्लो, (सुष्ठु वर्णोऽस्य ।) हेम्नोऽच । अशीतिरत्तिकापरिमितस्वर्णम् । तत्पर्य्यायः । विस्तः २ । इत्यमरः । ३ । ६ । ८६ ॥ कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् । इति लीलावती ॥ कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा,—
“विद्यात्कर्षं तथा चापि सुवर्णं कवलग्रहम् ॥”
इति गारुडे २०८ अध्याये ॥)
सुवर्णः, पुं, (शोभनो वर्णो यस्य ।) स्वर्णकर्षः । यज्ञविशेषः । इति मेदिनी ॥ धुस्तूरः । इत्यमरः ॥ कणगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुष्ठुवर्णे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६८ । ३३ ।
“वासमां सम्प्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ।
सुवर्णश्च सुवेशश्च भवतीत्यनुशुश्रुम ॥”)
सुवर्णकं, क्लो, (सुवर्णमिव । इवार्थे कन् ।) पित्तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन् । सुवर्णम् । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ७५ ।
“तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेत् बहु सुवर्णकम् ॥”
सुष्ठु वर्णो यस्य । कन् ।) सुन्दरवर्णयुक्ते, त्रि ॥
सुवर्णकः, पुं, (सुष्ठु वर्णो यस्य । कन् ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥
सुवर्णकदली, स्त्री, (सुवर्णा सुवर्णवर्णा सुन्दरवर्णा वा कदली ।) कदलीविशेषः । चाँपा कला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुवर्णरम्भा २ कनकमोचा ३ पीता ४ सुवर्णमोचा ५ चम्पकरम्भा ६ सुरभिका ७ सुभगा ८ हेमफला ९ स्वर्णफला १० कनकरम्भा ११ पीतरम्भा १२ गौरी १३ गौररम्भा १४ काञ्चनकदली १५ सुरप्रिया १६ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । स्वल्पाग्नेर्दीपनकारित्वम् । तृष्णादाहनाशित्वम् । कफावहत्वम् । हृद्यकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुवर्णकारः, पुं, (सुवर्णं स्वर्णभूषणादिकं करोतीति । कृ + अण् ।) स्वर्णकारः । इति हलायुधः ॥ सेकरा इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१८ ।
“राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्च्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्म्मावकर्त्तिनः ॥”)
सुवर्णगैरिकं, क्लो, (सुवर्णं सुन्दरवर्णं गैरिकम् ।) गैरिकभेदः । वर्णकमाटि इति वङ्गभाषा । पीत गेरु इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । स्वर्णधातु २ सुरक्तकं ३ सन्ध्याभ्रम् ४ बभ्रुधातुः ५ शिलाधातुः ६ । अस्य गुणाः ।
गैरिकं मधुरं शीतं कषायं व्रणरोपणम् ।
विस्फोटार्शोऽग्निदाहघ्नं वरं स्वर्णादिगं शुभम्॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथाच ।
“गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा ।
सुवर्णगैरिकं त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुवर्णनकुली, स्त्री, (सुवर्णा नकुली ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुवर्णपुष्पः, पुं, (सुवर्णवत् पुष्पं यस्य ।) राजतरुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । २९ । १० ।
“यच्छौ सुवर्णपुष्पै पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः ॥”)
सुवर्णप्रसरं, क्लो, (सुवर्णस्य प्रसर इव यत्र ।) एलवालुकम् । इति वैद्यकम् ॥
सुवर्णवणिक्,पुं,(सुवर्णस्य वणिक् क्रयविक्रयादिकर्त्ता ।) जातिविशेषः । सोनार वेणिया इति भाषा । स तु अम्बष्ठाद्वैश्यायां जातः सध्यमवर्णसङ्करः । इति केचित् ॥ तस्य पातित्यकारणं यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १० । ८५ ।
“कश्चिद्वणिग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।
स्वर्णचौर्य्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥”
अपि च ।
“गान्धिकः शाङ्खिकश्चैव काम्यको मणिकारकः ।
सुवर्णजीविकश्चैव पञ्चैते वणिजः स्मृताः ॥
अम्बष्ठाद्वैश्यपुत्र्यान्तु जायते गान्धिको वणिक् ।
गन्धचन्दनकर्पूरादिक्रयविक्रयकारकः ॥
गान्धिकाद्वैश्यपुत्र्यान्तु जातः शाङ्खिको वणिक् ।
शङ्खं दत्त्वा मुनिः प्राह शङ्खजीवी प्रकीर्त्तितः ॥
शाङ्खिकात् गान्धिकाज्जातस्तस्मात्काम्योपजीविकः ।
शाङ्खिकात् काम्यकन्यायां मणिकारः प्रजायते ।
काम्यकाच्च माणिक्या सुवर्णजीविकोऽभवत् ॥”
इति परशुरामपद्धतौ भार्गवरामकृतवर्णसङ्करजातिमाला ॥
सुवर्णबिन्दुः,पुं, (सुवर्णवत् बिन्दुर्यस्य ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
सुवर्णयूथी, स्त्री, (सुवर्णवत् पीता यूथी ।) पीतवर्णयूथिका । स्वर्णयूइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुगन्धा २ हेमयूथिका ३ युवतीष्टा ४ रक्तगन्धा ५ शिखण्डी ६ नागपुष्पिका ७ हरिणी ८ पीतयूथी ९ पीतिका १० कनकप्रभा ११ मनोहरा १२ गन्धाढ्या १३ । अस्या गुणाः । स्वादुत्वम् । शिशिरत्वम् । शर्करार्त्तिपित्तदाहतृषानाशित्वम् । त्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“यूथिका गणिकाम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका ।
यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकं सरं लघु ॥
मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम् ।
व्रणास्रमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सुवर्णवर्णः, पुं, (सुवर्णवत् वर्णो यस्य ।) विष्णुः । यथा,—
“सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
सुवर्णवर्णा,स्त्री,(सुवर्णवत् वर्णो यस्याः ।) हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्णवर्णयुक्ते, त्रि ॥
सुवर्णा, स्त्री, (सुष्ठु वर्णो यस्याः ।) कृष्णागुरु । इति मेदिनी ॥ पाण्यालकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्णक्षीरी । हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हस्तिनापुरकर्त्तुर्हस्तिनो माता । यथा, महाभारते । १ । ९५ । ३४ । “सुहोत्रः खलु इक्ष्वाकुकन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम तस्यामस्य जज्ञे हस्ती य इदं हास्तिनपुरं स्थापयामास एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥”
सुवर्णाख्यः, पुं, (सुवर्णस्य आख्या आख्या यस्य ।) नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥ धुस्तूरवृक्षः । इति कनकाह्वयशब्ददर्शनात् ॥ (तीर्थविशेषे, क्लो । इति महाभारतम् । ३ । ८४ । १७ ॥)
सुवर्णी, स्त्री, (सुष्ठु वर्णो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) आखुपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या आखुपर्णीशब्दे ज्ञातव्या ॥)
सुवयाः, [स्] स्त्री, (सुष्ठु वयो यस्याः ।) प्रौढा स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुवल्लिः, स्त्री, (शोभना वल्लिः ।) सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ९५ ॥
सुवल्ली, स्त्री, (सुवल्लि + पक्षे ङीष् ।) सोमराजी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सुवसन्तः, पुं, (शोभनो वसन्तो यत्र ।) चैत्रावली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुन्दरवसन्तकाल मुनातोगवसन्तरोगश्च ॥
सुवसन्तकः, पुं, (शोभनो वसन्तो यत्र । कप् ।) वासन्ती । मदनोत्सवः । इति मेदिनी ॥
सुवहः, त्रि, (सुखेन उह्यते इति । सु + वह + खल् ।) सुखवाह्यः । इति मेदिनी ॥ (सुष्ठु वहतीति । वह + अच् ।) सम्यग्वहः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुवहा, स्त्री,(सुष्ठु वहति सौगन्ध्यमिति । सु+वह+अच् ।) शेफालिका । रास्ना (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) गोधापदी । फलापर्णी । इत्यमर ।२।४।८०॥ शल्लकी । (अस्याः पर्य्यायो यथा,भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"शल्लकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभीरसा ।
महेरुणा कुन्दरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥")

वीणा । इति मेदिनी ॥ त्रिवृता । इति शब्दचन्द्रिका भरतश्च ॥ रुद्रजटा । हंसपदी । गन्धनाकुली । मुशली । नीलसिन्धुवार । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा —

"सिन्धुवार श्वेतपुष्प सिन्दुक सिन्दुवारक ।
नीलपुष्पी तु निर्गुण्डी शेफाली सुवहा च सा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुवास, पु, (शोभनो वास. ।) शोभनगन्ध । उत्तमनिवास' । इति केचित् ॥ (महादेव । इति महाभारतम् । १३ । १७ । ११५ ॥)

सुवासिनी, स्त्री, (सुखेन वसतीति । सु+वस+णिनि ।) चिरिण्टी । इत्यमर । २ । ६ ।८॥ सुखेन वसतीति सुवासिनीति द्राविडा । पितृकुलस्नेहात् चिरमेटति गच्छति चिरिण्टी । इट गतौ अन् मनीषादि' । सुवासिन्या चिरिण्टी स्यात् द्वितीयवयसि स्त्रियामिति रुद्रः । चरण्टीत्येके । इति तट्टीकायां भरत ॥

सुविद्, पु, (सुष्ठु वेत्तीति । विद्+क्विप् ।) पण्डित' । गुणयुक्तनार्य्याम्, स्त्री । इत्यमरे सौविदल्लशब्दटीकायां रामाश्रम ॥

सुविद , पु, (सुष्ठु वेत्तीति । सु+विद्+क ।) सौविद । इत्यमरटीकायां रायमुकुट' ॥ राजा । इति भरत ॥

सुविदत्, पुं, (सुष्ठु वेत्तीति । विद्+क्विप् । तमत तीति । अत्+क्विप् ।) राजा । इत्यमरे सौविदल्लशब्दटीकायां रायमुकुट ॥

सुविदत्र त्रि,(सुष्ठु वेत्तीति । सु+विद्+ "सुविदेः कत्रन् ।" उणा० ३ । १०८ । इति कत्रन् ।) कुटुम्ब । इत्युणादिकोष ॥

सुविदल्ल क्ली, अन्त पुरम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥

सुविदल्ला स्त्री ऊढ़ा नारी । इत्यमरे सौविदल्लशब्दटीकायां रायमुकुट ॥

सुविधि , पु, (सु शोभनो विधिर्यस्य ।) अर्हद्विशेष । इति हेमचन्द्र ॥ उत्तमविधाने ॥

सुविनीता,स्त्री (सुष्ठु विनीता।)सुकरा गौ। इति शब्दरत्नावली ॥ अतिशयविनयविशिष्टे, त्रि ॥

सुवीर , पु (सु शोभन वीरो यस्य ।) वनवुरः । इति राजनिर्घण्ट ॥ (महादेव । इति महाभारतम् । १३ । १७ । ३८ ॥) सुन्दरवाहे, क्ली । वहति, त्रि ॥

सुवीरक,क्ली, (सु+वीर शौर्य्ये + ण्वुल् ।)सौवीराञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका । (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"सुवीरक पार्व्वतेयं सौवीरं नीलमञ्जनम् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

सुवीराम्ल,क्ली,(सुवीर अतिशयतेज.शालि अम्लं यस्य ।) काञ्जिकम् । इति जटाधर ॥

सुवीर्य्य, क्ली,(सुष्ठु वीर्य्यं यस्य ।) वदरीफलम् । इति जटाधर ॥ उत्तमवीर्य्ये च ॥

सुवीर्य्या, स्त्री, (सुष्ठु वीर्य्यं यस्या. ।) वनकार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वनकार्पासीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेय ॥)

सुवृत्त , पुं, (शोभनो वृत्त ।) शूरण । इति राजनिर्घण्ट ॥ त्रि, सुन्दरवर्त्तुल ॥ (यथा, भारते । १ । १५४ । ८ ।

"पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ॥"

सुष्ठु वृत्त चरित्र यस्येति । सच्चरित्र । यथा, रघु । ८ । ७७ ।

"मयि तस्य सुवृत्त । वर्त्तते
लघुसन्देशपदा सरस्वती ।
शृणु विश्रुतसत्त्वसार । ता
हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥")

सुवृत्ता,स्त्री,(सुष्ठु वृत्ता ।) शतपदी । काकलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुवेगा, स्त्री, (सुष्ठु वेगो यस्या ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुवेल , पु,(सुगता वेला समुद्रकूल येन । यद्वा, सुष्ठु वेला स्थितिर्य्यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वत । इति हेमचन्द्र ॥ यथा, अनर्घराघवे । ६ । १७ ।

"स्रुत्वा दाशरथी सुवेलकटके साटोपमर्षध्वनुष्टङ्कार परिपूरयन्ति ककुभ मोच्छन्ति कौचेयकान् ॥")

सुवेल ,त्रि,(शोभना वेला मर्य्यादा स्थितिर्यस्य ।) प्रणत । शान्त । इति मेदिनी ॥

सुवे(ष)श , पु (शोभना वेशा यस्य ।) श्वेतेक्षु । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दरवेशयुक्ते, त्रि । यथा

"सुवेश पुरुष दृष्ट्वा भ्रातर यदि वा सुतम् ।
योनि. क्लिद्यति नारीणा सत्य सत्य हि नारद ॥"

इति महाभारतम् ॥

सुवेशी, [न्] त्रि, (सुवेशोऽस्यास्तीति । इनि ।) सुन्दरवेशयुक्त ॥

सुव्रत पु ,(सुष्ठु व्रत यस्य ।) भाविकल्पीयार्हद्विशेष ॥ वर्त्तमानकल्पीयार्हद्विशेष । इति हेमचन्द्र ॥ (कार्त्तिकेय । यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ७ ।

"सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रिय ॥")

शोभनव्रतयुक्ते, त्रि ॥ । यथा, महाभारते । १ । २२४ । २७ ।

"सुव्रता चापि कल्याणी सर्व्वभूतेषु विश्रुता ।
अरुन्धती महात्मान वसिष्ठ पर्य्यशङ्कत ॥")

सुव्रता स्त्री, (सुष्ठु व्रत यस्या ।) सुखसन्दोह्या गौ । इत्यमर । २ । ९ । ७१ ॥ शोभनव्रता । इति मेदिनी ॥ वर्त्तमानकल्पीयार्हज्जिनमाता । इति हेमचन्द्र ॥ (शठी । तत्पर्य्यायो यथा,—

"शठी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका ।
गन्धारिका गन्धवधूर्व्वधू पृथुपलाशिका ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुशर्म्मा [न्] पु , राजविशेष । इति पुराणम् ॥ निन्दितब्राह्मणविशेष । यथा,—

"सुशर्म्मा नाम को देव कि जातीय किमात्मक:
कुतस्तस्य च वै मुक्ति केन वा यत्र हेतुना ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सुशर्म्मा नाम दुर्म्मेधा सीमा पापात्मनामभूत् ।
अनाम्नायविदा वंशे विप्राणा क्रूरकर्म्मणाम् ।"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ८० अध्याय ॥

सु+शॄ हिंसे — "अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।" ३ । २ । ७५ । इति मनिन् ।) सुष्ठु शृणाति य । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥ शोभनसुखविशिष्टे , त्रि ॥

सुशल्य , पु (सुष्ठु दृढ शल्य कण्टक यस्य ।) खदिर. । इति राजनिर्घण्ट ॥ (खदिरशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम् ॥)

सुशवी, स्त्री कारवेल्ल' । कृष्णजीरक । इत्यमरटीकाया भरत । २ । ४ । १५५ ॥

सुशाक,क्ली,(सुष्ठु शाको यस्मात् ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुशाक ,पु ,(सुष्ठु शाको यस्य ।)चञ्चु । भिण्डा । तण्डुलीय । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुशान्ता, स्त्री, शशिध्वजराजपत्नी । यथा, कालिकापुराणे २२ अध्याये ।

"शशिध्वजो महातेजा शशाङ्कतनय [illegible] ।
तस्य पत्नी महादेवी विष्णुव्रतपरायणा ॥
सुशान्ता स्वामिन प्राप [illegible]
नाथ [illegible]
कल्कि नारायण [illegible]"

सुशिख पु. (शोभना शिखा यस्य ।) अग्नि । इति जटाधर ॥ उत्तमशिखायुक्ते त्रि ॥

सुशिखा स्त्री,(शोभना शिखा ।) मयूरशिखा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (सुन्दरकेश । यथा, भागवते । ३ । २० । ३० ।

"मध्य विपोटति [illegible]
[illegible] ॥")

सुशीत, क्ली (शोभन शीतम् ।) पीतचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिशयशीतयुक्ते, त्रि ॥

सुशीत पु, (सु शीत ।) प्लक्षवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुशीतल [illegible] इति रत्नमाला ॥ [illegible]
[illegible] ।

[illegible] महाभारते । [illegible]

"[illegible]
[illegible] ॥")

सुशीता, स्त्री, (सुष्ठु शीता ।) शतपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुशीविका, स्त्री,कन्दविशेषः । वाराहीकन्दः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुशीम ,पु,शीतगुण । इत्यमरटीकायां स्वामी॥ तद्वति, त्रि ॥

सुशील ,पु,(सु शोभन शीलमस्य ।) चोलराज.। यथा,—

"यो विष्णुदास स तु पुण्यशीलो
यश्चोलभूपः स सुशीलनामा ।
आवासुभौ तत्समरूपभाजौ
द्वाःस्थौ कृतौ तेन रमाप्रियेण ॥"

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ५४ अध्याय ॥

शोभनशीलविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ६ । १ । १७ ।
"सध्रीचीनो ह्यय लोके पन्थाः क्षेमोऽकुतोभयः ।
सुशीला साधवो यत्र नारायणपरायणा ॥"
शोभन शीलमिति । सच्चरित्रे, क्ली । यथा, महाभारते । ३ । २९७ । ४३ ।
"त्वया सुशीलव्रतपुण्ययुक्तया
समुद्धृत साध्वि पुन कुलीनया ॥")

सुशीलता, स्त्री, (सुशीलस्य भाव । तल् । टाप् । सत्स्वभाव । सुशीलत्वम् ॥

सुशीला,स्त्री,(शोभन शील यस्या ।टाप् ।(श्रीकृष्णस्याष्टमहिष्यन्तगतमहिषीविशेष । यथा,—
"अष्टौ महिष्यस्ता सर्व्वा रुक्मिण्याद्या महात्मन ।
रुक्मिणी सत्यभामा च कालिन्दी च शुचिस्मिता॥
मित्रविन्दा जाम्बवती नाग्नजिती सुलक्षणा ।
सुशीला नाम तन्वङ्गी महिष्यष्टमा स्मृता ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६८ अध्याय ॥
यमभार्य्या । इति केचित् ॥

सुश्रीका, स्त्री, (शोभना श्री शोभा यस्या । कप् ।) सल्लकी । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दरश्रीयुक्ते,त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३।११३।
"हारोपशोभिता कृत्वा सर्व्वा द्वारवतीं पुरीम ।
संसृष्टरथ्या सुश्रीका बहुरत्नोपशोभिताम् ॥")

सुश्रुत ,पु,विश्वामित्रमुनिपुत्र ।स तु चिकित्साशास्त्रकर्त्ता । यथा —
"तथा धन्वन्तरिवंशे जात क्षीराब्धिमन्थने ।
देवादीना जीवनाय आयुर्व्वेदमुवाच ह ।
विश्वामित्रसुतायैव सुश्रुताय महात्मने ॥"
इति गारुडे १५० अध्याय ॥

अथ सुश्रुतप्रादुर्भाव ।
"अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् ।
अयं धन्वन्तरि काश्यां काशिराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्त्र सुश्रुतमुक्तवान् ।
वत्स वाराणसीं गच्छ त्व विश्वेश्वरवल्लभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदास काशिराजोऽस्ति बाहुज
स हि धन्वन्तरि साक्षादायुर्व्वेदविदा वर ॥
आयुर्व्वेद ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्व्वप्राणि दया तीर्थमुपकारो महामख ॥
पितुर्व्वचनमाकर्ण्य सुश्रुत काशिकां गतः ।
तेन सार्द्ध समध्येतु मुनिसूनुशत ययौ ॥
अथ धन्वन्तरि सर्व्ववानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्त सुरश्रेष्ठ मुनिभिर्बहुभि स्तुतम् ॥
काशिराज दिवोदास तेऽपश्यन् विनयान्विता ।
स्वागत व इति स्माह दिवोदासो यशोधन ॥
कुशल परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरुत्तरम् ॥
भगवन् मानवान् दृष्ट्वा व्याधिभि परिपीडितान् ।
क्रन्दतो म्रियमाणांश्च जातास्माक हृदि व्यथा॥
आमयाना शमोपाय विज्ञातु वयमागता ।
आयुर्व्वेद भवानस्मानध्यापयतु यत्नत ॥
अङ्गीकृत्य वचस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशत् ।
व्याख्यात तेन ते यत्नात् अगृह्णुर्मुनयो मुदा ॥
काशिराज जयाशीर्भिरभिनन्द्य मुदान्विता ।
सुश्रुताद्या सुसिद्धार्था जग्मुर्गेह स्वकं स्वकम् ॥
प्रथम सुश्रुतस्तेषु स्व तन्त्र कृतवान् स्फुटम् ।
सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ॥
सुश्रुतेन कृत तन्त्र सुश्रुत बहुभिर्यत ।
तस्मात्तत् सुश्रुतनाम्ना विख्यात क्षितिमण्डले॥"
इति भावप्रकाश ॥
(क्ली, गोष्ठीयाद्ये कुशलप्रश्न । यथा, मनु । ३ । २५४ ।
"पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्य गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥")

सुषम ,त्रि,(सुष्ठु सम सर्व्व यस्मात् ।"सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमा ।" ८।३। ८८ । इति षत्वम् ।) शोभनम् । इत्यमर । ३ । १ । ५२ ॥ सम । इति मेदिनी ॥

सुषमा,स्त्री,(सु शोभन समं सर्व्व यथा ।) परमा शोभा । इत्यमर । १ । ३ । १७ ॥ (यथा, नैषधे । १९ । २ ।
"जयजय महाराज प्राभातिकीं सुषमामिमा सफलयतमा दानादस्योर्द्दरान्नमपक्ष्मणो ॥")
निजाना कालभेद । इति हेमचन्द्र ॥

सुषवी,स्त्री,(सुष्ठु सूते फलानीति । सु + सू + अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) कारवेल्ल । इत्यमर । २ । ४ । १५५ । कृष्णजीरक । जीरक । इति मेदिनी ॥ क्षुद्रकारवेल्ल । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुषि , स्त्री, (सुष्ठु स्यतीति । सु + सो + बाहुलकात् कि ।) शुषि । इत्यमर । १।८।१ ॥

सुषिर,क्ली,(शुष शोषणे + "इषिमदीति ।"उणा० १ । ५२। इति किरच् । पृषोदरादित्वात् शस्य स । यद्वा,सुषिरस्यास्तीति । सुषि + "ऊषसुषिमुष्कमधो र ।" ५ । २ । १०७ । इति र ।) शुषिरम् । इत्यमरटीकायां भरत । १।८।१ ॥ (काष्ठम् । इति काशिका ॥ छिद्रयुक्ते, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । ५३ । ८८ ।
"भस्मौषधिद्रुमलतामधुरा सुगन्धि
स्निग्धा समा न सुषिरा च मही नराणाम्॥)

सुषीम , पु, सर्पविशेष । इति मेदिनी ॥ चन्द्रकान्तमणि. । इति जटाधर. ॥

सुषीम', त्रि,शीतगुणयुक्तः । इत्यमरः ।१।३।१८॥ मनोज्ञ' । इति मेदिनी ॥

सुषुप्त', क्ली, (सु + स्वप + क्त ॥ यथा,—
"यो जागरे बहिरनुक्षणधर्म्मिणोऽर्थान्
भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृक्षान् ।
स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एक
स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिन्द्रियेश' ॥"
इति श्रीभागवते । ११ । १३ । ३२ ।

सुषुप्तियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ५३ ।
"यथा सुषुप्त पुरुषो विश्व पश्यति चात्मनि ।
आत्मानमेकदेशस्थ मन्यते स्वप्न उत्थित ॥")

सुषुप्ति', स्त्री, (सु + स्वप् + क्तिन् ।) सत्त्वप्रधान अज्ञानम् । तस्य नामान्तरम् । कारणशरीरम् । आनन्दमयकोषश्च । इति वेदान्तसार । सर्व्वस्य स्थूलसूक्ष्मोपाधे कारणोपाधौ लीनत्व सुषुप्तत्वम् । इति तट्टीका ॥ अवस्थाविशेष' । यथा, "स्वप्नावस्था परीक्षिता सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते । तदेता सुषुप्तविषया श्रुतयो भवन्ति यद्यत्रैतत् सुप्त समस्त सम्प्रसन्न स्वप्न न विजानात्यासु नाडीषु सृप्तो भवतीति । नाडीरनुक्रम्य श्रूयते । ताभि प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति । विकल्पमानेषु तु सुषुप्तिस्थानेषु कदाचिन्नाडीभ्य प्रविबुध्यते कदाचित् पुरीतत कदाचिदात्मन इत्यशासिष्यत् । तस्मादप्यात्मैव तु सुप्तिस्थानमिति ।" इति शारीरिकभाष्ये ३ अध्याये२ पाद ॥ किञ्च ।"यत्र सुप्तो न कञ्चन काम कामयते न कञ्चन स्वप्न पश्यति तत् सुषुप्तम् ।" इति माण्डुक्योपनिषत् ॥ सुनिद्रा च ॥

सुषुम्ना, स्त्री, (सुषु इत्यव्यक्तशब्द म्नायतीति । म्ना + क ।) मेरुदण्डवाह्ये इडापिङ्गलानाडीमध्यस्थनाडीविशेष । यथा,—
"मेरोर्व्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषण्णे
मध्ये नाडी सुषुम्ना त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा ।"
इति षट्चक्रभेद ॥ ७ ॥
तस्या शुभाशुभलक्षण यथा,—
"क्षण वामे क्षण दक्षे यदा वहति मारुत ।
सुषुम्ना सा च विज्ञेया सर्व्वकार्य्यहराशुभा ॥
तस्या नाड्या स्थितो वह्निर्ज्ज्वलन्तकालरूपिणः
विषम त विजानीयात् सर्व्वकार्य्यविनाशनम्॥
यदानुक्रममुल्लङ्घ्य तस्या नाड्या द्वय वहेत् ।
तदा तस्य विजानीयादशुभ समुपस्थितम् ॥"
इति ब्रह्मयामलम् ॥
"मेरुवाह्ये इडा नाडी पिङ्गलया समन्विता ।
सुषुम्ना भानुमार्गेण ब्रह्मद्वारावधिस्थिता ॥"
इति योगस्वरोदय' ॥

सुषेण ,पु ,करमर्द्दक । इत्यमर । २ । ४ ।६७। विष्णु । (यथा, महाभारते । १३।१४९।७१।

"महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी ॥"
"शोभना सेना स्वगणात्मिका यस्य।"इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥ वानरराजसुग्रीववैद्य'। इति मेदिनी ॥ वेतसः। इति राजनिर्घण्टः (वसुदेवपुत्त्रविशेष । यथा, भागवते । ९ । २४ । ५३—५४ ।
"वसुदेवस्तु देवक्यामष्टपुत्त्रानजीजनत् ।
कीर्त्तिमन्त सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधी ॥
ऋजु सम्मर्हनं भद्र सङ्कर्षणमहीश्वरम् ।
अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल ॥"
नागविशेषः। इति महाभारतम् ।१।५७।१६॥ नृपविशेषः। स च शूरसेनाधिपतिः। यथा, रघुः । ६ । ४५ ।
"सा शूरसेनाधिपति सुषेण-
मुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्त्तिम् ।
आचारशुद्धोभयवंशदीप
शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥")
सुषेणिका, स्त्री, कृष्णत्रिवृता। इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥
सुषेणी, स्त्री, त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुषोमा, स्त्री, नदीभेदः। इति श्रीभागवते ।५। १९ । १७ ।
सुष्ठु, व्य, (सुतिष्ठतीति। सु+स्था+"अपदु सुषु स्थ'।" उणा० १ । २६ । इति कुः। सुषमादित्वात् षत्वम् । प्रशंसा । अतिशयम् । इत्यमर । ३ । ४ । १ ॥ सत्यम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥(यथा, भागवते।४।२२।१७
"पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्य सार सुष्ठु मित मधु ।
स्मयमान इव प्रीत्या कुमार प्रत्युवाच ह ॥"
"सुष्ठु गम्भीरार्थम् ।" इति तट्टीका ॥)
सुष', क्ली, रज्जु । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥
सुसयत', त्रि, । सु+सम्+यम+क्त. ।) यथाविधिसयमविशिष्ट. । यथा, ब्रह्मपुराणम् ।
"यो य. कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसयत स च पूर्व्वं गृहे स्वे ।
कृतोपवास शुचिरप्रमत्त
सपूजयेत् भक्तिनम्रो गणेशम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
सुसस्कृत, त्रि, (सुष्ठु सस्क्रियते इति । सु+स+कृ+क्त ।) घृतादिनानाद्रव्येण ,प्रयत्नसस्कृतव्यञ्जनादि। तत्पर्य्याय । प्रयस्तम् २ इत्यमरः ॥
"तैलपाकसुसस्कारे प्रयस्तमुपसस्कृतम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
उत्तमसस्कारविशिष्टञ्च ॥
सुसत्या, स्त्री, जनकराजभार्य्या । यथा,—
'जानामि पितर चाह विदेहाधिपति नृपम् ।
तस्य भार्य्या सुसत्याख्यामह जानामि मातरम्॥
भ्रातरस्तत्सुता सर्व्वे सीता मे भगिनी शुभा।
सुसत्या मम मातेति लोको जानाति सन्ततम्॥"
इति कालिकापुराणे ३७ अध्याय' ॥
सुसवी, स्त्री, सुषवी । इत्यमरटीकामा रायमुकुट. । २ । ४ । १५५ ॥

सुसम्पत् } सुसम्पद् } (सुष्ठु सम्पत् । प्रादिसमासः ।) सौभाग्यम् । तत्पर्य्याय । परभाग'२ इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुसहः, त्रि, सुखसह्यः ॥ दु सहभिन्नः । सुखेन सह्यतेऽसाविति सहधातोः कर्म्मण्यल्प्रत्ययेन निष्पन्न' ॥
सुसार , पु (सुष्ठु सारो यस्य ।) रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्ट ॥ अतिशयसारविशिष्टे, त्रि ॥
सुसारवत्, क्ली, (सुसारोऽस्त्यस्येति । मतुप् । मस्य वः ।) स्फाटिकम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥
सुसिकता,स्त्री, (सुष्ठु सिकतेव ।) शर्करा। इति राजनिर्घण्टः ॥ उत्तमवालुका च ॥
सुसीमा, स्त्री, हत्तार्हन्माता । सा तु षष्ठजिनजननी । इति हेमचन्द्रः ॥ (शोभना सीमा ।) उत्तमसीमा च ॥
सुस्थ.,त्रि, (सु+स्था+क' ।) सुखेन तिष्ठति यः। अरोगी । यथा, श्रीभागवते । १० । ३ । २७ ।
"मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्
सर्व्वान् लोकान् निर्भय नाध्यगच्छत् ।
त्वत्पादाब्ज प्राप्य यदृच्छयाद्य
सुस्थ शेते मृत्युरस्मादपैति ॥"
सुस्थता, स्त्री, (सुस्थस्य भाव. । तल् ।) आरोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुस्थिरः, त्रि, (सुष्ठु स्थिरः ।) स्थिरतर. । यथा, श्रीभागवते । ११ । ९ । ३१ ।
"न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञान सुस्थिरं स्यात् सुपुष्कलम् ।
ब्रह्मै तदद्वितीय वै गीयते बहुधर्षिभिः ॥"
सुस्ना', पु (सुष्ठु स्नात्यनेन रूक्षत्वात् । सु+स्नै +क्विप् ।) शमीधान्यभेद. । खेसारी इति भाषा । अस्य गुणाः ।
"सुस्ना दुर्व्वातलो रूक्षः कषायो विशदो गुरुः।"
इति राजनिर्घण्ट ॥
सुस्नात',पु (सुष्ठु +स्नात ।) यज्ञान्तस्नानकृत् । इति शब्दावली ॥ सुन्दररूपकृतस्नाने, त्रि । यथा,—
"अथाह सु निवृत्तेषु सुस्नाता कृतमङ्गला' ।
आशुष्यादिप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचय च॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
सुस्मिता, स्त्री, (सुष्ठु स्मित यस्या ।) स्त्रीभेद. । इति हेमचन्द्र ॥ सुन्दरेषद्धास्ययुक्ते त्रि ॥
सुहस्ती, [न्] पु, बौद्धभेद । यथा,—
"महागिरिसुहस्त्यद्या वज्रान्ता दशपूर्व्विण. ।"
इति हेमचन्द्र । ३४ ॥
सुहित , त्रि, (सु+धा+क्तः ।) विहित । तृप्त' । इति विश्वः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५१ । २९ ।
"अतिबहु तदा भुक्त्वाच सस्थित' सुहितो वदेत् ॥")
सुहिता, स्त्री, (सु+धा+क्तः । टाप् ।) अग्निजिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥

सुहृत् } सुहृद् } पुं, (सु शोभन हृत् हृदयं यस्य ।) मित्रम् । सखा । इत्यमरः ।२।८।१२॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"सुहृदां हितकामाना य' शृणोति न भाषितम् ।
विपत्सन्निहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दन ॥")
एकस्माल्लग्नात्तच्चतुर्थलग्नम् । यथा,—
"पाताल हिवुकञ्चैव सुहृदम्बञ्चतुर्थकम् ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
"शशिज' सुहृद्गृहगत करोति चातुर्य्यहास्यधनवन्तं वचसामधिपः।"इत्यादिकोष्ठीप्रदीप ॥ (महादेव । इति महाभारतम् ।१३।१७।९९॥)
सुहृदय', त्रि, (सुष्ठु हृदयमन्त करणं यस्य ।) प्रशस्तमनाः । तत्पर्य्याय । हृदयालु २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥ सहृदय. ३ । इति शब्द रत्नावली ॥
सुहोत्र',पु , चन्द्रवंशीयबृहदिषुराजपुत्त्रः । यथा.
"बृहदिषोश्च दायाद' सुहोत्रो नाम धार्म्मिक.
सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ॥"
इति महाभारते हरिवंशे पितृकल्पे २० अ' ॥ (सहदेवपुत्त्र' । यथा, महाभारते ।१।९५।८०।
"सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयवरे विजया नामोपयेमे मद्रराजस्य द्युतिमतो दुहितरं तस्या पुत्त्रमजनयत् सुहोत्र नाम ॥"* ॥ भरतवशीयस्य भुमन्यो' पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ९४ । २४ ।
"सुहोत्रश्च सुहोता च सुहवि' सुयजुस्तथा ।
पुष्करिण्यामृचीकश्च भुमन्योरभवन् सुता ॥")
सू , स्त्री, सूति' । चेप । सूधातो' क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमिति केचित् ॥
सूकः,पु ,वाण । वात । उत्पलम् । इति मेदिनी॥
सूकर', पु , (सू इत्यव्यक्तशब्द कर्त्तु शीलमस्य । कृ+ट. ।) वराहः । इत्यमर. । २ । ५ । २ ॥ (यथा, वैराग्यशतके । १६ ।
"कामिजनपरसभोग्ये कामसुखे धारयन्ति वीभत्सम् ।
सन्तः शमसुखरसिका' सुधाशना' सूकरान्न इव ॥" * ॥
सुष्ठु कर्त्तु शीलमस्य । सु+कृ+ट' । पचे उपसर्गस्य दीर्घत्वम् ।) कुम्भकार । इति शब्दरत्नावली ॥ मृगभेद' । इति जटाधर' ॥
सूकरी, स्त्री, (सूकर+जातौ ङीष् ।) सूकरभार्य्या ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २५६ ।
"पतिलोक न सा याति ब्राह्मणी या सुरा पिबेत् ।
इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते ॥")
वराहक्रान्ता । इति शब्दमाला ॥
सूक्त, त्रि,(सुष्ठु उक्तम् ।) शोभनोक्तिविशिष्टम् । वेदोक्तस्तोत्रमन्त्रादि । यथा । ऋग्वेदस्य अग्नि मीले इत्यादि अग्निसूक्तम् । १ । १ । १ ॥ *॥ सहस्रशीर्षेत्यादि पुरुषसूक्तम् । १०।९०।१ ॥*॥ अह रुद्रेभिरित्यादि देवीसूक्तम्।१०।१२५।१॥*

हिरण्यवर्णामित्यादि श्रीसूक्तम्॥*॥रात्री व्यख्यदायतीत्यादि रात्रिसूक्तम् ।१०।१२७।१ ॥ * ॥ आतून इन्द्र क्षुमन्तमित्यादि गणेशसूक्तम्। ८। ७०।१॥*॥ इयमददाद्रभसम् इत्यादि सरस्वतीसूक्तम् । ६ । ६१ । १ ॥*॥ अतो देवा अवन्तु न इत्यादि विष्णुसूक्तम् ।१।२२।१६ ॥*॥ मेदिनी देवीत्यादि भूसूक्तम् ॥*॥आदित्यानामित्यादि-आदित्यसूक्तम् ।७।५।१।१॥*॥त्व सोम इत्यादि सोमसूक्तम्।१।९१।१॥ इत्यादि ऋग्वेदस्य सूक्तसहस्रम् । यथा । सहस्रमेक सूक्तानामित्यादि चरणव्यूह ॥ यजुर्व्वेदस्य विश्वमेशमित्यादि कुमारसूक्तम्। सोमाय पितृमते इत्यादि पितृसूक्तम् । पवमान स्वर्ज्जन इत्यादि पावमानीसूक्तम् । इत्यादि वेदप्रसिद्धम् ॥ तथा,—

"जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ।"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपि च ।

"सन्दर्शनार्थमम्बाया नदीपुलिनसंस्थित'. ।
स च वैश्यस्तपस्तेपे देवीसूक्त पर जपन् ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

सूक्ता,स्त्री,(सुष्ठु उक्त कथन यस्या ।)शारिका। यथा, त्रिकाण्डशेषे ।

"सूक्ता मदनशलाका चित्राची शारिकावचण्डा च ॥"

सूक्ष्म, क्ली, (सूच्यते इति । सूच पैशुन्ये + 'सूचे स्मन् ।" उणा० ४ । १७६ । इति स्मन् ।) कैतवम् । अध्यात्मम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । २ । ८ । १४ ।

"तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टे-
रन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् ॥")

अलङ्कारविशेष । यथा,—

"सूक्ष्म पराशयाभिज्ञे त्वरसाकूतचेष्टितम्।
मयि पश्यति सा केशै सीमन्तमणिमाहणोत् ॥"

इति चन्द्रालोक ॥

सूक्ष्म , पु, (सूच्+स्मन् ।) कतकद्रुम । इति शब्दरत्नावली ॥ अणु । अल्पे, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । २१३ । १५ ।

"न तस्या सूक्ष्ममप्यस्ति यद्गात्रे रूपसम्पदा ।
नियुक्ता यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम्॥")

तत्पर्य्याय ।

"अल्पे स्तोके क्षुल्लसूक्ष्म क्षुल्लकञ्च लव तनु ।
दभ्र खुल्ल खुल्लकञ्च स्त्रियां मात्रा त्रुटी कणा।
पुमानणुर्लवो लेश कणोऽपि च निगद्यते ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

सूक्ष्मकणाफला,स्त्री,सूक्ष्म कणाश्च फल यस्या ।) मध्यमजम्बुवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

सूक्ष्मतण्डुल , पु, (सूक्ष्म तण्डुल बीज यस्य ।) खसखस । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मतण्डुला,स्त्री,(सूक्ष्म तण्डुल बीज यस्याः ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मदर्शी, [न्] त्रि, (सूक्ष्म पश्यतीति । दृश + णिनि' ।) अतिशयबुद्धिमान्। तत्पर्य्याय । कुशाग्रीयमति'२ तत्कालधी' ३ प्रत्युत्पन्नमति. ४ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ । २३ ।

"न विदुर्यस्य भवनमादित्या सूक्ष्मदर्शिन' ।
स कथ नरमात्रेण शक्यो ज्ञातु सता गतिः ॥")

सूक्ष्मदारु, क्ली, (सूक्ष्म दारु।) तनुकाष्ठम् । तत्पर्य्यायः। कलिञ्ज २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सूक्ष्मपत्र', पु (सूक्ष्माणि पत्राणि यस्य।) धान्यकम् । वनजीरक' । देवसर्षप । लघुबदर । सुरपर्णम्। वनबर्व्वरी। लोहितेक्षु । कुक्कुटद्रु । इति राजनिर्घण्ट । यथा,—

"बावलः स्वर्णपुष्पश्च सूक्ष्मपत्रश्च कण्टल' ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूक्ष्मपत्रिका, स्त्री, (सूक्ष्माणि पत्राणि यस्या । तत' कन् । टापि अत इत्वम् ।) शतपुष्पा। शतावरी। लघुब्राह्मी । क्षुद्रोपोदकी । दुरालभा । आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मपर्णा, स्त्री, (सूक्ष्म पर्णमस्या. ।) जीर्णफल्गी। डोडी । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सूक्ष्मपर्णी, स्त्री, (सूक्ष्म पर्णमस्या.। ङीष् ।) रामदूतीवृक्ष । यथा,—

"रामदूती पञ्चपुष्पी विशल्या नागदन्तिका।
काण्डली सूक्ष्मपर्णी च भरण्याह्वा फणिज्-
भाका ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूक्ष्मपिप्पली, स्त्री, (सूक्ष्मा पिप्पली ।) वनपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मपुष्पी, स्त्री, यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मफल , पु , (सूक्ष्म फलमस्य ।) भूकर्व्वुदार। इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मफला, स्त्री, (सूक्ष्म फलमस्या ।) भूम्यामलकी । इति रत्नमाला ॥

सूक्ष्मबदरी, स्त्री, (सूक्ष्मा बदरी ।) भूबदरी। इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मबीज , पु , (सूक्ष्म बीजं यस्य ।) खसखस । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मभूत, क्ली, (सूक्ष्म भूतम् ।) अपञ्चीकृताकाशादिभूतम् । इति वेदान्तसार ॥

सूक्ष्ममक्षिक , पु, (सूक्ष्मा मक्षिका तदाकृतिरस्त्यस्येति। अच् ।) मशक । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्ममूला, स्त्री, (सूक्ष्म मूल यस्या ।) जयन्ती। इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मवल्ली, स्त्री, (सूक्ष्मा वल्ली ।) ताम्रवल्ली। जतुका । इति राजनिर्घण्ट. ॥

सूक्ष्मवस्त्र, क्ली,(सूक्ष्म वस्त्रम् ।) श्लक्ष्णवसनम् । सरु कापड इति भाषा । यथा। उपभोगोऽपि न सूक्ष्मवस्त्रपरिधानादिना । इति दायभाग ॥

सूक्ष्मशरीराणि, क्ली, (सूक्ष्माणि शरीराणि ।) ज्ञानेन्द्रियपञ्चक कर्म्मेन्द्रियपञ्चक वायुपञ्चक बुद्धिमनसी चेति सप्तदशावयवानि। इति वेदान्तसारः ॥

सूक्ष्मशर्करा, स्त्री, (सूक्ष्मा शर्करेव ।) बालुका। इति राजनिर्घण्ट' ॥

सूक्ष्मशाख', पु (सूक्ष्मा शाखा यस्य ।) जालवर्व्बूर । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सूक्ष्मशालिः, पु , (सूक्ष्म शालि ।) अणुधान्यविशेष । तत्पर्य्याय । सूचिशालि २ पावशालि. ३ सूचक' ४ । अस्य गुणा' । सुमधुरत्वम् । लघुत्वम् । पित्तास्रदाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट. ॥

सूक्ष्मषट्चरण , पु, (सूक्ष्माणि षट्चरणानि यस्य ।) पक्ष्मयूक । इति राजनिर्घण्ट. ॥

सूक्ष्मा, स्त्री, (सूक्ष्म+टाप् ।) यूथिका। इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षुद्रैला । करुणी । वालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ष्मैला, स्त्री, (सूक्ष्मा एला ।) क्षुद्रैला । गुजराटी एलाचि इति भाषा। तत्पर्य्याय । वयस्था २ तीक्ष्णगन्धा ३ त्रपुटी ४ त्रुटि ५ । इति रत्नमाला ॥

सूच,त् क पैशुन्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥(अदन्त-चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घी । असूसूचत् कथा लोक कथितवान् इत्यर्थ । इति रमानाथ । पैशुन्यमन्तर्द्रोह इत्येके। इति दुर्गादास ॥

सूच ,पु ,(सीव्यति चरणौ इति । सिव +"सिवेष्टेरू च ।" उणा० ४ । ९३ । इति चट । टेरूत्वञ्च ।) कुशाङ्कुर । इति केचित् ॥

सूचकः, त्रि, (सूचयतीति । सूचपैशुन्ये + ण्वुल्।) पिशुन. । इत्यमर. । ३।१।४७ ॥ (यथा, मनु । ४ । ७१ ।

"लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नर ।
स विनाश व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥")

अस्य विवरण कर्णेजपशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (सूचनकर्त्ता । यथा महाभारते । १ । १३६ । २७ ।

"द्वारदेशात् समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचक ।
वज्रनिष्पेषसदृश शुश्रुवे भुजनिस्वन ॥")

सूचक , पु , (सीव्यत्यनेनेति । सिव +"सिवेष्टेरू च ।" उणा० ४।९३ । इति चट् । टेरूत्वञ्च । तत स्वार्थे कन् ।) सीवनद्रव्यम् । (सूचयतीति । सूच+ण्वुल् ।) बोधक । कुक्कुर । विडाल । काक । इति मेदिनी । के, १६८ ॥ पिशुन । बुद्ध । सिद्ध । पिशाच । इति शब्दरत्नावली ॥ सूत्रधार । कथक । इति हेमचन्द्र ॥ सूक्ष्मशालि । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूचन, क्ली, (सूच+ल्युट् ।) गन्धनम् । इत्यमर । ३।२ । ११४ ॥ ज्ञापनम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । १४८ ।

"भङ्गिसूचनविधौ विशारदो
नारदो मुनिरदर्शन ययौ ॥

सूचना, स्त्री, (सूच+णिच्+युच्। टाप् ।) व्यधनम् । दृष्टि. । गन्धनम् । अभिनय. इति।

विश्वमेदिन्यौ ॥ (ज्ञापनम् । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३१२ ।
"यत्र स्यादङ्ग एकस्मिन्नङ्गाना सूचनाखिला ।
तदङ्गमुखमित्याहुर्बीजार्थख्यापकञ्च तत् ॥")
सूचि, स्त्री, (सूच्यतेऽनयेति । सूच + णिच् +
"सच इः ।" उणा० ४ । १३८ । इति इ ।)
व्यधनी । इत्यमरः । ३।५।७ ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १०४ । ७५ ।
"सन्त्रोऽग्निविषमाहारी गीतानि स्तुतिसूचय
ख्याने बन्धनपीयो माला दिग्धा शरावली ॥"
"विव्यध भरतोऽतीव व्रणे तुद्येव सूचिना ।"
इति रामायणे । २ । ७५ । १७ । इत्यत्र तु
महाकविप्रयोगवशात् साधुत्वम् ॥)नृत्यभेदः ।
शिखा । यथा,—
"सूचिर्नृत्यप्रभेदे च व्यधनीशिखयोरपि ।"
इति रत्नकोषः ॥
(यथा, कुमारे । ५ । ४३ ।
"प्रलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-
र्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं
प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये ॥" ॥
केतकीपुष्पम् । इति सूचिपुष्पशब्ददर्शनात् ॥
यथा, ऋतुसंहारे । २ । २३ ।
"मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्तात्
पवनचलितशाखैः शाखिभिर्नृत्यतीव ।
हसितमिव विधत्ते सूचिभिः केतकीना
नवसलिलनिषेकात् शान्ततापो वनान्तः ॥"
व्यूहविशेषः । यथा, मनुः । ७ । १९१ ।
"संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तार-
येद्बहून् ।
सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥")
सूचिकः, पुं, सूच्या जीवति यः । दरजी इति
भाषा । तत्पर्यायः । सौचिकः २ सौचिः ३
तुन्नवायः ४ सूत्रभित् ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । १० । ८ ।
"हन्ते नापितचाक्रिकचौरभिषक्सूचिक-
द्विपग्राहा ॥")
सूचिका, स्त्री, (सूचिरेव स्वार्थे कन् ।) सूचि ।
हस्तिशुण्डः । इति कश्चित् ॥
सूचिकाधरः, पुं, (सूचिकायाः शुण्डस्य धरः ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥
सूचिकाभरणं, पुं, औषधविशेषः । यथा,—
"विषं पलमितं सूतं शाणकञ्च विचूर्णयेत् ।
तच्चूर्णं सम्पुटे कृत्वा काचलिप्तशरावयोः ॥
मुद्रां कृत्वा शोषयित्वा तदूर्ध्वं निवेशयेत् ।
वह्निं शनैः शनैः कुर्य्यात् प्रहरद्वयसंख्यया ॥
ततः उद्घाट्य तन्मुद्रामुपरिस्थशरावकात् ।
संलग्नो यो भवेत् सूतस्तं गृह्णीयाच्छनैः शनैः ॥
वायुस्पर्शो यथा न स्यात् तथा कूप्यां निवेशयेत् ।
धारत् सूच्या मूर्द्धि मग्न कृष्या निर्याति भेषजम्
तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते सन्निपातिनि ॥
क्षुरेण प्रच्छते मूर्द्धि तदङ्गुल्या च घर्षयेत् ।
रक्तभेषजसम्पर्कात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति ।
तथैव सर्पदष्टोऽपि मृतावस्थोऽपि जीवति ।
यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते ॥"
इति सूचिकाभरणो रसः ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपि च ।
"विषं पलं रसं शाणं तच्चूर्णं काचलेपिते ।
सम्पुटे च सरुध्य चुल्ल्यां संस्थाप्य पाच-
येत् ॥
शनैर्यामद्वयं पश्चात् तं समुद्घाट्य शीतलम् ।
ऊर्द्ध्वं पात्रगतं धूमं गृह्णीयात् स्पृष्टमारुतम् ॥
यावत् सूच्या मुखे लग्नं कृष्या आयाति भेषजम् ।
क्षुरेण प्रच्छते शीर्षे तदङ्गुल्या च घर्षयेत् ॥
त्रिदोषे मूर्च्छितो जीवो रक्तभेषजसङ्गमात् ।
सर्पदष्टो मृतावस्थः सोऽपि जीवति तत्क्षणात् ।
दद्याच्च मधुरं तोयं सूचिकाभरणे रसे ॥"
इति सूचिकाभरणरसः सन्निपाते ॥
इति रसप्रदीपः ॥ * ॥ (अपि च ।
"रसगन्धकनागञ्च विषं स्थावरजङ्गमम् ।
मातुस्वर्वाराहमायूरच्छागपित्तैर्विभावयेत् ॥
सूचिकाभरणो नाम भैरवेण प्रकीर्त्तितः ।
सूचिकाग्रेण दातव्यः सन्निपातनिवर्हणः ॥"
इति सूचिकाभरणो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
सूचिकामुखः, क्ली, (सूचिकेव क्रमसूक्ष्मं मुखं यस्य ।)
शङ्खः । इति हारावली ।११०॥ सूच्यास्ये, त्रि ॥
सूचितः, त्रि, (सूच + क्त ।) कथितः । बोधितः ।
(यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३११ ।
"अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः ।
यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृतः ॥")
सूचिपत्रकः, पुं, (सूचिवत् सूक्ष्माणि पत्राणि
यस्य । कप् ।) सितावरशाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सूचिपुष्पः, पुं, (सूच्याकारं पुष्पमस्य । सूचिरिति
नाम्ना ख्यातं पुष्पमस्यास्ति वा ।) केतकवृक्षः ।
इति जटाधरः ॥
सूचिरोमा, [न्] पुं (सूचिवत् रोमाणि यस्य ।)
वराहः । इति हारावली ॥
सूचिवदनः, पुं, (सूचिवत् सूक्ष्मं वदनं यस्य ।)
नकुलः । मशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूचिवान्, [त्] पुं, (सूचिस्तदाकारचञ्चुरस्या-
स्तीति । मतुप् । मस्य वः ।) गरुडः । इति
शब्दरत्नावली ॥
सूचिशालि, पुं, (सूचिवत् सूक्ष्मः शालिः ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥
सूची, स्त्री, (सीव्यतेऽनया । सिव + "सिवेष्टेरू च
उणा० ४ । ९३ । इति षट् । टेरूत्वञ्च ।
षित्वात् ङीष् । गौरादित्वात् ङीष् इति केचित् ।
सूच + इ । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् वा ।)सीवन-
द्रव्यम् । छुँच इति भाषा । (यथा, महा-
भारते । ५ । ५८ । १८ ।
"यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण माधव ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान् प्रति ॥",
वैद्यकोक्तकार्य्यमस्या यथा —
"उपस्थागतिमन्विष्य शास्त्रवागनुसारिणीम् ।
सूचीं विदध्याद्गलके चोक्षस्याद्गुद निर्हरेत् ॥
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढबन्धनमाचरेत् ।
ततः धारयन् वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
धाराक्त मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गतिः
भगन्दरेऽप्ययं विधिः कार्य्यो वैद्येन जानता ॥
अर्व्वुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले सूत्रं न धापयेत् ।
सूच्याभिर्यवकाभिराचितं वा समन्ततः ।
मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्व्रणम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाडीव्रणाधिकारः ॥)
नाट्यिकाभिनयविशेषः । अङ्गहारचेष्टा । इति
मेदिनी ॥ करणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टिः
इति केचित् ॥ (केतकीपुष्पम् । इति सूचिशब्द-
दर्शनात् ॥ व्यूहविशेषः । यथा, मनुः ।७।१८७।
"वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥")
सूची, [न्] त्रि, (सूचयतीति । सूच + णिनि ।)
सूचकः । (पिशुनः । यथा, महाभारते ।
५ । ३५ । ४६ ।
"पर्व्वकारो च सूची च मित्रध्रुक् पारदा-
रिकः ॥")
सूचीदलः, पुं, (सूचीवत् दलानि यस्य ।) शिता-
वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूचीपत्रा, स्त्री, (सूचीवत् पत्राणि यस्याः ।)
गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूचीपुष्पः, पुं, (सूचीवत् सूक्ष्मं पुष्पमस्य ।
सूचयति नाम्ना प्रसिद्धं पुष्पमस्येति वा ।)
केतकी । इति रत्नमाला ॥
सूचीमुखं, क्ली, (सूचीवत् सूक्ष्मं मुखं यस्य ।)
हीरकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । ८ । ३१२ ।
"सद्योलुप्त सन्तर्तन्तशतप्रगल्भं
मुक्ताफलानाम् लुठति स्तनयोः प्रियायाः ।
वाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमस्मा
स्वप्नेऽपि ता कथमहो न विलोकयामि ॥"
नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।
"पर्य्यायेण सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिर्नरका
विविधयातनाभूमयः ॥") सूच्या मुखम् । यथा,
कादम्बरी । "तस्मिन् सूचीमुखापसर्पणे इति ।"
सूच्यग्रे त्रि । (यथा, महाभारते ।१।१८।५ ।
"सूचीमुखमनाद्य स्थानात्मनो वर्णि ॥"
तथा, मार्कण्डेये । १४ । ५५ ।
"दुष्टात्मैव यमे ... सूचीमुखास्ततः ॥")
सूचीमुखः, पुं, (सूचीवत् सूक्ष्मं मुखं यस्य ।)
शितकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूचीरोमा, [न्] पुं (सूचीवत् रोमाणि यस्य ।)
शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूच्याकार-
लोमविशिष्टे त्रि ॥
सूच्यग्रस्थूलक, पुं, (सूच्या अग्रे इव स्थूलं
कन् ।) तृणविशेषः । उलु इति भाषा । यथा —
"सूच्यग्रस्थूलको दर्भौ सूर्यमाय पारदः ॥"
इति रत्नमाला ॥

सूच्यास्यः, पु, (सूचीवत् आस्यं मुखं यस्य ।) मूषिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूचीमुखे, त्रि ॥

सूच्याह्वः, पुं, (सूच्या आह्वा आह्वा यस्य ।) सितावरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूतः, पु, (सू प्रेरणे ऐश्वर्य्ये प्रसवे च + क्तः ।) सारथिः । (यथा, रघुः । ३ । ४२ ।
" स पूर्व्वतः पर्व्वतपक्षशातनं
ददर्श देवं नरदेवसम्भवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं
हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥")
त्वष्टा । इत्यमरः । ३ । ४ । ६१ ॥ क्षत्त्रियात् ब्राह्मणीसुतः । (यथा, मनुः । १० । ११ ।
"क्षत्त्रियात् विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।" अश्वसारथ्यमेवैतेषां जीविका । यथा, तत्रैव । १० । ४७ ।
"सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम् ॥"
वन्दी । (यथा, रघुः । ५ । ६५ ।
"सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥")
पारदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
"हतो हन्ति जराव्याधिं मूर्च्छितो व्याधिघातकः ।
बद्धः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः ॥"
सूर्य्ये । इत्यनेकार्थकोषः ॥ पुराणवक्ता । यथा,
"सवान्ते सूतमनघं नैमिषीया महर्षयः ।
पुराणसंहितां पुण्यां पप्रच्छू रोमहर्षणम् ॥
त्वया सूत महाबुद्धे भगवान् ब्रह्मवित्तमः ।
इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः ॥
तस्य ते सर्व्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् ।
द्वैपायनस्य भगवांस्ततो वै रोमहर्षणः ॥
भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः ।
मुनीनां संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिकीं पुरा ॥
त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे वितते सति ।
सम्भूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तमः ॥"
इति कौर्म्मे । १ । ३—६ ॥ * ॥
अपि च ।
"नियोगाद्ब्रह्मणः सार्द्धं देवेन्द्रेण महौजसः ।
वेणपुत्त्रस्य वितते पुरा पैतामहे मखे ॥
सूतः पौराणिको जज्ञे मायारूपः स्वयं हरिः ।
प्रवक्ता सर्व्वशास्त्राणां धर्म्मज्ञो गुणवत्सलः ॥
तं मां वित्त मुनिश्रेष्ठाः पूर्व्वोद्भूतं सनातनम् ।
एतस्मिन्नन्तरे व्यासः कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ॥
श्रावयामास मां प्रीत्या पुराणपुरुषो हरिः ।
मदन्वये च ये सूताः सम्भूता वेदवर्ज्जिताः ।
तेषां पुराणवक्तृत्वं वृत्तिरासीदजाज्ञया ॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्यायः ॥ * ॥
किञ्च ।
"ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सुत्याहे वितते सति ।
पृषदाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको द्विजः ॥
वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलतत्त्ववित् ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन नैमिषारण्यमागमत् ॥"
इति वह्निपुराणे १ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"हस्ते तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः ।
विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ ॥४९॥
तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ॥५०
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ।
प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ ॥५१
स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् ॥"५२
इति विष्णुपुराणे । १ । १३ अध्यायः ॥ * ॥
यून एव पृथोर्जातत्वात् जातमात्रस्य यज्ञ इत्युच्यते । पृथुरेवाभवत् यज्ञात्तत पृथुरजायत इति मात्स्योक्तेः । पैतामहे पितामहदेवत्ये पृथोरेव यज्ञे न तु पितामहकर्त्तृके । यथाह वायुः । वैण्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वर्त्तमाने महात्मनः । सूतः सुत्यां समुत्पन्न इति । सुत्यामिति सूतिरभिषूतिः अभिषूयते कण्ड्यते सोमोऽस्यामिति सूतिः सोमाभिषवभूमिस्तस्याम् । सौत्येऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति तट्टीका ॥ * ॥
किञ्च ।
"एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि पुराणवित् ॥
तेषां यज्ञे पुनस्त्वं वसुत्पन्नौ सूतमागधौ ।
पृथोः स्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ महर्षिभिः ॥
तौ जचुर्ऋषयः सर्व्वे स्तूयतामेष पार्थिवः ।
तैर्नियुक्तौ सुकर्म्माणि पृथोर्यानि महात्मनः ॥
तुष्टः स्तुवस्तानि सर्व्वाणि आशीर्व्वादांस्तत परान् ।
ततः स्तवान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् जनेश्वरः ॥
अनूपदेशं सूताय मागधान् मागधाय च ।
तं दृष्ट्वा परमप्रीताः प्रजाः प्राहुर्महर्षयः ॥
वृत्तीनामेष वो दाता भविष्यति नरेश्वरः ॥"
इति वह्निपुराणे पृथोरुपाख्याननामाध्यायः ॥

सूतं, पु, क्ली, (सू + क्त ।) पारदः । इत्यमरः ॥ (यथा,—
"रसोनखरसे सूतो नागवल्लीदलोत्थिते ।
त्रिफलायास्तथा क्वाथे रसो मर्द्द्यः प्रयत्नतः ॥
ततस्तेभ्यः पृथक्कृत्वा सूतं प्रक्षाल्य काञ्जिकैः ।
सर्व्वदोषविनिर्मुक्तं योजयेद्रसकर्म्मसु ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

सूतः, त्रि, (सू + क्त ।) प्रसूतः । प्रेरितः । इति मेदिनी ॥

सूतकं, क्ली, (सू + भावे क्तः । ततः स्वार्थे कन् । जन्म । इति मेदिनी ॥ (सूतकं जन्म कारणत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) जननाशौचम् । यथा,
"मृतेन सूतकं गच्छेन्नेतरत् सूतकेन तु ।" इति ।
हरमनुरपि ।
"शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।
शेषाहोभिर्व्विशुद्धिः स्यादुदक्या सूतिका विना ॥"
मरणाशौचम् । यथा,—
"सर्व्वं गोत्रमसस्पृश्यं तत्र स्यात् सूतके सति ।
मध्येऽपि सूतके दद्यात् पिण्डान् प्रेतस्य हसये ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
प्रतिबन्धकम् । यथा,—
"व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(उपरागः । ग्रहणम् । यथा, मनुः ।४।११० ।
"प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥"
"राजा चन्द्रमास्तस्य सूतकं राहुः प्रत्यस्तसवर्णं चशब्दात् सूर्य्यस्य च । अथवा जनपदेश्वरस्य राज्ञः सूतकं पुत्त्रजन्मोत्सवः । राज्ञो सूतकं चन्द्रसूर्य्ययोरुपरागः ग्रहणमिति प्रसिद्धम् ॥" इति तत्र मेधातिथिः ॥)

सूतकः, पु,क्ली,(सूत एव । स्वार्थे कन् ।) पारदः । इति मेदिनी ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"रसेन्द्रः पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः ।
शिवतेजो रसः सप्त नामान्येव रसस्य तु ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

सूतका, स्त्री, सूतिका । इति सूतकागृहशब्ददर्शनात् ॥

सूतकागृहं, क्ली,(सूतकाया गृहम् ।) सूतिकागृहम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २।२।८ ॥

सूततनयः, पु, (सूतस्य अधिरथस्य सूर्य्यस्य वा तनयः ।) कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सौतिः । इति महाभारतम् ॥)

सूतपुत्त्रः, (सूतस्य अधिरथस्य सूर्य्यस्य वा पुत्त्रः । कर्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३५ । ११ ।
"अर्हमानस्तु पार्थेन सूतपुत्त्रोऽत्यमर्षणः ।
दुर्य्योधनं समाश्रित्य सोऽवमन्यत पाण्डवान् ॥"
सौतिः । यथा, तत्रैव । १ । ५ । ११ ।
"सूतपुत्त्र ! यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः ।
च्यवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥")

सूतपुत्त्रकः, पु, (सूतपुत्त्र एव । स्वार्थे कन् ।) कर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सौतिः । इति महाभारतम् ॥)

सूतराट्, [ज्] पु, (सूतः सन् राजते इति । राज् + क्विप् ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूतिः, स्त्री, (सू + क्तिन् ।) सोमाभिषवभूमिः । यथा । "अभिषूयते कण्ड्यते सोमोऽस्यामिति सूतिः सोमाभिषवभूमिः ।" इति सूतशब्दे विष्णुपुराणटीका ॥ जननम् । (यथा, भागवते । १ । १६ । १ ।
"यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः
समादिशन् विप्र महद्गुणस्तथा ॥")
सन्तानः । सीवनम् । इति केचित् ॥

सूतिका, स्त्री, (सू + क्त । टाप् । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, सूतं प्रसवोऽस्त्यस्यामिति । ठन् ।) नवप्रसूता । यथा,—
"शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।
शेषाहोभिर्व्विशुद्धिः स्यादुदक्या सूतिका विना ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

तदन्नभोजनप्रायश्चित्तं यथा। शङ्खः।
"चाण्डालान्नं भूमिपान्नमजजीविश्वजीविनाम्
शौण्डिकान्न सूतिकान्न भुक्त्वा मास व्रती भवेत्॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥
तदवलोकनतदालपनतत्संस्पर्शनिषेधो यथा—
"नालपेत् जनविद्विष्टान् वीरहीना तथा स्त्रियम्।
देवता-पितृसच्छास्त्रयज्ञसत्रादिनिन्दकैः॥
कृत्वा तु स्पर्शनालाप शुध्येतार्कावलोकनात्।
अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यज पतित शवम्॥
विधर्मिसूतिकाषण्ढविवस्त्रान्त्यावसायिनः।
मृतनिर्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये।
एतदेव हि कर्त्तव्य प्राज्ञैः शोधनमात्मनः॥"
पारिभाषिकसूतिकालक्षण यथा,—
"अभोज्यसूतिकाषण्ढमार्जाराखूश्च कुक्कुटान्।
पतितापविद्धचाण्डालमृतहाराश्च धर्म्मवित्॥
संस्पृश्य शुध्यते स्नानात् उदक्याग्रामसूकरौ।
तद्वच्च सूतिकाशौचदूषितौ पुरुषावपि॥
अलर्क उवाच।
भवत्या कीर्त्तिता भोज्या य एते सूतिकादयः।
अमीषा श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतो लक्षणानि ह॥
मदालसोवाच।
ब्राह्मणो ब्राह्मणश्चैव यावत्शेषत्वमागतौ।
तावुभौ सूतिकेत्युक्तौ तयोरन्न विगर्हितम॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः॥
वामनपुराणे १४ अध्याये च द्रष्टव्यम्॥

सूतिकागार, क्लौ, (सूतिकाया आगारम्।) प्रसवगृहम्। इति जटाधर॥ (यथा, हरिवंशे। १६३। ४७।
"आहृत्य शम्बरेण त्वमिहानीतोऽसि मानद।
सप्तरात्रे त्वसम्पूर्णे सूतिकागारमध्यत॥")

सूतिकागृह, क्लौ, (सूतिकाया गृहम्।) प्रसवालय। तत्पर्य्याय। अरिष्टम् २। इत्यमर। १। २। ८॥ सूतकागृहम् ३। इति तट्टीका॥ सूतीगृहम् ४ सूतिगृहम् ५। इति जटाधर॥ तस्याकृतिर्यथा,—
"अष्टहस्तायत चारु चतुर्हस्तविशालकम्।
प्राचीद्वारमुदग्द्वार विदध्यात् सूतिकागृहम्॥"
इति भावप्रकाश॥
अत्र पिशाचानां वासो यथा,—
"सर्व्वत्रगानप्रतिघान् सूतिकागृहसेविन।
मृठत पाणिपादाश्च मृष्टग्रीवान् मुखहस॥
एवविधान् पिशाचाश्च दृष्ट्वा ब्रह्मानुकम्पया।
अन्तर्धान वर प्रादात् कामशायित्वमेव च॥"
इति वह्निपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्याय॥
प्रसवात् पूर्व्वं तत्संस्कारमाह साङ्ख्यायनगृह्यम् काकादन्या मेचकधातक्या वृहत्या कोपतक्या कालक्लीतकस्य मूलानि पेषयित्वा उपलेपयेद्दिश यस्मिन् प्रजायते रक्षसामपहत्यै इति। काकादनी काकजङ्घा। मेचकधातकी काकमोचिका कोपातकी घोषकम्। कालक्लीतक यष्टिमधुकेति कल्पतरु॥ अतएव हरिवंशे।

"एष मानुषको यत्नो मानुषैरेव साध्यते।
श्रूयता येन दैव हि मद्विधे प्रतिहन्यते॥
मन्त्रग्रामैः सुविहितैरौषधैश्चैव योजितैः।
यत्नेन चानुकूलेन दैवमप्यनुलोम्यते॥"
इत्यनुचरान् प्रति कंसवाक्यम्। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

सूतिकागेह, क्लौ, (सूतिकाया गेहम्।) प्रसवगृहम्। यथा,—
"जगाम सूतिकागेहं नारीरूप विधाय भू।
जयशब्द शङ्खशब्दो हरिशब्दो बभूव ह॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्याय॥

सूतिकाभवन, क्लौ, (सूतिकाया भवनम्।) प्रसवगृहम्। इति हलायुधः॥

सूतिकावास, पु, (सूतिकाया आवास।) प्रसवगृहम्। यथा,—
"सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः।
तासा यागनिमित्तन्तु शुद्धिर्ज्जन्मनि कीर्त्तिता।
षष्ठेऽह्नि रात्रियागन्तु जन्मदानान्तु कारयेत्॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥

सूतिकारोग, पु, (सूतिकाया रोग।) नवप्रसूताया व्याधिभेद। तन्निदानादि यथा,—
"मिथ्योपचारात् सक्लेशात् विषमाजीर्णभोजनात्।
सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते॥"
मिथ्योपचारात् अनुचिताचरणात्। प्रवातादिसेवनात्। सक्लेशात् सक्लिश्यन्ते दोषा अनेन इति सक्लेशः दोषजनकमन्न तस्मात्। दारुणा कष्टसाध्या। के ते व्याधय इत्याकाङ्क्षायामाह।
"अङ्गमर्द्दो ज्वर कास पिपासा गुरुगात्रता।
शोथ शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम्॥"
एतेऽङ्गमर्द्दादय प्रायेण सूतिकाया भवन्त सूतिकारोगत्वेन नश्यन्ते॥ * ॥ ज्वरादीना रोगविशेषाणा निदानविशेषमाह।
"ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षया।
तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या वातश्लेष्मसमुद्भवा॥
कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगा क्षीणमासबलाश्रिताः
ते सर्व्वे सूतिका नाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवा॥"
सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगा। आश्रयाश्रितयोरभेदोपचारात्। ते चाप्युपद्रवा इति। त एव ज्वराद्य उक्ताना रोगाणामन्यतम प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च॥ * ॥
अथ सूतिकारोगचिकित्सा।
"सूतिकारोगशान्त्यर्थं कुर्य्यात् वातहरी क्रियाम्।
दशमूलकृत क्वाथ कोष्ण दद्यात् घृतान्वितम्॥
अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलक जलदम्।
शृतशीत मधुयुक्त शमयत्यचिरेण सूतिकातङ्कम्॥
देवदारु वचा कुष्ठ पिप्पली विश्वभेषजम्।
भूनिम्बकट्फल मुस्तं तिक्ताधान्य हरीतकी॥
गजकृष्णा सदु स्पर्शा गोक्षुर धन्वयासक।
बृहत्यतिविषा च्छिन्ना कर्कट कृष्णजीरक॥
समभागान्वितैरेतैः सिन्धुरामठसंयुतैः।
क्वाथमष्टावशेषन्तु प्रसूता पाययेत् स्त्रियम्॥
शूलकासज्वरश्वासमूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिभि.।
युक्त प्रलापतृड्दाहतन्द्रातीसारवान्तिभि॥
निहन्ति सूतिकारोग वातपित्तकफोद्भवम्।
कषायो देवदार्व्वादि सूताया परमौषधम॥"
इति देवदार्व्वादिक्वाथः॥*॥
"जीरकः स्थूलजीरश्च शतपुष्पाद्वयन्तथा।
यवानी चाजमोदा च धान्यक मेथिकापि च॥
शुण्ठी कृष्णा कणामूल चित्रक हपुषापि च।
वदरीफलचूर्णञ्च कुष्ठ कम्पिल्लक तथा॥
एतानि पलमात्राणि गुड शतपल मतम्।
क्षीर प्रस्थद्वय दद्यात् सर्पिष कुडवन्तथा॥
पञ्चजीरकपाकोऽय प्रसूताना प्रशान्तये।
युज्यते सूतिकारोगे योनिरोगे ज्वरे क्षये।
कासे श्वासे पाण्डुरोगे कार्श्ये वातामयेषु च॥"
इति पञ्चजीरकपाक॥*॥
"आज्यस्याञ्जलियुग्ममत्र पयस प्रस्थद्वयखण्डत
पञ्चाशत्पलमत्र चूर्णितमथ प्रक्षिप्यते नागरम्।
प्रस्थार्द्ध गुडवद्विपाच्य विधिना सुष्टिलय धान्यकात्
मिश्या पञ्चपल पल क्रमिरिपोः साजाजिजीरादपि॥
व्योषाम्भोददलोरगेन्द्र-सुमनस्तत्द्राविडीना पल
पक्व नागरखण्डसञ्ज्ञकमिद सौभाग्यद योषिताम्।
हृट्श्वासज्वरदाहशोषशमन सश्वासकासापह
प्लीहव्याधिविनाशन क्रमिहर मन्दाग्निसन्दीपनम्॥"
दल पत्रकम्। उरगेन्द्रसुमुखनागकेशरम्। द्राविडी सूक्ष्मैला। सौभाग्यशुण्ठीपाक। इति भावप्रकाश॥

सूतिकाषष्ठी स्त्री. (सूतिकाया षष्ठी। सूतिकागृहपूज्या षष्ठीति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयो वा।) सूतिकागारे जातबालकस्य षष्ठदिने पूज्यदेवीविशेष। अथ सूतिकाषष्ठी-पूजा। विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवता।
तासा यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्ज्जन्मनि कीर्त्तिता॥
षष्ठेऽह्नि रात्रियागन्तु जन्मदानाञ्च कारयेत्।
रक्षणीया सदा षष्ठी निशा तत्र विशेषत॥
राम। जागरण कार्य्यं जन्मदाना तथा बलि॥"
रामेति सम्बोधनम् ॥*॥ तत्राशौचान्तरदोषोऽपि नास्ति।
"अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्त्रजन्म यदा भवेत्।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धि पूर्व्वाशौचाद्विशुध्यति॥"
इति प्रजापतिवचनात्। पुत्त्रजन्मेति श्रवणात् पितुरेवाशौचाभाव न तु मातु कर्त्तुरिति पुलिङ्गनिर्द्देशाच्च। कारयेदिति अन्यगोत्रजाभिप्रायेण ॥-॥ तत्रादौ विनयकादिसहितषोडशमातृकापूजनम्। तथा च कृत्यचिन्तामणौ।

"छागजागरणं कार्य्यं खड्गो धार्य्य. समी-
पत:।
आवाह्य पूजयेद्देवीं गणेश मातर गिरिम् ॥"
देवी षष्ठीम्। गिरि मन्थानदण्डम् ॥*॥ मातृ
नामान्याह। बहृचगृह्यपरिशिष्टम्।
"गौरो पद्मा शचो मेधा सावित्रो विजया जया
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमारत ॥
शान्ति' पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह।
आदौ विनायक पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥"
तासामभिधाय भविष्ये।
"पूज्याश्चित्रेऽथवा कार्य्या वरदाभयपाणय:।"
मातर इति सर्व्वासा विशेषणम्। अतएव गौर्य्यै
मात्रे नम। इत्यादिप्रयोग। एता मातरो
लोकमातरो ज्ञेया अतएव तयोर्व्बहुत्वेन
निर्द्देश ॥*॥ गणेशपूजाया प्रार्थनामन्त्रो यथा,
"सर्व्वविघ्नहरो देव एकदन्तो गजानन।
षष्ठोगृहेऽर्च्चित प्रीत्या शिशु दीर्घायुष कुरु ॥"
तत।
"आयाहि वरदे देवि महाषष्ठीति विश्रुता।
शक्तिरूपेण मे पुत्त्रं रक्ष जागरवासरे ॥"
इति षष्ठ्या आवाहनम्। तत षष्ठी पूजयेत्।
"गौर्य्या पुत्त्रो यथा स्कन्द सदा संरक्षितस्त्वया
तथा ममाप्यय बालो रक्ष्यता षष्ठि ते नम: ॥"
इति त्रि पूजयेदिति। भोजराज।
"गर्भशत्रैव नन्दा च पूतना मुखमण्डिका।
विवानिका शकुनिका शुष्कनन्दा च जम्भिका ॥
आचार्य्यका रेवती च पिलिपिच्छा तत परम्।
स्कन्दा च द्वादशैतेऽस्त्रेशा रक्षार्थं मातृका
ग्रहा ॥"
कृत्यचिन्तामणौ स्तुति।
'जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि।
प्रसीद मम कल्याणि नमोऽस्तु षष्ठि देवि ते ॥"
वरप्रार्थनम्।
"रूप देहि यशो देहि भाग्य भगवति देहि मे।
पुत्त्रान्देहि धन देहि सर्व्वान् कामाश्च देहि मे॥
धात्रो त्व कार्त्तिकेयस्य महाषष्ठीति विश्रुता।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिर जीवतु बालक ॥
देवतानाम्रषोणाञ्च सर्व्वेषा हितकारिणि।
समर्पित रक्ष पुत्त्र महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥
इत्यनेन बाल व्यजनस्थ कृत्वा समर्पयेत् ॥"
मन्थानदण्ड पूजयेत्।
"मन्थानमन्दरोऽसि त्व मथित सागरस्त्वया।
तथा ममापि पुत्त्रस्य मन्थ विघ्न नमोऽस्तु ते ॥"
तत षट्कृत्तिका पूजयेत्। ताश्च।
"शिवा सम्भूतिनाम्नो च कीर्त्ति सन्ततिरेव च।
अनसूया क्षमा चैव षडेता कृत्तिका स्मृता ॥"
मार्कण्डेयपुराणम्।
'अन्यस्त्वशुपशून्ये च निर्यूपे सूतिकागृहे।
अदोपशस्त्रमूषले भूतिसर्षपवर्ज्जिते।
अनुप्रविश्य या जातमपहृत्यात्मसम्भवम्।
क्षणप्रसविनो बाल तत्रैवोत्सृजते द्विज ॥
सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना।
तस्मात् सरक्षणं कार्य्यं यत्नत. सूतिकागृहे ॥"
यूपो वह्निश्छागस्तथा। पशु: छाग:। छाग-
जागरण कार्य्यमित्येकवाक्यत्वात् ॥*॥ पाद्मे।
"पायस सर्पिषा मिश्र द्विजेभ्यो य' प्रयच्छति।
गृह तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अन्यत् षष्ठोशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सूतिगृह, क्ली, (सूत्या प्रसवस्य गृहम्।) प्रसव-गृहम्। इति शब्दरत्नावली ॥

सूतिमास, पु, (सूते. प्रसवस्य मास।) प्रसव-मास:। तत्पर्य्याय:। वैजनन. २। इत्यमर'। २। ६। ३८।
"सूतिमासो वैजननो नवमो दशमोऽपि च।"
इति जटाधर: ॥

सूतोगृह, क्ली. (सूत्या गृहम्।) प्रसवागार'। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते। १०। ८५। २०।
सूतोगृहे ननु जगाद भवानजो नो
सञ्जज्ञ इत्यनुयुग निजधर्म्मगुप्त्यै ॥")

सूत्कार, पु, (सूत् इति शब्दस्य कार' करणम्।) अनुकरणशब्दविशेष'। सूत् इति शब्द करोति। यथा, सीत्कारादि: ॥

सूत्थान, त्रि, (सुष्ठु उत्थान उद्योगो यस्य।) चतुर। इत्यमर ॥ सुन्दरोत्थाने, क्ली ॥

सूत्पर, क्ली, सुरासन्धानम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

सूत्या, स्त्री (सू+क्यप्। निपातनात् साधु।) यज्ञस्नानम्। तत्पर्य्याय। अभिषव २ सवनम् ३। इत्यमर' ॥ सोमलतारसपानम्। इति भरत ॥

सूत्याशौच, क्ली, (सूतिनिमित्तकमाशौचम्।) जननाशौचम्। यथा,—
"दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवै।
शावाशौच न कर्त्तव्य सूत्याशौच विधीयते ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सूत्र, त् क ग्रन्थने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) दीर्घी दन्त्यवर्गीय मध्य। वेष्टने इत्यन्ये। सूत्रयति सूत्रापयति सूत्रेण हस्त लोक। इति दुर्गादास ॥

सूत्र, क्ली, (सूत्र्यतेऽनेनेति। सूत्रत् क ग्रन्थने+ णिच्+ "एरच्।" इत्यच्। यद्वा षिव्रु तन्तु-सन्ताने+ 'षिविमुच्योष्टेरू च।" उणा० ४। १६२। इति ष्ट्रन्। टेरू च।) वस्त्रारम्भकम्। सूता इति भाषा। तत्पर्य्याय। तन्तु २। इत्यमरजटाधरौ ॥ सूत्रतन्तु' ३। इति भरत-धृतहारावली ॥ (यथा, रघु'। १। ४।
"अथवा कृतवाग्द्वारे वशेऽस्मिन् पूर्व्व-सूरिभि।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गति ॥")
यज्ञसूत्रम्। यथा, महानिर्व्वाणे। १। ४८।
"ब्राह्मण्यचिह्नमेतावत् केवल सूत्रधारणम् ॥")
व्यवस्था। शास्त्रादिसूचनाग्रन्थ.। इति मेदिनी॥
सूत्रलक्षण यथा,—
"स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्र सूत्रविदो विदु ॥"
इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास ॥
(कारणम्। निमित्तम्। यथा. भागवते। ४। ६। ४१।
त्वमेव धर्म्मार्थदुघाभिपत्तये
दक्षेण सूत्रेण ससर्ज्जिथाध्वरम् ॥")

सूत्रकण्ठ, पु, (सूत्र कण्ठे यस्य।) विप्र। खञ्जरीट:। कपोत। इति मेदिनी ॥

सूत्रकोण, पु, (सूत्रबद्ध: कोणो यस्य।) डमरु। इति हारावली॥

सूत्रकोणक:, पु, (सूत्रकोण एव। स्वार्थे कन्।) डमरु'। इति त्रिकाण्डशेष ॥

सूत्रगण्डिका, स्त्री, (सूत्र' गण्डयतीति। गण्ड+ ण्वुल्।) तन्तुवायोपकरणविशेष। तत्पर्य्याय। एषणी २। इति शब्दरत्नमाला ॥

सूत्रतन्तु, पु, (सूत्रमेव तन्तु.।) सूत्रम्। इति हारावली ॥

सूत्रतर्कुटी, स्त्री, (सूत्रस्य तर्कुटी।) तर्कुटी। इति जटाधर ॥ टेको इति भाषा ॥

सूत्रधर, पु, (धरतीति। धृ+अच्। सूत्रस्य धर।) सूत्रधार। इति केचित् ॥

सूत्रधार., पु, (सूत्र धरति धारयति वा। धृ+ णिच् वा+अण्।) शचीपति। इन्द्र'। नान्द्य-न्तरसञ्चारो। स तु रङ्गभूमि परिक्रम्य नाट-कीयकथासूत्रसूचक। (यथा, साहित्यदर्पणे। ६। २८३।
"पूर्व्वरङ्ग विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते।
प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्तत ॥")
शिल्पिप्रभेद। छुतार इति भाषा। इति मेदिनी ॥ स च शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मण औरसेन जात। इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १०अध्याय॥

सूत्रपुष्प, पु, (सूत्रार्थं पुष्पमस्य।) कार्पास। इति त्रिकाण्डशेष ॥

सूत्रवीणा, स्त्री, (सूत्रबद्धा वीणा।) वीणा-भेद। तत्पर्य्याय। लावुकी २। इति हारा-वली ॥

सूत्रभित्, } पु, (सूत्र भिनत्तीति। भिद्+क्विप्।)
सूत्रभिद्, } सौचिक। इति शब्दरत्नावली ॥

सूत्रमध्यभू, पु, (सूत्रमध्यवत् भूरुत्पत्तिर्यस्य।) यक्षधूप। इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूत्रयन्त्र,क्ली (सूत्रस्य यन्त्रम्।) सूत्रवेष्टनकाष्ठम्। तांत इति भाषा। यथा,—
"आवापन सूत्रयन्त्र यत्सूत्रैरभिवेष्टते ॥'
इति शब्दमाला ॥

सूत्रला, स्त्री, (सूत्र लातीति। ला+क।) तर्कुटी। इति हारावली ॥

सूत्रवेष्टन, क्ली, (वेष्ट्यतेऽनेनेति। वेष्ट+करणे ल्युट्। सूत्रस्य वेष्टनम्। तन्तुवायोपकरणम्। तासनी इति भाषा। तत्पर्य्याय। तसर २। इत्यमर। ३। २। २४॥ तसर, ३। इति भरत. ॥

सूत्रामा, [न्] पु, सुष्ठु, त्रायते इति । सु+त्रै+
"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणा० ४ । १४४ ।
इति मनिन् । पक्षे उपसर्गस्य दीर्घत्वम् ।)
इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥
सूत्राली, स्त्री,(सूत्रस्य आली श्रेणिर्यत्र ।) गल-
सूत्रम् । तत्पर्य्यायः । गलमेखला २ । इति
हारावली ॥
सूत्री,[न्] पु, (सूत्रमस्यास्तीति । सूत्र+इनि ।)
काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूत्रविशिष्टे, त्रि ॥
सूद,पु,(सूदयति रसानिति । सूद क्षरणे+णिच्
+अच् ।) सूपकारः । (यथा, महाभारते ।
१ । १३४ । २१ ।
"तं दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्वस्त्रं प्रति फाल्गुनम् ।
आहूय वचनं द्रोणो रहः सूदमभाषत ॥")
व्यञ्जनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ८० ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १२८ । ३४ ।
"भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च चोष्यं लेह्यमथापि वा ।
उपाकृतं नरैस्तत्र कुशलैः सूदकर्म्मणि ॥")
सूपः । इति विश्वः ॥ सारथ्यम् । अपराधः ।
लोध्रः । पापम् । इत्यजयपालः ॥
सूदन, क्ली, (सूद+ल्युट् ।) अङ्गीकरणम् ।
हननम् । (यथा, हरिवंशे । १६३ । ४२ ।
"वैष्णवास्त्रं प्रयच्छामि वधार्थं शम्बरस्य च ।
भेद्यं कवचं तस्य प्रयच्छासुरसूदने ॥")
निःक्षेपणम् । सूदधातोर्ल्युट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
तद्वति, त्रि । (यथा, महाभारते । १।१८२।२० ।
"तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
चिन्तयामास तच्चक्रं विष्णुर्दानवसूदनम् ॥")
सूदशाला, स्त्री, (सूदस्य शाला ।) पाकशाला ।
तथा,—
"सूदशाला रसवती पाकस्थानं महानसम् ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
सूदाध्यक्ष, पु, (सूदानां सूपकाराणामध्यक्षः ।)
पाकशालाध्यक्षः । तत्पर्य्यायः । पौरोगवः १ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पुरोगमः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"अनाहार्य्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदावरः ।
सूदशास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते ॥"
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥
सून, क्ली,(सू ओ ङ य सूतौ+क्त ।) प्रसवः ।
पुष्पम् । विकसिते, त्रि । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
सून, त्रि, (सू+क्त । "ओदितश्च ।" ८।२।४५ ।
इति निष्ठातस्य नः ।) जातः । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥
सूनवान्, [त्] त्रि, (सू+क्तवतु ।) जातः । इति
मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सूना, स्त्री, (सूयते स्मेति । सू+क्त । टाप् ।)
पुत्री । (षुञ् पीडने+"सुनो दीर्घश्च ।"
उणा० ३ । १३ । इति नः । दीर्घश्च धातोः ।)
वधस्थानम् । गलशुण्डिका । इति मेदिनी ।
ने, २४ ॥ मृगादिमांसविक्रयः । मृगपक्षिवध-
स्थानम् । इति सर्व्वस्वसारोणादिवृत्तिः ॥
(यथा, भागवते । १ । १७ । ३८ ।
"अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ ।
द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्म्मश्चतुर्व्विधः ॥")
जाता । इति सूनशब्दार्थदर्शनात् । सूनाप्रका-
राणि तत्पापनाशकानि च पञ्चसूनाशब्दे
द्रष्टव्यानि ॥
सूनी,[न्]पु,(सूना अस्त्यस्येति । इनि ।) व्याधः ।
मांसविक्रयी । (यथा, याज्ञवल्क्ये । १।१४१ ।
"प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।
दुष्टा दशगुणं पूर्व्वात् पूर्व्वादेते यथाक्रमम् ॥")
सूनुः, पु, (सूयते इति । सू+"सुवः कित् ।"
उणा० ३ । ३५ । इति नुः । स च कित् ।)
पुत्रः । (यथा, रघुः । १ । ८५ ।
"सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टुः विससर्ज्जोदितश्रियम् ॥")
अनुजः । सूर्य्यः । इति मेदिनी ॥ अर्कवृक्षः ।
इत्यमरः ॥
सूनुः, } स्त्री, (सू+नु । वा ऊङ् ।) कन्या ।
सूनूः, } इति हेमचन्द्रः ॥
सूनृत,क्ली,(सुनृत्यत्यनेनेति।सु+नृत्+घञर्थे क
उपसर्गस्य दीर्घः ।)सत्यप्रियवाक्यम् । इत्यमरः ।
१।६।१९॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।
"भाषते सूनृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥")
मङ्गलम् । इत्यजयः ॥ तद्वति, त्रि । (यथा,
भागवते । १ । १९ । ३१ ।
"प्रणम्य मूर्द्धावहितः कृताञ्जलि-
र्नत्वा गिरा सूनृतयान्वपृच्छत् ॥")
सून्मदः, त्रि, (सुष्ठु उन्मदः ।) उन्मत्तः । उन्म-
दिष्णुः । इत्यमरे उन्मदशब्दटीकायां भरतः ।
३ । १ । २० ॥
सून्माद, त्रि, (सुष्ठु उन्मादः ।) उन्मादरोग-
विशिष्टः । इत्यमरे उन्मदशब्दटीकायां रमा-
नाथः ॥
सूप,पु,(सौति रसानिति । सु+"षुशृभ्यां निच्च"
उणा० ३ । २६ । इति पः । चकारात् कित्
दीर्घत्वञ्च ।) व्यञ्जनविशेषः । डाल इति भाषा ।
सूदः । इति मेदिनी ॥ भाण्डम् । शायकम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अथ दाली ।
"दलितन्तु शमीधान्यं दालिर्द्दाली स्त्रियामुभे ।
दाल्यो तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात् कथ्यते तद्गुणा अथ ॥
सूपो विष्टम्भको रूक्षः शीतस्तु स विशेषतः ।
निस्तुषा भृष्टसिद्धः स लाघवं सुतरां व्रजेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
सूपकार, पु, (सूपं करोतीति । कृ+अण् ।)
पाककर्त्ता । तत्पर्य्यायः । बल्लवः २ आरा-
लिकः ३ आन्धसिकः ४ सूदः ५ औदनिकः ६
गुणः ७ । इत्यमरः । २ । ९ । २८ ॥ पाचकः
८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाकुकः ९ । इत्यु-
णादिकोषः ॥ भक्ष्यकारः १० । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य लक्षणं यथा, चाणक्यम् ।
"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् मिष्टपाचकः ।
शूरश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते ॥"
शूद्रपाकोपजीवी । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे
२७ अध्याये ।
"देवोपजीवाजीवी च देवलश्च प्रकीर्त्तितः ।
शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्त्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ।
उक्तपूर्व्वप्रकारेण लक्षणं वृषलीपतेः ॥
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ।
कुण्डान्यन्यानि ते यान्ति निबोध कथयामि
तान् ॥"
सूपधूपनं,क्ली,(सूपस्य धूपनमस्मादिति ।) हिङ्गु ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सूपपर्णी,स्त्री,(सूपकरं सूपस्य स्वादुताकरं पर्णं
मस्याः । ङीप् ।) मुद्गपर्णी । इति रत्नमाला ॥
सूपश्रेष्ठः, पु, (सूपेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठः ।) मुद्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सूपाङ्ग,क्ली, (सूपस्य अङ्गम् । तत्साधनत्वात् ॥
हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूम,क्ली, (सू+"इषियुधीति ।"उणा०१।१४४ ।
इति मक् ।) क्षीरम् । आकाशम् । इति
मेदिनी ॥ जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सूर, पु, (सूते जगदिति । सू+"सुसूधाञ्-
गृधिभ्यः क्रन् ।" उणा० २ । २४ । इति क्रन् ।)
सूर्य्यः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
"सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥")
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ।१।३।२८,२।४।८०॥ वृन्ता-
र्हत्पितृविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ पण्डितः ।
इति केचित् ॥
सूरण, पु, शूरणः । इति शब्दरत्नावली ॥
कार्त्तिकमासे तस्य भक्षणनिषेधो यथा, कर्म्म-
लोचने ।
"मकरे मूलकञ्चैव सिंहे चालाबुकं तथा ।
कार्त्तिके शूरणञ्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥"
सूरत, त्रि, (सुष्ठु रमते इति । सु+रम+ 'क्तौ
रमतेः क्तो दमे पूर्व्वपदस्य च दीर्घः ।" उणा०
५ । १४ । इति क्तः । सुशब्दस्य च दीर्घः ।)
कृपालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
सूरसूत, पु, (सूरस्य सूर्य्यस्य सूतः सारथिः ।)
अरुणः । स सूर्य्यसारथिः । इत्यमरः ।१।३।३२॥
सूरि, पु, (सूते महाख्यानोति । सू+"सूङ
क्रिः ।" उणा० ४ । ६४ । इति क्रिः ।)
पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥ (यथा,
भागवते । १ । १ । १ ।
"जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः
स्वराट् ॥
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्
सूरयः ॥")
यादवः । सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥
सूरी, [न्] पु, (सूरः सूर्य्य उपास्यतया अस्त्य-
स्येति । सूर+इनि ।) पण्डितः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सूरी, स्त्री, (सू+क्रि । ङीप् ।) राजसर्षपः ।
इति रत्नमाला ॥ (विदुषी । इत्युणादिवृत्तिः ॥

उज्ज्वल'। ४। ६४ ॥ * ॥ सूर्य्यस्य स्त्री। "पयोगादाख्यायाम्।" ४।१।४८। इति ङीष्। सूर्य्यतिष्यागस्त्ये ति यलोपः। कुन्ती। इति व्याकरणम् ॥)

सूर्च,नादरे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) रेफयुक्त' षष्ठस्वरी दन्त्यादिः। सूर्चति दुष्ट' लोक.। सुसूर्च। इति दुर्गादास'॥

सूर्चण, क्ली, (सूर्च+ल्युट्।) अनादरः। इति शब्दरत्नावली ॥

सूर्क्ष्य, अनादरे। ईर्ष्ये। इति कविकल्पद्रुम. ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) दन्त्यादिर्दीर्घी रेफ मध्य। सूर्क्ष्य ति सुसूर्क्ष्य। इति दुर्गादास' ॥

सूर्क्ष्य:, पु',(सूर्क्ष्य ते अनाद्रियते इति। सूर्क्ष्य + घञ्।) माष। इति शब्दरत्नावली ॥

सूर्प, पु, क्ली, शूर्प। इति शब्दरत्नावली ॥ कुम्भपरिमाणम्। द्विद्रोणपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा ॥

सूर्म्मी, स्त्री, शूर्म्मी। इतिकेचित् ॥

सूर्य्य ,पु ,(सरति आकाशे सुवति कर्म्मणि लोक प्रेरयति वा। सृ गतौ सू प्रेरणे वा + "राजसूय-सूर्य्यमृषोद्येति।" ३।१।११४। इति क्यप्प्रत्ययेन साधु'।) ग्रहविशेष.। अर्कपर्ण। इति मेदिनी ॥ बलिपुत्त्र। इति केचित् ॥ (यथा, हरिवंशे। ३। ७४।

"बले पुत्त्रशतस्त्वासीत् वाणज्येष्ठ नराधिप।
धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापन. ॥")

दानवविशेष। यथा,—

"अभवन् दनुपुत्त्राश्च वंशे ख्याता महासुरा।
विप्रचित्तिप्रधानास्ते शत तीव्रपराक्रमा ॥
स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च क्रुद्धश्च महासुर।
धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च दनुमानिन्द्रतापन ॥"

इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंश ॥

ग्रहविशेषस्य पर्य्यायो यथा। सूर २ अर्य्यमा ३ आदित्य ४ द्वादशात्मा ५ दिवाकर ६ भास्कर ७ अहस्कर ८ ब्रध्न ९ प्रभाकर १० विभाकर ११ भास्वान् १२ विवस्वान् १३ सप्ताश्व १४ हरिदश्व' १५ उष्णरश्मि १६ विवर्त्तन १७ अर्क' १८ मार्त्तण्ड १९ मिहिर २० अरुण २१ पूषा २२ द्युमणि २३ तरणि २४ मित्र २५ चित्रभानु २६ विरोचन २७ विभावसु २८ ग्रहपति २९ त्विषाम्पति ३० अहर्पति ३१ भानु ३२ हंस ३३ सहस्रांशु ३४ तपन ३५ सविता ३६ रवि ३७। इत्यमर।१।३।२८—३१॥ शूर ३८ भग. ३९ वृध्न ४० पद्मिनीवल्लभ ४१ हरि ४२ दिनमणि ४३ चण्डांशु ४४ सप्तसप्ति ४५ गभस्तिमान् ४६ अंशुमाली ४७ काश्यपेय ४८ खग ४९ भानुमान् ५० लोकलोचन ५१ पद्मबन्धु ५२ ज्योतिष्मान् ५३ अव्यय ५४ तापन ५५ चित्ररथ ५६ खमणि ५७ दिवामणि-५८ गभस्तिहस्त ५९ हेलि ६० पतङ्ग ६१ अर्च्चि ६२ दिनप्रणी ६३ वेदोदय ६४ कालकृत ६५ ग्रहराज ६६ तमोनुद' ६७ रसाधारः ६८ प्रतिदिवा ६९ ज्योतिःपीथः ७० इन. ७१। इति शब्दरत्नावली ॥ कर्म्मसाक्षी ७२ जगच्चक्षु' ७३ त्रयीतपः ७४ प्रद्योतनः ७५ खद्योतः ७६ लोकबान्धव' ७७ पद्मिनीकान्त. ७८ अंशुहस्तः ७९ पद्मपाणिः ८० हिरण्यरेताः ८१ पीत ८२ अद्रि' ८३ अग ८४ हरिवाहनः ८५ अम्बरीष ८६ धामनिधि ८७ हिमाराति' ८८ गोपति ८९ कुञ्जार. ९० प्लवग ९१ सूनु' ९२ तमोपह ९३ गभस्ति ९४। इति जटाधर ॥*॥ अस्य वर्ण रक्तश्याममिश्रित। स च पूर्व्व दिक्-पुरुष-क्षत्त्रियजाति सत्त्वगुण कटुरससिंहराशी नामधिपतिः। धान्यादिसुवर्णद्रव्यचतुष्पदगोभूमिस्वामी। चतुष्कोणाकृति। मध्याह्नकाले प्रबलः। हस्व। रणचारी। तिक्तरसप्रियश्च। इति वृहज्जातकादय ॥ * ॥ ग्रहयज्ञे तु। वर्त्तुलाकार। मण्डलमध्यस्थ'। अस्य जन्मभूमि कलिङ्गदेश.। गोत्र काश्यप। वर्ण रक्त। पूर्व्वमुख'। जाति ब्राह्मण। बलिर्गुडौदनम्। धूपो गुग्गुलु। गन्धो रक्तचन्दनम्। समित् अर्क'। अस्य ध्यानम्।

"क्षत्त्रिय काश्यप रक्त कालिङ्ग द्वादशाङ्गुलम्।
पद्महस्तद्वय पूर्व्वानन सप्ताश्ववाहनम्।
शिवाधिदैवत ध्यायेद्वह्निप्रत्यधिदैवतम् ॥"

अस्य मन्त्र.।

"आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृत मर्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेन देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥" दक्षिणा धेनु। इति ग्रहयागसंस्कारतत्त्वे ॥*॥ तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—

"अथान्तरीक्षादाभाष्य कश्यप मुनिसत्तमम्।
सतोयमेघगम्भीरा वागुवाचाशरीरिणी ॥
मारितञ्च यत प्रोक्तमेतदण्ड त्वयादितिम।
तस्मान्मुने सुतस्तेऽय मार्त्तण्डाख्यो भविष्यति ॥
सूर्य्याधिकारञ्च विभुर्ज्जगत्येष करिष्यति।
हनिष्यत्यसुराश्चाय यज्ञभागहरानरीन् ॥
देवा निशम्येति वचो गगनात् समुपागतम्।
प्रहर्षमतुल याता दानवाश्च हतौजस ॥
ततो युद्धाय दैतेयानाजुहाव शतक्रतु।
सह देवैर्मुदा युक्तो दानवाश्च तमभ्ययु ॥
तेषा युद्धमभूद्घोर देवानामसुरै सह।
शस्त्रास्त्रदीप्तिसन्दीप्तसमस्तभुवनान्तरम् ॥
तस्मिन् युद्धे भगवता मार्त्तण्डेन निरीक्षिता।
तेजसा दह्यमानास्तु भस्मीभूता महासुरा ॥
तत प्रहर्षमतुल प्रापु सर्व्वे दिवौकस।
तुष्टुवुस्तेजसो योनि मार्त्तण्डमदिति तथा ॥
स्वाधिकार तत प्रापुर्यज्ञभागाश्च पूर्व्ववत्।
भगवानपि मार्त्तण्ड स्वाधिकारमथाकरोत् ॥
कदम्बपुष्पवद्भास्वानधश्चोर्द्ध्वञ्च रश्मिभि।
वृत्तोऽग्निपिण्डसदृशो दध्रे नातिस्फुट वपु ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे मार्त्तण्डोत्पत्ति ॥*॥

मार्कण्डेय उवाच।

"अथ तस्मै ददौ कन्या सज्ञा नाम विवस्वते।
प्रसाद्य प्रणतो भूत्वा विश्वकर्म्मा प्रजापति ॥
विवस्वतस्तु सम्भूतौ मनू द्वौ चरित तयो।
पूर्व्वमेव तवाख्यात मयैतदखिल द्विज ॥
त्रीण्यपत्यान्यसौ तस्या जनयामास गोपति'।
द्वौ पुत्त्रौ सुमहाभागौ कन्याञ्च यमुना नदीम्॥
मनुर्व्वैवस्वतो ज्येष्ठ' श्राद्धदेव' प्रजापति।
तेषा यमो यमी चैव यमलौ सबभूवतु' ॥
तत्तेजोऽभ्यधिक चैव मार्त्तण्डस्य विवस्वत।
असहन्ती तु तत्तेज' स्वा छाया वीक्ष्य साब्रवीत्

सज्ञोवाच।

अह यास्यामि भद्र ते स्वकञ्च भवन पितु।
निर्विकार त्वयाप्यत्र स्थेय मच्छासनात् शुभे॥
इमौ च बालकौ मह्य कन्या च वरवर्णिनी।
सम्भाव्या नैव चाख्येयमिम भगवते त्वया ॥

छायोवाच।

आकेशग्रहणाद्देवि आशापान्नैव कर्हिचित्।
आख्यास्यामि मत तुभ्य गम्यता यत्र वाञ्छितम्
इत्युक्ता छायया सज्ञा जगाम पितृमन्दिरम्।
तत्रावसत् पितृगृहे कञ्चित् काल शुभेक्षणा ॥
भर्त्तु समीप याहीति पित्रोक्ता सा पुन पुन।
अगच्छद्वडवा भूत्वा कुरून् विप्रोत्तरास्तत ॥
तत्र तेपे तप साध्वी निराहारा महामुने।
पितु समीप यातायां सज्ञाया वाक्यतत्परा ॥
तद्रूपधारिणी छाया भास्कर समुपस्थिता।
तस्याञ्च भगवान् सूर्य्य सज्ञेयमिति चिन्तयन्॥
तथैव जनयामास पुत्त्रौ द्वौ कन्यका तथा।
पूर्व्वजस्य मनोस्तुल्य सावर्णिस्तेन सोऽभवत् ॥
यस्तयो प्रथम जात पुत्त्रयोर्द्विजसत्तम।
द्वितीयो योऽभवच्चान्य स ग्रहोऽभूत् शनैश्चर ॥
कन्याभूत्तपती या ता वव्रे सवरणो नृप।
सज्ञा तु पार्थिवी तेषामात्मजाना यथाकरोत्॥
स्नेह न पूर्व्व जाताना तथा कृतवती सती।
मनुस्तत् क्षान्तवांस्तस्या यमश्चास्या न चक्षमे ॥
बहुश पीड्यमानस्तु पितु पत्न्या सुदु खित।
स वै कोपाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात्
पदा सन्तर्ज्जयामास छाया सज्ञासुतो यम।
त शशाप तत क्रुद्धा सज्ञा सा पार्थिवी भृशम्॥

छायोवाच।

पदा तर्जयसे यस्मा पितृभार्य्या गरीयसीम्।
तस्मात्तवैष चरण पतिष्यति न सशय ॥
यमस्तु तेन शापेन भृश पीडितमानस।
मनुना सह धर्म्मात्मा सर्व्व पित्रे न्यवेदयत् ॥

यम उवाच।

स्नेहेन तुल्यमस्मासु माता देव न वर्त्तते।
विसृज्य ज्यायसोऽप्यस्मान् कनीयासौ बुभूषति
तस्या मयोद्यत पादो न तु देहे निपातित।
बाल्याद्वा यदि वा मोहात् तद्भवान् क्षन्तुमर्हसि
शप्तोऽह तात कोपेन जनन्या तनयो यत।
ततो न मन्ये जननी ममैषा तपता वर ॥
निर्गुणेष्वपि पुत्त्रेषु न माता निर्गुणा भवेत्।
पादस्ते पतता पुत्त्र कथमेतत्तयोदितम् ॥
तव प्रसादाच्चरणो न पतेत् भगवन् यथा।

माद्दशापादयं मेऽद्य तथा चिन्तय गोपते ॥
रविरुवाच ।
असंशयामद पुत्त्र भविष्यत्यत्र कारणम् ।
येन त्वामाविशत् क्रोधो धर्म्मज्ञ सत्यवादिनम्॥
सर्व्वेषामेव शापाना प्रतिघातो हि विद्यते ।
न तु मात्राभिशप्ताना क्वचिच्छापनिवर्त्तनम् ॥
न शक्यमेतन्मिथ्या तु कर्त्तु मातुर्व्वचस्तव ।
कि चित्ते सविधास्यामि पुत्रस्नेहादनुग्रहम् ।
कृमयो मासमादाय प्रयास्यन्ति महीतलम् ।
कृत तस्या वच. सत्य त्वञ्च त्राता भविष्यसि ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
आदित्यस्त्वब्रवीच्छाया किमर्थं तनयेषु वै ।
तुल्येष्वप्यधिकस्नेह एकत्र क्रियते त्वया ॥
नून न चैषा जननी सज्ञा कापि त्व मागता ।
विगुणेष्वप्यपत्येषु माता शाप न दास्यति ॥
सा तत् परिहरन्तीव नाचचक्षे विवस्वत ।
स चात्मान समाधाय युक्तस्तत्त्वमवैक्षत ॥
त शप्तुमुद्यतं दृष्ट्वा छायासज्ञा दिनाधिपम् ।
भयेन कम्पिता ब्रह्मन् यथावृत्त न्यवेदयत ॥
विवस्वास्तु तदा क्रु द्ध. श्रुत्वा श्वशुरमभ्यगात् ।
स चापि त यथान्यायमर्च्चयित्वा दिवाकरम् ।
निर्दग्धु कामं रोषेण शान्तयामास सुव्रतः ॥
विश्वकर्म्मा उवाच ।
तवातितेजसा व्याप्तमिद रूप सुदु:सहम् ।
असहन्ती ततः सज्ञा वने चरति वै तप ॥
द्रक्ष्यते ता भवानद्य स्वा भार्य्या शुभचारिणीम्
रूपार्थं भवतोऽरण्ये चरन्ती सुमहत्तप. ॥
मत मे ब्रह्मणो वाक्यात् यदि ते देव रोचते ।
रूप निवर्त्तयाम्यद्य तव कान्त दिवस्पते ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
यतो हि भास्वतो रूप प्रागासीत् परि-
मण्डलम् ।
ततस्तथेति त प्राह त्वष्टार भगवान् रवि' ॥
विश्वकर्म्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वत ।
भ्रमिमारोप्य तत्तेजः शातनायोपचक्रमे ॥
देवाश्च ब्रह्मणा सार्द्ध भास्वन्तमभितुष्टुव ।
लिख्यमान सहस्रांशु प्रणेमु सर्व्वदेवता ॥
तत कोलाहले तस्मिन् सव्वदेवसमागमे ।
तेजसः शातन चक्रे विश्वकर्म्मा शनै शनै ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे सूर्य्यतेज शातनम ॥*॥
"शातित चास्य यत्तेजस्तेन चक्र विनिर्म्मितम्
विष्णो शूलञ्च सर्व्वस्य शिविका धनदस्य च ॥
दण्ड प्रे तपते शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा ।
अन्येषाञ्चैव देवानामायुधानि स विश्वकृत् ।
चकार तेजसा भानोर्भासुराण्यरिशान्तये ॥
इति शातिततेजा स श्वशुरेणातिशोभनम् ।
वपुर्दधार मार्त्तण्ड पुष्पचापमनोरमम् ॥
स ददर्श समाधिस्था स्वा भार्य्या बडवाकृतिम्
अपापा सर्व्वभूताना तपसा नियमेन च ॥
ततो जगाम भास्वान् वै सज्ञा यत्र व्यवस्थिता॥
सा च दृष्ट्वा तमायान्त परपुसो विशङ्कया ।
जगाम समुख तस्य पृष्ठरक्षणतत्परा ॥

ततश्च नासिकायोगात् तयोस्तत्र समेतयोः ।
नासत्यदस्रौ तनयावश्ववक्त्राद्विनिर्गतौ ॥
रेतसोऽन्ते च रेवन्त' खड्गी धन्वी तनुत्रधृक्
अश्वारूढः समुत्पन्नो वाणतूणसमन्वित ॥
तत' स्वरूपमतुल दर्शयामास भानुमान् ।
तस्याथ सा समालोक्य स्वरूप मुदमाददौ ॥
स्वरूपधारिणीं चैनामानिनाय निजालयम् ।
सज्ञा भार्य्या प्रीतिमती भास्करो वारितस्कर:॥
तत' पूर्व्वसुतो योऽस्या' सोऽभूद्वैवस्वतो मनुः ।
द्वितीयश्च यमः शापात् पापदर्शनतत्पर' ॥
कृमयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
पतिष्यन्तीति शापान्त तस्य चक्रे पिता स्वयम्
धर्म्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
ततो नियोगे त याम्ये चकारतिमिरापह' ॥
यमुनाञ्च नदीञ्चक्रे कलिन्दान्तरवाहिनीम् ।
अश्विनौ देवभिषजौ कृतौ पित्रा महात्मना ॥
गुह्यकाधिपतित्वे च रेवन्तो विनियोजित ॥
रेवन्तमप्याह ततो भगवान् लोकभावन' ।
त्वमप्यशेषलोकस्य पूज्यो वत्स भविष्यसि ॥
अरण्येऽग्नौ महादावे वैरिदस्युभयेषु च ।
त्वा स्मरिष्यन्ति ये मर्त्या मोक्ष्यन्ते ते महापद'॥
क्षेम वृद्धि सुखं राज्यमारोग्य' कीर्त्तिमुन्नतिम् ।
नराणा परितुष्टस्त्व' पूजित' सम्प्रदास्यसि ॥
छायासंज्ञासुतश्चापि सावर्ण सुमहायशाः ।
भाव्य सोऽनागते काले मनु सावर्णिकोऽष्टमः॥
मेरुपृष्ठे तपो घोरमद्यापि चरति प्रभु. ।
भ्राता शनैश्वरस्तस्य ग्रहोऽभूच्छासनाद्रवे ॥
यवीयसी च या कन्या तस्य चासीद्द्विजोत्तम ।
अभवत् सा सरिच्छ्रेष्ठा तपती लोकपावनी ॥
यस्तु ज्येष्ठो महाभाग सर्गो तस्येह साम्प्रतम् ।
विस्तर तस्य वक्ष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥
य इद जन्म देवाना शृणुयाद्वा पठेत्तथा ।
विवस्वतस्तु जाताना रवेर्माहात्म्यमेव च ।
आपद प्राप्य मुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्यश ॥
अहोरात्रकृत पापमेतत् शमयति श्रुतम् ।
माहात्म्यमादिदेवस्य मार्त्तण्डस्य महात्मन ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे मार्त्तण्डमाहात्म्यनामा-
ध्याय ॥ अपि च ।
प्रजापाल उवाच ।
"शरीरस्य कथ मूर्त्तिग्रहण ज्योतिषो द्विज ।
एतन्मे सशय छिन्धि प्रणतस्य द्विजोत्तम ॥
महातपा उवाच ।
योऽसावात्मा ज्ञानशक्तिरेक एव सनातन ।
स द्वितीय यदा चैच्छत् तदा तेज समुत्थितम्॥
तत् सूर्य्य इति भास्वास्तु अन्योन्ये न महात्मनः
लोलीभूतानि तेजांसि भासयन्ति जगत्त्रयम् ॥
तस्मिम् सर्व्वे सुराः सिद्धा गणा' सर्व्वे मह-
र्षिभि ।
स्वय भूता इति विभो तस्मात् सूर्य्यस्तु सोऽभवत्
लोलीभूतस्य तस्याश्च तेजसोऽभूच्छरीरकम् ।
पृथक्त्वेन रवि सोऽथ कीर्त्त्यते वेदवादिभि ॥
भासयन् सर्व्वलोकांस्तु यतोऽसावुत्थितो दिवि ।

यतोऽसौ भास्करः प्रोक्त प्राकर्षाच्च प्रभाकरः ।
दिवा दिवस इत्युक्तस्तत्कारित्वाद्दिवाकरः ।
सर्व्वस्य जगतस्त्वादिरादित्यस्तेन उच्यते ॥
एतस्य द्वादशादित्या सभूतास्तेजसा पृथक् ।
प्रधान एक एवाय जगत्सु परिवर्त्तते ॥
तं दृष्ट्वा जगतो व्याप्ति कुर्व्वाण परमेश्वरम् ।
तस्यैवान्त.स्थिता देवा विनिष्क्रम्य स्तुति जगु ॥"
इति वाराहे आदित्योत्पत्तिनामाध्यायः ॥*॥
उत्तरायणदक्षिणायनयोरनुलोमप्रतिलोम गन्त-
व्यानि मण्डलानि प्रतिमासं सूर्य्यभ्रमणाधि-
कारिगणाश्च यथा,—
"अशीतिमण्डलशत काष्ठयोरन्तर द्वयोः ।
आरोहणावरोहाभ्या भानोरब्देन या गतिः ॥
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥
धाता कृतस्थला चैव पुलस्त्यो वासुकिस्तथा ।
रथकृद्ग्रामणीर्हेतिस्तुम्बुरुश्चैव सप्तम. ॥
एते वसन्ति वै चैत्रे मधुमासे सदैव हि ।
मैत्रेय स्यन्दने भानो' सप्त मासाधिकारिण ॥
अर्य्यमा पुलहश्चैव रथौजाः पुञ्जिकस्थला ।
प्रहेति कच्छनीरश्च नारदश्च रथे रवेः ।
माधवे निवसन्त्येते शुचिसञ्ज्ञे निबोध मे ॥
मित्रोऽत्रिस्तक्षको रक्ष पौरुषेयोऽथ मेनका ॥
हाहा रथस्वनश्चैव मैत्रेयैते वसन्ति वै ॥
वशिष्ठो वरुणो रम्भा सहजन्यो हुहूर्वध. ।
रथचित्रस्तथा शुक्रे वसन्त्याषाढसंज्ञिते ॥
इन्द्रो विश्वावसु' स्रोत एलापत्रस्तथाङ्गिरा ॥
प्रम्लोचा च नभस्येते सर्पश्चार्के वसन्ति हि ॥
विवस्वानुग्रसेनश्च भृगुरापूरणस्तथा ।
प्रम्लोचा शङ्खपालश्च व्याघ्रो भाद्रपदे तथा ॥
पूषा च सुरविर्व्वातो गौतमोऽथ धनञ्जय ।
सुषेणोऽन्यो घृताची च वसन्त्याश्वयुजे रवौ ॥
विश्वावसुर्भरद्वाज' पर्जन्यैरावतौ तथा ।
विश्वाचीसेनजित्सञ्ज्ञौ कार्त्तिके चाधिकारिणः
अंशुकश्यपतार्क्ष्यास्तु महापद्मस्तथोर्व्वशी ।
चित्रसेनस्तथा विद्युत् मार्गशीर्षाधिकारिण ॥
क्रतुर्भगस्तथोर्णायुस्स्फूर्ज' कर्कोटकस्तथा ।
अरिष्टनेमिश्चैवान्या पूर्व्वचित्तिर्व्वराप्सरा' ।
पौषमासे वसन्त्येते सप्त भास्करमण्डले ॥
लोकप्रकाशनार्थाय विप्रवर्य्याधिकारिण' ।
त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ॥
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च सप्तम ।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ॥
श्रूयता चापरे सूर्य्ये फाल्गुने निवसन्ति ये ।
विष्णुरश्वतरो रम्भा सूर्य्यवर्च्चाश्च सत्यजित् ॥
विश्वामित्रस्तथा रक्षो यज्ञापेतो महामुने ।
मासेष्वेतेषु मैत्रेय वसन्त्येतेषु सप्तकाः ॥
सवितुर्मण्डले ब्रह्मन् विष्णुशक्त्युपबृंहिता' ।
स्तुवन्ति मुनय. सूर्य्य गन्धर्व्वैर्गीयते पुरः ॥
नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्य्यस्यानु निशाचराः ॥
वहन्ति पन्नगा यक्ष क्रियतेऽभीषु सग्रह ॥
वालखिल्यास्तथैवैन परिवार्य्य समासते ।

सोऽयं सप्तगणः सूर्य्यमण्डले मुनिसत्तम।
हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुत्वं समुपागतः॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे १० अध्यायः॥०॥
सूत उवाच।
"एवमेष महादेवो देवदेवः पितामहः।
करोति नियतं कालं कालात्मा ह्यैश्वरी तनुः॥
तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्व्वलोकप्रदीपकाः।
तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः॥
सुसुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्म्मा तथैव च।
विश्वव्यचाः पुनश्चान्यः सम्पद्वसुरतः परः।
अर्व्वाग्वसुरिति ख्यातः स्वराडन्यः प्रकीर्त्तितः॥
सुसुम्नः सूर्य्यरश्मिस्तु पुष्णाति शिशिरद्युतिम्।
तिर्य्यगूर्द्ध्वप्रचारोऽसौ सुसुम्नः परिगीयते॥
हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः।
विश्वकर्म्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्णाति सर्व्वदा॥
विश्वव्यचास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्णाति नित्यदा।
सम्पद्वसुरिति ख्यातः स पुष्णाति च लोहितम्॥
बृहस्पतिं प्रपुष्णाति रश्मिरर्व्वाग्वसुः प्रभोः।
शनैश्चरं प्रपुष्णाति सप्तमश्च स्वराट् तथा॥
एवं सूर्य्यप्रभावेण सर्व्वा नक्षत्रतारकाः।
वर्द्धन्ते वर्द्धिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च॥
दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्व्वशः।
आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः।
आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः॥
नादेयाश्चैव सामुद्रान् कूपाश्चैव सहस्रशः।
स्थावरान् जङ्गमाश्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः॥
तस्य रश्मिसहस्रन्तु शीतवर्षोष्णनिस्रवम्।
तासां चतुःशतं नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्त्तयः॥
चन्दनाश्चैव याह्याश्च कीतना ह्नकनास्तथा।
अमृता नाम ताः सर्व्वा रश्मयो वृष्टिसर्ज्जनाः॥
हिमोद्वहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशतं पुनः।
रश्मयो मेष्यश्च पैष्यश्च ह्लादिन्यो हिमसर्ज्जनाः॥
चन्द्रास्ता नामतः सर्व्वाः पीताभाः स्युर्गभस्तयः।
शुक्लाश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा॥
शुक्लास्ता नामतः सर्व्वास्त्रिविधा घर्म्मसर्ज्जनाः।
समं बिभर्त्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः॥
मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितॄनपि।
अमृतेन सुरान् सर्व्वान् तिसृभिस्तर्पयत्यसौ॥
वसन्ते ग्रैष्मिके चैव शतैः सन्तपति त्रिभिः।
शरद्यपि च वर्षासु चतुर्भिः सम्प्रवर्षति।
हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रिभिः॥
वरुणो माघमासे तु सूर्य्यः पूषा तु फाल्गुने।
चैत्रे मासि भवेदंशो धाता वैशाखतापनः॥
ज्यैष्ठमूले भवेदिन्द्र आषाढे सविता रविः।
विवस्वान् श्रावणे मासि प्रोष्ठपद्यां भगः स्मृतः॥
पर्य्यन्योऽश्वयुजि त्वष्टा कार्त्तिके मासि भास्करः
मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः॥
पञ्चरश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्म्मणि।
षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवोऽंशः सप्तभिस्तथा॥
धाताष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः।
विवस्वान् दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भगः॥
सप्तभिस्तपते मित्रस्त्वष्टा चैवाष्टभिस्तपेत्।
अर्य्यमा दशभिः पाति पर्य्यन्यो नवभिस्तपेत्।
षड्भी रश्मिसहस्रैस्तु मित्रस्तपति विश्वदृक्॥
वसन्ते कपिलः सूर्य्यो ग्रीष्मे काञ्चनसप्रभः।
श्वेतो वर्षासु वर्णेन पाण्डुरः शरदि प्रभुः॥
हेमन्ते ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो रविः
ओषधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पितृष्वथ॥
सूर्य्योऽमरत्वममृतत्वं त्रिषु नियच्छति।
अन्ये चाष्टौ ग्रहा ज्ञेयाः सूर्य्ये चाधिष्ठिता
द्विजाः॥
चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव बृहस्पतिः।
भौमो भानुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः॥
सर्व्वे ध्रुवे निबद्धा ग्रहास्ते वातरश्मिभिः।
भ्राम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनु दिवाकरम्॥
अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरिता द्विजाः।
यस्माद्वहति तान् वायुः प्रवहस्तेन वै स्मृतः॥*
रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन निशाकरः॥
वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि रविर्यथा।
ह्रासवृद्धी च विप्रेन्द्रा ध्रुवाधाराणि सर्व्वदा॥
स सोमः शुक्लपक्षे तु भास्करे परतः स्थिते।
आपूर्य्यन्ते परोऽस्यान्तः सततं दिवसक्रमात्॥
क्षीणेऽपि तं सुरैः सोममाप्याययति नित्यदा।
एकेन रश्मिना विप्राः सुसुम्नाख्येन भास्करः॥
एषा सूर्य्यस्य वीर्य्येण सोमस्याप्यायिता तनुः।
पौर्णमास्यां स दृश्येत सम्पूर्णो दिवसक्रमात्॥
सम्पूर्णमर्द्धमासेन तं सोमममृतात्मकम्।
पिबन्ति देवता विप्रा यतस्तेऽमृतभोजनाः॥
ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके।
अपराह्णे पितृणां स जघन्यां पर्य्युपासते॥
पिबन्ति द्विकलं कालं शिष्टा तस्य कला तु या।
स्वधामृतमयी पुण्या तामिन्दोरमृतात्मिकाम्॥
निःसृतं तदमावास्यां गभस्तिभ्यः स्वधामृतम्।
मासतृप्तिमवाप्याग्र्यां पितरः सन्ति निर्वृताः॥
न सोमस्य विनाशः स्यात् सुधा देवैस्तु पीयते।
एवं सूर्य्यनिमित्तोऽस्य क्षयो वृद्धिश्च सत्तमाः॥"
इति कौर्म्मे ४० अध्यायः॥*॥
अस्य भार्य्यापत्यानि यथा।
सूत उवाच।
"अदितिः सुषुवे पुत्त्रमादित्यं कश्यपात् प्रभुम्।
तस्यादित्यस्य चैवासीद्भार्य्याणान्तु चतुष्टयम्॥
संज्ञा राज्ञी प्रभा छाया पुत्त्रांस्तासां निबोधत।
संज्ञा त्वाष्ट्री तु सुषुवे सूर्य्यान्मनुमनूत्तमम्।
यमञ्च यमुनाञ्चैव राज्ञी रैवन्तमेव च॥
प्रभा प्रभातमादित्याच्छाया सावर्णिमात्मजम्
शनिञ्चैव तपतीञ्च विष्टिञ्चैव यथाक्रमम्॥"
इति कौर्म्मे २० अध्यायः॥*॥
तस्य मण्डलपरिमाणं यथा,—
सूत उवाच।
"सूर्य्याचन्द्रमसावेतौ भ्रमतो यावदेव तु।
सप्तानाञ्च समुद्राणां द्वीपानाञ्चापि विस्तरः॥
विस्तारार्द्धं पृथिव्यास्तु भवेदन्यच्च वाह्यतः।
पर्य्यासपारिमाण्यात्तु चन्द्रादित्यौ प्रकाशतः॥
पर्य्यासपारिमाण्यैस्तु बुधैस्तुल्यं दिवं स्मृतम्।
अवतीमांस्त्रयो लोकान् यस्मात् सूर्य्यः परि-
भ्रमात्॥
अचिरात्तु प्रकाशे तु अवनात् स रविः स्मृतः॥
ततो भूयः प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्य्ययोः॥
महितत्वान्महीशब्दो यस्मिन्नर्थे निपात्यते।
अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भात्तुल्यविस्तृतम्॥
मण्डलं भास्करस्याथ योजनैस्तन्निबोधत।
नवयोजनसाहस्रो विस्तारो मण्डलस्य तु॥
विस्तारात्त्रिगुणश्चापि परिणाहोऽत्र मण्डले।
विष्कम्भमण्डलाच्चैव भास्करात् द्विगुणः शशी॥"
तस्य गतिनिरूपणं यथा,—
"मानसस्योत्तरे पृष्ठे लोकपालाश्चतुर्द्दिशम्।
स्थिता धर्म्मव्यवस्थार्थं लोकसंरक्षणाय च॥
लोकपालोपरिष्टात्तु सर्व्वतो दक्षिणायने।
काष्ठागतस्य सूर्य्यस्य गतिस्तस्य निबोधत॥
दक्षिणोपक्रमः सूर्य्यः क्षिप्तेषुरिव सर्पति।
ज्योतिषां चक्रमादाय सततं परिगच्छति॥
मध्यतश्चामरावत्यां यदा भवति भास्करः।
वैवस्वते संयमने उद्यंस्तत्र प्रदृश्यते॥
सुखायामर्द्धरात्रन्तु विभावर्य्यस्तमेति च।
वैवस्वते संयमने मध्याह्ने तु रविर्यदा॥
सुखायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन् स तु दृश्यते।
विभावर्य्यामर्द्धरात्रं माहेन्द्र्यामस्तमेति च।
सुखायामथ वारुण्यां मध्याह्ने चार्य्यमा यदा।
विभावर्य्यां सोमपुर्य्यां उत्तिष्ठति विभावसुः॥
रात्र्यर्द्धं चामरावत्यामस्तमेति यमस्य च।
सोमपुर्य्यां विभावर्य्यां मध्याह्ने चार्य्यमा यदा॥
अमरावत्यां महेन्द्रस्य तदागच्छति दिवाकरः।
अर्द्धरात्रं संयमने वारुण्यामस्तमेति च॥
सुशीघ्रमेव पर्य्येति भास्करोऽलातचक्रवत्।
भ्रमन् वै भ्रममाणानि ऋक्षाणि चरते रविः॥
एवं चतुर्षु पार्श्वेषु दक्षिणान्तेषु सर्पति।
उदयास्तमये चासावुत्तिष्ठति पुनः पुनः॥
पूर्व्वाह्णे चापराह्णे तु द्वौ द्वौ देवालयौ तु सः।
तपत्येकञ्च मध्याह्ने ताभिरेव च रश्मिभिः॥
उदितो वर्द्धमानाभिर्म्मध्याह्ने तपते रविः।
अतः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं नियच्छति॥
उदयास्तमयाभ्याञ्च स्मृते पूर्व्वापरे तु वै।
यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठेऽथ पार्श्वयोः॥
यैरर्को यत्र दृश्येत तेषां स उदयः स्मृतः।
प्रणाशं गच्छते यत्र तेषामस्तः स उच्यते॥
सर्व्वेषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणे।
विदूरभावादर्कस्य भूमेर्लेखागतस्य च॥
भ्रियन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते।
ऊर्द्ध्वं शतसहस्रन्तु स्थितस्तत्र प्रदृश्यते॥
एवं पुष्करमध्येन यदा भवति भास्करः।
त्रिंशद्भागन्तु मेदिन्या मुहूर्त्तेन स गच्छति॥
योजनाग्रां मुहूर्त्तस्य इमां संख्यां निबोधत।
पूर्णे शतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु ताः स्मृताः॥
पञ्चाशच्च सहस्राणि तथान्यान्यधिकानि च।
मौहूर्त्तिकी गतिर्ह्येषा सूर्य्यस्य तु विधीयते॥

एतेन गतियोगेन यदा काष्ठान्तु दक्षिणाम्।
पर्य्यागच्छत् पतङ्गोऽसौ वामकोष्ठेऽन्तरेऽह्नि ॥
मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमते दक्षिणायने।
मानसोत्तरमेरोस्तु अन्तरं त्रिगुणन्तु तत् ॥७॥
सर्पतो दक्षिणायान्तु काष्ठायान्तु निबोधत।
नवकोट्यः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलम् ॥
तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च।
अहोरात्रात् पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते ॥
दक्षिणाद्विनिवृत्तोऽसौ विषुवस्थो यदा रविः।
क्षीरोदस्य समुद्रस्य उत्तरातो दिशश्चरन्।
मण्डलं विषुवच्चापि योजनैस्तन्निबोधत ॥
तिस्रः कोट्यस्तु सम्पूर्णा विषुवस्याथ मण्डलम्।
तथा शतसहस्राणां विंशत्येकाधिका पुनः ॥८॥
श्रावणे चोत्तरां काष्ठां चित्रभानुर्यदा भवेत्।
गोमेदकस्य द्वीपस्य उत्तरास्तु दिशश्चरन् ॥
उत्तरायाः प्रमाणन्तु काष्ठाया मण्डलस्य तु।
दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद्यथाक्रमम् ॥
स्थानं जरद्गवं मध्ये तथैरावतमुत्तमम्।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्द्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥
नागवीथ्युत्तरा वीथी अजवीथ्याश्च दक्षिणे।
उभे आषाढमूलन्तु अजवीथ्युदयास्त्रयः ॥
अभिजित् पूर्व्वतः स्वातौ नागवीथ्युत्तरास्त्रयः।
अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथ्युत्तरा स्मृता ॥
रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो नागवीथीरिति स्मृता।
पुष्याश्लेषा पुनर्व्वस्वोर्वीथीरैरावती स्मृता ॥
तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरो मार्ग उच्यते।
पूर्व्वा उत्तरफल्गुन्योर्मघा चैवार्षभी भवेत् ॥
पूर्व्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथी रेवती स्मृता।
श्रवणा तु धनिष्ठा च वारुणञ्च जरद्गवम्।
एताश्च वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
हस्ता चित्रा तथा स्वाती नागवीथीरिति
स्मृता।
विशाखमित्रपैत्र्यश्च नागवीथीरिहोच्यते ॥
मूलपूर्व्वोत्तराषाढा वीथी वैश्वानरी तथा।
स्मृतास्तिस्रस्तु वीथ्यस्ता मार्गे वै दक्षिणे बुधैः ॥
काष्ठयोरन्तरं ह्येतद्वक्ष्यन्ते योजनैः पुनः।
एतच्छतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु वै स्मृतम् ॥
शतानि त्रीणि चान्यानि त्रयस्त्रिंशच्च योजनैः।
काष्ठयोरन्तरं ह्येव योजनाग्रात् प्रकीर्त्तितम् ॥
काष्ठयोर्लेखयोश्चैव अयने दक्षिणोत्तरे।
ते वक्ष्यामि प्रसंख्याय योजनैस्तु निबोधत ॥
एकैकमन्तरन्तद्वै युक्ताम्येतानि सप्तति।
सहस्रैरतिरिक्ता च ततोऽन्या पञ्चविंशतिः ॥
लेखयोः काष्ठयोश्चैव बाह्याभ्यन्तरयोश्चरन्।
अभ्यन्तरं स पर्य्येति मण्डलान्युत्तरायणम् ॥
बाह्यतो दक्षिणेनैव सततं सूर्य्यमण्डलम्।
चरत्यसौ प्रतीचान्तु अशीतिमण्डलं शतम् ॥
तरणिर्दक्षिणे तावत् क्रमते मण्डलानि तु।
प्रमाणं मण्डलस्यापि योजनाग्रान्निबोधत ॥
योजनानां सहस्राणि दश चाष्टौ ततः स्मृतः।
अधिकान्यष्टपञ्चाशत् योजनानि च वै पुनः ॥
विष्कम्भो मण्डलस्यैतत्तिर्य्यक् स तु विधीयते।
अहस्तु चरते नाभिं सूर्य्यो वै मण्डलक्रमात् ॥
कुलालचक्रपर्य्यन्तं यथा रविः शशी तथा।
दक्षिणे चक्रवत् सूर्य्यस्तथा शीघ्रं निवर्त्तते ॥
तस्मात् प्रकृष्टां भूमिन्तु कालेनाल्पेन गच्छति।
सूर्य्यो द्वादशभिः शीघ्रं मुहूर्त्तैर्दक्षिणायने ॥
त्रयोदशार्द्धमृक्षाणां मध्ये चान्तरमण्डलम्।
मुहूर्त्तैस्तानि ऋक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥
कुलालचक्रमध्यस्थो यथामन्दं प्रसर्पति।
उदगयने तथा सूर्य्यः स सर्पेत् मन्दविक्रमः ॥
तस्मात् दीर्घेण कालेन भूमिं सोऽल्पां प्रसर्पति
सूर्य्योऽष्टादशभिर्वह्नो मुहूर्त्तैरुदगायने ॥
त्रयोदशानां मध्ये तु ऋक्षाणां चरते रविः।
मुहूर्त्तैस्तानि ऋक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चिरम् ॥
ततो मन्दतरं ताभ्यां चक्रन्तु भ्रमता पुनः।
मृत्पिण्ड इव मध्यस्थो भ्रमतेऽसौ ध्रुवस्तथा ॥
मुहूर्त्तैस्तावत् त्रिंशद्भिरहोरात्रं ध्रुवं भ्रमन्।
उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि तु ॥
उत्तरे प्रक्रमेऽर्कस्य दिवा मन्दगतिः स्मृता।
तस्यैव तु पुनर्नक्तं शीघ्रा सूर्य्यस्य वै गतिः ॥
दक्षिणे क्रमणे चापि दिवा शीघ्रं विधीयते।
गतिः सूर्य्यस्य वै नक्तं मन्दा चापि पुनः स्मृता ॥
एवं गतिविशेषेण विभजेद्रात्र्यहानि तु।
अजवीथ्या दक्षिणं यल्लोकालोकस्य चोत्तरम् ॥
लोकसन्तानको ह्येष वैश्वानरपथाद्बहिः।
व्युष्टा यावत् प्रभा सौरी पुष्करात् सम्प्रकाशते।
पार्श्वेभ्यो बाह्यतस्तावत् लोकालोकस्तु पर्व्वतः ॥
योजनानां सहस्राणि दशोर्द्धं चोच्छ्रितो गिरिः।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च सर्व्वतः परिमण्डलः ॥
नक्षत्रचन्द्रसूर्य्याश्च ग्रहास्तारागणैः सह।
अभ्यन्तरे प्रकाशन्ते लोकालोकस्य वै गिरेः ॥
इति मात्स्ये १०१ अध्यायः ॥
अस्य राहुग्रस्तादिकारणं यथा,—
नन्द उवाच।
"राहुग्रस्तः कथं सूर्य्यश्चन्द्रो वापि जगत्प्रभो ॥
नष्टचन्द्रः कथं भाद्रे चतुर्थ्याञ्च सितासिते।
वेदानां जनकस्त्वञ्च कं पृच्छामि त्वया विना ॥
श्रीभगवान् उवाच।
शृणु नन्द प्रवक्ष्यामि कथामेतां पुरातनीम्।
यां श्रुत्वा निष्कलङ्कश्च तीर्थस्नायी भवेन्नरः ॥
एकदा यमदग्निश्च महाकौतूहलान्वितः।
रेणुकासहितस्तुष्टो जगाम नर्म्मदातटम्।
निर्ज्जने नर्म्मदातीरे विजहार तया सह ॥
चन्दनोक्षितसर्व्वाङ्गं वस्त्रमाल्यधरं मुनिम्।
महारासरसाढ्यं तमुवाच भास्करः स्वयम् ॥
वेदकर्त्तुः प्रपौत्रस्त्वं ब्रह्मणश्च जगत्पतेः।
चतुर्व्वेदविशेषेषु सुनिष्णातः सदा शुचिः ॥
वेदप्रणिहितो धर्म्मो ह्यधर्म्मस्तद्विपर्य्ययः।
धर्म्मं त्यजति धर्म्मज्ञो ह्यधर्म्मे च रतः कथम् ॥
दिवामैथुनदोषञ्च वक्ति वेदो विशेषतः।
अहञ्च कर्म्मणां साक्षी तेन त्वां कथयामि ते ॥
सूर्य्यस्य वचनं श्रुत्वा तत्याज मैथुनं द्विजः।
दृष्ट्वा पुरो विप्ररूपं सूर्य्यं तेजस्विनं सुरम्।
उवाच सूर्य्यं रक्तास्यः कोपलज्जासमन्वितः ॥
रेणुका लज्जिता तत्र विधाय वाससी सती ॥
यमदग्निरुवाच।
अद्य मे निर्ज्जनस्थाने रसभङ्गस्त्वया कृतः।
मम शापात् पापदृश्यो राहुग्रस्तो भविष्यति ॥
द्रष्टुं त्वां मेघगणाः सर्व्वे दूरीभूता भवन्ति ते।
त्वामाच्छन्नं करिष्यन्ति वायुना प्रेरितास्तथा ॥
स्वतेजसा भवान् गर्व्वी हततेजा भविष्यति।
मेघाच्छन्नः स्वल्पतेजा राहुग्रस्तो भवान् भव ॥
ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा भगवान् भास्करः स्वयम्
त्रस्तः पुटाञ्जलिर्भूत्वा तुष्टाव मुनिपुङ्गवम् ॥
सूर्य्य उवाच।
अहमेव त्वया शप्तो मया शप्तो भवान् भव।
अन्यथा मां वदन्त्येव सूर्य्यं निस्तेजसं जनाः ॥
पराभूतः क्षत्रियेण भविष्यसि द्विजेश्वर।
मरणं क्षत्रियास्त्रेण भवतश्च भविष्यति ॥
सूर्य्यस्य वचनं श्रुत्वा चुकोप ब्राह्मणः पुनः।
तं शशापातिरक्तास्यः शम्भुना च जितो
भवान् ॥
उभयोः कलहं ज्ञात्वा कश्यपेन सह व्रज।
आजगाम स्वयं ब्रह्मा विधाता जगतामपि ॥
आगत्य ब्रह्मा सत्वरं बोधयामास भास्करम्।
मुनिश्रेष्ठञ्च धर्म्मज्ञं धर्म्मज्ञानां गुरोर्गुरुः ॥
ब्रह्मोवाच।
क्षमस्व भास्कर त्वञ्च साक्षान्नारायणो भवान्।
युष्माकं परिपाल्याश्चावध्यो ब्राह्मणः सदा ॥
अहं करोमि भवतो विप्रशापान्तमुल्बणम्।
शान्तो भव सुरश्रेष्ठ साक्षी त्वं सर्व्वकर्म्मणाम् ॥
कुत्रचिद्दिवसे ब्रह्मन् तौ त्वं कुत्रचित् क्षणम्।
भविष्यसि घनाच्छन्नः सद्यो मुक्तो भविष्यसि ॥
न्यूनातिरिक्ते वर्षे वा राहुग्रस्तो भविष्यसि।
तत्रादृश्यश्च केषाञ्चित् पुण्यदृश्यो हि कस्यचित् ॥
अन्यथा सर्व्वकाले नापुण्यदृश्यो भवान् भुवि।
त्वां दृष्ट्वा च नमस्कृत्य सर्व्वे निष्पापिणो जनाः ॥
जन्मसप्ताष्टरिष्फाङ्कचतुर्थे दशमे विधौ।
जन्मर्क्षे निधने नृणामदृश्यस्त्वं भविष्यसि ॥
अस्तकाले घनाच्छन्ने मध्याह्नस्थे जलेऽपि वा
अर्द्धोदिते च काले च पापदृश्यो भविष्यसि ॥
भार्य्यार्थं स्वनिमित्तेन भार्य्यया हेतुभूतया।
श्वशुरेण श्यालकेन हततेजा भविष्यसि ॥
अन्यथा तव तेजश्च सन्ना सहितुमक्षमा।
मालिसुमालियुद्धे च शम्भुना त्वं पराजितः ॥
इत्येवमुक्त्वा सूर्य्यञ्च बोधयामास ब्राह्मणम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे।७८।१-५०॥
ब्रह्माण्डपुराणे ५८ अध्यायेऽप्येवम् ॥
अथ सूर्य्यमन्त्राः।
"तारो घृणिर्भृगुः पद्माठ्यामकर्णविभूषितः।
वह्न्यासनो मरुत् मेषः मनवोऽर्द्दिन्दुपर्य्ययम्।
अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो भानोरभिमतः परः ॥"
ॐ घृणि सूर्य्य आदित्य। अस्य पूजा। प्रातः
कृत्यादिप्राणायामान्तं विधाय पीठन्यासं कुर्य्यात्
तत्र विशेषः। हृदयस्य पूर्व्वादिदिक्षु मध्ये च।

प्रभूतं विमल सार समाराध्य परमसुख विन्यस्य आधारशक्त्यादि अ सूर्य्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने नम' इत्यन्त विन्यसेत्। तथा च निबन्धे।

"पीठे क्रमेे च प्रथम दिक्षु मध्ये च सयजेत्।
प्रभूत विमल मार समाराध्यमनन्तरम् ॥
परमादि सुख पीठ स्वविम्बान्त प्रकल्पयेत् ॥"

तत केशरेषु मध्ये च वा दीप्तायै नम ॥ एव वी सूक्ष्मायै वू जयायै वे भद्रायै वैं विभूत्यै वों विमलायै वौं अमोघायै व विद्युतायै व सर्व्वतोमुख्यै। तथा च निबन्धे।

"दीप्ता सूक्ष्मा जया भद्रा विभूतिर्विमला पुन अमोघा विद्युता सर्व्वतोमुखी पीठशक्तय ॥
दीप्तदीपशिखाकारान् बीजन्यासान् विदु क्रमात्।
अक्षोवक्रस्वत्रितयस्वरान् बिन्द्वग्निसयुतान् ॥"

तदुपरि ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाय सौराय योग पीठाय नम । यथा च शारदायाम्।

"रटेत् पद चतुर्थ्यन्त ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्।
सौराय योगपीठाय नम पदमनन्तरम् ॥
पीठमन्त्रोऽयमाख्यातो दिनेशस्य जगत्पते ॥"

तत ऋष्यादिन्यास । शिरसि देवभागऋषये नम । मुखे गायत्रीच्छन्दसे नम । हृदि आदित्याय देवतायै नम । निबन्धे।

"देवभागो मुनि प्रोक्तो गायत्रीच्छन्द ईरितम्
आदित्यो देवता प्रोक्तो दृष्टादृष्टफलप्रद ॥"

तत कराङ्गन्यासौ। सत्याय तेजोज्वालामणे हुँ फट् स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्या नम । एव ब्रह्मणे १०तर्ज्जनीभ्या स्वाहा। विष्णवे१०मध्यमाभ्या वषट्। रुद्राय१०अनामिकाभ्या हुम्। अग्नये १० कनिष्ठाभ्या वौषट्। सर्व्वाय १० करतलपृष्ठाभ्या फट्। एव हृदयादिषु। तथा च शारदायाम्।

"सत्याय हृदय प्रोक्त ब्रह्मणे शिर ईरितम्।
विष्णवे स्याच्छिखावर्म्म रुद्राय परिकीर्त्तितम्॥
अग्नये नेत्रमाख्यात सर्व्वायास्त्रमुदीरितम्।
तेजोज्वालामणे हुँ फट् द्विठान्ता परिकीर्त्तिता' ॥"

ततो मूर्त्तिन्यास । यथा शिरसि ॐ आदित्याय नम । मुखे ए रवये। हृदये ऊ भानवे। गुह्ये ई भास्कराय। चरणयो अ सूर्य्याय। तथा च निबन्धे।

"आदित्य विन्यसेन्मूर्द्ध्नि रवि मुखगत न्यसेत्।
हृदये भानुनामान भास्कर गुह्यदेशत ।
सूर्य्य चरणयोर्न्यस्येद्वर्णैं सत्यादिपञ्चभि ॥"

ततो मन्त्रन्यास । शिरसि ॐ ॐ नम । मुखे ॐ घृ नम । कण्ठे ॐ णि नम । हृदि ॐ सू नम । कुक्षौ ॐ र्य्य नम । नाभौ ॐ आ नमः। लिङ्गे ॐ दि नम । पादयो ॐ त्य नम.। तथा च।

"मूर्द्धास्यकण्ठहृदयकुक्षिनाभिध्वजाङ्घ्रिषु।
मन्त्रवर्णान्न्यसेदष्टौ प्रत्येक प्रणवादिकान् ॥"*॥

ततो ध्यानम्।

"रक्ताब्जयुग्माभयदानहस्त
केयूरहाराङ्गदकुण्डलाढ्यम्।
माणिक्यमौलि दिननाथमीडे
बन्धूककान्ति विलसत्त्रिनेत्रम् ॥"

एव ध्यात्वा मानसै' सपूज्य अर्घस्थापन कृत्वा गुरुपङ्क्ति सपूज्य पीठपूजा कुर्य्यात्। तत ख खसोल्काय नम'। इति मन्त्रेण मूर्त्ति सकल्प्य पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त विधायावरणपूजामारभेत्। तथा च निबन्धे।

"तारादि ख खसोल्काय मनुना मूर्त्तिकल्पना
साक्षिण सर्व्वलोकाना तस्यामावाह्य पूजयेत"

केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च सत्याय तेजोज्वालामणे हुँ फट् स्वाहा हृदयाय नम। एव ब्रह्मणे शिरसे स्वाहा। विष्णवे शिखायै वषट्। रुद्राय कवचाय हुम्। अग्नये नेत्रत्रयाय वौषट्। सर्व्वाय अस्त्राय फट्। दिक्पत्रेषु पूर्व्वादि ॐ आदित्याय नम । एव ए रवये ऊ भानवे ई भास्कराय। विदिक्पत्रेषु अग्न्यादि उ उषायै प प्रज्ञायै प प्रभायै स सन्ध्यायै। तथा च।

"अङ्गानि पूजयेदादौ दिक्पत्रेष्वर्कमूर्त्तय ।
आदित्याद्याश्चतस्रोऽर्च्या: शक्तय कोणपत्रगा ॥
स्वस्वनामादिवर्णा' स्यु स्तासा बीजान्यनुक्रमात्
उषा प्रज्ञा प्रभा सन्ध्या शक्तय परिकीर्त्तिता ॥"

तत पत्राग्रेषु ब्राह्म्याद्या सपूज्य पुरतोऽरुणमर्च्चयेत्। तथा च शारदायाम्।

"पत्राग्रसस्था ब्राह्म्याद्या. पुरतोऽरुणमर्च्चयेत्।"

तद्बाह्ये चन्द्रादीन् पूजयेत्। यथा चन्द्राय नम एव मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतवे। तथा च शारदायाम्।

"चन्द्रादीन्पूजयेत्पश्चात्ग्रहानष्टौ ततो बहि ॥"

तत इन्द्रादीन् वज्रादींश्च सम्पूज्य धूपादि विसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरण मष्टलक्षजप । तथा च।

"वसुलक्ष जपेन्मन्त्र समिद्भि क्षीरशाखिनाम्।
तत्सहस्र प्रजुहुयात् क्षीराक्ताभिर्ज्जितेन्द्रिय ॥"

वाचनिक एवाष्टसहस्रहोम ॥*॥मन्त्रान्तर यथा

"आकाशमग्निदीर्घेन्दुसयुत भुवनेश्वरी।
सर्गान्वितो भृगुर्भानोस्त्र्यक्षरोऽय समीरित ॥"

ह्रां ह्रीं स । अस्य पूजाप्रयोग । प्रातकृत्यादिपूर्व्वमन्त्रोक्तपीठन्यास विधाय पूर्व्वोक्त ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात्। ततो मन्त्रन्यास । यथा आधारादिपादपर्य्यन्त ह्रां नम । कण्ठादाधारपर्य्यन्त ह्रीं नम'। मूर्द्धादिकण्ठपर्य्यन्त स नम । शारदायाम्।

"आधारादिपदाग्रान्त कण्ठादाधारकावधि।
मूर्द्धादिकण्ठपर्य्यन्त क्रमाद्बीजत्रय न्यसेत् ॥"

तत कराङ्गन्यासौ। ह्रां अङ्गुष्ठाभ्या नम । ह्रीं तर्ज्जनीभ्या स्वाहा। हूँ मध्यमाभ्या वषट ह्रैं अनामिकाभ्या हुँ। ह्रौं कनिष्ठाभ्या वौषट्। ह्रः करतलपृष्ठाभ्या फट्। एव हृदयादिषु। तथा च निबन्धे।

"षड्दीर्घभाजा मध्येन बीजेनाङ्गानि कल्पयेत्॥"

ततो ध्यानम्।

"रक्ताम्बुजासनमशेषगुणैकसिन्धु
भानु समस्तजगतामधिप भजामि।
पद्मद्वयाभयवरान् दधत कराब्जै-
र्माणिक्यमौलिमरुणाङ्गरुचि त्रिनेत्रम् ॥"

एव ध्यात्वा मानसै सपूज्य अर्घ्यस्थापन कृत्वा पूर्व्वोक्तक्रमेण पीठपूजा विधाय मूर्त्तिमन्त्रेण मूर्त्ति सङ्कल्प्य पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त विधायावरणपूजामारभेत्। अग्निनिर्ऋतिवायूशानेषु मध्ये दिक्षु च ह्रां हृदयाय नम इत्यादिना पूजयेत्। पत्रेषु चन्द्रादीन् पूजयेत्। तत इन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत् ततो धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरण द्वादशलक्षजप । तथा च।

"भानुलक्ष जपेन्मन्त्रमाज्येन च दशाशत ।
तिलैर्व्वा मधुरासिक्तैर्जुहुयाद्विजितेन्द्रिय ॥"

मन्त्रान्तरम्।

"आकाशमग्निपवनसत्यान्तार्घीशबिन्दुमत्।
मार्त्तण्डभैरव नाम बीजमेतदुदाहृतम् ॥
पुटित विम्बबीजेन सर्व्वकामफलप्रदम् ॥"

विम्बबीजमाह।

"टान्त दहननेत्रेन्दुसहित तदुदाहृतम् ॥"

ठ्रिं ह्स्रौं ठ्रिम्। अस्य पूजाप्रयोग'। प्रातःकृत्यादि पूर्व्ववत् एतन्मन्त्रोक्तपीठन्यासान्त कर्म्म विधाय ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात्। ततो मूर्त्तिन्यास । ठ्रं सूर्य्याय नमोऽङ्गुष्ठयो। ठ्रिं भास्कराय नमस्तर्ज्जन्यो । ठ्रु भानवे नम मध्यमयो । ठ्रैं रवये नमोऽनामिकयो । ठ्रौं दिवाकराय नम कनिष्ठयो । तत शिरसि वदने हृदये गुह्ये पाददेशेषु तास्तत्तद्बीजादिका न्यसेत्। तथा च निबन्धे।

"पञ्चह्रस्वाद्यबीजेन पञ्चमूर्त्तीं प्रविन्यसेत्।
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्त अङ्गलिषु क्रमादिमा ॥
सूर्य्यस्तु भास्करो भानुस्ततो रविर्दिवाकरौ।
शिरोवदनहृद्गुह्यपाददेशेषु ता क्रमात् ॥"

तत कराङ्गन्यासौ। ठ्रां अङ्गुष्ठाभ्या नम । ठ्रीं तर्ज्जनीभ्या स्वाहा। ठ्रूं मध्यमाभ्या वषट्। ठ्रैं अनामिकाभ्या हुम्। ठ्रौं कनिष्ठाभ्या वौषट्। एव हृदयादिषु। ठ्रां हृदयाय नम इत्यादि। तथा च निबन्धे।

"दीर्घयुक्तेन बीजेन नेत्रान्ताङ्गानि विन्यसेत्।"

ततो मूलबीजेन व्यापक कृत्वा ध्यायेत्। तथा च।

"व्यापक मूलबीजेन कुर्व्वीत तदनन्तरम्।"

ध्यानम्।

हेमाम्भोजप्रवालप्रतिमनिजरुचि चारुखट्वाङ्गपद्मौ
चक्र शक्ति सपाश सृणिमतिरुचिरामक्षमाला कपालम्।

हस्ताम्भोजैर्दधानं त्रिनयनविलसद्देवक्त्राभिराम
मार्त्तण्डं वल्लभार्द्धं मणिमयमुकुट हारदीप्तं भजाम ॥"
एव ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापन कुर्य्यात् तत' पूर्व्वोक्तक्रमेण पीठ सपूज्य पूर्व्वादिदिक्षु कर्णिकायाम् । उ उषायै नम । एव पं प्रभायै प प्रज्ञायै स सन्ध्यायै इति सपूज्य मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत् । तत' पूर्व्वादिदिक्षु सूर्य्यं भास्कर भानु रविञ्च पूजयेत् । कोणेषु दिवाकरम् । तत पूर्व्वदक्षिणपश्चिमोदीचेषु दिक्षु ह्रां हृदयाय नमः । इत्यादिना पूजयेत् । ईशाने ह्रौं नेत्र त्रयाय वौषट् । शारदायाम् ।
"सूर्य्यादीन् चतुरो दिक्षु विदिक्ष्वन्य' समर्च्चयेत
अङ्गपूजा यथापूर्व्वा नेत्रमोशानदिग्गतम् ॥"
तत पूर्व्ववच्चन्द्रादिग्रहान् पूजयेत् । ततो लोकपालान् पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।
"ग्रहानष्टौ तथा बाह्ये लोकपालास्तत परम्॥"
ततो धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणजपो लक्षत्रयसख्यः । त्रिमधुरोपेतै' कमलैर्द्दशांशहोम । तथा च ।
"लक्षत्रय जपेन्मन्त्री बीजं विश्वपुटीकृतम् ।
दशांश कमलै फुल्लैर्जुहुयान्मधुरोक्षितै ॥
इम मन्त्र जपन्मर्त्यं कान्ति पुत्त्रान् धन द्युतिम्
वाक्सिद्धिममिता लक्ष्मीं सौभाग्यमपि साधयेत्
इति तन्त्रसार ॥ * ॥
अस्य प्रकारान्तरमन्त्रध्यानपूजादिक गरुडपुराणे ३९ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ सूर्य्ये वर्णनीयानि यथा । अरुणता१ रविमणिप्रकाश २ चक्रवाकप्रीति ३ पद्मप्रकाश ४पथिकप्रीति ५ लोचनप्रीति ६ तारार्त्ति ७ चन्द्रप्रकाश ८ दीपाप्रकाश. ९ ओषध्यप्रकाश १० पेचकार्त्ति ११तमोऽभाव १२ चौरार्त्ति १३ कुमुदार्त्ति १४ कुलटार्त्ति. १५ । इति कविकल्पलता ॥
सूर्य्यकान्त., पु, (सूर्य्य' कान्तो यस्य । सूर्य्यस्य कान्त प्रियो वा ।) स्फटिक । इति हला-युधः ॥ मणिविशेष. (यथा, रघुवंशे । ११ । २१ ।
"ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्
सूर्य्यकान्त इव ताडकान्तक ॥")
तत्पर्य्याय । सूर्य्यमणि २ सूर्य्याश्मा३ दहनोपम ४ । इति हेमचन्द्र ॥तपनमणि ५ तापन ६ रविकान्त ७ दीप्तोपल ८ अग्निगर्भ ९ ज्वलनाश्मा १० अर्कोपल ११ । अस्य गुणा । उष्णत्वम् । निर्म्मलत्वम् । रसायनत्वम् । वातश्लेष्महरत्वम् । मेध्यत्वम् । पूजनाद्रवितुष्टिदत्वञ्च इति राजनिर्घण्ट ॥ पुष्पवृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । सूर्य्यमणि २पुष्परक्त ३पचतपुट ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूर्य्यकान्ति , स्त्री, (सूर्य्यस्येव कान्तिर्यस्या ।) पुष्पविशेष । यथा,—
"सूर्य्यकान्तिस्ताम्रवर्णा ओड्रपर्य्याय इत्यपि ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूर्य्यस्य दीप्तिश्च ॥
सूर्य्यकाल:,पु,(सूर्य्योपलक्षित: काल: ।)दिवस' । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूर्य्यकालानलचक्र',क्ली,नरणां शुभाशुभज्ञानार्थ नक्षत्रघटितचक्रविशेष' । यथा,—
"ऊर्द्ध गास्त्रित्रिशूलस्थास्तिस्रस्तिर्य्यग्व्यवस्थिता:
द्वे द्वे नाड्यौ स्थिते कोणे शृङ्गयुग्म' तथैकया ॥
मध्यत्रिशूलदण्डादौ भानुभाद्यं भमण्डलम् ।
साभिजित्तत्र दातव्य सव्यमार्गेण सर्व्वदा ॥
नाम ऋक्ष स्थित यत्र ज्ञेय तत्र शुभाशुभम् ।
अधोगतेस्त्रिनक्षत्रैरुद्वेगो वधबन्धनम् ॥
रेखाष्टके जयो लाभ ऋक्षषट्के तथा पुन' ।
शृङ्गयुग्मे रुजाभङ्गौ मृत्यु' शूलत्रये स्फुटम् ॥
विवादे व्यसने युद्धे रोगार्त्ते गमने तथा ।
सूर्य्यकालानल चक्र ज्ञातव्यन्तु प्रयत्नत' ॥"
इति स्वरोदय ॥
सूर्य्यग्रह', पुं, (सूर्य्यरूपो ग्रह ।) नवग्रहाणां प्रथमग्रह' । (सूर्य्यस्य ग्रह' ग्रहणम् ।) सूर्य्योपराग । यथा, गारुडे ।
"सूर्य्यग्रह सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहो भवेत् ।
चूडामणिरय योगस्तत्रानन्तफल स्मृतम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सूर्य्यग्रहण', क्ली, (सूर्य्यस्य ग्रहणम् ।) सूर्य्योपराग । तत्कारण यथा, वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याये ।
'सूर्य्येन्दोरुपरागस्तु गोलकच्छायाया भवेत् ।
अन्योन्ययोस्तयोरेव व्याप्ययोरेव कारणात् ॥
ग्रासमोक्षौ तु जायेते तत्रात पूर्व्वपश्चिमौ ।
तत्र पुण्यफलाङ्गाग कृतो राहोस्तु विष्णुना॥"
अन्यत् ग्रहणशब्दे द्रष्टव्यम ॥
सूर्य्यज , पु,(सूर्य्यात् जायते इति । जन+ड' ।) सुग्रीववानर । इति जटाधर' ॥ शनिग्रह. । (यथा, बृहत्सहितायाम् । १०४ । ४४ ।
"गच्छत्यध्वान सप्तमे चाष्टमे च
हीन स्त्रीपुत्त्रै' सूर्य्यजे दीनचेष्ट ॥"
यम । मनु । रेवन्त' । कर्णश्च ॥)
सूर्य्यजा,स्त्री, (सूर्य्यात् जायते इति । जन+ड । टाप् ।) यमुना नदी । इति हेमचन्द्र ॥
सूर्य्यतनय , पु, (सूर्य्यस्य तनय ।) शनैश्चरग्रह' । यम । (सावर्णिमनु । रेवन्त ।) यथा,—
"तस्य पत्नीत्रयन्त्वहत् सज्ञा राज्ञी प्रभा तथा।
रवतस्य सुता राज्ञी रेवन्त सुषुवे सुतम् ।२।
प्रभा प्रभात सुषुवे त्वाष्ट्री सज्ञा तथा मनुम्।
यमस्च यमुना चैव यमलौ तु बभूवतु ॥ ३ ॥
जनयामास तस्यान्तु पुत्त्रञ्च मनुरूपिणम् ।
सवर्णत्वाच्च सावर्णिर्मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ८ ॥
तत' शनिञ्च तपती विष्टिञ्चैव क्रमेण तु ।
छायाया जनयामास सज्ञे यमिति भास्कर ॥"९
इति मात्स्ये ११ अध्याय ॥
(वानरराज सुग्रीव । कर्णश्च ॥)
सूर्य्यतनया,स्त्री,(सूर्य्यस्य तनया ।)यमुना नदी । इत्यमर: । १ । १० । ३२ ॥
सूर्य्यपत्र', पु, (सूर्य्य इव तीक्ष्णं पत्रमस्य ।) आदित्यपत्र: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
सूर्य्यपुत्त्र', पु, सूर्य्यस्य पुत्त्र' ।) वरुण: । शनि । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते ।६।३।१३।
"मघास्वङ्गारको वक्र श्रवणे च बृहस्पति ।
भाग्य नक्षत्रमाक्रम्य सूर्य्यपुत्त्रेण पीड्यते ॥")
यम. । यथा,—
"धर्म्मराज नमस्तुभ्य' नमस्ते यमुनाग्रज ।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्ध सूर्य्यपुत्त्र नमोऽस्तु ते॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(अश्विनीकुमारौ । यथा, महाभारते । १३ । १५७ । १९ ।
"पिबेतामश्विनौ सोम भवद्भि' सहितावुभौ ।
उभावेतावपि सुरौ सूर्य्यपुत्त्रौ सुरेश्वर । ॥")
अन्यत् सूर्य्यतनयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सूर्य्यपुत्री,स्त्री, (सूर्य्यस्य पुत्त्री ।) यमुना । यथा, महाभारते ।
"यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्य सूर्य्यपुत्त्रि नमोऽस्तु ते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
विद्युत् । इति केचित् ॥
सूर्य्यफणिचक्र , क्ली, सर्व्वकार्य्यशुभाशुभज्ञापकचक्रविशेष । यथा,—
"सप्तविंशतिभान्यत्र पङ्क्तियुक्त्या क्रमेण तु ।
त्रयन्तारत्रयन्तरे वेध फणिचक्र त्रिनाडिकम्॥
यत्र ऋक्षे स्थितो भानुर्भेदादौ गणयेद्बुध ।
नाम ऋक्ष स्थित यत्र ज्ञेय तत्र शुभाशुभम् ॥
कुर्य्यान्मृत्युञ्च रोगञ्च नाडीवेधगत नृणाम् ।
वर्ज्जयेत् सर्व्वकार्य्येषु युद्धकाले विशेषत ॥
निर्व्वेधऋक्षमध्यस्थ यस्य नाम प्रजायते ।
सिध्यन्ति सर्व्वकार्य्याणि सङ्ग्रामे च जयो भवेत्॥'
इति स्वरोदय ॥
सूर्य्यभक्त , पु,(सूर्य्यस्य भक्त प्रिय ।) वन्धूकपुष्पवृक्ष । सूर्य्यपूजक, त्रि । इति मेदिनी ॥
सूर्य्यभक्तक , पु, (सूर्य्यभक्त एव । स्वार्थे कन् ।) वन्धूकपुष्पवृक्ष । इति शब्दमाला ॥ सूर्य्यपूजक, त्रि ॥
सूर्य्यमणि , पु,(सूर्य्यप्रियो मणि ।) सूर्य्यकान्तमणि । इति हेमचन्द्र ॥ पुष्पवृक्षविशेष । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"सूर्य्यकान्त सूर्य्यमणि पुष्परक्त पचत्पट ॥"
सूर्य्यमण्डल. क्ली, (सूर्य्यस्य मण्डलम् ।) सूर्य्यसन्निधिवेष्टनम् । तत्पर्य्याय । परिवेश २परिधि ३ उपसूर्य्यकम् ४ मण्डलम् ५ । इत्यमर. ।१। ३ । ३२ ॥ यथा,—
'सायाह्ने शिवरूपाञ्च वृद्धा वृषभवाहिनीम् ।
सूर्य्यमण्डलमध्यस्था सामवेदसमायुताम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
सूर्य्यलता, स्त्री, (सूर्य्य प्रिया लता ।) आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूर्य्यलोक, पु (सूर्य्यस्य लोकः ।) सौरभुवनम् ।
यथा —
"विलोचनैर्निर्मलैः पैठरैर्विमानैः पल्लवरवैः ।
कामिनीमिथुनं प्राप्य सूर्य्यलोके महीयते ॥"
इति काशीखण्डे सूर्य्यार्चादानफलम् ॥
अपि च ।
सौरं लोकमथायातः चलितः स विमानगः ।
तदा कदम्बकुसुमकिञ्जल्कैः संसेवितम् ॥
देदीप्यमानं हि सदा सम्माद्यमानगुणि ।
दूरादपि स निरीक्ष्य एतमासनद्वयम् ॥
अप्सरोभिः समागम्य मह्यते मल्लिकैश्च ।
विविधैर्दिव्यकुसुमैः गन्धमाल्यादिभिश्च ॥
स कल्पाधिपतिर्वै मर्त्त्यो एवमस्तितः ।
दर्शनीयमिदमाश्चर्यमपदानमिव यातमेः ॥
स्वर्गगामिपरितो पदनाम रुमायति ।
तस्य नाम दिवोऽपि सुखैर्मानुषैश्च ।
अतिदूरं गतोऽस्मि प्रतिहारैः स कल्पान् ॥
प्रकाशो सुमनो दृष्टं दिव्यमाल्यादिभिर्युतान् ।
दीपान् मन्दपवनोत्तं कर्तव्यं तत्र यत्र ॥"
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे सूर्य्यलोकवर्णनं
नाम ८ अध्यायः ॥
सूर्य्यवंश, पु (सूर्य्यस्य वंशः ।) सूर्य्यस्य सन्तानः ।
तद्विवरणं यथा । परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः ।
तस्य पुत्त्रो मरीचिः । तस्य कश्यपः । तस्य
सूर्य्यः । तस्य वैवस्वतो मनुः । मनुप्रभृतयः
ते राजानः । तेषां मध्ये पुत्त्र इक्ष्वाकु
अयोध्यायां राजा जातः । अस्मिन् वंशे पति
दीर्घायुषो राजानो धर्मेण राज्यं कृतवन्तः ।
त्रेतायुगस्य मध्ये रामचन्द्रः तस्माद्भवत्
वंशजः पवित्रः । द्वापरयुगस्य प्रान्ते तस्य
पुत्रः कुशो जातः । तस्य वंशजाः राजानः
सहस्रवर्षपर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्तः अतःपरं
सूर्य्यवंशविस्तारः । पुनः सत्ययुगे तत्र नष्टे
सूर्य्यवंशं भावयिष्यति । अ व्यासो मनुं
कथयामि चास्य । इति भागवतमतम् ।
एतद्वंशविस्तारः मत्स्यपुराणे ११ अध्या
यादौ गरुडपुराणे १४७ अध्याये च द्रष्टव्यः ।
सूर्य्यवल्ली, स्त्री, (सूर्य्यप्रिया वल्ली ।) अर्कपुष्पि
कावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
सूर्य्यसख, क्ली, (सूर्य्यस्य सखा सखा यस्य ।)
कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पु, अर्कवृक्षः ।
"त्वष्टारं अर्कोऽग्न इति दर्शनात् । २।४।८०।)
सूर्य्यसारथि, पु, (सूर्य्यस्य सारथिः ।) अरुणः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यदुक्तं महाभारते ।१।२४।२४।
"अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये सदा ।
आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयत् ॥")
सूर्य्यहृदय, क्ली, (सूर्य्यस्य हृदयमिव ।) सूर्य्यस्य
स्तवविशेषः । यथा, —
"अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैः ऋग्यजुःसामसम्भवैः ॥
उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
कुर्व्वीत प्रणतिं भूमौ मूर्द्ध्ना तेनैव मन्त्रतः ॥
ॐ खं खद्योताय शान्ताय कारणत्रयहेतवे ।
निवेदयामि चात्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥
त्वमेव ब्रह्म परमम् आपो ज्योती रसोऽमृतम् ।
भूर्भुवःस्वस्त्वमोङ्कारः सर्व्वो रुद्रः सनातनः ॥
पुरुषः सन्महोऽन्तस्थं प्रणमामि कपर्द्दिनम् ॥
त्वमेव विश्वं बहुधा जात यज्जायते च यत् ।
नमो रुद्राय सूर्य्याय त्वामहं शरणं गतः ॥
प्रचेतसे नमस्तुभ्यं नमो मीढुष्टमाय ते ।
नमो नमस्ते रुद्राय त्वामहं शरणं गतः ॥
हिरण्यबाहवे तुभ्यं हिरण्यपतये नमः ।
अम्बिकापतये तुभ्यम् उमायाः पतये नमः ॥
नमोऽस्तु नीलग्रीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ।
विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥
नमो हंसाय ते नित्यम् आदित्याय नमोऽस्तु ते ।
नमस्ते वज्रहस्ताय त्र्यम्बकाय नमो नमः ॥
प्रपद्ये त्वां विरूपाक्षं महान्तं परमेश्वरम् ।
हिरण्मये गृहे गुप्तम् आत्मानं सर्व्वदेहिनाम् ॥
नमस्यामि परं ज्योतिर्ब्रह्माणं त्वां परां गतिम् ।
विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरिणम् ॥
नमः सूर्य्याय रुद्राय भास्वते परमेष्ठिने ।
उग्राय सर्व्वभक्ष्याय त्वां प्रपद्ये सदैव हि ॥
एतद्वै सूर्य्यहृदयं जप्त्वा स्तवमनुत्तमम् ।
प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्कुर्य्याद्दिवाकरम् ॥
इदं पुत्त्राय शिष्याय धार्म्मिकाय द्विजातये ।
प्रदेयं सूर्य्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥
सर्व्वपापप्रशमनं वेदसारसमुद्भवम् ।
ब्राह्मणानां हितं पुण्यम् ऋषिसङ्घैर्निषेवितम् ॥
अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रज्वाल्य विधिवद्वह्निं जुहुयाज्जातवेदसम् ॥"
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १७ अध्यायः ॥
(मार्कण्डेये ५० अध्याये चैतद्द्रष्टव्यम् ॥) (भविष्यो
त्तरोक्तमादित्यहृदयन्तु यथा । "मनस्त्रिराह्नि पञ्च
च यमकल्प मासिकद्यमृणांश्च । अथ आदित्यहृदय
प्रारम्भः । अस्य श्रीआदित्यहृदयस्तोत्रस्य महा
मन्त्रस्य श्रीभगवान् नारायणऋषिः । ... ।
द्वादशनामस्कारार्थे जपे विनियोगः । अथ ध्यानम्
"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥
एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषितः ।
स मे भवतु सुप्रीतः पद्महस्तो दिवाकरः ॥"
मित्राय नमः । रवये नमः । सूर्य्याय नमः ।
भानवे नमः । खगाय नमः । पूष्णे नमः ।
हिरण्यगर्भाय नमः । मरीचये नमः आदि
त्याय नमः । सवित्रे नमः । अर्काय नमः ।
भास्कराय नमः ।
"नम सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने ॥
नमोऽस्तु सूर्य्याय सहस्ररश्मये
सहस्रशाखान्वितसम्भवात्मने ।
सहस्रयोगोद्भवभावभागिने
सहस्रसंख्यायुगधारिणे नमः ॥
आदित्यस्य नमस्कारं ये कुर्व्वन्ति दिने दिने ।
जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते ॥"
इति नमस्कारः ॥
शतानीक उवाच ।
"कथमादित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठेद्द्विजोत्तम ।
एतन्मे ब्रूहि विप्रेन्द्र प्रपद्ये शरणं तव ॥
सुमन्तुरुवाच ।
इदमेव पुरा पृष्टः शङ्खचक्रगदाधरः ।
प्रणम्य शिरसा देवमर्ज्जुनेन महात्मना ॥
कुरुक्षेत्रे महाराज निवृत्ते भारते रणे ।
कृष्णनाथं समासाद्य प्रार्थयित्वाब्रवीदिदम् ॥
अर्ज्जुन उवाच ।
ज्ञानञ्च धर्म्मशास्त्राणां गुह्याद्गुह्यतरं तथा ।
मया कृष्ण परिज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् ॥
सूर्य्यस्तुतिमयं ज्ञानं श्रोतुमिच्छामि माधव ।
प्रसादात्तव गोविन्द कथयस्व प्रसादतः ॥
गच्छामि किं करिष्यामि कस्य सूर्य्यमपूजयेत् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्प्रसादेन यादव ॥
श्रीभगवानुवाच ।
रुद्रादिदैवतैः सर्व्वैः पृष्टेन कथितं मया ।
वक्ष्येऽहं सूर्य्यविन्यासं शृणु पाण्डव यत्नतः ॥
अस्माकं यत्त्वया पृष्टमेकचित्तो भवार्ज्जुन ।
तदहं सम्प्रवक्ष्यामि आदिमध्यावसानकम् ॥
अर्ज्जुन उवाच ।
नारायण सुरश्रेष्ठ पृच्छामि त्वां महायशाः ।
कथमादित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठेत् सनातनम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
साधु पार्थ महाबाहो बुद्धिमानसि पाण्डव ।
यन्मां पृच्छस्युपस्थानं तत् पवित्रं विभावसोः ॥
सर्व्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
सर्व्वरोगप्रशमनमायुर्व्वर्द्धनमुत्तमम् ॥
अमित्रदमनं पार्थ सङ्ग्रामे जयवर्द्धनम् ।
वर्द्धनं धनपुत्त्राणामादित्यहृदयं शृणु ॥
यच्छ्रुत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ।
त्रिषु लोकेषु विख्यातं निःश्रेयसकरं परम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य प्रातरुत्थाय चार्ज्जुन ।
विघ्नान्यनेकरूपाणि नश्यन्ति स्मरणादपि ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन सूर्य्यमावाहयेत् सदा ।
आदित्यहृदयं नित्यं जाप्यं तच्छृणु पाण्डव ॥
यज्जपान्मुच्यते जन्तुर्दारिद्र्याद्दाशु दुस्तरात् ।
लभते च महासिद्धिं कुष्ठव्याधिविनाशिनीम् ॥
अस्मिन् मन्त्रे ऋषिश्छन्दो देवताशक्तिरेव च ।
सर्व्वमेव महाबाहो कथयामि तवाग्रतः ॥
मया ते गोपितं न्यासं सर्व्वशास्त्रप्रबोधितम् ।

अथ ते कथयिष्यामि उत्तम मन्त्रमेव च ॥"
ॐअस्य आदित्यहृदयस्तोत्रमन्त्रस्य । श्रीकृष्ण
ऋषि: श्रीसूर्य्यात्मा त्रिभुवनेश्वरो देवता ।
अनुष्टुप् छन्द: । हरितहयरथ दिवाकर
घृणिरिति वीजम् । ॐ नमो भगवते जित-
वैश्वानरजातवेदसे इति शक्ति. । ॐ नमो
भगवते आदित्याय नम इति कीलकम् ॥
ॐ अग्निगर्भदेवता इति मन्त्र ॥ ॐ नमो
भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नम. । श्रीसूर्य्य-
नारायणप्रीत्यर्थे जपे विनियोग । अथ न्यास ।
ॐ ह्रां अङ्गुष्ठाभ्या नम । ॐ ह्रीं तर्ज्जनीभ्या
नम । ॐ ह्रूं मध्यमाभ्यां नम । ॐ ह्रैं अना-
मिकाभ्या नम । ॐ ह्रौं कनिष्ठिकाभ्या नम'।
ॐ ह्र करतलकरपृष्ठाभ्यां नम । ॐ ह्रां
हृदयाय नम । ॐ ह्रीं शिरसे स्वाहा । ॐ ह्रूं
शिखायै वषट् । ॐ ह्रैं कवचाय हुम् । ॐ ह्रौं
नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ ह्र अस्त्राय फट ।
ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रैं ह्रौं ह्र' । इति दिग्वन्ध: ॥
अथ ध्यानम् ।
"भास्वद्रत्नाढ्यमौलि स्फुरदधररुचा रञ्जितं
चारुकेश
भास्वन्त दिव्यतेज: करकमलयुत स्वर्णवर्ण-
प्रभाभि: ।
विश्वाकाशावकाशग्रहपतिशिखरे भाति
यश्चोदयाद्रौ
सर्व्वानन्दप्रदाता हरिहरनमित पातु मा
विश्वचक्षु ॥
पूर्व्वमष्टदल पद्म प्रणवादिप्रतिष्ठितम् ।
मायाबीज दलाष्टाग्रे यन्त्रमुद्धारयेदिति ॥
आदित्य भास्कर भानु रवि सूर्य्य दिवाकरम् ।
मार्त्तण्ड तपन चेति दलेष्वष्टसु योजयेत् ॥
दीप्ता सूक्ष्मा जया भद्रा विभूतिर्व्विमला तथा ।
अमोघा विद्युता चेति मध्ये श्री' सर्व्वतोमुखी॥
सर्व्वज्ञ' सर्व्वगश्चैव सर्व्वकारणदेवता ।
सर्व्वेश सर्व्वहृदय नमामि सर्व्वसाक्षिणम् ॥
सर्व्वात्मा सर्व्वकर्त्ता च सृष्टिजीवनपालक' ।
हित' स्वर्गापवर्गश्च भास्करेश नमोऽस्तु ते ॥"
इति प्रार्थना ॥
"नमो नमस्तेऽस्तु सदा विभावसो
सर्व्वात्मने सप्तहयाय भानवे ।
अनन्तशक्तिर्मणिभूषणेन
ददस्व भुक्ति मम मुक्तिमव्ययाम ॥
अकान्तु मूर्ध्नि विन्यस्य ललाटे तु रवि न्यसेत् ।
विन्यसेन्नेत्रयो सूर्य्य कर्णयोश्च दिवाकरम् ॥
नासिकाया न्यसेद्भानु मुखे वै भास्कर न्यसेत्।
पर्ज्जन्यमोष्ठयोर्श्चैव तीक्ष्ण जिह्वान्तरे न्यसेत्॥
सुवर्णरेतस कण्ठे स्कन्धयोस्तिग्मतेजसम् ।
बाह्वोस्तु पूषणञ्चैव मित्र वै पृष्ठतो न्यसेत् ॥
वरुण दक्षिणे हस्ते त्वष्टार वामत करे ।
हस्तावुष्णकर पातु हृदय पातु भानुमान् ॥
उदरे तु यम विन्द्यादादित्य नाभिमण्डले ।
कट्यां तु विन्यसेद्धसं रुद्रमूर्व्वोस्तु विन्यसेत् ॥
जान्वोस्तु गोपति न्यस्य सवितारन्तु जङ्घयो' ।
पादयोश्च विवस्वन्त गुल्फयोश्च दिवाकरम् ॥
वाह्यतस्तु तमोध्वस भगमभ्यन्तरे न्यसेत् ।
सर्व्वाङ्गेषु सहस्रांशु दिग्विदिक्षु भग न्यसेत्॥"
इति दिग्वन्ध: ॥
"एष आदित्यविन्यासो देवानामपि दुर्लभ' ।
इम भक्त्या न्यसेत् पार्थ स याति परमा गतिम्
कामक्रोधकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशय ।
सर्पादपि भय नैव सग्रामेषु पथिष्वपि ॥
रिपुसघट्टकालेषु तथा चोरसमागमे ।
त्रिसन्ध्य जपतो न्यास महापातकनाशनम् ॥
विस्फोटकसमुत्पन्न तीव्रज्वरसमुद्भवम् ।
शिरोरोग नेत्ररोग सर्व्वव्याधिविनाशनम् ॥
कुष्ठव्याधिस्तथा दद्रुरोगाश्च विविधाश्च ये ।
जपमानस्य नश्यन्ति शृणु भक्त्या तदर्जुन ॥
आदित्यो मन्त्रसयुक्त आदित्यो भुवनेश्वर' ॥
आदित्यान्नापरो देवो ह्यादित्य परमेश्वर' ॥
आदित्यमर्च्चयेद् ब्रह्मा शिव आदित्यमर्च्चयेत् ।
यदादित्यमय तेजो मम तेजस्तदर्जुन ॥
आदित्य मन्त्रसयुक्तमादित्य भुवनेश्वरम् ।
आदित्य ये प्रपश्यन्ति मा पश्यन्ति न सशय ॥
त्रिसन्ध्यमर्च्चयेत् सूर्य्य स्मरेद्भक्त्या तु यो नर
न स पश्यति दारिद्र्य जन्मजन्मनि चार्जुन ॥
एतत्ते कथित पार्थ आदित्यहृदय मया ॥
शृखन्मुक्ता च पापेभ्य सूर्य्यलोके महीयते ।
ॐनमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नम. ।
आदित्य सविता सूर्य्य' खग. पुषा गभस्तिमान्
सुवर्ण. स्फटिको भानु स्फुरितो विश्वतापन ।
रविर्व्विश्वो महातेजा सुवर्ण सुप्रवोधक. ॥
हिरण्यगर्भस्त्रिशिरास्तपनो भास्करो रवि' ।
मार्त्तण्डो गोपति श्रीमान् कृतज्ञश्च प्रतापवान्,
तमिस्रहा भगो हसो नासत्यश्च तमोनुद: ।
शुद्धो विरोचन केशी सहस्रांशुर्महाप्रभु' ॥
विवस्वान् पूषणो मृत्युर्मिहिरो जामदग्न्यजित्
धर्म्मरश्मि पतङ्गश्च शरण्योऽमित्रहा तप ॥
दुर्व्विज्ञेयगति शूरस्तेजो राशिर्महायशा ।
शम्भुश्चित्राङ्गद सौम्या हव्यकव्यप्रदायक ॥
अशुमानुत्तमो देव ऋग्यजु साम एव च ।
हरिदश्वस्तमोदार सप्तसप्तिर्मरीचिमान् ॥
अग्निगर्भोऽदिते पुत्र शम्भुस्तिमिरनाशन ।
पूषा विश्वम्भरो मित्र सुवर्ण सुप्रतापवान् ॥
आतपो मण्डली भास्वान् तपन सर्व्वतापन ।
कृतविश्वो महातेजा सर्व्वरत्नमयोद्भव ॥
अचरश्च चरश्चैव प्रभाकरविभाकरी ।
चन्द्रश्चन्द्राङ्गद सौम्यो हव्यकव्यप्रदायक' ॥
अङ्गारकोऽङ्गदोऽगस्तो रक्ताङ्गश्चाङ्गवर्द्धन' ।
बुद्धो बुद्धासनो बुद्धिर्बुद्धात्मा बुद्धिवर्द्धन ॥
बृहद्भानुर्बृहद्भासो बृहद्धामा बृहस्पति' ।
शुक्लस्त्व शुक्ररेतास्त्व शुक्लाङ्ग शुक्लभूषण ॥
शनिमान् शनिरूपस्त्व शनैश्चरसि सर्व्वदा ।
अनादिरादिरादित्यस्तेजोराशिर्महातपा ॥
अनादिरादिरूपश्चादित्यो दिक्पतिर्य्यम ।
भानुमान् भानुरूपस्त्व स्वर्भानुर्भानुदीप्तिमान् ॥
धूमकेतुर्म्महाकेतु सर्व्वकेतुरनुत्तम ।
तिमिरावरण शम्भु स्रष्टा मार्त्तण्ड एव च ॥
नम पूर्व्वाय गिरये पश्चिमाय नमो नम' ।
नमोत्तराय गिरये दक्षिणाय नमो नम ॥
नमो नम सहस्रांशो ह्यादित्याय नमो नम ।
नम पद्मप्रवोधाय नमस्ते द्वादशात्मने ॥
नमो विश्वप्रवोधाय नमो भ्राजिष्णुजिष्णवे ।
ज्योतिषे च नमस्तुभ्य ज्ञानार्काय नमो नम ॥
प्रदीप्ताय प्रगल्भाय युगान्ताय नमो नम ।
नमस्ते होतृपतये पृथिवीपतये नम' ॥
नमोङ्कार वषट्कार सर्व्वयज्ञ नमोऽस्तु ते ।
ऋगवेदादि यजुर्वेद सामवेद नमोऽस्तु ते ॥
नमो हाटकवर्णाय भास्कराय नमो नम ।
जयाय जयभद्राय हरिदश्वाय ते नम ॥
दिव्याय दिव्यरूपाय ग्रहाणा पतये नम ।
नमस्ते शुचये नित्य नम कुरु कुलात्मने ॥
नमस्त्रैलोक्यनाथाय भूताना पतये नम ।
नम' कैवल्यनाथाय नमस्ते दिव्यचक्षुषे ॥
त्व ज्योतिस्त्व द्युतिर्ब्रह्मा त्व विष्णुस्त्व प्रजापति.
त्वमेव रुद्रो रुद्रात्मा वायुरग्निस्त्वमेव च ॥
योजनाना सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने ।
एकेन निमिषार्द्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ॥
नवयोजनलक्षाणि सहस्रद्विशतानि च ।
यावद्घटीप्रमाणेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ॥
अग्रतश्च नमस्तुभ्य पृष्ठतश्च सदा नम ।
पार्श्वतश्च नमस्तुभ्य नमस्ते चास्तु सर्व्वदा ॥
नम' सुरारिहन्त्रे च सोमसूर्य्याग्निचक्षुषे ।
नमो दिव्याय व्योमाय सर्व्वतन्त्रमयाय च ॥
नमो वेदान्तवेद्याय सर्व्वकर्म्मादिसाक्षिणे ।
नमो हरितवर्णाय सुवर्णाय नमो नम ॥
अरुणो माघमासे तु सूर्य्यो वै फाल्गुने तथा ।
चैत्रमासे तु वेदाङ्गो भानुर्वैशाखतापन ॥
ज्यैष्ठमासे तपेदिन्द्र आषाढे तपते रवि' ॥
गभस्ति श्रावणे मासि यमो भाद्रपदे तथा ॥
इषे सुवर्णरेताश्च कार्त्तिके च दिवाकर ॥
मार्गशीर्षे तपेन्मित्र पौषे विष्णु. सनातन ।
पुरुषस्त्वधिके मासे मासाधिक्ये तु कल्पयेत् ।
इत्येते द्वादशादित्या. काश्यपेया प्रकीर्त्तिता ॥
उग्ररूपा महात्मानस्तपन्ते विश्वरूपिण ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणा प्रस्फुटा हेतवो नृप ॥
सर्व्वपापहरश्चैवमादित्य सम्प्रपूजयेत् ।
एकधा दशधा चैव शतधा च सहस्रधा ॥
तपन्ते विश्वरूपेण सृजन्ति सहरन्ति च ।
एष विष्णु शिवश्चैव ब्रह्मा चैव प्रजापति ।
महेन्द्रश्चैव कालश्च यमो वरुण एव च ।
नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वतापन ॥
वायुरग्निर्धनाध्यक्षो भूतकर्त्ता स्वय प्रभु ।
एष देवो हि देवाना सर्व्वमाप्याययते जगत ॥
एष कर्त्ता हि भूताना सहर्त्ता रक्षकस्तथा ।
एष लोकानुमोहश्च महादोषाय सागर ॥
एष पातालसस्थो दैत्यदानवराक्षसा' ।

एष धाता विधाता च वीज चैव प्रजापति ॥
एष एव प्रजा नित्य सवर्द्धयति रश्मिभि ।
एष यज्ञ स्वधा स्वाहा ह्री: श्रीश्च पुरुषोत्तम
एष भूतात्मको देव सूक्ष्मो व्यक्त सनातन. ।
ईश्वर: सर्व्वभूतानां परमेष्ठी प्रजापतिः ॥
कालात्मा सर्व्वभूतात्मा वेदात्मा विश्वतोमुख:
जन्ममृत्युजराव्याधिसंसारभयनाशन ॥
दारिद्र्यव्यसनध्वंसी श्रीमान् देवो दिवाकर:।
विकर्त्तनो विवस्वांश्च मार्त्तण्डो भास्करो रवि:
लोकप्रकाशक श्रीमांल्लोकचक्षुर्ग्रहेश्वर ।
लोकसाक्षी त्रिलोकेश कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ॥
तपनस्तापनश्चैव शुचि सप्ताश्ववाहन ।
गभस्तिहस्तो ब्रह्मण्य सर्व्वदेवनमस्कृत: ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं नरा नार्य्यश्च मन्दिरे।
यस्य प्रसादात् सन्तुष्टिरादित्यहृदय जपेत् ॥
इत्येतैर्नामभि पार्थ आदित्य स्तौति नित्यश ।
प्रातरुत्थाय कौन्तेय तस्य रोगभय न हि ॥
पातकान्मुच्यते पार्थ व्याधिभ्यश्च न सशय ।
एकसन्ध्य द्विसन्ध्य वा सर्व्वपापै प्रमुच्यते ॥
त्रिसन्ध्य जपमानस्तु पश्येच्च परम पदम् ॥
यदह्न कुरुते पाप तदह्न प्रतिमुच्यते ॥
यद्रात्र्या कुरुते पाप तद्रात्र्या. प्रतिमुच्यते ।
दद्रुस्फोटककुष्ठानि मण्डलानि विषूचिका ॥
सर्व्वव्याधिमहारोगभूतबाधास्तथैव च ॥
डाकिनी शाकिनी चैव महारोगभय कुत ॥
ये चान्ये दुष्टरोगाश्च ज्वरातीसारकादय ।
जपमानस्य नश्यन्ति जीवेच्च शरदा शतम् ॥
सवत्सरेण मरण यदा तस्य ध्रुव भवेत् ।
अशीर्षा पश्यति छायामहोरात्र धनञ्जय ॥
यस्त्विद पठते भक्त्या भानुवारे महात्मन ।
प्रात स्नाने कृते पार्थ एकाग्रकृतमानस ॥
सुवर्णचक्षुर्भवति न चान्धस्तु प्रजायते ।
पुत्रवान् धनसम्पन्नो जायते चारुज सुखी ॥
सर्व्वसिद्धिमवाप्नोति सर्व्वत्र विजयी भवेत् ।
आदित्यहृदय पुण्य सूर्य्यनामविभूषितम ॥
श्रुत्वा च निखिल पार्थ सर्व्वपापै प्रमुच्यते ।
अत परतर नास्ति सिद्धिकामस्य पाण्डव ॥
एतज्जपस्व कौन्तेय येन श्रेयो ह्यवाप्स्यसि ।
आदित्यहृदय नित्य य पठेत् सुसमाहित ॥
भ्रूणहा मुच्यते पापात् कृतघ्नो ब्रह्मघातक ।
गोघ्न सुरापो दुर्भागो दुष्प्रतिग्रहकारक ॥
पातकानि च सर्व्वाणि दहत्येव न सशय ।
य इद शृणुयान्नित्य जपेद्वापि समाहित ॥
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सूर्य्यलोके महीयते ।
अपुत्रो लभते पुत्रान् निधनो धनमाप्नुयात् ॥
कुरोगी मुच्यते रोगाद्भक्त्या य पठते सदा ।
यस्त्वादित्यदिने पार्थ नाभिमात्रजले स्थित ॥
उदयाचलमारूढ भास्कर प्रणत स्थित ।
जपते मानवा भक्त्या शृणुयाद्वापि भक्तित ॥
स याति परम स्थान यत्र देवो दिवाकर ।
अमित्रदमन पार्थ यदा कर्त्तुं समारभेत् ॥
तदा प्रतिकृति कृत्वा शत्रोश्च रणपांशुभि ।
आक्रम्य वामपादेन आदित्यहृदयं जपेत् ॥
एतन्मन्त्र समाहृय सर्व्वसिद्धिकर परम् ॥”
ॐ ह्रीं हिमालीढ स्वाहा । ॐ ह्रीं गिलीढ
स्वाहा । ॐ ह्री मालीढ स्वाहा । इति मन्त्र ।
“त्रिभिश्च रोगी भवति ज्वरी भवति पञ्चभि ।
जपैस्तु सप्तभि पार्थ राक्षसीं तनुमाविशेत् ॥
राक्षसेनाभिभूतस्य विकारान् शृणु पाण्डव ।
गीयते नृत्यते नग्न आस्फोटयति धावति ॥
शिवारुतञ्च कुरुते हसते क्रन्दते पुन ।
एव सपीड्यते पार्थ यद्यपि स्यान्महेश्वर ॥
कि पुनर्मानुष कश्चिच्छौचाचारविवर्जित: ।
पीडितस्य न सदेहो ज्वरो भवति दारुण ॥
यदा चानुग्रह तस्य कर्त्तुमिच्छेच्छुभङ्करम् ।
तदा सलिलमादाय जपेन्मन्त्रमिमम्बुध. ॥
नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नम ।
जयाय जयभद्राय हरिदश्वाय ते नम ॥
स्नापयेत्तेन मन्त्रेण शुभ भवति नान्यथा ॥
अन्यथा च भवेद्दोषो नश्यते नात्र सशय ॥
अतस्ते निखिल प्रोक्त पूजाञ्चैव निबोध मे ।
उपलिप्ते शुचौ देशे नियतो वाग्यत शुचि ॥
वृत्त वा चतुरस्र वा लिप्तभूमौ लिखेच्छुचि ।
त्रिधा तत्र लिखेत् पद्ममष्टपत्र सकर्णिकम् ॥
अष्टपत्र लिखेत् पद्म लिप्तगोमयमण्डले ।
पूर्व्वपत्रे लिखेत् सूर्य्यमाग्नेय्यान्तु रवि न्यसेत
याम्यायाञ्च विवस्वन्त नैरृत्यान्तु भग न्यसेत्।
प्रतीच्या वरुण विन्द्याद्वायव्या मित्रमेव च ॥
आदित्यमुत्तरे पत्रे ईशान्या विष्णुमेव च ।
मध्ये तु भास्कर विन्द्यात् क्रमेणैव समर्च्चयेत्॥
अत परतर नास्ति सिद्धिकामस्य पाण्डव ।
महातेज ससुद्यन्त प्रणमेत् सकृताञ्जलि ॥
सकेसराणि पद्मानि करवीराणि चार्ज्जुन ।
तिलतण्डुलसयुक्त कुशगन्धोदकेन च ॥
रक्तचन्दनमिश्राणि कृत्वा वै ताम्रभाजने ।
धृत्वा शिरसि तत्पात्र जानुभ्या धरणी स्पृशेत्॥
मन्त्रपूत गुडाकेश चार्घ्य दद्यात्गभस्तये ।
सायुध सरथञ्चैव सूर्य्यमावाहयाम्यहम् ॥”
स्वागतो भव । सुप्रतिष्ठो भव । सन्निधो भव ।
सन्निहितो भव । सम्मुखो भव । इति पञ्चमुद्रा
स्फुटयित्वाह्वयेत् सूर्य्य भुक्तिमुक्ति लभेन्नर ॥
ॐ श्री विद्या किलिकिलि कटकष्टसर्व्वार्थसा-
धनाय स्वाहा । ॐ श्रीं ह्रां ह्रीं ह्रं हस सूर्य्याय
नम स्वाहा । ॐ श्री ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रैं ह्रौं ह्र
सूर्य्यमूर्त्तये स्वाहा । ॐ श्री ह्रीं खं ख लोकाय
सव्यमूर्त्तये स्वाहा । ॐ ह्रूं मार्त्तण्डाय स्वाहा ।
“नमोऽस्तु सूर्य्याय सहस्रभानवे
नमोऽस्तु वैश्वानर जातवेदसे ।
त्वमेव चार्घ्य प्रतिगृह्ण देव
देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥
नमो भगवते तुभ्य नमस्ते जातवेदसे ।
दत्तमर्घ्य मया भानो त्व गृहाण नमोऽस्तु ते
एहि सूर्य्य सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते ।
अनुकम्पय मा देव गृहाणार्घ्य नमोऽस्तु ते ॥
नमो भगवते तुभ्य नमस्ते जातवेदसे ॥
ममेदमर्घ्य गृह्ण त्व देवदेव नमोऽस्तु ते ॥
सर्व्वदेवाय देवाय आधिव्याधिविनाशिने ।
इद गृहाण मे देव सर्व्वव्याधिर्विनश्यतु ॥
नम सूर्य्याय शान्ताय सर्व्वरोगविनाशिने ।
ममेप्सित फल दत्त्वा प्रसीद परमेश्वर ॥”
ॐ नमो भगवते सूर्य्याय स्वाहा । ॐ शिवाय
स्वाहा । ॐ सर्व्वात्मने सूर्य्याय नम स्वाहा ।
ॐ अक्षय्यतेजसे नम स्वाहा ।
“सर्व्वसकष्टदारिद्र्य शत्रु नाशय नाशय ।
सर्व्वलोकेषु विश्वात्मा सर्व्वात्मा सर्व्वदर्शक ॥
नमो भगवते सूर्य्य कुष्ठरोगान् विखण्डय ।
आयुरारोग्यमैश्वर्य्य देहि देव नमोऽस्तु ते ॥
नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नम ॥”
ॐ अक्षय्यतेजसे नम । ॐ सूर्य्याय नम ।
ॐ विश्वमूर्त्तये नम ।
“आदित्यञ्च शिव विन्द्याच्छिवमादित्यरूपिणम्
उभयोरन्तर नास्ति आदित्यस्य शिवस्य च ॥
एतदिच्छाम्यह श्रोतु पुरुषो वै दिवाकर ।
उदये ब्रह्मणो रूप मध्याह्ने तु महेश्वर ॥
अस्तमाने स्वय विष्णुस्त्रिमूर्त्तिश्च दिवाकर. ।
नमो भगवते तुभ्य विष्णवे प्रभविष्णवे ॥
ममेदमर्घ्य प्रतिगृह्ण देव
देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥”
श्रीसूर्य्याय साङ्गाय सपरिवाराय श्रीसूर्य्य-
नारायणायेदमर्घ्यम् ।
“हिमघ्नाय तमोघ्नाय रक्षोघ्नाय च ते नम ।
कृतघ्नघ्नाय सत्याय तस्मै सत्यात्मने नम ॥
जयो जयश्च विजयो जितप्राणो जितश्रम ।
मनोजवो जितक्रोधो वाजिन सप्त कीर्त्तिता ॥
हरितहयरथ दिवाकर
कनकमयाम्बुजरेणुपिञ्जरम् ।
प्रतिदिनमुदय नव नव
शरणमुपैमि हिरण्यरेतसम् ॥
न त व्याला प्रबाधन्ते न व्याधिभ्यो भय भवेत्
न नागेभ्यो भयञ्चैव न च भूतभय क्वचित् ॥
अग्निशत्रुभय नास्ति पार्थिवेभ्यस्तथैव च ।
दुर्गति तरते घोरां प्रजाश्च लभते पशून् ॥
सिद्धिकामो लभेत् सिद्धि कन्याकामस्तु
कन्यकाम् ।
एतत्पठेत्स कौन्तेय भक्तियुक्तेन चेतसा ॥
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
कन्याकोटिसहस्रस्य दत्तस्य फलमाप्नुयात् ॥
इदमादित्यहृदय योऽधीते सतत नर ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सूर्य्यलोके महीयते ॥
नास्त्यादित्यसमो देवो नास्त्यादित्यसमा गति
प्रत्यक्षो भगवान् विष्णुर्येन विश्व प्रतिष्ठितम् ॥
नवतिर्योजन लक्ष सहस्राणि शतानि च ।
यावद्घटीप्रमाणेन तावच्चरति भास्कर ॥
गवा शतसहस्रस्य सम्यग् दत्तस्य यत् फलम् ।
तत् फल लभते विद्वान् शान्तात्मा स्तौति यो
रविम् ॥

योऽधीते सूर्य्यहृदय सकल सफलं भवेत् ।
अष्टाना ब्राह्मणानाञ्च लेखयित्वा समर्पयेत् ॥
ब्रह्मलोकऋषीणाञ्च जायते मानुषोऽपि वा ।
जातिस्मरत्वमाप्नोति शुद्धात्मा नात्र सशय' ॥

अजाय लोकत्रयपावनाय
भूतात्मने गोपतये वृषाय ।
सूर्य्याय सर्व्वप्रलयान्तकाय
नमो महाकारुणिकोत्तमाय ॥
विवस्वते ज्ञानभृतान्तरात्मने
जगत्प्रदीपाय जगद्धितैषिणे ।
स्वयम्भुवे दीप्तसहस्रचक्षुषे
सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥,
सुरैरनेकै' परिसेविताय
हिरण्यगर्भाय हिरण्मयाय ।
महात्मने मोक्षपदाय नित्यं
नमोऽस्तु ते वासरकारणाय ॥

आदित्यश्चार्च्चितो देव आदित्य: परम पदम् ।
आदित्यो मातृको भूत्वा आदित्यो वाङ्मय जगत्
आदित्य पश्यते भक्त्या मा पश्यति ध्रुव नर' ।
नादित्य पश्यते भक्त्या न स पश्यति मा नर' ॥
त्रिगुणञ्च त्रितत्त्वञ्च त्रयो वेदास्त्रयोऽग्नय ।
त्रयाणाञ्च त्रिमूर्त्तिस्त्व तुरीयस्त्व नमोऽस्तु ते॥

नम सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने ॥
यस्योदये नेह जगत्प्रबुध्यते
प्रवर्त्तते चाखिलकर्म्मसिद्धये ।
ब्रह्मेन्द्रनारायणरुद्रवन्दित
म न सदा यच्छतु मङ्गल रवि: ॥
नमोऽस्तु सूर्य्याय सहस्ररश्मये
सहस्रशाखान्वितसम्भवात्मने ।
सहस्रयोगोद्भवभावभागिने
सहस्रसख्यायुगधारिणे नम: ॥
यन्मण्डल दीप्तिकर विशाल
रत्नप्रभ तीव्रमनादिरूपम् ।
दारिद्र्यदु खक्षयकारणञ्च
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल देवगणै सुपूजित
विप्रै स्तुत भावनमुक्तिकोविदम् ।
त देवदेव प्रणमामि सूर्य्यं
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल ज्ञानघन त्वगम्य
त्रैलोक्यपूज्य त्रिगुणात्मरूपम् ।
समस्ततेजोमयदिव्यरूप
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल गूढमतिप्रबोध
धर्म्मस्य वृद्धि कुरुते जनानाम् ।
तत् सर्व्वपापक्षयकारणञ्च
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल व्याधिविनाशदक्ष
ऋग्यजु:सामसु सम्प्रगीतम् ।
प्रकाशितं येन च भूर्भुव' स्व:
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डलं वेदविदो वदन्ति
गायन्ति यच्चारणसिद्धसङ्घा: ।
यद्योगिनो योगजुषाञ्च सङ्घा:
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल सर्व्वजनेषु पूजित
ज्योतिश्च कुर्य्यादिह मर्त्त्यलोके ।
यत्कालकालादिमनादिरूप
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल विष्णुचतुर्मुखाख्य
यदक्षर पापहर जनानाम् ।
यत्कालकल्पक्षयकारणञ्च
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल विश्वसृज प्रसिद्ध-
मुत्पत्तिरक्षाप्रलयप्रगल्भम् ।
यस्मिन् जगत् सहरतेऽखिलञ्च
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल सर्व्वगतस्य विष्णो-
रात्मा पर धाम विशुद्धतत्त्वम् ।
सूक्ष्मान्तरैर्योगपथानुगम्य
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल ब्रह्मविदो वदन्ति
गायन्ति यच्चारणसिद्धसङ्घा. ।
यन्मण्डल वेदविद स्मरन्ति
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल वेदविदोपगीतं
यद्योगिना योगपथानुगम्यम् ।
तत् सर्व्ववेद प्रणमामि सूर्य्यं
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥

मङ्गलाष्टमिद पुण्य य' पठेत् सतत नर: ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सूर्य्यलोके महीयते ॥

ध्येय सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायण. सरसिजासनसन्निविष्ट ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरिटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्र. ॥
सशङ्खचक्र रविमण्डले स्थित
कुशेशयाक्रान्तमनन्तमच्युतम् ॥
भजामि बुद्ध्या तपनीयमूर्त्तिं
सुरोत्तमं चित्रविभूषणोज्ज्वलम् ॥

एव ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधना ।
कीर्त्तयन्ति सुरश्रेष्ठ देव नारायण विभुम् ॥
वेदवेदाङ्गशरीर दिव्यदीप्तिकर परम् ।
रक्षोघ्न रक्तवर्णञ्च सृष्टिसहारकारकम् ॥
एकचक्रो रथो यस्य दिव्य कनकभूषित ।
स मे भवतु सुप्रीत' पद्महस्तो दिवाकर ॥
आदित्य प्रथम नाम द्वितीयन्तु दिवाकर ।
तृतीय भास्कर प्रोक्त चतुर्थन्तु प्रभाकर. ॥
पञ्चमन्तु सहस्रांशु. षष्ठञ्चैव त्रिलोचन ।
सप्तम हरिदश्वश्च अष्टमञ्च विभावसु' ॥
नवम दिनकृत् प्रोक्त दशम द्वादशात्मक ।
एकादश त्रयीमूर्त्तिर्द्वादश सूर्य्य एव च ॥
द्वादशादित्यनामानि प्रात'काले पठेन्नर: ।
दु स्वप्ननाशनञ्चैव सर्व्वदु खञ्च नश्यति ॥
दद्रुकुष्ठहरञ्चैव दारिद्र्य हरते ध्रुवम् ।
सर्व्वतीर्थप्रदञ्चै व सर्व्वकामप्रवर्द्धनम् ॥
य' पठेत् प्रातरुत्थाय भक्त्या नित्यमिद नर: ।
सौख्यमायुस्तथारोग्य लभते मोक्षमेव च ॥
अग्निमीले नमस्तुभ्यमिषेत्वोर्ज्जेस्वरूपिणे ।
अग्न आयाहि वीतस्त्व नमस्ते ज्योतिषा पते ।
शन्नोदेवी नमस्तुभ्य' जगच्चक्षुर्नमोऽस्तु ते ।
पञ्चमायोपवेदाय नमस्तुभ्य नमो नम: ॥
पद्मासन. पद्मकर: पद्मगर्भसमद्युति: ।
सप्ताश्वरथसयुक्तो द्विभुज स्यात् सदा रवि' ॥
आदित्यस्य नमस्कार ये कुर्व्वन्ति दिने दिने ।
जन्मान्तरसहस्रे षु दारिद्र्य नोपजायते ॥

उदयगिरिमुपेत भास्कर पद्महस्त
निखिलभुवननेत्र भक्तरत्नोपमेयम् ।
तिमिरकरिमृगेन्द्र बोधक पद्मिनीना
सुरवरमभिवन्दे सुन्दर विश्ववन्द्यम् ॥"

इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे श्रीकृष्णार्ज्जुनसवादे आदित्यहृदयस्तोत्र सपूर्णम् ॥*॥)

सूर्य्या, स्त्री,(सूर्य्यस्य भार्य्या । टाप् ।) सूर्य्यभार्य्या सज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्ट । नवोढा । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा, श्रीभागवते । १० । १ । २९ ।
"तस्या हि कर्हिचिच्छौरिर्व्वसुदेव' कृतोद्वह. ।
देवक्या सूर्य्यया सार्द्ध प्रयाणे रथमारुहत् ॥"
(वाक् । इति निघण्टु । १ । ११ । "सर्त्तेर्गत्यर्थात् सुवतेर्व्वा प्रेरणार्थात् राजसूयसूर्य्येत्यादिना निपातनात् क्यपि सर्त्तेरुत्व सुवतेर्व्वा रुडागम. । सरति गच्छति स्तोतॄन् प्रति, कर्णशष्कुलि वा सुवति प्रे रयति चोदनारूपा पुरुषादीनिद कुर्व्विति । यद्वा, सुपूर्व्वादीरते कृत्यल्युटो बहुलम् । इति कर्म्मणि क्यपि निपातनाद्रूपसिद्धि । सुष्ठु ईर्य्यते उच्चार्य्यते इति सूर्य्या । यद्वा, षु प्रे रणेसुसूधीगृधिभ्य: क्रन्इति क्रन्-प्रत्यय । प्रेर्य्यते उच्चारणकाले प्राणेन सूरा छन्दसि स्ताथ इति यत्प्रत्यय. सूर्य्या । यद्वा, सूरयो मेधाविन तानर्हति छन्दसि च,इति यत् प्रत्यय । यद्वा, सूरिषु साधु. । तत्र साधु' इति यत् ।" इति तट्टीकाया देवराजयज्वा ॥)

सूर्य्यार्घ्य, क्ली.(सूर्य्याय देयमर्घ्यम् ।) सूर्य्यसम्प्रदानकार्घ्यम् । शक्तिपूजाया अच्छिद्रावधारणार्थं सूर्य्यार्घ्यदानम् । यथा,—
"ततो भास्करबीजेन सहितेनामुना पुन' ।
मन्त्रेण भास्करायार्घ्यमच्छिद्रार्थं निवेदयेत् ॥
नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।,
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्म्मदायिने ॥
तत. कृताञ्जलिर्भूत्वा पठित्वा मन्त्रमीरितम् ।
एकाग्रमनसा वाग्भिरच्छिद्रमवधारयेत् ॥
यज्ञच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्र पूजने मम ।
सर्व्व तदच्छिद्रमस्तु भास्करस्य प्रसादत. ॥"
इति कालिकापुराणे ५६ अध्याय: ॥*॥

रोगादिशान्त्यर्थं सूर्य्यस्य हंसादिसप्ततिनामभि सप्ततिधार्घ्यप्रदानप्रमाण यथा,—
"हंसो भानु. सहस्रांशुस्तपनस्तापनो रवि ।
विकर्त्तनो विवस्वांश्च विश्वकर्म्मा विभावसु ॥
विश्वरूपो विश्वकर्त्ता मार्त्तण्डो मिहिरोऽंशुमान् ।
आदित्यश्चोष्णगुः सूर्य्योऽर्य्यमा ब्रध्नो दिवाकर' ॥
द्वादशात्मा सप्तहयो भास्करोऽहस्कर' खग ।
सूर' प्रभाकर' श्रीमान् लोकचक्षुर्ग्रहेश्वर. ॥
त्रिलोकेशो लोकसाक्षी तमोऽरि. शाश्वत शुचि' ।
गभस्तिहस्तस्तीव्रांशुस्तरणि. सुमहोरणि' ॥
द्युमणिर्हरिदश्वोऽर्को भानुमान् भयनाशन ।
छन्दोऽश्वो वेदवेद्यश्च भास्वान् पूषा वृषाकपि:॥
एकचक्ररथो मित्रो मन्देहारिस्तमिस्रहा ।
दैत्यहा पापहर्त्ता च धर्म्माधर्म्मप्रकाशक ॥
हेलिकश्चित्रभानुश्च कलिघ्नस्तार्क्ष्यवाहन. ।
दिक्पति पद्मिनीनाथ कुशेशयकरो हरि ॥
धर्म्मरश्मिर्दुर्निरीक्षश्चण्डांशु' काश्यपात्मज ।
एभि सप्ततिसंख्याकै पुण्यै सूर्य्यस्य नामभि' ॥
प्रणवादिचतुर्थ्यन्तैर्न्नमस्कारसमन्वितै ।
प्रत्येकमुच्चरन्नाम दृष्ट्वा दृष्ट्वा दिवाकरम् ॥
विगृह्य पाणियुग्मेन ताम्रपात्र सुनिर्म्मलम् ।
जानुभ्यामवनी गत्वा परिपूर्य्य जलेन च ॥
करवीरादिकुसुमै रक्तचन्दनमिश्रितै ।
दूर्व्वाङ्कुरैरक्षतैश्च नि क्षिप्तै: पात्रमध्यत ॥
दद्यादर्घ्यमनर्घ्याय सवित्रे ध्यानपूर्व्वकम् ।
उपमौलिसमानीय तत्पात्रं नान्यदृक्मना ॥
प्रतिमन्त्र नमस्कुर्य्यादुदयास्तमये रविम् ।
अनया नाम सप्तत्या महामन्त्ररहस्यया ॥ ॥
एव कुर्व्वन्नरो जातु न दरिद्रो न दु खभाक् ।
व्याधिभिर्म्मुच्यते घोरैरपि जन्मान्तरार्ज्जितै' ॥
विनौषधैर्व्विना वैद्यैर्व्विना पथ्यपरिग्रहै ।
कालेन निधन प्राप्य सूर्य्यलोके महीयते ॥"
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे ९ अध्याय ॥

सूर्य्यालोक, पु, (सूर्य्यस्य आलोक.।) आतप.। इति राजनिर्घण्ट ॥

सूर्य्यावर्त्त, पु, (सूर्य्य इव आवर्त्तते इति। आ+वृत्+अच्।) क्षुपविशेष । हुडहुडिया इति भाषा। अस्य गुण:। सूर्य्यावर्त्तो विवन्धघ्न । इति राजवल्लभ ॥ शाकविशेष । सुलचिया इति भाषा। तत्पर्य्याय ।
"पार्व्वतेयश्च करभो वशिर' कपिपिप्पली।
जामातासौ क्वचित् प्रोक्त. सूर्य्यावर्त्त सितोऽपर. ॥"
इति रत्नमाला ॥
"वराहकाली कथित. सूर्य्यावर्त्तस्तु शार्ङ्गके ॥"
इति हारावली ॥

सूर्य्यावर्त्ता, स्त्री, (सूर्य्य इव आवर्त्तते या। आ+वृत्+अच्। टाप्।) आदित्यभक्ता। इति राजनिर्घण्ट ॥

सूर्य्याश्मा, [न्] पु, (सूर्य्यप्रियोऽश्मा प्रस्तर'।) सूर्य्यकान्तमणि । इति हेमचन्द्र ॥

सूर्य्याश्व', पु, (सूर्य्यस्य अश्व'।) सूर्य्यघोटक'। तत्पर्य्याय । वाताट: २ हरित. ३। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

सूर्य्यास्त, क्ली, (सूर्य्यस्य अस्तम्।) सूर्य्यस्यास्ताचलगमनम्। यथा,—
"निशीथादश इत्यनेन अर्द्धरात्रपूर्व्वकालत्वेन सूर्य्यास्तमयकालस्यापि लाभात् ॥" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सूर्य्याह्व', क्ली, (सूर्य्यस्य आह्वा आह्वा यस्य।) ताम्रम्। इति त्रिकाण्डशेष. ॥ सूर्य्यनामके, त्रि ॥

सूर्य्याह्व', पु, (सूर्य्यस्य आह्वा आह्वा यस्य।) अर्कवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूर्य्येन्दुसङ्गम', पु, (सूर्य्येण सह इन्दो' सङ्गम एकराश्यवस्थानरूपमेलन यत्र।) अमावास्या। इत्यमर । १ । ४ । ८ ॥ सूर्य्यचन्द्रमेलनञ्च ॥

सूर्य्योढ, पु, (सूर्य्य ऊढोऽस्तगतो यत्र।) सूर्य्यास्तकालप्राप्तोऽतिथि । यथा,—
"सूर्य्योढस्तु स सम्प्राप्तो य: सूर्य्येऽस्त गतेऽतिथि' ॥"
इति हेमचन्द्र ॥
यथा, विष्णुपुराणम्।
"दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत्
तदेवाष्टगुण विद्यात् सूर्य्योढे विमुखे गते ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

सूर्य्योदय, पुं, (सूर्य्यस्य उदय:।) सूर्य्यस्य प्रकाश । यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्य्योदया स्मृता।
आदित्यराशिभोगेन सौरो मास प्रकीर्त्तित ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
तत्र शयननिषेधो यथा,—
"सूर्य्योदये चास्तमिते च शायिन
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥"
इति लक्ष्मीचरितम् ॥ * ॥
तत्काले स्नानादे' कर्त्तव्यता यथा,—
"सूर्य्योदय विना नैव स्नानदानादिका क्रिया
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सूष, प्रसवे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) षष्ठस्वरी। सूषति। इति दुर्गादास ॥

सृ, गतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर-सक०-अनिट्।) सरति। नाल्लान करिणा ससे इति रघौ कर्म्मकर्त्तृत्वादिति रमानाथ । तच्चिन्त्य कर्त्तृस्थभावधातूना तन्निषेधात्। वस्तुतस्तु गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम्। नालानैरिति वा पाठ्य तत्र कर्म्माविवक्षाया भावे प्रत्यय । इति दुर्गादास ॥

सृ, क गतौ। सृतौ। इति कविकल्पद्रुम. ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, सारयति। इति दुर्गादास ॥

सृ, र लि गतौ। इति कविकल्पद्रुम' ॥ (ह्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) र, वैदिक:। लि, ससर्त्ति। इति दुर्गादास' ॥

सृक्, [ज्] पु, (सृजतीति। सृज्+क्विप्।) सृष्टिकर्त्ता। तस्य रूपान्तराणि। सृग्। सृट्। सृड्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सृक, पु, (सरतीति। सृ गतौ+"सृवृभूशुषिमुषिभ्य कक्।"उणा० ३ । ४१ । इति कक्। कैरव.। बाण'। इत्युणादिकोष ॥ पद्मम्। वायु । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्ति ॥ (वज्र.। इति निघण्टु. ।२।२० ॥ सरणशीले, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १० । १८० । २।
"सृक संशाय पविमिन्द्रतिग्मम् ॥"
"सृकं सरणशीलम्।" इति तद्भाष्यम् ॥)

सृकण्डु, स्त्री, कण्डूरोग । इति शब्दरत्नावली॥

सृकाल, पु, सृगाल.। इति शब्दचन्द्रिका ॥

सृक्क, [न्] क्ली, (सृजति लालादीनिति। सृज्+बाहुलकात् कनिन्।) सृक्कणी। इति सुभूति॥ इत्यमरटीकाया भरत ॥ (यथा, महाभारते। ३ । १२५ । २।
"भयात्संस्तम्भितभुज' सृक्कणी लेलिहन्मुहु'॥")

सृक्क, क्ली, सृक्कणी। इत्यमरटीकाया भरत ॥ (यथा, सुश्रुते। २ । १६ ।
"जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति सृक्कस्योभयतोमुखात्॥")

सृक्कणी, स्त्री, ओष्ठयो' प्रान्तभाव । इति पाणिनि'। इत्यमरटीकाया भरत. ॥ (यथा, सुश्रुते। ६ । ६० ।
"भूमौ य. प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्कण्यौ विलिहति जिह्वया प्रसन्नम् ॥")

सृक्कि, क्ली, सृक्कणी। इत्युणा.। इत्यमरटीकाया भरत ॥

सृक्व, [न्] क्ली, (सृजति लालादीनिति। सृज+वनिप्।) ओष्ठप्रान्तभाग । यथा,—
"————————प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी।"
इत्यमर ॥
"ओष्ठयोर्व्वामदक्षिणौ प्रान्तौ सृक्कणी उच्यते ओष्ठस्येति जातावेकत्वम्। सृजतो लालादि सृक्कणी त्रासुमिति क्वनिप् निपातनात् कङ्। सृक्कणा कर्णेतिप्रयोगात् वसयोग:। अन्यथा टाया सदानोऽल्लोप इत्यल्लोप स्यात्।
'महासृक्काय शोभितो नृसिंहनखराग्रवत्।'
इति श्लेषात् ककारद्वयसयोगोऽपि। सृक्क नान्त क्लीव सृक्कणी क्लीवे इति सुभूति । प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणो क्लीवकाण्डेऽमरदत्तश्च। ईवन्तापि सृक्कणी। सृक्कण्यौ विलिहति जिह्वया तथैवेति रुग्विनिश्चय ।
'स सृक्कणौप्रान्तमसृक्प्रदिग्ध
मलेलिहानो हरिणा विरुद्धे।"
इति पाणिनि ॥
सृक्कि क्लीयमिदन्तञ्च सक्थ्यस्थिनी दधि सक्थि तथा वारि. स्यादित्युणा । सृक्क क्लीवमदन्तञ्च
'सृक्के द्वे चैव विज्ञेये चत्वारिंशच्च पक्ष्मजा'।"

इत्युक्तः। वामं लिहन् सृक्कमरण्यपूर्णं इति वसन्तराजप्रयोगाश्च।" इति भरत ॥

सृक्क, क्ली, ओष्ठप्रान्तभागः। इति वसन्तराजप्रयोगः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सृक्कणी,स्त्री,ओष्ठप्रान्तभागः। कस इति भाषा। इति पाणिनि'। इत्यमरटीकायां भरत.। २। ६। ९१ ॥

सृक्कि, क्ली, ओष्ठयोः प्रान्तभागः। इत्यरुणः। इत्यमरटीकायां भरतः। २। ६। ९१ ॥

सृक्किणी, स्त्री, ओष्ठयोरन्तरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

सृग', पु, (सरतीति। सृ+बाहुलकात् गक्।) भिन्दिपाल.। इत्यमर'। २। ८। ९१ ॥

सृगालः,पु,(सृजति मायामिति। सृज्+बाहुलकात् कालन्। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्।)जम्बुक। इति शब्दरत्नावली॥दैत्यविशेष'। इति केचित्॥

सृङ्का, स्त्री,शब्दवती रत्नमयी माला। यथा,—

"तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा
वर तवेहाद्य ददामि भूय'।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥"
इति कठोपनिषदि प्रथमा वल्ली ॥

"सृङ्का शब्दवती रत्नमयीं माला इमामनेकरूपा विचित्रा गृहाण स्वीकुरु। सृङ्का वाकुत्सिता गतिं कर्म्ममयीं गृहाण। अन्यदपि कर्म्मविज्ञानमनेकहेतुत्वात् स्वीकुर्व्वित्यर्थः।" इत्यादिशाङ्करभाष्यम् ॥

सृज, औ श विसर्गे। इति कविकल्पद्रुम ॥(तुद०पर०-सक०-अनिट्।) औ, असाक्षीत्। श, सृजति। इति दुर्गादास. ॥

सृज, य ङ औ विसर्गे। इति कविकल्पद्रुम' ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट्।)य ङ,सृज्यते। औ, स्रष्टा। सरीसृज्यते। विसर्गस्त्याग'। त्यागो व्युञ्ज्या पर एव अन्यत्र करोतीत्यर्थ। यथा। उपासनामेत्य पितुः स्म सृज्यते इति नैषधम् ॥ सपूर्व्वोऽयमकर्म्मक'। यथा। ससृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः निशापरिणामवायुरिति रघुः। इति दुर्गादासः ॥

सृजकाचारः, पु, सर्ज्जिकाचारः। इत्यमरटीकाया रमानाथ. ॥

सृणि ,पु,(सरतीति। सृ+"सृविषिभ्या कित्।" उणा० ४। ४९। इति निः। सच कित्। णत्वञ्च।) शत्रु:। इति शब्दमाला ॥

सृणि , स्त्री, (सृ+निः। णत्वञ्च।) अङ्कुशः। इत्यमर'। २। ८।४१॥ (सृणिद्वयोरित्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्त' ॥ तथा च शिशुपालवधे। ५। ५।

"आरचमगनमवमत्य सृणि सिताग्रमेक' पलायत जवेन कृतार्त्तनादः ॥")

सृणिका, स्त्री, लाला। इत्यमर। २। ६।६७॥

सृणो, स्त्री, (सृणि+कृदिकारादिति ङीष्।) , अङ्कुश.। इत्यमर.। २। ८। ४१ ॥

सृणीका, स्त्री,लाला। इत्यमरटीकाया रामाश्रम। २। ६। ६७ ॥

सृत , त्रि, (सृ+क्त।) गत.। (यथा, महाभारते। ९। २२। २९।

"गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली।
निवर्त्तध्वमधर्म्मज्ञा युध्यध्व किं सृतेन व' ॥")

सृति , स्त्री, (सृ+क्तिन्।) गमनम्। मार्ग। इति मेदिनो ॥ (यथा, गीतायाम्। ८। २७।

"नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन।
तस्मात् सर्व्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्ज्जुन॥"*

जन्म। इति स्वामी ॥ यथा, भागवते। १०। ६०। ४३।

"स्वात्मे तवाङ्घ्रि,वरण सृतिभिभ्र्र्मन्त्या
यो वै भजन्तमुपयात्यनृतापवर्गः ॥"

निर्म्माणम्। यथा, भागवते। ३। २। १३।

"कात् स्न्येन चाद्येह गत विधातुरर्व्वाक्सृतौ कौशलमित्यमन्यत ॥"

"अर्व्वाक्सृतौ अर्व्वाचीनससारनिर्म्माणे मनुष्यनिर्म्माणे वा।" इति तट्टीका ॥)

सृत्वर ,त्रि,(सरति तच्छीलः। सृ गतौ+"इन्नशजिसर्त्तिभ्य करप्।" ३। २। १६३। इति करप्।) गमनकर्त्ता। सृधातो' त्वरप्प्रत्यये तनागमेन निष्पन्नः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सृत्वरी,स्त्री,(सृ+करप्। सृ+क्वनिप्। ङीप्।) माता। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ गमनकर्त्री। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सृत्वा, [न्]पु,(सृ गतौ+"शोङ्क्रुशीरुहीति।" उणा० ४। ११३। इति क्वनिप्।) विसर्पः। बुद्धि'। प्रजापतिः। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

सृदर, पु, (दृ विदारणे+"कृदरादयश्च।" उणा० ५। ४१। इति अच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।) सर्प.। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

सृदाकु , पु, (सरतीति। सृ+"सर्त्तेर्दुक् च।" उणा० ३। ७८। इति काकुर्दुगागमश्च।) वायुः। वज्रम्। अग्नि। प्रतिसूर्य्यक। इति मेदिनी॥मृग.। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

सृदाकु' स्त्री,(सरतीति। सृ गतौ+काकुर्दुगागमश्च।) नदी। इत्युणादिकोष ॥

सृप,सृ औ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम'॥(भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) लृ,असृपत्। अस्य लृदित्वेऽपि कृषसृशस्पृश इति विशेषविधानात् पक्षे च्या सि तेन असार्प्सीत् असाप्सीत् इत्यपि। औ, सर्प्ता। इति दुर्गादास ॥

सृपाटः, पु, सृपाटी। इति स्त्रीपुलिङ्गसग्रहटीकाया भरतः। ३। ५। ३८ ॥

सृपाटिका, स्त्री, चञ्चुः। इति हेमचन्द्र' ॥

सृपाटी, स्त्री, (सृपाट+गौरादित्वात् ङीष्।) परिमाणभेद'। इति स्त्रीपुलिङ्गसग्रहटीकाया भरत। ३।५।३८॥ रक्ताधारा। इति तत्रैव गोवर्द्धनः ॥

सृप्रः, पुं, (सृप गतौ+"स्फायितञ्चिवञ्चीति।" उणा० २। १३। इति रक्।) चन्द्रः। इत्युणादिकोषः ॥

सृफ,उ हिंसे। इति कविकल्पद्रुम' ॥(भ्वा०-पर-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) सप्तमस्वरी। उ, सर्फित्वा सृफ्वा। इति दुर्गादासः ॥

सृमरः, पु,(सरति तच्छील। सृ गतौ+"सृघस्यद क्मरच्।" ३।२।१६०। इति क्मरच्।) पशुविशेषः। इत्यमर। २। ५। ११ ॥ बालमृग'। इति केचित् ॥ (यथा, रामायणे। ३। १०३। ४२।

"वराहमृगसिंहाश्च महिषा' सृमरास्तथा।
व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसु पृषते सह ॥"

सृष्ट', त्रि, (सृज्+क्त.।) निर्म्मितम्। युक्तम्। निश्चितम्। बहुलम्। इति मेदिनी ॥ भूषितम्। इत्यजयः॥ त्यक्तम्। (यथा, रामायणे। २। ३५। १५।

"महाब्रह्मर्षिसृष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः।
धिक्वागदण्डा न हिंसन्ति रामप्रव्राजने
स्थिताम् ॥")

सृष्टिः स्त्री,(सृज्+ क्तिन्।)निर्म्मिति। स्वभाव। इति मेदिनी ॥ निर्गुणः इति शब्दरत्नावली॥* ब्रह्माण्डसृष्टिर्यथा। सृष्टेः पूर्व्व मनश्चक्षुराद्यगोचरो भगवान् एक एवासीत्। यदा न स्वेच्छया द्रष्टा सन् दृश्य नापश्यत् तदा त्रिगुणमयी माया प्रकाशयामास। ततो भगवान् स्वांशेन पुरुषरूप कृत्वा तस्या मायाया स्ववीर्य्य चैतन्य आधत्त। सा समष्टिजीवरूप महत्तत्त्व जनयमास। तस्मात् त्रिविधोऽहङ्कारो जात तत्र सात्त्विकाहङ्कारात् मनइन्द्रियाधिष्ठातृदेवताश्च जाता'। राजसाहङ्कारात् दशेन्द्रियाणि जातानि। तामसाहङ्कारात् पञ्च महाभूतानि तेषा पञ्च गुणाश्च जाता'। एव प्रकृत्यादिभिरेतैश्चतुर्विंशतितत्त्वै र्ब्रह्माण्डनिर्म्माय भगवान् तस्मिन्नेकेनांशेन प्रविश्य गर्भोदकसञ्ज्ञक जल ससर्ज। तज्जलमध्ये योगनिद्रया सहस्रयुगमित काल स्थितवान्। तदन्ते उत्थाय स्वयमंशेन ब्रह्मा भूत्वा सर्व्वान् सृष्ट्वा नानावतारान् कृत्वा पालयति। कल्पान्ते रुद्ररूपेण संहरति च। इति श्रीभागवतमते सङ्क्षेपसृष्टिः ॥ * ॥ अपि च।

'स्थावरान्ता. सुराद्यास्तु प्रजा ब्रह्मश्चतुर्व्विधा'।
ब्रह्मणः कुर्व्वतः सृष्टिं जज्ञिरे मानसीस्तु ता' ॥
ततो देवासुरपितॄन् मनुष्याश्च चतुष्टयम्।
सिसृक्षुरम्भास्येतानि स्वमात्मानमयूयुजत् ॥
युक्तात्मनस्तमोमात्रा उद्रिक्ताभूत् प्रजापतेः।
सिसृक्षोर्जघनात् पूर्व्वमसुरा जज्ञिरे तत. ॥
उत्ससर्ज ततस्तान्तु तमोमात्रात्मिका तनुम्।
सा तु त्यक्ता तनुस्तेन मैत्रेयाभूद्विभावरी ॥
सिसृक्षुरन्यदेहस्थः प्रीतिमाप ततः सुरा।
सत्त्वोद्रिक्ताः समुद्भूता मुखतो ब्रह्मणो द्विज

त्यक्ता सापि तनुस्तेन सत्त्वप्रायमभूद्दिनम् ।
ततो हि बलिनो रात्रावसुरा देवता दिवा ॥
सत्त्वमात्रात्मिकामेव ततोऽन्या जगृहे तनुम् ।
पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥
उत्ससर्ज्ज ततस्तान्तु पितॄन् सृष्ट्वापि स प्रभुः ।
सा चोत्सृष्टाभवत् सन्ध्यादिननक्तान्तरस्थिति ॥
रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स तनुं ततः ।
रजोमात्रोत्कटा जाता मनुष्या द्विजसत्तम ॥
तामप्याशु स तत्याज तनुमाद्यः प्रजापतिः ।
ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याभिधी-
यते ॥
ज्योत्स्नोद्गमे तु बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा ।
मैत्रेय सन्ध्यासमये तस्मादेते भवन्ति वै ॥
ज्योत्स्ना रात्र्यहनी सन्ध्या चत्वार्य्येतानि वै
प्रभोः ।
ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणोपाश्रयाणि तु ॥
रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्या जगृहे तनुम् ।
ततः क्षुद्ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः ॥
क्षुत्क्षामानन्धकारेऽथ सोऽसृजद्भगवांस्ततः ।
विरूपा श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावन्त तं
प्रभुम् ॥
मैवं भो रक्ष्यतामेष यैरुक्तं राक्षसास्तु ते ।
ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु यक्षणात् ॥
अप्रियेणाथ तान् दृष्ट्वा केशाः शीर्य्यन्त वेधसः ।
हीनाश्च शिरसो भूयः समारोहन्त तं शिरः ॥
सर्पणात्त्वभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः ।
ततः क्रुद्धो जगत्स्रष्टा क्रोधात्मानो विनिर्म्ममे ॥
वर्णेन कपिशेनोग्रा भूतास्ते पिशिताशनाः ।
धयन्तो गां समुत्पन्ना गन्धर्व्वास्तस्य तत्क्षणात् ।
पिबन्तो जज्ञिरे वाचं गन्धर्व्वास्तेन ते द्विज ।
एतानि सृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा तच्छक्तिचोदितः ॥
ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ।
अवयो वक्षसश्चक्रे मुखतोऽजाः स सृष्टवान् ॥
सृष्टवानुदराद्गाश्च पार्श्वाभ्याञ्च प्रजापतिः ।
पद्भ्याञ्चाश्वान् समातङ्गान् रासभान् गवयान्
मृगान् ॥
उष्ट्रानश्वतरांश्चैव न्यङ्कूनन्यांश्च जातयः ।
ओषध्यः फलमूलानि रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥
त्रेतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ द्विजोत्तम ।
सृष्ट्वा पश्वोषधीः सम्यक् युयोज स तदाध्वरे ॥
गौरजो पौरुषो मेषो अश्वाश्वतरगर्द्दभाः ।
एतान् ग्राम्यपशूनाहुरारण्यांश्च निबोध मे ॥
श्वापदो द्विखुरो हस्ती वानरः पक्षिपञ्चमः ।
औदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥
गायत्रञ्च ऋचश्चैव त्रिवृत्साम रथन्तरम् ।
अग्निष्टोमञ्च यज्ञानां निर्म्ममे प्रथमान्मुखात् ॥
यजूंषि त्रैष्टुभं छन्दः स्तोमं पञ्चदशं तथा ।
बृहत्साम तथोक्थञ्च दक्षिणादसृजन्मुखात् ॥
सामानि जगतीच्छन्दः स्तोमं सप्तदशं तथा ।
वैरूपमतिरात्रञ्च पश्चिमादसृजन्मुखात् ॥
एकविंशमथर्व्वाणमाप्तोर्यामाणमेव च ।
अनुष्टुभं स वैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥
उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
देवासुरपितॄन् सृष्ट्वा मनुष्यांश्च प्रजापतिः ॥
ततः पुनः ससर्ज्जादौ सङ्कल्पात् स पितामहः ।
यक्षान् पिशाचान् गन्धर्व्वान् तथैवाप्सरसां
गणान् ॥
नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ।
अव्ययञ्च व्ययञ्चैव यदिदं स्थाणुजङ्गमम् ।
तत् ससर्ज्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिकृत् प्रभुः ॥
तेषां ये यानि कर्म्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते ।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥
इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः ।
नानात्वं विनियोगञ्च धातैव व्यसृजत् स्वयम् ॥
नाम रूपञ्च भूतानां कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥
ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै ।
तथा नियोगयोग्यानि ह्यन्येषामपि सोऽकरोत् ॥
यथार्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥
करोत्येवंविधां सृष्टिं कल्पादौ स पुनः पुनः ।
सिसृक्षाशक्तियुक्तोऽसौ सृज्यशक्तिप्रचोदितः ॥"
इति विष्णुपुराणे । १ । ५ । २७—६५ ॥

सृष्टिप्रदा, स्त्री, (सृष्टिं तद्धेतुभूतगर्भं प्रददातीति प्र+दा+क. ।) गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सॄ, शि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) दन्त्यादिर्वकारोपधः तद्रहितोऽपीति केचित् । शि, सृणाति । सीर्णः सीर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

सेक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, असिसेकत् । ङ, सेकते । इति दुर्गादासः ॥

सेकः, पुं, (सिच्+घञ् ।) सेचनम् । तत्पर्य्यायः । वारः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १ । ५१ ।
"सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।
विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥
तथास्य गुणाः ।
"सेकः श्रमघ्नोऽनिलहृद्भग्नसन्धिप्रसाधकः ।
क्षताग्निदग्धाभिहतविघृष्टानां रुजापहः ॥
जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः ।
तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सास्थाने २४ अध्याये ॥)

सेकपात्रं, क्ली, (सेकाय पात्रम्) जलसेचनाधारः । सिंउनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सेचनम् २ । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥

सेकिमं, क्ली, (सेकेन निर्वृत्तमिति । सेक+"भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः ।" ४।४।२०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इमप् ।) मूलकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (सेकनिर्वृत्ते, त्रि ॥)

सेक्ता, [ऋ]पुं, (सिञ्चति रेतः । सिच्+तृच् ।) भर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ सेचनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १५ ।
"सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्यै ॥")

सेक्त्रं, क्ली, (सिच्यत्यनेनेति । सिच्+"दाम्नीशसयुयुजेति ।" ३। २ । १८२ । इति करणे ष्ट्रन् ।) सेकपात्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सेचकः, पुं, (सिञ्चतीति । सिच्+ण्वुल् ।) मेघः । सेककर्त्तरि, त्रि । इति मेदिनी ॥

सेचनं, क्ली, (सिच क्षरणे+ल्युट् ।) क्षरणम् । सेकः । (यथा, मार्कण्डेये । ३१ । १३ ।
"भुक्ता चाचामतां यच्च जलं यच्चाङ्घ्रिसेचने ।
ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन तृप्तिं प्रयान्ति वै ॥")
नौकायाः सेकभाजनम् । इति मेदिनी ॥
(अभिषेकः । यथा, महानिर्व्वाणे । २। ११५ ।
"तद्दशांशेन हवनं तर्पणं तद्दशांशतः ।
सेचनं तद्दशांशेन तद्दशांशेन सुन्दरि ! ॥")

सेटुः, पुं, फलविशेषः । तरमुज् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चेलानः २ चित्रफलम् ३ सुखाशः ४ राजतिमिषः ५ लतापनसः ६ नाटाम्रः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः जटाधरश्च ॥

सेतिका, स्त्री, अयोध्या । इति भूतडामरतन्त्रम् ॥

सेतुः, पुं, (सिनोति बध्नाति जलमिति । सिञ् बन्धने+"सितनिगमिमसीति ।" उणा० १ । ७० । इति तुन् ।) क्षेत्रादेरालिः । इत्यमरः । २ । १ । १४ ॥ तत्पर्य्यायः । आली २ । इति भरतः ॥ पूरः ३ पिण्डलः ४ । इति हारावली ॥ पद्वारः ५ जङ्गालः ६ सम्बरः ७ । इति जटाधरः ॥ पिण्डिलः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ धरणः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ तद्दानादिफलं यथा,—
"सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपाप्रदानाद्वरुणलोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
सङ्क्रमाणान्तु यः कर्त्ता स स्वर्गं तरते नरः ।
स्वर्गलोके च निवसेदिष्टकासेतुकृत् सदा ॥"
इति मठादिप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥*॥
वरुणवृक्षः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥
(अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—
"वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाकोऽग्निदीपनः ।
वरुणः पित्तलो भेदी श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान् ॥
निहन्ति गुल्मवातास्रक्रिमींश्चोष्णोऽग्निदीपनः ।
कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रणवः । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च ।
"मन्त्राणां प्रणवः सेतुस्तत्सेतुः प्रणवः स्मृतः ।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्व्वं परस्ताच्च विशीर्य्यते ॥
नमस्कारो महामन्त्रो देव इत्युच्यते सुरे ! ।
द्विजातीनामयं मन्त्रः शूद्राणां सर्व्वकर्म्मणि ॥
अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयात् समुद्धृत्य प्रणवं निर्म्ममे पुरा ॥
स उदात्तो द्विजातीनां शूद्राणां स्यादनुदात्तकः ।
स्वरितश्चोरुजातानां मनसापि तथा क्षरेत् ॥

चतुर्द्दशस्वरो योऽसौ सेतुरौकारसंज्ञकः।
स चानुस्वारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते ॥
नि सेतुश्च यथा तोयं चणात्रिम्नं प्रसर्पति।
मन्त्रस्तथैव नि.सेतु चणात् चरति यज्वनाम्॥
तस्मात् सर्व्वेषु मन्त्रेषु चतुर्व्वर्णा द्विजादयः।
पार्श्वयो. सेतुमादाय जपकर्म्म समारभेत् ॥
शूद्राणामादिसेतुर्व्वा द्विसेतुर्व्वा यथेच्छत.।
द्वे सेतू वः समाख्याता' सर्व्वदैव द्विजातय' ॥"
इति कालिकापुराणे ५५ अध्याय ॥

सेतुकः,पुं,(सेतुरिव। स्वार्थे कन्।) वरुणवृच.। इति शब्दरत्नावली ॥

सेतुबन्ध ,पु ,(सेतोर्बन्धः।)लङ्कागमनार्थश्रीरामकृतसमुद्रबन्धनसेतु'। तत्पर्य्याय.। समुद्रारु.२। इति जटाधर' ॥ तद्विवरणं यथा,—
"ततोऽब्रवीद्रघुश्रेष्ठ सागरो विनयान्वितः।
नलः सेतु करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्म्मज ॥
सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्य्ये लब्धवरो हरि ।
कीर्त्तिं गायन्तु ते लोकाः सर्व्वलोकमलापहाम्॥
इत्युक्त्वा राघव नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम्।
ततोरामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वित ।
नलमाज्ञापयच्छीघ्र वानरै सेतुबन्धने ॥
ततोऽतिहृष्ट प्लवगेन्द्रयूथपै-
र्महानगेन्द्रप्रतिमैर्युतो नलः।
बबन्ध सेतु शतयोजनायत
सुविस्तर पर्व्वतपादपैर्दृढम् ॥"
इति श्रीमदध्यात्मरामायणे लङ्काकाण्डे ३ अ॥
"सेतुमारभ्यमाणस्तु तत्र रामेश्वर शिवम्।
सङ्कल्पनियतो गत्वा पुरो वाराणसो नर. ॥
आनाय गङ्गासलिल रामेशमभिषिच्य च।
चिप्ता समुद्रे तद्भारि ब्रह्म प्राप्नोत्यसंशय ॥
कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्द्दश।
द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानाञ्च विंशति ॥
तृतीयेन तथा चाह्ना योजनान्यैकविंशति ।
चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशति तथा शतम्॥
पञ्चमेन त्रयोविंशयोजनानां समन्तत' ।
बबन्ध सागरे सेतु नलो वानरसत्तम ॥
तेनैव जग्मु कपयो योजनानां शतं द्रुतम्।
असंख्याता सुवेलाद्रि रुरुधु प्लवगोत्तमा ॥
आरुह्य मारुति रामो लक्ष्मणोऽप्यङ्गद तथा।
ददृशू राघवो लङ्का नानाचित्रध्वजाकुलाम्॥"
इति तत्रैव ४ अध्याय ॥
(चैत्रादेरालिबन्धनम्। यथा, महाभारते।
७।८४।२।
"गतोदके सेतुबन्धो यादृक् तादृगयं तव।
विलापो निष्फलो राजन् मा शुचो भरतर्षभ॥"

सेतुभेदी, [न्] पु , (सेतु भिनत्तीति। भिद् + णिनि ।) दन्तीवृच । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सेतुवृच , पु ,(सेतुनामको वृच ।) वरुणवृच । इति शब्दमाला राजनिर्घण्टश्च ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृचोऽम्भसा पतिः ॥")

सेत्र, क्ली, (सीयतेऽनेनेति। षिञ् बन्धने+ "दाम्नीशसयुयुजेति।" ३।२।१८२। इति ष्ट्रन्।) निगडः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ बेडी इति भाषा ॥

सेना, स्त्री, चतुर्व्विंशतिहस्ताईमातृणां तृतीया माता। इति हेमचन्द्र ॥ इनेन प्रभुणा सह वर्त्तते या। (यद्वा, सिनोति शत्रुमिति। षिञ् बन्धने+"कृवृजृषीति।" उणा० ३। १०। इति न। स च नित्। टाप्।) चतुरङ्गबलम्। फौज इति पारस्यभाषा। (यथा, रघु ।१।१९॥
"सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम्।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्व्वी धनुषि चातता॥")
तत्पर्य्याय'। ध्वजिनी २ वाहिनी ३ पृतना ४ अनीकिनी ५ चमू ६ वरूथिनी ७ बलम् ८ सैन्यम् ९ चक्रम् १० अनीकम् ११। इत्यमर'।२।८।७८॥ वाहना १२ पूतना १३ गुल्मिनी१४ वरचक्षु'१५। इति शब्दरत्नावली॥ केचित्तु ध्वजिन्यादि सप्तक सेनायाम्। बलादि चतुष्कं सेनाङ्गे इत्याहु । अतएव ध्वजिन्यादि सप्तकसामान्येन सेनायाम्। बलादि चतुष्कन्तु सामान्येन सेनाया सेनाङ्गे च इति मतम्॥ इति भरत ॥

सेनाङ्ग , क्ली, (सेनाया अङ्गम्।) हस्त्यश्वरथ पदातीनां समूह'। यथा,—
"हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्॥"
इत्यमर ।२।८।३३॥
(यथा, बृहत्संहितायाम्। ११।४२।
"सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम्॥")

सेनाचर , त्रि, (सेनाया चरतीति। चर+ "भिचासेनादायेषु।" ३।२।१७। इति ट।) सैन्यानुगामी। सेनया सह गन्ता। इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते।१।१३०।१४।
'मृगयाञ्चरतो राज्ञ श्रान्तनोश्च यदृच्छया।
कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुन तदपश्यत ॥")

सेनानी , पु, (सेना नयतीति। नी +"सत्सूद्विषेति।" ३।२।६१। इति क्विप्।) कार्त्तिकेय । इत्यमर ।१।१।४२॥(यथा,रघु. ।२।३७।
"अथैनमद्रेस्तनया शुशोच
सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रै ॥")
वाहिनीपति । इति चामर ।२।८।६२॥
(यथा, महाभारते।४।२।६।
"स तु कामाग्निसंतप्त सुदेष्णामभिगम्य वै।
प्रहसन्निव सेनानीरिद वचनमब्रवीत्॥")

सेनापति , पु, (सेनाया पति ।) कार्त्तिकेय। (क्वचित् वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे १।१४।
"किमुच्यते महाप्राज्ञ कथ्यतां प्राणवल्लभे।
यदकथ्य गणेशेऽपि स्कन्दे सेनापतावपि॥")
अनीकाधिपतिः। इति मेदिनी॥ अस्य पर्य्याय। सेनानी' २ वाहिनीपति ३। इत्यमर.।२।८।६२॥ सेनापतिलचणं यथा,—
"कुलीन' शीलसम्पन्नो धनुर्व्वेदविशारदः।
हस्तिशिचाश्वशिचासु कुशल श्लक्ष्णभाषण' ॥
निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते।
कृतज्ञ कर्म्मणा शूरस्तथा क्लेशसहो ऋजु ॥
व्यूहतत्त्वविधानज्ञ फल्गुसारविशेषवित्।
राज्ञा सेनापति. कार्य्यो ब्राह्मण. चत्रियोऽथवा ॥"
इति मात्स्ये राजधर्म्मे।२१५। ८—१०॥
सेनापतौ वर्णनीयानि यथा,—
"सेनापतिर्ज्जितावास स्वामिभक्त' सुधीरभी।
अभ्यासी वाहने शस्त्रे शास्त्रे च विजयी रणे॥"
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके वर्ण्यस्थितिर्नाम ३ कुसुमम्॥

सेनामुख,क्ली,(सेनाया मुखम्।)पत्तित्रयः। स तु सेनासङ्ख्याविशेष। तद्यथा। हस्ती ३ रथ ३ अश्व' ९ पदाति १५ समुदायेन त्रिंशत् ३०। इत्यमर।२।८।८१॥ (यथा च महाभारते।१।२।१९।
"एको रथो गजश्चैको नरा पञ्च पदातय'।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञै पत्तिरित्यभिधीयते॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहु सेनामुख बुधा ॥")
पुरद्वारसमुखवर्त्तिपथ । इति केचित् ॥

सेनारच , पु , (सेना रचतीति। रच+अण्।) सेनारचकप्रहरिकादि । तत्पर्य्याय । सैनिक.२ इत्यमरः।२।८।६१॥

सेफ , पु, शेफ । इति जटाधर' ॥

सेमन्ती,स्त्री,पुष्पविशेष'। सेंउती इति भाषा। यथा, नारसिंहे ५२ अध्याये।
"चम्पकानां पुष्पशतादशोक पुष्पमुत्तमम्।
अशोकानां सहस्राद्धि सेमन्ती पुष्पमुत्तमम्॥"

सेराह ,पु ,पीयूषवर्णाश्व । स तु दुग्धवच्छ्वेतवर्णः इति हेमचन्द्र ॥

सेरु , त्रि, (षि ञ् बन्धने+"दाधेट्सिशदसदो रु।" ३।२।१५९। इति रुः।) बन्धनकर्त्ता। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सेल,ऋ चालगत्यो'। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा० पर० सक० सेट्।) ऋ, असिसेलत्। इति दुर्गादास ॥

सेलु पु, शेलुवृच । स तु श्लेष्मातक । इति भरतद्विरूपकोष ॥

सेव,ञ ङ ऋ सेवने। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-उभ०-आत्म०-च-सक०-सेट्।) ञ, सेवति सेवते। ङ, सेवते। ऋ, असिसेवत्। सेवन आराधन उपभोग' आश्रयणञ्च। विष्णु सेवते। सुख सेवते। तीर्थ सेवते साधु । अन्ये तस्मात् परस्मैपदमनन्यमाना' । नीच सम्पद्यमपि सेवति नीच एव। स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपतिं सेवन्ति किं मानिन ॥ इत्यादौ गणकृतानित्यत्वमाहु । इति दुर्गादास ॥

सेव,क्ली, (सेव्यते यदिति। सेव + घञ्।) सेवफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—

"मुष्टिप्रमाणं बदरं सेवं सिंवितिकाफलम्।
सेवं समीरपित्तघ्नं बृंहणं कफकृद्गुरु।
रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकृत्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

सेवक., पु, (सेवते इति। सेव+ण्वुल्।) प्रसेवक.। इति मेदिनी॥

सेवक, त्रि, (सेवते इति। सेङ् सेवने+ण्वुल्।) अनुजीवी। भृत्य.। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५। ७४।
"पूर्व्वेण सलिलपूर्णां करोति वसुधां समागतो देव्य।
पश्चात् कर्षकसेवकबीजविनाशाय निर्द्दिष्टः॥")
तस्य प्रभुसन्निधौ प्रश्नकरणञ्चमत्व यथा,—
"किङ्करः किङ्करो वापि सर्व्वथा प्रष्टुमीश्वरः।
यो यस्य सेवानिरतः स कं पृच्छति तं विना॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः॥
(आश्रयिता। यथा, भागवते। ४। १६। १६।
"दृढव्रतः सत्यसन्धो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवकः।
शरण्यः सर्व्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः॥")

सेवकालु, पु, निशाभङ्गाह्वा। दुग्धपेया इति ख्यातः। इति शब्दचन्द्रिका॥

सेवती, स्त्री, पुष्पविशेषः। सेंउती इति भाषा। तत्पर्य्यायगुणाः।
"शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेसरा।
महाकुमारी गन्धाढ्या लक्षपुष्पातिमञ्जुला॥
शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः।
दोषत्रयास्रजिद्वर्ण्या तिक्ता कट्वी च पाचनी॥"
इति भावप्रकाशः॥

सेवधि, पु, (सेवं सेवनं धीयतेऽस्मिन्निति। सेवा धिना निधिलाभाभावादित्यर्थः। धा+कि।) निधिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तालव्यशकारादिरप्ययम्॥

सेवन, क्ली, (सिव तन्तुसन्ताने+ल्युट्।) सूच्यादिना वस्त्रादिसीवनम्। सेलाइ इति सेयाई इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। सीवनम् २ स्यूतिः ३। इत्यमरः।३।२।५॥ ऊतिः ४ व्यूतिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ [यथा, सुश्रुते। १।१८।
सूच्य सेवनेः। इत्यष्टविधे कर्म्मण्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः॥"।] सेव सेवने+ल्युट्।) उपास्तिः। उपासना। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते। ४। १८। १६।
"तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः॥"
आश्रयः। यथा, भागवते। ७। १२। २०।
"सत्यानृतञ्च वाणिज्यं श्ववृत्तिर्नीचसेवनम्।
वर्ज्जयेत् तां सदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सिताम्॥"
उपभोगः। यथा, मनुः। ११। १७८।
"यत् करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनात् द्विजः।
तद्भैक्ष्यभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्व्वर्षैर्व्यपोहति॥")

सेवनी, स्त्री, (सीव्यत्यनयेति। सिव+ल्युट्। ङीप्।) सूची। इति हेमचन्द्रः॥ शरीरावयवसंयोगविशेषः। यथा,—
"सेवन्यः सप्त तासान्तु भवेयुः पञ्च मस्तके।
एका शेफसि जिह्वायामेको विद्येत्तु ताः क्वचित्॥"
इति भावप्रकाशः॥
(यथा च माधवकरसङ्गृहीतरुग्विनिश्चयेऽश्मर्य्यधिकारे।
"सामान्यलिङ्गं रुङ्नाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु॥")

सेवा, स्त्री, (सेङ् सेवने+"गुरोश्च हलः।" ३। ३। १०३। इत्य'। टाप्।) सेवनम्। तत्पर्य्यायः। श्ववृत्तिः २। इत्यमरः।२।९।२॥ (यथा, मनुः। ४। ६।
"सत्यानृतञ्च वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्ज्जयेत्॥")
आराधना। उपभोगः। आश्रयणम्॥ इति सेवधात्वर्थदर्शनात्॥ (यथा, मनुः। १२।८७।
"वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम्॥")
अथ माघादिद्वादशमासेषु विष्णुसेवाविधिस्तत्फलञ्च। यथा,—
व्यास उवाच।
"विप्र द्वादशमासेषु माघादिषु सनातनः।
पूजितव्यो विधानेन शृणु तानि वदाम्यहम्॥
माघे मासि समायाते सर्व्वमासोत्तमे शुभे।
आमिषं मैथुनञ्चैव वर्ज्जयेद्वैष्णवो जनः॥
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं तैलान्यपि च वर्ज्जयेत्।
द्विर्भोजनं परान्नञ्च माघे मासि परित्यजेत्॥
प्रातः शुक्लाम्बरधरः कृतपञ्चमहाध्वरः।
सपर्य्यामारभेद्विष्णोः स्थिरचित्तो हि वैष्णवः॥
ईषदुष्णजलैर्दिव्यैः स्नापयेद्विष्णुमव्ययम्।
अतिशुभ्रेण चन्दनेन विष्णोरङ्गञ्च लेपयेत्॥
पूजायां जगदीशस्य देवदेवस्य चक्रिणः।
प्रक्षालितानि पात्राणि जलहीनानि कारयेत्॥
स्नापयित्वा जगन्नाथमीषदुष्णजलैस्ततः।
प्रोञ्छितव्यं तच्छरीरं दिव्यवस्त्रेण यत्नतः॥
सलिलैरीषदुष्णैर्यः स्नापयति केशवम्।
माघे मासि द्विजश्रेष्ठ फलं तस्य वदाम्यहम्॥
विमुक्तः पातकैः सर्व्वैर्जन्मजन्मान्तरार्जितैः।
इह भुक्त्वा सुखं सर्व्वं शेषे याति हरेर्गृहम्॥
यत्नात् प्रक्षाल्य पात्राणि कृत्वा हीनानि वारिभिः।
यः पूजयेज्जगन्नाथं तस्य पुण्यं निशामय॥
इह भुक्त्वा वरान् भोगान् रोगशोकविवर्ज्जितः।
अन्ते युगसहस्राणि तिष्ठेत् केशवमन्दिरे॥
प्रभातेऽपि च सन्ध्यायां पुरतश्चक्रपाणिनः।
ज्वलन्तं स्थापयेद्वह्निं निर्धूमं वैष्णवो जनः॥
शीतस्यावरणार्थाय प्रातः सायञ्च यो जनः।
माघे विष्णुगृहे वह्निं ज्वालयेत्तत्फलं शृणु॥
इह भुक्त्वाखिलान् भोगान् पुत्त्रपौत्त्रसमन्वितः।
अन्ते विष्णुपुरं याति देवतैरपि दुर्लभम्॥
यथैवात्मा तथा विष्णुः सन्देहो नात्र विद्यते।
तस्मादात्मानुमानेन विष्णुसेवा विधीयते॥
प्रभाते रौद्रदेशे च पवित्रे स्नापयेद्धरिम्।
न भुनक्ति द्विजश्रेष्ठ यावत् शीतं सुदुःसहम्॥
स्नपनं देवदेवेश पर्य्यङ्कोपरि केशवम्।
स्नापयेद्विधिना निर्व्वाते देशे च वैष्णवो जनः॥
न प्राप्नोति यथा शीतं देवदेवो जगद्गुरुः।
शुक्लैः पवित्रैर्दिव्यैश्च वस्त्रै राच्छादयेद्धरिम्॥
आलानं कुरुते मर्त्यो यथा शीतनिवारणम्।
तथा शीतघ्नं कुर्य्याद्वै देवदेवस्य चक्रिणः॥
चौरेण स्नापयेद्यस्तु माघे मासि जनार्द्दनम्।
तस्मै देवोत्तमो विष्णुः सन्तुष्टो न ददाति किम्॥
यः पूजयेत् भक्त्या माघे स्नापयित्वा जनार्द्दनम्।
नारिकेलोदकैर्द्दिव्यैः फलं तस्य वदाम्यहम्॥
नरकाब्धौ मज्जमानान् दुस्तरे स्वेन कर्म्मणा।
उद्धृत्य कोटिपुरुषान् मन्दिरं याति चक्रिणः॥
माघे मासि च शुक्लायां पञ्चम्यां द्विजसत्तम।
एकादश्याञ्च सप्तम्यां हरिः पूज्यो विशेषतः॥
दातव्यो देवदेवाय सपद्माय सुरारये।
पायसोऽपूपसहितो माघे मासि दिने दिने॥
अपूपं पायसं यस्तु माघे यच्छति चक्रिणे।
तस्य पुण्यमहं वच्मि शृणु वैष्णव जैमिने॥
अन्ते विष्णुपुरं गत्वा मन्वन्तरचतुष्टयम्।
भुङ्क्ते मनोरथान् भोगान् प्रसादाच्चक्रपाणिनः॥
पुनरागत्य धरणीं चक्रवर्त्ती नृपो भवेत्।
भुक्त्वा भोगञ्च सुचिरं ततो याति हरेर्गृहम्॥
पञ्चम्याञ्चैव सप्तम्यामेकादश्याञ्च जैमिने।
अशक्त्या वैष्णवो दद्यात् परमान्नं सुरारये॥
कृष्णपक्षाद्विजश्रेष्ठ शुक्लपक्षो विशिष्यते।
शुक्लपक्षे तिथिष्वासु दद्यादन्नं सुरारये॥
एकाहमपि यो माघे विष्णवे दैत्यजिष्णवे।
सापूपं पायसं दद्यान्न तस्य दुर्लभो हरिः॥
यत्किञ्चित् विष्णुवृत्यर्थं माघे मासि प्रदीयते।
तदक्षयं भवेत् सर्व्वं कोऽपि नास्त्यत्र संशयः॥
माघे मासि कृतं कर्म्म शुभं वाशुभमेव च।
तस्य नास्ति क्षयः विप्र मन्वन्तरशतैरपि॥
माघे चम्पकपुष्पेण योऽर्च्चयेत् कमलापतिम्।
स गच्छेत् परमं धाम विमुक्तः सर्व्वपातकैः॥
यावन्ति स्वर्णपुष्पाणि दीयन्ते चक्रपाणये।
तावत् युगसहस्राणि क्रीडते विष्णुमन्दिरे॥
मेरुतुल्यसुवर्णानि दत्त्वा भवति यत् फलम्।
एकेन स्वर्णपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम्॥
सुवर्णपुष्पं विप्रेन्द्र सर्व्वदा केशवप्रियम्।
माघे मासि विशेषेण पवित्रे केशवोपमे॥
सुवर्णकुसुमैर्द्दिव्यैर्येन नाराधितो हरिः।
रत्नैर्हीनः सुवर्णाद्यैः स भवेज्जन्मजन्मनि॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ८१० अध्यायः॥
व्यास उवाच।
"फाल्गुने ब्राह्मणश्रेष्ठ श्रीकृष्णं सुरवन्दितम्।
पूजयेद्भक्तिभावेन प्रत्यहं वैष्णवो जनः॥
फाल्गुने स्नापयेद्यस्तु सर्पिषा देवकीसुतम्।
फलं तस्य प्रवक्ष्यामि मत्तः सम्यक् निशामय॥
सर्व्वयज्ञफलं प्राप्य सर्व्वदानफलं तथा।
अन्ते याति हरेः स्थानं सर्व्वपापविवर्ज्जितः॥
युगकोटिसहस्राणि भुक्त्वा भोगं हरेर्गृहे।
तत्रैव मोक्षमाप्नोति सम्प्राप्य ज्ञानमुत्तमम्॥
यस्तु यच्छति कृष्णाय शिशिरे गोपमूर्त्तये॥

तिलानां मोदकं दिव्य स गच्छेद्धरिमन्दिरम् ॥
यो दुग्धलड्डुक दद्यात् केशवाय महात्मने।
स पिवेदमृत स्नात्वा मन्वन्तरशतावधि ॥
हरये ललित खण्ड यस्तु यच्छति जैमिने।
तस्य विष्णु. प्रसन्नात्मा छिनत्ति भवबन्धनम् ॥
विचित्रफाणित यस्तु दद्याद्भगवते द्विज।
अन्ते शक्रपुर गत्वा स भवेत् सुरवन्दित ॥
निर्म्मला शर्करा यच्छेद्यस्तु कृष्णाय भक्तिमान्
स कि न लभते विप्र वासुदेवप्रसादत ॥
सुपक्व फाल्गुने मासि मधुर बदरीफलम्।
यस्तु यच्छति कृष्णाय फल तस्य मयोच्यते ॥
इह भुङ्क्ते सुख सर्व्व पुत्त्रपौत्त्रसमन्वित'।
अन्ते हरेर्गृह याति रथमारुह्य शोभनम् ॥
न दद्याद्गुडसयुक्त हरये बदरीफलम्।
अज्ञानाद्ब्राह्मणश्रेष्ठ दद्याच्चेन्नारकी भवेत् ॥
फाल्गुने मासि यो दद्याद्धरये दाडिमीफलम्।
सुपक्व तत्फलविप्र वदतो मे निशामय ॥
तत्र यावन्ति बीजानि तिष्ठन्ति दाडिमीफले।
तावन्मन्वन्तर विष्णोर्गृहे तिष्ठति वैष्णव. ॥
फाल्गुने मासि यो दद्याद्धरये गुडपिष्टकम्।
सविप्र यो द्विजश्रेष्ठ वाजिमेधसहस्रकृत् ॥*॥
चैत्रे मासि द्विजश्रेष्ठ मधुना मधुसूदनम्।
स्नापयेल्लभते मर्त्यस्तद्विष्णो परम पदम् ॥
मधुना स्नापयेत् यस्तु नारायणमनामयम्।
न चर्चा क्रियते तस्य कदाचिद्रविसूनुना ॥
चैत्रे किंशुकपुष्पेण योऽर्च्चयेत् कमलापतिम्।
तन्नाम चित्रगुप्तेन पञ्जिकाया न लिख्यते ॥
चैत्रिके जगतामीश कृष्ण तिलकपुष्पकै।
यजतो नास्ति वै जन्म पुनरस्मिन् महीतले ॥
कृष्ण वञ्जुलपुष्पेण सर्व्वदेवशिरोमणिम्।
पूजयेन्मनुजो विप्र लभते नापद क्वचित् ॥
वासन्तीभि सुगन्धाभिर्व्वसन्ते यस्तु पूजयेत्।
भगवन्त परात्मान स देवैरपि पूज्यते ॥
जयाकिशलयैर्द्दिव्यैरखण्डैर्योऽर्च्चयेद्धरिम्।
त वदन्ते समुत्थाय स्वय पीठाद्यमोऽपि च ॥
धात्रीपत्रैर्नवीनैश्च कोमलैर्हरिमर्च्चयन्।
अचिरेणैव लभते सकल वाञ्छित जन ॥
शाण्डिल्याखण्डपत्रैश्च धुस्तूरैश्चार्कपुष्पकै।
योऽर्च्चयेद्विष्णुमीशञ्च स ससाराब्धिपारग ॥
यो दद्याद्विष्णवे विप्र कदलीफलमुत्तमम्।
शक्राद्यास्त्रिदशा सर्व्वं वदन्ते तमहर्न्निशम्।
यो दद्याच्चैत्रिके मासि भक्त्या गोपालरूपिणे।
गोधूमपिष्टक विप्र सर्व्वपापै प्रमुच्यते ॥ * ॥
आयाते माधवे मासि पवित्रे माधवप्रिये।
आमिष मैथुन तैल विष्णुभक्त परित्यजेत् ॥
प्रात. समाचरेत् स्नान माधवे मासि वैष्णव।
परित्यजेत् परान्नञ्च न च कुर्य्यात् द्विभोजनम् ॥
प्रभाते पूजयेद्विष्णु पूर्व्वोक्तविधिना द्विज।
वैशाखे स्नापयेद्विष्णु पुष्पवासितवारिणा ॥
स्नापयेत् शीततोयेन सन्ध्यापर्य्यन्तमच्युतम्।
त्रिसन्ध्य पूजयेद्भक्त्या नैवेद्यैर्व्विविधै प्रभुम् ॥
वैशाखे चामलस्रग्भिर्लक्ष्मीपतिरलङ्कृत.।

न कि ददाति.विप्रर्षे प्रसन्न: परमेश्वर' ॥
वैशाखे मासि यो दद्यात् यवान्नं चक्रपाणये।
तस्य पुण्यानि सख्यातु क' समर्थोऽस्ति पण्डित'
यत्किञ्चिन्माधवे मासि माधवप्रीतिहेतवे।
दीयते मानवैर्व्विप्र तत् सर्व्वमक्षय भवेत्।
यदन्यत् सुकृत कर्म्म क्रियते मासि माधवे।
माधवप्रीतये विप्र क्षय तस्य न विद्यते ॥
वैशाखो दुर्ल्लभो मास. सर्व्वकामफलप्रद'।
पूजितव्यो हरिस्तत्र हित्वा कार्य्यशतान्यपि ॥
एकाहमपि य' पूजा वैशाखे कुरुते हरे।
शतवर्ष हरि यष्ट्वा यत् फल लभते स तत् ॥
वैशाखे मासि य: कुर्य्यात् प्रपा माधवतुष्टये।
दिने दिनेऽश्वमेधस्य फल प्राप्नोति मानव. ॥
वैशाखे सिञ्चयेन्नित्य विष्णुमश्वत्थरूपिणम्।
चतुर्व्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैष्णवो जन ॥
गण्डूषमात्रतोयेन कुर्य्याद्योऽश्वत्थसेचनम्।
सोऽपि याति पर स्थानं विमुक्त पाप-
कोटिभि' ॥

व्यास उवाच।

साक्षाद्देव स्वय विष्णुरश्वत्थोऽखिलविश्वराट्।
तद्भक्ति कुर्व्वत. पुसो विद्यते नाशुभ क्वचित् ॥
अश्वत्थ सेवते यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तम।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परम पदम् ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्याय ॥*॥

व्यास उवाच।

"ज्यैष्ठे मासि द्विजश्रेष्ठ भगवन्त जनार्द्दनम्।
पूजयेद्भक्तिभावेन जले सस्थाप्य शीतले ॥
उद्वर्त्तनञ्च दातव्य सुगन्धामलकी तथा।
तैल सुगन्ध हरये ग्रीष्मकाले दिने दिने ॥
सुवासिते शीतले च मन्दिरेऽतिमनोहरे।
प्रत्यह कमलाकान्त स्थापयेत् जलमण्डपे ॥
न रौद्रदेशे विप्रेन्द्र सधूमे रन्धनालये।
न सूतिकागृहे चैव स्थापयेत् कमलापतिम् ॥
चामरर्व्वीजित श्वेतै. सुदीर्घैं कमलापति।
ज्यैष्ठे मासि द्विजश्रेष्ठ सुप्रीत कि न यच्छति ॥
मयूरपुच्छव्यजनैर्निदाघे पूजितो हरि।
ददात्यभिमत सर्व्वं अचिरेणैव सत्तम ॥
तालवृन्तकवातेन पवित्राम्बरवायुना।
यैर्ग्रीष्मे वीज्यते विष्णुस्ते सर्व्वे स्वर्गगामिन: ॥
यो गात्रलेपन कुर्य्यात् सुवर्ण्यैर्यक्षकर्द्दमै।
ग्रीष्मे हरेश्चन्दनैश्च स विशेन्माधवो तनुम् ॥
गन्धैर्म्मृगमदाद्यैश्च यो लिम्पेन्माधवों तनुम्।
उषागमे द्विजश्रेष्ठ स मुक्तो नात्र सशय ॥
प्रफुल्लकुसुदोद्याने तुलसीकानने तथा।
सन्ध्याया स्थापयेद्विष्णु देशे धीरसमीरणे ॥
स्रग्भि. पाटलिपुष्पाणा येन विष्णुरलङ्कृत।
ज्यैष्ठे मासि स विज्ञे यो वाजिमेधसहस्रकृत् ॥
यस्तु मुक्तावलीं दद्यात् ग्रीष्मे श्रीपतये जन.।
भूपालत्व हरिस्तस्मै यच्छेज्जन्मनि जन्मनि ॥
यस्तु मण्डयति ग्रीष्मे श्रीकृष्ण मणिमालया।
तस्य पुण्यफल विप्र वदतो मे निशामय ॥
यावद्ब्रह्मा सृजत्येतत् जैमिने सकल जगत्।

तावद्विष्णुपुरे तिष्ठेन्मणिमालाविभूषित' ॥
सुवर्णाभरणैर्यस्तु रत्नाभरणैस्तथा।
कृष्ण मण्डयति ग्रीष्मे सोऽपि तत्फलमाप्नुयात्
विचित्र यस्तु पर्य्यङ्क सगण्डूक प्रयच्छति।
हरये देवदेवाय न स्याद्दु खी कदापि स' ॥
ग्रीष्मकाले न देयानि गुरूणि वसनानि च।
हरये ब्राह्मणश्रेष्ठ देय तन्व शूक्ष शुचि ॥
यस्तु चूतफलैर्द्दिव्यै सुपक्वै. पूजयेद्धरिम्।
अन्ते शक्रपुर गत्वा स पिवेदमृत मुदा ॥
पियालाना फलै पक्वै र्योऽर्च्चयेत् कमलापतिम्
सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यैर्ब्बहुभाषितै ॥
निदाघे हरये दद्याद्यवागूमतिशीतलाम्।
नानाव्यञ्जनसयुक्ता श्रद्धया वैष्णवो जन ॥*॥
आषाढे मासि विप्रेन्द्र देवदेव जगत्पतिम्।
दधिभि स्नापयित्वा तु पूजयेद्भक्तितो बुध ॥
दधिभि. स्नापयेद्यस्तु भगवन्त जनार्द्दनम्।
मातु पयोधरपय पुनस्तेन न पीयते ॥
घनागमे घनश्याम कदम्बकुसुमैर्हरिम्।
आराध्य यान्ति विप्रर्षे पापिनोऽपि परा
गतिम् ॥
कदम्बपुष्पमालाभिर्म्मण्डयत्यब्जलोचनम्।
यस्तस्य ब्राह्मणश्रेष्ठ पुण्य वच्मि निशामय ॥
तस्या यावन्ति मालाया तिष्ठन्ति कुसुमानि वै।
प्रतिपुष्पे द्विजश्रेष्ठ वाजिमेधफलं लभेत् ॥
सुगन्धै. केतकीपुष्पै पूजित: कमलेक्षण।
सर्व्वं दु ख हरत्येव मानवाना द्विजोत्तम ॥
पनसाना फलैर्दिव्यै सुपक्वैर्घृतमिश्रितै।
पूजितो भगवान् विष्णुर्द्दात्यैश्वर्य्यमुत्तमम् ॥
आषाढे मासि दध्यन्न हरये प्रतिवासरम्।
श्रद्धया वैष्णवो दद्याद्भुक्तिमिच्छन्द्विजोत्तम ॥
कृष्णाय नवनीत यो ददाति वैष्णवो जन।
तस्य पुण्य न सख्यातु शक्नोम्यब्दशतैरपि ॥
हैयङ्गवीन यो दद्याद्गोपालाय महात्मने।
आमिक्षा सगुडाञ्चैव स महात्मा हरे प्रिय ॥
सशर्कराणि दुग्धानि कृष्णाय यस्तु यच्छति।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ददात्यभिमत फलम् ॥*॥
श्रावणे मासि विप्रेन्द्र देवकीनन्दन प्रभुम्।
स्नापयेन्निर्म्मलैस्तोयै. शुद्धै कलुषवर्ज्जितै ॥
मल्लिकाकुसुमैर्विष्णु योऽर्च्चयेद् वैष्णवो जन।
विमुक्त सकलै पापैर्ब्रह्मलोक स गच्छति ॥
शेफालिकाप्रसूनैश्च यूथिकाकुसुमैस्तथा।
अर्च्चयन् कमलाकान्त मनुजो नावसीदति ॥
सुगन्धैस्तगरै पुष्पै: समलाकुसुमैस्तथा।
योऽर्च्चयेत् कमलाकान्त तस्य वश्य जगत्त्रयम् ॥
प्रफुल्लैर्म्मालतीपुष्पै सुगन्धैर्योऽर्च्चयेद्धरिम्।
तत्पुण्य नास्ति तत्तुल्यो येन स्याद्भुवि
मानव. ॥
कुन्दपुष्पैश्च बन्धूकैर्ज्जगद्वन्द्यं जनार्द्दनम्।
अर्च्चयन् सकल काममाप्नोति भुवि मानव ॥
महासहाप्रसूनैश्च तथा कुरुवकैर्हरिम्।
कुरण्टकै पूजयेद्यस्तस्य तुष्ट सदा हरि ॥
शिरीषकुसुमैर्विष्णु मरुपुष्पैश्च योऽर्च्चयेत्।

करवीरप्रसूनैश्च स याति हरिसन्निधिम् ॥
श्रावणे मासि यो दद्यात् लाजान् घृतसम-
न्वितान् ।
हरये तस्य विप्रर्षे न विपत्तिर्गृहे भवेत् ॥
श्रावणे पिष्टकं यस्तु हरये मुद्गपूरकम् ।
ददाति तस्य विप्रर्षे गृहे श्रीर्निश्चला भवेत् ॥८॥
भाद्रे मासि द्विजश्रेष्ठ नारायणमनामयम् ।
श्रद्धया पूजयेत् प्राज्ञश्चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
निर्वाते नूतनागारे सर्व्वोपद्रववर्ज्जिते ।
स्थापयेत् पुण्डरीकाक्ष भगवन्तं जनार्द्दनम् ॥
दंशैश्च मशकैश्चैव प्रक्षीणैर्मक्षिकादिभिः ।
हरिं पुरातनागारे स्थापयेन्नेह भक्तिमान् ॥
सकर्द्दमे पतद्वारि गलद्भित्तौ गृहे तथा ।
हरिं न स्थापयेत् प्राज्ञो वर्षासु परमेश्वरम् ॥
विष्ण्वालये द्विजश्रेष्ठ वध्नीयाद्यस्तु मानवः ।
चन्द्रातपं विचित्रञ्च चन्द्रलोकं स गच्छति ॥
रात्रौ नानाविधैर्धूपैर्मन्दिरे जगतीपतेः ।
दंशांश्च मशकांश्चैव वर्षाकाले निवारयेत् ॥
मशारिकाभिः प्राहृत्य मत्स्यशायिनमच्युतम् ।
प्राहपि स्थापयेद्विष्णुं निशायां दिव्यमन्दिरे ॥
कह्लारपत्रदंशैश्च सुगन्धैर्नूतनैस्तथा ।
मुमुक्षुः पूजयेन्मर्त्यो भाद्रे मासि दिने दिने ॥
न भाद्रे केतकीपुष्पैः पूजितव्यो जनार्द्दनः ।
यतो भाद्रपदे मासि केतकी स्यात् सुरासमा ॥
पक्वैस्तालफलैर्द्दिव्यैर्योऽर्च्चयेद्यदुनन्दनम् ।
गर्भवासमहादुःखं स भूयो लभते न हि ॥
संयुक्तं घृतदुग्धाभ्यां पक्वान्नं मुरारये ।
यो दद्यात् श्रद्धया मर्त्यः स गच्छेन्मन्दिरं हरेः ॥
भाद्रे मासि द्विजश्रेष्ठ हरये तालपिष्टकम् ।
सघृतं वैष्णवो दद्यात् कैवल्यप्राप्तिहेतवे ॥
मासि भाद्रपदे विप्र न कुर्य्याच्छाकभक्षणम् ।
न रात्रौ भोजनं कुर्य्यान्मुमुक्षुर्वैष्णवो जनः ॥९॥
आश्विने मासि विप्रेन्द्र केशवं क्लेशनाशनम् ।
पूजयेद्भक्तिभावेन पूर्व्वोक्तविधिना जनः ॥
पूर्व्वाह्णे पूजयेद्यस्तु भक्त्या लक्ष्मीपतिं हरिम् ।
विष्णुपूजाफलं विप्र सम्पूर्णं तेन लभ्यते ॥
यन्नीयं दीयते विप्र पूर्व्वाह्णे हरये जनैः ।
पीयूषमिव तत्तोयं गृह्णाति कमलापतिः ॥
मध्याह्ने दीयते यच्च सलिलं चक्रपाणये ।
तोयं तोयमिव स्वामी तद्गृह्णाति द्विजोत्तम ॥
अपराह्णे तु यत्तोयं गोविन्दाय प्रदीयते ।
तत्तोयं रक्ततुल्यं स्यान्न गृह्णाति यतो हरिः ॥
अतएव द्विजश्रेष्ठ पूर्व्वाह्णे हरिमर्च्चयेत् ।
सकलं लभते कामं केशवस्यानुकम्पया ॥
एकवस्त्रेण विप्रेन्द्र न कुर्य्यात् पूजनं हरेः ।
कुर्य्याद्यदापि तदा पूजां तां न गृह्णाति केशवः ॥
अधौतेन च वस्त्रेण या पूजा कमलापतेः ।
विफला सा च पूजा स्यान्न च विष्णुः प्रसीदति ॥
यस्त्ववस्त्रशिरः पूजां चक्रिणः कुरुते जनः ।
पूजाफलं न चाप्नोति अनिर्म्माल्या च सा भवेत् ॥
असंस्कृतगृहे पूजा क्रियते या जगत्पतेः ।
सा पूजा ब्राह्मणश्रेष्ठ अनिर्म्माल्या भवेत् खलु ॥
स्नानं देवार्च्चनञ्चैव दानञ्च पितृतर्पणम् ।
तिलकेन विना विप्र न च कुर्य्याद्विचक्षणः ॥
तिलकञ्च गृहीत्वा यत् पुण्यकर्म्म विधीयते ।
भस्मीभवति तत् सर्व्वं कर्त्ता च नारकी भवेत् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मैरङ्कितं यस्य दृश्यते ।
शरीरं ब्राह्मणश्रेष्ठ विज्ञेयः सोऽच्युतः स्वयम् ॥"
इत्यादि ॥
"विपक्वोक्तदूर्व्वाभिराश्विने योऽर्च्चयेद्धरिम् ।
दूर्व्वेव सन्ततिस्तस्य पर्य्यच्छिन्ना प्रवर्त्तते ॥
आश्विने मासि यो दद्याद्धरये कर्कटीफलम् ।
शोको न जायते तस्य कदाचिदपि हे द्विज ॥१०॥
कार्त्तिके तु समायाते सर्व्वमासोत्तमे शुभे ।
दामोदरं देवदेवं भक्त्या प्राज्ञः प्रपूजयेत् ॥
कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र विष्णुप्रीणनहेतवे ।
यथोक्तविधिना प्राज्ञः प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
आमिषं मैथुनञ्चैव कार्त्तिके मासि यस्त्यजेत् ।
जन्मान्तरार्ज्जितैः पापैर्मुक्तो याति परां गतिम् ॥
तुलाराशिगते सूर्य्ये प्रातःस्नानं द्विजोत्तम ।
हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम् ॥
आमिषं मैथुनञ्चैव कार्त्तिके यस्तु न त्यजेत् ।
जन्मजन्मनि विप्रेन्द्र स भवेत् ग्राम्यशूकरः ॥
द्विर्भोजनं परान्नञ्च तैलञ्च वैष्णवो जनः ।
आयाते कार्त्तिके मासि यत्नादपि परित्यजेत् ॥
दामोदराय नभसि प्रदीपं यस्तु यच्छति ।
फलं तस्य प्रवक्ष्यामि समासेन शृणु द्विज ॥
ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्व्विमुक्तः क्लेशदायकैः ।
दामोदरपुरं गत्वा तिष्ठेत् कोटियुगावधि ॥
दीपं ज्वलन्तं नभसि विदशा वासवादयः ।
विलोक्य हर्षिताः सर्व्वे वदन्तीति परस्परम् ॥
असौ पुण्यात्मना श्रेष्ठः केशवार्च्चनतत्परः ।
प्रदीपं कार्त्तिके मासि यतो यच्छति चक्रिणे ॥
आगमिष्यति पुण्यात्मा कदायं त्रिदिवं प्रति ।
करिष्यामि कदा सख्यमनेन हरिसेविना ॥
मुहूर्त्तमपि यो दद्याद्दीपं नभसि चक्रिणे ।
कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र तस्य तुष्टः सदा हरिः ॥
दद्यादक्षयदीपं यः कार्त्तिके हरिमन्दिरे ।
दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
तुलसीदललक्षेण कार्त्तिके पूजयेद्धरिम् ।
लक्षैकवाजिमेधस्य मानवो लभते फलम् ॥
विल्वच्छदनलक्षेण योऽर्च्चयेत् विष्णुमव्ययम् ।
कार्त्तिके शङ्करं वापि लभते सोऽपि तत्फलम् ॥
कार्त्तिके वकपुष्पेण हरिपूजनकृन्नरः ।
परमं मोक्षमाप्नोति प्रसादाज्जगतीपतेः ॥
यत्किञ्चित् कार्त्तिके मासि विष्णुमुद्दिश्य दीयते ।
तदक्षयं भवेत् सर्व्वं सत्यमेतन्मयोच्यते ॥
घृताक्तं शूरणाद्यं यः कार्त्तिके विष्णवे नरः ।
दद्याद्दिने दिने विप्र तस्य विष्णुपुरे स्थितिः ॥
प्रफुल्लपद्मपुष्पेण सितेनाप्यसितेन वा ।
योऽर्च्चयेत् कमलाकान्तं तस्य किं भुवि दुर्लभम् ॥
कमलैः कार्त्तिके मासि सितैर्व्वा लोहितैस्तथा ।
सम्पूज्य पद्मिनं मर्त्यो लभते परमं पदम् ॥
प्रदत्तं कार्त्तिके मासि हरये येन पङ्कजम् ।
न दत्तं तेन किं विप्र विष्णवे दैत्यजिष्णवे ॥
एकमेवाम्बुजं यस्तु ददाति कैटभारये ।
तस्मै किं भगवान् विष्णुर्न ददाति श्रियः पतिः ॥
कमलैः कार्त्तिके मासि येन नाराधितो हरिः ।
जन्मजन्मनि तद्गेहे कमला न हि तिष्ठति ॥
पद्मबीजानि यो दद्यात् केशवाय महात्मने ।
स जायते विप्रकुले शुद्धे च प्रतिजन्मनि ॥
ब्राह्मणस्य कुले जातः स चतुर्व्वेदवित्तवित् ।
धनवान् बहुपुत्रश्च कुटुम्बानाञ्च पोषकः ॥
नास्ति पद्मसमं पुष्पं जैमिने सत्यमुच्यते ।
येन सम्पूज्य गोविन्दं पापात्मापि च मोक्षभाक् ॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव मयोच्यते ।
कमलैर्हरिमभ्यर्च्य लभते परमं पदम् ॥
एकमेवारविन्दं यः प्रददाति मुरारये ।
तस्य नास्ति पुनर्जन्म संसारेऽस्मिन् सुभैरवे ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १२ अध्यायः ॥ * ॥
व्यास उवाच ।
"मार्गशीर्षे द्विजश्रेष्ठ महालक्ष्म्या समन्वितम् ।
पूजयेदव्ययं विष्णुं भक्तिभावेन वैष्णवः ॥
उच्छिष्टदेशे विप्रेन्द्र तथैव पतितालये ।
दुर्गन्धेन परिव्याप्ते स्थाने विष्णुं न पूजयेत् ॥
पाषण्डानां समीपे तु महापातकिनां तथा ।
असत्यभाषिणाञ्चैव न कुर्य्याद्विष्णुपूजनम् ॥
तस्मादेकमना भूत्वा भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
पूजयेत् कमलाकान्तं चतुर्व्वर्गफलाशये ॥
शाल्यन्नं सघृतञ्चैव मुद्गसूपसमन्वितम् ।
सवास्तुकादिशाकञ्च दद्यात् सदधि विष्णवे ॥
नागरङ्गफलं दिव्यं सुपक्वं यस्तु यच्छति ।
केशवाय द्विजश्रेष्ठ सोऽस्माभिरपि पूज्यते ॥
यद्यन्यन्नूतनं वस्तु प्रियं भगवतो हरेः ।
तदेवाग्रहायणे मासि भक्त्या दद्यान्मुरारये ॥११॥
पौषे मासि समायाते श्रीकृष्णं वरदं प्रभुम् ।
नित्यमिक्षुरसैर्द्दिव्यैः स्नापयेद्वैष्णवो जनः ॥
यः स्नापयति विप्रेन्द्र विष्णुमिक्षुरसैः प्रभुम् ।
इह भुङ्क्ते सुखं सर्व्वं मृतो यातीक्षुसागरम् ॥
यो दद्याद्विक्षुनैवेद्यं देवदेवाय विष्णवे ।
सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
सदुग्धं पृथुकं पौषे दधिभिर्व्वा समन्वितम् ।
दत्त्वा मुरारये मर्त्त्यः सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
सर्व्वं पुरातनं वस्त्रं दूरीकृत्य मुरारये ।
शीतस्य वारणार्थाय दद्याद्वस्त्रञ्च नूतनम् ॥
पौषे संक्रमणे विप्र सलक्ष्मीकाय विष्णवे ।
दद्यान्मुमुक्षुर्म्मनुजो दशवर्णञ्च पिष्टकम् ॥
यस्तु शङ्खध्वनिं कुर्य्यात् संपूज्य कमलापतिम् ।
तस्य पुण्यफलं वच्मि शृणु वत्स समाहितः ॥
अगम्यागमनाच्चैव विमुक्तः सर्व्वपातकैः ।
शेषे विष्णुपुरं गत्वा विष्णुना सह मोदते ॥
वैनतेयाङ्किता घण्टा यस्तु वादयते हरेः ।
पूजाकाले द्विजश्रेष्ठ तस्य पुण्यं वदाम्यहम् ॥
अभक्ष्यभक्षणाच्चैव मुक्तः पापैः सुदारुणैः ।
प्रयाति मन्दिरं विष्णोः रथमारुह्य शोभनम् ॥
तत्र भुक्त्वाखिलं भोगं कल्पकोटिशतावधि ।

पुनरागत्य धरणीं चतुर्व्वेदी द्विजो भवेत् ॥
तत्र भुक्त्वा सुख सर्व्वं शोकदुःखविवर्ज्जितः ।
पुनर्व्विष्णुपुर गत्वा मोक्ष प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
वीणा वादयते यस्तु पूजाकाले जगत्पतेः ।
पण्डितानामग्रणीः स्यात् प्रतिजन्मनि जन्मनि॥
मृदङ्गवाद्यकृद्यस्तु पूजाया कैटभद्विषः ।
तस्य प्रसन्नो देवेशो ददात्यभिमत फलम् ॥
डमुरु डिण्डिमञ्चैव झर्झरीं मधुरीं तथा ।
पटह दुन्दुभिञ्चैव काहल सिन्धुवादनम् ॥
कास्यञ्च करतालञ्च वेणु वादयते च यः।
पूजाकाले महाविष्णोस्तस्य पुण्य निशामय ॥
स्तोयाद्यैः पातकैर्म्मुक्तो मन्दिर याति चक्रिणः।
परम स्थानमासाद्य तत्रैव परिमुच्यते ॥
करशब्दञ्च यः कुर्य्यात् पूजाकाले जगद्गुरो।
मुखवाद्यञ्च विप्रेन्द्र तस्य पुण्य मयोच्यते ॥
कोटिकोटिकुलैर्युक्तः प्रयाति हरिमन्दिरम्।
स्थानमासाद्य तत्रैव मोक्षमक्षयमाप्नुयात् ॥
विष्णोरायतने यस्तु भक्तियुक्त प्रनृत्यति।
स याति ब्राह्मणश्रेष्ठ तद्विष्णोः परम पदम् ॥
यस्तु गायति गीतानि भक्त्या नारायणाग्रत.।
स नर्त्तकत्वमाप्नोति गन्धर्व्वाणा पुरेषु च ॥
स्तौति स्तोत्र जगन्नाथं यो भक्त्या वैष्णवो जन।
तस्य प्रसन्नो भगवान् सर्व्वान् कामान् प्रयच्छति
मासे मासे हरि यस्तु विधिनानेन पूजयेत्।
अचिरेणैव विप्रर्षे प्रसादयति सोऽच्युतम् ॥
जगदुदधिमिम ये तर्त्तुमिच्छन्ति मर्त्त्याः
प्रचुरतरगभीर सर्व्वदुःखप्रदञ्च।
परमपुरुषपादाम्भोजयुग्म मनोज्ञ
त्रिदशनिवहसेव्य ते तु सर्व्वे यजन्तु ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १२ अध्याय ॥*॥
अथ द्वात्रिंशत् सेवापराधाः। भगवद्भक्ताना क्षत्त्रियसिद्धान्नभोजनम् १ अनिषिद्धदिने दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुन कृत्वास्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ मृत नर स्पृष्टास्नात्वा विष्णुकर्म्मकरणम् ४ रजस्वला स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ५ मानव शव स्पृष्ट्वास्नात्वा विष्णु सन्निधावस्थानम्६ विष्णु स्पृशत पायुवायुप्रयोग. ७ विष्णो. कर्म्म कुर्व्वत पुरीषत्याग ८ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रान्तरप्रशसा ९ अतिमलिन वास. परिधाय विष्णुकर्म्माचरणम् १० अविधानेनाचम्य विष्णोरुपसर्पणम् ११ विष्णोरपराध कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् १२क्रुद्धस्य विष्णुस्पर्शनम् १३निषिद्धपुष्पेण विष्णर्च्चनम् १४ रक्त वासः परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णोश्च स्पर्शनम्१६कृष्णवस्त्र परिधाय विष्णो. कर्म्माचरणम् १७ वायसोहृतवासः परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १८विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमास भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हसजालपदसरारिमासं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१दीप स्पृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य विष्णोः स्पर्शन कर्म्मकरण वा २२ श्मशानं गत्वास्नात्वा विष्णूपसर्पणम्२३ पिण्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमासनिवेदनम् २५ मद्यमादाय पीत्वा वा स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्म्माचरणम् २७ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पेऽप्रदाय धूपदीपदानम्२९उपानद्भावारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम्३०भेरीशब्देन विना विष्णुप्रबोधनम् ३१ अजीर्णे सति विष्णुस्पर्शनम्३२। एतदुपलक्षणम्। इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ *॥
अपि च।

धरण्युवाच।
“तवापराधात् देवेश वर्ज्यान् यान् वैष्णवेन च।
निरापराधो मनुजः सापराधश्च जायते ॥
कर्म्मणाचरणे येन करणेन जुगुप्सितम्।
तच्च पूजाफल सर्व्वं जायते तद्वदस्व मे ॥

वराह उवाच।
कर्म्मणा मनसा वाचा ये पापरुचयो जनाः।
भक्षण दन्तकाष्ठस्य राजान्नस्य तु भोजनम् ॥
मैथुन शवसस्पर्श पुरीषोत्सर्गमेव च।
सूतक्युदक्याः क्षपण स्पर्शन मेहन तथा ॥
अभाष्यभाषण कोप पिण्याकस्य च भक्षणम्।
रक्तपारक्यमलिन वस्त्रधारित्वनीलिजम्॥
गुरोश्चालोकनिर्व्वन्ध पतितान्नस्य भक्षणम्।
अभक्ष्यभक्षणञ्चैव तण्डुलीयविभीतकम् ॥
अदान तु वरान्नस्य जालपादवराकयो.।
भक्षण देवतागारे सोपानत्कोपसर्पणम् ॥
तथैव देवपूजाना निषिद्धकुसुमार्च्चनम्।
अनुत्तार्य्य च निर्म्माल्य पूजा जीर्णान्धकारयोः॥
पान सुराया देवस्य अन्धकारे प्रबोधनम्।
वातकर्म्मार्च्चने विष्णोरनमस्करण तथा ॥
अपराधास्त्रयस्त्रिंशत् समाख्याता मया धरे।
एभिर्युक्तस्तु पुरुषो विष्णु नैव प्रपश्यति ॥
दूरस्थो न नमस्कार कुर्य्यात् पूजा तु राक्षसी॥”
तत्प्रायश्चित्त यथा,—
“एकरात्र द्विरात्र वा त्रिरात्रं स्नानमेव च।
सवासा पञ्चगव्याशी मलवस्त्रान्तिक क्रमात्॥
नीलीरङ्गापनोदार्थं गोमयेन प्रघर्षणम्।
प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात् नीलीवस्त्रस्य धारणात्।
चान्द्रायणद्वय कुर्य्यात् गुरो. क्षमितमुत्तमम्।
चान्द्रायण पराकञ्च पतितान्नस्य भक्षणात् ॥
चान्द्रायण पराकञ्च प्राजापत्य तथैव च।
गोप्रदानञ्च भोज्यञ्च अभक्ष्यस्य च भक्षणे ॥
उपवासस्तु पञ्चाह पञ्चगव्येन शुध्यति।
सोपानत्कश्चरेत् पाद कृच्छ्रस्य द्विरभोजनम् ॥
पुष्पाभावेऽर्च्चन स्नान देवस्पर्शञ्च कारयेत्।
अनिर्म्माल्ये नमस्कार स्नान पञ्चामृतेन तु ॥
सुरापाने द्विजातीना चान्द्रायणचतुष्टयम्।
तथैव द्वादशाष्टौ तु प्राजापत्यत्रय चरेत् ॥
ब्रह्मकूर्च्चेन शुद्धि स्यात् गोप्रदानत्रयेण च।
त्रयायामेकरात्रं च पञ्चामृतनिषेवणात् ॥
मुच्यते त्वपराधैस्तु तथा विष्णोः स्तवं पठन्।
एतत्ते कथित गुह्य किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि॥

धरण्युवाच।
अस्ति कश्चिदुपायोऽत्र येन त्वं नृषु तुष्यसि।
पूजितः सफलश्चासि अपराधविशोधनः ॥

वराह उवाच।
संवत्सरस्य मध्ये तु तीर्थे सौकरवे मम।
कृतोपवास स्नानेन गङ्गाया शुद्धिमाप्नुयात्।
मथुराया तथाप्येव सापराधः शुचिर्भवेत् ॥
अनयोस्तीर्थयोरेव यः सेवेत सकृन्नरः।
सहस्रजन्मजनि तानपराधान् जहाति स ।
स्नानात् पानात् तथा ध्यानात् कीर्त्तनाद्वारणात्तथा।
श्रवणान्मननाच्चैव दर्शनाद् याति पातकम् ॥
इति वाराहपुराणे अपराधप्रायश्चित्तनामाध्यायः ॥

सेवि, क्ली, (सेव्यते लोकैरिति। सेव+इन्।) फलविशेषः। सेओ इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। १ वदरम् २ सिञ्चितिकाफलम् ३ मुष्टिप्रमाणम् ४ सेवितम् ५ सेवम् ६। अस्य गुणाः। वातपित्तहरत्वम्। गुरुत्वम्। बृंहणत्वम्। कफकरत्वम्। हृष्यत्वम्। पाके स्वादुरसत्वम्। हितत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट. ॥

सेविका, स्त्री, मिष्टान्नविशेष.। सेओयाजि इति भाषा। यथा,—
“समितावर्त्तिकाः कृत्वा सुसूक्ष्मा यवसन्निभा.।
शुष्काः चीरेण ससाध्या भोज्या घृतसितान्विताः ॥”
अस्या गुणा ।
“सेविका तर्पणी बल्या गुर्व्वी पित्तानिलापहा
ग्राहिणी सन्धिकृद्रुच्या ता खादेन्नातिमात्रया”
इति भावप्रकाशः ॥
(दासी। भुजिष्या। इति केचित् ॥)

सेवित, त्रि.(सेव+क्त।) समुपासितगुर्व्वादिः। तत्पर्य्याय। वरिवसितः २ वरिवस्यितः ३ उपासित. ४ उपचरितः ५। इति शब्दरत्नावली ॥ आराधितः। उपभुक्तः। आश्रित। इति सेवधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा,महाभारते। १। १७। ६।
“काञ्चनाभरण चित्र देवगन्धर्व्वसेवितम् ॥”)

सेविफले, क्ली। इति राजनिर्घण्टः ॥

सेव्य,क्ली, (सेव्यते इति। सेव+ण्यत्।) वीरणमूलम्। इत्यमरः। २। ४। १६४ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
“वीरणस्य तु मूल स्यादुशीर नलदञ्च तत्।
अमृणालञ्च सेव्यञ्च समगन्धिकमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥
लामज्जकम्। उशीरवत्पीतच्छविद्वणविशेषः।
तत्पर्य्यायो यथा,—
“लामज्जकं सुनालं स्यादमृणालं लयं लघु।
इष्टकापथक सेव्य नलदञ्चावदातकम् ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

"स्वादुशीर मृणालञ्च सेव्य लामज्जकन्तथा।"
इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥)

सेव्य, पु, (सेव्यते इति। सेव + ण्यत्।) अश्वत्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ हिज्जलवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

सेव्य, त्रि, (सेवृ सेवने + ण्यत्।) सेवार्हः। इति मेदिनी॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ५२। १२७।
"अहं त सेव्यमन्वेषा करिष्यामीश्वर चणात्।
तत्त वृणीष्व भर्त्तार यदि ते पुत्रि रोचते॥")

सेव्या, स्त्री, (सेव + ण्यत्। टाप्।) वन्दावृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

सै, चित्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर अक०-अनिट्।) सायति। चिति चयः। इति दुर्गादासः॥

सैंह, त्रि, (सिंहस्यायमिति। सिंह + अण्।) सिंहसम्बन्धी। सिंहतुल्य। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (स्त्रियां ङीप्। यथा, माघे।१।४७।
"सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता
नृसिंह सैंहीमतनुं तनुं त्वया।
स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरै-
रुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः॥

सैंहली, स्त्री, (सिंहले देशे भवा। सिंहल + अण्। ङीप्।) सिंहपिप्पली। तत्पर्य्यायः। सर्पदण्डा २ सर्पाङ्गी ३ ब्रह्मभूमिजा ४ पार्व्वती ५ शैलजा ६ ताम्रा ७ लम्बबीजा ८ उत्कटा ९ अद्रिजा १० सिंहलस्था ११ लम्बदन्ता १२ जीवला १३ जीवाला १४ जीवनेत्री १५ कुरुम्बी १६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। जन्तुनाशित्वम्। दीपनत्वम्। कफश्वाससमीरार्त्तिशमनत्वम्। कोष्ठशोधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ सिंहलद्वीपभवे, त्रि॥

सैंहिक, पु, (सिंहिकाया भवः। अण्।) राहुः। इति शब्दरत्नावली॥

सैंहिकेय, पु, (सिंहिकाया अपत्यं पुमानिति। सिंहिका + ढक्।) राहुः। इत्यमरः॥ (यथा, माघे। २। ३५।
"ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः सुखम्
पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैंहिकेयोऽसुरद्रुहाम्॥")

सैकत, क्ली, (सिकताः सन्त्यत्रेति। अण्।) वालुकामयतटम्। इत्यमरः। १। २। २६॥ (यथा, कुमारे। १। २९।
"मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः
सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां
क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये॥"

सैकत, त्रि, (सिकताः सन्त्यत्रेति। सिकता + "सिकताशर्कराभ्याञ्च।" ५। २। १०४। इति अण्।) सिकतामयः। इत्यमरः।१। १०। ९॥ तत्पर्य्यायः। सिकतिलः २ सिकतावान् ३। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भागवते। ११।२७।१२।
"शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता॥")

सैकतिक, क्ली, मात्रयात्रा। मङ्गलसूत्रकम्। इति मेदिनी॥

सैकतिक, पु, (सैकतं पुलिनं प्रियत्वेनास्त्यस्येति। सैकत + ठन्।) सन्न्यस्तः। क्षपणकः। सन्देहजीविनि, त्रि। इति मेदिनी॥

सैकतेष्ट, क्ली, (सैकतं स्थानमिष्टमस्य।) आर्द्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ वालुकामयप्रिये, त्रि॥

सैतवाहिनी, स्त्री, बाहुदानदी। इत्यमरः। १। १०। ३३।

सैद्धान्तिक, त्रि, (सिद्धान्तं वेत्तीति। सिद्धान्त + ठक्।) सिद्धान्तज्ञः। इति हेमचन्द्रः कौमुदी च॥

सैनापत्य, क्ली, (सेनापतेर्भावः कर्म्म वा। सेनापति + "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्।" ५।१।१२८। इति यक्।) सेनापतेर्भावः। तत्कर्म्म च। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, मनुः।१२।१००।
"सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च।
सर्व्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति॥"
सेनापतेरिदमिति। "दित्यदित्यादित्येति।" ४। १। ८५। इति ण्यः।) सेनापतिसम्बन्धिनि, त्रि॥

सैनिक, पु, (सेना समवैतीति। सेना + "सेनाया वा।" ४। ४। ४५। इति पक्षे ठक्।) सेनायां समवेतः। इत्यमरः। २। ८। ६१॥ मिलितहस्त्यश्वरथपादाता सेना तत्र ये समवेता एकदेशीभूतास्ते सैन्याः सैनिकाश्च। इति भरतः॥ (यथा, रघुः। ३। ६१।
"निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां
सहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैः॥")
सैन्यरक्षकः। इति मेदिनी अमरश्च॥ प्राणिवधनियुक्तः। यथा, श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धगद्यम्। ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सैनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबन्तीति। सैनिकाः प्राणिवधनियुक्ताः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ सेनासम्बन्धिनि, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ७। १९०। ४१।
'एवं तं निहतं सङ्ख्ये दृष्ट्वा सैनिको जनः॥")

सैन्धव, क्ली, पु, (सिन्धौ समुद्रतीरे सिन्धुदेशे वा भवम्। सिन्धु + "अणञौ च।" ४।३।३३। इति अण्।) लवणविशेषः। स तु सिन्धुनद्युपलक्षितदेशोद्भवः। तत्पर्य्यायः। शीतशिवम् २ माणिमन्थम् ३ सिन्धुजम् ४। इत्यमरः। २।९।४२॥ वशिरम् ५ सिन्धुदेशजम् ६ माणिबन्धम् ७। इति जटाधरः॥ शितशिवम् ८। इति शब्दरत्नावली॥ नादेयम् ९ शिवम् १० सिद्धम् ११ शिवात्मजम् १२ पथ्यम् १३। अस्य गुणाः।
"सैन्धवं लवणं हृद्यं चक्षुष्यं दीपनं रुचि।
पूतं स्वादु त्रिदोषघ्नं व्रणदोषविबन्धजित्॥
सैन्धवं द्विविधं ज्ञेयं सितं रक्तमिति क्रमात्॥
रसवीर्य्यविपाकेषु गुणाढ्यं कथितं सितम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
अपि च।
"सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु।
स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत्॥"
इति भावप्रकाशः॥
किञ्च।
"सैन्धवं दोषजिद्पथ्यं चक्षुष्यमविदाहि च।
अग्निसन्दीपनं स्निग्धं रोचनं मधुरं लघु॥"
इति राजवल्लभः॥
तत्तु हविष्यान्नम्। यथा, स्मृतिः।
"लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी।"
इति हविष्यान्नगणने तिथ्यादितत्त्वम्॥

सैन्धव, पु, (सिन्धुरभिजनोऽस्येति। सिन्धु + "सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ।" ४।३।९३। इति अण्।) घोटकः। स तु सिन्धोरदूरभवः। विकारश्चेति अदूरभवार्थे अण्। इत्यमरभरतौ। २।८।४४। (यथा, भागवते।९।१।२३।
"स एकदा महाराज! विचरन् मृगया वने।
वृतः कतिपयामात्यैरश्वमारुह्य सैन्धवम्॥"
सिन्धुदेशाधिपतिः। जयद्रथः। यथा, महाभारते। १। १। १९६।
"यदा द्रोणः कृतवर्म्मा कृपश्च
कर्णो द्रौणिर्मद्रराजश्च शूरः।
अमर्षयन् सैन्धवं वध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय॥"
सिन्धुदेशोत्पन्नमात्रे। यथा, तत्रैव। २। ५१। २४
"हारहूणांश्च चीनांश्च तुखारान् सैन्धवांस्तथा॥")

सैन्धवी, स्त्री, तालादिरसनिर्य्यासः। तत्पर्य्यायः। हाला २। अस्या गुणाः। शीतत्वम्। कषायत्वम्। अम्लत्वम्। पित्तदाहनाशित्वम्। वातदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

सैन्य, क्ली, (सेना एव। चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्।) सेना इत्यमरः। २। ८। ७८॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८७। २१।
"हतशेषं ततः सैन्यं दृष्ट्वा चण्डं निपातितम्।
मुण्डञ्च सुमहावीर्य्यं दिशो भेजे भयातुरम्॥")

सैन्य, पु, (सेना समवैतीति। सेना + "सेनाया वा।" ४।४।४५। इति ण्य।) सेनासमवेतः। इत्यमरः। २। ८। ६१। "मिलितहस्त्यश्वरथपादाता सेना तत्र ये समवेता एकदेशीभूतास्ते सैन्याः सैनिकाश्च।" इति भरतः॥ किञ्च।
"सैन्यं क्लीबं बलेऽथ ना समवेते तु वाच्यवत्॥"
इति मेदिनी॥

सैन्यपृष्ठ, क्ली, (सैन्यस्य पृष्ठम्।) सैन्यस्य पश्चाद्भागः। यत्र स्थितो राजा स्वसैन्यं प्रतिगृह्णाति। तत्पर्य्यायः। प्रतिग्रहः २। इत्यमरः॥ परिग्रहः ३। इति भरतः॥ पतद्ग्रहः ४। इति टीकान्तरम्॥

समन्तिकं,क्ली,सिन्दूरम् । इति केचित्॥सीमन्त-शब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सैरन्ध्री, स्त्री, (स्वैर स्वाच्छन्द्य चरतीति । चर+मूलविभुजादित्वात् कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) अन्यवेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी । इत्यमरः । २ । ६ । १८ । (यथा, महाभारते । ३ । ६५ । ५१ ।
"सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
वयसा तुल्यता प्राप्ता सखी तव भवत्वियम्॥")
द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः ॥ (वर्णसङ्करसम्भूत-स्त्री । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १९ ।
"अगम्यागमनाच्चैव जायते वर्णसङ्करः ।
बाह्यानामनुजायन्ते सैरन्ध्र्यां मागधेषु च ।
प्रसाधनोपचारज्ञमदासन्दासजीवनम् ॥")

सैरिक, पु, (सीर+ठक् ।) सीरेण लाङ्गलेन खनति यः । क्षषान् इति भाषा ॥ (सीरं वहतीति । सीर+"हलसीरात् ठक् ।" ४ । ४ । ८१ । इति ठक् ।) सीरस्य वोढ़ा । हेलेगरु इति भाषा ॥ (सीरस्येदमिति । "हलसीरात् ठक् ।" ४ । ३ । १२४ । इति ठक् ।) सीर-सम्बन्धिनि, त्रि । तेषां पर्य्यायः । हालिकः २ लाङ्गलिकः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ६४ ॥

सैरिन्ध्री, स्त्री, (स्वैर स्वातन्त्र्य चरतीति । चर+मूलविभुजादित्वात् कः । पृषोदरादित्वात् साधुः । गौरादित्वात् ङीष् ।) परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका । इत्यमरः । २ । ६ । १८॥ तत्पर्य्यायः । सैरन्ध्री २ सैरिन्ध्रिः ३। इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । २ ।
"वासश्च परिधायैकं कृष्णा सुमलिनं महत् ।
कृत्वा वेशं हि सैरिन्ध्र्याः कृष्णा च व्यचरत् तदा ॥")
वर्णसङ्करसम्भूतस्त्री । महल्लिका । इति मेदिनी । द्रौपदी । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २३ । ५ ।
"यथा सैरिन्ध्रीदोषेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम्॥"

सैरिभः, पु, (सीरे लाङ्गलवहने इभ इव । शक-न्ध्वादित्वात् साधुः । ततः स्वार्थे अण्।)महिषः । इत्यमरः । २ । ५ । ४ ॥ स्वर्गः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

सैरीय, पुं, (सीरे भवः । अण् । सैरः कर्षस्तत्र भव । छात् छः ।) झिण्टी । इति शब्द-रत्नावली ॥

सैरीयक, पु, (सैरीय एव । स्वार्थे सञ्ज्ञाया वा कन् ।) झिण्टी । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ अस्य गुणाः । कफवातनाशित्वम् । इति राज-वल्लभः ॥

सैरेयः, पु, (सैरे कर्षे भवः । सैर+"नद्यादिभ्यो ढक् ।" ४।२।९७। इति ढक् ।) झिण्टी । इति शब्दमाला भरतश्च ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते॥"
अथास्य गुणाः ।
"सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सैरेयक, पु, (सैरेय एव । स्वार्थे कन् ।) झिण्टी । इति राजनिर्घण्टो भरतश्च ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥")

सैवाल, क्ली, शैवालम् । यथा,—
"या पांशुपाण्डरवपुर्व्विरसा पुरासीत्
सैवालकाङ्कुरलतामधुना बिभर्त्ति ।
वक्रं प्रसर्पति तनोर्वितनोति लक्ष्मीं
प्रायः पयोधरसमुन्नतिरत्र हेतुः ॥"
इति प्रसिद्धश्लेषकाव्यम् ॥

सोः, स्त्री, पार्व्वती । इति केचित् ॥ षोधातोः क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

सोढ, त्रि, (सह मर्षणे+क्तः । "सहिवहोरोद-वर्णस्य ।" ६ । ३ । ११२ । इति अवर्णस्य ओत् ।) क्षान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ९७ ॥ दुःखादिसहनशीलः । इति तट्टीकायां नील-कण्ठः ॥

सोढा, [ऋ] त्रि, (सहते इति । सह+तृच् ।) क्षमायुक्तः । शक्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २६ । ६ ।
"सोढा शस्त्रनिपातानामग्निसंस्पर्शस्य चानघ ।
स पाण्डवबलं सर्व्वमद्यैको नाशयिष्यति ॥")

सोत्कण्ठ, त्रि, (उत्कण्ठया सह वर्त्तमानः ।) उत्कण्ठायुक्तः । तत्पर्य्यायः । उत्कः २ उन्मनाः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-सागरे । २१ । ४५ ।
"तत्रोद्यानगतं सा तं वत्सेशं सख्युदीरितम् ।
ददर्श दूरात् सोत्कण्ठा चकोरीवामृतत्विषम् ॥")

सोल्लास, क्ली, (उल्लासेन सह वर्त्तमानम् ।) प्रियावाक्यम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"सोल्लुण्ठनन्तु सोल्लासं चटु चाटु प्रियोदितम्॥"

सोल्लास., पु, (उल्लासेन आधिक्येन सह वर्त्त-मानः ।) सशब्दहास्यम् । यथा,—
"सोल्लास आच्छुरितकमवच्छुरितकं तथा ।
अट्टहासो महाहासो हासः प्रहास इत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

सोदय,त्रि,उदयेन सह वर्त्तमानम् । वृद्धियुक्तम्। सुद् समेत् इति भाषा । यथा,—
"दत्ता कन्या हरन् दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम्
मृतायां वरं आदद्यात् परिशोध्योभयव्ययम् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वधृततया ज्ञवल्क्यवचनम् ॥

सोदर, पु, (सह समानं उदरं यस्य । नहस्य सः ।) सहोदरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २९९ ।
"भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा॥")

सोदरा, स्त्री, सहोदरा भगिनी । इति सोदर-शब्दादाप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

सोदर्य्यः, पु, (समानोदरे शयितः । सोदर+"सोदरात् यः ।"४।४।१०९। इति यः ।) सहो-दरः । इत्यमरः।२।६।३४॥ (यथा,रघुः ।१५।२६।
"स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसम् ।
भ्रातुः सोदर्य्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोभिनः ॥")

सोनहः, पु, लसुनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सोन्मादः, त्रि, (उन्मादेन सह वर्त्तमानः ।) उन्मदः । उन्मदिष्णुः । तस्य रूपान्तराणि यथा । उन्मादः । सून्मादः । सून्मदः । इत्य-मरटीकायां भरतः । ३ । १ । २३ ॥

सोपकरण त्रि, उपकरणेन सह वर्त्तमानम् । उपकरणविशिष्टम् । यथा,—
"एवञ्च अमुककाम इति सोपकरणं वत्सतरी-चतुष्टययुक्तं वृषमिति चाभिलप्य उत्सर्गः सङ्-च्छते ।" इति वृषोत्सर्गतत्त्वम् ॥ इदं सोप-करणमामान्ननैवेद्यममुकदेवतायै नमः । इति च पूजापद्धतिः ॥

सोपकारः, त्रि, उपकारविशिष्टः । उपकारेण सह वर्त्तमान इति बहुव्रीहिसमासे कृते सह-शब्दस्य सादेशेन निष्पन्नः ॥

सोपध, त्रि, (उपधया सह वर्त्तमानमिति ।) सच्छद्मदानादि । यथा हारीतः । अथासद्द्रव्य-दानमस्वर्ग्यं यच्च दत्त्वा परितप्यते । तद्व्यदान-मफलं यच्चोपकारिणे ददाति तच्चात्र परि-क्लिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यस्यावितमल्पं यच्चापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्रवति यच्च दत्त्वा प्रकीर्त्तयते क्षयदानं यच्चाश्रद्धया ददाति क्रोधाद्राक्षसं यच्चाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वाक्रो-शति असत्कृतं पैशाचं यच्चावज्ञातं ददाति दत्त्वा वावजानीते सुमूर्षोस्तामसं यच्चाप्रकृतो ददाति । एते दानोपसर्गा यैरुपसृष्टं दानं सम्प्रसिद्धमस्वर्ग्यं मयशस्यमभ्रुवफलं भवत्यल्पफलं वेति । तर्हि त्यागानन्तरकाले हस्तार्पणसम्भवे-ऽपि अदानमसमर्पणम् । उपकारिणे व्यसनो-पकारिणे । तस्मात् यथोक्तोपकरणरहितम् । सोपधं सच्छद्म । अन्यस्यावितं लोकसम्भाव-नार्थं प्रकाशितम् । अनिष्टदानं शवे दानम् । क्षयो मानभङ्गः । अप्रकृतो भयादिमान् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सोपप्लव, पु, (उपप्लवेन सह वर्त्तमानः ।) राहु-ग्रस्तः चन्द्रः सूर्य्यश्च । इत्यमरः । १ । ४ । १०॥

सोपवास, त्रि, (उपवासेन सह वर्त्तमानः ।) उपवासविशिष्टः । यथा,—
"मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

सोपाक, पु, श्वपाकः । इति केचित्॥(चण्डालात् पुक्कस्यां समुत्पन्नोऽन्त्यजजातिविशेषः । यथा, मनुः । १० । ३८ ।
"चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।
पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥")

सोपाधि', त्रि, (उपाधिना सह वर्त्तमानः ।) उपाधियुक्त. । प्रतिलाभेच्छादिना दानादिः। यथा नारद ।

"अदत्तन्तु भयक्रोधकामशोकरुगन्विते ।
बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जिते ॥
कर्त्ता ममेद कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्॥"

प्रतिलाभेच्छया सोपाधिदत्तमुपाध्यमिहावसित्त मिति विवादचिन्तामणि । इति शुद्धितत्त्वम्॥

सोपान, क्ली, (उपानमुपरिगमन तेन सह विद्यमानम् ।) आरोहणम्। इत्यमर । २।२।१८॥ इष्टकादिरचिते पयिठा इति ख्याते । देशान्तरे खडखडीति यत् प्रसिद्धम्। आरुह्यते अनेन आरोहण अनट । उपपूर्व्वादनितेर्भावे अन् अनेकार्थत्वादुपान ऊर्द्ध्वगमन तेन सह वर्त्तते सोपानम्। सोपानसिद्धसाध्या सबाधसमूढ़मत्रणीति दन्त्यादावुणविवेक । इति भरत॥ किञ्च ।

"आरोहणञ्च सोपान पैठा इति समाह्वये ।
सोपाने काष्ठघटिते नि श्रे णिस्त्वधिरोहिणी ॥
नि श्रे णी स्यान्नि श्रयणी तथा नि श्रे यिणीत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, कुमारे । १ । ३९ ।

"मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या
वलित्रय चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥"

सोभाञ्जन , पु , शोभाञ्जन । इत्यमरटोकाया भरत । २ । ४ । २१ ॥

सोम क्ली, (सुप्रसवैश्वर्य्ययो + मन्।)काञ्जिकम्। स्वर्ग । इति केचित् ॥

सोम , पु , (सौति अमृतमिति । सु प्रसवे + "अर्त्तिस्तुसुहुसृिति ।" उणा० १ ।१३९। इति मन् ।) चन्द्र । इत्यमर । १ । ३ । १४॥(यथा, हरिवंशे । ४ । २ ।

"द्विजाना वीरुधाञ्चैव नक्षत्रग्रहयोस्तथा ।
यज्ञाना तपसाञ्चैव सोम राज्येऽभ्यषेचयत ॥")

कर्पूर । इति चामर ।२।६।१३० ॥ वानर । कुबेर । यम । वायु । वसुभेद । (यथा, मात्स्ये । ५ । २१ ।

"आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनल ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता ॥")

जलम् । सोमलतौषधि । इति मेदिनी ॥ (अस्य विवरण यथा,—

"ब्रह्मादयोऽसृजन् पूर्व्वममृत सोमसञ्ज्ञितम् ।
जरामृत्युविनाशाय विधान तस्य वक्ष्यते ॥

एक एव खलु भगवान् सोम स्थाननामाकृतिवीर्य्यविशेषैश्चतुर्व्विंशतिधा भिद्यते । तद्यथा,

अंशुमान् मुञ्जवांश्चैव चन्द्रमा रजतप्रभ ।
दूर्व्वासोम कनीयांश्च श्वेताक्ष कनकप्रभ ॥
प्रतानवांस्तालवृन्त करवीरोऽशवानपि ।
स्वयम्प्रभो महासोमो यश्चापि गरुडाहृत ॥
गायत्र्यस्त्रैष्टुभ पाङ्क्तो जागत शाङ्करस्तथा।
अग्निष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति सञ्ज्ञित ॥
गायत्र्या त्रिपदा युक्तो यश्चोडुपतिरुच्यते ।
एते सोमा समाख्याता वेदोक्तैर्नामभि शुभै ॥
सर्व्वेषामेव चैतेषामेको विधिरुपासने ।
सर्व्वे तुल्यगुणाश्चैव विधान तेषु वक्ष्यते ॥

अतोऽन्यतम सोममुपयुयुक्षु सर्व्वोपकरणपरिचारकोपेत प्रशस्तदेशे त्रिवृतमागार कारयित्वा हृतदोष प्रतिसंसृष्टभक्त प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु अंशुमन्तमादायाध्वरकल्पेनाहृतमभिषुतमभिहुत चान्तरागारे कृतमङ्गल सोमकन्द सुवर्णसूच्या विदार्य्य पयो गृह्णीयात् सौवर्णे पात्रेऽञ्जलिमात्र तत सकृदेवोपयुञ्जीत नास्वादयंस्तत उपस्पृश्य शेषम प्सु वसाद्य यमनियमाभ्यामात्मान संयोज्य वाग्यतोऽभ्यन्तरत सुहृद्भिरुपास्यमानो विहरेत् ॥

रसायन पीतवांस्तु निवाते तन्मना शुचि ।
आसीत तिष्ठेत् क्रामेच्च न कथञ्चन संविशेत्॥

साय वा भुक्तवान् श्रुतशान्ति कुशशय्याया कृष्णाजिनोत्तराया सुहृद्भिरुपास्यमान शयीत तृषितो वा शीतोदकमात्रा पिबेत्तत प्रातरुत्थायोपश्रुतशान्ति कृतमङ्गलो गा स्पृष्ट्वा तथैवासीत । तस्य जीर्णे सोमे छर्द्दिरुपपद्यते तत शोणिताक्त कृमिव्यामिश्र छर्द्दितवत साय शृतशीत क्षीर वितरेत्। ततस्तृतीयेऽहनि कृमिव्यामिश्रमतिसार्य्यते स तेनानिष्टप्रतिग्रहभुक्तप्रभृतिभिर्विशेषैर्मुक्त शुद्धतनुर्भवति तत साय स्नातस्य पूर्व्ववदेव क्षीर वितरेत् । क्षौमवस्त्रास्तृताया चैन शय्याया शाययेत ततश्चतुर्थेऽहनि तस्य श्वयथुरुत्पद्यते । तत सर्व्वाङ्गेभ्य कृमयो निष्क्रामन्ति तदहश्च शय्याया पांशुभिर वकीर्य्यमाण शयीत । तत. साय पूर्व्ववदेव क्षीर वितरेत् । एव पञ्चमषष्ठयोर्दिवसयोर्व्वर्त्तेत केवलमुभयकालमस्मै क्षीर वितरेत्तत सप्तमेऽहनि निर्म्मांसस्त्वगस्थिभृत केवल सोमपरिग्रहादेवोच्छ्वसिति । तदहश्च क्षीरेण सुखोष्णे न परिषिच्य तिलमधुकचन्दनानुलिप्तदेह पय पाययेत् । ततोऽष्टमेऽहनि प्रातरेव क्षीर परिषिक्त चन्दनप्रदिग्धगात्र पय पाययित्वा पांशुशय्या समुत्सृज्य क्षौमास्तृताया शाययेत्ततो मासमाप्याय्यते त्वक्चावदलति । दन्तनखरोमाणि चास्य पतन्ति। तस्य नवमदिवसात् प्रभृत्यणुतैलाभ्यङ्ग सोमवल्ककषायपरिषेक । ततो दशमेऽहन्येतदेव वितरेत्ततोऽस्य त्वक्स्थिरतामुपैति । एवमेकादशद्वादशयोर्व्वर्त्तेत। तत त्रयोदशात् प्रभृति सोमवल्ककषायपरिषेक । एवमाषोडशाद्वर्त्तेत तत सप्तदशाष्टादशयोर्द्दिवसयोर्द्दशना जायन्ते शिखरिण स्निग्धवज्रवैदूर्य्यस्फटिकनिकाशा समा स्थिरा सहिष्णव । तदा प्रभृति चानवै शालितण्डुले क्षीरयवागूमुपसेवेत यावत् पञ्चविंशतिरिति । ततोऽस्मै दद्याच्छाल्योदन मृदूभयकाल पयसा ततोऽस्य नखा जायन्ते विद्रुमेन्द्रगोपकतरुणादित्यप्रकाशा: स्थिरा स्निग्धा लक्षणसम्पन्ना केशाश्च जायन्ते त्वक् च नीलोत्पलातसीपुष्पवैदूर्य्यप्रकाशा । ऊर्द्ध्वञ्च मासात् केशान् वापयेत् वापयित्वा चोशीरचन्दनकृष्णातिलकल्कै शिर प्रदिह्यात् पयसा वा स्नापयेत् ॥

ततोऽस्यानन्तर सप्तरात्रात् केशा जायन्ते भ्रमराञ्जननिभा कुञ्चिता स्निग्धास्ततस्त्रिरात्रात् प्रथमपरिसरान्निष्क्रम्य मुहूर्त्त स्थित्वा पुनरेवान्त प्रविशेत् । ततोऽस्य बलातैलमभ्यङ्गार्थेऽवचार्य्यम् । यवपिष्टमुद्वर्त्तनार्थे । सुखोष्णञ्च पय परिषेकार्थे। अजकर्णकषायमुत्सादनार्थे। सोशीर कूपोदक स्नानार्थे। चन्दनमनुलेपनार्थे। आमलकरस-विमिश्राश्चास्य यूषसूपविकल्पा । क्षीरमधुकसिद्धञ्च कृष्णातिलमवचारणार्थे । एव दशरात्र ततोऽन्यद्दशरात्र द्वितीये परिसरे वर्त्तेत। ततस्तृतीये परिसरे स्थिरोकुर्व्वन्नात्मानमन्यद्दशरात्रमासीत । किञ्चिदातपपवनान् वा सेवेत पुनश्चान्त प्रविशेत् । न चात्मानमादर्शेषु वा निरीक्षेत रूपशालित्वात् ततोऽन्यद्दशरात्र क्रोधादीन् परिहरेदेव सर्व्वेषामुपयोग । विशेषतस्तु वक्ष्योप्रतानत्तुपादय सोमा भक्षयितव्या । तेषान्तु प्रमाणमर्द्धचतुर्थमुष्टय । श्च शवन्त सौवर्णे पात्रेऽभिषुणुयात् । चन्द्रमस राजते चोपन्याष्टगुणमैश्वर्य्यमवाप्येशानन्देवमनुप्रविशति। शेषास्तु ताम्रमये मृण्मये वा रोहिते वा चर्म्मणि वितते शूद्रवर्ज्ज त्रिभिर्वर्णै सोमा उपयोक्तव्या । ततश्चतुर्थे मासि पौर्णमास्या शुचौ देशे ब्राह्मणानर्च्चयित्वा कृतमङ्गलो नि क्रम्य यथोक्त व्रजेदिति ॥

ओषधीनाम्पति सोममुपयुज्य विचक्षण ।
दशवर्षसहस्राणि नवान् धारयते तनुम् ॥
नाग्निर्न तोय न विष न शस्त्र नास्त्रमेव च ।
तस्यालमायु क्षपणे समर्थाश्च भवन्ति हि ॥
भद्राणा षष्टिवर्षाणा प्रसूतानामनेकधा ।
कुञ्जराणा सहस्रस्य बल समधिगच्छति ॥
क्षीरोद शक्रसदनमुत्तरांश्च कुरूनपि ।
यत्रेच्छति स गन्तु वा तत्राप्रतिहता गति ॥
कन्दर्प इव रूपेण कान्त्या चन्द्र इवापर ।
प्रह्लादयति भूताना मनासि स महाद्युति ॥
साङ्गोपाङ्गांश्च निखिलान् वेदान्विन्दति तत्त्वत
चरत्यमोघसङ्कल्पो देववच्चाखिल जगत् ॥
सर्व्वेषामेव सोमाना पत्राणि दश पञ्च च ।
तानि शुक्ले च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च॥
एकैक जायते पत्र सोमस्याहरहस्तदा ।
शुक्लस्य पौर्णमास्यान्तु भवेत् पञ्चदशच्छद ॥
शीर्य्यते पत्रमेकैक दिवसे दिवसे पुन ।
कृष्णपक्षक्षये चापि लता भवति केवला ॥
अंशुमानाज्यगन्धस्तु कन्दवान् रजतप्रभ ।
कदल्याकारकन्दस्तु मुञ्जवांल्लशुनच्छद ॥
चन्द्रमा. कनकाभासो जले चरति सर्व्वदा ।
गरुड़ाहृतनामा च श्वेताक्षश्चापि पाण्डुरौ ॥

सर्पनिर्म्मोकसदृशौ तौ हृचाग्रावलम्बिनौ।
तथान्यैर्मण्डलैश्चित्रैश्चित्रिता इव भान्ति ते॥
सर्व्वं एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्चदशच्छदाः।
चौरकन्दलतावन्तः पत्रैर्नानाविधैः स्मृताः॥
हिमवत्यर्व्वुदे सह्ये महेन्द्रे मलये तथा।
श्रीपर्व्वते देवगिरौ गिरौ देवसहे तथा॥
पारिपात्रे च विन्ध्ये च देवसुन्दे ह्रदे तथा।
उत्तरेण वितस्तायाः प्रवृद्धा ये महीधराः॥
पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः।
छठवत् प्लवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः॥
तस्योद्देशेषु चाप्यस्ति मुञ्जवानंशुमानपि।
काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम्॥
गायत्र्यस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा।
अत्र सन्त्यपरे चापि सोमाः सोमसमप्रभाः॥
न तान् पश्यन्त्यधर्म्मिष्ठाः कृतघ्नाश्चापि मानवाः
भेषजद्वेषिणश्चापि ब्राह्मणद्वेषिणस्तथा॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥*॥ "सोमनामौषधिराजः पञ्चदशपर्णः स सोम इव हीयते वर्द्धते च।" इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये॥ * ॥*॥) शिवः। दीधितिः। इत्युणादिकोषः। दिव्यौषधिः। सोमलतारसः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः। ३। २५७।
"मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम्।
अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते॥")
अमृतम्। पर्व्वतविशेषः। इति केचित्॥*॥ चन्द्रस्य विवरणं तथा। स च वायुकोणस्त्रीवैश्यजातिसत्त्वगुणलवणरसमृगशिरोनक्षत्रसमुद्राणामधिपतिः। इति बृहज्जातकादयः॥ एकहस्तप्रमाणशरीरः। श्वेतवस्त्रपरिधानः। शुक्लवर्णः। दक्षिणहस्तवरदः। गदायुक्तवामहस्तः। दशाश्वः। श्वेतपद्मस्थः। उमाधिदेवतः। जलप्रत्यधिदेवतः। सूर्य्याभिमुखः। यथा,—
"मासुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम्॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्।
जलप्रत्यधिदैवञ्च सूर्य्यास्यमाह्वयेत्तथा॥"
इति ग्रहयागतत्त्वम्॥ * ॥
तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—
ऋषय ऊचुः।
"सोमः पितॄणामधिपः कथं शास्त्रविशारद।
तद्वंशे के तु राजानो बभूवुः कीर्त्तिवर्द्धनाः॥
सूत उवाच।
आदिष्टो ब्रह्मणा पूर्व्वमत्रिः सर्गविधौ पुरा।
अनुत्तमं नाम तपः सृष्ट्यर्थं तप्तवान् प्रभुः॥
सदानन्दकरं ब्रह्म जगतः क्लेशनाशनम्।
ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणामभ्यन्तरमतीन्द्रियम्॥
शान्तिकृच्छान्तमनसस्तदन्तर्नयने स्थितम्।
माहात्म्यात्तपसो विप्राः परमानन्दकारकम्॥
यस्मादुमापतिः सार्द्धमुमया तमधिष्ठितः।
दृष्ट्वा अष्टमांशेन तस्मात् सोमोऽभवच्छिशुः॥
अथ सुस्राव नेत्राभ्यां धाम तच्चाम्बुसम्भवम्।
दीपयन् विश्वमखिलं ज्योत्स्नया सचराचरम्॥
तद्दिशो जगृहुर्धाम स्त्रीरूपेण सुतेच्छया।
गर्भो भूत्वोदरे तासामास्थितोऽब्दशतत्रयम्॥
तास्तमूचुर्व्वयं गर्भमशक्ता धारणे ततः।
समादायाथ तद्गर्भमेकीकृत्य चतुर्म्मुखः॥
युवानमकरोद्ब्रह्मा सर्व्वायुधधरं वरम्।
स्यन्दनेऽथ सहस्राश्वे वेदशक्तिमये प्रभुः॥
आरोप्य लोकमनयदात्मीयं स पितामहः।
ततो ब्रह्मर्षिभिः प्रोक्तमस्मत्स्वामी भवत्वयम्॥
ऋषिभिर्देवगन्धर्व्वैरोषधीभिस्तथैव च।
तुष्टुवुः सोमदेवत्यैर्ब्रह्माद्या मन्त्रसंग्रहैः॥
स्तूयमानस्य तस्याभूदधिको महसाञ्च यः।
तेजोवितानादभवद्भुवि दिव्यौषधीगणः॥
तद्दीप्तिरधिका तस्माद्रात्रौ भवति सर्व्वदा।
तेनौषधीशः सोमोऽभूत् द्विजेशश्चाभिगद्यते॥
वेदधामा रसश्चापि यदिदं चन्द्रमण्डलम्।
क्षीयते वर्द्धते चैव शुक्ले कृष्णे च सर्व्वदा॥
ततो विंशत्तथा सप्त दक्षः प्राचेतसो ददौ।
रूपलावण्यसंयुक्तास्तस्मै कन्याः सुवर्च्चसः॥"
इति मात्स्ये। २३। १—१५॥ * ॥
अपि च।
महातपा उवाच।
"ब्रह्मणो मानसः पुत्त्रः अत्रिर्नाम महातपाः।
तस्य पुत्त्रोऽभवत् सोमो दक्षजामातृतां गतः॥
सप्तविंशतिर्या कन्या दाक्षायण्यः प्रकीर्त्तिताः।
सोमपत्न्योऽपि मान्यास्तास्तासां श्रेष्ठा तु रोहिणी॥
तामेव रमते सोमः नेतरा इति शुश्रुम।
इतरा प्रोचुरागत्य चन्द्रस्यासमतां पितुः॥
दक्षोऽप्यसकृदागत्य तमुवाच स नाकरोत्।
समतां सोऽपि तं दक्षः शशापान्तर्हितो भव॥
एवमुक्तः क्षयं सोमो अगमद्दक्षशापतः॥
देवा मनुष्याः पशवो नष्टे सोमे सवीरुधः।
क्षीणाभवंस्तदा सर्व्वा ओषध्यश्च विशेषतः॥
क्षयं गच्छद्भिरत्यर्थमोषधीभिः सुरर्षभाः।
मूलेषु वीरुधां सोमः स्थित इत्यूचुरातुराः॥
तेषां चिन्ताभवत्तीव्रा विष्णुञ्च शरणं ययुः।
भगवानाह तान् सर्व्वान् ब्रूत किं क्रियते मया
ते चाहुर्देव दक्षेण शप्तः सोमो विनाशितः।
तानुवाच तदा देवो मथ्यतां कलसोदधिः॥
ओषध्यः सर्व्वतो देवाः प्रक्षिप्याम्बुषु सयतेः।
एवमुक्त्वा ततो देवान् दध्यौ रुद्रं हरिः स्वयम्॥
ब्रह्माणञ्च तथा दध्यौ वासुकिं नेत्रकारणात्।
ते सर्व्वे तत्र सहिता ममन्थुर्वरुणालयम्॥
तस्मिंस्तु मथिते जातः पुनः सोमो महीपते।
योऽसौ क्षेत्रज्ञसंज्ञो वै देहेऽस्मिन् पुरुषः परः॥
स एव सोमो मन्तव्यो देहिनां जीवसंज्ञकः।
परेच्छया स मूर्त्तिन्तु पृथक् सौम्यां प्रपेदिवान्
तमेव देवमनुजाः षोडशैमाश्च देवताः॥
उपजीवन्ति वृक्षाश्च तथैवौषधयः प्रभुम्॥
रुद्रस्तमेव सकलं दधार शिरसा तदा।
तदात्मिका भवन्त्यापो विश्वमूर्त्तिरसौ स्मृतः॥
तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतः पौर्णमासीतिथिं प्रभुः।
तस्यामुपोषयेद्राजन् तमर्थं प्रतिपादयेत्॥
स चान्नाहारश्च भवेत् तस्य ज्ञानं प्रयच्छति।
कान्तिं पुष्टिञ्च राजेन्द्र धनं धान्यञ्च केवलम्॥"
इति वाराहे सोमोत्पत्तिरहस्यनामाध्यायः॥*॥
तस्य क्षयवृद्धिकारणं यथा,—
ब्रह्मोवाच।
"राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता।
सिनीवाली कुहूश्चैव अमावास्या द्विधैव तु॥
अमा नाम रवे रश्मिश्चन्द्रलोके प्रतिष्ठिता।
यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावासी ततः स्मृता॥
पूर्व्वोदितकलाभिन्नपौर्णमास्यां निशाकरे।
पूर्णिमानुमती ज्ञेया पश्चात् स्तमितभास्करे॥
यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह।
तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता॥
यदा चास्तमिते सूर्य्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्गमः।
युगपत् सोत्तरारागस्तदानुमतिपूर्णिमा॥
राका तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह।
रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन्॥
सिनीवाली प्रमाणन्तु क्षीणशेषो निशाकरः।
अमावास्या विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्मृता॥
कुहेति कोकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते।
तत्कालसंज्ञा त्वेषा वै अमावस्या कुहूः स्मृता॥
अनुमत्या सराकाया सिनीवाल्या कुहूं विना
एतासां विरलः कालः कुमात्रेति कुहूः स्मृता॥"
विरलस्थाने हिलवेति च पाठः।
"कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्द्धयते रविः।
अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात्॥
प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पवनः कलाम्।
विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीन्तु प्रजापतिः॥
पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः।
सप्तमीमृषयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीम्॥
नवमीं कृष्णपक्षस्य पिबतीन्द्रः कलामपि।
दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम्॥
द्वादशीन्तु कलां विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम्।
चतुर्द्दशीं पशुपतिः कलां पिबति नित्यशः॥
ततः पञ्चदशीञ्चैव पिबन्ति पितरः कलाम्।
कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्य्यमण्डलम्॥
अमाया विशते रश्मौ अमावासी ततः स्मृता॥
पूर्व्वाह्ने विशते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्पतिम्।
अपराह्ने विशत्यप्सु स्वयोनिः वारिसम्भवः॥
आपः प्रविष्टः सोमश्च शेषया कलयैकया।
तृणगुल्मलतावृक्षान्निष्पादयति चौषधीः॥
तमोषधिं स्थितं गावश्चरन्त्यापः पिबन्ति च।
तदङ्गानुगतं गोभ्यः क्षीरत्वमुपगच्छति॥
तत् क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातयः।
स्वाहाकारवषट्कारैर्जुहृत्याहुतयः क्रमात्।
हुतमग्निषु देवाय पुनः सोमं विवर्द्धयेत्॥
एवं सक्षीयते सोमः क्षीणश्चाप्याय्यते पुनः।
तस्मात् सूर्य्यः शशाङ्कस्य क्षयवृद्धिविधिर्विभुः॥"
इत्याद्ये देवीपुराणे चन्द्रक्षयवृद्धिनामाध्यायः॥*

तस्य राहुग्रासकारणं यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

"यदयं वदते लोको वालिशत्वान्महामते ।
तदहं सम्प्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्य्योपरागिकम् ॥
यदि सत्यमयं ग्रस्तस्तेजोराशिर्दिवाकरः ।
तत् कथं नोदरस्थेन राहुणं भस्मसात् कृतः ॥
अथवा राहुणाक्रम्य ग्रस्तुवक्त्रे प्रवेशितः ।
तत् कथं दशनैस्तीक्ष्णैः शतधा न विखण्डितः ॥
विभुक्तश्च पुनर्दृष्टस्तथैवाखण्डमण्डलः ।
न चास्यापहृतं तेजो न स्थानादपसारितः ॥
यदि वा क्षेपनिष्ठ्यूतः कथं दीप्ततरोऽभवत् ।
तस्मान्न तेजसा राशी राहोर्व्वक्त्रं गमिष्यति ॥
भक्ष्यार्थं सर्व्वदेवानां सोमः सृष्टः स्वयम्भुवा ।
तत्रस्थममृतञ्चापि सम्भूतं सूर्य्यतेजसा ॥
पिबन्त्यम्बुमयं देवाः पितरश्च स्वधामृतम् ।
त्रयश्च त्रिशतश्चैव त्रयस्त्रिंशत्तथैव च ।
त्रयश्च त्रिसहस्राश्च देवाः सोमं पिबन्ति ये ॥
राहोरप्यमृतं भागं पुरा सृष्टं स्वयम्भुवा ।
तस्मात्तद्राहुरागत्य पातुमिच्छति पर्व्वसु ॥
उद्धृत्य पार्थिवीं छायामभ्राकारां तमोमयीम् ।
पातुमिच्छन् ततश्चन्द्रमाच्छादयति छायया ॥
शुक्ले च चन्द्रमभ्येति कृष्णे पर्व्वणि भास्करम् ।
सूर्य्यमण्डलसंस्थस्तु चन्द्रमेव जिघांसति ॥
तस्मात् पिबति तं राहुस्तनुमस्याविनाशयन् ।
अविहिंसन् यथा पद्मं पिबति भ्रमरो मधु ।
चन्द्रस्थममृतं तद्वदभेदाद्राहुरश्नुते ॥
चन्द्रकान्तो मणिर्यद्वत्तुहिनं क्षरते क्षणात् ।
क्षरन्नपि न क्षीयेत तेजसा नैव मुच्यते ॥
यथा सूर्य्यमणिः सूर्य्यादुत्पाद्य पावकं शुभम् ।
न भवत्यङ्गहीनोऽपि तेजसा नैव मुच्यते ॥
एवं चन्द्रश्च सूर्य्यश्च छादितावपि राहुणा ।
स्वतेजसा न मुच्येते नाङ्गहीनौ बभूवतुः ॥
पर्व्वस्थश्च चन्द्रस्य माणिक्यकनकाकृतिः ।
सोमो दैवतसंयोगात् छायायोगाच्च पार्थिवात् ।
राहोश्च वरलब्धाद्वै प्रक्षरेदमृतं शशी ॥
स्वदोहकाले सम्प्राप्ते वत्सं दृष्ट्वा च गौर्यथा ।
स्वाङ्गादेव क्षरेत् क्षीरं तथेन्दोः क्षरतेऽमृतम् ॥
पितेव सूर्य्यो देवानां सोमो मातेव लक्ष्यते ।
यथा मातुः स्तनं पीत्वा जीवन्ते सर्व्वजन्तवः ।
पीत्वामृतं तथा सोमात् तृप्यन्ते सर्व्वदेवताः ॥
सम्भृतं सर्व्वयागेषु तथा यं क्षरते शशी ।
तं क्षरन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः ॥
तस्मिन् काले समभ्येति राहुरप्यवकर्षति ।
सर्व्वमर्द्धं त्रिभागश्च पादं पादार्द्धमेव च ॥
आक्रम्य पार्थिवीच्छाया यावन्तं चन्द्रमण्डलम् ।
स्मृतः स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः ॥
तृप्तिं विधाय देवानां राहोः पर्व्वगतस्य च ।
चन्द्रो न क्षयमायाति तेजसा नैव मुच्यते ॥
तिथिभागाश्च यावन्तः पुनस्त्यर्क्कं प्रमाणतः ।
सर्व्वच्छायास्थितः कालस्तावानेव प्रकीर्त्तितः ॥
अतो राहुभुजं सोमं सोमाद्वृद्धिं दिवाकरः ।
पर्व्वकाले स्थितिस्त्वेव विपरीता पुनः पुनः ॥
अतश्छादयते राहुरभ्रवच्छशिभास्करौ ।
राहुरभ्रकसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
उद्धृत्य पार्थिवीं छायां धूममेघ इवोत्थितः ।
चन्द्रस्य यदवष्टब्धं राहुणा भास्करस्य च ॥
तत्रावखण्डितं तस्य केवलं श्यामलीकृतम् ।
कर्द्दमेन यथा वस्त्रं शुक्लमप्युपहन्यते ॥
एकदेशेऽथ सर्व्वं वा राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
प्रक्षालितं तदेवेह पुनः शुक्लतरं भवेत् ॥
राहुमुक्तं भवेत्तद्वत् निर्म्मलं चन्द्रमण्डलम् ।
राहुणाच्छादितौ वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ।
एवं न गृह्यते सूर्य्यश्चन्द्रमास्तत्र गृह्यते ॥
अबुधास्तु न पश्यन्ति मानुषा मांसचक्षुषः ।
जगत्सम्मोहनश्चैतत् ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः ॥"
इति देवीपुराणे ग्रहणविवेकनामाध्यायः ॥

सोमक्षयः, पुं, (सोमस्य चन्द्रस्य क्षयो यत्र ।) अमावस्या । इति महाभारते दानधर्म्मः ॥

सोमगर्भः, पुं, (सोमः अमृतं तद्वदमोघो गर्भो यस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सोमजं, क्ली, (सोमवत् जायते इति । जन+ड ।) दुग्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चन्द्रजाते, त्रि ॥

सोमतीर्थं, क्ली, (सोमेन कृतं तीर्थम् ।) प्रभासतीर्थम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८३ । १९ ।
"ततो जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ॥")
तस्य विवरणं यथा,—
"यत्र तप्तं तपस्तेन सोमेन सुमहात्मना ।
पञ्चवर्षसहस्राणि एकपादेन तिष्ठति ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि तथैवोर्द्धमुखः स्थितः ।
एवम्भूतः पुनः पञ्चपञ्चमौनव्रतस्तथा ॥
तथैवैकेन पादेन दश पञ्च च तिष्ठति ।
एवमुग्रं तपः कृत्वा कान्तिमानभवच्च सः ॥
ममापराधान्मुक्तश्च ब्राह्मणानां पतिस्तथा ।
प्राप्नोति यन्महाभागे सोमतीर्थे कृतोदकः ॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
जायते ब्राह्मणः शुभ्रु वेदवेदान्तपारगः ॥
द्रव्यवान् गुणवांश्चैव संविभागी यशस्विनि ।
मद्भक्तश्चैव जायेत अपराधविवर्जितः ॥
स एष ब्राह्मणो भूत्वा संसाराद्विप्रमुच्यते ।
तस्य किञ्चित् प्रवक्ष्यामि सोमतीर्थस्य सुन्दरि ॥
तत्तीर्थं येन विज्ञेयं मम मार्गानुसारिणा ।
वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशीम् ॥
प्रवृत्ते चान्धकारे तु यत्र कश्चिन्न दृश्यते ।
सोमेन च विना भूमे दृश्यते चन्द्रमः प्रभा ॥
आलोकश्चैव दृश्येत सोमस्तत्र न दृश्यते ।
एवं त्वां कथ्यसि हे भद्रे एष वै विस्मयः परः ॥
एतच्चित्रं महाभागे पुण्ये सौकरवे मम ।
सोमतीर्थं विशालाक्षि येन मुच्यन्ति जन्तवः ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
प्रभावमस्य चैवस्य विस्मयं परमं महत् ॥
अकामा तु मृता तीर्थे मालन. कर्म्मनिश्चयात् ।
मम चैवप्रभावेण शृगाली मानुषी भवेत् ।
रूपवती गुणवती चतुःषष्टिकलान्विता ॥"
इति वाराहे सौकरवतीर्थमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

सोमधारा, स्त्री, (सोमस्य धारेव ।) आकाशम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सोमपः, पुं,(सोमं पिबतीति । पा+कः ।) यागे पीतसोमलतारसः । तत्पर्य्यायः । सोमपीती २ इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ सोमपाः ३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, गीतायाम् । ९ । २० ।
"त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥")

सोमपत्रं, पुं, (सोमस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) तृणविशेषः । उलु खड इति भाषा । यथा,—
"दर्भः पुरश्छदः प्रशः सोमपत्रः परासप्रियः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
दर्भशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥

सोमपाः, पुं, (सोमं पिबतीति । पा+क्विप् ।) यज्ञे सोमलतारसपानकर्त्ता । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः । २ । ७ । ८ ॥ (सोमरसपानशीले, त्रि । यथा, भागवते । ३ । ३२ । ३ ।
"तत्श्रद्धयाक्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् ।
गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ॥")

सोमपीती, [न्] पुं, (सोमस्य पीतं पानमस्यास्तीति । इनि ।) सोमपः । इत्यमरः । २ । ७ । ९ ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । १ । १ । १६४ ।
"सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः ।
शर्य्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान् सोमपीतिनौ ॥"
तस्य रूपान्तरं सोमपीथी । सोमपीवी । इति केचित् ॥

सोमबन्धुः, पुं, (सोमो बन्धुर्यस्य ।) कुमुदम् । इति शब्दरत्नावली ॥ सूर्य्यः । बुधः । यथा,
"मित्राणि सूर्य्याच्छशिभौमजीवाः
सूर्य्येन्दुजौ सूर्य्यशशाङ्कजीवाः ।
आदित्यशुक्रौ रविचन्द्रभौमा
बुधार्क्कजौ चन्द्रजभार्गवौ च ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

सोमभूः, पुं, (सोमात् भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) जिनराजभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ बुधग्रहः । सोमपुत्त्रत्वात् । सोमवंशोद्भवे त्रि ॥

सोमयागः, पुं,(सोमात्मको यागः ।) सोमलतारसपानाङ्गकत्रैवार्षिकयज्ञविशेषः । यथा—

नारद उवाच ।

"सोमयागविधानञ्च ब्रूहि मां मुनिसत्तम ।
कथं तं कारयामास गुरुश्च किं फलं परम् ॥

नारायण उवाच ।

ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयागफलं मुने ।
वर्षं सोमलतापानं यतमानः करोति च ॥
वर्षमेकं फलं भुङ्क्ते वर्षमेकं जलं मुदा ।
त्रैवार्षिकमिदं यागं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
यस्य त्रैवार्षिकं धान्यं निहितं भूतिहृद्वये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

महाराजश्च देवी वा याग कर्त्तुमलं मुने।
न सर्व्वसाध्यो यज्ञोऽयं बहुनो बहुदक्षिण॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे।६०।५४-५८॥
सोमयाजी, [न्] पुं, (सोमेन यजते इति। यज+णिनिः।) सोमयागकर्त्ता॥
सोमयोनि, क्ली, (सोमो योनिर्यस्य।) चन्दनविशेषः। यथा,—
"सुशीतलं चन्दनं यत् तैलपर्णिकमुच्यते।
उभौ तु तस्य पर्य्यायौ सोमयोनि शिलोद्भवम्॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥
सोमराजिका, स्त्री, (सोमराजी एव। स्वार्थे कन्।) सोमराजी। इतिशब्दरत्नावली॥
सोमराजी, [न्] पुं, सोमेन सोमवद्वा राजते इति। राज+णिनिः।) ओषधिविशेषः। सोमराज इति हाकुच इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। अवल्गुजः २ सुवल्लि ३ सोमवल्लिका ४ कालमेषी ५ कृष्णफला ६ वाकुची ७ पूतिफली ८। इत्यमरः।२।४।९६॥ सोमराजी ९ सुवल्ली १० सोमवल्लिः ११ कालमेशी १२। इति भरतः॥ सोमवल्ली १३ वागुजी १४ वाकुजी १५ कालमेषिका १६ सोमराजिका १७। इति शब्दरत्नावली॥ अन्यच्च।
"वागुजी चन्द्रलेखा स्यात् सोमराजी त्ववल्गुजा।
कृष्णा पूतिफला कुष्ठनाशिनी सा सिता परा॥"
इति रत्नमाला॥
अस्य गुणाः। वातकफकुष्ठत्वग्दोषनाशित्वम्। इति राजवल्लभ.॥ अपि च।
"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका।
शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता।
वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी॥
विष्टम्भघ्नी हिमा हृद्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत्।
रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरक्रिमिप्रणुत्॥
तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु।
केश्यं त्वच्यं क्रिमिश्वासकासशोथामपाण्डुहृत्॥"
इति भावप्रकाशः॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ वाकुचीशब्दे द्रष्टव्यौ
सोमराजी, स्त्री, (सोमेन राजते इति। राजदीप्तौ+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) वाकुची। इत्यमरटीकायां भरतः।२।४।९६॥ (यथा, सुश्रुतसंहितायाम्।४४।१०।
"श्वेता सपूर्णकोशा
कटम्भरावायमाणसहदेवीः।
नागकुसुमं स्वगुप्ता
शतावरी सोमराजी च॥")
षडक्षरच्छन्दोविशेष। यथा,—
"हरे सोमराजीसमा ते यशःश्रीः।
जगन्मण्डलस्य च्छिनत्त्यन्धकारम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥
चन्द्रश्रेणी च॥

सोमरोगः, पुं, स्त्रीरोगविशेषः। यथा,—
अथ सोमरोगाधिकारः।
तत्र सोमरोगस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिमाह।
"स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाच्चापि श्रमादपि।
अतिसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च॥
आपः सर्व्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च।
तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि॥"
अथ तस्य लक्षणमाह।
"प्रसन्ना विमला शीता निर्गन्धा नीरुजः सिताः।
स्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्ब्बला।
वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित्।
शिरः शिथिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति॥
मूर्च्छा जृम्भा प्रलापश्च त्वग्रूक्षा चातिमात्रतः॥
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च न तृप्तिं लभते सदा॥
सन्धारणाच्छरीरस्य ता आपः सोमसञ्ज्ञिताः।
ततः सोमक्षयात् स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृतः।"
अथ सोमरोगस्य चिकित्सा।
"कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु।
शर्करासहितं खादेत् सोमधारणमुत्तमम्॥१॥
माषचूर्णं समधुकं विदारीं मधुशर्कराम्।
पयसा पाययेत् प्रातः सोमधारणमुत्तमम्॥२॥
स एव सरुजः सोम सवेन्मूत्रेण चेन्मुहुः।
तदैलापत्रचूर्णेन पाययेत्तरुणी सुराम्॥३॥
जलेनामलकीबीजकल्कं समधुशर्करम्।
पिबेद्दिनत्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम्॥४॥
तक्रौदनाहाररता सपिबेन्नागकेशरम्।
त्र्यहं तक्रेण सपिष्टं श्वेतप्रदरनाशनम्॥"*॥
तत्रैव मूत्रातीसारस्य लक्षणं चिकित्सा चाह।
"सोमरोगे चिरं जाते यदा मूत्रमतिस्रवेत्।
मूत्रातिसारं तं प्राहुर्बलविध्वंसनं परम्॥
तालकन्दश्च खर्ज्जूरं मधुकञ्च विदारिकाम्।
सितामधुयुतां खादेत् मूत्रातीसारनाशनम्॥१
चक्रमर्द्दकमूलन्तु सपिष्टं तण्डुलाम्बुना।
प्रभातसमये पीतं जलप्रदरनाशनम्॥"२॥
इति सोमरोगे मूत्रातिसाराधिकार। इति भावप्रकाशः॥ (तथाचास्य चिकित्सोपयोगिवटिकौषधं यथा,—
"कर्षं जारितलौहस्य तदर्द्धं रसगन्धकम्।
एलापत्रं निशायुग्मं जम्बुवीरणगोक्षुरम्॥
विडङ्गं जीरकं पाठा धात्रीदाडिमटङ्कणम्।
चन्दनं गुग्गुलुं लोध्रशालार्ज्जुनरसाञ्जनम्॥
छागीदुग्धेन वटिका कारयेद्दशरक्तिकाम्।
निर्म्मितो नित्यनाथेन सोमनाथरसस्त्वयम्॥
सोमरोगं बहुविधं प्रदरं हन्ति दुर्ज्जयम्।
योनिशूलं मेढ्रशूलं सर्व्वजं चिरकालजम्।
बहुमूत्रं विशेषेण दुर्ज्जयं हन्त्यसंशयम्॥"
इति सोमनाथरसः॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे सोमरोगाधिकारे॥)
सोमलता, स्त्री, (सोम एव लता।) स्वनामख्याता लता। तत्पर्य्यायगुणाः।
"सोमवल्ली सोमलता सोमा क्षीरी द्विजप्रिया।

सोमवल्ली त्रिदोषघ्नी कटुस्तिक्ता रसायनी॥"
इति भावप्रकाशः॥
अपि च।
"सोमवल्ली महागुल्मा यज्ञश्रेष्ठा धनुर्लता।
सोमार्हा गुल्मवल्ली च यज्ञवल्ली द्विजप्रिया।
सोमक्षीरा च सोमा च यज्ञाङ्गा रुद्रसङ्ख्यया॥
सोमवल्ली कटुः शीता मधुरा पित्तदाहहृत्।
तृष्णा विशोषशमनी पावनी यज्ञसाधनी॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
सोमलतिका, स्त्री, (सोमलतेव। इवार्थे कन्।) गुडूची। इति राजनिर्घण्टः॥
सोमवंश, पुं, (सोमस्य वंश उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य।) युधिष्ठिरराजः। इति धरणिः॥ (सोमस्य वंशः।)चन्द्रसन्तानः। तद्विवरणं यथा,
हरिरुवाच।
"सूर्य्यस्य कथितो वंशः सोमवंशं शृणुष्व मे।
नारायणसुतो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽत्रिसमुद्भव॥
अत्रेः सोमस्तस्य भार्य्या तारा सुरगुरोः प्रिया।
सोमात्तस्यां बुधो जज्ञे बुधपुत्त्रः पुरूरवा॥
बुधपुत्त्रादुर्वश्यां षट् पुत्त्रास्तु श्रुतायुषः।
विश्वावसुः शतायुश्च आयुर्धीमानमावसुः॥
अमावसोरभूद्भीमो भीमपुत्त्रश्च काञ्चनः।
काञ्चनस्य सुहोत्रोऽभूत् जह्नुश्चाभूत् सुहोत्रतः॥
जह्नोः सुमन्तुरभवत् सुमन्तो रूपराजकः।"
रूपराजकस्थाने अपजापकोऽपि पाठः।
"बलाकाश्वोऽस्य पुत्त्रोऽभूत् बलाकाश्वात् कुशः स्मृतः॥
कुशाश्वः कुशनाभश्चामूर्त्तरयो वसुः कुशात्।
गाधिः कुशाश्वात् सञ्जज्ञे विश्वामित्रस्तदात्मजः
कन्या सत्यवती दत्ता ऋचीकाय द्विजाय सा।
ऋचीकादयमदग्निश्च रामस्तस्याभवत् सुतः॥
विश्वामित्राद्देवरातमधुच्छन्दादयः सुताः।
आयुषो नहुषः पुत्त्रस्त्वनेनाराजिरम्भकौ॥
क्षत्त्रवृद्धः क्षत्त्रवृद्धात् सुहोत्रश्चाभवन्नृपः।
काश्यकाशगृत्समदाः सुहोत्रादभवंस्त्रयः॥
गृत्समदाच्छौनकोऽभूत् काश्याद्दीर्घतमस्तथा।
वैद्यो धन्वन्तरिस्तस्मात् केतुमांश्च तदात्मजः॥"
वैद्यस्थाने रैभ्य इत्यपि पाठः।
भीमरथः केतुमतो दिवोदासस्तदात्मजः।
दिवोदासात् प्रतर्द्दनोऽभूच्छत्रुजित् सोऽत्र विश्रुतः॥
ऋतध्वजस्तस्य पुत्त्रो ह्यलर्कश्च ऋतध्वजात्।
अलर्कात् सन्नतिर्जज्ञे सुनीथः सन्नतेः सुतः॥
सत्यकेतुः सुनीथस्य सत्यकेतोर्विभुः सुतः।
विभोस्तु सुविभुः पुत्त्रः सुविभोः स्वर्गमारकः॥"
स्वर्गमारकस्थाने सुकुमारकोऽपि पाठः।
"स्वर्गमाराद्धृष्टकेतुर्वीतिहोत्रस्तदात्मजः।
वीतिहोत्रस्य भार्गोऽभूत् भार्गभूमिस्तदात्मजः॥
भार्गभूमिस्थाने भासभूमिरिति च पाठः।
"वैष्णवाः सुमहात्मान इत्यनेकाश्रयो नृपाः॥*
पञ्चपुत्त्रशतान्यासन्नुजेः शक्रेण सङ्गताः।
प्रतिक्षत्त्रः क्षत्त्रवृद्धात् सञ्जयश्च तदात्मजः॥

विजयः सञ्जयस्यापि विजयस्य कृतः सुतः ।
कृताद्धर्य्यवर्द्धनश्च सहदेवस्तदात्मजः ॥”
हर्य्यवर्द्धनस्थाने हृणहन इति च पाठः ।
“महदेवाददीनोऽभूत् जयत्सेनोऽप्यदीनतः ॥
जयत्सेनात् सङ्कृतिश्च क्षत्रधर्म्मा च सङ्कृतेः ।
यतिर्य्ययाति सयातिरायातिर्व्वियतिः कृतिः ।
नहुषस्य सुता ख्याता ययातेर्नृपतेस्तथा ।
यदुश्च तुर्व्वसुश्चैव देवयानी व्यजायत ॥
द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी ।
सहस्रजित् क्रोष्टुनामा रघुश्चैव यदोः सुतः ॥
सहस्रजितः शतजित्तस्माद्वेणुहयहैहयौ ।
सुतो वेणुहयपुत्त्रो धर्म्मो हैहयतोऽभवत् ॥
धर्म्मस्य धर्म्मनेत्रोऽभूत् कुन्तिर्व्वै धर्म्मनेत्रतः ।
कुन्तेर्बभूव सान्हञ्जिर्माहिष्मांश्च तदात्मजः ॥”
सान्हञ्जिस्थाने साहञ्जिरिति च पाठः ।
“भद्रश्रेण्यस्तस्य पुत्त्रो भद्रश्रेण्यस्य दुर्म्मदः ॥”
दुर्म्मदस्थाने दुर्द्दम इति च पाठः ।
“धनकौ दुर्म्मदाच्चैव कृतवीर्य्यश्च धानकिः ।
कृताग्निः कृतकर्म्मा च कृतभोज्यः सुमहाबलः ॥”
कृतभोज्यस्थाने कृतौजा इति च पाठः ।
“कृतवीर्य्यादर्ज्जुनोऽभूत् अर्ज्जुनाच्छूरसेनकः ।
जयध्वजो मधुः शूरो वृषणः पञ्चसुव्रताः ॥
जयध्वजात्तालजङ्घो भरतस्तालजङ्घतः ।
वृषणस्य मधुः पुत्त्रो मधोर्व्वृष्ण्यादिवंशकः ॥
क्रोष्टोर्व्वृजिनवान् पुत्त्र आहिस्तस्य महात्मनः ।”
आहिस्थाने स्वाहिरिति च पाठः ।
“शाहेरुषङ्गुः सञ्जज्ञे तस्य चित्ररथः सुतः ॥
शशबिन्दुश्चित्ररथात् पत्न्यो लक्षञ्च तस्य ह ।
दशलक्षञ्च पुत्त्राणां पृथुकीर्त्याटयो वराः ॥
पृथुकीर्त्तिः पृथुजयः पृथुदानः पृथुश्रवाः ।
पृथुश्रवसोऽभूत्तम उशना तमसोऽभवत् ॥
तत्पुत्त्रः शितयुर्नाम श्रीरुक्मकवचस्ततः ।”
शितयुर्नामस्थाने श्वेतकर्णायुरिति च पाठः ।
“रुक्मेषुः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः पालितो हरिः ।
रुक्मकवचस्यैते विदर्भो ज्यामघात्तथा ।
भार्य्यायाञ्चैव शैव्याया विदर्भात् क्रथकौशिकौ ।
रोमपादो रोमपादाद्बभ्रुर्व्वभ्रोर्धृतिस्तथा ।
कौशिकस्य चिदिः पुत्त्रस्तात्तस्यैद्यो नृपः किल ॥
कुन्तिः किलस्य पुत्त्रोऽभूत् कुन्तेर्वृष्णिः सुतः
स्मृतः ।
वृष्णेश्च निर्वृतिः पुत्त्रो दशार्हो निर्वृतेस्तथा ॥
दशार्हस्य सुतो व्योमा जीमूतश्च तदात्मजः ।”
व्योमस्थाने व्योमा इति च पाठः ।
“जीमूताद्विकृतिर्जज्ञे ततो भीमरथोऽभवत् ।
ततो मधुरतो जज्ञे शकुनिस्तस्य चात्मजः ।
करम्भिः शकुनेः पुत्त्रस्तस्य देवमतः सुतः ॥
देवक्षत्त्रो देवमताद्देवक्षत्त्रान्मधुः स्मृतः ।
कुरुवशो मधोः पुत्त्रो ह्यनुश्च कुरुवशतः ॥
पुरुहोत्रो ह्यनोः पुत्त्रः अंशुश्च पुरुहोत्रतः ।
सत्वश्रुतः सुतश्चांशोरेते वै सात्वता नृपाः ॥७॥
भजिनो भजमानश्च सात्वतादन्धकः सुतः ।
महाभोजो वृष्णिदेव्यामन्यो देवावृधोऽभवत् ॥
निमिर्वृष्णी भजमानादश्मभाजित्तथैव च ।”
अश्मभाजित्स्थाने अयुताजित् इति च पाठः ।
“शतजिच्च सहस्राजित् बभ्रुर्देवो वृहस्पतिः ॥
महाभोजात्तु भोजोऽभूत् वृष्णेर्य्यैव सुमित्रकः ।
सुधाजित् सम्रकस्तस्मादनमित्रशिनी तथा ॥
अनमित्रस्य निघ्नोऽभूत् निघ्नात् सत्राजितो-
ऽभवत् ।
प्रसेनश्चापरः ख्यातो ह्यनमित्राच्छिनिस्तथा ॥
शिनेस्तु सत्यकः पुत्त्रः सत्यकात् सात्यकिस्तथा ।
सात्यकेः सञ्जयः पुत्त्रः कुणिश्चैव तदात्मजः ॥
कुणेर्युगन्धरः पुत्त्रस्ते शैनेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
कुणिस्थाने कुलिरिति च पाठः ।७।
“अनमित्रान्वयो वृष्णिः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ॥”
चित्रकस्थाने चित्रकृत् इति च पाठः ।
“श्वफल्काच्च गान्दिन्यामक्रूरो वैष्णवोऽभवत् ।
उपमद्गुरथाक्रूरान्मृदवाद्यास्ततः स्मृताः ॥
देववानुपदेवश्च अक्रूरस्य सुतौ स्मृतौ ।
पृथुर्विपृथुश्चित्रस्य चान्धकस्य शुचिः स्मृतः ॥
कुकुरो भजमानस्तु तथा कम्बलबर्हिषः ।
धृष्णस्तु कुकुराज्जज्ञे तस्मात् कापोतरोमकः ॥
तदात्मजो विलोमा च विलोम्नस्तुम्बुरुः स्मृतः ।
तस्माच्च दुन्दुभिर्जज्ञे पुनर्व्वसुरतः सुतः ॥
तस्याहुकश्चाहुकी च कन्या चैवाहुकस्य च ।
देवकश्चोग्रसेनश्च देवकात् देवकी त्वभूत् ॥
वृकदेवोपदेवा च सहदेवा सुरक्षिता ।
श्रीदेवी शान्तिदेवी च वसुदेव उवाह ताः ॥
देववानुपदेवश्च सहदेवासुतौ स्मृतौ ।
उग्रसेनस्य कंसोऽभूत् सुनामा च वटादयः ॥
विदूरथो भजमानाच्छूरश्चाभूद्विदूरथात् ।”
शूरस्थाने शिव इति च पाठः ।
“विदूरथसुतस्याथ शूरस्यापि शमी सुतः ॥
प्रतिक्षत्रस्तु शमिनः स्वयम्भोजस्तदात्मजः ।
हृदिकश्च स्वयम्भोजात् कृतवर्म्मा तदात्मजः ॥
देवः शतधनुश्चैव शूराद्वै देवमीढुषः ।
दशपुत्त्रा मारिषाया वसुदेवादयोऽभवन् ॥
पृथा च श्रुतदेवी च श्रुतकीर्त्तिः श्रुतश्रवाः ।
राजाधिदेवी शूराच्च पृथा कुन्तेः सुतामदात् ॥
सा दत्ता कुन्तिना पाण्डोस्तस्या धर्म्मा-
निलेन्द्रकैः ।
युधिष्ठिरो भीमपार्थौ नकुलः सहदेवकः ॥
माद्र्यां नासत्यदस्राभ्यां कुन्त्यां कर्णः पुराभवत् ।
श्रुतदेव्यां दन्तवक्रो जज्ञे च वृद्धशर्म्मणः ॥
सन्तर्द्दनादयः पञ्च श्रुतकीर्त्त्यां च केकयात् ।
राजाधिदेव्यां विन्दश्च अनुविन्दश्च जज्ञिरे ॥
श्रुतश्रवा दमघोषात् प्रजज्ञे शिशुपालकः ।
पौरवी रोहिणी भार्य्या मदिरानकदुन्दुभेः ॥
देवकीप्रमुखा भद्रा रोहिण्यां बलभद्रकः ।
सारणाख्या शठश्चैव रेवत्यां बलभद्रतः ॥
निशठश्चोल्मुको जातो देवक्यां षट् च जज्ञिरे ।
कीर्त्तिमांश्च सुषेणश्च उदार्य्यो भद्रसेनकः ॥
ऋतुदासो भद्रदेवः कंस एवावधीच्च तान् ।
सङ्कर्षणः सप्तमोऽभूदष्टमः कृष्ण एव च ॥
षोडश स्त्रीसहस्राणि भार्य्याणाञ्चाभवन् हरेः ।
रुक्मिणी सत्यभामा च लक्ष्मणा चारुहासिनी ॥
श्रेष्ठा जाम्बवती चाष्टौ जज्ञिरे तान् बहून्
सुतान् ।
प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च प्रधानाः शाम्ब एव च ॥
प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभून्मनस्विन्यां महाबलः ।”
मनस्विन्याः स्थाने ककुद्मिन्यामिति पाठः ।
“अनिरुद्धात् सुभद्रायां वज्रो नाम सुतोऽभवत् ॥
प्रतिबाहुर्वज्रसुतश्चारुस्तस्य सुतोऽभवत् ।
वह्निश्चारो सुतो जज्ञे वह्नेर्भार्गोऽभवत् सुतः ॥”
इत्यत्र वह्निस्तु तुर्व्वसोर्वंश इत्याद्यपादे पाठः ।
“भर्गाद्भानुरभूत् पुत्त्रो भानोः पुत्त्रः करन्धमः ।
करन्धमस्य मरुतो द्रुह्योर्व्वंशं निबोध मे ॥७॥
द्रुह्योस्तु तनयः सेतुरावद्धश्च तदात्मजः ।
आवद्धस्यैव गान्धारो धर्म्मो गान्धारतोऽभवत् ॥”
आवद्धस्थाने आरब्ध इति आवर इति च पाठः ।
“धृतस्तु धर्म्मपुत्त्रोऽभूद्दुर्म्मदश्च धृतस्य तु ।
प्रचेता दुर्म्मदस्यैव अनोर्व्वंशं शृणुष्व मे ॥७॥
अनोः सभानवः पुत्त्रस्तस्मात् कालञ्जयोऽभवत् ।”
सभानवस्थाने स्वभावन इति सुतारण इति च
कालञ्जयस्थाने कालानल इत्यपि पाठः ।
“कालञ्जयात् सृञ्जयोऽभूत् सृञ्जयात्तु पुरञ्जयः ।
जनमेजयस्ततश्चाभूत् महाशालस्तदात्मजः ।
महामना महाशालादुशीनर इति स्मृतः ॥
उशीनराच्छिविर्जज्ञे वृषदर्भः शिवेः सुतः ।
महामनो जातिभिच्चो पुत्त्रोऽभूत्तु जयद्रथः ॥
दृढो जयद्रथाज्जज्ञे सुतपा हेमतोऽभवत् ।”
जयद्रथस्थाने रुपद्रथ इति च पाठः ।
“बलिः सुतपसो जज्ञे अङ्गवङ्गकलिङ्गकाः ॥
शुह्मपौण्ड्राश्च बालेया अनपानस्तथाङ्गतः ।
अनपानाद्दिविरथस्तस्मो धर्म्मरथोऽभवत् ॥
रोमपादो धर्म्मरथाच्चतुरङ्गस्तदात्मजः ।
पृथुलाक्षः सुतस्तस्य चम्पोऽभूत् पृथुलाक्षतः ॥
चम्पपुत्त्रस्तु हर्य्यङ्गस्तस्य भद्ररथः सुतः ।
वृहत्कर्म्मा सुतस्तस्य वृहद्भानुस्ततोऽभवत् ॥
वृहन्मना वृहद्भानोस्तस्य पुत्त्रो जयद्रथः ।
जयद्रथस्य विजयो विजयस्य धृतिः सुतः ॥
धृतेर्धृतव्रतः पुत्त्रः सत्यकर्म्मा धृतव्रतात् ।
तस्य पुत्त्रस्त्वधिरथः कर्णस्तस्य सुतोऽभवत् ॥
वृषसेनस्तु कर्णस्य पूरुवंशं शृणुष्व मे ॥”
इत्यादि गारुडे १४३ अध्यायः ॥७॥
हरिरुवाच ।
“जनमेजयश्च पूरोश्च मनस्युर्जनमेजयात् ।
तस्य पुत्त्रश्चाभयदः सुद्युश्चाभूत्तदात्मजः ॥”
सुद्युस्थाने स्वसूरिति च पाठः ।
“सुद्योर्वहुगतः पुत्त्रः सयातिस्तस्य चात्मजः ।
वत्सजातिश्च सयातेः रौद्राश्वश्च तदात्मजः ॥”
वत्सजातिस्थाने वर्गजातिरिति च पाठः ।
“ऋतेयुः स्थण्डिलेयुश्च कक्षेयुश्च/कृतेयुकः ।
जलेयुः सन्नतेयुश्च रौद्राश्वस्य सुता वराः ॥
रतिनारः कृतेयोश्च तस्य प्रतिरथः सुतः ।
तस्य मेधातिथिः पुत्त्रस्तुर्व्वसोरैनिलः सुतः ॥

ऐलिलस्य तु दुष्मन्तो भरतस्तस्य चात्मजः ।
शकुन्तलाया सजज्ञे वितथो भरतादभूत् ॥
वितथस्य मन्यु पुत्रो मन्योश्चैव नर' सुतः ।
नरस्य संकृतिः पुत्र' सुसन्धि सङ्कृते सुत. ॥"
सुसन्धिस्थाने गर्गश्च इति पाठ. ।
"गर्गादमन्यु पुत्रो वै शिनिस्तस्य व्यजायत ।"
अमन्यु स्थाने भुमन्यु रिति च पाठः ।
"अमन्योश्च महावीर्य्यादुरुक्षयः सुतोऽभवत् ॥
उरुक्षयात् त्रय्यारुणिबृहत्क्षत्रश्च मन्यु जात्
सुहोत्रस्तस्य हस्ती च अजमीढद्विमीढकौ ॥
हस्तिन' पुरुमीढश्च कण्वोऽभूदजमीढत. ।
कण्वान्मेधातिथिर्जज्ञे यत काण्वायना द्विजा. ॥
अजमीढाद्बृहदिषुस्तत्पुत्रश्च बृहद्धनुः ।
बृहत्कर्म्मा तस्य पुत्रस्तस्य पुत्रो जयद्रथ ॥
जयद्रथाद्विश्वजिच्च सेनजिच्च तदात्मजः ।
रुचिराश्वः सेनजित' पृथुसेनस्तदात्मज ॥
पारस्तु पृथुसेनस्य पारान्नीपोऽभवन्नृपः ।
नीपस्य समरः पुत्र. सुकृतिस्तु ततोऽभवत् ॥
विभ्राज सुकृते. पुत्रो विभ्राजादनुहोऽभवत् ।
कृत्या तस्माद्ब्रह्मदत्तो विष्वक्सेनस्तदात्मजः ॥
यवीनरो द्विमीढस्य धृतिमांश्च यवीनरात् ।
धृतिमत' सत्यधृतिर्दृढनेमिस्तदात्मजः ॥
दृढनेमे. सुपार्श्वोऽभूत् सुपार्श्वात् सन्नतिस्तथा ।
कृतस्तु सन्नते पुत्र' कृतादुग्रायुधोऽभवत् ॥
उग्रायुधाच्च क्षेम्योऽभूदम्बरीषस्तदात्मजः ।
पुरञ्जयस्त्वम्बरीषात् तस्य पुत्रो विदूरथ ॥"
अम्बरीषस्थाने सुवीर इति च पाठ. ।
"अजमीढान्नलिन्याश्च नीलो नाम सुतोऽभवत्
नीलाच्छान्तिरभूत् पुत्र सुशान्तिस्तस्य चात्मजः ॥
सुशान्तेश्च पुरुर्ज्जातो ह्यर्कस्तस्य सुतोऽभवत् ।
अर्कस्य चैव हर्य्यश्वो हर्य्यश्वान्मुद्गलोऽभवत् ॥
यवीनरो बृहदिषु' कम्पिल्य' सृञ्जयस्तथा ।
पाञ्चालान्मुद्गलाज्जज्ञे शरद्वांस्तस्य चात्मजः ॥"
तस्य चात्मजस्थाने वैष्णवो महान इति च पाठ
"दिवोदासो द्वितीयश्च अहल्याया शरद्वत' ।
शतानन्दोऽभवत् पुत्रस्तस्य सत्यधृतिः सुत' ॥
कृप कृपी सत्यधृतेरुर्व्वश्या वीर्य्यहानित ।
द्रोणपत्नी कृपी जज्ञे अश्वत्थामानमुत्तमम् ॥
दिवोदासान्मित्रयुश्च मित्रयोश्च्यवनोऽभवत् ।
सुदासश्च्यवनाज्जज्ञे सौदासस्तस्य चात्मज ॥
सहदेवस्तस्य पुत्र' सहदेवात्तु सोमकः ।
जन्तुस्तु सोमकाज्जज्ञे पृषतश्चापरो महान् ॥
पृषतात् द्रुपदो जज्ञे धृष्टद्युम्नस्ततोऽभवत् ।
धृष्टद्युम्नात् धृष्टकेतुर्ऋक्षोऽभूदजमीढत. ॥
ऋक्षात् संवरणो जज्ञे कुरु' संवरणादभूत् ।
सुधन्वा परिक्षित् जह्नुश्चैव कुरो सुता. ॥
सुधनुष. सुहोत्रोऽभूत् च्यवनोऽभूत् सुहोत्रतः ।
च्यवनात् कृतको जज्ञे अथोपरिचरो वसु' ॥
बृहद्रथश्च प्रत्यग्र सत्याद्याश्च वसो' सुता' ।
बृहद्रथात् कुशाग्रश्च कुशाग्रात् ऋषभोऽभवत् ॥
ऋषभात् पुष्पवांस्तस्माज्जज्ञे सत्यहितो नृप. ।
सत्यहितात् सुधन्वाभूज्जह्नुश्चैव सुधन्वतः ॥"
जह्नुस्थाने जन्तुरिति च पाठः ।
"बृहद्रथाज्जरासन्धः सहदेवस्तदात्मज ।
सहदेवाच्च सोमापिः सोमापेः श्रुतवान् सुतः ॥
भीमसेनप्रसेनौ च श्रुतसेनोऽपराजित ।"
प्रसेनस्थाने उग्रसेन इति च पाठ ।
"जनमेजयश्चान्योऽभूज्जह्नोस्तु सुरथोऽभवत् ।
विदूरथस्तु सुरथात् सार्व्वभौमो विदूरथात् ॥
जयत्सेन. सार्व्वभौमादराधीतस्तदात्मज ।
अयुतायुस्तस्य पुत्रस्तस्य चाक्रोधन. सुत ॥
अक्रोधनस्यातिथिश्च ऋक्षोऽभूदतिथे सुत ।
ऋक्षाच्च भीमसेनोऽभूद्दिलीपो भीमसेनत' ॥
प्रतीपोऽभूद्दिलीपात्तु देवापिस्तु प्रतीपत' ।
शान्तनुश्चैव वाह्लीकस्त्रयस्ते भ्रातरो नृपाः ।
वाह्लीकात् सोमदत्तोऽभूत् भूरिर्भूरिश्रवास्तत' ॥
शलश्च शान्तनोर्भीष्मो गङ्गाया धार्म्मिको महान् ।
चित्राङ्गदविचित्रौ तु सत्यवत्यान्तु शान्तनो' ॥
विचित्रवीर्य्यभार्य्ये तु अम्बिकाम्बालिके तयोः
धृतराष्ट्रञ्च पाण्डुञ्च तद्दास्या विदुरन्तथा ॥
व्यास उत्पादयामास गान्धार्य्यां धृतराष्ट्रत' ।
शत पुत्र दुर्य्योधनाद्य पाण्डो पञ्च प्रजज्ञिरे ॥
प्रतिविन्ध्य सुत' सोम. श्रुतकीर्त्तिस्तु चार्ज्जुनात्
शतानीकः श्रुतकर्म्मा द्रौपद्या पञ्च वै क्रमात् ॥
यौधेयी च हिडिम्बा च काशी चैव सुभद्रिका
विजया वै रेणुमती पञ्चभ्यस्तु सुता क्रमात् ॥
देवको घटोत्कचश्च अभिमन्युश्च सर्व्वगः ।
सुहोत्रो निरमित्रश्च परिक्षिदभिमन्युज ॥"
अत्र सुहोत्रो निरपत्रश्चेति तृतीयचरणे पाठः ।
"जनमेजयश्च ततो भविष्यांश्च नृपाञ्छृणु ॥"
इति गारुडे १४४ अध्यायः ॥

सोमवल्कः, पु, (सोमस्येव वल्को यस्य ।) खेत-खदिर. । इत्यमरः । २।४।५०॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सोमवल्को ब्रह्मशल्यः कदरः खदिरोपम. ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
कट्फल । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,
"कट्फल सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करञ्ज. । इति जटाधर ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,
"स चोक्तः पूतिकरञ्ज सोमवल्कश्च स स्मृत ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रीठाकरञ्ज । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सोमवल्लरि., सोमवल्लरी, स्त्री, (सोमस्य वल्लरि । वा ङीष् ।) सोमलता । तत्पर्य्याय । ब्राह्मी २ मत्स्याक्षी ३ वय.स्था ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ चत्वारि सोमलतायाम् । ब्राह्मीशाक इति केचित् । अतिपवित्रत्वेन ब्रह्मण' प्रियत्वात् ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वा इय ब्राह्मी ण नजा निर्द्दिष्ट व्यभिचरतीति सवर्व्वर्ज्जोमिति निषेधाभावे नोर्लोपी ताद्धिते वस्य लोपः यिस्वे त्रिरिति वृद्धिः यित्वादीप् अनितश्चेत्युक्तेर्णित्वाभावविवक्षया वृद्ध्यभावे ब्रह्मी च
"ब्राह्मी वय.स्था मत्स्याक्षी ब्रह्मी च सोमवल्लरी ।"
इति वाचस्पति' ॥
मत्स्याक्षितुल्यपुष्पत्वात् मत्स्याक्षी । वयो यौवनं तिष्ठत्यनया वय'स्था भिदादित्वात् ङः मध्यविसर्गो मनीषादित्वात् विसर्गलोपे निर्व्विसर्गो च । सोमेन यागार्थमुपात्तेति सोमवल्लरी अर्थपरत्वात् इन्दुवल्लरी चन्द्रवल्लरी इत्याद्यपि । वल्लर्य्या लतार्थपरत्वात् सोमवल्ली सोमलता सोमवल्लिका इत्याद्यपि पाठ. । इति भरत ॥

सोमवल्लिका, स्त्री, (सोमवल्लीव । इवार्थे कन् ।) सोमराजी । इत्यमर' । २।४।८५ ॥ (सोमस्य वल्लिका ।) सोमलता । इति भरतः ॥

सोमवल्ली, स्त्री, (सोमस्य वल्लीव ।) गुडूची । इत्यमर । २।४।८३ ॥ सोमलता इति तट्टीकाया भरत ॥ सोमराजी । इति शब्दरत्नावली ॥ पातालगरुडी । ब्राह्मी । सुदर्शना । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, हृद्यतृष्षितायाम् । ५४ । १०८ ।
"या सोमवल्ल्याश्च समानरूपा
साप्यायु तोय कुरुतेऽक्षयञ्च ॥")

सोमवार , पु , (सोमस्य वारः ।) सोमस्य भोग्यदिनम् । चन्द्रवासरम् । यथा,—
"सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याहे च सप्तमी
चतुर्थी भौमवारे च अक्षयादपि चाक्षया ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
तद्दिवसीयवारवेला यथा,—
"रवौ वर्ज्ज्य चतुः पञ्च सोमे सप्त द्वय तथा ।"
इति ज्योतिःसागरसारः ॥
तद्रात्रौ कालवेला यथा,—
"रवौ षष्ठ विधौ वेद कुजवारे द्वितीयकम् ।
बुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारे तृतीयकम् ।
शनावाद्य तथा चान्त रात्रौ काल विवर्ज्जयेत् ॥"
इति ज्योति.सारः ॥

सोमवारव्रत, क्ली, (सोमवारकर्त्तव्य व्रतम् ।) प्रतिसोमवारोपवासपूर्व्वकसायकालकर्त्तव्यशिवदुर्गापूजारूपव्रतविशेष । तद्विवरणं यथा,—
"सोमवारे विशेषेण प्रदोषादिगुणैर्युते ।
केवल वापि ये कुर्य्यु' सोमवारे शिवार्च्चनम् ।
न तेषा विद्यते किञ्चिदिहामुत्र च दुर्लभम् ॥
उपोषित शुचिर्भूत्वा सोमवारे जितेन्द्रिय ।
वैदिकैर्लौकिकैर्व्वापि विधिवत्पूजयेच्छिवम् ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा कन्या वापि सभर्त्तृका ।
विभर्त्तृका वा सपूज्य लभते वरमीप्सितम् ॥*॥
तत्राहं कथयिष्यामि कथा श्रोत्रमनोरमाम् ।
श्रुत्वा श्रुतधिय शम्भोर्भक्ति कुर्व्वन्तु निश्चलाम्
आर्य्यावर्त्ते नृप कश्चिदासीद्धर्म्मभृता वर. ।
चित्रवर्म्मेति विख्यातो धर्म्मराजो दुरात्मनाम् ॥
सोऽनुकूल सपत्नीषु पुत्रमेक न लब्धवान् ।
चिरेण प्रार्थिता लेभे कन्यामेका मनोहराम् ॥

स एकदा जातकलक्षणज्ञा-
नाहूय सर्व्वान् द्विजमुख्यवर्गान् ।
कुतूहलेनापि निविष्टचेता
पप्रच्छ तस्या जनने विचारम् ॥*॥
अथ त प्रावदत् कोऽपि बहुज्ञो द्विजसत्तम' ।
एका सीमन्तिनी मान्या कन्या तव महीपते॥
अथान्योऽपि द्विज. प्राह धैर्य्यवानविशङ्कित. ।
एषा चतुर्द्दशे वर्षे वैधव्य प्रतिपत्स्यति ॥
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य वज्रनिर्घातनिष्ठुरम् ।
मुहूर्त्तमभवद्राजा चिन्ताव्याकुलमानस ॥
सापि सिमन्तिनी बाला क्रमेण गतशैशवा ।
वैधव्यमात्मनो भावि सा शुश्राव सखीमुखात्॥
पर निर्व्वेदमापन्ना तदाकर्ण्य शुचिस्मिता ।
याज्ञवल्क्यमुने पत्नी मैत्रेयी पर्य्यपृच्छत ॥
मातस्त्वच्चरणाम्भोज प्रपन्नाह भयाकुला ।
सौभाग्यवर्द्धन कर्म्म मम सशितुमर्हसि ॥*॥
इति प्रपन्ना नृपते कन्यामाह मुने सती ।
शरण व्रज तन्वङ्गि पार्व्वतीं शिवसयुताम् ॥
सोमवारे शिव गौरी पूजयस्व समाहिता ।
उपोषिता वा सुस्नाता विरजाम्बरधारिणी ॥
यतवाङ्निश्चलमति. पूजा कृत्वा यथोचिताम्।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च शिव सम्यक् प्रसादय
पापक्षयोऽभिषेकेण साम्राज्य पीठपूजनात् ।
सौभाग्यमखिल सौख्य गन्धमाल्याक्षतार्च्चनात्
धूपदानेन सौगन्ध्य कान्तिर्द्दीपप्रदानत ।
नैवेद्येन महाभोगी लक्ष्मीस्ताम्बूलदानत' ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणा नमस्कार प्रसाधनम् ।
अष्टैश्वर्य्यादिसिद्धीना जप एव हि साधनम् ॥
होमेन सर्व्वकामाना समृद्धिरपि जायते ।
सर्व्वेषामेव देवानां तुष्टिर्ब्राह्मणभोजनात् ॥
इत्थमाराधय शिव सोमवारे शिवामपि ।
प्राप्ता विपद्भिर्बहुभिर्दु खैर्व्वा न विहन्यसे ॥
घोरात् घोर प्रपन्नापि महाक्लेश भयानकम् ।
शिवपूजाप्रभावेण तरिष्यति महद्भयम् ॥*॥
इत्य सीमन्तिनी सम्यक् तन्निशम्य सतीमुखात्
ययौ सापि वरारोहा राजपुत्त्री तयापि च ॥
इत्यादि स्कन्दपुराणे ब्रह्मोत्तरखण्डे सोमवार-
व्रतमाहात्म्यम् ८ अध्याय ॥

सोमविक्रयी, [न्] पु, (सोम विक्रीणातीति । वि+क्री+णिनि ।)सोमलतारसविक्रयकर्त्ता। यथा,"पापो हि सोमविक्रयी ।"इति मलमासतत्त्वे आश्वलायनब्राह्मणम् ॥ (एतस्मद्दाना देव दातु प्रत्यवायो भवति । यथा, मनु । ३ । १८० ।
'सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् ।
नष्ट देवलके दत्तमप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषी ॥"

सोमवृक्ष, पु ,(सोमस्येव वृक्षो यस्य ।) कट्फलवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ श्वेतखदिर । इति राजनिर्घण्ट ॥

सोमशकला, स्त्री, (सोमस्य शकलमिव यत्र ।) शशाङ्कुली । इति राजनिर्घण्ट । चन्द्रखण्डविशिष्टा च ॥

सोमसंज्ञ, क्ली, (सोमस्य चन्द्रस्य संज्ञा सज्ञा यस्य कर्पूरम् । इति रत्नमाला ॥

सोमसार , पुं, (सोमस्येव शुक्लः सारो यस्य ।) श्वेतखदिरः । इति राजनिर्घण्ट ॥

सोमसिद्धान्त:, पु, बुद्धभेदः । इति जटाधर' ॥ ज्योतिर्ग्रन्थविशेषश्च॥ कापालिकवेशधारी ।यथा, "तत. प्रविशति कापालिकवेशधारो खड्गहस्त सोमसिद्धान्त' ।"इति श्रीकृष्णमिश्रकृतप्रबोधचन्द्रोदयनाटके ३ अङ्कः ॥ सोमसिद्धान्त इति उमया सह वर्त्तमान' सोमो महादेवस्तत्प्रापितसिद्धान्त आगमशास्त्रम् । इति श्रीयुक्तहरिहरतर्कालङ्कारतनुजश्रीरुद्रविनिर्म्मिततट्टीका ॥

सोमसिद्धान्ती,[न्]पु,सोमसिद्धान्तवेत्ता । सोमसिद्धान्तशब्दादिनप्रत्ययेन निष्पन्न' ॥

सोमसिन्धु:, पु, (सोमस्यामृतस्य तद्वत्तमोऽम्बस्य वा सिन्धुरिव ।) विष्णु' । इति त्रिकाण्डशेष ॥

सोमसुत्, त्रि, (सोम सुनोतीति । सोम+सु अभिषवे+"सोमे सुञ ।" ३ । २ । ९० । इति क्विप् ।) यागे सोमलतारसक्षेपकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, रघु' ।१८।२७।
"तस्यौरस सोमसुत सुतोऽभूत्
नेत्रोत्सव सोम इव द्वितीय' ॥")

सोमसुता, स्त्री, (सोमस्य सुता ।) नर्म्मदानदी। इति राजनिर्घण्ट. ॥ बुधे, पु ॥ (यथा मार्कण्डेये । १२२ । ११ ।
"अवेक्षतेन देवाना गुरु' सोमसुतो बुध' ।
नावेक्षतेनमादित्यो नार्कसुनुर्न भूमिज ॥")

सोमसूत्र , क्ली, (सोमस्य जलस्य सूत्र निर्गमप्रणालीव ।) प्रणालम् । तत्तु शिवलिङ्गस्य गौरीपट्टजलनिर्गमस्थानम् । यथा,—
"शिवप्रदक्षिणे मन्त्री अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु ।
सव्यासव्यक्रमेणव सोमसूत्र न लङ्घयेत् ॥"
सोमसूत्र जलनि सरणस्थानम् । इति तन्त्रसारे सामान्यपूजापद्धति' ॥

सोमाख्य ,क्ली (सोम सोमलता आख्याति वर्णेनेति । आ+ख्या+क: ।) रक्तकैरवम् । इति रत्नमाला ॥

सोमाभा,स्त्री,(सोमस्य आभा इव आभा यस्या ।) चन्द्रावली । इति भक्तिरसामृतसिन्धु ॥

सोमाल , त्रि, (सोमाय अलति पर्य्याप्नोतीति । अल्+अच् ।) कोमल । इति हेमचन्द्र ॥

सोमाह , पु, (सोमस्य अह्न । समासे टच् ।) सोमवार । इति ज्योतिषम् ॥

सोमेश्वर , पु, (सोमस्य ईश्वर ।) काश्यां सोमकर्त्तृकप्रतिष्ठितशिव । यथा,—
"शिवरूपाधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरि स्मृत ।
सोमेन तत्र सस्थाप्य स्वनाम्ना लिङ्गमुत्तमम् ॥
वर्षाणान्तु सहस्र वै स्वशापस्य निवृत्तये ।
तत क्षयादिनिर्म्मुक्तस्तेजसा च परिप्लुत ॥
स्वक तेजोबलप्राप्य तुष्टाव गिरिजापतिम् ।
सोमेश्वराच्च वरदमाविर्भूत त्रियम्बकम् ॥"
इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमावमुक्तिक्षेत्रविवेश्वादिमहिमनामाध्याय: ॥ (पीठस्थानविशेष. । यथा, देवीभागवते ।७।३०।७३।
"सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥")

सोमोद्भवा, स्त्री, (सोमादुद्भवो यस्या' ।) नर्म्मदानदी । इत्यमरः । १ । १० ।३२॥ (यथा, रघु' ५ । ५९ ।
तथेत्युपस्पृश्य पय' पवित्र'
सोमोद्भवाया' सरितो नृसोम' ।
उदङ्मुख सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्र
जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥")
सोमजाते, त्रि ॥

सोल्लुण्ठ ,पु, (उल्लुण्ठेन सह वर्त्तमान: ।)सोल्लुण्ठनम् । इति हलायुध. ॥ (वाच्यलिङ्गोऽयमिति केचित् ॥)

सोल्लुण्ठन, क्ली, (उल्लुण्ठेन सह वर्त्तमानम् ।) स्तुतिपूर्व्वकदुर्व्वाद: । यथा,—
"दुर्व्वाद: स्यादुपालम्भस्तत्र य' स्तुतिपूर्व्वक' ।
सोल्लुण्ठन सनिन्दस्तु यस्तत्र परिभाषणम् ॥"
इति जटाधर' ॥
(वाच्यलिङ्गेऽप्ययमिति केचित् ॥)

सोल्लुण्ठोक्ति ,स्त्री,(सोल्लुण्ठा उक्ति ।)सव्यङ्गोक्ति. यथा । उपनायकमानेतु प्रेषिता तदुपभोगलुप्तचन्दनादीन् वापीस्नानव्याजेन गोपयन्तीं दूती प्रति सोल्लुण्ठोक्तिरियमिति नि शेषच्युतचन्दन इति श्लोकव्याख्याने काव्यप्रकाशटीकाया महेश्वरन्यायालङ्कार. ॥

सौकर , त्रि, (सूकरस्यायमिति । सूकर+अण्।) सूकरसम्बन्धी । (यथा, किराते ।१२।५३।
"स तमाससाद घननील-
मभिमुखमुपस्थित मुने ।
पोत्रनिकषणविभिन्नभुव
दनुज दधानमथ सौकर वपु ॥")

सौकरिक , पु, (सूकर हन्तीति । सूकर+ठञ्।) व्याध । सिकारी इति भाषा । इति केचित् ॥ (यथा, बृहत्सहितायाम् । १५ । २२ ।
"वरुणेशे पाशिकमत्स्यबन्ध-
जलजानि जलचराजीवा ।
सौकरिकरजकशौण्डिक-
शाकुनिकाश्चापि वर्गेऽस्मिन् ॥"

सौकर्य्य,क्ली, (सुकरस्य भाव कर्म्म वा । सुकर+ष्यञ् ।) अनायास । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ९८ ।
"सौकर्य्येण च कार्य्यस्य विरुद्ध क्रियते यदि ॥"
सूकरस्य भाव कर्म्म वा । सूकर+ष्यञ् ।)
सूकरस्य क्रिया । इति विश्व ॥

सौक्ष्म्य, क्ली, सूक्ष्मता । सूक्ष्मस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ (ष्यञ्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सौखसुप्तिक ,त्रि,(सुखसुप्ति सुखेन शयन पृच्छतीति । सुखसुप्ति+ठञ् ।) वैतालिक । यथा, 'वैतालिका बोधकरा अर्थिका सौखसुप्तिका ।" इति हेमचन्द्र ॥

सौखिक', त्रि, (सुखेन जीवतीति । सुख + "वेत-नादिभ्यो जीवति।" ४ । ४ । १२ । इति ठक्।) सुखार्थी । सौखीन इति भाषा ॥ (यथा, महा भारते । १२ । १८ । २३ ।
"श्रिया विहीनैरधनैर्व्यक्तमित्रैरकिञ्चनैः ।
सौखिकैः सम्भृतानर्थान् यः सन्त्यजति किन्नु तत् ॥")

सौख्य, क्ली, (सुखमेव । स्वार्थे ष्यञ् ।) सुखम्। इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।
"अकिञ्चिदपि कुर्व्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥"
सुखस्य भावः कर्म्म वा । सुख + ष्यञ् ।) सुखत्वम्। सुखस्य भावः इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

सौगत', पु, (सुगत एव । स्वार्थे अण् ।) बुद्धविशेषः । तत्पर्य्यायः । शून्यवादी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । २ । २८ ।
"सर्व्वकार्य्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥"
सुगतसम्बन्धिनि, सुगतमताध्यायिनि च त्रि ॥)

सौगतिक', पु, (सौगतं मतं वेत्तीति । ठक् ।) बुद्धविशेषः । इति केचित् ॥

सौगन्ध, क्ली, (सुष्ठु गन्धो यस्य । ततः स्वार्थे अण् ।) कत्तृणम् । यथा,—
"सौगन्धिकञ्च सौगन्धं रामकर्पूरके तृणे ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(पुं, सङ्करजातिविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २२ ।
"चतुरो मागधी सूते क्रूरान्मायोपजीविनः ।
मांस स्वादुकरं चौद्र सौगन्धमिति विश्रुतम्॥"
शोभनगन्धयुक्ते, त्रि ॥

सौगन्धिक, क्ली, (सुगन्धोऽस्यास्तीति । सुगन्ध + ठन् । ततः स्वार्थे अण् ।) कत्तृणम् । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"कत्तृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकन्तथा ।
भूतिकं व्यामपौरञ्च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) कह्लारम्। इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥ पद्मरागमणि । इति मेदिनी ॥ नीलोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"इन्दीवरं कुवलयं पद्मं नीलोत्पलं स्मृतम् ।
सौगन्धिकं शतदलमञ्जं कमलमुच्यते ॥"
इति गारुडे २०८अध्यायः ॥
यथा, महाभारते । ३।१५४ । २ ।
अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अनिलोढमितो नूनं सा वर्द्धनं परीप्सति ॥")

सौगन्धिक , पु', (सौगन्धोऽस्यास्तीति । ठन् ।) गन्धकः । इत्यमरः । २ । ९ । १०२ ॥ सुगन्धव्यवहारी । इति मेदिनी ॥ गन्धीति हिन्दी भाषा ॥ (श्लेष्मनिमित्तकक्रिमिविशेषः । यथा, चरके विमानस्थाने ७ अध्याये । "तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि अन्त्रादा उदरादा हृदयादायुरखो दर्भपुष्पाः सौगन्धिका महागुदाश्च इति ॥")

सौगन्ध्य ,क्ली,सुगन्धत्वम् । सुगन्धस्य भावः इत्यर्थे सुगन्धशब्दात् ष्यञ् (ष्यञ्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७९ ।
"एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ॥")

सौचि', पु, सौचिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सौचिकः,पु,(सूच्या जीवतीति । सूची + ठक् ।) सूचीकर्म्मोपजीवी । दरजी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तुन्नवायः २ । इत्यमरः । २।१०।६ ॥ सूचिकः ३ सौचि ४ सूत्रभित् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

सौजन्य , क्ली,(सुजनस्य भावः कर्म्म वा । सुजन + ष्यञ् ।) सुजनता । यथा,—
"सौजन्यं वरवंशजन्म विभवो दीर्घायुरारोग्यता
विज्ञत्वं विनयित्वमिन्द्रियवशः सत्पात्रदाने रुचिः ।
सम्मन्त्री सुसुतः प्रिया प्रियतमा भक्तिश्च नारायणे
सत्पुरुषेण विना त्रयोदश गुणाः संसारिणां दुर्लभाः ॥"
इत्युद्भटः ॥

सौण्डी, स्त्री, पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पिप्पलीशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

सौत्रः, पु, (सूत्रं यज्ञसूत्रमर्हतीति । सूत्र + अण् ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सूत्रे पठितः पाणिन्यादिभिः कर्म्मविशेषायेति । अण् ।) नियतप्रयोगाभावधातुविशेषः । यथा,-
"धातूनामिह सौत्राणां द्विचत्वारिंशदीरिताः॥"
इति कविकल्पद्रुमः ॥
(सूत्रस्येदमित्यण् ।) सूत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौत्रामणी,स्त्री, (सुत्रामा इन्द्रो देवता अस्याः । सुत्रामन् + अण् । बहुलवचनात् न टिलोपः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) यागविशेषः । यथा । अथ सौत्रामणी त्रिभिरध्यायैः प्रक्रियते । स एतं महाक्रतुमपश्यत् सौत्रामणीमिति श्रुतेः । तत्र सुरा सन्धोयते । तत्र मन्त्रः । स्वाद्वीन्त्वा स्वादुना तीव्रां तीव्रेणामृताममृतेन । मधुमतीं मधुमता सृजामि सं सोमेन सोमोऽस्यश्विभ्यां पचस्व सरस्वत्यै पचस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पचस्व॥ सौत्रामण्या ऋषिः प्रजापतिः । सुरा देवता । अनुष्टुप् छन्दः । इति यजुर्व्वेदस्य काण्वशाखायाम् २१ अध्याय ॥ विस्तारस्तु तत्रैव २१ । २२ । २३ । अध्यायेषु द्रष्टव्यः । योगक्रमस्तु कात्यायनसूत्रभाष्ये द्रष्टव्यः ॥ (अत्र सुरां पीत्वा ब्राह्मणः पतितो न भवति । यदुक्तम्
"सौत्रामण्यां कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत् सुराम् ।
अन्यत्र कामतः पीत्वा पतितस्तु द्विजो भवेत्॥"

सौदामनी,स्त्री, (सुदामा मेघः पर्व्वतो वा । तेन "एकदिक् । तेनैकदिक् ।" ४ । ३ । ११२ ॥ इति अण्) विद्युत् । इत्यमरः । ३।१ । ९ ॥ (सुदामा ऐरावतस्तस्य स्त्री सौदामनी पत्न्यामीप् इत्यस्य मनीषादित्वात् । श्वेतद्विपः सुदामा चेति ऐरावतपर्य्याये त्रिकाण्डशेषः ॥
"खेऽभ्रं जगाम काञ्चन-
सरसमसौदामनीलताधामास्तम् ।
कुवलयमयमिव सरजः
सरसमसौदामनीलताधामास्तम् ॥"
इति हरिप्रबोधयमकात् सौदामिनीत्यपपाठ इति मुकुटः । इति भरतः ॥*॥ यथा, महाभारते । १ । १७२ । ४२ ।
"ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौदामनीव चाभ्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥")
अप्सरोभेदः । विद्युद्भेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । २८ ।
"एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मन्नासक्तस्यामलात्मनः ।
कालः प्रादुरभूत् काले तडित् सौदामनी यथा॥"
सुदाम्ना मालाकारेण तत्र भवा सौदामनी मालाकार इत्यर्थः । सुदाम्ना पर्व्वत तेनैकदिगिति सूत्रेण अण् स्फटिकमयपर्व्वतप्रान्तभागभवा हि विद्युदतिस्फुटा भवति । इतितट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

सौदामिनी,स्त्री,विद्युत् । इत्यमरटीका।१।३।९ (यथा, ऋतुसंहारे । ३ । १२ ।
"नष्टं धनुर्बलभिदो जलदोदरेषु
सौदामिनी स्फुरति नाद्य वियत्पताका ॥"
तडिद्भेदः । (यथा, महाभारते ।३।५३।१२ ।
"तत्र स्म राजते भैमी सर्व्वाभरणभूषिता ।
सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत् सौदामिनी यथा॥"
अप्सरोभेदः । इति हेमचन्द्रः । देवविशेषः । इत्यजयः ॥

सौदाम्नी,स्त्री,सौदामनी । इति शब्दरत्नावली ॥

सौदायिक, त्रि, (सुदायेभ्यः पितृमातृभर्त्तृकुलसम्बन्धिभ्य आगतमिति । सुदाय + ठञ् ।)पितृमातृभर्त्तृकुललब्धस्त्रीधनम् । यथा,कात्यायनः ।
"ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽथवा ।
भर्त्तुः सकाशात् पित्रोर्व्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥
सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते यस्मात् तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत्प्रजीवनम् ॥
सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम् विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥"
सुदायेभ्यः पितृमातृभर्त्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्धं सौदायिकम् । आनृशंस्यमनैष्ठुर्य्यम् । इति दायतत्त्वम् ॥

सौदास , पु, इक्ष्वाकुवंशीयः अयोध्याधिपतिः । अस्य नामान्तरम् । कल्माषपादः १ मित्रसहः २ । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२२ । २१ ।
"सौदासेन च रम्भोरु नियुक्ता पुत्त्रजन्मनि ।
मदयन्ती जगामर्षिं वशिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु कल्माषपादशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

सौध, पु,क्ली,(सुधालेपोऽस्यास्तीति।ज्योत्स्नादित्वादण्। (राजसदनम्। इत्यमरः। २।२।१०॥ (यथा, रघु। ८।९३।
"तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कु
प्लक्षप्ररोह इव सौधतलं बिभेद ॥")
रौप्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ सुधासम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, रामायणे। २।८०।१९।
"प्रसादमालासंयुक्ता सौधप्राकारसंवृता ॥"
तथाच सुश्रुते। १।४४।
"विरेचनानां तीक्ष्णानां पयः सौधं परं मतम् ॥")
सौध, पु, दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः ॥
सौधार, पु, नाटकस्य चतुर्दशभागैकभागः। इति केचित् ॥
सौधाल, क्ली, (सौधवत् अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+अच्।) शिवमन्दिरम्। इति केचित् ॥
सौनन्द, क्ली, (सुनन्दमेव। स्वार्थे अण्।) बलदेवमुषलम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे। ८।६३।
"सौनन्दञ्च ततः श्रीमान्चिरानन्दकरं द्विषाम्।
सव्येन सात्त्वतां श्रेष्ठो जग्राह मुषलोत्तमम् ॥")
सौनन्दी, [न्] पु, (सौनन्दं मुषलमस्यास्तीति। इनि।) बलदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सौनिक, पु,(सूनया पश्वादिवधस्थानेन चरतीति सूना+ठक्।) पशुपलविमांसविक्रयकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। वैतंसिकः २ मांसिकः ३ कौटिकः ४। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः। ४।८६।
"दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥")
तालव्यशकारादिरपि ॥
सौन्दर्य्य, क्ली, (सुन्दरस्य भावः। सुन्दर+ष्यञ्।) सुन्दरत्वम्। सुन्दरस्य भावः। तस्य लक्षणं यथा,
"अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितम्।
सुश्लिष्टः सन्धिबन्धः स्यात् तत् सौन्दर्य्यमुदाहृतम् ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(यथा, कुमारे। १।४९।
सर्व्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशं विनिवेशितेन।
सा निर्म्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना-
देकस्थसौन्दर्य्यदिदृक्षयेव ॥")
सौपर्ण, क्ली,(सुपर्णं गरुडं तद्वर्णमित्यर्थं अर्हतीति। सुपर्ण+अण्।) मरकतम्। शुण्ठी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गरुडपुराणम्। यथा, भागवते। १२।१३।८।
"एकोनविंश सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥"
गारुत्मतास्त्रम्। यथा, रघुः। १६।८०।
"विभूषणप्रत्युपहारहस्त-
मुपस्थितं वीक्ष्य विशाम्पतिस्तम्।
सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार
प्रह्वेष्वनिर्बन्धरुषो हि सन्तः ॥")
सुपर्णसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते। ६।८७।६८।
"कामयमानस्तु नागेः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः।
सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान् ॥")
सौपर्णी, स्त्री, पातालगरुडी लता। इति राजनिर्घण्टः ॥
सौपर्णेय, पु,(सुपर्ण्या अपत्यं पुमानिति। "स्त्रीभ्यो ढक्।" ४।१।१२०। इति ढक्।) गरुडः। इति हेमचन्द्रः ॥ गायत्र्यादिच्छन्दांसि। यथा,
"विनतायास्तु पुत्त्रौ द्वावरुणो गरुडस्तथा।
प्रभावत्यः स्वसारश्च यवीयस्यस्तयोः स्मृताः ॥
गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि सौपर्णेयानि पक्षिणः।
हव्यवाहानि सर्व्वाणि दिक्षु सनियतानि च ॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशकथननामाध्यायः ॥
सौप्तिक, क्ली,(सुप्तौ सुप्तिकाले भवम्। सुप्ति+ठञ्।) रात्रियुद्धम्। तत्पर्य्यायः। निशारणम् २। इति जटाधरः ॥ रात्रिमारणम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते।१०।४।३१।
"अहन्तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौप्तिके।
ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः ॥")
महाभारतीयपर्व्वविशेषः। यथा,—
"आदि. सभावनविराटमथोद्यमञ्च
भीष्मो गुरू रविजमद्रजसौप्तिकञ्च।
स्त्रीपर्व्व शान्तिरनुशासनमश्वमेध-
व्यासाश्रमौ मुषलयानदिवावरोहः ॥"
इति महाभारतटीका ॥
सुप्तसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौभ, क्ली,हरिश्चन्द्रपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्य्यायः। कामचारिपुरम् २। इति जटाधरः ॥ (शाल्वराजपुरम्। यथा, महाभारते। ३।१२।३२।
"हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभञ्च पातितम्।"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैव १४ अध्यायमारभ्य विस्तारशो द्रष्टव्यम् ॥)
सौभद्र, पु, (सुभद्राया अपत्यं पुमानिति। सुभद्रा अण्।) सुभद्रापुत्त्रः। स चाभिमन्युः। यथा,—
"सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व्व एव महारथाः ॥"
इति भगवद्गीतायाः १ अध्यायः ॥
(सुभद्रा प्रयोजनमस्य। "संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः।"४।२।५६। इति अण्। संग्रामविशेषः। सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। "अधिकृत्य कृते ग्रन्थे।" ४।३।८७।इत्यण्। ग्रन्थविशेषः। इति काशिका ॥ * ॥ तीर्थविशेषे, क्ली। यथा महाभारते। १।२१७।३—४।
"अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम्।
कारन्धमं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत् ॥
भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत्।
एतानि पञ्चतीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः ॥")
सुभद्रासम्बन्धिनि, त्रि॥
सौभद्रेय, पु, (सुभद्रायाः अपत्यं पुमानिति। सुभद्रा+"स्त्रीभ्यो ढक्।"४।१।१२०।इति ढक्।) अभिमन्युः। सुभद्राया अपत्यत्वात् ॥ विभीतकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
सौभरि, पु, मुनिविशेषः। यथा,—
"मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपतौ हते।
कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन् ॥"
इति श्रीभागवते। १०।१७।१०
(अस्य विशेषविवरणन्तु विष्णुपुराणे ४ अंशस्य २ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)
सौभागिनेय, पु, (सुभगाया अपत्यं पुमानिति। सुभगा+"कल्याण्यादीनामिनङ्।"४।१।१२६। इति ढक् इनङादेशश्च। "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्व्वपदस्य च।"७।३।१९। इति उभयपदवृद्धिः।) सुभगापुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। सुभगासुतः २। इत्यमरः। २।६।२४॥ सुभागिनेयसम्बन्धिनि, त्रि, ॥
सौभाग्य, क्ली, (सुभगायै हितम्। सुभगा+ष्यञ्
"हृद्भगेति।" ७।३।१९। इत्युभयपदवृद्धिः।) सिन्दूरम्। टङ्कणः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सौभाग्यं टङ्कणं क्षारो धातुद्रावकमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुभगायाः सुभगस्य वा भावः। ष्यञ्।) सुमङ्गलम्। (यथा, कुमारे। ५।१।
"तथा समक्षं दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्व्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥")
योगभेदः। इति मेदिनी ॥ स च विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतचतुर्थयोगः। तत्र जातफलम्।
"सौभाग्यजन्मा सुभगो मनुष्यः
श्लाघ्यो जनानां धनवान् गुणज्ञः।
उदारचित्तो बलवान् विवेकी
महाभिमानी प्रियभाषणश्च ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
व्रतविशेषः। यथा,—
अगस्त्य उवाच।
"अतः परं महाराज सौभाग्यकरणं व्रतम्।
शृणु येनाशु सौभाग्यं स्त्रीपुंसोरुपजायते ॥
फाल्गुनस्य तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षगा।
उपासितव्या नक्तेन शुचिना सत्यवादिना ॥
सश्रीकश्च हरिः पूज्यो रुद्रं वा चोमया सह।
या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स त्रिलोचनः ॥
एवं सर्व्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते।
एतस्मादन्यथा यस्तु ब्रूते शास्त्रं पृथक्तया ॥
रुद्रो जनानां मर्त्यानां वाचः शास्त्रं भवेत्।
विष्णुं रुद्रकृतं ब्रूयात् श्रीगौरीति निगद्यते ॥
एतयोरन्तरं यश्च ब्रूयात् सोऽधम उच्यते।
तं नास्तिकं विजानीयात् सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतम् ॥
एवं ज्ञात्वा बलक्षोकं हरिं संपूज्य भक्तितः।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ततस्तु परमेश्वरम् ॥
गम्भीरायेति पादौ तु सुभगायेति वै कटिम् ।
उदरं देवदेवाय त्रिनेत्रायेति वै मुखम् ॥
वाचस्पतये च शिरो रुद्रायेति च सर्व्वतः ।
एवमभ्यर्च्य मेधावी विष्णुं लक्ष्म्या समन्वितम् ॥
हरं वा गौरीसंयुक्तं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
ततस्त्वग्रायतो होमं कारयेत् मधुसर्पिषा ॥
तिलैः सह महाराज सौभाग्यपतयेति च ।
ततस्त्वक्षारविरसं निस्नेहं धरणीतले ॥
गोधूमान्नन्तु भुञ्जीत कृष्णेऽप्येव विधिः स्मृतः ।
आषाढादिद्वितीये तु पारणं तत्र भोजयेत् ॥
यवान्नन्तु ततः पश्चात् कार्त्तिकादिषु पार्थिव ।
श्यामाकं तत्र भुञ्जीत त्रीन् मासान् नियतः शुचिः ॥
ततो माघे सिते पक्षे तृतीयायां नराधिप ।
सौवर्णां कारयेद्गौरीं रुद्रं चैकत्र बुद्धिमान् ॥
सलक्ष्मीकं हरिञ्चापि यथाशक्त्या प्रसन्नधीः ।
ततस्तां ब्राह्मणे दद्यात् पात्रभूते विचक्षणे ॥
अन्नेन हीने वेदानां पारगे साधुवर्त्तिनि ।
सदाचारेऽथवा दद्यात् विष्णुभक्ते विशेषतः ॥
षड्भिः पात्रैरुपेतन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एकं मधुमयं पात्रं द्वितीयं घृतपूरितम् ॥
तृतीयं तीलतैलस्य चतुर्थं गुडसंयुतम् ।
पञ्चमं लवणैः पूर्णं षष्ठं गोक्षीरसंयुतम् ॥
एतानि दत्त्वा पात्राणि सप्तजन्मान्तरं भवेत् ।
सुभगो दर्शनीयश्च नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥"
इति वाराहे सौभाग्यव्रतनामाध्यायः ॥
सौभाग्यचिन्तामणि, पुं, (सौभाग्याय चिन्तामणिरिव ।) औषधविशेषः । यथा,—
"सौभाग्यामृतजीरपञ्चलवणव्योषाभयाश्चानला निश्चन्द्राभ्रकशुद्धगन्धकरसानेकीकृतान् भावयेत् ।
निर्गुण्डीयुगभृङ्गराजकटुकापामार्गपत्रोद्रसैः प्रत्येकं स्वरसेन सिद्धवटिका घ्नन्ति त्रिदोषोदयम् ॥
येषां शीतमतीव देहमखिलं स्वेदद्रवाद्रोज्झितं निद्रा घोरतरा समस्तकरणव्यामोहमूढं मनः ।
शूलश्वासबलाशकाससहितं मूर्च्छार्त्तिच दृट्ज्वरं
तेषां वै परिहृत्य जीवितमसौ गृह्णाति मृत्योर्मुखात् ॥"
इति सारकौमुदी ॥
सौभाग्यतृतीया, स्त्री, (सौभाग्याय तृतीया ।) भाद्रशुक्लतृतीया । सा च मन्वन्तरा । इति स्मृतिः ॥
सौभाञ्जनः, पुं, (सोभाञ्जन एव । स्वार्थे अण् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरटीका । २।४।३१ ॥
सौभिकः, पुं, (सौभं कामचारिपुरादिनिर्म्माणशिल्पमस्य । ठक् ।) इन्द्रजालिकः । इति हारावली ।
सौमनसा, स्त्री, जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौमनस्यं, क्ली, (सुमनसो भावः । ष्यञ् ।) श्राद्धे पिण्डदानानन्तरब्राह्मणहस्ते पुष्पदानमन्त्रः । यथा शातातपः ।
"पिण्डनिर्व्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥
अक्षय्यदक्षिणास्वस्तिसौमनस्यमथास्त्विति ॥"
छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसम्प्रोक्षितमस्त्विति ।
शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।
अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्विति च अक्षतानपि दापयेत् ॥"
अथ प्रकृतब्राह्मणाचमनान्तरम् । ब्राह्मणाग्रभूमिं सुसम्प्रोक्षितमस्त्विति प्रोक्षयेत् । शिवा आप इत्यादिना उदकेन हस्ते सिञ्चेत् ॥ सौमनस्यमस्त्वित्यनेन हस्ते पुष्पदानं कुर्य्यात् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ सुमनसो भावः सौमनस्यं तदत्र श्राद्धे दत्तं पुष्पं सौमनस्यं मनसः प्रसादजनकं भवतु । इति गुणविष्णुः ॥ (सन्तुष्टचित्तता । यथा माघे । ७ । २८ ।
"रथचरणवराङ्गनाकराजव्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः ॥"
प्रसन्नचित्तार्हे, त्रि । यथा, भागवते ।४।१२।४४।
"धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
स्वर्ग्यं श्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणम् ॥")
सौमनस्यायनी, स्त्री, (अयति प्राप्नोत्यनयेति । अय+ल्युट् । ङीप् । सौमनस्यस्य प्रसन्नचित्ततायाः अयनी ।) मालतीपुष्पकलिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा ।"सुमनाः सौमनस्यायिनीहरिद्रादारुहरिद्रावृश्चीरपुनर्नवामहासहाक्षुद्रसहाकषायैश्च ।" इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥)
सौमिकी, स्त्री, (सोमसद्दीक्षा प्रयोजनमस्याः । ठक् ।) दीक्षणीयेष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥
सौमित्रः, पुं, (सुमित्राया भवः । सुमित्रा+अण् ।) लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥
सौमित्रिः, पुं, (सुमित्राया अपत्यं पुमानिति । बाह्वादित्वात् । इञ् ।) लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामगीतायाम् । २ ।
"सौमित्रिणा पृष्ट उदारबुद्धिना
रामः कथां प्राह पुरातनीं शुभाम् ॥")
सौमेधिकः, पुं, (सुमेधया निर्वृत्तः । सुमेधा+ठक् ।) सिद्धः । इति हारावली ॥ शोभनमेधासम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौमेरुकं, क्ली, सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुमेरुसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (क्वचित् सौमेरवमिति पाठो दृश्यते ॥)
सौम्यः, पुं, (सोमस्यापत्यं पुमान् । सोम+ष्यञ् । बुधग्रहः । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ५ । ६० ।
"पक्षव्यं प्रसूत सौम्यो घृतमधुतैलक्षयाय राज्ञाञ्च ॥"
सोम इव सौम्यः । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) विप्रः । इति शब्दमाला ॥ उडुम्बरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृषकर्कटकन्यावृश्चिकमकरमीनराशयः । यथा,—
"क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
भूखण्डविशेषः । यथा,—
"गन्धर्व्वो वरुणः सौम्यो बहवः कङ्क एव च ।
कुमुदश्च कसेरुश्च नागो भट्टारकस्तथा ॥
चन्द्रेन्द्रमलयाशङ्खयवाङ्कगभस्तिमान् ।
ताम्राकुश्च कुमारी च तत्र द्वीपदशाष्टभिः ॥"
इति शब्दमाला ॥
सौम्यकृच्छ्रव्रतम् । यथा,—
"प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकृच्छ्रः पराकः ।
अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ॥"
सौम्यः सौम्यकृच्छ्रः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(पितृगणविशेषः । यथा, मनुः । ३ । १९९ ।
"अग्निदग्धाननग्निदग्धान् काव्यान् वर्हिषदस्तथा
अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्द्दिशेत् ॥
सौम्यः, त्रि, (सोमो देवतास्य । सोम+"सोमात् ट्यण् ।" ४ । २ । ३० । इति ट्यण् ।) सोमदैवत । अनुग्रः । मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥
(यथा रघुः । १२ । ३६ ।
"संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।
निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥"
भक्तः । यथा, भागवते । २ । ४ । २३ ।
"नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे ।
पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखाम्बुरुहासवम् ॥")
भास्वर । इति धरणिः ॥
सौम्यकृच्छ्रः, पुं, (सौम्यः अनुग्रः कृच्छ्रः ।) व्रतविशेषः । यथा, गारुडे । १०५ । ६८ ।
"पिण्याकाचामतक्राम्बुशक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकैकमुपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥"
सौम्यगन्धी, स्त्री, (सौम्यो गन्धो यस्याः । ङीष् ।) शतपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौम्यग्रहः, पुं, (सौम्यो ग्रहः ।) शुभग्रहः । स च पूर्णचन्द्रः पापग्रहायुक्तबुधः वृहस्पतिः शुक्रश्च । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"अर्द्धोनेन्द्वर्कशौरारा पापाः सौम्यास्तथापरे ।
पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ ॥"
सौम्यधातु, स्त्री, (सौम्यो धातुः ।) कफः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौम्या, स्त्री, (सोम इव सौम्यः । शाखादित्वात् यः । ततः प्रज्ञाद्यण् । स्त्रियां टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
"सौम्यासौम्यतराशेषसौम्येभ्यस्त्वतिसुन्दरी ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

महेन्द्रवारुणी । रुद्रजटा । महाज्योतिष्मती । महिषवल्ली । गुञ्जा । ग्रामपर्णी । ब्राह्मी । शटी मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौम्या, स्त्री, (सोमो देवता यासाम् । सोम + अण् ।) इल्वला । तास्तु मृगशिरोनक्षत्रशिरःस्थाः पञ्च ताराः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥
सौर, पु, (सूरस्य सूर्य्यस्यायमिति । सूर + अण् ।) शनैश्चरः । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । ३ । २६ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ४ ।
"बहुलाश्च पोड्यन्ते सौरेऽम्भ्युपजीविनसमूपाश्च ॥")
तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्य्यैकराशिभोगावच्छिन्नमासादि । यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
"आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्त्तितः ॥ विवाहादिकर्म्मसु सौरमासस्योल्लेखः कर्त्तव्यः । यथा, पितामहः ।
"आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः । विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥"
विवाहादावित्यत्रादिपदं यात्राग्रहचारपरम् । यत्कर्म्म सूर्य्यभोग्यराश्युल्लेखेन विहितं यच्च विशेषोदगयनादिविहितं तत्परञ्च । अयनस्य सौरमासघटितत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । तच्च चूडोपनयनादि । विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
"अध्यायनञ्च ग्रहचारकर्म्म
सौरेण मानेन सदाध्यवस्येत् ।
सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन
लौक्यञ्च यत् स्याद्व्यवहारकर्म्म ॥"
अध्यायनं अध्ययनगमनं यात्रेति यावत् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ सूर्य्योपासकः । (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ३ । १४२ ।
"शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गाणपतास्तथा । विप्रा विप्रेतराश्चैव सर्व्वेऽप्यत्राधिकारिणः ॥")
गुरुविशेषः । यथा,—
"गौडाः शाल्योद्भवाः सौरा मागधाः केरलास्तथा ।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥"
इति तन्त्रसारे १ परिच्छेदः ॥
(उपपुराणविशेषे, क्ली । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १५ ।
"सौरं पराशरप्रोक्तमादित्यञ्चातिविस्तरम् ॥"
सूर्य्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
"शैवानि गाणपत्यानि शाक्तानि वैष्णवानि च । साधनानि च सौराणि चान्यानि यानि कानि च श्रुतानि तानि देवेश त्वद्वक्त्रान्निःसृतानि च ॥"
इति तन्त्रसारे ३ परिच्छेदः ॥ * ॥
यथा च हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ४९ । ५२ ।
"यदा सौरं वपुरिति आर्त्तो स्या जगतीपते । तदा तद्भावनायोगात् सूर्य्य एव विराजसे ॥")
सौरज, पुं, (सौरात् तेजसः जायते इति । जन + ड ।)तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौरजाति, त्रि ॥

सौरदिवस, पुं, (सौरो दिवसः ।) सूर्य्यसम्बन्धिदिनम् । तत्तु रविभुक्तांशाधिकषष्टिदण्डैर्भवति । यथा,"सावनं दण्डाः षष्टिरह्नः खखगनखगुणाशाभ्यास्तदैनं भवेत् ॥" इति मलमासतत्त्वम् ॥
"त्रिंशता सौरदिवसैः सावनं परिकीर्त्तितम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
सौरनक्त, क्ली, व्रतविशेषः । यथा,—
"हस्तयुक्ते अर्कदिने सौरनक्तं समाचरेत् । स्नात्वा चार्कं समभ्यर्च्य नीरोगो चिरजीवति ॥ आत्मनो द्विगुणच्छाया यदा सन्तिष्ठते रविः । सौरनक्तं विजानीयात् नक्तञ्च निशिभोजनम् ॥"
इति नारसिंहे ६४ अध्यायः ॥
सौरभ, क्ली, (सौरभमस्यास्तीति । अच् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सद्गन्धः । सुरभेर्भाव इत्यर्थे ष्य(अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, नैषधे । २ । ८२ ।
"समसेयमदैर्य्यदापणे
तुलयन् सौरभलोभनिश्चलम् ।
पथिता न जनारवैरवै
दपि गुञ्जन्तमलिं मलीमसम् ॥"
तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ८ । २ । ८ ।
"सरित्सरोभिरच्छोदैः पुलिनैर्मणिवालुकैः । देवस्त्रीमज्जनामोदसौरभाम्ब्वनिलैर्युतः ॥")
सौरभेय, पु,(सुरभेरपत्यमिति । सुरभि + ढक् ।) वृषः । इत्यमरः । २ । ९ । ६० ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । ८ ।
"मा सौरभेयात्र शुचो व्येतु ते वृषलाद्भयम् ॥"
सुरभिसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौरभेयी, स्त्री, (सुरभेरपत्यं स्त्री । सुरभि + ढक् । ङीप् ।) गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ॥६७॥ (यथा, रघुः । २ । ३ ।
"निवर्त्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां
जुगोप गोरूपधरामिवोर्व्वीम् ॥"
अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते ।२।१०।११।
"विश्वाची सहजन्या च प्रम्लोचा उर्व्वशी इरा वर्गा च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ॥")
सौरभ्य, क्ली, (सुरभेर्भावः । सुरभि + ष्यञ् ।) मनोज्ञत्वम् । सौगन्ध्यम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २१३ ।
"गुणविष्टता सखि तिष्ठसि तथैव देहेन किन्तु हृदय ते ।
हृतमसुना मालाया समीरणेनेव सौरभ्यम् ॥")
गुणगौरवम् । इति मेदिनी ॥
सौरभ्य, पु, (सौरभ्यं गुणगौरवमस्यास्तीति । अच् ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥
सौरमास, पु, (सौरो मासः ।) सूर्य्यैकराशिभोगावच्छिन्नकालः । यथा, ब्रह्मसिद्धान्ते ।
"एकराशौ रविर्य्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपि च ।
"अथ षड्भिः सौरमासैरयनं परिकीर्त्तितम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
अस्यान्यद्विवरणं सौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सौरसंवत्सर, पु, (सौरः संवत्सरः ।) सूर्य्यस्य द्वादशराशिभोगावच्छिन्नकालः । यथा,—
"सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु । एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥"
अपि च ।
"सौरेनाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव । सावनेन तथा मासि दिनषट्कं प्रपूर्य्यते ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
सौरसेय, पुं, स्कन्दः । इति शब्दमाला ॥ सुरसाया अपत्यञ्च ॥ (सुरसमर्हतीति । सुरस + "छेदादिभ्यो नित्यम् ।" ५ । १ । ६४ । इति सख्यादित्वात् ढञ् । सुरसार्हे, त्रि ॥)
सौरसैन्धव, त्रि, (सुरसिन्धोरयम् । सुरसिन्धु + अण् ।) गङ्गासम्बन्धीयः । स च भीष्मादिः । (सौरः सूर्य्यसम्बन्धी सैन्धवः घोटकः ।)सूर्य्यघोटके, पु ॥
सौराष्ट्र, पु,(सुराष्ट्र एव । अण् ।) देशविशेषः । इति जटाधरः ॥ सुरट इति भाषा ॥ कुन्दुरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कांस्ये, क्ली । इति केचित् ॥
सौराष्ट्रक, क्ली, (सुराष्ट्रे भवम् । अण् । ततः कन् ।) पञ्चलोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सौराष्ट्रा, स्त्री (सुराष्ट्रे भवा । अण् ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौराष्ट्रिक, क्ली, (सुराष्ट्रे देशे भवम् । अध्यात्मादित्वात् ठञ् ।) विषभेदः । इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥ (अस्य पर्य्यायो लक्षणञ्च । यथा,—
"विषन्तु गरलं क्ष्वेडस्तस्य भेदानुदाहरे । वत्सनाभः स हारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः ॥ सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च । हलाहलो ब्रह्मपुत्त्रो विषभेदा अमी नव ॥"
"सुराष्ट्रविषये य स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सौराष्ट्रदेशसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौराष्ट्री, स्त्री, (सुराष्ट्रे भवा । अण् । ङीप् ।) सौराष्ट्रदेशीयसुगन्धिमृत्तिका । तत्पर्य्यायः । पार्व्वती २ काशी ३ मृत्स्ना ४ काची ५ पर्पटी ६ । इति रत्नमाला ॥ कालिका ७ सती ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः । कफपित्तशोफविषव्रणनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ तुवरीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
सौरि, पु, (सूरस्यापत्यमिति । सूर + इञ् ।) शनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥ यथा, बृहत्संहितायाम् । १०४ । १४७ ।
"कृष्णद्रव्ये सौरिः सौम्यो मणिरजततिलककुसुमैर्गुरुः परिपीतकैः ॥")
असनवृक्षः । आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौरिक', पुं', (सुरेभ्यो हित'। सुर+ठक्।) स्वर्ग'। इतिशब्दरत्नावली॥ (सुरया चरतीति। सुरा+ठक्।) सुराविक्रयकर्त्ता। इति केचित्॥ स्वार्थे कप्रत्यये शनैश्चर'॥ (सुराया अयमिति। सुरासम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मनु'। ८। १५९।

"प्रातिभाव्य वृथादानमाचिक सौरिकञ्च यत्।
दण्डशुल्कावशेषञ्च न पुत्त्रो दातुमर्हति॥")

सौरिरत्न', क्लो,(सौरे शनैश्चरस्य रत्नम्।) नीलमणि। इति राजनिर्घण्ट॥

सौरो, स्त्री,(सूर्य्य+अण्। ङोप्।"सूर्य्यतिष्येति।" ६।४।१४९। इति यलोप ।) सूर्य्यस्यापत्य स्त्री। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सौरीय, त्रि,(सूर्य्य+छ।"सूर्य्यागस्त्ययोश्छे च ङ्याञ्च।"६।४।१४९। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यलोप:।) सूर्य्याय हितम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ सौर्य्ये भव। यथा। सूर्य्यस्येदं इत्यर्थे ण सौर्य्य तेज: पुन' सौर्य्ये भव इत्यर्थे ईयप्रत्यये अनेन यलोपे सौरीय:। इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास'॥

सौरेय:, सौरेयक } पु, शुक्लझिण्टीवृक्ष'। यथा,—

"सौरेयक. श्वेतपुष्प' सौरेय' कटसारिका।
सहाचर सहचर: स च विन्द्यपि कथ्यते॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्त' कुरवक स्मृत.।
नीलो वाणो द्वयोरक्तो दास आर्त्तगलश्च स'॥
सौरेय कुष्ठवातास्रकफकण्डुविषापह।
तिक्तोष्णो मधुरो दन्त्य' सुस्निग्ध केशरञ्जन॥"
इति भावप्रकाश॥

सौल्वक', पु, (सुल्व' ताम्रपात्रादिनिर्म्माण शिल्पमस्य। सुल्व+ठक्।) ताम्रकुट्टक। इत्यमरटौका॥

सौव,त्रि,स्वस्य इदम्। (स्व+अण्।) स्वसम्बन्धि। स्वर्गे भवम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (स्व'स्वस्वन्धि। तथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १३। ५७।

"तस्य श्रोत्र सौवम्॥"

"तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रोत्र कीदृशं सौव स्व' इद सौवं तस्येदमिति अण्। द्वारादित्वादैजागम'। अव्ययाना भमात्रे टिलोप:।" इति तद्भाष्यम्॥) शासनम्। इति केचित्॥

सौवग्रामिक, त्रि, (स्वग्रामे भवम्।स्वग्राम+ठक् स्वग्रामभववस्तु। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सौवर, त्रि, (स्वरस्येदमिति। स्वर+अण्। "द्वारादीनाञ्च।" ७।३।४। इति ऐजागम।) स्वरसम्बन्धि। स्वरशब्दात् णप्रत्यये उमागमेन निष्पन्नम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सौवर्च्चल, क्लो, (सुवर्च्चले देशे भवम्। सुवर्च्चल+अण्।) सुवर्च्चलदेशभवलवणम्। सचल्लवण इति भाषा। तत्पर्य्याय। अक्षम् २ रुचकम्३। इत्यमर:। २।९।४२॥ कृष्णलवणम् ४। इति रत्नमाला॥ तिलकम् ५ हृद्यगन्धकम् ६ रुच्यम् ७ कौद्रविकम् ८। इति राजनिर्घण्ट:॥ अस्य गुणा। रुचिकारित्वम्। उष्णवीर्य्यत्वम्। निर्म्मलत्वम्। कटुत्वम्। गुल्मशूलविबन्धनाशित्वम्। किञ्चित्पित्तकरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभ:॥ अपि च।

"सौवर्च्चल लघु क्षार कटूष्ण गुल्मशूलनुत्।
ऊर्द्ध्ववातामशूलार्त्तिविबन्धारोचकान् जयेत्॥"
इति राजनिर्घण्ट:॥

अन्यच्च।

"सौवर्च्चल स्याद्रुचकमक्ष पाक्यञ्च तन्मतम्।
रुचक रोचन भेदि दीपन पाचन परम्॥
सस्नेहवातनुन्नातिपित्तल विशद लघु।
उद्गारशुद्धिद सूक्ष्म विबन्धानाहशूलहृत्॥"
इति भावप्रकाश'॥

सर्ज्जिकाक्षार:। इत्यमर। २।९।१०९॥ सुवर्च्चलासम्बन्धिनि, त्रि॥

सौवर्ण, त्रि, (सुवर्णस्येदम्। सुवर्ण+अण्।) सुवर्णसम्बन्धि। कर्षमितहेमसम्बन्धि। यथा, मत्स्यपुराणम्।

"सौवर्णी राजती वापि ताम्री रत्नमयी तथा।"
इत्युपक्रम्य॥
"शुभदारुमयी वापि देवतार्च्चा प्रशस्यते॥"
इति देवप्रतिष्ठातत्त्वम्॥

सौवर्णभेदिनी,स्त्री,(सौवर्णमिव वर्णं भिनत्ति प्रकाशयतीति। भिद्+णिनि.। ङीप्।) प्रियङ्गु'। इति शब्दमाला॥

सौवस्तिक, पु(स्वस्ति तत् करणे साधु'।स्वस्ति+ठक्।) पुरोहित। इति हेमचन्द्र॥ स्वस्तिसम्बन्धिनि, त्रि। इति व्याकरणम्॥

सौवास्तव, त्रि, (सुवास्तोरिदम्। सुवास्तु+ सुवास्त्वादिभ्योऽण्।" ४।२।७७। इत्यण।) सुन्दरवास्तुसम्बन्धी। सुशब्दपूर्व्वकवास्तुशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्न॥ (सुवास्तोरदूरभव:। इति काशिका॥)

सौविद, पु, (सुष्ठु वेत्तीति। सु+विद+क:। तत प्रज्ञाद्यण्।) अन्त पुररक्षक। इत्यमर.। २।८।८।

सौविदल्ल ,पु,(सुष्ठु विदन्त विज्ञमपि लाति वशवर्त्तिन करोतीति। सुविदत्+ला+क।तत स्वार्थे अण्।) अन्तपुररक्षक। (यथा, कथासरित्सागरे।३९।२८।

"तदन्यस्य न लाभोऽस्ति सौविदल्लाभिरक्षिते।
अन्त पुरेऽत्र पुंसो यदतोऽसौ तेन सगता॥")

तत्पर्य्याय। कञ्चुकी २ स्थापत्य ३ सौविद ४। इत्यमर'। २।८।८॥ स्थपति ५ सुविद ६। इति तट्टीका॥ चत्वारि महल्लरक्षके। बहि सञ्चरन्तीना पुरस्त्रीणा प्रेक्षकपुरुषान्तरवारणाय राज्ञा स्वागारे ये वेत्रधरा नियुक्तास्ते बहिर्महल्लका' सौविदल्लादिशब्दवाच्या:। शोभन विदन्ति सुविद: पण्डिता' क्विप् तान् पतति सत्येन गच्छति सुविदत् भूपाल' तं लाति सुविदल्ल अन्त:पुर जनजनाति ड: स लस्तोरिति ल तत्र नियुक्ता इति ढघे कादिति णे सौविदल्ला:। इति भरत॥

सौविदल्लक ,पु, (सौविदल्ल एव। स्वार्थे कन्।) सौविदल्ल। इति शब्दरत्नावली॥

सौवीरं,क्लो,वदरम्। काञ्जिकम्। स्रोतोऽञ्जनम्। इत्यमर'। २।४।३७।२।९।३९।२।९।१००॥ एतेषा विशेषा यथा,—

"————सौवीर बदर महत्।"
इति रत्नमाला॥
"सौवीरन्तु यवैरामै पक्वैर्वा निस्तुषै कृतम्।
गोधूमैरपि सौवीरमाचार्य्यै केचिदूचिरे॥
सौवीरन्तु ग्रहण्यर्श'कफघ्न भेदि दीपनम्।
उदावर्त्ताङ्गमर्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते॥"
इति भावप्रकाश.॥

सौवीराञ्जनम्। यथा,—
"सुवीरक पार्व्वतेय सौवीर नीलमञ्जनम्।"
इति रत्नमाला॥

सौवीर ,पु ,(सुष्ठु वीरा यत्र। तत' स्वार्थे अण्।) देशविशेष। इति मेदिनी॥ (यथा,हरिवंशे। ९०। १९।

"सौवीरराज शैव्यश्च पाण्ड्यश्च बलिना वर'॥")

सौवीरक, क्लो, (सौवीरमेव। स्वार्थे कन्।) काञ्जिकविशेष। तत्पर्य्याय'। सुवीराम्लम् २ गोधूमसम्भवम् ३ यवाम्लजम् ४ यवोत्थम् ५ तुषोत्थम् ६ तुषोदकम् ७। अस्य गुणा। अम्लरसत्वम्। केश्यत्वम्। मस्तकदोषजराशैथिल्यनाशित्वम्। बलकारित्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

सौवीरक:, पु,(सौवीर+सञ्ज्ञाया कन्।) बदरवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

सौवीरसार, क्लो, स्रोतोऽञ्जनम्। इति राजनिर्घण्ट॥

सौवीराञ्जन, क्लो. (सौवीरनामकमञ्जनम्।) अञ्जनप्रभेद। तत्पर्य्याय। अञ्जनम् २ यामुनम् ३ कापोतम् ४ नादेयम् ५ मेचकम् ६ स्रोतोजम्७ दृष्प्रदम्८ नीलम् ९ सुवीरजम् १० नीलाञ्जनम् ११ चक्षुष्यम् १२ वारिसम्भवम्१३ कपोतकम् १४ कापोतम् १५। अस्य गुणा। शीतलत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। कफवातविषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिघण्ट॥

सौष्ठव,क्लो,(सुष्ठु भाव। सुष्ठु+"प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्।"५।१।१२९। इत्यञ्।) आतिशय्यम्। (यथा, महाभारते। १।१३४।१४।

"तुलेष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च।
सर्व्वेषामेव शिष्याणा बभूवाभ्यधिकोऽर्ज्जुन॥")

प्रशसनत्वम्। इति सुष्ठुशब्दार्थदर्शनात्॥(यथा हरिवंशे। ४०। ३४।

"आयु चेष्टाप्युपचयो लक्षण रूपसौष्ठवम्॥")

नाटकाङ्गविशेष.। इति केचित्॥

सौहार्द्द, क्ली, (सुहृदः सुहृदयस्य वा भावः कर्म्म वा । सुहृत् सुहृदय वा + "हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।" ५ । १ । १३० । इत्यण् । हृदयस्य हृदादेशः । "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्व्वपदस्य च ।" ७ । ३ । १९ । इति उभयपदवृद्धिः ।) सुहृदो भावः । तत्पर्य्यायः । सख्यम् २ सौहृदम् ३ साप्तपदीनम् ४ मैत्री ५ अजर्य्यम् ६ सङ्गतम् ७ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७७ । ११ ।

"सौहार्द्दं चानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम् ।
न मामर्हसि धर्म्मज्ञ त्यक्तुं भक्तामनागसम् ॥")

सौहार्द्द, पु, (सुहृदोऽपत्यमिति । सुहृद् + अण् ।) सुहृत्पुत्त्रः । इति केचित् ॥

सौहार्द्द्य, क्ली, (सुहृदयस्य भावः । सुहृदय + ष्यञ् । "वा शोकष्यञ् रोगेषु ।" ६ । ३ । ५१ । इति हृदयस्य हृदादेशः ।) सौहार्द्दम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सौहित्य, क्ली, (सुहितस्य भावः कर्म्म वा । सुहित + "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।" ५ । १ । १२८ । इति यक् ।) तृप्तिः । इत्यमरः । २।९।५६ ॥ (यथा, महाभारते । १२।२४७।१३।

"अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥")

सौहृद, क्ली, (सुहृदः कर्म्म भावो वा । सुहृत् + अण् ।) सख्यम् । सौहार्द्दम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य प्राशस्त्यं यथा,—

"तद्भुज्यते यद्द्विजभुक्तशेषं
स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ।
तत् सौहृदं यत् क्रियते परोक्षे
दम्भं विना यः क्रियते स धर्म्मः ॥"

इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

स्कद, द ङ आप्लवे । उद्धृतौ । उत्प्लुत्य गत्याम् इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक० च सेट् ।) आप्लवस्तरी । द, स्कन्दते । ङ, स्कन्दते चिस्कन्दिषते । पञ्चमस्वरीति धातुप्रदीपरामौ । स्कन्दते स्कुन्दते चापि षडाप्लवनवाचिनः । इति भट्टमल्लोऽपि । चुस्कुन्दिषते । इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, इर् श्रौ र शोषणे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) इर्, अस्कदत् । अस्कान्त्सीत् । श्रौ, स्कन्ता चस्कन्द । इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, त क समाहृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अनन्तचुरा०-पर० सक०-सेट् ।) दन्त्यवर्गतृतीयोपधोऽयम् । तवर्गतृतीयोपध इति केचित् । स्कन्दयति स्कन्दापयति अचस्कन्दत् । इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, पु, (स्कन्दते उत्प्लुत्य गच्छति स्कन्दति शोषयति दैत्यान् वा । स्कन्द + अच् ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ।१।१।४२॥ तस्य उत्पत्तिषडाननपञ्चनामचतुर्म्मूर्त्त्यभिषेकगणवाहनाख्यादि यथा,—

नारद उवाच ।

"किमर्थमेषकः क्रौञ्चो भिन्नः स्कन्देन सुव्रत ।
एतन्मे विस्तराद्ब्रह्मन् कथयस्वामितद्युते ॥

पुलस्त्य उवाच ।

पृतां ते कथयिष्यामि कथां पुण्यां पुरातनीम् ।
यशोवृद्धिं कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य नारद ॥
यत् पीतं मैथुनेऽशेषं वीर्य्यं त्यक्तं पिनाकिना ।
तेनाक्रान्तोऽभवद्ब्रह्मन् मन्दतेजा हुताशनः ॥
ततो जगाम देवानां सकाशममितद्युतिः ।
दैवतैः प्रेषितस्तूर्णं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥
स गच्छन् कुटिलां देवीं ददर्श पथि पावकः ।
तां दृष्ट्वा प्राह चाधत्स्व तेजो यत्नेन दुर्द्धरम् ॥
महेश्वरेण सम्त्यक्तं निर्द्दहेत् भुवनान्यपि ।
तद्धारणाच्च कुटिले पुत्त्रो धन्यो भविष्यति ॥
इत्यग्निना सा कुटिला श्रुत्वा सुतमनुत्तमम् ।
प्रचिन्त्य मनसा जग्राह तेजः शैवं महापगा ॥
ततस्त्वधारयद्देवी शार्व्वं तेजः स्वपृष्ठतः ।
हुताशनोऽपि च भयात् यत्र तत्र परिभ्रमन् ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि द्याद्यास्ते हव्यभुक् ततः ।
मांसास्थिशोणितं रक्तानि मेदोमज्जत्वचस्तथा ॥
रोमाणि चाधिकेशाद्या सर्व्वं जातं हिरण्मयम् ।
हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावकस्तदा ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि कुटिला वह्निनोपमम् ।
धारयन्ती तदा गर्भं ब्रह्मणः स्थानमागता ॥
पितामहस्तां शोणाङ्गीं सन्तप्यन्तीं महापगाम् ।
दृष्ट्वा पप्रच्छ केनायं तव गर्भः समाहितः ॥
सा चाह शाङ्करं तेजः पावकेन समर्पितम् ।
अप्ययञ्जेन तेनाद्य निक्षिप्तं मयि सत्तम ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि धारयन्त्याः पितामह ।
अवर्द्धनादिकमपि न मेऽपश्यत कर्हिचित् ॥
तच्छ्रुत्वा भगवानाह गच्छ त्वमुदयं गिरिम् ।
तत्रास्ति योजनशतं विस्तीर्णं सुरसेवितम् ॥
तमनुप्राप्य सुश्रोणि विस्तीर्णं गिरिसानुनि ।
दशवर्षसहस्रान्ते ततो बालो भविष्यति ॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा कुटिला गिरिमागता ।
आगत्य गर्भं तत्याज सुखेनैवाद्रिनन्दिनी ॥
सा तु तत्यज्य तं बालं ब्रह्माणं सहसागमत् ।
आपोमयी मन्त्रवशात् संयता कुटिला सती ॥
तेजसा चापि शार्व्वेण रौक्मं शरवणोऽभवत् ।
तन्निवासरताश्चापि पादपा मृगपक्षिणः ॥
ततो दशसु पूर्णेषु शरद्भ्रशतेष्वथ ।
बालार्कदीप्तिः सञ्जातो बालः कमललोचनः ॥
उत्तानशायी भगवान् दिव्ये शरवणे स्थितः ।
मुखेऽङ्गुष्ठं समाक्षिप्य रुरोद घनराडिव ॥
एतस्मिन्नन्तरे देव्यः कृत्तिकाः षट् सुतेजसः ।
ददृशुः स्वेच्छया यान्त्यो बालं शरवणे स्थितम् ॥
कृपायुक्ताः समाजग्मुर्यत्र स्कन्दः स्थितोऽभवत् ।
अहं पूर्व्वमहं पूर्व्वं तस्मै स्तन्यं हि चुक्रुशुः ॥
विवदन्तीः स ता दृष्ट्वा षण्मुखः समजायत ।
अबीभरत्ताः सर्व्वाः शिशुः स्नेहाच्च कृत्तिकाः ॥
भ्रियमाणः स ताभिस्तु बालो वृद्धिमगान्मुने ।
कार्त्तिकेय इति ख्यातो जातः स बलिनां वरः ॥
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मन् पावकं प्राह पद्मभूः ।
कियत्प्रमाणः पुत्त्रस्ते वर्त्तते साम्प्रतं गुह ॥
स तद्वचनमाकर्ण्य अजानन् तं हरात्मजम् ।
प्रोवाच पुत्त्रं देवेश न वेद्मि कतमो गुह ॥
तं प्राह भगवान् युक्तं तेजः पीतं पुरा त्वया ।
त्रैयम्बकं त्रिलोकेश जातः शरवणे शिशुः ॥
श्रुत्वा पितामहवचः पावकस्त्वरितोऽभ्यगात् ।
उदयाद्रिञ्च कुटिला तं ददर्श क्षितौ रता ॥
पप्रच्छ कुटिलां देवीं क शीघ्रं व्रजसि कवे ।
सोऽब्रवीत् पुत्त्रमद्यैव जातं शरवणे शिशुम् ॥
साब्रवीत्तनयो मह्यं ममेत्याह च पावकः ।
विवदन्तौ ददर्शाथ स्वेच्छाचारी जनार्द्दनः ॥
तौ पप्रच्छ किमर्थं वा विवादमिह चक्रतुः ।
तमूचतुः पुत्त्रहेतोः रुद्रशुक्रोद्भवादिति ॥
तावुवाच हरिर्देवो गच्छतं त्रिपुरान्तकम् ।
स यद्वक्ष्यति देवेशः कुरुतं तदसंशयम् ॥
इत्युक्तौ वासुदेवेन कुटिलाग्नी हरान्तिकम् ।
समभ्येत्योचतुस्तथ्यं कस्य पुत्त्रो भवेद्गुहः ॥
रुद्रस्तद्वाक्यमाकर्ण्य हर्षनिर्भरमानसः ।
दिष्ट्या दिष्ट्येति गिरिजां प्रोद्भूतपुलकोऽब्रवीत् ॥
ततोऽम्बिका प्राह हरं देव गच्छाव तं शिशुम् ।
दृष्ट्वा समागमेद्यस्य स तस्याः पुत्त्रो भविष्यति ॥
बाढमित्येव भगवान् समुत्तस्थौ वृषध्वजः ।
सहोमया कुटिलया पावकेन च धीमता ॥
सम्प्राप्तास्ते शरवणं हरोमाकुटिलाग्नयः ।
ददृशुः शिशुकं तत्र कृत्तिकोत्सङ्गशायिनम् ॥
ततः स बालकस्तेषां मत्वा चिन्तितमादरात् ।
योगी चतुर्म्मूर्त्तिरभूत् षण्मुखः स शिशुः पितुः ॥
कुमारः शङ्करमगात् विशाखो गिरिजामगात् ।
कुटिलामगमच्छाखो नैगमेयोऽग्निमभ्यगात् ॥
ततः प्रीतियुतो रुद्रः उवाच कुटिलां तदा ।
पावकश्चापि देवेशः परां मुदमवाप च ॥
ततोऽब्रुवन् कृत्तिकास्ताः षण्मुखः किं हरात्मजः ।
ता अब्रवीत् हरः प्रीत्या विवेशः वचनं मुने ॥
नाम्ना तु कार्त्तिकेयेति युष्माकञ्च भवत्वसौ ।
कुटिलायाः कुमारेति पुत्त्रोऽयं भविताव्ययः ॥
स्कन्द इत्येव विख्यातो गौरीपुत्त्रो भवत्वसौ ।
गुह इत्येव नाम्ना च ममासौ तनयः स्मृतः ॥
महासेन इति ख्यातो हुताशस्यास्तु पुत्त्रकः ।
सारस्वत इति ख्यातः सुतः शरवणस्य च ॥
एवमेष महायोगी पृथिव्यां ख्यातिमेष्यति ।
षडास्यत्वान्महाबाहुः षण्मुखो नाम गीयते ॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् शूलपाणिः पितामहम् ।
सस्मार दैवतैः सार्द्धं तेऽप्याजग्मुस्त्वरान्विताः ॥
प्रणिपत्य च कामारिं उमाञ्च गिरिनन्दिनीम् ।
दृष्ट्वा हुताशनं प्रीत्या कुटिलां कृत्तिकास्तथा ॥
ददृशुर्बालमतुलं षण्मुखं सूर्य्यसन्निभम् ।
मुष्णन्तमिव चक्षूंषि देवानां स्वेन तेजसा ॥
कौतुकाभिहृताः सर्व्वे एवमूचुः सुरोत्तमाः ।

देवकार्य्यं त्वया देव कृतं देव्याग्निना तथा ॥
तदुत्तिष्ठ व्रजामोऽद्य तीर्थमौजसमव्ययम् ।
कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यामभिषिञ्चाम षण्मुखम् ॥
सेनायाः पतिरस्त्वेष देवगन्धर्व्वकिन्नराः ।
महिषं घातयत्वेष तारकञ्च सुदारुणम् ॥
बाढमित्यब्रवीच्छर्व्वः समुत्तस्थुः सुरास्ततः ।
कुमारसहिता जग्मुः कुरुक्षेत्रं महाफलम् ॥
तत्रैव देवताः सेन्द्रा रुद्रब्रह्मजनार्द्दनाः ।
यत्नमस्याभिषेकार्थं चक्रुर्म्मुनिगणैः सह ॥
ततोऽम्बुना सप्तसमुद्रवाहिनी-
नदीजलेनापि महाफलेन ।
वनौषधीभिश्च सहस्रमूर्त्तिभि-
स्तदाभ्यषिञ्चन्त हराच्युताद्याः ॥
अभिषिञ्चति सेनान्या कुमारे दिव्यरूपिणि ।
जगुर्गन्धर्व्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥
अभिषिक्तं कुमारञ्च गिरिपुत्त्री निरीक्ष्य हि ।
स्नेहात्तस्सङ्गम स्कन्द मूर्द्ध्नि जिघ्रन्मुहुर्म्मुहुः ॥
जिघ्रती कार्त्तिकेयस्य अभिषेकार्द्रमाननम् ।
भात्यद्रिजा यथेन्द्रस्य देवमातादितिः पुरा ॥
तदाभिषिक्तं तनयं दृष्ट्वा शर्व्वो मुदं ययौ ।
पावकः कृत्तिकाश्चैव कुटिला च यशस्विनी ॥
ततोऽभिषिक्तस्य हरः सैनापत्ये गुहस्य तु ।
प्रथमाञ्चतुरः प्रादाच्छक्रतुल्यपराक्रमान् ॥
घण्टाकर्णं लोहिताक्षं नन्दिषेणं शुदारुणम् ।
चतुर्थं बलिनां मुख्यं ख्यातं कुमुदमालिनम् ॥
हरदत्तान् गणान् दृष्ट्वा देवाः स्कन्दस्य नारद ।
प्रददुः प्रमथानन्यान् सर्व्वे ब्रह्मपुरोगमाः ॥
स्थाणुर्ब्रह्मा गणं प्रादाद्विष्णुः प्रादात् गणत्रयम् ।
सक्रमं विक्रमञ्चैव तृतीयञ्च पराक्रमम् ॥
उत्क्रोशं पङ्कजं शक्रो रविर्दण्डकपिङ्गलौ ।
चन्द्रो मणिं वसुमणिं अश्विनौ नन्दिनन्दिनौ ॥
ज्योतिर्हुताशनः प्रादात् ज्वालाजिह्वं तथा-
परम् ।
कुन्दनिष्कुन्दकुमुदान् धाता चानुचरान् ददौ ॥
चक्रानुचक्रौ त्वष्टा च वेधातिस्थिरदुःस्थिरौ ।
पाणित्यजं कालकञ्च प्रादात् पूषा महाबलौ ॥
स्वर्णमालं घनाढ्यञ्च हिमवान् प्रमथोत्तमौ ।
प्रादाद्वै शोच्छ्रितो विन्ध्यस्तुतिशृङ्गञ्च पार्षदम् ॥
सुवर्च्चसञ्च वरुणः प्रददौ चातिवर्च्चसम् ।
सग्रहं विग्रहञ्चैव नागाभिजयसञ्जयौ ॥
उन्मादं शङ्कुकर्णञ्च पुष्पदन्तं तथाम्बिका ।
दुर्गञ्चातिबलञ्चैव श्रेष्ठौ चानुचरावुभौ ॥
परिघं चटकं भीमं दाहाभिदहनौ तथा ।
प्रददावंशुमाल्यञ्च प्रमथान् षण्मुखाय हि ॥
यमः प्रमाथसुन्माथ कालसेनमजामुखम् ।
तालपत्रं नाडिजङ्घं षडेवानुचरान् ददौ ॥
सुप्रभं शुभकर्म्माणं विधृतो दानवेश्वरौ ।
सुप्रमत्थं सम्मदञ्च सुप्रजञ्च द्विजोत्तम ॥
अनन्तः शङ्कुपीठञ्च निकुम्भकुमुदाम्बुज ।
एकाक्षं कुलटीचक्रं किचीटः बलसोदरः ॥"
किचीटस्थाने किरीटः इति च पाठः ।
"सूचीवक्त्रं कोकनदः प्रदासः सिद्धकोऽव्ययः ।
गणाः पञ्चदशैते वै यक्षेदत्त्वा गुहस्य च ।
कालिन्द्याः कलकान्दश्च नर्म्मदाया रणोत्कटः ।
गोदावर्य्याः सिद्धपात्रस्तमसायास्तु पङ्कजः ॥
सहस्रबाहुः सीताया वञ्जुलायाः सितोदरः ।
मन्दाकिन्याः सुबाहुश्च विपाशाया प्रियङ्करः ॥
ऐरावत्याश्चतुर्दंष्ट्रः षोडशाक्षोऽपरस्तथा ।
मार्ज्जारं कौशिकी प्रादात् क्रथक्रौञ्चौ च
गोतमी ॥
बाहुदा शतशीर्षञ्च बाहा गोनन्दनन्दिनौ ।
भीमं भीमरथी प्रादात् दुर्गारिं सरयूर्ददौ ॥
अष्टबाहुं ददौ काशी सुबाहुमपि गण्डकी ।
महानन्दी चित्रदेवं चित्रा चित्ररथं ददौ ॥
कुहुः कुवलयं प्रादात् मधुवर्णं मधूदका ।
जम्बूकं धूतपापा च वेणा पेटाननं ददौ ॥
स्तुता प्रथमपर्णञ्च रेवा सागरवेगिनम् ।
प्रभावा पाशजं प्रादात् काञ्चना कनकप्रभम् ॥
श्वेतपत्रञ्च विमला चारुवक्त्रं मनोहरा ॥
अपापा च महारामं वेणा विद्रुमसुप्रभम् ॥
सुप्रसादं सुवेणा च जिष्णुं मोघवती ददौ ।
यज्ञबाहुं विशाला च सरस्वत्या ददुर्गणान् ॥
कुटिलातनयस्यादात् दशशक्रबलाहणान् ।
करालं शितकेशञ्च कृष्णकेशं जटाधरम् ॥
मेघनादं चतुर्द्दंष्ट्रं विद्युज्जिह्वं दशाननम् ।
सोमाप्यायनमेवोग्रं देवयाजिनमेव च ॥
हंसास्यं कुण्डजठरं बहुग्रीवं हयाननम् ।
कूर्म्मग्रीवञ्च पञ्चैतान् ददुः पुत्त्राय कृत्तिकाः ॥
स्थूलजङ्घं कुण्डवक्त्रं लोहजङ्घं महाननम् ।
पिण्डारकञ्च पञ्चैतान् ददुः स्कन्दाय चर्षयः ॥
नागजिह्वं चन्द्रभासं पाणिकूर्म्मं शशिष्करम् ।
वासवक्त्रं सजम्बूकं ददौ तीर्थः पृथूदकः ॥
चक्रतीर्थं सुचक्राख्यं मकराक्षं गयाशिरः ।
गणं पञ्चशिखं नाम ददौ कनखलः स्वयम् ॥
बन्धुदत्तं वालिशिरो वालुसारञ्च पुष्करम् ।
सर्व्वौजसं माहिषकं मानसः पिङ्गलं तथा ॥
रुद्रमौशनसः प्रादात् ततोऽन्या मातरो ददुः ।
वसुदामा शोणतीर्थं प्रभासो नन्दिनीमपि ॥
इन्द्रतीर्थं विशोकाञ्च उदपानं घनस्वनाम् ।
सप्तसारस्वतः प्रादात् मातरश्चतुरोऽद्भुताः ॥
जितप्रिया माधवीञ्च तीर्थनेमिः सिताननाम् ।
एकचूता नागतीर्थं. कुरुक्षेत्रं पलाशदाम् ॥
ब्रह्मात्मनिः खण्डशिला भद्रकाली त्रिविष्टप ।
पैण्डी भैण्डी योषभैण्डी प्रादादुरदपावनः ॥
सोपानीयां महान्प्रादाच्छालिका मानसोह्रद
शतपुण्ड्रा शतानन्दा तथोलूखलमेखलाम् ॥
पद्मावतीं माधवीञ्च ददौ बदरिकाश्रमः ।
सुखसामैकचूलाञ्च देवीं धर्म्मधरा तथा ॥
उत्काथनी वेदमित्रा केदारो मातरो ददौ ।
सुनक्षत्राञ्च करम्बा सुप्रभावा सुमङ्गलीम् ॥
वेदमित्रा चित्रसेना ददौ रुद्रो महाबलः ।
कोटराक्षी मयताक्षामसतीं बहुपुत्त्रिकाम् ।
पलितां कमलाक्षीञ्च प्रयागो मानसो ददौ ॥
सुपर्णीं मधुकुम्भाञ्च ख्यातिं दहदहां पराम् ।
प्रादाद्वै कार्त्तिकेयाय सर्व्वपापविमोचनः ॥
सान्तानिका विकलिकां कमुकां खरवासिनी
जलेश्वरी कुक्कुटिका सुदामा लोहमेखला ॥
वपुषत्युन्मुकाक्षी च कोकनामा महाशनी ।
रौद्रा भूभुविका तुण्डा श्वेततीर्थो ददौ स्त्रियः ।
एतानि भूतानि गणाश्च मातरो
दृष्ट्वा महात्मा विनतातनूजः ।
ददौ मयूरं स्वसुतं महाजवं
तथारुणश्चाङ्घ्रुतरत्नसुत्तमम् ॥
शक्तिं हुताशोऽद्रिसुता तु वस्त्रं
दण्डं गुरुः सा कुटिला कमण्डलुम् ।
मालां हरिः शूलधरः पताकां
कण्ठे च हारं मघवानुरस्तः ॥
गणैर्वृतो मातृभिरन्वितश्च
मयूरसंस्थो वरशक्तिपाणिः ।
सैन्याधिपत्ये स वृतो भवेन
रराज सूर्य्यैव महावपुष्मान् ॥"
इति वामनपुराणे कार्त्तिकेयोत्पत्तौ ५४ अध्यायः ॥
देव्या द्वारपालविशेषः । तस्य बलिर्यथा—
"महानवम्या शरदि रात्रौ स्कन्दविशाखयोः ।
यवचूर्णमयं कृत्वा रिपुं मृण्मयमेव वा ॥
शिरश्छित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः
अनेनैव तु मन्त्रेण खड्गमामन्त्र्य यत्नतः ॥
रक्ता किलकिली घोरघोरा धारविहिंसक ।
ब्रह्मशिख्याम्बिकाशिख्यमसुकं चारिसत्तमम् ॥
तान्तो विसर्गसहितः स च बिन्दुयुतोऽपरः ।
ब्रह्माग्नियोगश्चन्द्रेण बिन्दुना च समन्वितः ॥
शिरश्छित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु
मन्त्रतः ।
अनेनैव तु मन्त्रेण बिन्दुना च समन्वितः ॥
फडन्ते बलिषु प्रोक्तः खड्गे स्कन्दविशाखयोः ।
रक्तद्रव्यैः सेचयित्वा कृत्रिमं तं रिपुं बलिम् ॥
कुचन्दनस्य तिलकं ललाटेऽभिनिवेशयेत् ।
रक्तमाल्यधरं कृत्वा रक्तवस्त्रधरं तथा ॥
कण्ठे बद्ध्वा रक्तसूत्रैर्नाभौ माल्यञ्च कृत्रिमम् ।
दत्त्वोत्तरशिरः स्कन्धं कृत्वा खड्गेन च्छेदयेत् ॥
शिरस्तस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय तेन मन्त्रतः ।
चतुर्द्दशस्वराग्निभ्यां संयुक्तः स परः स्मृतः ॥
परतः परतः पूर्व्वं चन्द्रबिन्दुसमन्वितः ।
स्कन्दस्य मूलमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं सृजेत् ॥
चतुर्द्दशस्वराग्निभ्यां षष्ठतीयन्तु पूर्व्ववत् ।
प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं सृजेत् ॥
कुटिलाक्षौ कृष्णपिङ्गवर्णौ रक्तांशुधारिणौ ।
त्रिशूलं करवालञ्च पाणिभ्यां दक्षिणे तथा ॥
बिभ्रती नृकपालञ्च कर्त्तृकञ्चापि वामतः ।
त्रिनेत्रौ नरमुण्डानां मालामुरसि बिभ्रती ॥
विकटौ दशनैर्भीमैर्गणेशौ द्वारपालकौ ।
ध्यानेन चिन्तयेद्देव्याः पुरतः संस्थितौ सदा ॥"
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥ * ॥
(महादेवः । इति महाभारतम् ।१३।१७।१०३॥
नृपतिः । इति जटाधरः ॥ शरीरम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीमटम् । पण्डित । इति केचित् ॥ बालकस्य ग्रहविशेष । (यथा,—
"स्कन्दो विशाखो मेषाख्य श्वग्रह' पितृ-सञ्ज्ञित ।
शकुनि' पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥
मुखमण्डलिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती ।
तेषां ग्रहीष्यतां रूपं प्रतत रोदनं ज्वर ॥
सामान्य रूपमुत्त्रासजृम्भाभ्रूक्षेपदीनता ।
फेनस्रावोर्द्धदृष्टोष्ठदन्तदंशप्रजागरा ॥
रोदन कूजन स्तन्यविद्वेषस्वरवैकृतम् ।
नखैरकस्मात् परितः स्वधात्र्यङ्गविलेखनम् ॥
तत्र कनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहु ।
हतैकपक्ष स्तब्धाङ्ग सस्वेदो नतकन्धर ॥
दन्तखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वर ।
वक्रवक्त्रो वमेल्लाला भृशमूर्द्ध निरीक्षते ॥
वसासृग्गन्धिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिशु ।
चलितैकाक्षिगण्डभ्रू सरक्तो भयलोचन ॥
स्कन्दार्त्तस्तेन वैकल्य मरण वा भवेद्ध्रुवम् ॥"
इत्युत्तरस्थाने तृतीयेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)
तस्य चिकित्सा बालग्रहशब्दे द्रष्टव्या ॥

स्कन्दन, क्लो, (स्कन्द + ल्युट् ।) रेचनम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १४ ।
"चतुर्व्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनन्तथा ॥")
गमनम् । शोषणम् । इति स्कन्दधात्वर्थ-दर्शनात् ॥

स्कन्दषष्ठी स्त्रो, (स्कन्दप्रिया षष्ठी ।) चैत्र-मासीयशुक्लषष्ठी । तत्प्रमाणादि षष्ठीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अन्यच्च ।
"अमावस्यासमुत्पन्न स्कन्द' पूर्व्वं हुताशनात् ।
तत षष्ठ्यान्तु शुक्लायां मासि तु चैत्रनामनि ।
सैनापत्येऽभिषिक्तस्तु देवानां ब्रह्मणा स्वयम् ॥"
इति सवत्सरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥

स्कन्दांशक, पु, (स्कन्दस्य अंश इव अंशो यत्र । शिववीर्य्योद्भवत्वात् । तत कन् ।) पारद । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्कन्ध, [स] क्ली, (स्कन्दते इति । स्कन्द + "स्कन्देश्च स्वाङ्गे ।" उणा० ४ । २०६ । इति असुन् धश्चान्तादेश ।) अ स' । प्रकाण्ड । यथा,
"स्कन्ध सान्त नपु सकमिति केचित् ।" इत्यमर-टीकायां भरत ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १।३२।५ ।
"स्कन्धांसीव कुलिशेनाविवृक्णा ॥")

स्कन्ध', पु, (स्कन्द्यतेऽसौ इति । स्कन्द + घञ् । पृषोदरादित्वात् साधु' । स्कन्द + असुन् । धश्चान्तादेश । सर्व्वे सान्ता अदन्ताश्च इति न्यायात् अकारान्तो वा ।) अवयवविशेष । काँध इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । भुजशिर २ अस ३ । इत्यमर । २ । ६ । ७८ ॥ स्कन्ध ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ दो शिखरम् ५ । इति राज निर्घण्ट ॥ (यथा भागवते । ४ । २९ । ३३ ।
"यथा हि पुरुषो भार शिरसा गुरुमुद्वहन् ।
त स्कन्धेन स आधत्ते तथा सर्व्वा प्रतिक्रिया ॥")

तरोर्मूलादिशाखापर्य्यन्तम् । गुँडी इतिभाषा तत्पर्य्याय । प्रकाण्ड: २ । इत्यमर' ॥ काण्डम् ३ इति शब्दरत्नावली ॥ दण्ड ४ । इति जटा-धर' ॥ (यथा, रघु: । ४ । ५७ ।
"खर्ज्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतु पुन्नागेभ्य: शिलीमुखा ॥")
नृपति । सम्पराय । समूह' । काय । (यथा, महाभारते । १२ । १५ । २६ ।
"सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्य्यय ॥")
भद्रादि । छन्दोभेद । इति मेदिनी ॥ विज्ञा-नादिपञ्च । (यथा, शिशुपालवधे । २ । २८ ।
"सर्व्वकार्य्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥"
"रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्कारा पञ्च स्कन्धा तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्ध' । तज्ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्ध । आलयविज्ञानसन्तानो विज्ञान स्कन्ध । नामप्रपञ्च सज्ञास्कन्ध । वासना-प्रपञ्च संस्कारस्कन्ध । एव पञ्चधा परिवर्त्त-मानो ज्ञानसन्तान एवात्मा इति बौद्धा ।"
इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥) व्यूह । इति हेमचन्द्र' ॥ (यथा, रघु । ४ । ३० ।
"प्रतापोऽग्रे तत शब्द परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्कन्धेव सा चमू ॥")
पन्था । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महा-भारते । ३ । २३० । ५५
"तथाब्रवीत् महासेन महादेवो बृहद्वच ।
सप्तम मारुतस्कन्ध रक्ष नित्यमतन्द्रित ॥")
ग्रन्थपरिच्छेद । यथा,—
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
स्कन्धै र्द्वादशभि प्रोक्त श्रीमद्भागवत प्रभो ।
शुकस्तच्छ्रावयामास महाराज परीक्षितम् ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे ७१ अध्याय ॥

स्कन्धचाप, पु, (स्कन्धे चाप इव ।) वंशादि-निर्म्मितशिक्याधानम् । तत्पर्य्याय । विह-ङ्गिका २ । इति हारावली ॥

स्कन्धज, पु, (स्कन्धात् जायते इति । जन + ड ।) शल्लक्यादि । यथा, हैमचन्द्रे ।
"पर्व्वयोनय इक्ष्वाद्या स्कन्धजा शल्लकीमुखा ॥"
मुद्राङ्कितहैमचन्द्रे कन्दज इति पाठ ॥ (वट अस्य पर्य्यायो यथा,—
"वटो रक्तफल शृङ्गी न्यग्रोध स्कन्धजो ध्रुव ।
क्षीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनस्पति ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्कन्धतरु', पु, (स्कन्धप्रधानस्तरु ।) नारिकेल वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्कन्धदेश, पु, (स्कन्धस्य देश ।) गजस्य स्कन्ध । यत्र हस्तिपक उपविशति । तत्पर्य्याय । आस-नम् २ । इत्यमर ॥ स्कन्धभागम् । यथा,—
"त्रिपुरारि स्कन्धदेशे कण्ठे कामाङ्गनाशन ॥"
इति भृगुभरतसवादे माहेश्वरकवचम् ॥

स्कन्धफल', पु', (स्कन्धे फलमस्य ।) नारिकेलवृक्ष' । इति राजनिर्घण्ट ॥ उडुम्बरवृक्ष' । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

स्कन्धबन्धना, स्त्री, (स्कन्धे बन्धनमिवास्या' ।) मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्कन्धमल्लक', पु', (स्कन्धेन मल्ल इव । कन् ।) कङ्कपक्षी । इति हेमचन्द्र' ॥

स्कन्धरुह पु, (स्कन्धात् रोहतीति । रुह + क ।) वटवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्कन्धवाह , पु , (स्कन्धे न वाहयतीति । वह + णिच् + अच् ।) शकटादिवाहकवृष' । यथा,
"स्कन्धवाहस्तु शङ्कुय शृङ्गो गौरर्द्धधूर्त्तिल' ॥"
इति हारावली ॥

स्कन्धवाहक:, पु, (स्कन्धेन वहतीति । वह + ण्वुल् ।) शकटादिवाहकवृष तत्पर्य्याय । स्कन्धिक' २ । इति हेमचन्द्र ॥ स्कन्धेन वहन-कर्त्तरि, त्रि ॥

स्कन्धशाखा, स्त्री, (स्कन्धस्य शाखा ।) वृक्षस्य मुख्यशाखा । तत्पर्य्याय । शाला २ । इत्यमर । २ । ४ । ११ ॥ (यथा, भागवते । ८।५ । ४९ ।
"यथा हि स्कन्धशाखानां तरोर्मूलावसेचनम् ।
एवमाराधन विष्णो सर्व्वेषामात्मनश्च हि ॥")

स्कन्धशृङ्ग', पु, (स्कन्धपर्य्यन्त शृङ्गमस्य ।) महिष । इति केचित् ॥

स्कन्धा, स्त्री, शाखा । लता । इति केचित् ॥

स्कन्धाग्नि , पु , (स्कन्धस्य काण्डस्य अग्निरिव ।) बृहत्काष्ठाग्नि । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

स्कन्धानल , पु (स्कन्धस्य काण्डस्य अनल इव ।) बृहत्काष्ठाग्नि । तत्पर्य्याय । स्थूलकाष्ठधक् २ । इति जटाधर ॥

स्कन्धावार , पु , (स्कन्धेन सैन्यसमूहेन व्यूहेन नृप-तिना वा आव्रियते इति । आ + वृ + घञ् ।) सैन्यस्थिति । (यथा, रामायणे ।६।४२।२२ ।
"एतस्मिन्नन्तरे चक्रु' स्कन्धावारनिवेशनम् ॥")
राजधानी । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महा-भारते । १ । १८५ । ६ ।
"ते तु दृष्ट्वा पर तत्र स्कन्धावारस्य पाण्डवा' ।
कुम्भकारस्य शालायां निवास चक्रिरे तदा ॥")
कटक । इति भूरिप्रयोग' ॥

स्कन्धिक , पु, (स्कन्धेन वहतीति । स्कन्ध + ठक् ।) स्कन्धवाहकवृष । इति हेमचन्द्र ॥

स्कन्धी, [न्] पु, (स्कन्धोऽस्यास्तीति । इनि' । वृक्ष । इति रत्नमाला ॥ स्कन्धयुक्ते, त्रि ॥ (काण्डविशिष्टे, च त्रि । यथा, महाभारते । १२ । १५४ । ५ ।
"हिमवन्त समासाद्य महानासीद्वनस्पति' ।
वर्षपूगाभिसवृद्ध शाखी स्कन्धी पलाशवान् ॥")

स्कन्न, त्रि, (स्कन्द + क्त ।) च्युतम् । इत्यमर । ३ । १।१०४ ॥ (यथा, महाभारते ।१।६३।४८।
"स्कन्नमात्रञ्च तद्रेतो वृक्षपत्रेण भूमिप' ।
प्रतिजग्राह मिथ्या मे न पतेद्रेत इत्युत ॥")
शुष्कम् । गतम् । इति स्कन्दधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्कभ, इ ङ स्तम्भे। इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) स्तम्भ इह दृढ़ीकरणम्। इ, स्कम्भते। ङ, स्कम्भते कवाटेन द्वार लोकः। चस्कम्भे। इति दुर्गादासः॥

स्कान्द', क्ली, (स्कन्दस्येदमिति। स्कन्द+अण्।) स्कन्दपुराणम्। यथा,—
"वाराहञ्च तथा स्कान्द' वामन कूर्म्मसञ्ज्ञकम्।"
इत्यादि नारदीयपुराणम्॥
अस्य विवरण पुराणशब्दे द्रष्टव्यम्॥

स्कु, ग न ञ उद्धृतौ। आप्लावने। इति कविकल्पद्रुम'॥ (क्र्या०-स्वा० च-उभ०-सक०-सेट्।) ग ञ, स्कुनाति स्कुनीते। न ञ, स्कुनोति स्कुनुते। चुस्काव। उद्धृतिरुद्धरणम्। आप्लवने। इति प्राञ्चः।
"स्कुनाति च स्कुनीते च स्कुनोत्याप्लवनेऽपि च।
स्कन्दते स्कुन्दते चापि षडाप्लवनवाचिन'॥"
इति भट्टमल्लः।
आवरणे इति पाणिनीया'। स्कुनाति शत्रु बाणेन भटः आच्छादयतीत्यर्थः। इति रमानाथ.। इति दुर्गादासः॥

स्कुद, इ ङ आप्लवे। उद्धृतौ। उत्प्लुत्य गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम'॥(भ्वा०-आत्म०-सक०-अक० च-सेट्। "पञ्चमस्वरौति धातुप्रदीपरामौ। 'स्कान्दते स्कुन्दते चापि षडाप्लवनवाचिन।
इति भट्टमल्लोऽपि।
चुस्कुन्दिषते॥" इति दुर्गादास॥

स्कुन्भ, ग न उ रोधने। इति कविकल्पद्रुम'॥ (क्र्या०-स्वा० च-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) दन्त्यादिः। पञ्चमस्वरी। ग, स्कुभ्नाति। न, स्कभ्नोति। उ, स्कुम्भित्वा स्कुब्ध्वा। रोधन मावरणम्। इति दुर्गादासः॥ सौत्रधातुरयम्॥

स्कोटिका, स्त्री, पक्षिविशेष। यथा,—
अथ सर्षपी।
"छापुत्त्रिका खञ्जनिका तुलिकास्कोटिके समे॥"
इति त्रिकाण्डशेष'॥

स्खद, म ष ङ विदारे। इति कविकल्पद्रुम'॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट।) म, स्खदयति। उपसर्गात् परस्य तु वा श्रम यम फण इत्यादिना वा ह्रस्व। प्रस्खदति प्रस्खादयति। अव परिवर्ज्जादुपसर्गात् परस्य घटादित्व नास्ति इति कातन्त्राद्या। तत्रैव अवस्थाने अप इति भीमः। प्रस्खादयति अवस्खादयति परिस्खदयति। अपपरिभ्यां परस्य घटादित्व नास्तीति जौमराद्या'। अपस्खादयति परिस्खादयति प्रस्खदयति। स्खद स्खदने इति प्राञ्च.। स्खदन स्थैर्य्यमिति त्रिलोचनरामौ। पाटनमिति गोविन्द। क्लेशोत्पादनमिति गोयीचन्द्र.। हिंसेति रमानाथ। इति दुर्गादासः॥

स्खदन, क्ली (स्खद+ल्युट्।) विदारणम्। इति स्खदधात्वर्थदर्शनात्॥ स्थैर्य्यम्। पाटनम्। क्लेशोत्पादनम्। हिंसा। इति कविकल्पद्रुमटीकाया दुर्गादास.॥

स्खल, मि चये। चले।। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर-सक०-चले अक०-सेट्।) मि, स्खलयति वचनं ते सर्व्वथा सुभ्रु खेदमिति मालत्याम्। स्खालयति चस्खाल। चयः सञ्चय स्खलति पुष्प मालिक' सञ्चिनोतीत्यर्थ.। चलः स्खलनम्। स्खलति पत्र' वृक्षस्य।
"दृढ' प्रेमा भग्नः सदसिरिव सन्धि न लभते।
लभेतापि प्रायः स्खलति खलु यत्नै रपि कृत.।"
इति दुर्गादास.॥

स्खलनं, क्ली,, (स्खल+ल्युट्।) पतनम्। तत्पर्य्याय'। रिङ्खणम् २। इत्यमर।१।७।३६॥ रिङ्गणम् ३। इति हेमचन्द्र.॥ (यथा, सुश्रुते। ४।२४।
"श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते।
सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनम्॥"
अभिघातः। इति मल्लिनाथः॥ यथा, माघे। ९।५२।
"निजपाणिपल्लवतलस्खलना-
दभिनासिकाविवरमुत्पतितै.।
अपरा परीक्ष्य शनकैर्म्मुदे
मुखवासमास्य कमलश्वसनैः॥"
उच्चारणम्-। यथा, साहित्यदर्पणे। ३।२१९।
"उत्स्वप्नायितभोगाङ्गगोत्रस्खलनसम्भवा॥"
तथाच भागवते। ५।३।१२।
"अथ कथञ्चित् स्खलनक्षुत्पतनजृम्भनदुरवस्थानादिषु विवशाना न' स्मरणाय ज्वरमरणदशायामपि सकलकश्मलनिरसनानि तव गुणकृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवन्तु॥")

स्खलित, क्ली, (स्खल+क्त।) कूटयुद्धादिना युद्धमर्य्यादाया स्खलनम्। तत्पर्य्याय'। छलम्। २। इत्यमरः। २।८।१०८॥ भ्रंशः। त्रि, चलितम्। इति मेदिनी। ते, १६४॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६७२।
"लौघगवाक्षगतापि हि दृष्टिस्त स्थितिकृतप्रयत्नमपि।
हिमगिरिशिखरस्खलिता गङ्गेवैरावतं
हरति॥")

स्तक, म प्रतीघाते। इति कविकल्पद्रुम.॥(भ्वा०-पर० सक०-सेट्।) म, तिष्टकयिषति तिस्तकयिषति। इति दुर्गादास॥

स्तन, त् क अभ्रशब्दे। इति कविकल्पद्रुम॥ (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट्।) स्तनयति मेघ.। इति दुर्गादास॥

स्तन, मि शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) मि स्तनयति स्तानयति। अतिस्तनत्। इति दुर्गादास॥

स्तनः, पु, (स्तन्यते शब्दाते कामुकै' स्तनयति कथयति वक्ष.शोभामिति वा। स्तन शब्दे+ घञ्।) अवयवविशेष.। माइ इति चूँची इति च भाषा॥ तत्पर्य्याय.। कुच २। इत्यमरः। २।६।७७॥ कूच. ३ उरोज ४ वक्षोज ५ पयोधर ६ वक्षोरुह. ७ उरसिज ८। तस्याग्र चूचुकम्। इति शब्दरत्नावली। तस्य शुभलक्षण यथा, गारुडे। ६६।९५।
"अरोमशौ स्तनौ पोनौ घनावविषमौ
शुभौ।
कठिनावरोमसुरो मृदुग्रीवा च कम्बुभा॥"
तस्य मनोहरत्वकारकौषध यथा, तत्रैव। १९४।४।
"कुष्ठनागबलाचूर्णं नवनीतसमन्वितम्।
तल्लेपो युवतीनाञ्च कुर्य्यान्मनोहर स्तनम्॥"
अथ स्तनरोगस्य सम्प्राप्तिमाह।
"सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा दोष प्राप्य स्तनौ स्त्रियः
रक्त मासञ्च सदूष्य स्तनरोगाय कल्पते॥"
अदुग्धावपि स्तनौ प्रसूताया गर्भिण्याश्च स्त्रिया बोद्धव्यौ। यत आह सुश्रुत'।
"धमन्य सवृतद्वारा. कन्याना स्तनसंश्रिता'।
दोषाविसरणास्तासा न भवन्ति स्तनामया'॥"
दोषाविसरणा' सवृतद्वारत्वेन दोषाणामविसरणमसञ्चारो यासु ता।
"तासामेव प्रसूताना गर्भिणीनाञ्च ता' पुन'।
स्वभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्त्यत॥"*॥
स्तनरोगाणामतिदेशेन लक्षणान्याह।
"पञ्चानामपि तेषान्तु हित्वा शोणितविद्रधिम्।
लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणै॥"
पञ्चाना वातपित्तकफसन्निपातागन्तुजानाम्। आगन्तुजस्तनरोगाभिघातेन शल्येन च बोद्धव्य॥ रक्तजस्यासम्भवः। स्वभावात्॥*॥
अथ स्तनरोगस्य चिकित्सा।
"शोथ स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्यात्
यद्विद्रधावभिहित बहुधा विधानम्।
आमे विदाहिनि तथैव च तस्य पाके
तस्या स्तनौ सततमेव च निर्द्दहीतौ॥
पित्तघ्नानि तु शीतानि द्रव्याण्यत्र प्रयोजयेत्।
जलौकाभिर्हरेद्रक्त न स्तनावुपनाहयेत्॥"
उपनाहयेत् स्वेदयेत्।
"लेपो विशालामूलेन हन्ति पीडा स्तनोत्थिताम्।
निशाकनककल्काभ्या लेप. प्रोक्त. स्तनार्त्तिहा॥"
विशाला इन्द्रवारुणी। कनकस्य धत्तूरस्य पत्रं ग्राह्यम्।
"लेपान्निहन्ति मूल स्तनरोग वन्ध्यकर्कोट्या।
निर्वाप्य तप्तलोह सलिले तद्वा पिबेत्तत्र॥"
इति भावप्रकाश॥

स्तननं, क्ली,(स्तन शब्द+ल्युट्।) ध्वनिमात्रम्। मेघशब्द। कुन्थितम्। इति मेदिनी॥

स्तनन्धय,पु,स्त्री, (स्तन धयति पिबतीति स्तन +धेट् पाने+"नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो।"३।२।२९। इति खश्। अरुर्द्विषदिति मुम्। अतिशिशु'। तत्पर्य्याय। उत्तानशय २ उत्तानशया ३ डिम्भः४ डिम्भा ५ स्तनप ६ स्तनपा ७ स्तनन्धयी ८ स्तनन्धया ९। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, रघः। १४।७८।

"पयोधरैराश्रमबालवृक्षकान्
संवर्द्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।
असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेः
स्तनन्धयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥")

स्तनन्धया, स्त्री, (स्तनन्धय+टाप् ।) अतिबालिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।२।६।४१॥

स्तनन्धयी, स्त्री, (स्तनन्धय+टित्त्वात् ङीप् ।) अतिबालिका । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

स्तनप, पुं, स्तनं पिबतीति । पा+क ।) अतिशिशुः । इति भरतः ॥ स्तनपानकर्त्तरि, त्रि ॥

स्तनपा, स्त्री (स्तनं पिबति या । पा+क । टाप् ।) अतिबालिका । इत्यमरः ।२।६।४१ ॥

स्तनपायिका, स्त्री, अतिबालिका । दुग्धपोष्या । स्तनशब्दपूर्व्वकपाधातोर्ण्वक्(ण्वुल्) प्रत्यये आप्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

स्तनभर, पुं, (स्तनयोर्भरः ।) स्थूलस्तनभारः । तत्पर्य्यायः । स्तनभोगः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्तनभव, पुं, (स्तनाभ्यां भव उत्पत्तिर्यस्य । रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"स्वजङ्घाद्वयमध्ये तु कृत्वा योषित्पदद्वयम् ।
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः स्तनभवः
स्मृतः ॥"
इति स्मरदीपिका ॥

स्तनजाते, त्रि ॥

स्तनमुख, पुं, (स्तनयोर्मुखम् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) स्तनाग्रभागः । यथा । चूचुकन्तु स्तनाग्रवृन्तशिखामुखाः । इति हेमचन्द्रः ।३।२६७ ॥

स्तनयित्नु, पुं,(स्तनयतीति । स्तन त्वाभ्रशब्दे+ "स्तनिहृषिपुषीति ।" उणा० ३ । २९ । इति इत्नुच । "अयमन्तेति ।" ६ । ४ । ५५ । इति अयादेशः ।) मेघः । इत्यमरः । १ । ३ । ६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।
"किमव्यक्तोऽसि निनदे कुतस्त्येऽपि त्वमीदृशी ।
स्तनयित्नोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठिता स्थिता ॥")
मुस्तकः । इति चामरः ।२।४।१५९॥ मेघध्वनिः । इति मेदिनी ॥ विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥ मृत्युः । रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्तनवृन्त, पुं, (स्तनयोर्वृन्तम् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) स्तनमुखम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२६७॥ स्तनेर बोंटा इति भाषा ॥

स्तनशिखा, स्त्री,(स्तनयोः शिखा ।) स्तनवृन्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६७ ॥

स्तनाग्र, क्ली, (स्तनयोरग्रम् ।) स्तनवृन्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्तनान्तर, क्ली, (स्तनयोरन्तरम् ।) हृदयम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १० । ६२ ।
"प्रभ्रंश्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम्
पर्य्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥")
स्त्रीवैधव्यलक्षणविशेषः । इति केचित् ॥

स्तनाभोग, पुं, (स्तनयोराभोगः ।) स्तनभरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्तनस्य परिपूर्णता च ॥

स्तनितं, क्ली,(स्तन+क्तः ।) मेघनिर्घोषः । इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥ (यथा, मनुः । ४।१०३ ।
"विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च सम्प्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥")
करतालिशब्दः । इति केचित् ॥ (शब्दमात्रम् । यथा, हरिवंशे । ९९ । ४८ ।
"आर्त्तस्तनितसन्नादे रुधिराम्बुकृदाकुले ॥")
शब्दिते, त्रि ॥

स्तनितफल, पुं, (स्तनितानि फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्तन्य, क्ली, (स्तने भवम् । स्तन+"शरीरावयवाच्च ।" ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) दुग्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । २ । ६९ ।
"स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा
सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
शुभ्रं यशो मूर्त्तमिवातितृष्णः ॥"
स्तनाय हितमिति । "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् स्तनहिते, त्रि ॥)

स्तब्ध, त्रि, स्तम्भितः । जडीकृतः । स्तम्भधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २० । ९६ ।
"स्वयमुत्क्षिप्तकलशस्तब्धबाहुरभूत्तदा ॥")

स्तब्धरोमा, [न्] पुं, (स्तब्धानि रोमाणि यस्य ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥ स्तम्भितलोमयुक्ते त्रि ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।५३२।
"विमुखे चतुर्मुखेऽपि श्रितवति चानीशभावमीशेऽपि ।
मग्नमहीनिस्तारे हरिः परं स्तब्धरोमाभूत् ॥")

स्तभ, इ ङ स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-आत्म०-अक०-सक०-च सेट् ।) दन्त्यादिः । इ, स्तम्भते । ङ, स्तम्भते । तिष्टम्भयिषति । तिस्तम्भयिषति । स्तम्भो जडीभावस्तत्करणञ्च । स्तम्भः स्थूणाजडीभावावित्यमरोक्तेः । शीतेनायं स्तब्धो जडीकृत इत्यर्थ इति क्रमदीश्वरोक्तेश्च । स्तम्भ इह क्रियानिरोध इति भीमः । दोषहर्त्तिरिति गोविन्दभट्टः । स्तम्भो रुद्धीकरणञ्च । स्तम्भते कवाटेन द्वारं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

स्तभ, पुं, छागः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्तम्ब पुं, (तिष्ठतीति । स्था+"स्थः स्तोऽम्बजवकौ ।" उणा० ४।९६ । इति अम्बच् । स्तादेशश्च ।) प्रकाण्डरहितवृक्षः । स तु झिण्टिकादिः । तत्पर्य्यायः । गुल्मः २ । इत्यमरः ।२। ४ । ८ ॥ तृणादिः । तत्पर्य्यायः । गुच्छः २ । इति चामरः ॥ गुत्सः ३ । इति तट्टीका ॥ विटपः ४ । इति जटाधरः ॥

स्तम्बकरि, पुं,(स्तम्बं करोतीति । स्तम्ब+कृ+ स्तम्बशकृतोरिन् ।" ३ । २ । २४ । इति इन् ।) धान्यम् । इत्यमरः । २ । ९ । २१ ॥ अपि च ।
"पुंसि स्तम्बकरिर्धान्य व्रीहिर्ना धान्यमात्रके ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

स्तम्बकार, त्रि, (स्तम्बं करोतीति । कृ+अण् ।) गुच्छकारकः । स्तम्बशब्दात् कृञ्धातोः अण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

स्तम्बघन, त्रि, (स्तम्बः हन्यतेऽनेनेति । स्तम्ब+ हन्+"स्तम्बे क च ।"३।३।८३। इति चकारात् अप् घनादेशश्च ।) तृणाद्यच्छेदनकारिखनित्रादिः । तत्पर्य्यायः । स्तम्बघ्नः २ इत्यमरः । ३।२।३५ ॥ स्तम्बहननः ३ । इति सारसुन्दरी॥

स्तम्बघ्न, त्रि, (स्तम्बो हन्यते येनेति । स्तम्ब+ हन्+"स्तम्बे क च ।"३।३।८३ इति क. ।) स्तम्बघनः । इत्यमरः । ३ । २ । ३५ ॥

स्तम्बपू, [र्] स्त्री,(स्तम्बानां पूरिव ।) पुरीभेदः । तत्पर्य्यायः ।
"ताम्रलिप्तं दामलिप्तं ताम्रलिप्ती तमालिनी ।
स्तम्बपूर्व्विष्णुगृहञ्च स्याद्विदर्भा तु कुण्डिनम् ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

स्तम्बहनन, त्रि, (स्तम्बो हन्यतेऽनेनेति । हन+ करणे ल्युट् ।) स्तम्बघनः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । ३ । २ । ३५ ॥

स्तम्बेरम, पुं, (स्तम्बे रमते इति । स्तम्ब+रम+ "स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ।"३।२।१३ । इत्यच् । "तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।"६।३ । १४ । इति सप्तम्या अलुक् ।) हस्ती । इत्यमरः ।२।८।३५॥ (यथा, रघुः । ५ । ७२ ।
"शय्यां जहात्युभयपक्षविनीतनिद्रा
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ॥")

स्तम्भ, ग न उ रोधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या० स्वा० च०-पर०-सक०सेट् । क्त्वावेट् ।) ग, स्तभ्नाति । न, स्तभ्नोति । उ, स्तम्भित्वा स्तब्ध्वा । रोधनमावरणम् । इति दुर्गादासः । सौत्रधातुरयम् ॥

स्तम्भ, पुं,(स्तभ्नातीति । स्तम्भ+पचाद्यच् ।) स्थूणा । थाम इति खुंटी इति च भाषा । जडीभावः । स तु निष्प्रतिभता । इत्यमरभरतौ । ३।३।१३४ ॥ (यथा, माघः, ।५।४८।
"स्तम्भं महान्तमुचितं सहसा मुमोच
दानं ददावतितरां सरसाग्रहस्तः ।
बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीत्
स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः ॥"
"महान्तं स्तम्भम् आलानं जाड्यञ्च सहसा मुमोच । स्तम्भः स्थूणाजडत्वयोरिति विश्वः ।" इति तट्टीका ॥ काण्डम् । यथा, रघुः ।५।१५।
"आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः
स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥")

स्तम्भकर, पुं,(करोतीति । कृ+अच् । स्तम्भस्य करः ।) वेष्टनम् । इति केचित् ॥ स्थूणाकारके जाड्यकारके च त्रि ॥

स्तम्भकी, [न्] पुं, वाद्यविशेषः । इति केचित् ॥

स्तम्भन, क्ली, (स्तम्भ+ल्युट् ।) जडीकरणम् । यथा, वगलामुखीस्तोत्रे ।
"दुष्टस्तम्भनमुग्रविघ्नशमनं दारिद्र्यविद्रावणम् ॥"
षट्कर्मान्तर्गताभिचारकर्म्मविशेषः । यथा,—

"उलूककाकयो' पक्षौ गृहीत्वा मन्त्रवित्तमः।
आलिख्य वै शरावे निशायाञ्च साध्याचर-
सपुटितम् ॥
मन्त्र स्थापितपवनं सहस्रजप्तं चतुष्पथे निखनेत्
स्तम्भनमेतदवश्य भविता जगताञ्च नात्र
सन्देहः ॥"
स्थापितपवनं कृतप्राणप्रतिष्ठम्।
"कृत्वा प्रतिकृतिमथवा
श्मशानाङ्गारकैश्चशववसनजाम्।
सम्यगधिष्ठितपवना
कृतनाम्नी समन्वललाटाम् ॥
वसनाधिष्ठितपवना
सहस्रजप्ता तदुल्कया वसनाम्।
दग्धा कृत्वा निखनेत्
श्मशानदेशे सपदि वाक्स्तम्भ ॥
आलिख्य चेष्टकायुगले मन्त्र सनामपुटितम्।
निशया निशीथकाले सहस्रजप्त प्रतिष्ठित-
प्राणम् ॥
बन्धनमतितीक्ष्णतर स्तम्भनमतितीक्ष्णाम्बु-
नि क्षिप्तम्।
लिखितमन्त्रचितामयकीलक,
सहितकर्म्म सनाम समारुतम् ॥
कृतजप त्रिसहस्रकसख्यया
पथि खनेदथ यानिनिवारणम्।
विहितनिम्बतरौ रिपुनामयुत
मनुमिम निशया कृतनामकम्।
नवसहस्रजपादिसुसाधित
पथि खनेदथ सैन्यनिरोधनम् ॥"
इति स्तम्भनम् ॥
इति फेत्कारिणीतन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥
अथाग्निस्तम्भनम्।
"मालूरस्य रस गृह्य जलौका तत्र पेषयेत्।
हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
शाल्मलीरसमादाय खरमूत्रे निधाय तम्।
अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
वायसी उदर गृह्य मण्डूकवसया सह।
गुडिका कारयेत्तेन ततोऽग्नौ प्रक्षिपेद्बुधौ ॥
एवमेतत्प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
रक्तपाटलमूलन्तु अश्वत्थस्य मूलकं ।
दिव्य स्तम्भयते क्षिप्र पय पिण्ड जलान्तकम् ॥
सुण्डीतकवचाकुष्ठ मरीच नागर तथा।
चर्व्विता च इम सद्यो जिह्वया ज्वलन लिहेत्
गोरोचना भृङ्गराज चूर्णीकृत्य घृत समम्।
दिव्यस्तम्भश्च पीत्वा स्यात् मन्त्रे णानेन वै तथा
ॐ ह्व अग्निस्तम्भन कुरु ॥ ॐ नमो भगवते
जल स्तम्भय स्तम्भय स सम सके कके कचर।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽय जल स्तम्भयते शिव ॥"
इति गारुडे पूर्व्वखण्डे। १८६। ११—१८॥
प्रकारान्तर षट्कर्म्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
स्तम्भन, पु,(स्तम्भयतीति। स्तम्भ + णिच् + ल्यु।)
कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गत-बाण विशेष।
यथा,—
"उन्मादन शोषणञ्च तापनस्तम्भनस्तथा।
सम्मोहनश्च पञ्चैते विख्याता. कामशायकाः ॥"
इति जटाधरः ॥
(स्तम्भके, त्रि। यथा, सुश्रुते। १। ४२।
"कषाय. सग्राहको रोपण स्तम्भन शोधनो
लेखन शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चे ति ॥")
स्तम्भित',त्रि,जडीभूत'। जडीकृतः। इति स्तम्भ-
शब्दात् इतोऽस्य जाते इतप्रत्ययेन स्तम्भधातोः
क्तप्रत्ययेन वा निष्पन्न ॥
स्तरिमा, (न्) पु,(स्तृणोति आच्छादयतीति।
स्तृ + "हृभृधृसृस्तृश्य इमनिच्।" उणा० ४।
१४१। इति इमनिच्।) तल्पम्। इत्युणादि-
कोष. ॥
स्तरी, स्त्री, (स्तृणोति आच्छादयतीति। स्तृ +
"अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ई।" उणा० ७। १५८।
इति ई।) धूम'। इति हेमचन्द्र ॥
स्तवः,पु,(स्तूयतेऽनेनेति। स्तु + अप्।) प्रशसा।
तत्पर्य्याय'। स्तोत्रम् २ नुति ३ स्तुति. ४।
इत्यमरः। १। ६। ११ ॥ स्तवनम् ५। इति
शब्दरत्नावली ॥ वर्ण ६। इति जटाधरः ॥
(यथा, हरिवंशे। १२९। २८।
"तुष्टाव च नमोशान मारीच कश्यपस्तदा।
वेदोक्तै स्तकृतैश्चैव स्तवै स्तुत्य जगद्गुरुम् ॥")
स्तवक,पु, (तिष्ठतीति। स्था + "स्थ स्तोऽम्ब-
जवकौ।" उणा० ४। ८६। इति अवक
धातोश्च स्तादेश।) गुच्छक'। इत्यमर।
२। ४। १६॥ "हे स्तवके यत्नो इति ख्याते
बहुभिः पुष्पै फलैर्व्वा सवाध पल्लवग्रन्थि'
गुच्छ। गूयते ध्वन्यते भ्रमरेरन गुच्छ। गु
धु ङ ड ध्वनौ नाम्नीति छक्।
'पुष्पादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकलापयो।'
इति चवर्गान्तेषु रन्तिदेव ॥
'स्याद् गुच्छः स्तवके स्तम्बे हारभेदकलापयो॥'
इति चवर्गद्वितीयान्ते मेदिनी ॥
स्वार्थे के गुच्छका गुत्सक इति च पठन्ति। तदा
गुध्यति वेष्टते इति गोधन्ते क्रीडन्ति भ्रमरा
अत्रेति वा गुत्स। गुध वेष्टे गुध ड क्रीडे
इत्यस्माद्वा नाम्नीति स। स्वार्थे क गुत्सक।
'स्तवके हारभेदे च गुत्स स्तम्बे च कोर्त्तित॥'
इति दन्त्यान्तेषु रुद्र।
'गुत्स' स्यात् स्तवके स्तम्बे हारभिद्ग्रन्थि-
पर्णयो।'
इति दन्त्यसान्ते षु मेदिनी।
'मुकुर' कुट्मलश्चापि स्तवको गुत्सकाविति॥'
इति हड्ड।
स्तूयते इति स्तवक'। ष्टु ञ ल स्तुतौ अल् स्तव
स्वार्थे अभिधानात् नित्यक। इति भरत ॥"
स्तुति। इतिविश्व ॥ ग्रन्थपरिच्छेद। समूह।
इति केचित् ॥ स्तवकारके, त्रि ॥
स्तवरक, पु, आवरक। इति केचित् ॥
स्ताव', पु, स्तव.। स्तुधातोर्भावे घञ् प्रत्ययेन
निष्पन्न. ॥
स्तावक, त्रि, (स्तौतीति। स्तु + ण्वुल्।) स्तव-
कर्त्ता। स्तुधातोर्ण्वकप्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा,
भागवते। ४। १५। २१।
"स्तावकान् तानभिप्रेत्य पृथुर्वैण्यः प्रतापवान्।
मेघनिर्ह्रादया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥")
स्तिमित, त्रि,(स्तिम + क्तः।) अचञ्चलः।(यथा,
रघु। १३। ४८।
"एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा
सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे
मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः॥")
आर्द्र.। यथा, "स्तिमितोऽचञ्चलार्द्रयोः।"
इति मेदिनी ॥
स्तिभि, पु, (स्तभ्नातीति। स्तभ + "क्रमित-
मिप्रतिस्तम्भामत इच।" उणा० ४। १२१।
इति इन् अत इच।) समुद्र.। बाधा। इत्यु-
णादिकोष ॥
स्तीर्व्वि', पु, (स्तृणातीति। स्तृ + "स्तृ,ञ्जृशृ-
स्तृजागृभ्य क्विन्।" उणा० ४। ५४। इति
क्विन्।)नभ। रुधिरम्। तृणजाति। अध्वर्य्यु।
पय'। शक्र। इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥
स्तुत, त्रि, (स्तु + क्त।) स्तुतिविषय'। तत्-
पर्य्याय। ईलित. २ शस्त. ३ पणायित: ४
पनायित ५ प्रणुत. ६ पणित. ७ पनित ८
अपिगोर्ण ९ वर्णित.१० अभिष्टुत ११। इत्य-
मर।३।१।११०॥ गीर्ण:१२ ईडित १३। इति
शब्दरत्नावली ॥ नुत १४। इति जटाधर ॥
(यथा, महाभारते। १२। २८४। १८।
"नम स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय वै नम॥")
स्तुति:, स्त्री, (स्तु + क्तिन्।) स्तवः। इत्यमर।
१। ६। ११॥ (यथा, नैषधे। ३। ११६।
"इत स्तुति का खलु चन्द्रिकाया
यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥")
दुर्गा। यथा,—
"स्तुति सिद्धिरिति ख्याता श्रिया सत्ययशाश्च
सा।
लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते"
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥
स्तुतिपाठक,पु,(स्तुति पठतीति। पठ + ण्वुल्।)
राजादेर्यात्रादौ वोर्य्यस्तुतिकर्त्ता। तत्पर्य्याय।
वन्दी २। इत्यमर। २। ८। ९७॥ लग्न ३
स्तुतिव्रत. ४ सूत ५ मागध ६ मधुक ७।
इति जटाधर ॥ प्रातर्गेय ८। इति त्रिकाण्ड-
शेष ॥
स्तुतिव्रत, पु, (स्तुतिरेव व्रत यस्य।) स्तुति-
पाठक। इति जटाधर ॥
स्तुत्य, त्रि, स्तवनीय। स्तुधातो' क्यप्प्रत्ययेन
निष्पन्न। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा,
रघु '४। ६।
"परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु।
स्तुत्य स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥")
स्तुनक, पु, छाग.। इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्तुन्भ, ग न उ रोधने। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या॰ स्वा॰च॰-पर॰-सक॰ सेट। क्त्वावेट्।) दन्त्यादिः। पञ्चमस्वरी। ग, स्तुभ्नाति। न, स्तुभ्नोति। उ, स्तुम्भित्वा स्तुब्ध्वा। रोधनमावरणम्। इति दुर्गादासः॥

स्तुभ, पुं, छागः। इत्यमरटीकायां भरतः २। ९। ७६॥ (अग्निविशेषः। यथा, महाभारते। २। २२०। १४।
"चातुर्म्मास्येषु नित्यानां हविषां योनिरग्रहः।
चतुर्भिः सहितः पुत्त्रैर्भानोरिवान्वयः स्तुभः॥")

स्तुवेय्य, पुं, (स्तूयते इति। स्तु+"स्तुव केय्यश्छन्दसि।" उणा॰ ३। ९८। इति केय्य। क्त्विादगुणाभावे सत्युवङादेशः।) इन्द्रः। इत्युणादिकोषः॥

स्तुषेय्य, त्रि, श्रेष्ठः। उत्तमः। वैदिकशब्दोऽयम्। ष्टुधातोरौणादिकसेय्यप्रत्ययेन निष्पन्नम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

स्तूप, क उच्छ्राये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा॰ पर॰ सक॰-सेट्।) षष्ठस्वरी। उच्छ्रायो राशीकरणम्। स्तूपयति धान्यं कृषकः। तुष्टूपयिषति। इति दुर्गादासः॥

स्तूप, य इर उच्छ्राये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा॰-पर॰-सक॰-सेट्।)-षष्ठस्वरी। य, स्तूप्यति। इर, अस्तूपत् अस्तूपीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये। अतुस्तूपत्। इति दुर्गादासः॥

स्तूप, पुं, (स्तूयते इति। स्तु+"स्तुवो दीर्घश्च।" उणा॰ ३। २५। इति प दीर्घश्च।) मृदादिकूटः। राशीकृतमृत्तिकादिः। इति पुंलिङ्गसंग्रहे अमरः। ३। ५। १८॥ सवातः। निष्प्रयोजनम्। बलम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

स्तृ, न प्रीतिरक्षाप्राणने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा॰- पर॰-सक॰-अक॰-च अनिट्।) न, स्तृणोति। इति दुर्गादासः॥

स्तृ, न ञ स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा॰ उभ॰-सक॰-अनिट्।) न ञ, स्तृणोति स्तृणुते स्तृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

स्तृक्ष, गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा॰-पर॰-सक॰-सेट।) सप्तमस्वरयुक्तमध्यः। स्तृक्षति। तस्तृक्षते। इति दुर्गादासः॥

स्तृह, ऊ श वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा॰ पर॰-सक॰-वेट्।) ऊ, अस्तर्हीत् अस्तृक्षत्। श, स्तृहति। तिस्तर्हयिषति। इति दुर्गादासः॥

स्तॄ ञ गि छादने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या उभ॰ सक॰-अनिट्।) ञ गि, स्तृणाति स्तृणीते स्तीर्णं स्तीर्णिः। इति दुर्गादासः॥

स्तृंह, ऊ श वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा॰ पर॰-सक॰-वेट्।) ऊ, अस्तृंहीत् अस्तृंक्षत्। श, स्तृंहतौ स्तृंहन्तौ। तिस्तृंहयिषति। इति दुर्गादासः॥

स्तेन, तृ क चौर्य्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा॰-पर॰-सक॰-सेट्।) अतिस्तेनत् धनं चौरः। इति दुर्गादासः॥

स्तेन, क्ली, (स्तेनत् क चौर्य्ये+भावे अच्।) स्तेयम्। इत्यमरटीकायां भरतः। २। १०। २४॥

स्तेनः, पुं, (स्तेनयतीति। स्तेन+पचाद्यच्।) चौरः। इत्यमरः। २। १०। २४॥ तस्य दण्डनिर्णयो यथा,—
"स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये।
परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानां निग्रहे नृपः।
स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रञ्च वर्द्धते॥
अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्य्यापचारिणी।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि
किल्बिषम्॥
यस्तु तान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः।
तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चौरयेद्गृहात्॥
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः॥"
इति मानवे ८ अध्यायः॥
तद्वैदिकपर्य्यायः। त्रपुः १ तक्वा २ रिभ्वा ३ रिपुः ४ रिक्वा ५ रिहायाः ६ तायुः ७ तस्करः ८ वनर्गुः ९ हुरश्चित् १० मुषीवान् ११ मलिम्लुचः १२ अघशंसः १३ वृकः १४। इति चतुर्द्दश स्तेननामानि। इति वेदनिघण्टौ। ३। २४॥ * ॥ देवादीनिवेद्यान्नादिभोक्ता। यथा, श्रीभगवद्गीतायाम्। ३। १२।
"इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
तैर्द्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः॥"

स्तेप, क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा॰-पर॰-सक॰-सेट्।) एकादशस्वरी। क, स्तेपयति। तिस्तेपयिषति। इति दुर्गादासः॥

स्तेम, पुं, (स्तिम आर्द्रे+घञ्।) आर्द्रीभावः। इत्यमरः। ३। २। २९॥

स्तेय, क्ली, (स्तेनस्य भावः कर्म्म वा। स्तेन+"स्तेनाद्यन्नलोपश्च।" ५। १। १२५। इति यत्। नलोपश्च) चौर्य्यम्। तत्तु चौरस्य भावः तस्य कर्म्म च इत्यमरभरतौ। २। १०। २५॥ तस्य लक्षणं यथा, प्रायश्चित्तविवेके।
"प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा।
यत् परद्रव्यहरणं स्तेयं तत् परिकीर्त्तितम्॥"
तत्करणे नरकः प्रतिप्रसवश्च यथा,—
व्यास उवाच।
"न हिंस्यात् सर्व्वभूतानि नानृतञ्च वदेत् क्वचित्।
नाहितं नाप्रियं वाक्यं न स्तेनः स्यात् कदाचन॥
तृणं वा यदि वा शाकं मृदं वा जलमेव वा।
परस्यापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते॥
न राज्ञः प्रतीगृह्णीयान्न शूद्रपतितादपि।
न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् वर्जयेद्बुधः॥
नित्यं याचनको न स्यान्न पुनस्तत् प्रयाचयेत्॥
न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते।
देवस्वञ्चापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः॥
पुष्पे शाकोदके काष्ठे तथा मूले फले तृणे।
अदत्तादानमस्तेयं मनुराह प्रजापतिः॥
ग्रहीतव्यानि पुष्पाणि देवार्च्चनविधौ द्विजैः।
नैकस्मादेव नियतमननुज्ञाय केवलम्॥
तृणं काष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरेद्बुधः।
धर्म्मार्थं केवलं ग्राह्यमन्यथा पतितो भवेत्॥
तिलमुद्गयवादीनां मुष्टिर्ग्राह्या पथि स्थितैः।
क्षुधार्त्तैर्नान्यथा विप्र विधिविद्भिरिति स्थितिः॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे। १६। १—१०॥
स्तेयप्रायश्चित्तं यथा,—
"एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम्।
स्तेयदोषापहर्त्तॄणां व्रतानां श्रूयतां विधिः॥
धान्यान्यधनचौर्य्याणि कृत्वा कामात् द्विजोत्तमः।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्रार्द्धेन विशुध्यति॥
मनुष्याणान्तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च।
कूपवापीजलानाञ्च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम्॥
द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेश्मनः।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापपरिशुद्धये॥
भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य तु।
पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम्॥
तृणकाष्ठद्रुमाणान्तु पक्वान्नस्य गुडस्य तु।
तैलचर्म्मामिषाणान्तु त्रिरात्रं स्यादभोजनम्॥
मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य तु।
अयस्कांस्योपलानाञ्च द्वादशाहं कणान्नभुक्॥
कार्पासकीटकोर्णानां द्विशफैकशफस्य च।
पक्षिगन्धौषधानाञ्च रज्वाश्चैव त्र्यहं पयः॥
एतैर्व्रतैर्व्यपोहेत पापं स्तेयकृतं बुधः॥"
इति मात्स्ये २०१ अध्यायः॥ * ॥
स्तेयस्य दण्डविधिर्दण्डशब्दे द्रष्टव्यः। सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम्॥

स्तेयी, [न्] पुं, (स्तेयमस्यास्तीति। इनि।) चौरः। यथा। सुमन्तुः। सुवर्णस्तेयी मासं सावित्र्यष्टसहस्रं आज्याहुतीर्जुहुयात् त्रिरात्रमुपवसेत् तप्तकृच्छ्रेण वा पूतो भवति। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ स्वर्णकारः। इति केचित्॥

स्तैन, क्ली, (स्तेनस्य चौरस्य भावः कर्म्म वा) स्तेन+अण्।) चौर्य्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः। २। १०। २५॥

स्तैन्य, क्ली, (स्तेनस्य भावः कर्म्म वा। स्तेन+ष्यञ्।) चौर्य्यम्। इत्यमरभरतौ। २।१०।२५॥ (यथा, महाभारते। ३। २७२। ७।
"इमां हि पत्नीमस्माकं धर्म्मज्ञां धर्म्मचारिणीम्।
संस्पृशेद्दोऽदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवामृतम्॥")

स्तैन्य, पुं, (स्तेन एव। स्वार्थे ष्यञ्।) चौरः। इति शब्दरत्नावली॥

स्तैमित्य, क्ली, (स्तिमितस्य भावः। स्तिमित+ष्यञ्।) जडता। इति राजनिर्घण्टः॥ (आर्द्रत्वम्। यथा, "स्तैमित्यं स्तिमितो वेगः।" इति वैद्यमाधवकरसंगृहीतरुग्विनिश्चयस्य ज्वराधिकारे॥ "स्तैमित्यमङ्गस्यार्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव॥" इत्यस्य व्याख्याने विजयेनोक्तम्॥)

स्तोक', पुं', (स्तुच्यते इति। स्तुच प्रसादे+घञ्।) चातकः। इति मेदिनी॥ विन्दु'। कणा। इति केचित्॥ (यथा, मार्कण्डेये। ४९।५९।
"वृष्ट्यावरुद्धैरभवत् स्रोत. खातानि निम्नगा.।
ये पुरस्तादपा स्तोका आपन्ना पृथिवीतले॥")
तथा च भागवते। ८।६। ४८।
"एव गृहेष्वभिरतो विषयान् विविधै' सुखै।
सेवमानो न चातुष्यादाज्यस्तोकैरिवानल'॥")

स्तोक', त्रि, (स्तुच्+घञ्।) अल्प'। इत्यमरः। ३।१।६१॥ (यथा, महाभारते।१।१।२१८।
"सञ्जयैवंगते प्राणास्त्यक्तुमिच्छामि मारिचम्।
स्तोक ह्यपि न पश्यामि फल जीवितधारणे॥")

स्तोकक.,पु (स्तोक एव। स्वार्थे कन्।)चातकपक्षी। इत्यमर'॥ (यथा, मनु।१२।६७।
"रक्तानि हृत्वा वासासि जायते जीवजीवक'।
वृको मृगेभ व्याघ्रोऽश्व फलमूलन्तु मर्कट.।
स्त्रीमृचस्तोमको वारि यानान्युष्ट्र पशूनजः॥"

स्तोता, [ऋ]त्रि, (स्तौतीति। स्तु+ ण्वुल्।) स्तवकर्त्ता। ष्टुधातोस्तृण्प्रत्ययेन निष्पन्न.॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८।४४।१८।
"स्तोता स्या तव शर्म्मणि॥")
तद्वैदिकपर्य्याय.। रेभ १ जरिता २ कारुः ३ नद ४ स्तामु. ५ कीरि ६ गौ. ७ सूरि. ८ नाद' ९ छन्द' १० स्तुप् ११ रुद्र १२ कृपण्यु' १३। इति त्रयोदश स्तोतृनामानि। इति वेदनिर्घण्टौ। ३।१६॥ (विष्णु। इति महाभारतम्।१३।१४९।८६॥)

स्तोत्र, क्ली,(स्तूयतेऽनेनेति। स्तु+"दाम्नीशस-युयुजेति।" ३।२।१८२। इति ष्ट्रन्।) स्तव.। इत्यमर.।१।६।११॥ तच्चतुर्व्विध यथा, मात्स्ये १२१ अध्याये।
"अत्र वो वर्णयिष्यामि विधि मन्वन्तरस्य तु।
ऋचो यजूंषि सामानि तथावत् प्रति दैवतम्।
विधिस्तोत्र तथा स्तोत्र पूर्व्ववत् सम्प्रवर्त्तते॥
द्रव्यस्तोत्र कर्म्मस्तोत्र विधिस्तोत्र' तथैव च।
तथैवाभिजनस्तोत्र स्तोत्रमेतच्चतुष्टयम्॥
मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु यथा भेदाभवन्ति ये।
प्रवर्त्तयन्ति तेषा वै ब्रह्मस्तोत्र पुनः पुनः॥"

स्तोभ, पु, (स्तुभ+घञ्।) सामावयवविशेष।स तु गीतालापपूरणाक्षर'। स च त्रयोदशविधो यथा। अय वावलोको हाउकारो १ वायुर्हा-इकार२श्चन्द्रमाअथकार. ३। आत्मेहकारो ४ ऽग्निरीकार ५ आदित्य ऊकार ६। निह्नव एकारो ७ विश्वेदेवा औहोइकार ८ प्रजापतिर्हिंकार' ९। प्राण' स्वरो १० ऽन्न या ११ वाग्विराड्निरुक्त १२ स्त्रयोदश स्तोभ सञ्चरो हुकार १३। दुग्धेऽस्मै वाग्दोह यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवं साम्ना सुपनिषद वेदोपनिषद वेद। इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे प्रथमप्रपाठकः समाप्त.॥*॥

अस्य भाष्यम्। भक्तिविषयोपासन सामावयवसम्बन्धमित्यत. सामावयवान्तरस्तोभाक्षरविषयाण्युपासनान्तराणि सहतान्युपदिश्यन्ते। अनन्तर सामावयवसम्बन्धत्वाविशेषादयवावाय मेव लोको हाउकार. स्तोभो रथन्तरे साम्नि प्रसिद्ध इय वै रथन्तरमित्यस्मात् सम्बन्धसामान्याद्धाउकारः स्तोभोऽयं लोक इत्येवमुपासीत।१।
वायुर्हाईकारो वामदेव्ये सामनि हाइकार प्रसिद्धो वायुसम्बन्धश्च वामदेव्यस्य साम्नो योनिरित्यस्मात् सामान्याद्धाइकार वायुदृष्ट्योपासीत।२।
चन्द्रमा अथकार' चन्द्रदृष्ट्या अथकारमुपासीत अन्ने ह्येद स्थितमन्नात्मा चन्द्र थकाराकारसामान्याच्च। ३।
आत्मा इह कार इहेति स्तोभ' प्रत्यक्षो ह्यात्मा इहेति व्यपदिश्यते इहेति च स्तोभ'। ४।
तत्सामान्यादग्निरीकार इति। ई निधानानि चाग्नेयानि सर्व्वाणि सामानीत्यत.।५।
तत्सामान्यादादित्य ऊकार। उच्चैरूर्द्ध सन्त आदित्य गायन्त्यूकारश्चाय स्तोभश्चादित्य दैवत्ये साम्नि स्तोभ इत्यादित्य ऊकार.।६।
निह्नव इत्याह्वानमेकारस्तोभ. एहीति चाह्वयन्तीति।७।
तत्सामान्याद्विश्वे देवा औहोइकारो वैश्वदेव्ये साम्नि स्तोभस्य दर्शनात्।८।
प्रजापतिर्हिंकार अनिरुक्तोहिंकारस्य चाव्यक्तत्वात्।९।
प्राण स्वर. स्वर इति स्तोभः प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात्।१०।
अन्न या या इति स्तोभोऽन्न अन्नेन हीदं यातीत्यत।११।
तत्सामान्यात् वागिति स्तोभो विराडन्न देवताविशेषो वा वैराजे साम्नि स्तोभदर्शनात् अनिरुक्तोऽव्यक्तत्वात् इदमेवदमेवेति निर्व्वक्तु न शक्यत इत्यतः।१२।
सञ्चरो विकल्पमानस्वरूप इत्यर्थ' कोऽसावित्याह हुकारोऽव्यक्तो ह्ययतोऽनिरुक्तविशेष एवोपास्य इत्यभिप्राय॥१३॥
स्तोभाक्षरोपासनाफलमाह। दुग्धेऽस्मै वाग् दोहमित्याद्युक्तार्थ य एतामेव यथोक्तलक्षण साम्ना सामावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषद दर्शन वेद तस्यैतत् यथोक्त फलमित्यर्थ। द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थ' सामावयवविषयोपासनाशेष परिसमाप्त्यर्थो वेति॥९॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादस्य कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे प्रथम प्रपाठक समाप्त॥*॥*॥ हेलनम्। स्तम्भनम्। इति हेमचन्द्र॥ अपि च।
साङ्केत्य पारिहास्य वा स्तोभ हेलनमेव वा।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहर विदु॥"
इति श्रीभागवते। ६।२।१४॥
"साङ्केत्य पुत्रादौ साङ्केतितम्। पारिहास्य परिहासेन कृतम्। स्तोभ गीतालापपूरणार्थं कृतम्। हेलन किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुण्ठनामोच्चारणम्।"इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी॥

स्तोम, त् क श्लाघने।इति कविकल्पद्रुमः॥ अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) अतुस्तोमत्। इति दुर्गादास॥

स्तोम,क्ली, (स्तूयते इति। स्तु+"अर्त्तिस्तुसुहु-सिति।" उणा०१।१३९। इति मन्।) मस्तकम्। धनम्। शस्यम्। लौहाग्रदण्डः। वक्र, त्रि। इति केचित्॥

स्तोमः, पुं', (स्तु+मन्।) समूहः। इत्यमर'। २।५।३९॥ (यथा, उत्तररामचरिते। १अङ्के
"ऋषीणामुग्रतपसा यमुनातीरवासिनाम्।
लवणत्रासित स्तोमस्त्रातार त्वामुपस्थितः॥")
यज्ञ. इति हेमचन्द्र.॥ स्तव.। इति चामर। ३।३।२४१॥

स्तौपिक,क्ली, बुद्धद्रव्यविशेष'। इति त्रिकाण्डशेष॥ ओघा इति हिन्दी भाषा॥

स्त्यान, क्ली, (स्त्यै+क्त।) स्निग्धम्। प्रतिध्वानम्। घनत्वम्। (यथा, उत्तररामचरिते। २ अङ्के।
"दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूना-
मनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि॥")
आलस्यम्। इति विश्वमेदिन्यौ॥

स्त्यान, त्रि, संहतिकर्त्ता। ध्वनिकर्त्ता। इति स्त्यैधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

स्तेन', पु, (स्त्यायतीति। स्त्यै+"श्यास्त्याहृञ विभ्यइनच्।" उणा० २।४६। इति इनच्।) चौर। अमृतम्। इत्युणादिकोष'॥

स्त्यै संहतौ। ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुम॥(भ्वा-पर०-अक०-अनिट्।) दन्त्यादिरन्त स्थाद्ययुक्तमध्य। स्त्यायति तिस्त्यासति। इति दुर्गादास.॥

स्त्री, स्त्री, (स्त्यायति गर्भो यस्यामिति। स्त्यै+"स्त्यायते ड्रट्।" उणा० ४।१६५। ड्रट्। डित्त्वात् टिलोप। टित्त्वात् ङीप्।) स्तनयोन्यादिमती। तत्पर्य्याय'। योषित् २ अबला ३ योषा ४ नारी ५ सीमन्तिनी ६ बधू ७ प्रतीपदर्शिनी ८ वामा ९ वनिता १० महिला ११ इत्यमर। २।६।२॥ प्रिया १२ रामा १३ जनि १४ जनी १५ योषिता १६ जोषित् १७ जोषा १८ जोषिता १९ वनिका २० महेलिका २१ महेला २२। इति शब्दरत्नावली॥ शर्व्वरी २३ सिन्दूरतिलका २४ सुभ्रू २५। इति जटाधर॥ सुनयना २६ वामदृक् २७ अङ्गना २८ ललना २९ कान्ता ३० पुरन्ध्री ३१ वरवर्णिनी ३२ सुतनु ३३ तन्वी ३४ तनु ३५ कामिनी ३६ तन्वङ्गी ३७ रमणी ३८ कुरङ्गनयना ३९ भीरु' ४० भाविनी ४१ विलासिनी ४२ नितम्बिनी ४३ मत्तकासिनी ४४ सुनेत्रा ४५ प्रमदा

४६ सुन्दरी ४७ भास्वितभ्रूः ४८ ललिता ४९ वासिता ५० भामिनी ५१ वरारोहा ५२ नताङ्गी ५३ विनता ५४ वरा ५५ श्यामा ५६ चारुवर्द्धना ५७। इति राजनिर्घण्टः ॥ *॥ सा चतुर्व्विधा। पद्मिनी१ चित्रिणी२ शङ्खिनी ३ हस्तिनी ४। तासां लक्षणानि यथा,—

"भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा
अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी।
मृदुवचनसुशीला नृत्यगीतानुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥ १ ॥
भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी सा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्ता ॥२॥
दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा ॥३॥
स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा
स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च
नितम्बखर्व्वा खलु हस्तिनी सा ॥ ४ ॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी।
शङ्खिनी क्षारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी ॥
शशके पद्मिनी तुष्टा मृगे तुष्टा च चित्रिणी।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हये तुष्टा च हस्तिनी ॥
पद्मिनी शशयोर्योनिर्मेढ्रकौ चतुरङ्गुलौ।
चित्रिणीमृगयोर्योनिर्मेढ्रकौ च तथाविधौ ॥
शङ्खिनीवृषयोरष्टाङ्गुलौ तावेव सम्मतौ।
हस्तिनीवाजिनोरेव तावेव द्वादशाङ्गुलौ ॥"॥
तस्या अवस्था यथा,—
"आ षोडशात् भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता।
पञ्चपञ्चाशन यावत् प्रौढा वृद्धा ततः परम् ॥"
इति रसमञ्जरी ॥ * ॥
"बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणधारिणी
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोर्व्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते ॥
नार्व्वे षोडशाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च।
आयुःकामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥
त्रिभिस्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत प्रमदां नरः।
सर्व्वेष्वृतुषु ग्रीष्मेषु पक्षान्मासाद्द्विजेद्ध ॥
पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततितः पुमान्।
द्वावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते विपर्य्ययात् ॥"
इति राजवल्लभे रात्रिकृत्यम् ॥*॥
स्त्रियाः शुभाशुभलक्षणानि यथा,—
श्रीहरिरुवाच।
"यस्यास्तु कुञ्चिताः केशा मुखञ्च परिमण्डलम्
नाभिश्च दक्षिणावर्त्ता सा कन्या कुलवर्द्धिनी ॥
या च काञ्चनवर्णाभा रक्तहस्तसरोरुहा।
सहस्राणान्तु नारीणां भवेत् सापि पतिव्रता ॥
वक्रकेशा च या कन्या मण्डलाक्षी च या भवेत्
भर्त्ता च म्रियते तस्या नियतं दुःखभागिनी ॥
पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्य्यसमप्रभा।
विशालनेत्रा बिम्बोष्ठी सा कन्या लभते सुखम् ॥
रेखाभिर्ब्बहुभिः क्लेशं स्वल्पाभिर्धनहीनताम्।
रक्ताभिः सुखमाप्नोति कृष्णाभिः प्रेष्यतां व्रजेत् ॥
कार्य्येऽपि मन्त्री पत्नी स्यात् सखी स्यात्
करणेषु च।
स्नेहेषु भार्य्या माता स्यात् वेश्या च शयने
शुभा ॥
अङ्कुशं कुण्डलं चक्रं यस्याः पाणितले भवेत्।"
पुस्तकान्तरे चक्रं स्थाने छत्रमिति च पाठः।
"पुत्त्रं प्रसूयते नारी नरेन्द्रं लभते पतिम् ॥
यस्यास्तु रोमशौ पार्श्वौ रोमशौ च पयोधरौ।
उन्नतौ चाधरौष्ठौ च क्षिप्रं मारयते पतिम् ॥
यस्याः पाणितले रेखा प्राकारं तोरणं भवेत्।
अपि दासकुले जाता राज्ञीत्वमुपगच्छति ॥
उद्वृत्तकपिला यस्या रोमराजी निरन्तरम्।
अपि राजकुले जाता दासीत्वमुपजायते ॥
यस्या अनामिकाङ्गुष्ठौ पृथिव्यां नैव तिष्ठतः।
पतिं मारयते क्षिप्रं स्वातन्त्र्येणैव वर्त्तते ॥
यस्या गमनमात्रेण भूमिकम्पः प्रजायते।
पतिं मारयते क्षिप्रं स्वेच्छाचारेण वर्त्तते ॥
चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम्।
त्वचः स्नेहेन शय्याञ्च पादस्नेहेन वाहनम् ॥
स्निग्धोन्नतौ ताम्रनखौ नार्य्याश्च चरणौ शुभौ।
मत्स्याङ्कुशाब्जचिह्नौ च चक्रलाङ्गललक्षितौ ॥
अस्वेदिनौ मृदुतलौ प्रशस्तौ चरणौ स्त्रियाः।
शुभे जङ्घे विरोमे च ऊरू हस्तिकरोपमौ ॥
अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं गुह्यमुत्तमम्।
नाभिः प्रशस्ता गम्भीरा दक्षिणावर्त्तिका शुभा ॥
अरोमा त्रिवली नार्य्या वृत्तौ स्तनौ रोमवर्जितौ॥
इति गारुडे नरस्त्रीलक्षणम् ६४ अध्यायः ॥
तस्याश्चरित्रं यथा,—
"विषकुम्भाकाररूपाममृतास्याञ्च सन्ततम्।
हृदये क्षुरधाराभां शश्वन्मधुरभाषिणीम् ॥
स्वकार्य्यपरिनिष्पन्नतत्परां सततं सदा।
स्वान्तर्मलिनरूपाञ्च प्रसन्नवदनेक्षणाम् ॥
श्रुतौ पुराणे यासाञ्च चरित्रमनिरूपितम्।
तासु को विश्वसेत् प्राज्ञः अप्राज्ञाश्च दुराशयाम्॥
तासां को वा रिपुर्मित्रं प्रार्थयन्ती नवं नवम्"
दृष्ट्वा सुवेशं पुरुषमिच्छन्ती हृदये सदा ॥
बाह्ये स्वात्मसतीत्वञ्च पापयन्ती प्रयत्नतः।
शश्वत्कामाञ्च वामाञ्च कामाधारां मनोहराम्॥
बाह्ये भावं छादयन्तीं स्वान्तर्मैथुनमानसाम्।
कान्तं ग्रसन्तीं रहसि बाह्येऽतीव सुलज्जिताम्॥
मानिनीं मैथुनाभावे कोपनां कलहाङ्कुराम्।
सुप्रीतां भूरिसंयोगात् स्वल्पमैथुनदुःखिताम् ॥
सुमिष्टान्नात् शीततोयादाकाङ्क्षन्तीञ्च मानसं।
सुन्दरं रसिकं कान्तं युवानं गुणिनं सदा ॥
सुतात् परमपि स्नेहं कुर्व्वतीं रतिकर्त्तरि।
प्राणाधिकं प्रियतमं सम्भोगकुशलं प्रियम्।
पश्यन्तीं रिपुतुल्यञ्च वृद्धं वा मैथुनाक्षमम्।
कलहं कुर्व्वतीं शश्वत् तेन सार्द्धं सुकोपनाम् ॥
चर्व्वया भक्षयन्तीं तं कोनाश इव गोजरम्।
दुःसाहसस्वरूपाञ्च सर्व्वदोषाश्रयां सदा ॥
शश्वत् कपटरूपाञ्च दुःसाध्यमप्रतीतकाम्।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां दुस्त्याज्यां मोहकारि-
णीम् ॥
तपोमार्गार्गलां शश्वत् मुक्तिमार्गकपाटिकाम्।
हरेर्भक्तिव्यवहितां सर्व्वमायाकरण्डिकाम् ॥
संसारकारागारे च शश्वन्निगडरूपिणीम्।
इन्द्रजालस्वरूपाञ्च मिथ्यास्वप्नस्वरूपिणीम् ॥
बिभ्रतीं बाह्यसौन्दर्य्यमधोऽङ्गमतिकुत्सितम्।
नानाविण्मूत्रपूयानामाधारं मलसंयुतम्।
दुर्गन्धिदोषसंयुक्तं रक्ताक्तमसंस्कृतम् ॥
मायारूपां मायिनाञ्च विधिना निर्म्मितां पुरा
विषरूपां मुमुक्षूणामदृश्यामप्यवाञ्छिताम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः॥*॥
तस्या निन्दा यथा,—
"दुर्न्निवार्य्यञ्च सर्व्वेषां स्त्रीस्वभावश्च चापलं।
दुस्त्याज्यं योगिभिः सिद्धैः रक्षाभिश्च तपस्विभिः॥
जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैः स्त्रीरूपं मोहकारणम्।
सर्व्वमायाकरण्डञ्च कामवर्द्धनकारणम् ॥
ब्रह्मास्त्रं कामदेवस्य दुर्म्मदं जयकारणम्।
सुनिर्म्मितञ्च विधिना सर्व्वाद्यं ब्रह्मपूर्व्वजम् ॥
मोक्षद्वारकवाटञ्च हरिभक्तिविरोधनम्।
संसारबन्धनस्तम्भरज्जुरूपमकल्पनम् ॥
वैराग्यनाशवीजञ्च शश्वद्रागविवर्द्धनम्।
पत्तनं साहसानाञ्च दोषाणामालयं सदा ॥
अप्रत्ययानां क्षेत्रञ्च स्वयं कपटमूर्त्तिमत्।
अहङ्काराश्रयं शश्वद्विषकुम्भं सुधामुखम् ॥
सर्व्वैराराध्यमानञ्च दुराराध्यञ्च सर्व्वदा।
स्वकार्य्यसाध्यं चाराध्यं कलहाङ्कुरकारणम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । ६।५५—६१॥
स्त्रीसंसर्गयुक्तपुंदर्शननिषेधो यथा,—
"रहः स्थलनियुक्तञ्च न दृश्यः स्त्रीयुतः पुमान्।
स्त्रीसक्तञ्च पुरुषं यः पश्यति नराधमः ॥
करोति रसभङ्गं वा कालसूत्रं व्रजेत् ध्रुवम्।
तत्र तिष्ठति पापीयान् यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
विशेषतश्च पितरं गुरुं वा भूमिपं द्विजं।
रहः सु रतिसंसक्तं न हि पश्येद्विचक्षणः ॥
कामतः कोपतो वापि यः पश्येत्सुरतोन्मुखम्।
स्त्रीविच्छेदो भवेत्तस्य प्रव सप्तसु जन्मसु ॥
त्यागी वच स्थल वक्त्र यः पश्यति परस्त्रियाः।
कामतो वापि मूढश्च षण्ढो भवति निश्चितम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे।४२।१०—१४॥
सा च विभो रक्षितव्या यथा,—
"स्त्रीजातिरबला शश्वद्रक्षणीया स्वबन्धुभिः।
जनकस्वामिपुत्त्रैश्च गर्हितान्यैश्च निश्चितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे।४।१८॥*॥
अपि च।
"पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने।
पुत्त्रश्च स्थाविरे रक्षेत् न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥"
इति दायतत्त्वम् ॥*॥

अन्यच्च ।
"कौमारे रक्षिता तातो दत्त्वा पात्राय सत्कृतौ ।
सर्व्वदा रक्षिता कान्तस्तदभावे च तत्सुतः ॥
त्रिष्ववस्थासु नारीणां रक्षितारस्त्रय सदा ।
याः स्वतन्त्रास्तु ता नष्टाः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृता ॥
असत्कुलप्रसूतास्ताः कुलटा दुष्टमानसा ।
शतजन्मकृतं पुण्यं तासां नश्यति पद्मज ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।८३।८२-८४
अपरञ्च ।
"रक्षेत् कन्यां पिता बाल्ये यौवने पतिरेव ताम् ।
वार्द्धके रक्षते पुत्त्रो ह्यनाथा भ्रातरस्तथा ॥
पतिं विना न तिष्ठेत दिवा वा यदि वा निशि ॥"
इति गारुडे । ९५ । ३१—३२ ॥*॥
सा सूर्य्यैरपि अदृश्या कर्त्तव्या । यथा,—
"परसृष्टा च या नारी या स्पृहां कुरुते परम् ।
सापि दुष्टा परित्याज्या चेत्याह कमलोद्भवः ॥
तस्मान्नारी परैर्यत्नाददृष्टा कृतिभिः कृता ।
असूर्य्यम्पश्या या रामाः शुद्धास्ताश्च पतिव्रताः ॥
स्वच्छन्दगामिनी या च स्वतन्त्रा शूकरीसमा ।
अन्तर्दुष्टा सदा सैव निश्चितं परगामिनी ॥
स्वामिसाध्वी च या नारी कुलधर्म्मभिया स्थिता ।
कान्तेन सार्द्धं सा कान्ता वैकुण्ठं याति
निश्चितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।८।११६-११८
तस्यामानावमानयोर्गुणदोषौ यथा,—
"पदे पदे शुभं तस्य यः स्त्रीमानञ्च रक्षति ।
अवमन्य स्त्रियं मूढो यो याति पुरुषाधमः ।
पदे पदे तदशुभं करोति पार्व्वती सती ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्यायः ॥
उपयाचिकास्त्रीत्यागे दोषो यथा,—
मोहिन्युवाच ।
"इङ्गितेनैव नारीणां सद्यो मत्तो भवेत् पुमान् ।
करोत्याक्रम्य सम्भोगं य स एवोत्तमो विभो ॥
ज्ञात्वा स्फुटमभिप्रायं नार्य्याः सम्प्रेरितो हि यः ।
यत्नात् करोति शृङ्गारं पुरुषः स च मध्यमः ॥
पुनः पुनः प्रेरितश्च स्त्रिया कामार्त्तया च यः ॥
तया न लिप्तो रहसि स क्लीवो न पुमानहो ॥
गृही तपस्वी कामी वा त्यजेत् स्त्रियमुपस्थिताम् ।
व्रजेत् परत्र नरकमपूज्यश्च भवेदिह ॥
भ्रष्टश्रीर्भ्रष्टरूपश्च भ्रष्टदर्पो भवेद्ध्रुवम् ।
स सद्यः क्लीवतां याति ब्रह्मन् शापेन योषितः ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।३३।३-७॥
परस्त्रीसङ्गदोषो यथा,—
"सदापकीर्त्तिर्वसति परस्त्रीषु च वस्तुषु ।
तस्मात्ते नैव गृह्णन्ति सन्तः स्वक्लेशकारणे ॥
स्मर सामन्तरे वाञ्छा मदीयं विषयं कुरु ।
एतत्क्षेन मनो लोलं भविता परवस्तुषु ॥
योषिद्रूपा च मे माया सर्व्वेषां मोहकारिणी ।
लीलया कुरुते मोहं स्वात्मारामस्य सन्ततम् ॥
नृणां मूढाश्रये देशे रागिणां सन्ततं रतिः ।
स्तनाभिधे मांसपिण्डेऽधरे लालालयेऽशुचौ ॥
श्रोणौ वक्त्रे स्तने तासां कामदेवालयः सदा ।
तस्मात्ता न हि पश्यन्ति सन्तो हि धर्म्मभीरवः ॥
को धर्म्मः किं यशस्तेषां का प्रतिष्ठा च किन्तपः ।
किं वृत्तिर्विद्या ज्ञानञ्च परस्त्रीषु च यन्मनः ॥
इहाप्ययशो दुःखं नरकेषु परत्र च ।
वासः प्रहारस्तेषाञ्च ताडनैः कृमिभक्षणे ॥
दुःखबीजं सुखं मत्वा मूढाश्च दैवदोषतः ।
परस्त्रीसेवनं प्रीत्या कुर्व्वन्ति सततं मुदा ॥
उत्तमा मत्पदाम्भोजं मत्कर्म्म मध्यमाः सदा ।
स्मरन्ति अधमाः परस्त्रीसेवनं मुदा ॥
विपत्तिः सन्ततं तस्य परवस्तुषु यन्मनः ।
विशेषतः परस्त्रीषु सुवर्णेषु च भूमिषु ॥
दैवात् परस्त्रियं दृष्ट्वा विरमेद्यो हरिं स्मरन् ।
स्पृष्ट्वा परसुवर्णञ्च हस्तप्रक्षालनाच्छुचिः ॥
सन्ततं नातिसंसक्ताः सन्तः स्त्रीषु च कामतः ।
यक्ष्मव्याधिप्रज्ञानहानिलोकनिन्दाभयेन च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।३५।७८-८८॥
सभर्त्तृकायास्तु व्रतोपवासादिः पृथङ्निषिद्धो
मनुना यथा,—
"नास्ति स्त्रीणां पृथक् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते ॥"
विष्णुनापि भर्त्तुः समानव्रतचारित्वमित्युक्तम् ।
समानव्रतचारित्वं भर्त्तृव्रताचरणे तदानुकूल्य-
कारित्वम् । यत्र तु सावित्रीव्रतादौ विशेषविधि
स्तत्र भर्त्रनुज्ञया पृथगपि । यथा शङ्खः ।
काम भर्त्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादी-
नामभ्यासः स्त्रीधर्म्म इति । यत्तु ।
"पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।
आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥
इति विष्णूक्तं तदननुज्ञातविषयम् । इत्येकादशी
तत्त्वम् ॥ * ॥ स्त्रीधर्म्मादि यथा,—
'या स्त्री भर्त्तुरसौभाग्या सा सौभाग्या च
सर्व्वतः ।
शयने भोजने तस्या न सुखं जीवनं वृथा ॥
यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म निरर्थकम् ।
तत् किं पुत्त्रे धने रूपे सम्पत्तौ यौवनेऽथवा ॥
यद्भक्तिर्नास्ति कान्ते च सर्व्वप्रियतमे परे ।
साश्चिर्धर्म्महीना च सर्व्वकर्म्मविवर्ज्जिता ॥
पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्त्ता दैवतं गुरुरेव च ।
सर्व्वस्माच्च गुरुः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥
पिता माता सुतो भ्राता क्लिष्टो दातुमिदं धनम् ।
सर्व्वस्वदाता स्वामी च मूढानां योषितां सुरा ।
काचिदेव हि जानाति महासाध्वी च
स्वामिनम् ।
अतिसद्वंशजाता च सुशीला कुलपालिका ॥
असद्वंशप्रसूता या दुःशीला धर्म्मवर्ज्जिता ।
मुखदुष्टा योनिदुष्टा पतिं निन्दति कोपतः ॥
या स्त्री दृष्टिं सर्व्वपरं पतिं विष्णुसमं गुरुम् ।
कुम्भीपाके पतति सा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
व्रतं चानशनं दानं सत्यं पुण्यं तपःस्थिरम् ।
पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं निरर्थकम् ॥
अत किञ्चिन्न वक्ष्यामि निष्ठुरं पतिमीश्वरम् ।
सत्यापराधैर्दैवेन प्राणांस्त्यक्ष्यामि निश्चितम् ॥
पतिदोषे महासाध्वी पतिं न निष्ठुरं वदेत् ।
यदि सोढुमशक्ता च प्राणां स्त्यजति धर्म्मतः ॥
पतिसेवा व्रतं स्त्रीणां पतिसेवा परं तपः ।
पतिसेवा परो धर्म्मः पतिसेवा सुरार्च्चनम् ।
पतिसेवा परं सत्यं दानतीर्थानुतीर्थकम् ॥
सर्व्वदेवमयः स्वामी सर्व्वदेवमयः शुचिः ।
सर्व्वपुण्यस्वरूपश्च पतिरूपी जनार्द्दनः ॥
या सती भर्त्तुरुच्छिष्टं भुङ्क्ते पादोदकं सदा ।
तस्या दर्शनमुपस्पर्शं नित्यं वाञ्छन्ति देवताः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।४७। ७-२० ॥
अपिच ।
"भर्त्ता हि दैवतं स्त्रीणां भर्त्ता च गतिरुच्यते ।
जीवपत्न्याः स्त्रियो भर्त्ता दैवतं प्रभुरेव च ॥
या धर्म्मचारिणी नारी पतिव्रता परायणा ।
नानुवर्त्तति भर्त्तारं सा सद्भिर्न प्रशस्यते ॥
पतिव्रता भर्त्तृपरा नारी भर्त्तृपरायणा ।
इह कीर्त्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥
भर्त्तृश्चितानुगामिन्या देवाराधनशीलया ।
गार्हस्थ्यधर्म्मरतया भर्त्ता सेव्यस्त्विह त्वया ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥*॥
गृहिणीधर्म्मा यथा,—
"गृहिणीनां सदाचारं श्रूयतां यत् श्रुतौ श्रुतम् ।
गृहिणी पतिभक्ता च देवब्राह्मणपूजिता ॥
सा शुद्धा प्रातरुत्थाय नमस्कृत्य पतिं सुरम् ।
प्राङ्गणे मण्डलं दद्यात् गोमयेन जलेन च ॥
गृहकृत्यञ्च कृत्वा च स्नात्वागत्य गृहं सती ।
सुरं विप्रं पतिं नत्वा पूजयेत् गृहदेवताम् ॥
गृहकृत्यं सुनिर्व्वृत्य भोजयित्वा पतिं सती ।
अतिथिं पूजयित्वा च स्वयं भुङ्क्ते सुखं सती ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।८४।१३-१६॥
स्त्रीणां त्रैविध्यं यथा,—
"उत्तमा पतिभक्ता सा किञ्चिद्धर्म्मसमन्विता ।
प्राणान्तेऽपि न कुरुते तं जारमयशस्करम् ॥
पूजयेत् सा यथा कान्तं तथा देवद्विजातिथिम् ।
व्रतानि चोपवासांश्च कुरुते सर्व्वपूजनम् ॥
गुरुणा रक्षिता यत्नात् जारञ्च न भजेत् भयात् ।
सा कृत्रिमा मध्यमा च यथाकिञ्चित्पतिं व्रजेत् ।
स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः ।
तेन हे नन्द तासाञ्च सतीत्वमुपजायते ॥
अधमा परमा दुष्टात्यन्तासद्वंशजा तथा ॥
अधर्म्मशीला दुःशीला दुर्म्मुखा कलहप्रिया ॥
पतिं भर्त्सयते नित्यं जारञ्च सेवयेत् सदा ।
दुःखं ददाति कान्ताय विपत्तव्यश्च पश्यति ॥
जाराहारमुपायेन हन्ति कान्तं मनोहरम् ॥"
जाराहार स्थाने आयहारमिति पाठः ।
"ददाति भर्त्रे नाहारं विषोक्तिं वह्निसन्ततम् ।
धर्म्मिष्ठश्च वरिष्ठश्च गरिष्ठश्च महीतले ॥
कामदेवसमश्चापि जारं पश्यति कामतः ।
शुभदृष्ट्या कटाक्षेण शश्वत्तापीयसी मुदा ॥
सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा युवानं रतिशूरकम् ।
योनिः क्लिद्यति नारीणां कामुकीनां निरन्तरम् ।
अधमा चिन्तयेत् शश्वत् जारञ्च परमं मुदा ॥

गुरुभिर्भर्त्सिता सा च वञ्चिता च शतेन च ।
तथापि जारं कुरुते नापि साध्या नृपैरपि ॥
नास्ति तस्याः प्रियं किञ्चित् सर्व्वं कार्य्यवशेन च
गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ती नवं नवम् ॥
विद्युन्नासा जले रेखा तस्याः प्रीतिस्तथैव च ।
अधर्म्मयुक्ता सततं कपटं वक्ति निश्चितम् ॥
व्रते तपसि धर्म्मे च न मनो गृहकर्म्मणि ।
न गुरौ न च देवेषु जारे स्निग्धञ्च चञ्चलम् ॥
स्त्रीजातिविविधानाञ्च कथा च कथिता मया ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८४ । २६-४० ॥
स्त्रीसंसर्गे दोषो यथा,—
सनत्कुमार उवाच ।
"अयि भ्रात किं करोषि कुशलं युवतीपते ।
स्त्रीपुंसोर्व्वर्द्धते प्रेम नित्यं तन्नित्यनूतनम् ॥
अर्गलं ज्ञानमार्गस्य भक्तिद्वारकपाटकम् ।
मोक्षमार्गव्यवहितं चिरं बन्धनकारणम् ॥
गर्भवासस्य बीजञ्च परं नरककारणम् ।
पीयूषबुद्ध्या गरलं भुङ्क्ते पापी नराधमः ॥"
इति च तत्रैव । १३० । ३१—३३ ॥ *॥
स्त्रीणां स्वभावो यथा,—
"स्त्रीस्वभावं चरित्रञ्च आश्चर्य्यं पापकारकम् ॥
क्षणं नास्ति रहो नास्ति नास्ति ह्रत्ये विभावना
तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥
एकवासा तथा गौरी श्यामा वा वरवर्णिनी ।
मध्यमप्रौढा प्रगल्भा च वयोऽतीतास्तथा स्त्रियः
सुरूपं पुरुषं दृष्ट्वा चरन्ति मुनिसत्तम ।
स्वभाव एव नारीणां शास्त्रस्य शृणु कारणम् ॥"
इति वाराहे सूर्य्यप्रतिष्ठाननामाध्यायः ॥ *॥
अपि च ।
"विद्याघाती ह्यनभ्यासः स्त्रीणां घातः कुचेलता
व्याधीनां भोजनं जीर्णं शत्रोर्घातः प्रगल्भता
तस्करस्य वधो दण्डः कुमित्रस्यालभाषणम् ।
पृथक् शय्या तु नारीणां ब्राह्मणस्यानिमन्त्रिता
दुर्जनाः शिल्पिनो दासा दुष्टाश्च पटहाः
स्त्रियः ।
ताडिता मार्दवं यान्ति न ते सत्कारभाजनाः ॥
जानीयात् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे।
मित्रञ्चापदि काले च भार्य्याञ्च विभवक्षये ॥
स्त्रीणां द्विगुण आहारः प्रज्ञा चैव चतुर्गुणा ।
षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥
न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
न चेन्धनैर्ज्जयेदग्निं न मद्येन तृषां जयेत् ।
समांसभोजने स्निग्धे मध्ये सीधुसुरासवे ।
वस्त्रैर्मनोहरैर्माल्यैः कामः स्त्रीषु विजृम्भते ॥
ब्रह्मचार्य्येव वक्तव्यं प्राप्तं मन्मथचेष्टितम् ।
दृश्य हि पुरुषं दृष्ट्वा योनिं प्रहृष्यते स्त्रियाः ॥
सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
गुरुं वा भिक्षुकं वाप्यमिच्छन्ति सततं स्त्रियः ॥
नद्यश्च नार्य्यश्च समस्वभावाः
स्वतन्त्रता वेगबलाधिकाश्च ।
तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति
नद्यो हि कूलानि कुलानि नार्य्यः ॥

नदी पातयते कूलं नारी पातयते कुलम् ।
नारीणाञ्च नदीनाञ्च स्वच्छन्दललिता गतिः ॥
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्व्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥
मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः स्वलङ्कृताः ।
वासः प्रासादपृष्ठेषु स्वर्गः स्याच्छुभकर्म्मणः ॥
न दानेन न मानेन नार्ज्जवेन न सेवया ।
न शस्त्रेण न शास्त्रेण सर्व्वथा विषमाः स्त्रियः ॥
इति गारुडे १०९ अध्यायः ॥ * ॥
स्त्रीवधनिषेधो यथा,—
"अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतेष्वपि ।
स त्वं सुपृथिवीपाल न धर्म्मं त्यक्तुमर्हसि ॥"
इति वह्निपुराणे पृथोरुपाख्याननामाध्यायः ॥
स्त्रीणामात्मदाने अस्वातन्त्र्यं यथा,—
"ततोऽब्रवीच्छाप्यवशा नाहं त्वां पार्थिवात्मज ।
दातुं शक्ता तथात्मानं स्वतन्त्रा न हि योषितः ॥"
इत्युपक्रम्य ॥
"विश्वकर्म्मसुता साध्वी नाम्ना चित्राङ्गदाभवत् ।
सा कदाचिच्छ्रियारण्ये सखीभिः परिवारिता ।
जगाम नैमिषं नाम स्नातुं कमललोचना ।
सा स्नातुमवतीर्णा च अथाभ्यागाद्विरेश्वरः ॥
सुदेवतनयो धीमान् सुरथो नाम नामतः ।
तां ददर्श च तन्वङ्गीं शुभाङ्गीं मदनातुरः ॥
सद्वृत्तं सा सखीं प्राह वचनं सत्त्वसंयुता ।
असौ नराधिपसुतो मदनेन कदर्थ्यते ।
मदर्थञ्च मम मेऽस्य स्वप्रदानं सुरूपिणः ॥
सख्यस्तामब्रुवन् बाले न प्रगल्भासि सुन्दरि ।
न स्वातन्त्र्यं तवास्तीह प्रदाने स्वात्मनोऽनघे ॥
पिता तवास्ति धर्म्मिष्ठः सर्व्वशिल्पविशारदः ।
न ते युक्तमिहात्मानं दातुं नरपतेः स्वयम् ॥"
इति वामनपुराणे ६० अध्यायः ॥ * ॥
स्त्रीणां मध्ये गुरवो यथा,—
"मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदरा ।
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ।
अनुवर्त्तनमेतासां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ॥"
इत्यादि ॥
"गुरूणामपि सर्व्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्वि-
कारिणौ ।
तावत् सर्व्वं परित्यज्य पुत्त्रः स्यात्तत्परायणः ॥
माता पिता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्त्रगुणैर्यदि ।
स पुत्त्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा ॥
नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसा गिरा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाश्रयेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे । ११ । २७, ३१, ३४-३७ ॥
व्यभिचारिण्याः स्त्रियाः निर्व्वासनं यथा,—
"हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम्
परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम् ॥"

स्त्रीणां मेध्यत्वं त्याज्यत्वञ्च यथा,
"सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्व्वाश्च शुभां
गिरम् ।
पावकः सर्व्वभक्षित्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥
व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।
गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके ॥
सुरापी व्याधिता द्वेष्टी विवर्त्तव्या प्रियंवदा ।
भर्त्तव्या चान्यथा ह्येन क्रमयो हि भवेन्महत् ॥"
तस्याः प्रशंसा यथा,—
"यत्राविरुद्धं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते ।
मृते जीवति वा पत्यौ या नान्यमुपगच्छति ॥
सेह कीर्त्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ।
शुभा त्वजस्तु तौ याश्च दाप्यो ह्याभरणं स्त्रियाः ।
स्त्रीभिर्भर्त्तृवचः कार्य्यं एष धर्म्मः परः स्त्रियाः ॥"
स्त्रीगमनार्हकालो यथा,—
षोडशर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु
संविशेत् ।
ब्रह्मचार्य्येव पर्व्वस्वाद्याश्चतस्रस्तु वर्ज्जयेत् ॥
एवं गच्छेत् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्ज्जयेत्
लक्षण्यं जनयेदेव पुत्त्रं रोगविवर्जितम् ॥
यदा कामी भवेद्वापि स्त्रीणाम्वरमनुस्मरन् ।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतस्ततः ॥" *॥
भूषणादिना भर्त्रादिभिः स्त्रियः पूज्या यथा,—
"भर्त्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः ।
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥
स्त्रीभिः श्वश्रूश्वशुरयोः पादवन्दनं सदा कार्य्यम्
यथा,—
"सप्रतीपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।
श्वश्रूश्वशुरयोः कुर्य्यात् पादयोर्वन्दनं सदा ॥"
प्रोषितभर्त्तृकया क्रीडादिकं वर्ज्जनीयं यथा,—
"क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।
हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्त्तृका ॥"
ज्येष्ठया स्त्रिया सह धर्म्मकर्म्मानुष्ठानं कर्त्तव्यम् ।
यथा,—
"ज्येष्ठा धर्म्मविधौ कुर्य्यान्न कनिष्ठा कदाचन ।
दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ॥
आहरेद्विधिवद्दारानग्निश्चैवाविलम्बितः ।
हिता भर्त्तुर्दिवं गच्छेदिह कीर्त्तिमवाप्य च ॥"
इति गारुडे । ९५ । ३२—३३ ॥
चञ्चलस्त्रीणां कुलनाशकत्वं यथा,—
"लवणजलान्ता नद्यः स्त्रीभेदान्तञ्च मैथुनम् ।
पैशुन्यं जनवार्त्तान्तं वित्तं दुःखत्रयान्तकम् ॥
राज्यश्रीर्ब्रह्मशापान्ता ह्यलान्तं ब्रह्मवर्च्चसम् ।
आचारं घोषवासान्तं कुलस्यान्तं स्त्रियस्तथा ॥
सर्व्वं क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समु-
च्छ्रिताः ॥"
स्त्रीनायके वासनिषेधादि यथा,—
"अनायके न वस्तव्यं वस्तव्यं बहुनायके ।
स्त्रीनायके न वस्तव्यं वस्तव्यं बालनायके ॥
त्यजेद्वन्ध्यामष्टमाब्दे नवमे तु मृतप्रजाम् ।
एकादशे स्त्रीजननीं सद्यश्चाप्रियवादिनीम् ॥
वर्ज्जयित्वाननुज्ञाया भिया परिजनस्य च ।

अर्थादपेतमर्य्यादा स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्त्तृषु ॥"
इति गारुडे । ११५ । ५८—५९, ६२—६५॥
स्त्रियो धन्या यथा,—
"योषितः साधु धन्यास्तास्ताभ्यो धन्यतरोऽस्ति कः ॥"
इत्युपक्रम्य ।
"कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्विति योषितः ।
तत्राह भगवान् साधुर्धन्याश्चेति पुनः पुनः ॥
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामो न चेद्गुह्यं महामुने ।
इत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥
योषिच्छुश्रूषणं भर्त्तुः कर्म्मणा मनसा गिरा ।
कुर्व्वती समवाप्नोति तत्सालोक्यं ततो द्विजाः ॥
नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा ।
तृतीयं व्याहृतं तेन मया साध्विति योषिताम् ॥"
इति विष्णुपुराणे । ६ । २ । ८२—८३ ॥
वेश्यास्त्रीणां धर्म्मा यथा,—
श्रीकृष्णमहिष्य ऊचुः ।
वेश्यानामपि यो धर्म्मस्तन्नो ब्रूहि तपोधन ।
दाल्भ्य उवाच ।
यः कश्चित् शुल्कमादाय गृहमेष्यति वः सदा ।
निश्छद्मनैवोपचर्य्यः स तदान्यत्र दाम्भिकात् ॥
देवतानां पितॄणाञ्च पुण्याहे समुपस्थिते ।
गोभूहिरण्यदानानि प्रदेयानि च शक्तितः ॥
ब्राह्मणेभ्यो वरारोहा कार्य्याणि वचनानि च ।
यच्चाप्यन्यद्व्रतं सम्यगुपदेक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
अविचारेण सर्व्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुनः ।
संसारोत्तारणायालमेतद्वेदविदो विदुः ॥
यदा सूर्य्यदिने हस्तः पुष्यो वाथ पुनर्व्वसुः ।
भवेत् सर्व्वौषधिस्नानं सम्यङ्नारी समाचरेत् ।
तदा पञ्चशरस्याथ सन्निधानत्वमिष्यते ॥
अर्च्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्यानुकीर्त्तनैः ।
कामाय पादौ सम्पूज्य जङ्घे वै मोहकारिणे ॥
मेढ्रं कन्दर्पनिधये कटिं प्रीतिमते नमः ।
नाभिं सौख्यसमुद्राय रामाय च तथोदरम् ॥
हृदयं हृदयेशाय स्तनावाह्लादकारिणे ।
उत्कण्ठायेति वै कण्ठमास्यमानन्दकारिणे ॥
वामाङ्गं पुष्पचापाय पुष्पबाणाय दक्षिणम् ।
नमोऽनङ्गाय वै मौलिं विलोलायेति च ध्वजम् ।
सर्व्वात्मने शिरस्तद्वद्देवदेवस्य पूजयेत् ।
नमः शिवाय शान्ताय पाशाङ्कुशधराय च ॥
गदिने पीतवस्त्राय शङ्खचक्रधराय च ॥
नमो नारायणायेति कामदेवात्मने नमः ।
नमः शान्त्यै नमः प्रीत्यै नमो रत्यै श्रियै नमः ।
नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै नमः सर्व्वार्थसम्पदे ॥
एवं सम्पूज्य गोविन्दमनङ्गात्मानमीश्वरम् ।
गन्धैर्म्माल्यैस्तथा धूपैर्नैवेद्येन च भामिनी ॥
ततः आहूय धर्म्मज्ञं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
अव्यङ्गावयवं पूज्य गन्धपुष्पार्च्चनादिभिः ॥
शालेयतण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम् ।
तस्मै विप्राय सा दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥
यथेष्टाहारयुक्तं वै तमेव द्विजसत्तमम् ।
रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेन धार्य्यताम् ॥
यद्यदिच्छति विप्रेन्द्रस्तत्तत् कुर्य्यात् विलासिनी ।
एवमादित्यवारेण सदा तद्व्रतमाचरेत् ।
तण्डुलप्रस्थदानञ्च यावन्मासास्त्रयोदश ॥
ततस्त्रयोदशे मासि सम्प्राप्ते तस्य भाविनी ।
विप्रस्योपकरैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् ।
सोपधानकविश्रामां स्वास्तरावरणां शुभाम् ॥
दीपिकोपानहच्छत्रं पादुकासनसंयुताम् ।
सपत्नीकमलङ्कृत्य हैमसूत्राङ्गुलीयकैः ॥
सूक्ष्मवस्त्रैः सकटकैर्धूपमाल्यानुलेपनैः ।
कामदेवं सपत्नीकं गुडकुम्भोपरिस्थितम् ॥
ताम्रपात्रासनगतं हैमं नेत्रपटावृतम् ।
सकांस्यभाजनोपेतमिक्षुदण्डसमन्वितम् ।
दद्यादेतेन मन्त्रेण तथैकां गां पयस्विनीम् ॥
यथान्तरं न पश्यामि कामकेशवयोः सदा ।
तथैव सर्व्वकामाप्तिरस्तु विष्णो सदा मम ॥
यथा न कामिनी देहात् प्रयाति तव केशव ।
तथा ममापि देवेश शरीरे त्वं कुरु प्रभो ॥
तथा च काञ्चनं देवं प्रतिगृह्ण द्विजोत्तम ।
कोऽदात् कस्मा अदादिति वैदिकं मन्त्रमीरयेत् ॥
ततः प्रदक्षिणीकृत्य विसर्ज्ज्य द्विजसत्तमम् ।
शय्यासनादिकं सर्व्वं ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् ॥
ततः प्रभृति योऽन्योऽपि रत्यर्थं गेहमागतः ।
सामान्यं सूर्य्यवारे च स सम्पूज्यो भवेत्तदा ॥
एवं त्रयोदश यावत् मासमेकं द्विजोत्तमम् ।
तर्पयीत यथाकालं प्रोषितेऽन्यं समाचरेत् ॥
तदनुज्ञारूपवन्तं यावदस्यागमो भवेत् ।
आत्मनोऽपि तथा विघ्नं गर्भसूतकराजसम् ॥
दैवं वा मानुषं वा स्यादनुपरागेण वा ततः ।
साचारानिष्टयशसो यथाशक्त्या समाचरेत् ॥
एतद्वः कथितं सम्यगमवतीनां विशेषतः ।
स्वधर्म्मोऽयं यतो भाव्यो वेश्यानामिह सर्व्वदा ॥
पुरुहूतेन यत् प्रोक्तं दानवीषु पुरा मया ।
तदिदं साम्प्रतं सर्व्वं भवतीष्वपि युज्यते ॥
सर्व्वपापप्रशमनमनन्तफलदायकम् ।
कल्याणिनीनां कथितं कुरुध्वञ्च वराननाः ॥
करोति याशेषमखण्डमेतत्
कल्याणिनी माधवलोकसस्था ।
सा पूजिता देवगणैरशेषै-
रानन्दकृत् स्थानमुपैति विष्णोः ॥
तपोधनः सोऽप्यमिधाय चैत-
दनङ्गदानव्रतमङ्गनानाम् ।
स्वस्थानमेष्यत्यनु ताः समस्त-
मित्थं करिष्यन्ति च वेदयोनेः ॥"
इति मत्स्यपुराणेऽनङ्गदानव्रतम् । ७० । ३०—६४
स्त्रीरोगनाशकार्य्यौषधं यथा,—
हरिरुवाच ।
"एकं पुनर्नवामूलं अपामार्गस्य वा शिव ।
सरसं योनिविक्षिप्तं वराङ्गस्य व्यथां हरेत् ॥
प्रसूतिवेदनाञ्चैव तरुणीनां व्यथां हरेत् ॥
भूमिकुष्माण्डमूलं वै शालितण्डुलवारिणा ।
सप्ताहं दुग्धपीतं स्यात् स्त्रीणां बहुपयस्करम् ॥
रुद्रेन्द्रवारुणीमूललेपनात् स्तनवेदना ।
नश्येत् घृतविपक्वा च कार्य्यावलयन्तु पालिका ।
भक्षिता सा महेशान योनिशूलं विनाशयेत् ॥
प्रलेपिता कारवेल्लमूलेनैव विनिर्गता ।
योनिः प्रवेशमायाति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
नीलीपटोलमूलानि साध्यानि तिलवारिणा ।
पिष्टान्येषा प्रलेपो वै ज्वालागर्भगरोगनुत् ॥
पाठामूलं रुद्रपीतं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
पापरोगहरं स्याच्च कुष्ठपानन्तथैव च ॥
वाप्योदकञ्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव ॥
कदलीलिकुचं पीतं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
स्त्रीणाञ्चैव महादेव रक्तस्रावं हि वारयेत् ॥
घृततुल्या रुद्र लाक्षा पीता चौरेण वै सह ।
प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
द्विजयष्टीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव ।
तिलक्वाथेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ॥
कुसुमस्य निवहञ्च तरुणीनां महेश्वर ।
रक्तोत्पलस्य वै कन्दं शर्करातिलसंयुतम् ॥
पीतं सशर्करं स्त्रीणां धारयेत् गर्भपातनम् ।
रक्तस्रावस्य नाशः स्यात् शीतोदकनिषेवणात् ॥
पीतन्तु काञ्जिकं रुद्र क्वथितं शरपुङ्खया ।
हिङ्गु सैन्धवसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिकृत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबद्धं प्रसूतिकृत् ।
अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थञ्च प्रसूतिकृत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः ।
उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
गर्भशूलं विनश्येत नात्र कार्य्या विचारणा ॥
कर्पूरमदनफलं मधुकं पूरितं शिव ।
योनिं शुभ्रं स्याद्गाया युवत्याः किं पुनर्हरे ॥
माषस्य विदलान्येव वितुषाणि महेश्वर ।
घृतभावितशुष्काणि पयसा साधितानि वै ॥
समध्वाज्यपयोभिश्च भर्त्तयित्वा च कामयेत् ।
स्त्रीणां शतं महादेव तत्क्षणान्नात्र संशयः ॥
रससं रण्डतैलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
त्रिफलोदकसंदृष्टो बलकृद्वृक्षणाद्भवेत् ॥
दुग्धं वितुषमाषैश्च शिखीबीजैश्च साधितम् ।
अपामार्गस्य तैलेन पीतं स्त्रीशतकामकृत् ॥"
इति गारुडे १८६ अध्यायः ।
(स्त्रीसम्भूतेः कारणं यथा,—
"स्त्रीरतसोऽधिकत्वेन हीनशुक्रेन्द्रियादपि ।
रजसोऽप्यधिकत्वेन स्त्रीसम्भूतिः प्रजायते ॥
समधातुबलेनापि प्रकृत्या विकृते समे ।
ऋतुव्यासरजः स्त्रीणां या या भवति भावना ॥
सात्त्विकी राजसी वापि तामसी वापि सत्तम ।
तादृशं जनयेद्बालं गुणैर्वा तादृशैरपि ॥"
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
छाचरच्छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्याम् ।
"गौः स्त्री । गोपस्त्रीभिः कृष्णो रेमे ॥")

स्त्रीगवी, स्त्री, (स्त्री चासौ गौश्चेति । समासे टच् । स्त्रीयां ङीप् ।) धेनुः । गाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तुम्बा २ निलिम्पा ३ रोहिणी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, काशिकायाम् । ३ । ३ । ७१ । "स्त्रीगवीषु पुङ्गवानां गर्भाधानाय प्रथमसुपसरणमुच्यते॥")

स्त्रीगुरुः, पुं, (स्त्री चासौ गुरुश्चेति ।) दीक्षाकर्त्री । मन्त्रमात्रोपदेष्ट्री । तल्लक्षणं यथा,—
"साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया।
सर्व्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्ना रूपिका पद्मलोचना ।
रत्नालङ्कारसंयुक्ता स्वर्णाभरणभूषिता ॥
शान्ता कुलीना कुलजा चन्द्रास्या सर्व्वबुद्धिगा ।
अनन्तगुणसम्पन्ना रुद्रत्वदायिनी प्रिया ॥
गुरुरूपा शक्तिदात्री शिवज्ञानविरूपिणी ।
गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवा परिवर्ज्जिता॥*
स्त्रियो दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा स्मृता ।
पुत्त्रिणी विधवा ग्राह्या केवलानन्दकारिणी ॥
सिद्धमन्त्रं यदि तदा स्वस्त्रीयाद्विधवामुखे ।
केवलं सुफलं तत्र मातुरष्टगुणं स्मृतम् ॥
स्वयं वा स्वप्नविलये ददाति यदि मन्त्रतुम् ।
तत्राष्टगुणमाप्नोति यदि सा पुत्त्रिणी सती ॥
यदि माता स्वीयमन्त्रं ददाति तनुजाय च ।
तदाष्टसिद्धिमाप्नोति भक्तिमार्गे न संशयः ॥
तदेव दुर्ल्लभं देव यदि मात्रा प्रदीयते ॥
आदौ भक्तिं ततो मुक्तिं सम्प्राप्य कामरूपधृक् ।
सहस्रकोटिविद्यार्थं जानाति नात्र संशयः ॥
स्वप्ने वा यदि वा माता ददाति च समन्त्रकम्॥
पुनर्दीक्षा सोऽपि कृत्वा दानवत्वमवाप्नुयात् ॥
यदि भाग्यवशेनैव जननीच्छानुवर्त्तिनी ।
तदा सिद्धिमवाप्नोति तत्र मन्त्रं विचारयेत् ॥
स्त्रीयमन्त्रोपदेशेन न कुर्य्याद्गुरुचिन्तनम् ॥"
इति स्त्रीगुरुकथनम् ॥
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २पटलः पूर्व्वखण्डे १५ पटलश्च ॥ * ॥ तद्ध्यानं गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटले तत्पूजनं बृहन्नीलतन्त्रे २पटले तत्स्तोत्रं कवचञ्च मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटले द्रष्टव्यम् । तद्गीता च कङ्कालमालिनीतन्त्रे २ पटले वेदितव्या ॥

स्त्रीघोषः, पुं, (स्त्रीणां घोषो यत्र ।) प्रत्यूषः । इति केचित् ॥

स्त्रीचित्तहारी, [न्] पुं, (स्त्रीणां चित्तं हरतीति । हृ + णिनि ।) शोभाञ्जनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नारीमनोहारिणि, त्रि ॥

स्त्रीचिह्नं, क्ली, (स्त्रियाश्चिह्नम् ।) योनिः । इति जटाधरः ॥ नारीलक्षणञ्च ॥

स्त्रीचौरः, पुं, (स्त्रियाश्चौरः ।) कामुकः । तत्पर्य्यायः । रतहिण्डकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नारीहर्त्तरि, त्रि ॥

स्त्रीजितः, पुं, (स्त्रिया जितः ।) स्त्रीवशीभूतः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ४२ । १५ ।
"स्त्रीजितस्पर्शमात्रेण सर्व्वं पुण्यं प्रणश्यति ।
न भूमौ पातकी पापात् पापिना स्त्रीजितात् परः ॥"

स्त्रीता, स्त्री, स्त्रीत्वम् । स्त्रिया भावः इत्यर्थे तल्प्रत्ययटाप्प्रत्ययाभ्यां निष्पन्नम् ॥

स्त्रीधनं, क्ली, (स्त्रिया धनम् ।) स्त्रीस्वत्वास्पदीभूतधनम् । तत् षड्विधम् । यथा,—
"अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्त्तृदायं तथैव च ।
भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्॥"
इति दायभागधृतनारदवचनम् ॥ * ॥
अथ स्त्रीधनम् । तत्र कात्यायनः ।
"प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।
भर्त्तुः स्वाम्यं भवेत्तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतम्॥"
अन्यतः पितृमातृभर्त्तृकुलव्यतिरिक्ताद्यल्लब्धं शिल्पेन वा यदर्ज्जितं तत्र भर्त्तुः स्वातन्त्र्यं तेन स्त्रिया अपि धनं न स्त्रीधनं अस्वातन्त्र्यात् एतद्द्वयातिरिक्तधने स्वत्वं स्त्रिया एव दानाद्यधिकारात् । मनुविष्णू ।
"पत्यौ जीवति यः कश्चिदलङ्कारो धृतो भवेत् न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥"
पत्युरदत्तेऽपि तदनुज्ञया परिहितोऽलङ्कारस्तावता एव भार्य्यायाः स्त्रीयो भवतीति मेधातिथिः ॥ कात्यायनः ।
"ऊढ़या कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽथवा ।
भर्त्तुः सकाशात् पित्रोर्व्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥
सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते
यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत् प्रजीवनम् ॥
सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥"
सुदायिभ्यः पितृमातृभर्त्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्धं सौदायिकम् । आनृशंस्यमनैष्ठुर्य्यम् । नारदः ।
"भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते ॥"
भर्त्तृदत्तविशेषणात् भर्त्तृदत्तस्थावरादृतेऽन्यस्थावरं देयमेव । अन्यथा यथेष्टं स्थावरेष्वपि इति कात्यायनोक्तं विरुध्यते । कल्पतरुरत्नाकरयोः कात्यायनः ।
"अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिनी ।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च सार्हति ॥"
याज्ञवल्क्यः ।
"दुर्भिक्षे धर्म्मकार्य्ये वा व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता नाकामो दातुमर्हति॥"
सम्प्रतिरोधके भोजनाद्यवरोधकारिण्युत्तमर्णादिके । अन्यत्र तु कात्यायनः ।
"न भर्त्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥"*
अथ स्त्रीधनाधिकारिणः । देवलः ।
"सामान्यं पुत्त्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं विदुः ॥
अप्रजायां हरेद्भर्त्ता माता भ्राता पितापि वा" ।
अत्र द्वन्द्वनिर्द्देशात् पुत्त्रकन्ययोस्तुल्याधिकारः । अन्यतराभावे अन्यतरस्य तद्धनम् । एतयोरभावे ऊढाया दुहितुः पुत्त्रवत्याः सम्भावितपुत्त्रायाश्च तुल्याधिकारः । स्वपुत्त्रद्वारेण पार्व्वणे ।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते ।
सर्व्वेष्व शहरा माता इति धर्म्मेषु निश्चयः ॥"
इति शातातपोक्ततद्भोग्यपतिपिण्डदानसम्भवात् । तथा च नारदः ।
"पुत्त्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ॥"
अतएव एतादृशदुहित्रभावे पौत्त्राधिकारः । तदभावे दौहित्राधिकारः ।
"दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्त्रवत्॥"
इति मनुवचने दौहित्रे पौत्त्रधर्म्मातिदेशात् । पुत्त्रेण परिणीतद्युतितुर्व्वाधाद्दाधकपुत्त्रेण वाध्यदुहितृपुत्त्रवाधस्य न्याय्यत्वात् । एवं तदभावे प्रपौत्त्रः तद्भोग्यपिण्डदातृत्वात् । तदभावे वन्ध्याविधवयोर्म्मातृधनाधिकारः तयोरपि तत्प्रजात्वात् । तदभावे तु भर्त्ता । तत्र न पितृमातृदत्तधनविषयं तत्र भ्रातुरधिकारात् । तथा च वृद्धकात्यायनः ।
"पितृभ्याञ्चैव यद्दत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् ।
अप्रजायामतीतायां भ्रातृगामि तु सर्व्वदा ॥"
मातुः परिणयनकाललब्धन्तु पुत्त्रसत्त्वेऽपि क्रमेणानूढोढद्युतिचोरेवाधिकारः । मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो भजेरन्निति वशिष्ठोक्तेः । स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति गौतमवचनेन प्रथममप्रत्तानामवाग्दत्तानां तदभावे त्वप्रतिष्ठितानां वाग्दत्तानां ईषदर्थे नञ् तदभावे चकारसमुच्चितानामूढानां स्त्रीधनं दुहितॄणामिति सामान्यतः प्रागुक्तत्वात् अप्रत्तानामित्यादेस्तु क्रमार्थत्वेनोपसंहारार्थत्वात् । व्यक्तमाह मनुः ।
"मातुश्च यौतुकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः ॥"
यौतुकपदं यु मिश्रणे इत्यस्मात् सिद्धं मिश्रता च स्त्रीपुंसयोर्व्विवाहाद्भवति । यदेतत् हृदयन्तव तदस्तु हृदयं मम यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव इति मन्त्रलिङ्गात् । यौतुकं तदिति वाचस्पतिमिश्ररायमुकुटधृतात् यौतुकं यौतकमपि साधु । परिणयनकालः परिणयनपूर्व्वापरीभूतकालः स च वृद्ध्यारम्भपत्यभिवादनान्तो विवाहतत्त्वे विवृतः । यत्तु मनुवचनम् ।
"स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।
ब्राह्मणी तद्धरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥"
इति तत् पित्रा दत्तमिति विशेषणाद्विवाहसमयादन्यदपि पितृदत्तं कन्याया एवेत्येतदर्थम् । ब्राह्मणीपदन्तु कन्यामात्रपरम् । यद्वा क्षत्त्रियादिस्त्रीणामनपत्यानां पितृदत्तं धनं सपत्नीदुहिता ब्राह्मणीकन्या हरेत् न पुनरप्रजस्त्रीधनं भर्त्तुरिति वचनावकाशः । इति वचनार्थः । तभावे पुत्त्राधिकारः ।

"दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्त्रेषु तद्भवेत् ॥"
इति मनुवचनात् ॥

एव पुत्त्राधिकारात प्राक् दुहित्रधिकारविधायकवचनान्तराण्येतद्विषयकाणि । पुत्त्राद्यभावे तु ब्राह्मादिपञ्चकविवाहकालीन स्त्रीधन भर्त्तु । आसुरादित्रयविवाहकालीनन्तु मातु तदभावे पितु' । यथा मनु' ।

"ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्येषु यद्धनम् ।
अतीतायामप्रजाया भर्त्तुरेव तदिष्यते ॥
यत्तस्या स्यात् धन दत्त विवाहेष्वासुरादिषु ।
अतीतायामप्रजाया मातापित्रोस्तदिष्यते ॥"

कन्याधनाधिकारे क्रममाह बौधायन' ।

"रिक्थ मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदरा' स्वयम् ।
तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत् पितु' ॥

अत्र क्रमदर्शनात् पूर्व्ववचने मातापित्रोरित्यत्र पाठक्रमेणाधिकारो न तु द्वन्द्वनिर्द्देशात् समुच्चितेन । बृहस्पतिः ।

"मातृस्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृस्वसा
श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्त्तिता ॥
यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा ।
तत्सुतो वा धनं तासा स्वस्रीयाद्या. समाप्नुयु ॥"

औरसपद कन्यापुत्त्रोभयपरम् । सुत इति सपत्नीपुत्त्रपरम् ।

"सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत्
सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्म्मनु ॥"
इति मनुस्मृते ।

एकपत्नीनामिति एक' पतिर्यासा ता. । न तु सुतपदमौरसविशेषण वैयर्थ्यात् । सपत्नीपुत्त्रसद्भावे स्वस्रीयाद्यधिकारापत्तेश्च । तत्सुत इति पौत्त्र सपत्नीपौत्त्रपर न तु दौहित्रपुत्त्रपर तस्य स्वभोग्यभर्त्तृपिण्डदानानधिकारात् । अत्र प्रागुक्तानुसारात् दौहित्रपर्य्यन्तानन्तरमेव सपत्नीपुत्त्रतत्पुत्त्रयोरधिकार । न तु प्रागुक्तभर्त्रादिपितृपर्य्यन्ताभावेऽपीति वाच्य भर्त्रादीना धनिभोग्यपार्व्वणपिण्डदानानधिकारात् । तस्मादेतेषा सपत्नीपौत्त्रान्ताना तत्सुतो वेति वाशब्दसमुच्चितानाम् ।

"सामान्य पुत्त्रकन्याना मृताया स्त्रीधन विदु ।
अप्रजाया हरेत भर्त्ता माता भ्राता पितापि वा ॥"

इति देवलोक्ताना भर्त्रादिपितृपर्य्यन्तानामभाव एव सत्स्वपि श्वशुरभ्रातृश्वशुरादिषु स्वस्रीयाद्या इत्यनेन भगिनीसुतभर्त्तृभागिनेयभर्त्तृज्येष्ठकनिष्ठोभयदपभ्रातृसुत स्वभ्रातृपुत्त्रजामातृ देवराणा मातृस्वस्रादिधने अधिकार' । अनन्यगतेर्व्वचनात् । अत्र ।

"त्रयाणामुदकं कार्य्यं त्रिषु पिण्ड' प्रवर्त्तते ।
चतुर्थ. सम्प्रदातेषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥"
इति दायभागप्रकाशीयमनुस्मृते. ।

पिण्डदोऽशहर इति याज्ञवल्क्यीयात् । मातृतुल्या प्रकीर्त्तिता इत्यनेन स्वस्रीयादीनां पुत्त्रत्वज्ञापनेन एकप्रयोजनकत्वात् ।

"मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥
एतेषाञ्चैव भार्य्याभ्य' स्वसुर्मातु' पितुस्तथा ।
पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थिति' ।"
इति शातातपवचनात् ।

पिण्डदानविशेषेणैव अस्यामेषामधिकारक्रम' प्रतिपत्तव्य' । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् । अन्यथा सर्व्वशेषे देवराधिकारे महाजनविरोध स्यात् । तत्र प्रथमं देवर तत्पिण्डतद्भर्त्तृपिण्डतद्भर्त्तृदेयपुरुष-त्रय-पिण्डदत्वात् सपिण्डत्वाच्च भ्रातृस्त्रीधने अधिकारी । तदभावे भ्रातृश्वशुरदेवरयो सुतौ तत्पिण्डतद्भर्त्तृपिण्डतद्भर्त्तृदेयपुरुषद्वयपिण्डदत्वात् सपिण्डत्वाच्च ।तयोरभावे त्वसपिण्डोऽपि भगिनीपुत्त्र तत्पिण्डतत्पुत्त्रदेयतत्पित्रादित्रयपिण्डदत्वात् । तदभावे भर्त्तृभागिनेय' पुत्त्राद्भर्त्तुर्दुर्व्वलत्वेन तत्स्थानपातिनोरपि भगिनीपुत्त्रभर्त्तृभागिनेययोस्तथैव बलाबलस्य न्याय्यत्वेन तद्भर्त्तृदेयपुरुषत्रयपिण्डदत्वात् तत्पिण्डदत्वात् तद्भर्त्तृपिण्डदत्वाच्च मातुलानीधने अधिकारी । तदभावे भ्रातृपुत्त्र. तत्पिण्डतत्पुत्त्रदेयतत्पित्रादिपिण्डद्वयदत्वात् पितृस्वसृधने अधिकारी । तदभावे श्वशुरयो पिण्डदानात् जामाता श्वश्रूधने अधिकारीति क्रम । स्वस्रीयाद्या इति अधिकारिमात्रपर न पाठिकक्रमपर एषा अस्या प्रातिस्विकोक्तानामभावे सपिण्डानन्तर्य्येण श्वशुरादिवदधिकारी न च सपिण्डाभावे मातृस्वसेति वचन वाच्य अस्मिन्नधिकारिगणने देवरतत्सुतभ्रातृश्वशुरसुतानामधिकारज्ञापनादासन्नतरश्वशुरभ्रातृश्वशुरादे परित्यागादिति । इति दायतत्त्वम् ॥

स्त्रीधर्म्म , पु, (स्त्रिया धर्म्म ।) ऋतु । तत्पर्य्याय । पुष्पम् २ आर्त्तवम् ३ रज ४ । इति हेमचन्द्र ॥ (मैथुनम् । यथा हरिवंशे । ८४ । ६१ ।

"शृण्वती कामजननीर्व्वाच' श्रोत्रसुखावहा' ।
बर्हिणाञ्चैव विरुत खगानाञ्च विकूजितम् ॥
अभीक्ष्णमभिशृण्वन्ती स्त्रीधर्म्म सा व्यरोचयत् ॥"

स्त्रीणा शुभकर्म्मादि । यथा, मनु । १।११४।

"स्त्रीधर्म्मयोग तापस्य' मोक्ष सन्न्यासमेव च ॥")

स्त्रीधर्म्मिणी, स्त्री, (स्त्रीधर्म्मोऽस्या अस्तीति । इनि । ङीप ।) ऋतुमती । इत्यमर. । २ । ६ । २० ॥ (यथा, महाभारते । २।६७ । १४ ।

"स्त्रीधर्म्मिणी वरारोहा शोणितेन परिप्लुता ।
एकवस्त्राथ पाञ्चाली पाण्डवानभ्यवैक्षत ॥")

अस्य विवरण रजस्वलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्त्रीधव ,पु, (स्त्रीणा धव' प्रिय ।) पुरुष । इति जटाधर ॥

स्त्रीपर', पुं, (स्त्रीषु पर' निरत. । , विट्टल । कामुक. । इति केचित् ॥

स्त्रीपण्योपजीवी, [न्] पु, (स्त्रीपण्येन उपजीवतीति । उप+जीव+णिनि ।) सम्भोगार्थमन्यस्मै स्त्रिय दत्त्वा तद्धनोपजीवी । इति महाभारते दानधर्म्म ॥

स्त्रीपुंधर्म्म , पु, (स्त्री च पुमाञ्च स्त्रीपुंसौ । तयोर्धर्म्म ।) स्त्रीपुंसयोर्व्यवहार । स च अष्टादशविवादपदान्तर्गतविवादविशेष' । यथा,—

"स्त्रीपुंधर्म्मो विभागश्च द्यूतमाह्वयमेव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥"
इति मानवे ८ अध्याय' ॥

तद्विवरणं यथा,—

"पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्मे वर्त्मनि तिष्ठतो ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्म्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्
अस्वतन्त्रा स्त्रिय कार्य्या पुरुषै स्वैर्दिवानिशम् ॥
विषयेषु च सज्जन्त्य' संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥
पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्त्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥
कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पति.
मृते भर्त्तरि पुत्त्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥
सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्य स्त्रियो रक्ष्या विशेषत.
द्वयोर्हि कुलयो शोकमावहेयुररक्षिता ॥
इम हि सर्व्ववर्णाना पश्यन्तो धर्म्ममुत्तमम् ।
यतन्ते रक्षितु भार्य्या भर्त्तारो दुर्व्वला अपि ॥
स्वा प्रसूति चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च ।
स्वञ्च धर्म्म प्रयत्नेन जाया रक्षन् हि रक्षति ॥
पतिर्भार्य्या सम्प्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्व यदस्या जायते पुन' ॥
यादृश भजते हि स्त्री सुत सूते तथाविधम् ।
तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रिय रक्षेत् प्रयत्नत ॥
न कश्चित् योषित शक्त. प्रसह्य परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ता परिरक्षितुम् ॥
अर्थस्य संग्रहे चैना व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्म्मेऽन्नपक्त्याञ्च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥
अरक्षिता गृहे रुद्धा पुरुषैराप्तकारिभि ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ता. सुरक्षिता. ॥
पान दुर्ज्जनससर्ग पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसदूषणानि षट् ॥
नैता रूप परीक्षन्ते नासा वयसि संस्थित. ।
सुरूप वा विरूप वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥
पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैस्नेह्याच्च स्वभावत ।
रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्त्तृष्वेता विकुर्व्वते ॥
एव स्वभाव ज्ञात्वासा प्रजापतिनिसर्गजम् ।
परम यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षण प्रति ॥
शय्यासनामलङ्कार काम क्रोधमनार्ज्जवम् ।
द्रोहभाव कुचर्य्याञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥
नास्ति स्त्रीणा क्रिया मन्त्रैरिति धर्म्मो व्यवस्थित
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः
तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ।
स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासा शृणुत निष्कृती' ॥
यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ।
तन्मे रेत पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥
ध्यायत्यनिष्ट यत्किञ्चित् पाणिग्राहस्य चेतसा

तस्यैव व्यभिचारस्य निह्नव सम्यगुच्यते ॥
यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥
अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥
एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतय ।
उत्कर्षं योषित प्राप्ता स्वै. स्वैर्भर्तृगुणै शुभै.॥
एषोदिता लोकयात्रा नित्य स्त्रीपुंसयो शुभा
प्रेत्येह च सुखोदर्कान् प्रजाधर्म्मान्निबोधत ॥*॥
प्रजनार्थं महाभागा पूजार्हा गृहदीप्तय ।
स्त्रिय श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥
उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रत्यह लोकयात्राया प्रत्यक्ष स्त्रीनिबन्धनम् ॥
अपत्य धर्म्मकार्य्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्ग पितॄणामात्मनश्च ह ॥
पति या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।
सा भर्त्तृलोकानाप्नोति सद्भि साध्वीति चोच्यते॥
व्यभिचारात्तु भर्त्तु स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्य-
ताम् ।
शृगालयोनिञ्चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥
पुत्त्र प्रत्युदित सद्भि पूर्व्वजैश्च महर्षिभि. ।
विश्वजन्यमिम पुण्यमुपन्यास निबोधत ॥
भर्त्तु पुत्त्र विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्त्तरि ।
आहुरुत्पादक केचिदपरे क्षेत्रिण विदु ॥
क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूत स्मृत. पुमान्
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भव सर्व्वदेहिनाम् ॥
विशिष्ट कुत्रचिद्बीज स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।
उभयन्तु सम यत्र सा प्रसूति प्रशस्यते ।
बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
सर्व्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥
यादृश तूप्यते बीज क्षेत्रे कालोपपादिते ।
तादृग्रोहति तत्तस्मिन् बीज स्वैर्व्यञ्जित गुणै ॥
इय भूमिर्हि भूताना शाश्वती योनिरुच्यते ।
न च योनिगुणान् काश्चिद्बीज पुष्यति पुष्टिषु ॥
भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलै ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावत ॥
व्रीहय शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवा ।
यथाबीज प्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥
अन्यदुप्त जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।
उप्यते यद्धि यद्बीज तत्तदेव प्ररोहति ॥
तत् प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।
आयुष्कामेन वप्तव्य न जातु परयोषिति ॥
अत्र गाथा वायुगीता कीर्त्तयन्ति पुराविद. ।
यथा बीज न वप्तव्य पु सा परपरिग्रहे ॥
नश्यतीषुर्यथा विद्ध खे विद्धमनुविध्यत ।
तथा नश्यति वै क्षिप्र बीज परपरिग्रहे ॥
पृथोरपीमा पृथिवीं भार्य्या पूर्व्वविदो विदु ।
स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहु शल्यवतो मृगम् ॥
एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह ।
विप्रा प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्त्ता सा स्मृताङ्गना
न निष्क्रयविसर्गाभ्या भर्त्तुर्भार्य्या विमुच्यते ।
एवं धर्म्म विजानीम. प्राक् प्रजापतिनिर्म्मितम्॥

सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सता सकृत् ॥
यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ।
नोत्पादक: प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥
ये क्षेत्रिणो बीजवन्त. परक्षेत्रप्रवापिण ।
ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फल क्वचित् ॥
यदन्यगोषु वृषभो वत्साना जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥
तथैवाक्षेत्रिणो बीज परक्षेत्रप्रवापिण ।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥
फलन्त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणा बीजिना तथा ।
प्रत्यक्ष क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥
क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत् प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥
ओघवाताहृत बीज यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीज न वप्ता लभते फलम् ॥
एष धर्म्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।
विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेय' प्रसव प्रति ॥
एतद्व सारफल्गुत्व बीजयोन्यो: प्रकीर्त्तितम् ।
अत पर प्रवक्ष्यामि योषिता धर्म्ममापदि ॥*॥
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्य्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्य्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता
ज्येष्ठो यवीयसो भार्य्या यवीयान् वाग्रजस्त्रियम्
पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥
देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥
विधवाया नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एवमुत्पादयेत् पुत्त्र न द्वितीय कथञ्चन ॥
द्वितीयमेके प्रजन मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विद ।
अनिर्वृत्त नियोगार्थं पश्यन्तो धर्म्मतस्तयो ॥
विधवाया नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि ।
गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयाता परस्परम् ॥
नियुक्तौ यौ विधि हित्वा वर्त्तेयातान्तु कामत
तावुभौ पतितौ स्याता स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥
नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजा-
तिभि ।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्म्म हन्यु सनातनम्
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोग कीर्त्त्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्त विधवा वेदन पुन ॥
अय द्विजैर्हि विद्वद्भि पशुधर्म्मो विगर्हित ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्य प्रशासति
स महीमखिला भुञ्जन् राजर्षिप्रवर पुरा ।
वर्णाना सङ्कर चक्रे कामोपहतचेतन' ॥
तत प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिका स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं त विगर्हन्ति साधव ॥
यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पति ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवर ॥
यथाविध्यभिगम्यैना शुक्लवस्त्रा शुचिव्रताम् ।
मिथो भजेदाप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ ॥
न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्यात् विचक्षण
दत्त्वा पुन प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम्
विधिवत् प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम्

व्याधिता विप्रदुष्टा वा छद्मना चोपपादिताम्॥
यस्तु दोषवती कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्वितथ कुर्य्यात् कन्यादातुर्दुरात्मन. ॥
विधाय वृत्ति भार्य्याया प्रवसेत् कार्य्यवान्नर: ।
अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि॥
विधाय प्रोषिते वृत्ति जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितै ॥
प्रोषितो धर्म्मकार्य्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नर' समा: ॥
विद्यार्थं षट् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु
वत्सरान् ॥
संवत्सर प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषित पति ।
ऊर्द्ध संवत्सरात्त्वेना दाय हृत्वा न संवसेत् ॥
अतिक्रामेत् प्रमत्त या मत्त रोगार्त्तमेव वा ।
सा त्रीन् मासान् परित्याज्या विभूषणपरि-
च्छदा ॥
उन्मत्त पतित क्लीवमबीज पापरोगिणम् ॥
न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनम्॥
मद्यपासाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
व्याधिता साधिवेत्तव्या हिंसार्थघ्नी च सर्व्वदा ॥
वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥
या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलत ।
सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्
अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात्
सा सद्य' सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ॥
प्रतिषिद्धा पिबेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।
प्रेक्षासमाज गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि
षट् ॥
यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजा
तासा वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठ पूजा च वेश्म च ॥
भर्त्तु शरीरशुश्रूषा धर्म्मकार्य्यञ्च नैत्यिकम् ।
स्वा चैव कुर्य्यात् सर्व्वेषा नान्यजाति' कथञ्चन॥
यस्तु तत् कारयेन्मोहात् स्वजात्या स्थितया-
न्यया ।
यथा ब्राह्मणचाण्डाल पूर्व्वदृष्टस्तथैव स ॥
उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्या दद्याद्यथाविधि ॥
काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि ।
न चैवैना प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्य्यृतुमती सती ।
ऊर्द्धन्तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृश पतिम् ॥
अदीयमाना भर्त्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैन किञ्चिदवाप्नोति न च य साधिगच्छति ॥
अलङ्कार नाददीत पित्र्य कन्या स्वयंवरा ।
मातृक भ्रातृदत्त वा स्तेना स्यात् यदि त
हरेत् ॥
पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।
स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूना प्रतिरोधनात् ॥
त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्या हृद्या द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्म्मे सीदति सत्वर ॥
देवदत्ता पतिर्भार्य्यां विन्दते नेच्छयात्मन' ।
ता साध्वीं बिभृयान्नित्य देवाना प्रियमाचरन् ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टा सन्तानार्थञ्च मानवाः।
तस्मात् साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदित ॥
कन्याया दत्तशुल्कायाः म्रियेत यदि शुल्कदः।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥
आददीत न शूद्रोऽपि शुल्क दुहितर ददत्।
शुल्क हि गृह्णन् कुरुते छन्न दुहितृविक्रयम् ॥
एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधव.।
यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥
नानुशुश्रुम जात्वेतत् पूर्व्वेष्वपि हि जन्मसु।
शुल्कसज्ञ न मूल्येन छन्न दुहितृविक्रयम् ॥
अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिक'।
एष धर्म' समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुसयो' परः ॥
तथा नित्य यतेयाता स्त्रीपुसौ तु कृतक्रियौ।
यथा नाभिचरेता तौ वियुक्ताावितरेतरम् ॥
एष स्त्रीपुसयोरुक्तो धर्म्मो वो रतिसहितः।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभाग निबोधत ॥"

इति मानवे ९ अध्याय' ॥

स्त्रीपुसलक्षणा,स्त्री,स्त्रीपुसयोर्लक्षण चिह्न स्तन श्मश्र्वादिरूप यस्याः सा। इति भरत ॥ तत्पर्य्याय'। पोटा २। इत्यमरः ॥

स्त्रीपुसौ, पु, (स्त्री च पुमाश्च। "अचतुरविचतु-रेति।" ५।४।७७। इति अचप्रत्ययेन साधुः।) स्त्रीपुसयोर्युग्मम्। तत्पर्य्याय.। मिथुनम् २ द्वन्द्वम् ३। इत्यमर ।२।५।३८। द्विवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, मनु'।९।२५।
"एषोदिता लोकयात्रा नित्य स्त्रीपुसयो शुभा॥"

स्त्रीपूर्व्व, पु, (स्त्री पूर्व्वे प्रधानतया सर्व्वकार्य्येषु अग्रगामिनीव यस्य।) स्त्रीजित'। इति महाभारते दानधर्म्मः ॥

स्त्रीप्रिय', पु, (स्त्रिया. प्रियः।) आम्रवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेष ॥ नारीप्रियद्रव्ये, त्रि ॥

स्त्रीमुखप, पु, (स्त्रीमुख पातीति। पा+क।) दोहल। इति राजनिर्घण्ट ॥

स्त्रीरञ्जन, क्ली, (स्त्रियमपि रञ्जयति रागेणेति। रञ्ज+ल्यु।) ताम्बूलम्। इति केचित्॥

स्त्रीरोग, पु, (स्त्रिया रोग।) नारीणामामय। तस्य चिकित्सा यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच।

"स्त्रीरोगादिचिकित्सान्तु वक्ष्ये सुश्रुत ता शृणु
योनिव्यापत्सु भूयिष्ठ शस्यते कर्म्म वातजित् ॥
वचोपकुञ्चिकाजातीकृष्णावृषकसैन्धवम्।
अजमोदा यवक्षार चित्रक शर्कराान्वितम् ॥
पिष्टालोड्य जलाद्येय खादयेद्घृतभर्ज्जितम्।
योनिपार्श्वार्त्ति हृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥
बदरीपत्रसलेपात् योनिर्भिन्ना प्रशाम्यति।
लोध्र तुम्बीफलालेपो योनिदार्ढ्य करोति च ॥
पञ्चपल्लवशल्यकमालतीकुसुमैर्घृतम्।
रविपक्वमसृग्धारा योनिगन्धविनाशनम् ॥"
असृग्धारास्थाने असृग्बाधा इति च पाठः।
"सकाञ्जिक जवापुष्प भृष्ट ज्योतीष्मतीदलम्
दूर्व्वापिष्टञ्च सम्प्राश्य वनिता नार्त्तव लभेत् ॥
धात्र्यञ्जनाभयाचूर्ण तोयपीत यदा भवेत्।"
यदा भवेदित्यत्र रजो हरेदिति च पाठः।
"सदुग्धा लक्ष्मणा पीता न स्यात्ता पुत्त्रदा ह्यतौ
दुग्धस्याढकी चाश्वगन्धा च पुत्त्रदा।
बन्ध्या पुत्त्र लभेत् पीत्वा घृतेन व्योषकेशरम् ॥
कुशकाशोरुबूकाणा मूलैर्गोक्षुरकस्य च।
दुग्धञ्चैव सितायुक्त गर्भिण्या' शूलनुत्परम् ॥
पाठालाङ्गलिसिंहास्यमयूरकुटजैः पृथक्।
नाभिवस्तिभगालेपात् सुख नारी प्रसूयते ॥
सूताया हृच्छिरोवस्तिशूल वै मन्दसञ्ज्ञितम्।
यवक्षार पिबेत्तत्र मस्तुनोष्णोदकेन वा ॥
कुशमूलीकृत क्वाथ साध्य. सूतिरुजापहः।
शालितण्डुलचूर्णन्तु सदुग्ध दुग्धकृद्भवेत् ॥
विदारिकुसुमरस मूल कार्पासज तथा।
धात्री स्तन्यविशुद्ध्यर्थ मुद्गयूषरसायनी ॥
कुष्ठा वचाभया ब्राह्मी मधुरी क्षौद्रसर्पिषी।
वर्णायुःकान्तिजनन लेह बाले प्रदापयेत् ॥
स्तन्याभावे पयश्छाग्य गव्य वा तद्गुण भवेत्
मुस्तशुण्ठीविषा बाला कुटजा चातिसारनुत् ॥
व्योष मधु मातुलुङ्ग हिक्काच्छर्द्दिनिवारणम्।
कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्व्वा च कुष्ठजित् ॥
सप्तच्छदामयनिशाचन्दनैश्चानुलेपनम्।
शङ्खाब्जबीजरुद्राक्षवचालोहादिधारणम् ॥"

इति गारुडे। १७६। १—१९॥

स्त्रीसभ, क्ली,(स्त्रीणा सभा। अशालाचेति नपुसकत्वम्।) नारीणा सभा। इति केचित् ॥

स्त्रीस्वभाव', पु, (स्त्रीणा स्वभाव इव स्वभावो यस्य।)महल्लकः। इति शब्दमाला ॥ नारीणा शीलञ्च ॥ (यथा, महाभारते। ३। ७१। ६।
"स्त्रीस्वभावचलो लोके मम दोषश्च दारुण।
स्यादेवमपि कुर्य्यात् सा विवशा गतसौहृदा॥")

स्त्रैण, क्ली, (स्त्रिया इदम्। स्त्री+नञ्।) स्त्रीस्वभाव। यथा, भट्टि'।
"कर्णेजपैराहितराज्यलोभा
स्त्रैणेन नीता विकृति लघिम्ना।
रामप्रवासे व्यमृषन्न दोष
जनापवाद सनरेन्द्रमृत्युम् ॥"
(यथा, च भागवते। ४। ४। ३।
"पित्रोरगात् स्त्रैणविमूढधीर्गृहान्
प्रेम्णात्मनो योऽर्द्धमदात् सता प्रियः ॥"
स्त्रीणा समूह। स्त्री+नञ्। स्त्रीसमूह। इति काशिका।४।१।८७॥ यथा,शान्तिशतके।
"तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसा'
क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपत.॥)

स्त्रैण ,त्रि,(स्त्रीषु भव। स्त्रीभ्य आगत। स्त्रीभ्यो हितो वा। स्त्री+"स्त्रीपुसाभ्या नञ् स्नञौ भवनात्।" ४।१।८७। इति नञ्।) स्त्रीसम्बन्धो। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ स्त्रिया अपत्य स्त्रैण। स्त्रिया इद स्त्रीणा समूहो वा स्त्रैणम्। इति तट्टीकायां दुर्गादास ॥ (रमणीरत.। यथा, भागवते। १। ११। ४०।
"त मेनिरेऽबलामौढ्यात् स्त्रैण चानुव्रत रहः।
अप्रमाणविदो भर्त्तुरीश्वर मतयो यथा ॥")

स्थः, त्रि, (तिष्ठत्यस्मिन्निति स्था+घञर्थे कः।) स्थलम्। यथा,—
"स्थली देवकर्त्तृकेऽन्यत् स्थल क्लीवे स्थ इत्यपि।"

इति शब्दरत्नावली ॥

(सुबन्तोपपदे तु "सुपि स्थ।" ३।२।४। इति कप्रत्ययः। स्थितिशीलः। यथा, रघु.। १२। १५।
"चित्रकूटवनस्थञ्च कथितस्वर्गतिर्गुरो'।
लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चक्रे तमनुच्छिष्टसम्पदा ॥"

स्थग,म ए सहृतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) दन्त्यादिस्थमध्य.। म, सिस्थगयिषति। ए,अस्थगीत्। इति दुर्गादासः।

स्थग., त्रि, (स्थगति सहृणोति आत्मानमिति। स्थग+अच्।) धूर्त्त। यथा,—
"धूर्त्ते स्थगश्च निर्लज्ज. पटुः पाटविकोऽपि च॥"

इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषश्च ॥

स्थगन, क्ली, (स्थग+ल्युट्।) अपवारणम्। यथा,—
"व्यवधान तिरोधानमन्तर्द्धिस्त्वपवारणम्।
छदन व्यवधान्तर्द्धापिधानस्थगनानि च ॥"

इति हेमचन्द्र' ॥

स्थगित, त्रि, (स्थग+क्तः।) तिरोहितम्। तत्पर्य्याय। सवीतम् २ रुद्धम् ३ आवृतम् ४ सहृतम् ५ पिहितम् ६ छन्नम् ७ अपवारितम् ८ अन्तर्हितम् ९ तिरोधानम् १०। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, किराते। १४। २१।
"उदूढवक्ष स्थगितैकदिङ्मुखो
विकृष्टविस्फारितचापमण्डल' ॥")

स्थगी,स्त्री,(स्थग्यतेऽनयेति। स्थग+घञर्थे क'। गौरादित्वात् ङीष। ताम्बूलपात्रम्। पानेर वाटा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ताम्बूलकरङ्कः २। इति हेमचन्द्रः ॥

स्थगु, क्ली, गडुः। कुज् इति भाषा। यथा,—
"हृदये ते निविष्टास्ता भूयश्चान्या. सहस्रश.।
तदेव स्थगु यद्दीर्घ रथघोणमिवायतम् ॥
लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु।
मुखे च तिलक चित्र जातरूपमय शुभम् ॥"

इति रामायणे अयोध्याकाण्डे ९ सर्ग ॥

स्थण्डिल,क्ली,(तिष्ठत्यस्मिन्निति। स्था+मिथिलादयश्चेति इलच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।) चत्वरम्। इत्यमर।२।७।१८॥ हे वेदोरभितोऽन्यत्र वा यज्ञार्थं परिष्कृतायामनिम्नोन्नताया विस्तृताया भूमौ। असवाधेन तिष्ठन्त्यत्र स्थण्डिल नाम्नोति डण्डिल' चत्यते निवासाय याच्यते चत्वर चते ज याचे पूर्व्वेण वरः। इति भरत ॥ यथा च।
"यज्ञे परिष्कृतस्थाने स्यातां स्थण्डिलचत्वरे।"

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

होमनिमित्ताग्निस्थापनार्थं स्थण्डिलमिधिर्यथा, वशिष्ठसहितायाम्।
"तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्त्तव्य शुभवेदिकम्।
हस्तमात्र स्थण्डिल वा सचिते होमकर्म्मणि ॥"

क्रियासारेऽपि ।
"कुण्डमेवविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समाश्रयेत् ॥"

शारदातिलकेऽपि ।
"नित्य नैमित्तिक काम्य स्थण्डिले वा समाचरेत् हस्तमात्रन्तु तत् कुर्यात् चतुरस्र समन्ततः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च । गोभिलः । अनुगुप्ता अप आहृत्य प्रागुदक्प्रवन देश सम वा परिसमूह्य उपलिप्य मध्यत. प्राची रेखामुल्लिख्य उदीचीञ्च सहता पश्चात्मध्ये प्राचीस्तिस्र उल्लिख्याभ्युचयेत् लक्षणावृदेषा सर्व्वत्रेति । अनुगुप्ता आच्छादिता । पतितादिभिरदृष्टा इति यावत् ॥ प्राङ्नीचादिफलमाह गृह्यासंग्रहे गोभिलपुत्र' ।
"प्राङ्नीच ब्रह्मवर्च्चसमुदङ्नीच यशोत्तमम् । पित्र्य दक्षिणतो नीच प्रतिष्ठालम्भक समम् ॥"
यशोत्तममित्यत्र सान्ता अव्यदन्ता इत्यत्रेरदन्तोऽपि यशशब्द यशोगिर इतिवत् । परिसमूह्य सर्व्वत कुशै' पांश्वादिकमपसार्य्य उत्तरस्या दिशि सार्द्धहस्तोपरि क्षिपेत । परिसमूह्य वितस्तित्रये उत्तरत उत्कर करोतीति हरिशर्म्मधृतवचनात् । तत उपलेपनम् ॥*॥ तत्र कारणमाह गृह्यासंग्रह ।
"इन्द्रेण वज्राभिहत' पुरा हतो महासुर' । मेदसा तस्य संक्लिन्ना तदर्थमुपलेपयेत् ॥" इति । मध्यत स्थण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणाग्रे न तु मध्याग्रे उदग्गतैकविंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात् । अन्यथा ॥
"कुशै' समार्ज्जयेद्भूमि शुद्धामादौ शुचिस्तत । हस्तमात्रा चतुरस्रा गोमयेनोपलेपयेत् ॥"
इति भारद्वाजीयहस्तप्रमाणस्थण्डिले तदनुपपत्ते' । प्राचीं प्राग्गताम् । उदीचीञ्च सहता पश्चादिति । प्राग्गतायाः पश्चिमे भागे सलग्नामुदगग्राम् । मध्ये उदग्गताया प्राची प्राग आस्तिस्रो रेखा उल्लिख्याभ्युक्षयेदिति । रेखाभ्य उद्धृतमृत्तिकोद्धरणपूर्व्वकमभ्युक्षयेत् । उल्लिख्य उद्धृत्याभ्युक्षयेदिति कात्यायनसूत्रात् ॥ * ॥ उत्करप्रक्षेपदेशमाह गृह्यासंग्रह ।
"उत्कार गृह्य रेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत् । द्वारमेतत् पदार्थाना प्रागुदीच्या दिशि स्मृतम् इति ॥

परिसमूहनादिपरिषेकान्त कर्म्म लक्षणसञ्ज्ञक तस्य लक्षणस्याहृत प्रक्रिया सर्व्वत्र यत्र यत्राग्निप्रणयन तत्र बोध्या ॥ * ॥ रेखाप्रमाणमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायन ।
"दक्षिणे प्राग्गतायास्तु प्रमाण द्वादशाङ्गुलम् तन्मूललग्ना योदीची तस्या एव नवोत्तरम् ॥ उदग्गताया सलग्ना शेषा प्रादेशमात्रिका । सप्तसप्ताङ्गुलास्त्वन्या कुशेनैव समुल्लिखेत ॥"
नवोत्तर नवाधिक द्वादशाङ्गुलमेकविंशत्यङ्गुलमित्यर्थः । शेषा. उक्तरेखयोरवशिष्टास्तिस्र. । कुशेन इति सर्व्वत्राभिसम्बध्यते । एवकारेण शास्त्रान्तरोक्तस्य व्यावृत्तिः ॥ * ॥ रेखाणा देवता वर्णाश्चाह स्मृतिः ।
"प्राग्गता पार्थिवी ज्ञेया चाग्नेयी चाप्युदग्गता ।
प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च प्राकृता स्मृता ॥
पार्थिवी पीतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत् प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकीर्त्तिता ॥
श्वेतवर्णेन सौमी स्यात् रेखाणा वर्णलक्षणम् ॥"
अग्निस्थापनपर्य्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य विधान माह । गृह्यासंग्रह' ।
"सव्य भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोक्षितेऽहविधिना तु । तावन्नोत्थापयेत् पाणि यावदग्निं निधापयेत् ॥"
मानकर्त्तारमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायन ।
"मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि । मानकृद्यजमान स्याद्विदुषामेष निश्चय ॥"
अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानमाह स एव ।
"अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्म्मिनुयात् सदा ॥"
यजमानाचविधौ होमे तु साधारणाङ्गुलिमानम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् ।
"अष्टभिस्तैर्भवेज्ज्येष्ठ मध्यम सप्तभिर्यवै' । कन्यस षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुल मुनिसत्तमै ॥"
तै प्रकल्प्यमाणयवै । कन्यस कनिष्ठम् । मानन्तु पार्श्वेन । षड् यवा पार्श्वसम्मिता । इति कात्यायनवचनात् । इति संस्कारतत्त्वम् ॥

स्थण्डिलशायी, [न्] पु, (स्थण्डिले शेते इति । शी + "व्रते ।" ३ । २ । ८० । इति इनि ।) यो व्रतवशात् स्थण्डिले शेते स । तत्पर्य्याय' । स्थाण्डिल २ इत्यमर । २।७।४४ ॥ स्थण्डिलेशय ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि वर्त्तते । यथा, भट्टि । ३ । ४१ ।
"वाचयमान् स्थण्डिलशायिनश्च
युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षून् ।
अध्यापयन्त विनयात् प्रणेमु'
पद्गा भरद्वाजमुनि सशिष्यम् ॥")

स्थण्डिलसितक,क्ली, (स्थण्डिले सिकता यत्र ।) वेदि । इति हारावली ॥

स्थण्डिलेशय', पु, (स्थण्डिले शेते इति । शी + अच् । अलुक्समास ।) स्थण्डिलशायी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वाच्यलिङ्गोऽप्ययमिति केचित् ॥ यथा, भागवते । ४ । २३ । ६ ।
"आकण्ठमग्न' शिशिरे उदके स्थण्डिलेशय' ॥")

स्थपति ,पु,(तिष्ठन्त्यस्मिन्निति । स्था + क । स्थ' स्थानम् । त पातीति । पा + बाहुलकात् अति इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वल' ।४।५८।)गोष्पतीष्टियज्वा । बृहस्पतिसवननामकयागकर्त्ता । काष्ठभेद । राज् इति भाषा । इत्यमर ।३।३।६०॥ काष्ठ' शिल्पी तक्षे द्वे वह इति ख्याते । स्थपति काष्ठभेदो सुत्रधारेति स्वामी । बृहस्पतियाजिनि कञ्चुकिनि च । इति भरत ॥*॥ तस्य लक्षण यथा,—
"वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः । दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्त्तित ॥"
इति मात्स्ये । २१५ । ३८ ॥
कञ्चुकी । इति मेदिनी ॥ कुबेरः । 'इत्यजयपाल' ॥ अधीश' । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५२ । ५ ।
"स तु रामस्य वचन निशम्य प्रतिगृह्य च । स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत् ॥")

स्थपुटः, त्रि, (तिष्ठन्ति स्वधर्म्मे इति स्था. सन्तस्तेषां पति ।) सत्तम । इति मेदिनी ॥

स्थपुटः, त्रि, विषमसञ्चारलोष्टो । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ विषमोन्नतम् । इति हेमचन्द्र' ॥

स्थल, लस्थाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०पर० अक०-सेट ।) ज, स्थाल' स्थल' । तिप्याजयिपति । अय नास्तीति केचित् । इति दुर्गादास ॥

स्थल, क्ली, स्त्री, (स्थल + अच् ।) जलशून्याकृत्रिमभूभाग । तत्पर्य्याय । स्थली २ इत्यमर । २ । १ । ५ । स्थलति स्थीयतेऽत्र स्थल स्थलन स्थाने अल् । पत्र स्थली नारी सखी इत्यादिना अकृत्रिमत्वे ईपि स्थली निपात्यते कृत्रिमत्वे तु आवेव स्थला । कृत्रिमाकृत्रिमसामान्ये तु स्थल प्रयुज्यते । इति वृत्ता. । स्थलशब्द स्त्रीनपु सकलिङ्ग. । इति भरत ॥ (यथा, मनु । ७ । १९२ ।
"स्यन्दनाश्वै समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा । वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधे स्थले ॥"
यथा च तैत्तिरीयसंहितायाम् ।१।६।१०।५।
"यत्री यजमानाय वर्षति स्थलयोदक परिगृह्णन्ति ॥")

स्थल, क्ली, (स्थल + अच् ।) जलशून्यकृत्रिमा कृत्रिमभूभाग । इत्यमरटीकाया भरत । २। १ । ५ । (स्थानमात्रम् । यथा, रघु. ।५।५२ ।
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभि
सवर्द्धितोर स्थलतारहार ॥")।
वस्त्रगृहम् । यथा,—
"पटवास पटमय दूष्य वस्त्रगृह स्थलम् ॥"
इति त्रिकाण्डशेष ॥

स्थलकन्द , पु, (स्थलजातकन्द ।) अरण्यकन्द' । इति रत्नमाला ॥ वनशोल इति भाषा ॥

स्थलकमल, क्ली, (स्थलस्य कमलम् ।) स्थलपद्मम् । (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ७ ।
"स्थलकमलगञ्जन मम हृदयरञ्जन
जनितरतिरङ्गपरभागम् ॥")
तत्पर्य्याय. । पद्मचारिणी २ अतिचरा ३ व्यथा ४ पद्मा ५ चारटी ६ । अस्य गुणा. । अनुष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कफवातमूत्रकृच्छ्राश्मशूलश्वासकासविषापहत्वम् । इति भावप्रकाश. ॥

स्थलकुमुदः, पुं, (स्थलस्य कुमुदः ।) करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलपद्मं, क्ली, (स्थलस्य पद्मम् ।) स्वनामख्यात-पुष्पविशेषः । (यथा, भट्टि । २ । ३ ।

"विम्बागतैस्तीरवनैः समृद्धि
निजा विलोक्यापहृता पयोभिः ।
कूलानि सामर्षतयेव तेनु.
सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥")

तत्पर्य्यायः । छत्रपत्रम् २ तमालकम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तच्चतुर्व्विधं यथा,—

"चतुर्धा स्थलपद्मानि सेवन्ती गुलदावदी ।
नैपाली च गुलावश्च वकुलश्च कदम्बकः ॥"

इति रावणकृतार्कप्रकाश. ॥

स्थलपद्मः, पुं,(स्थलजातः पद्म इव ।) मानकः । इति रत्नमाला ॥ मानकचु इति भाषा ॥ (यथा,—

"स्थलपद्ममय कल्क पयसा लोढ्य पाययेत् ।
शोहामयहरश्चैव सर्व्वाङ्गैकाङ्गशोथजित् ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शोथाधिकारे ॥)

स्थलपद्मिनी, स्त्री, (स्थलस्य पद्मिनी ।) स्थल-पद्मम् । वेटतामर इति हिन्दी भाषा । तत्-पर्य्यायः । पद्माह्वा २ चारटी ३ पद्मचारिणी ४ सुगन्धमूला ५ अम्बुरुहा ६ लक्ष्मी ७ श्रेष्ठा ८ सुपुष्करा ९ रम्या १० पद्मावती ११ अति-चरा १२ स्थलरुहा १३ पुष्करिणी १४ पुष्कर-पर्णिका १५ पुष्करनाडी १६ । अस्या गुणा. । गौल्यत्वम् तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । वान्तिरक्त-पित्तमेहभूतातीसारनाशित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

स्थलमञ्जरी, स्त्री,(स्थलस्य मञ्जरी ।)अपामार्गः । इति रत्नमाला ॥

स्थलशृङ्गाटः, पु, (स्थलजातः शृङ्गाटः ।) गोक्षुर-वृक्षः । इति रत्नमाला ॥

स्थलशृङ्गाटक, पु, (स्थलशृङ्गाट एव । स्वार्थे कन् ।) गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थलसीमा,[न्]पु ,(स्थलस्य सीमा ।) स्थण्डिल. । इति भूरिप्रयोग ॥

स्थला, स्त्री, (स्थल+टाप् ।) जलशून्याकृत्रिम-भूमि । इत्यमरटीकाया भरत । २ । १ । ५ ॥ (अस्या. प्रमाण स्थलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

स्थली, स्त्री, (स्थल+ङीष् ।) जलशून्याकृत्रिमा भूमिः । इत्यमरटीकाया भरत । २ । १ । ५ । (यथा, साहित्यदर्पणे ।

"सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वा
भ्रष्ट मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-
विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥")

स्थलीदेवता,स्त्री (स्थल्या देवता ।) ग्राम्यदेवता । इति केचित् ॥

स्थलेरुहा, स्त्री,(स्थले रोहतीति । रुह+क. ।) गृहकुमारी । दण्डाहृच. । इति राजनिर्घण्ट.॥ स्थलजाते. त्रि ॥

स्थलेशयः,पु,(स्थले शेते इति । इति शी+अच् । क्रोडरुरुकुरङ्गादयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थलशायिनि, त्रि ॥

स्थवि , पु,(तिष्ठतीति । स्था+"कविष्ट्यवीति ।" उणा० ४ । ५६ । इति क्विन्प्रत्ययेन साधु ।) तन्तुवायः । स्वर्गं । जङ्गमः । इति सङ्क्षिप्त-सारोणादिवृत्ति. ॥

स्थविर, क्ली,(स्था+"अजिरशिशिरेति ।"उणा० १ । ५४ । किरच्प्रत्ययेन साधु. ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थविरः, पुं, (स्था+किरच् ।) ब्रह्मा । इति हेमचन्द्र. ॥

स्थविर , त्रि, (तिष्ठतीति । स्था+"अजिर-शिशिरेति ।" उणा० १ । ५४ । इति किरच्-प्रत्ययेन साधु ।) वृद्ध । इत्यमर. । २ ।६ । ४२ ॥ (यथा, मनुः । २ । १२० ।

"ऊर्द्ध्व प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यून. स्थविर आयति
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्या पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥"

भिक्षुः । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥१।४५॥) अचलः । इत्युणादिकोष. ॥

स्थविरा, स्त्री, (स्था+किरच् । टाप् ।) महा-श्रावणी । इति राजनिर्घण्ट. ॥ वृद्धा च ॥

स्थविष्ठ , त्रि, (अयमेषामतिशयेन स्थूलः । स्थूल +इष्ठन् । "स्थूलदूरेति ।" ६ । ४ । १५६ । इति साधुः ।) अतिशयस्थूलः । इत्यमरः ।३। २ । १११ ॥ (यथा, भागवते । २ । १ । २४ ।

"विशेषस्तस्य देहोऽय स्थविष्ठश्च स्थवीयसाम् ॥"

स्थाणुः,पु,(तिष्ठतीति । स्था+"स्थोणु ।"उणा० ३ । ३७ । इति णु ।) शिव । इत्यमर. । १ । १ । ३६ ॥ (यथा, रघु । ११ । १३ ।

"स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवन
प्राप्य दाशरथिरात्तकार्म्मुकः ।
विग्रहेण मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्म्मणा ॥")

तन्नामकारण यथा,—

"समुत्तिष्ठन् जलात्तस्मात् प्रजास्ता सृष्टवानहम्
ततोऽह ताः प्रजा दृष्ट्वा रहिता एव तेजसा ॥
क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाट्य चाक्षिपम् ।
उत्क्षिप्त सरसो मध्ये ऊर्द्ध्वमेव यदा स्थितम् ।
तदा प्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतम् ॥"

इति वामने ४६ अध्यायः ॥

(ब्रह्मा । यथा, महाभारते । १ । १ । ३२ ।

"यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापति ।
ब्रह्मा सुरगुरु. स्थाणुर्मनु क परमेष्ठ्यथ ॥")

कीलः । इति मेदिनी ॥ जीवकगन्धद्रव्यम् ।यथा,

"जीवके जीवनो जीवो निधि स्थाणुः प्रकी-
र्त्तित. ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थाणु , पु, क्ली (स्था+णु ।) निःशाखवृच । मुडा गाछ इति भाषा ॥ (यथा, देवीभाग-वते । १ । १७ । ५३ ।

"[illegible]

ध्यानं कृत्वा तथैकान्ते स्थितः स्थाणुरिवा-
चलः ॥")

तत्पर्य्यायः । ध्रुवः २ शङ्कुः ३ । इत्यमरः ।२।४।८॥ अशाखवृक्षः ४ । इति जटाधरः ॥ अस्त्रभेदः । इति नीलकण्ठः ॥

स्थाणुः,त्रि,(स्था+णु ।) स्थिरः । इति धरणिः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ५८ ।

"अव्ययञ्च व्ययञ्चैव यदिद स्थाणुजङ्गमम् ।
तत् ससर्ज्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिकृत् विभु ॥"

स्थाणुतीर्थं , क्ली,(स्थानोस्तीर्थम् ।)तीर्थविशेषः । यथा, वामने ४३ अध्याये ।

"स प्रोवाच महादेवो ब्रह्माण प्रणतस्थितम् ।
पुण्यप्रद नृणाञ्चैव तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥
एतत् सन्निहित प्रोक्त सर पुण्यप्रद महत् ।
स्थाणुलिङ्गस्य माहात्म्य ब्रह्मन् मेऽवहितः शृणु॥
अचेतन. सचेता वा अज्ञो वा प्राज्ञ एव वा ।
लिङ्गस्य दर्शनादेव मुच्यते सर्व्वपातकै. ॥
पुष्करादीनि तीर्थानि समुद्रचरणानि च ।
स्थाणुतीर्थं समेष्यन्ति मध्य प्राप्ते दिवाकरे ॥
तत्र स्नास्यति यो ब्रह्मन् माञ्च स्तोष्यति
भक्तित ।
तस्याह सुलभो नित्य भविष्यामि न संशयः ॥
इत्येवमुक्त्वा वचन देवदेवो गत. प्रभुः ।
देवाश्च ऋषयः सर्व्वे स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् स्थाणुतीर्थं वदन्ति
हि ॥"

स्थाण्डिलः, पु, (स्थण्डिले शयितु व्रतमस्य । स्थण्डिल+ 'स्थण्डिलात् शयितरि व्रते ।' ४ ॥ २ । १५ । इति अण् ।) स्थण्डिलशायी । इत्य-मर ।२।७।४५॥(वाच्यलिङ्गोऽयमिति केचित् ॥)

स्थाण्वीश्वरः, पु, (स्थाणुरीश्वरश्च ।) शिवलिङ्ग-विशेषः । यथा,—

"स्थाणुर्नाम्ना हि लोकेषु पूजनीयो दिवौकसाम्
स्थाणुरीश्वर स्थितो यस्मात् स्थाण्वीश्वरस्तत:
स्मृत. ॥
ये स्मरन्ति सदा स्थाणु ते मुक्ता सर्व्व-
किल्बिषैः ।
भविष्यन्ति शुद्धदेहा दर्शनान्मोक्षगामिन. ॥
इत्येवमुक्त्वा देवेन ऋषयो ब्रह्मणा सह ।
तस्माद्दारुवण लिङ्ग नेतु समुपचक्रमुः ॥"

इति वामने ४२ अध्यायः ॥

स्थातव्य,त्रि,(स्था+तव्य ।) स्थेयम् । स्थानीयम् । यथा, कालिदासकृतशृङ्गारतिलके ।

"वाणिज्येन गत. स मे गृहपतिवार्त्तापि न
श्रूयते
प्रातस्तज्जननी प्रसूततनया जामातृगेह गता ।
बालाह नवयौवना निशि कथ स्थातव्यमस्मद्-
गृहे
साय सम्प्रति वर्त्तते पथिक हे स्थानान्तरे
गम्यताम् ॥"

स्थान,क्ली, (स्था+ल्युट् ।) नीतिवेदिना त्रिव-
[illegible]

नीतिविदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां चयादिभि-
स्त्रिवर्गः । अन्ये यान्तु धर्म्मकामार्थैः पूर्व्वमुक्तः ।
अष्टवर्गस्योपचयः चयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः ।
तस्य नोपचयो नापचयः स्थानम् । अष्टवर्गो
यथा,—
"कृषिर्व्वणिक्‌पथो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञामिति—————॥"
इति भरतः ॥ * ॥
सादृश्यम् । अवकाशः । स्थितिः । इति मेदिनी ।
(यथा, मनुः । ६ । २२ ।
"स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः ॥")
सन्निवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ वसतिः । इति
चतुर्थकाण्डे हेमचन्द्रः ॥ यथाह कश्चित् ।
"स्थानं प्रधानं न बलं प्रधानं
स्थानस्थितः कापुरुषोऽपि सिंहः ॥")
ग्रन्थसन्धिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भाजनम् ।
इति रत्नायुधः ॥ निकटम् । यथा,—
"तमत्र कृत्तिकास्थाने कथयामासुरीश्वर ।
सर्व्वे धर्म्मादयो देवा धर्म्माधर्म्मस्य साक्षिणः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । १५।१६॥
अपि च ।
"एते ह्यपत्यास्तस्यैवं धारयन्ति चराचरम् ।
पुरा मद्वनकः सिद्धस्तत्स्थाने इति मे श्रुतम् ॥"
इति वामने ३७ अध्यायः ॥*॥
स्वधर्म्मानुष्ठायिना असम्यग्वर्त्तिनाञ्च स्थान-
विशेषप्राप्तिर्यथा,—
"वर्णानामाश्रमाणाञ्च सम्यग्धर्म्मानुपालिनाम् ।
असम्यग्वर्त्तिनां लोकान् दृष्ट्वा चक्रे तथा च यत् ।
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ।
क्षत्रियाणां तथा चैन्द्रं सङ्ग्रामेष्वनुवर्त्तिनाम् ॥
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्म्ममनुवर्त्तिनाम् ।
गान्धर्व्वं शूद्रजातीनां परिचर्य्यानुकारिणाम् ॥
अष्टाशीतिसहस्राणां यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम् ।
स्मृतं तेषान्तु यत् स्थानं तदेव गुरुवासिनाम् ॥
सप्तर्षीणाञ्च यत् स्थानं स्मृतं तद्वत् वनौ-
कसाम् ।
प्राजापत्यं गृहस्थानां गृहधर्म्मानुवर्त्तिनाम् ॥
न्यासिनान्तु परं ब्रह्म योगिनाममृतं स्मृतम् ।
एकान्तवासिनां ब्रह्मध्यायिनां परमं पदम् ॥
तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवम् ।
असिपत्रवनं घोरं कालसूत्रमवीचिमत् ॥
वेदस्य निन्दकानान्तु यज्ञव्याघातकारिणाम् ।
स्थानमेतत् समाख्यातं स्वधर्म्मविनिवर्त्तिनाम् ॥"
इति वह्निपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥
स्थानकं, क्लौ, स्थानमिव । कन् । स्थाने कं जलं
यस्येति वा ।) आलवालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
नगरम् । फेनम् । इति केचित् ॥ (स्थानमेव ।
स्वार्थे कन् । स्थानशब्दार्थोऽप्यत्र । यथा, महा-
भारते । १३ । २३ । ८४ ।
तत् स्थानकं ब्राह्मणमभीप्समाने-
र्गङ्गा सदेवाश्रमवर्य्यैरुपास्या ॥")

स्थानचञ्चला, स्त्री, (स्थाने चञ्चला ।) वर्व्वरीवृक्षः
इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्थानच्युतः, त्रि, (स्थानात् च्युतः ।) स्थानभ्रष्टः ।
यथा, गारुडे ११ । ७१ ।
"स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रौ वरुणभास्करौ ।
स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषणकारकौ ॥"
स्थानपालः, पु, स्थानं पालयति यः । (स्थान+
पालि+अण् ।) स्थानरक्षकः । (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । २ । १७६ ।
"शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।
अर्व्वाक् सवत्सरात् स्वामी हरेत परतो नृपः ॥"
स्थानभ्रष्टः, त्रि, (स्थानात् भ्रष्टः ।) पदच्युतः ।
यथा,—
"स्थानस्थितानि पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदस्थिताः ।
स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नराः ॥"
इति गारुडे । ११५ । ७७ ।
स्थानाध्यक्षः, पु, (स्थानस्य अध्यक्षः ।) स्थान-
रक्षकः । तत्पर्य्यायः । स्थानिकः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
स्थानिकः, पु, (स्थानमस्येति । ठन् ।) स्थाना-
ध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
स्थानी, [न्] त्रि, स्थानविशिष्टः । स्थानं विद्यते-
ऽस्य इत्यर्थे इनप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,
स्थानिवदादेशः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
स्थानीयं, क्लौ (स्थानाय हितमिति । स्थान+छ)
नगरम् । इत्यमरः । २ । २ । १ ॥ स्थानसम्ब-
न्धिनि, त्रि ॥
स्थाने, व्य, योग्यम् । (यथा, रघुः । ५ । १६ ।
"स्थाने भवानेकनराधिप स-
न्नकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ॥")
कारणार्थः । सादृश्यम् । सत्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
स्थापकः, त्रि, (स्थापयतीति । स्था+णिच्+
ण्वुल् ।) स्थापनकर्त्ता । आन्तस्थाधातोर्णकप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥
स्थापत्यः, पु, (स्थपतिरेव । स्थपति+ष्यञ् ।)
अन्तःपुररक्षकः । इत्यमरः । २।८।८॥ स्थपतेः
भावे, क्लौ ॥
स्थापनं क्लौ, (स्था+णिच्+ल्युट् ।) रोपणम् ।
पुंसवनम् । इति मेदिनी ॥ समाधिः । इति
विश्वः ॥ (पादादिपिण्डीकरणम् । इति श्रीधर-
स्वामी । यथा, भागवते । १० । ४४ । ५ ।
"उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि ।
परस्परं जिगीषन्तावपचक्रतुरात्मनः ॥"
स्थापना, स्त्री, (स्था+णिच्+युच्+टाप् ।)
स्थापनम् निवेशनम् । (यथा, महाभारते ।
१२ । २८१ । २४ ।
"स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्त्तिता ॥"
विचाराङ्गविशेषः । तद्यथा,—
"अथ स्थापना । स्थापना नाम तस्या एव
प्रतिज्ञाया हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना
पूर्व्वं हि प्रतिज्ञा पश्चात् स्थापना किञ्चप्रति-

ज्ञातं स्थापयिष्यति यथा नित्यः पुरुष इति
प्रतिज्ञा हेतुरकृतकत्वात् इति । दृष्टान्तः यथा,
अकृतकमाकाशं तच्च नित्यम् । उपनयो यथा,
चाकृतकमाकाशन्तथा पुरुषः । निगमनन्तस्मा-
न्नित्यइति ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमाध्याये॥
स्थापनी, स्त्री, (स्थाप्यतेऽनयेति । स्था+णिच्+
ल्युट् । ङीप् ।) पाठा । इति मेदिनी अमरश्च ।
२ । ४ । ८४ ॥
स्थापितः, त्रि, (स्था+णिच्+क्तः ।) निश्चितम् ।
न्यस्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवीभागवते ।
२ । ८ । ४३ ।
"मणिमन्त्रधराः शूराः स्थापितास्तत्र रक्षणे ॥")
स्थाम, [न्] क्लौ, (तिष्ठत्यनेनेति । स्था+"सर्व्व-
धातुभ्यो मनिन् ।" उणा० ४ । १४४ । इति
मनिन् ।) सामर्थ्यम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०२॥
(नादः । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २४ ।
"अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ।
अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥"
स्थायिभावः, पु, (स्थायी भावः ।) रसस्य त्रिधा-
भावान्तर्गतभावविशेषः । यथा,—
"सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥
न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्ज्जितः ।
परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥"
इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्ति-
स्थानेन रसेन सहैव वर्त्तमाना अपि राजा-
नुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् आपाततो यत्र
प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणः देवमुनिगुरु-
नृपादिविषया रतिः उद्बुद्धमात्राविभवादिभि-
रपरिपुष्टतया रसतामनापाद्यमानाश्च स्थायिनो
भावा भावशब्दवाच्याः । उद्बुद्धमात्रस्थायीभावो
यथा,—
"हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्य्यः
चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥"
अत्र पार्व्वतीविषया भगवतो रतिः । इति
साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम ३
परिच्छेदः ॥
स्थायी, [न्] पु, (तिष्ठतीति । स्था+णिनि ।)
भावभेदः । यथा,—
"स्थायिसात्त्विकसञ्चारिप्रभेदैः स्यात्त्रिधा पुनः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २०५—२०७ ।
"अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ।
यदुक्तम् ।
सक्‌सूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामकः ।
न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परम् ॥
तद्भेदानाह ।
रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च

तत्र
रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनस प्रवणायितम्।
वागादिवैकृताच्चेतोविकासो हास इष्यते॥
इष्टनाशादिभिश्चेतो वैक्लव्य शोकशब्दभाक्।
प्रतिकूलेषु तैच्ण्यस्यावबोध' क्रोध इष्यते॥
कार्य्यारम्भेषु सरम्भ' स्थेयानुत्साह उच्यते।
रौद्रशक्त्या तु जनित चित्तवैक्लव्यद' भयम्॥
दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा।
विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु॥
विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः।
शमो निरीहावस्थायामात्मविश्रामज सुखम्॥
यथा मालतीमाधवे रतिः। नटकमेलके हासः।
रामायणे शोक। महाभारते शमः। एवमन्ये
ऽपि। एते हि एतेष्वन्तरा उत्पद्यमानैस्तैस्ते-
र्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्ना प्रत्युत परि-
पुष्टा एव सहृदयानुभवसिद्धाः॥"*॥) स्थिति-
विशिष्टे, त्रि॥ (तथा, महाभारते। ६।३।२६।
"सवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ॥")
स्थायुक', पु, (स्थातु शीलमस्य। स्था+"लस-
पतपदेति।"३।२।१५४। इति उकञ्।) एक-
ग्रामाधिकृतः एकस्मिन् ग्रामे नियोजित। इत्य-
मर.। २। ८। ७॥ (स्थितिशीले, त्रि। यथा,
भट्टिः। २। २२।
"आयोधने स्थायुकमस्त्रजात-
ममोघमभ्यर्णमहाहवाय।
ददौ वधाय क्षणदाचराणा
तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूक॥")
स्थाल, क्ली, (तिष्ठत्यस्मिन् अन्नादिकमिति स्था+
"स्थाचतिमृजेरिति।" उणा० १। ११५। इति
आलच्।) हेमादिकृतभोजनपात्रम्। थाल
इति भाषा। इत्यमरः। ३।५। ३२॥ स्थलति
तिष्ठति अन्नादिकमत्र स्थाल स्थल ज स्थाने
घञ्। इति भरत॥ (अस्थिविशेष। यथा,
याज्ञवल्क्य। ३। ८५।
"स्थाले सह चतु षष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखा॥"
"स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि।" इति
तत्र मिताक्षरा॥)
स्थाली, स्त्री, (तिष्ठन्त्यत्रान्नादीनीति। स्था+
आलच्। गौरादित्वात् ङीष्। इत्युणादिवृत्तौ
उज्ज्वल। १। ११५।) पाकपात्रविशेष।
हाँडी इति थाली इति च भाषा। तत्पर्य्याय'।
पिठर २ उखा ३ कुण्डम् ४। इत्यमर। २।
९। ३१॥ पिठरी ५ स्थालम् ६ उपा ७ कुण्डी
८। इति तट्टीका॥ कुण्डा ९ कुण्डिका १०।
इति शब्दरत्नावली॥ चाक्र ११ पातिली १२।
इति जटाधर॥ (यथा, हरिवंशे। २६। ४०।
"पूरयित्वाग्निना स्थाली गन्धर्व्वाश्च तमब्रुवन्।
अनेनेष्ट्वा च लोकान्नः प्राप्स्यसि त्व नराधिप॥")
पाटलावृक्ष। इत्यमरटीका। २। ४। ५४॥
मेदिनी च॥
स्थालीपक्व त्रि, (स्थाल्या पक्वम्।) स्थाल्या
पक्वान्नादि॥
स्थालीपाक',त्रि,(स्थाल्यां पाको यस्य।) भाजन-
पक्वान्नादि। यथा, चातुर्मास्यव्रते मात्स्ये।
"लभते सन्तति दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
(स्थाल्या पच्यते इति। पच्+घञ्। स्थाली-
कृतपाकविशेषे, चरुविशेषे च पु। यथा,
महाभारते। ३। २३२। ३२।
"ये च धर्म्मा कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे कथिता. पुरा।
भिक्षाबलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्व्वसु॥
मान्याना मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम,
तान् सर्व्वाननुवर्त्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता॥")
मासाष्टकाश्राद्धे स्थालीपाकस्य मासप्रति-
निधित्व यथा, "पशुभावे स्थालीपाकेन यथा
गोभिल। 'अपि वा स्थालीपाक कुर्व्वीत
इति।' तद्विधानन्तु।
"स्थालीपाक पशुस्थाने कुर्य्याद्यद्यानुकल्पिकम्
श्रपयेत्त सवत्सायास्तरुण्या गो पयस्यनु॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त ग्राह्यम्। अन्विति
ओदनचरो पश्चात्।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
(वैद्यकोक्तस्थालीपाकविधिर्यथा,—
अथ स्थालीपाकविधि।
"इत्यमादित्यपाकान्ते स्थाल्या पाकमुपाचरेत्।
स्थालीपाके फलग्राह्यमयसस्त्रिगुणोकृतम्॥
तस्य षोडशिक तोयमष्टभागावशेषितम्।
मृदुमध्यकठोराणामन्येषामयसा समम्॥
क्वथनीय समादाय चतुरष्टौ च षोडश।
गुणाना स्थाप्यते तोय शेषयेदयसा समम्॥
स्वरसस्यापि लौहेन स्थालीपाके समानता।
स्थाल्या क्वाथादिक दत्त्वा यथाविधिविनिर्म्मितम्
पाकेन चीयते यस्मात् स्थालीपाक इति स्मृत
हस्तिकर्णपलाशस्य मूलञ्च शतमूलिका॥
भृङ्गराजाख्यराजानामेषा निजरसे सह।
मिलित्वा वा विधातव्य स्थालीपाके फलादनु।
यथा दीर्घौषधेनापि स्थालीपाको विधीयते॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे जारणमारणाधि-
कारे॥)
स्थालीपुलाक, पुं. (स्थाल्यास्' पुलाको भक्त-
गुलिका यत्र।) न्यायविशेष। यथा,—
'स्थालीस्थास्तण्डुला एते सर्व्वे विक्लित्तिभागिन
समकालाग्निसयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत्॥"
इति स्थालीपुलाकन्यायेन वैदिकलिङ्लाव-
च्छेदेनापूर्व्वे शक्तिकल्पनात्। प्रतिपन्न हस्त-
मर्दनादिना स्फुटितत्वेन ज्ञातम्। इति मल-
मासतत्त्वम्॥
स्थालीबिल, क्ली,(स्थाल्या बिलम्।) पाकपात्र-
स्याभ्यन्तरम्। स्थाल्या शून्यभाग। इति
सिद्धान्तकौमुदी॥
स्थालीबिलीय, } त्रि, (स्थालबिलमर्हतीति।
स्थालीबिल्य, } "स्थालीबिलात्।" ५।१।७०।
इति छ यच्च।) पाकयोग्यतण्डुलादि। यथा.
स्थालीबिलीयास्तण्डुला.। स्थालीबिल्या पाक
योग्या इत्यर्थ.। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
स्थालीवृक्ष, पु, (स्थालीवत् वृक्ष'।) तरुप्रभेद'।
वेलियापीपर इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्याय'।
नन्दीवृक्ष २ अश्वत्थभेद ३ प्ररोही ४ गज-
पादप' ५ क्षयतरु ६ क्षीरी ७ वनस्पति ८।
अस्य गुणाः। लघुत्वम्। स्वादुत्वम्। तिक्त-
त्वम्। तुवरत्वत्। उष्णत्वम्। कटुपाकरसत्वम्।
ग्राहित्वम्। विषपित्तकफास्रनाशित्वञ्च। इति
भावप्रकाश॥
स्थावर, क्ली, (तिष्ठति धनुषीति स्था+वरच्।)
धनुर्गुण। इति त्रिकाण्डशेष॥
स्थावर, पु,(तिष्ठतीति। स्था+वरच्। पर्व्वतः।
इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषश्च॥
स्थावर, त्रि, (तिष्ठतीति। स्था+"स्थेशभास-
पिसकसो वरच्।" ३। २। १७५। इति
वरच्।) जङ्गमेतर'। अचलवस्तु। इत्यमर।
३। १। ७३॥ जङ्गमा गोमहिष्यादय ततो-
ऽन्यो वृक्षादि स्थावर। इति भरत॥*॥
स च ब्रह्मण सप्तम सर्ग. षड्विधश्च। यथा,—
'सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषाञ्च य।
वनस्पत्योषधिलता त्वक्सारो वीरुधो द्रुमा॥"
तेषा लक्षण यथा,—
"उत्स्रोतसस्तम प्राया अन्त.स्पर्शा विशेषिण॥"
इति श्रीभागवतम्॥
"ये पुष्प विना फलन्ति ते वनस्पतय। ओषधयः
फलपाकान्ता। लता आरोहणापेक्षाः।
त्वक्सारो वेणवादय। लता एव काठिन्येन
आरोहणानपेक्षा वीरुध। ये पुष्पै फलन्ति ते
द्रुमा.। ऊर्द्ध स्रोत आहारसञ्चारो येषा ते।
तम प्राया अव्यक्तचैतन्या। अन्त स्पर्शा स्पर्श-
मेव जानन्ति नान्यत् तदापि अन्तरेव न बहि।
विशेषिण अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्त'
इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी।*॥ स्थावरधन
सान्निध्ये तरेभ्यो न विक्रेतव्यम्। यथा,—
"स्थावर धनमन्यस्मै स्थिते सान्निध्यवर्त्तिनि
योग्ये क्रेतरि विक्रेतु न शक्त स्थावराधिप॥
सान्निध्यवर्त्तिना ज्ञाति सवर्णो वा विशिष्यते।
तयोरभावे सुहृदो विक्रेतिच्छा गरीयसी।
निर्णीतमूल्ये पण्येन स्थावरस्य क्रयोद्यमे।
तन्मूल्यञ्चेत् समीपस्थो राति क्रेता न चापर'॥
मूल्य दातुमशक्तश्चेत् सम्मतो विक्रयेऽपि वा।
सन्निधिस्थस्तदान्यस्मै गृही शक्नोति विक्रये॥
क्रीतञ्चेत् स्थावर देवि। परोक्षे प्रतिवासिन।
श्रवणादेव तन्मूल्य दत्त्वासौ प्राप्तुमर्हति॥
क्रेता तत्र गृहारामान् विनिर्म्माति भुनक्ति वा
मूल्य दत्त्वापि नाप्नोति स्थावर सन्निधिस्थित॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्रे द्वादशोल्लास.॥
स्थावरे विशेषो यथा, याज्ञवल्क्य।
"मणिमुक्ताप्रवालाना सर्व्वस्यैव पिता प्रभु।
स्थावरस्य तु सर्व्वस्य न पिता न पितामह॥"
अपि च।
"स्थावर द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्ज्जितम्।
असम्भूय सुतान् सर्व्वान् न दान न च विक्रय.॥"

किञ्च ।

"पितृप्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।
स्थावरन्तु न भुञ्जीत प्रसादे सति पैतृके ॥"

इति मिताक्षराधृतवचनमपि पितामहधन-परम् । पित्रा च स्वोपार्जितं स्थावरं दत्तं भुज्यत एव इति ॥

"स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधिमनुज्ञया ।"

इति स्थावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावर-विक्रय इति विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु स्थावर-विक्रयनिषेधोऽविभक्तस्थावरविषयः ॥ • ॥ पूर्व्व-पुरुषार्जितनष्टोद्धारे विशेषयति मिताक्षरायाम् ।

"स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असम्भूय सुतान् सर्व्वान् न दानं न च विक्रयः ॥"

अस्याप्यपवादमाह ।

"एकोऽपि स्थावरे कुर्य्यात् दानाधमनविक्रयम् ।
आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्म्मार्थे च विशेषतः ॥"

अनुपभोगे तु सर्व्वस्य क्रीतादेर्दानादि द्रष्टव्यम् इति ।

"स्वविभागक्रयप्राप्तं पित्रा लब्धञ्च राजतः ।
स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिविपर्य्यया ॥ •
सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥"

नारदः

"भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयात् दद्याद्वा स्थावरादृते ॥"

यमः

"अविभक्तं स्थावरं यत् सर्व्वेषामेव तद्भवेत् ।
विभक्तं स्थावरं प्राप्य नान्योदर्य्यैः कदाचन ॥"

सर्व्वेषां सोदरासोदराणाम् । स्थावरातिरिक्तन्तु विभक्ताविभक्तसोदराणामेवेत्यर्थतः सिद्धम् । तेषां ततपिण्डदातृत्वेन तत्सम्बन्धभोग्यपात्रपिण्ड-दातृत्वेन चाधिकारात् । इति दायतत्त्वम् ॥ • ॥

(अथातः स्थावरविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-स्यामः ।

"स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।
दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥
मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च ।
निर्य्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ॥"

तत्र क्लीतकाश्वमारगुञ्जासुगन्धगर्गरककरघाट-विद्युच्छिखाविजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि । विष-पत्रिका-लम्बावरदारुककरम्भ-महाकरम्भाणि पञ्च पत्रविषाणि । कुमुद्वतीवेणुकाकरम्भमहा-करम्भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्म्मरीभगन्धा-सर्पघातिनन्दनसारपाकानीति द्वादश फल-विषाणि । वेत्रकादम्बवल्लीजकरम्भमहाकर-म्भाणि पञ्च पुष्पविषाणि । अन्त्रपाचककर्त्तरीय-सौरीयककरघाटकरम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि । कुमुदघ्नीस्नुहीजाल-क्षीरीणि त्रीणि क्षीरविषाणि । फेनाश्मभस्म-हरितालञ्च द्वे धातुविषे । कालकूटवत्सनाभ-सर्षपकपालककर्द्दमकवैराटकमुस्तकशृङ्गीविष-प्रपौण्डरीकमूलकहालाहलमहाविषकर्कोटका-नीति त्रयोदश कन्दविषाणि । इत्येवं पञ्च-पञ्चाशत् स्थावरविषाणि भवन्ति ।

चत्वारि वत्सनाभानि मुस्तके द्वे प्रकीर्त्तिते ।
षट् चैव सर्षपाण्याहुः शेषाण्येकैकमेव तु ॥
उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।
जृम्भाङ्गोद्वेष्टनश्वासा ज्ञेयाः पत्रविषेण तु ॥
मुष्कशोफः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च ।
भवेत् पुष्पविषैश्छर्द्दिराध्मानं मोह एव च ॥
त्वक्सारनिर्य्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।
आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः ॥
फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो जिह्वजिह्मता ।
हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि ॥
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्द्दिशेत् ।
कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥
स्पर्शाज्ञानं कालकूटे वेपथुः स्तम्भ एव च ।
ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविण्मूत्रनेत्रता ॥
सर्षपे वातवैगुण्यमानाहो ग्रन्थिजन्म च ।
ग्रीवादौर्ब्बल्यवाक्सङ्गौ पालकेऽनुमताविह ॥
प्रसेकः कर्द्दमाख्ये तु विड्भेदो नेत्रपीतता ।
वैराटकेनाङ्गदुःखं शिरोरोगश्च जायते ॥
गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते मुस्तकेन तु ।
शृङ्गीविषेणाङ्गसाददाहोदरविवृद्धयः ॥
पुण्डरीकेण रक्तत्वमक्ष्णोर्वृद्धिस्तथोदरे ।
वैवर्ण्यं मूलकैश्छर्द्दिर्हिक्काशोफप्रमूढता ॥
चिरेणोच्छ्वसिति श्यावो नरो हालाहलेन वै ।
महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमौ भृशम् ॥
कर्कोटेनोत्पतत्यूर्द्ध्वं हसन् दन्तान् दशत्यपि ।
कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि प्रयुक्तानि त्रयोदश ॥
[सर्वा]णि कुशलैर्ज्ञेयान्येतानि दशभिर्गुणैः ।
रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च ।
विकाशि विशदञ्चैव लघ्वपाकि च तत् स्मृतम् ।
तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशोणि-तम् ॥
मतिं च मोहयेत्तैक्ष्ण्यादङ्गबन्धान् छिनत्त्यपि ।
शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च ॥
आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवायात् प्रकृतिं भजेत् ।
क्षपयेच्च विकाशित्वाद्दोषान् धातुमलानपि ॥
वैशद्यादतिरिच्येत दुश्चिकित्स्यञ्च लाघवात् ।
दुर्ज्जरञ्चाविपाकित्वात्तस्मात् क्लेशयते चिरम् ॥
स्थावरं जङ्गमं यच्च कृत्रिमं चापि यद्विषम् ।
सद्यो व्यापादयत्तत्तु ज्ञेयं दशगुणान्वितम् ॥

यत् स्थावरं जङ्गमकृत्रिमं वा
देहादशेषं यदनिर्गतं सत् ।
जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा ॥
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति ।
वीर्य्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्
कफावृतं वर्षगणानुबन्धि ॥
तेनार्द्दितो भिन्नपुरीषवर्णो
विगन्धवैरस्यमुखः पिपासी ।
मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाग्विषण्णो
भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ॥
आमाशयस्थे कफवातरोगी
पित्ताशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ।
भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो
विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥
स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान्
करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।
कोपञ्च शीतानिलदुर्द्दिनेषु
यात्याशु पूर्व्वं शृणु तत्र रूपम् ॥
निद्रा गुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्द्दः ।
ततः करोत्यन्नमदाविपाका-
वरोचकं मण्डलकोठमोहान् ॥
धातुक्षयं पादकरास्यशोफं
दकोदरं छर्द्दिमथातिसारम् ।
वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरान् वा
कुर्य्यात् प्रवृद्धां प्रबलां तृषां वा ॥
उन्मादमन्यज्जनयेत्तथाऽन्य-
दानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् ।
गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं
तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥

दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ।
यस्माद्दूषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥
स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे तु प्रथमे नृणाम् ।
श्यावा जिह्वा भवेत् स्तब्धा मूर्च्छा श्वासश्च जायते ॥
द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्डूरुजस्तथा ।
विषमामाशयप्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥
तालुशोषं तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
दुर्व्वर्णे हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥
पक्वाशयगते तोदो हिक्काकासोऽन्त्रकूजनम् ।
चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥
कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्व्वभेदश्च पञ्चमे ।
सर्व्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥
षष्ठे प्रज्ञाप्रणाशश्च भृशं चाप्यतिसार्य्यते ।
स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सन्निरोधश्च सप्तमे ॥
प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेचितम् ।
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां पाययेत समायुतम् ॥
द्वितीये पूर्व्ववद्वान्तं पाययेत्तु विरेचनम् ।
तृतीयेऽगदपानन्तु हितं नस्यं तथाञ्जनम् ॥
चतुर्थे स्नेहसम्मिश्रं पाययेतागदं भिषक् ।
पञ्चमे क्षौद्रमधुककाथयुक्तं प्रदापयेत् ॥
षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिरवपीडश्च सप्तमे ।
मूर्द्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वापि शिरः क्षिपेत् ॥
वेगान्तरे त्वन्यतमे कृते कर्म्मणि शीतलाम् ।
यवागूं सघृतक्षौद्रमिमां दद्याद्विषापहाम् ॥
कोषातक्योऽग्निकः पाठा सूर्य्यवल्ल्यमृताभयाः ।
शिरीषः किणिही शेलुर्गिरिह्वा रजनीद्वयम् ॥
पुनर्णवे हरेणुश्च त्रिकटु सारिवे बला ।
एषां यवागूर्निःक्वाथे कृता हन्ति विषद्वयम् ॥
मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारु हरेणवः ।
पुन्नागैलैलवालूनि नागपुष्पोत्पलं सिता ॥

विडङ्ग चन्दनं पत्र प्रियङ्गु ध्यामकं तथा।
हरिद्रे द्वे बृहत्यौ च सारिवे च स्थिरासह॥
कल्कैरेषा घृतं सिद्धमजेयमिति विश्रुतम्।
विषाणि हन्ति सर्व्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित्।
दूषीविषार्त्तं सुस्विन्नमूर्द्धश्चाधमय शोधितम्।
पाययेतागदं नित्यमिमं दूषीविषापहम्॥
पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी सावरं परिपेलवम्।
सुवर्चिका ससूक्ष्मैला तोयं कनकगैरिकम्॥
क्षौद्रयुक्तोऽगदो ह्येष दूषीविषमपोहति।
एष नाम्ना विषारिस्तु न चान्यत्रापि वार्य्यते॥
ज्वरे दाहे च हिक्कायामानाहे शुक्रसंक्षये।
शोफेऽतिसारे मूर्च्छायां हृद्रोगे जठरेऽपि वा॥
उन्मादे वेपथौ चैव ये चान्ये स्युरुपद्रवाः।
यथास्वं तेषु कुर्व्वीत विषघ्नैरौषधैः क्रियाम्॥
साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम्।
दूषीविषमसाध्यन्तु क्षीणस्याहितसेविनः॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने २ अध्यायः॥)
स्थावरादि, क्ली, (स्थावर आदि कारणं यस्य।) वत्सनाभविषम्। इति राजनिर्घण्टः॥
स्थाविर, क्ली, (स्थविरस्य भावः कर्म्म वा। स्थविर + "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५।१।१३०। इत्यण्।) स्थविरत्वम्। वृद्धत्वम्। इत्यमरः। २।३।४०॥ (यथा, महाभारते। २।१९८।३।
"गार्हस्थेऽथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा।
यथाफलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे॥")
तत्तु सप्ततिवर्षात् परम्। यथा,—
"आ षोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते।
वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम्॥"
इति भरतधृतस्मृतिवचनम्॥
स्थासकः, पु, चार्च्चिक्यम्। इत्यमरः। २।६।१२२॥ जलादेर्व्वुद्बुदम्। इति मेदिनी॥
स्थासु, क्ली, शारीरबलम्। ष्ठाधातोः सुप्रत्ययेन निष्पन्नम्। इति केचित्॥
स्थास्नु, त्रि, (तिष्ठतीति। स्था + "ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः।" ३।२।१३९। इति स्नु।) स्थिरतरः। इत्यमरः। ३।१।७३॥ (यथा, भट्टि। २।४७।
"हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा
च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा।
शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली॥")
शाश्वतः। इति भरतः॥ (यथा किराते। २।१९।
"अभिमानधनस्य गत्वरै-
रसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः।
अचिरांशुविलासचञ्चला
ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम्॥"
स्थावरः। इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी। २।६।४०॥ (यथा, मनुः। १।५६।
"यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च।
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति॥"
स्थिकः, पुं, कटिप्रोथः। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।
"कटिप्रोथः कटिप्रोथः पुंलि स्थिकः स्फिचा
स्फिचा॥"

स्थित, त्रि, (स्था + क्त।) प्रतिज्ञातवान्। (यथा, हरिवंशे। २५५।९५।
"पचौन्द्रवचनं श्रुत्वा दानवेन्द्रोऽब्रवीदिदम्।
स्थितोऽस्मि समये तस्य अनन्तस्य महात्मनः॥")
ऊर्द्ध्वः। निश्चलः। इति मेदिनी॥ (वर्त्तमानः। गतिनिवृत्तिविशिष्टः। यथा, रघुः। २।६।
"स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयाता
निषेदुषीमासनबन्धधीरः।
जलाभिलाषी जलमाददानां
छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्॥"*॥
क्ली, स्था + भावे क्त। अवस्थानम्। कुलमर्य्यादा। यथा, रामायणे। २।३९।२४।
"साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते।
स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते॥")
स्थितप्रज्ञः, त्रि, (स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य।) मनोगतसर्व्ववासनारहितः। यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् २। ५५—५६।
"प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ! मनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥"
स्थितप्रेमा, [न्] पु, (स्थितं प्रेम यस्य।) स्थिरतरबन्धुः। इति केचित्॥
स्थिति, स्त्री, (स्था + क्तिन्।) न्याय्यपथस्थितिः। तत्पर्य्यायः। संस्था २ मर्य्यादा ३ धारणा ४। इति क्षत्रियवर्गे अमरः। २।८।२६॥ सत्स्थितिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। १।१८।
"स मानसीं मेरुसखः पितॄणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः।
मेनां मुनीनामपि माननीया-
मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे॥")
अवस्थानम्। तत्पर्य्यायः। आस्था २ आसना ३। इति सङ्कीर्णवर्गे अमरः। ३।२।२१॥ (यथा, रघुः। १।८८।
"प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थिति-
माचरेः॥")
सीमा। इति मेदिनी॥*॥ (नियमः। यथा, महाभारते। ३।१३१।२०।
"श्येनः कपोतानत्तीति स्थितिरेषा सनातनी।
मा राजन् सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमासज॥")
द्रव्यविशेषे स्थितिनिषेधो यथा,—
"नास्थिभस्मकपालानि न केशान् वा कथञ्चन।
तुषाङ्गारकरिष्ठानामधितिष्ठेत् कदाचन॥
इति कौर्म्मे उपविभागे। १६।७९॥
स्थिरः, पु, (तिष्ठतीति। स्था + "अजिरशिशिरेति।" उणा० १।५४। इति किरच्प्रत्ययेन साधु।) देवः। पर्व्वतः। कार्त्तिकेयः। वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ शनिः। मोक्षः। इति मेदिनी॥ अनड्वान्। इति राजनिर्घण्टः॥

धवहक्ष। इति भावप्रकाशः॥ वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशयः। यथा,—
"क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमं समञ्च।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
तत्र जातफलं यथा,—
"अस्थिरविभूतिमिव चलमटनं स्खलितनियम-
मपि चरभे।
स्थिरभे तद्विपरीतं क्षेमान्वितं दीर्घसूत्रञ्च॥
द्विशरीरे त्यागयुक्तं कृतज्ञमुत्साहिनं विविध-
चेष्टम्॥"
इति दीपिका॥*॥
स्थिरवस्तूनि यथा। युद्धे प्रधानभटः १ साध्वी २ धर्म्मः ३ अधर्म्मः ४ सज्जनः ५। अस्थिरवस्तूनि यथा। अबला १ दोला २ अपाङ्गः ३ यौवनम् ४ दुर्जनः ५ स्वामिप्रमादः ६ हस्तिकर्णः ७ स्वर्णम् ८ मत्स्यः ९ कपिः १० श्रीः ११। इति कविकल्पलता॥
स्थिर, त्रि, (स्था + किरच्।) कठिनः। निश्चलः। इति धरणिः॥ यथा,—
"अबभ्रच्छाया खले प्रीतिः परनारीषु
सङ्गतिः॥
पञ्चैते अस्थिरा भावा यौवनानि धनानि च॥
अस्थिरं जीवितं लोके अस्थिरं धनयौवनम्।
अस्थिरं पुत्त्रदाराद्यं धर्म्मः कीर्त्तिर्यशः स्थिरम्॥"
इति गारुडे। ११५।२५—२६॥
स्थिरगन्धः, पु, (स्थिरो गन्धो यस्य।) चम्पकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ चिरस्थायिसौरभयुक्ते, त्रि॥
स्थिरगन्धा, स्त्री, (स्थिरो गन्धो यस्याः।) पाटला। केतकी। इति राजनिर्घण्टः॥
स्थिरचक्रः, पु, (स्थिरं चक्रं यस्य।) जिनविशेषः। तत्पर्य्यायः। मञ्जुश्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६ अष्टारचक्रवान् ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिराट् १० नीलोत्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३ शार्दूलवाहनः १४ धियाम्पतिः १५ पूर्व्वजिनः १६ खड्गी १७ दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्चचीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३ वागीश्वरः २४। इति त्रिकाण्डशेषः॥
स्थिरच्छदः, पु, (स्थिराश्छदा यस्य।) भूर्जपत्रः। इति रत्नमाला॥
स्थिरच्छायः, पु, (स्थिरा निश्चला छाया यस्य।) वृक्षमात्रम्। इति शब्दमाला॥ छायातरुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (निश्चलच्छायायुक्ते, त्रि। यथा, महानिर्व्वाणे। १।३।
"स्थिरच्छायद्रुमच्छायाच्छादिते स्निग्धमञ्जुले॥")
स्थिरजिह्वः, पु, (स्थिरा जिह्वा यस्य।) मत्स्यः। इति हेमचन्द्रः॥
स्थिरजीविता, स्त्री, (स्थिरं बहुकालस्थायि जीवितं यस्याः।) शाल्मलिवृक्षः। इति शब्दमाला॥

स्थिरतर', त्रि, (अयमनयोरतिशयेन स्थिर: । स्थिर+तरप् ।) अतिशयस्थिर: । तत्पर्य्याय । स्थास्नु, २ स्थेयान् ३ । इत्यमर' । ३।१।७३ ॥ दृढतर' ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थेय' ५ । अतिस्थिर' ६ स्थेष्ठ ७ । इति हेमचन्द्र' ॥

स्थिरदंष्ट्र:, पु, (स्थिरा दंष्ट्रा यस्य ।) भुजङ्ग: । वराहाकृतिविष्णु' इति मेदिनी ॥ ध्वनि । इत्यजय: ॥

स्थिरपत्र , पु , (स्थिराणि पत्राणि यस्य ।) हिन्ताल' । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थिरपुष्प ,पु ,(स्थिराणि पुष्पाणि यस्य ।)चम्पक-वृक्ष । वकुल । इति राजनिर्घण्ट' ॥

स्थिरपुष्पी, [न्] पु, (स्थिरपुष्पमस्यास्तीति । इनि ।) तिलकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थिरफला, स्त्री, (स्थिर फल यस्या ।) कुष्माण्डी । इति केचित् ॥

स्थिरमति , स्त्री, (स्थिरा मति: ।) निश्चला वुद्धि । यथा,—

"स्थिरमति सुमतिं कमनीयता
कुशलता हि नृणामुपभोगिताम् ।
वृषगतो हिमगुश्च शमादिशेत्
सुकृतिन कृतिनश्च सुखान्यपि ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप. ॥

तद्युक्ते, त्रि । स्थिरा मतिर्यस्येति बहुव्रीहि-समास ॥

स्थिरयोनि , पु, (स्थिरा योनिरुत्पत्तिर्यस्य ।) छायातरु । इति भूरिप्रयोग ॥

स्थिरयौवन , पु, (स्थिर यौवन यस्य ।) विद्या-धर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (स्थिर यौवन-मिति । निश्चलयौवने, क्ली । यथा, मार्कण्डेये । ६० । ३ ।

"तस्य ते वै फलरस पिबन्त' पुरुषा सदा ।
स्थिरयौवनसम्पन्ना स्त्रियश्चोत्पलगन्धिका ॥")

चिरस्थायितरुणावस्थे, त्रि ॥ (यथा, विष्णु-पुराणे । १२१ । ६२ ।

"सत्यभामोत्तमा स्त्रीणा सुभगा स्थिरयौवना ।
जरा न यास्यति बधूर्यावत्त्व कृष्ण मानुष ॥")

स्थिररङ्गा, स्त्री, (स्थिरो रङ्गो रागो यस्या. ।) नीली । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थिररागा, स्त्री, (स्थिरो रागो यस्या ।) दारु-हरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थिरश्री , त्रि, स्थिरा श्रोर्लक्ष्मोर्यस्य । स्थिर लक्ष्मोक । यथा, तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणम् ।

"स्थिरोपायो हि पुरुष स्थिरश्रीरेव जायते ।
रक्षितु नैव शक्नोति चपलश्चपला श्रियम् ॥"

स्थिरसाधनक ,पु ,(स्थिर साधयतीति । साधि+ ण्वु । तत कन् ।) सिन्दुवारवृक्ष. । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थिरसार , पु , (स्थिर सारो यस्य ।) शाक-वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थिरा,स्त्री, (स्था+किरच् । टाप् ।) पृथिवी । शालपर्णी । इत्यमर. । २।१।२ । २।४।११५ ॥ काकोली । इति जटाधर. ॥ शाल्मलिवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्थैर्य्ययुक्ता स्त्री च ॥

स्थिराङ्घ्रिप , पु , (स्थिर' अङ्घ्रिप: वृक्ष' ।) हिन्तालवृक्ष' । इति राजनिर्घण्ट' ॥

स्थिरायु , [स्] पुं, (स्थिर आयुर्यस्य ।)शाल्मलि-वृक्ष । इत्यमर. ।२।४।४६॥ चिरजीविनि, त्रि॥

स्थुड, शि वृत्याम् । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (तुदा० कुटा०-पर०-सक० सेट् ।) दन्त्यादि । शि, स्थुडति अस्थुडीत् तुस्थोड । वृत्या वरणे । इति दुर्गादास ॥

स्थुरी, [न्] पु , स्थौरी । इत्यमरटीकाया राय मुकुट ॥

स्थूणा, स्त्री, (तिष्ठतीति । स्था+"रास्नासास्ना-स्थूणावीणा' ।" उणा० ३ ।१५ । इति नप्रत्य-येन साधु' ।) गृहस्तम्भ । खुंटी इति भाषा ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १७२ ।

"वृद्धोऽन्ध पतिरेष मञ्चकगत' स्थूणावशेष गृह
कालोऽभ्यर्णजलागम. कुशलिनी वत्सस्य
वार्त्तापि नो ।
यत्नात् सञ्चिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्य्या
कुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसा निजवधू श्वश्रुश्चिर
रोदिति ॥")

शूर्म्मी । लौहप्रतिमा । इत्यमर' । ३ । ३।५०॥

स्थूम , पु , दीप्ति । चन्द्र । इति केचित् ॥

स्थूर , पु , (तिष्ठतीति । स्था+"स्थ किच्च ।" उणा० ५ । ४ । इति उरन् ।) वृष । इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति । मनुष्य । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

स्थूरी, [न्] पु, साहचर्य्येन स्थूरो वृषोऽस्यास्तीति । इनि ।) खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्व । पृष्ठेन वहति पृष्ठ्यस्तमपि बाह्यमुपचारात् पृष्ठ तद्वहति वा पृष्ठ्य ढघे कादिति य स्थूल्यते सन्नियते पृष्ठमनया स्थूरा । स्थूल त् क ङ वृ हणे सेमक्तात् सरोरिति श निपातनात् लस्य रत्व स्थूरा पर्य्ययण तस्या इदमिति ण्वो स्थौर पृष्ठारोपितभारादिक तदस्यस्येति इनि स्थौरी स्थूरी च स्थौरीति स्वामी । इत्यमर-टीकाया भरत ॥

स्थूल, त् क ङ वृ हणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्तचुरा० आत्म० अक०-सेट् ।) दीर्घी ङ,अतुस्थूलत् । वृ हण वृद्धि । इति दुर्गादास

स्थूलं, त्रि, (स्थूलयतीति । स्थूल+अच् ।) उप-चितावयवम् । मोटा इति भाषा । तत्पर्य्याय । पीनम् २ पीवम्३ पीवरम्४ । यथा, कुमारे । २ । ११ ।

"द्रव सङ्घातकठिन स्थूल' सूक्ष्मो लघुर्गुरु ।
व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्य ते विभूतिषु॥")

जड । इत्यमर । ३ । ३ । २०३ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३०५ । १६ ।

न य ससत्सु कथयेत् ग्रन्थार्थं स्थूलवुद्धिमान् ।
स कथ मन्दविज्ञानो ग्रन्थ वक्ष्यति निर्णयात्॥")

स्थूल, क्ली, (स्थूल+अच् ।) कूटम् । समूह. । इति मेदिनी ॥

स्थूल',पुं,(स्थूलत् क ङ वृ हणे+अच् ।) पनस । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (विष्णु । इति महा-भारतम् । १३ । १४९ । १०३ ॥ कन्दविशेष: । रक्तलशुन. । इति केचित् ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । "स्थूलशूरणमाणकप्रभृतय कन्दा ईषत्कषाया' कटुका रूक्षा विष्टम्भिनो गुरव' कफवातला' पित्तहराश्च ।
माणक स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्त्तितम् ।
स्थूलकन्दस्तु नात्युष्ण. शूरणो गुदकीलहा ॥")

स्थूलक , पु , (स्थूल एव । कन् ।) तृणविशेष. । उलु इति भाषा । यथा, रत्नमालायाम् ।
"सूच्यग्र स्थूलको दर्भो जूर्णाख्यश्च स्वरच्छद'॥"

स्थूलक., त्रि, (स्थूल+स्वार्थे कन् । यद्वा, स्थूल प्रकार इति । "स्थूलादिभ्य प्रकारवचने कन्" ५ । ४।३ । इति कन् ।) स्थूल । स्थूलशब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

स्थूलकङ्गु , पु , (स्थूल कङ्गु' ।) वरकधान्यम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थूलकणा,स्त्री, (स्थूला कणा यस्या' ।) स्थूल-जीरक । इति राजनिर्घण्ट. ॥

स्थूलकण्टक ,पु ,(स्थूला कण्टका यस्य ।)जाल-वर्व्वूर. । इति राजनिर्घण्ट' ॥

स्थूलकण्टकिका, स्त्री, (स्थूला: कण्टका यस्या । तत. कापि अत इत्वम् ।) शाल्मलिवृक्ष' । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थूलकण्टा,स्त्री,(स्थूल कण्टो यस्या ।)वृहती । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थूलकन्द , पु , स्थूल कन्द ।) रक्तलशुन । (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"स्थूलकन्दस्तु नात्युष्ण शूरणो गुदकीलहा॥")
शूरण । हस्तिकन्द । माणकन्द । इति राज-निर्घण्ट: ॥

स्थूलकाष्ठधक्, [ह्] पु (स्थूलकाष्ठ दहतीति । दह+क्विप् । स्थूलकाष्ठस्य धक् इति वा ।) वृहत्काष्ठाग्नि । तत्पर्य्याय. । स्कन्धानल २ । इति जटाधर ॥

स्थूलकाष्ठाग्नि ,पु ,(स्थूलकाष्ठस्य अग्नि' ।)वृहत्-काष्ठानल । तत्पर्य्याय । स्कन्धाग्नि. २ । इति हारावली ॥

स्थूलक्ष्वेड , पु , । (स्थूल' क्ष्वेड: ।) वाण: । इति त्रिकाण्डशेष ॥

स्थूलचञ्चु , पु , (स्थूला चञ्चुरिव शिखा यस्य ।) महाचञ्चु शाक । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थूलचाप , पु , (स्थूलश्चाप ।) तूलपरिष्कारार्थ-धनु । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलचाप इति साधुपाठ ॥

स्थूलजीरक., पु, (स्थूलो जीरक ।) जीरकभेद । कालजिरा इति वङ्गभाषा । मगरेला इति कलौञ्जी इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्य्याय । दिव्या २ उपकुञ्चिका ३ काला ४ पृथ्वी ५

स्थूलकणा ६ पृथुः ७ मनोज्ञा ८ जारणी ९ जीर्णा १० तरुख. ११ सुषवी १२ कारवी १३ पृथ्वीका १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातगुल्मामदोषश्लेष्माध्मानजन्तुनाशित्वम् । जीर्णत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ त्रिविधजीरकनामगुणाः ।

"जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ॥
कणाजाजौ तु सुषवी कालिका चोपकालिका पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका । उपकुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि ॥
जीरकत्रितयं रूक्षं कटुकं दीपनं लघु । संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥
ज्वरघ्नं पाचनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफापहम् । चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्द्यतिसारहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

स्थूलतालः, पुं, (स्थूलस्तालः ।) हिन्तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलत्वचा, स्त्री, (स्थूला त्वक् यस्याः ।) काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलदण्डः, पुं, (स्थूलो दण्डो यस्य ।) देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलदर्भः, पुं, (स्थूलो दर्भो यस्य । मुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलदला, स्त्री, (स्थूलं दलं यस्याः ।) गृहकन्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलनालः, पुं, (स्थूलो नालः देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलनासः, पुं, (स्थूला नासा यस्य ।) शूकरः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थूलनासिकः, पुं, (स्थूला नासिका यस्य । "अञ्नासिकायाः सञ्ज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५।४।११८ । इत्यत्र स्थूलवर्ज्जनात् न नसादेशः ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पीननासायुक्ते, त्रि ॥

स्थूलपटः, त्रि, (स्थूलः पटो यस्य । पीवरवस्त्रयुक्तः । यथा,—
"कृषिगृहाः स्थूलपटा यवगोधूमशालिनः । मलयेऽपि न सीदन्ति यदि कन्या न विद्यते ॥"
इति पुराणम् ॥
(स्थूलवस्त्रे, पुं क्ली ॥)

स्थूलपट्टः, पुं, स्थूलः पट्टः कौषेय इव ।) कार्पासः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्थूलपट्टाकः, (पुं, स्थूलपट्टं कार्पासं अकति प्राप्नोति कारणत्वेनेति । अक गतौ + अण् ।) स्थूलवस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्थूलपादः, पुं, (स्थूलः पादो यस्य ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥ श्लीपदी च ॥

स्थूलपुष्पः, पुं, (स्थूलं पुष्पमस्य ।) वकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ झण्टुक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलपुष्पा, स्त्री, (स्थूलं पुष्पं यस्याः ।) पर्व्वतजातापराजिता । इति रत्नमाला ॥

स्थूलपुष्पी, स्त्री, (स्थूलं पुष्पं यस्याः । ङीप् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलफलः, (स्थूलं फलं यस्य ।) शाल्मलिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलफला, स्त्री, (स्थूलं फलं यस्याः ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलभद्रः, पुं, (स्थूलं प्रचुरमित्यर्थः भद्रं शुभं यस्य ।) श्रुतकेवलिनामजैनभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थूलभूतं, क्ली, (स्थूलं भूतम् ।) पञ्चीकृताकाशादिभूतम् । इति वेदान्तसारः ॥

स्थूलमरिचं, क्ली, (स्थूलं मरिचम् ।) कक्कोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलमूलं, क्ली, (स्थूलं मूलमस्य ।) चाणक्यमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूललक्षः, त्रि, (स्थूलं प्रचुरं लक्षयति दानार्थमिति । लक्ष + अण् ।) बहुप्रदः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ३०८ ।
"महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः । विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥")

स्थूललक्ष्यः, त्रि, (स्थूलं प्रचुरं वस्तु लक्ष्यमस्य ।) बहुप्रदः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४५ । ११ ।
"अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः । सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥")

स्थूलवर्त्मकृत्, पुं, (स्थूलस्य वर्त्मनः कृत् कारकः ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थूलवल्कलः, पुं, (स्थूलं वल्कलं यस्य ।) रक्तलोध्रः । इति जटाधरः ॥

स्थूलवृत्तफलः, पुं, (स्थूलं वृत्तफलं यस्य ।) स्निग्धपिण्डीतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलवैदेही, स्त्री, (स्थूला वैदेही विदेहभवा च ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलशरः, पुं, (स्थूलः शरः ।) शरविशेषः । मोटा शर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महाशरः २ स्थूलशायकः ३ इक्षुरकः ४ सुरपत्रः ५ बहुमूलः ६ दीर्घमूलकः ७ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सुतिक्तत्वम् । कोष्णत्वम् । कफभ्रान्तिमदापहरत्वम् । बलवीर्य्यकारित्वम् । नित्यं सेवितश्चेत् किञ्चिद्वातकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलशाटकः, पुं, (स्थूलः शाटकः ।) पीनवस्त्रम् । मोटा कापड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वराशिः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ वरासिः ३ । इति जटाधरः ॥

स्थूलशाटका, स्त्री, स्थूलवस्त्रम् । इत्यमरटीका । २ । ६ । ११६ ॥

स्थूलशाटिका, स्त्री, (स्थूला शाटिका ।) स्थूलवस्त्रम् । इत्यमरटीका । २ । ६ । ११६ ॥

स्थूलशाटिः, पुं, (स्थूलः शाटिः ।) वराशिः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थूलशालिः, पुं, (स्थूलः शालिः ।) शालिधान्यभेदः । तत्पर्य्यायः । महाशालिः २ स्थूलाङ्गः ३ स्थूलतण्डुलः ४ । अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तशमनत्वम् । जीर्णज्वर-दाह-जठररुजा-शोष-शमनत्वम् । शिशूनां यूनां जरतां च हितकरत्वम् । सदा सेवनेनानल्पबलवीर्य्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलशिरः, [स्] क्ली, (स्थूलं शिरः ।) बृहन्मस्तकम् । (स्थूलं शिरो यस्य । मुनिविशेषः ॥ यथा, महाभारते । २ । ४ । ११ ।
"वको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः ॥")
स्थूलमस्तकयुक्ते, त्रि । इति केचित् ॥

स्थूलशीर्षिका, स्त्री, शरीरापेक्षया स्थूलं शीर्षमस्याः स्थूलशीर्षा स्वार्थे के स्थूलशीर्षिका ॥ क्षुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलषट्पदः, पुं, (स्थूलः षट्पदः ।) वरलः । इति भूरिप्रयोगः ॥ बोलता इति भाषा ॥

स्थूलस्कन्धः, पुं, (स्थूलः स्कन्धो यस्य ।) लकुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलहस्तः, पुं, (स्थूलो हस्तः ।) हस्तिशुण्डम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।
"स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥"
स्थूलो हस्तो यस्येति ।) पीनभुजे, त्रि ॥

स्थूला, स्त्री, (स्थूल + टाप् ।) गजपिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ एर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बृहदेला । इति रत्नमाला ॥

स्थूलांशा, स्त्री, (स्थूलोऽंशो यस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलाम्रः, पुं, (स्थूलः आम्रः ।) महाराजचूतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलास्यः, पुं, (स्थूलं आस्यं यस्य ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बृहन्मुखे, त्रि ॥

स्थूली, [न्] पुं, (स्थूलं शरीरमस्यास्तीति । इनि ।) उष्ट्रः । इति केचित् ॥

स्थूलैरण्डः, पुं, (स्थूलः एरण्डः ।) बृहदेरण्डवृक्षः । तत्पर्य्यायः । महैरण्डः २ महापञ्चाङ्गुलः ३ । अस्य गुणाः ।
"स्थूलैरण्डो गुणाढ्यः स्याद्रसवीर्य्यविपक्तिषु ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलैला, स्त्री, (स्थूला एला ।) एलाविशेषः । बड एलाचि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । बृहदेला २ त्रिपुटा ३ त्रिदिवोद्भवा ४ सुरभीत्वक् ५ महैला ६ पृथ्वी ७ कन्या ८ कुमारिका ९ कायस्था १० गोपुटा ११ भद्रैला १२ कान्ता १३ घृताचीगर्भसम्भवा १४ इन्द्राणी १५ दिव्यगन्धा १६ ऐन्द्री १७ । एलाद्वयगुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् ।

पित्तार्त्तिकफापहत्वम्। हृद्रोगमलार्त्तिवस्तिकारित्वम्। पुस्त्वनाशित्वम्। अत्र स्थविराया गुणाव्यत्वञ्च॥ स्थूलैलागुणा। रोचनत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कफपित्तहृल्लासविषवस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट'॥

स्थूलोच्चय',पु, (स्थूलानामुच्चयः यत्र।) गण्डोपल। गजाना मध्यमगति.। (यथा, माघे। १२। १६।
स्थूलोच्चयेनागमदन्तिकागता
गजोऽश्रयातायक्षर करेणुकाम्॥")
असाकल्यम्। वरण्ड। इति मेदिनी॥ हस्तिदन्तरन्ध्रम्। इति शब्दमाला॥

स्थेय,पु,(तिष्ठति विवादनिर्णयार्थमस्मिन्निति। स्था+यत्।) विवादपक्षस्य निर्णेता। (यथा राजतरङ्गिण्याम्। ६। १३।
"कार्त्तान्तिको भिषक् सभ्यो गुरुर्मन्त्री पुरोहित
दूत स्थेयो लेखको वा न तदाभूदपण्डित॥")
पुरोहित। इति मेदिनी॥ स्थिरतरे, त्रि। इति हेमचन्द्र॥ (क्ली, स्था+भावे यत्। स्थातव्यम्। यथा, हरिवंशे। ८५। ७।
"बलिन सन्निकर्षे तु न स्थेय पण्डितेन वै।
अपक्रामेद्धि कालज्ञ समर्थो युद्धमावहेत्॥")

स्थेयान् [स] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन स्थिरः। स्थिर+ईयसुन्। "प्रियस्थिरेति।" ६। ४। १५७। इति स्थादेश।)स्थिरतर। इत्यमर। ३। १। ७३॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे। १५।
"श्रेय स्थेय स देयान् मम विमलदृशो बन्धुर सिन्धुरास्य॥")
शाश्वत। इति भरत॥

स्थेष्ठ, त्रि, (अयमेषामतिशयेन स्थिर। स्थिर+इष्ठन्। "प्रियस्थिरेति। ६। ४। १५७। इति स्थादेश।) अतिस्थिर। इति हेमचन्द्र॥

स्थैर्य्यं, क्ली, (स्थिरस्य भाव। स्थिर+ष्यञ्।) स्थिरत्वम्। गर्भस्थस्याङ्गाना स्थैर्य्यं चतुर्थे मासि भवति। इति सुखबोध॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। ८०।
"स्थैर्य्यं चतुर्थे त्वङ्गाना पञ्चमे शोणितोद्भव।
षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णाञ्च सम्भव॥"*॥
दृढता। यथा, महाभारते। ६। १३। ८।
"महेन्द्रसदृश शौर्य्ये स्थैर्य्ये च हिमवानिव।
समुद्र इव गाम्भीर्य्ये सहिष्णुत्वे धरासम॥")

स्थोरी, [न्] पुं, भारवाहकाश्व। इति भरतद्विरूपकोष॥

स्थौणेय,क्ली,(स्थूणाया भवम्। स्थूणा+ढक्।) ग्रन्थिपर्णनामकगन्धद्रव्यम्। इत्यमर। २।४। १३२॥ गाँठियाला इति भाषा॥ अथ ग्रन्थिपर्णस्यैव भेद। ईषत्सुगन्धि स्थौणेय थुनेर इति लोके।
"स्थौणेयक बर्हिबर्हं शुकबर्हञ्च कुकुरम्।
शीर्ण रोम शुक चापि शुकपुष्प शुकाच्छदम्॥
स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्त स्निग्ध त्रिदोषनुत्
मेधाशुक्रकरं त्वच्य रक्षोऽश्रीज्वरजन्तुजित्॥
हन्ति कुष्ठासृड्दाहदौर्गन्ध्यतिलकालकान्॥"
अथ ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदो भण्डिउर इति नेपालदेशे भवति।
"निशाचरो धनहर कितवो गणहासक'।
रोचको मधुरस्तिक्त कटु पाके कटुर्लघु॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफानिलान्।
रक्षोऽश्रीस्वेदमेदोऽसृज्ज्वरगन्धविषव्रणान्॥"
इति भावप्रकाश.॥

स्थौणेयक, क्ली, (स्थौणेयमेव। स्वार्थे कन्।) सुगन्धद्रव्यभेद। थुनिरा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्याय। बर्हिशिखम् २ शुकाच्छदम् ३ मयूरचूडम् ४ शुकपुच्छकम् ५ विकीर्णरोम ६ कौरवणकम् ७ विकीर्णसञ्ज्ञम् ८ हरितम् ९। अस्य गुणा। कफवातनाशित्वम्। सुगन्धित्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। पित्तप्रकोपशमनत्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट। भावप्रकाशोक्तगुणपर्य्यायौ पूर्व्वोक्तशब्दे द्रष्टव्यौ॥

स्थौरी,[न्]पु,खरहयभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्व'। तत्पर्य्याय। पृष्ठ्य २। इत्यमर २।८। ४६॥ द्वे खरहयभवत् पृष्ठेन भारवाहकेऽश्वे। पृष्ठेन वहति पृष्ठस्थमपि बाह्यमुपचारात् तद्वहति वा पृष्ठ्य ढञ् कादिति य। स्थूयते सन्नियते पृष्ठमनया स्थूरा स्थूलत् कड वृंहणे सेमक्तात् सरोरिति श्र निपातनात् लस्य रत्व स्थूरा पर्य्ययण तस्या इदमिति ण्यो स्थौर पृष्ठारोपितभारादिक तदस्त्यस्येति इनि स्थौरी स्थूरी च स्थौरीति स्वामी। इति भरत॥

स्थौलशीर्ष, त्रि (स्थूलशिरस इदमिति। स्थूलशिरस्+अण्। "अचि शीर्ष।" ६।१।६२। इति शीर्षादेश।) वृहन्मस्तकसम्बन्धि। इति काशिका॥

स्थौल्य, त्रि, (स्थूलस्य भाव'। स्थूल+ष्यञ्।) स्थूलता। (यथा, भागवते। ३। ११। ३।
"एव कालोऽप्यनुमित सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम॥")

स्नपन, क्ली, (स्ना+णिच्+ल्युट्।) स्नानम्। यथा, दुर्गोत्सवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे।
"पूजनात् स्नपन श्रेष्ठ स्नपनात्तर्पण स्मृतम्।
तर्पणाभ्यासदानन्तु महिषाजनिपातनम्॥"

स्नपित, त्रि, (स्ना+णिच्+क्त।) कृतस्नान.। (यथा, गीतगोविन्दे। १२। १।
"गतवति सखीवृन्दे मन्दत्रपाभरनिर्भरस्मरशरवशाकूतस्फीतस्मितस्नपिताधराम्॥")

स्नव, पु, (स्नु प्रस्रवणे+"ऋदोरप्।" इत्यप्।) स्रवणम्। क्षरणम्। इत्यमर। ३। २। ८॥

स्नसा, स्त्री, स्नायु.। इति हेमचन्द्र॥

स्नात',त्रि, (स्ना+क्त।) कृतस्नान। यथा,—
"स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्म्मणि
अस्नातस्य क्रियाः सर्व्वा भवन्ति हि यतोऽफला
प्रात: समाचरेत् स्नानमतो नित्यमतन्द्रित॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

स्नातक', पुं, (स्नात एव। स्ना+"यावादिभ्य. कन्।" ५। ४। २९। इति स्वार्थे कन्।) आप्लुतव्रती। इत्यमर। २। ७। ४३॥ द्वे समाप्तवेदाध्ययने स्नानशीले स्नात स्नान शीलमस्य। स्नातक' विकारसघेति क'। आप्लुत स्नान तत्र व्रती नित्यस्नायी। स्ना प्लुत्वा भावे क्त' आप्लवव्रतीति क्वचित् पाठ। ब्रह्मचर्य्य त्यक्त्वा यो गृहाश्रम गत स स्नातक.। समाप्तवेदाध्ययनो य स्नानशील आश्रमान्तर न गत' सोऽपि स्नातक। स्नातकस्त्रिविध। ब्रह्मचर्य्याचरणस्य य शास्त्रबोधितोऽवधि। तावद्वेदमुपास्यासमाप्तवेद एवाश्रमान्तर गतो य स व्रतस्नातक। वेदमधीत्यगुरुसन्निधौ वेदाभ्यास य करोति स विद्यास्नातक। पालितसम्यग् व्रत प्राप्तवेदो यो द्वितीयाश्रम गत स उभयस्नातक। इति टीकान्तरे। इति भरत'॥

स्नान, क्ली, (स्ना+ल्युट्।) मज्जनम्। अवगाहनम्। तत्पर्य्याय। आप्लाव २ आप्लव ३। इत्यमर। २। ६। १२१॥ अभिषेक' ४ इति शब्दरत्नावली॥ उपस्पर्शनम् ५ सवनम् ६ सर्जनम् ७। इति जटाधर॥ तदनुकल्प सप्तविध। मान्त्रम् १ भौमम् २ आग्नेयम् ३ वायव्यम् ४ दिव्यम् ५ वारुणम् ६ मानसम् ७। एतेषा विवरण पश्चात् स्फुटीभविष्यति॥ *॥
अस्य गुणा।
"स्नान पवित्रमायुष्य श्रमस्वेदमलापहम्।
शरीरबलसन्धान केश्यमोजस्कार परम्॥
उष्णाम्बुनाध कायस्य परिषेको बलावह।
तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलकृत् केशचक्षुषो॥
विनिहन्ति शिर स्नान दृष्णातात्क्षाश्यशोषणम।
मलोष्णपीडकाकण्डू शिरोरोगांश्च पैत्तिकान्॥
मधुकामलके स्नान पित्तघ्न तिमिरापहम्।
स्नान वचाघनैरिष्ट श्लेष्मघ्न तिमिरापहम्॥
स्नान कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहम्।
अस्नातस्य शरीरस्य उष्मा सर्व्वाङ्गगोचर॥
स्नानेनैकत्वमायाति तेन दीप्यति पावक।
स्नानमर्हितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु॥
आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम्।
दौर्गन्ध्य गौरव कण्डू कच्छु मलमरोचकम्।
स्वेद बीभत्सता हन्ति शरीरपरिमार्ज्जनम्॥"
इति राजवल्लभ॥०॥
अथ स्नानविधि। दक्ष।
"चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्।
तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले॥"
कुर्य्यादिति शेष। तथा च।
"अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यो नर।
देवादीनामृणी भूत्वा नरक प्रतिपद्यते॥"*॥

अथ स्नानम्। दक्षः।
"अस्नात्वा नाचरेत् कर्म्म जपहोमादि किञ्चन।
लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान्॥
अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः।
स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम्॥
प्रातः स्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत्।
सर्व्वमर्हति पूतात्मा प्रातः स्नायी जपादिकम्॥
अज्ञानात् यदि वा मोहात् रात्रौ दुश्चरितं
कृतम्।
प्रातःस्नानेन तत् सर्व्वं शोधयन्ति द्विजातयः॥"
दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि॥
प्रातः सूर्य्योदयात् प्राक्काले। प्रातःस्नाय्यरुण-
किरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्। इति
विष्णूक्तेः॥ * ॥ प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नान-
धर्म्मातिदेशमाह कात्यायनः।
"यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत्॥"
यथा तथेतिकर्त्तव्यतया। सा च।
"आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेत् देवमानुषान्।"
इति जाबाल्युक्ता॥
वैदिके कर्म्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षि-
णेन पवित्रं धारयेत्। मार्कण्डेयः।
"सर्व्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः।
श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्नरः।
सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्व्वकालञ्च वर्ज्जयेत्॥" *॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"त्वराक्रोधौ तथा वर्ज्जौ देवकर्म्मणि पण्डितैः।
इक्षुरापः पयश्चैव ताम्बूलं फलमौषधम्।
भक्षयित्वा तु कर्त्तव्याः स्नानदानादिकाः
क्रियाः॥"
भविष्योत्तरे।
"स्नातुस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत्
भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्न व्याहरेत्त्रिषु॥"
स्नातुः स्नानं कुर्व्वतः। न व्याहरेत् न कथयेत्॥
अशुचेरवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियाज्ञ-
वल्क्यः।
"तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः।
आचम्य तु ततः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्॥"
वामनपुराणम्।
"नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा
द्विज।
निरुध्य कर्णौ नासाञ्च निकृत्वो मज्जनं ततः॥"
तत्रैव हृदयाज्ञवल्क्यः।
"स्रोतसां सम्मुखो मज्जेत् यत्रापः प्रवहन्ति वै।
स्थावरेषु गृहे चैव सूर्य्यसम्मुखमाप्लवेत्॥"
हारीतः। नातुरो न भुक्त्वा न जीर्णवासा न
बहुवासा न नग्नो नाश्नन् नावसक्थिको नाल-
ङ्कृतो नाजस्रं नाज्ञाते जले नाकुले नाशुची न
प्रभूतजले न नाभेरप्लजले न चत्वरे नोपद्वारे
नो सन्ध्यायां न निशायां स्नायादिति। चत्वरे
काकादिवनिस्थले इति श्रीदत्तः॥ उपद्वारे द्वार-
समीपे। अत्रैकेन मुनिना नग्नबहुवाससोर्निषेध-
विधानात् स्नाने द्विवाससः एवाधिकारः प्रती-
यते॥ * ॥ एकवस्त्रस्नाने दोषमाह समुद्र-
करकृतभाष्ये गोतमः।
"एकवस्त्रेण यत् स्नानं सूच्या विद्धेन चैव हि।
स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः श्रिया च परिहीयते॥"
अतएव।
"स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं कुर्य्यादेकेन वाससा।"
इति॥
यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति। अत्रैक-
वस्त्रा स्नातय इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात्।
एकेन एकजातीयेन इति वाचस्पतिमिश्रः॥
येन वाससा स्नानं कृतं जलस्थस्य तेनैव
तर्पणम्। इति कृत्यतत्त्वार्णवः॥ न च।
"स्नानशाट्यान्तु दातव्या मृदस्तिस्रो विशुद्धये।
जलमध्ये तु यः कश्चित् द्विजातिर्ज्ञानदुर्ब्बलः।
निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत्॥"
स्नानशाट्यामिति तद्वस्त्रमिति एकवचन-
निर्द्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाच्यं अत्र
विशुद्धये इत्यभिधानेनाधौतनवस्त्रस्यैव मृत्त्रयेण
प्रक्षालनं न तूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम्।
अत एव मृत्त्रयेणाधरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य इत्या-
ह्निकचिन्तामणिः॥ वशिष्ठवचनस्यैकवाक्यतया
स्नातो नाङ्गानि निर्मज्यात् स्नानशाट्या न
पाणिना। इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव
गात्रमार्ज्जनं निषिध्यते। एतेन निष्पीड्य स्नान-
वस्त्रमिति कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षित-
मिति निरस्तम्। अतएव सर्व्वत्रैकत्वनिर्द्देशः।
शिष्टानामाचारोऽपि तथेति॥ * ॥ नाजस्र-
मिति पुनः पुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नान-
विषयो दृष्टार्थकत्वात्। एवञ्चैकस्मिन् दिने
नानातीर्थादिनिमित्तप्राप्तस्नानावृत्तिर्भवत्येव
वैधत्वात। अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सत्त्वे उत्कटे-
वेति॥ * ॥ आतुरं प्रति जाबालः।
"अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु
कर्म्मिणाम्।
आर्द्रेण वाससा वापि दैहिकं मार्ज्जनं स्मृतम्॥"
कर्म्मिणाम्।
"शिरःस्नातस्तु कुर्व्वीत दैवं पैत्रमथापि वा।"
इति मार्कण्डेयपुराणोक्तकर्म्मचिकीर्षूणां मार्ज्जन-
मिह प्रोञ्छनम्। योगियाज्ञवल्क्यः।
"असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया।
मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः॥
मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च।
वारुणं मानसञ्चैव सप्तस्नानं प्रकीर्त्तितम्॥
आपोहिष्ठेति वै मान्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम्
आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्॥
यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते।
वारुणञ्चावगाहश्च मानसं विष्णुचिन्तनम्॥
समस्तं स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्व्वं तस्य फलं स्मृतम्॥"
आपोहिष्ठेति आपोहिष्ठादि ऋक्त्रयमत्र विव-
क्षितम्। एवञ्च।
कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदाम्भसि।
तदा स्नात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्जुष्टन्तु मार्ज्जनम्॥
अत्र आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम्।
एभिश्चतुर्भिरृग्भिः स्नातैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम्॥"
इति योगियाज्ञवल्कीये यन्मन्त्रस्नानान्तरं तत्
प्राधान्यख्यापनाय अतएव पितृदयितायां
सन्ध्यातः पूर्व्वं तल्लिखितम्। मृदालम्भस्तु
गङ्गादिमृत्तिकातिलकरूपः। भस्मना संस्कृत-
भस्मना इति छन्दोगाह्निकः। अवगाह्य
मन्त्राद्यङ्गशून्यावगाहनमात्रं विवक्षितं अतो
मुख्यावगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमप्युक्तम्।
कालदोषोऽतिवृष्ट्यादि। असामर्थ्यं शरीरा-
पाटवहेतुः। जलस्य स्वल्पत्वेन सम्पूर्णवारुण-
स्नानविधिकालायोग्यत्वं वेति। एतन्मूलकं
गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति छन्दोगपरिशिष्टीयं
पूर्व्वोक्तं अन्यथा मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेः॥
सामर्थ्ये तु हृतजलेनापि समन्त्रकस्नानमाह
पराशरभाष्ये व्यासः।
"शीतास्त्वपो निषेव्योष्णा मन्त्रसम्भारसंस्कृताः
गेहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं स्मृतम्॥"
पद्मपुराणम्।
"नैर्म्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न जायते।
तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते।
अनुद्धृतैरुद्धृतैर्व्वा जलैः स्नानं समाचरेत्।
तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्॥
नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः।
दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः॥
चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः।
प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः॥
विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता।
पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात्॥
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत्
दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि॥
नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च।
वृन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा सिता॥
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी।
क्षमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी॥
एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्त्तयेत्।
भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी॥
सप्तवाराभिजप्तेन करसम्पुटयोजितम्।
मूर्द्ध्नि दद्यात् जलं भूयस्त्रिचतुः पञ्च सप्त वा।
स्नानं कुर्य्यान्मृदा तद्वत् आमन्त्र्य च विचक्षणः॥
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे।
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम्॥
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना॥
आरुह्य मम गात्राणि सर्व्वं पापं प्रमोचय।
नमस्ते सर्व्वभूतानां प्रभवारिणि सुव्रते॥" *॥
नमो नारायणाय इत्यष्टाक्षररूपमूलमन्त्रेण
चतुरस्रं चतुष्कोणरूपं समन्ततः सर्व्वदिक्षु
चतुर्हस्तं जलं प्रतिदिक्षु हस्तमात्रेण व्यवच्छिद्य
तीर्थं प्रकल्पयेत्। वितते नद्यादिजले स्नानस्थानं
परिच्छिन्द्यात्। तत्र विष्णोः पाद इत्यादिना

शान्तिप्रदायिनीत्यन्तेन मन्त्रेण गङ्गामावाहयेत् सप्तवाराभिजप्तेनेति सप्तवाराभिजप्तेन नमो नारायणायेति मन्त्रेणाभिमन्त्रेति शेषः। एक-वचननिर्द्देशात् तस्य मूलमन्त्रतोक्त्या च अत्रापि विनियोगोऽवगम्यते। ततश्च सप्तवारपठितनारा-यणमन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य करयुगेन शिवारादि मूर्द्ध्नि क्षिपेत्। ततश्चाश्वक्रान्ते इति मन्त्राभ्या तद्वदिति जप्ताभ्याम्।

"मृत्तिका सप्त न ग्राह्या वल्मीके मूषिकोत्करे अन्तर्जले श्मशाने च वृक्षमूले सुरालये। परस्नानावशिष्टे च श्रेयस्कामैः सदा नरैः ॥"

इति दक्षप्रतिषिद्धेतरा मृदमामन्त्र्य तया मृदा शिर प्रभृत्यालभ्यानुद्धृतैर्व्वा जलैः शिरः प्रभृत्यङ्ग-क्षालनमवगाहनरूपप्रधान वारुणस्नान समा-चरेदिति पूर्व्वोक्तेनान्वय। मृद्ग्रहणमन्त्रे प्रभ वारिणि इति प्रभवमुत्पत्तिमर्त्तुं प्रापयितु शोलमस्यास्तत्सम्बोधनमिदम्। अवगाहनन्तु चक्षुःकर्णनासिकामङ्गुलीभिराच्छाद्य कुर्य्यात्।

"अङ्गुलीभि पिधायैव श्रोत्रदृङ्नासिकामुखम् निमज्जेत प्रतिस्रोतश्च पठेदघमर्षणम् ॥"

इति समुद्रकरधृतात्।

अत्रानुद्धृतं वारत्रयमेवावगाहन प्रागुक्तवामन-पुराणात्। एष विधि पौराणिकत्वात् सर्व्व-शाखिसाधारण। वेदमन्त्ररहितत्वादनधीत वेदानामपि सर्व्वथादरणीय ॥ *॥ मत्स्यपुरा-णम्।

"नद्या प्रत्येकश स्नाने भवेद्गोदानज फलम्। गोप्रदानैश्च दशभिस्तासा पुण्यन्तु सङ्गमे ॥"

वशिष्ठ।

"योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राम्भसि द्विज। स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुण फलम् ॥"

अनेन तीर्थावाहनादिना। अतो गङ्गायामप्या-वाहन कुर्व्वन्ति शिष्टा। अत्र च। माघमस्या-दिनिमित्तकतीर्थविशेषनिमित्तकमन्त्रपाठस्तु-मृदालम्भनानन्तर कार्य्य। आगन्तुकानामन्ते ऽभिनिवेश इति न्यायात्। एव गङ्गाया विशेष-मन्त्रानन्तरमेव दशहरादिमन्त्रा पाठ्या। तत्र गङ्गाया विशेषमन्त्रौ विद्याकरधृतौ।

"विष्णुपादार्घ्यसम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि। धर्म्मद्रवेति विख्याते पाप मे हर जाह्नवि ॥ श्रद्धया भक्तिसम्पन्ने श्रीमातर्द्देवि जाह्नवि। अमृतेनाम्बुना देवि भागीरथिपुनीहि माम् ॥"

गोविन्दद्वादश्या स्नाने गङ्गाया पद्मपुराणीयो मन्त्र।

"महापातकसञ्ज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे। गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥"

गङ्गासागरसङ्गमे मन्त्र।

"त्व देव सरिता नाथ त्व देवि सरितावरे। उभयो सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै ॥"

लौहित्यस्नाने तु मन्त्र।

"ब्रह्मपुत्त्र महाभाग शान्तनो कुलनन्दन। अमोघागर्भसम्भूत पाप लौहित्य मे हर ॥"*॥

करतोयास्नानमन्त्र: ॥

"करतोये सदानीरे सरिच्छ्रेष्ठे सुविश्रुते। पौण्ड्रान् प्लावयसे नित्य पापं हर करोद्भवे ॥"*॥

विष्णु:। स्नात शिरो नावधुनेत् नाङ्गेभ्यस्तोय-मुद्धरेत्। न तैल वा सस्पृशेत् नाप्रोक्षित पूर्व्व-धृत वासो बिभृयात्। स्नात एव सोष्णीषो धौते वाससी बिभृयात् न म्लेच्छान्त्यजपतितैः सह सम्भाषण कुर्य्यात् इति। नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरे-दिति स्नानशाटीपाटिभ्या पूरणीयम्।

"स्नातो नाङ्गानि निर्म्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना ॥"

इति विष्णुवचनात्।

अत्र वासोऽन्तरधारणात् प्राक्कृततैलस्पर्श-निषेध प्रतीयते।

"शिर स्नातस्तु तैलेन नाङ्ग किञ्चिदुपस्पृशेत् ॥"

इति मनुवचनमेतत्परम् ॥*॥

याज्ञवल्क्य।

"ब्राह्मक्षत्त्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते। तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारक मतम् ॥ अगम्यागमनात् स्तेयात् पापिभ्यश्च प्रतिग्रहात् रहस्याचरितात् पापात् मुच्यते स्नानमाचरन् ॥ प्रकर्त्तुमसमर्थश्चेत् जुहोति यजति क्रिया.। स्नानध्यानजपैर्दानैरात्मान शोधयेद्बुध. ॥"

ब्रह्मपुराणम्।

"नद्या प्रत्येकश स्नाने भवेत् गोदानज फलम् गोप्रदानैस्तु दशभिस्तासा पुण्यन्तु सङ्गमे ॥"*

मनु।

"न स्नानमाचरेत् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि। न वासोभि सहाजस्र नाविज्ञाते जलाशये ॥"

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वेति रागप्राप्तस्नाननिषेध। नित्यस्याप्राप्तत्वात्। नैमित्तिकस्य च निषेद्धुम-शक्यत्वात्। आतुर स्नानसम्बद्धरोगवान्।

"महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थ प्रहरद्वयम्। तस्या स्नान न कर्त्तव्य काम्यनैमित्तिकादृते ॥"

न वासोभि सह इत्यनेन बहुवासोनिषेधात् स्नाने द्विवासस्त्व प्रतीयते। अजस्र पुन पुन। तेन वारुण्यादिसङ्क्रान्त्यादि-निमित्तभेद-प्राप्त-मेकदा नानास्नान निषिध्यते। किन्तु तन्त्रेण प्रसङ्गेन चैक स्नानम्। तथा च निगम।

"नावर्त्तयेत् पुन कर्म्म तर्पणादिकमन्वहम्। काम्यनैमित्तिके हित्वा एक ह्येकत्र वासरे ॥ विषुवद्दिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थौ विधानत। स्नात्वा सङ्कर्षण कृष्ण दृष्ट्वा भद्राश्च भो द्विजा। नर समस्तयज्ञाना फल प्राप्नोति दुर्लभम् ॥"

इति ब्रह्मपुराणोक्तमार्कण्डेयह्रदे प्रद्युम्नसरोवरे समुद्रकूपादितीर्थादौ तन्त्रप्रसङ्गयोरभावात् पुन पुनरेकदिनेऽपि नानास्नानमिति ॥*॥

"परकीयनिपानेषु स्नायान्नैव कदाचन। निपानकर्त्तुः स्नात्वा हि दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥"

निपान जलाधारमात्रम्। तथा च याज्ञवल्क्य।

"पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि ॥"

योगियाज्ञवल्क्य।

"अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परकीयजलाशये। वृथा तस्य भवेत् स्नान कर्त्तुः पापेन लिप्यते ॥ स्नान दान तपो ध्यान पितृदेवार्च्चन तथा। पावनानि मनुष्याणा दुष्कृतस्येह कर्म्मण ॥"

छन्दोगपरिशिष्टम्।

"धनुर्द्वय श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वला। तासु स्नान प्रकुर्व्वीत वर्ज्जयित्वा समुद्रगा: ॥ उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च। चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥"

निगम। न दुष्येत्तीरवासिनाम्। व्याघ्रपाद।

"अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृते। रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति ॥"

अन्येन कुम्भादिना।

"अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्त समाचरेत् ॥"

तथा।

"प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे। नाल्पोदके द्विज स्नायात् नदीं सन्त्यज्य कृत्रिमे ॥"

इति बहुभिर्द्धृतम् ॥

ब्रह्मपुराणे।

"नित्य नैमित्तिक काम्य त्रिविध स्नानमिष्यते। तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥ श्मश्रुकर्म्माश्रुपातश्च मैथुन छर्दन तथा। अस्पृश्यस्पर्शन कृत्वा स्नायाद्वर्ज्या जलक्रिया ॥"

यत्र तु रोगादिना स्नान न कृत तत्रापि गात्रमार्जनादिनाशौचमुत्पाद्य पितृयज्ञसिद्धये तर्पयेत्। तदाह शातातप।

"तर्पणन्तु शुचि कुर्य्यात् प्रत्यह स्नातको द्विज। देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥*॥ पुष्ये वा जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ। अमावास्या नदीस्नान दहत्याजन्मदुष्कृतम् ॥"

वराहपुराणम्।

"दक्षिणावर्त्तशङ्खे च पात्रेऽप्यौडम्बरे स्थितम्। उदक य प्रतीच्छेत शिरसा हृष्टमानस। तस्य जन्मकृत पाप तत्क्षणादेव नश्यति ॥ अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्व्वरत्नोदकेन च। स्रोतसा वै नर स्नात्वा सर्व्वपापै प्रमुच्यते ॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"तथा दर्भोदके स्नानं सर्व्वपापप्रणाशनम्। गोमूत्रेण च यत् स्नानं सर्व्वाघविनिसूदनम् ॥ तथा पुष्पोदकस्नान भवेदारोग्यकारकम्। केवलैर्व्वा तिलैः स्नान अथवा गौरसर्षपै। स्नान प्रियङ्गुणा प्रोक्त तथा सौभाग्यवर्द्धनम् ॥ आयुष्यञ्च यशस्यञ्च धर्म्म मेधाविवर्द्धनम्। स्नान पवित्र माङ्गल्य तथा काञ्चनवारिणा ॥"

शङ्ख।

"स्नातस्य वह्नितोयेन तथा च परवारिणा। कायशुद्धि विजानीयात् न तु स्नानफल लभेत्"

स्नानफल वैधम्। आयुर्वेदीयन्तु अथत्वेव यम

"नित्य नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गमलकर्षणम्। तीर्थाभावे च कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदके. ॥"

विष्णुपुराणम् ।
"स्नानार्द्रां धरणीञ्चैव दूरतः परिवर्ज्जयेत् ।"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥*॥

तान्त्रिकस्नानविधिर्यथा । तत्र नद्यादौ वैदिकस्नान कृत्वा तान्त्रिकस्नानमाचरेत् । तथा च गौतमीये ।
"अथ स्नान तथा कुर्य्यात् यथाशास्त्रविधानवित् ।
मलप्रक्षालन स्नान स्वशाखोक्तं समाचरन् ।
मन्त्रस्नान तत कुर्य्यात् कर्म्मणा सिद्धिहेतवे ॥"
तद्‌यथा । अद्येत्यादि अमुकदेवताप्रीतये मन्त्रस्नानमह करिष्ये इति सङ्कल्प कुर्य्यात् । तथा च कुलचूडामणौ ।
"ताम्रपात्र सदूर्व्वञ्च सतिल सजल ततः ।
गृहीत्वामुकदेवस्य प्रीतये स्नानमाचरेत् ॥"
तत षडङ्गन्यासप्राणायामौ कृत्वा गङ्गे च इत्यनेनाङ्कुशमुद्रया सूर्य्यमण्डलात्तीर्थमावाह्य वमिति धेनुमुद्रयामृतीकृत्य कवचेनावगुण्ठ्यास्त्रेण सरक्ष्य मूलेन एकादशधाभिमन्त्र्य सूर्य्याभिमुख द्वादशधारा विनि क्षिप्य तस्मिन्निष्टदेवताचरणारविन्दनिःसृतजले निमज्ज्य देवता ध्यायन् मूलमन्त्र यथाशक्ति जपन् उन्मज्ज्य उदकेन त्रिवारजप्तेन कलसमुद्रया त्रिवारमात्मानमभिषिच्य वैदिकसन्ध्यादिक कृत्वा सूर्य्यार्घ्यं दत्त्वा तान्त्रिकाघमर्षणादिवारिधारान्त कर्म्म कुर्य्यात् । इति तन्त्रसारः ॥*॥ अन्यच्च ।
"जन्मान्तरसहस्रेण यत् पाप कुरुते नरः ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्य स्नात्वा क्षारार्णवे सकृत् ॥
याम्य हि यातनादुःख नित्यस्नायी न पश्यति
स्नान मध्यंदिने कुर्य्यात् जीर्णेऽन्ने तु निरामयः
नद्यामस्तमिते स्नान न कुर्व्वीत सदा बुधः ।
नद्या स्नात्वा नदीं चान्या न प्रशसेत पण्डितः ॥
अप्रशस्त निशि स्नान राहोरन्यत्र दर्शनात् ।
स्नान दान तप श्राद्धमनन्त राहुदर्शने ।
आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्ता परिवर्ज्जयेत् ॥
नदीदेवनिखातेषु तडागेषु सर सु च ।
स्नान समाचरेन्नित्य गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥
निपातनादुद्धृत पुण्य तत प्रस्रवणादिकम् ।
ततोऽपि सारस पुण्य ततो नादेयमुच्यते ।
तीर्थतोय तत पुण्य गङ्गातोय ततोऽधिकम् ॥"
इति वह्निपुराणे आह्निकतपोनामाध्याय ॥
किञ्च ।
"नित्य नैमित्तिक काम्य क्रियाङ्ग मलकर्षणम्
क्रियास्नान तथा षष्ठ षोढ़ास्नान प्रकीर्त्तितम् ॥
अस्नातस्तु पुमान्नार्हो जप्यादिहवनादिषु ।
प्रात स्नान तदर्थन्तु नित्यस्नान प्रकीर्त्तितम् ॥
चाण्डालशवविष्ठादे. स्पृष्ट्वा स्नान रजस्वलाम् ।
स्नानार्हश्च यदा स्नाति स्नान नैमित्तिक हि तत् ॥
पुष्पस्नानादिक स्नानं दैवज्ञविधिचोदितम् ।
तद्धि काम्य समुद्दिष्ट नाकामस्तत् प्रयोजयेत्
जप्तुकामः पवित्राणि अर्च्चिष्यन् देवतातिथीन् ।
स्नानं समाचरेद्‌यस्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्त्तितम्
मलापकर्षण नाम्ना स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम् ।
मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तत्र नान्यथा ॥
सर्व्वेषु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
स्नानमेव क्रिया यस्मात् क्रियास्नानमत स्मृतम्
इति गारुडे १०५ अध्याय ॥*॥

कुशहस्तस्य वैष्णवविशेषस्य स्नानादिनिषेधो मानसस्नानप्रशसा च यथा,—
"सर्व्वकर्म्मफलत्यागी हरे. सकल्पवर्ज्जित ।
नो द्विज कुशहस्त. स्यात् स्नानपूजाजपादिषु ॥
कदाचिद्दर्भस्तो न त्यक्तकामस्तु वैष्णव ।
स्नानादिषु च कृत्येषु गोविन्दस्यार्च्चनादिषु ॥
मृदासन कुशकरो वैष्णवो न भवेद्द्विज ।
हरेः कुर्य्यात् प्रयत्नेन सर्व्वसेवाजपादिषु ॥
अस्नातो न जपेन्मन्त्र गोविन्दस्य महात्मनः ।
कदाचिदशुचिर्भूत्वाप्यस्नातोऽपि च मानवः ॥
मानसस्नातको लोको मुकुन्दस्यार्च्चनादिषु ।
पूतात्मा यदि मन्त्रस्य शुद्धो भवति जापक ॥
भवेत्तु मानसस्नायी यो बाह्याभ्यन्तर शुचि. ।
जपाधिकारी स भवेत् कृष्णमन्त्रस्य मानव ॥
ऐन्द्रस्नानाद्दर काम्यं काम्यादाग्नेयमेव च ।
आग्नेयादाशुच श्रेष्ठं वारुणञ्चाशुचादपि ॥
अवगाह वारुणात्तु वैदिकञ्चावगाहनात् ।
वैदिकादपि नैमित्त तस्माद्वै मार्ज्जन वरम् ॥
मार्ज्जनान्मान्त्रिक श्रेष्ठ भौम स्यान्मान्त्रिकाधिकम् ।
भौमस्नानाद्दर ब्राह्म ब्राह्मत पौष्णमेव च ॥
पौष्णतो नैर्म्मल स्नानं वायव्यञ्च ततोऽधिकम् ।
वायव्यान्मानसञ्चेह सर्व्वस्नानात् पर वरम् ॥
मत्तश्चेत् मानसस्नात सर्व्वत्र विजयी भवेत् ।
गोविन्दसर्व्वसेवासु चार्हतामेति धारणा ॥
स जापको वैष्णव स्यात् हरेर्भजनतत्त्ववित् ।
मानसस्नानवान् यो वा भक्तश्चात्र सदा सुखी ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्याय. ॥*॥
अन्यच्च ।
"मानस वैदिक चैव मान्त्रिकं मार्ज्जनं तथा ।
अवगाहनञ्च नैमित्तमाशुच पुण्यमेव च ॥
नैर्म्मल वारुण ब्राह्म मैत्र काम्यञ्च नारद ।
वायव्य भौममाग्नेय षोडशस्नानमीरितम् ॥
गोविन्दमन्त्रग्रहणं दीक्षया तु गुरोर्नृणाम् ।
यदाभिषिक्त चित्तं स्यात्तत्स्नानं मानस शुभम्
मर्त्त्यस्य नामग्रहण यदा कार्ष्णाध्वरे गुरो ।
स्नानदेहेन्द्रियमनस्तत् स्नाम मानस भवेत् ॥
नामसङ्कीर्त्तन विष्णोर्नर कुर्य्यादकैतवात् ।
सदैव चेन्महास्नान शरीरसुखकारणम् ॥
कया कस्वा स्वस्ति नश्चेत् यदि वेदैश्च वैदिकम्
दर्भशान्त्युदकै स्नान यज्ञान्ते अभिषेचनम् ॥
सहस्रशीर्षा तद्विष्णोरिति मन्त्रादिभिर्द्विज ।
चेत् पयोऽभ्युक्षण स्नान मान्त्रिक समुदाहृतम्
ॐ शन्न आपोहिष्ठेति ऋतञ्चेत्यादिभिर्यदि ।
पाठे कुर्य्यात् कुशस्नान मार्ज्जन द्विज ईरितम्
जलेषु मज्जता नृणा मज्जनन्तु यदा शिर. ।
तदा सर्व्वपुण्य स्यादवगाहनमुच्यते ।
गोविन्दद्वादशीमाघीवारुण्यर्द्धोदयादिषु ।
स्नान यत्तच्च नैमित्तं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययो ॥
मैथुने वमने रेत.स्खलने मृतके तथा ।
विण्मूत्रादिशवस्पर्शे शवानुगमनेऽपि च ॥
निद्रान्ते जातकेनृणामस्पृश्यस्पर्शनादिषु ।
रजस्वलाचतुर्थाहे यत् स्नानं स्यात्तदाशुचम् ॥
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु विष्णुपादोदकैस्तथा ।
यत् स्नानमभिषेकञ्च पुण्य तत् परिकीर्त्तितम्
हेलया श्रद्धया नृणा भक्त्या यत्नेन नारद ।
गङ्गाम्भोयष्टिवत्स्नानं महापापादिनाशनम् ॥
गङ्गास्नानं मनुष्याणा सर्व्वकल्मषनाशनम् ।
स्तम्भवच्चापि काष्ठस्य भवेन्मूषलवत् यदि ॥
स्नानं स्यात् सर्व्वतीर्थेषु नानायज्ञफलप्रदम् ।
शालग्रामशिलावारि योऽभिषेक समाचरेत् ॥
अकालमृत्युहरण सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।
विष्णोः पादोदक पीत्वा शिरसा धारयेद्‌यदि
यदि सर्व्वमनुष्याणा बाह्यान्तर्मलशोधनम ।
तदेव नैर्मलस्नान शरीराणा भवेत् ध्रुवम् ॥
स्वेदाम्बुमज्जाविण्मूत्रचिकुरा क्षतजा वसा ।
दूषिका कर्णविट् श्लेष्मा नृणा बाह्यमला स्मृताः
मलैस्तु मलिनो देहो नवच्छिद्रैश्च छिद्रित. ।
स्रवत्यविरत पूर्णो दिवारात्रौ मलानत. ॥
अद्भिश्च गोमयैश्चापि मलानामपमार्जनम् ।
सर्व्वत्र क्षालन कृत्वा सर्व्वात्मप्रयतो मुनि ॥
अष्टाङ्गयोगाभ्यासैश्च देहप्रक्षालन तत ।
नरोऽम्बुमज्जन कुर्व्वन् स्नान भवति नैर्म्मलम् ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११२ अध्याय ॥*॥
किञ्च ।
"तुलामकरमेषेषु प्रात स्नान विधीयते ।
हविष्य ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम् ॥
अमास्नान गयाश्राद्ध दक्षिणामुखभोजनम् ।
न जीवत्पितृक कुर्य्यात् कृते च पितृहाभवेत्
करेण मार्ज्जयेद्गात्र स्नानवस्त्रेण वा यदि ।
शुनास्पृष्ट भवेद्गात्र पुन स्नानेन शुध्यति ॥
अप्रक्षाल्य तु पादौ य स्नात्वा गच्छति मन्दिरम्
सवत्सरकृत पुण्य तत्क्षणादेव नश्यति ॥
स्नान रजकतीर्थेषु भोजन गणिकालये ।
शयन पूर्व्वपादे च ब्रह्महत्या दिने दिने ॥"
इति कर्म्मलोचन ॥
अन्यत् मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३९ पटले द्रष्टव्यम् ॥

स्नानतृण, क्ली, (स्नानाय तृणम् ।) कुश । इति शब्दमाला ॥

स्नानयात्रा, स्त्री, (स्नानस्य यात्रा उत्सव ।) ज्यैष्ठपौर्णमास्या श्रीविष्णोर्म्महास्नानरूपोत्सव यथा, ब्रह्मपुराणम् ।
"मासि ज्यष्ठे तु सप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते ।
पौर्णमास्या तदा स्नान सर्व्वपाप हरेद्द्विजा ॥
तस्मिन् काले तु ये मर्त्त्या पश्यन्ति पुरुषोत्तमम्
बलभद्र सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम् ॥"
स्कन्दपुराणविष्णुधर्म्मोत्तरयो ।
"ज्यैष्ठामहस्नावतीर्णस्तत् पुण्यं जन्मवासरम् ।

तस्यां मे स्नपनं कुर्य्यान्महास्नानविधानतः ॥
ज्यैष्ठ्यां प्राप्तं स्नानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम्
रामं सुभद्रां संस्नाप्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यत् यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्नानीय, त्रि, (स्नात्यनेनेति । स्ना + करणे अनीयर् । यद्वा, स्नानाय हितम् । स्नान + छ ।) स्नानयोग्यम् । स्नानसम्पादकद्रव्यम् । यथा,—
“गङ्गादीनाञ्च तीर्थानां वारि कुम्भप्रपूरितम् ।
स्नानीयं ते प्रयच्छामि स्नानं कुरु त्रिलोचने ॥”
इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

स्नायी, [न्] त्रि, (स्नातीति । स्ना + णिनिः ।) स्नानकर्त्ता । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥”

स्नायु, स्त्री, (स्ना + बाहुलकात् उण् । “आतो युक् चिण्कृतोः ।” ७ । ३ । ३३ । इति युक् । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः । १ । १ ।) वायुवाहिनी नाडी । नहर इति ख्याता । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । वस्नसा २ इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ स्नसा ३ नसा ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स तु गर्भस्थस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । इति मुग्धबोधः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १०० ।
“शिराः शतानि सप्तैव नवस्नायुशतानि च ॥”
“नवस्नायुशतानि तासां शाखासु षट्शतानि । द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्ततिः ॥ एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट्निचितास्तास्त्रिंशत् तावत्य एव तलकूर्च्चगुल्फेषु । तावत्य एव जङ्घायाम् । दशजानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । षष्टिं कट्याम् । अशीतिं पृष्ठे । पार्श्वयोः षष्टिः । उरसि त्रिंशत् ॥ षट्त्रिंशद्ग्रीवायाम् मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्नायुशतानि व्याख्यातानि । भवन्ति चात्र ।
स्नायूश्चतुर्व्विधा विद्यात्तास्तु सर्व्वा निबोध मे ।
प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च सुषिरास्तथा ॥
प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्धिषु चाप्यथ ।
वृत्तास्तु कण्डराः सर्व्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥
आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च सुषिराः खलु ।
पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ॥
नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता ।
भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता ॥
एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ॥
स्नायुभिर्ब्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः ।
न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न सिरा न च सन्धयः ॥
व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणाम् ।
यः स्नायुः प्रविजानाति वाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा ।
गूढं स शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

स्नाय्वर्म्म, [न्] क्ली, नेत्ररोगप्रभेदः । तस्य लक्षणं यथा,
“स्थिरं प्रस्तारि मांसाढ्यं शुष्कं स्नाय्वर्म्म पञ्चमम् ॥”
इति माधवकरः ॥ अन्यत् नेत्ररोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्नावा, [न्] पुं, (स्ना + “आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ।” उणा० ४ । ११२ । इति वनिप् ।) स्नायुः । इति केचित् ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ३९ । १० ।
“मांसेभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा ॥”
“स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसाः ।” इति तद्भाष्यम् ॥ * ॥ त्रि, रसिकः । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥)

स्निग्ध, क्ली, (स्निह + क्त ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धः, पुं, (स्निह्यति स्मेति । स्निह + अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः ।) वयस्यः । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ रक्तैरण्डः । सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्ध, त्रि, (स्निह + क्तः ।) स्नेहयुक्तः । मसृणः । (यथा, महाभारते । १ । १५३ । ८ ।
“अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापातदुःसहाः
देहेषु मज्जयिष्यामि स्निग्धेषु पिशितेषु च ॥”) तत्पर्य्यायः । चिक्कणम् २ मसृणम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ४६ ॥ आसृष्टम् ४ चिक्कम् ५ चक्षणम् ६ । इति वैश्यवर्गे शब्दरत्नावली ॥
“स्निग्धन्तु वत्सलो वत्सः स्नेहयुक्तजने भवेत् ।”
इति च विशेष्यनिघ्नवर्गे शब्दरत्नावली ॥

स्निग्धतण्डुल, पुं, (स्निग्धस्तण्डुलः ।) षष्टिशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धता, स्त्री, (स्निग्धस्य भावः । तल् ।) प्रियता । यथा,—
“हार्दं प्रियत्वं प्रियता स्निग्धतायां निगद्यते ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
स्नेहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धदारु, पुं, (स्निग्धं चिक्कणं दारु काष्ठं यस्य ।) सरलवृक्षः । इति जटाधरः । देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धपत्रक, पुं, (स्निग्धानि पत्राणि यस्य । कप् ।) गजरतृणम् । घृतकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धपत्रा, स्त्री, पुं, (स्निग्धं पत्रं यस्याः ।) बदरी ॥ इति जटाधरः ॥ पालक्यम् । काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धपिण्डीतक, पुं, (स्निग्धः पिण्डीतकः ।) मदनवृक्षविशेषः । यथा,—
“वाराहोऽन्यः कृष्णवर्णो महापिण्डीतको महान्
स्निग्धपिण्डीतकश्चान्यः स्थूलवृक्षफलस्तथा ॥
अन्यौ च मदनौ श्रेष्ठौ कटुतिक्तरसान्वितौ ।
छर्द्दनौ कफहृद्रोगपक्वामाशयशोधनौ ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धफला, स्त्री, (स्निग्धं फलं यस्याः ।) नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धा, स्त्री, (स्निग्ध + टाप् ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निट, क स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, स्नेटयति । इति दुर्गादासः ॥

स्नुः, पुं, (स्नु प्रस्रवणे + मितद्र्वादित्वात् डुः ।) सानुः । पर्व्वतस्य समभूभागः । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥

स्नुः, स्त्री, (स्नु + डुः ।) स्नायुः । यथा,—
“त्रिष्टुप् मांसात् स्नुतोऽनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ।
तस्योऽभिगासीत्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभो ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । । १२ । २८ ॥

स्नुक्, [ह्] स्त्री, (स्नुह + क्विप् ।) स्नुहीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

स्नुक्छदः, पुं, क्षीरकञ्चुकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

स्नुत, त्रि, (स्नु + क्तः ।) क्षरितजलादिः । इत्यमरः । ३ । १ । ९२ ॥ (सिक्तः । यथा, भागवते । १ । ११ । ३० ।
“ताः पुत्त्रमङ्कमारोप्य स्नेहस्नुतपयोधराः ।
हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥”)

स्नुषा, स्त्री, (स्नौति मनो यस्यामिति । स्नु प्रस्रवणे + “स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् ।” उणा० ३ । ६६ । इति सः । स च कित् ।) पुत्त्रवधूः । इत्यमरः । २ । ६ । ९ ॥ (यथा, रघुः । ८ । १४ ॥
“स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो
निवसन्नावसथे पुराद्बहिः ।
समुपास्यत पुत्त्रभोग्यया
स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥”)
श्वश्र्वा सह तस्या विरोधकारणं श्वश्रूशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ स्नुहीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्नुहा, स्त्री, (स्नुह + भागुरिमते टाप् । स्नुही वृक्षः इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १०५ ॥

स्नुहि, स्त्री, (स्नुह + इन् ।) स्नुही । इत्यमरटीका । २ । ४ । १०५ ॥

स्नुही, स्त्री, (स्नुहि + कृदिकारादिति ङीष् ।) वृक्षविशेषः । मनसासिज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । लोहुण्डः २ व्रजद्रुः ३ स्नुक् ४ गुडा ५ समन्तदुग्धा ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १०५ ॥ सिहुण्डः ७ सीहुण्डः ८ वज्रः ९ स्नुहा १० स्नुहि ११ गुडी १२ गुडः १३ । इति तट्टीका ॥ वज्री १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुधा १५ वज्रकण्टकः १६ कृष्णसारः १७ । इति जटाधरः ॥ अस्या दुग्धगुणाः ।
“बहुदोषे प्रयोक्तव्यमग्नितुल्यं सुधापयः ।”
इति राजवल्लभः ॥
राजनिर्घण्टोक्तपर्य्यायगुणौ सेहुण्डशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ तत्र मनसा पूज्या । यथा,—
“सुप्ते जनार्द्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसादेवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्व्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे देवीपुराणम् ॥

स्नेहः, पुं, (स्निह + घञ् ।) प्रेम । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥ (तल्लक्षणं यथा,—
“दर्शने स्पर्शने वापि श्रवणे भाषणेऽपि वा ।
यत्र द्रवत्यन्तरङ्गं स स्नेह इति कथ्यते” ॥)

स्नेहस्य दुःखमूलत्वम् । यथा —
"यत्र स्नेहो भयं तत्र स्नेहो दुःखस्य भाजनम् ।
स्नेहमूलानि दुःखानि तस्मिंस्त्यक्ते महत् सुखम् ॥"
इति गारुडे । ११३ । ५८ ॥
तैलादिरसभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघ. । २ । ८५ ।
"मृद्व्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते ।
प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया ॥"
यथा च मनु. । ५ । २४ ।
"यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भोज्यं भोज्यमगर्हितम् ।
तत् पर्य्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च यद्भवेत् ॥")
न्यायमते गुणविशेषः । जलीयपरमाणावयं नित्यः । अन्यत्र त्वनित्यः । तैलादावस्य प्रकर्षो वर्त्तते अतस्तेषां दाहो भवति यथा,—
"स्नेहो जलेऽणौ नित्योऽयमनित्योऽवयविन्यसौ ।
तैलान्तरे तत्प्रकर्षात् दहनस्यानुकूलता ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

स्नेहन, क्ली, (स्निह्यत्यनेनेति । स्निह + ल्युट् ।) तैलमर्द्दनम् । तत्पर्य्यायः । स्नेहः २ स्निग्धता ३ म्रक्षणम् ४ म्रक्षः ५ अभ्यङ्गः ६ अभ्यञ्जनम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्नेहयतीति । स्निह + णिच् + ल्युः । स्निग्धकारिणि, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"घृतं सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमिति ॥")

स्नेहप्रिय., पु, (स्नेहः प्रियो यस्य ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः ॥ तैलादिप्रिये, त्रि ॥

स्नेहबीज, पु, (स्नेहयुक्तानि बीजानि यस्य ।) पियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्नेहकारणे, क्ली ॥

स्नेहभू, पु, (स्नेहात् भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) श्लेष्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्नेहा भूरिति ।) स्निग्धभूमौ, स्त्री ॥ (स्नेहान्विता भूर्यस्येति स्निग्धभूमिविशिष्टे, त्रि ॥)

स्नेहरङ्ग, पु, (स्नेहेन रज्यते इति । रञ्ज + घञ् ।) तिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्नेहवती, स्त्री, (स्नेहोऽस्या अस्तीति । स्नेह + मतुप् । मस्य वः । ङीप् ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तैलादिरसविशिष्टे प्रीतिविशिष्टे च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ७१ ।
"एवमुक्तौ ततस्तेन पित्रा स्नेहवता तु तौ ।
गत्वा तस्य पुरं सख्यू रेमाते तेन धीमता ॥")

स्नेहवस्ति, स्त्री, (स्नेहस्य वस्तिः ।) अनुवासनवस्तिः । तैलपिच्किरी इति भाषा । यथा,—
"वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्च ततः परः ।
यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
एतद्विवरणं वस्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्नेहविद्ध, क्ली, (स्नेहेन विद्धम् ।) देवदारु । इति जटाधरः ॥

स्नेहा, [न्] पु, (स्निह्यतीति । स्निह + "श्वन्नुक्षन् पूषन्निति ।" उणा० १ । १५८ । इति कनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ बन्धुः । चन्द्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

स्नेहाश., पु, (स्नेहमश्नातीति । अश भोजने + अण् ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्नेहित., पुं, (स्नेहोऽस्य जातः । स्नेह + इतच् ।) बन्धुः । स्नेहयुक्ते, त्रि ॥

स्नेही, [न्] पुं, (स्नेहोऽस्यास्तीति । इनिः ।) वयस्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चित्रकरः । इति केचित् ॥ स्नेहयुक्ते, त्रि ॥

स्नेहु, पु, (स्निह्यतीति । स्निह + "शॄस्वृस्निहीति ।" उणा० १ । ११ । इति उः ।) रोगभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ चन्द्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

स्पद, इ ङ ईषत्कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, स्पन्द्यते । ङ, स्पन्दते चक्षुः । पस्पन्दे । काशे स्पन्द कुशे स्पन्द स्पन्दत्व शत्रुमस्तके । इत्यादौ गणकृतानित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु स्पन्दते स्पन्दः पचादित्वादच् ततः स्पन्द इवाचरति इति क्वौ सिद्धिः । इति दुर्गादासः ॥

स्पन्दः, पु, (स्पन्द + घञ् ।) स्फुरणम् । ईषत्कम्पनम् । यथा,—
"चक्षुःस्पन्दं भुजस्पन्दं तथा दुःस्वप्नदर्शनम् ।
शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ शमयाशु मे ।
अश्वत्थरूपो भगवान् प्रीयतां मे जनार्द्दनः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
अङ्गविस्फुरणे शुभाशुभफलं यथा,—
मनुरुवाच ।
"ब्रूहि मे त्वं निमित्तानि अशुभानि शुभानि च ।
सर्व्वधर्म्मभृतां श्रेष्ठ । त्वं हि धर्म्मविदुच्यसे ॥
मत्स्य उवाच ।
अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत् ।
अप्रशस्तं यथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
मनुरुवाच ।
अङ्गानां स्पन्दनञ्चैव शुभाशुभविचेष्टितम् ।
तन्मे विस्तरतो ब्रूहि येन स्युस्तद्विदो भुवि ॥
मत्स्य उवाच ।
पृथ्वीलाभो भवेत् मूर्द्ध्नि ललाटे रविनन्दन ।।
स्थानं विवृद्धिमायाति भ्रूनसोः प्रियसङ्गमः ॥
भृत्यलब्धिरक्षिदेशे दृगुपान्ते धनागमः ।
उत्कण्ठोपगमो मध्ये दृष्टं राजन् । विचक्षणैः ॥
दृग्बन्धने सङ्गरे च जयं शीघ्रमवाप्नुयात् ।
योषिल्लाभोऽपाङ्गदेशे श्रवणान्ते प्रिया श्रुतिः ॥
नासिकायां प्रीतिसौख्यं प्रियाप्तिरधरोष्ठयोः ।
कण्ठे तु भोगलाभः स्यात् भोगवृद्धिरथांसयोः ॥
सुहृत्स्नेहश्च बाहुभ्यां हस्ते चैव धनागमः ।
पृष्ठे पराजयो योधे जयो वक्षःस्थले भवेत् ॥
कुक्षिभ्यां प्रीतिरुद्दिष्टा स्त्रियाः प्रजननं स्तने ।
स्थानभ्रंशो नाभिदेशे अन्त्रे चैव धनागमः ॥
जानुसन्धौ परैः सन्धिर्बलवद्भिर्भवेन्नृप ।।
देशैकदेशनाशोऽथ जङ्घाभ्यां रविनन्दन ।॥
उत्तमं स्थानमाप्नोति पद्भ्यां प्रस्फुरणान्नृप ।।
सलाभञ्चाध्वगमनं भवेत् पदतले नृप ।॥
लाञ्छनं पिटकञ्चैव ज्ञेयं प्रस्फुरणं तथा ।
विपर्य्ययेन विहितं सर्वं स्त्रीणां विपर्य्ययम् ॥
दक्षिणेऽपि प्रशस्तेऽङ्गे प्रशस्तं स्याद्विशेषतः ।
अप्रशस्तं तथा वामे त्वप्रशस्तं विशेषतः ॥
अतोऽन्यथासिद्धिरजल्पनात्तु
फलस्य शस्तस्य च निन्दितस्य ।
अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां
कार्य्यं सुवर्णेन च तर्पणं स्यात् ॥"
इति मात्स्ये यात्रानिमित्तदेहस्पन्दनं नाम २४१ । ३—१४ ॥

स्पन्दन, क्ली, (स्पन्द + ल्युट् ।) प्रस्फुरणम् । ईषत्कम्पनम् । (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ११ ।
"गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म्म च ॥")

स्पर्द्धिता, [ऋ] त्रि, दुःखकारणम् । तच्च शत्रुदुर्ज्जनरोगादि । इति केचित् ॥

स्परिश, पु, स्पर्शः । इति केचित् ॥

स्पर्द्ध, ङ सङ्घर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) संहर्षः परिभवेच्छा । इति वोपदेवः ॥ ङ, स्पर्द्धते बलिनं बली । पस्पर्द्धे । इति दुर्गादासः ॥

स्पर्द्धा, स्त्री, (स्पर्द्ध + भिदादित्वादङ् । टाप् ।) संहर्षः । (यथा, महाभारते । १ । २१ । १७ ।
"महानदीभिर्बह्वीभिः स्पर्द्धयेव सहस्रशः ।
अभिसार्य्यमाणमनिशं ददृशाते महार्णवम् ॥")
क्रमसमुन्नतिः । साम्यम् । इति मेदिनी ॥

स्पर्श, क ङ ग्रहणे । श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, स्पर्शयते । इति दुर्गादासः ॥

स्पर्श, पु, (स्पृश स्पर्शने, स्पर्श ग्रहणे वा + घञ् ।) रुजा । दानम् । स्पर्शनम् । (यथा, उत्तररामचरिते । १ अङ्के ।
"विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च संमीलयति च ॥")
स्पर्शकः । सम्परायः । प्रणिधिः । इति मेदिनी ॥ उपतप्ता । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ वर्गाक्षरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । २ । ९ । ६ ।
"स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भ-
स्युपाशृणोत् द्विर्गदितं वचो विभुः ।
स्पर्शेषु यत् षोडशमेकविंशं
निष्किञ्चनानां नृप । यद्धनं विदुः ॥")
वायुः । इति केचित् ॥ कामिनां बन्धभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ कादिवर्गपञ्चकम् । यथा,—
"स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ॥"
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
स्पर्शः कादिवर्गपञ्चकम् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ न्यायमते त्वगिन्द्रियग्राह्यगुण-

विशेषः। त्वगुपकारकः। स च त्रिविधः। उष्णः। शीतः। अनुष्णाशीतः। पृथिव्याः स्पर्शः काठिन्यादिः पाकजः। जलपरमाणुस्पर्शो नित्यः। अन्यत्रानित्यः। वैशेषिकमते पार्थिवपरमाणुमात्रस्य पाकजस्पर्शः। नैयायिकमते तु द्व्यणुकादिस्पर्शोऽपि पाकजः। यथा,—

"स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः।
अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः॥
काठिन्यादि क्षिताविव नित्यतादि च पूर्ववत्।
एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्॥
तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये।
नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते॥"

इति भाषापरिच्छेदः॥

स्पर्शं निरूपयति। स्पर्श इति। उपकारक इति स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः। अनुष्णाशीतेति। पृथिव्या वायोः स्पर्शोऽनुष्णाशीतः जलस्य शीतः। तेजस उष्णः। काठिन्येति। कठिनसुकुमारस्पर्शः पृथिव्या एव इत्यर्थः। कठिनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः। पूर्ववत् जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्या इत्यर्थः। तद्भिन्नाः स्पर्शा अनित्या इत्यर्थः। एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम्। नान्यत्रेति। पृथिव्या हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिः पाकरसंयोगादुपलभ्यते। न हि शतधापि ध्मायमाने जलादौ रूपादिकं परावर्त्तते नीरे सौरभमौष्ण्यञ्च नयव्यतिरेकाभ्यामुपाधेरेवेति निलीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव रूपादीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति। नैयायिकानामिति नैयायिकानां मते द्व्यणुकादौ अवयविन्यपि पाको भवति। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥ *॥

पुराणमते एकादशविधस्पर्शो यथा। उष्णः १ शीतः २ सुखः ३ दुःखः ४ स्निग्धः ५ विशदः ६ खरः ७ मृदुः ८ श्लक्ष्णः ९ लघुः १० गुरुः ११। इति महाभारते मोक्षधर्म्मः॥ कठिनः। इति तत्रैव आश्वमेधिकपर्व्व॥ आचमनाङ्गस्पर्शनम् आचमनशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥ उच्छिष्टस्य स्पर्शनिषेधो यथा,—

"न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रगोब्राह्मणानलान्।
न चानलं पदा वापि न देवप्रतिमां स्पृशेत्॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे। १६। ३५॥

अथ उच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम्। आपस्तम्बः।

"भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तश्चाण्डालैः श्वपचेन वा।
प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्य्याद्विशोधनम्॥
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदां वा शतं जपेत्।
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति॥
भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत्।
अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पादः आमाशने तथा॥"

प्राजापत्यं स्नाने। अर्द्धोच्छिष्टो येन आचमनमास्ये निक्षिप्तं न तु निगीर्णः। दक्षः।

"पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः।
स्पर्शनं यदि गच्छेत्तु शवोदक्यान्त्यजैः सह॥
दिनमेकं चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वयम्।
दिनत्रयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम्॥"

काश्यपः।

"श्वशूकरान्त्यचाण्डालमद्यभाण्डरजस्वला।
यद्युच्छिष्टः स्पृशेत् तत्र कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्॥"

एतज्ज्ञानाभ्यासे। सान्तपने धेनुद्वयम्। ब्रह्मपुराणे।

"उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः।
उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा॥
उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः।
उभौ स्नानं प्रकुर्वतः सद्य एव समाहितौ॥"

अनुच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्तविवेकः॥ *॥ अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम्। काश्यपः।

"रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या।
त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् व्यासस्य वचनं यथा॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि।
षड्रात्रेण विशुध्येत्तु ब्राह्मणी कामचारतः॥
अकामतश्चरेदर्द्धं ब्राह्मणी सर्व्वजातिषु॥"

एतेन रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सवर्णरजस्वलास्पर्शे एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः। अकामतस्तदर्द्धं नक्तव्रतम्। असवर्णरजस्वलास्पर्शे त्रिरात्रपञ्चरात्रषड्रात्रोपवासाः। अकामतस्तदर्द्धं एतच्चतुर्थाहानन्तरं कर्त्तव्यम्।

"चाण्डालेन श्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला।
अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥
त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति।
तां निशान्तु व्यतिक्रम्य स्वजात्युक्तन्तु कारयेत्॥"

इति वचनान्तरदर्शनात्॥

एतत् कामतः। अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति। अज्ञाने बृहस्पतिः।

"पतितान्त्यश्वपाकैस्तु संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रन्तु द्वितीये द्व्यहमाचरेत्।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत्॥"

चतुर्थेऽह्नीति शुद्धिस्नानात् पूर्व्वम्। व्याघ्रः।

"रजस्वला यदा स्पृष्टा श्वजम्बुकखरैः क्वचित्।
निराहारा भवेत्तावत् यावत् स्नानेन शुध्यति॥"

अत्रापि बृहस्पत्युक्तदिनभेदव्यवस्था। वृद्धशातातपः।

"रजस्वले तु ये नार्य्यावन्योऽन्यं स्पृशतो यदि।
सवर्णे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतः परम्॥"

पञ्चगव्यपानं व्रतरूपं तेनोपवासः। ब्रह्मकूर्चमाह जाबालः।

"अहोरात्रोपोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः॥"

तदशक्तौ पुराणैकं दातव्यम्। उच्छिष्टशूद्रादिस्पर्शे बृहस्पतिः।

"शुना चोच्छिष्टया शूद्रा संस्पृष्टा द्व्यहमाचरेत्।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत्॥"

परतश्चतुर्थदिने स्नानात् पूर्वमिति ज्ञेयम्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ मत्स्यसूक्तोक्तास्पृश्यस्पर्शनप्रायश्चित्तं स्नानशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (त्रि, स्पर्शकः। आनन्दजनकः। यथा, भागवते। ३। २१। ८।

"श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणम्॥")

स्पर्शक, त्रि, (स्पृशतीति। स्पृश+ण्वुल्।) स्पर्शनकर्त्ता। स्पृशधातोः कर्त्तरि णकप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

स्पर्शन, क्ली, (स्पृश+ल्युट्।) दानम्। स्पर्शः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते। १। १०। १२।

"तस्मिन्नस्तधियः पार्था सहेरन् विरहं कथम्।
दर्शनस्पर्शनालापशयनासनभोजनैः॥"

सम्बन्धः। इति मल्लिनाथः॥ यथा, रघुवंशे। २। ५०।

"तदेव कल्याणपरम्पराणां
भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम्।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्न-
मृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः॥")

स्पर्शन, पुं, (स्पृशतीति। स्पृश+ल्युः।) वायुः। इत्यमरः। १। १। ६४॥

स्पर्शमणि, पुं, (स्पर्शप्रधानो मणिः। स्पर्शेन स्वर्णोत्पादकत्वात् तथात्वम्।) स्पर्शमात्रेण स्वर्णजनकप्रस्तरविशेषः। परशपातर इति भाषा। इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात्॥

स्पर्शमणिप्रभव, क्ली, (स्पर्शमणिः प्रभवो यस्य।) स्वर्णम्। इति शब्दरत्नावली॥

स्पर्शलज्जा, स्त्री, (स्पर्शात् लज्जा सङ्कोचनरूपत्रपा यस्याः।) लज्जालुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

स्पर्शशुद्धा, स्त्री, (स्पर्शे शुद्धा।) शतमूली। इति शब्दचन्द्रिका॥

स्पर्शस्यन्द, पुं, (स्पर्शेन स्यन्दते मूत्रयतीति। स्यन्द+अच्।) भेकः। इति केचित्॥

स्पर्शा, स्त्री, (स्पृशति परपुरुषमिति। स्पृश+अच्। टाप्।) कुलटा। इति धरणिः॥

स्पर्शानन्दा, स्त्री, (स्पर्शेन आनन्दो यासाम्।) अप्सरसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

स्प्रष्टृ, [ऋ] त्रि, (स्पृशतीति। स्पृश+तृच्।) उपतापकमात्रम्। रोगः। इत्येके। इत्यमरटीकायां भरतः। ३। २। १४॥

स्पश, ज बन्धवाधयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट्।) ज, स्पशति स्पशते। पस्पाश। अन्यस्थाने स्पर्शनं पठन्ति केचित्। इति दुर्गादासः॥

स्पशः, पुं, (स्पशतीति। स्पश+पचाद्यच्।) चरः। (यथा, महाभारते। १। १४७। २५।
"वयन्तु यदि दाहस्य बिभ्यत' प्रद्रवेमहि।
स्पशैर्नो घातयेत् सर्व्वान् राज्यलुब्ध' सुयोधनः॥")
अभिसर'। इत्यमर.। ३। ३। २१३॥ चरो गूढपुरुष। अभिसरो युद्धम्। प्राणनिरपेचो यो द्रव्यार्थं व्याड हस्तिन वा योधयति सोऽभिसर'। इत्येके। इमौ द्वौ स्पशौ। इति भरतः॥

स्पष्ट, त्रि, स्पश्यते स्मेति। स्पश+णिच्+क्तः। "वा दान्तशान्तेति।" ७। २। २७। इति साधु।) व्यक्तम्। तत्पर्य्याय'। स्फुटम् २ प्रव्यक्तम् ३ उल्वणम् ४। इत्यमर।७।१।८१॥ उद्रिक्तम् ५ प्रकटम् ६। इति जटाधर॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ४। १५। २२।
"भोः सूत हे मागध सौम्य वन्दिन्
लोकेऽधुना स्पष्टगुणस्य मे स्यात्।
किमाश्रयो मे स्तव एष योज्यता
मा मय्यभूवन् वितथा गिरो व ॥")

स्पष्टीकृत, त्रि, व्यक्तीकृतम्। कृधातौ परे स्पष्टशब्दादभततद्भावे च्विप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

स्पृ, न प्रो॰ रक्षापालने। इति कविकल्पद्रुम॥ (स्वा॰ पर॰-स॰क॰-सेट्।) न, स्पृणोति। इति दुर्गादास॥

स्पृक्का, स्त्री, पृक्का। स्पृश्यते सौगन्ध्यात् स्पृश सस्पर्शे बाहुल्यात् क' पृषोदरादित्वात् शस्य कः स्पृक्का दन्त्यादिरिति केचित्। इत्यमरटीकाया भरत। २।४।१२२॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ७७।५।
"त्वक्कुष्ठरेणुनलिका
स्पृक्कारसतगरवालकैस्तुल्यै।
केसरपत्रविमिश्रै-
र्नरपतियोग्य शिर'स्नानम्॥")

स्पृश, श औ स्पर्शि। इति कविकल्पद्रुम'॥ (तुदा॰ पर॰-सक॰-अनिट्।) श, स्पृशति। औ, अस्प्राक्षीत् अस्पृक्षत्। हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्र'। इति कुमार। इति दुर्गादास॥

स्पृशा, स्त्री (स्पृशतीति। स्पृश+क। टाप्।) भुजङ्गघातिनीक्षुपः। कङ्कालिका इति ख्याता। इति शब्दचन्द्रिका॥

स्पृशी, स्त्री, कण्टकारी। इत्यमरः। २।४।९३॥

स्पृष्टः, त्रि, (स्पृश+क्तः।) कृतस्पर्शः। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वधृतब्रह्मपुराणवचनम्।
"उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्र स्पृष्टस्तु तादृशः।
उपवासेन शुद्धि. स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा॥"

स्पृष्टास्पृष्ट, क्ली, (स्पृष्टेन आ सम्यक् स्पृष्टम्।) परस्परस्पर्शनम्। यथा,—
"अथ जातिगुणान् वक्ष्ये स्पृष्टास्पृष्ट महेश्वरि।।
अधमैः श्लिष्टसंस्पर्शे प्रायश्चित्त यथाविधि॥
ब्राह्मणस्य शवाङ्गस्य क्षत्रियाद्यै' कदाचन।
स्पृष्ट्वाचम्य हरि स्मृत्वा उपवासेन क्षत्रियः॥
व्रतस्थशूद्रस्पर्शेऽपि हरिसंस्मरणे शुचि।
सेवयोपस्पृशेद् यस्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते॥
ब्राह्मणो यस्तु शूद्रस्य सेवयोपस्पृशेत् क्वचित्।
स्नात्वाचम्य हरिं स्मृत्वा प्राणायामेन शुध्यति॥
शूद्रस्तु त्रिविधो ज्ञेयो व्रतस्थश्चोत्तमः स्मृत'।
कायस्थ' पावको मध्यो भिन्नाचारोऽधमो मतः॥
उत्तमैर्ब्राह्मणः स्पृष्ट उपस्पृश्य द्विज. शुचिः।
अधमः सूर्य्यगामग्निं स्पृष्टः शुध्यति ब्राह्मण'॥"
इति मत्स्यसूक्ते ३९ पटल'॥

स्पृष्टास्पृष्टि, व्य, (स्पृष्टेन स्पृष्टेन यत् भवति। "इच् कर्म्मव्यतिहारे।" ५। ४। १२७। इति इच्। "अन्येषामपि दृश्यते।" ६। ४। १३७। इति दीर्घः।) परस्परस्पर्शनम्। छोयाछुँयि इति भाषा। यथा, रत्नाकरे बृहस्पतिः।
"तीर्थे विवाहे यात्राया संग्रामे देशविप्लवे।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति॥
आपद्यपि च कष्टाया रुग्भये पीडिते तथा।
मातामित्रोर्गुरोश्चैव निदेशे वर्त्तनात्तथा॥"
स्पृष्टास्पृष्टि इत्यव्यय क्रियाव्यतीहारे। तथेति न दुष्यतीत्यर्थ.। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ मत्स्यसूक्ते ३८ पटलेऽप्यन्यत् द्रष्टव्यम्॥

स्पृष्टिः, स्त्री, (स्पृश+क्तिन्।) स्पर्श.। तत्पर्य्यायः। पृक्ति २। इत्यमर.। ३। २। ९॥ स्पर्शनम् ३। इति शब्दरत्नावली॥

स्पृह, त् क ईप्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा॰-पर॰-सक॰-सेट्।) ईप्स आप्तुमिच्छा। स्पृहयति। इति दुर्गादास'।

स्पृहणीयं, त्रि, (स्पृह+अनीयर्।) वाञ्छनीयम्। यथा, ऋतुसंहारे। १। १।
"प्रचण्डसूर्य्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः
सदावगाहक्षतवारिसञ्चयः।
दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो
निदाघकालः समुपागत. प्रिये॥"

स्पृहयालु', त्रि, (स्पृहयति तच्छील.। स्पृह+ "स्पृहिगृहिपतीति। ३। २। १५८। इति आलुच्।) स्पृहाशील:। लोभी। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, रघु। १४। ४५।
"प्रजावती दोहदशंसिनी ते
तपोवनेषु स्पृहयालुरेव॥")

स्पृहा, स्त्री, (स्पृह+अङ्। टाप्।) इच्छा। इत्यमरः। १। ७।२७॥ तस्या. निन्दाप्रशंसे यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे।३५।७३—७५, ८४—८५।
"तपो धन ब्राह्मणाना तप' कल्पतरुस्तथा।
तपस्या कामधेनुश्च सन्तत तपसि स्पृहा॥
ऐश्वर्य्ये क्षत्रियाणाञ्च वाणिज्ये च तथा विशाम्।
शूद्राणा विप्रसेवायां स्पृहा वेदेष्वनिन्दिता॥
क्षत्रियाणाञ्च तपसि स्पृहानैवप्रशंसिता।
ब्राह्मणानां विवादेषु स्पृहातीव विनिन्दिता॥
क्षत्रियाणां रणो धर्म्मो रणे मृत्युर्न गर्हित'।
रणे स्पृहा ब्राह्मणाना लोके वेदे विडम्बना॥
तपोधनाना विप्राणा वाग्बलाना युगे युगे।
शान्तिस्वस्त्ययन कर्म्म विप्रधर्म्मो न सङ्कर:॥"

स्पृह्यः, पुं, (स्पृह्यते इति। स्पृह+यत्।) मातुलुङ्गक। इति शब्दचन्द्रिका॥ वाञ्छनीये, त्रि॥

स्प्रष्टा. [ऋ] त्रि, (स्पृशतीति। स्पृश+तृच्।) उपतापकमात्रम्। इत्यमरः। ३। २। १४॥ रोगः। इत्येके। इति भरतः॥ (स्पर्शकः। यथा, महाभारते। १४। २०। २१।
"घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पञ्चम'।
मन्ता बोद्धा च सप्तैते भवन्ति परमर्त्विजः॥")

स्फट इ } शीर्णौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा॰-
स्फट } पर॰-अक॰-सेट्।) द्वावाद्यस्वरिणावोष्ठ्यवर्गद्वितीययुक्तौ। पञ्चमस्वरिणाविति भ्रमो हेयः। तथात्वे सजातीयतया स्फुटक् भिदौत्यादीनां सन्निधावेवापठिष्यत्। एव सख्यापि न सगच्छते। स्फुटिर्विशरणे इत्यनेनैवेष्टसिद्धे शेषधातोश्च वैयर्थ्यं स्यात्। अतएव रमानाथोऽपि स्फुटिर्विशरणे इत्यत्र उकारशून्य' स्फट इति कंचित् पठन्ति। पचादित्वादनि स्फटा फणा इति सुभूतिरित्यन्तमाह। इ, स्फण्ट्यते। स्फटति गात्रे बाणः। पस्फट पस्फाट स्फाटिकम्। इति दुर्गादासः॥

स्फट, पु, (स्फटतीति। स्फट+अच्।) फणा। इत्यमर.। १। ८। ९॥

स्फटा, स्त्री, (स्फट+अच्। टाप्।) फणा। इत्यमरः। १। ८। ९॥

स्फटिक, पु, (स्फट शीर्णौ+बाहुलकात् इकन्।) सूर्य्यकान्तमणि'। इति हलायुधः॥ स्वनामख्यातमणिः। फटिक् इति भाषा। तत्पर्य्याय'। स्फाटिकम् २ स्फाटकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ भासुरः ४ स्फाटिकोपलः ५ शालिपिष्टम् ६ धौतशिलम् ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सितोपल' ८ विमलमणि. ९ निर्म्मलोपलः १० स्वच्छ' ११ स्वच्छमणि' १२ अमररत्नम् १३ निस्तुषरत्नम् १४ शिवप्रियः १५। अस्य गुणादि यथा,—
"स्फटिक. समवीर्य्यश्च पित्तदाहार्त्तिदोषनुत्।
तस्याक्षमाला जपता दत्ते कोटिगुण फलम्॥"
तत्परीक्षा यथा,—
"यद्गङ्गातोयबिन्दुच्छविविमलतम निस्तुष नेत्रहृद्यं
स्निग्धं शुद्धान्तरालं मधुरमतिहिम पित्तदाहास्रहारि।
पाषाणे यन्निघृष्टं स्फुटितमपि निजा स्वच्छता नैव जह्यात्
तज्जात्य जातु लभ्य शुभमुपचिनुते शैवरत्नञ्च रत्नम्॥"
बिन्दुस्थाने विद्युदिति च पाठः। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्य्यस्फटिकादिकम्।
मणिरत्न सर शीत कषायं स्वादुलेखनम्।
चक्षुष्य धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम्।'
इति राजवल्लभ'॥ ६॥
तस्य उत्पत्तिपरीक्षे यथा,—
"कावेरविन्ध्ययवनचीननेपालभूमिषु।
लाङ्गली व्यकिरन्मेदो दानवस्य प्रयत्नतः॥

भाकाशशुद्ध तैलाख्यमुत्पन्न स्फटिक तत' ।
मृणालशङ्खधवल किञ्चिद्वर्णान्तरान्वितम् ॥
न तत्तुल्य हि रत्नानामथवा पापनाशनम् ।
संस्कृत शिल्पिना सद्यो मूल्य किञ्चिल्लभेत्तत' ॥"
इति गारुडे पूर्व्वविभागे । ७८।१—३ ॥०॥
तथा ।
"हिमालये सिंहले च बिन्ध्याटवितटे तथा ।
स्फटिक जायते चैव नानारूप समप्रभम् ॥
हिमाद्रौ चन्द्रसङ्काश स्फटिक तत् द्विधा भवेत् ।
सूर्य्यकान्तश्च तत्रैक चन्द्रकान्त तथा परम् ॥
सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्नि वमति यत् क्षणात् ।
सूर्य्यकान्त तदाख्यात स्फटिक रत्नवेदिभि. ॥
पूर्णेन्दुकरसंस्पर्शादमृतं स्रवति क्षणात् ।
चन्द्रकान्त तदाख्यातं दुर्लभ तत् कलौ युगे॥
अशोकपल्लवच्छायं दाडिमीबीजसन्निभम् ।
विन्ध्याटवितटे देशे जायते मन्दकान्तिकम् ॥
सिंहले जायते कृष्णमाकरे गन्धनीलके ।
पद्मरागभवे स्थाने विविधं स्फटिक भवेत् ॥
अत्यन्तनिर्म्मल स्वच्छ स्रवतीव जल शुचि ।
ज्योतिर्ज्ज्वलनमाश्लिष्टं सुक्ताज्योतीरस द्विज ॥
तदेव लोहिताकार राजावर्त्तसुदाहृतम् ।
आनील तत्तु पाषाण प्रोक्तं राजमय शुभम् ॥
ब्रह्मसूत्रमय यत्तु प्रोक्त ब्रह्ममयं द्विज ॥"
इति स्फटिकपरीक्षा । इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरु' ॥

टिका, स्त्री, स्फटिकारि । इति भावप्रकाश' ॥

टिकाचल, पु, (स्फटिकवत् शुभ्रोऽचल । स्फटिकस्य अचलो वा ।) कैलासपर्व्वत । इति हेमचन्द्र ॥

टिकात्मा, [न्] पु, (स्फटिक एव आत्मा स्वरूप यस्य ।) स्फटिक' । इति शब्दरत्नावली॥

टिकाद्रिभिद , पु, (स्फटिकाद्रि कैलासपर्वतमपि भिनत्ति वर्णेनेति । भिद+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति क ।) कर्पूर । इति केचित् ॥

टिकाभ्र , पुं, (स्फटिकवत् शुभ्रो यो अभ्र' स इव शुक्लत्वात् ।) कर्पूर । इति राजनिर्घण्ट' ॥

टिकारि, स्त्री, (स्फटिकस्य अरि. ।) श्वेतवर्णबणिग्द्रव्यविशेष । फट्किरी इति भाषा ॥ यथा,—
"नवसारयवक्षारस्फटिकारित एव काचवकयन्त्रे ।
खङ्गुशः पात्यं सत्व तद्धि महाद्रावक नाम ॥"
इति रत्नावली ॥
तद्रूपान्तराणि । स्फटिकारी । स्फटिकारिका । फट्करी । इति महाद्रावकप्रकरणे भैषज्यरत्नावली ॥

फटी, स्त्री. (स्फटतीति । स्फट+अच् । ङीष् ।) स्फटिकारि । तत्पर्य्याय । स्फटिकी २ श्वेता ३ शुभ्रा ४ रङ्गदा ५ रङ्गदृढा ६ दृढरङ्गा ७ रङ्गाङ्गा ८ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । प्रदरमेहकृच्छ्रवमिशोषदोषनाशित्वम् । दृढरङ्गदात्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ अपि च ।
"स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफव्रणान् ।
निहन्ति श्वित्रवोसर्पान् योनिसङ्कोचकारिणी ॥"
इति भावप्रकाश ॥

स्फड, इ क नर्म्मणि । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) यथा । स्फुडि क नर्म्मणि इत्यत्र नर्म्म इह परीहास: । आद्यस्वरीति कातन्त्राद्या । इति दुर्गादास: ॥

स्फर, श स्फूर्त्तौ । चले । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (तुदा०-पर०-अक०-सेट् ।) श, स्फरती स्फरन्ती । पस्फार । स्फरणं स्फुरणमित्यमर: । इति दुर्गादास: ॥

स्फरणं, क्ली, (स्फर+ल्युट् ।) स्फुरणम् । इत्यमर' । ३ । २ । १० ॥

स्फल, श चाले । स्फूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-पर०-अक०-सेट् ।) श, स्फलती स्फलन्ती । पस्फाल । सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलाविति रघु' । चालश्चलनम् । इति दुर्गादास' ॥

स्फाटक, क्ली, स्फटिकम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥ जलविन्दौ, पु । इति केचित् ॥

स्फाटिकं, क्ली, (स्फटिकमेव । स्वार्थे अण् ।) स्फटिकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५५ । १७ ।
"सहस्रस्तम्भा हेमवैदूर्य्यचित्रा
शतद्वारा तोरणस्फाटिकाख्याम् ।
सभामग्र्यां क्रोशमात्रायता मे
तद्विस्तारामाशु कुर्व्वन्तु युक्ता. ॥"
स्फटिकस्येदमिति । स्फटिक+अण् । स्फटिकसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।१।६३।१३।
"देवोपभोग्यं दिव्यञ्च आकाशे स्फाटिक महत् ।
आकाशग त्वा मद्दत्त विमानमुपपत्स्यते ॥")

स्फाटिकोपल , पु, (स्फाटिक उपल) स्फाटिकम् । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

स्फाटीक, क्ली, स्फटिकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्फात , त्रि, वृद्धियुक्त । स्फायधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्न । इति व्याकरणम् ॥

स्फाति , स्त्री, (स्फाय+क्तिन् ।) वृद्धि । इत्यमर । ३ । २ । ८ ॥

स्फाय, ई ङ वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) ई, स्फीत स्फात' । ङ, स्फायते पस्फाये । स्फायन्निर्मोकसन्धीति गणकृतानित्यत्वात् । इति रमानाथ: । वस्तुतस्तु स्फायते स्फाय पचादित्वादच् तत. स इवाचरतीति क्वौ शत्रन्तम् । इति दुर्गादास' ॥

स्फारं, क्ली, (स्फायते इति । स्फाय+"स्फायितञ्चीति ।" उणा० २ । १२ । इति रक् ।) प्रचुरम् । इत्यमर' । ३ । १ । ६३ ॥

स्फार , पु, (स्फाय+रक् । यद्वा, स्फुर चलने+घञ् । "स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ।" ६ । १ । ४७ । इति एच आत्वम् ।) विकट' । कनकादेर्व्वुद्वुद. । इति मेदिनी ॥ विपुले, त्रि । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १०१ ।
"भ्रमकटमकृत् स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितैस्त्रिभुवनजये मा पञ्चेषो करोति सहायताम् ॥")

स्फारणा, क्ली, (स्फर+णिच्+ल्युट् ।) स्फुरणम् । इत्यमरटीकायां रमानाथ ।२।३।१० ॥

स्फाल', पु, (स्फल चलने+घञ् । "स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ।" ६ । १ । ४७ । इति एच आत्वम् ।) स्फूर्त्ति: ।

स्फिक्, [च्] स्त्री, (स्फाय वृद्धौ+बाहुलकात् डिच् ।) कटिप्रोथ' । इत्यमर. । २।६।७५ ॥ (यथा, मनु । ८ । २८१ ।
"सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टज ।
कट्या कृताङ्को निर्व्वास्य' स्फिच वास्यावकर्त्तयेत् ॥")

स्फिक्घातनक', पु, (स्फिचं घातयतीति । स्फिच्+हन+णिच्+ल्यु । तत' स्वार्थे कम् ।) कट्फल । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्फिट, क हत्याम् । हिंसे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फेटयति । वृतिरन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादास' ॥

स्फिर, त्रि, (स्फाय वृद्धौ+"अजिरशिशिरशिथिलेति ।" उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन साधु ।) प्रचुरम् । इत्यमर । ३ । १ । ६३ ॥

स्फीत , त्रि, (स्फाय+क्त । "स्फाय. स्फी निष्ठायाम् ।" ६ । १ । २२ । इति धातो' स्फी ।) वर्द्धित' । यथा,—
"स्फीतान् जनपदांस्तत्र पुरग्रामव्रजाकरान् ।
खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च ॥"
इति श्रीभागवते । १ । ६ । ११ ॥
"स्फीतान् समृद्धान् देशान् । तत्र तस्या दिशि । पुरग्रामव्रजाकरान् तत्र पुराणि राजधान्य. । ग्रामा भृगुप्रोक्ता ।
'विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति ते ।
स तु ग्राम इति प्रोक्त शूद्राणा वास एव चेति ॥'
व्रजा गोकुलानि । आकरा रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि । तान् । खेटा' कर्षकग्रामा । खर्व्वटा गिरितटग्रामा. । भृगुप्रोक्ता वा ।
'एकतो यत्र तु ग्रामो नगर चैकत' स्थितम् ।
मिश्रन्तु खर्व्वट नाम नदीगिरिसमाश्रयमिति ॥'
वाट्य पूगपुष्पवाट्यस्ता' । वनानि स्वत' सिद्धवृक्षाणा समूहा । उपवनानि रोपितवृक्षाणा समूहा तानि च ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

स्फुट, इ क नर्म्मणि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) नर्म्मेह परीहास । इ क, स्फुण्टयति सखाय लोक. । चयमन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादास' ॥

स्फुट, इर् विश(स)रणे । इति कविकल्पद्रुम. ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-भेदने सक०-सेट् ।) इर, अस्फुटत् अस्फोटीत् । विशरणं भेदनञ्च ।

स्फोटयति गात्रं बाण । विसरण इति दन्त्य-मध्यपाठे विकसन इत्यर्थः । स्फोटति मल्लिका-कलिका ॥

स्फुट, क भिदि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फोटयति कण्टकं पदम् । इति दुर्गादास ॥

स्फुट, ड विसरणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, स्फोटन्ते नवकुड्मलानि कुटजप्रायेषु वृक्षेष्विति हलायुधः । इति दुर्गादास ॥

स्फुट, त् क विसरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) विसरणं विकसनम् । स्फुटयति चम्पककलिका । अपुस्फुटत् । इति दुर्गादास ॥

स्फुट, शि विकासे । इति कविकल्पद्रुम. । (तुदा०-पर०-अक०-सेट् ।) विकास इति कस ज गताविति दन्त्यान्तस्य घञि रूपं विपूर्व्वेणार्थान्तरवाचितया विकसनमित्यर्थः । शि, स्फुटति केतकीकोरक. । अस्फुटीत् पुस्फोट । इति दुर्गादास ॥

स्फुट, क हिंसे । आङ्पूर्व्वोऽयम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) आङ् उपसर्गः । क, आस्फोटयति । इति दुर्गादासः ॥

स्फुटः, त्रि, (स्फुटति प्रकाशते इति । स्फुट्+कः ।) व्यक्तः । (यथा, रघुः । ३ । ६३ ।

"अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्
किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥")

प्रफुल्लः । इति मेदिनी ॥ शुक्लः । इत्यजय ॥ भिन्न. । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥ * ॥ स्फुटग्रहा यथा,—

"स्यात् सस्कृतो मध्यफलेन मध्यो
मन्दस्फुट. स्यात् चलकेन्द्रमुक्तम् ।
विधाय शैघ्र्येण चलेन चैवं
खेटस्फुटं स्यादसकृत् फलाभ्याम् ॥"

कुजस्य विशेषमाह ।

"दलीकृताभ्यां प्रथम फलाभ्या
ततोऽखिलाभ्यामसकृत् कुजस्तु ।
स्फुटो रवीन्दू स्फुटनैव वेद्यौ
शीघ्राप्यतुङ्गस्य तयोरभावात् ॥"

इति सिद्धान्तशिरोमणि ॥

स्फुटन, क्ली, (स्फुट्+ल्युट् । कुटादित्वात् न गुण ।) विदरणम् । इत्यमर । ३ । २ । ५ ॥ विकसनम् । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्फुटबन्धनी, स्त्री, (स्फुट बन्धनं यस्या । ङीप् ।) पारावतपदी । नफट्का इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ स्फुटवल्कलीति केचित् ॥

स्फुटा, स्त्री, (स्फुटति विकाशते इति । स्फुट+क । टाप् ।) फटा । फणा । इत्यमरटीकायां रामाश्रम । ३ । २ । ५ ॥

स्फुटि, स्त्री, (स्फुटतीति । स्फुट+इन् ।) पादस्फोटरोग । निर्भिन्नकर्कटीफलम् । इति मेदिनी ॥

स्फुटित, त्रि, (स्फुट+क्त ।) विकसितः । इति हेमचन्द्र ॥ भिन्न । (यथा, मृच्छकटिके २ अङ्के ।

"असदृशजनसम्प्रयोगभीरो-
र्हृदयमिव स्फुटितं महागृहस्य ॥")

परिहसित । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् । व्यक्तीकृत । इति स्फुटशब्दार्थदर्शनात् ॥

स्फुटी, स्त्री, (स्फुटि+कृदिकारादिति ङीष् ।) पादस्फोटरोग । कर्कटीफलम् । फुटी इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

स्फुट्ट, क अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फुट्टयति । इति दुर्गादासः ॥

स्फुड, इ क नर्म्मणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) नर्म्म इह परीहासः । इ क, स्फुण्डयति सखायं लोक । पुस्फुण्डयिषति । आद्यस्वरीति कातन्त्राद्या । पञ्चमस्वरयुक्तो नर्म्मे । इति गोविन्दभट्ट । इति दुर्गादास ॥

स्फुड, इ ङ फुल्ले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) फुल्लं विकसनम् । इ, स्फुण्ड्यते । ङ, स्फुण्डते कुन्दकोरक. । पुस्फुण्डे । इति दुर्गादासः ॥

स्फुड, शि हृत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, स्फुडति । अस्फुडीत् । पुस्फोड । हृत्या वरणे । इति दुर्गादास ॥

स्फुत्करः, पु, (करोतीति । कृ+अच् । स्फुदित्यव्यक्तशब्दस्य कर. ।) अग्नि । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्फुत्कार, पु, फुत्कार. । स्फुदिति क्रियते इति स्फुत्शब्दपूर्व्वकृधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

स्फुर, शि स्फुर्त्तौ । चले । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) स्फुर्त्तिः प्रकाश । चलनं चलनम् । शि स्फुरति चामरम् । अस्फुरीत् । पुस्फोर । इति दुर्गादास ॥

स्फुर, पु, (स्फुरतीति । स्फुर+क ।) फलकम् । इति हेमचन्द्र ॥ (स्फुर+भावे घञ् ।) स्फुरणम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । ८ ।

स्फुरण, क्ली, (स्फुर+ल्युट् ।) किञ्चिच्चलनम् । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । स्फुरणम् २ । इत्यमर । ३ । २ । ८ ॥ स्फुलनम् ३ स्फोरणम् ४ स्फुर ५ स्फुरणा ६ स्फारणम् ७ । इति तट्टीका ॥ स्फूर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अङ्गस्फुरणस्य शुभाशुभफल यथा,—

"भूमौऽधुनाङ्गस्फुरितस्य सम्यक्
प्रत्येकमव्यक्तफलप्रभावम् ।
सर्व्वत्र यत्रावगते स्वचेष्टा-
दुत्पद्यते कर्म्मविपाकमवित् ॥
मूर्द्धि स्फुरत्याशु पृथिव्यवाप्तिः
स्थानप्रवृद्धिश्च ललाटदेशे ।
भ्रूघ्राणमध्ये प्रियसङ्गम स्यात्
नासाक्षिमध्ये च महायलाभ ॥
दृगन्तमध्यस्फुरणेऽर्थलाभोत्-
कण्ठौ क्रमाद्विस्फुरिते दृगादौ ।
जयो दृशाध स्फुरणे रण: स्यात्
प्रियश्रुति स्यात् स्फुरिते च कर्णे ॥
योषित्समृद्धि स्फुरिते च गण्डे
घ्राणे तु सौमुख्यमुदौ भवेताम् ।
भोज्येष्टसङ्गावधरोर्द्धयोश्च
स्कन्धे गले भोगविवृद्धिलाभौ ॥
स्पन्दो भुजस्येष्टसमागमाय
स्पन्दः करस्य द्रविणाप्तिहेतु ।
स्पन्दश्च पृष्ठस्य पराजयाय
स्पन्दो जयायोरसि मानवानाम् ॥
पार्श्वप्रकम्पे विषयस्य लाभ
कटिप्रकम्पे तु बलप्रमोदौ ।
नाभिप्रकम्पे निजदेशनाश
धनर्द्धिवस्तुश्च भुवि प्रकम्पे ॥
दु:खं धनान्त हृदयस्य कम्पे
स्फिक्पायुकम्पेऽपि च वाहनाप्ति ।
वराङ्गकम्पे वरयोषिदाप्ति-
र्मुष्के सकम्पे तनयस्य जन्म ॥
वस्तौ सकम्पे युवतिप्रवृत्ति.
दोषश्च कम्पे पुनरूरुपृष्ठे ।
ऊरु पुन स्यात् सुसहायलाभ
स्याज्जानुकम्पे त्वचिरेण सिद्धि ॥
जङ्घाप्रकम्पे निजदेशनाश
स्थानाप्तिरुद्‌र्ध्वचरणस्य कम्पे ।
यात्रा सलाभाङ्घ्रितलप्रकम्पे
पुंसां सदा दक्षिणदेहभागे ॥
स्त्रीणाञ्च वामावयवे प्रजात
स्पन्द फलानि प्रदिशत्यवश्यम् ॥"

इति वसन्तराजशाकुने नराङ्गितेऽङ्गस्फुरण प्रकरण चतुर्थम् ॥

स्फुरणा, स्त्री, (स्फुर+णिच्+युच् । टाप् ।) स्फुरणम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । १० ॥

स्फुरत्, [त्] त्रि (स्फुर+शतृ ।) कम्पनयुक्त । स्फूर्त्तिविशिष्ट । यथा,—

"गङ्गातुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रत्फणि-
स्फाजत्फूत्कृतिभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्
सम्भ्रमः ।
आनन्दामृतवापिका विदधती चित्त गिरोश-
प्रभो
स्वा पायान्नवसङ्गमे भगवती लज्जावती
पार्व्वती ॥"

इति काव्यचन्द्रिका ।

स्फुरित, क्ली, (स्फुर+क्त ।) स्फुरणम् । स्फुरणविशिष्टे, त्रि । यथा । भूमौऽधुनाङ्गस्फुरितं च सम्यक् इति । प्रिया श्रुति स्यात् स्फुरिते च । कर्णे इति च । वसन्तराजशाकुनम् ॥

स्फुर्च्छ, आ विस्मृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर० सक०-सेट् ।) क्विपि राल्लोपे स्फू स्फुरौ स्फुर । आ स्फूर्च्छित स्फूर्त्त तेन । स्फूर्च्छति कथा सद्यः । इति दुर्गादास ॥

स्फु(स्फू) र्ज, टु ओ आ वज्रनिर्घोषे ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) टु, स्फुर्जथु। ओ, स्फूर्णः। आ, स्फूर्जित स्फूर्ण तेन। वज्रनिर्घोषो वज्रकर्त्तृक-शब्द। स्फूर्जति वज्रम्। इति दुर्गादास ॥

स्फुर्ज्जक., पु, (स्फुर्ज्जतीति। स्फुर्ज्ज +ण्वुल्।) स्फुर्जकवृच्च। इत्यमरटीकाया रायमुकुटः ॥

स्फुर्जथु, पु, (स्फुर्ज्ज+अथुच्।) वज्रपतनजनित-शब्द। इत्यमरटीकाया भरत. ॥

स्फुल, शि स्फूर्त्तौ। चले। चये। इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-अक०-सेट्।) शि, स्फुलति अस्फुलीत् पुस्फोल। स्फूर्त्तिः प्रकाशः। चल. स्खलनम्। चय सञ्चय। इति दुर्गादास ॥

स्फुल, क्ली, (स्फलतीति। स्फुल स्फुर्त्तौ चले+क।) वस्त्रवेश्म। इति शब्दरत्नावली ॥ ताँबु इति भाषा ॥

स्फुलन क्ली, (स्फुल+ल्युट्।) स्फुरणम्। इत्य-मरटीकाया नीलकण्ठ ॥

स्फुलिङ्ग, त्रि, (स्फुल+इङ्गच्। यद्वा, स्फुत्-कारेण लिङ्गतीति। लिङ्ग+अच्।) अग्नि-कण। इत्यमर। १।१।६०॥ फिनकी इति फिन्कुटी इति च भाषा॥ द्वे अग्निचूर्णे। स्फुत्-कारेण लिङ्गति गच्छति स्फुलिङ्ग। इति तट्टी-काया भरत ॥ (यथा, महाभारते। ५। ४८। ५४।

"वल्मीककादुच्चरत सुभीमान्
विद्युत्स्फुलिङ्गानिव घोररूपान् ॥")

स्फुलिङ्गिनी, स्त्री, (स्फुलिङ्गोऽस्या अस्तीति। इनि। ङीप्।) अग्निसप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वा-विशेष। इति जटाधर ॥ (यथा, मुण्डकोप-निषदि। १। २। ४।

"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लोलायमाना इति सप्त जिह्वा ॥")

स्फूर्जक, पु, (स्फूर्जति अग्नौ क्षिप्त सन्निति। स्फूर्ज+ण्वुल्।) तिन्दुकवृच्च। इत्यमर।२। ४। ३८॥ स्फूर्जति वह्नौ क्षिप्त स्फूर्जक। टु ओ स्फूर्जावज्रनिर्घोषे ण्वक। स्फुर्जेर्वा दीर्घ अर्व्वेत्र इति परवाक्यात् स्फूर्ज्जक. स्फुर्जकश्च स्फुर्जो वज्र स इव दृढसारत्वात् स्फुर्जक इत्यन्ये। इति भरत ॥

स्फूर्जथु, पु, (स्फूर्जतीति। स्फूर्ज वज्रनिर्घोषे+अथुच्।) वज्रपातजनितशब्द। तत्पर्य्याय। वज्रनिष्पेष. २। इत्यमर।१।३।१०॥ स्फुर्जथु ३ विस्फूर्जथु. ४ विस्फुर्जथु ५ वज्रनिर्घोष ६। इति तट्टीका ॥

स्फूर्त्ति, स्त्री, (स्फूर्+क्तिन्।) स्फूरणम्। इत्य-मरटीकाया रमानाथ। ३। २। १०॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ८। ३२।

"असङ्गत्वविकाराभ्या विश्वलक्षणहीनता।
स्फूर्त्तिरूपत्वमेतस्य विश्ववद्भासन विदु. ॥")

स्फूर्त्तिमान्, [त्] त्रि, (स्फुर्त्तिरस्यास्तीति। स्फूर्त्ति+मतुप्।) पाशुपतः। यथा,—

"पाश्वार्थिकः पाशुपतश्चिद्रूप. स्फूर्त्तिमान्
मत. ॥"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्फूर्त्तिविशिष्टे, त्रि ॥

स्फेयान्, [स्] त्रि, (इदमनयोरतिशयेन स्फिरः। स्फिर+ईयसुन्। "प्रियस्थिरस्फिरेति।" ६। ४। १५७। इति स्फादेश.।) अतिशय। इति व्याकरणम् ॥

स्फेष्ठ, त्रि, (अयमेषातिशयेन स्फिर.। स्फिर+इष्ठन्। "प्रियस्थिरेति।" ६। ४। १५७। इति स्फादेश।) अतिशय.। इत्यमर.। ३। १। ११२ ॥

स्फोट., पु, (स्फुटतीति। स्फुट+अच्।) स्फोटक। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते। १। १२।

"स्फोटाः शीघ्र प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च
वर्द्धते ॥" ॥

स्फुट+भावे घञ्। विदारणम्। यथा, महा-भारते। ३। ११। ५८।

"तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्वलिनोस्तदा।
शब्द. समभवत् घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥"

स्फुटते व्यज्यते वर्णैरिति स्फुटत्यर्थो यस्मादिति वा। स्फुट विकसने+घञ्। शब्दव्यापार-विशेष। तथा चोक्तम्। "वर्णाना वाचकत्वा-नुपपत्तौ यद्बलादर्थप्रतिपत्ति स स्फोट इति वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्द. स्फोट. ॥" यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। १६। ५२।

"अक्षराणामकारस्त्व स्फोटस्त वर्णसंश्रय ॥")

स्फोटक., पु, (स्फुटतीति। स्फुट+ण्वुल्।) राग-विशेष। फोडा। इति भाषा। तत्पर्य्याय। पिडक २ गण्ड. ३। इति हेमचन्द्र ॥ स्फोट ४ विस्फोट ५। इति राजनिर्घण्ट ॥ अस्य विवरण विस्फोटशब्दे द्रष्टव्यम्। भेदकपरो-हासकयोस्त्रि ॥

स्फोटन, क्ली, (स्फुट+ल्युट्।) विदारणम्। इत्यमरटीकाया भरत। ३। २। ५॥ (यथा,-सुश्रुत। ६। ४२।

"शङ्कुस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तीव्राश्च वेदना।
शूलासक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्मात् शूलमिहोच्यते ॥")

प्रकाशनम्। इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥ (शब्दः। यथा, साहित्यदर्पणे। ३। २३२।

"भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्द्दंशबाहुस्फोटनतर्ज्जना ॥"

स्फोटयतीति। स्फुट+णिच्+ल्यु। भेदके, त्रि ॥ यथा, हरिवंशे। २४७। १२।

"शतपर्व्वमहारौद्र स्फोटन सर्व्वतोमुखम्।
प्रगृह्य रुचिर वज्र दीप्त रौद्राट्टहासिनम्।
दैत्यानयोधयत् सर्व्वान् महेन्द्र पाकशासन ॥")

स्फोटनी, स्त्री, मणिशङ्खवेधोपकरणम्। भोडरी इति ख्याता। यथा,—

"आस्फोटनी स्फोटनी च तथ त्वास्फोटनी
मता ॥"

इति भरतद्विरूपकोषः ॥

किञ्च।

"त्वास्फोटन्या वेधनी च स्फोटनी ह्रपदशिका।"

इति भरतधृतवाचस्पति ॥

स्फोटबीजक, पु, (स्फोटकारक बीज यस्य। तत कन्।) भल्लातक। इति राजनिर्घण्ट ॥

स्फोटा, स्त्री, सर्पफणा। इति केचित् ॥

स्फोटायन, पु, (स्फोट एव अयन परायण यस्य।) मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। कक्षीवान् २। इति हेमचन्द्र ॥

स्फोटिका, स्त्री, (स्फुटतीति। स्फुट+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) हापुत्रिका। इति त्रिकाण्डशेष. ॥ ग्रन्थान्तरे फोटिका इति पाठः ॥

स्फ्य, क्ली, खड्गाकारकाष्ठम्। यथा। स्फ्याग्नि-ष्टेज्याधिकरणञ्च। स्फ्यस्य खड्गाकारकाष्ठस्य भक्ताग्नेयनिमित्तकैश्यायामिष्टित्वेन प्रकृतिवद्-विकृतिरित्यतिदेशेन दर्शात्मकप्रकृतिधर्म्माणा प्राप्तौ पूर्व्वदिनप्रातःकालीन हवनीयदेवता-वाहनमपि प्राप्त तच्च तदानीं न विधीयते नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया प्रकृते श्वोभाविभक्ताग्नेयरूपनिमित्तसंशयेन प्रधानानधिकारिणोऽङ्गानधिकारात् तदुत्तर-दिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारसिद्धावपि नावाहनानुष्ठान आवाहनस्य पूर्व्वदिनप्रात-कालनैयत्यादितीज्याया आवाहन विनैवानु-ष्ठानमिति। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्म, व्य, श्लोकपादपूरणम्। इत्यमर। ३। ४। ५। (यथा, रामायणे। २। ६४। २२।

"यद्येतदशुभ कर्म्म न स्म मे कथये स्वयम्।
फलेन् मूर्द्धा स्म ते राजन् सद्य शतसहस्रधा ॥")

तद्योगे अतीतकाले कौविभक्तिर्भवति। यथा,

"हन्ति स्म रावण राम।"

इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

स्मय, पु, (स्मयनमिति। स्मि+अच्।) अद्भुत। गर्व्व। इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु। ५। १९॥

"ततो यथावद् विहिताध्वराय
तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय।
वर्णाश्रमाणा गुरवे स वर्णी
विचक्षण प्रस्तुतमाचचक्षे ॥")

स्मर, पु, (स्मरयति उत्कण्ठयतीति। स्मृ+णिच्+अच्। कामदेव.। इत्यमर। १। १। २६॥ (यथा, कुमारे। ४। ८।

"स्मरसि स्मर मेखलागुणै-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्।
च्युतकेशरदूषितेक्षणा-
न्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥" ॥

स्मृ+अप्।) स्मरणञ्च ॥

स्मरकूपक, पु, (स्मरस्य कूप इव कन्।) भगम्। इति त्रिकाण्डशेष ॥

स्मरकूपिका, स्त्री, योनिः। स्मरकूपकशब्दादाप्-प्रत्ययेन निष्पन्ना॥

स्मरगुरु', पु, (स्मरस्य गुरु' पिता। कृष्णावतारे प्रद्युम्नजनकत्वात् तथात्वम्।) विष्णु'। इति केचित्॥

स्मरगृहं, क्ली, (स्मरस्य गृहम्।) योनिः। इति जटाधर'॥

स्मरचक्रः, पु, (स्मरस्य चक्रमिव आकृतिर्यस्य।) रतिबन्धविशेष। यथा, स्मरदीपिकायाम्।
"धृत्वा वामकरेणोरुं स्वपादस्योपरिस्थितम्।
दृढञ्च रमते कामी स्मरचक्रप्रकीर्त्तितः॥"

स्मरच्छत्रं, क्ली, (स्मरस्य च्छत्रमिव।) योनिः। इति केचित्॥

स्मरण, क्ली, (स्मृ+ल्युट्।) स्मृतिः। तत्पर्य्यायः। आध्यानम् २ स्मृतिः ३। इति हेमचन्द्रः॥ चिन्ता ४ चर्चा ५। इति जटाधर'॥ (यथा, कुमारे। ६। १८।
"सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम्।
अद्य तूच्चैस्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात् तव॥"
अलङ्कारविशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे। १०। ६६८॥
"सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते।"
यथा,—
"अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम्।
स्मरामि वदनं तस्याश्चारु चञ्चललोचनम्॥"
"मयि सकपटमित्यादौ च" स्मृतिः सादृश्यात्-भवं विनोत्थापितत्वान्नायमलङ्कार'। राघवा नन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात् स्मृतिमपि स्मर-णालङ्कारमिच्छन्ति। तत्रोदाहरणं तेषामेव यथा,—
"शिरीषमृद्वी गिरिषु प्रपेदे
यदा यदा दुःखशतानि सीता।
तदा तदास्याः सदनेषु सौख्य-
लक्षाणि दध्यौ गलदश्रु रामः॥"

स्मरणापत्यतर्पक', पुं, (स्मरणेन अपत्य तर्पय-तीति। तृप्+णुल्।) कच्छप। इति केचित्॥

स्मरदशा, स्त्री, (स्मरस्य दशा।) कामावस्था। तद्दशविधा यथा उज्ज्वलनीलमणि।
"नयनप्रीति प्रथम चिन्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्प'।
निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाश'।
उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येता' स्मरदशा दशैव स्युरित्याचचते॥"

स्मरध्वज, क्ली, (स्मरस्य ध्वजमिव।) योनिः। इति शब्दरत्नावली॥

स्मरध्वज, प, (स्मरस्य ध्वज इव।) वाद्यम्। इति हेमचन्द्र॥ लिङ्गम्। इति केचित्॥

स्मरध्वजा, स्त्री, (स्मरस्य ध्वजो गर्व्वो यया) ज्योत्स्नारात्रि। इति केचित्॥

स्मरप्रिया, स्त्री, (स्मरस्य प्रिया।) रतिः। इति जटाधरः॥

स्मरमन्दिरं, क्ली, (स्मरस्य मन्दिरम्।) योनिः। इति हेमचन्द्रः॥

स्मरलेखनी, स्त्री, (स्मरस्य लेखनीव।) शारिका-पक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

स्मरवल्लभ', पु, (स्मरस्य प्रद्युम्नस्य वल्लभः।) अनिरुद्ध'। इति केचित्॥

स्मरवीथिका, स्त्री, (स्मरस्य वीथिका।) वेश्या। इति राजनिर्घण्टः॥

स्मरवृद्धिसञ्ज्ञ', पु, (स्मरस्य वृद्धिर्यस्मात् स स्मर-वृद्धि। स एव संज्ञा यस्य।) कामवृद्धिक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥

स्मरसख', पु, (स्मरस्य सखा। समासे टच्।) चन्द्रः। इति केचित्॥ (स्मरस्य उद्दीपके, त्रि। यथा, रघु'। ८। ३६।
"पतिषु निर्व्विविशुर्मधुमङ्गनाः
स्मरसखं रसखण्डनवर्ज्जितम्॥")

स्मरस्तम्भः, पुं, (स्मरस्य स्तम्भ इव।) उपस्थः। इति शब्दरत्नावली॥

स्मरस्यन्दः, पु, (स्मरः स्यन्दो यस्य।) गर्द्दभ'। इति त्रिकाण्डशेष'॥

स्मरहर., प, (स्मरं हरति नाशयतीति। हृ+ हरतेरनुद्यमने अच्।) शिव'। इत्यमरः। १। १। ३५॥

स्मरागार, क्ली, (स्मरस्य आगारम्।) भगम्। इति शब्दरत्नावली॥

स्मराङ्कुश', प, (स्मरस्य अङ्कुश इव।) नखम्। इति शब्दरत्नावली॥

स्मराम्रः, पु, (स्मरोद्दीपक आम्र'।) राजाम्र'। इति राजनिर्घण्ट॥

स्मरासव, पु, (स्मरस्य आसव इव।) लाला। यथा,—
"स्मरासवो मुखसुरं पारि स्यात् पानभाज-नम्।"
इति त्रिकाण्डशेषः॥

मद्यभेदः। इति केचित्॥

स्मार्त्त, क्ली, (स्मृतेरिदम्। स्मृति+अण्।) स्मृतिशास्त्रोक्तकर्म्म। यथा,—
"श्रौत कर्म्म स्वयं कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाच-रेत्।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचारमन्ततः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

अपि च।
"श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी।
अविरोधे सदा कार्य्यं स्मार्त्त वैदिकवत् सता॥"
इति श्राद्धतत्त्वम्॥

स्मार्त्त', त्रि, (स्मृतेरिदमिति। अण्।) स्मृति-सम्बन्धीय। (यथा, मनु। १। १०८।
"आचार' परमो धर्म्म' श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च।
तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विज॥")
स्मृतिशास्त्रव्यवसायी। स्मृतिशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

स्मि, क ङ अनादरे। इति कविकल्पद्रुम'॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-अनिट्।) दन्त्यादि'। क ङ, स्माययते। इति दुर्गादास'॥

स्मिट, क अनादरे। स्नेहे। इति कविकल्पद्रुम'॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) ओष्ठ्यवर्गशेष-युक्तः। क, स्मेटयति। इति दुर्गादासः॥

स्मितं, क्ली, (स्मि ङ ईषद्धसनम्+क्तः।) ईष-द्धास्यम्। इत्यमरः। १। ७। ३४॥ (यथा, महाभारते। १। १५३। २२।
"विलज्जमानेव नता दिव्याभरणभूषिता।
स्मितपूर्व्वमिदं वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत्॥"
विकसिते, त्रि। इति त्रिकाण्डशेष'॥ (यथा, माघे। ६। ५४।
"स्मितसरोरुहनेत्रसरोजला-
मतिसिताङ्गविहङ्गहसद्विषम्॥")

स्मील, निमेषणे। इति कविकल्पद्रुम'॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ओष्ठ्यवर्गशेषयुक्त। स्मीलति चक्षुः पक्ष्मभिराहत स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

स्मृ, स्मृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक० अनिट्।) स्मरति। स्मृतिर्ज्ञानविशेष। तथा च।
"सम्बिल्लिङ्गवती द्वेधा स्मृत्यनुभवभेदिका॥"
इति तार्किका'॥
तेन णौ अण्यन्तकर्त्तुः कर्म्मत्वम्। गुरुः शिष्य शास्त्रं स्मारयति। इति दुर्गादास'॥

स्मृ, म औत्सुक्ये। इति कविकल्पद्रुम'॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सक० इति केचित्-अनिट्।) म, स्मरयति। उत्क' उत्कण्ठित, तस्य भाव औत्सुक्यमुत्कण्ठा। आध्याने इति प्राञ्च। आ समन्तात् ध्यानमाध्यान इति कश्चित्। उत्-कण्ठिका इति काशिकावृत्तिवोपदेवौ। उत्-कण्ठापूर्व्वकं स्मरणमिति वृद्धा'। मुहुरनुस्मर-यन्तमनुचपं त्रिपुरदाहमिति किराते। इति दुर्गादासः॥

स्मृत, त्रि, (स्मृ+क्त।) स्मृतिविषयः। ज्ञात-स्मरण। यथा,—
"आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृत।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मत॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥

स्मृतिः, स्त्री, (स्मृ+क्तिन्।) अनुभूतविषय ज्ञानम्। इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्ट॥ स्वाश्रयाश्रितक्रियाजन्यसंस्कारजन्यज्ञानम्। इति रसमञ्जरी॥ अनुभव-संस्कार-जन्य-ज्ञानम्। यथा,—
"सम्बिल्लिङ्गवती द्वेधा स्मृत्यनुभवभेदिका॥"
इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादास॥
किञ्च।
"विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता।
अनुभूति' स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्व्विधा।"
इति भाषापरिच्छेद॥

अन्यच्च ।

"अनुभूत प्रियादिनामर्थाना चिन्तनं स्मृतिः ।
तत्र कम्पाङ्गवैवर्ण्यश्वासनिश्वसितादयः ॥"

इत्युज्ज्वलनोलमणिः ॥

तत्पर्य्याय । चिन्ता २ आध्यानम् ३ । इत्यमर । १ । ७ । २९ ॥ चिन्तिया ४ । इति भरतधृतरभसः ॥ चिन्त ५ । इति चौरस्वामी । आध्या ६ । इति रामाश्रम ॥ चिन्तिति ७ ध्यानम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्मरणम् ९ चर्चा १० । इति जटाधरः ॥ सा तु गर्भस्थस्य अष्टभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ * ॥ स्मृतिकारकौषध यथा,—

"शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्च्चला ।
अभया च गुडूची च अटरूषकवाकुची ॥
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृत प्रस्थ विपाचयेत् ।
कण्टकार्य्या रस प्रस्थ वृहत्या च समन्वितम् ॥
एतद्ब्राह्मीघृत नाम स्मृतिमेधाकर परम् ॥"

इति गारुडे १९८ अध्याय ॥ * ॥

मन्वादिमुनिप्रणीतशास्त्रविशेषः । स्मरन्ति वेदमनया स्मृतिः । महर्षिभिर्वेदार्थचिन्तनं स्मृति । तद्योगात् अन्योऽपि स्मृतिरिति मुकुटः । स्मृतिकर्त्तॄणा नामानि धर्म्मशास्त्रशब्दे द्रष्टव्यानि । तत्र मनो. स्मृते. प्राधान्यम् । यथा,—

"वेदार्थोपनिबन्धृत्वात् प्राधान्यं हि मनो स्मृतम् ।
मन्वर्थविपरीता तु या स्मृति सा न शस्यते ॥"

इतिकुल्लूकभट्टधृतवृहस्पतिवचनम् ॥

तत्पर्य्याय । धर्म्मसंहिता २ । इत्यमर । १ । ६ । ६ ॥ धर्म्मशास्त्रम् ३ । इति जटाधर ॥ संहिता ४ श्रुतिजीविका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स च सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविध । यथा,—

"तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्त्रिगुणान्विताः ।
सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा शुभदर्शने ॥
वाशिष्ठ चैव हारीत व्यास पाराशर तथा ।
भारद्वाज काश्यपञ्च सात्त्विका मुक्तिदा शुभा ॥
च्यावन याज्ञवल्क्यञ्च आत्रेय दाक्षमेव च ।
कात्यायन वैष्णवञ्च राजसा स्वर्गदा मता ॥
गौतम बार्हस्पत्यञ्च संवर्त्तञ्च यम स्मृतम् ।
साङ्ख्य चौशनस देवि तामसा निरयप्रदा ॥
किमत्र बहुनोक्तेन पुराणेषु स्मृतिष्वपि ।
तामसा नरकायैव वर्जयेत्तान् विचक्षण ॥
अतो ऽत्र राजस कर्म्म तामसञ्च वरानने ।
प्राणान्ते नैव कुर्य्याद्वै विवेकी तत्त्ववित्तर ॥
विना तु सात्त्विक कर्म्म यत्रासाधारणं हरे ।
कदाचिद्राजस कार्य्य मानसैस्तामस न तु ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणोपपुराणेष्वागमेषु च ।
संहितातन्त्रशास्त्रेषु गिरिजे यामलादिषु ।
पञ्चरात्रादिष्वपीह सारो य सात्त्विको मत ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्याय. ॥

स्मृतिमान्, [त्] त्रि, (स्मृतिर्विद्यतेऽस्येति । स्मृति+मतुप् ।) स्मृतिविशिष्टः । चिन्तावान् । (यथा, मनुः । ७ । ३४ ।

"अनुरक्तः शुचिर्दक्ष स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥")

स्मृतिविरुद्ध., त्रि, (स्मृतेर्विरुद्ध ।) धर्म्मशास्त्रविपरीत । यथा, कूर्म्मपुराणे हिमालय प्रति देवीवाक्यम् ।

"यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषा हि तामसी ॥
करालभैरवञ्चैव यामल वाम यत् कृतम् ।
एवमादीनि चान्यानि मोहनार्थानि तानि वै ॥
मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषा भवार्णवे ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

स्मृतिशास्त्र, क्ली, (स्मृतिरेव शास्त्रम् ।) धर्म्मसंहिता । यथा, एकादशीतत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

"स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति ॥"

स्मृतिहेतु, पु, (स्मृतेर्हेतु ।) स्मरणकारणम् । तत्पर्य्याय । वासना २ संस्कारः ३ भावना ४ । इति जटाधर ॥

स्मृत्यपेत, त्रि, (स्मृतेरपेत ।) स्मृतिविरुद्धः । इति केचित् ॥

स्मेर, त्रि, (स्मि ङ ईषद्धसने+"नमिकम्पिस्म्यजसकमहिसदीपो र ।" ३ । २ । १६७ । इति र ।) विकशित । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १०० ।

"कान्ति काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणी सुधास्पर्द्धिनी ॥
स्मेरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा ॥")

ईषद्धसनशील । इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ७० ।

"इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्य्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठित त्वया
महाजन स्मेरमुखो भविष्यति ॥")

स्मेरविष्किर, पु, (स्मेर प्रफुल्ल विष्किर पक्षी ।) मयूर । इति केचित् ॥

स्यद, पु, (स्यन्द+घञ् । "स्यदो जवे ।" ६ । ४ । २८ । इति निपातनात् साधु ।) वेग । इत्यमर । १ । १ । ६७ ॥

स्यन्द, ऋ ङ व ऌ स्रुतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० आ०-सक०-वेट् ।) अन्तस्थाद्ययुक्त । ऋ, असस्यन्दिष्ट अस्यन्त । ङ, स्यन्दते । व, स्यन्त्स्यति स्यन्दिष्यति । ऌ, अस्यदत् । स्रुति क्षरणम् । प्रस्यन्दस्यदगत्सलुब्धसधुपेत्यत्र गणकृतानित्यत्वमिति रमानाथ । वस्तुतस्तु प्रस्यन्दते प्रस्यन्दः पचादित्वादच् ततः प्रस्यन्द इवाचरतीति क्वौ शत्रन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

स्यन्द, पु, स्यन्दनम् । स्यन्दधातोर्घञ् प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ ।२४ ।

"तदमन्दमजस्यन्दसुन्दरेय निपीयताम् ।
श्रोत्रशुक्तिपुटै स्पष्टमङ्ग राजतरङ्गिणी ॥"

रोगविशेष. । यथा, सुश्रुते । २ । ४६ ।

"स्यन्दाग्निसादच्छर्द्दिरादीनामयान् जनयेद्बहून्

खेदोऽत्र म. । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते । ५ । ११ । ९ ।

"यत्रोदिते तस्य समानसूत्रनिपाते निम्लोचति यत्र क्वचन स्यन्देनाभितपतीति ॥")

स्यन्दन, क्ली, (स्यन्द+ल्युट् ।) क्षरणम् । (स्यन्दते इति । स्यन्द+"बहुलमन्यत्रापि ।" उणा० २ । ७८ । इति युच् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥ गमनञ्च ॥

स्यन्दन, पु, (स्यन्दते चलतीति । स्यन्द+युच्) चक्रयुक्तयुद्धप्रयोजनयानम् । रथ इति ख्यातम् (यथा, रघु । १ । ३६ ।

"स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेक स्यन्दनमास्थितौ ।
प्रावृषेण्य पयोवाह विद्युदैरावताविव ॥")

तिनिशवृक्ष । इत्यमर । २।४।२६ ॥ वृत्ताईडिम्भेद । इति हेमचन्द्र ॥ वायुः । इति केचित् ॥ शीघ्रे, त्रि ॥ (स्यन्दके, च त्रि ॥ यथा, कथासरित्सागरे । १०३ । ६२ ।

"ग्रहैः परिवृत चन्द्रमवतीर्णमिवाम्बरात् ।
रूपोपमानमन्येषामस्तस्यन्दन द्वयोः ॥")

स्यन्दनद्रुम, पुं, (स्यन्दन एव द्रुम ।) तिनिशवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

स्यन्दनारोह, पु, (स्यन्दनमारोहतीति । आ+रुह+अण् ।) रथस्थितयोद्धा । रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥

स्यन्दनि, पु, तिनिशवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

स्यन्दनी, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द+ल्यु । ङीप् ।) लाला । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूत्रनाडीति केचित् ॥

स्यन्दिनी, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द+णिनि । ङीप् ।) लाला । इत्यमर । २ । ६ । ६७ ॥

स्यन्दी, [न्] त्रि, स्रवति य । स्रावक । स्यन्दधातोर्णिन्प्रत्ययेन निष्पन्न । इत्यमरटीकाया रामाश्रम ॥ (यथा उत्तररामचरिते १ अङ्के ।

"जीवयन्निव ससाध्वसश्रम-
स्वेदबिन्दुरधिकण्ठमर्प्यताम् ।
बाहुरैन्दवमयूखचुम्बित-
स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रम ॥")

स्यन्न, त्रि, (स्यन्द+क्त । स्रुत । इत्यमर । ३ । १ । ९२ ॥ (यथा, भट्टि । ५ । ८३ ।

"अथायास्यन् कषायाक्ष स्यन्नस्वेदकणोल्वण ।
सन्दर्शितान्तराकूतस्तामवादीद्दशानन ॥")

स्यन्नवीण, त्रि, (स्यन्ना वीणा यत्र ।) स्रुत । इति हेमचन्द्र ॥

स्यम, उ ण श ध्वनने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-पर० सक०-सेट् क्त्वावेट् ।) अन्तस्थादियुक्त । उ, स्यमित्वा स्यान्त्वा । ण, स्येमतु सस्यमतु । श, स्यमती स्यमन्ती । इति दुर्गादासः ॥

स्यम,ज क वितर्के। इति कविकल्पद्रुमः ॥(चुरा०-उभ०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। अस्य स्वार्थे णौ ह्रस्वो न स्यात् प्रेरणे णौ तु स्यादेवेति प्राञ्चः। स्यमते मनीषादित्वात् सिद्धिः। ज क, स्यामयति स्यमयति लोकः पुरुषं स्थाणुत्वेन। इति दुर्गादासः ॥

स्यम, व् क ध्वाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। स्यमयति। इति दुर्गादासः ॥

स्यमन्तक, पुं, श्रीकृष्णस्य हस्तमणिः। यथा,—
"मणिः स्यमन्तको हस्ते भुजमध्ये तु कौस्तुभः।"
इति हेमचन्द्रः॥ * ॥

अथ स्यमन्तकोपाख्यानम्।

श्रीशुक उवाच।

"आसीत् सत्राजितः सूर्य्यो भक्तस्य परमः सखा।
प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात् स च तुष्टः स्यमन्तकम्॥
स तं बिभ्रन्मणिं कण्ठे भ्राजमानो यथा रविः।
प्रविष्टो द्वारकां राजन् तेजसा नोपलक्षितः॥
तं विलोक्य जना दूरात्तेजसा मुष्टदृष्टयः।
दीव्यतेऽक्षैर्भगवते शशंसुः सूर्य्यशङ्किताः॥
नारायण नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर।
दामोदरारविन्दाक्ष गोविन्द यदुनन्दन॥
एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते।
मुष्णन् गभस्तिचक्रेण नृणां चक्षूंषि तिग्मगुः॥
नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः।
ज्ञात्वाद्य गूढं यदुषु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो॥

श्रीशुक उवाच।

निशम्य बालवचनं प्रहस्याम्बुजलोचनः।
प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन्॥
सत्राजित् स्वगृहं श्रीमत् कृतकौतुकमङ्गलम्।
प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेशयत्॥
दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो।
दुर्भिक्षमार्य्यरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः॥
न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः।
स याचितो मणिं क्वापि यदुराजाय शौरिणा।
नैवार्थकामुकः प्रादात् याच्ञाभङ्गमतर्कयन्॥
तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम्।
प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्वने॥
प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केशरी।
गिरिं विशन् जाम्बवता निहतो मणिमिच्छता॥
सोऽपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं गले।
अपश्यन् भ्रातरं भ्राता सत्राजित् पर्य्यतप्यत।
प्रायः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः।
भ्राता ममेति तत् श्रुत्वा कर्णे कर्णेऽजपन् जनाः॥
भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्य्यशो लिप्तमात्मनि।
मार्ष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः॥
हतं प्रसेनमश्वञ्च वीक्ष्य केशरिणा वने।
तञ्चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः॥
ऋक्षराजबिलं भीमसन्धेन तमसावृतम्।
एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः॥
तत्र दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतम्।
हर्त्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकान्तिके॥
तमपूर्ब्बं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवत्।
तत् श्रुत्वाभ्यद्रवत् क्रुद्धो जाम्बवान् बलिनां वरः॥
स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः।
आसीत्तदष्टविंशाहमितरेतरमुष्टिभिः॥
क्षीणसत्त्वः स्विन्नगात्रस्तमाहातीवविस्मितः।
जाने त्वां सर्व्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलम्।
विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधीश्वरम्॥
इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः।
व्याजहार महाराज भगवान् देवकीसुतः॥
मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्षपते बिलम्।
मिथ्याभिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनामुना॥
इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जाम्बवतीं मुदा।
अर्हणार्थं स मणिना कृष्णायोपजहार सः॥
सत्राजितं समाहूय सभायां राजसन्निधौ।
प्राप्तिञ्चाख्याय भगवान् मणिं तस्मै न्यवेदयत्॥
सोऽनुध्यायंस्तदेवाघं बलवद्विग्रहाकुलः।
कथं मृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद्वाच्युतः कथम्॥
एवं व्यवसितो बुद्ध्या सत्राजित् स्वसुतां शुभाम्।
मणिञ्च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहार सः॥
भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप।
तवास्तु देवभक्तस्य वयञ्च फलभागिनः॥"
इति भागवते १० स्कन्धे ५६ अध्यायः॥

सौरभाद्रीयचतुर्थ्यां चन्द्रदर्शने तदुपाख्यानश्रवणविधिर्यथा, ब्रह्मपुराणे सिद्धार्थाधिकारे।
"नारायणोऽभिशस्तु निशाकरमगोचिषु।
स्थितस्तत्तुर्थ्यामथापि मनुष्यायापतेञ्च सः॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः।
पठेद्वाक्येयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः॥"
अभिशप्तः परीवादविषयीभूतः। सोऽभिशापः। भार्त्तेयिकावाक्यं विष्णुपुराणे।
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः।
सुकुमारक मारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयम्। आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

स्यमीक, पुं, (स्यमतीति। स्यमु शब्दे+"स्यमेरीट् च।" उणा० ३।४६। इति कन्। ईट् च।) वल्मीकम्। वृक्षविशेषः। इति मेदिनी॥ कालः। मेघः। इति केचित्॥

स्यमीका, स्त्री, नीलिका। इति मेदिनी॥

स्याल, पुं श्यालकः। इत्यमरटीकायां स्वामी। २।६।३२॥ (यथा कथासरित्सागरे।४।८६।
"अतः स्यालः स ते किञ्चित् त्वद्गुणैः समवाप्स्यते॥")

स्युन, क्ली, आह्लाद। इति केचित्॥

स्यूतः, त्रि, (षिव्यु तन्तुसन्ताने+क्तः। च्छ्वोरिति ऊठ्।) स्वितः। तन्तुसन्ततम्। वीना इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। ऊतम् २ उतम् ३। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। ३।१५७।४२।
"बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः।
मत्स्योऽआमिषेव स्यूतास्यः कथमद्य भविष्यसि॥")

स्यूतः, पुं, (षिव+क्तः।) सूत्ररचितभाण्डम्। थोकड़ा इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। प्रसेवः २। इत्यमरः। २।९।२६। स्यूनः ३ स्योनः ४ धौतकटः ५ स्योतः ६। इति भरतः॥

स्यूतिः, स्त्री, (षिव+क्तिन्। ऊठ्।) सूच्यादिना वस्त्रादिसीवनम्। सीयनी इति सेलाइ इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। सेवनम् २ सीवनम् ३। इत्यमरः। ३।२।५॥ ऊतिः ४ व्यूतिः ५। इति शब्दरत्नावली॥

स्यूनः, पुं, (सीव्यते इव येनेति। षिव+"सिवेष्टेर्यूँ च।" उणा० ३।९। इति नः। टेर्यूँ च।) किरणः। सूर्य्यः। इति मेदिनी॥ स्यूतः। थुकड़ी इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः। २।९।२६॥ शब्दरत्नावली च॥

स्यूम, क्ली, (षिव+"अविसिविसिशुषिभ्यः कित्।" उणा० १।१४३। इति मन्। ज्वरत्वरेत्यूट्।) जलम्। रश्मिः। इति सचित्रसारोद्धारादिवृत्तिः॥

स्यूमः, पुं, (षिव+मन्। ऊठ्।) किरणः। इत्युणादिकोषः॥

स्योतः, पुं, स्यूतः। इत्यमरटीकायां भरतः। २।९।२६॥

स्योन, पुं, (षिव+बाहुलकात् केऽनोऽपि नः ऊडादेशो गुणश्च। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः। ३।९।) धौतकटः। थुकड़ी इति भाषा॥ इत्यमरटीकायां भरतः। २।९।२६॥ सूर्य्यः। किरणः। इति मेदिनी॥ आनन्दे, क्ली। इति केचित्॥

स्रंसनं, क्ली, (स्रंस+ल्युट्।) ऊर्द्ध्वगतदोषस्याधोनयनम्। इति सुश्रुतटीका॥ (यथा, सुश्रुते। ६।१०।
"पित्तस्यन्दे पैत्तिके चाधिमन्थे
रक्तास्रावः स्रंसनञ्चापि कार्य्यम्॥"
अथ पतनम्। स्रंश। इति स्रंसधात्वर्थदर्शनात्॥ * ॥ स्रंसयतीति। स्रंस+णिच्+ल्यु। अथ पतनकारके, त्रि। यथा, सुश्रुते। १।४६।
"स स्रंसनं कटुकं पाके लघुवातकफापहम्॥")

स्रंसिनीफल, पुं, शिरीषवृक्षः। इति शब्दमाला॥

स्रंसी, [न्] पुं, (स्रंसते इति। स्रंस+णिनिः।) पीलुवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२८॥ अथ,-पतनशीले, त्रि॥

स्रक, इ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।)-इ, स्रङ्क्यते। ङ, स्रङ्कते। इति दुर्गादासः॥

स्रक्, [ज्] } स्रग्, [ज्] } स्त्री,(सृजति शोभामिति सृज्यते इति वा। सृज+ऋत्विगादिना कर्त्तरि कर्म्मणि वा क्विन्।) माल्यम्। मूर्द्ध्नि न्यस्तपुष्पदाम। इत्यमरः। २।६।१३५॥ (यथा, मनुः। ४।६६।
"उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्।
उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च॥")
अस्याः पर्य्यायादि मालाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

स्रग्वान्, [त्] त्रि, (स्रक् विद्यतेऽस्येति । स्रज्+मतुप् । मस्य व: ।) माल्यविशिष्ट: । इति व्याकरणम् ॥

स्रग्वी, [न्] त्रि, (स्रगस्त्यस्येति । स्रज्+"अस्मायामेधास्रजो विनि.।" ५ । २ । १२१ । इति विनि: ।) माल्यविशिष्ट: । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघु: । १७ । २५ ।

"आमुक्ताभरण: स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् ।
आसीदतिशयप्रेक्ष्य. स राजश्रीवधूवर: ॥")

स्रजिष्ठ:, त्रि, (अयमेषामतिशयेन स्रग्वी । स्रग्विन्+इष्ठ ।"विन्मतोर्लुक ।" ५ । ३ । ६५ । इति विनो लुक् ।) माल्यविशिष्ट: ॥

स्रजीयान्, [स] त्रि,(अयमनयोरतिशयेन स्रग्वी । स्रग्विन्+ईयसुन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५।३।६५। इति विनो लुक् ।) माल्यविशिष्ट: ।

स्रज्वा, स्त्री, प्रजापति । रज्जु: । तन्तुपटसङ्घात: । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति: ॥

स्रष्ट्, स्त्री, वानदार्ब्बं । इति केचित् ॥ सृधधातोरूपत्ययेन निष्पन्न. । तालव्यशकारादि साधुपाठ ॥

स्रन्भ, उ ङ प्रमादे । इति कविकल्पद्रुम ॥ भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) प्रमादोऽनवधानता । उ, स्रम्भिता स्रब्ध्वा । ङ, स्रम्भते धर्म्मे नीच । इति दुर्गादास: ॥

स्रन्भ, ऌ उ ङ विश्वासे । इति कविकल्पद्रुम. ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) विश्वास शङ्कारहितोभाव: । ऌ, अस्रभत् । उ, स्रम्भित्वा स्रब्ध्वा । ङ, स्रम्भते पुत्रो मातरि । तालव्यादिरयमित्येके । इति दुर्गादास: ॥

स्रन्स, ऌ उ ङ भ्रंशे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) रेफयुक्त दन्त्यादि: । ऌ, अस्रसत् । उ, स्रंसित्वा स्रस्त्वा । ङ, स्रंसते । भ्रंश अध पतनम् । इति दुर्गादास: ॥

स्रन्स, ङ उ प्रसादे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) ङ, स्रंसते । उ, स्रंसित्वा स्रस्त्वा । प्रसाद. प्रसन्नीभाव: । इति दुर्गादास. ॥

स्रव, पु, (स्रु+अप ।) स्रवणम् । तत्पर्य्याय. । स्राव: २ । इत्यमर । ३ । २ । ८ ॥ अक: ३ । इति तट्टीका ॥ प्रस्राव ४ स्रुत ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ निर्झर । तत्पर्य्याय: । सर. २ सरि: ३ उत्स: ४ प्रस्रवणम् ५ । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५३ । ८ ।

"उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्षोऽयं मम सुप्रिय: ।
स्नेहस्रवान् प्रस्रवति जिह्वा पर्य्येति मे सुखम् ॥")

स्रवण, क्ली, (स्रु+ल्युट् ।) मूत्रम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ घर्म्म. । इति शब्दरत्नावली ॥ चरणम् । इति स्रुधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्रवद्गर्भा, स्त्री, (स्रवन् गर्भो यस्या: ।) दैववशात् पतितगर्भा गौ: । तत्पर्य्याय । अवतोका २ । इत्यमर । २ । ९ । ६९ ॥ पतितगर्भामात्रञ्च ॥

स्रवद्रङ्ग:, पु, (स्रवन् रङ्गो यत्र ।) पणग्रन्थि: । वाजार इति पारस्यभाषा ॥ इति हारावली ॥

स्रवन्ती, स्त्री, (स्रु+शतृ । ङीप् ।) नदी । इत्यमर: । १ । १० । ३० ॥ (यथा, मनु: । ११ । १३३ ।

"उपस्पृशेत् स्रवन्त्या वा सूक्तं वाब्दैवत जपेत् ॥)"

गुल्मस्थानम् । ओषधिभेद: । इति मेदिनी ॥ चरणविशिष्टे, त्रि । यथा । स्रवन् । स्रवन्ती । स्रवत् ॥

स्रवा, स्त्री, (स्रवतीति । स्रु+अच् । टाप् ।) मूर्व्वा । इत्यमरटीकाया रायमुकुट: ।२।४।८३ ॥

स्रष्टा, [ऋ] पु, (सृजतीति । सृज+तृच् ।) ब्रह्मा । इत्यमर: । १ । १ । १७ ॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । २ । ४० ।

"कारण सर्व्वभूताना स एक: परमेश्वर ।
लोकेषु सृष्टिकरणात् स्रष्टा ब्रह्मेति गीयते ॥")

शिव: । इति हलायुध ॥ (विष्णु: । इति महाभारतम् । १३ । १४९ । ११९ ॥) सृष्टिकर्त्तरि, त्रि । इति सृजधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७८ । ४५ ।

"स्रष्टार वारिधाराणा सुवस्व प्रकृति पराम् ।
देवदानवयक्षाणा मानवानाञ्च साधनम् ॥")

स्रस्त, त्रि, (स्रन्स+क्त: ।) च्युतम् । इत्यमर: । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा, माघे । ५ । १७ ।

"स्रस्तावगुण्ठनपटा: क्षणलक्ष्यमाण-
वक्त्रश्रिय: सभयकौतुकमीक्षते स्म" ॥)

स्रस्तर , पु, आसनम् । यथा । अघस्रस्तरे वरहमनश्नन्त आसीरन् इति । अघस्रस्तरे उपवेशनादौ पीठादिनिषेधात् अघनिमित्तेन कटादिविधानात् अघस्रस्तर: कटादि: । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

स्राक्, व्य, द्रुतम् । इत्यमर: । ३ । ४ । २ ॥

स्राव , पु, (स्रु+घञ् ।) स्रव: । इत्यमरटीकाया भरत । ३ । २ । ८ ॥ (यथा, महाभारते । ८ । १७ । ७९ ।

"ततो मुहूर्त्तात् तेऽपश्यन् रजो भौम समुत्थितम् ।
विविधे शोणितस्रावे प्रशान्त पुरुषर्षभ ॥"

नेत्ररोगान्तर्गतसन्धिगतरोगविशेषो यथा,—

"गत्वा सन्धीनस्रुमार्गेण दोषा:
कुर्य्यु: स्रावान् रुग्विहीनान् स्वलिङ्गान् ।
तान् वै स्रावान् नेत्रनाडी मथैके
तस्या लिङ्ग कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा ॥
पाक सन्धौ संस्रवेद्यश्च पूयं
पूयास्रावो नैकरूप: प्रदिष्ट: ।
श्वेत सान्द्र पिच्छिल य: स्रवेच्च
श्लेष्मास्रावो नीरुज: स प्रदिष्ट: ॥
रक्तास्राव: शोणितोत्थ: सरक्त
कोष्ण नाल्प संस्रवेन्नातिसान्द्रम् ।
पीताभास नीलमुष्ण जलाभ
पित्तस्राव संस्रवेत्सन्धिमध्यात् ॥"

इत्युत्तरतन्त्रे द्वितीयेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

स्रावकं, क्ली, (स्रावयतीति । स्रु+णिच्+ण्वुल् ।) मरीचम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्रावके, त्रि ॥

स्रावणी, स्त्री, ऋद्धिवृद्धि: । इति केचित् ॥

स्रिन्भ, उ हिंसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) रेफयुक्तादि । तृतीयस्वरी । उ, स्रिम्भिता स्रिब्ध्वा । इति दुर्गादास ॥

स्रिभ, उ हिंसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) रेफयुक्तादि: । तृतीयस्वरी । उ, स्रेभित्वा स्रिब्ध्वा । इति दुर्गादास ॥

स्रिव, य उ शोषे । गतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवा०-पर०-सक० सेट् । क्त्वावेट् ।) रेफयुक्त. । मकारादि । तृतीयस्वरी । य, स्रीव्यति उ, स्रेवित्वा । स्यूत्वा । सिस्रेव । इति दुर्गादास ॥

स्रु, स्रुतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-पर०-स्रुतौ अक०-गतौ सक० अनिट् ।) स्रवति । इति दुर्गादास: ॥

स्रुक् [च्]
स्रुग्
} स्त्री, (स्रवति घृतादिकमस्या इति । स्रु स्रुतौ+"चिक्च ।" उणा० २ । ६२ । इति चिक् ।) यज्ञपात्रविशेष. । यथा,—

"ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदा: स्रुच: स्त्रिय: ॥"
इत्यमर: । २ । ७ । २५ ॥

ध्रुवा वटपत्राकृति: । उपभृच्छङ्खाकारा । जुहू: अर्द्धचन्द्राकृति: ।

"वैकङ्कतौ ध्रुवा प्रोक्ता आश्वत्थी चोपभृन्मता ।
जुहू: पलाशकाष्ठस्य खदिरस्य स्रुवो मत. ॥"
इति भरत. ॥

"स्रुवादिकन्तु यज्ञादौ पात्रमित्यभिधीयते ।
स्रुव: पुमानेकहस्तो बाहुमात्रा स्रुगीरिता ।
तद्विशेषा. शरावाद्या: स्त्री जुहूरुपभृत् ध्रुवा ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

स्रुग्दारु, क्ली, (स्रुचो दारु ।) व्याघ्रपादवृक्ष: । इति जटाधर ॥

स्रुघ्नी, स्त्री, स्वर्जिकाक्षार । यथा, हेमचन्द्र. ।

"समास्तु स्वर्जिकाक्षारकापोतसुखवर्च्चिका: ।
सर्जिस्तु सर्जिका स्रुघ्नी योगवाही सुवर्च्चिका ॥"

स्रुत, त्रि, (स्रु+क्त ।) क्षरितजलादि । तत्पर्य्याय । स्यन्नम् २ रीणम् ३ च्युतम् ४ । इत्यमर: । ३ । १ । ९२ ॥ (यथा, मनौ । ४।१२२ ।

"अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥")

स्रुतम् । इति जटाधर: ॥

स्रुता, स्त्री, (स्रु+क्त । टाप् ।) हिङ्गुलीपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्रुव:, पु, स्त्री, (स्रवति घृतादिकमस्मादिति । स्रु+"स्रुव क ।" उणा० २ । ६१ । इति क: ।) यज्ञपात्रविशेष: । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनु । ५ । ११७ ।

"चरूणा स्रुक्स्रुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ॥")

तद्विवरण स्रुक्शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्रुवा, स्त्री, (स्रु+कः । टाप् ।) शल्लकी । मूर्व्वा । इति मेदिनी ॥ (स्रुक् । इति च मेदिनी ॥ अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा । मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्रुवावृक्षः, पुं, (स्रु वायाः वृक्षः ।) विकङ्कतवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।३७॥ (अथास्य पर्य्यायाः यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । "विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः । स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि" ॥)

स्रु, स्त्री, (स्रु स्रुतौ+"क्विप् वचिप्रच्छीति ।" उणा० २ । ५७ । इति क्विप् दीर्घश्च ।) यज्ञपात्रविशेषः । स्रवति घृतादिकमस्याः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।७।२५ ॥ निर्झरः । यथा, "स्रूः स्रवे निर्झरेऽपि च ।" इति हेमचन्द्रः ॥

स्रै, पचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) रेफयुक्तः । स्रायति । पचि पाके । इति दुर्गादासः ॥

स्रोत, क्ली, स्रोतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६८ । १२ ।

"पतिशोकाकुला दीना शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥" पुंलिङ्गान्तोऽयमिति उणादिटीकायां उज्ज्वलदत्तः । ४ । २०१ ॥)

स्रोतः, [स्] क्ली, (स्रवतीति, । स्रु गतौ+"स्रुरीभ्यां तुट् च ।" उणा० ४ । २०१ । इति असुन् । तुट् च ।) स्वतोऽम्बुसरणम् । इत्यमरः । १ । १० । ११॥ वेगेन जलवहनं स्रोतः । स्वतः स्वयमम्बुनः सरणं गमनं स्रोतः इत्यन्वयः । स्वत इत्यात्महेतुकं न परहेतुकम् । तस् क्तेरिति तृतीयायास्तस् स्रवति स्रोतः स्रुद्रुवत् त्रासुसिति असु निपातनात्तन् स्रोत सान्तम् । स्रोतः सद्यः सकलसलिलं सिद्धकं सक्तमूलम् । इति दन्त्यादावुष्मभेदः । स्रोतमदन्तञ्च । स्रोतः स्रोत महानदः स्रवः पैङ्क्षसमक्षियाम् । इति हड्डचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८१ ।

"कृशस्वरसप्रसरन्त्यालिभिरग्रे नतं प्रियं प्रति मे । स्रोतस इव निम्नं प्रतिरागस्य द्विगुण आवेगः ।") नदी । यथा, गीतायाम् । १० । ३१ ।

"झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥" शरीरस्थनवच्छिद्राणि । (मनःप्राणान्नपाणीयादिवहशरीरस्थासङ्ख्यमार्गविशेषः । इति भावप्रकाशादयः ॥) यथा,—

"स्रोतांसि खानि छिद्राणि कालखण्डं यकृन्मतम् ॥" इति राजनिर्घण्टः ॥

("यावन्तः पुरुषे मूर्त्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एवास्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषाः सर्व्वभावा हि पुरुषेणान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्व्वर्त्तन्ते क्षयं वा न गच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्ति अयनार्थेनापि चैके स्रोतसामेव समुदायं पुरुषमिच्छन्ति सर्व्वगतत्वात् सर्व्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपप्रशमानां नत्वेतदेवं यस्य सहि स्रोतांसि यच्च वहन्ति यच्चावहन्ति यत्र चावस्थितानि सर्व्वं तदन्यत्तेभ्यः । अतिबहुत्वात्तु खलु केचिदपरिसङ्ख्येयानि आचक्षते स्रोतांसि परिसङ्ख्येयानि पुनरन्ये तेषां स्रोतसां यथास्थूलं कतिचित् प्रकारान् मूलतश्च प्रकोपपरिज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामः ये भविष्यन्त्यलमनुक्तार्थज्ञानवते विज्ञानाय चाज्ञानाय तद्यथा प्राणोदकान्नरसरुधिरमांसमेदोऽस्थि-मज्जाशुक्र-मूत्रपुरीषस्वेदवहानि वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्व्वशरीरचराणां सर्व्वस्रोतांसि अयनभूतानि । तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेतनावत् शरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतञ्च तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वात् न विकारैरुपसृज्यते शरीरम् ।" इति चरके विमानस्थाने पञ्चमाध्याये ॥)

स्रोतईशः, पु, (स्रोतसामीशः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्रोतस्यः, पुं, शिवः । चौरः । स्रोतःशब्दात् यत्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति केचित् ॥ (स्रोतसि भवः । स्रोतस्+"स्रोतसो विभाषाड्यड्यौ ।" ४ ।४ । ११३ । इति ड्यः । स्रोतोभवे, त्रि । इति काशिका ॥)

स्रोतस्वती, स्त्री,(स्रोतोऽस्त्यस्यामिति । मतुप् । मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥

स्रोतस्विनी, स्त्री,(स्रोतोऽस्त्यस्यामिति । स्रोतस्+"अस्मायामेधास्रजो विनिः ।" ५ । २। १२१ । इति विनिः ।) नदी । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । १०।३० ॥

स्रोतोञ्जन, क्ली, (स्रोतोभवमञ्जनम्) यमुनास्रोतोभवाञ्जनम् । तत्पर्य्यायः । सौवीरम् २ कापोताञ्जनम् ३ यामुनम् ४ इत्यमरः । २।९ । १०० ॥ अञ्ज्यते नयनमनेन चक्षुष्यत्वादञ्जनं अनट् । यमुनायाः स्रोतोभवत्वात् स्रोतसोऽञ्जनं स्रोतोञ्जनम् । सुवीरदेशे भवं सौवीरं अण् । स्रोतोञ्जनाद्भिन्नलक्षणं सौवीरमिति ख्यातम् । अदूरभवत्वाच्छेटेऽपि एकत्वोपनिबन्धनमिति सुभूतिः । कपोतस्यायं कापोतो वर्णः तद्युक्तमञ्जनं कापोताञ्जनम् । कापोतवर्णमञ्जनं कापोताञ्जनमिति स्वामी । यमुनायां भवं यामुनं अण् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ अपरञ्च ।

"स्रोतोञ्जनं नदीजञ्च कृष्णं श्वेतञ्च लोहितम् ॥" इति रत्नमाला ॥

तत्पर्य्यायान्तरं यथा । वारिभवम् ५ स्रोतोभवम् ६ स्रोतनदीभवम् ७ सौवीरसारम् ८ कपोतसारम् ९ वल्मीकशीर्षम् १० । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । क्रिमिनाशित्वम् । रसायनत्वम् । रसे योग्यत्वम् । स्तनवृद्धिकरत्वञ्च । तस्य लक्षणं यथा,—

"वल्मीकशिखराकारं भिन्नं नीलाञ्जनप्रभम् । घृष्टे च गैरिकावर्णं श्रेष्ठं स्रोतोञ्जनञ्च तत् ॥" इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

"स्रोतोञ्जनं मतं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् ।
दृष्टे कण्डूमलहरं दाहक्लेदरुजापहम् ॥
अक्ष्णो रूपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ ।
नेत्ररोगा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् ॥"

स्रोतोऽञ्जनं कृष्णं सुरमा इति । शोधनं विनापि सिन्धुनामपर्व्वतस्तत्र भवम् । इति ।

अथ सुरमा सौवीरं ।

"अञ्जनं यामुनञ्चापि कापोताञ्जनमित्यपि ।
तत्र स्रोतोञ्जनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् ॥
स्रोतोञ्जनसमं ज्ञेयं सौवीरं तत्तु पाण्डुरम् ।
स्रोतोञ्जनं स्मृतं स्वादु चक्षुष्यं कफपित्तनुत् ॥
कषायं लेखनं स्निग्धं ग्राहि छर्द्दिविषापहम् ।
सिध्मक्षयास्रहृच्छीतं सेवनीयं सदा बुधैः ॥
स्रोतोञ्जनगुणाः सर्व्वे सौवीरेऽपि मता बुधैः ।
किन्तु द्वयोरञ्जनयोः श्रेष्ठं स्रोतोञ्जनं स्मृतम् ॥"

इति च भावप्रकाशः ॥

स्रोतोवहा, स्त्री, (वहतीति । वह+अच् । टाप् । स्रोतसो वहा ।)नदी । इति जटाधरः ॥(यथा, रघुः । ६ । ५२ ।

"नृपं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः
सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।
महीधरं मार्गवशादुपेतं
स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥")

स्वं, पुं, क्ली, (स्वन शब्दे+अन्येभ्योऽपीति डः ।) धनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २१० ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४१७ ।

"विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्रात् द्रव्योपादानमाचरेत् ।
नहि तस्यास्ति किञ्चित् स्वं भर्त्तृहार्य्यधनो हि सः ॥"

स्व, त्रि, आत्मीयम् । इत्यमरः । ३ । २१० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २६ । १०५ ।

"मया त्वद्य प्रवेष्टव्या स्वा तनुश्च पुरी च सा ॥")

स्वः, पु, ज्ञातिः (यथा, मनुः । ५ । १०४ ।

"न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत् ।
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्यात् शूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥")

आत्मा । इत्यमरः । ३ । ३ । २१० ॥ (यथा, रघुः । २ । ५५ ।

"सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण
न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ॥"

विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४९ । ११७ ॥)

स्वकं त्रि, (स्वमेव । कन् ।) स्वीयम् । आत्मीयम् । यथा,—

"नाष्टिंक्रक्षैव कुरुते तत्र ज्ञातिभिः स्वकम् ।
अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनी ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

स्वकम्पनः, पुं, (स्वेनैव कम्पते इति । कम्प+ल्युः) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वकर्म्म, [न्] क्ली, (स्वस्य कर्म्म ।) आत्मकृत-कार्य्यम् । यथा,—

कुन्त्युवाच ।

"स्वकर्म्मफलनिर्द्दिष्टां यां यां योनिं व्रजाम्यहम् ।
तस्यां तस्यां हृषीकेश त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥"

इति पाण्डवगीता ॥

स्वकर्म्मकृत्, त्रि, निजकार्य्यकारी । इति स्वकर्म्म-शब्द-पूर्ब्बक-कृधातोः कर्त्तरि क्विप्-प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

स्वकीय, त्रि, (स्वस्यायमिति । गहादिषु स्वस्य वेति छः कुगागमश्च ।) स्वीयः । तत्पर्य्यायः । निजः २ आत्मीयः ३ स्वः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वकुलक्षयः, पु, (स्वकुलस्य क्षयो यस्मात् ।) मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ निजवंशनाशश्च । तत्कर्त्तरि तद्विशिष्टे च त्रि ॥

ष्वग, ङ ईर्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारमध्यः । ङ, स्वङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

स्वगत, क्ली, (स्वगतम् ।) मनोगतम् । (तत्तु नाट्योक्तीनामन्यतमम् । तल्लक्षणं यथा, साहित्य-दर्पणे । ६ । ४२५ ।
"अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ॥")
यथा । अहम् । स्वगतम् । दम्भग्राह्योऽयं देशः । भवत्वस्मिन्नासने उपविशामि । इति प्रबोध-चन्द्रोदयनाटके २ अङ्कः ॥ आत्मप्राप्ते तस्मा-द्गते च त्रि ॥

स्वगुप्ता, स्त्री, (स्वेन गुप्ता ।) शूकशिम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥ लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वगृह, पु, (स्वकृतं गृहं यस्य ।) कलिकारपक्षी इति जटाधरः ॥ निजालये, पु, क्ली ॥

स्वङ्ग, त्रि, (सु शोभनानि अङ्गानि यस्य ।) सुन्दराङ्गविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । सिंहसंहननः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सु शोभनमङ्गमिति ।) शोभनावयवे, क्ली ॥

स्वच्छ, क्ली, (सुष्ठु अच्छम् ।) विमलोपरसः । मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छ, त्रि, (सुष्ठु अच्छः ।) रोगविमुक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लः । निर्म्मलः । इति केचित् ॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ८ । ९१ ।
"असनं वसनं पात्रं शय्या यानं निकेतनम् ।
गृह्यकं वस्तुजातञ्च स्वच्छात् स्वच्छं प्रशस्यते ॥"
कपटतादिदोषशून्यः । यथा, तत्रैव । ८।५२।
"स्वच्छो नम्रः शुचिर्द्दक्षो युक्तः स्यात् सर्व्व-कर्म्मसु ॥")

स्वच्छः, पु, (सुष्ठु अच्छः निर्म्मलः ।) स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छन्दः, त्रि, (स्वस्य छन्दोऽभिप्रायो यत्र ।) स्वाधीनः । स्वतन्त्रः । इत्यमरः । ३ । १।१५ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३३ । १८४ ।
"स्वच्छन्दासी न ते राजन् पाणिसर्गमिहा-र्हति ॥"
तस्य अभिप्राये, पु । यथा, हरिवंशे ।१२२।२८।
"बुभुक्षा वा पिपासा वा ग्लानिर्व्वाप्यथवा जरा ।
देववद्धारयन्त्यास्ते स्वच्छन्दो न भविष्यति ॥")

स्वच्छपत्र, क्ली, (स्वच्छं पत्रं यस्य ।) अभ्रकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वच्छमणिः, पु, (स्वच्छो मणिः ।) स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छवालुक, क्ली, (स्वच्छं वालुकम् ।) विमलो-परसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छा, स्त्री, (सुष्ठु अच्छा ।) श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वज, क्ली, (स्वस्मात् जायते इति । जन+ड ।) रक्तम् । इति मेदिनी ॥

स्वज, पु, (स्वस्मात् जायते इति । जन+ड ।) पुत्रः । स्वेदः । इति मेदिनी ॥ त्रि, आत्मजातः ॥ (स्वाभाविकः । यथा, रामायणे ।२।११२।१६।
"आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या ।
भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥")

स्वजन, पु, (स्वस्य जनः ।) ज्ञातिः । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥ आत्मीयलोकश्च ॥ (यथा, कुमारे । ४ । २६ ।
"स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो
विवृतद्वारमिवोपजायते ॥")

स्वजा, स्त्री, (स्वस्मात् जायते या । जन+ड । टाप् ।) कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वठ,क गत्यसंस्कृतसंस्कृतेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, स्वाठयति । इति दुर्गादासः ॥

स्वतः [स्] व्य, (स्व+तसिल् ।) आत्मनः । आपन हइते इति भाषा । यथा । स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५८ ।
"अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभि-
स्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।
शशाक निर्व्वापयितुं न वासवः
स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ॥"
धनात् । यथा, मनुः । ८ । १६६ ।
"ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतोऽव्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥")
अस्य अव्ययत्वप्रमाणं यथा । तद्धितश्चासर्व्व-विभक्तिः । यस्मात् सर्व्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्त्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । इति सिद्धान्त-कौमुदी ।

स्वतन्त्रः, त्रि, (स्वस्य तन्त्रं प्राधान्यं यत्र ।) स्वाधीनः । तत्पर्य्यायः । अपावृतः २ स्वैरी ३ स्वच्छन्दः ४ निरवग्रहः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ निर्य्यन्त्रणः ६ यथाकामी ७ निर-र्गलः ८ निरङ्कुशः ९ । इति जटाधरः ॥ स्वरुचिः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वतन्त्रास्वतन्त्र-व्यक्तयो यथा, नारदः ।
"स्वतन्त्रस्तु स्मृतो ज्येष्ठो ज्यैष्ठं गुणवयःकृतम् ।
अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्व्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्य्ये स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्व्वाः पुत्रा दासाः
परिग्रहः ॥"
परिग्रहा अनुजीविप्रभृतयः ।
"स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य तत् स्यात् क्रमा-गतम् ।
गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयो अष्टमाद्वत्सरात् शिशुः ॥
वाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ॥
जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यात् जरयापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥
अभावे बीजिनो माता तदभावे च पूर्व्वजः ।*।
स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्य्यं कुर्य्यादप्रकृति-
गतः ।
तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

स्वत्र, पु, अन्धः । इति केचित् ॥

स्वत्व, क्ली, (स्वस्य भावः । स्व+त्व ।) शास्त्र-सम्मतयथेष्टविनियोगार्हत्वम् । सप्तपदार्थाति-रिक्तपदार्थः । निरूपकतासम्बन्धेन स्वामित्वम् । यथा । स्वत्वञ्च यथेष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्र-बोधितत्वमिति प्राञ्चः ॥ अतिरिक्तपदार्थ इति शिरोमणिः ॥ स्वामित्वञ्च तन्निरूपकत्वम् । निरूपकतया तदेव वा । तच्च द्रव्यगतं गुण-गतञ्च द्रव्यस्य दानादिश्रुतेः । नीलं वा वृषमुत्-सृजेदित्यादौ लौहित्यादिगुणविशिष्टपारिभा-षिकनीलवृषोत्सर्गश्रुतेश्च । वस्तुतस्तु आत्म-समवेतं स्वामित्वमेवातिरिक्तपदार्थः । विक्रय-दानादीनां तन्नाशकत्वे क्रयप्रतिग्रहादीनाञ्च तद्धेतुत्वे सम्बन्धलाघवसम्भवात् तदेव निरूप-कतया स्वत्वव्यवहारहेतुः । अतएव निबन्धादौ भाविन्यपि स्वत्वमिति । अन्यथा प्रतिमासं प्रति वर्षं वा देयत्वेन प्रतिश्रुतधान्यादिरूपस्य भावित्वे तत्र तदुत्पत्त्यनुपपत्तेरिति चूडामणिसम्मतौ लीलावतीरहस्यपन्था समीचीनः । तत्र स्वत्व धारावारणाय सजातीयस्वत्वं प्रतिस्वत्वविरोधि सजातीयमिति करणात् पराजितनृपतिराज्या-न्तर्व्वर्त्तितत्तत्पुरुषीयक्रमागतस्थावरादौ जया-दिना जेतुर्नृपतेः करग्रहणोपयोगिस्वत्वोत्पादे तथा क्रीते प्रतिगृहीतराज्यान्तर्व्वर्त्तिनि तादृश-स्थावरादौ च क्रेत्रादेः क्रयाद्यधीनस्वत्वोत्-पादेऽपि न व्यभिचार इति संक्षेपः । इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥

स्वदन, क्ली, (स्वद+ल्युट् ।) भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ लेहः । इति राजनिर्घण्टः ।

स्वदारा, पु (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्री । यथा, आह्निकतत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ।
"मृतो नरकमभ्येति हीयतेऽत्र च चायुषः ।
परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि ॥"

स्वधर्म्मः, पुं, क्ली, (स्वस्य धर्म्मः ।) स्वजात्युक्ताचारः । यथा,—
"श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"यो यस्य विहितो धर्म्मः स तं कुर्य्यात् प्रकीर्त्तितः ।
तस्मात् स्वधर्म्मं कुर्व्वीत द्विजो नित्यमनापदि ॥
चत्वारो वर्णा राजेन्द्र चत्वारश्चापि चाश्रमाः ।
ऋते स्वधर्म्मं विपुलं न ते यान्ति परां गतिम् ॥
स्वधर्म्मेण यथा नृणां नरसिंहः प्रतुष्यति ।
न तुष्यति तथान्येन वेदवाक्येन कर्म्मणा ॥"
इति श्रीनारसिंहपुराणम् ॥ * ॥
स्वधर्म्मत्यागी कृतघ्नः । यथा,—
सनातन उवाच ।
"स्वधर्म्मं हन्ति यो विप्रः सन्ध्यात्रयविवर्जितः ।
अतर्पणश्च यत् स्नानं विष्णुनैवेद्यवर्जितः ॥
विष्णुमन्त्रविष्णुपूजाविष्णुभक्तिविहीनकः ।
एकादशीविहीनश्च श्रीकृष्णजन्मवासरे ॥
शिवरात्रौ च यो भुङ्क्ते श्रीरामनवमीदिने ।
पितृकृत्यं देवकृत्यं स कृतघ्न इति स्मृतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ५१ । ४५—४७ ॥

स्वधा, व्य, (स्वदतेऽनेनेति । स्वद आस्वादने + आ । "स्वदेर्धश्च ।" इति दस्य धः । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।) देवहविर्दानमन्त्रः । यथा,
"स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा ॥"
इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥
"स्वाहा श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा एते पञ्च शब्दा देवहविर्दाने वह्निमुखहुतौ वर्त्तन्ते देवाय हविषो दानं देवहविर्दानं तत्र देवा इन्द्रादयः । अत्र पितरो देवता इति स्मृतेस्तेऽपि देवाः । हविर्दान इत्यनेन एते मन्त्रा इति सूचितम् ।
'अमन्त्रके स्वाहयेव हविर्भुजम् ।' इति रघुः । स्वाहाव्ययं मन्त्रभेदे स्त्रियां स्वाहाग्निर्योषितीति कोषान्तरम् । स्वाहा दन्त्यादिः । श्रौषट् तालव्यादिमूर्द्धन्यमध्यम् । वौषट् वषट्द्वयं मूर्द्धन्यमध्यम् । स्वधा दन्त्यादिः । इन्द्राय स्वाहा इत्यादिप्रयोगः ।" इति भरतः ॥ * ॥
पितृसम्प्रदानमन्त्रः । यथा,—
"दैत्येभ्योऽलं हरिः पूर्णे वषट् सद्यो हितं सुखम् ।
स्वाहाग्नये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नमः मते ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
"हरिर्दैत्येभ्योऽलं समर्थः पूर्णे वषट् सद्यो हितं सदा सुखं अग्नये स्वाहा पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति एतानि स्पष्टानि । नमः मते इति मते नित्याय विष्णवे नमः इत्यर्थः । सर्व्वत्र भवतिगम्यमानत्वादकर्म्मकाद्वाक्यसमाप्तिः । वषट्स्वाहास्वधामसां त्यागार्थतया सम्प्रदानत्वेनैवेष्ट-सिद्धौ पृथग्ग्रहणं मन्त्रान्तर्गतानामपि प्राप्त्यर्थं तेन शिखायै वषट् शिरसे स्वाहा पितृभ्यः स्वधोच्यताम् । हृदयाय नमः । इत्यादि सिद्धम् इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥ पितृणामन्नम् । यथा,—
"भुङ्क्ते त्वं यथा वै स्वधाख्या
तद्वत् स्वाहा हव्यभोक्ता त्वय देवि ।"
इति ऋग्वेदे देवीसूक्तम् ॥
स्वधा वै पितृणामन्नम् । इति श्रुतिश्च ॥

स्वधा, स्त्री, (स्वान् दधातीति । धा + क्विप् ।) दक्षकन्या । सा तु पितृणां पत्नी । तस्या द्वे कन्ये । यमुना धारिणी च । एतयोस्तपस्विन्योः सन्ततिर्नास्ति । इति श्रीभागवतमतम् ॥ सा च ब्रह्मणो मानसी कन्या । यथा,—
श्रीनारायण उवाच ।
"शृणु नारद वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानमुत्तमम् ।
पितृणाञ्च तृप्तिकरं श्राद्धानां फलवर्द्धनम् ॥
सृष्टेरादौ पितृगणान् ससर्ज्ज जगतां विधिः ।
चतुरश्च मूर्त्तिमतस्त्रींश्च तेजःस्वरूपिणः ॥
दृष्ट्वा सप्त पितृगणान् सिद्धरूपान्मनोहरान् ।
आहारं ससृजे तेषां श्राद्धं तर्पणपूर्व्वकम् ॥
स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं श्राद्धान्तं देवपूजनम् ।
आह्निकञ्च त्रिसन्ध्यान्तं विप्राणाञ्च श्रुतौ श्रुतम् ॥
नित्यं न कुर्य्याद्यो विप्रस्त्रिसन्ध्यं श्राद्धतर्पणम् ।
बलिं वेदध्वनिं सोऽपि विषहीनो यथोरगः ॥
हरिसेवाविहीनश्च श्रीहरेरनैवेद्यभुक् ।
भस्मान्तं सूतकं तस्य न कर्म्मार्हः स नारद ॥
ब्रह्मा श्राद्धादिकं सृष्ट्वा जगाम पितृहेतवे ।
न प्राप्नुवन्ति पितरो ददति ब्राह्मणादयः ॥
सर्व्वे प्रजग्मुः क्षुधिता विषण्णा ब्रह्मणः सभाम् ।
सर्व्वं निवेदनं चक्रुस्तमेव जगतां विधिम् ॥
ब्रह्मा च मानसीं कन्यां ससृजे तां मनोहराम् ।
रूपयौवनसम्पन्नां शतचन्द्रसमप्रभाम् ॥
विद्यावतीं गुणवतीमतिरूपवतीं सतीम् ।
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
विशुद्धां प्रकृतेरंशां सस्मितां वरदां शुभाम् ।
स्वधाभिधानां सुदतीं लक्ष्मीलक्षणसंयुताम् ॥
शतपद्मदलन्यस्तपादपद्मञ्च बिभ्रतीम् ।
पत्नीं पितृणां पद्मास्यां पद्मजां पद्मलोचनाम् ॥
पितृभ्यस्तां ददौ ब्रह्मा तुष्टेभ्यस्तुष्टिरूपिणीम् ।
ब्राह्मणायोपदेशञ्च चकार गोपनीयकम् ॥
स्वधान्तं मन्त्रमुच्चार्य्य पितृभ्यो देहि चेति च ।
क्रमेण तेन विप्राश्च पित्रे दानं ददुः पुरा ॥
स्वाहा शस्ता देवदाने पितृदाने स्वधा परा ।
सर्व्वत्र दक्षिणा शस्ता हतयज्ञमदक्षिणम् ॥
पितरो देवता विप्रा मुनयो मनवस्तथा ।
पूजां चक्रुः स्वधां शान्तां तुष्टाव परमादरम् ॥
देवादयश्च सन्तुष्टाः परिपूर्णमनोरथाः ।
विप्रादयश्च पितरः स्वधादेवीवरेण च ॥
इत्येवं कथितं सर्व्वं स्वधोपाख्यानमुत्तमम् ।
सर्व्वेषाञ्च तुष्टिकरं किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥"

नारद उवाच ।
स्वधापूजाविधानञ्च ध्यानं स्तोत्रं तथा मुने ।
श्रोतुमिच्छामि यत्नेन वद वेदविदांवर ॥
श्रीनारायण उवाच ।
तद्ध्यानं स्तवनं ब्रह्मन् वेदोक्तं सर्व्वसम्मतम् ।
सर्व्वं जानासि च कथं ज्ञातुमिच्छसि हृदये ॥
शरत्कृष्णत्रयोदश्यां मघायां श्राद्धवासरे ।
स्वधां सम्पूज्य यत्नेन ततः श्राद्धं समाचरेत् ॥
स्वधां नाभ्यर्च्च्य यो विप्रः श्राद्धं कुर्य्यादहम्मतिः ।
न भवेत् फलभाक् सत्यं श्राद्धस्य तर्पणस्य च ॥
ब्रह्मणो मानसीं कन्यां शश्वत् सुस्थिरयौवनाम् ।
पूज्यां पितृणां देवानां श्राद्धानां फलदां भजे ॥
इति ध्यात्वा शालग्रामेऽप्यथवा मङ्गले घटे ।
दद्यात् पाद्यादिकं तस्यै मूलेनेति श्रुतौ श्रुतम् ॥
ॐ ह्रीँ श्रीँ क्लीँ स्वधादेव्यै स्वाहेति च मन्त्रमनुम् ।
समुच्चार्य्य च सम्पूज्य स्तुत्वा तां प्रणमेद्द्विजः ॥ * ॥
स्तोत्रं शृणु मुनिश्रेष्ठ ब्रह्मपुत्र विशारद ।
सर्व्ववाञ्छाप्रदं नृणां ब्रह्मणा यत् कृतं पुरा ॥
ब्रह्मोवाच ।
"स्वधोच्चारणमात्रेण तीर्थस्नायी भवेन्नरः ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो वाजपेयफलं लभेत् ॥
स्वधा स्वधा स्वधेत्येवं यदि वारत्रयं स्मरेत् ।
श्राद्धस्य फलमाप्नोति बलेश्च तर्पणस्य च ॥
श्राद्धकाले स्वधास्तोत्रं यः शृणोति समाहितः ।
लभेत् श्राद्धशतानाञ्च पुण्यमेव न संशयः ॥
स्वधा स्वधा स्वधेत्येवं त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।
प्रियां विनीतां स लभेत् साध्वीं पुत्रं गुणान्वितम् ॥
पितृणां प्राणतुल्या त्वं द्विजजीवनरूपिणी ।
श्राद्धाधिष्ठातृदेवी च श्राद्धादीनां फलप्रदा ॥
वहिर्गच्छ मन्मनसः पितृणां तुष्टिहेतवे ।
सम्प्रीतये द्विजातीनां गृहिणां वृद्धिहेतवे ॥
नित्या त्वं नित्यरूपासि पुण्यरूपासि सुव्रते ।
आविर्भावतिरोभावौ सृष्टौ च प्रलये तव ॥
ॐ स्वस्ति च नमः स्वाहा स्वधा त्वं दक्षिणा तथा ।
निरूपिताश्चतुर्व्वेदे षट् प्रशस्ताश्च कर्म्मिणाम् ॥
पुरासीस्त्वं स्वधा गोपी गोलोके राधिकासखी ।
धृतोरसि स्वमात्मानं कृष्णत्वेन स्वधा स्मृता ॥
ध्वस्ता त्वं राधिकाशापात् गोलोकाद्विश्वमागता ।
कृष्णाश्लिष्टा तया दृष्टा पुरा वृन्दावने वने ॥
कृष्णालिङ्गनपुण्येन भूता मे मानसी सुता ।
अतृप्ता सुरते तेन चतुर्णां स्वामिना प्रिया ॥
स्वाहा च सुन्दरी गोपी पुरासीद्राधिकासखी ।
स्व कृष्णमाह रतये तेन स्वाहा प्रकीर्त्तिता ।
कृष्णेन सार्द्धं सुचिरं रमते रासमण्डले ।
प्रमत्ता सुरते श्लिष्टा दृष्टा सा राधया पुरा ॥
तस्याः शापेन प्रध्वस्ता गोलोकाद्विश्वमागता ।
कृष्णालिङ्गनपुण्येन बभूव वह्निकामिनी ॥
पवित्ररूपा परमा देवानां वन्दिता नृणाम् ।
यन्नामोच्चारणेनैव नरो मुच्येत पातकात् ॥

सा सुशीलाभिधा गोपी पुरासीद्राधिकासखी ।
उवास दक्षिणे क्रोडे कृष्णस्य राधिकाग्रत: ॥
प्रध्वस्ता सा च तच्छापात् गोलोकादिह्यमा-
गता ।
कृष्णालिङ्गनपुण्येन सा बभूव च दक्षिणा ॥
प्रेयसी सुरतौ दक्षा प्रशस्ता सर्व्वकर्म्मसु ।
उवास दक्षिणे भर्त्तुर्द्दक्षिणा तेन कीर्त्तिता ॥
बभूवुस्तिस्रो गोप्यश्च स्वधा च दक्षिणा तथा ।
कर्म्मिणा कर्म्मपूर्णार्थं पुरा चैवेश्वरेच्छया ॥
इत्येवमुक्त्वा स ब्रह्मा ब्रह्मलोके स्वसंसदि ।
तस्थौ च सहसा सद्य स्वधा साविर्ब्बभूव ह ॥
तदा पितृभ्य प्रददौ तामेव कमलालयाम् ।
तां सम्प्राप्य ययुस्ते च पितरश्च प्रहर्षिता ॥
स्वधास्तोत्रमिद पुण्य य शृणोति समाहित ।
स स्नात सर्व्वतीर्थेषु वेदपाठफल लभेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४१ अध्याय ॥
स्वधाप्रिय, पु, (स्वधाया प्रिय ।) कृष्णतिल । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्निश्च ॥
स्वधाभुज्, [ज्] पु, (स्वधा भुङ्क्ते इति । भुज्+क्विप् ।) पितृगण । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, रघु' । ८ । ३० ।
“तदपि देवगणस्स्वधाभुजा
श्रुतयागप्रसवै स पार्थिव ।
अमृतत्वमुपेयिवान् बभौ
परिधिर्मुक्त इवोष्णदीधिति ॥”
देवता । इति हेमचन्द्र ॥
स्वधिति, पु, स्त्री, (स्व धियति दधातीति । धि+क्तिच् ।) कुठार' । इत्यमर । २ । ८ । ९२ ॥ तालव्यशादिश्च ॥ (यथा, भागवते । १० । ५५ । ५ ।
“इदं महानस नीत्वावद्यन् स्वधितिनाद्भुतम् ॥”
वज्र । इति निघण्टु' । २ । २० ॥)
स्वधितिहेतिक, पु, (स्वधितिर्हेतिर्यस्य । कन् ।) परशुधारियोद्धा । इति केचित् ॥
स्वन, ण शब्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्त । स्वनति अस्वनत्' । अत्र स्वन ण स्वन च इत्युभयपाठो लेखकप्रमादकृत । इति दुर्गादास' ॥
स्वन, त् क ध्वाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्त । स्वनयति । इति दुर्गादास ॥
स्वन, मि तसने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्त: । शब्दे इत्यनुवर्त्तते । तसने भूषणे कर्त्तरि शब्देऽर्थेऽयमित्यर्थं । स्वनति सस्वनतुर्नूपुरौ । मि, स्वनयति स्वानयति कङ्कणं वधू । अन्यत्र स्वानयति घण्टां जन । इति दुर्गादास ॥
स्वन, पु (स्वननमिति । स्वन शब्दे+“स्वनहसोर्व्वा ।” ३ । ३ । ६२ । इति अप् ।) शब्द । इत्यमर । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ४६ ।
“आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुल स्वन ॥”)

स्वनचक्र:, पुं, रतिबन्धविशेष: । तस्य लक्षण यथा,—
“धृत्वा बाहू तथा कण्ठं पादतोऽपि शिर-
स्थित: ।
गूढञ्च कामयेत् कामो स्वनचक्र: प्रकीर्त्तित: ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
स्वनि:, पु, (स्वन+इन् ।) शब्द: । इति हेमचन्द्र: ॥
स्वनित, क्ली, (स्वन+क्त: ।) गर्ज्जितम् । मेघशब्द । इति हेमचन्द्र: ॥ ध्वनिते, त्रि । इत्यमर । ३ । १ । ९४ ॥
स्वनिताह्वय, पु, (स्वनितम् आह्वयते इति । आ+ह्वे+अच् ।) तण्डुलीय । इति राजनिर्घण्ट: ॥
स्वनोत्साह, पु, (स्वनेन उत्साहो यस्य ।) गण्डक । इति रत्नावली ॥ पुस्तकान्तरे शनोत्साह इति च पाठ ॥
स्वपन, क्ली, (स्वप+ल्युट् ।) निद्रा । इति शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।
“बालवृद्धस्त्रीकर्षितक्षतक्षीणमद्यनित्ययानवाहनाध्वकर्म्मपरिश्रान्तानामभुक्तवतां मेद:स्वेदकफरसरक्तक्षीणानामजीर्णिनाञ्च मुहूर्त्तं दिवास्वपनमप्रतिषिद्धम् ॥”)
स्वपिच्छा, स्त्री, पिण्डखर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्ट ॥
स्वपितिकर्म्मा, [न्] पु, (स्वपिति इति कर्म्म यस्य ।) शयनकर्त्ता । तद्वैदिकपर्य्यायौ । स्वपिति १ सस्ति २ । इति द्वौ स्वपितिकर्म्माणौ इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय ॥
स्वप्न, पु, (स्वप+“स्वपो नन् ।” ३ । ३ । ९१ । इति नन् । यद्वा “कृमृवृषिद्रुपनीति ।” उणा० ३ । १० । इति नन् ।) निद्रा । इत्यमर । १ । ७ । ३६ ॥ यथा,—
“तस्मान्न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नञ्च वर्ज्जयेत् ।
ज्ञात्वा दोषकरावेतौ बुध स्वप्नमितश्चरेत् ॥”)
प्रसुप्तस्य विज्ञानम् । यथा,—
“पूर्व्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपत प्रभु' ।
रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥
करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।
अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
दर्शनम् । इति मेदिनी ॥ * ॥ सुस्वप्ना यथा,—
नन्द उवाच ।
“केन स्वप्नेन कि पुण्य केन पुसा भवेत् सुखम् ।
कोऽपि कोऽपि च सुस्वप्नस्तत् सर्व्वं कथय
प्रभो ! ॥”
श्रीभगवानुवाच ।
“वेदेषु सामवेदश्च प्रशस्त: सर्व्वकर्म्मसु ।
तत्रैव काण्वशाखाया पुण्यकाण्डे मनोहरे ॥
सुव्यक्तो यश्च सुस्वप्न शश्वत् पुण्यफलप्रद ।
तत् सर्व्व लिखित तात । कथयामि निशामय ॥
स्वप्नाध्याय प्रवक्ष्यामि बहुपुण्यफलप्रदम् ।
स्वप्ना दृष्ट्वा नर शुद्धा गङ्गास्नानफल लभेत् ॥

स्वप्नस्तु प्रथमे यामे संवत्सरफलप्रद: ।
द्वितीये चाष्टभिर्म्मासैस्त्रिभिर्म्मासैस्तृतीयके ॥
चतुर्थे चार्द्धमासेन स्वप्न: स्यात् फलप्रद' ।
दशाहे फलद: स्वप्नोऽप्यरुणोदयदर्शने ॥
प्रात: स्वप्नश्च फलदस्तत्क्षण यदि बोधित ।
दिने मनसि यद्दृष्ट तत् सर्व्वञ्च लभेद्ध्रुवम् ॥
चिन्ताव्याधिसमायुक्तो नर स्वप्नञ्च पश्यति ।
तत् सर्व्वं निष्फल तात प्रयात्येव न संशय: ॥
जडो मूत्रपुरीषेण पीडितश्च भयाकुल ।
दिगम्बरो मुक्तकेशो न लभेत् स्वप्नज फलम् ॥
दृष्ट्वा स्वप्नञ्च निद्रालुर्यदि निद्रां प्रयाति च ।
विमूढो वक्ति चेद्रात्रौ न लभेत् स्वप्नज फलम् ।
दृष्ट्वा शाश्वगोत्रे च विद्यां स लभते ध्रुवम् ।
दुर्गते दुर्गति याति नीरोगे व्याधि प्रयाति च ॥
शत्रौ भयञ्च लभते मूर्खे च कलहो भवेत् ।
कारिण्या धनहानि स्याद्रात्रौ चौरो य भवेत्
लिङ्गाया नभसि गौया पण्डिते वाञ्छित फलम् ।
न प्रकाश्य स्वप्न पण्डिते कापि व्रज ॥ * ॥
गवाश्च कुञ्जराश्चैव हयानाञ्च व्रजेश्वर ।
प्रासादानाञ्च शैलानां वृक्षाणाञ्च तथैव च ॥
आरोहणञ्च घनद भोजन रोदनं तथा ।
प्रतिष्ठाञ्च तथा वीणां शस्त्राढ्यां भूमिमालभेत् ।
शस्त्राघोषे यदा विद्धो व्रणेन कृमिणा तथा ।
विष्ठया रुधिरेणैव संयुक्तोऽप्यर्थमालभेत् ।
स्वप्नेऽप्यगम्यागमन अर्थलाभ करोति च ।
मूत्रचित्तः पिबेत् शुक्रं नरकञ्च विशत्यपि ॥
नगर प्रविशेद्रक्त समुद्र वा सुधा पिबेत् ।
शुभवार्त्तामवाप्नोति विपुलञ्चार्थमालभेत् ॥”
रक्त स्थाने नक्त समुद्र स्थाने सस्नुत सुधा स्थाने सुरा इति च पाठ ।
“गज नृप सुवर्णञ्च वृषभ धेनुमेव च ।
दीपमन्न फल पुष्प कन्यां छत्र रथ ध्वजम् ॥
कुटुम्ब लभते दृष्ट्वा कीर्त्तिञ्च विपुला श्रियम् ।
पूर्णकुम्भ द्विज वह्नि पुष्प ताम्बूलमन्दिरम् ॥
शुक्लधान्य नट वेश्यां दृष्ट्वा श्रियमवाप्नुयात् ।
गाञ्चीरञ्च घृत दृष्ट्वा चार्थं पुण्य धन लभेत् ॥
पायस पद्मपत्रे च दधि दुग्ध घृत मधु ।
मिष्टान्न स्वस्तिक भुक्त्वा ध्रुव राजा भविष्यति ॥
पक्षिणां मानुषाणाञ्च भुङ्क्ते मांस नरो यदि ।
वह्नर्थं शुभवार्त्ताञ्च लभते वाञ्छित फलम् ॥
छत्र वा पादुकाञ्चापि लब्ध्वाध्वानञ्च गच्छति ।
असिञ्च निर्म्मल तीक्ष्णं तत्तथैव भविष्यति ॥
मैलया सन्तरेद्द्वयो हि स प्रधान भविष्यति ।
दृष्ट्वा च फलिन वृक्ष धनमाप्नोति निश्चितम् ॥
यस्य श्वेतेन सर्पेण दश्यते दक्षिणे भुजे ।
सोऽचिराल्लभते भार्य्यां विनीतां प्रियवादिनीम् ॥
सर्पेण भक्षितो यो हि अर्थलाभश्च तद्भवेत् ।
स्वप्ने सूर्य्यं विधु दृष्ट्वा मुच्यते व्याधिबन्धनात् ॥
वडवा कुक्कुटी क्रौञ्ची दृष्ट्वा भार्य्यां लभेद्-
ध्रुवम् ।
स्वप्ने यो निगडैर्बद्ध प्रतिष्ठामुत्तमां लभेत् ॥
उत्तमा स्थाने पुत्रमिति वा पाठ' ।

दध्यन्नं पायसं भुङ्क्ते तडागे वा नदीतटे।
विशीर्णे पद्मपत्रे च सोऽपि राजा भविष्यति॥
तडागे वा स्थाने पद्मपत्रे इति वा पाठः।
जलौकसं वृश्चिकञ्च सर्पञ्च यदि पश्यति।
धनं पुत्रञ्च विजयं प्रतिष्ठाञ्च लभेदिति॥
शृङ्गिभिर्दंष्ट्रिभिः कोलैर्वानरैः पीडितो यदि।
निश्चितञ्च भवेद्राजा धनञ्च विपुलं लभेत्॥
मत्स्यं मांसं मौक्तिकञ्च शङ्खचन्दनहीरकम्।
यस्तु पश्यति स्वप्नान्ते विपुलं धनमालभेत्॥
सुराञ्च रुधिरं स्वर्णं भुक्त्वा विष्ठां धनं लभेत्।
प्रतिमां शिवलिङ्गञ्च लभेद्दृष्ट्वा जयं धनम्॥
फलितं पुष्पितं विल्वमाम्रं दृष्ट्वा लभेद्धनम्।
दृष्ट्वा च ज्वलदग्निञ्च धनं बुद्धिं श्रियं लभेत्॥
आमलकं धात्रीफलं उत्पलञ्च धनागमम्।
देवताश्च द्विजा गावः पितरो लिङ्गिनस्तथा।
उत्पलञ्च स्थाने तत्पत्रमिति वा पाठः।
यद्ददाति प्रियं स्वप्ने तत्तथैव भविष्यति॥
शुक्लाम्बरधरां नारीं शुक्लमाल्यानुलेपनाम्।
समालिङ्गति यः स्वप्ने तस्य श्रीः सर्वतः सुखम्॥
पीताम्बरधरां नारीं पीतमाल्यानुलेपनाम्।
उपलभाति यः स्वप्ने कल्याणं तस्य जायते॥

> सर्वाणि शुक्लानि प्रशस्तानि
> भस्मास्थि कार्पासविवर्ज्जितानि।
> सर्वाणि कृष्णानि विनिन्दितानि
> गोहस्तिदेवद्विजवर्जितानि॥

दिव्या स्त्री सस्मिता विप्रा रत्नभूषणभूषिता।
यस्य मन्दिरमायाति स प्रियं लभते ध्रुवम्॥
स्वप्ने च ब्राह्मणो देवो ब्राह्मणी देवकन्यका।
कुमारी चाष्टवर्षीया रत्नभूषणभूषिता।
यस्य तुष्टा भवेत् स्वप्ने तस्य तुष्टा च पार्व्वती॥
स एव स भवेत् कविपण्डित इति च पाठः।
ब्राह्मणो ब्राह्मणी वापि सन्तुष्टा सस्मिता सती।
फलं ददाति यस्मै च तस्य पुत्रो भविष्यति॥
यं स्वप्ने ब्राह्मणो नन्द! करोति च शुभाशिषम्।
यद्वदति भवेत्तस्य तस्यैश्वर्यं भवेद्ध्रुवम्॥
परितुष्टो द्विजश्रेष्ठश्चायाति यस्य मन्दिरम्।
नारायणः शिवो ब्रह्मा प्रविशेत्तु तदाश्रमम्॥
सम्पत्तिस्तस्य भवति यशश्च विपुलं शुभम्।
पदे पदे सुखं तस्य सम्मानं गौरवं लभेत्॥
धवकस्थादपि स्वप्ने तु लभते सुरभीं यदि।
भूमिलाभो भवेत्तस्य भार्य्या चापि पतिव्रता॥
करेण कृत्वा छत्री यं मस्तके स्थापयेद्यदि।
राज्यलाभो भवेत्तस्य निश्चितञ्च श्रुतौ श्रुतम्॥
स्वप्ने तु ब्राह्मणस्तुष्टः समाश्लिष्यति यं व्रज।
तीर्थस्नायी भवेत् सोऽपि निश्चितञ्च श्रियान्वितः।
स्वप्ने ददाति पुष्पञ्च यस्मै पुष्पवते द्विज।
जययुक्तो भवेत् सोऽपि यशस्वी च धनी सुखी॥
स्वप्ने दृष्ट्वा च तीर्थानि सोपरत्नदहानि च।
नवयुक्तश्च धनवान्तीर्थस्नायी भवेन्नर॥
स्वप्ने तु पूर्णकलसं कश्चित् कस्मै ददाति वा।
पुत्रलाभो भवेत्तस्य सम्पत्तिं वा समालभेत्॥
हस्ते कृत्वा तु कुडवं आढकं वापि सुन्दरी।
यस्य मन्दिरमायाति स लक्ष्मीं लभते ध्रुवम्॥
दिव्या स्त्री यद्गृहं गत्वा पुरीषं विसृजेद्द्विज।
अर्थलाभो भवेत्तस्य दारिद्र्यञ्च प्रयाति च॥
यस्य गेहं समायाति भार्य्यया सह ब्राह्मणः।
पार्व्वत्या सह शम्भुर्वा लक्ष्मीर्नारायणोऽथवा।
ब्राह्मणो ब्राह्मणो वापि स्वप्ने यस्मै ददाति वा।
धान्यं पुष्पाञ्जलिं वापि तस्य श्रीः सर्व्वतोमुखी॥
सर्व्वतोमुखीत्यत्र सर्व्वतः सुखीति च पाठः।
मुक्ताहारं पुष्पमाल्यं चन्दनञ्च शुभं व्रज।
शुभं व्रज स्थाने लभेद्द्विज इति वा पाठः।
स्वप्ने ददाति विप्रश्च तस्य श्रीः सर्व्वतः सुखी॥
गोरोचनां पताकां वा हरिद्रामिक्षुदण्डकम्।
सिद्धान्नञ्च लभेत् स्वप्ने तस्य श्रीः सर्व्वतः सुखी॥
सिद्धान्नञ्च स्थाने सिद्धान्नमिति वा पाठः।
ब्राह्मणो ब्राह्मणी वापि ददाति यस्य मस्तके।
छत्रं वा शुक्लधान्यं वा स च राजा भविष्यति॥
स्वप्ने रथस्थः पुरुषः शुक्लमाल्यानुलेपनः।
तत्स्थो दधि भुङ्क्ते च पायसं वा नृपो भवेत्॥
स्वप्ने ददाति विप्रश्च ब्राह्मणो वा सुधां दधि।
प्रशस्तपात्रं तस्मै वा सोऽपि राजा भवेद्ध्रुवम्॥
ददाति पुस्तकं स्वप्ने यस्मै पुस्तवते द्विज।
स भवेद्विश्वविख्यातः कवीन्द्रः पण्डितेश्वरः॥
यं पाठयति स्वप्ने या मातेव च सुतं यथा।
सरस्वतीसुतः सोऽपि तत्परो नास्ति पण्डितः॥
ब्राह्मणः पाठयेद्यञ्च पितेव यत्नपूर्व्वकम्।
ददाति पुस्तकं प्रीत्या स च तत्सदृशो भवेत्॥
प्राप्नोति पुस्तकं स्वप्ने पथि वा यत्र तत्र वा।
स पण्डितो यशस्वी च विख्यातश्च महीतले॥
स्वप्ने यस्मै महामन्त्रं विप्रो विप्रा ददाति चेत्।
स भवेत् पुरुषः प्राज्ञो धनवान् गुणवान् सुखी॥
स्वप्ने ददाति मन्त्रं वा प्रतिमां वा शिलामयीम्।
यस्मै ददाति विप्रश्च मन्त्रसिद्धिश्च तद्भवेत्॥
विप्रां विप्रसमूहञ्च दृष्ट्वा नत्वाशिषं लभेत्।
राजेन्द्रः स भवेद्वापि किम्वा च कविपण्डितः॥
शुक्लधान्ययुतां भूमिं यस्मै विप्रः समुत्सृजेत्।
स्वप्ने च परितुष्टश्च स भवेत् पृथिवीपतिः॥
स्वप्ने विप्रो रथे कृत्वा नानास्वर्गं प्रदर्शयेत्।
चिरजीवी भवेदायुर्धनवृद्धिर्भवेद् ध्रुवम्॥
विप्रा विप्रश्च सन्तुष्टो यस्मै कन्यां ददाति च।
स्वप्ने च स भवेन्नित्यं धनाढ्यो भूपतिः स्वयम्॥
स्वप्ने सरोवरं दृष्ट्वा समुद्रं वा नदीं नदम्।
शुक्लाहिं शुक्लशैलञ्च दृष्ट्वा प्रियमवाप्नुयात्॥"
प्रियं स्थाने श्रियमिति च पाठः।
यः पश्यति मृतं स्वप्ने स भवेच्चिरजीवनः।
अरोगोऽरोगिणं दृष्ट्वा सुखिनञ्च सुखी भवेत्॥
दिव्या स्त्री यं प्रवदति मम स्वामी भवान् भव।
स्वप्ने दृष्ट्वा च जागर्त्ति स च राजा भवेद्ध्रुवम्॥
स्वप्ने च बालिकां दृष्ट्वा लब्ध्वा स्फाटिकमाणिकाम्।
इन्द्रचापं शक्रध्वजं स प्रतिष्ठां लभेद् ध्रुवम्॥
स्वप्ने विप्रो वदति यं मम दासो भवेति च।
हरिदासस्य तद्भक्तिं लब्ध्वा स वैष्णवो भवेत्॥
स्वप्ने विप्रो हरिः शम्भुर्ब्रह्माणी कमला शिवा।
शुक्ला स्त्री वेदमाता वा जाह्नवी वा सरस्वती॥
गोपालिकावेशधरा बालिका राधिका मम।
बालश्च बालगोपालः स्वप्नविद्भिः प्रकाशितः॥
एष ते कथितो नन्द सुस्वप्नः पुण्यहेतुकः।
श्रोतुमिच्छसि किं वा त्वं किं भूयः कथयामि ते॥'

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे सुस्वप्नदर्शने ७७ अध्यायः॥ *॥

अक्रूरदृष्टसुस्वप्ना यथा,—
"अथाक्रूरः स्वभवनं गत्वा कंसेन प्रेरितः।
चकार शयनं तल्पे भुक्त्वा मिष्टान्नमुत्तमम्॥
सकर्पूरञ्च ताम्बूलं चखाद दासितं अलम्।
जगाम निद्रां सुखतः सुखसम्भोगमात्रतः॥
ततो ददर्श सुस्वप्नं पुराणश्रुतिनिन्दितम्।
विलयश्लेष्मवायुादिपरिवर्जितः॥
अरोगो ददर्शं च वस्त्रयुग्मसमन्वितः।
सुतल्पशायी सुस्निग्धचिन्ताशोकविवर्जितः॥
किशोरवयसं श्यामं द्विभुजं मुरलीधरम्।
पीतवस्त्रपरीधानं वनमालाविभूषितम्॥
चन्दनोक्षितसर्व्वाङ्गं मालतीमाल्यशोभितम्।
सस्मितं सुस्मिताङ्गं सद्रत्नमणिभूषणम्॥
मयूरपुच्छचूडञ्च सस्मितं पद्मलोचनम्।
एवम्भूतं द्विजशिशुं ददर्श प्रथमे मुने॥
ततो ददर्श द्विचिरां पतिपुत्रवतीं सतीम्।
पीतवस्त्रपरीधानां रत्नभूषणभूषिताम्॥
ज्वलत्प्रदीपहस्ताञ्च शुक्लमाल्यकरां वराम्।
शरच्चन्द्रप्रभाश्याञ्च सस्मितां वरदां शुभाम्॥
ततो ददर्श विप्रञ्च कुर्व्वन्तञ्च शुभाशिषम्।
श्वेतपद्मगतं हंसं तुरगञ्च सरोवरम्॥
ददर्श चिविनं चारु फलितं पुष्पितं शुभम्।
आम्रनिम्बनारिकेलगुवाकदलीतरुम्॥
ददर्श श्वेतसर्पञ्च स्वात्मानं पर्व्वतस्थितम्।
वृषस्थञ्च गजस्थञ्च तरिस्थं तुरगस्थितम्॥
वीणां वादितवन्तञ्च भुक्तवन्तञ्च पायसम्।
दधिक्षीरयुतान्नञ्च पद्मपत्रस्थमीप्सितम्॥
क्रमिविट्सहिताङ्गञ्च रुदन्तं मोहितं तथा।
शुक्लधान्यपुष्पकरं चरणं चन्दनचर्चितम्॥
समुद्रञ्च प्रासादश्च गमात्मानञ्च सलोहितम्।
छिन्नभिन्नक्षताङ्गञ्च मेदःपूयसमन्वितम्॥
ततो ददर्श रजतं मणिशुभ्रञ्च काञ्चनम्।
मुक्तामाणिक्यरत्नञ्च पूर्णकुम्भं घनं जलम्॥
सुरभिञ्च सवत्साञ्च हयमेन्द्रं मयूरकम्।
शुक्लञ्च सारसं शङ्खं छिन्नं खञ्जनमेव च॥
ताम्बूलं पुष्पमाल्यञ्च ज्वलदग्निं सुरार्चनम्।
पार्व्वतीप्रतिमां कृष्णप्रतिमां शिवलिङ्गकम्॥
विप्रबालाश्च बालञ्च सुपक्वफलितं कृषिम्।
देवस्त्रञ्च राजेन्द्रं मित्रं व्याघ्रं गुरुं सुरम्॥
दृष्ट्वा स्वप्नं समुत्तस्थौ चक्रामङ्क्रिकमोघ्नितम्।
उद्धवं कथयामास सर्व्वं ...."

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७०।१-१८ ॥
दुःस्वप्ना यथा.—

नन्द उवाच ।

"श्रुतं सर्व्वं महाभाग दुःस्वप्नं कथय प्रभो ।
उवाच तञ्च भगवान् श्रूयतामिति तद्वचः ॥"

श्रीभगवानुवाच ।

"स्वप्ने हसति यो हर्षाद्विवाहं यदि पश्यति ।
नर्त्तनं गीतमिष्टञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ॥
दन्ता यस्य विघीयन्ते विचरन्तञ्च पश्यति ॥
धनहानिर्भवेत्तस्य पीडा चापि शरीरजा ॥
अभ्यङ्गितस्तु तैलेन यो गच्छेद्दक्षिणा दिशम् ।
खरोष्ट्रमहिषारूढो मृत्युस्तस्य न संशयः ॥
स्वप्ने चूर्णं जवापुष्पमशोकं करवीरकम् ।
विपत्तिस्तस्य तैलञ्च लवणं यदि पश्यति ॥
नग्ना कृष्णा छिन्ननासा शूद्रस्य विधवा तथा ।
कपर्द्दकं तालफलं दृष्ट्वा शोकमवाप्नुयात् ॥
स्वप्ने रुष्टं ब्राह्मणञ्च ब्राह्मणीं कोपसंयुताम् ।
विपत्तिश्च भवेत्तस्य लक्ष्मीर्याति गृहाद्ध्रुवम् ॥
वनपुष्पं रक्तपुष्पं पलाशञ्च सुपुष्पितम् ।
कार्पासं शुक्लवस्त्रञ्च दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
गायन्तीञ्च हसन्तीञ्च कृष्णाम्बरधरां स्त्रियम् ।
दृष्ट्वा कृष्णाञ्च विधवां नरो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
देवता यत्र नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ।
आस्फोटयन्ति धावन्ति तस्य देशो विनश्यति ॥
वान्तं मूत्रं पुरीषं वा वैद्यं रौप्यं सुवर्णकम् ।
प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दशमासिकम् ॥
कृष्णाम्बरधरां नारीं कृष्णमाल्यानुलेपनाम् ।
उपगूहति यः स्वप्ने तस्य मृत्युर्भविष्यति ॥
मृतं वत्सञ्च मुण्डञ्च मृगस्य च नरस्य वा ।
यः प्राप्नोत्यस्थिमालाञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ।
अभ्यङ्गितस्तु हविषा क्षीरेण मधुनापि वा ।
तक्रेणापि गुडेनैव पीडा तस्य विनिश्चितम् ॥
रथं खरोष्ट्रसंयुक्तं एकाकी योऽधिरोहयेत् ।
तत्रस्थोऽपि च जागर्त्ति मृत्युरेव न संशयः ॥
रक्ताम्बरधरां नारीं रक्तमाल्यानुलेपनाम् ।
उपगूहति यः स्वप्ने व्याधिस्तस्य विनिश्चितम् ।
पतितं नखकेशञ्च निर्व्वाणाङ्गारमेव च ।
भस्मपूर्णां चितां दृष्ट्वा लभते मृत्युमेव च ॥
श्मशानं शुष्ककाष्ठञ्च तृणानि लौहमेव च ।
मसीञ्च किञ्चित् कृष्णां वा दृष्ट्वा दुःखं लभेत्
ध्रुवम् ॥
पादुकां फलकं रक्तपुष्पमाल्यं भयानकम् ।
माषं मसूरं मुद्गं वा दृष्ट्वा सद्यो व्रणं लभेत् ॥
कण्टकं सरलं काकं भल्लूकं वानरं खरम् ।
पूयं गात्रमलं स्वप्ने केवलं व्याधिकारणम् ॥
भग्नभाण्डं क्षतं शूद्रं गलत्कुष्ठञ्च रोगिणम् ।
रक्ताम्बरञ्च जटिलं शूकरं महिषं खरम् ॥
अन्धकारं महाघोरं मृतजीवं भयानकम् ।
दृष्ट्वा स्वप्ने योनिलिङ्गं विपत्तिं लभते ध्रुवम् ॥
कुवेशरूपं म्लेच्छञ्च यमदूतं भयङ्करम् ।
पाशहस्तं पाशयस्तं दृष्ट्वा मृत्युं लभेन्नरः ॥
ब्राह्मणी ब्राह्मणो बाला बालको वा सुतः सुता ।
विदार्यं कुरुते कोपात् दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
कृष्णपुष्पञ्च तन्माल्यं शस्त्रशस्त्रास्त्रधारिणम् ।
म्लेच्छाञ्च विकृताकारां दृष्ट्वा मृत्युं लभेत् ध्रुवम् ॥
वाद्याञ्च नर्त्तनं गीतं गायनं रक्तवाससम् ।
मृदङ्गवाद्यमानन्दं दृष्ट्वा दुःखं लभेद्ध्रुवम् ॥
वाद्या स्थाने वाद्यमिति वा पाठः ।
आनन्द स्थाने आनकमिति युक्तम् ।
मत्स्यादि धारयेद्यो हि तद्भ्रातुर्म्मरणं ध्रुवम् ॥
छिन्नं वापि कबन्धं वा विकृतं वा मुक्तकेशिनम् ।
चित्तं नृत्यञ्च कुर्व्वन्तं दृष्ट्वा मृत्युं लभेन्नरः ॥
मृतो वापि मृता वापि कृष्णा म्लेच्छा भया-
नका ।
उपगूहति यं स्वप्ने तस्य मृत्युर्व्विनिश्चितः ॥
येषां दन्ताश्च भग्नाश्च केशाश्चापि पतन्ति च ।
धनहानिर्भवेत्तेषां पीडा वा तच्छरीरजा ॥
उपद्रवन्ति यं स्वप्ने शृङ्गिणो दंष्ट्रिणोऽपि वा ।
बालका मानवाश्चैव तस्य राजकुलाद्भयम् ॥
छिन्नं वृक्षं पतन्तञ्च शिलावृष्टिं तुषं क्षुरम् ।
रक्ताङ्गारं भस्मवृष्टिं दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
गृहं पतन्तं शैलं वा धूमकेतुं भयानकम् ।
भग्नस्कन्धं तरोर्व्वापि दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
रथगेहशैलवृक्षगोहस्तितुरगात् खरात् ।
पतन्ति भूमौ ये स्वप्ने विपत्तिस्तस्य सङ्कुला ॥
उष्मे पतन्ति गर्त्तेषु भस्माङ्गारचितासु च ।
क्षारकुण्डेषु चूर्णेषु मृत्युस्तेषां न संशयः ॥
बलाद्गृह्णाति दृष्टश्च छत्रञ्च यस्य मस्तकात् ।
पितुर्नाशो भवेत्तस्य गुरोर्व्वापि नृपस्य वा ॥
सुरभी यस्य गेहाच्च याति त्रस्ता सवत्सिका ।
प्रयाति पापिनस्तस्य लक्ष्मीरपि वसुन्धरा ॥
पाशेन कृत्वा बद्धञ्च यं गृहीत्वा प्रयान्ति च ।
यमदूताश्च ये म्लेच्छास्तस्य मृत्युर्न संशयः ॥
गणका ब्राह्मणा वापि ब्राह्मणो वा गुरुस्तथा ।
परिरुष्टः शपति यं विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ॥
विरोधिनश्च काकाश्च कुक्कुरा भल्लुकास्तथा ।
पतन्त्यागत्य यद्गात्रे तस्य मृत्युर्न संशयः ॥
महिषा भल्लुका उष्ट्राः शूकरा गर्द्दभास्तथा ।
रुष्टा धावन्ति यं स्वप्ने स रोगी निश्चितं भवेत् ॥"
तेषां शान्तिर्यथा, —
"रक्तचन्दनकाष्ठानि घृताक्तानि च यो जुहेत् ।
गायत्र्याश्च सहस्रेण तेन शान्तिर्व्विधीयते ॥
सहस्रधा जपेद्यो हि भक्त्या तं मधुसूदनम् ।
निष्पापोऽपि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो
भवेत् ॥
अच्युतं केशवं विष्णुं हरिं सत्यं जनार्द्दनम् ।
हंसं नारायणञ्चैव एतन्नामाष्टकं शुभम् ॥
शुचिः पूर्व्वमुखः प्राज्ञो दशकृत्वश्च यो जपेत् ।
निष्पापो हि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो भवेत् ॥
विष्णुं नारायणं कृष्णं माधवं मधुसूदनम् ।
हरिं नरहरिं रामं गोविन्दं दधिवामनम् ॥
शुचिः पूर्व्वमुखो भूत्वा भक्तियुक्तो युतो जपेत् ।
निष्पापो हि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो
भवेत् ॥
भक्त्या चैतानि भद्राणि दश नामानि यो जपेत्
शतकृत्वो भक्तियुक्तो जप्त्वा रोगी च रोगतः ॥
लक्षधा हि जपेद्यो हि बन्धनान्मुच्यते ध्रुवम् ॥
जप्त्वा च दशलक्षञ्च महाबन्ध्या प्रसूयते ॥
हविष्याशी यतः शुद्धो दरिद्रो धनवान् भवेत् ।
शतलक्षञ्च जप्त्वा च जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥
ॐ शिवं दुर्गां गणपतिं कार्त्तिकेयं दिनेश्वरम् ।
धर्म्मं गङ्गाञ्च तुलसीं राधां लक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥
नामान्येतानि भद्राणि जले स्नात्वा च यो जपेत् ।
वाञ्छितञ्च लभेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो भवेत् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं पूर्व्वं दुर्गतिनाशिन्यै महा-
मायायै स्वाहा ।
कल्पवृक्षो हि लोकानां मन्त्रः सप्तदशाक्षरः ।
शुचिश्च दशधा जप्त्वा दुःस्वप्नः सुस्वप्नो भवेत् ॥
शतलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
सिद्धमन्त्रश्च लभते सर्व्वसिद्धिञ्च वाञ्छितम् ॥
ॐ नमो मृत्युञ्जयायेति स्वाहान्तं लक्षधा जपेत्
दृष्ट्वा च मरणं स्वप्ने शतायुश्च भवेन्नरः ॥
पूर्व्वोत्तरमुखो भूत्वा स्वप्नं प्राज्ञे प्रकाशयेत् ॥
काश्यपे दुर्गते नीचे देवब्राह्मणनिन्दके ।
मूर्खे चैवानभिज्ञे च न च स्वप्नं प्रकाशयेत् ॥
अश्वत्थे गणके विप्रे पितृदेवार्च्चनेषु च ।
आचार्य्ये वैष्णवे मित्रे दिवास्वप्नं प्रकाशयेत् ॥
इति ते पुण्यमाख्यानं कथितं पापनाशनम् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे दुःस्वप्नदर्शनम्
८२ अध्यायः ॥ * ॥ कंसदृष्टदुःस्वप्ना यथा,—

नारायण उवाच ।

"अथ कंसो विचिन्त्यैव दृष्ट्वा दुःस्वप्नमेव च ।
समुद्विग्नो महाभीतो निराहारो निरुत्सवः ॥
पात्रं मित्रं बुधगणं बान्धवञ्च पुरोहितम् ।
समानीय सभामध्ये तानुवाच सुदुःखितः ॥

कंस उवाच ।

मया दृष्टो निशाशेषे यो दुःस्वप्नो भयप्रदः ।
तं निबोध बुधाः सर्व्वे बान्धवाश्च पुरोहिताः ॥
बिभ्रती चोड्रपुष्पाणां मालां सरक्तचन्दनाम् ।
रक्ताम्बरं खड्गतीक्ष्णं खर्परञ्च भयङ्करम् ॥
प्रकृत्याट्टाट्टहासञ्च लोलजिह्वा भयङ्करी ।
पतीवत्सा कृष्णाङ्गी नगरे मम नृत्यति ॥
मुक्तकेशी छिन्ननासा कृष्णा कृष्णाम्बरापि सा ।
विधवा सा महाशूद्री मामालिङ्गितुमिच्छति ॥
मलिनं चेलखण्डञ्च बिभ्रती रूक्षमूर्द्धजान् ।
ददाति चूर्णतिलकं कपाले मम वक्षसि ॥
कृष्णवर्णानि पक्वानि छिन्नभग्नानि सत्वकं ।
पतन्ति कृत्वा शब्दाश्च शश्वत्तालफलानि च ॥
कुचेलो विकृताकारो म्लेच्छो हि रूक्षमूर्द्धजः ।
ददाति मत्प्रभूषायां छिन्नमल्लकपर्द्दकान् ॥
महारुष्टा च दिव्या स्त्री पतिपुत्रवती सती ।
बभञ्ज पूर्णकुम्भञ्च अभिशप्य पुनः पुनः ॥
अम्लानामोदमालाञ्च रक्तचन्दनचर्च्चिताम्
ददाति मह्यं विप्रश्च महारुष्टोऽभिशप्य च
घनमङ्गारवृष्टिश्च भस्मवृष्टिः घन घनम् ।

क्षणं क्षणं रक्तवृष्टिर्भवेच्च नगरे मम ॥
वानरं वायसं श्वानं भल्लुकं शूकरं खरम् ।
पश्यामि विकृताकारं शब्दं कुर्व्वन्तमुल्वणम् ॥
पश्यामि शुष्ककाष्ठानां राशिमस्नानकज्जलम् ।
भस्मपादप्रदेशायां कर्पूं छिन्ननखानि च ॥
पीतवस्त्रपरीधाना शुक्लचन्दनचर्च्चिता ।
बिभ्रती मालतीमालां रत्नभूषणभूषिता ॥
क्रीडाकमलहस्ता सा सिन्दूरबिन्दुशोभिता ।
कृत्वाभिशापं मां रुष्टा याति मन्मन्दिरात् सती ॥
पाशहस्तांश्च पुरुषान् मुक्तकेशान् भयङ्करान् ।
अतिरुष्टांश्च पश्यामि विशतो नगरं मम ॥
नग्ना नारीर्मुक्तकेशीर्नृत्यन्तीश्च गृहे गृहे ।
अतीव विकृताकाराः पश्यामि सस्मिताः सदा ॥
छिन्ननासा च विधवा महाशूद्री दिगम्बरी ।
सा तैलाभ्यक्ति साश्च करोत्यतिभयङ्करी ॥
निर्व्वाणाङ्गारसंयुक्ता भस्मपूर्णा भयङ्करा ।
अतिप्रभातसमये चिता. पश्यामि सस्मित ॥
पश्यामि च विवाहञ्च नृत्यगीतमहोत्सवम् ।
रक्तवस्त्रपरीधानान् पुरुषान् मुक्तमूर्द्धजान् ॥
रक्तं वमन्त पुरुष नृत्यन्तं नग्नमुल्वणम् ।
धावन्तञ्च शयानञ्च पश्यामि सस्मितं सदा ॥
राहुग्रस्तञ्च गगने मण्डलं चन्द्रसूर्य्ययोः ।
एककाले च पश्यामि सर्व्वग्रासञ्च बान्धवा. ॥
उल्कापातं धूमकेतुं भूकम्पराष्ट्रविप्लवम् ।
झञ्झावात महोत्पात पश्यामि च पुरोहित ॥
वायुना घूर्णमानांश्च छिन्नस्कन्धान् महीरुहान् ।
पतितान् पर्व्वतांश्चैव पश्यामि पृथिवीतले ॥
पुरुष छिन्नशिरस नृत्यन्त नग्नमुल्वतम् ।
मुण्डमालाधर घोर पश्यामि च गृहे गृहे ॥
दग्ध सर्व्वाश्रमं भस्मपूर्णमङ्गारसङ्कुलम् ।
हाहाकारञ्च कुर्व्वन्त सर्व्वं पश्यामि सर्व्वतः ॥
इत्येवमुक्त्वा राजा स विरराम सभातले ।
श्रुत्वा स्वप्न बान्धवाश्च नतवक्त्रा निशश्वसुः ॥
जहार चेतनं सद्यः सत्यकश्च पुरोहित ।
मत्वा विनाश कसस्य यजमानस्य नारद ॥
चरोद नारीवर्गश्च पिता माता च शोकत. ।
मेनिरे नाशकालञ्च सद्य स्वयमुपस्थितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६२ अध्यायः ॥
परशुरामदृष्टदुःस्वप्ना ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे
३१ अध्याये कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनदृष्टदु.स्वप्नास्तत्रैव
३४ अध्याये घोरासुरदृष्टदुःस्वप्ना देवीपुराणे
२२ अध्याये कालिकापुराणे पुष्याभिषेके ८७
अध्याये मत्स्यपुराणे यात्रानिमित्तस्वप्नाध्याय-
कथने २४२ अध्याये च ते द्रष्टव्या. ॥ (वैद्य-
कोक्तस्वप्नशकुनं यथा,—
"इत्युक्त दूतशकुनं स्वप्नान् वक्ष्यते ।
स्वप्ने मद्य सह प्रेतैर्यः पिबन् कृष्यते शुना ।
स मर्त्त्यो मृत्युना शीघ्रं ज्वररूपेण नीयते ॥
रक्तमाल्यवपुर्वस्त्रो यो हसन् ह्रियते स्त्रिया ।
सोऽस्रपित्तेन अहिषश्ववराहोष्ट्रगर्द्दभैः ॥
यः प्रयाति दिशं याम्यां मरणं तस्य यक्ष्मणा ।
लताकण्टकिनी वंशस्तालो वा हृदि जायते ॥
यस्य तस्याशु गुल्मेन यस्य वह्निमनर्च्चिषम् ।
जुह्वतो घृतसिक्तस्य नग्नस्योरसि जायते ॥
मद्यं स नश्येत् कुष्ठेन चण्डालैः सह यः पिबेत् ।
स्नेह बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेन नश्यति ॥
उन्मादेन जले मज्जेद्यो नृत्यन् राक्षसैः सह ।
अपस्मारेण यो मर्त्त्यो नृत्यन् प्रेतेन नीयते ॥
यान खरोष्ट्रमार्ज्जारकपिशार्द्दलशूकरैः ।
यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स ग्रचोवर्त्तते सुखे ॥
अपूपशष्कुलीर्जग्ध्वा विबुद्धस्तद्विधं वमन् ।
न जीवत्यक्षिरोगाय सूर्य्येन्दुग्रहणेक्षणम् ॥
सूर्य्याचन्द्रमसो' पातदर्शनं दृग्विनाशनम् ।
मूर्द्ध्नि वंशलतादीनां सम्भवो वयसा तथा ॥
निलयो मुण्डताकाकगृध्राद्यैः परिवारणम् ।
तथा प्रेतपिशाचस्त्रीद्रविडान्ध्रगवाशनैः ॥
सङ्गो वेत्रलतावंशतृणकण्टकसङ्कटे ।
श्वभ्रश्मशानशयन पतन पांशुभस्मनोः ॥
मज्जनं जलपङ्कादौ शीघ्रेण स्रोतसाहृतिः ।
नृत्यवादित्रगीतानि रक्तस्रग्वस्त्रधारणम् ॥
वयोऽङ्गवृद्धिरभ्यङ्गो विवाहः श्मश्रुकर्म च ।
पक्वान्नस्नेहमद्याशः प्रच्छर्द्दनविरेचने ॥
हिरण्यलोहयोर्लाभः कलिर्बन्धपराजयौ ।
उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्म्मणोः ॥
हर्षो भृशं प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ।
प्रदीपग्रहनक्षत्रदन्तदैवतचक्षुषाम् ॥
पतनं वा विनाशो वा भेदनं पर्व्वतस्य च ।
कानने रक्तकुसुमे पापकर्म्मनिवेशने ॥
चिन्तान्धकारसम्बाधे जनन्याञ्च प्रवेशनम् ।
पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन ग्रसनन्तथा ॥
काषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते ॥
कृष्णा पापा नखाचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
विरागा च'प्रावसना स्वप्नकालनिशा मता ॥
मनोवहानां पूर्णत्वात् स्रोतसां प्रबलैर्मलैः ।
दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ॥
अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ।
दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ॥
भाविको दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ।
तेष्वाद्या निष्फलाः पञ्च यथा स्वप्रकृतिर्द्दिवा ॥
विस्मृतो दीर्घह्रस्वोऽति पूर्व्वरात्रे चिरात् फलम् ।
दृष्टः करोति तुच्छञ्च गोसर्गे तदहर्महत् ॥
निद्रया चानुपहतः प्रतीपैर्व्वचनैस्तथा ।
याति पापोऽल्पफलतां दानहोमजपादिभिः ॥
अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत् सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ॥
देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो-
नृपान् ।
साधून् यशस्विनो वह्निमिद्धं स्वच्छान् जलाश-
यान् ॥
कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुते-
जसः ।
नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्रुधिरोक्षितं ॥
यः पश्येल्लभते यो वा छत्रादर्शविषामिषम् ।
शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥
शैलप्रासादसफलवृक्षसिंहनरद्विपान् ।
आरोहेद्गोऽश्वयानञ्च तरेन्नदह्रदोदधीन् ॥
पूर्व्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं मृतम् ।
सम्बाधान्निःसृतिर्द्देवैः पितृभिश्चाभिनन्दनम् ।
रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्द्दनम् ।
यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽश्नुते ॥"
इति वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
स्वप्नकृत्, क्ली. (स्वप्नं निद्रां करोतीतीति । कृ + क्विप् ।
तुगागमश्च ।) सुनिषण्णकम् । सुषुणी शाक इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वप्नकारके, त्रि ॥
स्वप्नक्, [ज्] त्रि, (स्वपिति तच्छील इति ।
स्वप + "स्वपितृषो नजिङ् ।" ३ । २ । १७२ ।
इति नजिङ् ।) निद्राशीलः । इत्यमरः । ३ ।
१ । ३३ ॥) यथा, भट्टिः । ७ । २१ ।
"अह स्वप्नक् प्रकाटेन तव वन्दारुभिः सह ॥")
स्वप्नदोष, पु, (स्वप्नस्य दोषः ।) निद्रावस्थायां
रेतःस्खलनम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (अस्यौ-
षधं यथा,—
"वटाङ्कुरस्य निर्यासान् माक्षिकेण समन्वितान् ।
सायं प्रयोज्य मतिमान् स्वप्नदोषं निवारयेत् ॥"
इति वैद्यकम् ॥)
स्वप्नविचारी, [न्] त्रि, स्वप्नविचारकर्त्ता । शुभा-
शुभस्वप्नव्याख्याकर्त्ता । स्वप्नं विचारयतीत्यर्थे
णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
स्वभाजन, क्ली, (स्वस्य भाजनम् ।) आनन्दनम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । ३ । २ । ७ ॥
स्वभाव, पु. (स्वस्य भावः ।) स्वकीयभावः ।
तत्पर्य्यायः । संसिद्धिः २ प्रकृतिः ३ स्वरूपम् ४
निसर्गः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ भावः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सर्गः ७ । इति जटा-
धरः ॥ स्वत एव आविर्भावः । यथा,—
"वहिर्हेत्वनपेक्षी तु स्वभावोऽथ प्रकीर्त्तितः ।
निसर्गश्च स्वरूपश्चेत्येषोऽपि भवति द्विधा ॥
निसर्गः सुदृढाभ्यासजन्यः संस्कार उच्यते ।
अजन्यस्तु स्वतः सिद्धः स्वरूपं भाव इष्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
"वचनेषु च बुद्धौ च स्वभावे च चरित्रतः ।
आचारे व्यवहारे च ज्ञायते हृदयं नृणाम् ॥८॥
लोकाः कर्म्मवशीभूतास्तत् कर्म्म यत् कृतं पुरा ।
स्वकर्म्मणा फलं भुङ्क्ते जन्तुर्जन्मनि जन्मनि ॥
कश्चिद्वदन्तीति भवेत् स्वकृतेन च कर्म्मणा ।
केचिद्वदन्ति दैवेन स्वभावेनेति केचन ॥
त्रिविधाश्च मता वेदे वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
स्वयञ्च कर्म्मजनकस्तत् कर्म्म दैवकारणम् ।
स्वभावो जायते नृणामात्मनः पूर्व्वकर्म्मणा ॥९॥
स एवात्मा सर्व्वसाक्षी सर्व्वेषाञ्च फलप्रदः ।
स च सृजति दैवञ्च स्वभावं कर्म्म एव च ॥१०॥
अहो श्रीकृष्णदासानां कः स्वभावः सुनिर्म्मलः ।
हृतभार्य्यसुच्छिन्नश्च न शशाप रिपुं गुरुः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ५७ । २१—२८ ।
२१ । ४१ ॥ अपि च ।

"सुदिन दुर्द्दिनञ्चैव सर्व्वं कर्म्माङ्गिवे भव ।
तत् कर्म तपसा साध्य कर्मणाश्च शुभाशुभम् ॥
तप स्वभावसाध्यञ्च स्वभावोऽभ्यासतो भवेत् ।
ससर्गसाध्योऽभ्यासश्च ससर्गं पुण्यतो भवेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४३।५१-५२ ॥
अन्यच्च । चाणक्यवाक्यम् ।
"स्वभावो यादृशो यस्य न यहाति कदाचन ।
अङ्गार शतधौतेन मलिनत्व न मुञ्चति ॥"
"सर्व्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः ।
अतीत्य हि गुणान् सर्व्वान् स्वभावो मूर्द्ध्नि
वर्त्तते ॥"
इति हितोपदेशे मित्रलाभनामप्रथमकथा-
सग्रह ॥

स्वभू, पु, (स्वेनैव भवतीति । भू+क्विप् । विष्णु । इत्यमर । १ । १ । १८ ॥ ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते । ३ । १२ । ५ ।
"तान् बभाषे स्वभू पुत्त्रान् प्रजा सृजत
पुत्त्रका ॥")
शिवश्च ॥

स्वमेक', पु, सवत्सर । यथा —
"स्वमेकमेक वरदा दृप्ता भवति चण्डिका ।
रुधिरेणारणस्येह तर्पिता विधिवन्नृप ॥'
स्वमेक सवत्सरम् । स्वमेक सवत्सर यव्यो मास । इति स्मृते । उरणस्य मेषस्य । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्वय, [म्] व्य, आत्मना । आपनि इति भाषा । इत्यमर । ३ । ४ । १६ ॥ आत्मनेत्यर्थे स्वय इतोयान्तम् । यथा । स्वयम्भू । इति भरत ॥
(यथा, रघु । १ । ७० ।
'तया हीन विधातर्म्मा कथ पश्यन्न दूयसे ।
सिक्त स्वयमिव स्नेहाद् बन्ध्यमाश्रमपादपम् ॥')

स्वयवरा, स्त्री, (स्वय+वृ+अच् । टाप् ।) स्वय वृणोति पति या । स्वेच्छया पत्यन्वेषिणी । तत्पर्य्याय । पतिवरा २ वर्य्या ३ । इत्यमर । २ । ६ । ७ ॥ स्वयवरे वर्णनीयानि यथा । शचीरक्षा १ मञ्चसज्जता २ मण्डपसज्जता ३ राजपुत्त्रा सन्निधौ राजसौन्दर्य्यादिप्रचेष्टा-वर्णनम् ४ । इति कविकल्पलतायां १ स्तवके २ कुसुमम् ॥

स्वयहारिका, स्त्री, स्त्रीविशेष । सा च ब्रह्मा-मानसहष्टदु सहस्य निर्माष्ट्या पत्न्या जाता । यथा,—
"दु सहस्याभवत् भार्य्या निर्माष्टिर्नाम नामत ।
जाता कलेस्तु पाप्माया ऋतौ चाण्डालदर्शनात् ॥
तयोरपत्यान्यभवन् जगद्व्यापीनि षोडश ।
अष्टौ कुमारा कन्याश्च तथाष्टावतिभीषणा ॥
नियोजिका वै प्रथमा तथैवान्या विरोधिनी ।
स्वयहारकरी चव भ्रामणी ऋतुहारिका ॥
स्मृतिबीजहरे चान्ये तयो कन्ये सुदारुणे ।
अष्टमी द्वेषणी नाम कन्या चातिभयावहा ॥
एतासा कर्म्म वक्ष्यामि दोषप्रशमनञ्च यत् ।
धान्यम् खनाद्गृहाद्गोष्ठात् पय सर्पिस्तथापरा ॥
समृद्धिसृद्धिमद्द्रव्यादपहर्न्ति च कन्यका ।
सा स्वयहारिकेत्युक्ता सदान्तर्द्धानतत्परा ॥
महानसादहंसिद्धमन्नागारस्थितम् तथा ।
परिवेश्यमानञ्च सदा सार्द्धम् भुङ्क्ते च भुञ्जता ॥
उच्छिष्टानां मनुष्याणा हरत्यन्नञ्च दुर्द्धरा ।
कर्म्मान्ताङ्गारशालाभ्य सिद्धिं हि हरति द्विज ॥
गोस्त्रीस्तनेभ्यश्च पय क्षीरहारी सदैव सा ।
दध्ना घृत तिलात्तैल सुरागारात्तथा सुराम् ॥
रङ्ग कुसुम्भकादिभ्य कार्पासात् सूत्रमेव च ।
सा स्वयहारिका नाम हरत्यविरत द्विज ॥"
तच्छान्तिर्यथा,—
"कुर्य्यात् शिखण्डिकोद्दहा रक्षार्थं कृत्रिम-
स्त्रियम् ।
रक्षा चैव गृहे लेख्या वर्ज्या चोच्छिष्टता
तथा ॥"
शिखण्डिकोद्वहाम् स्थाने शिखण्डिनो द्वन्द्वमिति च पाठ ।
"होमाग्निदेवताधूपभस्मना च परिक्रिया ।
कार्य्या क्षीरादिभाण्डानामेव तद्रक्षण स्मृतम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे दु सहवशोत्पत्तिनामा-ध्याय ॥

स्वयज्ञात, स्त्री, (स्वयमात्मना ज्ञात ।) आत्मज्ञान । यथा,—
"ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्ट पूर्व्वज्ञुष्ट स्वयज्ञात ।
यदृच्छया च य कुर्य्यादात्विज्य प्रीति-
पूर्व्वकम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्वयगुप्ता, स्त्री, (स्वयमात्मना गुप्ता) शूकशिम्बिका । इति शब्दरत्नावली, (गुणादयोऽस्या शूकशि-म्बिकाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

स्वयदत्त, पु (स्वयमात्मना दत्त) द्वादशविध-पुत्रान्तर्गतपुत्रविशेष । इति जटाधर ॥ तल्लक्षणम् यथा । दत्तात्मा तु स्वयदत्त । इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥ दत्तात्मा तु पुत्रो मातापितृविहीनस्ताभ्या मुक्तो वा तवाह पुत्रो भवामीति स्वयदत्त उपनत । इति मिता-क्षरा ॥

स्वयमुपस्थित', त्रि (स्वयमात्मना उपस्थित ।) स्वयमागत । यथा,—
"यदि त्यजसि सा मूढ कामात् स्वयमुप-
स्थिताम् ।
युवयोश्च विपत्तिश्च भविष्यति न सशय ॥
कामातुरा यौवनाढ्या भार्य्या स्वयमुपस्थिताम् ।
न त्यजेद्धर्म्मभीरुश्च श्रुत माध्यन्दिने पुरा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६२ । ४० । ४५ । अध्याय ॥ (तथा च भागवते ।१।१३।१०॥
"नन्दप्रिय दुर्विसह नृणा स्वयमुपस्थितम् ।
नावेदयत् सकरुणो दु खितान् द्रष्टुमक्षम ॥")

स्वयप्रभ, पु, (स्वय प्रभा यस्य ।) चतुर्व्विंशतिभा-व्यर्हदन्तर्गतचतुर्थार्हन् । इति हेमचन्द्र ॥ (स्वयप्रकाशे, त्रि । यथा, भागवते । ३।१६।२७॥
"अथ ये मुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् ।
वैकुण्ठ तदधिष्ठान विकुण्ठञ्च स्वयप्रभम् ॥"
रसायनाधिकारोक्तसोमसञ्ज्ञकौषधिविशेष. ।
स्वयप्रभो महासोमो यश्चापि गरुडाहृत. ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अध्याये ॥
स्त्री, अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ४३ । २९ ॥
"घृताची मेनका रम्भा पूर्व्वचित्ति स्वयप्रभा ॥")

स्वयम्भुः, पु, (स्वयम्भवतीति । स्वयं+भू+डु ।) ब्रह्मा । इति रूपकोष ॥

स्वयम्भुवः, पु, (स्वयम्भवतीति । भू+क ।) आदि-मनु । ब्रह्मा । इति केचित् ॥ स्वयमुत्पन्न, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३३४ । ८ ।
"कृते युगे महाराज पुरा स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
नरो नारायणश्चैव हरि कृष्ण स्वयम्भुव ॥")

स्वयम्भुवा, स्त्री (स्वयम्भवतीति । भू+क । टाप्) धूम्रपत्रा । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्वयम्भू, पु, (स्वयम्भवतीति । भू+क्विप् ।) ब्रह्मा । इत्यमर । १ । १ । १६ ॥ जिनचक्र-वर्त्तिविशेष । तत्पर्य्याय । रुद्रतनय २ । इति हेमचन्द्र ॥ काल । इति शब्दरत्ना-वली ॥ कामदेव । विष्णु । शिव । इति केचित् ॥ माषपर्णी । लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (स्वयमुत्पन्ने, अपौरुषेये च त्रि ॥ यथा मनु । १ । ३ ।
"त्वमेकोऽह्यस्य सर्व्वस्य विधानस्य स्वयम्भुव ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥")

स्वर, त् क आक्षेपे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्त रेफोपध । स्वरयत्यतिरुष्टोऽपि न कञ्चन परि-ग्रहम् । इति हलायुध । पञ्चमस्वरयुक्त । इति चतुर्भुज । स्वरयति । इति दुर्गादास ॥

स्वर्, व्य, स्वर्ग । (यथा, रामायणे । २।७६।८ ।
"त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ।
विधवा पृथिवी राजस्त्वया हीना न राजते ॥")
परलोक । इत्यमर ।१।१।५॥३।४।२५३ ॥ आकाशम् । शोभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (व्याहृतिविशेष । यथा, मनु । २ । ७६ ।
"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापति ।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुव स्वरितीति च ॥")

स्वर पु, (स्वर+अच्) उदात्तादित्रयः । इत्य-मर । १ । ६ । ४ ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितास्त्रय स्वरशब्दवाच्या । स्वरन्ति शब्दायन्ते स्वरा. स्वृ क शब्दोपतापयो अन् उच्चैरादीयते उच्चा-र्य्यते उदात्त. उदाङ्पूर्व्वाद्दाञ. कर्म्मणि क्त । तद्विपरीतोऽनुदात्त । समाहृत स्वरित स्वर सञ्जातोऽस्येति इतोऽस्य जाते इति इत । यदाहु । उच्चैरुच्चारणादुदात्त । नीचैरनुदात्त । समाहार स्वरित । इति । छान्दसत्वात् नोक्त । तदुक्त उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च प्रचितस्वरो वय स्वरा । चतुर्थ प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दस स्मृत ॥ इति भरत ॥ (यथा, माघे । २ । ८५ ।

"तटोग्गितार चेटीनां भवांस्तमवमंस्त मा ।
निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥")
तन्त्रीकण्ठोत्थितनिषादादिसप्तध्वनि'। सुर इति भाषा। यथा,—
"निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः।
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वरा. ॥"
इत्यमर'।१।७।१॥
निषादादयः सप्त तन्त्रीसमुत्थाः कण्ठसमुत्थाश्च स्वरा. स्वरशब्दवाच्याः। निषादादिकदम्बादि यथाक्रममिति स्थितमिति। नारदोऽप्याह।
"षड्ज रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चर्षभम्।
अजा विरौति गान्धार क्रौञ्चो नदति मध्यमम्।
पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम्।
अश्वश्च धैवत रौति निषाद रौति कुञ्जर ॥"
इति।
अन्योऽप्याह।
"स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वनन् हृदयरञ्जकः॥"
"षड्जर्षभगान्धारो मध्यम' पञ्चमस्तथा।
धैवतश्च निषादश्च स्वरा' सप्त प्रकीर्त्तिता.॥
मयूरवृषभच्छागक्रौञ्चकोकिलवाजिन'।
मातङ्गश्च क्रमेणाहु स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥"
इति॥
एते च समदाः पञ्चम गायन्ती। तथा च विश्वाखिन'।
"अश्वस्तु धैवत सोऽपि मत्त' पञ्चमसञ्ज्ञकम्।
निषादन्तु गजो गर्ज्जंस्तुन्दोऽसौ सपञ्चम-
मिति॥"
भरतोऽप्याह।
"षड्जञ्च पञ्चमञ्चेति मयूरो नदति द्विधा।
अश्वाद्या धैवतादीश्च प्राहुर्मत्ताश्च पञ्चम-
मिति॥"
निषीदन्ति स्वरा अस्मिन्निति निषादः सदेराधारे घञ् शीक इति षत्वम्। तथा च।
"निषीदन्ति स्वरा अस्मिन्निषादस्तेन हेतुना।
अशेषसन्धिविषय स हि व्याप्यावतिष्ठते॥
ऋषति ऋतु ऋषभ ऋषो श गतौ नाम्नीति कभ।
"वायु समुद्गतो नाभ' कण्ठशीर्षसमुद्गत'।
नदत्यृषभवद्यस्मात्तेनैष ऋषभः स्मृत' ॥" इति।
गन्धाना समूहो गान्ध ण' स्वरान्तस्य गान्ध इयर्त्ति गान्धारः ऋर्लि गत्यां ढात् पश्यति षण्।
"वायु. समुद्गतो नाभे' कण्ठशीर्षसमाहत'।
नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना॥"
इति।
गान्धारोऽभिजनोऽस्येति गान्धार इत्यन्ये।
षड्भ्यो जायते षड्ज' जनजनादिति ड।
"नासा कण्ठमुरस्तालु जिह्वा दन्ताश्च संश्रित.।
षड्भ्यः सजायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति
स्मृत'॥" इति।
मध्ये नाभिदेशे भवो मध्यमः। तत्राद्यचिरदश्चिषेत्यादिना म'।
"तद्वदेवोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः।
नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन स स्मृत' ॥"
इति।
धीमद्भिर्गीयते इति धैवतः ढघेकादिति णः मनीषादित्वात् मस्य व'। धीयतेऽयमिति विकारसंवेति णो वा। स्वरान् धयतीति वा। धेट पाने नाम्नीति धैवत'।
"अभिसन्धयते यस्मात् स्वरास्तेनैष धैवतः।
स तु तावत्प्रधानत्वात् ललाटे व्यवतिष्ठते॥"
इति पञ्चाना स्वराणा पूरण' पञ्चम'। नो सङ्ख्यादेर्मडिति मट्।
वायुः समुद्गतो नाभेरुरो हृत्कण्ठमूर्द्धसु।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते॥"
इति।
स्वरन्ति शब्दायन्ते स्वराः स्वृ ञ शब्दोपतापयोः पचादित्वादच्। इति भरत'॥ * ॥
अपि च।
"स स्वरो य श्रुतिस्थाने स्वरन् हृदयरञ्जकः॥
षड्जऋषभगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा।
धैवतश्च निषादश्च स्वरा' सप्त प्रकीर्त्तिता॥
मयूरवृषभच्छागोक्रोष्टुकोकिलवाजिन।
मतङ्गाश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदुर्गमान्॥
ऋषभ चातको वक्ति धैवतञ्चापि दर्दुर.।"
इति केचित्॥
"वायु. समुच्छ्रितो नाभेर्नाश्चास्य हृदयस्य च।
पार्श्वयोर्मस्तकस्यापि षष्ठा षड्ज' प्रजायते।
नाभिमूलाद्यदा वर्ण उत्थित कुरुते ध्वनिम्।
वृषभस्येव निर्याति हेलया ऋषभ स्मृत'॥
नाभे समुद्गतो वायुर्गन्ध श्रोत्रे च चालयन्।
सशब्दस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते॥
मध्यमो मध्यमस्थानात् शरीरस्योपजायते।
नाभिमूलाच्च गम्भीरः किञ्चित्तार. स्वभावत॥
प्राणोऽपान' समानश्च उदानो व्यान एव च।
एतेषा समवायेन जायते पञ्चम स्वर॥
गत्वा नाभिरधोभाग वस्ति प्राप्योर्द्ध्वग पुनः।
धावन्निव च यो याति कण्ठदेश स धैवत.॥
षड्जादय. षडेतेऽत्र स्वरा सर्व्वे मनोहरा'।
निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते॥*॥
चतस्र पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मता.।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके॥"*॥
सम्पूर्णस्वरा'। ष ऋ ग म प ध नि। षाडवाः निषादोज्झिता'। ष ऋ ग म प ध। औडवस्वरा ऋ-प-वर्ज्जिता। ष ग म ध नि।
सम्पूर्णरागा' सप्तभि. स्वरैर्यथा नाटवसन्तादयः।
षाडवरागा षड्भि' स्वरैर्यथा मल्लारादयः।
अधुना स्वरप्रस्तार'।
"क्रमेणैव स्वराः स्थाप्या' पूर्व्वपूर्व्वपरादध।
मूलक्रम क्रमात् पृष्ठे पुरस्थपरिवर्त्तिन॥
स चेदुपरि तत्पूर्व्व इत्थ प्रस्तारणक्रम॥" *॥
अथ स्वरप्रस्तारे पिङ्गलवन्नष्टोद्दिष्टमेरुपताकासूचीसप्तसागरप्रभृतय. सन्ति ग्रन्थविस्तारभयान्नोक्ता.।
"कंसारिर्व्वंशिकावाद्ये स्वराः सप्त चकाशिरे।"
इति शुभङ्करकृतसङ्गीतदामोदरः॥"*॥*॥
अकारादिवर्णा.। इति मेदिनी॥ तस्य नामान्तर अच् २। इति वोपदेव'॥ मात्रा ३। इति स्वरोदय.॥ ते च ह्रस्वदीर्घप्लुता भवन्ति यथा,—
"एकमात्रो भवेत् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्॥"
इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास.॥
स्वरवर्णा यथा। अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः। एतेषा उत्पत्तिस्थानानि यथा। अत्रय ए-ह-क-ख-ग-घ-ङा' कण्ठ्या। इत्रय च-छ-ज-झ-ञ-शा ए-ऐ यास्तालव्याः। ऋत्रयं ट-ठ-ड-ढ-ण-र-षा मूर्द्धन्या'। ऌत्रय त-थ-द-ध-न-ल-सा वो दन्त्या। उत्रय प-फ-ब-भ-म-वा ओ-औ ओष्ठ्याः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ ए-ह-क-ख-ग-घ-ङा इत्येकपदोक्त्या एषा उत्पत्तिस्थान कण्ठमुक्त्वा पश्चात् ए ऐ इत्युभय तालव्यकार्य्यार्थं तालव्यमध्येऽपि ए-ऐ-या इति भिन्नपदे पठितवान्। ओ औ इत्युभयमोष्ठकार्य्यार्थमोष्ठ्यमध्येऽपि ओ औ ओष्ठ्या इति भिन्नपदे पठितवान्। तालव्यकार्य्यञ्च इवर्णस्य समत्वात् गुण एकार. वृद्धिरैकार.। उकारस्य गुण ओकार' वृद्धिरौकार। ननु ए ऐ ओ औ चतुर्णा स्वभावात् कण्ठजातानामपि तालव्यौष्ठ्यकार्य्यकारित्व कथमिति चेन्न यत' कुन्त्या प्रसूतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधेयत्व सगच्छते। इति तट्टीकाया दुर्गादास.॥ * ॥
अन्यच्च।
"मातृकाया स्वरा. प्रोक्ता. स्वराः षोडशसङ्ख्यया।
तेषा द्वावन्तिमौ त्याज्यौ चत्वारश्च नपुंसका'॥
शेषा दश स्वरास्तेषु स्यादेकैको द्विके द्विके।
ज्ञेया अतोऽस्वराद्याश्च ह्रस्वाः पञ्च स्वरोदये॥
स्वरा हि मातृकोद्धारा मात्राव्याप्त जगत्त्रयम्।
तस्मात् स्वरोद्भव सर्व्व त्रैलोक्य सचराचरम्॥
अकारादिस्वरा पञ्च ब्रह्माद्याः पञ्चदेवता'।
निवृत्त्याद्या कला पञ्च इच्छाद्य शक्तिपञ्चकम्॥
मयाद्याश्चक्रभेदाश्च धराद्य भूतपञ्चकम्।
गन्धाद्या विषयास्ते च कामबाणा इतीरिता।
पिण्ड पद तथा रूप रूपातीत निरञ्जनम्।
स्वरभेदे स्थित ज्ञान ज्ञायते गुरुत. सदा॥
अकारादिस्वरा. पञ्च तेषामष्टौ भिदास्त्वमू।
मात्रावर्णौ ग्रहो जीवो राशिभे पिण्डयोगकौ॥
प्रसुप्तो भाषते येन येनागच्छति शब्दितः।
तत्र नामाद्यवर्णे या मात्रा मात्रास्वर स हि॥"
इति मात्रास्वरचक्रम्॥ ७॥
"कादिहान्तान् लिखेद्वर्णान् स्वराधो ङ-ञ-णोज्झितान्।
तिर्य्यक् पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चविंशत् प्रकोष्ठके॥
नरनामादिमो वर्णो यस्मात् स्वरादध. स्थित'।

स स्वरस्तस्य वर्णस्य वर्णस्वर इहोच्यते ॥
स प्रोक्ता ङ-ञ-णा वर्णा नामादौ सन्ति ते न हि ।
चेद्भवन्ति तदा ज्ञेया ग-ज डास्ते यथाक्रमम् ॥
यदि नाम्नि भवेद्वर्णः संयुक्ताक्षरलक्षणः ।
ग्राह्यस्तस्यादिमो वर्ण इत्युक्तं ब्रह्मयामले ॥”
इति वर्णस्वरचक्रम् ॥*॥
अस्वरे मेषसिंहालि कन्यायुग्मककर्कटाः ।
उस्वरे च धनुर्मीनौ एस्वरे च तुलावृषौ ॥
ओस्वरे मृगकुम्भौ च राशिसम्भूयहस्वराः ।
स्वराश्च स्थापयेत् खेट राशेर्यो यस्य नायकः ॥
मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतो ।
बुधः कन्यामिथुनयोः कर्कटस्य च चन्द्रमाः ॥
स्वामी मीनधनुषोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहास्याधिपतिः सूर्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥”
इति ग्रहस्वरचक्रम् ॥*॥
“षोडशाद्यचगोऽवर्गः स्यात् आदिवर्गास्तु पञ्चकाः।
चतुर्णौ य श वर्गौ सङ्ग्रा वर्गेषु कोर्त्तिताः ॥
नाम्नो वर्णाः स्वरा ग्राह्या वर्णाणां वर्णसंख्यया ।
पिण्डिता पञ्चभिर्भक्ता शेष जीवस्वर विदुः ॥”
इति जीवस्वरचक्रम् ॥ * ॥
“मेषवृषावकारे च मिथुनाद्याः षडंशकाः ।
मिथुनाद्यास्त्रयश्चैव इकारे सिंहकर्कटौ ।
कन्या तुला उकारे च वृश्चिकस्य त्रयोऽंशकाः ।
एकारे वृश्चिकस्यान्त्या कार्मुकः षड्मृगादिमाः ॥
अथाशत्रयो मृगास्यान्त्याः कुम्भमीनौ तथा स्वरे ।
एव राशिस्वरः प्रोक्तो नवांशकक्रमोदयः ॥”
इति राशिस्वरचक्रम् ॥*॥
“अकारे सप्त ऋक्षाणि रेवत्यादिक्रमेण च ।
पञ्च पञ्च इकारादावेवं ऋक्षस्वरोदयः ॥”
इति नक्षत्रस्वरचक्रम् ॥*॥
“मात्रा वर्णस्वरात् सङ्ग्रा सङ्ग्रा जीवस्वरास्तथा ।
पिण्डीकृते स्वरे शेषः पिण्डस्वर इहोच्यते ॥”
इति पिण्डस्वरचक्रम् ॥*॥
“मात्रादिवर्णभेदेन स्वरानुत्पाद्य नामतः ।
योगे शस्यते तत्र शेषो योगस्वरो मतः ॥”
इति योगस्वरचक्रम् ॥
“प्रोक्ता नैसर्गिकाश्चाष्टौ मात्राद्या नामजाः स्वराः ॥”*॥
मात्रादिस्वरचक्रबलेन कर्त्तव्यकर्म्माणि यथा,—
“साधनं मन्त्रयन्त्रस्य यन्त्रयोगश्च सर्व्वदा ।
अधोमुखानि कर्म्माणि मात्रास्वरबले कुरु ॥*॥
वर्णस्वरबले सर्व्वं कर्त्तव्यञ्च शुभाशुभम् ।
सिद्धिदः सर्व्वकार्य्येषु युद्धकाले विशेषतः ॥*॥
मारणं मोहनं स्तम्भं विद्वेषोच्चाटने वशम् ।
विवादं विग्रहं घातं कुर्य्याद्ग्रहस्वरोदये ॥*॥
यानपानादिकं सर्व्वं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
विद्यारम्भं विवाहञ्च कुर्य्यात् जीवस्वरोदये ॥*॥
प्रासादारामकर्म्माणि देवतास्थापनानि च ।
राजाभिषेचनं दीक्षा कर्त्तव्यं राशिके स्वरे ॥*॥
शान्तिकं पौष्टिकञ्चैव प्रवेशो बीजवापनम् ।
स्त्रीविवाहस्तथा यात्रा कर्त्तव्या भस्वरोदये ॥*॥
शत्रूणां देशभङ्गञ्च कोटयुद्धञ्च वेष्टनम् ।
सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्री कर्त्तव्यः पिण्डकोदये ॥*॥
योगेन साधयेद् योगं देहस्थं ज्ञानसम्भवम् ।
शाणवं शाम्भवञ्चैव शाक्तेयञ्च तृतीयकम् ॥ * ॥
तिथिवारौ च नक्षत्रं पृथक् पृथक् प्रभाषितम् ।
यत् तदेकत्र सम्मिल्य कुर्य्याद्वर्णस्वरोदये ।
यस्य नामादिको वर्णस्तिथिवारर्क्षजं मृतम् ।
तद्दिनं वर्जयेत्तस्य हानिमृत्युकरं यतः ॥
अनेन स्वरयोगेन शत्रूणां मारणादिकम् ।
सम्यग्यन्त्रक्रिया मोक्षं साधयेत्तद्दिने बुधः ॥”
इत्यादि नरपतिजयचर्य्यास्वरोदयधृतब्रह्मयामलम् ॥*॥ नासावायुः । इति मेदिनी ॥ तत्र अजपाजपप्रमाणं यथा,—
“हंस हसेति यन्मन्त्रं जीवो जपति सर्व्वदा ।
शतैः षड्भिश्च युक्तानि सहस्राण्येकविंशतिः ॥
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षसाधनम् ।
अस्याः सङ्कल्पमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्वणि उत्तरगीता ॥ * ॥ अपि च ।
“इडा च पिङ्गला चैव नासिकाद्वारगामिनी ।
आमूलाद्ब्रह्मद्वारान्तं सुषुम्ना मध्यगामिनी ॥
वहत्यूर्द्ध्वमुखेनैव प्राणवायुश्च सर्व्वदा ।
पानं करोत्यपानश्च अधोवक्त्रेण चैव हि ॥
शक्तिरूपः स्थितश्चन्द्रो वामनासाप्रवाहकः ।
शिवरूपधरः सूर्य्यो दक्षनासापुटे तथा ॥
हकारे निःसरेद्वायुः सकारश्च प्रवेशने ।
अजपानामगायत्रीं जीवो जपत्यहर्निशम् ॥*॥
मुक्तिसोपानेऽप्युक्तम् ।
षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ।
एतत्सङ्ख्या महामन्त्रं जीवो जपति सर्व्वदा ॥
ब्राह्मे मुहूर्त्ते योगीन्द्रो जपमेवं समर्पयेत् ।
समर्पणक्रमस्यैव उच्यते गुरुतस्ततः ॥
मूलाधारे गणेशाय षट्शतञ्च समर्पयेत् ।
तत्रैव ब्रह्मणे नित्यं षट्सहस्रं निवेदयेत् ॥
स्वाधिष्ठाने च हरये षट्सहस्रं निवेदयेत् ।
षट्सहस्रं मणिपूरे हराय च समर्पयेत् ॥
जीवात्मने सहस्रञ्च तत्रैव परिकल्पयेत् ।
परमात्मने सहस्रन्तु अनाहते निवेदयेत् ॥
सहस्रन्तु परमशिवे सहस्रारे समर्पयेत् ।
एवं समर्पयेद्यस्तु पापैः पुण्यैर्न लिप्यते ॥”
इति श्रीपूर्णानन्दविरचितश्रीतत्त्वचिन्तामणौ तत्त्वसारपरिच्छेदे षट्चक्रकथनम् ॥*॥ अन्यत् स्वरोदयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ * ॥
अथ पक्षिस्वरज्ञानम् ।
“पोतकीकृतविचारमिदानीं
कुर्म्महे यमधिगम्य मनुष्यः ।
भाविकर्म्मफलपाकपरीक्षा-
स्तत्क्षमो भवति योगिसहस्र ॥
लाभदश्चिलि चिलीति निनादः
शूकि शूलि निनदोऽपि तथैव ।
कुचि कुचि निनदोऽपि जलार्थे
व्याहृतः कूचि कूचि स्वरयुक्तैः ॥
कीरु कीरु इति यो मधुरोऽसौ
कामतस्तु निनदः स्खलिताख्याः ।
स्थानयाय नियमेन च चौ चि-
निस्वनो ध्रुसकुनाद इहार्थः ॥
कष्टदश्चिरि चिरीति विराव-
श्चोकुचीकुरिति चान्यविरावौ ।
एवमीदृशफला दश नादाः
प्रस्फुटा निगदिता भगवत्या ॥
प्रत्येकमाख्यातफलं नराणां
यस्मिन् दशानां शकुनस्वराणाम् ।
आनात्यवश्यं पुरुषो विशेष-
प्रयोजनं भावि स वेत्त्यशेषम् ॥*॥
वामो निनादः फलदः प्रवासे
स्यादक्षिणोऽनर्थफलाप्तिहेतुः ।
पृष्ठस्थितानां फलदश्च पृष्ठे
निषेधकारी पुनरग्रभागी ॥
युद्धप्रवेशेऽथ गृहप्रवेशे
श्रेयः प्रदश्चाक्षिनदोऽपसव्यः ।
वामः पुनः पार्श्वयुद्धवत्या
भवत्यभीष्टप्रतिकूलवर्त्ती ॥ * ॥
पार्थिवश्चिलिचिलिस्वर उक्तः
शूलि शूलिरिति यः स तथैव ।
कूचि कूचि कुचि कुचीति च शब्दौ
द्वाविमौ निगदितौ पुनराप्यौ ॥
कीरु कीरुरिति तैजसशब्द-
स्तैजसश्च निनदः स्खलिताख्यः ।
मारुतावपि चिलिस्वनचीचि-
निस्वनौ निगदितौ मुनिमुख्यैः ॥
अम्बरश्चिरि चिरीति निनाद-
श्चोकु चोकुरिति तादृश एव ।
पञ्च चैव निनदा दश नादा
भूतपञ्चकनिवासभवेन ॥
क्रमादसौ पार्थिवनादपूर्व्वा
पञ्चापि शब्दाः शकुनैकदेव्याः ।
भवन्ति चेतन्नियतं भवन्ति
फलानि पूर्णान्यचिरेण पुंसाम् ॥
क्रमेण पृथ्वीजलपावकानां
भवन्ति शब्दा यदि दक्षिणकायाः ।
मनोरथेभ्योऽभ्यधिकानि तूर्णं
तदा फलानि ध्रुवमुद्वहन्ति ॥
अनन्तरं पार्थिवनादतश्चेद्-
वह्निस्वरस्तत्फलमक्षतं स्यात् ।
वायव्यशब्दो यदि नाभसो वा
भूत्वा फलं नश्यति तत् समस्तम् ॥
शान्तौ निनादौ पृथिवीजलाख्यौ
दीप्तौ समीराम्बरनामधेयौ ।
तेजःप्रधानो विजयावलम्बी
भवेत् सम येन फलेन तादृक्

शुभेषु कार्य्येष्वशुभाय शान्तौ
दीप्तौ भयादौ भयनाशनाय ।
विपर्य्यये द्वावपि न प्रशस्ता-
वस्तित्वनास्तित्वफलौ यतस्तौ ॥"
इति वसन्तराजशाकुने स्वरप्रकरणम् ॥

स्वरपत्तन, क्ली, (स्वराणां षड्जादीनां पत्तन-माश्रयस्थानम् ।) सामवेदः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

स्वरभङ्गः, पुं, (स्वरस्य भङ्गो यस्मात् ।) गल-रोगविशेषः । अस्य विवरणं स्वरभेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्वरभङ्गी, [न्] पुं, (स्वरस्य भङ्गोऽस्यास्तीति । इनिः ।) पक्षिविशेषः । यथा,—
"स्वरभङ्गी नवो टङ्कुविकटश्शकुनभेदकाः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वरभेदः, पुं, (स्वरस्य भेदो यस्मात् ।) स्वरभङ्ग-रोगः । यथा । अथ स्वरभेदाधिकारः । तत्र स्वरभेदस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।
"अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातैः
सन्दूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां
हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥
अध्ययनमुच्चैर्व्वेदादिपाठः । अभिघातः कण्ठादि-देशे लगुडादिभिः । एतैरत्युच्चभाषणादिभि-श्चतुर्भिः सदूषणैरन्यैरपि । निर्द्दिष्टहेतुभिः । स्रोतःसु स्वरवहेषु चतुर्षु । प्रतिष्ठाम् स्थितिम् । हन्युः स्वरमिति लक्षणम् । स्वरभेदः षड्विधः । वातपित्तकफसन्निपातक्षयमेदोभवभेदैः ॥ * ॥
तत्र वातिकस्वरभेदिनो लक्षणमाह ।
"वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा
भिन्नं शनैर्वदति गद्गदवत् स्वरश्च ।" * ।
पित्तेनाह ।
"पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चा
ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन ॥"
गलदाहोऽत्र वचनसमय एव बोद्धव्यः ॥ * ॥
कफेनाह ।
"ब्रूयात् कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः ।
स्वल्पं शनैर्व्वदति चापि दिवाविशेषात् ॥"
दिवा सूर्य्यरश्मिभिः कफस्याल्पीभावात् ॥ * ॥
सन्निपातेनाह ।
सर्व्वात्मके भवति सर्व्वविकारसम्प-
त्तच्चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः ॥" * ॥
क्षयजमाह ।
"धूप्येत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च
स्यादेषु चापि हतवाक् परिवर्ज्जनीयः ॥"
वाक् धूप्येत सधूममिव निःसरति क्षयमाप्नुयात् नाशमिव ॥ * ॥ मेदोभवमाह ।
"अन्तर्गतं स्वरमलक्ष्यपदं चिरेण
मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलस्तृषार्त्तः ॥"
अन्तर्गतं गलमध्ये एव स्वरं वदति । दिग्धगलः मेदसा श्लेष्मणा वा लिप्तगलः । तृषार्त्तः मेदसोऽप-मार्गावरोधात् ॥ * ॥ असाध्यमाह ।
"क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि
चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ।
मेदस्विनः सर्व्वसमुद्भवश्च
स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥"
क्षीणस्य क्षयरोगिणः । कृशस्य अपुष्टस्य ॥ * ॥
अथ स्वरभेदस्य चिकित्सा ।
"वातादिजनितश्वासकासघ्ना ये प्रकीर्त्तिताः ।
योगास्तानत्र युञ्जीत यथादोषं चिकित्सकः ॥
वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् ।
कफे सक्षारकटुकक्षौद्रः कवलं इष्यते ॥
गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।
तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरश्चाशु प्रसीदति ॥
आद्ये कोष्णं जलं पेयं भुक्त्वा घृतगुडौदनम् ।
क्षीरानुपानं पित्तोत्थे पिबेत् सर्पिरतन्द्रितः ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसङ्क्षये ॥
निदिग्धिका तुला ग्राह्या तदर्द्धं ग्रन्थिकस्य तु ।
तदर्द्धं चित्रकस्यापि दशमूलञ्च तत्समम् ॥
जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं गृह्णीयादाढकं ततः ।
पूते पिबेत्तदर्द्धन्तु पुराणस्य गुडस्य च ॥
सर्व्वमेकत्र कृत्वा तु लेहवत् साधु साधयेत् ।
अष्टौ पलानि पिप्पल्यास्त्रिजातकपलं तथा ॥
मरिचस्य पलं चैकं सर्व्वमेकत्र चूर्णितम् ।
मधुनः कुडवं दत्त्वा तदश्नीयाद्यथानलम् ॥
निदिग्धिकावलेहोऽयं भिषग्भिर्मुनिभिर्मतः ।
स्वरभेदहरो मुख्यः प्रतिश्याय हरस्तथा ॥
कासश्वासाग्निमान्द्यादीन् गुल्ममेहगलामयान् ।
आनाहं मूत्रकृच्छ्राणि हन्याद्ग्रन्थ्यर्ब्बुदानि च ॥"
इति निदिग्धिकावलेहः ॥ * ॥
"मृगनाभिः सुसूक्ष्मैलालवङ्गकुसमान्वितैः ।
त्वक्क्षीरी चेति लेहोऽयं सर्पिर्मधुसमायुतः ॥
ब्राह्मी वचाभया वासा पिप्पली मधुसंयुता ।
अस्य प्रयोगात् सप्ताहात् किन्नरैः सह गायति ॥"
इति स्वरभेदाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"विभीतकस्य वै चूर्णं पिप्पलीसैन्धवस्य च ।
पीतं सकाञ्जिकं हन्ति स्वरभेदं महेश्वर ॥"
इति गारुडे । १८४ । २८ ॥
(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—
"भृङ्गराजामृतावल्ली वासकदशमूलकासमर्द्द-रसैः ।
सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्धं स्वरभेदकासजिन्म-धुना ॥"
इति भृङ्गराजाद्यं घृतम् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे स्वरभेदाधिकारे ॥
तथात्र पथ्यापथ्यनियमो यथा,—
"स्वेदो वस्तिर्धूमपानं विरेकः कवलग्रहः ।
नस्यं भाले सिरावेधो यवा लोहितशालयः ॥
रसाः पोताम्रचूडकेकिमासरसाः सुराः ।
गोक्षुरकः काकमाची जीवन्ती बालमूलकम् ।
द्राक्षा पथ्या मातुलुङ्गं लशुनं लवणार्द्रकम् ।
ताम्बूलं मरिचं सर्पिः पथ्यानि स्वरभेदिनाम् ॥"
अपथ्यानि यथा,—
"आमं कपित्थं वकुलं शालूकं जम्ववानि च ।
तिन्दुकानि कषायाणि वमिं स्वप्नं प्रजल्पनम् ॥
अनुपानञ्च यत्नेन स्वरभेदी विवर्ज्जयेत् ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥)

स्वरमण्डलिका, स्त्री, (स्वराणां मण्डलमस्त्यत्रेति । स्वरमण्डल+ठन् ।) वीणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ क्वचित् पुस्तके सुरखण्डलिका इति पाठः ॥

स्वरलासिका, स्त्री, (स्वरैर्लसतीति । लस+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) वंशी इति शब्दरत्नावली ॥

स्वरसः, पुं, (स्वस्य रसः । स्व आत्मीयो रसो वा ।) शिलापिष्टकल्कः । यथा,—
"स्वो रसः स्वरसः प्रोक्तः कल्को दृषदि पेषितः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥
कषायविशेषः । यथा,—
"सद्यः क्षुण्णादार्द्रद्रव्याद्वस्त्रयन्त्रादिपीडनात् ।
यो रसस्त्वभिनिर्य्याति स्वरसः स प्रकीर्त्तितः ॥"
इति वैद्यकम् ॥
अन्यच्च ।
"पिष्टः कल्को विनीयश्च स्वरसः पीडितो रसः ।
क्वाथः कषायो निर्यूहो निर्यासो वेष्टवास्तथा ॥"
इति रत्नमाला ॥
("यन्त्रप्रपीडनाद्द्रव्याद्रसः स्वरस उच्यते ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
"शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।
वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे स्वरभेदाधिकारे ॥)

स्वरा, स्त्री, ब्रह्मणो ज्येष्ठपत्नी । गायत्रीसपत्नी । यथा,—
"चाक्षुषस्यान्तरे पूर्व्वं मनोर्देवः पितामहः ।
सह्याद्रिशिखरे रम्ये यजनायोद्यतोऽभवत् ॥
स कृत्वा यज्ञसम्भारान् सर्व्वदेवगणैर्व्वृतः ।
युक्तो हरिहराभ्यां हि तद्गिरेः शिखरं ययौ ॥
भृग्वादयो मुनिगणा मुहूर्त्ते ब्रह्मदेवते ।
तस्य दीक्षाविधानाय समाजं चक्रुरादृताः ॥
अथ ज्येष्ठा स्वरा पत्नीमाह्वयाञ्चक्रुरीश्वराः ।
सा शनैरायय़ौ तावत् भृगुर्व्विष्णुमुवाच ह ॥ * ॥
भृगुरुवाच ।
विष्णो स्वरा त्वयाहूता साप्यायाति नहि त्वरम् ।
मुहूर्त्तातिक्रमे चैव कार्य्यो दीक्षाविधिः कथम् ॥
विष्णुरुवाच ।
नायाति चेत् स्वरा शीघ्रं गायत्र्यत्र विधीयताम् ।
एषापि न भवेदस्य भार्य्या किं पुण्यकर्म्मणि ॥
नारद उवाच ।
एवमेव हि रुद्रोऽपि विष्णुवाक्यमनन्यत ।
तच्छ्रुत्वा स भृगुर्व्वीक्ष्य गायत्रीं ब्रह्मणस्तदा ॥

निवेश्य दक्षिणे भागे दीक्षाविधिमथाकरोत् ॥
यावद्दीक्षाविधि तस्य विधेयक्रुर्मुनीश्वरा ।
तावदभ्याययौ तत्र स्वरा यज्ञस्थले नृप ॥
ततस्ता दीक्षिता दृष्ट्वा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सपत्नीर्षापरा क्रोधात् स्वधा वचनमब्रवीत् ॥
स्वरोवाच ।
अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाञ्च व्यतिक्रम ।
त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्ष मरणं भयम् ॥
मदासने कनिष्ठेय भवद्भि सन्निवेशिता ।
तस्मात् सर्व्वे जडीभूता नदीरूपा हि निश्चितम् ॥
इयञ्च दक्षिणे भागे ह्युपविष्टा मदासने ।
तस्माल्लोके सदादृश्या तनुरूपास्तु निम्नगा ॥
नारद उवाच ।
अतस्तत् शापमाकर्ण्य गायत्री कम्पिताधरा ।
समुत्थायाशपद्देवैर्वार्य्यमाणापि ता स्वराम् ॥
गायत्र्युवाच ।
तव भर्त्ता यथा ब्रह्मा ममाप्येष तथा खलु ।
वृथा शपसि यस्मात्त्वा भव त्वमपि निम्नगा ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये १५६ अध्याय ॥

स्वराग्र, पु, (स्वरस्य अग्र ।) सगीते स्वरस्यार्द्ध पाद वा । इति केचित् ॥

स्वराट्, [ज्] पु, (स्वेन राजते इति । राज+ “सत्सूद्विषेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) वेदस्य छन्दोविशेष । यस्य प्रत्येकद्विपादे अष्टाक्षर एकपादे दशाक्षर । इति केचित् ॥ (स्वनो भासमाने, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ४३ । १११ ।
“सम्राट् विराट् स्वराट् चैव सुरराजो
भवोद्भव ॥”
ब्रह्मा । इति विष्णुपुराणटीकाया श्रीधरस्वामी । १ । १२ । ५८ ॥)

स्वरापगा, स्त्री, (स्व स्वर्गस्य आपगा ।) स्वर्गङ्गा । इति हेमचन्द्र ॥

स्वरालु, पु, वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वरित, पु, (स्वर+जातार्थे इतच् ।) स्वरविशेष । यथा,—
“उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितोऽमी त्रय स्वरा ॥”
इति जटाधर ॥
स्वर सजातोऽस्येति इतोऽस्य जात इति इत । यदाहु । उच्चैरुच्चारणादुदात्त नीचैरनुदात्त समाहार. स्वरित इति । छान्दसत्वात् प्रचितस्वरो नोक्ता । तदुक्तम् ।
“उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रय स्वरा ।
चतुर्थ प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दस
स्मृत ॥”
इति भरत ॥
स्वरयुक्ते, त्रि ॥

स्वरु, [स्] पु, वज्रम् । इत्यमरटीकाया नीलकण्ठ ॥

स्वरु, पु (स्वर्य्यन्ते प्राणिनोऽनेनेति । स्वृ शब्दोपतापयो +“शृस्वृस्निहित्रपोति ।” उणा० १ । ११ । इति उः । स च नित् ।) वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥ यूपखण्डम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ७ ।
“श न: स्वरूणां मितयो भवन्तु ॥”)
यज्ञ: । शर । इति मेदिनी ॥ सूर्य्यरश्मि । वृश्चिकभेद । इति केचित् ॥

स्वरुचि:, त्रि, (स्वस्य रुचिर्यस्य ।) स्वतन्त्र । इति हेमचन्द्र. ॥ (स्वस्य रुचि. ।) स्वेच्छायाम्, स्त्री । यथा,—
“स्वरुच्या क्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया क्वचित् ।
चोद्यते नियम: सोऽत्र ऋतावभिगमो यथा ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

स्वरूप, क्ली, (स्वस्य रूप यस्मात् ।) स्वभाव: । इत्यमर । १ । ७ । ३८ ॥ निजरूपञ्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । १३ ।
“स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मान विकृत नल: ।
स्वरूपधारिण नाग ददर्श स महीपति ॥”)

स्वरूप , त्रि, (स्वेनैव रूप यस्य ।) पण्डित । मनोज्ञ: । तयो. पर्य्याय. । प्रासरूप २ अभिरूप. ३ । इत्यमर । ३ । । १३१ ॥

स्वरेणु, स्त्री, सूर्य्यपत्नीविशेष । सा तु सज्ञा । इति त्रिकाण्डशेष ॥

स्वरोदय, पु, (स्वराणामुदयो यत्र । स्वरज्ञापकग्रन्थविशेष. । यथा,—
सूत उवाच ।
“हरे. श्रुत्वा हरो गौरीं देहस्थ ज्ञानमब्रवीत् ।
कुजो वह्नी रवि पृथ्वी सौरिराप प्रकीर्त्तित ॥
वायुसस्थ स्थितो राहुर्दक्षरन्ध्रावभासक ।
गुरु शुक्रस्तथा सौम्यश्चन्द्रश्चैव चतुर्थक ॥
वामनाड्यान्तु मध्यस्थान् कारयेदात्मनस्तथा ।
यदा चार इडायुक्तस्तदा कर्म्म समाचरेत् ॥
स्थानसेवा तथा ध्यान वाणिज्य राजदर्शनम् ।
अन्यानि शुभकर्म्माणि कारयेत प्रयत्नत ॥
दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिर्भौमश्च सैंहिक ।
इनश्चैव तथाप्येव पापानामुदयो भवेत् ॥
शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु स्वरोदयात् ।
देहमध्ये स्थिता नाड्यो बहुरूपा सुविस्तरा ॥
नाभेरधस्ताद् य कन्दो ह्यङ्कुरास्तत्र निर्गता ।
द्वासप्ततिसहस्राणि नाभिमध्ये व्यवस्थिता ॥
चक्रवञ्च स्थितास्तास्तु सर्व्वा प्राणहरा स्मृता ।
तासा मध्ये त्रय श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमा ॥
वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा ।
मध्यमा च भवेदग्नि फलता कालरूपिणी ॥
वामा ह्यमृतरूपा च जगदाप्यायने स्थिता ।
दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा ॥
द्वयोर्व्वाहे तु मृत्यु स्यात् सर्व्वकार्य्यविनाशिनी ।
निर्गमे च भवेद्वामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता ॥
कारयेत् क्रूरकर्म्माणि प्राणे पिङ्गलसस्थिते ।
इडाचार तथा सौम्य चन्द्रसूर्य्यगतस्तथा ॥
यात्राया सर्व्वकार्य्येषु विषापहरणे इडा ।
भोजने मैथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका ॥
उच्चाटमारणाद्येषु कर्म्मस्वेतेषु पिङ्गला ।
मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका ॥
शोभनेषु च कार्य्येषु यात्राया विषकर्म्मणि ।
शान्तिमुक्त्यर्थसिद्ध्यै च इडा योज्या नराधिपै ॥
द्वाभ्याश्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्ज्जने ।
विषुव तत्तु जानीयात् सस्मरेत्तु विचक्षण ॥
सौम्यादि शुभकार्य्येषु लाभादिजयजीविते ।
गमनागमने चैव वामा सर्व्वत्र पूजिता ॥
युद्धादिभोजने घाते स्त्रीणाञ्चैव तु सङ्गमे ।
प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे क्षुद्रकर्म्मणि ॥
शुभाशुभानि कार्य्याणि लाभालाभौ जयाजयौ ।
जीवो जीवाय यत्पृच्छेत् न सिध्यति च मध्यमा ॥
वामाचारेऽथवा दक्षे प्रत्यये यत्र नायक ।
तनुस्थ पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न सशय ।
वैच्छन्दो वामदेवस्तु यदा वहति चात्मनि ।
तत्र भागे स्थित पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्फला ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सक्रमते शिवा ।
घोरे घोराणि कार्य्याणि सौम्येवै मध्यमानि च ॥
प्रस्थिते भागतो हसे द्वाभ्या वै सर्व्ववाहिनि ।
तदा मृत्यु विजानीयाद्योगी योगविशारद ॥
यत्र यत्र स्थित पृच्छेद्वामदक्षिणसमुख: ।
तत्र तत्र सम दिश्याद्वातस्योदयन सदा ॥
अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा ॥
जीवो जीवति जीवेन्न यच्छून्यं तत् स्वरो भवेत् ॥
यत्किञ्चित् कार्य्यमुद्दिष्ट जयादिशुभलक्षणम् ।
तत् सर्वं पूर्णनाड्यान्तु जायते निर्व्विकल्पत ॥
अन्यनाड्यादिपर्य्यन्तपक्षत्रयमुदाहृतम् ।
यावत् षष्ठीन्तु पृच्छाया पूर्णाया प्रथमो जयेत् ॥
रिक्तायान्तु द्वितीयान्तु कथयेत्तदशङ्कित: ।
वामाचारसमा वायुर्जायते कर्म्मसिद्धिद ॥
प्रवृत्ते दक्षिणे मार्गे विषमे विषमाक्षरम् ।
अन्यत्र वामवाहे तु नाम वै विषमाक्षरम् ॥
तदासौ जयमाप्नोति योध सग्राममध्यत ।
दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाक्षरम् ॥
जायते नात्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लक्षयेत् ।
पिङ्गलान्तर्गते प्राणे शमनीयाहवञ्जयेत् ॥
यावन्नाड्योदय चारस्ता दिश यावदापयेत् ।
न दातु जायते सोऽपि नात्र कार्य्या विचारणा ॥
अथ सग्राममध्ये तु यत्र नाडी सदा वहेत् ।
सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्ग विनिर्द्दिशेत् ॥
जातचारे जय विद्यान्मृतके मृतमादिशेत् ।
जय पराजय चैव यो जानाति स पण्डित ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सञ्चरते शिवम् ।
कृत्वा तत्पदमाप्नोति यात्रा सन्ततिशोभना ॥
शशिसूर्य्यप्रवाहे तु सति युद्ध समाचरेत् ।
सतस्थ पृच्छते यस्तु स साधु जायते ध्रुवम् ॥
या दिश वहते वायुस्तां दिश यावदाजयेत् ।
जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यद्यग्रत स्थित ॥
मेषाद्या दश या नाड्यो दक्षिणा वामसस्थिता ।
चरस्थिरद्विमार्गे तास्तादृशे तादृश. क्रमात् ॥
निर्गमे निर्गम याति सग्रहे सग्रह विदु ।

पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा घण्टाकारेण लक्षयेत् ॥
वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतत्त्वस्थितः शिवे ।
ऊर्द्धेऽग्निरध आपश्च तिर्य्यक्स्थः प्रभञ्जनः ॥
मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया लाभः सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
ऊर्द्ध्वे मृत्युरध शान्तिस्तिर्य्यक् चोच्चाटयेत्
सुधीः ।
मध्ये स्तम्भं विजानीयान्मोक्षः सर्व्वत्र सर्व्वगे ॥"
इति गारुडे पवनविजयादि. ६७ अध्याय. ॥*॥
अन्यच्च ।

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

"देवदेव महादेव तत्त्वज्ञ परमेश्वर ।
कथयस्व प्रभो ज्ञान कृपा कृत्वा ममोपरि ॥
कथ ब्रह्माण्डमुत्पन्न कथ वा परिवर्त्तते ।
कथ विलीयते देव वद ब्रह्माण्डनिर्णयम् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

तत्त्वाद्‌ब्रह्माण्डमुत्पन्न तत्त्वेन परिवर्त्तते ।
तत्त्वेन लीयते देवि तत्त्वाद्‌ब्रह्माण्डनिर्णयः ॥

देव्युवाच ।

तत्त्वमेव पर मूल निश्चित तत्त्ववेदिभिः ।
तत्त्वस्वरूपं कि देव तत्त्वमेव प्रकाशय ॥

ईश्वर उवाच ।

निरञ्जनो निराकार एकदेवो महेश्वरः ।
तस्मादाकाशमुत्पन्न आकाशाद्वायुसम्भवः ॥
वायोस्तेजस्ततश्चापस्तत पृथ्वीसमुद्भव ।
एतानि पञ्चतत्त्वानि विस्तीर्णानि च पञ्चधा ॥
तेभ्यो ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तैरेव परिवर्त्तते ।
विलीयते च तत्रैव तत्रैव रमते पुनः ॥ * ॥
पञ्चतत्त्वमये देहे पञ्चतत्त्वानि सुन्दरि ।
सूक्ष्मरूपेण वर्त्तन्ते ज्ञायते तत्त्वयोगिभिः ॥
अत एव प्रवक्ष्यामि शरीरस्थ स्वरोदयम् ।
हसचारस्वरूपेण भवेद् ज्ञान त्रिकालगम् ॥
गुह्याद्‌गुह्यतर सारमुपकारप्रकाशकम् ।
इद स्वरोदय ज्ञान ज्ञानिना मस्तके मणिः ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतर ज्ञान सुबोध सत्यप्रत्ययम् ।
आश्चर्य्यं नास्तिके लोके आधारस्त्वास्तिके जने ॥
शान्ते शुद्धे सदाचारे गुरुभक्तैकमानसे ।
दृढचित्ते कृतज्ञे च देयश्चैव स्वरोदयम् ॥
शठे च दुर्ज्जने शूद्रे अशान्ते गुरुतल्पगे ।
हीनसत्त्वे दुराचारे स्वरज्ञान न दीयते ॥ * ॥
शृणु त्व कथित देवि देहस्थ ज्ञानमुत्तमम् ।
येन विज्ञानमात्रेण सर्व्वं ज्ञत्व प्रजायते ॥
स्वरे वेदाश्च शास्त्राणि स्वरे गान्धर्व्वमुत्तमम् ।
स्वरे सर्व्वञ्च त्रैलोक्य स्वरे आत्मस्वरूपक ॥
स्वरहीनोऽथ दैवज्ञो नाथहीनं यथा गृहम् ।
शास्त्रहीनो यथा वक्ता शिरोहीनञ्च यद्वपुः ॥
नाडीभेद यथा प्राण तत्त्वभेद तथैव च ।
सुषुम्नामिश्रभेदञ्च यो जानाति स मुक्तिगः ॥
साकारे वा निराकारे शुभवायुबले कृते ।
कथयन्ति शुभ केचित् स्वरज्ञान वरानने ॥
ब्रह्माण्डखण्डपिण्डाद्य स्वरेणैव हि निर्म्मितम् ।
सृष्टिसहारकर्त्ता च स्वर साक्षान्महेश्वर ॥
स्वरज्ञानात् पर मित्र स्वरज्ञानात् पर धनम् ।

स्वरज्ञानात् पर गुह्यं न वा दृष्टं न वा श्रुतम् ॥
शत्रु हन्यात् स्वरबलैस्तथा मित्रसमागमः ।
लक्ष्मीप्राप्तिः स्वरबलैः कीर्त्तिः स्वरबलैस्तथा ॥
कन्याप्राप्तिः स्वरबलैः स्वरबलै राजदर्शनम् ।
स्वरबलैर्द्देवतासिद्धि स्वरबलै क्षितिपो वश ॥
स्वरबलैर्गम्यते देशे भोज्य स्वरबलैस्तथा ।
लघु दीर्घं स्वरबलैर्मलञ्चैव निवारयेत् ॥
सर्व्वं शास्त्रपुराणादिस्मृतिवेदाङ्गपूर्व्वकम् ।
स्वरज्ञानात् पर मित्रं नास्ति किञ्चिद्वरानने ॥
नामरूपादिकाः सर्व्वं मिथ्या सर्व्वे कविभ्रमाः ।
अज्ञानमोहिता मूढा यावत्तत्त्व न विद्यते ॥
इद स्वरोदय शास्त्रं सर्व्वशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
आत्मघटप्रकाशार्थं प्रदीपकलिकोपमम् ॥
यस्मै कस्मै परस्मै वा न प्रोक्त प्रश्नहेतवे ।
तस्मादेतत् स्वय ज्ञेयमात्मनैवात्मनात्मनि ॥
न तिथिर्न च नक्षत्र न वारग्रहदेवताः ।
न विष्टिर्न व्यतीपातो विरुद्धाद्यास्तथैव च ॥
कुयोगा नैव देवेशि प्रभवन्ति कदाचन ।
प्राप्ते स्वरबले सिद्धि सर्व्वमेव फल शुभम् ॥ * ॥
देहमध्ये स्थिता नाड्यो बहुरूपाः सविस्तराः ।
ज्ञातव्याश्च बुधैर्नित्य स्वदेहे ज्ञानहेतवे ॥
नाभिस्थानक्रकन्दाङ्गमङ्कुरादेव निर्म्मिताः ।
द्विसप्ततिसहस्राणि देहमध्ये व्यवस्थिताः ।
नाडीस्था कुण्डली शक्तिर्भुजङ्गाकारशायिनी ।
ततो दशोर्द्ध्वगा नाड्यो दशैवाध प्रतिष्ठिता. ॥
देहे तिर्य्यग्गता नाड्यश्चतुर्विंशतिसख्यया ।
प्रधाना दश नाड्यस्तु दश वायुप्रवाहका ॥
तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्ताद्वा वायुर्देहे समन्वित ।
चक्रवत्तु स्थिता देहे सर्व्वा प्राणसमाश्रिता ॥
तासा मध्ये दश श्रेष्ठा दशाना तिस्र उत्तमाः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयिका ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुषा कुहूश्चैव शङ्खिनी दशमी तथा ॥
इडा वामे स्थिता भागे दक्षिणे पिङ्गला तथा ।
सुषुम्ना मध्यदेशे तु गान्धारी वामचक्षुषि ॥
दक्षिणे हस्तिजिह्वा च पूषा कर्णे च दक्षिणे ।
यशस्विनी वामकर्णे आनने चाप्यलम्बुषा ॥
कुहूश्च लिङ्गदेशे तु मूलस्थाने च शङ्खिनी ।
एव द्वार समाश्रित्य तिष्ठन्ति दशनाडिका ॥
इडा पिङ्गला सुषुम्ना च प्राणमार्गे समा-
श्रिता ।
एता हि दश नाड्यस्तु देहमध्ये व्यवस्थिता. ।
नामानि नाडिकानान्तु वाताना प्रवदाम्यहम् ।
प्राणोऽपान समानश्चोदानो व्यानस्तथैव च ॥
नाग कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जय ।
हृदि प्राणो वहेन्नित्यमपानो गुदमण्डले ॥
समानो नाभिदेशे तु उदान कण्ठमध्यग ।
व्यानो व्यापी शरीरेषु प्रधाना पञ्च वायवः ॥
प्राणाद्या. पञ्च विख्याता नागाद्या पञ्च
वायवः ।
तेषामपि च पञ्चाना स्थानानि च वदाम्यहम् ॥
उद्गारे नाग आख्यात. कूर्म्म उन्मीलने स्मृत. ।

कृकरः क्षुत्कृतो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ।
न जहाति मृते क्वापि सर्व्वव्यापी धनञ्जयः ।
एते नाडीषु सर्व्वासु भ्रमन्ते जीवरूपिणः ॥
प्रकटप्राणसञ्चार लक्षयेत् देहमध्यत ।
इडापिङ्गलासुषुम्नाभिर्नाडीभिस्तिसृभिर्बुधः ॥
इडा वामे च विज्ञेया पिङ्गला दक्षिणे स्मृता ।
इडानाडीस्थिता वामा ततो व्यस्ता च
पिङ्गला ॥
इडाया सस्थितश्चन्द्रः पिङ्गलायाञ्च भास्करः ।
सुषुम्ना शम्भुरूपेण शम्भुर्हसस्वरूपकः ॥
हकारो निर्गमे प्रोक्तः सकारस्तु प्रवेशने ।
हकारः शिवरूपेण सकार शक्तिरुच्यते ॥
शक्तिरूप स्थितश्चन्द्रो वामनाडीप्रवाहकः ।
दक्षनाडीप्रवाहश्च शम्भुरूपो दिवाकर ॥
श्वासे सकारसस्थे तु यद्दानं दीयते बुधै ।
तद्दान जीवलोकेऽस्मिन् कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
अनेन लक्षयेद् योगी चैकचित्तः समाहितः ।
सर्व्वमेव विजानीयान्मार्गे तच्चन्द्रसूर्य्ययोः ॥
ध्यायेत्तत्त्व स्थिरे जीवे अस्थिरे न कदाचन ।
इष्टसिद्धिर्भवेत्तस्य महालाभो जयस्तथा ॥
चन्द्रसूर्य्यौ यदाभ्यासी ये कुर्व्वन्ति सदा नरा ।
अतीतानागतज्ञान तेषा हस्तगत सदा ॥
वामे चामृतरूपस्था जगदाप्यायिनी परा ।
दक्षिणा चरमे भागे जगदुत्पादयेत् सदा ॥
मध्यमा भवति क्रूरा दुष्टा सर्व्वत्र कर्म्मसु ।
सर्व्वत्र शुभकार्य्येषु वामा भवति पुष्टिदा ॥
निर्गमे च शुभा वामा प्रवेशे दक्षिणा शुभा ।
शुभकार्य्ये शुभा वामा दक्षिणा क्रूरकर्म्मसु ॥
चन्द्र समस्तु विज्ञेयो रविस्तु विषम. सदा ।
चन्द्र स्त्री पुरुष सूर्य्यश्चन्द्रो गौरो रवि
सित ॥
इडा पिङ्गला सुषुम्ना च तिस्रो नाड्य प्रकी-
र्त्तिता ।
इडायाश्च प्रवाहेण सौम्यकर्म्माणि कारयेत् ॥
पिङ्गलाया प्रवाहेण रौद्रकर्म्माणि कारयेत् ।
सुषुम्नाया प्रवाहेण सिद्धिमुक्तिफलानि च ॥*॥
आदौ चन्द्र सिते पक्षे भास्करस्तु सितेतरे ।
प्रतिपत्तो दिनान्याहुः त्रीणि त्रीणि क्रमोदये ॥
सार्द्धद्विघटिका ज्ञेया शुक्ले कृष्णे शशी रवि ।
वहत्येकदिनेनैव यथाषष्टिघटीक्रमात् ॥
वहेत्तावद्घटीमध्ये पञ्चतत्त्वानि निर्द्दिशेत् ।
प्रतिपत्तो दिनान्याहुर्विपरीते विपर्य्ययः ॥
शुक्लपक्षे वहेद्वामा कृष्णपक्षे च दक्षिणा ।
जानीयात् प्रतिपत्पूर्व्व योगी तद्गतमानसः ॥
उदयश्चन्द्रमार्गेण सूर्य्येणास्त गतो यदि ।
ददाति गुणसघात विपरीते विपर्य्ययम् ॥
शशाङ्क वारयेद्रात्रौ दिवा वार्य्यो दिवाकरः ।
इत्यभ्यासरतो योगी स योगी नात्र सशय. ॥
सूर्य्येण बध्यते सूर्य्यश्चन्द्रश्चन्द्रेण बध्यते ।
यो जानाति क्रियामेता त्रैलोक्य वशयेत्
क्षणात् ॥*॥
गुरुशुक्रबुधेन्दूना वासरे वामनाडिका ।

सिद्धिदा सर्व्वकार्य्येषु शुक्लपक्षे विशेषतः ।
अर्क्काङ्गारकसौरीणां वासरे दक्षनाडिका ।
कर्त्तव्या चरकार्य्येषु कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
एकैकस्य घटीपञ्चक्रमेणैवोदयन्ति च ।
क्रमादेकैकनाड्यान्तु तत्त्वानां पृथगुद्भवः ॥
अहोरात्रस्य मध्ये तु ज्ञेया द्वादश सङ्क्रमाः ।
वृषकर्क्कटकन्यालिमृगमीने निशाकरः ॥
मेषे सिंहे च धनुषि तुलायां मिथुने घटे ।
उदयो दक्षिणे ज्ञेयः शुभाशुभविनिर्णयः ॥७॥
तिष्ठेत् पूर्व्वोत्तरे चन्द्रः सूर्य्यो दक्षिणपश्चिमे ।
वामाचारप्रवाहे च न गच्छेत् पूर्व्वं उत्तरे ॥
दक्षनाडीप्रवाहे तु न गच्छेत् याम्यपश्चिमे ।
परिपन्थिभयं यस्य गतोऽसौ न निवर्त्तते ॥
तस्मात्तत्र न गन्तव्यं बुधैः सर्व्वहितैषुभिः ।
तदा तत्र तु सङ्घातमृत्युरेव न संशयः ॥
सूर्य्योदये यदा सूर्य्यश्चन्द्रश्चन्द्रोदये यदा ।
सिध्यन्ति सर्व्वकार्य्याणि दिवारात्रिगतान्यपि ॥
शुक्लपक्षे द्वितीयायामर्क्के वहति चन्द्रमाः ।
दृश्यते लाभदः पुंसां सौम्ये सौख्यं प्रजायते ॥
चन्द्रकाले यदा सूर्य्यः सूर्य्यश्चन्द्रोदये भवेत् ।
उद्वेगः कलहो हानिः शुभं सर्व्वं निवारयेत् ॥८॥
विपरीतलक्षणम् ।
यदा प्रत्यूषकाले तु विपरीतोदयो भवेत् ।
चन्द्रस्थाने वहत्यर्क्को रविस्थाने च चन्द्रमाः ॥
प्रथमे मानसोद्वेगः धनहानिर्द्वितीयके ॥
तृतीये गमनं प्रोक्तमिष्टनाशं चतुर्थके ॥
पञ्चमे राज्यविध्वंसः षष्ठे सर्व्वार्थनाशनम् ।
सप्तमे व्याधिदुःखानि अष्टमे मृत्युमादिशेत् ॥
कालत्रये दिनान्यष्टौ विपरीतं यदा भवेत् ।
तदा दुष्टफलं प्रोक्तं किञ्चिन्न्यूनं तु शोभनम् ॥
प्रातर्मध्याह्नयोश्चन्द्रः सायङ्काले दिवाकरः ।
तदा नित्यं जयो लाभो विपरीतन्तु दुःखदम् ॥
दक्षिणे यदि वा वामे यत्र सङ्क्रमते शिवः ।
तत्पादमग्रतः कृत्वा निःसरेत् निजमन्दिरे ॥
चन्द्रः समपदः कार्य्यो रविस्तु विषमः सदा ।
पूर्णपादं पुरस्कृत्य यात्रा भवति सिद्धिदा ॥
चन्द्रचारे चतुष्पादं पञ्चपादाश्च भास्करे ।
एवन्तु गमनं श्रेष्ठं साधयेद्भुवनत्रयम् ॥
यत्राङ्गे चरते वायुस्तदङ्गस्य करस्थलम् ।
सुप्तोत्थितो मुखं स्पृष्ट्वा लभते वाञ्छितं फलम् ॥
परदत्ते तथा ग्राह्ये गृहान्निर्गमनेऽपि च ।
यदङ्गे वहते नाडी ग्राह्यं गतिकराङ्घ्रिणा ॥
न हानिः कलहो नैव कण्टकैर्नापि भिद्यते ।
निवर्त्तते सुखेनैव सर्व्वापद्भिर्व्विवर्जितः ॥
गुरुबन्धुनृपामात्या अन्येऽपीप्सितदायिनः ।
पूर्णाङ्गे खलु कर्त्तव्याः कार्य्यसिद्धिमभीप्सता ॥
आसने शयने वापि पूर्णाङ्गविनिवेशिता ।
वशीभवन्ति कामिन्यो न कर्म्म नियमान्तरम् ॥
अरिचौराधमाद्याश्च अन्ये उत्पातविग्रहाः ।
कर्त्तव्याः खलु रिक्ताङ्गे जयलाभसुखार्थिभिः ॥
दूरदेशे विधातव्यं गमनं तुहिनद्युतौ ।
अभ्यर्णदेशे दीप्ते तु तरणाविति केचन ॥

यत्किञ्चित् पूर्व्वमुद्दिष्टं लाभादिसमरागमः ।
तत् सर्व्वं पूर्णनाडीषु जायते निर्व्विकल्पकम् ॥
शून्यनाड्या रिपुं जेतुं यत् पूर्व्वं प्रतिपादितम् ।
जायते नान्यथा चैव यथा सर्व्वज्ञभाषितम् ॥
रिपुं जेतुमित्यत्र विपर्य्यस्तमिति च पाठः ।
व्यवहारे खलोच्चाटे द्वेषिविद्यादिवञ्चके ।
कुपितस्वामिचौराद्या पूर्णस्थाः स्युर्भयङ्कराः ॥
दूराध्वनि शुभश्चन्द्रो निर्व्विघ्नमिष्टसिद्धिदः ।
प्रवेशकार्य्यहेतुः स्यात् सूर्य्यः शीघ्रं प्रशस्यते ॥
अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
वामे च वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा
स्मृता ॥
चन्द्रचारे विषं हन्ति सूर्य्यो बलवशं नयेत् ।
सुषुम्नायां भवेन्मोक्ष एक एव त्रिधा स्मृतः ॥
अयोग्ये योग्यता नाडी योग्यस्थानेऽप्ययोग्यता ।
कार्य्यानुबन्धतो जीवः कथं रुद्र समाचरेत् ॥
शुभाशुभानि कार्य्याणि क्रियन्तेऽहर्निशं यदा ।
तदा कार्य्यानुरोधेन कार्य्यं नाडीप्रचालनम् ॥८॥
अथ इडा ।
स्थिरकर्म्मण्यलङ्कारे दूराध्वगमने तथा ।
आश्रमे हर्म्यप्रासादे वस्तूनां सङ्ग्रहेऽपि च ॥
वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठा स्तम्भदेवयोः ।
यात्रादाने विवाहे च वस्त्रालङ्कारभूषणे ॥
शान्तिकं पौष्टिकं चैव दिव्यौषधिरसायने ।
स्वस्वामिदर्शने मैत्रे वाणिज्ये धनसङ्ग्रहे ॥
गृहप्रवेशे सेवायां कृष्यां बीजादिवापने ।
शुभकर्म्माणि सन्धौ च निर्गमे च शुभः शशी ॥
विद्यारम्भादिकार्य्येषु बान्धवानाञ्च दर्शने ।
जन्ममोक्षेषु धर्म्मेषु दीक्षायां मन्त्रसाधने ॥
कालविज्ञानसूत्रेण चतुष्पादगृहागमे
कालव्याधिचिकित्सायां स्वामिसम्बोधने तथा ॥
गजाश्वारोहणे धन्वी गजाश्वानाञ्च बन्धने ।
परोपकरणे चैव निधीनां स्थापने तथा ॥
गीतवाद्येऽपि नृत्ये च गीतशास्त्रविचारणे ।
पुरग्रामप्रवेशे च तिलके स्वत्वधारणे ॥
पुत्रशोके विषादे च ज्वरिते मूर्च्छितेऽपि वा ।
स्वजनस्वामिसम्बन्धे धान्यादिदारुसंग्रहे ॥
स्त्रीणां दन्तादिभूषायां वर्षेऽागमने तथा ।
गुरुपूजा विषादीनां चालनञ्च वरानने ॥
इडायां सिद्धिदं प्रोक्तं योगाभ्यासादिकर्म्म च ।
तत्रापि वर्ज्जयेद्वायुं तेज आकाशमेव च ॥
सर्व्वकार्य्याणि सिध्यन्ति दिवारात्रिगतान्यपि ।
सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु चन्द्रचारः प्रशस्यते ॥९॥
अथ पिङ्गला ।
कठिनक्रूरविद्यानां पठने पाठने तथा ।
स्त्रीसङ्गवेश्यागमने महानौकाधिरोहणे ॥
नष्टकार्य्ये सुरापाने वीरमन्त्राद्युपासने ।
विह्वलध्वस्तदेशादिविषदानादिवैरिणि ॥
शास्त्राभ्यासे च गमने मृगयापशुविक्रये ।
इष्टकाकाष्ठपाषाणरत्नघर्षणदारणे ॥
गत्यभ्यासे यन्त्रतन्त्रे दुर्गपर्व्वतरोहणे ।
द्यूते चौर्य्ये गजाश्वादिरथसाधनवाहने ॥

व्यायामे मारणोच्चाटे षट्कर्म्मादिकसाधने ।
यक्षिणीयक्षवेतालविषभूतादिनिग्रहे ॥
खरोष्ट्रमहिषादीनां गजाश्वारोहणे तथा ।
नदीजलौघतरणे भेषजे लिपिलेखने ॥
मारणे मोहने स्तम्भे विद्वेषोच्चाटने वशम् ।
प्रेरणाकर्षणे क्षोभे दाने च क्रयविक्रये ॥
खड्गहस्ते वैरियुद्धे भोगे वा राजदर्शने ।
भोज्ये स्नाने व्यवहारे क्रूरे दीप्ते रविः शुभः ॥
भुक्तमात्रेण मन्दाग्नौ स्त्रीणां वश्यादिकर्म्मणि ।
शयनं सूर्य्यवाहेन कर्त्तव्यन्तु सदा बुधैः ॥
क्रूराणि यानि कर्म्माणि चराणि विविधानि च ।
तानि सिध्यन्ति सूर्य्येण नात्र कार्य्या विचा-
रणा ॥१०॥
अथ सुषुम्ना ।
क्षणं वामे क्षणं दक्षे यदा वहति मारुतः ।
सुषुम्ना सा च विज्ञेया सर्व्वकार्य्यहरा स्मृता ॥
तस्यां नाड्यां स्थितो वह्निर्ज्वलन्तं कालरूपि-
णम् ।
विषुवन्तं विजानीयात् सर्व्वकार्य्यविनाशनम् ॥
यदानुक्रममुल्लङ्घ्य यस्य नाडीद्वयं वहेत् ।
तदा तस्य विजानीयादशुभं समुपस्थितम् ॥
क्षणं वामे क्षणं दक्षे विषमं भावमादिशेत् ।
विपरीतफलं ज्ञेयं ज्ञातव्यञ्च वरानने ॥
उभयोरेव सञ्चारे विषुवन्तं समादिशेत् ।
न कुर्य्यात् क्रूरसौम्यानि तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
जीविते मरणे प्रश्ने लाभालाभौ जयाजयौ ।
विषुवे वैपरीत्यं स्यात् स्मरेज्जगदीश्वरम् ॥
ईश्वरस्मरणं कार्य्यं योगाभ्यासादिकर्म्मसु ।
अन्यत्तत्र न कर्त्तव्यं जयलाभसुखार्थिभिः ॥
सूर्य्येण वहमानायां सुषुम्नायां मुहुर्म्मुहुः
शापं दद्यात् वरं दद्यात् सर्व्वथा च तदन्यथा ॥
नाडीसङ्क्रमणे काले तत्त्वसङ्क्रमणे तथा ।
शुभं किञ्चिन्न कर्त्तव्यं पुण्यदानादि कोटिधा ॥
विषमस्योदये यात्रा मनसापि न चिन्तयेत् ।
यात्रा हानिकरी तस्य मृत्युः क्लेशो न संशयः ॥
पुरो वामोर्द्ध्वतश्चन्द्रो दक्षाधः पृष्ठतो रविः ।
पूर्णरिक्तविवेकोऽयं ज्ञातव्यो देशिकैः सदा ॥
ऊर्द्ध्ववामाग्रतो दूतो ज्ञेयो वाममार्गे स्थितः ।
पृष्ठे दक्षे तथाधस्तात् सूर्य्यवाहगतः शुभः ॥
अनादिविषमः सन्धिः निराधारो निराकुलम् ।
परे सूक्ष्मे विलीयेत सा सन्ध्या सन्धिरुच्यते ॥
न सन्ध्या सन्धिमित्याहुः सन्ध्या सन्धिर्निगद्यते ।
विषुवत् सन्धिगः प्राणः सा सन्ध्या सन्धिरुच्यते ॥
न वेदं वेदमित्याहुर्व्वेदे वेदो न विद्यते ।
परात्मा विद्यते येन स वेदो वेद उच्यते ॥"
इति नाडीभेदः समाप्तः ॥११॥
अथ तत्त्वनिर्णयः ।
देव्युवाच ।
"देवदेव महादेव संसारार्णवतारक ।
स्थितं त्वदीयहृदये रहस्यं वद मे प्रभो ॥
ईश्वर उवाच ।
स्वरज्ञानरहस्यं तु न किञ्चिदिष्टदेवता ।
स्वरज्ञानरतो योगी स योगी परमो मतः ॥
पञ्चतत्त्वाद्भवेत् सृष्टिस्तत्त्वे तत्त्वं विलीयते ।

पञ्चतत्त्वं परं तत्त्वं तत्त्वातीतं निरञ्जनम् ॥
तत्त्वानां नाम विज्ञेयं सिद्धियोगेन योगिनाम्।
भूतानां दुष्टचिह्नानि जानन्ति हि स्वरोत्तमाः ॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च।
पञ्चभूतात्मकं सर्व्वं यो जानाति स पूजितः ॥
सर्व्वलोकेषु जीवानां न देहे भिन्नतत्त्वकम्।
भूर्लोकात् सत्यपर्य्यन्तं नाडीभेदः पृथक् पृथक् ॥
वामे वा दक्षिणे वापि उदयाः पञ्च कीर्त्तिताः।
अष्टधा तत्त्वविज्ञानं शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ॥
प्रथमे तत्त्वसंख्यायां द्वितीये श्वाससन्धिषु।
तृतीये स्वरचिह्नानि चतुर्थे स्थानमेव च ॥
पञ्चमे तस्य वर्णश्च षष्ठे तु प्राणमेव च।
सप्तमे स्वादुसंयुक्तमष्टमे गतिलक्षणम् ॥
एवमष्टविधं प्राणं विषुवन्तं चराचरम्।
स्वरात् परतरं देवि नान्यथा त्वम्बुजासने ॥
निरीक्षितव्यं यत्नेन यदा प्रत्यूषकालतः।
कालस्य वञ्चनार्थाय कर्म्म कुर्व्वन्ति योगिनः ॥
श्रुत्योरङ्गुष्ठकौ मध्याङ्गुल्यौ नासापुटद्वये।
वदनप्रान्तयोरन्ते तर्ज्जन्यौ तु दृगन्तयोः ॥
अस्यान्तरं पार्थिवादितत्त्वज्ञानं भवेत् क्रमात्।
पीतश्वेतारुणश्यामैर्विन्दुभिर्निरुपाधि खम् ॥
दर्पणेन समालोक्य श्वासं तत्र विनिक्षिपेत्।
आकारैस्तु विजानीयात् तत्त्वभेदं विचक्षणः ॥
चतुरस्रं चार्द्धचन्द्रं त्रिकोणं वर्त्तुलं स्मृतम्।
बिन्दुभिस्तु नभो ज्ञेयमाकारैस्तत्त्वलक्षणम् ॥
मध्ये पृथ्वी ह्यधश्चापश्चोर्द्ध्वं वहति चानलः।
तिर्य्यग् वायुप्रचारश्च नभो वहति संक्रमे ॥
माहेयं मधुरं स्वादु कषायं जलमेव च।
तिक्तं तेजश्च वायव्यं आकाशं कटुकं तथा ॥
अष्टाङ्गुलं वहेद्वायुरनलश्चतुरङ्गुलम्।
द्वादशाङ्गुलमाहेयं षोडशाङ्गुलवारुणम् ॥
आपः श्वेताः क्षितिः पीता रक्तवर्णो हुताशनः।
मारुतो नीलजीमूत आकाशं भूरिवर्णकम् ॥
स्कन्धदेशे स्थितो वह्निः नाभिमूले प्रभञ्जनः।
जानुदेशे महीतोयं पादान्ते मस्तके नभः ॥
ऊर्द्ध्वं मृत्युरधः शान्तिस्तिर्य्यगुच्चाटनं तथा।
मध्ये स्तम्भं विजानीयात् नभः सर्व्वत्र मध्यमम् ॥
पृथिव्यां स्थिरकर्म्माणि चरकर्म्माणि वारुणे।
तेजसा क्रूरकार्य्याणि मारणोच्चाटनेऽनिले ॥
व्योम्नि किञ्चिन्न कर्त्तव्यमभ्यसेत् योगसेवया।
शून्यता सर्व्वकार्य्येषु नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पृथ्वीजलाभ्यां सिद्धिः स्यात् मृत्युर्वह्नौ क्षयोऽनिले।
नभसि निष्फलं सर्व्वं ज्ञातव्यं तत्त्ववेदिभिः ॥
चिरलाभः क्षितौ ज्ञेयस्तत्क्षणात्तोयतत्त्वतः।
हानिः स्यादग्निवाताभ्यां नभसो निष्फलं भवेत् ॥
पीतः शनैर्मध्यवाही हनुयावद्गुरुध्वनिः।
कवोष्णः पार्थिवो वायुः स्थिरकार्य्यप्रसाधकः ॥
अधोवाही गुरुध्वानः शीघ्रगः शीतलः स्थितः।
यः षोडशाङ्गुलो वायुः स आपः शुभकर्म्मकृत् ॥
आवर्त्तगश्चात्युष्णश्च शोणाभश्चतुरङ्गुलः।
ऊर्द्ध्ववाही तु यः क्रूरः कर्म्मकारी स तैजसः ॥
उष्णशीतः कृष्णवर्णस्तिर्य्यग्गामी षडङ्गुलः।
वायुः पवनसंज्ञो यः चरकर्म्मसु सिद्धिदः ॥
यः समीरः समरसः सर्व्वतत्त्वगुणावहः।
अम्बरं तं विजानीयात् योगिनां योगदायकम् ॥
पीतवर्णं चतुष्कोणं मधुरं मध्यमाश्रयम्।
भोगदं पार्थिवं तत्त्वं प्रवाहे द्वादशाङ्गुलम् ॥
श्वेतमर्द्धेन्दुसङ्काशं स्वादु काषायमार्द्रकम्।
लाभकृद्वारुणं तत्त्वं प्रवाहे षोडशाङ्गुलम् ॥
रक्तं त्रिकोणं तिक्तं स्यात् ऊर्द्ध्वमार्गप्रवाहकम्।
दीप्तञ्च तैजसं तत्त्वं प्रवाहे चतुरङ्गुलम् ॥
नीलवर्त्तुलसङ्काशं स्वाद्वम्लं तिर्य्यगाश्रितम्।
चपलं मारुतं तत्त्वं प्रवाहेऽष्टाङ्गुलं स्मृतम् ॥
वर्णाकारं स्वादुवाहं अव्यक्तं सर्व्वगामि च।
मोक्षदं व्योमतत्त्वं हि सर्व्वकार्य्येषु निष्फलम् ॥
पृथ्वीजले शुभे तत्त्वे तेजो मिश्रफलोदये।
हानिमृत्युकरौ पुंसामशुभौ व्योममारुतौ ॥
आपूर्व्वा पश्चिमे पृथ्वी तेजश्च दक्षिणे तथा।
वायुरुत्तरदिग्भागे मध्यकोणे गतं नभः ॥
चिरलाभः क्षितौ ज्ञेयस्तत्क्षणात्तोयतत्त्वतः।
हानिः स्यादग्निवाताभ्यां नभस्यालिङ्गनं लभेत्।
चन्द्रे पृथ्वीजले स्यातां सूर्य्ये चाग्निर्यदा भवेत्।
तदा सिद्धिर्न सन्देहः सौम्यासौम्येषु कर्म्मसु ॥
लाभः पृथ्वीकृतो वह्निर्निशायां लाभकृज्जलम्।
वह्नौ मृत्युः क्षतिर्वायौ नभः स्थानं दहेत् क्वचित् ॥
जीवितव्ये जये लाभे कृष्याञ्च धनकर्षणे।
मन्त्रार्थे युद्धप्रश्ने च गमनागमने तथा ॥
आयाति वारुणे तत्त्वे तत्रस्थोऽपि शुभं क्षितौ।
प्रयाति वायुतोऽन्यत्र हानिर्मृत्युर्नभोऽनले ॥
पृथिव्यां मूलचिन्ता स्यात् जीवस्य जलवातयोः।
तेजसा धातुचिन्ता स्यात् शून्यमाकाशतो वदेत् ॥
पृथिव्या बहुपादाः स्युर्द्विपदास्तोयवायुतः।
तेजसा च चतुष्पादा नभसा पादवर्ज्जिताः ॥
कुजो वह्नी रविः पृथ्वी सौरिरापः प्रकीर्त्तिताः।
वायुस्थानस्थितो राहुर्दक्षरन्ध्रप्रवाहकः ॥
जलं चन्द्रो बुधः पृथ्वी गुरुर्वातः सितोऽनलः।
वामनाड्यां स्थिताः सर्व्वे सर्व्वकार्य्येषु निश्चिताः ॥
प्रवासिप्रश्नः
"चन्द्रादित्यौ परित्यज्य यदा राहुगतोऽनिलः।
तदासौ चलितो ज्ञेयः स्थानान्तरमपेक्षते ॥
आयाति वारुणे तत्त्वे तत्रैवास्ति शुभं क्षितौ।
प्रवासी पवनेऽन्यत्र मृत्युरेवानले वदेत् ॥
पृथ्वीतो मूलविज्ञानं जीवज्ञानं जले यथा।
आग्नेय्यां धातुविज्ञानं व्योम्नि शून्यं विनिर्द्दिशेत् ॥
तुष्टिपुष्टिरतिक्रीडा जयो हास्यं धरातले।
तेजो वायुश्च सुप्ताक्षः ज्वरकम्पप्रवासिनः ॥
गतायुर्मृत्युराकाशे चन्द्रावस्था प्रकीर्त्तिताः।
द्वादशैताः प्रयत्नेन ज्ञातव्या देशिकोत्तमैः ॥
पूर्व्वायां पश्चिमे याम्ये उत्तरस्यां यथाक्रमम्।
पृथिव्यादीनि भूतानि बलिष्ठानि विनिर्द्दिशेत् ॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च।
पञ्चभूतात्मकं देहं ज्ञातव्यञ्च वरानने ॥
अस्थि मांसं त्वचा नाडी रोम चैव तु पञ्चमम्।
पृथ्वी पञ्चगुणोपेता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
शुक्रशोणितमज्जा च लालामूत्रञ्च पञ्चमम्।
आपः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
क्षुधा तृष्णा तथा निद्रा क्लान्तिरालस्यमेव च।
तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
धारणं चालनं गन्धः सङ्कोचनप्रसारणे।
वायोः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषिता ॥
रागद्वेषौ तथा लज्जा भयं मोहश्च पञ्चमः।
नभःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
पृथिवीपलपञ्चाशत् चत्वारिंशदपस्तथा।
तेजस्त्रिंशद्विजानीयाद्वायोर्विंशतिर्द्दिनैर्नभः ॥
पार्थिवे चिरकालेन लाभश्चापि जलात् भवेत्।
जायते पवनात् स्वल्पः सिद्धोऽप्यग्नौ विनश्यति ॥
वह्निवायुकृते प्रश्ने लाभालाभं वदेद्बुधः।
परतो वारुणे लाभः स्थिरेण च पुरन्दरे ॥
ज्ञातव्यं जीवने शून्यं सिद्धो व्योम्नि विनश्यति ॥
पृथ्वी पञ्च ह्यपां वेदाः गुणास्तेजो द्विवायुतः।
नभ एकगुणञ्चैव तत्त्वज्ञानमिदं भवेत् ॥
फुत्कारकृत् प्रस्फुटिता विदीर्णा पतिता धरा।
ददाति सर्व्वकार्य्येषु अवस्थासदृशं फलम् ॥
भरणी कृत्तिका पुष्या मघा पूर्व्वा च फल्गुनी।
पूर्व्वभाद्रपद स्वाति तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ॥
विशाखोत्तरफल्गुन्यौ हस्ता चित्रा पुनर्व्वसुः।
अश्विनी मृगशीर्षा च वायुतत्त्वमुदाहृतम् ॥
पूर्व्वाषाढा तथाश्लेषा मूलमार्द्रा च रोहिणी।
उत्तरभाद्रपदा तोयतत्त्वं शतभिषा प्रिये ॥
धनिष्ठा रोहिणी ज्येष्ठानुराधा श्रवणा तथा।
अभिजिच्चोत्तराषाढा पृथ्वीतत्त्वमुदाहृतम् ॥
वहन्नाडीस्थितो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम्।
तत् सर्व्वं सिद्धिमायाति शून्ये शून्यं न संशयः ॥
तत्त्वे रामो जयं प्राप्तः सुतत्त्वे च धनञ्जयः।
कौरवा निहताः सर्व्वे युद्धे तत्त्वविपर्य्यये ॥
जन्मान्तरीयसंस्कारात् प्रसादादथवा गुरोः।
केषाञ्चिज्जायते तत्त्वे वासना विमलात्मनाम् ॥"
अथ पञ्चतत्त्वध्यानम्।
"लं बीजं धरणीं ध्यायेत् चतुरस्रां सुपीतभाम्।
सुगन्धं स्वर्णवर्णत्वमारोग्यं देहलाघवम् ॥
वं बीजं वारुणं ध्यायेदर्द्धचन्द्रं शशिप्रभम्।
क्षुत्पिपासासहिष्णुत्वं जलमध्येषु मज्जनम् ॥
रं बीजं शिखिनं ध्यायेत् त्रिकोणमरुणप्रभम्।
बह्वन्नपानभोक्तृत्वमातपाग्निसहिष्णुता ॥
यं बीजं पवनं ध्यायेद्वर्त्तुलं श्यामलप्रभम्।
आकाशगमनाद्यञ्च पक्षिवद्गमनं तथा ॥
हं बीजं गगनं ध्यायेत् निराकारं बहुप्रभम्।
ज्ञानं त्रिकालविषयमैश्वर्य्यमणिमादिकम् ॥
स्वरज्ञानी नरो यत्र धनं नास्ति ततः परम्।
स्वरज्ञानेन गमयेत् अनायासफलं भवेत् ॥
सर्व्वञ्च धनसधनं सर्व्वाधिकारमुत्तमम्।
सन्देहेन न सिध्यन्ति तत्स्वरज्ञा यदा नराः ॥

स्नानं तेन समस्ततीर्थसलिलैः सर्वापि भूर्दापनि
यज्ञानाञ्च कृतं हि काव्यमखिलं देवाश्च
सम्पूजिता.।
संसाराच्च समुद्धृता. स्वपितर. त्रैलोक्य-
पूज्योऽप्यसौ
यस्य नःतविचारणे क्षणमपि स्थैर्य मन.
प्राप्नुयात ॥"
इति तत्त्वज्ञान सपूर्णम् ॥

अथ युद्धप्रकरणम्।

देव्युवाच।

"देवदेव महादेव महाज्ञान स्वरोदयम्।
त्रिकालविषयज्ञान कथ भवति शङ्कर.॥

ईश्वर उवाच।

अर्थकाल जयप्रश्न शुभाशुभमिति त्रिधा।
एतत् त्रिकालविज्ञान नान्यद्भवति सुन्दरि॥
तत्त्वे शुभाशुभ कार्य्यं तत्त्वे जयपराजयौ।
तत्त्वे समघमाहात्म्य तत्त्वे त्रिपदमुच्यते॥

श्रीदेव्युवाच।

देवदेव महादेव सर्व्वसंसारतारक।
किं नराणां परं मित्रं सर्व्वकार्य्यार्थसाधकम्॥

शिव उवाच।

प्राण एव परं मित्रं प्राण एव पर' सखा।
प्राणतुल्य परो बन्धुर्नास्ति नास्ति वरानने॥

देव्युवाच।

कथ प्राणस्थितो वायुर्देहे किं प्राणरूपकम्।
तत्त्वेषु सञ्चरेत प्राणो ज्ञायते योगिभि कथम्॥

शिव उवाच।

कायानगरमध्ये तु मारुत क्षितिपालक।
भोजने वचने चैव गतिरष्टादशाङ्गुला॥
प्रवेशे दशभि प्रोक्ता निगमे द्वादशाङ्गुल।
प्राणस्य तु गतिर्देवि स्वभावाद्द्वादशाङ्गुला॥
गमने च चतुर्व्विंशा नवबेदास्तु धावने।
मैथुने पञ्चषष्टिश्च शयने च शताङ्गुला॥
एकाङ्गुलकृत न्यून प्राणे निष्कामता मता।
आनन्दस्तु द्वितीये स्यात कविशक्तिस्तृती-
यके॥

वाचासिद्धिश्चतुर्थे तु दूरदृष्टिस्तु पञ्चमे।
षष्ठे त्वाकाशगमन चण्डवेगश्च सप्तमे॥
अष्टमे सिद्धयश्चाष्टौ नवमे निधयो नव।
दशमे दशमूर्त्तिश्च छायानाशो दशैकके॥
द्वादशे हंसचारश्च गङ्गामृतरस पिबेत्।
आनखाग्रं प्राणपूर्णे कस्य भक्ष्यश्च भोजनम्॥
एव प्राणविधि प्रोक्त' सर्व्वकार्यफलप्रद।
ज्ञायते गुरुवाक्येन न विद्याशास्त्रकोटिभि ॥*॥
प्रातश्चन्द्रो रवि सायं यदि दैवान्न लभ्यते।
मध्याह्नान्मध्यरात्राच्च परतस्तु प्रवर्त्तते॥
दूरयुद्धे जयी चन्द्र समीपे च दिवाकर।
वहन्नाड्यां गत पाद सर्व्वसिद्धि प्रजायते॥
यात्रारम्भे विवाहे च प्रवेशे नगरादिके।
शुभकार्य्येषु सर्व्वेषु चन्द्रचार प्रशस्यते॥
अयननिथिदिनेशा स्वीयतत्त्वेन युक्तो
यदि वहति कथञ्चित् दैवयोगेन पुंसाम्।
स जयति रिपुसैन्यं स्तम्भमात्रस्वरेण
प्रभवति न च विघ्नः केशवस्यापि लोके॥
जीवरक्ष जीवरक्षां जीवाङ्गे परिधाय च।
जीवो व्रजति यो युद्धे जीवो जयति मेदिनीम्॥
भूमौ जले च कर्त्तव्य गमन शान्तिकर्म्मसु।
वह्नौ वायौ प्रदीप्ते तु खे पुनर्न भवत्यपि॥
जीवेन शस्त्र बध्नीयात् जीवेनैव विकाशयेत्।
जीवेन प्रक्षिपेत् शस्त्र युद्धे जयति सर्व्वथा॥
आकृष्य प्राणपवनं समारोहेत वाहनम्।
समुत्तरेत् पद दत्त्वा सर्व्वकार्य्याणि साधयेत्॥
अपूर्णशत्रुसामग्रीं पूर्णां वा स्वबलं यदा।
कुरुते पूर्णतत्त्वस्थो जयत्येको वसुन्धराम्॥
यन्नाडी वहते चाङ्गे तस्यामेवाधिदेवता।
सम्मुखापि दिशा तेषां सर्व्वकार्य्यफलप्रदा॥
आदौ तु क्रियते मुद्रा पश्चाद्युद्ध समाचरेत्।
सर्पमुद्रा कृता येन तस्य सिद्धिर्न संशयः॥
चन्द्रप्रवाहेऽप्यथ सूर्य्यवाहे
भटा' समायान्ति च युद्धकामा'।
समीरणस्तत्त्वविदां प्रयातो
या शून्यता सा प्रतिकूलदृष्टा॥
यद्दिशं वहते वायुर्युद्ध तद्दिशि दापयेत्।
जयत्येव न सन्देह शक्रोऽपि यदि चाग्रतः॥
यत्र नाड्यां वहेद्वायुस्तदङ्गे प्राणमेव च।
आकृष्य गच्छेत् कर्णान्तं जयत्येव पुरन्दरम्॥
प्रतिपक्षप्रहारेभ्य. पूर्णाङ्ग योऽभिरक्षति।
न तस्य रिपुभि शक्तिर्बलिष्ठैरपि हन्यते॥
अङ्गुष्ठतर्ज्जनीवंशे पादाङ्गुष्ठस्तथा ध्वनि।
युद्धकाले च कर्त्तव्य लक्षयोद्धा जयी भवेत्॥
निशाकरे रवौ चारे मध्ये यस्य समीरण।
स्थितो रक्षेत् दिगन्तानि जयाकाङ्क्षी नर'
सदा॥

श्वासप्रवेशकालेषु दूतो जल्पति वाञ्छितम्।
तस्यार्था. सिद्धिमायान्ति निर्गमे नैव सुन्दरि॥
लाभादीन्यपि कार्य्याणि पृष्टानि कीर्त्तितानि च।
जीवे विशति सिध्यन्ति हानिर्निःसरणे भवेत्॥
नरे दक्षा स्वकीया च स्त्रियां वामा प्रशस्यते।
कुम्भक युद्धकाले च तिस्रो नाड्यश्च या गति॥
हकारस्य सकारस्य विना भेद स्वरः कथम्।
सोऽहं हंसपदेनैव जीवो जयति सर्व्वदा॥
शून्याङ्ग पूरित कृत्वा जीवाङ्ग गोपयेद् यदि।
जीवाङ्गं घातमाप्नोति शून्याङ्ग रक्षते सदा॥
वामे वाप्यथवा दक्षे यदि पृच्छति पृच्छक।
तत्र घातो न जायेत शून्ये घातं विनिर्द्दिशेत्॥
भूतत्त्वेनोदरे घात पादस्थानेऽम्बुना भवेत्।
उरःस्थानेऽग्नितत्त्वेन करस्थाने च वायुना॥
शिरसि व्योमतत्त्वेन ज्ञेय आघातनिर्णय।
एव पञ्चविधो घात स्वरशास्त्रे प्रकाशित॥
युद्धकाले यदा चन्द्र स्थायी जयति निश्चितम्।
यदा सूर्य्यप्रवाहस्तु यायी विजयते तथा॥
जयमध्ये तु सन्देहो नाडीमध्ये तु लक्षयेत्।
सुषुम्नायां गत प्राण समरे शत्रुसङ्कटे॥
यस्यां नाड्यां भवेच्चारस्ताडश युद्धमाश्रयेत्।
वेगाढ्यौ जयमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा॥
यदि सङ्ग्रामकाले तु वामनाड्यां सदा वहेत्।
स्थायिनो विजय विन्द्यात् रिपुवश्याद्ययोऽपि च॥
यदि सङ्ग्रामकाले तु सूर्य्यस्तु व्यावृतो वहेत्।
तदा जयी जय विन्द्यात् स देवासुरमानवात॥
रणे हरति शत्रुस्य वामायां प्रविशेन्नर।
स्थानं विधावचाराभ्यां जय सूर्य्येण धावति॥
योधद्वयकृते प्रश्ने पूर्णस्य प्रथमो जय।
रिक्ते चैव द्वितीयस्तु जयी भवति नान्यथा॥
पूर्णनाडीगतः पृष्ठे शून्याङ्गञ्च तदग्रत.।
शून्यस्थाने कृत: शत्रुर्म्रियते नात्र संशय॥
वामचारे सम नाम यस्य तस्य जयी भवेत्।
पृच्छको दक्षिणे भागे विजयी विषमाक्षर.॥
यदा पृच्छति चन्द्रस्थस्तदा सन्धानमादिशेत्।
पृच्छेद्यदा च सूर्य्यस्थस्तदा जानीहि विग्रहम्॥
पार्थिवे च समं युद्ध सिद्धिर्भवति वारुणे।
युद्धे वह्नौ जयस्तस्य मृत्युर्वायौ च नाभसे॥
नैमित्तिकप्रमादाद्वा यदा न ज्ञायतेऽनिल:।
प्रश्नकाले तदा कुर्य्यात् इन्द्र यत्नेन बुद्धिमान्॥
निश्चलां धारणां कृत्वा पुष्प हस्तात् निपातयेत्।
पूर्णाङ्गे पुष्पपतन शून्ये वा तत्फल वदेत्॥
तिष्ठन्नुपविशन् वापि प्राणमाकर्षयेन्निजम्।
मनोभङ्गमकुर्व्वाण. सर्व्वकार्य्येषु पूजित॥
न कालो विविध घोर न शस्त्र न च पन्नगा।
न शत्रुव्याधिचौराद्या शून्यस्य नाशितु क्षमा॥
जीवेन स्थापयेद्वायु जीवेनारम्भयेत पुन।
जीवेन क्रीडते नित्य द्यूत जयति सर्व्वदा॥
कथञ्चिद्विजयी युद्धे स्वरज्ञान विना नृप।
स्वरज्ञानबलादग्रे निष्फल कोटिधा भवेत्॥
इह लोके परत्रैव स्वरज्ञानी बली सदा।
दशशतायुत लक्ष देशाधिपबल क्वचित्।
शतक्रतुसुरेन्द्राणां बल कोटिगुण भवेत॥
ॐकार. सर्व्ववणानां ब्रह्माण्डे भास्करो यथा।
मर्त्यलोके तथा पूज्य स्वरज्ञानी पुमानपि॥
एकाक्षरप्रदातारं नाडीभेदनिवेदकम्।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्य यद्दत्त्वा चानृणी भवेत्॥

देव्युवाच।

परस्पर मनुष्याणां युद्धे प्रोक्तो जयस्तथा।
यमयुद्धे समुत्पन्ने मनुष्याणां कथ जय॥

ईश्वर उवाच।

ध्यायेद्देवं स्थिरे जीवे जुहुयात् जीवसङ्गमे।
इष्टसिद्धिर्भवेत्तस्य महालाभो जयो भवेत्॥
निराकारात् समुत्पन्न साकार सकल जगत।
तत् साकार निराकारे ज्ञाने भवति तन्मयम्॥"
इति युद्धप्रकरणम्॥

श्रीदेव्युवाच।

"नरयुद्ध यमयुद्ध त्वय प्रोक्त महेश्वर।
इदानीं देवदेवानां वशीकरणक वद॥

ईश्वर उवाच।

चन्द्र सूर्य्येण चाकृष्य स्थापयेज्जीवमण्डले।
आजन्मवशगा वामा कथितोऽय तपोधने॥
जीवेन गृह्यते जीवो जीवो जीवस्य दीयते।

जीवस्थाने गतो जीवो बालाजीवान्तवश्यकृत् ।
चन्द्रं पिबति सूर्य्येण सूर्यं पिबति चन्द्रत: ।
अन्योन्यकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥
एतज्जानाति यो योगी एतत् पठति नित्यश. ।
सर्व्वदु खविनिर्म्मुक्तो लभते वाञ्छित फलम् ॥
सेफोऽङ्गे वहते नाडी तन्नाडीबोधन कुरु ।
करे बद्धा स्वमुष्कष जरयं जयते युवा ॥
उभयो. कुम्भकं कृत्वा मुखे श्वास निपीयते ।
निश्चला च यदा नाडी देवकन्यावश्य कुरु ॥
रात्रौ च यामवेलायां प्रसुप्ते कामिनीजने ।
ब्रह्मबीजं पिबेद्द यस्तु बालाजीवहरो नर: ॥
इति देवीवश्यप्रकरणम् ॥*॥
अष्टाक्षरं जपित्वा तु तस्मिन् काले कृतौ सति ।
ततुक्षणं दीयते चन्द्रो मोहमायाति कामिनी ॥
शयने वा प्रसङ्गे वा चुम्बनालिङ्गनेऽपि वा ।
य: सूर्य्येण पिबेच्चन्द्रं स भवेन्मकरध्वज: ॥
शिवमालिङ्गते शक्त्या प्रसङ्गे दक्षिणेऽपि वा ।
तत्क्षणाद्दापयेद्यस्तु मोहयेत् कामिनीशतम् ॥
सप्तनवत्रयपञ्चवारान् सङ्गोस्तु सूर्य्यगे ।
चन्द्रे द्वितुर्य्यषट् कृत्वा वश्या भवति कामिनी ॥
सूर्य्यचन्द्रौ समाकृष्य सर्पाक्रान्त्याधरोष्ठयो. ।
महापद्मे मुख स्पृष्ट्वा वार वारमिद चरेत् ।
आप्राणमेति पद्मस्य यावन्निद्रावश्य गता ।
पश्चाज्जाग्रति वेलायां चोष्यते गलचक्षुषी ॥
अनेन विधिना कामी वशयेत् सर्व्वकामिनीम् ।
इद न वाच्यमन्यस्मिन्नित्याज्ञा परमेश्वरि ॥
इति रतिस्त्रीवश्यप्रकरणम् ॥*॥
अथ गर्भप्रकरणम् ।
ऋतुकालभवा नारी पञ्चमेऽह्नि यदा भवेत् ।
सूर्य्याचन्द्रमसोर्योगे सेवनात पुत्त्रसम्भव. ॥
शङ्खवल्ली गवा दुग्धं पृथ्व्यापो वहते यदा ।
भर्त्तुरग्रे वदेद्वाक्यं अर्थ्यं देहि त्रिभिर्व्वच ॥
ऋतुस्नाता पिबेन्नारी ऋतुदानञ्च योजयेत् ।
रूपलावण्यसम्पन्नो नरसिंह: प्रसूयते ॥
सुषुम्ना सूर्य्यगन्धेन ऋतुदानञ्च योजयेत् ।
अङ्गहीन' पुमान् यस्तु जायते कृशविग्रह: ॥
विषमाङ्के दिवा रात्रौ विषमाङ्के दिनाधिप ।
चन्द्रनेत्राग्नितत्त्वेषु बन्ध्या पुत्त्रमवाप्नुयात् ॥
रतारम्भे रवि: पुंसा सुरतान्ते सुधाकर: ।
अनेन क्रमयोगेन नादत्ते दैवदण्डक: ॥
रतारम्भे रवि. पुंसां स्त्रियाश्चैव सुधाकर: ।
उभयो. सङ्गमे प्राप्ते बन्ध्या पुत्त्रमवाप्नुयात् ॥
चन्द्रनाडी वहेत् प्रश्ने गर्भे कन्या तदा भवेत् ।
सूर्य्ये भवेत्तदा पुत्त्रो शून्ये गर्भो निहन्यते ॥
चन्द्रे स्त्री पुरुष. सूर्य्ये मध्यमार्गे नपुसक' ।
गर्भप्रश्न यदा दूत. तदा पुत्र. प्रजापते ॥
पृथ्व्यां पुत्त्रो जले पुत्त्र' कन्यका तु प्रभञ्जने ।
तेजसा गर्भपात. स्यात् नभस्यपि नपुसकम् ॥
शून्ये शून्यं युगे युग्म गर्भपातस्तु सङ्क्रमे ।
सूर्य्यभागे क्षते पुत्त्रश्चन्द्रचारे तु कन्यका ॥
विषुवे गर्भपात स्यात् भावी वाथ नपुसक: ।
तत्त्वे वित्तं विजानाति कथित तत्र सुन्दरि ॥

गर्भाधानं मारुते स्याच्च दु खी
'दिक्ष्वाख्यातो वारुणे सौख्ययुक्त: ।
गर्भस्रावी स्वल्पजीवी च वह्नौ
भोगी भव्य: पार्थिवेनार्थयुक्त: ॥
धनवान् सौख्यसंयुक्तो भोगवान् गर्भसंस्थित: ।
स्यान्नित्य वारुणे तत्त्वे व्योम्नि गर्भ निहन्यते ॥
माहेयेषु सुतोत्पत्तिर्व्वारुणे दुहिता भवेत् ।
शेषेषु गर्भहानि. स्यात् जातमात्रस्य वा मृति: ॥
रविमध्यगतश्चन्द्रश्चन्द्रमध्यगतो रवि: ।
ज्ञातव्यं गुरुत: शीघ्रं न विद्याशास्त्रकोटिभि. ॥
इति गर्भप्रकरणम् ॥*॥
अथ सम्वत्सरप्रकरणम् ।
चैत्रशुक्लप्रतिपदि प्रातस्तत्त्वविभेदत: ।
पश्येद्विचक्षणो योगी दक्षिणे चोत्तरायणे ॥
चन्द्रस्योदयवेलायां वहमानोऽथ तत्त्वत. ।
पृथिव्यापस्तथा वायु: सुभिक्ष सर्व्वशस्यजम् ॥
तेजो व्योम्नि भय घोर दुर्भिक्ष कालतत्त्वत. ।
एव तत्त्वफल ज्ञेयं वर्षे मासे दिने तथा ॥
पृथिव्यादिकतत्त्वेन दिनमासाब्दज फलम् ।
शोभनञ्च तथा दुष्टं व्योममारुतवह्निभि. ॥
मध्यमा भवति क्रूरा दुष्टा च सर्व्वकर्म्मसु ।
देशभङ्गमहारोगक्लेशकष्टादिदु खदा ॥
मेषसङ्क्रान्तिदिवसे स्वरभेद विचारयेत ।
सम्वत्सरफल ब्रूयात् लोकानां तत्त्वचिन्तक: ॥
सुभिक्ष राष्ट्रवृद्धि. स्यात बहुशस्या वसुन्धरा ।
बहुवृष्टिस्तथा सौख्य पृथ्वीतत्त्वं वहेद्यदि ॥
अतिवृष्टि. सुभिक्ष स्यादारोग्यं सौख्यमेव च ।
बहुशस्या तथा पृथ्वी जलतत्त्व वहेद्यदि ॥
दुर्भिक्ष राष्ट्रभङ्ग: स्याद्रोगोत्पत्तिस्तु दारुणा ।
अल्पादल्पतरा वृष्टिरग्नितत्त्व वहेद्यदि ॥
उत्पातोपद्रवा भीतिरल्पवृष्टि स्युरीतय. ।
मेषसङ्क्रान्तिवेलायां वायुतत्त्व वहेद्यदि ॥
उद्भारतापज्वरा भीतिरल्पा वृष्टि. क्षितौ
भवेत् ।
मेषसंक्रान्तिवेलायां व्योमतत्त्व वहेद्यदि ॥
तत्रापि शून्यता ज्ञेया शस्यादीनां सुखस्य च ।
पूर्णे प्रवेशने श्वासे स्वस्वतत्त्वेन सिद्धिद ॥
सूर्य्ये चन्द्रेऽन्यथाभूते सग्रह सर्व्वसिद्धिद' ।
विषमे वह्नितत्त्वस्य ज्ञायते केवल नभ: ॥
तत् कुर्य्याद्वस्तु संग्राह्यं द्विमासे च महार्घता ।
स्वरज्ञान शिव: पश्येल्लक्ष्मीपतिस्तथा भवेत् ॥
एकत्र शरीर यस्य सुखं तस्य सदा भवेत् ।
नाडीत्रयं विजानाति तत्त्वज्ञान तथैव च ॥
नैव तेन भवेत्तुल्यं लक्षकोटिरसायनम् ।
रवौ सङ्क्रमणे नाडी गलान्ते च प्रवर्त्तते ॥
सलिले वह्नियोगेऽपि रौरव जगतीतले ।
इति सम्वत्सरफलम् ॥*॥
अथ रोगप्रकरणम् ।
महीतत्त्वे स्वरोगश्च जले च जलमातर' ।
रवौ चारे तेजस्तत्त्वे वायुतत्त्वे च शाकिनी ॥
शून्यतत्त्वे न रोगश्च पित्तदोषसमुद्भव ।
दानपुण्य द्विजानीना पिण्डश्राद्धं विधीयते ॥

आदौ शून्यगत पृच्छेत् पश्चात् पूर्णो विशेद्द-
यदि ।
मूर्च्छितोऽपि ध्रुव जीवेत् यदर्थ परिपृच्छति ॥
चन्द्रस्थाने स्थितो जीव. सूर्य्यस्थाने च पृच्छति ।
तदा प्राणविनिर्म्मुक्तो यदि वैद्यशतैर्वृत. ॥
पिङ्गलायां स्थितो जीवो वामे दूतश्च पृच्छति ।
तदापि म्रियते रोगी यदि त्राता महेश्वर. ॥
दक्षिणेन यदा वायुर्दूत स रौद्राक्षरं वदेत् ।
तदा जीवति जीवोऽसौ चन्द्रे समफलं भवेत ॥
जीवाकारञ्च वा धृत्वा जीवाकार विलोकयन् ॥
जीवस्थो जीवितं पृच्छेत्तस्याज्जीवन्ति ते
ध्रुवम् ॥
प्रश्ने वाम स्थितो जीवस्तदा जीवो हि जीवति ।
ऊर्द्ध्वचारगतो जीवो याति जीवो यमालयम् ॥
विपरीताक्षर प्रश्ने रिक्तायां पृच्छको यदि ।
विपर्य्ययञ्च विज्ञेय विषमस्योदये सति ॥
यस्मिन् भागे चरेत जीवस्तत्रस्थ: परिपृच्छति ।
तदा जीवति जीवोऽसौ यदि रोगै. प्रपीड़ित. ॥
वातोदये वातकरञ्च भक्ष्य
पित्तोदये पित्तकरञ्च भक्ष्यम् ।
श्लेष्मोदये श्लेष्मकरञ्च भक्ष्य
पुंसि प्रयुक्ते प्रभवन्ति रोगा: ॥
एकस्य भूतस्य विपर्य्ययेण
रोगाभिभूतिर्भवतीह पुंसाम् ।
तयोर्द्वयोर्बन्धुसुहृद्द्विपत्ति
पक्षत्रये व्यत्ययतो मृति. स्यात् ॥
इति रोगज्ञानम् ॥*॥
अथ कालज्ञानम् ।
मासादौ वत्सरादौ च पक्षादौ च यथाक्रमम् ।
क्षय काल परीक्षेत वायुचारवशात सुधी ॥
पञ्चभूतात्मक देह शशी स्नेहेन सिञ्चति ।
रक्षयेत् सूर्य्यवातेन तेन जीव स्थिरो भवेत् ॥
मारुतं बन्धयित्वा तु सूर्य्य बन्धयते यदि ।
अभ्यासाज्जीवते जीव सूर्य्यकालेऽपि वञ्चते ॥
गगनाद्स्रवते चन्द्र कायापद्मानि सिञ्चति ।
कर्म्मयोग सदाभ्यासात् रमते शशिन स्रवात ॥
शशाङ्क वारयेद्रात्रौ दिवा वार्य्यो दिवाकर ।
इत्यभ्यासरतो योगी स योगी नात्र संशय. ॥
दिवा न पूजयेत लिङ्ग रात्रौ देवी न पूजयेत् ।
रहसि ज्ञानजनक पञ्चसूत्रे समन्वितम् ॥
अहोरात्र यदैकत्र वहते यस्य मारुत ।
तदा तस्य भवेदायु सपूर्ण वत्सरद्वयम् ॥
अहोरात्रद्वय यस्य पिङ्गलायां सदागते ।
तस्य वर्षद्वय ज्ञेय जीवितं तत्त्ववेदिभि. ॥
त्रिरात्र वहते यस्य वायुरेकपुटे स्थित ।
वत्सर यावदायु स्यात् प्रवदन्ति मनीषिण ॥
रात्रौ चन्द्रो दिवा सूर्य्यो वहेद्यस्य निरन्तरम् ।
विजानीयात्तस्य मृत्यु षण्मासाभ्यन्तरे सुधी ॥
एकादिषोडशाहानि यदि भानुर्निरन्तरम् ।
वहेद्यस्य च वै मृत्यु शेषाहेन च मासिके ॥
सम्पूर्ण वहते सूर्य्यश्चन्द्रमा नैव दृश्यते ।
पक्षेण जायते मृत्यु कालज्ञानेन भाषितम् ।

सम्पूर्णं वहते चन्द्र. सूर्य्यो नैव च दृश्यते।
मासेन दृश्यते मृत्यु. कालज्ञानेन भाषितम्॥
मूत्रं पुरीषं वायुश्च समकालं प्रजायते।
तदाऽसौ चलितो ज्ञेयो दशाहे म्रियते ध्रुवम्॥
एवं चन्द्रप्रवाहश्च सुखलाभजयस्तथा।
सूर्य्यचन्द्रप्रणाशे तु सद्यो मृत्युर्न संशयः॥
अरुन्धती ध्रुवश्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च।
आयुर्हीना न पश्यन्ति चतुर्थं मातृमण्डलम्॥
अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते।
भ्रुवोर्मध्ये विष्णुपदं तारकं मातृमण्डलम्॥
नवध्रुवः सप्तमो वा पञ्चतारा त्रिनासिका।
जिह्वामेकदिनं प्रोक्तं म्रियते मानवो ध्रुवम्॥
कोणमक्ष्णोरङ्गुलीभ्यान्तु किञ्चित् पीड्य निरी-
क्षयेत्।
यदा न दृश्यते बिन्दुर्दशाहेन जनो मृतः॥
इति कालज्ञानम्॥*॥
इडा गङ्गेति विज्ञेया पिङ्गला यमुना नदी।
मध्ये सरस्वती विद्यात् प्रयागादि समन्ततः॥
आदौ साधनमाख्यातं सद्यःप्रत्ययकारकम्।
बद्धपद्मासनो योगी बन्धयेदुड्डियानकम्॥
पूरकं कुम्भकञ्चैव रेचकञ्च तृतीयकः।
ज्ञातव्यो योगिभिर्नित्यं देहसंशुद्धिहेतवे॥
पूरकः कुरुते पुष्टीर्धातुसाम्यं तथैव च।
कुम्भकः स्तम्भनं कुर्य्यात् जीवरक्षाविवर्द्धनम्॥
रेचको हरते पापं कुर्य्याद्योगपदं व्रजेत्।
पश्चात् संग्राममवतिष्ठेत् मध्ये बन्धे च कारयेत्॥
कुम्भयेत् सहजं वायुं यथाशक्त्या प्रयत्नतः।
रेचयेच्चन्द्रमार्गेण सूर्य्येण पूरयेत् सुधीः॥
चन्द्रं पिबति सूर्य्यश्च सूर्य्यं पिबति चन्द्रमाः।
अन्योन्यकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम्॥
स्वीयाङ्गे वहते नाडी तन्नाडीरोधनं कुरु।
मुखबन्धममुञ्चन् वै पवनं जायते युवा॥
मुखनासाक्षिकर्णानामङ्गुलीभिर्निरोधयेत्।
तत्त्वोदयमिति ज्ञेयं षण्मुखीकरणं प्रिये॥
तस्य रूपं गतिः स्वादो मण्डलं लक्षणन्त्विदम्।
यो वेत्ति स नरो लोके स तु मूढोऽपि योग-
वित्॥
निराशो निर्म्मलो योगी न किञ्चिदपि चिन्तयेत्।
वासनामुन्मनां कृत्वा कालं जयति लीलया॥
विश्वस्य वेशिका शक्तिर्नेत्राभ्यां परिदृश्यते।
तत्रस्थं तु मनो यस्य याममात्रं भवेदिह॥
तस्यायुर्व्वर्द्धते नित्यं घटिका त्रिप्रमाणतः।
शिवेनोक्तं पुरा तन्त्रं सिद्धस्य गुणगह्वरम्॥
बद्ध्वा पद्मासनस्थो गुदपवनलयं सन्निरुध्योर्द्ध-
मुच्चैः
प्राणं रन्ध्रेण कुम्भत्रयजितमनिलं प्राणशक्त्या
निरुध्य।
एकीभूतं सुषुम्नाविवरमुखगतं ब्रह्मरन्ध्रे च
नीत्वा
निःक्षिप्याकाशमार्गे शिवचरणरता यान्ति ते
केऽपि धन्याः॥*॥
एतज्जानाति यो योगी एतत् पठति नित्यशः।
सर्व्वदुःखैर्व्विनिर्म्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम्॥
स्वरज्ञानं शिरो यस्य लक्ष्मीः करतले भवेत्।
एतत्तु शरीरे यस्य सुखं तस्य सदा भवेत्॥
प्रणवः सर्व्ववेदानां ब्रह्माण्डे भास्करो यथा।
मर्त्यलोके तथा पूज्यः स्वरज्ञानी पुमानपि॥
नाडीत्रयं विजानाति तत्त्वज्ञानं तथैव च।
नैव तेन भवेत्तुल्यं लक्षकोटिरसायनम्॥
एकाक्षरप्रदातारं नाडीभेदनिवेदकम्।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा चानृणी भवेत्॥
स्वरस्तत्त्वं तथा युद्धं देववश्यं स्त्रियस्तथा।
गर्भाद्रोगकालाख्यं नवप्रकरणान्वितम्॥
एवं प्रवर्त्तितं लोके सिद्धिदं सिद्धयोगिभिः।
आचन्द्रार्कं सदा जीयात् पठनात् सिद्धि-
दायकम्॥
सुखासने समासीनं निद्राभाहारमल्पकम्।
चिन्तयेत् परमात्मानं यद्दृष्टेतद्भविष्यति॥”
इति शिवगौरीसंवादे नवप्रकरणान्वितपवन-
विजयं नाम स्वरोदयं समाप्तम्॥

स्वर्गः, पुं, (स्वरिति गीयते इति। गै+कः।
यद्वा, सुष्ठु अर्ज्यते इति। अर्ज अर्जने+घञ्।
शङ्कादित्वात् कुत्वम्।) देवतानामालयः। तत्-
पर्य्यायः। स्वः २ नाकः ३ त्रिदिवः ४ त्रिदशा-
लयः ५ सुरलोकः ६ द्यौः ७ द्यौ ८ त्रिपि-
ष्टपम् ९। इत्यमरः। १।१।६॥ मन्दरः १०
अवरोहः ११ गौः १२ रमतिः १३ फली-
दयः १४। इति जटाधरः॥ देवलोकः १५
स्वर्लोकः १६ ऊर्द्धलोकः १७ सुखाधारः १८
सौरिकः १९ शक्रभुवनम् २० दिवानम् २१।
इति शब्दरत्नावली॥*॥ तस्य गुणदोषा
यथा,—

सुबाहुरुवाच।
“स्वर्गस्य मे गुणान् ब्रूहि साम्प्रतं द्विजसत्तम।
एतत् सर्व्वं द्विजश्रेष्ठ करिष्यामि न संशयः॥

जैमिनिरुवाच।
नन्दनादीनि दिव्यानि रम्याणि विविधानि च।
तत्रोद्यानानि पुण्यानि सर्व्वकामशुभानि च॥
सर्व्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि समन्ततः।
विमानानि सुदिव्यानि परितोऽप्सरोगणैः॥
सर्व्वत्रैव विचित्राणि कामगानि रथानि च।
तरुण्यादित्यवर्णानि मुक्ताजालान्तराणि च॥
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि हेमशय्यासनानि च।
सर्व्वकामसमृद्धाश्च सुखदुःखविवर्ज्जिताः॥
नरा सुकृतिनस्तेषु विचरन्ति यथासुखम्।
न तत्र नास्तिका यान्ति न स्तेयो नाजितेन्द्रियाः॥
न नृशंसा न पिशुनाः कृतघ्ना न च मानिनः।
सत्यास्तपःस्थिताः शूरा दयावन्तः क्षमापराः॥
यज्वानो दानशीलाश्च तत्र गच्छन्ति ते नराः।
न रोगो न जरा मृत्युर्न शोको न हिमादयः॥
न तत्र क्षुत्पिपासा च कस्य ग्लानिर्न दृश्यते।
एते चान्ये च बहवो गुणाः सन्ति च भूपते॥
दोषांस्तत्रैव ये सन्ति तान् शृणुष्व च साम्प्रतम्।
शुभस्य कर्म्मणः सतृक्तं फलं तत्रैव भुज्यते।
न चात्र क्रियते भूयः सोऽत्र दोषो महान् श्रुतः॥
असन्तोषश्च भवति दृष्ट्वा दीप्तां परश्रियम्।
सम्प्राप्ते कर्म्मणामन्ते सहसा पतनं तथा॥
इह यत् क्रियते कर्म्म फलं तत्रैव भुज्यते।
कर्म्मभूमिरियं राजन् फलभूमिरसौ स्मृता॥”
इति पाद्मे भूखण्डे ९० अध्यायः॥
अन्यत् वह्निपुराणे शिवरूपाख्याननामाध्याये
मात्स्ये १०२। १०४ अध्याययोरपि द्रष्टव्यम्॥
अपि च।

सुनन्द उवाच।
शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि विष्णोरद्भुतकर्म्मणः।
विराड्रूपस्य संस्थानमाख्यानं महदद्भुतम्॥
यावती भूः समुद्दिष्टा ससमुद्राद्रिकानना।
प्रतिभाता महाराज किरणैश्चन्द्रसूर्य्ययोः॥
वियच्च तावदुपरि विस्तारपरिमण्डलम्।
पञ्चविंशतिकोटयस्तु योजनानान्तु तत्स्मृतम्॥
सप्ततीनां सहस्राणि योजनानि महीपते।
भूमेरूर्द्धञ्च लोकानां सिद्धचारणरक्षसाम्॥
ये च विद्याधरा यक्षरक्षोगन्धर्व्वकिन्नराः।
भूतप्रेतपिशाचाश्च तेषां तत् स्थानमीरितम्॥
ततो राहुर्महाबाहो त्रयोदशसहस्रकम्।
योजनानां प्रविस्तारं मण्डलं तस्य कथ्यते॥
आस्ते वैरं पुरा प्राप्य यः पर्व्वणि महायशः।
ग्रासाय धावति क्रोधात् पुष्पवन्तौ महीपते॥
तदेव भगवच्चक्रं सहस्रार्कोपमद्युति।
उपतिष्ठति तद्भीत्या पुनरेव निवर्त्तते॥
उपरागं वदन्त्येवं पुण्यकालश्च कथ्यते।
लक्षयोजनतो भानुर्भूमेरेव व्यवस्थितः॥
भानोः सकाशादुपरि लक्षे लक्षः क्षपाकरः।
नक्षत्रमण्डलं चन्द्राल्लक्षयोजनमुच्छ्रितम्॥
नक्षत्रमण्डलात् सौम्य उपरिष्टाद्द्विलक्षतः।
बुधात् शुक्रो द्विलक्षे तु शुक्राद्भौमो द्विलक्षके॥
मङ्गलादुपरिष्टाच्च गौष्पतिर्लक्षकद्वये।
द्विलक्षयोजनोत्सेधः सौरिर्द्देवपुरोहितात्॥
शतायुतसहस्राय सौरेः सप्तर्षिमण्डलम्।
सप्तर्षिभ्यः सहस्राणां शताद्दूर्द्धं ध्रुवस्थितिः॥
यादृगन्तं हि यत्किञ्चिदस्ति धरणीतले।
तद्भूर्लोक इति ख्यातः शाकद्वीपादिकाननम्॥
भूर्लोकाच्च भुवर्लोकः सूर्य्यावधिरुदीरितः।
आदित्याद्ध्रुवं राजन् स्वर्लोकः कथ्यते बुधैः॥
महर्लोकः क्षितेरूर्द्धमेककोटिप्रमाणतः।
कोटिद्वये वर्त्तमानो जनो भूर्लोकतो नृप॥
उपरिष्टात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम्।
सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः॥
भूर्लोकात् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो
यत्रास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्व्वेषामभयप्रदः॥
वैकुण्ठादुत्तरे शैवो लोकः षोडशकोटयः।
तिर्य्यगेव महाराज कैलासाख्यस्तु पर्व्वतः॥
पार्व्वत्या सहितः शम्भुर्यत्रास्ते स्वगणैर्वृतः॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे भूरादिलोकवर्णनं ६ अः॥
स्वर्गस्वरूपं कर्म्मविशेषेण स्वर्गविशेषगमनञ्च
यथा,—

सूत उवाच ।
"स्वर्गस्थान महापुण्यं प्रोच्यमान निबोध मे ।
भारते कृतपुण्याना देवानामपि चालयम् ॥
मध्ये पृथिव्यामद्रीन्द्रो भास्वान् मेरुर्हिरण्मय: ।
योजनाना सहस्राणि चतुरशीति: समुच्छ्रित: ॥
प्रविष्ट: षोडशाधस्तादधरण्यां धरणीधर' ।
तावत्प्रमाणा पृथिवी पर्व्वतस्य समन्तत' ॥
तस्य शृङ्गत्रय मूर्द्ध्नि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठित: ।
नानाद्रुमलताकीर्णं नानारत्नोपशोभितम् ॥
मध्यग पश्चिमं पूर्व्वं मेरो: शृङ्गाणि त्रीणि वै ।
प्रयुतोच्छ्रितमात्राणि द्वे शृङ्गे तस्य मध्यत: ॥
मध्यस्थं स्फाटिकं शृङ्ग वैदूर्य्यकरकामयम् ।
इन्द्रनीलमय पूर्व्वं माणिक्य पश्चिम स्मृतम् ॥
योजनाना सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश ।
उच्छ्रितं मध्यग शृङ्ग स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठित: ॥
प्रयुतान्तरितं शृङ्गं मूर्द्ध्नि च्छत्राकृति स्थितम् ।
पूर्व्वपश्चिमशृङ्गाणा सकल मध्यमस्य च ॥
त्रिपिष्टपो नाकपृष्ठो अप्सर.शान्तिनिर्व्वृती ।
आनन्दोऽथ प्रमोदश्च स्वर्गा: शृङ्गे च मध्यमे ॥
श्वेतश्च पौष्टिकश्चैव उपशोभनमन्मथौ ।
आह्लाद: स्वर्गराजश्च स्वर्गा. शृङ्गे तु पश्चिमे ॥
निर्म्मलो निरहङ्कार: सौभाग्यश्चातिनिर्मल: ।
सौख्यश्च निर्व्वृतिश्चैव पुण्याहश्च तथा द्विज ॥
स्वर्गाश्चैते द्विजश्रेष्ठ पूर्व्वशृङ्गे समर्थिता' ।
एकविंशति ये स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्द्धनि ॥
अहिंसादानकर्त्तारो यज्ञाना तपसा तथा ।
तेषु तेषु वसन्ति स्म जना: क्रोधविवर्जिता. ॥
जलप्रवेशी चानन्द प्रमोद वह्निसाहस: ।
भृगुप्रपाते सौख्यस्तु रणे चैवास्य निर्म्मल: ॥
अनशने तु सन्न्यासे मृतो गच्छेत्त्रिविष्टपम् ।
क्रतुयाजी नाकपृष्ठमग्निहोत्री च निर्व्वृतिम् ॥
तडागकूपकर्त्ता च लभते पौष्टिक द्विज ।
सौवर्णदायी सौभाग्य लभेत् स्वर्ग महातपा: ॥
शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति यो नर: ।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्ग चाप्सरस लभेत् ॥
हिरण्यगोप्रदानेन निरहङ्कारमवाप्नुयात् ।
भूमिदानेन शुद्धेन लभते शान्तिकं पदम् ॥
रौप्यदानेन शुद्धेन स्वर्ग गच्छति निर्म्मलम् ।
अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
द्विजेभ्यस्तर्पण कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तित: ।
श्वेतन्तु लभते स्वर्ग यत्र गत्वा न शोचति ॥
कपिलागोप्रदानेन परार्द्धे चानुभूयते ।
गोवृषस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्मथमश्नुते ॥
माघमासे सरित्स्नायी तिलधेनुप्रदस्तथा ।
छत्रोपानहदाता च स्वर्ग यात्युपशोभनम् ॥
देवायतनकर्त्ता वै शुश्रूषणपरस्तथा ।
तीर्थयात्रापरश्चैव स्वर्गराज्ये महीयते ॥
एकान्नभोजी यो मर्त्यो नक्तभोजी च नित्यश' ।
उपवासी त्रिरात्राद्यै शान्तिस्वर्ग शुभ लभेत् ॥
सरित्स्नायी जितक्रोधी ब्रह्मचारी दृढव्रत: ।
निर्म्मलं स्वर्गमाप्नोति तथा भूतहिते रत' ॥
विद्यादानेन मेधावी निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
येन येन हि भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानव: ॥
यस्तु सर्व्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्य' प्रयच्छति ।
स प्राप्य न निवर्त्तेत दिव शान्तमनामयम् ॥
शृङ्गन्तु पश्चिम यच्च ब्रह्मा तत्र स्थित' स्वयम् ।
पूर्व्वशृङ्गे स्वय विष्णुर्मध्ये चैव शिव: स्थित: ॥*॥
अत: परन्तु विप्रेन्द्र स्वर्गाध्वानमिमं शृणु ॥
विमलं विपुलं शुद्धसुपर्य्युपरिसंस्थितम् ।
प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये मातर' स्थिता: ॥
तृतीये सिद्धगन्धर्व्वास्तुर्य्ये विद्याधरा द्विज ।
पञ्चमे नागराजश्च षष्ठे तु विनतासुत: ॥
सप्तमे दिव्यपितरो धर्म्मराजस्तथाष्टमे ।
नवमे तु तथा दक्ष आदित्या दशमे पथि ॥*॥
भूर्लोकाच्छतसाहस्रमूर्द्धं चरति भास्कर: ।
योजनाना सहस्रे द्वे विष्कम्भेन समन्वित: ॥
त्रिगुण परिणाहेन सूर्य्यविम्बप्रमाणत: ॥
सोमपुर्य्या विभावर्य्यां मध्याह्नेचार्य्यमा यदा ।
महेन्द्रस्यामरावत्या ततस्तिष्ठति भास्कर: ॥
मध्याह्ने त्वमरावत्या यदा भवति भास्कर: ।
तदा सयमने याम्ये तदोद्यंस्तु प्रदृश्यते ॥
मेरु' प्रदक्षिण कुर्व्वन् भात्येव सविता सदा ।
ध्रुवाधाररथे तिष्ठन् वालिखिल्यादिभि: स्तुत: ॥
सूर्य्यमण्डलमानात्तु द्विगुणं सोममण्डलम् ।
पूर्णे शतसहस्रे तु तस्मान्नक्षत्रमण्डलम् ॥
द्विलक्षे तु बुधस्यापि स्थान नक्षत्रमण्डलात् ।
तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना स्थित. ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तावन्माने व्यवस्थित: ।
लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहित: ॥
शौरिर्वृहस्पतेश्चोर्द्धं द्विलक्षे तु व्यवस्थित: ।
तस्मात् शनैश्चरादूर्द्धं लक्षे सप्तर्षिमण्डलम् ॥
सप्तर्षिमण्डलादूर्द्धमेकलक्षे ध्रुव: स्थित: ।
मेधीभूत' समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य सत्तम ॥
भास्वांस्तपति विप्रेन्द्र ऊर्द्ध्वं किरणरश्मिभि' ।
कालसंख्या त्रिलोकस्य स करोति युगे युगे ॥
जनस्तपस्तथा सत्यमेताल्लोँकान् द्विजाज्ञया ।
ब्रह्मणो मुनिशार्दूल विष्णुशक्तिविदीपित' ॥
ऊर्द्ध्वं गतैर्द्विजश्रेष्ठ रश्मिभिस्तपते रवि' ।
अधोगतैस्तु भूर्लोकं द्योतते दीप्तदीधिति' ॥
तम:पापहर. सूर्य्य' कर्त्ता त्रिभुवनस्य च ।
छत्रवत् परिदृश्येत मण्डलान्मण्डल चरन् ॥
द्विगुणेन च विस्तीर्ण भूतलात्तत् प्रतिष्ठितम् ।
आदित्यमण्डलाधस्तात् भुवो लोक. प्रतिष्ठित ॥
तदधस्तात्तु विप्रेन्द्र भूर्लोक. सप्रतिष्ठित: ।
एवमेतत्त्रिभुवन विष्णुकाये व्यवस्थितम् ॥
त्रैलोक्यस्येश्वरत्वञ्च विष्णुदत्त शतक्रतो: ।
लोकपालैश्च सहितो लोकान् रक्षति धर्म्मत' ।
वसन् स्वर्गे महाभाग देवेन्द्र: स तु कीर्त्तित: ॥
अतोऽधस्ताद्द्विजश्रेष्ठ पातालन्तु स्वयप्रभम् ।
न तत्र तपते सूर्य्यो न रात्रिर्न निशाकर: ॥
दिव्य रूप समास्थाय तपन्ते सततं जना: ।
पातालस्था द्विजश्रेष्ठ दीप्यामाना स्वतेजसा ॥
स्वर्लोकात्तु महर्लोक' कोटिमात्रे व्यवस्थित: ।
ततो योजनमानेन द्विगुणो मण्डलेन तु ॥
जनलोकस्थितो विप्र पञ्चमो मुनिसेवित ।
तस्योपरि तपोलोकश्चतुर्भि: कोटिभि: स्मृत: ॥
सत्यलोकोऽष्टकोटीभि: सर्व्वेषामुपरिस्थित: ।
सर्व्वे छत्राकृतिर्ज्ञेया भुवना भुवनोपरि ॥
ब्रह्मलोकाद्विष्णुलोको द्विगुणेन व्यवस्थित: ।
वाराहे तस्य माहात्म्य कथित लोकचिन्तकै' ॥
तत पर द्विजश्रेष्ठ ततो ह्यण्डकपालकम् ।
ब्रह्माण्डात् परत: साक्षात् निर्लेप. पुरुष:
स्थित: ॥
यमुपास्य विमुच्येत तपोज्ञानसमन्विता: ।
इति ते संस्थिति. प्रोक्ता भूगोलस्य मयानघ ॥
यस्तु सम्यगिमा वेत्ति स याति परमा गतिम् ।"
इति नृसिंहपुराणे ३० अध्याय: ॥
पारिभाषिकस्वर्गो यथा,—
"मनोऽनुकूला प्रमदा रूपवत्य' स्वलङ्कृता: ।
वास' प्रासादपृष्ठेषु स्वर्ग: स्याच्छुभकर्म्मण: ॥"
इति गारुडे । १०९ । ४४ ॥
न्यायमते स्वर्गलक्षण यथा । दुःखासम्भिन्नत्वादिविशिष्टसुखत्व स्वर्गत्व तदेव स्वर्गपदशक्यतावच्छेदकमिति सिद्धान्त: । आदिपदेन अनन्तरदु'खग्रस्तभिन्नत्वाभिलाषोपनीतत्वयो: परिग्रह: । अतएव ।
"यन्न दु.खेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीत यत् तत् सुख स्व'पदास्पदम् ॥"
इति स्वरादिपदशक्तिग्राहकार्यवादोऽपि सगच्छते । इति गदाधरभट्टाचार्य्यकृतवादार्थ: ॥*॥
किञ्च ।
"मन.प्रीतिकर: स्वर्गो नरकस्तद्विपर्य्यय: ।
नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तमा: ॥"
इति ब्रह्मपुराणे १९ अध्याय: ॥

स्वर्गगामी, [न्] त्रि, (स्वर्गं गच्छतीति । गम + णिनि. ।) स्वर्गगमनकर्त्ता । यथा,—
"सर्व्वहत्तौ विहिसा ये ये च सर्व्वसहा नरा: ।
सर्व्वस्य प्रियभूताश्च ते नरा. स्वर्गगामिन: ॥"
इति कर्म्मलोचन: ॥

स्वर्गङ्गा, स्त्री, (स्वर्गस्य गङ्गा ।) मन्दाकिनी । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वर्गजित्, त्रि,(स्वर्ग जयतीति । जि + क्विप् तुगागमश्च ।) स्वर्गजेता । (यथा, महाभारते । १२ । ७५ । ३४ ।
"यस्मिन् भयार्द्दित सम्यक् क्षेमं विन्दत्यपि-
क्षणम् ।
स स्वर्गजित्तमोऽस्माक सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥")

स्वर्गपति:, पु, (स्वर्गस्य पति: ।) इन्द्र: । इति हेमचन्द्र ॥

स्वर्गवधू', स्त्री, (स्वर्गस्य स्वर्गस्थितलोकस्य वधू: ।) अप्सरस: । इति हेमचन्द्र' ॥

स्वर्गलोकेश , पु, (स्वर्गलोकाय ईश: । शरीरजन्यकर्म्मणन्तरे स्वर्गप्राप्त्यभावात्तथात्वमस्य ।) शरीरम् । इति जटाधर: ॥ (स्वर्गलोकस्य ईश' ।) इन्द्रश्च ॥

स्वर्गसरिद्वरा, स्त्री, (स्वर्गस्य, सरिद्वरा।) गङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वर्गापगा, स्त्री, (स्वर्गस्य आपगा।) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः॥

स्वर्गिगिरि, } स्वर्गिरि, } पु, (स्वर्गस्य पक्षे स्व गिरि पर्व्वतः।) सुमेरुः। इति हेमचन्द्रः॥

स्वर्गिवधू, स्त्री, (स्वर्गिणां देवानां वधू।) अप्सरः। इति हेमचन्द्रः॥

स्वर्गी,[न्]पु, (स्वर्गोऽस्त्यस्य भोग्यत्वेनेति। स्वर्ग+इनि।) देवता। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कुमारे। २। ४५।
"भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते।
खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि॥")
स्वर्गगामिनि, त्रि। तल्लक्षणं यथा,—
"दया भूतेषु संवादो परलोकं प्रतिक्रिया।
सत्यं परहिता चाक्तिर्व्वेदप्रामाण्यदर्शनम्॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः॥"
इति गारुडे २२८ अध्यायः॥

स्वर्गौका,[स्]पु, (स्वर्गः ओको वासस्थानं येषाम्।) देवता। इति हलायुधः॥ (यथा, कुमारे। १। ५८।
"अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः
स्वर्गौकसामर्च्चितमर्च्चयित्वा।
आराधनायास्य सखीसमेतां
समादिदेश प्रयतां तनूजाम्॥")

स्वर्ग्य, त्रि, (स्वर्गस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा। स्वर्ग+"गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्।" ५। १। ३९। इति यत्। यद्वा स्वर्गः प्रयोजनमस्य। "स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः।" ५। १।१११। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत्।) स्वर्गीय। स्वर्गशब्दात् ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, भागवते। ४। १२। ४४।
"धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत्।
स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणम्॥")

स्वर्ज्जिक, पु, सर्ज्जिकाक्षारः। इति राजनिर्घण्टः॥ यवक्षारः। यथा,—
"पाक्यः क्षारो यवक्षारो यावशूको यवाग्रजः।
स्वर्जिकोऽपि स्मृतः क्षारः कापोतः सुखवर्च्चकः॥
कथितः स्वर्जिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्चिका।
यवक्षारो लघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मो वह्निदीपनः।
निहन्ति शूलं वातामश्लेष्मश्वासगलामयान्॥
स्वर्जिकाल्पगुणा तस्मात् विशेषात् गुल्मशूलहृत्।
सुवर्च्चिका स्वर्जिकावत् बोद्धव्या गुणतो जनैः॥"
इति भावप्रकाशः॥

स्वर्ज्जिकाक्षार, पु, स्वर्ज्जिक्षारः। साचिक्षार इति भाषा। अस्य गुणाः।
यवक्षारं जयेदर्शः श्वासान् वातकफामयान्।
गुल्महृद्ग्रहणीपाण्डुप्लीहानाहगलामयान्।
तस्मादल्पान्तरगुणः स्वर्जिकाक्षार उच्यते॥"
इति राजवल्लभः॥

स्वर्ज्जिक्षार, पु, (स्वर्जी एव क्षारः।) सर्ज्जिकाक्षारः। तत्पर्य्यायः। स्वर्ज्जिकः २ क्षारः ३ स्वर्जी ४ सुखोर्ज्जिकः ५ सुवर्च्चिकः ६ सुवर्चिः ७ सुखवर्च्चाः ८। अस्य गुणाः। पटुत्वम्। कटूष्णत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। वातकफार्त्तिनाशित्वम्। गुल्माध्मानकृमिव्रणजठरदीपनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वर्ज्जी, [न्] पु, (सुखेन अर्ज्जयतीति। सु+अर्ज्ज+णिनि।) स्वर्ज्जिक्षारः। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वर्ण, क्ली, (सुष्ठु अर्णो वर्णो यस्य।) सुवर्णम्। धुस्तूरः। इत्यमरः। २। ९। ९४॥ गौरसुवर्णशाकम्। नागकेशरम्। इति राजनिर्घण्टः॥*॥
स्वर्णस्योत्पत्तिर्यथा,—
"एकदा सर्व्वदेवाश्च सम्भूय स्वर्गसंसदि।
तत्र कृत्वा च नृत्यञ्च गायन्त्यप्सरसां गणाः॥
विलोक्य रम्भां सुश्रोणीं सकामो वह्निरेव च।
पपात वीर्य्यं चस्कन्द लज्जया वाससा तदा॥
उत्तस्थौ स्वर्णपुञ्जश्च वस्त्रं छित्त्वा ज्वलत्प्रभः।
क्षणेन वर्द्धयामास स सुमेरुर्बभूव ह॥
हिरण्यरेतसं वह्निं प्रवदन्ति मनीषिणः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३१।२२-२७॥
तस्य गुणाः।
"सुवर्णं तिक्तमधुरं कषायं गुरु लेखनम्।
शुभ्रं रसायनं वल्यं चक्षुष्यं कान्तिदं शुचि॥
आयुर्मेधावयःस्थैर्य्यवाग्विशुद्धिस्मृतिप्रदम्।
क्षयोन्मादगदार्त्तानां शमनं परमुच्यते॥"
इति राजवल्लभः॥*॥
सुवर्णस्य शोधनमारणविधिर्यथा। मारणाय शोध्यं सुवर्णमाह।
"दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम्।
तारशुल्काग्निभं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत्॥"
सत् उत्तमम्।
"तच्छ्वेतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम्।
दाहे छेदेऽसितं श्वेतं कषे स्फुटलघु त्यजेत्॥"
अथ शोधनविधिः।
"पत्तलीकृतपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत्।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा।
एवं हेम्नः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत्॥"*॥
अथाशुद्धस्य सुवर्णस्य दोषमाह।
"बलञ्च वीर्य्यं हरते नराणां
रोगव्रजं पोषयतीह काये।
असौख्यकार्य्यं च सदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात्॥"
अथ स्वर्णमारणविधिः।
"स्वर्णस्य द्विगुणं सूतमम्लेन सह मर्द्दयेत्।
तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम्॥"
स्वर्णस्य अतितनूकृतपत्रस्य। गन्धः गन्धकचूर्णम्।
"गोलकञ्च ततो रुद्ध्वा सरावदृढसम्पुटे॥
त्रिंशद्वनोपलैर्दद्यात् पुटान्येवं चतुर्द्दश।
निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः॥"
रुद्ध्वा सवस्त्रकुट्टितचिक्कणमृत्तिकया। वनोपलः गोइटा इति लोके। निरुत्थं यत् पुनर्न जीवति॥*॥ अथान्यप्रकारः।
"काञ्चने गलिते नागं षोडशांशेन निक्षिपेत्।
चूर्णयित्वा तथाम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा तु गोलकम्॥
गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम्।
शरावसम्पुटे धृत्वा पुटे त्रिंशद्वनोपलैः॥
एवं सप्तपुटैर्हेम निरुत्थं भस्म जायते।
अत्रापि पूर्व्ववद्गन्धः प्रदातव्यः पुनः पुनः॥
काञ्चनारिरसैर्घृष्ट्वा समसूतकगन्धयोः।
कज्जलीं हेमपत्राणि लेपयेत् समया तया॥
काञ्चनारित्वचः कल्कैर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत्।
धृत्वा तत् सम्पुटे गोलं मृन्मूषासम्पुटे च तत्॥
निधाय सन्धिरोधञ्च कृत्वा संशोष्य गोलकम्।
वह्निं खरतरं कुर्य्यादेवं दद्यात् पुटत्रयम्॥
निरुत्थं जायते भस्म सर्व्वकर्म्मसु योजयेत्।
काञ्चनारिप्रकारेण लाङ्गली हन्ति काञ्चनम्॥
लाङ्गली करिहारी।
ज्वालामुखी तथा हन्यात्तथा हन्ति मनःशिला।
शिलासिन्दूरयोश्चूर्णं समयोरर्कदुग्धकैः॥
सप्तधा भावना दद्याच्छोषयेच्च पुनः पुनः।
ततस्तु गलिते हेम्नि कल्कोऽयं दीयते समः॥
पुनर्धमेदतितरां यथा कल्को विलीयते।
एवं वेलात्रयं दद्यात् कल्कं हेममृतिर्भवेत्॥
एवं मारितस्य सुवर्णस्य गुणाः।
सुवर्णं शीतलं वृष्यं वल्यं गुरु रसायनम्।
स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम्॥
पवित्रं वृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम्॥
हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत्।
विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित्॥"
हृद्यं हृद्याय कामुकाय हितम्॥*॥
असम्यङ्मारितं स्वर्णं बलं वीर्य्यञ्च नाशयेत्।
करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्धन्याद् यत्नतस्ततः॥"
इति भावप्रकाशः॥
अन्यत् सुवर्णशब्दे द्रष्टव्यम्॥

स्वर्णकण, पु, (स्वर्णवत् पीतः कणो यस्य।) कणगुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्वर्णस्य कणः।) सुवर्णकणा च॥

स्वर्णकणिका, स्त्री, (स्वर्णस्य कणिका।) कनककणा यथा,—
"कुर्व्वत्याः सरसि स्नानं पार्व्वत्यास्तु शरीरजाः।
निःसृताः स्वर्णकणिकास्ता वहन्ति जलेरिमाः॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः॥

स्वर्णकाय, पु, (स्वर्णं इव पीतः कायो यस्य।) गरुडः। इति हेमचन्द्रः॥ सुवर्णमयशरीरे, त्रि॥

स्वर्णकार, पु, (स्वर्णं स्वर्णालङ्कारं करोतीति। कृ+अण्।) जातिविशेषः। सेकरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नाडीन्धमः २ कलादः ३ रुक्मकारः ४। इत्यमरः। २।१०।८॥ कणादः ५। इति टीकासारसुन्दरी॥ हेमलः ६। इति जटाधरः॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवु: पुत्त्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥
मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः कंसकारः षडेते शिल्पिना वराः ॥
सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च ।
पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः ॥
स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्यात् ब्राह्मणाना द्विजोत्तम ।
बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्म्मणा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १० । १९—२२॥*॥
तस्य कर्म्मविपाको यथा,—
"तैलचौरस्तैलकीटो मूर्द्धि कीटस्त्रिजन्मकम् ।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैक दुष्टमानसः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८५।१२८॥

स्वर्णकृत्, पु, (स्वर्णं सुवर्णालङ्कार करोतीति । कृ+क्विप् । तुक् च ।) स्वर्णकारः । इति शब्द-माला ॥

स्वर्णकेतकी, स्त्री, (स्वर्णवर्णा केतकी।) हरिद्रा-वर्णकेतकीपुष्पम् । तत्पर्याय. । हेमकेतकी २ कनकप्रसवा ३ हैमी ४ छिन्नरुहा ५ विष्ठा-रुहा ६ स्वर्णपुष्पी ७ कामखड्गदला ८ । अस्या गुणाः ।
"केतकीकुसुम वर्ण्यं केशदौर्गन्ध्यनाशनम् ।
हैमाभं मदनोन्मादबाहुल्य सौख्यकारि च ॥
तस्यास्तनोति शिशिरः कटु, पित्तकफापहः ।
रसायनकरो वर्ण्यो देहदार्ढ्यकरः परः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णचीरी, स्त्री, (स्वर्णवर्णा चीरी ।) ओषधि-विशेष । तत्पर्य्याय: पटुपर्णी २ हैमवती ३ हिमावती ४ । इत्यमर । २ । ४ । १३८ ॥ चत्वारि स्वर्णचीर्य्याम् । इय पीतचीरा नाग-जिह्विकाकारा ।
"हैमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसम्भवा ।
सा नागजिह्विकाकारा तन्मूल वाणिजौषध-मिति ॥"
पटूनि निश्छिद्राणि पर्णानि अस्या पटुपर्णी जातेरत इति ङीप् । हिमवति जाता हैमवती ष्ण. । स्वर्णमिव पीतत्वात् चीरमस्या. स्वर्ण-चीरी नदादि. । हिमयुक्तोत्पत्तिस्थानयोगात् हिमावती सोऽस्यभपादतुरिति वतु नाम्नस्यर्णे इति दीर्घ । इति भरत ॥ * ॥ अपि च ।
"स्वर्णचीरी स्वर्णदुग्धा स्वर्णाह्वारक्तिणी तथा ।
सुवर्णा हेमदुग्धी च हेमचीरी च काञ्चनी ॥
स्वर्णचीरी हिमा तिक्ता कृमिपित्तकफापहा ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीशोफदाहज्वरहरा परा ॥'
इति राजनिर्घण्ट. ॥

स्वर्णगैरिक, क्ली, (स्वर्णवत् पीत गैरिकम् ।) सुवर्णगैरिकम् । वर्णक् माटी इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरण गैरिक-भेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्वर्णग्रीवा, स्त्री, (स्वर्णवर्णा ग्रीवा यस्या ।) नाटकशैलपूर्व्वभागान्नि:सृतनदीविशेष । यथा,—
"या नि:सृतापूर्व्व भागात् तस्मात्तिरिवरानदी ।
स्वर्णग्रीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्णचूडः, पुं, (स्वर्णवर्णा चूडा यस्य ।) पक्षि-विशेष. । यथा,—
"चाषः कीकीदिविः स्वर्णचूडोऽथ पीतमुण्डकः ॥"
इति जटाधरः ॥

स्वर्णजं, क्ली. (स्वर्णात् जायते इति । जन +डः) रङ्गम् । यथा,—
"वङ्ग त्रपुः स्वर्णजनागजीवने
मृदङ्गरङ्गे गुरुपत्त्रपिच्चटे ।
स्यात्चक्रसज्ञं तमरञ्च नागजं
कस्तीरमालीनकसिंहले अपि ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्णजीवन्ती, स्त्री, (स्वर्णवर्णा जीवन्ती ।) वृक्ष-विशेष । तोनाजीवइ इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय: । हेमाह्वा २ हेमजीवन्ती ३ दृष-ग्रन्थि ४ हिमाश्रया ५ स्वर्णपर्णी ६ सुजी-वन्ती ७ स्वर्णजीवा ८ सुपर्णिका ९ हेमपुष्पा १० स्वर्णलता ११ हेमवल्ली १२ हेमलता १३ । अस्या गुणा । वृष्यत्वम् मधुरत्वम् । चक्षुष्य-त्वम् । शिशिरत्वम् । वातपित्तास्रदाहनाशि-त्वम् । बलवर्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्वर्णदी, स्त्री,(स्व स्वर्गस्य नदी ।) मन्दाकिनी । इत्यमर. । १।१ । ५२ ॥ हरिकाली । इति राजनिर्घण्टः ॥ सितगङ्गा । सा तु कामा-ख्याया पूर्व्वभागे दिक्करवासिन्या. प्रान्ते स्थिता । यथा,—
"नद्या. स्वर्णश्रिया पूर्व्वं नदी कामाह्वया तथा ।
कामाख्याया पूर्व्वभागे नदी सोमासनाह्वया ।
सोमासनाया. पूर्व्वस्या नदी नाम्ना वृषोदवा ॥
तत पूर्व्वं कामरूपपीठान्ते जगता प्रसूः ।
अगम्याया महामाया देवी दिक्करवासिनी ॥
एता या कथिता नद्य सकला दक्षिणस्रवा. ।
तासु स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥
प्रान्ते दिक्करवासिन्या. सदा वहति स्वर्णदी ।
सितगङ्गाह्वया लोके साक्षात् गङ्गाफलप्रदा ॥
सा भूमिपीठसस्था तु देवी दिक्करवासिनी ।
अन्तर्ज्जले प्लावयन्ती याति प्रत्यक्षता सुरै. ॥
सितगङ्गाजले स्नात्वा दृष्ट्वा शम्भु हरि विधिम् ।
दृष्ट्वा ललितकान्ताख्या पुनर्योनौ न जायते ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्याय ॥

स्वर्णदीधिति., पु, (स्वर्णवत् दीधिति किरण यस्य ।) अग्नि इति त्रिकाण्डशेष ॥

स्वर्णद्रु पु, स्वर्णवर्णो द्रु ।) आरग्वध । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्वर्णपक्ष, पु, (स्वर्णवत् पीतौ पक्षौ यस्य ।) गरुड इति त्रिकाण्डशेष. ॥

स्वर्णपद्मा, स्त्री, (स्वर्णस्य पद्म यस्यामिति ।) स्वर्गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वर्णपाटक, पु (स्वर्णं पाटयतीति । पट+णिच् ण्वुल ।) टङ्कण । इति शब्दमाला ॥ (क्वचित् स्वर्णपाचकः पठ्यते ॥ तत्पर्य्याया यथा । टङ्कणः स्वर्णपाचक । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

स्वर्णपारेवतं, क्ली, (स्वर्णवर्णं पारेवतम् ।) महा-पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णपुष्प, पु, (स्वर्णवर्णं पुष्पमस्य ।) आरग्वधः । चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः । चम्पकपुष्पै-र्व्विष्णुपूजाफलं यथा,—
"माघे चम्पकपुष्पेण योऽर्च्चयेत् कमलापतिम् ।
स गच्छेत् परमं धाम विमुक्तः सर्व्वपातकै. ॥
यावन्ति स्वर्णपुष्पाणि दीयन्ते चक्रपाणये ।
तावद्युगसहस्राणि स्थीयते विष्णुमन्दिरे ॥
मेरुतुल्यसुवर्णानि दत्त्वा भवति यत् फलम् ।
एकेन स्वर्णपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम् ॥
सुवर्णपुष्प विप्रेन्द्र सर्व्वदा केशवप्रियम् ।
माघे मासि विशेषेण पवित्र केशवार्च्चने ॥
सुवर्णकुसुमैर्दिव्यैर्येन नाराधितो हरिः ।
रत्नैर्हीन सुवर्णाद्यै स भवेज्जन्मजन्मनि ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ९ अध्याय. ॥
वावलहच्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वर्णपुष्पा, स्त्री, (स्वर्णवत् पुष्प यस्याः) कलि-कारि । स्वर्णुली । सातला । इति राज-निर्घण्ट ॥ (स्वर्णुलीशब्देऽस्यागुणाः ज्ञातव्याः ॥)

स्वर्णपुष्पी, स्त्री, (स्वर्णवत् पीत पुष्प यस्या । ङीष् ।) आरग्वध. । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्ट. ॥

स्वर्णफला, स्त्री, (स्वर्णवत् पीत फल यस्याः ।) पीतरम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्णवणिक्, [ज] पु, (स्वर्णस्य वणिक्) वर्ण-सङ्करजातिविशेष । सोनार बेणे इति भाषा । तस्य कर्म्मविपाको यथा,—
"तैलचौरस्तैलकीटो मूर्द्धि कीटस्त्रिजन्मकम् ।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैक दुष्टमानस ॥
तप्तकुण्डे वर्षशतं स्थित्वा स्वर्णवणिग् भवेत् ।
जन्मैकञ्च दुराचारो जन्मैक कारुणो भवेत् ।
विश्वैकलिपिकर्त्ता च भक्षदातुर्द्धन हरेत् ।
कायस्थेनोदरस्थेन मातुर्म्मास न खादितम् ।
तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन केवलम् ॥
स्वर्णकार स्वर्णवणिक् कायस्थश्च व्रजेश्वर ।
नरेषु मध्ये ते धूर्त्ता कृपाहीना महीतले ॥
हृदय क्षुरधाराभ तेषाञ्च नास्ति सादरम् ।
शतेषु सज्जन कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५।१२८-१३२॥

स्वर्णविन्दु, पु, (स्वर्णस्य बिन्दुर्यत्र ।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ सुवर्णकणिका च ॥

स्वर्णभृङ्गार, पु. (स्वर्णवर्णो भृङ्गारः ।) स्वर्ण-भृङ्गराज । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुवर्णकल-शश ॥

स्वर्णमहा, स्त्री, नदीविशेष । यथा,—
"तत्रोमाया शरीरात्तु सस्रवन्ति जलै सह ।
तत स्वर्णमहा नाम स्वर्णश्री सर्व्वतोऽधिका ॥
एतास् चैत्रमासे तु स्नात्वा मर्त्यो नरर्षभ ।
कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्या निकाम यत्र मानव ॥

चिरं शिवगृहे स्थित्वा शेषे ब्रह्मगृहं व्रजेत्।
भूमाववभृतः पश्चात् सार्व्वभौमनृपो भवेत् ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्णमाक्षिक, क्ली, (स्वर्णवत् पीत माक्षिकम्।) स्वनामख्यात उपधातुः। तस्य नामानि गुणाश्च।
"स्वर्णमाक्षिकमाख्यात तापिञ्च मधुमाक्षिकम्।
तीक्ष्ण माक्षिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृतः ॥
किञ्चित्सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकमीरितम्।
उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणान्वितम् ॥
तथा च काञ्चनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम्।
किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चिद्धीनगुणास्ततः ॥
न केवल स्वर्णगुणा वर्त्तन्ते स्वर्णमाक्षिके।
द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणास्ततः ॥*
सुवर्णमाक्षिक स्वादु तिक्त वृष्यं रसायनम्।
चक्षुष्यं वस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम्।
अर्शः शोथ विष कण्डु त्रिदोषमपि नाशयेत् ॥"*॥
अशुद्धस्वर्णमाक्षिकस्य दोषमाह।
"मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रा
विष्टम्भिता नेत्रगदान् सकुष्ठान्।
मालां तथैव व्रणपूर्व्विकाञ्च
कुर्य्यादशुद्ध खलु माक्षिकञ्च ॥"*॥
तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनमाह।
"माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैक सैन्धवस्य च।
मातुलुङ्गद्रवैर्व्वाथ जम्बीरस्य द्रवे पचेत् ॥
चाल्यल्लौहजे पात्रे यावत् पात्र सुलोहितम्।
भवेत्ततस्तु सशुद्धि स्वर्णमाक्षिकमृच्छति ॥"*॥
तन्मारण यथा,—
"कुलत्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत्।
तैलेनैवाजमूत्रेण म्रियते स्वर्णमाक्षिकम् ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्य शोधनं यथा,—
"स्वर्णमाक्षिकचूर्णन्तु वस्त्रे बद्धा विपाचयेत्।
कालमाविपशाल्मिश्च क्वाथे दोलाविधानतः।
तदध पतित शस्तमेव शुध्यति माक्षिकम् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

स्वर्णयूथी, स्त्री, (स्वर्णवर्णा यूथी।) पीतवर्णयूथिका। तत्पर्य्याय। हरिणी २ पीतिका ३ हेमपुष्पिका ४। इति जटाधरः ॥ हैमा ५। इति शब्दरत्नावली ॥

स्वर्णलता, स्त्री, (स्वर्णवर्णा लता।) ज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः ॥ (ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

स्वर्णवर्णा, स्त्री, (स्वर्णवत् वर्णो यस्याः।) हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः ॥ सुवर्णसदृशवर्णयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, भ्रमराष्टके। १।
"गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात।
अन्धीभूत कुसुमरजसा कण्टकैश्छिन्नपक्षः
स्थातुं गन्तु द्वयमपि सखे नैव शक्तो द्विरेफः ॥")

स्वर्णवल्कल:, पु, (स्वर्णवत् वल्कलं यस्य) श्योणाकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वर्णवल्ली, स्त्री, (स्वर्णवर्णा वल्ली।) लताविशेषः। तत्पर्य्यायः। रक्तफला २ काकायुः ३ काकवल्ली ४। अस्या गुणाः। शिरःपीडात्रिदोषनाशित्वम्। दुग्धदात्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्य्याया गुणाश्च।
स्वर्णवल्लीरक्तफला काकायुः काकवल्लरी।
स्वर्णवल्ली शिरःपीडा त्रिदोषान् हन्ति
दुग्धदा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्वर्णसेफालिका, स्त्री, (स्वर्णवर्णा सेफालिका।) आरग्वधः। इति शब्दमाला ॥ पीतसेफालिका च ॥

स्वर्णाङ्ग., पु, (स्वर्णवत् पीतमङ्ग यस्य।) आरग्वध.। इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्य्यायाः।
"आरग्वधो राजवृक्ष. सम्पाकश्चतुरङ्गुल.।
आरेवतो व्याधिघात कृतमाल सुवर्णकः ॥
कर्णिकारो दीर्घफल स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषण।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्वर्णारि, पु,(स्वर्णस्य अरिः।) गन्धकम्। इति केचित् ॥

स्वर्णुली, स्त्री, क्षुपविशेष.। तत्पर्य्यायः। हेमपुष्पी २ स्वर्णपुष्पा ३ अञ्जना ४। अस्या गुणाः। कटुत्वम् शीतत्वम्। कषायत्वम्। व्रणापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्त्त, क गत्यातङ्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर० गतौ सक०-आतङ्के अक०-सेट्।) तङ्को दुःखेन जीवनम्। क, स्वर्त्तयति जने गच्छति दुःखेन जीवति वेत्यर्थः। असिस्वर्त्तत्। इति दुर्गादासः ॥

स्वर्दं, ङ, प्रीतिलिहोः। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०- सक०- सेट्। प्रीति प्रीतिकरणम्। लिट्रसोपादानम्। ङ, स्वर्दते विविधास्वादं स्वादते च रसायनमिति हलायुध। इति दुर्गादासः ॥

स्वर्णदी, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य नदी।) स्वर्गङ्गा। इत्यमरः ॥ स्वः स्वर्गस्य नदी स्वर्णदी पुर्ण इति योगविभागात् णत्वम्। पूर्व्वपदे सञ्ज्ञाया णत्वमिति परेषाम् प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानमिति वा णत्वम्। इति मधुमाधव ॥ स्वर्नदी दन्त्यनकारवतीत्येके। इति भरतः ॥

स्वर्भानव, पु, (स्वर्भानोरयं प्रियत्वात्। स्वर्भानु+अण्।) गोमेदकमणि। इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्भानु., पु, (स्वराकाशे भातीति। स्वर् +भा+ "दाभाभ्यानु।" उणा० ३। ३२। इति नु।) राहु। इत्यमर।१। ३ २६॥ (यथा, माघे। २। ४९।
"तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत्।
हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्न स्फुटं फलम् ॥"
सत्यभामागर्भजात श्रीकृष्णपुत्त्रविशेष। यथा, भागवते। १०। ६१। ११।
"भानु सुभानुः स्वर्भानु प्रभानुर्भानुमांस्तथा
चन्द्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः।
श्रीभानु. प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश ॥")

स्वर्भानुसूदन, पु, (स्वर्भानोः सूदन यस्मात्।) सूर्य्यः। इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते। ३। ३०१। १८।
"तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्य्यः स्मयन्निव ॥")

स्वर्यात., त्रि, (स्वः स्वर्गं यात.।) मृत। यथा, याज्ञवल्क्यः।
"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिण. ॥
एषामभावे पूर्व्वस्य धनभागुत्तरोत्तर।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्त्रस्य सर्व्ववर्णेष्वय विधिः ॥"
इति दायभागः ॥

स्वर्लोक:, पु, (स्वरेव लोकः। स्वर्गः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते २।५।४२।
"भूर्लोकः कल्पित पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभित.।
स्वर्लोकः कल्पितो मूर्द्ध्ना इति वा लोककल्पना ॥")

स्वर्व्वधू, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य वधू।) अप्सरसः। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १७। १६।
"अथाजगाम भूलोक तामादादाय पुरूरवा।
स्वर्व्वधूदर्शनाश्चर्य्यमर्पयन् मर्त्त्यचक्षुषाम् ॥")
स्वर्गीयस्त्रीमात्रञ्च ॥

स्वर्व्वापी, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य वापी) गङ्गा। इति हेमचन्द्र ॥

स्वर्व्वेश्या, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य वेश्या।) उर्व्वश्याद्यप्सरसः। इत्यमरः। १। १। ५५ ॥

स्वर्व्वैद्यौ, पु, (स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ।) अश्विनीकुमारौ। तत्पर्य्याय। अश्विनीसुतौ २ नासत्यौ ३ अश्विनौ ४ दस्रौ ५ आश्विनेयौ ६। इत्यमरः। १। १। ५४ ॥ द्वित्वविशिष्टत्वादेकवचनाभाव। इति स्वामी। सर्व्वं एते नित्यद्विवचनान्ता एकत्वविवक्षाया एकवचनान्ता अपि। यथा,—
"नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वौ नामतोऽश्विनौ ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इति भरत ॥

स्वलीन, पु, (स्वस्मिन् लीन।) दानवविशेष। यथा,—
"तामायान्तीन्तु रोधाय स्वलीनो नाम दानवः।
पार्व्वत रूपमास्थाय वर्षाणान्तु शतैर्द्विज. ॥
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ॥
स तुष्ट प्रददौ नाग वाहन तं भगीरथः।
तमारुह्यागमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी ॥
तेन नागेन त दैत्य सविदार्य्य न सङ्गतम्।
शतधा ता समाधाय मूर्द्ध्न्यैरावणो गज ॥
महीतल समापेदे स यावन्नागसाह्वयम्।
तस्माद्दारावटनाद्धिमा अभून्नागपुर वरम् ॥"
इति वह्निपुराणे गङ्गावतरणनामाध्याय ॥

स्वल्प, त्रि, (सुष्ठु अल्प: ।) अत्यल्प: । यथा,—
"नेहातिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥"
इति भगवद्गीतायाम् । २ । ४० ॥

स्वल्पकेशरी, [न्] पुं, (स्वल्प: केशरोऽस्यास्तीति । इनि: ।) कोविदार: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कोविदारश्चमरिक: कुद्दालो युगपत्रक: ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च अश्मक: स्वल्पकेशरी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्वल्पकेशी, [न्] पुं, (स्वल्प: केशोऽस्यास्तीति । इनि: ।) भूतकेश: । यथा,—
"गोलोमी स्वल्पकेशी च भूतकेशश्च केशरुक् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अत्यल्पकेशविशिष्टे, त्रि ॥

स्वल्पपत्रक:, पु, (स्वल्पानि पत्राणि यस्य । कप् ।) गौरशाक: । स तु मधूकभेद: । यथा,—
"गौरशाको मधुकोऽन्यो गिरिज: स्वल्पपत्रक: ॥"
इति रत्नमाला ॥

स्वल्पफला, स्त्री, (स्वल्प फल यस्या: ।) हपुषाभेद: । तत्पर्य्याय: । कच्छूघ्नी २ काकमाचिनी ३ गोदश्व: ४ विकषी ५ कफघ्नी ६ अपराजिता ७ । अस्या गुणा: हपुषागुणतुल्या: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

स्ववासिनी, स्त्री, (स्वस्मिन् पित्रालये वसतीति । वस+णिनि । ङीप् ।) ऊढा अनूढा वा पितृगृहस्थिता । तत्पर्य्याय । चिरिण्टी २ । इत्यमर: ॥ "द्वे ऊढायामनूढायां वा पितृगृहस्थितायाम् । पितृकुलस्नेहात् चिरं एटति गच्छति चिरिण्टी । इट गतौ अन् गौरादि: ।
'स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्यात् द्वितीयवयसि स्त्रियाम् ॥'
इति रुद्र: ॥
चिरण्टीत्येके । स्वेषु ज्ञातिषु वसति स्ववासिनी श्वशुरादित्वाभिन् । सुखेन वसति सुवासिनीति द्राविडा ।" इत्यमरटीकायां भरत ॥

स्वबीज:, पुं, (स्व एव बीजं यस्य ।) आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ निजकारणे स्वीयवीर्य्ये च क्ली ॥

स्वसा, [ऋ] स्त्री, (सुष्ठु अस्यते क्षिप्यते इति । सु+अस्+"सुञ्यसेर्ऋन् ।" उणा० २ । ९७ । इति ऋन् यणादेशश्च । भगिनी । इत्यमर: । २ । ६ । २९ ॥ (यथा, मनु: । २ । ५० ।
"मातरं वा स्वसारं वा मातुलां भगिनीं निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥")

स्वस्क, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, स्वस्कते । इति दुर्गादास: ॥

स्वस्ति, व्य, (सु+अस्+"सावसे: ।" उणा० ४ । १८० । इति ति: । बहुलवचनात् न भूभाव: ।) आशी: । क्षेमम् । (यथा, महाभारते । १ । १६६ । १२ ।
"स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥") पुण्यादि । इत्यमर: । ३ । ३ । २४० ॥ आशीराशीर्व्वाद: । क्षेमं निरुपद्रव: । पुण्यं पापप्रक्षालनम् । एषु । आदिना मङ्गलादौ च स्वस्ति । स्वस्ति मङ्गलाशीर्व्वादपापनिर्णेजनादिष्विति भागुरि: । इति भरत: ॥ दानस्वीकारमन्त्र: । यथा, "ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा कामस्तुतिं पठेत् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ तद्योगे चतुर्थी स्यात् । यथा,—
"स्वाहाग्नये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नम: सते ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
(स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, भागवते । ४ । २४ । ३३ ।
"जितं त आत्मविद्धुर्य्य स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे ।
भवता राधसा राद्ध सर्व्वस्मा आत्मने नम: ॥"
तथा च वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । १९ ।
"अग्निष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन ॥")

स्वस्तिक, पु, क्ली, (स्वस्ति क्षेमं कायति कथयतीति । कै+क: ।) आढ्यानां गृहविशेष: । इत्यमर: । २ । २ । १० ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"स्वस्तिकं शालमुखं यत् स्यादलिन्दानुगतं भवेत् ।
तत्पार्श्वानुगतौ चान्यौ तत्पर्य्यन्तगतोऽपर: ॥"
इति भरतधृतशाश्वत: ॥
अन्यद्वास्तुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ शितावरशाक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
("शितिवार: शितिवर: स्वस्तिक: सुनिषण्णक: ।
श्रीवारक: सूचिपत्र: पर्णक: कुक्कुट: शिखी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) योगाङ्गासनविशेष: । तस्य लक्षणं आसनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्वस्तिक:, पु (स्वस्ति क्षेमं कायतीति । कै+क:) मङ्गलद्रव्यम् । तत्तु तण्डुलचूर्णनिर्म्मितत्रिकोणाकाराधिवासद्रव्यम् । चतुष्पथ: । गृहभेद । इति मेदिनी ॥ पिष्टकविकार: । रततालिक: । इति विश्व: ॥ जिनानां चतुर्व्विंशतिचिह्नान्तर्गतचिह्नविशेष । यथा,—
"वृषो गजोऽश्व: प्लवग: क्रौञ्चोऽब्जं स्वस्तिक: शशी ।
मकर: श्रीवत्स: खड्गी महिष: शूकरस्तथा ॥
श्येनो वज्रं मृगश्छागो नन्द्यावर्त्तो घटोऽपि च ।
कूर्म्मो नीलोत्पलं शङ्ख: फणी सिंहोऽर्हतां ध्वजा ॥"
इति हेमचन्द्र: ॥
रसोनक । इति त्रिकाण्डशेष: । (सर्पफणास्थितनीलरेखाविशेष: । यथा, रामायणे । १ । १९५ ।
"शिरोभि: पृथुभिर्नागा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणै: ।
वमन्त: पावकं घोरं ददृशुर्दशनै: शिला: ॥")

स्वस्तिमुख:, पु, (स्वस्ति सुखे प्रथमे वदने वा यस्य ।) लेख: । ब्राह्मण: । वन्दिनि, त्रि । इति मेदिनी ॥

स्वस्तिवाचनं, क्ली, (स्वस्ति मङ्गलस्य वाचनम् ।) माङ्गल्यकर्म्मारम्भकालीनवक्ष्यमाणमन्त्रोच्चारणपूर्व्वकतण्डुलविकिरणम् । तन्मन्त्रो यथा । अमुककर्म्मणि पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । इत्युक्ते पुण्याहमिति ब्राह्मणैस्त्रिरुक्ते अमुककर्म्मणि ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु । तत: ऋध्यतामिति ब्राह्मणास्त्रिर्ब्रूयु: । एवं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु । इत्युक्ते स्वस्ति इति ब्राह्मणास्त्रिर्ब्रूयु । तत: ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा: स्वस्ति न: पूषा विश्ववेदा: । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमि: स्वस्ति नो बृहस्पतिर्द्दधातु ॥ इति पठित्वा तण्डुलान् विकिरेत् ॥ * ॥ प्रमाणं यथा, व्यास: ।
"सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
धर्म्मे कर्म्मणि माङ्गल्ये सङ्ग्रामाद्भुतदर्शने ॥"
धर्म्मे कर्म्मणि इति सप्तमीनिर्द्देशात् अमुककर्म्मणि स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इति ब्रूयात् । यम: ।
"पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोङ्कारं कुर्य्यात् क्षत्त्रियवैश्ययो: ॥
सोङ्कारं ब्राह्मणे ब्रूयात् निरोङ्कारं महीपतौ ।
उपांशु च तथा वैश्ये शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च ।
नन्द उवाच ।
"अलक्षितोऽस्मिन् रहसि मामकैरपि गोव्रजे ।
कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्व्वकम् ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्याय ॥

स्वस्थ, त्रि,(स्वस्मिन् तिष्ठतीति । स्व+स्था+क: । सुस्थ । यथा,—
"दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तो:
स्वस्थै: स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि ।"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
("स्वस्थस्यापि समधातूनां साम्यानुग्रहार्थमेव कुशला रसगुणानाहारविकारांश्च पर्य्यायेणेच्छन्त्युपयोक्तुम् । मात्रासमाख्यातानेकप्रकारभूयिष्ठाश्चोपयुञ्जानास्तद्विपरीतकरणलक्षणसमाख्यातचेष्टया समभिच्छन्ति कर्त्तुम् । देशकालात्मगुणविपरीतानां हि कर्म्मणां आहारविकाराणाञ्च क्रमेणोपयोग: सम्यक् । सर्व्वाभियोगोऽनुदीर्णानां सन्धारणमसन्धारणमुदीर्णानाञ्च गतिमतां साहसानाञ्च वर्ज्जनम् । स्वस्थवृत्तमेतद्धातूनां साम्यानुग्रहार्थमुपदिश्यते ।"
इति चरके शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥ * ॥
"उत्थायोत्थाय सततं स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।
धीमता यदनुष्ठेयं तत् सर्व्वं सम्प्रवक्ष्यते ॥
तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । स
कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रथितमव्रणम् ॥"
इत्यादिकं सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अ: ॥
"समदोष: समाग्निश्च समधातुमलक्रिय: ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमना: स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥"
इति च तन्त्रोत्तरतन्त्रे ६४ अध्याय: ॥)

स्वस्रीय:, पु, (स्वसुरपत्यं पुमानीति । स्वसृ+"स्वसुश्छ: ।" ४ । १ । १४३ । इति छ: ।

भागिनेयः। इत्यमरः। २। ६। ३२॥ (यथा, मनुः। ३। १४८।
"मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्॥")

स्वस्रीया, स्त्री, (स्वसुरपत्यं स्त्री। स्वसृ+छ। टाप्।) भागिनेयी। (यथा, मनुः। ११।१७२।
"पैतृष्वस्रेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च।
मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत्॥")

स्वाक्षपाद, पुं, (अक्षपादः न्यायशास्त्रप्रवर्त्तयिता। तस्येदमित्यण्। आक्षपादं न्यायशास्त्रं सुष्ठु आक्षपादं अधीते इति अण्।) नैयायिकः। इति जटाधरः॥

स्वाक्षर, पुं, (स्वस्य अक्षराणि यत्र।) स्वीयाक्षरं। सही इति दस्तखत इति च पारस्यभाषा॥

स्वागत, क्ली, (सुखेनागतमिति।) कुशलप्रश्नः। इति हारावली॥ (यथा, कुमारे। २। १८।
'स्वागतं स्वानधिकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः।
युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः॥")
सुखेनागते स्वेनागतञ्च॥ (एतद्युक्ते, त्रि। यथा, मनुः। ४। २२८।
"अद्ववेष्टच्च पूर्त्तञ्च नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः।
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः॥")

स्वाङ्गिक, पुं, स्वार्ह्ङ्गिक। इति शब्दरत्नावली॥

स्वाच्छन्द्य, क्ली, (स्वच्छन्द+ष्यञ्।) स्वच्छन्दस्य भावः। स्वच्छन्दता। स्वच्छन्दशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, मनुः। ३। ३१।
"ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते॥")

स्वातन्त्र्य, क्ली, (स्वतन्त्रस्य भावः। स्वतन्त्र+ष्यञ्।) स्वतन्त्रस्य भावः। यथा,—
'पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने।
पुत्रश्च स्थाविरे रक्षेत् न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
"यौतायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्।"
इति दायतत्त्वम्॥

स्वाति, स्त्री, सूर्य्यपत्नीविशेषः। यथा,—
"संज्ञा तु यमकालिन्दीरैवन्तमनुदस्रसूः।
त्वमरेणुर्महावीर्य्या स्वातिः सूर्य्या सुवर्च्चला।
सरण्युर्द्युमयी त्वाष्ट्री प्रियं चैते विवस्वतः॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
खड्गः। इति धरणिः॥

स्वाति, } पुं स्त्री, (स्वेनैव अततीति। अत+
स्वाती, } इञ्। वा ङीष्।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतपञ्चदशनक्षत्रम्। इत्यमरः। १। ५। २८॥ इस्ता स्वाती अवणा अक्लीवे। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ स च कुङ्कुमसदृशाऽप्रवालसदृशैकतारात्मकः। अस्याधिदेवता पवनः। यथा,
"कुङ्कुमारुणतरैकतारके
मारुते मुदति मौनिमागते।

प्रायकाम्बरवराम्बराः कला-
भ्यकलाश्च जगदुर्मृगीदयात्॥"
८ ३। १५। इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपकग्रन्थः॥ तस्य रूपं विद्रुमप्रवालसदृशम्। इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः॥ तत्र जातफलम्।
"कन्दर्पकृपप्रभया समेतः
कान्ताजनप्रीतिरतिप्रसन्नः।
स्वातिं प्रसूतौ यदि नित्य स्यात्
महामतिः प्राप्तविभूतियोगः॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

स्वाद, ङ प्रीतिलिहोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) दन्त्यादिः। प्रीतिः प्रीतिकरणम्। लिट्रसोपादानम्। ङ।
"अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा।"
इति श्रीहर्षः।
"स्वदते विविधास्वादं स्वादते च रसायनम्॥"
इति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

स्वाद, पुं, (स्वादु+घञ्।) रसग्रहणम्। (यथा, कथासरित्सागरे। ६५। १४१।
"प्रभार्थी स तदा भुङ्क्ते सक्तून् लवणवर्जितान्।
अन्यम्यास्य बुबुधे नैव स्वादं स जातुचित्॥"
प्रीतिकरणम्। इति स्वादधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥

स्वादन, क्ली, (स्वाद+ल्युट्।) प्रीतिकरणम्। रसग्रहणम्। स्वादधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

स्वादित, त्रि, प्रीतः। आस्वादितः। इति स्वादधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

स्वादु, पुं, (स्वद आस्वादने+"कृवापाजीति।" उणा०। १। १। इति उण्।) मधुररसः। यथा,—
"मधुरस्तु रसज्येष्ठो गुल्यः स्वादुर्मधूलकः।"
इति हेमचन्द्रः॥
गुडः। यथा,—
"गण्डोलः स्यात् गुडः स्वादुः।"
इति त्रिकाण्डशेषः।
जीवकौषधिः। यथा,—
"कूर्च्चशीर्षो मधुरः स्वादुः प्राणकश्चिरजीवकः।"
इति जटाधरः॥
सुगन्धिद्रव्यभेदः। तत्पर्य्यायः। अगुरुसारः २ सुधूम्यः ३ गन्धधूमजः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। सधूमामोदत्वम्। वातनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वादु, स्त्री, (स्वद+उण्।) द्राक्षा। इति रायमुकुटधृतामरटीकायां भरतः। २। ४। १०७॥

स्वादु, त्रि, (स्वद+उण्।) इष्टः। मनोज्ञः। मधुरः। मिष्टः। इत्यमरमेदिन्यौ। ३। १। ८४॥ (तदुक्तम्। यथा,—
'स्वादुस्वच्छजलः पयोदधियुतं ये भुञ्जते मानवा

स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेत् पङ्गुस्तरेत् सागरम्॥")

स्वादुकण्टक, पुं, (स्वादूनि कण्टकानि यस्य।) विकङ्कतवृक्षः। गोक्षुरकः। इत्यमरः। २। ४। ३७। २। ४। ९८॥ विकण्टकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विकङ्कतार्थे पर्य्यायो यथा,
"विकङ्कतो स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपाद्यपि॥"
गोक्षुरकार्थे पर्य्यायो यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि।
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

स्वादुकन्दा, स्त्री, (स्वादुः कन्दो यस्याः।) विदारी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्याः पर्य्यायः।
"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता।
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

स्वादुका, स्त्री, (स्वादुना रसेन कायतीति। कै+क।) नागदन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वादुखण्ड, पुं, (स्वादुः खण्डो यस्य।) गुडः। इति शब्दरत्नावली॥ मधुरभागश्च॥

स्वादुगन्धा, स्त्री, (स्वादुर्गन्धो यस्याः।) भूमिकुष्माण्डः। इति जटाधरः॥ रक्तशोभाञ्जनः। इति रत्नमाला॥

स्वादुधन्वा, [न्] पुं, (स्वादु धनुर्यस्य।) कामदेवः। इति केचित्॥

स्वादुपर्णी, स्त्री, (स्वादूनि पर्णानि यस्याः। ङीष्।) दुग्धिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्याः पर्य्यायः।
"दुग्धिका स्वादुपर्णी स्यात् क्षीरा विक्षीरिणी तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

स्वादुपाका, स्त्री, स्वादुः पाको यस्याः।) काकमाची। इति राजनिर्घण्टः॥ (काकमाचीशब्देऽस्या विषयो ज्ञातव्यः॥)

स्वादुपिण्डा, स्त्री, (स्वादुः पिण्डो यस्याः।) पिण्डखर्ज्जूरी। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वादुपुष्प, पुं, (स्वादूनि पुष्पाणि यस्य।) कटभी। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कटभी स्वादुपुष्पश्च मधुरेणुः कटम्भरः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

स्वादुफल, क्ली, (स्वादूनि फलानि यस्य।) बदरीफलम्। इति शब्दरत्नावली॥

स्वादुफला, स्त्री, (स्वादु फलं यस्याः।) कोलिः। इति शब्दरत्नावली॥ (द्राक्षा। तत्पर्य्यायो यथा,—
"द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च।

मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनो चापि
कीर्त्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्वादुमज्जा, [न्]पु, (स्वादु मज्ज यस्य ।) पर्व्वतजपोलुः । इति जटाधरः ॥

स्वादुमांसी, स्त्री, (स्वादु मांस अन्तःशस्य यस्याः । ङीप् ।) काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्याः काकोलीशब्देऽभिहिताः ॥)

स्वादुमूल, क्ली, (स्वादु मूल यस्य ।) गर्ज्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुरसा, स्त्री, (स्वादुः रसो यस्याः ।) काकोली । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ आम्रातकफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति हेमचन्द्रः ॥ शतावरी । इति राजनिर्घण्टः । द्राक्षा । इति केचित् ॥

स्वादुलता, स्त्री, (स्वादुः लता ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुशुद्ध, क्ली, (स्वादु शुद्धञ्चेति ।) सैन्धवलवणं सामुद्रलवणं वा । इति केचित् ॥

स्वाद्वम्ल', पु, (स्वादुरम्लरसो यत्र ।) दाडिमवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वाद्वी, स्त्री, (स्वादु+“वोतो गुणवचनात् ।” ४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) द्राक्षा । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥

स्वाधिष्ठान, क्ली, (स्व लिङ्ग तत्र अधिष्ठानं यस्य । स्वस्य लिङ्गस्य अधिष्ठानं यस्मात् इति वा । स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुरित्युक्तेस्तथात्वम् ।) षट्चक्रान्तर्गतद्वितीयचक्रम् । तत्तु लिङ्गमूलस्थवादिलान्तवर्णयुक्तसिन्दूरकसमप्रभषड्दलपद्मम् । अत्र शिवाग्नी वर्त्तते । यथा,—
“षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठानेऽनलत्विषि ।
व-भ-मैर्य-र-लैर्युक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रत ॥”
अपि च ।
“स्वाधिष्ठानाख्यचक्रे तु सविन्दुं राकिणीं तथा ।
वादिलान्तं प्रविन्यस्य नाभौ तु मणिपूरके ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
अन्यच्च ।
“सिन्दूरपूररुचिरारुणपद्ममन्यत्
सौषुम्नमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे ।
अङ्गच्छदैः परिहितं तडिताभवर्णै-
र्व्वाद्यैः सविन्दुलसितैश्च पुरन्दरान्तैः ॥
तस्यान्तरे प्रविलसद्विशदप्रकाश-
मम्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य ।
अर्द्धेन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभ्रं
वङ्कारबीजममलं मकराधिरूढम् ॥
तस्याङ्कदेशलसितो हरिरेव पाया-
न्नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः ।
पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्व्वधारी
श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदबाहुः ॥
तत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा
नीलाम्बुजोदरसहोदरकान्तिशोभा ।
नानायुधोद्यतकरैर्ल्ललिताङ्गलक्ष्मी-
र्दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता ॥
स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो मनीन्द्र-
स्तस्याहङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन ।
योगीशः सोऽपि मोहाद्भुततिमिरचये भानुतुल्यप्रकाशो
गद्यैः पद्यैः प्रबन्धैर्व्विरचयति सुधावाक्यसन्दोहलक्ष्मीम् ॥”
इति पूर्णानन्दगिरिकृतषट्चक्रक्रमः ॥

स्वाधीन', त्रि, (स्वस्य अधीनः ।) स्वतन्त्रः । अपराधीनः । यथा,—
“स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तिता ।
ये पराधीनकर्म्माणो जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥”
इति गारुडे । ११५ । ३७ ॥

स्वाधीनपतिका, स्त्री, नायिकाविशेषः । तस्या लक्षणं यथा । स्वाधीनः पतिर्यस्याः सा स्वाधीनपतिका । सदाज्ञाकरप्रियतमा । अस्याश्चेष्टा वनविहारादिमदनोत्सवदर्शनं मदाहङ्कारमनोरथावाप्तिप्रभृतयः । सा पञ्चविधा । मुग्धा मध्या प्रौढा परकीया सामान्या चेति । मुग्धा स्वाधीनपतिका यथा,—
“मध्ये नो कृशिमा स्तने न गरिमा देहे न वा कान्तिमा
श्रोणी न प्रथिमा गतौ न जडिमा नेत्रे न वा वक्रिमा ।
लास्ये न द्रढिमा न वाचि पटिमा हास्ये न वा स्फीतिमा
प्राणेशस्य तथापि मज्जति मनो मय्येव किं कारणम् ॥ १ ॥
मध्या स्वाधीनतपतिका यथा,—
यदपि रतिमहोत्सवे नकारो
यदपि करेण च नीविधारणानि ।
प्रियसखि पतिरेष पार्श्वदेशं
तदपि न मुञ्चति चेत् किमाचरामि ॥२॥
प्रौढा स्वाधीनपतिका यथा,—
वक्षस्याधरपल्लवस्य वचसो हास्यस्य लास्यस्य वा
धन्यानामरविन्दसुन्दरदृशां कान्तस्तनोति स्तुतिम् ।
स्वप्नेनापि न गच्छति श्रुतिपथं चेतः पथं दृक्पथं
काप्यन्या दयितस्य मे सखि कथं तस्यास्तु भेदग्रहः ॥३॥
परकीया स्वाधीनपतिका यथा,—
स्त्रीयाः सन्ति गृहे सरोरुहदृशो यासां विलासक्षण
काञ्चीकुण्डलहेमकङ्कणझनत्कारो न विश्राम्यति ।
को हेतुः सखि कानने पुरपथे सौधे सखीसन्निधौ
भ्राम्यन्तीमपि पल्लवस्य परितो दृष्टिर्न मां मुञ्चति ॥४॥
सामान्या स्वाधीनपतिका यथा,—
सन्त्येव प्रतिमन्दिरं मृगदृशो यासां सुधासागर-
स्रोतःसूतसरोजसुन्दरचमत्कारा दृशो-विभ्रमाः ।
चित्रं किन्तु विचित्रमन्मथकलावैदग्ध्यहेतोः पुनर्वित्तं चित्तहरं प्रयच्छति युवा मय्येव किं कारणम् ॥”५॥
इति रसमञ्जरी ॥

स्वाधीनभर्त्तृका, स्त्री, (स्वस्याः निजायाः अधीनो भर्त्ता यस्याः । कप् ।)स्वाधीनपतिका । सा च नायिकाभेदः ॥ यथा,—
“खण्डितोत्कण्ठिता लब्धा तथा प्रोषितभर्त्तृका ।
कलहान्तरिता वासकसज्जा स्वाधीनभर्त्तृका ॥”
इति जटाधरः ॥
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ११३ ।
“कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्त्तृका ॥”)

स्वाध्यायः, पु, (सुष्ठु आवृत्य अध्यायः वेदाध्ययनमिति ।) आवृत्य वेदाध्ययनम् । तत्पर्य्यायः । जपः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥ जापः ३ । इति जटाधरः ॥
“स्वाध्यायो जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्म्मणि ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
हे आवृत्य वेदाध्ययने । सु सुष्ठुताय आवृत्य अध्यायोऽधीतिः स्वाध्यायः इङो घञ् । जपनं जपः अल् घञि जापश्च । इति भरतः ॥

स्वाध्यायवान्, [त्] पुं, (स्वाध्यायोऽस्त्यस्येति । मतुप् । मस्य वः ।) स्वाध्यायविशिष्टः । वेदपाठकः । (यथा, महाभारते ।१।४०।१० ।
“स तुष्टरेतास्तपसि प्रसक्तः
स्वाध्यायवान् वीतभयः क्लमात्मा ।
चचार सर्व्वां पृथिवीं महात्मा
न चापि दारान् मनसाप्यकाङ्क्षत ॥”)

स्वाध्यायी, [न्] पुं, स्वाध्यायोऽस्यास्तीति । इनिः ।) पत्तनवणिक् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, वेदपाठकश्च ॥ (यथा, महाभारते ।३ । २४ । १५ ।
“ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः ।
स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः ॥”)

स्वानः, पु, (स्वननमिति । स्वन शब्दे+“स्वनहसोर्वा ।”३ । ३ । ६२ । इति घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः ।१ ।७ । २४ ॥ (यथा, माघे ।४।५७ ।
“या बिभर्त्ति कलवल्लकीगुणस्वानमानमतिकालिमालया ।
नात्र कान्तमुपगीतया तया
स्वानमानमति कालिमालया ॥”)

स्वान्त, क्ली, (स्वन्यते स्मेति । स्वन+क्त । “क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति । ” ७ । २ । १८ । इति अनिट्

क्त्वं निपातितञ्च ।) मनः । इत्यमरः ।१।४।३१ ॥
(यथा, भट्टिः । ६ । २२ ।
"तस्यालिपत शोकाग्निः स्वान्तं काष्ठमिव ज्वलन् ।
ज्वलितेवानिलः शीतो वने तं न त्वजिह्लदत् ॥")
गह्वरम् । इति मेदिनी ॥ (स्वस्य अन्ते, पुं, क्लो ।
यथा, भागवते ।२ । ६ । ३४ ।
"यो ह्यात्ममायाविभवञ्च पर्य्यगाद्
यथा नभः स्वान्तमथापरे कुत. ॥")
शब्दिते, त्रि ॥
स्वाप, पु, (स्वप + घञ् ।) निद्रा । इत्यमरः । १ । ७ । ३६ ॥ (यथा, भागवते ।३।२६।२८।
"संशयोऽथ विपर्य्यासो निश्चय: स्मृतिरेव च ।
स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षण वृत्तितः पृथक् ॥")
शयनम् । स्पर्शाज्ञता । अज्ञानम् । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (विपर्य्यो ऽस्य यथा,—
"सर्व्वर्त्तुषु दिवास्वाप. प्रतिसिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
स्वापतेय, क्लो, (स्वपतौ धनस्वामिनि साधु । स्वपति + "पथ्यातिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ।" ४ । ४ । १०४ । इति ढञ् । स्वागतादित्वादैजागम. ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९० ॥ (यथा, माघे । १४ । ६ ।
"स्वापतेयमधिगम्य धर्म्मत:
पर्य्यपालयमवीवृधञ्च यत् ।
तीर्थगामि करवै विधानत-
स्तज्जुषस्व जुहवानि चानले ॥")
श्वापद, पु, (श्वापद: । पृषोदरादित्वात् साधु: ।) श्वापद: । इति हलायुध: ॥
स्वाभाविक, त्रि, (स्वभावे भव. । स्वभाव + ठञ् । स्वभावसिद्ध । स्वभावत उत्पन्न । यथा,—
"शैत्य नाम गुणस्तवैव सहज स्वाभाविकी स्वच्छता
किं ब्रूम: शुचिता भवन्ति शुचय स्पर्शेन यस्यापरे ।
किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपद त्व जीविना जीवन
त्वञ्चेन्नीचपथेन गच्छसि पय: कस्त्वा निषेद्धुं क्षम ॥"
इति वल्लालसेन प्रति लक्ष्मणसेनप्रेरितश्लोक ॥
(व्याधिप्रकारभेद । यथा,—
"तद्दु:खसयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । चतुर्व्विधा आगन्तव शारीरा मानसा स्वाभाविकाश्चेति । स्वाभाविका क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतय ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
स्वामिजङ्घी, [न्] पु, परशुरामः । इति शब्दमाला ॥
स्वामी, [न्] त्रि, (स्वमस्यास्तीति, । स्व + "स्वामिन्नैश्वर्य्ये ।" ५ । २ । १२६ । इति आमिन्प्रत्ययेन निपातित ।) अधिपति । तत्पर्य्याय । ईश्वर १ पति: २ ईशिता ४ अधिभू ५ नायक: ६ नेता ७ प्रभु: ८ परिवृढ ९ अधिप: १० । इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ अधमति ११ ईश: १२ आर्य्य: १३ । इति जटाधरः ॥ पालक: १४ । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वामी, [न्] पु, (स्वमस्यास्तीति । स्व + आमिन् ।) कार्त्तिकेय: । इति मेदिनी ॥ राजा । यथा,—
"स्वाम्यमात्य: सुहृत् कोषो राष्ट्रदुर्गबलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतय: पौराणा श्रेणयोऽपि च ॥"
इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥
विभुः । हर । हरिः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुरु: । भर्त्ता । इति धरणि: ॥ वात्स्यायनमुनि । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ गरुड: । इति केचित् ॥ अतीतकल्पीयार्हद्भेद: । इति हेमचन्द्रः ॥ परमहंस: । यथा, श्रीधरस्वामिप्रभृतय ॥ * ॥
स्वाम्यर्थमरणफलं यथा, वह्निपुराणे सङ्ग्रामप्रशसानामाध्याये ।
"शृङ्गिभिर्दंष्ट्रिभिर्व्वापि तथा म्लेच्छैश्च तस्करै ।
स्वाम्यर्थे ये हता राजन् तेषां स्वर्गो न संशयः ॥
हते गोस्वामिविप्रार्थे नरमेधफलं हि तत् ॥"
स्वामिप्रशंसा यथा,—
"स्त्रीगर्व्व: पतिसौभाग्याद्वर्द्धते च दिने दिने ।
सुखी चेदिभवो यस्मात्त भजेद्धर्म्मत: सदा ॥
पतिर्बन्धु कुलस्त्रीणामधिदेव सदा पति: ।
पर सम्पत्स्वरूपश्च सुखरूपश्च मूर्त्तिमान् ॥
धर्म्मद सुखद शश्वत् प्रीतिद: शान्तिद: सदा ।
सम्मानदो मानदश्च मान्यश्च मानखण्डन: ॥
सारात्सारतम: स्वामी बन्धूना बन्धुदर्शन ।
न च भर्त्तु समो बन्धुर्बन्धोर्बन्धुषु दृश्यते ॥
भरणादेव भर्त्तार पालनात् पतिरुच्यते ।
शरीरेशाच्च स स्वामी कामदात् कान्त उच्यते ।
बन्धुश्च सुखबन्धाच्च प्रीतिदानात् प्रिय. पर: ।
ऐश्वर्य्यदानादीशश्च प्राणेशात् प्राणनायक. ॥
रतिदानाच्च रमण प्रियो नास्ति प्रियात् पर ।
पुत्रस्तु स्वामिन शुक्रात् जायते तेन स प्रिय ॥
शतपुत्रात् पर स्वामी कुलजाना प्रिय. सदा ।
असत्कुलप्रसूता या कान्त विज्ञातुमक्षमा ॥
स्नानञ्च सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षणम् ।
प्रादक्षिण्य पृथिव्याश्च सर्व्वाणि च तपासि च ॥
सर्व्वाण्येव व्रतानीति महादानानि यानि च ।
उपोषणानि पुण्यानि यान्यन्यानि च विश्वत. ॥
गुरुसेवा विप्रसेवा देवसेवादिकञ्च यत् ।
स्वामिन: पादसेवाया कला नार्हन्ति षोडशीम् ॥
गुरुविप्रेष्टदेवेषु सर्व्वेभ्यश्च पतिर्गुरु ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ४२ । २०—३० ॥
स्वाम्युपकारक, पु, (स्वामिन उपकारक. ।) अश्व: । इति केचित् ॥ प्रभुहितकारके, त्रि ॥
स्वायम्भुव, पु, (स्वयम्भुवोऽपत्यमिति । स्वयम्भू + अण् । अश्वापूर्व्वकस्य विधेरनित्यत्वात् न गुण: ।) प्रथममनु । स च सृष्टिहेतवे ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गाज्जातः । वामाङ्गात् शतरूपा स्त्री तस्य महिषी आसीत् । अस्मिन्मन्वन्तरे यज्ञोऽवतार: स एव इन्द्र: । यमादयो देवा: मरीच्यादिसप्तर्षय । स्वायम्भुवो मनु: । प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ । आकूति: देवहूति: प्रसूतिः कन्या: । इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ अपि च ।
"यामा नाम पुरा देवा: आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
सप्तैव ऋषय: पूर्व्वं ये मरीच्यादयः स्मृता: ॥
अग्निध्रश्चाग्निबाहुश्च विभुः सवन एव च ।
ज्योतीष्मान् द्युतिमान् हव्यो मेधा मेधातिथिर्व्वसु ॥
स्वायम्भुवस्यास्य मनोर्दशैते वंशवर्द्धना: ।
प्रतिसर्गममी कृत्वा जग्मुस्ते परम पदम् ॥
एतत् स्वायम्भुव प्रोक्त स्वारोचिषमत: परम् ॥"
इति मात्स्ये । ९ । ३—६ ॥ * ॥
अपरञ्च ।
"ततो ब्रह्मात्मसम्भूतं पूर्व्वं स्वायम्भुवं प्रभु ।
आत्मन: सदृश चक्रे प्रजापाल्ये मनु तदा ॥
शतरूपाञ्च ता नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम् ।
स्वायम्भुवो मनुर्देव: पत्नीत्वे जगृहे प्रभु: ॥
तस्माच्च पुरुषात् पुत्रौ शतरूपा व्यजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रख्यातावात्मकर्म्मभि ॥
कन्ये द्वे च तथाकूति. प्रसूतिश्च तत: पिता ।
ददौ प्रसूति दक्षाय तथाकूति रुचे. पुरा ॥
प्रजापतिः स जगृहे तयोर्यज्ञ: सदक्षिण: ।
पुत्रो जज्ञे महाभाग, दम्पत्योर्मिथुन तत: ॥
यज्ञस्य दक्षिणायास्तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ॥
यामा इति समाख्याता देवा: स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
तस्य पुत्रास्तु यज्ञस्य दक्षिणाया सुभास्वरा ॥
प्रसूत्याञ्च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा ।
ससर्ज कन्यास्तासान्तु सम्यक् नामानि मे शृणु ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे दु:सहप्रशमननामाध्याय. ॥
(तत्सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, हरिवंशे । ७ । ८ ।
"यामा नाम तथा देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥"
ब्रह्मसम्बन्धिनि च त्रि । यथा, कुमारे ।२।१।
"तस्मिन् विप्रकृता: काले तारकेण दिवौकस ।
तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुव ययु: ॥")
स्वायम्भुवमनुपिता [तृ] पु, (स्वायम्भुवमनो: पिता ।) ब्रह्मा । इति पुराणम् ॥
स्वायम्भुवी,) स्त्री, (स्वयम्भुव इयमिति । अण् । ङीप् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्ट ॥
स्वराट्, [ज्] पु, (स्व स्वर्गे राजते इति । राज् + क्विप् ।) इन्द्र: । इत्यमर । १ । १ । ४६ ॥
स्वारोचिष, पु, (स्वरोचिषोऽपत्यमिति । अण् ।) द्वितीयो मनु । अस्मिन् मन्वन्तरे विभुरवतार. । रोचन इन्द्र । तुषितादयो देवा । ऊर्ज्जस्तम्भादय. सप्तर्षय । अग्निध्रत: स्वारोचिषो मनु । द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखा मनुपुत्रा. । इति श्रीभागवतमतम् ॥ अपि च ।
"स्वारोचिषस्य तनयाश्चत्वारो देववर्चस. ।

नभोनभस्यप्रभृतिभानव' कीर्त्तिवर्द्धनाः ॥
दत्तोलिश्चावनस्तम्बः प्राणः कश्यप एव च ।
श्रौर्व्वो बृहस्पतिश्चैव सप्त सप्तर्षय. स्मृताः ॥
देवाश्च तुषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
हस्तीन्द्रः सुकृतो मूर्त्तिरापज्योतिरयः स्मयः ॥
वशिष्ठस्य सुताः सप्त ये प्रजापतयस्तदा ।
द्वितीयमेतत् कथितं मन्वन्तरमतः परम् ॥"
इति मात्स्ये । ९ । ७—१० ॥

स्वार्थ', पुं, (स्वस्य अर्थः ।) स्वीयाभिधेयः । स्वकीयधनम् । स्वीयवस्तु । आत्मप्रयोजनम् । (यथा, माघे । २ । ६५ ।
"यजता पाण्डवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः ।
वयं हनाम द्विषतः सर्व्वः स्वार्थं समीहते ॥")
स्वनिवृत्ति' । इति अर्थशब्दार्थदर्शनात् ॥ लिङ्गार्थविशेष । यथा,—
"स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च सख्या कर्म्मादिरेव च ।
अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्त्रय' केषाञ्चिदग्रिमाः ॥
स्वार्थो विशेषणम् । द्रव्य विशेष्यम् । लिङ्ग पुस्त्वादि । सख्या एकत्वादि' । कर्म्मादिर्द्वितीयादिः ।"
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

स्वास्थ्य, क्ली, (स्वस्थस्य भाव । स्वस्थ+ष्यञ् ।) आरोग्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
"गतवेगे भवेत् स्वास्थ्य सर्व्वेष्वाचेपकादिषु ।"
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चयसग्रहे वातव्याध्यधिकारे ॥) सन्तोष' । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २४९ ।
"किं वच्म्यन्यपकल्पनाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेत' स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥")

स्वाहा, व्य, (सुष्ठु आहयन्ते देवा अनेनेति । सु+आ+ह्वे+डा ।) देवहविर्दानमन्त्र । तत्पर्य्यायः । श्रौषट् २ वौषट् ३ वषट् ४ स्वधा ५ । इत्यमर । ३ । ४ । ८ ॥ अस्य टीका स्वधाशब्दे द्रष्टव्या ॥ (यथा, देवीमाहात्म्ये । १ ।५४ ।
"त्व स्वाहा त्व स्वधा त्वं हि वषट्कार' स्वरात्मिका ॥")

स्वाहा, स्त्री, अग्निभार्य्या । सा दक्षकन्या । इति श्रीभागवतम् ॥ तत्पर्य्याय । अग्नायी २ हुतभुक्प्रिया ३ । इत्यमरः । २ ।३ । २१ ॥ हिठ ४ अनलप्रिया ५ । इति बीजवर्णाभिधानम् ॥ वह्निवधू । ६ । इति शब्दरत्नावली ॥*॥ मतान्तरे तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
नारद उवाच ।
"स्वाहा देवहविर्दाने प्रशस्ता सर्व्वकर्म्मसु ।
पिण्डदाने स्वधा शस्ता दक्षिणा सर्व्वतो वरा ॥
एतासा चरित जन्म फल प्राधान्यमेव च ।
श्रोतुमिच्छामि त्वद्वक्त्रात् वद वेदविदा वर ॥
सौतिरुवाच ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ।
कथा कथितुमारेभे पुराणोक्तां पुरातनीम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।
'सृष्टेः प्रथमतो देवाश्चाहारार्थं ययु' पुरा ।
ब्रह्मलोके ब्रह्मसभामगम्यां सुमनोहराम् ॥
गत्वा निवेदनञ्चक्रुराहारहेतुक मुने ।
ब्रह्मा श्रुत्वा प्रतिज्ञाय सिषेवे श्रीहरिं परम् ॥
यज्ञरूपो हि भगवान् कलया च बभूव सः ।
यज्ञे यद्यद्धविर्द्दाम दत्त तेभ्यश्च कर्म्मणा ॥
हविर्द्ददति विप्राश्च भक्त्या च क्षत्रियादयः ।
सुरा नैव प्राप्नुवन्ति तद्दान मुनिपुङ्गव ।॥
देवा विषण्णास्ते सर्व्वे तत्सभाञ्च ययु' पुनः ।
गत्वा निवेदन चक्रुराहाराभावहेतुकम् ॥
ब्रह्मा श्रुत्वा तु ध्यानेन श्रीकृष्णशरण ययौ ।
पूजाञ्चकार प्रकृतेर्ध्याननैव तदाज्ञया ॥
प्रकृतेः कलया चैव सर्व्वशक्तिस्वरूपिणी ।
बभूव दाहिका शक्तिरग्ने स्वाहा स्वकामिनी ॥
ग्रीष्ममध्याह्नमार्त्तण्डप्रभाच्छादनकारिणी ॥
अतीवसुन्दरी रामा रमणीया मनोहरा ।
ईषद्धास्यप्रसन्नास्या भक्तानुग्रहकातरा ॥
उवाचेति विधेरग्रे पद्मयोने ! वर शृणु ।
विधिस्तद्वचन श्रुत्वा सम्भ्रमात् समुवाच ताम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
त्वमग्नेर्दाहिका शक्तिर्भव पत्नी च सुन्दरि ।।
दग्धु न शक्तस्त्वकृतो हुताशश्च त्वया विना ॥
तन्नामोच्चार्य्य मन्त्रान्ते यो दास्यति हविर्नरः ।
सुरेभ्यस्तत् प्राप्नुवन्ति सुराः स्वानन्दपूर्व्वकम् ॥
अग्ने' सम्पत्स्वरूपा च श्रीरूपा सा गृहेश्वरी ।
देवाना पूजिता शश्वत् नरादीना भवाम्बिके ॥
ब्रह्मणश्च वचः श्रुत्वा सा विषण्णा बभूव ह ।
तमुवाच ततो देवी स्वाभिप्राय स्वयम्भुवम् ॥
स्वाहोवाच ।
अहं कृष्णं भजिष्यामि तपसा सुचिरेण च ॥
ब्रह्मस्तदन्यत् यत्किञ्चित् स्वप्नवद्भ्रम एव च ॥
विधाता जगता त्वञ्च शम्भुर्मृत्युञ्जय. प्रभो ।
बिभर्त्ति शेषो विश्वञ्च धर्म्म. साक्षी च धर्म्मिणाम् ॥
सर्व्वाद्यपूज्यो देवाना गणेषु च गणेश्वरः ।
प्रकृति सर्व्वसू' सर्व्वपूजिता यत्प्रसादत. ॥
ऋषयो मुनयश्चैव पूजिता यं निषेव्य च ।
तत्पादपद्म पद्मैकभावेन चिन्तयाम्यहम् ॥
पद्मास्या पाद्ममित्युक्त्वा पद्मनाभानुसारत' ।
जगाम तपसे पार्श्वे पद्मादीशस्य पद्मजा ॥
तपस्तेपे लक्षवर्षमेकपादेन पद्मजा ।
तदा ददर्श श्रीकृष्णं निर्गुण प्रकृतेः परम् ॥
अतीवकमनीयञ्च रूप दृष्ट्वा च रूपिणी ।
मूर्च्छां सम्प्राप कामेन कामेशस्य च कामुकी ॥
विज्ञाय तदभिप्राय सर्व्वज्ञस्तामुवाच स ।
समुत्थाप्य च स्वक्रोडे क्षीणाङ्गीं तपसा चिरम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
वाराहे च त्वमंशेन मम पत्नी भविष्यसि ।
नाम्ना नाग्नजिती कन्या कान्ते नग्नजितस्य च ॥
अधुनाग्नेर्दाहिका त्व भव पत्नी च भाविनि ।।
मन्त्ररूपा च पूता च मत्प्रसादाद्भविष्यसि ॥
वह्निस्त्वां भक्तिभावेन सपूज्य च गृहेश्वरीम् ।
रमिष्यति त्वया सार्द्धं रामया रमणीयया ॥
इत्युक्त्वान्तर्द्दधे देवो देवीमाश्वास्य नारद ।।
तत्राजगाम सन्त्रस्तो वह्निर्ब्रह्मनिदेशतः ॥
सामवेदोक्तध्यानेन ध्यात्वा ता जगदम्बिकाम् ।
सपूज्य परितुष्टाव पाणिं जग्राह मन्त्रतः ॥
तदा दिव्यवर्षशत स रेमे रामया सह ।
अतीवनिर्ज्जने रम्ये संभोगसुखदे सदा ॥
बभूव गर्भस्तस्याश्च हुताशस्य च तेजसा ।
तद्दधार च सा देवी दिव्य द्वादशवत्सरम् ॥
तत सुषाव' पुत्राश्च रमणीयान्मनोहरान् ।
दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयान् क्रमेण च ॥
ऋषयो मुनयश्चैव ब्राह्मणाः क्षत्रियादय' ।
स्वाहान्त मन्त्रमुच्चार्य्य हविर्द्ददति नित्यश ॥
स्वाहायुक्तञ्च मन्त्रञ्च यो गृह्णाति प्रशस्तकम् ।
सर्व्वसिद्धिर्भवेत्तस्य ब्रह्मन् ग्रहणमात्रतः ॥
विषहीनो यथा सर्पो वेदहीनो यथा द्विज. ।
पतिसेवाविहीना स्त्री विद्याहीनो यथा नरः ॥
फलशाखाविहीनश्च यथा वृक्षो हि निन्दितः ।
स्वाहाहीनस्तथा मन्त्रो न हुत फलदायक ॥
परितुष्टा द्विजा सर्व्वे देवा सम्पापुराहुतिम् ।
स्वाहान्तेनैव मन्त्रेण सफल सर्व्वकर्म्म च ॥
इत्येव कथित सर्व्वं स्वाहोपाख्यानमुत्तमम् ।
सुखद मोक्षद सार किं भूय. श्रोतुमिच्छसि ॥
नारद उवाच ।
स्वाहापूजाविधानञ्च ध्यानं स्तोत्रं मुनीश्वर ।
सपूज्य वह्निस्तुष्टाव येन ता वद मे प्रभो ।॥
श्रीनारायण उवाच ।
ध्यानञ्च सामवेदोक्त स्तोत्र पूजाविधानकम् ।
वदामि श्रूयता ब्रह्मन् सावधान निशामय ॥
सर्व्वयज्ञारम्भकाले शालग्रामे घटेऽथवा ।
स्वाहा सपूज्य यत्नेन यज्ञ कुर्य्यात् फलाप्तये ॥
स्वाहा मन्त्राङ्गभूताञ्च मन्त्रसिद्धिस्वरूपिणीम् ।
सिद्धाञ्च सिद्धिदा नृणा कर्म्मणा फलदा भजे ॥
इति ध्यात्वा च मूलेन दत्त्वा पाद्यादिक नरः ।
सर्व्वसिद्धि लभेत् स्तुत्वा मूल स्तोत्र मुने शृणु ॥
ॐ ह्रीं श्रीं वह्निजायायै देव्यै स्वाहेत्यनेन च ।
य. पूजयेच्च ता देवीं सर्व्वेष्ट लभते ध्रुवम् ॥
वह्निरुवाच ।
स्वाहाद्याः प्रकृतेरंशा मन्त्रान्ताङ्गस्वरूपिणी ।
मन्त्राणा फलदात्री च धात्री च जगता सती ॥
सिद्धिरूपा च सिद्धा च सिद्धिदा सर्व्वदा नृणाम् ।
हुताशदाहिका शक्तिस्तत्प्राणाधिकरूपिणी ॥
ससारसाररूपा च घोरससारतारिणी ।
देवजीवनरूपा च देवपोषणकारिणी ॥
षोडशैतानि नामानि य पठेद्भक्तिसंयुत ।
सर्व्वसिद्धिर्भवेत्तस्य सर्व्वकर्म्म सुशोभनम् ।
अपुत्रो लभते पुत्त्रमभार्य्यो लभते प्रियाम् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे स्वाहोपाख्यान नाम । ४० । —५६ ॥*॥ बौद्धशक्तिविशेष. । तत्पर्य्याय' । तारा २ महाश्री ३ ओङ्कारा ४ श्री. ५ मनोरमा ६ तारिणी ७ जया ८

अनन्ता ८ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११ खदूरवासिनी १२ भद्रा १३ वेश्या १४ नीलसरस्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २० लोचनाख्या २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वाहापतिः, पु, (स्वाहायाः पतिः ।) अग्निः । इति धरणिः ॥

स्वाहाप्रियः, पु, (स्वाहायाः प्रियः ।) अग्निः । इति हलायुधः ॥

स्वाहाभुक्, [ज्] पु, (स्वाहया भुङ्क्ते इति । भुज+क्विप् ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वित्, व्य, प्रश्नः । (यथा, महाभारते ।१।३५।८ ।
"किं ब्राह्मणा वै श्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन ॥")
वितर्कः । इत्यमरः । ३ । ३ । २४१ ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।
"अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्विदित्युन्मुखीभिर्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ॥")
पादपूरणम् । इति मेदिनी ॥ प्रश्ने कुत्सायाम् । यथा स्वित् केको विचरसि । वितर्के नानापक्षावमर्षे । स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे । इति मेदिनी । इति भरतः ॥

स्विदितः, त्रि, स्वेदितः । यथा । विभाषायामादिकर्म्मणोः । भावे आदिकर्म्मणि चादितो निष्ठाया इड् वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । ञि स्विदेति ञ्यादिरत्र गृह्यन्ते ञिक्ष्विदि साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

स्विन्नः, त्रि, (स्विद्+क्त ।) घर्म्मयुक्तः । यथा । स्विन्नो घर्म्मोपितो जनः । इति हलायुधः ॥ (यथा च कुमारे । ७ । ७७ ।
"रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः
स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ॥")
पक्वम् । यथा,—
"अस्य चेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वधृतवशिष्ठवचनम् ॥

स्वीकारः, पु, (अस्वस्य स्वस्य कारः करणम् । स्व+कृ+घञ् । अभूततद्भावे च्विः) अङ्गीकारः । यथा,—
"सम्विदागूः प्रतिज्ञा च सन्धावाचश्च सङ्गरः ।
अङ्गाकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥
अग्रवोद्वारनियमौररीकाराश्रवा अपि ॥"
इति जटाधरः ॥
प्रतिग्रहणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्वं स्वं कुर्व्वन् व्यापारः । यथा । न च स्वीकारात् स्वत्वं स्वीकर्तुरेव दाढ्यापत्तेः । किञ्च । मनसा पात्रमुद्दिश्य इत्यादि शास्त्रे स्वीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम् । ननु ग्रहणं स्वीकारोऽभूततद्भावे च्विप्रत्ययात् अस्वं स्वं कुर्व्वन् व्यापारं भवति कथं ततः प्रागेव स्वत्वम् । उच्यते उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन व्यवहारार्हं क्रियत इति स्वीकारशब्दार्थः । इति दायभागः ॥

स्वीयः, त्रि, (स्वस्यायमिति । स्व+छः ।) स्वकीयः । आत्मीयः । यथा, स्कान्दे शिववाक्यम् ।
"शूद्रः कर्म्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये ।
तस्याहमर्चां गृह्णामि चन्द्ररेखाविभूषिते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्वीया, स्त्री, (स्वस्येयमिति । स्व+छः । टाप् ।) नायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । स्वामिन्येवानुरक्ता पतिव्रता इति यावत् । अस्याश्चेष्टा स्वामिशुश्रूषा शीलरक्षा सरलता क्षमा च । सा च त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । एताः सर्व्वा नायिका अवस्थाभेदेन प्रत्येकं नवविधाः । प्रोषितभर्त्तृका खण्डिता कलहान्तरिता विप्रलब्धा उत्कण्ठिता वासकसज्जा स्वाधीनपतिका अभिसारिका प्रवत्स्यत्पतिका च । एताः प्रत्येकं उत्तममध्यमाधमभेदेन अष्टाविंशत्युत्तरशतनायिका भवन्ति । एतासां दिव्यादिव्यगणनाभेदेन चतुरशीत्युत्तरशतत्रयप्रकारा भवन्ति । तत्र प्रमाणं यथा । नायिका त्रिविधा । स्वीया परकीया सामान्यवनिता चेति । तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया न च परिणीतायाः परगामिन्यामतिव्याप्तिस्तस्य पतिव्रताया एव लक्ष्यत्वात् । तस्याः परगामितया परकीयात्वमेव समायाति । अस्याश्चेष्टा । भर्त्तुः शुश्रूषा । शीलसंरक्षणम् । आर्ज्जवम् । क्षमा च । यथा,—
"गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि
स्मितं कुलनतभ्रुवामधर एव विश्राम्यति ।
वचः प्रियतमश्रुतेरतिथिरेव कोपक्रमः
कदाचिदपि चेत्तदा मनसि केवलं मज्जति ॥"
अपि च ।
"सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतं
चेतः कान्तसमीहितावधि पदन्यासावधि प्रेक्षितम् ।
हासस्याधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौनावधि
सर्व्वं स्वावधि नावधि कुलभुवां प्रेम्णः परं केवलम् ॥"
अपि च ।
"पदन्यासो गेहाद्बहिरहिफणारोहणसमः
स्वगेहादन्यत् यद्भवनमपरद्वीपतुलितम् ।
वचो लोकालम्ब कृपणधनतुल्यं मृगदृशः
पुमानन्यः कान्ताद्विधुरिव चतुर्थीसमुदितः ॥"
स्वीयापि त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्राङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढा । सैव क्रमशो जातप्रश्रया विश्रब्धनवोढा । अस्याश्चेष्टा । क्रिया मनोहरा कोपे मार्द्दवं नवविभूषणे समीहा च ॥ * ॥
मुग्धा यथा,—
"श्रावस्ति किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे
वस्तुं वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तावत्समेवोद्यमः ।
दृष्टा खञ्जनचातुरी मुखरुचा सौधाकरी माधुरी
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमामन्त्रते ॥"
अज्ञातयौवना यथा,—
"गौरात्तीरमुपागता अवजयोः श्रोणिं स्फुरन्तेऽवयोः
श्रोणे लग्नमिदं किमुत्पलमिति भ्रातुः करं न्यस्यति ।
सैवालाङ्कुरशङ्कया शशिमुखी रोमावलीं प्रोञ्छति
त्रास्ताशीति मुहुः सखीमविदितश्रोणीभरा पृच्छति ॥"
ज्ञातयौवना यथा,—
"स्वयम्भूः शम्भुरम्भोजलोचने ! त्वत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥" * ॥
नवोढा यथा,—
"हसे हृतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोडे कृतापि यतते बहिरेव गन्तुम् ।
जानीमहे नववधूरयं तस्य वश्या ।
यः पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण ॥"
यथा च ।
"बलान्नीता पार्श्वं सुखमनुमुखं नैव कुरुते
धुनाना मूर्द्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढा वोढारं रमयति च सन्तापयति च ॥" *
विश्रब्धनवोढा यथा,—
"दरमुकुलितनेत्रपालिनीवी-
नियमितबाहुकृतोरुयुग्मबन्धम् ।
मरकलितकुचस्थलं नवोढा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः ॥" * ॥
समानलज्जामदना मध्या । एषव चातिप्रश्रया इति विश्रब्धनवोढा । अस्याश्चेष्टा आगसि प्रेयसि धैर्य्ये वक्रोक्तिरधैर्य्ये परुषवाक् । यथा,—
"स्वापे प्रियाननविलोकनहानिरेव
स्वापच्युतौ प्रियकरग्रहणप्रसङ्गः ।
इत्थं सरोरुहमुखी परिचिन्तयन्ती
स्वापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥" * ॥
पतिमात्रविषयकेलिकलापकोविदा प्रगल्भा । वेश्याया कुलटायाश्च पतिमात्रविषयत्वाभावात् न तत्रातिव्याप्तिः । अस्याश्चेष्टा रतिप्रीतिरानन्दादाक्षसंमोहः । प्रथमं यथा,—
"संस्पृश्य स्तनमाकलय्य वदनं संश्लिष्य कण्ठस्थलं
निष्पीयाधरबिम्बमम्बरमपाकृष्य व्युदस्याक्षकाम् ।

देवस्याम्बुजिनीपते' समुदयं जिज्ञासमाने प्रिये
वामाक्षी वसनाञ्चलैः श्रवणयोर्नीलोत्पलं
निह्नुते ॥"* ॥

यथा च ।
"नखाङ्कितमुर'स्थलेऽधरतले रदस्य क्षतं
च्युता वकुलमालिका विगलिता च मुक्तावली ।
रतान्तसमये मया सकलमेतदालोकितं
स्मृति क्व च पति क्व च क्व च तवालि मिथ्या-
विधिः ॥"

अपि च ।
"कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं
बन्धनात्
वासश्च श्लथमेखलागुणधृतं किञ्चित् नितम्बे
स्थितम् ।
एतावत् सखि वेद्मि केवलमहो तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽसौ कास्मि रतञ्च कोऽह्यमिति स्वल्पापि मे
न स्मृतिः ॥" * ॥

मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । व्यङ्ग्यकोप-
प्रकाशा धीरा । अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा अधीरा ।
व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीराधीरा । इयांस्तु
विशेषः । मध्यमायाः धीराया' कोपव्यञ्जिका
गौः । अधीरायाः परुषवाक् । धीराधीराया
वचनरुदिते प्रकाशिके । प्रौढाधीरायास्तु
रतावौदास्यम् । अधीरायास्तर्ज्जनताडनादिः ।
धीराधीराया रतावौदास्यं तर्ज्जनादि च कोप-
प्रकाशकम् । यत्तु धीरादिभेदः स्वीयाया एव
न परकीयाया इति प्राचीनलिखनं तदाज्ञा
मात्रं धीरात्वमधीरात्वं तदुभयञ्च माननियत-
मेव परकीयाया मानश्च नेति वक्तुमशक्यत्वात्
परकीयाया मानस्तेषामप्यावश्यकत्वादिति
भावः ॥ * ॥ मध्या धीरा यथा,—

"लीलालिपुञ्जे व्रजतो निकुञ्जे
स्फारा बभूवुः श्रमवारिधाराः ।
देहे समीहे भवतो विधातुं
धीर समीरं नलिनीदलेन ॥" * ॥

मध्या अधीरा यथा,—,
"जातस्ते निशि जागरो मम पुनर्नेत्राम्बुजे
शोणिमा
निष्पीतं भवता मधु प्रविततं व्याघूर्णितं मे
मनः ।
भ्राम्यद्भृङ्गघने निकुञ्जभवने लब्धं त्वया श्रीफलं
पञ्चेषुः पुनरेष मां बहुतरं क्रूरे शरै
र्हन्तति ॥" * ॥

मध्या धीराधीरा यथा,—
"कान्तानुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि
नाथोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि ।
इत्थं निगद्य सुदृशा वदने प्रियस्य
निश्वस्य दासतुलिता निहिता दृगन्ता' ॥"* ॥
प्रौढा धीरा यथा,—
"नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधारानुकारा
गिरो

दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाश-
च्छलात् ।
इत्थं केतकगर्भगौरि दयिते कोपस्य सङ्गोपनं
किं स्यादेव न चेत् पुनः सहचरो कुर्व्वीत
साचि स्मितम् ॥"* ॥

प्रगल्भा अधीरा यथा,—
"प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिन्दो कलाया
हरशिरसि परस्याशङ्कया मानिनी सा ।
गिरिशमचलकन्या तर्ज्जयामास कम्प-
प्रचलवलयवेल्लत्कान्तिभाजा करेण ॥"* ॥
प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—
"तल्पोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे साचीकृतग्रीवया
काकुव्याकुलवाचि साचिहसितस्फूर्ज्जत्कपोल-
श्रिया ।
हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा लाक्षारसाक्षालित-
प्रौढोद्यत्पदमयूखमामलरुचो विस्फारिता
दृष्टय ॥"* ॥

एते धीरादिषड्भेदा द्विविधा । धीरा ज्येष्ठा
कनिष्ठा च । अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च
धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च इत्यपि क्वचित्
पाठः एते धीरादित्रयो भेदात् द्विविधा
भवन्ति । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । परिणीतत्वे
सति भर्त्तुरधिकस्नेहा ज्येष्ठा । परिणीतत्वे
सति भर्त्तुर्न्यूनस्नेहा कनिष्ठा । अधिकस्नेहास्
न्यूनस्नेहासु सामान्यवनितादिषु नातिव्याप्तिः ।
परिणीतत्वपदेन व्यावर्त्तनात् । नापि परकी-
यायामतिव्याप्तिः । भर्त्तृपदेन तद्व्यावृत्तेः । धीरा
ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—
"एकस्मिन् शयने सरोरुहदृशोर्विज्ञाय निद्रा
तयो-
रेका पक्ष्मवितावगुण्ठनपटासुत्कन्धरो दृष्टवान्
अन्यस्याः सविधं समेत्य निभृतं व्यालोलहस्ता-
ङ्गुलि-
व्यापारैर्वसनाञ्चलञ्चपलयन् स्वापच्युतिं कृत-
वान् ॥"॥* ॥

अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा यथा,—
"अन्तः कोपकषायिते प्रियतमे पश्यन् घने
कानने
पुष्पस्यावचयाय मन्मथघनामेकां समायोजयन् ।
अर्द्धोन्मीलितलोचनाञ्चलचमत्काराभिरामा-
नना
क्रोडार्द्धाधरपल्लवा नववधूमन्या समालिङ्गति ।"
धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—
"धैर्य्याधैर्य्यपरिग्रहग्रहिलयोरेणीदृशो' प्रीतये
रत्नद्वन्द्वमनन्तकान्तिरुचिरं मुष्टिद्वये न्यस्तवान् ।
एकस्याः कलयन् करे प्रथमतो रत्नं परस्याः
प्रियो
हस्ताहस्तिमियात् स्पृशन् कुचतटीमानन्दमा-
विन्दति ॥"
इति रसमञ्जरी ॥

स्वूर्च्छ, आ विस्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादिः ऋकारी वकार-
युक्तः । क्विपि राल्लोपे स्वूः स्वूरौ स्वुरः ।
आ स्वूर्च्छितं स्वूर्णं तेन । स्वूर्च्छति कथां
मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

स्वृ, ऊ शब्दोपतापयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-शब्दे अक०-उपतापे सक०-वेट् ।)
दन्त्यादिर्वकारोपधः । ऊ, अस्वारीत् पिकः ।
अस्वार्षीत् खलु राजा । इति दुर्गादासः ॥
स्वृ, गि हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-
पर०-सक०-अनिट् ।) दन्त्यादिर्वकारोपधः ।
तद्रहितोऽपीति केचित् । गि, स्वृणाति स्वूर्णं
स्वूर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

स्वेक, ऋ,ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । ऋ, असि-
स्वेकत् । ङ, स्वेकते । इति दुर्गादासः ॥
स्वेच्छा, स्त्री, (स्वस्य इच्छा ।) स्वकीयेच्छा ।
तत्पर्य्यायः । यदृच्छा २ स्वैरिता ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।२५।४८ ।
"स च मत्स्योऽब्धिमध्येन तत्काल स्वेच्छया
चरन् ।
उत्स्थलद्वीपनिकटं जगाम विधियोगतः ॥")
स्वेच्छामृत्युः, पु, (स्वेच्छया मृत्युर्यस्य ।) भीष्मः ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वेच्छया मरणञ्च । तद्-
युक्ते, त्रि ॥

स्वेदः, पु, (स्विद्+घञ् ।) घर्म्मः इत्यमरः ॥
१ । ७ । ३३ ॥ स्वेदनम् । इति मेदिनी ॥ भावरा
इति भाषा ॥ * ॥ उष्मा । तापः । अथातः
स्वेदाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माह
भगवानात्रेयः ।
"अथ स्वेदान् प्रवक्ष्यामि यैर्यथावत् प्रयोजितैः
स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥
स्नेहपूर्व्वप्रयुक्तेन स्वेदेनावजितेऽनिले ।
पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कदाचन ॥
शुष्काण्यपि च काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् ॥
योगर्त्तव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः कार्य्यकरो मतः ॥
व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
दुर्व्वले दुर्व्वलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥* ॥
वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथास्निग्धोऽरूक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥
आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते ।
रूक्षपूर्व्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्व्वस्तथैव च ॥
वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा न वा ।
मध्यमं वङ्क्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥
सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
पद्मोत्पलपलाशैर्व्वा स्वेदः सम्वृत्य चक्षुषी ॥
मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥
शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
सञ्जाते मार्द्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्म्मता ॥
पिपासा गात्रसदनं मूर्च्छापित्तप्रकोपणम् ।
दाहः स्वेदोऽङ्गदौर्व्वल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् ॥

स्वेदः
स्वेदः

उक्तस्तस्याश्मितीये यो ग्रैष्मिकः सर्व्वशो विधिः।
सोऽतिस्विन्नस्य कर्त्तव्यो मधुरस्निग्धशीतलः ॥”
अश्मितीये अशनाध्याये ॥ * ॥
“कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम्।
पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहि-
नाम् ॥
विदग्धभ्रष्टब्रध्नानां विषमद्यविकारिणाम्।
तान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहि-
नाम् ॥”
तान्तानां क्लान्तानाम्।
“तृष्यतां क्षुत्परीतानां क्रुद्धानां शोचतामपि।
कामल्युदरिणाञ्चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ॥
दुर्ब्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसान्तथा।
भिषक् तैमिरिकाणाञ्च न स्वेदमवतारयेत् ॥*॥
प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे।
कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे ॥
अर्द्दितैकाङ्गसर्व्वाङ्गपक्षाघाते विनामके।
कोष्ठानाहविबन्धेषु मूत्राघाते विजृम्भके ॥
पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च।
मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्द्दके ॥
पादोरुजानुजङ्घार्त्तिसंग्रहे श्वयथावपि।
खल्लीष्वामे च शीते च वेपथौ वातकण्टके ॥
सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु।
सर्व्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ * ॥
तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः।
पायसैः कृशरैर्मांसैः पिण्डस्वेदान् प्रयोजयेत् ॥
गोखराश्वखराहोष्ट्रशकृद्भिः सतुषैर्यवैः।
सिकतापांशुपाषाणकरीषायसपूटकैः ॥
श्लैष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्व्वैर्व्वातिकान् समुपाचरेत्।
द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥
भूग्रहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च।
विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥
ग्राम्यानूपौदकं मांसं पयोवस्तशिरस्तथा।
वराहमध्यपित्तासृक्स्नेहवत्तिलतण्डुलाः ॥
इत्येतानि समुत्क्वाथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत्।
देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः ॥*॥
वीरणामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः।
वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥
शोभाञ्जनकशैरीरमालतीसुरसार्ज्जकैः।
पत्रैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥
भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना।
मूत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ * ॥
एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥
गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः।
सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥ * ॥
गन्धैः सुराया किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया।
उमया कुष्ठ... [illegible] ...भ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥*॥
चर्म्मभिश्चो... [illegible] ... सलोमभिरपूतिभिः।
उष्णवीर्य्यैरल... [illegible] ...तु कौशेयाविकशाटकैः ॥
रात्रौ बद्धं दि... [illegible] ...मुञ्चेत् सुवेद्रात्रौ दिवाकृतम्।
विदाहपरि... [illegible] ...र्थात् प्रकर्षन्तु शीतले ॥

सङ्करः १ प्रस्तरो २ नाडी परिषेकोऽवगाह-
नम् ५।
जेन्ताकोऽश्मघनः ७ कर्षूः ८ कुटी ९ भूः १०
कुम्भिरेव च ११ ॥
कूपो १२ होलाक १३ इत्येते स्वेदयन्ति त्रयो-
दश।
ते यथावत् प्रवक्ष्यन्ते सर्व्व एवानुपूर्व्वशः ॥”
इति ॥*॥
तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्व्वा पिण्डैर्यथोक्तै-
रुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात् ॥१॥ शूक-
शमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशरोत्-
कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौषेयाविकोत्तरप्रच्छदे
पञ्चाङ्गुलैरण्डार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्व्व-
गात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति
विद्यात् ॥ २ ॥ स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्र-
भङ्गादीनां मृगशकुनिपिशितशिरःपदादीना-
मुष्णस्वभावानां वा यथार्हमम्ललवणस्नेहोप-
संहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां वाष्पमनु-
द्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदल
करञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया
व्यामदीर्घया व्यामार्द्धदीर्घया वा व्यामचतु-
र्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्व्वतो
वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्व्वा विनामितया
वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रस्य वाष्पमुपहरेत्।
वाष्पो ह्यनूर्द्ध्वगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन्
सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ॥३॥ वातिकोत्तर-
वातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्क्वाथैः सुखोष्णैः
कुम्भीर्व्वर्षुकाः प्रनाडीर्व्वा पूरयित्वा यथार्ह-
सिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेदिति
परिषेकः ॥ ४ ॥ वातहरोत्क्वाथक्षीर-
घृततैलपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु
यथोक्त एवावगाहः ॥ ५॥ अथ जेन्ताकं चिकीर्षु-
र्भूमिं परीक्षेत। तत्र पूर्व्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा
गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमृत्तिके सुवर्ण-
वर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जला-
शयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा
सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वा
अरत्नीः सूपक्रम्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं
वा अभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्। उत्सेध-
विस्तारतः परमरत्नीः षोडश समन्तात् सुवृत्तं
मृत्कर्म्मसम्पन्नमनेकवातायनम्। अस्य कूटा-
गारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्-
सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकपाटात्। मध्ये
चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं
मृन्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारको-
ष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्। तञ्च खादिरा-
णामाश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदी-
पयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि
काष्ठानि गतधूमानि अवतप्तञ्च केवलमग्निना
तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति तत्रैव
पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवे-
शयेत्। प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात् सौम्य प्रविश-

कल्याणायारोग्याय चेति। प्रविश्य चैनां
पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं
शयीथाः। न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि
सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात्।
भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वार-
मनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यःप्राणान्
जह्याः। तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथञ्चन
मुञ्चेथाः। त्वं यदा जानीयाः विगताभिष्यन्द-
मात्मानं सम्यक् प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्व्वस्रोतो-
विमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिवेदना-
गौरवमिति ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं
प्रपद्येथाः। निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः
परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः। अपगत-
सन्तापक्लमस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा
यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयाः। इति जेन्ताकः
स्वेदः ॥ ६ ॥
“शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम्।
तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः सम्प्रदीपितैः ॥
व्यपोह्य सर्व्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा।
तां शिलामथ कुर्व्वीत कौशेयाविकसंस्तराम् ॥
तस्यां स्वभ्यक्तसर्व्वाङ्गः शयानः स्विद्यते सुखम्।
रौरवाजिनकौशेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः ॥
इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते ॥ ७ ॥
खानयेत् शयनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित्।
दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षूं पूरयेत्ततः ॥
तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥८॥
अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम्।
घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः सम्प्रलेपयेत् ॥
कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णाञ्चोपकल्पयेत्।
प्रावाराजिनकौषेयकुथकम्बलगोलकैः ॥
हसन्तिकाभिरङ्गारैः पूर्णाभिस्ताञ्च सर्व्वशः।
परिवार्य्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यति ना
सुखम् ॥ ९ ॥
य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ॥ १० ॥
प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते।
कुम्भीं वातहरक्वाथपूर्णां भूमौ निखातयेत् ॥
अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि।
स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ॥
अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान्।
पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना
सुखम् ॥ ११ ॥
सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः।
कूपं शयनविस्तारं द्विगुणञ्चापि वेधतः ॥
देशे निवाते शस्ते च कुर्य्यादन्तः सुमार्जितम्।
हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते ॥
स्वपच्छन्नः सुसंस्तीर्णेऽभ्यक्तः स्विद्यति ना
सुखम् ॥ १२ ॥
धीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ॥
धीतीकां गुष्फिकाम्।
शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च।
सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् ॥
स्वपन्नत्र सुखं यत्नात्स्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्।

होलाकस्वेद इत्येष सुखप्रोक्तो महर्षिणा ॥१३॥
इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥*॥
व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः ।
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ॥
इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ।
एकाङ्गसर्व्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च ॥
इत्येतत् द्विविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्त्तितम् ।
स्निग्धस्वेदैरुपक्रम्य स्विन्नः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्विन्नमात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥"
इति ॥ * ॥

तत्र श्लोकाः ।
"स्वेदो यथा कार्य्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
यत्र देशे यथायोग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥
स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम् ।
अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥
त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।
संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥
स्वेदाधिकारे तद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।
शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्व्वसुः ॥"
इति चरकीयस्वेदाध्यायः समाप्तः ॥ * ॥
अथ स्वेदविधिः ।
"स्वेदश्चतुर्व्विधः प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसञ्ज्ञितः ।
उपनाहो द्रवस्वेदः सर्व्वे वातार्त्तिहारिणः ॥"
तापस्वेदः उष्मस्वेदश्च ताभ्यां सञ्ज्ञितः । उपनाहः उपनाहस्वेदः ।
"स्वेदौ तापोष्मजौ प्रायः श्लेष्मघ्नौ समुदीरितौ ।
उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तरोगे द्रवो हितः ॥"
द्रवो द्रवस्वेदः ।
"महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान् स्मृतः ।
दुर्ब्बले दुर्ब्बलस्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥
वलासे रूक्षणः स्वेदो रूक्षः स्निग्धः कफानिले ॥"
रूक्षणः रूक्षयतीति रूक्षणः नन्द्यादित्वात् अनप्रत्ययः ।
"कफमेदोवृते वाते कोष्णगेहे रवेः करात् ।
नियुद्धं मार्गगमनं गुरुप्रावरणं भुवम् ॥
चिन्ताव्यायामभारांश्च सेवेतामयमुक्तये ।
येषां नस्यं प्रदातव्यं वस्तिश्चापि हि देहिनाम् ।
शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्व्वं स्वेद्याश्च ते मताः ।
स्वेद्याः ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते भगन्दर्य्यर्शसस्तथा ।
अश्मर्य्या चातुरो जन्तुः शमयेच्छस्त्रकर्म्मणः ॥"
शस्त्रकर्म्मणः ऊर्द्ध्वं पश्चाच्चेति सुश्रुते ।
"पश्चात् स्वेद्या हृते शल्ये मूढगर्भगदे तथा ।
काले प्रजाते काले वा पश्चात् स्वेद्या नितम्बिनी ।
सर्व्वान् स्वेदान्निवाते च जीर्णेऽन्ने वा विचारयेत् ॥
स्वेदाद्धातुस्थिता दोषाः स्नेहक्लिन्नस्य देहिनः ।
द्रवत्वं प्राप्य कोष्ठान्तर्गत्वा यान्ति विरेकिताम् ॥
स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।
स्वेद्यमानस्य च मुहुर्हृदयं शीतलैः स्पृशेत् ॥
शीतैरार्द्रवस्त्रादिभिः ॥
"अजीर्णी दुर्ब्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः ।
अतीसारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी ।
मेदस्वी गर्भिणी चैव न हि स्वेद्या विजानता ॥
स्वेदादेषां यान्ति देहा विनाशं
नो साध्यत्वं यान्ति चैषां विकाराः ॥
एतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् ।
मृदुस्वेदं प्रयुञ्जीत तथा हृन्मुष्कदृष्टिषु ॥
अतिस्वेदात् सन्धिपीडा दाहतृष्णा क्लमो भ्रमः ।
पित्तासृक्पिडकाकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत् ॥"
तत्र तापस्वेदमाह ।
"तेषु तापाभिधः स्वेदो वालुकावस्त्रपाणिभिः ।
प्रतप्तैरम्बरैश्चैव कार्य्योऽलातकवेष्टिते ॥"*॥
उष्मस्वेदमाह ।
"अथवा वातनिर्णाशद्रव्यक्वाथरसादिभिः ।
उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं विधाय च ॥
विमुद्रास्य त्रिखण्डञ्च धातुजां काष्ठजामुत ।
षडङ्गुलास्यां गोपुच्छां नाडीं युञ्ज्यात् द्विहस्तिकाम् ॥
सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतम् ।
हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥"
त्रिखण्डमिति स्वेदसौकर्य्यार्थम् । षडङ्गुलास्यामिति मूले षडङ्गुलविशालमुखाम् । गोपुच्छमिव क्रमकृशां तेनाग्रे गोपुच्छाग्रपरिमाणेन कृशां नाडीं अन्तःसरन्ध्राम् । द्विहस्तिकां हस्तद्वयपरिमाणाम् । हस्तिशुण्डिकयेति हस्तिशुण्डवत् क्रमकृशत्वात् नाड्या इयं सञ्ज्ञा ।
"पुरुषायाममात्रान्तु भूमिं समार्ज्य खादिरैः ।
काष्ठैर्दग्ध्वा तथाभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः ॥
वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम् ।
एवं माषादिभिः स्विन्नैः शयानः स्वेदमाचरेत् ॥"
उपनाहस्वेदः ।
"तथोपनाहस्वेदञ्च कुर्य्याद्वातहरौषधैः ।
प्रदिह्य देहं वातार्त्तं क्षीरमांसरसादिभिः ॥
अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।
ततो मांस्यानपमांसैर्जीवनीयगणेन च ॥
दधिसौवीरकक्षीरैर्वीरतर्व्वादिना तथा ।
कुलत्थमाषगोधूमैरतसीतिलसर्षपैः ॥
शतपुष्पादेवदारुशेफालीस्थूलजीरकैः ।
एरण्डमूलबीजैश्च रास्नामूलकशिग्रुभिः ॥
मिसिकृष्णाकुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः ।
प्रसारण्यश्वगन्धाभ्यां बलाभिर्दशमूलकैः ॥
गुडूच्या वानरीबीजैर्यथालाभं समाहृतैः ।
क्षुण्णैः स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम् ॥
महाशाल्वणसञ्ज्ञोऽयं योगः सर्व्वानिलार्त्तिहृत् ॥"
अस्यायमर्थः । उपनाहस्वेदञ्च कुर्य्यात् । केन प्रकारेण इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रकारमाह वातहरौषधैः । कथम्भूतैः । अम्लपिष्टैः अम्लेनाकाञ्जिकतक्रादिना पिष्टैः सलवणैः स्नेहयुक्तैः क्षीरमांसरसान्वितैः । सुखोष्णैः । वातार्त्तदेहे प्रदिह्य प्रलिप्य स्वेदयेदित्यर्थः । अथवाम्लेन संपिष्टैः कोष्णैः सूक्ष्मपटस्थितैः । भेषजैः स्वेदयेत् । किंवा स्विन्नैः कोष्णैः पटस्थितैः ॥ * ॥ द्रवस्वेदमाह ।
"द्रवस्वेदस्तु वातघ्नद्रव्यक्वाथेन पूरिते ।
कटाहे कोष्ठके वापि सूपविष्टोऽवगाहयेत् ॥
सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं लौहञ्च दारुजम् ।
कोष्ठकं तत्र कुर्व्वीतोच्छ्राये षड्विंशदङ्गुलम् ।
आयामे तावदेव स्याच्चतुष्कोणन्तु चिक्कणम् ॥"
पक्षान्तरमाह ।
"नाभेः षडङ्गुलं यावन्मग्नः क्वाथस्य धारया ।
कोष्णया स्कन्धयोः सिक्तस्तिष्ठेत् स्निग्धतनुर्नरः ॥"
अयमर्थः । प्रथमतो वातघ्नद्रव्यक्वाथेन कटाहे पूरिते कोष्ठके कटाहे वा सूपविष्टस्तिष्ठेत् अथवा नाभेः षडङ्गुलमूर्द्ध्वं यावत् क्वाथे मग्न उपविष्टः । पश्चात् क्वाथस्य धारया स्कन्धयोः सिच्यमानस्तिष्ठेत् । तथा च कोष्ठकं परिपूर्णं भवतीत्यर्थः । क्वाथपक्षे प्रथमतः स्नेहाभ्यक्ततनुरुपविशेत् ।
"मुहूर्त्तैकं समारभ्य यावत् स्यात्तच्चतुष्टयम् ।
तावत्तदवगाहेत यावदारोग्यनिश्चयम् ॥
एवं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरम् ।
एकान्तरो द्व्यन्तरो वा युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥
एतावता क्वाथो दुग्धञ्च नित्यमेव युज्यते ॥"
स्नेहस्तु दिनमेकं द्वे वा दिने गमयित्वा युक्तः । अग्निमान्द्यशङ्कयेति भावः ।
"सिरामुखैर्लोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयन् ।
शरीरे बलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥
जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरादयः ।
तथैव धातुवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ॥
नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ।
शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
दीप्तेऽग्नौ मार्द्दवे जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
स्वेदचूषकः, पुं, (स्वेदं चूषति पिबतीति । चूष + ण्वुल् ।) शीतलवायुः । इति केचित् ॥
स्वेदजः, त्रि, (स्वेदात् जायते इति । जन + ड ।) स्वेदाज्जातजन्तु । कृमिदंशादि । इत्यमरः । २ । १ । ५१ ॥ तद्गणा यथा,—
"संस्वेदजविकाराश्च यथा येभ्यो भवन्ति च ।
मानुषस्वेदमलजा मक्षिकाद्या भवन्ति च ॥
नवमघप्रसिक्ताया पिपीलिकगणादयः ।
संस्वेदजापि विज्ञेया वृश्चगोपशुजन्तवः ॥
समिङ्गा माषमुद्गेभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः ।
जायन्ते कृमयो विप्राः काष्ठेभ्यो घुणकादयः ॥
तथा शुक्रविकारेभ्यः पूतिका प्रभवन्ति च ।
संस्वेदजाश्च जायन्ते वृश्चिका शुष्कगोमयात् ॥
गोभ्यो हि महिषेभ्यश्च मानुषेभ्यश्च जन्तवः ।
मत्स्यादिभ्यश्च विविधा अन्तःकुक्षौ विशेषतः ॥
अथान्यानि च सूक्ष्माणि सूक्ष्मयूकास्तथैव च ।
गोभ्योऽश्वेभ्यस्तथा चैव अष्टापर्दकिनीनकाः ॥
मक्षिकाणां विकाराश्च उत्सृष्टोदककर्द्दमे ।

शरावति विकाराश्च करीषेभ्यो भवन्ति हि ॥
एवमादिरसङ्ख्यातो गणः सस्वेदनो मया ।
समासान्निहितो ह्येष प्राक्कर्म्मवशज स्मृत ॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशनामाध्याय ॥

स्वेदन, क्लो, (स्विद्+ल्युट् ।) स्वेद. । इति मेदिनी ॥ स्वेदनयन्त्र यथा,—
"निबद्धमौषध सूत भूर्ज्जे तत्त्रिगुणाम्बरे ।
रसपोटलिका काष्ठे दृढं बद्ध्वा गुणेन हि ॥
सन्धानपूर्णं कुम्भान्त स्थापनस्वनमस्थितम् ।
अधस्ताज्ज्वालयेद्वह्नि तत्तद्युक्ताक्रमेण हि ।
दोलायन्त्रमिद प्रोक्त स्वेदनाख्य तदेव हि ॥"
सन्धान काञ्जिकादि ।
"साम्बुस्थालीमुखे बद्धे वस्त्रे स्वेद्य निधाय च ।
पिधाय पच्यते यत्र तद्यन्त्र स्वेदनं स्मृतम् ॥"
इति भावप्रकाश ॥
(स्वेदयतीति । स्विद्+णिच्+ल्यु । स्वेदके, त्रि । यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।
"स्वेदनो दुर्गन्ध पीतशिथिलाङ्गस्तास्तनख-नयनतालुजिह्वोष्ठपाणिपादतल इत्यादि ॥"

स्वेदनिका, स्त्री, (स्वेदनमस्त्यस्या इति । ठन् ।) कन्दु । इति हेमचन्द्र ॥ भर्ज्जनपात्रम् । भर्ज्जनशाला च ॥

स्वेदनी, स्त्री, (स्विद्यतेऽनयेति । स्विद्+ल्युट् । ङीप् ।) लौहमयपात्रम् । ताओया इति लोहता इति च ख्यातम् । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । कन्दु २ । इत्यमर । २ । ९ । ३० स्वेदनिका ३ । इति हेमचन्द्र ॥

स्वेदमलोज्झितदेह, पु, (स्वेदमलेन उज्झित देहो यस्य ।) सर्व्वकल्पीयजिनोत्तम । इति हेमचन्द्र ॥ स्वेदमलत्यक्तकायश्च । तद्युक्ते, त्रि ॥

स्वेदविप्रुट्, [ष्] स्त्री, घर्म्मबिन्दु । स्वेदस्य विप्रुट् बिन्दु । इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्ना ॥

स्वैर, त्रि, (स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्त्ते इति । ईर गतौ +अच् । "स्वादीरेरिणी ।" ६ । १ । ८९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वृद्धि ।) स्वच्छन्द. । (यथा, रघु । २ । ५ ।
"अव्याहतै. स्वैरगतै स तस्या
सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ।")
मन्द । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ६६ । ४९ ।
"अथोत्तर शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ।
आकीर्य्यमाण सहृष्टो नगर स्वैरमागमत् ॥"*॥
वृथालाप । यथा, तत्रैव । १ । ४२ । २ ।
"नैवान्यथेद भविता पितरेष ब्रवीमि ते ।
नाह मृषा ब्रवीम्येव स्वैरेष्वपि कुत शपन् ॥")

स्वैरता, स्त्री, (स्वैरस्य भाव । स्वैर+तल् ।) स्वैरिता । इत्यमरटीकायां रायमुकुट । ३।२।२ ।

स्वैरिणी, स्त्री, (स्वेनैव इरयितु शीलमस्या । ईर+णिनि । ङीप् । स्वादीरेरिणोरिति वृद्धि ।) व्यभिचारिणी इत्यमर । २ । ६ । ११ ॥ सा तु चतु पुरुषगामिनी (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ७३—७४ ।
"पाण्डुस्तु पुनरेवैना पुत्त्रलोभात् महायशाः ।
वक्तुमैच्छद्धर्म्मपत्नीं कुन्ती त्वेनमथाब्रवीत् ॥
नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अत पर स्वैरिणी स्याद्बन्धकी पञ्चमे भवेत् ॥")

स्वैरिता, स्त्री, (स्वैरिणो भाव । तल् । टाप् ।) स्वच्छन्दता । तत्पर्य्याय । यदृच्छा २ । इत्यमरः । ३ । २ । २ ॥

स्वैरिन्ध्री, स्त्री, परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिणी नारी । इति शब्दरत्नावली ॥ परगृहस्था स्वतन्त्रा प्रसाधनानुलेपनादिशिल्पकारिणीति विशेषणत्रययुक्ता या सा सैरिन्ध्री । स्वैर स्वाच्छन्द्य धरतीति स्वैरिन्ध्री निपातनात् । स्वैरिन्ध्री परवेश्मस्था शिल्पकृत् स्ववशा स्त्रियाम् । इति दन्त्यादौ रभस । इत्यमरटीकाया भरत ॥ अस्या रूपान्तर सैरन्ध्री सैरिन्ध्रि इति च टीकान्तरम् ॥

स्वैरी, [न्] त्रि, स्वेनैव इरितु शीलमस्य । ईर गतौ+णिनि । स्वतन्त्र । इत्यमर । ३।१।१५ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४२ । २१ ।
"मिहिवादेषु ससिद्धास्तथा वननिवासिन. ।
स्वैरिणो दारसयुक्तास्तेषा धर्म्मा वाय स्मृत ॥"

स्वोपार्ज्जित, त्रि, (स्वेनोपार्ज्जित ।) स्वयमर्ज्जित । स्वयमुपात्त । यथा, पिता चेत् पुत्त्रान् विभजेत् तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे पैतामहे तु पितापुत्त्रयोस्तुल्य स्वामित्वम् । इति विष्णुसूत्रम् । अपि च । मनुविष्णू ।
पैतृकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्त यदाप्नुयात् ।
न तत् पुत्त्रैर्भजेत् सार्द्धमकाम स्वयमर्ज्जितम् ॥"
तत् स्वयमर्ज्जितमिति कृत्वा न विभजेदित्यन्वय । एतत्तु स्थावरविषयम् । मण्यादावतुकृतेऽपि पितुरेव स्वाच्छन्द्यम् ।
"स्थावर द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्ज्जितम् ।
तसम्भूय सुतान् सर्व्वान् न दान न च विक्रयः ॥
पितु प्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।
स्थावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥"
इति मिताक्षराधृतवचनमपि पितामहधनपरम् । पित्रा च स्वोपार्ज्जित स्थावर दत्त भुज्यत एवेति । अन्यथा मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्त । इति दायतत्त्वम् ॥ *॥ स्वोपार्ज्जित द्विविधम् । पित्रादिधनाद्युपघातेन स्वेनोपार्ज्जितम् । तदनुपघातेन उपार्ज्जितञ्च । तद्धनविभागविधिर्यथा । व्यास ।
"अनाश्रित्य पितृद्रव्य स्वशक्त्याप्नोति यद्धनम् ।
दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यालब्धञ्च यद्भवेत् ॥"
कात्यायन ।
"द्व्यशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्त्रवित्तार्ज्जनात् पिता ।"
पुत्त्रवित्तार्ज्जनात् । स्वार्ज्जितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् पुत्त्रार्ज्जितवित्तात् । पितुर्द्व्यशश्च पितृधनानुपघातविषय भ्रातृधनोपघातविषयश्च । अर्ज्जकस्य तु द्व्यशित्वम् । भ्रातृधनोपघाते तु तेषामप्येकांशित्व वक्ष्यमाणवचनात् । पितुरर्द्धहरत्वन्तु पितृद्रव्योपघातादगुणवत्त्वाद्वा इति दायभाग ॥ अनुपघाते पिता द्व्यशहर । अर्ज्जकत्वात् स्वयमपि द्व्यशहरः । इतरेषामनंशित्वम् । भ्रातृद्रव्योपघाते तु तेषामप्येकांशः । इति द्व्यशार्द्धांशयोर्भेदकथनम् ॥*॥
साधारणधनार्ज्जितेऽपि विशेषमाह व्यास ।
"साधारण समाश्रित्य यत्किञ्चित् वहनायुधम् ।
शौर्य्यादिनाप्नोति धन भ्रातरस्तत्र भागिन. ।
तस्य भागद्वय देय शेषास्तु समभागिनः ॥"
अत्र भ्रातर इत्युपलक्षण पितृव्यादयोऽपि बोद्धव्या. । तस्यार्ज्जकस्य । साधारणोपघाते यस्य यावतोऽशस्याल्पस्य महतो वा उपघातस्तस्य तदनुसारेण भागकल्पना कार्य्या । इति दायभाग. ॥ इति च दायतत्त्वम् ॥

स्वोरस, पु, शिलापिष्टकल्क. । यथा,—
"स्वोरसः स्वरस. प्रोक्त. कल्को दृषदि पेषित ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ह

ह, हकार । स तु व्यञ्जनत्रयस्त्रिंशवर्णः । अष्टम वर्गीयचतुर्थवर्णश्च । तस्य उच्चारणस्थान कण्ठ । इति व्याकरणम् ॥ (यथा च शिक्षायाम् । १७ ।
"कण्ठ्या वहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥"
अस्य स्वरूप यथा,—
"हकार शृणु चार्व्वङ्गि । चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीद्वयसयुक्त रक्तविद्युल्लतोपमम् ।
रज सत्त्वतमोयुक्त पञ्चदेवमय सदा ।
पञ्चप्राणात्मक वर्णं त्रिशक्तिसहित सदा ।
त्रिबिन्दुसहित वर्णं हृदि भावय पार्व्वति ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ।*॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्ध्वादाकुञ्चिता मध्ये कुण्डलीत्व गता त्वध ।
ऊर्द्ध्व गता पुनः सैव तासु ब्रह्मादय क्रमात् ।
मात्रा च पार्व्वती ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥
करीषभूषिताङ्गीञ्च साट्टहासा दिगम्बराम् ।
अस्थिमाल्यामष्टभुजा वरदाम्बुजेक्षणाम् ॥
नागेन्द्रहारभूषाढ्या जटामुकुटमण्डिताम् ।
सर्व्वसिद्धिप्रदा नित्या धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥
एव ध्यात्वा हकारन्तु तन्मन्त्र दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य नामानि यथा,—
"ह शिवो गगन हसो नागलोकोऽम्बिकापतिः ।
नकुलीशो जगत्प्राण प्राणेश कपिलामलः ॥
परमात्मात्मजो जीवो यवाक शान्तिदोऽङ्कुशः
स्मृता भयाऽरुणा स्थाणु शाटकूर्पविराधव ॥
लक्ष्मीशविह्नर शम्भु प्रायशक्तिर्ललाटज. ।
स्वकोपवारकः शूली चैतन्य पादपूरण ।
महालक्ष्मी. पर शम्भु माक्षीठ सोमसम्भव. ॥"
इति वर्णाभिधानम् ॥ * ॥

अपि च।
"शुक्लश्चाथ हकारोऽशः प्राणः सान्तः शिवो वियत्।
अकुलो नकुलीशश्च हंसः शून्यश्च हाकिनी।
अनन्तो नकुली जीवः परमात्मा ललाटजः ॥"
इति बीजवर्णाभिधानम्।
अपि च।
"हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्कुशः प्रिये।
महेशो नकुलो चैव वराहो गगनं रविः।
लिङ्गं शून्यो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि ! ॥"
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥

ह, व्य (हन हिंसागत्योः + अन्येभ्योऽपीति डः।) पादपूरणम्। इत्यमरः। ३। ४। ५॥ (यथा, रामायणे। १। १। ५८।
"पम्पातीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण ह ॥")
सम्बोधनम्। विनिग्रहः। नियोगः। क्षेपः। कुत्सा। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥

ह, [म्] व्य, रुषोक्तिः। अनुनयः। इति मेदिनी ॥

हः, पु, शिवः। जलम्। शून्यम्। धारणम्। मङ्गलम्। गगनम्। नकुलीशः। रक्तम्। स्वर्गः। इति मेदिनी ॥ पापहरणम्। चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली ॥ सकोपवारणः। शुष्कः। इत्येकाक्षरकोषः ॥

हंसः, पु, (हन्ति सुन्दरं गच्छतीति। हन हिंसागत्योः + "हनुवदिहनीति।" उणा० ३। ६२। इति सः।) पक्षिविशेषः। हाँस इति भाषा। तत्पर्य्यायः। श्वेतगरुत् २ चक्राङ्गः ३ मानसौकाः ४। इत्यमरः। २।५।२३॥ कलकण्ठः ५ सितच्छदः ६। इति जटाधरः॥ सितपक्षः ७ मरालकः ८ पुरुदंशकः ९। इति शब्दरत्नावली॥ धवलपक्षः १० मानसालयः ११। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य मांसगुणाः। वातहरत्वम्। वृष्यत्वम्। स्थैर्य्यत्वम्। मांसबलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥*॥
अपि च।
"स्निग्धं हिमं गुरु वृष्यं मांसं जलपक्षिणान्तु वातघ्नम्।
तेष्वपि च हंसमांसं वृष्यतमं तिमिरहरञ्च ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च।
"हंससारसकाचाक्षवकक्रौञ्चशरारिकाः।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः।
प्लवन्ते सलिले यस्मात् एते तस्मात् प्लवाः स्मृताः ॥"
काचाक्षः कपर्द्दिकाक्षो वृहद्बकः। क्रौञ्चः शरद्विहङ्गः स्यात्। टेक इति लोके। शरारिका सिन्धु इति लोके।
"स्थूला कठोरा ह्रस्वा च यस्याश्चञ्चुर्व्यवस्थिता।
गुटिकाचक्षुसदृशी ज्ञेया नन्दीमुखीति सा ॥"
कादम्बः करावा इति लोके। बला वगुली इति लोके।
"प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥*॥
(यथा च।
"गुरूष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः।
वृंहणाः शुक्रलास्तोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
अस्या डिम्बगुणाः हंसबीजशब्दे द्रष्टव्याः ॥*॥
तस्य शकुनं यथा,—
"काष्ठासु सर्व्वास्वपि दर्शनेन
हंसस्य शब्देन तु सर्व्वसिद्धिः।
नामानि हंसस्य शृणोति यस्तु
प्रयान्ति नाशं दुरितानि तस्य ॥
चौरैः समं दर्शनमाद्यशब्दे
निधिर्द्वितीयेऽथ भयं तृतीये।
युद्धं चतुर्थे नृपतिप्रसादः
स्यात् पञ्चमे हंसरवे नराणाम् ॥"
इति वसन्तराजशाकुने ८ वर्गः ॥
निर्लोभनृपः। विष्णुः। (यथा महाभारते। १२। ४३। ७।
"शुचिश्रवा हृषीकेशो घृतार्च्चिर्हंस उच्यसे ॥")
सूर्य्यः। (यथा, महाभारते। ३। ३। ६१।
"त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ॥")
परमात्मा। मत्सरः। योगिभेदः। मन्त्रभेदः। शरीरस्थवायुविशेषः। तुरङ्गमप्रभेदः। इति मेदिनी ॥ (गोविशेषः। यथा, वृहत्संहितायाम्। ६१। १७।
"सितवर्णः पिङ्गाक्ष-
स्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्त्रः।
हंसो नाम शुभफलो
यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥")
गुरुः। पर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली ॥ शिवः। इत्यनेकार्थकोषः ॥ अग्रतः स्थितः। श्रेष्ठः। इति हेमचन्द्रः ॥ विशुद्धः। इत्यजयः ॥*॥
अथ हंसमन्त्रविवरणम्। अस्याजपागायत्री-मन्त्रस्य शिरसि हंसऋषये नमः। मुखे अव्यक्तगायत्र्योच्छन्दसे नमः। हृदि परमहंसदेवतायै नमः। लिङ्गे हं बीजाय नमः। आधारे सः शक्तये नमः। परमात्मप्रीतये उच्छ्वासनिश्वासाभ्यां षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रजपेन पूर्व्वभूतेभ्यो निवेदयामि। मूलाधारमण्डपे स्वर्णवर्णे चतुर्द्दलपद्मे वादिसान्तचतुर्व्वर्णान्विते गायत्री-सहिताय गणनाथाय षट्शतसंख्यजपमहर्निशं समर्पयामि नमः। स्वाधिष्ठानमण्डपे अनेकविद्युन्निभे वादिलान्तषड्वर्णान्विते षड्दलपद्मे सावित्रीसहिताय ब्रह्मणे अजपामन्त्रषट्सहस्रं निवेदयामि नमः। मणिपूरमण्डपे नीलोत्पल-मेघनिभे डादिफान्तदशवर्णान्विते दशदलपद्मे लक्ष्मीसहिताय विष्णवे षट्सहस्रजपं समर्पयामि नमः। अनाहतमण्डपे तरुणार्कनिभे द्वादशवर्णयुते द्वादशदलपद्मे गौरीसहिताय शिवाय अजपाषट्सहस्रजपं समर्पयामि नमः। विशुद्ध-मण्डपे षोडशदलकर्णिकामध्ये जीवात्मने अकारादि-अःकारान्ते अजपासहस्रसंख्यजपं निवेदयामि नमः। आज्ञामण्डपे श्रीचन्द्रप्रभे द्विदलपद्मे ह-क्ष वर्णान्विते मायासहितगुरुमूर्त्तये एकसहस्रजपं निवेदयामि नमः। ब्रह्मरन्ध्रमण्डपे नानावर्णोज्ज्वले सहस्रपद्मस्थिताय परमात्मने अकारादिक्षकारान्तसहिताय एकसहस्रजपं निवेदयामि नमः। सहस्रशब्दोऽसंख्यपर इति बोध्यम्। उक्तञ्च पद्मं कोटिसमन्वितमिति। इति जपं समर्प्य अष्टोत्तरशतसंख्यमजपाजपं कुर्य्यात्। अकारादिक्षकारान्ता वर्णा हंस इति शिवशक्तिबिन्दुना ब्रह्म अ इति विसर्गरूपबिन्दुभ्यां हरिहरयोरभेदः। सोऽहमित्यभेदभावनया ब्रह्मरूपतां स्वं स्वं परिभाव्य उक्तं। षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रजपेन परदेवतारूपः श्रीपरमेश्वरः प्रीयतामित्येकवारं सङ्कल्प्य ध्यायेत् ॥*॥ हंसस्य ध्यानं यथा,—
"आराधयामि मणिसन्निभमात्मलिङ्गं
मायापुरीहृदयपङ्कजसन्निविष्टम्।
श्रद्धानदीविमलचित्तजलावगाहं
नित्यं समाधिकुसुमैरपुनर्भवाय ॥" ॥*॥
प्रसङ्गात्किञ्चिद्रहस्यं लिख्यते। पञ्चाशद्वर्ण-संपूटत्वेनानुलोम्यप्रातिलोम्येन ब्रह्मरूपमेकं हकारं परिकल्प्य तया सह जपं कुर्य्यादिति दोषलेशैर्न बाध्यते। एतेन विश्वमेव हंसमाद्यकयोरेकाकारेण कालात्मना लोके चिदात्म उच्यते। अजपाविधानं विना श्रीविद्यादिसकलविद्याया अनधिकारो भवेत्। तदुक्तम्।
"हंसज्ञानविमुग्धेन ज्ञातमप्यज्ञातं भवेत्।" इति।
"अजपाधारणं देवि ! कथयामि तवानघे !।
यस्य विज्ञानमात्रेण परं ब्रह्मैव देशिकः ॥
हंसः पदं परेशानि प्रत्यहं प्रजपेन्नरः।
मोहबद्धो न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥
श्रीगुरोः कृपया देवि ! ज्ञायते जप्यते यदा।
उच्छ्वासनिश्वासतया तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥
उच्छ्वासे चैव निश्वासे हंस इत्यक्षरद्वयम्।
तस्मात् प्राणस्तु हंसात्मा आत्माकारेण संस्थितः।
नाभेरुच्छ्वासनिश्वासात् हृदयाग्रेर्व्यवस्थितिः ॥"
इति राघवभट्टधृतदक्षिणामूर्त्तिसंहितायाः ७ पटलः ॥*॥ अहोरात्रमध्येऽजपाजपसंख्या यथा,—
"षष्टिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाड़िका मता।
षष्टिनाड्या अहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ॥
एकविंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि।
जपते प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम्।
उत्पत्तिर्जपारम्भो मृत्युस्तस्य निवेदनम् ॥"
इति तत्रैव ७ पटलः ॥*॥
अजपानामकारणमपि तत्रैव।
"विना जपेन देवेशि ! जपो भवति मन्त्रिणः।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिकृन्तनी ॥
एवं जपं महेशानि प्रत्यहं विनिवेदयेत्।

गणेशब्रह्मविष्णुभ्यो हराय परमेश्वरि ! ॥
जीवात्मने क्रमेणैव तथैव परमात्मने ।
षट्शतानि सहस्राणि सहस्रञ्च तदेव हि ।
पुनः सहस्रं गुरवे क्रमेण च निवेदयेत् ।"* ॥
एवं यथास्थानावस्थितेभ्यो गणेशादिभ्यस्तु-
ज्जपसमर्पणमुक्ता तत्तत्स्थानानां तत्तदवस्थित-
मातृकार्णानाञ्च रूपमाह तत्रैव ।
"आधारे स्वर्णवर्णेऽस्मिन् वादिसान्तानि
संस्मरेत् ।
द्रुतसौवर्णवर्णानि वर्णानि परमेश्वरि ! ॥
स्वाधिष्ठाने विद्रुमाभे वादिलान्तानि च स्मरेत् ।
विद्युत्पुञ्जप्रभाभानि सुनीले मणिपूरके ॥
डफान्तानि महानीलप्रभाणि च विचिन्तयेत् ।
पिङ्गवर्णे महावह्निकलिकाभानि चिन्तयेत् ॥
कादिठान्तानि वर्णानि चतुर्थेऽनाहते प्रिये ।
विशुद्धौ धूम्रवर्णे च रक्तवर्णान् स्वरान् यजेत् ॥
आज्ञायां विद्युदाभायां शुभ्रौ हक्षौ विचि-
न्तयेत् ॥
कर्पूरद्युतिसराजत्सहस्रदलनीरजे ।
नादात्मकं ब्रह्मरन्ध्रं जानीहि परमेश्वरि ।
एतेषु सप्तचक्रेषु स्थितेभ्यः परमेश्वरि ! ॥
जपं निवेदयित्वा तु अहोरात्रभवं प्रिये ।
सहजं परमेशानि न्यासं कुर्य्याद्विचक्षण ॥
ऋषिर्हंसोऽव्यक्तरूपगायत्री छन्द उच्यते ।
देवता परमादिस्तु हंसोऽहं बीजमुच्यते ॥
सः शक्तिः कीलकं सोऽहं प्राणवस्तु त्वमेव हि ।
नेत्रस्थलं भवेत् श्वेतं वर्णञ्च परमेश्वरि ! ॥
तदा तत्सहं इत्येव मनोरस्य प्रकीर्त्तितः ।
मोक्षार्थे विनियोगः स्यादेवं जानीहि पार्व्वति ॥
ततः षडङ्गविन्यासं कुर्य्याद्देहस्य सिद्धये ।
सूर्य्यं सोमं महेशानि निरञ्जनमतः परम् ॥
निराभासं चतुर्थ्यन्तं स्वाहान्ते क्रमतो न्यसेत् ।
कवचान्तं प्रविन्यस्य ततोऽनन्तपदं स्मरेत् ॥"
इति च तत्रैव ७ पटलः ॥*॥
अजपाया द्वैविध्यमुक्तं यथा,—
"हंसेति प्रकृतिर्ज्ञेया ॐकारः प्रकृतेर्गुणः ।
हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः ॥
हंसेति परमं मन्त्रं जीवो जपति सर्व्वदा ।
षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ॥
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदायिनी ।
अजपा द्विविधा देवि ! व्यक्ता गुप्ता क्रमेण च ।
व्यक्ता च द्विविधा प्रोक्ता शब्दज्योतिःस्वरू-
पिणी ।
ज्योतीरूपा च सा देवी हृदिस्थाने प्रतिष्ठिता ।
ठकाररूपा गुप्ता च शिवशक्तिः प्रकीर्त्तिता ।
चन्द्रबीजं ठकारस्तु बीजितं स्वर उच्यते ॥
सकलार्थमयी गुप्ता वह्निजाया प्रकीर्त्तिता ।
यस्याः सहस्रमात्रेण पुरश्चरणमुच्यते ॥"
इति निरुत्तरतन्त्रे ४ पटलः ॥
(जरासन्धनृपतेः सेनापतिविशेषः । यथा, महा-
भारते । २ । २२ । ३१—३२ ।
"स तु सेनापती राजा सस्मार भरतर्षभ ।
कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ॥
ययोस्ते नामनी राजन् ! हंसेति डिम्भकेति च ।
पूर्व्वं संकथिते पुम्भिर्नृलोके लोकसत्कृते ।"* ॥
मेरोरुत्तरस्थपर्व्वतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । २ । २८ ।
"शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः ।
कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केशराचलाः ॥")
हंसकः, पुं, (हंस इव कायति मधुरध्वनित्वात् ।
कै शब्दे + कः ।) पादकटकः । यथा,—
"पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ।
हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ॥"
इत्यमरः । २ । ६ । १०९ ॥
"षट् नूपुरे । केचित्तु पादाङ्गदादिचतुष्कं चरण-
भूषणे नूपुर इति ख्याते । हंसकादिद्वयं रवशून्ये
हंसाकृतिचरणभूषणे इत्याहुः । हंस इव
कायति मधुरध्वनित्वात् हंसकः । कै शब्दे डः ।
हंसाकृतित्वात् हंस इव हंसक इति वा ।
इवार्थेविकारसंघ इत्यादिना कः ।"इति भरतः ॥
(हंस इवेति । इवे प्रतिकृताविति कन् । स्वार्थे
कन् वा) राजहंसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा, माघे । ७ । २३ ।
"सरित इव सविभ्रमप्रयात-
प्रणदितहंसकभूषणा विरेजुः ॥"
तालप्रभेदः । यथा,—
"लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र स तालो हंसकः स्मृतः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
हंसकीलकः, पुं, (हंस इव कीलतीति । कील
बन्धने + ण्वुल् ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"नारीपादद्वयं कृत्वा कान्तस्योरुयुगोपरि ।
कटिमान्दोलयेद् यत्नात् बन्धोऽयं हंस-
कीलकः ॥"
इति स्मरदीपिका ॥
हंसकूटः, पुं, ककुत् । इति केचित् ॥ (पर्व्वत-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ११९ । ४९ ।
"इन्द्रद्युम्नं सरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
शतशृङ्गे महाराज तापसः समतप्यत ॥")
हंसगद्गदा, स्त्री, (हंस इव गद्गदो यस्याः ।)
मधुरभाषिणी । तत्पर्य्यायः । मधुरनिस्वना २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हंसगामिनी, स्त्री, (हंस इव गच्छतीति । गम +
णिनि । ङीप् । हंसगमनमिव गमनं यस्याः
सा इति वा ।) नारीविशेषः । (हंसेन गच्छ-
तीति ।) ब्रह्माणी । इति हंसारूढाशब्द-
दर्शनात् ॥
हंसदाहनं, क्ली, (हंसं श्रेष्ठं सुरभित्वात् दाहनं
यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणा-
दयोऽस्या अगुरुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
हंसनादिनी, स्त्री, (हंस इव नदतीति । नद +
णिनिः । ङीप् । नारीविशेषः । तस्या लक्षणं
यथा, शब्दमालायाम् ।
"गजेन्द्रगमना तन्वी कोकिलालापसंयुता ।
नितम्बगुर्व्विणी या सा कथ्यते हंसनादिनी ॥"
हंसपदी, स्त्री (हंसस्येव पादा मूलान्यस्याः ।
ङीप् । पादस्य पद्भावः ।) गोधापदी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ हंसपदीविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
मधुस्रवा २ हंसपादी ३ त्रिपदी ४ । इति रत्न-
माला ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसपादं, क्ली, (हंसस्य पाद इव वर्णो यस्य ।)
हिङ्गुलम् । इति हलायुधः ॥ (पुं, यथा,—
"हिङ्गुलन्दरदं म्लेच्छमिङ्गुलं चूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्म्मारः शुकतुण्डकः ॥
हंसपादस्तृतीयः स्यात् गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्म्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः ।
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसचरणे च पुं ॥
हंसपादिका, स्त्री, (हंसपादी एव स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हंसपादी, स्त्री, (हंसस्य पादा इव मूलान्यस्याः ।
ङीप् ।) हंसपदीविशेषः । इति रत्नमाला ॥
(अस्याः पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—
"हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ।
हंसपादी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषव्रणान् ॥
विसर्पदाहातीसारलूताभूताग्निरोहिणीः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसबीजं, क्ली, (हंसस्य बीजम् ।) हंसडिम्बः ।
तस्य गुणाः यथा, राजनिर्घण्टे ।
"हंसबीजं परं वृष्यं हृद्यं वातनाशनम् ।
पाके लघुतरं प्रोक्तं सर्व्वामयविनाशनम् ॥"
हंसमाला, स्त्री, (हंसस्य माला ।) कादम्बः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ हंससमूहः । यथा,—
"तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां
महौषधीं नक्तमिवात्मभासः ।
स्थिरोपदेशामुपदेशकाले
प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥"
इति कुमारसम्भवे । १ । ३० ॥
हंसमाषा, स्त्री, (हंसः श्रेष्ठो माषो यस्याः ।)
माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हंसरथः, पुं, (हंसो रथो वाहनं यस्य ।) ब्रह्मा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हंसलोमशं, क्ली, (हंस इव लोमशम् ।) कासी-
सम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हंसलोहकं, क्ली, (हंसं श्रेष्ठं लोहमिव । कन् ।)
पित्तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (विवरणमस्य
पित्तलशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
हंसवती, स्त्री, (हंस इव हंसपदाकारं दल-
मूलमस्त्यस्याः इति । हंस + मतुप् । ङीप् ।
मस्य वः ।) हंसपदीलता । इति जटाधरः ॥
हंसयुक्ते, त्रि ॥
हंसवाहनः, पुं, (हंसो वाहनं यस्य ।) ब्रह्मा ।
इति कश्चिदमरः । १ । १ । १७ ॥ (यथा,
श्रीमद्भागवते । ७ । ३ । १६ ।

"तपन्तं तपसा लोकान् यथाब्दापिहितं रविम्।
विलक्ष विस्मित प्राह हंसस्थं हंसवाहन ॥")

हंसाङ्घ्रिः, पु, (हंसस्य अङ्घ्रिरिव रक्तवर्णत्वात्।) हिङ्गुलम्। इति केचित्॥ हंसपादश्च॥

हंसाधिरूढा, स्त्री, (हंसमधिरूढा।) सरस्वती। यथा,—

"वाणीं पूर्णनिशाकरोज्ज्वलमुखीं कर्पूरकुन्दप्रभा
चन्द्रार्द्धाङ्कितमस्तकां निजकरैः संबिभ्रतीमादरात्।
वीणामक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च तुङ्गस्तनी
दिव्यैराभरणैर्व्विभूषिततनुं हंसाधिरूढां भजे॥"

इति तन्त्रसारः॥

हंसाभिख्य, क्ली, (हंसस्येव अभिख्या शोभा यस्य शुक्लवर्णत्वात्।) रूप्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

हंसारूढः पु, (हंसमारूढः।) ब्रह्मा। यथा। रक्तवर्णं चतुर्म्मुखं द्विभुजं अक्षसूत्रकमण्डलुकरं हंसारूढं ब्रह्माणम्। इति वैदिकसन्ध्यायाम् प्रातर्ध्याने ब्रह्मध्यानम्॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५।५७।

"दण्डी यमो महिषगो
हंसारूढश्च पाशभृद्वरुणः॥")

हंसारूढा, स्त्री, (हंसमारूढा।) ब्रह्माणी। यथा,

"चतुर्मुखीं जगद्धात्रीं हंसारूढां वरप्रदाम्।
सृष्टिरूपां महाभागां ब्रह्माणीं तां नमाम्यहम्॥"

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः॥

हंसिका, स्त्री, (हंसी एव। स्वार्थे कन्। टाप्।) हंसी। इति शब्दरत्नावली॥

हंसी, स्त्री, (हंसस्य पत्नी। हंस+ङीप्।) हंसभार्य्या। तत्पर्य्यायः। चक्राङ्गी २ वरटा ३ चक्राङ्की ४ वरटी ५ सरःकाकी ६ हंसिका ७ वारला ८ हंसयोषित् ९। इति शब्दरत्नावली॥ वरला १० मराली ११ मञ्जुगमना १२ मृदुगामिनी १३। इति राजनिर्घण्टः॥ द्वाविंशत्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः। यथा,—

"मौ गौ नाश्चत्वारो गो गो वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी।
सार्द्धं कान्तेनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधुसुरभि पिबन्ती
कामक्रीडाकूतस्फीतप्रमदसरभसमरमलघु रवन्ती।
कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे
कंसाराते पश्य स्वेच्छं रसभसगतिरिह विलसति हंसी॥"

इति छन्दोमञ्जर्य्यां २ स्तवकः॥

हंसस्त्रीजातिः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

हंसोदकं, क्ली, (हंस श्रेष्ठमुदकम्।) पानीयविशेषः। यथा,—

"शारदं नवमृद्घटेषु निहितं सन्तप्तमर्कांशुभिर्यामिन्याञ्च निविष्टमिन्दुकिरणैर्म्मन्दानिलान्दोलितम्।
एलाद्यैः परिवासितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहे विषे
मूर्च्छारक्तमदात्ययेषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम्॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

हंहो, व्य, सम्बोधनम्। (यथा, महाभारते। १२।२६७।९।

"ता गामृषिः स्यूमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत्।
हंहो वेदा यदि मता धर्म्माः केनापरे मताः॥")
दर्पः। दम्भः। प्रश्नः। इति शब्दरत्नावली॥

हक्कः, पु, (हक् इत्यव्यक्तशब्देन कायतीति। कै+कः।) गजसमाह्वानम्। इति जटाधरः॥

हक्कारः, पु, (हक् इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणम्।) आह्वानम्। इति केचित्॥

हञ्जा, व्य, नाट्योक्तौ चेटीसम्बोधनम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

हञ्जि, पु, क्षुत्। इति जटाधरः॥

हञ्जिका, स्त्री, भार्गी। इति भावप्रकाशः॥ (अस्याः पर्य्यायो गुणाश्च। यथा,—

"ब्राह्मणयष्टिकारवक्नी च खरशाका च हञ्जिका।
अनुष्णा कफपित्तास्रहिक्काश्वासज्वरघ्नुत्॥
वर्णोरःक्षतशोषपक्वमिकुष्ठगदापहा।
भञ्जकी गुर्वी रूक्षत् लघुपाकाङ्गनाशना॥")
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

हञ्जे, व्य, नाट्योक्तौ चेटीसम्बोधनम्। यथा,—

"हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति॥"

इत्यमरः। १।७।१५॥

"हण्डे नीचसम्बोधनम्। हञ्जे चेटीसम्बोधनम्। हला सखी सम्बोधनम्। त्रयमेवाव्ययम्। यथा। हण्डे कुम्भिल। अरे हञ्जे काञ्चनमाले। हला सउन्तले इति। त्रयमप्यादन्तमव्ययमस्ति। हण्डा हञ्जा हला शब्दास्त्रयः सम्बोधनवाचकाः। इति प्राकृतवृत्तावव्ययपरिच्छेदे वसन्तराजः॥ 'हञ्जेति चेटिकाह्वानं सख्याह्वानं हलेति च। हण्डेति कुत्सिताह्वानमार्य्यो मारिष उच्यते॥" इति भागुरिश्च॥ अनव्ययश्च हलाशब्दः सखीपर्य्यायोऽस्ति। बाला वासू सखी हलेति त्रिकाण्डशेषे वोपालितः॥' 'त्वत्तोऽहं मरिष्यामि हे हले भाषितस्य चेति तद्धितमिश्रः। त्रयमिदमव्युत्पन्नम्।" इति भरत॥

हट, त्विषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) त्विषि दीप्तौ।। हटति। इति दुर्गादासः॥

हटपर्णी, क्ली, शैवालम्। इति शब्दरत्नावली॥

हट्टः, पु, क्रयविक्रयस्थानम्। हाट इति भाषा। इत्यमरः। ३।५।९८॥

हट्टचौरकः, पुं, (हट्टस्य चौरः। ततः कन्।) चौरविशेषः। हाटचोर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मलीकरः २ साचलः ३ चिलाभः ४। इति शब्दरत्नावली॥ वन्दीकारः ५ प्रसह्यचौरः ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥

हट्टविलासिनी, स्त्री, (हट्टे विलसतीति। वि+लस+णिनि। ङीप्।) गन्धद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। धमनी २ अञ्जनकेशी ३ हनुः ४। इत्यमरः। २।४।१३०॥ अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधन्तच्चक्रकारकम्।
नखं स्वल्पनखी प्रोक्ता हनुर्हट्टविलासिनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
हरिद्रा। इति भावप्रकाशः॥ पुस्तकान्तरे हरिविलासिनीति च पाठः॥ (वाराङ्गना। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४३३।

"मृगमदानंदानमटवी कुङ्कुममपि क्षापकवाटिका वहति।
हट्टविलासिनि भवती परमङ्का पौरसर्व्वस्वम्॥")

हठ, कीलबन्धे। बलात्कृतौ। प्लुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक-प्लुतौ अक०-सेट्।) कीले वन्धः कीलबन्धः। हठति छागं कीले बध्नाति इत्यर्थः। कातन्त्रादौ बलात्कारमात्रे। हठति परचक्रं बली। इति दुर्गादासः॥

हठः, पु (हठ+पुसीति घः।) बलात्कारः। इत्यमरः। २।८।१०८॥ प्रसभे। इति मेदिनी॥ (हठयोगः। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। १।१०।

"अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः।
अशेषयोगयुक्तानामाधारकमठो हठः॥")

हठपर्णी, स्त्री, (हठति प्लवते। इति। हठ+अच्। तादृशं पर्णमस्याः। ङीष्।) शैवालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

हठयोग, पु, (हठेन योगः।) योगविशेषः। यथा,—

"इदानीं हठयोगस्तु कथ्यते हठसिद्धिदः।
कृत्वासनं पवनाशं शरीरं रोगहारकम्॥
पूरकं कुम्भकञ्चैव रेचकं वायुना भजेत्।
इत्थं क्रमोत्क्रमं ज्ञात्वा पवनं साधयेत् सदा॥
धौत्यादिकर्म्मषट्कञ्च संस्कुर्य्याद्धठसाधकः।
एतन्नाद्यान्तु देवेशि। वायुपूर्णं प्रतिष्ठितम्॥
ततो मनो निश्चलं स्यात्तत आनन्द एव हि।
हठयोगान्न कालः स्यान्मनः शून्ये भवेद्ध्रुवम्॥
इदानीं हठयोगस्य द्वितीयं भेदवत् शृणु।
आकाशे नासिकाग्रे तु सूर्य्यकोटिसमं स्मरेत्॥
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णमित्यादिरूपतः।
एवं ध्यात्वा चिरायुः स्यादङ्गाजनविवर्ज्जितः॥
शिवतुल्यो महात्मासौ हठयोगप्रसादतः।
हठाज्ज्योतिर्म्मयो भूत्वा ह्यन्तरेण शिवो भवेत्।
अतोऽयं हठयोगः स्यात् सिद्धिदः सिद्धसेवितः॥"

इति योगस्वरोदयः॥

हठालुः, स्त्री, (हठे प्लवने अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+उण्।) कुम्भिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

हठी, स्त्री, वारिपर्णी। इति धरणिः।

हड्डि', पु, काष्ठयन्त्रविशेषः। हाड्ड इति भाषा। यथा,—
"निगडो लोहबन्धेऽस्त्री हड्डि' काष्ठस्य यन्त्रणे ॥"
इति चत्रियवर्गे शब्दमाला ॥

हड्डिक, पुं, नीचजातिविशेषः। हाडि इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
"हड्डिकस्तु मलाकर्षी हड्डकश्चावपुष्किका ॥"
इति शब्दमाला ॥

हड्ड, क्लो, अस्थि। हाड इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

हड्डक', पु, नीचजातिविशेष। इति शब्दमाला॥ हाडि इति भाषा ॥

हड्डज, क्ली, मज्जा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

हड्डि, हड्डिक' } पु, हड्डिपजाति'। हाडि इति भाषा। स तु चाण्डालोगर्भे लेटस्य शौरसेन जात'। यथा,—
"सद्यश्चाण्डालकन्यायां लेटवीर्य्येण शौनक।।
बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्त्रौ हड्डिकशौण्डिकौ तथा॥"
हड्डिकशौण्डिकामित्यत्र दुष्टौ हड्डिडमौ तथेत्यपि।
पाठ'। इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे१०अध्याय ॥

हड्डिप, पु, मलेग्रहि। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ हाडि इति भाषा ॥

हण्डा, व्य, नाव्योक्तौ नीचसम्बोधनम्। इत्यमर टीकायां भरत ॥ स्त्री, मृत्पात्रभेद। हाँडा इति भाषा। इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

हण्डिका, स्त्री, (हण्डा+स्वार्थे कन्। टाप् अत इत्वम्।) मृत्पात्रविशेष। हाँडो इति भाषा। इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

हण्डिकासुत, पु, (हण्डिकाया सुत इव।) चुद्रहण्डिका। तत्पर्य्याय। मायन १। इति त्रिकाण्डशेष' ॥ [केचित् ॥

हण्डो, स्त्री, हण्डिका। हाँडो इति भाषा। इति

हण्डे, व्य, नाव्योक्तौ नीचसम्बोधनम्। इत्यमर। १।७।१५ ॥

हत, त्रि, (हन+क्त'।) आशारहित'। तत्पर्य्याय। मनोहत २ प्रतिहत ३ प्रतिबद्ध ४। इत्यमर। ३।१।४१ ॥ नष्ट तत्पर्य्याय। प्रमापित' २ निवर्हित ३ निकारित ४ निगारित ५ प्रवासित ६ परासित ७ निषूदित ८ निहिंसित ९ निर्व्वापित १० सम्रपित' ११ निर्ग्रन्थित १२ अपासित' १३ निस्तर्हित १४ निहत १५ चपित' १६ परिवर्ज्जित १७ निर्व्वापित' १८ विशसित १९ मारित. २० प्रतिघातित २१ उद्वासित २२ प्रमथित २३ क्रथित २४ उज्जासित २५ आलम्भित' २६ पिञ्जित' २७ विशरित २८ घातित २९ उन्माथित' ३० वधित ३१। इत्यमरदर्शनात् ॥ पूगिताङ्ग। तत्पर्य्याय'। पिण्डितम् २ गुणितम्। इति त्रिकाण्डशेष ॥ हनने, क्ली ॥*॥ पारिभाषिकहता यथा,—
"अवैष्णवो हतो विप्रो हत आद्धमभूसुरम्।
अब्रह्मण्यं हत क्षेत्रमनाचार हतं कुलम् ॥
सदम्भश्च हतो धर्म्म. क्रोधेनैव हत तप.।
अदृढञ्च हत ज्ञान प्रमादेन हत श्रुतम् ॥
गुर्व्वभक्त्या हता नारी ब्रह्मचारी तथा हत.।
अदीप्तेऽग्नौ हतो होमो हता त्वजिरमचिका ॥
उपजीव्या हता कन्या स्वार्थे पाकक्रिया हता।
शूद्रभिचोर्हतो योग: कृपणस्य हत धनम् ॥
अनभ्यासहता विद्या हतो राजा विरोधकृत्।
जीवनार्थं हत तीर्थं जीवनार्थं हत व्रतम् ॥
असत्या च हता वाणी तथा पैशुन्यवादिनो।
सन्दिग्धोपहतो मन्त्रो व्यस्तचित्तो हतो जप: ॥
हतमश्रोत्रिये दान हतो लोकश्च नास्तिक'।
अश्रद्धया हत सर्व्वं यत् कृत पारलौकिकम् ॥
इह लोको हतो नृणा दरिद्राणां परन्तप।
मनुष्याणां तथा जन्म माघस्नान विना हतम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४ अध्यायः ॥

हतक, पु, (हत इव। कन्।) नीचलोक.। इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ६। ३८५।
"देव भगातश्चो अद्यापि दुर्य्योधनहतक' ॥")

हतमूर्ख, पु, (मूर्ख हत इव।) अतिमूर्खः। यथा,—
"क्रूर' खलो हतमूर्ख' पापशीलो भवेन्नर:।
बुधस्यागमने नित्य जायते स नराधम' ॥"
इति जातकचक्रकोष्ठीप्रदीपे ॥

हताश, त्रि, (हता आशा यस्य।) निर्दय। आशारहितः। पिशुन'। इति मेदिनी ॥ वन्ध्य'। इति शब्दरत्नावली ॥

हति, स्त्री, (हन+क्तिन्।) अपकर्ष'। यथा। मुख्यार्थहतिर्दोष.। हतिरपकर्ष। इति काव्यप्रकाश ७ उल्लास' ॥ हत्या च ॥ (यथा, महाभारते। १२। २६०। ८।
"आगया छभिपन्नानामश्लाघ्यमभाज्जनम्।
राजा वा राजपुत्रो वा भ्रूणहत्येव युज्यते ॥"
ताडनम्। यथा, गीतगोविन्दे। १। १२।
"वहसि वपुषि विशदे वसन जलदाभ
हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ॥"
विनाश। यथा, भागवते। ११। ३। १८।
"कर्म्माण्यारभमाणानां दु खहत्यै सुखाय च।
पश्येत् पाकविपर्य्यास मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥")

हत्नु, पु, (हन्ति शरीरमिति। हन+"कृहनिभ्या क्त्नु।' उणा० ३। ३८। इति क्त्नु। "अनुदात्तोपदेशेति।" ६। ४। ३७। इति अनुनासिकलोप।) व्याधि.। शस्त्रम्। इति उणादिकोष ॥ (हननशीले, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। २५। २।
"मा नो वधाय हत्नवे जिहीडानस्य रीरध'।")

हत्या, स्त्री, (हन+भावे क्यप्।) हननम्। वधः। यथा,—
"ब्रह्महत्या सुरापान स्तेय गुर्व्वङ्गनागम'।
महान्ति पातकान्याहु ससर्गश्चापि तै सह ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकादि' ॥

हय', पुं, (हन्ति सुखमिति। हन+"हनिकुषीति।" उणा० २। २। इति क्थन्।) विषय'। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः। उणादिकोषश्च ॥

हद, ङ ओ स्वर्थे। इति कविकल्पद्रुम। (आ०-आत्म० अक० अनिट्।) स्वर्थं विष्ठोत्सर्गः। ङ, हदते जन:। ओ, हन्ना। इति दुर्गादास ॥

हदन, क्ली, (हद+ल्युट्।) विष्ठात्याग:। हागा इति भाषा। यथा। विट्सृजिर्हदनम्। इति गुधातुटीकायां दुर्गादास' ॥ हदधात्वर्थोऽप्येवम्॥

हद्दा, स्त्री, मेषादिलग्नानां त्रिंशदंश। तेरंशैर्द्वादशलग्नेषु पञ्चानां पञ्चानां ग्रहाणां सङ्गाविशेषेण भागविशेषो भवति। नराणां वर्षप्रवेशादौ शुभाशुभगणनायामस्य प्रयोजनम्। तद्भागविशेषो यथा।
मेषलग्ने प्रथम बृहस्पतेः ६ भागा'। तत' शुक्रस्य ६ अंशा'। ततो बुधस्य ८ भागा'। ततो मङ्गलस्य ५ भागा'। तत शनेरपि ५ अंशा:। समुदायेन त्रिंशदंशा भवन्ति ॥
वृषलग्ने प्रथम शुक्रस्य ८ भागा:। ततो बुधस्य ६ अंशा'। गुरो ८ भागा'। शनेः ३ अंशा'। मङ्गलस्य ३ अंशा: ॥
मिथुनलग्ने प्रथम ६ भागा' बुधस्य। ततः शुक्रस्य ६ भागाः। बृहस्पते. ५ अंशा:। मङ्गलस्य ७ अंशा'। शनेः ६ अंशा: ॥
कर्कटलग्ने प्रथम मङ्गलस्य ७ अंशा:। ततः शुक्रस्य ६ भागा:। बुधस्यापि ६ भागा।। बृहस्पते' ७ अंशा:। शने' ४ अंशा' ॥
सिंहलग्ने प्रथम ६ भागा' बृहस्पते'। शुक्रस्य ५ अंशा'। शनेः ७ भागा'। बुधस्य ६ भागा'। मङ्गलस्यापि ६ भागा ॥
कन्यालग्ने प्रथम बुधस्य ७ अंशा'। शुक्रस्य १० अंशा'। गुरो' ४ अंशा'। मङ्गलस्य ७ भागा। २ भागो शनैश्चरस्य ॥
तुलालग्ने आदौ ६ अंशा' शने। ८ भागाः बुधस्य। गुरो' ७ भागा.। शुक्रस्यापि ७ अंशा। २ भागौ मङ्गलस्य ॥
वृश्चिकलग्ने आदौ मङ्गलस्य ७ भागा:। शुक्रस्य ४ अंशा'। ८ भागा बुधस्य। बृहस्पते ५ अंशा। ६ भागा शने ॥
धनुर्लग्ने प्रथम बृहस्पते' १२ अंशा। तत शुक्रस्य ५ अंशा। बुधस्य ४ अंशा:। मङ्गलस्य ५ भागा'। शने ४ अंशा ॥
मकरलग्ने आदौ बुधस्य ७ अंशा:। गुरोरपि ७ भागा। ८ अंशा. शुक्रस्य। शने' ४ अंशा। मङ्गलस्यापि ४ अंशा' ॥
कुम्भलग्ने प्रथम बुधस्य ७ भागा। शुक्रस्य ६ भागा। बृहस्पते ७ अंशा। मङ्गलस्य ५ भागा'। शनेरपि ५ भागा ॥
मीनलग्ने आदौ १२ अंशा' शुक्रस्य। ४ भागा' बृहस्पते'। बुधस्य ३ अंशा'। मङ्गलस्य ९ भागा। ततः शनेः २ भागौ ॥

एषां प्रमाणानि यथा,—

"मेषेऽङ्गतर्काष्टशरेषुभागा
जीवास्फुजिज्ज्ञारशनैश्चराणाम् ॥ १ ॥
वृषेऽष्टतर्काष्टशरानलाशाः
शुक्रज्ञजीवार्किकुजेशदृष्टाः ॥ २ ॥
युग्मे षडङ्गेषुनगाङ्गभागाः
सौम्यास्फुजिज्जीवकुजार्किदृष्टाः ॥ ३ ॥
कर्केऽद्रितर्काङ्गनगाब्धिभागा
कुजास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम् ॥ ४ ॥
सिंहेऽङ्गभूताद्रिरसाङ्गभागा
देवेज्यशुक्रार्किबुधारदृष्टा ॥ ५ ॥
स्त्रियां नगागाब्धिनगाग्निभागा
सौम्योशनोजीवकुजार्किदृष्टाः ॥ ६ ॥
तुले रसाष्टाद्रिनगाग्निभागाः
वालज्ञजीवास्फुजिदारनाथाः ॥ ७ ॥
कीटे नगाब्ध्यष्टशराङ्गभागा
भौमास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम् ॥ ८ ॥
चापे रवीष्वस्तुषिपञ्चवेदा
जीवास्फुजिज्ज्ञारशनैश्चराणाम् ॥ ९ ॥
मृगे नगाब्ध्यष्टयुगश्रुतीनां
सौम्येज्यशुक्रार्किकुजेशदृष्टा ॥ १० ॥
कुम्भे नगाङ्गाद्रिशरेषुभागा
ज्ञशुक्रजीवारशनैश्चराणाम् ॥ ११ ॥
मीनेऽर्कवेदानलनन्दपक्षाः
सितेज्यसौम्यारशनैश्चराणाम् ॥"१२॥

इति नीलकण्ठीयताजकम् ॥

हन, ल श्री गतौ । बधे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल हन्ति । श्री, हन्ता । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् अप क्षितौ हनतीत्यपि वररुचि । तेन सर्व्वा एवाहनत् पृथक् इत्यादि साधु । इति दुर्गादास ॥

हन् व्य, कपोलि । अनुनय । इति मेदिनी ॥

हन, पु, हननकर्त्ता । यथा । हन्तर्वेदच । घनमध्यास्य उत्तरस्य लघ्यामाचेति कुत्वम् । घनावन । पाटघिलुक् च दीर्घयाभ्यामस्य पाटुटः । पक्षे हन पट । इति सिद्धान्तकौमुदी क्विपि हन् । तस्य प्रथमैकवचने हा ॥

हनन, क्ली, (हन+ल्युट् ।) मारणम् । यथा,—
"स्यात् प्राणवियोगफलकव्यापारो हननं स्मृतम् ॥"

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

(यथा, भागवते । ९ । ११ । २० ।
"नेदं यशो रघुपतेः सुरयाच्ञयात्तलीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः ।
रक्षोवधो जलधिबन्धनमस्त्रपूगैः
किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः ॥")

पूरणम् । इत्यङ्कशास्त्रम् ॥

हनौल, पु, केतकी । इति रत्नमाला ॥ हलीनोऽपि पाठः ॥

हनु, पु, स्त्री, (हन्ति कठिनद्रव्यादिकमिति । हन+"शृस्वृस्निहीति ।" उणा० १ । ११ ।

इति उः । स च नित् ।) कपोलद्वयपरमुखभाग । चोयालि इति भाषा । इत्यमरः ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परो मुखभागो हनुरुच्यते । यत्र जम्भाख्या दन्ता जायन्ते इति सुभूतिः । हन्ति कठारमपि द्रव्यं हनु नाम्नोति: उः । तत्परेति पाठे हनो. स्त्रीलम् । हनु. कपोलावयवे द्वयोरिति कश्चित् । तन्वादेर्व्वा इत्यपि हनूश ॥ पुस्त्वमपीति स्वामी । पुयोगे कर्णहनु नपुंसके श्मश्रु जानु च गुदञ्चेति वररुचि । इति भरतः ॥

हनुः, स्त्री, (हन्ति पुरुषमिति । हन+उ ।) हट्टविलासिनी । इत्यमरः ।) रोगः । अस्त्रम् । मृत्युः । इति जटाधरः ॥

हनुमान्, [त्] पु, (हनुरस्त्यस्येति । हनु+मतुप् ।) वानरविशेषः । स तु अञ्जनागर्भे पवनौरसाज्जातः । रावणवधार्थं श्रीरामदूतश्च । तत्पर्य्यायः । मनूमान् २ आञ्जनेयः ३ योगचरः ४ अनिली ५ हिडिम्बारमणः ६ रामदूतः ७ अर्ज्जुनध्वजः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मरुतात्मजः ९ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अथ हनूमत्कल्पः ।

देव्युवाच ।

"शैवानि गाणपत्यानि शाक्तानि वैष्णवानि च ।
साधनानि च सौराणि चान्यानि यानि कानि च ।
श्रुतानि तानि देवेश ! त्वद्वक्त्रान्निःसृतानि च ॥
किञ्चिदन्यत्तु देवानां साधनं यदि कथ्यताम् ।

शङ्कर उवाच ।

शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ॥
हनूमत्साधनं पुण्यं महापातकनाशनम् ॥
एतद्गुह्यतमं लोके शीघ्रसिद्धिकरं परम् ।
जयो यस्य प्रसादेन लोकत्रयजितो भवेत् ॥ * ॥
तत्साधनविधिं वक्ष्ये नृणां सिद्धिकरं द्रुतम् ॥
वियत् मलवकं हनूमते च तदनन्तरम् ।
रुद्रात्मकाय कवच फडिति द्वादशाक्षर ॥
एतन्मन्त्रं समाख्यातं गोपनीयं प्रयत्नतः ।
तव स्नेहेन भक्त्या च दासोऽस्मि तव सुन्दरि ! ॥
एतन्मन्त्रं अर्ज्जुनाय प्रदत्तं हरिणा पुरा ।
जयेन साधनं कृत्वा जितं सर्व्वं चराचरम् ॥
नदीकूले विष्णुगेहे निर्ज्जने पर्व्वते वने ।
एकाग्रचित्तमाधाय साधयेत् साधनं महत् ॥"

ध्यानमाह ।

"महाशैलं समुत्पाट्य धावन्तं रावणं प्रति ।
तिष्ठ तिष्ठ रणे दुष्ट घोररावं समुत्सृजन् ॥
लाक्षारसारुणं रौद्रं कालान्तकयमोपमम् ।
ज्वलदग्निसमं नेत्रं सूर्य्यकोटिसमप्रभम् ॥
अङ्गदाद्यैर्महावीरैर्व्वेष्टितं रुद्ररूपिणम् ।
एवरूपं हनूमन्तं ध्यात्वा यः प्रजपेन्मनुम् ॥
लक्षजपात् प्रसन्नः स्यात् सत्यं ते कथितं मया ।
ध्यानैकमावतः पुंसां सिद्धिरेव न संशयः ॥
प्रातः स्नात्वा नदीतीरे उपविश्य कुशासने ।
प्राणायामं षडङ्गञ्च मूलेन सकलं चरेत् ॥

पुष्पाञ्जल्यष्टकं दत्त्वा ध्यात्वा रामं ससीतकम् ।
ताम्रपात्रे ततः पद्मम्ष्टपत्रं सकेशरम् ॥
रक्तचन्दनघृष्टेन लिखेत्तस्य शलाकया ।
कर्णिकायां लिखेन्मन्त्रं तत्रावाह्य कपिं प्रभुम् ॥
कर्णिकायां हनूमन्तं ध्यात्वा पाद्यादिकं ततः ।
सुग्रीवं लक्ष्मणं चैव अङ्गदं नलनीलकम् ॥
जाम्बवन्तञ्च कुमुदं केशरिणं दले दले ।
पूर्व्वादिक्रमतो देवि ! पूजयेद्गन्धचन्दनैः ॥
पवनञ्चाञ्जनाञ्चैव पूजयेद्दक्षवामतः ।
दलाग्रेषु कपिभ्योऽपि पुष्पाञ्जल्यष्टकं ततः ॥
ध्यात्वा तु मन्त्रराजं च लक्षं यावत्तु साधकः ।
लक्षान्तदिवसं प्राप्य कुर्य्याच्च पूजनं महत् ॥
एकाग्रचित्तमनसा तस्मिन् पवननन्दने ।
दिवारात्रौ जपं कुर्य्यात् यावत् सन्दर्शनं भवेत् ॥
सुदृढं साधकं मत्वा निशीथे पवनात्मजः ।
सुप्रसन्नस्ततो भूत्वा प्रयाति साधकाग्रतः ॥
यथेप्सितं वरं दत्त्वा साधकाय कपिप्रभुः ।
वरं लब्ध्वा साधकेन्द्रो विहरेदात्मनः सुखैः ॥
एतद्धि साधनं पुण्यं देवानामपि दुर्लभम् ।
तव स्नेहात् समाख्यातं भक्तासि मयि पार्व्वति ॥"

इति गारुडे हनूमत्साधनमिति तन्त्रसारः ॥*॥

"हनूमतोऽतिगुह्यन्तु लिख्यते वीरसाधनम् ।
ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय कृतनित्यक्रियो द्विजः ॥
गत्वा नदीं ततः स्नात्वा तीर्थमावाह्य चाष्टधा ।
मूलमन्त्रं ततो जप्त्वा सिञ्चेदादित्यसंख्यया ॥"

ततो वाससी परिधाय गङ्गातीरे पर्व्वते वा उपविश्य हां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः इत्यादिना कराङ्गन्यासौ कुर्य्यात् । ततः प्राणायामः । अकारादिवर्णानुच्चार्य्य वामनासापुटेन वायुं पूरयेत् पञ्चवर्गानुच्चार्य्य वायुं स्तम्भयेत् । यकारादिवर्णानुच्चार्य्य दक्षिणनासापुटेन रेचयेत् । एवं वारत्रयं कृत्वा मन्त्रवर्णैरङ्गन्यासं कृत्वा ध्यायेत् ॥ * ॥

"ध्यायेद्रणे हनूमन्तं कपिकोटिसमन्वितम् ।
धावन्तं रावणं जेतुं दृष्ट्वा सत्वरमुत्थितम् ॥
लक्ष्मणञ्च महावीरं पतितं रणभूतले ।
गुरुञ्च क्रोधमुत्पाद्य गृहीत्वा गुरुपर्व्वतम् ॥
हाहाकारैः सदर्पैश्च कम्पयन्तं जगत्त्रयम् ।
आब्रह्माण्डं समाव्याप्य कृत्वा भीमं कलेवरम् ॥"

इति ध्यात्वा षट्सहस्रं जपेत् ॥

अस्य मन्त्रः ।

"स्वबीजं पूर्व्वमुच्चार्य्य पवनञ्च ततो वदेत् ।
नन्दनञ्च ततो ङेयं ङेऽवसानेऽनलप्रिया ॥
दशार्णोऽयं मनुः प्रोक्तो नराणां सुरपादपः ॥"

ह्रौं पवननन्दनाय स्वाहा । इतिमन्त्रः । अष्टमदिवसे दिवारात्रं व्याप्य जपेत् । ततो महाभयं दत्त्वा त्रिभागशेषासु निशासु नियतमागच्छति । साधको यदि मायां तरति तदेप्सितं वरं प्राप्नोति ।

"विद्यां वापि धनं वापि राज्यं वा शत्रुनिग्रहम् ।

तत्क्षणादेव चाप्नोति सत्यं सत्यं सुनिश्चितम् ॥”
इति च तन्त्रसारः ॥

हनूः, स्त्री, (हनु+पक्षे ऊङ् ।) हनुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
“शाखासु हन्वोः कण्ठ्याश्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

हनूमान्, [त्] पु, (हनूरस्त्यस्येति । हनू+मतुप् ।) हनुमान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४७ । २७ ।
“अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना ।
जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥”)

हनूष, पु (हन्ति मानुषानिति । हन+“ऋहनिभ्यामूषन् ।” उणा० ४।७३। इति ऊषन् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हन्त, व्य, हर्षः । अनुकम्पा । (यथा, गीतायाम् । १० । १९ ।
“हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ।”)
वाक्यारम्भः । विषादः । इत्यमरः । ३ । ३ । २४३ ॥ (यथा, भ्रमराष्टके । ८ ।
“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥”)
अर्त्तिः । वादः । सम्भ्रमः । इति शब्दरत्नावली ॥ खेदः इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।
“काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥”
अन्तकल्पनम् । इत्यजयपालः ॥

हन्तकार, पु, (हन्त इत्यस्य कारः करणम् ।) अतिथिदेयतण्डुलम् । इति केचित् ॥ हन्तशब्दः । यथा । यत्तु ।
“निवीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदपः ।
कुशस्य मध्यदेशेन कृतीर्थेन उदङ्मुखः ॥”
इति लघुविष्णुक्तम् ॥
हन्तप्रयोगेण जलदानमुक्तं तत् सनकादिप्रत्येकतर्पणे । यथा । सनकस्तृप्यतां तस्मै एतदुदकं हन्त इत्यादौ । न तु पद्मपुराणीयमिलिततर्पणे । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥ अतिथये दानार्थं षोडशग्रासाः । यथा —
“पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्येदर्च्चयेद्द्विजम् ।
मनोवाक्कर्म्मभिः शान्तमागतं स्वगृहं ततः ॥
हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्ध्येत परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमग्रं स्याच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारञ्च तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥”
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे । १८ । ११३-११५ ॥
अपि च ।
“भिक्षाञ्च याचता दद्यात् परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् ।
ग्रासप्रमाणं भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम् ॥
अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ।
भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने । २९ । ३४ – ३६ ॥

हन्ता, [ऋ] त्रि, (हन्तीति । हन+तृच् ।) हननकर्त्ता । यथा, भट्टौ ५ सर्गे ।
“भवन्तं कार्त्तवीर्य्यो यो हीनसन्धिमचीकरत् ।
जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्व्वलौकिकः ॥”

हन्तु, पु, मृत्युः । रुषः । हनधातोः तुप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति केचित् ॥ (विनाशः । यथा, भागवते । ११ । ५ । ५० ।
“भूभारासुरराजन्यहन्तवे गुप्तये सताम् ।
अवतीर्णस्य निर्वृत्यै यशो लोके वितन्यते ॥”)

हन्तोक्ति, स्त्री, (हन्त इत्यस्य उक्तिः ।) अनुकम्पोक्तिः । इति केचित् ॥

हन्न, त्रि, (हद+क्त ।) कृतपुरीषोत्सर्गः । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥

हन्यमान, त्रि, (हन+कर्म्मणि शानच् ।) वर्त्तमानहननीयवस्तु । हन्धातोः कर्म्मणि शानप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—
“हन्यमानं महासैन्यं विलोक्यामर्षमुद्वहन् ।
अभ्यधावन्निशुम्भोऽथ मुख्ययासुरसेनया ॥”
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

हपुषा, स्त्री औषधद्रव्यविशेषः । तत्तु मरीचतुल्यवर्त्तुलकृष्णवर्णवस्तु । हवुष् इति ख्यातम् । इति वैद्याः ॥ होहवेर इति हिन्दीभाषा । तत् द्विविधम् । तन्मध्ये प्रथमं फलं मत्स्यसदृशविस्रगन्धम् । द्वितीयमश्वत्थफलसदृशं मत्स्यगन्धम् । तयोर्नामानि गुणाश्च ।
“हपुषा वपुषा विस्रा पराश्वत्थफला स्मृता ।
मत्स्यगन्धा प्लीहहन्त्री विषघ्नी ध्वाङ्क्षनाशिनी ॥
हपुषा दीपनी तिक्ता मृदूष्णा तुवरा गुरुः ।
पित्तोदरप्रमेहार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृत् ॥
पराप्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदो द्वयोरपि ॥”
इति भावमिश्रकृतभावप्रकाशः ॥ * ॥
अपि च ।
“हपुषा हवुषा विस्रा विस्रगन्धा विगन्धिका ।
अन्या वासी स्वल्पफला कच्छुघ्नी ध्वाङ्क्षनाशिनी ॥
प्लीहघ्नतुर्विषघ्नी च कफघ्नी चापराजिता ।
पूर्व्वा तु पञ्चनाम्नी स्यादपरा सप्तधाभिधा ॥
हपुषा कटुतिक्तोष्णा गुरुश्लेष्मबलासजित् ।
प्रदरोदरविष्टम्भशूलगुल्मार्शसां हरा ॥”
इति श्रीनरहरिपण्डितविरचितराजनिर्घण्टे शताह्वादिवर्गश्चतुर्थः ॥

हवुषा, स्त्री, हपुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हम्बा, स्त्री, गोध्वनिः । तत्पर्य्यायः । हम्बा २ रेभणम् ३ । इति जटाधरः ॥ हम्भा ४ रम्भा ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६६ । २१ ।
“क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्बारवघनस्वना ।
विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्व्वशः ॥”)

हम्भा, स्त्री, गोध्वनिः । इति हेमचन्द्रः । त्रिकाण्डशेषश्च ॥

हम्म, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) मद्दयान्तः । हम्मति । इति दुर्गादासः ॥

हय, क्लमे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-क्लमे अक०-गतौ सक० सेट् ।) हयति । क्लमो ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥

हयः, पु, (हयति गच्छतीति । हय+अच् । हिनोतीति । हि+अच् वा ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ अथ हयायुर्व्वेदः ।
धन्वन्तरिरुवाच ।
“हयायुर्व्वेदसारञ्चाश्चे हये सर्व्वार्थरक्षणम् ।
काकुदी कृष्णजिह्वश्च कृष्णास्यः कृष्णतालुकः ॥
करालो हीनदन्तश्च शृङ्गी चाधिकदन्तकः ।
एकाण्डश्चैव जाताण्डः कञ्चुकी द्विखुरी स्तनी ॥
मार्जारपादो व्याघ्राभः कुष्ठविद्रधिसन्निभः ।
यमजो वामनश्चैव मार्जारकपिलोचनः ॥
एतद्दोषो हयस्त्याज्य उत्तमोऽन्यस्तुष्कारः ।
एते दोषाश्च कथिता हयहस्त्यादिपत्तनाः ॥
मध्योऽर्द्धहस्तहीनोऽथो मुष्टिहस्तादिहीनकः ।
कनीयाञ्चार्द्धमानः स्यादर्द्धमानस्तु दीर्घतः ॥
षण्मुष्टिहीनः पञ्चोनः प्रमाणान्यास्तु दीर्घतः ।
अप्रहता ये च वाहाः क्षुद्रकर्णास्तथैव च ॥
स्वर्णनेत्रप्रभादिषु न दीनाश्चिरजीविनः ।
रेवन्तपूजनाद्धोमादृक्षा स्यात् द्विजभोजनात् ॥
लोहकं निम्बपत्राणि गुग्गुलुसर्षपा घृतम् ।
तिलस्त्वेव वचा हिङ्गु वर्त्तीयाद्राक्षिना गले ॥
आगन्तुकं दोषजन्तु व्रणं द्विविधमीरितम् ।
चिरपाकं खरं वातात् पित्तजं क्षिप्रपाकिकम् ॥
कण्डुदाहात्मकं पित्तात् सोन्मादं मन्दवेदनम् ।
घनं कफात् सन्निपातात् सर्व्वरूपं द्विदोषजम् ॥
आगन्तुकन्तु शस्त्राद्यैर्दुष्टव्रणविशोधनम् ।
दन्तीमूलं हरिद्रे द्वे चित्रका विश्वभेषजम् ॥
रसोनं सैन्धवं वापि तक्रकाञ्जिकपेषितम् ।
तिलशक्तुकपिण्डीका दधियुक्ता ससैन्धवा ॥
निम्बपत्रयुतं पिण्डं तिले शोधनरोपणम् ।
करवीरकदल्यर्कस्नुहीकुटजचित्रकैः ॥
भल्लातस्य पचेत्तैलं नाडीव्रणहरं परम् ।
पञ्चवल्कलकल्केन घृतेन च प्रलेपयेत् ॥
द्वे हरिद्रे विडङ्गानि तथा लवणपञ्चकम् ।
पटोलं निम्बपत्रञ्च वचा चित्रकमेव च ॥
पिप्पली शृङ्गवेरञ्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ।
एतत्पानं कृमिश्लेष्ममदानिलविनाशनम् ॥
निम्बपत्रं पटोलञ्च त्रिफला खदिरं तथा ।
क्वाथयित्वा ततो वाहं सृतरक्तं विचक्षणः ।
त्र्यहमेव प्रदातव्यं पानं कुष्ठोपशान्तये ॥
व्रणेषु च कुष्ठेषु तैलं सर्षपजं हितम् ।
पञ्चवल्कलतैलं वा दशमूलञ्च शोधनम् ॥
लशुनादीन् वदे कल्यान् मुक्तिपानान्तलेपतः
मातुलुङ्गरसोपेतं मांसलारसकेन वा ॥”
मांसलास्थाने मांसानामिति च पाठः ।

"रस दद्याद्रसोनस्य मन्यैर्वा तैलसंयुतैः ।
पलद्वय प्रथमेऽह्नि एकैकपलवर्द्धित' ॥
यावद्धि शान्तिपूर्णा स्यात्तन्मात्रेत्युत्तमाश्वके ।
मध्यमे चतुर्द्दश स्युरधमेऽष्टपलानि च ॥
शरन्निदाघयोर्न्नैव देयो नैव तु दापयेत् ।
तैलेन वातिके पित्ते शर्कराज्यपयोऽन्वितैः ॥
कटुतैले कफे व्योषे कफे मुद्गान् कुलत्थकान् ।
शालिषष्टिकदुग्धाशी हयोऽखिलजुगुप्सित' ॥
पक्वजम्बुनिभो हेमवर्ण श्रेष्ठश्च गुग्गुलुः ।
शरत्प्रहरणे सूर्य्ये गुग्गुलु पाययेद्धयम् ॥
भोजने पायसं दुग्ध नाडीस्तिस्रस्तनोति स' ।
विकाले भोजयेदश्व शाल्यन्न वातुले ददेत् ॥
मांसानाञ्च रसै' पित्ते मधुमुद्गरसान्यकै' ।
कफे मुद्गान् कुलत्थान् वा कटुतिक्तान् शृतान् हये ॥
व्याधिते व्याधिते श्वासे त्रिदोषादौ तु गुग्गुलुम् ।
धामैर्द्दूर्व्वा सर्व्वरोगे प्रथमेऽह्नि पल ददेत् ॥
विवर्द्धयेत् ततो वर्षमेकादिपलपञ्चकम् ।
उत्तमे स्याच्च चत्वारि त्रीणि मध्यजघन्ययो. ॥
पानेन भोजनेनैव अशीतिपलक वरे ।
मध्ये षष्टिश्चाधमेऽथ चत्वारिंशच्च भोगिषु ॥
व्रणे कुष्ठेषु खञ्जेषु त्रिफलाक्वाथसंयुतम् ।
मन्दाग्नौ शोथरोगे च गवा मूत्रेण योजयेत् ॥
वातपित्तोल्वणे व्याधौ गोक्षीरघृतसंयुतम् ।
देय कषाया पुष्ट्यर्थं माषैर्यन्नाच्च भोजनम् ॥
सुपिष्टायाः प्रदातव्य गुडूच्या' पलपञ्चकम् ।
प्रभाते घृतसंयुक्त शरद्ग्रीष्मेषु वाजिनाम् ॥
रोगघ्न पुष्टिदञ्चापि बलतेजोविवर्द्धनम् ।
तदेवाश्वाय दद्याद्वै क्षीरयुक्तमथापि वा ॥
गुडूचीकल्कयोगेन शतावर्य्यश्वगन्धयो' ।
चत्वारि त्रीणि मध्यस्य जघनस्य पलानि हि ॥
अकस्माद्द्यथवा वाहानामेकरूप यदा भवेत् ।
म्रियते च तदा क्षिप्र उपसर्ग तमादिशेत् ॥
होमाद्यैरजया विप्रभोजनैर्बलिकर्म्मणा ।
शान्त्यो ऽसर्गशान्ति. स्याद्धरीतक्यादिकल्पतः ॥
हरीतकी मगामूत्रा तैलेन लवणान्विता ।
आदौ पञ्च तत' पञ्चवृद्धया पूर्णा शतावधि ।
उत्तमाश्वे शत प्रोक्तमशीति. षष्टिरन्तरे ॥*॥
गजायुर्व्वेदमाख्यास्ये उक्ता' कल्पा गजे हिता' ।
गजे चतुर्गुणा मात्रा ताभिर्गजरुगर्द्दनम् ॥
गजोपसर्गव्याधीना शमन शान्तिकर्म्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिलां ददेत् ॥
दन्तिदन्तद्वये माला विबध्नीयादुपोषित' ।
ऋ·वण मन्त्रिता वेद्यो वचासिद्धार्थकामले ॥
सूर्य्याद्या शिवदुर्गाश्रीर्विष्णुता रक्षसा गण' ।
बलि दद्याच्च भूतेभ्यः स्नापयेच्च चतुर्घटै' ॥
भोजन मन्त्रितं दद्यात् भस्मनोऽङ्गनयेद्गजम् ।
भूती रक्षा शुभा मेध्या वारुणी रक्षसा सदा ॥
त्रिफला पञ्चकोले च दशमूल विडङ्गकम् ।
शतावरी गुडूची च निम्बवासककिंशुकाः ॥
गजरोगविनाशाय प्रोक्तः कल्क कषायकः ।
आयुर्व्वेदो गजाश्वानामुक्तः संक्षेपसारत' ॥"

इति गारुडे हयायुर्व्वेदः २०७ अध्यायः ॥

युक्तिकल्पतरूक्तहयपरीक्षा घोटकशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ हये वर्णनीयानि यथा । वेगः १ औन्नत्यम् २ तेजः ३ सल्लक्षणस्थितिः ४ खुरोत्खातरज ५ रूपम् ६ जातिः ७ गतिविचित्रता ८ । इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ हयशकुन' ।

"हेषारव मुञ्चति वामतो य'
सुखक्षितिर्दक्षिणपादघातैः ।
कण्डूयते दक्षिणमङ्गभाग
तुङ्ग तुरङ्ग म पद ददाति ॥"

इति वसन्तराजे हयशकुन. १३ वर्ग' ॥

हयकातरा, स्त्री, (हयः कातरो यस्या' ।) अश्वकातराहृक्षः । घोडकाथरा इति हिन्दी भाषा ॥

हयकातरिका, स्त्री, (हयकातरा एव । स्वार्थे कन् । टाप् अत इत्वम् ।) अश्वकातराहृक्ष । घोडकाथरा इति हिन्दी भाषा । यथा,—

"कातरा हयपर्य्यायैः कातरान्तैः प्रकीर्त्तिताः ।
अश्वकातरिका तिक्ता वातघ्नी दीपनी परा ॥"

इति राजनिर्घण्ट ॥

हयगन्ध, क्ली, (हयस्येव गन्धो यस्य ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्ट. ॥ (विवरणमस्य काचलवणशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हयगन्धा, स्त्री, (हयस्येव गन्धो यस्या ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया ।
वराहकर्णी वरदा बलदा कुष्ठगन्धिनी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अजमोदा । इति राजनिर्घण्ट' ॥

हयग्रीव, पुं (हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य ।) मधुकटभहृतवेदोद्धारार्थं विष्णोरवतारविशेष. । तस्य रूपं यथा,—

"सुनासिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।
कृत्वा हयशिरः शुभ्र वेदानामालय प्रभुः ॥
तस्य मूर्द्धा समभवत् द्यौ. सनक्षत्रतारका ।
केशाश्चास्याभवद्दीर्घा रवेरंशुसमप्रभा ॥
कर्णावाकाशपातालौ ललाट भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती श्रोण्यौ भ्रुवावास्तां महोदधी ॥
चक्षुषी सोमसूर्य्यौ ते नासा सन्ध्या पुन स्मृता ।
प्रणवस्त्वथ संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्म्मिता ॥
दन्ताश्च पितरो राजन् सोमपा इति विश्रुताः ।
गोलोको ब्रह्मलोकश्च ओष्ठावास्तां महात्मन ॥
ग्रीवा चास्याभवद्राजन् कालरात्रिर्गुणोत्तरा ।
एतद्धयशिर. कृत्वा नानामूर्त्तिभिरावृतम् ॥"

इति महाभारतम् ॥*॥

(हयग्रीवदैत्यवधार्थमेव भगवान् हयग्रीवमूर्त्तिरभवत् । इति देवीभागवतमतम् ॥ अस्य विवरणन्तु तत्रैव १ स्कन्धे ५ अध्याये द्रष्टव्यम् ।) विष्णुवध्यदैत्यविशेष' । इति हेमचन्द्रः ॥ स च कल्पान्ते ब्रह्मणि प्रसुप्ते वेद हृतवान् । तद्वेदोद्धारणार्थं विष्णुना मत्स्यावतारेण स हतः । इति केचित् ॥ * ॥ अपि च ।

"वृद्धगङ्गाजलस्यान्तस्तीरे ब्रह्मसुतस्य च ।
विश्वनाथाह्वयो देवः शिवलिङ्गसमन्वितः ।
विश्वदेवो महादेवो योनिमण्डलरूपिणी ॥
हयग्रीवेण युयुधे तत्र देवो जगत्पतिः ।
हयग्रीव यत्र हत्वा मणिकूटं तथागमत् ॥"

इति कालिकापुराणे ८२ अध्याय ॥

हयग्रीवहा, [न्] पुं, (हयग्रीव हन्तीति । हन् + क्विप् ।) विष्णु' । इति हेमचन्द्र ॥

हयग्रीवा, स्त्री, दुर्गा । यथा,—

"नारसिंही हयग्रीवा हिरण्याक्षविनाशिनी ।"

इति तस्याः सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

हयङ्कष', पु, (हय उच्चैःश्रवसं कषतीति । कष + खच् ।) मातलि. । स तु इन्द्रसारथिः । इति त्रिकाण्डशेष ॥

हयन, क्ली, (हयति गच्छत्यनेनेति । हय + ल्युट् ।) कर्णीरथः । इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तर इयनम् । इति तट्टीकाया भरतः ॥

हयपुच्छी, स्त्री, (हयस्य पुच्छमिव आकृतिर्यस्या. । ङीष् ।) माषपर्णी । इत्यमरः । २ । ४।१३८ ॥

हयप्रियः, पु, (हयस्य प्रियः ।) यवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यवशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

हयप्रिया, स्त्री, (हयस्य प्रिया ।) अश्वगन्धा । खर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्ट ॥

हयमार', पु, (हय मारयतीति । मृ + णिच् + अण् ।) करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हयमारक, पु, (हय मारयतीति । मृ + णिच् । ण्वुल् ।) करवीरवृक्षः । इत्यमरः । २।४।७६ ॥

हयमारण., पु, (हय मारयतीति । मृ + णिच् + ल्यु ।) अश्वत्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हयवाहन, पु, (हयो वाहनमस्य ।) रेवन्त । स तु सूर्य्यपुत्त्र । इति हेमचन्द्रः ॥ कुबेर' । इति केचित् ॥

हयवाहनशङ्कर', पु, रक्तकाञ्चनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हयशाला, स्त्री, (हयस्य शाला ।) अश्वालयः । यथा, मात्स्ये । २१७ । १९—२३ ।

"गवा स्थान तथैवात्र तुरगाणान्तथैव च ।
उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरगाणा विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखा वाथ परिशिष्टास्तु गर्हिता' ।
तुरगास्तु तथा धार्य्याः प्रदीपैः सर्व्वरात्रिकैः ॥
कुक्कुटा वानराश्चैव मर्कटाश्च नराधिप ! ।
धारयेदश्वशालाया सवत्सा धेनुमेव च ।
अजाश्च धार्य्या यत्नेन तुरगाणा हितैषिणा ॥
गोगजाश्वादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमम् ।
अस्त गते न कुर्व्वीत देवदेवे दिवाकरे ॥"

हयशीर्ष', पु, (हयस्य शीर्ष शीर्षं यस्य ।) विष्णु । यथा,—

"ततो जगाम हृष्टोऽब्धौ द्रष्टु वाजिमुख प्रभुम् ।

तत्र देवह्रदे स्नात्वा तर्पयित्वा पितृन् सुरान्।
सम्पूज्य हयशीर्षञ्च जगाम गजसाह्वयम् ॥"
इति वामनपुराणे ७१ अध्यायः ॥

हया, स्त्री, (हयस्तद्गन्धोऽस्त्यस्या इति। अच्। टाप्।) अश्वगन्धा। इति राजनिर्घण्टः ॥

हयाध्यक्षः, पुं, (हयस्य अध्यक्षः।) अश्वाध्यक्षः। तस्य लक्षणं यथा,—
"हयशिक्षाविधानज्ञस्तच्चिकित्सितपारगः।
अश्वाध्यक्षो महीभर्त्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥"
इति मात्स्ये। २१५। २७ ॥

हयानन्दः, पुं, (हयस्य आनन्दो यस्मात्।) मुद्गः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य मुद्गशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

हयायुर्वेदः, पुं, (हयस्य आयुर्वेदः। घोटकचिकित्साशास्त्रविशेषः। तच्छास्त्रं हयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हयारिः, पुं, (हयस्य अरिः।) करवीरः। इति रत्नमाला ॥

हयाशना, स्त्री, (हयानामशनं यस्याः।) शल्लकीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

हयी, स्त्री, (हयस्य स्त्री। हय+ङीप्।) घोटकी। इति जटाधरः ॥

हयेष्टः, पुं, (हयानामिष्टः।) यवः। इति राजनिर्घण्टः ॥

हयोत्तमः, पुं, (हयेषु उत्तमः।) कुलीनाश्वः। तत्पर्य्यायः। वाताश्वः २ जात्यः ३ आजानेयः ४। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरः, पुं, (हरति पापानीति। हृ+अच्।) शिवः। इत्यमरः। १। १। ३१ ॥ (यथा, रघुः। ४। ३२।
"स सेना महतीं कर्षन् पूर्ब्बसागरगामिनीम्।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥")
अग्निः। गर्द्दभः। इति केचित् ॥ हरणम्। स्वाङ्कशास्त्रम् ॥ त्रि, हरणकर्त्ता। (यथा, भागवते। ३। १८। ११।
'एते वयं न्यासहरा रसौकसां
गतह्रियो गदया द्राविताः स्त ॥')

हरकः, पुं, (हर एव। स्वार्थे कन्।) शिवः। चौरः। इति केचित् ॥ हरणकर्त्तरि, त्रि ॥

हरगौरी, स्त्री, (हरेण सह गौरी।) अर्द्धनारीश्वरमूर्त्तिः। यथा —
देव्युवाच।
"यथा तवाहं सततं छायेवानुगता हर।
भवेयं साहचर्य्येण तथा मां कर्त्तुमर्हसि ॥
सर्व्वगात्रेण संस्पर्शं नित्यालिङ्गनविभ्रमम्।
अहमिच्छामि भवतस्तत्त्वं चेत् कर्त्तुमर्हसि ॥
श्रीभगवानुवाच।
नाचरं तन्मह्यमपि यत्त्वमिच्छसि भाविनि।
तत्रोपायमहं वक्ष्ये यदि शक्नोषि तत् कुरु ॥
अर्द्धं मम शरीरस्य गृहाण त्वं मनोहरे।
अर्द्धं भवतु मे नारी तवैवार्द्धं पुमानिति ॥
यदि त्वं न हि शक्नोषि हर्त्तुं तत्त्वं मदीप्सितम्।
तदाहं ते हरिष्यामि शरीरार्द्धं वरानने ॥
तवैवार्द्धं तथा नारी अर्द्धं भवतु पूरुषः।
विद्यते तव शक्तिर्मे त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥
श्रीदेव्युवाच।
"तवैवाहं हरिष्यामि शरीरार्द्धं वृषध्वज।
किन्त्वहं त्वेकमिच्छामि यत्त्वं हर इच्छसि ॥
तथाहमर्द्धं भवतो हृत्वा तिष्ठामि तावता।
त्यजाम्यहं यदा तेऽर्द्धं सम्पूर्णं स्यात्तदा हयम् ॥
इत्यर्द्धभागहरणं भवेद्यदि यथेप्सितम्।
तदैवाहं तदा शम्भोः शरीरार्द्धं हराम्यहम् ॥"
ईश्वर उवाच।
एवमस्तु भवेन्नित्यं यथा त्वं कर्त्तुमिच्छसि।
शरीरार्द्धस्य हरणं भूयात्तव यथेप्सितम् ॥
श्रीऔर्व्व उवाच।
अथ गौरी तदा पूर्ब्बमनुभूतं तव स्थितौ।
योगनिद्रास्वरूपं तदात्मानोऽचिन्तयच्छिया ॥
हरं प्रणम्य प्रथमं ब्रह्माणञ्च ततः परम्।
ततस्त्रिजगतामीशं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥
चिन्तयित्वा तथा तेषामेकता सा जगन्मयी।
आत्मानं योगनिद्राञ्च चिन्तयित्वा मनस्विनी ॥
दक्षिणे स्वशरीरस्य भागार्द्धं प्रशमकृत।
शरीरस्य तथा वाममतिप्रेम्णा निजं हरे ॥
हरोऽपि स्वशरीरार्द्धं गौरीकाये तदा स्वयम्।
प्रेम्णानिवेशयत्तस्याश्चिकीर्षुः प्रियमद्भुतम् ॥
अथ स्थित्वा तदा भर्गः कान्त्या सह चिरं तदा।
परित्यज्य शरीरार्द्धं पृथगेव बभौ रुचा ॥
कान्ती भूत्वा स्वर्णगौरी शरीरार्द्धन्तु शाङ्करम्।
प्राप्य मोदात्तदात्मानं सन्तुष्टा च जगन्मयी ॥
एवं यदा शरीरार्द्धमादाय परमेश्वरी।
हरस्य तिष्ठति तदा राजतेऽतीवशोभना ॥
अर्द्धं धम्मिल्लसंयुक्तं जटाजूटार्द्धयोजितम्।
एकस्मिन् श्रवणे भोगी भोगि जाम्बूनदाचितम्।
कुण्डलं श्रवणेऽन्यस्मिन् शीर्षे तस्या व्यराजत ॥
अर्द्धं मृगाक्षि चास्यार्द्धं वृषभाक्षि व्यराजत।
अर्द्धं स्थूलनसं चारु तिलपुष्पनसं परम् ॥
दीर्घश्मश्रु तथैवार्द्धमर्द्धं श्मश्रुविवर्ज्जितम्।
आरक्तचारुदशनं रक्तौघसेकतस्तथा ॥
अपरं शुक्लविपुलदीर्घाकृति रदं परम्।
अर्द्धं नीलगलश्चार्द्धमपरं हारसंयुतम् ॥
अर्द्धं कङ्कणकेयूरयुक्तबाहु तथापरम्।
नागकेयूरसंयुक्तस्थूलबाहु निरूर्म्मिकम् ॥
अर्द्धं विषायतभुजं करिहस्तभुजं परम्।
एकश्च सोर्म्मिका शाखा करस्यान्यत्र तां विना ॥
एकस्तनन्तु हृदयं रोमावल्यर्द्धसंयुतम्।
रम्भास्तम्भसमानोरु सुपार्ष्णि मृदुपादकम् ॥
एकं तथापरं स्थूलसंहतोरु पदाम्बुजम्।
एकस्यारु मृदु स्थूलजघनं सुमनोहरम् ॥
तथापरं दृढकटि संहतोर्द्धपदाम्बुजम्।
एकं वैयाघ्रचर्म्मोपयुक्तं भूतिविलेपनम् ॥
अपरं मृदुकौषेयवसनं चन्दनोक्षितम्।
एवमर्द्धं तथा जातं योषिल्लक्षणसंयुतम् ॥
अपरं बलवद्भूरि सुदृढं पुरुषाकृति
एवमर्द्धं स्मररिपोर्ज्जहार गिरिजा सती ॥
हिताय सर्व्वजगतां कामाख्या कालिकोत्तमा
तस्याः शरीरं राजेन्द्र हरतन्वर्द्धसंयुतम्।
येनोपमेयं तस्यास्ति मार्गितं भुवनत्रये ॥
सन्तानः पारिजातो वा एकान्तविपदस्तरुः।
अमोघया तथा वन्ध्यौ तौ चापि ययतुर्नहि ॥
बहुधा च पृथक्त्वेन तौ रेमाते नरेश्वर।
अर्द्धनारीश्वरौ भूत्वा स तु रेमे कदाचन ॥
इति यद्यपि भूतेशः स्वयं शक्नोति कालिकाम्
गौरीं कर्त्तुं तदा सर्व्वभूतकारणकारणः ॥
तथापि तां गिरिसुतां संयोज्य विविधैः पुरा
तपस्ययोजयद्देव क्रियोपायैरनेकशः ॥
तपोनिर्धूतसर्व्वाङ्गीं पश्चाद्गौरीमथाकरोत्।
अर्द्धञ्च प्रददौ तस्यै शरीरस्य महेश्वरः ॥
नैवास्य तत्त्वं जानन्ति शक्राद्याः सकलाः सुराः।
शरीरार्द्धप्रदानस्य तपसो योजनस्य च ॥
एतस्य तत्त्वं जानन्ति महात्मानो महाबलाः।
नन्दी भृङ्गी महाकालो वेतालो भैरवस्तथा।
अङ्गभूता महेशस्य वीतभीतास्तपोधनाः ॥
ये मानुषशरीरेण प्रापिरे तपसो बलात्।
गणानामाधिपत्यन्तु ते जानन्ति हरं परम् ॥
एवं सदा त्वया योज्या सानुगा नृपसत्तम।
वनिता सत्क्रियोपायैस्ततो भद्रमवाप्स्यसि ॥
य इदं शृणुयान्नित्यमद्भुतं पुण्यदायकम्।
शिवयोः प्रीतिकरणं शरीरार्द्धग्रहं तथा ॥
गौरीत्वापादनञ्चैव कालिकायाः शुभावहम्।
न तस्य विघ्ना जायन्ते स च पुण्यतमो मतः।
दीर्घायुः स सुखी भूयात् पुत्त्रपौत्त्रसमन्वितः ॥
सततं परिस्मृण्वानः शिवयोश्चरितं महत्।
शिवलोकमवाप्नोति सुचिरं शिववल्लभः ॥'
इति श्रीकालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥

हरचूडामणिः, पुं, (हरस्य चूडामणिः शिरोभूषणमिव।) चन्द्रः। इति भूरिप्रयोगः ॥ शिवशिरोरत्नञ्च ॥

हरणं, क्ली, (ह्रियते इति। हृ+ल्युट्।) यौतकादिदेयद्रव्यम्। (यथा, रघुः। ७। २।
"सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः
प्रास्थापयत् राघवमन्वगाच्च ॥")
तत्पर्य्यायः। दायः २। इत्यमरः। २। ८। २८ ॥ यौतकं आदिना उपनयनभिक्षाप्रसादादि च यत् देयं तत् दायहरणपदवाच्यं कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यत् द्रव्यं दीयते तत्र दायादिद्वयमित्यर्थः। युतकं योनिसम्बन्धस्तत्र भवमिति ष्णे यौतकं युतयोर्वधूवरयोरिदमिति वा कश्चित् यौतकं यौतुकं सुकारमध्यमपि। यौतकं यौतुकञ्च तत् इति वाचस्पतिः। दीयते दायः, कर्म्मणि घञ्। सुदायः दीयते सुदायः इति पाठः इत्यन्ये। ह्रियते हरणं कर्म्मणि अनट्। इति भरतः ॥

कुरुचेत्रेण कि तस्य कि काश्या पुष्करेण च ।
जिह्वाग्रे वर्त्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
विश्रुतानि बहून्येव तीर्थानि बहुधा न च ।
कोट्यंशेनापि तुल्यानि नामकीर्त्तनतो हरेः ॥
इष्टापूर्त्तानि कर्म्माणि सुबहूनि कृतान्यपि ।
भवहेतूनि तान्येव हरेर्नाम तु मुक्तिदम् ॥
परिहासेऽपि हासाद्यैर्विष्णोर्गृह्णन्ति नाम ये ।
कृतार्थास्तेऽपि मनुजास्तेभ्योऽपीह नमो नम ॥
स्त्री शूद्रः पुरुषो वापि ये चान्ये पापयोनयः ।
कीर्त्तयन्ति हरिं भक्त्या तेभ्योऽपीह नमो नमः ॥
न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा ।
नोच्छिष्टादौ निषेधश्च नामलुब्धस्य श्रीहरेः ॥
चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्व्वत्र कीर्त्तयेत् ।
नाशौच कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥
न कालशौचनियमा न देशाशौचनिर्णयः ।
हरेः सङ्कीर्त्तनादेव नाम्नो नारद मुच्यते ॥
स्नाने कालोऽस्ति दाने च कालोऽस्ति जप-
यज्ञयोः ।
कृष्णसङ्कीर्त्तने कालो नास्त्यत्र पृथिवीतले ॥
कि साङ्ख्ययोगैः किं यज्ञैस्तपोभि. किं करिष्यति ।
चेन्मुक्तिमिच्छेद्भक्तिञ्च कुर्य्याद्गोविन्दकीर्त्तनम् ॥
परदाररत पापो परहिंसापकारकः ।
मुक्तिमायाति सशुद्धो हरेर्नामानुकीर्त्तनात् ॥
कृष्णनामधनः कृष्णनामग्राही सदा नरः ।
तत्त्वत. कृष्णमाप्नोति कृष्णनामजनप्रियः ॥
हित्वा गोविन्दनामानि सर्व्वकर्म्म करोति यः ।
बन्धाय तस्य तत् कर्म्म न मोक्षाय तु नारद ! ॥
सर्व्वकर्म्म परित्यज्य हरिनाम स्मरेत् सदा ।
यस्तस्य कर्म्मसिद्धि' स्यात् कृष्णनामप्रसङ्गतः ॥
कामास्त्यक्त्वा मनोभोगान् विषयाश्च चरन्ति ये ।
तेषा दद्यात् परा भक्तिं हरिनामपरायण. ॥
हरिनामरतो भूत्वा सर्व्वकर्म्म परित्यजेत् ।
स सर्व्वपापान् मुक्तो य पद्म' हित्वोदक यथा ।
कृष्णनामैव यच्चित्तं देवर्षे तस्य कर्म्म च ।
स लोकान् सकलान् जित्वा ? त्वत कृष्ण-
माप्नुयान् ॥
हरिनाम सदा गीत्वा विचरन्ति महीतले ।
न प्राप्नुवन्ति तद्भाग्य देवा इन्द्रादयोऽपरे ॥
श्रद्धया हेलया ये तु हरिनाम सुमङ्गलम् ।
गायन्त्येकान्तिनश्चित्तेऽच्युतस्तिष्ठति सन्ततम् ॥
एकान्तिन कृष्णनामाश्रया ये च हरे प्रिया ।
यदि स्युरन्त्यजा वेदपारगा न तथा मुने ! ॥
कृष्णनामानि गायन्ति तस्य सेवादिकर्म्म च ।
सदा कुर्व्वन्ति ये विप्र ! तेभ्यो नित्य नमो नम ॥
स्तेयो गुर्व्वङ्गनागामी ब्रह्मघ्नो मद्यप खल. ।
तत्पापेभ्य म मुक्तोऽङ्ग श्रीहरेर्नाम यत्तप' ॥
पूर्व्वजन्मपरित्यक्तो ह्यासक्त कृष्णनामसु ।
यथात्मा भौतिकाद्देहात् स मुक्त. सर्व्वपातकात् ।
हरिनाम व्रत यस्य हरिनाम च यत्तप. ।
स्वय भवार्णवात् त्राता गोविन्दो मुनिपुङ्गव ! ॥
श्रद्धयाविरत कृष्णनामगानरतो जन ।
कुर्य्यात् सदैव सर्व्वत्र तच्चिन्ता कृपयाच्युत ॥

मात्सर्य्यलोभमोहैश्च कामक्रोधमदैर्युतः ।
सर्व्वापहारो तन्मुक्त कृष्णनामैव यत्तपः ॥
सर्व्वदोषयुतो विप्र व्याप्तश्चाशेषपातकै. ।
मुक्तः स वृजिनादस्मात् कृष्णनामैव यत्तपः ॥
स्वधर्म्मवर्ज्जितः पापो जीवद्रोही च हिंसकः ।
स मुक्तः सर्व्वपापेभ्य कृष्णनामैव यत्तपः ॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्राः सङ्करान्त्यजजारजा ।
कानीना गोलकाश्चैव पितुर्जाताश्च चेत्रजाः ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
यद्येते पापिनो विप्र ! महापातकिनोऽपि वा ॥
उपपातकिनश्चातिपापिनो ह्यनुपापिन' ।
भ्रष्टाचाराश्च पापघ्ना: स्वस्वधर्म्मविवर्ज्जिता:
जीवहत्यारता व्रात्या निन्दकाश्चाजितेन्द्रिया ।
पश्चाज्ज्ञानसमुत्पन्ना गुरोः कृष्णप्रसादतः ॥
ततस्तु यावज्जीवन्ति हरिनामपरायणाः ।
मुक्तास्तेऽखिलपापेभ्यः पूर्व्वजेभ्यो हि नारद ! ॥
नामादेश रटन्तस्तु श्रीहरेः स्मृतिपूर्व्वकम् ।
सहकृय यम जित्वा पर गोविन्दमाप्नुयु ॥
गृहान्धकूपपतिताः सर्व्वदोषैस्तु सम्प्लुताः ।
ससारवासनालिप्ताः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृता' ॥
मुक्तास्ते सर्व्वतस्तस्मादुच्चरन्तो हरेर्द्विज ।
मृत्योर्म्महद्भये नाम यान्ति गोविन्दमव्ययम् ॥
हरिनामानि तिष्ठन्ति यन्ति वक्त्राणि प्राणिनाम् ।
भवन्ति कर्म्मसम्बद्धा लोका नरकगामिनः ॥
विसृज्य कृष्णनामानि कर्म्ममार्गरता नरा. ।
पुनर्जन्म पुनर्म्मृत्यु भ्रमन्त. स्युस्ततस्तत. ॥
कृष्णनामानि गायन्ति कुर्व्वन्ति तस्य सेवनम् ।
ते यान्ति वासुदेवस्य स्थान परममव्ययम् ॥
वर्णाश्रमस्थिता विप्र ! हरिनामपरायणा. ।
तेषा वक्तु न शक्नोमि महिमानमह यदि ॥
हित्वा गोविन्दनामानि कर्म्माशेष करोति यः ।
पथमप्राप्य कृष्णस्य भ्रमते कर्म्मवर्त्मनि ॥
मायामोहितचित्तेन पापिष्ठास्ते नराधमाः ।
त्यक्त्वा कृष्णस्य नामानि भ्रमन्ते सर्व्वयोनिषु ॥
यदृच्छयाथवा नाम शिक्षया यः स्मरेद्धरेः ।
सर्व्वाघमुक्तो देवर्षे ! सतत कृष्णनामतः ॥
येन तेन प्रकारेण मुकुन्दनामजल्पकः ।
घोराम्बवार्णवात् पूतो मुक्त. स कृष्णनामतः ।
नामाङ्कित जन दृष्ट्वा यस्य श्रद्धा भवेद्धरेः ॥
स याति वैष्णव धाम परम कृष्णनामतः ॥
दृष्ट्वा प्रमाण कुर्व्वन्ति हरेर्नामाश्रय जनम् ।
सकलादहमो मुक्ता मानवा' साधुवञ्जना' ॥
कृष्णनाम सदा नीत्वा विचरेत् कृष्णसन्निधौ ।
तथ्य वदामि ते विप्र ! क्रीतस्तस्य जनार्द्दन' ॥
नीत्वा करोति नामानि श्रीहरे करतालिकाम् ।
विक्रीतोऽहमृत तस्य वदामि तव नारद ! ॥
एकान्ता नाम नीत्वा तु सन्निधौ नर्त्तयेद्धरे ।
सत्य तस्य हरि. क्रीतो देवतानाञ्च का कथा ॥
ये भावगद्गदा भूत्वा रुदन्त्यच्युतसन्निधौ ।
तेषा कृष्ण परिक्रीतो ब्रह्मादीनाञ्च का कथा ॥
ये पतन्त्यवनौ गीत्वा हरेर्नामानि गद्गदा' ।
भावेन तेषा गोविन्द. क्रीतो नारद ! नान्यथा ॥

जन्मना ये न गृह्णन्ति कृष्णदीक्षां सतो गुरोः
तेषा न दर्शन कार्य्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कदाचित् यो न गृह्णाति कृष्णनाम भवामृतम् ।
मृत' श्वखरकोलाना स तु योनिषु जायते ॥
देवर्षे ! हरिनामानि भवनिस्तारहेतुनि ।
न गृह्णीयात्तु यो मोहान्मृते स्यात्तदधोगतिः ॥
गुणकर्म्माणि नामानि न गृह्णाति च यो हरे' ।
दर्शनस्पर्शने चैव ध्रुव तस्य विवर्जयेत् ॥
मनुष्यजन्म संप्राप्य न नामग्रहणं हरेः ।
कुर्य्यात् कदापि स्वप्ने वा ह्यदृश्य' स नराधम ॥
ध्यान सत्ययुगे विष्णोः त्रेतायां यज्ञसाधनम् ।
अर्च्चन द्वापरयुगे हरिनाम कलौ मुने ॥
ध्यान तपः सत्ययुगे त्रेतायां यज्ञकर्म्म च ।
द्वापरे पूजन दान हरेर्नाम कलौ युगे ॥
कलौ भवार्णवोत्तीर्णो मानवो मुनिपुङ्गव ! ।
वर्त्तते यस्य जिह्वाग्रे हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
सर्व्वलोको जितस्तेन कृष्ण. प्रात: सनातन' ।
सकृदुच्चारित येन हरेर्नाम चिदात्मकम् ॥
फल नास्य क्षमो वक्तु सहस्रवदनो विधिः ।
जित तेन जितं तेन जित तेनेति निश्चितम् ।
वर्त्तते यस्य जिह्वाग्रे हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
सत्य कलियुगे विप्र ! श्रीहरेर्नाम मङ्गलम् ।
परं स्वस्त्ययन नृणा नास्त्येव गतिरन्यथा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीकृष्णनाममाहात्म्ये ९८ अध्यायः ॥*॥ कलौ दशसहस्रवर्षपर्य्यन्त पृथिव्या तस्यावस्थितिर्यथा,—
"शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्ज्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्द्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरे. पदम् ॥
वैष्णवाश्च पुराणानि शङ्खानि श्राद्धतर्पणम् ।
वेदोक्तानि च कर्म्माणि ययुस्तैः सार्द्धमेव च ॥
हरिपूजा हरेर्नाम तत्कीर्त्तिगुणकीर्त्तनम् ।
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि ययुस्ते. सार्द्धमेव च ॥
सत्त्वञ्च धर्म्मः सत्यञ्च वेदाश्च ग्रामदेवता ।
व्रत तपश्चानशन ययुस्ते. सार्द्धमेव च ॥
वामाचाररता. सर्व्वे मिथ्या कापट्यमेव च ।
तुलसीवर्ज्जिता पूजा भविष्यन्ति ततः परम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ७ । १२—१६ ॥
तस्य स्वरूप यथा,—

गर्ग उवाच ।

"अये नन्द प्रवक्ष्यामि वचन ते सुखावहम् ।
प्रस्थापितोऽहं वसुना येन तत् श्रूयतामिति ॥
वसुना सूतिकागारे शिशुः प्रत्यर्पणीकृत ।
पुत्त्रोऽय वसुदेवस्य ज्येष्ठस्य तस्य च ध्रुवम् ॥
कन्या ते च येन नीता मथुरा कंसभीरुणा ।
अस्यान्नप्राशनायाह नामानुकरणाय च ॥
गूढेण प्रेषितस्तेन तस्य याग कुरु व्रज ॥
पूर्णब्रह्मस्वरूपोऽय शिशुस्ते मायया सन्नृप ।
आगत्य भारहरण कर्त्ता धात्रा च सेवित ॥
गोलोकनाथो भगवान् श्रीकृष्णो राधिकापति ।
नारायणो यो वैकुण्ठे कमलाकान्त एव च ॥
श्वेतद्वीपनिवासी य पाता विष्णुश्च सोऽप्यज ।
कपिलोऽन्ये तदंशाश्च नरनारायणावृषी ॥

गोष्पदं हि खुर ज्ञेय तदा द्वाङ्गुलमानत: ।
त्रिकोणाधस्तु निर्द्दिष्टमथवा कलसो यथा ॥
श्रीनारद उवाच ।
न श्रुत न च दृष्टञ्च चिह्नमेतन्ममोदितम् ।
रूप वै तद्दश ब्रह्मन् वद त्व साम्प्रत मम ॥
श्रीब्रह्मोवाच ।
पताका च ध्वजा प्रोक्ता प्रान्ते त्रैलोक्यकाशय: ।
पद्मं वै बाह्यपत्रञ्च ज्ञातव्य श्रुतिनोदितम् ॥
मध्य खण्ड इति प्रोक्तं दृष्ट वै गोत्रभित्करे ।
सहस्रार समाख्यात कचिद्वेदविदो विदु' ॥
अङ्कुशो नागशिक्षार्थ निर्म्मित यच्चि पुत्रक ।
तादृश तन्नवेच्चिह्न विज्ञेय वैष्णवैर्नरै. ॥
यवोऽप्यङ्गुष्ठमूलेषु कथितो मुनिभिर्ध्रुवम् ।
आतपत्र नृपच्छत्राकारं वत्स सुशोभनम् ॥
चक्र सुदर्शनाकार यच्चिह्न तन्मनोहरम् ।
वासुदेवकरे यद्वत् मुनिभि परिकीर्त्तितम् ॥
विवाहादौ च माङ्गल्ये पुत्रे जाते तथैव च ।
स्त्रीभिश्चैव सदा कार्य्यं स्वस्तिकञ्च तदुच्यते ॥
रेखाश्चतस्र' सख्यातास्तिर्य्यगूर्द्ध्वा यदोच्छिता ।
पल्लवेन च सयुक्तमष्टकोण तदुच्यते ॥
दण्डाकारोर्द्ध्व रेखा स्यात् न वक्रा दृश्यते यदा ।
मध्यमाङ्गुष्ठमानेन कथिता मुनिभि किल ॥
दशभिश्चिह्नितै' पाद वन्द्य पूज्यश्च सर्व्वदा ।
चिह्नान्येतानि भो विप्र दक्षिणे चरणे विभो: ।
स श्रीकृष्ण इति ज्ञेयो बुद्धिमद्भिर्नरोत्तमै ॥*॥
यद्रूपाणि च चिह्नानि वामपादे च तत् शृणु ॥
इन्द्रचाप धनुर्व्विद्यात् द्वयङ्गुलञ्च चतुर्गुणम् ।
मौर्व्वीसंयुक्तवक्र चेत्तदाहुर्मुनयो ध्रुवम् ॥
त्रिकोणन्तु त्रिरेखाख्य शकटाकारक यदा ।
तदा वै तत्त्रिकोणाख्य चिह्नन्तु मुनिनोदितम् ॥
कलसो वर्त्तुलाकारो ग्रीवया सहितो यदा ।
दृश्यते तादृश पुत्र चिह्नित सकलाधिकम् ॥
द्वितीयाया यथा चन्द्रो दृश्यते चाम्बरे क्वचित् ।
तदर्द्ध चन्द्र विज्ञेय श्रुतौ च प्रतिपादितम् ॥
अम्बर बिन्दुरित्येव द्विरेखासुसमन्वितम् ।
वर्त्तुलञ्च सदा दृष्ट श्रीकृष्णे परमात्मनि ।
मत्स्याकारो भवेद्यत्र तच्चिह्न मत्स्यसञ्ज्ञकम् ।
जम्बूफलसमाकार जम्बूचिह्न विदुर्बुधा' ॥
एतच्चिह्नं समाख्यातमूनविंशतिसंख्यकम् ।
पादयोरुभयोराहु कृष्णस्य मुनयोऽनघा' ॥०॥
एव वृन्दावनेश्वर्य्या' पादयोर्म्मुनिसत्तम ।।
ऊनविंशतिचिह्नानि कथयामीह तत् शृणु ॥
दक्षिणे नव चिह्नानि राधाया दश वामत' ।
भेदोऽय कथितो विप्र कृष्णस्यार्द्धाङ्गरूपिणी ॥
एतानि पदचिह्नानि दृष्टानि च श्रुतानि च ।
त्वदग्रे कथितान्येव पुन कि कथयाम्यहम् ॥
नारद उवाच ।
चिह्नान्येतानि भो ब्रह्मन् किं कर्त्तव्यानि वैष्णवै ।
कथयस्व हि सर्व्वज्ञ युगयो पादयोर्म्मम ॥
ब्रह्मोवाच ।
सौवर्ण्ण राजत वापि पाषाणं काष्ठजादिकम् ।
युगल युगल पादं कृत्वा चिह्नैश्च चिह्नितम् ॥

स्वगात्रे विधयात्तानि पदचिह्नानि वैष्णव: ।
नाभेरूर्द्ध्वं मुनि: कृत्वा वत्स वृन्दावनेशयो' ॥
अथवा चिह्नितं पाद कृत्वा भागवतोत्तम ।।
पूजामारभते तावत् यावज्जीवति नारद ।,॥
पूजितो देवदेवेश: फलं भवति देहिनाम् ।
तथा तच्चिह्नितं पादं मर्द्दन कुरुते यदि ॥
राजसूयाश्वमेधादिफलं भवति सर्व्वथा ।
तदनन्तगुण प्रोक्तं यद्येक पूजयेत् सुधी' ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीकृष्णपदचिह्नमाहात्म्य नाम ११२ अध्याय. ॥*॥ तन्नाममाहात्म्यं यथा,
श्रीसदाशिव उवाच
"शृणु नारद । भद्र ते कथयिष्यामि चानघ ।
पार्व्वत्यै यदहं पृष्ठ प्रावोचन्तु यथातथम् ॥
'वेदस्याध्ययनं यज्ञं तपो योग' शमो दम ।
कृष्णनामसहस्रांशैर्देवर्षे । नहि तुल्यकम् ॥
स्नान देवार्च्चन ध्यान धारणा नियमो यम ।
प्रत्याहार' समाधिश्च हरिनामसम न च ॥
गोविन्दनामसदृशं न त्यागो न व्रत मुने ।।
न मङ्गलो नापि शौच न पुण्य न फल तथा ॥
वानप्रस्थ ब्रह्मचर्य्य गार्हस्थ्य कर्म्मन्यासकम् ।
धर्म्म एव सदाचारो न हरेर्नामतुल्यक ॥
न हरेर्नामसदृश कर्म्म किञ्चित् तपस्तथा ।
सर्व्वतीर्थाटनञ्चैव चतुर्द्धा मुक्तिरेव च ॥
कृष्णनाम परा मुक्ति' कृष्णनाम परा गति ।
कृष्णनाम पर पुण्य कृष्णनाम पर फलम् ॥
कृष्णनाम परो धर्म्म कृष्णनाम पर तप ।
कृष्णनाम परा शान्ति कृष्णनाम परा स्तुति ॥
कृष्णनाम परा भक्ति कृष्णनाम परा स्मृति ।
कृष्णनाम पर यज्ञ कृष्णनाम परा मति ॥
कृष्णनाम पर ज्ञान कृष्णनाम परा स्थिति' ।
कृष्णनाम पर दान कृष्णनाम जगत्प्रियम् ।
कृष्णनाम पर श्राद्ध पितॄणा तर्पण सदा ।
कृष्णनाम परा प्रीति. कृष्णनाम पर: प्रभु ॥
कृष्णनाम जगत् सत्य जन्तूनां कारण परम् ।
जीवन शरण कृष्णनामैव विपुल धनम् ॥
कृष्णनाम जगद्बन्धुर्ज्जगद्बीज गुण पर. ।
विश्व धार कृष्णन म जगता पावनं परम् ॥
कृष्णनाम जगज्जन्म यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्य्यते पाल्यते विप्र कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥
यत् किञ्चित् क्रियते कर्म्म कृष्णनाम परायण ।
तत् कर्म्म कर्म्म एव स्यात् साक्षादुक्तञ्चाति केशव: ॥
श्रीहरेर्नाम ग्रहणं प्रशस्तञ्च युगे युगे ।
कुत्रापि न भवेत् सिद्धिर्हित्वा तन्नाम कर्म्म च ॥
विशेषत कलियुगे कृष्णनामैव केवलम् ।
त्यक्त्वा नास्त्येव देवर्षे । लोकस्य गतिरन्यथा ॥
हरिनामपर' शान्त: क्षमाशीलो जितेन्द्रिय: ।
नीत्वा कुलसहस्राणि कृष्ण प्राप्नोति सानि च ॥
श्रीकृष्णहरिगोविन्ददासनामादिको जन: ।
य: कश्चिद्याति कलुष सर्व्वं तन्नामकीर्त्तनात् ॥
हत्यायुतं पानसहस्रमुग्रं
गुर्व्वङ्गनाकोटिनिषेवणञ्च ।

स्तेयान्यनेकानि हरे' प्रियेण
गोविन्दनाम्ना निहतानि सद्य ॥
अनृच्छयापि दहति स्पृष्टो हुतवहो यथा ।
हरिनाम दहेत् पाप तथाश्रमुखनिर्गतम् ॥
सकृदुच्चारित येन हरे कृष्णेति निश्चयम् ।
यमाधिकार नो याति कार्ण्येन विना मुने ॥
अज्ञानादथवा ज्ञानाद्दम्भुभावेन वा पुन' ।
कृष्णनामैव यज्जिह्वा स याति परम पदम् ॥
ब्रह्महा मद्यप: स्तेयो ह्यज्ञानाद्गुरुतल्पग: ।
भवार्णव तरेदन्ते कृष्णनामपरायण ॥
पितृहा नृपहा गोघ्न स्त्रीहन्ता पाणिनोऽपरे ।
गोविन्दनामोच्चारेण पश्चात्ते शुद्धिमाप्नुयु. ॥
यद्भूत पापमज्ञानाद्वर्त्तमानञ्च नारद ।
यद्भविष्यति तत् सर्व्व कृष्णनाम दहेद्ध्रुवम् ॥
जीवानान्तु सदा द्रोही चात्मघ्ना निन्द्यकर्म्मकृत् ।
स पूतो जायते धन्यो नामकीर्त्तनतो हरे ॥
क्षेत्रतीर्थतपोदानव्रतार्च्चन फल तथा ।
शक्तिश्च सर्व्वयज्ञाना मुक्तेरध्यात्मवस्तुन ॥
ज्ञानञ्च देवमहता सर्व्वसिद्धिप्रद फलम् ।
नैमित्तिकाना नित्याना तथा च काम्यकर्म्म-णाम् ॥
वर्णाश्रमाना योगाना स्थापित येषु नामसु ।
आकृष्य सर्व्वाघहर पुरा कृष्णेन नारद ॥
त्रैलोक्ये यानि पुण्यानि धर्म्मकर्म्मफलानि च ।
तुल्यता तानि नो यान्ति हरिनामानुकीर्त्तने ॥
नाम्नोऽस्य यावती शक्ति' पापनिर्हरणे हरे ।
तावत् कर्त्तु न शक्नोति पातक पातकी जन ।
श्वपचो वृजिन कर्त्तु नहि शक्नोति यत्नत' ॥
तावद्वर्त्तु मुने यावत् कृष्णनामानुकीर्त्तनम् ।
मानस कर्म्मज वाग्ज लोके तन्नास्ति कल्मषम् ।
सर्व्वाशुभघ्न शिवद यद्धरेर्नामकीर्त्तनम् ।
चान्द्रायणादिभि. कृच्छ्रै. शुद्धिर्न स्यात्तथा-नृणाम् ॥
कीर्त्तनेन हरेर्नाम्न' सकृदेव भवेद्यथा ।
सकृदाख्यातित येन कृष्णनाम सुमङ्गलम् ।
तज्जिह्वा वैष्णवो नान्य वचो वक्तव्यकारणम् ॥
ऋग्वेदो हि यजुर्व्वेद सामवेदोऽप्यथर्व्वणम् ।
अधीतास्तेन येनाक्त हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
पापिनोऽपि हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति यथा यथा ।
सर्व्वाघ भस्मसात् कृत्वा कृष्णभक्तिस्तथा तथा ॥
सकृन्नारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु स्नातो भवति नारद ॥

पुराणशास्त्रागमवेदपाठ-
तीर्थावगाहादिफल यथेष्टम् ।
गोविन्दनाम्नोऽपि कलाशतांशे-
स्तुल्य भवेन्नैव मुने कदाचित् ॥

मा ऋचो मा यजुर्व्विप्र न साम पठ किञ्चन ।
कृष्णगोविन्दनामादि गेय गायस्व नित्यश: ॥

गोकोटिदाने ग्रहणे खगस्य
प्रयागगङ्गाम्बुनि कल्पवास: ।
यत्यायुतं मेरुसुवर्णदान
गोविन्दनाम्नो न सम शतांशै: ॥

काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च ।
सर्व्वमूर्त्तिधरस्यैते वपुर्विष्णोर्महात्मनः ॥
यान्यमूर्त्तानि मूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित् ।
सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्व्वाणि तद्वपुः ॥'
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २२ अध्यायः ॥ * ॥
हरि सान्निध्यस्थानानि यथा,—
भरद्वाज उवाच ।
"केषु केषु विभो नित्य स्थानेषु पुरुषोत्तम ! ।
सान्निध्य भवतो ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
वामन उवाच ।
श्रूयता कथयिष्यामि येषु येषु गुरो ह्यहम् ।
निवसामि सुपुण्येषु स्थानेषु बहुरूपवान् ॥
ममावतारैर्वसुधा नभःस्थल
पातालमम्भोनिचय दिवञ्च ।
दिशः समस्ता गिरयोऽम्बुदाश्च
व्याप्ता भरद्वाज ममानुरूपैः ॥
ये दिव्या ये च भौमा जलगगनचरा स्थावरा येऽत्र विश्वे
सेन्द्राः सार्काः सचन्द्रा यमवसुवरुणाः साग्नयः सर्व्वपालाः ।
ब्रह्माद्याः स्थावरान्ता द्विजखगसहिता मूर्त्तिमन्तो ह्यमूर्त्ता-
स्ते सर्व्वे मत्प्रसूता बहुविविधगुणाः पूरणार्थं पृथिव्याः ॥
एते हि मुख्याः सुरसिद्धदानवैः
पूज्यास्तथा सन्निहिता महीतले ।
यैर्दृष्टमात्रैः सहसैव नाश
प्रयाति पापं द्विजवर्य्य कीर्त्तितैः ॥"
इति वामने ८५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
श्रीभगवानुवाच ।
आद्य मात्स्यं महद्रूप सस्थित मानसे ह्रदे ।
सर्व्व पापक्षयकर कीर्त्तनस्पर्शनादिभि ॥
कौर्म्ममन्यत् सन्निधान कौशिक्या पापनाशनम् ।
हयग्रीवञ्च कृष्णाङ्गे गोविन्द हास्तिने पुरे ॥
त्रिविक्रमञ्च कालिन्द्या लिङ्गभेदे भव विभुम् ।
केदारे माधव शौच कुब्जाम्रे हृष्टमूर्द्धजम् ॥
नारायण बदर्य्याञ्च वाराहे गरुडासनम् ।
जयेश रुद्रकर्णे च विपाशायां द्विजप्रियम् ॥
कृतशौचे नृसिंहञ्च गोकर्णे विश्वकर्म्मिणम् ।
प्राचीने कामपालञ्च पुण्डरीक महाम्भसि ॥
विशाखयूपे च ह्यजित हस हंसपदे तथा ।
पयोष्ण्याञ्च तमः खण्ड वितस्तायां स्वरूविलम् ॥
मणिमत्पर्व्वते ब्रह्मन् ! ब्रह्माणञ्च प्रजापतिम् ।
मधुनद्या चक्रधर शूलबाहु हिमाचले ॥
विद्धि विष्णु मुनिश्रेष्ठ स्थितमौषधसद्मनि ।
भृगुतुङ्गे सुवर्णाक्ष नैमिषे पीतवाससम् ॥
गयायां गोपति देव गदापाणिनमीश्वरम् ।
त्रैलोक्यनाथ वरद गोप्रभावे कुशेशयम् ॥
अर्द्धनारीश्वर पुण्ये महेन्द्रे दक्षिणे गिरौ ।
गोपालमुत्तरे नित्य महेन्द्रे सोमपिच्छिनम् ॥
वैकुण्ठमपि सह्याद्रौ पारियात्रे पराजितम् ।
कशेरुदेशे देवेश विश्वरूपं तपोधन ! ॥
मलयाद्रौ च सौगन्धि विन्ध्यपादे सदाशिवम् ।
अवन्तिविषये विष्णुं निषधेष्वमरेश्वरम् ॥
पाञ्चालिकञ्च ब्रह्मर्षे पञ्चालेषु व्यवस्थितम् ।
महोदये हयग्रीव प्रयागे योगशायिनम् ॥
स्वयम्भुव मधुवने अयोगन्धिञ्च पुष्करे ।
तथैव विप्रप्रवर वाराणस्याञ्च केशवम् ॥
अविमुक्तकमत्रैव लोलस्तत्रैव गीयते ।
पद्मायां पद्मकिरण समुद्रे वडवामुखम् ॥
कुमारवने बाह्लीशं कार्त्तिकेयञ्च बर्हिणम् ।
अजेशं शम्भुमनघ स्थाणुञ्च कुरुजाङ्गले ॥
वनमालिनमाहुर्म्मा किष्किन्धावासिनो जनाः ।
वीरं कुवलयारूढं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
श्रीवत्साङ्कमुदाराङ्गं नर्म्मदायां श्रियः पतिम् ।
माहिष्मत्यां त्रिनयन तत्रैव च हुताशनम् ॥
अर्व्वुदेषु त्रिसौपर्णं क्ष्माधरं शूकराचले ।
त्रिणाचिकेतं ब्रह्मर्षे प्रभासेषु कपर्द्दिनम् ॥
तथैवात्रापि विख्यात तृतीयं शशिशेखरम् ।
उदये शशिनं सूर्य्यं ध्रुवञ्च त्रितयं स्थितम् ॥
मन्दरे यज्ञपुरुषं स्कन्दं शरवणे स्थितम् ।
महालये स्मृत रुद्रं चलरेषु कुरुष्वथ ॥
पद्मनाभं मुनिश्रेष्ठ सर्व्वसौख्यप्रदायकम् ।
सप्तगोदावरे ब्रह्मन् विख्यात हाटकेश्वरम् ॥
तत्रैव च महावासं प्रयागेऽपि वटेश्वरम् ।
भद्रोवने महायोग मद्रेषु पुरुषोत्तमम् ॥
प्लक्षावतरणे श्रीमत्श्रीनिवासं द्विजोत्तमम् ।
सूर्पारके चतुर्ब्बाहुं मगधायां सुधापतिम् ॥
गिरिव्रजे पशुपति श्रीकण्ठ यमुनातटे ।
वनस्पति समाख्यात दण्डकारण्यवासिना ॥
कालञ्जरे नीलकण्ठं शरय्वां शम्भुमुत्तमम् ।
हंसयुक्तं महाकौश्यां सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
गोकर्णे दक्षिणे सर्व्वं वासुदेव प्रजामुखे ।
विन्ध्यशृङ्गे महासौरि कथायां मधुसूदनम् ॥
त्रिकूटशिखरे ब्रह्म चक्रपाणिनमीश्वरम् ।
लौहदण्डे हृषीकेश कौशलायां मनोहरम् ॥
महाबाहुं सुराष्ट्रे च नवराष्ट्रे यशोधरम् ।
भूधर देविकानद्यां महोदायां कुशप्रियम् ॥
गोमत्यां छादितगदं शङ्खोद्धारे च शङ्खिनम् ।
सुनेत्र सैन्धवारण्ये शूरं शूरपुरे स्थितम् ॥
भद्रायाञ्च हिरण्वत्यां वीरभद्रं त्रिपिष्टपे ।
शङ्कुकर्णञ्च भीमायां भीम शालवने विदुः ॥
विश्वामित्रञ्च गदित कैलासे वृषभध्वजम् ।
महेश महिलाशैले कामरूपे शशिप्रभम् ॥
वडभ्यामपि गोमित्र पटहे पङ्कजप्रियम् ।
उपेन्द्र सिंहलद्वीपे शक्राह्वे कुन्दमालिनम् ॥
रसातले च विख्यातं सहस्रशिरस मुने ! ।
कालाग्निरुद्र तत्रैव तथान्य कीर्त्तिवाससम् ॥
सुतले कूर्म्ममचल वितले पङ्कजासनम् ।
महातले गुरो ख्यात देवेश छागलेश्वरम् ॥
तले सहस्रचरण सहस्रभुजमीश्वरम् ।
सहस्राक्ष परिख्यात मुषलाकृष्टदानवम् ॥
पाताले योगिनामीश स्थितञ्च हरिशङ्करम् ।
धरातले कोकनदं मेदिन्याञ्चक्रपाणिनम् ॥
भुवर्लोके च गरुडं स्वर्लोके विष्णुमव्ययम् ।
महर्ल्लोके तथागस्त्य कपिलञ्च जले स्थितम् ॥
तपोलोके स्थित ब्रह्मन् ! वाङ्मयं सत्यसंयुतम् ।
ब्रह्माणं ब्रह्मलोके तु सप्तमे वै प्रतिष्ठितम् ॥
सनातन तथा शैवे पर ब्रह्म च वैष्णवे ।
अप्रतर्क्यं निरालम्बे निराकाशे तपोमयम् ॥
जम्बुद्वीपे चतुर्ब्बाहुं कुशद्वीपे कुशेशयम् ।
प्लक्षद्वीपे मुनिश्रेष्ठ ख्यात गरुडवाहनम् ॥
पद्मनाभं तथा क्रौञ्चे शाल्मले वृषभध्वजम् ।
सहस्रांशुः स्थितः शाके धनराट् पुष्करे स्थितः ॥
तथा पृथिव्यां ब्रह्मर्षे ! शालग्रामे स्थितोऽस्म्य-
हम् ।
सजलस्थलपर्य्यन्तं चरेषु स्थावरेषु च ॥
एतानि पुण्यानि ममालयानि
ब्रह्मन् पुराणानि सनातनानि ।
धर्म्मप्रधानानि महौजसानि
सकीर्त्तनीयान्यघनाशनानि ॥
सन्दर्शनात् स्पर्शनादर्चनाच्च
संस्पर्शनादेव च देवताद्याः ।
धर्म्मार्थकामान्यपवर्गमेव
लभन्ति दैत्या मनुजाः ससाध्याः ।
एतानि तुभ्यं विनिवेदितानि
ममालयानीह स्वनिष्ठितानि ॥"
इति वामनपुराणे स्वस्थानोक्तिर्नाम ८६ अः ॥
हरिहरयोरभेदो यथा,—
"या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स त्रिलोचनः ।
एवं सर्व्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते ॥
एतस्मादन्यथा यस्तु ब्रूते शास्त्र पृथक् तथा ।
तं नास्तिकं विजानीयात् सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतम् ।
इति वाराहे सौभाग्यव्रतनामाध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामेकत्व सत्त्वादिरूपञ्च यथा,—
महेश्वर उवाच ।
"नारायणः परो देव सत्त्वरूपी जनार्दनः ।
त्रिधात्मान स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः ॥
रजस्तमोभ्या युक्तोऽभूद्रजःसत्त्वाधिक विभु ।
ससर्ज नाभिकमलात् ब्रह्माण कमलासनम् ॥
रजसा तमसा युक्त सोऽपि मा त्वसृजत् प्रभु ।
यत् सत्त्व स हरिर्द्देवो यो हरिस्तत् परं पदम् ॥
ये सत्त्वरजसी सोऽपि ब्रह्मा कमलसम्भव ।
यो ब्रह्मा सैव देवस्तु यो देवः स चतुर्म्मुखः ॥
यद्रजस्तमसोपेत सोऽय नास्त्यत्र संशयः ।
सत्त्व रजस्तमश्चैव तृतीय चैतदुच्यते ॥
सत्त्वेन मुच्यते जन्तु, सत्त्व नारायणात्मकम् ।
न तस्मात् परतो देवो भविता न भविष्यति ॥
यो विष्णु स स्वय ब्रह्मा यो ब्रह्मा सोऽहमेव च ।
वेदत्रयेऽपि यज्ञेऽस्मिन् पण्डितेष्वेष निश्चय. ॥
यो भेद कुरुतेऽस्माक त्रयाणां द्विजसत्तम ।

एकीभूय च सर्व्वेषां तेजसां राशिमूर्त्तिमान् ।
तं वक्षुं दर्शयित्वा च शिशुरूपो बभूव ह ॥
साम्प्रतं सूतिकागारादाजगाम तवालयम् ।
अयोनिसम्भवश्चायमाविर्भूतो महीतले ॥
वायुपूर्णं मातृगर्भं कृत्वा च मायया हरिः ।
आविर्भूय वसुं मूर्त्तिं दर्शयित्वा जगाम ह ॥
युगे युगे वर्णभेदो नामभेदोऽस्य वल्लव ! ।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥
शुक्लवर्णः सत्ययुगे सुतीव्रतेजसा वृतः ।
त्रेतायां रक्तवर्णोऽयं पीतोऽयं द्वापरे विभुः ॥
कृष्णवर्णः कलौ श्रीमांस्तेजसां राशिरेव च ।
परिपूर्णतमं ब्रह्म तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥"* ॥
तस्य कृष्णनाम्नो व्युत्पत्तिर्यथा,—
"ब्रह्मणो वाचकः कोऽयमृकारोऽनन्तवाचकः ।
शिवस्य वाचकः षश्च णकारो धर्म्म एव च ॥
अकारो विष्णोर्वचनं श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
नरनारायणोऽयश्च विसर्गो वाचकः स्मृतः ॥
सर्व्वेषां तेजसां राशिः सर्व्वमूर्त्तिस्वरूपकः ।
सर्व्वाधारः सर्व्वबीजस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कृषिर्निर्व्वाणवचनो णकारो मोक्ष एव च ।
अकारो दातृवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कृषिर्निश्चेष्टवचनो णकारो भक्तिवाचकः ।
अकारो दातृवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कर्म्मनिर्म्मूलवचनः कृषिर्णो दास्यवाचकः ।
अकारः प्राप्तिवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।१३।४५—६२॥
तस्य नामान्तराणां व्युत्पत्तिर्यथा,—
"राम नारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥
इत्येकादश नामानि पठेद्वा पाठयेद्यदि ।
जन्मकोटिसहस्राणां पातकादवमुच्यते ॥
राशब्दो विश्ववचनो मश्चापीश्वरवाचकः ।
विश्वानामीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्त्तितः ॥
रमते रमया सार्द्धं तेन रामं विदुर्बुधाः ।
रमाया रमणस्थानं रामं रामविदो विदुः ॥
रा चेति लक्ष्मीवचनो मश्चापीश्वरवाचकः ।
लक्ष्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
नाम्नां सहस्रं दिव्यानां स्मरणे यत् फलं भवेत् ॥
तत्फलं लभते नूनं रामोच्चारणमात्रतः ॥
सारूप्यमुक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः ।
यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः ॥
नाराश्च कृतपापाश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम् ।
यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः ॥
सकृन्नारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु स्नातो भवति निश्चितम् ॥
नारञ्च मोक्षणं पुण्यमयनं ज्ञानमीप्सितम् ।
तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः प्रभुः ॥
नास्त्यन्तो यस्य वेदेषु पुराणेषु चतुर्षु च ।
शास्त्रेष्वन्येषु योगेषु तेनानन्तं विदुर्बुधाः ॥*॥
मुकुमव्ययमान्तञ्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।
यस्तद्ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥*॥
सूदनं मधुदैत्यस्य यस्मात् स मधुसूदनः ।
इति सन्तो वदन्तीश वेदे भिन्नार्थमीप्सितम् ॥
मधु क्लीवञ्च माध्वीके कृतकर्म्मशुभाशुभे ।
भक्तानां कर्म्मणाञ्चैव सूदनं मधुसूदनः ॥
परिणामाशुभं कर्म्म भ्रान्तानां मधुरं मधु ।
करोति सूदनं यो हि स एव मधुसूदनः ॥*॥
कृषिरुत्कृष्टवचनो णश्च सद्भक्तिवाचकः ।
अश्चापि दातृवचनः कृष्णं तेन विदुर्बुधाः ॥
कृषिश्च परमानन्दे णश्च तद्दास्यकर्म्मणि ।
तयोर्द्दाता च यो देवस्तेन कृष्णः प्रकीर्त्तितः ॥
कोटिजन्मार्ज्जिते पापे कृषिः क्लेशे च वर्त्तते ।
भक्तानां णश्च निर्व्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्त्तितः ॥
नाम्नां सहस्रं दिव्यानां त्रिरावृत्त्या तु यत्
फलम् ।
एकावृत्त्या तु कृष्णस्य तत् फलं लभते नरः ॥
कृष्णनाम्नः परं नाम न भूतं न भविष्यति ।
सर्व्वेभ्यश्च परं नाम कृष्णेति वैदिका विदुः ॥
कृष्ण कृष्णेति हे गोपि यस्तं स्मरति नित्यशः ।
जलं भित्त्वा यथा पद्मं नरकादुद्धरत्ययम् ॥
कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।
भस्मीभवन्ति सद्यस्तु महापातककोटयः ॥
अश्वमेधसहस्रेभ्यः फलं कृष्णजपस्य च ।
वरं तेभ्यः पुनर्जन्म नातो भक्तः पुनर्भवः ॥
सर्व्वेषामपि यज्ञानां लक्षाणि च व्रतानि च ।
तीर्थस्नानानि सर्व्वाणि तपांस्यनशनानि च ॥
वेदपाठसहस्राणि प्रादक्षिण्यं भुवः शतम् ।
कृष्णनामजपस्यास्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
तेषां भोगाद्भवेत् स्वर्गफलञ्च सुचिरं नृणाम् ।
स्वर्गादवश्यं पुंसश्च जपकर्त्तुर्हरेः प्रदम् ॥*॥
के जले सर्व्वदेहेऽपि शयनं यस्य चात्मनः ।
वदन्ति वैदिकाः सर्व्वे तं देवं केशवं परम् ॥
कंसश्च पातके विघ्ने रोगे शोके च दानवे ।
तेषामरिर्निहन्ता यः स कंसारिः प्रकीर्त्तितः ॥
रुद्ररूपेण संहर्त्ता विश्वानामपि नित्यशः ।
भक्तानां पालको यो हि हरिस्तेन प्रकीर्त्तितः ॥
कुण्ठं जडञ्च विश्वौघं विशिष्टञ्च करोति या ।
विकुण्ठा प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥
गुणाश्रयेण भगवान् तस्या जातः स्वसृष्टये ।
परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठञ्च विदुर्बुधाः ॥*॥
वामो विपत्तौ नम्छेदे साक्षाद्देवेषु वर्त्तते ।
सुराणां विपदां छेत्ता वामनस्तेन कीर्त्तितः ॥
एवं नाम्नाञ्च सर्व्वेषां व्युत्पत्तिश्च श्रुतौ श्रुता ।
यथागमञ्च कथितं सर्व्वं जानाति माधवः ॥*॥
यशोदोवाच ।
वासुदेवश्च गोविन्दो मुरारिर्माधवस्तथा ।
नाम्नां चतुर्णां व्युत्पत्तिं वद चान्यच्च तिष्ठतु ॥
राधिकोवाच ।
वसुः सर्व्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
स च देवः परं ब्रह्म वासुदेव इति स्मृतः ॥१॥
गाश्च विश्वसमूहश्च विन्दते योऽवलीलया ।
ज्ञानसिन्धुसमूहञ्च गोविन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥२॥
मुरः क्लेशे च सन्तापे कर्म्मभोगे च कर्म्मिणाम् ।
दैत्यभेदेऽप्यरिस्तेषां मुरारिस्तेन कीर्त्तितः ॥३॥
मा च ब्रह्मस्वरूपा या मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी ॥
महालक्ष्मीस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।
राधा वसुन्धरा गङ्गा तासां स्वामी च माधवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । १११ ।
१९—५२, ५५—६० ॥ तस्य भूषणास्त्रस्वरूपं
यथा,—
श्रीमैत्रेय उवाच ।
"भूषणास्त्रस्वरूपेण यश्चैतदखिलं जगत् ।
बिभर्त्ति भगवान् विष्णुस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥
श्रीपराशर उवाच ।
नमस्कृत्याप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
कथयामि यथाख्यातं वशिष्ठेन ममाभवत् ॥
आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
बिभर्त्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥
श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् ।
प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ॥
भूतादिमिन्द्रियादिञ्च द्विधाहङ्कारमीश्वरः ।
बिभर्त्ति शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ॥
बलस्वरूपमत्यन्तजवेनान्तरितानिलम् ।
चक्रस्वरूपञ्च मनो धत्ते विष्णुः करस्थितम् ॥
पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः ।
सा भूतहेतुसङ्घाती भूतमाला च वै द्विज ॥
यानीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्म्मात्मकानि वै ।
शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्द्दनः ॥
बिभर्त्ति यच्चासिरत्नमच्युतोऽत्यन्तनिर्म्मलम् ।
विद्यामयन्तु तज्ज्ञानमविद्याचर्म्मसंस्थितम् ॥
इत्थं पुमान् प्रधानञ्च बुद्ध्यहङ्कारमेव च ।
भूतानि च हृषीकेशे मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।
विद्याविद्ये च मैत्रेय सर्व्वमेतत् समाश्रितम् ॥
अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्ज्जितः ।
बिभर्त्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः ॥
सविकारं प्रधानं यत् पुमांश्चैवाखिलं जगत् ।
बिभर्त्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेवं परमेश्वरः ॥
या विद्या या तथाविद्या यत् सद्यच्चासदव्य-
यम् ।
तत् सर्व्वं सर्व्वभूतेशे मैत्रेय मधुसूदने ॥
कलाकाष्ठानिमेषादिदिनर्त्त्वयनहायनैः ।
कालस्वरूपो भगवानपरो हरिरव्ययः ॥
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोको मुनिसत्तम ! ।
महर्जनस्तपः सत्यं सप्त लोका इमे विभुः ॥
लोकात्ममूर्त्तिः सर्व्वेषां पूर्व्वेषामपि पूर्व्वजः ।
आधारः सर्व्वविद्यानां स्वयमेव हरिः स्थितः ॥
देवमानुषपश्वादिस्वरूपैर्व्वहुभिर्विभुः ।
स्थितः सर्व्वेश्वरोऽनन्तो भूतमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ॥
ऋचो यजूंषि सामानि तथैवाथर्व्वणानि च ।
इतिहासोपवेदाश्च वेदान्तेषु तथोक्तयः ॥
वेदाङ्गानि समस्तानि मन्वादिगदितानि च ।
शास्त्राण्यशेषाण्याख्यानान्यनुवादाश्च ये
क्वचित् ॥

स नरो बधिरो ज्ञेयः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ॥
नाम्नि संकीर्त्तिते विष्णोर्यस्य पुंसो न जायते ।
शरीरं पुलकोद्भासि तद्भवेत् कुणपोपमम् ॥
यस्मिन् स्मृते द्विजश्रेष्ठ ! मुक्तिरप्यचिराद्भवेत् ।
विष्णौ निविष्टमनसा किं पुनर्वृजिनक्षयः ॥

स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्म्मात्मा शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।
विप्रेन्द्र ! प्रतिजानीहि विष्णुभक्तो न नश्यति ॥
धर्म्मार्थकामैः किन्तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
दैवी ह्येषा गुणमयी हरेर्म्माया दुरत्यया ।
तमेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
कियदाराधने पुंसां क्लिश्यते हरिमेधसः ।
भक्त्यैवाराध्यते विष्णुर्नान्यं तत्रोपकारकम् ॥
न दानैर्व्विविधैर्द्दत्तैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनार्द्दनः ॥
संसारविषवृक्षस्य द्वे फले ह्यमृतोपमे ।
कदाचित् केशवे भक्तिस्तद्भक्तैर्व्वा समागमः ॥

पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु सत्सु
तोयेषु लभ्येषु सदैव सत्सु ।
भक्त्यैकलभ्ये पुरुषे पुराणे
मुक्त्यै कथं तु क्रियते प्रयत्नः ॥

आस्फोटयन्ति पितरः प्रनृत्यन्ति पितामहाः ।
वैष्णवोऽस्मत्कुले जातः स नः सन्तारयिष्यति ।

अज्ञानिनः सुरवर समधिक्षिपन्ति
ये पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः ।
मुक्तिं गताः स्मरणमात्रविधूतपापः
कः संशयः परमभक्तिमतां जनानाम् ॥

शरणं त प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्ज्जिताः ।
तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम् ॥

भवोद्भवक्लेशशताहतस्तथा
परिभ्रमन्निन्द्रियबन्धकैः पथैः ।
नियम्यतां माधव ! मे मनोहय-
स्त्वदङ्घ्रिशङ्कौ दृढभक्तिबन्धने ॥

विष्णुरेव परं ब्रह्म त्रिभेदं इह पठ्यते ।
वेदसिद्धान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ॥

वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
क्षितिपसुमतिरस्यमात्मनोऽन्तः
कथयति चारुतयैवमालपते ॥”

इति गारुडे भगवद्भक्तिः २३१ अध्यायः ॥*॥
तस्य नमस्कारादिकं तत्रैव २३२ । २३३ । २३४ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ तस्य द्वादशमासकृत्यं यथा—
“मासकृत्यं प्रवक्ष्यामि विष्णोः प्रीतिकरं परम् ।
ज्यैष्ठे तु स्नापनं कुर्य्यात् श्रीविष्णोः स्नानवासरे ॥
दैनन्दिनन्तु दुरितं पञ्चमासाहवर्षजम् ।
ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पायुतानि च ।
कोटिकोटिसहस्राणि ह्युपपापानि यानि च ॥
सर्व्वाण्यपि प्रणश्यन्ति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।
अभिषिञ्चेश्च तन्मूर्द्ध्नि तदेतत् कलसोदकम् ॥
पुरुषसूक्तेन मन्त्रेण पावमानी ऋचा तथा ।
नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ॥
रत्नोदकेन गन्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
पञ्चोपचारैराराध्य यथाविभवविस्तरैः ॥
घ घण्टायै नम इति घण्टावाद्यं निवेदयेत् ॥
पादे तस्य महाध्वानं ध्वस्तपातकपञ्चके ।
पाहि मां पापिनं घोरं संसारार्णवपातितम् ॥
य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः श्रोत्रियः शुचिः ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १ ॥
आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्य्यात् स्वापमहोत्सवम् ।
आषाढे च रथं कुर्य्यात् श्रावणे श्रवणा-
विधिम् ॥ २ ॥ ३ ॥
भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् । ४ ।
प्रसुप्तस्य पारिवर्त्तमाश्विने मासि कारयेत् ॥
उत्थानञ्च हरेः कुर्य्यादन्यथा विष्णुद्रोहकृत् ।
शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ॥५॥
कार्त्तिके मासि यत् कृत्यं शृणु देवि वरानने ! ।
सप्तवर्त्या प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥
पक्षान्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमालावलिः शुभा ॥६॥
मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्यां च सितवस्त्रकैः ।
पूजयेज्जगदीशञ्च तूलवस्त्रैर्विशेषतः ॥ ७ ॥
पौषे पुष्पाभिषेकञ्च वर्ज्जयेच्चन्दनं यथा ॥८॥
सक्रान्त्यां माघमासे च साधिवासिततण्डुलान् ।
निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
जीवनं सर्व्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ! ।
त्वन्मायालीनता प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ! ॥
कर्पूराकृतिद्रव्याणि घृताक्तानि निवेदयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥
अभ्यर्च्च्य भगवद्भक्त्या द्विजांश्च भगवत्प्रिया ।
एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भोजितः ।
विप्रभोजनमात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेत् ध्रुवम् ॥
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ।
पूजयेद्भगवद्भक्त्या चूतपल्लवसम्मितैः ॥ ९ ॥
फल्गुचूर्णैश्च विविधैर्व्वासितैः पटवासितैः ।
काननं रमणीयञ्च प्रदीप्तदीपदीपितम् ॥
द्राक्षेक्षुरम्भाजम्वीरनागरङ्गकपूगकम् ।
नारिकेलञ्च धात्री च वंशतालहरीतकी ॥
अन्यैश्च वृक्षषण्डैश्च सर्व्वर्त्तुकुसुमाचितम् ।
पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥
वितानैः कुसुमोद्यानैर्व्वारिपूर्णघटैस्तथा ।
चूतशाखोपशाखाभिः शोभितं छत्रचामरैः ॥
विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
फाल्गुने च चतुर्द्दश्यामष्टमे यामसञ्ज्ञके ॥
अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मितौ ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्व्विधैः ॥
सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।
हरिद्राद्यादियोगाच्च रङ्गरस्यैर्मनोहरैः ॥
अन्यैर्व्वा रङ्गरस्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ॥
एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ॥
पञ्चाहानि त्र्यहाणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते ।
दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दोलयानं सकृन्नराः ॥
दृष्ट्वापराधनिचयैर्म्मुक्तास्तु नात्र संशयः ॥ १० ॥
निःक्षिप्य जलभाण्डे तु मासे माधवसञ्ज्ञिते ।
सौवर्णपात्रे ताम्रे वा रौप्ये वा मृण्मयेऽपि वा ॥
तोयस्थं योऽर्च्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।
प्रत्यहं सा महाभागे तस्य पुण्यं न गण्यते ॥
दमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।
वैशाख्यां श्रावणे भाद्रे कर्त्तव्यञ्च तदर्पणम् ॥११॥
वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
अथवा मण्डपे कुर्य्यात् मण्डले वा हृदम्बुजे ॥
सुगन्धचन्दनेनाङ्गं सुपुष्टाङ्गो दिने दिने ।
यथा प्रयत्नतः कार्य्यः कृशाङ्गो नैव पूजितः ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीकुष्ठं कुङ्कुमरोचना ।
जटामांसी वचा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं तथा ।
एतैर्गन्धयुतैश्चापि अङ्गानि च विलेपयेत् ॥
घृष्टञ्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
अथवा केशरैर्योज्य हरिचन्दनमच्युते ॥
अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवाः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
सुगन्धिमिश्रितैस्तोयैः स्नापयित्वा जगद्-
गुरुम् ।
अथवा पुष्पमध्यं च स्थापयेज्जगदीश्वरम् ॥
वृन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।
विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तद्विशेषतः ॥
नारिकेलफलं नीरं कोषञ्चोद्धृत्य दापयेत् ।
कण्टाफलञ्च पनसं कोषमुद्धृत्य दीयते ॥
यथा पचेत्तथा दद्याद्यथाशक्तिनियोगतः ।
दध्ना विमिश्रितञ्चान्नं घृतेनाप्लुत्य दापयेत् ॥
पाचितं पिष्टकं धातुरष्टादश घृतेन च ।
तिलैश्च तिलसंमिश्रं फलं गुडञ्च दापयेत् ॥
यद्यद्देवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।
दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीन्वाददीत कथञ्चन ॥
त्यक्तव्यं विष्णुमुद्दिश्य तद्भक्तेभ्यो विशेषतः ।
इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।
गोप्तव्यञ्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पार्व्वति ! ॥१२॥

श्रीकृष्णरूपगुणवर्णनशास्त्रवर्गे
बोधाधिकार इह चेदलमन्यपारैः ।
तत्प्रेमभावजलभक्तिविलासनाम-
हासेषु चेद्यदि रतिः किमु कामिनीभिः ॥
तच्चेतसा विभजता व्रजबालकेन्द्र
वृन्दावनं क्षितितलं यमुनाजलञ्च ।
तल्लोकनाथपदपङ्कजधूलिभिश्चे-
त्क्लिष्टं वपुः किल वृथागुरुचन्दनाद्यैः ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

हरि, त्रि, (हरति नेत्रद्वयमिति । हृ + इन् ।) पिङ्गलवर्णः । हरिद्वर्णः । इति मेदिनी ॥ (यथ रघुः । ३ । ४३ ।

“शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभि-
र्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।

स पापकारी दुष्टात्मा दुर्गतिं समवाप्नुयात् ॥
इति तत्रैव रुद्रगीतानामाध्यायः ॥ *॥
तद्गुणा यथा, —
"ब्रह्मादयः सुराः सर्व्वे ये चान्ये देवदानवाः ।
मनुष्याः पक्षिवृक्षाद्याः सर्व्वे तद्ब्रह्मसम्भवाः ॥
तत्र योऽसौ परो देवो व्यापको मुनिसत्तम ।
निर्लेपो ह्यचलः सूक्ष्मः कारणैः परिवर्जितः ॥
अनौपम्यस्त्वनिर्देश्यो ह्यक्षरादक्षरं परम् ।
निष्प्रपञ्चो निरालम्बो विषयातीतगोचरः ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वकर्त्ता च प्रत्यक्षं सर्व्वदाक्षरम् ।
अनामा नामकोटीनां गीयते तदनेकधा ॥
अगम्यमथवा गम्यमदृश्यं दृश्यमेव च ।
अस्वरं स्वरसंयुक्तमघोषं घोषरूपकम् ॥
सकलं निष्कलं चैव निर्म्मलं मलसंयुतम् ।
हरिमेतद्गुणैर्युक्तं मया ते परिकीर्त्तितम् ॥"॥
मरीचिरुवाच ।
अक्षयं चाव्ययं चैव यदङ्ग ते प्रकीर्त्तितम् ।
कथं तस्य विनाशोऽस्ति सर्व्वज्ञ केन हेतुना ॥
अगम्यं कीर्त्तितं वह्ने गम्यं चैव कथं भवेत् ।
अवर्णश्च समाख्यातं वर्णयुक्तं हि कारणम् ॥
अस्वरं स्वरसंयुक्तं कथं तत्कथ्यते हरिः ।
अप्रमाणं त्वया प्रोक्तं प्रमाणञ्च कथं भवेत् ॥
अनादेस्तु कथं चादिर्लभ्यते किं विभावसो ।
कथयस्व विशेषेण येन सम्पद्यते सुखम् ॥ *॥
वह्निरुवाच ।
स्थावरं जङ्गमञ्चैव अण्डजं स्वेदजं तथा ।
विनश्यन्तीह भूतानि विनाशी तेन कथ्यते ॥
अगम्यमप्रबुद्धानां कामव्यासक्तचेतसाम् ।
स्वकर्म्मविनिवृत्तानां गम्यं तच्छुभकर्म्मणा ॥
ज्ञानचक्षुर्विहीनानामदृश्यं सर्व्वजन्तुषु ।
ज्ञानचक्षुसमायुक्ताः स्थितं पश्यन्ति नित्यशः ॥
अन्धकारे यथा दीपो दर्शयेत् गृहमेधिनाम् ।
विद्याचक्षुस्तथा विप्रो दर्शयेत् परमं पदम् ॥
ये नरा वेदसिद्धान्तैर्बोधिता गुरुणा च ये ।
अनेकरूपसंयुक्तं पश्यन्ति परमेश्वरम् ॥
ये स्वकर्म्मतपोहीनविषयासक्तचेतसः ।
वर्णरूपं न जानन्ति वेदसिद्धान्तवर्जिताः ।
भ्रान्तिं पश्यन्ति सर्व्वत्र सविकल्पाश्च मानवाः ॥
जीवाख्यं वर्णनिर्म्मुक्तं शून्यसद्मन्तु कथ्यते ॥
यदा वर्णसमायुक्तस्तदा वर्णस्तु जायते ॥
स्वरं तु गृह्णते यावत्तावद्घोषस्तु कीर्त्त्यते ।
बिन्दुहीनस्तु निर्घोषो निराकारः स एव तु ॥
यदा सृजति भूतानि प्रकृतिस्थो हरिः स्वयम् ।
तावत् कर्त्ता स वै ज्ञेयः कर्त्ता प्रकृतिवर्जितः ॥
नासारन्ध्रेण निर्य्याति अङ्गुलानि दशद्वयम् ॥
निर्म्मलः स विशुद्धश्च समलो देहवर्त्तितः ॥
अप्रमाणं भवेत्तावत् यावत् शास्त्रं न विन्दति ।
शास्त्रज्ञानमधीते यः प्रमाणं तस्य लभ्यते ॥
तेन सर्व्वमिदं विश्वं व्यापितं सचराचरम् ।
सूक्ष्मः सर्व्वगतस्तस्मो लक्षणोपायवर्ज्जितः ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥ *॥
पूजितविष्णुदर्शनादिफलं वह्निपुराणे ऋषिव्रत-
नामाध्याये क्रियायोगनामाध्याये च द्रष्टव्यम् ।
तस्य यमाष्टकस्तोत्रं नृसिंहपुराणे ८ अध्याये
तत्पूजार्थं द्रव्यविशेषदानफलञ्च तत्रैव ३२
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शिवस्य हरेराराधन-
प्रमाणं यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"अहं गतोऽद्रिं कैलासमिन्द्राद्यैर्दैवतैः सह ।
तत्र दृष्टो महारुद्रो ध्यायमानः परं पदम् ॥
दृष्टो नमस्कृतो देवः किं त्वं ध्यायसि शङ्कर ।
त्वत्तो नान्यं परं देवं जानामि ब्रूहि मां ततः ।
सारात् सारतरं तत्त्वं श्रोतुकामः सुरैः सह ॥
रुद्र उवाच ।
अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमीश्वरम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदं सर्व्वं सर्व्वप्राणिहृदि स्थितम् ॥
भस्मोद्धूलितदेहस्तु जटामण्डलमण्डितः ।
विष्णोराराधनार्थं मे व्रतचर्य्या पितामह ॥
तमेव गत्वा पृच्छामः सारं यच्चिन्तयाम्यहम् ।
विष्णुं जिष्णुं पद्मनाभं हरिं देहविवर्ज्जितम् ॥
शुचिं शुचिपदं हंसं तत्परं परमेश्वरम् ।
युक्त्वा सर्व्वात्मनात्मानं तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्मिन् विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति
च ।
गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥
सहस्राक्षं सहस्राङ्घ्रिं सहस्रोरुकराननम् ।
अणीयसामणीयांसं स्थविरञ्च स्थवीयसाम् ॥
गरीयसां गरिष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च श्रेयसामपि ।
यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ॥
गृणन्ति सत्यकर्म्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ।
पुराणे पुरुषः प्रोक्तो ब्रह्म प्रोक्तो द्विजादिषु ॥
क्षये सङ्कर्षणः प्रोक्तस्तमुपास्यमुपास्महे ।
यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा ॥
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत् सदसतः परम् ।
अर्च्चयन्ति च यं देवा यक्षराक्षसकिन्नराः ॥
यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ
क्षितिः ।
चन्द्रादित्यौ च नयने तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्य त्रिलोकी जठरे यस्य काष्ठाः सुबाहवः ।
यस्योच्छ्वासश्च पवनस्तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्य कुक्षेषु जीमूता नद्यः सर्व्वाङ्गसन्धिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
परः कालात् परो यज्ञात् परः सदसतश्च यः ।
अनादिरादिर्विश्वस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
मनसश्चन्द्रमा यस्य चक्षुषश्च दिवाकरः ।
मुखादग्निश्च सञ्जज्ञे तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
पद्भ्यां यस्य क्षितिर्ज्जाता श्रोत्राभ्याञ्च तथा
दिशः ।
मूर्द्धभागाद्दिवं यस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं यस्मात् तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यं तं ध्यायाम्यहं यस्मादव्रजाम सार-
मीप्सितुम् ॥"
इति गारुडे । २ । ८—२७ ॥
तद्भक्तिर्यथा,—
सूत उवाच ।
"विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यया सर्व्वमवाप्यते ।
यथा भक्त्या हरिस्तुष्येत्तथा नान्येन केनचित् ॥
महतः श्रेयसो मूलं प्रसवः पुण्यसन्ततेः ।
जीवितस्य फलं स्वादु ददाति स्मरणं हरेः ।
भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्त्तितः ।
तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिसाधनभूयसी ॥
ते भक्ता लोकनाथस्य नामकर्म्मादिकीर्त्तने ।
मुञ्चन्त्यश्रूणि संहर्षात् ये च हृष्टतनूरुहाः ॥
जगद्धातुर्महेशस्य दिव्याज्ञापरणाव्ययाः ।
इह नित्यक्रियाः कुर्य्युः स्निग्धा ये वैष्णवास्तु ते ॥
प्रणामपूर्व्वकं क्षान्त्या यो वदेत् वैष्णवो हि सः ।
तद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायाञ्चानुमोदनम् ॥
तत्कथाश्रवणे प्रीतिः स्वरनेत्राङ्गविक्रिया ।
येन सर्व्वात्मना विष्णौ भक्त्या भावो निवेशितः ॥
विप्रेभ्योऽश्वरदृष्टिश्च महाभागवतो हि सः ।
विष्णोश्च कारणं नित्यं तदन्नं दम्भवर्ज्जितम् ॥
स्वयमभ्यर्च्चनञ्चैव यो विष्णुं चोपजीवति ।
भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्त्तते ॥
स विप्रेन्द्रो मुनिः श्रीमान् स जातः स च
पण्डितः ।
तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा हरिः ॥
स्मृतः सम्भाषितो वापि पूजितो वा द्विजोत्तम ।
पुनाति भगवद्भक्तश्चण्डालोऽपि यदृच्छया ॥
प्रणताय प्रपन्नाय तवास्मीति च यो वदेत् ।
अभयं सर्व्वभूतेभ्यो दद्यादेतद्व्रतं हरेः ॥
मन्त्रयाजिसहस्रेभ्यः सर्व्ववेदान्तपारगाः ।
सर्व्ववेदान्तवित्कोट्या विष्णुभक्तो विशिष्यते ॥
ऐकान्तिकाश्च पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ।
ऐकान्तिना समो विष्णुर्यस्मादेषां परायणः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ।
प्रियाणामपि सर्व्वेषां देवदेवस्य स प्रियः ।
आपत्स्वपि सदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणी ॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
विष्णुं संस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु ॥
अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्व्वशास्त्रार्थवेद्यपि ।
यो न सर्व्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् ॥
नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न कृतं चापसव्यवत् ।
यो भक्तिं वहते विष्णौ तेन सर्व्वं कृतं भवेत् ॥
यज्ञानां क्रतुमुख्यानां सर्व्वेषां पारगा अपि ।
न तां यान्ति गतिं भक्त्या यां यान्ति मुनिसत्तम ॥
यः कश्चित् वैष्णवो लोके मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी ।
पुनाति सकलान् लोकान् सहस्रांशुरिवोदितः ॥
ये नृशंसा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा ।
तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ॥
दृढा जनार्द्दने भक्तिर्यदैवाव्यभिचारिणी ।
तदा कियत् स्वर्गसुखं सैव निर्व्वाणहेतुकी ॥
भ्राम्यतां तत्र संसारे नराणां कर्म्मदुर्गमे ।
हस्तावलम्बनो ह्येको भक्तितुष्टो जनार्द्दनः ॥
न शृणोति गुणान् दिव्यान् देवदेवस्य चक्रिणः

हरित्, पु, (हरति नयनमनांसीति । हृ + "दृसृ-रुहियुषिभ्य इतिः ।" उणा० १ । ९९ । इति इतिः ।) नीलपीत मिश्रितवर्णः । सवुजरङ् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पालाशः २ हरितः ३ । इत्यमरः । १ । ५ । १४ ॥ श्यामः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्वविशेषः । इति मेदिनी ॥ सूर्य्याश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा, कुमारे । २ । ४३ ।
"उत्पाट्य मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरिता खुरैः ।
आक्रीडपर्व्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु ॥")
मुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिंहः । सूर्य्यः । विष्णुः । इति केचित् ॥ हरिद्वर्णविशिष्टे, त्रि ॥

हरित्, स्त्री, (हृ + इतिः ।) दिक् । इत्यमरः ।१।३।१॥ (यथा, रघुः । ३ । ३० ।
"ततार विद्याः पवनातिपातिभि-
र्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥")
हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरित्, पु, क्ली, (हृ + इतिः ।) तृणम् । इति मेदिनी ॥

हरित, क्ली, (हृ + इतन् ।) स्थौणेयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरितः, पु, (हरति नयनमनांसीति । हृ + "हृश्या-भ्यामितन् ।" उणा० ३ । ९३ । इति इतन् ।) हरिद्वर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १४ ॥ सिंहः । इति केचित् ॥ मन्थानकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हारीत इति लोके । तदर्थे पर्य्यायो यथा,—
"हारीतो रक्तपित्तः स्याद्धरितोऽपि स कथ्यते ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥) हरिद्वर्णयुक्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते । ५ । ३८ ।
"परिसरविषयेषु लीढमुक्ता
हरिततृणोद्गमशङ्कया मृगीभिः ॥")

हरितकं, क्ली, (हरितो वर्णोऽस्त्यस्येति । अच् । ततः कन् ।) शाकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३४ ॥ (यथा, माघे । ५ । ८ ।
"अश्रावि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रै-
रश्वम् पुरो हरितकं मुदमादधानः ॥")

हरितपत्रिका, स्त्री, (हरितानि पत्राणि यस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) पाची । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरितशाकः, पु, (हरितः हरिद्वर्णः शाकः ।) शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिग्रुशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

हरिता, स्त्री, (हरितो वर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) दूर्व्वा । इति मेदिनी ॥ जयन्ती । हरिद्रा । कपिलद्राक्षा । पाची । नीलदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिताल, क्ली, (हरितः तद्वर्णं आलातीति । आ + ला + कः ।) पीतवर्णधातुविशेषः । स तु हरेर्व्वीर्य्यम् । यथा,—
"हरितालं हरेर्व्वीर्य्यं लक्ष्मीवीर्य्यं मनःशिला ।
पारदं शिववीर्य्यं स्यात् गन्धकः पार्व्वतीरजः ॥"
इति वैद्यकम् ॥
तत्पर्य्यायः । पिञ्जरम् २ पीतकम् ३ तालम् ४ आलम् ५ हरितालकम् ६ । इत्यमरः ।२।९।१०३॥ गोदन्तम् ७ पीतलम् ८ नटमण्डनम् ९ हरिबीजम् १० सिद्धधातुः ११ । इति जटाधरः ॥ वर्णकम् १२ नटभूषणम् १३ । इति रत्नमाला ॥ पीतम् १४ गोरोचम् १५ चित्राङ्गम् १५ पिञ्जरकम् १७ वैदलम् १८ तालकम् १९ कनकरसः २० काञ्चनकम् २१ विडालकम् २२ चित्रगन्धम् २३ पिङ्गम् २४ पिङ्गसारम् २५ गौरीललितम् २६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । स्निग्धत्वम् । त्वग्दोषभूतभीतिविषयवातरुजानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
"हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम् ।
तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् ॥
स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् ।
पत्राख्यं तालकं विद्यात् गुणाढ्यं तद्रसायनम् ॥
निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु ।
स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकम् ॥
हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् ।
कण्डुकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान् ॥
हरति च हरितालं चारुता देहजाता
सृजति च बहुतापानङ्गसङ्कोचपीडाः ।
वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्या-
दिदमसितमशुद्धं मारितं चाप्यसम्यक् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अथ तालस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
"अशुद्धं तालमायुर्घ्नं कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोचान् कुरुते तेन शोधयेत् ॥"
अथ तालकस्य शोधनविधिः ।
"तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके क्षिपेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कुष्माण्डजे द्रवे ॥
तिलतैले पचेद्याम यामञ्च त्रिफलारसे ।
दोलायन्त्रे चतुर्याम पक्वं शुध्यति तालकम् ॥" * ॥
अथ तालकस्य मारणविधिः ।
"सटलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्वे विमर्द्दयेदेकं दिनं पश्चाद्विशोषयेत् ॥
सशोष्य गोलकं तस्य कुर्य्यात्तञ्च विशोधयेत् ।
ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ॥
तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ।
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ॥
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ।
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदीपयेत् ॥
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तस्यैकरत्तिका ।
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥"
एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः ।
"हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् ।
कण्डुकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान् ॥"
अन्यच्च ।
"तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषः ॥"
इति च भावप्रकाशः ॥

हरितालः, पु, पीतवर्णपक्षिविशेषः । हरियाल इति भाषा । तस्य मांसगुणाः ।
"हरितालोऽल्पविट्कः स्यात् कषायो मधुरो लघुः ।
रक्तपित्तप्रशमनस्तृषाघ्नो वातकोपनः ॥"
इति राजवल्लभः ॥

हरितालक, क्ली, (हरितालमिव । स्वार्थे कन् ।) हरितालम् । इत्यमरः । २ । ९ । १०३ ॥

हरितालिका, स्त्री, दूर्व्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सौरभाद्रशुक्लचतुर्थी हरितालिका । सौरभाद्रकृष्णचतुर्थ्यामुदितचन्द्रस्य नष्टचन्द्र इति संज्ञा । इति पञ्जिकायां प्रसिद्धा । तत्र चन्द्रदर्शननिषेधो यथा । भोजदेवः ।
"शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तत्र तन्ततः ॥"
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः ।
"पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥"
चतुर्थ्यां नेक्षितव्य इति मुनिभिरुदित उक्त इत्यर्थः । अथवा चतुर्थ्यामित्यस्य प्रधानक्रियान्वयाभ्यर्हितत्वादीक्षितव्य इत्यनेनान्वयो न तूदित इत्यनेन । तथा च अव्ययं प्रधानगामि इति सूत्रे अव्ययस्य शब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्ध इति भट्टनारायणव्याख्यानं इति । उदितस्वर्द्दोदितव्यावृत्तिपरः स्वरूपाख्यानपरो वा ।
"ब्राह्मणो तु शुना दष्टा जम्बुकोष्ट्रेण वा गवा ।
उदिते सोमनक्षत्रे दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥"
इति पराशरोक्तोदित इतिवत् ॥ * ॥
नन्वेकपदस्य कथमनेकार्थता इति चेन्न यावन्तोऽर्थास्तावन्ति पदानीति । तथा चोक्तम् ।
"यावतामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत् ।
अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः ॥"
लिङ्गं समार्थम् । रूढिगतं प्रसिद्धम् । न त्वप्रसिद्धम् । हन हिंसागत्योरित्यादौ गमनादिकम् । अभिधेयो वाच्यः । तावद्भिर्धातुभिर्गुणविग्रहो गुणैर्गणनाभिर्विग्रहो ग्रहणं यत्रार्थे स तथा । एतेन धातुसमसङ्ख्यार्थत्वं पदस्य । ब्रह्मपुराणे सिद्धार्काधिकारे ।
"नारायणोऽभिशप्तस्तु निशाकरमरीचिषु ।
स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्याय पतेच्च सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः ।
पठेद्धात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो नाप्युदङ्मुखः ॥
अभिशप्तः परीवादविषयीभूतः । सोऽभिशापः ।
धात्रेयिकावाक्यं विष्णुपुराणे ।
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अवोचदेनं गगनस्पृशा रघु
स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव ॥")
पीतवर्णः । इत्यनेकार्थकोषः ॥
हरिक, पु, (हरिरिव । हरि+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पीतहरितवर्णाश्वः । तत्पर्य्यायः । हालकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ चौरः । अक्षक्रीडकः । इति केचित् ॥
हरिकेलीय, पु, (हरिकेलिमर्हतीति । हरिकेलि +छ ।) वङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । तद्देशस्थे, त्रि ॥
हरिकेश, पु, (हरि पिङ्गलं केशो यस्य ।) शिवः । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४४ ।
"टोर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ५० ।
'महोरग वराहाद्य हरिकेश विभो । जय ॥")
शिवभक्तयक्षविशेषः । स तु शिवप्रसादात् दण्डपाणित्वं क्षेत्रपालत्वादिकञ्च प्राप्तवान् । यथा,
'एवमुक्त्वा ततो देवः सह देव्या जगत्पतिः ।
जगाम यत्र यक्षोऽस्ते कृशो धमनिसन्ततः ।
तं दृष्ट्वा प्रणतं भक्त्या हरिकेशं वृषध्वजः ।
दिव्यं चक्षुरदात्तस्मै येनापश्यत् स शङ्करम् ॥
सूत उवाच ।
अथ यक्षस्तदा तत्र शनैरुन्मील्य चक्षुषी ।
अपश्यत् स शिवं देवं वृषं क्षेत्रमुपाश्रितम् ॥
देव उवाच ।
जरामरणनिर्मुक्तः सर्व्वरोगविवर्ज्जितः ।
भविष्यसि गणाध्यक्षो वरदः सर्व्वपूजितः ॥
अजेयश्चापि लोकानां योगैश्वर्य्यसमन्वितः ।
अन्नदश्चापि लोकेभ्यः क्षेत्रपालो भविष्यसि ॥
महाबलो महासत्त्वो ब्रह्मण्यो मम च प्रियः ।
त्र्यक्षश्च दण्डपाणिश्च महायोगी तथैव च ॥
उद्भ्रमः सम्भ्रमश्चैव गणौ ते परिचारकौ ।
तवाज्ञया करिष्येते लोकस्योद्भ्रमसम्भ्रमौ ॥"
इति मात्स्ये । १० । ८८—८०, ८६—८८ ॥
हरिक्रान्ता, स्त्री, (हरिणा क्रान्ता ।) विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरिगृह, क्ली, (हरेर्गृहम् ।) हर्य्यालयः । पुरीविशेषः । तत्पर्य्यायः । एकचक्रम् २ ब्रह्मपुरी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हरिचन्दन, पु, क्ली, (हरेरिन्द्रस्य प्रियं चन्दनम्।) देवतरुविशेषः यथा,—
"पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।
सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥"
इति स्वर्गवर्गे अमरः । १ । १ । ५३ ॥
देवभूमावेव सम्भवात् देवतरुः । चन्दयति आह्लादयति चन्दनः चदि आह्लादे दीप्तौ नन्द्यादित्वादनः । हरेरिन्द्रस्य चन्दनः हरिचन्दनम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ ० ॥ चन्दनविशेषः । तत्पर्य्यायः । तैलपर्णिकम् २ गोशीर्षम् ३ । इति मनुष्यवर्गे अमरः । २ । ६ । १३१ ॥
त्रीणि हरिचन्दने । चन्दनविशेषाणां पृथक् पृथक् नामानीत्यन्ये । तथा च तिलस्येव पर्णमस्य तिलपर्णी वृक्षभेदः ततो जातं तैलपर्णिकम् । धवलं सुशीतलं चन्दनं तैलपर्णिकम् । गोः शीर्षं गोशीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं गोशीर्षम् । कालताम्रव्यामिश्रवर्णमुत्पलगन्धि अतिसुरभि शीतलतया सदैव सर्पैर्वेष्टितं गोशीर्षम् । कपिलवर्णत्वात् हरि च तच्चन्दनञ्चेति हरिचन्दनम् । हरेरिन्द्रस्य चन्दनं वा । हरिर्मण्डूकस्तदाकारे पर्व्वतभागे जातत्वाद्वा हरिचन्दनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायान्तरं सुराहम् २ हरिगन्धम् ३ इन्द्रचन्दनम् ४ दिव्यम् ५ दिविजम् ६ महागन्धम् ७ नन्दनजम् ८ लोहितजम् ९ । हरिचन्दनं कोकणे प्रसिद्धम् । अस्य गुणाः ।
"हरिचन्दनन्तु दिव्यं हिमं तदिह दुर्लभं मनुजैः ।
पित्ताटोपविलोपि वमथुभ्रमशोषमान्द्यमेटोहृत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ ० ॥
(पीतचन्दनम् । कलम्ब इति लोके ।
"कालीयकन्तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् ।
हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्य्यकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पारिभाषिकहरिचन्दनं यथा,—
"दृष्टञ्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥
हरिचन्दन, क्ली, (हरिचन्दनं तद्वद्वर्णोऽस्त्यस्येति । अच् ।) ज्योत्स्ना । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ पद्मकेशरम् । इति हलायुधः ॥ कान्ताङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिण, पु (हरति मनः ह्रियते गीतादिना वा । हृ+"श्यास्त्याहृञविभ्य इनच् ।" उणा० २ । ४६ । इति इनच् ।) स्वनामाख्यातपशुः । तत्पर्य्यायः । मृगः २ कुरङ्गः ३ वातायुः ४ अजिनयोनिः ५ । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ सारङ्गः ६ चलनः ७ पृषत् ८ भीरुहृदयः ९ मयुः १० । इति जटाधरः ॥ चारुलोचनः ११ जिनयोनिः १२ कुरङ्गमः १३ ऋष्यः १४ ऋश्यः १५ रिष्यः १६ रिश्यः १७ एणः १८ एणकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ कृष्णतारः २० सुलोचनः २१ पृषतः २२ । अस्य मांसगुणाः ।
"एणस्य मांसं लघु शीतलञ्च
त्रिदोषहृत् षड्रसदञ्च रुच्यम् ।
कुरङ्गमांसं मधुरञ्च यद्वत्
कफापहं पित्तहरं मरुत्प्रदम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ ० ॥
अपि च ।
"हरिणः शीतलो बद्धविण्मूत्रो दीपनो लघुः ।
रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहा ॥
एणः कषायो मधुरः पित्तास्रकफनाशनः ।
संग्राही रोचनो हृद्यो बलकृज्ज्वरनाशनः ॥"
इति राजवल्लभः ॥ ० ॥
अन्यच्च ।
"कुरङ्गो बृंहणो बल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः ।
मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित्कफकरो मतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ ० ॥
हरिणस्य पञ्चभेदा यथा,—
"हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ।
ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा ।
एते बलिप्रदानेषु चर्म्मदाने च कीर्त्तिताः ॥"
इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥ ० ॥
शुक्लवर्णः । विष्णुः । शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११८ ।
"आषाढश्च सुषाढश्च ध्रुवोऽथ हरिणो हरः ॥")
सूर्य्यः । हंसः । इति केचित् ॥ (ऐरावतवंशोद्भूतनागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥")
पाण्डुवर्णः । तद्युक्ते, त्रि ॥ इत्यमरः । १ । ५ । १३ ॥
(यथा, महाभारते, । १ । १ । १३५ ।
"स भोगान् विविधान् भुञ्जन् रत्नानि विविधानि च ।
कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ॥")
हरिणनर्त्तक, पु, (हरिण इव नृत्यतीति । नृत्+ण्वुल् ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिणहृदय, त्रि, (हरिणस्येव भीतं हृदयं यस्य ।) भीरुः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिणाक्षी, स्त्री, हट्टविलासिनीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हरिणस्य अक्षिणीव अक्षिणी यस्याः । समासे षः । ङीष् । मृगलोचना रमणी ॥)
हरिणाङ्क, पु (हरिणः अङ्कश्चिह्नं यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिणी, स्त्री, (हरिण+ङीष् ।) मृगी । (यथा रघु । २ । ११ ।
"धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां
प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥")
स्वर्णप्रतिमा । इत्यमरः । ३ । ४ । ५० ॥ (हरित+ङीष् । तस्य नः ।) हरिता । नारीभेदः । वृत्तभेदः । इति मेदिनी ॥ (तल्लक्षणं यथा,—
"नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ॥"
विस्तारस्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यः ॥) मञ्जिष्ठा । स्वर्णयूथी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तरुणी । वरस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुराङ्गनाभेदः । यथा, रघु । ८ । ७९ ।
"स्मरतः किल दुष्करं तपः
स्वर्णबिन्दौ परिशङ्कितः पुरा ।
प्रजिघाय समाधिभेदिनीं
हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥")

नोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति हरेर्नामनि लुब्धक ॥
स्नानं देवार्च्चनं ध्यानं धारणा नियमो यम. ।
प्रत्याहारः समाधिश्च हरिनामसमं न च ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ८८ अध्यायः ॥
अपि च ।
"हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ११ विलासे वृहन्नारदीयपुराणवचनम् ॥ * ॥ वैष्णवानां जप्यहरिनामानि यथा,—
"हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥"
अस्य प्रमाणादि यथा,—
त्रिपुरोवाच ।
"वासुदेव महाबाहो ! शृणुष्व परमं वचः ।
त्वं हि देव सुरश्रेष्ठः किमर्थं तप्यते तपः ॥
कुलाचारं विना पुत्त्र ! नाहि सिद्धिः प्रजायते ।
शक्तिहीनस्य ते सिद्धिः कथं भवति रे सुत ! ॥
मर्म्मांशमक्षवा तच्छी त्यक्ता किं तप्यते तपः ।
वृथा श्रमं वृथा पूजा जपश्च विफलः सुत ! ॥
संयोगं कुरु यत्नेन शक्त्या सह तपोधन ! ।
सुखं विना सुतश्रेष्ठ ! विद्यासिद्धिर्न जायते ॥
साधके चोभमापन्ने देवता चोभमाप्नुयात् ।
तस्माद्भोगयुतो भूत्वा जपकार्य्यं समारभेत् ॥
भोगं विना सुतश्रेष्ठ ! नहि मोक्षः प्रजायते ।
शृणु पुत्त्र सुतश्रेष्ठ दीक्षायाः शानुपूर्व्विकीम् ॥
दशवर्षे तु सम्प्राप्ते द्वादशाब्यन्तरे सुत ! ।
शृणुयाद्धरिनामानि षोडशानि पृथक् पृथक् ।
हरिनाम विना पुत्त्र ! कर्णशुद्धिर्न जायते ॥
श्रीवासुदेव उवाच ।
शृणु मातर्म्महामाये विश्वबीजस्वरूपिणि ! ।
हरिनाम महामाये क्रमात्तत् मतं वद ॥ * ॥
त्रिपुरोवाच ।
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥
द्वात्रिंशदक्षराण्येव कलौ नामानि सन्ति सदा ।
शृणु छन्दः सुतश्रेष्ठ ! हरिनाम्नस्तु चैव हि ॥
छन्दो हि परमं गुह्यं महत् पटमनव्ययम् ।
सर्व्वशक्तिमयं तस्य हरिनाम तपोधन ! ॥" * ॥
अस्य श्रीहरिनाममन्त्रस्य वासुदेव ऋषिर्गायत्री छन्दः श्रीत्रिपुरा देवता मम महाविद्यासिद्धार्थे विनियोगः ॥ * ॥
"एतन्मन्त्रं सुतश्रेष्ठ ! प्रथमं शृणुयान्नरः ।
श्रुत्वा द्विजमुखात् पुत्त्र दक्षकर्णे तपोधन ! ॥
आदौ छन्दस्ततो मन्त्रं श्रुत्वा शुद्धो भवेन्नरः ।
द्वादशाब्यन्तरे श्रुत्वा कर्णशुद्धिमवाप्नुयात् ॥
कर्णशुद्धिं विना पुत्त्र महाविद्यामुपासयेत् ।
नारी वा पुरुषो वापि तत्क्षणान्नारकी भवेत् ।
ततस्तु षोडशे वर्षे सम्प्राप्ते सुरवन्दित ! ।
महाविद्या ततः शुद्धा नित्या ब्रह्मस्वरूपिणीम् ।
श्रुत्वा कुलमुखादिमात् साक्षात् ब्रह्ममयो भवेत् ।
कुर्य्याद्देवरहस्यं यः शिवोक्तञ्च तपोधन ! ।
तस्य सिद्धिर्भवेद्दिव्या अष्टैश्वर्य्यमवाप्नुयात् ॥
रहस्यं हि विना पुत्त्र ! श्रम एव हि केवलम् ।
अतएव सुतश्रेष्ठ ! रहस्यरहितस्तव ।
रहस्यरहिता विद्या न जपेत्तु कदाचन ॥ * ॥
हकारस्तु सुतश्रेष्ठ ! शिवः साक्षात् सशयः ।
रेफस्तु त्रिपुरादेवी मम मूर्त्तिमयो सदा ॥
एकारश्च भग विद्धि, साक्षाद्योनिं तपोधन ! ।
एकारः शून्यरूपो च रेफो विग्रहधारिणः ।
हरे तु त्रिपुरा साक्षान्मम मूर्त्तिर्न संशयः ॥
ककारः कामदा कामरूपिणी स्फुरदव्ययम् ।
ऋकारश्च सुतश्रेष्ठ ! ज्येष्ठा शक्तिरितोरिता ॥
ककारश्च ऋकारश्च कामिनी वैष्णवी कला ॥
षकारश्चन्द्रमा देवः कलाषोडशसंयुतः ॥
णकारश्च सुतवर ! साक्षान्निर्वृतिरूपिणी ।
द्वयोरैक्यं तपःश्रेष्ठ ! महामाया जगन्मयी ॥
कृष्ण कृष्ण सुतश्रेष्ठ ! महामाया जगन्मयी ।
हरे हरे ततो देवि ! शिवशक्तिस्वरूपिणी ॥
हरे रामेति च पदं शिवशक्तिमयं सुत ! ।
हरे हरे इति पदं शक्तिद्वयसमन्वितम् ॥
आद्यन्ते प्रणवं दत्त्वा यो जपेद्वशधा द्विजः ।
स भवेत् सुतवर ! श्रेष्ठो महाविद्यासु सुन्दरः ॥
हरिनाम सुतश्रेष्ठ ! श्रेष्ठं तु वैष्णवं मतम् ॥
एवं षोडश नामानि द्वात्रिंशदक्षराणि च ।
आद्यन्ते प्रणवं दत्त्वा चतुस्त्रिंशदनुत्तमम् ! ॥
हरिनाम विना पुत्त्र ! दीक्षा च विफला मता ।
कुलदेवमुखाद्दत्त्वा हरिनाम परात्परम् ॥
ब्राह्मणश्चस्त्रवैश्याश्च शूद्रः श्रुत्वा चराचरम् ।
दीक्षां कुर्य्यात् सुतश्रेष्ठ ! महाविद्यासु सुन्दर ! ॥
दीक्षा वापि हरेर्नाम यदि शूद्रमुखात् प्रिये ! ।
अज्ञानाद्यदि गृह्णीयात् तस्य पापफलं शृणु ॥
शूद्रः शूद्रमुखात् श्रुत्वा विद्यां वा मन्त्रमुत्तमम् ।
कोटिवर्षाणि समादाय रौरवं प्रति गच्छति ।
अपि दाहकल्पोर्व्वो द्वयोरपि समं फलम् ॥
ब्रह्महत्यामवाप्नोति अक्षरं अक्षरं प्रति ।
शृणु पुत्त्र ! वासुदेवगराह्वाहवम सम ॥"
इति श्रीवासुदेवमाहात्म्ये राधातन्त्रे त्रिपुरावासुदेवसंवादे द्वितीयपटलः ॥
हरिनामा [न्] पुं, (हरेर्नाम नाम यस्य ।) मुद्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हरिनेत्र, क्ली, (हरेर्नेत्रमिव ।) श्वेतपद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गौहरेर्लोचनम् । यथा,—
"शिवोधनार्थाय हरेर्हरिनेत्रकृतालयाम् ।
विश्वेश्वरी जगद्धात्रीं स्थितिसंहारकारिणीम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
हरिद्वर्णचक्षुः ॥
हरिनेत्र, पुं, (हरेर्मर्कटस्येव नेत्रमस्य ।) पेचकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हरिन्मणि, पुं, (हरिद्वर्णो मणिः ।) मरकतमणिः । इत्यमरः । २।९।९२ ॥ (यथा, माघे । ३ । ४९ ।
"हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामै-
र्गृहाणि नौभेरिव यत्र रेजुः ॥")
हरिन्मुद्गः, पुं, (हरिद्वर्णो मुद्गः ।) शारदमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरिपर्ण, क्ली, (हरि हरिद्वर्णं पर्णं यस्य ।) मूलकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिप्रिय, क्ली, (हरेः प्रियम् ।) कृष्णचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्तु कालीयकम् कालियाकाष्ठमिति ख्यातम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
"कालीयकन्तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् ।
हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्य्यकम् ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरिप्रिय, पुं, (हरेः प्रियः ।) कदम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिकामरौ । २ । ४ । ४२ ॥ पीतभृङ्गराजः । विष्णुकन्दः । करवीरः । शङ्खः । बन्धूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । वातुलः । कञ्चुकः । इति केचित् ॥
हरिप्रिया, स्त्री, (हरेः प्रिया ।) लक्ष्मीः । इत्यमरः । १ । १ । २८ ॥ तुलसी । द्वादशीतिथिः । पृथिवी । इति केचित् ॥
हरिवालुक, क्ली, (हरिप्रिया वालुका यत्र) एलवालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥
हरिभक्त, पुं, (हरेर्भक्तः ।) हरिसेवकः । तस्य लक्षणं यथा,—
"सर्व्वजीवेषु यो विष्णुं भावयेत् समताधिया ।
हरौ करोति भक्तिञ्च हरिभक्तः स च स्मृतः ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
हरिभद्र, क्ली, (हरेर्भद्रं लक्षियसात् ।) हरिवालुकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हरिभाविणी, स्त्री, हरिं भावयितुं शीलं यस्याः सा । (हरि+भू+णिनि । ङीप् ।) हरिभावनाशीला । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
हरिभुक्, [ज्] पुं, (हरिं भेकं भुङ्क्ते इति । भुज् — क्विप् ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिमन्थः, पुं, गणिकारिका । इति शब्दरत्नावली ॥ चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"चणको हरिमन्थः स्यात् सकलप्रिय इत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
देशविशेषः । इति हरिमन्थजशब्दटीकायां भरतः ॥
हरिमन्थकः, पुं, (हरिमन्थ एव । स्वार्थे कन् ।) चणकः । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥
हरिमन्थज, पुं, चणकः । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥ हरिमन्थे देशे प्राचुर्य्येण जातवान् हरिमन्थजः । जनजनादिति डः । इति भरतः ॥ (क्लीवे, पि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"खाडुपाकरसं शाकं दुर्जरं हरिमन्थजम् ॥")
कृष्णमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिय, पुं, (हरिं पीतवर्णं याति प्राप्नोतीति । या+कः ।) पीतवर्णघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिले, अव्य, नार्य्योक्तौ चेटीसम्बोधनम् । इति केचित् ॥

हरितालो, स्त्री, (हरिताल+ङीष् ।) दूर्व्वा । आकाशरेखा । इति मेदिनी ॥ खड्गलता । इति विश्वः ॥ सौरभाद्रीयनक्षत्रविशेषयुक्त-चतुर्थी । यथा,—
"भाद्रे मासि सिते पक्षे वसुदैवतसंयुता ।
हरितालो चतुर्थी स्यात् सर्व्वाणीप्रीतिदा सदा ॥
भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्याख्याभियोगतः ।
ददाति किल्बिषं घोरं दृष्टश्चन्द्रो न संशयः ॥
करचित्रानलर्क्षेषु हरौ सूर्य्ये चतुर्थिका ।
हरितालो समाख्याता रुद्राणीप्रीतिदा सदा ॥"
इति राजमार्त्तण्डः ॥

हरिताश्म, [न्] क्ली, (हरितं अश्म ।) तुत्थम् । पेरोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरित्पर्ण, क्ली, (हरित् पर्णमस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिद्वर्णपत्रयुक्ते, त्रि ॥

हरिदश्वः, पु, (हरित् अश्वो यस्य ।) सूर्य्यः । (यथा, रघु । ३ । २२ ।
"पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधिते-
रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥")
अर्कवृक्षः । इत्यमरः । १ । ३ । २८ ॥

हरिदेवः, पु, (हरिर्देवोऽधिष्ठात्रीदेवता यस्य ।) श्रवणानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिर्देवो यस्य इति बहुव्रीहौ, त्रि । हरिश्चासौ देवश्चेति कर्म्मधारये हरिमात्रबोधकः ॥

हरिद्गर्भ, पु, (हरिद्वर्णो गर्भो यस्य ।) हरिद्वर्ण-कुशः । हरिदर्भ इति च पाठः । तत्पर्य्यायः । खरपत्रः २ बृहच्छदः ३ अत्र पृथुच्छदोऽपि पाठः । शीरी ४ कुशदर्भः ५ दीर्घपत्रः ६ पवित्रकः ७ । अस्य गुणाः ।
"दर्भौ द्वौ च गुणे तुल्यौ तथापि च सिता-धिकः ।
यदि श्वेतकुशाभावे त्वपरं योजयेद्भिषक् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
"दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तन्मूलगुणाः ।
"कुशमूलं हिमं रुच्यं मधुरं पित्तनाशनम् ।
रक्तज्वरतृषाश्वासकामलादोषमोक्षकृत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिद्रव, पुं, (हरिवर्णं पिङ्गलवर्णं द्रव इव ।) नागकेशरचूर्णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिद्रा, स्त्री, (हरितं पीतवर्णं रातीति । हरित् +रा+क । टाप् ।) ओषधिविशेषः । हलुद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निशाह्वा २ काञ्चनी ३ पीता ४ वरवर्णिनी ५ । इत्यमरः ।२।९।४१॥ कावेरी ६ उमा ७ वर्णवती ८ गौरी ९ पौष्णा १० । इति जटाधरः ॥ पीतवालुका ११ हेम-नाशा १२ मङ्गवासा १३ घर्षिणी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ पीतिका १५ रजनी १६ निशा १७ मेहघ्नी १८ बहुला १९ वर्णिनी २० रात्रिनामिका २१ । इति रत्नमाला ॥ हरित् २२ रञ्जनी २३ स्वर्णवर्णा २४ सुवर्णा २५ शिवा २६ दीर्घरागा २७ हट्टविलासिनी २८ वराङ्गी २९ जनेष्टा ३० वरा ३१ वर्णदात्री ३२ पवित्रा ३३ हरिता ३४ विषघ्नी ३५ पिङ्गा ३६ मङ्गल्या ३७ मङ्गला ३८ लक्ष्मीः ३९ भद्रा ४० शिफा ४१ शोभा ४२ शोभना ४३ सुभगाह्वया ४४ श्यामा ४५ जयन्तिका ४६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातास्र-कुष्ठमेहकण्डूव्रणनाशित्वम् । देहवर्णविधायि-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ अन्यच्च ।
"हरिद्रा कफपित्तास्रशोथकण्डूव्रणापहा ।"
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।
"हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वर-वर्णिनी ।
कृमिघ्ना हलदी योषित्प्रिया हट्टविलासिनी ॥
हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत् ।
वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा ॥"*॥
अथ वनहरिद्रा ।
"अरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः ।"*॥
अथ कर्पूरहरिद्रा ।
"दार्व्वी भेदाम्रगन्धा च सुरभिर्दारु दारु च ।
कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरनायिका ॥
आम्रगन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला मता ।
पित्तहृन्मधुरा तिक्ता सर्व्वकण्डूविनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

हरिद्रागणेशः, पुं, (हरिद्रावर्णो गणेशः ।) गणेशविशेषः । तन्मन्त्रो यथा,—
अथ हरिद्रागणेशः ।
"पञ्चान्तको धरासंस्थो बिन्दुभूषितमस्तकः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः सर्व्वकामफलप्रदः ॥"
अथ वशिष्ठ ऋषिर्गायत्री छन्दो हरिद्रागण-पतिर्देवता गकारो बीजं लकारः शक्तिर्बीजे-नैव षडङ्गकम् । ध्यानन्तु ।
"हरिद्राभं चतुर्ब्बाहुं हारिद्रवसनं विभुम् ।
पाशाङ्कुशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनादि-पीठमन्वन्तां पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा गण-पतिं पूजयेत् । आवरणपूजाविनियोगादिकं एकाक्षरगणपतिवत् । अस्य पुरश्चरणं चतु-र्लक्षजपः । त्रिमधुरयुक्तहरिद्राचूर्णमिश्रितै-स्तण्डुलैरयुतहोमः । इत्यादि तन्त्रसारः ॥

हरिद्राङ्ग, पु, (हरिद्राया इव अङ्गं यस्य ।) हरितालपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हरिद्राभः, पु, (हरिद्राया आभा इव आभा यस्य ।) पीतशालः । कर्पूरकः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ पीतवर्णः । तद्युक्ते, त्रि ॥ इत्य-मरः । १ । ५ । १४ ॥ (यथा, तन्त्रसारे ।
"हरिद्राभं चतुर्ब्बाहुं हारिद्रवसनं विभुम् ॥")

हरिद्रारागः, त्रि, (हरिद्राया राग इव रागो यस्य । अचिरस्थायित्वादेवास्य तथात्वम् ।) अस्थिरसौहृदः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्य्यायः । क्षणमात्रानुरागी २ । हरिद्राराग इव रागो-ऽस्येति हरिद्रारागः । हरिद्रारागस्याचिर-स्थायित्वात् तथेति यावत् । यथा,—
"क्षणमात्रानुरागी च हरिद्राराग उच्यते ॥"
इति हलायुधः ॥

हरिद्रुः, पुं, (हरिवर्णः द्रुर्वृक्षः ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ दारुहरिद्रा । इत्यमरः ।२।४।१०१॥ तथा चोक्तम् ।
"दार्व्वी दारुहरिद्रा च पर्ज्जन्या पर्ज्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव च पच्चधा ॥
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारु कपीतकम् ।
दार्व्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णस्य रोगनुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥*॥
वृक्षविशेषः । हलदीवा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । पीतदारु ५ पीतकाष्ठः ३ पीतकः ४ कदम्बकः ५ सुपुष्पः ६ सुराङ्गः ७ पीतकद्रुमः ८ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । मङ्ग-ल्यत्वम् । पित्तवातनानात्वग्दोषनाशित्वम् । अङ्गकान्तिकरत्वम् । बल्यत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

हरिद्वार, क्ली, (हरेस्तत्प्राप्तेर्द्वारमिव ।) स्वनाम-ख्यातनगरम् । तत्तु तीर्थविशेषः । यथा,—
"शृणु देवि महामाये पठेद्यश्च शृणोत्यपि ।
गयायाञ्चैव यत् पुण्यं काश्यां विश्वेश्वराग्रतः ॥
प्रयागे मुण्डनाच्चैव हरिद्वारे हरेर्गृहे ।
तुल्यं पुण्यं भवेद्देवि सत्यं दुर्गे शिवे रमे ॥"
इति रुद्रयामले हरगौरीसंवादे रुद्रपञ्जी ॥*॥
तत्र गङ्गावतरणात् गङ्गाद्वारमिति ख्यातम् । तत्र स्नानादिफलं यथा —
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ।
स्वर्गद्वारेण तत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥
तत्राभिषेकं कुर्व्वीत कोटितीर्थे समाहितः ।
लभते पुण्डरीकन्तु कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥
तत्रैकरात्रिवासेन गोसहस्रफलं लभेत् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२ अध्यायः ॥

अपि च ।
"सर्व्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
सबान्धवाः सुराः सर्व्वे गङ्गाद्वारं मनोरमम् ।
समागत्य प्रकुर्व्वन्ति स्नानदानादिकं मुने ॥
दैवयोगान्मुने तत्र ये त्यजन्ति कलेवरम् ।
मनुष्यपक्षिकीटाद्यास्ते लभन्ते परं पदम् ॥"
इति तत्रैव क्रियायोगसारे ३ अध्यायः ॥*॥
पुस्तकान्तरे गङ्गाद्वारस्थाने हरिद्वारमिति पाठः ॥

हरिनाम, [न्] क्ली, (हरेर्नाम ।) श्रीहरे-राख्यानम् । तन्माहात्म्यं यथा,—
"न कालनियमस्तत्र न देशनियमस्तथा ।

निःस्वोऽपि जागरे विष्णोर्दाता भूरिफलं लभेत् ॥
धारिज वारिणा पूर्णं शिरसि स्थापयेद्धरिम् ।
बिभर्त्ति शिरसा सोऽय गङ्गास्नानकृत फलम् ॥
कृत्वा पूजा हरेर्यस्तु जागरे पुरत शुचिः ।
पठेन्नामसहस्रन्तु गीता नागविमोचणम् ॥
माङ्गल्यस्नपनं पुण्यं स्तवराजमनुस्मृतिम् ।
वैदिकानि च जप्यानि भक्त्या रात्रौ मुहुर्मुहुः ॥
भवेत् प्रत्यक्षर पुण्य कपिलागोशतोद्भवम् ।
जागरे यज्ञरूपस्य पुरत पठतो हरेः ॥
यः पुन कुरुते गीत सनृत्यं वाद्यसयुतम् ।
न तत् क्रतुशतैः पुण्य व्रतदानशतैरपि ॥
यः पुनः कुरुते गीतं विलज्जो नृत्यते यदि ।
लभते निमिषार्द्धेन चतुराश्रमजं फलम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य कुर्य्यात् पुस्तकवाचनम् ।
श्लोकसंख्यां वसेत् स्वर्गे युगानि हरिसन्निधौ ॥
कुर्य्याद्वन्दनमाला यो रम्भास्तम्भैः सुशोभनैः ।
चूतवृक्षोद्भवैः पत्रैर्जागरे चक्रपाणिनः ॥
युगानि पत्रसंख्याना स्वर्गे तस्योत्सवो भवेत् ।
पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रीडते चाप्सरोवृतः ॥
नृत्यमानस्य मर्त्यस्य ये केचिन्निरय गताः ।
विमुक्ता धर्म्मराजेन मुक्तिं यान्ति हरेः पदम् ॥
गीतध्वनिसुसन्तुष्टो जागरे तु रमापतिः ।
वासवस्याधिकं सौख्यं दद्यान्मन्वन्तर शतम् ॥
नृत्येन मर्त्ये सौख्यं तु स्वर्गे नृत्येन जागरे ।
रसातले तथा सौख्य मुक्तिर्नृत्यादवाप्यते ॥
प्रेक्षणीयप्रदानेन यत् पुण्यं कथित बुधैः ।
न तत् कोटिमखैः पुण्यं योगैः साङ्ख्यैरवाप्यते ॥
दीपमाला हरेरग्रे यः करोति प्रजागरे ।
विमानकोटितयुक्तः कल्पान्त वसते दिवि ॥*॥
चरित रामचन्द्रस्य यः शृणोति हरेर्दिने ।
रात्रौ वाल्मीकिना प्रोक्तं तत्समो न हि वैष्णवः ॥
यः पुनः पठते रात्रौ महाभारतसम्भवाम् ।
कथा जागरणे विष्णोः कुलकोटि नयेद्दिवम् ॥
औत्तानपादेश्चरित ध्रुवस्य च महात्मनः ।
कृष्णस्य बालचरित जागरे पठते हि यः ॥
युगकोटिसहस्रस्य क्षयः पापस्य जायते ।
तस्माज्जागरण कार्य्यं पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥
श्रीमद्भागवत भक्त्या पठते विष्णुसन्निधौ ।
जागरे तत्पद याति कुलवृन्दसमन्वितः ॥
अष्टादश पुराणानि पुराणपुरुषस्य च ।
दयितानि सदा विष्णोर्विशेषेण तु जागरे ॥
यो गीता पठते रात्रौ विष्णोर्नामसहस्रकम् ।
वेदोक्ताना पुराणानां जागरो पुण्यमाप्नुयात् ॥
धेनुदान तु यः कुर्य्याज्जागरे चक्रपाणिनः ।
लभते नात्र सन्देहः ससद्वीपावनीफलम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य य कुर्य्याच्छुभमण्डपम् ।
मण्डले भुवलोकस्य यावत्तिष्ठति पद्मभू. ॥ * ॥
सर्व्वेषामेव पुण्याना महत् पुण्य महीतले ।
द्वादश्यां जागरे विप्र । प्रसिद्ध भुवनत्रये ॥
जागरं ये चिकीर्षन्ति कर्म्मणा मनसा गिरा ।
न तेषा पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥
जागरे नृत्यमानन्तु दृष्ट्वा वै द्वादशीदिने ।
रात्रौ मार्जयते शौरिः पापं तस्य युगा-
र्ज्जितम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥
हरिवाहनः, पुं, (हरेर्वाहनः ।) गरुड़ः । इति हारावली ॥ (हरिरुच्चैःश्रवा वाहन यस्येति । इन्द्रः । यथा, महाभारते । १ । २६ । १ ।
एव स्तुतस्तदा कद्र्वा भगवान् हरिवाहनः ।
नीलजीमूतसङ्घातैः सर्व्वमम्बरमावृणोत् ॥"
तथाच तत्रैव । ३ । ४६ । ५२ ।
"तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः ।
सान्त्वयित्वा शुभैर्व्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभा-
षत ॥")
हरिवीजं, क्ली, (हरेर्वीज वीर्य्यम् ।) हरितालम् । इति जटाधरः ॥
हरिहर्षं, क्ली, हरिवर्षम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
हरिशयनं, क्ली, (हरेः शयनम् ।) श्रीहरेर्निद्रा । यथा । उपनयने दीपिकायाम् ।
"जीवार्केन्दूडुशुद्धौ हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्त-
रस्थे
स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरमे
नादितौ च ।"
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
तद्विधिर्यथा । वामनपुराणे ।
"एकादश्यां जगत्स्वामिशयन परिकल्पयेत् ।
शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्या प्रयतः शुचिः ।
लब्ध्वा पीताम्बरधरं देव निद्रा समानयेत् ॥"
अनुज्ञा लब्ध्वेत्यन्वय । एकादशीसमये दिवा शयन परिकल्पयेत् रात्रौ द्वादशीक्षणे निद्रेति ॥ * ॥ व्यक्त वाराहे ।
"आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसङ्क्रमे ॥
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियम व्रती ।
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्या विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्म्मास्य व्रत नरः ।
कार्त्तिक्या शुक्लपक्षे तु द्वादश्या तत्समापयेत् ॥"
मात्स्ये ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापना-
वधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्ज्जनात् ॥
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्तति दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ।
सदा मुनिः सदा योगी मधुमासस्य वर्ज्जनात् ॥
निरामिषो भवेद्योगी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोम्नाञ्च गङ्गास्नान दिने दिने ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ॥
घृतत्यागात् सुलावण्य सर्व्वं स्निग्ध वपुर्भवेत् ।
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ॥
नमो नारायणायेति जप्तानशनज फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानज फलम् ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥ *
सनत्कुमारः ।
"इद व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्ना सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव । यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये ।
तन्मे भवतु सपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥"
समाप्तौ च ।
"इद व्रतं मया देव । कृत प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
न्यून संपूर्णता यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥"*॥
अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकगृह्यम् ।
"एकरात्र वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥"
एतदशक्तविषयम् । ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्या मासाभ्या नैकस्थानवासीति शङ्खोक्तेः ॥ * ॥ मात्स्ये ।
"शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते ।
कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्द्दिने ॥"
भविष्यनारदीययोः ।
"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु-
र्वैष्णाव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥"
मैत्रमनुराधा वैष्णव्यं श्रवणा । पौष्ण रेवती ॥*॥
भविष्ये ।
"निशि स्वापो दिवोत्थान सन्ध्यायां परिवर्त्त-
नम् ।
अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥"
अन्यत्र स्वापादिविहितरात्र्यादीतरकाले दश-
मीप्रदोषदोष ।
"किं तन्मैत्राद्यपादेन दशम्यंशेन यो दिवा ।
पौष्णशेषेण किन्तेन प्रतिपद्यथ यो निशि ॥"
दशम्यंशेन दशम्या अंशो यत्र पादे तेन यः पादो दिवा प्राप्तस्तेन वा किम् । अत्र दशमीप्रतिपदोर्व्वर्ज्जनात् तदितरैकादश्यादि-पञ्चतिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपादविशेषलाभे द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते ॥ * ॥
वचनान्तरम् ।
"रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समायुत. ।
तदा विबुध्यते विष्णुर्द्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥"
दिनान्ते त्रिधाविभक्तदिनतृतीयभागे दिवो-त्थानमित्यनुरोधात् । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"विष्णुर्द्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।
द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
अप्राप्ते द्वादशीमृक्षे उत्थानशयने हरेः ।
पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्र विचिन्तयेत् ॥"
वराहपुराणम् ।
"द्वादश्या सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
आ-भा-का-सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥"
आ-भा-कानां आषाढभाद्रकार्त्तिकानाम् ॥ * ॥
यतश्च द्वादश्या निशादौ नक्षत्रमात्रयोगात् ।
द्वादश्यामृक्षाभावे तिथ्यन्तरे निशाद्यनादरेण पादविशेषयोगात् । तदभावे द्वादश्या सन्ध्याया-मेव शयनादिकम् । बोधनन्तु द्वादश्या रात्र

हरिलोचन', पु, (हरेरिव लोचनमस्य।) कुलीरः। इति त्रिकाण्डशेष ॥ पेचकः। इति केचित् ॥ हरिद्वर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि ॥

हरिवर्ष, क्ली, (हरिप्रियं वर्षम्।) जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेष'। इति त्रिकाण्डशेष ॥ स तु निषधहेमकूटपर्व्वतयोर्म्मध्ये वर्त्तते। यथा। एव दक्षिणेनेलावृत निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादय.। अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारताना यथासङ्ख्यम्। इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्याय ॥ किञ्च। हरिवर्षे चापि भगवान् नरहरिरूपेणास्ते। तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये तद्दयितं रूप महापुरुषगुणभाजनो महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरित' प्राह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते। इति च तत्रैव १८ अध्यायः ॥

हरिवंशः, पु, (हरेर्वंशः।) श्रीकृष्णस्य सन्तान। यथा,—
"हरिवंश प्रवक्ष्यामि कृष्णमाहात्म्यलक्षणम्।
वसुदेवात्तु देवक्या वासुदेवो बलोऽभवत् ॥
रुक्मिणीसत्यभामाद्या अष्टौ पत्न्यो हरेः पुरा।
षोडशस्त्रीसहस्राणि अन्योन्यासन् महात्मन ॥
तासा पुत्राश्च पौत्राद्या शतशोऽथ सहस्रश।
रुक्मिण्याश्चैव प्रद्युम्नो न्यवधीत् सम्बरञ्च यः ॥
तस्य पुत्रोऽनिरुद्धोऽभूत् उषाबाणसुतापति'।
अनिरुद्धादभूद्वज्र स च राजा गते हरौ।
सान्दीपनि गुरु' चक्रे सपुत्र यादवाधिप' ॥"
इति गारुडे १४८। १, ६—८, ११ ॥
विस्तारस्तु महाभारतीयहरिवंशपर्व्वणि द्रष्टव्य.॥

हरिवल्लभा, स्त्री, (हरेर्वल्लभा।) जया। तुलसी। इति राजनिर्घण्ट' ॥ लक्ष्मीश्च ॥

हरिवान्, [त्] पु, (हरिरश्वोऽस्त्यस्येति। मतुप्। "छन्दसीर'।"८।२।१५। इति मस्य व। इन्द्र। इति हलायुध ॥ हरिविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २०। ३८।
"जुषाणो बर्हिर्हरिवान्न इन्द्र
प्राचीन सीदत्प्रदिशा पृथिव्या ॥")

हरिवासर, क्ली, (हरेर्वासरम्।) श्रीहरेर्द्दिनम्। तत्तु एकादशीद्वादशीतिथिरूपम्। यथा,—
"एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिन ॥"
"एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्।
न चात्र विधिलोप' स्यादुभयोर्देवता हरि. ॥"
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च।
"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च।
अन्नमाश्रित्य सर्व्वाणि तिष्ठन्ति हरिवासरे ॥
अघ स केवल भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

द्वादश्या प्रथमपाद'। यथा। विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"द्वादश्या' प्रथम पादो हरिवासरसंज्ञक।
तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारण विष्णुतत्पर' ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ हरिवासरे जागरणादिविधिः। स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे।
"शृणु नारद। वक्ष्यामि जागरस्य तु लक्षणम्।
येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्द्दन ॥
गीत वाद्य च नृत्य च पुराणपठन तथा।
धूप दीप च नैवेद्य पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥
फलमर्घ्यञ्च श्रद्धा च दानमिन्द्रियनिग्रह।
सत्यान्वित विनिद्रञ्च मुदा युक्त क्रियान्वितम् ॥
साश्चर्य्यं चैव सोत्साह पापालस्यादिवर्ज्जितम्।
प्रदक्षिणाभिसंयुक्त नमस्कारपुरःसरम् ॥
नीराजनसमायुक्तमनिर्व्विण्णेन चेतसा।
यामे यामे महाभाग। कुर्य्यादारात्रिक हरे।
एतैर्गुणै. समायुक्त कुर्य्याज्जागरण हरे. ॥"*॥
किञ्च।
"य एव कुरुते भक्त्या वित्तशाठ्यविवर्ज्जित।
जागर वासरे विष्णोर्लीयते परमात्मनि ॥
धनवान् वित्तशाठ्येन य. करोति प्रजागरम्।
तेनात्मा हारितो नून कितवेन दुरात्मना ॥"
तत्रैव श्रीमदुमामहेश्वरसंवादे।
"सशास्त्र' जागर यच्च नृत्यगान्धर्व्वसंयुतम्।
सवाद्य तालसंयुक्त सदीप साधुभिर्युतम् ॥
उपचारैश्च संयुक्त यथोक्तैर्भक्तिभावितैः।
मनसस्तुष्टिजनन समुद लोकरञ्जनम् ॥
गुणैर्द्वादशभिर्युक्त जागर माधवप्रियम्।
कर्त्तव्य तत् प्रयत्नेन पक्षयो शुक्लकृष्णयो' ॥"*॥
किञ्च।
"परापवादयुक्तं तु मन प्रशमवर्ज्जितम्।
शास्त्रहीनमगान्धर्व्व तथा दीपविवर्ज्जितम् ॥
शक्त्योपचाररहितमुदासीन सनिद्रकम्।
कलियुक्त विशेषेण जागर नवधाधमम् ॥"*॥
किञ्च। तत्रैव।
"अभावे वाचकस्याथ गीत नृत्यञ्च कारयेत्।
वाचके सति देवेशि। पुराण प्रथम पठेत् ॥"*॥

अथ जागरणनित्यत्वम्।

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे।
"अतीतानागतान् वापि पातयिष्यन्ति पूर्व्वजान्।
अकुर्व्वाणा' प्रपत्स्यन्ति पुत्रधर्म्मावसुञ्चयम्।
जायते नरके वास पितृभि सह कालश. ॥
न पुरश्चरणात् पाप व्रतैर्दानै समाधिभि।
विलय याति विप्रेन्द्र। विना द्वादशीजागरम् ॥"
तत्रैवोमामहेश्वरसंवादे।
"सम्प्राप्ते जागरे विष्णोर्ये न कुर्व्वन्ति जागरम्।
भ्रश्यते सुकृत तेषा वैष्णवानाञ्च निन्दया ॥
मतिर्न जायते यस्य द्वादश्या जागर प्रति।
न हि तस्याधिकारोऽस्ति पूजने केशवस्य हि ॥"
अतएवोक्त ब्रह्मणा। तत्रैव।
"हृदये वर्त्तते यस्य सदा योगेश्वरो हरि।
मतिरुत्पद्यते तस्य द्वादशीजागरोपरि ॥*॥
सामान्येन पुरालेखि गीतनृत्यादिनित्यता।
अधुना लिख्यते सेयं जागरे च विशेषत ॥"
अथ जागरे गीतादिनित्यत्वम्। स्कान्दे उमामहेश्वरसंवादे।
"मूकवत्तिष्ठते यो वै गान पाठञ्च नाचरेत्।
सप्त जन्मानि मूकत्वं जायते जागरे हरेः ॥
यो न नृत्यति मूढात्मा पुरतो जागरे हरेः।
पङ्गुत्व जायते तस्य सप्त जन्मानि पार्व्वति। ॥"
पाद्मे पक्षवर्द्धनीप्रसङ्गे।
"स्तुवन्ति न प्रशंसन्ति ये जना जागर हरे।
मोत्सवो भवते तेषा गृहे जन्मानि सप्त च ॥
स्तुवन्ति ये प्रशंसन्ति जागर चक्रपाणिन'।
नित्योत्सवो भवेत्तेषा जन्मानि दश पञ्च च ॥"

अथ जागरणमाहात्म्यम्।

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे तथा श्रीप्रह्लादसंहितायाञ्च।
"न गयापिण्डदानेन न तीर्थैर्बहुभिर्मखै'।
पूर्व्वजा मुक्तिमायान्ति विना द्वादशीजागरम् ॥
सर्व्वावस्थोऽपि य कुर्य्याद्द्वादश्यां जागर हरे।
यामिनैकेन दहते पाप जन्मसहस्रजम् ॥*॥
य कुर्य्याद्दीपदानन्तु रात्रौ जागरणे हरेः ॥
निमिषे निमिषे विप्र। लभते गोशत फलम् ॥
य कुर्य्याज्जागरे पूजां द्वादश्या कुसुमैर्हरे।
पुष्पे पुष्पेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानव ॥
यो दहेच्चागुरु विष्णो' पूजा कृत्वा तु जागरे।
निमिषार्द्धेन लभते तिलपात्रशत फलम् ॥
निमेषञ्च दहेद्धूप सघृत गुग्गुलु हरेः।
लभते जागरे विप्र। पुण्यं माससमुद्भवम् ॥
यो दद्याज्जागरे विष्णोर्हविष्यान्नसमुद्भवम् ॥
नैवेद्य लभते पुण्य शालिशैलसमुद्भवम् ॥
पक्वान्नानि च यो दद्यात् फलानि विविधानि च।
जागरे पद्मनाभस्य लभते गोऽयुत फलम् ॥
सकर्पूरञ्च ताम्बूल यो ददाति हि जागरे।
पद्मनाभप्रसादेन श्वेतद्वीपे वसेच्चिरम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य य' कुर्य्यात् पुष्पमण्डपम्।
स पुष्पकविमानैस्तु क्रीडते ब्रह्मसद्मनि ॥
जागरे पद्मनाभस्य सकर्पूर तथागुरुम्।
दहते दहते पाप जन्मलक्षसमुद्भवम् ॥
स्नान ददाति कृष्णस्य दधिक्षीरघृतादिभि।
रात्रौ जागरणे विप्रा। मुक्तिभागी भवेद्धि स ॥
दिव्याम्बराणि यो दद्याज्जागरे समुपस्थिते।
मन्वन्तराणि वसते तन्तुसङ्ख्यासमानि वै ॥
दद्यादाभरण विष्णोर्हेमज रत्नसम्भवम्।
सप्तकल्पानि वसते सोत्सङ्गे मत्प्रियो हि स ॥
श्रीचन्दन सकर्पूर सागुरु तु सकेशरम्।
युक्त मृगमदेनापि यच्छते हरिजागरे ॥
एकैक मुनिशार्दूल। अश्वमेधाधिक फलम्।
कलौ भवेन्न सन्देहो वासुदेवप्रसादत. ॥
घृतेन दीपक विष्णोर्गव्येन च विशेषत।
ज्वालयेज्जागरे रात्रौ निमिषे गोऽयुतं फलम् ॥
जागरे वासुदेवस्य कर्पूरेण च दीपकम्।
यो ज्वालयति कोटीना कपिलाना लभेत् फलम्।
आरात्रिक हरेर्यस्तु सकर्पूरन्तु जागरे।
कुरुते मोक्षमाप्नोति कुलायुतसमन्वित' ॥
विना हि योऽपि कर्पूर कुर्य्यादारात्रिकं हरे।

"हरीतकी पञ्चरसा च रेचनी
कोष्ठामयघ्नी लवणेन वर्ज्जिता ।
रसायनी नेत्ररुजापहारिणी
त्वगामयघ्नी किल योगवाहिनी ॥"

अन्यच्च ।

"बीजास्थितिक्तं मधुरा तदन्त-
स्त्वग्भागतः सा कटुरुष्णवीर्य्या ।
मांसाश्रतश्चाम्लकषाययुक्ता
हरीतकी पञ्चरसा स्मृतेयम् ॥

पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥"

तस्या भेदा यथा,—

"हरीतक्यस्ततोत्पन्ना सप्तभेदैरुदीरिता ।
तस्या नामानि वर्णांश्च वक्ष्याम्यथ यथाक्रमात् ॥
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति नाम्ना सप्तविधा स्मृता ॥
अलाबुवृत्ता विजया सुवृत्ता रोहिणी मता ।
स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञेया स्थूलमांसामृता स्मृता ॥
पञ्चास्रा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक् ।
त्र्यस्रा तु चेतकी विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ॥
विन्ध्याद्रौ विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी पूतना
सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता प्रतिष्ठानके ।
चम्पायाममृताभया च जनिता देशे सुराष्ट्राह्वये
जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सा सप्तभेदा बुधैः ॥ * ॥

सर्व्वप्रयोगे विजयाथ रोहिणी
क्षतेषु लेपेषु च पूतनोदिता ।
विरेचने स्यादमृता गुणाधिका
जीवन्तिका स्यादिह जीर्णरोगजित् ॥
स्याच्चेतकी सर्व्वरुजापहारिका
नेत्रामयघ्नीमभया वदन्ति ताम् ।
इत्थं यथारोगमियं प्रयोजिता
ज्ञेया गुणाढ्या न कदाचिदन्यथा ॥

चेतकी च धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्विरिच्यते वेगात्तत्प्रभावान्न संशयः ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगसुलभा सर्व्वव्याधिषु शस्यते ॥
क्षिप्ताप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती भिषग्वरैः ।
यस्या यस्या भूयो निमज्जनं सा गुणाढ्या स्यात् ॥
हरते प्रसभं व्याधीन् भूयस्तरति यद्वपुः ।
हरीतकी तु सा प्रोक्ता तरतिर्दीप्तिवाचिका ॥
हरीतकी तु तृष्णायां हनुस्तम्भे गलग्रहे ।
शोषे नवज्वरे क्षीणे गुर्व्विण्यां नैव शस्यते ।"

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।

"दक्षं प्रजापतिं स्वस्थं अश्विनौ वाक्यमूचतुः ।
कुतो हरीतकी जाता तस्यास्तु कति जातयः ॥
रसाः कति समाख्याताः कति चोपरसाः स्मृताः ।
नामानि कति चोक्तानि किञ्च तासाञ्च लक्षणम् ॥
के च वर्णा गुणाः के च का च कुत्र प्रयुज्यते ।
केन द्रव्येण संयुक्ता कांश्च रोगान् व्यपोहति ॥
पृच्छाम्येतद्यथा पृष्टं भगवन् ! वक्तुमर्हसि ।
अश्विनोर्व्वचनं श्रुत्वा दक्षो वचनमब्रवीत् ॥
पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् ।
ततो दिव्यात् समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनामृता ।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ।
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः ॥*॥
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता ।
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलामृता ॥
पञ्चरेखाभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ।
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ॥*॥
विजया सर्व्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ।
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता ॥
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथा युक्तं प्रयोजयेत् ॥*॥
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ।
षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा चैकाङ्गुलायता ॥
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ।
काचित् स्पर्शेन दृष्ट्यान्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा ।
चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ।
भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ॥
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्भिद्येत वेगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥
नृपादिसुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम् ।
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधाना विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगा सुलभा सर्व्वरोगेषु शस्यते ॥
हरीतकी पञ्चरसालवणा तुवरा परम् ।
रूक्षोष्णा दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी ।
चक्षुष्या लघुरायुष्या बृंहणी चानुलोमिनी ।
श्वासकासप्रमेहार्शःकुष्ठशोथोदरक्रिमीन् ॥
वैस्वर्य्यग्रहणीरोगविबन्धविषमज्वरान् ॥
गुल्माध्मानव्रणच्छर्द्दिहिक्काकण्डूहृदामयान् ॥
व्रणस्थाने तृषा इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।
कामलां शूलमानाहं प्लीहानञ्च यकृत्तथा ।
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघातञ्च नाशयेत् ॥
स्वादुतिक्तकषायत्वात् पित्तहृत् कफहृत्तु सा ।
कटुतिक्तकषायत्वादम्लत्वाद्वातहृच्छिवा ॥
पित्तकृत् कटुकाम्लत्वात् वातहृन्न कथं शिवा ।
प्रभावाद्दोषहन्तृत्वं सिद्धं यत्तत् प्रकाश्यते ॥
हेतुभिः शिष्यबोधार्थं न पूर्व्वं क्रियतेऽधुना ।
कर्म्मान्यत्वं गुणैः साम्यं दृष्टमाश्रयभेदतः ।
यतस्ततो नेति चिन्त्यं धात्रीलकुचयोर्यथा ॥
पथ्याया मज्जनि स्वादुः स्नायावम्लो व्यवस्थितः ।
वृन्ते तिक्तस्त्वचि कटुरस्थिस्थस्तुवरो रसः ॥*॥
नवा स्निग्धा घना वृत्ता गुर्व्वी क्षिप्ता च याम्भसि ।
निमज्जेत् सा सुप्रशस्ता कथितातिगुणप्रदा ॥
नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता ।
हरीतक्याः फले यत्र द्वयं तच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥
चर्व्विता वर्द्धयत्यग्निं पेषिता मलशोधिनी ।
स्विन्ना संग्राहिणी पथ्या भृष्टा प्रोक्ता त्रिदोषनुत् ॥

उन्मीलिनी बुद्धिबलेन्द्रियाणां
निर्म्मूलिनी पित्तकफानिलानाम् ।
विस्रंसिनी मूत्रशकृन्मलानां
हरीतकी स्यात् सह भोजनेन ॥

अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् ।
हरीतकी हरत्याशु भुक्तस्योपरियोजिता ॥
लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सशर्करा ।
घृतेन वातजान् रोगान् सर्व्वरोगान् गुडान्विता ।
सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥

अध्वातिखिन्नो बलवर्जितश्च
रूक्षः कृशो लङ्घनकर्षितश्च ।
पित्ताधिको गर्भवती च नारी
विमुक्तरक्तस्त्वभयां न खादेत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"जीवन्ती रोहिणी चैव विजया चाभयामृता ।
पूतना कालिका चेति सप्तजातिर्हरीतकी ॥
सुवर्णवर्णा जीवन्ती रोहिणी कपिलद्युतिः ।
अलाबुवृत्ता विजया पञ्चास्रा चाभया स्मृता ॥"

पञ्चास्रा पञ्चशिरा ।

"स्थूलमांसामृता ज्ञेया पूतनास्थिमती मता ।
त्र्यस्रा च कालिकेत्येव सप्तजातिर्हरीतकी ॥
स्नेहपानेषु सर्व्वेषु जीवन्ती तु प्रशस्यते ।
रोहिणी क्षतरोगेषु विजया सर्व्वकर्म्मसु ॥
पूतना लेपने ज्ञेया अमृता तु विरेचने ।
अभया नेत्ररोगेषु गन्धयुक्ती तु कालिका ॥
हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः ।
हरते सर्व्वरोगांश्च तेन नाम्ना हरीतकी ॥*॥
पीयूषं पिबतस्त्रिपिष्टपपतेर्ये बिन्दवो निर्गता-
स्तेभ्योऽभूदभया दिवाकरकरश्रेणीव दोषापहा ।
कालिन्दीव बलप्रमोदजननी गौरीव शूलिप्रिया
वह्निद्योतकरी हुताहुतिरिव क्षौणीव नानारसा ॥
पथ्या पञ्चरसायुष्या चक्षुष्यालवणा सरा ।
मेध्योष्णा दीपनी कुष्ठदोषशोथव्रणापहा ॥"*॥

पञ्चरसस्य विवरणम् । त्वक् कटुः । मांसं अम्लकषायम् । अस्थि तिक्तम् । तन्मध्ये माधुर्य्यम् ॥*॥

तन्मज्जगुणाः ।

"पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥"

इति राजवल्लभः ॥

हरीषा, स्त्री, मांसव्यञ्जनविशेषः । भास इति हिन्दी भाषा । यथा,—

'पाकपात्रे तु बृहति मांसखण्डानि निःक्षिपेत् ।

रेवत्यन्तपादयोर्नो दिनद्वतोयभागे इति विशेषः ॥ शयने मन्त्रमाह वराहपुराणम् ।
"नमो नारायणायेत्युक्का इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
पश्यन्तु मेघान्यपि मेघश्याम
ह्युपागत सिच्यमानं महीमिमाम् ।
निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ
वर्षास्विम पश्यतु मेघवृन्दम् ॥
ज्ञात्वा च पश्यैव च देवनाथ
मासांश्चत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्यनाथ ! ॥"
ततश्च ।
"सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्व्वं चराचरम् ॥"
इत्यनेन पूजयेत् ॥*॥ पार्श्वपरिवर्त्तने तु ।
"वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेय द्वादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुख स्वपिहि माधव ! ॥"
इति पठेत् ॥
"त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्त भवेदिदम् ।
विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्व्व चराचरम् ॥"
इत्यनेन पूजयेत् ॥
नैयतकालिककल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् । कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
"उपवासः प्रकर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः ।
द्वादश्यां वासुदेवश्च पूजितव्य प्रयत्नतः ॥"*॥
उत्थानमन्त्रस्तु ।
महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो
भवानृषिभिर्वन्दितवन्दनीय' ।
प्राप्ता तवेय किल कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ । ॥
मेघा गता निर्म्मलपूर्णचन्द्र
शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ । ।
अह ददानीति च पुण्यहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ । ॥"
तत ।
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ।
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थित भुवनत्रयम् ॥"
इति पठित्वा पूजयेत् ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
हरिशर, पु, (हरि शरो यस्य ।) शिवः । इति केचित् । त्रिपुरहननार्थं हरिरेव यतस्तस्य शरोऽभूत्तस्मात् । यथा, पुष्पदन्त ।
"रथ क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणि' शर इति ।
दिधक्षोस्ते कोऽय त्रिपुरतृणमाडम्बरविधि-र्विधेयै क्रीडन्त्यो न खलु परतन्त्राः प्रभुधिय ॥"
हरिश्चन्द्र, पु, नृपविशेष । स तु त्रेतायुगे सूर्य्यवंशीय अष्टाविंशराज । तत्पर्य्याय' । त्रिशङ्कुज' २ । इति हेमचन्द्र' ॥ अपि च । त्रिशङ्कोर्हरिश्चन्द्रस्तस्माद्रोहिताश्वस्ततश्च हरित. । इति विष्णुपुराणे । ४ । ३ । १५ ॥
हरिश्चन्द्रपुर, क्ली, (हरिश्चन्द्रस्य पुरम् ।) हरिश्चन्द्रराजनगरम् । तत्पर्य्यायः सौभपुरम् २ । इति त्रिकाण्डशेष. ॥

हरिष:, पु, हर्षः । इति केचित् ॥
हरिषेण , पु, जिनचक्रवर्त्तिविशेषः । तत्पर्य्यायः । हरिसुतः २ । यथा,—
"हरिषेणो हरिसुतो जयो विजयनन्दन' ।
ब्रह्मसूनुर्ब्रह्मदत्त' सर्व्वे चेक्ष्वाकुवंशजा. ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
हरिसङ्कीर्त्तनं, क्ली, (हरे सङ्कीर्त्तनम् ।) श्रीहरेर्नामोच्चारणम् । यथा,—
"दान व्रत तपो यज्ञः श्राद्धं वा पितृतर्पणम् ।
सकल निष्फल राजन् ! हरिसङ्कीर्त्तन विना ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥
अपि च ।
"नरके पच्यमानानां नराणां पापकर्म्मणाम् ।
मुक्ति' सञ्जायते तस्मात् नामसङ्कीर्त्तनाद्धरेः ॥"
इति हरिभक्तिविलासधृत इतिहासोत्तमवचनम् ॥
हरिसुतः, पु, (हरेः सुत इव ।) हरिषेणराजा । इति हेमचन्द्रः ॥ हरे' पुत्रश्च ॥
हरिहय', पु, (हरिरिव हयो यस्य ।) इन्द्र । इत्यमर' । १ । १ । ४६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६७ । ५० ।
"द्वितीयस्तु ततोऽस्तेषां श्रीमान् हरिहयोपम ।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिपः ॥")
सूर्य्यः । कार्त्तिकेय' । गणेश' । इति केचित् ॥
हरिहर', पु, (हरिणा सह हरः ।) संयुक्त हरिहरमूर्त्ति' । यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"विमुक्तपापा देवेश वासुदेवमथाब्रुवन् ।
क्वासौ वद जगन्नाथ । शम्भुस्तिष्ठति केशव ।
य चोराद्यभिषेण स्नापयामो विधानत ॥
अथोवाच सुरान् विष्णुरेष तिष्ठति शङ्कर. ।
मद्देहे किन्न पश्यध्व योगप्रायं प्रतिष्ठितम् ॥
तमूचुर्नैव पश्यामस्त्वत्तो वै त्रिपुरान्तकम् ।
सत्य वद सुरेशान । महेशान' क्व तिष्ठति ॥
ततोऽव्ययात्मा स हरि' स्वहृत्पङ्कजशायिनम् ।
दर्शयामास देवानां सुरारिर्लिङ्गमैश्वरम् ॥
ततः सुरा' क्रमेणैव क्षीरादिसिरनन्तरम् ।
स्नापयाञ्चक्रिरे लिङ्ग शाश्वत ध्रुवमव्ययम् ॥
गोरोचनया त्वालिप्य चन्दनेन सुगन्धिना ।
बिल्वपत्राम्बुजैर्देव पूजयामासुरञ्जसा ॥
पूजयित्वा गुरु भक्त्या निवेद्य परमौषधी' ।
जप्याष्टशतनामानि प्रणाम चक्रिरे तत ॥
इत्येव चिन्तयन्तश्च देवा देवौ हराच्युतौ ।
कथ योगत्वमापन्नौ सराध्यतममात्मन' ॥
सुराणा चिन्तित ज्ञात्वा विश्वमूर्त्तिरभूद्विभु । ।
सर्व्वलक्षणसंयुक्त' सर्व्वायुधधरोऽव्यय ॥
सार्द्धं त्रिनेत्र कमलाहिकुण्डलं
जटागुडाकेशखगर्षभध्वजम् ।
हरिं हरश्चैव नगेन्द्रभूषणं
पीताजिनाच्छन्नकटिप्रदेशकम् ॥
चक्रासिहस्त धनुशार्ङ्गपाणिं
पिनाकशूलाजगवान्वितश्च ।

कन्दर्पखट्टाङ्गकपालघण्टा-
सशङ्खचक्राब्जधर महर्षे ! ॥
दृष्ट्वैव देवा हरिशङ्कर त
नमोऽस्तु ते सर्व्वगताव्ययेति ॥"
इति वामनपुराणे ५९ अध्याय. ॥ * ॥
शिवविष्णोरभेदेनार्च्चकस्य रूपत्वं वम् । यथा,—
"निरामया नाम गणा' समायाता जगद्गुरो ।
सार्द्धत्रिनेत्रा' पद्माक्षाः श्रीवत्साङ्कितवक्षस ॥
समायाता खगारूढा वृषभध्वजिनोऽव्यया ।
महापाशुपता नाम शूलचक्रधरास्तथा ।
भैरवो विष्णुना सार्द्धमभेदेनार्च्चितो हि ये' ॥'
इति तत्रैव ,४ अध्याय. ॥
अन्यच्च ।
"अथवा विष्णुरूपेण पूजयेन्नेश्वर सदा ।
शङ्कर वामभागस्थ सर्व्वकाममवाप्नुयात् ॥"
इति देवीपुराणे १२ अध्याय ॥
हरिहरक्षेत्र, क्ली, (हरिहरस्य क्षेत्रम् ।) तीर्थविशेष । स तु पाटलिपुत्त्रनगरस्थभागीरथ्युत्तरपारे वर्त्तते । तस्य नामान्तर ददरिक्षेत्र तद्देशीया वदन्ति । तत्र गङ्गागण्डकासङ्गमे कार्त्तिकपौर्णमास्यां स्नानार्थं जनसमूहमेलन भवति । तस्य नामकारण यथा,—
"तत. स पञ्च रात्राणि स्थित्वा वै विधिपूर्व्वकम् ।
गोधनान्यथत. ज्ञात्वा हरिक्षेत्र जगाम ह ।
हरिणाधिष्ठित क्षेत्र हरिक्षेत्र तत स्मृतम् ॥
सदा नन्दी शूलपाणिर्गोधनेन पुरस्कृत ।
स्थितवांस्तद्दिनादेव तत्क्षेत्र हरिहरात्मकम् ।
देवानामटनाच्चैव देवाट इति सञ्ज्ञितम् ॥"
इति वाराहे भगवच्छास्त्रे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमाविमुक्तक्षेत्रत्रिवेण्यादिमहिमानामाध्याय. ॥
हरिहरात्मक', पु, (हरिहरौ आत्मानौ यस्य । कप् ।) गरुड । शिववृषः । इति शब्दरत्नावली । हरिहरक्षेत्रे, क्ली ॥ (हरिहरात्मरूपे, त्रि । यथा, हरिवंशे । १८१ । ३० ।
"अनादिमध्यनिधनमेतदक्षरमव्ययम् ।
तदेव ते प्रवक्ष्यामि रूप हरिहरात्मकम् ॥")
हरितकी, स्त्री, (हरि पीतवर्णं फलमिता प्राप्ता इति हरीता । तत. सञ्ज्ञायां कन् गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । हरडा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । अभया २ अव्यथा ३ पथ्या ४ वयःस्था ५ पूतना ६ अमृता ७ हैमवती ८ चेतकी ९ श्रेयसी १० शिवा ११ । इत्यमर । २ । ४ । ५९ ॥ सुधा १२ कायस्था १३ कन्या १४ रसायनफला १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ विजया १६ । इति जटाधर । जया १७ चेतनकी १८ रोहिणी १९ प्रपथ्या २० जीवप्रिया २१ जीवनिका २२ भिषग्वरा २३ पुस्तकान्तरे भिषक्प्रिया इति पाठः । जीवन्ती २४ प्राणदा २५ जीव्या २६ देवी २७ दिव्या २८ । अस्या गुणा ।

भीमपराक्रमे ।
"वामे कृष्णं बलीवर्द्दं दक्षिणे लोहितं न्यसेत् ।
उत्तराभिमुखो भूत्वा कर्षकः कृषिमारभेत् ॥
हले तु योजिते यत्र चेत्रे ग्रासं करोति गौः ।
तत्र स्याद्द्विगुणं शस्यमवश्यं गर्गभाषितम् ॥"*॥
कृत्यचिन्तामणौ बलभद्रः ।
"सुखदा प्रतिपच्चैव द्वितीया कार्य्यसाधिनी ।
आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कीटकृत् सदा ॥
पञ्चमी श्रीप्रदा नूनं षष्ठी च कलहप्रिया ॥
सप्तमी स्थानदा भोग्या वृषं हन्ति तथाष्टमी ॥
नवमी शस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा ।
एकादशी तथा कुर्य्याद्धनं धान्यं मनोरथम् ॥
द्वादशी प्राणसन्देहा सर्व्वसिद्धा त्रयोदशी ।
चतुर्द्दशी पतिं हन्ति पञ्चदश्येव निष्फला ॥
अमावस्याष्टमीषष्ठीरिक्ताश्च परिवर्ज्जयेत् ।
शौरिभौमदिने चैव कृष्यारम्भे धनक्षयः ॥
प्राजेशविष्णुतिष्येषु पितृकरोत्तरेषु च ।
अश्विनीवातपौष्णेषु मूलादितीन्दुभे तथा ॥
वारे भानुजशुक्रे च जीवे शीतकरे तथा ।
लग्ने स्त्रीगोमीनयुग्मे कृष्यारम्भं शुभं विदुः ॥
ऐशान्यां पुष्पनैवेद्यैः क्षेत्रपालञ्च पूजयेत् ।
सालङ्कारो हलधरः स्रग्भिश्च पूजितं हलम् ।
दध्याज्यमधुभिः श्रेष्ठं फालाग्रञ्च प्रलेपितम् ।
कर्षं प्रावर्त्तयेत् प्राज्ञो नूतनेन हलेन च ॥*॥
हस्ताश्वितिष्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णुवारुणे ।
वायव्यैन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च ॥
वारे जीवज्ञशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा ।
युग्मे युवतिगोमीने शस्तं स्याद्बीजवापनम् ॥"
राजमार्त्तण्डे ।
"प्राजेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्त्तण्डतिष्याश्विनी-
पौष्णानुष्णमरीचयः शतभिषा स्वाती विशाखा तथा ।
जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये
शस्यानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ रोपणे ॥"
देवलः ।
"गुरुसोमसूर्य्यशुक्राः क्षेम्याः सम्पत्करा शुभाः ।
बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः ॥
हन्ति मेषः पशून् सर्व्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिकः ।
कर्कटेन भवेत् सौख्यं तुलाया न प्ररोहति ॥
केशरी शस्यघाती स्यात् पार्थिवोपद्रवं धनुः ।
मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्द्दिशेत् ।
गोस्त्रीमन्मथमीनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् ॥*॥
प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्लेन वाससा ।
स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानतः ॥
पृथ्वीञ्च ग्रहसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा ॥
कृष्णौ वृषौ नियोक्तव्यौ नवनीतैर्घृतेन वा ।
मुखपार्श्वं तयोर्लिम्पात् फालाग्रं कनकैः स्पृशेत् ।
उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् ।
ततः शुभकरः श्रीमान् कृषिकर्म्म समाचरेत् ॥*
वर्ज्जयेत् भग्नशृङ्गञ्च क्षुरभङ्गञ्च वर्ज्जयेत् ।
विकलं छिन्नलाङ्गूलं कपिलं वृषभं तथा ॥
हलप्रवाहणं कार्य्यं नीरुग्भिः कृषिकर्म्मकैः ।
हलादिभिर्दृढैः क्षेममदृढैर्न शुभं भवेत् ॥
वृषभा यदि मुह्यन्ति तस्य विघ्नप्रदा भवेत् ॥"
कृषिरिति शेषः ।
"तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्नं कारयेत् सदा ॥
एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थदायिका ।
पञ्चमी या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा ॥
अत ऊर्द्ध्वं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततो भवेत् ॥
सपूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्य्याद्धलप्रवर्त्तनम् ।
हेमनि दृष्टफालाग्रं छिन्नरेखां न कारयेत् ॥
स्मर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथू रामः सचन्द्रमाः ।
पराशरो बलभद्रः सर्व्वविघ्नोपशान्तये ॥ * ॥
हले प्रवाह्यमाणे तु कूर्म्म उत्पद्यते यदि ।
गृहिणी म्रियते तस्य ततोऽग्नेश्च भयं भवेत् ॥
लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति ।
ईशाभङ्गो यदा कर्त्तुः संशयो जीवितस्य च ॥
सुतनाशो युगभङ्गे समीने म्रियते सुतः ।"
समीने योक्त्रबन्धनकाष्ठद्वये ।
"योक्त्रच्छेदे तु व्यासङ्गः शस्यहानिश्च जायते ॥
हले प्रवाह्यमाणे तु गौरेकः प्रपतेद्यदि ।
प्रपतेद्युक्तमात्रस्तु बन्धनं स प्रपद्यते ।
ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिर्द्दिशेत् ॥
प्रवहेत् युक्तमात्रस्तु ततो गौः प्लवते यदि ।
वल्मालोढेन नर्द्दन्ति तत शस्यं चतुर्गुणम् ॥ * ॥
हेमवारिविलिप्तस्य बीजस्योन्नयतः शुचिः ।
इन्द्रं चित्ते विधायाथ स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् ॥
कृत्वा चान्योन्यप्रोत्साहं कर्षको हृष्टमानसः ।
प्राङ्मुखः कलसं गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु ॥
रोहन्तु सर्व्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
कर्षकास्तु भवन्त्यग्रा धान्येन च धनेन च स्वाहा ॥"*।
कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् ।
"चैत्रे च कृष्णपञ्चम्यां काश्मीरा च रजस्वला ।
नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् ॥
अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयेच्च दिनत्रयम् ।
पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं वर्ज्जयन्ति च ॥"
काश्मीरा पृथ्वी ।
"अष्टम्याञ्च ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे ।
सुस्नाताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ।
अनन्तरं द्विजैः स्नाप्या सर्व्वौषधियुतैर्ज्जलैः ।
गन्धैर्बीजैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा ॥
स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्माल्यैश्च पूजयेत् ।
तन्निवेदितशिष्टञ्च प्राशितव्यं गृहे गृहे ॥
अतः परमृतुस्नाता गर्भं गृह्णाति मेदिनी ॥"*॥
तथा ।
"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभी तथा ।
इन्द्रः प्रचेताः पर्ज्जन्यः शेषश्चन्द्रार्कवह्नयः ॥
बलदेवो हलं भूमिर्वृषभौ रामलक्ष्मणौ ।
रक्षोघ्नी जानकी सीता युगं गगनमेव च ॥
सीता लाङ्गलपद्धतिः । युगं युगकाष्ठम् ।
"एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ।
गोमङ्गले तु संपूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे ॥
अर्घैः पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै रत्नैः पृथक् पृथक् ।
हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्वलङ्कृतः ॥"
तथा ।
"उप्त्वा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह ॥"
बीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन । यथा, हारीतः ॥
कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनं होम-
तर्पणे प्राजापत्येन कुर्य्यात् । इति । होमतर्पणे
लाजहोमसनकादितर्पणे । राजमार्त्तण्डे ।
"नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् ।
नित्यञ्च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम् ॥"*॥
कृषिपराशरः ।
"वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ ।
अतः परस्मिन्नधमं न जातु श्रावणे शुभम् ॥"
ज्योतिषे ।
"पूर्व्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी ।
विशाखा शतभिषा वाथ धान्यानां रोपणे वराः ॥
सदोषा रजनीं नीलीं पुत्रवित्तैर्वियुज्यते ।
स्वयं जातिं पुनस्ते द्वे पालयन्नेव दुष्यति ॥
आरामे गृहमध्ये वा मोहात् सर्षपमावपन् ।
पराभवं रिपोर्याति ससाधनधनक्षयम् ॥
निशा नीली पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता ।
कोविदारश्च सर्व्वत्र सर्व्वं निघ्नन्ति मङ्गलम् ॥"
निशा हरिद्रा । कोविदारकी रक्तकाञ्चनः ॥*
"हेमाम्भसा कृतबीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ॥
वसुधेति सुशीलेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते सुभगे नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति ॥ * ॥
लिखित्वालक्तकेनापि मन्त्रं शस्येषु बन्धयेत् ।
न व्याधिकीटहिंस्राणां भयं तत्र भवेत् क्वचित् ॥"
सिद्धिः प्रबलतरतरङ्गतरलितमृदुतरसमीरण-
वनोद्देशे श्रीमद्रामभद्रपादाः कुशलिनः समुद्र-
तटे नानाशतसहस्रवानराणां मध्ये खरनखर-
पञ्चोद्बलाङ्गूल पवनसुत वायुवेग परचक्रप्रमथन
श्रीमद्धनूमन्तमाज्ञापयन्ति अमुकस्याखण्डक्षेत्रे
वाताशीशी गान्धीरुती पाण्डरमुण्डी धूली-
शृङ्गारतल्पा कृपराङ्गता फडिङ्गा एला वानरा
गरुडा इमडुका मक्षिकादिरोगं खण्डयत क्षण-
मपि विलम्बं मा चरत यदि विलम्बं कारयत
तदा युष्मान् शतखण्डं कारयामीति । ॐ ह्रां
ह्रीं ह्रौं श्रीरामाय नमः । इति शस्येषु बन्ध-
येत् ॥*॥ धान्यच्छेदनम् । दीपिकायाम् ।
"याम्याजपादद्विधनानलतोयशक्र-
चित्रोत्तरोडुषु कुजार्कजवारवर्ज्जम् ।
शस्तेन्दुयोगकरणेषु तिथौ विरिक्ते
धान्यच्छिदिः स्थिरनरस्त्रमृगोदयेषु ॥"
बलभद्रः ।
"रेवतीहस्तमूलेषु श्रवणे नागयम्ययोः ।

पानीय प्रचुर सर्पि प्रभूत हिङ्गु जीरकम् ॥
हरिद्रामाद्रकं शुण्ठी लवण मरिचानि च ।
तण्डुला चापि गोधूमान् जम्बीराणा रसान्
बहून् ॥
यथा सर्व्वाणि वस्तूनि सुपक्कानि भवन्ति हि ।
तथा पचेत निपुणो वहुमण्डस्थितिर्यथा ॥
एषा हरीसा बलकृद्वातपित्तापहा गुरुः ।
शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धान-
कारिणी ॥"
इति भावप्रकाश ॥

रेणु, स्त्री, (ह्रियते इति । हृ + "हृहृभ्या-
मेणु ।" उणा० २ । १ । इति एणु ।) रेणु-
कानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमर । २ । ४ । १२० ॥
कुलयोषित् । इति मेदिनी ॥

हरेणु, पु, (ह्रियते इति । हृ + एणु ।) सतीन । इति मेदिनी ॥ (गुणादयोऽस्य सतीलशब्दे ज्ञातव्या ॥)

हरेणुक, पु, (हरेणुरिव । कन् ।) कलायः । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कलायो वर्त्तुल प्रोक्त सतीलश्च हरेणुक ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हर्त्ता [र्त्तृ] पु, (हरति ध्वान्तमिति । हृ + तृच् ।) सूर्य्य । यथा,—
"लोकसाक्षी त्रिलोकेश कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।
तपनस्तापनश्चैव शुचि सप्ताश्ववाहन ॥"
इति शाम्बपुराणे सूर्य्यस्तवः ॥

हरणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, भागवते ।४।२४।५।
'अन्तर्द्धानो नभस्वत्या हविर्धानमविन्दत ।
य इन्द्रमश्वहर्त्तार विद्वानपि न जघ्निवान् ॥")

हर्म, [न्] क्ली, (हरति ग्लानिमिति । हृ + मनिन् ।) जृम्भणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्म्मित, त्रि, (हर्म्म जातमस्येति । इतच् ।) क्षिप्तम् । दग्धम् । इति मेदिनी ॥ जृम्भितम् । इति हर्म्मशब्दार्थदर्शनात् ॥

हर्म्मुट, पु, सूर्य्य । कच्छप । इति केचित् ॥

हर्म्म्य, क्ली, (हरति जनमनासीति । हृ + अघ्ना-दित्वात् यत् सुट् च । धनिनां वास । इत्य-मर । २ । २ । ९ ॥ धनिना व्यवहारिकादीना वास काष्ठेष्टकादिना कृत धवलगृह हर्म्म्यादि-सज्ञक स्यात् । हरति मनो हर्म्म्य नाम्नीति हृतो म्य इति भरतः । अन्यच्च । हरति मनो हर्म्म्य अघ्नानित्वात् यत् सुट् च हर्म्म्यम् । आदिशब्देन स्वस्तिकाट्टालिकादेग्रहणम् । धनिना राजव्यतिरिक्ताना वासो गृहम् । एक काष्ठेष्टकादिकृतस्य धनिगृहस्य । इत्यमर-टीकाया रायमुकुट ॥ (यथा,—
"हर्म्म्यपृष्ठात्क्षेदिभूमिर्नभास च शयन शीकरोत्था-
प्रदीपे ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ वर्षोपचारे ॥)

हर्य्य, क्लमे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-क्लमे अक०-गतौ सक०-सेट् ।) रेफोपध । हर्य्यति । क्लमो ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥

हर्य्यक्षः, पु, (हरि पिङ्गल अक्षि यस्य । षच् ।) सिंहः । इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ कुबेरः । इति जटाधर ॥ (पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, महा-भारते । ३ । ३०७ । ५ ।
"तथैवायतकवच कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्य्यक्ष वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥")

हर्य्यत, पु, (हर्य्यति गच्छतीति । हर्य्य + "भृमृ-दृशियजोति ।" उणा० ३ । ११० । इति अतच ।) घोटकः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्ति ॥ अश्वमेधीयाश्वः । इत्युणादि-कोष ॥

हर्य्यश्व, पुं, (हरिनामा हरिवर्णो वा अश्वो यस्य ।) इन्द्र । इति केचित् ॥ (यथा, भाग-वते । ८ । ११ । २१ ।
"हरीन् दशशतान्याजौ हर्य्यश्वस्य बलः शरैः ।
ताशद्भिरर्द्दयामास युगपल्लघुहस्तवान् ॥"
हरिनामा हरिवर्णो वा अश्व इति कर्म्मधारयेण इन्द्राश्व । यथा, महाभारते । ३ । २८८ । १३ ।
"अथ हर्य्यश्वयुग् जैत्रो मघोन स्यन्दनोत्तमः ।
अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ।
शतश पुरुषव्याघ्र । रथोदारेण जघ्निवान् ॥")

हर्ष, पु, (हृष तुष्टौ + घञ् ।) इष्टश्रवणजन्य-सुखम् । इति महाभारते मोक्षधर्म्म ॥ आह्लादः । तत्पर्य्यायः । मुत् २ प्रीति ३ प्रमद ४ प्रमोद ५ आमोद ६ सम्मदः ७ आनन्दथुः ८ आनन्द ९ शर्म्म १० शातम् ११ सुखम् १२ । इत्यमर । १ । ४ । २४ ॥ मुदा १३ मुदिता १४ आनन्दि १५ नन्दि १६ सातम् १७ सौख्यम् १८ । केचित्तु मुदादिसप्तक प्रीतौ आनन्दथ्वादिपञ्चकं सुखे । प्रीतिश्च सुखजो विकारः इत्याहुः । इति तट्टीकाया भरत ॥ तथा च ।
"मुत् प्रीति, प्रमदामोदसम्मोदमोदसम्मदाः ।
प्रमोदो हर्ष इत्येव हर्षपर्य्याय ईरित ॥
आनन्दो नन्दथुर्नन्द सुखमानन्दथुर्म्मुदा ।
सौख्य शर्म्मोपजोष स्यादानन्द जोषमित्यपि ॥
मुदादिजोषपर्य्यन्तमेकपर्य्याय इत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
हर्षस्य पुत्त्र कन्दर्प । यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते ।
स शङ्करेण सदग्धो ह्यनङ्गत्वमुपागतः ॥"
इति वामने ५ अध्यायः ॥
(रोमाञ्चः । यथा । "हृष्येते हर्षयुक्तौ भवत हर्षश्च रोमाञ्चप्राय: ।" इति वक्ष्यमाणनिबन्धस्य वातव्याधिव्याख्याने विजयरक्षित ॥)

हर्षक, पु, (हर्षयतीति । हृष् + णिच् + ण्वुल् ।) पर्व्वतविशेष । इति शब्दमाला ॥ हर्षकारके, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्षण, क्ली, (हृष + ल्युट् ।) हर्षः । इति धरणि ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १४४ । ११५ ।
"तच्छिर सिन्धुराजस्य शरैर्व्वहमवाहयत् ।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदा हर्षणाय च ॥")

हर्षणः, पुं, (हर्षयतीति । हृष् + णिच् + ल्यु ।) विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतचतुर्द्दशयोगः । तत्र जातफलम् ।
"सुचारुगात्रं स्फुटपद्मनेत्र
शास्त्रप्रयत्ने विनयोपपन्न ।
प्रसूतिकाले यदि हर्षण: स्या-
दमर्षणो नैव जन, कदाचित् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥ * ॥
चक्षूरोगविशेषः । श्राद्धविशेष । श्राद्धदेवः ॥ हर्षकारके, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ३१ । ७६ ।
"एव सुकल्पिन युद्धमासीत् क्रव्यादहर्षणम् ।
महद्भिस्तैरभीताना यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥")

हर्षमाण, त्रि, (हर्ष + ताच्छील्ये शानच् ।) हर्षयुक्त । तत्पर्य्याय । विकुर्व्वाण २ प्रमनाः ३ हृष्टमानस, ४ इत्यमर । ३ । १ । ७ ॥ प्रीत-मानस ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्षयित्नु, पु, (हर्षयतीति । हृष तुष्टौ + णिच् + "स्तनिहृषिपुषीति ।" उणा० ३ । २९ । इति इत्नुच् ।) पुत्त्रः । स्वर्णं, क्ली । इति मेदिनी ॥ हर्षणशीले, त्रि ॥

हर्षस्वन, पु, (हर्षसूचक स्वन ।) आनन्द-ध्वनि तत्पर्य्याय । किलकिला २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

हर्षिणी, स्त्री, हर्षयतीति । । हृष् + णिच् + णिनि । ङीप् ।) विजया । इति राजनिर्घण्ट ॥

हर्षित, त्रि, आह्लादित । हर्षोऽस्य जात इत्यनेन इतप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

हर्षुलः, पु, (हृष तुष्टौ + "हृषेरुलच् ।) उणा० १ । ९८ । इति उलच् ।) मृग । कामुक । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ हर्षण-शीले, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२२ । २६ ।
"प्राभृत प्रत्युतेहङ्मे सिद्धमद्येति हर्षुल ॥")

हल, भ विलेखे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) भ, हाल, हल । हलति भूमि कृषक । इति दुर्गादास ॥

हल, क्ली, (हलति भूमिमिति । हल + अच् ।) लाङ्गलम् । इत्यमर ।२।९।१३ ॥ तत्पर्य्याय, ।
"हलन्तु लाङ्गल गोदारणञ्च सीरकुन्तली ।"
इति जटाधरः ॥
तत्र गोयोजने दोषादोषौ । हारीत ।
"अष्टागव धर्म्महल षड्गव जीवितार्थिनाम् ।
चतुर्गव नृशसाना द्विगव ब्रह्मघातिनाम् ॥"
इति तृतीययामार्द्धकृत्ये आह्निकतत्त्वम् ॥ * ॥
हलप्रवाहदिनादि यथा । दीपिकायाम् ।
"पूर्व्वास्त्रियाम्यफणिपित्र्यशिवान्यमैषु
रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
हरज्ञालिगोसमुदये विकुजार्किवारे
शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाह ॥ * ॥
हलप्रवाहवद्बीजवपनस्य विधि, स्मृतः ।
चित्रायाञ्च शुभे केन्द्रे स्थिरर्क्षमनुजोदये ॥"

"लाङ्गली हलिनी च स्यात्" इति गारुडे २०८ अध्याये ॥) हलसमूहश्च ॥

हलिप्रियः, पु, (हलिनो बलदेवस्य प्रियः ।) कदम्बवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।४२ ॥ (पर्य्यायो यथा,—

"कदम्बः प्रियको नीपो वृत्तपुष्पो हलिप्रियः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हलिप्रिया, स्त्री, (हलिनो बलदेवस्य प्रिया ।) मदिरा । इति राजनिर्घण्टः । अमरश्च । २ । १० । ३९ ॥ (विवरणमस्या मदिराशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हली, स्त्री, (हल्यते इति । हल+इन् । ङीष् ।) कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हली, [न्] पु, (हलमस्यास्तीति । हल+इनि ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ (यथा, उपदेशशतके । ६९ ।

"क्रुद्धो हली कुरूणां परमुत्पाट्य चिपन्नगरीम् । अनुनीतस्तदमुञ्चत् क्रोधाविष्टोऽनुनेतव्य ॥")

कृषिकर्म्मकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । कुटुम्बी २ कर्षकः ३ क्षेत्री ४ कृषिकः ५ कार्षिकः ६ कृषीवलः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

हलीनः, पुं, (हलाय हितः । हल+खः ।) शाकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हलीमकः, पु, रोगविशेषः । यथा पाण्डुरोगस्यैव भेदं हलीमकमाह ।

"यदा तु पाण्डोर्व्वर्णः स्याद्धरितश्यावपीतकः । बलोत्साहक्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ॥ स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासतृष्णारुचिभ्रमाः । हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥"

पाण्डो पाण्डुरोगिणः ॥तस्य चिकित्सा यथा,

"मारितस्यायसश्चूर्णं मुस्ताचूर्णेन संयुतम् । खदिरस्य कषायेण पिबेद्धन्तुं हलीमकम् ॥ सिता तिक्ता बला यष्टी त्रिफला रजनीयुगैः । लेहं लिह्यात् समध्वाज्यं हलीमकनिवृत्तये ॥ अमृतलनागरमकल्कपाधितं तुरगविद्विषं सर्पिः । क्षीरचतुर्गुणमेतद्धितरेव हलीमकार्त्तेभ्य ॥"

इति अमृताद्यतम् ॥ ॥

"मधुरैरन्नपानैश्च वातपित्तहरैर्हरेत् । कामलापाण्डुरोगोक्तक्रियाश्चात्रोपयोजयेत् ॥"

अथ सामान्यतः पाण्डुरोगकामलाहलीमकचिकित्सा ।

"फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः । क्काथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम्॥१ त्र्यूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रके । दार्व्वी त्वङ्माक्षिको धातुर्ग्रन्थिको देवदारु च ॥ एषां द्विपलिकान् भागवान् कृत्वा चूर्णं पृथक् पृथक् ।

मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥ मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तत् प्रक्षिपेत्ततः । कोडुम्बरसमान् कृत्वा वटकांस्तान् यथाग्नि च । उपयुञ्जीत तक्रेण जीर्णे सात्म्यञ्च भोजनम् । मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥

कुष्ठानि जठरं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् । अर्शांसि कामलां मेहं प्लीहानं शमयन्ति च ॥"

इति त्र्यूषणादिमण्डूरवटकः ॥२॥

"किराततिक्तं सुरदारु दार्व्वी मुस्ता गुडूची कटुका पटोलम् । दुरालभा पर्पटकं सनिम्बं कटुत्रिकं वह्निफलत्रिकञ्च ॥ फलं विडङ्गस्य समांशकानि सर्व्वैः समं चूर्णमथायसञ्च । सर्पिर्म्मधुभ्यां वटिका विधेया तक्रानुपानात् भिषजा प्रयोज्या ॥ निहन्ति पाण्डुञ्च हलीमकञ्च शोथं प्रमेहं ग्रहणीगदञ्च । श्वासञ्च कासञ्च सरक्तपित्तमर्शांस्यथोरुग्रहमामवातम् ॥ व्रणांश्च गुल्मान् कफविद्रधिञ्च श्वित्रञ्च कुष्ठञ्च ततः प्रयोगात् ॥"

इति अष्टादशाङ्गलौहम् ॥ ३ ॥

"यवगोधूमशाल्यन्नैं रसैर्जाङ्गलजैर्हितैः । मुद्गाढकीमसूराद्यैरेषु भोजनमिष्यते ॥"

एषु पाण्डुरोगकामलाहलीमकेषु ॥ ४ ॥

इति भावप्रकाशः ॥

हलीशा, स्त्री, (हलस्य ईशा । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।) लाङ्गलदण्डः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

हल्य, त्रि, (हलेन कृष्टम् । हल+यत् ।) कर्षितक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८ ॥ अस्य पर्य्यायः कृष्टशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (हलस्येदमिति ।) हलसम्बन्धि च ॥ (पु, हलस्य कर्षः । हल+"मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ।" ४ । ४ । ९७ ॥ इति यत् ॥)

हल्य, क्ली, (हलस्येदमिति । यत् ।) वैरूप्यम् । इति केचित् ॥

हल्या, स्त्री, (हलस्य समूहः । हल+"पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) हलसमूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ ॥

हल्लक, क्ली, रक्तकह्लारम् । हेला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रक्तसन्ध्यकम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥ रक्तसौगन्धिकम् ३ रेवना ४ । इति जटाधरः ॥ अल्पगन्धम् ५ सोमाख्यम् ६ रक्तकैरवम् ७ । इति रत्नमाला ॥

हल्लन, त्रि, प्रचलायितम् । इति जटाधरः ॥

हल्लीष, क्ली, स्त्रीणां सह नर्त्तनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पु, उपरूपकविशेषः । तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५५५ ।

"हल्लीष एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः । वागुदात्तैकपुरुषः कैशिकीवृत्तसङ्कुलः । मुखान्तिमौ तथा सन्धी बहुताललयस्थितिः ॥)

हल्लीषक, क्ली, (हल्लीषमेव । स्वार्थे कन् ।) स्त्रीणां मण्डलिकानृत्यम् । इति जटाधरः ॥

"मण्डलेन तु यन्नृत्यं स्त्रीणां हल्लीषकन्तु तत्॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

एकस्य पुंसो बहुभिः स्त्रीभिः क्रीडनम् । तत्तु रासक्रीडा । यथा,—

"गोपीनां मण्डलीनृत्यबन्धे हल्लीषकं विदुः ॥"

इति कोषात् ॥

तल्लक्षणन्तु ।

"पृथु सुवृत्तं मसृणं वितस्तिमात्रोन्नतं कौ विनिखन्य शङ्कुकम् । आक्रम्य पद्भ्यामितरेतरन्तु हस्तैर्भ्रमोऽयं खलु रासगोष्ठी ॥"

इति हरिवंशटीकायां नीलकण्ठः ॥

हल्लीमकं दन्त्यसकारमध्यमपि ॥

हव, पु (हु ङि होमे+अप् ।) होमः । आज्ञा । (ह्वे + "भावेऽनुपसर्गस्य ।" ३ । ३ । ७५ । इति अप् सम्प्रसारणञ्च ।) आह्वानम् । अध्वरः । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

हव्यं, पु, कांस्यपात्रे दधिमिश्रितान्नभक्षणम् । इति केचित् ॥

हवन, क्ली, (हु+ल्युट् ।) होमः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६८ । ३४ ।

"याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाज्ञापयत्तदा । प्रेहि मां राज्ञि पृषति ! मिथुनं त्वामुपस्थितम् ॥)

हवनायुः, [स्] पु, (हवनमेव आयुर्यस्य ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

हवनी, स्त्री, (हूयतेऽनेति । हु+ल्युट् । ङीप् ।) होमकुण्डम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हवनीय, त्रि, होमीयद्रव्यम् । हव्यम् । हुधातोरनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

हविः, [स्] क्ली (हूयतेऽनेनेति । हु+"अर्च्चिशुचिहुसृपिछादिछर्द्दिभ्य इसिः ।" उणा० २ । १०९ । इति इसि ।) हवनीयद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । सान्नाय्यम् २ । घृतम् । इत्यमरः । २ । ३ । २७ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८५ । ११ ।

"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥")

जलम् । इति केचित् ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४९ । ५२ ॥ शिवः । इति च तत्रैव । १३ । १७ । १०२ ॥)

हविर्गी, स्त्री, होमकुण्डम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हविरशन, पु, (हविरशनं यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ घृतभोजने, क्ली ॥

हविर्गन्धा, स्त्री, (हविषो गन्धो यस्याम् ।) शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शमीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥

हविर्गेह, क्ली, (हविषो गेहम् ।) होमगृहम् । तत्पर्य्यायः । होत्रीयम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

हविर्म्मन्थ, पु, (हविषो हवनीयाय मथ्यते इति । मन्थ+घञ् ।) गणिकारीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

हविष्य, क्ली, (हविषे हितम् । हविस्+"उगवादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । २ । इति यत् ।) घृतम् । यथा,—

पितृदैवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं मृगोदये ।"
अथ धान्यच्छेदप्रकारः ।
"सपत्नी माषमुद्गौ च यवधान्ये सकाङ्कके ।
छिन्द्यात्तिलञ्च निष्पन्नमेतत् पाराशरं मतम् ॥"
पराशरः ।
"न मुष्टिग्रहणं कुर्य्यात् कदाचिदष्टपौषयोः ।
ऐशाने लवनं कुर्य्यात् सार्द्धमुष्टिद्वयं शुचिः ॥
पौष्णे पुष्ये शुभाहे वा पूजयित्वेष्टदेवताम् ।
शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं क्षेत्रे वाहकभोजनम् ॥"
बौधायनः ।
"रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजः शुभम् ।
अथाशस्तं समूहिन्याः खराजाविखरवाय-
साम् ॥"
समूहिनी समार्ज्जनी ॥ * ॥ कृत्यचिन्तामणौ
मेधिरोपणम् ।
वटश्च सप्तपर्णश्च गम्भारी शाल्मली तथा ।
औडुम्बरी तथा धात्री या चान्या क्षीर-
धारिणी ।
क्लीनाम्नी कर्षकैर्नित्यं मेधिः कार्य्या फलप्रदा ॥"
बीजसञ्चयदिनादि तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ * ॥
अथ प्रयोगः ।
पौर्णमास्यन्तचैत्रीयकृष्णपञ्चम्यां पृथ्वी रजस्वला
ता दिनत्रयमेकस्मिन् पर्व्वताकारे उच्चप्रदेशे
सधवाः स्त्रियः प्रपूजयेयुरष्टम्यां तां स्नापयित्वा
ताः पूजयेयुः । ततः शुभदिने बीजवपनदिने
वा सर्व्वौषधिगन्धबीजरत्नफलश्वेतसर्षपैः पृथ्वीं
स्नापयित्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । नैवेद्यशेषञ्च
पश्चाद्भोक्तव्यम् ॥*॥ अथ हलप्रवाहदिने बीज-
वपनदिने च कृतस्नानादिराचान्तो गर्त्तं चैत्रे
कृत्वा जलेनापूर्य्य तत्र प्रजापतिं सूर्य्यादिनव-
ग्रहान् पृथ्वीञ्च पूजयेत् ।
"हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्योपरिशायिनि ।
वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे ॥"
इति मन्त्रेण चौरेणार्घ्यं दद्यात् । ऐशान्यां
पुष्पनैवेद्यैः प्रणवादिनमोऽन्तेन ब्रह्मणे विष्णवे ।
नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा ॥
इत्यनेन च पूजयेत् । रुद्राय कश्यपाय सुरभ्यै
इन्द्राय । तदर्घ्यमन्त्रस्तु ।
"शक्र सुरपते श्रेष्ठो वज्रहस्तो महाबलः ।
शतयज्ञाधिपो देव तुभ्यमिन्द्राय वै नमः ॥"
प्रचेतसे पर्ज्जन्याय शेषाय चन्द्राय अर्काय वह्नये
बलदेवाय हलाय भूमये वृषभाय रामाय लक्ष्म-
णाय जानक्यै सीतायै युगाय गगनाय इति
द्वाविंशति पूजयेत् क्षेत्रपालमग्निं दिक्पालांश्च पूज-
येत् । अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय दक्षिणां
दद्यात् । आम्रपल्लवौदनदधीनि गर्त्ते निःक्षिप्य
मृत्तिकाभिः पूरयेत् । कृष्णौ वृषौ नवनीतै-
र्घृतेन वा मुखपार्श्वयोर्निलिम्पेत् । हलप्रवाह-
कान् गन्धादिना भूषयित्वा हलं माल्यादिभिः
पूजयित्वा दधिघृतमधुभिः फालाग्रं प्रक्षिप्य
हेम्ना फालाग्रं घर्षयित्वा कर्षयेत् । वशिष्ठ-
पृथुरासेन्दुपराशरबलभद्रान् स्मरेत् । एका

तिस्रः पञ्च वा रेखा हलेन कार्य्याः । भग्नशृङ्ग-
खुरलाङ्गूलाः कपिलाश्च वृषा न योक्तव्याः ।
हलप्रवाहकाश्च समर्थाः कर्त्तव्याः । हलानि
नवानि दृढानि कर्त्तव्यानि । वृषभयुद्धादिकं न
शुभदं वृषभाणां मर्द्दनेन चतुर्गुणं शस्यं मूत्र-
पुरीषोत्सर्गे तथा ॥ * ॥ बीजवपने त्विदमधि-
कम् । सुवर्णजलसंयुक्तं बीजमुष्टित्रयं इन्द्रं
ध्यायन् स्वयं प्राजापत्येन तीर्थेन वपेत् । उभय-
त्रैव प्राङ्मुखः जलपूर्णं कलसं गृहीत्वा ।
"त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु ॥
रोहन्तु सर्व्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
कर्षकास्तु भवन्त्वग्र्या धान्येन च धनेन च
स्वाहेति प्रार्थयेदिति ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च ।
"अमावस्या पितृश्राद्धे अम्बुवाचीदिने तथा ।
लाङ्गलेन चत चैव पृथिवी कम्पते सदा ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
स्मृतिसागरसारे गोभिलः ।
"हलैर्व्वा शकटैर्व्वापि वाहयेत् यो वृषं स्वयम् ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् द्विगुणं योषितां गवाम् ॥
वृषभन्तु समुत्सृष्टं कपिलां वापि कामतः ॥
योजयित्वा हले कुर्य्यात् व्रतं चान्द्रायणद्वयम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
हलही, स्त्री, हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हलधरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । हलस्य
धरः ।) बलदेवः । यथा,—
"नीलाम्बरो हलधरो हलमुषलभृत् बलः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा च महाभारते । १ । २२० । ७ ।
"ततो हलधरः क्षीबो रेवतीसहितः प्रभुः ।
अनुगम्यमानो गन्धर्व्वैरचरत्तत्र भारत ॥")
हालिकः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"सालङ्कारो हलधरः स्रग्भिश्च पूजितं हलम् ॥"
हलभूतिः, स्त्री, (हलसाध्या भूतिः ।) कृषिकर्म्म ।
यथा,—
"अथ सेवा श्ववृत्तिः स्यात् स्त्रिया कृषिश्च
कर्षणम् ।
कर्षोऽस्त्रतश्च प्रकृतं हलभूतिर्मङ्गाधनम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥"
हलभृत्, पुं, (हलं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् । हलस्य
भृदिति वा ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मेघदूते । ६१ ।
"अस्मन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥")
हलभृतिः, पुं, (हलेन भृतिर्भरणमस्य ।) मुनि-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । उपवर्षः २ कृतकोटिः ३
अयाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हलस्य
हलेन वा भृतिः ।) कृषिकर्म्म च ॥
हलराधं, क्ली, आद्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हला, अव्य, नाट्योक्तौ सखीं प्रत्याह्वानम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । १५ ॥

हला, स्त्री, सखी । इति जटाधरः ॥ मद्यम् ।
पृथिवी । जलम् । इत्यनेकार्थकोषः ॥
हलायुधः, पुं, (हलमायुधं यस्य ।) बलदेवः ।
इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २२१ । २१ ।
"ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा याज्ञसेन्य हलायुधात् ।
तूष्णीभूतास्ततः सर्व्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥")
हलाहः, पुं, चित्रिताश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥
हलाहलः, पुं, (हलमिव आ समन्तात् सर्व्वाङ्गेषु
हलति कर्षतीति । आ+हल+अच् ।) विष-
भेदः । यथा,—
"सर्पौ कञ्चुकनिर्म्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ।
पुंसि क्लीवे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥"
इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥
हलमिव आ समन्तात् हलति विलिखति
हलाहलः । हल्ल विलेखे अच् स्वार्थे अः
हालाहलश्च । निपातनात् ललोपे हाहलश्च ।
"हालाहलं हालहलं हाहलञ्च हलाहलम् ॥"
इति रुद्रः ॥
एते काकोलादयस्त्रयः पुंसि क्लीवे चेत्यन्वयः ।
केचित्तु क्ष्वेडभेदा इति पुंस्त्वे वक्ष्यमाणत्वात्
पुंसि क्लीवे चेत्यस्य विषमित्यनेन सम्बन्धः ।
इत्याहुः । तन्नातिश्लिष्टम् ।
"काकोलमुपतेजः स्यात् कृष्णच्छवि महा-
विषम् ॥"
इति वैद्यकम् ।
"तत् कालकूटं विषमुग्रवीर्य्यं
कण्ठे धृतं पर्व्वतराजकन्ये ॥"
इति व्यासः ॥
हालाहलं विषमिव प्रगुणं तदेव इति वामनः ॥
"मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालाहलं
महद्विषम् ।
अतएव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव
ताड्यते ॥"
इति कुलचरिते । प्रबोधः । इति भरतः ॥
(मूलजविषभेदः ।
"सद्योच मर्कटं शृङ्गिविषं हलाहलस्तथा ।
एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥)
हलाहलः, पुं, (हलाहलोऽस्यास्तीति । अच् ।)
ब्रह्मसर्पः । अञ्जनः । इति मेदिनी ॥ बुद्धविशेषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हलिः, पुं, (हलति कर्षति भूमिमिति । हल+
"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति
इन् ।) वृहद्धलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्-
पर्य्यायः । जित्या २ । इति हेमचन्द्रः ॥
हलिनी, स्त्री, (हलमिव आकारोऽस्त्यस्या इति ।
इनि । ङीप् ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । विषलाङ्गला
इति भाषा इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।
"कलिहारी तु हलिनी लाङ्गली शक्रपुष्प्यपि ।
विशल्याग्निशिखानन्ता वह्निवक्त्रा च गर्भनुत् ॥"

हस्तसिद्धिः, स्त्री, (हस्तस्य सिद्धि ।) भृतिः । वेतनम् । यथा,—

"प्रतीकारमिमं कृत्वा शीतादेस्ताः प्रजाः पुनः । वार्त्तोपाय ततश्चक्रुर्हस्तसिद्धिञ्च कर्म्मजाम् ॥"

इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्याय ॥

हस्तसिद्धिं हस्ताभ्यां साध्यां सिद्धिं भृतिं तामेवाह कर्म्मजां तत्कर्म्मनिमित्ताम् । इति तट्टीका ॥ करेण साधनञ्च ॥

हस्तसूत्र, क्ली, (हस्तस्य सूत्रम् ।) वलयम् । यथा,

"कटको वलयं पारिहार्य्यावापौ तु कङ्कणम् । हस्तसूत्रं प्रतिसरः ऊर्म्मिका त्वङ्गुलीयकम् ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

(विवाहादिकालीनमङ्गलार्थनिबद्धकरसूत्रम् । यथा, कुमारे । ७ । २५ ।

"बबन्ध चास्राकुलदृष्टिरस्याः
स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ।
धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्य्यमाण-
मूर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥")

हस्ता, पु, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतत्रयोदशनक्षत्रम् । तत्तु हस्ताकृतिपञ्चतारात्मकम् । अस्याधिदेवता दिनकृत् । जन्मकालीनोऽयं जघन्यगुणदायकः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥ तद्दर्शनेन लग्ननिरूपणं यथा,—

"मस्तकोपरि कराकृती करे
तिष्ठतीन्दुमुखि ! बाणतारके ।
लिप्तिकाः शरकुपक्षसम्मिताः
नायकासनविलम्बितो गताः ॥" द ३।३५ ।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणग्रन्थः ॥*॥ तत्र जातफलम् ।

"दाता यशस्वी सुतरां मनस्वी
भूदेवदेवार्च्चनकृत्प्रयत्नः ।
प्रसूतिकाले किल यस्य हस्ता
हस्तस्थिता तस्य समस्तसम्पत् ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

हस्ताङ्गुलिः, पु, (हस्तस्य अङ्गुलिः ।) करशाखा । यथा —

"हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दा ललिताः शुभाः ।"

इति गारुडे ६६ अध्याय ॥

अस्य विवरणं बाहुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हस्तामलक, क्ली, (हस्तस्थितं आमलकम् ।) करस्थितामलकीफलम् । (यथा, रामायणे । "त्वया दृष्टं जगत्सर्व्वं हस्तामलकवत् सदा ॥") वेदान्तग्रन्थविशेषः । तदुत्पत्तिः । श्रीमच्छङ्कराचार्य्यस्य दिग्विजयसमये पथिमध्ये कञ्चित् बालकं प्रति प्रश्नः ।

"कस्त्वं शिशो ! कस्य कुतोऽसि गन्ता
किं नाम ते त्वं कुत आगतोऽसि ।
एतद्वद त्वं मम सुप्रसिद्धं
मत्प्रीतये प्रीतिविवर्द्धनोऽसि ॥"

बालकस्योत्तरम् ।

"नाहं मनुष्यो न च देवयक्षो
न ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ।
न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थो
भिक्षुर्न चाहं निजबोधरूपः ॥"

एतस्य श्लोकस्य शङ्कराचार्य्येण भाष्यं न कृतम् ॥

"निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ
निरस्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः ।
रविर्लोकचेष्टानिमित्तं यथा यः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥१॥
यमग्न्युष्णवन्नित्यबोधस्वरूपं
मनश्चक्षुरादीन्यबोधात्मकानि ।
प्रवर्त्तन्त आश्रित्य निष्कम्पमेकं
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ २ ॥
मुखाभासको दर्पणे दृश्यमानो
मुखत्वात् पृथक्त्वेन नैवास्ति वस्तु ।
चिदाभासको धीषु जीवोऽपि तद्वत्
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ३ ॥
यथा दर्पणाभाव आभासहानौ
मुखं विद्यते कल्पनाहीनमेकम् ।
तथा धीवियोगे निराभासको यः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ४ ॥
मनश्चक्षुरादेर्वियुक्तः स्वयं यो
मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिः ।
मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ५ ॥
य एको विभाति स्वतः शुद्धचेताः
प्रकाशस्वरूपोऽपि नानेव धीषु ।
शरावोदकस्थो यथा भानुरेकः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ६ ॥
यथानेकचक्षुः प्रकाशो रविर्न
क्रमेण प्रकाशीकरोति प्रकाश्यम् ।
अनेका धियो यस्तथैकप्रबोधः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ७ ॥
विवस्वत्प्रभातं यथा रूपमक्षं
प्रगृह्णाति नाभातमेवं विवस्वान् ।
यथा भात आभासयत्यक्षमेकः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ८ ॥
यथा सूर्य्य एकोऽप्स्वनेकश्चलासु
स्थिरास्वप्यनन्वग्विभाव्यस्वरूपः ।
चलासु प्रभिन्नासु धीष्वेक एव
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ९ ॥
घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं
यथा निष्प्रभं मन्यते चातिमूढः ।
तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टेः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १० ॥
समस्तेषु वस्तुष्वनुस्यूतमेकं
समस्तानि वस्तूनि यन्न स्पृशन्ति ।
वियद्वत् सदा शुद्धमच्छस्वरूपं
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ११ ॥
उपाधौ यथा भेदता सन्मणीनां
तथा भेदता बुद्धिभेदेषु तेषु ।
यथा चन्द्रिकाणां जले चञ्चलत्वं
तथा चञ्चलत्वं तवापीह विष्णो ॥"१२॥

इति हस्तामलकं समाप्तम् ॥

हस्तिक, क्ली, (हस्तिनां समूहः । कन् ।) हस्तिसमूहः । तत्पर्य्यायः । गजता २ । इति शब्दरत्नावली ॥

हस्तिकक्ष्यः, पु, (हस्ती कक्षे यस्य ।) सिंहः । व्याघ्रः । इति केचित् ॥

हस्तिकन्दः, पु, (हस्तिनः पद इव कन्दो यस्य ।) वृहत्कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । हस्तिपत्रः २ स्थूलकन्दः ३ अतिकन्दकः ४ वृहत्पत्रः ५ अतिपत्रः ६ हस्तिकर्णः ७ सुकर्णकः ८ त्वग्दोषारिः ९ कुष्ठहन्ता १० गिरिवासी ११ नागाश्रयः १२ गजकन्दः १३ नागकन्दः १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयलग्दोषश्रम-, कुष्ठविषवीसर्पनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिकरञ्जः, पु, (हस्तीव महान् करञ्जः ।) महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य महाकरञ्जशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

हस्तिकर्णः, पु, (हस्तिनः कर्णमिव पर्णमस्य ।) एरण्डः । पलाशभेदः । गणदेवताभेदः । इति मेदिनी ॥ हस्तिकन्दः । रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हस्तिकर्णपलाशस्य गुणाः ।

"हस्तिकर्णः परं वृष्यो मेधायुर्बलवर्द्धनः ।"

इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

श्रीहरिरुवाच ।

"हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्धर ! । सर्व्वरोगविनिर्म्मुक्तः चूर्णं पलशतं शिव ! ॥ सक्षीरं भक्षितं कुर्य्यात् समाहेन वृषध्वज ! । नरं श्रुतिधरं शूरं मृगेन्द्रगतिविक्रमम् ॥ पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशशतायुषा । षोडशाब्दाकृतिं रुद्र ! सततं दुग्धभोजितम् ॥ मधुसर्पिःसमायुक्तं जग्धमायुष्करं भवेत् । तज्जग्धं मधुना सार्द्धं दशवर्षसहस्रिणम् ॥ कुर्य्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवल्लभम् । दध्ना नित्यं भक्षितन्तु वज्रदेहकरं शिव ! ॥ कृष्णकेशसमायुक्तं नरं वर्षसहस्रिणम् । तच्च काञ्जिकसंयुक्तं नरं कुर्य्याच्च भक्षितम् ॥ शतवर्षं दिव्यदेहं वलीपलितवर्ज्जितम् । जग्धं त्रिफलया युक्तं चक्षुष्मन्तं करोति वै ॥ अस्य पञ्चैव चूर्णस्य माज्यस्यैव तु भक्षणात् । महिषक्षीरसंयुक्तं तल्लेपः कृष्णकेशकृत् ॥ खल्लोटस्य च वै केशा भवन्ति वृषभध्वज ! । तैलयुक्तेन चूर्णेन वलीपलितवर्ज्जितम् ॥ तदुद्वर्त्तनमात्रेण सर्व्वरोगैः प्रमुच्यते । सच्छागक्षारचूर्णेन दृष्टिः षण्मासतोऽञ्जनात् ॥"

इति गारुडे १० अध्याय ॥

हस्तिकर्णकः, पु, (हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्य । कप् ।) किंशुकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

हस्तिकर्णदलः, पु, (हस्तिनः कर्ण इव दलमस्य । पलाशभेदः । इत्यमरमाला ॥

हस्तिकोलि, पु, (हस्तीव कोलिः ।(बदरीभेदः । तत्पर्य्यायः । गोपघोण्टा २ घोण्टा ३ बदरीच्छदा ४ । इति रत्नमाला ॥

"घृतं हविष्यमाज्यञ्च हविराघारसर्पिषी ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
हविष्यान्नम् । यथा,—
"त्रयोदश्यां कृतस्नानो ब्रह्मचारी समाहितः ।
निरामिषं हविष्यं वा सकृद्भुञ्जीत नान्यथा ॥"
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥*॥
अन्यच्च ।
"हेमन्ते प्रथमे मासि नन्द व्रजकुमारिकाः ।
चेरुर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्च्चनव्रतम् ॥"
इति श्रीमद्भागवतम् ॥
हविष्यान्न, क्ली, (हविष्यमन्नम् ।) व्रतादौ भक्षणीयद्रव्यविशेषः । यथा, स्मृतिः ।
"हैमन्तिकं सिताखिन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥
षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ।
लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी ।
तिन्तिडी जीरकञ्चैव नागरङ्गकपिप्पली ॥
कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् ।
अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥"
अत्राखिन्नमित्युपादानादन्यत्र खिन्नधान्यतण्डुलेन दोषः । हैमन्तिकमित्यभिधाय अगस्त्यसंहितायाम् ।
"नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीन्तथा ।
आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम् ।
व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
हव्य, क्ली, (हूयते इति । हु+यत् ।) देवान्नम् । इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, मनुः । ३।९७।
"नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।
भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः ॥")
हवनीयद्रव्यञ्च ॥
हव्यपाक, पुं, (हव्याय पाको यस्य ।) चरुः । इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥
हव्यवाह, पुं, हव्यं वहतीति । वह+अण् ।) अग्निः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२४ । ५८ ।
"एतच्छ्रुत्वा हुतवहाद्भगवान् सर्व्वलोकभृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥")
हव्यवाहन, पुं, (हव्यं वाहयतीति । वह+णिच्+ल्यु ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२४ । १३ ।
"न ह्येतत् कारणं ब्रह्मन्नल्पं सम्प्रतिभाति मे ।
शङ्कदाह सुसंक्रुद्धः खाण्डवं हव्यवाहन ॥")
हव्याश, पुं, (हव्यमश्नातीति । हव्य+अश्+अण् ।) हुताशनः । इति शब्दरत्नावली ॥
हव्याशन, पुं, (हव्यमशनं यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥
हस, ए हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-उपहासे सक०-सेट् ।) ए, अहसीत् । हासोऽपूर्व्वप्रतीत्या कपोलस्य विकसितीकरणम् । तत्रैवाकर्म्मकः । हसति शनैः शुष्करुदितस्वरी । इति गोवर्द्धनः । यदा तु कस्यचिद्दोषादिकमुद्दिश्य तत् स्यात्तदा सकर्म्मकः । हसन्तमन्तर्व्वलमर्व्वता रवेरिति श्रीहर्षः ॥ हसन्ति साधवश्चौरम् । इति दुर्गादासः ॥
हस, पुं, (हसनमिति । हस+"स्वनहसोर्वा ।" ३ । ३ । ६२ । इति अप् ।) हास्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।
"हसाय कारिमानन्दाय स्त्रीषखमिति ॥")
हसत्, [त्] त्रि, हास्यं कुर्व्वन् । हसधातोः शतृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे ।१४६।२७।
"हसन् विहासाय लहाति हर्षात्
वाप्यागमं क्षणविनोदनार्थम् ॥")
हसन, क्ली, (हस+ल्युट् ।) हास्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।४६।२५ ।
"हसने देशभ्रंशः रुदिते च व्याधिबाहुल्यम् ॥)
हसनी, स्त्री, (हसतीति । हस+कृत्यल्युट इति ल्युट् । टिड्ढेति ङीप् ।) अङ्गारधानी । इति मेदिनी ॥
हसनीमणिः, पुं, अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हसन्तिका, स्त्री अङ्गारधानी । इति हेमचन्द्रः ॥
हसन्ती, स्त्री, (हसतीति । हस+शतृ । ङीप् ।) अङ्गारधानिका । इत्यमरः । २ । ९ । २९ ॥ मल्लिकाविशेषः । शाकिनीभेदः । इति मेदिनी ॥ (हास्यं कुर्व्वती । यथा कथासरित्सागरे । ११ । २१ ।
"अस्तीहोज्जयिनी नाम नगरी भूषणं भुवः ।
हसन्तीव सुधाधौतैः प्रासादैरमरावतीम् ॥")
हसिक, त्रि, (हसो हासोऽस्यस्तीति । ठन् ।) हास्यकर्त्ता । इति केचित् ॥ हसशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
हसित, क्ली, (हस+क्तः ।) हास्यम् । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ७४ ।
"हसितं शुभदमकम्पं
स निमीलितलोचनञ्च पापस्य ।
दुष्टस्य हसितमसकृत्
सोन्मादस्यासकृत् प्रान्ते ॥")
कामदेवधनुः । इति केचित् ॥ (हास्यकरणम् । यथा, कथासरित्सागरे । ५९ । १५९ ।
"अथ कर्म्मगतिं चित्रां दृष्ट्वास्य हसितं मया ॥"
परिहासः । यथा, किराते । १३ । ४७ ।
"कीर्त्तितानि हसितेऽपि तानि यं
व्रीडयन्ति चरितानि मानिनम् ॥")
हसित, त्रि, (हस+क्त ।) विकसितः । इति शब्दमाला ॥ कृतहासश्च ॥
हस्त, क्ली, (हस+तन् ।) चर्म्मप्रसेविका । इति केचित् ॥
हस्त, पुं, (हसति विकशतीति । हस+"हसिमृग्रिण्वामीति ।" उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्म्मेन्द्रियम् । हात इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पाणिः २ शयः ३ शयः ४ । इत्यमरमाला ॥ पञ्चशाखः ५ । इत्यमरः ॥ करः ६ भुजः ७ । इति जटाधरः ॥ कुलिः ८ भुजादलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
"हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।
अधिभूतञ्च कर्म्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व ॥
हस्तस्य शुभाशुभलक्षणं बाहुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥
विस्तृतकरप्रकोष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥
स च चतुर्व्विंशत्यङ्गुलपरिमाणम् । इति भरतः ॥
यथा,—
"यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।
अदीर्घयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिभिरङ्गुलैः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम् ॥
अपि च ।
"यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यै-
र्हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥"
इति लीलावती ॥*॥
हस्तमात्रदत्तस्नेहादिद्रव्यभक्षणनिषेधो यथा,
"हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ॥
तस्मादन्तरितं कृत्वा पर्णेनाथ तृणेन वा ।
प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥"
इति श्राद्धतत्त्वधृतवशिष्ठवचनम् ॥*॥
एकहस्तदत्तद्रव्यभोजननिषेधो यथा,—
"एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत् ।"
इति तत्कृतादिपुराणवचनम् ।*॥
हस्तिशुण्डः । यथा, रामायणे ।२।२३।४।
"अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्तौ हस्तमिवात्मनः ॥")
हस्तानक्षत्रम् । (यथा, मार्कण्डेये ।३३।११।
"प्रयाति श्रेष्ठतां सत्यं हस्ते श्राद्धप्रदो नरः ॥")
केशात् परे तत्समूहवाचकः । इति मेदिनी ॥
हस्तज्योडि, पुं, करज्योडिवृक्षः । हाताजुडि इति हिन्दी भाषा । अस्य गुणः । रसबद्धादिवश्यकृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हस्तधारण, क्ली, (हस्तस्य धारणम् ।) मारणोद्यतस्य निवारणम् । इति हस्तवारणशब्दटीकायां रामाश्रमः । ३ । २ । ५ ॥ (परित्राणम् । यथा, महाभारते । १ । २१४ । १० ।
"ब्राह्मणस्वे हृते चौरैर्धर्म्मार्थे च विलोपिते ।
रोरूयमाणे च मयि क्रियतां हस्तधारणम् ॥")
हस्तपुच्छ, क्ली, (हस्तस्य पुच्छम् ।) हस्तावयवविशेषः । हातेर पोंछा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कल्मषम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हस्तबिम्ब, क्ली, (हस्तस्य बिम्बं यत्र ।) स्थासकः । स तु चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ करप्रतिबिम्बश्च ॥
हस्तवारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परित्राणम् । तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ करेण निषेधनञ्च ॥

"सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ।
तेनेदं निर्म्मितं पूर्व्वं पुरेव हस्तिनापुरम् ॥
हस्तिनश्चैव दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः ।
अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च ॥"
इति हरिवंशे पितृकल्पे २० अध्यायः ॥ * ॥
अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हस्तोऽस्य-
स्येति । हस्त + इनिः ।) हस्तपशुविशेषः ।
हाती इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दन्ती २
दन्तावलः ३ द्विरदः ४ अनेकपः ५ द्विपः ६
मतङ्गजः ७ गजः ८ नागः ९ कुञ्जरः १०
वारणः ११ करी १२ इभः १३ स्तम्बेरमः १४
पद्मी १५ । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ मतङ्गः १६
मातङ्गः १७ पीलुः १८ वराङ्गः १९ पुष्करी २०
जलकङ्कः २१ महामृगः २२ स्तारम २३
शूर्पकर्णः २४ सिन्धुरः २५ सामजः २६ कटी २७
अन्तःस्वेदः २८ दीर्घमारुतः २९ विलोम-
जिह्वः ३० करटी ३१ पिण्डपादः ३२ महा-
मदः ३३ पेटकी ३४ कटकी ३५ कुम्भी ३६
निर्झरः ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥ सिन्दूर-
तिलकः ३८ पद्मनखः ३९ शृङ्गारी ४०
करेणुः ४१ कर्णिकी ४२ लिङ्गी ४३ साम-
योनिः ४४ । इति जटाधरः ॥ राजीवः ४५
जलकाङ्क्षः ४६ लतालकः ४७ पेचिलः ४८ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्विरदनः ४९ करभी ५०
विषाणी ५१ रदनी ५२ महाबलः ५३ भद्रः ५४
द्रुमारिः ५५ षष्टिहायनः ५६ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ स च चतुर्जातिर्यथा,—
"भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तद्दारा भ्रमणगुणाः । वातकोपनत्वम् । अङ्ग-
स्थैर्य्यबलाग्निकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*॥
कामुकोन्मत्तगजारोहणदोषो यथा ।
"नारोहेत् कामुकोन्मत्तं गजं राजा कदाचन ।
आरुह्य कामुकं तन्तु परत्रेह विषीदति ॥"
इति कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥ * ॥
अथ गजायुर्व्वेदः ।
"गजायुर्व्वेदमाख्यास्ये उक्ताः कल्पा गजे हिताः ।
गजे चतुर्गुणा मात्रा ताभिर्गजरुगर्द्दनम् ॥
गजोपसर्गव्याधीनां शमनं शान्तिकर्म्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिलां ददेत् ॥
दन्तिदन्तद्वये माला निबध्नीयादुपोषितः ।
मन्त्रेण मन्त्रिता वैद्यो वचा सिद्धार्थकामले ॥
सूर्य्याद्याः शिवदुर्गा श्रीर्व्विष्णुना रक्षसाङ्कणाः ।
बलिं दद्याच्च भूतेभ्यः स्नापयेच्च चतुर्घटैः ॥
भोजनं मन्त्रितं दद्यात् भस्मनोद्धूनयेद्गजम् ।
भूती रक्षा शुभा सध्या वारुणी रसं सदा ॥
त्रिफला पञ्चकोलं च दशमूलं विडङ्गकम् ।
शतावरी गुडूची च निम्बवासककिंशुकाः ॥
गजरोगविनाशाय प्रोक्तः काल्कः कषायकः ।
आयुर्व्वेदो गजाश्वानामुक्तः सङ्क्षेपसारतः ॥"
इति गारुडे । २०७ । ३६—४२ ॥ * ॥ गजे
वर्ज्जनीयानि यथा,—

"गजे सहस्रयोधित्वमुच्चलं कर्णचापलम् ।
परिव्यूहविभेदित्वं कुम्भमुक्तामलादयः ॥"
इति कविकल्पलतायां १ स्तबके २ कुसुमम् ॥*॥
तच्छकुनानि यथा ।
"ऊर्द्ध्वं करं यः कुरुतेऽथवा यो
धत्ते करं दक्षिणदन्तभागे ।
यो वा भवेत् हृ हितपूरिताशः
करी भवेदध्वगपूरिताशः ॥"
इति वसन्तराजशाकुने चतुष्पदशाकुनम् ॥ * ॥
स च प्रजापतिदेवताकः । यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"अभयं सर्व्वदैवत्यं भूमिर्व्वै विष्णुदेवता ।
कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ।
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ॥"
इत्यादि ॥ * ॥
तस्य प्रतिग्रहे आरुह्य ग्राह्यम् । यथा ।
"करे गृह्य तथा कन्या दासदासौ द्विजोत्तमाः ।
करन्तु हृदि विन्यस्य धर्म्मो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य
कीर्त्तितः ॥"
इत्यादि ॥ * ॥
प्रतिग्रहाशक्तेन तदग्राह्यम् । यथा, ब्रह्मपुरा-
णम् ।
"ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा ।
अव्यक्तमपि मातङ्गतिललोहांश्च वर्ज्जयेत् ॥"
इत्यादि ॥
तद्दानफलम् । यथा नन्दिपुराणम् ।
"योऽश्वं रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।
स शक्रस्य वसेल्लोके शक्रतुल्यो युगान् दश ।
प्राप्यान्ते चैव मानुष्यं राजा भवति बुद्धिमान् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥
अपि च ।
"गामश्वञ्च महीं हेम मणीनथ गजांस्तिलान् ।
प्रयच्छन्ति पापेषु निरताः सर्व्वदा मुने ! ।
न तेषां रौरवः पन्था दत्त्वैषां दानमित्युत ॥"
इति वह्निपुराणे यमधर्म्मिलोपाख्याननामा-
ध्यायः ॥ * ॥ अथ गजपरीक्षा । तत्र कालः ।
"ऐन्द्रमित्रवरुणानिलपुष्या-
चन्द्रतोयरविवारिजितारे ।
सूर्य्यशुक्रगुरुसोमजवारे
श्रेयसे भवति कुञ्जरयानम् ॥
लग्ने चरे शुभसमाश्रितवीक्षिते वा
चन्द्रस्य दृष्टिरभियानविधौ विरुद्धा ।
सौम्ये दिने करनिशाटवसुश्रवण-
तोयेशमैत्रमदितिश्च शुभप्रदाः ॥
स्यात् कुञ्जरक्रयणदर्शनदानकालः
शेषेषु दुःखफलमार्कसुतेऽह्नि चैव ॥
गजानामष्टधा भेदाः सङ्क्षेपेण प्रकाश्यते ।
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥
पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।
एषां वंशप्रसूतानां गजानामष्टजातयः ॥
ये कुञ्जराः पाण्डरसर्व्वदेहाः
सुदीर्घदन्ताः सितपुष्पदन्ताः ।

अलोमशा अल्पभुजो बलाढ्या
महाप्रमाणा लघुपुष्टलिङ्गाः ॥
क्रुद्धाः समीके मृदवोऽन्यकाले
लघुम्बुपाना बहुलोग्रदानाः ।
विस्तीर्णदानास्तनुलोमपुच्छा
ऐरावतस्याभिजनप्रसूताः ॥
तेष्वेव सर्व्वेषु विशुद्धवर्णा
अतीवहृष्टाः प्रभवन्ति मुक्ताः ।
नाल्पेन पुण्येन महीपतीनां
स्पृशन्ति भूमण्डलमध्यमेते ।
दन्ता विभग्ना अपि युद्धरङ्गे
पुनः प्ररोहन्ति पुरेव तेषाम् ॥ १ ॥
ये कुञ्जराः कोमलसर्व्वदेहाः
पुच्छा न दण्डाः खरगण्डदेशाः ।
स्रवन्मदाः सन्ततरोषभाजोऽ-
मरप्रियाः सर्व्वभुजो बलाढ्याः ॥
सुतीक्ष्णदन्ता रसना गजाना
ते पुण्डरीकप्रवरप्रसूताः ।
ते पद्मगन्धं विसृजन्ति रेतो
दानञ्च तेषां वमथुः प्रभूता ॥
न तोयपानेऽभ्यधिका स्पृहा च
श्रमेऽपि नैते बलमुत्सृजन्ति ।
अमी तु येषां निवसन्ति राज्ञां
ते वै समस्तक्षितिशासनार्हाः ॥ २ ॥
ये कुञ्जराः कर्कशखर्व्वदेहाः
कदापि माद्यन्ति गलन्मदाश्च ।
आहारयोगाद्बलवीर्य्यभाजो
नात्यम्बुकामा बहुलोमगण्डाः ।
विरूपदन्तास्तनुपुच्छकर्णा
ज्ञेया बुधैर्व्वामनवंशजाताः ॥ ३ ॥
ये दीर्घदेहास्तनुदीर्घशुण्डाः
कुदन्तभाजो मलपूर्णदेहाः ।
स्वविष्ठगण्डाः कलहप्रियाश्च
ते कुञ्जराः स्युः कुमुदस्य वंशाः ।
अन्यद्विपान् दर्शनमात्रतस्तु
निघ्नन्ति ते दुर्गमनाश्च पुंसाम् ॥ ४ ॥
ये स्निग्धदेहाः सलिलाभिलाषा
महाप्रमाणास्तनुशुण्डदन्ताः ।
स्वविष्टदन्ताः श्रमदुःसहाश्च
ते कुञ्जराश्चाञ्जनवंशजाताः ॥ ५ ॥
रेतश्च दानञ्च सृजन्ति शश्वद्-
दानूपदेशे प्रभवन्ति ये तु ।
ते पुष्पदन्ताभिजनप्रसूता
महाजवाश्चो तनुपुच्छभागाः ॥ ६ ॥
सुदीर्घदन्ता बहुलोमभाजो
महाप्रमाणाश्च सुकर्कशाङ्गाः ।
भ्राम्यन्ति नाध्वभ्रमणाभियोगा-
साहारपानादिषु चातिशक्ताः ॥
मरुप्रदेशे विचरन्ति ते वै
मुक्ताफलानामिह जन्म मध्ये ।
महाशरीरातिसुकर्कशाङ्गा
नारिष्टदन्ता मृदुशक्तदन्ताः ॥

हस्तिगिरि', पु, (हस्तिप्रधानो गिरिर्यत्र ।)काश्चि-टेश । इति केचित् ॥

हस्तिघोषा, स्त्री, (हस्तीव बृहती घोषा ।) बृहद्घोषा । वडो तोरइ इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । ऐभी २ महत्पुष्पा ३ सपीतिका ४ महाकोशातकी ५ । अस्या गुणा । स्निग्धत्वम् । मारकत्वम् । पित्तानिलनाशित्वञ्च । इति मदन-विनोद ॥ (पर्य्यायान्तर यथा,—
"महाकोपातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोमकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृत ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हस्तिघोपातकी, स्त्री, (हस्तीव बृहती घोषा तकी ।) हस्तिघोषा । इति रत्नमाला ॥ (गुणादिकमस्या हस्तिघोषाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हस्तिघ्न., पु, (हस्तिन हन्तु शक्त । हस्तिन्+ हन+"शक्तौ हस्तिकपाटयो ।" ३ । २ । ५४ । इति टक् ।) मनुष्य. । इति केचित् ॥ करि-नाशके, त्रि ॥

हस्तिचारिणी स्त्री, (हस्तीव चरतीति । चर+ णिनि । ङीप् ।) महाकरञ्ज । इति राज निर्घण्ट ॥

हस्तिदन्त, क्ली, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्त्य स्येति । अच् ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिदन्त', पु, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्य । अच् ।) मूलकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (हस्तिनो दन्त इव ।) द्रव्यरक्षार्थभित्तिस्थकीलक । (हस्तिनो दन्त) गजदशनञ्च ॥ (यथा,—
"हस्तिदन्तमसी कृत्वा मुख्यश्चैव रसाञ्जनम् ।
लोमान्यनेन जायन्ते नृणा पाणितलेष्वपि ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)

हस्तिदन्तक, क्ली, (हस्तिदन्तमिव । कन् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥ (मूलकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या ॥)

हस्तिदन्तफला, स्त्री, (हस्तिदन्त इव फलमस्या ।) एर्व्वारु । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिद्वयस, त्रि, गजपरिमाणम् । हस्तिशब्दात् द्वयसच्प्रत्ययेन निष्पन्न । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

हस्तिनख, पु, (हस्तिनो नख इव ।) पुरद्वारि यत् कूट तत् । इत्यमर' । २ । २ । १७ ॥ द्वारोपरि दुर्गार्थं यत् कूट मृत्तिकाराशिस्तस्मिन् हस्तिनखो दमदमा इति ख्यात । दुर्गद्वारा-वरणार्थं क्रमनिम्नोन्नतखातोद्धृतमृत्कूटो हस्तिनख इत्यन्योऽपि । दुर्गपुरद्वारसमीपे युद्धाय यद्बहिरतटमन्त सोपानयुक्त मृत्कूट यत्र स्थित्वा विपक्षेषु काण्डादिक क्षिप्यते तत्र हस्तिनखो बुरुज इति ख्यात इत्यपरे । हस्तिनो नख इव हस्तिनख । इति तट्टीकाया भरत. । (यथा, माघे । ३ । ६८ ।
"शनैरनीयन्त रयात् पतन्तो
रथा क्षिति हस्तिनखादखेदै: ।
सयत्नपृतायतरश्मिभुग्न-
ग्रीवाग्रसक्तमुगैस्तुरङ्गै: ॥")

हस्तिनपुर, क्ली, हस्तिनापुरम् । इति हेम चन्द्र: ॥

हस्तिनापुर, क्ली, चन्द्रवंशीयहस्तिनामकराज-निर्म्मितनगरम् । परिक्षित्‌गड् इति दिल्ली इति च ख्यातम् । तत्पर्य्याय. । नागाह्व' २ हस्तिन-पुरम् ३ हास्तिनम् ४ गजाह्वयम् ५ गजाह्वम् ६ गजसाह्वयम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ हस्तिनीपुरम् ८ । इति हेमचन्द्र: । शतानीका-दप्यश्वमेधदत्तो भविता । तस्मादप्यधिसीमकृष्ण' । अधिसीमकृष्णात् निचक्नु. । यो गङ्गापहृते हस्तिनापुरे कौशाम्ब्यां निवत्स्यति । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २१ । १ ॥

हस्तिनी, स्त्री, (हस्तिन: स्त्री । ङीप्) गज-पत्नी । हातिनी इति भाषा । तत्पर्य्याय । करेणू २ करेणु ३ रेणुका ४ करेणुका ५ धेनुका ६ वासिता ७ वाशा ८ करिणी ९ विशा १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटभरा ११ पुष्करिणी १२ कचा १३ वशा १४ गणिका १५ गजयोपित् १६ । इति जटाधर' ॥ इभी १७ पद्मिनी १८ मातङ्गी १९ । अस्या दुग्धगुणा । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । गुरुत्वम् । कषायत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्थैर्य्यकरत्वम् । शीतत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च ॥ तद्दधिगुणा । कषायत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । पक्तिशूल-शमनत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । दीप्तिदत्वम् । बलास-गदनाशित्वम् । वीर्य्यवर्द्धनत्वम् । उत्तमबल-प्रदत्वञ्च ॥ तन्नवनीतगुणा' । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विष्टम्भि-जन्तुपित्तकफक्रमिनाशित्वञ्च ॥ तद्घृतगुणा । कफपित्तविषक्रमिनाशित्वम् । कषायत्वम् । विष्टम्भित्वम् । तिक्तत्वम् । अग्निकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट' ॥ * ॥ चतुर्व्विधस्त्रीमध्ये स्त्री-विशेष. । तल्लक्षण यथा,—
"स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा
स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला ।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च
नितम्बखर्व्वा खलु हस्तिनी स्यात् ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥
इटविलासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हस्तिनीपुर, क्ली, हस्तिनापुरम् । इति हेमचन्द्र' ॥

हस्तिप, पु, (हस्तिन पाति रक्षतीति । पा+ क ।) हस्त्यारोह' । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३९ ॥ १८ ॥
"वश्य मत्त यथेच्छातो नाग नयति हस्तिप ।
तथैव योगी स्वच्छन्द प्राण नयति साधितम् ॥")

हस्तिपक', पु, (हस्तिप एव । कन् ।) गजारोह । माहुत इति भाषा । तत्पर्य्याय । आधोरण २ हस्त्यारोह ३ निषादी ४ । इत्यमर' । २ । ८ । ५९ ॥ आद्यौ पालकौ परौ योद्धाराविति केचित् । इति भरत' ॥ (यथा, माघे ।५।४९ ।
"नम्रे शनैर्मुकुलिताक्षमनादृदाने
संरम्भहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभि ।
गम्भीरवेदिनि पुर कवल करीन्द्रे
मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्य' ॥")

हस्तिपत्र, पु, (हस्तिन. कर्ण इव पत्रमस्य ।) हस्तिकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिपर्णिका, स्त्री, (हस्तिन कर्ण इव पर्णमस्या । कन् । टापि अत इत्वम् ।) राजकोशातकी । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिपर्णी, स्त्री, (हस्तिन पर्णमिव पर्णमस्या । ङीष् ।) मोरटालता । इति रत्नमाला ॥ कर्कटी । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिमद, पु, (हस्तिनो मद ।) करिगण्डक्षरित मदजलम् । तत्पर्य्याय. । गजमद २ गज-दानम् ३ मद' ४ कुम्भिमद ५ दन्तिमद. ६ दानम् ७ । इभमद. ८ । अस्य गुणा । स्निग्ध-त्वम् । तिक्तत्वम् । केश्यत्वम् । अपस्मारविष कुष्ठकण्डूतिव्रणदद्रुविसर्पनाशित्वञ्च । इति राज-निर्घण्ट ॥

हस्तिमल्ल, पु, (हस्तिषु मल्ल ।) गणेश । शङ्ख-नाग । ऐरावत । इति मेदिनी ॥

हस्तिरोहणक, पु (हस्तीव रोहते इति । रुह+ ल्यु । तत कन् ।) महाकरञ्ज । इति राज-निर्घण्ट ॥

हस्तिलोध्रक', पु, (हस्तीव महान् लोध्र । तत कन् ।) लोध्र । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिवाह, पु (हस्तिन वाहयतीति । वह+ णिच्+अण् ।) अङ्कुश. । इति शब्दरत्नावली ॥ गजवाहकश्च ॥

हस्तिविषाणी, स्त्री, कदली । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवरणमस्या कदलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हस्तिशाला, स्त्री, (हस्तिन शाला ।) गज स्थानम् । फीलखाना इति पारस्य भाषा । तत्पर्य्याय । चतुरम् २ । इति हेमचन्द्र. ॥

हस्तिशुण्डा, } स्त्री, (हस्तिन शुण्ड इव आकारो
हस्तिशुण्डी, } ऽस्त्यस्येति । अच् । विभाषया ङीप् ।) क्षुपविशेष । हातिशुंडा इति भाषा । तत्पर्य्याय । हस्तिनी २ भुरुण्डी ३ जली-च्छया ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नागशुण्डी ५ शुण्डी ६ धूसरपत्रिका ७ । (पर्य्यायान्तर यथा,
"हस्तिशुण्डी चातिविषा लवण हेममाक्षिकम् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहे ज्वराधिकारे ॥) अस्या गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । सन्निपात ज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट' ॥ करि-करे, पु ॥

हस्तिश्यामाक, पु, (हस्तीव स्थूल. श्यामाक ।) शस्यविशेष । हातियाशामा इति भाषा । अस्य गुणा । धातुशोषणत्वम् । पित्तश्लेष्म नाशित्वम् । वायुवर्द्धनत्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

हस्ती, [न्] पु, सुहोत्रराजपुत्र: । यथा । बृहत् क्षत्रस्य सुहोत्र पुत्र सुहोत्राद्धस्ती य इद हस्तिनापुर निर्म्मापयामास । इति विष्णु पुराणे ४ अंशे १९ अध्याय: ॥ अपि च ।

हस्ते, व्य, पाणौ। यथा। हस्ते करोति। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥
हस्तेकरणं, क्ली, पाणिग्रहणम्। विवाहः। इति केचित्॥
हस्त्य, त्रि, (हस्त+"तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ।" ५।१।९८। इति यत्।) हस्तेन दत्तं। हस्तेन कृतः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
हस्त्यध्यक्षः, पु, (हस्तिषु अध्यक्षः।) गजाध्यक्षः। तल्लक्षण यथा,—
"हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वन्यजातिविशारदः।
क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते॥"
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः॥
हस्त्यायुर्व्वेदः, पु, (हस्तिन आयुर्व्वेदः।)गजायुर्व्वेद। हस्तिचिकित्साशास्त्रम्। तत्प्रमाणं हस्तिशब्दे द्रष्टव्यम्॥
हस्त्यारोहः, पुं, (हस्तिनमारोहतीति। आ+रुह+कः।) हस्तिपकः। इत्यमरः।२।८।५९॥ तल्लक्षण यथा,—
"एतैरेव गुणैर्युक्तः स्थासनश्च विशेषतः।
गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्व्वकर्म्मसु शस्यते॥"
एतैर्हस्त्यध्यक्षगुणैः। इति मात्स्ये १८९ अः॥
हस्रः, त्रि, (हसति निरर्थकमिति। हस+"स्मायिभ्यःरक्" ... "स्फायितञ्चीति।" उणा० २।१३। इति रक्।) मूर्ख। इत्युणादिकोषः॥
हहल, क्ली, हालाहलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
हहाः, पु, हाहानामगन्धर्व्वः। इति शब्दमाला॥
हा, ओ लि त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (ह्वा०-पर०सक०-अनिट्।) ओ हाक त्यागे इति मस्विद्रोयम्। यत्र हाक इति ग्रहण तत्रा स्यैव। तेन दामा गे हाक इत्यादि सूत्रेणास्य हीयते इत्यादि। अन्यस्य हायते इत्यादि। ओ हीनः। लि जहाति। अकर्म्मकश्चायम्। यथा। स्वार्थाद्धीन। एव जहाति अपैति स्वार्थो यस्यामिति जहत्स्वार्था वृत्ति। इति दुर्गादासः॥
हा,ओ ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुम॥ (ह्वा० आत्म० सक०-अनिट्।) ओ, हान। ङ लि, जिहीते। इति दुर्गादासः॥
हा, व्य, विषादः। शोकः। अर्त्तिः। इत्यमरः। ३।४।२५५॥ (यथा, महाभारते।३।६३।३॥
"हा नाथ। हा महाराज। हा स्वामिन्!
किं जहासि माम्।
हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने॥")
कुत्सा इति मेदिनी॥
हाङ्गर, पु, स्वनामख्यातजलजन्तु। इति शब्दचन्द्रिका। तत्पर्य्याय अवहारकशब्दे द्रष्टव्यः॥
हाटक, क्ली, (हटति शोभते इति। हट दीप्तौ+ण्वुल्।) स्वर्णम् (यथा, माघे। ११। ६३।
"नवहाटकेष्टकचित ददर्श स
क्षितिपस्य वस्यमथ तत्र सद्मनि॥"
अस्य पर्य्यायो यथा,—
"स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्।
तपनीयञ्च गाङ्गेयं कलधौतञ्च काञ्चनम्॥
चामीकरं शातकुम्भं तथा कार्त्तस्वरञ्च तत्।
जाम्बूनदं जातरूपं महारजतमित्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
हाटकपरिमितः। "जातरूपेभ्य परिमाणे।" ४।३।१५३। इति अण्॥) धुस्तूरः। इत्यमरः।२।९।९४॥ स्वर्णनिर्म्मिते, त्रि॥
हाटकमय, त्रि,स्वर्णमयम्। हाटकशब्दात् मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
हाटकेश्वरः, पु (हाटकस्य ईश्वरः।) गोदावरीतीरस्थशिव,। यथा,—
"एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ताः सर्व्वे एवर्षिपार्थिवाः।
द्रष्टं त्रैलोक्यभर्त्तारं त्र्यम्बकं हाटकेश्वरम्॥
तत कपिवर प्राप्तो घृताच्या सह सुन्दरि!।
स्नात्वा गोदावरीतीर्थे दिदृक्षुर्हाटकेश्वरम्॥"
इति वामने ६२ अध्यायः॥
(वितलस्थितो महादेवः। यथा, भागवते। ५।२४।१७। "ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान् हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृत प्रजापतिसर्गोपवृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनीभूयास्ते। यत प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्व्वीर्य्येण। यत्तच्चित्रभानुर्मातरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति। तन्निष्ठ्यूत हाटकाख्य सुवर्णं भूषणेनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयन्ति॥")
हातव्य, त्रि, (हा+तव्य।) त्यक्तव्यम्। यथा।
"हातव्योऽयमसार एव विरस संसार इत्यादिकम्।
सर्व्वस्यैव हि वाचि चेतसि पुन कस्यापि
पुण्यात्मनः।"
इति शान्तिशतकम्॥
हात्र, क्ली, (हा+ष्ट्रन्।) वेतनम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ प्रमथनम्। मरणम्। राक्षस। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
हान, क्ली, (हा+क्त।) त्याग। इति जटाधर॥
हानि, स्त्री, (हा+"वह्विश्रिश्रुयुद्रुग्लाति।" उणा० ४।५१। इति नि। यद्वा, हा+क्तिन्। "ग्लाज्याहाभ्यो निः।"३।३।९४। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या नि।) क्षतिः। तत्पर्य्याय। अपचारः २ अपचयः ३। इति जटाधर॥ (यथा, महाभारते।५।९९।४।
"अत्रामृत सुरैः पीत्वा निहित निहतारिभिः।
अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते॥")
हानुक, त्रि, घातुक। इति केचित्॥
हान्द्र, क्ली, (हन+"स्फायितञ्चि...मिहनौति॥" उणा० ४। १५८। इति इन् वृद्धिश्च।) मरणम्। इत्युणादिकोष॥
हापुत्रिका, स्त्री, पक्षिविशेष। तत्पर्य्याय। सर्पपी २ खञ्जनिका ३ तुलिका ४ स्फोटिका ५। इति त्रिकाण्डशेष॥
हापुत्री, स्त्री, हापुत्रिका। यथा,—
"गोभक्षीर पद्मकोरी हापुत्री राजभट्टिका॥"
इति हारावली॥
हाफिका, स्त्री, जृम्भा। हाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उपपुष्पिका २। इति हारावली॥
हायनः, पु, क्ली, (जहाति त्यजति जिहीते प्राप्नोति वा भावानिति। हा त्यागे हा गतौ वा+"हृश्च व्रीहिकालयोः।" ३।१।१४८। इति ण्युट्।) वत्सरः। इत्यमरः। १।४।२०॥ (यथा, भागवते। १।६।८।
"अहञ्च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवांस्तदपेक्षया।
दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालक पञ्चहायनः॥")
हायनः, पु, (जहात्युदकमिति। हा+"हृश्च व्रीहिकालयो।" ३।१।१४८। इति ण्युट्।) व्रीहिभेदः। अग्निशिखा। इति मेदिनी॥
हार, त्रि, (हरेरिद। हरि+अण्। पक्षे हरतीति। हर तदेव। हर+स्वार्थे अण्।) हरिसम्बन्धीयम्। हरणकर्त्तृ। यथा,—
"यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णा
सत्त्वञ्च शुध्यत्यचिरेण पुंसः।
भक्तिर्हरौ तत्पुरुषे च सख्य
तदेव हार वद मन्यसे चेत्॥"
इति श्रीभागवते। १०। ७२॥
"तदेव हार हरेश्चरित मनोहर वा॥"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥
हारः, पु, ह्रियते मनो येन। हृ+घञ्।) मुक्तामाला। तत्पर्य्याय। मुक्तावली २। इत्यमर २।६।१०५॥ हारा-यष्टि ४ यष्टी ५ लता ६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। ५।८।
"विमुच्य सा हारमहार्य्यनिश्चया
विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम्।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कल
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति॥"
ह्रियन्ते प्राणा यत्रेति।) युद्धम्। इति मेदिनी॥ (हृ+भावे घञ्। हरणम्। यथा, भागवते। १०।६३।१७।
"इस्युन्मार्गान् हिंसया वर्त्तमानान्
जन्मैतत्ते भारहाराय भूमे॥")
हारकः, पु, (हरतीति। हृ+ण्वुल्।) कितव। चौर। गद्यभेद॥ विज्ञानविशेष। इति मेदिनी॥ शाखोटवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥ भाजकाङ्क। इति लीलावती॥ हरणकर्त्तरि, त्रि॥ (यथा, मनु। ११। ५१।
"वस्त्रापहारक श्वित्र पङ्गुतामश्वहारक॥")
हारहारा, स्त्री, कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्ट॥
हारहूर, पु, मद्यम्। इति हेमचन्द्रः॥
हारहूरा, स्त्री, द्राक्षा। इति हलायुध॥ (पर्य्यायो यथा,—
"द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

महाशना: चोणपुरोपमूल-
विस्तीर्णकर्णास्तनुरोमगण्डा: ।
ते सार्व्वभौमाभिजनप्रसूता
विशुद्धमुक्ता: प्रभवन्ति येषु ॥ ७ ॥
ये दीर्घशुण्डा' सुविभक्तदेहा
महाजवा: क्रोधपरीतकाय ।
विस्तृत्यकर्णास्तनुपुच्छदन्ता,
सदाशनश्चैव वनप्रियाय ॥
महद्दगण्डास्तनुलोमयुक्ता: ।
ते सुप्रतीकप्रवरप्रसूता: ।
महाप्रमाणामितमौक्तिकानि
भवन्ति चैतन्निजगाद काव्य. ।८॥
एकजातिसमुत्पन्नो गज: शुद्ध इति स्मृत ।
लक्षणञ्च यथा प्रोक्त शुद्धश्चैतन्न दृश्यते ॥
एकद्विजातिसम्भूतस्तल्लक्षणसमन्वित ।
जारजो नाम विख्यातो यथास्य बलवीर्य्यवान् ॥
द्विजातिद्वयजातो य: स शूर इति कथ्यते ।
द्विजातिजारजोत्पन्न उद्भ्रान्त इति कथ्यते ॥
एव सयोगभेदेन गजजातिरनेकधा ।
तां यो जानाति तत्त्वेन स राज्ञ: पात्रमर्हति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन तेषा भेदश्चतुर्विध ।
विशालाङ्गा: पवित्राय ब्राह्मणा. स्वल्पभो-
जिन. ॥
शूरा विशाला बह्वाशा. क्रुद्धा चत्रिय-
जातय ॥ * ॥
अथ गुणा ।
"यथा रत्न यथा खड्गो यथा स्त्री सप्तयो यथा ।
परीक्ष्यन्ते गुणैरेव गजानामपि निर्णय ॥
रम्यो भीमो ध्वजोऽधीरो वीर शूरोऽष्ट-
मङ्गल ।
सुनन्द सर्व्वतोभद्र' स्थिरो गम्भीरवेद्यपि ।
वरारोह इति प्रोक्ता गजा द्वादश सत्तमा ।"
तद्यथाह भोज' ।
"विभक्तावयव पुष्ट सुदन्त: सुमहानपि ।
तेजस्वी रम्य इत्युक्तो गज सम्पत्तिवर्द्धक ॥ १ ॥
अङ्कुशादिप्रहारेण यस्य भीतिर्न जायते ।
स भीमोऽयं गज श्रेष्ठो राज्ञ सर्व्वार्थसाधन ॥२॥
शुण्डाग्रात् पुच्छपर्य्यन्त रेखा यस्यैव दृश्यते ।
ध्वज. श्रेष्ठो गजो नाम साम्राज्यप्रापदा-
यक ॥ ३ ॥
समौ कुम्भौ खराकारौ आवर्त्तौ तत्र चोच्छ्रयौ ।
अधीरोऽय गजो नाम्ना राज्ञा विप्र विना-
शन: ॥ ४ ॥
आवर्त्त' प्रउतौ यस्य स्तनाभिमभिविन्दति ।
पुष्टाङ्गो बलवान् वीरो राज्ञामभिमतप्रद ॥५॥
महाप्रमाण पुष्टाङ्ग सुदन्तश्चारुगण्डक' ।
भक्षणे भक्षणे श्रान्त: शूरो लक्ष्मीविवर्द्धन ॥६॥
सितौ दन्तौ सित पुच्छ सिता रेखा सिता
नखा: ।
रक्तकुम्भाचिवीर्य्याङ्गैर्विज्ञेय. सोऽष्टमङ्गल. ॥
अथ गजेन्द्रो यस्यास्ते तस्य स्यात् सकला मही ।
नारिष्टामीतयस्तत्र यत्रास्तेऽय गजेश्वर: ॥

आयोजनशतं यावदनर्थं कुरुते क्षयम् ।
नाल्पपुण्यैरयं प्राप्या मनुजेन्द्रै. कलौ युगे ।८॥
शुभौ दन्तौ शुभ. शुण्ड: शुभौ कुम्भौ शुभस्तनु: ।
गण्डयोर्गण्डयोर्मध्ये आवर्त्त. शुभलक्षण. ॥
शङ्खमदस्रुतिपरिप्लुतगण्डदेशा-
स्तोत्रणाङ्कुशेन विनिवारयितु' न शक्या: ।
प्रातिद्विपो नवपयोदरवा गभीरा:
पृथ्वीभुजा सकलसौख्यकरा भवन्ति ॥*"॥
अथ दोषा: ।
"दीन. चीणोऽथ विषमो विरूपो विकम:
खर' ।
विमदो धापक काको धूम्रो जटिल इत्यपि ॥
अजिनो मण्डली श्विवी हतावर्त्तो महाभय ।
राष्ट्रहा गुपनो भालो नि.सत्त्व इति विंशति ।
महादोषा. समाख्याता गजाना भोजभूभुजा ।"
तद्यथा,—
"अतिचीणतर: चीणतनुर्दन्तोऽतिनिष्प्रभ. ।
दीनाख्य. कुरुते दीन भूभुज नात्र सशय ॥१॥
खर्व्वशुण्डो महापुच्छो निश्वासो वेगवर्ज्जित ।
चीणोऽय कुरुते चीण स्वामिन धनसम्पदा ॥ २
कुम्भे दन्तेऽचिकर्णे च वैषम्य पार्श्वयोस्तथा ।
यस्याय विषमो नागो नागवत् कुरुते चयम् ।३॥
आस्कन्धात्तु शिर. चीण पश्चाद्भागस्य पुष्टता ।
विरूप इति नागोऽय कुरुते भूधनक्षयम् ॥ ४ ॥
नानाभोगैरपि क्षतैर्यस्य नो जायते मद ।
युद्धाय नोपक्रमते विकल त विवर्ज्जयेत् ॥ ५ ॥
खरता सहजा यस्य शरीरेऽस्तीति लक्ष्यते ।
तनुदन्तकरो हस्ती खर' कुलविनाशन: ॥ ६ ॥
न जायते मदो यस्य स्वकाले जायतेऽथवा ।
विरूपो विवशो वापि विमद दूरतस्त्यजेत् ॥७॥
लघुप्रमाण. चीणाङ्गस्तनुशुण्डशिरोदर ।
अत्यान्त स्खलिति व्यग्र' पतेद्दै नेत्रयोर्मलम् ॥
त्रिके पुच्छाग्रतो वापि आवर्त्तौ मण्डलोऽथवा ।
बहि' प्रकुरुते लिङ्ग सर्व्वथा गतचेष्टवत् ॥
भूभुजा नहि वीच्योऽय धापकाख्यो गजाधम
यदीच्छेच्छाश्वतीं भूति शरीरारोग्यमेव वा ।८॥
शङ्खेशौ यस्य भग्नौ स्कन्धदेशोऽतिगुच्छक ।
काकोऽय कुरुते सत्य स्वामिनो नात्र सशय ।८॥
विषमौ शङ्खगौ दन्तौ यस्य शुण्डविरोधिनौ ।
भिद्येते वा विदीर्य्येते स्वय शून्यान्तरावुभौ ।
कुरुते व्याधित नाथ धूम्रनामा गजाधम ॥१०॥
मूर्द्धजा कर्कशा रूक्षा जटारूपानुबन्धिन ।
यस्याय जटिलो नाग कुरुते धनसक्षयम् ॥११॥
स्कन्धे वा गात्रदेशे वा लग्न चर्म्मोऽवलम्बते ।
अजिनो नाम नागोऽय कुरुते भूधनक्षयम् ।
नैन स्पृशेन्न वीक्षेत यदीच्छेदात्मन श्रियम् ।१२॥
मण्डलानि प्रदृश्यन्ते एक द्वे वा बहूनि वा ।
विरूपाण्यङ्कितानीव मण्डली कुलनाशन' ॥१३॥
तानि श्वेतानि यस्य स्यु' श्विवी स धननाशन.॥१४
हृदये उदरे चैव त्रिके पुच्छस्य मूलत ।
गुदे मेढ्रे पदे चैव आवर्त्तेन हतश्रियम् ।
योगिन कुरुते भूप प्रवासिनमुपद्रुतम् ॥ १५ ॥

गच्छतो यस्य गुल्फाभ्यां भवेत् संघर्षणं
मुहु: ।
अपि सर्व्वगुणैर्युक्तस्त्याज्यश्च स महाभय: ॥
राष्ट्र धन कुल मित्र मैत्र दारान् तथा प्रजा: ॥
चपयत्यशुभो नागो दृष्टमात्रो न स शय' ॥
तत्रापत्रियते लोकस्तत्र वन्यभय भवेत् ।
व्याधिवह्निभय चात्र यत्रास्ते स महाभय: ॥१६॥
भूम सन्ताद्यमानस्तु पादैकं यो न गच्छति ।
पृष्ठोदर समाहृत्य रेखा रक्तसमा यदि ॥
न्यस्ताग्रिमपदस्थाने पश्चात् पात' पदे यदि ।
अपि सर्व्वगुणैर्युक्तो राष्ट्रहाय गजाधम' ॥
राष्ट्रादपाक्रियतेऽय भूभुजा श्रियमिच्छता ।
राष्ट्रान्ते रक्षितो मोहात् कुरुते राष्ट्रसक्ष-
यम् ॥ १७ ॥
पादायात्यन्तविषमा दन्तौ चान्योन्यवैषमौ ।
पच्चरौ दृश्यते भग्न एकौ वाष्टौ द्वयोऽथवा ॥
दन्तौ वा चलतो यस्य किमु वा न प्ररोहत' ॥
कुम्भौ वा विपदौ यस्य सुपनोस गजाधम: ।
राष्ट्रदुर्गबलामात्यक्षयकृत्त परित्यजेत् ॥ १८ ॥
चर्म्मखण्ड इवाभाति भाले यस्यातिकर्कश: ।
भाली स कुरुते नागो भर्त्तु कुलधनक्षयम् ॥१९॥
पुष्टो विशाल सद्दन्त सत्कारोऽपि शुभोऽपि
सन् ।
न रणे साहसी यस्य स नि सत्त्वो गजाधम ॥
सर्व्वेषा गजदोषाणामुक्त एव महानयम् ।
येनैकेन गुणा सर्व्वे क्षणायन्ते सुनिश्चितम् ॥"२०
पालकाप्यस्तु ।
"चीणदन्ताङ्गशुण्डत्व विषमत्व रदादिषु ।
शिर चीणमध पुष्टिरेते दोषा गजे मता ॥"०
गार्ग्यस्तु ।
"ये कुञ्जरास्तनुरदास्तनुगण्डशुण्डा'
चीणा सुदीनवपुषो गुरुदीर्घपुच्छा ।
वश्यादिभि खलु गुणैरहिता हिताय
ते भूभुजामभिमता नहि वीचणीया. ॥
यो न स्रवेन्मदजल तनुमूर्द्धभागो
निर्व्वीर्य्यतामुपगतो बहुभोजनेऽपि ।
नैष्कुल्यतामुपगतानपराविहन्तु
भूमोभुजा न हि गजोऽयमवेचणीय ॥
दोषैर्दुष्टान् गजान्राजा न वीक्षेत कदाचन ।
न्यसेद्वा परराष्ट्रेषु नगरात् क्रियते बहि ॥
दद्यात् द्विजेभ्य शत्रुभ्यो गणकायाथवा नृप ।
दृष्ट्वा यदि गजान् दुष्टान् दद्याच्छूद्रिशत द्विजे ।
पुर नीराजयेद्वापि आत्मान वाथवा सुतम् ।
देवसूक्तेन जुहुयादयुत वातितत्पर ॥
तिलान् वा जुहुयादग्नौ तत्प्रतीकारहेतवे ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन जातिरुक्ता चतुर्व्विधा ॥
चतुर्व्विधाना भूपाना वाहने ते शुभप्रदा' ।
ये दोषा दोषवत्त्वानां त एव स्यु स्वजातित ॥
ये व्याधयो नराणां स्युस्ते गजानामपि स्मृता ।
चिकित्सापि तथा तेषां मात्रा चैव गरीयसी ॥"
इति गजपरीक्षा ॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरु: ॥

हालाहली, स्त्री, मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हालिकः, त्रि, हलेन खनति यः । (हलस्यायमिति वा हल + "हलसीरात् ठक् ।" ४।३।१२४ । इति ठक्) हलस्य वोढा । हलसम्बन्धी । तत्पर्य्यायः । सैरिकः २ । इत्यमरः ।२।८।६४॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २ ।
"त्वं हालाहलभृत्करोषि मनसो मूर्च्छां ममालिङ्गितो
हालां नैव बिभर्म्मि नैव च हल मुग्धे ! कथं हालिकः ।
सत्यं हालिकतैव ते समुचिता शक्तस्य गोवाहने वक्रोक्त्येति जितो हिमाद्रिसुतया स्मेरो हरः पातु वः ॥")
हालिनी, स्त्री, स्थूलपल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥
हाली, स्त्री, कनिष्ठा श्यालिका । इति हेमचन्द्रः ॥
हालुः, पु, (ह्लयतेऽनेनेति । ह्ल + उण् । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः । १ । १ ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हावः, पु, (ह्वे + घञ् ।) आह्वानम् । इति जटाधरः ॥ स्त्रीणां शृङ्गारभावजाः क्रियाः । यथा,
"स्त्रीणां विलासबिव्वोकविभ्रमा ललितं तथा ।
हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ॥"
इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥
स्त्रीणां विलासादयः शृङ्गारभावजाः क्रियाः हावशब्देनोच्यन्ते । क्रियाः चेष्टाः । शृङ्गारभावो रतिः तत्र जाताः शृङ्गारभावजाः । ह्वयन्ते रागिणोऽत्र हावः इति होमेऽदने आधारे घञ् । ह्वयन्ते रागिणः कामान्धावनेनेति करणे वा घञ् । यदुक्तम् ।
"युवानोऽनेन ह्वयन्ते नारीभिर्म्मदनानले ।
अतो निगद्यते हावस्ते विलासादयो मताः ॥"
इति ।
हा कष्टं वयति शोषयतीति वै शोषे इत्यस्मात् डे वा । यदाह भरतः ।
"अलङ्कारास्तु नाट्यज्ञैर्ज्ञेया भावरसाश्रयाः ।
यौवनेऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा वक्त्रगात्रजाः ॥"
तथा ।
"लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं बिव्वोको ललितं तथा ।
विहृतञ्चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः ॥"
इत्यमरभरतौ ॥*॥
तल्लक्षणं यथा,—
"ग्रीवारेचकसंयुक्तो भ्रूनेत्रादिविकाशकृत् ।
भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
हासः, पु, (हस + घञ् ।) हास्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । १९ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
"सरभ्र मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।
निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥")
विकाशः । यथा, भट्टिः । २ । ३ ।
"विम्बागतैस्तीरवनैः समृद्धिं
निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।
कूलानि सामर्षतयेव तेनुः
सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥")
हासः, [स्] पु, (जहाति शीतकिरणमिति । हा + "वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ।" उणा० ४ । २२० । इति असुन् । तस्य सुट् च ।) चन्द्रः । वैदिकशब्दोऽयम् ॥
हासिका, स्त्री, हास्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हास्तिक, क्ली, (हस्तिनां समूहः । हस्तिन् + "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।" ४ । २ । ४७ । इति ठक् ।) हस्तिसमूहः । इत्यमरः । २ । ८ । ३६॥ (यथा, महाभारते । ९ । ४९ । १० ।
"दत्त्वा च दानं विविधं नानारत्नसमन्वितम् ।
सगोहास्तिकदासीकं साजाविं गतवान् वनम् ॥"
हस्तिना चरतीति । "चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) हस्त्यारोहे, त्रि ॥
हास्तिनं क्ली, (हस्तिना नृपेण निर्वृत्तमिति । हस्तिन् + अण् ।) हस्तिनापुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (हस्ती प्रमाणमस्य । हस्तिन् + "पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।" ५ । २ । ३८ । इति अण् ।) गजपरिमाणे हस्तहस्तिसम्बन्धिनि च त्रि ॥
हास्तिनपुर, क्ली, (हास्तिनं पुरम् ।) हस्तिनापुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ९ । ३५ । ६ ।
"स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ।
उक्तवान् वचनं तथ्यं हितञ्चैव विशेषतः ॥")
हास्य, क्ली, (हस + ण्यत् ।) रसविशेषः । स च कौतुकोद्भवम् । तत्पर्य्यायः । हासः २ हसः ३ । इत्यमरः । १ । १ । १९ ॥ हसनम् ४ घर्घरः ५ हासिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥*॥ अथ हासः ।
"विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुतुकाद्भवेत् ।
हास्यो हासः स्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥
विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः ।
तदत्रालम्बनं प्राहुः तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः ।
निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥
ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च ।
नीचानामपहसितं तथातिहसितन्तु षड्भेदाः ॥
ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् ।
किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥
मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितम् ।
अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ॥"
यथा मम ।
"गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य
वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।
अमी समाघ्राय च तर्कवादान्
समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥"
अस्य नाटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः । अत्र च ।
"यस्य हासः स चेत् क्वापि साक्षान्नैव निबध्यते ।
तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥
अभेदेन विभावादि साधारण्यात् प्रतीयते ।
सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥"
एवमन्येष्वपि रसेषु द्रष्टव्यम् । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥*॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"अकम्पं हसितं श्रेष्ठं मीलिताक्षमघापहम् ।
असकृद्धसितं दुष्टेत् तत् सोन्मादस्य नैकधा ॥"
इति गारुडे । ६५ । ३५ अध्यायः ॥
(हासयोग्ये, त्रि । यथा रघुः । २ । ४३ ।
स त्वद्विचेष्टस्य मृगेन्द्र ! कामं
हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ॥")
हाहल, क्ली, हलाहलविषम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हाहाः, [स्] पु, देवगन्धर्व्वविशेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
हाहाः, पु, देवगन्धर्व्वविशेषः । यथा,—
"हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्व्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥"
इत्यमरः । १ । १ । ५५ ॥
देवतानां हाहाहूहूविश्वावसुतुम्बुरुचित्ररथप्रभृतयो गन्धर्व्वशब्दवाच्याः । उपास्योपासकलक्षणसम्बन्धः । अव्युत्पन्नोऽयं हाहाशब्दः । हाहति शब्दं जहातीति वाक्ये क्विपि हाको विच् इत्येव व्युत्पत्तौ तु अप्रसाद्यचि शेरालोपोऽप्यघाविलालोपः स्यात् । असि प्रत्यये हाहःशब्दश्च सान्तोऽपि । गन्धर्व्वौ हाहसि प्रोक्तौ गन्धर्व्वौ गायनेऽपि च । इति साहसाङ्कः । गन्धर्व्वं पीतिर्हाहसोरिति वाचस्पतिः । हाहाशब्दोऽपि दृश्यते । हाहो हाहा हूहू च द्वौ तुम्बुरुरिति व्याडिप्रभृतयः । इति भरतः ॥*॥
विस्मयशब्दे शोकशब्दे च अव्य । यथा,—
"ततो हाहा कृतं सर्व्वं दैत्यसैन्यं ननाश तत् ॥
प्रहर्षञ्च परं जग्मुः सकला देवतागणाः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ३ । ४० ॥
हाहाकारः, पु, (हाहा इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणम् ।) युद्धकलरवः । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १९ । १६ ।
"हाहाकारः समभवत्तत्र तत्र सहस्रशः ।
अन्योन्यं छिन्दतां शस्त्रैरादित्ये लोहितायति ॥"
शोकध्वनिः । यथा,—
"उदक्नो विकटो वायुः करालो वात्ययान्वितः ।
देशभ्रष्टचलत्तानाञ्च हाहाकाराय कल्पते ॥"
इति ज्योतिषे वायुफलम् ॥
हाहाल, क्ली, विषम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हि, न वर्द्धने । गतौ इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) गतिरिह अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् गतिप्रेरणम् । न, प्रहिणु स्वसूनुमिति भट्टिः । वर्द्धने विरलप्रयोगः । इति दुर्गादासः ॥

हारावली, स्त्री, पुरुषोत्तमकृतकोषविशेषः। यथा,
"मुक्तामयातिमधुरा मसृणावदात-
च्छायाधिरागतरलामलसद्गुणायाः।
साध्वी सतां भजतु कण्ठमसौ प्रियेव
हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन॥"
इति तद्वृतश्लोकः॥
(हारस्य आवली।) हारश्रेणी च॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ११। १२।
"हारावलीतरलकाञ्चनकाञ्चिदाम-
मञ्जीरकङ्कणमणिद्युतिदीपितस्य॥")
हारि, स्त्री, (हरतीति। हृ + बाहुलकात् इञ्। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः।४।१२४।) पथिकसन्तानः। द्यूतादिभङ्गः। इति मेदिनी॥ रुचिरे, त्रि॥
हारिकण्ठः, पु, (हारी मनोहरः कण्ठः कण्ठरवो यस्य।) कोकिलः। (हारी हारयुक्तः कण्ठो यस्य।) हारान्वितगले, त्रि। इति मेदिनी॥
हारिणिक, पु, (हरिणं हन्तीति। हरिण + "पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति।" ४।४।३५। इति ठक्।) व्याधः। हरिणघातकः। इति केचित्॥
हारित, पु, पक्षिविशेषः। तत्पर्य्यायः। हरितालुकः २। इति जटाधरः॥ हारीतः ३। इति मेदिनी॥ अस्य मांसगुणा हारीतकशब्दे द्रष्टव्याः। हरिद्वर्णे॥ (हरितस्य हरिचन्द्रपौत्रस्यापत्यं पुमानिति। हरित + अण्। हरितपुत्रः। यथा, हरिवंशे। १३। २८।
"हरितो रोहितस्याथ चञ्चुर्हारित उच्यते॥")
हारितक, क्ली, (हरितकमेव। स्वार्थे अण्।) शाकम्। इति शब्दरत्नावली॥
हारिद्र, पु, कदम्बवृक्षः। (हरिद्रया रक्तम्। हरिद्रा + "हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः।" ४।२।२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अञ्।) हरिद्रारञ्जिते, त्रि। इति मेदिनी॥ हरिद्रावर्णे। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ६। ५८।
"दूर्व्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्द्दिशेन्मरकम्॥")
विषभेदः। यथा,—
"हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः॥"
इति भावप्रकाशः॥
हारी, स्त्री, मुक्ता। यथा,—
"मुक्ता मुक्ताफलं शुक्तिबीजं हारी च मौक्तिकम्॥")
इति शब्दरत्नावली॥
हारी, [न्] त्रि, (हारोऽस्यास्तीति। इनिः।) हारविशिष्टः। यथा,—
"केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः।"
इति नारायणध्यानम्।
(हरतीति। हृ + णिनि।) हरणकर्त्ता॥ यथा, महाभारते। ३। २। ६५।
"ह्रियते बध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः।
विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः॥"
मनोहरः। यथा, शाकुन्तले प्रस्तावनायाम्।
"तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः।
एष राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा॥")
हारीतः, पु, पक्षिभेदः। (अस्य लक्षणं गुणाश्च।
"हारीतो रक्तपित्तः स्याद्धरितोऽपि स कथ्यते।"
हारीतो हारील इति लोके।
"हारीतो रूक्ष उष्णश्च रक्तपित्तकफापहः।
स्वेदस्वरकरः प्रोक्तः ईषद्वातकरश्च सः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥
आयुर्व्वेद कर्त्तरि च। यथा,—
"अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः।
हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्व्वचः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)
मुनिभेदः। स च धर्म्मशास्त्रकर्त्ता। (यथा, याज्ञवल्क्ये। १। ४।
"मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः॥"
अयञ्च पौराणिक आसीत्। यथा, भागवते। १२। ७। ५।
"अथाकृतिः काश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः।
वैशम्पायनहारीतौ षड् वै पौराणिका इमे॥")
कैतवः। इति मेदिनी॥
हारीतक, पु, (हारीत एव। स्वार्थे कन्।) हारीतपक्षी। हारिल इति हरिताल इति च भाषा। तस्य मांसगुणाः। स्वादुत्वम्। कफपित्तास्रदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
हार्द्द, क्ली, (हृदयस्य भावः कर्म्म वा। हृदय + "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५। १। १३०। इत्यण्। "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु।" ६। ३। ५०। इति हृदादेशः।) प्रेम। स्नेह। इत्यमरः। १। ७। २७॥ (यथा, महाभारते। १३। ७१। ५२।
"गावो लोकांस्तारयन्ति क्षरन्त्यो
गावश्चान्नं सञ्जनयन्ति लोके।
यस्तञ्जानन् न गवां हार्द्दमेति
स वै गन्ता निरयं पापचेता॥"
अभिप्रायः। यथा, भागवते। १। ७। ५५।
"अर्ज्जुनः सहसाज्ञाय हरेर्हार्द्दमथासिना।
मणिं जहार मूर्द्धन्यं द्विजस्य सह मूर्द्धजम्॥"
हार्द्दी, [न्] त्रि, (हार्द्दमस्यास्तीति। इनिः।) स्नेहयुक्तः। यथा,—
"अयञ्च निकृतः पुत्त्रैर्दारैर्भृत्यैस्तथोज्झितः।
स्वजनेन च सन्त्यक्तस्तेषु हार्द्दी तथाप्यति॥"
इति देवीमाहात्म्यम्॥
हार्य्यः, पुं, (ह्रियते इति। हृ + "ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्।) विभीतकवृक्षः। हर्त्तव्ये, त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा, कुमारे। ५। ७०।
"इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्य्यया।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति॥")
हरणीयाङ्क। तत्पर्य्यायः। भाज्यः २। इति लीलावती॥
हाल, पु, (हलेन क्रीडतीति। अण्। यद्वा, हलतीति। हल + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः।" ३। १। १४०। इति णः।) बलरामः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शालिवाहनराजः। इति हेमचन्द्रः॥ हलः। इति मेदिनी॥
हालक, पुं, पीतहरितवर्णाश्वः। यथा,—
"हरितः पीतहरितच्छायः स एव हालकः।"
इति हेमचन्द्रः॥
हालहल, क्ली, विषभेदः। इति शब्दरत्नावली॥
हालहाल, क्ली, विषभेदः। इति शब्दरत्नावली॥
हाला, स्त्री, (हल्यते क्षयते इव चित्तमनयेति। हल + घञ्। टाप्।) मद्यम्। इत्यमरः। २। १०। ३९॥ (पर्य्यायो यथा,—
"मद्यन्तु सीधुमैरेयमिरा च मदिरा सुरा।
कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवल्लभा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)
तालादिनिर्य्यासमद्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा, माघे १०। २१।
"योषिदित्यभिललाष न हालां
दुस्त्यजः खलु सुखादपि मानः॥")
हालाहल, पु, चित्रवर्णघोटकः। इति केचित्॥
हालाहल, क्ली, पु, (हालामपि हलतीति। हल + अच्।) विषभेदः। तत्पर्य्यायः। हालहलम् २ हाहलम् ३ हलाहलम् ४ हालहलम् ५ हाहालम् ६। इति शब्दरत्नावली॥
तस्य स्वरूपं यथा,—
"गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा।
तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः॥
असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्ध्यायां हिमालये॥
दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते॥"
इति भावप्रकाशः॥
मद्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा च वाभटे उत्तरस्थाने ३५ अध्याये।
"कालकूटेन्द्रवत्साख्यशृङ्गीहालाहलादिकम्॥")
हालाहल, पु, (हालाहलमस्त्यस्येति। अच्।) कीटविशेषः। तत्पर्य्यायः। अञ्जलिका २ कुटिलकीटकः ३। इति राजनिर्घण्टः॥
हालाहलधरः, पु, (धरतीति। धृ + अच्। हालाहलस्य धरः।) सर्पः। इति शब्दरत्नावली॥
हालाहला, स्त्री, (हालाहलमस्त्यस्या इति। अच्। टाप्।) क्षुद्रमूषिका। यथा,—
"हालाहलास्वञ्जलिका गिरिका बालमूषिका।"
इति जटाधरः॥

इति वा हिक्का के शब्दे हनजनादिति डः ।
इति भरतः ॥ * ॥ अथ हिक्कारोगनिदानम् ।
धन्वन्तरिरुवाच ।
"हिक्कारोगनिदानञ्च वक्ष्ये सुश्रुत ! तच्छृणु ।
श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रया ॥
हिक्का भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ।
गम्भीरा च मरुत्तत्र त्वरया भुक्तिसेवितैः ॥
रूक्षतीक्ष्णखराशान्तैरन्नपानैरपीडितः ।
करोति हिक्कामरुजां मन्दशब्दां क्षुधानुगाम् ॥
समं मत्स्यान्नपानेन या प्रयाति च सान्नजा ।
आयासात् पवनः क्रुद्धः क्षुद्रां हिक्कां प्रवर्त्तयेत् ॥
जत्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगयुतां च सा ।
वृद्धिमायासतो याति भुक्तमात्रे च मार्द्दवम् ॥
चिरेण यमलैर्व्वेगैराहारेऽप्यनुवर्त्तते ।
परिणामसुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥
कम्पयन्ती शिरो ग्रीवामाध्मातस्यातितृष्यतः ।
प्रलापच्छर्द्यतीसारनेत्रविप्लुतजृम्भिता ॥
यमलावेगिनी हिक्का परिणामवती च सा ।
ध्वस्तभ्रूशङ्खयुग्मस्य श्रुतिविप्लुतचक्षुषः ॥
स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञाञ्च मुष्णती ।
रुन्धती मार्गमन्नस्य कुर्व्वती मर्म्मघट्टनम् ॥
पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिक्का प्रवर्त्तते ।
महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥
पक्काशयाधो नाभेर्व्वा पूर्व्ववत् सा प्रवर्त्तते ।
तद्रूपा सा महत् कुर्य्याज्जृम्भमङ्गप्रसारणम् ॥
गम्भीरेण निनादेन गम्भीरा तु प्रसाधयेत् ।
आद्ये द्वे वर्ज्जयेदन्त्ये सर्व्वलिङ्गाञ्च वेगिनीम् ॥
सर्व्वस्य सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षमस्य च ॥
सर्व्वेऽपि रोगा नाशाय सत्त्वेव शीघ्रकारिणः ।
हिक्काश्वासौ तथा तौ हि मृत्युकाले कृता-
न्तौ ॥"
इति गारुडे १५५ अध्यायः ॥ * ॥
तदौषध यथा,—
"कुलत्थं श्वासहिक्काघ्नं कफगुल्मानिलापहः ॥
त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं वातलञ्च प्रकीर्त्तितम् ।
हिक्काश्वासक्रिमिच्छर्द्दिमेहतृष्णाविषापहम् ॥"
इति च गारुडे। १७२ । ६, ५० अध्याय' ॥
"तथा हिक्कां हरेत् पीता सौवर्च्चलयुता
सुरा ॥"
इत्यपि गारुडे १९० अध्याय. ॥ * ॥
अन्यच्च ।
अथ हिक्काधिकार' ।
तत्र हिक्काया विप्रकृष्टनिदानमाह ।
"विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षातिश्नन्दिभोजनैः ।
शीतपानाशनस्थानरजोधूमातपानिलैः ॥
व्यायामकर्म्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः ।
हिक्काश्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥"
अपतर्पणमनशनादि ॥ * ॥
सम्प्राप्तिमाह ।
"वायुः कफेनानुगतः पञ्चहिक्काः करोति हि ।
अन्नजा यमला क्षुद्रा गम्भीरा महती तथा ॥"

सामान्यलक्षणमाह ।
"मुहुर्म्मुहुर्व्वायुरुदेति सस्वनो
यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।
स दोषवानाशु हिनस्त्यसून् यत-
स्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥"
वायुरत्र सोदानः प्राणो बोद्धव्यः । उदेति ऊर्द्ध्वं याति। सस्वनो हिगिति शब्दवान्। ऊर्द्ध्वगमनं विशिनष्टि यकृदित्यादि। प्लिहन्शब्दोऽप्यस्ति दीर्घत्वविकल्पात्। मुखादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। तेन यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखमानीय आक्षिपन् निःसारयन्निवेत्यर्थः। स वायुः। दोषवान् दोषोऽत्र कफः तद्वान्। वायुः कफेनानुगतः इति सम्प्राप्तेः। हिनस्तीति हिक्का पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः। हिगिति कायति शब्दं करोतीति वा ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह।
"कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता ।
हिक्कानां पूर्व्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥"
वदनस्य कषायता वातात्। न तु कफात् माधुर्य्यं व्याधिप्रभावात् ॥ * ॥ अन्नजाया लक्षणमाह।
"पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।
हिक्कयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥"
अनिलः प्राणो वायुः ॥*॥ यमलालिङ्गमाह ।
"चिरेण यमलैर्व्वेगैर्या हिक्का सम्प्रवर्त्तते ।
कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलां तां विनिर्द्दिशेत् ॥"
क्षुद्रामाह ।
"विकृष्टकालैर्या वेगैर्म्मन्दैः समभिवर्त्तते !
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधा-
वति ॥"
विकृष्टकालैः चिरेण। जत्रु कक्षोरसोः सन्धिः॥
गम्भीरामाह ।
"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी।
अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥"
अनेकोपद्रववती तृष्णाज्वरादियुक्ता ॥ * ॥
महतीमाह ।
"मर्म्माण्यापीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते ।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्रप्रकम्पनी ॥"
मर्म्माणि वस्तिहृदयशिरःप्रभृतीनि ॥ * ॥असाध्यत्वमाह ।
"आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो
दृष्टिश्चोर्द्ध्वं भ्राम्यते नित्यमेव ।
क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्र
तौ द्वौ चान्त्यौ वर्ज्जयेद्धिक्कमानौ ॥"
आयम्यते विस्तार्य्यत इव। तौ द्वाविति आयम्यत इत्यादिना नित्यमेवेत्यन्तेनैको हिक्कमान। क्षीण इत्यादिनातिमात्रमित्यन्तेनापर। तौ द्वौ। अन्त्यौ च गम्भीरया] महत्या च हिक्कमानौ वर्ज्जयेत्। अपरञ्च।
"अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च।
व्याधिभि. क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिन. ॥
आयासाञ्च समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवि-
तम्।
यमिका च प्रलापार्त्तिमोहतृष्णासमन्विता ॥"

साध्यत्वमाह ।
"अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतो-
ऽन्यथा ॥" *॥*॥
अथ हिक्कायाश्चिकित्सा ।
"यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
भेषजं पानमन्नं वा हिक्काश्वासेषु तद्धितम् ॥
हिक्काश्वासान्तरे पूर्व्वं तैलाक्ते स्वेद उच्यते ।
ऊर्द्ध्वाध' शोधनं शक्ते दुर्ब्बले शमनं मतम् ॥
प्राणावरोधतर्ज्जनविस्मापनशीतवारिपरिषेकैः ।
चित्रैः कथाप्रयोगैः शमयेद्धिक्कां मनोऽभि-
घातैश्च ॥
हिक्कार्त्तस्य पयश्छागं हितं नागरसाधितम् ।
मधु सौवर्च्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ॥
मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्करान्विता ।
नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काघ्नं नावनत्रयम् ॥
कृष्णामलकशुण्ठीनां चूर्णं मधु सितायुतम् ।
मुहुर्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासेषु तद्धितम् ॥
चूर्णं कणागैरिकयोः सक्षौद्रं चावलेहयेत् ॥
प्रवालशङ्खतिफलाचूर्णं मधुघृतप्लुतम् ।
पिप्पली गैरिकञ्चेति लेह्यो हिक्कानिवारणः ॥
नैपाल्या गोविषाणाद्वा कुष्ठात् सर्ज्जरसस्य वा ।
धूपं कुशस्य वा साज्यं पिबेद्धिक्कोपशान्तये ॥'
नैपाली मनःशिला ।
"निर्धूमाङ्गारनिःक्षिप्तहिङ्गुमाषं बलोत्थप ।
हिक्कापञ्चापि हन्त्याशु धूमः पीतो न संशय.
हरेणूनां कणानाञ्च क्वाथो हिङ्गुसमन्वित' ।
हिक्काप्रशमनः श्रेष्ठो धन्वन्तरिवचो यथा ॥
चन्द्रशूरस्य वीजानि क्षिपेदष्टगुणे जले ।
यदा मृदूनि गृह्णीयात्ततो वाससि गालयेत् ॥
हिक्कातिवेगविकलस्तज्जलं पलमात्रया ।
पिबेत् पुनः पुनश्चापि हिक्कावश्यं प्रयास्यति ॥"
चन्द्रशूररसः ॥*॥ इति हिक्काधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
हिक्कारः, पु, (हिं इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति । कृ + अण्।) व्याघ्रः । इति केचित् ॥ (हि इत्यस्य कार । करणम्। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २२ ।७।
"हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहेति ॥")
हिङ्गु, क्ली, मूलविशेषनिर्यासः। स तु पारस्यखोरासानमूलतानादिदेशे भवति। हिं इति भाषा। तत्पर्य्याय । सहस्रवेधि २ जतुकम् ३ वाह्लीकम् ४ रामठम् ५ । इत्यमरः ।२९।४०॥ वाह्लिकम् ६ रामठम् ७। इति भरत' ॥ जन्तुघ्नम् ८। इति रत्नमाला ॥ पिण्याकम् ९ वाह्ली १० सहस्रवेधी ११ ग्राहिणी १२ मधुरा १३ सूपधूपनम् १४ जतु १५। इति शब्दरत्नावली॥ केशरम् १६। इति जटाधरः॥ उग्रगन्धम् १७ भूतारि १८ जन्तुनाशनम् १९ सूपाङ्गम् २० रक्षोघ्नम् २१ उग्रवीर्य्यम् २२ अगूढगन्धम् २३ [illegible] २४ भेदनम् २५ दीपनम् २६। अस्य गुणा । कफत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्।

हि, व्य, हेतुः । (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।

"असंशयं क्षत्त्रपरिग्रहक्षमा
यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥")

अवधारणम् । इत्यमरः । ३।४।२५६, ३।४।५ ॥ पादपूरणम् । विशेषः । प्रश्नः । (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ३० ।

"नाभिवादयसे माद्य न च मामभिभाषसे ।
किञ्च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स ! किं कुपितो ह्यसि ॥")

हेत्वपदेशः । सम्भ्रमः । असूया । इति मेदिनी ॥ शोकः इति शब्दरत्नावली ॥

हिंसकः, पुं, (हिनस्ति तच्छीलः । हिंस + ण्वुल् ।) हिंस्रपशुः । अथर्व्वविद्ब्राह्मणः । शत्रुः । इति शब्दरत्नावली ॥

हिंसकः, त्रि, (हिंस + ण्वुल् ।) हिंसाकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । घातुकः २ हिंस्रः ३ शरारुः ४ हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स चाष्टविधः । यथा,—

"भोक्तानुमन्ता संस्कर्त्ता क्रयिविक्रयिहिंसकाः ।
उपहर्त्ता घातयिता हिंसकाश्चाष्टधाधमाः ॥"
इति काशीखण्डम् ॥ * ॥

साध्वीभार्य्यादिहिंसने दोषो यथा,—

"भार्य्यां प्रियव्रतीं यस्तु साध्वीं हिंसति निर्घृणः ।
न तेऽमृतं प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयोनिजाः ॥"
इति वाराहे ब्राह्मणदोषासुवनामाध्यायः ॥ * ॥

शरणागतादिहिंसकस्य अव्यवहार्य्यत्वं यथा,—

"शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु ।
चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतयाज्ञवल्क्यवचनम् ॥

हिंसा, स्त्री, (हिंसनमिति । हिंस + अ । टाप् ।) घातः । इति मेदिनी ॥ चौर्य्यादिकर्म्म । यथा । "हिंसा चौर्य्यादिकर्म्म च ।" इत्यमरः । ३।३।२१८ ॥ चोरस्य कर्म्म चौर्य्यं आदिना बन्धनताडनवृत्तिनाशत्रासादि च चकाराद्वधोऽपि हिंसा । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ हिंसिते प्रतिहिंसाया दोषाभावो यथा,—

"कृते प्रतिकृतं कुर्य्यात् हिंसिते प्रतिहिंसितम् ।
न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दोषं समाचरेत् ॥"
इति गारुडे । ११५ । ४७ ॥

विष्णुभक्तानां ब्राह्मणादीनाञ्च हिंसाकर्त्तुरचिरान्नाशो यथा,—

"दुष्टा यदा मे भक्तानां ब्राह्मणानां गवामपि ।
क्रतूनां देवतानाञ्च हिंसां कुर्व्वन्ति निश्चितम् ।
तदाचिरन्ते नश्यन्ति यथा वह्नौ तृणानि च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ६।६ -६२ ॥

पशुहिंसानिषेधो बलिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ अथ वैधहिंसाविचारः । मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि इत्यत्र सर्व्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुसृत्य । वायव्यं श्वेतमालभेत । इत्यादिविधेर्विषयाप्राप्तेरन्यः । वैधातिरिक्तविषयत्वम् । सर्व्वाः सर्व्वाणि छन्दसि वेत्यनेन तत् पदं सिद्धम् । यदपि नानादर्शनटीकाकृन्निर्वाचस्पतिमिश्रैस्तत्त्वकौमुद्यां अभिहितम् । न च मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेणाग्नीषोमीयं पशुमालभेत् इत्यनेन बाध्येत इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्ब्बलं बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थमपि । न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्च उपकरिष्यतीत्यन्तेन । तदपि सांख्यनये ।।मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि । गुरुनये न खलु सर्व्वभूतहिंसाभावविषयकं कार्य्यं इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नीषोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्य्यं इति भावविध्यर्थं उपपद्यते । भट्टनये तु अस्तु यथा तथास्तु । न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थे पशुहिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते विरोधात् वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव कुतो विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गीक्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम् । अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वम् । न चानयोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं तस्मात् यज्ञे वधोऽवध इति । नन्वेवं श्येनेनाभिचरन् यजेत इत्यत्र श्येनस्य शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वमवगतं अभिचारो मूलकर्म्म चेति मनुना उपपातकगणनमध्ये पाठात् अनिष्टसाधनत्वमवगतं तदेतत् कथमुपपद्यतामिति चेन्नैवम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाधनत्वम् । अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वम् । इत्यविरोध इति । गुरुचरणा अप्येवम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ ब्राह्मणस्य हिंसानिषेधो यथा,—

"हिंसा चैव न कर्त्तव्या वैधहिंसा तु राजसी ।
ब्राह्मणैः सा न कर्त्तव्या यतस्ते सात्त्विका मताः ॥"

इति श्राद्धविवेकटीकायां गोविन्दानन्दधृतवृहन्मनुवचनम् ॥

हिंसाकर्म्म, [न्] क्ली, (हिंसाप्रधानं कर्म्म ।) अथर्व्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादिनिष्पादितमारणोच्चाटनादि । तत्पर्य्यायः । अभिचारः २ । इत्यमरः । ३ । २ । १९ ॥

हिंसारुः, पुं, (हिनस्तीति । हिंस + आरु ।) व्याघ्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिंसालु, त्रि, वधशीलः । घातुकः । हिंसधातोरालुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हिंसालुकः, पुं, (हिंसालु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) हिंसाशीलकुक्कुरः । यथा,—

"हिंसालुकः खादुकः श्वा योगितोऽलर्कं इष्यते ।"
इति हारावली ॥

हननशीले, त्रि ॥

हिंसितः, त्रि, (हिंस + क्तः ।) हिंसाप्राप्तः । यथा,—

"यस्तु भागवतान् दृष्ट्वा भूत्वा भागवतः शुचिः ।
अभ्युत्थानं न कुर्व्वीत अद्य तेनापि हिंसितः ॥
यस्तु कन्यां पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।
अष्टौ पितृगणास्तेन हिंसिता नात्र संशयः ॥"
इति वाराहे ब्राह्मणदोषासुवनामाध्यायः ॥

हिंसीरः, पुं, (हिनस्तीति । हिंस + "हिंसेरी-रन्नीरचौ ।" उणा० ५ । १८ । इति ईरन् ।) व्याघ्रः । खले, त्रि । इति उणादिवृत्तिः ॥

हिंस्रः, त्रि, (हिनस्तीति । हिंस + "नमिकम्पीति ।" ३ । २ । १६७ । इति रः ।) हिंसाशीलः । तत्पर्य्यायः । शरारुः २ घातुकः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ हिंसकः ४ हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ शार्व्वरः ६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ हिंस्राणां हिंसने दोषाभावो यथा,—

"कृपा कार्य्या सतां शश्वदहिंस्रेषु च जन्तुषु ।
हिंसाया न हि दोषश्च हिंस्राणाञ्च व्रजेश्वर ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ।

हिंस्रः, पुं, (हिनस्तीति । हिंस + रः ।) घोरः । भीमसेनः । हरः । इत्युणादिकोषः ॥

हिंस्रकः, पुं, (हिंस्र एव । कन् ।) हिंस्रपशुः । इति शब्दरत्नावली ॥

हिंस्रपशुः, पुं, (हिंस्रः पशुः ।) हिंसकजन्तुः । तत्पर्य्यायः । व्याडः २ हिंस्रकः ३ हिंसकः ४ श्विविः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वापदः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिंस्रा, स्त्री, (हिनस्तीति । हिंस + र । टाप् ।) एलावली । काकादनी । मांसी । जटामांसी । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ गवेधुका । गवेधुका । नाडी । शिरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हिक्क, ञ कूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सेट् ।) कोपधः । ञ, हिक्कति हिक्कते । कूजोऽव्यक्तशब्दः । हिक्कायामेवायमिति भट्टमल्लः । हिक्कति लोकः । इति दुर्गादासः ॥

हिक्क, क ङ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) कोपधः । क ङ, हिक्कयते । इति दुर्गादासः ॥

हिक्का, स्त्री, (हिक्क कूजे + गुरोश्चेत्य । टाप् । यद्वा, हिक्कयतेऽनयेति । हिक्क + करणे घञ् ।) रोगोपसर्गविशेषः । हिंचकी इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ हेंकटी इति ख्याती व्याधिविशेषः । हिक्कति कूजत्यनया हिक्का । हिक्क ञ कूजे सेमक्तात् मरोरिति षः । हिक्कयते हिनस्तीति वा । हिक्क क ङ हिंसे पचादित्वादच् । हिगिति कृत्वा कायति शब्दायते

हिड, ङ ड गतौ अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, हिण्डते। ड, हिण्डते। इति दुर्गादासः ॥

हिडिम्ब, पु, राक्षसविशेषः। स भीमसेनेन हतः। इति महाभारतम् ॥ (एतद्विवरणन्तु तत्रैव आदिपर्व्वणि १५३ अध्यायादारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) हिडम्ब इति च पाठः ॥

हिडिम्बजित्, पु, (हिडिम्बं जितवानिति। जि+क्विप्।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिडिम्बनिसूदन, पु, (हिडिम्बं निसूदयतीति। नि+सूद+णिच्+ल्यु।) भीमसेनः। इति भूरिप्रयोग ॥

हिडिम्बभित्, [द्] पु, (हिडिम्बं भिनत्तीति। भिद्+क्विप्।) भीमसेनः। इति भूरिप्रयोग ॥

हिडिम्बा, स्त्री, हिडिम्बराक्षसभगिनी। यथा,—
"इहस्थो मानुषमांसस्य महाकायो महाबलः।
आघ्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥
उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्ष्योऽयं मम सुप्रियः।
स्नेहस्रवान् प्रस्रवति जिह्वा पर्य्येति मे मुखम् ॥
एवमुक्ता हिडिम्बा तु हिडिम्बेन तदा वने।
भ्रातुर्व्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव राक्षसी ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि १५३ अध्यायः ॥
तद्गर्भे भीमसेनौरसेन घटोत्कचो जातः। यथा,
"प्रजज्ञे राक्षसी पुत्त्रं भीमसेनान्महाबलम्।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ॥
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात् स पितुस्तदा।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥
घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि १५६ अः ॥

हिडिम्बापतिः, पु, (हिडिम्बायाः पतिः।) हनूमान्। इति शब्दरत्नावली ॥

हिडिम्बारमण, पु, (हिडिम्बाया रमणः।) हनूमान्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिण्डन, क्ली, (हिण्ड+ल्युट्।) भ्रमणम्। रतम्। इति मेदिनी ॥ लेखनम् इति विश्वः ॥

हिण्डिकः, पु, लग्नाचार्य्यः। इति हारावली ॥

हिण्डिरः, पु, हिण्डीरः। इति शब्दरत्नावली ॥

हिण्डी, स्त्री, दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिण्डीप्रियतमः, पु, (हिण्ड्याः दुर्गायाः प्रियतमः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली ॥

हिण्डीरः, पु, (हिण्डते इतस्ततो गच्छतीति। हिण्ड+ईरन्। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः। ४। ३०।) समुद्रफेनः। इत्यमरः। २। ९। १०५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। १०। ६८३।
"एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बि
हिण्डीरपिण्डरुचिशीतमरीचिबिम्बम्।
उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य
धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन ॥")
वार्त्ताकुः। पुरुषः। इति मेदिनी ॥ रुचकम्। इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, दाडिमम्। इत्युज्ज्वलदत्तहारावली। ४। ३० ॥)

हितं, त्रि, (हि गतिप्रेरणे धा धारणे पुष्टौ वा+क्त।) पथ्यम्। गतम्। धृतम्। इति मेदिनी ॥ इष्टसाधनम्। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ मङ्गलम्। यथा,—
"गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतो न यत्।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय तत् पशोरिव चेष्टितम् ॥
अहितहितविचारशून्यबुद्धेः
श्रुतिसमयैर्बहुभिर्विवर्जितस्य।
उदरभरणमात्रतुष्टबुद्धेः
पुरुषपशोः पशोश्च को विशेषः ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥
मित्रम्। यथा,—
"हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ता
अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्रैः।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

हितकः, पुं, (हितमर्हतीति। हि+संज्ञायां कन्।) शिशुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

हितकारी, [न्] त्रि, (हितं करोतीति। कृ+णिनिः।) मङ्गलकारकः। शुभकारकः। यथा,—
"लक्ष्मणेन च धर्म्मात्मन्! भ्रात्रा तद्धितकारिणा।
मातृभिर्भ्रातृसहित पश्यामोऽद्य वयं नृप! ॥"
इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे १ सर्गः ॥

हितप्रणीः, पु, (हितं प्रणयतीति। प्र+नी+क्विप्।) चारः। इति शब्दरत्नावली ॥

हितवादी, [न्] त्रि, हितकथनशीलः। सत्परामर्शी। हितशब्दपूर्व्वकवदधातोर्णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हितावली, स्त्री, (हितानां आवली यत्र।) औषधविशेषः। हियावली इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। हन्नाली २ कुष्ठघ्नः ३ अङ्गारकुष्ठकः ४ अङ्गारग्रन्थि ५ ग्रन्थ ६ ग्रन्थिलः ७। अस्या गुणाः। सारकत्वम्। तिक्तत्वम्। प्लीहगुल्मोदरक्रिमिकुष्ठगदाल्पशस्त्वर्शःकण्डूतिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

हितैषी, [न्] त्रि, (हितमिच्छतीति। इष+णिनिः।) हितेच्छाकारी। यथा, बृहद्राजमार्त्तण्डे।
"यात्राविवाहव्रतबन्धवेश्म-
प्रासादचूडाकरणं हितैषी।
नष्टे भृगौ नोपदिशेन्नराणां
देवप्रतिष्ठामपि कर्णवेधम् ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

हितोक्तिः, स्त्री, (हितस्य उक्तिः।) पथ्यवचनम्। इति धनञ्जयः ॥

हितोपदेशः, पुं, (हितानामुपदेशः।) सत्परामर्शदानम्। यथा, महाभारते। १।२।१०१।
"हितोपदेशश्च पथि धर्म्मराजस्य धीमतः।
विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया ॥"
हितानामुपदेशो यत्र।) विष्णुशर्म्मकृतमित्रलाभसुहृद्भेदविग्रहसन्धिनामकथाचतुष्टयात्मकनीतिशास्त्रम्। यथा,—
"सिद्धिः साध्ये सतामस्तु प्रसादात्तस्य धूर्जटेः।
जाह्नवीफेनरेखेव यन्मूर्ध्नि शशिनः कला ॥
श्रुतो हितोपदेशोऽयं पाटवं संस्कृतोक्तिषु।
वाचां सर्व्वत्र वैचित्र्यं नीतिविद्यां ददाति च ॥"
इति हितोपदेशप्रथमश्लोकद्वयम् ॥

हिन्ताल, पु, वृक्षविशेषः। हेँताल इति भाषा। तस्य फलं उद्वेगम्। इत्यमरः। २। ४। १६८ ॥ तत्पर्य्यायः। पूगरोट २। तत्फलम् किरिटि। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ तस्य पर्य्यायान्तरं गुणाश्च।
"हिन्तालः स्थूलतालश्च वन्यपत्री बृहद्दलः।
स्थिरपत्रो द्विधालेख्यः शिरापत्रोऽस्थिराङ्घ्रिकः ॥
गर्भस्रावी नीलतालो भीषणो बहुकण्टकः।
अल्पसारो बृहत्तालः स्याच्चतुर्द्दशधाभिधः ॥
हिन्तालो मधुराम्लश्च कफकृत् पित्तदाहनुत्।
श्रमतृष्णापहारी च शिशिरो वातदोषकृत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
(व्यवहारोऽस्य यथा,—
"गुडूचीबालहिन्तालवानरीनीलझिण्टिकाः ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कुष्ठाधिकारे माणिक्यरसे ॥) स तु तृणराजविशेषः। यथा, क्रियाकौमुद्यां वशिष्ठः।
"गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताडी च केतकी।
खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः ॥
तृणराजशिरापत्रैर्यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्।
तावद्भवति चण्डालो यावद्गां नैव पश्यति ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

हिन्दुः, पु, (हीनं दूषयतीति। दुष+डुः। पृषोदरादित्वात् साधु।) जातिविशेषः। हिँदु इति भाषा। यथा,—
"पश्चिमाम्नायमन्त्रास्तु प्रोक्ताः पारस्यभाषया।
अष्टोत्तरशताशीतिर्येषां संसाधनात् कलौ ॥
पञ्च खाना सप्त मीरा नव शाहा महाबलाः।
हिन्दुधर्म्मप्रलोप्तारो जायन्ते चक्रवर्त्तिनः ॥
हीनञ्च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये! ॥
पूर्व्वाम्नाये नवशत षडशीतिः प्रकीर्त्तिताः।
फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ ॥
अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः।
इंरेजा नव षट् पञ्च लण्ड्रजाश्चापि भाविनः ॥"
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

हिन्दोल, पु, (हिन्दोल+घञ्।) श्रावणशुक्लपक्षविहितभगवद्यात्राविशेषः। झुलनयात्रा इति यस्य प्रसिद्धिः। षड्रागान्तर्गतरागविशेषः। हिंडोल इति हिन्दी भाषा। यथा,
"भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा।
श्रीरागो मेघरागश्च षडेते पुरुषाह्वयाः ॥"
अस्य स्त्रियः।
"वेलावती रामकली देशाख्या पटमञ्जरी।
ललिता सहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥"
अथ हिन्दोलध्यानम्।
"नितम्बिनीमन्दतरङ्गितासु
दोलासु खेलासुखमादधानः।

क्रमिवातकफविबन्धाध्मानशूलगुल्मनाशित्वम्।
चक्षुष्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च॥
"हिङ्गूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासहृत्।
रसे पाके च कटुकं स्निग्धञ्च वह्निदीपनम्।
शूलगुल्मोदरानाहक्रमिघ्नं पित्तवर्द्धनम्॥"
इति भावप्रकाशः॥ *॥
अन्यच्च।
"हिङ्गु तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्धनुत्।
लघूष्णं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातजित्॥"
इति राजवल्लभः॥
वंशपत्री। इति भावप्रकाशः॥ (काकादनी।
तदर्थे पर्य्यायो यथा,—
"हिङ्गु काकादनी मता।"
इति गारुडे २०८ अध्याये॥
क्वचिद्रामठार्थे, पु। तत्पर्य्यायो यथा,—
"रामठं हिङ्गुरुच्यते।"
इति च तत्रैव २०८ अध्याये॥)
हिङ्गुनाडिका, स्त्री, (हिङ्गुना नाडिरिव नाडिर्यस्याः। कप्।) नाडीहिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः॥
हिङ्गुनिर्य्यासः, पु, (हिङ्गुन इव निर्य्यासोऽस्य।) निम्बवृक्षः। इत्यमरः।२।४।६२॥
(पर्य्यायो यथा,—
"निम्बः स्यात् पिचुमर्द्दश्च पिचुमन्दश्च तिक्तकः।
अरिष्टः पारिभद्रश्च हिङ्गुनिर्य्यास इत्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
हिङ्गुरसः। इति मेदिनी॥
हिङ्गुपत्रः, पु, (हिङ्गुन इव पत्रमस्य।) इङ्गुदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्य इङ्गुदीशब्दे ज्ञातव्यम्॥)
हिङ्गुपत्री, स्त्री, हिङ्गुनः पत्रम्। हिङ्गुपत्रमिव पत्रमस्याः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः। कारवी २ पृथुला ३ पृथु ४ बाष्पीका ५ कवरी ६ पृथ्वी ७ त्वक्पत्री ८ कव्वरी ९। इति जटाधरः॥ पृथ्वीका १० वाष्पिका ११ वाष्पका १२ वाष्पा १३ पत्री १४। इति शब्दरत्नावली॥ दीर्घिका १५ तन्वी १६ दारुपत्री १७ विल्ली १८ वाष्पी १९। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातमलक्रिमिहरत्वम्। रुच्यत्वम्। पथ्यत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च॥
"हिङ्गुपत्री भवेद्रुच्या तीक्ष्णोष्णा पाचनी कटुः।
हृद्वस्तिरुग्विबन्धार्शःश्लेष्मगुल्मानिलापहा॥"
इति भावप्रकाशः॥
हिङ्गुपर्णी, स्त्री, (हिङ्गुन इव पर्णमस्याः। ङीप्।) वंशपत्री। इति रत्नमाला॥
हिङ्गुलः, पु, क्ली, (हिङ्गु तदर्थं लातीति। ला+क।) रागद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। हिङ्गुलु २ इत्यमरभरतौ।३।५।२०॥ हिङ्गुलम् ३ रक्तम् ४ मर्कटशीर्षम् ५ दरदः ६ रसः ७। इति रत्नमाला॥ शुकपादम् ८ कुरुविन्दः ९।
इति हेमचन्द्रः॥ हिङ्गुलिः १० रक्तपारदः ११। इति जटाधरः॥ बर्ब्बरम् १२ सुरङ्गम् १३ सुपरम् १४ रञ्जनम् १५ दरदम् १६ म्लेच्छम् १७ चित्राङ्गम् १८ चूर्णपारदम् १९ चर्म्मारकम् २० मणिरागम् २१ रसोद्भवम् २२ रक्तकम् २३ रसगर्भम् २४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। वातकफविदोषहृद्दोषज्वरनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ अपि च।
अथ हिङ्गुलस्य नामानि लक्षणानि गुणाश्च।
"हिङ्गुलं दरदं म्लेच्छं चित्राङ्गं चूर्णपारदम्।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्म्मारः शुकतुण्डकः।
हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरः॥
चर्म्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः।
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः॥
तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-
न्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि।
हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाश्च
प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति॥
ऊर्द्धपातनयुक्त्या तु तस्माद्यत्नाच्च पातितम्।
हिङ्गुलं तस्य सूतं तु शुद्धमेव न शोधयेत्॥"
इति॥ *॥
तत्र हिङ्गुलस्य शोधनविधिः।
"मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम्।
सप्तवारान् प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम्॥"
एवं शोधितस्य हिङ्गुलस्य गुणाः।
"तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-
न्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि।
हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाश्च
प्लीहामवातौ च परं निहन्ति॥" इति॥ *॥
(पर्य्यायः शोधनप्रकारान्तरञ्च यथा,—
"हिङ्गुलो हिङ्गुलुर्याति दरदः शुकतुण्डकः।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तकः॥
अम्लवर्गद्रवैः पिष्ट्वा दरदो माहिषेण च।
दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुष्कीभूतो विशुध्यति॥"
तथाच प्रकारान्तरम्।
"आर्द्रकैर्लकुचद्रावैः सप्तधा भावितो यदि।
हिङ्गुलः शुद्धतां याति निर्दोषो जायते खलु॥
विम्बाभं हिङ्गुलं दिव्यं रसगन्धकसम्भवम्॥
मेहकुष्ठहरं रुच्यं बल्यं मेधाग्निवर्द्धनम्॥"
इति हिङ्गुलशुद्धिः॥ *॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे।) अथ हिङ्गुलाद्रसाकर्षणविधिः।
"निम्बरसैर्निम्बपत्ररसैर्वा याममात्रकम्।
दृष्ट्वा दरदमूर्द्धं तु पातयेत् सूतयुक्तिवत्॥
तत्रोर्द्धपिठरीलग्नं गृह्णीयाद्रसमुत्तमम्।
शुद्धमेव हि तत् सूतं सर्व्वकर्म्मसु योजयेत्॥"
इति च भावप्रकाशः॥
हिङ्गुला, स्त्री, देवीविशेषः। यथा,—
"ब्रह्मरन्ध्रं हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः।
कोट्टरी सा महामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी॥"
इति तन्त्रचूडामणौ पीठमाला॥ *॥
अन्यच्च।
"कन्या चोत्स्वेदसञ्जाता सारस्वितिलिङ्गि-
उद्भुता।
ततस्तामाह बालार्कप्रभां भैरवमूर्त्तिमान्॥
शङ्करी वरदो लोकश्रेयार्थाय वचो महत्।
त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषयः पितरस्तथा॥
यक्षविद्याधराश्चैव मानवाश्च शुभङ्करि!।
त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि बलिपुष्पात्करैः करैः॥
चर्च्चिकेति शुभं नाम यस्माद्रुधिरचर्च्चिता॥
इत्येवमुक्ता वरदेन चर्च्चिका
भूतानुयाता हरिचर्म्मवासिनी।
महीं समस्तां विचचार सुन्दरी
स्थलं गता हिङ्गुलमाश्रमुत्तमम्॥"
इति वामनपुराणे ६७ अध्यायः॥
हिङ्गुलिः, पु, (हिङ्गु इव वर्णं लातीति। ला+कि।) हिङ्गुलः। इति जटाधरः॥
हिङ्गुलिका, स्त्री, (हिङ्गुल इव वर्णोऽस्या अस्तीति। हिङ्गुल+ठन्।) कण्टकारी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या विषयो ज्ञातव्यः॥)
हिङ्गुली, स्त्री, वार्त्ताकी। इत्यमरः।२।४।११४॥ बृहती। इति भावप्रकाशः॥
हिङ्गुलु, पु, क्ली, हिङ्गुलः। इत्यमरः।३।५।२०॥
(पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"हिङ्गुलो हिङ्गुलुर्याति दरदः शुकतुण्डकः।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तकः॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥)
हिङ्गुशिराटिका, स्त्री, (हिङ्गुल इव शिरां अटतीति। अट+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) वंशपत्री। इति रत्नमाला॥
हिङ्गूल, क्ली, मधुमूलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ आलु इति ख्यातम्॥
हिज्ज, पु, हिज्जलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
हिज्जलः, पु, (हिज्ज इति नाम लातीति। ला+क।) वृक्षविशेषः। हिजल इति बङ्गभाषा। इजर इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। निचुलः २ इज्जलः ३। इति हेमचन्द्रः॥ पिचुलः ४ नदीकान्तः ५ अम्बुजः ६। इति जटाधरः॥ धनदः ७ कान्तः ८ जलजः ८ दीर्घपत्रकः १० नदीजः ११ रक्तः १२ कार्म्मुकः १३। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। पवित्रत्वम्। भूतवातामयनाशग्रहचारादिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"इज्जलो हिज्जलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा।
जलवेतसवद्वेद्यो हिज्जलोऽयं विषापहः॥"
इति भावप्रकाशः॥
हिञ्जीरः, पु, हस्तिपादबन्धः। यथा,—
"विन्दूजालं पुनः पद्म शृङ्खलो निगडोऽन्दुकः।
हिञ्जीरस्य पादपाशो वारिस्तु गजबन्धभूः॥"
इति हेमचन्द्रः॥

हिमसंहतिः, स्त्री, (हिमानां संहतिः ।) हिमसमूहः । वरफ् इति पारस्यभाषा । तत्पर्य्यायः । हिमानी २ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ महाहिमम् ३ । इति जटाधरः ॥

हिमहासकः, पु, (हिममपि हसति शीतलत्वात् । हस+ण्वुल् । हिन्तालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

हिमा, स्त्री, (हिम+अर्श आद्यच् । टाप् ।) सूक्ष्मैला । रेणुका । भद्रमुस्ता । नागरमुस्ता । पृक्का । चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमांशुः, पु, (हिमा अंशवो यस्य ।) चन्द्रः । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, रघुः ।५।१६।
"पर्य्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः
कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥")
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमांश्वभिख्य, क्ली, (हिमांशोरिव अभिख्या शोभा यस्य ।) रौप्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हिमागमः, पु, (हिमस्य आगमो यत्र ।) हेमन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ८३ । ७ ।
"कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फीतसस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥")

हिमाद्रिः, पु, (हिमप्रधानोऽद्रिः ।) हिमालयपर्व्वतः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ७९ ।
"परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥")

हिमाद्रिजा, स्त्री, (हिमाद्रौ जायते इति । जन+ड ।) क्षीरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्व्वती च ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । १ ।
"मैवं वक्ष्यसि किं वन ननु जलं मूर्द्ध्नि मयैवोह्यते
वक्रोक्त्येति हिमाद्रिजामवचसं कुर्व्वन् हरः पातु वः ॥")

हिमाद्रितनया, स्त्री, (हिमाद्रेस्तनया ।) दुर्गा । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

हिमाद्रितनयापतिः, स्त्री, (हिमाद्रितनयाया दुर्गायाः पतिः) शिवः । इति कविकल्पलता ॥

हिमानी, स्त्री, (महद्धिममिति । "हिमारण्ययोर्महत्त्वे ।" ४ । १ । ४९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीप् आनुक् च ।) हिमसंहतिः । इत्यमरः । १ ३।१८॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ ।१८० ।
"हिमान्या बौद्धबाधाय पतन्त्या प्रतिवत्सरम् ।
शीते दार्व्वाभिसारादौ पञ्चमासान् पार्थिवोऽवसत् ॥")
यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमाब्जं, क्ली, (हिमे हेमन्ते जातमब्जम् ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमारातिः, पु, (हिमस्य अरातिः ।) अग्निः । सूर्य्यः । इति मेदिनी ॥ चित्रकवृक्षः । अर्कवृक्षः । इत्यमरे वह्निसञ्ज्ञकार्काह्वशब्दयोर्दर्शनात् ॥

हिमालयः, पु, (हिमस्य आलय इव शुक्लत्वात् ।) शुक्लखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हिमानामालयः ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । तत्पर्य्यायः । नगपतिः २ मेनाधवः ३ उमागुरुः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हिमाद्रिः ५ नगाधिपः ६ । इति जटाधरः ॥ उदगद्रिः ७ अद्रिराट् ८ मेनकाप्राणेशः ९ हिमवान् १० हिमप्रस्थः ११ भवानीगुरुः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे । १ । १ ।
"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥")
स तु लङ्कायाः उत्तरे वर्त्तते । भारतवर्षस्य सीमापर्व्वतोऽयम् । अस्य दैर्घ्यं दशसहस्रयोजनानि । प्रस्थे द्विसहस्रयोजनानि । यथा,—
"एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालयः इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिम्पुरुषभारतानां यथासंख्यम् ।" इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अः ॥

हिमालयसुता, स्त्री, (हिमालयस्य सुता ।) उमा । इति कविकल्पलता ॥

हिमालया, स्त्री, (हिमस्य शीतस्य आलयो यत्र ।) भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमावती, स्त्री स्वर्णक्षीरी । इत्यमरः । २ । ४ । १३८ ॥ (पर्य्यायो यथा,—
"कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हिमाह्व, पु, (हिममपि आह्वयते स्पर्द्धते वर्णेनेति । ह्वे+कः ।) कर्पूरः । इति केचित् ॥ (वर्षविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ४० ।
"हिमाह्वं दक्षिणं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥"

हिमाह्वय, पु, (हिममाह्वयते स्पर्द्धते वर्णेनेति । आ+ह्वे+अच् । हिमस्य आह्वा आह्वा यस्येति वा ।) कर्पूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्षविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ३६ ।
"यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्ज्जयित्वा हिमाह्वयम् ।
तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्ययत्नतः ॥")

हिमाश्रया, स्त्री, (हिमस्य शीतलस्य आश्रयो यस्याः ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमिका, स्त्री, तृणोपरि पतितहिमम् । इति केचित् ॥

हिमेलुः, त्रि, (हिमं न सहते इति । हिम+"तन्न सहते इति हिमाच्चेलुः ।" ५ । २ ।१२२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इलुः ।) हिमक्लेशितः । हिमार्त्तः । इति क्वचित् ॥

हिमोत्तरा, स्त्री, (हिमम् उत्तरो यस्याः ।) कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमोत्पन्ना, स्त्री, (हिमे हिमप्रधाने उत्पन्ना ।) यावनाली । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमोद्भवा, स्त्री, (हिमे हेमन्ते उद्भवो यस्याः ।) शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिम्यः, त्रि, हिमभवः । हिमशब्दात् यत्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी । ५।२।१२० ॥

हिरङ्गुः, पु, राहुः । इति केचित् ॥

हिरण, क्ली, रेतः । स्वर्णम् । वराटकः । इति मेदिनी ॥

हिरण्मय क्ली, (हिरण्यस्य विकारः । हिरण्य+मयट् । "दाण्डिनायनहास्तिनायनेति ।"६।४।१७४ । इति निपातितः ।) भारतवर्षादिनववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्विवरणं यथा । उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्य्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मात्तदुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्यं एव ह्रसन्ति । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

हिरण्मयः, पु, (हिरण्य+मयट् ।) ब्रह्मा । सुवर्णमये, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ४७ ।
"हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा
च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा ॥")

हिरण्य, क्ली, (हर्य्यति दीप्यते इति । हर्य्य गतिकान्त्योः+"हर्य्यतेः कन्यन् हिर च ।" उणा० ५ । ४४ । इति कन्यन् । हिरादेशश्च धातोः ।) सुवर्णम् । (यथा, मनुः । २ । २४६ ।
"क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम् ।
धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥")
तद्वैदिकपर्य्यायाः । हेम १ चन्द्रम् २ रुक्मम् ३ अयः ४ हिरण्यम् ५ पेशः ६ कृशनम् ७ लोहम् ८ कनकम् ९ काञ्चनम् १० भर्म्म ११ अमृतम् १२ मरुत् १३ दत्रम् १४ जातरूपम् १५ । इति पञ्चदश हिरण्यनामानि । इति वेदनिर्घण्टौ १ अध्यायः ॥ धुस्तूरम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥ रेतः । द्रव्यम् । वराटः । अक्षयम् । मानभेदः । अकुप्यम् । इति मेदिनी ॥ रजतम् । धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पु, गुग्गुलुविशेषः । तत्प्रकारो यथा,—
"महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हिरण्यकशिपु, पु, दैत्यविशेषः । स तु कश्यपस्य दित्यां पत्न्यां जातः । तस्य सहोदरः हिरण्याक्षः । तस्य भार्य्या कयाधुः । तस्य पुत्त्राः ह्लादः १ अनुह्लादः २ संह्लादः ३ प्रह्लादः ४ । कन्या सिंहिका । इति श्रीभागवतम् ॥ अपि च ।
"त्वया यौ निहतौ देव ! दानवौ मधुकैटभौ ।
अवतीर्णौ पुनर्दैत्यौ भूत्वा कश्यपनन्दनौ ।
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो महासुरः ॥

खर्व्वः कपोलद्युतिकामयुक्तो
हिन्दोलराग कथितो मुनीन्द्रै ॥"
तत्पुत्त्रा यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
"आभोर शुभ्रधवलो चन्द्रकासविमोहका. ।
चन्द्रकान्त स्नेहवेद हिन्दोलात्मजकीर्त्तित ॥"
तस्य गानसमयो यथा,—
"हिन्दोल पञ्चमः सिन्धुर्ललितश्च वसन्तक ।
भखारो भटीयारी च आद्ययामे प्रगीयते ॥"
इति वृहत्सङ्गीतरत्नाकर ॥ * ॥

हनूमन्मते षड्रागाणा मध्ये द्वितीयराग. । ब्रह्मण शरीरान्निर्गत. । कैचिन्मते नाभित । अस्य जाति औडव. । अर्थात् ष ग म प नि इति पञ्चस्वरमिलित. । अस्य ग्रह षड्जस्वर । वसन्तर्त्तौ दिवाप्रथमभागे गानसमय । रागमालायामस्य रूपम् । अल्पवय सुन्दर पीतवर्णं उत्तमाङ्ग स्वर्णमयहिन्दोलारूढ सुसज्जितसुन्दरीस्त्रीभि गीत गायन्तीभि हिन्दोलान्दोलयन्तीभिश्च सह परमानन्देन हास्यकौतुककारी । अस्य पञ्च रागिण्य । यथा। रामकरी १ देशाखी २ ललिता ३ विलावली ४ पटमञ्जरी ५ । अस्य पुत्त्रा अष्टौ यथा। चन्द्रविम्ब १ मङ्गलः २ शुभ ३ आनन्द ४ विनोद. ५ प्रघन ६ गौर ७ विभास. ८ ॥ * ॥ भरतमते अस्य रागिण्यो यथा। रामकली १ मालावती २ आशावरी ३ देवारी ४ गुणकली ५। तन्मते पुत्त्रा यथा। वसन्त १ मालव २ मारु ३ कुन्तल ४ शङ्कारचन्द्र ५ लङ्कादाहन. ६ नागधुन ७ धवल ८। एषां भार्य्या यथा। लीलावती १ कैरवी २ चयती ३ पूरवी ४ पारावती ५ तिरवणी ६ देवगिरी ७ सुरसती ८। इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

हिन्दोलकः, पु, (हिन्दोल एव । कन् ।) यानविशेष । तत्पर्य्याय. । प्रेङ्खा २ दोला ३ । इति जटाधर ॥ दोलिका ४ हिन्दोला ५ । इति हारावली ॥

हिन्दोला, स्त्री, (हिन्दोल+घञ्+टाप् ।) दोलिका । हिँदला इति भाषा । इति हारावली ॥

हिम, त्रि, (हन्ति उष्णत्वमिति । हन+"हन्तेर्हिं च ।" उणा० १ । १४६ । इति मक् हि च ।) शीतगुणविशिष्टः । शीतलवस्तु । तत्पर्य्याय । सुषीम. २ शिशिर ३ जड. ४ तुषार ५ शीतल ६ शीत ७ । इत्यमर । १ । ३ । १९ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । २८ । "अपराह्ने हिमाभिरद्भि परिषिक्तगात्र. शालीना षष्टीकानाञ्च पयसा शर्करामधुरेणौदनमश्नीयात् ॥")

हिम, क्ली, (हन+मक् । हन्तेर्हिं च ।) अवश्यायः । तत्पर्य्याय. । अवश्याय २ नीहार ३ तुषार ४ तुहिनम् ५ प्रालेयम् ६ महिमा ७ । इत्यमर । १ । ३ । १८ ॥ इन्द्राग्निधूम ८ खवाष्प ९ रजनीजलम् १० । इति हारावली ॥ यथा, रघु. । ८ । ४५ ।
"अथवा मृदुवस्तु हिमितु
मृदुनैवारभते प्रजान्तक ।
हिमसेकविपत्तिरत्र मे
नलिनी पूर्व्वनिदर्शन मता ॥")

अस्य गुण । कफवायुवर्द्धकत्वम् । इति राजवल्लभ ॥ चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ पद्मकाष्ठम् । रङ्गम् । मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नवनीतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शीतम् । इति हेमचन्द्र ॥ (कर्पूर । पर्य्यायो यथा,—
"पुंसि क्लीवे च कर्पूर सिताभ्रो हिमवालुक ।
घनसारश्चन्द्रसंज्ञ. हिमनामापि स स्मृत ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हिम, पु,(हन+मक् हन्तेर्हि च ।) चन्दनवृक्ष । इति हेमचन्द्र । चन्द्र । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्पूर. । इति राजनिर्घण्ट. ॥ हेमन्तर्त्तु । स तु अग्रहायणपौषमासात्मकः । यथा,—
"हिमशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्सु
स्तनतपनवनाग्नीहर्म्यगौचीरपाने. ।
सुखमनुभव राजस्तद्द्विषो यान्तु नाश
दिवसकमललज्जाशर्व्वरीरेणुपङ्का. ॥"
इति ऋतुसंहार ॥
हिमालयपर्व्वत । इति हिमजादिशब्ददर्शनात् ॥

हिमक, पु, (हिमेन कायतीति । कै+क ।) विकङ्कतवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

हिमकर ,पु,(हिम शीतल कर किरणो यस्य ।) चन्द्र । यथा,—
"दृशा द्राघीयस्या दरदलितनीलोत्पलरुचा
दवीयास दीन स्नपय कृपया मामपि शिवे ।।
अनेनाय धन्यो भवति न च ते हानिरियता
वने वा हर्म्ये वा समकरनिपाती हिमकर ॥"
इत्यानन्दलहरी ॥
कर्पूर । इति राजनिर्घण्ट. ॥

हिमकूट , पु,(हिमस्य कूटो यत्र ।) शिशिरर्त्तु । इति राजनिर्घण्ट ॥ (हिमस्य कूट इति । हिमालयशृङ्गे, पु, क्ली ॥ यथा, भागवते । ५ । १७ । ८ । "तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्‌ बहूनि परिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसतररंहा लुठतीति ॥")

हिमगिरि , पु, (हिमप्रधानो गिरि ।) हिमालयपर्व्वत । यथा,—
"धनु. पौष्प मौर्व्वी मधुकरमयी पञ्च विशिखा
वसन्त सामन्तो मलयमरुदायोधनरथ ।
तथाप्येक सर्व्व हिमगिरिसुते । कामपि कृपा
मपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते ॥"
इत्यानन्दलहरी ॥
(यथा च ।
"आग्नेया विन्ध्यशैलाद्या. सौम्यो हिमगिरिमत ॥"
इति पूर्व्व खण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ।)

हिमज , पु, (हिमात् हिमालयात् जायते इति । जन+डः ।) मैनाकगिरि. । इति मेदिनी ॥

हिमजा, स्त्री, (हिमात् हिमालयात् जायते इति । जन+डः । टाप् ।) पार्व्वती । शटी । इति मेदिनी ॥ क्षीरिणी । इति राजनिर्घण्ट ॥

हिमज्झटि, पु, (हिमानां कुज्झटिः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुज्झटि । इति हारावली ॥ क्वचित् पुस्तके हिमझण्टिरिति पाठ ॥

हिमतैल, क्ली, (हिमजात तैलमिति ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

हिमदुग्धा, स्त्री, (हिमवत् शुभ्र दुग्धमस्या ।) क्षीरिणी । इति राजनिर्घण्ट ॥

हिमदुर्दिन, क्ली, (हिमेन दुर्द्दिनम् ।) हिमसमूहपातेन दु खदायकदिनम् । तत्पर्य्याय । पत्रहिमम् २ । इति त्रिकाण्डशेष:

हिमद्युति , पुं, (हिमा द्युतिर्यस्य ।) चन्द्र । इति शब्दमाला ॥ (यथा, माघे । ९ । १२ ।
"अविभाव्यतारकमदृष्टहिम-
द्युतिविम्बमस्तमितभानुनभ ॥")

हिमद्रुम , पु, (हिमो द्रुम. ।) महानिम्ब । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमधातु , पु, (हिमो धातुरिव यत्र ।) हिमालयपर्व्वत । इति केचित् ॥

हिमप्रस्थ , पु, (हिमप्रधानः प्रस्थो यत्र ।) हिमालय. । इति हेमचन्द्र. ॥

हिमवत्सुत , पु, (हिमवत सुत. ।) मैनाकपर्व्वत । इति त्रिकाण्डशेष. ॥

हिमवत्सुता, स्त्री, (हिमवत सुता ।) गङ्गा । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते ।३।१०९।८।
"तत. पपात गगनाद्‌ गङ्गा सा हिमवत्सुता ॥")
उमा च ।

हिमवान्, [त्] पु, (हिममस्यास्तीति । हिम+मतुप् । मस्य वः ।) हिमालयपर्व्वत । इत्यमर । २ । ३ । ३ ॥ तत्कन्या गङ्गा । यथा,—
"गङ्गा हिमवतो जज्ञे सर्व्वलोकैकपावनी ।
स्वयोगाग्निवलाद्देवी लेभे पुत्त्री महेश्वरीम् ॥"
इति देवीपुराणे १२ अध्याय. ॥
हिमविशिष्टे, त्रि ॥

हिमवालुक., पु, (हिमस्य वालुका इव ।) कर्पूर । इति राजनिर्घण्ट ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"पुंसि क्लीवे च कर्पूर. सिताभ्रो हिमवालुक ।
घनसारश्चन्द्रसंज्ञ हिमनामापि स स्मृतः ॥")

हिमवालुका, स्त्री,(हिमस्य वालुकेव ।) कर्पूर । इत्यमर. । २ । ६ । १३० ॥ (यथा,—
"शनोरनीर हिमवालुका च
मित्र नृणा स्यात् सति मूत्रकृच्छ्रे ॥"
इति वैद्यकपथ्यविधौ मूत्रकृच्छ्राधिकारे ।)

हिमशर्करा, स्त्री, (हिमस्य शर्करेव ।) याव नाली । इति राजनिर्घण्ट. ॥

हिमशैलजा, स्त्री, (हिमशैलात् जायते इति । जन+ड ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ (हिमालयोद्भवे,त्रि । यथा,याज्ञवल्क्ये ।३।१११
"एवमुक्त्वा विपं शार्ङ्ग भक्षयेत् हिमशैलजम् ॥")

पादुकोपानहं छत्रं चामरासनभोजनम् ।
ग्रामं वा विषयं वापि यदन्यद्दयितं भवेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु पुण्येऽह्नि विनिवेदयेत् ।
हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मलोके महीयते ॥
पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ।
कल्पकोटिशतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते ॥
कलिकलुषविमुक्तः सेवितः सिद्धसंघै-
रमरचमरमालावीज्यमानोऽप्सरोभिः ।
पितृशतमथ बन्धून् पुत्रपौत्रप्रपौत्रा-
नपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह सम्यक्
मधुसुररिपुलोके पूज्यते सोऽपि सिद्धैः ।
मतिमपि च जनानां यो ददाति प्रियार्थं
विबुधपतिजनानां नायकः स्यादमोघम् ॥"
इति मात्स्ये २७५ अध्यायः ॥ *॥
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ सूक्ष्म-
शरीरसमष्ट्युपहितचैतन्यम् । तत्पर्य्यायः ।
प्राणात्मा २ सूत्रात्मा ३ । इति वेदान्तसारः ॥
हिरण्यदः, पुं, (हिरण्यं ददातीति । दा+कः ।)
समुद्रः । इति केचित् । हिरण्यदातरि, त्रि ॥
(यथा, मनुः । ४ । २३० ।
"भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्त-
मम् ॥)
हिरण्यदा, स्त्री, हिरण्यं ददातीति । दा+
क । टाप् ।) पृथिवी । इति केचित् ॥
हिरण्यनाभः, पुं, (हिरण्यं नाभौ यस्य ।)
मैनाकपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुनिविशेषः ।
यथा, भागवते । ६ । १५ । १५ ।
"हिरण्यनाभः कौशल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः ।
एते परे च सिद्धेशाश्चरन्ति ज्ञानहेतवः ॥")
हिरण्यबाहुः, पुं, (हिरण्यवत् बाहुर्यस्य ।)
शोणनदः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ शिवः ।
इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते ।१४।८।१८।
"हिरण्यबाहवे राजन्नुग्राय पतये दिशाम् ॥")
हिरण्यरेता, [स्] पुं, (हिरण्यं रेतो यस्य ।)
अग्निः । (यथा, महाभारते । १ । ५५ । १० ।
"विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा
हिरण्यरेता हुतभुक् कृष्णवर्त्मा ॥")
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । १।१।५८ ॥ सूर्य्यः ।
इति मेदिनी ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥*॥
अग्नेस्तन्नामकारणं यथा,—
"यत् पीतं वीतिहोत्रेण वीर्य्यं त्यक्तं पिना-
किना ।
तेनाक्रान्तोऽभवद्ब्रह्मन् ! मन्दतेजा हुताशनः ॥
ततो जगाम देवानां सकाशममितद्युतिः ।
दैवतैः प्रहितस्तूर्णं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥
स गच्छन् कुटिलां देवीं ददर्श पथि पावकः ।
तां दृष्ट्वा प्राह चाधत्स्व तेजो यत्नं मम दुर्द्धरम् ॥
महेश्वरेण संत्यक्तं निर्द्दहेद्भुवनान्यपि ।
तद्धारणाच्च कुटिले ! पुत्रो धन्यो भविष्यति ॥
इत्यग्निना सा कुटिला श्रुत्वा सुतमनुत्तमम् ।
प्रक्षिप्तमात्रं जग्राह तेजः शैवं महापगा ।
ततस्त्वधारयद्देवी शार्व्वं तेजः स्वपूपुषत् ।
हुताशनोऽपि च भयाद्यत्र तत्र परिभ्रमन् ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि ह्यध्यास्ते हव्यभुक् ततः ।
मांसमस्थीनि रक्तानि मेदोमज्जत्वचस्तथा ॥
रोमाणि चाक्षिकेशाद्याः सर्व्वे जाता हिर-
ण्मयाः ।
हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावक-
स्तदा ॥"
इति वामने ५४ अध्यायः ॥
हिरण्यवः, पुं, (हिरण्यानि सन्त्यत्रेति । हिरण्य
+ "वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।"
५ । २ । १०९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वः ।)
देवधनम् । देवस्वम् । इति केचित् ॥
हिरण्यवर्णा, स्त्री, (हिरण्यवत् वर्णो यस्याः ।)
नदी । इति हेमचन्द्रः ॥
हिरण्यवाहः, पुं, (हिरण्यं वहतीति । वह+
अण् ।) शोणनदः । इति शब्दरत्नावली भर-
तश्च ॥
हिरण्याक्षः, पुं, (हिरण्यवत् पीते अक्षिणी
यस्य । अच् समासे ।) आद्यदैत्यविशेषः । स
च दितिगर्भे काश्यपाज्जातः वराहरूपिविष्णुना
हतः । यथा,—
"दितिस्तु भर्त्तुरादेशादपत्यपरिशङ्किनी ।
पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ ॥
प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीत्
यः प्राक् स्वदेहात् यमयोरजायत ।
तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा
यं तं हिरण्याक्षमसूत साग्रतः ॥"
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १७ । २ , १८ ॥
"हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा ।
हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता शौकरं वपुः ॥"
इति तत्रैव ७ स्कन्धे १ अध्याये ४० श्लोकः ॥
अपिच ।
"तेजस्वी नाम वै शक्तो हिरण्याक्षो रिपुः
स्मृतः ।
हतो वराहरूपेण हिरण्याक्षोऽथ विष्णुना ॥"
इति गारुडे । ८७ । ३० ॥
(पीठस्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ ।
३० । ६४ ।
"उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्-
पला ॥")
हिरण्याश्वः, पुं, (हिरण्मयः अश्वो यत्र ।)
तुलापुरुषादि-षोडशमहादानान्तर्गतमहादान-
विशेषः । यथा,—
मत्स्य उवाच ।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिं परम् ।
यस्य प्रदानाद्भुवने आनन्त्यफलमश्नुते ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
लोकेशावाहनं कुर्य्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्याद्धेमवाजिमखं बुधः ॥
स्थापयेद्वेदिमध्ये तु कृष्णाजिनतिलोपरि ।
कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्धेमवाजिनम् ॥
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रपलाद्बुधः ।
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनैः ॥
पूर्णकुम्भाष्टकोपेतं माल्येक्षुफलसंयुतम् ।
शय्यां सोपस्करां तद्वद्धेममार्त्तण्डसंयुताम् ॥
ततः सर्व्वौषधीस्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
नमस्ते सर्व्वदेवेश ! वेदाहरणलम्पट ! ।
वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसारसागरात् ॥
त्वमेव सप्तधा भूत्वा छायारूपेण भास्करम् ।
यस्मात् भ्रमयसे लोकानतः पाहि सनातन ! ॥
एवमुच्चार्य्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत् ।
दत्त्वा पापक्षयाज्ञानी लोकमभ्येति शाश्वतम् ॥
गोभिर्विभवतः सर्व्वानृत्विजश्चापि पूजयेत् ।
सर्व्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥
सर्व्वशय्यादिकं दत्त्वा भुञ्जीतातैलमेव हि ।
पुराणश्रवणं तद्वत् कारयेद्भोजनादनु ॥
इमं हिरण्याश्वविधिं करोति यः
पुण्यं समासाद्य दिनं नरेन्द्र ! ।
विमुक्तपापः स पुरं मुरारेः
प्राप्नोति सिद्धैरभिपूजितः सन् ॥
इति पठति य इत्थं हेमवाजिप्रदानं
सकलकलुषमुक्तः सोऽश्वयुक्तेन भूयः ।
कनकमयविमानेनार्कलोकं प्रयाति
त्रिदशपतिवधूभिः पूज्यते योऽथ पश्येत् ॥
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा
हेमाश्वदानमभिनन्दयतीह लोके ।
सोऽपि प्रयाति हतकल्मषशुद्धदेहः
स्थानं पुरन्दरमहेश्वरलोकजुष्टम् ॥"
इति मात्स्ये हिरण्याश्वप्रदानिको नाम २८०
अध्यायः ॥
हिरण्याश्वरथः, पुं, (हिरण्याश्वः सुवर्णघोटकयुक्तः
रथो यत्र ।) षोडशमहादानान्तर्गतमहादान-
विशेषः । यथा, मात्स्ये ।
"आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् ।
हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥
पञ्चलाङ्गलकञ्चैव धरादानं तथैव च ।
हिरण्याश्वरथस्तद्वत् हेमहस्तिरथस्तथा ॥
द्वादशं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ।
महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
तद्विधिर्यथा,—
मत्स्य उवाच ।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
हिरण्याश्वरथं नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
लोकेशावाहनं कुर्य्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

सुदुर्जयोद्धतौ तौ तु पुनर्जातौ महाबलौ ।
पुलस्त्यस्य कुले देव ! राक्षसेन्द्रावरी च तौ ॥
तयोस्तु पादविन्यासमसहन्तौ जनार्द्दन ! ।
तवान्तिकमनुप्राप्तौ दशास्यकुम्भकर्णयोः ॥”
इति वह्निपुराणे वैश्रवणवरप्रदाननामाध्यायः ॥
तदुत्पत्त्यादि यथा,—
“दित्याः पुत्त्रद्वयं जज्ञे काश्यपादिति नः श्रुतम् ।
हिरण्याक्षश्च दुर्द्धर्षो हिरण्यकशिपुस्तथा ॥
कश्यपस्याश्रमोऽप्यासीत् पुण्ये वै पुष्करे पुरा ।
ऋषिभिर्देवताभिश्च गन्धर्व्वैरुपशोभित ॥
आसनान्युपक्लृप्तानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ।
ऋषीणामृत्विजा ते वै उपविष्टा यथाक्रमात् ॥
होतुस्तत्रासनं यत्तु हविस्तत्राथ जुह्वत ।
अन्तर्व्वत्नी दितिश्चैव पत्नी च समुपागता ॥
दशवर्षसहस्राणि गर्भस्तस्यामवर्त्तत ।
स तु गर्भो विनिःसृत्य मातुर्वै उदरात्तदा ॥
निषसादासने गर्भः कश्यपस्यापि सन्निधौ ।
तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्व्वन्त तद्धितम् ।
हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्म्मणानेन स स्मृत ।
हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य सिंहिका च तथानुजा ।
राहोः सा जननी देवी विप्रचित्तेः परिग्रह ।
हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चकार परमं तपः ।
ततो वर्षसहस्राणि निराहारो ह्यधःशिरा ॥
तं ब्रह्मा छन्दयामास दैत्यं तुष्टो वरेण तु ।
सर्व्वामरत्वं वव्रे स शस्त्राशस्त्रैर्न दिवा निशि ॥
अहं सर्व्वं विनिर्जित्य सर्व्वदेवत्वमास्थित ।
अणिमादिगुणैश्वर्य्यमेष मे दीयतां वरः ॥
तेनैवमुक्तो ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेप्सितम् ।
दत्त्वा चास्य सभां दिव्यां तत्रैवान्तरधीयत ॥
हिरण्यकशिपुर्दैत्य श्लोकैर्गीत पुरातन ॥
राजा हिरण्यकशिपुर्दैत्यो यां यां निषेवते ।
तस्यां तस्यां नमश्चक्रुर्देवता ऋषिभिः सह ॥
एवं प्रभावो दैत्योऽभूत् हिरण्यकशिपुः पुरा ॥
स्वयमग्निश्च सूर्य्यश्च वायुरिन्द्रो जलं स्वयम् ।
भूत्वा चकार राज्यं स मन्वन्तरचतुर्दश ॥
तस्यासीत् नरसिंहस्तु मृत्युर्विष्णुः पुरा किल ।
नखैस्तेन विनिर्भिन्नो नार्द्रशुष्का नखाः स्मृताः ॥
हिरण्याक्षसुताः पञ्च विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
हिरण्यकशिपोः पुत्त्राश्चत्वारः सुमहाबलाः ॥
प्रह्लादः पूर्व्वजस्तेषामनुह्लादस्तथैव च ।
संह्लादश्चैव ह्लादश्च ह्लादपुत्त्रान् शृणुष्व तान् ॥”
इति वह्निपुराणे काश्यपीयप्रजासर्गनामाध्याय ॥

हिरण्यकशिपुहा, [न्] पु, (हिरण्यकशिपुं हतवानिति । हन् + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्र ॥

हिरण्यकामधेनु, स्त्री, (हिरण्यनिर्म्मिता कामधेनुर्यत्र ।) षोडशमहादानान्तर्गतमहादानविशेष । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
सर्व्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम् ॥
लोकेशावाहनं तद्वद्धोमकार्य्याधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत् कार्य्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्याद्गुरुरेकः समाहिताः ।
काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् ॥
उत्तमा पलसाहस्रा तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता ।
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वं अशक्तोऽपीह कारयेत् ॥
वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ।
न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् ॥
कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
इक्षुदण्डाष्टकं तद्वत् नानाफलविभूषितम् ।
भाजनञ्चासनं तद्वत्ताम्रदोहनकं तथा ॥
कौषेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्तां
दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां
सुवर्णशृङ्गीं मणिपादुकाञ्च ...
मणिविका चन्द्रकरौप्यपादाम् ॥
रसैश्च सर्व्वैः परतोऽभिजुष्टां
हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः ।
अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभि-
र्व्वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णम् ॥
स्नानं ततो मङ्गलवेदघोषैः
प्रदक्षिणीकृत्य स पुष्पहस्तः ।
आवाहयेत् तां गुडधेनुमन्त्रै-
र्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥
त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता
विश्वेश्वरि त्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम् ।
त्वद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः
प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥
लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वा-
मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्त्यः ।
संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं
त्वां कामधेनुमिति वेदविदो वदन्ति ॥
आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय
विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं
कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुमौलेः ॥”
इति मात्स्ये हिरण्यकामधेनुप्रदानिको नाम २५२ अध्यायः ॥

हिरण्यकोष, पु, (हिरण्यस्य कोष इव ।) कृताकृतस्वर्णरूप्यम् । इति हेमचन्द्र ॥

हिरण्यगर्भ, (हिरण्यं हेममयाण्डं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ।१।१।१६॥ हिरण्यं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य हिरण्यस्य गर्भो भ्रूण इति वा हिरण्यगर्भ । एतस्याण्डं हिरण्यवर्णमभवत् । तथा च स्मृतिः ।
“हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेशयम् ।
तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयम्भुरिति विश्रुतः ॥” इति ।
उपचारात् हिरण्यवर्णमण्डं हिरण्यम् । इति भरत ॥ अन्यच्च ।
“हिरण्यगर्भोऽभूद्यस्मात् तेन बुद्धिर्मता स्मृतौ ।”
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ते ४५ अध्याय ॥ ॥
षोडशमहादानान्तर्गतद्वितीयमहादानम् । यथा,

मत्स्य उवाच ।

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
कुर्य्यादुपोषितस्तद्वल्लोकेशावाहनं बुधः ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम् ।
ब्राह्मणैरानयेत् कुम्भं तपनीयमयं शुभम् ॥
द्विसप्तत्यङ्गुलोच्छ्रायं हेमपङ्कजगर्भवत् ।
त्रिभागहीनं विस्तारमाज्यधाराभिपूरितम् ॥
दशास्त्राणि सरत्नानि दाम सूची तथैव च ।
हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यसंयुतम् ॥
तथैवावरणं नाभेरुपवीतञ्च काञ्चनम् ।
पार्श्वतः स्थापयेत्तद्वद्धेमदण्डं कमण्डलुम् ॥
पद्माकारं पिधानं स्यात् समन्तादङ्गुलाधिकम् ।
मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ॥
तिलद्रोणोपरिगतं वेदिमध्ये ततोऽर्च्चयेत् ।
ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च ॥
सर्व्वौषध्युदकस्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्व्वाभरणभूषितः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
सप्तलोकसुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमो नमः ॥
भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे व्यवस्थिताः ।
ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
नमस्ते भुवनाधार ! नमस्ते भुवनाश्रय ! ।
नमो हिरण्यगर्भाय गर्भो यस्य पितामहः ॥
यतस्त्वमेव भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥
एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्याम्भ उदङ्मुखः ।
मुष्टिभ्यां परिसङ्गृह्य धर्म्मराजचतुर्मुखौ ।
जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेत श्वासपञ्चकम् ॥
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा ।
कुर्य्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ॥
गीतमङ्गलघोषेण गुरुरुत्थापयेत्ततः ।
जातकर्म्मादिकाः कुर्य्यात् क्रियाः षोडश चापराः
सूच्यादिकञ्च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत् ॥
नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नमः ।
चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥
मात्राहं जनितः पूर्व्वं मर्त्त्यधर्म्मा सुरोत्तम ।
त्वद्गर्भसम्भवादेष दिव्यदेहो भवाम्यहम् ॥
चतुर्भिः कलशैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ।
स्नानं कुर्य्युः प्रसन्नाङ्गाः सर्व्वाभरणभूषिताः ॥
देवस्य त्वमिति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने ।
अद्य जातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्ष्यामहे वयम् ॥
दिव्येनानेन वपुषा चिरं जीव सुखी भव ।
ततो हिरण्यगर्भन्तु तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ॥
ते पूज्याः सर्व्वभावेन बहुभ्यो वा तदाज्ञया ।
तत्रोपकरणं सर्व्वं गुरवे विनिवेदयेत् ॥

इति ब्रह्मा पुरा प्राह वेदीवार्थविनिश्चयम् ।
तच्चावमन्य भवता परीहासोऽप्यभाषत ॥”
इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥

हीनाङ्गी, स्त्री, (हीनं क्षुद्रत्वात् अधमं अङ्गं यस्याः । ङीष् ।) क्षुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥

हीन्ताल, पु, हिन्तालवृक्षः । इत्यमरटीका ॥

हीर, क्लो, (हरति मार्दवमिति । हृ + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, ही विस्मयं रातीति । रा + कः ।) वज्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे ।
“हीरं सुवर्णं सुस्मृतञ्च तार-
मेषां समं तोल्यरजश्चतुर्णाम् ॥”)

हीर, पु, (हरति सर्व्वं प्रलये इति । हृ + अच् । पृषोदरादित्वात् ईत्वम् ।) शिवः । वज्रम् । इति मेदिनी ॥ सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ हारः । इति जटाधरः ॥ सिंहः । इति केचित् ॥ श्रीहर्षपिता । यथा,—
“श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत् तस्य प्रबन्धे महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥”
इति नैषधे २ सर्गः ॥

हीरक, पु, (हीर एव । स्वार्थे कन् ।) रत्नविशेषः । अयं श्वेतवर्णः बहुमूल्यः शुक्रदेवताकश्च । तत्पर्य्यायः । वज्रः २ हीरः ३ दधीच्यस्थि ४ वज्रकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सूचीमुखम् ६ वरारकम् ७ रत्नमुख्यम् ८ वज्रपर्य्यायनाम ९ । विराटदेशजहीरकपर्य्यायः ॥ विराटज १० राजपट्ट ११ राजावर्त्तः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य गुणाः । सारकत्वम् । शीतलम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । कान्तिकारित्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । धारणे पापालक्ष्मीनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अन्यत् वज्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यथास्य पर्य्यायादि ।
“हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च सः ।
स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहितः क्षत्त्रियः स्मृतः ॥
पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हीरा, स्त्री, लक्ष्मीः । तैलाम्बुका इति मेदिनी ॥ पिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ काश्मरी । इति राजनिघण्टः ॥ (पर्य्यायो यथा,—
“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी ।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हीराङ्ग, पु, (हीरस्येव कठिनं अङ्गं यस्य ।) इन्द्रस्य वज्रम् । इति शब्दमाला ॥

हीलं, क्लो, (ही विस्मयं लातीति । ला + कः ।) रेतः । इति केचित् ॥

हीलुक, क्लो, गौडीमद्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हीही, व्य, विस्मयः । हास्यम् । इति मेदिनी ॥

हु, त्रि होमे । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (जु०-पर०-सक०-अनिट् ।) होमो देवतासम्प्रदानकवह्न्यधिकरणकवस्तुत्यागः । त्रि, जुहोति घृतमग्नौ कृष्णाय होता । प्रक्षेपेऽप्ययम् ।
“चिराय सन्तर्प्य समिद्भिरग्निं
यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ।”
इति रघुः ।
“जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ।”
इति किराते प्रीणनार्थोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

हुङ्कृतं क्लो, (हुं इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतं करणम् ।) हुङ्कारः । इति धरणिः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १४ । ३४ ।
निजघ्नुर्हुङ्कृतैर्वेणं हतमच्युतनिन्दया ॥”)
वन्यवराहशब्दः । इति केचित् ॥ हुं इति मन्त्रोच्चरिते, त्रि ॥ (हुं इत्यनेन तिरस्कृतः । यथा, महाभारते । १२ । ११८ । १ ।
“स श्वा प्रशान्तिमापन्नः परं दैन्यमुपागतः ।
ऋषिणा हुङ्कृतः पापस्तपोवनबहिष्कृतः ॥”
हुङ्कृतमस्यास्तीति । अच् । हुङ्कारविशिष्टः । यथा बृहत्संहितायाम् । ४८ । ११ ।
“अचिरप्रसूतहुङ्कृतवल्गितयत्नोत्सवे गोष्ठे ॥”)

हुड, ङ ड सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, हुण्डते । ड, हुण्डते धनं लोकः । राशीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

हुड, ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुहोडत् । ङ, होडते । इति दुर्गादासः ॥

हुड,शि मज्जने । सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-मज्जने अक०-सङ्घे सक०-सेट् ।) शि, हुडति । अहुडीत् । जुहोड । मज्जनमिह मज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

हुडः, पु, (हुडतीति । हुड + क ।) मेषः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ चौरादिनिवारणार्थभूमिनिहितलौहमयतीक्ष्णशङ्कुविशेषः ॥ तस्य नामान्तरं गुडः । पाँजिकाटा इति भाषा । लगुडः । इति महाभारतम् ॥ सैन्याश्रयस्थानम् । बुरुज् इति भाषा । रथोपरि विण्मूत्रत्यागस्थानम् । यथा,—
“पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।
सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥”
इति महाभारते वनपर्व्वणि सौभवधे १५ अध्यायः ॥ पताका ध्वजाञ्चलं । तोरणानि बहिर्द्वाराणि । चक्राणि योधगणाः । हुडास्तदाश्रयस्थानानि । भाषाया बुरुजसञ्ज्ञानि । अन्ये तु विण्मूत्रोत्सर्ज्जनगृहाणि हुडा इत्याहुः । उदाहरन्ति च ।

“कल्पान्ते हुडगृहाणि रथस्योपरि सूरिभिः ।
विण्मूत्रस्योत्सर्गगृहार्थं कारादिस्वरूपं उच्यते ॥”
इति ॥
यन्त्राणि आग्नेयौषधबलेन दृषत्पिण्डोत्क्षेपणानि । महान्ति कामानलसञ्ज्ञानि क्षुद्राणि सीसगुलिकोत्क्षेपणानि बन्दुकसञ्ज्ञानि । खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकर्त्तारः । इति तट्टीकाया नीलकण्ठः ॥

हुडुक्क, पु, (हुडुक् इति शब्देन कायति शब्दायते इति । कै + कः ।) वाद्यभेदः । दात्यूहपक्षी । मदमत्तः । इति मेदिनी ॥ दण्डकः । हुड्का इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र हुड्ड्क इति च पाठः ॥

हुडत्, क्ली, वृषशब्दः । इति काशीखण्डमिति केचित् ॥

हुडुम्बः पु, क्लिष्टचिपिटः । हुडम् इति भाषा । इति शब्दमाला ॥

हुण्ड, पु, व्याघ्रः । ग्राम्यशूकरः । मूढः । राक्षसः । इति केचित् ॥

हुत, त्रि, (हु + क्तः ।) अग्नौ प्रक्षिप्तघृतादि । तत्पर्य्यायः । वषट्कृतम् २ । उत्थसः ॥ (यथा, गीतायाम् । ९ । १६ ।
“अहमग्निरहं हुतम् ॥”
तर्पितम् । यथा, रघुः । २ । ७१ ।
“प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताश-
मनन्तरं भर्त्तुररुन्धतीञ्च ॥”)
होमे, क्लो ॥

हुतभुक, [ज्] पु, (हुतं भुङ्क्ते इति । भुज + क्विप् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ३।१६।८।
“नाहं तथाद्मि यजमानहविर्वितान
श्च्योतद्घृतप्लुतमदन् हुतभुङ्मुखेन ॥”)
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । ५१ ।
“पाठाविडङ्गोपविडङ्गसिन्धु-
त्रिकण्टराह्वाहुतभुग्वचाभिः ॥”
महादेवः । इति महाभारतम् । १३ । १७ । ८१ ॥ विष्णुः । इति च तत्रैव ।१३।१४९।१०८॥)

हुतभुकप्रिया, स्त्री, (हुतभुजो वह्नेः प्रिया ।) अग्निभार्य्या । स्वाहा इत्यमरः । २ । ७ । २१ ॥

हुतवह, पु, (वहतीति । वह + अच् । हुतस्य वहः ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२४ । ५८ ।
“एतच्छ्रुत्वा हुतवहात् भगवान् सर्व्वलोककृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”)

हुताश, पु, (हुतं अश्नाति इति । अश + अण् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । १२ । २१ ।
“धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चार्ज्जुनयोर्द्वयोः ।
हुताश इव दुर्द्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥”)
भयम् । इति व्यवहारसिद्धम् ॥ (मुनिविशेषः । स चायुर्व्वेदसंहिताकारः । अग्निवेशमुनिः । तद्यथा,—

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चन धारयेद्रथम् ।
मत्ताश्वं चतुरश्वं वा चतुश्चक्रं सकूवरम् ।
इन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम् ।
लोकपालाष्टकोपेत पद्मरागदलान्वितम् ॥
चतुरः पूर्णकलसान् धान्यान्यष्टादशैव तु ।
कौषेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम् ॥
माल्येक्षुफलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ।
यो यत्नतः पुनः कुर्य्यात् स तत्राश्वाधिवासनम् ॥
छत्रचामरकौषेयवस्त्रोपानहपादुकाः ।
गोभिर्विभवतः सार्द्धं दद्याच्च शयनादिकम् ॥
अभावात् त्रिपलादूर्द्धं शक्तित' कारयेच्छुभम् ॥
अश्वाष्टकेन संयुक्तं चतुर्भिरथ वाजिभिः ।
द्वाभ्यामथ युतं दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
नमो नमः पापविनाशनाय
विश्वात्मने वेदतुरङ्गमाय ।
धाम्नामधीशाय भवाभवाय
पापौघदावानल देहि शान्तिम् ॥
वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानां
त्वमेव धाता परमं विधानम् ।
यतस्ततो मे हृदयं प्रयातु
धर्म्मैकतानत्वमघौघनाशात् ॥
इति तुरगरथप्रदानमेतत्
भवभयसूदनमत्र यः करोति ।
स कलुषपटलैर्विमुक्तदेह'
परममुपैति पदं पिनाकपाणे' ॥
देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभाव-
माक्रम्य मण्डलमखण्डलचण्डभानोः ।
सिद्धाङ्गनानयनषट्पदपीयमान-
वक्त्राम्बुजोऽम्बुजभवेन चिरं सहास्ते ॥
इति पठति शृणोति वा य इत्थं
कनकरथतुरगप्रदानमस्मिन् ।
न स नरकपुरं व्रजेत् कदाचित्
नरकरिपोर्भवनं प्रयाति भूयः ॥"

इति मात्स्ये हिरण्याश्वरथप्रदानिको नाम २५५ अध्याय ॥

हिरुक्, व्य, विनार्थे' । मध्यार्थे । सामीप्यार्थे । इत्यमरभरतौ ॥ अधमार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

हिल, श हावकृतौ । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (तुदा०-पर०-अक०-सेट् ।) एकोऽर्थः । श, हिलति तरुण्यां तरुण' । इति दुर्गादास ॥

हिलमोचि, स्त्री, हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥

हिलमोचिका, स्त्री, शाकविशेष । इत्यमर । २ । ४ । १५७ ॥ हिंचा इति हिलञ्चा इति च वङ्गभाषा । हरहुच् इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्याय । हिलमोचि. २ हिलमोची ३ रोची ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यो ५ विपघ्नो ६ मत्स्याची ७ चक्राङ्गी ८ । इति रत्नमाला ॥ ब्राह्मी ९ शङ्खधरा १० आचारी ११ । तस्या गुणा । यथा, भावप्रकाशे ।
"शोथ कुष्ठ कफ पित्त हरते हिलमोचिका ॥"
अपि च ।
"हिलमोची सरा तिक्ता कुष्ठघ्नी कफवातजित् ॥"
श्लेषपित्तजित् इति वा पाठः । इति राजवल्लभ ॥

हिलमोची, स्त्री, (हिलमोचि+कृदिकारादिति ङीष् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (तथास्या गुणा' ।
"हिलमोची सरा तिक्ता कुष्ठघ्नी कफपित्तजित् ॥"
इति वैद्यकराजवल्लभे चतुर्थपरिच्छेदे ॥)

हिल्ल', पु, शरारिपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हिल्लोल, त् क दोलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्त स्थतृतीयद्वयमध्यस्थदेकोपधश्चायम् । अजिहिल्लोलद्वायुर्लताम् । इति दुर्गादासः ॥

हिल्लोल', पु, (हिल्लोलयति दोलयतीति । हिल्लोलत् क दोलने+अच् ।) तरङ्गः । ढेउ इति भाषा । यथा,—
"श्लाघ्य नीरसकाष्ठताड़नशत श्लाघ्यः प्रचण्डातपः
क्लेशः श्लाघ्यतरः सुपङ्कनिचयः श्लाघ्योऽतिदाहानलः ।
यत्कान्ताकुचकुम्भवाहुलतिकाहिल्लोललीलासुख
लब्ध कुम्भवर ! त्वया न हि सुख दु खैर्विना लभ्यते ॥"
इति कालिदासकृतशृङ्गारतिलके ॥ ० ॥
रतिबन्धविशेष । स च षोड़शबन्धान्तर्गताष्टमबन्धः । तस्य लक्षण यथा,—
"हृदि कृत्वा स्त्रियाः पादौ कराभ्यां धारयेत्करौ ।
यथेष्ट ताडयेद्योनिं बन्धो हिल्लोलसंज्ञक ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

हिल्वला, स्त्री, मृगशिरोनक्षत्रशिरोदेशस्थाः पञ्च स्वल्पतारका । यथा,—
"मृगशीर्षशिरोदेशे तारका या वसन्ति हि ।
हिल्वला इत्यकास्ता सूरिल्वला इति क्वचित् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

हिव, इ प्रीतौ । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, हिन्वति । प्रीतिरिह प्रीतिकरणम् । हिन्वति लोक पितरम् । इति दुर्गादास ॥

हिवुक, क्ली, एकस्माल्लग्नाच्चतुर्थलग्नम् । तत्पर्य्यायः ।
"पाताल हिवुकञ्चैव सुहृद्भवञ्चतुर्यकम् ।"
अपि च ।
"सपापात् भार्गवात् पापो हिवुके मातृनाशकृत् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

हिस, इ ध कि हिंसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (रुधा०-चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, हिंस्यते । ध, हिनस्ति । कि, हिंसयति हिंसति । इन्यथैव पाचिकचुरादित्वे सिद्धे किकरण भ्वादित्वार्थनम् । इति दुर्गादास ॥

हिहि, व्य, आह्लादजनकानुकरणशब्द' । इति केचित् ॥ हीहीत्यव्ययमिति साधुपाठ ॥

ही, व्य, विस्मय' । इत्यमरः । ३ । ४ । ९ ॥ दु खम् । हेतुः । विषाद । इति मेदिनी ॥ शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ३१ ।
"ही नाह भवतोऽतिवक्रवचसा दातु प्रवीणोत्तर
का ते सुन्दरि ! हीनता ननु नता सर्व्वा त्रिलोक्येव ते ॥")

हीनः, त्रि, (ओ हा क लि त्यागे+क्तः । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति नत्वम् । "घुमास्थागापाजहातिसां हलि ।" ६ । ४ । ६६ । इति ईत्वम् ।) ऊन' । (यथा, रघुः । १ । ७० ।
"तया हीन विधातर्मा कथ पश्यन्न दूयसे ।
सिक्त स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमपादपम् ॥")
गर्ह्यः । इत्यमरः । ३ । १ । १२७ ॥ अधमः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ३ । १०७ ।
"आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेषूत्तम कुर्य्यात् हीने हीन समे समम् ॥")
प्रतिवादिविशेषः । स च पञ्चविधः । यथा, नारदः ।
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तर' ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविध स्मृतः ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

हीनजातिः, त्रि, (हीना जातिर्यस्य ।) नीचवर्णः । इति केचित् ॥ (यथा, मनु । ३ । १५ ।
"हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातय ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥")

हीनवर्णः, त्रि, (हीनो वर्णो यस्य ।) नीचजाति यथा,—
"हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्यापि वा भवेत् ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

हीनवादी, [न्] त्रि, (हीन वदतीति । वद+णिनि ।) वाक्यवर्जित । बोबा इति भाषा । तत्पर्य्याय । अधर २ । इति हेमचन्द्र' ॥ विरुद्धार्थवादी । यथा, नारद' ।
"पूर्व्ववाद परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुन ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नर' ॥"
इति ।
"हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थात्तीयते ।"
इति च मिताक्षरा ॥

हीनसख्य, क्ली, (हीनेन सह सख्यम् ।) नीचेन सह मित्रता । इति केचित् ॥

हीनाङ्ग', त्रि, (हीनमङ्ग यस्य ।) खञ्जादि न्यूनावयवविशिष्टः । तत्पर्य्याय । पोगण्ड २ विकलाङ्गकः ३ व्यङ्ग ४ अपाङ्ग ५ अपो गण्ड' ६ । इति जटाधर । तेन सह परीहासनिषेधो यथा,—
"जातिहीन वित्तहीन रूपहीनमदक्षिणम् ।
हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्ग तेन दीमेव नाक्षिपेत् ।"

"चित्तन्तु चेतो हृदय स्वान्त हृन्मानसं मनः।"
इत्यमरः। १। ४। ३१॥
(यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीये भागे।
"स्थानान्यामाग्निपक्वाना मूत्रस्य रुधिरस्य च।
हृदुन्दूकः फुस्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते॥")
हृत्कम्पः, पु, (हृदयस्य कम्पः। हृदादेशः।) हृदयकम्पनम्।। यथा,—
"हृत्कम्पो जायते तावत् यावत् तस्य कृपा
न चेत्॥"
इति समयाचारतन्त्रोक्तं भद्रकालीकवचम्॥
हृत, त्रि, (हृ+क्तः।) अपहृतवस्तु। यथा,—
"पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामसुराभ्या शचीपतेः।
त्रैलोक्य यज्ञभागाश्च हृता मदबलाश्रयात्॥"
इति देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः॥
हृद्, क्ली, (हृ+बाहुलकात् दुक्।) हृदयम्। मन'। इत्यमरः। २। ६। ६४॥
हृदय, क्ली, (ह्रियते विषयैरिति। हृ+"वृह्रोः षुग्दुकौ च। उणा० ४। १००। इति कयन् दुक् च।) बुक्कम्। वक्षः। मनः। यथा,—
"उरस्यपि च बुक्काया हृदय मानसेऽपि च॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
बुक्काग्रमांसं हृदय हृदिति। चत्वारि हृदये। केचित्तु बुक्कात् पृथगेव हृदयान्तर्गते मांसविशेषे पद्माकारे हृदयादिद्वयमाहुः। धातोरनेकार्थत्वात्। इत्यमरटीकायां भरत'।२।६।६४॥
अत्र अनाहतनामकद्वादशदलपद्ममस्ति। यथा,
"आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरसिजे तालुमूले
ललाटे
द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशार्द्धे
चतुष्के।
वासान्ते बादिलान्ते ड-फ-क-ठसहिते कण्ठदेशे
स्वराणा
हक्षौ कोदण्डमध्ये सकलदलगतं वर्णरूपं
नमामि॥"
इति षट्चक्रभेदः॥
किञ्च।
"तस्योर्द्ध्वे हृदि पङ्कजं सुललित बन्धूककान्त्यु-
ज्ज्वलं
काद्यैर्द्वादशवर्णकैरुपहृतं सिन्दूररागान्वितं॥
नामानाहतसंज्ञकं सुरतरु वाञ्छातिरिक्तप्रदं
वायोर्मण्डलमत्र धूमसदृश षट्कोणशोभान्वि-
तम्॥"
इति षट्चक्रक्रमः॥ * ॥
तस्य शुभाशुभलक्षण यथा,—
"समोन्नतञ्च हृदयमकम्प्र मांसल पृथु।
नृ णामधमानाञ्च खरलोमशिरालकम्॥"
इति गारुडे ६६ अध्यायः॥
(तथास्य विवृतिः।
"अर्थे दश महामूला समासक्ता महाफला.।
महच्चार्थश्च हृदय पर्य्यायैरुच्यते बुधैः॥
षडङ्गमङ्गविज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम्।
आत्मा च सगुणश्चेतः चिन्त्यञ्च हृदि संश्रितम्॥
प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते।
गोपानसीनामागारकर्णिके वार्थचिन्तकैः।
तस्योपघातान्मूर्च्छाय भेदान्मरणमिच्छति॥
यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानन्धारितन्तत्र संश्रितम्।
तत्परस्यौजसः स्थानन्तत्र चैतन्यसंग्रहः॥
हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्ताश्चिकित्सकैः।
तेन मूलेन महता महामूला मता दश॥"
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये॥
"हृदयमिति कृतवीर्य्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये॥
"शोणितकफप्रसादज हृदय तदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः। तस्याधो वामतः प्लीहा फुस्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च॥
तद्धृदय विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसावृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति। भवति चात्र।
पुण्डरीकेण सदृश हृदयं स्यादधोमुखम्।
जाग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति॥"
इति च सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)
हृदयग्रन्थिः, पुं, (हृदयस्य ग्रन्थिरिव अविद्यासम्बन्धेन दुर्मोच्यत्वात्।) हृद्बन्धः। यथा,—
"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे॥"
इति श्रीभागवते। १। २।२१॥
हृदयङ्गमं, क्ली, (हृदय गच्छतीति। गम+खच्। मुम् च।) युक्तियुक्तवाक्यम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। सङ्गतम् २। इत्यमरः।१।६।१८॥ (मनोहरे, त्रि। यथा, कुमारे। २। १६।
"इति तेभ्य स्तुतीः श्रुत्वा यथार्थां हृदयङ्गमाः।
प्रसादाभिमुखो वेधा' प्रत्युवाच दिवौकस॥"
"हृदयङ्गमाः मनोहरा।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ.॥)
हृदयवान्, [न्] त्रि, (हृदयमस्यास्तीति मतुप्। मस्य व'।) हृदयालुः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥
हृदयस्थान, क्ली, (हृदयस्य स्थानम्।) वक्षःस्थलम्। तत्पर्य्यायः। क्रोडम् २ उरः ३ वक्षः ४ वत्सम् ५ भुजान्तरम् ६। इति हेमचन्द्रः॥
हृदयात्मा, [न्] पु, हृदयमेव आत्मा प्रधानदेहभागो यस्य।) कङ्कपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥
हृदयालु', त्रि, (प्रशस्तहृदयमस्यास्तीति। हृदय+५। २।१२२। इत्यत्र "हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्।" इति काशिकोक्तेः आलुः।) प्रशस्तमनाः। तत्पर्य्यायः। सुहृदयः २। इत्यमरः। ३।१।३॥ सहृदयः ३। इति भरतः॥ हृदयी ४ हृदयिकः ५ हृदयवान् ६। इति टीकान्तरम्॥ चिद्रूप' ७। इति जटाधर.॥
हृदयिक', त्रि, (प्रशस्त हृदयमस्यास्तीति। हृदय+ठन्।) हृदयालु। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥
हृदयी, [न्] त्रि, (प्रशस्त हृदयमस्यास्तीति। इनिः।) हृदयालुः। इति जटाधरः॥
हृदयेश', पुं, (हृदयस्य ईशः।) भर्त्ता। इति त्रिकाण्डशेष'॥ तत्पर्य्यायः।
"प्रेयस्याद्या पुंसि पत्यौ भर्त्ता सेक्ता पतिर्व्वरः।
विवोढा रमणो भोक्ता रूच्यो वरयिता धव.॥"
इति हेमचन्द्र.॥
हृदयेशा, स्त्री, (हृदयस्य ईशा।) भार्य्या। यथा,
"प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा
प्रिया।
हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्ठा प्रणयिनी च सा॥"
इति हेमचन्द्रः॥
हृदावर्त्त., पु (हृदयस्थितः आवर्त्तः।) अश्वहृदयावर्त्तः। तत्पर्य्यायः। श्रीवृक्षकः २। इति त्रिकाण्डशेष.॥
हृदिस्पृक्, [श्] त्रि, (हृदि हृदये स्पृशतीति। स्पृश्+क्विन्। "हृद्द्युभ्या ङेः॥" ६। ३। ९। इत्यस्य वार्त्तिकात् अलुक्समासः।) हृद्यः। इति केचित्॥ (यथा, भागवते। ६। १४। ४३।
"यो दुस्त्यजान् दारसुतान् सुहृद्राज्य हृदि-
स्पृशः।
जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः॥")
हृदयस्पर्शकर्त्ता च॥
हृल्लोलः, पुं, पर्व्वतविशेषः। इति केचित्॥
हृल्लोलीयः, त्रिः, (हृल्लोलोऽभिजनोऽस्येति। छः।) हृल्लोलपर्व्वतोद्भव'। इति केचित्
हृद्ग्रन्थ', पु, (हृत् हृदयं ग्रथ्नातीति। ग्रन्थ+अच्।) हृद्व्रणः। इति राजनिर्घण्टः॥
हृद्य, क्ली, (हृदयस्य प्रियं मनोज्ञत्वात्। हृदय+"हृदयस्य हृल्लेखयदण् लासेषु।" ६।३।५०। इति यत् हृदादेशश्च।) गुडत्वक्। इति शब्दरत्नावली॥
हृद्यः, पु, (हृदय+यत्। हृदादेशः।) वशकृद्वेदमन्त्र'। इति मेदिनी॥
हृद्यः, त्रि, (हृदयस्य प्रियमिति। हृदय+"हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु।" ६। ३। ५०। इति यत् हृदादेशश्च।) मनोहरः। इत्यमरः। ३।१।५३॥ अस्य पर्य्यायः मनोज्ञशब्दे द्रष्टव्यः॥ हृज्ज.। हृद्धित। हृत्प्रिय। इति मेदिनी॥ (यथा, मनौ। ३। २२७।
"भक्ष्यं भोज्यञ्च विविध मूलानि च फलानि च॥
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च॥")
हृद्यगन्ध, क्ली, (हृद्यो गन्धोऽस्य।) क्षुद्रजीरकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ सौवर्च्चलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
हृद्यगन्धः, पु, (हृद्यो मनोहरो गन्धोऽस्य। विल्ववृक्ष.। इति जटाधरः।
हृद्यगन्धा, स्त्री, (हृद्यो गन्धोऽस्याः।) जाती। इति राजनिर्घण्ट.॥
हृद्यगन्धि, क्ली, (हृद्यो गन्धोऽस्य। इः समासान्तः।) क्षुद्रजीरकम्। इति रत्नमाला॥
हृद्या, स्त्री,(हृद्+यत्। टाप्।) वृद्धिनामौषधिः। इति मेदिनी॥

"भग्न समासाद्विविधं हुताश ।
काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ॥"
इति वैद्यकरुग्विनिश्चयसंग्रहे भग्नाधिकारे ॥
हुताश इति अग्निवेशसम्बोधनं चरके हुताश-
शब्देनाग्निवेशोऽभिधीयते पदैकदेशे पदप्रवृत्ते ।
इति तट्टीकायां श्रीकण्ठदत्त. ॥)
हुताशन', पु, (हुत आहुतद्रव्यं अशनमस्य ।)
अग्निः । यथा, गोभिलपुत्त्रकृतगृह्यासंग्रहे ।
"लक्षहोमे तु वह्निः स्यात् कोटिहोमे हुताशन ।
पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरद सदा ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपि च ।
"आरोग्य भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानन्तु शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥"
इति गुणविष्णुधृतमत्स्यपुराणम् ।
शिव' । इति केचित् ॥ (वटिकौषधविशेष' ।)
तद्यथा,—
"एकद्विकाद्रादशभागयुक्त
योज्य विष टङ्कणभूषणञ्च ।
हुताशनो नाम हुताशनस्य
करोति वृद्धिं कफजिज्ज्वराणाम् ॥"
इति हुताशनो रस' ॥*॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहेऽजीर्णाद्यधिकारे ॥)
हुति, स्त्री, हवनम् । हुधातो. क्तिप्रत्ययेन
निष्पन्ना ॥
हुम्, व्य, (हूयते इति । हु+बाहुलकात् म' ।)
स्मृति । अपाकृति । अर्थप्रश्न । अभ्यनुज्ञा ।
इति मेदिनी ॥ तर्के वितर्के हूँ शब्दो दैर्घ्यादि-
फ्लुतादिरपीति केचित् । इत्यमरटीकायां
भरत ॥
हुर्च्छ, आ कौटिल्यके । इति कविकल्पद्रुम ॥
(भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) ह्रस्वी । छिरि
वाक्वोर्ऽपि ह्र हुरो हुर. । आ हुर्च्छित ह्रण
इत्र । हुर्च्छिति खल' कुटिल. स्यादित्यर्थ ।
हुर्च्छति चौर अपसरतीत्यर्थ । इति धातु-
प्रदीपः । इति दुर्गादास ॥
हुल, ङ, हृतिसम्वरणयो । इति कविकल्पद्रुम' ॥
(भ्वा०-पर०-सक० सेट् ।) ङ, होल हुल' ।
इति दुर्गादास' ॥
हुलहुली, स्त्री, (हुल+क । आभीक्ष्ण्ये द्वित्व
गौरादित्वात् ङीष् ।) स्त्रीणां मङ्गलजनक-
गुरुशब्द । उलु उलु इति भाषा । तत्पर्य्याय ।
भुलभगटा २ । इति त्रिकाण्डशेष. ॥
हुहु, } पु, (आह्वयतीति । ह्वे+निपातनात्
हूहू, } डु डूश ।) गन्धर्व्वविशेष. । यथा,—
"हाहाहूहूश्च द्विविधौ हुहुर्हूहुश्च कुत्रचित् ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा महाभारते । १३ । ८३ । ८ ।
'पर्य्युपासन्त कौरव्य ! [illegible] पितामहम् ।
नारद पर्व्वतश्चैव दिश्वावसु. हाहा हुहु ॥")
व्य, (ह्वे+ड् । निपातनात्) आह्वानम् ।
प्रवर [illegible] स्वार [illegible]

हूँ व्य, मन्त्रविशेष. । तदुद्धारपर्य्यायौ यथा,—
"हकारो वामकर्णाढ्यो नादबिन्दुविभूषित' ।
कूर्च्चं क्रोध उग्रदर्पौ दीर्घहुङ्कार उच्यते ।
शब्दश्च दीर्घकवच ताराप्रणव इत्यपि ॥"
किञ्च ।
"शिखावषट् च कवच क्रोधो वर्म्म हुमित्यपि ।
क्रोधाख्यो हुं तनुत्रञ्च शस्त्रादौ रिपुसञ्ज्ञकः ॥"
अपि च ।
"व्योमस्थ तालजङ्घाख्य नादबिन्दुविभूषितम् ।
कूर्च्चं कालो महाकालः क्रोधबीज निरञ्जनम् ॥"
इति नानातन्त्रम् ॥
हुङ्कार', पु, (हुम्+कृ+भावे घञ् ।) हुमिति
भयानकध्वनि । यथा,—
"इत्युक्त सोऽभ्यधावत्तामसुरो धूम्रलोचन' ।
हुङ्कारेणैव त भस्म सा चकाराम्बिका तत. ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥
हूड, ऋ उ गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-
आत्म० सक०-सेट् ।) ऋ, अजुहूडत् । उ,
हूडते । इति दुर्गादास ॥
हूत, त्रि, (ह्वे+क्त ।) आहूतम् । आह्वानो-
ऽस्तम् । ह्वे ञ धातो' क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
हूति, स्त्री, (ह्वे+क्तिन्+सम्प्रसारणम् ।)
आह्वानम् । इत्यमर' १ । ६ । ८ ।
हून, पु, (ह्वे+नक् सम्प्रसारणञ्च ।) म्लेच्छ-
जातिविशेष । यथा,—
"स्वपाकश्च तुरुष्कास्तु हूनो यवन इत्यपि ।
लोकबाह्यस्तु यो वाजिगवाश्वाचारवर्ज्जित' ।
म्लेच्छ किरातशवरपुलिन्दाद्यास्तु तद्भिदा ॥"
इति जटाधर' ॥
मालवगौडदेशीयस्वर्णमुद्राविशेषश्च ॥
हूम्, व्य, हूयते इति । बाहुलकात् म' । प्रश्न' ।
वितर्क । इत्यमर' । ३ । ४ । १८ ॥ सम्मति' ।
क्रोध । भयम् । निन्दा । अवज्ञा । इत्यमर-
टीकायां नारायणचक्रवर्त्ती ॥ वितर्के हू
चैत्रोऽपि पण्डित' । प्रश्ने हू को लङ्काधिपति' ।
अनुमतौ च हू कृत हूम् । भये च हू न
गन्तव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अन्यत्
हुंशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
हूरव, पु, (हू इति रवोऽस्य ।] शृगालः । इति
हेमचन्द्र ॥
हूर्च्छन, क्ली, (हूर्च्छ+भावे ल्युट् ।) कौटिल्यम् ।
इति केचित् ॥
हूहु' } पु, (आह्वयतीति । ह्वे स्पर्द्धायाम् ।
हूहू, } क्विप् । सम्प्रसारणम् । आभीक्ष्ण्ये द्वित्व
निपातनात् ह्रस्व' । पक्षे तु न ।) गन्धर्व्वविशेष' ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।८।४।३।
"योऽसौ ग्राह' स वै सद्य. परमाश्चर्य्यरूपधृक् ।
मुक्तो देवलशापेन हूहूर्गन्धर्व्वसत्तम. ॥")
हृ, ञ हृत्याम् । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भ्वा०-
उभ०-द्विक०-अनिट् ।) हृतिर्देशाद्देशान्तर-
प्रापणा । ञ, हरति हरते गा वन गोप. ।
इति दुर्गादासः ॥

हृ, लि र प्रसह्यकृत्याम् । इति कविकल्पद्रुम' ॥
(जु०-पर०-सक०-अनिट् ।) प्रसह्यकृतिर्बलात्-
कारः । लि, जहर्त्ति धन दस्यु । र वैदिक' ।
इति दुर्गादासः ॥
हृच्छय', पु, (हृदि शेते इति । शी+"अधि-
करणे शेते ।" ३ । २ । १५ । इति अच् ।)
कामदेव । इति हलायुध' ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ४६ । ४२ ।
"तत् प्रसीद न मामार्त्तां विसर्ज्जयितुमर्हसि ।
हृच्छयेन च सन्तप्ता भक्ताञ्च भज मानद ! ॥")
हृदयशायिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
८५ । १७ ।
"जगत्पतिरनिर्द्देश्य सर्व्वगः सर्व्वभावन' ।
हृच्छय. सर्व्वभूताना ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥"
पु, काम । यथा, भागवते । १ । ६ । ७ ।
"सकृद्यद्दर्शित रूपमेतत् कामाय तेऽनघ ! ।
मत्काम शनकै' साधुः सर्व्वान् मुञ्चति
हृच्छयान् ॥'
"हृच्छयान् कामान् ।"इति तट्टीकायां श्रीधर' ॥)
हृच्छूल, क्ली, (हृदयजात शूलमिति मध्यलोपी
समास ।) हृदयजातशूलरोग. । तदौषध
यथा, गारुडे १९८ अध्याये ।
"क्वथितोदकपानन्तु शम्बूका चारक तथा ।
मृगशृङ्ग ह्यग्निदग्ध गव्याज्येन समन्वितम् ।
पीत हृत्पृष्ठशूलाना भवेन्नाशकर शिव । ॥"
अपि च ।
"बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ॥
बलाचातिबला रास्ना श्वदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरण्डशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ॥
एषा दश पलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिले-
ऽमले ।
तेन पादावशेषेण तैल पात्रे विपाचयेत् ॥
आज वा यदि वा गव्य क्षीर दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसञ्च व तत्तुल्य प्रदापयेत् ॥
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत्
शृणु ॥
शतपुष्पा देवदारु शाल्मपर्णी वचागुरु ।
कुष्ठ मांसी सैन्धवञ्च पलमेक पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥
हृच्छूल पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मार वातरक्तमायुष्मांश्च पुमान् भवेत् ॥"
इति च गारुडे १९८ अध्याय ॥
हृणिया, स्त्री, (हृणीयते इति । हृणीङ्+
कण्ड्वादित्वात् यक् । तत अः । निपातनात्
ह्रस्व' ।) हृणीया । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः । ३ । २ । ३२ ॥
हृणीया, स्त्री, (हृणीङ्+कण्ड्वादित्वात् यक् ।
अ ।) निन्दा । इत्यमर । ३ । २ । ३२ ॥
हृत्, [द्] क्ली, (हरति ह्रियते वेति । हृ+"दृशी'
पुक् दुक् चेति ।" उणा० ४।१००। इतिबाहुल
कात् केवलादपि दुक् ।) हृदयम् । तत्पर्य्यायः ।

मौशो हृषीकेशः चेत्रज्ञरूपकत्वात् परमात्मत्वाद्वा। इन्द्रियाणि यद्वशे वर्त्तन्ते स परमात्मा। इति शङ्कराचार्य्यः। पौराणिकास्त्वाहुः। हृष्टा जगत् प्रीतकराः केशा रश्मयोऽस्य हृषीकेशः। पृषोदरादिः। अयं हि सूर्य्यरूपश्चन्द्ररूपश्च। तथा च मोक्षधर्म्मे।
"सूर्य्याचन्द्रमसोः शश्वत् अंशुभिः केशसंज्ञितैः।
बोधयन् स्वापयंश्चैव जगदुद्भिद्यते पृथक्।
बोधनात् स्वापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत्॥
अग्नीषोमकृतैरेव कर्म्मभिः पाण्डुनन्दन।।
हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः॥"
इति भरतः॥

अपि च।
"हृषीकाणि नियम्याहं यतः प्रत्यक्षतां गतः।
हृषीकेश इति ख्यातो नाम्ना तत्रैव संस्थितः॥"
इति वाराहे रुरुचेत्रहृषीकेशमहिमानामाध्यायः॥ * ॥
"वृथा धर्म्मं चरिष्यन्ति कलौ तस्मिन् युगान्तिमे॥
ये चान्यशापनिर्द्दग्धा गौतमस्य महात्मनः।
सर्व्वे ते च भविष्यन्ति ब्राह्मणाद्यासु जातिषु॥
विनिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः।
वेदवाह्या व्रताचारा दुराचारा वृथाश्रमाः॥
मोहयन्ति जनान् सर्व्वान् दर्शयित्वा फलानि च।
तमसाविष्टमनसो वैडालव्रतिकाधमाः॥
कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः॥
न देवतं भवो नृणां देवतानाञ्च दैवतम्।
करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः॥
श्रौतस्मार्त्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया।
उपदेक्ष्यन्ति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम्॥"
इति कौर्म्मे २७ अध्यायः॥

हृष्टः, त्रि, (हृष्+क्त। वा इट्।) प्रीतः। जातहर्षः। इत्यमरः। ३। १। १०३॥ अस्य पर्य्यायः प्रीतशब्दे द्रष्टव्यः। रोमाञ्चितः। प्रहसितः। विस्मितः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ प्रतिहतः। इति हेमचन्द्रः॥

हृष्टमानसः, त्रि, (हृष्टं मानसं यस्य। हृष्टचित्तः। तत्पर्य्यायः। हर्षमाणः २। विकुर्व्वाणः ३ प्रमनाः ४। इत्यमरः। ३। १। ७॥ प्रीतमानसः ५। इति शब्दरत्नावली॥

हृष्टरोमा, [न्] त्रि, (हृष्टानि रोमाण्यस्य।) रोमाञ्चितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रुग्विनिश्चये ज्वराधिकारे॥
"यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान्।
वक्त्रेण चैवाच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम्॥")

हृष्टि, स्त्री, (हृष्+क्तिन्।) आनन्दः। मानः। इति धरणिः॥

हे, व्य, (हिनोतीति। हि+वाहुलकात् डे।) सम्बोधनम्। (यथा, बृहत्संहितायाम्।७४।११।
"जाया वा स्याज्जनित्री वा सम्भवः स्त्रीकृतो नृणाम्।
हे कृतघ्नास्तयोर्निन्दां कुर्व्वतां वः कुतः सुखम्॥")
आह्वानम्। असूयादि। इति मेदिनी॥ अस्य पर्य्यायः। प्याट्२ पाट् ३ अङ्ग ४ हे ५ भोः ६। इत्यमरः। ३। ४। ७॥ हंहो ७ हुहो ८ अरे ९ अये १० अयि ११। इति भरतः॥

हेक्का, स्त्री, (हेक् इति अव्यक्तं शब्दं कायतीति। कै+कः। टाप्।) हिक्का। इति हेमचन्द्रः॥

हेठ, वाधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) हेठति। वाधो विहतिः। इति दुर्गादासः॥

हेठ, ऋ ङ वाधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अजिहेठत्। ङ, हेठते मत्सरः साधुम्। इति दुर्गादासः॥

हेठ, श स्वचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-पर०-उत्पत्तौ अक०-पवित्रीकरणे सक०-सेट्।) स्वचो भूतिपूत्योरुत्पत्तिः। श, हेठती हेठन्ती। इति दुर्गादासः॥

हेठ, पुं, (हेठ+घञ्।) वाधा। विहेठः। इति मेदिनी॥

हेड, ङ ऋ अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, हेडते जिहेडे। ऋ, अजिहेडत्। इति दुर्गादासः॥

हेड, म वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, हेडयति अहिडि अहीडि हिड हिड हीडं हीडम्। एकारस्य ह्रस्वविधाने कण्ठ्यत्वेन समानोऽप्यकारो न स्यात् एचो युतस्त्विमित्युक्तेरिकार एव स्यात्। इकारस्य दीर्घविधौ ईकार एव एकारस्य आधिककण्ठ्यत्वेन विरुद्धत्वात्। केचित्तु दीर्घत्वे गुणं विधाय अहिडि अहेडीत्यादि मन्यन्ते। इति दुर्गादासः॥

हेडजः, पु, (हेडादनादराज्जायते इति। जन+ड।) क्रोधः। इति केचित्॥

हेडावुक्कः, पु, अश्वविक्रयकारी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

हेतिः, स्त्री, (हन्यतेऽनयेति। हन+"ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च।" ३। ३। ९७। इति क्तिन्। निपातितश्च।) अस्त्रम्। (यथा, रघुः। १०। १२।
"दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः।
हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम्॥"
हिनोति इति। हि+क्तिन्। निपातितश्च।) सूर्य्यकिरणः। अग्निशिखा। इत्यमरः। ३। ३। ७०॥ शिखा। तत्रैव। १। १। ६०॥ तेजोमात्रम्। इति भरतः॥ साधनम्। यथा,—
"सध्र्यङ्नियम्य यतयो यमकर्त्तहेतिं
जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः॥"
इति श्रीभागवते। २। ७। ४७॥
कर्त्तो भेदः तन्निरासोऽकर्त्तः तत्र हेतिं साधनं जह्युः। इति श्रीधरस्वामी॥ पुं, असुरविशेषः। यथा, भागवते। ६। १०। २०।
"पुलोमा वृषपर्व्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः।
दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः॥")

हेतुः, पुं, (हिनोति व्याप्नोति कार्य्यमिति। हि+"कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च।" उणा० १। ७१। इति तुः।) कारणम्। इत्यमरः।१।४।२८॥ यथा, मनुः। ८। ३।
"प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः।
अष्टादशसु मार्गेषु निवद्धानि पृथक् पृथक्॥")
न्यायमते व्यापकव्याप्यकः। व्याप्य इति यावत्। तमेव लिङ्गमामनन्ति। तस्य लक्षणं यथा। हेतुत्वञ्च अनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम्। हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वं वा। उदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा। साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा। प्रतिज्ञावाक्यजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा। पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमितिपरवाक्यत्वं वा। इति गङ्गेशोपाध्यायकृतावयवचिन्तामणिः॥ (तथास्य लक्षणम्। "अथ हेतुः। हेतुर्नामोपलब्धिकारणम् तत्प्रत्यक्षमनुमानमैतिह्यमौपम्यमेभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत्तत्त्वम्।" इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये॥ तथास्य पर्य्यायः। "इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम्।" इति च चरके निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये॥ तैजसधातुविशेषः। तत्पर्य्यायो यथा,—
"यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम्।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

हेतुकः, पु, कारणम्। हेतुरेव स्वार्थे कः। तत्सम्बन्धिनि, त्रि। अत्र बहुव्रीहौ कप्रत्ययः। यथा प्रकृतसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकम्। इति सामान्यनिरुक्तिगादाधरी॥

हेतुता, स्त्री, (हेतोर्भावः। हेतु+तल्।) कारणता। हेतुत्वम्। यथा,—
"सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा।
निर्व्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते॥"
इत्यनुमितिजागदीशी॥

हेतुमान्, [त्] त्रि, (हेतुरस्यास्तीति। हेतु+मतुप्।) कारणवान्। यथा। हेतुहेतुमतोर्लिङ्। इति पाणिनिसूत्रम्॥

हेतौ, व्य, हेतुना। हेतोर्द्वारा। इति केचित्॥

हेत्वाभास, पु, (हेतुरिव आभासते। आ+भास+अच्। हेतोराभासो वेति। आ+भास+घञ्।)हेतुदोषः। स तु पञ्चविधः। व्यभिचारः १ विरुद्धः २ असिद्धः ३ सत्प्रतिपक्षः ४ वाधः ५। यथा,—
"अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा॥
आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारणोऽपरः।
तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत्॥

हृद्रोगः, पु, कुम्भराशिः। इति शुद्धिदीपिका ॥ (हृदयस्य रोग इव।) कामः। यथा,—
"हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः।"
इति श्रीभागवतम् ॥
हृदयस्य रोगः।) हृदयपीड़ा। तत्र हृद्रोगस्य विप्रकृष्ट निदानमाह।
"अत्युष्णगुर्व्वम्लकषायतिक्त-
श्रमाभिघाताध्ययनप्रसङ्गैः।
सञ्चिन्तनैर्व्वेगविधारणैश्च
हृदामयः पञ्चविध' प्रदिष्ट' ॥
प्रसङ्गः सतत सेवा। सञ्चिन्तनमतिचिन्ता राजभयादिकमिति यावत्। पञ्चविध वातिक' पैत्तिक श्लैष्मिकः सान्निपातिक क्रिमिजश्चेति ॥ * ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वक लक्षणमाह।
"दूषयित्वा रस दोषा विगुणा हृदयङ्गताः।
हृदि बाधा प्रकुर्व्वन्ति हृद्रोग त प्रचक्षते ॥"
विगुणा. दुष्टाः। बाधा दोषभेदे नानाविधा व्यथाम्। भङ्गवत् पीडामिति गयदासः ॥ * ॥ वातिक हृद्रोगमाह।
'आयम्यते मारुतजे हृदय तुद्यते तथा।
निर्मथ्यते दीर्य्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च ॥"
मारुतजे हृद्रोगे इति शेषः। आयम्यते व्यथया विस्तार्य्यत इव। तुद्यते सूचीभिरिव। निर्मथ्यते मन्थानेनेव। दीर्य्यते करपत्रेण द्विधा क्रियत इव। स्फोट्यते आरयेव। पाट्यते कुठारेण बहुधा क्रियत इव ॥ * ॥ पैत्तिकमाह।
"तृष्णोष्मदाहचोषा स्यु पैत्तिके हृदये क्लम.।
धूमायनञ्च मूर्च्छा च क्लेद. शोषो मुखस्य च ॥'
उष्मा शीतगात्रस्येव शीतवाताभिलाषहेतु किञ्चिदन्तरोष्माम्। दाह पार्श्वस्थेन वह्निनेव दु खहेतुर्गात्रसन्ताप.। चोष चूषणेनेव पीडा। हृदये क्लम. हृदयाकुलत्व ग्लानिरित्यर्थ.। धूमायन कण्ठाद्धूमनिर्गम इव। क्लेद. किञ्चिद्दुर्गन्ध सटित इव ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह।
"गौरव कफसंस्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवम्।
माधुर्य्यमपि चास्यस्य बलासा वत्तते हृदि ॥"
बलासा वर्त्तते हृदि कुपितकफव्याप्ते। गौरव हृदयस्य। स्तम्भो जडता। मार्दव जलप्लुतमिव। माधुर्य्यं मुखे ॥ * ॥ त्रिदोषजमाह।
"विद्यात् त्रिदोषमप्येव सर्व्वलिङ्ग हृदामयम् ॥"
क्रमिजमाह। क्रमयो जायन्ते अस्मिन्निति क्रमिज इति निरुक्तिः ॥ * ॥ तस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिमाह।
'त्रिदोषहेतुहृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते।
तिलक्षीरगुडादोश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥
मर्म्मैकदेशसङ्क्लेद रसश्चाप्युपगच्छति।
सङ्क्लेदात् क्रमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मन ॥"
मर्म्मैकदेशे हृदयैकदेशे सङ्क्लेद सटितत्व रस उपगच्छति सङ्क्लेदात्। रसस्य सटितत्वात्। उपहतात्मन तिलाद्यहिताहारेण ॥ * ॥ तस्य लक्षणमाह।
' उत्क्लेद. ष्ठीवन तोद. शूल हृल्लासकस्तम.।
अरुचिः श्यावनेत्रत्व शोषश्च क्रमिजे भवेत् ॥"
उत्क्लेदः वमनमिवोपस्थितम्। शोषो यक्ष्मा ॥ हृद्रोगस्योपद्रवानाह।
"क्लमसादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः।
क्रमिजे तु क्रमीणा ये श्लैष्मिकाणा हि ते
मताः ॥"
क्लोम' पिपासास्थानस्य सादः शोषः। शोषो मुखस्य। तेषां हृद्रोगाणाम्। क्रमिजे तु हृद्रोगे श्लैष्मिकाणा क्रमीणा ये उपद्रवा हृल्लासात् प्रस्रवणान्ता विपाकादयस्ते मता. ॥ * ॥ अथ हृद्रोगस्य चिकित्सा।
"घृतेन दुग्धेन गुड़ाम्भसा वा
पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्त
हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ १ ॥
हरीतकी वचा रास्ना पिप्पली नागरोद्भवम्।
पटो पुष्करमूलोत्थ चूर्ण हृद्रोगनाशनम् ॥२॥
पुटदग्धहरिणशृङ्गपिष्ट गव्येन सर्पिषा पिबतः।
हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्ति सुकष्टमपि ॥३॥
तैलाज्यगुडविपक्वचूर्ण गोधूमपार्थोत्थम्।
पिबति पयोऽनुक् स भवति गतसकलहृदामयः
पुरुषः ॥
पार्थ' कौह इति लोके ॥ ४ ॥
गोधूमककुभचूर्णं पक्वमजाक्षीरगव्यसर्पिर्भ्याम्।
मधुशर्करासमेत शमयति हृद्रोगमुल्बण
पुसाम् ॥ ५ ॥
पार्थेन कल्केन रसेन सिद्ध
शस्त घृत सर्व्वहृदामयेषु ॥
अर्ज्जुनघृतम् ॥ ६ ॥
घृत बला नागबलार्ज्जुनाना
क्वाथेन कल्केन च यष्टिकायाः।
सिद्ध निहन्याद्धृदयामय हि
सवातरक्तक्षतरक्तपित्तम् ॥"
बलादिघृतम् ॥ ७ ॥ इति हृद्रोगाधिकारः। इति भावप्रकाश. ॥ * ॥ अपि च।
धन्वन्तरिरुवाच।
"हृद्रोगादिनिदान ते वक्ष्येऽह सुश्रुताधुना।
क्रमिहृद्रोगलिङ्गैश्च स्मृता' पञ्च तु हृद्गदा ॥
वातेन शुष्यतेऽत्यर्थं तुद्यता रुदतोति च।
भिद्यते शुष्यते स्तब्ध हृदय शून्यताद्रवः ॥
अकस्माद्दीनता शोको भय शब्दोऽसहिष्णुता।
वेपथुर्वेपन मोह श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ॥
पित्तात्तृष्णा श्रमो दाह' स्वेदोऽम्ल कफज
क्लमः।
छर्दनञ्चाम्लपित्तस्य धूमकम्पितता ज्वरः ॥
श्लेष्मणा हृदयस्तब्ध भावित चाश्मगर्भवत्।
कासाग्निसादनिष्ठेव निद्रालस्यारुचिर्ज्वर ॥
सर्व्वलिङ्ग त्रिभिर्दोषैः क्रिमिभिः श्यामनेत्रता।
तम प्रवेशो हृल्लासः शोफ. कण्डु' कफस्रुति. ॥
हृदय प्रततञ्चात्र क्रकचेनेव दार्य्यते।
चिकित्सेदामय घोर तच्छीघ्र शीघ्रकारणम् ॥"
इति गारुडे। १५८। १—७ ॥ * ॥
"शुण्ठी सौवर्चलं हिङ्गु पीत्वा हृदयरोगनुत्।"
इति च गारुड़े। १८८। ४२ ॥

हृद्रोगवैरी, [न्] पु. (हृद्रोगस्य वैरी।) अर्ज्जुनवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृद्वण्टक', पुं, (हृदो वण्टकः।) जठरम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृल्लास, पु, (हृदयस्य लासोऽत्र। "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु। ६। ३। ५। इति हृदादेश'।) हिक्का। यथा,—
"हिक्का हेक्का च हृल्लास. प्रतिश्यायस्तु पीनस ॥"
इति हेमचन्द्र' ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २६ अध्याये।
"धमनीस्थे सर्पेर्न रक्तमीरयन्ननिल. सशब्दो निर्गच्छत्यङ्गमर्द्दः पिपासा हृल्लासश्च ॥") अस्य निदानादि हिक्काशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हृल्लेख., पु, (हृदय लिखतीति अण्। "हृदयस्य हृल्लेखेति।" ६। ३। ५०। इति हृदादेश.।) ज्ञानम्। इति राजनिर्घण्ट. ॥ तर्कः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हृल्लेखा, स्त्री, (हृल्लेख+अजादित्वात् टाप्।) औत्सुक्यम्। इति हलायुधः ॥

हृष, उ हृष्टौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्। क्त्वावेट्।) हृष्टिश्चित्तोत्साहः। उ, हर्षित्वा हृष्ट्वा। क्तः इमो वेटत्वान्नेम डीश्लोत्वादिना इमे निषेधे निष्ठाया हृष्ट. अस्मात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥

हृष, उ ञि अलीके। इति कविकल्पद्रुम. ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) ड, हर्षित्वा हृष्ट्वा। ञि, हृष्टोऽस्ति। अलीक मिथ्याकरणम्। हर्षति कथा नोच मिथ्या करोति इत्यर्थ.। इति दुर्गादास ॥

हृष, य ञि इर् हृष्टौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर० अक०-सेट्।) य हृष्यति लोक' सुखात्। ञि, हृष्टोऽस्ति। इर अहृषत् अहर्षीत्। अस्मात् पुषादित्वा नित्य ङ, इत्यन्ये। इति दुर्गादास ॥

हृषित, त्रि, (हृष्+क्त। वा इट्।) विस्मृतम्। प्रीतम। प्रहतम्। हृष्टरोम। इति मेदिनी ॥ प्रणतम्। वर्म्मितम्। इति धरणिः ॥

हृषो, पु, अग्निसोमौ। इति महाभारते मोक्षधर्म्म. ॥

हृषीक, क्ली, (हृष्यत्यनेनेति। हृष+"अनिहृषिभ्या किच्च।" उणा०। ४। १७। इति ईकन्। स कित्।) इन्द्रियम्। इत्यमर। १। ५। ८ ॥ (यथा भागवते। २। ६। ३२।
"न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते
न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गति'।
न मे हृषिकाणि पतन्त्यसत्पथे
यन्मे हृदोत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ॥")

हृषीकेश, पु, (हृषीकाणा ईश।) विष्णु'। इत्यमर। १।१।१८ ॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणा-

हेमपर्व्वतः, पु (हेममयः पर्व्वतः।) सुमेरुगिरिः। इति हलायुधः ॥

हेमपुष्पं क्ली, (हेमवर्णं पुष्पम्।) अशोकपुष्पम्। जवापुष्पम्। इति मेदिनी ॥

हेमपुष्पः, पु, (हेमवर्णं पुष्पं यस्य।) चम्पकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ॥"
अशोकः। अस्य पर्य्यायो यथा,—
अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हेमपुष्पकः, पु, (हेमवर्णं पुष्पं यस्य। कप्।) चम्पकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ६३ ॥ लोध्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमपुष्पिका, स्त्री, हेमवर्णं पुष्पं यस्याः। कन् +टाप्। अत इत्वम्।) स्वर्णयूथिका। इत्यमरः। २। ४। ७१ ॥ (तथास्याः पर्य्यायः।
"यूथिका गणिकाम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हेमपुष्पी, स्त्री, (हेमवर्णं पुष्पमस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) मञ्जिष्ठा। इति शब्दमाला ॥ स्वर्णजीवन्ती। इन्द्रवारुणी। स्वर्णुली। मुषली। कण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमफला, स्त्री, हेमवर्णानि फलान्यस्याः।) स्वर्णकदली। इति राजनिर्घण्टः ॥

हेममाला, स्त्री, यमपत्नी। इति केचित्। हेमनिर्म्मिता माला।) स्वर्णस्रक् ॥

हेममाली, [न्] पु, (हेमेव किरणानां मालास्त्यस्य। इनिः।) सूर्य्यः। यथा भविष्ये।
"या शुक्ला कुरुशार्दूल! वैशाखे मासि वै
तिथिः।
तृतीया साक्षया लोके गीर्व्वाणैरभिवन्दिता ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वि-
तान्।
स याति पुरुषो वीर! लोकान् वै हेम-
मालिनः ॥"
हेममालिनः सूर्य्यस्य। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (स्वर्णमालाविशिष्टे, त्रि ॥)

हेमयूथिका, स्त्री, (हेमवर्णा यूथिका।) स्वर्णयूथिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमरागिणी, स्त्री, (हेम्न इव रागोऽस्या अस्तीति। इनिः। ङीप्।) हरिद्रा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हेमलः, पु, (हेम तद्दंशं लाति गृह्णातीति। ला+कः।) स्वर्णकारः। कृकलासः। प्रस्तरभेदः। स तु कषपाषाणः। इति मेदिनी ॥

हेमलता, स्त्री, (हेमवर्णा लता।) स्वर्णजीवन्ती। इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णजीवन्तीशब्देऽस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥)

हेमवलं, क्ली, (हेम्ना वलते शोभते इति। वल्+अच्।) मौक्तिकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमवलमिति साधुपाठः ॥

हेमशङ्खः, पु (हेमवर्णः शङ्खोऽस्य।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हेमशिखा, स्त्री, (हेमवर्णा शिखास्याः।) स्वर्णक्षीरी। इति शब्दरत्नावली ॥

हेमसारं, क्ली. (हेम सारयति निर्म्मलीकरोतीति। सृ+णिच्+अण्।) तुत्थम्। यथा—
"तुत्थके तु शिखिग्रीवं हेमसारं मयूरकम्।"
इति रसचन्द्रिका ॥

हेमसूत्रकं, क्ली, (हेम्नः सूत्रमिव। कप्।) हारविशेषः। इति धरणिः ॥

हेमहस्तिरथः, पु, (हेमनिर्म्मितहस्तिविशिष्टो रथो यत्र। स तु दानार्थं कल्पितः।) महादानविशेषः। तद्विवरणं यथा,—
"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम्।
यस्य प्रदानात् भवनं वैष्णवं याति मानवः ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदान-
वत्।
विप्रवाचनकं कुर्य्यात् लोकेशावाहनं बुधः ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्।
अत्राप्युपोषितस्तद्वत् ब्राह्मणैः सह भोजनम् ॥
कुर्य्यात् पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डि-
तम्।
वलभीभिर्विचित्राभिश्चतुश्चक्रसमन्वितम् ॥
लोकपालाष्टकोपेतं ब्रह्मार्कशिवसंयुतम्।
मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्म्या चैव समन्वितम् ॥
कृष्णाजिनतिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्रथम्।
तथाष्टादश धान्यानि भाजनासनचन्दनैः ॥
दीपकोपानहच्छत्रदर्पणं पादुकान्वितम्।
ध्वजे तु गरुडं कुर्य्यात् कूवराग्रे विनायकम् ॥
नानाफलसमायुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम्।
कौषेयपञ्चवस्त्रञ्च अम्लानकुसुमान्वितम् ॥
चतुर्भिः कलसैः सार्द्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम्।
चतुर्भिर्हेममातङ्गैर्मुक्तादामविभूषितम् ॥
स्वरूपतः करिभ्यान्तु युक्तं कृत्वा निवेदयेत्।
कुर्य्यात् पञ्चपलादूर्द्धमभावादपि शक्तितः ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
इममुच्चारयन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
नमो नमः शङ्करपद्मजार्क-
लोकेशविद्याधरवासुदेवैः।
त्वं मन्यसे वेदपुराणयज्ञै-
स्तेजोमयस्यन्दन पाहि तस्मात् ॥
यत्तत् पदं परमगुह्यतमं मुरारे-
रानन्दहेतु गुणरूपविमुक्तमन्तः।
योगैकमानसदृशो मुनयः समाधौ
पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ रथेऽधिरूढः ॥
यस्मात्त्वमेव भवसागरसम्प्लुताना-
मानन्दभाण्डभृतमध्वरपानपात्रम्।
तस्मादघौघशमनेन कुरु प्रसादं
चामीकरेभरथमाधवसंप्रदानात् ॥
इत्थं प्रणम्य कनकेभरथप्रदानं
यः कारयेत् सकलपापविमुक्तदेहः।
विद्याधरामरमुनीन्द्रगणाभिजुष्टं
प्राप्नोत्यसौ पदमतीन्द्रियमिन्दुमौलेः ॥
कृत्वा दुरितवितानाद्दुःसहदङ्क्तिजाल-
व्यतिकरकृतदाहोद्वेगभाजोऽपि बन्धून्।
नयति च पितृपुत्रान् बान्धवानप्यशेषान्
कृतगजरथदानः शाश्वतं सद्म विष्णोः ॥"
इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्त्तने हेमहस्तिरथप्रदानिको नाम २८२ अध्यायः ॥

हेमा, [न्] पुं, बुधग्रहः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हेमा, स्त्री, (हेम हेमवर्णमस्त्यस्या इति अच्। टाप्।) अप्सरसः। सुन्दरी स्त्री। इति केचित् ॥

हेमाङ्गः, पु, (हेमेव पीतवर्णमङ्गं यस्य।) गरुडः। सिंहः। सुमेरुः। ब्रह्मा। इति मेदिनी ॥ चम्पकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः। इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ हेमवर्णशरीरे, क्ली। तद्युक्ते, त्रि ॥

हेमाद्रिः, पु, (हेममयोऽद्रिः।) सुमेरुपर्व्वतः। इत्यमरः। १। १। ५२ ॥ क्षत्रियराजविशेषः। स च चिन्तामणिकामधेनुकल्पद्रुमनामकस्मृतिसंग्रहकारकः। यथा,—
"तस्यास्ति नाम हेमाद्रिः सर्व्वश्रीकरण-
प्रभुः।
निजोदारतया यस्य सर्व्वश्रीकरणप्रभुः ॥
अनेन चिन्तामणिकामधेनु-
कल्पद्रुमानर्थिजनाय दत्तान्।
विलोक्य शङ्के किममुष्य सर्व्व-
गीर्व्वाणलक्ष्म्योऽपि करप्रदोऽभूत् ॥
अथामुना धर्म्मकथादरिद्रं
त्रैलोक्यमालोक्य कलेर्बलेन।
तस्योपकारं दधतानुचिन्ता
चिन्तामणिः प्रादुरकारि चारुः ॥
पञ्चखण्डात्मके शास्त्रे व्रतखण्डादनन्तरम्।
दानखण्डमिदं तत्र द्वितीयमथ कथ्यते ॥"
इति तत्कृतचतुर्व्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डीयश्लोकाः ॥

हेमाद्रिजगणः, पु, (हेमाद्रौ जीर्य्यतीति। जॄ+ल्युः।) स्वर्णक्षीरी। इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्य्यायविवरणादिकं स्वर्णक्षीरीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हेमाह्वः, पु, (हेम हेमवर्णमाह्वयते स्पर्द्धते स्ववर्णेन इति। आ+ह्वे+क।) वनचम्पकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (हेम्न आह्वा आह्वा यस्य।) धुस्तूरः। कनकाह्वयशब्ददर्शनात् ॥

हेमाह्वा, स्त्री, (हेम्न आह्वा आह्वा आख्या यस्याः।) स्वर्णजीवन्ती। इति राजनिर्घण्टः ॥

हेम्ना, पु, बुधग्रहः। यथा,—
"हेलिः सूर्य्यश्चन्द्रमाः शीतरश्मि-
र्हेम्ना विज्ञो बोधनश्चेन्दुपुत्रः।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

हेयः, त्रि, (हा+"अचो यत्।" ३। १। ९७ इति यत्। "ईद्यति।" ६। ४। ६५। इति

यः सपक्षे विपक्षे च स तु साधारणो मतः ।
यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः ॥
तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।
यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥
आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।
विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥
साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥"

इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

तस्य सामान्यलक्षणानि यथा । अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगि यथार्थज्ञानविषयत्वम् । यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । ज्ञायमानं सत् यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ॥ * ॥ तस्य विशेषलक्षणानि यथा । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सति अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तित्वं वा अनैकान्तिकः । विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम् । सर्व्वसपक्षव्यावृत्तो हेतुरसाधारणः । व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहार्य्यः ॥ * ॥ साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम् ॥ * ॥ साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्य्यलिङ्गत्वं तत्त्वं सत्प्रतिपक्षितत्वम् ॥ * ॥ व्याप्तिपक्षधर्म्मतानिश्चयविरोधिरूपवत्त्वं असिद्धिः । पक्षनिष्ठ-प्रमाविषयत्व-प्रकाराभाव-प्रतियोगिसाध्यकत्वं बाधः । इति चिन्तामणिः ॥

हेम, [न्] क्ली, (हिनोति वर्द्धते स्फुटति वेति । हि+मनिन् ।) स्वर्णम् । यथा, रघौ ।१।१० ।
"हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥")
धुस्तूरम् । इत्यमरः । १ । ८ । ८४, ३।५।२३॥ केशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमं । इति हेमन्तशब्दटीकायां भरतधृतमाधवौ ॥

हेम, क्ली, (हि+मन् ।) सुवर्णम् । इति केचित् ॥

हेमः, पुं, (हि+मन् ।) माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ कृष्णवर्णाश्वः । बुधः । इति केचित् ॥ (ययातिवंशजरुषद्रथपुत्त्रः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । १८ । १ । "तितिक्षो रुषद्रथः पुत्त्रोऽभूत् ततो हेमः हेमात् सुतपाः ॥")

हेमकन्दलः, पुं, (हेमवर्णः कन्दलः नवाङ्कुरोऽस्य । यद्वा, हेमवर्णं कन्दं लातीति । ला+कः ।) प्रवालः । इति हेमचन्द्रः ॥

हेमकान्तिः, स्त्री, (हेमवत् कान्तिरस्याः ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णद्युतिमति, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७ । २० ।
"हेमकान्तिरथवा शुकवर्णः
सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।
स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय
व्यत्ययेन शुभकृच्छशिपुत्त्रः ॥")

हेमकारः, पुं, (हेम हेममयं भूषणं करोतीति । कृ+अण् ।) हेमकर्त्ता । स्वर्णकारः । यथा,
"सर्व्वसङ्करपापिष्ठं हेमकारं नराधिपः ।
अन्याये वर्त्तमानञ्च छेदयेत्लवशः क्षुरैः ॥"

इति मत्स्यपुराणे । २२७ । १८५ ॥

हेमकिञ्जल्कं, क्ली, (हेमवर्णं किञ्जल्कमस्य ।) नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशरशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

हेमकूटः, पुं, (हेममयः कूटो यस्य ।) पर्व्वतविशेषः । इत्यमरः । २।३।३॥ स तु किम्पुरुषवर्षस्य सीमापर्व्वतः । नवतिसहस्रयोजनदीर्घः । द्विसहस्रयोजनप्रस्थः । द्विसहस्रयोजनविस्तारः । हिमालयादुत्तरे स्थितः । इति श्रीभागवतमतम् । (यथा, महाभारते । ३ । ११० । २ ।
"पर्व्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
अचिन्त्यानद्भुतान् भावान् ददर्श सुबहून्
नृप ॥")

हेमकेतकी, स्त्री, (हेमवर्णा केतकी ।) स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमकेलिः, पुं, (हेमवर्णः केलिः कम्पनादिः यस्य ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥

हेमकेशः, पुं, (हेमवर्णः केशोऽस्य । जटाया पीतत्वात् तथात्वम् ।) शिवः । इति केचित् ॥

हेमक्षीरी, स्त्री, (हेमेव पीतवर्णः क्षीरः निर्य्यासो यस्याः । ङीष् ।) स्वर्णक्षीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"हेमक्षीरी स्मृता पीता गौरी च कालदुग्धिका ।"

इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥

"कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हेमगन्धिनी, स्त्री, (हेम्नः नागकेशरस्येव गन्धोऽस्ति अस्याः । इनिः ।) रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥

हेमगौरः, पुं, (हेमवत् गौरः ।) किङ्किरातवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"किङ्किरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
स्वर्णवद्गौरवर्णयुक्ते, त्रि ॥

हेमगौराङ्ग, त्रि, (हेमानीव गौराणि अङ्गान्यस्य ।) स्वर्णतुल्यगौरवर्णाङ्गविशिष्टः । यथा,
"विषेणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा ।
निर्द्दग्धहेमगौराङ्गः कृतः कृष्णो जनार्द्दनः ॥
तं दृष्ट्वा हेमगौराङ्गं कृतं कृष्णं जनार्द्दनम् ।
ततः सर्व्वे वयं भीतास्त्वामेव शरणं गताः ॥"
इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥

हेमचन्द्रः, पुं, अभिधानचिन्तामणिनामकोषकर्त्ता । यथा,—
"सानेकार्थनाममालात्मकः कोषवरः शुभः ।
हेमचन्द्रप्रणीताभिधानचिन्तामणिर्म्मणिः ॥"
इति तस्य सूचीकारश्लोकः ॥
स्वर्णमयशशी च । सोणार चाँद इति भाषा ॥

हेमज्वालः, पुं, (हेमवर्णा ज्वालास्य ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥

हेमतारं, क्ली, (हेम तारयति उत्कर्षं नयति । तॄ+णिच्+अच् ।) तुत्थम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तुत्थशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

हेमदुग्धः, पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्य ।) उडुम्बरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

हेमदुग्धकः, पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्य । कप् ।) उडुम्बरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२॥ (पर्य्यायो यथा,—
"उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पीतवर्णक्षीरयुक्ते, त्रि ॥

हेमदुग्धा, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्याः ।) स्वर्णक्षीरी । इति जटाधरः ॥ (गुणादयोऽस्याः स्वर्णक्षीरीशब्दे बोद्धव्याः ॥)

हेमदुग्धी, [न्] पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्यास्तीति । इनि ।) यज्ञोडुम्बरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

हेमदुग्धी, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्याः । ङीष् ।) स्वर्णक्षीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमन्तः, पुं, क्ली (हन्ति लोकान् शैत्येनेति । हन्+ "हन्तेर्मुट् हि च ।" उणा० ३ । १२९ । इति झच् हन्तेर्हिं चेति हिरादेशः मुडागमो गुणश्च ।) ऋतुविशेषः । स तु अग्रहायणपौषमासात्मकः । यथा । षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमादिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । ते के इत्याह हेमन्त इत्यादि मार्गपौषाभ्यां ऋतुर्हेमन्तः । हन्ति सन्तापमिति । हिमोऽन्तोऽस्येति वा मनोषादित्वात् हेमन्तः । अर्द्धर्चादिरयमिति केचित् । तेन अस्त्रियामित्यस्यानेनापि सम्बन्धः । हेमन्शब्दोऽप्यस्तीति माधवी । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । हैमनः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ ऊष्मासहः ३ शरदन्तः ४ हिमागमः ५ । तत्कालोद्भवजलगुणाः ।
"हैमन्तिकं जलं स्निग्धं वृष्यं बल्यं हितं गुरु ।"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
तत्र लोकप्रतपनार्थमग्निप्रदानफलं यथा,—
"हेमन्ते शिशिरे चैव पुण्याग्निं यः प्रयच्छति ।
सर्व्वलोकप्रतापार्थं स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥"
इति वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥
तत्र भगवत्समीपे अग्निप्रज्वालनविधिः सेवाशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ तत्र वर्णनीयानि ।
"हेमन्ते दिनलघुता शीतयवस्तम्बमरुवकहिमानि ।"
इति कविकल्पलता ॥

हेमन्तनाथः, पुं, (हेमन्ते नाथ्यते याच्यते इति । नाथ+कर्म्मणि घञ् ।) कपित्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कपित्थशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

तत्पर्य्यायः । हैया २ । इत्यमरः । २।७।४७॥ हैया ३ । इति तट्टीका ॥
हैपी, [न्] पुं. । हैया इति शब्दोऽस्त्यस्य । इनिः ।) अग्न । इति त्रिकाण्डशेष ॥
हैहै, व्य. (है च है च ।) सम्बोधनम् । हूतिः । इति मेदिनी ॥
है, व्य, (जिनोतीति । हि गतौ बाहुलकात् डै ।) सम्बोधनम् । आह्वानम् । इति मेदिनी ॥
हैतुक', पुं, (हेतुना चरतीति । हेतु+ठक् । सद्युक्तिव्यवहारी । यथा, मनु ।
"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की निरुक्तो धर्म्मपाठक' । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥"
त्रैविद्य त्रिवेदपारगः । हैतुकः सद्युक्तिव्यवहारी । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ हेतुद्वारा सत्कर्म्मसु सन्देहकर्त्ता । यथा,—
"पापण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् ।
हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत् ॥"
इति विष्णुपुराणे । ३ । १८ । ९९ ॥
पाषण्डादीनां लक्षणम् ।
"भ्रष्टः स्वधर्म्मात् पाषण्डो विकर्म्मस्थो निषिद्धकृत् ।
यस्य धर्म्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥"
तद्वान् वैडालव्रतिकः ।
"प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् ।
व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः ॥
सन्देहकृत् हेतुभिर्यः सत्कार्य्येषु स हैतुकः ।
अर्व्वाग्दृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतिरुदाहृतः ॥"
इति तट्टीका ॥
(फलाभिसन्धानयुक्ते, त्रि ॥)
हैमं, क्ली, (हिमे भवम् । अण् ।) प्रातर्हिमोदभवजलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमभवे, त्रि ॥ (यथा, रघौ । १६ । ७ ।
"लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे
योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां
मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥")
हेमजाते च त्रि ॥ इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥
(यथा, रघौ । ६ । १५ ।
"आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः
किञ्चित् समावर्जितनेत्रशोभः ।
तिर्य्यग् विसंसर्पिनखप्रभेण
पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥")
हैम, पुं. भूनिम्ब । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हेम्नो विकारः । हेम+अण् ।) हेम्नो विकार । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (शिव । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६३ ।
"हैमो हेमकरो यज्ञ. सर्व्वधारी धरोत्तमः ॥"
पर्व्वतविशेष । यथा, महाभारते । १३ । १८ । ५६ ।
"कैलासं मन्दरं हैमं सर्व्वाननुचचार ह ।
तानतीत्य महाशैलान् कैरातं स्थानमुत्तमम् ॥")
हैमन, क्ली, पुं, (हेमन्त एव इति । "सर्व्वत्राण् च तलोपश्च ।" ४ । ३ । २२ । इति स्वार्थे अण् तलोपश्च ।) हेमन्त ऋतुः । यथा । हेमन्त-हैमनावस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (हेम्न इदमित्यण् । न टिलोपः ।) स्वर्णजाते हिमजाते च त्रि ॥ (हेमन्तभवे च त्रि । यथा, किरातार्ज्जुनीये । १७ । १२ ।
"उमापतिं पाण्डुसुतप्रणुन्नाः
शिलीमुखानव्यथयाम्बभूवुः ।
अभ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्ब-
मर्कस्य पादा इव हैमनस्य ॥" ॥)
हैमन, पुं. (हेमन्त एव अण् । तलोपश्च ।) मार्गशीर्षमासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हेमन्ते जातः अण् तलोपश्च ।) हिमकालोद्भवषष्टिकधान्यम् । अस्य गुणाः ।
"हैमनास्तु हिमा हृद्या मधुरा बहुवर्च्चसः ।"
इति राजवल्लभः ॥
हैमन्त, क्ली, पुं, (हेमन्त+"सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ।" ४।३।१६। इति अण् ।) हेमन्त ऋतुः । हेमन्तसम्बन्धिनि, त्रि । इति हेमन्तशब्दात् स्वार्थे ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
हैमन्तिक, क्ली, (हेमन्ते भवः । ठञ् ।) शालिधान्यम् । आमन धान इति भाषा । यथा,—
"हैमन्तिकं सिताखिन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ॥"
इति हविष्यान्नप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
हेमन्तकालजाते, त्रि ॥ (यथा आश्वलायनीयश्रौतसूत्रे । ४ । १२ । १ ।
"वृहस्पतिः पाङ्क्तस्त्रिणवः शाक्वरो हैमन्तिकः॥")
हैममुद्रिकः, त्रि, स्वर्णमुद्रिकाविशिष्टः । हैमी मुद्रिका यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥ इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
हैमल., पुं, क्ली, (हिमल+अण् ।) हेमन्त ऋतु । हिमलशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति क्वचित् शब्दरत्नावली ॥ हैमन इति साधुपाठः ॥
हैमवतं, क्ली, (हिमवतोऽदूरभवो देशः हिमवत इदं वा । अण् ।) भारतवर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हैमवतः, पुं, विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (हिमालयसम्बन्धिनि, तज्जाते च त्रि ॥ देशविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५० । २० ।
"निषदान् पारसीकांश्च कृष्णान् हैमवतान्स्तथा ।")
हैमवतवर्ष, क्ली, भारतवर्षम् । यथा,—
"एतद्धैमवतं वर्षं भारतं यत्र सन्तति ।
हेमकूटं परं यत्र नाम्ना किम्पुरुषोत्तमः ॥"
इति वाराहे रुद्रगीता ॥
हैमवती, स्त्री,(हिमवतोऽपत्यं स्त्री । अण् । ङीप् ।) पार्व्वती । (यथा, देवीभागवते । १२ । ८ । ४० ।
"उमाभिधानां पुरतो देवीं हैमवतीं शिवाम् ॥")
हरीतकी । इत्यमरः ।१।१।३८ ; २ । ४ । ५९ ॥
स्वर्णक्षीरी । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलञ्चोकमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
श्वेतवचा । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,
"षड्ग्रन्थोग्रा वचा ग्रेया श्वेता हैमवतीति च ।"
इति गारुडे २०८ अध्याये ॥
हिमवत प्रभवति प्रकाशते प्रथम दृश्यते इति । "प्रभवति ।" ४ । ३ । ८३ । इत्यण् ।) गङ्गा । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०८ । १६ ।
"एवमुक्ता महत्वाच राजा हैमवती तदा ।
पितामहा मे वरदे ! कपिलेन महानदि ! ।
अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ॥"
हिमवति भवा इति । अण् ।) रेणुका । कपिलद्राक्षा । अतसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हैमा, } स्त्री,(हेम तद्वर्णोऽस्त्यस्याः इति अण् ।
हैमी, } वा ङीप् ।) पीतयूथिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यूथिकाशब्देऽस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥
हैयङ्गवीन, क्ली, (ह्यो गोदोहस्य विकारः इति । "हैयङ्गवीन संज्ञायाम् ।" ५ । २ । २३ । इति खञ् ह्यियङ्गादेशश्च ।) सद्योगोदोहोद्भव घृतम् । इत्यमर । २ । ९ । ५२ ॥ नवनीतम् । इति रत्नमाला राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथा, हरिवंशे । भविष्यपर्व्वणि । ५८ । १० ।
"हैयङ्गवीन क्षीराणि दधि या किमजीजनन् ।
गोधनं सर्व्वमेवेदं नीरोगं प्रतिपद्यते ॥")
तत्पर्य्यायः । सज्जम् २ मत्सजम् ३ कल्म्वटम् ४ । इति हारावली ॥
हैरिक',पु (हिनोतीति । रक् । हैरं आसुरी माया । तज्जानाति । ठक् ।) चौरः । इति धरणिः ॥
हैहय', पु, (हय्या अपत्यम् । "स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४।१।१२०। इति ढक् । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा हैशब्देन नामैकदेशग्रहणेन नामग्रहणात् हेपाशब्देन हैपाशब्द कुर्व्वन् हयति गच्छतीति हैहयोऽश्वः तस्याय "शिवादिभ्योऽण् ।" ४ । १ । ११२ । इत्यण् । यद्वा, हे भक्त हे भक्त इति वदन् हयति गच्छतीति हैहयो विष्णु' । तस्याय हैहय ।) कार्त्तवीर्य्यः । इति हेमचन्द्र' ॥ देशविशेषः । यथा,—
"पश्चिमे [illegible]याम्लाद्रिनिष्ठवामप्रकाटय ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वे कूर्म्मचक्रम् ॥
हैहय, पु, (हैहया तद्देशवासिनः तेषां राजा अण् ।) [illegible]र्य्यराज । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, [illegible] । ११ । ७४ ।
"बिभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं
द्वौ [illegible] मम मतो समागतौ ।
धेनुवत्सहरणाच्च हैहयः
त्वं च कीर्त्तिमपहर्त्तुमुद्यतः ॥")

आत इत्। गुणः।) त्याज्य। यथा,—
"ऊषरा वालुकाक्लिन्ना" इत्यादुपक्रम्य।
"वास्तुखण्डे महादोषा हेयास्तस्माद्विचक्षणैः ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

हेर, त्रि, (हि+रन्।) मुकुटभेदः। हरिद्रा। आसुरी माया। इति केचित् ॥

हेरम्ब, पुं, (हे रणे शिवसमीपे वा रम्बते इति। रबि शब्दे+पचाद्यच्।) गणेशः। इत्यमरः ।१।१।४१॥ महिषः। शौर्य्यगर्व्वितः। इति मेदिनी। बुद्धविशेषः। तत्पर्य्यायः। हेरुक २ चक्रसम्बर ३ देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भी ६ शशिशेखरः ७ वज्रटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ अथ हेरम्बमन्त्रः। स च ऊकारयुक्तो गकारः सबिन्दुः प्रणवादिनमोऽन्तश्चतुरक्षरः। निबन्धे।
"पञ्चान्तको बिन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः।
तारादिर्हृदयान्तोऽयं हेरम्बमनुरीरितः।
चतुर्वर्णात्मको नृणां चतुर्वर्गफलप्रदः ॥"
अस्य पूजाप्रयोगः। प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं विधाय गणेशोक्तपीठशक्तीः पीठमनुञ्च विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। अस्य गणक ऋषिर्गायत्री च्छन्दो हेरम्बो देवता गकारो बीजं बिन्दुः शक्तिश्चतुर्व्वर्गसिद्ध्यर्थे विनियोगः। शिरसि गणकऋषये नमः। इत्यादि। ततः कराङ्गन्यासौ। गां गीं गूं गैं गौं गः इत्येतैः षडङ्गानि कुर्य्यात्। तथा च।
"षड्दीर्घभाजा बीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥"
ततो ध्यानम्।
"मुक्ताकाञ्चननीलकुन्दघुसृणच्छायैस्त्रिनेत्रान्वितै-
र्नागास्यैर्हरिवाहनं शशिधरं हेरम्बमर्कप्रभम्।
दृप्तं दानमभीतिमोदकरदान् टङ्कं शिरोऽक्षात्मिकां
मालां मुद्गरमङ्कुशं त्रिशिखकं दोर्भिर्दधानं भजे ॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात्। ततो गणेशोक्तपीठपूजान्तं कृत्वा ॐ ह्रूं ह्रूं महासिंहाय गां हेरम्बासनाय नमः इत्यासनं पूजयेत्। तथा च निबन्धे।
"प्रणवं कवचद्वन्द्वं महासिंहाय गां ततः।
हेरम्बेति पदं पश्चात् आसनाय हृदन्ततः ॥
अयमासनमन्त्रः स्यात् प्रदद्यादमुनासनम् ॥"
इति ॥
पीठन्यासोऽप्येवं मन्त्रः। ततः ॐ गं मन्त्रेण मूर्त्तिं सङ्कल्पयेत्। तथा च निबन्धे।
"तारादिविघ्नबीजेन मूर्त्तिं तस्य प्रकल्पयेत्।"
पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाय आवरणपूजामारभेत्। यथा अग्न्यादिकोणे मध्ये दिक्षु च गां हृदयाय नमः इत्यादिना पूजयेत्। तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च सम्पूज्य धूपादिविसर्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं विलक्षजपः। तथा च।
"त्रिलक्षञ्च जपेन्मन्त्रं दशांशं जुहुयात्ततः।"
होमद्रव्यं यथा,—
"लक्षत्रयं जपेन्मन्त्रमिक्षुदण्डैर्दशांशतः।
अपूपैराज्ययुक्तैर्व्वा जुहुयान्मन्त्रसिद्धये ॥" * ॥
मन्त्रान्तरम्। गं क्षिप्रप्रसादनाय हुं। तथा च निबन्धे।
"सम्बर्त्तको नेत्रयुतः पार्श्वो वक्रासने स्थितः।
प्रसादनाय हृन्मन्त्रः सबीजाद्यो दशाक्षरः ॥"
अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं कर्म्म विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। शिरसि गणकऋषये नमः। मुखे विराट्छन्दसे नमः। हृदि क्षिप्रप्रसादनाय देवतायै नमः। तथा च निबन्धे।
"गणको मुनिराख्यातो विराट् छन्द उदीरितम्।
क्षिप्रप्रसादनो विघ्नो देवतास्य प्रकीर्त्तिता।
दीर्घयुक्तेन बीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥"
एकाक्षरवत् कराङ्गन्यासौ कृत्वा ध्यायेत्।
"पाशाङ्कुशौ कल्पलतां विषाणं
दधत् स्वशुण्डाहितबीजपूरः।
रक्तस्त्रिनेत्रस्तरुणेन्दुमौलि-
र्हारोज्ज्वलो हस्तिमुखोऽवताद्वः ॥"
इति ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाय आवरणपूजामारभेत्। अग्न्यादिषु गां हृदयाय नमः इत्यादिना पूजयेत्। तथा च निबन्धे।
"अङ्गानि पूर्व्वमभ्यर्च्य विघ्नानष्टौ यजेत्ततः।
पत्राग्रे पूजयेदेता ब्राह्म्याद्यास्तदनन्तरम् ॥"
पत्रेषु।
"विघ्नं विनायकं शूरं वीरं वरदसञ्ज्ञकम्।
इभवक्त्रं चैकरदं लम्बोदरं प्रपूजयेत् ॥"
पत्राग्रेषु ब्राह्म्याद्यास्तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत्। ततो धूपादिविसर्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः। तथा च।
"लक्षं जपेज्जपस्यान्ते जुहुयादयुतं तिलैः।
मधुरत्रितयैर्व्वापि द्रव्यैरष्टाभिरीरितैः ॥"
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ॥

हेरम्बजननी, स्त्री, हेरम्बस्य जननी।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली ॥

हेरम्बहट्ट, पुं, देशविशेषः। स च दक्षिणप्रदेशे वर्त्तते। इति शब्दरत्नावली ॥

हेरिक, पुं, (हि+इक। रुट् च।) चरः। इति हेमचन्द्रः ॥

हेरुक, पुं, (हि+उक। रुट् च।) बुद्धभेदः। महाकालगणः। इति मेदिनी ॥ शिवलिङ्गविशेषः। यथा,—
"शिवलिङ्गञ्च तत्रास्ति शिलायां हेरुकाह्वयम्।
नदीदक्षिणपूर्व्वस्यां नायकं तन्तु पूजयेत् ॥"
इति कालिकापुराणे कामाख्याकूपनिर्णये ८१ अध्यायः ॥ गणेशः। इति तत्रैव ॥

हेलञ्ची, स्त्री, (हेलं चिनोतीति। चि+ड। ङीष्। पृषोदरात् साधुः।) हिलमोचिका। हेलञ्चा इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हिलमोचिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

हेलनं, क्ली, (हेड+ल्युट्। डलयोरैक्यम्।) अवहेला। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते। ६। २। १४।
"साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभ्यं हेलनमेव च।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥")

हेला, स्त्री, (हिल्+घञ्। टाप्।) स्त्रीणां शृङ्गारभावजक्रियाविशेषः। इत्यमरः ।१।७।३२॥ सुरते प्रौढेच्छा हेला। यदाह।
"प्रौढेच्छा याति रूढानां नारीणां सुरतोत्सवे।
शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैर्हेला सा परिकीर्त्तिता ॥"
इति।
अन्ये तु।
"स एव हेला सुव्यक्तः शृङ्गाररससूचकः।"
इत्याहुः। अस्यार्थः। हाव एव स्फुटशृङ्गारानुभावो हेलेति। अन्ये त्वाहुः विलासादयो दश स्वाभाविकाः भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः शोभादयः सप्त प्रयत्नजाः। इति विश्वतिरलङ्काराः। तेषु।
"देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्थितः।
भावात् समुत्थितो हावो हावाद्धेला समुत्थिता ॥"
इति ॥
हिल श हावकृतौ घञ् स्त्रीत्वं लोकाश्रयात्। हेलिरपि।
"हेलिः पुंसि रवौ हेलिर्हेलायामपि योषिति।"
इति रुद्रः। इति भरतः ॥
अपि च।
"हाव एव भवेद्धेला व्यक्तः शृङ्गारसूचकः।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥
अवज्ञा। इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १४। २८।
"स्वल्पं पुष्पं शुभं गन्धं हेलया सम्प्रयच्छति।
स्पर्शं वाप्यथवा शब्दं रसं रूपमथापि वा ॥")
ज्योत्स्ना इति केचित् ॥

हेलावुक, पुं, अश्वविक्रयी। इति हारावली ॥

हेलि, पुं, (हिलति। हिल+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा० ४। ११७। इति इन्।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आलिङ्गनम्। इति केचित् ॥

हेलि, स्त्री, (हिल श हावकृतौ+इन्।) हेला। इति रुद्रः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

हेष, ऋ ङ अश्वानां स्वने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० अक०-सेट्।) ङ, हेषते घोटकः। ऋ, जिहेषे। ऋ, अजिहेषत्। इति दुर्गादासः ॥

हेषा, स्त्री, (हेष+भावे अः।) अश्वानां निस्वनः। (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। २२। २०।
"कृतोऽश्वशब्दो वै वस्तः साश्रुविलोचनः।
नीतः सोऽश्वश्च तेनैव दानवेन दुरात्मना ॥")

समुद्धृत्य कुण्डोपरि त्रिः परिभ्राम्य जानुस्पृष्टमहीतलः शिवबीजबुद्ध्या आत्मनोऽभिमुख देव्या योनौ एन क्षिपेत्। ततो क्रीं वह्निमूर्त्तये नमः इत्यभ्यर्च्य र वह्निचैतन्याय नमः इति चैतन्य तत्र संयोज्य ॐ चित् पिङ्गल हन हन दह दह पच पच सर्व्वं ज्ञापय ज्ञापय स्वाहा इति ज्वालयेत्। ततः।
"अग्निं प्रज्वलित वन्दे जातवेद हुताशनम्।
सुवर्णवर्णममल समिद्धं विश्वतोमुखम्॥"
इत्युपतिष्ठेत्॥
ततो अग्ने त्वममुकनामासीति नाम कृत्वा ॐ वैश्वानर जातवेद इहावह लोहिताक्ष सर्व्वकर्म्माणि साधय स्वाहा। अनेनार्घ्यादिभिः सपूज्य ॐ अग्नेर्हिरण्यादिसप्तजिह्वाभ्यो नमः। ॐ सहस्रार्च्चिषे हृदयाय नमः इत्यादि अग्निषडङ्गेभ्यो नमः। ॐ अग्नये जातवेदसे इत्याद्यष्टमूर्त्तिभ्यो नमः। तद्बाह्ये ॐ ब्राह्म्याद्यष्टशक्तिभ्यो नमः। तद्बहिः ॐ पद्माद्यष्टनिधिभ्यो नमः। तद्बाह्ये ॐ इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः। तद्बाह्ये ॐ वज्राद्यस्त्रेभ्यो नमः। ततः प्रादेशमात्रं कुशपत्रद्वय घृतमध्ये निक्षिप्य सव्यासव्यमध्याभागेषु इडा पिङ्गलां सुषुम्नां ध्यात्वा होमं कुर्य्यात्। स्रुवेण दक्षिणभागादाज्यं गृहीत्वा ॐ अग्नये स्वाहा इति अग्नेर्दक्षिणनेत्रे जुहुयात्। तथा वामभागादाज्यं गृहीत्वा ॐ सोमाय स्वाहा इति वामनेत्रे जुहुयात्। ततो मध्यभागादाज्य गृहीत्वा ॐ अग्निसोमाभ्या स्वाहा इत्यग्नेर्ल्ललाटनेत्रे जुहुयात्। पुनर्दक्षिणतः नम इति घृत गृहीत्वा ॐ अग्नये स्विष्टिकृते स्वाहा इत्यग्निमुखे। ततो महाव्याहृतिहोम। ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा ॐ वैश्वानर जातवेद इहावह लोहिताक्ष सर्व्वकर्म्माणि साधय स्वाहा इत्यनेन त्रिवार जुहुयात्। ततः अग्नौ मूलेन पीठपूर्व्वक देवता सपूज्य तन्मुखे घृतेन मूलमन्त्रेण पञ्चविंशतिवार जुहुयात्। वह्निदेवतयोरात्मना सह ऐक्यं विभाव्य मूलमन्त्रेण एकादशाहुतीर्ज्जुहुयात्। ततो मूलमन्त्रस्य अङ्गदेवताभ्यः स्वाहा इत्यन्तेन प्रत्येकमेकैकाहुतिं जुहुयात्। ततः सङ्कल्प विधाय तत्तत्कल्पोक्तद्रव्येण होम कुर्य्यात्। ततो मूलमन्त्रेण पूर्णाहुतिं दत्त्वा संहारमुद्रया स्वेष्टदेवता हृदये समानीय क्षमस्वेति विसृज्य दक्षिणां दत्त्वा अच्छिद्रावधारण कुर्य्यात्। इति तन्त्रसारः॥ वृहद्धोमप्रयोगस्तु तत्रैव द्रष्टव्य.॥

होमक, पुं, (होम+संज्ञायां कन्।) होता। यथा, मात्स्ये ९३। १२८—१२९ श्लोकौ।
"पूर्व्वद्वारे च संस्थाप्य बह्वृच वेदपारगम्।
यजुर्व्विदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम्॥
अथर्व्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्बुधः॥
अष्टौ तु होमकाः कार्य्या वेदवेदाङ्गवेदिनः॥"

होमकुण्ड, क्ली, (होमार्थं कुण्डम्।) होमार्थंकुण्डम्। तत्पर्य्यायः। हवनी २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अस्य विवरणं कुण्डशब्दे द्रष्टव्यम्॥

होमधान्य, क्ली, (होमोपयुक्तं धान्यम्।) तिलः। इति राजनिर्घण्टः॥

होमधूम, पुं, (होमजात धूमः।) होमीयाग्निधूमः। तत्पर्य्यायः। निगणः २। इति हेमचन्द्रः॥

होमभस्म, [न्] क्ली, होमजात भस्म। तत्पर्य्यायः। वैष्टुतम् २। इति हेमचन्द्रः॥

होमाग्निः, पुं, (होमस्य अग्निः।) यज्ञवह्निः। तत्पर्य्यायः। महाज्वालः २ महावीरः ३ प्रवर्गः ४। इति हेमचन्द्रः॥

होमि, पुं, (हूयते अस्मिन्निति। हु+इन्। मुट् च।) अग्निः। (हूयते अनेनेति। इन् मुट् च।) घृतम्। इति मेदिनी॥ जलम्। इति शब्दरत्नावली॥

होमी, [न्] पुं, (होमः अस्यास्तीति। इन्।) होमकर्त्ता। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति॥"
(जुहोतीति। हु+"उल्मुकदर्विहोमिनः।" उणा० ३। ८४। इति मिनिः। निपातितश्च। यजमानः। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः॥)

होम्य, क्ली, (होमाय हितम्। यत्।) घृतम्। इति राजनिर्घण्टः॥ होमीयद्रव्यमात्रे, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि २५१ अध्याये।
"होता पोता हन्ता नेता मन्ता होम्यहोतापरात्परस्त्वम्॥")

होरा, स्त्री, (होलति हुल्यते वेति। हुल हिंसासम्वरणयोः+अच्। घञ् वा। रलयोरैक्यम् टाप्।) लग्नम्। राश्यर्द्धम्। रेखा। शास्त्रभेदः। इति मेदिनी॥ द्वितीयार्थस्य विशेषो यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"विषमर्क्षेषु प्रथमहोराः स्युश्चन्द्ररोचिषः।
द्वितीयाः शशिनो युग्मे व्यत्ययाद्गणयेत् सदा॥"
सार्द्धदण्डद्वयात्मककालः। स तु इंरेजानां आउयार इति ख्यातः। यथा, वह्निपुराणे गणभेदाध्याये।
"चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्र प्रचक्षते।
पश्चिमादर्द्धरात्रादिहोराणां विद्यते क्रमः॥"

होलक, पुं, (हु+विच्। लक्यते आस्वाद्यते इति। लक्+अप्।) तृणाग्निभृष्टार्द्धपक्वशमीधान्यम्। होरा इति हिन्दी भाषा। यथा, भावप्रकाशे।
"अर्द्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः।
होलकोऽल्पानिलो मेद कफदोषश्रमापहः॥
भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत्॥"

होलाक, पुं, स्वेदविशेषः। यथा, चरकसूत्रस्थाने।
"धीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तामां प्रदीपयेत्।
शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च।
सुदग्धाया विधूमाया यथोक्तामुपकल्पयेत्॥
स्वपञ्छिवः सुखं तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्।
होलाकस्वेद इत्येष सुखप्रोक्तो महर्षिणा॥"
धीतीका शुष्कगोमयकृतोऽग्निविशेषः॥

होलाका, स्त्री, (हु+विट्। तं लाति। ला+संज्ञायां कन् टाप्।) वसन्तोत्सवः। होली इति भाषा। इति दायभागटीका॥ तदधिकरणन्यायो यथा। अथ होलाकाधिकरणम्। प्रतीच्याना होलाकाचारदर्शनेन तदर्था होलाका आचरणीया इति सामान्यविधिः कल्प्यते। न तु प्राच्यानामनाचरणात् प्रतीच्यैरिति तत्र पद देय सामान्यविधिनैव प्रतीच्याचारोपपत्ते। प्राच्यानामनाचारस्य इच्छाविरहेणैव उपपत्ते। इच्छाविरहश्च तद्देशीयपूर्व्वपूर्व्वनाचारदर्शनात्। प्रतीच्यानामुल्कादानाद्याचारविरहवत्। न ह्यनाचारार्थं वेदः कल्प्यते। तथा च यत्र सामान्यश्रुत्या उपपत्तिस्तत्र विशेषविधिर्न कल्प्यते गुरुरनुगन्तव्यः सदेतिवत्। न हि कर्म्मकाले तदसम्भवात् तदन्यकाले इति विशेषणीयम्। इति अधिकरणकौमुदी॥*॥ अन्यच्च। यथा होलाकाधिकरणे प्राच्यकर्त्तृकहोलाकानुष्ठानोपपत्तये होलाका कर्त्तव्येत्येव श्रुतिः कल्पिता। तावतैव तदुपपत्ते न तु प्राच्यादिपदवती कल्पनागौरवात् तद्वदत्रापि अर्व्वाक् अशहय गृह्णीयादिति श्रुति कल्पनीया न तु पित्रादिपदवती तदयुक्तं तत्र प्राच्यकर्त्तृकानुष्ठानस्यावश्यकल्पनीयसामान्यश्रुत्यैवोपपत्ते। न चाप्राच्यानामननुष्ठानार्थं प्राच्यपदवती कल्प्यतामिति वाच्यम्। तेषामननुष्ठानस्यानाचाररूपस्य श्रुतिकल्पनानिमित्तत्वानुपपत्तेः। इति दायभागः॥

हौ, व्य, (हूयते अनेनेति। ह्वे+डौ।) सम्बोधनम्। आह्वानम्। इति मेदिनी॥

हौड, ऋ ङ गतौ, अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) चतुर्द्दशस्वरी। ऋ, अजुहौडत्। ङ, हौडते। इति दुर्गादास॥

हौत्रक, त्रि, (होतुरागतम्। "ऋतष्ठञ्।" ४। ३। ७८। इति ठञ्) होतृसम्बन्धीयः। इति होतृशब्दात् कण्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥

हौम्य, क्ली, (होमाय अर्हं। यत्।) घृतम्। इति राजनिर्घण्ट.॥ होमीयद्रव्ये, त्रि॥

हौम्यधान्य, क्ली, (हौम्यञ्च तत् धान्यञ्च।) तिलः। इति राजनिर्घण्ट.॥ इति केचित्॥

ह्नु, ङ लु चौर्य्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-आत्म०-सक०-अनिट्।) ङ लु, ह्नुते। इति दुर्गादास॥

ह्मल, म चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक० सेट्।) म, प्रह्मलयति। मित्वेऽप्यस्य ज्वी ज्वलह्वलह्मल इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्व। ह्मालयति ह्मलयति। चालश्चलनम्। इति दुर्गादास.॥

ह्य, [स]व्य, (गतमहः। ह्यो निपातितः।) गतदिनम्। इत्यमरः। ३। ४। २२॥ यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। ४६।
"त्वयि राजनि निश्चौरैरध्वभिर्विशतः सुखम्।
ह्योऽभवन्नवणोक्से मे दिनान्तेश्राम्यत स्थिति॥")

ह्यस्तनं, त्रि, (ह्यो भवम्। ह्यस्+"ऐषमोह्य.

हो, व्य, (ह्वयते अनेनेति । ह्वे+डो । निपातनात् साधुः ।) सम्बोधनम् । आह्वानम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १५ । २० ।
"ननु हो मथनाराघो घोरानाथ महोनु न ।
तयदा तवदा भीमा माभोदावत दायत ॥")
विस्मयः । इत्यमर ॥

होड, ऋ ङ गतौ । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुहोडत् । ङ, होडते । इति दुर्गादास ॥

होड, पु, (होडते गच्छतीति । होड गतौ+अच् ।) नौकाविशेष । हुडो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तरान्धु. २ वहनम् ३ वहित्रम् ४ वार्व्वट ५ । इति त्रिकाण्डशेष (होड्यते इति । होड् अनादरे+कर्म्मणि घञ् ।) दक्षिणराढीयमौलिककायस्थाना द्विसप्ततिपद्धत्यन्तर्गतपद्धतिविशेषः । इति कुलाचार्य्यग्रन्थः ॥ गौडदेशीयश्रोत्रियब्राह्मणविशेषाणामुपाधिश्च । अस्य प्रमाण अन्नदामङ्गलग्रन्थे भुवानन्दमिश्रग्रन्थे च द्रष्टव्यम् ॥

होडा, [ऋ] पु, चोरः । इति केचित् ॥

होता, [ऋ] पु, (जुहोतीति । हु+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृ इति ।" उणा० २ । ९६ । इति तृन् निपातितश्च । यद्वा, हु+तृच् ।) ऋग्वेदवेत्ता । इत्यमरः । २ । ७ । १७ ॥ होमकर्त्ता । यथा । विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रक्षेपोपहितहविस्त्यागस्य होमत्वात् प्रक्षेपस्य तदभिधाननिमित्तमित्यर्थः । तेन हुधात्वर्थव्यवच्छेदकप्रक्षेपानुकूलव्यापारवति ऋत्विजि होता इत्यादिव्यपदेशः । इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥

होतृकारः, पु, होतुर्ल्कारः । होतुर्माता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

होत्र, क्ली, (हूयते इति । हु+"हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ।" उणा० ४ । १६७ । इति त्रन् ।) हविः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ होमः । इति हेमचन्द्रः ॥

होत्रा, स्त्री, (हु+त्रन्+टाप् ।) स्तुतिः । इति केचित् ॥ (आहूयमाना देवता । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८ । ८ ।
"आहृध्नोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् ।
होत्रा देवेषु गच्छति ———————॥"
'होत्रा हूयमाना देवता ।' इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

होत्री, [न्] पु, होता । होत्रं विद्यतेऽस्य इति होत्रशब्दात् इनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

होत्री, स्त्री, (हु+तृच्+ङीप् ।) यजमानरूपा शिवस्य मूर्त्तिः । यथा,—
"या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुत या
हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता
व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्व्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः
प्राणवन्त
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥"
इत्यभिज्ञानशकुन्तलाप्रथमश्लोकः ॥

होत्रीयं, क्ली, (होत्राय हितम् होतुरिदं वेति । छ. ।) हविर्गेहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ होत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ९ । ४ । ३ । ७ ।
"एकविंशति होत्रीय उपदधाति ।")

होमः, पु. (हवनमिति । हु+"अर्त्तिस्तुसुहु-सृ इति ।" उणा० १ । १३९ । इति मन् ।) पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥ स तु देवयज्ञः । यथा,—
"अध्यापन ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"
इति मनु. ॥
तल्लक्षण यथा,—
"विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रक्षेपोपहितत्याग ॥"
इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ * ॥
अथ नित्यहोम । तदुक्त सोमभुजगावल्याम् ।
"नाजप्त सिध्यते मन्त्रो नाहुतश्च फलप्रदः ।
नानिष्टो यच्छते कामान् तस्मात्त्रितयमर्च्चयेत् ॥
पूजया लभते पूजा जपात् सिद्धिर्न संशयः ।
विभूति चाग्निकार्य्येण सर्व्वसिद्धिञ्च विन्दति ॥"
नीलतन्त्रेऽपि ।
"नित्यहोम प्रवक्ष्यामि सर्व्वार्थं येन विन्दति ॥
सपर्य्या सम्यगापाद्य वलिपूर्व्वं चरेद्विधिम् ॥
ततो होम तर्पणञ्च चरेत् साधकसत्तम ।
वलिवैश्वादिक चैव ब्राह्मण. समुपाचरेत् ॥
अर्घोदकेन सम्प्रोक्ष्य तिस्रो रेखा. समालिखेत् ।
विधिवदग्निमानीय क्रव्यादेभ्यो नमस्तथा ॥
मूलमन्त्रं समुच्चार्य्य कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।
भूमौ वा संस्तरेद्वह्नि व्याहृतित्रितयेन च ।
स्वाहान्तेन त्रिधा हुत्वा षडङ्गहवन चरेत् ॥"
तथा ।
"ततो देवी समावाह्य मूलेन षोडशाहुतिम् ।
हुत्वा स्तुत्वा नमस्कृत्य विसृजेदिन्दुमण्डले ॥"
श्यामादौ विशेषः ।
"भैरवाश्च हुनेदष्टौ आज्यान्वितैस्तिलैः शुभे ।
पूर्व्वादिदिक्क्रमेणैव ततो होम समाचरेत् ॥"*
अथ सक्षेपहोमप्रयोग ।
"कुण्डे वा स्थण्डिले वापि वीक्षणादिभिः संस्कृते ।
प्रागग्रा उदगग्राश्च तिस्रो रेखाः समालिखेत् ॥"
तथा च ।
"वीक्षण मूलमन्त्रेण शरेण ताडन मतम् ।
तेनैव प्रोक्षण प्रोक्त वर्म्मणाभ्युक्षणं मतम् ॥"
ततो मूलमुच्चार्य्य कुण्डाय नमः इति सपूज्य प्रागग्रा उदगग्रास्तिस्रो रेखाः कर्त्तव्या । प्रागग्रेषु मुकुन्देशपुरन्दरान् प्रादक्षिण्येन सपूज्य उदगग्रासु ब्रह्मवैवस्वतेन्दून् पूजयेत् । सुन्दरीपक्षे तु सर्व्वत्र षट्तारी प्रयोग षट्तारी च ऐं ह्रीं श्रीं ऐं क्लीं सौः ब्रह्मणे नमः एवं क्रमेण पूजयेत् । तथा ब्रह्मसंहितायां होमकुण्डे ।
'ऐशान्या वेदिका हस्तविस्तारोन्नतिशालिनीम् ।
कृत्वास्मिन् स्थापयेत् कुम्भ यथोक्तक्रमयोगत. ॥
तत्र सपूजयेद्देव यथाविध्युपचारकै ।
ततो होम प्रकुर्व्वीत देवतासन्निधानत ॥"
ततः कुण्डमध्ये षट्कोणतन्त्रत्रिकोण तद्बहिरष्टदलपद्म तद्बहिश्चतुरस्र चतुर्द्वारसमित लिखित्वा तदुपरि मूलेन पुष्पाञ्जलीन् दद्यात् । सुन्दरीपक्षे तु शालया । तत सर्व्वाणि प्रणवेनाभ्युक्ष्य वह्नेर्योगपीठमर्च्चयेत् । तद् यथा । कर्णिकोपर्य्याधारशक्त्यादीन् सपूज्य अग्न्यादिकोणचतुष्केषु ॐ धर्म्माय नम ॐ ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्य्याय पूर्व्वादिदिक्षु अधर्म्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्य्याय मध्ये ॐ अनन्ताय नम । एव पद्माय अ अर्कमण्डलाय द्वादशकलात्मने नम. । उ सोममण्डलाय षोडशकलात्मने नम । म वह्निमण्डलाय दशकलात्मने नमः । ततः केशरेषु पूर्व्वादिमध्ये च ॐ पीताय नमः । एव श्वेतायै नम अरुणायै नमः । कृष्णायै धूम्रायै तीव्रायै स्फुलिङ्गिन्यै रुचिरायै ज्वालिन्यै ततो रं वह्न्यासनाय नमः । ततः ।
"वागीश्वरीमृतुस्नातां नीलेन्दीवरलोचनाम् ।
वागीश्वरेण संयुक्तां क्रीडाभावसमन्विताम् ॥"
इति ध्यात्वा ॐ ह्रीं वागीश्वराय नमः ॐ वागीश्वर्य्यै नम. । इति मन्त्रेण पञ्चोपचारैः सपूज्य सूर्य्यकान्तादिसम्भूत श्रोत्रियगेहज वा वह्निमानयेत् । सुन्दरीपक्षे तु कामेश्वर कामेश्वरीं पूजयेत् । गौतमीये ।
"पाषाणभववह्निश्च यदि वारणिसम्भवम् ।
श्रोत्रियाणा गेहजञ्च वनस्थ वाथवा हरेत् ॥
यदृच्छालाभसंयुक्तो अयोग्यो यागकर्म्मणि ।
निरग्निब्राह्मणाच्छ्वो ह्यर्द्धलाभकरो भवेत् ॥
क्षत्रवन्धोश्चतुर्थांशफल दद्याद्धुताशन ।
वैश्यात् शूद्राच्च विफल जायते होमकर्म्मणि ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वह्निमुक्त समाहरेत् ॥"
तन्त्रान्तरे ।
"द्विजातिभवनाद्वापि वह्निमानीय साधक. ।
वौषडन्तेन मूलेन मन्त्रित तं विलोकयेत् ॥
अग्निमावाहयेदस्त्रमन्त्रेण तदनन्तरम् ।
हुं फडन्तेन मूलेन क्रव्यादांश परित्यजेत् ॥"
ततः ॐ वह्नेर्योगपीठाय नमः चतुर्दिक्षु ॐ वामायै नमः एव ज्येष्ठायै रौद्रै अम्बिकायै । ततो मूलमुच्चार्य्य अमुकदेवताकुण्डाय नमः । इति कुण्ड संपूज्य तदधो वागीश्वरी तत्तद्देवतारूपा ऋतुमतीं ध्यात्वा यथोक्तवह्निमानीय वीक्षणादिभि संस्कृत्य रमिति तस्मात् वह्निमुद्धृत्य मूलमुच्चार्य्य हुं फट् क्रव्यादेभ्य स्वाहा इत्यनेन क्रव्यादांश परित्यज्य वह्निमन्त्रेण सरक्ष्य हुं इत्यवगुण्ठ्य धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य बाहुभ्यां

ह्लीका, स्त्री, (ह्री+"ह्रियो रश्च लो वा। उणा० ३।४८। इति कन्। टाप्।) त्रास। इत्युणादिकोषः॥ लज्जा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

ह्लीकु, त्रि, (ह्री+"ह्रियः कुक् रश्च लो वा।" उणा० ३।८५। इति कुक्।) लज्जित। सलज्ज। इत्युणादिकोषः॥

ह्लीकु, पुं, (ह्री+कुक्।) जतुक। त्रपु। इत्युणादिकोषः॥

ह्लीच्छ, लज्जे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) रेफयुक्तादिचतुर्थस्वरी। ह्लीच्छति वधूः। इति दुर्गादासः॥

ह्लीजित, त्रि, (ह्रिया जितः।) लज्जाशील। इति जटाधरः॥

ह्लीण, } त्रि, (ह्री+क्तः। तस्य वा नः।)
ह्लीत } लज्जितः। इत्यमरः। ३।१।९१॥ (यथा, महाभारते। ३।२३।८।
"हा नाथ! हा प्रभो इति ब्रुवाणा
ह्लीतास्म सर्वाऽस्तु वासा राजन्॥"
यथा च नैषधे। ३।८७।
"इतीरिता पत्ररथेन तेन
ह्लीणा च हृष्टा च बभाण भैमी॥")

ह्लीवेर, क्लो, (ह्रिये लज्जायै वेरमङ्गमस्य। क्षुद्रत्वात्।) वालकम्। इत्यमरः।२।४।१२२॥ बाला इति भाषा। अस्य गुणा राजवल्लभे। "ह्लीवेर कफहृल्लासमलघ्नातिसारनाशनम्।" अन्यत् ह्रीवेरशब्दे द्रष्टव्यम्॥

ह्लीवेल } क्लो, (ह्रीवेर+पृषोदरादित्वात् रस्य
ह्लीवेलक, } लः। पक्षे ह्लीवेल+स्वार्थे कन्।) ह्लीवेरम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

ह्लुड, } ऋ ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
ह्लूड, } (भ्वा०-आत्म० सक०-सेट्।) ऋ, अजुह्लुडत्। अजुह्लोडत्। ङ, ह्लूडते। ह्लोडते। इति दुर्गादासः॥

ह्लेप, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अजिह्लेपत्। ङ, ह्लेपते जिह्लेपे। इति दुर्गादासः॥

ह्लेष, ऋ ङ सर्पणे। अश्वस्वने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म०-अश्वशब्दे अक० सर्पणे सक०-सेट्।) रेफयुक्ताद्य। ऋ, अजिह्लेषत्। ङ, ह्लेषते जिह्लेषे। ङ, ह्रेषृ च स्वनेऽश्वानाम्। ङ, ह्रेषते घोटकः जिह्रेषे। ऋ, अजिह्रेषत्। चकारात् ह्रेषृ ङ च। मधुरमधुप ह्रेषन्त्येते। इति गणकृतानित्यत्वात्। वस्तुतस्तु पचादित्वादनि ह्लेषा इवाचरन्तीति क्वौ साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

ह्लेषा, स्त्री, (ह्लेष+भावे अः।) अश्वानां कण्ठादिनिर्गतशब्दः। इत्यमरः। २।८।४७॥

ह्लौड, ऋ ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अजुह्लौडत्। ह्लौडते। इति दुर्गादासः॥

ह्लग म ए संवरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, ह्लगयति अह्लगीत्। इति दुर्गादासः॥

ह्लप क भाषणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर० सक०-सेट्।) क, ह्लापयति। रेफयुक्तादिरित्येके। ह्रापयति। अन्त स्थतृतीययुक्तः कण्ठ्यवर्गाद्यादिरिति दुर्गसिंहादयः। क्लापयति अचिक्लपत्। भाषणं कथनम्। इति दुर्गादासः॥

ह्लस स्वने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ह्लसति। इति दुर्गादासः॥

ह्लाद इ ङ मोदने। स्वने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म० अक०-मोदने सक०-सेट्। निष्ठायामनिट्।) मोदनं हृष्टीकरणं हृष्टीभावश्च। इ ह्लन्द्यते। ङ, ह्लादते चन्दनो गात्रम्। बलात् प्रह्लादते मनः। इति किराते। इति दुर्गादासः॥

ह्लाद, पुं, (ह्लाद+घञ्।) आह्लादः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मार्कण्डेये। १५।५२।
"ततस्तद्गात्रसंसर्गी पवनो ह्लाददायकः।
पापकर्मकृतो राजन्! यातना न प्रबाधते॥"
हिरण्यकशिपोः पुत्त्रभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। १।१५।१४२।
"अनुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव बुद्धिमान्।
संह्लादश्च महावीर्य्या दैत्यवंशविवर्द्धनाः॥")

ह्लादिनी, स्त्री, (ह्रादिनी रलयोरैक्यात् रस्य लः।) विद्युत्। वज्रम्। इत्यमरः। २।४।१२४॥ (ह्लादयते इति। ह्लादि+णिनि। ङीप्।) शक्तिविशेषः। यथा,—
"ह्लादिन्या संविदाश्लिष्टः सच्चिदानन्द ईश्वरः।
स्वाविद्यासंवृतो जीवः संक्लेशनिकराकरः॥"
इति श्रीभागवते ७।१।७ टीकायां श्रीधरस्वामी॥

ह्लीका, स्त्री, (ह्री लज्जायाम्+"ह्रियोरश्च लो वा।" उणा० ३।४८। इति कन्। पक्षे रस्य लः।) लज्जा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

ह्लीकु, स्त्री, (ह्री+"ह्रियः कुक् रश्च लो वा।" इति कुक्। पक्षे रस्य लः।) ह्लीकुः। इत्युणादिकोषः॥

ह्लीकुः, पुं, (ह्री+कुक्। रस्य लः।) जतु त्रपु। इत्युणादिकोषः॥

ह्लेषा, स्त्री, (ह्रेषा। रस्य लः।) ह्रेषा। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥

ह्वल, म चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर०-सक० सेट्।) म, प्रह्वलयति। मित्वेऽप्यस्य ज्वलह्वल इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्य नित्यं ह्रस्वः। ह्वलयति ह्वालयति। चालश्चलनम्। इति दुर्गादासः॥

ह्वृ, कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) ह्वरति लता वधूः। इति दुर्गादासः॥

ह्वे, ञ ए स्पर्द्धे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-शब्दे अक०-स्पर्द्धे सक०-अनिट्।) स्पर्द्धः पराभिभवेच्छा। इति वोपदेवः। ञ, ह्वयति ह्वयते मल्लो मल्लमभिभवितुमिच्छति। ह्वयति जनं लोकः। आह्वयतीत्यर्थः। ए, ह्वयात्। गोविन्दभट्टस्तु स्पर्द्धाविषये आत्मनेपदमित्याह। इति दुर्गादासः॥

ऌ

ऌ, शेषलकारः। गौडदेशे अस्याकारोच्चारणयो भेदो नास्ति। किन्त्वस्याधः एकबिन्दुमात्रचिह्नं क्रियते। वेदे अस्य उच्चारणस्थानं जिह्वामूलम्। देवनागरवर्णमालायां अस्याकारः एवं प्रकारः ऌ। अस्य प्रयोगः। अग्निमीळे। हे इन्द्र वीळु चित्। इत्यादि ऋग्वेदः॥ *॥ तन्त्रे वर्णमालाजपे अस्य प्रयोजनम्। यथा,—
"अनुलोमविलोमेन क्लृप्तया वर्णमालया।
आदिक्षान्तं ळादि आन्तक्रमेण परमेश्वरि
चकार मेरुरूपञ्च लङ्घयेन्न कदाचन॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम्॥
मातृकान्यासेऽपि अस्य प्रयोजनम्। तत्प्रमाणं मातृकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥ तस्य नामानि यथा,
"ऌः पृथ्वी विमला मेघो अनन्तोऽव्ययहासिता।
व्यापिनो शिवदा केतुर्जगत्सारतरं इठ।
ह्लीमृडानी च वेदार्थसारो नारायणः स्वयम्।
जठरी नकुलिः पीता शिवेशोऽनङ्गमालिनी॥"
इति श्रीनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितवर्णाभिधानम्॥
अपि च।
"ऌकारो विमलो जीवः शिवमूर्त्तिर्वरानने।"
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥

कोषः श्रीवरदाप्रसादवसुना श्रीशब्दकल्पद्रुमो यश्च श्रीहरिपूर्व्वकेण चरणेनाकल्पितो यत्नतः।
सोऽयं कोविदवारिदैर्बहुगुणैः संसेचितः सन्ततं सन्तोषं नयतु क्षितौ बुधगणान् पीयूषगर्भैः फलैः॥
रसेन्दुनागोडुपतिप्रमाणे शाके शुभेऽस्मिन् भगवत्प्रसादात्।
समाप्तिं बहुलप्रयासैः स शब्दकल्पद्रुम एष कोषः॥

समाप्तोऽयं शब्दकल्पद्रुमः।

असोऽन्यतरस्याम् ।" ४।२।१०५। इति पक्षे ल्युट्युलौ ।) ह्योभवम् । गतदिवसीयम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।१८६।४ । "ह्यस्तनेन च कोपेन शक्ति वै प्राक्षिपोऽमयि ॥")

ह्यस्त्य त्रि, (ह्यो भव इति । ह्यस्+"ऐषमोह्यः-श्वसोऽन्यतरस्याम् ।" ४।२।१०५। इति त्यप् । ह्यस्तनम् । इति शब्दमाला ॥

ह्रग, म ए संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफमध्यः । म, ह्रगयति । ए, अह्रगीत् । इति दुर्गादासः ॥

ह्रणिया, स्त्री, (ह्रिणीया । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ह्रिणीया । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ह्रद , पु, (ह्रादते इति ह्राद अव्यक्तशब्दे+अच् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः) अगाधजलाशयः । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ तज्जलगुणाः । ह्रदवारि वह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ किरणः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

ह्रदग्रह , पु, (ह्रदस्य ग्रहः ।) कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ह्रदिनी, स्त्री, (ह्रदोऽस्यामस्तीति । इनि । ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । २५ । (यथा, भागवते । २ । ७ । २८ ।

"तच्छुद्धयेति विषवीर्य्यविलोलजिह्व-
मुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् ह्रदिन्याम् ॥")

ह्रप क सापणे । (चुरा० पर०-सक० सेट् ।) रेफयुक्तादिरित्येके । क, ह्रापयति । भाषण कथनम् । इति कविकल्पद्रुमटीकायां ह्रपधातुकथने दुर्गादासः ॥

ह्रम, रवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । ह्रमति । इति दुर्गादासः ॥

ह्रसिमा, [न्] पु, (ह्रस्वस्य भावः । "पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा ।" ५ । १ । १२१ । इति इमनिज् । "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रेति ।" ६ । ४ । १५६ । इति ह्रसादेशः ।) ह्रस्वता । ह्रस्वशब्दात् इमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

ह्रसिष्ठ , त्रि, (अतिशयेन ह्रस्वः । इष्ठन् । "स्थूलदूरयुवह्रस्वेति ।" ६ । ४ । १५६ । इति ह्रसादेशः ।) अतिशयह्रस्वः । इत्यमरः । ३ । १ । ११२ ॥ ह्रस्वशब्दात् इष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

ह्रसीयान्, [स्] त्रि, ह्रस्व+ईयसुन् । ह्रसादेशः ।) अतिशयह्रस्वः ॥

ह्रस्, क्ली, ("सर्व्वनिघृष्वरिष्वेति ।" उणा० १।१५३ इत्यत्र "ह्रसशब्दे बाहुलकात् ततोऽपि वन् ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेर्वन् ।) परिमाणविशेषः । यथा, "अनु दीर्घं महद्ह्रस्वमिति तद्भेद ईरितः ।" इति भाषापरिच्छेदः ॥

गौरसुवर्णशाकम् । पुष्पकासीसम् इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्व , पु, स्त्री, (ह्रस+वन् ।) प्रकृतपुरुषप्रमाणात् न्यूनमनुष्यः । बाउने इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खर्व्वः २ वामनः ३ वामनी ४ । इत्यमरभरतौ ।२ । ६ । ४६ ॥ नीचकः ५ नीचः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अकर्त्तनः ७ । इति जटाधरः ॥ एकमात्रवर्णः, पु । यथा,—

"एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम् ॥"
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

मुग्धबोधमते अस्य स्व-संज्ञा । यथा । आवत् स्वदीर्घप्लु । अ-आ-आ३ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्व-दीर्घ-प्लु संज्ञं स्यात् । वक्ष्यमाणवर्णेषु इ-ई-इ३ इत्यादिषु च । तन्मते अस्य घुसंज्ञापि । यथा । स्वर्व्वो घुः । स्वर्घुसंज्ञो घीर्वमशः स्यात् । इति वोपदेवः ॥ मेषवृषकुम्भमीनराशयः । यथा । ह्रस्वास्तिमिगोऽविघटाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

ह्रस्व, त्रि, (ह्रस+वन्) क्षुद्रवस्तुमात्रम् । तत्पर्य्यायः । वामनः २ न्यङ् ३ नीचः ४ खर्व्वः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ७० । नीचैः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अनुच्चः ७ । इति जटाधरः ॥ तद्वैदिकपर्य्यायः । ऋहन् १ ह्रस्वः २ निघृष्वः ३ मायुकः ४ प्रतिष्ठा ५ कृधु ६ वम्रकः ७ दभ्रम् ८ अर्भकः ९ क्षुल्लकः १० अल्पः ११ । इत्येकादश ह्रस्वनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

ह्रस्वकुश पु, (ह्रस्वश्चासौ कुशश्चेति । नित्यकर्म्मधारयः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वगर्भ , पु, (ह्रस्वो गर्भोऽस्य ।) कुशः । इति रत्नमाला ॥

ह्रस्वगवेधुका, स्त्री, (ह्रस्वा गवेधुका । नित्यकर्म्मधारयः ।) नागबलाख्या । इत्यमरः ।२।४।११७॥ अस्याः पर्य्यायगुणा नागबलाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

ह्रस्वजम्बु , पु, (ह्रस्वो जम्बुः ।) क्षुद्रजम्बुः । इति रत्नमाला ॥

ह्रस्वतण्डुल , पु, (ह्रस्वः तण्डुलः ।) राजान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वदर्भ, पु, (ह्रस्वो दर्भः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टे ह्रस्वकुशशब्ददर्शनात् ॥

ह्रस्वदा, स्त्री, (ह्रस्वैरपि दीयते क्रियते इति । दो+क ।) शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वपत्रक , पु, (ह्रस्वानि पत्राणि यस्य । कप् ।) गिरिजमधूकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

ह्रस्वपत्रिका, स्त्री, (ह्रस्वानि पत्राण्यस्याः । कप् । टाप् अत इत्वम् ।) अश्वत्थी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वप्लक्ष , पु, (ह्रस्वश्चासौ प्लक्षश्चेति ।) क्षुद्रप्लक्षवृक्षः । तत्पर्य्यायः । सुशीतः २ शीतवीर्य्यकः ३ पुण्ड्रः ४ महावरोहः ५ ह्रस्वपर्णः ६ पीपरिः ७ भिदुरः ८ मङ्गलच्छायः ९ । अस्य गुणाः ।

"प्लक्षः कटुः कषायश्च शिशिरो रक्तदोषजित् ।
मूर्च्छाभ्रमप्रलापघ्नो ह्रस्वप्लक्षो विशेषतः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वफला, स्त्री, (ह्रस्वं फलं यस्याः ।) भूमिजम्बुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वमूल , पु, (ह्रस्वं मूलं यस्य ।) रक्तेक्षुः । इति । राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वशाखाशिफ ,पु, (शाखा च शिफा शाखाशिफे । ह्रस्वे शाखाशिफे यस्य ।) क्षुपः । इत्यमरः ॥

ह्रस्वा, स्त्री, मुद्गपर्णी । नागबला । भूमिजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वामनी च ॥

ह्रस्वाग्नि , पु, (ह्रस्वोऽग्निर्यस्मात् ।) अर्कवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ह्रस्वाङ्ग , पु, (ह्रस्वमङ्गमस्य ।) जीवकौषधम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ वामनश्च ॥

ह्राद, ङ स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म० अक०-सेट् ।) रेफयुक्तो द्वितीयस्वरी । ङ, ह्रादते । इति दुर्गादासः ॥

ह्राद , पु, (ह्राद+घञ् ।) शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ८० । २९ । "ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ॥") हिरण्यकशिपुपुत्त्रः । यथा,—

"हिरण्यकशिपोः पुत्त्राश्चत्वारः सुमहाबलाः ।
प्रह्लादः पूर्व्वजस्तेषामनुह्लादस्तथैव च ॥
सह्लादश्चैव ह्रादश्च ह्रादपुत्त्रान् शृणुष्व तान् ।
ह्रादस्य पुत्त्रौ द्वावास्तां हिण्डिभो मूक एव च ॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयप्रजासर्गः ॥

ह्रादिनी, स्त्री, (ह्रादते शब्दायते इति । ह्राद+णिनि । ङीप् ।) विद्युत् । (यथा, महाभारते । ८ । ११ । २६ ।

"ह्रादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतन् शराः ॥")

वज्रम् । इत्यमरः ।१।३।९ , १।१।५१ ॥ नदी । इति भरत राजनिर्घण्टश्च ॥ शल्लकी । इति शब्दरत्नावली ॥

ह्रादी,[न्]त्रि, (ह्रादोऽस्यास्तीति । ह्राद+इनि ।) शब्दविशिष्टः । (यथा, महाभारते ।८।५१।५१ । "रथाः पञ्चशताश्चान्ये ह्रादिनश्च सुवर्म्मिणः ॥")

ह्रास , पु, (ह्रस रवे+घञ् ।) शब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ क्षयः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

"ह्रासवृद्धी च सततं दिनरात्र्योर्यथाक्रमम् ।
सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासे वृद्धौ समा स्मृता ॥"

ह्रिणीया, स्त्री, लज्जा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अस्य रूपान्तरम् । ह्रणिया ह्रणीया च ॥

ह्रित , त्रि, (ह्रीत । पृषोदरादित्वात् साधु ।) लज्जितः । विभक्तः । नीतः । इति केचित् ॥ अंशे, क्ली ॥

ह्रिति , स्त्री, (हृति । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) हृतिः । हरणम् । इति केचित् ॥

ह्रिवेर, क्ली, (ह्रियै लज्जायै वेरमङ्गमस्य । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) ह्रीवेरम् । इति भरतद्विरूपकोषः शब्दरत्नावली च ॥

ह्री, लि लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा०-पर०-अक०-अनिट् ।) लि, जिह्रेति नीचसङ्गत्या यः । इति दुर्गादासः ॥

ह्री, स्त्री, (ह्री लज्जायां+सम्पदादित्वात् क्विप्) लज्जा । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १२९ । २२ ।

"नाहं तात । करिष्यामि पृथिव्याः परिपालनम् ।
मापैति ह्रीर्मे मनसो राज्येऽन्यं त्वं नियोजय ॥")